

वाचस्पत्य

वृहत् संस्कृतभिधान

सप्तमखण्डम् ।

गवर्णमेण्डसंस्कृतविद्यालयस्य दर्शन-व्याकरणाध्यापकवर-

श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्येण

सङ्कलितम्

तेनैव संस्कृतम्

१८३१ संवत्सरे मुद्रितम् ।

VACHASPATHYA

A

COMPREHENSIVE SANSKRIT DICTIONARY

PART V.

COMPILED BY

PROFESSOR TARANATHA TARKAVACHASPATI

CALCUTTA.

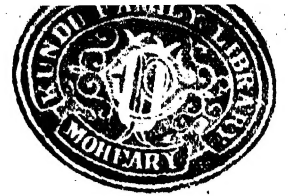
PRINTED AT THE KAVYAPRAKASHA PRESS.

प्रिन्टिङ्ग ऑफिसमोहन नूतनोपाध्याय ।

1875.

Published by Pandit Jibananda
Superintendent

yasagara B. A.
Free Sanskrit College, Calcutta.

चतु

[२५०८]

चतु

चतुर्षु हस्तेषु चतुरस्रवित्युक्तेषु चतुर्विधेषु चतुर्विधेषु
मूर्तिभेदा भवन्ति । “स्थानान्तर्काटिकायाश्चतुः
संख्याविभेदाः” श्रीला० उक्तदिशा १।२।३।४। २४संख्या
इति तद्वृत्तौ उक्तम् ।

चतुर्विद्या स्त्री चतस्रः विद्या संज्ञात्वात् कर्म० । १। ग्यजुः
सामाध्याय्यासु विद्यासु । चतस्रोवेदरूपा विद्यायस्य ।
२। चतुर्वेदाभिज्ञे । ततः स्वार्थे चतुर्वर्णां ष्यञ् चतु-
श्रतिका० उभयपदद्वयः । चातुर्वेद्या चतुर्वेदाभिज्ञे
चतुर्विधं वि० चतस्रो विधा यस्य । चतुःप्रकारे “एष वौऽभि-
हितो धर्मोऽत्राज्ञायस्य चतुर्विधः” । “पारुष्यमन्तं च
पशुन्मृगापि सर्वशः । अस्मत्स्वप्नलापस्य वाङ्मयं स्था-
नचतुर्विधम्” इति च मनुः । चतुर्विधशरीराणि (जरा-
युजाण्डजस्त्रेदजोद्भिजाख्यानि) धृत्वा रुक्ता सहस्रशः ।
रुक्तान्मानयोभूत्वा ज्ञानी चेन्मोक्षमाप्नुयात्” शब्दार्थ-
चि० छत्रवाक्यम् ।

चतुर्वीज न० समाहारद्वयः । “मेषिकाचन्द्रमूरश्च कणा
जाजी यथानिका । एतच्चतुष्टयं युक्तं चतुर्वीजमिति
स्मृतम्” भावप्र० उक्ते वीजचतुष्टये । “तच्चतुर्वीजं भक्षितं
नित्यं निहन्ति पद्मनाभयान् । अजीर्णं शूलमाध्यानं
पार्श्वगन्धं कटिव्यथाम्” भावप्र० तद्वृत्तौ उक्ताः ।

चतुर्वेद पु० चत्वारोवेदाः प्रतिपादका यस्य, चतुरो वेदान्
वेत्ति अर्थात् वा विद-अण् उप० सं० वा । १। परमेश्वरे
“चतुर्वेदश्चतुर्होत्रश्चतुरात्मा सनातनः” हरिवं० २२८अ० ।
२। चतुर्वेदाभिज्ञे च । ततः स्वार्थे ष्यञ् । चतुर्वेदसोभय
पदद्वयः । चातुर्वेद्या तदर्थे पु० ।

चतुर्वेदविद् पु० चतुरो वेदान् वेत्ति विद-क्लिप् ६त० ।
१। विष्णो “चतुरात्मा चतुर्भावश्चतुर्वेदविदेकपाद” विष्णुसं०
= चतुर्वेदाभिज्ञभावे च ।

चतुर्व्यूह पु० चत्वारो व्यूहा यस्य । १। विष्णो “चतुर्व्यूह-
श्चतुर्गतिः” विष्णुसं० । “शरीरपुरुषः, छन्दः पुरुषोवेद
पुराणं महापुरुषः इति वङ्गचोपनिषद्भाष्ये चत्वारो व्यूहा
अस्तेति चतुर्व्यूहः” भा० । “चतुरात्मा चतुर्व्यूहः”
विष्णुसं० । “सृष्ट्यादिकार्यार्थं चत्वारो व्यूहा विभागा
वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्ननिर्ऋतमन्त्रा भूतयो यस्य सः” भाष्य-
म् । उभयविधव्युत्पत्तियोगात् द्विनामस्य विधा प्रयोगः ।
तथा । “व्यूहात्मानश्चतुर्धा वै वासुदेवादिमूर्तिभिः ।
सृष्ट्यादीन् प्रकोरोव्येष विश्रुतात्मा जगद्गर्भः” इति
विष्णुपु० । मार्कण्डेयपुराणे च “मूलकारणं वासु-

देशाख्यं व्यूहकोक्तम् “द्वितीया पृथिवीं कूर्चं
शेषाख्या धारयत्यधः । तानसौ सा समाख्याता तिर्य-
क्तीं ससुपाञ्चिता । तृतीया कर्म कुरुते प्रजापाकम्
तत्परा । सत्त्वोद्भक्ता तु सा ज्ञेया धर्मसंज्ञान
कारिणी । चतुर्थी जलमध्यस्था शैते पद्मगतत्वगा ।
राजस्यास्तदगुणः सर्गं सा करोति सदैव हि” ।
सङ्ख्ये २। मोक्षशास्त्रे । तत्र हि ज्ञेयं हानं ज्ञेयहेतुः
हानोपायश्चेति चत्वारो व्यूहाः प्रतिपाद्याः सन्ति ।
तत्र त्रिविधं दुःखं ज्ञेयम् । तदत्यन्तनिवृत्तिर्ज्ञानम् ।
प्रकृतिपुरुषसंयोगद्वारा चाविवेको ज्ञेयहेतुः । विवेक-
ख्यातिस्तु हानोपाय इति । ईश्वरकृतशाखास्ते च न० ।
तत्र च रोग आरोग्यं रोगनिदानं भैषज्यमिति चत्वा-
रो व्यूहा उक्ताः इति तस्य तथात्वम् ।

चतुर्हयिन(गा) वि० चत्वारो हयिना यस्य । चतुर्धौ द्वे
जन्तौ वयोवाचित्ये स्त्रियां डीप् णत्वञ्च । वयोऽन्त्य
न डीप् णत्वं वा । चतुर्हयिना शाखा ।

चतुर्होत्र पु० कर्म० । चतुर्वेदोक्तहोमचतुष्टयकारिणु होत्रपु
“चतुर्होतार आप्रियश्चातुर्मास्यानि नीविदः” अथ०
१। ७। १८। चतुर्होतृणां कर्म अण् । चातुर्होत्रं तत्-
तत्कर्मणि । “चतुर्भुजश्चतुर्भुजश्चातुर्होत्रप्रवर्तकः”
हरिवं० २७८ अ० ।

चतुर्होत्र पु० चत्वारि होत्राणि होमा प्रीत्यर्था यस्य ।
१। विष्णो परमेश्वरे । चतुर्वेदश्चतुर्होत्रश्चतुरात्मा सनातनः
हरिवं० २२८अ० ।

चतुर्होत्रक न० चत्वारि होत्राणि यत्र कर्मणि कप् । च-
तुर्होत्रविधायके चतुर्वेदे “तस्या चतुर्होत्रकविद्याया
च” भाग० ७। १। २८।

चतुल वि० चत-उलच् । स्थापयितरि संक्षिप्तसा० ।

चतुश्चक्र न० रुद्रयामलोक्ते दीक्षाक्रमेणानुष्ठानपक्षे चक्रमेदे
यथा “चतुश्चक्रं प्रवक्ष्यामि शृणु पार्वतीवल्लभ ! । वाम-
दक्षिणयोगेन रेखापञ्चकमालिखेत् । पूर्वपश्चिमभेदेन पञ्च
रेखाः समालिखेत् । चतुष्कोणे दक्षभागे चतुष्कोणे च
मन्त्रवित् । तदधश्च चतुष्कोणे तद्दक्षभागे चतुर्गोत्रे ।
मल्लिखेत् क्रमशश्चाद्ये चतुर्भुजसंस्थिते । क्षिप्रञ्च
शीतलं जगत् सिद्धञ्चापि ततः परम् । अकारश्च उकारश्च
लृभोकारः ततः परम् । क्षिप्रश्चस्मिति वर्णं च शीत-
लस्यं शैल्यु प्रभो ! । अकारश्च उकारश्च लृभोकारः
ततः परम् । तदधोजगत्तमेहस्यं वर्णं जगत् प्रभो ! !

इकारश्च ऋकारश्च एतमोद्धारतः पञ्चम् । सिद्धगेहस्थितं
यस्यं शृणु सर्वसुखप्रदम् । ईकारश्च ऋकारश्च औका-
रश्च ततः परम् । दक्षे चतुर्गेहस्थितान् वर्णान् तथ यद्वामि-
नान् । आह्लादं चापि प्रत्यायं सुख्यश्च शुद्धमित्यपि ।
एतत्कोष्ठस्थितान् सर्वान् शुभाशुभफलप्रदान् । कका-
रश्च खकारश्च भकारश्च जकारकम् । व्याह्लादस्थ-
मिति प्रोक्तं प्राप्तिमात्रेण सिद्धिदम् । प्रत्यायस्यं
गकारश्च ञकारं सचमित्यपि । मस्प्रस्थं हि डका-
रश्च टकारं ठठमित्यपि । शुद्धस्थश्च ठकारश्च णकारं
सतमित्यपि । तदधःस्थं चतुर्गेहं लौकिकं सन्धिकं
जया । मानसिकं राजसिकं चतुर्गेहस्थितं त्विमम् ।
लौकिकस्थं वकारश्च दकारं च मकारकम् । सात्विकस्थं
धकारश्च नकारश्च यकारकम् । मानसिकस्थं शृणु भो
यकारं च फकारकम् । तद्वामस्थचतुर्गेहं शृणु
प्रज्ञानन ! प्रभो ! । सुप्रं लिप्रश्च लिप्रश्च दुष्टमन्दं प्रको-
नितम् । एतद्गेहस्थितान् वर्णमात्रान् गृह्णाति
योनरः । वर्जयित्वा सुप्रमन्त्रं लिप्रं लिप्रश्च दुष्टकम् ।
ऐहिके सिद्धिमाप्नोति परे मुक्तिमवाप्नुयात् । यद्यभास्य-
वशात् सुप्रादिषु गेहेषु लभ्यते । तदा मन्त्रं शोधयेत्
ये सुप्रसन्निभितकालितः । वर्जितैर्दोषजालस्थैरशुभं
भूतशुद्धये । भूतलिप्या पृटीकृत्य जपत्वा सिद्धिं ततो
लभेत् । न तु वा वर्जयेत् गेहं चतुष्कं वर्णवैष्टितम् ।
सुप्रगेहस्थितं यणं शृणुष्व पञ्चकानन । वकारश्च
भकारश्च ततोऽन्यदहसंस्थितम् । शकारश्च लकारश्च
लिप्रगेहस्थितं द्वयम् । वकारश्च खकारश्च लिप्रगेहस्थितं
द्वयम् । दुष्टगेह स्थितं नाथ ! सकारं गगनं तथा ।
निजस्वभावमुक्तं यत्तन्मन्त्रं सुसुपाश्रयेत् ।

चतुश्चत्वारिंशत् स्त्री चतुरधिका चत्वारिंशत् । (चोया-
लिङ्ग) १ चतुरधिका चत्वारिंशत्संख्यायां २ तत्संख्यान्विते
च । पूरणे डट् । चतुश्चत्वारिंश तत्संख्यापूरणे लि-
स्त्रियां डोप् ।

चतुर्गुण्युक्तं पु० चत्वारि शृङ्गाण्यस्य । १ कुशह्वीपस्य वर्ष-
पर्वते “बभ्रुश्चतुर्गुण्युक्तः कपिलाचितकूटोदेवानो कजङ्ग-
गोसा द्रविणः” भाग० ५ २०११ स्तो० । २ परमेश्वरे च ।
“चत्वारि शृङ्गा तयो अस्स पादा द्वे श्रीर्भे” इत्यादि श्रुतौ
तस्य चतुर्गुण्युक्तोक्तत्वात् । ३ शङ्खशास्त्रे च
तस्य नामा । त्रिपातोपसर्गकूपचतुर्विधार्थबोधकत्वात्
तथात्वं ।

चतुष्का न० चतुरवयवं चत्वारोऽवयवायस्य वा क्तु । १ चतुः-
संख्यायां २ तद्वन्विते च “एकं द्विकं त्रिकं चैव चतुष्कं”
पञ्चकं तथा । नामार्था इति सर्वेऽपि वक्ष्याः शास्त्रे
व्यवस्थिताः हरिः । “एतत् कष्टतमं विद्यात् चतुष्कं
कामजे गण्ये” द्विकन्विकचतुष्कश्च पञ्चकश्च शतं समम्”
इति च मतुः । २ चतुस्तम्बे मण्डपभेदे “चतुष्कपुष्प-
प्रकरावकीर्णयोः” “नार्यश्चतुष्काभिमुखं व्यनेषुः” इति
च कुमा० । “नारीमनांसीव चतुष्कमन्नः” रघुः । ४ मश-
कायां (मशारि) ५ पुष्करिणीभेदे च स्त्री डोप् भेदि० ।
६ यष्टिभेदे न० शब्दार्थः ।

चतुष्कर्णी स्त्री चत्वारः कर्णा अस्या डोष् । १ कुमारानुचर-
माहभेदे “लुरकर्णी चतुष्कर्णी कर्णप्रावरणा तथा”
भा० श० ४७ अ० कुमारानुचरमातृगणोक्तौ । चत्वारः
कर्णाः श्रवणसाधनं यत् । २ द्वाभ्यां क्रियमाणे सन्ने पु०
“षट्कर्णोभिद्यते मन्त्रचतुष्कर्णः स्थिरोभवेत्” पञ्चतः ।

चतुष्कल पु० चतस्रः कलाः मातायत् । आर्यादिषु चतु-
र्मातायुते गणभेदे “चोया सर्वान्नमध्यादिपुरवोऽल चतु-
ष्कलाः गणाश्चतुर्लघूपेताः पञ्चाख्यादिषु संस्थिताः” ठ० र०
चतुष्कोण लि० चत्वारः कोणा अत् । १ चतुरश्रे तदाकारे
२ स्तेनभेदे न० ।

चतुष्टय लि० चत्वारोऽवयवा विधा अस्य तयप् । १ चतुर्विध-
भागवति चतुष्के । स्त्रियां डोप् “प्रष्टिरासोच्छ्वानां
चरितार्था चतुष्टयी” कुमारः । “तदैषु सर्वमेष्येतत्प्र-
युञ्जीत चतुष्टयम्” मतुः । “चतुष्टयमर्धदेहादिदण्डम्”
चतुर्णामवयवः तयप् । २ चतुःसंख्यायाम् “युक्तं
मणिस्तम्भचतुष्टयेन” कुमा० । “केन्द्रं चतुष्टयं चोयम्”
नील० ता० उक्तं पु० शलग्नचतुर्थसप्तमदशमस्थानेषु न० ।

चतुष्टोम पु० चतुरत्तरः स्तोमः त्रिष्टुपश्चदशसप्तदशैकविं-
शानां समूहः मध्यपदलोपी स० । चतुरत्तरस्तोमे “विव-
र्तोऽष्टाचत्वारिंशः धर्त्तं चतुष्टोमः” यजु० १४।२१। चतु-
र्द्विक्तु स्तूयमानत्वात् श्वायौ च । “यय चतुष्टोम
स्तोमस्तं तदुपधाति तद्यत्तमाह धर्त्तमिति प्रतिष्ठा
वै धर्त्तं” प्रतिष्ठा चतुष्टोमोऽथो वायुर्वाव धर्त्तं चतुष्टोमः
स आभिस्तस्मिन्निर्दिग्भिः स्तुते वायुर्वा सर्वेषां भूतानां
प्रतिष्ठा तदेतद्गुपसपदधातीति” शत० ब्रा० ८।४।१२६।
१ स्तोमभेदे । “समीचोर्दिशः स्मृताश्चतुष्टोमः स्तोमः”
यजु० १४।२५। “चतुष्टोमेन स्तोमेन समीचीः समीच्या-
दिभः स्मृताः” वेददी० ।

चतुष्पञ्चाशत् स्त्री चतुरधिका पञ्चाशत् । (चौपाद्य) १ चतु
रुत्तरपञ्चाशत्संख्यायां २ तत्संख्येये च । ततः पूरणे
डट् । चतुष्पञ्चाश तत्संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियां डीप् ।
चतुष्पत्नी स्त्री चत्वारि चत्वारि पत्न्याः जातित्वात्
डीप् । १ सुनिषण्के (सुसुनि) शाकभेदे “चाङ्गेरी
सदृशः पत्नैश्चतुर्न दति स्मृतः । शाकोजलान्विते देशे
चतुष्पत्नीति चोच्यते” शब्दार्थचि० । २ शुद्धपाषाणभेदिनि
च राजनि० ।

चतुष्पथ पु० चत्वारः पन्थानः ब्रह्मचर्यादयः व्याश्रमा यस्य
अथ समा० । १ ब्राह्मणे अमरः ब्राह्मणानां हि “एष
बोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः” मनुना चातु-
राश्रमस्य उक्तत्वात् तथात्वम् । चतुर्णां पथां समाहारः
अथ । २ चतुर्मुखे (चौपाया) पथि ।

चतुष्पथनिकेता स्त्री चतुष्पथे निकेतोऽस्याः । कुमारानुचर-
मातृभेदे “चतुष्पथनिकेता च गोकर्षा महिषानना” भा०
श० ४७ अ० कुमारानुचरमातृगणोक्तौ ।

चतुष्पथरता स्त्री ७त० । कुमारानुचरमातृभेदे । “चतु-
ष्पथरता चैव भूतितीर्थान्यगोचरा” भा० श० ४७ अ० ।

चतुष्पद पुंस्त्री चत्वारि पदानि चरणा अस्य । १ चतुश्चरणे
गवादौ जलो स्त्रियां जातित्वात् डीप् । २ त्रिव्यङ्ग्ये
ध्रुवकरणभेदे न० । करणशब्दे १६६० पृ० सू० सि० वाक्ये
दृश्यम् । अस्य शब्दक० पुंस्त्वोक्तिः सौरागमविरुद्धा ।
“मृगधतुराद्यान्त्याङ्गे दृषाजसिंहाश्चतुश्चरणाः” ज्यो०
त० उक्तेषु श्मकराद्याङ्गधतुरन्त्याङ्गमिषदृषासिंहराशिषु
पुं० स्त्रीणां ४करणभेदे न० हेमच० ।

चतुष्पदवैकृत न० ६त० । व० स० उक्ते चतुष्पदस्तुप्रस-
वादिधिकारे यथा

“परयोनावभिगमनं भवति तिरस्त्रामसाधु धेनुभाम् ।
उज्जाणो वान्योऽन्यं पिबन्ति आ वा सुरभिपुत्रम् ।
मासत्रयेण विद्यात् तस्मिन्निःसंग्रयं परागमनम् ।
तत्प्रतिघातायैतौ लोकौ गर्गेण निर्दिष्टौ । त्यागो
विवाहनं दानं तत्तस्यायु शुभं भवेत् । तर्पयेद्वाङ्गणां
शाल जपहोमांश्च कारयेत् । स्थालीपाकेन धातार
पशुना च पुरोहितः । प्राजापत्येन मन्त्रेण यजेद्ब्रह्म
दक्षिणम्” ४६ अ० ।

चतुष्पदी स्त्री चत्वारः पादा अस्याः अन्यलोपः समा० वा
डीप् पादः पङ्कावः । १ पद्ये “पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं
जातिरिति द्विधा” कन्दोम० । २ प्राकृतभाषादिप्रसिद्धे

(चौपाया) कन्दोभेदे ३ चतुश्चरण स्त्रीपशौ च अन्य-
लिङ्गे चतुष्पादित्येव ।

चतुष्पर्णी स्त्री चत्वारि चत्वारि पत्ने पत्ने पर्यायस्याः
डीप् । (सुसुनी) शाकभेदे । राजनि० ।

चतुष्पाटी स्त्री चतस्रोदिशः पाठयति पाटि-अण् उप० स० ।
नद्यां शब्दमाला

चतुष्पाठी स्त्री चतुर्णां वेदानां पाठोऽत्र गौरा० डीप् ।
कात्यायनमध्ययनमण्डपे (चौपाडी) गृहे ।

चतुष्पाणि पु० चत्वारः पाणयोऽस्य । १ विष्णौ हारा० २ चतु-
र्बाहुयुक्तमात्रे त्रि० ।

चतुष्पाद् त्रि० चत्वारः पादा अस्य अन्यलोपः समा० ।
चतुश्चरणयुक्ते गवादौ स्त्रियां डीप् पादः पङ्कावः चतु-
ष्पदीत्येव । समासान्तविधेरनित्यत्वात् अन्यत्रलोपा-
भावं चतुष्पादोऽपि तत्त्वार्थे “भिन्नचिह्नचतुष्पादं विषयं
परिकीर्तितम्” कन्दोम० ।

चतुस्तन स्त्री चत्वारः स्तना अस्याः वा न डीप् । सुरभौ
गवि । “तस्यै स्तनानुस्रयति । ऊधसस्तत् स्तनानुस्रयति
सा चतुस्तना भवति चतुस्तना हि गौः” शत० ब्रा० ६ ।
५ । १ । २ । महिषादौ च पत्ने डीप् चतुस्तनीत्यपि ।

चतुस्त्रिंशत् स्त्री चतुरधिका त्रिंशत् । (चौतिश) १ चतुर-
धिकात्रिंशत्संख्यायां २ तत्संख्येये च । पूरणे डट् ।
चतुस्त्रिंश तत्संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियां डीप् ।

चतुस्त्रिंशज्जातक पु० बृहभेदे हेमच० ।

चतुस्सुन पु० व० य० चतुर्णां धर्माधिकारमौक्ताणां समः
दाता सुन-दाने अथ ६त० चत्वारः सनेतिशब्दा नास्मि
येषां वा । १ सुनकसुनत् कुमारसुनन्दसुनानेतानामकैः
चतुर्षु ब्रह्मपुत्रेषु दृष्टापु तच्चास्मां सुनादित्वेन तथात्वम् ।
२ तदयतारधारिणि चतुर्वर्गदातरि वा २ विष्णौ य०
“तप्तं तपो विविधलोकसिद्धयया मे ध्यादौ सुन-त-
स्वतपसः स चतुःसुनोऽभूत्” भाग० २ । ७ । ६ ।

चतुस्सुत्रि पु० चतस्रः सुत्रयः कोणादिषु पा अस्य । चतु-
र्दिगवच्छिन्ने । “चतुःसुत्रिर्नाभिर्कृतस्य” यजु० ३८ । २० ।

“चतुःसुत्रयः कोणा दिव्य पायस्य ऋः” वेदटी० ।

“चतुःसुत्रिरेष क्रूरो भवति” शत० ब्रा० ६ । १ । १० । ६ ।

चतुराजी स्त्री चतुर्णां राज्ञां समाहारः टच् समा० चतुरङ्ग
क्रीडायां क्रीडाभेदे चतुरङ्गशब्दे २८६३० दृश्यम् ।

चतुरात्र न० चतुश्चरणां रात्रीणां समाहारः चतुश्चरभिः रात्रि-
भिर्निर्वृत्तः अण् तस्य लुक् वा अच् समा० “संख्यापूर्व

रात्रिमिति पा० क्लीबत्वम् । १ चतुष्टयं रात्रिपु २ तत्साध्ये
क्रतुभेदे च । “चतुरात्रम्” कात्या० श्रौ० १८।१।१४। “अयं
क्रतुर्भवतीति शेषः” कर्कः । चतुरात्रादिविक्रमं कात्या०
श्रौ० २१।१।७। “सहस्रमधिकं दक्षिणा” कर्कः ।

चत्वर न० चत-चरच । १ स्थण्डिले होमार्थं कृतसंस्कृत
भूभागे षट्पहाद्वहिरङ्गने (उठान) (चाताल) इति च
ख्याते स्थाने अमरः “षट्पहानां षट्पहास्तूनि कार्येभ्यो
त्रिकचत्वरः” हरि० ११२५० । ४ नानाजनस्थानानां
वासस्थाने “सहि श्रेष्ठिचत्वरं प्रतिवसति” ऋक्छ० ।
“न चत्वरं निशि तिष्ठेत् निगूढः” भा० उ० २६५० ।
(चोतारा) ५ ख्याते स्थाने “चत्वरान् राजमार्गांश्च
समानान्पुराणि वः” हरिवं० ११६५० । ६ चतुष्टयां
रथानां सङ्क्रमे शब्दार्थश्च । “अनुरथ्यासु सर्वासु चत्वरैषु
च कौरव !” भा० व० १५५० ।

चत्वरवामिनी स्त्री चत्वरं वस्तुं शीलमस्याः वस-णिनि
ङीप् । कुमारानुचरमाहभेदे । “कृत्वास्त्रिका निम्बुटिका
रामा चत्वरवामिनी” भा० ४७५० ।

चत्वारिंशत् स्त्री चतस्रोदशतयः परिमाणमस्याः । “पङ्क्ति-
विंशतिविंशत्वारिंशत्” इत्यादि” पा० नि० । (चाक्षिण)
१ संख्यायां २ तत्संख्येये च । ततः पूरणे तमप् । चत्वारिंशत्तम
तत्संख्यापूरणे लि० स्त्रियां ङीप् ।

चत्वाल पु० चत-वालञ् संज्ञापूर्वकत्वेन दृष्टेरनित्यत्वात् न
दृष्टिः । चत्वाले १ होमकण्डे श्दभे च भेदि० ।

चट् याचने भ्वा० द्विक० उभ० सेट् । चटति ते एदित् अच-
टीत् अचटिष्टम् । चचाद चेटतुः चेदे ।

चट् आह्लादे दीप्तौ च भ्वा० अक० प० सेट् इदित् । चन्दति
अचन्दीत् चचन्द चचन्दतुः । चन्द्रः ।

चट्तिर पुंस्त्री चट-किरच् । १ हस्तिनि २ भुजगे च स्त्रियां
जातिव्यात् ङीप् । ३ चन्द्रे ४ कर्पूरे च पु० संज्ञिप्रसा० ।

चन हिंसे भ्वा० प० सक० सेट् । चनति अचनीत्-अचा-
नीत् चचन चनतुः । मित् णिचि चनयति ते ।

चन शब्दे तु० प्र० अक० सेट् । चनति अचा (च) नीत्
चचन चनतुः । णिचि चनयति ।

चन अव्य० चन-शब्दे अच् । असाकल्ये “असाकल्ये तु
चिञ्चन” इत्यमरः । ससृज्जायार्थकचशब्देन नजः समास
इत्यन्ये “युयोरिदापयन प्र मिणन्ति व्रतं वाम्” ऋ० २।२४।
१२ । “चनेत्येतत्पदद्वयसमुदायः । ऐकपदं त्वध्यापक
साम्प्रदायिकम् । २ नेत्यर्थे “प्रदीपन प्रसितयस्तरनि”

ऋ० ७।२२।१३। “चनेति समुदायो नेत्यर्थे” भा० ।
३ अर्थे “स्वप्नचनेदन्तस्य प्रयोता” ऋ० ७।८६।६।
“स्वप्नचन स्वप्नोऽपि” भा० । “महिम्न एषां पितरश्चने-
शिरं” ऋ० १०।५६।४। पितरश्चन पितरोऽपि यत्तु
सुगन्धो “किमः कृत्वालाञ्चिञ्चनौ” पिभक्तृत्वात् किमः
चिञ्चनप्रत्ययौ विहितौ तच्चिन्त्यम् अर्थेकेन असाकल्या-
र्थेन वा चनशब्देन गतार्थत्वात् कदाचन कथञ्चने-
त्वादौ कदापि कथपपीत्यर्थलाभात् न प्रत्ययान्तरकल्प-
नम् । प्रागुक्तप्रयोगे किमोऽभावेऽपि प्रयोगदर्शनात् किम
इत्यस्य प्रार्थिकत्वकल्पनेऽपि चनप्रत्यये परे पञ्चसुतः
लोपापत्तेश्च । तन्मते चिच्चेन प्रत्ययस्याव्ययसंज्ञकत्वात्
तयोश्चिच्चाभावेनानव्ययत्वापत्तेः स्वरबैलक्षण्यानुपपत्तेश्च
चनस् न० चायं पूजादौ “चायंतरन्ने हस्वश्च” उणा० अस्तु
चात् लुट् । १ भक्ते उज्ज्व० । “चनो धाः सहसो
यहो” ऋ० १।२६।१०। “चनोदधिष्व पचतीत सोमम्”
निरुक्तपुस्तुतिः ।

चनमित न० च न शब्दे अच् चनः मित अवसानमस्य ।
ब्राह्मणस्याप्रत्ययचननामभेदे । “नाध्यक्षनाम्नाऽऽ चर्चति
चनसितेत्यर्हता सह । सम्भाषमाणो ब्रूयाद्विचक्षणे-
तीतरैरिति” कर्कष्टतमनुशाकम् ।

“जागर्त्येतां रात्रिं क्रीते राजनि द्वितीयां श्वः सुत्यायां
तृतीयां चनसितं विचक्षणमिति” नामधेयान्तेषु दर्शयति
चनसितेति ब्राह्मणं, विचक्षणेति राजन्यवैश्यौ “विच-
क्षणचनसितवतीं वाचम्” कात्या० श्रौ० ७।५।७।
“विचक्षणशब्दवतीं चनसितशब्दवतीं च वाचं ब्राह्मणा-
दिनामधेयभूतां वाणीं वदेत्” कर्कः ।

चनस्य चनोऽक्षमिच्छति अच् नामधातुः अच्चेच्छायां पर०
अक० सेट् । चनस्यति अचनस्यीत् । “उरुभुजा चनस्य-
तम्” ऋ० १।२।१।

चनिष्ठ लि० चनोच्चम् उपचारात् तद्वात् ततः अतिशये इष्टु
डिङ्ङावे टिलोपः । अच्चनत्तमे “अस्मे यो अस्तु सुम-
तिश्चनिष्ठा” ऋ० ७।५।७। “चनिष्ठा अच्चनत्तमा” भा० ।
चन्द पु० चदि अह्लादने गयन्तात् अच् । १ चन्द्रे २ कर्पूरे च
शब्दार्थर० ।

चन्द(न्द्र)का पु० चन्द(न्द्र)इव कायति शुभत्वात् कै-क ।
(चादा) मत्स्यभेदे “चन्द(न्द्र)कौरुचिह्नत् वल्ययानभि-
धेन्दुदपि” राजवल्कभः ।

चन्दन पु० न० चदि-ययन्तात् ल्यु । स्वनामख्याते मलयच-

लजे हृत्विशेषे तद्देगुणादिकं भावपू० उक्तं यथा श्रीखण्डं चन्दनं न स्त्री भद्रश्रीस्तैलपरिष्कः । गन्ध-
सारो मलयजस्यैवा चन्द्रयुतिश्च सः । स्वादे तिक्त-
कषे पीते क्रेटे रक्तं तनौ सितम् । यन्त्रिकोटरसंयुक्तं
चन्दनं न उच्यते । चन्दनं शीतलं रूक्षं तिक्तमाजु-
दनं लघु । अमशोषविषण्णश्लेष्मापित्तास्रदाहहृत् ।
अथ पीतचन्दनम् (कलम्वक) । “कालीयकन्तु
कालीयं पीताभं हरिचन्दनम् । हरिप्रियं कालसारं
तथा कालानुसार्यपि । कालीयकं रक्तगुणं विशेषा-
द्वाङ्मनागमम्” । अथ रक्तचन्दनम् “रक्तचन्दनं
माख्यातं रक्ताङ्गं लघुचन्दनम् । तिलपण्यं रक्तसारं
तत्प्रवालफलं स्मृतम् । रक्तं शीतं गुरु स्वादु कटि श्लेष्मा
म्हपित्तहृत् । तिक्तं नेत्रहितं दृष्यं ज्वरघ्नं विषाणहृत् ।
तत्र पुंसि “सत्यसंशयसुखोपि दृग्गते क्षणसर्पिणि-
भुजैव चन्दनः” शृङ्ग० । क्लीबे “विना मलयमन्तव
चन्दनं न विवर्द्धितं पश्यतः । ततः कृतं ह्रिकाः सखी
दिव्यचन्दनभूषिताः” भा० सं० ५.७.४० । “चन्द्रचन्दन-
रोलम्बरुतादुद्दीपनं मतम्” सा० ८० तस्य शृङ्गारोद्दीप-
कत्वमक्तम् । रक्तचन्दनं न० मटि० श्वानरभेदे प०
हेम० । श्वाश्विरोपधौ स्त्री राजनि० । (सधुशाली)
नगरीसमीपस्थे पनदीभेदे च स्त्री ।

चन्दनगिरि पु० चन्दनस्योत्पत्तिस्थानं गिरिः । मलयवाचसे
चन्दनगोपी स्त्री चन्दनमपि गोपावति गुण-अण् । गारि-
वामेदे राजनि० ।

चन्दनधेनु स्त्री पतिपुत्रवत्या मृताया नार्या उद्देशेन पुत्रदात-
व्यायां चन्दनाहितधेनौ । तद्विधमाह रत्नाकरे देवलः
“जीवद्भर्त्री तु या नारी पुत्रिणी विद्यते यदि । सवतु-
सामङ्गितां धेनुमाचार्याय प्रदापयेत् । पतिपुत्रवती नारी
विद्यते यावतसद्योः । द्रुपं नचोत् सृजेत् पुत्रः पिता
पावसु जीवति” । तथा कर्मोपदेशिन्यां ब्रह्मण्यसर्षणे
च हलायुधधृतानि वचनानि स्मृतिः “पतिपुत्रवती
नारी विद्यते भर्तुरयतः । चन्दनेनाङ्गितां “धेनुं
तस्याः स्वर्गाय कल्पयेत्” । तथा जातूकर्णः धेनुं चन्द-
नमालिष्य यो दद्यान्मातृहेतवे । यदि पापघ्नैर्युक्ता
तथापि स्वर्गमाप्नुयात्” । तथा वशिष्ठः “न युक्तश्च
दधोत्सर्गः पिता यावत् तु जीवति । चन्दनेनाङ्गितां
धेनुमाचार्याय प्रदापयेत्” । “चतुर्हस्तो भवेद्दूषो यस्त-
एक्षससङ्गवः । वल्लः शोभनः स्थनः कर्तव्यो धेनु-

भौलिकः । विलस्य बकुलस्यैव कलौ यूपः प्रशस्यते ।
अभावे वारुणेनापि यूपं कुर्याद्विवानतः” । “तरुणोरूप
सम्पन्नः सुगीला च पक्षिस्त्री । न्यायाज्जिता गृहे
जाता देया सा श्रीविधाय गौः । नदीतीरे वने गोष्ठे
देवतायतनेषु च । श्रीहृत्क्षेत्रे कृष्णक्षेत्रे राजद्वारे
चतुष्पथे” । एषु वचनेषु दधोत्सर्गनिषेधचन्दनधेनुत्
सर्गविध्योर्युगपदुपसंहारदर्शनात् दधोत्सर्गस्थाने
प्रधानतया चन्दनधेनुत्सर्गः प्रतीयते कतोऽस्य
दधोत्सर्गकार्यकारित्वात् तत्फलहेतुत्वं लभ्यते ।
“एकोद्दिष्टं न कुर्वीत न्यासिनाञ्चैव सर्वदा । व्यङ्ग्ये-
कादगे प्राप्ते पार्ष्णिं तु विधीयते” इति श्राद्धविशेषगतो-
शनोवचने विदग्धसंज्ञासिनाम् एकोद्दिष्टनिषेधपार्ष्णि-
विध्योर्युगपदुपसंहारात् एकोद्दिष्टस्थाने पार्ष्णिमिव ।
यद्वा पतिपुत्रवतीरूपमेतविशेषाधिकृतद्वयं न चात्
सृजेदिति निषेधचन्दनधेनुत्सर्गविधिभ्यां प्रेत-
मात्राधिकृतसामान्यदधोत्सर्गविध्यवगतफलभावनान्तरणी-
भूतदधोत्सर्गकल्याणमनूय तत्कर्माभूतदधोत्सर्गहाय तत्प्राप्ते
धेनुमात्रगुणविधिर्नियमादवगम्यते । पशुयामे सामा-
न्यविध्यवगतापः प्रणयणीयाधिकरणचमसस्थाने “गो-
दोहेनापः प्रणयेदिति” विशेषविधाना गोदोहगुण-
विधिवत् । “नालाभेऽपि प्रवेशिनीम् । उपोष्य
हाटशीं तत्र तथोदयान्तु पारणम्” इत्यत्र
एकादशीरूपनिमित्तस्थाने द्वादशीमात्रगुणविधिवच्च ।
अन्यथा धेनुत्सर्गस्य दधोत्सर्गकर्मत्वे फलभावनानत्
करणनियोज्यानां दधोत्सर्गकल्पने गोरवं स्यात् । उक्त-
विधिनिषेधयोरुपसंहारवैयर्थ्यञ्च स्यात् । ततश्च
कारणैक्यात् फलैक्यमिति । चन्दनधेनुत्सर्गेऽपि प्रेतत्व-
विसृक्तिप्रवृत्तस्वर्गापिः फलम् । एवं कर्मलोक्तमन्त्रस्य
पापव्यागमस्वर्गवाधेनायाश्चपि तथैव तात्पर्यम् ।
तथा जातूकर्णवचनस्य पापस्वर्गपदयोरपि तथैव तात्-
पर्यं बोध्यम् । मताधीनां विधिप्रेषिणाभेव जैमिन्युक्त
प्रामाण्येन प्रकृते सिद्धे विधिप्रेषित्ये लाघवात् “पापि-
ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापघ्न्यापि वेति” कात्यायनवचनस्य
पापपदस्य प्रेतत्व एव तात्पर्यदर्शनाच्च । अत्र यद्यपि
पतिपुत्रवतीत्यत्र पतिपुत्रवत्त्वस्य विशेषप्रीभूतकर्मन्वयि-
भरणानन्वयित्वेन न विशेषणत्वं किन्तु पुलक्षणत्वमेव ततश्च
काकयन्तो देवदत्तस्य गृहा इतिवत् कादाचित्कतद्वत्ता-
मादायापि पतिपुत्रवतीति प्रयोग उपपद्यते । तथापि

“कर्मतस्तयोः” “भर्तुरभ्यतः” इत्याभ्यां मरणकालिकी पति पुत्रसत्ताऽवगम्यते गवां गोष्ठे इतिवत् । अथ वा पराङ्मन्येन धेनुत्सर्गकालिकीति । नच “अपुष्पिता स्मृता काचित् तस्याधेनु विगर्हिता” इति कपिलवचने अपुष्पितायाः पुत्रकर्म धेनुत्सर्गनिषेधस्याप्रसक्तं तथा सपत्नीपुत्रकर्म धेनुत्सर्गनिषेधप्राप्नोति तद्दृष्ट्वा पतिपुत्रवतीत्यस्य सपत्नीपुत्रवतीपरत्वम् अवशं वाच्यम् । तदेकवाक्यतया पुत्रिणीत्यादावपि तथात्वमिति वाच्यम् । अपुष्पितेति कपिलाङ्गस्य प्रसक्तिप्रवक्तव्यं पतिपुत्रवद्विद्वत् रजस्काया धेनुत्सर्गनिषेधार्थत्वात् गत्यां सत्यां लक्षणाया वीजाभावात् । प्रतिशोचिवत् ध्वंसप्रागभावयोरपि अत्यन्ताभावविरोधित्वमते तु अजातपुष्पस्त्रीपरत्वं वा भवतु तथात्वेऽपि “तस्या धेनुविगर्हितेति” अप्रसक्तार्थापि अपुष्पिता धेनुदाननिन्दा स्तुतिपरा । यथा हरेरुक्त्याने “पौष्णशेषेण किल्बेन प्रतिपद्यथ योनिश्च” इत्यप्रसक्तापि निन्दा एकादशग्रादिपौर्णमास्यन्तपञ्चके रेवत्यन्तपादयोगविधिस्तुतिपरा यथा वा वेदगाने “यो गिरा गिरेति ब्रूयात् स आत्मानमपि गिरेत्” इत्यप्रसक्तनिन्दा “ऐरं कृत्वा अगिरेदिति विधेः स्तुतिपरा । अतएव उक्तं शाबरभाष्ये “न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्तते अपि तर्हीरत् स्तोतुमिति” । स्तुतौ हि अप्रसिद्धगुणदोषारोपो न दोषाय । नचात्र काव्यस्यैव कार्त्तिक्यादिदृष्टोत्सर्गस्य स्थाने धेनुदानं विधीयते इति वाच्यम् । तस्मात्परत्वे मानाभावात् । प्रत्युत स्मियते इति वर्त्तमानार्थकविभक्त्या वर्त्तमानसामीप्येनाचिरप्रसीतोपस्थितेश्च । ये तु “अङ्गीनामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत् । सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्भनुरिति” भनूना पुत्रवतीत्याभिधायादेव पतिपुत्रवतीत्यत्र सपत्नीपुत्रवती प्रतीयते इति ब्रुवते तैत्तिरीय श्रान्ताः । पुत्रवतीतिपदस्याखण्डतया भनूना पतिपदस्यान्त्ये तदवस्थापत्तेः । ननु वृषतुल्यवयो वयोद्वयः स्याद्विज्ञा हिजाः । दृष्टोत्सर्गे तथा पुंसां स्त्रीणां स्त्रीणोर्विशिष्यते” इति भविष्यसंवादाङ्गे नुदानमिदं पतिपुत्रवत्या दृष्टोत्सर्गे दक्षिणादानस्य विशेषरूपम् । न तु प्रधानकर्मान्तरं भवित्वात् । स च दक्षिणाया अङ्गत्वेन फलासङ्गतिः । “यस्य पर्णसयी जुहूर्भवति न स पापलोकां गच्छतीति” वस्तुप

पत्तेरिति चेत् न दृष्टोत्सर्गदक्षिणातश्चन्दनाङ्कितधेनुदानस्य प्रकरणान्तराभावेन प्रकरणान्तरन्यायतः प्रधानत्वसिद्धेः दृष्टोत्सर्गस्यानोद्यत्तानुवर्त्तमानश्रिष्टाचारात् । धेनुदानयुगनष्टदृष्टोत्सर्गनिषेधानामसङ्गतेः कपिलपञ्चरात्रे चन्दनधेनुदानस्यापीति कर्त्तव्यतायां दृष्टपददक्षिणादानविधानाच्च । यथा कपिल उवाच “अतः परं प्रवक्ष्यामि धेनुदानमनुचमम् । पतिपुत्रवती नारी स्मियते भर्तुरभ्यतः । चन्दनेनाङ्कितां धेनुमाचार्याय निवेदयेत्” । तथा “जीवद्भूतं तु या नारी पुत्रिणी स्मियते यदि । सवत्सामङ्कितां धेनुमाचार्याय निवेदयेत् । साध्वी पतिव्रता नारी स्मियते यापतस्तयोः । इयं नैवोत्सृजेत् पुत्रः पितर्यावत् तु जीवति । स्तपुत्रा च या नारी संवृद्धीता तु या भवेत् । तस्या धेनुर्न दातव्या दृष्टोत्सर्गो विधीयते । “अपुष्पिता स्मृता काचित्तस्या धेनुविगर्हिता । दद्यादेतुं सुतो ज्येष्ठः कनिष्ठो द्रष्टव्योऽन्यजेत् । इयोः सोदरायोरेको भवेत् ज्येष्ठः प्रधानतः । तयाणां द्वौ सुतौ ज्येष्ठौ, चतुर्णाञ्च त्रयः स्मृताः । पञ्चानां सोदराणाञ्च त्रयोऽन्येष्टाः प्रकीर्त्तिताः । ज्येष्ठेनैव तु कर्त्तव्यं धेनुदानं विधानतः । हेमप्रहङ्गीसुरे कथ्यः सुशीलां वस्त्रसंयुताम् । कांस्योदरीं तावदृष्टां घण्टाचामरभूषिताम् । प्रवालशालिकां दद्यात् कर्णयोरुभयोरपि । चन्दनेनाङ्कितां धेनुमाचार्याय निवेदयेत् । गार्गा लोकमवाप्नोति दिवि देवेश सोदते । चन्दनेनाङ्कितां धेनुं दत्त्वा गच्छेत् सुरालयम् । तावत्तिष्ठति स्वर्लोके यावदाङ्कसंज्ञम् । नचोत्सर्गो दृष्टस्यात्र वस्तुसत्यं नित्यं च । दृष्टोत्सर्गं विधानेन कर्त्तव्यं सर्वकर्म च । मानस्तोकेति मन्त्रेण दत्ते दृष्टोऽज्यसीति च । धेनोचसकथ्यदेशे तु त्रिगुणाङ्कं समालिखेत् । वामभागे विशेषोऽयं दत्ते चक्रं समालिखेत् । तत्राभ्यङ्ग्येद्विद्वानाचार्यस्तु विधानयित् । ततो वै संलिखेच्चक्रं पञ्चाङ्गुलप्रमाणकम् । शूलं पञ्चगुलं कार्यं दत्ते यामे यथाविधि । पूर्वाशामिदुर्वी धेनुं यजमानोत्तरासृजः । सप्तकादि क्रमेणैव प्रतिमन्त्रैः प्रपूजयेत्” । “एवंविशिष्टां तां धेनुं दत्त्वा तर्पणमादमेत् । पुच्छं गृहीत्वा पित्वादीन् वर्षोत्सर्गविधानतः । ऐशान्यं चालयेत् किञ्चित् आचार्याय च दक्षिणाम् । द्रष्टव्यं ततो दद्यादाचार्याय गुणान्वितम् । पूजयेत् प्राङ्मुखं चैव

वस्त्रमाख्यादिभिस्ततः । कांस्यपात्रं वस्तुयुग्मं सुवर्णञ्च
विशेषतः । आचार्याय प्रदातव्यं ब्रह्मणे कनकनद्या ।
आगतान् पूजयेद्भक्त्या यथाशक्ति विधानतः । दीनार्त्त-
क्षप्रणादींश्च अन्नाद्यैः परिपोषयेत् । पुस्तकान्तरे
पाठाधिक्यं यथा

“एकादशाहं प्रेतायाः प्रशमासं चाविदुः तथा । त्रिपञ्चे
सांख्ये वापि दद्याद् गां चन्द्रनाडिताम्” तथा ब्राह्म-
पुराणम् “अयने विपुलेऽष्टम्यां युगाद्याण्यमिामु च । दशै
मन्वन्तरे चैव धेनुं दद्यात् सुसृजिताम्” । ननु “आद्यश्चाह
त्रिपञ्चे व” इत्यादिना आद्यश्चाहकृत् व्यनित्यदृष्टोत्सर्ग
कालस्य परपरकालो गौणः । न वा सर्वे सुख्याः का-
लाः स्युः । तत्र नादाः त्रिपञ्चादौ शिष्टाचारविरोधात् ।
नापि द्वितीयः त्रिपञ्चादौ नित्यत्वबोधकाभावात् । वस्तुतः
आद्यश्चाह दृष्टोत्सर्गस्य नित्यत्वं त्रिपञ्चादौ कास्यत्वम् ।
आद्यश्चाहपदम् अशौचान्नद्वितीयदिनपरम् “अशौ-
चान्नात् द्वितीयेऽङ्गीत्याद्येकवाक्यत्वात् । अत्र च आद्य
श्चाहस्य विप्रपतितत्वेन एकादश्यादौ क्रियमाणत्वे
दृष्टोत्सर्गमपि न कुर्यात् । आद्यश्चाहदिने दृष्टोत्सर्गा-
करणे त्रिपञ्चाद्यान्यतसकालेऽपि दृष्टोत्सर्गस्यावश्यमेतत्त्व
करीडारकत्वेन तस्य पुनः संवत्सरसाध्यसकलकृतस्य
नित्यत्वं कल्प्यम् । एवं धेनुदानस्यापि । अतएव पूर्ण
संवत्सरे भलभासप्राप्तेऽपि प्रागकृतचेत् कार्य एव इति
नवीनाजगुः । एककर्तृकानेकदृष्टोत्सर्गोऽपि शिष्टा-
चारादेकदिनेऽपि । तथा हि स्वर्गलोकगमनफलश्रुतेः
कास्यत्वेन “यो भूय आरभते तस्मिन् फले विशेषः” इति
न्यायादविरोधः । ननु नैमित्तिकत्वात् कथमावृत्तिः
“सकृत् कृते कृतः शास्त्रार्थः” इति न्यायात् न चैकत्र
क्रियाद्वयमिति वचनाच्च । अत्रायं विशेषः कास्य-
नैमित्तिकं फलविशेषार्थं भूयः कार्यं, नैमित्तिकमात्रं तु
सकृदेव । किञ्च । संक्रान्त्यादिनिमित्तकश्चाहमपि
पुनः पुनः स्यात् । सैवं तत्र पिष्टपिष्टरूपप्रधानफलस्य
सत्त्वेन चरितार्थत्वात् । अतोक्तानि सर्वाण्येतानि
वचनानि तिर्यग्गधिकरणन्यायमूलानि तथा हि ति-
र्यग्गधिकरणे तिर्यक्पङ्क्तुत्वाप्येवदेवतानामनधिकार
इति यागमात्रे उक्तम् । तत्र हेतवः तिरश्चां विशि-
ष्टान्नकरणविरहात् त्रार्थेयाणाम् अन्वयधिरमूका-
नामवेक्षणश्रवणोच्चारणविरहात् साङ्ग्यागासामर्थ्ये
तेभ्यं यथा यागानधिकारकज्ञात् “स्वपितुः पितृकृत्येषु

अधिकारो न विद्यते” इति छन्दोगपरिशिष्टे अग्नि-
ष्वात्ताद्यन्तर्गणानुक्ता “जीवत्पितृकृत्येतानन्यांश्चेतर”
इति कात्यायनश्रुते च जीवत्पितृकृत्य पितृतर्पण
निषेधात् दृष्टोत्सर्गे तदङ्गभूततत्पुष्कलतोदक
तर्पणविरहात् साङ्गकरणासामर्थ्ये दृष्टोत्सर्गेऽनधि-
कारः । अतएव इतिनिषेधेऽपि स्त्रियाः कर-
णभूतकृत्वाधेन यागयद्दृष्टोत्सर्गस्य बाध उक्तो वाच-
स्यतमिश्रेण । धेनुदानाङ्गतर्पणे तु प्रधानाधिकार
श्रुतेः जीवत्पितृकाधिकृतविशेषविधानाच्चाधिकार एवा-
भ्युदयिकश्चाहवत् जन्ममास्यपनयनाङ्गसंश्लेषपञ्चञ्च ।
अयन्तु सामान्यशास्त्रोपजीवित्वेन निषेधः पर्युदास
एव । स यदि पतिपुत्रवतीभिर्ज्ञाया दृष्टोत्सर्गं कुर्यात् इत्ये-
वंमात्रस्तदा पूर्वभागवैयर्थ्यं स्यात् । यदि पतिपुत्रवत्या
जीवत्पितृकपुत्रभिर्ज्ञो दृष्टोत्सर्गं कुर्यादिति विशिष्ट-
रूपस्तथापि पतिपुत्रवत्यास्तदुभयरहितयाश्च जीवत्-
पितृकपौत्रादिना दृष्टोत्सर्गः स्यात् । स चायुक्तएव
प्रायुक्तवचनन्यायविरोधात् । तस्मात् समुदायवचनसा-
र्थकाय पतिपुत्रवतीभिर्ज्ञाया दृष्टोत्सर्गं कुर्यात् । तथा
जीवत्पितृकभिर्ज्ञो दृष्टोत्सर्गं कुर्यात् इति वचनन्याय
संवादाद्वाक्यद्वयमेव सिद्ध्यति प्रमाणवद्गौरवस्य स-
र्वैरङ्गीकृतत्वात् दर्शयोर्येनासयोः षट्प्राधान्यापूर्व-
वत् । अथ वोक्तदेवतादिवचने “ज्ज्येष्ठेनैव तु कर्तव्यं
धेनुदानं विधानतः” इत्यन्तकापिष्ठादिसकलवचनपर्यालोच-
नया कनिष्ठपुत्रवतीभिर्ज्ञपतिपुत्रवतीतरजनस्य कापिलप्रति
प्रसूतकनिष्ठपुत्रभिर्ज्ञजीवत्पितृकादन्यो जनो दृष्टोत्सर्गं
कुर्यात् इति सामान्यत एव दृष्टोत्सर्गविधिः । तथा
पतिपुत्रवत्या ज्येष्ठपुत्रएव चन्द्रनाडितधेनुसृष्टजेदिति
विधिय सिद्ध्यति । ततश्च पतिपुत्रवत्याः कनिष्ठपुत्रसत्त्व-
एव तदन्यस्तपितृकेण वा दृष्टोत्सर्गः कार्यः । कनिष्ठ-
पुत्राभावे तु न केनापि । एवं पत्यादिना न चन्द्रनधेनु-
दानमिति । प्रतिप्रसूतकनिष्ठान्यजीवत्पितृकेण न क-
स्यापि दृष्टोत्सर्गः कार्य इत्यपि च पर्यवसितम् । वस्तु-
तस्तु पतिपुत्रवत्या दृष्टोत्सर्गनिषेधे तत्पुत्रस्य जीवत्पितृ-
कत्वेनानधिकार एव हेतुः न तु स्त्रियाः पतिसत्त्व
‘पुत्रसत्त्व’ वा स्रुतपुत्रेत्यादिप्रायुक्तकापिलवचने
पतिसत्त्वे कनिष्ठपुत्रसत्त्वे च दृष्टोत्सर्गावगतेः तत्-
पुत्रस्य पितुः सत्त्व एवानधिकारोक्त्या तन्कारणे दृष्टोत्
सर्गावगमाच्च । न वा तदुभयसत्त्वं मिलितम् उक्त-

न्यायावगतस्य तत्पुत्रस्य जीवत्पितृकृत्यहेतौरेव तादृश
निषेधप्राप्तेः पतिपुत्रसम्बन्धोर्निर्वीजहेतुत्वकल्पना
नौचित्यात् तयोर्गचनिकहेतुत्वे तु अदृष्टकल्पनाया
अनायत्वात् सिद्धजीवत्पितृकनिषेधप्रपञ्चतया
पतिपुत्रवत्या निषेधोपपत्तौ अधिकनिषेधकल्पने
गौरवाच्च । यत् जीवत्पितृकत्वर्षोत्सर्गनिषेधे पति-
पुत्रवत्याः पृथग्पसंहारः सोऽपि तस्याः पुत्रानधिकार-
मात्रपयुक्तसिद्धदृष्टोत्सर्गभावभागित्वानुवादः पूर्व-
वाक्यावगतभेददानस्य दृष्टोत्सर्गस्यानीयत्वज्ञापनार्थं
एवेति प्रागपि निरूपितम् । ततश्चोक्तवचने तिर्य-
गधिकरणन्यायप्राप्तं जीवत्पितृकस्य दृष्टोत्सर्गक-
त्वाभावसन्देहस्य सपतिकाया दृष्टोत्सर्गस्याने चन्दना-
द्विधेनूत्सर्ग एव विधीयते । एतेन दृष्टोत्सर्गकर्त्तरि
कपिलप्रतिप्रसूतसपतिकादृष्टोत्सर्गकृतिमत्कनिष्ठपुत्रान्य-
जीवत्पितृकेतरत्वविशेषणं सपतिकाया दृष्टोत्-
सर्गस्याने ज्येष्ठपुत्रस्यैव चन्दनाद्विधेनूत्सर्गमात्रेण
लभ्यते । अतो जीवत्पितृकेण कास्यदृष्टोत्सर्गः पतिते
प्रव्रजिते वा पितरि जीवति पितामहादिदृष्टोत्सर्गश्च
न कार्यः । एवं सपतिकाया अपि पुत्रस्य कर्मिणा-
भ्यवे यमत्वे वा पया कन्यादिना वा दृष्टोत्सर्गः
कार्य एवेति स्थितम् । इदन्तु रत्नाकरहलायुधा
चायं चूडामश्विदिद्याभूषणशुभदूरमहादेवभट्टाचार्यप्रभृ-
तीनामपि सम्मतं तेषां पृथक् पृथक् पद्धतिरपि
प्रसिद्धास्ति । कचिद्देशे स्मार्त्तभट्टाचार्यस्यापि समूल
पद्धतिर्दृश्यते । अत एवात्र विशेषादर्शनामनाचारो-
ऽनाचार एव । अत्र भविष्योक्तप्रकारस्तु वैकल्पिकएव
“पुत्रिणास्ते विकल्पोहि आकाङ्क्षापूर्णे सतीति” जैमि-
न्युक्तेः । तत्रत्यपूजाहोमाद्यङ्गेषु विशेषमन्त्रोक्तेः ।
कपिलकल्पेन दृष्टोत्सर्गधर्मातिदेशेन विशेषोक्त-
निरासाच्च नव्यवाचस्पतिमतम् । रघुनन्दनमते तु चन्द-
नधेनोः कास्यत्वमात्रत्वात् दृष्टोत्सर्गं विहाय केवलं चन्द-
नधेनुदानं न शास्त्रसिद्धं कास्येन नित्यवाधायोगात् सति
सामर्थ्ये उभयकर्तव्यतया दृष्टोत्सर्गं निन्दा चन्दनधेनु
दानस्तुतिवरा । रघुनन्दनकृततत्पद्धतिसत्त्वेऽपि तस्य
कास्यस्यैव विधानार्थत्वम् इति साम्प्रदायिकाः

चन्दनपुष्पं न चन्दनमिव सुगन्धि पुष्पमस्य । लवङ्गे राजनि-
चन्दनमथ त्वि० चन्दनात्मकः एवम् । चन्दनवृक्षनिर्मिते प-
र्यङ्कादौ “यः सर्वः ओषधीः पर्यङ्को निर्मितः स फल-

दाता” इत्युपक्रमे “चन्दनमयोरिपुत्रो धर्मयशोदीर्घ
जीवितकृत्” इ० स० ७६ अ० तन्मयपर्यङ्कस्य फलसूक्तम् ।

चन्दनशारिवा स्त्री चन्दनइव सुगन्धिः शारिवा । शारिवा
भेदे राजनि० । [इत० । २ वृष्टचन्दनसारे च ।
चन्दनसार पु० चन्दस्यैव सारोऽस्य । १ वृज्ज्वारे राजनि०
चन्दनाचल पु० चन्दनस्याकरोऽचलः । मलयचले राजनि०
चन्दनाद्रिभूतयोऽप्यत्र ।

चन्दनादि पु० “चन्दनञ्च तथोशीरं कर्पूरोगन्धशकुची ।
एलाकर्चूरगोहृणाः संप्रीते चन्दनादयः” इति वैदाकोक्ते
पित्तोपशमने द्रव्यसंप्रके ।

चन्दनाद्य न० “चन्दनाद्यं नखं वायं यद्विशैलेयपद्मकम् ।
मञ्जिष्ठा सरलं दारु शयैलापतिकेशरम् । पत्रं तैलं
सुरा मांसी कक्कोलं वनिताम्बुदम् । हरिद्रे शारिबे
तिक्ता लवङ्गागुरुकुङ्कुमम् । त्र्यधेगुनलिकटुभिस्त्रैलं मस्तु
चतुर्गुणम् । लाजारससमं सिद्धं यक्ष्मं बलवर्ध-
कम् । अयस्कारज्वरान्पाटक्याऽलक्ष्मीविनाशनम् ।
आयुःपटिकरं चैव वशीकरणसुत्तमम्” चक्रदत्तोक्ते
तैलभेदे ।

चन्दनीया स्त्री चन्दनतेजनया वा० करणे अनीयर् । गोरो-
चनयाम् राजनि० । [पु० मेदि० ।

चन्द्रि पुंस्त्री० चदि-किरच् । १ गजे स्त्रियां ङीष् । २ चन्द्रे
चन्द्र पु० चदि-आङ्गादे शिच्-रक् । व्योमस्थे जलमये भ-
ण्डनाकारे (चाद) ख्याते पदार्थे । तन्मण्डलमानादि
इन्दुशब्दे ६५५।५६ पु० उक्तम् । स च चह्रभेदः तदधि-
ष्टादेवादि ग्रहयज्ञशब्दे २७५७ पु० दर्शितम् । अधि-
कमिन्दुशब्दे ६३० पृष्ठादौ दृश्यम् । तद्येत्पत्तिः
अलिजशब्दे १११ पु० उक्तम् । तद्वशादि हरिवंशे भाग-
वते च दृश्यम् । चन्द्रस्य दिग्वलवर्षादिज्ञानाय सर्वप्रहा-
णां दिग्वलाद्युच्यते तत्र ज्यो० त०

“रक्तश्यामोभास्करोगौरइन्दुर्नान्युच्चाङ्गोरक्तगौरोमहो-
जः । दूर्वाश्यामोऽशुगौरैरगात्रः श्यामः शुक्रोभा-
स्कारिः कृष्णदेहः” । “सूर्यः शुक्रः क्षमापुत्रः सैचि-
केयः शनिः शशी । सौम्यस्तिदशमन्त्री च प्राचप्रादि-
दिग्धीश्वराः” । “प्राचप्रा सौम्यसुराचार्यौ यास्यां
भास्करभूमिजौ । प्रत्यक् सौरिद्रीचप्रातु सितेन्दू
दिग्वलान्वितौ” । “भौमार्कजीवाः पुरुषाः क्लोवी सोम-
जभाजौ । स्त्रियाख्यौ भागवचन्द्रौ द्वौ तत्पतित्वा-
तथोच्यते” । “चन्द्रार्कजीवाश्चितौ ब्रूजाकीं यथाक्रमं

सत्वरजस्तमांसि” । “कुटुलवणतिलमिश्रितमधुरास्तौ च
कषाथकोऽर्कतः” । “ब्राह्मणे शुक्रवागीशौ क्षत्रिये भौम-
भास्करौ । चन्द्रो वैश्ये बुधः शूद्रे पतिर्मन्दोऽन्यजे
जने” । “क्वग्ने दाक्षिपतिर्जीवो यजुर्वेदाधिपः सितः ।
सामवेदाधिपो भौमः शशिर्जोऽथर्ववेदराट्” । “मधु-
पिङ्गलहृक्चतुरश्रतनुः पितृप्रकृतिः सविताल्पकचः ।
तनुवृत्ततनुर्वज्रवातकफः प्राज्ञशशी ऋदुवाक् शुभहृक् ।
भूमिजस्तरुणमूर्तिरुदारः पैतिकः सुचपलः कृशमध्यः ।
स्निग्धाक् सततहास्यरुचिः पितृमातृकफप्रकृतिश्च ।
हृहत्तनुः पिङ्गलमूर्ध्वजेक्षणेष्टहृत्सतिः श्रेष्ठमतिः कफा-
त्मकः । ऋगुः सुखी कान्तवपुः सुलोचनः कफानिना-
त्माऽसितवक्रमूर्ध्वजः । मन्दोऽलसः कपिलहृक् कृशदीर्घ-
गात्रः स्यू लोऽङ्घ्रिजः परुषलोमकचोऽनिजात्मा”
“मित्राणि सूर्याव्यभिर्भौमजीवाः सूर्येन्दुजौ सूर्य-
शशाङ्कजीवाः । आदित्यशुक्रौ रविचन्द्रभौमा बुधार्कजौ
चन्द्रजभार्गवौ च । “सितासितौ चन्द्रमधो न कश्चित्
बुधः शशी सौम्यसितौ रवीन्दु । रवीन्दुभौमा रवित-
स्वमित्रा मित्राविशेषस्तु समः प्रदिष्टः । बुधः कुजेज्या-
स्फुजिदर्कपुत्राः, शुक्रार्कजौ, भौमसुरेज्यमन्दाः । शनिः,
कुजेज्यौ सुरराजमन्त्री रव्यादिनोऽमी समसंज्ञिताः स्तुः” ।
तच्चारफलादिकम् ६००० उक्तम् तच्च दन्दुशब्दे ६३११२
ष्ट० दृश्यम् “अर्द्धादूनः शशी पापः” समयास्तम् ।
अद्रिजातसोमस्य चन्द्रलोकप्राप्तिकथा काशीख० १४३० ।
“पिता सोमस्य भो विम ! जन्तोऽतिर्भगवान्दधिः । ब्रह्म-
णोमानसात् पूर्वं प्रजासर्गं विधित्सतः । अनुत्तरं
नाम तपो येन तप्तं हि तत् पुरा । त्रीणि वर्षसहस्राणि
दिव्यानीति हि नौ श्रुतम् । जडमाचक्रमे तस्य रेतः
सोमत्वभीषिवः । नेत्राभ्यां तच्च सुखाव दग्धा द्योतयत्-
दिशः । तं गर्भविधिना हृष्टा दश देव्यो दधुस्ततः । समेत्य
धारयामासुर्नैव ताः समशक्रुवन् । यदा न धारणे
शक्तास्तस्य गर्भस्य ता दिशः । ततस्ताभिः स्रज्जः सोमो नि-
ष्पत वसुध्वराम् । पतितं सोममालोक्य ब्रह्मा लोक-
पितामहः । रथमारोपयामास लोकानां हितकाय्यया ।
स तेन रथसुख्येन सागरान्तां वसुध्वराम् । द्विः सप्रकृत्यो
ऋद्धिणश्चकाराये प्रदक्षिणम् । तस्य यत् प्रवितन्नेजः
प्रथिवीमन्वपद्यत । तेनैवभ्यः ससङ्क्रुता याभिः सन्वार्यते
जगत् । स लब्धतेजा भगवान् ब्रह्मणा वर्जितः स्वयम् ।
तपस्ते मे महाभाग ! पद्मानां दशतीर्दश । अविशक्तं

समासाद्य जेवं परमपावनम् । संख्याय लिङ्गममृतं
चन्द्रेशाख्यं स्वनामतः । वीजोपधीनां तोयानां राजाऽ
भूञ्ज ह्रिजन्मनाम् । प्रसादाद्देवदेवस्य विश्वेयस्य पिना-
किनः । तत्र कुण्डं विधायैकममृतोदमिति कृतम् । यस्या-
म्बुपानश्चानाभ्यां नरोऽज्ञानात् प्रसृज्यते । तृप्तेन देव-
देवेन स्वमौलौ योद्धतः सदा । आदाय तत्कलामेकं
जगत्सञ्जीवनीं पराम् । प्रसादक्षेपे शमोऽपि मासान्ते
लयमाय च । आप्यायतेऽसौ कलया पुनरेव नया शशी ।
स तत् प्राप्य महद्भ्राज्यं सोमः सोमवतां वरः । राजसूयं
समाजह्ते सहस्रशतदक्षिणम् । दक्षिणामदत् सोम
स्त्रिलोकानिति नौ श्रुतम् । तेभ्यो ब्रह्मर्षिभ्योऽभ्यः सद-
स्येभ्यश्च भोद्विज ! । हिरण्यगर्भो ब्रह्मातिर्भृगुर्गर्ग्यत्विर्जोऽ-
भवन् । सदस्योऽभूद्विरस्तत्र वज्रभिर्मुनिभिर्दत्तः । तं
सिनो च कुहूश्चैव द्युतिः पुष्टिः प्रभा वसुः । कीर्त्तिर्द्वितिस्र
लक्ष्मीश्च नव देव्यः सिधेविरे । उभया सहितं रुद्रं
सन्नर्थाध्वरकर्मणा । प्राप सोमदति ख्यातिं दत्तं
सोमेन शम्भुना । तत्रैव तप्तवान् सोमस्तपः परमदुष्क-
रम् । तत्रैव राजसूयञ्च अक्रे चन्द्रेश्वरायतः । तत्रैव
ब्राह्मणेः प्रीतैरित्युक्तोऽसौ कलानिधिः । सोमोऽस्माकं
ब्राह्मणानां राजा त्रैलोक्यदक्षिणः । तत्रैव देवदेवस्य
विलोचनपदङ्गतः । शम्भुना प्रीतमनसा त्रैलोक्याङ्गा-
दहेतवे । त्वं ममापि परा मूर्तिरित्युक्तस्तत्तपोबलात् !
जगत्तपोदयं प्राप्य भविष्यति सुखोदयम् । तत्तपोयुष
मयेहृस्तेः स्पृष्टमेतश्चराचरम् । भानुतापपरीतञ्च परां
ग्लानिं विहास्यति” ।

“इति दत्त्वा वरान् शम्भुस्तस्मै चन्द्रमसे द्विज ! ।
अन्नर्हितो महेशानस्तस्मिन् वैश्वेश्वरे पुरे । तदारभ्य च
लोकैऽस्मिन् द्विजराजाऽधिपोऽभवत्” । तस्य मासमध्ये
दक्षशपात् क्षयदृष्टी पाप्मो स्वर्गखण्डे उक्ते यथा
“अद्रिन्याद्यास्तु दक्षस्य उपयेमे सुता विधुः । रोहिण्या
मेव सततं वज्रप्रेमा रराम ह । दृष्ट्वा तदितरास्तानु
तप्ताः पितरमश्रुवन् । अस्माकं कामदस्तात ! जामाता
तव रोहिणीम् । रमयत्येव सततं तेन तप्ता वयं पितः ! ।
तत् श्रुत्वा चापि यं दक्षः सोममाह भजस्व भोः ।
प्रेम्णा समेन सखीसुखं दुहितृर्मम मानद ! । जगद्देव
हचो नैव सोमः सप्रेम रोहिणीम् । तथैव रमयामास श्रुत्वा
दक्षस्युकोप ह । यथाप तेन भविताऽपत्नीणोऽस्मद्वचो-
तिगः । यस्याश्वा च परिपक्वो भव त्वं क्षीणरेतकः ।

अथ जयमते तस्मिन् सर्वास्ताः सहिताः स्त्रियः ।
पितरं शरणं प्राप्ताः स्त्रीयते नः पतिः पितः । न वयं
तेन वसामो विना सुखनिराकृताः । उपायं दत्त
स्ताः सर्वां शापो मे नान्यथा भवेत् । मासमध्ये पञ्च-
मेकं वर्द्धतां स क्रमेण वै । जयं क्रमेण प्राप्नोत पञ्चमेकं
व्यवस्थया । एवं शापं वरयैव लेभे तस्य व्यवस्थया ।
तथैव राजते व्योम्नि जयच्छ्री दधद्भिः । ज्योति-
भोक्तृत्वरक्षणन्तु इन्दुगन्धे ६३३ प्र० दर्शितम् ।

२० व्याख्यादजनकद्रव्यमात्रे त्रिका० । ३० पूर्वे ४ स्वर्णे ५ जले
६ क्षाम्यस्ते पु० मेदि० । ७ हीमभेदे शब्दमा० । ८ विसर्गवर्णे
तन्त्रसंकेतः अदि-दीप्तौ रक् । ९ कमनीये त्रि० १० मयूर
पिच्छे मेचके हेमच० । ११ शोणसुक्ताफले व्याडिः ।

अन्यपदलोमे १२ चन्द्रग्रमे लये च । “क्रूरग्रहः सकैतुः
चन्द्रमसंपूर्णमण्डलमिदानीम्” सुहारा० । “चन्द्रं गता
पद्मगुणाञ्च भुङ्क्ते” कुमा० । “बधूजनचन्द्रमधश्चकार”
माघः । “चन्द्रचन्दनरोलम्बकताद्युद्दीपनं मतम्” सा०
ट० तस्य शृङ्गाररसोद्दीपकत्वसक्तम् । स्वर्णे “चन्द्ररथः
“होता मनुजः प्रणयचन्द्ररथः” ऋ० ११४१११० । १२ हीरके ।
चन्द्राधिष्ठातृके १४ नृगशिरोनक्षत्रे १५ एकाङ्के च ।

चन्द्रक पु० चन्द्र इव कार्यति कै-क । मयूरपुच्छस्ये चन्द्रा-
कारे १ पदार्थे अमरः । २ नखे शब्दच० । ३ मत्स्यभेदे
(चाटा) राजनि० । “चन्द्रकस्वनभिष्यन्दी मयुरो वल्लव-
ह्वनः” राजनि० तद्गुणोक्ताः । स्वार्थे क । ४ चन्द्रशब्दाद्ये
जले पतितस्त्रे हांशस्य चन्द्राकारे ५ मण्डले च “यां चन्द्रकै-
मैदजलस्य महानदीनाम्” माघः । ६ सितमरिचे न०
राजनि० । ७ शिष्युबीजे न० शब्दार्थचि० चन्द्रकोजातो-
ऽस्य तारका० इतश्च । चन्द्रकित जातचन्द्रके त्रि० ।

चन्द्रकला स्त्री इत० । चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेकभागे
तासां नामानि कलाशब्दे १७-८४ प्र० दर्शितानि तिथिभेदे
स्त्रीणां देहांगभेदे स्थितानां तासां नामभेदाश्च काम-
शास्त्रे उक्ता यथा

“एषा यथा सुमनसा रतिः प्राप्तिस्तथा धृतिः । ऋद्धिः
मौस्या मरीचिश्च तथा चैवांशुमालिनी । कङ्किरा
शशिनी चेति छाया सम्मुखं मण्डली । तृष्टिश्चैवास्तता
चेति कलाः सोमस्य षोडश” ।

चन्द्रकवत् पुंस्त्री चन्द्रकोऽस्यस्य सप्तमस्य वः । मयूरे
“प्रादुर्बुवत् सपदि चन्द्रकवान् कूमापात्” माघः ।
स्त्रियां लोप ।

चन्द्रकाटुकि पु० प्रवरभेदे हेमा० व्र० ख० मूलं दृश्यम् ।
चन्द्रकान्ति पु० चन्द्रः कान्तोऽभीष्टो यस्य । खनामख्याते
१ मणिभेदे तद्दर्शने च तस्य अलङ्कारात् तत्त्वान्तरम् ।
२ कैरवे, ३ श्रीखण्डचन्दने च न० । ४ रात्रौ, ५ ज्योत्स्नायां,
स्त्री मेदि० । ६ चन्द्रवोमायां, चन्द्रपत्न्याश्च स्त्री हेमच० ।
“चन्द्रकालोद्भवं वारि पितृभ्यं विमलं स्मृतम्” सुश्रु० ।
“सायं शशाङ्ककिरणायुतचन्द्रकालः” “इहा तस्यामल
वपरिदं चन्द्रकालानुष्ठारि” अथर्वश० । “चन्द्रकाला-
भिधा रौ तौ विरामः खराटी” व० र० टी० उक्ते
पञ्चदशाक्षरपाठके ७ चन्द्रभेदे स्त्री । “चन्द्रकालाज
चन्द्रकेतराजधान्यां स्त्री चन्द्रकेतुशब्दे दृश्यम् ।

चन्द्रकान्ति न० चन्द्रस्यैव कान्तिरस्य शुभत्वात् । १ राजते
रूपे, इत० । तद्गुणादि भावप्र० उक्तं यथा

“त्रिपुरस्य बधायाय निर्दिमिधैर्विजोचनैः । नि-
रीक्षयामास शिवः क्रोधेन परिपूरितः । अग्निस्तत्-
कालमपतत्तस्यैकस्याहिलोचनात् । तनोरुद्रः संभव-
द्वैशानर इव ज्वरन् । द्वितीयादपतत्तेजोऽदशविन्दुस्तु
वामकात् । तस्माद्रजतमयस्रस्रकर्मसु योजयेत् ।
कृत्विमञ्च भवेत्तद्वि वज्रादिरस्ययोगतः । हृष्यन्तु
रजतं तारश्चन्द्रकान्ति सितप्रभम् । गुरुस्त्रिगुणं नृद-
श्वेतं दाह्ये केदे चनक्षयम् । वर्यादं चन्द्रवत् स्वच्छं
रूपं नवगुणं शुभम् । कठिनं कृत्विमं कृच्छं रत्नं पीतं
टलं लघु । दाह्येद्वेदनेनैष्टं रूपं दुष्टं प्रकीर्त्ति-
तम् । रूपं शीतं कषायान्नं स्वादु पाकरसं सरम् ।
वयसः स्थापनं स्निग्धं लेखनं वातपित्तजित् । प्रमे-
हादिकरोगांश्च नाशयत्यचिराद्भुवम् । तारं शरी-
रस्य करोति तापं विद्धं वनं बलं यच्छति शुक्रनाशम् ।
वीर्यं बलं हनि तनोश्च पुष्टिं महागदान् शोषयति
हायुजम्” । चन्द्रस्य २ दीप्तौ [स्त्रियां लोप ।

चन्द्रकिन्तु पु० स्त्री चन्द्रकोऽस्यस्य इति । मयूरे त्रिका०
चन्द्रकुण्ड पु० न० इत० । कामरूपस्ये चन्द्रकते कुण्डभेदे
चन्द्रकूटशब्दे दृश्यम् ।

चन्द्रकूट पु० कामरूपस्ये पर्वतभेदे तत्कथा कालिका० ८१ ख०
“पूर्वं वायुगिरेः शैलचन्द्रकूट इति स्मृतः । त्रिकोण-
साक्षसङ्काशसदृशं चन्द्रमण्डलम् । द्वितीयवर्गस्या-
द्यान्तु विन्दिन्तुभ्यामलङ्कृतम् । चन्द्रबीजमिति प्रोक्तं
तेन चन्द्रं प्रपूजयेत् । अद्यापि प्रतिदृश्ये स पर्वतं तं
निशापतिः । प्रदक्षिणीकरोत्येव दयभीरश्मिभिः

युतः । तस्यैव पूर्वभागे तु सोमकण्ठाक्षयं सरः । तत्र स्नात्वा च पीत्वा च नरः कैवल्यमश्नुते । स्वर्गादवधत्तचन्द्रः कामाख्यासेवने यदा । तदा तद्रश्मिसंचात निःसृतास्तोयराशयः । तैस्तोयैर्व्यासयः कण्डुमकरोदिन्द्रचन्द्रयोः । मध्ये पुण्यतमस्थाने स्वयं ब्रह्म शिलोपरि । चन्द्ररश्मिससङ्गुत ! चन्द्रकण्डुमहोदधेः । सुधास्रवण ! साक्षात् ! त्वं चन्द्र ! कलुषं हर । इत्यनेन तु मन्त्रेण सुस्नातश्च चन्द्रपाशमि । चन्द्रकूटं समाकृत्वा पञ्चदेवस्तु तं नरः । अविच्छिन्ना सन्ततिस्तु सुकान्ता तस्य जायते । परत्र चन्द्रभवनं भिक्षया याति परं पदम् । तीरे तु चन्द्रकूटस्य नन्दनो नाम वै गिरिः । तस्मिन् वसति शक्रस्तु कामाख्यासेवने रतः । न्यञ्जभावं समासाद्य सर्वदेवेश्वरो हरिः । सेवितुं त्विदमेगानीं सततं वर्त्तते नरः । चन्द्रकूटस्य तु गिरेर्नन्दनस्य तथा गिरेः । प्रतिदर्शनं तथा चन्द्रः प्रदक्षिणयति त्रिधा । चन्द्रकण्डुजले स्नात्वा समारुहाद्य नन्दनम् । आराध्य शक्रं लोकेशं महाफलमवाप्नुयात् ।

चन्द्रकूप पु० चन्द्रकनः कूपः । कागोस्थे कूपभेदे । “चन्द्रकूपजले स्नात्वा जग्राह नियमं व्रती” काशीख० १०५० ।

चन्द्रकेतु पु० भारतप्रशिङ्गे १ सौवर्णानुचरे सैन्यभेदे “शत्रुञ्जय चन्द्रकेतुं महामेघं सुवर्चसम् । सूर्यभासञ्च पञ्चैतान् कृत्वा विव्याध सौबलम्” भा० द्रो० ४८५० । २ लक्ष्मणात्मजभेदे । तस्य देशभेदे राज्याभिषेककथा रामा० उ० १०२० । “इमौ कुमारौ सौमित्रे ! तव धर्म्मविशारदौ । अङ्गद चन्द्रकेतश्च राज्ञार्थं दृढविक्रमौ । इमौ राज्येऽभिषेक्यामि देशः साधु विधीयताम् । रमणीयोत्तमवाधोरमेतां यत्र धन्विनी । न राज्ञां यत्र पीडा स्यान्नाश्रमाणां विनाशनम् । स देशो दृश्यतां सौम्य नापराध्यामहे यथा । तथोक्तवति रामे तु भरतः प्रत्युवाच ह । अयं कारुण्यो देशो रमणीयो निरामयः । निवेश्यतां तत्र पुरमङ्गदस्य महात्मनः । चन्द्रकेतोः सुचरित्रं चन्द्रकालं निरामयम् । तद्वाक्यं भरतेनोक्तं प्रतिजग्राह रावयः । तच्च कृत्वा वगे देशमङ्गदस्य न्यवेशयत् । अङ्गदीया पुरी रम्याष्वङ्गदस्य निवेशिता । रमणीया सुगुप्ता च रामेणात्प्रेक्ष्य कर्म्मणा । चन्द्रकेतोश्च मङ्गस्य जलभूष्या निवेशिता । चन्द्रकालेति विख्याता दिव्या स्वर्गपुरी यथा । ततोरामः परां प्रीतिं लक्ष्मणो भरतस्तथा । ययुर्वुडे दुराधर्माभिषेकञ्च चक्रिरे ।

अभिषिञ्च्य कुमारौ द्वौ प्रस्थाप्य सुसमाहितौ । अङ्गदं पश्चिमां भूमिं चन्द्रकेतुमुदङ्मुखम् । अङ्गदश्चापि सौमित्रिल्लक्ष्मणोत्तमजगाम ह । चन्द्रकेतोस्तु भरतः पार्श्वे ग्राहो बभूव ह । [समावास्यायाम् सेदि० ।

चन्द्रक्षय पु० क्षीयतेऽस्मिन् क्षि-आधारे अच् । इत० ।

चन्द्रागिरि पु० चन्द्रकूटाख्ये पर्वतभेदे

चन्द्रगुप्त पु० मौर्यवंश्ये राजभेदे तद्राज्याभिषेककथा दृढतृकयायां विस्तरतो दृश्या । “नव नन्दान् द्विजः कश्चित् प्रपन्नानुद्धरिष्यति । तेषामभावे जगतीं मौर्या भोज्यानि वै कलौ । स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्येऽभिषेक्यति” भाग० १२।१।७। स्तो० । “द्विजः कश्चित् चाणक्यः” श्रीधर० “ततोऽपि द्विसहस्रेषु दशाधिकशतत्वये । भविष्यं नन्दराज्यञ्च चाणक्योऽयान् हनिष्यतीति” स्कन्दपुराणकथाकथात्वात् तत्पार्थता ।

चन्द्रगृह न० इत० । कर्कराशौ । चन्द्रमन्दिरादयोऽप्यत्र

चन्द्रगोल पु० चन्द्रएव गोलः । गोलाकारे चन्द्रमण्डले

चन्द्रगोलस्य पु० ब० व० । चन्द्रगोले तिष्ठन्ति स्था-क ।

चन्द्रलोकस्येयु स्वधामोजिषु पिहलोकेषु त्रिका० ।

“विभूष्य भागे पितरो वसन्ति” सू० स० उक्ते स्तोत्रं तथात्वम् ।

चन्द्रगोलिका स्त्री चन्द्रगोलः साधनत्वेनाख्यस्य उन् ।

ज्योत्स्नायां हेम० ।

चन्द्रचञ्चल पु० चन्द्र इव चञ्चलः । (खलिहा) १ मतस्यभेदे

जटा० । (आदा) १ मतस्ये स्त्री गङ्ग० ।

चन्द्रचार पु० चन्द्रस्य चारः गतिभेदः । चन्द्रमण्डलस्य

राशिविशेषे गतो नृत्फलम् इन्दुजगद्दे ६१।४० उक्तम्

चन्द्रचूड पु० चन्द्रः चूडायाम् यस्य । चन्द्रशेखरे शिवे ।

चन्द्रज पु० चन्द्राज्जायते जन-उ । ब्रुमे चन्द्रजातादयोऽ-

प्यत्र । इन्दुजगद्दे ६१४५० दृश्यम् । “रौद्रादीनि

मवान्तान्युपास्मिन् चन्द्रजे प्रजापीडा” इ० स० ७।१।

चन्द्रतापन पु० दानवभेदे । “श्वेतगीर्षश्चन्द्रहन्तश्चन्द्रहा

चन्द्रतापनः” हरिवं० २४० ख० दानवोक्तौ

चन्द्रदार पु० ब० व० इत० । अश्विन्यादिषु १ दक्षकन्यासु

चन्द्रकलत्रेषु २ तन्नामनक्षत्रेषु च ।

चन्द्रदेव पु० भारतप्रशिङ्गे कुरुदलस्थे नृपभेदे “प्रत्युद्यु-

स्तिगर्त्सस्तम् (कर्जुनम्) इत्युपक्रमे” “सत्यसेनश्चन्द्रदेवो-

मित्रदेवः सुतञ्जयः” “शत्रुञ्जयश्च विंशत्या चन्द्रदेव

तथापि” इति च भा० ब० २७ ख० ।

चन्द्रद्युति पु० चन्द्रस्य द्युतिरिय द्युतिरस्य । चन्द्रने

भावप्र० चन्द्रनशब्दे दृश्यम् इत० । २चन्द्रस्य प्रकाशे स्त्री
चन्द्रनाभ पु० चन्द्रोनाभौ यस्य संज्ञायाम् अच् । भारत-
प्रसिद्धे दानवभेदे । “सूर्यनाभश्च विक्रान्तश्चन्द्रनाभश्च
भारत !” हरिवं० २२४अ० दानवोक्तौ ।

चन्द्रनामन् पु० चन्द्रस्य नामान्येव नामान्यस्य । कपूर्
शब्दार्थचि० । चन्द्रमंसचन्द्राङ्गयादयोऽप्यत्र

चन्द्रपाद पु० इत० । चन्द्रकिरणे । “नियमितपरिच्छेदा
तस्मिन्चन्द्रपादैः” कुमा० । चन्द्रचरणादयोऽप्यत्र ।

चन्द्रपुत्र पु० इत० । बभूवे चन्द्रनन्दादयोऽप्यत्र ।

चन्द्रपुष्पा स्त्री चन्द्र इव श्वेतं पुष्पमस्याः । श्वेतकण्टका-
र्याम् राजनि० ।

चन्द्रप्रभ पु० चन्द्रस्य प्रभेव प्रभाऽस्य । १जनभेदे हेम० ।

“कस्मिन्पुटदहनव्योपतिफलामरदारुचव्यभूनिष्कम् । माग-
धिमन्तं सुक्तं सशटिवचामाजिकञ्चैव । लवणधार
निशायुगकुस्तम्ब्य रुगजकरणातिविषाः । कर्षांश-
कान्येव समानि कुर्यात् पलायकश्चाश्मजतोविदध्यात् ।
निपत्पशुङ्गस्य पुरस्य धीमान् पलद्वयं लौहरजस्तथैव ।
सिताचतुष्कं पलमत्र वंशप्रानि कुम्भकुम्भस्त्रिभुजि-
युक्तम् । चन्द्रप्रभेयं गुटिका प्रयोज्या चाशार्शिसि निर्या-
तयते पडेव । भगन्दरं पाण्डुरकामलाञ्च निर्नट
वज्रैः कुरुते च दीप्तिम् । हन्यामयान् पित्तकफानि-
लोत्थान् नाडीगते सम्मंगतद्रव्ये च । पण्यत्रुदे विह-
धिराज्यक्ष्णोर्मेहे भगाख्ये प्रबले च योज्या । शुक्र-
क्षये चापसरिमूलकच्छे शुक्रप्रवाहेऽप्युद्रामये च ।
भक्तस्य पूर्वं सततं प्रयोज्या तक्रानुपानं त्वय मस्तु-
पानम् । आजोरसो जाङ्गलजो रक्तो वा पयोऽथ वा
शीतजलानुपानम् । बलेन नागस्तुरगोजवेन दृष्ट्वा
सुपर्णः अवधे वराहः । बलीपलितनिर्मुक्तो दृष्टोऽपि
तरुणायते । न पानभोजे परिहार्यमस्ति न शीत-
यातातपसैरुनेषु । शम्भुं समभ्यर्च्य कृतप्रसादेनाप्रा-
प्यती चन्द्रमसः प्रासादादिति” सुखबोधोक्ते गुटिका-
भेदे स्त्री चक्रदत्तोक्ते श्वेतिभेदे स्त्री तत्प्रकारो यथा
“त्रिफलाकुक्कुटाण्डत्वक्काशीसमयसोरजः । नीलोत्पलं
विहङ्गानि फेनञ्च सरितां पतेः । आजेन पयसा पिष्टा
भावयेत्सामाजने । सप्तरात्रं स्थितं भूयः पिष्टा जीरेण
वत्तयेत् । एषा दृष्टिप्रदा वर्तिरन्वस्याभिन्नचक्षुषः ।
चन्द्रनक्षत्रफलापूगपञ्चाशतरुशोणितैः । जलपिष्टैस्त्रियं
वर्तिरशेषतिमिरापहा । निशाद्वयाभयामांशिकुष्ठतृणा-

विचूर्णिता । सर्वनेत्रामयान् हन्यादेतत् सौगतमञ्जनम् ।
व्योषोत्पलाभयाकुठताक्षैर्वर्तिः कृता हरेत् ॥ अर्बुदं
पटलं काचं तिमिराङ्गान्मुनिमुत्तिम् । तूपणं त्रिफ-
लावक्रशैलशालमनःशिलाः । क्लेदोपदेहकण्डूघ्नी वर्तिः
शस्ता कफापहा । एकगुणा मागधिका द्विगुणा च
हरीतकी । सलिलापिष्टा वर्तिरियं नयनसुखार्थ-
तिमिरपटलकाचाश्चहरेत् । अञ्जनं श्वेतमरिचं पिप्पली
मधुयष्टिका । विभीतकस्य मध्यन्तु शङ्खनाभिर्मनःशिला ।
एतानि समभागानि अजाजीरेण पेयेत् । काशाशुष्कां
कृतां वर्तिं नेत्रेषु च प्रयोजयेत् । अर्बुदं पटलं काचं
तिमिरं रक्तराजिकाम् । अधिमांसं मलञ्चैव यश्च रात्रौ
न पश्यति । वर्तिश्चन्द्रप्रभा नाम जाताम्बुमर्षि
शोधयेत् ॥

चन्द्रवाला स्त्री चन्द्रस्य कर्पूरस्य बालेव तुल्यगन्धितात् ।
१स्यूलैलायाम् राजनि० । अन्तःस्थवमध्य इत्यन्ये ।
२बौधभेदे इत० । ३ज्योत्स्नायां ४चन्द्रपत्न्याञ्च ।

चन्द्रभस्मन् न० चन्द्र इव शुभ्रं भस्म । कर्पूरे शब्दार्थचि० ।
चन्द्रभाग पु० चन्द्रस्य भागोऽत्र । १पर्वतभेदे तत्र जातायां
२नदां स्त्री । तयोः कथा कालि० पु० २०।२२अ० यथा
“अथ जघुः । “चन्द्रभागा कथं सिन्धुस्त-
तोत्पन्ना महागिरौ । कीदृक्स्वरसदिप्रेन्दु ! दृष्ट-
स्रोहितसंज्ञकम् । कथं स पर्वतश्चेदचन्द्रभाग-
ह्वयोऽभवत् । चन्द्रभागाङ्गया कसान्द्रदी जाता
दृष्टोदका । एतच्च श्रोत्र्यमाणाणां जायते कौतुकं
महत् । साहाय्यं चन्द्रभागायाः कासारस्य गिरि-
स्तदा । मार्कण्डेय उवाच । श्रूयतां चन्द्रभागाया
उत्पत्तिर्हि ज्ञेयं सत्तमाः । युष्माभिश्चन्द्रभागस्य महाकर्म
नाम कारणम् । हिमवद्गिरिसंज्ञकशतयोजनवि-
स्तृतः । योजनत्रिंशतोऽधायः कुन्देन्दुधवलोगिरिः ।
तस्मिन् गिरौ पुरा वेदाश्चन्द्रं शुद्धं सुधानिधिम् ।
विदजत्र कल्पयामास देवार्थं स पितामहः ।
पितृर्धृष्टु तथा तस्य तिथिदृष्टिलयात्मकम् । कल्पयामास
जगतां हिताय कमलासनः । विभक्तश्चन्द्रमा यस्मात्
तस्मिन् पर्वतधत्तमे । अतो देवाश्चन्द्रभागं नाम्ना-
चक्रुः पुरा गिरिम्” कालि० पु० २०।२२अ० ।
“मार्कण्डेय उवाच । “यत्र देवसमा भूता सानौ तस्य
महागिरिः । तत्र जाता देवगदी शीताख्या वचनादिभिः ।
ज्ञापयित्वा यदा चन्द्रं शीतातोयैर्मनोहरैः । चन्द्रं

पशुर्लक्ष्मणायात् सर्वे ते त्रिदिवोकसः । तदा सीता-
जलं चन्द्रस्नानयोगाच्च सायतम् । भूत्वा निपतितं
तस्मिन् वृहल्लोहितसंज्ञके । तद्विष्टं तदा तोयम्
तस्मिन् सरसि निर्मलम् । तद्दर्श स्वयं ब्रह्मा विष्टं
साधु नज्जलम् । तद्दर्शनाज्जलात्तस्मादुत्थिता कन्यको-
त्तमा । चन्द्रभागेति तन्नाम विधियुक्ते स्वयं ततः ।
भार्याधिं सागरस्तान् जयाह ब्रह्मसम्पते । तत्रैवा-
धिष्ठितं तोये गदायोगे निशापतिः । निर्भयं पश्चिमे
‘पाश्वे’ गिरिं तनु प्रवाहते । तत्सायतजलं भित्त्वा
वृहल्लोहितसंज्ञकम् । कासारं सागरं जातं चन्द्र-
भागा नदी तु सा । सागरोऽपि तदा भार्या चन्द्र-
भागां सहानदीम् । तेन तोयवाहेण निनाय भवनं
स्वकम् । एवं तस्मिन् सस्यपद्मा चन्द्रभागाङ्गया नदी ।
चन्द्रभागे महाशैले गुणैर्गङ्गासमा सदा” ।

चन्द्रभूति न० चन्द्रस्येव भूतिः कालिरस्य । रजते राजनि०
तस्य चन्द्रतुल्यकान्तिसत्त्वात् तथत्वम् । [हेमच० ।
चन्द्रमणि पु० चन्द्रप्रियमणिः शाक० त० । चन्द्रकालमशौ
चन्द्रमण्डल न० इत० । गोनाकारे विन्वे चन्द्रस्य तन्मा-
नादि इन्दुशब्दे ६३२ पृ० दृश्यम् ।

चन्द्रमल्ली स्त्री चन्द्र इव मल्ली । अटापद्यां शब्दचि० ।
चन्द्रमस् पु० चन्द्रमङ्गादं भिभीते मि-यसुनु मादेशः चन्द्रं
कर्पूरं माति तुल्यति मा-यसुनु वा । १चन्द्रे २कर्पूरे
च अमरः । “सितासितौ चन्द्रमसोन कश्चित्” ज्यो०त० ।
“राज्ये हस्ती भूत्वा चन्द्रमसं गृह्णाति” युतिः । “कूर-
यहः सकेतुश्चन्द्रमसं पुष्पमण्डलमिदानीम्” सुद्वारा० ।
तस्येदमित्यण् चान्द्रमस तत्सम्बन्धिनि “तिथिचान्द्रमसं
दिनम्” सू० धि० । स्त्रियां ङीप् । “पद्माश्रिता
चान्द्रमसीमभिख्याम्” कुमा० ।

चन्द्रमा स्त्री चन्द्रेण मीयते सा-घञर्थे क । नदीभेदे ।
“कौण्डिकी मिश्रणा शोणं वाह्यदामय चन्द्रमाम्” भा०
मी० ६५० भारतवर्ष नदीकथने ।

चन्द्रमौलि पु० चन्द्रो मौलावस्य । महादेवे इन्दुमौलि
शब्दे ६३६ पृ० दृश्यम् । “चन्द्रमौलिः सदाशिवः”
विष्णुधर्मो० ।

चन्द्ररसा स्त्री चन्द्र इवाङ्गादको रसोऽस्याः । भारतवर्षस्य
नदीभेदे । “चन्द्ररसा ताम्रपङ्क्तिर्यादि” भाग० ५।१८।१८।
नद्युक्तौ “तत्रचन्द्ररसा ताम्रपङ्क्तिर्यादि” भाग० ४।२।११ ।
चन्द्ररेखा स्त्री इत० । चन्द्रस्य मण्डलस्य चक्रेष्वभेदे

२अप्सरोभेदे च “चन्द्ररेखा तिलोत्तमा” काशीख० ८८५० ।
३वाक्चोलतायाम् राजनि० । ४चन्द्रशेखरसहजायां
चन्द्रशेखरशब्दे दृश्यम् । “नसरयुगलैश्चन्द्ररेखत्-
लोकैः” ए० र० टी० उक्ते ५छन्दोभेदे च

चन्द्ररेण पु० चन्द्र आङ्गादकोरेणुरत्व । काव्यचौरे त्रिका० ।
चन्द्रला स्त्री कर्णाददेश्यति । देवीभेदे २तत्स्थाने च शब्दार्थचि०
चन्द्रलेखा स्त्री चन्द्रं तत्कान्तिं लिखति लिख-अण्
उप० स० । (हाकच) ख्याते श्रुताभेदे राजनि० । इत० ।
७चन्द्ररेखायाम् । “स्त्रीमोदौ चेद्भवेतां सप्ताष्टकैश्चन्द्र-
लेखा” छन्दोम० उक्ते पञ्चदशाक्षरपादके १छन्दोभेदे च ।
चन्द्रलोहक चन्द्र इव शुभं लोहकं धातुद्वयम् । रजत-
धातौ राजनि० ।

चन्द्रवग पु० इत० । चन्द्रस्य सन्तानादिपरम्परायां न च
हरिवं २५ अध्यायादौ उक्तः । तत्र भवः यत् । चन्द्रवृंश
तद्गोद्वये त्रि० । [दादगाक्षरपादके छन्दोभेदे ।

चन्द्रवर्त्तन् न० चन्द्रवर्त्तं निदग्दन्ति वनभक्तैः ए० र० उक्ते
चन्द्रवल्ली स्त्री इत० । सोमलतायाम् भरतः ।

चन्द्रवल्ली स्त्री चन्द्र इव वल्ली सुधातुल्यमधुसूचित्वा ।
१माधवीलतायाम् राजनि० । २सोमलतायां च ।

चन्द्रविन्दु पु० चन्द्रः अर्द्धचन्द्रयुक्तविन्दुः । अर्द्धचन्द्रा-
कारोपरिगतविन्दु रूपसन्निवेशरूपे वर्षाभेदे ।

चन्द्रविहङ्गम पु० स्त्री चन्द्र इव अर्द्धङ्गे शुभः विहङ्गमः ।
(शङ्खचिन्) शङ्खनि खगे त्रिका० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप्

चन्द्रव्रत न० चन्द्रस्य चन्द्रलोकप्राप्ते व्रतम् नियमः । चा-
न्द्रायणसंज्ञके व्रते । चान्द्रायणशब्दे दृश्यम् ।

चन्द्रशाला स्त्री चन्द्रः शालेशाधारो यस्याः । १ज्योत्स्ना-
याम् त्रिका० । चन्द्र इव शाला उच्चस्थितत्वात् ।
२प्रासादोपरिस्थे गृहे (चिखेर) चारा० । “विद्वज्ज-
पुष्पकचन्द्रशालाः” रघुः । “गृहाराजः थोडगकस्ति-
चन्द्रशाला भवेद्वलभी” “बहुरचिरचन्द्रशाला पट्टिमः
पञ्चभौमस” ए० स० ५६५० । ततः स्वार्थे क । चन्द्र-
शालिका श्वटभ्यां त्रिका० ।

चन्द्रशिला स्त्री चन्द्रप्रिया शिला शाक० स० ५८५० । चन्द्र-
कान्ते प्रस्तरभेदे । “प्रह्लादिता चन्द्रशिवेव लूणसु” भट्टिः ।
चन्द्रशु(स्)र पु० चन्द्रे तज्जैष्ठीयके रोगे शु(स्)र इव ।
चादस्तर (हलौ) इति च ख्याते एवमेवे तत्काले
न० भाषण० । “चन्द्रशु(स्)रं हितं हिक्कावात-
श्लेष्मातिमारिणाम्” । तदुगुणा उक्ताः

चन्द्रशेखर १० चन्द्रः चन्द्रकला शेखरेऽस्य । १सहादेवे
इन्द्रश्चन्द्रो ६१५ पृ० दृश्यम् । “रहस्युपान्धत
चन्द्रशेखरः” कमा० चन्द्रयुक्तः शेखरोऽस्य । २पर्वत-
भेदे । ३पौष्पवृक्षे कर्षीरपुराधीशे नृपभेदे
कालिका पु० ४६ अ० तत्कथा यथा
“ततः पुत्रार्धिनं भूपं प्रसन्नो हृषभध्वजः । प्रह्लादफलं
हस्ते कृत्वा तमुवाच ह । ईश्वर उवाच । इदं फलं
प्रह्लादं विभज्य नृपते ! त्रिधा । भोजयेताः स्वजाया
न्व प्रह्लादः सुखमानसः । ततः प्रह्लादे भवत एतासु
कृतमङ्गलम् ॥ आशास्त्रिंशत् गर्भास्तु भार्यास्तु युग-
पचूप ! । काले प्राप्ते च युगपत् प्रसवो योषितां तव ।
अधिव्यति नृपश्रेष्ठ ! तदेवं त्वं करिष्यसि । एकस्या
जठरे शीर्षं भार्यायास्तु भविष्यति । अपरस्यास्तथा
कुक्षौ मध्यभागो भविष्यति । अथोनाभ्यास्तु यो भागः
सोऽपरस्यां भविष्यति । ततः खण्डित्वं भूप ! यथास्यानं
पृथक् पृथक् । योजयिष्यसि पश्चात्ते पुत्र एको भवि-
ष्यति । तस्य शीर्षं चन्द्रशेखा सहजा संभविष्यति ।
तैश्च नाम्ना सा ख्यातिं गमिष्यति च भूषते ! ।” इत्यु-
पक्रमे “इत्युक्त्वा स महादेवस्तासां गर्भात् स्वयं तटा ।
संस्कर्तुं जाङ्गरीतोयमात्मनः शिरसो न्यधात् । ततः फले
स्वयं देवः प्रविश्य हृषध्वजः । तत्क्षणात् तत्फलं भूतं
त्रिभागं स्वयमेव ह । पौष्पवृक्षतृणमादाय मुदितः
सह भार्याया । प्रययो मन्दिरं हृष्टोऽनुजाय हृष-
ध्वजम् । ततः समुचिते काले प्राप्ते ताभिस्तु भजितम् ।
तत् फलं नृपगार्ह्वात् गर्भाशयाहृताः शुभाः । सम्पूर्णं
गर्भकाले तु गर्भेभ्यः समजायत । खण्डित्वं पृथक्
राजा यथा भर्गेण भाषितम् । तच्च खण्डित्वं पौष्पो
यथास्यानं नियोज्य च । एकं पिण्डं चकाराशु तत्र
पुत्रो व्यजायत । तस्य शीर्षं तदा राजन् सहजेन्द्रकला
शुभा । विरराज यथा स्वच्छा शरत्काले कला विधोः ।
तं सर्वलक्षणोपेतं पीनोत्सुकं सुनादिकम् । सिंह-
र्यावं विशालाक्षं दीर्घायतभुजं तदा । दृष्ट्वा पौष्पो
ऽयं भार्याभिस्तिष्ठतिः सह संसुदम् । लेभे दरिद्रः
सत्कोषं प्राप्यैव विपुलं ततः । तस्य ग्रामाकरोद्राजा
ब्राह्मणैः स्त्रीः पुरोहितैः । चन्द्रशेखर इत्येवं कान्त्या
चन्द्रसा समः । यष्टे स महाभागः प्रत्यहं चात्य-
शीघ्र । कलाभिरिव तेजस्वी शरदीय निशाकरः ।
एवं तिसृणामम्बानां गर्भे जातो यतोहरः । अतस्त्र-

स्वकनामाऽ भूत् पथितो लोकदेवयोः” इत्युपक्रमे
“सर्वां जिति यशे चक्रोऽमात्यैः स चन्द्रशेखरः ।
सर्वभौमो नृपोभूत्वा राजभिः परिप्रेषितः । अमरै-
रिव देवेन्द्रो विजहार श्रिया युतः । एवं पौष्पसुतो
भूत्वा त्र्यम्बकः प्राप्य निर्णीतम् । ब्रह्मावर्त्ताह्वये रम्ये
कर्षीराह्वये पुरे । दृष्टवतीनदीतीरा राजा भूत्वा समोद-
ह” । “जनविंशतिवर्षाङ्गुः सिद्धिदश्चन्द्रशेखरः । कथितः
केन्द्रुके ताले भवेत् शङ्कराधीरयोः” संगी० दा० उक्ते
४भुवकभेदे । ५चन्द्रदेशस्मरहापीठे इतवस्थे भैरवभेदे
“चन्द्रले दत्तात्रयं भैरवश्चन्द्रशेखरः । व्यक्तृपा भगवती
भवानी तत्र देवता” । “विशेषतः कलियुगे वसामि
चन्द्रशेखरे” तन्त्रसूडामणिः । [स्त्री शब्दच० ।

चन्द्रसम्भव १० चन्द्रः सम्भवोऽस्य । १चुधे । २चुट्टेलायाम्
चन्द्रसेन १० चन्द्रा आकाशिका सेनाऽस्य । भारतप्रसिद्धे
समुद्रसेनपते राजभेदे “समुद्रसेनपतश्च चन्द्रसेनः प्रता-
पवान्” भा० आ० १८६ख० । “जघान स (द्रोणिः)
पृथङ्मुञ्च चन्द्रसेनञ्च मानिनम्” भा० द्रो० १५६ख० ।
“समुद्रसेनं निर्जित्य चन्द्रसेनञ्च पार्थिवम्” भा० स०
२८ख० । भीमप्राचीविजये ।

चन्द्रहन् १० चन्द्रं हतवान् हन-किप् । १दानवभेदे राक्षो
“एकालश्चन्द्रं हा राक्षः संहारो मृदुलस्वनः” हरिवं०
४२ख० । श्वेतगीर्णश्चन्द्रं हनुश्चन्द्रं हा चन्द्रतापनः ३४०ख० ।
चन्द्रहनु १० चन्द्रं हव हनुरस्य । दानवभेदे चन्द्रहनु शब्दे
उदा० ।

चन्द्रहन्तु १० चन्द्रं हन्ति हन-तृच् इत० । असुरभेदे
भारतयुद्धकाले स एव शुनकनृपकृपेण प्रादुर्भूतः । यथाह
भा० आ० समा० ६७ख० । “चन्द्रहन्तेति यस्तेषां
कीर्त्तितः प्रवरोऽसुरः । शुनकोनाम राजर्षिः स बभूव
नराधिपः” “चन्द्रहन्ता क्रोधहन्ता क्रोधवर्द्धन एव च”
हरिवं० ४२ख० । दानवकथने

चन्द्रहास १० चन्द्रस्य हासः प्रभाऽस्य, चन्द्रं हसति
सितत्वात् हस-घण् वा । १खड्गे २रावणखड्गे च
मेदि० । शरीर्ये नराजनि० । ४गुड्यां स्त्री राजनि० ।
चन्द्रा स्त्री कदि-आहुदे रक् । १एलायां २विताने चन्द्रा-
तये च शब्दरत्ना० १गुड्यां शब्दार्थच०

चन्द्रांशु १० चन्द्रस्यांशुरिषाकादकोऽंशुरस्य । १विष्णौ पर-
मेश्वरे “चन्द्रः सदाचरोमन्त्रश्चन्द्रांशुर्भास्करद्युतिः”
विष्णु स० । “संसारतापतिन्मांशुतापतापितचेतसां च-

न्द्रागुरिवाह्नादकलात्" भा० । ६त० । २चन्द्रस्य कि
रणे च ।

चन्द्रानप पु० चन्द्रस्य आतो गमनं ततः पाति पा-क ।
(चाटोया) १विताने चन्द्रस्य आतप इव किरणः ।
०ज्योत्स्नायाम् हेम० । "चन्द्रातपमिव रसतामुपे-
तम्" काद० । [तनयादयोऽप्यत्र ।

चन्द्रालज पु० ६त० । बुधे इन्द्रजशब्दे दृश्यम् । चन्द्र-
चन्द्रानन पु० चन्द्र इवाननमस्य । कार्तिकेय "अमोवस्वन
नो रौद्रः शिवश्चन्द्राननस्तथा" भा० व० २३१ अ० ।
कार्तिकेयनामोक्तौ । २चन्द्र तल्यवदने वि० ।

चन्द्रार्च पु० ६त० । चन्द्रस्य कलाद्वये भागे तल्यभागाई
पत्रत्वे अर्द्धचन्द्र इत्येव स्यात् । "भुजासक्तेन शुशुभे
गजदन्तेन केशवः । चन्द्रार्धं विभक्तं संसक्तौ यथैकशिखरो-
गिरिः" हरिवं० ८७ अ० । "मोहयद्भस्वजासीद्वन्दं
चन्द्रार्धं चूडे ! गभवति स महाघोरवाणावतंसे !"
श्यामास्तवः ।

चन्द्रालोक पु० पीयूषवर्षकविक्रते अलङ्कारप्रबन्धभेदे ।
"चन्द्रालोकमसं स्वयं वितनुते पीयूषवर्षः कविः" इति
इति तदारम्भपद्यम् ।

चन्द्रावली स्त्री इन्द्रावनस्य गोपीभेदे । "राधाचन्द्रायली-
सख्याः प्रोक्ता नित्यं प्रिया व्रजे । कृष्णश्चिन्त्यसौन्दर्यं
वैदग्ध्यप्रादिगुणाश्रयाः" उज्ज्वलमणिः । [राजनि० ।

चन्द्रास्पदा स्त्री चन्द्र आस्पदं यस्याः । कर्कटशृङ्गायाम् ।

चन्द्रिका स्त्री चन्द्रोऽस्यस्याः आश्रयत्वेन ठन् चटि-टीप्रौ
रक् ततः स्वार्थे क वा । १ज्योत्स्नायाम् अमरः । २स्थ-
लैलायां(चाटो) । ३मृत्युभेदे ४चन्द्रभागानद्याश्च शब्दः ।
५कस्य स्कोटालतायां ६मल्लिकायां । ७श्वेतकण्टकायां
८मेथिकायां ९स्थूलैलायां राजनि० । १०चन्द्रसूत्रे भावप० ।
"मेघसुक्तविशदां स चन्द्रिकाम्" रघुः । "नवचन्द्रिका-
कुसुमकीर्णतमः" माघः । "न कस्य कुहते चित्रभ्रमं
चन्द्रिका" सा० द० । चन्द्रि चन्द्रयुक्तं कं शिरोऽस्य
११शिवे पु० । "चन्द्रिकानुप्रभावेन कृता दत्तकचन्द्रिका"
१२ज्योत्स्नाया इव आह्लादिकायां स्त्रियां स्त्री कृति-
चन्द्रिका अलङ्कारचन्द्रिका इत्यादि ।

चन्द्रिकाद्राव पु० चन्द्रिकया द्रावोनिष्यन्दो यस्य । चन्द्र-
कान्तमणौ राजनि० ।

चन्द्रिकापायिन् पु० स्त्री चन्द्रिकां पिबति पा-णिनि । च-
कोरपक्षिणि शब्दार्थाच्च० स्त्रियां ङीप् ।

चन्द्रिकाम्बुज न० चन्द्रिकेव शुभ्रमम्बुजम् । बितोत्पले
राजनि० ।

चन्द्रिन् लि० चन्द्रोऽस्यस्य इति । १चन्द्रयुक्ते "चन्द्रि-
कानुप्रभावेण कृता दत्तकचन्द्रिका" २सुवर्णयुक्ते च
"चन्द्रो यजति प्रचेताः" यजु० २०।३७ । "चन्द्रो"
सुवर्णमयः" जेटदीपः । [शशाङ्के च मेदि० ।

चन्द्रिल पु० चन्द्र+वा० अस्त्यर्थे इलच् । १शिवे । २नापिते
चन्द्रो स्त्री चटि-रक् गौरा० ङीप् । वाक्यायाम् राजनि० ।
चन्द्रेश्वर पु० चन्द्रमूर्ति काशीस्थे शिवमूर्तिभेदे चन्द्रशब्दे
दृश्यम् । चन्द्रोऽस्यत्वे लिङ्गपरत्वे न०

चन्द्रेष्टा स्त्री चन्द्र इत्यस्याः निष्ठायाः वा परनिपातः ।
उत्पलिन्याम् राजनि० ।

चन्द्रोदकुण्ड पु० चन्द्रोदकमुदकं यत्र वा उदादेशः कर्म० ।
काशीस्थे कुण्डरूपे तीर्थभेदे "तथा चन्द्रोदकुण्डे च
आङ्गान्तृप्यन्ति पूर्वजाः" काशीख० १४ अ० ।

चन्द्रोदय पु० चन्द्रोदयः । विधोः प्राथमिकदर्शनयोग्य-
स्थानेषु १प्रकाशे दिनेषु तिथिखण्डभेदस्थित्या तद्विरूपणं
हरिभक्तिविलासे १६ वि० यथा

"प्रतिपद्यापराह्णकविसृज्ज्वलपित्यां द्वितीयायां चन्द्र-
दर्शनं सम्भाव्यते । तदुक्तमग्राधानविषये दृष्ट-
यातातयेन । "द्वितीया विसृज्ज्वलां चेत् प्रतिपद्यापरा-
ह्णिकी । अग्राधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति
अपराह्णश्च पञ्चधा विभक्तस्याह्णश्चतुर्थोभागः । ततश्च
यत्र प्रतिपदि अपराह्णे विसृज्ज्वलपिनी द्वितीया तत्र
चन्द्रदर्शनमम्भावनमिति"

सुखबोधोक्ते २यौगवभेदे तत्पाकप्रकारो यथा सुखबोधे
"पलं मृदुस्वर्णदलं रसेन्द्रं पलायकं षोडशं गन्धकस्य ।
गोथैः सुकापसिभवैः प्रसूनैः सर्वैः विसर्पाद्यं कुमारि-
काङ्गिः । तत्काचकम्भे निहितं सुगादे मृत्कर्पटे
रुद्धिवस्तयञ्च । पचेत् क्रमाग्नौ सिकताख्ययन्त्रे त
तोरजः पञ्चवरागरम्यम् । निगृह्य चैतस्य पलं पलानि
चत्वारि कर्पूररजस्तथैव । जातीफळं सोषणमिन्दु
पुष्पं कस्तूरिकाया इह शाण एकः । चन्द्रोदयोऽयं
कथितस्तु माधो भुक्तोऽहिपक्षीदलमध्यवर्ती । सदोन्म-
दानां प्रमदाशतानां गर्वाधिकत्वं लघयत्यकाण्डे ।
एतं घनीभूतमतीव दुग्धं मृदूनि मांसानि समस्तकानि ।
सापाक्षपिष्टानि भवन्ति पथ्यान्यानन्ददायीन्यपराणि
चात् । वलीपक्षितनाशनस्तनुभृतां वयःसम्भनः समस्त-

गदखण्डनः प्रचुरोगपञ्चाननः । गृहेषु रसरङ्गं
भवति यस्य चन्द्रोदयः सपञ्चशरदर्पितो मृगदृशां भवे-
द्दुर्लभः । शक्रदत्तोक्ते वर्त्तिभेदे स्त्री तत्प्रकारो यथा
“हरीतकी वचाकुष्ठं पिप्पली भरिचानि च । विभीत-
कस्य मञ्जा च शङ्खनाभिर्मनःशिला । सर्वमेतत् समं
कृत्वा क्रागीक्षीरेण पेयेत् । नाशयेत्तिमिरं कण्डू-
पटलान्यर्चुदानि च । अधिकानि च मांसानि यस्य
रात्रौ न पश्यति । अपि द्विषार्पिकं पुष्पं मापेयैकेण
साधयेत् । वर्त्तिश्चन्द्रोदया नाम नृणां दृष्टिप्रसादनी” ।

चन्द्रोपल पुं चन्द्रप्रियः उपलः । चन्द्रकालमणौ हेमचं
इन्द्रकिरणसंपर्कात् तस्य चरणात् तत्प्रियत्वम् ।

चन्द्रोरस पुं० इतः । १ बुधे “स्मौ न्यो लो चेदिह भवति च
चन्द्रोरसः” इ० र० टीकोक्ते चतुर्दशाक्षरपादके
२वर्णवृत्तभेदे च

चप चूर्णीकरणे कु० उभ० सक० सेट् घटा० । चपयिते
अचोचपत्-त । चिवातोरेव स्वार्थे णिचि तडूप्मित्यन्ते ।
चप सान्त्वने स्वा० पर० सक० सेट् । चपति अचापीत-अच-
पीत् । णिचि चापयति ।

चप गतौ पु० उभ० सक० सेट् इदित् । अम्पयति ते अचचम्पत् त
चपट पु० चपेट+घृषो० । (चड) चपेटे अमरटीका ।

चपल न० चुप-मन्दायां गतौ कल उपधोकारस्याकारः ।
१ शीघ्रे मेदि० २ क्षणिके त्रि० हेमच० । ३ पारदे ४ मतस्ये
५ चातके ६ पक्षरभेदे च पु० मेदि० । ७ चप्रे पु० राजनि० ।
८ तरले चञ्चले च त्रि० मेदि० । ९ दोषमनिश्चित्य कर्मका-
रिणि त्रि० अम० । १० विकले त्रि० शब्द० । ११ लक्ष्म्यां स्त्री
“निलयः अथः सततमेतदिति ग्रथितं यदेव जलजन्म-
तया । दिवसाययात्तदपि सुक्तमहो चपलाजनं प्रति
न चोद्यमदः” भावः । १२ विद्युति १३ पुं चत्वां १४ पिप्प-
ल्याञ्च स्त्री मेदि० । १५ जिह्वायां स्त्री शब्द० । १६ वि-
जयायां १७ मदिरायां स्त्री राजनि० । “नीचि नियतमिह
यज्ञपलो नियतः स्फुटं नभसि निखगासुतः” भावः
“शेषवाञ्छपलमयशोभत” रघुः । “न पाणिपादचपलो न
नेत्रचपलोऽनुजुः” भनुः । शौण्डि० ७त० । नेत्रचपलः ।
पादचपलः । अथवा० कृतादिभिः अभूततद्भावाथे समासः ।
चपलक्षतः चपलभूतः । विस्मृष्टा० गुणवचनशब्दे परे
तत्पुरुषे अस्य प्रकृतिसंख्यात् अन्तोदात्तता । चपलकटुकम् ।
प्रियादि० तस्मिन् परे पूर्वस्य न पुं वत् । प्रकाशमाना चपला
विद्युत् यत्र प्रकाशमाना चपल इत्यादि । चपलस्य

भावः अण् चापल न० ष्यञ् चापल्य न० त्व चप-
ल्य न० अनवस्थितत्वे “सहजचापलदोषसुद्धतः”
भावः । “मां चापलायेति गणान् न्यपेधीत्” कुमा० ।
“उभयार्जयोर्जकारो द्वितीयतृतीयगमध्यगौ यस्याः । चप-
लेति नाम तस्याः प्रकीर्तितं नागराजेन” इ० र० उक्ते
आर्याविशेषे १८ मात्वावृत्तभेदे स्त्री । स्वार्थे क । चञ्चले त्रि० ।
भृगा० अभूततद्भावाथे क्यङ् । चपलायते अचपलायिष्ट
चपलता स्त्री चपल-तल् । चाञ्चल्ये सा० द० उक्ते २ व्यभि-
चारिगुणभेदे । “सधृतिचपलताग्लानिचिन्तावितर्काः”
व्यभिचारिण उद्दिश्य “मातृसूर्ये हे परागादेशापत्य-
मनवस्थितिः । तत्र भर्तृसनपाख्यस्वच्छन्दाचरणादयः”
इति लक्षित्वा “अन्यासु तावदुपभोगसहासु भृङ्ग !
लोलं विनोदय मनः सुमनोलतासु । सुधामजातरजसं
कालिकामकाले व्यथं कर्पयसि किं नवभालिकायाः”
सा० द० उदाहृतम् ।

चपलाङ्ग पु० चपलमङ्गमस्य । शिशुभारे जलजन्तुभेदे ।
हारा० । [र० उक्ते वन्दोभेदे ।

चपलावृत्त न० “चपलावृत्तमयुजोर्नकारश्चेत् प्रयोगशेः” इ०
चपेट पु० चप-वजर्थे क चपाय सान्त्वनाय एटति गच्छति
इट-क । विश्रुताङ्गलिके हस्ते (चापड) स्त्रीत्यसीत्यते
“खण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटां ददातीति” भाष्य-
प्रयोगात् । स्वार्थे क । अत्रैवार्थे अमरः ।

चपेटी स्त्री भाद्रशुक्लपष्ठग्राम् । “प्रख्या हादशे मासि
सम्पूज्यापत्यद्वये । सुते जाते तथा षष्ठ्यां षष्ठीहादश
रूपिणी । वैशाखे चान्दनी षष्ठी ज्यैष्ठे चारण्यसंज्ञिता ।
आषाढे काङ्क्षी षष्ठी आश्विने लुण्ठनी मता । भाद्रे
चपेटी विख्याता दुर्गाख्याश्चयुजे तथा । नाद्याख्या
कार्तिके मासि मार्गे मूलकरूपिणी । प्रोषे मास्यरूप्या
च शीतला तपसि स्मृता । गोक्षपिणी फाल्गुने च
चैत्रे शोका प्रकीर्तिता, स्कन्द० पु०

चप्य त्रि० चप-पवर्गान्तत्वात् कर्त्तृणि यत् । अदनीये ।
“चयं भवत्यन्नाद्यास्यावरुणौ” शत० द्रा० १२ ७ । १२ । १३
“चयं न पायुर्भिर्पगस्य” यजु० १६ । ८८ ।

चम अदने स्वा० ण० सक० सेट् । चमति आचामति । वि-
चमति । आचमीत् चचाम चमतुः । उद्दिष्टं चमिवा
चान्ता । आचान्तः । आचमनम् आचमनीयम् । “आ-
चान्तः पुनराचामेत्” स्मृतिः । “मनाग् मनोऽपि
नाचामसि” प्रबोधच० । “अचाम भव माञ्चीकम्”

भट्टिः । शिचि चामयति । “इमां किमाचामयसे न चक्षुषी” नैप० ।

चम भवेत् स्वादि० वैदिकः पु० सक० सेट् । चम्नोति उदित् चमत्वा चान्त्वा । कविकल्पद्रुमे “कुक्षिण्यां गन्तुं गत्यां चम् नृचम् जम् जिम् भम्” इति वाक्ये “परोऽनुबन्धः पञ्चैषाम्” इति तत्त्वोक्तेः सर्वेषामुदात्तत्वेन शब्द-कल्पद्रुमे स्वादिगणीयस्य उदित्त्वाद्भुक्तिः प्रामादिकी

चमत्कार पु० चमदित्यव्यक्तं क्रियते कृ-भावे घञ् । लोका-तीतवस्तु दृष्ट्वा चित्तस्य आनन्दहेतौ १प्रकाशे विस्मये, “लोकोत्तरचमत्कारप्राणदश्च प्रमादभिः” । “चमत्कारश्च चित्तविस्ताररूपो विस्मयापरपर्याय” सा० द० । “रसे सारश्चमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते” तद्भूतधर्मदत्तवाक्यम् । “चमत्कारश्च लोकातीताधीनकलनेन किमेतदितिज्ञान धाराजननेन चित्तवृत्तेः दीर्घविस्तारः । दृष्टहेतुव्योऽ-सम्भावितत्वज्ञानेन ज्ञेयत्वान्तरानुसन्धानाय मनसो-व्यापारभेद एव चित्तविस्तार इत्यन्ये । सुखविशेष एव चमत्कार इत्यपरे । चमत्कारत्यञ्च व्याहृतादगतो जाति-विशेषः यथाह रसगङ्गाधरे “रसगोप्यार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यं रसगोप्यता च लोकोत्तराह्लादजनकज्ञान-गोचरता लोकोत्तरत्वञ्च व्याहृतादगतचमत्कारत्वापरपर्या-याऽनुभवसाक्षिकोजातिविशेषः” इति । “इत्थं च चमत्-कारजनकभावनाविषयाधीनप्रतिपादक शब्दत्वं यत्प्रतिपा-दयार्थविषयकभावनात्वं चमत्कार जनकतावच्छेदकं तत्त्वं, स्वविशिष्टजनकतावच्छेदकार्थं प्रतिपादकतासंसर्गेण चम-त्कारत्ववत्त्वमेव वा काव्यत्वमिति फलितम्” इति च । कर्त्तरि अण् । २अपामार्गे त्रिका० ।

चमर पुंस्त्री चम-अश्च् । १महिषाकृतौ वृगभेदे, यस्य पुच्छेन चामराख्यं व्यजनं भवति, स्त्रियां जातिवात् ङीप् । “कुर्वन्ति बालव्यजनेश्चमर्याः” “बाह्विप्रियत्वं शिथिलं चमर्याः” कुमा० । “स्फुरति चानुवनं चमरीचर्यः” भाषः । २दैत्यभेदे पु० । ३चमरबालजाते चामरे न० । चमरपुच्छे पुंस्त्री चमरस्य पुच्छमिव पुच्छमस्य । (कैकडे) द्विलेश्ये १पशुभेदे । राजनि० । इत० । २चामरे न० ।

चमरिक पु० चमरमिव केशरोऽस्यस्य ठन् । कोविदारदृष्टे रक्तकाञ्चनारे दृष्टे चमरः

चमरी स्त्री चमरजातिस्त्री ङीप् चमरमिवाकारोऽस्यस्या अच् गौरा० ङीप् वा । १चमरजातिस्त्रियां चमरशब्दे ङदा० । २मञ्जुव्यां भेदि० ।

चमस पुंन० अङ्गिर्चादि० चमत्यस्मिन् चम-अश्च् ।

१पलाशादिकावृजाते यन्त्रियपात्रभेदे तल्लक्षणभेदादिकं यन्त्रपात्रे उक्तं यथा

“चमसानां तु वक्ष्यामि दण्डाः स्युश्चतुरङ्गुलाः । तत्रङ्गु-लस्तु भवेत्स्फुट्यो विस्तारश्चतुरङ्गुलः । विकङ्कतमयाः स्रज्जवाग्विलास्यमसाः स्मृताः । अन्येभ्यो यापि वा कार्यान्तेषां दण्डेषु लक्षणम् । होतुर्मण्डल एव स्या-दङ्गुलश्चतुरश्रकः । उक्तातृणां च त्रय्यः स्यादाजमानः पृष्टुः स्मृतः । प्रशास्तुरवतष्टः स्यादुत्तपो ब्रह्मशंसिनः । पोतुरप्ये विशाखी स्यान्नेष्टुः स्याद्विष्टहीतकः । अक्का-वाकस्य रास्त्राव आग्नीध्रस्य मयूखकः । इत्येते चमसाः ।

प्रोक्ता ऋत्विजां यज्ञकर्मणि । पलाशाद्वा यटाद्वा-न्यवृत्ताद्वा चमसाः स्मृताः” कात्या० श्रौ० १।३।३६। सूत्रभाष्ये कर्कः “स च चमसश्चतुरश्रो द्वादशाङ्गुल दीर्घश्चतुरङ्गुलश्चातः सटलश्च भवति परिशिष्टान् सूत्रकारप्रस्थानान्च । चमसवत्सुवेणेति सुवस्य चतु-रश्रतां विधातुं चमसवदित्येव चमसस्य विद्वां चतु-रश्रतामाह” कात्या० श्रौ० २।३।१। “चमसवद्विशेषात्” शारी० सू० । “अयं गविलश्चमस” इति तद्भाष्यप्रवृत्तयुतिः । स्त्रीत्वमपि भेदि० । २शोभनपानपात्रभेदे च । कर्मणि अच् । ३पपटे पिष्टकभेदे ४लङ्ङुके च पु० “चूर्णं यच्छुष्कमाषाणां चमसी साऽभिधीयते” भावप्र० उक्ते (धूमसी) ख्याते ५सापचूर्णे च स्त्री गौरा० ङीप् ।

चमसिन् पु० चमस+अस्त्यर्थे इनि । चमसयुक्ते स्त्रियां ङीप् ततः नडा० अपत्ये फक् । चामसायन तदपत्ये पुंस्त्री०

चमसोद्भेद पु० भारतप्रसिद्धे प्रभासान्तिकस्थे तीर्थभेदे ।

“ततस्तु चमसोद्भेदमच्युतस्त्वगमङ्गली । चमसोद्भेद इ-त्येवं यं जनाः कथयन्त्युत” भा० शल्य० ३६अ० । “एष वै चमसोद्भेदो यत्नादृश्या सरस्वती । यत्नैनामभ्यवर्त्तन्त सर्वाः पुण्याः समुद्रगाः” भा० व० १२०अ० । चमसोदन-मयत्वं न० “आश्रमान् सारितश्चैव सरांसि च नराधिप ! । चमसोद्भेदनं विप्रास्तत्रापि कथयन्त्युत” ८८अ० ।

“स्नात्वा तु चमसोद्भेदे अग्निष्टोमफलं लभेत्” ८२अ० ।

चमीकर पु० कृतस्वराभिधे स्वर्णस्रोतसिस्थाने शब्दार्थाच० यद्योगात् स्वर्णं चामीकरमित्युच्यते ।

चमू स्त्री चम-ज । सेनामात्रे (मजाः ७२६, रथाः ७२६ अश्वाः २१८७, पदातयः ३६४५), एतत्संख्याभेदान्विते सैन्यभेदे च अमरः । “अष्टौहिणीशब्दे ४६४८ दृश्यम् ।

“रक्षाहेतोर्भवशशिश्रिता वासवीनां चमूनाम्” मेघ० ।
व्याधारे ज। १चमसे स्त्री “द्रुपसा मधुचमूपदः” ऋ० १।
१४।४। “चमूपदः चमसाटिपात्रेषु अवस्थिताः” भा० ।

४दावापृथिव्योः द्वि० य० निघ०

चमूचर पु० चमू चरति चर-ट । १सैनिके शब्दार्थचि० ।

चमूनाथ पु० इत० । सैन्याध्यक्षे “युवतिचमूनाथभोज्य-
वस्त्राणाम्” वृ० सं० १६अ० । चमूपत्यादयोऽप्यत्र ।

चमूक पुंस्त्री चम-खजूरा० ऊरु पृषो० व्यत ऊचम् । ऋग-
भेदे । “चकाशत चारुचमूचमूण्या” माघः । “इद-
मरुयुगं न चमूकदृशः” प्रसन्नरा० ।

चमूचर पु० चमुं दैत्यसैन्यं हरति हृ-यच् । महादेवे
‘चमूचरः सुरेशश्च व्योमारिः शङ्करोभवः’ भा० आनु०
६१अ० शिवमासौक्तौ । [पुष्पादौ न० ।

चम्प पु० तु० चपि-अच् । १कोविदारहले शब्दमाला २तत्-
चम्पक पु० चपि-एलु । (चाँपा) प्रसिद्धपुष्पप्रधाने
‘इक्ष्वाभेदे अमरः । “चम्पकः कटुकस्तिक्तः कषायो मधु-
रोहिमः । विषकृमिहरः क्षुद्रकफवाता क्लिपितहृत्”
भावप्र०तद्गुणा उक्ताः । २तत्पुष्पादौ न० “व्यालोक्यच्च-
म्पककोरकाबलीः” नेप० । “उत्तिष्ठपुष्पचनचम्पकपिङ्ग-
भासा” भाषा । ३पनसफलैकभागभेदे (चाँपी) ख्याते
पदार्थे (चाँपाकला) प्रसिद्धे ४कदलीभेदे पु०तत्फले न०
राजनि० । “चम्पकं वातपित्तघ्नं गुरु वीर्यकरं तथा ।
अतिशीतं रसे पाके मधुरं कषितं बुधैः” भावप्र०तद्गुणा
उक्ताः । ५साङ्ख्यमतसिद्धे सिद्धिभेदे “न्यायेन स्वयं
परीक्षितमयर्थे तावच्च अहृधते यावद्गुरुशिष्यसब्रह्म-
चारिभिः सह न संवादाते व्यतः सुहृदां गुरुशिष्य-
सब्रह्मचारिणां संवादकानां प्राप्तिः सुहृत्प्राप्तिः सा
विशिष्टतुर्थी चम्पकच्यते इति” सांख्यशास्त्रम् ।

चम्पकचतुर्दशो स्त्री ज्यैष्ठ्यगुणचतुर्दश्याम् ज्यैष्ठ्यासि
इत्युपक्रमे “चतुर्दश्यां च शुक्लायां चम्पकैः पूजयेत् शि-
वम् । अयुतैर्वा सहस्रैर्वा शतैर्वा परमेश्वरि ! । पायसञ्च
बलिं दद्यात् ततो मक्तं चरेद्ब्रवी । वृषस्येऽर्के विशेषेण
न भूयो जायते भुवि । तिमध्वक्तैश्चम्पकैश्च सहस्रं
जुहुयाच्चरिषि । ज्ययपटिं ज्वरान् हन्ति कृत्वा द्रोहाणि
यानि च । चम्पकचतुर्दशो ख्याता पूजयेद्द्वै सदाशिवम् ।
दशजन्मकृतं पापमर्जनादेव नश्यति” मत्स्यसू० ४५५०

चम्पकमाला स्त्री चम्पकपुष्पनिर्मिता माला इत० । १चम्पक
पुष्पमालायाम् । २चम्पकपुष्पाकारे स्त्रीणां कण्ठभरण-

भेदे । (चाँपकलि) शब्दार्थः । “भौ सगयुक्तौ चम्पक-
माला” वृ०र० उक्ते दशाक्षरपादके श्वर्णवृक्षभेदे चम्पक
मालेत्यत्र “रुक्मतीयम्” इत्यपि पाठः ।

चम्पकरम्भा स्त्री चम्पकोपपदा रम्भा शा० त० । (चाँपा-
कला) कदलीभेदे राजनि० ।

चम्पकारण्य न० चम्पकप्रधानमरण्यम् । भारतप्रसिद्धे
तीर्थभेदे “ततो गच्छेत राजेन्द्र ! चम्पकारण्यकुतमम् ।
ततोऽपि रजनीमेकां गंसहस्रफलं लभेत्” भा० व०
८४अ० । [उण् । पनसे (काँटाल) शब्दार्थचि०

चम्पकालु पु० चम्पकेन पनसावयवभेदेन अलति अल-
चम्पकावती पु० चम्पक+अक्षयर्थे मतम् मस्य वः संज्ञायां
दीर्घः । चम्पापुर्यां कर्णराजधान्याम् (भागलपुर)
ख्याते पुरीभेदे शब्दरत्ना० ।

चम्पकुन्द पु० चम्पस्य कुन्दते कुदि-अच् । (चाँदकूँडा)
मत्स्यभेदे राजनि० । [इत० । पनसे त्रिका० ।

चम्पकोष पु० चम्पकैरुपपृते व्यत वस-तजर्थे व्याधारे क
चम्पा स्त्री चम्प-अच् । कर्णपुर्यामिन्द्रदेशस्ये १पुरीभेदे ।
(चाँपाइ) ख्याते तत्रैतस्ये २नदीभेदे ३पनसावयवभेदे
(चाँपि) शब्दार्थचि० [शब्दे ७८५० दृश्यम् ।

चम्पाधिप पु० इत० । कर्णे तस्य तत्राज्यकथा अङ्गाधिप-
चम्पापुरी स्त्री चम्पानामिका पुरी । अङ्गदेशस्ये कर्णराज
धान्याम् । चम्पानगर्यादयोऽप्यत्र ।

चम्पालु पु० चम्पया अलति अल-उण् । पनसे शब्दरत्ना० ।
चम्पावती स्त्री चम्पा अङ्गदेशस्यः नदीभेदः अक्षयस्याः मतम्
मस्य वः । चम्पापुर्यां शब्दरत्ना० ।

चम्पू स्त्री चपि-ऊ । “गद्यपद्यमयी वाणी चम्पूरित्यभि-
धीयते” इत्युक्ते काव्यभेदे जटा० ।

चम्पेश पु० इत० । कर्णे त्रिका० । [वासिष्ठ ३०३०

चम्पापलक्षित पु० इत० । १अङ्गदेशे हेमच० २तद्देश-
चस्य गतौ भा०पर०सक०सेट् । चम्पति अचम्बोत् । चचम्ब
चम्बिप् लि० चमू चमसेषु इत्यति गच्छति इष-क्लिप् षंढे
नि० वस्य रः । चमस्ये । “तस्य चम्बिषोऽस्यो न” ऋ०
१।५।६।१। “चमू चमसेषु इषः वर्तमानाः” भा० पृषो०
दीर्घः चम्पाय इत्यप्यत्रार्थः । “चम्बीषो न शरदा
पाञ्चजन्यः” ऋ० १।१००।१२।

चय गतौ भा० व्या० सक० सेट् । चयते अचयिष्ट चये ।

चय पु० चि-भावकर्मादौ अच् । १समूहे । २वर्गे ३प्रकार
मूलवस्त्रने । यदुपरि प्राकारो निवृण्यते प्राकारमूलस्थित्

नेदिकेति यावत् । तथा चार्थशास्त्रम् । “खातसुद्धृत
मृदा वमं कारयेद् तस्योपरि प्राकारमिति” । पगार
इति गौडभाषा । ४परिखोद्धृतमृत्स्तूपे । तत्र
समूहे “स्फुरति चानुवनं चमरीचयः” । “निल-
येषु नक्तमसिताम्रसनाञ्जयेः” “चयस्त्विषामित्यवधा-
रितं पुरः” इति च माघः । वगे “चयाट्टालकशोभिना”
भा० व० १६० अ० । ५ अग्न्यादेश्यने संस्कारभेदे । “यज्ञांश्च
सचयानलान्” हरिवं० ४१ अ० । ६ पष्पादेः समाहरणे
उपीठे भेदि० । चये कुशलः व्याकर्षा० कन् । चयक
चयनकुशले लि० ।

अयन न० चि-भावे ल्युट् । १ पष्पादेः समाहरणे २ अग्न्यादेः
संस्कारभेदे च । चयनप्रकारः कातीयादौ दृश्यः “स
यथा कामयेत तथा कुर्यादिति अचयनस्य तथाचयन-
स्येति” शत० ब्रा० ६।५।२।११। चीयतेऽनेन करणे ल्युट् ।
संस्कारसाधने श्युपादौ च । “येन भागीरथी गङ्गा
चयनेः काञ्चनैश्चिता” भा० द्रो० ५।१ अ० ।

चर गतौ स्वा० वर० सक० सेट् । चरति अचारीम् ।
चचार चेरतुः । “दिवा चरेयुः कार्यार्थं चिह्निताराज
ज्ञासैनः” मनुः । “चेरतुः खरदूषणौ” भट्टिः “हंसं तनौ
मह्वहितं चरन्तम्” नैष० । चरः चारः चरणम्
चरितं चरितम् । चरन् चंचूर्यते “ततश्चंचूर्यमाण-
सौ” भट्टिः । यङ्लुकि चंचुरीति चंचूर्ति ।

अति+अतिक्रम्य गमने “अतिचेर्यक्रमत्या युयुधुश्च पर-
स्परम्” भाग० १।१७।१४। “अयोगतश्चात्यचरत् योगं
दिवि निशाकरः” हरिवं० २३६ अ० । “पुत्राः पितृनत्य-
चरन्तार्यश्चात्यचरन् पतीन्” भा० शा० ८३८० श्लो० ।

अतिचारगदोक्तोऽर्थे अतिचारशब्दे ६६८० दृश्यम् ।

वि+अति व्यतिक्रमे “त्वामहं न व्यतिचरे मनसाऽपि कदा-
चन” रामा० ल० १०१ । [१।६।१।८।

अधि+आधिक्येन चरणे । “यासुपरिष्ठादधिचरसि” शत०
अनु+अनुगमने पद्याङ्गमे सादृश्यकरणे । अनुचरः ।

अप+अपकारे अनिष्टसम्पादने । “योयस्ते प्राप्तापचरेत् त
माचक्षीत वै द्विजः” भा० गा० ६।५८६ । “पितृदेवर्षि-
भृत्याश्च न चापचरिता मया” मार्क० पु० ।

अभि+आभिमुख्येन चरणे अतिक्रमे व्यभिचारे च “प्रति
या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता” मनुः “यथैवाहं
नाभिचरे कदाचित्” भा० वि० ४५७ अ० । अनिष्ट
सम्पादने “श्लेनेनाभिचरन् यजेत” श्रुतिः । अभिचारश्च

मारणोच्चाटनादीनि षट्कर्माणि “प्रति तमभि-
चर योऽञ्जान् द्वेष्टि” अथ० २।११।३। अभिचारशब्दे
दृश्यम् ।

वि+अभि+विशेषेण अतिक्रमे । यस्य यथात्वमुचितं तस्य
तदतिक्रमे । “उच्चाणां व्यभिचरतीव सप्रसप्तौ” किरा० ।
“व्यभिचचार न तापकरोऽनलः” नैष० । हेतोः साध्या-
भाववद्भूतित्वं, साध्यस्य च हेतुसमानाधिकरणाभाव
प्रतियोगित्वं व्यभिचारः । “न तावद्व्यभिचरितत्वं
तद्वि न साध्याभाववद्वृत्तित्वम्” अनुमानचिन्ता० । स्त्री-
णाञ्च प्रतियोगिक्रम अन्यपुंसि गमनं व्यभिचारः ।

अय+समन्तात् चरणे । “कषायं अवचारितम्” । “कफ-
वातज्वरं हन्त्याच्छीघ्रं कालेऽवचारितम्” “प्रमार्जनं
धायनञ्च वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत्” “दूष्वां पुनर्थावाञ्चैव
लेपे साध्यावचारयेत्” इति च सुश्रु० ।

आ+अनुष्ठाने । “प्रस्थितायां प्रतिष्ठेया स्थितायां स्थिति-
माचरेः” रघुः । “यद्यदाचरति श्रेष्ठः” गीता । प्रति-
पाल्यत्वादिना सदृशीकरणे च “संप्राप्ते धोडगे वधे
पुत्रं मितवदाचरेत्” चाण० ।

अधि+आ+आधिक्येनाचरणे “शय्यासनेऽध्याचरति श्रेयसा
न समाविशेत्” मनुः ।

अनु+आ+अनुगमने तत्पुरुषानुष्ठाने “कोनु तत्कर्म्म रा-
जर्षनीभिरन्वाचरेत् पुमान्” भाग० ४।५।७।

सम्+उद्+आ सम्यगाचरणे । “बालानपि च मार्गस्थान्
सान्त्वेन समुदाचरेत्” भा० शा० ३३ अ० ।

उप+आ+उपासने । “उपाचरति तत्तस्मै धनानामीश्वरम्
प्रभुम्” भा० सं० १० अ० ।

सम्+आ+सम्यगाचारे । “त्वया पापानि क्षोराणि समा-
चीर्णानि पाण्डुपु” भा० क० २१ अ० । उपधातइत्त्वम् ।

“उच्छिष्टान्निकेकञ्च दूरादेव समाचरेत्” मनुः ।

उद्+उलङ्घ्य गतौ सक० आत्म० । धर्म्मसुचरते “धर्म्म-
सुलङ्घ्य गच्छतीति” सि० कौ० । उपरिष्ठाङ्गतौ अक०
प० । वाष्प उच्चरति “उपरिष्ठाङ्गच्छति” सि० कौ० ।
“सोदामनीसुचरन्तीं यथैव” भा० व० १११ क० । “क्षीवा-
ट्न्दैरुदचरन्” भट्टिः “दिव्यस्तूयं ध्वनिरुदचरत् व्यग्र-
वानोदिगन्तान्” रघुः । कण्ठतात्वाद्यभिघातेन, उत्सा-
दने “सकतञ्चरितः शब्दः सकदर्थं गमयतीति न्यायः ।
“अन्यदा जगति राम इत्ययं शब्द उच्चरित एव भाष-
गात्” रघुः ।

वि+उद्+विशेषेण उच्यते । “यथाऽग्नेः जुहाविष्कुलिङ्गा
व्यञ्जरन्ति” शत० ब्रा० ४।५।१।२३।

सम्+उद्+सम्पुष्टितौ । “सप्तसूरन्यस्मादापः” निरु० ६।१।

उप+उपासने “गिरिशसुप्रचचार प्रखरं सा सुकेशी” कुमा०।

अन्यथास्थितस्य वस्तुनोऽन्यथात्वप्रतिपादनरूपे शब्दादि-

व्यापारभेदे उपचारश्च लक्षणा खलं वा । “यथा लोके

स्वशक्तिषु योधेषु वर्तमानौ जयपराजयौ राज्ञि उप-

चर्यते” सा० द० । “तेनोपचर्यते राज्ञः” । “यास्यो-

त्तरा शशिगतितेनितेऽप्युपचर्यते तेन” वृ० स० ५।१५।

उस्+उदाचरणे । “कामवत्कव्यहृदया भर्तारं दुश्चरन्ति याः”

रामा० आर० २।२५।

निस्+निर्गमने “इतश्चेतश्च निष्कृष्टाः सर्वे युयुत्सवः”

हरिव० २२४० । “यतोयतोनिश्चरति भनयञ्चलमस्थि-

रम्” गीता ।

परि+परितोषमने “कङ्का श्येनास्तथा गृध्रा नीचेः परि-

चरन्ति च” रामा० ल० १६।११। परितः सेवने “गात्र-

संवाहनेष्वैव अमापनयनैस्तथा । शक्रः सर्वेषु कालेषु

दितिं परिचचार ह” रामा० बा० ४६ अ० ११ ।

“आद्यं क्त्वा कुठारेण निम्बं परिचरेत्तु यः” रा०

अयो० ३५।१४ । परिचर्या परिचारकः ।

प्र+प्रकाशेन गतौ । “प्राणः प्रालीयत ततः पुनश्च प्रचचार

ह” भा० व्या० २२४०। प्रकर्षेण चरणे च । “यैः कर्मभिः

प्रचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः” मनुः । प्रचारः ।

सम्+प्र+सम्पुष्टिप्रकाशके । “अथ प्रवृत्तिं चैवेह लोके संप्र-

चरिष्यति” भा० आन० ८६ अ० ।

वि+विशेषेण गतौ “विचरन्ति महीपाला यात्रार्थं विजि-

गीषवः” रामा० आर० २२।७ । “ततोद्ग्रीणिमहावीर्यः

पार्थस्य विचरिष्यतः” भा० वि० ५८ अ० । “रात्रौ न

विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च” “इन्द्रियाणां विच-

रतां विषयेष्वपहारिषु” मनुः । वि+वु० चर

पर्यालोचनया निरूप्ये । “आदातं सर्वकार्याणां तदा-

त्वञ्च विचारयेत्” मनुः । “मित्रामित्रं विचारयेत्”

भा० पा० ३८२६ । “विचारद्वक्चारद्वयवर्त्तते”

“भविता न विचारचार चेतु” नैष० ।

सम्+सम्पुष्टिगतौ “नैव वाताः प्रतायन्ते न मेघाः सञ्चरन्ति

च” हरिव० १०७५८ । “आमेखलं सञ्चरतां घना-

नाम्” कुमा० “सञ्चारो रतिमन्दिवावधि” रतिमञ्जरी

रतिमञ्जरीप्रकाशकारे आत्म० । “रथेन सञ्चरते” सि०

कौ० । “पङ्क्यां नृपः सञ्चरमाण एव” नैष० ।

चुर संशये असंशये च चुरा० उभ० सक० सेट् । चारयति ते

व्यचीचरत् त विचारयति विचारणा विचारितः

चर पु० चर-अच् । स्वपरराष्ट्रदत्तान्नानार्थं राजनियोगेन

इतस्ततो भ्रमणकर्त्तरि चारे १प्रणिधौ, अमरः २कप-

र्दिके, राजनि० । ज्योतिषोक्तेषु श्लेषकर्कटतुलामकर-

राशिषु ४स्वातिपुनर्वसुश्रवणादिकिरूपे नक्षत्रभेदे

५भौमचारे ६अक्षय्यतमेदे । ७चले अनवस्थिते दि० मेदि० ।

पञ्चस्रनखगे पुंस्त्री शब्दभा० । चरलक्षणादिकमुक्तं

युक्तिकल्पतरौ “विवस्वानिव तेजोभिर्भस्वानिव वेगतः ।

राजा चरैर्जगत् सर्वं प्राप्नुयात्लोकसन्ततैः । तर्के जितज्ञः

स्मृतिमान् स्वीयभावप्रकाशकः । क्लेशायाससहो दक्षः

सर्वत्र भयवर्जितः । सुभक्तो राजसु तथा कार्याणां

प्रतिपत्तिमान् । नृपोनिहत्याज्ञारेण परराष्ट्रं विच-

क्षणः । कालज्ञो मन्त्रकुशलान् संवत्सरचिकित्सकान् ।

तथान्यानपि युक्तीत समर्धान् शुद्धचेतसः । अक्रुद्वांश्च

तथाऽलुब्धान् दृष्टार्थान् तथ्यभाषिणः । पापशङ्कन

स्तापसादीन् परराष्ट्रे नियोजयेत् । स्वदेशपरदेश

ज्ञान् सुशीलान् सुविचक्षणान् । वार्त्ताह्वयाण् बहूँश्चैव

चराणां विनियोजयेत् । नैकस्य वचने राजा चारस्य

प्रत्ययं वहेत् । द्वयोः संवादमाज्ञाय यद्व्युक्तं कार्यं भार-

भेत् । तस्माद्वाजा प्रयुज्जीत चरान् वञ्चसुखान् बहून् ।

नीरेतोवामनाः कुजास्तद्विधा ये च कारवः । भिक्तुश्च

स्वारणा दास्यो मालाकार्यः कलाविदः । व्यन्तःपुरगतां

वात्तां निर्हरेयुरन्विताम् । प्रकाशश्चाप्रकाशश्च चरस्तु

द्विविधो मतः । अप्रकाशोऽयमुद्दिष्टः प्रकाशो दूतसंज्ञकः ।

“शत्रुप्रजाभृत्यदृष्टं विज्ञातुं कुशलाश्च ये । ते गुह्यचाराः

कर्त्तव्याः यथार्थश्रुतबोधकाः” शुक्रखिलनीतिशा० ।

“चरस्थिरद्वयात्मकनामधेयानेषादयोऽभी क्रमशस्विधा स्युः”

ज्यो० त० । “वातादित्यहरिखयं चरगणः” ज्यो० त०

१५।११।२।२१।२४ संख्यकनक्षत्राणि चराणि । “येऽनेन

लङ्कोदयकालिकास्ते देशान्तरेण स्वपुरोदये स्युः । देश-

न्तरं प्रागपरं तथान्यद् यास्योत्तरं तच्चरभञ्जस्तम्”

सि० गि० । “यउदयान्तरकर्मणा लङ्कायामौदयिका सञ्जा

जातास्ते देशान्तरकर्मणा स्वपुरौदयिकाः स्युः । तच्च

देशान्तरं द्विविधम् । एकं पूर्वापरमन्यद्वास्योत्तरम् ।

तच्चरभञ्जस्तम्” प्रसि० उक्ते यास्योत्तरादौ देशान्तरे ।

चरानयनप्रकारादि सू० सि० नारथाभ्यां दर्शितं यथा

“अथ दिनरात्रिमानज्ञानार्थं चरानयनं विवक्षुः प्रथमं तदुपयुक्तां स्पष्टक्रान्तिमाह” २० ना०

“विज्ञेयापक्रमैकत्वे क्रान्तिर्विज्ञेयसंयुता । दिग्भेदे विद्युता स्पष्टा भास्करस्य यथाऽऽगता” सू०

“यस्य ग्रहस्य स्पष्टक्रान्तिरभीष्टा तस्य ग्रहस्यायनांशसंस्कृतस्य भुजज्यातः परमापक्रमज्येत्यादिना क्रान्तिरयनांशसंस्कृतग्रहगोलदिका ज्ञेया । तस्य विज्ञेयोऽपि पूर्वोक्तप्रकारेण पातोन्नतगोलदिको ज्ञेयः । गोलस्तु मेघादिषट्कसुत्तरस्तुलादिषट्कं दक्षिणः । अथ ग्रहक्रान्त्योरेकदिकत्वेन क्रान्तिः कलाद्या कलात्मकविज्ञेयेण युता तयोर्दिगन्त्यत्वे क्रान्तिर्विज्ञेयेण विद्युतान्तरिता शेषदिका स्पष्टा क्रान्तिः स्यात् । ननु सूर्यस्य विज्ञेयाभावात् कथं स्पष्टा क्रान्तिर्ज्ञेयत्वत आह भास्करस्येति । सूर्यस्य यथागता पूर्वागता क्रान्तिरेव स्पष्टा क्रान्तिः । अत्रोपपत्तिः । विषुवदृत्तादग्रहविष्वक्केन्द्रपर्यन्तं यास्यसुत्तरं वान्तरं स्पष्टक्रान्तिरिति तयोरेकदिकत्वे तद्योगतुल्यमन्तरं, भिन्नदिकत्वे तदन्तरमितमन्तरमिति । अत्र ग्रहस्य क्रान्ति-संस्कारयोग्यत्वसम्पादिका क्रिया लोकप्रमभयात् स्वस्यान्तरत्वाच्चेष्टिता भगवता कृपावता । अन्यथा ग्रहस्य भ्रुवाभिमुखत्वे भगवदुक्तमायनदृक्कर्मा कथमव्याहृतं स्यादित्यलम् । अथ दिनरात्रिमानज्ञानार्थमहोरात्रास्त्रनुसाधयति” २० ना० ।

“ग्रहोदयप्राणहता स्वखाट्कौडृता गतिः । चक्रासवो लब्धयुताः साहोरात्रासवः स्मृताः” सू० ।

“ग्रहस्य येऽयनांशसंस्कृतराशेर्विज्ञेयमाणनिरक्षोदयासवः कोशुण्णिता निजस्फुटगतिः कलाद्यादशगतभक्ता फलेन युताश्चक्रासवः षष्टिचटिकासमसवः षट्शतयुतैकविंशतिसहस्रमिताः स्वस्वग्रहसाहोरात्रासवः कालतत्त्वज्ञैः कथिताः । अत्रोपपत्तिः । ग्रहः पूर्वगत्या लम्बितः प्रवहेण गतिभोगकालेन भचक्रपरिवर्तनान्तरमुदेत्यतो भचक्रपरिवर्तकालः षष्टिचटिकासुमितो ग्रहगतिकलासंख्यास्वात्मककालेनाधिको ग्रहाहोरात्रमस्वात्मकं नाक्षत्रममाणेन भवति । तत्रैकराशिकलाभिर्यदि ग्रहसम्बद्धराश्यादयप्राणास्तदा गतिकलाभिः क इत्यनुपातेन गत्यसव इत्युपपन्नं ग्रहोदयेत्यादि । अनेनैव ज्ञेकेन ग्रहाणासुदयान्तरकर्मापीत्युक्तं भगवता । तथाहि । अनुपातानीतमध्यग्रहाणां नियताहोरात्रमानान्तरकाले ग्रहाणां सिद्धिः रविमध्यगत्यस्त्रुणां प्रतिराशौ भिन्न-

त्वेन मध्यमसूर्याहोरात्रमानस्य नियतत्वाभावादतस्त्वे-
राशिकावगतग्रहा अनियतमध्याह्नौरात्रकालान्तरेणार्धं०
रात्रौ यत्संस्कारेण भवन्ति तदेवोदयान्तरं तत्साधनं
भगवता स्वस्यान्तरत्वादुपेक्षितम् । कथमन्यथा गति
कलास्त्रुणां समत्वमुपेक्ष्य गतिकलानामसवो भगवदुक्ताः
सङ्गच्छन्ते उदयान्तरस्य गतिकलासुभेदोत्पत्त्यात् ।
अथ चरोपयुक्तां क्रान्तिज्यां दुज्यां चाह” २० ना० ।

“क्रान्तेः क्रमोत्क्रमजेत्र द्वे कृत्वा तत्रोत्क्रमज्यया ।
हीना विज्या दिनव्यासदलं तद्विज्ञेयोत्तरम्” सू० ।

“स्पष्टक्रान्तेः क्रमोत्क्रमजेत्र क्रमजप्रोत्क्रमजेत्र द्वे अपि
प्रसाध्य तत्र तन्मध्ये क्रान्त्युत्क्रमजप्रया विजया हीना
दिनव्यासदलमहोरात्रवृत्तस्य व्यासार्धं दुजेत्यर्थः । त-
द्विनव्यासार्धं दक्षिणोत्तरं दक्षिणगोल उत्तरगोले च
स्यात् क्रान्तेर्गोलद्वयेऽपि सत्त्वात् । अपरा क्रान्ति-
जैव । अत्रोपपत्तिः । क्रान्त्यंशानां क्रमजया क्रान्ति-
जया भुजो विषुवदृत्तानुकाराग्रहोरात्रवृत्तान्युभय-
गोले तदुभयतस्तद्व्यासार्धं दुजया कोटिस्त्रिजया कर्ण
इति गोले प्रत्यक्षम् । विजयावृत्त उन्नयनले यास्योत्तरवृत्ते
वा प्रत्यक्षम् । तत्र भुजकर्णयोर्वर्गान्तरपदं कोटिरिति
क्रान्तिज्यावर्गेनात्रिज्यावर्गान्मूलं दुज्या । तत्रापि
भुजोत्क्रमजप्रया हीना विजया कोटिक्रमजया स्यादिति
वृत्ते प्रत्यक्षदर्शनात् क्रान्त्युत्क्रमजप्रयोना विजया दुजया
स्यादिति लाघवेन वर्गमूलनिरामेनोक्तं भगवता क्रान्ते-
रित्यादि । अथ चरानयनपूर्वकदिनरात्रिमानसाधनं
लोकत्वयेणाह” २० ना० ।

“क्रान्तिजया विषुवद्व्याधौ क्षितिजया द्वादशोडृता ।
विजयागुणाहोरात्रार्धकर्णाग्रा चरजासवः ।

तत्कार्मुकसुदक्रान्तौ धनहानी पृथक्स्थिते । स्वाहो-
रात्रचतुर्भागे दिनरात्रिदले सृते ।

यास्यक्रान्तौ विपर्यस्ते द्विगुणे तु दिनचले । विज्ञेयसुक्तो-
नितया क्रान्त्या भानामपि स्खे” सू० ।

“क्रान्तिजया विषुवद्दिनीयमध्याह्ने द्वादशाङ्गुलशङ्कोष्का-
यया गुण्या द्वादशभक्ता फलं कुजया स्यात् । सा वि-
जया गुणिताहोरात्रार्धकर्णाग्राहोरात्रवृत्तस्यार्धकर्णेन
व्यासदलेन दुजया भक्ता फलं चरजा जया चरजे-
त्यर्थः । अस्याश्चरजयाया धनुरसवश्चरासवो भवन्ति ।
स्वाहोरात्रचतुर्भागे स्वस्वचरसम्बन्धिनो ग्रहस्य प्रागुक्ता-
होरात्रासवस्तेषां चतुर्थार्धे पृथक्स्थिते स्थानद्वयस्य उत्त-

रक्रान्तौ सत्यां चरास्तु धनहानी युतहीनौ कार्यौ तौ क्रमेण दिनरात्रिदले दिनार्धरात्रिर्धे कालविज्ञिरुक्ते । दक्षिणक्रान्तौ सत्यां विपर्यस्तौ दिनरात्रिदले यत् हीनं तद्दिनार्धं, यत् युतं तद्वात्रार्धमित्यर्थः । तृकारात् ते दिनरात्रिर्धे द्विगुणे दिनक्षपे दिनमानरात्रिमाने ग्रहस्य स्तः । उक्तरीत्या नक्षत्राणामपि दिनरात्रिमाने साध्ये इत्याह । विक्षेपेत्यादि । नक्षत्रध्रुवाणामानीतया क्रान्त्या नक्षत्रविषयेष्वेकमिन्द्रादिक्रमेण युक्तयान्तरित-योक्तप्रकारेण सिद्धया स्वके नक्षत्रदिनरात्रिमाने साध्ये इत्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । द्वादशाङ्गुलशङ्कुः कोटिः कलभा भुजोऽक्षकर्मणः कर्मणः, क्रान्तिजग्रा कोटिः, कुजग्रा भुजोऽग्रा कर्म इत्यक्षक्षेत्रद्वयं प्रसिद्धम् । तत्र यदि द्वादश-कोटौ फलभा भुजः, तदाक्रान्तिजग्राकोटौ को भुज इत्यनुपातेन कुजग्रा । तत्स्वरूपं तु निरक्षदेशक्षितिजस्वदेश-क्षितिजान्तरालस्थिताहोरात्रवृत्तप्रदेशस्य द्युजग्राप्रमाणेन जेप्रति क्षिजग्राप्रमाणेन तज्जग्रा चरजेति द्युजग्राप्रमा-णेन कुजग्रा क्षिजग्राप्रमाणेन केत्यनुपातेन चरजग्रा तद्व-त्तुचरासवोहोरात्रवृत्तखण्डप्रदेशे निरक्षक्षक्षितिजान्-तराल उत्तरमोले स्वक्षितिजस्य निरक्षक्षितिजादधःस्थत्वा-द्विरक्षक्षितिजयाभ्योत्तरवृत्तान्तरालेहोरात्रवृत्तचतुर्थांश-त्वादहोरात्राद्युचतुर्थांशे चरासवो युता दिनार्धं हीना रात्रिर्धे दक्षिणमोले स्वक्षितिजस्य निरक्षक्षितिजादूर्ध्व-स्थत्वाहीना दिनार्धं, युता रात्रिर्धेमित्युपपन्नं सर्वं क्रान्तिजेप्रत्यादि ।

तत्र प्रणिधौ । “राजन्यकान्युपायज्ञैरेकार्थानि चरैस्तव” माघः । “तेषां वृत्तं परिणयेत् सभ्यग्राह्येषु तच्चरैः” मनुः । अत्र “तस्य सर्वाणि भूतानि स्यावराणि चराणि च “देवेभ्यश्च जगत्सर्वं चरं स्थाण्वनुपूर्वशः” मनुः । सुपि कर्मण्युपपदे “चरेष्टः” पा० ट चरणकर्त्तरि लि० भूचरः स्वचरः । “शठोमिथ्याविनीतश्च वक्रव्रतचरोद्भिजः” मनुः । मेघादौ “चरलब्धे चरंशे वा स्थापनं च विस्फूर्जनम्” ति० त० । स्वार्थे ण्य । चार प्रणिधौ

चरक ५० चरण स्वार्थे क संज्ञायां कन् वा । १चरे द्रुत-भेदे । २आयुर्वेदकारकमुनिभेदे ५० । “देवाकस्म्य सुश्रु-तेन चरकस्योक्तेन जानेऽखिलं स्यादस्या नलदं विना न दलने तापस्य कोऽपि क्षमः” मेघ० । मन्त्रिवैद्ययोरेक-रूपोक्तौ । चरकनामनिष्कृतिः आयुर्वेदशब्दे ७८० ५० दर्शिता । इतज्जते अन्ये च भावप्रका० तत्र च

ग्रन्थे सूत्रस्थानं निदानस्थानं विमानस्थानं शरीर-स्थानम् इन्द्रियस्थानं चिकित्सितस्थानं कल्पस्थानं सिद्धिस्थानम् इत्यष्टौ स्थानानि । ४पर्वटे राजनि० । ५चक्रकरे द्विचौ शब्दार्थचि० ।

चरकाल ५० “निरक्षदेशक्षितिजाख्यवृत्तस्य तज्ज-गुरन्यदेशे । स्वे स्वे कुजेऽर्कस्य सप्तमोऽक्षाक्षराधम-कौदययोस्तु मध्ये” सि० शि० । “आदौ स्वदेशेऽथ निर-क्षदेशे स्वर्गोदयोऽक्षस्तमयोऽन्यथातः । ऋणं ग्रहोऽ-क्षादुदये स्वमस्ते फलं चरोत्यं रविसौम्यमोले । ग्राम्ये विलोमं खलु तत्र यक्षादुन्मण्डलं स्वक्षितिजादधस्तात् । नात्याह्वयादुत्तरग्राम्यभागौ मोलस्य तावच्चराग्राम्यमोलौ” सि० शि० उक्ते दिनमानज्ञानोपाये कालभेदे ।

चरगृह न० चररूपं गृहम् । मेघकर्तृत्वामकररूपेषु राशिषु । चरगेहादयोऽप्यत्र । [जातितात् लीप् ।

चरट पुंस्त्री चर-वा० चट् । खञ्जनखगे शब्दमा० स्त्रियां चरण ५० चर-करणे ल्युट् । १देहावयवभेदे पादे “हृन् धातोश्चरणौ भवस्तले” माघः “द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये बध्मर्हति” मनुः । २वेदैकदेशे शाखापरपयि “मोलं च चरणैः सह” महाभाष्यका० । चरणव्यूहः । ३च-कांटेः किरणे । ४लोकानां चतुर्थभागे पादे च । “प्रय-मावृत्तसमोयस्य तृतीयचरणोभवेत्” छन्दोम० । “५चतुर्थ-भागमाते । “पश्यन्ति खेटाश्चरणाभिर्द्विजः” ज्योति० । ६एक देशमात्रे “जगतिश्चरणाभिधानात्” शा० सू० । भावे ल्युट् । ७अनुष्ठाने “अथवा भैक्ष्यचरणम्” “त-पश्चरणैश्चोयैः” मनुः । “रमणीयचरणा अभ्यासोह रमणीयां योनिमापद्येरन्” श्रुतिः चरणशब्दस्य आचा-रार्थकत्वेऽपि कर्ममात्रपरत्वमुक्तं शा० सू० भा० । तच्चानुशयशब्दे १८६ ५० उक्तम् चरण+चतुरर्थ्यां लणा० स । चरणस तद्धित्तादौ लि०

चरणग्रन्थि ५० इत० । गुल्फे हेमच० ।

चरणपर्वन् न० इत० । गुल्फे तिका० ।

चरणव्यूह ५० चरणानां वेदशाखानां व्यूहोऽत्र । वेद-शाखाविभाजके ग्रन्थभेदे ।

चरणायुध पुंस्त्री० चरण आयुधं यस्य । कुक्कुटे अमरः “आकार्यं सम्यक् कृतं चरणायुधानाम्” सा० द० । स्त्रियां जातितात् लीप् ।

चरणि ५० चर-यनि । मनुष्ये “सुविह्वलं च कृत्यं चर-णीनाम्” ऋ० ८।२।२१ “चरणीनं मनुष्याणाम्” मा० ।

चरणिल त्रि० चरणेन निर्वृत्तादि काशादि० चतुरर्थ्याम्
इत् । चरणनिर्वृत्तादौ [हेमच० ।

चरणि स्त्री चरणिष्ठ+प्रथो० । चरिणिष्ठां सुवासिन्यां
चरण्य पु० चरण इव शाखा० यत् । चरणतुले पा० ।

चरण्य चरण-गतौ कण्डा० सक० पर० सेट् । चरण्यति
व्यचरण्यते । चरण्यगती इति पाठान्तरम्

चरण्यु त्रि० क० चरण्य-उण् "चरण्योले "चतुर्न यन्विनी
चरण्युः" ऋ० १०।६५।६ "चरण्युश्चरण्योला" भा० ।

चरथ त्रि० चर-गतौ व्यथ । जङ्गमे । "स्यात्तुचरथमक्तून-
व्युत्थोत्" ऋ० १।६८।१ "चरथं जङ्गमम्" भा० ।

चरभ न० कर्म० । भेषककट तुलानकरराशिषु चरराशिषु
चरलम्बादयोऽप्यत्र ।

चरम त्रि० चर-अमच् । अन्त्ये २पश्चिमे शेषभावे "अत्र-
वीत् क्रियतामेषा स्तनानां चरमा क्रिया" भा० वि०

०४अ० । चरमच्छाभृत् । जसि सर्वनामत्वात् वा जसः
श्रीभावः चरमे चरमाः । ४अन्ते न० । "उन्निष्ठेत्

प्रथमं चैव चरमं चैव संविशेत्" मनुः ।

चरमच्छाभृत् पु० कर्म० । अस्ताचले पश्चिमस्थे व्यचले ।
अमरः चरमाचलचरमगिर्यादयोऽप्यत्र ।

चरव्य त्रि० चरवे हितः उदन्तत्वात् यत् । चरुहिते तण्डु-
लादौ सि० कौ० ।

चराचर त्रि० चर-अच् नि० । १जङ्गमे । २काकाशे
धराणि । चरश्चाचरश्च समाहारद्व० । श्वावर-

जङ्गमरूपे जगति न० भेदि० । "त्वया विवृज्यते
मिश्रं जगदेतच्चराचरम्" देवीमा० । "एवं स जाग्रत्

स्वप्नाभ्यामिदं विश्वं चराचरम्" मनुः । इतरेतरद्व० ।
४चरे वचरे च त्रि० । "सर्वे भावाश्चराचराः" रामा०

कि० ४३।४४ स्त्री०

चरि पु० चर इन् । पशौ उणादिकोपः ।

चरित त्रि० चर-कर्मणि क्त । १चतुष्टिते । भावे क्त । २च-
रित्रे श्मभावे । "सर्वे खलस्य चरितं मशकः करीति"

हितो । "उत्तरं रामचरितं तत्प्रणीतं प्रयोच्यते" ।
उत्तररामच० । वीरचरितम् । अण्डोयञ् प्रथमादिचरि-

तादि बहुलत्वः लडा० । "वाग्देवताचरितचित्रितचि-
त्रमग्ना" गीतगो० कर्मणि क्त । ४गते ५प्राप्ते ६ज्ञाते च ।

चरितार्थ त्रि० चरितः कृतः प्राप्तोऽर्थः प्रयोजनं येन ।
१कृतार्थे कृतप्रयोजने २प्राप्तफले सफले ।
"बभूव कृतसंस्कारा चरितार्थेव भारती" रामरावणयो-

र्युङ् चरितार्थमिवाभवत्" इति च रघुः । "महत्तिरासी
च्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी" "आश्वासयत् सुचरि-
तार्थपदैर्वचोभिः" इति च कुमा० । "वन्धोन्ध्याभावतो-
नास्य चरितार्थत्वमुच्यते" भाषा० ।

चरित न० चर-इत् । १चतुष्टाने २व्रतकर्माद्यनुष्ठाने
३स्वभावे ४चेष्टिते ५लोलादौ च शब्दरत्ना० । इतिनि-

डोष्टत्वे स्त्री शब्दर० ।

"एतद्देशप्रसूतानां सकाशादप्रजन्मनाम् । स्वं स्वं
चरितं शिकेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः" "स्वां प्रकृतिं

चरितुं च कुलमात्मानमेव" मनुः । "चरितव्यक्त-
कृतम्" याज्ञ० । स्वार्थे अण् । चारित्रं तत्तार्थे न०"
पृथो० दीर्घः चरीतमयत् न० शब्दरत्ना० ।

चरिण्यु त्रि० चर-इण्युच् । चरण्यौले "यदाणुमात्रिको
भूत्वा वीजं स्याद् चरिण्यु च" मनुः ।

चरु पु० चरति होमादिकमखात् भीमा० अपादाने चर-
उन् । हव्यान्ने होमार्थं पाच्यान्ने "अनवस्थावितानन्त-

द्वृक्षपाकयोदनश्चरति याज्ञिकाः । चरन्व्रापोऽत्र
आधारे उन् । २मेघे निव० । ३चरुपाकपात्रे भाण्डे

विश्वः चरुलक्षणमुक्तं कर्मप्रदीपे

"खशाखोक्तः प्रमुखिन्नो हृदयोऽकटिनः शुभः । न
जातिशयितः पाच्यो स चरुः स्यान्न चारसः" चरुपाक-

प्रकारः कातोये ४।१।१। स्तब्धभाष्ययोर्दिशितो यथा
"अपरेण गार्हपत्यं चरुमपूर्यं क्षुचं वा तृणीं

गृहीत्वोत्तरेण दक्षिणाग्निमवहन्ति तिष्ठन्" ५सू० ।
"गार्हपत्यादपरस्यां दिशि अपूर्यं चरुं चरु-

स्थालीम् तृणीं मन्त्रस्याविधानात्कौकिकवायुश्चाश्च
वर्जम् व्रीहीक्षुञ्जेन छिण्णना प्राचीनावीती दक्षिणा-

च्छयोऽध्वर्युर्गृहीयात् अथ वा अपूर्यं क्षुचम् एवं
गृहीत्वा दक्षिणाग्नेरुत्तरतो गार्हपत्यस्य पुरस्तादग्नि-

शाभिमुखस्तिष्ठन्नवहन्ति अत्र शाखान्तराद्विष्णुग्ने-
रुत्तरत उदग्यीवं क्षणाजिनमासीर्य तत्रोत्खलं

निधाय तस्मिन् व्रीहीणां प्रक्षेपं कृत्वा सुसन्नमादाय
दक्षिणाभिमुखस्तिष्ठन्नवहन्तं कण्डनं व्रीहीणां करोति

ततः अर्पमादायौत्खलादुव्रीहीन् निष्काश्या निष्पवनेन
तृषान्निष्काशयेन्" कर्कः "सकम् फलीकरोति" ६सू० "लोके

तस्य पुनः पुनः क्रियमाणत्वात् सकृदित्युच्यते, कर्कः
"सारतण्डुलमपूर्यं अपयित्वाभिघार्योद्वांस्य मेघयेन
जुहोत्यग्नये इति सोमायेति च" ७सू० "इममेव चरु

सारतण्डुलमीपत्स्विद्धतण्डुलम् अर्णं यथा श्तेन
चरुणा स्यात्स्याः प्रणं न भवति तथा अपयित्वा व्यासा-
दितेनाजेनाभिधार्य दक्षिणत उद्वास्य दक्षिणाग्नेः
पर्वभागेणापदक्षिणसुत्तरत आनीय सव्यं कृत्वा त्रिं
स्त्रिंशः समिध आधायोपविशत् प्राङ्मुखो मेक्षणेन
चरुं जुहोति” कर्कः ।

शाखान्तरे चरुपाकप्रकारो भवदेवपद्धत्यादौ ज्ञेयः ।
“यवमययुर्भवति” श्रुतिः । “श्यामकगांधुकनैवारयव-
मयः” तै० सं० “चरुं देवानामन्नभोदनो हि चरुः”
शत० ब्रा० ४।४।२।१। “ये पणो चरुं कुर्वन्ति प्रपि-
ष्टानामेव कुर्वन्ति यथा दन्तकायैवम्” १।७।४।७।
“यद्यप्यदन्तकः पृष्ठा पौष्टमसि सदा चरुम् । अग्नीन्द्रे-
श्वरसाधम्प्राप्तिल्लुलोऽपि विधीयते” छन्दो० । “हे-
मपात्रगतं दोभ्याम् कादधानः पयश्चरुम्” “स तेजो
वैष्णवं पत्योः विभेजे चरुसंज्ञितम्” “चरोरङ्गीर्भा-
गाभ्यां तामयोजयतासुभे” इति च रघुः ।

चरुचेतिन् चरुशेलमिवास्त्यस्य इति । महादेवे । “चरु-
शेलो मिलीमिली” भा० शं० २८६ अ० शिवनामोक्तौ
चरुव्रण पु० चरोव्रण इव । चित्वापमे (चित्वादिपटा)
त्रिका० ।

चरुस्थाली स्त्री इत० । चरुपाकारस्थाल्यां “तिर्यग्ूर्ध्व
समिन्नात्वा दृढा नातिदृहन्मुखी । मृण्मथ्यौडम्बरी
वापि चरुस्थाली प्रशस्यते” कम्पेप्रदीपे तल्लक्षणसूक्तम् ।
चर्च अध्ययने चुरा० उभ० सक० सेट् । चर्चयति-ते अचच-
र्चत्-त् । चर्चितः चर्चा ।

चर्च उक्तौ भर्त्तने च तु० पर० सक० सेट् । चर्चति अचर्चति ।
उत्तरत्न विचारार्थपरिभाषणम् ।

चर्चरी स्त्री चर्च-बा० चरन् गौरा० डीप् । १ गीतिभेदे ।
२ अन्तर्जुकोशे ३ करध्वनौ च । “चर्चरी गीतिभेदे च
कोशभित्करशब्दयोः” रुद्रः । ४ हर्षक्रीडायां सुमतिः ।
५ कार्पटिकानां सादरवचने इतौर्यत्विके ७ वसन्तसमय-
क्रीडायाम् दचर्मयाम् । ८ साटोपवाक्ये शब्दार्थचि०
१० वर्षेष्टतविशेषे । यथा हारयुक्तसुवर्णकङ्कणपाणिशङ्ख-
विराजिता पादनूपुरसङ्कृता सुपयोधरद्वयभूषिता । शो-
भिता वक्ष्येन पिङ्गलपद्मगाधिपवर्णिता चर्चरी तरुणीव
चेतसि चाकशीति सुसङ्कृता” “अनन्तरे चर्चरी”
“जलह्वर । संहार एह कोवमद आणत्तओ, अविरल
धारा साराकनदिसासुहओ । ए ! मजि पुहवि भमन्ते

जइ पिअ पेक्खिहिमि, तवेअ जं जु करीहिमि, तंतु
सङ्गीहिमि” “अनन्तरे चर्चरी” “गन्धमादय-मञ्जुशर-
गीर्णहिं वज्जन्तेहिं परंजु अटूरेहिम् । पसरिय-
पवणुवेवक्खिअ-पल्लव-णिअरु सुललिय-बिबिहपयारेहिं
णञ्जइ कप्पअरु” इति च विक्रमोर्व० ।

स्वार्थे क अत इत्यम् । चर्चरिकाप्यत्रार्थे

चर्चरीक पु० चर्च-ईकन् फर्फी० नि० । १ महाकालभैरवे
२ केशविन्द्यासे ३ शाके च मेदि० ।

चर्चम् पु० चर्च-असुत् । १ निधिभेदे त्रिका० निधिषड्दे दृश्यम्
चर्चा स्त्री चर्च-अच् । १ दुर्गायाम् । चु० चर्च-भावे छङ् ।
२ विचारणायां ३ चिन्तायां ४ चार्चिक्ये चन्दनादिना
देहलेपने च मेदि० । स्वार्थे क । चर्चिका तेष्वर्थेषु चर्चा
वेति तत्परं यस्य वाऽधीते उक्त्या० ठक् । चार्चिक
विचारणाभिज्ञे तत्परमन्याध्येतरि च त्रि०

चर्चि स्त्री चर्च-भावे इत् । विचारणायाम् “इ चर्चावति-
रिच्येते एकया गौरातरिक्तः एकयायुक्तः” तै० ब्रा०
१।२।२।२।

चर्चिक्य न० चार्चिक्य पृथो० हुम्नः । चार्चिक्ये हेम०

चर्चित त्रि० चर्च-कर्मणि क्त । १ चन्दनादिना कृतलेपे
देहादौ । “पयोधराचन्दनपङ्कचर्चिताः” अट्टसं० ।
“भुजं चन्दनचर्चितम्” भा० सं० २३७३ स्तो० । भावे क्त
२ तथालेपने न० ।

चर्च्य त्रि० चर्च-कर्मणि यत् । हजनीये ।

चर्चट पु० सौ० चृप-दीप्तौ अटन् । १ स्फारे २ विपुले ३ चर्च-
४ परपटे च मेदि० । ५ भाद्रगुक्तपठ्यां चपेक्षाम् स्त्री श-
ब्दार्थचि० । ६ पिटकभेदे पौल्यां स्त्री गौरा० डीप् ।
त्रिका० । [चर्चत् । चर्चय ।

चर्च गतौ भक्षणे च भा० पर० सक० सेट् । चर्चति अच-
चर्चट पु० चर-क्लिप् भट-अच् कर्मधा० । १ द्यौरौ क-
र्कट्यां हला० गौरा० डीप् २ हर्षक्रीडायां ३ साटोप-
वाक्ये ४ चर्चायाञ्च हेम० ।

चर्म न० चर्म साधनतया अक्षरास्य अच् टिलोपः । चर्म-
निर्मिते फलके (ढाल) भरतः ।

चर्मकषा(सा) स्त्री चर्म कष(स)ति कष-अच् । पश्चिम-
देशप्रसिद्धे गन्धद्रव्यभेदे (चामरकषा) २ सप्तलालतायां
चर्मकसायत्न भरतः

चर्मकार त्रि० चर्म तन्निर्मितं पादुकादि करोति क-अच्
उप० सं० । १ पादुकादिकारके “चाण्डाल्यां तीव-

राज्जातश्चर्मकार इति स्मृतः” पराशरोक्ते २४ स्त्रीस्त्री-
जातिभेदे पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । “चर्म-
कारस्य द्वौ पुलौ गणकोवाद्यपूरकः” । “मनुना तु वेदेहां
निषादाज्जातस्य कारावराख्यचर्मकारसंज्ञोक्ता यथा
“कारावरो निषादात्तु चर्मकारः प्रसूयते” उत्तरत्र
वेदेहामेवेत्युक्तेः अप्यापि तस्यामेवेत्यन्वयः । उच्य-
नसा तु “सूतादिप्रसूतायां सूतावेशुक उच्यते ।
नृषायामेव तस्यैव जातोयश्चर्मकारकः” इत्युक्तम् ।
एवञ्च मुनित्रयप्रामाण्यात् त्रिविधैव चर्मकारजातिः ।
“धिग्वर्षानां चर्म कार्यम्” मनुना तेषां वर्तितरुक्ता ।
चर्मकरोति क्तिप् चर्मकदण्डत्वं । एवल् चर्मकारक
तत्त्वार्थे [प्रधौ भेदि २ चर्मकारजातिस्त्रियां च
चर्मकारी स्त्री चर्म किरति कृ-यण् । १ चर्म कपायामो-
चर्मकील पु० चर्माणि कील इव । शुद्धजाते रोगभेदे
(हारिण) ख्याते रोगे “व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणम् ।
करोत्यर्शन्त्वचो बहिः । कीलोपसंस्थिरखरं चर्म-
कीलन्त तद्दिदुः । वातेन तोदपाक्यं पित्तादसित-
रक्तता । श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य यथितत्वमवर्णता”
माधवक० तद्विद्वानाद्युक्तम् । “चर्मकीलं जलमणिं
मसकान् तिलकालकान् । उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत्
चारान्निभ्यामग्रेषतः” भावप्र० । [पत्रायां हेमच०
चर्मचटका स्त्री चर्मणा चटकेव । (चामचिका) अजिन
चर्मचट्टी स्त्री चर्म चटति भिनत्ति चट-भेदे अच् गौरा०
ङीष् । (चामचिका) अजिनपत्रायां शब्दरत्ना० ।
स्वार्थे क । चर्मचटिकायत् । [रोगे राजनि० ।
चर्मचित्रक न० चर्मा चित्रयति चित्र-एवल् । श्वेतकुष्ठ-
चर्मज न० चर्माणि जायते जन-ङ । १ रोमणि । २ रुधिर-
च राजनि० ।
चर्मण्य त्रि० चर्माणि भवः शरीरावयवत्वात् यत् । चर्म-
भवे । “श्लेष्मणा चर्मण्यं यान्यद्वा विस्लिष्टं संश्लेष-
येत्” ऐत० ब्रा० ५।१२।
चर्मण्वती स्त्री चर्मन्+अस्तप्रर्थे मलप् मल्य वः संज्ञायां
आसन्दीविदित्यादिना नि० । नदीभेदे । सा च रन्ति
देवस्य यज्ञोपकल्पितगौराणिचर्म त उत्पन्ना यथाह
“महानदी चर्मराशेरुक्तेदात् सुसुवे यतः । ततश्च
मैखतीत्येव” विख्याता सा महानदी” भा० शा० १६ अ० ।
“रन्तिदेवस्य यज्ञे ताः पशुत्वेनोपकल्पिताः । अतश्चर्म-
ण्वती राजन् ! गोचर्मस्यः प्रवर्तिता” भा० अनु० ६६ अ०

नर्मदाफलं दक्षिणसिन्धुफलञ्चोक्ता भा० व० ८२ अ०
तन्माहात्म्यं यथा “चर्मण्वती समासाद्य
नियतो नियताशनः । रन्तिदेवाश्चतुर्ज्ञानो अग्नि-
ष्टोमफलं लभेत्” । अतस्तस्या दक्षिणदेशस्यत्वम् । असं-
ज्ञायां तु चर्मवत् इत्येव । चर्मयुक्ते त्रि० स्त्रियां
ङीष् । [राजनि० ।
चर्मतरङ्ग पु० चर्माणि तरङ्ग इव । जरया पलिते बभौ ।
चर्मतिल त्रि० चर्माणि तिलञ्च अथ । चर्मोपरिजात
लणनिलके (तिल) युक्तदेहादौ [हेम० ।
चर्मदण्ड पु० चर्मणा कतोदण्डः । कपायाम् (कोडा)
चर्मदल न० चर्म दलयति दल-अण् । स्वल्पकुष्ठभेदे ।
“स्युज्येन कण्डूव्यथनौघचोषासलेषु तज्जर्मदलं वदन्ति”
सुश्रुतः । “चर्मदलाजगन्नीमशकाधिपाना” सुश्रुतः ।
चर्मदूषिका स्त्री चर्म दूषति दूषि-एवल् । कोठरोगे
राजनि० ।
चर्मदुम पु० चर्म चर्माकारवल्कलं तत्प्रधानोद्गमः । भूर्ज-
वृक्षे राजनि० । तस्य चर्माकारवल्कलत्वात् तथात्वम् ।
चर्मन् न० चर-मनिन् । १ देहावरिकायां त्वचि, २ इन्द्रियभेदे
येन स्पर्श उपलभ्यते तस्मिन् ३ फलके (टाल) च ।
“त्वगिन्द्रियन्तु वायवीयं यथाह “देहव्यापि त्वगिन्द्रियम्”
भाषा० । तस्य तथात्वं सि० सु० समर्थितं यथा “शरीर
व्यापकं स्पर्शव्याहकमिन्द्रियं तच्च वायवीयं रूपार्तिपु
मव्ये स्पर्शस्यैव व्यञ्जकत्वात् अङ्गसङ्घिसलिलशैत्यव्यञ्जक
व्यजतवातवत्” । मनसा त्वग्योगोज्ञानसामान्ये कारणं
यथाह तत्रैव “त्वचोयोगो मनसा ज्ञानकारणम्”
“त्वङ्मनःसंयोगो ज्ञानसामान्ये कारणमित्यर्थः किं तत्र
प्रमाणं सुषुप्तिकाले त्वचं त्यक्त्वा पुरीतति वर्त्तमानेन
मनसा ज्ञानाजननमिति । नतु सुषुप्तिकाले किं ज्ञानं
भविष्यति अनुभवरूपं स्वरणरूपं वा । नाद्याः अनुभव-
सामग्र्यभावात्तथाहि चाक्षुषादिप्रत्यक्षे चक्षुरादिना
सह मनःसंयोगस्य हेतुत्वात् तदभावादेव न चाक्षुषादि-
प्रत्यक्षं, ज्ञानादेरभावादेव न मानप्रत्यक्षं, ज्ञानाद्याभावे
च नात्मनोऽपि प्रत्यक्षमिति । व्याप्तिज्ञानाभावात् नानु-
मितिः, सादृश्यज्ञानाभावात् नोपमितिः, पदज्ञानाभावात्
न शाब्दबोधः, इत्यनुभवसामग्र्यभावात् नानुभवः ।
एद्वबोधकाभावाच्च न स्वरणम् । भैवं सुषुप्तिप्राकाशोत्-
पन्नेष्वादिव्यक्तेस्तत्त्वमन्वेनात्मनश्च प्रत्यक्षप्रसङ्गात् तदती-
न्द्रियत्वे मानाभावात् सुषुप्तिप्राकाशे निर्विकल्पमेव जायत

इत्यत्रापि प्रमाणाभावात् । अथ ज्ञानमात्रे त्वङ्मनः
संयोगस्य यदि कारणत्वं तदा रासनचालुपादिप्रत्यक्ष-
काले स्पर्शनप्रत्यक्षं स्यात् विषयेन्द्रियसंयोगस्य
विषयत्वसंयोगस्य च तदा सत्त्वात् परस्परप्रतिबन्धा-
देकपि वा न स्यादिति । अत्र केचित् पूर्वोक्तयुक्ता
त्वङ्मनोयोगस्य हेतुत्वे सिद्धे चालुपादिसामग्र्याः
स्पर्शनादिप्रतिबन्धकत्वमनुभवानुरोधात् कल्पन्ते इति ।
अन्ये तु सप्तप्रत्ययानुरोधात् चर्ममनःसंयोगस्य ज्ञान-
हेतुत्वं कल्पन् चालुपादिप्रत्यक्षकाले त्वचि मनः-
संयोगाभावाच्च स्पर्शनप्रत्यक्षमिति वदन्ति । चर्म त्व-
चोर्भेद इति तु रहस्यम् । त्वचश्च सप्तविधा यथाह सुश्रुतः
“तस्य त्वचोऽवस्थासु शुक्रशोणितस्याभिपच्यमानस्य
चौरस्येव सान्त्वानिकाः सप्त त्वचो भवन्ति । तासां प्रथमा-
ऽवभासिनी नाम या सर्ववर्णान्वभासयति पञ्चविधाश्च
कायां प्रकाशयति सा त्रीहरेष्टादशभागप्रमाणा सिद्धपद्मा-
कण्टकाधिष्ठाना, द्वितीया लोहिता नाम घोडशभाग-
प्रमाणा तिलकालकन्यकव्यङ्गाधिष्ठाना, तृतीया श्वेता
वाम हादशभागप्रमाणा चर्मदलाजगत्तीक्ष्णकाधिष्ठाना,
चतुर्थी ताप्ता नामाष्टभागप्रमाणा विविधकिलासकुठाधि-
ष्ठाना, पञ्चमी वेदिनी नाम त्रीह्रिपञ्चभागप्रमाणा
कुठविषपैरधिष्ठाना, षष्ठी रोहिणी नाम त्रीह्रिप्रमाणा
पुष्पप्रपञ्चपुद्गलोपदमलगङ्गाधिष्ठाना, सप्तमी मांसधरा
नाम त्रीह्रिद्वयप्रमाणा भगन्दरविद्रध्यशोऽधिष्ठाना” यदे-
तत्प्रमाणं निर्दिष्टं तन्मांसलेखकाशेषु न ललाटसूक्ष्मा-
ङ्गुलानि । यतो बल्यनुदरेषु त्रीह्रिमुखेनाङ्गुलो
दरप्रमाणमवगाढं विध्येदिति” ।
फलकविहृतियुक्तिकल्पतरौ यथा
“शरीरावरकं शस्त्रं चर्म इत्यभिधीयते । तत्पुन-
र्द्विविधं काष्ठचर्मं सूक्ष्मभेदतः । शरीरावरकत्वञ्च
लघुता दृढता तथा । दुर्भेद्यतेति कथितसर्म्भं गुण-
संपन्नः । सितोरक्तस्तथा पीतः लण्ड इत्यभिगद्ध्यतः ।
ब्रह्मादिजातिभेदेन चर्मणं वर्षं निर्णयः । चित्तवर्षस्तु
सर्वेषां सर्वदेवोपपद्यते” इति भोजदेवः ।

चर्मनालिका स्त्री चर्मनिर्मिता नालिकेव । कृपायां
ताडन्यां (कोड़ा) शब्दार्थचि० ।

चर्मपट्टिका स्त्री चर्मनिर्मिता पट्टिका । (चामाटी) चर्म-
मयपट्टिकावाम् शब्दार्थचि० । [नपत्वायां जटा० ।

चर्मपत्रा स्त्री चर्मैव पत्रं पक्षोऽस्याः । (चामचिका) अजि-

चर्मपादुका स्त्री चर्ममयी पादुका । चर्महतपादुकाश्च ।
“ततो ब्रह्मचारी अनेन मन्त्रेण चर्मपादुके पादयोर्निद-
ध्यात्” भवदेवः । [मयपात्रभेदे (कुषा) मेदि० ।

चर्मपुट(क) पु० चर्ममयं पुटमत्र वा कप् । इतिसंज्ञके चर्म-
चर्मप्रभेदिका स्त्री चर्मं प्रभिनति प्र+भिद-एतच् टाप्
अत इत्थम् इत० । चर्मभेदेऽस्त्रभेदे अमरः

चर्मप्रसेविका स्त्री चर्मणा प्रसीव्यते प्र+सिव-वा० कर्माणि-
वुन् टाप् अत इत्थम् । भस्त्रायासु अग्निसन्दीप-
नार्थे चर्ममये यन्त्रभेदे अमरः ।

चर्ममण्डल पु० व० व० । देशभेदे “अपरान्ताः परान्ताश्च
पञ्चवासर्ममण्डलाः” भा० भी० ८७० । देशोक्तौ ।

चर्ममय लि० चर्मणोविकारः मयट् । चर्मनिर्मिते पात्रादौ
स्त्रियां डोप् । “द्वीपचर्मवैद्वैश्च व्याघ्रचर्ममयैरपि”
भा० भी० ४६७० । “यथा काष्ठमयो हस्ती यथा
चर्ममयो मृगः” मनुः ।

चर्ममुण्डा स्त्री चामुण्डा+पुम० । दुर्गायां हेमच० ।

चर्ममुद्रा स्त्री “वामहस्तं तथा तिर्यक् कृत्वा भवे प्रसार्यं
च । व्याकुञ्चिताङ्गुलीः कुर्त्यात् चर्ममुद्रायमीरता”
तन्त्रसारोक्ते देवपूजाङ्गे सङ्ग्रहभेदे ।

चर्मन्ना लि० चर्ममये कवचादौ मनति अभ्यस्यति न्ना-क ।
चर्ममयकवचादौ कृताभ्यासे । “कष्टयश्मन्ना अभितो-
जनाः” ऋ० ८।५।२८ । “साध्येभ्यश्मन्त्रम्” यजु० २०।
१५ । पुरुषभेदे देवभेदोद्देशेनालभ्यपुरुषभेदोक्तौ ।

चर्मयष्टि स्त्री चर्ममयी यष्टिरिव । अन्नादेस्ताडन्यां
(कोड़ा) । शब्दार्थचि० ।

चर्मरङ्गा स्त्री चर्मणे रङ्गोऽस्याः । आवर्त्तकीलतायां
विभाण्डग्राम् राजनि० । २देशभेदे पु० स च देशः ४०७०
कूर्मविभागे १४अ० पश्चिमोत्तरदिशि उक्तः । “दिशि पश्चि-
मोत्तरस्याम्” इत्युपक्रमे “शुद्धहामूककचर्मरङ्गाख्याः” ।

चर्मरौ स्त्री चर्म-राति रा-क गौरां डोप् । स्थावर-
विधानगते फलविषे कृताभेदे । “कुसुमतीरेणुकाकरम्भ
कर्कोटकरेणुकखट्वोत्तकचर्मरौत्युपक्रमे फलविषाः” सुश्रु० ।

चर्मरु पु० चर्म-राति रा-वा० कृ । चर्मकारे त्रिका० ।

चर्मवत् लि० चर्मन्+सङ्ख्ये मत्प मस्य वः असंज्ञात्वात्
न नि० । १चर्मयुक्ते स्त्रियां डोप् । “लोहचर्मवती
चापि साग्निः सगुडगट्टिका” भा० व० १५अ० ।

२सुवलात्मजभेदे पु० । “गजोगयाक्षो ह्यमवर्णवानार्जवः
शुकः । जडते वलसम्पन्ना निर्ययुर्महतो वलात्” इत्युप-

क्रमे “अष्टवक्राणां सर्वे सुवर्णस्य तज्जराये” भा०
भी० ६१४० इत्युक्तम् ।

चर्मवसन पु० चर्म गजासुरचर्म वसनमस्य । कृत्तिवाससि
शिवे कृत्तिवाससुशब्दे २१८८ पु० दृश्यम् ।

चर्महस्त पु० चर्मप्रधानः चर्मतुल्यवल्कप्रधानोदणः ।
भूर्जहस्ते । “अर्जुना न्द्रिकेलाश्च चर्महस्तो हरितकी”
हरिवं० । ११४० ।

चर्मसम्भवा स्त्री चर्मणि त्वचि सम्भवति सम्+भू+ञच् ।
स्यूलेखायां हारा० । तत्फलस्य त्वङ्मध्ये सम्भवात्तस्या-
सथात्वम् ।

चर्मसार पु० चर्मणः सारः । रसे राजनि० । भुक्ताश्वादेः
रसस्य त्वङ्मध्ये जायमानत्वात् तस्य तथात्वम् ।

चर्माम्भस् पु० चर्मणोऽम्भः । चर्माम्भस्ते रसे राजनि० ।
भुक्तादिरसस्य चर्माम्भस्तेत्यस्य तत्त्वात् ।

चर्मार पु० चर्म शिल्पसाधनतया चकृति च्-अण् । उप०
स० । चर्मकारे कटा० ।

चर्मवर्कृत्तिन् पु० चर्म न्यवर्कृत्ति स्तशिल्पनिर्वाहय
चव+कृतो ऋदे णिनि । चर्मकारे । तद्वन्नमज्ज्यं मनुना
निषिद्धं यथा “आयुः सुवर्णकाराणां यशसमार्कवर्ति-
नाम्” ।

चर्मिकं त्रि० चर्म चर्ममयं फलकं (ढाल) । युजसाधनतयाऽ-
स्त्रस्य त्रीङ्मा० वा ठन् । चर्ममयफलकेन योज्यारि (ढाली)
तस्य भावः कर्म वा पुरोहिता० यक् । चार्मिक्य
तद्भावे न० ।

चर्मिन् त्रि० चर्म देहावरकं (ढाल) फलकं वा अस्त्रस्य वा
इति टिलोपः । चर्मयुक्ते (ढालि) ख्याते चर्मिके ।
“नागे नागे दश रथा शतमञ्चा रथे रथे । अश्वेऽश्वे दश
धानुष्का धानुष्के दश चर्मिणः” भा० भी० २० अ० ।
चर्माणि वल्कलान्यस्यां सन्ति वा इति । २भूर्जहस्ते
असरः । ३कदम्बत्रां ४भृङ्गरीटे च पु० शब्दर० ।

चर्या स्त्री चर-“परिचर्यापरिचर्येत्यादि” पा० परीत्यस्या-
विवक्षातः भावे क्यप् । आचारमात्रे “वनवासस्य भूरस्य
मम चर्या हि रोचते” रामा० अ० २६।१५ । २गतौ
“चर्यायां ह्यसुखं सुखम्” भा० आ० ६१७ श्लो० ।
३देव्यापथस्थितौ परित्राजकादीनां व्रतानुष्ठाने नियमा
परित्यागे । “गदमदचरेत्यादि” पा० कर्मणि यत् ।
४अनुष्ठेये आचरणयोगे त्रि० “षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं पुरौ
लैवेदिषं व्रतम्” मनुः भावे यत् । ५अवयवचरणे न० ।

चर्व भक्षणे दन्तैश्चूर्णने (चिवान) वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा०
पर० सक० सेट् । चर्वयति-ते चर्वन्ति अचचर्वत्-त
अचचर्वीत् चर्वयां वभूव आस चक्रे चचर्व । चर्वणं चर्वणा
चर्वितः । रसास्वादव्यापारे चर्णयन्त्ये दृश्यम् ।

चर्वण न० चर्व-भावे ल्युट् । १दन्तैश्चूर्णने (चिवान) २रसा-
स्वादव्यापारभेदे च सा० द० । युच् चर्वणाप्यत्र स्त्री ।
“प्रमाणं चर्वणैवात्र स्वाभिज्ञे विदुषां मतम्” चर्वणाऽऽ-
स्वादनम् । तच्च “स्वादः काव्यार्थसम्भेदादात्मनन्दसमुद्भवः ।
“निष्पत्त्या चर्वणस्यास्य निष्पत्तिरुपचारतः” “यद्यपि
रसाभिज्ञतया चर्वणस्यापि न कार्यत्वं त्वयापि तस्य का-
दाचित्ततया उपचरितेन कार्यत्वेन कार्यत्वसुपचर्यते”
इति च सा० द० ।

चर्व्या स्त्री चर्व-अङ् । १चर्वणे २तत्प्रहारे शब्दार्थचि० ।
चर्विते त्रि० चर्व-कर्मणि क्त । १भक्षिते दन्तैश्चूर्णिते
२स्वास्वादिते च ।

चर्वितपात्र न० इत० । चर्वितस्य तावन्लादेश्चानामार्घ्यं
पात्रम् (पिकदानी) ख्याते पतद्गुपहे । “तावन्लं दर्पणं
पानपात्रं चर्वितपात्रकम्” पद्मपु० पा० ख० ।

चर्व्यं त्रि० चर्व-कर्मणि गत्यत् यत् वा । दन्तैश्चूर्णनीये भक्ष्यभेदे
आहारशब्दे ८६६ पु० भाष्यका० वाक्यम् यथा “भोज्यं
भक्ष्यं तथा चर्व्यं गुरु विद्यात् यथोत्तरम् । चर्व्यं च
अपिपटकचण्डिकादि” । “षट्कोटिं ब्राह्मणानाञ्च भोजया-
मास नित्यशः । च्युष्यपेयवेद्याचर्व्यैरतिहर्षिं दिने दिने”
म० वै० पु० ।

चर्षणि पु० कप-अनि “आदेश चः” उणा० । मनुष्ये निध० ।
“यएकचर्षणीनां वस्त्रनाम्” ऋ० १।७।६ “अर्थ्यं मूत्रो
मातृका पत्नी तयोश्चर्षणयः सुताः । यत्र पैमानुषी जाति
ब्रह्मणा ओपकल्पिता” भाग० ६।६।२१ श्लो०, तद्व्या-
ख्यायां चर्षणयः कृताकृतज्ञानवन्तः” श्रीधरः । विचर्षणि
विश्वचर्षणीत्यादिना निर्वच्यते चर्वतेः पश्यतिकर्मस्त्र-
क्तत्वेन तथार्थत्वम् । अस्यायमभिप्रायः “जपेरादेश चः”
उणा० २।१०११ इत्ये उज्ज्वलदत्तेन “आदेश चः” इति
पठित्वा चर्षणिः बन्धकीत्युदाहृतम् । अतश्चर्षणिनिष्प-
त्तिर्निवृत्त्युपोक्तचर्षणतोरेव । सि० कौ० तु “आदेश चः”
इति पाठात् कपधातोरेव तच्छब्दनिष्पत्तिरिति भेदः ।
तयोर्युक्तायुक्तत्वे सुधीभिर्भाव्ये । कृदिकारान्तत्वात् स्त्रियां
वा ङीप् । २५चर्ष्यां स्त्री ‘सचर्षणीनामुदगाकुचो-
न्मज्जन्’ भाग० १।०।२६।१ वाक्यस्य चर्षणीनां पुंस्त्रीयाम्

इत्यर्थपरत्वं युक्तम् । मनुष्यजातिपरत्वे स्त्रियां वा ङीप् । “इदमुक्ता चर्षणीष्टता” अ० ८।६०।५। चर्षणी-
ष्टताऽसुरह्वनद्वारेण मनुष्यजातिधारकवज्रेण” भा०

चल गतौ भा० पर० सक० सेट् । चलति अचालीत् । चचाल ।
चेलतुः । चलन् चलितः ज्वलादि० चालः पचा० चलः ।
“क्षणेन निहते चैदो चचाल च वसुधरा” भा० सा०
४४ अ० । “चलत्येकेन पादेन तिष्ठत्येकेन बुद्धिमान्”
चाण० । “तिलमात्रमपि चलितुं न शक्नोति” पञ्चत० ।
आर्षे व्यात्म० । “न धर्माञ्जलते बुद्धिर्भराजस्य धीमतः”
भा० सं० ७८ अ० । णिचि । चलयति चालयति । “चाल-
यन् वसुधां चेमां बलेन चतुरङ्गिणा” भा० व्या० ६४ अ०
कम्पने अक० मिञ् । चलयति ते । अचीचलत् “चलयन्
भङ्गश्चस्तबालकान्” रघुः । “तां प्राविशत् कपिव्याघ्र-
स्तहनचलयन् शनैः” भट्टिः । “यूनां मनश्चलयति प्रसभं
नभस्मान्” अ० सं० गत्यर्थस्य न भित्त्वम् “मिञ्चले” इति
क्रिकल्लङ्गुमे कम्पार्थस्य तस्य भित्त्वोक्तेः “आचालयेयुः
शैनांस्ते क्रुद्धाभिन्दुर्महीतले” हरिव० ५४ अ० ।
पर्वतानाञ्च शिखरागत्याचालयति वेगवान्” भा० शा०
१५४ अ० ।

उट्+ऊङ्गुगमने उत्क्रम्य गतौ “पुष्पोञ्जलितपट्पदम्” रघुः
उत्थाय गतौ च । “उञ्जलितः प्रयाताम्” रघुः ।

वि+विशेषेण चलने । “व्यचालीदम्भसां पतिः” भट्टिः ।

चल विलासे तु० प० अ० सेट् । चलति अचालीत् चचाल ।
चल स्तौ पोषणे च० सक० उभ० सेट् । चालयति ते
अचीचलत् ।

चल त्वि० चल वा पचा० अच् । १तरले, चञ्चले, २कम्प-
युक्ते अमरः । ३परमेश्वरे पु० । “धूताशीरचलचलः”
विष्णु स० । “न स्वरूपाच्च सामर्थ्यात् नच ज्ञानादि-
कात् गुणात् । चलनं विद्यते यस्माच्चलः कीर्त्तितो-
ऽच्युतः” स्मृतेः । वायुवृषेण चलतीति चलः” भा० ।
कर्मार्थकचलतेः स्वार्थे णिचि भावे अच् । ४कम्पने
मेदि० । “मिञ्चले” कविकल्म० । चलनं च रजसः कार्यं
यथाह सा० का० “सत्वं लघु प्रकाशकमिष्टपटम्भकं
चलञ्च रजः” ।

‘सत्त्वतमसी स्वयमक्रियतया खल्लकार्यप्रवृत्तिं प्रत्यवसी-
दनी रजसोपपद्यते अवसादात् प्रव्याख्या खल्लकार्ये ते
उत्साहं प्रयत्नं कार्यते । तदिदमुक्तमुपपटम्भकम्
इति । कल्पादित्यत उक्तं चलमिति । तदनेन रजसः

प्रवृत्त्यर्थत्वं दर्शितम् । रजस्तु चलत् परितन्त्रैर्गुण्यं
चालयद्गुण्यऽऽ दृष्टवता च तमसा तत् तत् प्रवृत्ति-
प्रतिबन्धेन कचिदेव प्रवर्त्तते” । सा० त० कौ० ।

“मौनजौ भौ सेञ्जलमिदमुदितं युमैर्हनिभिः स्वरैः”
ह० अ० उक्ते अष्टादशाक्षरपादके ५वर्णवृत्तभेदे न०
“स वृत्तचूलचलकाकपलकैः” रघुः । “यथाम्नाया प्रच-
लता तरवोऽपि चला इव” भाग० ७।१२३। “न खलु
प्रेम चलं सुहृज्जने” “प्रायश्चलं गौरवमाचिन्ते” कुमा०
चलकेतु पु० कर्म० । केतुभेदे स च “अपरस्यां चलकेतुः
शिखया याम्यापयाङ्गुलीच्छ्रितया । गच्छेत् यथा यथोदकं
तथा तथा दैर्घ्यमायाति” ह० सं० ११ अ० । उक्तः

चलचञ्चु पुंस्त्री चला चञ्चुरस्य । चकोरखगे हेम० ।
चलत्पुष्पिमा स्त्री चलनी पुष्पिमा तदुपलक्षितः चन्द्र
इव । (चांदा) चन्द्रकमिने त्रिका० ।

चलदङ्ग पुंस्त्री चलति अङ्गान्यस्य । (चेङ्चा) मत्स्यभेदे
राजनिः । वा कप् । चलदङ्गक तत्त्वार्थे जटा० ।

चलदल पु० चलानि चञ्चलानि दलान्यस्य । अश्वत्यदृष्टे
अमरः । चलपत्तादयोऽप्यत्र । “अङ्गेन (स्त्रीचिह्न-
भेदेन) केनापि विजेतुमस्या गवेष्टते किं ? चलपत्त-
पत्तम् । न चेद्दिशेषादितरच्छेदेभ्यस्तस्यास्तु कम्पस्तु
कुतोभयेन” नैप० । तस्य कम्पयुक्तपत्तता यस्मिंता ।

चलन न० चल-भावे ल्युट् । १कम्पे २गतौ च । कर्त्तरि ल्यु ।
३कम्पयुक्ते त्वि० मेदि० । ४हरिणे पुंस्त्री जटा० जाति
त्वात् स्त्रियां ङीप् । करणे ल्युट् । ५चरणे हेमच० ।

चलनक न० चलन+संज्ञायां कन् । चरुणातके हेमच० ।

चलनी स्त्री चलत्यत्र चल-आधारे ल्युट् ङीप् । १गज-
बन्धन्यां वाय्याम् २धर्षय्याञ्च (घाघरा) वस्त्रभेदे
हेमच० ।

चलसंक्रान्ति स्त्री कर्म० । अयनांश्चलनभेदात् तत्त-
द्वाशिविशेषांशे रव्यादेः प्रभासुञ्जलद्वारे अयन संक्रान्ति-
शब्दे १२८ पृ० विवृतिः । [द्रव्यभेदे च रत्नमा० ।

चला स्त्री चल-अच् । १लक्ष्म्यां मेदि० २सिद्धके गन्ध-
चलाचल त्वि० चल-अच् नि० । ३चञ्चले अमरः २काके
पुंस्त्री राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । “चलाचलै-
रनुपदमाहताः स्वरैः” माघः । “जम्बिनोऽस्य स्थितिं
विद्वान् लक्ष्मीमिव चलाचलाम्” किरा० ।

चलातङ्ग पु० चलय चलयसातङ्कोभयमन्त्रात् । वातामय
भेदे राजनि० ।

चलित लि० चल-कर्त्तरि क्त । {कस्मिन्ते अमरः । २ गते
“चलितदुर्बलपत्रपरिग्रहः” “चलितः पुरः पतिमुपे-
तमात्मजम्” माघः । २ प्राप्ते ३ ज्ञाते च लि० । भावे क्त ।
४ चलने प्रगतौ च न० ।

चल पु० चल-उन् । गण्डूषे हेमच० । [मेदि० ।
चलुक् पु० चलना सीयते क्तु । {प्रसूतौ २ भाण्डभेदे च
चलिप् पु० चनो लक्ष्यमप्राप्त इत्यस्य लक्ष्यमप्राप्तवाणके
मन्दवारुक्ते । अत्र “उदराद्दे ज्ञेये” पा० इपु
शब्दे परे ज्ञेये एवमपि पदस्थानोदात्तताविधानात्
एवमपि पदमलोदात्तम् ।

चवर्ग पु० च-भातिगास्त्रोक्तः वर्गपत्ययः इत० वा । तालु-
स्थानोद्धारिताणां स्पर्शवर्णानां वर्गे (च ळ ज झ ञ)
वर्गेऽपि । ततः “वर्गनाम्नः” पा० ळ । चवर्गीयं तद्वर्ग-
भावे लि० ।

चवर्ग पु० चर्व-वा० अलच् पृथो० । राजमापे कलायभेदे
शब्दार्थचि० । [डीप् । तत्त्वार्थे शब्दर०

चवि स्त्री चर्व-इन् पृथो० । चव्ये (चः) शब्दर० । वा
चविका स्त्री चवि+स्वार्थे क । चव्ये अस्य क्लीबत्वमाह
रुद्रः “कटूणां चविका लघ्वी रोचनी दीपनी मता ।
जलदूहे कश्चासकामुशूलरोगविमर्दिनी” राजनि० ।
“भेदिनी कफनाशिनी” इत्याधिकं राजवल्लभेनोक्तम् ।

चव्य न० चर्व-कर्मणि गणत् पृथो० । {चविकायाम् तस्य
स्त्रीत्वमप्याह भरतः । स्वार्थे क चव्यिका तत्त्वार्थे
राजनि० । सा च व्यवहारां नेदि० । [राजनि० ।

चयज्ञा स्त्री चय्यन्ति जायते जन-ङ । गजपिप्पल्याम्
चय्यफलं न० चय्यमिव फलति फल-अच् । गजपिप्पल्याम्
राजनि० ।

चय्यादि न० “चय्यं त्रिकटुकं पाठा क्षीरं कस्तुर्मुहुरि-
च । यमानो पिप्पलीमलमुने च विडुसैस्त्रये । चित्तकं
विश्वमभयां पिप्वा मपि विपाचयेत् । शकृद्वातानुलौ-
स्थार्थं जाते दग्निं चतुष्टये । प्रवाहिकां गुदभ्रंशं मूल-
जच्छं परिश्रवम् । गुदवद्धन्मूलञ्च हतमेतद्वर्षो-
दति” चक्रदत्तोक्ते हतभेदे ।

चप भजे भ्वा० उभ० सक० सेट् । चपति ते अचधीत्
अचधीत् अचधिष्ट चचाप चेषतुः चेषे ।

उप वधे भ्वा० प० सक० सेट् । चपति अच-(चा)पीत् ।

उपक पु० न० चप-करणे कुन् अर्द्धचार्दि । {मद्यपानपात्रे
अमरः । तल्लक्षणादिकं युक्तिकल्पतरावुक्तम् यथा

“यत् पानपात्रं भूपानां तज्ज्ञेयं चपकं बुधेः । कान्तं
राजतं चैव स्फाटिकं काचमेव च । वृत्तं खराष्टदिकं
च चतुर्थां पृथिवीभुजाम् । इत्यन्यसम्मतं तेषां निर्ययः
पाठसम्मतः । खनुष्टिस्मितं रत्नैश्चतुर्वर्णैः सम-
न्वितम् । मार्तिकं वाथ फालं वा सर्वेषामुपयुज्यते ।
काष्ठजं धातुजं शैलं जाङ्गलादिमहीभुजाम् । यद-
न्यतोयपानादिपात्रं पृथ्वीभुजां भवेत् । एवं तत्प्राप-
नियम इति भोजस्य सम्मतः” “आननैः परिहृतं चप-
कान्तः” माघः । कर्मणि कुन् । {मधुनि, २ मद्यभेदे
च न० मेदि० । [च सि० कौ० ।

चपति पु० चप-भञ्जे वधे वा भावे अति । {भञ्जे २ वधे
चपान् पु० न० चप-आलच् अर्द्धचार्दि । यूपकटके यज्ञिय-
पगुवन्नाथे यूपमध्ये देये वजयाकारे काष्ठमये लौह-
मये वा पदार्थे अमरः । तल्लक्षणादिकमुक्तं का० श्रौ०
६।१।२८ । स्तवाटी

“यथाचुपालं पृथमात्ममष्टाश्चि मध्यसंगृहीतम्” २८ सू०
“यूपपरिवासनानन्तरं यद्वशिष्टं पृथक्कृतमप्यस्य तत्तथा-
नं कर्त्तव्यम् प्रसारिताङ्गुलिः पाणिनामण्यव्यग्रात् पृथक्
इत्युच्यते चपालमिति संज्ञा सं व्यवहारार्था “या चपाले-
जगता” इत्यादौ । अष्टाश्चि अष्टकोणम् तदपि तन्त्रेणाष्ट
कोणं कर्त्तव्यं तन्त्रेव । उलूखलवन्मध्ये संकुचितम्” कर्कः ।
“ऊर्द्धमग्रे प्रतिसृजति” २८ सू० “तद्वपानं यूपस्याग्रे ऊर्द्धे
प्रतिसृजति अतएवोर्द्धप्रतिभोकविधानाच्चपालस्य तथा
वेधः कार्यः । प्रतिसृजतीति यचनाच्च चूडाग्रो यूपः
चपालं च समुपरिमिति गम्यत इति हरिश्चामिनः
तथा चाहापस्तम्बः “मूलतोऽतद्वरपरम् अष्टाश्चिरन्
पूर्वोऽप्यतोऽङ्गीयान् प्रज्ञाताष्टाश्चिरिति” कर्कः
“द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वा तद्वर्तिक्कान् यूपस्य” २० सू०
“यूपस्य यूपस्य द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वा चपालं तद्वर्ति-
क्कान् चपालच्छिद्राग्रवेधादतिक्कान् भवति अतिक्कयोर्द्धे
निःसृतं भवति तथा चपालस्योर्द्धे प्रवयणं कर्त्तव्यम्
यथा चपालो यूपपादयो द्व्यङ्गुले त्र्यङ्गुले वा तिष्ठ-
तीत्यर्थः” कर्कः “भूषणानतुलितान्गुलीयकम्” माघः

चह कल्के (प्रतारणे) भ्वा० पर० सक० सेट् । चहति
अचहीत् । चचाह चेहतुः ।

चह कल्के (प्रतारणे) अट० कुरा० उभ० सक० सेट् ।
चहयति-ते अचचहत् त । चहयां, वभूय आस-चकार
चक्रे ।

चक्षुः कलके प्रतारणे चुरा० उभ० सक० सेट् चटा० चक्षयति
ते अचीचक्षत्-त ।

चाक्षचक्ष्य न० चक्ष-अच् चक्षः प्रकारे द्वित्वं चक्षचक्षस्तस्य
भाषः प्रपञ्च । उज्ज्वलतायाम् । “नहि लोकासिद्धसामयो
प्रातिभासिकरजतोत्पादिका किन्तु विलक्षणैव । त-
थाहि । काचादिदोषदूषितलोचनस्य पुरोयत्तिं द्रव्य-
संयोगादिदमाकारा चाक्षचक्ष्याकारा च काचिदन्तः-
करणवृत्तिरुदेतीति” “चाक्षचक्ष्यमन्दर्शनसमुद्भूत-
रजत-
त्वसंस्कारसमीचीना” इति च वेदान्त० प० । पृष्ठो० ।
चाक्षचक्ष्यमप्यत्र शब्दार्थचि० ।

चाक्षचिञ्चा स्त्री चक्ष-घञ् चाक्षं दीप्तिं चिनोति चि-
क्षिप् तथासतो चीयते चि-वा० ड । श्वेतबुद्ध्यायां
रत्नमा० ।

चाक्ष त्वि० चक्षेण निर्वृत्तम् अण् । चक्षनिर्वृत्ते “चाक्ष
मौषलमित्येवं संयामं रणवृत्तयः” हरिवं० १०० अ० ।

चाक्षवर्मण पु० चक्षवर्मणोऽपत्यम् अण् न टिलोपः ।
चक्षवर्मणोऽपत्ये व्याकरणाचार्यभेदे । “कपञ्चा-
क्षवर्मणस्य” उणा० २।१।२३० । “इह चाक्षवर्मणस्य”
पा० ६।१।२ सू० । [टञ् । चक्षवाकसमीपादौ ।

चाक्षवाक्येय त्वि० चक्षवाकस्यादूरदेशादि चतुरर्थ्यां सख्या०
चाक्षायण पु० चक्षस्यर्षेर्गोत्रापत्यम् अण् । फञ् । चक्ष-
स्यर्षे गोत्रापत्ये उपस्तौ “मटचीहतेषु कुरुषु उप-
स्तिते चाक्षयण इत्यध्यामे प्रह्राण आस” ला० उ० ।

चाक्षिक त्वि० चक्षेण समूहेन यन्त्रभेदेन चक्रयुक्तशकटेन
वा चरति ठक् । संघीभूय मिलित्वा स्तुतिपाठके
ऽग्रागटके अमरः “पिशुनान्दतिनां चैव तथा
चाक्षिकबन्दिनाम्” याज्ञ० । “चाक्षिको घोषयामास
पुरुषो मृष्टकुण्डलः” हरिवं० १५६ अ० । २तैलकारे
हेमच० शशाकटिके (गाडओयान) ख्याते च शब्दार्थचि०
“भिजुकांश्चाक्षिकांश्चैव क्लीबोन्मत्तान् कशीलवान् ।
दाहान् कथ्याक्षरश्चेष्टी दोषाय ते स्युरन्यथा” भा०
शा० ६६ अ० । [टञ् । चक्षनिर्वृत्तादौ ।

चाक्षेय त्वि० चक्षेण निर्वृत्तादि चक्ष+सख्या० चतुरर्थ्यां
चाक्षुष न० चक्षुषा गृह्यते चक्षुस्-शैपिकोऽण् । चक्षु-
षाहो ऽरूपादौ २तद्वति त्वि० । तद्ग्राह्यविषयाश्च
चक्षुर्विषयशब्दे २८४२ पृ० दृष्ट्याः । चक्षुषा निर्वृत्तः
अण् । ३प्रत्यये न० । तज्ज्ञाने चक्षुषः करणत्वे ऽपि
विषयभेदेन तस्य व्यापारभेदा भाषा० उक्ता यथा

“द्रव्यग्रहस्तु संयोगात् संयुक्तसमवायतः । द्रव्येषु सम-
वेतानां तथा तत्समवायतः । तत्रापि समवेतानां शब्दस्य
समवायतः । तद्दृष्टीनां समवेतसमवायेन तु ग्रहः” ।
द्रव्यचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयोगोव्यापारः । द्रव्यसमवेत-
चाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायः । द्रव्यसमवेतसमवेत-
चाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायः” । चक्षुषोऽ-
पत्यम् । चक्षुर्नामकस्य रिपुञ्जयवृत्तस्य पुत्रे षष्ठे मनुभेदे
तत्कथा यथा “चक्षुषा ब्रह्मद्वौहित्यां वीरिण्यां स रिपु-
ञ्जयः । वीरण्यात्माजायान्तु चक्षुर्मनुमजीजनत् । मनुर्वै
राजकन्यायां नडुनायां स चाक्षुषः । जनयामास तन-
यान्दश म्यूरानकल्मषान् । ऊरुः पुरुः शतदुम्न
स्तपस्वी सत्यवाक् हविः । अग्निष्टुतिरात्रश्च
सुदुम्नश्चापराजितः । अभिमन्युस्तु दशमो नडुधला
यामजायत” मत्स्यपु० ४अ० । “षष्ठं ते सम-
वक्ष्यामि तद्विवोधे नराधिप ! । मृगुर्जम्भो विषस्त्रं
सुधामा पिरजास्तथा । अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तैतं
तु महर्षयः । चाक्षुषस्यान्तरे तात ! मनोर्देवः
निभान् गृणु । व्याप्याः प्रभूता ऋभवः पृथुकाश्च
दिवौकसः । लेखा नाम महाराज ! पञ्च देवगणाः-
सृताः । ऋषेरङ्गिरसः एता महात्मानो महौजसः ।
नाडुलेया महाराज ! दश एतास्तु विद्युताः । ऊरु-
प्रभृतयो राजन् ! षष्ठं मन्वन्तरं सृष्टम्” हरि० ७अ०

चाक्ष त्वि० चक्ष-वा० स पृष्ठो० । इष्ट्वि “चाक्षी
यद्वाचं भरते मती” ऋ० २।२।४।६ । “चाक्षुः सर्वस्य
द्रष्टा” भा० ।

चाक्ष पु० चीयते चि-ड चमङ्गमस्य । चाक्षेर्व्यां रायसु० ।
चमङ्गं तदवयवो दलोऽस्मात् । दलपटुत्वे शब्दार्थचि० ।
चाक्षेरी स्त्री चाक्षं दलपटुत्वमीरयति ईर-अण् उप०
स० गौरा० डीप् । अन्तर्लोणिकायाम् (अमरुल) अमरः ।
“चाक्षेरी दीपनी रुच्या लघूणा ककुवातनुत् । पिप्प-
लास्ता ग्रहण्यर्शःकुशातीसारनाशिनी” भावप्र० ।

चाक्षेरीष्टत न० चक्रदत्तोक्ते चाक्षेरीपत्रके हतभेदे तत्-
पाकविधिर्यथा “नागरं पिप्पलीमूलं चित्तकं हस्तिपि-
प्पली । श्वदंष्ट्रा पिप्पली धान्यं विल्वं पाठा यमानिका ।
चाक्षेरीसरसे सर्पिः कल्कैरैतेर्विपाचितम् । चतुर्ध-
येन दग्ना च तद्दहतं कफघातनुत् । अर्थासि ग्रह-
णीदोषं मूलकच्छं प्रवाहिकाम् । गुदध्वंशार्तिमानाहं
हतमेतद् व्यपोहति” चक्रदत्तः

चाट प० चु० चट-भेदे अच् । आदौ विश्वाससत्याद्य
पश्चात् धनापकर्त्तरि चोरे "चाटचारण्टासेपु दत्तं
भवति निष्फलम्" स्मृतिः । "चाटतत्त्वरदुर्लभमहा
साहसिकादिभिः । पीड्यमानाः प्रजारक्षात् कायस्थैश्च
विशेषतः" याज्ञ० । "चाटाः प्रतारकाः विव्यास्य ये
परधनमपहरन्ति" मितान्तरा

चाटपुट प० "गुरुर्लघु द्रुतश्चैव भवेच्चाटपुटाभिधः" सङ्गी-
तदामोदरोक्ते तालभेदे ।

चाटु पु० न० चट-जुगु । प्रियवाक्ये अभिव्याप्रियवाक्ये
(खोसासुदेरकथा) च । "कुर्वन् चाटुसहस्राणि व्यक्तक-
लया गिरा" हरिवं० २० । "नो चाटुश्रवणं कृतं न
च दृशा हारोऽनिके योजितः" सा० द० । स्वार्थे क ।
अत्रेवार्थे "विश्वश्चाटुकशतानि रतान्तरेषु" सा० द०

चाटुकार त्रि० चाटुं करोति । जेत्यादौ प्राप्नोत्यटस्योप-
वादेन "न शब्दलोकेत्यादिना" पा० अण् । सतत चाटु-
वाक्यकर्त्तरि । "चाटुकारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य
या" सा० द० ।

चाटपट पु० ७त० । भण्डे (भाँड़) हारा० ।

चाटु(टुल्लो)लोल त्रि० चाटुपु लोलः (उल्लोलः । (खोसा-
सुदे) चाटुकारे हारा० ।

चाटुवटु पु० ७त० । विद्रुपके क्रोडासहचरे भण्डे ।

चाटुक्ति स्त्री इत० । प्रियकथने । चाटुवाक्यस्योक्तिर्यत् ।
सेवायाम् हारा० । [कथनात्वे ।

चाणक पुंस्त्री चाणक्यस्य ज्ञातः अण् यलोपः । चाण-
चाणकीन न० चणकस्य भवनं ज्ञेयं खञ् । चणकोत्पत्ति
योग्यत्वे ।

चाणक्य पु० चणकस्य सुनेर्गोत्रापत्यम् गर्गा० यञ् । श्वान्त-
स्थायने चन्द्रगुप्तमन्त्रिणि कौटिल्ये "नव नन्दा भविष्यन्ति
चाणक्योयान् हनिष्यति" विष्णु पु० । चन्द्रगुप्तशब्दे दृश्यम्
सहिं नन्दवंशात्स्वातेन मौर्य्यं चन्द्रगुप्तं राज्येऽ-
भिप्रोक्तवान् । वृहत् कथायां तद्विहितः । चाणक्येन
प्रोक्तम् अण् । तत्कृतग्रन्थे शनीतिर्यास्त्वभेदे च ।
"चाणक्यं सारसंपद्यम्" चाणक्यम् । चणक+स्वार्थे
षण् । १चणकशब्दार्थे ।

चाणक्यमूलक न० चणक एव चाणक्यम् तद्वि मूलमस्य ।
(चणकमूली) ख्याते मूलकभेदे । शब्दार्थचि०

चाणू(नूर) पु० कंसानुचरे मल्लयुद्धाभिज्ञेऽसुरभेदे । "नागं
कुञ्जयापीडं चाणू(नूरं) सुष्टिकं तथा" हरिवं० ४२अ० ।

"वराहश्च किशोरश्च मत्तौ दानवसत्तमौ । मल्लौ रङ्ग-
गतौ तत्र यातौ चाणू(नूर)सुष्टिकौ" हरिवं० ५५अ० ।
अस्य दन्त्यनकामध्यतेति केचित् ।

चाणू(नूर)सूदन पु० चाणू(नूरं) सूदयति सूदि-ल्यु ।
वासुदेवे कथं तद्वधकथा हरिवं० ८७अ० ।

"ततः क्रोधाभिताम्राक्षः कंसः परमकोपनः । चाणू(नूर)-
रमादिशत्रुयुद्धे कथं सुमहाबलम्" इत्युपक्रमे "दोभ्यो-
मानस्य कथंस्तु चाणू(नूरं) पूर्णजीविनम् । प्राहरन्मु-
ष्टिना मूर्ध्नि वक्षस्याहृत्य जानुना । निःसृते साशु-
रधिरे तस्य नेत्रे स्रवन्ने । तापनीये यथा वण्टे
कक्षोपरि विलम्बिते । पपात स तुरङ्गस्य मध्ये निः-
सृतलोचनः । चाणू(नूर)रो विगतप्राणो जीवितान्ते
महीतले" । चाणू(नूर)रुमर्दनादयोऽप्यत्र ।

चाण्ड पुंस्त्री चण्डस्यापत्यं शिवा० अण् । १चण्डस्यापत्ये ।

चण्डस्य भावो युवा० अण् । २चण्डतायाम् न० ।

चाण्डाल पुंस्त्री चण्डाल एव स्वार्थे अण् । चण्डाल
गर्जार्थे अमरः । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

चाण्डालिका पुंस्त्री चाण्डालस्यापत्यम् इज् "व्यासवरुड-
निपादचाण्डालेत्यादि" पा० अकङ् । चण्डालापत्ये ।

चाण्डालिका स्त्री चण्डालेन निर्घृता ठक् । वीणाभेदे
अमरः । चण्डालेन कृता कुला० अण् । २चण्डालकृत-
यस्तुमात्रे त्रि०

चाण्डालिकाग्राम न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे "कोकासुखे
विगान्ताथ गत्वा चाण्डालिकाग्रामे" भा० आनु० २५अ० ।

चाण्डाली स्त्री चाण्डालानांति आ+ला+क गौरा० ङीप् ।
श्लिङ्गिनीलतायां राजनि० जातौ ङीप् । २चाण्डा-
लजाति स्त्रियाश्च ।

चातक पुंस्त्री चत-याचने कर्त्तरि ण्वुल् । सारङ्गे स्वनाम-
ख्याते खगभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । अथञ्च पक्षी
त्वप्राहणेपु सुसुते पठितः । "त्वप्राहणा विकिराशेत्युक्ता
"मधुराः कषाया दोषप्रमनाश्चेति" सामान्यतस्तद्गु-
णास्तत्त्वोक्ताः । "स्थगयन्त्यरूः शमितचातकार्त्तखराः"
माघः । "किं चातकं फलमपेक्ष्य सज्जपताम्" उद्भटः ।

चातकानन्दन पु० चातकमानन्दयति आ+नन्द-णिच्-ल्यु ।

१वर्षाकाले राजनि० । २मेघे । उष्टिजलपानस्य चातक
द्रवत्वेन मेघस्य तथात्वम् ।

चातकाष्टक न० काव्यभेदे काव्यसंपद्ये दृश्यम् ।

चातन न० चत-णिच्-ल्युट् । १अर्हने २पीडने च ।

चातुर लि० चतुर एव स्वार्थे अण् । १चतुरे २नियन्त्रि
३नेत्रगोचरे मेदि० । चतुर्भिरुह्यते शैपकोऽण् । “च-
तुश्चक्रयुक्ते २शकटे न० सि० कौ०

चातुरन्त न० चतुर्भिरन्तैर्निष्पाद्यते अण् । १क्रीडाभेदे
२उपधानभेदे (गालवालिंग) पु० मेदि० ।

चातुरर्थिक ए० चतुर्थे अर्थेषु विहितः टक् । “तद
भिचक्षतीति देगे तच्चास्मि” ०४।२।६७। “तेन निवृत्तम्”
६८ । “तस्य निवासः” ६९ । “अद्वयभवश्च” ७० पा०
२४तचतुर्कोक्तार्थेषु विहिते प्रत्ययभेदे । “जनपदे लुप्”
पा० । जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप् स्थात्”
सि० कौ० ।

चातुराश्रमिक लि० चतुर्थे आश्रमेषु विहितः टक् ।
ब्रह्मचर्याद्याश्रमविहिते धर्मे । “चातुर्विद्यं यथावर्णं
चातुराश्रमिकान् परम् । तानहं संप्रवक्ष्यामि शास्त्रतान्
लोकभावनान्” भा० व्या० ६।५७० ।

चातुराश्रम्य न० चत्वार आश्रमाः संज्ञात्वात् कर्म्म० ततः
ब्राह्मणा० स्वार्थे ष्यञ् । ब्रह्मचारिण्डहस्यवानप्रस्थ-
भिक्तुक्कूपेषु आश्रमेषु “चातुर्विद्यं चातुर्हतिं चातु-
राश्रम्यमेव च” भा० शा० ४।६३० ।

चातुरिक पु० चातुरीं वेत्ति टक् । सारथी जटावरः ।

चातुरो स्त्री चतुरस्य भावः ष्यञ् पितृत्वात् डीप्रत्ययोपो ।
चतुरतायां “तद्भटचातुरीतुरी” नेप०

चातुर्जातिक न० चतुर्जातिकएव स्वार्थेऽण् । गुडत्वमेला
नागकेशररूपे गन्धचतुष्टये राजनि० ।

चातुर्दृश न० चतुर्दृश्यां दृश्यते शैपिकोऽण् । १रक्षसि
सि० कौ० । चतुर्दृश्यां भवः सन्निवेला० अण् । २चतु-
र्दृशीभवे लि०

चातुर्दृशिक पु० चतुर्दृश्याम् अनध्यायेऽपीते टक् । चतु-
र्दृश्यामध्येतरि । “शिपंश्च हन्ति चतुर्दृशी” मनुना
तस्या अनध्यायतोक्तैस्तथात्वम् ।

चातुर्भद्र न० चतुर्भद्रमेव स्वार्थे अण् । नागरातिविधा-
सुक्तागुडचौरूपे द्रव्यचतुष्टये राजनि० ।

चातु(र्थी)ष्टिक पु० चतुर्थे चतुर्थेऽङ्गि भवः टक् वुञ् वा ।
चतुर्थचतुर्थदिनजाते ज्वरभेदे “चातुर्थे(र्थी)कोज्वरोरुद्रो
हान्ये चैव ज्वरास्ततः । जम्बूफलं हरिद्रा च सर्प-
स्यैव च कञ्जुकम् । सर्वज्वराणां धूपोऽयं हर-
चातुर्थे(र्थी)कस्य च” गारुडे १८७४० ।

चातुर्वर्ण्यं न० चत्वारो वर्णा एव चतुर्वर्णा० स्वार्थे ष्यञ् ।

ब्राह्मणादिषु चतुर्षु वर्णेषु “चातुर्वर्ण्यं” मया स्मृतं
गुणकर्मविभागश्चः गीता ।

चातुर्भद्रावलेह पु० चतुर्भद्रैर्निर्वृत्तः अण् कर्म्म० ।
“कट्फलं पौष्करं शृङ्गी क्षणा च मधुना सह ।
काशश्वासज्वरहरः श्रेष्ठो लेहः कफान्तकत्वं” “चक्रद-
त्तोक्ते अवलेहभेदे ।

चातुर्भौतिक लि० चतुर्भिः पृथग्यभ्येजोवायुभिर्निर्वृत्तः
टक् अलुश० द्विपदद्विदिः । चतुर्भूतैर्निष्पादिते देहादौ
नैवायिकः किमनं आकाशस्थारम्भकत्वाभावात् चावीक-
मनं आकाशस्थाभावात् भौतिकानां चतुर्भूतारब्धता ।
ऐतान्यादिमते देहस्य पातुर्भौतिकत्वमिति भेदः । यद्यपि
सुषुप्तदेहस्य पार्थिवत्वं नैवायिकैरङ्गीकृतं तथापि
अन्यभूतानां ततोपदम्भकत्वात् चातुर्भौतिकत्वम् इति
विवेकः ।

चातुर्भहारजिक पु० चत्वारो महाराजिकाः स्वाकार-
त्वेनास्तस्य प्रज्ञा० अण् । परमेश्वरे “महाराजिक
चातुर्भहारजिक” भा० शा० ३४० अ० नारदकृतविष्णु-
स्तोत्रे । महाराजिकानां च चतुःसंख्यकगणद्वयतात्वात्
तस्य तदात्मकत्वेन तथात्वम् ।

चातुर्मास लि० चतुर्षु मासेषु भवः अर्धज्ञायाम् अण् ।
चतुर्षु मासेषु भवे । २६ष्टौ शैषैर्णमास्यां च स्त्री डीप् ।
संज्ञायान्तु यज्ञे गयः । चातुर्मास्य इत्येव तच्छब्दे दशमम्

चातुर्मासिक लि० चतुरोमासान् व्याप्य ब्रह्मचर्यमस्य टक् ।
चतुर्मासव्यापकब्रह्मचर्ययुक्ते कर्म्मणि । यज्ञे तु
“चतुर्मासान् गवोयज्ञे” वार्त्ति० ण्य चातुर्मास्य इत्येव ।

चातुर्मास्य लि० चतुर्षु मासेषु भवोयज्ञः “चतुर्मासान्
गवोयज्ञे” वार्त्ति० ण्य । चतुर्माससाध्ये यज्ञभेदे ।

चातुर्मास्ये च चत्वारि वर्षाणि वैश्वदेववरुणप्रघासशक्र
सेप्रमुनाशीरीयसंज्ञानि । तत्कर्म्मव्यप्रयोगादि का० श्रौ०
५ अध्यायादौ दशमम् । तदारम्भकालस्य फाल्गुनीपूर्णि-
मात्तरं प्रतिपदि तत्कोत्ताः चत्वारि चातुर्मासिककर्म्म्ये इति च
यथाह वराहप० “प्राणदशुक्लदादृश्यां शैर्णमास्यामघादि
या । चातुर्मासप्रतारम्भं कुर्यात् कर्कटसंक्रमे । अभावे
तु तुलाकैऽपि सन्ध्येण नियमं व्रती । कार्तिके शुक्ल
द्वादश्यां विधिवत् तत् संप्रदायेत् । चतुर्दशीपि हि तज्ज्ञानं
चातुर्मास्यं इति नरः । कार्तिक्यां शुक्लपक्षे तु
द्वादश्यां तत्प्रसादेन” । मातृस्य “चतुरो वार्षिकान्
मासान् देवस्तोत्राप्रदावदि । मधुस्तरोभवेद्विष्यं नरो गुडं

विजर्जनात् । तैलस्य वर्जनादेव सुन्दराङ्गः प्रजायते । कटुतैलपरित्यागात् शलुनायः प्रजायते । लभते सन्ततिं दीर्घां स्वालीपाक्षमभक्षयम् । सदा सनिः सदा-योगी मधुमांसस्य वर्जनात् । निराधिनीरगोजखी विष्णुभक्तश्च जायते । एकान्तरोपवासेन विष्णु लोकाववाप्नुयात् । धारणासक्तलोन्नाश्च गङ्गास्नानं दिने दिने । ताम्बूलवर्जनाङ्गो रक्तकण्ठश्च जायते । घृत त्यागात् सुलावग्यं सर्वस्त्रिध्ववपुर्भवेत् । फलत्या-नेन सतिमान् वज्रपुत्रश्च जायते । नमोनारायणायेति नत्वाऽन शनजं फलम् । पादाभिर्वन्दनादिष्णोर्लभेद्गो-दानजं फलम् । एवमादिप्रतेः पार्थ ! लुटिमायाति के-यवः । “अत्रैव यतिमधिकस्य काठकण्टहृत्प्रम् । “एकरालं वसेत् प्यामे नगरे पञ्चरालकम् । वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत्” । एतदशक्तविषयम् । “जङ्घं वार्धिकाभ्यां मासाभ्यां नैकस्थानवासी” इति शङ्खोक्तेः । “चातुर्मास्यगते या (द्वितीया) तु” ति०त० अनध्यायोक्तौ चातुर्मास्यद्वितीया स्त्री “आषाढे फाल्गुनोर्ज्ये या द्वितीया विभुक्षये । चातुर्मास्यद्वितीयास्ताः प्रवदन्ति महर्षयः” इति स्मृत्युक्ते आषाढादिद्वितीयाचतुष्के चातुर्थ्यं न० चतुरस्य भावः व्यञ्ज । चतुरतायां दक्षतायाम् “चातुर्थ्यं सुद्वतमनोभवया रतेषु” सा० द० “संभोगक्षेत्रे चातुर्थ्यं हविषास्यमनोहरैः” भा० आ० १८०५ ।

चातुर्वर्ण्यं न० चत्वारो ब्राह्मणादयोवर्णा एव स्मार्थे व्यञ्ज । ब्राह्मणादिषु चतुर्षु वर्षेषु चातुर्वर्ण्यं भया कृष्टमिति गीता । भावे-व्यञ्ज । २ चतुर्वर्षधर्मम् । वर्षाभेदेन धर्म-भेदाः शङ्खेन दर्शिताः यथा । “चातुर्वर्ण्यं हितायीय शङ्खः शान्दमथाकरोत् । यजनं याजनं दानं तथैवाध्यापनक्रियाम् । प्रतिपदहस्त्राध्ययनं विप्रः कर्माणि कारयेत् । दानमध्ययनञ्चैव यजनञ्च यथाविधि । क्षत्रियस्य तु वैश्यस्य कर्मेदं परिकीर्तितम् । क्षत्रियस्य विशेषेण प्रजानां परिपालनम् । कृषिगोरक्ष वाणिज्यं वैश्यस्य परिकीर्तितम् । शूद्रस्य हिज-गुशूचा सर्वशिल्पानि चाप्यथ । क्षमा सत्यं दमः शौचं सर्वेषामविशेषतः । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः क्षत्रयोवर्णा द्विजातयः । तेषां जन्म द्वितीयन्तु विज्ञेयं मौञ्जवन्धनम् । आचार्यस्तु पिता प्रोक्तः सावित्री जननी तथा । ब्रह्मक्षत्रविशिष्टैव मोक्षो-बन्धनजन्मनि । विप्राः शूद्रसमासावद्विष्टेयास्तु विच-

क्षयेः । आषाढे दे न जायन्ते द्विजाष्टेयास्तु तत्परम्” । “ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यः शूद्रश्चेति वर्णाश्रित्यारः । तेषामाद्याद्विजातयः । तेषां निषेकाद्यः श्रद्धाशान्तो मन्त्रवत् क्रियासमूहः । तेषाञ्च धर्माः, ब्राह्मणस्याध्यापनं क्षत्रियस्य शस्त्रनिष्ठता वैश्यस्य पशुपालनं शूद्रस्य द्विजातिशुश्रूषा । द्विजानां यजनमाध्ययने । अष्टैतेषां वृत्तयः ब्राह्मणस्य याजनप्रतिपत्तौ, क्षत्रियस्य क्षिति-त्वायं, कृषिगोरक्षवाणिज्यकुलीदयोनिप्रोषणानि वैश्यस्य, शूद्रस्य सर्वशिल्पानि । आपद्यन्मन्त्रा वृत्तिः” विष्णु सु० ।

चातुर्होतृक पु० चतुर्होतृप्रतिपादकपन्थस्य व्याख्यानः अदत्त्वात् ठक् । चतुर्होतृप्रतिपादकपन्थव्याख्याने । चतुर्होतृणां कर्म अण् । चातुर्होतृ चतुर्णां होतृणां कर्मणि । चतुर्होतृशब्दे उदा० ।

चातुष्टय पु० चतुष्टयं कलापक्षलक्षितं वेत्ति अधीते वा अण् । “स्त्रुताश्च कोपधात्” पा० कोपधात् प्रत्ययस्य लुको-विधानात् व्यस्य च कोपधत्वाभावात् न लुक् । चतुष्टय वृत्त्यभिज्ञे

चातुष्प्राश्य न० चतुर्भिरध्वर्युर्ब्रह्मादिभिर्हविर्भिः प्राश्र्यम् ततः स्मार्थेऽण् । चतुर्होतृत्विकां भोजनपर्याप्ते ओदने । “चातुष्प्राश्योदनं पचन्ति” शत० ब्रा० २।१।४।४। “दर्शपोषां मासानां जानोदक्षिणाग्निपक्वं चातुष्प्राश्यं ब्राह्मणान् भोजयेत्” का० त्रौ० ४।६।१।

चातु न० चाय-करणे इन् । अग्निमन्त्रनयन्तावयवभेदे । अग्न्युद्धारण्यदे ६२ पृष्ठे उच्यते । तत्र च पृष्ठे चतु-मिति पाठः प्राचीनमुद्रितग्रन्थपाठादुत्तरेण प्रमादात् सुद्धितः सर्वत्र चातुमित्येव पाठः साधुः का० त्रौ० ४।८।२६ स्त्रुतभाष्ये तत्स्वरूपादिकम् कर्क आह । “अप्ये पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखे स्थिते मन्त्रनं कुर्वीत् । तत्र च प्रथममधरारणिसुत्तारयां निधाय उत्तरारण्या ईशानदिग्भागादष्टाङ्गुलदीर्घं द्वाङ्गुलविपुलं प्रमथ्यं लिप्त्वा तस्य मूलं चातुवृत्ते प्रवेष्टुं अधरारण्या मूला-दष्टाङ्गुलं त्वक्ता अपाञ्च द्वादशाङ्गुलं त्वक्ता तदनुरागे अङ्गुलचतुष्टयपरिमिते पूर्वारण्यान्ते मन्थानं कृत्वा चातुवृत्तप्रोतस्य प्रमन्त्रस्यायं तत्र निधाय चात्वाप कीलकापस्त्रोपयुद्गमपानौवीचीं निधाय यन्त्रं चार-यित्वा चातुं नेत्रेण प्रदक्षिणं त्रिवेद्वित्वा तथा मन्त्रनं कुर्वीत् यथा जातोऽग्निः प्राच्यां पतति तत्र यज-मानः प्राङ्मुखो यन्त्रधारणं करोति पत्नी चातुं

नेत्रेण लिखेदयित्वा मन्त्रं करोति तथा शास्त्रान्तरादध्व-
र्युं च तच्चादध्वर्युः प्रत्यङ्मुखोऽभिमन्त्रतीति'। चान्द्रं च
आदिरं द्वादशाङ्गुलदीर्घं वर्तुलम् अपरे लोहकीलयुक्तम्
वृद्धे प्रमन्यापप्रवयनार्थगतयुक्तम् मूलेऽप्ये च लोह
पट्टिकाया संयुक्तं कार्यम्'। "औदीली च आदिरौ
द्वादशाङ्गुलदीर्घा चतुरङ्गुलविपुलाधोभागे समा चान्द्रा-
स्थितकीलकोपरिस्थापनाय लोहपट्टिकायुक्ता उपरि-
भागे वर्तुला च कार्या । नेत्रं च गोवालक्षणसूत्र-
लिखितं व्यासमात्रं कार्यम् । केचित् प्रमन्यापेण
मन्त्रन्ति, अपरे तु मूलेन"

चात्वाल् ५० चत-वालज् । १यचक्रुण्डे २२र्धे १७त्ताने
४उत्कटे च विशः ४उत्तरवेद्याङ्गे ऋतुसूये ५तत्कतावटे
च "चात्वालोत्करायनरेण सञ्चरः" का०श्रौ० १।२।४२।
"चात्वालस्य उत्करस्य चात्वालोत्करो तौ अन्तरेण
तयोरन्तरालेन सर्वेषां विहितकार्यार्थं संचरः गमना-
ममनसार्गोभवति । अयं च उत्तरवेदिकेषु वरुणप्रधा-
समहाङ्गविःपशुसोमेण ज्ञेयः चात्वालस्यैव सत्त्वात्
उत्तरवेदिकेषु सर्वेष्वनेनैव मार्गेण गमनागमने कार्ये"कर्कः।
"तच्चात्वालं परिलिखति सा चात्वालस्य माता मातु
मातास्ति यत्नैव स्वयं मनसा मन्येताप्येपोत्करं तच्चात्वालं
परिलिखेत्" शत० ब्रा० १।५।१।२६। "सा चात्वालस्य
माता येवोत्तरवेदेरुक्ता सेवेतप्रर्थः चात्वालखननोत्पन्न-
येव ऋदोत्तरवेदिकरणात्" भा० ।
"चात्वालं चात्वालवत्तु" व्यास० श्रौ० १।१।६। "चात्वा-
लोनामावटः पशुसोमादिष्वस्ति येषु उत्तरवेद्यर्थं यत्न
कृत् चात्वालिष्यते तद्वत्तु" ना० रा० उक्तेः उत्तरा-
वेद्यर्थकृदाहरणजातावटएव चात्वाल इति गम्यते ।

चान्द्राट न० चनराटखेदम् अण् । चनराटखेदस्याख्याने
तस्मिन्मण्डले परे दिक्मण्डला अलोदानाः । "पूर्वचा-
नराटम्" सि० कौ० ।

चान्द्रनिक लि० चान्द्रेण सम्पद्यते ठक् । चान्द्रेण कृतयोमे
"वपुश्चान्द्रनिकं यस्य कार्यवेदनिकं सखम्" भट्टिः ।

चान्द्र लि० चान्द्रखेदम् अण् । १चन्द्रसम्बन्धिनि दिनमासादौ
२तन्माने च । "अर्कादिनिः स्रुतः प्रार्थी यदुयात्यहरहः
शशी । तच्चान्द्रमानमंशैस्तु ज्ञेया द्वादशभित्तिभिः"
सू० सि०

"सूर्यात् समानं तच्चा विनिश्चितः पृथग्भूतः संखन्द्रो-
दहरहः प्रतिदिनं यत् यत्तद्व्याप्तितं प्रार्थी पूर्वा

दिशं गच्छति तत् प्रतिदिनं चान्द्रमानं तत्तु तत्तन्तरां-
शमितम् । ननु सौरदिनं सूर्यांशेन यथा भवति तथै-
तद्रूपेभंगैः कियद्भिः पूर्णं चान्द्रं दिनं भवतीत्यत आह ।
अंगैरिति । भागैस्तुकारात् सूर्यं चान्द्रान्तरोत्तरस्य
तद्रूपत्वात् । द्वादशभिर्द्वादशसङ्ख्याकैश्चित्पिर्ज्ञेया । एकं
चान्द्रदिनं ज्ञेयमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति सूर्यचन्द्र-
योगाच्चान्द्रदिनप्रवृत्तेः पुनर्योगे माससमाप्ते भगवान्तरेण
चान्द्रो मासस्त्रिंशच्चान्द्रदिनात्मकः । अतस्त्रिंशद्दिनैर्यदि-
भगणांशान्तरं तदैकेन किमिति । द्वादशभागेरेकं चान्द्र-
दिनम् । "दशः सूर्येन्दुसङ्क्रमः" इत्यभिधानाद्दशैवधिकमा-
सस्य त्रिंशत्तिथ्यात्मकत्वात् तिथिचान्द्रदिनरूपेति । अथ
चान्द्रव्यवहारमाह" र०न० "तिथिः करणसुद्धाहः क्षौरं
सर्वक्रियास्तथा । व्रतोपवासायात्राणां क्रिया चान्द्रेण
सूच्यते" सू० सि० ।

"तिथिः प्रतिपदाद्या करणं ववादिकसुद्धाहो विद्याहः
क्षौरं क्षौलकर्म । एतदाद्याः सर्वक्रिया व्रतवन्त्याद्युक्तव
रूपा व्रतोपवासायात्राणां नियमोपवासमनानां क्रियः
करणम् । तथा सप्तसुद्धार्थकः । चान्द्रमानेन ग-
ह्यते अङ्गीक्रियते । अथ चान्द्र मासं प्रसङ्गात्
पिष्टमानं चाह" र०ना० ।

"तिथिता तिथिभिर्मासचान्द्रः पितृमहः कृतम्"
सू०सि० "कालेन येनेति पुनः शशीनं क्रामन् भवकं
विवरेण गत्या । मासः सचान्द्रोऽङ्ग्यमाः कुरामाः
पूर्णेऽवः । २८।२१।५० । सत्तुक्दिनप्रमाणम्" सि०श्रौ०
"दशान्ते किञ्च शशी रविणा युक्तो भवति । ततोद्वावपि
पूर्वतो गच्छतः । तयोः शशी शीघ्रगत्यात् प्रत्यहं गत्य-
न्तरेणाप्यतो याति । एवं गच्छंश्चक्रकला २१६०० तन्त्य-
मन्तरं यदाप्यतो याति तदा रविणा योगमेति । तयोः
कालयोरन्तरालं चन्द्रमासः । तत्प्रमाणसत्तुपातेन ।
चन्द्रार्कयोर्भध्यवती आदौ सम्यक् सावयवे कृत्वा यदि
गत्यन्तरेणैकं कुदिनं लभ्यते तदा चक्रकलातुल्येनान्तरेण
कियन्तीत्यनुपातेन चान्द्रमासे कुदिनानि लभ्यन्ते ।
२८।२१।५०" । प्रसिता० । अधिकं गौषचान्द्रशब्दे
२७१५ पृ० दृश्यम् । आपस्तम्बः "चन्द्रमाः कल्प-
पक्षान्ते सूर्येण सह युज्यते । सन्निकर्षादयारभ्य सन्नि-
कर्षावधिः परम् । चन्द्रार्कयोः रवेर्मासचान्द्र इत्यभि-
धीयते" विष्णुस० । २चान्द्रायणव्रते न० "चान्द्रं कच्छं
तद्वत्" च ब्रह्मचर्यविधिं विधिः" प्रा० त० । "चान्द्रं

चान्द्रायणम्" रघु० । १चन्द्रकालमयो ३० हेमच० ।
४चन्द्रसम्बन्धिमाले त्रि० स्त्रियां ङीप् "गुरुकावप्रानुगां
बिभ्रत् चान्द्रीमभिनभः त्रियम्" भावः । सा च पश्येत-
कण्टकायां राजनि० । इन्द्राके न० राजनि० ।
७चन्द्रगोर्धनचाले न० तस्य तद्देवताकत्वज्ञानेपाशब्दे
४६७ पु० उक्तम् [राजनि० ।

चान्द्रक न० चान्द्रमार्गकमिव कायति कै-क । गुणग्राम्
चान्द्रपुर पु० १पूर्वदेशस्थे देशभेदे १तद्देशवासिषु व० व० ।
स च देशः "अथ पूर्वस्याम्" इत्युपक्रमे "चान्द्रपुराः
नृपकर्णाय" इ० स० १४७० कूर्मविभागे उक्तः ।

चन्द्रभागा स्त्री चान्द्रो भागोऽयोज्याम् । चन्द्रभागा-
नद्याम् चन्द्रभागाशब्दे दृश्यम् ।

चान्द्रमस त्रि० चन्द्रमसदम् अथ । १चन्द्रसम्बन्धिनि
दिवसासादौ । "तिथिचान्द्रमसं दिनम्" ति० त०
स्यार्थसिद्धान्तीयवाक्यत्वेन पठितम् । २चन्द्राशरोनचाले
न०तस्य तद्देवकत्वात्तथात्वम् । ३चन्द्रसम्बन्धिमाले त्रि०
स्त्रियां ङीप् "अथोदया चान्द्रमसीव लेखा" । "पद्मा-
श्रिता चान्द्रमसीमभिव्याम्" कुमा० । "सुरद्विषचान्द्र-
मसी सुधेव" रघुः ।

चान्द्रमसायनि पु० चन्द्रमसोऽपत्यम् तिका० फिज् ।
बुधग्रहे हला० । प्रथो० । चान्द्रमसायनोऽपत्यम् ।

चान्द्रमास पु० कर्म० । चन्द्रसम्बन्धिमाले चान्द्रशब्दे दृश्यम्
चान्द्रव्रतिक पु० चान्द्रतन्त्रं चान्द्रायणं वा व्रतमस्यस्य
उत्तु । १चन्द्रतन्त्रव्रताचारिणि ऋषे । "परिपूर्णं यथा-
चन्द्रं दृष्ट्वा कृष्यन्ति ग्रामवाः । तथा प्रकृतयो यस्मिन्
स चान्द्रव्रतिको ऋषः" मनुः । २चान्द्रायणव्रता-
चारिणि च

चान्द्रायण न० चन्द्रस्थायनमिवायनमतं पूर्वपदात् संज्ञायां
णत्वम् । संज्ञायां दीर्घः स्वार्थेऽण् वा । वृत्तभेदे तद्भेदा-
दिकं मितम् उक्तं यथा । "तिथिदृष्ट्या चरेत्यण्डान् शुक्ले
शिख्यण्डसंमितान् । एकैकं ह्रासयेत् क्षण्ये, पिण्डचान्द्रा-
यणञ्चरन्" या० । "चान्द्रायणाख्यद्वर्मे कूर्मनयूराण्ड-
परिमितान् पिण्डान् शुक्ले स्थाप्यमाणपक्षे तिथि
नष्टृष्ट्या चरेद्भक्षयेत् यथा प्रतिपदप्रभृतिषु तिथिषु
चन्द्रकलानामेकैकशोद्विहिर्यमासे । तद्वत्पिण्डान् प्रति-
पद्योको द्वितीयायां द्वावित्येवमेकैकशोवर्जयन् भक्ष-
येद् द्वावत्योर्धमासी ततः पञ्चदशां पञ्चदशं चान्द्रायणं
भुक्त्वा ततः क्षण्यपक्षे प्रतिपदि, अतर्दशं द्वितीयायां

तयोदयेत्येवमेकैकशो चासात् ह्रासयन्नश्रीयाद्व्या-
वसतर्दशी । ततश्चतुर्दशग्रामेकं चासं यस्मिन्त्युक्तयेऽ-
र्थादुपपद्यते । तथा च वशिष्ठः । "एकैकं वर्जयेत्यण्डं
शुक्लक्षणे च ह्रासयेत् । इन्दुक्षये न भुङ्गीत एष चान्द्रा-
यणो विधिरिति" । चन्द्रस्थायनमिवायनं चरणं यस्मिन्
कर्मणि ह्रासद्विभ्यां तच्चान्द्रायणम् संज्ञायान्द्रीभिः
(णत्वञ्च) इदञ्च यववत्प्रानुयोरणीयो मध्ये स्थवीय
इति यवमध्यमिति कथ्यते । एतदेव व्रतं यदा क्षण-
पक्षप्रतिपदि प्रक्रम्य पूर्वोक्तक्रमेणावुधीयते तदा
पिपीलिकामध्यमिव क्षुसिष्ठश्चयतेति पिपीलिकातनु-
मध्यमिति कथ्यते तथाहि । पूर्वोक्तक्रमेण क्षणप्रति-
पदि चतुर्दशं चासानुभुक्त्वाकैकयासापचयेन चतुर्दशीं
यावद्भुङ्गीत ततश्चतुर्दशग्रामेकं चासं यस्मिन्त्यामावास्या
यासुषोष्य शुक्लप्रतिपद्यो कमेव यासम्प्राप्तीयात्तत एकैकोप-
चयभोजनेन पक्षशेषे निर्वर्त्यमाने पौर्णमास्यामष्टदश-
यासाः सम्पद्यन्त इति युक्तैव पिपीलिकामध्यता ।
तथाच वशिष्ठः । "मासस्य क्षणपक्षादौ चासानद्याश्चतु-
र्दश । यासापचयभोजी सन् पक्षशेषं समापयेत् । तथैव
शुक्लपक्षादौ यासम्भुङ्गीत चापरम् । यासोपचय
भोजी सन् पक्षशेषं समापयेदिति" यदा त्वेकस्मिन् पक्षे
तिथिद्विहिर्यमासवशात् पौर्णमासि दिनानि भवन्ति अतर्दश
वा तदा चासानामपि द्विहिर्यमासौ वेदितव्यौ "तिथि
दृष्ट्या पिण्डांश्चरेदिति नियमात् । गौतमेन त्वत्वं विधेयो
दर्शितः "अथातश्चान्द्रायणनस्योक्तोविधिः । कर्त्तुं
भपमं व्रतञ्चरेत् । शोभूताम्पौर्णमासीसुपवसेत् । आया-
यस्य" (च० १११११६ः) "सन्ने पर्यासि (१७) नभोनवः"
(च० १०१८५११६ः) इति चैताभिसर्पणमाज्यहोमो
हविषश्चातुमन्त्रणसुपस्थानञ्चन्द्रमसः । "यद्देवादेवहेड-
नम्" इति चतसृभिराज्यं जुहुयात् । देवकृतस्येति
त्वान्ते समिद्धिसिद्धिभिः । ओं भूर्भुवःस्वः महः जनः
तपः सत्यं यशः श्रोः जर्कं इष्टं योजः तेजः
सुरूपः धर्मः शिवः इत्येतेर्पासातुमन्त्रणम् । प्र-
तिमन्त्रं मनसा नमःस्वाहेति वा सर्वान् एतैरेव चासा-
ननुभुङ्गीत यासप्रमाणमास्याविकारेण चरभेष्टसुक्लक्ष-
णावकपयोदधिदतमूलफलोदकानि हवींषुत्तरोत्तरप्रश-
स्तानि पौर्णमास्यां पञ्चदशं चासान् भुक्त्वाकैकपचयेना-
परपक्षमश्रीयात् । अमावास्यायामुषैर्कोकोपचयेन पूर्व-
पक्षं विधरीतमेकैकशाम् एष चान्द्रायणो मासः" इति । अत्र

यासप्रमाणमास्याविकारेणेति यदुक्तलङ्काभाभिप्रायम्
तेषां शिष्यखण्डपरिमितपञ्चदशपासभोजनाशक्तेः । क्षी-
रादिद्रव्यहविषां शिष्यखण्डपरिमितत्वन्तु पर्णपुटिकादिना
सम्पादनीयम् । तथा कुक्कुटाण्डाद्रीमलकादीनि तु
यासपरिमाणानि अत्यन्तरोक्तानि शक्तविषयाणि शिष्य-
खण्डपरिमाणानुष्ठानात्तेषां, यत्पुनरत्र “शोभूताभ्योर्षमासी
मुपवसेदिति” चतुर्दशप्रासपवासमभिधाय पौर्णमास्याम्य-
दश पासान् भुक्तेत्यादिना हात्रिशदहरात्मकत्वं चान्द्राय-
णस्योक्तम् तत्पद्यान्तरप्रदशनार्थम् न सार्वत्रिकम् ।
योगेश्वरादिवचनातुरोधेन त्रिंशदहरात्मकस्य दर्शित-
त्वात् । यद्येतावन्निरात्मकं स्यात्तदा नैरन्तर्येण संवत्सरे
चान्द्रायणानुष्ठानानुपपत्तिः स्यात् चन्द्रगत्यनुवर्तनानु-
पपत्तिश्च । चान्द्रायणान्तरमाह” मिता० । “यथा कथञ्चि-
त्पिण्डानाञ्चत्वारिंशच्छतद्वयम् । मासेनैवोपभुञ्जीत चान्द्रा-
यणमथापरम्” या० । “पिण्डानाञ्चत्वारिंशदधिकं शतद्वयं
मासेन भुञ्जीत यथाकथञ्चित्पुतिदिनं मध्याह्नेऽष्टौ पासान्
तथा नक्तन्दिनस्योत्तरस्यतुरो वा । अथवैकस्मिंश्चतुरोऽ-
परस्मिन् द्वादश वा तथैकरात्रमुपोष्यापरस्मिन् षोडश
वेत्यादि प्रकाराणामन्यतमेन शक्तप्रेषय्या भुञ्जीतेत्येत-
त्पूर्वोक्ताचान्द्रायणद्वयादपरं चान्द्रायणम् । अतस्तयोर्नयं
पाससंख्यानियमः । किन्तु तत्र पञ्चविंशत्यधिकशतद्वयसं-
ख्यैव । मनुना चैते प्रकारा दर्शिताः “अष्टावष्टौ समन्नीया-
त्यिण्डान्मध्यन्दिने स्थिते । नियतात्मा हविष्यस्य यतिचान्द्रा-
यणश्चरन् । चतुरः प्रातरन्नीयात्पिण्डान् विप्रः
समाहितः । चतुरोऽस्मिन्ने सूर्ये” शिशुचान्द्रायणं
कृतम् । यथा कथञ्चित्पिण्डानां तिस्रोऽशीतीः समा-
हितः । मासेनाग्रन् हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकताम्”
एतत्पञ्चविधं चान्द्रायणं पिपीलिकातनुमध्यं यवमध्यं
यतिचान्द्रायणं सर्वतोमुखं शिशुपाङ्कजम् । तथाच
जावालः । पिपीलिकं यवमध्यं यतिचान्द्रायणमथा ।
चान्द्रायणं तथा सोयं चतुर्थं सर्वतोमुखम् । पञ्चमं
शिशुपाङ्कजम् तत्त्वं पुण्यकलोदयम्” । कृष्णप्रतिपदमारभ्य
मासमेकं यदा क्रियते तदा पिपीलिकमध्यं भवति ।
शुक्लप्रतिपदारभ्य यवमध्यम् । उभयत्मावास्यायाम
भोजनम् । कृष्णप्रतिपदि चतुर्दशपासभोजनारभ्य
सुासक्रमेण चतुर्दश्यामेकोपासः अमावास्यायामभोजन-
मेव प्राप्नोति । तथाच वशिष्ठः “मासस्य कृष्णपक्षादौ पा-
सानद्याच्चतुर्दश” । नन्वेवं क्रमेण पञ्चविंशत्युत्तरं पास-
शतद्वयं स्यात् । न चत्वारिंशदुपासाधिकशतद्वयं तच्च
यासवल्लेकोक्तम् “यथा कथञ्चित्पिण्डानां चत्वारिंशच्छ-
तद्वयम्” इति “यथा कथञ्चित्पिण्डानां तिस्रोऽशीतीः
समाहितः” इति मनुनाप्युक्तम् । उच्यते । संयमदिवसे
पौर्णमास्याममावास्यायां वा पञ्चदशपासभोजनेन संख्या-
पूरणसम्भवात् । अथ वा पञ्चदशादिकमेवेदं व्रतं न प्र-
ति-

चान्द्रायणधर्मिकमेव । हारीतेनापि “अथातश्चान्द्रायण
मनुक्रमिष्याम इत्यादिना सेतिकर्तव्यताकश्चान्द्रायणं
नभिधाय” एवं सोमायनमित्यतिदेशस्याभिधानात् । यत्पुन
स्तेन कृष्णचतुर्थीमारभ्य शुक्लद्वादशीपर्यन्तं सोमायन
सुक्तम् “चतुर्थी” इति चतुःस्तनेन त्रिरात्रं त्रिस्तनेन
त्रिरात्रं, द्विस्तनेन त्रिरात्रमेकस्तनेन त्रिरात्रमेवमेकस्तन
प्रभृति पुनश्चतुःस्तनान्ते या ते सोम ! चतुर्थी तनूस्तया नः
पाहि तस्य स्वाहा या ते सोम ! पञ्चमी षष्ठीत्येवं यथा-
र्थास्तथिहोमाएकमाप्राणताभ्यः पूतचन्द्रमसःसामान्यतः
समानलोकतां सायुज्यञ्च गच्छतीति” । चतुर्विंशति-
दिनात्मकसोमायनमभिहिततन्त्रदशकविषयम्” मिता० ।
प्रायश्चित्तविवेकोऽत्र विशेषोऽभिहितो यथा
“तत्र मनुः । “एकैकं सुासयेत् पिण्डं कृण्वे, शुक्ले च
वर्जयेत् । उपसृग्गंस्त्रिषयणमेतच्चान्द्रायणं कृतम् । एव-
मेव विधिं कृत्स्नमाचरेद्यवमध्यमे । शुक्लपक्षादिनि-
यतश्चैवान्द्रायणं व्रतम् । अष्टावष्टौ समन्नीयात् पि-
ण्डान्मध्यन्दिने स्थिते । नियतात्मा हविष्याशी यति-
चान्द्रायणं चरन् । चतुरः प्रातरन्नीयात् पिण्डान् विप्रः
समाहितः । चतुरोऽस्मिन्ने सूर्ये” शिशुचान्द्रायणं
कृतम् । यथा कथञ्चित्पिण्डानां तिस्रोऽशीतीः समा-
हितः । मासेनाग्रन् हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकताम्”
एतत्पञ्चविधं चान्द्रायणं पिपीलिकातनुमध्यं यवमध्यं
यतिचान्द्रायणं सर्वतोमुखं शिशुपाङ्कजम् । तथाच
जावालः । पिपीलिकं यवमध्यं यतिचान्द्रायणमथा ।
चान्द्रायणं तथा सोयं चतुर्थं सर्वतोमुखम् । पञ्चमं
शिशुपाङ्कजम् तत्त्वं पुण्यकलोदयम्” । कृष्णप्रतिपदमारभ्य
मासमेकं यदा क्रियते तदा पिपीलिकमध्यं भवति ।
शुक्लप्रतिपदारभ्य यवमध्यम् । उभयत्मावास्यायाम
भोजनम् । कृष्णप्रतिपदि चतुर्दशपासभोजनारभ्य
सुासक्रमेण चतुर्दश्यामेकोपासः अमावास्यायामभोजन-
मेव प्राप्नोति । तथाच वशिष्ठः “मासस्य कृष्णपक्षादौ पा-
सानद्याच्चतुर्दश” । नन्वेवं क्रमेण पञ्चविंशत्युत्तरं पास-
शतद्वयं स्यात् । न चत्वारिंशदुपासाधिकशतद्वयं तच्च
यासवल्लेकोक्तम् “यथा कथञ्चित्पिण्डानां चत्वारिंशच्छ-
तद्वयम्” इति “यथा कथञ्चित्पिण्डानां तिस्रोऽशीतीः
समाहितः” इति मनुनाप्युक्तम् । उच्यते । संयमदिवसे
पौर्णमास्याममावास्यायां वा पञ्चदशपासभोजनेन संख्या-
पूरणसम्भवात् । अथ वा पञ्चदशादिकमेवेदं व्रतं न प्र-
ति-

पदादिं चतुर्दश्यामेव व्रतसङ्कल्पः यथाह गौतमः “पौर्ण
मास्यां पञ्चदश्यासान् भुक्त्वा एकैकापचयेनापरपञ्चमश्री-
यात् अमावास्यायासुपोष्य एकैकोपचयेन पूर्वं पक्षं
विपरीतमेकेप्राप्तम् । शङ्खलिखितौ “अमावास्यां व्रतोपा-
यनं यवमध्यम् । अमावास्यायां पञ्चदश पिण्डानश्री-
यात्” । उपायनमारम्भः । युक्तञ्चेदम् “अमावास्या-
सुपोषणं पञ्चदशकलात्मकस्य चन्द्रमसः स्वरूपं प्रवि-
ष्टत्वात् व्यत एकैककलानिर्गमस्य प्रतिपदादिषु वृद्धिश्च
याव्यत्वात् । जावालः “एकैकं वर्जयेद्व्यासं शुक्ले कृष्णे
च ह्नासयेत् । अमावास्यां न भुञ्जीत यवमध्यं
चरन् द्विजः । एकैकं ह्नासयेत् पिण्डं कृष्णे, शुक्ले च
वर्जयेत् । पौर्णमास्यां न भुञ्जीत पिपीलितनुमध्यमम्” ।
अत्र कल्पतरुव्याख्यानम् “एकैकं ह्नासयेदिति कृष्णप्रति-
पदि पञ्चदश्यासानारभ्य एकैकापचयेनामावास्यायामेको-
प्रासः तदनन्तरं शुक्लप्रतिपदि द्वौ प्रासावेवं वृद्धिक्रमेण
चतुर्दश्यां पञ्चदश्यासाः सम्पद्यन्ते पौर्णमास्यां चोप-
वासइति पिपीलिकतनुमध्यं चान्द्रायणम् । एवं यव
मध्ये शुक्लप्रतिपदि एकौप्रासः एवमेकैकोपचयेन पौर्णि-
मायां पञ्चदश्यासाः कृष्णप्रतिपदि चतुर्दश्यासा
एवमेकैकापचयेन अमावास्यायासुपवासः” । ऋषिचान्द्रा-
यणमाह यमः “लींस्त्रीन् पिण्डान् समश्रीयाद्विद्यतात्मा
दृढव्रतः । हविष्याक्षस्य वै माससृषिचान्द्रायणं स्मृतम्” ।
अत्र चत्वारिंशच्छतद्वयसंख्या नास्ति । प्रासपरिमाण-
माह पराशरः “कुक्कुटाण्डप्रमाणान्त्वा यावान् वा प्रवि-
शेन्मुखम् । एतं प्रासं विजानीयाच्छुद्धार्थं कायशोध-
नम्” । सकलचान्द्रायण एव चतुर्दश्यासुपवासं कृत्वा
अपरदिने पञ्चदश्यां संयमः कार्यः तत्फलमाह ।
बौधायनः “शुक्लाञ्चैव चतुर्दशीसुपवसेत् कृष्णां
चतुर्दशीं वा केशश्मश्रुनखरोमाणि वापयित्वा” इत्य-
भिधाय तिथिनज्ज्वादिहोमं प्रत्यहसुक्तवान् विस्तर
भयाच्च ललितम्” ।
“एकमाप्नो विपापोविपापमा सर्वमेनोहन्ति द्वितीय
माप्नो सर्वान् दशापरानात्मानञ्चैकविंशं पञ्क्तिस्तु
पुनरिति संवत्सरमाप्नो चन्द्रमसः सलोकताम्राप्रोतीति”
गौतमः । एवञ्च सर्वविधचान्द्रायणे चान्द्रस्य चन्द्र-
सम्बन्धिनो लोकस्यायनं यस्मादिति व्युत्पत्तिरित्यव-
धेयम् । अस्य पुंस्त्वमपि “एष चान्द्रायणोविधिः” प्रा-
गुक्तस्मृतः अत्र तस्येदमित्यर्थे ऽणि तत्र चान्द्रायण

शब्दस्य तत्सम्बन्धित्वाच्चकत्वात् पुंस्त्वमित्यन्ये । चान्द्रायणव्रतशक्तौ तत्प्रत्याम्नायधेनुमूल्याद्युक्तं प्रा० वि० व्याप्रस्तम्बः “कापालिकाक्षभोक्तृणां तन्नारीगामिना न तथा । ज्ञानात् कच्छ्राब्दमुद्दिष्टज्ञानादैन्दवद्वयम्” तथा रजकाद्यन्यजाधिकारे यमः “भुक्त्वा चैषां स्त्रियो गत्वा पीत्वापः प्रतिगृह्णा च । कच्छ्राब्दाश्चरेज्ज्ञानादज्ञानादैन्दवद्वयम्” । ज्ञानतः कच्छ्राब्दं त्रिंशद्भेनुदानसमानं विधायाज्ञाने तदर्द्धं चान्द्रायणद्वयं विदधाति । तेन चान्द्रायणद्वये पञ्चदश धेनवः कथार्देकस्मिंश्चान्द्रायणे सार्द्धं सप्तधेनवः । यत्तैकमेव चान्द्रायणं तत्तार्द्धं धेनोरसम्भवाद्देवत्वकं देयम् । त्रिंशुचान्द्रायणे तु पादोनधेनुचतुष्टयम् । यतोऽत्र प्रात्यहिकालेन सपरिभागेन सासैकेन चत्वारिंशदुत्तरग्रामशतद्वयेन द्वाविंशदुत्तरग्रामस्य स्तेति व्यवस्थया सार्द्धं सप्तदिनभोजनं पर्यवस्यति सार्द्धं द्वाविंशतिशेषवासाः पर्यवस्यन्ति । अतः सङ्कलनया पादोनप्राजापत्यचतुष्टयं स्यात् । यद्यपि यवमध्यपिपीलिकतनुमध्यचान्द्रायणयोरप्येतावन् एव ग्रासास्तथापि वचनात्तुष्टिद्वयपवासैः क्लेशातिशयाच्च सार्द्धं सप्त धेनवः । अत्र तु तदभावानून्यायाच्च पादोनधेनुचतुष्टयमेव । एवं यतिचान्द्रायणसर्वतोमुखचान्द्रायणचिचान्द्रायणेषु बोध्यम्” प्रा० वि० ।

मिताक्षरायां विशेष उक्तो यथा

“चान्द्रायणविषयभूतेषु पुनरुपपातकेषु प्राजापत्यत्वयं तदगन्तव्यं प्रत्याम्नायस्तायानेव । यत्पुनश्चतुर्विंशति अनेऽभिहितम् “अष्टौ चान्द्रायणे देयाः प्रत्याम्नाय विधौ सदेति” तदतिधनिनः पिपीलिकामध्यादिचान्द्रायणप्रत्याम्नायविषयम् । भासातिशङ्कविषयभूते पुनरुपपातके सार्द्धसंप्राजापत्याः प्रत्याम्नायाश्च धेन्वादयस्तावन्त एव । यच्च चान्द्रायणस्यापि तत्रैव प्रत्याम्नानसुक्तम् । “चान्द्रायणं ऋगारंष्टिः पवित्त्रेष्टिस्तथैव च । भित्तिविन्दापशुस्यैव ऋच्छन्मासत्वयन्तथा । नित्यनैमित्तिकानाञ्च कास्यानाञ्चैव कर्मणां । इष्टीनाम्पशुवन्धानामभावे चरवः स्मृताः” इति । तदपि चान्द्रायणागन्तव्यं । यत् ऋच्छन्मासत्वयन्तयेति ऋच्छाष्टकस्यत्याम्नातम् । तदतिजठरसूत्रविषयम् । “चान्द्रायणस्त्रिभिः ऋच्छैरिति दर्शितत्वादित्यलमतिप्रपञ्चेन ।” ऐन्दवादयो ऽप्यत्र ।

चान्द्रायणिक विचान्द्रायणमावर्तयति टञ् । चान्द्रायण-
व्रतानुष्ठायिनि राजनि० ।

चान्द्री स्त्री चन्द्रस्येयम् अण् । १ चन्द्रपत्न्यां २ ज्योत्स्ना-
याञ्च । तन्मूल्यशुभ्रत्वात् श्वेतकण्टकाय्याञ्च राजनि०
४ चन्द्रसम्बन्धिन्यां स्त्रियां चान्द्रशब्दे उदा० ।

चाप पु० चपस्य वंशभेदस्य विकारः अण् । १ धनुषि, अमरः
मेघावधिकेऽनवमे राशौ च “दृक्चगुलमाहते चापै-
रसिचर्मायुधैः स्थले” मत्तः । “स चापसु-
सृज्य विवृण्वत्तरः” रघुः । “कस्यायमसितचापः
पञ्चशादू ललक्षणः” भा० वि० ४२५० । “दृक्चगुलमाहते
‘दलीकृतं चक्रमुगलि चापम् कोदण्डखण्डं खलु
तूर्यगोलम्” सि० शि० । जप्राभेदेन चापभेदा
नयनं च लोला० दर्शितं तच्च वाक्यं जेतव्यशब्दे २४०४
दर्शितम् । [शब्दार्थ चि० ।

चापपट पु० चापश्चापावयवश्च पटः पल्लवस्य । पियालवृक्षे
चापल न० चपलस्य भावः कर्म वा अण् । अविस्मृत्य-
कारिताकूपे प्रयोजनं विनाऽपि पाण्ड्यादेशालनकूपे वा
१ चपलकर्मणि चपलशब्दे उदा० “मातृसूर्यद्वेप-
रागादेशापलं तर्भवस्थितिः” सा० द० २ उक्तलक्षणो नव-
स्थाने च । छज् । चापल्यमप्यत्र ।

चापिन् पु० चापेऽस्त्यस्य इनि । १ धनुर्द्धीरिणि योधभेदे ।
२ शिवे पु० “त्वं गदी त्वं शरी चापी खट्वाङ्गी भर्भरी
तथा” भा० शा० २८६ अ० । दक्षकृतशिवस्तुतौ श्वनूराशौ
च । “चापी नरोऽश्वजनो मकरोऽमृगायः” जप्रा० त०
काफट्टि पु० स्त्रो चफट्टेरेरपत्यम् इज् । चफट्टेरेरपत्ये
स्त्रियां ङीप् । यूनि-तौत्वला० फक् तस्य न लुक् ।
चाफट्टायनि यूनि तदपत्ये स्त्रियां ङीप् ।

चामर पु० न० चमर्याः विकारः तत्पुच्छनिर्मितत्वात् ।
चमरीपुच्छकृतवज्रजने अमरः । चामरलक्षणार्द्रकृत्तं
युक्तिकल्पतरौ यथा

“अथ चामरोद्देशः । “हस्तद्वयोद्धतः शुक्लः सुवर्ण
बलिभूषितः । हीरेणालङ्कृतो राक्षसं भव्यमानसुख-
प्रदः । बलेशामरदैर्घ्याद्वा व्यायामत्वं प्रकाशितम् । भव्यो
भद्रोजयः शीलः सुखः सिद्धशूलः स्थिरः । विनश्ये
कैकसंष्ट्रया दिनेशादिदिशं भुवाम् । सौवर्ण्यं राजतं
युग्मं त्वेदेयानां महीभुजाम् । योजयेदिति निश्चित्य न-
लिकम्पनकर्मणि । स्थलजं जाङ्गलोराजा आनूपो जलजं
वहेत् । हीरश्च पद्मरागश्च वैदूर्यं नीलएव च ।
मणिर्बलिषु योक्तव्यो ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् । शुक्लो
रक्तोऽथ पीतश्च नानावर्णः यथाक्रमम् । चामरो राज-

केशस्य न सामान्यस्य भूपतेः । न भव्यमानतो मूनं
चामरं गुणभावहेत्” । अथ चामरपरीक्षा । “स्थलजं
जलजं चेति चामरं द्विविधं विदुः । मेरौ हिमालये
विन्धे कैलासे मलये तथा । उदयेऽस्तगिरौ चैव
गन्धमादनपर्वते । एवमेतेषु शैलेषु याश्चमर्यो भव-
न्ति हि । तामां बालस्य जायेत चामरेत्यभिधा भुवि ।
आपीताः कनकाद्रिजा हिमगिरेः शुभ्रा मता विन्ध्य-
जाः कैलासादसिताः सिता मलयजाः शुक्लास्तथा
पिङ्गलाः । आरक्ता उदयोद्भवाश्चमरजा आनीलशुक्ल-
त्विपः क्षणाः केचन गन्धमादनभवाः पाण्डुत्विप-
श्चामराः । अन्येषु प्रायशः क्षणाश्चामराः सम्भवन्ति-
हि । ब्रह्मचरित्यविट् शुद्धजातयः स्ताश्चतुर्विधाः ।
चमर्यः पर्वतोद्भूता यथापूर्वं गुणावहः । दीर्घ-
वालाः सुलघवः स्निग्धाङ्गाश्चापि कोमलाः । विरलाः
स्तनुपर्वणश्चमर्यो ब्रह्मजातयः । विना संस्कार
मय्यासां चामरं विमलं भवेत् । दीर्घवालाः सुगुरवः
क्षत्रियास्तु भृशं घनाः । विज्ञेया स्थूलपर्वणश्चमर्यो
वैश्यजातयः । संस्कारे चाप्यसंस्कारे न स्वभावं त्यजे-
दिदम् । खर्ववालाः सुलघवः कोमलाङ्गाः भृशं घनाः ।
चमर्यस्तनुपर्वणो विज्ञेयाः सूदजातयः । संस्कारे-
णापि मलिनमामां चामरमिष्यते । दीर्घता लघुता चैव
स्वच्छता घनता तथा । गुणाश्चत्वार इत्येते चामराणां
प्रकीर्तिताः । खर्वता गुरुता चैव वैवर्ण्यं मलिनता
कृता । दोषाश्चत्वार इत्येते चामराणां प्रकीर्तिताः ।
दीर्घे दीर्घायुराप्नोति लघौ भीतिविनाशनम् । स्वच्छे-
स्याङ्गनकीर्तिभ्यां घने सुः स्थिरसम्पदः । खर्वे खर्वी-
युरुद्दिष्टं गुरुर्गुरुभयप्रदः । विरले रोगगोकाभ्यां मलि-
ने मृत्युमादिशेत्” । इति स्थलजम् । अथ जलजम् ।
“लयणे लुसुरासर्पिर्दधितोयण्योऽब्धियु । यथोत्तरं गुण-
वहाश्चमर्यः सप्त सप्तसु । पुच्छानि तासां कर्त्तानि
जन्तुर्भर्मकरादिभिः । कदाचिदुपलभ्यन्ते तत्तीरे पुण्य-
शालिभिः । लवणाक्सिसङ्गूतं पीतं गुरु तथा लघु ।
यङ्गौ क्षिप्रश्च बालश्चेत् किञ्चित् चटचटायते । इक्षु
सिन्धुद्भवं तावत् चामरं विमलं लघु । मल्लिका मशका-
खेव तस्मिन् व्यजति चामरे । सुराभिजातं कलुषं
कर्षूरं पुरुकर्कशम् । तद्वन्नेनैव माद्यन्ति अपि हृद्वा मत-
ङ्गजाः । सर्पिःसिन्धुभवं स्निग्धं श्वेतापीतं घनं लघु ।
वायुरोगाः प्रशाम्यन्ति तस्य बीजनवायुना । जल-

सिन्धुद्वयं पाण्डु दीर्घं लघु घनं महत् । अस्य वातेन
नशेत्तु हृष्णामूर्च्छामदोभयः । नारिष्टं न भयं तस्य
यस्येदं चामरं गृहे । लीरोदसम्भवं श्वेतं दीर्घं
लघु घनं महत् । अस्य चामरवातस्य विज्ञेयो गुण
विस्तरः । नाल्येन तपसा लभ्यो देवानामपि जायते ।
हृत्पतेऽभ्यन्तरे सिन्धोर्नागैः सम्पत्तिलोलुपैः । एषां
पर्वयदुच्चेयं जातिदोषगुणादिकम् । स्थलजे जलजे
चैव भाव्यमेतद्विशेषणम् । स्थलजं सुखदहं
हिंटाहे म्रिममिषायते । जलजं वज्रिदुदहं
महान् धूमसुहृतेत् । चामराणां समुट्टिमित्वेन
लक्षणद्वयम् । एवं विश्वेषु यो धत्ते स राजा सुख
मश्नुते । जलजं चामरं राजा यो धत्ते जाङ्गलेश्वरः ।
तस्याचिरात् कुलं वीर्यं लक्ष्मीरायुश्च नशति ।
अम्पाधीश्वरो राजा यो वहेत् स्थलजं तथा । तस्ये
तानि विनशन्ति लक्ष्मीरायु र्यशो वनम् । नालं वर्ग-
द्वये तेषां विधेयं शिल्पिना क्रमात् । संस्कारो याल्का-
यन्त्रे मस्तरसलिलादिभिः । तदणसलिलकायात् कृत्वि-
मत्वं विपद्यते” ।

“सचामारे देवमसेविष्ठाताम्” कुमा० । “गच्छन्सु-
लितचामरचारुमश्वम्” माघः । “शशिप्रभं कृतसुभे
च चामरं” रघुः । अस्य स्त्रीत्वमपि वा डोप् । तत्तार्थं
भरतः ।

चामरग्राह त्रि० चामरं गृह्णाति गृह्-अण् डप् ० सु० ।
चामरेण वीजनकर्त्तरि स्त्रियां टाप् सुधबोधधत्ते षण् ।
डोप् इति भेदः । ततः रेवत्या० अपत्ये ठक् ।
चामरग्राहिक तदपत्ये पुंस्त्री । णिनि चामरग्राहिन्
तत्तार्थं त्रि० स्त्रियां डोप् ।

चामरपुष्प(क) पु० चामरमिव पुष्पमस्य । १कसुके, २कागे,
३केतके ४आम्ने च भेदि० एषां चामरतुल्यगुच्छव
त्वात् तथात्वम् । वा कप् । तत्तार्थं जटा० ।

चामरिन् पुंस्त्री चामरमिव केशरोऽस्यस्य इति । १घोटके
जटाध० । २चामरयुक्तमात्रे त्रि० स्त्रियां डोप् ।

चामीकर न० चमीकरे स्वर्णाकरभेदे भवम् अण् । १स्वर्णे
०धूसूरे च अमरः । “जगतीरिह स्फुरितचारु
चामीकराः” माघः । तस्य विकारः अण् । ३स्वर्णमये
त्रि० “सगद्चामीकरकिङ्किणीकः” कुमा० । अस्योत्-
पत्त्यादिकं कनकशब्दे १६४४ पु० उक्तम् ।

चामुगडा स्त्री “यस्माच्चण्डं च मुण्डञ्च गृहीत्वा त्वमुपागता ।

चामुगडेति ततोऽलोके ख्याता देवी भविष्यवि” देवीमा०
निरुक्तनामके देवीभेदे । २परब्रह्मणः समष्टिरूपशक्ति-
भेदे ब्रह्मविद्यायाश्च गुणवती । तत्र (एँ ह्रीं क्लीं
चामुगडायै विच्चे) इति चण्डिकानामर्थार्थानिर्णये
उक्तं यथा ।

“निर्धूतनिखिलध्यानो ! नित्यदुक्ते । परात्परे ! । अखण्ड
ब्रह्मविद्यायै चित्तदानन्दरूपिणि ! । अनुसन्दध्याहे नित्यं
षयं त्वां हृदयाम्बुजे । इत्यं विज्ञापयत्येषा या कल्याणी
नवाक्षरी । अस्या गृह्णित्वेनापि गदितुं केन शक्यते ।
बहूनां जन्मनामन्त्रे प्राप्यते भाग्यगौरवात् । एनमर्थं
गुरोर्लब्ध्वा तस्मै दत्त्वा च दक्षिणाम् । आशिषश्च परां
लब्ध्वा मन्त्रसिद्धिभवाप्रयादित्यादि” । अत्र प्रथमश्लोके
संबुद्धित्वं ततश्चतुर्थ्यन्ततः पुनः संबुद्धित्वमिति सप्रभिः
पदेः क्रमेण मन्त्रे सप्रवा परिरुद्धेदः । पदानां तत्तद्वि-
भक्तप्रलता तत्तदर्थोऽपि कथितं तदुत्तरपदार्थेनाकाङ्क्षित
पदानामध्याहार उक्तः । इतरत्सष्टम् । सच्चिदानन्दा
त्मकपरब्रह्मधर्मत्वादुद्देशगतेरपि तिरूपत्वम् । तत्र
चिद्रूपा महासरस्वती वाग्वोजेन (एँ) सम्बोध्यते । ज्ञाने-
नैवाज्ञाननाशात् निर्धूतनिखिलध्यानपदेन तद्विवरणम्
युक्तमेव । नित्यत्वं त्रिकालाबाध्यत्वम् । अतएव
‘सत्तत्त्वं कल्पितवियदादिप्रपञ्चनिरासाधिष्ठानत्वम् । एतेन
सद्रूपात्मकलक्ष्मीरूपस्य हृल्लेखया (ह्रीं) सम्बोधनमिति
व्याख्यातम् । पर उक्तृष्टः सर्वानुभवसंवेदा आनन्द एव
तस्यैव पुरुषार्थत्वात् । “आत्मनः कामाय सर्वं प्रियं
भवतीति” श्रुत्या तदितरेषामपि तदर्थत्वेनानन्दस्यैव सर्वं
शेषितया परत्वात् । स च भानुपानन्दमारभ्योत्तरोत्तरं
शतगुणाधिक्येन श्रुतौ ब्रह्मशोर्वर्णितः “तेषु परमाति
शायी स एको ब्रह्मण आनन्द” इति परमावधित्वेनास्मा
तएव परात्परः “स्वात्मानन्दलवीभूतब्रह्माद्यानन्दसन्नातः”
इति पुराणं च तेन आनन्दप्रधानमहाकालीस्वरूपस्य
कामबीजेन (ह्रीं) सम्बोधनमुक्तम् । चामुगडाशब्दो हि
मोक्षकारणीभूतनिर्विकल्पकवृत्तिविशेषपरः तादर्थ्ये
वर्तुषीं चमूं सेनां वियदादिसमूहरूपाण्डाति लङ्घ्यो
रैक्यास्ताति आदत्ते स्वात्मसाक्षात्कारेण नाशयतीतिव्यु-
त्पत्तेः । शृणोदरादित्वात्सर्वसाधु” इत्याहुः । “मया
तवालोपहृतौ चण्डमुण्डौ महासुरौ” इति पद्ये
द्विवचनयोः स्वारसेन तूष्णमूलभेदेनाज्ञानद्वयपरत्वम्
“यस्माच्चण्डं च मुण्डञ्च गृहीत्वा त्वमुपागता ।

चायुण्डेति ततो लोके ख्याता देवी भविष्यतीति”
पद्येऽपि तलमूलाविद्यापरताऽवसेया इति रह-
स्यम् । विश्वे इति । वित् च, इ, इति पदत्रयात्मकं
बीजक्रमेणोक्तानां विद्वत्तानन्दानां वाचकं सम्बुध्यन्तं
व्यस्य स्त्री ई इत्यस्य ह्रस्वे इ इति हे आनन्दमय-
ब्रह्ममहिम्नि इत्यर्थः । चित्पदं ज्ञानपरमसिद्धिनेव
चकारोऽपि नपुंसकः सन् सत्यपर इति योज्यम् अनुस-
न्दध्मह इत्यादिः शेषः । इत्यञ्च महासरस्वत्यादिरूपेण
चिदादिरूपे ! चण्डिके त्वाम्ब्रह्मविद्याप्राप्त्यर्थं वयं
सर्वदा ध्यायेम इति मन्त्रार्थः फलितः । तस्यायं सङ्ग्रहः
“महासरस्वति चिते ! महालक्ष्मि ! सदात्मिके ! !
महाकालप्रानन्दरूपे ! तत्त्वज्ञानप्रसिद्धये । अनुसन्दध्मे
चण्डि ! वयन्त्वं हृदयाम्बुजे” इति । यद्यपि श्रीम-
त्येव बीजमहालक्ष्म्याः प्रसिद्धम् । न ह्रस्वे खा (ह्रस्व) ।
तथापि हकारशकारयोर्लक्ष्म्यवर्णत्वेन साजात्याच्चा-
तोय भेदः । अतएव “श्रोत्र ते लक्ष्म्योश्च ते पत्याव्रिति”
श्रुतौ शाखान्तरे श्रीपदस्थाने ह्रीपदपाठः । एवं काम-
बीज एव लकारस्य स्थाने रेफयोजनेन कालीबी-
जता रलयोश्चान्यस्यत्वेनैक्याच्चात्यन्तभेदः । तन्त्वान्तरेपु
त कालीसरस्वत्योर्वीर्यविक्रमभेदमभिधेयं बीजयोर्वैपरी-
त्यव्यवहारोऽपि दृश्यत इति द्रष्टव्यम् । अयं चाधेः
प्राचीनैर्वर्णितः एव सम्यक्परिष्कृतः । वस्तु-
तस्तु लक्षणविरोधस्य छान्दसत्वेन पृषोदरादिपाठकल्प-
नया च समाधानस्याविधादन्त्योऽपि प्रकारः सुवचः ।
चध अदने इति धातोः उण् चासुरदनीयः पदार्थः
स च ब्रह्मातिरिक्तः सर्वोऽपि “यत्ता चराचरग्रहणात्”
इत्यधिकरणे तथा निर्णयात् तगुणायति उड्डापयति
न विधायीकृते ब्रह्मभावविपर्ययाति यावत् । अथवा
चकार एकाक्षरविचण्डु, रीत्या चन्द्राचक आह्लाद
प्रकाशगुणयोगादिज्ञानपर आनन्दपरो वा सन्
ब्रह्मैव पक्तिः । तत् आसमन्तान्मुण्डयतीति चायुण्डा
सुण्डनं नामाधारापेक्षया न्यूनसत्ताकवस्तुनिरासः शिर-
स्यर्मापेक्षया न्यूनसत्तापतामेव केशानां वपने प्रयोगात् ।
गौडपादीयभाष्ये तु शरीरराहित्यनक्षरम् सुण्डनं
सुण्डकापिपिदि प्रोक्तं अथवा । चानास्त्रुज्ञानं सुखानां
वा सुण्डमिव शीघ्रमिव स्थिता सर्वोत्तमा चरमवृत्तिरूपा
ब्रह्मविद्येति यावत् । अथ चण्डिका रूपदेवतापरएव चायु-
ण्डाशब्दः । अत एव भक्तान्ते बह्मजाया योज-

नेन होमे चायुण्डाया इदमित्येव त्यागो विधि-
शब्दस्य मन्त्रत्वे इत्यधिकरणन्यायसिद्धौ युज्यते । चतुर्थी
बलाच्च नमःशब्दस्यैवाध्याहारः । बीजत्रयमप्यव्यय
रूपं चतुर्थ्यन्तमेव व्यतिदेयताव्ययाचकमभेदद्योतकं
तद्विशेषणम् विश्वे इत्यप्यखण्डमव्ययं स्वरादेरा-
कृतिगणत्वात् । मन्त्रस्य पदखण्डशो न्यासप्रकरणेऽस्य
युगलस्य विभजनं विनैव न्यासविधानात् । भगवान्निनी
नित्यामन्त्रादिषु वज्रपु तस्य प्रयोगसत्त्वेन ततोक्तायै
रीत्या निर्वाहाभावाच्च ततश्च हे अस्व वन्दनकरणीभूता-
मिमां रज्जुं यन्त्रविसर्जनादिना मोचयेति । स्त्री
सम्योध्यकमोक्षप्रार्थनारूपो विशिष्टस्तदर्थः । यदापि
दक्षिणामूर्तिसंहितायां भगवान्निनीमन्त्रस्य देवतागण-
नावसरे “अमोघां चैव विद्याञ्च तथेगीं क्षिप्रदेवतामिति”
पाठाद्विज्ञानाभिका काचिद्देवतैर्व्यालोक्यते तदापि परि-
करालङ्कारेण साभिप्रायं चायुण्डाविशेषणम् ।

चाम्पिला स्त्री चपि-भावं अङ् चम्पैव चाम्पा ततः
अस्यर्थे इलच् । चम्पानद्याम् त्रिका० ।

चाम्पिये न० चम्पायां नद्यां जम्बुनद्यां भवं टक् । १ स्वर्णे
२ सुसूरे च अमरः । ३ चम्पके ४ नागकेशरे च पु० किञ्चलके
न० स्वार्थे क तत्कार्ये राजनि० । तत्र स्वर्णे मणिभा-
णिक्यचाम्पे यद्वृक्षेभाष्यगोधनम् काशी० ख० २४ अ० ।
५ चम्पायां भवे ति० । इति चाम्पितात्मजभेदे पु०
“अवालिनार्चिकश्चैव चाम्पेयोज्जयनी तथा” भा० व्या०
४ अ० । विश्वात्मितात्मजोक्तौ ।

चाय निगाने (चायुपज्ञाने) पूजने च सक० उभ० येट् ।
चायति ते आचायीत् अचासीत् अचायिष्ट अचास्त
कृदित् । अचचायत् त । “तं पर्वतीया प्रमदाश्च-
चायिरे” माघः । “अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं नि-
चाय्य तं नृत्यमुखात् प्रसूच्यते” कठोप० । यडि चेकी-
यते । चायश्चिभावः । अपचितिः अपचितः ।

चाय ति० चयस्य विकारः ताला० अण् । चयमये स्त्रियां डीप् ।
चायनीय ति० चाय-कर्माणि अनीयर् । पूजनीये “उप-
स्तुतिवमा मराश्रम्यम्” इत्यस्यानृचि चित्तशब्दनिरुक्तौ
चित्वां चायनीयं सहनीयमिति” निरुक्तकारः १२१६ ।

चायमान पु० चयमानस्य राजोऽपत्यम् शिवा० अण् ।
१ चयमानवृत्तापत्ये । “अभ्यावर्त्ती चायमानो ददाति”
क० ६।२८।८ । “चायमानश्चयमानस्य नृपस्य पुत्रः”
भा० । चाय-शानच् । २ पूजयति ३ पश्यति च ति०

चायु ति० चाय-उण् । पूजके । “यज्ञेऽयं चायवः”
हृ० १।०४।४। “चायवः पूजकाः” भा० ।

चार पु० चरण्य षण् । प्रणिधौ गुप्चरे “चारैश्चा-
नेकसंस्थानैः प्रोत्सादा यशमानयेत्” “तत्स्वरप्रतिपेक्षां
चारैश्चाप्यनुचारयेत्” उपगृह्यास्पदश्चैव चारान् सम्य-
ग्विधाय च”-इति च मनुः । प्रियालङ्कारे (पिपा-
साल) मेदि० शकारागारे हेम० चर-भावे यञ्
४गतौ गोप्रचारः प्रहचारः “चारोदयाः पशस्ताः
अवशमपाटित्यमूलहस्तोयु” हृ० स० ६५० “भगणार्ध-
मान्गितो गृह्णाति कथं नियतचारः” ५५० । कार्यभेदे
दूततियोगादिकं कालिकापु० ८५५ उक्तं यथा ।

“क्रियते गच्छ बाणियं खल्यामां करसाधनम् । व्यादानं
सैन्यकरयोर्वन्धनं गजवाजिनोः । अन्यत्र प्रसुखा-
माञ्च भोजनं सततं जनैः । प्रजानां सारदेतूनां
बन्धनं चेति चाष्टमम् । एतदष्टासु वर्गेषु चारान्
सम्यक् प्रयोजयेत् । कार्याकार्यविभागाय चाष्ट-
वर्गाधिकारिणाम् । त्वष्टौ चारान् नियुक्तीयादष्ट-
वर्गेषु पार्थिवः । दशस्यन्तेषु युक्तीत क्रमशः शृणु तानि
मे । स्वामी सचिवगणाणि सितं कोषो बलं तथा ।
दुर्गन्तु सप्रभं क्षेयं राज्याङ्गं गुरुभाषितम् । दुर्गेयुक्तं
चाष्टवर्गे चारं नात्मनि योजयेत् । तस्मादिमानि
जेषाणि पञ्च चारपदानि तु । शुद्धान्तेष्वेव पुत्रेषु सक्त-
पपादौ महानसे । शत्रूदासीनयोश्चैव बलारजयिनि-
श्चये । व्यादौ दशसु चैतेषु चारान् राजा प्रयोजयेत् ।
न यत् प्रकाशं जानीयात् तत्तु चारैर्निरूपयेत् । नि-
रूप्य तत्प्रतीकारमवशत्रुं क्षिप्रतश्चरेत् । यथानियोग-
क्षतेषां यो यो बलान्यथा चरेत् । ज्ञात्वा तत्र नृप-
सारैर्दण्डयेद्वा नियोजयेत् । चारान्स्तु मन्त्रिणा साङ्गं
रहस्ये संस्थितो नृपः । प्रदोषसमये पृच्छेत्तदानीं
मेव साधयेत् । स्वपक्षे चाथ शुद्धान्ते ये तु चारा महान-
सि । नियुक्तांस्तान् सध्यारात्रे पृच्छेत् यथापि
मन्त्रिणि । एतान् चारान् स्वयं पश्येत् नृपतिर्मन्त्रिणा
विना । अन्यांश्च मन्त्रिणा साङ्गं निरूप्य प्रदिशेत्
फलम् । नैकवेशधरसारो नैको नोत्साहवर्जितः ।
संस्तुतो नहि सर्वत्र नातिदीर्घो न वामनः । सततं न
दिवाचारी न रोगो नायुवद्विमान् । न विचित्रमयै-
र्हर्षिणो न भार्यापुत्रवर्जितः । कार्यसारो नृपतिना
गृह्णतत्त्वविनिर्णये । अनेकवेशधरहृणक्षमं भार्यासु-

तैर्युतम् । बहुदेशवचोभिन्नं पराभिप्रायवेदकम् । दद-
भक्तं प्रकुर्वीत चारं शक्तमसाध्यम् । अधितिष्ठेत्
स्वयं राजा क्षपिमात्मसमैस्तथा । बणिक्पथे च
दुर्गादौ तेषु शक्तान्प्रयोजयेत् । अन्तःपुरे पितृस्तुत्यान्
धीरान् वृद्धान् नियोजयेत् । पण्डितान् पण्डितान् तथा
वृद्धान् स्त्रियो या बुद्धितत्पराः । शुद्धान्तद्वारं युक्ती-
यात् स्त्रियो बुद्धिमनीषिणीः” । चरेण चरणेन भिर्ह-
तम् अण् । ५ कृत्विमविधे-न० हेमच० ।

चारक ति० चारयति चर-णिच्-ण्वल् । गवादीनां
तथादिषु गमयितरि पशुपालके मेदि० चार-स्वार्थे
क । २३३ ३गतौ च । प्रियालङ्कारे राजनि० ।
५ कारागारे । हेम० । “निगडितचरणा चारके निरो-
द्धव्या” दशकु० ।

चारकीण ति० चरकाय हितम् खञ् । चरकहिते ।

चारचक्षुम् पु० चारश्चक्षुरस्य । नृपे । “यस्मात् पश्यन्ति
दूरस्थाः सर्वानर्थान्नराधिपाः । चारेण तस्मादप्यन्ते
राजानश्चारचक्षुषः, रामा० ३ । ३७ । “प्रकाशांश्चाप-
काशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः” मनुः “गात्रः पश्यन्ति
गन्धेन वेदैः पशून्नि च द्विजाः । चारैः पशून्नि
राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः” नीतिसा० । “स्वपर-
मशुद्धकायविलोकने चाराश्चक्षुर्धि क्षितिपालाना-
मिति” नीतिवाक्यामृतम् ।

चारटिका स्त्री चर-णिच्-शकादि० अट् संज्ञायां कन्
अतइत्त्वम् । नलीनामगन्धद्रव्ये राजनि० ।

चारटी स्त्री चर-णिच्-शकादि० अट् गोरा० डीष् ।
१ पञ्चचारिणीलङ्कारे अमरः । २ भूस्थालक्ष्यां राजनि० ।

चारण पु० चारयति कीर्त्तिं चर-णिच्-ल्यु । कीर्त्तिसञ्चार-
के नटे अमरः । “चाटचारणदामेऽपु दत्तं भवति निष्क-
लम्” स्मृतिः । “गन्धर्वाणां ततो लोकः परतः शत-
योजनात् । देवानां गायनास्ते च चारणाः स्तुति
पाठकाः” परा० पु० ख० ख० । [राजपथे हेम० ।

चारपथ पु० चारार्थः बहुजनगम्यार्थः पन्थाः अच् समा० ।

चारभट पु० चारे बुद्धिरुच्चारं भटः । धीरे हेम० ।

चारमिक ति० चरममधीते वसन्ता० ठक् । ग्रन्थसमाप्तिप-
र्यान्ताध्यायिनि । [यजे वायौ त्रिका० ।

चारवायु पु० चारेण रवेरुदग्गतिभेदेन क्रतोवायुः । निटा-
चारायण पु० स्त्री चरस्य गोत्रापत्यम् नडा० फक् । चर-
गोत्रापत्ये । तेषां क्वात् अण् “वृद्धाक्कः” पा० क ।

चारायणीय तस्मात् । चारायणेभ्य आगतः वृज् ।
चारायणक तत आगते ति० ।

चारिणी स्त्री चर-णिनि ङीप् । कर्णोष्ठो राजनि० ।
चारित्र न० चर-“चोष्ठो” उणा० णित्वन् चरित्रमेव
स्वार्थे अण् या । १ चरित्रे रस्वभावे हेम० । २ कुलक्रमा-
गताचारे शब्दार्थचि० । “चारित्रं येन नो लोके दूषितं
दूषितात्मना” हरिव० १७० । ४ तिलिङ्गीष्टो स्त्री
शब्दरत्ना० ५ मरुत्वन्मृदुपुत्रभेदे पु० “मरुत्वतो मरु-
त्वन्तो देवानजनयत् सुतान्” इत्युपक्रमे “मरुपं च कु-
तिश्चैव चारित्रं ब्रह्मपद्मम्” हरिव० २०४ अ० ।

चारित्र्य न० चरित्रमेव स्वार्थे षण् । चरित्रशब्दार्थे ।

चारिन् त्रि० चर-णिनि । सञ्चारकारिणि गन्तरि “मङ्गमाय
निशि गूढचारिणम्” रघुः “प्राणापानौ समौ ज्ञत्वा ना-
साभ्यन्तरचारिणौ” गीता स्त्रियां ङीप् खरैचारिणी ।

चारी स्त्री चारो गतिभेदेऽस्तस्या अच् गौरा० ङीप् ।
गतिभेदयुक्तमृत्क्रीडादां सक्री० दा० तद्भेदलक्षणादि-
कसक्तं यथा

“न हि चारीं विना नृत्ये नृत्यश्चाङ्गं प्रवर्तते । शृङ्गा-
रादिरसानान्तु भावोद्घोषनकारिकाम् । माधुर्योद्घर्तना
नृत्ये चारी चारुगतिर्भता” अन्ये तु “एकपादप्रचारो यः
सा चारी न निगद्यते । पादयोश्चारणं यत्र सा चारी-
ति निगद्यते । करणानां समायोगः खण्डकः परिकी-
र्तितः । त्रिभिः खण्डैश्चतुर्भिर्वा मण्डलं समुदाहृतम् ।
समनखा नूपुरविद्धा तिर्यङ्मुखी सरला च । कातरा
च कथीरा च विलिष्टा रथचक्रिका । पाणिरेचि-
तका तलदर्शिनी गजहस्तिका ! पराटस्तला चारु-
ताडितायर्द्धमण्डला । स्तम्भक्रीडनिका मृगला-
सिका चारुरोचिका । तलोद्भृता सञ्चरिता स्फुरिका-
पि तथैव च । लङ्घिजङ्घा सङ्घटिता स्यादथैव मदालसा ।
उत्कृष्टिता तिर्यङ्गूर्ध्वं कुक्षिता चापकुक्षिणा । पङ्क्तिं गति
भीतिचार्य इत्याख्याता मनीषिभिः” । अन्ये तु “स
पादस्थिता विद्धा शकटस्थार्द्धिकापि च । विव्याघ्रा
ताडिताऽऽ बद्धा एकेका क्रीडिता तथा । ऊरुवृत्ता ल-
न्दिता च जनिता स्फन्दिता तथा । स्फन्दितावत् सम-
न्वो समोत्सारितचट्विता । उच्छन्दिता च विज्ञेया
श्चार्यः प्रोङ्ग भूमिगाः । इति भूमिचारी । आकाश
चारी यथा “चारीश्चाकाशगा वक्ष्ये विक्षेपा त्वधरी
तथा । अङ्घ्रिताडिता भ्रमरी पुरःक्षेपा च रुचिका ।

अपक्षेपा जङ्घावर्त्ता विद्धा च हरिणप्लुता “ऊर्ध्वज-
ङ्घान्दोलिता च ऊर्ध्वजङ्घालिका तथा । विद्युत्क्रान्ता
भ्रमरिका दण्डपाश्वैति प्रोङ्ग” । अन्ये तु “विभ्रान्ता-
तिक्रान्ताऽपक्रान्ता च पार्श्वक्रान्तिका । ऊर्ध्वजातुर्दोल-
पादोद्भृता नूपुरपादिका । भुजङ्गभासिका विप्राऽऽपिद्धा
ताला च रुचिका । विद्युत्क्रान्ता भ्रमरिका दण्डपादा
तथैव च । आकाशचारिका एताः प्रोङ्गश्चैव निरूपिताः” ।
एताश्चैव भूमिचारीष्वन्यतरभेदोऽस्ति । “तिर्यक्चारी
ऊर्ध्वचारी अघचारी ति ता जहनीयाः । तैसाभ्यन्ते न
गालेण लम्बाहारो जितश्रमः । स्तम्भे वा भित्तिभेदे वा
प्रथमं ताः प्रयोजयेत् । रुक्माहारं तथास्तु भुङ्क्ता तौ
न समाचरेत् । नृत्ये पादस्य विव्याघ्रचारी सेवाभिधीयते ।
शृङ्गारादिरसानान्तु भवेद्घोषनकारणम् । माधुर्यं भूयसा
नृत्ये हृद्यतालतयान्विताः । नियतार्द्धविशेषाणां चारी
सञ्चारतो भवेत्” स० दामो० ।

चारु पु० चरति चित्ते-उण् । १ छहस्रतौ रमनोहरे त्रि-
मेदि० “चकाशतं चारुचमूचमणिना “ऊर्ध्वप्रसारित
सुराधिपचापचारु” माचः । गुणवचनत्वेन स्त्रियां वा
ङीप् चाख्यौ चारुः । २ कुरुमे न० शब्दार्थचि० ।
४ रुक्मिणीतनयभेदे पु० “चारुगर्भशब्दे दण्डम् ।

चारुका पु० चारु+संज्ञायां कन् । शरवीजरूपे मुद्गवाग्यभेदे
भाग्यं तद्गुणा उक्ता यथा “चारुक्तः शरवीजं
स्यात् कथ्यन्ते तद्गुणा अथ । चारुको मधुरो हृत्तो
रक्तपित्तकफापहः । शीतलो लघुदण्डश्च कषायो वात-
कोपनः” । [याम् राजनि० ।

चारुकिमरा स्त्री चारुणि केशराग्यस्याः । नागरसस्ता-
चारुगर्भे पु० श्रीकृष्णस्य रुक्मिणीगर्भजाते तनयभेदे यथा
“तस्याम् (रुक्मिण्याम्) उत्पादयामास पुत्रान् दण्ड म-
हारथान् । चारुदेणं सुदेणस्य प्रद्युम्नस्य महाबलम् ।
सुप्रेण चारुगुप्तस्य चारुवाङ्मस्य वीर्यवान् । चारुविन्दं
सुचारुस्य भद्रचारुनथैव च । चारुस्य बलिनां श्रेष्ठं
सुतां चारुमतीं तथा” हरिव० ११८ अ० । चारुगुप्ता-
दयोऽप्यलोक्ताः मत्पुत्रभेदे ।

चारुचित्त पु० छतराद्रुपभेदे “चित्तोपचित्तौ चित्तावसारु-
चित्तः शरासनः” मा० आ० ११७ अ० ।

चारुधारा स्त्री चारुं चारुतां धारयति धारि-अण्
चार्यौ धाराऽस्या वा । १ न्द्रपत्न्यां शब्दाम् लिका० ।
चारुनेत्र त्रि० चारु मनोहरं नेत्रमस्य । १ छतोक्ते

२हरिणे पुंस्त्री त्रिका० । १अप्सरोभेदे स्त्री “चार-
मेता हताची च मेनका पुञ्जिकाख्यली” काशीख० १०४० ।
चारुपर्णी स्त्री० चारुणि पर्णान्यस्याः डीप् । (गन्धमादाल)
प्रसारिण्याम् राजनि० ।

चारुपुट पु० चारु-पुटमत् । तालभेदे संगीतदा० ।

चारुफला स्त्री चारु फलमस्याः । द्राक्षायाम् राजनि० ।

चारुयशस् पु० श्रीकृष्णपुत्रभेदे “त्यया द्वादश वर्षाणि त्रती
भूतेन शुष्यता । चाराध्य पशुभक्षारं कृष्णगतां जनिताः-
सुताः । चारुदेणः सुचारुश्च चारुवैशी यशोवरः ।
चारुश्चवा चारुयशः प्रदुग्धः शम्भुरेव च । यथा ते
जनिताः पुत्रा कृष्णगतां चारुविक्रमाः” भा० अतु०
१४४० । चारुगर्भशङ्कानुज्ञाः अलोक्ताश्च चारुयशस्
इत्यादयोऽपि तत्पुत्रभेदे ।

चारुलोचन त्रि० चारु लोचनमस्य । १सुन्दरनेत्रयुक्ते
२हरिणे पुंस्त्री० स्त्रियां जातित्वात् डीप् शब्दार्थचि० ।

चारुवक्त्र त्रि० चारु वक्त्रमस्य । १सुमुखे २कुमारानुचरभेदे
पुं “श्वेतवक्त्रः सुवक्त्रश्च चारुवक्त्रश्च पाण्डुरः” भा० अ०
४६४० । कुमारानुचरोक्ती

चारुवर्धना स्त्री चारुं चारुतां वर्धयति इध-णिच्-ल्यु ।
१नार्यां राजनि० । २मनोहरतावर्धकमात्रे त्रि० ।

चारुव्रता स्त्री चारु व्रतमस्याः । १भासोपवासिन्यां स्त्रियां
त्रिका० २तादृशव्रतयुक्ते पुरुषे पु० ।

चारुगिला स्त्री मित्यकर्म० । १मणिमात्रे त्रिका० । क-
र्मघा० । २मनोहरगिलामात्रे स्त्री “कुतूहलाञ्चार-
गिलोपवेशम्” भट्टिः ।

चारुशीर्ष त्रि० चारु शीर्षमस्य । १मनोह्रमस्तके २शक्रसखे
आलम्बायने पु० । “चारुशीर्षस्तु तं प्राह शक्रस्य
दक्षितः सखा । आलम्बायन इत्येव विन्तुतः करुणा-
त्मकः” भा० अतु० १८४० । स च आलम्बपरपत्यम् ।

चारुहासिन् त्रि० चारु हसति हस-णिनि । १मनोहर
हासिनि स्त्रियां डीप् । सा च “अयुग्मश्च चारुहा-
सिनी” ट० २० उक्ते ३वतालीयभेदे छन्दः ।

चार्म्मिक्य न० चर्म्म-धात्वर्थे एवल् चर्म्मकैश्च स्वार्थे षप्रज् ।
चर्म्मादिना गात्रलेपने अमरः । [बेष्टिरे रथे ।

चर्म्मि पु० चर्म्माणां परिहतो रथः अण् । चर्म्माणां सर्व्वतो
चार्म्मिणं न० चर्म्माणां समूहः अण् । चर्म्मसमुदाये ।

चार्म्मिक त्रि० चर्म्माणां निर्दिष्टः ठक् । चर्म्मनिर्म्मिते
भाण्डादौ । “चर्म्म चार्म्मिकभाण्डेषु” मनुः । ततः

पुरोहिता० भावे यक् । चार्म्मिक्य तद्भावे न० ।

चार्म्मिकायणि पुंस्त्री चर्म्मिणोऽपत्यम् वाकिना० फिज् कुक्
नलोपश्च । चर्म्मिणो (ढाली) नामकयोधस्यापत्ये ।

चार्म्मिण न० चर्म्मिणां समूहः अण् । चर्म्मिणां समूहे ।

चार्म्मिक पु० चारुः लोकसम्मतोवाकोवाक्यं यस्य प्रथो० ।

वृहस्पतिशिषेण लोकायते नास्तिकभेदे तस्मात्सिद्ध-
पदार्थादि सर्व्वदं स० दर्शितं यथा ।

“अथ कथं परमेश्वरस्य निःश्रेयसप्रदत्वमभिधीयते वृह-
स्पतिमतानुसारिणा नास्तिकशिरोगणिना चार्म्मिकेण
दूरोत्थारितत्वात् । दुरुच्छेदं हि चार्म्मिकस्य चेष्टितम् ।
प्रायेण सर्व्वप्राणिनस्तावत् “यावज्जीवं सुखं जीवेन्नास्ति
मृत्योरगोचरः । भग्नीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः”

इति लोकगाथायामनुबन्धाना नीतिकामशास्त्रानुसारेणा-
र्थकामावेव पुरुषार्थी मन्व्यमानाः पारलौकिकमर्थमपङ्गु-
वानाश्चार्म्मिकमतमनुवर्त्तमाना एतानुभूयन्ते । अत एव
तस्य चार्म्मिकमतस्य लोकायतमित्यन्वयमपरं नामधेयम् ।

तत्र पृथिव्यादीनि भूतानि चत्वारि तत्त्वानि तेभ्य एव
देहाकारपरिणतेभ्यः किण्वादिभ्यो मटशक्तिवत् चैतन्यमुप
जायते, तेषु विनष्टेषु सत्त्व, स्वयं विनश्यति । “तदिह
विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः ससृज्याय तान्येवानुविन-

श्रति न प्रेत्य संजासीति” । तत्र चैतन्यविशिष्टदेह
एवात्मा देहातिरिक्त आत्मानि प्रमाणाभावात् प्रत्यक्षैक-
प्रमाणवादितया अनुमानादेरनङ्गीकारेण प्रामाण्याभा-
वात् । अङ्गनालिङ्गनादिजन्यं सुखमेव पुरुषार्थः । न

चास्य दुःखसंभिन्नतया पुरुषार्थत्वमेव नास्तीति मन्व्यम्
अवर्जनीयतया प्राप्तस्य दुःखस्य परिहारेण सुखमात्मस्यैव
भोक्तव्यत्वात् । तदथा मत्प्रार्थीं सशक्तान् सकरुणान्
मत्प्रानुपादत्ते स यावदादेयं तावदादाय निवर्त्तते ।

यथा वा धान्याधीं सपत्न्यानि धान्यान्याहरति
यावदादेयं तावदादाय निवर्त्तते । तस्माद्दुःखभयाच्चानु-
कूलवेदनीयं सुखं तत्पुंसिचिन्तम् । न हि मृगाः
सन्तीति शाखयो नोप्यन्ते । न हि भिक्षुकाः सन्तीति
श्याल्यो नाधिमोयन्ते । यदि कश्चिद् भीरुर्देहं सुखं

मृजेत् तर्हि स पशुवन्मुखो भवेत् । तदुक्तम् “त्याज्यं
सुखं विषयसङ्गमज्जम् पुंसां दुःखोपलब्धमिति मूर्खविचार-
खेपा । ग्रीहीन् जिह्वासति सितोत्तमतण्डुलाद्यान् को
नाम भोस्तुप्रकणोपहितान् हितार्थी” । ननु पारलौकिक

सुखामावे बद्धचित्तव्ययशरीरायाससाध्यो अग्निहोत्रादौ

विद्याहङ्गाः कथं प्रवर्त्तिष्यन्ते इति चेत् तदपि न
प्रमाणकोटिं प्रवेष्टुमीष्टे व्युत्पत्त्याघातपुनरुक्तदोषेर्दूषित-
तया वैदिकसम्बन्धैव धूर्त्तयुक्तैः परस्परं कर्म्मकाण्डप्रामा-
ण्यवादिभिर्ज्ञानकाण्डस्य, ज्ञानकाण्डप्रामाण्यवादिभ्यः
कर्म्मकाण्डस्य प्रतिलिप्तत्वेन त्वया धूर्त्तप्रलापमात्र-
त्वेन अग्निहोत्रादेर्जीविकाभावात्प्रयोजनत्वात् तथा चा-
भाणकः 'अग्निहोत्रं तयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्डनम् ।
बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति वृहस्पतिः' ॥ अत एव
कण्टकादिजन्यं दुःखमेव नरकं लोकसिद्धौ राजा
परमेश्वरः देहोच्छेदो मोक्षः । देहात्मवादे च कथोऽहं
कथोऽहमित्यादिसामानाधिकरण्यापत्तिः । मम शरीर-
मिति व्यवहारो राज्ञोः शिर इत्यादिवदौषचारिकः ।
तदेतत् सर्वं समर्थाह । 'अथ चत्वारि भूतानि भूमि
वार्थानलानिलाः । चतुर्भ्यः खलु भूतेभ्यश्चैतन्यमुप-
जायते । किरणादभ्यः समेतोभ्यो द्रव्येभ्यो मदण्डितात् ॥
अहं खलुः कथोऽस्मीति सामानाधिकरण्यतः । देहः
स्थौल्यादियोगाच्च स एवात्मा न चापरः ॥ मम देहोऽय-
मित्युक्तिः सम्भवेदौषचारिकीति ॥ स्वादेतत् स्वादेष्ट ममो
तथा यद्यनुमानादेः प्रामाण्यं न स्यात् अस्ति च प्रा-
माण्यं कथमन्यथा धर्मोपलम्भानन्तरं भूमध्वजे प्रेक्षावतां
प्रवृत्तिरूपपक्षेति । नद्यास्तीरे फलानि सतीति वचन-
अवगणसमन्तरं फलाधिनां नदीतीरे प्रवृत्तिरिति । तदे-
तन्ननोराज्यविजृम्भणम् । व्याप्तिप्रवृत्तिर्मात्राणि हि
किञ्च गमकमभ्युपगतमनुमानप्रामाण्यप्रवादिभिः व्याप्ति-
सोभयविधोपाधिविधुरः सम्बन्धः स च सत्तया चक्षुरादि-
यक्षाङ्गभावं भजते किन्तु ज्ञाततया । कः खलु ज्ञानोपायो
भवेत् । न तावत् प्रत्यक्षं तच्च न ह्यमानरं वाऽभिमतम् ।
न प्रथमः तस्य सम्प्रयुक्तविषयज्ञानजनकत्वेन भवति
(धर्म्ममाने) प्रसरसम्भवेऽपि भूतभविष्यतोस्तदसम्बन्धेन
सर्वोपसंहारवत्या व्याप्तेर्दोषजनितत्वात् । न च व्याप्तिज्ञान-
सामान्यगोचरमिति मन्त्रव्यं व्यक्तयोरविनाभावभावा-
प्रसङ्गात् । नापि चरमः अन्तःकरणस्य बहिरिन्द्रि-
तन्त्रत्वेन बाह्येऽर्थे स्वातन्त्र्येण प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तदुक्तम्
'चक्षुराद्युक्तविषयं परतन्त्रं बहिर्मनः इति । नाप्यनुमानं
व्याप्तिज्ञानोपायः तत्र तत्ताप्येवमिति अनावस्थादौस्थ्य-
प्रसङ्गात् । नापि शब्दस्तदुपायः कणादमतानुसारेणा-
नुमानएवान्तर्भावात् अन्तर्भावे वा वृद्धव्यवहाररूपलि-
ङ्गावगतिमापेक्षतया प्रायुक्तदूषणजङ्गलत्वात् धर्म-

मध्वजयोरविनाभावोऽस्तीति वचनमात्रे मन्वादिबु-
विश्वासाभावाच्च । अतुपदिष्टाविनाभावस्य पुरुषस्वार्था-
न्तरदर्शनेनार्थान्तरानुमित्यभावे स्वार्थानुमानकथायाः
कथाशेषत्वप्रसङ्गाच्च । उपमानादिकन्तु दूरापास्तं तेषां
संज्ञासंज्ञिसम्बन्धादिवोधकत्वेनानौपाधिकसम्बन्धबोधकत्वा-
सम्भवात् । किञ्च उपाध्यभावोऽपि दुरवगमः उपाधीनां
प्रत्यक्षत्वनिवृत्तिसम्भवेन प्रत्यक्षाणामभावस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि
अप्रत्यक्षाणामभावस्याप्रत्यक्षतया अनुमानाद्यपेक्षायासुक्त-
दूषणानतिवृत्तेः । अपि च साधनाव्यापकत्वे मति साध्य-
समव्याप्तिरिति तल्लक्षणं क्लृप्तकृत्यम् । तदुक्तम् 'अव्या-
प्रसाधनो यः साध्यसमव्याप्तिरुच्यते स उपाधिरिति'
शब्देऽनित्यत्वे साध्ये सकर्तृकत्वं घटत्वमश्रावणतां च
व्यावर्त्तयितुमुपात्तान्यत्र क्रमतो विशेषणानि तीणि ।
तस्मादिदमनयद्यं समासमेत्यादिभोक्तमाचार्यैरेति ।
तत्र विध्यध्यवसायपूर्वकत्वाच्चेष्टाध्यवसायसोपाधिज्ञाने
जाते तदभावविशिष्टसम्बन्धरूपं व्याप्तिज्ञानं व्याप्तिज्ञाना-
धीनं चोपाधिज्ञानमिति परस्परान्वयवज्रप्रहारदोषवज्ज-
लेपायतं ; तस्मादविनाभावस्य दुर्बोधतया नानुमानाद्यव-
काशः । धूमादिज्ञानानन्तरमग्न्यादिज्ञाने प्रवृत्तिः
प्रत्यक्षमूलतया भ्रान्त्या वा युज्यते । क्वचित् फलप्राप्ति-
लम्भस्तु मणिमन्त्रोपधातिवत् यादृच्छिकः । अतस्तत्साध्य-
महतादिकमपि नास्ति । नन्वदृष्टानिष्टो जगद्वैचित्त्यप्रमाक-
क्षिकं स्वादिति चेत् न तद्वद्वै स्वभावादेव तदुपपत्तेः ।
तदुक्तम् 'अग्निरुष्णो जलं शीतं शीतस्यशस्तथानिलः ।
केनेदं चित्वितं तस्मात् स्वभावात्तद्वयव्यतिरिति' । तदे-
तत् सर्वं वृहस्पतिनाप्युक्तम् । 'न स्वर्गो नापवर्गो वा
नैवात्मा पारलौकिकः । नैव धर्माश्चमादीनां क्रियाश्च
फलदायिकाः । अग्निहोत्रं तयो वेदास्त्रिदण्डं भस्म-
गुण्डनम् । बुद्धिपौरुषहीनानां जीविका धार्ष्टानिस्मिता ।
पशुसन्निहतः स्वर्गं ज्योतिष्टोमे गमिष्यति । स्वर्पतः
यजमानेन तत्र कस्माच्च हिंस्यते । मृतानामपि जन्तूनां
आश्चं चेत्तृप्तिकारणम् । गच्छतामिह जन्तूनां व्यर्थं
पाथेयकल्पनम् । स्वर्गस्थिता यदा तस्मिं गच्छेयुस्तत्र
दानतः । नासादस्योपरिस्थानामत्र कस्माच्च दीयते ? ।
यावज्जीवेत् सुखं जीवेदृणं कृत्वा एतं पिबेत् । भस्मीभूतस्य
देहस्य पुनरागमनं कुतः । यदि गच्छेत् परं लोकं देहा-
देष्ट विनिर्गतः । कस्माद्भूयो न चायाति ? वन्मुक्षेहस-
माकुलः । ततश्च जीवोपायो ब्राह्मणं हि तस्मिन् ।

मृतानां प्रेतकाव्याणि न त्वन्यद्विद्यते कचिद् । त्वयो
वेदस्य कर्तारो भण्डधूर्त्तनिशाचराः । जर्फरीतुर्फरीत्वादि
परिहृणानां वचः स्मृतम् । अथस्यात् हि शिञ्जन्तु
पद्मीपाहं प्रकीर्त्तितम् । भण्डसैहत् परश्चैव पाह्य
जातं प्रकीर्त्तितम् । मांसानां खादनं तद्विनिशाचरसमी
रितमिति । तस्माद्भूनां प्राणिनामनुग्रहार्थं चाव्वाकम
तमाश्रयणीयमिति रमणीयम् । नैषधे च तन्मतं
भङ्गा वसितं यथा

“पावोन्मज्जनवद्व्यस्रफलेऽपि श्रुतिमत्यता । का अद्वा
तत्त धीष्टद्वाः । कामाध्वा यत् स्खलीकृतः । केनापि बो-
धिसत्त्वेन जातं सत्त्वेन हेतुना । यद्देहमर्मभेदाय जगदे
जगदस्थिरम् । अग्निहोत्रं त्वयीतन्त्रं त्विदण्डं भस्म-
गुण्डनम् । प्रज्ञापीरुषनिःस्वानां जीवो जल्पति
जीविषाः । शुद्धिर्विशुद्धीशुद्धौ पित्तोः पित्तोर्यदेकशः ।
तदन्तन्त्रुलादुदोषाददोषा जातिरस्ति का । कामिनीवर्ग-
संसर्गेन कः सङ्क्रान्तपातकः । नात्राति स्त्राति हा
मोहात् कामकाममिदं जगत् । ईर्ष्याया रञ्जतो नारी-
र्धक् कुलस्थितिदाम्भितान् । स्मरान्धत्वाविशेषेऽपि तथा
नरभरक्षतः । परदारनिवृत्तिर्या सोऽयं स्वयमनाहतः ।
अहल्याकेलिबोलेन दम्भो दम्भोलिपाणिना । गुरुतल्य-
गतौ पापकल्पनां त्यजत द्विजाः । येषां वः पत्युरत्यु-
च्चैर्युक्तरप्यहे यज्ञः । पापात्तापा, सुदः पुण्यात्,
पराधोः स्युरिति श्रुतिः । वैपरीत्यं भुवं साक्षात्तदा-
ख्यात बलाबले । सन्देहेऽप्यन्यदेहाप्तेर्विवर्ज्यं हजिनं
यदि । त्यजत ओलियाः ! सत्वं हिंसादूषणसंशयात् ।
यस्मिन्वेदविदां वन्द्यः स व्यासोऽपि जजल्म यः ।
रामाया जातकामायाः प्रशस्ता हस्तधारणा । सुकृते
यः कथं अद्वा सुरते च कथं न सा ? । तत्कर्म पुरुषः
कुर्याद्येनान्ते सुखमेधते । बलात् कुरुत पापानि सन्तु
तान्यकृतानि वः । सव्यान् बलकृतानयानकृतान् मनुर-
ब्रवीत् । स्वागमार्थेऽपि मार्गस्थस्तीर्थिका ! विचित्रि-
स्त्वितवः । तं तमाचरतानन्दं स्वच्छन्दं यं यमिच्छथ ।
श्रुतिस्मृत्यर्थबोधेषु क्वैकमत्यं मचाधियाम् । व्याख्या
बुद्धिबलापेक्षा सा नोपेक्ष्या सुखोन्मुखी । यस्मिन्सुतीति
धीर्देहे तद्वाहे वः किमेनसा । कापि किन्तु फलं न
स्यादात्तेति परसाक्षिके । मृतः स्मरति कस्मांश्चि मृते
कर्मफलमेव । अन्यभुक्ते मृते तस्मिन्त्यलं धूर्त्तवार्त्तया !
एकं सन्दिग्धयोस्तावत् भावि तत्वेष्टजन्मनि । हेतुमाहुः

स्वमन्वादीनसाङ्गानन्यथा पिटाः । जनेन जानतास्तीति
कायं नायं त्वमित्यसौ । त्याज्यते ग्राह्यते चान्यदहो
श्रुत्याऽतिधूर्त्तया । एकस्य विषयपापेन तापेऽनन्ते निम-
ज्जतः । कः श्रौतस्यात्मनो भीरो ! भरः स्याद् दुरितेन
ते । किन्ते वृत्ताहृतात् पुष्पात् तन्मात्रे हि फलव्यदः ।
न्यास्यं तन्मूर्द्धन्यन्यस्य न्यास्यमेवाशङ्कनो यदि । तृणानीय
वृणावादान् विधूनय बधूरतु । तवापि तादृशस्यैव का
चिरं जनवञ्चना । कुरुध्वं कामदेयाशां प्रज्ञादौरभ-
लङ्घिताम् । वेदोऽपि देवकीयाज्ञा तत्वाज्ञा काधिका-
र्हणा । प्रलापसपि वेदस्य भागं भन्वध्वमेव चेत् ।
केनाभास्येन दुःखाच्च विधीनपि तथेच्छथ । श्रुतिं
अद्वय दिक्षिप्ताः । प्रक्षिप्तां ब्रूथ च स्वयम् । भीमांसा
भारसलप्रज्ञा ! स्तां यूपद्विपदायिनीम् । को हि वेद-
हृष्टाग्निं वा लोक इत्याह या श्रुतिः । सम्मामाण्यादसं-
लोकं लोकः प्रत्येत वा कथम् । धर्माधर्मा मनुज्जल्य-
स्यक्यार्जनवर्जनौ । व्याजान्मण्डलदण्डार्थी अदधायि
सधा बुधैः । व्यासस्यैव विरा तस्मिन् अद्वावद्वा स्य
तान्विकाः । सत्सुखस्याप्युपदेश्यान् वः कोमत्स्यानपि
भाषताम् । पण्डितः पाण्डवानां स व्यासश्चाटुपटुः कथिः ।
निनिन्दे तेषु निन्दत्सु स्तुवत्सु स्तुतवाच किम् ? ।
न भ्रातुः किल देव्यां स व्यासः कामात् समासजत् ।
दासीरतस्तदासीद्यन्मात्वा तत्वाप्यदेशि किम् ? । देवैर्हि जैः
कृता पत्न्याः पत्न्या येषां तदाहतौ । गां नतैः किं न
तैर्व्यक्तं ततोऽप्यात्माऽधरीकृतः । साधु कामुकता सुक्ता
शान्तस्वान्तैर्मखोन्मुखैः । सारङ्गलोचनासारां दिवं प्रेत्यापि
लिपुमुभिः । उभयो प्रकृतिः कामे सज्जेदिति सुनेर्मतम् ।
अपवर्गे हतीयेति भणतः पाणिनेरपि । विभ्रत्युपरि
यानाय जना जनितमज्जनाः । विषहायापतः पश्चाद्-
गत्तरोरभ्रविभ्रमम् । कः शमः क्रियतां प्राज्ञाः ! प्रीयाप्रीतौ
परिश्रमः । भस्मीभूतस्य भूतस्य पुनरागमनं भ्रमः । एन-
सानेन तिर्यक् स्यादित्यादिः का विभीषिका । राजिबो-
ऽपि हि राजेव स्वैः सुखी सुखहेतुभिः । हताशेद्विषि
दोव्यन्ति देत्या दैत्यारिणा रणे । तत्वापि तेन युद्धप्रतां
हता अपि तथैव ते । स्वञ्च ब्रह्म च संसारे सुक्तां तु ब्रह्म
केवलम् । इति खोच्छिस्तिस्तुक्तीवैदग्धी वेदवादिनाम् ।
सुक्ताये यः शिलात्वाय शास्त्रमूचे सचेतसाम् । गोतमं
तममेतैव यथा विद्य तथैव सः । दारा हरिहरादीनां
तन्मनमनसो भ्रमम् । किं न सुक्ताः पुनः सन्ति कारा-

गारे समोभुवः । देवसे दस्ति सर्वज्ञः कुरुषाभागवन्त्य-
वाक् । तन्किं वाग्व्ययमात्राद्गुः कृतार्थयति नार्थिनः ।
भयिनां भाययन् दुःखं स्वकर्मजमपीश्वरः । स्यादकारण-
वेरी नः कारणादपरे परे । तर्काप्रतिपत्त्या सास्यादन्यो-
न्यस्य व्यतिष्ठताम् । नामासाय्यु सतानां स्यात् केपां
सतृतिपन्नयत् । अक्रोधं शिष्ययन्यन्यान् क्रोधना ये
तपोधनाः । निर्दिनास्ते यनायैव चातुषादोपदेशिनः ।
किं यित्तं दत्य तुष्टेयमदातरि हरिप्रिया । दत्त्वा सर्वे
धनं सुगन्धो वस्त्रं लब्धवान् बलिः । दोग्धा दोग्धा
च सुपौर्यं धनिनयेतसा जनः । विशुष्य लोभसंज्ञो-
भमं कृत्वा यदादासते । दैन्यस्यासुखमस्तोन्यमभयं कृत्वा-
वस्तुना । स्वाध्याय्यन्त्यतानन्दकन्दलीकन्दमेककम्”
= दयौधनस्ये राक्षसभेदे चाव्रीकवधपर्वणन्दे विवृतिः

चाव्रीकवधपर्वे न० भा० शान्तिपर्वान्तर्गते अथान्तर-
पर्वभेदे तद्वधकथा च तत्र १८२०० यथा ।

“निःशब्दे च स्थिते तत्र ततो विप्रजने पुनः । राजानं
ब्राह्मणच्छत्रा चाव्रीको राक्षसोऽग्रवरीत् । तत्र दुर्योधन
रखो भिल्लरूपेण संवतः । राक्षः शिखी तिरङ्गरी च
ष्टष्टे विगतसाध्वसः । वृतः सर्वेसाथा विप्रैरायो-
योदविवक्तुभिः । परःसहस्रैः राजेन्द्र ! तपोनिधनसं-
श्रितैः । स इष्टः पापसागंस्तुः पाण्डवानां महात्म-
नाम् । अनामन्त्र्यैव तात् विप्रैस्तनुवाच अश्रीपतिम् ।
चाव्रीक उवाच । इमे प्राणद्विजासुखे समारोष
वचोमधि । धिग्भवन्तं कुन्दपतिं शान्तिपातिनमस्तु
वै । किं तेन ह्यस्मि वीर्येण । जत्येवं शान्तिसङ्कल्पम् ।
चातवित्ता युक्तं चैव कृतं श्रेयो न लोभितम् । इति ते
ने द्विजाः श्रुत्वा तस्य दृष्टस्य रणसः । विष्यथुश्चुष्टु-
श्वैव तस्य वाक्यमप्रमिताः । ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे च
च राजा युधिष्ठिरः । श्रोहिताः परमोद्विम्बाकूप्या
सामन् विशास्यते । युधिष्ठिर उवाच । प्रसीदन्तु
भवन्तो मे प्रणयस्तानिवाचतः । प्रत्यासक्तव्यसनिनं
न मां चिह्नन्मुहंथ । वैशम्पायन उवाच । व्रतो
राजन् । ब्राह्मणास्ते सर्वेण विशास्यते । अशुभं तव-
चोऽस्मान् शीरस्तु तव पार्थिव ! । अशुभं महात्मान
स्ततस्तु शान्तचक्षुषा । ब्राह्मणा वेदविद्वांसस्तपोनिविमलो
कृताः । ब्राह्मणा अन्तः । एव दुर्योधनस्य चाव्रीको
नाम राक्षसः । परराजकक्षुषेण कृतं तस्य चिखी-
वृत्ति न पर्वं ब्रूम शर्मास्तु प्येष्ट ते मयसीदयम् ।

उपतिष्ठतु कल्याणं भवन्तं आह्वयिः सह । वैशम्पायन
उवाच । ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे छत्रारैः श्रोत्रमू-
र्च्छिताः । निर्भययन्तः युधयो निजगुः पाचराक्षसम्” ।
छद्रितपुस्तके शान्तिपर्वणि एतत्पूर्वम् इत्युक्ते चिन्तु
ना० स्यादिपर्वणि उपक्रमनिकाध्याये श्रीपर्वान्तर्गत-
पर्वीकौ “चाव्रीकस्तत्रः पर्वं राक्षसो ब्रह्मरूपिणः ।
आभिप्रेक्षनिकं पर्वं वरं राजस्य वीर्यतः । प्रविशानो
नृहायास्तु पर्वीकं तदनन्तरम् । शान्तिपर्वं वतोयम
राक्षसमीशुगासनम्” । इत्यनेन नृकविमानवर्ध-
नस्तु श्रीपर्वत्वेन तत्रोक्तिः । तत्र पर्वं छद्रितपुस्तके
शान्तिपर्वणि ३३ अध्यायपर्वान्तम् । अतस्तत्पूर्वम् अमेव
श्रीपर्वत्वेन छद्रितपुस्तके अथवा प्रतिज्ञाविरोधः स्यात् यदि
च श्रीपर्वणि सम्प्रविशतिरव्यावायव्यं व्याधिनीमरु-
षिकाध्याये प्रतिज्ञाताः प्रतिज्ञाताश्च शान्तिपर्वणि ३३
अध्यायाः छद्रितपुस्तके च श्रीपर्वणि ३७ अध्यायाव्य
इत्युक्ते छद्रितपुस्तके शान्तिपर्वणि च ३३ अध्याये नृक-
विभागो इत्युक्ते इत्यव्यावायव्यं तथापि शान्तिपर्वणि
३३ अध्यायाव्यमेव वक्तव्यत्वेन प्रतिज्ञातत्वात् छद्रितप-
ुस्तके च ३७ अध्यायाव्यं दर्शनात् अध्यावायिकस्य
लिपिकरप्रमादकृतत्वस्येव श्रीपर्वण्यपि सम्प्रविशतिसंख्या-
धिक्यस्य लिपिकरप्रमादकृतत्वस्यापि वस्तुं शक्यत्वात् ।
अस्तुतस्तु उपक्रमनिकाध्याये चाव्रीकस्य वधः पर्वं इत्यतः
पूर्वमेव “शान्तिपर्वं ततः प्रोक्तम् इत्यादि पद्यं भूल-
पत्रे स्थितम् । लिपिकरप्रमादात् उत्तरतः छद्रितपुस्तके-
च कक्षयितुञ्चितम् अतस्तस्य शान्तिपर्वान्तर्गतत्वे अपि न
विरोधः । अध्यायानुमाधिक्यस्य तु लिपिकरप्रमादकृत
कक्षनमेव व्यावः । अतएव उपक्रमनिकायां श्रीपर्व-
प्रतिपाद्यविषयकथने “तोयकर्माणि चारवर्षे राक्षसदृक
दानिक्ते । गदोत्पन्नस्तु चास्मान् कर्षणं पुण्यदाजनः”
इत्यनेन श्रीपर्वदत्तान्तोक्तिः सहज्यते ।

चाव्याघाट (त) ४० चार व्याह्वनि आ+हृन्-‘दारावा-
हमोऽयं अन्त्यस्य च टः संज्ञायाम्, चारौ वा’ वार्त्ति०
अन् वा टान्नादेशः । छन्दराजातके खगभेदे
चाव्रीदि ४० नञः परतः अलोदात्तानिभिस्ते पा० ग०
छद्रोक्ते बन्धगणे वच गणः “चार, चाधु यौधवि अन्-
कृषेजव यदाय (अवस्थात्) वसमान वधमान स्वरमाय
(अवभाष्य शीवमाय रोचमान शोचमान) संज्ञावाच ।
विचारः (सहस्रे) अक्षसप्तके । नृहपति नृहपति

(राजाङ्गोष्कदसि)" । "कलोकेणुवाष्पादयस" पा०
अथाहः ।

चाव्दी स्त्री चारु+गुञ्जवचनत्वाद् स्त्रियां ङीप् । १ चारुत्व
मुक्तायां स्त्रियां ण्योत्स्नायाम् ण्वहौ ङङ्वेत्पठ्याम्
च मेदि० १ दीप्तौ शब्दः ।

चाल पु० चल-ण । कटिदि १ पटवे ज्ञानान्नाते षट्हाङ्गा-
दने ह्यणादौ तिकांभावे घञ् । २ चलेने पु० चल-णिच्
भावे अच् । ३ चालनेने पु० । [तले पु० लिङ्गा० ।

चालक ति० चल+गुञ्ज । १ ज्ञानान्नात्पठ्ये २ ण्वहौ ङङ्वेत्पठ्याम्
चालन च० चल-णिच्-भावे ल्युट् । १ ज्ञानान्नात्पठ्ये

२ ण्वहने च । शेषेण सागरकाङ्क्षो पठ्ये च चालनम्
भा० ङो० ङङ् । करणे ल्युट् ३ चालन्यां न० । "लुङ्गिस्त्वद्

सबोधेन" चावनं तितउः कृतः" इति कर्मप्रदीपः ।

चाखनी स्त्री चख-णिच् करणे ल्युट् । तखलु जादे । कुद्रां-
शापसारणार्थे णंखण्डादिनिमित्ते पाठभेदे तितखौ
(चाखुनी) अवरः ।

चाप पु० चाप-मन्त्रये स्वार्थे णिच्-अच् । १ भीककण्ठे
खगे अवरः स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । "केयूरमण्ड-
लीनां प्रभासमानेन क्षितिद्विकीर्णवाचचायः" काट० ।

"अशोकस्य विशेषकस्य मन्दनः पुष्टिर्वर्जनः । हेमन्तण्डो
मण्डिपीयः स्वस्तिकस्यापराजितः । अष्टौ चावण्य

नामानि चापं दृष्टा ह यः पठेत् । अथ सिद्धिर्भवेत्तच्छ
मिष्टमम् वराङ्कने !" इति पटन्ति । "मार्जारनकुक्षौ

हृत्वा चापं मण्डुकमेव च । अगोक्षोऽङ्गकाकांश्च पृ-
द्वहत्याव्रतं चरेत्" मनुना तद्धृत्वाव्रतसक्तम् या-

त्नायां तस्य पूर्वदिगादिभेदेन स्थित्या सुभाषुमम् ट० ष०
८६५० अङ्कं यथा । "चापशस्त्रकपुष्पाङ्गवपुष्पाङ्गुरया

उदक्" । "धन्या मङ्गलचापौ च सरटः पापदोऽपतः" ।
"अङ्गुलं प्रथमे भागे चापवज्जुः सङ्कटः" । तस्य कैल-

स्थितौ युवराजमयसङ्कं तलैव ४१५० यथा
"कङ्कादकौशिकस्योत्तककाकङ्कः कैलस्थितैर्भङ्गद्वयमि-

भयं अष्टमम् । चापेण चापि युवराजमयं वदन्ति
केन्द्रो विलोचनमयं निपतन् करोति" । "कङ्कवाकु

जीवजीवकाशुकाश्चिञ्चतपलचापहारीतः । कङ्करचणो-
रकपिङ्गुवज्जुः सुपारावतश्रीकैः" ४८५० ।

चास पु० चव-ह्रिंशाम् चिच्-अच् प्रथो० । १ दन्तुप्रभेदे
२ चापचने पु० ङी मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

चि आकर्षणेनादाने विभागपूर्वकादाये च उभ० द्विक० ङा०

अनिट् । चिनोति चिनुते । चिनोतु चिनु । अचेधीत्
अचेष्ट । चिकाय चिकाय चिकये चिच्ये । कर्मणि चीयते
अचायि । चिकीर्षति ते चिचीर्षति ते । चयनीयम् चेत-
व्यम् चेत्यम् । चिच्यन् चिच्यन्तः । चितः चितिः ।
कायः चायः चयनम् । अस्मिचित् चित्वा आचिच्य
अचिचि चाययति चापयति । [स्वादिबत्

चि चयने विभागपूर्वकादाने ङा० उभ० अनिट् । चयति ते
चि चयने विभागपूर्वकादाने ङा० चु० उभ० पठ्ये ङा० द्विक०

अनिट् वा षटाटि । चाययति चापयति चपयति इत्येके
अचीचयत् त अचीचयत् । "दृष्ट्याचिद्विप्रकिमिचिचि-

जानिति" भाष्योक्तेरस्य द्विकर्मकत्वम् "अचिपुष्प-
मरोत्तमाः" भट्टिः । "चिचीषयन्तोऽधिरपात्तजातम्"

भट्टिः "अन्तरीक्षे पाणिनेत्यर्थः" स्मृतिः । "राजहंस !
तव सैव शुद्धता चीयते न च न चापचीयते" काव्यप्र० ।

अधि+आधिकेण चयने । "यएव तपत्येत्तस्मादेवाध्यचीय-
तेतस्मिन्नध्यचीयते" शत० ब्रा० १०।४।

अनु+पसाधयने "आ मूनात् शास्त्राभिरनुचितः" ऐतरे० ब्रा०
अप+हीनतासम्पादने शक० । "यस्यायुरपचीयते" भा० व०
११७८ । कर्मकर्त्तरि प्रयोगः ।

अव+अधःस्थित्वा चयने । "फलान्वशाच्चिनोदृष्टान्" सुगध० ।
अव+आ सम्यगाचयने "प्रमाणप्रवाचिच्यतीम्" भा० व० १२१५

आ+सम्यक् चयने । "कर्मण्यप्राचिनुतेऽ सकृत्" भा० ४।
२८।७८ । "आचिच्यते च भूयोऽपि राघवौ तिन पद्मगेः"

भा० व० ११ व्याप्तौ च "कचाचितौ विव्यगिवागजौ
गजौ" किरा०

अनु+आ अग्राचये अग्राचयण्ये दृश्यम्
सम्+आ+समाहारे "वदा ह वासवां राशिः समासध्यै

समाचितः" भा० व० २१०४ । [भट्टिः ।
उट् अङ्गुलं चयने उत्तोत्थादने "उच्चिकरे पुष्पफलं वमानि"

अधि+उट्+सङ्ख्ये अङ्गुलसङ्ख्ये दृश्यम्
सम्+उट्+सङ्ख्ये समाहारे शक० एकजातीयक्रियान्व-

यादौ "अपिः पदार्थसंभाव्यमर्हत्तवावृत्त्यर्थे" सुगध०
"अपिच्येन संयोगाभावादः सङ्ख्येयते" काव्यप्र० ।

उप+उट् अङ्क० वर्द्धने शक० । यानि चर्म कषाणान्युप-
चिच्यन्ति वेदसः" कै० ति० १।१।७।१ । "अथ शीलितमस्ये-

न्दोर्विशदेर्दमनशुभिः । उपचिच्यन् प्रयां तन्मीम्" क्रमा०
नि+निशेपेण चयने सङ्ख्ये च "रयः शरीरे निचितः" भा०

७।१४ । "स्वदेने निचिता दोषा अग्राच्यन् कोष-

सामताः” सुश्रुतः “तयः परार्थे क्लिग्नानि साक्षिणः
प्रतिभू कलम् । चत्वारस्तूपचोयन्ते विप्र व्याधो वणिङ्-
नृपः” मनुः

परि+परिचये पुनः पुनरनुगोचने । “चरणारविन्दस्य ध्यान-
परिचितभक्तियोगः” भाग० ५।७।१। “सुक्ताजालं चिर-
परिचितं त्याजितो देवगत्वा” मेघः । “हेतुः परिचय-
स्यैव” वक्तृगुणनिकैव सा” माघः ।

प्र+प्रकषेण चयने समाह्वारे च सक० “कणिकारान् प्रचि-
क्ष्यती” भा० व्या० ७७

वि+विशेषेण चयने । “पुष्पं पुष्पं विचिन्वीत मूलच्छेदं न
कारयेत् । बालाकार इवाराभे न यथाङ्गारकारकः”
भा० उ० १११।श्लो०

सम्+सम्यक् चयने समाह्वारे “मंसिखलि सदा युक्ता जा-
तरूपञ्च भौक्तिकम्” हरिव० ५०२६

चिकित्ति त्रि० लु० चि-ज्ञाने कर्मणि क्त “छन्दसुभयथा”
पा० निष्ठायाः साधधातुकसंज्ञायां शप् जुहोत्यादित्वात्
तस्य लुः द्वित्वम्, कित-ज्ञाने यङ् लुक् पचाद्यच् ।
संज्ञापूर्वकत्वात् छव्यासगुणाभावः इति माधवः । १ज्ञाते
अतिशयज्ञातरि च “त्वं सोम ! प्रचिकितो मनीषा” ऋ०
१।८।१। व्यस्य भाष्ये उक्ता व्युत्पत्तिर्दृष्ट्या । २छधि
भेदे । तस्यापत्यम् इज् इजलत्वात् यूनि फक् । चैकि-
तायन तस्य यून्यपत्ये पुंस्त्री । “तयोहोद्गीथे कुशला
बभूवुः शिलकः शालावत्यश्चैकितायनोदाल्भ्यः”
का० उ० ।

चिकितान त्रि० कित-ज्ञाने कानच् । १अभिज्ञे “तपोवसो !
चिकितानो अचित्तान्” ऋ० १।१८।२। “चिकितानः
कस्माभिज्ञः” भा० । २छधिभेदे पु० । तस्यापत्यमण् ततः
यनि वा० ढक् । चैकितानेय तस्य यून्यपत्ये । “तद्वापि
ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयो राजानं भक्षयन्नुवाच” ह० उ० ।

चिकितु त्रि० कित-ज्ञाने उन् वेदे द्वित्वम् । अभिज्ञे
“अच्छेत्यग्निश्चिकितुर्हव्यवाट्सुमश्नः” ऋ० ८।५६।५।

चिकित्वन् त्रि० कित-ज्ञाने ड्वनिप् वेदे नि० द्वित्वम् । ज्ञात-
रि । “केतेन शर्मन्नुत्तरे सुषामयम्ने ! त्वभ्यं चि-
कित्वना” ऋ० ८।६०।१८।

चिकित्वित् त्रि० कित-ज्ञाने वा० किति वेदे नि० द्वित्वम् ।
अभिज्ञे “यवयहेपसं त्वा चिकित्वित्स्त्रुतावरि” ऋ०
८।५०।४। “चिकित्वित् मनसं त्वा देवं भर्तास जतये”
ऋ० ५।२२।३।

चिकित्सक पु० कित-रोगापनयने स्वार्थे सन्-खुल् ।

रोगापनयनकर्त्तरि वैद्ये व्यसरः । “प्रयं चिकित्सक-
स्याक्षम्” मनुः । तल्लक्षणादि चिकित्साशब्दे ढग्नस्

चिकित्सा स्त्री कित-स्वार्थे सन्-भावे च । रोगप्रती-
कारे रोगनिवारणोपाये व्यसरः । व्यस्य लक्षणभेदाङ्गा-
दिकम् भावप्र० उक्तं यथा

“या क्रिया व्याधिहरणी सा चिकित्सा निगद्यते ।
दोषधातुमलानां या साम्यकृत् सैव रोगहृत्” ।
क्रियात् कर्म व्याधिर्हन्त्येति नयेति व्याधिहरणी “कर-
णाधिकरणयोद्येति” पा० सूत्रेण करणार्थे ल्युट् तथाच ।

“यामिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः । सा
चिकित्सा विकाराणां कर्मणि द्विपञ्चमात्मतम्” । “या
ह्युदीर्णं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च । सा क्रिया
न तु या व्याधिं हरत्यन्यसुदीरयेत्” । क्रियात् चि-

कित्सा । तथा चामरसिंहः “धारको निष्कृतिः
शिक्षा पूजनं सम्प्रधारणम् । उपायः कर्म चेष्टा च
चिकित्सा च नवक्रिया इति । अथ चिकित्साविध्यु-

पदेशः । “जातमात्रचिकित्सुः स्याद्वोपेक्ष्योऽन्यतया
गटः । बद्धिशतुविधैस्तुल्यः स्वत्पोऽपि विकरो-
त्यसौ । रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।

ततः कर्म भिषक् पश्चात् ज्ञानपूर्वं समाचरेत्” । अय-
मर्थः भिषक् आदौ रोगं परीक्षेत विचारयेत् । ततः
पश्चाद्गौषधविचारानन्तरं ज्ञानपूर्वं सावधानो न स्व-
ज्ञाय कर्म चिकित्साभौषधदानादिरूपां समाचरेदित्यर्थः ।

रोगज्ञानेन चिकित्साकरणे दोषमाह
“यस्तु रोगमविज्ञाय कर्माण्यारभते भिषक् । व्यस्यौ-
षधविधानज्ञस्य सिद्धिर्यदृच्छया” । स्वरितया सिद्धि-

भवति नापि भवतीत्यर्थः । अन्यञ्च
“भेषजं केवलं कर्तुं यो जानाति न चाभयम् ।
वैद्यकर्म स चेत् कुर्याद्विषमर्हति राजतः” ।

रोगज्ञाने भेषजाज्ञाने दोषमाह ।

“यस्तु केवलरोगज्ञो भेषजेष्वविचक्षणः । तं वैद्यं प्राप्य
रोगी स्याद्यथा नौनानां विना” । नाविकं कणधारं विना
यथा नौः सङ्कटे पतति तथा स रोगीत्यर्थः । अन्यञ्च

“यस्तु केवलशास्त्रज्ञः क्रियास्वकुशलो भिषक् । स सङ्घ-
त्यातुरं प्राप्य यथा भीरुरिवाहवम्” ।

रोगौषधयोज्ञाने गुणमाह ।

“यस्तु रोगविशेषज्ञः सर्वभेषज्यकोविदः । देशकालविभा-

गङ्गास्तस्य सिद्धिर्न संशयः । आदावन्ते रुजां ज्ञाने प्रयतंत चिकित्सकः । भेषजानां विधानेन ततः कुर्व्या-
च्चिकित्सितम्” । चिकित्सितमित्यत्र भावे क्तः ।
“विकाराणामकुशलो न जिह्तीयात् कदाचन । न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति भ्रुवा स्थितिः” ।
न जिह्तीयात् न लज्जेत । भ्रुवा नियता । “नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्यास्तस्माच्चिकित्सकः । अतुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिसुपाचरेत् । येन कथंन्यसाध्यानां चिकित्सां ते भिषग्वराः । अतो वैद्यैः असः कार्यः साध्यासाध्य परीक्षणे” । रोगज्ञानोपाया अग्रे वक्ष्यन्ते । “शीते शीत प्रतीकारमुष्णे तृष्णनिवारणम् । कृत्वा कुर्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न ह्रापयेत् । अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न क्रिया कृता । क्रिया हीनातिरिक्ता च सा-
ध्येष्वपि न सिद्ध्यति” । अयमर्थः । काले चिकित्सावसरे अप्राप्तेऽनागते । या क्रिया चिकित्सा । यथा ज्वरे जीर्णतामप्राप्ते तरुणैव कषायदानक्रिया न सिद्ध्यति । या च क्रिया चिकित्सावसरे प्राप्ते न कृता अर्थात् पश्चात् कृता । यथा टाढे कथञ्चिच्छाले पश्चाच्छीतलानु-
लेपनादिक्रिया । तथा हीनातिरिक्ता च क्रिया सा-
ध्येष्वपि न सिद्ध्यति । अतिरिक्तां हीनां च क्रियां वर्जयन्नाह । “विकारोऽल्पे महत् कर्म क्रिया लघौ गरीयसि । हयमेतदकौशल्यं कौशल्यं युक्तकर्मना । क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् । पूर्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करोहितः” । भिन्नरूपाभिस्तु क्रियाभिः साङ्ख्यैर्मपि न दोषाय । यतश्चाह “क्रिया-
भिस्तुल्यरूपाभिर्न क्रियासङ्करो हितः । ताभिस्तु भिन्न-
रूपाभिः साङ्ख्यैर्नैव दुष्यति” । अतएवोक्तम् “लङ्घनं बालुकाखेदो न स्य निधीवनं तथा । अवलेहोऽञ्जनञ्चापि प्राक् प्रयोज्यं त्विदोपजे” । ऊर इति शेषः । “नचैकालेन निर्दिष्टे शास्त्रे निविशते बुधः । स्वयमप्यत्र भिषजा तर्कणीयं चिकित्सता” । यतश्चाह “उत्पद्यते च साव-
स्था दोषकालबलमिति । यस्य कार्यमकार्यं स्यात् कर्म कार्यं विवर्जितम्” । विवर्जितं कर्म कर्तव्यं भवतीत्यर्थः । अथ चिकित्सायां फलमाह । “कचि-
दर्थः कचिन्मौली कचिद्दर्शः कचिदणः । कस्माभ्यासः कचिच्चेति चिकित्सा नास्ति निःफला । आयुर्वेदो-
दितं युक्तिं कुर्व्याणां विहितं च ये । पुण्यायुर्वि-
संयुक्ता निरोगाश्च भवन्ति ते । नैव कुर्वीत लोभेन

चिकित्सां पुण्यविक्रियाम् । ईश्वराणां वसुमतां लिप्से-
तार्थन्तु वृत्तये । चिकित्सितं शरीरं यो न निष्क्री-
णाति दुष्मतिः । स यत्करोति सुकृतं सर्वं तद्विभग-
श्रुते । न देशो मतुजैर्हीनो न मनुष्या निरामयाः ।
ततः सर्वत्र वैद्यानां सुसिद्धा एव वृत्तयः” । अथ
चिकित्साया अङ्गानि । “रोगो दूतो भिषगदीर्घमायु-
र्द्वयं सुसेवकः । सद्योपधं चिकित्सायाम् इत्यङ्गानि
सुधा जगुः” । तत्र रोगिणो लक्षणमाह । “रोगो
यस्यास्ति रोगो स स चिकित्सस्तु यादृशः । यादृश-
स्याचिकित्सोऽपि वक्ष्यमाणो निश्चयताम्” । तत्र चिकि-
त्सः । “निजप्रकृतिवर्णाभ्यां युक्तः सत्येन चक्षुषा । चि-
कित्सो भिषजां रोगो वैद्यभक्तो जितेन्द्रियः” । सत्यं
व्यसनाभ्युदयक्रियादिष्वविह्वलताकरं तेन युक्तः । चक्षुषा
चक्षुरूपलक्षितेन । ततोऽन्येनापीन्द्रियेण चिकित्सः
रोगानुमोचयितव्यः । अन्यच्च “आयुष्मान् सत्ववान्
साध्यो द्रव्यवान् मितवानपि । चिकित्सो भिषजा
रोगो वैद्यवाक्यकदास्तिकः” । आयुर्वेदोऽस्तीति मति
र्यस्य आस्तिकः । अथाचिकित्सः “चण्डः साह-
सिको भीरुः क्षमघ्नो व्यग्र एव च । शोकाकुलो सुम-
र्षुश्च विहीनः करणेश यः । वैरो वैद्यविदग्धश्च अङ्गा-
हीनश्च शङ्कितः । भिषजामविधेयाः स्युर्नोपक्रस्या भिष-
ग्विधाः । एतास्तुपाचरन्वैद्यो बहून् दोषानवाप्नुयात्”
चण्डोऽत्यन्त क्रोधशीलः । क्षमघ्नो वैद्यकतोपकारको-
पकः । व्यग्रो व्याकुलः । विहीनः करणेश यः नि-
जेन्द्रियशक्तिरहितः । वैरो न चिकित्सः कदाचि-
द्रोगोद्रेके अपवादमयात् । वैद्यविदग्धो वैद्यधूर्तः ।
तथा च सुश्रुतः । “स न सिध्यति वैद्यस्तु गृह्ये यस्य न
पूज्यते” । शङ्कितो वैद्यविश्वासरहितः । भिषजा-
मविधेयाः वैद्यवचनाविधायिनः । भिषग्विधाः
वैद्यतुल्याः एते नोपक्रस्याः न चिकित्साः । अथ
दूतस्य लक्षणम् । “यश्चिकित्सकमानेतुं याति दूतः स
कथ्यते । स च यादृक् समुचितस्तादृगत्र निगद्यते ।
दूताः रुजातयो व्यङ्गाः पटयो निर्मलाम्बराः । सुखि-
नोऽश्वरुपाः शुभपुष्पफलैर्युताः । सजातयः
सुचेष्टाश्च सजीवदिशि सङ्गताः । भिषजां समये प्राप्ता
रोगिणः सुखहेतवे” । सजातयः रोगिसमानजातयः ।
“यस्यां प्राणमरुद्वाति सा नाडी जीवसंज्ञिता” । अथ
दूतस्य यात्रायां शकुनविचारः । “वैद्याङ्गानाय दूतस्य

गच्छतो रोगिणः कृते । न शुभं सौम्यशकुनं प्रदीप्रस्तु
सुखायहः” । प्रदीप्रोऽग्निः । दूतो रोगी च रिक्तहस्तो
धैर्यं न पश्येत् । तथाच “रिक्तहस्तो न पश्येत्
राजानं भिषजं गुरुमिति” । अथ वैद्यस्य लक्षणम् ।
“चिकित्सां कुरुते वस्तु स चिकित्सक उच्यते । स च
यादृक् बलीवीनस्तादृशोऽपि निगद्यते । तत्त्वाधिगत-
शास्त्रार्थो दृष्टकर्मा स्वयङ्कृती । लघुहस्तः सुचिः
शूरः सद्योऽपस्करभेषजः । प्रत्युत्पन्नमतिधीमान् व्यव-
सायो प्रियंवदः । सत्यवर्णपरो यश्च वैद्य ईदृक् प्रश-
स्यते” । दृष्टकर्मा दृष्टा परेण कृता चिकित्सा येन सः
स्वयङ्कृती स्वयं चिचिन्साकृगलः । लघुहस्तः सिद्धि-
मङ्गलः । अथ निषिद्धो वैद्यः । “कुचेलः कर्कशस्तम्बो
ग्याभीणः स्वयमागतः । पञ्च यदा न पृथ्यन्ते धन्वन-
रिसमा यदि । कर्कशः अप्रियवादी स्तम्बः सानि-
मानः । ग्याभीणः व्यवहाराचतुरः । अथ वैद्यस्य
कर्माह । “व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः ।
गतद्वैतस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः” । अस्यायमर्थः
व्याधेः सत्यक्परिचयो व्याशाशान्तिकरणं वैद्यस्य कर्म
नतु वैद्य व्यायुषः प्रभुरित्यर्थः । अपरे त्वेवं व्याच-
क्षते व्याधेस्तत्त्वतः परिचयो वेदनाया शान्तिकरश्च ।
एतदेव वैद्यस्य वैद्यत्वं किन्तु वैद्य व्यायुषः प्रभुः आगन्तु
मृत्युशतहरणात् । तथा च सुश्रुते धन्वनरिः
“एकोत्तरं मृत्युशतमयर्वाणः पचयते । तत्रैकः काल-
संयुक्तः शेषास्वागन्तवः स्मृताः” । अयमर्थः अथर्वाणः
अथर्वतत्त्वज्ञेनाथर्वतुल्याः मृत्युमेकोत्तरं शतं प्रचक्ष-
ते । तत्रैको मृत्युः कालसंयुक्तः । काल व्यायुषो-
ऽन्ते शरीरिणामवश्यं संहर्ता । सर्वैरुपायैर्निवारयितु-
मशक्यः । स ब्रह्मादीनायुषोऽन्ते संहरति । यत आह
लिङ्गपुराणे कान्तिकेयं प्रति महादेवः “समायु-
प्रसिते कालः कुतः पुनः । रसायनमिति” । तेन
कालेन संयुक्तः । संहाराय नियुक्तः सोऽवशं भावी
शेषाः शतं मृत्युवः आगन्तवः आगन्तुर्दुपहेतुजन्मानः
कार्यकारणयोरभेदोपचारात् । आगन्तवो हेतवः यथा
“विषमक्षणाभजीर्णोऽत्यन्तभोजनञ्च दुर्देशजलपानम् ।
तथाऽतिबलवैरिष्याध्वनमहिषमत्तमातङ्गादिभिर्युद्धम् ।
दन्त्युक्तेन क्रीडनमत्युच्चचापारोहणम् बाहुभ्याम्
महातरङ्गिणीतरणसेवाकिनो रालौ दुर्गे मार्गे गगनम्
इत्यादि । आगन्तुहेतुजा मृत्यवो दुर्भिसित्ता भावि-

भावनश्लयत्वादायुषि सत्यापि मारयन्ति । यथा
तैलवर्त्तिवज्जिषु विद्यमानेषु घात्या दीपं नाश-
यति । तथाच “यथा सत्यापि तैलादौ दीपं निर्वाप-
येन्नरुत् । एवमायुष्यहीनेऽपि हिंसन्यागन्तुमृत्यवः” ।
किन्तु आगन्तुनिमित्तानि निवारयितुं शक्यन्ते । यत
आह सुश्रुते धन्वनरिः “दोषागन्तुनिमित्तेभ्यः
रसमन्त्रविशारदो । रक्षेतां नृपतिं नित्यं यत्राह्वेय
पुरहितौ” । वैद्यमन्त्रिणौ नृपतिं नित्यं यत्राह्वेयताम् ।
कुतः दोषागन्तुनिमित्तेभ्यः दोषा निषिद्धाहारविहार
दूषिता वातपित्तकफरोगोत्पादकाः । आगन्तवः निषिद्धा
विहारा अतिवज्रवैरिष्यहादवः ते निमित्तानि
येषाम्भ्यः शतमृत्युभ्यः । वैद्यपुरोहितौ कथं मृत्यु-
शतं निवारयितुं शक्नौ तत्राह । यतस्तौ रसमन्त्रवि-
शारदौ प्रथमं वैद्येन दिनचर्यारालिचर्यार्थं चर्यान्ताहा-
रविहारार्थां वातपित्तकफघातमलान् समानेव
रक्षति ततो रसमन्त्राद्वैद्यैर्तत्प्रज्ञयादिभिर्निषिद्धा-
हारविहारदूषितदोषजनितान् विकारान्मृत्युहेतुन-
पहरति । मन्त्री च सदुपदिष्टाग्नेन मृत्युहेतुभ्यो
निषिद्धविहारेभ्यो नृपतिं निवारयति । तत आगन्तु
मृत्युवो निवारयितुं शक्या नत्ववशप्रभाविनः । अथा-
युर्विचारः । “भिषगादौ परीक्षेत रुग्णस्यायुः प्रयत्नतः ।
तत आयुषि विस्तीर्णे चिकित्सा सफला भवेत्” । एतच्च
त्रिधा “आसुरी मातृषी देवी चिकित्सा सा त्रिधा मता ।
मृत (पारद) प्रधाना देवी स्यात् छेदभेदात्मिका ऽऽसुरी ।
मातृषी षड्रसा ज्ञेया जपहोमादिसत्कृता । कनौ-
चात्पत्रे लोके मातृषी तत्र पूजिता” वैद्यकम् ।

चिकित्सितं त्रिं कित-स्वार्थे सन् कर्मणि क्त । १। कतरोग-
प्रतीकारे । भावे क्त । २। चिकित्सायां म० अमरः ।
“स्त्रुतानागन्तुसारथ्यमम्बुधानां चिकित्सितम्” मनुना
अम्बुधानां चिकित्सितवृत्तिरुक्ता । चिकित्सा जाताऽस्य
मारका० इतच् । ३। जातचिकित्से त्रिं । ४। ऋषिभेदे पु०
तस्यापयं गर्भा० यज् । चैकित्सित्य तदपत्ये पुंस्त्री
स्त्रियां ङीप् यलोपश्च चैकित्सिनी ।

चिकित्स्य त्रिं कित-स्वार्थे सन् कर्मणि यत् । प्रतीकायो
चिकित्समन्त्रे उदा० । “येनियच्च परस्मै चिकि-
तस्यः” पा० । भेषजैः स चिकित्स्यः स्यात् य उन्मा-
र्गेण गच्छति” भा० शा० १४५० । “अन्तोऽचिकित्-
स्यरोगाद्या भक्त्यान्ते निरंशकाः” या० ।

चिकिन्नि नि० निनता नासिका इन्च् “पिटसिकचि च” भाति०
इन्च् प्रकृतेषु चिञ्चादेशः । निनतनासिके (खादा)

चिकिलि पु० चि-वा० इलच् कुक् च । पङ्के हेम०

चिकीर्षक ति० क-सन्-एवल् । कर्त्तुमिच्छो अत्र एवलो-
लिप्तात् “लिति” पा० प्रत्ययान् पृथ्व्योदात्तता ।
अत्र “न पदान्तिर्ह्रस्वचनवरेयलोपस्वरेत्यादि” पा० ।
करोतेः समन्तात् एवल् व्यतोलोपः स च लितीति स्वरे
कर्त्तव्ये न स्यानिवत् । इति मनोरमोक्तेः स्वरे कर्त्तव्ये
अलोपश्च न स्यानिवत्पम् ।

चिकीर्ष्य ति० कर्त्तुमेध्यम् क-सन् कर्मणि यत् । कर्त्तु-
मेधे अत्र यतस्तिप्तात् “तित्स्वरितम्” पा० स्वरितम्भरः

चिकुर पु० चि इत्यव्यक्तं शब्दं कुरति कुर-क । १ केशे,
अमरः “चिकुरप्रकराः जयन्ति ते” नैष० इहोभेदे
१ पर्यते, ४ सरीसृपे च । ५ चपले, तरले, दृचद्वले
च ति० मेदिनी । चपलश्च दोषमनिश्चित्य वध-
बन्धनादिकारी । अत्र सर्पः सर्पभेदः सुसुखपिता
यथाह” भा० उ० १०२४० “शेरावतकुले जातः
सुसुखोनाम नागराट् । आर्यकस्य मतः पौत्रो
दौहित्रो वाक्मनस्य च । एतस्य हि पिता नागशिकरो-
नाम मातले ! । नचिराह्नन्तयेन पञ्चत्वहपपादितः ।
ततो ऽयमीत् प्रीतमना मातलिनारदं वचः । एष मे
रचितस्नात । जामाता भुजगोत्तमः । क्रियतामत्र यत्रो
हि प्रीतिमानश्चाग्नेन वै । अख्ये नागाय वै दातुं प्रियां
दुहितरं सुते !” । कचार्थकात् अस्मान् समूहायै पत्त
पाश हस्त प्रत्ययाः । चिकुरपाश चिकुरपाश चि-
करहस्त केशसमूहे पु० चिकुर+कृतौ णिच् कर्मणि क्त ।
चिकुरित चञ्चलीकृते ति० । “चारक्तचिकुरितेज्जगाम्”
काद० ।

चिकूर पु० चिकुर+पृषो० । केशे शब्दभेदप्रकाशः ।

चिक्र पोडने चु० उभ० सक० भेट् । चिक्रक्यति ते अचि-
चिक्रत् त । [याम् । (हुंको) त्रिका०

चिक्र पु० चिक्र इत्यव्यक्तेन शब्देन कारयति कै-क । कु कुन्द-

चिक्रण पु० चिक्र-किप् चिक्रं कथयति कण-शब्दे अच् ।
१ गुवाकृच्छे । २ तत्फले न० राजनि० । ३ मृद्वणे स्निग्धे
(चिक्रण) ति० शब्दमा० ४ चिक्रणगुणवत्याम् उत्तमायां
गवि स्त्री । अमरः “कठिनचिक्रकणः क्लृप्ताः
पिच्छिलो मृदु दारुणः” भा० शा० १८४४० । गौरा०
ह्रीप् । पूगृच्छे हरीतक्या० तत्फले च स्त्री राजनि० ।

अस्य कन्यान्ते तत्पुरुषे क्लीवता चिह्ना० आद्युदात्तता
च चिक्रकणकन्यम् ।

चिक्रस पु० चिक्र-असच् । यवचूर्णे हेमच० ।

चिक्रा स्त्री चिक्र-अच् । १ पूगृच्छे राजनि० । २ तत्फलेऽपि स्त्री
चिक्रि पु० चिक्र-बा इरच् । मृषिकभेदे । उन्दुरशब्दे
११८८४० दृश्यम् । “लालनः पुत्रकः कण्ठोर्हंसिरसिक्कि-
स्तथा” सुश्रुत० ।

चिक्रिद ति० क्लिद-यङ् लुक् अच् नि० । अतिशयक्लेशयुक्ते ।

चिङ्कट पु० चिङ्कट्+पृषो० । मत्स्यभेदे हारा० । “चिङ्कट-
स्तु गुरुपांही मधुरो बलवर्द्धनः । मेदःपित्तान्
नाशी तु वृष्योरोचनकृततथा । कफवातकरो ज्ञेयः”
राजयङ्ग० । अल्पार्थे ङीप् । (नुपाचिङ्ङी) नुद्र-
चिङ्कटे “चिङ्कटी मधुरा हृद्या कफवातविनाशिनी
गुर्वी सेप्पकरी ज्ञेया” राजवं ।

चिङ्कड पु० चिमिलव्यक्तशब्देन गल्यते भक्ष्यते गल भक्षे-
कर्मणि घञर्थे संज्ञायाम् क लङ् ङः । (चिङ्ङी)
मत्स्यभेदे शब्दभाला

चिञ्चिण्ड पु० चि-वा० इण्डच् चुक् च । फलप्रधाने वृक्षे
भावप्र० “चिञ्चिण्डो वातपित्तघ्नः पथ्यो बलरुचिप्रदः ।
शोषिणोऽतिरुजितो ज्ञेयः पटोलात् किञ्चिद्वृन्दकः” तद्रुणा
उक्ताः ।

चिच्छिष्टि पु० चीयते चि-कर्मणि किप् चिदग्निः
तत्र चिष्टिं प्रेषणं गच्छति गम-ङ् पृषो० स्रम् । कीट-
भेदे कीटशब्दे २०५८४० सुश्रुतवाक्यं दृश्यम् ।

चिच्छक्ति चिदेव शक्तिः । चैवन्दे संक्षेपशारीरकम्
“चिच्छक्तिः परमेश्वरस्य विमला चैतन्यमेवोच्यते” ।
“चिच्छक्तिरस्ति परमात्मानि तेन सोऽपि व्यक्तो जगत्सु
विदितोभवत्यव्यक्तार्थः । कोऽन्यस्त्वया विरहितः प्रभ-
यत्यसिद्धिन् कर्त्तुं विवर्त्तुमपि सञ्चलितं सञ्चलत्वा”
देवीभागवतम् । “मायासदस्य चिच्छक्त्या चैतन्यं
स्थितमात्मनि” भाग० १।७।२४।

चिच्छायापत्ति स्त्री चिति वृद्धादेः, वृद्धादौ वा चिते०
छाया प्रतिविम्बः तस्या व्यापत्तिः । संख्यमतं १ चित्तौ
वृद्धादेः प्रतिविम्बप्राप्तौ वेदान्तिमतं २ वृद्धादौ चितः
प्रतिविम्बप्राप्तौ च । चित्प्रतिविम्बस्त्रीकारश्च सोप-
पत्तिकः “व्यनःकरणस्य तदुज्ज्वलितत्वाज्जोहवदधि-
हातपम्” सां सू० भाष्ये समर्थितस्तस्य वाक्यं १६५।
६६४० उक्तम् ततः शेषन्तु “ननु प्रतिविम्बेद्वैततया

संयोगविशेषावश्यकत्वे प्रतिविम्बकल्पना व्यर्थं प्रतिविम्ब-
कार्यस्यार्थज्ञानादेः संयोगविशेषादेव सम्भवादिति । संव-
म् । बुद्धौ चेतन्यप्रतिविम्बश्चैतन्यदर्शनार्थं कल्प्यते दर्पणे
सुखप्रतिविम्बवत् । अन्यथा कर्मकटं विरोधेन स्वस्य सा-
क्षात् स्वदर्शनानुपपत्तेः । अयमेव च चित्प्रतिविम्बो बुद्धौ
चिक्कायापत्तिरिति चेतन्याध्यास इति चिदावेश इति
चोच्यते । यय चेतन्ये बुद्धेः प्रतिविम्बः स चारुद-
विषयैः सह बुद्धेर्भानार्थमिष्यते । अर्थाकारतयैवार्थ-
ग्रहणस्य बुद्धेरन्यत्वे स्थले दृष्टत्वेन तां विना संयोगवि-
शेषमात्रेणार्थभानस्य पुरुषेऽप्यनौचित्यात् अर्थाकार-
स्यैवार्थग्रहणशब्दार्थत्वाच्चेति । स चार्थाकारः पुरुषे
परिणामो न सम्भवतीति प्रतीतिः । प्रतिविम्बरूप एव पश्य-
त्यतीति टिक् । स चापमन्योऽन्यप्रतिविम्बो योगभाष्ये
व्यासदेवेः सिद्धान्तितः । “चित्तिशक्तिरपरिणामिनप्रति-
संक्रमा च परिणामिनप्रथे प्रतिसंक्रान्ते य तद्वृत्तिमनु-
पतति तस्याश्च प्राप्ते चेतनप्रोपगच्छरूपाया बुद्धिश्चेतनु-
कारिमात्रतया बुद्धिश्चतुर्विंशति हि ज्ञानवृत्तिरित्या-
ख्यायत” इति प्रादिना ।

अनलकरणस्यैकत्वेऽपि वृत्तिभेदाद्भेदः सा० प्र० भाष्ये
समर्थितस्तद्वाक्यञ्च अनलकरणशब्दे १६५.४० उक्तम्
विच्छिन्नं पु० १ देशभेदे २ तद्वासिषु व० य० । मेलकैस्त्रैपुरे-
यैव चिच्छिलैश्च समन्वितः” भा० भी० ८८५० ।

चिञ्चा स्त्री चिमित्यव्यक्तं शब्दं चिनोति चि-ड । १ति-
न्निडोश्चत्तं अमरः । तत्फलं अण् हरितक्या-
लुपि व्यक्तियचनत्वात् स्त्री । स्वार्थे क । २ गुह्यायां
चिञ्चिकाप्यत्र गौरा० डीप् । चिञ्चीत्यव्यक्तं केचित्
चिञ्चिड पु० चिमित्यव्यक्तशब्देन चिडति चिड-वासे ।
चिञ्चिण्डुडोच्चे भावप्र० । चिञ्चिण्डु इत्यत्र चिञ्चिड इति
पाठः गुणास्तु चिञ्चिण्डुशब्दोक्ताः

चिञ्चाटक पु० चिञ्चे वाटति अट-एलुल् । (चँचको) लण-
भेदे रत्नमः । चिञ्चोटक इत्यपि पाठः तत्पार्थे पृष्ठो०
चिञ्चास्त न० चिञ्चे वास्तम् । अस्तशक्ते ! (आमरुल) राजनि० ।
चिञ्चासार पु० चिञ्चाया इव पारोऽस्य । अस्तशक्ते (आ-
मरुल) राजनि० । [चिचेट-चेटः चेटी ।

चिट प्रेषणे स्वा० पर० सक० सेट् । सेटति अचेटीत् ।
चिट प्रेषणे चु० उभ० सक० सेट् । सेटयति ते अचीचिटत् त
चिटी स्त्री चिट-क गौरा० डीप् । चण्डालवेशधारिण्यं
योगिन्याम् तन्मन्त्रप्रयोगः तन्त्रसारे उक्तो यथा । “तारं

चिटिद्वयं ब्रूयाच्चाण्डालि च ततः परम् । सहदाद्यं ततो
ब्रूयादसुकं मे ततः परम् । वशमानय ठ-इत्वं चिटि-
मन्त्र उदाहृतः (चो चिटि ! चिटि ! महाचाण्डालि
असुकं मे वशमानाय स्वाहा) सप्रभिवसैर्भूषान्
वशयेद्विधिना जनः” । विधि माह । “विलिख्य ताल-
पत्रे तं साध्यमान्नाधिगर्भितम् । निःक्षिप्य क्षीरसं-
मिश्रे जले तत्काययेद्विधि । वशो भवति साध्यो-
ऽस्य नात्र कार्या विचारणा । तालपत्रे लिखित्वेनं
भद्रकालीन्दहे खनेत् । वश्याय सर्वजन्तूनां प्रयोगो
ऽयमुदाहृतः” ।

चित् ज्ञाने स्वा० पर० सक० सेट् । चेतति अचेतीत् ।
चिचेत ईदित् चित्तः । “य इन्द्रं” सोमपातमोमदः
शविष्ठ चेतति” ऋ० ८।१२।१। “एवं तेऽचेतिषुः मन्त्रे”
भट्टिः । “कृतानीदृश्य कर्त्तव्यं चेतने दस्युतर्हणाम्” ऋ०
६।४७।२। अ० वेदे पदव्यत्ययः । चेतः चेतनः चित् ।
“कृमरहितमचेतनूनीरजीकारितक्याम्” भट्टिः ।

चित् ज्ञाने चु० आत्म० सक० सेट् । चेतयति ते अचीचितत् त
चेतना चेतितः । “पूर्व” चेतयते अन्तुरिन्द्रियैर्विषयान्
पृथक्” भा० शा० ६८६० “किञ्च सुप्तोऽस्मि जागर्मि
चेतयामि न चेतये” भा० स्वर्गा० २५० “राजस्य चेत-
यन्ति न” भट्टिः । अस्य अदन्तत्वमपि । तस्य चित-
यतीत्यादिरूपम् “इन्द्र न यज्ञैश्चितयन् आययः” ऋ०
१।१२।१२

चित् अतौ चु० उभ० सक० सेट् इदित् । चिन्तयति ते
अचिचिन्तत् त चिन्तितः चिन्तनम् चिन्तनाचिन्ता ।
“यद्यहं नैषसादन्यं मनसापि न चिन्तये” भा० व०
६३५० “तस्मादस्य वधं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत्”
मनुः ।

चित् स्त्री चित-संभ्रदा० भावे क्तिप् । १ ज्ञाने चेतनायाम्
अमरः । २ चेतन्ये । “सञ्चिदानन्दविषयहम्” वे० सा०
१चित्तवृत्तिभेदे । “चिदसि मनासि धीरसि” यजु० ४।१६।
“अचेतनदेहादिर्दृष्टातस्य चेतनत्वं संपादयन्ती वाह्यव-
स्तुषु निर्विकल्परूपं सामान्यज्ञानं जनयन्ती वृत्तिश्चित्तं
तदेवात्र चिदित्युच्यते” वेददी० ४निर्विशेषस्फुरणमात्रे
चेतने स्वतएव प्रकाशमाने ब्रह्मणि “निर्विकल्पकं सर्वावभा-
सकं ज्ञानं प्रत्यगात्मस्वरूपं चिदिति” व्याख्यातारः
“चिद्विहास्योति चिन्मात्रमिदं चिन्मायमेव च । चित्तं
चिदहमेते च लोकाश्चिदिति भावयेत्” वेदान्तप्र० चिद्वः

चिद्वचः “चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्यानरीरिणः ।
उपासकानां सिद्धार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना” । “तस्मिन्-
चिद्वर्पणे एकारे समस्ता वस्तुवृत्तयः । इमास्ताः प्रतिवि-
म्बन्ति सरसीव चलद्गुमाः” योगशास्त्रः

चिनोति चि-कर्त्तरि क्तिप् । प्रचयनककर्त्तरि लि-
ङ्गिण्यङि क्तिप् । कर्त्तरि क्तिप् । इत्यङ् । अचयकल्पे अच्य-
ङ्गमरः । कश्चित् कश्चित् जातचित् । अच्यङ्गात्तुकरणे
च अच्य- चित्कारः “नहि करिणि ढटे चित्कारेण
तमनुमिमतेऽनुमातारः” वाचस्पतिमिश्रः । सुगन्धो
विभक्तप्रान्तात् किमः चिञ्चनौ प्रत्ययौ विहितौ इति-
भेदः । तस्मिन् चनगन्धे तद्धेतुवृत्तः जातचित्
इत्यादिप्रयोगासिद्धिश्च तस्य किमः प्रकृतिकत्वाभावात् ।

चित् ति० चि-कर्म क्त । इत्यङ्गे भेदि० शतचयने “अव-
चितवन्निपुणा वेदिसम्भार्गदणा” कुमा० । इत्यङ्गे ४सव्या-
दिते च “तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमसुख
पुण्यचितः क्षीयते” श्रुतिः । प्रवदाहाधारचूलीभेदे
स्त्री अमरः । “प्रणिपाताल्लिख्याचितां चिताम्” कुमा०
“वद वामोर ! चिताधरोहणम्” रघुः “तया न पठिता
चण्डो मया नापि चिकित्सितम् । अकस्मात्प्रगरोपान्ते
कथं धूमायते चिता” हास्यार्थवः । “चितान्ते इहह-
स्त्राज्यम्” भा० व० २।४४० । “सगोलजैर्दहीत्वा तु
चितामारोप्यते शवः । अधोमुखो दक्षिणादिक्चरणस्तु
प्रमानिति । उत्तानदेहा नारी तु सपिण्डैरपि वस्तु-
भिः । चाण्डालान्ते रमेध्यान्तेः सूतिकाग्नेश्च कर्हि-
चित् । पतितान्ते चितान्ते च न शिष्टैर्घृणं स्मृतम्”
शु०त० । अचिकं चितिग्रन्थे दृश्यम् । मन्त्रसाधनाङ्गुचितान्
लक्षणं तन्त्रसारे उक्तं यथा “असंस्कृता चिता ग्राह्या
न तु संस्कारसंस्कृता । चाण्डालादिषु संप्राप्ता केवलं
शीघ्रसिद्धिदा” । चितासाधनप्रकारः वीरतन्त्रे
“अष्टव्याञ्च चतुर्हृष्टां पञ्चयोरुभयोरपि । कृष्णपक्षे
विशेषेण साधयेद्दीरसाधनम् । तत्साङ्गं प्रहरे यागे गते
च सुरसुन्दरि ! । शवं वापि चितां वापि नीत्वा गत्वा
यथासुखम् । साधयेत् अहितं मन्त्री मन्त्रध्यानपरा-
यणः । भयं नैव तु कर्त्तव्यं हास्यन्तत्र विवर्जयेत् ।
चतुर्हृष्टं न वीक्षते मन्त्रमेव समभ्यसेत्” । तत्र पूजा-
द्रव्यम् “सामिधाञ्च गुडं क्षाणं सुरापायसपिष्टकम् ।
नानाफलञ्च नैवेद्यं स्रक्कल्पोक्तसाधितम् । चितास्थानं
समानीय सुहृद्भिः शस्त्रपाणिभिः । समानगुणसम्-

घ्नैः साधयेत् वीरभोः स्वयम्” ।

[त्रिका० ।

चिताचूडकं न० चितैव चूडकं चूडकम् लक्ष्य उ० । चितायां
चिति स्त्री चि+आधारे क्तिन् । चितायाम् तत्कर-
णदेशादिः का० श्रौ० २।५।७।१५ । सूत्रोक्तो यथा
“वितानं साधयित्वा समे वस्तुवृत्तयोऽनुराग्नौ चितिं
चिनोति” १५ सू० वितानसाधनमग्नीनां यथादेशस्यापनं
ज्वाला समे त्वणवृत्तये देशेऽनुराग्नौ काष्ठैः चितिं चिनो-
ति” कर्कः “पूर्वतरम् उद्धृत्य क्षीरिणीः पुरुषाङ्गतीः”
१६ सू० “पुरुषव्याङ्गानं यासामोपधीनाम् ताउद्धृत्य” देव०
“क्षीरयुक्ताः पुरुषाङ्गतीः पुरुषमाग्नीः पुल्लङ्गशब्दा
भिधेयाः व्यर्थाद्याः” कर्कः । “विशाखाशराश्रमगन्धार्ष्ट्र
पण्यध्यगुडाश्च” १७ सू० “उद्धृत्येति वर्त्तते विशाखः
दूर्वा शरोसुष्ठः पुष्ट्रिपणी माषपणी अध्यगुडा दण्ड-
पिक्का” देव० “अश्वगन्धा आसन्निः पुष्ट्रिपणी लक्ष्मणेल
परे अध्यगुडा च ब्रह्ममाण्डू कीति निगमे” कर्कः “चिति-
वञ्च” कात्या० श्रौ० २।१।२१ “देशो भवति तद्गुणयुक्त
इत्यर्थः । स चितिवत् स्मृतस्य दाहार्थं यादयैः काष्ठै-
श्चितिर्विहिता तादृशे देशे” कर्कः । भावे क्तिन् । २समूहे
भेदि० । अग्न्यादेः प्रचयने संस्कारभेदे । अग्नि-
चयनप्रकारः शत० ब्रा० ७।१।१।१ । “गार्हपत्यं चैवग्न
पलाशशाखा व्युद्धति अवस्थति स्मैतद् गार्ह-
पत्यं चिनोति इत्यादिके” विश्वेरेणोक्तः । क्षीय-
तेऽस्याम् आधारे क्तिन् अग्निचयनाधारे इष्टकाभेदे
तासासुपधानादि संस्काराः शत० ब्रा० ८।१।१।१ ।
“प्राणभूत उपपदधाति । प्राणा वै प्राणभूतः प्राणा-
नेवैतदुपपदधाति ताः प्रथमायां चितावुपपदधाति” “एषोऽ-
ग्नेर्यत् प्रथमा चितिः पुस्तान्तत् प्राणानुपादधाति तस्मा-
दिमे पुरस्तात् प्राणाः इत्यादिके उक्ता दृश्या” । “प्रथमो-
त्तमयोः पादमात्रीरतिरिक्ताः” कात्या० श्रौ० १७।७।१० ।
“प्रथमोत्तमयोश्चिखोरतिरिक्ता सा पादमात्री भवति
नातोऽतिरिक्ता चेति” कर्कः प्रथमापञ्चम्योः अतिरिक्ता या
महत्या इष्टकास्ताः पादमात्रीरुपपदधाति” संव्या० । ५कु-
शाख्येष्टकादीनां समूहविशेषे । इष्टकामानेन चितिमान-
ज्ञानोपयोगिव्यवहारः चितिव्यवहारः । स च लीला०
दर्शितो यथा चितौ करणस्त्वमं सार्द्धं उक्तम् । “उच्छ्रेष्ठ
गुणितं चितेः किल ज्ञेयसम्भवफलं घनं भवेत् । इष्टिका-
घनकृते घने चितेरिष्टिकापरिमितश्च लभ्यते । इष्टि-
कोच्छ्रयकृदुच्छ्रितिरितिः स्युः क्षराश्च दण्डां चितेरपि ।

रजस्तमसी यदा मिथःसमे भवतः तदैश्वर्यं च विष-
याश्च शब्दादयस्तान्येव प्रियाणि यस्य तत्तथोक्तं सत्वप्रा-
धान्यात् खलु चित्तं तस्ये प्रणिधित्सदपि तत्त्वस्य तम-
सा पिहितत्वादिमादिकमेव तत्त्वमभिमन्यमानं तत्प्र-
णिधित्सति प्रणिधत्ते च क्षणम् अथ रजसा क्षिप्तमा-
णम् । तन्नाप्यस्य स्थिति तत् प्रियमात्रं भवति । श-
ब्दादिषु पुनरस्य सरसवाही प्रेमा निरूढ एव । तद-
नेन विक्षिप्तं चित्तमुक्तम् क्षिप्तं दर्शयन् मूढमपि सूच-
यति तदेव तमसेति । यदा हि तमो रजो विजित्य
प्रसूतं तदा चित्तसत्त्वावरकतमः ससुखारणेऽशक्त-
त्वात् रजस्तमस्थगितं चित्तमधर्मादुपगच्छति । अज्ञानञ्च
विषयज्ञानमभावप्रत्ययानम्बनञ्च निद्राज्ञानमुक्तम् ।
ततश्च मूढावस्थापि सूचितेति । अन्यैश्वर्यं सर्वत्रो-
च्छापतिषातः । अधर्मादिव्याप्तं चित्तं भवतीत्यर्थः ।
यदा तु तदेव चित्तसत्त्वमाविर्भूतसत्त्वमपगततमः पटलं स-
रजस्कं भवति तदा धर्माज्ञानवैराग्यैश्वर्याण्युपगच्छती-
त्याह प्रचीणेत्यादि । मोहस्तमस्तदेव चावरणं प्रकर्षे-
ण क्षीणं यस्य तत्तथोक्तम् । अतएव सर्वतो विशेषावि-
शेषलिङ्गमात्राऽलिङ्गपुरुषेषु प्रद्योतमानं तथापि न ध-
र्मायैश्वर्याय च कल्पते प्रवृत्तप्रभावादित्यत आह । अ-
नुविद्धं रजोमात्रया रजसः प्रवर्त्तकत्वादस्ति धर्मादि-
गित्यर्थः । तदनेन संप्रज्ञातसमाधिसम्पन्नयोर्मधुभूमिक-
प्रज्ञाज्योतिषोर्ध्याधमयोरीगिनोश्चित्तसत्त्वं संवृत्तीतम्
संप्रत्यतिक्लान्तभावमीयस्य ध्यायिनश्चतुर्थीं चित्तस्याव-
स्थाभाह तदेव चित्तं रजोवेशान्मलादपेतम् अतएव
स्वरूपप्रतिष्ठमभ्यासवैराग्यपुटपाकप्रवन्धविधूतरजस्तमोम-
यस्य हि बुद्धिसत्त्वतमनीयस्य स्वरूपप्रतिष्ठस्य विषयेन्द्रियपु-
त्याहृतस्थानवसिताधिकारतया च कार्यकारिणो विवेक-
ख्यातिः परं कार्यमवशिष्यत इत्याह सत्वपुरुषा-
भ्यताख्यातिमात्रं चित्तं धर्माभेधध्यानोपपन्नं भवति ।
धर्माभेधश्च वक्ष्यते । अत्रैव योगिजनप्रसिद्धिमाह
तदिति । सत्यपुरुषान्यताख्यातिमात्रं चित्तं धर्माभे-
धपर्यन्तं परं सुसंख्यानमिति व्याचक्षते ध्यायिनः । चित्त-
सामान्याधिकरण्यं च धर्माधर्माणोरभेदविवक्षया द्रष्ट-
व्यम् । विवेकख्यातेर्ज्ञानहेतुं चित्तिशक्तेरुपादानहेतुं
निरोधसमाधिमवतारयितुं चित्तिशक्तेः साधुतामसाधुता-
ञ्च विवेकख्यातेर्दर्शयति चित्तिशक्तिरित्यत्रादि । सुखदुः-
खमोहात्मकत्वमशुद्धिः । सुखमोहावपि विवेकिनं दुः-

खात्तुतः । अतो दुःखवर्ज्यौ तथाचातिमुन्दरमप्यन्-
वत् इमोति । तेन तदपि हेयमेव विवेकिनः । सेयमवि-
शुद्धिरन्तश्च चित्तिशक्तौ पुरुषे न स इत्युक्तं शुद्धा
चानन्ता चेति । ननु सुखदुःखमोहात्मकशब्दादीन् इय-
चेतयमाना तदाकारापञ्चा कथं विशुद्धा तदाकारपरिप-
रूपपरिवर्जने च कुर्वती कथमनन्तेतत्त उक्तं दर्श-
तविषयेति । दर्शितो विषयः शब्दादिर्यस्यै सा तथोक्ता ।
भवेदेतदेवं यदि बुद्धिविचित्रिगतिविषयाकारतामापद्येत ।
किन्तु बुद्धिरेव विषयाकारेण परिणता सती अतदाका-
रायै चित्तिशक्त्यै विषयमादर्शयति ततः पुरुषश्चेतयत
इत्युच्यते । ननु विषयाकारां बुद्धिमानाहृदाया
चित्तिशक्तेः कथं विषयवेदनं विषयारोहे वा कथं न
तदाकारापत्तिरिति अतः उक्तम् अप्रतिसंक्रमेति ।
प्रतिसंक्रमः सञ्चारः स चित्तेनास्तीत्यर्थः । स एव कु-
तोऽस्यां नास्तीत्यत उक्तम् अपरिणामिनीति । न
चित्तेस्त्रिविधोऽपि धर्माधर्माऽवस्थालक्षणः परि-
णामोऽस्ति येन त्वितयरूपेण परिणता सती बुद्धिसंयो-
गेन परिणमेत । चित्तिशक्तेरसंक्रान्ताया अपि विषय-
संवेदनमुपपादयिष्यते । तस्मिद्धं चित्तिशक्तिः गोभनेति,
विवेकख्यातिस्तु बुद्धिसत्त्वात्मिका अशोभनेत्युक्तम् । अतः
चित्तिशक्तेर्विपरीततेति । यदा च विवेकख्यातिरपि
हेया तदा कैव कथा हृत्प्यन्नराणां दोषवञ्जलानामिति
भावः । ततस्तद्धेतोर्निरोधसमाधेरवतारो युज्यते इत्याह
अतस्तस्यामिति । ज्ञानप्रसादमात्रेण हि परेण वैरा-
ग्येण विवेकख्यातिमपि निरूपणीत्यर्थः । अथ निरु-
द्धाऽशेषवृत्ति चित्तं कीदृशमित्यत आह तदवस्थमि-
त्यत्रादि । स निरोधः अवस्था यस्य तत्तथोक्तम् ।
निरोधस्यै स्वरूपमाह स निर्वीज इति । क्लेशमजितः
कल्माशयो जातप्रापुर्भोगोवोजं तस्माद्विगतः निर्वीजः
अस्यैव योगिजनप्रसिद्धासम्बन्धसंज्ञामादर्शयति । न
तत्रेति । उपसंहरति । द्विविधः स योगश्चित्तवृत्ति-
निरोध इति ” विवरणम् ।
“तदवस्थे चेतसि विषयाभावात् बुद्धिविधात्मा पुरुष ।
किंस्वभावः? इति-भा०
“तदा द्रुष्टः स्वरूपेऽवस्थानम्” २०० ।
“स्वरूपप्रतिष्ठा तदानीं चित्तिशक्तिर्यथा कैवल्ये व्युत्थान-
चित्ते तु सति तथापि भवन्ती न तथा” भा० ।
“संप्रत्युत्तरस्वरूपमवतारयन्नेदयति । तदवस्थे चेतसीति

किमाक्षेपे तत्तदाकारपरिणतबुद्धिविधात्मा त्वयं पुरुषः
सदातुभूयते न तु बुद्धिविधेरहितोऽतोऽस्य पुरुषस्य
बुद्धिविधेः स्वभावः सविशेष इति प्रकाशः । न च संस्कारशेषे
चेतसि सोऽस्ति, न च स्वमादमपह्नाय भावो वर्तितुम-
र्हति इति भावः । स्यादेतत् संस्कारशेषमपि बुद्धिं
कस्यात् पुरुषो न बुध्यते ? इत्यत आह विषयाभावा-
दिति । न बुद्धिमात्रं पुरुषस्य विषयोऽपि तु पुरुषार्थवती
बुद्धिः । विवेकख्यातिविषयभोगो च पुरुषार्थो तो च
निरुद्धावस्थायां न स इति सिद्धौ विषयाभाव इत्यर्थः ।
मूलेण परिहरति "तदा ब्रह्मः स्वरूपेऽयस्यानम्" इति ।
"स्वरूप इत्यारोपितम् शान्तघोरमूदस्वरूपं निवर्तयति
पुरुषस्य हि चैतन्यं स्वरूपमनौपाधिकम् न तु बुद्धिविधेः
शान्तादिरूप औपाधिको हि सः स्फटिकस्यैव स्वभावतः
स्वच्छधवलस्य जपाकुसुमसंनिधानोपाधिरक्षिमा नचो-
पाधिनिवृत्तावपहितनिरुक्तिरिति प्रसङ्गादिति भावः ।
स्वरूपस्य चाभेदेऽपि भेदं विकल्प्य अधिकरणभाव उक्त
इति । अयमेवाधौ भाष्यकृता द्योत्यते । स्वरूपप्रति-
ष्ठेति । तदानीं निरोधावस्थायां न व्युत्थानावस्थाया-
मिति भावः । स्यादेतत् व्युत्थानावस्थायाप्रतिष्ठिता,
स्वरूपे चित्तिशक्तिः, निरोधावस्थायां प्रतितिष्ठन्ती परि-
णामिनी स्यात् व्युत्थाने वा स्वरूपप्रतिष्ठाने सति व्युत्थान
निरोधयोरविशेष इत्यत आह व्युत्थानचित्ते त्विति
न जातं कूटस्थमित्या चित्तिशक्तिः स्वरूपात् व्यवर्ते । तेन
यथा निरोधे तथैव व्युत्थानेऽपि । न खलु शुक्तिकायाः
प्रमाणविपर्ययज्ञानगोचरत्वेऽपि स्वरूपोदयव्ययौ भवतः
प्रतिपत्ता त्वतथाभूतमपि तथात्वेनाभिमन्यते । निरो-
धसमाधिमपेक्ष्य सम्प्रज्ञातोऽपि व्युत्थानमेवेति विवरणम् ।
"कथन्तर्हि दर्शितविषयत्वात्"—भा० •

"हृत्तिसाक्ष्यमितरत्न" इति ।

"व्युत्थाने याः चित्तवृत्तयः तद्विशिष्टवृत्तिः पुरुषः । तथा
च सूत्रं "एकमेव दर्शनं" "ख्यातिरेव दर्शनमिति"
"चित्तम् अयस्कान्तमणिकल्पं सन्निधिमात्रोपकारि दृश्य-
त्वेन स्वं भवति पुरुषस्य स्वामिनः । तस्माच्चित्तवृत्तिबोधे
पुरुषस्यानादिसम्बन्धो हेतुः" भाष्यम् ।

"स्वज्ञानरसवतारयितुं प्रच्छति कथन्तर्हि इति । यदि
भवति न तथा केन तर्हि प्रकारेण प्रकाशत
इत्यर्थः । हेतुपदमध्याहृत्य सूत्रं पठति । दर्शित
विषयत्वात् । हृत्तिसाक्ष्यमितरत्न । इतरत्न व्युत्थाने

याचित्तवृत्तयः शान्तघोरमूदास्ता एव विशिष्टा अभिज्ञा-
वृत्तयो यस्य पुरुषस्य स तथोक्तः साक्ष्यमित्यत्र सशब्द
एकपर्यायः । एतदुक्तं भवति जपाकुसुमस्फटिकयोरिव
बुद्धिपुरुषयोः सन्निधानादभेदपक्षे बुद्धिहृत्तौः पुरुषे समा-
रोप्य शान्तोऽस्ति दुःखितोऽस्ति मूदोऽस्तीति व्यध्ययस्यति ।
यथा मन्त्रिने दर्पयतले प्रतिविम्बितं सुखं मन्त्रिणतामारोप्य
शोचत्यात्मानं मन्त्रिनोऽस्तीति । यद्यपि पुरुषसमारोपोऽपि
शब्दादिविज्ञानवत् बुद्धिहृत्तः यद्यपि च प्राक्तनत्वेना-
चिद्रूपतयातुभाव्यस्तथापि बुद्धेः पुरुषत्वमापादयन्
पुरुषवृत्तिरिवानुभव इवावभासते । तथाचायमविपर्ययोऽ-
स्यात्मा विपर्ययवानिवाऽभोक्तापि भोक्तेव विवेकख्याति-
रहितोऽपि तत्त्वहित इवाविवेकख्यातेः प्रकाशते । एतच्च
चित्तेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंबन्ध-
मित्यत्र सत्पुरुषयोरतन्नासङ्कीर्णयोः प्रत्यूवाविशे-
षोभोग इत्यत्र चोपपादयिष्यते । एतच्च मतानरेऽपि
सिद्धमित्याह तथा चिति । पञ्चविंशत्याचार्यस्य सूत्रम्
"एकमेव दर्शनमिति" । ननु कथमेकं दर्शनं यावता बुद्धेः
शब्दादिविषया विवेकविषया च वृत्तिः प्राकृततया जडत्वे
मातुमात्रा, दर्शनं ततोऽन्यत् पुरुषस्य, चैतन्यमनुभवौ
दर्शनमित्यत आह "ख्यातिरेव दर्शनमिति" उदयव्यय-
धर्म्मिणी वृत्तिः ख्यातिः लौकिकीमभिप्रेतैतदुक्तमे-
वेति चैकमेव चैतन्यन्तु पुरुषस्य स्वभावो न ख्यातिः । तत्तु न
लोकप्रत्यक्षगोचरोऽपि त्वगमानुमानगोचर इत्यर्थः । तद-
नेन व्युत्थानावस्थायां मूलकारणमविद्यां दर्शयता तद्वे-
तुकसंयोगो भोगहेतुः स्वस्वामिभावोऽपि सूचित इति
तदुपपादयन्नाह । चित्तं स्वं भवति । पुरुषस्य स्वामिन
इति सम्बन्धः । ननु चित्तजनितसुषुप्तकारं भजमानो हि
चेतनश्चित्तस्थे शिता न चास्य तत्जनितोपकारसम्भव-
स्तदसम्बन्धादनुपकार्यत्वात् तत्संयोगतदुपकारभागित्वे
परिणामप्रसङ्गादित्यत आह अयस्कान्तमणिकल्पं
सन्निधिमात्रोपकारि दृश्यत्वेनेति । न पुरुषसंयुक्तं चि-
त्तमपि तु तत्सन्निहितं सन्निधिश्च पुरुषस्य न देशतः
कालतो वा तदसंयोगात् किन्तु योग्यताकक्षयोऽस्ति च
पुरुषस्य भोक्तृशक्तिचित्तस्य भोग्यशक्तिः । तदुक्तम् दृश्य-
त्वेनेति । शब्दाद्याकारपरिणतस्य भोग्यत्वेनेत्यर्थः ।
भोगश्च यद्यपि शब्दाद्याकारवृत्तिचित्तस्य धर्म्मस्तथापि
चित्तचैतन्ययोरभेदसमारोपाद्बुद्धिसाक्ष्यात् पुरुषस्ये-
त्युक्तम् । तस्माच्चित्तेनासंयोगेऽपि तत्जनितोपकारभागिता

पुरुषस्यापरिणामिता चेति सिद्धम् । ननु स्वस्वामिसम्बन्धो भोगहेतुरविद्यानिमित्तोऽविद्या तु किञ्चिन्मिता न खलु निर्निमित्तं कार्यदृष्टयते । यथाहुः “स्वप्नादिवदविद्यायाः प्रवृत्तिः कस्य किंकृता” इति शङ्कासुपसंहारव्याजेनोद्धरति । तस्मात् चित्तवृत्तिबोधे शान्तघोरमूढाकारचिन्मवृत्तपुपभोगे अमाद्यविद्यानिमित्तत्वादनादि-संयोगः हेतुः क्विदप्रावासनयोश्च सन्तानो धीजाङ्गुर-सन्तानवदनादिरिति भावः” विवरणम् ।

अन्तःकरणशब्दे १८५५० अधिकसूक्तम् ।

कैवल्यपादे च ज्ञानज्ञेययोर्भेदव्यवस्थापनेन तद्विशेष उक्तो यथा “कृतञ्चैतदन्यायम्” भा० “वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तः पन्थाः” सू० । “वस्तुचित्तावलम्बनीभूतमेकं वस्तु साधारणं तत् खलु नैकचित्तपरिकल्पितं नाप्यनेकचित्तपरिकल्पम्” किन्तु स्वप्रतिष्ठितं कथं ? वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्, धर्मापेक्षं चित्तस्य वस्तुसाम्येऽपि सुखज्ञानं भवति, अधर्मापेक्षं ततएव दुःखज्ञानम्, अविद्यापेक्षं ततएव मूढज्ञानं सम्यग्दर्शनापेक्षं ततएव साध्यस्यज्ञानमिति । कस्य तच्चित्तेन परिकल्पितं ? न चान्यचित्तपरिकल्पितेनार्थेनान्यस्य चित्तोपरागो-युक्तः तस्माद्वस्तुज्ञानयोर्प्राप्त्यपहणभेदभिस्योर्विभक्तः पन्था नानयोः सङ्करगन्धोऽप्यस्तीति साङ्ख्यपक्षे पुनर्वस्तु-विगुणं च जञ्च गुणवृत्तमिति धर्मादिनिमित्तापेक्षचित्तै-रभिसंबद्धप्रते निमित्तानुरूपस्य च प्रत्ययस्योत्पद्यमानस्य तेन तेनात्मना हेतुर्भवति । केचिदाहुः ज्ञानसहभूतैर्वार्थै-भोग्यत्वात् सुखादिवर्तितं तत् तथा हारा साधारणत्वं धावमानाः पूर्वोत्तरेषु क्षणेषु वस्तुरूपमेवापह्नवते” भा० तदेवमुक्तं तत्त्वं भाष्यद्विज्ञानातिरिक्तस्थापने युक्तिसङ्गा-सौत्कीं युक्तिमप्रतारयति कुतश्चेति । वस्तुसाम्ये इति यद्वानात्मे यस्यैकत्वं तत्ततोऽत्यन्तं भिद्यते यथा चैतस्य ज्ञानमेकं भिद्येभ्यो देवदत्तविष्णुमित्रमैत्रप्रत्ययेभ्यो भि-द्यते ज्ञाननानात्वेऽपि चार्थो न भिद्यते इति भवति विज्ञानेभ्योऽन्यः अवेदश्चाथस्य ज्ञानभेदेऽपि प्रमातृणां परस्परप्रतिसन्धानादवधीयते । अस्ति हि तत्तद्विद्विषूह-मध्यस्थानामेककर्म योषिति प्रतीयमानायां प्रतिसन्धानं या त्वया दृश्यते येन मयापीति । तस्माद्वस्तुसाम्ये चित्त-भेदात् ज्ञानभेदात्तयोर्विज्ञानयोर्विभक्तः पन्थाः स्वरूपभेदो-पायः सुखज्ञानं कान्तायाः कान्तस्य सपत्नीनां दुःखज्ञानं तामविन्दतो विषादः । स्यादेतत् यत्कस्य चित्तेन परि-

कल्पितः काश्चिनीलक्षणोऽर्थः तेनेवाभ्येष्टमपि चित्तसुप्र-रञ्जते इति साधारणसुपपदप्रते इत्यत आह न चान्येति तथा सत्येकस्मिन्नीलज्ञानवर्ति सर्व्व एव नीलज्ञानवन्तः स्युरिति नन्वर्थयादिनामत्येकोऽर्थः कथं सुखादिभेदाद्विज्ञ-विज्ञानहेतुर्न ह्यविलक्षणत्वात् कारणात् कार्यभेदोयुक्त इत्यत आह साङ्ख्यपक्ष इति एकस्यैव वाङ्मयस्य वस्तुनस्त्वैगुण्यपरिणामस्य त्वैक्यसुपपन्नम् ।

एवमपि सर्वैषामविशेषेण सुखदःस्वभोक्षात्मकं विज्ञानं स्यादित्यत आह धर्मादिनिमित्तापेक्षं रजःसहितं सत्त्वं धर्मापेक्षं सुखज्ञानं जनयति । एवमधर्मापेक्षं रजो दुःखं, तमस्तु तथाभूतं मूढज्ञानम् । सत्येव तु विगतरजस्कं विद्यापेक्षं साध्यस्यज्ञानमिति ते च धर्मा-दयो न सर्वे सर्वत्र पुरुषे सन्ति । किन्तु कश्चित् कश्चिदिति अभ्युपपन्ना व्यवस्थेति । अत्र केचिदाहुः प्रवादुकाः ज्ञा-नसहभूतैर्वार्थै भोग्यत्वात् सुखादिवर्तितं एतदुक्तं भवति भवत्यर्थे ज्ञानात् व्यतिरिक्तः तथाप्यसौ जडत्वात् न ज्ञानमन्तरेण शक्यः प्रतिपत्तुं ज्ञानेन तु भासनीयः तथाच ज्ञानसमयएवास्ति नान्यदा प्रमाणाभावादिति तदेतन्मतं तावत् दूषयति भाष्यकारः तत्र तथा हारेति वस्तु खलु सर्वचित्तसाधारणमनेकक्षणपरम्परारोह्यमानं परिणामात्मकमनुभूयते लौकिकपरीक्षकैः तच्चेद्विज्ञानेन सह भवेत् नूनमेवंविधमेव चेद्विदमंगस्योपरि कोऽयमनु-रोधः येन सोऽपि भाष्यज्जुयेत्यर्थः” विव० ।

“नचैकचित्ततन्त्रं वस्तुप्रदप्रमाणकं तदा किं स्यात्” सू० । “एकचित्ततन्त्रं चेद्वस्तु स्यात्तदा चित्ते व्यपे निरुद्धे वा स्वरूपमेव तेनापराष्टमन्यस्याविषयीभूतमप्रमाणकमष्ट-हीतस्वभावकं केनचित्तदानीं किं तत्सप्रात् ? सम्ब-ध्यमानं वा पुनश्चित्तेन कृतं इत्यद्येत ये चास्यानुप-स्थिताभागास्ते चास्य न स्युरेव नास्ति पृष्ठमित्युद्धरणं न गृह्येत तस्मात् स्वतन्त्रोऽर्थः सर्व्वपुरुषसाधारणः स्व-तन्त्राणि च चित्तानि प्रतिपुरुषं प्रवर्तन्ते तथैः सम्य-न्वादुपलब्धिः पुरुषस्य भोग इति” भा० ।

“मा वा भूद्विदमंगस्यापह्नवो ज्ञानसहभूतैर्वार्थैः तत्वाप्याह नचैकं किं स्यात् यदि घटग्राहि चित्तं तद् यदा पटद्वय-व्याप्यतया न घटे वर्तते यद् वा विवेकविषयमासीत् तदेव च निरोधं समापद्यते तदा घटज्ञानस्य वा विवेकज्ञानभेदमात्रं जीवनस्तज्ज्ञानाच्च एव स्यादित्याह एकचित्तेति किं तत् स्यात् न स्यादित्यर्थः । संबध्यमानञ्च चित्तेन तद्

वस्तु शिवेकोवा चटो वा कृत उत्पद्यते नियतकारणान्वय
व्यतिरेकानुविधाविभायानि हि कार्याणि न स्वका-
रत्वमिति वक्तुं कारणान्तराद्भवितुमीगते, भा भूदकारणत्वे
तेषां कादाचित्कत्वव्याघातः न च तज्ज्ञानकारणत्वमेव
तत्कारणत्वमिति युक्तम् । आशाभोटकस्य उपात्ति-
तभोटकस्य वोपयुक्तमानस्य रसवीर्यविपाकादिसाम्य
प्रसङ्गात् तस्मात् साधुक्तं सम्बन्धमानं वा पुनश्चित्तेनेति ।
अपि न योयोऽर्वागभागः स सर्वोऽध्वपरभागव्याप्तः
ज्ञानाधीने सङ्गावे त्वस्याननुभूयमानत्वान्धपरभागो न
स्त इति व्यापकाभावादार्वागभागोऽपि न स्यात् इत्यर्थाभा-
वात् कृतो ज्ञानसङ्गभूरर्थ इत्याह । ये चास्येति अनु-
पस्थिता ज्ञाताः, उपसंहरति तस्यादिति सुगमं
शेषम्” विवरणम् ।

“तदुपरागमेक्षित्वाञ्चिदस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम्” सू० ।

“अयस्कान्तमणिक्त्वा विषयाः । अयःसधर्मकं चित्त-
मभिमन्वध्योपरञ्जयन्ति येन च विषयेणोपरक्तं चित्तं
स विषयाज्ञातस्ततोऽन्यः पुनरज्ञातोवस्तुनोज्ञाताज्ञातस्व-
रूपत्वात् परिणामि चित्तम्” भा० ।

“स्यादेतत् अर्थचेत् स्वतन्त्रः स च जडस्वभाव इति न
कदाचित् प्रकाशेन प्रकाशने वा जडत्वमप्यस्यापगत
मिति भावोऽप्यवगच्छेत् न जात स्वभावमपहाय भावो-
त्तिरुपपन्न इति न चेन्द्रियाद्याधेयो जडस्वभावस्यार्थस्य
धर्मः प्रकाश इति साम्प्रतम्” अर्थधर्मत्वे नीलत्वादित्यत्
सर्वरूपसाधारण इत्येकः शास्त्रार्थस्त इति सर्व एव
विद्वांसः प्रसज्येरन् न जानुमः कश्चिदस्ति । न चानोता-
नागतयोः धर्मः प्रत्युत्पन्नयुक्तः तस्मात् स्वतन्त्रोऽर्थोप-
लब्धविषय इति मनोरथमात्रमेतदित्यत आह

तदुपरागेति । जडस्वभावोऽप्यर्थ इन्द्रियप्रणादिकया
चित्तसुपरञ्जयति तदेवंभूतं चित्तदर्पणसुपसंक्रान्तप्रतिवि-
म्बा चित्तिशक्तिश्चित्तमर्थोपरक्तं चेतयनानार्थमनुभवति
नत्वर्थे किञ्चित् प्राकट्यादिकमाधत्ते नाप्यसंबन्धा चित्तेन,
तत् प्रतिविम्बसंक्रान्तेरुक्त्वादिति । यद्यपि च सर्वगतत्वा-
ञ्चित्तस्य चेन्द्रियस्य बाह्यकारिकस्य विषये नास्ति सम्बन्धः
तथापि यत् शरीरे दृष्टिमिश्रितं तेन सह सम्बन्धो विष-
याणामित्यवस्थान्तमणिक्त्वा इत्युक्तम् अयःसधर्मकं
चित्तमिति । इन्द्रियप्रणालिकयामिसंबन्धोपरञ्जयन्ति
अतएव चित्तं परिणामीत्याह वस्तुन इति” विव० ।

“यस्य तु तदेव चित्तं विषयस्तस्य सदाऽपरिणामित्वात्” भा० ।

“सदा ज्ञाताचित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणा-
मित्वात्” सू० ।

“यदि चित्तवत् प्रभुरपि पुरुषः परिणमेत् ततस्तद्विषया
चित्तवृत्तयः शब्दादिविषयवत् ज्ञाताज्ञाताः स्युः सदा
ज्ञातवन्तु मनसस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वमनुभा-
पयति” भा० ।

“तदेव” चित्तव्यतिरेकेणास्मिन्वक्ष्याम्य तेभ्यः परिणति-
धमेकेभ्यो व्यतिरिक्तमात्मानमादर्शयितुं ऊर्ध्वधर्मप्रमपरि-
णामित्वमस्य यक्तुं पुरयित्वा कृतं पठति “यस्य तु तदेव
चित्तं विषयस्तस्य सदाऽपरिणामित्वात्” । चित्तमूदवि-
क्षिप्तकायतावस्थितं चित्तमनिरोधात् सर्वदा पुरुषेणा-
नुभूयते दृष्टिमत् तत् कस्य हेतोः ? यतः पुरुषोऽपरि-
णामी परिणामित्वे चित्तवत् पुरुषोऽपि ज्ञाताज्ञात-
विषयो भवेत् । ज्ञातविषय एव त्वयं तस्यादपरिणामी
ततश्च परिणामिभ्योऽतिरिच्यते इति तदेतदह
यदि चित्तवदिति । सदा ज्ञातत्वं तु मनसः सदाचित्त-
कस्य तस्य यः प्रभुः स्वाधी भोक्तेति यावत् तस्य प्रभोः
पुरुषस्यापरिणामित्वमनुभापयति तथाचापरिणामिनस्तस्य
परिणामिनश्चित्तात् पुरुषस्य भेद इति भावः” विव० ।

“स्यादाशङ्काचित्तमेव स्वाभासं विषयाभासश्च वैशेषिकाणां
चित्तात्मयादिनाञ्च भविष्यत्यस्मिन्वत्” भा० ।

“न तत्स्वाभासं दृष्टत्वात्” सू० ।

“यथेतराणीन्द्रियाणि शब्दादयश्च दृश्यत्वाच्च स्वाभासानि
तथा मनोऽपि प्रत्येत्यम् । न चाग्निरत्र दृष्टान्तः न
ह्यग्निरात्मरूपमप्रकाशं प्रकाशयति । प्रकाशस्यात्र प्रका-
शप्रकाशकसंयोगे दृष्टः न च स्वरूपमालेऽस्ति संयोगः
किञ्च स्वाभासं चित्तमित्यप्याहमेव कस्यचिदिति श-
ब्दार्थः । तद्यथा स्वात्मप्रतिष्ठाकाशमित्यप्रतिष्ठमित्यर्थः
स्वर्वादिप्रचारप्रतिवेदनात् सत्यानां प्रवृत्तिर्दृश्यते ।
क्रुद्धोऽहम्भोतोऽहमस्य मे रागोऽस्य मे क्रोध इत्येतत्
स्वबुद्धेरपहण्ये न युक्तमिति” भा० ।

“अत्र वैनाशिकस्योपपत्तिरस्यार्थः स्यादेन-
देवं यदि चित्तमात्मनो विषयः स्यात् अपि तु स्वप्रकाशने
तत् विषयाभासं पूर्वचित्तं प्रतीत्य सदुत्पन्नं तत्कृतः
पुरुषस्य सदा ज्ञानविषयत्वं कृतकारा वाऽपरि-
णामतया परिणामिनश्चित्ताद्भेद इति भवे-
देतदेवं यदि स्वसंवेदनं चित्तं स्वात्मत्वेतदस्ति
तच्च परिणामितया नीचादिवदनुभवव्याप्यम् । यन्मातृभव-

व्याप्यं न तत् स्वाभासं भवितुमर्हति स्वात्मानि दृष्टिवि-
रोधात् न हि तदेव क्रिया च कर्म च कारकञ्च न हि
पाकः पच्यते किदा वा किदाते पुरुषस्वरूपपरिणामी नानुभ-
वकर्मेति नास्मिन् स्वयंप्रकाशता न युज्यते अपराधीनप्र-
काशता सा स्वयंप्रकाशता नानुभवकर्मता तस्मात् दृश्य-
त्वात् दर्शनकर्म चित्तं न स्वाभासम् आत्मप्रकाशप्रतिवि-
म्बितस्यैव चित्तस्य तावद्दृष्टिविषयाः प्रकाशन् इति
भावः । ननु दृश्योऽग्निः स्वयं प्रकाशश्च न हि यथा
चटादयोऽग्निना व्यज्यन्ते एवमस्मिन्नस्मन्तरेत्येतत् आह ।
तच्चान्तरित्वेति कथात् १ न हीति वा नामान्तरन्यन्तरात्
प्रकाशित विज्ञानात् तु प्रकाशत इति न स्वयं प्रकाशत
इति न व्यभिचार इत्यर्थः । प्रकाशाद्वर्णवर्णनन्ति । क्रियाक-
पः प्रकाश इति यावत् एतदुक्तं भवति या या क्रिया सा
सा सर्वा कर्तृकरणकर्मसम्बन्धेन दृष्टा यथा पाको दृष्टत्वा-
ग्निनण्डुलसम्बन्धेन तथा प्रकाशोऽपि क्रियेति तयापि तथा
भवितव्यं सम्बन्धश्च भेदान्नयो नाभेदे सम्भवति इत्यर्थः ।
किञ्च स्वाभासं चित्तमित्यप्याहृमेव कस्यचिदिति शब्दा-
र्थः । स्यादेतत् मा भूत् पाकं चित्तं न हि पुरुषस्य
कारणस्याध्यापकस्य च निवृत्तौ चित्तनिवृत्तिः इत्यत
आह स्वबुद्धीति बुद्धिचित्तं प्रचारा व्यापाराः सत्वाः
प्राणिमन्त्रितस्य दृष्टिभेदाः क्रोधलोभादयः स्वाश्रयेण च
सह प्रत्यात्ममनुभूयमानाश्चित्तस्याप्याहृतां विचटयन्ती-
त्यर्थः । स्वबुद्धिप्रचारप्रतिसंवेदनमेव विषयदति क्रुद्धोऽ-
हमिति विवरणम् ।

“एकसमये च भयानवधारणम्” सू० ।

“न चैकस्मिन् क्षणे स्वरूपवधारणं युक्तं क्षणिकया
दिनां यद् भवन् सैव क्रिया तदेव च कारकमित्यभ्युप-
तमः” । भा० ।

“स्वाभासं विषयाभासं चित्तमिति ब्रुवाणो न ता-
वत् येनैव व्यापरेणात्मानमवधारयति तेनैव विषय-
मपीति वक्तुमर्हति नहृद्विचक्षणो व्यापारः कार्यभे-
दाय पर्याप्तः, तस्माद्व्यापारभेदोऽस्तीकृत् व्यः न च वैनाशि-
कानासत्प्रतिभेदानिराक्तः अस्मिन् व्यापारः न चैकस्याप-
रोक्षत्वे रविचक्षणयायाः कार्यवैलक्षण्यसम्भवः तस्याकस्मि-
कत्वप्रसङ्गात् । न चैकस्योत्पत्तिद्वयसम्भवः तस्मादर्थस्य च
ज्ञानरूपस्य अवधारणं नैकस्मिन् समये इति तदेतद्वाच्ये
व्योच्यते न चैकस्मिन् क्षणे इति तथाचोक्तं वैनाशिकैः
“भूतिर्यथा क्रिया सैव कारकं सैव व्योच्यते” इति तस्मा-

द्गुणत्वमेतच्चित्तस्य सदातनं स्वाभासत्वमुपपद्यते इष्टारञ्च
दृष्टरपरिणामित्वं च दर्शयतीति सिद्धम्” विवरणम् ।
“चित्तान्तरे दृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृतिसङ्करश्च” सू० ।
“स्यान्मतिः स्वरसनिवृद्धं चित्तं चित्तान्तरेण सम-
बन्धनेण गृह्यते” इति । अथ चित्तं चेच्चित्तान्त-
रेण गृह्यते बुद्धिः केन गृह्यते साध्यव्यया
साध्यव्ययेत्यतिप्रसङ्गः स्मृतिसङ्करश्च यावन्तोबुद्धिदृष्टी-
नामनुभवास्तावत् स्मृतयः प्राप्तुयन्ति तत्सङ्कराच्चे-
कस्मत्स्वनवधारणञ्च स्यादित्येवं बुद्धिप्रतिसंवेदनं पुरुष-
मपलपद्भिः वैनाशिकैः सर्वमेवाकलीकृतं, ते तु भो-
क्तृस्वरूपं यत् कश्चन कल्पयन्तो न न्यायेन संगच्छन्ते ।
केचित् सत्यमानमपि परिकल्पयन्ति स सत्यो य एतान्
स्वप्नान् निक्षिप्यान्त्यांश्च प्रतिसन्दधानीत्युक्ता ततएव
पुनस्तस्मिन् तथा स्वप्नानां पुनर्निवेदाय विरागा-
यानुत्पादाय प्रधान्ये गुरोरन्तिके ब्रह्मचर्यं चरित्वा-
मीत्युक्ता सत्यस्य पुनः सत्यमेवापहृयते “साङ्ख्ययोगाद-
यस्तु प्रवादाः स्वप्नान्तेन पुरुषमेव स्वाभिन्नं चित्तस्य
भोक्तारमुपयन्तीति” भा० ।

“पुनर्वैनाशिकस्युत्पापयति । स्यान्मतिः मा भूत् दृश्यत्वेन
स्वसंवेदनम् एवमप्यात्मा न सिध्यति । स्वसन्तानवर्तिना
चरमचित्तक्षणेन स्वरसनिवृद्धस्वजनकचित्तक्षणेपक्षणादि-
त्यर्थः । समञ्च तज्ज्ञानत्वे नामनिरञ्च वृत्त्यहितत्वेन स-
यनन्तरं तेन । स्वसदृश्यस्य । बुद्धिरिति चित्तमित्यर्थः
नामहीता चरमा बुद्धिः पूर्वं बुद्धिरुत्पत्तिरसमर्थी ह्यनवगुह्य
बुद्ध्या संबद्धा पूर्वा बुद्धिबुद्ध्या भवितुमर्हति । नहृद्विचक्षीत-
दण्डो दण्डनमवगन्तुमर्हति तस्मादनवगतेति विज्ञानवेदन
संज्ञारूपसंस्काराः स्वप्नाः । साङ्ख्ययोगादयः प्रवादाः
साङ्ख्यच योगाश्च तत्प्रवादयो येषां वैशेषिकादिप्रवादानान्ते
साङ्ख्ययोगादयः प्रवादाः सुसममन्यन्त” विवरणम् ।

“कथं ?” भा० “चित्तेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ
स्वबुद्धिसंवेदनम्” सू० ।

“अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिरप्रतिसंक्रमा च परि-
णामिन्यप्यर्थे प्रतिसंक्रान्तेव नहृद्विचक्षुपतति तस्याश्च
प्राप्तचेतस्योपग्रहरूपाया बुद्धिर्त्तेरनुकारिमात्रतया बु-
द्धिदृष्टविशिष्टा हि ज्ञानवृत्तिराख्यायते तथाचोक्तं “न
पातालं न च विवरं गिरीणां नैवाश्वकारं कुक्षयो नो-
दधीनाम् । युष्मा यस्यां निहितं ब्रह्म शान्तं बुद्धिदृष्टि-
विशिष्टं कवयो वेदयन्ते इति” भा० ।

“स्यादेतत् यदि चित्तं न स्वाभासं नापि चित्तान्तरेवेदं
 व्याख्यापि कथं भोक्ष्यते चित्तं? न स्वत्वात्मन स्वयंप्रकाश-
 स्याद्व्यक्ति काचित् क्रिया न तामन्तरेण कर्त्ता न चास-
 व्यङ्ग्यित्तेन कर्मणा तस्य भोक्ता अतिप्रसङ्गादित्याशय-
 यान् पृच्छति कथमिति । सूत्रेणोत्तरमाह चित्तेरिति ।
 यत् तदयोचत् वृत्तिसारूप्यमितरत्वेति तदितः ससृज्यत-
 चित्तेः स्ववृत्तिसंवेदनं बुद्धिस्वदाकारापत्तौ चित्तिप्रति-
 विम्बाधारतया तद्रूपतापत्तौ सत्यां यथाहि चन्द्रमसः
 क्रियामन्तरेणापि संक्रान्तचन्द्रप्रतिविम्बममलं जलमचलं
 चलमिव चन्द्रमसमवभासयति एवं विनापि चित्तिव्या-
 पारम् उपसंक्रान्तचित्तिप्रतिविम्बं चित्तं स्वगतया क्रियया
 क्रियायतीमसङ्गतामपि सङ्गतां चित्तिगतिमवभासयत्
 भोग्यभासकादयत् भोक्तृभासापादयति तस्या इति
 सूत्रार्थः भाष्यमध्येतदर्थमसङ्गतत्वं तत्र व्याख्यातम् इति न
 व्याख्यातमत्र बुद्धिदृष्ट्यविशिष्टत्वे ज्ञानवृत्तेरागममुदाह-
 रति तथाचोक्तं न पातालमिति शाश्वतस्य शिवस्य
 ब्रह्मणो विशुद्धस्वभावस्य चित्तिच्छायापद्मां मनोवृत्तिमव
 चित्तिच्छायापद्मत्वाच्चित्तेरप्यविशिष्टां गुह्यं वेदयन्ते तस्या-
 मेव गुह्यायां तद् गुह्यं ब्रह्म तदनयितुं स्वयंप्रकाश
 मनावरणमनुपसर्गं प्रद्योतते परमदेहस्य भगवत इति
 तदेवं दृश्यत्वेन चित्तस्य परिणामिनस्तदतिरिक्तः पुमान्
 परिणतिधर्माण्युपादितः” वि० ।

“अथ चैतदभ्युपगम्यते” भा० ।

“द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम्” सू० ।

“मनोहि मन्त्रव्येनार्थेनोपरक्तं तत् स्वयञ्च विषयत्वादि-
 पयिषा पुरुषेणात्मीयता वृत्त्याशिसम्बद्धं तदेतच्चित्तमेव
 द्रष्टृदृश्योपरक्तं विषयविषयिनिर्भासं चेतनाचेतनस्वरूपा-
 पद्मं विषयात्मकमव्यविषयात्मकमिवाचेतनं चेतनमिव स्फु-
 टिकमणिमल्पं सर्वार्थमित्युच्यते । तदनेन चित्तसारू-
 प्येण भ्रान्ताः केचित्तदेव चेतनमित्याहुः अपरे चित्त-
 सात्वत्मेवेदं सर्वं, नास्ति सत्त्वं गवादिवटादय
 सकारणो लोक इति, अनुकम्पनीयास्ते कस्मात् ? अस्ति
 हि तेषां आत्मीयजं सर्वरूपाकारनिर्भासं चित्तमिति
 समाधिप्रज्ञायां प्रज्ञेयोऽर्थः प्रतिविम्बोभूतस्तस्या-
 लम्बनीभूतत्वादयः स चेदर्थश्चित्तमात्रं स्यात् कथं प्रज्ञ-
 यैव प्रज्ञारूपमवधार्यते तस्मात् प्रतिविम्बोभूतोऽर्थः प्र-
 ज्ञायां देवावधार्यते स पुरुष इति एवं ग्रहीतृपृच्छण-
 याहृत्स्वरूपचित्तभेदाच्चयस्यैतत्तज्जातितः प्रविभजन्ते

ते सम्यग्दर्शनसौरधिगतः पुरुषः” वेदव्यासभाष्यम्

“संप्रति लोकपुत्र्यजनमयत्वं प्रमाणयति । अत चैतदिति
 अयमर्थः चैतदित्यर्थः । दृष्टिर्वादि यथा हि नीला-
 दानुरक्तं चित्तं भीलाद्यर्थं प्रत्यक्षेणैवावस्थापयति
 एवं द्रष्टृच्छायापत्त्या तदनुक्तं चित्तं द्रष्टारमपि
 प्रत्यक्षेणावस्थापयति अस्ति हि दृष्टाकारं ज्ञानं
 नीलमहं सम्रात्येमि” इति तस्मात् ज्ञेयवत् ज्ञाता-
 पि प्रत्यक्षमिदोऽपि न विविध्यावस्थापितो यथा जले
 चन्द्रमसो विम्बं नत्वेतावता तदप्रत्यक्षं न चास्य जल-
 गतत्वे तदप्रमाणासिति चन्द्ररूपेण प्रमाणं भवितु
 मर्हति तस्माच्चित्ते प्रतिविम्बिततया चैतन्यगोचरापि
 चित्तवृत्तिर्न चैतन्यागोचरेति तदितं सर्वार्थत्वं चित्त-
 स्येति तदेतदाह मनोहीति न केवलः तदाकारापत्त्या
 मन्त्रव्येनार्थेनोपरक्तं मनः अपितु स्वयं चेति चकारो
 भिन्नक्रमः पुरुषेणेत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः तच्छायापत्तिः
 पुरुषस्य वृत्तिः इत्यञ्च चैतन्यच्छायापत्तिश्चित्तस्य यैनाशिकै
 रभ्युपेतव्या कथमन्यथा चित्ते चैतन्यमेते आरोपयाम्भूवु
 रित्याह तदनेनेति केचिद्द्विनाशिका बाह्यार्थवादिनः ।
 अपरे विज्ञानमात्रवादिनः । ननु यदि चित्तमेव
 द्रष्टाकारं दृष्टाकारं चानुभूयते हल चित्तादभिन्नावेव
 स्त द्रष्टृदृश्यौ यथाहुः । “अभिन्नोऽपि हि बुद्ध्यात्मा
 विपर्ययितदर्शनैः । याहृत्स्माहकसंविच्चित्तभेदवानिव
 लक्ष्यते” इति तत्कथमेतेऽनुकम्पनीया इत्यत आह ।
 समाधिप्रज्ञायामिति ते शब्दोक्ताभिरुपपत्तिभिश्चित्ताति-
 रिक्तं पुरुषमभ्युपगमयत्याशाङ्गयोगोपदेशेन समाधि-
 प्रज्ञायामात्मगोचरायामवधार्य बोधयितव्याः । तद्-
 यथा समाधिप्रज्ञायां प्रज्ञेयोऽर्थः आत्मप्रतिविम्बी-
 भूतोऽन्यः कस्मात् ? तस्यात्मनः आलम्बनीभूतत्वात् अथ
 चित्तादभिन्नेव कस्याज्जालम्बनं भवतीति यदि युक्ति-
 बोधतापि वैजात्यादहेत् तत्र हेतुमाह स चेदात्मरूपोऽर्थः
 चित्तमात्रं स्यात् न तु ततो व्यतिरिक्तः ततः कथं प्रज्ञ-
 यैव प्रज्ञारूपमवधार्यते स्वात्मनि वृत्तिरोपेतात् । उप-
 संहरति तस्मादिति । समीचीनोपदेशेनानुकम्पिता भव-
 न्तीति आह । एषेतदिति ज्ञातितः स्वमायतः इत्यर्थः” वि०
 “इतश्चैतत्—तदसङ्ख्येयप्रयासनाभिहितमपि परार्थं
 संहत्यकारित्वात्” सू० ।

“तदेतच्चित्तमसङ्ख्येयप्रयासनाभिरेव चिलीकृतमपि
 परार्थं परस्य भोगोपसर्गार्थं न स्वार्थं संहत्यकारित्वाद्-

सहवत् संहत्यकारिणा चित्तेन न स्वार्थेन भवितव्यं न सुखचित्तं सुखार्थं न ज्ञानं ज्ञानार्थसुभयमप्येतत् परार्थं यच्च भोगेनापवर्गेण चार्थेनार्थयान् पुरुषः स एव परो, न परः सामान्यमात्रम् यत्तु किञ्चित्परं सामान्य-मात्रं स्वरूपेणोदाहरेद्देनाशिकस्तत् सर्वं संहत्यकारि-त्वात् परार्थमेव स्यात् । यस्त्वसौ परोविशेषः स न संह-त्यकारी पुरुष इति” भा० ।

“चित्तातिरिक्तात्मसङ्गावे हेत्यन्तरमवतारयति इत-श्चेति । यद्यप्यसङ्ख्येयाः कर्मवासनाः गुणवासनाश्च चित्तमेषाधिरोहते न तु पुरुषं, तथाच वासना-धीना विपाकास्तत्तन्मात्रयतया चित्तस्य भोक्तृतामाव-हन्ति । भोक्तृत्वं च भोग्यमिति सर्वं चित्तार्थं प्राप्तं तथापि तच्चित्तमसङ्ख्येयवासनाविचित्रमपि परार्थं, कस्मात् ? संहत्यकारित्वादिति सूत्रार्थः । व्याच-ष्टे तदेदिति । स्यादेतच्चित्तं संहत्यापि करिष्यति स्वा-र्थञ्च भविष्यति कः खलु विरोध इति यदि कश्चित् श्रूयात् तं प्रत्याह । संहत्यकारिण्येति सुखचित्तमिति भोगसुपलक्षयति तेन दुःखचित्तमपि दृष्टव्यं ज्ञानमित्य-पवर्ग उक्तः । एतदुक्तं भवति सुखदुःखचित्ते प्रतिकूलानु-कूलतामके नात्मनि सम्भवतः स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् न चास्योऽपि संहत्यकारी साक्षात् परम्परया वा सुखदुःखे विदधानस्ताभ्यामनुकूलनीयः प्रतिकूलनीयो वा तस्मादयं साक्षात् परम्परया वा न सुखदुःखयोर्ध्याप्रियते स एवा-यमनुकूलनीयः प्रतिकूलनीयो वा, स च नित्योदासीनः पुरुषः एवमपहृष्यते येन ज्ञानेन तस्यापि ज्ञेयतन्त्र-त्वात् स्वात्मनि च वृत्तिविरोधाच्च ज्ञानार्थत्वं न चान्य-विषयादस्मादपवर्गसम्भवो विदेहप्रकृतिलयानामपवर्गा-सम्भवात् तस्मात्तज्ज्ञानमपि पुरुषार्थमेव न तत् स्वार्थं संहतपरार्थत्वे चानवस्थाप्रसङ्गादसंहतपरार्थसिद्धिरिति” विव० ।

“विशेषदर्शिनश्चात्मभावभावनानिवृत्तिः” सू० ।

“यथा प्रादृषि तस्याङ्कुरस्योद्भेदेन तद्बीजसत्तासुभीयते तथा भोक्तृमार्गवशेन यस्य रोमहर्षाश्रुपातौ दृश्येते तन्माप्यस्ति विशेषदर्शनवीजमपवर्गभागीयं कर्मभिनिर्वर्तितं नित्यसुभीयते तस्यात्मभावभावना स्वाभाविकी प्रवर्तते यस्याभावादित्युक्तं स्वभावसङ्गातो दोषाद् येषां पूर्वेपक्षे रुचिर्भवत्यरुचिश्च निरर्थे भवति । तस्यात्मभावभावना कोऽहमासं कथमहमासं किं स्विदिदं ? कथं ? स्विदिदं

के भविष्यामः कथं भविष्यामः ? इति । सा तु विशे-षदर्शिनो निवर्तते कुतः चित्तस्यैवैष विचित्रः परिणामः पुरुषस्त्वस्यात्मविद्यायां शुद्धचित्तधर्मैरपरान्वृत इति ततोऽप्यात्मभावभावना कुशलस्य निवर्तते इति” भा० ।

“तदेवं केवल्यमूलवीजममलमात्रदर्शनसङ्गाता तदुपदेशाधि-कृतं पुरुषमनधिकृतपुरुषान्तराद्व्यावृत्तमाह । विशेषे-त्यादि यस्यात्मभावे भावनास्ति तस्याष्टाङ्गयोगोपदेशा-द्यनुतिष्ठतो युञ्जानस्य तत्पारिपाकात् चित्तसत्त्वपुरुषयो-र्विशेषदर्शनादात्मभावभावना निवर्तते । यस्यात्मभावभावनैव नास्ति नास्तिकस्य, तस्योपदेशानधिकृतस्यापरिनिश्चितात्म-तत्परलोकभावस्य नोपदेशो न विशेषदर्शनं नात्मभाव-भावनानिवृत्तिरिति सूत्रार्थः नन्वात्मभावभावनायाः चित्तवर्तिन्याः कुतोऽवगमः ? इत्यत आह यथा प्रादृषीति प्राग्भवीयं तत्त्वदर्शनवीजमपवर्गभागीयं यत्कमाष्टाङ्गयोगानुष्ठानं तदेकदेशानुष्ठानं वा तदभिनि-र्वर्तितमस्तीत्यनुमीयते तस्य चात्मभावभावनाऽ-वश्यमेव स्वाभाविकी यस्त्वस्यासं विनापि प्रवर्तते अनधि-कारिणमागमिनं वचनेन दर्शयति यस्याभावादित्यमिति पूर्वपक्षो नास्ति कर्मफलं, परलोकिकिनोऽभावात् परलोका-भाव इति तत्र रुचिः, अरुचिश्च निरर्थे पञ्चविंशतितत्त्व-विषये । आत्मभावभावना प्राग्व्याख्याता । विशेषदर्शिनः परामर्शमाह चित्तस्यैवेति तस्य विशेषदर्शनकुशलस्या-त्मभावभावना विनिवर्तते इति” विवरणम् ।

चित्तस्य च बाहेन्द्रियव्यापारं विना बाह्यार्थेष्वसा-मर्थ्यं, गुणभेदेन विकारभेदाच्च पञ्चदशग्रासङ्गा यथा “मनोदशेन्द्रियाध्यक्षं हृत्पद्मगोलके स्थितम् । तज्ज्ञानः-करणं बाह्येष्वस्मात्तन्त्रादिनेन्द्रियैः । अक्षेष्वापिर्णिते-ज्वेतदुगुणदोषविचारकम् । सत्त्वं रजस्तमसाश्च गुणा विक्रियते हि तैः । वैराग्यं ज्ञानिरौदार्यं नित्याद्याः सत्त्वसम्भवाः । कामक्रोधौ लोभमदमाविद्याद्या रजसो-स्थिताः । आलस्यभ्रान्तितन्त्राद्या विकारास्तमसोस्थिताः । सात्विकैः पुण्यनिष्पत्तिः पापोत्पत्तिश्च राजसेः । तामसेर्नो-भयं किन्तु दृथायुःक्षपणं भवेत्” । पातञ्जलमते तस्य वृत्तयः पञ्चविधाऽस्मासां स्वरूपादिकं समधिपादे सूत्रभाष्ये विव-रणादौ दर्शितं तस्य क्लिष्टागच्छे २१४४ वृ० दर्शितम्

चित्तज पु० चित्ते जायते जन-उ । मनोभवे कामभेदे चित्तजजन्तुचित्तयोनिप्रभृतयोऽप्यत्र “चित्तयोनिरभवत् पुनर्नवः” रघुः ।

चित्तस्य त्वि० चित्तं चित्तवृत्तिं जानाति ज्ञा-क । आशया-
भिन्ने । “कलाकौशलसत्ताहो भक्तिश्चित्तशता कृता”
सा० द० । [मूल्यत्वे दोषे ।

चित्तदोष पु० इत० । चित्तस्य विषयाग्रहणासामर्थ्यरूपे
चित्तनदी स्त्री चित्तवृत्तिरूपा नदी । पुण्यपापरूपोभय
कोतोवाहिन्याम् चित्तवृत्तौ तत्र “विवेकनिष्ठा
केवल्य प्राग्भारा पुण्यवहिनी । अविवेकनिष्ठा संसार-
प्राग्भारा पापवहिनी” इति भेदः ।

चित्तपरिकर्म्मन् न० इत० । पातप्ललोक्ते चित्तप्रसाद-
नाख्ये मैत्रादिभावनाभेदे चित्तप्रसादनशब्दे दृश्यम्
चित्तप्रसन्नता स्त्री इत० । हर्षं हेम० ।

चित्तप्रसादन न० चित्तस्य प्रसादनं प्रसन्नताकरणम् । पात-
प्ललोक्ते चित्तप्रसन्नतासम्पादके मैत्रादिभावनाजन्ये
चित्तसंस्कारभेदे मैत्रादिभावनानां च तथात्वं पात०
प्लवभाष्यादावुक्तं यथा

“यस्य चित्तस्यावस्थितस्येदं शास्त्रेण परिकर्म्म निर्दि-
श्यते, तत्कथं ?—भा०

“मैत्रीकरुणासदितोमेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां
भावनातश्चित्तप्रसादनम्” इत० ।

“तत्र सर्व्यप्राणिषु सुखसम्भोगापक्षेऽपि मैत्री भावयेत्.
दुःखितेषु करुणाम्, पुण्यात्मकेषु सदिताम् । अपुण्य-
शीलेषु मेक्षां—एवमस्य भावयतः शुक्लोधर्म उपजायते—
ततश्चित्तं प्रसीदति प्रसन्नमेकाग्रं स्थितिपदं लभते” भा० ।

“अपरिकर्म्मितजनसोऽच्छयादिमतः समाधितदुपायसम्पत्त्य-
तत्पादात् चित्तप्रसादनोपायान्छयादिवरोधिनः प्रतिपा-
दयितुमुपक्रमते यस्य चित्तस्यावस्थितस्येदमिति ।
मैत्रीकरुणेत्यादि प्रसादनानाम् । सुखितेषु मैत्री सौ-
हार्दं भावयत ईर्ष्याकालुष्यं निवर्त्तते चित्तस्य । दुः-
खितेषु च करुणामात्मनीव परस्मिन् दुःखप्रहाणेकां
भावयतः परापकारचिकीर्ष्याकालुष्यं चेतसोनिवर्त्तते ।

पुण्यशीलेषु प्राणिषु सदितां हर्षं भावयतः व्यस्तयाका-
लुष्यं चेतसो निवर्त्तते । अपुण्यशीलेषु चोमेक्षां मा-
ध्यस्थ्यं भावयतोऽमर्षकालुष्यं चेतसोनिवर्त्तते । ततश्चास्य
राजसतामसधर्मनिवृत्तौ सात्त्विकः शुक्लोधर्म उपजायते ।
सत्वात्कर्म्मसम्पन्नः सम्भवति । इति निरोधपक्षे तस्य
प्रसादस्याभाव्याश्चित्तं प्रसीदति प्रसन्नञ्च वक्ष्यमाणेभ्य
उपायेभ्यः एकाग्रं स्थितिपदं लभते । असत्त्वां पुनर्मैत्र्या-
दिभावनायां न ते उपायाः स्थित्यै कल्पन्ते” विव० ।

करणे ह्युट् ङीप् । चित्तप्रसादनी मैत्रादिभाव-
नायाम् । “तत् प्रचिप्य चित्तप्रसादनीयतको मैत्रादि
भावनाः” योरच० । [द्योऽप्यत्र ।

चित्तभू पु० चित्ते भवति भू-किप् इत० । कामे चित्तभवा-
चित्तभूमि स्त्री चित्तस्य भूमिरवस्था । पातप्ललप्रसङ्गे
चित्तस्यावस्थाभेदे तद्भूमयश्च नानाविधाः तत्र चित्तशब्दे
दर्शिता चित्तप्रसन्नविशेषैकाग्रताः चतस्रः उक्ताः ।
मधुमत ज्योतिष्मती विधोका कृतम्भरा च समाधिभूमय-
स्यान्यास्ताश्चित्तविशेषशब्दे वक्तव्यशब्दे च दृश्याः ।
साधनपादे च सूत्रभाष्यप्रादौ सम्प्रान्ता अप्युक्ताः यथा
“सम्प्रधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा” इत० ।

“तस्मेति । प्रत्युदितस्वातेः प्रत्याम्नायः सम्प्रधेति अ-
शुद्धावरणमक्षापगमाश्चित्तस्य प्रत्ययान्तरानुत्पादे सति
सम्प्रकारैव प्रज्ञा विवेकिनो भवति । तद् यथा परिज्ञातं
हेयं, नास्य पुनः परित्येयमस्ति क्षीणा हेयहेतवो न पुन-
रेतेषु ज्ञेयव्यमस्ति, साक्षात्कृतं निरोधसमाधिना ज्ञानम् ।
भावितो विवेकस्यातिरूपो हानोपायइत्येवा चतुर्थयोः
कार्याविशक्तिः प्रज्ञायाः । चित्तविशक्तित्वे त्वी चरिता-
धिकारा बुद्धिशुभा गिरिशिखरकूटच्युताइव आवाणो-
निरवस्थानाः स्वकारणे प्रलयाभिमुख्याः सङ्ग तेनास्तं
गच्छन्ति । न चैषां विलीनानां पुनरुत्पत्त्यादः प्रयो-
जनाभावादिति एतस्यामवस्थायां गुणसम्बन्धातीतस्व-
रूपमात्रज्योतिरमलः केवली पुरुष इत्येतां सम्प्रविधां
प्रान्तभूमिप्रज्ञामनुपश्यन् पुरुषः कुण्डलइत्याख्यायते पतिः
प्रसवेऽपि चित्तस्य कृत्तः कुण्डल इत्येव भवति गुणातीतत्वा-
दिति सिद्धा भवति विवेकस्यातिहानोपायः इति” भा० ।

“विवेकस्यातिनिदायाः स्वरूपमाह सूत्रेण तस्येत्यादि ।
व्याचष्टे तस्मेति प्रत्युदितस्वातेर्वृत्तमानस्यातेर्योगि-
नः प्रत्याम्नायः परामर्शः अशुद्धिरेवावरणं चित्तसत्त्वस्य
तदेव मलं तस्यापगमात् चित्तस्य प्रत्ययान्तरानुत्पादे ताम-
सराजसव्युत्पत्त्यनुत्पादे निर्विशुद्धविवेकस्यातिनि-
दायापक्षस्य सम्प्रकारैव प्रज्ञा विवेकिनो भवति विषयभे-
दात् प्रज्ञाभेदः । प्रज्ञादोऽन्तो यासां भूमीनामवस्थानां तास्त-
थोक्ता यतः परं नास्ति संप्रकर्षः प्रान्ता भूमयः यस्या
प्रज्ञाया विवेकस्वातेः सा तथोक्ता ता एव सम्प्र प्रकाराः
प्रज्ञाभूमिरुदाहरति तद्वदर्थेति । तत्र पुरुषपुण्यत्वं
निष्पाद्याच्च चतस्रषु भूमिषु प्रथमासुदाहरति परिज्ञातं
हेयं यावत् किल प्राधानिकं तत्त्वत्वं परिणामतापसं-

स्कारैर्गुणवृत्तिविरोधात् दुःखमेवेति, हेयं तत्परिज्ञा-
तम् । प्रानतां दर्शयति नास्ति पुनः किञ्चिदपरिज्ञेय-
मस्ति । द्वितीयाभाह जीष्णा इति । प्रानतामाह
न पुनरिति । तृतीयाभाह साक्षात्कृतं प्रत्यक्षेण
निश्चितं यथा संप्रज्ञातावस्थायामेव निरोधसमाधि-
साध्यं ज्ञानं न पुनरस्मात् परं निश्चेतव्यमस्तीति शेषः ।
अतृतीयाभाह भावितो निष्पादितः विवेकस्यातिरूपोद्वा-
भोपायः, नास्याः परं भावनीयमस्ति इति शेषः । एषा
चतुर्थी कार्याविसृक्तिः, समाप्तिकार्यतया प्रयत्ननिष्पा-
द्या दर्शिता । कचिच् पाठः कार्यविसृक्तिरिति कार्यान्त-
रेण विसृक्तिः प्रज्ञाया इत्यर्थः । प्रयत्ननिष्पाद्यासूत्रा
तदनिष्पादनीयमप्रयत्नसाध्यां चित्तविसृक्तिमाह चित्त-
विसृक्तिस्तु त्रयी इति । प्रथमाभाह चरिताधिकारा-
मुद्भूततमोगापवर्गकार्येत्यर्थः । द्वितीयाभाह गुणादिति
प्रानतामाह न चेमाभिति । तृतीयाभाह एतस्या-
मवस्थावामिति एतस्यामवस्थायां जीवन्मेव पुरुषः
कुशलोक्त इत्युच्यते चरमदेहत्वादित्याह एतमिति ।
अनौपचारिकं सुक्तमाह प्रतिप्रसवे प्रधानलयेऽपि
चित्तस्य सुक्तः कुशल इत्येव भवति गुणानौतत्वादिति
विवरणम् । चित्तमेव भूमिः क्षेत्रम् । चित्त्वरूपक्षेत्रे
तस्मिन् भौतिकरूपासृजितोपेक्षारूपैः संस्कारैः संस्कृते
समाधिनामः इति योगशास्त्रे प्रसिद्धम् ।

चित्तविचित्रं पु० इत० । पात० सूत्रभाष्यप्रायुक्तेषु योगा-
न्तरायभूतेषु व्याध्यादिषु नवसु । ते च यथा
“व्याधिख्यामसंशयप्रमादालस्याऽविरतिभ्रान्तिदर्शनाऽलव्य-
भूमिकत्वाऽनवस्थितत्वा नि चित्तविशेषास्तेऽन्तरायाः” इ० ।
“अथ केऽन्तरायाः ? ये चित्तस्य विक्षेपकाः के पुनस्ते ?
कियन्तोवेति ? भवन्ति नवान्तरायाश्चित्तविक्षेपाः
सहैते चित्तवृत्तिभिः, एतेषामभावे न भवन्ति पूर्वोक्ताश्चित्त-
वृत्तयः । व्याधिर्धातुरव्यकरणवैषम्यम् । ख्यानम् अकर्म-
ण्यता चित्तस्य । संशयः उभयकोटिस्मृत्विज्ञानं स्या-
दिदमेवं, नैवं स्यादिति । प्रमादः समाविष्टाघनानाम-
भावनम् । आलस्यं—कायस्य चित्तस्य च गुरुत्वादप्रवृत्तिः ।
अविरतिः—चित्तस्य विषयसंप्रयोगात्का शब्दः । भ्रान्तिदर्-
शनं विपर्ययज्ञानम् । अलव्यभूमिकत्वं समाधिभूमेर-
नामः । अनवस्थितत्वं—प्रागल्भ्यायां भूमौ चित्तस्या-
प्रतिष्ठा । समाधिप्रतिष्ठाम् हि इति तदवस्थितं स्यादिति
एते चित्तविक्षेपाः नव योगमहा योगप्रतिपक्षा योगा-

न्तराया इत्यभिधीयन्ते” महर्षिवेदव्यास भाष्यम् ।
“वृच्छति—अथ के इति । सामान्योत्तरं—ये इति । विशेष-
संख्ये वृच्छति—के इति । उत्तरं—व्याधीत्यादिस्त्वम् ।
अन्तरायाः नव, एताश्चित्तवृत्तयोयोगान्तरायाः = योग-
विरोधनचित्तस्य विक्षेपकाः । चित्तं स्वत्वमी व्याध्याद-
योयोगाद्विचिपन्ति अपनयन्तीति विक्षेपाः । योगप्रति-
पक्षत्वे हेतुमाह,—सहैते इति । संशयस्यान्तिदर्शने
तावद्वृत्तितया वृत्तिनिरोधप्रतिपक्षौ, येऽपि न वृत्त-
योव्याधिप्रभृतयस्तेऽपि वृत्तिसाहचर्यात्तत्प्रातिपक्षा
इत्यर्थः । पदार्थान् व्याचष्टे,—व्याधिरिति । धात-
वोवातपित्तक्षेपणः शरीरधारणात्, अशितपीता-
हारपरिणामविशेषोरसः करणानीन्द्रियाणि तेषां
वैषम्यं न्यूनाधिकभावः । अकर्मण्यता कर्मान-
र्हता । संशय उभयकोटिस्मृत्विज्ञानं सत्यमन-
द्रूपप्रतिष्ठत्वेन संशयविपर्ययाद्योरभेदे उभयकोटि-
स्मृत्तिसंश्रुपाऽवान्तरविशेषविवक्षयाऽत्र भेदेनोपन्यासः ।
अभावनमकरणं तत्प्राप्रयत्न इति यावत् । कायस्य गुरुत्वं
कफादिना, चित्तस्य गुरुत्वं तमसा । गर्भः तृष्णा । मधु-
शय्यादयः समाधिभूमयः लब्धभूमेर्यदि तावतैव सन्स्थित-
मन्यस्य समाधिभूमेः स्यात्तत्तत्तस्या अपि भूमेरपाय-
स्यात् । यस्मात् समाधिप्रतिष्ठाम् तदवस्थितं स्यात्त-
स्यात्तत् प्रयतितव्यमिति” विवरणम् ।

चित्तविदं पु० चित्तमात्मत्वेन वेत्ति विद—विद्वि । बौद्धभेदे ।
व्याशयाभिज्ञे लि० [उन्मादरोगे हेमच० ।

चित्तविप्लव पु० चित्तस्य विप्लवोऽनवस्थायां यस्मात् एव० ।

चित्तविभ्रम पु० चित्तस्य विभ्रमो विशेषेण भ्रमणमनवस्थानं
यस्मात् एव० । उन्मादरोगे अमरः । “अहोचित्त-
विकारोऽयं स्याद्वा मे चित्तविभ्रमः” भा० स्वर्गा० २७०

चित्तं पुंस्त्री चित्तं जाति मनोहरत्वात् ला—क । ऋगभेदे ।
“असिततिलोद्भवतैलपिपकं लवणयुतं नयहिङ्गरसा-
द्यम् । त्रिकटुकयुक्तनिशार्कमिश्रं बहुगुणचि तच्च
सांसममर्षम् । रसे पाके च मधुरं रक्तपित्तविना-
शनम्” शब्दार्थाच० हतवाक्यम् ।

चित्तवृत्ति स्त्री इत० । चित्तस्य विषयाकारपरिणामभेदे
“योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः” पा० । तद्धे दाद्य पञ्चधा
किटाशब्दे १२४४५० उक्ताः ।

चित्तसमुच्चति स्त्री सम्+उद् नम—क्तिन् इत० । चित्तस्य
सम्यगुद्गमने तद्धेतौ २४० अमरः ।

चित्राङ्गिन् त्रिचित्रं हरति हृ-णिनि। मनोहरे स्त्रियां
ङीप् अण्। चित्रहार एवल्। चित्रहारक तत्कार्यं
ताच्छील्ये ट। चित्रहर मनोहरणशीले त्रि० स्त्रियां
ङीप्। [एकप्रपये स्थिरचित्तायाम् अमरः।

चित्राभोग प० सव्यग् भोग आभोग एकविषयता इत०।

चित्रि स्त्री चित्त-ज्ञाने भावे क्तिन्। प्रज्ञायाम् "उड् त्वा

निश्चे देया अग्ने ! भवन्तु चिन्तिभिः" यजु० १२३।

चिन्तिने च "चिन्तिं जुहोमि मनसा घृतेन" १७। ७८।

"चिन्तिं चिन्तनम्" वेददी०। शकर्मणि "सा चिन्ति-

मिनिचकार, इति ऋचमविल्ल्य "चिन्तिभिः कर्मभिः"

निक० उक्तम् कर्त्तरि क्तिच्। प्रज्ञापयितरि प्रापपके च

त्रि० "चिन्तिरपां दधे विश्वायुः" ऋ० १। ६। ७। ५।

"चिन्तिश्चेतयिता प्रापयिता या" भा०। भावे क्तिन्।

इत्यागौ स्त्री। "चिन्तिं दत्तस्य सुभगमश्चे" ऋ० २।

२। १६। चिन्तिं श्वातिम् भा०। [हेमच०।

चित्तोच्चति स्त्री इत०। चित्तस्योच्चतौ तज्ज्ञेत्वात् २गव्ये

चित्तपति पु० इत०। चित्तःज्ञानस्य पतिः। मनोभिर्माननि

जोवे। अथ "न भूवाक्चिदित्यादि" पा० न पूर्वपद

प्रकृतिस्वरः। "चित्तपतिर्मा पुनातु" यजु० ४। ४।

चित्त्वं न० चि-क्यप्। चित्तायां शवदाहचूल्याम् त्रिका०

स्त्रीत्वं तत्कार्यं अमरः। रचयनीये त्रि०। भावे क्यप्।

रचयने स्त्री

चित्र नाशिके-लेख्ये व्यङ्ग्ये ते च छट० चु० उभ० सक० सेट्।

चित्तयति ते अचिचित्वत् त। चित्रितः चित्रः।

चित्र म० चित्र-भावे अच् चि-ङ्गन् वा। इतिलके।

० व्यालेख्ये व्यङ्ग्ये ते ४कूर्वरदण्डे पतद्युक्ते त्रि० भेदि०।

इत्याकाशे ७कुष्ठभेदे हेम०। यस्यभेदे पु० "एकोदराय

चित्राय" यमत्पर्णमन्त्रः। एरण्डवृक्षे १०अशोकवृक्षे

११चित्रकटके राजनि० १२चित्रगुप्ते चित्रगुप्ते दण्डम्

१३शङ्खलङ्कारभेदे न० अलङ्कारशब्दे २६०० दण्डम्।

"चित्रसंज्ञीरितं प्रमाणापदद्वयम्" ए० र० उक्ते

१५पोडुशान्तरपादके कन्ठभेदे। "निर्गर्गचित्तोच्चज-

स्तुत्वापक्षणा" "चित्त्वं चकार पदमङ्गुल्यायितेन"

"रुचिरचित्तवत्तुहशालिभिः" इति च आपः।

चित्रक न० चित्रमिव कायति कै-क चित्त-लार्थे क वा।

इतिके भेदि० चित्रेण कायति कै-क। व्याघ्रे श्वान्-

भेदे (चित्रावाघ)। पु स्त्री हेमच० स्त्रियां जातित्वात्

ङीप्। (चिराता)ख्याते ४योप्रभेदे पु० "चित्रकः कटुकः

याके वङ्गिहन् पाचनी लघुः। कस्योयो यङ्गणीकुलशो-

थार्थःकमिकासत्तु। वातक्षेपहरौ पाचौ वातार्थः-

क्षेपपित्तहृत्। विचित्रं चैत्वं शाकं कासमर्द्धवि-

मर्द्धितम्। तप्ततले मयाङ्गीके पाचितं तक्रसम्भृतम्"

भावप० तद्गुणाटि। चित्र-क० नु। ५ चित्रकरे त्रि०

इत्युरे ७कृगान्तके शब्दार्थेचि० एरण्डवृक्षे पु०अमरः।

चित्रकण्ठ पु०चित्रः कण्ठोऽस्य। पारावते २तज्ज्ञेदे वनकपोते

च (घुन)। जटाधरः। स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

चित्रकगुटिका स्त्री चक्रदन्तोक्ते गुटिकाभेदे यथा

"चित्रकः पिप्पलीमूलं द्वौ क्षारौ लवणानि च। व्योष-

हिङ्ग्वजमोटाश्च चव्यञ्चैकत्र चूर्णयेत्। गुटिका

मातुलङ्गस्य टाडिमान्तरसेन वा। कृत्वा विषाचये

द्वयामं दीपयत्याशु चानलम्। सौवर्चलं सैन्धवश्च विड-

भौद्धिदमेव च। सासुद्रेण समं पञ्च लवणान्यत्र यो-

जयेत्"।

चित्रकष्टत न० "चित्रककायकलकभ्यां यङ्गणीम् एभं

हविः। गुल्मशोफोदरप्लीहाशूलार्शोन्नि दीपनं परम्"

इति चक्रदन्तोक्ते हतभेदे।

चित्रकतैल न० "चित्रकं चित्रकं दीप्यं निदिग्धिकाकरञ्ज-

बीजलवणार्कैः। गोमूलयुक्तं सिद्धं तैलं नामार्शसं

विहितम्" चक्रदन्तोक्ते तैलभेदे

चित्रकखल पु० कर्म०। कखलभेदे। (गालिचा)

चित्रकर त्रि० चित्रं लेख्यभेदम् चाश्वर्थं वा करोति ता-

च्छील्यादौ ट। लेख्यादौ १चित्रशिल्पकरे। विश्व-

कर्मणिः शूद्रागर्भजाते वर्षासङ्करभेदे २रङ्गाजीवे

पुंस्त्री अमरः।

चित्रकर्मन् त्रि० चित्रं कर्मास्य। १चित्रकरे २चाश्वर्थ-

कारके च इतिनिशब्दे पु० शब्दच०। इत०। ३चित्र-

लेखक्रियारूपे शिल्पे न०।

चित्रकहरीतकी स्त्री चित्रकपका हरीतकी। चक्रदन्तोक्ते

औजधभेदे "चित्रकस्यामलव्याश्च गुडूच्या दशमूलजम्।

शतं शतं रसं दत्त्वा पथ्याचूर्णदिकं गुडात्। शतं पचेत्

मनीभते पलं द्वादशकं क्षिपेत्। व्योपलिजातयोः क्षारात्

पलाङ्गुमारेऽहनि। पृथ्याङ्गमधुनोदत्त्वा यथाम्यद्यादत-

न्वितः। हृदयेऽग्नेः घर्षं कासं पीनसं दुस्तरं क्रिमीन्।

गुल्फेऽदापि दुर्गमवासान् हन्ति रसायनम्"।

चित्रकाय पु० चित्रः कायोऽस्य। १व्याघ्रे हेमच० (चित्रा-

वाघ) २व्याघ्रभेदे राजनि०।

चित्रकार लि० चित्रं करोति क-कण् उप० ४० । १ चित्रक-
र्माकारके । “स्वपतेरपि गान्धिकां चित्रकारोऽभवजा-
यत” पराशरोक्ते २ सङ्कीर्णजातिभेदे पु० छी० ।

चित्रकुण्डल पु० छतराद्रूपभेदे । “चित्रवाणश्चित्रवमा
सुयमा दुर्ध्वलोचनः । अयोवाहुर्भृहाभाङ्गश्चित्राङ्ग-
श्चित्रकुण्डलः” भा० आ० ११७ अ० । चित्रवाण, चित्रवर्म्भन्
चित्रमण्डल चित्राङ्ग तत्पुत्रभेदे । तत्राध्याये दृश्यम् ।

चित्रकूट पु० चित्रं कूटं गृह्णमस्य । पर्वतभेदे स च पर्वतः
प्रयागक्षेत्रिनिकटस्थभरद्वाजाश्रमात् अर्द्धतृतीययोजना-
द्विज्यतस्तस्मिन् यथा रामा० अयोध्याकाण्डे ६२ अ०
भरतं प्रति भरद्वाजवाक्यम् “भरतार्द्धतृतीयेषु योजनेष्व-
जने वने । चित्रकूटो गिरिस्तत्र रम्यनिर्भरकाननः ।
उत्तरं पार्श्वमासाद्य तस्य मन्दाकिनी नदी । उप्रिततट-
मसंक्षुब्धा रम्यपुष्पितकानना । अनन्तरं तत्सरितश्चित्रकूटं
च पर्वतम् । तयोः पर्वकूर्ती तात ! तत्र तौ वसतोऽभुव-
म्” ! “ददर्श चित्रकूटस्थं सरामं सहलक्ष्मणम् ।
तापसानामलङ्कारं धारयन्तं घटुर्जरम्” भा० व० २७ अ० ।
“ततो गिरिवरश्चे चित्रकूटे विशास्यते” ८५ अ० ।
“मथुरायाः पूर्वाध्वं हिमवद्गोमन्तचित्रकूटस्थाः” ह०
स० १६ अ० । “चित्रकूटवनस्यञ्च कथिता स्वर्गतिगुरोः” ।
“दम्नः ककुद्धानिव चित्रकूटः” इति च रघुः ।

चित्रकृत् लि० चित्रं करोति क-कृप् । १ चित्रलेखकारके
२ आश्रयकारके च । ३ चित्रकरे पु० हला० ४ तनिगृहणे
पु० अमरः । तस्य भावः त्व । चित्रकृत् चित्रकारित्वे
अद्भुतत्वे च हेमच० ।

चित्रकेतु पु० १ गरुडपुत्रभेदे । “सुमुखश्चित्रकेतुश्चित्रवर्ह-
स्तथाऽनलः” भा० उद्यो० ६६ अ० । गरुडपुत्रोक्तौ ।
२ लक्ष्मणपुत्रभेदे “अङ्गदश्चित्रकेतुश्च लक्ष्मणस्यात्मजौ भू-
तौ” भाग० ६११७ । वसिष्ठस्य ऊर्जायां जाते ३ पुत्र
भेदे “ऊर्जायां जज्ञिरे पुत्रा वसिष्ठस्य परन्तप ! । चित्र-
केतुप्रधानास्ते सप्त सप्तर्षयोऽमलाः । चित्रकेतुः सुरो-
न्धिश्च विरजा मित्र एव च । अल्यस्यो वसुधैव्यानोऽनुमान्
शक्तप्रादयोऽपरे” भाग० ४११२१२४ । “देवभागस्य
कंसार्या चित्रकेतुश्च ह्यौ” भाग० १११२४१ । उक्ते ४ य-
द्वंशे देवभागपुत्रभेदे । ५ शूरसेनपुत्रभेदे “आसीद्राजा
सार्धं भौमः शूरसेनेषु वै नृप ! । चित्रकेतुरिति
ख्यातोऽयस्यासीत् कामधुङ्मही” भाग० ६११४१६ । तस्मै च
पुत्रयोक्तप्राय नारदः तत्त्वज्ञानार्थं यासुदेवमन्त्रादिक-

सुपदिष्टयान् तत्कथा ततः परेऽध्यायत्रये दृश्या । ६ चित्र-
पताके लि० । [ख्याते कीटभेदे २ ज्येष्ठां शङ्कर० ।
चित्रकोण पु० चित्रः कोणोऽस्य । १ अञ्जनिकायाम् (अञ्जनी)
चित्रगन्ध न० चित्रो गन्धोऽस्य । १ हरिताले राजनि० ।
२ आश्रयगन्धयुक्ते लि० ।

चित्रगत लि० चित्रे गतः । १ लेख्यलिखिते चित्रापिते “शुशु-
भाते रणोऽतीव पटे चित्रगते इव” भा० भी० ४४ क० ।

चित्रगुप्त पु० यमभेदे “चित्रगुप्ताय वै नमः” यमतर्पण-
मन्त्रः । कायस्थगण्डे १६२२४० तदुत्पत्त्यादिकं दृश्यम् ।
यमनियुक्तस्यैव तस्य यातनाधिकारित्वं शा० सू० भा०
व्यवस्थापितं यथा

“ननु विरुद्धमिदं यमायत्ता यातनाः पापकर्माणांऽन-
भवन्तीति, यावता तेषु रौग्वादिषु अन्ये चित्रगुप्तादयो
नानाधिष्ठातारः स्मर्यन्ते इति, नेत्याह” भा० “तत्रापि
च तद्गुप्तापाराद्विरोधः” शा० सू० “तेष्वपि सप्तसु नर-
केषु तस्यैव यमस्याधिष्ठातृत्वव्यापाराभ्युपगमाद-
विरोधः । यमप्रयुक्ता एव हि ते चित्रगुप्तादयोऽधि-
ष्ठातारः स्मर्यन्ते” ।

तस्य च संयमन्यां पापिनां प्रबोधनप्रकारः पुराणसमुच्चये
द्विपञ्चमोऽन्ते उक्तो यथा

“निर्भर्त्यति चात्यर्थं यमस्तान् पापकर्माणि । चित्र-
गुप्तश्च भगवान् धर्मवाक्यैः प्रबोधयेत् । भो भो दुष्क-
तकर्माणि ! परद्रव्यापहारिणः ! । गर्विता रूप-
वीर्यीधैः परदारविमर्हकाः ! । यत् स्वयं क्रियते
कर्म तत् स्वयं भुञ्जते पुनः । तत् किमात्मप्रता-
पायै भवद्भिः दुष्कृतं कृतम् । इदानीं किं प्रत-
प्यध्वं पीडयमानाः स्वकर्मभिः । भुञ्जध्वं स्वानि
कर्माणि नात्र दोषोऽस्ति कस्यचित् । एते ते पृथिवी-
पालाः संप्राप्ता मत्समीपतः । स्वकीयैः कर्मभिर्भोरै
दुष्पूजा बलदपिताः । भो भो नृपा ! दुराचाराः !
प्रजाविध्वंसकारिणः ! । अल्पकालस्य राज्यस्य हते किं
दुष्कृतं कृतम् ? । राज्यलोभेन मोहेन बलादन्यायतः
प्रजाः । विध्वंसिताः फलं तस्य भुञ्जध्वमधुना नृपाः ! ।
क तद्वाजप० कलत्रञ्च यदर्धमशुभं कृतम् । तत्सर्वं संपरि-
त्यज्य यूयमेकाकिनः स्थिताः । पश्यामस्तद्वलं लभ्यं
येन त्वद्विण्डिताः प्रजाः । यमदूतैस्ताड्यमाना अधुना
कीदृशं भवेत्” । यस्य यमलेखकत्वकथा स्क० पु० प्रभा० यथा
“एवन्तु स्तुयन्तस्य चित्रस्य विमन्त्रात्मनः । तथा तटः

सहस्रांशुः कालेन सहता विभुः । अश्वधीदृत्स ! भद्रं
ते धरं वरय सुव्रत ! ! सोऽश्वधीदृत्स मे तदो भगवां
स्तीक्ष्णदीधिति ! ! प्रौढत्वं सर्वकार्येषु जायतां सम्प्रति
कथा । तत् तथेति प्रतिज्ञातं सूर्येण वरवर्णिनि ! । ततः
सर्वज्ञतां प्राप्तिस्त्वामितकनोद्भवः । तं ज्ञात्वा धर्म-
राजस्तु वङ्ग्रा परमया युतः । चिन्त्यामास मेधावी
लेखकोऽयं भवेदादि । जाता मे सर्वसिद्धिश्च निर्द्वैतश्च परा
भवेत् । एवं चिन्तयतस्तस्य धर्मराजस्य भामिनि ! ।
अग्नितीर्थं गतश्चिवः स्नानार्थं लवणाम्भसि । स तत्र
प्रविशन्नेव नीतस्तु यमकिङ्करैः । सशरीरो महादेवि !
यमादेशपरायणैः । स चित्रगुप्तामामभूत् विश्वचारित्र
लेखकः । चित्रादित्येति नामास्य ततो लोके यरागने ! ।
सम्प्रभ्यां नियताहारीयस्तं पूजयते नरः । सप्त जन्मानि
दारिद्र्यं न दुःखं तस्य जायते” ।

चित्रघण्टः स्त्री चित्रा घण्टाऽस्याः । काशीस्य देवीभेदे
“विघ्ने ! विघ्ने ! विश्वभुजे । नमोऽस्तु ते श्रीचित्र-
घण्टे ! विकटे सुदर्शिके !” काशी० पृ० ५० ।

चित्रघण्टेशो स्त्री काशीस्य देवीभेदे । “इयञ्च चित्रघण्टे-
शो घण्टाकर्णस्तस्य ह्रुदः” काशीख० २१० ।

चित्रचाप पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे “यद्योवाङ्महाबाह्वुश्चित्तचा-
पमुक्तलौ भा० व्या० ६७० ।

चित्रजल्प पु० उज्ज्वलमण्युक्तं वाक्यभेदे तल्लक्षणभेदादिकं
तत्त्वोक्तं यथा

“प्रेषस्य सुहृदा लोके गृहरोषाभिजृम्भितः । मूरि-
भायमयोजल्यो यस्तीव्रोत्कण्ठतान्वितः । चित्र-
जल्यो दशाङ्गोऽयं पूज्यः परिजल्पितम् । विजल्यो
ज्जल्पसंजल्यवयजल्योऽभिजल्पितम् । व्याजल्पः प्रति
जल्पश्च मुजल्पश्चेति कीर्तिताः । एष भ्रमरगीता-
ख्योदग्मे प्रकटीकृतः । असंख्यप्रभावैश्चित्रोचमत्-
कृतिसुदुस्तरः । अपि चेत्त्रिजल्पोऽयं मनाक् तद-
पि कथ्यते । तत्र पृजल्पः १ । अश्वधेयानन्दयुजा यो
ऽश्वधीरणसुहृदा । प्रयस्या कौशलोद्धारः पृजल्पः स तु
कीर्त्तयते । यथा मधुप ! कृतवन्धवो ! मा स्मृषा-
ङ्गि सपत्न्याः कुचविलुम्बितमालाकुङ्कुमश्लक्ष्मिर्भिनः ।
वहतः सनुपतिस्तन्मनिनीनां प्रसादं यदुसदसि विडम्ब-
यस्य दूतस्वमीदृक् । १ । अथ परिजल्पितम् २ ।
प्रभोर्निर्दयताशाठ्यचापलादुपसादनात् । स्वविच-
क्षणताव्यक्तिर्भङ्ग्रा स्यात् परिजल्पितम् २ । यथा

सहस्रवरसुधां स्वां मोहिनीं पाययित्वा सुमन्त्र इव
सद्यो दुस्तप्रजेऽस्मान् भवादृक् । परिचरति कथं तत् पाद-
पद्मं तु पद्मा अपि वत कृतचेता क्षुत्तमल्लोकजल्पैः २ ।
अथ विजल्पः ३ । “व्यक्तयाऽस्त्रयया गूढमानसुद्धान्तरा-
लया । अथ द्विपि कटाक्षोक्तिर्विजल्पो विदुषां मतः ३ ।
यथा किमिह बल्लु बल्लुहृत् ! गायसि त्वं यदूना
मविपतिमग्दहाणामश्रतो नः पुराणम् । विजयसख-
सखीनां गीयतां तत्प्रसङ्गः क्षपितकुचवृजसो कल्प-
यन्तीष्टनिष्टाः । ३ । अथोजल्पः ४ । हरेः कुह-
कताख्यानं गर्भगर्भितयेव्यया । सास्त्रयश्च तदा-
क्षेपो धीरैरुज्जलपर्ययते ४ । यथा दिवि भुवि च
रसायां काः स्त्रियस्तद्वरापाः कपटविरहासम्भ्र-
मृम्भस्य याः स्युः । चरणरजउपास्ते यस्या भूतिर्व्ययं
का अपि च क्षपणपक्षे क्षुत्तमल्लोकजल्पः । ४ । अथ
संजल्पः ५ । सोऽङ्गुष्ठया गहनया कयायाक्षेपसुहृदा ।
तस्याकृतज्ञतादुक्तिः संजल्पः कथितो लुषे ५ । यथा
विश्वज शिरसि पादं वेद्यप्रहं चाटुकारैरनुनययिदुष स्ते-
ऽभ्येत्य दौत्यैर्मुकुन्दात् । स्मृत इह विश्वेष्टापत्य-
पत्यन्यलोका व्यसृजदकृतचेताः किञ्चु सन्धेयमभिन् ५ ;
अथ अवजल्पः ६ । हरौ काठिन्त्यकानित्वधौक्त्य-
दासकप्रयोगप्रता । यत्र सेव्यं भियेवोक्ता सो
ऽवजल्पः सतां मतः ६ । यथा स्मृगधुरिव कपोन्द
विषप्रधे लुब्धधर्मा स्त्रियमकृतपिष्ट्यां स्त्रीजितः काम-
यानाम् । बलिमपि बलिमत्त्वा वेष्टयद्वाङ्मन्युक्तदम-
मथितसख्यैर्दुःस्वजस्तत्कथार्थः ६ । अथाभिजल्पितम् ७
भङ्ग्रा त्यागोचितं तस्य खगानामपि खेदनात् । यत्र
सानुशयं प्रोक्तं तद्वेदभिजल्पितम् । यथा दृष्ट-
तचरितलीला कर्णपीयूषविष्णुट् सज्जददमविधूतहन्त्र
धर्मा निष्टाः । सपदि मृहकुटुम्बं दीनसुत्सृज्य
धीरा बहव इव विहङ्गा भिक्षुचर्यां चरन्ति । ७ ।
अथ व्याजल्पः ८ । जैह्वं तस्यार्तिदत्तञ्च निर्वेदा-
द्यत्र कीर्त्तितम् । भङ्ग्राण्यसुखदत्तञ्च स व्याजल्-
प उदीरितः । यथा वयमृतमिव जिह्वां वराहृतं
अश्वधानाः कुलिककृतमिवाद्याः क्षणवधो हरि-
ण्यः । दहपुरसज्जदेतं सखस्यार्थतीव्रस्वरजउपमन्विन् ।
भण्यतामन्यवार्ता । ८ । अथ प्रतिजल्पः ९ ।
दुःस्वजहन्त्रभावेऽस्मिन् प्राप्तिर्नाहेत्यनुव्रतम् । दूतसंभा-
नेनोक्तं यत्र स प्रतिजल्पकः । प्रियसख ! पुनः

रागाः प्रेयसा प्रेषितः किं वरय किमनुस्मरे मानमी-
योऽसि मेऽङ्ग । नयसि कथमिहार्हास्मान् दुःखज इव-
पार्थ सततसुरसि सौम्य ! श्रीवधूः साकशास्ते । ६ ।
अथ सुजलपः १० । यत्तार्जवात् सगाम्भीर्यं सदैव्यं सह
चापमम् । सोत्कण्ठश्च हरिः प्रुष्टः स सुजलपो
निगद्यते । यथा—अपि वत मधुपुष्पाभास्यं पुत्रोऽधुमास्ते
स्मरति स पितृगेहान् सौम्य ! बभूव गोपान् । कचि-
दपि स कथां नः किङ्करीणां शृणोति भुङ्गमगुरुसुगन्धं
मूर्ध्निधास्यत् कदा तु १० ।

चित्रतण्डुल न० चित्रसुरण्डुलोऽस्य । चिड्डे रत्नमा-
ला । तत्पार्थ स्त्री चमरः ।

चित्रत्वत् पु० चित्रा त्वक् यस्य । भूजत्वचे । राजनि० ।

चित्रदण्डक पु० चित्रोदण्डः काण्डो यस्य कप् । (चोष)
श्रुत्ये रत्नमाला ।

चित्रदीप पु० पञ्चदशोपकरणान्तर्गते दीपभेदे

“यथा चित्रपटे दृष्टमवस्थानां चतुष्टयम् । परमात्मनि
विज्ञेयं तथावस्थाचतुष्टयम् । यथा धौतो धडितस
नाञ्छितो रञ्जितः पटः । चिदन्तर्यामिमुक्ताणि विराडा
त्मा तथेयते । स्वतः शुभ्राऽव धौतः स्नाहृत्तोऽध-
विलेपनात् । मस्याकारैर्जाञ्छितः स्नात् रञ्जितो वर्ण
परणात् । स्वतन्त्रदन्तर्यामी तु मायावी सूक्ष्मसृष्टितः ।
सुखात्मा स्थूलसूक्ष्मोप विराडित्युच्यते परः । ब्रह्मा-
द्यास्तत्त्वपर्यान्ताः प्राणिनोऽप्य जडा अपि । उत्तमा-
धमभावेन दर्शने पटचित्रवत् । चित्रार्पितमनु-
प्याणां वस्त्राभासाः पृथक् पृथक् । चित्राधारेण वस्त्रेण
सदृशा द्रव कल्पिताः । पृथक् पृथक् चित्राभासा
श्चैतन्याध्यस्तदेहिनाम् । कल्पान्तजीवनात्मानोवहुधा
संसरन्त्यमी । वस्त्राभासा स्थितान् वर्णान् यददाधार
वत्त्वगान् । विदित्यज्ञास्तथा जीवं संसारं चिद्गतं
विदुः” इत्युपक्रमे । “जगच्चित्रं स्वचेतव्ये पटे चित्रमि-
वार्पितम् । सायया तदुपलब्धैव चैतन्यम् परिगण्यताम् ।
चित्रदीपमिमं नित्यं ये तु संदधते बुधाः । पञ्चान्तोऽपि
जगच्चित्रं ते रुद्धानि न पूर्ववत्” पञ्चदशो ।

चित्रदेवी स्त्री चित्रं दीव्यति दिव-अच् गौरा० छोप् ।

महेन्द्रवारुणां राजनि० । २ कुमाराचरभेदे पु०

“तुहरश्च तुहारश्च चित्रदेवश्च वीर्यवान्” भा० प्रत्य०

४६ अ० । कुमाराचरोक्तौ

चित्रधर्मन् पु० भारतप्रविडे नृपभेदे “विष्णुपाञ्चसु दैतय

चित्रयोधी महासुरः । चित्रधर्मो”ति विख्यातः जिता-
वासोत् स पार्थिवः” भा० आ० ६७ अ० ।

चित्रनेत्रा स्त्री चित्रं नेत्रं यस्याः । शारिकायां चारा० ।

चित्रपत्त पुंस्त्री चित्रौ पत्तावस्य । तित्तिरिखगे जटा
धरः । स्त्रियां छोप् । “चित्रपत्तः कफहरः वातघ्नो
‘पङ्कणीपङ्कतु’ भावप्र० तन्नांसगुणा उक्ताः ।

चित्रपट पु० कर्म० । (किट) प्रभृतौ १ वस्त्रे शब्दार्थ-
चि० । २ चित्राधारपटे पु० चित्रदीपशब्दे उदा० “नि-
शेषं दृष्टिसैन्यं तु स्थितं चित्रपटे यथा” हरिवं०
२१७ अ० ।

चित्रपत्र पु० चित्रं पत्रं पत्रोऽस्य । चित्रपत्रे खगमात्रे
“चित्रपत्रगङ्गानिनीडद्योतितेत्यादि” काद० ।

चित्रपत्रिका स्त्री चित्रं पत्रं पत्रं यस्याः कप् काणि
अतइत्त्वम् । १ चित्रपत्रादिष्वे रत्नमाला २ द्रोणपुष्पां
राजनि० कवभावे गौरा० छोप् । चित्रपत्नी जलपिप्पल्यादं
स्त्री राजनि० ।

चित्रपथा स्त्री प्रभासतीर्थस्थचित्तानद्याम् तत्कथा स्क० पु०
प्रभा० यथा

“ततो गच्छेन्महादेवि ! नदीं चित्रपथां शुभाम् । ब्रह्मा
कुण्डसमीपस्थां चित्रादित्यस्य मध्यतः । यदा चित्र-
स्तु संनीतो यमदूतैः सुरप्रिये ! ! सगरौरः महाप्राज्ञो
यमादेशपरायणैः । एवं ज्ञात्वा तु तत्तस्या भगिनी तस्य
दुःखिता । चित्रा, नदी ततोभूत्वा तथा तस्य महात्मनः ।
प्रविष्टा सागरे देवि ! अम्बिप्रानोप वाञ्छवम् । तत-
श्चित्तप्रधानाम तस्याश्चक्रुर्दिजातयः । एवं तत्तु ससु-
पन्ना सा नदी वरवर्णिनि ! । तस्यां स्नात्वा मरोर्यस्तु
चित्तादित्यं प्रपश्यति । स याति परमं स्थानं यत्तु देवो
दिवाकरः । अस्मिन् कदिवुगे देवि ! व्यन्तर्ज्ञानं गता
नदी । प्रादृष्टकालेऽथ दृश्येत दुर्लभं तत्तु दर्शनम् । स्नानं
दानं विशेषेण रुपातकनाशनम् । भक्तोवाप्यथ वाऽभक्तो
रात्रौ वा यदि वा दिवा । पर्वकालेऽथवाऽ काले पवि-
त्रोत्पथ वाऽशुचिः । यदेव दृश्यते तत्तु नदी चित्रपथा
प्रिये ! । प्रमाणं दर्शनं तस्या न काञ्चनात् कारणम् ।
दृष्ट्वा नदीं महादेवि ! पितरः स्वर्गसंस्थिताः । गायन्ति
तत्तु वाञ्छन्ति नृत्यन्ति च हंसन्ति च । अस्माकं वंशजः
कश्चित् आङ्गमतु करिष्यति । यावत् कल्पं तथास्माकं
प्रीतिसुत्पादयिष्यति । एवं ज्ञात्वा मरस्तु स्नानं आङ्ग
कारयेत् । सर्वपापविनाशार्थं प्रितृणां प्रीतये तथा ।

इत्येतत् कथितं देवि ! यथा चित्रपथा नदी । प्रभाम-
न्तमासाद्य संस्थिता पापनाशिनी” ।

चित्रपदा स्त्री चित्रं पदं स्वाधिष्ठानस्थानं यस्याः । गोधा-
लतायां शब्दभा० चटाक्षरपादके शब्दभेदे च । त-
ल्लक्षणं “चित्रपदा यदि भौ गो” कन्दोम० । व्याख्यं
पदं शब्दभेदोऽत्र । श्चित्तपदयुक्ते वाक्यादौ त्रि० ।
“वल्लगु चित्रपदं कृष्णं याज्ञसेनी तथा वचः” भा० ३०
१३० । “सप्त यदा भगवताः परतो गुरुनगतो लघु-
काजितदेश ! चित्रपदेति तदा युधि विक्रमतो हत-
वैरिधराधिपके ! सा कथिताधिकमङ्गल ! पिङ्ग-
लनागवरेण दयाभिनिवेश ! गौडकुलोज्ज्वल ! धारय
चतसि ह्ये यशस्य ! नरेश !” उत्तरात्राक्ते शब्दभेदे च
चित्रपत्नी स्त्री चित्राणि पत्न्याः । (चाकलिया) ख्याते
ष्टत्रिंशत्पत्नीम् अमरः । राजनपत्न्यां शत्रोणपुष्पां च
राजनि० । ४मश्लिषायां रत्नमात्रा । स्वार्थे क । चित्र-
पत्नी का चित्रपत्नीभेदे रत्नमाला ।

चित्रपादा स्त्री चित्रौ पादौ यस्याः । शारिकायां हारा० ।
चित्रपिच्छक पुंस्त्री चित्रं पिच्छमस्य । मयूरे राज-
नि० स्त्रियां ङीप् ।

चित्रपुङ्ख पुं चित्रः पुङ्खोऽस्य । शरभेदे राजनि० ।

चित्रपुष्पा स्त्री चित्राणि पुष्पाण्यस्याः ङीप् । अम्बुष्ठा-
लतायाम् राजनि० । [वली स्त्रियां ङीप् ।

चित्रपृष्ठ पुंस्त्री चित्रं पृष्ठमस्य । कलविङ्कपक्षिणि । हारा-
चित्रफल पुं चित्रं फलं फलकमिवाकरोऽस्त्यस्य अच् ।
(चित्रल) मयूरे राजनि० । स्वार्थे क । चित्रफलक
तत्पार्थे ।

चित्रफला स्त्री चित्रं फलं यस्याः अजा० टाप् । श्चि-
र्भ्यां शब्दभेदोऽत्र शक्तिङ्गान्यां ४महेन्द्रवारणायाम्
प्राक्तायां ६कण्ठकार्याच्च राजनि० । एतासां चित्र-
फलत्वात्तथात्मम्

चित्रवर्ह पुंस्त्री चित्रा वर्हा यस्य । मयूरे स्त्रियां जाति-
त्वात् ङीप् । “काञ्चनेमांश्चित्रवर्हान् शार्दूलान् क्रोष्टु-
केन च । क्रौण्डीष पाण्डुवान् राजन् ! मा मञ्जीः
शोकमागरे” भा० ६०० । २गङ्गात्मजभेदे । “सुष्ठ-
वश्चित्रकोलस्य चित्रवर्हस्तथाऽनलः” भा० ७० १००० ।
गङ्गात्मजोक्तौ । [६००० । तत्पुत्रोक्तौ ।

चित्रबाहु पुं हतराष्ट्रपुत्रभेदे । चित्रबाहुचित्रपत्नी” आ०

चित्रभानु पुं चित्राभानवो यस्य । अग्नौ शब्दभेदे,

श्चित्रकवले, ४चर्कष्टले च मेदिनिः । ५भैरवे शब्द-
रत्ना० । तन्नाम्नौ “पुष्केः शिरोभिश्च अयं चित्रभानुः
पुमेदिरे” भा० आ० ५२०० सर्पसत्वे । “किन्त्वमे
मानवाः सर्वे दहन्ते चित्रभानुना” भा० शा० २२६०० ।
६अश्विनीकुमारयोः द्वि० व० । तयोश्चित्रभानुस्तथ्य-
जातत्वात् तथात्वम् “प्रपूर्वागापूर्वजौ चित्रभानू” भा०
आ० ६००० अश्विनोःस्तुतौ । प्रभवादिषष्टिवर्षेषु
७भोक्षणे वर्षे “वर्षका सुदमापाश्च अन्यसु द्विदलं
प्रिये ! । सहाधे जायते सर्वं चित्रभानौ वरानने !” ।
“अष्टं चतुर्थस्य (होतागस्य) युगस्य पूर्वं यश्चित्रभानुः
कथयन्ति वर्षम्” ह० स० ८००० ।

चित्रभेज्जा स्त्री चित्रभाचर्यं भेजं यस्याः ५०० । काको-
डुम्बरिकायाम् राजनि० ।

चित्रमण्डल पुंस्त्री चित्रं मण्डलमस्य । मण्डलिनि सर्प-
भेदे सुसुतः अहिशब्दे ५८१०० इत्यम् ।

चित्रमृग पुं चित्रवस्त्रीमृगः । पृथगे मृगभेदे शब्दार्थ-
चिन्ता० । “पण्मासां मृगागमांसेन पार्थेन च सप्त वै”
मनुव्या० “पृथगश्चित्रमृगः” कुल्लू० ।

चित्रमेखल पुंस्त्री चित्रा मेखलास्य । मयूरे त्रिका० ।

चित्रयोधिन् त्रि० चित्रं युध्यति युध-गणित । श्याख्यं
युद्धकारके स्त्रियां ङीप् । “यदा द्रोणो विविधानस्त्रमा-
गान् निदर्शयन् समरे चित्रयोधी” भा० आ० १००० ।
“विरूपाक्षश्च दैतेयश्चित्रयोधी महासुरः” भा० आ०
६००० । श्यञ्जुने तन्नामनामके श्यञ्जुनश्च पुं
राजनि० ।

चित्ररथ पुं चित्रोरथोऽस्य । श्रुत्ये २गन्धर्वभेदे च मेदि० ।

स च गन्धर्वः कथाप्राप्तं सुनिनाम्नां दत्तकन्यायां बभूव
यथाह “भीमोपसेनौ चेत्युपक्रमे “भीमश्चित्ररथश्चैव
विख्यातः सर्वविद्भी” इत्युपक्रमे “इत्येते देवगन्धर्वा
गौनेयाः परिकीर्त्तिताः” भा० आ० ६५०० । इत्युक्तम्
स च अङ्गारपुष्पनामा अञ्जुनेन च तस्य दग्धरथ-
त्वात् दग्धरथनामा बभूव यथाह भा० आ० १०००० ।
“गन्धर्व उवाच, “जितोऽहं पूर्वकं नाम सुहृन्वाङ्गार-
पुष्पताम् । न च स्नाप्ये वलेनाङ्ग नारनाद्य जनसं-
सदि । साध्विनां लब्धवांस्तान्भोयोऽहं दिव्यास्त्रधारिणम् ।
गान्धर्वा माययेच्छामि संयोजयितुमञ्जुन ! । अस्त्रा-
ग्निना विचित्रोऽयं दग्धो मे रण उत्तमः । सोऽहं चित्र-
रथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभवम्” ।

“गन्धर्वाणां चित्ररथः” गीता । “सागराणां नदीनाञ्च मेघानां वर्धितस्य च । गन्धर्वाणामधिपतिं चक्रे चित्ररथं विभुः” हरिवं० ४५० । तस्य गन्धर्वाधिपत्यं कृतम् । २ नदीभेदे स्त्री उषहोः पुंस्ते पुं० चैत्ररथस्यै हृद्यम् । चित्ररथमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः व्यण् । चैत्ररथ भारतस्यादिपर्वान्तर्गतेऽवान्तरपर्वणि । तच्च पर्व आदिपर्वणि १६५ अथच १८२ अध्यायपर्यन्तम् ।

चित्ररश्मि लि० चित्रारश्मयोऽस्य । १ नानावर्णरश्मियुक्ते मरुद्गणभेदे पुं० हरिवं० २०४५० “अग्निचक्र-र्त्तविच्छीतिः सावित्रं मितमेव च । अमरं शरद्विज्ञ सङ्गयञ्च महामुजम् । विरजश्चैव युक्ञ्च विशा-यसुविभावसु । अश्मनश्चित्ररश्मिञ्च तथा निष्कुपितं ऋषम् । नष्टपञ्चाङ्गतिञ्चैव चारित्रं ब्रह्मपद्मम् । हृत्तञ्च हृत्कूपं तथैव परतापनम् । मरुतती तथा यज्ञे यतं वै मरुतां गणम्” ।

चित्ररेफ पु० शाकद्वीपाधिपस्य प्रियव्रतस्य मेघातिथेः १ पुत्रभेदे तन्नामके तत्त्वत्वे २ वर्षभेदे च । शाकद्वीपोपक्रमे “तस्यापि प्रियव्रत एवाधिपतिः मान्धा मेघातिथिः । सोऽपि विभ-ज्य सप्त वर्षाणि पुत्रनामाङ्कितेषु स्वात्मजान् पुरोजव-मनोजव पञ्चमानं पुत्रान्नीकं चित्ररेफं बहुरूपं विश्वाधार-संज्ञान् निघायाधिपतीन् स्वयं भगवत्यनन्तस्यारैशितमति-स्तपोवनं प्रविशेत्” भाग० ५।१२।१६।

चित्रन पु० चित्रमाश्रय्यं लाति ला-क । १ कर्वूरवर्णे २ तद्वति लि० गन्धर्वत्वां । २ गोरक्षीवृक्षे स्त्री राजनि० ।

चित्रलता स्त्री० नित्यकर्म० । मङ्गिवायां राजनि० ।

चित्रलेखनी स्त्री चित्रं लिख्यतेऽनया लिख ल्युट् करणे ङीप् । (तुली) कूच्याम् । उज्ज्वलद० ।

चित्रलेखा स्त्री चित्रं लेखयति लिख-व्यण् उप०स० । १ वाणा-सुरमन्त्रिणः कुम्भाण्डस्य कन्यायाम् २ अप्सरोभेदे च । तस्याथ चित्रलेखनदक्षता हरिवं० १७६५० वसिष्ठा यथा “अपायावचमं श्रुत्वा रामा वाक्यमिदं पुनः । उवाच रुदतीञ्चैव कुम्भाण्डतनया सखी । कुशला ते विशा-लान्नि ! सर्वथा सन्निविष्टे । अप्सरा चित्रलेखा ते क्षिप्रं विज्ञाप्यतां सखि ! । अस्याः सर्वं भशेषं ये त्वं लोकां विदितं सदा । एवमुक्त्वा तदेवोपा हर्षणागत-विश्रया । तामप्रसमानाय चित्रलेखां सखीं प्रियाम् । कृताञ्जलिपुटा दीना ऊषा वचनमब्रवीत् । परमं श्रेष्ठं मे वाक्यं यत्त्वं वक्ष्यामि भाविनि ! । भर्तारं यदि

मेऽद्य त्वं मानयिष्यसि मत्प्रियम् । कानं पद्मपलाशात् मनमातङ्गविक्रमम् । त्वच्छास्यहं प्रियान् प्राणांस्त-कमललोचने ! । चित्रलेखाऽत्रावीहाक्यमूपां हृदयती यनैः । नैषोऽर्थः शक्यतेऽस्माभिर्वैभुं भाविनि ! सुख-ते ! । न कलेन न यज्ञेन न गीलेन न रूपतः । न देश-तश्च विज्ञातः सहि चोरो मया सखि ! । किन्तु शक्यं यथा कर्तुं बुद्धिपूर्वं मया सखि ! । प्राप्नुञ्च श्रेष्ठं मे वाक्यं यथाकाममवाप्स्यसि । देवदानवयन्त्राणां गन्धर्वीरगरक्षसाम् । ये विशिष्टाः प्रभावेण रूपे-णाभिजनेन च । यथाप्रधानतः सख्यानां लिखित्या-स्यहं सखि ! । मनुष्यलोके ये चापि प्रवरा लोकाव्य-ताः । सप्ररात्रेण ते भीरु । दर्शयिष्यामि तामहम् । ततो विज्ञाय पटुस्त्वं भर्तारं प्रतिनृपस्यसे । सा चित्र-लेखया प्रोक्ता ऊषा हितचिकीर्षया । क्रियतामेव-मित्याह चित्रलेखां सखीं प्रियाम् । ततः कुशलहस्तत्वा-द्यथालेख्यं समन्ततः । इत्युक्त्वा सप्ररात्रेण कृत्वा लेख्यगतांस्तु तान् । चित्रपटुगतान् सुख्यानामया-वासं योभना । ततः प्रसीर्य पटुं सा चित्रलेखा स्वयंकृतम् । ऊषायै दर्शयामास सखीनाञ्च विशेषतः” । “ततस्तु देव्या रूपेण चित्रलेखा वरापसराः” तत्ताध्यायादौ । भाग० १०।६२ अ० । कुम्भाण्डकन्यया चित्रलेखयैव तथा चित्रं लिखितमित्युक्तं यथा “वाणस्य मन्त्री कु-म्भाण्डचित्त्रलेखा च तत्पुत्रता । सत्यपृच्छन् सखीमूपां कौतुहलसमन्विता” इत्युपक्रमे । “चित्रलेखोवाच व्यसनं तेऽपकर्षाणि बिलोकां यदि भाव्यते । तमानेष्टे वरं यस्ते मनोहृतां तमादिश । इत्युक्त्वा देवगन्धर्व-सिद्धचारणपद्मगान् । दैत्यविद्याधरान् यक्षान् शूर-मानकडुन्दुभिम् । व्यलिखत् रामकण्ठौ च प्रद्युम्नं वीक्ष्य लज्जिता । अनिरुद्धं विलिखितं वीक्ष्य पाऽवा-हस्रसोक्षुया । सोऽसावसाविति प्राह खयमाना मही-पते ! । चित्रलेखा तमाप्ताय शौर्यं कण्ठस्य योगिनी । ययौ विहायसा राजन् ! हारकां कण्ठपालिताम्” “मन्दाक्रान्ता नपरलघुयुता चित्रलेखा” कन्दोभ० उक्ते श्चण्डाद्याक्षरपादके “रुद्राश्चैव मननततमकैः कीर्त्ति-ता चित्रलेखेयम्” ह० र० टी० उक्ते च ४ कन्दोभेदे । “सस-जा मजगा गुदिक्खरैर्भवति चित्रलेखा” ह० र० टी० उक्ते ५ कन्दोभेदे । ६ प्रजाङ्गनाभेदे । “गङ्गेऽसृग्निन् जगति नृगदृशां साररूपं यदासीदाक्षयं दं ब्रजयुवति सभा वधसा

सा व्यधायि । नेतादृक् चेत् कथमुदचित्तुतामनरेणाच्यु-
तस्य प्रीतं तस्यां नयनयुगमभत् चित्रलेखाद्भुतायाम्”
उज्ज्वलमणिः कर्म० । उचित्तायां रेखायाम् स्त्री
रनयोरिकात् इत० । उचितस्य लेखने पु० । “जटा-
ऽनिरुद्धममागममिव चित्रलेखादर्शितविचित्रसकलमुवना-
कारम् । (राजकुलम्) काट० । [जटाधरः ।
चित्तलोचना स्त्री चित्रं लोचनमस्याः । शारिकाखगे
चित्तवदाल पु० चित्रवद् व्या समन्तात् व्यलति व्या+व्यल-
व्यच् । पाठीनमतस्ये (वोयाइल) जटाधरः ।
चित्तवर्ग्यन् पु० १ छतराष्ट्रपुत्रभेदे “चित्रवाङ्मयित्ववर्मा” भा०
व्या० ६७७० । चित्रं वर्माश्च । २ चित्रकवचयुक्ते त्रि० ।
चित्तवक्त्रिक पु० वक्त्रिय कायति कै-कृष्टपो० सुखः कर्म० ।
पाठीनमतस्ये हेमच० ।
चित्तवल्ली स्त्री नित्यकर्म० । १ मृगेश्वरी २ महेन्द्रशरण्याञ्च
राजनिः कर्म० । ३ चित्रायां सतायाम् ।
चित्तवहा स्त्री चित्रं वहति वह-व्यच् । भारतप्रसिद्धे
नदीभेदे “करीपिणी चित्रवहा चित्रसेनाञ्च निम्नगाम्”
भा० भा० ६७० । नानानद्युक्तौ “कृष्णकृत्या तथा मेध्या
नदी चित्रवहा तथा” भा० व्या० १६५० तीर्थीकौ ।
चित्तवाण पु० १ छतराष्ट्रपुत्रभेदे “चित्तवाणयित्ववर्मा सुवर्मा
दर्शिलोचनः” भा० व्या० ११०० । २ चित्रशरयुक्ते त्रि०
चित्तवाहन पु० मणिप्रेक्षरे भागभेदे । “मणिप्रेक्षरं
राजन् ! घर्माक्षं चित्रवाहनम्” भा० व्या० २१५० ।
चित्तवोय्य पु० चित्रभाष्यं यीर्यमस्य । रत्नैरण्डे । राजनि० ।
चित्तवेगिक पु० चित्रवेगोऽस्यस्य ठन् । नागभेदे “वराहको
वीरणकः सुचित्रचित्तवेगिकः” भा० व्या० ५७७० ।
नागोक्तौ ।
चित्तशाला स्त्री चित्रलेखननिर्माणायां शाला । चित्रलेखन-
निर्माणायायाम् शालायाम्, जालिन्याम् हेम० ।
चित्तशिखण्डिज पु० चित्रशिखण्डिनोऽङ्गिरसो जायते
जन-उ । दृष्टस्यतौ व्यमरः । चित्रशिखण्डिमाधूतादयो-
ऽप्यत्र ।
चित्तशिखण्डिन् पु० चित्रः शिखण्डः व्यस्यस्य इनि । “मरी-
चिर्गङ्गिरा व्यतिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठश्चेति
सप्तैते सोयायित्वशिखण्डिनः” इत्युक्तेषु सप्तसु मुनिषु
व्यमरः । “ये हि ते ऋषयः ख्याताः सप्त चित्रशिखण्डि-
नः । तैश्चैकमतिभिर्मूला यत्प्रोक्तं शास्त्रमुच्यते” ।
“मरीचिरत्नङ्गिरसो पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वशिष्ठश्च

महातेजास्ते हि चित्रशिखण्डिनः । सप्त प्रकृतयो
ह्येतास्तथा ख्यातमगो ऽस्यः । एताभिर्धार्ष्ट्येति
शोकास्ताभ्यः शास्त्रं विनिःसृतम्” भा० भा० १२७० ।
चित्तशिरस् पु० चित्रं शिरोऽस्य । १ गन्धर्वभेदे “महाश्रुति
चित्तशिरा जर्णायुरनवस्तथा” हरिवं० २६१० गन्धर्व-
भेदोक्तौ । २ मूलपुरीषविषे सत्वभेदे सुश्रुतः “चित्तशिर-
सरावकुट्टिशतदारुकारिमेदकशारिकासुखासुखसन्द्य वि-
शर्जिता मूलपुरीषविषाः” सुश्रुतः ।
चित्तशीर्षक पु० चित्रं शीर्षमस्य कप् । कीटभेदे सुश्रुतः ।
कीटशब्दे २०५८७० दृश्यम् ।
चित्तसर्प पु० नित्यकर्म० । आकुधानसर्पे शब्दर० ।
चित्तसेन पु० छतराष्ट्रपुत्रभेदे “तेषां छतराष्ट्रस्य पुत्राणां चत्वारः
प्रधाना बभूवुः । दुर्योधनो दुःशासनो विकर्मा-
चित्तसेनश्चेति” भा० व्या० ६५०० । २ गन्धर्वभेदे । चि-
त्तसेनश्च शीतोष्णस्तथा चित्ररथोऽपि च । एते चत्वारः
च गन्धर्वा धनेश्वरमुपासते” भा० स० १००० । ततस्ते
खेचराः सर्वे चित्तसेने न्यवेदयत् । गन्धर्वराजस्तात्
सर्वानव्रवीत् कौरवान् प्रति” भा० स० २४०० ।
अर्जुनेन तत्पराजयकथा तत्रैव दृश्यम् । “कुडोगन्धर्व
राजानं चित्तसेनमरिन्दमम् । विजिग्ये तरसा संख्यं
सेनं प्राप्य सुदुर्जयाम्” भा० वि० ४६०० । चित्रगुप्त
द्वित्रितयानर्गते मर्त्यलोकविशेषके ब्रह्मसादजचित्तस्य
भेदे कायस्यशब्दे १६११७० दृश्यम् । ५ नदीभेदे स्त्री
चित्तवहाशब्दे दृश्यम् ।
चित्तहस्ता पु० चित्र व्याख्यो हस्तः हस्तक्रिया बल । नक्ष-
त्रयुद्धाहस्तक्रियाभेदे “चित्तहस्तादिकं कृत्वा कजायत
च चक्रतः” भा० स० २२०० । भीमजरासन्धयोगिनं
युद्धवर्णने ।
चित्रा स्त्री चित्र-व्यच् । १ भूपिकपण्यां २ गोडुम्बायां ३ सुभ-
द्रायां ४ दन्तिकायां ५ मायायां ६ सर्पभेदे ७ नदीभेदे च
मेदि० । उचित्यगुप्तस्य भगिन्यां सा च नदी भूत्वा चित्रं
पथा नदी जाता सैव चित्रा नदी । चित्रपथाशब्दे दृश्यम्
६ चण्डसरोभेदे हेमच० । १० प्रजाङ्गनाभेदे उज्ज्वलमणिः ।
“परमप्रेष्ठमध्ये तु कलिता सविशाखिका । सचित्रा च-
व्यकलता तुङ्गविम्बेन्दुर्लेखिका । रङ्गदेयी सुदेयी । चेत्यष्टौ
सर्वगुणाः त्रिया” “चित्तानाम यच्छन्दोऽस्मिन् सुखयो-
भासतो यौ” इ० टी० उक्ते पञ्चदशाक्षरपाटके
वर्णचक्रभेदे । राशिचक्रस्ये १२ नक्षत्रभेदे । सा च

राशिचक्रस्य १०१२० अयधि १८६१४० पर्यन्तं ११२०
अंशाद्यात्मिका तत्संख्यापादिकम् अक्षेपाशब्दे
४६७५० चक्रम् । “हिमनिर्गमयोर्योगे चित्राचन्द्र-
मसोरिव” श्रुः । चित्रानामके चन्द्रकलमे ११२०-
मन्त्राभेदे च । १४४०गोरी १५४०तद्वर्षायां १६०मन्त्रि-
णायां राजनि० । चित्रायां जाता अणु “चित्रारोहिणी
कृत्तिकारोहिणीभ्यः स्त्रियासुपसंख्यानम्” वाचि०
जातार्थाणो लुक् । १७चित्राजातायां स्त्रियां स्त्रीभिन्ने तु
न लुक् चैव इत्येव ।

चित्राक्ष त्रि० चित्रमक्षि यस्य षच् समा० । चित्रनेत्रयुक्ते
स्त्रियां लिप्तात् ङीप् । सा च २धारिकाश्रमे त्रिका०
२धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० “चित्रोपचित्रौ चित्राक्षसारुचि-
त्वाङ्गदश्च” भा० व्या० ६७५० ।

चित्राक्षप पु० नित्यक० पृथो० श्रेणपुष्पग्राम् शब्दार्थे चि० ।
चित्राङ्ग पु० १धृतराष्ट्रपुत्रभेदे । “अयोबाहुर्महाबाहुश्चित्राङ्ग
श्रवणकुण्डलः” भा० ११७५० तत्पुत्रोक्तौ । २चित्राङ्गयुक्त-
मात्रे त्रि० । ३रक्तचित्रके ४सर्पभेदे ५चित्रके (चित्ते)
राजनि० । चित्रमङ्गं यस्मात् । ६हरिताले ७मन्त्रि-
णायां ८हिङ्गुले च न० राजनि० ।

चित्राङ्गद पु० शालनोः सत्यवत्यां जाते पुत्रभेदे । “भीष्मः
खलु पितुः प्रियचिकीर्षया सत्यवती मातरसदृशहयत्
यामासुर्गन्धकालीमिति तस्यां पुष्पं कामीनो गर्भः
पराशराद् ह्रैपायनोऽभवत् । तस्यामेव शालनोरन्यौ
द्वौ पुत्रौ बभूवुः । विचित्रवीर्यश्चित्राङ्गदश्च तयो
रप्राप्तयौवन एव चित्राङ्गदो गन्धर्वेण हतः विचित्र-
वीर्यस्तु राजासीत्” भा० व्या० ६५५० ।

ब्रह्मपादजचित्रगुप्तादिद्वितयान्तर्गते अधोलोकाविचारके
२क्षत्रभेदे च । कायस्थभेदं चित्राङ्गदसुपक्रस्य “कुले-
र्दश सहस्राणि नागलोकेश्वरोभय । ततस्त्रिलोकनाय
स्वमिन्द्रतुल्योभविष्यति” इति प्रति तं ब्राह्मणशापसक्ता ।

“तत आनन्दमनसा गतश्चित्राङ्गदस्तलम्” इत्युक्तम्
आचार निर्णयतन्त्रे । ४गन्धर्वभेदे । हरिवं० १०८५०
दृश्यम् । ५क्षपसरोभेदे स्त्री । “अलम्बूषा हताची च चित्रा
चित्राङ्गदा रुचिः” भा० व्या० १६० । मणिपूरेश्वरचि-
त्रवाहनस्य कन्यायाम् १५सृजनकलभेदे च स्त्री
“अभिगम्य महाबाहुरभ्यगच्छन्नाहीपतिम् । मणिपूरेश्वरं
राजम् ! धर्माक्षं चित्रवाहनम् । तस्य चित्राङ्गदा नाम
इहिता चारुदर्शना । तां ददर्श पुरे तस्मिन् विच-

रन्ति यदृच्छया । दृष्ट्वा च तां वरारोहं चक्रमे चैव-
वाहिनीम्” भा० व्या० १२५५० “चित्राङ्गदा वरा-
रोहानपराध्यति किञ्चन” भा० व्या० ८५०

चित्राङ्गद च स्त्री चित्राङ्गं छते सू-किप् इत० । सत्य-
वत्यां शालननुपकलभभेदे राजनि० ।

चित्राटीर पु० चित्रां नक्षत्रमटति चित्रं वा अटति अट-
वा० ईरच् । १चन्द्रे २धरणाङ्गणे शिवानुचरभेदे
३बलिङ्गागरकाङ्कितभासे च भेदि० ।

चित्रादित्य पु० चित्रस्य चित्रगुप्तस्य आदित्यः तत्पुजित-
त्वात् । प्रभासतीर्थस्थे चित्रगुप्तस्यापते आदित्यमूर्तिभेदे
चित्रपथाशब्दे दृश्यम् ।

चित्राक्ष न० नित्यकर्म० । चित्रोदने “दध्योदनं हविषूष्मि
मांसं चित्राक्षमेव च” याज्ञ० तल्लक्षणन्तु
“अजाक्षीरेण संस्त्रिजा यवाश्च तिलतण्डुलाः । अजा-
कर्णस्य रक्तेन रक्ताश्चित्राक्षसंस्त्रिताः” दीपिकोक्तम् ।

चित्रापूप पु० नित्यकर्म० । पिष्टकभेदे त्रिका० ।

चित्रामघा स्त्री० जपसि निषण्णः । [राजनि० ।

चित्रायम न० कर्म० अच् समा० । तीक्ष्णलोहे (इस्मात्) ।

चित्रायुध त्रि० चित्राण्युधान्यस्य । १आश्रयायुधयुक्ते
२धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० “चित्रायुधो निषङ्गो च पापी
इन्दारकस्तथा” भा० व्या० ११७५० । “कार्येन्द्रि-
नराशित्रा चित्रायुधमुदावहन्” भा० द्रो० २३५० ।
कर्म० । आश्रयायुधे न० चित्रायुधसुरक्षितम्” भा० क०
१६५० । [चित्रनिर्लिखितपुत्तलिकादौ ।

चित्रारम्भ पु० आरभ्यते आ+रभ कर्मणि षञ् ७त० ।

चित्रार्पितारम्भ त्रि० चित्रेऽर्पित आरम्भोऽस्य । चित्र-
निर्लिखिते “तच्छासनात् काननमेव सर्वं चित्रार्पितारम्भ-
पावतस्ये” कुमा० ।

चित्रावसु पु० चित्राणि विविधानि चन्द्राकैर्क्षाणि वसनि
यस्यां वस ष-पु० दीर्घः । रात्रौ “रात्रिं चित्रावसुः
सा चित्राणि संदृष्ट्वा यमतीति” शत० ब्रा० २।३।१२।
“चित्राणि ग्रहनक्षत्रादीनि” भा० । “चित्रावसो !
स्वस्ति ते पारमसीय” यजु० ३।१८।

चित्रिक पु० चैत्रिक+प्रथो० । चैत्रमासे शब्दरत्ना० चित्रा
स्वार्थे क । चित्राशब्दे स्त्री ।

चित्रिन् त्रि० चित्र-णिनि चित्र+अख्यर्थे इति या ।
१आश्रयकारके २चित्रयुक्ते च । स्त्रियां ङीप् । “अभि-
चिदुवाशि तद्वजिरा चित्रिणीषा” ऋ- ४।३२।३।

‘चित्त्रिणीषु चित्तकर्मयुक्ताश्च’ भा० । श्नायिकामेदे स्त्री रतिमञ्जरी । “भवति रतिरसज्ञा नातिदीर्घा न खञ्ज्या तिलकमुष सुनासा स्निग्धदेहोत्पलाक्षी । कठिनघनकृचाट्या सुन्दरी सा सुशीलासकलगुण-विचित्रा चित्रिणी चित्रवक्त्रा । पद्मिनी चित्रिणी चैव शङ्खिनी हस्तिनी तथा । शशो मृगो ह्योऽश्वस्त्रीपंसोजातिलक्षणम् । शयके पद्मिनी तुला चित्रिणी रमते मृगम् । वृषभे शङ्खिनी तुला हस्तिनी रमते हयम् । पद्मिनी पद्मगन्धा च मीनगन्धा च चित्रिणी । शङ्खिनी क्षारगन्धा च पद्मगन्धा च हस्तिनी” ।

चित्रेश पु० ६त० । १चन्द्रे शब्दच० । २चित्रेश्वरशिव-लिङ्गे न०

चित्रेश्वर न० प्रभासलोत्थे चित्रगुप्तस्यापि गिरिजिह्वभेदे यथा “ततो गच्छेन्महादेवि ! चित्रेश्वरमतुल्यम् । घनुषां मन्त्रके तस्य स्थितमान्नेयदक्षिणे । लिङ्गं महाप्रभावं हि सर्वपातकनाशकम् । तत्र चित्रेश्वरं पूज्य नरकात् न भवेद्भयम् । यत्तदस्थितं पापं चित्रोभार्जयति प्रिये ! तस्मात् सर्वप्रयत्नेन चित्रेशं पूजयेत् सदा । तस्मात् पापयुतोवापि नरकं नैव पश्यति” ।

चित्रोक्ति स्त्री चित्रा व्याख्यार्थकरी उक्तिः । आकाश-वाण्यां त्रिका० । २चित्रकथने च ।

चित्रोपला स्त्री ६त० । चित्र उपलोयस्याम् । १नदीभेदे । “चित्रोपलां चित्रपथां मञ्जुलाम् मञ्जुवाहिनीम्” भा० स्त्रीप० ६व्य० । नदीकथने । इयं चित्रोत्पलेति पुरुषोक्तमतस्ये उक्ता । “नदी तत्र महापुण्या विष्णु-पादविनिर्गता । चित्रोत्पलेति विख्याता सर्वपापहरा शुभा” “चित्रोत्पला महानदी” रघुनन्दनः ।

चित्रौदन पु० नित्यकर्म० । केतुबलरूपे चित्राक्षे चित्रा-क्षगच्छे लक्षणसक्तम् । “चित्रौदनश्च केतुभ्यः सर्वमर्घ्यैः समर्चयेत्” संका० त० ।

चित्त्र कि० चित्र-कर्मणि यत् । पूज्ये “सूर्यमा घृतोदिवि चित्रं रथम्” ऋ० ५।६।१७ । “चित्त्रं पूज्यम्” भा० । ‘वद् व्य० । चित्+प्र० । १असाकल्ये चिच्छब्दार्थे । तस्य असाकल्यार्थत्वेऽपि “अथ निपाता उच्चावक्षेप्येभ्य निपतन्त्युपमार्थेऽपि” निरुक्तोक्तेः व्यययाना मनेकामत्वात् वा २उपमायाम् । “दधि चिदित्युप-मार्थे” निरु० । ३निन्दायाम् “कुन्नाप्रांसिदाहरेदिति कुत्सिते” निरु० । ४चनचिद्विगोत्रादितद्विताम्नेडि-

तेषु गतेः” पा० पट्सु परेषु तिङन्तं नानुदात्तम् । देवः पचति चित्” सि० कौ० “किं वृत्तं च चिदुत्तरम्” पा० । “अविद्यमानपूर्वं चिदुत्तरं यत् किं वृत्तं तदुत्तरं तिङन्तं नानुदात्तम्” । “विभक्तप्रान्तं डवरडतमान-किमोरूपं किं वृत्तम्” सि० कौ० ।

चिदाकाश पु० न० । चिद् आकाशमिव निर्लेपत्वात् सर्वोधारत्वाच्च । आकाशवच्चिर्लेपे शुद्धे ब्रह्मणि ।

चिदात्मन् पु० चित् चैतन्यमात्मा स्वरूपमस्य । चैतन्य-स्वरूपे परात्मनि प्रत्यगात्मनि परपुरुषे । एतद्रूपं भगवतोऽक्षररूपस्य चिदात्मनः” भाग० १।१।१५। श्लोकः

चिदाभास पु० चित् व्याभासः प्रतिविम्बः । मुद्रावात्म प्रतिविम्बे जीवे “बुद्धिदृष्टिचिदाभामाविति वेदान्तकाः । चित्रदोषगच्छे दृश्यम् । [३हृदयान्तो हेमच० ।

चिद्रूप पु० चिदेव रूपमस्य । १व्यात्मनि, २स्फूर्तिमति च । चिन्तान न० चित्-भावे ल्युट् । अतुध्याने “परद्वयेष्वभि-ध्यानं मनसाऽनित्यचिन्तनम्” मतुः । युच् । चिन्-माथत स्त्री ।

चिन्ता स्त्री चित्-भावे ष्य । १अतुध्याने सा० ट० उक्ते २व्यभिचारिगुणभेदे च तत् “सृष्टिचपलताग्लानिचिन्ता वितर्काः” व्यभिचारिणो विभज्य “ध्यानं चिन्ता हितानाम्निः शून्यताश्वासतापकृत्” सा० ट० उक्ते तम् । “चिन्ता ज्वरो मनुष्याणां वक्त्राणां जातपो ज्वरः” चाणक्यम् । “चिन्तामपरिमेयाश्च प्रलयान्ताः सपान्त्रिताः” गोता । “धर्मक्रियात्मचिन्ता च सात्विक गुणलक्षणम्” मतुः । ३दर्शनसंभोगभावनाभेदे रसमञ्ज० ।

चिन्तामणि पु० चिन्तायां सर्वकामदोमणिः शा० त० । चिन्तितार्थप्रदे मणिभेदे । “चिन्तामणीनुदारांश्च चि-न्तिते सर्वकामदान” हरिवं० १५२व्य० । “सामर्थ्यं सम्पा-दितवाञ्छितार्थचिन्तामणिः स्थाञ्च कथं हनूमान्” भट्टिः । २सर्वकामदे परमेश्वरे च “आयुरारोग्यमर्थश्च भोगां-श्चैवानुषङ्गिकान् । ददाति ध्यायतां नित्यम् सर्वकामप्रदो-हरिः” इत्युक्तेस्तस्य तथात्वम् । ३मन्त्रविशेषे “सहज-स्थानगो भौमो माग्यस्थश्च दृढस्थतिः । चिन्तामणिसमा-ख्योऽयं यातुः संकल्पपूरकः” ज्यो० उक्ते ४यात्रायोगभेदे ५वृद्धवेदे त्रिका० । ६स्पर्शमणौ “यथा चिन्तामणिं स्पृ-हा लौहं काञ्चनतां व्रजेत्” । पद्मोत्त० ख० कपिलमृदहृद्रा-दुर्भूते तदीयचिन्तामणिहारकगणदैत्यनाशके ७गणेश-भेदे तत्कथा “गणं हत्वा महावीर्यं चिन्तामणिस्तया-

ऽऽहृतः चिन्तामणिरिति ख्यातं तव नाम भविष्यति ।
असुचिन्तामणिं नाथ ! तमेव स्वीकुरु प्रभो" । ।
“सुनिना कपिलेनासौ प्रार्थितोऽभिजिताऽपि च । मणि-
चिन्तामणिस्तृत्या शुशुभे स विनायकः । चिन्तामणि-
रिति ख्यातान्तोऽपि परभां दधौ । कपिलस्य गृहे
जातः कपिलाख्यामतो ययौ” स्क० पु० गणपतिस्तोत्रे

चिन्तामणिविनायक पु० काशीस्थे गणपतिमूर्तिभेदे
“चतुर्थारणे काश्यां भक्तविघ्नविनायकाः । दृष्टव्या दृष्ट
चेतोभिः स्मृतमष्टौ विनायकाः” इत्युपक्रमे “हेरम्बा
द्विदिग्भागे चिन्तामणिविनायकः । भक्तचिन्तामणिः
साक्षात् चिन्तार्थसमर्पकः” काशी० पू० अ० ।

चिन्ताविश्रमन् न० इत० । यन्त्रगण्टहे ।

चिन्ति पु० चिति-इन् । देशभेदे तस्य सुरादेशे सह दन्ते
कार्तिकीजपा० पूर्वपदप्रकृतिसंखरः चिन्तिसुराष्टाः ।

चिन्तिडो स्त्री तिन्तिडो+पु० । तिन्तिडोद्वेगे द्विरुको० ।

चिन्तित त्रि० चिति-कर्मणि क्त । चिन्ताकर्मणि “सख्या
सुखं ससुपयास्यसि चिन्तितानि” किरा० । कर्त्तरि क्त ।

२चिन्तायुक्ते शतद्वामिकायां स्त्रियां स्त्री । भावे क्त ।

३चिन्तायाम् न० ।

चिन्तिति स्त्री० चिति-क्तिन् वा० इट् णिन्लोपश्च । चिन्तायाम्
शब्दरत्ना० । [तिक्ता ।

चिन्तिया स्त्री० चिन्ता+स्वार्थे वा० घ । चिन्तायां

चिन्त्य त्रि० चिति-कर्मणि यत् । चिन्तनीये “केपु केपु च
भावेपु चिन्त्योऽसि भगवन् ! मया” गीता । अयं हि
सर्वधर्माणां धर्मश्चिन्त्यतमोमतः” भा० व्यास० ४४अ० ।

चिन्त्यद्योत पु० चिन्त्यःसन् द्योतते द्युत-अच् । देवभेदे ।

“गन्धा देवानामूष्मपाः सोमपाश्च लोकाः सुयामास्तुप्रिता
ब्रह्मकायाः । आभामुरा गन्धपा दृष्टिपाश्च वाचा विरु-
द्धाश्च मनोविरुद्धाः । शुद्धाश्च निर्माणरताश्च देवाः
स्पर्शाशना दर्शना व्याज्यपाश्च । चिन्त्यद्योता ये च देवेषु
सख्याये चाप्यन्यादेवताश्चाजमीदृ ! । सुपर्णगन्धर्वपिशा-
चदानवा यक्षास्तथाचारणपद्मगाश्च” भा० व्यास० १८अ० ।

चिपिट पु० चि-पिटच् क्तिच् । (चिड्डा) ख्याते पृथुके
हेमच० : तत्करणप्रकारादि भावप्र० उक्तं यथा

“शालयः सतुषा आर्द्रा भृष्टा अस्फुटितास्ततः । कुट्टि-
ताश्चिपिताः प्रोक्तास्ते स्मृताः पृथुका अपि । शालयो
यवनालाद्याश्चिपिता पुष्टिर्वा नाः” । अथ भक्ष्यभक्ष्यत्वं
यथा हिः स्निग्धमज्जं पृथक् शुद्धं देशविशेषके । नात्य-

न्मशस्तं विप्राणां भोजने च निवेदने । अभक्ष्यं तत्
यतीनाञ्च विधवाब्रह्मचारिणाम्” ब्रह्मसू० पु० । “नासि

काया नते इन्च् पिटच् चिकचि च” पा० वार्त्ति-
पिटच् प्रकृतेस्त्रिः । शततनासिकायां (खांदा) शतद्वति

त्रि० (चेपटा) ४ख्याते पदार्थे “करतलपीडनचिपिटो-
क्तयथणपुटेन” काट० । “उच्चतो मांसलोऽङ्गुष्ठो वक्त्र-

लोऽतुलभोगदः । वक्रोत्तुस्वश्च चिपिटः सुखसौ-
भाग्यभञ्जकः । चिपिटोभिर्भवेद्दासी” इति काशी० अ०

३० । प्रान्ते अङ्गुल्यानिपीडनेन प्रान्तस्याकुलतायाम् ।
“अस्ति द्विचन्द्रमतिरस्ति जनस्य तत्र भ्रान्तौ दृगन्त-

चिपिटोकरणादिरादिः” नैष० । “दृगन्तचिपिटो-
रणं नेत्रान्ताकुलीकरणम्” मल्लि० । अङ्गुल्या च नेत्र-

प्रान्तनिपीडने एकपदार्थस्य द्विधा भानं लोकमिदृशम् ।
दृगुण्डाशिनीदृष्टे स्त्री राजनि० पृथो चिपिटोऽपि

पृथुके हेमच० । स्वार्थे क । चिपिटक पृथुके अमरः ।

चिपिटनासिक पु० चिपिट नासिका यत् । देशभेदे
स च देशः “उत्तरतः कैलासः” इत्युपक्रमे “केशधरचि-

पिट नासिकदासिरकवाटधानाः” ह० स० १४०अ० कुर्मणि-
भागे उत्तरस्यासुक्तः । सोऽभिजनोऽस्य अणः तदाजगत्

वा वृद्धत्वे लुक् । अतदेववासिपु शतचप्रेषु च ३०००००
चिपट पु० चिपट+पृथो० । पृथुके रुद्रः ।

चिप्य पु० “नखमांसमधिधाय वातं पिपं च देहिनम्” ।
करोति टाङ्गपाको च तं व्याधिं चिप्यमाटिरोति

भाव० उक्ते नखरोगभेदे । (व्याङ्गुल जाड्या
चि(क्लि)पिका पु० रात्रिचरजन्तुभेदे “लोभागिकापिपुत्र

चि(क्लि)पिकाख्यौ वल्गुलुलूकौ गणकश्च रात्रौ” ह०
स० ८८अ० । “सर्वे स्वकालात्तुक्रमचारिणः स्य देवस्य

नाशाय नृपान्ता वा” तस्य दिवाचारेऽनिरुद्धमस्तम्भं
“नानाविधानि विरुतानि हि चि(क्लि)पिकायास्तथा

शुभः कुलकुल न शुभास्तु प्रेषाः” ह० स० ८८अ०
चिप्य पु० स्वशुतोक्ते कर्मभेदे कर्मिणश्चेदृश्यम् ।

चिमि पु० चि-वा० मिक् । शुक्रस्वर्गे शब्दरत्ना० १८
कट्टके (पाटशाक) शब्दभाजः । स्वार्थे क तत्तार्थे ।

चिर न० चि-रक् । दीर्घकाले । अतस्मिन् पिप्यादेर्त्वि-
लषादौ (ऽ) त्रिकुले गणे शब्दार्थचि० “दीर्घस्त्वौ चर-

क्रियः” अमरः । चिरजीवी चिरकारी चिरकालादः ।
चिरकारिन् त्रि० चिरेण करोति क-णिनि । चिरेण कर्म

कर्त्तरि दीर्घस्ते । श्रौतसंस्कृतपुत्रभेदे पु० ।

“चिरकारी मन्त्राणां गीतमनुयायक इति । चिरं
मन्त्राणां विष्णुमन्त्रं प्रपादने । तत्र मन्त्राणां
त्रयोविधं ज्ञायत् त्रिंशत् । चिरं कायाभिरु
चिरकारी त्रयोविधं भाग्यं २५७७ । तत्र
चिरकारितात्मं तत्राभ्यासे यस्मिन् । तत्रां क.
चिरकारी त्रिंशत्काया इति । चिरकारितात्मं
मन्त्राणां ।

चिरज्ञान ए० धर्म० । दीर्घकाले । [क्रियाकारके धर्मः ।
चिरक्रिय ति० चिरा क्रिया यस्य । दीर्घकाले निरन्तरं ।
चिरज्ञान ति० चिर दीर्घकाले ज्ञानः । दीर्घकालध्याने ।

नन्दसखसखे १८१५-१६ उल्लेख ३० वाक्यो लला
 खिरली वल ५० पितं लीपति लीप-लल १० ललासखे ।
 जलासरः । खिरलीपनसुते नि०

चिरजीविका की कथा : दीर्घकाली 'प्रयोग'
 चिरजीविका कठ० ७०

[illegible]

विनक्षोदितः १० विंशतीषां विंशतिः । विनक्षोदितः
विनक्षोदितः १० विंशतीषां विंशतिः । विनक्षोदितः
विनक्षोदितः १० विंशतीषां विंशतिः । विनक्षोदितः
विनक्षोदितः १० विंशतीषां विंशतिः । विनक्षोदितः

विमर्शितः पुं विमर्शितो रक्षो जलः । (चिरानां) मूत्रिको
विमर्शः शि० वि० अर्थः विमर्शः । विमर्शने प्रयत्ने प्रकाशः
विमर्शः शि० वि० विमर्शः अर्थः मूत्रिकः । प्रकाशः
अर्थः । "विमर्शः विमर्शः" इत्यनेन विमर्शः
विमर्शः शि० वि० अर्थः विमर्शः । विमर्शने प्रयत्ने प्रकाशः

चिरवाकिन् १० चिरेण यकोऽस्तस्य इत्येवमाह ।
 १० एते रासनि ।

चिन्तयन् ॥ चिन्तायि पुण्याय ॥ ब्रह्मसंज्ञं राजनि ॥
 चिन्तयन् ॥ चिन्तायि ॥ ब्रह्मसंज्ञं राजनि ॥ चिन्तायि ॥
 ब्रह्मसंज्ञं राजनि ॥ चिन्तायि ॥ ब्रह्मसंज्ञं राजनि ॥ चिन्तायि ॥
 ब्रह्मसंज्ञं राजनि ॥ चिन्तायि ॥ ब्रह्मसंज्ञं राजनि ॥ चिन्तायि ॥

इयः । यद् क्रियाविशेषस्य चिरसङ्गात् हिनिर्णयवि
भक्तिरुच्यते । चिरसङ्गात् चिरसङ्गात् इत्याद्योपात्तं च ।

चिरमिहन् ६० दिनेषु मरति विष-णिनि । दोषे-
नालेन मन्त्राज्ञादिषु मर्त्येण ह्येवम् ।

चिरंजीवः संपत्तिं चिरं भवति भव्य-व्यस्य । चित्ते तिष्ठति ।
तस्य दीर्घकालमवकाशवत् ।

चिरराजः च विना वाङ्मिः दोषविभागान् कथं समः ।
 दोषकाले "चिरराजोपिवा यत्तु भाषायाश्च निरूपणे"
 भा० भा० १६४०० । "चिरराजोपिवा कर्त्तुं नानुमानं
 कर्त्तुमिति" भा० भा० १६४०० ।

पिरदावाय अस्तु चिरदायमवति अथ-अथ सां ॥
 टीकाते । “अथिदु पिरदावाय नाननवाय कल्यमे”
 सतुः “अवत्ये दुताजेअथं चिरदावाय जोयितुम्”
 सां ॥ ३३॥

चिरलोकाः ५० चिरः चिरकालस्यापी लोकोवेकम् ।
 प्राप्रद्विद्विदेषु पितॄन् "स एतः पितॄणां चिरलोका-
 लोकाश्चानन्तः" जैतः ७० । "चिरकालस्यापी लो-
 को वेदो पितॄणां चिरलोकाः पितॄन्" भाः ।

दिश्विद्वत् ए० विरं विनात विद्व-विद्वे व । नरद्विद्वत्
 वदतः । "विद्विद्वत्तुं तुक्तं वदतः नरद्विद्वत्तुं
 वदतः ए० पृष्ठः । । वदतः । वदतः क वदतः

विदुषता स्त्री चितं कृता । बहुधा नमस्कृतं मया ।
 चित्तं वि० वि० निदर्शितं स्यात् । चित्तं वि० वि०
 मते १० लिखितं । स्यात्- वि० । चित्तं वि० वि०
 दातुं वि० वि० लिखितं ।

अथः । "चरन् वदेव कृतोद्यमेव" इति ।

विश्वविद्यालयी व्यवस्थापन धर्म-एक नूतन विचारधारा ।
 नवतुलसीदासजी प्रवासः । विश्वविद्यालयी (गाताली)
 प्रवासः । "नवतुलसीदासजी प्रवासः प्रवासधर्मानि
 विश्वविद्यालयः" प्रवासः ।

दिवातु वयम् विमता अवधिः । शिवकाले
 "विवाहरीः कलाजगत्" दाताः ॥३॥॥॥ "मह्यं
 विवाहपराजोहेन वगवर्गा विमताः" हितो
 भवते ॥३॥॥॥ दिवातु (विवात) भवते

चिराय नमः चिरममते शर्व-जगः । चिरकाले दीर्घायकं
 "चिराय जटि ते सौम्य । चिरममते न ह्यममते"
 भा० शा० २.१७.५० । "चिराय नमः प्रणमामि-

[illegible]

कायां शब्देनः० चित्त+स्वाये क चित्त+स्वाये ५० ।
 'चरोत्सविद्या व्याघ्रा । चित्तः सुमरचित्तुताः' भा०
 द्रो० अ० ।
 चित्तजगता स्त्री द्वयः । चित्तजगतास्त्री ५० ।
 चित्ताय ५० चित्तं इव सचकृत्पारित्यादाभाति आर्षिपा-क ।
 चित्तेऽपि चोति दित्ताः ।
 चित्ति ५० चित्त-कृत् । चित्तार्थे जगत्कर्त्तृ । स्वार्थे क
 कर्त्तरथे । "चित्तलक्षरकानशराः सनातनो चित्तिकाज-
 ताम्" वाट०
 चित्ती स्त्री चित्त-वा-ट् । शृङ्गास्तृक्याके राजनिः ।
 "चित्तु जीवकीमोदकः पञ्चवाचितीपास्तृकास्तृकपञ्च-
 णीनि । सट् नमः पराशरि सचारमधुराणि च । सट्
 पातकपाण्याश्च सप्तचित्तहराणि च । कटुविषाणे क्षीमका
 विषाग्निमलवर्जितः । सत्कारः सर्वदोषघ्नो वास्तूको
 रोचयः सरः । चित्ती वास्तूकवत् क्षीया पास्तृका
 तपस्तृतीयवत्" सुह० । अभित्तिकायां शब्दः । स्वार्थे
 क । चित्तिकृष्णत्वं ।
 चित्ति द्यौ चोद-इण् प्रथो० । चित्तुके लटाधरः ।
 चित्तिन पु० चित्तिपट+प्रथो० । चित्तिपटो मृत्पात्रः ।
 चित्तिविज्ञा स्त्री रत्नादगायां शुभ्रलुपमेरे राजनिः ।
 चित्ति(क) न० चोद-संभारयो उ प्रथो० । त्रस्तः । चोदोद्योभ-
 जे व्यस्यः । "चित्तं तापद्वयं भीषं चित्तं गद-
 गास्तृके" साह० । स्वार्थे क तर्जनीवर्त्त । सचकृत्स-
 क्तये ५० राजनिः ।
 चित्तिग्रा अथ० सप्तविंशत्यधिकेष्टाकर्त्तरथे । "चित्तिग्रा ज्योति
 सयमायय" भा० ६।७।१५ । चित्तेति शब्दात्तृक-
 त्रये सप्तविंशत्यधिकेष्टाविषयिचित्तग्राकर्त्तृ करोति' भा० ।
 चित्तिग्रा नि० चित्तग्रा+प्रथो० । चित्तग्रे "आदिचिच्छादी-
 नाम्" भा० अथ लोपिकव्यशब्दे परे आहोदासता ।
 चित्तग्राक्यम् सि० को० ।
 चित्तिग्रादि ५० लोपिकव्यशब्दे परे आहोदासताविधिके
 क्तृत्वजये स च गणः भा० ५० शब्दे चित्तो ग्राया
 "चित्तं महर् महर् भर् भर् भर्त्तु सट्क वैलालिकर्त्तक
 वैलालिकर्त्तु सट्क चित्तग्रा चित्तग्रा चित्तग्रादिः ।
 चित्तिर ५० चित्तिर+प्रथो० । चित्तिरे शब्दार्थचिन्ताकर्त्तः ।
 चित्ति लक्षणो भा० ५० लक्ष्मणः शब्दः । चित्तिरिति ते चित्ति-
 चित्तिर त । शब्दोपपत्तिनि द्रष्टाः ।
 चित्तं न० चित्त-अच् । चित्त-न सप्तधाया क्यम् को० ।

लश्टिके (१५) श्रितिकले गणे शब्दार्थचि० । श्लक्षणे च
“चक्रे प्रजाः स्वाः सनिसेपचिङ्गाः” “स्वनामचिङ्गं निच-
स्वान सायकम्” रघुः ।

चिङ्गकारिन् वि० चिङ्गं करोति कृ-णिनि । श्रुचिङ्गकर्तरि
“चोरदर्शने विश्वः स्त्रियां ङीप् ।

चिङ्गधारिन् वि० चिङ्गं धारयति धारि-णिनि । श्रुचिङ्ग-
युक्ते स्त्रियां ङीप् सा च शशाभालतायां शब्दच० ।

चिङ्गितं वि० चिङ्ग-कर्मणि क्त । श्रुचिङ्गिते श्लाघ्यते ।

“दिश चरयुः कार्याय चिङ्गिताः राजशासनैः” मनुः ।

चिङ्ग पु० चिङ्ग+पपो० (गान्धारी) पर्वतप्रसिद्धे हचभेदे
शब्दार्थचि० । स्वार्थे क । तत्पार्थे “चिङ्गकोवातनि-
हारी नमोभ्योऽनुपिष्टत् । आग्नेयो विप्लवतस्य फलं
सत्पुनितुनसं भावप्र० ।

चीक मणि वा चु० उभ० पक्षे भ्वा पर० सक० सेट् । ची-
कयति ते चीकति अर्चाचिकत् त अचीकीत् ।

चीचीकुटि अव्य० शारिकादिगजानुकरणे “चीचीकुटीति
वाशने शारिका दृष्टिवेशसु” भा० मौ० २४० ।

“चीचीकुटीति वाशने त्वामय न दृष्टोमि किम्”
हरिव० २०४० राजनि० ।

चीड स्त्री चिड-पृषो० । स्वनामख्याते गन्धद्रव्ये ।

चीन पु० चि-नक् पृषो० दीर्घः । “कश्मीरं तु समारभ्य काम-
रूपान् पश्चिमे । भोटान्देशोदेविशि । मानसेशाञ्च दक्षि-
णे । मानसेशाह्नुपूर्वे चीनदेशः प्रकीर्तितः” शक्ति
सङ्ग्रहमतन्त्रोक्ते देशभेदे । सोऽभिजनोऽस्य अणः तदाजा-
यत वा वस्तुत्वे लुक् । तद्देशे शवासिपु तच्च प्रपु च ब०
४०१ “वाजिनं च सहस्राणि चीनदेशोद्भवानि च” भा० उ०
२७४० । अयञ्च देशः २० स० १४४० । पूर्णविभागे
पेशान्याशुक्तः । पेशान्यामित्युपक्रमे “वनराजकिरात
चीनकोलिन्दाः” “यवनासीनकाम्बोजा दारुणा-
स्तेऽज्ञातयः” भा० भी० ६४० जनपदोक्तौ । तद्देश
जपाञ्च क्रियालोपात् शनैर्दृष्टवत् गताः यथाह मनुः
“शनैस्ते क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः । दृष्टवत्
गता लोके ब्राह्मणदर्शने न च । पौण्ड्रकाशोद्भवविडाः
काम्बोजाः यवनाः शकाः । पारदाः पञ्चवासीनाः किरा-
तादरदाः खमाः” । ४ तद्देशे वस्तुभेदे च “कास्सीटीचीन
पीनस्तनवसनदशान्दोलनस्यन्दमन्दः” उद्भटः । ५ त्रीहिभेदे
अरादशधान्यशब्दे ५२३ पृष्ठशतम् । “चीनकः कङ्कुभेदो-
क्तिः स चोयः कङ्कुभ्यै” भावप्र० । इत्युक्ते ऽस्तुभेदे च

मेदि० । उपताकायां न० त्रिका० । ६ सीसके न० रङ्ग-

माला तन्त्रोक्ते १० तद्देशवासिजनानामाचारभेदे ५० ।

पृषो० अयं णत्वमपि वटलि । ११ चीनकपुरे राजनि० ।

चीनकपूर पु० चीनोपपदः कपूरः । कपूरभेदे राजनि० ।

चीनज न० चीने तद्देशे जायते जन-ङ । १३ तीक्ष्णलोहे

राजनि० । २ चीनजातमाले वि०

चीनपिष्ट न० चीनस्य सीसकस्य पिष्टं चूर्णं इत्यु० ।

(चीनेर सिन्दूर) १ सिन्दूरभेदे हेमच० । चीनं पिष्टं

मिव । २ सीसके राजनि० ।

चीनवङ्ग न० चीनभवं वङ्गम् । सीसके राजनि० ।

चीनांशुक न० कर्म० । चीनाख्ये पट्टयस्त्रभेदे “चीनांशु-

ककेतुमालम्” कुमा० । “चीनांशुकमिव पीनस्तनज-

घनायाः कुलीनायाः” उद्भटः ।

चीनाक पु० चीनं तदाकार म कति अक-अण् । (चीनियो-

कपूरभेदे । “चीनाकसंज्ञः कपूरः कफक्षयकरः स्त्रुतः

कुष्ठलमिविषहरस्तथा तिक्तारसश्च सः” भावप्र० ।

चीनाकर्कटी स्त्री चीनमिव खाडः कर्कटी पृषो० दीर्घः ।

१ राजकर्कशां चित्कूटप्रसिद्धकर्कटीभेदे राजनि० ।

चीम प्रशंसायां भ्वाञ्छात्म० सक० सेट् । चीमते अर्चाभिष्ट

चिचीमे ऋदित् अचिचीभत् त ।

चीर न० चि-कन् दीर्घश्च । १ वस्तुखण्डे मेदि० । (कानि)

“चीराणि किं पथि न सन्ति दिग्गति भिन्नाम” श-

निश । २ दृष्टव्यचि सुभृतिः । ३ शोस्तये ४ वस्तुभेदे

परेखा लक्षणभेदे मेदि० । ५ वस्तुमाले ऽलङ्कारायां ८ मासके

हेमच० । ६ निखनभेदे १० वल्कले च शब्दार्थचि० “तं कटा-

चित् तपस्यन्तमार्द्रा चीरजटाधरम्” भा० व० १८७४० ।

“चेरुशीरपरिग्रहाः” कुमा० । स्वार्थे क । चीरशब्दादे

चीरक न० चीर+संज्ञायाम् कत् । विकारलेखने विद्यते ।

चीरपतिका स्त्री चीरमिव पत्रमस्याः कप् अत इत्त्वम् ।

अशुभाके राजनि० ।

चीरपर्ण पु० चीरमिव पर्णमस्य । शालवृक्षे राजनि० ।

चीरनिवसन पु० चीरं निवसनं वस्त्रं यत् । “रेशान्या-

मित्युपक्रमे “पीरवचीरनिवेशनविनेत्रसङ्कादिगन्धयोः”

ह० सं० १४ उक्ते १ देशभेदे २ तद्देशवासिपु शतचूपायु ३००० ।

४ चीरधारिणि वि० [सर्पजाः] सुश्रुतः ।

चीरलि पु० पक्षिभेदे “धारयदपि जिह्वंश्चाप्रचीरलि

चीरि स्त्री चि-बा० क्रि दीर्घश्च । १ नेत्रांशुके शब्दरत्ना० ।

२ शक्तिकायां शक्यटिकायां शब्दार्थचि०

चोरिका स्त्री चीरीति कायति कै-क । भिक्षिकायां हेमच० ।

चोरिणी स्त्री वैवस्वतमनोस्तपस्यास्यानसमीपस्य वदरीक्षेत्यस्य नदीभेदे । “जहुं वाहुर्विशालायां वट्यां स (वैवस्वतः) नराधिपः । इत्युपक्रमे “तं कदाचित् तपस्यन्मार्द्धचोर जटाधरम् । चोरिणीतीरमागम्य मत्स्यो वचनमब्रवीत्” भा० व० १८७५० । [पालङ्क्याग्रे भावप्र० ।

चोरितच्छदा स्त्री चोरवदाचरितः कटो दले यस्याः । चोरीवाक पु० चोरीतिशब्दोवाकः वाचकोऽस्य । कीटभेदे “चोरिवाकस्तु लघुषां वलाका गकनिर्दिधि” मनुना लघुणश्चरणकर्मविपाके तद्योनिरुक्ता “शिली वस्तं या रमन्तु चोरी लघुणहारकः” याज्ञ० एकवाक्यात् अस्य चोरीसमानर्थकताऽवसेया ।

चोरुक स्त्री चीति-रौति-रुशब्दे वा० क । भिक्षिकायां शब्दार्थचि० । सा साहशेनान्त्यस्य अच् । २फल-प्रधान वृक्षभेदे न० ।

चोर्षि त्रि० चर नक् प्रथो० अत इत्थम् । श्रुते शशीलिते, शस्मादिने “चोर्षि प्रतानपि सदा कृतघ्नसंहितानिमान्” याज्ञ० । ४विदारिते च । [स्ववृत्ते च भेदि० ।

चोर्षपर्स त्रि० चोर्षं विदारितं पर्षमस्य । श्वर्जूरवृत्ते अनि-चोलिका स्त्री चीति शब्दं लाति ला-क टापि अत इत्थम् चोरिका+रस्य लोवा । भिक्षिकायां शब्दरत्ना० ।

चोर्षक पु० चीदिति शब्दं लकति लक्-अच् प्रथो० । भिक्षिकायां शब्दरत्न० ।

चोर्व यङ्गणे संहतौ च भ्वा० उभ० सक० सेट् । चीवति ते अचीवीत् अचीविष्ट । चिचोव चिचीये कृदित् । अचि-चीवत् त ।

चोर्व दीप्तौ चुरा० उभ० सक० सेट् । चीवयति ते अचीचिवत् त चोर्वर न० चि-वरच् नि० दीर्घः चीव-अच् वा । भिक्षु प्रावरणे उज्ज्वलटः “कौपिनाच्छादनं यावत्तावदिके च चीवरम्” भा० आ० ६१५० । “प्रेतचोर्वरवसा खनो-यया” रघुः । “पुच्छभाण्डचोर्वराण्ण्ड” पा० चोर्वराटर्जने परिधाने च० वार्त्ति० चोर्वराणि अजयति परिवृत्ते वा संचोर्वरयते भिक्षुः सि० कौ० । [त्रिका० ।

चोर्वग्निं पु० चोर्वरमस्तास्य इति । श्मश्रुके बुद्धिभिक्षुके चुक्र पीडने चु० उभ० सक० सेट् । चुक्रयति ते अचुक्रत् त । चुक्रार पु० चुक्र-भावे-अच् चुक्रं पीडनमाराति सस्यक-ददाति व्या+रा-क । सिंहशब्दे त्रिका० ।

चुक्र न० चक्र-रक् अत उत्पद्य । १यस्त्रसे २ अस्त्रवेत्तसे पु० पिश्वः २शाकभेदे (चक्रपालङ्क) ३शुकभेदे च शब्दार्थचि० । “चुक्रमत्यस्तसुणञ्च दीपनं पाचनं परम् । शूलशूलमविवस्वामवातश्लेष्महरम् परम् । वमिहृणास्यवैरस्यहृत् पीडावर्द्धमान्द्राहृत्” भावप्र० । ५काञ्चिकभेदे । हरसास्त्रे ७सन्धानविशेषे शब्दार्थचि० “यन्मस्तादि शुचौ भाण्डे सगुहं कौटकाञ्चिकम् । धान्यराशौ त्रिरातस्यं शुक्तं चुक्तं तद्व्यते । हिरण्यगुहध्वारनालमस्तकभाटिच” वैद्यकपरिभाषा । ततः दटा भावे इमन्तिच । चुक्तिमन् अस्त्रत्वे पु० । स्थाप्यं क संज्ञायां वा कन् । चुक्रक तन्त्रार्थे । [चुक्रपालङ्क] शाके न० ।

चुक्रफल न० चुक्रं फलति फल-अच् । वृक्षास्ते राजनि० । चुक्रवास्तक न० चुक्रं वास्तुकमिय । (चुक्रपालङ्क) शाकभेदे राजनि० । [राजनि० ।

चुक्रवेधक न० चुक्रमिव विध्यति विध-एषल् । काञ्चिकभेदे चुक्रा स्त्री चक्र-रक् अत उत्पद्य । १चाङ्गेय्याम् (आमरुत्) भेदि० । २तिन्निद्यां शब्दरत्न० । स्वार्थे क चुक्रिका । अस्त्रलोणिकायाम् (आमरुत्) आमरः ।

चुक्रास्त्र न० चुक्रमिवास्त्रम् । १वृक्षास्ते (चक्रपालङ्क) २शाके ३अस्त्रलोणिकायां (आमरुत्) स्त्री राजनि० ।

चुक्रो स्त्री चक्र+गोरा० डीप् । चाङ्गेय्याम् “चुक्रो त्वस्त्रं तरा स्वाहो वातघ्नी कफपित्तकृत् । रुच्या लघुतरा पाके हृन्नाकेनातिरोचना” भावप्र० ।

चुक्रा स्त्री चय वधे वा० स प्रथो० । शक्तिमायां चुक्रा शालमस्य कृत्वा ण । चोर्षि हिमागोले त्रि० “शिलाकीर्णं स्वयं श्रुत्वा नीलाञ्जनमभोटकम् । जतादि-तानसंक्षुब्धं चोर्षि(गुह)ण्डमित्यभिधीयते । अश्लादिभिर्गुहं यत् चु(गुह)कति च परे जगुः । तत्त्वसदृशं चै (गुहम्)जं सुनिभिःसमुदाकृतम्” भावप्र० । उच्ये जलाधारभेदे । सुश्रुतेन तज्जलस्य चोर्षासंज्ञोक्ता अचोर्ष-लसलिलज्जालित योनिम्” इति सुश्रुते निदानस्याने चोजेति पाठास्तु लिपिकरप्रभाटकतः भावप्र० बह्वपु पुस्तकेषु चोर्षाभिनि पाठः युक्त एव त्रिकाण्डे चुगुण्डा-शब्दस्य उपकूनजलाशयायकत्वात् तत्त्वजलस्यैव चोर्षा-संज्ञोचित्यात् ।

चुचु(चू)क म० न० चुचु इत्यव्यक्तशब्दं कायति पीयमानं कै-क । १कुचस्यापि अमरः तत्र चुचुकमिति । दीर्घ-

यस्यसि भरतः पृथो० । अटलिणदेगभेदे इतहे गवासिपु
“गहाः पुलिन्दाः गवरायुचुका मद्रकैः मरु” भा०
शा० २०७५० । [(मुण्णि) त्रिका० ।

च च प० स० चू वा० उ पृथो० । मुनिपस्युके शाकभेदे
च च पा प० इदेगभेदे इतहे गवासिपु व० य० । अन्वस्तानच
नाश्र्ये च च पा रेणुपाक्षया” भा० उ० ११६५० ।
न च क प० चूचुक+पृथो० । कुचाये “चूचुको ना कुचया
यसिनि गवकोपात् संस्वम् ।

च चू (चू) प० शाकभेदे । “चूचूप्रतिका तरुणीजीवनी
निर्वातिकानन्दीभलातकच्छगनान्नी स हृत्ताटनीफक्षी-
शालसनीशेलु वनस्पतिप्रसवशणकर्षुदारकोविदार
प्रभतीनि । कपायस्वादतिक्ताभि रक्तापित्तहराणि च ।
कफघ्नान्धनिर्लक्ष्यः संघाहीणि लघूनि च । लघुः
पाके च जन्तुघ्नः पिच्छिलोदगणिनां हितः । कपाय मधुरो
ग्राही तु (चू) चूस्तेषां त्रिदोषहा । “सतीनोवास्तुक
चूचू (चू) चिनीमूलकपोतिकाः । मण्डूकपर्णी जीवली
शाकवर्गे प्रशस्यते” सुश्रु० । “चूचू (चू) प्रभतीनां
चोधामयः” सुश्रुते तस्यानुपानसुक्तम् ।

च चू ज्ञाने मन्थने पीडने मुरादिमन्थने च भा० पर० सक०
चूच्यति अचूचीत् इटित् चुकः ।

चूचू प० इतुकन्द्यां चारा० । “चूचूभिद्भुय वैदेह
गन्धस्त्रियोर्गन्धानेन जातो वीधायनात्” अक्षु-
षाजातिभेदे । “मिदाम् चूचु मद्रनाभारणप्रपञ्चुकिं स
नम्” मनुना तद्वृत्तिरुक्ता । [तत्पार्थे चारा० ।

चूचू (ली) स्त्री तिलिलीमोजपते त्रिका० । वा रम्य ना
चूचूल प० गीतप्रार्थके विश्वामित्राभेदे । गौतमसाम्प्र-
दायास्तारहायणचूचूलो” हरिव० २७५० ।

चूट अल्पीभावे भा० पर० सक० सेट् । चोदति अचोटीत्
चूचोटी । [तत्पार्थे चूचुण्ट ।

चूट अल्पीभावे भा० पर० सक० सेट् इटित् । चोदति अचू
चूट केदने चुरा० उभ० सक० सेट् इटित् । चोदयति-ते
अचूचुण्टत् ।

चूट तटने वा चू० उभ० पक्षे तटा० तटा० पर० सक०
सेट् । चोदयति-ते अचूचुण्टत् पक्षे चुरति अचुटीत्
चूचोटी ।

चूट अल्पीभावे चुरा० उभ० सक० सेट् । चोदयति-ते अचू-
चुण्टत् । [तत्पार्थे चूचुण्टत् ।

चूड केदने चुरा० उभ० सक० सेट् इटित् । चोदयति-ते

चूड अल्पीभावे भा० पर० सक० सेट् इटित् । चोदयति
अचूचुण्टीत् ।

चूड (दूड) कतो हावे च भा० पर० सक० सेट् । चूडयति
अचूडयतीत् । क्रिपि दोषधस्य चूट डोषधस्य चूड

चूण केदने तु० कु० पर० सक० सेट् । चूणयति अचूणयति
चूचोण ।

चूण्णा स्त्री चूडि अच् । कूपे त्रिका० । गौरा० डीप०
उपकूपस्यजलाशये । तत्र भवः अण् । औण्ण
तत्रत्यजले सुश्रुतः । चूणाशब्दे दृश्यम् ।

चूत चरणे भा० प० सक० सेट् । चोतति इरित् अचूतते
अचोतीत् चूचोत [शब्दरत्ना० ।

चूत प० चोतति शोणितमस्मात् वा० चजर्थे क । गुदहाने
चूद नोदने चू० उ० सक० सेट् । चोदयति-ते अचूचुदयति
चोदितः चोदना । “विद्यो योनः प्रचोदयात्” “चोद-
नालक्षणोऽर्थोऽस्मि” जैमि० ।

चूटी स्त्री चूद-वा० की । कृद्व्यां हेमच० ।

चूप मन्दगतौ भा० पर० सक० सेट् । चोपति अचोपीत्
चूचोप । “किं स्विस् स्वप्रड् न मिपति किं स्विस्व-
प्रड् चोपति” भा० व० ११५५० । अष्टावक्रं प्रति प्रश्न

चूपनीका स्त्री चूप वा० एनङ् ततः स्थायै ईकक् । अस्मि
चयनार्थे इष्टकाभेदे “इष्टका चूपनीका” तैत्ति०

* ४१४।१।

चूष्य ति० चूप-व्यप् । शनैर्गन्तरि गोत्रप्रपञ्चे
अष्टपिभेदे ए० तस्य गोत्रायत्यम् अष्टा० फज् । चोष्य-
न तद्वैत्रापत्ये ए० स्त्री० ।

चूप चूषने शरभस्योगभेदे वा चू० उभ० पक्षे भा० पर०
सक० सेट् इटित् । चूषयति-ते चूषयति अचूचुष्यत्
अचूचुषीत् चूचुष्य । “चूचोऽपरां चूषयति” भा० ६०
“प्रियाकुलं किं पुरुषश्चूष्य” कुमा० । “दशमस्कट एव
चूषयितुम्” टाक्यमा० ।

चूषक चिचुक+पृथो० । चूषि उक्क पृथो० नलोपो वा
चिचुकाधे” “आदम्बरं मैत्रावरणदण्डभासटम् चूषक
पुं वा” आपस्तम्बस्वतम् ।

चूरु प० चू उ-नि० । सुखे उल्लसदन्तः ।

चुमुरि प० ऋग्वेदप्रसङ्गे अक्षरभेदे “धुनी चुमुरी वा
स्विवप” ऋ० ६।२०।११ । धूमिश्च चुमुरिस्थे तन्नाम
कावसुरौ” भा० ।

चूख प० चुबि-भावे वज् अच् वा । चूखने भावे ज

० चूस्वने स्त्री “खेदोऽस्य चूस्वा प्रथमाऽभियोगः”

“चूस्वाविरामे वटनं प्रसारि” इ० स० ७८४० ।

चूस्वक प चूस्वति लौहम् चवि-एषुल् । खनामख्याते
अयस्कान्ते मणिभेदे “चूस्वको लेखनः शीतोमेदोविष
मन्-पक्षः” भावप्र० । २४८स्योपयावलम्बने श्वस्त-
प्रत्यय कटेण । ४८स्वनकर्तारि पकारुके हूचस्वनपरे
०५५० च वि० शब्दार्थचि० ।

चूस्वन् न० चवि-भावे ल्युट् । चूस्वसंयोगविशेषे ।
“ममाम्निष्टा समान्तेपैश्वस्वितायुस्वमैरपि । दृष्टास
मनः कालं दासीकृदनि योषितः” सा० ८० ।
चूस्वन्स्थानमात्र कामशास्त्रे “सुखे स्तने ललाटे च
पण्डे च नेत्रयोरपि । जघने कर्णयोश्चैव कक्षोरुभग-
-इत् । चूस्वन्स्थानमित्युक्तम् विज्ञेयं कामकैरिह” ।
न० चवि-भावे सुच् । चूस्वनाथत्वे स्त्री

चूरा स्तोत्रे (प्राद्व्यापहरणे) वा चु० उभ० पक्षे स्वा०
पर० सक० सेट् । चोरयति-ते चोरति अचूचुरह-त
अचोरीत् “यथाग्निं चोरयेत् गृहात्” याज्ञ० । “अचू-
चुरत् चन्द्रसमोऽभिरामताम्” भाषः ।

चूर वि० चुर-क । चौर्यकर्त्तरि [अचुरगणीत् ।
चूरणं चौर्ये कण्डा० पर० सक० सेट् । चूरयति
चूरा स्त्री चुर-वा० भावे थ । चौर्ये शब्दरत्ना० । चुरा-
शीलमस्य कृत्वा० ण । चौर चुराशीले वि० ।

चूरि(नी) स्त्री चुर वाक्किं वा डीप् । उपक्रमे कूपसमीपस्थे
जलाधारे हेम० ।

चूरचूर पु० वि० चूर-क चूर-क कर्म० । पिशुने
अस्य कर्णे उपपदे पातसमि० स० । कर्णेचूरचूर कर्णे
पिशुने युक्ताग्रे आद्युदात्तताऽस्य । [त पा०

चूल समुच्छ्रये वाचुरा० उभ० सक० सेट् । चालयति ते अचूचुरन्त
चूल वि० चूर-क रस्य लः । चारे ततः चतुरर्यां बला० य
च । चुत्य तच्चिन्तादौ वि० ।

चूलका स्त्री नदीभेदे “कावेरी” चूलकां चापि वेणां
गतवलासपि” भा० भी० ८४० । नद्युक्तौ

चूलुक पु० चुन्न-उत्कर्त् । प्रस्तुतौ निविडपङ्के । शभाण्डभेदे
च त्रिका० ४माप्रमात्रमञ्जनयोग्ये जले न० हेमच० ।
“काश्यासुत्तरवाहिन्या एकेन चुलुकेन तत्” काशी०
३८४० । हगोत्रप्रवर्त्तके ऋषिभेदे पु० ततः गर्गा० गोत्रे
यज् । चौलक्य चुलुकगोत्रापत्वे पुंस्त्री० । स्त्रियां
डीप यलोप्य चौलकी ।

चुलुकिन् पु० चुलुक+अस्यर्थे इति । शिशुमाराकारे
मत्स्यभेदे शब्दरत्ना० । चुलुकशालिनि त्रि० स्त्रियां डीप् ।

चुलु(नप)म्प लौह्ये स्वा० पर० अक० सेट् । चुलुम्पति
अचुलुम्पोत् “अम्भोधेर्नालिकेकीरसमिव चुलुकैरुक्षु लुम्प-
न्यपो ले” महावी० । अथ नोपधत्वे किपि चुलुन्
मोपधत्वे चुलुम् । [२४४ग्यां स्त्री त्रिका० ।

चुलुम्प पु० चुलुम्प-भावे घञ् । शबाललालने जटा० ।

चुलुम्पिन् पु० चुलुम्प-णिनि । शिशुमाराकृतमत्स्ये
शब्दरत्न० ।

चुल्ल भाव कर्तौ स्वा० पर० अक० सेट् । चुल्लति अचुल्लति
चुचुल्ल । [२४४ग्यां स्त्री त्रिका० ।

चुल्ल न० क्लिप्तस्य चुलादेशः लक्षप्रत्ययः । क्लिप्तनेत्रे
चुल्लकी स्त्री चुल्ल-एषुल् गौरा० डीप् । शिशुमारं कुम्भी-
रभेदे सेटि० ।

चुली(लि) स्त्री चुन्न-इन् वा डीप् । चुल-शालिके वा ।
पाकार्थमग्निस्थापनस्थाने (चुला) अमरः । “चुली चिर
रोदिति” उद्भटः । “पञ्च स्रुता गृहस्थस्य चुली पेषणमु
स्करः” मनुः । अच् । चुलायत् । दीर्घान्तः चितायां सेटि
चुस्त पुंन० चु-क्त वा० सुट् । शुक्ले मांसपिण्डभेदे
स्थालीभट्टमांसि च शब्दार्थचि० । पनसफलान्तर्गते (भुति)
रति ख्याति पदार्थे भरतः ।

चूचूक न० चूयते चूप-वा० ऊकः प्रथमं पञ्चमं च
कुचाये भरतः २चूपणशक्तिरहिते वि० । पञ्चमं च
समापन्नाश्वागडानामूकचूचूकाः” भा० व्याख० २६५० ।

चूडक पु० चूडास्तप्रत्यय वा० कन् । कूपे त्रिका० ।

चूडा स्त्री चुन्न-अङ् चुन्न-समुच्छ्रये अङ् डस्य लः कि० णि० ।
१मद्रशिखायां २शिरोमध्यस्थशिखामात्रे, चुटिका
याम् अमरः । श्वडभ्यां ४वाङ्भूषणे, सेटि० । प्रत्यये
हेमच० । इकूपे त्रिका० । ७भंस्कारभेदे तद्विहित-
तनज्जनादि मुह० णी० घा० उक्तं यथा ।

“चूडा वर्षाद्वृत्तीयात् प्रभवति विषमेऽष्टाकिरिक्ताद्यप्री-
यवौनाहे विचैतोदगयनसमये जेन्दुयुक्तेज्यकानाम् ।
वायं, लग्नांशयोश्चास्त्रमनिघनतनौ नैधवे शुद्धियुक्ते
शाक्रोमेतैर्विक्रैर्हृद्चरलघुभेरायपट्कस्यपापैः (१)
जीणचन्द्रकजसौरिभास्करैर्हृत्पुशस्त्रसृतिपङ्क्तुताज्वराः ।
सुः क्रमेण युधजीवमार्गवैः केन्द्रगैश्च शुभमिष्टतारया (२)
पञ्चमासाधिके मातृ गर्भे चौलं शिशोर्भ सत् । पञ्च-
वर्षाधिकेष्टे गर्भिण्यामपि मातरि । (३)

तारादौष्ट्रेऽङ्गे त्रिकोणोच्चगे वा चौरे' मत् स्यात्को
म्यमित्यवयवम् । मौस्ये भेजे शोभने दुष्टतारा शस्ता
शोया चौरयात्वादिकृत्ये (४) । अतुमत्याः स्तुतिकायाः
स्तुतोद्यौलादि नाचरेत् । ज्येष्ठापत्यस्य न ज्येष्ठे
कैशिकार्गेऽपि नेष्यते' (५) । सुहृत्तचिन्ताभणिः
'चूडा वर्णादिति । तृतीयाहर्णादिति त्व्यन्लोपे पञ्चमी ।
तेन गर्भाधानकालाज्जन्मकालाद्वा तृतीये विप्रमे वर्णे
पञ्चमे सप्तमे वा चूडाकरणं प्रभवति कृतं मन्त्रुभोटके
भवतीत्यर्थः । यदाह वशिष्ठः 'तृतीये पञ्चमेऽङ्गे वा
स्वकुलाचारतो हितम्' चौलं शिष्टानां यत्नेन स्व
गृहचौकविधानतः । आधानतो जन्मतो वा सप्तमावदेऽपि-
कारयेत्' । स्वकुलाचारत इत्यनेन येषां कुले पार्थक्येन
चूडाकरणं तत्र सङ्गन विचारः । गेषागुपनीया सङ्गेष्यत
इति पञ्चस्तोपासपनयनसुहृत्तेन मिदित्याद्यं पृथक् सुहृ-
त्तविचारानुलोपः । अतएवोक्तं याज्ञवल्क्येन 'चूडा
कार्यं यथाकुलमिति' । मनुना प्रथमवर्णे उक्तम् ।
'चूडाकर्म्म द्विजातीनां सर्वेषामिव धर्मतः । प्रथमेऽङ्गे
तृतीये वा कर्त्तव्यं युतिचोदनात्' एवं वक्तुकानोक्तौ
यथागृह्यं व्यवस्था इष्टव्या । स्वगृह्ये विशेषकालानुक्तौ
तु समवलत्वाद्धर्षेण विकल्पः । विशेषमाह गुरुः 'तृती-
येऽङ्गे शिशोर्गर्भाज्जन्मतो वा विशेषतः । पञ्चमे सप्तमे
वापि स्त्रियाः पुं सोऽथवा सममिति । अष्टेति अष्टाष्टमी
अर्काः द्वादशी रिक्ताः पञ्चिङ्गाः आद्या प्रतिपत् पक्षी
पञ्चिङ्गा पर्याणि अष्टमीचतुर्दशीपूर्णमासावास्यासंक्रा-
न्तयः । एतेकृते रहितेऽहनि । अत्र तत्पुरुषसमासे
'राजाहःसखिभ्यजिति' पा० टच् 'न स्तद्धित' इति
टिलोपः । अष्टम्यादितृतीयास्त्यक्त्वा शेषासु तिथिषु चूडा
स्यादित्यर्थः । यदाह गुरुः 'द्वादशी चाष्टमी रिक्तां पक्षीं
प्रतिपदन्त्या । हित्वा शेषासु तिथिषु चौरकर्म
शुभायहम्' कश्यपः 'पञ्चपर्वतिथिं रिक्तां त्यक्त्वा न्यदिष्ये
शुभमिति' । अतएवाह वशिष्ठः 'पञ्चमी सप्तमी चैव
दशम्येकादशी तथा । त्रयोदशी तृतीया च क्षुरकर्म
शुभावहा' इति । चकाराद्द्वितीयाऽपि । ननु सप्तमी
त्रयोदशीर्गलपहत्वात्कथं तयोर्ग्रहणम् यदाह गुरुः
'विद्यारम्भो व्रतादेशः चौरश्चैव विशेषतः । गलपहे न
कर्त्तव्यं यदोच्छेददोषजीवितमिति' चेत् उच्यते वैदिकं
सुगुणञ्चौलमित्युच्यते तद्विषयको विधिः । अवैदिक
सुगुणं सुखाद्यं यत् चौरमुच्यते क्षुरकर्म चौरमिति

सामान्यव्युत्पत्तेरतस्तद्विषयको निषेध इति वयं
ब्रूमः । अन्ये देशाचारतो व्यवस्थामाहुस्तदयुक्ते
विरोधाभावात् । विचिन्तेति । चैवर्हितेऽसरा-
यणे चूडा स्यात् । शुभाशुभप्रकरणाभिहितो जन्-
मासनिषेधोऽत्रापि ध्येयः । तदाह राजमातृगडः
'एतत्तयमि मयितरि चूडाकरणं जगुर्बुधा जवना ।
चैत्रं हित्वा पापयहदिवसं जन्मासञ्च' । तथा
हेन्दुशुक्रज्येष्ठकानां वारे लग्नांशयोश्चेति मौस्यगृह्यारे
सौम्यपहाणां लग्ने कर्कभयुनष्टकन्यातुलाधनुर्भेदा-
नामन्यतमे लग्ने तेषामेव च नवांशे चूडा स्यात् । 'चन्द्र-
लग्नुशुक्राणां वारलग्नांशकेषु चेति' काश्यपीकः ।
विशेषमाह पराशरः 'सितेज्यसौम्यवारेषु चौरे पक्ष-
इये हितम् । इन्दुवारः सिते पक्षे वाराः शेषा न शो-
भनाः' । प्रयोगपरिजाते पापवाराणामव्यपवादः
पठितः 'पापयहाणां वारेऽपि विप्राणां तु शुभे'
रविः । कवियाणां तु भूस्तुर्विद्यूहाणां शनिः शुभः'
इति । तथा अस्वभनिधनतनौ भं लग्ने राशिषु स्वस्य
भे स्वभे स्वाभ्यां निधनमष्टमलग्नं तत्र विद्यते यस्मिन्
तनौ स्वजन्मजन्मलग्नराशिभ्यामष्टमलग्नरहिते लग्ने
चूडा स्यादित्यर्थः । तथा नैधनेऽष्टमस्याने शुद्धि
युक्ते शुद्धिः शुक्रव्यतिरिक्तसर्वपहराहित्यं तद्युक्तं
सति चूडा स्यात् । उक्तञ्च कश्यपेन 'नैधने शुद्धि
संयुक्ते लग्नराशौ न नैधने' इति । पराशरः 'अष्ट-
मस्या ग्रहाः सर्वे नेष्टाः शुक्रविवर्जिताः । शुक्रश्च नि-
धने चौरे सर्वरूपतुकरः शिशोरिति' । शाक्रोपेतैरिति ।
शाक्रोपेतज्येष्ठायुक्तैर्विमेवैरनुराधारहितैस्ते दुचरलग्नु-
भिर्द्वादशभिर्न तत्रैरुपलजिते काले चूडा स्यात् । यदाह
वशिष्ठः 'अदितिद्वितये पौष्णहितये अवर्णतये । हस्ताङ्ग
तृतये शाक्रे सैन्दवे चौलमीरितम्' । कश्यपोऽपि
'दास्तेनृदितिपुण्येन्द्रभेपु हस्ततृयेऽपि च । विष्णुतृये च
पौष्णके चौलकर्म शुभमदमिति' अविहितनक्षत्रेषु
जन्मनक्षत्रमशस्तमित्याह कश्यपः 'नवाक्षप्राग्ने चौले
व्रतवञ्चेऽभिषेचने । शुभदज्जन्मनक्षत्रमशुभं त्वन्-
कर्मणोति' नारदादिवाक्यान्यक्षप्राग्नेऽभिहितानि
अत्र केचित् जन्मनक्षत्रपदन्तारापरं ज्ञेयमित्याहुः
तथाचोक्तं लल्लेन 'हित्वैकं जन्मद्वन्द्वं तारे जन्म
संज्ञिते शुभदे । चूडाहे औपनये यात्रायामन्नभोजने
क्षुरे कार्ये' इति । तत्र अवैदिकक्षुरविषयकत्वात् 'जन्म

जे कर्मनक्षत्रे" इति गुरुवचनमपि तद्विषयमेव वैदिक
चतुरपरश्चैतत्कश्यपादिवाक्यमिति समञ्जसम् । अथ
लग्नवलमाह । आयेति । एकादशघटतृतीयस्थानस्थितेः
पापपक्षेक्षोपलक्षिते काले चूडा स्यात् । "अथष्टान्त्यारिगे
चन्द्रे पापैरायारिसंस्थितैः" इति काशपोक्तेः । (१)
क्षीयेति । तथा क्षीणचन्द्रः । कुजो मङ्गलः सौरः
शनिः भास्करः सूर्यः एतैः केन्द्रस्थैः क्रमेण यथासङ्गं
वृत्त्युः मरणं, शस्त्रमृतिः शस्त्रानुमृतिः, पङ्कता खड्गता
ज्वरः प्रसङ्गः एतानि फलानि स्युर्भवेयुः । बुधजीव
भार्गवेस्तु केन्द्रस्थैः शुभङ्गल्याणकारि फलं चूडाकर्तुः
स्यात् तदुक्तं रत्नमालायां "जौरक्षेपु स्वकुलविधना
चौलमाह्वसं नीन्द्राः केन्द्रं यातेर्गुरुभुवधैस्तु सूर्ये
ज्वरः स्यात् । शस्त्रास्त्राशो धरणिस्तनये पङ्कता चार्ध-
पुत्रे शीतज्योतिष्यपचिततनौ निश्चितं नाशमेति" । केन्द्र-
व्यतिरिक्तस्थानफलमपि तत्रैव "धनव्ययतित्रिकोणैरसङ्ग-
हैर्मतावपि । चतुरक्रिया न शोभना शुभैस्तु पुष्टिकारि-
णीति" इत्येतौ तु शुक्र एव शस्तो नाम्ये शुभपङ्कताः
प्रागुक्तपराशरवाक्यस्वरसात् । चतुरक्रिया चौलम्
दुष्टतारयेति च पुनरिष्टतारया गोचरप्रकरणोक्तया
शुभफलदतारया चूडा स्यात् । उक्तञ्च राजमार्चण्डेन
"रविशुद्धौ गृहकरणं रविगुरुशुद्धौ त्रतोद्वाहौ ।
जौरन्ताराशुद्धौ शेषचन्द्राश्रितं कर्मेति" । ज्योतिर्नि-
ज्ये "विवाहे सविता, शस्तोव्रतवन्द्ये वृहस्पतिः ।
जौरे ताराविशुद्धिश्च शेषे चन्द्रवलम्बमिति" ।
चौलप्रयोजनमाह वसिष्ठः "सर्वेषामेव वर्णानां
चूडाकर्तृविधिः स्मृतः । केशमूलं पिता ज्ञेयः, केशाग्रं
जननी तथा । चौलेनैवायुषोर्द्विचौलेनैवायुषः ज्ञेयः ।
तस्माच्चौलं प्रयत्नेन कारयेद्भुजिमासुरः"
व्यवहारनिबन्धे चौलारम्भे विशेषमाह श्रीपतिः
"केशवमानर्त्तपुरं पाटलिपुत्रम्पुत्रीमहिच्छत्राम् । दिति
मदितिञ्च अरतरं जौरविधौ भवति कल्याणमिति" ।
यत्तु कैचिदुक्तम् "चन्द्रशुद्धिर्यत्र नास्ति तारायाश्च
विशेषतः । अजौरभेऽपि कर्तव्यं वारेण बुधसोमयोः"
इति तत्प्रामाण्यजौरविषयम् (२) । पीयूषधारा
अथ सगर्भायां स्त्रमातरि सत्यां शिशोश्चौलार्थज्ञान
मनुष्टुमाह । पञ्चेति चौलाधिकारिणः शिशो-
मातृगर्भे पञ्चमासिभ्योऽधिके सति चौलं न सत् शुभ
फलदातृ नैव स्यात् । अतः पञ्चमासिभ्यः पूर्वचौलङ्कृतं ।

सच्छुभफलमित्यर्थः तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे 'चूडा-
कर्म न कर्तव्यं यस्य मातास्ति गर्भिणी । करोति
यदि मन्दात्मा तदा गर्भस्य नाशनम् । पितृमृति
वदन्येके चतुरब्दोत्तरे स्फुटम्" इति । वसिष्ठः "पुत्र
चूडाकृतौ माता गर्भिणी यदि वा भवेत् । विपद्यते
गुरुश्चैव दम्पती शिशुरवदतः । गर्भे मातुः कुमारस्य
न कुर्याच्चौलकमेव । पञ्चमासादधः कुर्यादितज्ज्वरं
न कारयेत्" इति । अस्यापवादमाह । पञ्चेति पञ्चवर्षाधि
कस्योलङ्कृतपञ्चमवर्षस्य शिशोमातरि गर्भिण्यामपि सत्यां
पञ्चमासादध ऊर्ध्वं विहितकाले चौलमिष्टङ्गल्याणकारि
भवेत् । अतो बालो यावत्पञ्चवर्षो न भवति तावत्
र्यनं निषेध इत्यर्थः । तदाह नारदः "स्त्रोमा-
तरि गर्भिण्यां चूडाकर्म न कारयेत् । पञ्चमावदान
प्रागर्थोर्ध्वं गर्भिण्यामपि कारयेत्" । यदा तृपनयनेन
सह चौलङ्घिकीर्णितं तदा विशेषमाह ज्योतिर्नारद
"सहोपनीत्या कुर्याच्चैतदा दोषो न विद्यते" इति ।
अतः तु पञ्चवर्षाणां न्यूनाधिकभावो नापेक्षितः
सर्वपवादकत्वादस्य । एवं पार्थक्येन मौष्ण्यपि स-
गर्भायां संस्कार्यमातरि सत्यां न भवति । तदुक्तम्
"स्त्रोमातरि गर्भिण्यां मौष्णीचूडे न कारयेत् । गते
तु पञ्चमे मासे गर्भादीनां मृतिर्भवेत् (३) ।

अथ चौले तारावलमावशप्रक्रमित्युक्तं तत् दुष्टाय
तारायां सत्यामपवादं शालिन्याह तारादौष्ट्रे इति ।
ताराणां दुष्टत्वं गोचरप्रकरणेऽभिहितं तत्तत एवाव-
धार्यम् । तस्मात्तारादौष्ट्रो सत्यपि जौरचौलं सक्थो-
भनं स्यात् । कस्मिन् सति ? अजौ चन्द्रे त्रिकोणगे
नवपञ्चमस्थानस्थिते, अथ वोज्जगे वृषराधस्थे । अथ वा
सौम्यानां बुधगुरुशुक्राणां वर्गे षड्गणे अथ वा स्वस्थैव
षड्गणे सति । उक्तञ्च ज्योतिस्तत्त्वे "सौम्यशुद्धि-
जवर्गे चन्द्रे तुङ्गगे त्रिकोणगे वापि । जौरादिकोप-
करणे तारादौषो न दोषाय" । आदिगण्डेन याता ।
"विपत्तारे गुहं दद्यात्" इत्यादयोऽपि तारादौष्ट्रप्रापवादाः
प्रागुक्तास्तेऽप्यत्रोद्धाः । अथ शुभतारायाङ्गुणमाह
सौम्ये भे विहिते नक्षत्रे सति अजौ शोभने चन्द्रे गो-
चरोक्ताष्टस्थानस्थे सति दुष्टताराऽसमीचीनतारादि चेत्
स्यात्तदा जौरयात्रादि मङ्गलकालेषु शस्ताऽतिप्रशस्ता
निखिलदोषापवादिका स्यादित्यर्थः । तदप्युक्तं ज्योति-
स्तत्त्वे "वृहस्पन्धनिधौ रिक्ता चन्द्रवाटमस्तथा ।

तत्सर्वं नाशयेत्तारा पटपञ्च नवमी तथा । जन्माख्य-
द्वयस्य तारा न शुभा नापि निन्दतेति । (४) पी० धा०
अथ चौलाटिक्ये कालविशेषनिषेधमाह ऋतु-
मत्या इति । ऋतुः स्वीधर्मः स यस्या व्यस्तीति ऋतु-
मती तस्यास्तथा स्रुतिकाया जातापत्यायाः सूनोः
पुत्रस्योपलक्षणत्वात्कन्याया वा चौलोपनयनविवाहा-
दाक्तवत्प्रमाणक्यं नाचरेत् न कारयेत् । उक्तं
च प्रचेतसा “यस्य माङ्गलिकं कन्यन्त्य माता रज-
मत्या । वैधव्यं जायते तत् नूनार्थः पाणिपीडने” ।
पाणिपीडने वैधव्यमन्यत् सत्यु गित्यथा । स्रुतिकाया
अपि कर्मानन्तरं काल उक्तोपि पाण्यौ । “स्रुतिकास्य त-
वतीं विंशतिरात्रेण कर्माणि कारयेत् मासेन स्वी-
जननीमिति” ।

अतएव स्रुतिकाया उक्तकालपर्यन्तं कर्मानन्तरं तदपत्य-
स्यापि मङ्गलकृत्यं निषेधः । ज्येष्ठेति ज्येष्ठान्यस्यादा-
गभस्य पुत्रस्य कन्याया वा व्रतधन्यविवाहादि शुभकृत्यं
ज्येष्ठमासे न भवति उक्तं च रत्ननालायाम् “व्याद्यगभ-
दाहितः सुतस्य वा ज्येष्ठमासि न च जातु मङ्गलमिति”
केचिदिति । मार्गेऽपि मार्गशीर्षमासेऽपि केचिदाचार्यै-
रग्राह्यमभ्युक्तकन्यथोमङ्गलकृत्यं नेष्यते तदाह वात्स्यः
“मार्गे मासि तथा ज्येष्ठे विवाहं चौलमेव च । ज्येष्ठपुत्र-
दाहितोऽथ न कुर्यात् व्रतं तथा” । भरद्वाजोऽपि “मार्ग-
शीर्षे तथा ज्येष्ठे चौलैः परिणयं व्रतम् । व्याद्यपुत्र-
दाहितोऽथ यत्नः परिषर्जयेत्” । अस्मादेव ज्ञापकात्
द्वितीयादिगर्भपुत्रद्वितीयादिषु मार्गशीर्षे च न मङ्ग-
लकृत्यानां निषेधः किं तु विधिरिति प्रतिभाति”
पी० धा० ।

चूडामणिः पु० चूडास्थितोमणिः शा० त० । शिरःस्थे रत्ने
अमरः । “चूडामणीकृतविधुर्वलयीकृतवः सुक्तिः” सि०
मु० । “चूडामणिभिरुद्वलपादपीठं महीचिताम्” रघुः ।
चूडायां मणिरिवास्य । शक्रकर्मचक्राफले चेदि ।
इयच्छणविशेषे यथा गारुडे । “सूर्यग्रहः सूर्यवारे
सोम सोमग्रहस्तथा । चूडामणिरयं योगस्तत्त्वानन्तं फलं
भूतम् । अन्धस्याद् ग्रहणात् कोटिगुणमत्र फलं लभेत्”

चूडासूत्रं न० चूडायामप्युक्तम् । हजाम्ने राजनि० ।
चूडारत्नं चूडासूत्रं च-अण् । चूडागते ततः । प्रगट्या०
चतुर्थ्यां अण् । चौडार्थं तस्मिन् तादौ लि० ।

चूडारकं लि० चूडासूत्रं च-एवल्, चूडा+वा०

आरकं वा । १ चूडासूत्रं २ अमरभेदे पु० तस्य गोलापत्यम्
इज् । चौडारकि तद्गोलापत्ये पुंस्त्री । वस्तुत्वे तु इत्य-
व्यङ्गे च इजो लुक् । चूडारकाः तद्गोलापत्ये पु० व० ।

चूडारत्नं न० चूडायामप्युक्तम् । चूडामणौ हेमच० ।

चूडालं लि० चूडा अक्षयस्य प्राणस्थित्वात् ल । चूडायुक्ते
“चूडालाः कर्णिकालास्य ग्रहास्य पिठरोदराः” भा०
सौ० ७५० । २ मस्तके न० गङ्गारत्ना० । २ उच्चटातृणे
स्त्री अमरः ४ अत्रेणुश्रयायां पुनागरसुक्तायां च राजनि० ।
चूडावत् लि० चूडा अक्षयर्थे पक्षे बला० महत्प० मस्य वा ।
चूडाविशेषे पक्षे इति । चूडिन् तत्तार्थे पुरोहिता
दिगणे चूडिक इति निर्देशात् पक्षे ठनपि । चूडिक
उक्तार्थे । ततः पुरोहिता० भावादौ यक् । चौडिक्य
चूडाविशिष्टत्वे न० । [चूर्णत् त ।

चूर्णं सङ्कोचे चुरा० एभ० सक० सेट् । चूर्णयति ते अचु-
चूत पु० चूर्ण-क्त चोतति रसम् चूत-अच् वा एपो० ।
१ आत्मे अमरः “नवचूतप्रसयोगमिष्यति” “चूताङ्गु-
राखादकयायकण्ठः” । “सहचरमधुहस्तस्य चूतः-
ङ्गुरास्तः” कुमारः । चूर्ण-क्त एपो० । २ गुदहारे न० ।
स्वार्थं क । चूतक आत्मे कूपके च ।

चूर् टाहे दिवा० व्यात्म० सक० सेट् । चूर्णते अचूरिष्ट ।
चुचूरे ईदित् चूर्णः । [इयम् ।

चूर्णं पु० चूर्ण-उण् । क्षमिभेदे सुशु० क्षमिशब्दे २१६४५०
चूर्णं पेये च० एभ० सक० सेट् । चूर्णयति ते अचु-
चूर्णत् त । चूर्णः चूर्णितः

चूर्णं न० चूर्ण-कर्मणि अच् । १ प्रेषणजाते जोदे (मयदा)
प्रभृतौ राजनि० “अन्नादष्टगुणं चूर्णं चूर्णादष्टगुणं
पयः” वैद्य० । तल्लक्षणसूक्तं भावप्र० “अत्यन्तशुक्लं
तद्द्रव्यं सुषिष्टं वस्त्रगालितम् । तत् स्याच्चूर्णं रजः
जोदस्तस्यात्मा कर्पसस्मिता । चूर्णं गुडः समो देयः शर्करा-
द्विगुणा मता । चूर्णं तु भर्जितं हिङ्गु देव मो-
तुक्ते दक्षज्वेत् । लिङ्गेशूर्णं इवैः सदैव तादौर्द्विगुणो-
न्मिताः । पित्रे चतुर्गुणैरेव भूर्णमाक्षोडितं इवैः ।
चूर्णश्लेहशुटिका कल्कानामनुपानकम् । पित्तवात-
कफातङ्गे त्रिष्वेकपलमाचरेदिति” (आवीर) २ ख्याते ।
जोदे “अलक्षेण चमूरेण चूर्णप्रतिनिधीकृतः” रघुः ।
४ पक्षौ तन्मूलोपकरणे पु० चारे (चूर्ण) चेदि० । “चूर्ण-
मानीयतां त्वयं पूषन्निभानने । पयानि स्वर्णवर्णानि
सीदन्त्याकर्णलोचने” उद्भटः । भावे अच् इपेप्ये ए०

चूर्णक न० चूर्ण+कार्थे क । १ चूर्णने २ चूर्णशब्दार्थे
३ पदभेदे न० तल्लक्षणादिकं कन्दो० उक्तं यथा “अपादः
पदसन्तानोगद्यां तत्तु त्रिधा मतम् । चूर्णकोत्कलि-
काप्राष्टत्तगन्धिप्रभेदतः” “अकठोराक्षरं स्वल्पसमां
चूर्णकं विदुः । तत्तु वैदर्भीरोतिस्यं गद्यां हृद्यतरम्
भवेत्” ३ सक्तौ (कातु) पु० त्रिका० ।

चूर्णकार ति० चूर्णं करोति क-यण् उप० स० । पेषण
कारके । (चूर्ण) इति पदार्थनिष्पादके (चूनारी) इति
ख्याते २ सङ्कीर्णजातिभेदे पुंस्त्री० । सच नटकन्यायां
पुण्ड्रकाख्यात इत्याह पराशरः ।

चूर्णकुन्तल पु० चूर्णयते इति चूर्णः कर्म० । शिरःस्थे
कुन्तलके अलके अमरः । [ख्याते कर्करे हारा० ।

चूर्णगुण्ड न० चूर्णस्य तदर्थं खण्डम् । (काकरघूटिङ्)
चूर्णपारद पु० चूर्णं पारदस्य एकदेशिस० । पारदहेतुभूते
चूर्णरूपे हिङ्गुले राजनि० । [शाके राजनि० ।

चूर्णशाकाङ्ग पु० चूर्ण इव शाकः अङ्गो यस्य । गौरमुवर्ण-
चूर्णादि न० अप्राणिपठप्रानात् परस्यस्य आद्युदात्तानि
मित्ते शब्दगणे स च प्रा० ग० स्त० उक्तौ यथा

“चूर्णं करिव करिष शाकिन शाकट द्राक्षा तृप्ति वृद्धम्
दलप चमसो चकन चौल । “चूर्णादीनामप्राणि-
पठप्राः” पा० । सुद्धचूर्णम् ।

चूर्णि(णी) स्त्री अण्वपविदुषां तर्कं चूर्णयति चूर्णे-इन् ।
पतञ्जलिने महाभाष्ये “चूर्णिभागुरियाभटाः” व्या-
का० । २ कर्पदकथते सि० कौ० ३ कार्पापणे पुराण
परमितकर्पदके “अगोत्युत्तरपरिमितधेनुगतं देयं तदशक्तौ
चत्वारिंशत्पुराणोत्तरचूर्णीशितपञ्चकम्” प्रा० वि० ।
भावे इन् । ४ चूर्णने स्त्री वा डीप् ।

चूर्णिदासी स्त्री चूर्णं चूर्णने नियुक्ता दासी शा० त० ।
पेषणनियुक्तायां दास्यां शब्दार्थचि० ।

चूर्णिका स्त्री चूर्णयन्मन्त्रस्याः ठन् । सक्तपु शब्दार्थचि०
चूर्णिकत् पु० चूर्णं महाभाष्यं करोति क-क्लिप् ।
महाभाष्यकारके पतञ्जलिमुनौ । [सि० कौ० ।

चूर्णिन् ति० चूर्णैः संसृष्टः इति । चूर्णसंसृष्टे अयपादो
चूर्ति स्त्री चर-भावे क्तिन् अत उत्त्वम् । चरणे

चूल पु० चुल-क पृषो० दीर्घः । केणे अमरः । “सक्तके-
याश्च चूलिनः” लिङ्गपु० । “शिखिनं चूलिनश्चैव
तप्तकुण्डलभूषणम्” हरिवं० ४५ अ० । “गृहीतचूलको
विमोन्नेक्केन रजकादिना” मत्स्यसू० ।

चूला स्त्री चूला+इत्य लः । गृहीपरिगृहे चन्द्रशालायां
(चिलेघर) शब्दार्थचि० २ चूडायाञ्च । तस्या इदम् अण् ।
चौल चूडासम्बन्धिनि संस्कारभेदे चूडाशब्दे इत्यम् ।

चूलिक न० इतभ्रष्टसमितायाम् (लुचि) शब्दार्थ० ।

चूलिका स्त्री चुल ससुचये एबुल् पृषो० दीर्घः । १ हस्ति-
कर्णमूले, २ नाटकाङ्गभेदे च “अर्थोपलपकाः पञ्च वि-
ष्टम्भकप्रवेशकौ । चूलिकाङ्गावतारोऽथ स्यादङ्ग-
मुखमित्यपि” सा० द० । अर्थोपकल्पे नाटका-
ङ्गानि विभज्य “अन्तर्जयनिकासंस्थैः सूचनाऽर्थस्य
चूलिका” इति ललितम् । यथा वीरचरिते चतुर्थाङ्ग-
स्यादौ “भो भो वैमानिकाः प्रयत्नानां रङ्गमङ्गलानां-
त्यादि” रामेण परशुरामोजितः इति नेपथ्ये पातः
सूचितम् । “अंशुलताजालजटिलचूलिकानाम्” काट० ।

चूप पाने (चोपा) स्वा० पर० सक० सेट् । चूपति । अच्-
षीत् । चुचूप । चूपप्रम्

चूषा स्त्री चूप्यते पीयते पृष्ठमांसेनाऽदृशप्रतां नीयते चूप-
धजर्थे क । १ हस्तिमध्यमध्वनरज्ज्वाम् कलायाम् अमरः
भावे अङ् । २ चूपणे स्त्री

चूप्य ति० चूप-कर्मणि गत्यत् । जिह्वोष्ठाभ्यां, संयोगभेदेन
मेघे आहारशब्दे चर्च्यशब्दे च इत्यम् । “प्राप्तिर्भज्य
भोज्यलेद्यमेयचूप्याभ्यवह्याणां” भा० श० १८१ अ० ।
चृत हिंसे अन्वते च तृटा० सक० सेट् । चृतति अचर्तौत्
चचर्त् । चर्त्तयति चर्त्तस्यति ।

चृत(प) मदीपने वा चु० उभ० पक्षे स्वा० पर० सक० सेट् ।
चर्त्त(पे)यति-ते । अचोचृत(प)त्-त अचचर्त्त(पे)त् त ।
पक्षे चर्त्त(पे)ति अचर्त्तौ(पे)त् ।

चेकित ति० कित-यङ् लुकि अच् । १ अतिशययासञ्ज्ञानाभ्यां
युक्ते । २ क्लृप्तिभेदे पुं तस्य गोत्रापत्यं गर्गा० यञ् ।
चैकित्य तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० ।

चेकितान ति० कित-यङ् लुकि ताच्छील्ये चानश् ।
१ अत्यन्तज्ञानयुक्ते २ महादेवे पु० “रुद्रभीशानमृष्टभं
जिह्वां शम्भुं कपर्दिनम् । चेकितानं परं योनिं
तिष्ठतो गच्छतश्च ह” भा० द्रौ० २० अ० । ३ नृपभेदे ।
“छट्युन्मथेकितानः काशीराजश्च यीर्यवान्” गीता ।

चेट(ड) पु० चिट-परमैष्ये अच् वा टस्य डः । १ दासे
हेमच० स्त्रियाम् उभयत्वा डीप् । २ दास्याम् । एबुल्
चेटक १ दासे अमरः । उपपतिनायके २ सन्धान-
दत्ते रसम० । स्त्रियां चेटि(डि)का । “ऋङ्गारस्य

सहाया विटचेटविट्टप्रकाशः स्युः” । “उत्तमाः पीठ-
मर्दाद्याः मध्ये विटविट्टप्रकाशौ तथा । शकारचेटाद्या
अधमाः परिकीर्त्तिता” सा० ८० । “ताम्बूलाक्तं दश-
नमसकृत् दर्शयन्तीह चेटी” सा० ८० ।

चेत् अव्यञ्जित-विच- । १यदर्थे २पञ्चान्तरे, अमरः ३अस-
न्देहेऽपि सन्दिग्धतया कथने च शब्दार्थवि० । “सत्यं
चेत् गुरुशक्त्यमेव पितरोदेवाश्च चेत् योगिनी प्रीता
चेत् परदेयता च यदि चेत् वेदाः प्रमाणं हि चेत् ।
शाक्तीयं यदि दर्शनं भवति चेदाद्यामोवाञ्छति चेत्
स्वातन्त्र्यं अपि कौनिकाश्च यदि चेत् स्थाने जयः
सर्वदा” तन्त्रम् । “चेत्कण्ठके पणफरे तु यहाः समस्ता”
नील० वा० । अधिकं (चेत्) शब्दे दृश्यम्

चेतकी स्त्री चेतयति उन्मीलयति बुद्धिवलेन्द्रियाणि
चित्त-णिच्-ण्वल् गौरा० डीप् । १हरीतक्याम्
अमरः । तस्या उत्पत्तिभेदादिकं भावप्र० उक्तं यथा
“पपात विन्दुर्भेदिन्यां शक्रस्य पिबतोऽमृतम् । ततो दि-
व्या सस्यन्ना सप्तजातिर्हरीतकी । हरीतक्यभया
पथ्या कायस्या पूतनाऽमृता । हेमवत्यव्यथा चापि
चेतकी श्रेयसो शिवा । वयस्या विजया चापि जीवन्ती
रोहिणीति च । विजया रोहिणी चैव पूतना चामृताऽ
भया । जीवन्ती चेति पथ्याया विज्ञेयाः सप्त जातयः ।
अलाभुवृत्ता विजया १वृत्ता सा रोहिणी २स्रुता । ३पू-
तनाऽस्थिमतो स्तब्ध्या कथिता मांसलाऽमृता ४ । पञ्चरेखाऽ
भया ५ प्रोक्ता जीवन्ती स्वर्णवर्णिनी ६ । त्रिरेखा चेतकी ७
ज्ञेया सप्तानामियमाकृतिः । विजया सर्वरोगेषु रो-
हिणी व्रणरोहिणी । प्रलेपे पूतना योज्या शोधना-
र्थेऽमृता हिता । अक्षिरोगेऽभया शक्ता जीवन्ती
सर्वरोगहृत् । चूर्णार्थे चेतकी शक्ता यथायोगं प्रयो-
जयेत् । चेतकी द्विविधा प्रोक्ता श्वेता कृष्णा च वर्ण-
तः । षडङ्गुलायता शुक्ला, कृष्णा त्वेकाङ्गुला स्रुता ।
काचिदास्वादमात्रेण काचिद् गन्धेन भेदयेत् । काचित्
स्पर्शेन दृष्टान्या चतुर्णां भेदयेच्छिवा । चेतकी पाद-
पच्छायासुपस्पर्शान्नि ये नराः । भिद्यन्ते तत्क्षणादेव
पशुपत्तिमृगादयः । चेतकी तु धृता हस्ते यावन्ति-
र्वात देहिनः । तावद्भियेत रोगैस्तु प्रभावाच्चात्र संशयः ।
न धार्यं सुकुमारानां कृशानां भेषजद्विषाम् । चेतकी
परमा शक्ता हिता सुखविरेचनी । सप्तानामपि जा-
तीनां प्रधानं विजया स्रुता । सुखप्रयोगा सुखभा

सर्वरोगेषु शस्यते । हरीतकी पञ्चरसा लवणा तु वरा
परम् । कृन्लोष्णा दीपनी मेध्या स्वादुपाका रसायनी ।
चक्षुष्या लघुरायुष्या वृंहणी चानुलोमिनी । आसका
सप्रमेहार्शः कृशगोथोदरकमीन । वैश्वर्य्यपङ्कणरोगवि-
बन्धविषमज्वरान् । गुल्माध्मानतृषाकार्दिकृक्काकण्डू-
हृताभयान् । कामनां शूलमानाहं प्रीहानश्च यक्षत्त-
था । अश्वरीं मूत्रक्षयञ्च मूत्राघातञ्च नाशयेत् । स्वाद-
तिक्तकषायत्वात्पित्तहृत्कफहृत् तु सा । कटुतिक्तकषाय-
त्वादभूत्यादातहृच्छिवा । पित्तकटुकामृतादातलक्ष कथं
शिवा । प्रभावाद्दोषहन्त्वं सिद्धं यत्तत् प्रकाशयते ।
हेतुभिः शिष्टप्रबोधार्थं न पूर्वं क्रियतेऽधुना । कस्मान्मन्त्रं
गुणैः साध्यं दृष्टमाश्रमभेदतः । यतस्ततो नेति चिन्त्यं
धात्रीलकचयोर्यथा । पथ्याया मज्जनि खादः प्लाय-
मणो व्यश्रितः । वृत्तौ तिक्तस्त्वचि कटुरस्यनितुवरो
रसः । नवा स्निग्धा घनादृता गुर्वी जिह्वा च याम्भसि
निमज्जेत् सा प्रशस्या च कथितातिगुणपटा । नवाटि
गुणयुक्तत्वं तथैकत्र द्विकथिता । हरीतक्याः फले यत्न
द्वयं तच्छ्रेष्ठमुच्यते । चर्विता वर्ज्यत्यग्निं पेयिता मन-
शोधनी । खिन्ना संश्राहिणी पथ्या भृष्टा प्रोक्ता वि-
दोषनुत् । उन्मीलिनी बुद्धिवलेन्द्रियाणां निर्मूलिनी
पित्तकफानिलानाम् । विसंशिनी मूत्रशक्नुमलानां
हरीतकी स्यात् सह भोजनेन । अक्षपानकतान्
दोषान् वातपित्तकफोद्भवान् । हरीतकी हरत्याशु
भुक्तस्य परियोजिता । लवणेन कफं हन्ति पित्तं हन्ति
सशर्करा । घृतेन वातजान् रोगान् सर्वरोगान् गुहा-
न्विता । सिन्धूत्यशर्कराशुण्ठीकणामधुगुडैः क्रमात् ।
वर्णाटिभया प्राश्या रसायनगुणैषिणा । अघ्वातिखिन्नो
बलवर्जितश्च कृत्तः कृशो लघुनकर्षितश्च । पित्ताधिको
गर्भवती च नारी विमुक्तारक्तस्त्वभया न खादेत् । तस्याः
फलम् अणुं हरीतक्या० तस्य लुप् लुपि व्यक्तियजन-
त्वम् । २तत्फलंऽपि स्त्री । ३जातिपुष्पे राजनि० ।

चेतन पु० चित्त-ल्यु । १आत्मनि जीवे २परमेश्वरे हेमच० ।
३मनुष्ये राजनि० । ४प्राणिमात्रे अमरः । ५प्राणयुक्ते
त्रि०भेदि० । “उन्मादश्चापरिच्छेदश्चेतननाचेतनेषु” च सा०
८० । “चेतनं पुष्करं कोशैः क्षुधाध्मातैः समन्ततः”
हरिवं० ६७अ० । तस्य भावः ध्वज् चैतन्य न० । त्व
चेतनत्व न० तत् चेतनता स्त्री चेतनायाम् “शरीरस्य
न चैतन्यम्” भाषा० “चैतन्यमात्मनोविद्यात्” श्रुतिः ।

चेतनको पु० चेतनं करोति छ ड गौ० डीप० । जरीतक्याम्
राजनि० ।

चेतना स्त्री पु० चित-युच् । बुद्धौ २ ज्ञाने ३ चेतन्ये चिति
स्वरूपज्ञानव्यञ्जिकायां प्रमाणासाधारणकारणिकायां
४ चित्तवृत्तौ “चेतनानामधिष्ठानं मनोदेहश्च सेन्द्रियः ।
केशलोमनखाप्यान्मूलद्रव्यगुणैर्विना” शब्दार्थचि० ४८-
वाक्ये केशादिव्यतिरिक्तस्यैव देहस्य चेतनाव्यञ्जकत्व-
मुक्तम् । गर्भस्यस्य सप्रमे मासि चैतन्ययोगः यथाह
याज्ञ० “मनश्चैतन्ययुक्तोऽसौ नाडीप्लायुमिरायुतः ।
सप्रमे, चाष्टमे चैव त्वङ्मांसस्फूर्तिमानपि” असौ
पूर्वोक्तो गर्भः सप्रमे मासि मनसा चेतनया च युक्तः”
मिता० । “निमेषचेतना यत्र व्याटानं पाञ्चभौतिकम्”
याज्ञ० “पठस्तु चेतना धातुर्मन इत्यभिधीयते”
भा० व० २०६ अ० । [जनि० । २ ज्ञेये त्वि० ।

चेतनीया स्त्री चेतनायै हिता क् । १ षट्त्रिनामौपमे रा-
चेतम् न० चित-करणे व्यसुन् । १ चित्ते व्यसरः “चेतो
नलं कामयते मदीयम्” “चेतो जन्मशरप्रसूनमधुभि-
र्व्यामिश्रतामाश्रयत्” नैष० “गच्छति पुरः शरीरं धावति
पश्चादसंस्थितं चेतः” शकु० । २ चित्तवृत्तौ निघ० ।
चित्तवृत्तेः सांख्यमते पौरुषेयबोधकरणत्वात् तथात्वम् ।
३ कर्त्तरि व्यसुन् । ३ ज्ञातरि त्वि० भावेऽसुन् । ४ चैतन्ये
५ प्रज्ञायाम् न० ।

चेतिष्ठ त्वि० अतिशयेन चेतयिता इदम् हणोलोपे तच्चि-
मित्तकेटो निवृत्तिः णिलोपश्च । अतिशयचेतयितरि
“कृत्वा चेतिष्ठो विनासुधर्भुत्” ऋ० १।६५।५। “चे-
तिष्ठोऽतिशयेन चेतयिता” भा० । “वसुचेतिष्ठो वसुधा-
तमश्च” यजु० २७।१५।

चेतोऽशु पु० चेतसश्चैतन्यस्यांशुरिव जीवे रवेरिव चिदात्म-
कस्य पुरुषस्य चेतोरूपा जलाकेशमाः प्राप्तैजस-
विश्वभेदेन देवतिर्यगादिदेहभेदेषु विभाव्यमाना इति
वेदान्तप्रकरणोक्तेस्तस्य तथात्वम्

चेतो जन्मन् पु० चेतसि जन्मास्य । मनोभवे कन्दर्पे “चेतो-
जन्मशरप्रसूनमधुभिर्व्यामिश्रतामाश्रयत्” नैष० । चेतो-
भवादयोऽप्यत्र ।

चेतोमत् त्वि० चेतस्+अस्यर्थे महत् भा० न मय्य वः ।
१ चेतोयुक्ते २ चैतन्ययुक्ते । “चेतोमनि च सामानि
धनुर्वेदश्च भारत !” भा० व० ।

चेतोमुख पु० चेतोमुखं द्वारं यस्य । चैतन्यदीप्तेऽज्ञानवृत्ति

प्रधाने प्राप्ते” “आनन्दभुक् चेतोमुखः प्राप्तः” इति
श्रुतिः । चेतसो मुखत्वञ्च चेतःकारणाज्ञानवृत्ति-
मुखत्वात् ।

चेत् त्वि० चित-अन्तर्भूतगयर्थे ताच्छीत्ये हन् वेदे नि०
इडभावः । ज्ञापयितरि । “स चेत्ता देवता पटम्” ऋ०
१।२२।५। “चेत्ता ज्ञापयिता” भा० प्रक्रिया उक्तरूपैव
चेत्य त्वि० चित-कर्माणि ण्यत् । ज्ञेये । “तं ज्ञाता चरणो
चेत्यः” ऋ० ६।१।५। “चेत्येन हृदयं चेतः चेत्यज्ञः
प्राविशद् यदा” भाग० १।२६।५ अ० ।

चेदि पु० देशभेदे सोऽभिजनोऽस्य अणः । तद्वाजाणश्च वृक्षत्वे
लुक् । २ तद्देशवासिषु शतजृप्तेषु च व० व० । “चेदि-
मत्स्यकृपाश्च भोजाः मिन्दुकलिन्दका” भा० भा०
६ अ० जनपदेऽक्तौ । स च देशः शुक्तिमतीन्द्रीतीरस्यः
उपरिचरशब्दे ११२० पु० । दृश्याम् । चेदि+स्वार्थे क ।
चेदिदेशे ह० स० १४ अ० कूर्मविभागे अथ पर्वस्या-
मित्युपक्रमे “शौलिकविटर्भवत्साम् चेटिकाशोर्द्ध-
कण्ठाश्च” ।

चेदिपति पु० ह० । १ उपरिचरनामके यमुभेदे उपरि-
चरशब्दे १११६ पु० दृश्यम् । २ दमघोषसुते शिशुपाले
च । “एवं तेषु निवृत्तेषु कृत्रियेषु समन्ततः । चेटी-
नामधिपोऽधावत् बलवानन्तकोपमः । दमघोषसुतो धीरः
शिशुपालो महीपतिः” भा० आ० १८७ अ० । चेदि-
पादयोऽप्यत्र “वसुपर्णां च यमुधां वसुचेदिषु चेदिप !”
भा० अ० १०६ अ० ।

चेदिराज पु० चेदिपु राजते राज-क्विप् । चेदिपतौ
१ उपरिचरवसौ २ शिशुपाले च त्रिका० । “मा वेदि
यदसावेको जेतव्यश्चेदिराजित” माघः ।

चेदिराज पु० चेतोनां राजा टच् समान् । उपरिचरराख्ये
वसौ । तस्य भूमिविवरगतिकथादि भा० शा० ३३६ अ० ।
“अजेन यदव्यमिति प्राङ्मुहं वा हिजोत्तमान् । स च
ह्यगोऽप्यजोत्तेयो नान्यः पशुरिति स्थितिः । अथय
जचुः । वीजैर्यज्ञेषु यदव्यमिति वै वेदिकी श्रुतिः ।
अजसंज्ञानि वीजानि ह्यगं नो हन्तुर्भूहय । नैष धर्मः
सतां देवा । यत्र बध्येत वै पशुः । इदं कृतयुगं श्रेष्ठं कथं
वध्येत वै पशुः । भीष्म उवाच । तेषां संवदतामेव-
मधीणाम् विबुधैः सह । मागांगतो नृपश्चेत्तस्य
देशं प्राप्स्यान् वसुः । अन्तरीक्षचरः श्रीमान् समपबल-
वाहनः । तं दृष्ट्वा सहसा यानं वसुं ते त्वन्तरीक्षगम् ।

उचुर्हि जातयोदेशानेप च्छत्सुति संगयम् । यज्वा दान
पतिः अष्टः सर्वभूतहितप्रियः । कथं स्वदन्यथा ब्रूया-
देष वाक्यं महान् यमुः । एवं ते संविदं कृत्वा विबुधा
कथयन्त्या । अपृच्छन् महामाभ्युद्य यमुं राजान
मन्त्रकात् । भो राजन् ! केन यष्टव्यमजेनाहोस्विदो-
पधैः । एतं न संगयं हिन्द प्रमाणं नो भवान्मतः ।
स तान् कृताञ्जलिभूत्वा परिपप्रच्छ वै यमुः । कस्य वैको-
मतः कामोब्रूत सत्यं द्विजोत्तमाः । ऋषय उचुः ।
गान्धर्वष्टव्यमित्येव पक्षोऽस्माकं नराधिप ! । देवानान्तु
पयुः पक्षो मतो राजन् ! यदस्य नः । भीष्म उवाच ।
देवानान्तु सतं ज्ञात्वा वसुना पक्षमश्रयात् । आगेना-
जेन यष्टव्यमयमुक्तं वचस्तदा । कुपितास्ते ततः सर्वे
भनयः सूर्यवर्चसः । उचुर्दमुं विमानस्थं देवपक्षार्थं
वादिभम् । सुरपक्षो गृहीतस्ते यस्मात्तस्माद्विषः पत ।
यद्य प्रभृति ते राज्ञाकाशे विहता गतिः । अस्म-
न्नायाभिधातेन मर्हो भिक्षा प्रवेक्ष्यसि । ततस्तस्मि-
न्मृज्जतेऽथ राजोपरिचरस्तदा । अथो वै सम्बभूवाशु
भूमिविवरगो नृपः । स्मृतिस्त्वेनं न विजहौ तदा
नारायणाज्ञया । देवास्तु सहिताः सर्वे वसोः शाप
विमोक्षणे । चिनयासासुरव्यथाः कृकृतं हि नृपस्य तत् ।
अनेनास्मत्कृते राज्ञा शापः प्राप्तो महात्मना । अस्य
मातप्रियं काथ्यं महितैर्नो दिवौकसाम् । इति बुद्ध्या
व्यवस्थाशु गत्वा निश्चयमीश्वराः । उचुः संष्टष्टमनसो
राजोपरिचरस्तदा । ब्रह्मण्यदेवभक्तस्त्वं सुरासुर-
गुरुर्हरिः । कामं स तव तुष्टात्मा कुर्वीक्षापवि-
मोक्षणम् । मानना तु द्विजातीनां कर्तव्या वै महा-
त्मनाम् । अयश्यं तपसा तेषां फलितय्यं नृपोत्तम ! ।
यतस्त्वं सहसा अष्ट व्याकाशाम्नेदिनीतलम् । एकन्त्व-
नृगच्छं तुभ्यं ददौ वै नृपसत्तम ! । यावच्च शापटोपेण
कालमाश्रयप्रसेनव ! । भूमिविवरगो भूत्वा तावच्च
कालमाप्स्यसि । यत्तेषु सुष्ठतं विमर्त्तसोर्द्वारां समा-
हितैः । प्राप्स्यसेऽस्मदनुध्यानान्मा च त्वां ग्लानि-
रप्स्युः शत । न क्षुत्पिपासे राजेन्द्र ! भूमिस्त्रिद्रे भवि-
ष्यतः । यसोर्द्वाराभिपीतत्वात्तेजसाप्यायितेन च । स
देवोऽस्मद्वरात् पीतो ब्रह्मलोकं हि नेष्यति ।

चेवो(वी) स्त्री रागिणीभेदे हला० ।

नेय त्रि० चि-कर्माणि यत् । चेतये चयनीये रश्माधानाङ्क
संस्कारसंस्कार्ये ब्रह्मो च “अग्निश्चेदो ब्रह्मभिर्वाप

यज्ञैः” मा० शा० ०२६३४० । श्चेतुं योग्ये । इत्येवम
वङ्गुशचेयं पुण्यम् । [भगं यमुत्तये” ऋ० ८।६।३।
चेरु पु० चि-बा० क । चयनशीले “त्वं होहि चेरवे विदा
चेल लौत्ये अक० गतौ सक० भा० प० सेट् । चेलति अचेलीत्
चिचेल छटिन् अचिचेत्यत् त ।
चेल न० चिल-व्याख्यादने कर्माणि घञ् । १५स्ते । चेल-लौ
त्ये अच् । ०३धमे १० अमरः । “चेलचर्माणिपाल-
ञ्च तिरात्वं स्यादभोजनम्” मनुना तस्य हरणे
तिरातोपवासोर्विहितः “मा ज्ञातिचेलं भुवि कस्यचिद्
भूः” भट्टिः ज्ञातिचेलमित्यत्र “कृतसितानि कृतसने”
पा० समासे परनिपातः । “चेलखेटकटुकाण्डं
गर्हायाम्” पा० निन्दायां चेलादीनाम् आद्यादात्तता ।
पुत्रथेलमिवचेलसादृश्येन पुत्रस्य निन्दा गम्यते सि० कौ०
“वरूपचेलङ्गवेत्यादि पा० चेलहादीनि वृत्तिविषये
कृतसनयादीनि” सि० कौ० तेषु परेषु उल्लिख्य ह्रस्वः
पचादिषु टित्करणसामर्थ्यात् डीप् “ब्राह्मणिचेली”
सि० कौ० । “चेले क्रोपेः” पा० च्यप्तिन् उपपदे क्रोपे-
र्यसुन् चेलक्रोपम् ।

चेलगङ्गा स्त्री चेलमिव गङ्गा । गोकर्णसमीपस्थे नदीभेदे ।
“गोकर्णस्योपरिष्ठानु भ्रमिन्तः स महामुहुरः । पपात
चेलगङ्गायाः पुलिने सह कन्यया” हरिवं १४६च० ।
“गङ्गा सरस्वती चैव चेलगङ्गा च निम्नगा” १३६च०
चेलान पु० चेल-बा० आनच् । फलप्रधाने लताभेदे (फलन)
रतमा० ।

चेलाल पु० चेलमिवालति अल-अच् । लतापनसे त्रिका० ।
चि(चै)लागक पु० चेलं तत्स्थयूकामन्त्राति अश-एवल् ।
प्रेतभेदे । “चि(चै)लागकस्तु भवति मृदो धर्मात्
स्वकात् च्युतः” मनुः । “चेलः क्रीटभेदस्तङ्गलकः प्रेतो
भवति” गोविन्दराजः । “चेलसम्बन्धिनी यूका चैल-
कस्तङ्गलकः” इति कुल्लूकभट्टः ।

चेलिका स्त्री चेल-एवल् । पट्टवसने (चेलिर कापड्) “स्यं
कृष्णस्य वनिता पीतशटीपरिच्छदा । रक्तचेलिकया
ऊक्षा शातकुम्भनिभस्तनी” पद्मपु० ।

चेलुक पु० चेल-उक । बुद्धिभित्तिप्रदे त्रिका० ।

चेल्ल चालने गतौ च भा० पर० सक० सेट् । चेलुति अचे-
ल्लीत् चिचेलु ऋदिष् अचिचेलुत् त ।

चेष्ट ईहायां भा० आ० सक० सेट् । चेष्टते अचेष्टेष्ट ।
चिचेष्टे । अचचेष्टत् अचिचेष्टत् न । चेष्टितः चेष्टा चेष्ट-

मानः । 'गङ्गायां हि न शक्नोमि दृष्टत्वा चेष्टितं
चिरम्' मत्स्यपुं । "यतस्वरश्च तान् योद्धुमचिचेष्टश्च
राघवौ" भट्टिः "रुरुचेष्टितभूमिपुं" रघुः । "आस्ते शेते
चेष्टतेऽवतिष्ठति परिधावति" भाग० ५।२६। "यदा
म देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत्" मनुः ।
"चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम्" मनुः । "तद्वैव विहितं यन्त्रं
तथा चेष्टयिषुर्विशे" भा० शा० ३३च० ।

चैष्टक त्रि० चेष्ट-एव लु । १ चेष्टात्वे । २ रतिवन्मभेदे प० ।
"पाटमेकं हृदि न्यस्य इतरेणैव चेष्टयेत् । कान्तक्रोडं
स्थिता नारी वन्द्योऽयं चेष्टकोमतः" स्मरटीपिका ।

चैष्टा स्त्री चेष्ट-यङ् । "आत्मजन्मा भवेद्विच्छा इच्छाजन्मा भ-
वेत् कतिः । कतिजन्मा भवेच्चेष्टा चेष्टाजन्मा भवेत्क्रिया"
इत्युक्ते कतिजन्ये क्रियासाधने कायिके व्यापारे ।
"चेष्टायदन्त्यावयवित्वं शरीरत्वम्" सि० मु० । "बाह्यैर्वि-
भावयेत्क्षिप्त्वा भिपैरन्तर्गतं दृष्टव्यम् । स्वरवर्णोद्भवाकारै-
श्चक्षुषा चेष्टतेन च । आकारैरिद्विर्गतेर्गत्या चेष्टया
भाषितेन च । नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः"
मनुः । "चेष्टा हस्तास्फालनादि" कृष्ण० । "चेष्टाभोजन
वाग्योषे नेत्रादिप्रतिभेदेन" याज्ञ० । "वायोस्तु स्पर्शनं
चेष्टां व्यूहं रीत्येव च" याज्ञवल्क्येन तस्य वायुकार्य-
त्वमुक्तम् ।

चैष्टानाय पु० चेष्टायानागोऽल । प्रलयकाले राजनि० ।

चैष्टावल न० ज्योतिषोक्ते यद्वाणां बलभेदे तच्च दृष्टव्या-
उक्तं यथा

"उदगयने रविशीतमयूखौ वक्रसमागमगाः परिशेषाः ।
विपुलकरा युधि चोत्तरसंस्थाये दितवीर्ययुताः परि-
कल्प्याः" ८० जा० ।

अधुना चेष्टावलं दोषकैनाह उदगयने इति मकरादि-
नाशिषट्कसुत्तरमयनं कर्कटादिषट्कं दक्षिणमयन-
मिति । उदगयने उत्तरायणे रविशीतमयूखौ सूर्य-
चन्द्रमसौ बलिनौ भवतः । परिशेषाः भौमबुधगुरु-
सितसौराः वक्रगाः विपरीतगतयो बलिनौ भवन्ति तथा
समागमगाश्चन्द्रेण सहिताः बलिन एव चन्द्रेण
संयोगोयद्वाणां समागमश्चन्द्रवाच्यः रविणा सहास्तमयो
भौमादीनां परस्परं युद्धम् । उक्तश्चाचार्यविष्णुचन्द्रेण
"दिवसकरेणास्तमयः समागमः शीतरश्मिसहितानाम् ।
कुसुतादीनां युद्धम् निगद्यतेऽन्योन्ययुक्तानामिति" विपु-
लकरा इति विपुलाः करा येषां ते विपुलकराः

विस्तीर्णरश्मयो बलिनौ भवन्ति शीतकेश्च द्वितीय-
तृतीयपदस्थे यदस्य विपुलकरत्वं प्रायः संभवति
वक्रामन्नत्वात् युधि संध्यामे चोत्तरसंस्था बलिन
एव । कुसुतादीनां युद्धमित्युक्तम् तत्र यः उत्तरदिग्भाग
संस्थितो जयी स च बलवान् उत्तरसंस्थित्वमत्रोपलक्ष-
णार्थम् । यस्तेजस्वी स एव बलवान् । तत्रैतज्जय
लक्षणम् "दक्षिणदिक्स्थः परबोवेषथुरप्राप्त सज्जित-
तनुः । अधिकृष्टो विकृतो निःप्रभो विवर्णश्च यः स जितः ।
निःप्रभो विपरीतलक्षणसम्पन्नो जयगतो विनिर्दिष्टः ।
विपुलः क्षिप्रोऽनुतिमान् दक्षिणदिक्स्थोऽपि जययुक्तः"
इति एतच्छ्रुतस्य प्रायः सम्भवति यस्मात्पुनिगाचार्यः
"सर्वे जयिन उदकस्या दक्षिणदिक्स्थो जयी शुक्रः" इति
एतच्चेष्टावलम् । एषामन्यतमेन संयुक्तश्चेष्टावलसंयुक्तो
भवति" भट्टोत्पलः ।

चैष्टित त्रि० चेष्ट-कर्त्तरि क्त । १ चेष्टायुक्ते । भावे क्त
२ गतौ श्कायादिव्यायारे च न० मेदि० चेष्टागन्ते उदा०
चैकित् पुंस्त्री चैकितस्य गोत्रापत्यम् । गर्गा० यङ् ।
चैकितर्पेर्गोत्रापत्ये तस्य छात्रः कणा० अण् यलोपः ।
चैकित तच्छात्रे ।

चैकित्सित पुंस्त्री चैकित्सितर्परपत्यम् गर्गा० यङ् ।
चैकित्सितर्परपत्ये ततः कणा० छात्रे अण् । चैकित-
नित । तच्छात्रे । [स्त्रियां अणन्तत्वात् डीप् ।

चैकीर्षित त्रि० चिकीर्षित एव प्रज्ञा० अण् । चिकीर्षिते
चैटयत त्रि० चेट इव यतते यत-अच् ततः स्वार्थे अण् ।
चैटतल्ययत्तगीले तस्यापत्यं लिक्का० फिज् । चैटय
तायनि तदपत्ये पुंस्त्री । स्त्रियां क्रोड्पा० प्रङ् ।
चैटयत्या । चैटयतानां विषयः भौरिक्या० विधल् ।
चैटयतविध तद्विषये न० ।

चैतन्य न० चेतन एव, चेतनस्य भावो वा व्यञ्ज् । वेदा-
निमित्ते चित्स्वरूपेऽपरमात्मनि न्यायादिमते आत्मधर्मे
चेतनायाम् । "चैतन्यात्मनो विद्याच्च विभेति कृतश्चन"
श्रुतिः वेदानिमित्ते राज्ञोः शिर इतिवद् व्यभेदे पृष्टी
व्यन्यमते भेदे । "शरीरस्य न चैतन्यं मृतेषु व्यभिचारतः"
भाषा० १ प्रकृतौ मेदि० । "प्रकृतश्च दृष्टान्तानुपरोधात्"
शा० सू० चैतन्यस्य जगत्प्रकृतित्वाऽङ्गीकारेण तथा-
त्वम् । "चैतन्यं परमाणूनां प्रधानस्यापि नेष्यते ।
ज्ञानक्रये जगत्कृत्यै दृश्येते चेतनाश्च ये" वेदा-
नका० । चेतन एव स्वार्थे प्रपञ्ज् । १ शब्दोर्गर्भजाते

कलौ कृष्णावतारभेदे अमलसंहिता । तस्या न प्रामा
णिकत्वमिति चार्त्तानुयायिनः । वैष्णवास्तु तन्मूलतयेव
चैतन्यदेवस्य कृष्णावतारत्वमिच्छन्ति । ययं तु तस्याः
प्रामाणिकत्वे संवादिभूषणन्यान्तरस्यादर्शनात् उदासीना
इत्यतः न किञ्चित् ब्रूमहे । यदि चासौ अवतारः
यदि वा न, तथापि तस्य वैष्णवसम्प्रदायगुरुत्वात् पक्ष्यत्वं
मन्यामहे चैतन्यचन्द्रोदयः चैतन्यचरितामृतं चैतन्य-
भागवतम् इत्यादयो ग्रन्थाः तन्माहात्म्यावेदका
वैष्णवसम्प्रदायप्रसिद्धाः सन्ति । [दिक् दृश्यम् ।

चैतन्यभरती त्वो तन्मसारोक्ते भैरवीभेदे तत्र तन्मन्त्रा-
चैत्त न० चित्तस्येदम् अण् । चित्तसम्बन्धिनि १५११णादौ ।

“चन्द्रचतुर्मुखशङ्कराच्युतैः क्रमान्धियन्त्रितेन मनो-
बुद्धिहङ्कारचित्तान्ध्यानान्दिन्द्रियचतुष्कोण क्रमात्
संग्रथयन्निश्चयाहङ्कार्यचैत्तांश्च सर्वानेतान् स्थूलविष-
याननुभवतः” वेदान्तसा० । “चित्ताभिमानिके क्लेशो
“चैत्येन हृदयं चैतः क्लेशजः प्राविशद्यदा । विराट् तदेव
प्ररूपः सलिलादुदतिष्ठत” भाग० । १।२६।५६ । बौद्धमते
विज्ञावनस्कम्पातिरिक्ते ४स्कम्पभावे । तैस्तु चित्तं चैत-
मिति द्विविधस्यैव पदार्थस्याङ्गीकारेण विज्ञानातिरि-
क्तस्य चैतन्यात् । बुद्धशब्दे तद्भेदो दृश्यः ।

चैत्य न० चित्याया इदमण् । १।चायतने अमरः । २।सुख-
रहिते सचित्ये अचित्ये वा यज्ञायतने भरतः ।
३।देवायतनभावे ४।देवकुले (देउल) च । ५।बुद्धे इच्छि
७।उद्देश्यलक्षणे मेदि० । ८।प्रामादिप्रसिद्धमहालक्षणे । ९।देवावासे
१०।जनतरो पु० मेदि० । “सेतुबलभीकनिम्नास्त्रिचैत्या-
द्यैरुपलक्षिता । चैत्यप्रशानसीमासु पुण्यस्थाने सुरा-
लये” याज्ञ० । “चैत्ये भयं पङ्कजतम्” ह० स०
५१४० । “चैत्यस्थाने स्थितं हृद्ये फलवन्निव द्विजाः”
भा० व्युत्० १६६४० । चैत्ये भवः अण् चैत्यस्ये देव-
भेदे चैत्यमखभेदे शब्दे दृश्यम् ।

चैत्यक पु० चैत्य इव कायति कै क । अश्वत्यल्ले त्रिका० ।
गिरिप्रजपुर्वेष्टकपञ्चगिरिमध्ये २पर्वतभेदे “वैहारो
पिपुलः शैलो वराहो ह्यमस्तथा । तथा ऋषिगिरि-
स्तात ! शुभाशैत्यकपञ्चमाः । एते पञ्च महाष्टङ्गाः
पर्वताः शीतलद्रुमाः । रत्नलीवाभिसंहत्य संहताङ्गा
गिरिप्रजम्” । “मागधानान्तु रुचिरं चैत्यकान्तरमाप्त-
वान्” “भक्ता भेरीलयं तेषां चैत्यप्रकारमाद्रवन्” ।
“मागधानां गुरुचिरं चैत्यकान् समाद्रवन्” । “चैत्यकस्य

गिरेः षट्पङ्कं भित्त्वा किमिह कृद्मना” भा० स० २०३० ।
चैत्यशृङ्ग न० चैत्यस्य समीपे षट्पङ्कम् । चतुष्पयस्ये चैत्य-
चिह्निते षट्पङ्के शङ्कार्थचि० ।

चैत्यतक्त पु० कर्म० । ग्रामादौ १।प्रसिद्धलक्षणे २।अश्वत्यल्ले
रत्नमाला । चैत्यल्लक्ष्मादयोऽप्यत्र । “चैत्यतरो सा पतिता
सत्कृतपीडा करोत्युल्का” ह० स० ११४० । “चैत्यद्रुम
प्रशानेषु” मनुः । [त्रिका० ।

चैत्यमुख पु० चैत्यस्य देवकुस्येव मुखमस्य । कमण्डलौ
चैत्ययज्ञ पु० आश्व० षट्पङ्कोक्ते यज्ञभेदे तस्य विधानादि यथा
“चैत्ययज्ञे प्राक् खिष्टतश्चैत्याय बलिं हरेत्”
सू० । चैत्ये भयाशैत्याः । शङ्करः पशुपतिः आर्या
ज्येष्ठा इत्येवमादयः । यदि कस्यैचिद्देवतायै प्रति
षष्टोति यदि आत्मनोऽभिप्रेतं वस्तु लब्धं ततस्त्वा
महमाज्येन स्थानीपाकेन पशुना वा यज्यामीति ततो-
लब्धे वस्तुनि तस्य तेन यागं कुर्यात् स चैत्ययज्ञः ।
तत्र खिष्टतः प्राक् चैत्याय बलिं हरेत् नमस्कारा-
त्नेन नामधेयेन पुनश्चैत्यस्य पङ्कणं प्रत्यक्षचरणार्थम् ।
तेन चैत्यायतने एवोपलेपनादि कुर्यात् ना० ह० ।
“यद्यु वै विदेशस्य” पलाशद्रूतेन यत्र वेष्ठा वनस्पते
इत्येतयश्चौ द्वौ पिण्डौ कृत्वा वीवधेऽभ्याधाय दूताय
प्रयच्छेदिसल्लक्ष्मै दलिं हरेति चैनं ब्रूयादयं तुभ्य-
मिति यो दूताय” सू० । “यदि विदेशस्य चैत्य”
यजेत् तदा पलाशद्रूतेन बलिं हरेत् । पलाशेन दूतं
वीवधश्च कुर्यात् । यत्र वेच्छेत्यृचा द्वौ पिण्डौ कृत्वा
वीवधेऽभ्याधाय दूताय प्रयच्छेत् । तयोरेकं पिण्डं
निर्दिश्य दूतं वदति इमं तक्ष्मै बलिं हरेति ।
अपरं दूताय प्रयच्छति अयं तुभ्यमिति । एतयचेति
वचनम् अन्यत्र पादपङ्कणेऽपि कश्चित् सूक्तं भयतीत्येव
मर्थम् । तेन “आत्माहार्धमन्तरेधीति ऋषभं सा
समानानामिति” च सूक्तं सिद्धम् । अन्ये पुनरभ्या-
सार्थं मन्त्रान्ते पिण्डाकरणे वीवधाभ्याधाने दूताय
प्रदाने इति ना० ह० । “प्रति भयं चेदन्तरा शस्त्रमपि
किञ्चित्” सू० । “कर्तुंचैत्यस्य च मध्ये भयमस्ति चेत्
शस्त्रमपि किञ्चित् दद्यात् दूताय” ना० ह० । “नाव्या
चेत् नदान्तरा स्वरूपमपि किञ्चित्नेन तरितव्यमिति”
सू० । “उभयोर्मध्ये यदि नावा तायां नदी स्यात्
तदा स्वरूपमपि किञ्चित् दद्यात् अनेनेति मन्त्रेण”
ना० ह० । “धन्वन्तरियज्ञे ब्रह्माणमग्निं चान्तरा पुरो-

हितायाग्रे बलिं हरेत्” छ० । “यदि धन्वन्तरि
श्वेतो भवति तदा ब्रह्माण्डमग्निं चानरा पुरोहिता-
याग्रे बलिं हरेत् पुरोहिताय नम इति ततो धन्वन्तर्य
नम इति । धन्वन्तरी विदेशस्ये त्वयं विशेषः धन्वन्तरेषु
पुरोहितस्य चैकः पिण्डः द्वितीयो दूतस्य” । ना० छ० ।
चैत्रविहार पु० चैत्रस्य विहारोऽयम् । जिनगृहे हेम० ।
चैत्र न० चि-द्वयं चित्रमेव स्वार्थे अण् ण । १देवकुले
(देउल) २सृते मेदि० ३बुद्धभिक्षुके प्र० ४वर्षाचलभेदे पु०
विका० कुलपर्वतशब्दे २१०१४० टाभिते विष्णुपु०वाक्ये
“गामेदशैव चन्द्रश्चैत्र चैत्र इति पाठान्तरदर्शनात्
विकागङ्गोक्तिः समञ्जसा । चित्रायां भवः अण् । बुधस्य
कलत्रभेदचित्रायागर्भजे ५बुधपुत्रभेदे पु० ब्रह्मसिं० पा०
ख० । चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अण् डीप् चैत्री-
मासिन् मासे पुनरण् । चित्रानक्षत्रयुक्तपौर्णमासी
युक्ते तदुपलक्षिते वा ६चान्द्रे मासि वार्हस्पत्ये ७वर्षभेदे
तथाभावे अर्द्धमासे मीनस्वरविके ८सौरचैत्रे च
कार्तिकशब्दे १८४८४० दृश्यम् । चित्रायां भवः अण् ।
१०चित्रानक्षत्रजाते स्त्रियं स्त्रियान्तु तस्याणो लृक् ।
चित्रा चित्राजातायां स्त्रियां स्त्री चित्राशब्दे दृश्यम् ।
स्वार्थे क तत्कार्थे शब्दत्वा० । “फाल्गुनं वाथ चैत्रं वा
मासं प्रति यथावलम्” मनुः । “मीनादिस्थो रविर्येषा-
मारम्भः प्रथमजणे । भवेत् तेऽवदे चान्द्रमासाश्चैत्राद्या
हादशः स्मृताः” व्यासः “चैत्रे मदीन्द्रादिनी” उद्गा०त० ।
चैत्ररथ न० चित्ररथेन गन्धर्वेण निर्हन्तम् अण् । १कुवेर-
स्योद्वाने अमरः । “बभौ वल्लुजनाकीर्णं वनं चैत्ररथं
यथा” हरिव० २२४ख० । “एकोययौ चैत्ररथप्रदेशान्”
रघुः २सुनिभेदे पु० “आविक्षितमभिष्यन्तं तथा चैत्ररथं
सुनिम्” भा० आ० ६४ख० । चैत्ररथेः शशविन्दोरपत्यम्
स्त्री अण् डीप् । १शशविन्दोःसुतायां स्त्री “मात्स्यात-
युवमाश्वस्य त्रिलोकीविजयी सुतः । तस्य चैत्ररथी भार्या
शशविन्दोःसुताऽभवत्” हरिव० १२ख० । चित्ररथं गन्धर्व-
मधिकृत्य कतोपन्यः अण् । १भारतपर्वान्तर्गतेऽवान्तर-
पर्वभेदे न० चित्ररथशब्दे दृश्यम् । “तथा चैत्ररथं
देव्याः पाञ्चाल्याश्च स्वयंवरम्” भा० आ० १०ख० अवा-
न्तरपर्वोक्तौ ।

चैत्ररथि पु० चित्ररथस्य उपद्रुपुत्रस्यापत्यम् अण् । उपद्रुपुत्र
चित्ररथस्यापत्ये शशविन्दौ नृपे “ततः प्रसूतिमिच्छन्
वे उपद्रुः सोऽप्यप्रमात्तजम् । जज्ञे चित्ररथस्तस्य पुत्रः

कर्म्मभिरन्वितः । आसीत् चैत्ररथिर्वीरो यज्वा विद्युल
दक्षिणः । शशविन्दुः परं दत्तं राजर्षीणां समन्वितः”
हरिव० ३७ख० ।

चैत्ररथ्य न० चैत्ररथमेव स्वार्थे अण् । चैत्ररथवने “मानसं
चैत्ररथ्ये च स रेमे रामया रतः” भाग० २।११।३८ख० ।
चैत्रमख पु० चैत्रे कर्माख्यो मख इव महोत्सवः । चैत्रमासे
मदनत्रयोदश्यादिकर्त्तव्ये वसन्तोत्सवे हेमच० ।

चैत्रायण पुंस्त्री चित्रस्य गोत्रापत्यम् मडा०फक् । १चित्रस्य
गोत्रापत्ये । चित्रेण निर्हन्तादि पक्षा० फक् । २चित्र-
निर्हन्तादौ त्रि० ।

चैत्रावली स्त्री चैत्रे आबलिः मय्यक् बलिरत्न डीप् ।
चैत्रपौर्णमास्यां त्रिका० । “चैत्रावल्याः परेऽपि या”
ति० त० । “चैत्रावली मदनत्रयोदशीत्यपरे तस्यामं
मदनपूजाविधानास्तस्यास्तथात्वम् ।

चैत्रिक पु० चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी साऽस्मिन् मासे
पक्षे ठक् । चैत्रमासे अमरः ।

चैत्रिन् पु० चैत्री विद्यतेऽस्मिन् व्रीह्या० इति । चैत्रमासे
राजनि० । तत्र चैत्रिरित्यपि तत्र वा० इज् ।

चैत्री स्त्री चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अण् डीप् ।
चित्रानक्षत्रयुक्तायां पौर्णमास्यां सा हि चैत्रमासे एव
भवति योग्यत्वात् कार्तिकशब्दे १८४८४० दृश्यम्
“चैत्रां हि पौर्णमास्यां तु तव दीक्षा भविष्यति” भा०
आश्व० ७२ख० । “चैत्रां वा मार्गशीर्षां वा सेना-
योगः प्रशस्यते” भा० शा० १००ख० ।

चैदिक पुं त्रि० चेदिदेशे भवः काश्या० ठज् जिठ् वा
इदित् । चेदिदेशभवे स्त्रियां तु ठजि डीप् जिठि-टाप् ।

चैद्य पु० चेदीनां जनपदानां राजा प्रज्ज् । १शिशुपाले ।
“क्रुद्धस्य चैद्यं प्रति” “त्वया विप्रकृतश्चैद्यः” माघः ।

चैन्तित पुंस्त्री० चिन्तितायाः तन्नामिकायाः स्त्रिया अपत्यम्
“अव्यङ्गाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः” पा० अण् ।
चिन्तितानामिकायाः स्त्रिया अपत्ये । चिन्तायुक्तायाः
स्त्रिया अपत्ये तु ठक् । चैन्तितेय इत्येव ।

चैल त्रि० चेलस्येदम् अण् । वस्त्रसम्बन्धिनि स्वार्थे अण् ।
२चले वस्त्रे च (चै)लाशकशब्दे दृश्यम् । “चैलकम्बल-
वेश्यानि विचित्राणि महानि च” भा० आ० १२८ख० ।
“प्रदीप्तमिव चैलानां कस्तं देशं न सन्तुजेत्” भा० शा०
२८६ख० ।

चैलकि पु० चेलकस्यैरपत्यम् इज् । जीवलनामर्षी “तद्

“लोशच जीवकचेलकिः” गत० अ० १।१।१४ । चेल-
कप्रिय “चेलक उन्नाट गागिडल्यायन” इति गत०
अ० १०।४।५।२० गागिडल्यायनो उक्तः ।

संज्ञाभाव त्वि० चेलं वस्त्रं धारयति स्मार्ति धाव-स्त्रजि
अण् उप० स० । वस्त्रज्ञानको रजकं (धोपा) “चेल
धावसुराजीयसहोपपत्तिवेषमनाम्” याज्ञ० तदस्त्रभोजनं

चाकुटि पु० गोत्वप्रवरभेदे हेमा० प्रवरा० ।

चाज्ज पु० १ स्वभावाविशेषगुणेषु यनपदेशेषु । “अथकाशेषु
चोलेषु नदीतीरेषु चैव हि” अनुव्या० कृत्त० ।
तत्र भवं यत् । चौज्य तत्रभवे उदके “अचौज्यसज्जल-
ज्जानितयोनिम्” सुसुतः । “एचौ दत्ते च चोलेः स्यात्”
त्विका० उक्ते २८३ । “अद्वावन्तो द्वावन्तश्चाश्चोत्त-
जनप्रियाः” भा० अनु० १४४ अ० ।

चाज्ज न० चु-वा० च । १ वल्कले चर्मणि धरणिः ।
प्रगस्तं चोचमस्यास्ति यच्च । इत्यकपले ५० अक्षरः
४ गुडत्वचि शब्दाद्यं । स्वार्थे क तत्त्वार्थे “दद्याच्चाव
पिपलीमूलतण्डुलीयकवराङ्गचोचकेत्यादि” सुय० ।

चाड पु० चुल-समुच्च्राये अच् लस्य डः । १ प्रावरणे प्रदेशभेदे
अ० व० मेदि० । चोलशब्दे दृश्यम् ।

चाडो स्त्री चुल-अच् गौरा० डीप् लस्य डः । शाखां हेमच०

चाट पु० चोटयति चुट-अच् । अश्वादेः प्रेरके १ कशादौ ।

“जघने चोट एषां पि सक्त्यानि नरो यस्तः” ऋ० ४।६।१

२। “चोटः प्रेरिका कशा अरायकाविविशेषो वा”

प्रेरकमात्रे त्वि० “चोटः क्वचित्तुल्यात् जातमेवितः”

ऋ० १।४४।१७। “चोटः प्रेरकः” भा० ।

चोटक पु० चुट-ण्वल् । १ प्रवर्तके विधियाक्ये “वर्त-
मानोपदेशाच्चोटनाशब्दात्सुत्ययभावात्तच्चैति यचनास्ति-
देशात् कर्मचोटकः” कात्या० श्रौ० १।१।१ “अग्नी-
दानीनित्यादिः कर्मचोटकः कर्मविधायकः विधियाक्यभि-
त्यर्थः न तु मन्त्रः । कुतः वर्तमानोपदेशात् एवमादयो
वर्तमानमपेक्षतुल्यत्वेन यत उपदिशन्ति अग्निविहरणं
कर्त्तव्यं स्मरणं च कर्त्तव्यमित्येवमुपदिश्यते किं च
चोटनाशब्दान् अपि च एषु प्रेषेषु चोटनाशब्दो
विधिशब्दोऽस्ति विधौ हि लोट् स्मर्यते । लोट् चिति”
पा० । लोटो मध्यमपुरुषवचनानि चैतानि विहर
स्य गीहि व्यासादयेत्यादीनि तस्मादपि कर्मचोटका एते”
कर्कः २ प्रेरकमात्रे त्वि०

चोटन न० चुट-भावे ल्युट् । १ प्रवर्तने चोटनाशब्दार्थे ।

“प्रथमेऽव्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं वृत्तिचोटनात्” मनुः ।

२ प्रेरणमात्रे च “कार्यकारणसन्देहे भवत्यन्योन्यचोट-
नात्” भा० अनु० १ अ० । कर्त्तरि ल्यु । १ चोटके त्वि० ।

“अपिप्रयं चोटना वा विमाना” यजु० २८।७।

“चोटना चोटनानि कर्म्मणि” वेददी० ।

चोटना स्त्री चु० चुट-युच् । “चोटना चोपदेशश्च वि
धिसौकार्यवाचिनः” इति भट्टोक्ते प्रवर्तनावाक्ये “चोट-
नालक्षणोऽर्थो धर्मः” इति भीमसाहचर्यम् । २ प्रेरणायां,
१ प्रवर्तनायाञ्च । चोट्यतेऽनया करणे वा० युच् ४ प्रवृत्तिहेतौ
च “ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्म्म चोटना” गीता ।
“ज्ञानमिष्टसाधनमिति बोधः ज्ञेयमिष्टसाधनं कर्म्म ।
परिज्ञाता एतज्ज्ञानाश्रयः, कर्म्म चोटना कर्म्म चोट्यते
प्रवर्त्यतेऽनया चोटना ज्ञानादित्यतः प्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः”
श्रीधरः । ५ अज्ञातार्थज्ञापके शब्दमात्रे—“चोटनाप्रवृत्ति-
भेदाच्च” “या हि चोटना धर्मस्य लक्षणं सा स्वविषये
नियुज्जानैव पुरुषमवबोधयति ब्रह्मचोटना तु पुरुषमव-
बोधयत्येव केवलम्, अवबोधस्य चोटनाजन्यत्वात् न
पुरुषोऽवबोधे नियुज्यते यथाऽलक्षसन्निकर्षेणार्थावबोधे
तद्वत्” शा० सू० शाङ्करभाष्यम् । “अज्ञातज्ञापकः शब्द-
चोटना तस्याः प्रवृत्तिबोधकत्वं तद्वैलक्षण्याच्च जिज्ञास्य
भेद इत्यर्थः । संप्रवृत्त्याक्यं विवृणोति या हीति लक्षणं
प्रमाणं “स्वर्गकामोयजेत” इत्यादि वाक्यं च स्वविषये
धर्मं यागादिके स्वर्गभावनारूपे फलहेतुयागादि
गोचरनियोगे वा हितसाधने यागादौ वा, पुरुषं प्रव-
र्त्तयदेवावबोधयति “अष्टमात्मा ब्रह्म” इत्यादि वाक्यं
तु पुरुषं केवलमपपञ्चं ब्रह्म बोधयत्येव न प्रवर्त्तयति
विषयाभावः नन्ववबोध एव विषयोऽस्तु तत्राह
न पुरुष इति ब्रह्मचोटनया पुरुषोऽवबोधे न प्रवर्त्तयते
इत्यतः हेतुं पूर्ववाक्येनाह अवबोधस्येति । स्वजन्य-
ज्ञाने स्वयं प्रमाणं न प्रवर्त्तकमित्यत्र उदात्तमाह यथेति
मानादेव बोधस्य जातत्वात्, जाते च तस्मिन् विध्य-
योगात् न वाक्यार्थज्ञाने पुरुषप्रवृत्तिः । तथाच
प्रवर्त्तकमानमेवो धर्मः, उदासीनमात्रेण ब्रह्मेति”
रत्नप्रभा । लोगाक्षिभास्करेणापि “वेदप्रतिपाद्याप्रयो-
जनवदर्थो धर्मः” इति धर्मलक्षणमुक्त्वा “चोटनालक्षणे
ऽर्थो धर्मः” जै० सूत्रस्यचोटनापदस्य वेदमात्रपरत्व
सुरीकृतम् । तल्लक्षणे चार्थपदस्य इत्यभाषणपरत्वेन

विद्धे इच्छाभावात् ब्रह्मणः विद्वत्वेन इत्यभावात्-
भावात् वेदप्रतिष्ठाद्यत्वेऽपि नातिव्याप्तिरिति बोध्यम् ।
५ चोदनाविधये यागादिप्रयत्ने च । “एकं वा संयोग
रूपचोदनाऽख्याऽविशेषात्” जै० सू० । “कस्मैक्यप्रति-
पादका संयोगरूपचोदनासंज्ञारूपाः पदार्थास्ते पा-
मिश्रेणादेकम् । “तत्र चोदना प्रवर्तकः शब्दः चोदित-
प्रयत्नो वा” रत्नप्रभा । [डः । कन्दुके त्रिका० ।

चोदनागुड पु० चोदनया नोदनया गुर्यते गुर-क रस्य
चोद न० चुड-ग्यत् । १ प्रश्ने २ पर्वपक्षे च अमरः ताभ्यां हि
उत्तरदानाय प्रवर्तनात् तयोक्तयात्वम् । “चोदं वा
परिहारो वा क्रियतां द्वैतभाषया । अद्वैतभाषया चोदं
नास्ति नापि तदुत्तरम्” वेदन्तका० । ३ व्याख्येये च
“वपलाजनं प्रति न चोदामदः” भाषः । “चादं चोद-
नीयम् कथमित्याख्येयम्” मञ्जु० “सत्यं ध्यानं समाधानं
चोदं वैराग्यमेव च” भा० उ० ४२ ख० । ४ व्यङ्ग्यते
५ प्रेरणाहेति । “नित्योत्थिता गुरुकर्म स्वचोदाः” भा०
अनु० १०२ ख० ।

चोपन न० चुप-ल्युट् । १ मन्दगमने, २ तूष्णीमवने, ३ मौने च ।
चोत्र पु० चुर-अच् । १ सो यकर्त्तरि परद्रव्यापहारके शब्दर०
० गन्धद्रव्यभेदे, हेमच० ११ लक्षणशब्दाश्च हङ्ङचन्द्रः । ब्राह्मणां
कर्मणि ष्यञ् । चौर्थ्यं तत्कर्मणि परद्रव्यापहरणे ।
“मा च द्रव्यवशा कृतस्तव धनं द्यूतेन चौर्थ्येण वा
चौर्थ्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतो नष्टस्य काऽन्या गतिः”
उद्भटः । चोरस्य भावः मनोज्ञां वुञ् । चौरिका चोर-
भावे स्त्री । ४ कविभेदे पु० कविरमरः कविरमरः कवी
चोरमयूरकौ उद्भटः । तत्कृतयन्त्रय चोरपञ्चाशिका” ।
तत्र चौर्थ्यं पदार्थो निखीयि पदग्यते । परमात्मस्वत्ववद्द्रव्य
हरणमेव चौर्थ्यं तेन साधारणधनापहारं न चौर्थ्यम् ।
अथाह दायभागे “य एव हि परस्योदमिति विशेषं
जानानः परस्य स्वत्वहेतुमन्तरेणैव स्वत्वमारोपयति स
स्तेन इति लोकप्रसिद्धोऽर्थः न चात्रोदं परकीयम् इदं
वा ममेति विवेक्तुं शक्नोति द्रव्यस्याविभक्तत्वात् ।
यथा यदेव हि ममेदमिति विशेषं जानानः परस्वत्वा-
पत्तये ज्ञापी त्वजति, परस्य विशेषेणेदं ममेति स्वत्वं
प्रत्येति तत्रैव दाननिष्पत्तिः । न च साधारणधने
तथा सम्भवतीति साधारणधनभेदेयत्वं तथा स्तेय-
मपि नैतन्मम धनं परस्योदमिति जानत एव भवतीति न
साधारणधनापहारे स्तेयनिष्पत्तिः” । “परद्रव्य-

हरणं स्तेयमिति परशब्दात् आभीयत्वव्यवच्छेदेनैव-
परकीयत्वस्यावगमात् साधारणासाधारणयोः साधा-
रणस्यैव शीघ्रप्रतीतिः । चोरचौर्थ्यभेदलक्षणदण्ड-
भेदादिकं च वीरमित्योदये दर्शितं यथा ।

मनुः स्यात्साहसं त्वन्वयवत् प्रसभङ्गं यत् कृतम् ।
निरन्वयम्भवेत् स्तेयं हृत्वापङ्कयते च यदिति” अस्या-
यमये । अन्वयवद्द्रव्यरत्नकराजाद्यध्यात्तदसम्भवं बला-
वष्टम्भेन यत्परधनापहरणादिकं क्रियते तत् साह-
सम् । स्तेयं पुनर्निरन्वयं स्वाव्यादासमर्थं यद्वञ्चयित्वा
परधनाद्यपहरणं तदुच्यते । यच्च राजाद्यध्यात्त-
समस्तमपङ्कय न मयेदं कृतमिति भयात्सङ्कयते तदपि
स्तेयमिति । अतएव नारदः “उपायैर्विविधैरेणै-
कनयित्वाऽपकर्षणम् । सुप्रमत्तप्रसक्तैः स्तेयमाहुर्म-
नीषिणः” इति ॥ एवमित्ये तत् सुद्रादिनिर्देशान्ताभ्याह
स एव “सुद्राण्डासनखड्गास्त्रिदशकर्मरत्नादि यत् ।
शमीधान्यं कृताञ्च सुद्रं द्रव्यसुद्राहृतम् । वामः कौशे-
यवर्जं च गोवर्जं पश्यस्तथा । हिरण्यवर्जं लोहञ्च
मध्यं व्रीहियवादि च । हिरण्यरत्नकौशेयस्वीपङ्को-
गजवाजिनः । देवमाङ्गणराज्ञाञ्च विज्ञेयन्द्रव्यसत्तम-
मिति” । बलात्कारकृतमपहरणं साहसान्मर्तं स्त-
यमित्याह स एव “तस्यैव भेदः स्तेयः स्याद्विशेष-
स्तत्र त्रुच्यते । आधिः साहसमाक्रम्य स्तेयमाधिसम्भवे-
न तु” इति । तस्यैव साहसस्यैव । आधिः पीडा
धनापहरणादिद्वारा आक्रम्य प्रसङ्गा परस्य क्रियमाणः
क्रोधः साहसरूपं स्तेयम् । कलेन क्रियमाण आधिः
केवलस्तेयमित्यर्थः । तत्कारज्ञानोपायमाह याज्ञवल्क्यः
“पाहकैर्हृते चोरो लोप्तेणाथ पदेन वा ।
पूर्वकर्मपराधी च तथा चागुडवासकः । अन्येऽपि
शङ्कया व्याह्रा जातिनामादिनिष्कवेः । द्यूतस्वीपान
सक्ताश्च शुष्कभिन्नसुखसराः । परद्रव्यगृह्णाणाञ्च
पृष्ठाका गूढचारिणः । निराया व्यववन्तश्च विनष्ट-
द्रव्यविक्रयाः” इति । पाहकैराजपुरुषैर्लोप्तेणापकृत
भाजनादिना, अगुडवासः अप्रज्ञातस्थानवासी ।
जातिनिष्कवो नाहं श्रुद्दत्येवं रूपः । नामनिष्कवो
नाहं दिव्य इत्येवं रूपः । आदिपहरणात् स्वदेश-
यामकुलाद्यपलापेन च लज्जिता पाह्याः । द्यूत-
पगथाङ्गनामदुपानादिवृत्तिप्रसक्ताः तथा कुतोऽपि
त्यमिति चोरप्राहिभिः पृष्टो यदि शुष्कसुखोभिन्नसरो

या भवति । वज्ररचनात् खिन्नमलाटादीनां ग्रहणम् ।
तथा ये निष्कारणद्वयदस्य द्रव्यं किं वास्य गृहमित्येवं
पृच्छन्ति ये चाकारणेनात्मनङ्गुदयित्वा चरन्ति । ये
चायाभावेऽपि वज्रव्ययकारिणः । ये च विनष्टदृष्ट्याणा-
ङ्गीर्णवस्त्वभिन्नभाजनादीनामनिर्ज्ञातस्वामिकानां विक्र-
यकारिणः । ते सर्वेऽपि चौर्यसम्भावनायां याचन्ता
इत्यर्थः । एवमिदं निष्पद्युक्तान् पुरुषान् गृहीत्वैते चौरा
भवन्ति नरेति सम्यक् परीक्षितं न तावन्मात्रेण निश्चिन्-
यात् अचौरस्यापि लिङ्गसम्बन्धसम्भवात् । अतएव
नारदः “अन्यज्ञात्परिभ्रष्टमकामादुत्थितमवि ।
चोरेण वा परिज्ञप्तं लोपत्वं यत्नात् परीक्षयेत् ।
असत्याः सत्यसङ्काशाः सत्याग्रामस्य सद्भवाः । दृश्यन्ते
विविधा भागास्तस्मादयुक्तं परीक्षणमिति” । स्तेयस्य
त्रैविध्यमाह स एव “तदपि त्रिविधं ज्ञेयं द्रव्यापेक्ष-
सम्भाषिभिः । जुष्टमध्योत्तमानां तु द्रव्याणामपकर्ष-
णादिति” । चौरस्य त्रैविध्यमाह दृष्टमिति “प्रका-
शाप्रकाशाश्च तस्करा द्विविधाः स्मृताः । प्रज्ञासाम-
र्थ्यमायाभिः प्रभिज्ञास्ते सहस्रधेति” । प्रकाशतस्करा-
नाह स एव । “नैगमा वेदाकितवाः सभ्योत्कोचकव-
ञ्चकाः । देवोत्पादविदो भद्राः शिल्पज्ञाः प्रतिरूपकाः ।
अक्रियाकारिणश्चैव मध्यस्थाः कूटसाक्षिणः । प्रकाश-
तस्करा ह्येते तथा कुहकजीविनः” इति प्रतिरूपकाः
प्रतिरूपकराः । अतएव नारदः “प्रकाशयञ्चकास्तत्र कूट-
मानतुलाश्रिताः । उत्कोचकाः सोपधिका वञ्चकाः परयो-
धितः । प्रतिरूपकराश्चैव मङ्गलादेशदत्तयः । इत्येवमादयो
ज्ञेयाः प्रकाशतस्करा भूयैति” । नैगमादिव्याजेन ये
परद्रव्यापहारकास्ते नैगमाद्याः । अप्रकाशतस्करस्वरूप-
भेदानाह व्यासः “साधनाङ्गान्विता रात्रौ विचरन्त्य-
विभावताः । अविज्ञातनिपाशाश्च ज्ञेयाः प्रच्छन्नत-
स्कराः । उत्क्षेपकः सन्निभेना पाण्यसुट्पण्यभेदकः ।
स्वोपज्जोश्च पशुस्तेयी चौरौ नवविधः स्मृतः” इति ।
रात्राविति प्राथिकम् चरण्यादौ दिवापि सम्भवात् ।
उत्क्षेपकः धनिनामनवधानतां निश्चित्य तत्समीपस्थं
धनमुत्कृत्य ग्राहकः । सन्निभेता गृहयोः सन्वी-
ष्टित्वा तत्त्वमितिभेता । पाण्यसुट्पण्यभेदकः प-
थिकानामनवधानपक्षारकः । पण्यभेदकः परिधा-
नीयादिपथितं धनं ग्रहीतुं तद्रूपन्यमोचक इति ।
प्रकाशतस्कराणां दण्डमाह स एव “स्त्रीपुंसौ वञ्च-

यन्तीह मङ्गलादेशदत्तयः । गृह्णन्ति कृद्गना चर्य-
मनायास्त्वार्यलिङ्गिनः । नैगमाद्या भूरिधना दण्ड्या
दोषानुरूपतः । यथा तेन नियतं ते तिष्ठन्ति सन्नये
तथेति” । दोषानुरूपतो दण्ड्या नत धनानुरूपत
इत्यभिप्रायः । केषाञ्चित् प्रकाशतस्कराणां दण्डमा-
ह दृष्टमिति “प्रष्ठाद्य दोषं व्याभिचर्य पुनः सं-
स्कृत्य विक्रयी । पण्यं तद्विगुणं दायो वणिग् दण्डं
च तत्त्वमम् । अज्ञातौर्धमन्वस्तु यश्च व्याघरेतत्त्ववित् ।
रोगिभ्योऽर्थं समादत्ते स दण्ड्याचौरवृत्तिपक् । कूटाक्ष-
देविनः जुष्टा राजलभ्यहराश्च ये ! गणका वञ्चका-
श्चैव दण्ड्यास्ते कितवाः स्मृताः । अन्यायवादिनः
सभ्यास्तथेवोत्कोचजीविनः । विश्वस्तयञ्चकार्यैव निर्वास्याः
सर्वेऽप्येते । ज्योतिर्ज्ञानन्तथोत्पातमविदित्वा तु ये
दृष्टमम् । श्रावयन्त्यर्थलोभेन विनेयास्ते प्रयत्नतः ।
दण्डाजिनादिभिर्युक्तमात्मानं दर्शयन्ति ये । हिंसन्ति
कृद्गना नृणां वध्यास्ते राजपुरुषैः । अल्पमूल्यञ्च
संस्कृत्य नयन्ति वञ्चमूल्यताम् । स्त्रीबालकान् वञ्च-
यन्ति दण्ड्यास्तेऽर्थातुसारतः । हेमरत्नमालाद्यान्
कृद्गिमान् कुर्वते तु ये । केतुर्मूल्यं प्रदाय्यास्तं राज्ञा
तद्विगुणं दमम् । मध्यस्थं वञ्चयन्त्येकं स्त्रीहलोभा-
दिना यदा । साक्षिणश्चान्यथा ब्रूयदोऽप्यास्ते द्विगुण-
न्दममिति” । राजलभ्यः करविशेषः । मयुरपि “सर्व-
कण्टकपापिष्ठं हेमकारन्तु पार्श्ववः । प्रवर्त्तमान
मन्याये क्तेयेल्लवणः क्षुरैरिति” । विष्णुरपि “दाते
च कूटाक्षदेविनां करच्छेदः” इति । अप्रकाशतस्कराणां
दण्डमाह स एव “उत्क्षेपकस्य सन्दंशक्येऽप्यो
राजपुरुषैः” । सन्दंशोऽयं करः तथा च याज्ञवल्क्यः
“उत्क्षेपकस्यभेदौ करसन्दंशहीनकौ । कार्यौ
द्वितीयापराधे करपादैकहीनकाविति” । अङ्गुष्ठज-
म्योर्धन्यमोचने साधकतमत्वेनात्र सन्दंशशब्देन
तयोर्ग्रहणम् । प्रथमापराधे तौ क्रमेण पार्श्व
सन्दंशाभाववन्तौ कर्त्तव्यौ, द्वितीयापराधे उभावप्येकपा-
णिपादाभावात्तौ कर्त्तव्यावित्यर्थः । सन्निभेताणां दण्ड-
माह मनुः “सन्निभेतास्तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति
तस्कराः । तेषां कृत्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णशूले निवेश-
येदिति” । तानिति शेषः । वृहस्पतिरपि “सन्निभेदकतो
ज्ञात्वा शूलमाप्याहयेत् प्रभुरिति” । आप्याहयेत् आरो-
पयेदित्यर्थः । पाण्यसुपि दण्डमाह स एव “तथा

पान्यसुप्तं वृक्षं गले बद्धावलम्बयेदिति । पान्यसुप्तं पथि-
लुण्ठकम् । पान्यभेदकस्य दण्डमाह मनुः “अङ्गुली
पान्यभेदस्य हेदयेत् प्रथमे ग्रहे । द्वितीये हस्तचरणौ
तृतीये बधमर्हतीति” । अङ्गुली तर्जन्यङ्गुली । द्वितीये
हस्तस्य चरणस्य च हेदः तृतीये बध इत्यर्थः । व्यतण्य
नारद आह “प्रथमे पान्यभेदानामङ्गुलहस्तयोर्बधः”
इति । स्त्रीहर्तुर्दण्डमाह व्यासः “स्त्रीहर्तौ लोह-
ग्रण्थे दण्डव्यो वै कटाग्निनेति” । पुंहर्तुर्दण्डमाह स
एव “नरहर्तुर्हस्तपादौ चित्त्वा स्याप्यशतपथे” इति ।
गोहर्तुर्दण्डमाह बृहस्पतिः “गोहर्तुर्नीसिकां कित्त्वा
यज्ञाभ्यामि निमज्जयेदिति” । नारदः “सर्वस्वं हरतो
नारी, कन्यां तु हरतो बधः । वाजिवारणलो-
हानां चाटदीत बृहस्पतिरिति” । सर्वस्वमित्यनुपङ्गः ।
पशुहर्तुर्दण्डमाह व्यासः “पशुहर्तुस्त्वङ्गपादं
तीक्ष्णशस्त्रेण कर्त्तयेदिति” । पशुहर्तौ पशुसुसारेण
दण्डनीय इत्याह नारदः “महापशून् स्तेनयतो
दण्डस्तमसाहमम् । मध्यमपशून् पृथुन् क्षुद्रपशून्
तथा हृतः इति । हृत इति पशो । वन्दीपहादीनां
दण्डमाह याज्ञवल्क्यः “वन्दिग्रहांस्तथा वाजि-
कञ्जराणां च हारिणः । प्रसक्तावातिनश्चैव शूलमारो-
पयेत्तृपः” इति । अङ्गुच्छेदादयः उत्तमसाहसत्वाद् ब्राह्मण
व्यतिरिक्तोत्तमद्रव्यापहरणविषयाः “साहस्रेण य-
ग्नोक्तमित्यु दण्डोमनीपिभिः । स एव दण्डः स्तेयेऽपि
द्रव्येषु विषयनुक्रमादिति” नारदेनोत्तमसाहसस्योत्तम-
द्रव्यविषयत्वेन व्यवस्थापनान्तेन क्षुद्रमध्यमद्रव्या-
पकादीनां तदनुकूलो न करच्छेदादिः । तत्करस्यापहृतं
धनन्तत्स्वामिने दापयित्वा दण्डः कर्त्तव्य इत्याह
याज्ञवल्क्यः “चौरं प्रदाप्यापहृतं यज्ञयेद्विधैर्बधैरिति”
धान्याद्यपहरणे दण्डमाह मनुः “धान्यं दशभ्यः कुम्भे-
भ्यो हरतोऽभ्यधिकं बधः । शेषे त्वेकादशगुणं दायस्तस्य
च तद्धनमिति” । कुम्भो विंशतिप्रस्थाः शेषे दशकुम्भाधि-
काद्गूने, तस्य धान्यस्वामिनः । रत्नहरणे दण्डमाह
स एव “सुख्यानाञ्चैव रत्नानां हरणे बधमर्हतीति” ।
स एव “सुवर्णरजतादीनामुत्तमानाञ्च वाससाम् । पञ्चा-
शतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते । शेषे त्वेकादशगुणं
मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत् । पुरुषाणां कुक्षीनानाङ्गारी-
णाञ्च विशेषतः” इति । अत्र सुवर्णादीनां संख्या कर्षमिते-
त्याहुः वृद्धाः इति मदनरत्ने । अत्राङ्गुच्छेदादिदण्डो

ब्राह्मणव्यतिरिक्तविषयः “सचिह्नं ब्राह्मणं कत्या
खराद्वाहिप्रवासयेदिति” याज्ञवल्क्यस्मरणान् । चिह्नं
ललाटे श्वपाकाराङ्कनम् । तथा च मनुः “गुरुतल्पे
भगः कार्यः सुरापाणे सुराध्वजः । स्तेये च श्वपटं
कार्यं ब्राह्मणस्य शिरः पुमानिति” । एतच्च प्रायश्चि-
त्तकर्त्तव्यं दण्डोत्तरकालं न तु प्रायश्चित्तं चिकीर्षताम् ।
“प्रायश्चित्तं कर्त्तव्याः सर्वे वर्णा यथोदितम् । नाङ्ग्रा
राज्ञा ललाटे तु दायस्तमसाहसमिति” मनुस्मर-
णान् । जात्यादिभेदेन च दण्डोत्तरतस्यमाह स एव
“अष्टापाद्यान्तु शूद्रस्य स्तेये भवति कलिप्रमः । षोडशैव-
तु वैश्यस्य द्वाविंशतु क्षत्रियस्य तु । ब्राह्मणस्य चतुः-
षष्टिः पर्णं वापि शतम्भवेत् । द्विगुणा वा चतुःषष्टि-
स्तद्दोषगुणवर्धितः” इति । यस्मिन्नपराधे यो दण्ड-
उक्तः स शूद्रकर्त्तृके तस्मिन्नष्टगुणः दापनीयः वैश्यकर्त्तृके
षोडशगुणः, क्षत्रियकर्त्तृके द्वाविंशद्गुणः । ब्राह्मणकर्त्तृके
चतुःषष्टिगुणः शतगुणो वा अष्टाविंशत्युत्तरशतगु-
णोवेत्यर्थः । मापान्यूनमूल्यानां क्षुद्राणां मूल्यात्
पञ्चगुणोदम इत्याह नारदः “काष्ठभागद्वयगुणोदम
मृगमयानान्त्येव च । वेणुवैणवभाण्डानां तथा स्नाय-
स्थिचर्मणाम् । शाकानामाद्रिमूलानां हरणे फल-
मूलयोः । गोरमक्षुविकाराणां तथा लवणतैलयोः । पक्वा-
क्षानां कृताक्षानां मत्स्यानामौषधस्य च । सर्वेषामल्पमूल्या-
नां मूल्यात्पञ्चगुणोदमः” इति । यत्पुनः क्षुद्रद्रव्यविषये
द्विगुणदण्डप्रतिपादकं मनुयचनम् “स्त्रत्वकापीसकि-
ग्वानां गोमयस्य गुडस्य च । दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पा-
नीयस्य तृणस्य च । वेणुवैणवभाण्डानां लवणानान्त-
त्येव च । मृगमयानां च हरणे मृदोभस्मन एव च ।
अजानां पक्षिणाञ्चैव लवणस्य हतस्य च । मांसस्य
मधुनश्चैव यज्ञान्यत् पशुसम्भवम् । अल्पेऽप्येवमादीनां
मयानामोदनस्य च । पक्वाक्षानाञ्च सर्वेषां तन्मूल्याद्-
द्विगुणोदमः” इति । तदल्पप्रयोजनविषयम् । पान्या-
दीनामल्पप्रयोजनद्रव्यापहरणे न दण्डः यथाह स
एव “द्विजोऽध्वगः क्षीणवृद्धिर्विजु इव च मूलके ।
आददानः परच्छेत्वा न दण्डं दातुमर्हति । चणक
व्रीहिगोधूमयवानां सुहमापयोः । अनिपिर्द्धैर्हीत-
व्या सुहिरिका पथि स्थितैः । तथैव सप्रमे भक्ते भक्तानि
पडनश्रता ! अश्वस्तनविधानेन हर्त्तव्यं हीनकर्मणः”
इति । न केवलं चौरस्यैव दण्डः किन्त्वचौरस्यापि

चोष्य न चूप-गयत् पृष्ठो गुणः । चूष्ये चूपणीये । ‘पचा-
स्यच्च’ चतुर्विधम्” गीताव्याख्यायां “प्राणिभिर्भुक्ते” भक्ष्य-
भोज्यं लेह्यं चूपं चेत चतुर्विधमस्य पचामि । तत्र
यदुदनैरवखण्डावखण्डप्र भक्ष्यते अपपादि तद्भक्ष्यं,
यत्तु केवलं जिह्वाया विलोच्य निगौर्यते पायसादि
तद्भोज्यम् । यज्जिह्वायां निःक्षिप्य, रसास्वादेन
निगौर्यते दूरीभूतं गुडादि तद्भोज्यम् । यत्तु दंष्ट्राभिर्नि-
ष्पीड्य रसं निगौर्यावशिष्टं त्यज्यते इलुदण्डादि तच्च-
प्राप्तिं चतुर्विधस्य भेदः” श्रीधरः । अत्र कृत्पुस्तके
चूपप्रभित्यत्र चोषप्रभितिपाठदर्शनात् चोषप्रशब्दकल्प-
ना केषाञ्चित् प्रामादिकी अनार्थवाक्ये पृष्ठो कल्प-
नाया व्युत्पत्त्यात् । किन्तु “भोजनीयानि पेयानि
भक्ष्याणि पिबिधानि च । लेह्याण्यमृतकल्याणि चो-
प्राणि च तथाजुन” भा० आ० १७५अ० । अतार्थ-

त्वात् एषो० कल्पना युक्तैव । एवं “भक्ष्यं भोज्यञ्च पेयञ्च
चोप्यं लेह्यं तथैव च” हरिवं १४५ अ० ।

चोस्तु पु० १ ह्येतन्मे शब्दार्थचि० । २ सिन्धुशारे (सोँ दाल)
वृक्षे च त्रिका० ।

चोड(ज) न० चूडा प्रयोजनमध्य चूडा० णः वा इत्य लः ।
चूडाकर्माणि चूडाशब्दे २६५७ पु० दृश्यम् “गर्भै-
र्होमेजातकर्माचोडमौञ्जीनिवन्धनैः” भनुः । चूडेव
स्वार्थे अण् । चूडायाम् “लेलिहानैमेहानागैः कृत-
चोडममिलहन्” भा० व० १७ अ० ।

चोडि पुंस्त्री चूडायाम् इदम् बाह्वा० इज् । चूडास्य
स्थितिं स्थित्यां वा० डीप् ।

चोडप्र(गड) न० जनभेदे चुत्तागवदे पु० २६५५ दृश्यम् ।
चोडाहनि पु० गोत्रप्रवर्तके प्रवराध्यायप्रसिद्धे ऋषिभेदे
चोपयत पु० चुप-अच चोपः सन् यतते यत-अच् ततः
स्वार्थे अण् । ऋषिभेदे तस्यापत्यम् त्रिका० फिज ।
चोपयतायनि तदपत्ये स्त्रियां तु कौश्या० प्रगु । चो-
पयत्या । चोपयतानां विषयः भौरि० विधल् । चोपयत
विध तद्विषये न० । गोत्रापत्ये अथा० फक् चोपयतायन
तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री

चोपेया स्त्री मातावृत्तभेदे तल्लक्षणं यथा “चोपेयावृत्तं त्रि-
शब्दात्वं फणिपतिपङ्कलभणितं कर सप्रतुरङ्गममति
हृदयङ्गम सन्नेगुरुसपनीतम् । यदि दशयसुरविभिक्ष-
न्तविद्धिः क्रियते यतिरभिरामम् सपदि स्तवसमये
नृपतिः कवये वितरति संसदि कामम्” ।

चौर पु० चूरा शीलमस्य चूडा० णः चौरण्व अण् वा ।
प्रच्छन्नपरद्वयाहारके अमरः । “सुवर्णं चौरः कौनस्य
सुरापः शत्रावदन्तताम्” भनुः २ कविभेदे कवी चौर-
मयूरकौ” उद्भटः तत्कृतयन्यचौरपाञ्चाशिका ।

चौरपुष्पौषधि स्त्री चौरपुष्पिकानामोषधौ मेदि० ।

चौरिकाक पु० काकभेदे “लवणं चौरयित्वा तु चौरिकाकः
प्रजायते” भा० चतु० १११ अ० ।

चौलि(डि) पु० चौलस्यापत्यम् इज् । प्रवराध्यायप्रसिद्धे
ऋषिभेदे ।

चौलुक्य पुंस्त्री चुलुकस्य गोत्रापत्यं गर्गा० यज् । चुलु-
कर्पिगोत्रापत्ये तस्य छान्नः कण्वा० कण् यलोपः ।
चौलुक चौलुक्यच्छान्ते ।

च्यवन पु० च्यु-ल्यु । भार्गवे ऋषिभेदे तस्य नामनिर्गुणः
भा० आ० ६ अ० दर्शिता यथा ।

“भृगोः सुदयिता भार्या पुलोमीत्यभिविद्यता । तस्यां
समभवद्गर्भो भृगुवीर्यसमुद्भवः । अस्मिन् गर्भेऽथ
सम्भूते पुलोमाया भृगुद्वहात् । समये समशीलिन्यां
धर्मपत्न्यां यथास्थितः । अभिप्रेकाय निष्कान्ते भृगौ
धर्मभृतां वरे । आश्रमं तस्य रक्षोऽथ पुलोमाऽभ्याज-
गाम ह । तं प्रविश्याश्रमं दृष्ट्वा भृगोर्भार्याभिन-
न्दिताम् । हृच्छयेन समाविष्टो विचेताः समपद्यत” ।
५ अ० इत्युपक्रमे “अग्नेरथ वचः श्रुत्वा तद्वक्षः प्रज
हारताम् । ब्रह्मन् ! पराहृष्टपेय मनोमारुतरं हसा ।
ततः स गर्भो निवसन् कक्षौ भृगुकुलोद्बहः । रोषान्
मातृश्रुतः क्लेशप्रवणस्तेन सोऽभवत् । तं दृष्ट्वा
मातृरुदगात्पुत्रमादित्यवर्चसम् । तद्वक्षो भस्मसाङ्गुतं
पपात परिस्रव्यताम् । सा तमादाय सुश्रोणी ससाग
भृगुनन्दनम् । च्यवनं भार्गवं पुत्रं पुलोमा दुःखमूर्च्छिता”
६ अ० । २ चरणयुक्ते त्रि० “यस्तु न च्यवते नित्यं यश-
सा वर्चसा श्रिया । अग्निर्निश्चयनी नाम” भा० व० २१८
अ० । भावे ल्युट् । इतरणे न० दुष्करप्रवणः ।

च्यवनप्राश पु० च्यवनेन प्राश्यते प्र+ऊष् कर्मणि पञ् ।
चक्रदत्तोक्ते औपधभेदे यथा

“वित्त्वाग्निमन्यश्चोनाककाशस्यार्थः पाटली बला । पर्या
यतस्तः पिप्पल्याः श्वदेष्टा दृहतीद्वयम् । शृङ्गी ता-
मलकी द्राक्षा जीवन्ती पुष्करा गुरु । अभया साकृता
वृद्धिर्जायकपंभकौ शठी । सुस्तं पुनर्णवा मेदा सूक्तै-
लोत्पलचन्दने । विदारो दृष्टमूलानि काकोली काक-
नासिका । एषां पलोन्मितान् भागान् शतान्यामन-
कस्य च । पञ्च दद्यात् तदैक्यं जलद्रोणे विपाचयेत् ।
ज्ञात्वा मतरसान्येतान्यौषधान्यथ तं रसम् । तच्चाभ-
लकसुद्धृत्य निष्कूलं तैलसर्पिषोः । पलद्वादशके भृश
दत्त्वा चार्द्धतुलं भिषक् । मत्स्यखण्डिकायाः पूताया
लेहवत् साधु साधयेत् । षट्पलं मधुनयात्र सिद्धशीते
प्रदापयेत् । चतुष्पलं तु गाम्भार्याः पिप्पल्या द्विपलनया ।
पलमेकं निदध्याच्च त्वगेलापलकेशरात् । इत्ययं च्यवन-
प्राशः परसुक्तो रसायनः । कासश्वासहरश्चैव विशेषे-
णोपदिश्यते । जीणक्षतानां दृढानां बालानाञ्चाङ्गवर्द्ध-
नम् । स्वरक्षयसुरोरोगं हृद्भोगं वातशोणितम् ।
पिपासां मूलशुक्रस्थान् दोषांश्चैवापकर्षति । अस्य मातां
प्रयुञ्जीत चोपहन्यास भोजनम् । अस्य प्रयोगाच्च्यवनः
सुदृढोऽभूत् पुनर्युवा । मेघां वृत्तिं कान्तिमनामयलं

वपुःप्रकर्षं वनमिन्द्रियाणाम् । स्वीपु प्रहर्षं परमग्नि-
वृद्धिं वर्णप्रसादं पयनानुलोम्यम् । रसायनस्यास्य नरः
प्रयोगाङ्गमेत जीर्णोऽपि कृटीप्रवेशात् । जराकृतं
परमपास्य रूपं विभक्तिं रूपं नययौवनानाम् । सित-
मनुस्यगिडुकाऽलाभे धातुशब्दं मृदु भर्जनम् । चतुर्भाग-
जले प्रायो द्रव्यं गतरसं भवेत् ।”

अवान पु० अवन+टपो० दीर्घः । अवनमर्षी ‘प्रसुञ्चन्’
द्रापिमिव अवानात्” ऋ०१।१।६।१० । “अवानात्
अवननादयोः” भा० “युवं अवनमश्चिना जरन् पुन-
र्भवान् चक्रथः शचीभिः” ऋ०१।१।७।१२ । “हे
अश्विनौ युवं युवां शचीभिरात्मीयेभ्यै प्रज्जलज्जगौः कर्मभिः
जरन् जीर्यन् अवनसेतत्संतस्तृपिं युवानं पुन-
र्यौवनोपेतं चक्रथः” भा० “चप्रवानवर्षमिधति स्तोत्राणां
चप्रवानमित्यस्य निगमा भवन्ति” इति निग० ४।१६

अवन लि० च्प्र-णिच्-ल्यु । च्युतिकारके ‘दृश्यावच्यु-
वनो जेता हन्ता ब्रह्मद्विषां हरः” भा० कर्मा० ३४४ ।
भावे ल्युट् । २च्प्रुतिसम्पादने “यददं च्प्रवानं स्थानात्
प्रतिष्ठाञ्च शतक्रतोः” हरिवं० २८ अ० ।

च्यु गतो भ्वा० आत्म० सक० अणिट् । अच्योते अच्योष्ट ।
चुच्युने । च्युतः । च्युतिः “यस्तु न च्प्रवते नित्यम्
वशसा वर्षसा श्रिया” भा०व० ३१८ अ० । “यदा ते
कतिचिद्वात्स्यच्युतस्यार्थकवेऽस्मिन्” रा० अथो० ७२।५।
“न च्प्रवेयं स्वधर्मात्” भा०व० २८६ अ० । “अच्योष्ट
सत्त्वानृष्टपतिश्च्युताशः” “च्युतामनायाः फलवद्बिभूत्या”
भट्टिः उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्वयोत्तरार्थयुक्तगतौ ।

च्यु सङ्घने सक० हसने ध्वक० चु० उभ० सेट् । च्प्रवावयति
अचि(चु)च्यवत् त । च(चि)च्यवयति

च्युत चरणे भ्वा० पर० अक० सेट् । च्योतति इति अ-
च्युत अच्योतीत् । चुच्योत । च्युतः । “इदं शोणित
मध्यं संप्रहारेऽच्युतच्योः” इदं कवचमच्योतीत्”
इति च भट्टिः । [च्युतः । च्युतोपलः ।

च्युत लि० च्प्रु-क्त च्युत--क वा । १गते २चरिते च । अ-
च्युति स्त्री च्प्रु-भावे क्तिन् । १गतौ “सत्यात् च्युतिः
चलियस्य न धर्मेषु प्रशस्यते” भा० आ०१०।२४० । “कुर्व्यां
हरस्यापि पिनाकपाणैर्धैर्यं च्युतिं के सम धन्वि-
नोऽन्ये” कमा० । च्प्रु भावे क्तिन् । १चरणे । मद-
च्युतिः । च्योतति शोणितमस्यात् अपादाने कि ।
१शुद्धारे शब्दार्थचि० ।

च्युप पु० अच्यन्ते भाषन्तेऽनेन धातुम मनेकार्थत्वात् च्यु-भाष-
णे प किञ्च । वक्त्रे उच्च० । पान्नादुपधत्वात् पंस्तम् ।
च्युस हानौ हसने च० उभ० अक० सेट् । च्योसयति ते
अच्युच्युसत् त ।

च्युत पु० च्युत+टपो० । आस्वष्ट्यो शब्दर० पाठान्तरम् ।
च्योत न० च्यु-गतौ करणे त्रण् । १बले निघ० । कर्त्तरि
त्रण् । २गतरि २अण्डजे-२स्त्रीणपुगयजने” सि०कौ०।

इति वाचस्पत्ये चकारादिगब्दाधीनरूपणम् ।

२८६७पु० चयगब्दपरिशिष्टम् ।

भावप्र० उक्ते षटोपष्टङ्गादौ “कालस्वभावोऽयमाहारादि
वशात् पुनः । चयादीन् दानि सत्योऽपि दोषाः काले
विशेषतः । चयकोपशमाः पृथ्वीह्वे वसन्तस्य लिङ्गं,
मध्याह्ने ग्रीष्मस्य, अपराह्णे प्रावृषः, षटोपे वार्तिकम्
शरदमर्द्धरात्रे प्रत्यूषसि हेमन्तमुपलक्षयेत् । एवमस्त्री-
रात्रमपि वर्षासि ग्रीतोष्णवर्षादौषोपचयकोपोपशमान्
जानीयादिति । सुश्रुतः । चयकोपशमा दोषा विचारात्तः
सर्वे । समानैर्योन्यकालेऽपि विपरीते विपर्ययम् ।
समानैः तुल्यैः चयादियोग्येति यावत् । विपर्ययं
कालेऽपि वैपरीत्यं बोध्यम् । चयलक्षणमाह
सुश्रुतः । स्वस्थानस्यस्य दोषस्य वृद्धिः स्याच्छास
कोष्ठता । पीतायभासता वङ्गमन्दता चाङ्गशौरयम् ।
चालस्यद्वयहेतौ तु दोषश्च चयलक्षणम् । सञ्चयोपहृता
दोषा लभन्ते नोत्तरां गतिम् । ते तत्तरासु गतिषु
भवन्ति बलवत्तराः” ।

२८७२ पृ० चौरगणेशमन्दपरिमिश्रम् ।

चौरगणेशमन्त्रादिकमुक्तं गणेशविमर्शिताम् “चतुर्दश
तथा कर्णद्वयं नासापटद्वयम् । सुखं नाभिं लिङ्ग-
मूलं गुदस्थानं तथैव च । मनोहारं भ्रुवोर्मध्ये
दशैव द्वारसंज्ञिताः । अङ्गुलं प्रथमं बीजं हृदये
दण्डा जपेत् । प्रजपान्ते ततो मातः । कपाटं निःक्षि-
पेत्ततः । कर्णद्वयं तथा कूर्चं कान्तिं नासापटे ततः ।
सुखे स्त्रीं द्विविधं बीजं नाभौ वाणीं ततो जपेत् ।
हंसौ बीजं लिङ्गमूलं गुदे परिकीर्तितम् । द्वाभ्याम्
भ्रुवोर्मध्ये मनःस्थाने तथैव च । एतदेकादशं बीजं
प्रतिहारे कपाटवत् । चौरगणेशमन्त्रं जप्त्वा कर्म
मात्रं न कुर्यात् । यदि कुर्यात्तदादोष उत्तौ वर्ण-
विनाशतन्त्रे । “गणेश उवाच । अङ्गनाकं प्रवक्ष्यामि
चौरमन्त्रमतः शृणु । चौरमन्त्रपरिज्ञानं विना हे
ब्राह्मणे श्वरि ! । पुराणं प्रपठेद्यस्तु स एव मूर्तिमान्
कनिः । परजन्मनि पापिणः स भवच्चौरककुलः । शिव-
पूजा विष्णुपूजा शक्तिपूजा तथैव च । सर्वपूजास्तु यत्नेनो
चरते गणपतः स्वयम् । पञ्चाशद्गणदेवानां ज्योतींषि
स्निपड्गवाः । प्रतिहारपथे गत्वा प्रतिपद्गो जम्भते ।
हंगलि जपनेजांसि प्रतिपद्गो संस्थिताः । जपपूजा
स्तु यत्नेनैव चौरैः गन्धाभिपः । तस्माच्चौरमनोवायं
चौरमन्त्रं जपेद्दण्ड । ततस्तु प्रजपेद्दोमान् यस्य या
इष्टेयताः । ततः फलसवाप्नोति ब्रह्मादिविदिवैकसः ।
चौरमन्त्रं महामन्त्रं पञ्चाशद्गणतोषणम् । चौर-
मन्त्रं विना भद्रे ! शान्तिश्चल्ययनं कृतः । कर्णद्वयं
तथा चतुर्दशं नासा सुखं ततः । नाभिस्थाने लिङ्ग-
मूलं गुदस्थाने तथैव च । मनोहारं भ्रुवोर्मध्ये दशैकं
द्वारभीरितम् । प्रतिहारे न्यसेन्मन्त्रं चौराख्यं ब्राह्मणे-
श्वरि ! । चौरमन्त्रश्चाह भद्रे ! प्रतिहारे कपाटवत् ।
रहस्यं ते प्रवक्ष्यामि पञ्चाशद्गणतोषणम् । अङ्गुलं
प्रथमं बीजं प्रथमे दण्डा जपेत् । प्रजप्य सुभगे ।
मातः । कपाटं निःक्षिपेत्ततः । अन्यथा अङ्गुलीजैः
कपाटं भेद्रे गणाः । चन्द्रिकान्तर्गतानित्यं शङ्करं
वरसुन्दरम् । चन्द्रिकास्तु समालीनः शिञ्जिनी अणिमा
गुणः । चन्द्रविन्दात्मिका नित्या गणेशपरिप्रजिता । ह्रीं
ह्रीं बीजद्वयमिति विन्यसेच्चयनद्वये । कर्णद्वयं तथा
ह्रीं ह्रीं ऊँ ऊँ नासाद्वये तथा । सुखे स्त्रीं द्विविधं

बीजं नाभौ ह्रीं सुभगे श्वरि ! । हंसौ बीजं लिङ्गमूलं
गुदेव परिकीर्तितम् । ऊङ्कारस्तु भ्रुवोर्मध्ये मन-
स्थाने तथैव च । एतदेकादशद्वारे चौरमन्त्राणि
विन्यसेत् । दण्डा चौरमन्त्रस्तु एकधा वापि बीजकम् ।
यत्नेनैव जपेनापि प्रतिहारे कपाटकम् । जपकालोऽपि
तथैव । “शृणु चापि प्रवक्ष्यामि मन्त्रस्य जपनिर्णयम् ।
मातःकाले च शय्यायां मुक्तस्वापः स्वदेहके । पूर्वयन्त्रा-
न्त्रकान्यासं विन्यसेन्नात्रकास्थले । तथा एकादशद्वारे
चौरमन्त्राणि विन्यसेत् । दण्डा चौरमन्त्रस्तु एकधा
वापि सजपेत् । चौरमन्त्रजपान्तु तुष्टं नोपपश्य तदा
भवेत् । यस्य नाविकापीः पञ्चोत्पन्नजपान्तु तिष्ठेत् ।
सर्वमन्त्रजपान्तिजः सौमित्रः सदास्थितम् । ततः
चरन् शक्तिगणेशम् भजेत् । चौरगणेशोऽप्ययम् ।
अथपञ्चशब्द उक्तपृष्ठे चौरकमष्टात् परं बोध्यः तत्र न
कर छिद्रेत्यत्र करणच्छिद्रेति शुद्धम् करणं च नेत्रादि ।
छिद्रे दारानापरणम् ।

६२

एकारो व्यञ्जनवर्णभेदः स्पर्शसंज्ञस्तस्मै चौरगणेश्या-
नाम् आभ्यन्तरप्रयत्नः जिह्वासंज्ञेन तावत्स्पर्शः । वाक्-
प्रयत्नाः विचारश्चासांज्ञेया मञ्जापाणयः । मातृका-
न्यासेऽस्य वासकूपरे न्यासः । तन्त्रमतो अस्य वाचक-
मञ्जाः । “तन्त्रमन्त्रं सुहृन्मृणा च पशुः पशुपति-
वृत्तिः । निमीलं तरलं वज्रभूतमात्रा विनामिनी ।
एकनेत्रस्य हृषीकेशो वासकूपरः । गोकर्णो ला-
ङ्गुली रामः पादमाता रुद्राग्रिणः । माता निग्राचः
पायुर्विजितः स्थितिशङ्करः” वर्णाभिधानम् । “मातृका
वर्णात्मिकायास्तस्या ध्यानमुक्तं वर्णाद्वारतन्त्रे
“ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि द्विभुजां तु तिलोचनाम् ।
पीताम्बरधरां नित्यं वरदां भक्तवत्सलाम् । एवं
ध्यात्वा छकारन्तु तन्मन्त्रं दण्डा जपेत्” । काव्येऽस्य
प्रथमनिर्देशफलं ६० रं टी० उक्तं यथा “कः खोगं
वयं लक्ष्मीं वितरति विद्यशोडस्तथा चः सुखं छः प्रीतिं
जोमितलामभित्यादि” ।

पृ० । छकारवर्णं । को-वज्रर्थे भावे क । २८६२ स्त्री

कर्मणि वजर्थे क । शनिर्मले त्रि० मेदि० । ४८८६ न०
गव्दार्यचि० । छट-वा० भावे ड । पृताटने ।

छग पुंस्त्री छं रोमभिक्षाटनं गच्छति गम-ड । अजे छागे
हेमच० । स्त्रियां जातित्वात् डीप् ।

छगण पुंन० । छाय वक्षेच्छाटनाय गण्यते गण-कर्मणि
अच् । करीषे हेमच० ।

छगल पुंस्त्री छो-कलच् गुक् ह्रस्वः । छागे स्त्रियां जा-
तित्वात् डीप् । शनीलगम्ये न० । ४८८८ टारकट्छे पुं
हेमच० । ४८८८ लपधानप० प० सोऽपिजनोऽस्य सच
शिला० अच् । पतटेणगमिनि त्रि० । ४८८८ पत्तामेदे
स्त्री छागली ७ ऋट्पिमेदे पु० । ततो वाह्वा० अपलो
इज् । छागलि तदपत्ये पुंस्त्री । आत्त्रिपे तु अण् ।
कागल आत्त्रिपे छागलापत्ये । तद्विद्धे छागल्या अपत्ये
च ढक् । कागलेय ऋट्पिमेदे सच स्युःतिर्का ।

छगलक पुंस्त्री छगल+कार्थी क । छागे अमरः ।

छगलण्ड पु० दक्षिणदेशे समुद्रतटस्थो मचण्डादेव्याः स्थाने
शब्दार्थचि० ।

छगलाङ्घ्रि(न्त्री) स्त्री छगल+वाङ्घ्रि+भूतं वा यस्याः
अदन्तात् गौरा० डीप् । ४८८८ टारकौपधे अमरः २४६
गदर० । स्वार्थे क । अत्वैवार्थे ।

छगलित् पु० ऋट्पिमेदे । स च कलायन्नेवासी । हरि-
श्चगली तस्युरुलपयत्वारः कलायन्नेवासिनः”
मनो० तत्र कलायन्नेवासित्वात् अणि प्राप्ते विशेषय-
धिना तेन प्रोक्तमधीयते इत्यर्थे ङितुक् । छागलेयित्
तदुक्ताध्यैः पु० व० व० ।

छच्छिका स्त्री “छच्छिका सरस्तीनं स्यादच्छा प्रचुरवा-
रिका । छच्छिका शीतला लघु पञ्चममृषाहरी ।
वातशुक्लफलज सा तु दीपनी लवणा न्विता” इत्युक्ते
तत्क्रमेदे । भावम० । सरस्तीनं दधीति शेषः ।

छटा स्त्री छो-यटन् । छटीप्रो, २ परयगयाञ्च शब्दा-
र्थचि० “यस्याः पठहारिधिवारिधीचच्छटोच्छलच्छङ्ग-
कुलाकुलेन” “छच्छटामिच्छनेन विभ्रता” साचः ।
“सखन्दीच्छुनदच्छकच्छहृरच्छातेतरास्वच्छटा” का-
व्यम० । “छेन्द्वीररागछन्दरवपुस्तस्याः कटाच-
च्छटा” सा० द० ।

छटाफल पु० छट्य परम्परान्वितं फलं यस्य । शुवाके । त्रिका० ।

छाटभा स्त्री छटया दीप्तया गति भा०-क । विद्युति
हारा० ।

छत्त पु० छट-णिच् झृत् ह्रस्वः अर्द्धचि० । छत्ताकारपत्रे
(छादारिया) १ कुपभेदे रत्नमाला । २ आतपत्रे न० ।
मेदि० । ३ अतिच्छत्तायां (सुत्ता) एते स्त्री । ४ भूवणे
राजनि० । तत्र आतपत्रशब्दे ६३६८ उषणवारण-
शब्दे १३८० पृष्ठे च विवृतिः । “रथाश्च हस्तिनं छत्तं
धनं धान्यं पशून् स्त्रियः” । “अभ्यङ्गमञ्जनवाक्छत्ता
रूपानच्छत्तधारणम्” मनुः । शशिप्रभं छत्तमुभं च
चामरं रघुः । ५ आवरणमात्रं च । छत्तं गुरोर्वैगु-
णाच्छाटनं शीतं यस्य छत्ता० ण । आत्त्रि शिथे ।

छत्तक पु० छत्तमिव कायति कै-क । (राङ्गाकुलेखाद्या)
१ ट्छत्तं २ मतस्वरङ्गं पालेण च रत्नमाला । स्याद्य क
३ छत्ते न० । ४ ट्छत्तमृष्टभेदे शब्दार्थचि० ।

छत्तगुच्छ पु० छत्तमिव गुच्छोऽस्य । गुण्डलणे राजनि० ।
छत्तध(धा)र पु० छत्तां धरति धारयति वा अच् अण् वा ।
दाशायमयाद्य निद्रुक्ते दासभेदे तत्र अणन्तस्य “अणि-
नियुक्ते” या० उर्ज्यपदमादात्तत् ।

छत्तपत्र पु० छत्तमिव पत्रमय । १ स्थलपत्रं, रत्नमाला
२ गजपत्रं च त्रिका० ।

छत्तपुष्प(क) पु० छत्तमिव पुष्पमस्य वा कप् । तिलकट्छे
शब्दार्थचि० । स्वातन्त्र्ये च मेदि० ।

छत्तभङ्ग पु० छत्तस्य भङ्गो यत्र । १ ट्छत्तमात्रे २ वैधव्ये ३ अ-
छत्ता स्त्री छट-त्वस् टाप । (मौरि) ४ छत्ते मेदि० ५ अतिच्छत्ते
(सुत्ता) ६ छत्तगुच्छौ (धनिया) ७ छत्तान्त्रे च मेदि० ।
८ मञ्जिष्ठायां राजनि० ।

छत्ताक न० छत्ता अति छत्तैव कायति कै-क । १ शिकीन्त्रं
“छत्ताकं विड्वराङ्घ्रिनि” मनुः । “पलाण्डुं विड्व-
वराङ्घ्रं छत्ताकं यामककुटम्” याज्ञ० । २ जाल-
पवुरवाञ्छे पु० राजनि० गौरा० डीप् । ३ राक्षसायां स्त्री
अमरः ।

छत्तातिच्छत्त पु० छत्तमतिक्रम्य छत्ताधारणमस्तस्य
अच् । छत्ताकारे जलोद्भवे सुगन्धित्वभेदे शब्दरत्ना० ।

छत्तादि पु० “छत्तादिभ्योणः” पा० शीलार्थे णप्रत्ययनि-
मित्तं पा० ग० सू० उक्ते गणभेदे स च गणो यथा
छत्तं शिक्षा प्ररोह स्या बुभुक्षा चुरा तितिक्षा उप-
स्थान क्षपि कर्मन् विश्वधा तपस् सत्य अन्तर्ध विशिखा
विशिका भक्षा उदस्थान पुरोडाश विद्या चुक्षा मन्त्र”
छात्तः चौर इत्यादि राजनि० ।

छत्ताधान्य न० छत्ता धान्यमिव । कुसुमुरौ धन्याके

कृत्तिका स्त्री कृत्तं तदाकारं पद्मं वाऽस्थस्य ठत् ।
 शिखीन्ने खेदजे शाकभेदे चारा० तस्या उत्पत्ति-
 स्थानादिकं भावप० उक्तं यथा
 “उक्तं संखेदजं शाकं भूमिच्छन्नं गिलीभ्यक्तम् । क्षिति
 गोमयकाष्ठेषु वृक्षादिषु तदुज्ज्वलम् । सर्वं संखेदजाः
 शाकादोषनाः पिच्छलाय ते । गरवश्चूर्णतीसारज्वर-
 क्षेष्णामयप्रदाः । श्वेतशुभ्रस्थलीकाष्ठवर्णगोमयसम्भवाः ।
 नातिदोषकरास्ते सः जेष्ठास्ते श्वोविगर्हिताः” । ७८८
 विशष्टे त्रि० ततः पुरोहिता० भावे अक् । कृत्तिका
 कृत्तयुक्तत्वे न०

कृत्तिन त्रि० कृत्तमस्त्यस्य । श्वातपत्रयुक्ते । “कृत्तिणो
 गच्छन्ति” सा० द० । “वर्णतपे च कृत्ती दण्डी रात्र्य
 टीप् च” भावप० “कौञ्जी यज्ञोपधीती च कृत्ती
 दण्डाजिनी तथा” (शमनः) हरिवं० २६७-अ० ।
 २नापिठे प० शब्दरत्ना० [सि० कौ०

कृत्वर पु० कृद-वरच् नि० दस्य तः । इष्टे २कृत्ते च
 कृद संवतौ अट० चु० उभ० सक० सेट् । कृदयति ते अचिच्छदत् त
 कृद संवतौ वा च० पले स्वा० उभ० सक० सेट् । कृद-
 यति ते कृदति ते अचिच्छदत् त अच्छादीत्-अच्छदीत्
 अच्छाटि । अर्जने बलाधाने जीवने चायं भित् ।
 कृदयति ते इति भेट् । कृत्त-कृदितः । घे ह्रस्वः कृदः ।
 “अन्तिसन्मृदायसि” अथ० ८, १, १४. “अन्तं कृद-
 येदाज्जने” कात्या० श्रौ० ४, ६, १. “कृदयद्विप् जालेन”
 भा० शा० १५-३७. उपसर्गपञ्चकस्य तनदपसर्ग-
 व्योल्याद्युदात्तसंवरणे “आच्छाद्य चाञ्चयित्वा च” मन्त्रः ।
 कृद संवतौ च० उभ० सक० सेट् इदित् पाणि० । कृन्-
 यति ते अचिच्छन्दत् त । कृन्ः ।

कृद पु० कृद-पंसि संज्ञायां धः ह्रस्वः । इच्छादिपत्रे
 २खगपत्रे अमरः २प० न्य० गृह्णे ४तमालङ्घ्ये च सेटि०
 “कृतां विन्दुसरोरत्रैर्मथेन स्फाटिकच्छदाम्” (नलिनी)
 भा० स० ४६अ० । “नित्यपुष्पफलास्तत्र पादपाः ह-
 तच्छदाः” भा० व० ८६अ०

कृदन न० कृद-ल्युट् । श्रुते, उपक्षे मेदिनिः (तेजपात)
 श्वच् राजनि० । भावे ल्युट् । ४पधाने न० । “विम-
 लस्फाटिकाभाति पाण्डुरच्छदनानि” हरिदं २१६अ० ।
 “विमलस्फाटिकाभाति पाण्डुरच्छदनैर्द्विजैः” भा० व०
 १५८अ० ।

कृदपन् पु० कृदार्थे पल्लवः । भूर्जपत्रे रत्नमासा ।

कृदि स्त्री कृद-कि । कृदिप पटले (चाल) अमरः “कृदिः
 स्त्रियाम्” पा० उक्तेरिदन्तास्य ।

कृदिस् न० कृद-दसि । पटले सान्तं लोचं रायसुतः ।
 “इन्द्रस्य कृदिस्” यजु० ४, २८, २ इष्टे निघण्टुः

कृदनापस पु० कृदना कृत्तेन तापसः । लोकप्रसार-
 गार्थं तापसताख्यापनाय तापसलङ्घधारिणि तत्कर्मा-
 ननुषादिभि वैडालयतिके श्वदार्थिच०

कृदन् न० कायदे स्वरूपमनेन कृद मनिन् । एकपटे २कृत्ते ।
 २स्वरूपाच्छादने भेट० । “जगाद वदनच्छदपद्मपर्यन्त
 पातिना” भाषः । “कृदना चरितं च तत्” मनुः
 “शर्वाथ यवनाथैव अजयच्छदपर्वकम्” भा० स० २६अ०

कृदिका स्त्री कृद अस्त्यस्याः धीहृत्वा० इति संज्ञायां कन् ।
 सुहृत्वां राजनि० ।

कृदिन त्रि० कृद अस्त्यर्थे धीहृत्वा० इति । कृदयुक्ते “ब्राह्म-
 णच्छादिने देवलोके गन्ता परां गतिम्” भा० य० २६६अ० ।
 “वाङ्मच्छादिनं नलम्” ७७अ० । स्त्रियां डीप् ।

कृन् पु० कृदि-संवरणे धातोरनेकार्थत्वात् इह इच्छायाम्
 च्च् । श्रुतिभाषे, २वधतायाम्. “स्वच्छन्दोच्छन्दकच्छ-
 कृत्तच्छातितरास्तुच्छा” काव्यप्र० । श्विधभेदे च अमरः
 ४विधे शब्दच० । प्रहसि त्रि० अमरटीका । “कृन्दा-
 नुटिन्दुःसाधाः सुहृदोविमनीकृताः” भाषः । “वर-
 दानात् पितुः कामं कृन्दस्त्व्युरसि प्रभो !” भा० शा०
 ५०अ० ।

कृन्क त्रि० कृन्दयति संवृणोति रज्जति कृदि-ण्वल् ।
 १रज्जके २वासुदेवे प० । “वासुदेव ! सर्वच्छन्दक ! हरि-
 हय ! हरिमेध ! महायज्ञ” । भा० शा० ३४०अ० नारद-
 कृतनारायणस्तोत्रे ।

कृन्दासि पु० कृन्दासि वेदविहितकर्माणि पश्मनीय यस्य ।
 भावामने संसारे । “कृन्दासि यस्य पश्मनीय यस्तं वेद म
 वेदयित्” गोता कृन्दासि कृदनात् तत्त्ववस्तुप्रारणत्
 संसारवन्धनादीन कर्माणि ऋग्यजुःसामवेदविहितानि
 पश्मनीय यस्य यथा हजस्य कृदनार्थानि रज्जगार्थानि च
 पश्मनी एवं धर्माधर्मोपाज्जनेन कर्माभिः संसार
 हजोरक्ष्यते इति तस्य तथात्वम् ।

कृन्दिश्रिति स्त्री इत० कृन्दां समूहे । तत्र कृन्दोभेदे
 एकादिगुरुज्ञानाय करणस्त्वं लीला० उक्तं यथा
 “कृन्दिश्रित्यदौ करणस्त्वं लोकावयम् “एकाद्योकोत्त-
 राचङ्का व्युत्ता भाष्याः क्रमस्थितैः । परः पूर्वेषु सङ्गु-

ण्यस्तत्परस्तत्परेण च ॥ एकद्वित्रिदिभेदाः स्युः रिदं
साधारणं स्मृतम् । छन्दश्चित्तरं छन्दस्य उपयोगोऽस्य
तद्विदाम् ॥ भूपावहनभेदादौ खण्डभेदौ च गित्येके ।
वैद्यके रसभेदाद्ये तत्तत्तं विस्तृतेर्भयात् । तत्र छन्दश्चि-
त्युत्तरं किञ्चिदुदाहरणम् । “प्रस्तारे मित ! गायत्र्याः
स्युः पादे व्यक्तयः कति । एकादिगुरवश्चाप्यु कथ्यतां
तत्तद्व्यक् पृथक् । इह हि षडक्षरागायत्रीचरणः
अतः षडन्तानां एकाद्येकोत्तराङ्गाणां व्यस्तानां क्रम
स्थानाश्च न्यक्तः

इ ५ ४ ३ २ १

१ २ ३ ४ ५ ६

इ १५ २० १५ ६ १ यथोक्तकरणेन ज्ञेयाः
एकगुणव्यक्तयः । १ । द्विगुणः । १५ । त्रिगुणः । २० ।
चतुर्गुणः । १५ । पञ्चगुणः । ६ । षड्गुणः ।
१ । तथैका मञ्जुलपः । १ । एवमात्मैव
पादव्यक्तिमितिः । ६४ । एवञ्चतुश्चरणचरसङ्ख्याकान्
ज्ञानं यथोक्तं विन्यस्य एकादिगुरुभेदानानीय
तान् सैकानेकीकृत्य जाता गायत्रीव्यक्तिमिदं ।
१६७७७२१६ । एवमुक्तादुक्तं त्रिपर्यन्तं छन्दसां
व्यक्तिमितिज्ञातव्या” ।

अधिकं प्रस्तावशब्दे मर्कटीजालशब्दे मेरुशब्दे पता-
काशब्दे च दृश्यम् ।

छन्दसं न० छन्दयति अस्युन् । १वेदे भावे अस्युन् । २स्वैरा-
चारे ३अभिलाषे च मदि० । ४कपटे । नियताक्षरवर्ण-
मात्रादिमन्त्रिवेशयगात् ५चतुश्चरणादौ पद्ये । लौकिक
तत्संज्ञाभेदाद्य हतरत्नाकरादौ सलक्षणा उक्तास्तु तु
तत्तच्छब्दे उक्ता यत्तव्याश्च । वैदिकच्छन्दसि तु सर्वावु-
क्रमिकायां काव्याद्यनेन दर्शितानि यथा

“अथ छन्दसि गायत्र्युपङ्क्तिष्णिगनुष्टुप् वृद्धतीविष्टुब्-
जगत्यतिजगतीशक्त्यतिशक्त्येष्ट्यतिष्ठत्यतिष्ठतयः कति-
प्रकृत्याकतिविक्रितिसंख्यतिष्ठत्युक्ततयः चतुर्विंशत्य-
क्षरादीनि चतुश्चराणि । कनाधिकेनैकेन निचङ्गू-
रिजौ द्वाभ्यां विराट्खराजौ । पादपूरणार्थं तु जैप्रसं-
योगेकाक्षरीभावान् व्यूहेत् । आद्ये तु सप्तवर्गे पादवि-
शेषात् संज्ञाविशेषास्ताननुक्रामन्त एवोदाहरिष्यामो वि-
राट् रूपं विराट्स्थानाश्च ब्रह्मणा अपि विष्टुभ एवेष्टु-
द्देशः । तत्र दशैकादशद्वादशाक्षराणां वैराजत्वैष्टुभजा-
गता इति संज्ञा अनादेशेऽष्टाक्षराः पादाश्चतुष्पादाश्च

चः । प्रथमं छन्दस्त्रिपदा गायत्री । पञ्चकाञ्च-
त्वारः षट्कर्षं कथतुर्धश्चतुष्को वा षट्षड्क्तिः । षट्-
सप्तैकादशा उष्णिगगर्भा । तयः सप्तकाः पाद निचृन्-
मध्यमः पतकश्चैदतिनिचृद्दशकश्चैद्यवमध्या । यस्यास्तु षट्
सप्तकाष्टकाः सा वर्धमाना विपरीता प्रतिष्ठा । द्वौ
षट्को सप्तकश्चेति क्षमीयमौ ।

द्वितीयसप्तिगं त्रिपदान्त्यो द्वादशकः । आद्यश्चेत् पर-
उष्णिगं मध्यमश्चेत्कृष्ण । त्रैष्टुभजागतचतुष्काः ककुम्-
न्यात्पिष्टेकादशिनोः परः षट्कस्तदुगिरा मध्ये चेत्पि-
पीलिकमध्या द्वापद्वकस्तयोऽष्टका अनुष्टुब्गर्भा । चतुः-
सप्तकोविष्टेव । २

तृतीयमनुष्टुप् । पञ्चपञ्चकाः षट्कश्चैका महापद-
षड्क्तिः । जागताषट्कश्च कतिः । मध्ये चेदष्टकः पिपी-
लिकमध्या । नवकयोर्मध्ये जागतः काविराट् । नववैरा-
जत्ययोदगर्भेष्टरूपा । दशकास्तयो विराडैकादशका वा । ४
चतुर्थे चतुर्ता तृतीयो द्वादशकः । आद्यश्चेत् परस्ता-
द्वहती । द्वितीयश्चेत्तद्व्युसारिण्योद्वहती स्क्व-
मीयी वा । अन्त्यश्चेदुष्टिद्वहती । अष्टिनोर्मध्ये
दशकौ विष्टारवहती । त्रिजागतोर्ध्वद्वहती । त-
योदशिनोर्मध्येऽष्टकः पिपीलिकमध्या । नवकाष्टकौ
दशाष्टिनो विष्टमपदा । चतुर्नवका वृहत्येव । ५

तच्चमं षड्क्तिः पञ्चपदा । अथ चतुष्पदा विराट्-
दशकाः । अनुजौ जागती सतोद्वहती युजौ चेद्वि-
परीताऽन्त्यौ चेत् प्रस्तारपङ्क्तिरन्त्यौ चेदास्तारपङ्क्ति-
राद्यन्त्यौ चेत् संस्तारपङ्क्तिर्मध्यमौ चेद्विष्टार-
पङ्क्तिः । ६

षष्ठं त्रैष्टुब् त्रैष्टुभपदा । द्वौ तु जागती यस्याः सा
जागती जगती त्रैष्टुभे त्रैष्टुप् । वैराजौ जागती
चाभिसारिणी । नवको वैराजस्त्रैष्टुभश्च द्वौ वा वै-
राजौ नवकस्त्रैष्टुभश्च विराट्स्थानैकादशिनस्तयोऽष्टकश्च
विराट् रूपा । द्वादशिनस्तयोऽष्टकश्च ज्योतिष्मती । यतो-
ऽष्टकस्ततो ज्योतिः । चत्वारोऽष्टका जागतश्च महावृ-
हती । मध्ये जागतश्चैद्यवमध्या आद्यौ दशकाष्टका-
स्तयः षड्कुपुत्तरा विराट् पूर्वा वा । ७

सप्तमं जगती जागतपदा । अष्टिनस्तयः स्त्री च द्वौ
महासतोद्वहती । अष्टकौ सप्तकः षट्को दशको
नवकश्च षड्ष्टका वा महापङ्क्तिः” ।

तत् प्रतिपादकग्रन्थस्य वेदाङ्गत्वं यथोक्तं शिक्षापत्रे

३१।७। “कन्दःपादौ तु वेदस्य हस्तोक्त ल्योऽथ पठ्यते
ज्योतिषामयनं चतुर्निरुक्तं श्रौतसुच्यते । शिखा घ्राणं
तु वेदस्य सखं व्याकरणं स्मृतम् । तस्मात् सङ्गमजीव्यै
व ब्रह्मलोके महीयते” इति ।

कन्दोऽथ न्यस्य चेतोपयोगिता कण्वेदभाष्ये दर्शिता यथा
कन्दोऽथ न्योऽप्युपयुज्यते कन्दोविशेषाणां तत्र तत्र विहि-
तत्वात् । “तस्मात् सप्त चतुर्गणाणि कन्दांसि प्रातरन-
वाकेऽनूच्यन्ते” इति स्मृतातम् । गायत्र्युपनिषद्दृष्ट-
वक्तृतीपङ्क्तिविष्ट्वजगतीत्येतानि सप्त कन्दांसि ।
चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । ततोऽपि चतुर्भिरक्षरैरधि-
कादाविंशत्यक्षरैरधिगता । एवमुत्तरोत्तराधिका अनुष्टु-
बादयोऽथ गन्तव्याः । तथा न्यत्वापि श्रूयते । “गायत्री
भिर्नाक्षत्राण्यस्य दृष्ट्यात्, विष्ट्वभीराजन्त्यस्य, जगतीभि-
र्वैश्यस्येति” । तत्र मगणयगणादिसाध्यो गायत्र्यादि
विवेकश्चकन्दोऽथ न्यसन्तरेण न सुविद्येतः । किञ्च “यो
ह वा अविदितार्थेयश्चकन्दोदेवतब्राह्मणेन मन्त्रेण राज-
यति वाऽध्यापयति वा स्थाणुं वर्चयति । गते वा
पत्यते । प्र वा भीयते पापीयान् भवति तस्मादेतानि
मन्त्रे मन्त्रे विद्यादिति” श्रूयते । तस्मान्नावदेदभाय
कन्दोऽथ न्य उपयुज्यते ।

इसामभेदे “कन्दांसि जज्ञिरे तस्मात् यजुस्माकादजायत”
श्रुतिः कन्दोगः ।

कन्दोऽधीते “श्रौत्रियश्चकन्दोऽधीते” पा० उण् वा श्रौ-
त्रियच्चादेशः । श्रौत्रियश्चकन्दोऽध्येतरि पक्षे कण्वमात्रम् ।
कान्दस तत्रार्थे “श्रौत्रि-कण्व-कन्दो सौ” अस्यः ।
कन्दसा इच्छया निर्मितम् इत् । कन्दस्य इच्छया नि-
र्मिति त्रि० । कन्दसो व्याख्यातो यन्त्रः यत् अण् वा ।
कन्दस्य कान्दस वेदव्याख्यानग्रन्थे । तत्र गायत्र्यादौ
कन्दसि “सप्त कन्दांसि क्रतुमेकं तन्त्रलि” भा० व०
१३४अ० । “गायत्री कन्दसामहम्” गीता । “कन्दो-
भिरच्छादयन् यदेभिरच्छादयन् तच्छकन्दसां कन्दस्यम्”
का० उ० । वेदे “कन्दसि बहुलम्” पा० । “दुक्तस्य-
न्दां कधीयत” मनुः “हिरण्यगर्भो भगवान् दण्ड कन्दसः
स्तुतः” हरि० २२६अ० । “आसीन्नाधीक्षिताजायुः
प्रणयश्चकन्दसामिव” रघुः । इच्छायाम् कन्दसः ।
कन्दस इदम् अण् । कान्दस वेदसख्यनि त्रि०
सर्वकन्दसि समाहंससविषमभेदादिज्ञाताय खीडा-
उक्तं यथा

“समादिष्टज्ञानाय करणसूत्रं साङ्गिर्यार्थं । पादा-
क्षरमितगच्छे गुणयगेफलञ्चये द्विगुणे ॥ समस्तानां
सङ्ख्या तद्गोर्गवर्गश्च । स्वस्वपदीनौ स्यातामसमा-
नाश्च विषमाणाम् ॥ उदाहरणम् । समानामर्द्धतन्त्रानां
विषमाणां पृथक् पृथक् । एतानां वद मे सङ्ख्यामनुष्टुप्-
कन्दसि द्रुतम् ॥ न्यासः । उत्तरगुणः ॥ २ । गच्छः ।
८ । न्यासः समस्तानां सङ्ख्याः । २५६ । तथा र्द्ध
समानाम् । ६५०८० । विषमाणाञ्च । ४०६४६०१७६० ।
“अङ्गुलीयस्य चत्वारस्तन्त्र्यनक्षत्रलक्षिताः । तच्छकन्दः
शास्त्रतत्त्वज्ञाः समस्तं पचन्ते ॥ प्रथमाङ्गुलीसंभोयस्य
तृतीयशरणोभवेत् । द्वितीयस्तुर्वहृभं तदर्द्धसममुच्यते ॥
यस्य पादचतुष्केऽपि नाक्षत्र भिन्नं परम्परम् । तदाह
विषमं वृत्तं कन्दःशास्त्रविशारदाः” ॥

कन्दस्तुम् पु० कन्दसा पक्षेण स्तुम्नाति स्तुभम् स्तुभ-किप्
गकडाप्यजेऽरुणे तस्य तत्केषा “पितामह उवाच ।
एष लोकविनाशाय रविरुद्यन्तुमुद्यतः । पश्यन्नेव हि
लोकान् स भस्मराशिकरिषति । तस्य प्रतिविधानञ्च
विहितं प्रवर्षेय हि । कश्यपस्य सुतोऽधीमानरुणेत्याम-
भिदुतः । सहाकायो सहातेजाः स न्यास्यति पुरोरवः ।
करिष्यति च सारथ्यं तेजसाश्च करिष्यति । लोकानां
स्वन्ति चैव स्यादधीणाश्च दिवोऽकसात् । प्रमतिरुवाच ।
ततः पितामहाजज्ञः सर्वं चक्रो तदाऽरुणः । उदितश्चैव
सवितायरुणं सभाहतः” भा० आ० २४अ० ।

कन्दु त्रि० कदि-उण् । उपच्छन्दयितरि । “कदा कन्दुर्भवति
हृत्यतः” ऋ० १८५४.४। “कन्दु रूपच्छन्दयिता” भा० ।

कन्दोग पु० कन्दः सामभेदे गायति गे-क । “सामवेदज्ञे
“दत्तेन भोजयेत् आङ्गे बह्वृचं वेदपारगम् । शाखाल-
गमथाध्वर्युश्चकन्दोगन्तु समाप्तिकम्” मनुः । “कन्दो-
गेर्विधिः पृथक्” गीता । कन्दोगपरिगणितम् ।

कन्दोदेव पु० ब्राह्मण्यं नापितेन जाते सतङ्गनामते चण्डा-
लभेदे तपस्यया इन्द्रदत्तवरेण कन्दोदेनामतां प्राप्ते
स्तीर्णां पूज्ये देवभेदे तत्कथा भा० आनु० २७अ० ।
“ब्राह्मण्यं दण्डेन त्वं सतायां नापितेन ह । जात-
स्वमसि चण्डालो ब्राह्मण्यं तेन तेऽनमत्” २७अ० इत्यु-
पक्रमे तेन निर्विद्य तपश्चरन् तं प्रति इन्द्रस्य वरदानादि
“नूनं देवं न शक्यं हि पौरुषेणातिवर्जितम् । तदर्थं
यत्नवानेवं न लभे दिप्रतां विभो ! । एवं गते तु धर्मज्ञ ।
दातुमर्हसि मे वरम् । यदि तेऽहमनुयायाः किञ्चिदा

सुश्रुतं मम । वैगस्यायन उवाच । ण्णीत्रेति तदा प्राह ।
ततस्तं बलवत्तया । चोदितस्तु महेन्द्रेण मतङ्गः पात्र-
यीददम् । यथा कामविहारी स्यां कामरूपी विहङ्गमः ।
ब्रह्मक्षत्राविरोधेन पञ्चाशु प्राप्नुयामहम् । यथा ममा-
क्षया कीर्तिर्भविष्यापि पुनरुत्तरः । कर्तुमर्हसि तदेव ।
शिरसा त्वां प्रसादये । शक्र उवाच । छन्दोदेव इति
ख्यातः स्त्रीणां पूज्यो भविष्यसि । कीर्तय तेऽतुला
वत्स ! त्विष लोकेषु यास्यति । एवं तस्मै वरं दत्त्वा
यामोऽन्तरधीयत । प्राणां स्वहृदा मतङ्गोऽपि संताप्रः
स्यात् । सु० मसु० भा० यु० २६८० ।

छन्दोभाषा स्त्री छन्दसा भाषा । छन्दसा कथने ततोभवे
तद्व्याख्याने स्यात् । अर्थे वसयनादि० अण् । छान्दोभाष
तत्र भवे तद्व्याख्याने स्यात् । २ उपाङ्ग । स्वभेदे
“उपाङ्गानि षष्ठ्यु प्रभो ।” इत्युपक्रमे “प्रतिपदमनुपदं
छन्दोभाषासम्बन्धितम् । सीमासाध्यायतया उपाङ्गं
परिकीर्तितम्” इति शा० द्वा० सू० दे० ३० ।

छन्दोम पदविषये अर्थाने यागभेदे “तत्राज्ञाः पञ्च सर्ववैद-
छन्दोमान्द्वैदपरकाः” कात्या० श्रौ० २२।१।८ तत्राज्ञा-
स्त्रिभुव्याः पञ्च अहीनाः “द्वितीये त्रिदशतिराज्ञाः त्री-
राज्यकामस्य” ६।१।८ । “विष्टवस्तिष्ठन्कोमयुक्ताः
अतिराज्ञाः (सर्वे गर्गादयः) पञ्च राज्यकामस्य क्रतवो
भवन्ति” इति ।

छन्दोमदशाह १० दशाहपदार्थे यागभेदे “छन्दोमदशाहः
पशुकामस्य” कात्या० श्रौ० २२।१।८ छन्दोमदशाह
इति संज्ञा य पशुकामस्य भवति । कर्माः तत्राज्ञायाः ।
“पृष्टावल्गुस्वादिवाग्जन्तोमाः” २६८० । “चतुर्थे दश-
रात्रे पृष्टप्राथम्यवाटुर्वा द्वाप्राथम्यवाग्जन्तोमा
भवन्ति तत्र पूर्वं पृष्टदशन्तरपृष्टाः पञ्चाहाः ततश्चापर-
म्बन्तोमाः ततोदशमोविश्वजदतिराज्ञः” सू० व्या० ।

छन्दोमान न० इत० । छन्दसां माने ततो भवे व्याख्याने-
च ऋग्यनादि० अण् । छान्दोमान तत्र भवे तद्व्या-
ख्याने च ।

छन्दोविदिति स्त्री इत० । छन्दसां गायत्र्यादीनां षसु-
दाये । छन्दसां विचितिविचयोक्तव्य । छन्दःशास्त्रे
च । “छन्दोविचितिरित्येवं पठन्नुपेददृश्यते” ततः
ऋग्यना० भवे व्याख्याने चार्थे अण् । छान्दोविचित
तज्ज्ञे तद्व्याख्याने च ।

छद्म वि० कु० छद्-कृत् नि० । आच्छादिते । शनिर्जने

शरहसि न० “छद्मेष्वपि स्पष्टतोषु यत्” साधः । पक्षे-
छादित तत्कार्ये वि० ।

छप गतौ वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् ।
छम्पयति ते छम्पति अचच्छम्पन् त अचच्छम्पिन् । चच्छम् ।
छम भक्षणे भ्वा० पर० सक० सेट् । छमति अचच्छमीत् ।
छदित् छमिषा-कान्वा कान्तः । छमण्टः । टिकोपः ।
छमण्ड पु० छम-अण्डच् । मातापितृविहीने (छाँड) उणा-
छद् यमने चुरा० उभ० सक० सेट् । छदयति ते अचच्छदत्
त । छदितः । छदिः ।

छद् न० छद्-भावे अच । यमने हेम० । ह्योपत्वमभिधानात् ।
छद् न न० छद्-भावे ल्युट् । १२मने । हेमच० । “छद्म-
दयुः । ह्यापय वा तण्डुलाम्बुना” कुश० । कर्त्तुं ति-
न्द । २४मनकर्त्तुं ति० । ३४मन्मुपराक्षते प० । हेतो-
गिच-ल्यु । शनिस्त्रिज्ज प० हेमच० । ४मदनवृक्ष भावणः ।
छद्दीपनिका स्त्री छद्दी यमनमापयति आषि-ल्यु स्वार्थे क
अत इत्वम् । कर्त्तव्याम् राजनि० ।

छद्दि स्त्री छदिति छद्-हेतो गिच-इत् । यमनरीगे
तद्विचित्रनिधानादि च सुयते उक्तं यथा ।
“अथतस्मिन् प्रतिपेक्षमायाय व्याख्यास्यामः । अति-
द्वैरेतिस्मिन्नेरह्योर्लवणैरपि । अकाले चातिमात्रैश्च त-
या ऽसात्कृष्ट भोजनैः सम्राट् क्षयात्ययोद्देगादजीर्णा-
त्प्रमिदोपतः । नायाश्चपन्नपत्यास्तथाऽतिदुःतमश्नतः ।
शोभस्यै हेतुमिषान्यद्दुःतमुक्ते शितो बभूव । छादय-
ज्ज्ञानं वैगैरर्हयचक्षुर्भङ्गनैः । निरुच्यते छदिरिति
दोषो वक्तुं प्रधातितः । दोषानुदीरयन् वृद्धानुदानो
व्यानसङ्गतः । छद्भागवति भृशं विरुद्धाहारसंविनाम् ।
हृक्कासाङ्गाररोधौ च प्रमेको लवणस्तनुः । द्वेपोऽन्न-
पाने च भृशं वशीनां पूर्व लक्षणम् । पच्छद्देयेत् फेनित-
मल्लस्यं शूलार्द्धितोऽभ्यर्द्धितपार्श्वपृष्ठः । आन्तः स-
धोपं वज्रशः कषायं जीर्णं ऽधिकं साऽनिलजा यमिस्त ।
योऽन्नं भृशं वा कटुतिक्तवृक्तः पीतं सरक्तं हरितं
यमेहा । सदा हृद्योपज्वरवृक्तमोषमूर्च्छान्विता पिप्पलि-
मिलजा सा । यो हृष्टरोमा मधुरं मूतं शुक्तं हिमं
सान्द्रकफानुविहृत् । अभक्तगुणैरवसादयुक्तोऽनेहभी-
या कफकोपजा स्यात् । सर्वाणि कृपाणि भवन्ति
यस्यां सा सर्वदोषप्रभवा मता तु । बीभत्सजा दौर्हृद-
जाऽऽमजा च याऽसात्कृष्टोवा क्षमजा च या हि । सा
एतन्मी ताव विभावयेत् । दोषोऽत्रयेष्वेव यथोक्तमार्गः ।

आमाशयोनकेशभयाय सर्वात्मकद्वितं लङ्घनमेव
तासु । मूलकृत्तासवञ्जना क्षमिजा च विग्रेयतः । क्षमि-
कृदङ्गुलान्येन लज्जयेन च लज्जिता । जीणस्योपद्रवैर्युक्ता
साष्टक्ययां सतन्द्रिकाम् । कर्दिं प्रसक्तां कृगलो नार-
भेत चिकित्सितम् । वमीपु बद्धोपासु कर्दनं हित-
सुच्यते । विरेचनं वा कर्द्वीत यथादोषोच्छ्रयं भिषक् ।
संसर्गाश्चानुपञ्चेण यथास्वं भेषजाय तान् । लज्जनि
परिगुष्काणि साक्षान्प्रान्धानि वाऽऽचरेत् । यथास्वसु
कपायाणि ज्वरघ्नानि प्रयोजयेत् ।

“कासः श्वासो ज्वरो तृक्ता तृष्णा वैचित्तमिव च ।
हृद्गोशक्तमकस्यैव क्षीयात्कर्द्वीरुपद्रवाः” इति माधवकः ।
या डीप् । तत्पर्यं “आमाशयोनकेशभया हि सर्वात्मक-
द्विभक्ता लङ्घनमेव तस्मात्” सुन्दरः ।

कर्दिका स्त्री कर्द-गिच् गुल् । १ उक्तामिकायां । २ विष्णु-
कालायासु । धात्वर्थे खुल् । ३ वनने । राजनि ।
खार्थे क प्रयोगे कर्द्वीकाप्यत् । ४ च शब्दच-
कर्दिकारिपु स्त्री प० इत० । १ लुट् नालायाम् । २ कर्दिनाशने
कर्दिष् प० कर्दिं हनि-हन्-टक् । ३ निस्वभेदे । ४ कर्दिना-
शके वि० रत्नमाला स्त्रियां डीप् ।

कर्दिम् स्त्री कर्द-भावे इति । १ समने । २ कर्दिगि इति ।
३ वमिरोगे इउङ्गारे च । कर्द्वी-कर्गणि इति । ४ गट्टे
निच- । “यातं कर्द्वीया उत नः परम्पाः” ऋ० ७।१।११
“कर्द्वीति गट्टनाम तस्य पालकाः” भा० । “अग्निदा-
भिपात मदा स्त्रिया कर्दिषा” यजु० १३।१६। “कर्दिषा
गट्टेण” वेददी० । कर्द्वी-दोषौ इति । ४ तेजसि “वायु-
दाभिपात मन्त्रा स्त्रिया कर्दिषा” यजु० १४।१२।
“कर्दिषा तेजं विग्रेण” वेददी० ।

कल न० कल-अच् । १ स्वरूपाच्छादने व्याजे २ यथार्थगूहने
३ कूटयुद्धादिना तन्मर्थ्यादायाश्चने ४ शाये ५ कपञ्चे
न्यायमतसिद्धे कार्यान्तरेण प्रयुक्तस्य वाद्युक्तशब्दार्थान्तर-
कल्पनया प्रतिवादिना दत्ते ७ दूषणभेदे तल्लक्षणभेदा-
दिकं गौ० सू० वक्तौ दर्शितम् । यथा “विघातोऽर्थ-
विकल्पोपपत्त्या कलम् । १ । तत् त्रिविधं वाक्कलं सा-
मान्यच्छलसुपचारच्छलञ्चेति । २ । अविशेषाभिरुतेऽर्गे
वक्तुरभवायाऽर्थान्तरकल्पना वाक्कलम् । ३ । सम्प्र-
वतो ऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसम्मतार्थकल्पना सामान्य-
च्छलम् । ४ । धर्मविकल्पनिर्देशोऽर्थसम्भावप्रतिषेध-
उपचारच्छलम् । ५ । वाक्कलमेवोपचारच्छलं तद्वि-

शेषात् । ६ । न तदर्थान्तरभावात् । ७ । अविशे-
षे वा किञ्चित्साधर्म्यादेकच्छलप्रसङ्गः । ८ । गौ० सू०
“क्रमप्राप्तं कलं लक्षयति । अर्थस्य वाद्यभिमतस्य यो
विकल्पो विकृष्टः कल्पो अर्थान्तरकल्पनेति यावत् तदुप-
पत्त्या युक्तिविग्रेणेण यो यचनस्य वाद्युक्तस्य विघातो
दूषणं तच्छलमित्यर्थः यत्तु तात्पर्याविषयार्थकल्पनेन
दूषणाभिधानमिति फलितं तात्पर्याविषयत्वं विग्रेष्ये
विग्रेषणे संसर्गे वा यथा नेपालादागतोऽयं नवकल्पनव-
त्त्वादित्यत्र नवमङ्गुलापरत्वकल्पनयाऽसिद्धाभिधानं, एमेयं
धर्मत्वादित्यत्र पुनर्प्राप्तकल्पनया भागासिद्धाभिधानम्
परिज्ञानं धूमादित्यत्र धूमादये व्यभिचाराभिधानम् । १०
लक्षितं कलं विभजते । १ । तत्र वाक्कलं लक्षयति ।
यत्र शक्यार्थद्वये सम्भवेति एकार्थनिर्णायकविशेषाभावा-
त्तन्निमित्तशक्यार्थकल्पनेन दूषणाभिधानं तद्वाक्कलं, लक्ष-
कलं यत्तु एकार्थशब्दबोधतात्पर्यकशब्दस्य शक्या-
धनिततात्पर्यकल्पनया दूषणाभिधानं यथा नेपाला-
दागतोऽयं नवकल्पनवत्त्वादित्युक्ते कतोऽस्य नवमङ्गुलाः
कल्पना इति एवं गौर्विषाणीयुक्ते कुतोऽयं गजस्य गट्टं
क्षेतोवाधतीति क्षेतस्यपदविभागेणोक्ते क्षेतो न धाव-
नीत्यभिधानविध्यादिकल्पम् ॥ ३६ ॥ सामान्यकलं
लक्षयति । सामान्यविशेषसम्प्रत्ययविभागेणोक्तस्य
अतिव्याप्त्ययोगादसम्मतार्थकल्पनया दूषणाभिधानं
सामान्यच्छलम् । यथा प्राचाणोऽयं विद्याचरणसम्प्र-
दत्युक्तं ब्राह्मणमेव विद्याचरणसम्प्रदं साधयतीति
कल्पादित्या परो वदति कुतो ब्राह्मणत्वेन विद्याचरण-
सम्प्रदान्ये व्यभिचारात् ॥ ३८ ॥ उपचारच्छलं लक्ष-
यति । धर्मशब्दार्थेन विकल्पो विविधः कल्पः शक्ति-
लक्षणात्यन्तररूपस्य शक्तिलक्षणयोरेकतरवृत्त्या प्रयुक्ते
शब्दे तदपरवृत्त्या यः प्रतिषेधः स उपचारच्छलं यथा
मञ्जाः क्रोशन्ति नीलो चट इत्यादौ मञ्जुष्या एव क्रोशन्ति
न तु मञ्जाः एवं चटस्य कथं नीलरूपाभेदः । एवम् अहं
नित्य इति शक्त्या प्रयुक्ते अहकल्पादत्यन्तस्त्वं कथं नित्य
इति प्रतिषेधोऽस्य उपचारच्छलम् वाद्यभिमेतार्थस्यादूषणेन
कलस्यासदुत्तरत्वम् । न च शिष्टनाक्षरिकप्रयोगाद्वा-
दिनणवापराधः स्यादिति वाच्यं तत्तदर्थबोधकतया
प्रसिद्धस्य शब्दस्य प्रयोगे वादिनोऽनपराधात् अन्यथा
पर्वतोवर्जमानियुक्ते पर्वतोऽयं कथमवर्जमानित्यादि-
दूषणेनानुमानाद्वाच्छेदः स्यात् ॥ ५० ॥ प्रसङ्गाच्छलं

परीक्षितं पूर्वपक्षयति । शब्दस्यार्थान्नरकत्वेनाऽविशेषा-
द्वाक्यलक्षणेऽप्यचारचकलं स्यादिति हित्वैव न तु कित्य-
मिति शब्दार्थः ॥ ६८ ॥ समाधने । उपचारच्छलस्य
याक्यलाभेदो न, तयोर्थान्नरभावात् भिन्नत्वात् भिन्न-
तया प्रमाणमिद्वत्यादिति फलितार्थः । पूर्वोक्तभेदकधर्मेण
भेदसम्भावोऽपि यत्किञ्चिद्भेदेणाभेदे सामान्यधर्मेणाभेदस्य
सर्वत्र सम्भाव्यभागः कदापि न स्यादिति । ७८ ॥
विपक्षे बाधकमभिप्रेत्याह यत्किञ्चिद्भेदादविपक्षे कि-
ञ्चिद्व्यापकस्यैवत्वादिदृष्ट्याच्छलस्यैक्यं स्याच्च तत्त्वद-
भिमतं हित्वमपीति भावः ॥ ८८ ॥

“आक्षिप्तकैतुकथसैन्यगजच्छलेन” साधः । “धम्मैण
व्याहारेण कलेनाचरितेन च । प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्च-
मेन बलेन च” मनुः । “भवनहितच्छलेन यम्” भट्टिः
“अध्याकरोह्येव रज्यच्छलेन” रघुः । “कलं निरस्य
भूतेन व्यवहाराच्चयेन पः” शाङ्गः । “भूतं तत्त्वार्थ-
सम्बद्धं प्रमादाभिहितं कलम्” नारदीये प्रमादा-
भिहिते च हकनकारिणि लि० । स्वार्थे क । तत्त्वार्थे
“आवास्यां (मधुकैः भाष्याणु)काव्यते विश्वं रजसा तमसा
तथा । रजसोमोमयावावां यतीनां दुःखनक्तनौ । कलनौ
धम्मशीलानां दुस्तरौ कवेहिनाम्” हरिवं० २०५८० ।
१० नाटकभेदस्थीत्यभेदे न० “वीर्यामेको संवेदकः”
इत्युपक्रमे “अस्माकमोदमाह्वानि निर्दिशन्ति मनी-
षिणः । अतुलायकावलगितेत्यादिना विमज्ज्य सा० ८०
लक्षितं यथा “प्रियाभैरप्रियैर्वीर्यं विनीम्य दक्षया
कलम् “यथा वेणुप्रां भोभाञ्जुनी” “कलौ द्यूत-
च्छलानां उत्तमशरणोद्दीपनः सोऽग्निमानो
राजा दुःशासनोऽपि परशुमत्तस्योद्धाराजस्य मितम् ।
कण्ठाक्षिशोक्तरीयव्यपगयमपटुः पाण्डुवा यस्य दासाः
कास्ते ? दुर्योधनोऽसौ दयवतु न रुधा द्रुष्टुमश्या-
गतौ सः” ।

कल्ल नामधातुः कल्ल+कलौ-णिच् सक० सेट् । कल्लयति
“कल्लयति भिक्कुमणे अद्भुत वामनः” गीतगो० “द्यूतं
कल्लयतामस्मि” गीता ।

कल्लन न० कल्ल+कलौ-णिच्-भावे ल्युट् । १ प्रतारणे
“यथापरं यथायोगं न च ह्यात् कल्लनं पुनः” भा०
गी० १७० । युच् । २ वृत्तनायां स्त्री शब्दार्थचि०
“कल्लना कलम्” सा० ८० ।

कल्लिक न० नाटकभेदे अत्राक्षरशब्दे १६२८० उक्ते दृश्ये

काव्यभेदे दृश्यम् । “देवि ! शस्मिन्नायाः कलितं चतुष्प-
दीम् कलिकं दुष्प्रयोज्यमुदाहरन्ति” मालविका० ।

कलित कल्ल+नामधा० कर्मणि क्त । १ प्रतारिते “कलितसामं
नाटकम् । भावे क्त । २ प्रतारणे न० ।

कल्लो स्त्री कल्ल-क्लिप् तां लाति भा-क गोरा० डीप् । १ वल्-
कले (काल) शब्दरत्ना० २ नतायाम् ३ सलतौ च ।
सिदि० ला-वा० कि । कल्लिरपि तत्त्वार्थे ।

कल्वि (वी) स्त्री कल्वि असारं कल्वति तमा वा स्त्री-वि-
क्लिच् वा डीप् । १ गोभायां २ कालौ च व्यमरः ।
“आपागडुरमुखच्छविः” रघुः । “आपागडुरीभूतमुख-
च्छवीनाम् कमा० ।

कृप बभे भ्वा० उभ० सक० सेट् । कृपति ते अच्छा (क्)पीत्
अच्छृण्वि । चच्छाप चच्छृपे । [लि० ।

कृा पु० क्री-क्लिप् । १ पाण्डे एकाक्षरको० २ कृदनकर्त्तरि

कृग पंस्त्री क्री-गन् स्वनामख्याते पशुभेदे व्यमरः । जाति-
त्वात् स्त्रियां क्रीप् । २ परोडाशे न० शब्दार्थचि० ।
काग्रा दुग्धम् व्यङ् । ३ काग्या दुग्धे न० कागस्येद-
मण । ४ कागस्यव्यङ्नि लि० स्त्रियां डीप् । कागस्य
लक्षणदिक् ८० ८० दर्शितं यथा

“कागशुभाशुभलक्षणविधानं” गवदशाष्टदन्ताजे ।

धन्याः स्थाया वेष्टुमि भलाध्याः सप्तदन्ता ये ।

दक्षिणपार्श्वे पराङ्मनसितं दुक्तस्य शुभफलं भवति ।

अर्धमिन्द्राण्यनोऽर्धमर्शानां ये तमपि शुभदत् ।

स्तनवद्वलन्वते यः करडोऽस्त्राणां मणिः स विजिथः ।

एकमणिः शुभफलजद्वलतया द्वितिमणयो ये ।

सुगुडाः सर्वे शुभदाः सर्वणिताः सर्वकण्ठदेहाश्च ।

अर्धमिताः सितार्धं धन्याः कपिलाधैकण्याश्च ।

विचरन्ति सूपस्याग्ने प्रथमं चाक्षोऽदृशगते योऽजः ।

स शुभः शितसूर्ध्वं वा पूर्वनि वा टिकिका यस्य ।

स पृथक्कण्टशिरा वा तिलपिष्टनिभस्य वास्यष्टकं शतः ।

कण्ठाचरणः सितो वा कण्ठो वा श्वेतचरणो यः ।

यः कण्ठाण्डुः श्वेतो मध्ये कण्ठेन भवति पट्टेन ।

यो वा चरति सशब्दं मन्दं च स भोगमन्त्रकागः ।

कृष्णशिरोरुद्रपादो यो वा प्राक्पाण्डुरोऽपरे नीलः ।

स भवति शुभकच्छागः श्लोकशायल गमोक्तः ।

कुटिलश्चैव जटिलो वामनस्तथा । ते चत्वारः श्वियः पुत्रा

नालज्झीके वसन्ति ते । अघाप्रशक्ताः खरतुल्यनादाः

प्रदोषपुच्छाः कुनखा विवर्णाः । निकलकर्णादिपसक्तकाश्च

भवन्ति ये चाशिततालुजिह्वाः । वर्यैः प्रशस्तैर्मणिभिश्च
युक्ता सुगुण्य ये तान्मविनोचनाश्च । ते पूजिता
वैश्वसु मानवानां सौख्यानि कुर्वन्ति यशः श्रियं च ।
बलौ तस्य शुभाशुभत्वं युक्तिकल्पतरौ दर्शितं यथा
“तेषां शुभाय निर्दिष्टं पशुस्तुतयं बलौ । ये कृष्णाः
शुचयश्चागाः पशवोऽन्यं तथैव च । देवजातिभिरुत्
सृज्यास्ते सर्वार्थोपसिद्धये । ये पीता हरिता वापि
नरजातेरुदीरिताः । ये गुक्ताश्च मृत्तानी वा रक्ता
जातेः शुभप्रदाः । यो मोहादथ वाऽज्ञानाह्वलिनमन्ये
प्रयच्छति । बध एव फलं तस्य नान्यत् किञ्चित् फलं
भवेदिति” । तन्नामगुणा भावप्र० उक्ता यथा
“कागनो वर्करागावो वस्तोऽजः खेलकः स्तुभः । अजा
कागो स्तुभा चापि खेलिका च गलस्तनी । कागमांसं
लघु क्षिप्रं स्वादुपाकं त्रिदोषनुत् । नातिशीतमदाहि
स्यात् स्वादु पीनसनाशनम् । परं बलकरं रुच्यं दृक्कणं
वीर्यवर्द्धनम् । अजाया अप्रसूताया मांसं पीनस-
नाशनम् । गुक्तामेऽरुचौ शोथे हितमग्नेश्च दीपनम् ।
अजासुतस्य बालस्य मांसं सप्तवरं स्मृतम् । हृद्यं
ज्वरहरं श्रेष्ठं रुच्यदं पलदं दृग्गम् । मांसं निष्कृषि
तागुण्य (स्वादि) कागस्य कफक्षङ्कः । श्रोतःशुद्धिकरं
बल्य मांसदं वात दृग्गं वातघ्नं रुच्यं तथा
व्याविष्टतस्य च । अजं विकारघ्नं कागसुखं रुचि-
प्रदम् ।” तद्दुग्धादगुणास्तलोक्ता यथा “कागं कपाजं
मधुरं शीतं याहि पयो लघु । रक्तपित्तातिमारुघ्नं
क्षयकासञ्चरापहम् । अजानां लघुकायत्वाच्चाक्षुष्य-
निषेवणात् । नात्यसुपानाद् व्यायामात् सर्वव्याधि-
हरं पयः । अजं दध्नुक्षमं याहि लघु दोष-
तयापहम् । शरभे श्वासकार्शःक्षयकामेषु दीप-
नम् । तद्दुग्धगुणा दृग्गज्जे २७६८ पृ० दृग्ग्याः ।
तनुमूलगुणाः “गोजाविमहिपीणां तु स्त्रीणां मूलं
प्रशस्यते । खरोष्ट्रभनराद्यानां पुंसां मूलं हितं
स्मृतम् ।” “अनादेशे पशुश्चागः” ति० त० “मातृस्व-
हारिणकौरश्चभशान्नपञ्चागलार्थभिः” याज्ञ० । “पशुमा-
सांश्चागमांसैः” मनुः “अनादेशे यज्ञे स एव पशुशब्द-
वाच्यः यथाह कात्या० श्रौ० ३.१२० । “कागं मन्वाप्नानात्”
सू० । “अजं पशुमुपाकरोति होता यत्तद्वद्विनौ काग-
स्येत्यादिपु मन्त्रेषु अगदान्नानात् तथा “अग्नीषोमाभ्यां
कागस्य वपायै मेदसोऽनुज्जीहीति” यदि च कागो याग-

साधनं भवति तदा ध्ययं मन्त्रः संगतार्थो भवति
नान्यथा । पुनः कीदृशम् । “पञ्चदम्” सू० । “पञ्चदो
जातदन्ना इति निगमेपूक्तम्” । “अव्यङ्गम्” सू० ।
पिगतमङ्गं चतुःकर्णादिभं यस्यासौ व्यङ्गः अन्तुनाङ्गम्
शाखान्तरात्” कर्कः “वायव्यं श्वेतमालभेत” श्रुतौ काग
एवान्वयः “कागो वा मन्त्रवर्णात्” जै० सू० तथा निर्णयात् ।

कागगण पु० अथा कादनेन गण्यते गण-कर्मणि अच् ।

कागण+स्वार्थे व्यण्-वा । करीषाग्नौ लिङा० ।

कागभोजिन् पु० कागं भुङ्क्ते भुज-गणि । शृङ्गे राज-
नि० । २कागमांसमभक्षके लि० स्त्रियां छोप् ।

कागमय न० काग+मयट् । स्कन्दस्य पष्ठे यत्ते “पष्ठं कागमयं
यत्ते स्कन्दस्यैवति विद्धि तत् । पट्प्रशोभ्यन्तं राजन् ।
नित्यं मातृगणार्चितम् ।” प्रत्यान्तु प्रवरं तस्य शीर्षाणा-
मिच्छ शब्दप्रुते । पठिं येनाष्टजट्टिव्यान् भद्रशास्त्र
इति वा छु” आ० व० २०७५० ।

कागमुख पु० कागस्य मुखमिव मुखस्य । १कुमारानु-
चरभेदे २कुमारं कार्त्तिकेये च तस्य पष्ठशिरसश्चागत-
व्याकारत्वात् तथात्वम् “कुमारास्ते विशाखश्च पितृभ्यो
समकल्पयन् । स भूत्वा भगवान् संख्ये राजंश्चागमुख-
स्तदा” भा० व० २०७५० ।

कागमित्त पु० कागस्य मितम् । देशभेदे तत्र भवः काश्या०
ठक् जिप् वा इदिट् । कागमित्तक तद्भवे लि० स्त्रियां
दञि छोप् लङि टाप् ।

कागरथ पु० कागोऽग्नौऽस्य । कागवाहने वज्री हेमच०

कागन्न पुंस्त्री लुगल एव प्रज्ञा० व्यण् । १कागे पशुभेदे ।

लुगलस्यार्थेऽत्राप्यस्य व्यण् । २आत्मेये ऋषिभेदे व्या-
लेयभिन्ने तु कागलिरित्येव लुगलशब्दे दृग्गम् । स्वार्थे
क । तत्पार्थं संज्ञायां कन् । “श्वेतं सुपाकं समदीर्घदन्तं
निःशल्कलं कागलकं वदन्ति । गले द्विकण्टः क्षिप्रं तस्य
पृष्ठे कण्टः सुगन्धो रुचिदोषलप्रदः” राजनि० उक्ते
४अतस्यभेदे

कागान्नादद्युत न० अत्रानुक्ते कागमांसपक्षे एतभेदे यथा

“कागमांसतुलां नृप्य सावयेल्ललणास्त्रभिः । पाद-
शेषेण तेनैव हतपस्यं विपाचयेत् । कृद्धिद्वि च भेदे
द्वे जीवकर्मभकौ तथा । काकोली क्षीरकाकोली-
पृथक् कलत्रैः एवोन्निनैः । सम्यक् भिजे त्वयताय्यं
शीते तस्मिन् प्रदोषनेत् । शर्करायाः पलान्यष्टौ मधुनः
कुड्यं क्षिमेत् । पलं पलं पिबेत् प्रातर्त्यक्ष्णाणं हन्ति

दुर्जयम् । अतश्च यच्च काशश्च पार्श्वशूलमरोचकम् ।
स्वरजयसुरोरोगं द्वासं हन्यात् सुदारुणम्” ।

“तोयद्रोणद्वितये मांसं छागनस्य पलशतं पक्त्वा । जल-
मटांशं सुकृतं तस्मिन् विपचेद् दतं प्रस्थम् । कल्केन
जीवनीयानां कुड्बेन तु मांससर्पिरिदम् । पित्तानिलं
निह्न्यात् तज्ज्ञानपि रसकयोजितं पीतम् । श्वास-
काशायुधौ यच्छाणं पार्श्वकृदुजां चोरात् । अध्वव्याय-
शोपं शमयति चैवापरं किञ्चित् । छागशकटसमत्त्वरीरै-
र्दंभा च साधितं सर्पिः । सत्वारं यच्छहरं काश-
श्वासोपशान्तये परमम्” । भैषज्यरत्नावल्यां विशेषो यथा
“व्याजं चर्म्म विनिर्मुक्तं त्यक्तशृङ्गनखादिकम् । पञ्चमूली-
द्वयञ्चैव जलद्रोणे विपाचयेत् । तेन पादावशेषेण दत-
प्रस्थं विपाचयेत् । जीवनीयैः सयष्टाङ्गैः जीरञ्चैव
शतावरी । छागलाद्यमिदं नान्ना सर्ववातविकारनुत् ।
अर्दिते कर्णशूले च बाधित्ये मूकमिन्मने । जङ्गुगद-
पङ्क्तूनां खञ्जे गृध्रसिक्कजयोः । अपतानेऽपतन्त्रे च
सर्पिरितत् प्रशस्यते । पृथगूर्जं तुलां पञ्चमूलहन्ताजमां-
सयोः । निःकाय्य सलिलद्रोणे क्वाथे पादावशेषिते” ।
“छागमांसतुलां गृह्य दशमूल्याः पलं शतम् । अश्व-
गन्धपलशतं वाद्यालकशतं तथा । दताढकं पचेत्तो-
यैश्चतुर्भागवशेषितैः । क्षीरं स्नेहसमं दद्यात् शता-
वय्यौ रसं तथा । तास्त्रपात्रे दृढे चैव शनैश्च हविना
पचेत् । अस्थौपधस्य कल्कस्य प्रत्येकं शुक्तिसन्धितम् ।
जीवन्ती मधुकं द्राक्षा काकोल्यौ नीलसुत्पलम् । सुकां
सचन्दनं रास्त्रा पर्णनीद्वयं शारिरे । मेदे द्वे च
तथा कुष्ठं जीवकर्पमकौ शटी । दाक्ष्यं प्रियङ्गुः लिफला
भतं तालीशपद्मकौ । एलापत्रं वरी नागजातीकुसुम
धान्यकम् । मञ्जिष्ठा दाडिमं दाह रेणुकं शैल-
बालुकम् । विडङ्गं जीरकञ्चैव मेघयित्वा विनिः-
क्षिपेत् । वस्त्रपूतं च शीते च शर्कराप्रस्थसंयुतम् ।
निधापयेत् क्षिप्रभाग्छे चार्द्धं वा भाजने शुभे । अस्थौ-
पधस्य मिदस्य शृणु वीर्यमतः परम् । देवदेवं नमस्कृत्य
संपूज्य गणनायकम् । पिबेत् पाणितलं तस्य व्याधिं
वीक्ष्यानुपानतः । सर्ववातविकारेषु अपक्षारे विशेषतः ।
उन्मादे पक्षवाते च आध्माने कोष्ठनिग्रहे । कर्णरोगे
शिरोरोगे बाधित्ये चापतन्त्रके । भूतौन्मादे च गृध्रस्यां
शोशारे चाक्षिपातजे । पार्श्वशूले च कृष्णूले बाह्याया-
मादिते तथा । वातकण्टककृद्गमूलकञ्चैव सपक्वले ।

क्रोष्टुशोषे तथा खञ्जे कुड्बे चाध्मानमिन्मने ।
अपतानेऽन्तरायामे रक्तापित्ते तयोर्द्वये । आनाह-
र्जोर्विकारेषु चातुर्थकज्वरेऽपि च । हनुमहे तथा
शोषे क्षीणे चैवापवाङ्मते । दन्तापतानके भग्ने दाहे
चाक्षेपके तथा । जीर्णज्वरे विषे कुष्ठे शोफस्तम्भे
मदात्यये । व्यादाशतेऽग्निमान्द्ये च यातरक्तगदेषु च ।
एकाङ्गरोगिणे चैव तथा सर्वाङ्गरोगिणे । हस्त
कम्पे शिरःकम्पे जिह्वाकम्पे जङ्घे भग्ने । क्षीणेन्द्रिये
नष्टशुक्ले शुक्रनिःसरणे तथा । स्त्रीणां वानास्रपाते च
पटले चाक्षिप्यन्दने । एकाङ्गस्यन्दने चैव सर्वाङ्गस्यन्दने
तथा । नागादिजनिते वाते स्त्रीणां मास्राप्रहेतुके ।
आभिचारिकटोपे च धनसन्नापसम्भवे । ये वातप्रभवा
रोगा ये च पित्तसमुद्भवाः । शिरोमध्यगता ये च
जङ्घापादादिसंस्थिताः । मातृपहाभिमतश्च शिशुर्यस्य
विशुष्टप्रति । मक्षीणबलमांसश्च न वर्त्मगमनक्षमः ।
दन्तेनानेन सिध्यन्ति वज्रसक्तिरिवाक्षुरान् । निहन्ति
सकलान् रोगान् एतं परमदुर्लभम् । रसायनं वज्र-
बलप्रदञ्च वपुःप्रकर्षे विदधाति रूपम् । दन्ता-
वलेन्द्रेण समानतेजा दीर्घायुषं पुत्रशतं करोति ।
स्त्रीणां शतं गच्छति यातिरेकं न याति दम्पिं सरसः
समाङ्गः । अष्टात्रिणी पुत्रशतं करोति शतायुषं
कामसमं बलिष्ठम् । महत् एतं नाम तु छागलाद्यं
विनिर्मितं वातनिःसृदनञ्च । शिवं शुभं रोगभयाप-
हञ्च चकार हारीतसुनिर्विशिष्टः । शृगालवर्हिणः
पात्रे पुमांसं तत्र दापयेत् । मयूरी जम्बुकी च्छागी
वीर्यहीनाः स्वभावतः । भावितं काशिराजेन छाग-
मेव न पुंसकम्” । [काव्यप्र० ।

छागवाहनं पु० छागोवाहनमस्य । वज्रौ त्रिका० । [च्छटा०
कृतं त्रि० को०-क्त । १ छिन्ने २ दुर्बले अक्षरः । “आतेतराश्व-
कृत्त्र पु० अत्त्रं गुरोर्वैगुण्यावरणं शीलमस्य अत्त्रा० ण ।
१ अन्तेवासिनि शिष्ये २ मधुभेदे न “वरटाः कपिलाः
पीताः प्रायोहिमवतोवने । कुर्वन्ति अत्त्राकारं तु
तज्ज्ञं च्छात्रं मधु कृतम् । आत्त्रं कपिलपीतं स्यात्
पिच्छिलं शीतलं शुद्धं । स्वादुपाकं क्षमिन्नं च रक्त-
पित्तप्रमेहजित् । अमरदण्डमोहविषहृत् तर्पणञ्च गुणा-
धिकम्” भावप्र० । [अत्यन्ते मन्दे शिप्ये हारा० ।
छात्रगण्ड पु० आत्त्रो गण्ड इव । पदास्य पादमात्रवेत्तरि
छात्रदर्शनं न० आत्त्रं मधुभेद इव दृश्यते दृश्य-कर्म्मणि

ल्युट् । १मधुतल्याखारे ह्यैङ्गवीने शब्दच० । ६त०
२शिष्यस्य दर्शने च ।

काच्यस्य सक ५० कातो व्यसकः मयू परनि० । मन्दशिष्ये
काचि स्त्री चु० कद-क्तन् । कादने । कर्तरि क्तिच् । २कादके
अस्य शालाशब्दे परे “काच्यप्रादयः शालायाम्” पा० ।
आद्युदात्तता । काचिशाला “यदापि शालान्
भत्तपुरुषे नपुंसकलिङ्गोभयति तदापि “तत्पुरुषे शालायां
नपुंसके” पा० इत्येतन्नात् पूर्वप्रतिषेधेनायमेव स्वरः
काचिशालम्” सि० कौ०

काच्यप्रादि ५० “काच्यप्रादयः शालायाम्” पा० शालान्
तत्पुरुषे आद्युदात्ततानिमित्ते शब्दगणे स च गण
काचि मेलि भाण्ड व्याडि आस्त्रिण्डि आटि गोमि
काचिशाला काचिशालम् ।

काद न० कादयति चु० कद-अच् । पठले (कात्) चाल ।
इतिख्याते पदार्थे जटाधरः ।

कादन ५० चु०-कद-ल्यु । १नीलाश्वानष्टजे । भावे ल्युट् ।
२कादने । “कादनार्थं प्रकीर्णश्च कटैश्च तृणसङ्गतैः”
हरिदं ६६ख० करणे ल्युट् । २पत्ने न० राजनि० ।
“कादने वक्रदारणि” अमरनिर्देशात् कर्तरि ल्यु ।
४कादके लि० “फणाभृतां कादनमेकमोकसाम्” भाषः ।

कादित लि० कद-क्त “वादान्त्यादिना पक्षे णिलो-
भाषः । आच्छादिते कक्षे । [ठक् । लणे ।

कादिष्येय न० कदश्चे हितम् “कदिरूपधिवलेदक” पा० ।
कादिक लि० कद्वत् चरति व्यवहरति ठक् । १कापटिके
कपटव्यवहाराणि “धर्माध्यजी सदा लुब्धकादिको
लोकदम्भकः” मनुः ।

कान्द ५० कधिभेदे

कान्दस ५० कन्दोऽधीते वेत्ति वा पञ्चे अण् । वेदाध्येतरि
१श्रोत्रिये अमरः । कन्दसो व्याख्यानो यन्त्रः तत्रभवो
वा अण् । २वेदव्याख्यानो यन्त्रो ३वेदभवे च लि० । तस्ये-
दम् अण् । ४भेदसम्बन्धिनि लि० स्त्रियां सर्वत्र डीप् ।
“कान्दसीभिर्द्वाराभिः सृतिभिः (कणैः) ससलकृतः
(वराहः)” हरिदं २२३ख० । कान्दसः प्रयोगः ।
ततो मनोज्ञा० भावे वुञ् । कान्दशिका कान्दसभावे स्त्री ।

कान्दोग्य न० कन्दोगानां धर्म्य व्याख्यायः समूहो वा
“चरणेभ्यो धर्म्यवत् पा० कन्दोगोऽर्थेभ्योऽज्” पा० अज् ।
कन्दोगानामाख्यायभेदे उपनिषद्रूपे । उपनिषच्छब्दे
१२२३ष्ट० दृश्यम् । तेषां २धर्मे ३समूहे च ।

कान्दोमिक लि० कन्दोमस्येदम् ठक् । यज्ञभेदसम्बन्धिनि
१कृते २अहनि च “कान्दोमिकं सूक्तम्” निरु० ७।२१।

“अहनी कान्दोमिके” २२।६।१२ कात्या० श्रौ०कर्मः

काया स्त्री को-ण । १आतपाभावे २प्रतिविम्बे ३स्वर्यपत्नी-
भेदे संज्ञाप्रतिज्ञतौ ४कान्ती च अमरः ५पाखने
६उत्कोचे ७पङ्क्तौ मेदि० । ८कात्यायन्यां शब्दरत्ना० ।
९तमसि हेमच० । तत्र अनातमे “कायामिधे सानु-
गतां निधेय्य” कुमा० । “कायामाच्छाच्छ्रुति सन्नि-
लस्य” भाषः “कायेव तस्यालगतिश्च पश्चात्” नैष० ।
“स्वं रागादुपरि वितन्वतोत्तरीयम् । कान्तेन प्रतिपद-
वारितातपायाः । स क्लृप्तदपरपिलासिनीसमूहाच्छा-
यासोदधिकतरा तदा परस्याः” भाषः ।

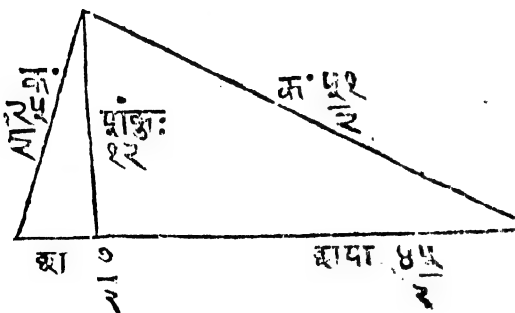
“गृहां प्रविष्टौ सुगतस्य लोके कायातपो ब्रह्म-
विदो वदन्ति” श्रुतिः संज्ञाप्रतिज्ञतिकायाकथा हरि-
वं०६अ० । “स यै विवस्वतः पूर्व्यं आद्भदेवः प्रजापतिः ।
यमश्च यमना चैव यमजौ संयभूवतुः । श्यामवर्णं च
तद्रूपं संज्ञा दृष्ट्वा विवस्वतः । असहनी तु स्त्रां कायां
सवर्णां निर्भमे ततः । मायामयी तु सा संज्ञा तस्या-
भ्यायाससत्त्यता । प्राञ्जलिः प्रणता भूत्वा काया संज्ञां
नरेवर ! । उवाच किं मया कार्यं कथयस्व शुचि-
क्षिते ! । स्थिताऽस्मि तव निर्देशे शाधि मां वरवर्णिनि ! ।
संज्ञोपाच अहं यास्यामि भङ्गन्ते स्वमेव भवनं पितुः ।
त्येह भवने महं यस्तस्य निर्विकारया ।

इमौ च बालकौ महं कथा चेत्ये सुमध्यमा । संभा-
य्यास्ते न चाख्येयमिदं भगवते कश्चित् । कायोवाच ।
आ कचपङ्कणादेवि ! आ शापास्त्रैव कर्हिचित् । व्याख्या-
स्यामि सतं त्वभ्यं गच्छ देवि ! यथासुखम् । वैशम्पायन
उवाच । समादिश्य सवर्णान्तु तथेत्युक्ता तथा च सा ।
तद्युः समीपमगमदुद्गीडितेव तपस्विनी । पितुः समीपगा
सा तु पित्रा निर्भक्षिता तदा । भर्तुः समीपं गच्छेति
नियुक्ता च पुनः पुनः । व्यगच्छत्तुता भूत्वाऽऽच्छाद्य रूप
मनिन्दिता । क्रूरनयोनिरानु गत्वा तृणान्यथ चचार ह ।
द्वितीयाद्यान्तु संज्ञायां संज्ञेयमिति चिन्तयन् । आदि-
त्यो जनयामास पुत्रिमात्मसमं तदा । पूर्वजस्य अनो-
क्तात सदृशोऽयमिति प्रभुः । सत्तरेवाभयस्मान्ना सावर्ण्यं
इति चोच्यते । द्वितीयोयः सुतस्तस्याः स विज्ञेयः यनै-
श्वरः । सततं पार्थिवी तात ! स्वस्य पुत्रस्य वै तदा ।
चकाराभ्यधिकं स्नेहं न तथा पूर्वजेषु वै । मनुस्मृत्याण

सत्तत्तु यमस्तस्या न चक्षमे । तां स रोपाञ्च बाह्याञ्च
भाविनोऽर्थस्य गौरवात् । पदा सन्तर्जयासास कायां
वैयस्वतो यमः । तं शशाप ततः क्रोधात् सावर्णजननी
नृपः । चरणः पततामेप तवेति शृणुदुखिता ।

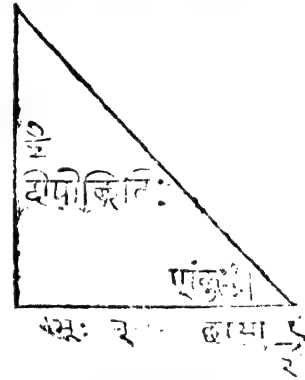
काया च तमोरूपद्रव्यान्तरमिति भीमांसकाः ।
तेन “त्वं दूरमपि गच्छन्ती हृदयं न जहासि मे । दिवा-
यसान्च्छायेय पुरोभूतं वनस्पतः” शकु० । काया-
गतिरक्ता सङ्गच्छते” भैयायिकास्तु तेजःसामान्या
भाव एव तस्यकायादिकमङ्गीचक्षुः तत्र गत्यादिक-
मौपचारिकम्” “अथ च तेजःसामान्याभावप्रयोजकस्य
कायासम्बन्धित्वम् यथा वृक्षस्यातपसम्बन्धप्रतिरोधात्
कायासम्बन्धित्वं तथा च वृक्षप्रयुक्तातपाभावः” इति बोधः
“काया बाहुल्ये” पा० । कायान्तस्तत्पुरुषो नपंसकं
स्यात् पूर्वपदार्थबाहुल्ये” इच्छूणां काया इच्छूनायम्
सि० को० । कस्य बाहुल्यमित्यपेक्षायां कायायानिमि-
त्तभूतावरकद्रव्याणामेव बाहुल्यमर्थोक्तिम् तच्च पक्षी
तत्पुरुषे पूर्वपदार्थगतमित्याशयेन पूर्वपदार्थोक्तम् ।
“इच्छूनायानिपादन्ये” इत्यत्र व्याख्याप्रेषः सि० को० ।
“आवरकद्रव्यस्यैकत्वे तु विभाषा सेनापुराच्छायेत्यादि”
पा० वा क्षीयत्वम् कृष्णकाया कृष्णच्छाद्यम् ।

यातपाभावस्य तेजःसामान्यप्रभासञ्चाराभावः तेन प्रदीप
प्रभावरकपदार्थस्य प्रभानिरोधसम्बन्धित्वात् शङ्खुच्छाया
नरच्छाया इत्यादि । दीपादिच्छायामानमानार्थो व्यव-
हारः कायाव्यवहारः तत्र करणस्वत्वं लीला० उक्तं यथा ।
“अथ कायाव्यवहारे करणस्वत्वं वृत्तम् । काययोः
कर्णयोरन्तरे ये तयोर्गविक्षेपभक्तारसाद्रीपवः । सैक-
ल्येः पदगन्तु कर्णान्तरं भान्तरणोनयुक्तं दण्डस्तः प्रभे ।
उदाहरणम् । नन्दचन्द्रेर्मितं काययोरन्तरं कर्णयो-
रन्तरं विश्वतुल्यं ययोः । ते प्रभे वक्ति योयुक्तिमान्
वेत्यसौ व्यक्तपव्यक्तयुक्तं हि सन्त्येऽखिलम् । न्यासः

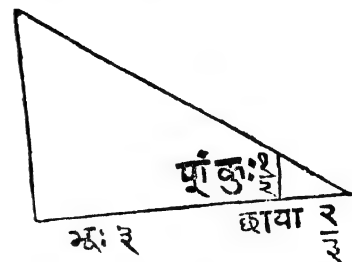
कायान्तरं । १६ । कर्णान्तरम् । १२ । अनयोर्वर्गा-
न्तरं । १८० । भक्ता रसाद्रीपवः । १५७६ । लब्धं ३ । सैक-
स्यास्य । ४ । मूलम् । २ । अनेन कर्णान्तरं । १२ । गुणितं
। २६ । द्विस्थं । २६ । भान्तरं । १८ । जनयुतं । ७ ।
४५ । तदङ्गे लब्धे काये ७/२।४५/२ तत्त्वत्थोर्योगपद-
मित्यादिना जातौ कर्णौ २५/२।५१/२ । कायान्ते
करणस्वत्वं वृत्ताङ्गम् । शङ्खुः प्रदीपतलशङ्खुतलान्तर
मन्त्रकाया भवेद्विनरदीपशिखीञ्चप्रभक्तः ।

उदाहरणम् । शङ्खुप्रदीपान्तरभूस्त्रिहस्ता दीपोच्छ्रितः
साङ्गकरत्वा चेत् । शङ्खोस्तदा काङ्खुलसम्मतस्य तत्र
प्रभा स्यात्कियती वदाशु । न्यासः

शङ्खुः १/२ प्रदीपशङ्खुतलान्तरं २ अनयोर्वर्गातः ३/०
विनरदीपशिखीञ्चनेन । ३ । भक्तोलब्धानि कायाङ्गलानि
। १० । अथ दीपोच्छ्रितानयनाय करणस्वत्वं वृत्ताङ्गम् ।
कायाहृते तु नरदीपतलान्तरं शङ्खौ भवेच्चरयुते खलु
दीपकौञ्चप्रम् ।

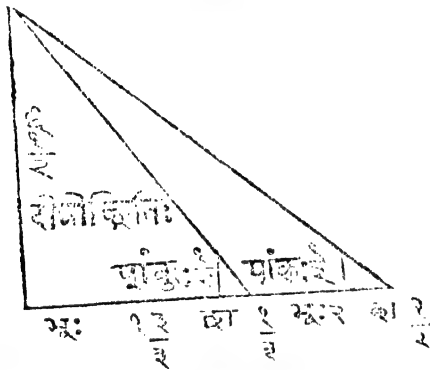
उदाहरणम् । प्रदीपशङ्खुनरभूस्त्रिहस्ता कायाङ्गलैः
षोडशभिः समा चेत् । दीपोच्छ्रितः स्यात्कियती वदाशु
प्रदीपशङ्खुनरगुच्यतां मे । न्यासः

शङ्खुः । १२ । कायाङ्गलानि । १६ । शङ्खुप्रदीपान्तर

हस्ताः । २ । लब्धं दीपकौञ्चं हस्ताः ११/४ । प्रदीप
शङ्कुनरभूमाननयनाय करणसूत्रं वृत्ताङ्कम् । विगङ्कु
दीपौञ्चसङ्कुणा भा शङ्कुङ्कता दीपनरान्नरं स्यात् ।
उदाहरणम् । पूर्वोक्तस्य दीपौञ्चायः ११/४ शङ्कु
ङ्कुलानि । १२ । काया । १७ । लब्धः शङ्कुप्रदीपा
नरहस्ताः । २ ।

कायाप्रदीपान्नरदीपौञ्चानयनाय करणसूत्रं सार्द्ध-
वृत्तम् । कायापथोरन्नरसङ्कुणा भा कायाप्रमाणान्नर
हृद्वेङ्कः । भूशङ्कुपातः प्रभया विभक्तः प्रजायते
दीपशिखौञ्चमेवम् । तैरागिकेनैव यदेतदुक्तं व्याप्तं
स्वभेदेहेरियोः विश्वम् । उदाहरणम् । शङ्कुभार्क-
मिताङ्कनस्य सुमते ! दृष्टा किलाष्टाङ्गला कायापामि-
सुले करहयनिते न्यस्तस्य देगे पुनः । तस्यैवाकर्मिता-
ङ्कुला यदि तदा काया प्रदीपान्नरं दीपौञ्चञ्च कियद्वद
अवच्छ्रितिं कायाभिधां वेत्ति चेत् । न्यासः

अथ कायापथोरन्नरसङ्कुलाङ्कः । ५२ । काये च । ८ ।
१० । जनयोगाद्या । ८ । इयमेनेन । ५० । गुणिता
। ४२६ । कायाप्रमाणान्नरेण । ४ । भक्ता लब्धं भू-
भानम् । १०२१ । इदं प्रथमच्छायाप्रदीपतनयोरन्नरमित्यर्थः ।
गनं द्वितीयच्छायाप्रमाणं । १५६ । भूशङ्कुपातः प्रभया
विभक्त इति जातद्वयतोऽपि दीपौञ्चं सममेव हस्ताः
६/१२ एवमित्यत्र कायाव्यवहारे तैरागिककल्पनयाऽऽ-
नयनं वर्तते तद्यथा । प्रथमच्छायातोद्वितीयच्छाया ।
। १२ । वायताधिका तारता कायापथवेन यदि काया-
प्रान्नरतुल्या भूङ्क्यते तदा कायया किमिति एवं वृषक्
प्रथक् कायाप्रदीपतनान्नरप्रमाणं लभ्यते । ततोद्वितीयं
तैरागिकं यदि कायातुल्ये भुजे शङ्कुः कोटिस्तदा भूतुल्ये
भुजे किमिति लब्धं दीपकौञ्चप्रभयतोऽपि हल्लमेव ।
एवं पञ्चराशिकादिकसंख्यं तैरागिककल्पनयेव सिद्धम् ।

“भवेत्सैव (मेघविस्फूर्जितैव) काया तयुगगयुता स्याद्-
द्वादशाने यदा” इत्युक्ते जनयिष्यन्नरपादके १०
कन्दोभेदे च ।

शङ्कुकाया च दिग्देशकालज्ञानोपायः यथोक्तं त्रिप्रश्ना-
धिकारे सूर्यसिद्धान्तज्ञानाभाष्याम् । तत्र च त्रयाणां
दिग्देशकालानां प्रश्नाः त्रिप्रश्नाः तेषामधिकार इति
त्रिप्रश्नग्रन्थार्थः । तत्रादौ दिग्ज्ञानमाह ।

“शिलातलेऽस्य संशुद्धे वज्रलेपेऽपि वा समे । तत्र शङ्कु-
ङ्कुलैरिष्टैः समं मण्डलमालिखेत् । तन्मध्ये स्यापथे-
च्छङ्कुः कल्पनाद्वादशाङ्गुलम् । तच्छायायं स्पृशेद्यत्र
वृत्ते पूर्वापरार्धयोः । तत्र विन्दू विधायोभौ वृत्ते
पूर्वापरार्धयोः । तन्मध्ये तिमिना रेखा कर्त्तव्या दर्शि-
णोत्तरा । यास्योत्तरादिगोर्मध्ये तिमिना पूर्वापरार्धयोः
दिङ्मध्यमत्प्रेः संसाध्या विदिशस्तद्वदेव चि” । सू० मि०
“तत्र दिक्साधनोपक्रमे प्रथममस्य संशुद्धे जलवत्समी-
कते शिलाप्रदेशे । अपि वाय वा तदभावेऽन्यत्र वज्रलेपे
चत्वारदौ घण्टनादिना समस्याने कते शङ्कुङ्कुलैः
शङ्कु स्याङ्गुलविभागमानगट्टीतैरभीष्टसङ्ख्याकाङ्गुलैर्व्यासा-
धिरूपेण वृत्तमवक्रमालिखेत् । सर्वतः केन्द्राद्दृष्टपरिधिरेखा
तुल्या यथा स्यात् तथेत्यर्थः । ततस्तन्मध्ये तस्य वृत्तस्य
केन्द्ररूपमध्ये कल्पनया द्वादशसङ्ख्याकाङ्गुलानि तुल्यानि
यच्छिस्तं द्वादशविभागं द्वितमित्यर्थः । शङ्कुं समतल-
मस्तकपरिधिकाष्ठमण्डं स्यापथेत् । ततः पूर्वापरार्धयो-
र्दिनस्य प्रथमद्वितीयभागयोस्तच्छायायं स्यापितशङ्को-
च्छायाप्रदेशो मण्डलपरिधौ यस्मिन् विभागे स्पृशेत् ।
दिनस्य प्रथमविभागेऽनुज्ञां कायाह्लासाङ्कते यत्र पवि-
शति, दिनस्यापराधे कायातुल्यवृद्धेर्बन्धे यत्र निर्ग-
च्छतीत्यर्थः । तत्र निर्गमनप्रवेशस्थानयोरुभौ द्वौ विन्दू
पूर्वापरसङ्घौ क्रमेण वृत्ते परिधिरेखायां कृत्वा
तन्मध्ये पूर्वापरविन्द्वारमध्ये तिमिना मत्प्रेन रेखा
कर्त्तव्या सा दर्शिणोत्तररेखा भवति । मत्प्रेस्तु दिन्वि-
नारालस्तत्सितेन व्यासार्धेन विन्दुद्वयकेन्द्रकल्पनेन वृत्त-
द्वयं निष्पाद्य वृत्तद्वयसंयोगाभ्यां वृत्तद्वयपरिधिविभागा-
भ्यामन्तर्गतं मत्प्रेकारं स्थानं भवति । तल्लैकः संयोगो
सुखं वायुप्रतप्तमण्डलाजलेन, अपरसंयोगस्तु पृथ-
ग्वितरवृत्तभागद्वयमस्माज्जनेन । सुखपच्छावधूज्जी रेखा
दर्शिणोत्तररेखा । तत्र पर्वो विन्दोः सूर्यं रेखायुत्तरा दिक् ।
चिण्णा दिक् । पश्चिमविन्दोः सूर्यं रेखायुत्तरा दिक् ।

अमन्तरं पृथक् सत्प्रथमं सन्मार्जनीयः । शङ्खुरपि
तत्स्थानाद्विष्काशः इति केवला दक्षिणोत्तररेखा स्थिति
तात्पर्यम् । दक्षिणोत्तरदिशोर्मध्यस्थाने तिमिना दक्षि-
णोत्तररेखाभिनेन व्यासार्धेन दक्षिणोत्तरस्थानाभ्यां
पूर्ववत् प्रत्येकं दृष्टं विधाय पूर्ववत् सिद्धेन सत्स्थानेत्यर्थः ।
पूर्वपश्चिमा रेखा काया । तत्र पूर्वविन्दोरासन्नं रेखायं
पूर्वा, पश्चिमविन्दोरासन्नं रेखायं पश्चिमेति सत्प्रसम्भा-
जनेन केवला पूर्वापररेखापि सिद्धा । अथ रेखासंयो-
गस्थानादुदिकसाधनोपक्रमोक्तं पृष्ठतत्तुल्यत्वे तद्वृत्तप-
रिधौ यत्र रेखा लग्ना तत्र दिगिति तद्वृत्तमध्यस्थ दिक्ष-
चतुष्टयं दृष्टे सिद्धम् । तद्वत् यथा दक्षिणोत्तराभ्यां
पूर्वापरा साधिता तत्प्रकारेणेत्यर्थः । एषकारोऽन्य
प्रकारनिगमाद्यर्थः । हि निश्चयेन । विदिशः कोण-
दिशो दिशं पूर्वादिदिशिदिशं ये मध्यमत्स्या
अव्यवहितदिग्द्वयान्तरोपक्षः लघयस्ते संसाध्याः
सम्यक्प्रकारेण साध्याः । रेखाद्वयसंयोगस्थितेन
ज्ञेयाः । व्योपपत्तिः । क्षितिजपूर्वावृत्त संयोगौ
पूर्वापरविभागयौ पूर्वापरदिगे तत्र पूर्वापरविभाग-
ज्ञानं सूर्योदयास्ताभ्यां तत्र क्षितिजे पूर्वापरवृत्तं
कृत्वा लग्नमिति ज्ञानं तु विषुवद्वृत्तक्रान्तिवृत्तसम्पा-
तस्य सूर्योदयास्तस्थलज्ञानेन विषुवद्वृत्तस्य पूर्वापर-
क्षितिजवृत्तसम्पातयोः सम्बद्धत्वात् । कथान्यस्मिन् दिने
सूर्योदयास्तस्थानाभ्यामस्यांशान्तरेण यास्योत्तरे भवत इति
सूर्योदयास्तस्थानाभ्यामस्यांशान्तरेणात्तरयास्ये पूर्वापर-
स्थानं भवतीति क्षितिजस्य सङ्ख्यादृष्टरत्यासु तद्धानेन
पूर्वापरज्ञानमश्वपनसत्तत्त्वज्ञेयं स्वामीष्टपदेशे तज्ज्ञा-
नार्थमभीष्टसमर्थं क्षितिजानुसारं दृष्टं कृतम् । तत्रापि
सूर्योदयास्तसमस्तत्वेण स्थलज्ञानस्य दुःशकत्वात् कायार्थं
शङ्खुः स्थाप्यः । तथा प सूर्योदये कायानन्दाद्वृत्तपरिधौ
तदपस्यर्गभावः । परन्तु यथा यथा स्वयं जडं
भवति तथा तथा कायाह्वाभाद्यत्र काया दृष्टपरिधौ
यदा प्रविशति तत्स्थानात् तात्कालिको वक्ष्यमाणभुजो
व्यस्रोऽर्धज्याकारेण देयस्तदुत्क्रमज्या यत्र परिधिप्रदेशे
लगति तत्र शङ्खुस्थानस्य पश्चिमा । कायायस्य पूर्वा-
परस्त्वङ्गुजालरेण यास्योत्तरपतनात् सूर्यापरदिशि
कायापतनाच्च । एवं दिनापराधे सूर्यो यथा यथाधः
सञ्चरति तथा तथा कायाद्विः शङ्खुकायाद्वृत्तपरिधौ
यत्र यदा निर्गच्छति तात्कालिको वक्ष्यमाणभुजो व्यस्रो-

ऽर्धज्याकारेण तत्स्थाने देयस्तदुत्क्रमज्या यत्र परिधि-
प्रदेशे लगति तत्र शङ्खुस्थानस्य पूर्वा । तत्स्त्वत् पूर्वापर-
स्त्वङ्गुजालम् । इदं शङ्खोरुपलक्षणत्वेन ज्ञानं तथा कायोप-
लक्षणेनापि प्रदेशस्य पूर्वापरस्त्वङ्गुजालम् । तथा हि ।
यत्र कायायं विशति तत्रापरा, कायायं यतो निर्गच्छति
तत्र पूर्वा । तत्रापि प्रवेशनिर्गमयोरैककालत्वासम्भवा-
द्यत्कालिकः प्रवेशस्तत्काले कायायाः पश्चिमत्वं तत्र वस्तु-
भूतं तत्काले निर्गमनस्य पूर्वत्वासम्भवः । एवं निर्गम-
काले निर्गमस्थानस्य पूर्वत्वं वस्तुभूतं तत्काले प्रवेशस्य
पश्चिमत्वासम्भवः । एककालिकसिद्धिर्दक्षिणोत्तरं
चिह्नं चान्यं तात्कालिकभुजदोरन्तरेण तत्र पूर्वचिह्नं
भुजान्तराङ्गुलैरयनदिशि चान्यम् । पश्चिमचिह्नं वा
व्यसायनदिशि चान्यम् । तत्पूर्वं स्त्वमध्यदेशस्य पूर्वा-
परस्त्वङ्गुजालम् । एतन्मध्ये स्थापितशङ्खोकायायप्रवेशनिर्गम-
चिह्नाभ्यां यद्योक्तरीत्या भुजदानेन सिद्धपूर्वापरस्त्वङ्गु-
भिन्नत्वात् । तदुक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ “तत्काला-
पमजीवयोस्तु विवराङ्गाकर्षाभित्या कृतात् तस्य ज्याप्र-
मिताङ्गुलैरयनदिशेन्द्री स्फुटा दानिता” इति ।
तदेतद्भगवता लोकारुक्ताय स्वस्थान्तरादेकताविन्दु-
स्थानं नोक्तं सुखार्थं किञ्चित्स्थानायेव निर्गमप्रवेश-
विन्दु पूर्वापराभिधातुक्तौ । एषास्वामीष्टस्थानं प्रवेश-
निर्गमस्त्वङ्गुमध्ये यथा भवति तद्धानेन प्रकारेण मण्डल-
केन्द्रशङ्खुस्थापनादिनाऽभीष्टप्रदेशे पूर्वापरदिगे साध्ये
इति । तन्मध्ये दक्षिणोत्तररेखाविन्दुद्वयोत्तममध्य-
मत्प्ररेखैवेति । यास्योत्तरमध्ये पूर्वापरा रेखा तद्दि-
क्ष्मध्यमत्प्ररेनेति यास्योत्तरदिशोरित्यादि सम्यगुक्तम् ।
ननु पूर्वापरविन्दुभ्यां सत्प्रनेन या दक्षिणोत्तररेखा तद-
याभ्यां सत्प्रनेन रेखा पूर्वापरविन्दुस्फुटैवेति पूर्वं
तस्या एव विन्दुतरत्वेन सिद्धत्वात् पुनः साधनं व्यर्थ-
मन्यथा दक्षिणोत्तररेखाया व्ययसङ्गतत्वापनेरिति चेत्
सत्यम् । दक्षिणोत्तररेखाशुद्धार्थमेव पूर्वापरविन्दुस्फुट-
रेखायाः पुनः साधनमिति केचित् । वस्तुतस्तु दक्षि-
णोत्तरपूर्वापरस्त्वङ्गुजालस्य स्वरूपाभीष्टस्थानात् केन्द्रात् मा-
गुक्तवृत्तस्य वक्ष्यमाणोपयोगित्वेनायश्यकत्वात् तस्य च
पूर्वापरविन्दुनरस्त्वङ्गुजालाधिक्याः सत्त्वत्वादिन्दुतररेखा मूला-
द्ययोर्वर्धनीया सा तत्र दृष्टे पूर्वापररेखा भवति ।
तस्या विन्दोरुपर्यध्वं वक्रत्वं कदाचित् स्यादतः प्रथम-
मेव पूर्वरेखासिद्धिर्ध्वं विन्दुतरसिद्धमत्स्वङ्गुजालस्य

रेखाया विन्दुतराधिकत्वेन तदुत्पन्नमसुररेखाया ऋज्व्याः
सुतरामधिकत्वेन पुनः पूर्वापररेखासाधनं युक्ततरमिति
तत्त्वम् । एवमेवाव्यवहितदिग्द्वयान्तरोत्पन्नलघुमत्स्यै-
सतुर्भिः स्तरेर्दृष्टे कोणद्वयः । तद्वदमभीष्टस्यान-
केन्द्रकमण्डले दिग्द्वयं सिद्धम् ॥ अथ दिक्स्थलसम्पात-
रूपाभीष्टस्यानात् तात्कालिकच्छायाग्रस्थानमाह” र० ना०
“चतुरश्रं बहिः कुर्यात् स्तरेर्भध्यादिनिर्गतैः । भुज-
स्तृणाङ्गुलैस्तत्र दत्तैरिष्टप्रभा कृता” सू० सि० ।

“मध्यादभीष्टस्यानादिरेखा सम्पातरूपादिनिर्गतैर्भिः-
स्तैरिष्टदिग्द्वयैः । बहिर्दिक्स्थलसम्पातकेन्द्रकत्वाद्ब-
हिः । अनेनैव दत्तकरणं पूर्वमन्तुं द्योतितम् । अन्यथा
बहिर्दिक्तस्यानुपपत्तेः । पूर्वदत्तग्रहणे तु दिग्द्वय-
सम्पातस्य सप्तत्यनुपपत्तेः । चतुरश्रं कोणरेखाधिक-
सूत्रकर्णद्वयतुल्यं समचतुर्भुजं कुर्यात् । यथा च तद-
र्शनम् । तत्र चतुरश्रे भुजसूत्राङ्गुलीक्ष्यमाणभुजमित-
स्तृत्वाङ्गुलीनिर्गमप्रवेशकालिकैर्दृष्टैः पूर्वापरसूत्रतदपेक्षया
वद्वेद्यमानैस्तत्र हस्ते द्योतितं प्रदेशे भुजायां तत्प्रदेशे
इष्टप्रभा निर्गमप्रवेशान्यतरकालिकच्छायाग्रसूत्रम् । प्रती-
तिस्तु दिक्स्थलसम्पातस्य गणना क्रिया । अत्रोपपत्तिः ।
वक्ष्यमाणभुजस्य छायाग्रपूर्वापरसूत्रान्तरत्वेन प्रतिपादि-
तत्वादिएच्छायाग्रसूत्रदिशा ज्ञातं मध्यम् । चतुरश्र
करणं वक्ष्यमाणायसाधकप्राच्यपररेखानुकाररेखाया
हस्तान्तस्तद्विधौ ऋजुत्वमिदमर्थमिति । अथ पूर्वा-
पररेखायाः सञ्ज्ञान्तरमाह” र० ना० ।

“प्राक्पश्चिमाश्रिता रेखा प्रोच्यते सममण्डलम् । उन्म-
ण्डलं च विषुवन्मण्डलं परिकीर्त्यते” सू० सि० ।

“प्राक्पश्चिमाश्रिता पूर्वपश्चिमसम्बद्धा साधिता रेखा
समदत्तमुच्यते । सैव रेखोन्मण्डलं विषुवन्मण्डलम् । चः
समुच्चये । उभयपञ्चकं कथ्यते । अत्रोपपत्तिः ।
क्षितिजपूर्वापरदृष्टसंयोगौ पूर्वापरे तत्सूत्रं पूर्वापर-
सूत्रमिति । पूर्वापरदृष्टस्य भूमाध्वीवरानुकारिदृष्टत्वेना-
दर्शनाद्रेखाकारतयैव दर्शनात् पूर्वापरदृष्टमपि तत्-
सूत्रम् । पूर्वापरदृष्टस्य सममण्डलत्वेनाभिधागात्
तद्रेखासममण्डलसञ्ज्ञोक्ता । अथ स्वनिरक्षदेशक्षितिज-
हस्तयोन्मण्डलाख्यस्य तत्संयोगयोः संलग्नत्वात् तन्मध्य-
सूत्रत्वेन पूर्वापरसूत्रादपि सत्त्वात् पूर्वापरसूत्रसम्ब-
न्धसञ्ज्ञम् । एतेनान्यदेशक्षितिजसञ्ज्ञया स्वदेश-
क्षितिजसञ्ज्ञा सुतरां सिद्धेति पूर्वापरसूत्रस्य क्षिति-

जवृत्तसञ्ज्ञा द्योतिता । पूर्वापरस्थानयोः क्षितिजवृत्तस्य
संलग्नत्वादुल्लिखितवृत्तस्य क्षितिजानुकारित्वाच्च । एवं
निरक्षदेशपूर्वापरदृष्टं विषुवन्मण्डलाख्यं पूर्वापरस्थानयोः
संलग्नमिति तन्मध्यसूत्रत्वेनापि पूर्वापरसूत्रस्य सिद्धत्वात्
पूर्वापरसूत्रं विषुवन्मण्डलसञ्ज्ञं क्रान्तिवृत्तस्य दृग्भुजस्य
च चलत्वात् कादाचित्कत्वेन पूर्वापरस्थानसंलग्नत्वात्
तत्सञ्ज्ञा नोक्तेति ध्येयम् अथाप्याज्ञानमाह” र० ना० ।

“रेखा प्राच्यपरा साध्या विषुवद्भायगा तथा । इष्ट-
च्छायाविषुवतोर्भध्यमयाऽभिधीयते” सू० सि० ।

“तस्मिन्चतुरश्रे पूर्वापररेखात उत्तरभागे विषुवद्भाय-
गाऽक्षभाग्रप्रदेशस्याक्षभाङ्गुलान्तरितेत्यर्थः । प्राच्यपरा रेखा
पूर्वापररेखानुकारा रेखा तथा सर्वतस्तुल्यान्तरं यथे-
ष्टच्छायापररेखाभुजान्तरेण तथाक्षभाग्रान्तरेण कार्या ।
अनन्तरमिष्टच्छायाविषुवतोर्दिष्टच्छायाग्ररेखाक्षभाग्ररेखयो-
रित्यर्थः । मध्यं चतुरश्रेऽङ्गुलात्मकमन्तरात् सर्वतस्तु-
ल्यम् । अथा कर्णदृष्टाग्रोच्यते । अत्रोपपत्तिः । भुजस्य
कर्णदृष्टाया पलभासंस्कारेणान्नोक्तत्वाद्दक्षिणगोले पल-
भाधिकोत्तरभुजसङ्ख्यानेन पलभोनो भुजोऽप्येति, प्राच्यप-
रसूत्रादुत्तरभागेऽक्षभाग्ररेखा भुजनध्ये भवतीति द्वयो-
रेखयोरन्तरमया पलभोनभुजरूपा । एयसुतरगोले
उत्तरभुजस्य पलभात्यत्वाद्भुजोनपलभायेति पलभावेत्ता
प्राच्यपरसूत्रादुत्तरभागस्या भुजरेखातोऽप्यन्यन्तरेणोत्त-
रदिशीति द्वयो रेखयोरन्तरं भुजोनपलभा रूपं कर्ण-
दृष्टाया । एवं दक्षिणभुजस्य पलभोनाप्यत्वात् पलभा-
युतो भुजोऽप्येति प्राच्यपरसूत्राद्भायपलभापररेखयोः
क्रमेण याव्योत्तरत्वात् तयोरन्तरात् पलभाभुजैकरूप-
मया, पलभायाः शङ्कुतलात्कल्पत्वात् सदोत्तरत्वं छाया
सम्बन्धादयुक्तम् गोले शङ्कुतलस्य दक्षिणत्वादुपप-
रदिशि छायासङ्गताच्च । अतएव प्राच्यपरसूत्राद्दक्षिण-
भागे दक्षिणभुजवशादक्षभाग्ररेखाकल्पने उक्तानुपपत्त्या
सम्यगुत्तरभागे पूर्वापरसूत्रादिति विषुवद्भायगतत्वं व्याख्या-
तम्” अथ प्रसङ्गाज्ज्ञातच्छायातः कर्णज्ञानं तच्छुद्धिं
माह र० ना० ।

“शङ्कुच्छायाक्षतियुतेर्भूलं कर्णोऽस्य वर्गतः । प्रोज्झ्य
शङ्कु क्षतिं भूनं छाया शङ्कुर्विपर्ययात्” सू० सि०

“द्वादशाङ्गुलशङ्कुच्छायायोर्वर्गयोगात् पदं छायाकर्णः
स्यात् । अथास्य शुद्धिरूपं छायासाधनमाह । अ-
स्येति । छायाकर्णस्य वर्गात् शङ्कुवर्गे चतुस्तवारिभ-

दक्षिणं गतं विगोध्य मूलं छाया । प्रकारान्तरेण छा-
याकर्णशुद्धिमाह । शङ्कुरिति । विपर्ययाच्छायासाधनवैप-
रीत्याच्छायाकर्णवर्गच्छायावर्गं विगोध्य मूलमिवर्यः ।
शङ्कुर्दादशाङ्कुलमितः स्यात् । व्यत्योपपत्तिः । दादशा-
ङ्कुलशङ्कुः कोटिरजभा भुजस्तत्कृत्योर्योगपदं कर्ण इत्यक्ष-
कर्णः कर्ण इत्याद्यन्तर्लोकाद्युक्तरीत्योपपन्नम् । ननु टिक्-
साधनोत्तरमिष्टप्रभाषाकर्णसाधनं भगवता सर्वज्ञेन
किमर्थमुक्तमर्थोऽप्यादीनां स्वतन्त्रतयोक्तत्वात् । न च वि-
ना गणितमसमयाज्ञानार्थमिदं युक्तसक्तमिति वाच्यम् ।
वक्ष्यमाणभुजज्ञानस्याग्रेपजीव्यत्वेन तस्याय भुजोपजीव्य-
त्वं नान्दोयाश्रयात् गणितज्ञाताप्यायाः पनः साध-
नस्य व्यर्थत्वाच्च । न च भुजमूलाङ्कुलैरेतैरित्यनेनेष्टच्छा-
यायं ज्ञातमिति न किन्वेतदुक्त्या टिक्सूत्रसम्मतस्यग-
ङ्कोर्धृत्तपरिची छायाप्रज्ञानात् तत्पूर्वपरमत्वान्ते भु-
जसङ्गायाहिना गणितं भुजोऽपि ज्ञात इति नान्दोन्या-
श्रय इति वाच्यम् । तथापि भगवतः सर्वज्ञस्य निष्प्र-
योजनत्वोक्तेरनुचितत्वात् । विना प्रयोजनं मन्दोक्तोऽर्थ-
भावाच्च । न हि टिक्साधनेऽप्याभ्यादिकभावगणकं
येन तदुक्त्युक्ता । किञ्च कर्णसाधनस्य गणितोक्त्या
वक्ष्यमाणकर्णसाधनतुल्यत्वेनात्र कथनमनुचितम् । न
हि टिक्साधनार्थं “भाकर्णमित्याहतादिति” सिद्धान्त-
शिरोमण्युक्तिवदत्र छायाकर्ण उपयुक्तो येन तदुक्ता-
युक्तेति चतुरश्रमित्यादिश्लोकचतुष्टयमन्येन सन्दुष्टिना
क्षिप्तं न भगवतोक्तमिति चेदेषम् । भुजसाधनोप-
जीव्याप्याया एतदुक्तप्रकारेण सिद्धौ दिग्गः सत्यक् सिद्धा
इति टिक्साधनशुद्धप्रथमप्रासाधनम् । प्रकारान्तरेणापि
वक्ष्यमाणत्रिज्याहत्तीयाप्याया त्रिज्या लभ्यते तदानया-
गतया केत्यनुपातेन साधितकर्णत्वादेन शुद्धप्रथमार्थं
कर्णसाधनं चोक्तम् । ज्ञानयाप्याया कर्णस्तदा त्रिज्या-
हत्तीयाप्याया क ज्ञात फलस्य त्रिज्यातुल्यज्ञानयनार्थं वा
कर्णसाधनमिति केचित् । वस्तुतस्तु कण्डूजे छायाप-
त्रेणनिर्गमस्यानस्थितपूर्वपरविद्दोः प्रत्येकं रेखेति
रेखादयं कर्णतलुल्यान्तरं कार्यं तेनान्तरेणान्तरो
विन्दुश्चात्यन्तो पूर्वपरविन्दू तद्रेखासमध्यस्थानस्य पूर्वा-
पररेखेति । ततोभयविन्दुरेखायोरन्तराङ्कुलमानं
स्वल्पतादृशगणितमशक्यमतः प्रत्येकरेखे प्राच्यपररेखे
प्रकल्प्य तदध्यकेन्द्रात् पूर्ववृत्तं प्रवृत्तमिति हनद्वयं
कुर्यात् । तत्र स्वस्ववृत्तं स्वस्वप्राच्यपररेखाश्रृष्टा

कार्या ताम्यां स्वस्वकान्तिकौ भुजौ स्वस्ववृत्ते देयौ तदप्ये
छायापररेखे स्वस्ववृत्ते कार्ये स्वस्वप्राच्यपरसूत्रात् स्वस्व-
वृत्ते उत्तरभागेऽन्तर्भाङ्कुलान्तरेण रेखे कार्यं ततः
स्वस्ववृत्ते स्वस्वतद्रेखायोरन्तरं स्वस्ववृत्ते उभयकान्तिककर्ण-
वृत्ताये वक्ष्यत्वेन गणयितुं शक्ये तदन्तरं पूर्वविन्दुहोर्था-
स्य उत्तरमन्तरं कर्णवृत्ताप्यासाधनकथनेनानीतं भुजान्तरस्य
विन्दुहन्तरत्वात् तस्य चाप्यान्तरत्वेन फलितत्वात् । विपु-
वर्द्धने गोलभेदे तु भुजान्तरमप्यायोग इति विन्दुहोर्था-
स्योत्तरमप्यायोग इति । तेनोक्तरीत्या विन्दुश्चात्यन्तसूत्रं
पूर्वपरसूत्रं स्फुटमित्याशयेन भगवताग्रा निरूपिता
तस्याः शुद्धार्थं कर्णोऽपि साधित इति तत्त्वम्” २० ना०
अतः परं “त्रिंशतकृत्यो युगे भानामित्यादिः” २१ अन्त्यः । स च
अयनशङ्के ३३६।३३७ पृ० दर्शितः । सोऽत्रानुसन्धेयः ।

“स्फुटं टक्तुल्यतां गच्छेदयने विपुवहये । ताक्
चक्रं चलितं क्षीने छायाकर्णं करणागते । अन्तरांशै-
राहत्य पश्चाच्छेपैस्तथाधिके” सू०सि० ।

“अयने दक्षिणोत्तरायणसन्धौ विपुवहये गोलसन्धौ
चलितं चक्रं टक्तुल्यतां दृष्टिगोचरतां स्फुटमनायासं
गच्छेत् । तत्र प्रत्यक्षतस्तन्मिमतमन्तरं दृश्यत इत्यर्थः ।
तथा च सृष्ट्यादिकाले रेवतीयोगतारासङ्गावधि संप्रत-
लादौः कर्ममकरादौर्धिपुवायनप्रवृत्तेरिदानीं तन्व्यत्र,
तत्स्वरूपे प्रत्यक्षे इति क्रान्तिहर्षं चलितगण्यथा तदनु-
पपरीरति भावः । ननु पूर्वतोऽप्यगत्व वा चलितमिति
कथं शेषमित्यत्र आह । प्रागिति । छायाकर्णद्वयवृद्धिने
सूर्यस्यायनटिक्परावर्तेनभूदने प्राच्यपरसूत्रमप्यत्र वा त-
स्मिन् दिनेऽप्यस्मिन् दिने वा मध्याह्नच्छायातो वक्ष्यमा-
णप्रकारेण सूर्यः प्राच्यस्तस्मादित्यर्थः । करणागते प्रा-
क्तप्रकारेणाभीतः स्रष्टः सूर्यस्तस्मिन्नित्यर्थः । न्यूने
सति । अन्तरांशैः सूर्ययोरन्तरांशैश्चक्रं क्रान्तिहर्षं
ताक् पूर्वचिन्तं चलितमिति ज्ञेयम् । अथ यद्यधिके
सति शेषैः सूर्ययोरन्तरांशैश्चक्रमावृत्य परिवृत्य पश्चात्
पश्चिमाभिमुखं तथा चलितमिति ज्ञेयम् । व्यत्योपप-
त्तिः । छायातो वक्ष्यमाणप्रकारेण सूर्यो वर्तमानस-
म्प्रातादृशितागतस्तु रेवतीयोगतारासङ्गावधितोऽत-
स्तयोरन्तरमयनंजातव क्रान्तिहर्षस्य पूर्वचलने गणि-
तागताकाच्छायाकर्णोऽधिको वर्तते । पश्चिमचलने तु
न्यूनो भवतीति सत्यमुपपन्नम् । अथ चराद्युपजी-
व्यां दृष्टमासाह” २० ना० ।

एवं विपुवती काया स्वदेशे या दिनार्धजा । “दक्षिणोत्तरेखायां सा तत्र विपुवत्प्रभा” सू० सि० ।

“स्वामीष्टदेशे एवं विपुवती चलितविपुवद्दिनसम्बद्धा रेवत्यासन्नस्याप्युपचाराद्विपुवत्प्रभा तद्ग्रावर्तकमेवमिति दिनार्धजा माध्याह्निकी या यन्मिता हादशाङ्गुलशङ्कोरकाया दक्षिणोत्तरेखायां निरलोत्तरदक्षिणदेशक्रमणोत्तरस्यां दक्षिणस्यां प्रभायाः दक्षिणोत्तरेखास्यत्वं विना मध्याह्नसम्भवात् सा तन्मिता तत्र तस्मिन्स्वामीष्टदेशे विपुवत्प्रभाऽन्तर्भा भवति । एतेन हादशाङ्गुलशङ्कुः कोटिः पलभा भुजस्तत्कालोद्योगपटं कर्णे इत्यन्तकर्णः कर्ण इत्यन्तर्कोटं वक्ष्यमाणोपयुक्तं प्रदर्शितम् । तदा मूर्त्यस्य विपुवद्दक्षिणस्यां विपुवत्प्रभा इति सञ्ज्ञोक्ता । अथ लम्बाक्षयोरानयनमाह” र० ना० ।

“शङ्कुच्छायाहते विज्ये विपुवत्कर्णभाजिते । लम्बाक्षयौ तयोश्चामे लम्बाक्षौ दक्षिणौ सदा” सू० सि० ।

“विज्ये द्विस्थानस्य शङ्कुच्छायाहते एकत्र हादशगुणितापरत्र प्रागुक्तया विपुवत्प्रभाया गुणिता विपुवत्कर्णभाजितोभयत्वाक्षकर्णेन भक्ता फलं क्रमेण लम्बाक्षयौ तयोर्ज्ययोर्धनुषी क्रमेण लम्बाक्षौ सदाभयगोले दक्षिणदिक्स्थौ भवतः । अलोपपत्तिः । यास्योत्तरवृत्ते निरन्तरस्वदेशपर्यापद्वत्तयोर्दक्षिणं तदन्तः । यास्योत्तरवृत्ते दक्षिणक्षितिजपदेशाद्विपुवद्दक्षिणं तदन्तः । उभापूर्वगोले स्वपर्यापद्वत्तादक्षिणौ तज्ज्ये अक्षान्तरज्ये भुजकोटी विज्याकर्णे इत्यन्तर्कोटादक्षकर्णकर्णे हादशपलमे कोटिभुजौ तदा विज्याकर्णं कावित्यनुपाताभ्यां लम्बाक्षयौ तदनुपाते लम्बाक्षयोरुपपत्तम् । अथ मध्याह्नच्छायातोऽक्षानयनं श्लोकाभ्यामाह” र० ना०

“मध्यच्छाया भुजस्तेन गुणिता त्रिभसौर्विका । स्वकर्णाग्रा धनुर्लिप्ता नतास्ता दक्षिणे भुजे । उत्तराक्षोत्तरे धास्यास्ताः स्वयंकान्तिनिष्पिकाः । दिग्भेदे मिश्रिताः साय्ये विस्लिष्टाश्चालिष्पिकाः” सू० सि० ।

“अभीष्टदिने माध्याह्निकी काया भुजसञ्ज्ञा ज्ञेया । तेन भुजेन विज्या गुणिता मध्याह्नच्छायाकर्णेन भक्ता फलस्य धनुःकला नता नतसञ्ज्ञास्ता नतकला दक्षिणे भुजे मध्याह्नच्छायाकूपभुजे प्राच्यपरस्वत्त्वमध्याह्नदक्षिणदिक्स्थे सति, उत्तरदिक्ता उत्तरे भुजे दक्षिणाः । चो विषयव्यवस्थार्थकः । ता नतकलाः स्वयंकान्तिकलाः प्रागुक्ताः । दिग्भेदे स्वदिशोभिन्नत्वे मिश्रिताः संयुक्ताः

साय्येऽभिन्नदिक्ते विस्लिष्टा अन्तरिताः । चो विषयव्यवस्थार्थकः । अक्षकला भवन्ति । अत्रानावश्यकभुजसञ्ज्ञया भगवतोपपत्तिरुक्ता । तथाहि ! हादशाङ्गुलशङ्कुकोटी मध्याह्नच्छायाकर्णे वा मध्यच्छायाभुजस्तथा स्वस्वस्तिकान्माध्याह्नकाले स्वयस्य यास्योत्तरवृत्ते यदन्तरेण नतत्वं ता नतकलास्तज्ज्या नतांगज्या मध्याह्नोत्तरांगज्यारूपशङ्कुौ विज्याकर्णं वा भुज इति मध्याह्नच्छायाकर्णे कर्णे मध्याह्नच्छाया भुजस्तदा विज्याकर्णं को भुज इत्यनुपातेन नतज्या तदनुपातं कलात्मकत्वाच्चतकलास्ता मध्यसम्बद्धा इति च्छायादिष्विपरीतदिक्ताः । अथ क्रान्त्यंशान्तांशयोरेकदिक्ते योर्गेन नतांगज्या इति दक्षिणा नतकला दक्षिणक्रान्तिकलाभिर्कोनो अक्षांशा भवन्ति । क्रान्त्यंशान्तांशयोरेकदिक्ते अन्तरेण नतांगज्या यदि दक्षिणास्तादा क्रान्त्यंशान्तांशस्य नतत्वादन्तरक्रान्तियुता अक्षांशाः । यदि तुत्तरास्तादात्तोत्तरक्रान्तियुता अक्षांशाः । यदि तुत्तरास्तादात्तोत्तरक्रान्ते नतत्वाच्चतोत्तरक्रान्तिकला इति मध्यगुपपत्तम् । अथाज्ञात् पलमानयनमाह” र० ना० ।

“ताभ्योऽक्षज्या च तद्वर्गं प्रोज्झा विज्याहतेः पदस्य । लम्बाक्षार्कगुणान्तरज्या विपुवद्भा य लम्बाक्ष” सू० सि०

“ताभ्योऽक्षकलाभ्योऽक्षज्या भवन्ति । तः सङ्घट्टं । अक्षज्यावर्गं विज्यावर्गात् व्यक्ता जेषान्तरं लम्बाक्ष । अन्तरमक्षज्या हादशगुणा लम्बाक्ष लम्बाक्षज्या गुणनस्य भजनसम्बद्धाहतेत्यर्थसिद्धम् । अक्षभा स्यात् । अलोपपत्तिः । अक्षकलानां याक्षज्या तस्यास्त्रिज्याकर्णे भुजत्वात् तद्वर्गेनात् विज्यावर्गान्तरं लम्बाक्ष कोटिः । तदाक्षज्या भुजस्तदा हादशकोटी को भुज इत्यनुपातेन विपुवद्भावेति । अथाक्षज्ञाने नतभागेभ्यः क्रान्तिद्वारा स्वयसाधनं सार्धश्लोकाभ्यामाह” र० ना० ।

“स्वाक्षार्कनतभागानां दिक्साय्येऽन्तरमव्यथा । दिग्भेदेऽपक्रमः जेषस्तस्य ज्या विज्यया हता । परमापक्रमज्याग्रा चापं जेषादिगो रविः । कर्कादौ प्रोज्झा चक्रार्धात् तुलादौ भार्धसंयुतात् । मृगादौ प्रोज्झाभगणान्माध्याह्नेऽर्कः स्फुटीभवेत्” सू० सि० ।

“स्वदेशाक्षांशेष्टदिनीयमध्याह्नस्वयं नतांगयोर्भागाणां वक्ष्यत्वाद्भवचनम् । एकदिक्तेऽन्तरमव्यदिक्ते साय्ययोगः कार्यः । जेष उक्तसंस्कारसिद्धोऽङ्कः क्रान्तिः स्यात् । तस्यापक्रमस्य ज्या विज्यया गुण्या परमक्रान्तिज्या प्रागुक्तया भक्ता फलस्य धनुर्भागादिकं जेषादिगो जेषादि-

राशित्वितयान्तर्गतोऽर्कः स्यात् । कर्कादित्येऽर्के चक्रा-
धार्तुं षड्भाशित व्यागतार्कं त्यक्त्वा शेषं मध्याह्नकाले स्फु-
टोऽर्कः स्यात् । तुलादित्ये षड्भ्युतादागतार्कात्
स्फुटोऽर्को ज्ञेयः । व्यागतोऽर्कः षड्भ्युतः स्फुटोऽर्कः
स्यादित्यर्थः । मकरादित्येऽर्के द्वादशराशिभ्यः व्यागतार्कं
त्यक्त्वा शेषमयनांशसंस्कृतः स्फुटोऽर्कः स्यात् । करणाग-
तज्ञानार्थं व्यस्तयनांशसंस्कृत इत्यर्थसिद्धम् । पूर्वं तत्-
संस्कृत्यहात् क्रान्तिः साध्येत्यर्थस्योक्तेः । अत्रोप-
पत्तिः । एकदिशि क्रान्त्यद्योगाच्चतनं दक्षिणमतोऽचोनं
क्रान्तिर्दक्षिणा । भिन्नदिशि क्रान्त्यूनानाचो नतं दक्षि-
णमनेनाचो हीनः क्रान्तिरुत्तरा । अचोनक्रान्तिर्नतं
तुत्तरमतोऽचयुतं क्रान्तिरुत्तरा । अस्या ज्या क्रान्तिरर्कज्या ।
यदि परमक्रान्तिज्या त्रिज्याभुजः स्यात् तदानया
केतोऽष्टा सायनार्कभुजज्या तदनुः सायनार्कभुजः । भुज-
स्य चतुर्षु पदेषु तुल्यत्वात् प्रथमपदे मेपादित्ये सूर्य-
स्यैव भुजत्वाद्भुज एव सूर्यः । कर्कादित्ये द्वितीयपदे
षड्भादूनस्यार्कस्य भुजत्वाद्भुजोनषड्भमर्कः । एवं तृती-
यपदे तुलादित्ये षड्भेन हीनार्कस्य भुजत्वात् षड्भ्युतो
भुजोऽर्कः । चतुर्थपदे मकरादित्ये सूर्योनभगणस्य
भुजत्वात् सूर्योनभगणोऽर्क इति सर्वं वैपरीत्यात् सुगम-
तरम् । अथागतस्फुटसूर्यस्य करणागतस्फुटतुल्यत्वज्ञान-
मागतस्फुटसूर्यान्मध्यमस्य करणागतमध्यमार्कतुल्यत्वेन
यिगेधं वक्तुं श्लोकार्धेनाह २० ना० ।

“तन्मान्दससङ्गहाभं फलं मध्यो दिवाकरः” । सू० सि० ।
“तस्मादागतस्फुटसूर्यान्मान्दं फलं मन्दफलमसङ्गहाभ-
वारं वामं व्यस्तं संस्कृतं स्फुटसूर्योऽर्कगणानीतः
स्फुटसूर्यः स्यात् । अयमर्थः । स्फुटसूर्यः मध्यमं प्र-
कल्प्य पूर्वमन्दोच्चात् प्रागुत्तरीत्या मन्दफलं धनसृष्टमा-
नीय स्फुटसूर्ये षड्भं धनं कार्यं मध्यमसूर्यः । अस्मा-
दपि मन्दफलं स्पष्टसूर्ये व्यस्तं संस्कृतं मध्यमोऽस्मादपि
मन्दफलं स्पष्ट व्यस्तं मध्यमार्क इति यावद्विशेषस्ता-
वदसङ्गत् साध्योऽर्को मध्योऽर्कगणानीतो भवतीति । त-
था च मध्यमार्कात् स्फुटार्कसाधनमेकवारं मन्दफल-
संस्कारः स्फुटार्कान्मध्यार्कसाधने त्वनेकवारं मन्दफल-
व्यस्तसंस्कार इति विशेषोऽभिहितः । अत्रोपपत्तिः ।
मध्यमसूर्यादानीतमन्दफलेन संस्कृतो मध्यः स्फुटोऽर्को
भवति । अथ वा तेनैव मन्दफलेन व्यस्तं संस्कृतो मध्यो
भवति । अतः स्फुटार्कान्मध्यार्कसाधने मध्यमज्ञानासम्भवात्

तदानीतमन्दफलज्ञानमशक्यमतः स्फुटसूर्यं मध्यमं प्र-
कल्पयानीतमन्दफलेनाभिमतसत्त्वेन स्फुटोऽर्को व्यस्तं
संस्कृतो मध्यमासङ्गः । अस्मादपि मन्दफलमभिमतस-
त्त्वमपि पूर्वस्यान सृष्टमिति यावद्विशेषे मध्यार्कसाधितं
मन्दफलं भवतीति निरवद्यं सर्वमुक्तम् । अथ मध्याह्ने
छायाकर्णयोरानयनं विवक्षुः प्रथमं तात्कालिकनतांशज्ञानं
कथयंस्तद्भुजकोटिज्ये कार्यं इत्याह २० ना० ।

“स्वान्तार्कपक्रमयुतिर्दिकसाध्येऽनरमन्यथा । शेषं नतां-
शाः सूर्यस्य तद्वाङ्मज्जग्रा च कोटिजा” सू० सि० ।
“दिकसाध्ये एकदिक्त्वे स्वदेशाक्षांशमध्याह्नकालिकसूर्यक्रा-
न्यंशयोर्योगः । अन्यथा व्यत उक्तादेकदिक्त्वाद्द्वैपरीत्ये
भिन्नदिक्त्वे इत्यर्थः । अक्षांशक्रान्त्यंशयोरन्तरं कार्यं
शेषं संस्कारोत्पन्नं सूर्यस्य मध्याह्ने नतांशास्तेषां
नतांशानां भुजरूपाणां ज्या कोटिजा तदंशा नवति-
शुद्धाः कोटिस्तत उत्पन्ना ज्या । चः ससृज्ये । साध्या ।
अत्रोपपत्तिः । यास्योत्तररुते सूर्यस्य मध्याह्ने स्वस्ति-
कादनन्तरं नतांशा विषुवदृष्टनपथ्यं नमक्षांशाः । विषु-
वदृष्टसूर्ययोरन्तरं क्रान्त्यंशाः । अतो दक्षिणक्रान्तौ
क्रान्त्यद्योगो नतांशा उत्तरक्रान्तौ क्रान्त्यूनानाचोऽचोन-
क्रान्तिर्वा दक्षिणोत्तरनतांशास्तेषां ज्या दृग्ज्या भुजस्त-
त्कोटिजग्रा महाशङ्कुः कोटिस्त्रिजग्रा कर्ण इति
छायाक्षेत्रे तदंशानां भुजत्वात्” अथ छायाकर्णयो-
रानयनमाह । २० ना० ।

“शङ्कुमानाङ्गुलाभ्यस्ते भुजत्रिज्ये यथाक्रमम् । कोटि-
ज्या विभज्या च छायाकर्णविहर्दले” सू० सि० ।
“भुजत्रिज्ये नतांशजग्रात्रिज्ये इत्यर्थः । शङ्कुः प्रमा-
णाङ्गुलानि द्वादश तैर्युजिते कार्यं । उभयत्र कोटि-
ज्या नतांशोननवत्यंशानां ज्येत्यर्थः । भङ्गा लब्धे-
द्वा यथाक्रमं भुजज्यात्रिजग्रास्थानीयफलक्रमेण मध्याह्ने
छायातत्कर्णौ भवतः । अत्रोपपत्तिः । द्वादशाङ्गुलशङ्कुः
कोटिरिष्टच्छायाभुजस्तुल्योऽर्थोऽपि कर्ण इति छाया-
कर्णः कर्ण इति छायाक्षेत्रे । महाशङ्कुकोटौ दृग्जग्रा-
त्रिजग्रे भुजकर्णौ तदा द्वादशाङ्गुलशङ्कुकोटौ कार्वात्य-
रुपातेन मध्याह्नकाले छायातत्कर्णौ भवतः । साधक-
योस्तात्कालिकत्वादित्युपपन्नम्” २० ना० ।

अथ भुजसाधनं विवक्षुः प्रथममप्या कर्णाय जानयति ।
“क्रान्तिज्या विषुवत्कर्णयुष्माप्ता शङ्कुजीवया । अर्काया
स्तेऽर्कज्जी मध्यकर्णोद्भूता स्तका” सू० सि० ।

सूर्यक्रान्तिज्या अक्षकर्णगुणिता शङ्खुजीवया शङ्खुर्द्वाद्दशा-
ङ्गुलस्तद्रूपा ज्या तथेत्यर्थः । द्वादशभिरिति फलितम् ।
भक्ता फलं सूर्यस्याग्रा । उपलब्धगाद्वयहस्यापि । इय-
मग्रा स्वाभिमतकालिकच्छायाकर्णेन गुणिता मध्य-
कर्णोद्भूता कर्णस्य व्यासस्य मध्यमर्धमिति मध्यकर्णोव्या-
साङ्गं लिख्या तथेत्यर्थः । भक्ता फलं स्वका स्वकर्णग्रा
स्यात् । अत्रोपपत्तिः । क्रान्तिज्योन्मण्डले कोटिरप्या-
क्षितिजे कर्णः कृज्या भुज इत्यन्तत्वे द्वादशकोटायन्त-
कर्णः कर्णस्तदा क्रान्तिज्याकोटौ कः कर्ण इत्यनुपाते-
नापा । लिख्याद्वयं इयं कर्णवर्धने केत्यनुपातेन कर्ण-
वृत्तायेत्युपपन्नम् । अथ भुजानयनं श्लोकाभ्यामाह”
२० ना० ।

“विषुवज्जायुताकर्णया यास्ये स्यादुत्तरो भुजः । विषु-
वत्यां विषोध्योदगगोले स्याद् बाह्यरत्तरः । विषयया-
ङ्गुजो यास्यो भवेत् प्राच्यपरान्तरे । माध्याह्निको भुजो
नित्यं छाया माध्याह्निको स्यात्” सू० सि० ।

“अर्कया सूर्यस्याभीष्टकालिककर्णया यास्ये दक्षिण-
गोले विषुवज्जायुताक्षकायया युक्तोत्तरदिक्को भुजः स्या-
त् । उत्तरगोले विषुवत्यां पलभायां कर्णयां विषोध्य
न्यूनीकृत्य शेषसुत्तरदिक्को भुजः स्यात् । ननु कर्णया
पलभायां यदा न शुध्यति तदा कथं भुजः साध्य इत्यत
आह । विषययादिति । अत्रभां कर्णयायां विषोध्य
शेषं दक्षिणे स्यात् । ननु भुजस्य यास्यत्वसुत्त-
रत्वं वा कक्षादित्यत आह प्राच्यपरान्तरे इति ।
पूर्वापरसूत्रादनन्तराप्रदेशे यास्ये उत्तरो वा भुजः स्या-
दित्यर्थः । ननु तथापि द्वितीयावधेरनुक्तत्वादनन्तरस्याप्र-
सिद्धेः पूर्वापरसूत्रात् कस्यान्तरं भुज इत्याशङ्क्याया
उत्तरं मध्याह्निकायास्वरूपकथनच्छेदेनाह माध्याह्निक
इति मध्याह्निकालिको भुजः सदा माध्याह्निकी मध्याह्न-
कालिकी जायोक्ता । तथा च छायायं प्राच्यपरसूत्रा-
द्यास्यसुत्तरं वा यदनरेण स भुज इति व्यक्ती-
कृतम् । अत्रोपपत्तिः । शङ्खुमूलं प्राच्यपरसूत्रा-
द्यास्यसुत्तरं वा यदनरेण स यास्योत्तरो भुजो
पश्य । शङ्खुस्तु पहादवलम्बसूत्रं क्षितिजसम-
सूत्रावधि तत्रायं भुजः शङ्खुतलापयोः संस्का-
रजः । शङ्खुतलं तु खाहोरात्रवृत्तस्थितोदयास्त-
सूत्राच्छङ्खुमूलं यदनरेण तद्वर्णितम् । अथा त
पूर्वापरसूत्रादुदयास्तसूत्रावधनरसुत्तरदक्षिणगोलक्रमेणो-

त्तरदक्षिणा । तत्र पहापरदिशि पट्टभान्तरेऽक्षा-
द्वस्तमिति शङ्खुतलसुत्तरमप्यापि व्यस्तदिकेति
तत्संस्कारो भुजो गोले प्रत्यक्षः । स महाशङ्खोरिति
यदि महाशङ्खोरयं तदा द्वादशाङ्गुलशङ्खोः क इत्यनुपातेन
भुजः पूर्वापरसूत्राच्छायायावधिः । तत्र शङ्खुतलाये
द्वादशाङ्गुलशङ्खोः साधिते तत्संस्कारेण भुजः स एव ।
तत्राप्यग्रा पूर्व साधिता शङ्खुतलं तु द्वादशाङ्गुलशङ्खोः
पलभा महाशङ्खुः कोटिः शङ्खुतलं भुजो हतिः कर्ण
इत्यन्तत्वे द्वादशकोटौ पलभा भुजस्तदा महाशङ्खुकोटौ
को भुज इत्यनुपातेन शङ्खुतलमानीय महाशङ्खोरियं
द्वादशाङ्गुलशङ्खोः किमित्यनुपातेन गुणहरयोस्तुल्यत्वा-
न्नाशेन पलभाया एवावशिष्टत्वात् । सा तत्तरा दक्षिण-
गोलेऽप्याया उत्तरत्वादेकदिकेन पलभाययोर्योगे उत्तरो
भुजः । उत्तरगोलेऽप्याया दक्षिणत्वेन भिन्नदिक्तात्
पलभाययोरन्तरं भुजस्तत्र पलभायाः शेषसुत्तरो भुजो-
ऽप्यायाः शेषं दक्षिणो भुजः । मध्याह्ने छायाया
भुजरूपत्वान्मध्याह्निकालिको भुजो मध्याह्निकायेति सर्वं
युक्तम् । अथ यास्योत्तरवृत्तस्य छायाकर्णसूत्रा पूर्वापर-
वृत्तस्य छायाकर्णं प्रकारद्वयेनाह” २० ना० ।

“लम्बाक्षजीवे विषुवच्छायाद्वादशशङ्खुणे । क्रान्तिजप्राप्ते
तौ तौ कर्णौ सममण्डलगे रवौ” सू० सि० ।

“लम्बजप्राक्षजे प्रक्रमेणाक्षभाद्वादशभ्यां युजिते उभयत्र
क्रान्तिजप्राया भक्ते तुकारात् फले, सममण्डलस्यै तौ
दृग्योग्यच्छायासम्बद्धौ कर्णौ भवत उभयत्र छायाकर्णः
स्यात् । अत्रोपपत्तिः । स्वमस्तकोपरि पूर्वापरानुका-
रेण यद्वृत्तं तत्सममण्डलसज्जम् । तत्रस्यस्य छाया-
कर्णानयनम् । पलभाभुजेऽक्षकर्णः कर्णस्तदा क्रान्ति-
जप्राभुजे कः कर्ण इति समशङ्खुः क्रान्तिज्याभुजे समशङ्खु-
कुजप्रोनतङ्गुयोः क्रमेण कर्णकोटित्वात् । अस्माच्छङ्खु-
मानाङ्गुलाभ्यस्ते इत्यादिना विजप्रा द्वादशगुणितानेन
भक्ता तत्र ।

“छेदं लवं च परिवर्त्य हरस्य शेषः कार्योऽत्र भाग
हरणे गुणानाविधिय” इत्युक्तेः । पलभायापि गुण्या
क्रान्तिज्याक्षकर्णभक्ता लम्बजैव सिद्धातो लम्बच्छाया पलभायुणि-
ता क्रान्तिज्याभक्ता फलं समवृत्तगतच्छायाकर्णः । अथात्रैव
पलभाभुजे द्वादशकोटिरक्षज्याभुजे का कोटिरिति लम्ब-
ज्यापश्ये पलभावोस्तुल्यत्वाद्वाशादक्षजप्रा द्वादशगुणा

क्रान्तिजरा भक्ता कायाकर्णः सममण्डलगतः । क्रान्ति-
जरायाः सदायं कर्णः सिद्धेयज्ञ हि सर्वदा समष्टगतो
यज्ञ इति समष्टगततत्त्वस्यैव कर्णः साध्यो नान्यदेति
स्वत्वनार्थं सममण्डलगे रवावित्युक्तम् ।

ननु ग्रहाधिष्ठिताहोरात्रपूर्वापरवृत्तसम्पातादवलम्ब्य-
सममण्डलगेले प्रत्यक्षसिद्धस्य साधनार्थं समष्टतत्त्वत्वाभावे
ऽपि कायाकर्णः साध्यः । सममण्डलगे रवावित्युक्तिस्तु
स्वाधिष्ठिताहोरात्रवृत्तपरा न त्वन्यदा न साध्योऽन्यथा-
लक्ष्यत्वेन प्रकारस्यातिप्रसङ्गापत्तेः । न हि प्रकारं
तद्व्यावर्तकं विधेयं प्रसिद्धं येन नातिप्रसङ्गः । परन्तु
यदा सममण्डलगेलांशाधिकक्रान्त्या ग्रहाधिष्ठितदुरात्र-
वृत्तानामवलम्ब्यस्तदा गोले सममण्डलोरदर्शनात् तत्र कथं
तत्साधनमनिवारितमित्यतः सममण्डलगे रवावित्यस्य
पूर्वाक्त एवार्थ इत्यभिप्रायं सममण्डलकर्णनियनपका-
रान्तरकथनच्छेदेनाह" २० ना० ।

"भौम्याजोना यदा क्रान्तिः स्यात्तदा द्युदन्त्रयः ।
विपुलच्छायायाभ्यस्तः कर्णो मध्यापयोद्धृतः" सू० सि०

"यदोत्तरा क्रान्तिरक्षादस्या स्यात् तदा द्युदन्त्रयः
समष्टतस्याक्रान्तिसाधितमध्याङ्गकर्णः । न तु मध्या-
ङ्गकालिकः । अक्षमया गुणितो मध्यापया गृहीत-
मध्याङ्गकर्णपथा भक्तः फलं सममण्डलगतयज्ञ-
विम्बस्य कायाकर्णः स्यात् । अत्र सौम्येत्यनेन
दक्षिणक्रान्तौ तदसाधनं सममण्डलगतयज्ञविम्ब-
स्यादर्शनादिति स्फुटशक्तम् । अन्यथाक्षान्ति-
क्रान्तिकोले सममण्डलः प्रत्यक्षत्वात् तद्विवारणानुपपत्तेः ।
अत्रोपपत्तिः । सममण्डलप्रवेशकालिकमध्याङ्गच्छाया-
कर्णादयस्तुभूतात् कर्णेन द्वादशाङ्गुलशङ्कुस्तदा विज्या-
कर्णेन क इति मध्यशङ्कुस्तात्कालिकः । द्वादशकोटा-
यक्षभा भुजस्तदा महाशङ्कुकोटौ क इति शङ्कुतलम् ।
द्वादशनाशात् पलभाविजग्राघातो मध्यकर्णभक्त इति ।
अनेन भुजेन मध्यशङ्कुस्तदाऽप्यभुजेन क इति सममण्डल-
द्वादशापामध्यकर्णघातो मध्यकर्णपलभाभ्यां भक्तोऽप्यभुजे
सममण्डलतदुद्ध्योः कोटिकर्णत्वात् । अस्मात् पूर्वप्रका-
रेण कायाकर्णनियने द्वादशनाशान्मध्यकर्णपलभावि-
जग्राघातोऽप्यमध्यकर्णभ्यां भक्त इति तुल्ययोर्मध्य-
कर्णमितगुणहरयोर्नाशकरणेन सिद्धम् स्वतन्त्रेच्छस्य
नियोक्तुमशक्यत्वात् । तत्रापि भाजग्रहौ विजग्रा-
ऽपवर्त्य हरस्थाने मध्यकर्णगुणिताया विजग्राभक्तेति

मध्यकर्णाया सिद्धातो मध्यापयोद्धृत इत्युक्तम् ।
भाजग्रस्थाने तु मध्यकर्णपलभाघात इति दक्षिणगोले
ग्रहादर्शनाच्च साधितः । उत्तरगोलेऽपि क्रान्तिरक्षा-
धिका तदा सममण्डलगतदेशासम्भावाच्च साधितः सम-
मण्डलावध्यक्षांशत्वात् । अत्रक्रान्तौ तत्सम्भावात्
साधितः । नक्षत्रिद्धं गोले गणितसाध्यं मानाभावा-
दिद्युपपन्नं सौम्येत्यादि । भास्कराचार्यैस्तु "भार्तखण्डः
सममण्डलं प्रविशति स्वल्पेऽपमे स्वात् पलात् दशग्री-
हान्तरगोल एव स विभन्तु साध्या तदैवास्तु भा । अत्रा-
ग्रीऽपि सममण्डलमण्डलमिने यः शङ्कुः कृत्ययते नूनं सोऽपि
परानुपातविधये नैवं क्वचिदुच्यते" इत्यनेन तत्रापि
साधितः । अथ स्वाभिमतकर्णेन स्वस्वकाकाले भुजार्थं
कर्णवृत्ताया साध्येति सूचनार्थं कर्णायास्तत्प्रकारेण
पुनरपि मध्यकर्ण इति प्रागुक्तस्य स्फुटीकरणार्थं
चाह" २० ना० ।

"स्वक्रान्तिजग्राविज्याकोटी लम्बजग्राभ्यामौर्विका ।
स्वेष्टकर्णहता भक्ता विजग्रायाङ्गुनादिका" सू० सि०
"स्वाभिमतकालिकक्रान्तिजग्रा विजग्रा गुणिता लम्ब-
जग्रा भक्ता फलमया जग्राभ्या । लम्बजग्राकोटौ वि-
जग्रा कर्णः क्रान्तिजग्राकोटौ कः कर्ण इत्यप्येत्युपपत्तिः ।
उत्तरार्धं पुनरुक्तं व्याख्यातप्रायम् । यदि तु पूर्वोक्तकर्ण-
वृत्ताग्रानयनगोके शङ्कुजीवदेत्यस्य शङ्कोः कोटिकर्णत्वात्
पूर्वसाधितनतांशभुजकोटिजग्रायत्वेष्टौ मध्यकर्ण इत्यस्य च
तात्कालिकमध्याङ्गच्छायायाः कर्णस्तदा न पुनरुक्तम् ।
परन्त्वर्काम्येत्यस्य तात्कालिकमध्याङ्गकालिककर्णागार्थः
स्वर्काम्यस्य च स्वाभिष्टकालिककर्णागार्थो बोध्यः ।
एतदुपपत्तिस्तु द्वादशकोटावच्छकर्णः कर्णस्तदा क्रान्ति-
जग्राकोटौ कः कर्ण इति स्वकालिकाया । विजग्रावृत्ते
इयं तदा तात्कालिकमध्याङ्गकालिकच्छायाकर्णेन नतां-
शकोटिजग्राभक्तद्वादशविजग्राघातात्मकेन केति द्वादश-
विजग्राघातयोर्गुणहरत्वेन तुल्ययोर्नाशदक्षकर्णगुणित-
क्रान्तिजग्रा तात्कालिकमध्याङ्गनतांशकोटिजग्रा भक्तेति
तात्कालिकमध्याङ्गकायाकर्णेनेयं कर्णाया तदा स्वाभिष्ट-
कालिककायाकर्णेन केति स्वकालिकी कर्णाप्येत्यु-
पपत्ता । सूर्याधिष्ठिताहोरात्रवृत्तयाम्योत्तरवृत्तोर्ध्व-
स्मात्तात्कालिकमध्याङ्ग परानुपातार्थं बोध्यम् । अथ
कोणच्छायाकर्णसाधनार्थं कोणशङ्कुद्वयजग्रा लोक-
पञ्चकेनाह" २० ना० ।

“विजयावर्गार्धतोऽप्यजया वर्गेनाद्वादशाहतात् ।
पुनर्द्वादशनिष्ठा लभ्यते यत् फलं बुधैः । शङ्खुवर्गार्ध-
संयुक्तविषुवद्गर्भाजितात् । तदेव करणीनाम तां पृथक्
स्यापयेद्बुधः । चर्कणी विषुवच्छायाऽप्यजया गुणिता
तथा । भक्ता फलाख्यं तद्गर्गसंयुक्तकरणीपदम् । फलेन
हीनसंयुक्तं दक्षिणोत्तरगोलयोः । यास्ययोर्विदिशोः
शङ्खुदेवं यास्योत्तरे रवी । परिभ्रमति शङ्खोस्तु शङ्खु-
रक्षरयोस्तु सः । तत्विजयावर्गविज्ञेयान्मूलं दृग्जयाभि-
धीयते” १०० सि० ।

“पूर्वप्रकारानीतैस्तात्कानिकाप्यजयाया न तु कर्ण-
यायाः पूर्वं कर्णस्यैवासिद्धेः । वर्गेण हीनात् विजया-
वर्गार्धद्वादशगुणात् पुनर्द्द्वितीयवारं द्वादशगुणात् ।
चः समुद्धरे । तेन द्वादशगुणितस्य द्विधा स्थापननिरासा-
संयुक्तत्वारिणदधिकशतगुणितादित्यर्थः । पृथक् गुणको-
क्तिस्तु गुणनसुखार्थम् । शङ्खोर्द्वादशाङ्गुलात्मकस्य वर्ग-
ार्धेन द्विसप्तत्या युक्तेन पलभावर्येण भाजिताङ्गुधैर्गणित-
कर्तृभिर्यत्सङ्ख्यामितं फलं प्राप्यते तत्सङ्ख्यामितं करणी
नामसज्जया करणी । तां करणीं बुधो गणकः पृथ-
गेकत्र स्थाने स्थापयेत् । ततो द्वादशगुणिता पलभाप-
जया पूर्ववद्हीतया गुणिता तथा द्विसप्ततियुतेन पल-
भावर्येण भक्ता लब्धं फलसज्जं तस्य फलस्य वर्गेण
युतायाः करणया मूलं दक्षिणोत्तरगोलयोः क्रमेण फले-
नानयुतम् । एतत्सप्तप्रकारेण सिद्धः शङ्खुः, शङ्खोर्ग-
णितकर्तुः सकाशादक्षिणोत्तरे सूर्ये परिभ्रमति सति
तुकारः क्रमार्थे क्रमेण यास्योत्तरयोर्विदिशोरान्नेय-
नैर्हृत्थोरैशानीवायव्योः कोणयोरित्यर्थः । द्वितीयत-
कारः पूर्वापरदिने विभागक्रमाद्येकत्वेन विदिशोरित्यन्वा-
न्येति तेन दिनपूर्वार्धे आग्नेयैशान्योर्दक्षिणोत्तरक्रमेण,
दिनापरार्धे नैर्हृत्थवायव्योर्दक्षिणोत्तरक्रमेणेति फलि-
तार्थः । स कोणसज्जः शङ्खुः स्यात् । कोणशङ्खु-
विजयावर्गान्तरान्मूलं दृग्जयोच्यते” १०० ना० ।

अथैतच्छायाच्छायाकर्णयोरानयनमाह ।

“स्वशङ्खुना विभज्यामे दक्षिणेद्वादशाहते । छाया-
कर्णौ तु कोणेषु यथास्वं देशकालयोः” १०० सि० ।

“कोणोयदृग्जयाविजयेद्वादशगुणे दृग्जयासम्बन्धिको-
णशङ्खुना भक्ता लब्धे दृग्जयाविजयाक्रमेण छायाच्छा-
याकर्णौ स्तः । तुकारादेवं कोणेषु चतुर्षु देशकालयोः
यथास्वं स्वमनतिक्रम्येति यथास्वं यथादेशं यथाकालं

छायाच्छायाकर्णौ साध्यौ । अयमर्थः । कचिद्दे-
शे चतुर्षु कोणेषु कचिच्च कोणद्वये कचिच्च दिनार्धे एव
कोणद्वय इत्यादि देशकालानुरोधेन यथायोग्यमिति ।
अत्रोपपत्तिः प्रागुक्ता स्पष्टा च । अथ दिक्पदेशसम्ब-
न्धेन छायाकर्णविज्ञा कालसम्बन्धेन सार्धसोकाभ्यामाह”
१०० ना० ।

“विजयोदकरजयायुक्ता यास्यायां तद्विर्जिता । अन्यथा
नतोत्क्रमजयोना स्वाहोरात्रार्धसङ्ख्या । विजयाभक्ता
भवेच्छेदो लम्बजयाघोऽप्यभाजितः । विभज्यया भवे-
च्छङ्खुस्तद्गर्गं परिशोधयेत् । विजयावर्गात् पदं दृग्जया
छायाकर्णौ तु पूर्ववत्” । १०० सि०

“उत्तरगोले चरोत्यस्यया जया चरजयेत्यर्थः । पूर्व-
चरानयने चरजयायाश्चरजेति सज्जोक्तः । युक्ता
विजयाऽन्या स्यात् । यास्यगोले तथा चरजयोना
विजयाऽन्या स्यात् । नतोत्क्रमजयोना सूर्योदयाद्विन-
गतपक्षो दिनशेषपक्षो वा दिनार्धान्तरात् उदयतमज्जा-
त्तामिहूनं दिनार्धं नतकालो यथात्मकस्तस्यासुध्यो लि-
प्राप्तत्वेयमैरित्यादिविधिना, सुनयो रन्ध्रयमला इत्याद्यु-
क्तोत्क्रमजयापिण्डैर्जतिक्रमजया । पञ्चदशघटप्रधिकनते
तु पञ्चदशघटपूजननतस्य क्रमजयाखण्डः क्रमजया तथा
युक्ता विजयोत्क्रमजया भवति । तथा हीनेत्यर्थः ।
स्वाहोरात्रार्धसङ्ख्या । गृहीतचरजयासम्बन्धोरात्रा-
त्रहन्व्यासार्धं दृग्जया तथा गुणिता विजयाया भक्ता
फलं छेदसज्जं स्यात् । अथानन्तरं छेदो लम्बजयाया
गुणितस्त्रिजयाया भाजः फलमिष्टकाले शङ्खुः स्यात् ।
तस्य शङ्खोर्गं विजयावर्गोच्छोधयेत् । शेषस्य मूलं
दृग्जया । आभ्यां छायाकर्णौ तु पूर्ववत् । पूर्वोक्त-
रीत्या भवतः । अत्र छायाकर्णौ त्विति कोणच्छाया-
कर्णसाधनसोकाभ्यामगस्य ग्रहणात् तच्छोकोत्तरीत्या-
ऽभीष्टशङ्खुदृग्जयाभ्यां छायाकर्णौ साध्यावित्युक्तम् ।
अत्रोपपत्तिः । यास्योत्तरहत्तोऽं भाग्यहाधिष्ठितदुराव-
हत्तसम्पातात् क्षितिजदुरावहत्तसम्पातद्वयवज्जोदयास्तसू-
त्रक्षितिजसम्बन्धयास्योत्तरहत्तसम्पातपर्यन्तमहोरात्रहत्ते
मूलं विज्यानुकूलमन्या । सा त्तरगोले चरजयायुता
विजया दक्षिणगोले चरजयोना विजया ।
उन्नमण्डलयास्योत्तरसूत्रावध्यहोरात्रहत्तव्यासार्धे वि-
जयात्वात् उन्नमण्डलस्योत्तरदक्षिणक्रमेण क्षितिजादु-
ध्वावःस्थत्वेन तदास्योत्तरसूत्रयोर्बध्ने चरजयात्वाच्च ।

ग्रहाहोरादृष्टे यास्योत्तराहोरादृष्टसम्पादा-
दुभयत् नतघटनरस्याने तत्सूत्रं नतकालस्य सम्पूर्ण-
जग्रा । तन्मध्यादूर्ध्वसूत्रं गरुडपं नतोत्क्रमजग्रा । तथा
हीनान्या ग्रहस्यानादहोरादृष्टे उदयास्तसूत्रपर्य-
न्तसूत्रसूत्रं त्रिजग्राभक्तमिष्टास्या । तत्तुल्या यास्योत्त-
रोर्ध्वव्यासमूत्रान्तर्गता सा द्युजग्राप्रमाणसाधितेष्टहृतिः ।
द्युजग्रागुणा त्रिजग्राभक्ता फलं छेदः । यदि तस्मात् त्रि-
जग्राकर्णे लम्बजग्रा कोटिस्तदेष्टहृतिकर्णे का कोटिरि-
त्यनुपातनेष्टगङ्गुः । अस्माद्गृजग्रा च्छाया तत्कर्णा
उत्तरीत्या सिद्धप्रतीत्युक्तप्रपञ्चम् । अथ श्लोकत्रयेण
कायाकर्णाभ्यां नतकालानयनमाह” २० ना० ।

“अभीष्टच्छाययाभ्यस्ता त्रिजग्रा तत्कर्णभाजिता । दृग्-
जग्रा तद्वर्गसंगुहात् त्रिजग्रावर्गाश्च यत् पदम् । गङ्गुः
सर्तुभजीवान्नः स्वलम्बजग्राविभाजितः । छेदः स त्रि-
जग्रायाभ्यस्तः स्वाहोराताईभाजितः । उन्नतजग्रा
तथा हीना स्वान्त्रा गेपस्य कर्मुकम् । उत्क्रमजग्रा-
भिरिव स्युः प्राक्पसाधनतासवः” । सू० सि०

“अभीष्टकालिकच्छायया गुणिता त्रिजग्रा गृहीतच्छा-
यायाश्छायाकर्णेन भक्ता फलं दृग्जग्रा दृग्जग्राया वर्गेण
हीनात् त्रिजग्रावर्गाद्यत्सङ्गुप्रामितं मूलम् । चकारोयत्त-
दोर्नित्यसम्बन्धात् तच्छब्दपरः । अभीष्टगङ्गुः । स
इष्टगङ्गुस्त्रिजग्राया गुणितः स्वदेशीयलम्बजग्राया भक्तः
फलं छेदः । स छेदस्त्रिजग्राया गुणितो द्युजग्राया
भक्ता उन्नतकालस्य जग्रा विखण्डणा । यद्वतुरुन्नतकालो
न भवति । तयानीतयोन्नतजग्राया हीना स्वान्त्रा
स्वद्युजग्रासम्बद्धचरजग्रायावगतान्त्रा । अवशेषस्योत्-
क्रमजग्राभिः “सुनयोरभ्युपमन्नाः” इत्याद्युक्तोत्क्रमजग्रा-
पिण्डैर्धनुः । अवशेषस्य त्रिजग्राधिकत्वे तु यदधिकं
तस्य क्रमजग्रापिण्डैर्धनुश्चतुःपञ्चाशद्युक्तसत्क्रमधनुर्भवति ।
एवं प्रकारेण सिद्धाङ्गा दिनस्य पूर्वार्धपरार्धयोर्नतका-
लासवो भवन्ति । अलोपपत्तिः । पूर्वोक्तव्यत्यासात्
सुगमा । तत्र छेदस्त्रिजग्रापरिणत इष्टान्त्रा तस्या
जग्रात्वासम्पादः । अवधुदयास्तसूत्रस्याहोरादृष्टव्यास-
सूत्रत्वाभावादित्युन्नतजग्राकारेण स्वस्यान्तरत्वेन दर्शना-
दुन्नतजग्रायुक्तम् । अत एव भास्कराचार्यैः “इष्टान्त्र-
क्रमसूत्रकालमौर्वीतल्यां प्रकल्प्य” इत्याद्युक्तम् । तद्वतुरु-
मनासुन्नतकालत्वापत्त्या तथा हीनेत्यादिभागस्य व्यर्थ-
त्वापत्तेरिति दिक्” २० ना० ।

“इति त्रिप्रश्नाधिकारः” सू० सि० ।

“दिग्देशकालानां प्रतिपादनमिदं परिपूर्तिमाप्नोत्यर्थः ।
तत्र दिशां साधनं शिलातल इत्यादि नियतं, तत्सम्बन्धेन
समकोणयास्योत्तरगङ्गुनां साधनान्यपि दिगन्तर्गतान्यनि-
यतानि । पल्लभाश्लेषाद्यादिसाधनं देशनिरूपणं निय-
तम् । अयाचरादिसाधनमनियतम् । कालसाधनं
तद्व्याख्यायादिसाधनं च कालनिरूपणमिति विवेकः”
२० ना० ।

एवं गङ्गुच्छायया देशभेदेन सूत्रेण कालसाधने स्थिते
वक्ष्यमाणकायापादेन कालज्ञानं स्थूलं किञ्चिद्देशविषय
श्चेत्यवधेयम् छायाकर्णादिकं षडङ्गादलोक्तम् । तत्तदर्थं
अतस्तद् विविधं नोक्तम् । [उत्तरार्धे हेमच०]

कायाकर त्रि० कायां करोति लक्षणेण क-ट ६त० ।

कायाङ्ग ५० काया स्वरूपप्रतिपिम्बः अङ्गोऽस्य । चन्द्रे
हेमच० । तस्य स्वरूपे किरणप्रतिपिम्बे नैव प्रकाशः इन्द्र-
शब्दे ६११५० ५० स० उक्तदिगा दर्शितः “काया
सृष्टाङ्ग कायाष्टरादयोऽपि चन्द्रे ।

कायातनय ५० ६त० । शनैश्चरे हला० । कायाशब्दे तस्य
तत् पुत्रकथा दृष्ट्या । कायासुतादयोऽप्यत्र । “स्वरूपपुत्रं
महावाङ्म कायागर्भसमुद्भयम्” शनिप्रणामसन्तः ।

कायातर ५० कायाप्रधानस्वरुः शा० त० । “पूर्वाह्णे च
पराह्णे च तलं यस्य न कुञ्चति । अत्यन्तशीतला काया
स च्छायातरुच्यते” इत्युक्ते कायाप्रधाने वृक्षे ।
“स्निग्धच्छायातरुं वसति रामगिर्याश्रमेधु” मेघः ।
कायावृक्षोऽप्यत्र स च नमेरुवृक्षे शब्दार्थचि० ।

कायापद्य कायायुक्तः पन्थाः । आकाशस्य ज्योतिश्चक्रमध्य-
वर्त्तिनि दक्षिणोत्तरायते तिरश्चीने आकाशस्थानभेदे ।
“कायापद्येनेव शरत्प्रसन्नम्” रघुः ।

कायापाद ५० कायायाः गङ्गुच्छायाया पाद इव ।
हादशाङ्गुलशङ्कोच्छायापादमाने । मासभेदे मध्याह्ने तत्-
संस्तभेदः तेन च दिनमानज्ञानं चाह” ज्यो० त०
“अर्कोङ्गुला तु सूच्यग्र्या काशी इत्युक्तमूलिका । गङ्गु-
संज्ञा भवेच्चैव तच्छायां परिकल्पयेत् । मध्याह्नेहीने-
रादित्ययुक्तेच्छायाङ्गुलैर्हरेत् । षट्पूर्तिदिवादण्डं
लब्धं दण्डादिकं भवेत् । पूर्वाह्णच्छाययातीतं परा-
ह्णच्छायवैष्यकम् । गूढ्येकरामवाणेभदिशोरुद्राः । ११
१५।८।१०।११ क्रमोत्क्रमैः । आषाढादिषु मासेषु
काया माध्याह्निकी मता । अयनांशजमासान्ते व्युत्-

क्रमेणादितो बुधैः । संख्योक्तान्यदिने भागहारे दृष्टी-
तरे तथा । प्रकारान्तरन्तु, “पञ्चावधिरामयुग्मैक
शून्यैकयुग्मवृद्धयः । चतुःपञ्चर्षो) ५.४.२.२.१०.१०.
२.२.४.५.६. साक्षात् कायापादा दिनाङ्गके । अयनां
यजमासान् विपादगणनक्रमात् । दिने दिने भाग-
हारो मध्यच्छायापदे मतः । कङ्क्रेः षष्ट्यंशको व्यङ्ग्य-
रङ्गुलेर्व्यङ्ग्यलिस्तथा । सदृशं दिशतं हीनं मध्य-
पादैश्च षड्गुणैः । कायापादैश्च मध्योनैः षड्गुणैर्दि-
गुणैर्हरेत् । पादमादिपदाङ्गं तु लब्धा दण्डा गतेषु प्राकः ।
प्राक् पश्चिमदिनाङ्गानु शेषात् पश्चिगुणात्पलम् । इदञ्च
देशभेदविषयं स्थूलं च सूक्ष्मन्तु सू० सि० उक्तं तच्च
कायाशब्दे दृश्यम् ।

कायापुरुष ए० कायायां दृश्यः पुरुषः पुरुषाकृतिः । आकाशे
द्रष्टव्यं निजच्छायानुरूपे पुरुषाकृतियुक्ते पदार्थे ।
तद्दर्शनोपायमाह योगप्रदीपिकायाम् ५ पटले
शिव उवाच । निरम्भं गगनं देवि ! यदा भवति निर्मल-
म् । तदा कायासखो भूत्वा निश्चलः प्रयतो धिया ।
स्वकायाकल्पमानोक्त्य खगुरुक्तक्रमेण वै । सम्मुखं
गगनं पश्येद्विनिमेषस्तथैकधीः । शुद्धस्कटिकसङ्काशः
पुरुषस्तत्र दृश्यते । न दृश्यते यदा तत्र पुनस्तद्वत् परी-
क्षयेत् । वज्रधा दर्शनेनैव साक्षात्कारो भवेत् भुवम् ।
कस्यचित् भाग्यतो दृशेत् यदि विम्बाऽक्षिगोचरः । भव-
त्येव न सन्देहो गुरुविज्ञासतः शिवे ! । गुरुं सम्यक्
पूजयित्वा पशेत्प्रच्छायां समाहितः । तथा पश्यासप-
त्यं न नृत्युस्तस्य न विद्यते । शिरोहीनं यदा पशेत्
पश्यासाभ्यन्तरे स्मृतिः । यदा पादौ न दृशेते भाव्या-
हानिर्न संशयः । न दृशेते यदा पाणौ भ्रातृहीनि
संग्रहः । एतज् ज्ञात्वा सुधीः सम्यक् गङ्गातीरं समा-
श्रयेत् । योगाभ्यासेन सततं प्राणायामेन संरुतः ।
यथा वा सतसमीपस्थो लल्लं नृत्युञ्जयं जपेत् । योक्तु
भुक्तो हविष्याग्री यतवाग्यतमानसः । नृत्युञ्जयेन
सन्देहो अन्यथा नृत्युः स्मरति । यदा तु मलिनं पशेत्
ज्वरपीडा भवेत्तदा । तस्य शान्तिं प्रकुर्वीत शिवसेवां
समाहितः । रक्तवर्णं यदा पशेत्तदेवार्थं भवति भुवम् ।
मध्यच्छिद्रं यदा पशेत् शूलघातो भवेत्तदा । एवं
सन्दर्शनं देवि ! ज्ञानवान् भवति भुवम् । नारदाय
पुरा प्रोक्तं मया पुरुषदर्शनम् । तत्प्रसादान्महा-
योगी भूत्वा लोकान्तरत्यसौ । स्वकायादर्शनं देवि !

कलौ पुरुषलक्षणम् । दीर्घायुः समवाप्नोति ज्ञानज्ञापि
सुनिर्भलम् ।

कायायन्त्र न० कायया कालज्ञानसाधकं यन्त्रम् । काल-
ज्ञानसाधकेषु शङ्खुयष्टिचक्रप्रभृतिषु यन्त्रभेदे । “शङ्खु-
यष्टिधनुश्चक्रैश्च कायायन्त्रैरेकधा । गुरुपदेशाद्विज्ञेयं
कालज्ञानमतन्द्रितैः” सू० सि० ।

कायामान ए० कायया स्वरूपप्रतिबिम्बेन मीयते सा-कर्मणि
स्युट । १ चन्द्रे हेमच० इत० । २ कायायाः प्रमाणे न० ।

कायामित्र न० कायाया मित्रमिव । आतपत्वे शब्दरत्न० ।

कायामृगधर ए० कायाकूपं मृगं धरति छ-अच् । चन्द्रे-
त्रिका० । कायाशशधरादयोऽप्यत्र ।

कायाविप्रतिपत्ति स्त्री कायानां देहकालीनां तत्प्रभृतीनां
विप्रतिपत्तिर्विरुद्धा प्रतिपत्तिः । सुश्रुतोक्ते कृष्णां भ-
रणस्तृचक्रे देहकालान्यादीनामन्यथाभावं यथाह सुश्रुतः ।
“अथातस्कावाविप्रतिपत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः । श्यावा
लोहितिका नीला पीतिका वापि मानवम् । अग्नि-
द्रवति यं काया स परासुरसंग्रयम् । क्षीयिष्यौ न
श्यतो यस्य तेज ओजः स्मृतिः प्रभा । धक्कादां भजन्ते
नो स परासुरसंग्रयम् । यस्याधरौष्ठः पतितः क्षिप्र-
सोर्ध्वं तथोत्तरः । उभौ वा जाम्बवाभासौ दुर्लभं
तस्य जीवितम् । चारुता दशना यस्य श्यावा वा स्युः
प्रतन्नि च । खञ्जनप्रतिमा वापि तं गतायुषमादि-
शेत् । कृष्णा स्तब्धावनिप्रा वा जिह्वा शूना च यस्य
वै । कर्कशा वा भवेदास्य सोऽचिराद्विजहात्यस्त्रन् ।
कुटिला स्फुटिता वापि शुष्का वा यस्य नासिका ।
अवस्कूर्जति मग्ना वा न स जीयति मानवः । सङ्क्षिप्ते
विषमे स्तब्धे रक्ते अस्ते च लोचने । एतां वा प्र-
सृते यस्य स गतायुर्नरो भुवम् । केशाः सीमन्तिनो
यस्य संक्षिप्ते यिनते भुवौ । लुनन्ति चाक्षिपत्स्याणि
सोऽचिरादाति नृत्यवे । नाहरत्यङ्गमास्यस्यं न धा-
रयति यः शिरः । एकाग्रदृष्टिर्मूढात्मा सद्यः प्राणान्
जहाति सः । बलवान् दुर्बलो वापि सम्मोहं योऽधि-
गच्छति । उत्थाप्यमानो वज्रदन्तं धीरः परिवर्जयेत्
उत्तानः सर्वदा शेते पादौ विकुरुते च यः । विप-
सारणशीलो वा न स जीयति मानवः । शीतपादकरो-
च्छासम्प्लव्ण्वाश्च यो भवेत् । काकोच्छ्वासश्च यो म-
र्त्यस्तं धीरः परिवर्जयेत् । निद्रा न विद्यते यस्य यो
वा जागर्ति सर्वदा । सङ्कोढा वक्तु कामस्तु प्रत्याख्येयः

स जानता । उत्तरौष्ठं यो जिह्वाद्वारांश्च करोति
यः । प्रेतैर्वा भापते सार्द्धं प्रेतैरुपं तमादिभेत् ।
स्नेह्यः सरोमकूपेभ्यो यस्य रक्तं प्रवर्तते । पुरुषस्या
विधानस्य सद्यो जहृत्वा जीवितम् । वाताहीना
तु हृदये यस्योद्धमनुयायिनी । राजानविद्वेषकरो स
परासुरसंशयम् । अनन्योपद्रवकृतः शोफः पादसमु-
त्थितः । पुरुषं हन्ति नारीन्तु सख्यो गुहृजो हयम् ।
अतिमारो ज्वरो हिक्का हर्दिः शूनाण्डमेदता । श्वा-
सिनः कासिनो वापि यस्य तं परिवर्जयेत् । स्वेदो
दाहश्च बलवान् हिक्का श्वासश्च मानवम् । बलवन्त-
मपि प्राणैर्वा युक्त्वान्न न संशयः । शूनाया जिह्वा भवं
दास्य सख्यं चाक्षि निमज्जति । जम्बुजं जायते प्रति
यस्य तं परिवर्जयेत् । वक्त्रमापन्नं तस्य शूनां स्विद्यतसर-
णावभौ । चक्षुःशकलतां याति यमराष्ट्रं गमिष्यतः ।
अतिमात्रं लघूनि स्युर्गात्राणि गुरुकाणि च । यस्या-
कक्षात् विप्रयो गन्ता येवस्तानयम् । पञ्चमत्स्य-
वसातैलहतगन्धैश्च ये नराः । सृष्टगन्धैश्च ये वानि
गन्तारस्ते यमालयम् । यका कलाटमायानि वलिं
नाशयन्ति वायसाः । येषां वापि रतिर्नास्ति यातारस्ते
यमालयम् । ज्वरातिसारशोफाः स्युर्यस्यान्योन्याव-
सादिनः । प्रक्षोणबलमांसस्य नासौ शक्यश्चिकित्सितम् ।
क्षीणस्य यस्य कुत्तृष्णे हृद्दोर्मिष्टैर्हितैश्चाया । न शास्यतो
ऽक्षपानैश्च तस्य मृत्पुरुषस्थितः । प्रवाहिका शिरः-
शूलं कोष्ठशूलश्च दारुणम् । पिपासा बलहानिश्च
तस्य मृत्पुरुषस्थितः । विषमेषोपचारेण कर्म्मभिश्च
पुराकृतैः । अनित्यत्वाच्च जन्तूनां जीवितं निधनं
व्रजेत् । प्रेतभूतपिशाचाश्च रक्षांसि विविधानि च ।
भरणाभिमुखं नित्यमुपसर्पन्ति मानवम् । तानि भेषज-
दीर्घाणि प्रतिघ्नन्ति जिघांसया । तस्मान्मोवाः क्रियाः
सर्वा भवन्त्येव गतायुषः” ।

काल पु० न० का० वा० अलक्ष् अर्द्धार्च० । वल्कले ।

कालिक्य पु० कालिके रूपकभेदे भवः व्यञ्ज० मानभेदे । तच्च
गानं देवल्लोके स्थितं वासुदेवेन तन आनीय नरलोके
प्रचारितं यथाह हरिवं० १४८ अ० ।

“कालिक्यगानं बहु संविधानं यद्वेवगान्धर्वैश्च हरिणि ।
जपाच्च वीणामथ नारदस्तु षड्पामरागादिसमाधियु-
क्ताम् । हृत्क्षोपकन्तु स्वयमेव कण्ठः सुवर्णघोषं नरपप्रियार्थम् ।
मृदङ्गवाद्यानपरांश्च वाद्यान् वराप्सरास्ता जम्बुजः

पूतीताः । आसारितान्ते च ततः पूतीता रम्भोत्थिता
स्वाभिनयाय तज्ज्ञा । तयाभिनीते वरगत्तयष्ट्रा
तुतोष रामश्च जनाह्वयश्च । अथोर्वशी चारु विशाननेता
हेमा च राजसूय मिश्रकेशी । तिलोत्तमा चाप्यथ
मेनका च एतास्तथाऽन्याश्च हरिप्रियार्थम् । जगु-
स्तथैवाभिनयश्च चक्रुरिष्टैश्च कामैर्म्मनसोऽनुकूलैः ।
ता वासुदेवोऽप्यनुरक्तचित्तः सन्त्यगताभिनयैरुदारैः ।
नरेन्द्रस्तनो ! परितोषितेन ताम्बूलयोगेन वराप्सरोभिः ।
तदागताभिर्नृवराहृतास्तु कण्ठे पसया मानमयास्तथैव ।
फलानि गन्धानि च भवन्ति वीराश्चालिक्यगानम्बवमथा
हृतश्च । कण्ठे प्लव्या च त्रिदिवाङ्मदेव ! सत्युपचार्यं
भुवि मानुषाणाम् । स्थितश्च रस्यं हरितेजसैव प्रयो-
जयामास स रौक्मिण्ययः । कालिक्यगानम्बुसुदारबुद्धि
स्तेनैव ताम्बूलमथ प्रयुक्तम् । प्रयोजितं पञ्चभिरिन्द्र-
तुल्यैश्चालिक्यमिष्टं सततं नराणाम् । शुभावहं
हृत्किरं प्रशक्तं मङ्गल्यमेवाथ तथा यशस्यम् । पुण्यञ्च
पुष्ट्युदयावहञ्च नारायणस्येष्टसुदारकीर्त्तिः । जया-
वहं धर्मधुरावहञ्च दुःखप्रनाशं परिकीर्त्यमानम् ।
करोति पापञ्च तथा विहन्ति षट्शतं सुरावासगतो
नरेन्द्रः । कालिक्यगानम्बुसुदारकीर्त्तिर्मेने किलैकं
दिवसं सहस्रम् । चतुर्युगानां नृपरेवतोऽप्य ततः
पृथक्ता सुकुमारजातिः । गान्धर्वजातिश्च तथा प्र-
राणि दीपादाया दीपशतानि राजन् ! । विवेद
कण्ठश्च सनारदश्च प्रद्युम्नसुखैर्नृपभैरसुखैः । विज्ञात
मेतद्भि परं यथावद्वेशमात्राणि जनैस्तु लोके ।
जानन्ति कालिक्यगुणोदयानां तोयं मदीनामथ वा
समुद्रे । ज्ञातुं हि शक्यं हिमवान् निरिच्छां पलाय-
तो वा गुणतोऽथ वापि । शक्यं न च्छालिक्यगुणैः
तपोभिस्ताने विधानान्यथ मूर्खेनासु । षड्पामरागेषु च
तत्र कार्यं तस्यैकदेशावयवेन राजन् ! । लेशाभिधानं
सुकुमारजातिं निष्ठां सुदुःखेन नराः प्रयान्ति । कालि-
क्यगानम्बुगुणोदयेषु ये देवगान्धर्वमहर्षिसंघाः । निष्ठां
प्रयान्तीत्यवगच्छ वुड्गा कालिक्यमेवं मधुसूदनेन ।
भैरवमात्रं नरदेव ! दत्तं लोकस्य चानुपहृत्कार्यैव” ।

हि स्त्री को-वा० कि । मर्हयांम् एकाक्षरकोषः ।

हिक्कनी स्त्री हिक्क इत्यव्यक्तं नासिकाशब्दं कनति शब्दा-
यते कन-कच् गौरा० कोष् । (नाकहिक्कनी) हृत्क्षोभे
“चिक्कनी कटुका इत्या तीक्ष्णोष्णा वज्रपित्तकृत् । वात-

रक्तहरी कुक्कुटमिश्रकफापङ्कजा” भावप्र० तद्गुणोक्तिः ।

छिक्कर पु० छिक् इत्यव्यक्तं शब्दं करोति क-ट । ८०
स० ८६५० उक्ते छिक्कारे मृगभेदे “कुक्कुटभपिरीसृष्ट
शिखिकुल्लछिक्काराः” “स्त्रीसंज्ञा भाष्यभषकपित्रीकण
छिक्काराः” “छिक्करः कटपरी च पिरीनी चाङ्गि
दक्षिणाः” । [शब्दरत्ना० ।

छिक्का स्त्री छिक् इत्यव्यक्तं शब्दं करोति क-ड । जुते ।
छिक्कार पु० छिगित्यव्यक्तं शब्दं करोति क-कण । मृगभेदे ।
“छिक्कारो मृगजातिः ककयाकः कुक्कुटः प्रोक्तः” ८०
स० ८६५० ।

छिक्किता स्त्री छिक्का कृतं साध्यत्वेनास्तृप्त्याः बा० ठन् ।
छिक्कियां (भाकछिक्की) भावप्र० । कात तत्प्राप्ते ।
छिक्त्वि० क्वा-क्त वा इत् । छिक्ते अमरः इहभावपक्षे
छिक्त्ति स्त्री छिद-क्तिन् । छेदने कर्त्तरि क्तिच् । ४करञ्जपक्षे
शब्दर० ।

छिक्त्वर वि० छिद-वरपृ० दृश्य तः । १वेरिणि, २धूत्ते
छेदके च उणादिको० । पिप्त्वात् स्त्रियं छिपे ।

छिद्र द्वेधीकरणे कृदा० उभ० यक्० अन्ट् । छिन्ननि छिल्ले
इति । अछिद्रत्, अछिद्धोत् अछिन्न । “न छिन्द्या-
न्नखलोयावि” “न छिन्द्यात् कर्जर्नम्” मनुः
“अच्छिन्नोत्तमाङ्गानि” भा० व० १०।६५५० । भिदा-
दित्वात् अछिद्रा । “कर्मस्यः पचतेर्भावः कर्मस्यास्य
भिदादयः” इत्युक्तेः ततः कर्मकर्त्तरि प्रत्ययः छिद्रते
कटःस्यमेव । छिद्ररः स्वयंछिद्रः ।

अप-अपकृष्य छेदने “एतस्यै वा एषापच्छिद्रौपैव पुनर्भवत्यपि”
शत० ब्रा० ५।१।४।८ । [४२० पृ० दृश्यम् ।

अव+ विभागभेदे । स च दैशिकः कालिकश्च अवच्छेदशब्दे
वि+अव+आवर्त्तने निरासने व्यवच्छेदः ।

आ+आह्वय्य हरणे । (काङ्ठ्यालश्रयो) अघहरणे “आ-
छिन्द्युरितरासु च” नारदः । “भिषतामाच्छिन्नति
नः” कुमा० । सम्यक्छेदे च । “आच्छेत्स्यास्यहमेतस्य
धनुर्ज्यामपि चाहवे” भा० व० १८६५० ।

उद्+जमूलनाशने । “किं वा रिपुंस्तव गुरुः स्वयमुच्छिनत्ति”
रघुः “उच्छेत्तुं प्रभवति यच्च सप्तसन्निः” शकु० ।

परि+इयत्तया विभागे । परिच्छेदः । “यशःपरिच्छेत्तुमि-
यत्तयालम्” रघुः । “परिच्छिन्नप्रभावर्जिने मया न च
विष्णुना” कुमा० ।

वि+ विभागे भेदे च “विच्छिद्य तौ शरीरौ” हरिवं०

८५१०श्लो० । “यदर्धे विच्छिन्नं भवति ततस्तन्मानसि
तत्” शकु० । [छिद्रः रामा० सु० ३७।१० ।

छिद्र वि० छिद-क्तिप् । छेदनकर्त्तरि । “रामस्य हृदय-
छिद्रक न० छिद-कुन् । यज्ञे उणादिको० ।

छिद्रा स्त्री छिद-भावे भिदा० अड् । छेदने ।
छिद्रि स्त्री छिद-इन् क्तिच् । १परगौ २वज्रे उज्ज्वल० । श्वेत्तरि
वि० । [४करवाले च मेदि० ५असौ उज्ज्वल० ।

छिद्रिर पु० छिद-किरच् । १कुठारे २पावके, ३रज्जुभेदे
छिद्रुर वि० छिद-करच् । १वैरिणि, २धूत्ते श्वेदके, ४छेद-
नद्रव्ये च मेदि० । कर्मकर्त्तरि करच् । ५स्वयंछिद्रे
वि० । “संलक्ष्यते न छिद्रोऽपि कागः” रघुः ।

छिद्र भेदने अद० कुरा० उभ० सन् । रोद० । छिद्रयति ते
अचिच्छिद्रत् त । छिद्रतः छिद्रम् ।

छिद्र न० छिद-रक् छिद-यन् वा । १द्रूपणे, २गर्भे, ३व्य-
काशे ४ज्योतिषोक्ते लभ्यतोऽष्टमस्थाने । “छिद्राख्यमष्टमं
स्थानम्” ज्यो० त० । “छिद्रं निवारयेत् सर्वं अग्नकर
सखानुगम्” मनुः । “छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति” शकु०
“नास्य छिद्रं परोविद्यात् विद्याच्छिद्रं परस्य तु” मनुः ।
देहे छिद्रसंख्यानाह याज्ञ० भित्ताक्षरयोः

“रोम्णां कोट्यस्त पञ्चाशत्तस्रः कोट्य एव च । सप्त-
पटिलया लक्षाः सार्द्धाः स्वेदायनैः सह । वायुयै-
र्विगण्यन्ते विभक्ताः परमाणवः” याज्ञ० । “पूर्वोदित-
सिराकेगादिसंहितानां रोम्णां सप्तसप्तस्रः स्रक्ष्ण-
तरुणा भागाः स्वेदस्त्रयणशुषिरेः सह चतुःपञ्चा-
शत्कोट्यः तथा सप्तोत्तरपटिलक्षाः सार्द्धाः पञ्चाशत्तस्र-
संहिताः वायव्यैर्विभक्ताः पयनपरमाणुभिः पृथक्
हता विगण्यन्ते” भित्ता० । एता स्रक्ष्णच्छिद्रसंख्याः
स्थूलच्छिद्रसंख्या तु नव स्रक्ष्णत्ववर्णना साहयपाथ्यस्य
स्थानभेदात् तत्संख्याः तुल्यत्वेन पुनव संख्यायां च

छिद्रकर्णं वि० छिद्रयुक्तः कर्णोऽस्य । दुर्लक्षणरूपच्छिद्रयुक्त
कर्णविशिष्टे छिद्रकर्णशब्दे दृश्यम् ।

छिद्रदंशिन् वि० छिद्रं पश्यति दश-णिनि । १रम्भान्वे-
पिणि रिपौ । कण्डूरीकण्डे १६११ पृ० दंशिते
योगभ्रष्टे बाभ्रव्यपुत्रे २विप्रभेदे च “छिद्रदंशीं सुनेत्व
तथा बाभ्रव्यवत्सयोः । जातौ ओत्वियदायादौ वेद
वेदाङ्गपारगौ” हरिवं० २१५० । [राजनि०

छिद्रवेदेही स्त्री छिद्रप्रधाना वैदेही । गजपिप्पल्यास
छिद्रान्तरं पु० छिद्रमन्त्रमण्डोश्च । नले । राजनि० ।

क्रिद्राफल न० क्रिद्रं दूषणमाफलति आ+फल-अच् । कप-
टहेतो मायाकूपे फले राजनि० ।

क्रिद्रित त्रि० क्रिद्र-कर्म्मणि क्त । इतवेधे विज्ञे हेमच० ।

क्रिद्र+तारका० इतच् । २ जातच्छिद्रे । [विश्वः ।

क्रिद्वर त्रि० क्रिट-ध्वरच् या टस्य न तः । क्षित्यरगन्धाद्ये

क्रिन्न त्रि० क्रिट-क्त । इतच्छेदने लूने व्यसरः । “सच्छि-

न्नत्वा विरथः” देवीमा० । २ विभक्ते च “क्षिन्ना-

भविष्यति” गीता । ३ मन्त्रभेदे कुमारशब्दे २१६०

पृ० दृश्यम् । ततः “अनत्यन्तगतौ क्तात्” पा० कन् ।

क्रिन्नक द्विपञ्चिद्वे । “अनत्यन्तगतः साकल्येन

सम्बन्धाभावः प्रकृतिवाच्यया क्रिद्राक्रियया क्तार्थस्य

कर्म्मण एकदेशप्रतीत्या साकल्येन सम्बन्धाभावो गम्यते”

सि० की० । आगन्तुप पठसु त्रणेपु ३७५भेदे ।

“अनेकाकृतिरागन्तुः स भिषग्भिः पुरातनैः । समासतो

लक्षणतः पञ्चद्वयः परिकीर्तितः । क्रिन्नं भिन्नं तथा

विज्ञं क्षतं पित्तमेव च । वृष्टमाहुस्तथा पठं तेषां

वक्ष्यामि लक्षणम् । तिरस्त्रीन ऋजुर्वापि यो वृणुष्यातो

भवेत् । गात्रस्य पातनं चापि क्रिन्नमित्युपदिश्यते” ।

क्रिन्नकर्णे त्रि० क्रिन्नः कर्णेऽस्य “कर्णे लक्षणस्य” पा० पूर्वस्य

दीर्घे प्राप्ते विष्टादित्यात् न दीर्घः । क्रिन्नकर्णरूप

दलक्षणयुक्ते । क्रिन्नकर्णकर्म्मविपाकस्तु ऋगुभारते

६ अ० दृश्यः । [लतायाम् । राजनि० ।

क्रिन्नग्रन्थिनी क्रिन्ना ग्रन्थिनी संज्ञायां कन् । त्रिपणिका-

क्रिन्नद्वैध त्रि० क्रिन्नं द्वैधं संशयोऽस्य । वेदानादिश्रवण

परिपाकेण निवृत्तसंशये । क्रिन्नसंशयादयोऽप्यत्र

क्रिन्ननाम त्रि० क्रिन्ना नासाऽस्य । द्विधा भूतनासिके तस्य रोगस्य

कर्म्मविपाका ऋगुभारते ८ अ० दृश्यः । [नादी) राजनि० ।

क्रिन्नपत्नी स्त्री क्रिन्नं पत्न्यस्याः ङीप् । व्यम्बठायाम् । (आक-

क्रिन्नमस्ता स्त्री क्रिन्नं मस्तं यस्याः । दशमहाविद्यानर्गते

देवीभेदे । “भैरवी क्रिन्नमस्ता च विद्या भूमावती तथा”

तन्त्रसारः ।

क्रिन्नरुह पु० क्रिन्नः सन् रोजति रुह-क । इतिलकदृष्टे

राजनि० २ गुडूचग्राम् स्त्री व्यसरः ३ स्वर्यकैतक्यां ४ शङ्ख-

व्यासु स्त्री राजनि० ।

क्रिन्नवेगिका स्त्री क्रिन्नो वेगो यस्याः संज्ञायां कन्-टापि

अतश्चम् । पाठायास् (आकनादी) शब्दच० ।

क्रिन्नश्वास पु० कर्म्म । लङ्श्रासशब्दे २२८२ पृष्ठे दर्शित

सुश्रुतवाक्योक्ते शास्त्रभेदे

क्रिन्ना स्त्री क्रिद-क्त । १ गुडूचग्राम् २ पुं चल्यासु विश्वः ।

क्रिन्नाज्ञवा स्त्री क्रिन्नायुज्ञभवति वहु+भू-अच् । गुडूचग्राम्

० राजनि० ।

क्रिलिहिण्ड पु० पातालगङ्गादृष्टे “क्रिलिहिण्डः परो

दृष्टः कफघ्नः पवनापहः” भायप्र० तद्गुणोक्तिः ।

कुक्कुका स्त्री कुक्कु इत्यव्यक्तशब्दं कायति कै-क पृथो० ।

कुक्कुन्द्याम् (कुक्कु) शब्दार्थचि० ।

कुक्कुन्दर पुं स्त्री कुक्कु इत्यव्यक्तः शब्दोदीर्यतेऽस्मात् दृ-अ-

पादाने अप् पृथो० । (कुक्कु) इति ख्याति मधिकभेदे

एन्दुशब्दे ११८८ पृ० सुश्रुतवाक्ये दृश्यम् । “कुक्कुन्दरेण

विडुभङ्गो ग्रीवास्तम्भो विजम्बुशम्” सुश्रु० । स्त्रियां

जातित्वात् ङीप् । पृथो० कुक्कुन्दरिरप्यत्र “मत्स्यकुक्कु

न्दरिमत्कणगन्धो यथा” सुश्रुतः । “कुक्कुन्दरिः शुभान्

गन्धान् (हृत्वा) पत्रशाकान् बर्हिणः” मनुः । “पत्रशाकं

शिश्वी हृत्वा गन्धांश्च कुक्कुन्दरिः शुभान्” याज्ञ० ।

कुच्छु, स्त्री कुक्कुकायाम् “शिया शत्रामा रत्ना कुच्छुः

पिङ्गला गृहगोधिका । शूकरी परपुष्टा च पुद्गामानश

वामतः” ह० स० ८६ अ० यात्रायां तस्या वामतः

शुभदत्यसुक्तम् ।

कुट् केदने वा चुरा+उभ० पक्षे तु० कटा० पर० सक० सेट् ।

कोटयति ते कुटति । अचुच्छत् त अचुच्छीत् ।

कुड् कादने तु० क० पा० सक० सेट् । कुडति अचुच्छीत्

चुच्छीह [च्छोड ।

कुड् पिधाने भा० प० सक० सेट् । कोडति अचुच्छीत् तु

कुड् न० कट्-रक् पृथो० । १ प्रतीकारे २ रस्त्री च उपा-

दिको० । [चुच्छीप ।

कुप् स्वर्गे तु० पर० सक० अनिट् । कुपति अचुच्छीत्

कुप पु० कुप-कर्त्तरि क्, चञर्थे क् वा । क्षुपे ह्रस्वशास्त्रे

हञ्जे २ स्वर्गने मेदि० । ३ चपले त्रि० आधारे क् ।

४ युद्धे पु० विश्वः ।

कुबुक न० चुबुक+पृथो० । चुबुके ओषाधरप्रदेशे । “कर्ष्मा-

भ्यां कुबुकादधि” नृ० १०११६११ । “कुबुकं व्यपदिगच्छा

चैप वै प्रतिष्ठा वैश्वानरः” शत० ब्रा० १०१६११११ ।

कुर केदे भा० पर० सक० सेट् । कुरति अचुच्छीत् । चुच्छोर

कुर लेपने तु० क० पर० सक० सेट् । कुरति अचुच्छीत् ।

चुच्छोर कुरितः । “कुरितमिव विद्यदधनेर्विचित्रैः” ह०

स० २४ अ० । “कुसुमलवकुुरितपर्यन्ते पर्यङ्कतले”

दशक० । “मनःशिवाविचकुरिता निषेदुः” कुमा० ।

कुरा स्त्री कुर-क । सौधलेपनइत्ये सुधायां चूर्णे (कलि
सुनु)हारा० ।

कुरिका स्त्री कुर-क्रेडे क स्वार्थे क टाप् अत इत्थम्
कुर-बा० कुरु वा । स्वनामख्याते अस्त्रभेदे ।

कुरिकापत्नी स्त्री कुरिकेय पत्नमस्याः डोप् । अतानता-
याक् राजनि० ।

कुरित लि० कुर-क्त । अक्षिते जटाधरः । अलिप्ते शक्ति
च लि० “परस्परं कुरितामलकृषी” भाषः ।

कुरी स्त्री कुर-क गौरा० डोप् । कुरिकायाम् अक्षितेनौ
भरतः ।

कुरिका स्त्री कुरिका+प्रपो० । कुरिकार्थे अवन्त्रायां गवि
“गोषु ब्राह्मणसंस्थासु कुरिकायाश्च भेदने” कुरिकाया
बन्त्राया गोषांजनार्थं नासाभेदने” कङ्क्ष०

कुरी स्त्री कुरी-प्रपो० । कुरिकायां हेम० ।

कृद् सन्दीपने वा चु० अ० पक्षे स्वा० पर० सक० सेट् ।
कृत्यति ते कृत्ति अचिक्कृत्-त अचकृत् त
अच्छदीत् ।

कृद् देवेन दीप्तौ च अक० वमने सक० रुधा० उभ० सेट् ।
कृणन्ति कृन्ते इति । अचकृत् अछदीत् । अच-
र्हिष्ट कर्हिष्यति-कृत्स्यति उदित कर्त्तृत्वा कृत्वा कृत्तः
कृप याचने द्विक० शब्दे अक० वा चुरा० उभ० पक्षे स्वा०
पर० सेट् । कर्पयति ते कर्पति । अचिक्कृत् त-अच-
च्छर्पत । अछर्षीत् ।

कृक् पु० क्री-वा० डेकन् । शृङ्गाशक्ते शृङ्गपक्ष्यादौ अनागरे
विदग्धे लि० सेटि० । विदग्धप्रये शृङ्गालङ्काररूपे
अनुप्रासभेदे अनुप्रासशब्दे १७८पृ० दृश्यम् । ४मत्तायां
स्त्रियां स्त्री शृङ्गार्धवि० । [दृश्यम्]

कृकापङ्कति स्त्री अर्षालङ्कारभेदे । अलङ्कारशब्दे पृ० १६८
कृद् कृदने अद् चु० उभ० सक० सेट् । कृदयति ते अचि-
क्कृत् त ।

कृद् पु० कृद्-भावे घञ् अच् वा । शब्देने “अभि-
ज्ञाच्छेदपातानां क्रियन्ते नन्दनइमाः” कुमा० ।
कर्त्तरि अच् । शब्देकै, भाजकै “कृदे गुणं गुणं कृद-
भिति” लीलावती । कर्म्मणि घञ् । श्लण्डे, लि०
“वलाङ्ककृदधिभक्तारागम्” कुमा० । “विकसितय-
च्छेदपान्थेयवन्तः” मेघः । खण्डार्थस्य तु विलिङ्गत्वेन
स्त्रियां गौरा० डोप् । ततो निजसर्हि तञ् । कृदिक
नित्यच्छेदाहे वेतसादौ ।

कृदन न० कृद्-भावे ल्युट् । शिधाकरणे “करपाददतो-
भङ्गे कृदने कर्णनासयोः” याज्ञ० । करणे ल्युट् । शब्दे-
नसाधने “तद्वै शस्त्रं शस्त्रविदां न शस्त्रं कृदने कृतम्”
भा० सं० ५४अ० । कर्त्तरि ल्युट् । शब्देकै लि०

कृदनीय पु० कृदनाय जलकालुष्यभेदनाय कृत-क । शक्त-
कट्टञ् राजनि० । कृद्-कर्म्मणि अनीयर् । शब्दे लि०

कृदादि पु० नित्यमर्हतीत्यर्थे ठञ्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे
स च गणः “कृद भेद दोह दोह नर्त्त कर्ष तीर्थ
संप्रयोग विप्रयोग प्रयोग विप्रकर्ष प्रेषण संप्रश्न विप्रश्न
विकर्ष प्रकर्ष (विराग विरङ्ग च)” पा० ग० सू० । कृदिकः

कृदि पु० कृद्-इन् । श्वजे उज्ज्व० । शब्देनरि लि० ।
श्वर्षकौ पु० धराणिः । [हेमच० ।

कृदित लि० कृदो जातोऽस्य तारका० इतच् । शिधाकृते
कृदा लि० कृत्तुं योग्यः कर्म्मणि योग्यार्थे गत्यत् । भेत्तुं
योग्ये “शीर्षच्छेदमतोऽहं त्वाम्” भट्टिः ।

कृदाक्षिरोगप्रतिषेधोपायाः सुश्रुतोक्ता यथा “अथात-
श्छेदारोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । स्निग्धं भुक्तयतो ज्ञात्र
रूपविष्टस्य यत्नतः । संरोषयेत् नयनं भिषक्चूर्णेन
लावणैः । ततः संरोषितं तूष्णं सुस्निग्धं परिघट्टितम् ।

अर्धं यत्र बलीजातं तत्रैतल्लगयेद्विष्कम् । अपाङ्गं प्रे-
क्षमाणस्य पडिगेन समाहितः । सुचण्डाग्रान्द्रा मे-
धाधी सूचीसूत्रेण वा पुनः । नचोत्तापयता क्षिप्रं
कार्यमभ्युद्यतं तु तत् । शस्त्रपातभयाश्चास्य वर्त्मनी या-
हयेद्दृढम् । ततः प्रशिशिलीभूतं त्विभिर्य विलम्बितम् ।

उल्लिखन्नाण्डलापेण तीक्ष्णेन परिशोधयेत् । विसृज्य
सर्वतश्चापि कृष्णाच्छुक्लाच्च मण्डलात् । नीत्वा कनीन
कोपान् कृन्द्याच्चातिकनीनकम् । चतुर्भागस्थिते मांसे
नास्ति व्यापनिसर्जति । कनीनकबधादहं नाहो चाप्यु-
पजायते । हीनच्छेदात्तु नर्हं शीघ्रमेवाधिगच्छति ।

अर्धं यज्जालवद्वापि तदप्युन्माज्यं जम्बितम् । कृ-
न्द्यादक्रेण शस्त्रेण वर्त्मशुक्लान्माश्रितम् । प्रतिसा-
रणमच्छोस्तु ततः कार्यमनन्तरम् । यवनालस्य चूर्णेन
त्विकटोक्लवणस्य च । खेदयित्वा ततः पञ्चाङ्गधीयात्
कुशलो भिषक् । देशर्जुनलकालस्य स्नेहं दत्त्वा यथा-
हितम् । घृणयत् संविधानन्तु तस्य कुर्व्यादतःपरम् ।

तत्रहान्कुक्त्वा करखेदं दत्त्वा शोधनमाचरेत् । करङ्ग-
बीजामलकमधुकैः साधितं पयः । हितमाद्योतनं
शुले द्विरङ्गः शीघ्रसंयुतम् । मधु कोत्पलकिल्लकदूर्वा-

कलकैय मूर्धनि । प्रलेपः सततः शीतः क्षीरपिष्टः
प्रगम्यते । लैख्याङ्गनैरपहरेदस्मिन्नेवं भवेदादि । अर्ध
चान्यन्दधिनमन्त्रोलं रक्तमथापि वा । धूसरन्तु यज्ञापि
शुक्रवत्तदुपाचरेत् । चर्माभम्बलं यत्तु स्नायुमांसघना-
द्यतम् । केद्यमेव तदस्मिन् स्यात्कृष्णमण्डलगन्धं यत् । विशुद्ध-
यर्गमक्रिष्टं क्रियास्त्वलिगतकसम् । किञ्चेऽस्मिन् भवे-
त्तस्यस्यथास्वमनुपद्रवम् । सिराजाले सिरायास्तु कठि-
नास्ताश्च बुद्धिमान् । उल्लिखेन्मण्डलाग्रेण वडिगे-
नावलम्बिताः । सिरासु पिडका जाता या न सिध्यन्ति
भेषजैः । अर्धमन्त्रमण्डलाग्रेण तासाञ्छेदनमिष्यते ।
रोगयोश्चैतयोः कार्यमस्मिन् प्राक्तं प्रतिसारणम् । विधि-
स्यापि यथादोषं निवृत्तयस्यसम्पत्तः । मन्त्रो संख्य-
गन्धेण पथणीकां विचक्षणः । उत्तरं च द्विभागे च
वडिगेनावलम्बिताम् । क्रिन्त्यात्ततोऽर्धं मये स्यादयनाडी
ज्ञातोऽन्यथा । प्रतिसारणमत्रापि सैन्धवक्षौद्रमिष्यते ।
लेखनीयानि चूर्णाणि व्याधिगेष्य भेषजम् । शङ्खं
समुद्रकेनश्च मण्डलीयं मसृजाम् । स्फटिकं कक-
विन्दश्च मन्त्रालाष्ट्रककनथा । वट्टयोपलकं सुक्तामय-
स्तामराजानि च । शक्तामगानि सम्मिष्य सार्द्धं शोतो-
ऽङ्गरेण तु । चूर्णाङ्गनं कारयित्वा भाजने भेष-
जम् । संग्राह्याभयतः कालमङ्गयेत्यतः बुधः ।
अर्धमिष्य पिडकां हन्यात्ताराजालानि तेन वै ।
अर्धस्तथा यज्ञं नाया शम्काशौर्दुर्दमेव च । अभ्यन्तरं
वर्त्मशया पिधानं तेषु वक्ष्यते । वर्त्मोपखेद्य निर्भुजम्
पूज्यात्क्षिप्य प्रयत्नतः । मण्डलाग्रेण तीक्ष्णेन मूले
क्रिन्त्याङ्गणवरः । ततः सैन्धवकाशोसकृष्णमिः प्रति-
सारयेत् । स्थिते च रुधिरं वर्त्म दहेत्सम्बुक्कलाकया ।
चारुणावलम्बेष्टापि व्याधिगेषो भवेदादि । तीक्ष्णैरुभ-
यतो भागैस्ततो दोषमधिक्षिपेत् । वितरेच्च यथादोष-
मभिष्यन्दक्रियाविधिम् । शक्त्वकर्म्मण्युपरते मासञ्च
स्यात्युन्नतः” ।

केमण्ड २० कमण्ड+ण्डो० अत एवम् । सादृषितृहीने
बालके (काँड) उल्लङ्घनदनः ।

केलक पुंस्त्री को-कर्मणि बा० डेलकन् । १कागे २काग्यां
स्त्री टाप् । भावप्र० कागणञ्दे दृशम् ।

केलु पुं को-बा० डेलु । सोमराज्याम् शब्दच०

केन्द्रिक त्रि० केदं नित्यमर्हति दञ् । नित्यकेदार्ये वेतसे पुं
वि० कौ० ।

को केदने टि० पर० सक० अनिट् । छति अच्चात्-अच्चा-
सात् । चक्को । छातः-छितः । [देखोया] ।

कोटिका स्त्री कट-ण्वल् । तर्कन्यङ्गुष्ठध्वनौ (तडी-
कोटिन् पु० कट-णिनि । कैवर्त्ते त्रिका० ।

कोरण न० कुर-भावे ल्युट् । परिखागे त्रिका० ।

कोलङ्ग पु० कुर-वा० अङ्गच रस्य लः । मातुलङ्गे (टावा-
लेवु) शब्दरत्ना० ।

कोहारा स्त्री दीपनलग्नजूरिकायाम् । “खजूरी गोस्त-
नाकारा परदीपादिहागता । जायते पथिमे देशे सा
कोहारति कीर्त्यते” भावप्र० खजूरशब्दे २४६८पृ-
तद्गुणा दृश्याः ।

कु गतौ स्वा० धात्व० सक० अनिट् । छयते अच्क्रोष्ट
णेशडि अचि(चु)च्छ्रयत् त । णेः सनि चु(चि)
च्छ्रययिषति ते ।

इति वाचस्पत्ये ककारादिशब्दार्थनिरूपणम् ।

ज

जकारो व्यञ्जनवर्णभेदः स्पर्शसंज्ञस्तस्योच्चारणस्थानं तालु, आभ्यन्तरपथः जिह्वामध्यभागेन तालुस्पर्शः बाह्यप्रथमाश्च भोषसंस्कारनादाः व्यत्यपाणय । मातृ-कान्तासेऽस्य वाममणिवन्धे न्यासः । तन्त्रोक्ता अस्य पाचकशब्दा यथा “जस्यतुराननः श्ली भोगी च विजया स्थिरा । वलदेवी जयो जेना घातकी सुमुखी विभुः । लम्बोदरी खरतिः शाखा सुप्रभा कर्तृकाधरा । दीर्घबाहुर्दक्षिणे नन्दी तेजाः सुरा-विषः । जननी वेगिनी वाममणिवन्धपटात्मकः । हृन्ना-कर्तेश्वरी वीरी चाभोटो मटविह्वलः” वर्णोद्धारतन्त्रम् । अस्य ध्येयरूपं यथा “जकारं परमेशानि ! या स्वयं मध्यकुण्डली । शरवृन्दप्रतीकाङ्गं सदा विगुणमंयु तम् । पञ्चदेवस्यं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा । विगतिं सहितं वर्णं विविन्दस्वहितं प्रिये !” कामधेनुतन्त्रम् । काव्येऽस्य प्रथमविद्यासफलं वृत्तं २० टी० उक्तं “जोमिबलाभमित्यादि” ।

ज ए० जि-जन-जु-वा ड । १ स्तुत्युच्चये २ जन्मनि ३ पितरि ४ जनार्दने त्रि० सेटि० ५ विषे ६ भुक्तौ ७ तंजमि ८ पिशाचे च । शब्दरत्ना० ६ त्वेगे एकाक्षरकोषः “जो गुरुमध्यगतः” इत्युक्ते गुरुमध्ये प्रानथोर्नषट्पद्युक्ते कन्दः शास्त्रप्रसिद्धे (१५१) त्रिवर्णे १० गणे तस्य काव्यप्रथमविन्यासे “भुजगो-रजं ज” इत्युक्तेः रोगः फलम् सर्वेऽस्य देवः” ११ जाते त्रि० “प्राष्टशरत्कालदियां जे” पा० ध्वलुक् सं० । प्राष्टपिजः शरद्विजः कालेजः दिविजः । “विभाषा वर्षस्वरशरे-त्यादि” पा० । वर्षेज वर्षज इत्यादि । “तत्पुरुष कति वल्लभम्” पा० । मनसिजः मनोजः सरसिजं सरोजमि-त्यादि । जरायुजः अगण्डजः खेटजः उल्लिङ्गजः ।

१२ वेगिते १३ जेतारि त्रि० शब्दरत्ना० । [कृष्णे न० सेटि०]

जकृट् पु० जं जातं कृटति कृट-क । १ मलवाचसे २ वाचो-जज्ज भवे सक० हासे थक० जच्चा० स्वपादि० प० सेट् । स्वपादिष्व रुदाद्यन्तर्मणस्तेन भलादेः सार्वधातुकस्य इट् । जक्षति जक्षितः अव्यस्तसंज्ञः तेन जक्षति । अजक्षीत् “उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षते यापि भयानि पश्यन्” शत० ब्रा० १४।७।१।१४। “अश्रुत्यां कश्चिद्भ्राति जक्षत्यां सह जक्षति” भाग० ४।२५।५७।

“हविर्जक्षति निःशङ्कोमखेषु मद्यवानसौ” जक्षिभो-ऽनपराधेऽपि” भट्टिः । अस्थान्तःस्थादितां केचित् मन्यन्ते । “वक्ष्यतामिति येऽप्युक्तास्ते वै यक्षास्तु यक्षणात्” विष्णुपु० यक्षनामनिरुक्तौ तथादर्शनात् ।

जच्च दाने भा० इदित् व्या० सक० सेट् । इदित्करणसामर्थ्यात् अतुपधस्यापि नुम् । जङ्क्षते अजङ्क्षिट् । मित् । अजङ्क्षि अजाङ्क्षि (जा) जङ्क्षम् । इदित्करणात् जङ्क्षते ।

जज्जग न० जज्ज-भावे ल्यट् । भज्जणे हेमच० ।

जगच्चक्षुस् ए० जगतां चक्षुरिव प्रकाशकत्वात् । सूत्र्यं हेमच०

जजादि ए० “जज्ज जाज्ज दृग्दृष्टा च चकारिः शास्त्रिरेव च । दीधी वेसी च रिज्जो जजादिः पञ्चकीमणः” इत्युक्ते अव्यस्तसंज्ञे भातृत्वात् “नाभ्यस्ताच्छतुरिति” पा० जज्जत् जाज्जत् इत्यादि ।

जगत् पु० गम-किप् नि० द्वित्वम तुक् च । १ वायौ २ जङ्घने त्रि० सेटि० । ३ विष्वे न० व्यमरः । ४ लोके सचराचरं पपञ्च भूते योगोपयोगिपरिकरसहिते मायामये संसारचक्रे यथोक्तमभियुक्तैः “न निरूपयितुं शक्या विस्मयं भासते व या । मा मायेतीन्द्रजालादौ लोकाः संप्रति-पेदिरे । स्मरं यथा जगत्वेदमशक्यं तन्निरूपणम् । मायामयं जगत् भाति वीजलापचपाततः” । “जगद्योनि-रयोनिस्त्वं जगदनीनिरवयव । जगदादिगनादिस्त्वं जग-दीशोनिरीश्वरः” कुमा० । “जगतः पितरौ वन्दे पार्श्व-तीपरमेश्वरौ” रघुः । “यदा स देवो जागर्त्त तदेदं चेतने जगत्” मनुः । लोके “जगत्पथ्याप्रसङ्गहृत्पादना” “शुगलकालप्रतिसेहृतात्मनोऽग्रमन्त्रि प्रभूतं सविकाशमा-सत” भावः । जाद्रमे “जगतां तस्य पृथक्” अभ्यासन्तः । किञ्चनत्यात् जगत् जगतौ इत्यादिष्वपि प्रथमसङ्ख्य-गच्छत्वञ्च पा० निपातनपक्षे जगत् जगन्तौ इत्या-दिरूपमिति केचिदाहुस्तन्निवन्त्यम् तस्य शब्दवृत्तत्वेऽपि “नाभ्यस्ताच्छतुरिति” पा० निषेधात् न तुम् । शब्द-तत्त्वप्रत्ययोजनं तु शिवायं छीप् जगती [हेमच० ।

जगत्कर्त्तृ ए० इत० । १ श्वरे तदभेदात् पञ्चसु स्वादौ जगच्छन्द ए० जगती च्छन्दोऽस्य वेदे नि पुं वृत्तायः । जग-त्या छन्दसा स्तुत्ये । “स्वर्गोऽसि गयोऽसि जग-च्छन्दाः” ता० ब्रा० १।५।१५ ।

जगत्पति ए० इत० । १ परमेश्वरे तदभेदात् २ हरिहरादौ “यदा च तस्याधिगमं जगत्पतेः” कुमा० जगदीश-द्वयोऽप्यत्र । “जगदीशो निरीश्वरः” कुमा०

जगत्प्राण ५० जगत् प्राणित्वत्वात् प्र+अन्-अपादाने षञ्
इतः। वायो अक्षरः “जगत्प्राण ! प्राणानपहरसि
क्लिने व्यवसितम्” सा० द० ।

जगत्साक्षिन् ५० इतः । ईश्वरे स्मृत्यर्थे च हेमच० ।

जगत्सेतु ५० जगतः सेतुरिव सर्वमर्थीटाकारकत्वात् ।
परमेश्वरे जगतां सन्नारणहेतुत्वात्संभेदकरत्वाच्च
यथाश्रमादीनां, “एष सेतुर्विधरणो लोकानामसंभेदाय”
अनेकस्य तथात्वम् । अलुक् समा० । जगतः सेतुरथत्व”
“सौपधं जगतः सेतुः” विष्णु स० ।

जगती स्त्री गम-किप् “ष्टपन्नाहञ्जगच्छत्वत्” पा० शत-
तुल्यत्वात् ङीप् । भवने । २ष्ठिव्यां “आर्यभट्टमते
भूमेश्चलत्वात् गतिमत्त्वेन तथात्वम् । अन्यमते जगदा-
धारत्वात् तस्यास्तथात्वमिति भेदः । ३द्वादशानुरपादके
ऊन्दीभेदे ऊन्दःशब्दे दृश्यम् । ४जम्बुतेले हेमच० । ततो-
भवादौ उतसां अञ् । जगत जगतीभ्यादौ । स्त्रियां
टाप् । ऊन्दःशब्दे उटा० ।

जगदम्बा स्त्री इतः । दुर्गायां स्वार्थे क । जगदम्बिका-
थत्व । “सृष्टिस्थितिवनागानां विधात्री जगदम्बिका”
देवीगीता । जगद्वातीशब्दे उटा० ।

जगदादि ५० इतः । परमेश्वरे । २तदभेदाच्चतुराननादौ
“जगदादिरनादिस्त्वम्” कमा० ।

जगदादिज ५० हिरण्यगर्भरूपेण जगतामादौ जायते
जन-उ । परमेश्वरे । “भ्राजिष्णुर्भोजनं भोक्ता सृष्टि-
ष्णु जगदादिजः” विष्णु स० ।

जगदाधारः ५० इतः । वायौ शब्दच० । २जगदाश्रये काले
च “कालो हि जगदाधारः” ति० त० । जगदाश्रया-
दर्थोऽप्यत्र “जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयोमतः”
भाषा० ।

जगदायु(यम्) ५० जगतामायुःसाधनत्वात् आयुः पृषो०
या सलोपः । वायी । “अहं केशरिणः क्षेत्वे वादुना
जगदायुना” भा०य० १४७अ० । “वायुना द्विपदां श्रेष्ठः
कथितो जगदायुषा” भा० शा० ३४०अ० ।

जगद्गुरु ५० इतः । परमेश्वरे । “सृष्टिं पृथ्वीं पामपि गुरुः
कालेनानवच्छेदात्” पात० सू० तस्य सर्वगुरुत्वसुक्तम्
तदभेदात् शशिवादौ “अथ ते सुनयः सर्वे मानयित्वा जग-
द्गुरुम्” (शिवम्) कृमा० । “मने परार्द्धमात्मानं गुरु-
त्वेन जगद्गुरोः” रघुः । ३जगतासुपदेशिर नारदादौ ।
“नारदस्तु जगतोगुरुश्चैर्विष्णुनाय गगनं विश्वलङ्घ्ने”

नैय० जगद्गुरोगुरुः पञ्चमीत० । ४जगद्गुरो गुरुद्वये च ।
जगद्गुरौ स्त्री जगतसु मध्ये गुरौ । मनसादेव्यां शब्दर० ।
जगद्गोप ५० जगतोदीपद्वय प्रकाशकत्वात् । परमेश्वरे “तस्य
भासा सर्वमिदं विभाति” श्रुतिः तदभेदात् शशिवादौ
“जगद्गोपं जगद्दीपं जयिषं जगतोगतिम्” भा० द्रो०
२०३ शिवस्तवः ।

जगदुधात् ५० इतः । परमेश्वरे । दुर्गानूर्तिभेदे स्त्री
ङीप् । तस्याः पूजाकालव्यवस्था ।

निगमकल्पसारं ज्ञानसारस्वते ग्रन्थे च दुर्गाकल्पे
“श्रीशिव उवाच । प्रसीद जगतां मातर्ज्ज्वगन्निस्तारका-
रिणि ! ! अतएव महेशानि ! तवाहं शरणागतः ।
त्वया यत् कथितं पूर्वं नत्सर्वेषु श्रुतं मया । जग-
द्वाती महादुर्गा चतुर्वर्गफलप्रदा । तस्याः पूजाविधि-
दिनं कालस्तत्र प्रकाशितम् । तदेव कथयेशानि !
अंशुमिच्छामि सम्प्रतम् । श्रीदेव्युवाच । कथयामि
महेशान ! सावधानायधारय । तस्याः पूजाविधि-
दिनं समयं भावभेदतः । कार्तिके शुक्लपक्षे च या
दुर्गानवमी तिथिः । सा प्रशस्ता मत्तादेव ! महादुर्गा-
प्रपूजने । प्रातश्चात्तुलसी पूजा मध्याह्ने राजसी
मता । सायाह्ने तामसी पूजा विविधा परिकीर्तिता ।
जपयज्ञादिभिर्देव ! इति त्वैकालिकी मता । अथान्यत्
संप्रवक्ष्यामि शृणुष्व परमेश्वर ! । सप्रस्थादि नवस्यान्तं
पूजाकाल इतिरितः । त्रिदिने विविधा पूजा दशस्याच्च
विसर्जयेत् । पूजा परेऽङ्गि देवेश ! तत्प्राप्य विसर्जनम् ।
वेधितायाः प्रकारेण तत्र पूजा प्रकीर्तिता । शिव
उवाच, त्विसम्याऽव्यापिनी सा तु यदि स्यान्नवमी तिथिः ।
त्रिकाले विविधा पूजा कथं देव्या जगन्मायि ! । कथयस्व
महेशानि ! इति मे संशयोऽहृदि । श्रीदेव्युवाच । सा प्रातः
व्यापिनी यत्र वासरे नवमी तिथिः । त्विसम्यं पूजये-
त्तत्र वासरे जगदम्बिकाम् । सृष्टिर्व्यापिनी चापि
तत्र प्राह्या महेश्वर ! । एककाले त्रिधा पूजा सावकानेव
कारयेत्” ।

तत्पूजायां दशस्यां बलिदाननिषेधः तन्नाम्नरे “श्री
पार्वत्युवाच । दशस्यां बलिदानं निषिद्धं जगदो-
श्वर ! । कथं त्रिकालं पूजा सा सम्भवेत् परमेश्वर ! ।
शिव उवाच “नवमीतिथिमाश्रित्य यत्र पूजाविधि-
र्भवेत् । निषिद्धं बलिदानं दशस्यां तत्र सुन्दरि ! ।
नवमीदिनमाश्रित्य पूजानिधिरिहोदितः । दशस्यां

मलिनदानन्तु निषिद्धं नात्र पार्वति” । ज्ञानामृतसारे
 पूर्वं प्रकारसङ्गा “सङ्कर्तव्यापिनी चापि प्रातश्चैवमी
 तिथिः । तद्दिने पूजनं कार्यं” तिस्रस्य वरवर्षानि । ।
 त्रिकालं पूजयेत्तत्र नैककाले कदाचन” । कात्यायनीतन्त्रे
 उपलब्धे । “कुम्भराशिगते चन्द्रे नवम्यां कार्त्तिक-
 कस्य च । उपस्यर्द्धोदितो भानुर्दुर्गामाराध्य यत्र
 वान् । पुत्रारोग्यं बलं लेभे लोकसाक्षित्वमेव च ।
 तां तिथिं प्राप्य मनुजः शनिभौमदिने यदि । प्रपूज-
 येन्महादुर्गां धर्मकामार्थमोक्तदाम्” । शक्तिसङ्ग-
 मतन्त्रे “कार्त्तिकस्य सिते पक्षे नवम्यां जगदीश्वरीम् ।
 त्रिकालमेककालं वा वर्षे वर्षे प्रपूजयेत् । ऋणमयीं प्रतिमां
 शक्त्या जगद्धात्रीं विधानतः । पूजयित्वा परदिने प्रतिमां
 तां विसर्जयेत् । पुत्रपौत्रधनैश्चर्यं संयुताऽस्य भवेत् परी” ।
 तन्त्रान्तरे । “कज्वारे युगाद्यायां नवस्यान्तु जगत्प्रसूः ।
 प्रादुर्भूता महेशानी तत्र तां परिपूजयेत्” तन्त्रान्तरे । “त्रि-
 कालं पूजयेद्दुर्गां मूलेनैकाक्षरेण च(दूँ) । नाभारतविधा-
 नेन गीतवाद्यपुरःसरम् । कार्त्तिकस्य सिते पक्षे नवम्याञ्च
 विशेषतः । कृत्वैवं साधकस्य षो लभेद्राज्यमकरटकम्” ।
 योगिनीरन्त्रे “कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्याञ्च विशेष-
 प्रतः । उद्बुद्धान्तु जगद्धात्रीं पूजयेद्दीपमालयां आगम
 तत्त्वसारे “कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्याः भौमवासरे ।
 व्याविभूता जगद्धात्री युगादौ दैत्यनाशिनी” । उत्तरकामा-
 ख्यातन्त्रे “कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु त्रयोयात्रां प्रथमे-
 ष्वनि । तिस्रस्य पूजयेद्देवीं दुर्गां सम्पत्प्रदञ्चये” ।
 कज्जकातन्त्रे “कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु नवम्यां जगद-
 स्त्रिकाम् । दुर्गां प्रपूजयेद्भक्त्या धर्मकामार्थसिद्धये ।
 दुर्गाकल्पे विद्योत्पत्तौ “कार्त्तिके शुक्लपक्षेऽङ्गि भौम-
 वारे जगत्प्रसूः । सर्वदेवचिन्तायां दृष्टं त्तशमनाय च ।
 व्याविरासीत् जगच्छान्यै युगादौ परमेश्वरी” । व्रतकाल-
 विवेकधृतवचनम् “कार्त्तिकेऽमलपक्षस्य त्रयोयात्रां नवमे-
 ष्वनि । पूजयेत्तां जगद्धात्रीं सिंहपृष्ठे निषेदुधीम्” । स्मृतिः ।
 “युगाद्या वर्षद्विच सप्तमी पार्वतीप्रिया । रवेरुदयभी-
 क्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता” । कृत्यतत्त्वार्णवे “कार्त्तिके-
 ऽमलपक्षे तु युगाद्या नवमी स्मृता । पूर्वाह्नसमये तत्र
 पूजाविधिरिहोदितः” । कृत्यतत्त्वार्णवे भविष्यपुराणम्
 “कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु युगाद्या नवमी स्मृता । पूर्वाह्न
 समये काष्ठात्मिका परदिने यदि । तत्र पूजादिकं कुर्यात्
 पिण्डनिर्वपणादते” । स्मृतिशारे “कार्त्तिकस्य युगा-

द्यायाम्द्विधाभौऽङ्गयेदुसाम्” । ततश्च उक्तवचनेषु
 तत्तिथेर्युगादित्वेन कीर्तनात् तत्पूजायाश्च युगाद्यदिन-
 कर्त्तव्यत्वेन विधानात् पूर्वापरदिनयोस्तस्याः सम्बन्धे
 परदिन एव कर्त्तव्यता न तु युग्मशास्त्रेण स्पष्टमी
 विज्ञाया पाह्यता युगाद्या वर्षद्विचैत्यादि वचनात्
 यत् “आवणी दौर्गनवमी दूर्वा चैव कृताशिनी ।
 पूर्वविज्ञैव कर्त्तव्येत्यादि” वचनं तत् एतद्विष-
 नवमीकर्त्तव्यदुर्गाव्रतपरम् तच्च व्रतं व्रतशब्दे वक्ष्यमाणं
 दृश्यम् । जगद्धात्रीविद्योत्पत्तिमाह कात्यायनीतन्त्रे
 ७६४ । “पार्वत्युवाच । भगवन् ! प्राणनाथे ! सर्व
 तत्त्वविगारद ! । श्रुता कात्यायनीविद्यासमुत्पत्तिस्ति-
 लोचन ! । महादुर्गाजगद्धात्रीविद्योत्पत्तिर्भवेदुद्यतः ।
 तत् सर्वं ब्रूहि भगवन् ! कृपया परमेश्वर ! । इति देवी
 प्रत्ये “श्रीशिव उवाच । शृणु पार्वति ! वक्ष्यामि
 रक्षसं परमाङ्गुतम् । यत् श्रुत्वा लभते देवि ! सौ-
 भाग्यसुखसुत्तमम् । पुरा पुरन्दरसुखाः खेश्वरत्वाभि-
 मानिनः । प्राहुः किमीश्वरोऽस्त्यस्मान्तरिच प्रसूरा
 निति । अथ दुर्गा जगन्मता नित्या चैतन्यरूपिणी ।
 एतेषां धर्मसैतूनानिन्द्रादीनां नियन्त्रणम् । करिष्या-
 भीति निश्चिद्य ज्योतीरूपं दवावलम् । तेषामविर-
 भूद्दुर्गा जगद्धात्री जगन्मयी । कोटिस्त्रय्यप्रतीकाशं
 चन्द्रकोटिसमप्रभाम् । ज्वलन्तं पर्वतमिव सर्वलोक
 भयङ्करम् । तद्दृष्ट्युः सुराः सर्वे भयमापुर्महौजसः ।
 किमेतच्च विनियेतं यक्तास्ते ह्यभवन् सुराः । वायु
 माहुः समाहूय किमेतत् परमाङ्गुतम् । विजानीहि मरु-
 होर मातरिभ्यन् ! दिशां पते ! । ततो वायुर्दुतं तत्र गत
 स्तेजोऽनिकं ततः । तमन्निकसुपायातं प्राह तेजो
 मयी ततः । बलवन् ! कस्वमायातो वीर्यं किञ्चास्ति
 वा त्वयि । आदातुं शक्यते सर्वं पृथिवीतलसम्भारम् ।
 इति प्रत्युक्तवान् वायुः क्षणं तलैव तिष्ठति । आदत्तस्त्वैतत्
 त्वणमिति निदधौ वायवे त्वणम् । वायुः सर्वप्रयत्नेन
 नादातुं तत्क्षमोऽभवत् । ततो देवाः प्राहुरग्निं भीता
 उद्विग्नमानसाः । अग्ने ! एतद्विजानीहि किमेतत् कर्म
 चाङ्गुतम् । इत्युक्तो देवताष्टन्दैरग्निरस्तेजोऽनिकं गतः ।
 अमरो जातवेदा वा तेजोवागित्युवाच तम् । स प्रोक्तवा-
 नग्निरग्निं सर्वदाहकशक्तिकः । दहैतत् त्वणमत्यल्प
 मिति तस्मै त्वणं ददौ । अग्निः सर्वप्रयत्नेन दग्धुं नैव-
 तत्क्षमोऽभवत् । ततो निवर्तते वज्रिभूत्वा सोऽपत्य-

पान्तिः । एकत्वस्याः सुराः सर्वे सन्त्वयामासुक्तमम् ।
इयमेवेश्वरी नूनं स्तोत्राभोनेश्वराययम् । इति निश्चित्य
सुधियस्तुष्टुः परमेश्वरीम् । प्राकृद्देवगणाः सर्वे त्व-
मीशा नेश्वरा ययम् । ईश्वरत्वाभिमानेन यदस्याकं सुद-
क्कृतम् । जन्तुमर्हति तत् सर्वं कथया जगदम्बिके । तद-
रूपं सुगोप्यं यन्मङ्गल्यं सर्वमङ्गलम् । तद्दृष्टुं यय-
मिच्छामि देहि दर्शनसुत्तमम् । इत्युक्तानां सुवृद्धीनामा-
विशासीच्छिवाम्बरे । तेजस्यलर्हिते तस्मिन् चमत्कारि
कलेबरे । मृगेन्दोदग्निं सुखेरा सर्वलङ्कारभूषिता ।
चतुर्भुजा महादेवी रक्ताम्बरधरा शुभा । बालार्क
महती देहि भाग्यक्षोपधातिनी । विनेत्वा कीटिचन्द्रा-
भा देवर्षिगणसेविता । दग्धयामास देवानामेवं रूपं
जगन्मयी । ततस्तां तृष्टुर्दृष्ट्वा जगद्वातीं महेश्वरीम् ।
वरं प्रापुः सुरगणायथेष्टं त्रिदशालये । तत्रैवान्लर्हिता
देवी महादुर्गा जगन्मयी । इयमेव कथा प्रायशः
केनोपनिषदि स्थिता तद्वाक्यञ्च इन्द्रशब्दे ६४० पु०
दर्शितम् । इयांस्तु विशेषः तत्र इन्द्रादिप्रबोधनाय
प्रादुर्भूतया ब्रह्मशक्ती चैव तस्या ब्रह्मसत्तात्मानैव
इन्द्रादीनामसुरजयशक्तिरक्ता अत्र तु शक्तिशक्तिम-
तोरभेदेन जगद्वातीरूपेणाविर्भूताया देव्या सत्ता-
त्माङ्गीकृतिरिति ।

जगद्वल पु० जगतां बलमस्यात् । वायौ त्रिका० । तस्यैव
व्यानरूपस्वरूपभेदात् सर्वबलजक्रियाहेतुत्वस्य भङ्गप्रा-
प्त्यान्तोष्ये उक्तत्वात् तस्य तथात्वम् यथा “यद्योयान्यन्ता-
नि वीर्यवन्ति कर्माणि यथाग्नेर्भन्यनमाजेः सरणं
वदस्य धनुष व्यायमनमप्राणक्षनपानस्तानि करोत्येतस्य
हेतोर्व्यानमेवोद्गीयसुपासीत” । बलस्य च सर्वक्रिया
हेतुत्वं छान्दोग्ये भूमविद्यायास्तु यथा “बलं याव वि-
ज्ञानाङ्गूयोऽपि ह शतं विज्ञानवतामेको बलवानाकम्प-
यते स यदा बली यवत्यथोत्थाता भवत्युत्तिष्ठन् परिच-
रिता भवति परिवरन्नुपसत्ता भवत्युपसीदन्ष्टा भवति
श्रोता भवति सन्ता भवति बोद्धा भवति कर्ता भवति
विज्ञाता भवति बलेन तैष्ठियिषी तिष्ठति बलेनान्तरिक्षं
बलेन दीर्घलेन पर्वता बलेन देवमनुष्या बलेन पशवश्च-
वयांसि च तृणवनस्पतयः श्वापदान्याकीटपतङ्गपिपी-
लिकं बलेन लोकस्तिष्ठति बलमुपास्वतेति” । सर्वक्रियाणां
वायुकार्यत्वं च सुष्ठुते दर्शितं यथा “वायव्याः सर्गः
सर्गेन्द्रियं सर्वचेष्टादयः सर्वशरीरम्भन्दनं लभुता च”

तेन सर्वचेष्टानां वायुकार्यत्वोक्त्या बलस्य च तत्र हेतु-
त्वोक्त्या च वायोरेव बलहेतुत्वमवसीयते ।

जगद्योनि स्त्री जगतां योनिरिवोत्पत्तिस्थानत्वात् । १ परमे-
श्वरे तस्य जन्मादिहेतुत्वात् तथात्वम् । २ शिवे शिविणौ
४ चतुर्मुखे तु तदभेदोपचारात् “जगद्योनिरयोनि-
स्त्वम्” कुमा० ब्रह्मसूत्रे । “जगद्योनिं जगद्दीपं जयिनं
जगतोगतिम्” भा० भी० २० अ० शिवसूत्रे । “नारायणं
जगद्योनिं पुराणं एकं ध्रुवम्” हरिव० १०७ अ० ।
विष्णुसूत्रे । ५ पृथिव्यां शब्दश्च० तस्याः भूतचतुष्टयोत्-
पत्तिस्थानत्वात् तथात्वम् ।

जगद्वहा स्त्री जगन्नि वहति धारयति वह-अच् । सर्व-
धरायां सदिन्याम् त्रिका० ।

जगदिनाश पु० जगतोऽखिलकर्म्मवतो विनाशोऽत्र ।
कल्पान्ते प्रलयकाले । प्रलये च सर्वं क्रियाशून्यत्वं
यथाह मनुः । “यदा स्तपिति शालात्मा तदा सर्वं निमी-
लति । तस्मिन् स्तपिति तु स्वस्य कर्मात्मानः शरीरिणः ।
स्वकर्म्मभ्योनिवर्त्तने मनश्च मनान्निवृच्छति । युगप-
त्प्रलीयन्ते यदा तस्मिन् सत्तात्मनि । तदायं सर्वभूतात्मा
सुखं स्तपिति निष्ठितः । ततोऽयन्तु समाश्रित्य चिर-
निष्ठति सन्दिग्धः । न च स्वं कुरुते कर्म्म ततो-
त्क्रामति मूर्त्तितः” ।

जगनु(जु) पु० जगता नश्यते नम-वा० कर्म्मणि हु वा
पृ० प्रो० तनोपः । १ जनौ वैश्वानरे २ वज्रौ च मेदि० विश्वे
जगच्चु रिति पाठस्तत्त्वार्थे । तत्र जलोद्येतनत्वेन जग-
तां नश्यमानत्वात् यज्ञेस्तु सर्वैर्नश्यमानत्वात् तथात्वम्

जगन्नाथ पु० १ परमेश्वरे “एष सर्वेश्वरः” इत्यादिस्तुतेस्तस्य
सर्वोत्त्वात् तस्य प्रथमः । तदभेदात् शिविणौ । अर्थ० अच् ।
इतदाद्यक्षवर्मेतत् तत्त्वत्वस्य तन्नामताकारणं स्कन्दपु०
उत्कलखण्डे यथा “एतत्त्वत्वरं चास्य वपुर्भूतं
महात्मनः । स्वयम् वपुष्मात् यत्वास्ते सनान्ना ख्यापितं
हि तत्” । तत्स्थानमीमातीर्थभेदादि पुरुषोत्तमतत्त्वे
उक्तं यथा

ब्रह्मपरां “पृथिव्यां भारतं वपुं कर्म्मभूमिरुदाहृता ।
न खल्वन्तत्त्वदर्शनां भूपौ कर्म्म विधीयते । तत्वास्ते
भारतं वपुं दक्षिणोदधिरुत्थितः । ओडदेश इति
ख्यातः स्वर्गसोत्पदायकः । ससुद्रादुत्तरे तीरे याव-
द्विरजमण्डलम्” । तीर्थकाण्डकल्पतरौ वासनपुराणम्
“उपोष्य रजनीमेकां विरजां स नदीं ययौ । स्नात्वा

वैरजसे तीर्थे दत्त्वा पिण्डं पितृस्तथा । दर्शनार्थं ययौ धीमानजितं पुरुषोत्तमम् । तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षमक्षरं परमं शुचिः । उपोष्य स तिलान् दत्त्वा महेन्द्र । दक्षिणं ययौ । उपोष्य स्थित्वा । तथा “अह्यै यद्वाक् प्रवते सिन्धोः पारे अपरुपम् । तदालभस्व दुर्दृगो ! तेन याहि परं स्थलम्” तैत्तिःश्रुतिः । अस्य व्याख्या सांख्ययनभाष्ये “आदौ विप्रकृष्टे देशे वर्तमानं यद्वाक् दारुमयं पुरुषोत्तमाख्यदेवताशरीरं प्रवते जलस्योपरि वर्तते अपरुपं निर्मादिरहितत्वेन अपरुपं तत् स्थान-भस्व दुर्दृगो ! हे ! जितः, तेन दारुमयेन देवेन उपास्यमानेन परं स्थलं वैष्णवं लोकं गच्छेत्यर्थः । अथर्ववेदेऽपि “आदौ यद्वाक् प्रवते सिन्धोर्मध्ये अपरुपम् । तदालभस्व दुर्दृगो तेन याहि परं स्थलम्” । अत्रापि तथैवार्थः मध्ये तीरे । स्कन्दपुराणम् “इन्द्राग्नौ ! प्रसन्नस्ते भक्ता गन्धामकर्मभिः । उत्सृज्य वित्त-कोटीस्तु यन्मभायतनं कृतम् । भङ्गेऽप्येतस्य राजेन्द्र ! स्थानं न त्यज्यते मया” । ब्रह्मपुराणे “विरजे विरजा नाम ब्रह्मणा संप्रतिष्ठिता । तस्याः सन्दर्भेने मर्याः पुनात्यासप्रभं कलम् । स्नात्वा दृष्ट्वा तं तां देवीं भक्ताः पूज्य प्रणम्य च । नरः स्वर्गमुद्भूत्य मम लोकं स गच्छति । आस्ते नैतरणी नाम सर्वपापहरा नदी । तस्यां स्नात्वा नरश्चेष्ट । सर्वपापैः प्रमुच्यते” । वैतरणी मधिकृत्य महाभारते “आयातभागं सर्वेभ्योभागेभ्यो भागमुत्तमम् । देवाः सङ्कल्पयामासुर्भयाद्बुद्धस्य शाश्व-तीम् । इमां गार्गां समुद्भूत्य मम लोकं स गच्छति । देवायनं तस्य पत्न्याः गङ्गायैव विराजते” । ब्रह्मपुराणे “आस्ते स्वयम्भूस्तत्वेय कोङ्कडपी हरिः स्वयम् । दृष्ट्वा प्रणम्य तं भक्ता नरोविष्णुपुरं व्रजेत्” । तथा “विरजायां मम क्षेत्रे पिण्डदानं करोति यः । स करोत्यक्षयां तृप्तिं पितॄणां नात्र संशयः । मम क्षेत्रे सुनिश्चेष्ट । विरजे ये कलेयस्व । परित्यज्यन्ति पुरुषास्ते मोक्षं प्राप्नुवन्ति वै । नदी तत्र महापुण्या विन्ध्य-पादविनिर्गता । चित्रोत्पलेति विख्याता सर्वपाप-हरा शुभा” । तिलोत्पला महानदी । तथा “सत्यं सत्यं पुनः सत्यं क्षेत्रं तत् परमं महत् । पुरुषाख्यं सकलदृष्ट्वा सागराभ्यःसकलभूतः । ब्रह्मविद्यां सकल-ज्जत्वा गर्भवासो न विद्यते” । पुरुषोत्तमक्षेत्रदर्शनसागर-मरणब्रह्मविद्याजपानां प्रत्येकं गर्भवासजनकत्वम् ।

कूर्मपुराणे “तीर्थं नारायणस्यास्य स्नात्वा तु पुरुषो-त्तमम् । अत्र नारायणः श्रीमानास्ते परमपुरुषः । पूजयित्वा परं विष्णुं तत्र स्नात्वा द्विजोत्तमाः । ब्राह्म-णान् भोजयित्वा तु विष्णुलोकमवाप्नुयात्” । आइ कल्पतरी वायुपुराणे “भूतपापं तथा तीर्थं सुभद्रा-दक्षिणस्तथा । गोकर्णो गजकर्णश्च तथा च पुरुषोत्तमः । एतेषु पितृतीर्थेषु ब्राह्मणानन्यमश्रुते” । ब्रह्मपुराणे “चक्रं दृष्ट्वा हरदूर्गात् प्रासादोपरिसंस्थितम् । सह-सा सुच्यते पापात् सर्वथादिति मे मतिः” । तथा “भार्गव्येयस्तु दे गत्वा स्नात्वा चन्द्रकुसुमः शुचिः । निमज्जे त्रींश वारांश्च द्रुमं मन्त्रसुदीरयन्” । “भार्ग-व्येयस्तु दे त्वेयं स्नात्वा दृष्ट्वा तु पङ्कजम् । दशानामश्रु-पेधानां फलं प्राप्नोति मानवः । पापैः सर्वैर्विनिर्मुक्तः शिवलोकं स गच्छति । तत्र मुक्ता वरान् भोगान् यावदाहृतसंपलम् । इह लोकं समासाद्य ततो मोक्षमवाप्नुयात् । कल्पवृक्षं ततो गत्वा कृत्वा तं त्रिः-प्रदक्षिणम् । पूजयेत् परया भक्ता मन्त्रेणानेन तं वटम्” । “भक्ता प्रदक्षिणं कृत्वा महाकल्पवटं नरः । सहसा सुच्यते पापात् जोर्णत्वच इवारगः । कायां तस्य समासाद्य कल्पवृक्षस्य भो द्विजाः ! । ब्रह्महत्यां नरो दृष्ट्वा पापेभ्यस्तु का कथा । दृष्ट्वा कृष्णाङ्गसम्भूतं ब्रह्मतेजोमयं वटम् । न्यग्रोधाकृतं विष्णुं प्रणिपत्य च भोद्विजाः ! । राजस्त्रयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति चाधिकम् । तथा स्वर्गसमुद्भूत्य विष्णु-लोकं स गच्छति । वैनतेयं नमस्कृत्य कृष्णस्य पुरतः स्थितम् । सर्वपापविनिर्मुक्तस्ततोविष्णुपुरं व्रजेत् । दृष्ट्वा वटं वैनतेयं यः पश्येत् पुरुषोत्तमम् । सङ्कर्षणं सुभद्राञ्च स याति परमां गतिम् । प्रविश्यायतनं विष्णोः कृत्वा तं त्रिःप्रदक्षिणम् । सङ्कर्षणं स्वमन्त्रेण भक्ताः पूज्य प्रसादयेत्” । “एवं प्रसाद्य चानन्तमजेयं त्रि-दशाङ्गितम् । कैलाशशिखराकारं सन्नातु कान्तराननम् । नीलवस्त्रधरं देवं फणाविकलमस्तकम् । महायत्नं हलधरं कुण्डलैकविभूषणम् ! रौहिणेयं नरोभक्ता लभेताभि-मतं फलम् । सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स ग-च्छति । आहृतसंप्रभं यावत् भुक्त्वा तत्र सुखं नरः । पुण्यक्षयादिहागत्य प्रवरे योगिनां कुले । ब्राह्मणप्रव-रोभूत्वा सर्वं शास्त्रार्थपारगः । ज्ञानं तत्र समासाद्य मुक्तिं प्राप्नोति दुर्लभाम् । एवमभ्यर्च्य हलिनं ततः

इन्द्रद्युम्नसरोनाम यत्नास्ते पावनं शुभम् । गत्वा
तत्र शुचिः श्रीमानाचम्य मनसा हरिम् । ध्यात्वो-
पस्थाय च जर्णद्वन्द्वं सन्तसुदीरयेत् । “एषसञ्चार्य
विधिवत् स्नात्वा देवान्दधीन् पितृन् । तिनोदकेन
चान्याश्च सनप्यैचम्य वाग्यतः । दत्त्वा पितृणां
पिण्डंश्च संपूज्य पुरुषोत्तमम् । दशान्वमेधिकं सम्यक्
फलं प्राप्नोति ज्ञानवः” । तथा “नाना नदाः समुद्राय
संप्राप्तं पुरुषोत्तमे । ज्येष्ठशुक्लदशम्यादि प्रत्यक्षं यान्ति
सर्वदा । ज्ञानदानादिकं तस्मात् देवताप्रेक्षणादिकम् ।
यत् किञ्चित् क्रियते तात ! तच्छुन । काष्ठेऽक्षयं भवेत् ।
एवं कृत्वा पञ्चतीर्थमेकादश्यामुपोषितः” । “ज्येष्ठे शुक्ल
दशम्यान्तु पश्येत् श्रीपुरुषोत्तमम् । स पूर्वोक्तं फलं
प्राप्य क्रीडित्वा चाच्युतालये । प्रायाति परमं स्थानं
वत्सलं विनिवर्त्तते” । तीर्थभेदेन ज्ञानान्तराष्ट्रसिमाह
निगमः । “नावर्त्तयेत् एतः कर्म तर्पणादिकम-
न्यहम् । काष्ठैर्ममिदिकै हित्वा एकं श्लोकं वामरे ।
व्यपोक्षा चाष्टमं भागमुदयादयत्नं कृत्वचित् । तिथ्यो-
र्युग्मेऽप्ययुग्मे वा यद्यदाह्निकमाचरेत्” । ब्रह्मपु-
“मार्कण्डेयावटः कृष्णोरौहिणेयोमहोदधिः । इन्द्र-
द्युम्नसरोर्यैव पञ्चतीर्थे विधिः स्मृतः” । मार्कण्डेया-
वटोमार्कण्डेयवटः । कृष्णोऽक्षयवटः “न्ययोधाकृतिनं
विष्णुं निति” पूर्वोक्तात् । वराहपुराणे “यस्मिन्नेक
पादेन पुरुषोत्तमे नमोऽर्पितः । वर्षाणामयुतं सप्त वायु-
भक्तौ जितोन्द्रियः । ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे द्वादश्यान्तु
विशेषतः । पुरुषोत्तममासाद्य ततोऽधिकफलं लभेत् ।
अग्निपुराणे “वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाजयसंज्ञिता ।
तत्र मां लेपयेद्दन्त्रलेपनैरतिशोभनम्” । तथा “ज्ये-
ष्ठामहर्षावतीर्णस्तत् पुण्यं जन्मवासरम् । ज्ञानं मे
स्नपनं कुर्यात् महाज्ञानविधानतः । ज्येष्ठे पातस्तने
काले ब्रह्मणा संहिताञ्च माम् । रामं सुभद्रां संसाध्य
मम लोकमवाप्नुयाम्” । तथा “आषाढस्य सिते पक्षे
द्वितीया पुण्यसंयुता । तस्यां रथे ममारोप्य रामं मां
भद्रया सह । यात्वोत्सवं प्रवर्त्त्यैव प्रीणयेच्च द्विजान्
बद्धन्” । तथा “पुष्याभावाद्या काव्यां सदा सा
प्रीतये मम” । स्कन्दपुराणे “फाल्गुन्यां क्रीडनं
कुर्यात् दोषायां मम भूमिप !” । ब्रह्मपुराणे “उत्तरे
दक्षिणे विप्रास्तयने पुरुषोत्तमे । दृष्ट्वा रामं सुभद्राञ्च विष्णु
लोकं व्रजेत्तरः । नरोदोलागतं दृष्ट्वा गोविन्दं पुरु-

षोत्तमम् । फाल्गुन्यां संयतोभूत्वा गोविन्दस्य पुरं
व्रजेत् । विषुवद्दिक्से प्राप्ते पञ्चतीर्थे विधानतः ।
कृत्वा मङ्गलं कृष्णं दृष्ट्वा तत्राय भोद्विजाः । नरः
समस्तयज्ञानां फलं प्राप्नोति दुर्लभम् । विमुक्तः सर्व-
पापेभ्यो विष्णुलोकञ्च गच्छति । यः पश्यति तृती-
यायां कृष्णं चन्दनरुवितम् । वैशाखस्य सिते पक्षे स
यात्यन्तु तमन्दिमम्” । तथा “मासि ज्येष्ठे तु संप्राप्ते
नक्षत्रे गङ्गादेवते । पौर्णमास्यां तथा ज्ञानं सर्वकालं
हरेर्द्विजाः । तस्मिन् काले तु ये मर्त्याः पश्यन्ति पुरु-
षोत्तमम् । बलभद्रं सुभद्राञ्च ते यान्ति पदमव्ययम् ।
तथा “स्नातः पश्यति यः कृष्णं ज्ञानं दक्षिणासखम् ।
गुण्डिकामण्डपं सान्नां ये पश्यन्ति तत्र । कृष्णं
बलं सुभद्राञ्च ते यान्ति भवनं तत्र । पश्यन्ति तदा
कृष्णं संप्राप्तं तत्रैव विष्णुं । कृष्णं रामं सुभद्राञ्च
विष्णुलोकं व्रजान्ते” । तथा, सम्बत्सरस्योपित्वा मास-
त्रयमथापि वा । तत्र ज्येष्ठं ज्ञतं देन तेन तत्र तपोभ-
वत् । स याति परमं स्थानं यत्र योगेश्वरो हरिः” ।
तथा “दृष्ट्वा रामं महाज्येष्ठ्यां कृष्णं सह सुभद्रया । वि-
ष्णुलोकं नरो याति ससङ्गतं गतं कलम्” । तथा वापि
कांश्वसरोमासान् यावत् स पुरुषोत्तमे । काशीवासयुगा-
न्यष्टौ दिनेनैकेन लभ्यते” । मत्स्यपुराणे “कोटिजन्मकृतं
पापं पुरुषोत्तमसन्निधौ । कृत्वा स्तब्धं यज्ञे ज्ञानं विमु-
ञ्चति महोदधौ” । ब्रह्मपुराणे “पथि शृङ्गाने षट्स-
ण्डपे वा रथ्याप्रदेशेऽपि च यत्नं तत्र । इच्छन्निच्छन्-
पि यत्नं तत्र संत्यज्य देहं लभते च मोक्षम् । देहं त्य-
जन्ति पुरुषाः ये तत्र पुरुषोत्तमे । कल्पवृक्षं समासाद्य
सङ्कास्तेनात्र संग्रयः । वटसागरयोर्मध्ये ये त्वजन्ति
कलेश्वरम् । ते दुर्लभं परं मोक्षमाप्नुयन्ति न संग्रयः” ।
तत्रैव “तथा चैवोत्तले देशे कीर्त्तिवासा महेश्वरः । सर्व-
पापहरं तस्य स्नानं परमदुर्लभम् । लिङ्गकोटिधमायुक्तं
वाराणस्या समं शुभम् । एकात्मकेति विख्यातं तीर्थं
एकसर्गस्थितम् । तीर्थं विन्दुसरोनाम तस्मिन् जले द्विजो-
त्तमाः । देवान्दधीन् अनुष्मन्त्रं पितृन् सनप्येत्ततः ।
तिलोदकेन विधिना नामगोत्रविधानवित् । स्नात्वैव वि-
धिवत्तत् सोऽन्वमेधिकं लभेत् । पिण्डं ये संप्रयच्छन्ति
पितृभ्यः सरसस्तटे । पितृणामक्षयं तृप्तिं ते कुर्वन्ति
न संग्रयः । ततः शम्भोर्दक्षं गच्छेद्वाग्य तः संयते-
न्द्रियः । प्रविशन् पश्येत् पूर्वं कृत्वा तत्र प्रदक्षिणम् ।

आगमोक्तेन मन्त्रेण वेदोक्तेन च शङ्करम् । अदीक्षितश्च
वा देवान् मूलमन्त्रेण चाज्ञयेत् । तथा सर्वपापविनि-
र्मुक्तोऽपयौयनगदितः । कर्त्तव्यमसृज्य शिवलोकं स
गच्छति । पश्येद्देवं विरूपाक्षं देवीञ्च शारदां शिवाम् ।
गणचण्डं कार्तिकेयं गणेशं वृषभं तथा । कल्पद्रुमञ्च
सःखिनीं शिवलोकं स गच्छति । एतन्मया सुनिश्चेष्टाः ।
क्षेत्रं प्रोक्तं सुदुर्लभम् । कोलाकस्योदधेश्वरीरं भक्तिमुक्ति-
फलप्रदम् । स्नात्वा सागरे दत्त्वा स्नानार्थाय प्रणम्य
च । नरोवा यदि या नारी सर्वकामफलं लभेत् । ततः
स्नानार्थं गच्छेत् पुष्पभाटाय वाग्यतः । प्रविश्या पूज-
यद्भानुं कथ्यन्ति त्रिःप्रदक्षिणम् । दशानामश्वमेधानां
फलं प्राप्नोति मानवः” स्कन्दपु० उत्कलखण्डे ।

“तथा चानुदिनं देव्याः सिद्धाः लक्ष्म्येयस्याः । समर्च्य
तमिहायां देवेशं न तयात्ततः । अहो तत्परमं
क्षेत्रं विस्तृतं दशयोजनैः । तीर्थराजस्य सलिलादुत्थितं
यालुकाचितम् । नीलाचलेन सहता मध्यस्थेन विराजि-
तम् । एकं स्तनमिव पृथ्व्याः सुदूरात् परिभाषितम्” ।
ब्रह्माणं प्रति विष्णुवाक्यम् । “सागरस्योत्तरे तीरे महा-
नद्यास्तु दक्षिणे । स प्रदेशः पृथिव्यां हि सर्वतीर्थ-
फलप्रदम् । एकाक्षकाननाद् यावद् दक्षिणोदधितीरभूः ।
पदात् पदात् श्रेष्ठतमः क्रमेण परिकीर्तितः । सिन्धु-
तीरे च यो ब्रह्मन् राजते नीलपर्वतः । पृथिव्यां गो-
पितं स्थानं तत् चापि सुदुर्लभम् । सुरासुराणां दुर्जेयं
साययाष्कादितं मम । सर्वसङ्गपरित्यक्तं स्तत्र तिष्ठामि
देहभृत् । सृष्ट्या लयेन नाक्रान्तं क्षेत्रं मे पुरुषोत्तमम् ।
नीलाद्रेरनन्तरं भवि कल्पम्यप्रोधमूलतः । वारुण्यां दिशि-
यत् कुण्डं रोहिण्यं नाम विश्रुतम् । तत्तरे निवसन्तो
मां पश्यन्त्यर्धचक्रुषा । तदम्भसा क्षीणपापा मम सा-
युजप्रमाप्नुयुः । वृतेषु तीर्थेषु च यज्ञदानयोः पुण्यं
यदुक्तं विमलात्मनां हि । अहर्निवासाङ्गमते च सर्वं
निमेषयासात् खलु चाश्वमेधिकम्” “जैमिनिरुवाच ।
उदकानिः समागत्य कुतश्चिद्वायसोत्तमः । कारणोदक-
संपूर्णं तस्मिन्कुण्डे निमज्जितः । विलोक्य माधवं
नीलरत्नकान्तिं कपानिधिम् । काकदेहं समुत्सृज्य
लुठमानं सङ्गः क्षितौ । शङ्खचक्रगदापाणिस्तस्य पार्श्वे
व्यवस्थितः” । यत्नं प्रति लक्ष्मी वाक्यम् । “पञ्चक्रोशमिदं
क्षेत्रं समुद्रान्तर्गुप्तस्थितम् । त्रिकोशं तीर्थराजस्य तट-
भूमौ सुनिर्मलम् । सुवर्णवालकाकीर्णं नीलपर्वत

शोभितम् । योऽसौ विश्वेश्वरो देवः साक्षाच्चारायणात्म-
कः । संयम्य विषयग्रामं समुद्रतटमास्थितः । उपा-
सितं जगन्नाथं चतुःपञ्चुत्तमः प्रभुः । यमेश्वर इति ख्या-
तो यमसंयमनाशनः । यं दृष्ट्वा पूजयित्वा तु कोटि-
लिङ्गफलं लभेत् । सीमा प्रतीचि क्षेत्रस्य गङ्गाकारस्य
मूर्धनि । शङ्खाग्रं नीलकण्ठः स्यादेतत् क्रोशं सुदुर्लभम् ।
परमं पावनं क्षेत्रं साक्षाच्चारायणस्य वै । शङ्खस्योत्तर-
भागस्तु समुद्रोदकसंस्तुतः । यत्प्रमत्तं समुद्रोऽत्र
तीर्थराजत्वमागतः । यथाऽयं भगवान् मुक्तिप्रदोऽपि
पथं गतः । तथेदं मरणात् क्षेत्रं सिन्धुस्नानाद्विमुक्ति-
दम् । चिच्छेद ब्रह्मणः पूर्वं रुद्रः क्रोधात् पञ्चमम ।
तच्छिरो दुस्त्यजं ब्रह्मन् । ब्रह्माण्डं परिवर्धमे । तत्त्वान्तो
यदा ब्रह्म कपालं परिसृजयान् । कपालमोचनं तीर्थं
द्वितीयावर्त्तसंस्थितम् । तस्य दक्षिणपार्श्वे तु मरणं
भयमोचनम् । तृतीयावर्त्तसीमायां शक्तिं मे विम-
लाह्वयाम् । जानीहि धर्मराज ! त्वं भुक्तिमुक्तिफल-
प्रदम् । नाभिदेशे स्थितं होतृत्वं यत् कुण्डं वटो विभुः ।
कपालमोचनं यावद्वर्धयिषी प्रतिष्ठिता । मध्यं शङ्ख-
स्य जानीयात् सुगुप्तं चक्रपाणिना । तां दृष्ट्वा प्रणमे-
द् यस्य भोगान् सोऽश्नाति शाश्वतान् । सिन्धुराजस्य
सलिलात् यायन्मूलं वटस्य वै । कीटपक्षिमनुष्याणां
मरणात् मुक्तिदो मतः । अन्तर्वेदीतीयं पुण्या वाञ्छते
त्रिदेशैरपि । अत्रस्थितान् हि पश्यन्ति सर्वाश्चक्राङ्ग-
धारिणः । कामाख्या क्षेत्रपालश्च विमलां चान्तरा स्थि-
ता । साक्षाद्ब्रह्म स्वरूपोऽसौ ऋषिर्हो दक्षिणे विभोः ।
अन्तर्वेद्या रक्षणार्थं शक्तयोऽसौ प्रकल्पिताः । उग्र्येण
तपसा पूर्वमहं सर्वेण भाविता । पञ्चार्थं सा मया सृष्टा
गौरी तत्प्राय भाविनी । सर्वसौन्दर्यवसतिर्विषोमे
विनिर्गता । तदा दृष्ट्वा मया भद्रे वचनं मे प्रियं कुरु ।
अन्तर्वेदीं रक्ष मम परितस्तं स्वमूर्त्तिभिः । साऽत्र तिष्ठति
मत्प्रीत्या व्यष्ट्या दिव्यं संस्थिता । मङ्गला वटमूले तु
पश्चिमे विमला तथा । शङ्खस्य पूर्वभागे तु संस्थिता सर्व-
मङ्गला । अङ्गीशनी तथा लम्बा कुबेरदिशि संस्थिता ।
कालरात्रिर्दक्षिणस्यां पूर्वस्यान्तु मरीचिका । कालरा-
त्र्यास्तथा पश्चात् चण्डरूपा व्यवस्थिता । रुद्राण्या
चाष्टवा भेदं दृष्ट्वा रुद्रोऽपि शङ्करः । आत्मानमष्टधा
भिन्ना उपास्ते परमेश्वरम् । कपालमोचनं नाम
क्षेत्रपालं यमेश्वरम् । मार्कण्डेयं तथेशानं विश्वेशं

नीलकण्ठकम् । वटप्ले वटेशञ्च जिह्मन्यदौ महेषितः ।
यानि दृष्टा तथा स्मृता पूजयित्वा विमुच्यते” ।

तच्चैवेद्याक्षस्य चण्डालादिस्पर्शं स्थानभेदे भोज्यता ।
कैश्चिदपि निवन्धूभिः । तच्चैवेद्याक्षस्य चण्डालादिना
स्पर्शं भोज्यताया अतुक्तेः तन्मूलोभूतवचनानाम्
मूलकत्वं निवन्धुभिरष्टतयात् समूलकत्वे तत्क्षेत्र-
मध्ये एव भक्ष्यता तथाहि “प्रविशन्तस्तु तत्क्षेत्र-
सर्वैः स्युर्विष्णुमूर्त्तयः । यत्नाद्यपाचिका लक्ष्मणोक्ता
यत्न जनार्दनः । चण्डालेनापि संस्पृष्टं ग्राह्यं तत्वा-
क्षमपजैः” ब्रह्मवैवर्तपुराणवचनस्य समूलकत्वं तत्-
क्षेत्रप्रवेशमात्रेण सर्वेषाम् विष्णुमूर्त्तित्वनिर्देशेन तत्क्षेत्र-
स्येव शान्त्यजादिस्पर्शेन दुष्टत्वं नान्यत्वात् । “विष्णुलये-
गत्तं तद्धि निर्मल्यं पतितताडयः । स्पृशन्ति चेच्च दुष्टं हि
यथा विष्णुस्तथैव तं” इति उक्तलखण्डुल्लेखिकायां समू-
लकत्वे विष्णुलयेगत्तमिति विशेषणात् तत्क्षेत्रस्य स्पर्शतो-
पराहित्यं नेतरत्वं । यत्तु, “चिरस्थमपि संशुष्कं नीतं
वाऽदूरदेशतः । यथा तयोपयुक्तं तु सर्वपापपनोदनम्”
तत्क्षेत्रवाक्यान्तरम् तत्क्षेत्रं नीतं वाऽदूरदेशत इत्यकार-
प्रत्ययः बोध्यः वा एवार्थे अदूरत एव निकटोत्थितमेव
नीतं केनापि दुष्टतामिति व्याख्येयम् पूर्वोक्तवचनद्वयैक-
वाक्यत्वात् । वैष्णवास्तु तन्न भव्यत्वे । ते हि सर्वत्र तदन्न-
स्योपयोगं कुर्वन्ति । बह्मदेशीयानां स्नातृणां तु अन्य-
स्थानगतस्य पावनत्वेऽपि न भक्षणान्तरम् । “शान्प्रामो
हरेर्मूर्तिर्जगन्नाथस्य भारत ! । कलेर्दशमहस्यान्ते त्यक्त्वा
यायात् हरेः पदम्” ब्रह्मवै० पु० । “कलेर्दशमहस्याणि
विष्णुस्तिष्ठतिमेदिनीम् । तद्वै जाङ्गमीतीयं तद्वै
प्रास्येदेवता” इति च पठन्ति । “विमला तत्र देवः स्यात्
जगन्नाथस्तु भैरवः” इति तन्वोक्ते तत्क्षेत्रस्य पीठरत्नके
भैरवभेदे पु० । भाभिनीविलासरसगङ्गाधरादिपञ्चकः पञ्च
ध्विहङ्गो दे । “जगन्नाथस्यायं सुरधुनि ससङ्गारसमयः”
तत्क्षेत्रगङ्गालहरी

जगन्निवाम पु० ६० । १ परमेश्वरे तद्भेदात् श्विष्णौ च
 “जगन्निवासो वसुदेवसद्गान्” माघः । ईश्वरस्य प्रत्यये
 सर्वभूताधारत्वात् तथात्वम् ।

जगन्मङ्गलं न० जगतां मङ्गलं यस्मात् । कालीक्यचभेदे
 “श्रीजगन्मङ्गलं नाम कवचं पूर्वस्त्वचितम्” भैरवीत०।

जगन्मोहिनी स्त्री जगन्नि मोहयति सुहृ-णिच्-णिनि
 ६त० । १महाभायायां २तदभिमानिन्यां दुर्गायां च । ।

जगत् ए० जागर्त्तियुद्धे ऽनेन जागृ-अच् पृथो० ।
कवचे हेम० ।

जगल पु० जन-ड गल-वच् कर्मधा० । १ सुराकल्के
(मेखोया) वमरः समदनवृक्षे शिष्टमद्ये धूम्रं त्वि०
मेदि० कवचे न० हेम० । गोमये न० रत्नमाला । तत्र
सुराकल्कगुणाः भावप्र० उक्ता यथा “प्राप्तुष्योऽजगलः
पक्ता रुजलट्कफ शोफहृत्” ।

जग्ध वि० अट-कर्मणि क्त । १ भुक्ते वमरः भावे क्त ।
 २ भोजने न० । [‘गच्छिताच्चाद्ययोर्जग्धः’ क्यटिः ।

जग्धि स्त्री व्यद-क्तिन् । १भोजने, २सहभोजने च व्यसरः ।

जग्मि पु० गम- किन् द्वित्वम् १५५यी तस्य सततगतित्वात्
तथात्वम् । २ गन्तरिति० स्त्रियां वा ङीप् ।

जगुरि त्रि० गृ-निगरणे किन् द्वित्वं वेदे उच्यम् ।
उद्गूणो । “दूरे ह्यध्वा जगुरिः पराचैः” ष० १० ।
१०८१ । अङ्गमे च “दशारुचमधिकथ्य जगुरिः अङ्ग-
न्यतैः” ११०५ । निगुक्ते उक्ते स्तथात्वम्

जघन न० वक्रं कृत्ति हन-यङ् व्यत् प्रयो०। स्त्रीणां
 श्यागित् भागे, स्यागौ “चीनांशुभिष पीन-
 स्तनजघनः” उद्भूतः “जघनन
 जघनेन वा” सङ्घि. “गङ्गायसनयोर्मध्ये प्रथि-
 व्या जघनं मृतम् । मयागं जघनस्थानम्” भा०
 व० द० आ० । [कान्दरयोः हला० ।

अधनकृते । धनं कुर्यात् कृतं कृतं ।
जघनचक्रं । धनं कुर्यात् कृतं कृतं ।
धनं कुर्यात् कृतं कृतं । धनं कुर्यात् कृतं कृतं ।
धनं कुर्यात् कृतं कृतं । धनं कुर्यात् कृतं कृतं ।

जघनेफला खल्वने ह्य मध्यभागे फलमध्याः व्यलुक्ताः ।
काकाङ्गपरिकायास् व्यमरः ।

जघन्य लि० जघनमिव शास्त्रा० यत् जघने भवः दिगा० यत्
वा । १ चरणे रगर्हिते “धर्मार्थकामाः सममेव सेव्या-
योहेत्रकमक्तः स जनोजघन्यः” शक्यतश्च युक्ते नरे ४ अल्पे
५ शूद्रे च शब्दर० । “जघन्यं सेवमानान्तु कथंतां
वासयेद्दृष्टहे । उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति” ननुः
वर्णादि० कर्मधारये तत्पुरुषे चामात् उत्तरपट-
स्याद्युदात्तता । इराजात्तुचरभेदे तल्लज्जणादि ह० स० ६८ अ०
उक्तं यथा “पञ्चापरे वामनको जघन्यः” इत्यादिना ।
विभज्य “मातृव्यसेषी तु जघन्यनामा खण्डे न्दुतुल्यस्ववशः
हृगन्विः । शुक्रैषसारः पिशुनः कबिश्च कूटस्थविः

स्थूलकराङ्गनीकः । क्रूरो धनी स्थूलमतिः प्रतीतस्ता-
म्यकविः स्यात् परिहासगीनः, उरोऽङ्गु हसो जमि-
शक्तिपागपरश्वधादुय जघन्यनामा” । “जघन्यगुण-
वृत्तस्था अक्षो गच्छन्ति तामसाः” गीता ।

जघन्यज प० जघन्ये चरमे जायते जन-ड । १२५, ३६३ निधे
वि० जेदि० । “ततोऽपि गुरुजघन्यो जघन्यजः” हरिवं-
१४० । “जघन्यजस्तजकश्च श्रुतसेनेत यः सुतः” भा०
प्या० ३४० जघन्यप्रभवादयोऽप्यत्र । “जिह्वायाः प्राप्नु-
यान्ते जघन्यप्रभयो हि सः” मनुः ।

जघन्यभ न० कर्म० । “आर्द्राक्षेपा तथा स्वातिर्जघ्ना च
भरणी तथा । शततारा जघन्यानि तारासु कथितानि
वै” ज्यो० उक्तो पु० षट्सु नक्षत्रेषु ।

जघ्नि प० हन-किन् द्वित्वम् । हननसाधनास्तादौ ।

जघ्नु वि० हन-क द्वित्वम् । घातके उणा० ।

जघ्नि वि० घा-किन् द्वित्वम् । घ्राणकर्तृदि “भ्राजन्दमि
विक्रत जघ्निः” क० १। १६० १५।

जङ्गम वि० गम-यङ्-ञच् । मतगतियुते । “शरीरिणां
स्थावरजङ्गमानाम्” कुमा० “गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः” मनुः

जङ्गमकुटी त्री जङ्गमा कुटीव । कृत्त्रे विक्रा० ।

जङ्गमगुल्म प० कर्म० । रजके पटातिसमुत्ते “एष विनाट्टु पो
हेमान् गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः । तस्मात्प्रतिपेधाद्ये चारै-
जायन्तु चारैः” मनुः ।

जङ्गमविष न० द्रुमलोके विषभेदे तत्स्थानादि तत्लोकं यथा
“यथाजलो जङ्गमविषिचारीयमध्यायं व्याख्यातासः ।
जङ्गमविषिचारीयान्यधिष्ठानानि पोद्गुण । समासेन
मया यानि विकारस्तु गोप्यन्ते । तत्र दृष्टिनिष्ठस्य
दंष्ट्रानमसूतपुरीषशुक्रालासर्वसुखसन्दर्भविशर्जितगुण-
स्मिपितृशृङ्गवर्जनीति । तत्र दृष्टिनिष्ठस्य विषसु-
दिव्याः सर्पाः । भौमास्त दंष्ट्राविषाः । माजरीश्वरा-
नरमण्डूतपाकमृत्सुगोक्षामयूकप्रचलाक (शौख्यकीटभेदः)
गृहगोधिका जकलासचतुष्पादकीटास्तथान्ये दंष्ट्रान-
स्यविषाः । क्षिपिदपिष्टककपायवः सिकसर्पिषवासिक
तोटकवक्षः कीटकौ शिङ्खलकाः शकुन्मूत्रविषाः । मूषिकाः
शुक्रविषाः । लूताश्च लालासूतपुरीषसुखसन्दर्भस्य शुक्रा-
र्चविषाः । दृष्टिकविश्वरराजीवमृत्सोऽङ्गिङ्गाः
मण्डदृष्टिकाश्चलविषाः (अनःपुच्छाश्चर्चिकगुणः)
(अनः) इति । चित्रभिरः सरावकुर्दिशतदारुकारिभेदक-
शरीरकासुखासुखसन्दर्भविश्वित्तमूत्रपुरीषविषाः । मर्चि-

काकणभजलायुक्ता सुखसन्दर्भविषाः । विषहतास्यसर्पक-
सट्कथरटीमन्त्राभ्युपेक्षस्यविषाणि । जकलीमृत्सुखरक्ष-
राजीवकसुस्थाय विषविषाः । स्तुत्यासुखोऽङ्गिङ्ग-
वरटागतपटीशुक्रवलमिकागुट्टीभ्रमराः शुकुलुङ्गविषाः ।
कीटसर्पदेहा गतासवः प्रविषाः प्रेषास्त्वुक्ता सुखस-
न्दर्भविषेभ्यः गणयितव्याः । राजाऽरिदेह विषयस्तु-
णास्वुभार्गाक्षसुमन्त्रसनात् विषेण । मृदुपयन्देभिरति-
प्रदधानं विज्ञाय लिङ्गं भ्रमजोषयेत् । दुष्टं जलं पिच्छि-
लसुग्रगन्धि फेनामृतं राजिभिरद्वयम् । यगदुक्तम-
तस्यं क्षिप्रं विहङ्गा मत्तस्य सानूपचरा भ्रमन्ति ।
मञ्जलि ये चात्र नराश्वनागास्ते च्छर्द्दिमोक्षज्वरटाङ्गो-
फान् । गच्छन्ति तेषामपहृत्य दोषान् दुष्टं जलं शोध-
यितुं यतंत” ।

जङ्गल न० गल-यङ्-ञच् एपी० । १४३, २४३ शब्दा-
र्थचि० ३३३३ स्त्री जेदि० ४३३३ रिदेगे शब्द० ।

जङ्गल प० गम-यङ्-लुक् वा० ड जङ्गं कृटिलगतिम
अलति वाग्यति अज-अण् । जलगतिवारणार्थं कृतौ
(जाङ्गल) जटाधरः ।

जङ्गिड प० राजसादिभयनिवारके मणिभेदे । “मणिं विष्क-
न्धद्रुपणं जङ्गिडं विष्टमो वपुः” “कथं नृ० विष्टमोऽं
जङ्गिडः पात्यतसः” “देवो विष्टमो विष्टमो विष्टमो
मथोऽपि” अथ० ३। ४। १३ ४।

जङ्गल न० गम-यङ्-लुक् वा० ड जङ्गं कृटिलगतिम ।

जङ्गा स्त्री जङ्गल्यते कृटिलं गत्वा पात्यतस्य कर्मो-
क्तौ दिक्ते एतन्मुक्ताञ्च एपी० लुक्फलं परलस्य
अवयवे कर्मणः । “पादजङ्ग मन्त्रे गलपः”
“जङ्गयोः मन्त्रो जाडु” “जङ्गल्यते गत्वा”
रत्नकाम्पि न जङ्गयोस्तावदेव च” ३ ।

जङ्गाकरि वि० जङ्गां तत्त्वं गतिं कर्त्तुं इ-“दिव्यवि-
भेद्यादिना” पाठः । जङ्गाकरिके धा० ड जङ्गाकरः
स्वार्थे क । तत्त्वार्थे

जङ्गाकरिक वि० कृ-अप् करः विज्ञेयः इत० ततः व्यस्यर्थे
ठन् । जङ्गाचालनेनाजीविनि शब्दे (धाउड) अमरः ।

जङ्गात्राण न० त्रायतेऽनेन त्रै-करणे लुट् इत० । जङ्गा-
रुद्राहे विक्रा० ।

जङ्गाप्रहत वि० जङ्गां तद्गतः प्रहतास्य निशान्त्वात्
परनि जङ्गागतिसूत्रे मन्दगतिके । ततः अक्षद्यूता०
निर्दरेऽर्थे ठञ् । जाङ्गाप्रहतिक तद्धिते वि० ।

जङ्घाप्रवृत्त वि० जङ्घा प्रवृत्ताऽयम् । पङ्क्तजङ्घाव्यापारे ।

ततः अक्षपुगा० निवृत्तिं १४ ठञ् । जाङ्घाप्रवृत्तिक

तद्विधौ वि० । [स्तथा षट्पुः० भा० सं० ४८० ।

जङ्घावन्धु, ०० इतिभेदे । “जङ्घावन्धुश्च रैव्यश्च कोपवेग

जङ्घारश्च ०० जङ्घा रश्च इव यश्च । ऋ पभेदे । तस्य

गोत्रापञ्चम् २३ । जङ्घा रश्च तद्गोत्रापञ्चं वक्तव्ये

तु यस्मात् गोत्रापञ्चपञ्च । जङ्घारश्चास्तद्गोत्रापञ्चेषु

जङ्घारि ०० विद्यामित्रभेदे । “सर्गमपिःकर्मणां जङ्घारि

वर्धमानाः” भा० आन० ४८० । विद्यामित्रपञ्चोक्तौ ।

जङ्घाला वि० जङ्घा वेगवती अत्यस्य लच् । धावके जङ्घाजो

यिनि । “हृदिगणैककरद्वयं प्रपतन्वङ्गुणवराः । रा-

जीवश्च । तथा सुगुहो जङ्घालाः परिकीर्त्तिता” भावप्र०

उक्तं पु० रुग्णेषु ०० स्वी । “जङ्घालाः प्रायशः सर्वे पितृसौ-

ग्रहाराः स्मृताः । किञ्चिदातकराद्यापि लघ्वो वल-

वर्जनाः भावप्र० तन्मांसयुगोक्तिः ।

जङ्घाशूल न० जङ्घायाः शूलमिव । जङ्घायां व्यथाकारके

शूलरोगभेदे । “जङ्घाशूलशुरुतस्मै” सप्रगतिप

नाशयेत्” मरुहपत्र ।

जङ्घि न वि० अतिसयवेगवती जङ्घास्रास्य पिच्छा० इत्यच् ।

वेगवज्जङ्घाविगच्छे धावके । [जजज जजजुः

जज युद्धे स्था० पर० अक० भेदे । जजति अजज्जीत्-अजज्जीत्

अज सुप्ते भ्वा० पर० अक० सेट् इटित् । जजति अजज्जीत्

जजत् “पृथुजयी अस्त्रयैव जज्जती” ४०० १११६८ अ

कर्त्तृणि जज्जते

जज्जन्त शब्दकरणे स्था० अक० सेट् निवृत्तः । अज्जति

अजज्जन्ती” “समता जज्जन्तारिव” ४०० १११६८ अ

“जज्जन्तीः शब्दका रणः “जज्जन्तारिवो भगिनि

शब्दकारिणः” निरु० ६१६६ ।

जज्जि वि० जज-जन-या किन् इत्यच् । जातरि अजाते च ।

जज्ज वि० जजि-यच् । योद्धारि भावे यच् । योधने ।

उच्छादि० घञ्जस्त्वेन अन्त्योदात्तता ।

जज्जन्त वि० जन-घङ् लङ्-यच् । प्रथो० पुनः १ पुनर्जन्मवति

ततोऽभूतद्वावे दि० भूयोऽनुप्रयोगः ३ प्रथो० शब्दटी जज्जणा

भूतद्वावे “जिह्वाभिरञ्जनञ्चनदर्शिता जज्जणभवन्”

ऋ० ८४१८८ २ ज्वलति निरु० ।

जज्जपूक वि० जप+यङ्-जक । अतिसय जपणीले ।

जज्जभ्यमान वि० जभ-यङ्-गानच् । गात्रविनामेन

विदारितसुखे एवमोमांसा ।

जट संहतौ भ्वा० पर० अक० सेट् । जटति अजाटीत्-
अजटीत् । जजाट जटतुः जटा ।

जटा स्त्री जट-यच् जन-उणा० टन् अन्त्यलोपश्च । १ केश-

विकारे अन्त्योन्त्यसंलग्नकेशे अर्चतिनः शिखायां ४ गटा-

याम् अमरः । ५ मूले ६ शाखायां मेदि० । ७ कपिकच्छाम

राजनि० । ८ जटामांसां ९ कट्टजटायां १० गतायथां

रत्नमाना० ११ वेदपाठवेदे ऋग्वेदगङ्गे १४१११० ८० ८४२५

जटाचौर ०० जटामांसां चौरं वसनमस्य । शिवे त्रिका० ।

जटाजुट ०० जटानां जूटावस्थः । जटामूले । (मुं टि)

“जटाजुट समायुक्तामर्द्धन्दुतयेयरास्” दुर्गाध्यानेन

“गम्माजटाजुटतटाटिपापः” भाषः ।

जटाज्वाल ०० जटेव ज्वालाश्च । मदीये चारान् ।

जटाटङ्ग ०० जटा टङ्गइवाय । शिवे महादेवे त्रिका० ।

जटाटोर ०० जटामटति अट-दोरन् । महादेवे त्रिका०

जटाधर ०० इत० । शिवे १ महादेवे शब्दर० । २ चन्द्रभट्टे

त्रिका० । ३ टाजिणात्ये देशभेदे स च देगः “क्रौञ्चो-

पजटाधर कारेयोरिष्यभूकश्च” ४०० सं० १४८० दक्षिणस्या

सुतः ४ कोपकारभेदे च ५ जटाधारके वि० ।

जटामांसी स्त्री जटां मन्यते मन-स दीर्घश्च । खनामख्याते

गन्धद्रव्यभेदे । “जटामांसी भूतजटा जटिला च तप

स्विनी । मांसी तिलका कपाया च मेध्या कानिब्रनमटा ।

स्यादी विराट् विटोपास्यटाह्वीसर्पकठनुत्” भाषा० ।

जटायु (स) ०० जटां दाति रा-कु जटान्जणां

युष्मा जट-संहतौ अच् जटं संहतसायुरश्च

या । १ स्वनामख्याते खगभेदे, २ युग्मयुक्ती च मेदि०

“हो एतौ विनययान् गुरुद्वीपेण फ च ।

तस्मात् जानोऽहसस्यत् संपातिय समायजः जटायुरिति

मां विद्धि श्वेनीपलमरिन्दम् । सोऽहं राम । सजायन्

भविष्यान् वदीच्छसि । सीतां च तात रक्षिष्ये स्वविपत्ति

समच्छये “जटायुवं तु प्रतिवज्य राघवो २ राघव-

ज्ज च सद्गताऽनवत् । पितृभिः युवाय सखियमा नान्

जटायुषा संजयितं पुनः पुनः” रामा० आर० १४८०

“सखा दशरथज्यासी कटायुरन्तात्मजः । ऋष्टराजो

महाधरः सत्पातिर्दस्य सादरः । स ददर्श तदा सीतां

रावणागतां स्तुताम् । सक्रोधोऽभ्यद्रवत् पक्षी राघवं

राक्षसेवम् । अर्धेनमयोदृष्टधो रुद्ध सुदृक् भेद-

लोम् । ध्रियमाणे भाय कथं हरिष्यसि मित्राचर ।

न हि मे कीदृशे जीवन् यदि नोत्सृजसे वधूम्

उक्तैर्वा राजमेन्द्रं तं चक्रे नखरभ्रम् । पञ्चतुङ्ग
प्रहारैश्च बहुशो जजोतिहतम् । चक्षार रुधिरं
भूरि गिरिपञ्चयथैरिष । स बध्यमानोऽष्टध्वेष रामप्रिय
हितेप्रिया । खड्गभाटाय चिच्छेद भुजो तस्य पत-
तिष्णः । निहत्य गृध्रराजं स भिक्षाभ्रगिखरोपसम् ।
जडभाचक्रमे भीतां गृहीत्वाङ्गेन राजसः” भा० व०
२७८ अ० तत्कथा दृश्या ।

जटाल पु० जटा-अस्त्यर्थे सिद्धा० लच् । १३८६ जे २६३ रे
२६३ के ४३३ गुणौ च राजनि० ५ जटायुक्ते ति०
‘चोरिणः शिखिनश्चास्य जटालोर्द्धाशिरुहाः’
हरिवं० १८२ अ० । ६ जटामांस्यां स्त्री राजनि० ।

जटावत् ति० जटा-अस्त्यर्थे मत्तृप् मस्य वः । १ जटायुक्ते
स्त्रियां डीप् सा च २ जटामांस्यां राजनि० ।

जटावल्ली स्त्री जटैव वल्ली । रुद्रजटायाम् राजनि० ।

जटामुख पु० जटायुक्तोऽसुरः । १ अश्वमेदे । स च ब्राह्मण-
रूप छद्मना वनगतयुधिष्ठिरावासे स्थित्वा भीमे वनानर-
गते युधिष्ठिरादिव्य संहितां द्रौपदीं जहार ततोऽष्टका
प्राप्ते न भीमेन हतः । तत्कथा यमपरीणा जटामुख
परीणा दृश्या । २ तदधिष्ठाने देशभेदे वा च देशः १८३०
१४४० क्रमविभागे ऐशान्यमुक्तः । ‘निष्ठापनालजटामुख
कुनटस्यप्रभोपकुचिकाख्याः’ ।

जटामुखवध पु० जटामुखस्य वधमधिकृत्य जटो अस्थः ।
आख्या यमपरीणा लृप् लृप् अक्षयचनपरीणा १८३०
भारतयमपरीणा रतिगालरपीभेदे । ‘जटामुखः पर्य-
यज्युद्धमणः परम्’ भा० आ० अ० वनपरीणा द्रवान-
रपर्येक्तौ ।

जट (टी) पु० जट-इत् । १३८६ जे २६३ रे २६३ के ४३३ गुणौ च राजनि०
२६३ के ४३३ गुणौ च राजनि० ५ जटायुक्ते ति०
‘चोरिणः शिखिनश्चास्य जटालोर्द्धाशिरुहाः’
हरिवं० १८२ अ० । ६ जटामांस्यां स्त्री राजनि० ।

जटित् पु० जटा अस्त्यर्थे डनि । १३८६ जे २६३ रे २६३ के ४३३ गुणौ च राजनि०
२६३ के ४३३ गुणौ च राजनि० ५ जटायुक्ते ति०
‘चोरिणः शिखिनश्चास्य जटालोर्द्धाशिरुहाः’
हरिवं० १८२ अ० । ६ जटामांस्यां स्त्री राजनि० ।

जटिल पु० स्त्री जटा-अस्त्यर्थे पिच्छा० इत् । १३८६ जे २६३ रे २६३ के ४३३ गुणौ च राजनि०
२६३ के ४३३ गुणौ च राजनि० ५ जटायुक्ते ति०
‘चोरिणः शिखिनश्चास्य जटालोर्द्धाशिरुहाः’
हरिवं० १८२ अ० । ६ जटामांस्यां स्त्री राजनि० ।

५ जटामांस्यां अमरः इपिपल्यां मेदि० । ७३४४४४
५२४४४४ रत्नमाला ६८४४४४ राजनि० ।

जट (टु) न पु० जट-उत्तच् टुपो० टस्य डो वा । देहस्य
क्षणसिद्धभेदे पिप्पौ (जडुल) अमरः ।

जठर पु० न० जायते जन्तुर्गर्भे वासि । जन-अर-ठानादेशः ।
१ कुतौ । २ वङ्गे, ३ कठिने च ति० मेदि० । ४ देशभेदे
“अतजडं जनपदान्” इत्युपक्रमे “जठराः कुकुराश्चैव
सदृशौर्वाश्च भारत!” भा० भी० ६४० । “आस्तेऽस्याः
जठरे वीर्यमविपद्यम् सुरद्विषाम्” भाग० ७।७।६।
“वायुवेगममौ वीरो जठरो तुरगोत्तमौ” रामा०
अयो० १०७।१३। “यः कदाचित् सन्यक् पचति कदा-
चित्ताभ्यान्मूलोदावर्तति तस्माज्जठरगोरयान्त्वक्कृज्जनपवाह-
णानि कृत्वा स विपमः” सुपु० । जठरयन्त्रणा जठर-
व्यथा जठरामयः ।

जठरानुद् पु० जठरं नृदति रेचनाय सुद-किप् इत्०
आरग्वधे (माँटाल) शब्दच० तस्य सेने हि
उदरभङ्गाय तयात्वम् ।

जठरानि पु० जठरस्थितोऽग्निः । कौत्सेवे अक्षादिपाचके
यज्ञौ “अक्षरक्षो जठरान्निना पच्यमानोऽरक्ततां प्रतिपद्यते”
मिताक्षरा जठराननादयोऽप्यत्र “जठरान्निर्हि वायुना
संघृष्यमाणोऽजं पचति तत्पकारो योगार्णवे उक्तो यथा
‘यथायुष्मै सुकृमाङ्गारं स वायुः कुरुते द्विधा । संप्र-
विष्टाश्च तस्यं त्वं पृथक् किट्टं पृथक् मलम् । अग्नेरुर्द्धं
जनें स्थव्यं तदक्षश्च जलोपरि । जनस्याधः स्वयं प्राणः
स्थित्वाऽन्नं घमते शनैः । वायुनाध्वायमानोऽग्निरलु-
प्यं कुरुते जनम् । अन्नं तदुष्णतोयेन समन्तात् पच्यते
एनः द्विधा भवति तत् पक्वं पृथक् किट्टं पृथक् रसम् ।
रक्षेन तेन ता नाड्यः संपूर्यन्ते क्रमेण च । प्रतर्पवन्ति
सम्पूर्यन्तिश्च देहं समन्ततः” ।

जठरामय पु० इत्० । उदररोगे राजनि० अतिसारशब्दे
१०६४० दृश्याम् । जठरगदादयोऽप्यत्र । “भवति धरणि
जे चतुर्थे ज्वरजठरगदादयोऽप्यत्र” वृ० स० १०४४०

जठर न० जठरं सादृश्येनास्त्यस्य अर्थ० अच् रस्य लः ।
जठरवदुदकाधारे “चतस्रो नावो जठरस्य जुटाः” वृ०
१।१८।६। जठरस्य जठरवदुदकाधारस्य” भा० ।

जड ति० जलति घनीभवति जल-अच् डस्य लः । ‘जडं
वानिष्टं वान वेत्ति योमोहात् । परवशगः स भवेदिह
नाम्ना जडसंज्ञकः पुरुषः’ उक्तलक्षणे १ मन्दबुद्धौ २ मूर्खे

श्वेतपद्मसमर्थे “अनंगौ क्लीवपतितौ जालम्बवधिरौ
तथा । उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिद्भिरिन्द्रियाः” मनुः
“वेदाग्रहणसमर्थो जडः” इति टायभागः ४ हिमयस्ते
हिमेन मन्दक्रिये पूम्के हृष्यपक्षे च भेटः । ७ जले न० रा-
यसुकुटः । दसीसके न० राजनिः । एतेन भिन्ने व्यञ्जनादि
समूहे वेदान्तः । तन्मते हि पदार्थोद्दिष्टा जडोऽजडश्च
तत्र जडोऽज्ञानतत्कार्यसंघः । अजडश्चेतनः इति
भेटः । “अज्ञानादिसकलजडसमूहोऽयस्तु” वेदान्तसां-
“वेदात्मके किं वा जननि । वयसुश्चैजडधियः” कालीस्तवः
“नापृष्टः कस्यचिद् व्रूयात् नचाभ्यायेन पृच्छतः ।
जानन्नपि हि मेधावी जडवत् लोक आचरेत्”
मनुः । तस्य भावः व्यञ्ज जाड्य न० तत् जडता स्त्री त्व

जडत्वं न० इमन्निच् जडिमन् ए० जडभावं । हलायुधः
जडक्रियेति जडस्य हिमक्रियस्येव क्रियास्य । चिरक्रिये ।
जडता स्त्री जड-भावे तत् । अपाटवे शीतलत्वे “उदञ्च
द्रोमाञ्च व्रजति जडतामङ्गमखिलम्” सा० ट० “भज-
लता जडतामवलज्जनः” रघुः । ‘अप्रतिपत्तिर्जडता
स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः । अनिमिषनयननिरी-
क्षणतृष्णीभ्यावाटयस्तत्र” सा० ट० उक्ते व्यभिचारिगुण-
भेदे । व्यञ्ज जाड्य त्व जडत्व तत्वात् न० ।

जडभरत पु० जडो मूक इव भरतः । आङ्गिरसप्रवरस्तुते योगि-
भेदे स हि पूर्वतरजन्मनि भरतनामा नृपतिरासीत् स च
वानप्रस्थान्तमे हरिणशिशुपालनेन तत्क्षणे च वगात्
मृत्युकाले तमनुस्मरन् मृगत्यमात्रा कर्म्मक्षयात् तद्देहं
त्यक्त्वा पुनः आङ्गिरसप्रवरस्य पत्न्यामासाद्य स्नेहदोषेण
पुनस्तिर्यग्योनिप्राप्तिशङ्कया ज्ञानवानपि जडत्वमिव
व्यङ्ग्यन्नासीत् । तत्कथा च भाग० पू० स्थिता
टिङ्मात्रमत्र प्रदर्शयते ।

“अथ कस्यचिद्विजवरस्याङ्गिरःप्रवरस्य शमदमतपः-
स्वाध्यायाध्ययनत्यागसलोपतितिलाप्रश्रयविज्ञानसूयात्म-
ज्ञानानन्दयुक्तस्यात्मसहस्रश्रुतशीलाचाररूपौदार्यगुणा नव
सौदार्या अङ्गजा वभूवुः । मिथुनश्च यवीयस्यां
भार्यायाम् । यस्तु तत्र एमांस्तं परमभगवतं राजर्षि-
प्रवरभरतमुत्सृष्टमृगशरीरम् चरमशरीरेण विप्रत्य-
गतमाहुः । तत्रापि स्वजन्मद्वङ्गाच्च भगवतः कर्म्म-
बन्धविध्वंसनश्रवणक्षरणगुणविवरणचरणारविन्द्युगलं
मनसा विदधदात्मनः प्रतीगतमाशङ्कमानो भगवदनु-
ग्रहेणानुसृतस्त्वर्जन्मावतिरात्मानं उन्मत्तजडान्बधिर-

स्वरूपेण दर्शयामास लोकस्य । तस्यापि ह वा व्यात्म-
जस्य स विप्रः पुत्रस्ते हातुवद्भमना व्यासमावर्त्तनात्
संस्कारान् यथोपदेशं विदधान उपनीतस्य च पुनः
शौचाचमनादीन् कर्म्मनियमाननभिप्रेतानपि सम-
शिक्षयत् । अनुशिष्टेन हि भाव्यं पितुः पुत्रेणेति ।
स चापि तदहं पितृसन्निधावेशसन्धीचोर्नमिव ह
करोति । कुन्दास्यध्यापयिष्यन् सह व्याहृतिभिः
सप्रणवशिरस्त्रिपदां सावित्रीं यैश्चैवात्मिकान्मासान-
धीयानमप्यसमवेतरूपं ग्राहयामास । एवं स्वतनुज
व्यात्मन्यनुरागावेशितचित्तः शौचाध्ययनव्रतनियम-
गुर्धनलग्नशूषणाद्यौपक्याणकर्म्माग्नयनभियुक्तान्यपि स्व-
यमनुशिष्टेन भाव्यमित्यसदाग्रहः पुत्रमनुशास्य स्वयं
तायदनधिगतमनोरथः कालेनाप्रमत्तेन स्वयं ग्रहं एव
प्रमतउपसंहृतः । अथ यवीयसी द्विजसती स्वर्गमजातं
मिथुनं सपत्न्या उपन्यस्य स्वयमनुसंस्थया पतिभोक्त-
मगात् । पितर्युपरते भ्रातर एनमतत्प्रभावविदस्त्वयां
विद्यायामेव पर्यवसितमतयोर्न परविद्यायां जडमति-
रिति आतुरनुशासननिर्बन्धात्पृष्टस्तु ।

स च प्राक्तनैर्द्विपदपशुभिरुन्मत्तजडवधिरमूकैत्यभिभाव्य-
माणो यदा तदनुकूपाणि प्रभाषते कर्म्माणि च कार्य-
माणः परेच्छया करोति । विटितो वेतनतोवा याचञया
यदृच्छया धोपसादितमल्यं वहुमिष्टं कदम्बं वाभ्यवहरति
परं नेन्द्रियप्रोतिनिमित्तम् । नित्यनिवृत्तनिमित्त
स्वसिद्धिपशुहातुभवानन्दात्मलाभाधिगमः सुखदः स्व-
योर्द्वैतनिमित्तयोरसम्भावितदेहाभिमानः । शीतोष्ण
वानवर्षेण वृषद्वापाटताङ्गः पीनसंछन्ननाकः स्थ-
ण्डिलसंवेशनानुसर्हनामक्कनरजसा महामणिखिवान-
भिव्यक्तप्रह्ववर्चसः कुपटावृतकटिरूपवीतिभोरुमणिणा-
द्विजातिरिति ब्रह्मवन्धुरिति संज्ञयाऽतज्ज्ञजनावमतो
विचचार । यदा तु परत आचारङ्कर्म वेतनतरेह-
मानः स्वभ्रातृभिरपि केदारकर्म्मणि निरूपितस्पर्दापि
करोति । किन्तु न समं पिप्रेन न्यूनमविकसितं वेद ।
कणपितृकाकफलीकणकुलमास्थालीपरीपादीनप्यमृत-
तदभ्यवहरति । अथ कदाचित् कसिद्दृष्टलपतिर्भट्ट-
काल्यै पुरुषपशुमानभतापत्यकामः । तस्य ह दैववि-
सृक्तस्य पशोः पदवीनदनुचराः परिवावन्नो निशि नि-
शीथसमये तमसा पाटयायामनविगतपशव आकण्क्षितेन
विधिना केदारान् वीरासनेन मृगवराहदिभ्यः संरक्ष-

माणमङ्गिरःप्रवरस्तुतमपश्यन् । अथ तएनमनवदा-
लजगमवष्टय भर्तृकर्मनिष्पत्तिं मन्यमानाबद्धा रश-
नया चण्डिकाटङ्गमुपनिन्युमुदा विकसितवदनाः ।
अथ पणयस्तं स्वविधिनाभिपिच्यार्हतेन वाससाच्याद्या-
भूषणानुलेपस्तृताख्मलादितलकादिभिरुपस्कृतं भुक्तवन्तं
भूपदीपमान्यलाजकिसलयङ्कुरफलोपहारोपेतया देश-
संस्थया महता गीतस्तुतिस्तदङ्गपणवधोपेण च
पुरुषपद्मं भद्रकाल्याः पुरत उपवेशयामासुः । अथ वृष-
लराजपतिः पुरुषपशोरसृगासवेन देवीं भद्रकालीं यक्ष्य-
माणस्तदभिमन्त्रितमसमितिकरालनिशितमुपाददे । इति
तेषां वृषलानां रजस्तमःप्रकृतीनां धनमदरजउत्
सिक्तमनसां भगवत्कलाधीरकुलं कदर्थीकृत्योत्पथेन खैरं
विहरतां हिसाविहाराणां कर्मातिदारुणं यद्
ब्रह्मभूतस्य साक्षाद्ब्रह्मर्षिस्तस्य निर्वैरस्य सर्वभूतसु-
हृदः स्ननायामप्यनुमतमालभनं तदुपलभ्य ब्रह्मतेजसा-
ऽतिदुर्विपक्षेण दन्दस्नमानेन वपुषा सहस्रोच्चचाट सैव
देवी भद्रकाली । भृशममपेरोपावेशरभसविलसि-
तभृकुटिर्विटपकुटिलदंष्ट्राकृण्णज्जणाटोपातिभयानकयदना
हन्तुकामैवेदं महादृहासमतिसंरम्भेण विमुञ्चन्ती
तत उत्पत्य पापीयसां दुष्टानां तेनैवासिना विवृकण-
शीर्षां गलात् स्रयन्तमसृगासवमत्युष्णं सह गणेन नि-
पीयातिपानमदविह्वलोच्चैस्तरां स्वपापदेः सह जगौ
ननर्त्त च विजहार च शिरःकन्दुकलीलया । एवमेव
खलु महदभिवारातिक्रमः कार्त्तस्त्रेनात्मने फलति ।
न वा एतद्विष्णुदत्त । महदद्भुतं यदसंभवः स्वशिरस्येदे
ध्यापतितेऽपि विसृजतेहाद्यात्मभावसुहृदहृदयपन्थीनां सर्व-
सत्त्वसुहृदात्मनां निर्पराणां साक्षाद्भगवताऽनिमिषाऽरि-
वरायुधेनाप्रसृजतेन तैस्तैर्भावैरभिरक्ष्यमाणानां तत्तदमूल-
मकुतसिद्ध्यसुपसृतानां भागवतपरमहंसानाम्” । ८७०
“अथ सिन्धुसौवीरपतेरङ्गणस्य व्रजतरुमत्याकटे
तत्कुलपतिना शिविकावाहपुरुषान्वेषणसमये दैवेनोप-
सादितः स द्विजवरउपलब्धः । एष पीशानसंज्ञननाङ्गो-
गोश्वरवङ्कुरं वोढुमलमिति पूर्वविष्टिह्रीतैः सह
गृहीतः प्रसभमतदर्चयामाह शिविकां स महानुभावः ।
यदा हि द्विजवरस्येषुमावावलीकानुगतेन समाहिता
पुरुषगतिस्तदा विषमगतां स्वशिविकां रङ्गण उपधार्य
पुरुषानधिवहत आह । हे वोढारः साध्वतिक्रा-
न्त किमिति विषममुच्यते यानमिति ? अथ त ईश्वर-

यचः सोपालम्भमुपाकृत्य उपायाकुरीयाच्छ्रित-
मनसस्तं विज्ञापयां बभूवुः । न वयं नरदेव ! प्रमत्ता
भवन्नियमानुपथाः साध्वेव वक्षामः । अयमनुभवे नि-
युक्तोऽपि न द्रुतं व्रजति नानेन सह योद्धुं सह वयं पारया-
मदति । सांसर्गिकोदोष एव नूनमेकस्यापि सर्वेषां
संसर्गिणां भवितुमर्हतीति निश्चित्य निशस्य कृपणवचो
राजा रङ्गण उपसितवृद्धोऽपि निशगेण बलात्कृत
रूपदुस्त्रितमन्युरविस्मयब्रह्मतेजसं जातवेदसमिव रजसा-
हतमतिराह अहो कष्टं स्नातव्यं क्लृप्तमुपरिस्नानो दीर्घ-
मध्वानमेक जहिवान् सुचिरं नातिपीयानसंज्ञननाङ्गो
रजसा चोपद्रुगो भवान् सखे ! नो वा परएते संवद्विन
इति बद्धविप्रलब्धोऽप्यविद्यया विहितद्रव्यगुणकर्माशये
स्वचरमकलेवरेऽयस्तुनि संस्थानविशेषे अहं ममेत्यनध्या-
रोपितमिथ्याप्रत्ययो ब्रह्मभूतसूक्ष्मीं शिविकां पूर्ववदु-
याह । अथ पुनः स्वशिविकायां विषमगतायां प्र-
कुपित उवाच रङ्गणः । किमिदमरे त्वं जीवन्मृतोमं
कदर्थीकृत्य भर्तृशासनमतिचरसि । प्रमत्तस्य च ते
करोमि चिकित्सां दण्डपाणिर्विव जनतायाः यथा
प्रकृतिं स्वां भजिष्यसीति । एवं ब्रह्मब्रह्ममभिभावमाणं
नरदेवाभिमानं रजसा तमसानुविद्धेन मदेन तिरस्कृता
शेषभगवत्प्रियनिकेतं पण्डितसाधिनं स भगवान्
ब्राह्मणो ब्रह्मभूतः सर्वभूतसुहृदात्मा योगेश्वरचर्यायां
नातिव्युत्पन्नमतिं अयमान इव विगतस्य इदमाह ।
श्रीब्राह्मण उवाच । त्वयोदितं व्यक्तमविप्रलब्धं भर्तुः
स मे स्यादुद्यदि धीर ! भावः । गन्तुर्यदि स्यादधिगम्यमध्या-
पीवेति राशौ न विदां प्रवादः । स्थौल्यं कार्श्र्यं
व्याधयश्चाक्षयश्च लुप्तुर्भयं क्लिरिच्छा जरा च । निद्रा-
रतिर्मेन्युरहं मदः शुचो देहेन जातस्य हि मे न सन्ति ।
जीवन्मृतत्वं नियमेन राज्ञाद्यान्ववद् यद्विजितस्य
दृष्टम् । खस्त्रास्यभावो ध्रुवईश ! यत् तस्मैत्यतेऽसौ-
विधिक्षत्ययोगः । विशेषमुद्धेर्विवरं मनाक् च पशून्मि
यस्य व्यवहारतोऽन्यत् । क ईश्वरस्तत् किमोशितव्य
मथापि राजन् ! करवाम किन्ते । उन्मत्तमत्तजडवत्
स्वसंस्थां गतस्य मे धीर ! चिकित्सितेन । अर्थः कियान्
भवता शिक्षितेन स्वव्यप्रसक्तस्य च पिष्टपेषः । श्रीशुक
उवाच । एतावदनुवादपरिभाषया प्रत्युदीर्य स
सुनिवर उपशमशील उपरतानात्मनिमित्त उपभोगेन
कर्मारब्धं व्यपनयन् राजयानमपि तथैवोवाह । स

चापि पाण्डवेय ! सिन्धुसौवीरपतिस्तत्त्वजिज्ञासायां
सम्यक्प्रज्ञयाधिकृत्याधिकारस्तद्भूदयमन्यविमोचनं दिज-
वच आनुत्य बद्धयोग्यस्यसम्मतं त्वरयाऽवबुद्ध
शिरसा तत्पादमूलस्यसूतः क्षमापयन् विगतदण्डपदेय
स्मय उवाच । कस्त्वं निगूढशरसि द्विजानां विभर्षि-
स्त्वं कतमोऽवधूतः । कस्यासि कुलस्य इहापि कस्मात्
क्षेमाय नखेदसि नोत शुक्रः । नाहं विशङ्के सुरराजवज्रा
क्ष तत्रक्ष्णूनाक्ष यमस्य दण्डात् । नाग्न्यर्कसोमानिलवि-
त्तपास्त्राक्छिन्ने भृशं ब्रह्मकुलावमानात् । तद् ब्रह्मसङ्गो
जडवत्तु गूढविज्ञानधीर्योविचरस्यपारः । यचांसि योग
यथितानि साधो ! न नः क्षमन्ते मनसापि भेत्तुम् ।
अहञ्च योगेश्वरमात्मतत्त्वविदां सुनीनां प्रवरं गुरुवै !
प्रष्टुं प्रष्टवः किमिहारणं यत्प्राप्ताङ्गिरं ज्ञानकलावतीर्णम् ।
स वै भवान् लोकनिरोक्षणार्थमव्यक्तलिङ्गोविचरत्यपि
स्वित् । योगेश्वराणां गतिमन्दबुद्धिः कथं विवचसीत
गृहानुवङ्गः १०७० ।

ततः तेन रङ्गणन्दप्राय योगसुक्ता प्रारब्धा-
साने सक्तो बभूवेति कथा तदुत्तराध्यायादौ स्थिता ।

जडा स्त्री जडं करोति जड+णिच्-ञच्-टाप् । १गूक
गिम्ब्राम् अमरः २भूम्यामलक्याम् रत्नभा० ।

जडिमन पु० जडस्य भावः दृढा इमन्निच । जाड्ये । “जनित
जडिम व्याकुलं व्याहरन्तो” “इष्टानिष्टापरिज्ञानं
यत् प्रश्नोत्तरम् । दर्शनश्रवणाभावो जडिभा सोऽ-
भिधीयते” इत्युल्लसग्युक्ते व्यवस्थाभेदे ।

जतविल्वि० जतुना निर्वृत्तादि काशा० इल । जतुद्रव्य
निर्वृत्तादौ १कलकद्रव्ये २वज्रेरुद्दीपने द्रव्यभेदे ।

जतु न० जन-ड तोऽन्तादेशः । १अलक्ते, २लाक्षायाश्च ।
स्वार्थे क । तत्कार्ये मेदि० । “शयं तैलं दतञ्चैव जतु-
दाहनि चैव हि” भा० व्या० १४४अ० । “अप्राज्ञमधिकं
पापं क्षियते जतुकाष्ठवत्” भा० शा० १००अ० । ३चर्म्म-
चटिकायां स्त्री “सन्निभ्यो जतुः” यजु० २४।३५ ।
“जतुः पत्वाख्याः पक्षिणीः” मेदि० । तस्य विकारः
‘त्वपुजतुनोः सुक् च’ पा० अण् सुक् च । जातुप तद्वि-
कारे (कड़ चुडि) प्रभृतौ व्याभरणे ।

जतुक न० जतु इव कायति कै-क । १हिङ्गौ मेदि० ।
२जनीनामगन्धद्रव्ये स्त्री भरतः । ३चर्म्मचटिकायां स्त्री
(चामचिका) शब्दरत्ना० । ४पर्वट्प्रां मालवदेशप्रसिद्ध-
वतायां स्त्रीभावप्र० “पर्वटी रङ्गना कृष्णा जतुका जननी

जननी । जतुकृष्णाग्निर्भस्वर्शा जतुका चक्रवर्त्तिनी । पर्वटी
तुवरा तिका शिशिरा वर्षकल्लघुः । विषम्रणहरी
कण्डूकफपित्तान्न कुष्ठतुत् भावप्र० तद्गुणोक्तिः ।

जतुकारी स्त्री जतुकवत् संश्लेषमृच्छति क्लृप्तञ् उप० सं०
गौरा० डीप् । जतुकालतायां राजनि० ।

जतुकृत् स्त्री जतुयत्संश्लेषं करोति क्लृप्त-इत् ६त० । जतु-
कालतायाम् अमरः ।

जतुकृष्णा स्त्री अतिव कृष्णा । जतुकालतायाम् भावप्र० ।

जतुनी स्त्री० जतु संश्लेषेण तद्रूपं नयति ससंश्लेषद्रव्यम्
नी-किप् ६त० । चर्म्मचटिकायां तिका० तस्य संश्लेषात्
द्रव्यस्य जतुवद्रूपप्राप्तिकैरिति संज्ञा ।

जतुपुत्रक पु० जतुनिर्मितः पुत्र इवा (पुत्तली) । पाशकपु-
टियां तस्य जतुनिर्मितत्वेन तथात्वम् । काष्ठादि
रचितस्य तु उपचारात् तन्नामता ।

जतुमणि पु० “समस्तसुखमरुजं मण्डलं कफरक्तजम् ।
सृजं लक्ष्म्यैकेषां लक्ष्यो जतुमणिश्च सः” इति साधव-
करोक्ते रोगभेदे ।

जतुमुख पु० जतुनेव संश्लेषं सुखमस्य शा० त० । व्रीहिभेदे
“कृष्णव्रीहिशाखासुखजतुसुखनन्दोसुखनाराचक त्वरित-
कककुटान्तकपारायतकपाटलप्रभृतयो व्रीहयः” सुश्रु० ।

जतुरसः पु० ६त० । अलक्तके राजनि० ।

जतूस्त्री जतुः चर्म्मचटिका प्राणिजातित्वेऽपि वेदे नि०
जड् । पक्षिभेदस्त्रियाम् “कृष्णो जतुः सुपीलका ते
त्वय इतरजनानाम्” यजु० २४।३६ । जतुः सुपीलका
एतौ पक्षिविशेषौ” वेददी० ।

जतूकर्म्म पु० कर्मभेदे । तस्य गोत्रापत्यम् गर्गा० यज् ।
जातुकर्णं तद्गोत्रापत्ये तस्य जातुः कृष्णा० न्यण् य-
लोपश्च । जातुकर्णं तच्छात्रे । जातुकर्णश्च उपसर्गृत्तकर्त्तव्यं
यथाह हेमा० दा० अङ्गिराः “जावालिनोचिकेतश्च स्क-
न्दोनीगाक्षिकश्यागौ । व्यासः सनत्कुमारश्च गतद्रुज-
नकस्तथा । व्याघ्रः कालायनश्चैव जातुकर्णः कधि-
ङ्गलः । यौधायनः कणादश्च पिशाभितस्तथैव च । उप-
सर्गृत्तकृतयतान् प्रवदन्ति सनीषिणः” । जातुकर्ण इत्यत्र
जातुकर्ण इति पाठः लिपिकरप्रमादान् तच्छात्रस्य उप-
सर्गृत्त कर्त्तृत्वमभिप्रेत्य वा तथा पाठ इत्यन्ये ।

जतूका स्त्री जन-उलूका० नि० । १चर्म्मचटिकायां अमरः ।
२जनीनामगन्धद्रव्ये शब्दर० ।

जतु न० जन-र तोऽन्तादेशः । स्तम्भवत्सन्निभो “पीया पञ्च-

दशम्य स्यात् जन्मकैकं तथा हतुं याज्ञं यक्षोऽस-
योः सन्धिः जन्मः” मिता० “जङ्गं जलुगतान् करोति
च विशेषतः” सुश्रु० “जलुदेगे भृगं वीरो व्यवासीदृष्टे
तदा” भा० व० १७३० । स्वार्थे-क तत्कार्थे शब्दरत्ना० ।

जत्वश्मक न० जलुपमश्मकम् । शिलाजलनि राजनि० ।

जन जनने जुहो० पर० अक० सेट् घटा० । जजन्ति ।

अजनीत् अजानीत् घटा० । जनयति जनितः

वि-अति परस्परजनने आत्म० । व्यतिजजन्ते । सार्वधातु-

कसंधोरिट् व्यतिजजिषे व्यतिजजिध्वे

जन जनने दि० आ० अक० सेट् जायते अजनि अजनिट् ।

जजान जजतुः ईदित् । जातः । घटा० । जनयति ।

उभयोरपि उपसर्गात् परयोस्तत्तदुपसर्गयोर्त्यार्थयुक्त-
जनने तत् ।

अति-अतिक्रम्य जनने सक० ।

अधि+आधिक्येन जनने । आधिपत्येन जनने च “तजस

एव तदध्यापोजायते । “ब्राह्मणोजायमानोऽपि पृथि-

व्यामधिजायते” मनुः ।

अनु+ पश्चाज्जनने अक० । “पुत्रिकायां कृतायां च यदि

पुत्रोऽनुजायते” मनुः । पश्चादुत्पत्त्या सादृश्यं करणे

सक० । “असौ कुमारस्तमतोऽनुजातस्त्रिविष्टपस्येव

पतिं जयन्तः” रघु० ।

सम्+अनु+सम्यगनुजनने सक० “पितृन् समनुजायन्ते

नरा मातरमङ्गनाः” रामा० अयो० १५।२६।

अभि+अभिलक्षणीकृत्य जनने सक० “भवन्ति सम्पदं देवीमभि-

जातस्य भारत !” । “अज्ञानश्चाभिजातस्य पार्थ ! सम्पद

मासुरीम्” गीता । सम्यगनुजनने अभिसुख्येन

जनने अक० “शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभि-

जायते” “कामात् क्रोधोऽभिजायते” गीता ।

प्रति+प्रतिरूपजनने अक० । “प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव

प्रतिजायसे” मन्त्रो० ।

वि+विशेषेण जनने विरुद्धजनने विकारे च “पतिना

रक्षिता तस्मात् एतां देवी व्यजायत” रामा० आदि०

७०३०। गर्भमोचने सक० “यूनां मत्ता प्रथमं विजज्ञतुः”

लघु० ६।६८।५। “पशुस्तिष्ठन् गर्भं धृत्वा नुप विध्य

विजायते” शत० ब्रा० ७।४।१।१। “काममाविज-

नितोः सप्तदश” तै० स० २।५।१।५ “तस्मात् व्यजायत”

रामा० बा० १।७०। “यक्षी पुत्रं व्यजायत” बा २७।८।

जन पु० जन-अच् । १।७०। “जनस्तुषाराङ्गनपर्वताविव”

भावः २।महर्षीकादृङ् लोके श्वसुरभेदे च जनार्दनः ।

तल्लोकप्राप्तिहेतुकथनं भूमेरुञ्चतोक्तिश्च “इत्यं कथां

कथयतोर्भगवद्भणयोः प्रिये ! । क्षणाङ्गेन विमानं तज्जन-

लोकं निनाय तान् । निवसन्त्यमलायत्र मानसाः ब्रह्मणः

सुताः । सनन्दनाद्या योगीन्द्रा सर्वे तेऽक्षूरेतसः । अन्ये

तु योगिनोऽपि वै हृत्स्वनङ्गुल्लुकारिणः । सर्वद्वन्द्व-

यिनश्चिक्तास्ते वसन्त्यत्र निर्मलाः । महर्षीणां क्षितेरुङ्ग-

मककोटिप्रमाणतः । कोटिद्वये तु संख्यातो जनो भूलो

कतोऽनैः” काशी० ख० ।

जनक पु० जन-णिच्-ण्वल् । १।पितरि अमरः “शुध्येत्तु-

जनकस्त्रिभिः” शु० त० । २उत्पादके त्रि० “जन्यानां

जनकः कालो जगतामाश्रयोमतः” भाषा० “२उपसृति-

कारके शब्दप्रभेदे जलुकर्णशब्दे दृश्यम् निमित्तं गजाते

४ विदेह-वृषभेदे । इच्छाकृवंशनिमित्तविषयोरन्योन्य-

शापात् विदेहताप्राप्तौ वसिष्ठस्य देहप्राप्तिमुक्त्वा रामा०

८८० ५३ अ० । निमज्जनकोत्पत्तिकथोक्ता यथा

“दृष्ट्वा विदेहं राजानमृषयः सर्वे एव ते । तच्च ते याजया-

मासुर्यज्ञदीक्षां मनोषिणः । तच्च देहं नरेन्द्रस्य रत्ननि-

ख द्विजोत्तमाः । गन्धैर्माल्यैश्च वस्त्रैश्च पौरुषैश्च सम-

न्विताः । ततो यज्ञे समाप्ते तु भृगुस्तत्रेदमब्रवीत् ।

आनयिष्यामि ते चेतस्तुष्टोऽस्मि तव पार्थिव ! । सुमीताश्च

सुराः सर्वे निमेषे तस्तदाऽब्रुवन् । वरं वरय राजर्षे क ते

चेतो निरूप्यताम् । एवमुक्तः सुरैः सर्वैर्निमेषे तस्तदाऽब्र-

वीत् । नेत्रेषु सर्वभूतानां वसेयं सुरसत्तमाः ! । वादिम-

त्येव विबुधानिमेष्टे तस्तदा ब्रुवन् । नेत्रेषु सर्वभूतानां

वायुभूतश्चरिष्यसि । त्वत्कृते निमिषिष्यन्ति अक्षूषि

पृथिवीपते ! । वायुभूतेन चरता विश्वामार्थं सृष्टिर्लुप्तः ।

एवमुक्त्वा तु विबुधाः सर्वे जन्मस्यैवागतम् । ऋषयो-

ऽपि महात्मानो निमिदेहं समाहरन् । अरुणन्तत्र

निज्जिह्व मथनञ्चक्रु रोजसा । मन्त्रहोमैर्महात्मानः पुत्र-

हेतोर्निमिस्तदा । अरण्यां मय्यमानायां प्रादुर्भूतो

महातपाः । मथनान्निधिरित्यादुर्जननाज्जनकोऽभवत् ।

यस्माद्विदेहात्मन्भूतो वैदेहस्तु ततः स्मृतः । एवं विदेह-

राजश्च जनकः पूर्वकोऽभवत् । मिथिनीम महातेजा

स्तेनायं मैथिलोऽभवत् । इति सर्वमशेषतो मया क-

थितं संभवकारणन्तु सौम्य । नृपपुङ्गवः शापजं द्विजस्य

द्विजशापाच्च यदङ्गुतं नृपस्य” ।

५।गम्बरापुरपुत्रभेदे । “सेनस्तन्मोऽतिसेनश्च शनको जन-

कस्ततः” हरिवं १६१४० । “तद्वैतज्जनको वैदेहो
याज्ञवल्क्यं प्रपच्छ” शत० ब्रा० १११ ११२ “सह-
स्रमेतस्यां वाचि दक्षो जनको जनक इति वै जना
धावलीति” १८१५१११ ।

जनकतनया स्त्री जनकस्य तनयेव तत्पात्यत्वात् । रामकलत्रे
जनकपुत्री वेद्यां हलाकर्पणजातायां सीतायां सा हि
स युगे वृहस्पतिस्तुतकृष्णध्वजकन्या वेदाती नामासीत्
त्रेतायां सीताजातत्वात् सीतानामा वभूव रामा० उक्तं
१७४० तत्कथा यथा ।

“कृष्णध्वजो नाम पिता ब्रह्मपिरमितप्रभः । वृह-
स्पतिस्तुतः श्रीमान् बुद्ध्या तुल्यो वृहस्पतेः । तस्याहं
कृती नित्यं वेदाभ्यासं महात्मनः । सम्भृता वाङ्-
मयी कन्या नाम्ना वेदयती स्मृता । ततो देवाः स
गन्धर्वोद्यत्तगानसपद्मगाः । ते चापि गत्वा पितरं
धरणां रोचयन्ति मे । न च मां स पिता तेभ्यो दत्त-
वान् राजसेधर । कारणं तद्वद्व्याभि निशामय महा-
भुज । पितस्तु मम जामाता विष्णुः किल सुरेश्वरः ।
अभिप्रेतस्त्रिलोकेशस्तस्माच्चान्वस्य मे पिता । दातु-
मिच्छति तस्मै तु तच्छ्रुत्वा बलदरपितः । शम्भुर्नाम
ततो राजा दैत्यानां कुपितोऽभवत् । तेन रात्रौ शयानो
मे पिता पापेन हिंसितः । ततो मे जननी दीना तच्छ-
रीरं पितुर्मम । परिष्वज्य महाभागा प्रविष्टा हव्य-
वाहनम् । ततो मनोरथं सत्यं पितुर्नारायणं प्रति ।
करोमीति तमेवाहं हृदयेन ससुहृहे । इति प्रतिज्ञा-
भारुता तस्मिन् विपुलं तपः । एतत्ते सर्वमाख्यातं
मया रं ह्रिय ! । नारायणो मम पतिर्न त्वन्यः
पुरुषोत्तमात् । आश्रये नियमं चोरं नारायणपरी-
पूषया । विज्ञातस्य हि मे राजन् ! गच्छ पौनस्य-
नन्दन ! । जानामि तपसा सर्वं त्वैलोक्ये यद्वि वर्तते ।”
ततस्तं वामयमानेन रावणेन सा धर्पिता तस्मै शपथं
दत्त्वा समान तत्कथा

“यद्युक्तस्तथा तव वेदवत्या निशाचरः । मूर्धजेपु तदा
कन्यां कराम्णेण पराजयत् । ततो वेदयती क्रुद्धा
केशान् हस्तो साऽख्यन्तत् । अस्मिभूत्वा करस्तस्याः
केशांश्च द्वांस्तदाऽकरोत् । सा ज्वलन्तीव रोपेण दह-
न्तीव निशाचरम् । उवाचाग्निं समाधाय भरणाय
कृतवरा । धर्पितायास्तव्याऽनार्य ! न मे जीवितमिष्यते ।
रक्षतस्मात् प्रवेक्ष्यामि पश्यतस्ते हताशनम् । यस्मात्

धर्पिता चाहं त्वया पापात्मना बने । तस्मात्तव वधार्थं
हि ससुप्तस्यास्यहं पुनः । न हि शक्यः स्त्रिया हन्तुं
पुरुषः पापनिश्चय ! । शपे त्वयि मयोत्सृष्टे तपसश्च
व्ययो भवेत् । यदि त्वस्ति मया किञ्चिद्व्रतं दत्तं हतं
तथा । तस्मात् त्वयोनिजा साध्वी भवेयं धर्मिणः सुता ।
एवञ्चा प्रविष्टा सा ज्वलितं जातवेदसम् । पपात
च दिवो दिव्या प्रपट्टिष्टः समन्ततः । सैषा जनकरा-
जस्य प्रसूता तनया प्रभो ! । तव भार्या महाबाहो !
विष्णुस्त्वं हि सनातनः । एवं क्रोधहतः शत्रु र्ययासी
निहतस्तथा । उपास्ययित्वा शैलामस्ताव वीर्यममानुषम् ।
एवमेवा महाभागा मत्प्रेम्पत्यस्यते पुनः । जेबे हल-
सुखोत्कृष्टवेद्यामग्निशिखोपमा । एषा वेदयती नाम
पुर्वासीत् कते युगे । त्रेतायुगमनुषाय वधार्थं
तस्य रक्षसः । उत्पन्ना भैरवकुले जनकस्य महा-
त्मनः” । कालिकापु० २७४० तस्याः पृथिव्या उत्पत्ति-
रुक्ता । कल्पभेदादविरोधः । जनकात्मजाजनकतनया-
दयोऽप्यत्र ।

जनकराजकूप पु० तीर्थभेदे ।

जनकसम्राट् पु० सप्रभिः रात्रिभिःसाध्यः अणु तस्य लुक्
अच् समा० जनकेन वृष्टः सम्राट् । जनकवृष्टे सप्र-
रात्रिसाध्ये यागभेदे । “जनकसम्राट् वृष्टिकामः अभि-
प्रा चतुरहो विश्वजिन्महाव्रतं ज्योतिष्टोमः” आश्व०
श्रौ० १०१११८१ “जनकसम्राट्स्याहःकूपीरुच्यते ।
अभिप्रा चतुरहो विश्वजिन्महाव्रतं ज्योतिष्टोम इति”
नारा० “जनक सम्राट् चतुर्थो विश्वजिन्महाव्रतम्” ।
कात्या० श्रौ० २१५१६ “चतुर्थ्यः पार्थिकेभ्यः परो विश्व-
जिन्महाव्रतं च” ।

जनकारिन् पु० जनैः कीर्यते कृ-वा० कर्मणि णिनि ।
अनक्तके राजनि० । [शिवलिङ्गरूपे तीर्थभेदे शिवपु० ।

जनकेश्वर पु० जनकेन स्थापितः ईश्वरः । जनकस्थापितं
जनङ्गमं पुंस्त्री जनेभ्योगच्छति बहिः गम-अच् सुस् च ।
चण्डाले स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । “अयधीत् । जन-
ङ्गम इयेय यदि हतव्यो वृषश्चतु । स्मरंमसुचिवपुरहेति
प्रतिमाननान्तु नितरां नृपोऽविताम्” सायनः ।

जतचक्षुस् न० जनस्य चक्षुः । लोकचक्षुर्गुप्तकाशके स्वर्यं
“सुहृत्सन्तुदिने स्वर्यं जनचक्षुर्पि निगमते” हरिवं-
१४३ । लोकचक्षुःप्रवृत्तयोऽप्यत्र । “लोकचक्षुर्दिवाकरः”
आदित्यहृथम् ।

जनजन्मादि पु० जनस्य जनिमतो जन्मन आदिः । पर
मेश्वरे । “जननो जनजन्मादिः” विष्णुसं० ।

जनत् पु० जन-भावे अति । जनने जनद्वच्छब्दे दृश्यम् ।
जनता स्त्री जनानां समूहः तत् । जनसमूहे अमरः ।
“आगामिनीं गृह्णरे जनतास्तस्मिन्नाम्” । “विहिता-
ञ्जलिर्जनतया दधती” माघः ।

जनता स्त्री जनान् लायते त्वै-क । जङ्गमकुक्ष्याम् हारा० ।
जनदेव पु० जनोदेव इव उपमितसं० । नरदेवं नरश्चोष्ठे
राजनि “जनको जनदेवस्तु मिथिलायां जनाधिपः”
भा० शा० २१८अ० ।

जनदत् पु० जनत् जननमस्तस्य मत्तु स्य वः । जनन
गुणयोगिनि वज्रौ “अग्नये तपस्वते जनदते पावकवते
स्वाहा” ऐत० ब्रा० ७।८।

जनधा पु० जनं दधाति धा-क्लिप् । जनपोषके वज्रौ स हि
जनानां जठरस्थित्याद्वादेः पाचनेन रसरीत्य सम्पादन-
द्वारा पोषकः इति तस्य तथात्वम्” तैत्ति० ब्रा०
४।१।१।१।१। उद० ।

जनन न० जन-भावे ल्युट् । १ उद्भवे २ जन्मनि (खादष्टो
पनिबद्धशरीरग्रहणे) ३ आविर्भावे च “यदैव पूर्वं जनने
शरीरम्” कुमार० । दीक्षितस्य यज्ञादिषु ४ दीक्षादि-
संस्कारभेदे दीक्षितस्य दीक्षारूपजन्यत्वात् तथात्वम्
“पुनर्वा एतच्छ्रुतिजो गर्भं कुर्वन्ति ये दीक्षयन्तीत्यादि”
श्रुतेः । “मातुरग्रे ऽधिजननं द्वितीयं भौञ्जिवन्धने ।
तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनादिति” मनुः ।
आधारे ल्युट् । ५ अंशे । जन-णिच्-भावे ल्युट्
६ उत्पादने । “अन्योऽन्यशोभाजनमाह दग्धम्” कु-
मार० । कर्त्तरि ल्यु । ७ उत्पादके त्रि० “सोमापुपणा
जनना रथीणां जनना दिवो जनना पृथिव्याः”
ऋ० २।४।१। ८ परमेश्वरे पु० “जननो जनजन्मादिः”
विष्णुसं० ।

जननाशीच न० जनननिमित्तमशौचम् । प्रसवनिमित्ता
शौचे अशौचशब्दे ४८६४० दृश्यम् ।

जननि स्त्री-जन अनि । जनीनामगन्धद्रव्यं शब्दरत्ना० ।

जननो स्त्री जनयति जन-णिच्-अनि जन-अपादाने
अनि वा, डीप् । मातरि “जनन्यां संस्थितायान्तु समं सर्वं
सहोदराः । भजेरन् मातर्कं रिक्त्यं मग्न्यस्य सनाभयः”
मठः । २ दयायां भेदि० ३ जनीनामगन्धद्रव्ये ४ चर्मचटिकायां
शब्दर० ५ यूथिकायां शब्दच० ६ कटुकायां ७ मञ्जिष्ठायां

८ अलक्तके च राजनि० । ९ उत्पादकस्त्रीभावे “वदा-
मस्ते किं वा जननि ! वयस्यैर्जडविद्यः” कालीस्तवः
“धीजपरोहजननीं ज्वलनः करोति” रघुः । “भासेन
स्त्रीजननी” विष्णुसं० । १० जटामांस्यां राजनि० ।

जनपद पु० जनाः पद्यन्ते गच्छन्ति यत्र पद-आधारे घ ।
देशे । अमरः । “कुलानि जातीः श्रेणीश्च गणान्
जनपदानिपि” याज्ञव० । जनपदभेदाश्च भा० भी० ६अ०
दर्शिता यथा

“अतर्द्धं जनपदान्निबोध गदतो मम । तत्वे मे कुरु-
पाञ्चालाः गान्वा माद्रेयजाङ्गलाः । शूरसेनाः पुलि-
न्दाश्च बोधा मानास्तथैव च । मत्सराः कुश्टाः कौ-
शल्यः कन्यः काशिकोशलाः । चिदिमत्स्यकुरुपाश्च
भोजाः सिन्धुपुलिन्दाकाः । उत्सर्णा दशार्णश्च सैक-
लाशोत्कलैः सह । पाञ्चालाः कोशलाश्चैव नैकपृष्टा
युगध्वराः । बोधा मद्राः कलिङ्गाश्च काशयोऽपरका-
शयः । जठराः कुकुराश्चैव सदशार्णाश्च भारत” । क-
न्योऽवन्तयश्चैव तथैवापरकन्यः । गोमना भल्लकाः
पाण्ड्याः विदर्भानूपवाहिकाः । अश्वकाः पांशुराष्ट्राश्च
गोपराष्ट्राः करीतयः । अधिराज्यं कुश्टाश्च मल्लराष्ट्र-
श्च केरलाः । वारवाणप्रापवाहाश्च वक्रा वक्रातयः
शकाः । विदेहा मगधाः कक्ष्या मलया विजयास्तथा ।
कङ्गा वङ्गाः कलिङ्गाश्च यक्षलोमान एव च । मल्लाः
सुदेष्णाः मल्लादा माहिषाः शशकास्तथा । वाङ्गीका
वाटधानाश्च आभीराः कालतोयकाः । अपरान्ताः
परान्ताश्च पङ्गवाश्चर्मचण्डकाः । अटवीशिवराश्चैव
मेरुभूताश्च मारिच ! । उपाह्वान्तुपाह्वान्तुपुराणाः के-
कयास्तथा । कुट्टाः परान्ता भाह्वेयाः कक्षाः साकुट्टि-
क्कुटाः । अन्ध्राश्च बहुवो राजघ्नन्निर्गर्ह्यास्तथैव च ।
बहिर्गर्ह्याङ्गमलदा मागधा मालवाभटाः । महोत्तराः
माह्वेया भार्गवाश्च जनाधिप ! । पुण्ड्रा भागाः कि-
राताश्च सुदेष्णा वासुनास्तथा । शका निषादनिय-
धास्तथैवानर्सेनैकताः । दुर्गलाः प्रतिमत्स्यश्च कुन्त-
लाः कुशलास्तथा । तीरमहा शूरसेना ईजिकाः
कन्यकागणाः । तिलभारा मधीराश्च मधुमताः सुक-
न्तुकाः । काश्वीराः सिन्धुसौवीरा गाञ्जारा दर्शका-
स्तथा । आभीसारा उलूताश्च शैवाला वाङ्गिकास्तथा ।
दक्षिणचरा नवादर्वा वातजामरधोरगाः । वज्रवृद्धा-
श्च कौरव्य ! सुदामानः सुमन्त्रिकाः । बङ्गाः करीषका-

आपि कुलिन्दोपव्यकास्तथा । यानायवो दशः पार्श्वी
रोमाणः कुशविन्दवः । कच्छा गोपालकच्छाश्च जाङ्ग
लाः कुर्यर्णकाः । किराता वर्चराः सिद्धा वैदेहास्तान्त्र-
लिपूकाः । व्योङ्गा स्नेच्छाः सधैरिन्ध्राः पार्श्वतीयाश्च
मारिप ! । अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ ! । द्र-
विडाः केरलाः प्राच्या मूर्पिका वनवासिकाः । कर्ण-
टका माहिपका विकल्पा मूपकास्तथा । भिक्षिकाः
कुलनाथैव सौहृदा नलकाननाः । कोकुटकास्तथा
चोलाः कोङ्कणा भानवा नराः । समङ्गाः कनकाथैव
कुकुराङ्गारमारिपाः । ध्वजिन्युत्सवसंकेतास्त्रिगर्ताः
शाल्वसेनयः । व्यूढकाः कोरकाः प्रोषा समवेगवशास्तथा ।
तथैव विन्ध्यपुलिकाः पुलिन्दा वल्कलैः सह । भानवा
भल्लवाथैव तथैवापरवर्तिकाः । कुलिन्दाः कालदाथैव
दण्डकाः कण्टास्तथा । मूपकास्तनवालाश्च सनीमा
वटस्तृज्याः । अलिदायाः शिवाटाश्च स्तनपाः
सुनयास्तथा । कर्पिका विदर्भाः काकास्तङ्गनाः परत-
ङ्गनाः । उत्तराशापरे स्नेच्छा जना भरतसत्तम ! ।
यवनाश्च सुकास्वोजा दारुणा स्नेच्छजातयः । सखद-
हाः कलत्याश्च ह्मणाः पारमिकैः सह । तथैव रम
णाथीनास्तथा च दशमालिकाः । क्षत्रियोपनिवेशश्च
वैशम्पैरङ्गलानि च । शूद्राभीराश्च दरदाः कश्मीराः
पशुभिः सह । खाशिकाश्चान्तचाराश्च पङ्कजा गिरि-
गङ्गाराः । आलेयाः समरङ्गाजास्तथैव स्तनपोषकाः ।
द्रोषकाश्च कलिङ्गाश्च किरातानाश्च जातयः । तोमरा
हन्यमानाश्च तथैव करभङ्गकाः । एते चान्ये जन-
पटाः प्राच्योदीच्यास्तथैव च” ।

तु०सं० १४अ० कूर्मविभागे तु तेषां मध्ये केषाञ्चित्
दिग्भेदेन स्थितिर्दर्शिता ते च कूर्मविभागमध्ये पृ०
उक्ता देशानां सीमादि तच्छब्दे उक्तं वक्ष्यमाणञ्च
केचिद्भेदास्तु पु० मध्यादिदेशभेदेन उक्ता यथा

“तस्मै कुरुपाञ्चालाः शाल्वाथैव सजाङ्गलाः । शूर-
सेना सुद्रकारा बोधकाः सपटञ्चराः । मत्स्राः किराताः
कुल्याश्च कन्नयः कुलिकोशलाः । आवन्ताश्च कुलिङ्गाश्च
कोलाथैवाश्वकैः सह । मध्यदेशा जनपदाः प्रायशः
परिकीर्तिताः । वाङ्मका वाटधानाश्च आभीराः काल-
तोयकाः । परश्व्याथैव शूद्राश्च पङ्कजाश्चालखण्डिकाः ।
गाढारा यवनाथैव सिन्धुसौवीरमद्रकाः । शका द्रुह्याः
पुलिन्दाश्च पारदा हारमूर्तिकाः । रामठाः कण्डकाराश्च

केकयादेशमानिकाः । क्षत्रियोपनिवेशश्च वैशम्पैरङ्ग-
कुलानि च । आलेयोऽथ भरद्वाजः ब्रह्मलाः सदशेरकाः ।
लम्बकास्तनपानाश्च सैनिकाः सह साङ्गजैः । एते देशा
उदीच्यास्तु प्राच्यान्देशास्त्रिवोधत । अङ्गावङ्गामदगुरका
अन्तर्गिरिवहिराः । ततः प्रवङ्गा मातङ्गा मल्लया
मल्लवर्तिकाः । स्तूष्मोन्मराः प्रविजया भार्गवाङ्गै-
मालवाः । प्राग्ज्योतिषाश्च पुण्ड्राश्च विदेहास्तान्त्र-
लिपूकाः । शाल्वमागधगोमर्द्दाः प्राच्या जनपदाः स्मृताः ।
तथाऽपरे जनपदा दक्षिणापथवासिनः । पाण्ड्याश्च
केरलाथैव चोलाः कुल्यास्तथैव च । सेतुकासुख्यका-
थैव कुपयाचारवासिकाः । नवराट्टाः माहिपकाः
कलिङ्गाथैव सर्वशः । कावेराश्च सहैपीकैराटव्याः शव-
रास्तथा । पुलिङ्गाविन्ध्यमूपीका वैदर्भा दण्डकैः सह ।
कुलीयाश्च शिरालाश्च रूपसास्तामसैः सह । तथा तैत्ति-
रकाथैव सर्वे कारस्करास्तथा । नासिकाद्याश्च ये
चान्ये ये चैवान्तरनर्मदाः । भानुकच्छाः समाहेयाः
सह सारस्वतस्तथा । काञ्चीयाश्च सुराष्ट्राश्च आनन्ताशा-
बुदेः सह । इत्येते अपरान्ताश्च शृणु ये विन्ध्यवासिनः ।
भानवाश्च कुरुषाश्च मेकलाशोत्कलैः सह । उत्तमागाः
दशार्णाश्च भोजाः किष्किन्धिकैः सह । तोषलाः कोश-
लाथैव तैपरा वैदिकास्तथा । तसुरास्तुम्बुराथैव
पटुमाक्षिपधैः सह । अनूपास्तुगिडकेराश्च धीतिहोत्रा
अयनयः । एते जनपदाः पश्चान्ता विन्ध्यपृष्ठनिवा-
सिनः । अतो देशान् प्रवक्ष्यामि पर्वताभ्युपनिषत्तये ।
निर्दारा हंसयर्णाश्च कुपया अपथाः खशाः । कुथ-
माधैरणाथैव उर्णादर्भाः समुद्रकाः । त्रिगर्ता मण्ड-
लाथैव किराताशामरैः सह” । शक्तिसङ्क्रमतन्त्रे
देशभेदतोभादुक्तं यथा “देशव्यवस्था देवेशि ! कथ्यते
शृणु तत्परा । वैद्यनाथं समारभ्य भुयनेशान्तं शिवे ! ।
तावदङ्गाभिधो देशो याज्ञायां नहि द्रव्यति । रत्नाकरं
समारभ्य ब्रह्मपुत्रान्तं शिवे ! । बङ्गदेशो मया प्रोक्तः
सर्वसिद्धिमदर्शकः । जगद्धायात् पर्वभागात् क्षणा-
तीरान्तं शिवे ! । कलिङ्गदेशः संप्रोक्तोवासमार्गप-
रावणः । कलिङ्गदेशमारभ्य पञ्चाष्टयोजनं शिवे ! ।
दक्षिणस्यां मङ्गेशानि ! कालिङ्गः परिकीर्तितः । सुब्रा-
ह्मण्यं समारभ्य यावद्देवो जनाहृन् । तावत् केरल-
देशः स्यात् तन्मध्ये सिद्धकेरलः । रामेश्वरात् व्यङ्गदेशात्
हंसकेरलनामकः । अनन्तशैलसारभ्य यावत्प्रादय्यं

परे । तावत् सर्वशमामा तु केरलः परिकीर्तितः ।
 शारदासमरभ्य कङ्कुमाद्रितटान्तकम् । तावत्काश्मीर
 देशः स्यात् पद्माश्रयोजनान्तकः । कालेश्वरं श्वेत-
 गिरिं त्रैपुरं भीलपर्वतम् । कामरूपमभिधो देशो गणेश
 गिरिमुद्दिनि । त्रिपञ्चकं समारभ्य मध्ये चोज्जयिनी
 शिवे । साज्जतितीर्थं राजेन्द्र ! कोलापुरनिवासिनी ।
 तावद्देशो महाराष्ट्रः कर्णाटस्वामिगोचरः । जगन्ना-
 थादृङ्गभागादर्थी श्रीभ्रमरान्तिकात् । तावदन्ध्रमभिधो
 देशः कौराष्ट्रं शृङ्ग सादरम् । कोङ्कणात् पश्चिमं तीर्थं
 मसुद्रप्रान्तगोचरम् । हिङ्गुलाटान्तको देवि ! दशयोजन-
 देशतः । सौराष्ट्रदेशो देवेशि ! तस्मात्तु गुज्जराभिधः ।
 श्रीगैलन्तु समारभ्य चोलेशान्मध्यभागतः । तैलङ्ग-
 देशो देवेशि ! ध्यानाध्ययनतत्परः । सुरास्त्रिकां समारभ्य
 मलयान्द्रप्रान्तं शिवे ! मलयालामभिधोदेशो मन्नामिडि
 प्रवर्तकः । रामनाथं समारभ्य श्रीरङ्गान्तं किलेश्वरि ! ।
 कर्णाटदेशो देवेशि ! साम्राज्यभोगदायकः । ताम्रपर्णी
 समारभ्य ग्रीलाङ्गशिखरोद्भूतः । अवन्तीसंज्ञको देशः
 कालिका तत्र तिष्ठति । भद्रकाली महापूर्वं रामदुर्गाच्च
 पश्चिमे । श्रीविदर्भाभिधो देशो वैदर्भी तत्र तिष्ठति ।
 शूर्जरात् पूर्वभागे तु द्वारकातो हि दक्षिणे । मरुदेशो
 महेशानि ! उड्रोत्पत्तिपरायणः । श्रीकोङ्कणादधोभागे
 तापीतः पश्चिमे परे । आभीरदेशो देवेशि ! विन्ध्या-
 शैले व्यवस्थितः । अवन्तीतः पूर्वभागे गोदावरीक्षधो
 त्तरे । साववाख्यो महादेशो ! धनधान्यपरायणः ।
 द्रविडतैलङ्गमध्ये चोलदेशः प्रकीर्तितः । लम्ब-
 कर्णाथ ते प्रोक्तास्तद्भेदोवाचरो भवेत् । कुरुक्षेत्रात्
 पश्चिमे तु तथा चोत्तरभागतः । इन्द्रप्रस्थान्महेशानि !
 दशयोजनकदये । पाञ्चालदेशो देवेशि ! सौन्दर्यग-
 र्भितः । पाञ्चालदेशमारभ्य श्रीसाहजिनांतिः ।
 काश्मीरदेशो देवेशि ! वर्जराजिपरायणः । पैदर्भ-
 देशादूर्ध्वं इन्द्रप्रस्थाच्च दक्षिणे । मरुत्तमाः पूर्वभागे
 वैराटः परिकीर्तितः । काश्मीरजात्यभागे तु इन्द्र-
 प्रस्थाच्च पश्चिमे । पाण्ड्यदेशो महेशानि ! महाशूरत्व
 कारकः । गण्डकीतीरमारभ्य चम्पारणान्तं शिवे ! ।
 विदेहभूः समाख्याता तैरभुक्ताभिधः स तु । काश्मीर
 देशमारभ्य महास्तेच्छात्तु पूर्वके । पाञ्चिकदेशो
 देवेशि ! अश्वोत्पत्तिपरायणः । तत्तत्तत्तु समारभ्य
 रामसेनान्तं शिवे ! किरातदेशोदेवेशि ! विन्ध्याशैलेव-

तिष्ठति । करतोयां समारभ्य हिङ्गुलाटान्तः शिवे !
 सुलतानदेशोदेवेशि ! महास्तेच्छपरायणः । हिङ्गु-
 पीठं समारभ्य मङ्गेशानं महेश्वरि ! । खुरसानाभिधो-
 देशो स्तेच्छमार्गपरायणः । तन्मध्ये चोत्तरे देवि ऐराकः
 परिकीर्तितः । काश्मीरन्तु समारभ्य कामरूपान्तु पश्चिमे
 भोटान्तदेशो देवेशि ! मानरेषाच्च दक्षिणे । मानसेना-
 ह्मण्यं चोत्तरदेशः प्रकीर्तितः । कैलानीरं समारभ्य
 सरयू परितः परे । आमरगान् महेशानि ! महाचीना-
 भिधो भवेत् । जटेश्वरं समारभ्य योगिन्यन्तं महेश्वरि ।
 नेपालदेशोदेवेशि ! शिलहट्टं शृङ्ग प्रिये । गणेश्वरं समा-
 रभ्य महोदध्यन्तं शिवे ! । शिलहट्टाभिधो देशः परित-
 तिष्ठति प्रिये ! । वज्रदेशं समारभ्य भुवनेशान्तं शिवे ।
 गौडदेशः समाख्यातः सर्वविद्याविशारदः । गोकर्ण-
 शात् पूर्वभागे आर्यावर्त्तान्तु चोत्तरे । तैरभुक्तात् पश्चिमे
 त महापुर्याश्च सर्वतः । महाकोशलदेशश्च सूर्यवंश
 परायणः । व्यासेद्वरं समारभ्य तम्रकुण्डान्तं शिवे ! ।
 मगधाख्यो महादेशो यात्रायां न हि दुष्यति । दक्षोत्तर
 क्रमेणैव क्रमात् कीकटमागधौ । चरणाद्रिं समारभ्य
 ग्टप्रकूटान्तकः शिवे ! । तावत् कीकटदेशः स्यात्तदन्तर्मा-
 गधो भवेत् । जगन्नाथप्रान्तदेशोत्कलः परिकीर्तितः ।
 कामगिरिं समारभ्य द्वारकान्तं रुहेयरी ! । स्त्रीकुल-
 लाभिधो देशोङ्गणं शृङ्ग महेश्वरि ! । कामगिरेर्दक्षि-
 भागे मरुदेशात्तथोत्तरे । ङ्गणदेशः समाख्यातः शूरास्तत्र
 रमन्ति च । अथामङ्गं समारभ्य कोटिदेशश्च मध्यगे ।
 मसुद्रप्रान्तदेशो हि कोङ्कणः परिकीर्तितः । मङ्ग-
 एलात् कामरूपात् मध्यभागे तु कैकयः । मागधाह्म
 भागे तु विन्ध्यात् पश्चिमतः शिवे ! । शौरसेनाभिधो-
 देशः सूर्यवंशप्रकाशकः । हस्तिनापुरमारभ्य कुरुक्षेत्रा-
 च्च दक्षिणे । पाञ्चालपूर्वभागे तु कुरुदेशः प्रकीर्तितः ।
 कुरुदेशात् पूर्वभागे कामाद्रेर्दक्षिणे शिवे ! । सिंहलाख्यो
 महादेशः सर्वदेशोत्तमोत्तमः । शिलहट्टात् पूर्वभागे
 कामरूपात्तथोत्तरे । पुलिन्ददेशोदेवेशि ! नरनारायणः
 परः । गणेश्वरात् पूर्वभागे मसुद्रादुतरे शिवे ! । कच्छ-
 देशः समाख्यातः रुदेवं शृङ्ग सादरम् । पुलिन्दादुतरे-
 भागे काञ्चान्तं पश्चिमे शिवे ! । मत्स्यदेशः समाख्यातो
 मत्स्यवाङ्मूलकारकः । वैराटपाण्ड्ययोर्मध्ये पूर्वदक्ष-
 क्रमेण तु । मरुदेशः समाख्यातो माद्रीह तत्र तिष्ठति ।
 शूरसेनात् पूर्वभागे गण्डक्याः पश्चिमे ! शिवे ! ।

सौवीरदेशो देवेशि ! सर्वदेशावभाषमः । अवनोतः ।
पश्चिमे तु वेदभाङ्गिणोत्तरे । बाटदेशः समाख्यातो
वर्वरं शृणु पार्श्वति ! । मायापुरं समारभ्य सप्रशङ्का-
नथोत्तरे । वर्वराख्यो महादेशः सैन्धवं शृणु सादरम् ।
नङ्गाप्रदेशमारभ्य मकान् परमेष्ठि ! । सैन्धवाख्यो
महादेशः पर्वते तिष्ठति प्रिये ! । एते षट् पञ्चाशद्वेशा
मया प्रोक्ता महेष्टरि ! । एतन्मध्ये ऽपि देवेशि ! देशभेदा
ह्यनेकशः । कोटिषः सन्ति देवेशि ! एते सुख्याः प्रकी-
र्त्तिताः । रङ्गस्यातिरङ्गस्य गोप्रभं पशुसङ्घटे । इति
संक्षेपतः प्रोक्तं किमन्यत् चोत्तमिच्छसि” ।

तत्र भवः उत्साहः अज् । जनप्रदादागत्य अणु तस्येदम्
अणु वा । जानपदं तत्र भवे सत आगते तत्सम्बन्धिनि
च । “नीवारपाकादिकडङ्करीयैरानुषूयते जानपदेनैकज्ञितम् ।
“देयं चौरहृतं द्रव्यं राज्ञा जानपदाय तु” याज्ञो-
स्त्रियां तु हतौ जानपदेत्यादि पा० ङीप् । हतावेव
ङीपो नियमात् अन्यत्र जानपदा अजन्तस्य ङीपि जान-
पदो तत्रभवस्त्रियां पिप्वात् आद्युदात्तता । “त्यजेदेकं
कुलस्यार्थं यामस्यार्थं कुलं त्यजेत् । यामं जनपदस्यार्थं
आत्मार्थं पृथिवीं त्यजेत्” नीतिसारः ।

जनपदिन् त्रि० जनपदाः सन्त्यस्य सत्त्वेन इति । जनपद-
स्वामिनि । “जनपदिनां जनपदेन समानशब्दानाम्”
पा० “जनपदिनां जनपदस्वामिनाम्” सि० कौ० ।
स्त्रियां ङीप् । [तायां स्तेमच० ।

जनप्रवादः पु० जनेषु प्रवादः ७त० । जनाप्रवादे वचनीय
जनप्रियः पु० इत० । शोभाङ्कनदृष्टे श्रद्धयाके च राजनि० ।
श्लोकाप्रियमात्रे त्रि० ।

जनभक्तः पु० जनानां भक्तः भज-वा० कर्माणि स । शयज-
मानानां कामदानेन भजनीये । “सत्तासाहो जन्मलो
जनं सङ्गः” ऋ० ॥ २॥ १॥ २ जनानां भक्त्ये च ।

जनमेजयः पु० जनमेजयति एज-णिच्-खण् । १परीक्षितो
नृपतेः पुत्रे २कुरुनामभूपुत्रभेदे च । “ततः संवत्साक्षौरी
तपती सुपुत्रे कुरुम् । राज्ञस्तं प्रजाः सर्वा धर्मात्त
इति वव्रिरे । तस्य मायाऽभिषिञ्चानं पृथिव्यां कुरु-
जाङ्गलम् । कुरुक्षेत्रं स तपसा पुण्यं चक्र महातपाः ।
अविज्ञितमभिष्यन्तं तथा चैत्ररथं सुनिम् । जनमेजय
श्च विष्णुवतः पुत्रांश्चास्यातुपुत्रमः । पञ्चैतान् वाहिनी
पुत्रान् व्यजायत मनस्विनी । जनमेजयस्य तनया
भुवि ख्याता महाबलाः” मा० आ० ६४ अ० । १पुरुषपुत्रे

च “पुरोः पुत्रो महावीर्यो राजावीर्यमनेजयः” हरिव-
११ अ० । तत्र परीक्षितः पुत्रो जनमेजयः सर्पसन्ने भारतं
शुतवान् तत्कथा भा० आ० १० अ० ।

“मन्त्रिणाञ्च वचः श्रुत्वा स राजा जनमेजयः । पश्यत-
व्यत दुःखार्त्तः प्रत्यर्पयत् करं करे । निःश्वाससुखाभ-
सलहीर्षं राजीवलोचनः । सुसौचान्मूषि च तदा
नेत्राभ्यां प्रवृत्तदृपः । दुर्धरं वासस्तुल्यं च दृष्ट्वा
चापो यथाविधि । सङ्गतमिव च ध्यात्वा निश्चित्य
मनसा नृपः । अमर्षी मन्त्रिणः सर्वानिदं वचनमब्रवीत् ।
जनमेजय उवाच । श्रुत्वैतद्भवतां वाक्यं पितृभ्यं स्वर्गतिं
प्रति । निश्चित्यं मम सतिष्ठ्यां च तां मे निबोधत ।
अवनिरक्षु मन्येऽहं तत्तथाय दुरात्मने । प्रतिकर्तव्यमि-
त्येवं येन मे हंसितः पिता । नृपेर्हि शृङ्गिणोपाक्यं
कृत्वा दग्ध्वा च पार्श्वि वम् । इयं दुरात्मता तस्य काश्यपं
यो व्यवर्त्तयत् । यद्यागच्छेत् स वै विप्रो ननु जीवेत्
पिता मम । परिहीयेत किं तस्य यदि जीवेत् स पार्श्वि वः ।
काश्यपस्य प्रसादेन भन्निषां विनयेन च । स तु वारि-
तयान्नोहात् काश्यपं द्विजसन्तमम् । सञ्जिवीवयिषुं
प्राप्तं राजानमपराजितम् । महानतिक्रमो ह्येष तज-
कस्य दुरात्मनः । द्विजस्य योऽददद्द्रव्यं नै चपं जीव-
येदिति । उतङ्कस्य प्रियं कर्तुमात्मनश् सङ्गत् प्रियम् ।
भवताञ्चैव सर्वेषां गच्छाम्यपचितिं पितुः” ।

“सौतिरुवाच । एषसङ्का ततः श्रीमान्मन्त्रिभिश्चातुभो-
दितः । आकरोह प्रतिष्ठां स सर्पसन्नाय पार्श्वि वः ।
ब्रह्मन् ! भरतशर्दूलो राजा पारीक्षितस्तदा । औरोहित-
मथाह्वय अत्विजो वसुधाधिपः । आब्रवीद्वाक्यसम्पन्नः
कार्यसम्पत्करं वचः । यो मे हंसितवांस्तानं तत्तकः
स दुरात्मवान् । प्रतिकुर्यां तथा तस्य तद्भवन्तो ब्रुवन्तु मे ।
अपि तत्कर्म्म विदितं मयतां येन पद्मगम् । तत्तकं स
प्रदीप्तेऽग्नीं प्रक्षिपेयं सवाग्ववम् । यथा तेन पिता मया
पूर्वं दग्धो विषाग्निना । तथाहमपि तं पापं दग्धु-
मिच्छामि पद्मगम् । नृत्विज ऊचुः । अस्ति राज-
आहूत् सत्वं त्वदर्थं देवनिर्मितम् । सर्पसन्निभं प्ल्यातं
पुराणे परिपश्यते । आहूतां तस्य सवस्य त्वज्ञानोऽस्ति
नराधिप ! । इति पौराणिकाः प्राञ्जुराकां चास्ति
स क्रतुः । सौतिरुवाच । एषसङ्काः स राजपिप्सांने-
दग्धं हि तत्तकम् । कुताशनस्ये दीप्ते पविचनिति
सन्म ! । ततोऽब्रवीन्मन्त्रविदस्तान् राजा ब्राह्मणाश्च ।

आहुरिष्यामि तत् सत् सन्ध्याः सन्निभ्यन्तु मे ॥ ५६ ॥
 “श्रुत्वा ते सर्वसत्ताय दीक्षितं जनमेजयम् । सन्ध्या-
 गच्छदधिष्ठानं कथ्यन्ते पायनस्तदा” । इत्युपक्रमे “इदं
 पश्चाद्द्विजघ्नं पर्यष्टुम् कृतमिति” । जनमेजय
 उवाच । कुरुणां पाण्डुरानाञ्च ययान् प्रत्यक्षदर्शितान् ।
 तेषां चरितमिच्छामि कथ्यमानं त्वया द्विज ! । कथं सम-
 भवक्षेदस्तेषामिच्छेत्कर्मणाम् । तच्च युद्धं कथं वृत्तं
 भूतान्तकरणं महत् । पितामहानां सर्वेषां देवेनाविष्ट-
 भतमाम् । कार्ष्णिनेनैतन्माचक्ष्य यथावृत्तं द्विजोत्तम ! ।
 मौनिरुवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कथ्यन्ते पायनस्तदा ।
 गणस्य शिष्यमासीनं वैशम्पायनमन्त्रिके । व्यास उवाच ।
 कुरुणां पाण्डुरानाञ्च यथा भेदोऽभवत्पुरा । तदस्मै
 सर्वमाचक्ष्य यन्मत्तः श्रुतवानसि । गुरोर्वचनमाज्ञाय स
 तु विप्रमेभस्तदा । व्यासश्चक्रे ततः सर्वमितिहानं पुरा-
 नमम् । राज्ञो तस्मै सदस्येभ्यः पार्थिवेभ्यश्च सर्वशः ।
 भेटं सर्वेऽपिनाशञ्च कुरुपाण्डुययोस्तदा” । ६० अ०

“वैशम्पायिन उवाच । गुरवे प्राङ्मनस्कृत्य मनोबुद्धि-
 समाधिभिः । संपूज्य च द्विजान् सर्वोत्तमाऽन्यान्
 पिदुषो जनान् । महर्षेर्विश्रुतस्यैव सर्वलोकेषु धीम-
 तः । प्रवक्ष्यामि सतं कृतं व्यासस्यास्य महात्मनः ।
 श्रुतं पात्रञ्च राजस्त्वं प्राप्येयं भारती कथाम् ।
 गुरोर्वक्त्रपरिष्वन्द्य मनः प्रोत्साह्यतीव मे । ग्रहेण राजन् !
 यथा भेटः कुरुपाण्डुययोरभूत् । राज्याद्यै दूतसम्भू-
 तौ वनवासस्तथैव च” । ६१ अ० ।

“न कदाचिन्मृगयां गतः पारीक्षितो जनमेजयः क-
 ष्चिञ्चित् स्वविषये व्यासमपश्यत्” भा० आ० १५० ।
 “परोक्षितस्तु दायादो धार्मिको जनमेजयः । जनमेजयस्य
 दायादस्यैव महारथाः । श्रुतमेनोपसेमै च भीम-
 सेनस्य नामतः” । “हाष्टौ तप उग्रेष्ठिन् हावेव च परो-
 क्षितौ । भीमसेनास्त्रयो राजन् द्वौ चापि जनमेजयौ” ।
 “कुरुक्षेत्रे च द्वितीयस्य भीमसेनोऽभवत् सुतः” । “कभि-
 मन्योः परोक्षिणु पिता तव जनेश्वर !” भा० आ० १२५० ।
 ४५५ पुरञ्जयन्दपुत्रो “जनमेजयो महाराज ! पुरञ्जयसुतो-
 ऽभवत् । जनमेजयस्य राजर्षेर्भ्रातृभ्यामोऽभवत् सुतः”
 हरिव० २६५० ।

जनयति स्त्री जन-णिच्-ञा० भावे कति वेदे नि० णि०
 नोपाभावः । उत्पादने “जनयत्यै स्वा संवीनि”
 यजु० १/२२ ।

जनयितु ५० जन-णिच्-टच् । १पितरि १२त्पादके नि०
 १भातरि स्त्री ङीप् ।

जनरव ५० इत० । लोकापवादे । “परीशदस्यो भवति
 वितथोवाऽपि महतां तथाप्युच्चैर्वाक्त्रो हरति महि-
 मानं जनरवः” बृहटः ।

जनराज ५० जनेषु राजते राज-क्विप् ७त० । जनाधिपे
 “जनराजसि रक्षोहा” यजु० १/२४ । जनराजादयो-
 ऽप्यत्र । [प्रिये नि० ।

जनवत्सभ ५० इत० । श्वेतरोहितवर्णे राजनि० २लोक-
 जनवाद ५० ७त० । लोकापवादे । “द्यूतं च जनवादकं
 परीशदं तथानृतम्” मनुः । तत्र साधु कथा० ठक् ।
 जानवादिक जनप्रवादसाधौ नि० । छलुकु० । जने
 वादोऽप्यत्र ततः साध्यै कथादि० ठक् । जानेवादिक
 तत्साधौ नि० ।

जनश्रुति नि० जने श्रुतः विख्यातः । १लोकविख्याते २राजभेदे
 पु० तस्यापत्यम् इज् । जानश्रुति तदपत्ये पौत्रायणे जान-
 श्रुतिर्हं पौत्रायणः अहादेयो बह्वृदायो व्यास० का० ८० ।
 जनश्रुति स्त्री जनेभ्यः श्रूयते श्रु-क्लिन् । सत्यासत्य-
 साधारणलोकप्रसिद्धायां किंवदन्त्याम् अमर० ।

जनस् स्त्री हि० व० । जनयतः जन-णिच्-क्वसुन् । सर्वभूत-
 जनयित्रोऽद्यावापृथिव्योः । “पायुं जनसो उभे अन्”
 ऋ० १/२/४/२ २जनलोके न० “जनस्तपःसत्यनिवासिनो
 जनाः” भाग० १/११/२५ ।

जनस्थान न० १दण्डकारण्ये जटाधरः । २तत्त्वस्थानभेदे
 तच्च स्थानं पूर्वम् इत्साकुराजपत्न्यदण्डस्य राजधानी
 आसीत् दण्डेन च युक्ताचार्यकन्या बलात्कारेणा-
 क्राव्याघृष्टिता तेन कुपितेन वशिष्ठेन शप्नोदण्ड-
 स्तकथा रामा० उत्त० यथा “सप्रतालेण राजासौ
 सभयबलवाहनः । पापकर्म समाचारो बधं प्राप्-
 स्यति तुर्मतिः । सर्वसत्त्वानि यानीह जङ्गमानि स्थिरा-
 णि च । सर्वेषां पांगुवर्णेण वयः क्षिप्रं भविष्यति ।
 दण्डस्य विषयो यावत् तावत् स वनमाश्रमम् । पांगुभूत
 मिवाकस्मात् सप्रताला भविष्यति । इत्युक्त्वा क्रोधस-
 न्नप्रसदाश्रमनिवासिनम् । जनं जनपदस्थाने स्थीयता-
 मित्यवोचत । सप्राज्ञात् भयसादुभूतः स चापि ब्रह्म-
 तेजसा । तस्य दण्डस्य विषयोविश्वत्रयैव सातुम् ।
 तपस्विनः स्थिता यत्र तज्जनस्थानमुच्यते” “प्राय चायु
 जनस्थानं खरादिभ्यस्तथाविधम्” “अमी जनस्थानमपोद

विह्वलं रणुः । “जनस्थाने शिरस्त्रिजं राक्षसस्य
दुरात्मनः” भा० श० ४०० “करेणासीन् महद्देहं
जनस्थाननिवाहिना” भा० आ० २७६ अ० । जनानां
स्थाने च “जनस्थाने स्थानं जनकस्य गतृणां श्रितधिया”
सा० ८० ।

जना स्त्री जन-वा० ऋच् । उत्पत्तौ । [तीते ।

जनातिगं त्वि जनमतीत्य गच्छति अति+गन्-ड । लोका-
जनाधिनाथ पु० इत० । लोकाधिपे राजनि० । “जनाधि-
नाथो न ययौ विह्वलनाम्” माघः जनाधिपादयोऽप्यत्र
जनान्तं पु० इत० । १जनसमीपे २जनमर्थदायाश्च । (जेला)
ख्याते १धीमाभेदात्स्वते देशभेदे घनस्रयः ।

जनान्तिक न० “लिपताककरेणाभ्यानपयार्थानिरा कथा ।
अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम्”
सा० ८० उक्ते १अप्रकाशकथने नाटकेऽस्य भूरि-
प्रयोगः । इत० । २जनसमीपे च ।

जनार्दन पु० जनैरहृते याच्यते पुरुषार्थलाभाय अर्ह-
याचने कर्मणि ल्युट् । जनं जननमर्हति हिनस्ति
ताडयति जनान् समुद्रवासिनोऽसुरभेदान् अर्हयति
या कर्त्तरि ल्युट् । “१विष्णौ परमेश्वरे “सर्वगः सर्व-
विज्ञातृर्विष्वक्सेनो जनार्दनः” विष्णु स० २जनपोढके
त्वि० “जनावनायोद्यमिनं जनार्दनम् जये जगज्जीनपिवं
यदन् शिवम्” नेप० गयातीर्थस्थे १विष्णु मूर्तिभेदे तद्वक्त्रे
जीवतपुरुषेण स्वपिण्डस्य दानविधिः वायु पु० गया-
माहात्म्ये यथा

“जनार्दनो भस्मकूटे तस्य हस्ते तु पिण्डोदः । व्यात्मनो-
ऽप्यथ वाग्येपं सव्येनापि तिलैर्विना । जीवता दधिसं-
मित्रं सर्वं ते विष्णुलोकगाः । यस्तु पिण्डो मया दत्त
स्तव हस्ते जनार्दन ! । मासुहिष्य त्वया देव ! तस्मिन् पिण्डे
वृते प्रभो ! । एष पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्दन !
अनकाते गते महं त्वया देवो गयागिरे । जनार्दन !
नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृभ्यो वद ! । पितृभ्यामेव नमस्तुभ्यं
नमस्ते पितृकृपिणे । गयायां पितृकृपेण स्वयमेव
जनार्दनः । त्वां दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं स्तुष्यते च ऋण-
त्वयात्” । ४शाकपादीभेदे शाकपासशब्दे दृश्यम् ।
तच्चाम्ना भोजनकाले हरेः स्मरणीयतां भोजने च जना-
र्दनम् इत्युक्तेः “आसत्तिमासाद्य जनार्दनस्य” माघः

जनाशन पु० जनानां नाति अश-भोजने ल्युट् । १देके राजनि० ।
२लोकभोजनि त्वि० भावे ल्युट् इत० । ३लोकपशये न० ।

जनाश्रय पु० जनानां लोकानामाश्रयः । मण्डपे अश्रयः ।
जनासाह पु० जनान् सहते सह-एष पूर्वदीर्घः । लोक-
सहिष्णौ “सत्वं जनासाहिन्द्र ! तव्यम्” ऋ० १५४।११।
“सहः साहः” पा० अत्र पठ्यम् ।

जनि(नो) स्त्री जन-भावे इन् वा डीप् । १उत्पत्तौ “जनिः
कर्तुः प्रकृतिः” पा० २अभूतप्रादुर्भावे । जायते स्वयं गर्भे
वाऽस्याम्, आधारे इ । २नाय्याम् । ३मातरि ४स्तुषायां च
अश्रयः ५जायायाम् । जायते स्मारोन्मस्यनया । ६स्त्रीपधि-
भेदे ७जतुकायाश्च शब्दरत्ना० । ८जनीनामगन्धर्व्ये
रायसुकुटः । “उदीर्य भुयं कपटाज्जनीं जनः” नेप० ।
जनिका स्त्री जनि(नो)+स्त्रार्थे क । १जनिशब्दार्थे । जन-
यति जन-णिच्-एण ल् कापि अत इत्त्वम् । २उत्पादि-
कायां स्त्रियां स्त्री ।

जनित त्वि० जन-णिच्-क्त । उत्पादिने “सेनाचरीमयदि
भाननदानवारिवासेन यस्य जनिता सुरभीभरणश्रीः”
नेप० । “जातिजनजनितनामपदाम्” माघः ।

जनित पु० जन-अन्तर्भूतगर्थे तृच् । १पितरि शब्दरत्ना० ।
२मातरि स्त्री डीप् शब्दच० ।

जनित्व पु० जन-णिच्-इत्वन् । १पितरि २मातरि स्त्री
उज्जलः । जन-भविष्यति इत्वन् । ३जनित्यभावे “व्यदित-
जातमदितिर्जनित्वम्” यजु० २५।२१ । “जनित्वं जनिष्य-
माणम्” वेददी० ।

जनित्वन न० जन-भावे वा० इत्वन । जने । “जनित्वनाय
मीमहे” ऋ० ८।१।४२ । “जनित्वनाय जननाय” भा० ।
जनिनीलिका स्त्री जन्मा नीलिका । १महानीलीहृत्ते राजनि०
जनिमत् त्वि० जनिर्जन्माश्च यस्य मतुप् । जन्मयुक्ते स्त्रियां
डीप् वेदे मस्य वः । जायायुक्ते “अन्धदृश्यमेवांश्चिज्ज-
निवतसकथं” ऋ० ५।११।२ जनिवतो जायायतः” भा० ।

जनिमन् पु० जन-भावे मनिन् । जन्मनि उज्ज्व० ।

जनिप्र त्वि० जन-वा० भविष्यति-ल्युट् । जनिष्य-
भावे “कृतएव जनिप्रान्स्तु वृषावादपरायणः” भा०
शा० १८६अ० । “जातो वापि जनिप्रो वा” रामा०
आर० ६६।१४।

जनिष्ठ पु० इत० । १सहृदव्जे राजनि० २जतुकायां ३वृद्धि-
नामोपधौ ४हरिद्रायां ५जातीपुण्ड्रजे स्त्री राजनि०
६जनामिमते त्वि० ।

जनीदाहरण स० जनैरदाह्रियते उद्+आ+हृ-कर्मणि
ल्युट् । अर्थात् घनस्रयः ।

जनो वि० जनानवति खव-किप् जठि इहिः । जनरक्षके ।
जन्तु पु० जन-दन् । जननशीले प्राणिनि खमरः खविद्या-
दोषात् देहात्माभिमानिनि रजीवे । “एतेषामेव जन्तूनां
भार्यात्वसुपयानि ताः” मनुः । “ज्ञानमस्ति समस्तस्य
जन्तोर्विषयगोचरे” देवीभा० “स्नेहजाः कमयः प्रोक्ता
जन्तवश्च यथाक्रमम्” भा० व्यास० ११२६ श्लो० । सोमकस्य
नृपस्य भार्यायते जायमाने पुत्रभेदे “युधिरासीन्
नृपतिः सोमको नाम धार्मिकः” इत्युपक्रमे “कदाचित्तस्य
हृदस्य बटमानस्य यत्नतः ! जन्तुनां सतस्तस्मिन् स्त्रीयते
समजायत” इत्युक्ता “तस्य राक्ष एकपुत्रत्वदुःखनिवार-
णाय खोमशेन वक्रो जन्तुवपाया हवने कृते जन्तुपूर्वकं
पुत्रयतं स्त्रीयते तस्याजायत इत्युक्तम् भा० प० १२७।
२२८ अ० । जन्तुपाख्याने दृश्यम् । ४ मनुष्ये व० व०”
निचरटुः ।

जन्तुक पु० जन्तु+कार्थे क । जन्तुशब्दार्थे जन्तुनृपस्य
गोत्रापत्यम् इज् । जन्तुकि तत्रोत्रापत्ये उपका० वक्तृत्वे
तस्य इजो लुक् इव च अद्वये च । जन्तुक इतद्वोत्रापत्ये पु
व० य० ।

जन्तुकम्बु पु० जन्तुकम्बः कम्बु । कमिशङ्के राजनि० ।
जन्तुका स्त्री जन्तुभिः कायति प्रकाशते कै-क । १ लाक्षायां,
तस्याहि कीटैः प्रकाशः । २ नाभीहिङ्गुनि च राजनि० ।
जन्तुघ्न पु० जन्तून् कभीन् हन्ति हन-क । १ धीजपूरे ।
राजनि० २ प्राणिघातके वि० । श्विङ्गु, ४ हिङ्गुनि च न० ।
शब्दमा० ५ विङ्गु स्त्री डीप् राजनि० । [राजनि० ।
जन्तुनाशक न० जन्तून् नाशयति नश-णिच्-ल्यु । हिङ्गुनि
जन्तुपादप पु० जन्तुप्रक्षनः पादपः । कोपाम्बुक्षे राजनि० ।
जन्तुफल पु० जन्तवः फलेऽस्य । उदुम्बरे खमरः । [चित्तौ ।
जन्तुमती स्त्री जन्तवः सन्त्यस्यां पाङ्क्त्येन महत् उपी ।
जन्तुमारी स्त्री जन्तून् कभीन् मारयति मर-णिच्-ल्यु
उप० गौ० डीप् । निम्बु के (निमकी) । राजनि० । [त्रिका० ।
जन्तुला स्त्री जन्तून् कोटान् लावि ला-क । कायटणे
जन्तुहन्त्री स्त्री जन्तून् हन्ति हन-तृच् डीप् । १ विङ्गु
राजनि० २ जन्तुनाशके वि० ।

जन्म वि० जन-कृत्यार्थे त्वन् । जनितव्ये “यज्जातं यज्
जन्मम्” ऋ० ८।८६।६ । “जन्मम् जनितव्यम्” भा०

जन्म न० जन-भा० मन् । जन्मनि भरतः ।

जन्मकील न० जन्म नः कील इव रौचकत्वात् । विष्णो त्रिका
जन्मतिथि पु० स्त्री जन्मनक्षत्रिः । जन्मकालिकतिथिबजा-

तीयतिथौ स्त्रीत्वे वा डीप् तत्र कृत्यानां क्षीयचान्द्र-
शेष कर्त्तव्यता । तद्विधानादि ति० त० दर्शितं यथा

“तस्य बलमासि न कर्त्तव्यं चान्द्रमासीवत्त्वेन साव-
कायत्वात् । नच तस्य सौरमासीयत्वं तथात्वे तन्मासि
तत्तिथेः कदाचिदप्राप्ते तद्वर्षे तत्कृत्यकोषापत्तेः नचेष्टा-
पत्तिः प्रतिसंवत्सरन्विधानात् यथा ब्रह्मपुराणे गर्गस्य
“सर्वेषु जन्मादिवसे स्मृतैर्मङ्गलपाणिभिः । शुद्धेर्वास्मि-
विमास पूजनीयाः प्रयत्नतः । स्नानक्षत्रं पितरौ तथा
देवः प्रजापतिः । प्रतिसंवत्सरश्चैव कर्त्तव्यश्च महोत्-
सवः” । स्मृतैस्तत्कृत्यैः तथाच तत्तिथिर्मङ्गल्य
‘तिलोद्घोषं तिलस्त्रायो तिलहोमो तिलप्रदः । तिलभुक्
तिलवापी च षट्तिथौ नावसीदति ।’ प्रजापतिर्ब्रह्मा ।
मङ्गलपाणिभिः अभिप्रेतार्थविशिष्टमङ्गलं तद्वैततया
गोरोचनादिक्कमपि मङ्गलं तेन गुग्गुल्वादिपाणिभि-
रित्यर्थः । तथाच कृत्यचिन्तामणौ ‘गुग्गुल्वतिष्ठानद्या-
च्छम्यन्त्येव वन्यनम् । गुग्गुलुं निम्बसिद्धार्थं दूर्वाभो-
रोचनायुतम् । संपूज्य मातुर्विघ्नेशौ महर्षिं प्रार्थयेदितम् ।
चिरंजीवी यथा त्वं भो मविष्यामि तथा मुने ।’ रूपवान्
वित्तवान् चैव श्रियायुक्तश्च सर्वदा । मार्कण्डेय ! महाभाग !
सम्प्रकृत्यान्तजीवन ।। आशुरिष्टार्थविघ्नार्थमस्माकं वरदो-
भय । स्नानक्षत्रमिति स्नानक्षत्रं अश्विन्यादानगर्गतजन्मकः-
जीवनक्षत्रं नामकरणे तथादर्शनात् वक्ष्यमाणब्रह्मपुरा-
णोक्तप्रणवादिनमोऽन्तेन बान्धवै पूजाविधाबाध तट-
स्थाने स्नानक्षत्राय नम इत्युक्तेत्यम् । पूजायामध्या-
नन्तरं पादमाह मत्स्यपुराणम् “अर्घ्यपादादिकन्तव्य
मधुपर्कं प्रयोजयेत् ।’ पादानन्तरमर्घ्यमाह नरसिंह-
पुराणम् । ‘पादं चैव तृतीयया चतुर्थ्यार्घ्यं प्रदा-
पयेत् ।’ तृतीयया पुरुषसूक्तोयतृतीयया च च्छा उभय-
क्रमदर्शनादिष्काविकल्पः इति श्रौततः । श्रीपतिव्यव-
हारनिर्णये ‘नवाव्वरधरो भूत्वा पूजयेच्च चिरायुषम् ।’
तथा ‘हिमजं जटिलं सौम्यं सुहृदं चिरजीविनम् ।
मार्कण्डेयं नरो फलदा पूजयेत् प्रयतस्तथा ; ततो दीर्घा-
युषं व्यासं रामं द्रौणिं कपं वल्लभम् । प्रह्लादश्च हनुमन्तं
विभीषणमथाज्ञयेत् ।’ रामोऽपि परशुरामः चिरजीवि-
साहचर्यात् द्रौणिरवस्थाया । तथा ‘स्नानक्षत्रं जन्मतिथिं
प्राप्य सन्मूजयेद्भरः । षष्ठीञ्च दक्षिणक्षेत्रे वर्षे वर्षे पुनः-
पुनः ।’ एकैकां देवतां राम ! सप्तद्विष्टं यथाविधि । चतु-
र्थ्यान्तेन घर्भेन ! नास्त्रा च प्रणवादिना । होमसूत्रमथैकैकं

गतसंख्यन्तु 'होमयेत्' इति विष्णुधर्मोत्तरदर्शनात् । एवं होमे स्वाहान्ता च मन्त्रस्य "स्वाहावसाने जुहुयात् ध्यायन् वै मन्त्रदेवताम्" इति श्रुतेः । अशक्तौ तु देवीपूराणम् "होमपचादिपूजायां गतमष्टोत्तरं भवेत् । अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते" । श्रान्दे "स्वयङ्मनं नखकेशानां मैदुनाध्वानमेव च । आभिषं कनकं हिंसं वर्षेष्टु द्वौ विवर्जयेत्" । अध्वानम् अध्वगमनं कनकमित्यत्र सङ्करमिति कश्चित् पाठः सङ्करं युद्धम् । वर्षेष्टु द्वौ जन्मदिने । दृष्टमनुः "मृते जन्मानि संक्रान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा । अस्मृश्रयस्पर्शने चैव न स्नाया-दुष्णवारिणा" । जन्मानि पुनर्जन्मानि । ज्योतिषे "स्नात्वा जन्मदिने स्त्रियं परिहरन् प्राप्नोत्यभोष्टां त्रियम् मत्-स्यान्मोचयतो द्विजाय ददतोऽप्यायुश्चिरं वर्धते । सक्तून् खादति यस्तु तस्य रिपवोनाशं प्रयान्ति ध्रुवं भुङ्क्ते यस्तु निराभिषं स हि भवेत् जन्मान्तरे परिणतः" । दीपिकायाम् "जन्मर्त्ययुक्ता यदि जन्मभासे यस्य ध्रुवं जन्म-तिथिर्भवेच्च । भवति तद्वत्सरमेव यावच्चैरज्यसम्मान-सुखानि तस्य । कृतान्तकुजयोर्वारे यस्य जन्मदिनं भवेत् । अन्तर्जयोगसंप्राप्तौ विघ्नस्तस्य पदे पदे" । कृता-न्तकुजयोः शनिमङ्गलयोः । "तस्य सर्वोपधिघ्नानं पक्ष-विप्रसुरार्चनम् । पक्षातुद्दिभ्य होमोवा पक्षाणां प्रीति-मिच्छता । सौरारयोर्दिने सक्ता देवान्ते तु काञ्चनम् । सुरा मांसी यचा कुष्ठं शैलेयं रजनीद्वयम् । शठीचम्प-कमुस्तञ्च सर्वोपधिगणः श्रुतः" ॥ सौरारयोः शनि-भौमयोः । रजनीद्वयं हरिद्रादारुहरिद्रे । एषां पक्षादी-नामपि पक्षणम् । कषायावयवग्रहणमाह मत्स्यपुराणम् 'एषां पक्षाणि साराणि मूलानि कुसुमानि च । एवमा-टीनि चान्द्यानि कषायाख्योगणः श्रुतः" । तत्र क्रमः । तिलोद्गर्जनं तिलयुक्तजलेन स्नानं नववस्त्रपरिधानं गुग्गुलुनिम्बश्चेतस्रर्षपदूर्वागोरोचनात्मकजन्मपन्थिं दक्षि-णपार्श्वौ बध्नीयात् । गुरुदेवान्निविष्टाः पूजनीयाः स्वनक्षत्रमपि पूजनीयम् । अत्र च "हस्तास्तातो अथवा अक्षौवे न्दगशितेन पुंसि स्यात् । पुंसि पुनर्वसुपुष्यौ मूलं पुंस्त्री स्त्रियः शेषाः" इत्यनेन लिङ्गनिर्णयः । अनुमन-स्तत्तादीनां गोपनमाह विष्णुधर्मोत्तरे "गोपयेज्ज-नमनक्षत्रं धनसारं गृहे मलम् । प्रभोरप्यपमानञ्च तस्य दुश्चरितञ्च यत्" । धनसारं धनश्रेष्ठं मलं हिद्रम् । पितरौ प्रजापतिः सूर्यो नणपतिर्मांसाद्येयश्च पूज-

नीयः । 'सतिष्ठं शुद्धसंयुक्तमङ्गल्यर्चनितं पयः । मार्क-ण्डेयवरं ब्रह्मा पिबाम्यायुष्यहेतवे' इति शुद्धतिलदुग्ध-पानमन्त्रः । ततः प्रार्थनामन्त्रौ । 'चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा मुने । । कृपयान् विनवांश्चैव श्रिया युक्तश्च सर्वदा । मार्कण्डेय ! महाभाग ! सप्रकृत्यान्व जीवन् । । आयुरितार्थसिद्धिर्ब्रह्मण्याकं वरदोभव । । ततो व्यासपराशुरामाश्रयामलपवलिप्रह्लादहनुमद्विभीषणाः पू-जनीयाः । पठपि । "लौकोक्त्ये यानि भूतानि स्याव-राणि चराणि च । ब्रह्मविष्णुशिवैः साङ्गै रक्षां कुर्वन्त तानि मे" । इति मत्स्यपुराणीयं पठेत् । पितृमाह-पादपक्ष्णक्रमस्तु विष्णुपुराणादुच्चेयः यथा "कृष्णोऽपि वसुदेवस्य पादौ जपाह सत्वरः । देवक्याश्च महा-वाङ्मनस्तेवसहाययान्" । एवञ्च "सहस्रन्तु पितृ-माता गौरवेणातिरिच्यते" इति मनुवचने सहस्रं पितृ-नपेक्ष्य यज्ञौरवसक्तं तत्पुत्रपण्यरक्षार्थम् । अतएव मनुः "मृते भर्त्सरि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिता" । वाच्यो-गर्हणीयः । अत्र वैदिकेतरमन्त्रपाठे शूद्रादेरप्यधिकारः "वेदमन्त्रवर्जम् शूद्रस्य" इति छन्दोगाङ्गिकाचार्यचिन्तामणि-धृतस्मृतौ वेदेति विशेषणात् । एवञ्च पुराणमधिकृत्य "अध्य-तव्यं न चान्येन ब्राह्मणं क्षत्रियं विना । श्रोतव्यमिह शूद्रेण नाध्येतव्यं कदाचन" इति भविष्यपुराणवचनं पुराणमन्त्रेतरपरम् । पञ्चयज्ञज्ञानश्राद्धेषु पौराणिक-मन्त्राऽपि निषिद्धाः । शूद्रमधिकृत्य "तमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञाच्च ह्यापयेत्" इति याज्ञवल्क्येन "ब्रह्मक्षत्रविशा-मेव मन्त्रवत् स्नाममप्युते । तृष्णीमेव हि शूद्रस्य स नम-स्कारकं मतम्" इति योगियाज्ञवल्क्येन श्राद्धमधिकृत्य "अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः । अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते" इति वराहपुराणेन च नमस्कारेणेति तृष्णीमिति मन्त्रवर्जित इति चाभि-धानादेतत्परं वैदिकपरञ्च शूद्राधिकारे गौतमवचनं "अनुमतोऽस्य नमस्कारो मन्त्रः" इति । अनुमनीतस्यापि शूद्रमन्त्रेण श्राद्धातिरिक्तवेदपाठनिषेधमाह मनुः "नाभिष्यः हारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादते । शूद्रेण हि समस्तावत् यावद्देहे न जावते" । स्त्रीषामपि वैदिक-मन्त्रनिषेधमाह ऋषिंहतापनीयम् "सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रयोर्नैच्छन्ति सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्री शूद्रोददि जानीयात् मृतोऽधोगच्छति" इति नेच्छन्तीतिपर्यान्ते पराशरभाष्येऽपि लिखितम् ।

जन्मतिथेः प्रागुक्तवृत्तपराणीयत्वात् योग्यमास्तमसा-
दरः । वृद्धपरिणामम् “उपाकर्म्म तथोत्तमः
प्रमवाहोऽष्टकादयः । मानवद्वौ पराः कार्या वर्जयित्वा तु
पैतृकम्” । अत्राष्टकासाहचर्याज्जन्माष्टकां तथा
दशमां प्रमवाहो जन्मदिनम् । “द्वादश मासाः संवत्सरः
कश्चित्तथोदश मासाः संवत्सरः” इति श्रुत्या वर्षे मासवृद्धि-
रूपा मानवद्विकृता सेवात् प्राञ्छा न तु सौरे मानि
तिथिद्वयलाभान्मानवद्विर्जित्वा नूतवाह्निकोक्ता प्राञ्छा ति-
थिद्वयलाभस्य मानवद्वित्वे प्रमाणाभावात् । मान-
वद्वयवित्त्व मासवृद्धाविति हेमाद्रिणा धृतम् । पैतृकं
मपिण्डीकरणं मलमासस्य प्रत्यावृत्तकृत् तथोत्तम-
मासेऽपि विधानात् । ज्योतिः पराशरोऽपि “उपाकर्म्म
तथोत्तमः प्रमवाहोऽष्टकादयः । मासवृद्धौ पराः कार्या
वर्जयित्वा तु पैतृकम्” । जन्मतिथेरुभयदिनलाभे तु
देवीपुराणम् “युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वती
प्रिया । रवेरुदयभीक्ष्णे न तत्र तिथियुक्तता ।
प्रसङ्गे जन्मतिथिर्यदि स्यात् पूज्या तदा जन्मभसंयु-
तेषु । असङ्गता भेन दिनद्वयेऽपि पूज्या परा या भव-
तीह यत्नात्” । भं नक्षत्रं परवचनं वृद्धराजमार्त्त-
गुण्डेऽपि । पूर्वार्द्धे तिथिनक्षत्रलाभ एवेदं लक्ष्यते
“नक्षत्रे खण्डिते येन प्राप्तः कालस्तु कर्म्मणः । नक्षत्र
कर्माग्नौ तिथिर्कर्म तथैव च” इति वृद्धस्मृत्यवचनात् ।
खण्डिते खण्डद्वययुक्ते येन नक्षत्रखण्डेन विहितकालः
प्राप्तः । नक्षत्रद्वये तु बौधायनमार्कण्डेयौ “तद्वत्तलम-
होरात्वं यस्मिन् गतोरविः । यस्मिन्नुदेति सविता
तद्वत्तलं दिनं स्मृतम्” । पूर्वार्द्धमहोरात्वाध्योपवासन
क्तैकभक्तेषु “तल्लौपयसेवते यस्मिन्निशादधोभवेत् ।
उपवासे यद्वत् स्यात् तद्वि नक्तैकभक्तयोः” इति स्कन्द-
पुराणात् निशीथादधद्वयेन अर्द्धरात्र्यर्धकालत्वेन
स्वर्थास्तमयकालस्यापि लाभात् । “उपोषितव्यं नक्षत्रं
यनास्तं याति भास्करः । यत्र वा युज्यते राम !
निशीथे शशिना सह” इति विष्णुधर्मोत्तराच्च । उपवास-
यज्ञकृतादीनामहोरात्रसाध्यता अहोरात्रसाध्यभो-
जनद्वयस्य कतरपरित्यागसहितकालविशेषनियामकत्वात् ।
यस्मिन्नुदेति तु दिवसकर्त्तव्यज्ञानदानादिति बोध्यम् ।
पितृकार्येऽपि शुक्लकृष्णपक्षाभ्यां व्यवस्थाप्याह बौधायनः
“मा तिथिस्तत्र नक्षत्रं यस्मिन्नुदितोरविः । वर्द्धमानस्य
पक्षस्य हीने त्वस्तमयं प्रति” । हीने चन्द्रस्य हीनत्वात्

कृष्णपक्षे, वर्द्धमानस्य चन्द्रस्य वर्द्धमानत्वेन शुक्लपक्षस्य ।
कालमाधवीयोऽप्येवम् । भोजराजः “योजन्ममासे क्षुर-
कर्मयात्रां कर्णस्य वेधं कुरुते च मोहात् । मृतं स रोगं
धनपुत्रनाशं प्राप्नोति मूढोऽवधबन्धनानि । जातं दिनं
दूषयते वशिष्ठसाटौ च गर्गोऽयनोदशाहम् । जन्मा-
ख्यमासं किल भागुरिच्छ चूडे विवाहे क्षुरकर्णवेधे” ।
एतद्विषयभेदस्तु राजमार्त्तगुण्डे “वृत्तानि प्रतिघट्टानि
पुनः सम्भावितानि च । सापेक्षनिरपेक्षाणि श्रुति-
याव्यानि कोपिदैः” । सापेक्षनिरपेक्षाणि समर्था-
समर्थाविषयकारिण । क्षुरेति क्षुरिकर्म्म । राजमार्त्तगुण्डे
“देवकार्ये” पितृश्राद्धे रवेरंशपरिक्षये क्षुरिकर्म्म
न कर्त्तव्यं जन्ममासेऽयं जन्ममे” । एवञ्च चूडे इति
चूडाकरणे अधिकदोषाय । नाय्यास्तु जन्ममासे विवाह-
माह श्रौपतिव्यवहारसमुच्चये “स्नानं दानं तपो-
विद्या सूर्यमङ्गल्ययज्ञेनम् । उद्वाहश्च कुमारीणां
जन्ममासे प्रशस्यते” । एवं “जन्मोदये जन्मसु तारकासु
मासेऽथ वा जन्मनि जन्ममे वा । प्रत्येकं विप्रो न-
वच्छ्रुतोऽपि विद्याविशेषैः प्रथितः प्रथिव्याम्” इति व्यास-
वचनेन जन्ममासे उपनयनविधानात्तदङ्गसंश्लेषपक्षेऽपि
न दोषः । उदये लग्ने मे राशौ नवच्छ्रुतोऽपि स्वल्प-
विद्योऽपि । अत्र जन्ममासकृत्याकृत्ये सौरादरो यात्रा-
दिषाहचर्यात् ध्वजहारोऽपि तथा । प्रतिमासे जन्म-
नक्षत्रकृत्यमाह विष्णुधर्मोत्तरम् “जन्मनक्षत्रे सोम
शिरःस्नानेन यत्नतः । पूजा सोमस्य कर्त्तव्या नक्ष-
त्रस्य तथात्मनः । त्राज्ञं कुर्यात् प्रयत्नेन वज्रवाह्ण
पूजने । याज्ञनायुधरत्नाद्यं पूजनीयं प्रयत्नतः ।
सुराणामर्चनं कार्यं केशवस्य विशेषतः” ।

जन्मदृष्टं जन्म ददाति दा-क । पितरि शब्दच० ।

जन्मदिनं न जन्मनोदिनम् । जन्मादिवसे तच्च तिथिरूपं
जन्मतिथिशब्दे उदा० ।

जन्मन् न जन्मभावे मनिन् । १ उत्यू । श्रुत्यादृक्पक्षसम्बन्धे,
शर्मावासतोयोनिद्वारानिःसरणे ४ न्यायाद्युक्ते अपूर्व-
देहपक्षे, अपूर्वदेहादिभिरात्मनः सम्बन्धे ज्योति-
भोक्ते पूज्यमानत्वे, तदधिके इदंशे ७ जनविशे च
नक्षत्रे । तत्र मनुष्याणां जन्मप्रकारस्तु गर्भगुण्डे २१४८
पृ० उक्तप्रायोऽपि अत्र विशेषः कश्चित् प्रदर्शयते ।

“क्षतौ यिकाशा भवति योनिः कमलवत् सदा । गर्भाशय
क्षतः शुक्रं धत्ते रक्तसमन्वितम् । अन्यत्र काले सुकुला

योनिर्भवति योनिताम् । सृष्टं शुक्रमतो योनौ
 नैति गर्भाशयं ग्रन्थैः । ऋतावपि तु योनिर्हृतातपित-
 कफाहता । भवेत्तदा विकारत्वं नैव तस्यां प्रजायते ।
 ऋतुकाले यदा शुक्रं निर्दोषं योनिस्थितम् । तदा
 तद्वायुना सृष्टं स्त्रीरक्तेनैकतां व्रजेत् । निषेकं
 मानवं स्त्रीणां योजं प्राप्तं रजस्यथ । युक्तमात्रोऽपि
 नरकात् स्वर्गाद्यापि प्रपद्यते । विसर्गकाले शुक्रस्य
 जीवः कारणसंघतः । धृत्या प्रविशते योनिं कर्माभिः
 स्त्रीरनियोजितः । तच्छुक्ररक्तमेकस्यमेकाहत् पललं
 भवेत् । पञ्चरात्रेण कललं बुद्धुदाकारतां व्रजेत् ।
 बुद्धुदः सप्तरात्रेण सांसर्गपी भवेत्ततः । द्विसप्ताहा-
 द्भवेत् येपी रक्तमांसवित्ता दृढा । बीजस्यैवाङ्कुराः
 प्रेक्ष्यः पञ्चविंशतिरात्रतः । भवन्ति मासमात्रेण
 पञ्चषा जायते पुनः । शीवा शिरस्य कण्ठस्य पृष्ठस्य
 स्तयोदरम् ! पाणिपादं तथा यात्र्यं कटिमात्रं
 तथैव च । मासद्वयेन सर्वार्णि क्रमशः सम्भवन्ति हि ।
 त्रिभिर्मासैः प्रजायन्ते सर्वाङ्गाङ्कुरसम्पद्यः । मासैश्च-
 त्त्रभिर्बुद्ध्याः प्रजायन्ते यथाक्रमम् । स्थैर्यं चतुर्थे
 चाङ्गानां पञ्चमे शोणितोद्भवः । षष्ठे बलस्य वर्णस्य नख-
 लोक्ताश्च सम्भवः । दन्तपङ्क्तिस्तथा शुद्धं जायन्ते च नखाः
 पुनः । कर्णयोश्च भवेच्छृङ्गं षण्मासाभ्यन्तरेण च ।
 पायुर्भेदस्तपस्वश्च नाभिश्चैवोपजायते । सम्पद्यो ये च
 ग्रात्रेषु जायन्ते मासि सप्तमे । मनस्तु चेतनायुक्तं
 नाभोच्छ्वायुसिरास्ततः । सप्तमे चाष्टमे चैव त्वङ्मांस
 स्फूर्तिमानपि । अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णः शिरःकेशसम्-
 न्वितः । विभक्तावयवः स्रष्टः पुनर्मांसाष्टमेन च ।
 नवमे दशमे मासि प्रवर्तैः स्फूर्तिमास्तैः । निः-
 सार्थ्यते वाणद्वयं जन्तुस्त्रिदशेण सञ्चरः । मनसश्च-
 ज्जलत्वेन यदा गर्भाशयति भवेत् । तदा विकृतिरूपेण
 पापात्मा हि प्रजायते । पुटद्वयं समासाद्य यदा
 वङ्गति मास्तः । तदा प्रसृते पापिष्ठान् वण्डान्
 कर्मावङ्गिष्कृतान् । मातरकोत्तरा मारी पितुः शुक्रो-
 त्तरो नरः । उभयोर्बीजसामाख्ये जायते वै नपुं-
 सकम् । विषमायां त्रियो च्छिन्नं कुर्याद् बीजन्तु
 कथञ्चाम् । समायां पुरुषं नूनं केचिदाङ्ग-
 र्मनीषिणः । वामाङ्गेन भवेच्छारी दक्षिणेन पुमान्
 भवेत् । रक्ताधिक्ये मादृक्पुं शुक्राधिक्ये तु पैदकम् ।
 शुक्रशोणितसंघाते वायुना च द्विधा कृते । यमौ

स्थातां त्रिधा चेति चतुर्धा बहुधापि वा । ततो
 हीनाधिक्यकृद्गुणवर्णकादयः । जायन्ते सर्प-
 कुण्डलाण्डा विहताभ्याश्च योनयः । “गर्भात् कोटिशुणं
 दुःखं योनियन्त्रनिघोडने । संसृष्टां तस्य जठरा-
 ख्यायमानस्य देहिनः । जायमानः पुरीषासृङ्गभूत
 शुक्राविज्ञाननः । प्राजापत्येन वातेन पीड्यमानास्थि-
 बन्धनः । अधोमुखो वै क्रियते प्रवर्तैः स्फूर्तिमास्तैः ।
 क्लेशात् निष्क्रान्तिमायाति जठरान्मातरातरः । ततस्तं
 वैष्णवी माया समास्फन्दति मोहिनी । तया विमोहिता-
 त्मासौ ज्ञानभ्रंशमवाप्नुयात् । सृष्टमात्रस्य घोरस्य ज्वरः
 सप्तप्रजायते । तेन ज्वरेण महता महामोहः प्रजा-
 यते । कण्ठकैरिव च्छिन्नाङ्गः क्रकचैरपि दारितः ।
 पूतव्रणान्निपतितो धरण्यां क्रिमिको यथा । तड्बु-
 भुक्षापरीताङ्गः कचिच्छिर्षति वा रटन् । विष्णुमन्त्र-
 णाद्यञ्च गतज्ञानः समाचरेत् । कण्डूयनेऽपि चाशक्तः
 परियत्तेऽप्यनीश्वरः । ज्ञानपानादिकाहारमवाप्नोति
 परेच्छया । अगुचौ संसारे सृष्ट्युकोटदंशादिभिस्तथा ।
 भक्ष्यमाणोऽपि भैषां समर्थो विनिवारणे । केन बन्धेन
 बद्धोऽहं कारणं किमकारणम् । किं कार्यं किमकार्यं
 वा किं वाच्यं किञ्च नोच्यते । कोऽधर्मः कथं वै धर्मः
 कश्चिद् वा वर्तते कथम् । किं कर्तव्यमकर्तव्यं किं
 वा किं गुणदोषवत् । संसृष्टस्य स्फूर्तिभ्रंशः शीघ्रं संजा-
 यते पुनः । मतिः संजायते तूर्णं जन्तोस्तत्रैव जन्मानि ।
 रक्तो मूदश्च लोकोयमकार्ये सम्भवन्ति । देही देहं
 परित्यज्य नेन्द्रस्थानमपीच्छति । तस्मात् कीटोऽपि
 जन्तूनां सुभूदो जायते भृशम् । न चात्मानं विजानाति
 न परं न च दैवतम् । न शृणोति परं श्रेयः सति चक्षुषि
 नेक्षते । बुद्धौ सत्यां न जानाति बोध्यमानो बुधैरपि ।
 संसारे क्लिश्यते तेन रागखोभवशातुगः” सुखबोधः ।
 जन्म च “जायतेऽस्ति वर्जते विपरिणमते अपघ्नीयते
 नश्यति” यास्कोक्तेषु षट्सु भावविचारेषु व्यादौ भाव-
 विकारः । “जातस्य हि प्रुशो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य
 च” गीता । “जन्मसम्बन्धिपदत्वेन प्रत्यिरः साधको बधः ।
 मितं परममितञ्च त्रिराहत्या पुनः पुनः” ज्यो० त० ।
 “शार्कं दद्यात् त्रिजन्मनि” । “जन्मर्णे निधनेऽपि च”
 ज्यो० त० । कर्त्तरि भविष्य । ‘एजने विरु० । व्याधारे
 भविष्य । एजन्मस्य १० जन्मपराशौ च “जन्मनीत्य-
 विचिन्त्यवान्” “जन्मनीक्षितयुक् शुभैः” नी० क० ता० ।

जन्मपुं० जन्म जन्मलब्धं पाति पा-क । १जन्मलब्धपत्नी
२जन्मराशिपत्नी च जन्मपत्न्यादयोऽप्यत्र । “जन्मपः कूर्-
तोऽशुभैः” नी० ता० ।

जन्मभ न० ६त० । १जन्मनक्षत्रे २जन्मलग्ने ३ जन्मराशौ च
४ जन्मनक्षत्रादिसजातीयं नक्षत्रादौ जन्मर्क्षादयोऽप्यत्र ।
“जन्मर्क्षे निधनेऽपि च” ज्यो०त० ।

जन्मभूमि स्त्री ६त० । जन्मस्थाने । “जननी जन्मभूमिश्च
स्वर्गादपि गरीयसी” उद्भटः ।

“पर्वणीया वयं नूनं त्वया यादवनन्दन ! । अथ वा
प्राणिनस्मात् । रमन्ते जन्मभूमिषु” हरिवं० १०१ अ० ।

जन्मभास पु० ६त० । १जन्माधारभासे २तत्सजातीयं भासे च
“न जन्मभासे न च चैतृपीठे क्षीरं विवाहो न च कर्ण-
वेधः” ज्यो०त० “जन्मर्क्षे जन्मभासे वा तारायामथ जन्मनि ।
जन्मलग्ने भवेद्दृढा धनादप्या जन्मभोदये” चण्डेश्वरः ।
जन्मभासश्च यस्मिन् चान्दे भासे जन्म स भासः इत्येके
जन्मसतिथिभारम्भं तिष्ठतिष्ठ्यात्मको भासो जन्मभास
इति पञ्चान्तरं यथाह सु० चि० व्याख्यायां पी० धा०
“जन्मर्क्षभासतिथयो व्यतिपातभद्रावैष्टव्यमापितृदिनानि
तिथिचयङ्गी । न्यूनाधिमासकुलिकप्रह्वरार्धपातविक्रम-
वज्रघटितात्रयमेव वज्र्यम्” सु० चि० । जन्मर्क्षभास
तिथिप्रभृतयः पदार्थाः सर्वेषु कर्मसु वज्र्या इति द्वितीय
श्लोकेनान्यथः तान् पदार्थानाह जन्मर्क्षेति यस्मिन्नक्षत्रे
जन्म भवेत् तज्जन्मर्क्षं यस्मिन् भासे जन्म भवेत् स
जन्मभासः यस्यां तिथौ जन्म भवेत् सा जन्मसतिथिः
एतं वज्र्याः यदाह वसिष्ठः “स्वजन्मभासर्क्षतिथिचक्षणेपु
येनाशकाद्यक्षगणेषु भेषु । नोद्वाह्यात्माभ्युदया-
भिक्षापी नैवाद्यगर्भद्वितयं कदाचित्” । अयं च जन्म-
नक्षत्रभासतिथिभिषेधः आद्यगर्भस्यैव यदाह नारदः
“जन्मभासे न जन्मर्क्षे न जन्मदिवसेऽपि वा । आद्य-
गर्भसुतस्यापि दुहितुर्वी करग्रहः” इति अनेनाद्यगर्भ-
व्यतिरिक्तकन्यायास्तादृशपरस्य जन्मर्क्षभासतिथिषु शुभ-
फलत्वमुक्तं भवति अतएवाह व्यासः “जन्मर्क्षे
जन्मभासे वा तारायामथ जन्मनि । जन्मलग्ने भवेद्दृढा
धनादप्या पतिः शुभा” । अथ जन्मभासलक्षणं जगन्मो-
हने दृङ्गर्गः “आरभ्य जन्मदिवसं यावच्चिंशद्दिनं
भवेत् । स जन्मभासो विज्ञेयो गृहितः सर्वकर्मसु” इति
अस्यापि विशेषस्तत्रैव “जानं दिनं दूषयते वसिष्ठः
पञ्चैव गर्गस्त्रिदिनं तथात्रिः । तज्जन्मपक्षं किञ्च भाग्य-

रिच त्रते विवाहे गमने कुरे चेति” । वस्तुतस्तु यस्मिन्
चान्द्रभासे चैत्रादौ जन्मभासः स चान्द्रभासो जन्म-
भासतया त्याज्य इति युक्तस्तत्प्रमाणः “चन्द्राग्नी यत्र
ह्येते मासादिः स प्रकीर्तितः । अग्नीषोमी स्थितो
मध्ये सभाप्रो पितृष्टोमकायित” हारीतवचनात् “उप-
वासवतोद्वाहा यात्रा क्षीरोपनायनम् । तिथिचयङ्गीटि-
निश्चिन्तं चान्द्रभासेन पृच्छते” इति कश्यपोक्तेः । अत्र
चान्द्रभासस्यैव चूडादौ निषेध इति स्थितम् ।

जन्मभासस्य जन्मसतिथिष्वपि चान्द्रपरता क्षीरादि
निषेधे सौरपरतेति न० त० रघु० । “विवाहादौ स्मृतः
सौरः” इति तद्भूतवचनात् । आचारभेदात् देशभेदाच्च
व्यवस्था । उपयमशब्दे १२४४ पृ० अधिकं दृश्यम् ।

जन्मराशि पु० ६त० । जन्मकालिकराशिजन्मराशौ राशौ ।
जन्मवर्त्मन् न० ६त० । योनौ लिङ्गा० । “योनेः शरीरम्”
शा०सु० तस्याः शरीरोत्पत्तिस्थानत्वकीर्तनात् तथात्वम् ।
जन्मशय्या स्त्री जन्मनिमित्तं शय्या । प्रसवार्थशय्यायास् ।
“स ददर्श महात्मानं शरतल्पगतं प्रभो ! । जन्मशय्यागतं
वीरं कार्तिकेयमिव प्रभुम्” भा० भी० १२५ अ० ।

जन्मान्तर न० अन्यत् जन्म मयू०स० । मवान्तरे परलोके ।
ततः गङ्गाभवार्ये क । जन्मान्तरीय परजन्मभवेति ।
“जन्मान्तरीयतत्पापवतः सहभरणेनोद्धारः” यु०त० रघु०
जन्माष्टमी स्त्री कृष्णस्य जन्माधारोऽष्टमी । कृष्णजन्माष्टम्याम्
कृष्णाष्टमी शब्दे २२२० पृ० विवर्तितः । हरिभक्तिविलास-
मते तु तत्त्वप्रतत्कालव्यवस्था यथा
“जन्माष्टमी पूर्वविज्ञा न कर्त्तव्या कदाचन । पल्लवे
तु विप्रेन्द्र ! सप्तम्या चाष्टमी त्यजेत् । सुराया विन्दुना
स्पृष्टं गङ्गाभिः कलसं यथा । विना कञ्चन कर्त्तव्या
नवमी संयुताष्टमी । सङ्कल्पापि न कर्त्तव्या सप्तमी
संयुताष्टमी । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन त्याज्यमेवाशुभं दुष्टैः ।
वेधे पुण्यक्षयं याति तमः सूर्योदये यथा । यच्च वज्रि-
पुराणादौ प्रोक्तं विज्ञाष्टमीव्रतम् । अवैष्णवपरं तच्च
कृतं वा देवमायया” । [जीवे क्षमरः ।

जस्मिन् लि० जन्माश्वस्य व्रीह्यादि० इति । प्राणिनि
जम्मेजय पु० जन्मेजय+प्रपो० । जन्मेजयशब्दे हारा० ।
जन्म लि० जन्म-“भव्यगयेत्यादि” पा० कर्त्तरि यत् । १आयमाने ।
जन-णिच्-कर्मणि यत् । २उत्पाद्ये “जन्यानां जन-
कालः” भाषा० । कर्त्तरि यत् । ३जनके च भेदि० जनो
वधूं वहति भवति वा यत् । ४नवीडाश्रयतिप्रभृत्य-

क्षिप्तेषु लि० मेदि० ५४६. इपरीगदे. ७युङ्गे च न०
मेदि० “तत्र जप्यं रघोर्लोरे” पार्वतीवल्लभैरभूत्” रघुः
ददेके पु० शब्दचि० । भावे यत् । एजनने न० ।
१० मातृवयस्यायां स्त्री मेदि० । जनाव हि तं यत् ।
११ जनहिते लि० । “सुटाव जप्यं विष्णुजन् जगार्हन्म”
भाग० १।६।१ जप्यशब्दात् उत्तरा० चतुर्थ्यां क ।
जन्योय तच्चिह्नं स्ते लि० । “याहीति जप्यामवदत् कुमारो”
रघुः । १२ प्रीतो स्त्री हेम० । जनस्य जत्यः जन+जत्ये-
र्धे यत् । १३ जनस्य जत्ये पु० ।

जन्यु पु० जन-युच् वा०-न अनादेशः । १ धातरि २ वज्रौ
श्राणिनि च मेदि० । भावे युच् । जनने पु० “अमृताया-
द्वितीयोऽयं जन्युर्हि मम सर्वथा” हरिवं० १०५ अ० ।

जप उच्चारणे वाचि च स्वा० पर० सक० सेट् । जपति
धजापीत्-अजपीत् । जजाप जपतुः । जप्ता । “एत-
दन्तरमेतां च जपन् व्याहृतिपूर्विकाम्” मनुः । “ततः
सप्रणवां सव्याहृतिकां गायत्रीं जपेत्” गोमि० “जपेत्
सप्रणती” मध्ये “चण्डीगन्ठे दृश्यम् ।

अभि+आभिसुख्येन जपे “चकार रक्षां कौशल्या मन्त्रैरभि-
जजाप च” रामा० अयो० २५।३० । सम्यक्कथने च
उप+भेदेने । (काण्फुसननि देखीया) “क्षतारं कुरराजस्तु
शनैः कर्णसुपाजपत्” भा० वि० २२।१६ “उपजप्यानु-
जपेत्” मनुः “उपजापः क्षतस्तेन” मातृः ।

जप लि० जप-कर्त्तरि अच् । १ जपकारके । “कर्णे जपे
राहितरः अजोभा” म'ट्टः । ततस्तु “लिङ्गते काले लभते
जपनामपि” भा० आनु० २८ अ० । काराडुष्टगन्ठे १८६०५०
दृश्यम् । भावे कप् । २ मन्त्रादेराहस्यौ चण्डीगन्ठे दर्शित
रुद्रगन्थाः ३ पाठे च । तत्प्रकारो यथा तन्त्रसा० “मनः
संक्षुध्य विप्रयान्मन्त्रार्थगतमानसः । न द्रुतं न विन-
म्यश्च जपेन्मूर्ध्नि कृत्वा पङ्क्तिवत् । जपः स्यादक्षरा-
वृत्तिमानसोपांशुवाचिकैः । धिया यदक्षरश्रेणी
वर्णस्वरपटात्मिका । उच्चरेदर्थवर्गदृश्य मानसः
स जपः स्मृतः । जिह्वोष्ठौ चालयेत् किञ्चिद्देवता
गतमानसः । किञ्चिच्छ्रावणयोग्यः स्यादुपांशुः स
जपः स्मृतः । मन्त्रमुच्चारयेद्वाचा वाचिकः स जपः
स्मृतः । उच्चैर्जपादिशिष्टः स्यादुपांशु दर्शयितुं यैः ।
जिह्वाजपः शतशुणः साहस्रो मानसः स्मृतः । जिह्वा-
जपः स विप्रियः केवलम् जिह्वया बुधैः” । तत्र
वज्रानि “विष्णुमूर्त्तिसर्गशङ्कादियुक्तः कर्म करोति च ।

जपार्चनादिकं सर्वमपवित्रं भवेत् प्रिये ! । मलिनाम्बर-
केशादिसुखदौर्गन्ध्यं संयुतः । यो जपेत्तं दहत्यागु
देवता मुप्तिर्हस्यता । आसक्त्यं जृम्भणं निद्रां क्षुब्धं
निजीवनं भयम् । नीचाङ्गस्पर्शनं कोपं जपकाले विष-
जयेत्” । देवताभेदे करमात्राविशेषनियमो यथा

“तर्जनीमध्यमाङ्गानां कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ।
तिस्रोऽङ्गुल्यस्त्रिपर्वणो मध्यमा चैकपर्विणः । पर्वद्वयं
मध्यमाया मेरुत्वेनोपकल्पयेत् । अनामामध्यमारभ्य
कनिष्ठादित एव च । तर्जनीमूलपर्यन्तं दश पर्वसु
संजपेत् । अनामामूलमारभ्य कनिष्ठादित एव च ।
तर्जनीमध्यपर्यन्तमष्टपर्वसु संजपेत्” । एतद्वचनन्तु
अष्टोत्तरशतादिबिषयम् । शक्तिविषये पुनः । “अना-
मिकाक्षयं पर्व कनिष्ठादित्तिपर्विकः । मध्यमा-
याश्च क्षितयं तर्जनीमूलपर्यन्तं । तर्जनीयमे तथा
मध्ये यो जपेत् स तु पापकृत् । अनामामूलमारभ्य
प्रादक्षिण्यक्रमेण च । मध्यादिमूलपर्यन्तमष्टपर्वसु
संजपेत्” । श्रीविद्याविषये तु । “अनामामध्यमयोश्च
मूलापञ्च द्वयं द्वयम् । कनिष्ठायाश्च तर्जनीयास्तयं पर्व
सुरेश्वरि ! । अनामामध्यमयोश्च मेरुः स्यात् हितयं
शुभम् । प्रदक्षिणक्रमेणैव ! जपेत् लिपिरसुन्दरीम् ।
कनिष्ठां मूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च । तर्जनीमूल-
पर्यन्तमष्टपर्वसु संजपेत् । इदमपि अष्टोत्तरशतादि-
विषयम् । “अङ्गुलीनां विद्युज्जोत किञ्चिदाङ्गुलिं ते तले ।
अङ्गुलीनां विद्योनाश्च किङ्के च खवते जपः । अङ्गु-
ल्यपे च यज्जपं यज्जपं मेरुलङ्कणे । पर्वसन्धिषु
यज्जपं तत्सर्वं निष्कलं भवेत् । गणनाविधिसङ्गु-
योजपेत्तज्जपं यतः । गृह्णन्ति राजसास्तेन गणयेत्
सर्वथा बुधः । हृदये हस्तमारोप्य तिर्यक् क्षत्वा
कराङ्गुलीः । व्याख्याय वाससा हस्तौ दक्षिणेन सदा
जपेत्” । जपसंख्यासाधने इत्यभेदनिषिद्धो यथा ।
“नाक्षतैर्हस्तपर्वैर्वा न धाम्येन च पुष्पकैः । न चन्द्रेणैव त्रि-
कया जपसंख्याश्च कारयेत्” । तत्र विहितद्रव्याणि
“साक्षा कुशीदसिन्दूरं गोमयश्च करीषकम् । एभिर्नि-
र्माय वटिकां जपसंख्यान्तु कारयेत्” । वर्णमाला
जपविषयो यथा । “सविन्दुं वर्णसंख्यां पञ्चान्मन्त्रं
जपेद्बुधः । अकारादिकारानां विन्दुं युक्तं विभाष्य
च । वर्णमाला समाख्याता अक्षुभोमविशोभतः ।
पञ्चाशस्त्रिपिभिर्भारिणा विहिता सर्वकर्मसु । अक्षा-

राटिलकाराना वर्यमात्रा प्रकीर्तिता । शार्ङ्ग मेरु-
स्यं तत्र कल्पयेन्मनिसत्तम ! । अथवा सर्वमन्त्राणां
जपः सर्वसद्भिदः । जपफलञ्च “अपनिष्ठो द्विज
श्रेष्ठोऽखिलयत्नफलं लभेत् । सर्वेषामेव यज्ञानां
जायतेऽसौ महाफलः । जपेन देवता नित्यं स्तूय-
माना प्रसीदति । प्रसन्ना विप्लवान् भोगान् दद्यान्सुखिञ्च
शाश्वतीम् । यत्परमः पिशाचाश्च ग्रहाः सर्पाश्च
भीषणाः । जपन् भोपसर्पन्ति भयभीताः समन्ततः ।
यावन्तः कर्मयज्ञाः स्युः प्रट्टिष्टानि तपांसि च । सर्वे
ते जपयज्ञस्य फलां माहन्ति षोडशीम् । माहात्म्यं
वाचिकस्यैतत् जपयज्ञस्य कीर्तितम् । तस्माच्छत
गुणोपांगुः साहस्रो मानसः स्मृतः” तन्त्रसा ।
“भोजैर्जपञ्च संकुर्वीत रजः कुर्यादतन्त्रितः । सप्ताहृतमना
स्तूणीं मनसा वापि चिन्तयेत् । विधियन्ता जपयज्ञो
विशिष्टो दशभिर्गुणैः । उपांगुः स्याच्छतगुणः साहस्रो
मानसः स्मृतः । विना दमैस्तु यत्ज्ञानं यच्च दानं विनो-
दकम् । असंख्यातन्तु यज्जपन् सर्वं तदफलं स्मृतम् ।
सक्ताफलैर्विदुषेण रुद्राक्षैः स्फटिकेन वा । गणना सर्वथा
कार्या सम्यगङ्गुलिपत्रैः । हिरण्यरत्नमणिभिर्जप्रा
शतगुणं भवेत् । सहस्रगुणमिन्द्राक्षैः पद्माक्षैरयुतं
भवेत् । नियुतं वापि रुद्राक्षैर्भद्राक्षैस्तु न संग्रहः ।
पुत्रकीयकजपस्य परिसंख्या न विद्यते । दशभिर्जप-
जनितं शतेन च पुरातनम् । नियुतं तु सहस्रेण नायत्प्रा
चर्त्तन्ति दुष्कृतम् । प्राङ्मुखो वर्त्तयेत् मानां सहस्रं
शतमेव वा” अग्निपु० ।

जपाङ्गमन्त्रचैतन्यादिकज्ञानभावशून्यं तत्र मन्त्रचैतन्यं यथा
कञ्जिकातन्त्रे पञ्चपटले । “श्रीपार्वत्युवाच । भगवन् !
सर्वदेवेश ! लोकानां हितकारक ! चतुर्वर्गप्रदं देव ! चैतन्यं
मे प्रकाशय । शङ्कर उवाच । शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि
चैतन्यं परमाद्भुतम् । रजस्य परमं पुण्यं गोपनीयं
त्वया पुनः । चिच्छक्रप्राध्वनितं देवि ! परिणामक्रमेण तु ।
वर्णभावं समासल्लय निमलं विमलात्मकम् । षट्चक्रञ्च
तथा मित्वा शङ्करूपं सनातनम् । नादविन्दुसमायुक्तं
चैतन्यं परिकीर्तितम् । अथ वान्यप्रकारेण श्रूयतां
पद्मलोचने ! । विना येन न सिध्येत् जपपूजादिकिञ्चन ।
अनाहतस्य मध्ये तु स्थितं वर्णसत्तमम् । सुषुम्णा-
वर्त्मना देवि ! कण्ठदेशादुपनिर्गतम् । चैतन्यञ्च महेष्टानि !
योगिनां योगरूपकम् । सहस्रारे वर्णरूपं परिणाम

क्रमेण तु । कर्णिकामध्यस्थे तु नादविन्दुसमन्वितम् ।
यत् संचिन्तयेद्देवीं चैतन्यञ्च पुनः पुनः । मन्त्राक्षराणि
चिच्छक्तौ स्थितानि महेष्टरि ! । तानि संचिन्तयेद्देवि ।
सहस्रारदले तथा । चैतन्यमन्त्ररूपा च चैतन्यानन्द-
दायिनी । चैतन्यनादगतिश्च चैतन्यवर्णरूपकम् । मणि-
पुरे सदा चिन्त्यं मन्त्राणां प्राणरूपकम् । अथयान्यप्रकारेण
श्रूयतां वरवर्णिनि ! । कामबीजं (ह्रीं) रमाबीजं (श्रीं)
शक्तिबीजं (कीं) सुरेश्वरि ! । एतानि प्रसुद्धार्थं माहत्कां
तदनन्तरम् । पुष्टितं मूलमन्त्रञ्च शतमष्टोत्तरं जपेत् ।
कोटिकोटिगुणञ्चैव लभते नात्र संग्रहः । अथयान्य
प्रकारेण चैतन्यं शृणु पार्वति ! । येन विज्ञातमात्रेण
परमं पश्यति ध्रुवम् । सूर्यमण्डलमध्यस्थं चिन्तयेद्-
मूलमन्त्रकम् । अष्टोत्तरशतं जप्यं मूलविद्यास्वरूपकम् ।
गुरुं संचिन्तयेत्तत्र शिवरूपं सनातनम् । शक्तिञ्च चिन्तये-
त्तत्र ब्रह्मरूपां सनातनीम् । एवं संचिन्तयेद्यस्तु
अपेक्षा सुरसुन्दरि ! । मासाध्यं तस्य लोकेऽस्मिन्पुक्ति-
र्देवि ! करे स्थिता । तथा प्रथमपटले “मन्त्रार्थं मन्त्र-
चैतन्यं योनिमुद्रां न वेत्ति यः । न सिद्ध्यति वरारोहे !
कल्पकोटिशतैरपि । शतकोटिजपेनापि तस्य विद्या
न सिद्ध्यतीति” । सरस्वतीतन्त्रे “कथयामि महा-
मन्त्रं मन्त्रार्थञ्च महेष्टरि ! । येन विज्ञातमात्रेण
सर्वसिद्धीश्वरो भवेत् । केवलं भावबुद्ध्या च मन्त्रार्थं
प्राणवल्लभे ! । केवलं ज्ञानयोगेन जीवन्मुक्तो भवेद्-
ध्रुवम् । काली तारा महाविद्या मोक्षो भवनेश्वरी ।
भैरवी लिखमसा च विद्या घ्नावती प्रिये ! । वगला
चैव मातङ्गी कमला च प्रकीर्तिता । ब्रह्माणिगुमहे
शाश्वतसर्वदेर्नमस्कृता । भोगदा मोक्षदा देवी कोटि
ब्रह्माण्डगोपिता । अस्त्रापङ्कणमात्रेण जीवन्मुक्तस्तु
साधकः” । वरदातन्त्रे षष्ठपटले “शिव उवाच । मन्त्रार्थं
कथयाम्यद्या शृणुष्व परमेश्वरि ! । विना येन न सि-
ध्येत् साधनैः कोटिभिः शिवे ! । आदौ प्रसादीजस्य
मन्त्रार्थं शृणु पार्वति ! । शिववाची हकारस्तु औकारः
स्वात् सदाशिवः । नून्यं डः सहस्रान्तु स्वात् तस्मान्नेन
शिवं यजेत् । ह्रीं । हं दुर्गावाचकं देवि ! ऊकारश्चापि
रणणे । विन्दुमात्रा नादरूपा । सर्वाङ्गी विन्दुरूपकः ।
तस्मान्नेनैव बीजेन दुर्गाभाराघयेत् शिवे ! । हूं । “क
काली ब्रह्मा र प्रोक्तं महासाधार्यकश्च र । विन्दुमाता-
र्चकोनादो विन्दुः सहस्रारवर्णः । तेनैव काञ्चिका

देवीं पूजयेद्दुःखशान्ते । क्रीम् । हकारः शिववाची-
 स्यात् रेफः प्रकतिरुच्यते । महाभायार्थं ईशब्दो नादो-
 विश्वप्रसूतः स्यात् । दुःखहरार्थकोविन्दुर्भुवनां तेन
 पूजयेत् ह्रीम् । महाभक्त्यार्थकः कः व्याजमायी
 रेफ उच्यते । ईं हृत्पूर्योऽपरो नादो विन्दुर्दुःखहरा-
 र्थकः । सङ्गीदेष्ट्या वीजमेतन्मे देवीं प्रपूजयेत् ।
 श्रीं । सरस्वत्यर्थं शिगन्तो विन्दुर्दुःखहरार्थकः ।
 सरस्वत्यायीजमेतन्मे वाणीं प्रपूजयेत् । ऐं । कः काम-
 देव उद्दिष्टोऽप्यथवा लक्ष्म उच्यते । लरन्दरं हृत्पियाची
 सुखदुःखप्रदञ्च यम् । कामयीजार्थं उक्तो तव स्नेहान्
 महेश्वरि । क्लीं । हः शिवः कथितो देवि । ऊर्ध्वैरव रक्षो-
 च्यते । परार्थी नादशब्दस्तु विन्दुर्दुःखहरार्थकः ।
 वर्मबीजमयोद्गातु कथितस्तप यत्नतः । ह्रूं । गणेशार्थं
 गउक्तो विन्दुर्दुःखहरार्थकः । गंवीजार्थस्तु कथितस्तप
 स्नेहान् महेश्वरि । गं । ग गणेशो व्यापकार्थो लकारस्तो
 ज और्मतः । दुःखहरार्थकोविन्दुर्गणेशं तेन पूजयेत् ।
 ग्लौं । कौन्टसिंहो ब्रह्म रश्च ऊर्ध्वदन्तार्थकश्च कौः । दुःख-
 हरार्थको विन्दुर्दुःखहरार्थकः । तेन पूजयेत् । क्लीं । ना-
 मादिगणैः सर्वेषां नामउक्तं स्वयम्भवा । तेनैवाद्यन्तु-
 जानीयादर्थनभ्यन्तु चिन्तयेत् ; यथायथं विभक्त्यान्
 मन्त्रार्थं चिन्तयेच्छिवे । तत्तद्वर्णादित्योनेन संक्षेपात्
 कथितं त्वयि । दुर्गातारणवाचीस्तारकार्यस्तकारकः ।
 मुक्तपूर्योऽफउक्तोऽस्य महाभायार्थकश्च ईं । विन्दुमातार्थ-
 कोनादो विन्दुर्दुःखहरार्थकः । बध्वीजार्थं उक्तो-
 ऽस्य तव स्नेहान् महेश्वरि । ह्रीं । यत्न विन्दुद्वयं
 मन्त्रे एकं दुःखहरार्थकम् । अन्यत् सुखप्रदं देवि !
 ज्ञात्वा चायं विचिन्तयेत् । यत्न विन्दुद्वयं मन्त्रे अन्यत्
 पर्णार्थकं मतम् । स्वाहाभायार्थका देवो परार्थी वा प्रकी-
 र्त्तिता । वक्रमाता वषट्प्रोक्ता हरिप्रियार्थका मिरा ।
 सुरार्था फट्पयपीवे विवित्रं वीजं विनिर्दिशेत् । यं-
 वीजं वायुयाचि स्यात् समैन्द्रं परिकीर्त्तितम् । अने-
 काक्षरबीजे च स्रस्त्रबीजं अनामकम् । एवं ज्ञात्वा
 महेशानि ! मन्त्रार्थं परिचिन्तयेत् । एकबीजद्वयं यत्न
 पृथगर्थं प्रकल्पयेत् । वीप्सार्थं वा महेशानि ज्ञात्वा
 मन्त्रं जपेद्विवा । इति ते कथितो देवि मन्त्रार्थः
 परमेश्वरि ! ईं वीजेनैव पुटितं मूलमन्त्रं जपेद्यदि ।
 तदेव मन्त्रचैतन्यं भवत्येव सुनिश्चितम् । सरस्वतीतन्त्रे
 प्रथमपटले “ईश्वर उवाच । मन्त्रार्थं परमेशानि !

सावधानावधारय । मूलाधारे मूलविद्यां भावयेदित-
 देवताम् । शुद्धस्फटिकसङ्काशां भावयेत् परमेश्वरीम् ।
 भावयेदक्षरत्रेणीमिदविद्यां सनातनीम् । सङ्कर्त्तार्थं
 विभाव्यैतां पञ्चाङ्गानपरो भवेत् । ध्यानं कृत्वा महे-
 शानि ! मूळकर्त्तार्थं ततः परम् । ततो जीवो महेशानि !
 मनसा कमलेक्षणे ! । स्वाध्यायानं ततो गत्वा भावयेदित-
 देवताम् । यन्त्रकाण्डसङ्काशां जवासिन्दूरसंज्ञिभाम् ।
 विभाव्य अक्षरत्रेणीं पद्ममध्यगतां पराम् । ततो जीवः
 प्रसन्नात्मा पक्षिणा सह सुन्दरि ! । मणिपूरं ततो गत्वा
 भावयेदितदेवताम् । विभाव्य अक्षरत्रेणीं पद्ममध्यगतां
 पराम् । शुद्धस्फटिकसङ्काशां शिरःपद्मोपरिस्थिताम् ।
 ततो जीवो महेशानि ! पक्षिणा सह पार्वति ! । हृत्पद्मं
 प्रययौ शीघ्रं नीरजायतलोचने । । इदविद्यां महेशानि !
 भावयेत् कमलोपरि । विभाव्य अक्षरत्रेणीं महाभक्त-
 प्रभाम् । ततो जीवो वरारोहे ! विगुह्यं प्रययौ प्रिये । ।
 तत्पद्मगङ्गनं गत्वा पक्षिणा सह पार्वति ! । इदविद्यां
 महेशानि ! व्याघ्रांशे परिचिन्तयेत् । पक्षिणा सह देवेश !
 सङ्गनालि ! शुचिस्मिते ! । इदविद्यां महेशानि ! साक्षा-
 दुब्रह्मसखपिणीम् । विभाव्य अक्षरत्रेणीं हरिद्वर्णां
 परानने ! । व्याघ्राचक्रे महेशानि ! षट्चक्रे ध्यानमा-
 चरेत् । षट्चक्रे परमेशानि ! ध्यानं कृत्वा शुचिस्मिते ! ।
 ध्यानेन परमेशानि ! यद्रूपं ससुपस्थितम् । तदेव पर-
 मेशानि ! मन्त्रार्थं विद्धि पार्वति ! अथ कुङ्कुमादि ।
 सरस्वतीतन्त्रे तृतीयपटले “तारायाः कुङ्कुमा-
 देवि ! महानीलसरस्वती । पञ्चाक्षरी कालिकायोः
 कुङ्कुमा परिकीर्त्तिता । कालीकुङ्कुं वधूमाया फट्कारान्ता
 महेश्वरि ! । शिखावास्तु महेशानि ! कुङ्कुमाष्टाक्षरी
 भवेत् । वज्रवैरोचनीये च अने यमं च पूरयेत् । सम्यत्-
 प्रदायाः प्रथमं भैरव्याः कुङ्कुमा भवेत् । श्रीमत्त्रिपुर-
 सुन्दर्याः कुङ्कुमा द्वादशाक्षरी । वाग्भवं प्रथमं वीजं
 कामबीजमनन्तरम् । स्रस्त्रापीजं ततः पश्चात् त्रिपुरेति
 ततः परम् । भगवतीति ततः पश्चादने उदयकङ्करेत् ।
 अथ कामबीजञ्च कुङ्कुमा परिकीर्त्तिता । प्रासाद-
 बीजं शम्भोश्च मङ्गुलोच्ये षडक्षरम् । एकाशी भुवनेश्वर्यां
 यिष्णोः स्यादष्टवर्णकम् । नमोनारायणायेति प्रण-
 वादाञ्च कुङ्कुमा । मातङ्ग्याः प्रथमं वीजं नाया धूमा-
 यतीं प्रति । वासायाश्च वधूबीजं स्रस्त्राश्च निजबीजकम् ।
 सरस्वत्या वाग्भवञ्च अक्षदाया अनङ्गक ! । अपरेषाञ्च

देवानां मन्त्रमात्रं प्रकीर्तितम् । इत्यन्ते कथिता देवि ! संक्षेपात् कङ्कुका मया । अज्ञात्वा कङ्कुकाभेदां योजयेदधमः प्रिये ! । पञ्चत्वमाशु लभते सिद्धिर्ज्ञानिस्तु जायते । तथा जपादिकं सर्वं निष्कलं नाम संशयः । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन धारयेन्मूर्द्धि कङ्कुकाम् । तथा “विप्राणां प्रणवः सेतुः क्षत्रियाणां तथैव च । वैश्यानाञ्छ्वेयं फल्कारो माया शूद्रस्य कथ्यते । अजत्वा हृदि देवेशि ! यो वै मन्त्रं ससृजरेत् । सर्वेषामेव मन्त्राणां अधिकारो न तस्य हि । महासेतुश्च देवेशि ! सुन्दर्या भुवनेश्वरी । काजिकायाः स्ववीजञ्च तारायाः कूर्ध्वीजकम् । अन्यासान्तु वधूवीजं महासेतुर्वरानने ! । आदौ जत्वा महासेतुं जपेन्मन्त्रमन्यवीः । धमे धनेशतुल्योऽसौ वाङ्मायाणीश्वरोपमः । युद्धे कृतान्त सृष्टो नारीणां मदनापमः । जपकाशो भवेत्तस्य सर्वः कालो न संग्रहः । अथ वक्ष्यामि निर्वाणं शृणुष्वभावहितानघे ! । प्रणवं पूर्वमुच्चार्य मातृकाद्यं ससृजरेत् । ततो मूलं महेशानि ! ततोवाग्भवसृजरेत् । मातृकास्तु समस्तास्तु पुनः प्रणवसृजरेत् । एवं पुटितमूलान्तु प्रजपेन्मणिपूरके । एवं निर्वाणमीशानि ! यो न जानाति पाभरः । कल्पकोटिसङ्घेन तस्य सिद्धिर्न जायते । अथ सुखशोधनम् । पञ्चमपटले “ईश्वर उवाच । अपरैकं प्रवक्ष्यामि सुखशोधनसुत्तमम् । यज्ञं कृत्वा महादेवि ! जपपूजा तथा भवेत् । अशुभजिह्वाया देवि ! योजयेत्स तं पापकृत् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन जिह्वाशोधनमाचरेत् । महाक्षिप्रसुन्दर्या सुखस्य शोधनं शुभे ! । श्रीवीजं प्रणयो लक्ष्मीस्तारः श्रीः प्रणवस्तथा । इमं पङ्क्तुरं मन्त्रं सुन्दर्या दशधा जपेत् । शृणु सुन्दरि ! श्यामाया सुख शोधनसुत्तमम् । निजवीजत्वं देवि ! प्रणवद्वितयं पुनः । कामत्वं वज्रविन्दुरतिचन्द्रयुतं शृणु । एषा नयाक्षरी विद्या सुखशोधनकारिणी । तारायाः शृणु चार्वाङ्ग ! अपूर्वसुखशोधनम् । जीवनं मध्यमं लज्जां भुवनेश्वरी ततः प्रिये ! । तत्रक्षरीयं महाविद्या विज्ञेयाऽस्त्ववर्णिनी । दुर्गायाः शृणु चार्वाङ्ग ! सुखशोधनसुत्तमम् । द्वादशस्वरसङ्घृत्य विन्दुयुक्तं त्वयं तथा । अपरैकं प्रवक्ष्यामि वगडासुखशोधनम् । वाग्भवं भुवनेश्वरी वाग्गीजं सुरवन्दिते ! । मातृकायाः शोधनं देवि ! अङ्गुष्ठं वाग्भवस्तथा । वीजञ्चाङ्गुष्ठमेतद्वि विज्ञेयं तत्रक्षरीयकम् । लक्ष्म्याश्च शोधनं देवि ! श्रीवीजं कमलानने ! ।

दुर्गायाः शोधनं माया वाग्गीजपुटिता भवेत् । दुर्गे-
स्वाहा पुनर्माया वाग्गीजञ्च पुनश्च वाक् । प्रणवं दान्तसङ्घृत्य वामकण्ठेविभूषितम् । पुनः प्रणवसङ्घृत्य धनदासुखशोधनम् । एवंमन्त्रं महेशानि ! धूमा-
वत्याभवेदपि । प्रणवो विन्दुमान् देवि ! पञ्चालकोणस्थे-
गिहः । वेदादिगगनं वज्रमनुयुग्मस्तु चन्द्रवत् ।
ह्रस्वरः परमेशानि ! । विष्णुश्च सुखशोधनम् । अन्यासां प्रणवं देवि ! बालादीनां प्रकीर्तितम् । स्त्रीणाञ्च शूद्र-
तुल्यं हि सुखशोधनमीरितम् । सुखशोधनमात्रेण जिह्वा-
ऽस्त्वतमयी भवेत् । अन्यथा सुखविन्दुयुक्ता जिह्वा भवति मर्षिता । मण्युर्दूषिता जिह्वा मिथ्यावाक्येन दूषिता । कलहैर्दूषिता जिह्वा तत्कथं प्रजपेन्मनुम् । तच्छोधन-
मनाचर्यं न जपेत् पाभरः कश्चित् । शैवशाक्तवैष्णवादेः सर्वस्यावशमेव या । अन्यथा प्रजपेन्मन्त्रं मोहेन यद-
भाविनि ! । सर्वं तस्य तथा देवि ! मन्त्रसिद्धिर्न जायते । अन्ते नरकदामी च भवेत् सोऽपि न चान्यथा । देवा यदि जपेन् मन्त्रं अजत्वा सुखशोधनम् । तपनं तस्य देवेशि । किं पुनर्मायावासिनाम् । षडपटले “ईश्वर उवाच । अथ वक्ष्यामि देवेशि ! प्राणयोगं शृणुष्व मे । विना प्राणं यथा देहः सर्वकर्मसु न क्षमः । विना प्राणं तथा मन्त्रः परश्रुत्यांशतरपि । मायया पुटितोमन्त्रः सप्रधा जपतः पुनः । संप्राणो जायते देवि ! सर्वत्रायं विधिः स्मृतः । तथैव दीपनीं वक्ष्ये सर्वमन्त्रे च भाविनि ! । अन्वकारे षष्ठे यदस्य किञ्चित् प्रतिभासते । दीपनीरहितो मन्त्रः कथैव परिकीर्तितः । वेदादिपुटितं मन्त्रं सप्रधारं जपेत्पुनः । दीपनीयं समाख्यात्वा सर्वत्र परमेश्वरि ! । वेदादिपुटितं कृत्वा प्रयत्नेन सृरेश्वरि ! । दशधा प्रज-
पेन्मन्त्रं दूतकद्वयसक्तये । अशोच्यते जपस्त्वात् क्रम-
श्च परमार्हः । यं कृत्वा सिद्धिसंवासानामधिपोजावते नरः । नतिशुर्वादिनामादौ नमो मन्त्रशिखां भजेत् । ततोऽपि मन्त्रचैतस्य मन्त्रार्थभावना ततः । गुरुध्यानं शिरःपद्मे हृदीष्टध्यानमाचरेत् । कङ्कुकाञ्च ततः सेतुं महासेतुममन्तरम् । निर्वाणञ्च ततो देवि ! योनि-
सृष्टाविभायना । अङ्गन्यासं प्राणायामं जिह्वाशोधन-
मेव च । प्राणयोगं दीपनीञ्च अशौचभङ्गमेव च । अन्मध्ये वा नखोरपे दृष्टौ सेतुं जपेत् पुनः । सेतुमशौच भङ्गञ्च प्राणायाममिति क्रमः । चतुर्थपटले । “कङ्कुकां मूर्द्धि संजप्य हृदि सेतुं विचिन्तयेत् । महासेतुं विशुद्धौ

च कण्ठदेशं समुद्धरेत् । मणिपरे तु निर्वाणं महाकण्ड-
लिनीमधः । स्वाध्याने कामीजं राक्षिणीमूर्ध्नि संस्थि-
तम् । विचिन्त्य विधिवद्देवि ! मूलाधारान्तिके शिवे ! ।
विशुद्धानं हृद्देवि ! विसतन्तुतनीयसीम् । वेदस्थानं
हि जीवान् मूलमन्त्रादृतं मुहुः” ।

जपन न० जप-भावे ल्युट् । जपे । “सद्यः एव वेदान्ते
वर्तते जपनं प्रति” भा० शा० १०१३ अ० ।

जपमाला स्त्री० जपस्य जपाया माला । जपसाधने मालायां
तद्दिधानादि अक्षमालागच्छे ४३ ट० उक्तप्राथम्यधिकमत्र
प्रदर्शयते ।

नित्यातन्त्रे नवमपटले “इष्टर उवाच । अक्ष-
मालां समाश्रित्य सातकार्णखरूपिणीम् । अथ सुहृ-
दफलमयी भोगभोजप्रदायिनी । राजाजगद्धरी स-
मिद्धिदा नात्र संशयः । यथा रुक्माफलमयी तथा स्फटिक-
निर्मिता । रुद्राक्षमाला गिरिजे! मञ्जुदा च मुहूर्द्धिता ।
प्रयागपटिता माला वर्यदा कर्मसाधिनी । साणिक्य-
रचिता माला साम्राज्यफलदायिनी । एवजीवक-
माला तु विद्यालक्ष्मीप्रदायिनी । पद्माञ्जलिमाला
तु महालक्ष्मीप्रदायिनी । रक्तचन्दनमोजाक्षमाला-
वाक्प्रफलप्रदा” । मुण्डमालातन्त्रे द्वितीयपटले
“स्फाटिकमोजालाभः स्यात् रुद्राक्षैः सहपुत्रदा । जीव-
पुत्रैश्च धनदा पापक्षोर्गमोक्षदा । शुद्धस्फटिक-
माला तु सत्कामस्वप्नप्रदा प्रिये ! । इराशानपस्तरं माला
एका धमावतीविधौ” तथा । “मणिरत्नमालैश्च
हृदराजतसम्भवा । माला कार्या कुशग्रन्थप्रा सर्वभोग-
फलप्रदा” । समाध्याचारतन्त्रे द्वितीयपटले “पञ्चा-
म्नायादि सर्वेषां मालां शृणु यथाक्रमम् । जप्त्वा ये-
नाशु लभते फलं देवैश्च दुर्लभम् । अक्षमाला प्रथमतो
मातृकार्णखरूपिणी । अथ रुक्माययी माला रतिभोज-
फलदा । सर्वसिद्धिकरी माला सर्वराजवशङ्करी । प्र-
वालमालावशगार्थं सर्वकार्यफलप्रदा । भाणिक्यरचिता
माला साम्राज्यफलदायिनी । पद्माञ्जलरचिता माला
यशोलक्ष्मीप्रदा सदा । सुवर्णरचिता माला सर्वकाम-
फलप्रदा । रक्तचन्दनमाला च भोगदा भोजदा
भवेत् । रुद्राक्षरचिता माला सर्वकामफलप्रदा । सर्व-
मालां प्रपूज्याथ चन्दनेन विलेपिताम् । समाश्रित्य
जपेन्नित्यं यथोक्तफलमाप्नुयात् । एता मालाश्च सुभगे !
पञ्चाम्नायेषु पूजिताः” मुण्डमालातन्त्रे “देव्युवाच

अक्षमाला तु कथिता यत्नतो न प्रकाशिता । अक्षमा-
सेति किं नाम फलं वा किं वदाम मे । ईश्वर उवाच
अक्षमाला तु देवेशि ! काव्यभेदादनेकधा । भवति शृणु
तत् प्राप्ते ! विस्तरादुच्यते मया । अन्तर्लोमविनोमेन
कृपया वर्णमालया । आदिलान्तलादिद्यानक्रमेण परमे-
श्वरि ! । लकारं मेरुलपञ्च लक्ष्येन कदाचन” । मेरु-
लङ्घनदोषस्तु तत्रैव “मेरुहीना च या माला मेरु-
लङ्घा च या भवेत् । अमुदप्रतिकाशा च सा माला नि-
ष्फला भवेत् । चित्तिषी विसतन्त्राभा ब्रह्मभाङ्गीगतान्तरा ।
तया संशयिता माला सर्वकामफलप्रदा । अष्टोत्तरशतं
जप्या आदिकीर्तं समाचरेत् । आक्षयलक्ष्म्यं यत्तु तद्वि-
कीर्तं प्रचक्षते । वर्णगणमष्टभिर्वापि काव्यभेदात् क्रमेण
तु अक्षयप्रतयशा अष्टोपमैः प्रकीर्तिताः” । मालया-
जपविशेषस्तु नित्यातन्त्रे “अक्षमालां पूज्याथ चन्द-
नेन सुलचने ! । समाश्रित्य जपेद्दिवा तु लक्षमात्रमन-
न्यधीः । योषितः सकला वश्याः संप्रदीपस्य पार्वति ! ।
ततो द्वितीयलक्षं प्रजपेद्द्वारवन्दिते ! । पाताल-
तलनारैर्द्रुकन्या वश्या भवन्ति हि । ततो लक्षत्रयं
मद्रे ! प्रजपेत् साधकोत्तमः । देवाङ्गना भवन्त्येव
यश्यास्तस्य महेश्वरि ! । महापातककोटीय नाश-
येत् कसलेक्षणे ! अभिमानेन सौभाग्यं सौख्यं सौ-
न्दर्यमाप्नुयात् । चतुर्लक्षं पूज्याथ महायोगीश्वरो
भवेत् । पञ्चलक्षजपाद्वि ! कवेरपटवीं व्रजेत् । पञ्चलक्षं
तु प्रपूज्याथ देवपूज्यो भवेन्नरः । अग्निमान्द्यसिद्धीनां
नायको नात्र संशयः । राजानोवशगास्तस्य योषितश्च
विशेषतः । नवलक्षं महादेवि ! योजयेत् साधकोत्तमः ।
रुद्रमूर्तिः स्वयं साक्षात् कर्ता हर्ता न संशयः” । समा-
धारतन्त्रे “उत्तराम्नाये या माला भूयः शृणु वदामि ते ।
अथ वर्णमयी माला सर्वोत्कृष्टा च सा मता । महाशङ्ख-
मयी माला वाञ्छितार्थफलप्रदा । उडुम्बरफलस्याथ
रुक्मस्याथ कृता मता” । योगिनीतन्त्रे पूर्वखण्डे
द्वितीय पटले “ईश्वर उवाच । वर्णमाला शुभा प्रोक्ता
सर्वमन्त्रप्रदीपनी । तस्याः प्रतिनिधिर्देवि ! महाशङ्ख-
मयी शुभा । महाशङ्खः करे यस्य तस्य सिद्धिरदूरतः ।
तदभाये वीरयन्त्रे ! स्फाटिकी सर्वसिद्धिदा” । मणिभेदेन
फलभेदमाह मुण्डमालातन्त्रे “त्रिशतैश्चर्यं फलदा पञ्च-
विंशेस्तु भोजदा । चतुर्दशमयी भोजदायिनी भोगवर्धिनी ।
दशपञ्चात्मिका माला मारणोद्घाटने स्थिता । सक्त्वा ने मोहने

वगेरु रोधने अज्जने तनोः । पादुकासिद्धिं च शतसंख्या
प्रकीर्त्तिता । अष्टोत्तरशतं कुर्यादथवा सर्वकामदम् ।
योगिनीतन्त्रे “मणिमंख्या महादेवि ! मालायाः कथं
यामि ते । पञ्चविंशतिभिर्गोत्रं एष्टैः तु सप्तविंशतिः ।
त्रिंशद्भिर्धनसिद्धिः स्यात् पञ्चाशन्मन्त्रसिद्धये । अष्टोत्तरशतं
सर्वसिद्धिरयं महेश्वरि ! । एतत्साधारणं प्रोक्तं विग्रेषं
कान्तिनां वदे । शिवउवाच । दलमाला जपे कार्या
गले धार्या नृणां शुभा । दशनैर्यदि कर्त्तव्या संख्यादलस्य
ते प्रिये ! । सर्वसिद्धिप्रदा मालाराजदलेन मेरुणा ।
अन्यथापि महेश्वरि ! मेरुत्वेनैवमादिशेत् । नित्यं जपं
करे कुर्याच्च काश्यपस्यरोधनात् । काश्यपसि करे कुर्यात्-
मालाऽभावे प्रियंवदे ! । अत्राहुत्या जपं कुर्यात् अङ्गुष्ठा-
ङ्गुलिभिर्जपेत् । अङ्गुष्ठेन विना कर्म कृतं तद्विफलं
भवेत् । उत्पत्तितन्त्रे पृथपटले “नित्यं नैमित्तिकं काश्यं
करे कुर्याद्विचक्षणः । करमाला महादेवि ! सर्वदोषविव-
र्जिता । छिन्नभिन्नादिदोषोऽपि करे नास्ति कटाचन ।
अजयस्तु करोदेवि ! माला भवति तादृशी । ग्रन्थः सा
कण्डलीशक्तिः पञ्चाशद्वर्णकपिणी । अतएव महेश्वरि !
करमाला महाफलम् । योगिनीतन्त्रे “तथातथातो
यथनं मालानां तत्र शोधनम् । पञ्चं विधाय भक्त्या तु
शुचिः पूर्वसुरोपितः । विजने यथयेत्सौमीनी स्वयं
मालाञ्च साधकः । कृतनित्यक्रियः शुद्धः शुद्धैर्दु-
ष्टैश्च मन्त्रवित् । यथाकालं यथाकाममन्त्रागयानीय-
यत्नतः । अन्तोऽन्तममरूपाणि मातिस्यूलकशानि
च । कीटादिभिरदुष्टानि न जीर्णानि नवानि
च । गव्यैस्तु पञ्चभिस्ताम्रि पक्ष्माण्य च पृथक् पृथक् ।
पृथ्वीदेवेन्द्रपुण्ड्रस्त्रीनिर्मितं ग्रन्थवर्जितम् । त्रिगुणं
त्रिगुणीकृत्य षट्सूत्रमथापि वा । शुक्लं रक्तं तथा लवणं
शान्तिवशाभिचारके । स्त्रवं संपातयेद्द्विद्वान् ततप-
क्ष्माण्य च पर्ववत् । मालामेकैकमादाय स्त्रवे संपातयेत्
सुधीः । मुखे मुखन्तु संयोज्य पुच्छे पुच्छन्तु योजयेत् ।
गोपुच्छसदृशी कार्याथ वा सर्पाकृतिर्भवेत् । तत्सजा-
तीयमेकाक्षं मेरुत्वेनाग्रतोऽन्यसेत् । एकैकमालामध्ये तु
ब्रह्मग्रन्थं प्रकल्पयेत् । उत्पत्तितन्त्रे पृथपटले
“क्रमोत्क्रमाच्छताहत्या पञ्चाशद्वर्णमालया । योजपः स
तु व्रजेय उत्तमः परिकीर्त्तितः । अकारादि लकारानां
वर्णमाला प्रपीत्तिता” । अधिकं जपशब्दे दृश्यम् ।
तदुपपन्नप्रकारादि तन्त्रसारे दर्शितं यथा

सनत्कुमारीये “कापीसमन्त्रं स्त्रवं धर्मकामाद्ये
भोज्यदम् । तच्च विप्रेन्द्रकन्याभिर्निर्मितञ्च सुशोभनम् ।
शुक्लं रक्तं तथा लवणं षट्सूत्रमथापि वा । शान्ति-
वशाभिचारेषु मोक्षैर्ग्राह्यं जपे च । शुक्लं रक्तं
तथा पीतं लवणं वर्णेषु च क्रमात् । सर्वेषामेव वर्णानां
रक्तं सर्वेष्टितप्रदम् । त्रिगुणं त्रिगुणीकृत्य यथयेत्
शिल्पशास्त्रतः । एकैकं मातृकावर्णं मतारं प्रजपन्-
सुधीः । मणिमादाय स्त्रवेण यथयेत्समध्यभा-
गतः । ब्रह्मग्रन्थं विधायेत्यं मेरुञ्च ग्रन्थसंयुतम् ।
यथयित्वा पुरोमालां तत्संस्कारं समाचरेत् । कस्यचि-
चिन्मते मूलविद्यया यथयेत् तथा च एकग्रीराकृत्ये
“मातृका वर्णतो ग्रन्थं विद्यया वाप कारयेत्” । सुव-
र्णादिगुणैर्वापि यथयेत् साधकोत्तमः । ब्रह्मग्रन्थं
ततो दद्यात् नागपाशमथापि वा । कवचेनावध्रीया-
मालां ध्यानपरायणः । सर्वजपे ततोमेकं स्त्रवद्वय-
समन्वितम् । यथयेत्तारयोगेन बध्नीयात् साधको-
त्तमः । एवं निष्पाद्य देवशि ! प्रतिष्ठाञ्च समाचरेत् ।
गौतमीये “मुखे मुखन्तु संयोज्य पुच्छे पुच्छन्तु योज-
येत् । गोपुच्छसदृशी माला यद्वा सर्पाकृतिः शुभा ।
मुखपुच्छनियमस्तु स्वच्छन्दमाहेश्वरे “कङ्काजसोद्धतं
प्रोक्तं मुखं पुच्छञ्च निम्नगम् । कमलालस्य स्त्रवसां
सविन्दुद्वितयं मयम् । सविन्दु कस्य स्थूलांशं दृढं
क्षणाभिति स्थितम् । एवं ज्ञात्वा मुखं पुच्छं कङ्का-
जाम्भोरुहाक्षयोः । तत्सजातीयमेकाक्षं मेरुत्वेना-
ग्रतोऽन्यसेत् । एकैकं मणिमादाय ब्रह्मग्रन्थं प्रकल्प-
येत् । एकैकमातृकावर्णान् यथनादौ तु संजपेत्” ।
ग्रन्थनियमस्तु स्वच्छन्दमाहेश्वरे “द्विद्वितियन्त्रै-
केन तदाङ्गेन विधीयते” । अथ वा “नवभिस्तन्त्राभ्यां
रज्जुं कृत्योपवीतवत् । सार्द्धं द्वावर्त्तनेन ग्रन्थं कुर्यात्-
द्याद्यदृष्टम्” । इत्येताभ्यामिच्छाविकल्पः । तथा “हादयां
वैष्णवी माला कर्त्तव्या सोपवासतः । सन्दर्भे विष्णु-
मन्त्रेण दिवाभागे प्रयत्नतः । शक्तीनामपि कर्त्तव्या रात्रि-
न्यक्ता यथाविधि । अष्टम्याञ्च नवम्याञ्च चतुर्दशीरात्रौ
च । तयोदगग्रान्तरा कुर्याच्छिवस्याथ सुरेश्वरि ! शुभे लग्ने
शुभे वारे शुभर्क्षे च शुभे तिथौ । प्रतिष्ठां कारयेन्मन्त्री
जपं वा गुरुणापि वा । एवं निर्माय मालां वै शोधये-
न्मुनिशम्भ ! । कालिकापुराणे ब्रह्मग्रन्थयुतं कुर्यात्
प्रतिवीजं यथास्थितम् । अथ वा ग्रन्थरहितं दृढ-

रज्जुसमन्विताम् । व्यस्यत्यपवनवकैः पद्माकारान्तु कल्प-
येत । तन्मध्ये म्यापयेत्तमालां भावकां मूलसुहृन् ।
जालयेत् पद्मगव्यैस्त्वं सद्योजातेन सञ्जलेः” । इत्यादि ।
मालासंस्कारस्य नित्यतामाह रुद्रयामले “अपति
ष्ठितमालाभिर्मन्त्रं जपति यो नरः । सर्वं तदि-
फलं विद्यात् क्रुद्धा भवति देवता” । खण्डनमाह-
यत्र “मध्यमायां न्यसेत् मालां ज्येष्ठेनावृत्तयेत सुधीः ।
भक्तिसुक्तिपटा सेयं किञ्चाय मातृकाकृपात् । काम-
नाभेदे अङ्गुलीनियमो यथा “तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोगेन
शङ्खणां नाशने जपेत् । अङ्गुष्ठमध्यमायोगात् मन्त्र-
सिद्धिः सुनिश्चिता । अङ्गुष्ठानामिकायोगाच्छलो-
च्चाटनं मतम् । ज्येष्ठानिजायागेन शङ्खणां शासनं
मतम्” । “हैशम्मायनसंहितायाम् अङ्गुष्ठमध्यमानाञ्च
गणयेत् मध्यभागतः । तर्ज्जन्या न अङ्गुष्ठेनां सुक्ति-
दो गणनक्रमः । जीर्णं सूत्रं एनः सूत्रं गणयित्वा
शतं जपेत् । प्रसादात् पतिता हस्तात् शतमष्टोत्तरं
जपेत् । जपं द्विपञ्चसंस्पर्शे जालयित्वाऽक्षमालिकाम्” ।
द्वित्रेऽष्टोत्तरशतजपः कार्यः करश्चट्किञ्चयेस्तु-
त्वात्वात् तन्वसारः ।

जपयज्ञः ५० जपयज्ञः यज्ञः । जपयज्ञे यज्ञे तद्देवादिभ्यो हारी-
तनोक्तं यथा “विविधो जपयज्ञः स्यात्तस्य तत्त्वं निबोधत ।
वाचिकश्च उपांशुश्च मानसश्च त्रिधाकृतिः । त्रयाणा-
मपि यज्ञानां श्रेष्ठः स्यादुत्तरीयजः । यदुच्चनीचोच्चरितैः
शब्दैः स्पष्टपदान्तरैः । मन्त्रसुहृदयन् वाचा जप-
यज्ञः स वाचिकः । शनैरुच्चारयन् मन्त्रं किञ्चिदेष्टौ
प्रचानयेत् । किञ्चित् अवगच्छेत् स्यात् स उपांशु-
जपः स्मृतः । मिया पदान्तरश्रेण्या अवगमपदा-
न्तरम् । मन्त्रार्थचिन्तनाभ्यान्तु तदुक्तं मानसं स्मृतम् ।
जपेन देवता नित्यं स्तूयमाना प्रसीदति । प्रसन्ने
विपुलान् भोगान् प्राप्नुवन्ति समीपिणः । राक्षसाश्च
पिशाचाश्च महासर्पाश्च भीषणाः । अपितासोपसर्पानि
दूरादेव प्रयान्ति ते । रुद्रश्चाद्यादि विज्ञाय जपेन्मन्त्र-
मतन्त्रितः” । “विधियज्ञाजपयज्ञो विधिष्ठो दग-
भिर्गुणैः । उपांशुः स्यात् शतगुणः साहस्रो मानस-
कृतः” । “ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः ।
सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम्” मनुः
“जपयज्ञप्रसिद्धार्थं विद्याश्चाध्यात्मिकी जपेत् याज्ञ-
“यज्ञानां जपयज्ञोऽर्थः” गीता ।

जपस्थान न० ३० । मानातन्त्रोक्ते जपसाधनस्थानभेदे ।
तानि च मानातन्त्रोक्तानि प्रदर्शयन्ते ।

“सारदायां द्वितीयपले “प्रातःक्षेत्रं नदीतीरं गृहा-
पर्वतमस्तकम् । तीर्थपट्टेणः सिन्धूनां सङ्गमः पावनं
सरः । उद्यानानि विविक्तानि विल्वमूलं तटं गिरिः ।
देवाद्यायतनं कूलं समुद्रस्य निजं गङ्गाधरम् । साधनेषु प्रग-
स्यन्ते स्थानान्येतानि मन्त्रिणाम् । नदीतीरं पुण्ड्रनदीतीरं
सामान्यनदीतीरस्य निषिद्धत्वा । विविक्तानि विज-
नानि । राघवमनुष्ठितम् “तत्त्वज्ञानविषयस्थाने हृषभादि-
वर्जिते । अथर्वविल्वतुलसीवपुष्पान्तराहते । गर्वा
गोष्ठेऽस्त्यभूले पुण्ड्रक्षेत्रेण शङ्कते” । गोष्ठ इत्यनेनैव गो-
स्थाने लब्धे गवाभिति यदुक्तं तन्मातृकालिङ्गगोसम्यन्त्र-
ज्ञापनाय तेन गोसमीपे जपादिकर्म प्रगल्भतएव गवां
समीप इत्युक्तम् । वायवीयसंहितायाम् “सूर्य-
स्याग्रे गुरोरिन्दोर्दीपस्य च जलस्य च । विप्राणाञ्च
गवाश्चैव सन्निधौ शस्यते जपः । अथ वा प्रजपेत्तत्र
यत्र चित्तं प्रसीदति” । सुगुह्यमालातन्त्रं तृतीयपटले च
“नदीतीरे विल्वमूले शस्यते शून्यपञ्चमनि । एकलिङ्गे
पर्वते वा देवागारे चतुष्पथे । शवशोपरिभुण्डे वा जले
वाऽऽकण्ठपरिते । संयामभूमौ योनौ वा स्थाने वा विजने
यने । यत्र कुत्र स्थले रस्ये यत्र वा स्थान्मनोलयः” उह-
लीतन्त्रे द्वितीयपटले “एकलिङ्गे शस्यते वा शून्या-
गारे चतुष्पथे । हृष्ये वा साधयेद्देवीं सर्वाभीष्टप्रदा-
यिनीम्” “पद्मकोशान्तरे यत्र न लिङ्गान्तरमो-
च्यते । तदेकलिङ्गमाख्यातं तत्र सिद्धिरनुत्तमा” इति
श्यामारहस्यहृत्तेनेकलिङ्गं ज्ञातव्यम् । तथा “उज्जटे
पर्वते वापि निर्जने वा चतुष्पथे । देवागारे देवशून्ये
विल्वमूले नदीतटे । खण्डे निर्जनेऽरण्ये तथा चाश्वत्थ-
सन्निधौ” इत्यपि श्यामारहस्ये । नित्यातन्त्रं प्रथमपटले
च “एकलिङ्गे शस्यते वा शून्यागारे नदीतटे पाताल-
भवने वापि गिरौ वा दीर्घिकातटे । शक्तिक्षेत्रे महा-
पण्डे विल्वमूले शिवालये । धात्रीहृत्तलेऽश्वत्थमूले चैव
तरोस्तले” । पातालभवने भूमिमध्ये । समयाचार-
तन्त्रे द्वितीयपटलेऽपि “जपस्थानानि देवेशि ! सिद्धी-
दानि यानि च । सिद्धपण्डे च शय्यायां खड्गा शय्या
विशेषतः । चतुष्पथे सिद्धलिङ्गे सुहृदेवालये तथा ।
वटाश्वत्थविल्वमूले रक्षाया विपिने तथा । नदीतीरे
शिवागारे सुहापर्वतमस्तके । जपस्थानानि देवेशि !

कथितानि नगात्मजे ! । इष्टुं देवि ! विशेषेण उत्त-
रान्नायहेतवे ! । वेष्ट्यामृष्टे इक्षुशाने वा गत्वा मैथुन-
माचरेत् । ततो जपादिकं देवि ! कृत्वा च लभते
फलम् । अथ वा स्वयं देवाली भक्तिमान् सुसमाचरेत् ।
स प्राप्नोति फलं सर्वं चिन्तादिभयवर्जितः । पुरस्सरण-
रसोक्तासतन्त्रे चतुर्थपटले “गोष्ठं चतुष्पथश्चैव त्रिपथश्च
वरानने ! । निर्जनाञ्च तथारण्यं शून्यगेहं तथैव च ।
पर्वतञ्च नदीतीरं तथैव दीर्घिकातटम् । अश्वत्थवृक्षमूले च
वटवृक्षतले तथा । धात्रीवृक्षतले देवि ! तथैव बकुलस्य
च । यत्नं पद्मवनं भद्रे ! युक्तं रक्तं वरानने ! । श्लोण-
पुष्पस्य चार्वाङ्ग ! यदि भाग्येन लभ्यते । अरुणादित्य-
सङ्काशं जपकालं परात् पाम्” फलविशेषस्तु राघवभट्टे-
नोक्तो यथा । “गृहे जपः समः प्रोक्तो गोष्ठे शतगुणस्तु
सः । आरामे च तथारण्ये सहस्रगुण उच्यते । अयुतः
पर्वते पुनर्ये नद्यां लज्जगुणस्तु सः । कोटिर्देवालये प्राङ्ग-
रनन्तं शिवसङ्घो” तत्र सिद्धपीठानि कुञ्जिकातन्त्रे
७म पटले । “शिव उवाच । श्रूयतां सावधानेन सिद्ध-
पीठं पतिव्रते ! । यस्मिन् साधनमात्रेण सर्वसिद्धीश्वरो
भवेत् । मायावती मधुपुरी काशी गोरक्षकारिणी ।
हिङ्गुला च महापीठं तथा जालम्बरं पुनः । ज्वाला-
सखीमहापीठं पीठं नगरसम्भवम् । रत्नगिरिर्महा-
पीठं तथा गोदावरी प्रिये ! । नेपालं कर्णसूत्रञ्च
महाकर्णं तथा प्रिये ! । त्रयोध्याञ्च कुरुक्षेत्रं सिंहनादं
वनोरमम् । मणिपूरं हृषीकेशं प्रयागञ्च तपोवनम् ।
वटरीञ्च महापीठं अम्बिकामर्जनालकम् । त्रिवेणीं
च महापीठं गङ्गासागरसङ्गमम् । नारिकेलञ्च विरजा
उड्डोयानं महेश्वरि ! । कमला विमला चैव तथा
माहेष्ट्यती पुरी । वाराही त्रिपुरा चैव बाङ्गमती नील-
वाहिनी । गोवर्द्धनं विश्वगिरिः कामरूपं कलौ
युगे । षण्ढाकर्णोऽक्षयपीथो माधवश्च सुरेश्वरि ! ।
क्षीरपासं वैद्यनाथं जानोयाद्दामलोचने ! । कामरूपं
महापीठं सर्वकामफलप्रदम् । कलौ शीघ्रफलो देवि !
कामरूपे जपः श्रुतः” अन्यत्र जपेऽपि कामाख्यावस्त्र-
योगेन फलरुक्तं तत्रैव “कामाख्यावस्त्रमादाय जप-
पञ्चाः समाचरेत् । पूर्णकामं लभेदेवि ! सत्यं सत्यं न
संशयः” तन्मूलचूडामणौ महापीठान्युक्ताणि यथा ।
“इति उवाच । मातः ! परात्परे ! देवि ! सर्वज्ञानमयी-
श्वरि ! । कथ्यतां मे सर्वपीठं शक्तीभैरवदेवताः” देव्यु-

वाच । “इष्टुं वक्ष्ये ! प्रवक्ष्यामि दयालो ! भक्तवत्सल ! ।
यानिर्विना न सिद्ध्यन्ति जपसाधनतत्क्रियाः । एकपञ्चा-
शतं पीठं शक्तीभैरवदेवताः । अङ्गप्रत्यङ्गपातेन विष्णु-
चक्रकृतेन च । अमात्य वपुषो देव ! हृताय त्वयि
कथ्यते । वङ्गारम्भं १ हिङ्गुलायां भैरवो भीमलोचनः ।
कोट्टरीया महादेव ! त्रिगुणा सा दिगम्बरी । शक्रवीरे
त्रिनेत्रं मे देवी महिषमर्दिनी । क्रोधीशो भैरवस्तत्र
शङ्खगन्ध्याञ्च नासिका देवस्त्वाम्बकनामा च सुनन्दा
तत्र देवता । ४ काशीरे कण्ठदेशश्च त्रिसम्बरो हरभैरवः ।
महामाया भगवती गुणातीता वरप्रदा । ५ ज्वालासख्यां
महाजिह्वा देव उन्मत्तभैरवः । अम्बिका सिद्धिदानास्त्री
स्वनं ६ जालाम्बरे मम । भीषणो भैरवस्तत्र देवी
त्रिपुरमालिनी । हृद्यपीठं ७ वैद्यनाथे वैद्यनाथस्तु भैरवः ।
देवता जयदुर्गाख्या । ८ नेपाळे जानु मे शिव । कपाली
भैरवः श्रीमान् महामाया च देवता । ९ मालवे दक्षरुक्तं
मे देवी दाक्षायणी हर ! । अमरो भैरवस्तत्र सर्वसिद्धि
प्रदायकः । १० उत्कले नाभिदेशेन विरजाक्षेत्रमुच्यते ।
विमला सा महादेशो जगन्नाथस्तु भैरवः । ११ गण्डकीयां
गण्डपातश्च तत्र सिद्धिर्न संशयः । तत्र सा गण्डकी
चण्डो चक्रपाणिस्तु भैरवः । १२ वङ्गलायां वामबहु-
वङ्गलाख्या च देवता । भीरुको भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदा-
यक । १३ उज्जयिन्यां कूर्परञ्च माङ्गल्यः कपिलाम्बरः ।
भैरवः सिद्धिदः साक्षाद्देवी मङ्गलचण्डिका । १४ चट्टले
दक्षशङ्करे भैरवश्चन्द्रशेखरः । व्यक्तस्त्वा भगवती भवानी
तत्र देवता । विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे ।
१५ त्रिपुरायां दक्षपादो देवी त्रिपुरसुन्दरी । भैरवस्त्रिपुरे-
शश्च सर्वाभीष्टप्रदायकः । १६ तिस्रोतायां वामपादो आमरी
भैरवेश्वरः । योनिपीठं कामानरो १७ कामाख्या तत्र
देवता । यत्रास्ते त्रिगुणातीता रक्तपाषाणरूपिणी ।
यत्रास्ते माधवः साक्षादुमानन्दोऽथ भैरवः । सर्वदा
विहरेद्देवी तत्र सन्निधौ संशयः । तत्र श्रीभैरवी देवी
तत्र च क्षेत्रदेवता । प्रचण्डचर्माण्डिका तत्र मातङ्गी त्रि-
पुरात्मिका । वगला कमला तत्र भुवनेशी सधूमिनी ।
एतानि नव पीठानि शंसन्ति हरभैरवाः । अङ्गुलीहन्द्
हस्तस्य १८ प्रयागे ललिता भवः १९ अजयन्त्यां वामजङ्घा च
जयन्ती क्रमदीश्वरः । सर्वत्र विरला चाहं कामरूपे गृहे
गृहे २० गौरीशेखरमारुह्य पुनर्जन्म न विद्यते । भूत-
धात्री महामाया भैरवः क्षीरवृक्षकः । युगाद्या सा म-

हामाया दक्षाङ्गुष्ठपदो मम । नकुलीशः कालीपीठे
दक्षपादाङ्गुली मम । करतोयां समारभ्य यावद्विकर-
वासिनी । शतयोजनविस्तारं त्रिकोणं सर्वसिद्धिदम् ।
देवा मरणनिष्कान्ति किं पुनर्मनवादयः । भुवनेषी
सिद्धिरूपा किरीटस्था शक्तिरीडितः । देवता विमला-
नाम्नी संघी भैरवस्तथा । २० वादापस्यां विमलाङ्गी
देवता कालभैरवः । मणिकर्णोति विख्याता कण्ड-
लश्च मम श्रुतेः । २१ काल्यायमे च पृष्ठं सिद्धिर्भवेत्
भैरवस्तथा । सर्वाणि देवता तत्र । २४ करुणे च
गुल्फतः । स्थाणुमान्त्रो च सावित्री चक्षुमायस्तु
भैरवः । २५ मणिवत्स च गायत्री सर्वानन्दस्तु भैरवः ।
२६ श्रीपते च मम श्रुता सत्तालङ्कारास्तु देवता । भैरवः
मन्त्रानन्दो देगे देगे वासिष्ठतः । २७ काङ्क्षितं च
कृपाको संघो करुणामयः । देवता देवशक्ति-
नितम्बः २८ कालिनाथके । भैरवश्चासितारुणश्च देवि काली
सुसिद्धिदा । २९ ददा ददा मम कृपा त्वं सर्वसिद्धिदा
याव । ३० शोभास्त्रं भवतिष्ठस्तु कण-
स्वके । ३० रासिगते तथा जगत्
भैरवः । ३१ हन्तावने कण्ठजालमुक्ता
मन्त्रो भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिदा कः । ३२
द- देवी नारायणी ३२ मुच्यते । ३३
वागाङ्गी ३३ प. सागरी । ३४ करतोयादेः कल्पं याति
वामनभैरवः । व्यपगां देवता तत्र जगत्पतेः कृपा ।
३५ श्रीपतेः टल्लगुल्फं तत्र श्रीसुन्दरी यथा । सर्वसिद्धि-
दायी सर्वा सुमन्दा ऽऽनन्दभैरवः । ३६ कर्मात्मना शिव-
रूपा यास्यगुल्फाभागे । भैरवश्च सत्तालङ्कारः सर्वानन्द-
शुभप्रदा उदरश्च ३७ प्रभासे वि चक्षुःमाया शक्तिमया ।
वक्रतुण्डो भैरवश्च ३८ भैरवपर्वते । ३९ श्रुतास्तु
महादेवी लखकण्ठस्तु भैरवः । ४० चित्रमे भव शरीरेति
किङ्कभाख्यजने स्थले । भैरवः सर्वसिद्धीपस्तत्र सिद्धि-
रनुत्तमा । ४० गण्डी गोदावरीतीरे विश्वेशी विश्वमा-
तृका । दण्डपाणिभैरवस्तु ४१ वामे गण्डतु राक्षसा ।
भैरवोवत्सनामस्तु तत्र सिद्धिर्न संग्रयः । ४२ रत्नावल्यां
दक्षकन्धे कुमारी भैरवः शिवः । ४३ भित्तितायां
महादेवी वासकन्धे मञ्जोदरः । ४४ नलाङ्गायां
नलापातो योगीशो भैरवस्तथा । तत्र सा कालिका देवी
सर्वसिद्धिप्रदायिका । ४५ कालीघट्टे सुण्डपातः
क्रोधीशो भैरवस्तथा । देवता जयदुर्गाया नानाभोग-

प्रदायिनी । ४६ वक्रेश्वरे मन्दपातो वक्रनाथस्तु
भैरवः । नदी पापहरा तत्र देवी महिषमर्दिनी ।
४७ यशोरे पाणिपद्मश्च देवता यशोरेखरी । चण्डश्च
भैरवस्तत्र यत्र सिद्धिसवाप्नुयात् । ४८ अट्टहासे चौलपातो
देवी सा फुल्लरा मृता । विश्वेशो भैरवस्तत्र सञ्जीवोद-
पदपातः । चण्डपातो हन्ता पातः । भैरवो नान्द-
केदारः । नन्दिनी सा सप्त देवी तत्र सिद्धिर्न संग्रयः ।
५० लङ्कायां लक्ष्मी देवी भैरवः वाससेखरः । इन्द्राक्षी
देवता तत्र दक्षिणे गण्डपाते । ५१ गङ्गादेवेशमध्ये
तत्र महाशक्तिनिपातकस्य । भैरवश्चासितारुणश्च देवि

शारदा भव

पञ्च पादः

न (सिद्धि)

न शक्तिः शारदा देवी सत्तालङ्कारः ।
सत्तालङ्कारः शारदा देवी । विद्यादा-
यिका । ५२ तत्र कण्ठपाते प्रेक्षा-
दायिका । ५३ कर्मात्मना शिव-
रूपा यास्यगुल्फाभागे । भैरवश्च सत्तालङ्कारः सर्वानन्द-
शुभप्रदा उदरश्च ५४ प्रभासे वि चक्षुःमाया शक्तिमया ।
वक्रतुण्डो भैरवश्च ५५ भैरवपर्वते । ५६ श्रुतास्तु
महादेवी लखकण्ठस्तु भैरवः । ५७ चित्रमे भव शरीरेति
किङ्कभाख्यजने स्थले । भैरवः सर्वसिद्धीपस्तत्र सिद्धि-
रनुत्तमा । ५८ गण्डी गोदावरीतीरे विश्वेशी विश्वमा-
तृका । दण्डपाणिभैरवस्तु ५९ वामे गण्डतु राक्षसा ।
भैरवोवत्सनामस्तु तत्र सिद्धिर्न संग्रयः । ६० रत्नावल्यां
दक्षकन्धे कुमारी भैरवः शिवः । ६१ भित्तितायां
महादेवी वासकन्धे मञ्जोदरः । ६२ नलाङ्गायां
नलापातो योगीशो भैरवस्तथा । तत्र सा कालिका देवी
सर्वसिद्धिप्रदायिका । ६३ कालीघट्टे सुण्डपातः
क्रोधीशो भैरवस्तथा । देवता जयदुर्गाया नानाभोग-

अनङ्गानाममिष्टं मे कलानाममतः परम् । कौशिकी-
 सरदःशोणो ज्योतिःसरः परः सरसः । कालोदकं प्रियं
 श्रीमत् प्रियचत्तरमानसम् । मतङ्गवापो सप्ताक्षिर्महा-
 विष्णुपदं महत् । वैदनायं महातीर्थं प्रियः काला-
 झरोगिरिः । रामोच्छेदं गङ्गाच्छेदं हरोच्छेदं महा-
 वनम् । भद्रेश्वरं महातीर्थं लक्ष्मणच्छेदमेव च ।
 जानीहि प्रियश्रेष्ठा च कावेरी कपिलोदका । सोमेश्वरं
 शुक्रतीर्थं क्षणवेद्याप्रभेदकम् । पाटला च महाबोधि-
 नगतीर्थं मदलिका । पुण्यं रामेश्वरं देवि ! तथा मेघवनं
 हरः । गेलं वनफलयैव गायर्जनमजप्रियम् । हरि-
 शन्द्रं परशुरामं पृथ्दकमपि प्रियम् । इन्द्रनीलं महानादं
 तथैव प्रियमेनकम् । पद्मापसरं पञ्चवटी वटीपर्वटिका
 तथा । गङ्गाविन्ध्यमङ्गलं प्रियनादवटं तथा । गङ्गा
 रामाचलश्रृंगं तथैव पुराणभोजनम् । गौतमेश्वरतीर्थं
 वशिष्ठतीर्थमेव च । जामीतश्च तथा देवि ! ब्रह्मावर्त्तं
 शिवप्रियम् । कृष्णवर्त्तं मभिष्टेष्टं हंसतीर्थं तथैव च ।
 पिण्डारकवनं ख्यातं हरिद्वारं तथैव च । तथैव
 वटरीतीर्थं रामतीर्थं तथैव च । जयन्ती विजयन्तश्च
 सकलत्याण्डं प्रिये ! । विजया सारदातीर्थं भद्रकालेश्वरं
 तथा । अश्वतीर्थं सुविख्यातं तथा देविप्रियम् ।
 जोगवती नदी चैव तीर्थमष्टप्रदं तथा । कामलिङ्गं माह-
 गम् करवीरपुरं तथा । सप्तगोदावरं तीर्थं लिङ्गाख्यं
 सर्वभोजनम् । किरीटसुन्दरं तीर्थं दक्षिणे तीर्थसुत-
 मम् । विशालतीर्थं कान्त्याश्वनं वृन्दावनं तथा ।
 ज्वालामुखी हिङ्गला च महातीर्थं गणेश्वरम् । जानीहि
 मतीर्थानां हेतुस्थानानि सुन्दरि ! । अथ सञ्चिह्ना
 नित्यं सर्वे देवा मङ्गप्रियः । पितरो योगिनश्चैव ये ये
 सिद्धिपरायणः । आशु सिद्धिर्न कर्माणि अङ्गाभक्ति-
 मतां प्रिये ! । पुण्यकाले पठेत् यस्तु तत्पुण्यमक्षयं भवेत् ।
 आङ्गकाले पठेत् यस्तु जुहुयाद्वापि भक्तितः । अक्षयं
 तद्भवेत् कथं पितृणां परमं सुखम् । तस्मिन् स्थाने
 पठेत् यस्तु सिद्धिर्भवति तत्क्षणात् । अथ वक्ष्ये महे-
 शानि ! यत् यो देवता शृणु । यत् ते यानि नामानि
 कथयिष्यामि तत् शृणु । मनोऽहं परमानन्दे तत्
 कथामृतवारिधौ ! पुष्करे कमलाक्षी च गयायाञ्च
 गणेश्वरी । अक्षया अक्षयवटेश्वरेशोऽमरकण्टके । वराह-
 पर्वते च त्वं वाराही धरणीप्रिया । नर्मदा नर्म-
 दायाञ्च काबिन्दी यमुनाजले । शिवायता च गङ्गायां

अशा देहलिकाश्च मे । शारदा सरयूतीरे शोणे च कन-
 केश्वरी । अमकाशा सदा देवी ज्योतिर्मयस्त्रिसङ्क्रमे ।
 श्रीरङ्गं श्रीगिरौ चैव काली कालोदके तथा । महोदरी
 महातीर्थं नीला चोत्तरमानसे । मातङ्गिनी मतङ्गे च
 शुभाक्षिर्विष्णुपादुके । स्वर्गदा स्वर्गमार्गे च गोदावर्या
 गणेश्वरी । विस्तृतिश्चैव गोमत्यां विषाशायां महावला ।
 शतद्रुं शतरूपा च चन्द्रभागा च तत्र वै । ऐरावत्याञ्च
 ईनामि सिद्धिदा सिद्धतीरके । दक्षपञ्चनदे चैव दक्षिणाहं
 प्रकीर्त्तिता । ज्यौजसे वीर्यटा च त्वं सङ्क्रमा तीर्थसङ्क्रमे ।
 बाहुदायामनन्ताहं कुरुक्षेत्रे रणेक्षणा । तपस्विनी
 पुण्यतमा भारती भारताश्च मे । सुकथा नैमिषारम्ये
 पाण्डौ च पाण्डुरानना । विशालायां विशालाक्षी
 मण्डपुष्टे शिवात्मिका । अङ्गा कनखले तीर्थं शुद्धबुद्धि-
 र्नीश्वरी । सुवेशा सुमना गौरी मानसे च सरोवरे ।
 नन्दापरे महानन्दा ललिता ललितापरे । ब्रह्माण्यो
 ब्रह्माशिरसि महापातकनाशिनी । पूर्णिमा चेन्दुमन्याञ्च
 सिद्धमतिप्रिया सदा । जाङ्गवीसङ्क्रमे हृत्तिः स्वधा च
 पितृसिद्धिदा । पुण्यग्राहं बाहुदायाञ्च प्रपायां पापना-
 शिनी । यत्सुसंहारिणी चैव चोररूपा महोदरी ।
 स्वर्गोच्छेदे महाशारिप्रवला च महावने । भद्रा च भद्र-
 काली च भद्रेश्वरी शिवप्रिय ! । भद्रेश्वरेश्वरमा विष्णु
 प्रिया विष्णुपदे तथा । दारुणा नर्मदाच्छेदे कावेर्या
 कपिलेश्वरी । भेदिनी क्षणवेद्यायां संभेदे शुभवामिनी ।
 अङ्गा च शुक्रतीर्थे च प्रभासे चेश्वरी तथा । महाबोधौ
 महाशुद्धिः पाटले पाटलेश्वरी । सुवला नागतीर्थे च
 नागेशो नागनन्दिता । मदलौ च मदली च प्रमदा च
 मदलिका । मेघस्वना मेघवासे विद्युत्सौदामनीच्छदा ।
 रामेश्वरे महाबुद्धिर्वीरा चेलापुरे सती । प्रिया च
 भार्गवे दुर्गा सुवेशा सुरसुन्दरी । कात्यायनी महादेवी
 गोवर्द्धनेऽखिलात्मिका । शुभेश्वरी हरिशन्द्रे पुरचन्द्रे
 पुरेश्वरी । पृथ्दके महावेगा मैनाकेऽखिलवर्द्धिनी । इन्द्र-
 नीले महाकाला रत्नवेशा सुशोभना । माहेश्वरी महा-
 नादे महातेजा महावने । प्रत्यक्सरसि सारङ्गा पञ्च-
 वद्यां तपस्विनी । वटीशा वटिकायाञ्च सर्ववर्णा सुर-
 क्षिणी । सङ्क्रमे विन्ध्यगङ्गायां विन्ध्ये श्रीविन्ध्यवा-
 सिनी । महानन्दा नन्दतटे गङ्गारामाचले शिवा । आ-
 र्यावर्त्ते महाय्यां त्वं विस्तृतिर्क्षणाभीषणे । अङ्गहासे च
 चासृण्वा तन्त्रे श्रीगौतमेश्वरी । वेदमयी ब्रह्मविद्या

वाशिष्ठे त्वमस्त्वती । हरिते हरिणाक्षी च ब्रह्मावर्त्ते
 ब्रजेश्वरी । गायत्री चैव सावित्री कुशावर्त्ते कुशप्रिया ।
 हंसेश्वरी महातीर्थे परहंसेश्वरेश्वरी । पिण्डारकवने
 धन्या सुरसा सुखदायिनी । नारायणी वैष्णवी च
 गङ्गादारे विस्मिता । श्रीविद्या वटरीतीर्थे रामतीर्थे
 महाप्रतिः । जयन्ती च जयन्ते त्वं विजयन्तेऽपराजिता ।
 विजया च महाशुद्धिः शारदायाञ्च शारदा । सुभदे
 भद्रदा भव्या भद्रकालेश्वरी तथा । महाभद्रा महाकाली
 जयतीर्थे गङ्गेश्वरी । वेददा वेदमाता च विदेसे वेद-
 मस्तके । युष्माञ्च महापद्म्या महानद्यां महोदया ।
 चण्डा च त्रिपदे चैव त्रिगुणिके त्रिप्रिया । मात-
 र्दशे जगन्माता करवीरपरे सती । नलिनीरङ्गिणी रामा
 परमा परमेश्वरी । सप्तगोदावरे तीर्थे देवप्रिस्वितेश्वरी ।
 अयोध्यायां भवानी च जयदा जयमङ्गला । माधवी
 मधुरायाञ्च देवकी यादवेश्वरी । रुद्रागोपेश्वरी राधा-
 रासहृन्दायने रमा । कात्यायनी महाभाया भक्तकाली
 कलावती । चन्द्रमाला महायोगी महायोगिन्यधीश्वरी
 ब्रजेश्वरी यशोदेति ब्रजे श्रीगोकलेश्वरी । काञ्चरां कनक
 काञ्ची स्वादन्त्राभिमपावनी । विद्या विद्यापुरे च
 विमला नीलपर्वते । रामेश्वरी सेतुबन्धे विमला प्रहो-
 समे । विरजा यागपुर्याञ्च भूरेऽपि भद्रकर्णिका ।
 तमोलिप्ते तमोप्ती च स्वाहा सागरमङ्गमे । कलश्रीविंश-
 द्भिश्च माधवी माधवप्रिया । मङ्गले ! मङ्गले कोटे राधे
 मङ्गलचण्डिका । ज्वालासुखी शिवापीठे मन्दरे भुवने-
 श्वरी । कालीघट्टे गुह्यकाली किरीटे च महेश्वरी ।
 किरीटेश्वरी महादेवी लिङ्गाख्ये लिङ्गवाहिनी । साली-
 सर्वत्र भक्तानामभक्तानां कृतोऽपि न । अथान्यत् सम्प्र-
 वक्ष्यामि सिद्धस्थानानि सुन्दरि ! । सर्वपापविनाशार्थं
 सर्वसिद्धिप्रदं नृणां । निर्मितानि शिवेनेह सिद्ध-
 स्थानानि यानि च । श्रुत्वा मनसि भव्यानि प्रकाशप्रा-
 न्यधिकारिषु । अमरेशमहापीठे कुशतुङ्गारसञ्चकः ।
 तत्र दुर्गाद्वयं नाम चण्डिका च महेश्वरी । प्रभासे
 सोमनाथोऽसौ देवी च पुष्करेश्वरी । देवदेवाधिपः
 यन्मुनैर्मिमे च महेश्वरः । तत्र प्रसा च देवी च
 शिवानी लिङ्गधारिणी । पुष्करे च राजगन्धः पुर-
 ङ्गता महेश्वरी । श्रीपर्वते त्रिया नाम शङ्करस्त्रिपुरा-
 न्तकः । मायावी शङ्करी तत्र भक्तानामखिलायदा ।
 जयेश्वरे महास्थाने शङ्करी च त्रिगुणिनी । त्रिगुणी

शङ्करस्तत्र सर्वपापविमोचकः । व्याघ्रातकेश्वरे सृष्ट्या-
 सृष्ट्याख्या परमेश्वरी । गणक्षेत्रे मङ्गलाख्या शिवोयः
 प्रपितामहः । कुरुक्षेत्रे शिवः स्याणुः शिवा स्याणुत्रिया
 परा । इटनामे स्वयम्भुश्च देवी स्वायम्भुवा मता ।
 उग्रः कनखले प्रोक्तः शिवोयं शिववत्तमा । विमलेश्वरे
 विश्वशम्भु विश्वाविश्वप्रिया सदा । व्यट्टहासे महानन्दो
 महानन्दा महेश्वरी । महान्तको महेश्वरः पार्वती च
 महान्तका । भीमेश्वरो भीमपीठे शिवा भीमेश्वरी तथा ।
 पञ्चपादे भवो नाम भवानी भुवनेश्वरी । व्यट्टकूटे
 महायोगी कदाणी परमेश्वरी । अविमुक्ते महादेवो
 विशालाक्षी शिवा परा । महाभासे चरो कट्टो महा-
 भागा शिवा तथा । महाबलश्च गोकर्णे शिवभद्रा च
 चण्डिका । भद्रकर्णे महादेवो भद्रा च कर्णिका तथा ।
 सुपर्णाख्ये सहस्राख्ये उत्पला परमेश्वरी । स्याणुसंज्ञे
 शिवस्या श्रीः खरस्या श्रीधरा शिवा । कमलालये महा-
 स्थाने कमलाख्यो महेश्वरः । कमलाक्षी महेश्वरी ।
 सकलार्थप्रदायिनी । कागला तु कपर्दी च प्रसभा च
 महेश्वरी । ऊर्ध्वरेतामहारण्ये सप्तप्राख्या परमेश्वरी ।
 साकोटाख्या महाकोटे शिवा च सुगण्डकेश्वरी । मात-
 लेश्वरपीठे च करवीराख्येश्वरा । श्रीमद्वाघपुरे
 साक्षाद्भगवानां सभापतिः । शिवः सभापतिर्नाम यत्र
 नृत्यति शङ्करः । आत्मानन्दसहानादप्रणानन्दमहा-
 र्णवम् । नृत्यन्तं यत्र देवेशं देवेशी परिपश्यति । यत्र
 चाशु महादेवो भक्तानां वरदो भवेत् । नृत्यन्तं यत्र
 सर्वेशं वीक्ष्य लोको विमुच्यन्ते । पुण्यस्थानेषु सर्वेषु स्थान-
 भेददनुत्तमम् । यद्ययत्कर्माणि सर्वाणि अक्षयाणि
 भवन्ति वै । तस्मिन् महोत्तमे स्थाने शिवगङ्गाख्यम-
 द्रुतम् । तडागमस्ति तत्तीरे दक्षिणे नृत्यतीश्वरः ।
 तडागेऽस्मिन् वसन् स्नात्वा समानार्थं समीक्ष्य तु । अष्टो-
 त्तरसहस्रं तु जपेच्छुद्धो मुदान्वितः । यानि ते कथितानि
 न्यत्र सदा तिष्ठन्ति देवताः । भवन्ति सिद्धगन्धर्वाः
 सिद्धयः सर्वसिद्धिदाः । अत्र दत्तं कृतं जपं स्नान-
 मक्षयपुण्यदम् । यद् यत् प्रकीर्तितं नाम भैरवं
 परिपूज्य च । प्रणवादिहृदलेन कथितेऽभीष्टसुखम् ।
 भोजयेद् ब्राह्मणान् योऽत्र अक्षयं फलमश्नुते । इह
 नानासुखं मुक्ता हरगौरीपुरं व्रजेत् । शोकदुःख-
 विनाशोऽयं कल्याणविधित्वरः । निर्मले सर्वसत्त्वै
 पुण्यक्षेत्राणि भूतहे । अकाशे पुण्यशुभानामनेकपुण्य-

साधने । आस्तिकानां भवेदत्र निवासः साधनं प्रति ।
तस्माद् यत्नेन कर्त्तव्यमत्र साधनमुत्तमैः । इदानीं शृणु
चार्थिज्ज । पीठं सर्वज्ञमुन्दरम् । अक्षमालामयं पीठं
ब्रह्मिणं परमेश्वरम् । यत्र सिद्धान्ति कार्याणि
स्थितानि शङ्करस्य च । विष्णोरगाधबोधस्य तत्प्रियाया
महेश्वरि । जन्तोषां वै देवानां सुष्ठुतपदनिवास-
नाम् । प्रसादां हि भवत्यायु तत्र पीतिरदुःखम् ।

जपा स्त्री जप-यत्ताप । जवापत्तं जमचम् । त पद्मे-
ऽपि स्त्री । 'श्रीःपद्मे' जपा चायं विमलः साधकः
सिता । जपा संप्राप्तिर्गो देवता विमलः साधकः
जित्' भावप्र० तद्वत्प्रयोगः । "साधकः देवः भवति
नवजपापपण्डितः दुःखिनः" इति ।

जप्य त्रि० जप-कण्ठस्थं यत् । जप-पत्रं जप-पत्रं ।
'कण्ठस्थं जप-पत्रं' इति । जप-पत्रं जप-पत्रं ।
यत् । जप-पत्रं । जप-पत्रं जप-पत्रं । जप-पत्रं
जप-पत्रं ।

जप्य-पद १० वि० । जप-पत्रं ।
च त्रिपुण्ड्रिणी । जप-पत्रं जप-पत्रं । जप-पत्रं
जप-पत्रं । जप-पत्रं जप-पत्रं । जप-पत्रं

जवाक न० जवाक (जवाक) - गोविन्द-पुत्र-पुत्र-पुत्र-
पुत्र-पुत्र-पुत्र-पुत्र-पुत्र-पुत्र-पुत्र-पुत्र-पुत्र-पुत्र-
जवाक" क० १७.२० । "जवाक जवाक-पुत्र-पुत्र-
मात्रोक्तिर्वा" भा० । "जवाक जवाक-पुत्र-पुत्र-
रोक्ति" नि० । १७.२० ।

जवाला स्त्री सत्यकामदुर्षः सातरी । जवालायां भवः पत्न्यः ।
जवाला सत्यकामाभ्यां कृपया तत्कला यथा ।

"सत्यकामोऽत्र जवालो जवाला सातरीमात्र-
मात्रोक्तौ ब्रह्मचर्यं भवति । विष्णुसप्तमि किं गोविन्द-
हमसीति । सा ह्येवमुवाच नाहमेतदेदं जवा ! यद्वा
स्वमसि ब्रह्मं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे
साहमेतन्न वेदं यद्वा त्वस्वमसि जवाला त्वं नामाहमसि
स सत्यकाम एव जवालो जवाला इति । स हं हारिदु-
मतं गौतममेत्योवाच ब्रह्मचर्यं भगवति वत्स्याव्युपेयां
भगवन्मिति । तं होवाच किं गोविन्दोऽस्यासीति
स होवाच नाहमेतदेदं भो यद्वा त्वोऽष्टव्यं सातरं
सा मां प्रत्यब्रवीद्ब्रह्मं चरन्ती परिचारिणी यौवने
त्वामलभे साहमेतन्न वेदं यद्वा त्वस्वमसि जवाला त्वं
नामाहमसि सत्यकामो नाम त्वमसीति सोऽहं सत्य-

कामो जवालोऽस्मि भोः इति । तं होवाच नैतदवा-
ह्मो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याहरोपत्वा नेधे न
सत्वादगाः" इति ।

जम मैथुने स्वा० पर० सक० सेट् । जमति व्यजम्भीत् ।
जजम्भ जजम्भतुः जजम्भतुः । जमितः मैथुनञ्च मैथुनेन
वर्षणम् । ता इमा जमितुं पापा उपक्रामन्ति मां प्रभो !
भाग० १०.१०.७ । "जमितुं मैथुनेन वर्षयितुम्" श्रीधरः ।

जम मैथुने स्वा० पर० अक० सेट् इदित् । जम्भति
धातुनामनेकार्थत्वात् भक्षयऽपि "तान्त्र्य जम्भयदपि"
क० १०.१०.१४ । "जम्भयतु भक्षयतु" भा० ।

जम जमति च्वा० पर० सक० इदित् । जम्भयति ते व्यज-
जम्भयति । जम्भयति च्वा० पर० सक० इदित् । जम्भयति
"जम्भयति च्वा० पर० सक० इदित् । जम्भयति

जम जमति च्वा० पर० सक० इदित् । जम्भयति ते व्यज-
जम्भयति । जम्भयति च्वा० पर० सक० इदित् । जम्भयति
"जम्भयति च्वा० पर० सक० इदित् । जम्भयति

जम जमति च्वा० पर० सक० इदित् । जम्भयति ते व्यज-
जम्भयति । जम्भयति च्वा० पर० सक० इदित् । जम्भयति
"जम्भयति च्वा० पर० सक० इदित् । जम्भयति

जम जमति च्वा० पर० सक० इदित् । जम्भयति ते व्यज-
जम्भयति । जम्भयति च्वा० पर० सक० इदित् । जम्भयति
"जम्भयति च्वा० पर० सक० इदित् । जम्भयति

जम जमति च्वा० पर० सक० इदित् । जम्भयति ते व्यज-
जम्भयति । जम्भयति च्वा० पर० सक० इदित् । जम्भयति
"जम्भयति च्वा० पर० सक० इदित् । जम्भयति

जम जमति च्वा० पर० सक० इदित् । जम्भयति ते व्यज-
जम्भयति । जम्भयति च्वा० पर० सक० इदित् । जम्भयति
"जम्भयति च्वा० पर० सक० इदित् । जम्भयति

जम जमति च्वा० पर० सक० इदित् । जम्भयति ते व्यज-
जम्भयति । जम्भयति च्वा० पर० सक० इदित् । जम्भयति
"जम्भयति च्वा० पर० सक० इदित् । जम्भयति

जम जमति च्वा० पर० सक० इदित् । जम्भयति ते व्यज-
जम्भयति । जम्भयति च्वा० पर० सक० इदित् । जम्भयति
"जम्भयति च्वा० पर० सक० इदित् । जम्भयति

जम जमति च्वा० पर० सक० इदित् । जम्भयति ते व्यज-
जम्भयति । जम्भयति च्वा० पर० सक० इदित् । जम्भयति
"जम्भयति च्वा० पर० सक० इदित् । जम्भयति

जम जमति च्वा० पर० सक० इदित् । जम्भयति ते व्यज-
जम्भयति । जम्भयति च्वा० पर० सक० इदित् । जम्भयति
"जम्भयति च्वा० पर० सक० इदित् । जम्भयति

पक्षे पुंस्त्री । बहुल्ये स्वस्त्रियाम् यजो लुक् । जम-
द नयः तदपत्येष्ु स्त्रियां तु न लुक् । जामदग्न्यः स्त्रियः ।
जमन न-जम-भावे ल्युट् । भक्षणे स्वमरकोषे “जमनं लेप
आहार” इत्याह जमनमिति पाठान्तरम् ।

जम्भती ३० हिं व० । जाया च पतिश्च ह० जायाया जम् ।
दम्भत्योः स्त्रीशूरपयोः चमरः । पद्मे जायापती
तत्त्वार्थे ।

जम्बाल पु० जम्ब-पञ्च जम्बमानाति आदत्ते वा+ला+क ।
१ णङि, अमरः । शैवाले, सेटि० । श्रुतव्यं गल्ल० ।
"जम्बूवक्त्रलिम्बवक्त्रलजवक्त्रव्यालवक्त्रानवत्" सप्तः
"क्षणं बौहजजम्बालजटीक्षय भुवि यथै" काशे० ख०
१६ ख० ।

जम्बालिनी स्त्री जम्बाल+चक्षुथे इति । नद्याम् हेमच० ।
जम्बीर पु० जम्-गम्भीरा० नि० देशम् पुक् च । (जामोर
नेव) स्थाने वृक्षभेदे । “जम्बीरमुष्णं सुर्वक्षं वात-
श्लेष्मविबन्धनम् । शूलकाशकफघ्ने शर्करादिवृणामदोष-
जित् । साख्यैरस्यहृत्पदीषायह्निमान्द्रक्षमीन् हरेत् ।
खल्पजम्बीरिका तद्वत्तृष्णाकर्दमिशरिणी” भावप्र० ।
अमरक० । श्वजर्के, अस्तिजर्के, राजनि०ष्टपो० हृत्सः
जम्बिर तत्प्राये पु० शब्दर० ।

जम्बु (स्त्री) जम्-यदने कू नि० बुक् ष्टपो० वा तुष्टः ।
(जाम) इहे च्यमरः तत्र तुष्टान्ते । "तस्या जम्बोः फल-
रसो नदीभूय पयन्ते" विक्रमादित्यः । परिणत-
जम्बू फलोपभोगकृष्टाः" किरा० । दीर्घान्ते । तस्याः
जम्बूः फलरसो नदी भूत्वा जलाधिपः" भा० भी० ७ अ०
२ जम्बुनामके द्वीपे च जम्बुद्वीपशब्दे दृश्यम् । जम्बूः
फलम् अण् पक्षे व्यञ् । जाम्बव तत्फले न० । तस्या या
लुक् लुप् वा लुपि व्यक्तवचनत्वात् । जम्बु न० जम्बू स्त्री ।
जम्बुक पु० जम्बु इव कायति कै-क । (गोलापजाम) इति
ख्याते । इहे । रनीचे त्रि० श्योनाके राजनि० । स्वार्थे
क । ४ जम्बुशब्दार्थे । ५ ष्टगाले पुंस्त्री० । "ष्टप्राः कहुता
बलाः श्योनावायसा जम्बुकाक्षया" भा० द्रो० ६७ अ० ।
स्त्रियां लातित्वात् ङीप् । "मत्स्यनांसपरिभ्रष्टा
किं जम्बुकि । निरीक्षसे" उद्भटः । ५ कुमारानुचरमेदे ।
"ष्टेषु नामानि चाप्येषां येऽन्ये स्कन्दस्य सैनिकाः"
इत्युपक्रमे "सञ्चारकः कोकनदी ष्टप्रपल्लव जम्बुकः"
भा० श० ४६ अ० । दीर्घमध्येऽपि तदनुचरे तल्लैवाध्याये
चासवत्तस्य जम्बुकः शाकवत्तस्य कञ्जलः" ।

जम्बूकेश्वर पु. तीर्थभेदे शिवपु०।

जम्बु (ज्म्बू) खण्ड पुं. जम्बु द्वीपे “मेरोस्तु पश्चिमे पाश्च” केतु-
मासो गङ्गीपते ! । जम्बू खण्डे च तत्रैव मङ्गाजनपदो
नम !” भा० भी० ७ ख० ।

जम्बु(ज्)खण्डविनिर्माणि न० जम्बुखण्डस्य विनिर्माणं
 निरूपयं यत् । भा० भोग्गपर्वान्तर्गते खयान्तरपर्वभेदे ।
 ‘जम्बुखण्डविनिर्माणं पर्वोक्तं तदनन्तरम्’ भा० ख्या०
 १ख० खयान्तरपर्वोक्तौ ।

जम्बु(म्बू)द्वीप पुनः जम्बु(म्बू)दण्डयुक्तो द्वीपः भूमेः
सप्तद्वीपालङ्गते द्वीपभेदे । तत्स्थीमायिभागादि विष्णुपु०
उक्तं यथा ।

“जम्बू भूमाङ्गयौ द्वीपौ शाल्मलिसापरो द्विज ! । कुशः
क्रौञ्चस्तथाशकः पुष्करस्थैव सम्रभः । एते द्वीपाः सप्त-
द्वैस्तु सप्त सप्तभिरावृताः । लवणेषुसुरासर्पिर्दधि-
दग्धजलैः समम् । जम्बूद्वीपः समस्तानामेतेषां मध्यसं-
स्थितः । तस्यापि मेरुर्मेख्ये ! मध्ये कनकपर्वतः । चतुर-
शीतिसाहस्रो योजनैरस्य चोच्छ्रयः । प्रविष्टः षोडशधा-
स्तादृहातिशयनूर्ध्वं विस्तृतः । मूले षोडशसाहस्रो
विस्तारस्तस्य भूधृतः । भूपद्मस्यास्य शैलोऽसौ कश्चिन्ना-
संस्थितिः स्थितः । हिमवान् हेमकूटश्च निषधस्तस्य
दक्षिणे । नीलः श्वेतश्च शृङ्गौ च उत्तरे वर्षपर्वताः ।
लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्यौ दग्धहीनास्तथा परे । सहस्र-
द्वितयोच्छ्रयास्तावद्विस्तारिणश्च ते । नाभिश्च प्रथमं वर्षं
ततः किंपुरुषं प्लुतम् । हरिवर्षं तथैवान्यत् मेरोर्दक्षि-
णतो द्विज ! । रमणश्चोत्तरं वर्षं तथैवानु हिरण्यम् ।
उत्तराः कुरयश्चैव यथा वै भारतं तथा । नवसाहस्रमेकै-
कमेतेषां द्विजसत्तम ! । इलाहृतश्च तनुमध्ये सौवर्ण्यो
मेरुर्विस्तृतः । मेरोश्चतुर्दिशं तत्र नवसाहस्रविस्तरः ।
इलाहृतं महाभाग ! चत्वार उपपर्वताः । विष्कम्भा र-
चिता मेरोर्योजनायुतमुच्छ्रिताः । पर्येण मन्दरो
नाम दक्षिणे गन्धमादनः । विपुलः पश्चिमे भागे सुपार्श्व-
चोत्तरे स्मृतः । कदम्बस्तोषु जम्बूश्च पिप्पलो वट एव
च । एकादशशतायामाः पादपा गिरिकेतवः । जम्बू
द्वीपस्य सा जम्बू नामहेतुर्नहासने ! । महागजप्रमाणानि
जम्बूस्तस्याः फलानि वै । पतन्ति भूधृतः पृष्ठे शीर्ष-
माणानि सर्वतः । रसेन तेषां प्रख्याता तत्र जम्बूनदीति
वै । सरित् प्रवर्त्तते सा च पीयते तस्मिन्नासिभिः ।
न खेदो न च दौर्गन्ध्यं न जरा नेन्द्रियक्लमः । तत्-

पानसुखमनसां जनानां तत्र जायते । नीरवस्तत्र सं-
प्राप्य सुखयायुर्विशोषिता । जाम्बूनदास्थं भवति सुवर्णं
सिद्धभूषणम् । भद्राश्वं पूर्वतो मेरोः केतुमालाश्च पश्चिमे ।
वर्षे द्वे तु सुनिश्चेष्ट ! तयोर्मूलमिवावृतम् । वनं चैल-
रथं पूर्वं दक्षिणे गन्धमादनम् । वैभ्राजं पश्चिमे तद्व-
दुत्तरे नन्दनं कृतम् । स्रग्विन्दं महाभद्रं संसितोदं
समानसम् । सरांस्येताति चत्वारि देवभोग्यानि
सर्वदा । शीतान्त्रयैव सुदृशं कुपरी माल्यवांस्तथा । वै-
कण्ठप्रसूता मेरोः पूर्वतः केशराचलाः । त्रिकूटः शिगिर-
श्चैव पतङ्गो रुचकस्तथा । निपधादो दक्षिणतस्तस्य
केशरपर्वताः । शिखिवासाः सर्वदूर्यः कपिलो गन्ध-
मादनः । जारुधिप्रसूतास्तद्वत् पश्चिमे केशराचलाः ।
मेरोरनन्तराङ्गेषु जठरादिष्वस्थिताः । शङ्खकूटोऽथ
जम्बुभो हम्बो नागस्तथापरः । कालप्लुराद्याश्च तथा
उत्तरे केशराचलाः । चतुर्दशसङ्ख्याणि योजनानां
महापुरी । मेरोरुपरि मैत्रेय ! ब्रह्मणः प्रथिता पुरी ।
तस्याः समन्ततश्चाष्टौ दिशास्तु विदिशास्तु च । इन्द्रादि-
लोकपालानां प्रख्याताः प्रवराः पुराः । विष्णुपदाद्विनिष्-
क्रान्ता पूरयित्वेन्दुमण्डलम् । समन्ताद्ब्रह्मणः पुण्यां
गङ्गा पतति वै दिवः । सा तत्र पतिता दिक्षु चतुर्धा
प्रत्यपद्यत । सीता चालकनन्दा च वङ्गुर्भद्रा च वै
क्रमात् । पूर्वेण शैलात् सीता तु शैलं यात्यनन्तरीक्षगा ।
ततश्च पूर्ववर्षेण भद्राश्चनैति सार्वभौम् । भद्रा तथोत्तर-
गिरीनुत्तरांश्च तथा कुरुन् । अतः आचारमभ्योधिं सम-
भ्येति महासुने ! । वङ्गुश्च पश्चिमगिरीमतीता सकलां-
स्ततः । पश्चिमं केतुमालास्थं वर्षमभ्येति सार्वभौम् ।
तथाचालकनन्दापि दक्षिणेनेत्य भारतम् । प्रयाति सागरं
भूत्वा सप्तभेदा महासुने ! । आनीलनिषधायामौ माल्य
वङ्गवमादनौ । तयोर्मध्ये गतो मेरुः कर्णिकार-
संस्थितः । भारताः केतुमालाश्च भद्राश्चाः कुरवस्तथा ।
पद्मानि लोकपद्मस्य । मर्यादाश्चैव बाह्यतः । जठरो देव
कूटश्च मर्यादापर्वतावुभौ । तौ दक्षिणोत्तरायामा
वानीलनिषधायतौ । मेरोः पश्चिमदिग्भागे यथा
पूर्वौ तथा स्थितौ । त्रिशङ्को जारुधिश्चैव उत्तरे वर्ष-
पर्वतौ । पूर्वपश्चायतावेतावर्णवान्त्वस्थितौ । इत्येते
सुनिर्वर्ण्योक्ता मर्यादापर्वतास्तव । जठराद्याः स्थिता
मेरोर्येषां द्वौ द्वौ चतुर्दिशम् । मेरोश्चतुर्दिशं ये तु
प्रोक्ताः केशरपर्वताः । शीतान्ताद्या सुने ! तेषामतीवैह

मनोरमाः । शैलानामनन्तरङ्गोऽयः सिद्धचारुसुविताः ।
सुरस्याश्च तथा तेषु काननानि पुराणि च । सङ्क्षी-
विष्णुम्लिच्छादीदेवानां सुमिसत्तम ! । ताभ्यायतन-
गय्याणि जुष्टानि वरकक्षरैः । गन्धर्वयक्षरक्षांसि तथा
दैत्यदानवाः । प्रोढानि तास्तु रम्यास्तु शैलद्रोणीष्वह-
निशम् । भौमाद्येते स्रताः स्वर्गाधर्माणां मानवा
सुने ! । नैतेषु पापकर्माणो यानि अनुमयतेरपि ।
भद्राश्च भगवान् विष्णुराक्षो ह्यशिरा द्विज ! । वराहः
केतुमाले तु भारते कूर्मरूपधृक् । मत्स्यरूपश्च गोविन्दः
कुरुष्वाक्षो सनातनः । विश्वरूपेण सर्वत्र सर्वः सर्वेश्वरो
हरिः । सर्वस्याधारभूतोऽसौ मैत्रेयास्तोऽखिलात्मकः ।
यानि किंपुरुषाद्यानि वर्षाण्यष्टौ महासुने । न तेषु
शोकोनायासो नोद्वेगः क्षुब्धयादिकम् । सुस्थाः प्रजा
निरातङ्काः सर्वदुःखविवर्जिताः । दशद्वादशवर्षाणां
सङ्ख्याणि स्थिरायुषः । न तेषु वर्षवर्षेषु भौमान्य-
र्थांसि तेषु वै । कृतत्वे तादिका नैव तेषु स्थानेषु कल्पना ।
सर्वेष्वेतेषु वर्षेषु सप्त सप्त कुलाचलाः । नद्याश्च शतशस्येभ्यः
प्रस्रता या द्विजोत्तम ! । “पराशर उवाच । उत्तरं यत्
सप्तदश हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् । वर्षं तद्भारतं नाम
भारती यत्र सन्ति । नवयोजनसाहस्रो विस्तारो-
ऽस्य महासुने । कर्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गञ्च गन्धताम् ।
महेन्द्रा मलयः सप्तः शुक्तिमान्त्वपर्वतः । विज्युश्च
पारिपात्यश्च सप्तान् कुलपर्वताः । अतः संप्राप्यते स्वर्गो
शुक्तिमणात् प्रयान्ति च । तिर्यक्त्वं नरकत्वञ्च यान्यतः
पुरुषा रणे ! । इतः स्वर्गश्च मोक्षश्च मध्यस्थानश्च
गम्यते । न खल्वन्यत्र मर्त्यानां कर्मभूमौ विधीयते ।
भारतस्यास्य वर्षेष्ट नव भेदादिश्रामय । इन्द्रदीपः
केशरुमांस्ताम्रवर्णौ गभस्तिमान् । नागहीपस्तथा शौभ्यो
गन्धर्वस्त्वथ वारुणः । अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागर-
संघतः । योजनानां सहस्रान्तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् ।
पूर्वं किराता यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्थिताः । ब्राह्मणाः
क्षत्रिया वैश्या मध्ये शूद्राश्च भागवतः । इत्यादुह-
वक्षिष्यादौर्वर्त्तयन्तो व्यवस्थिताः । वेदकृतिस्तृष्णाद्याः
पारिपालोद्भवा सुने ! । नर्मदा सुरवाद्याश्च नद्यो
विज्युर्विनिर्गताः । तापोपयोष्णीनिर्विन्ध्याकावेरी
प्रसूता नदी । गोदावरीभीमरथोत्तमवैष्णवादिक्ता-
स्तथा । सहापादोद्भवा नद्यः कृताः पापमवापहाः ।
कृतामलाताम्रवर्णीप्रसूता मलयोद्भवाः । त्रिषामा

अविकल्पाद्याः शुक्तिमत्पादसम्भवाः । शतद्रुचन्द्र-
भागाद्या हिमवत्पादनिःसृताः । आशां नद्युपनदद्याथ
वन्यन्यास्तु सहस्रशः । पश्चिमे कुक्षपञ्चाक्षमध्यदेशाद-
योजनाः । पूर्वदेशादिकश्चैव कामरूपनिवासिनः । श्योड्राः
कलिङ्गमनधा दक्षिणात्याश्च सर्वशः । तथापरान्ताः
सौराष्ट्राः मूड्राभीरास्तथावृन्दाः । भारुका मालवास्यै
पारिपालनिवासिनः । सोवीराः सैन्धवाः शालाः
शाकलवासिनः । मद्रामार्गास्तथागन्धाः पारसीकादय-
स्तथा । आशां पिबन्तः सलिलं वसन्ति सरितां सदा ।
चत्वारि भारते वर्षे युगान्यत्र महासुने ! । कृतं लेता
ह्यपरञ्च कलिष्वन्यत्र न कश्चित् । तपस्तप्यन्ति सुनयो
जुह्वते चात्र यज्विनः । दानानि चात्र दीयन्ते पर-
लोकार्थमादरात् । पुरुषैर्यज्ञपुरुषो जम्बूद्वीपे सदेव्यते ।
तत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बूद्वीपे महासुने ! । यतो हि
कर्म्मभूरेषा ततोऽन्या भोगभूमयः । अत्र जन्मसह-
स्राणां सहस्रैरपि सत्तम ! । कटाचिह्नमते जन्तु-
स्मान्नुद्यं पुण्यसञ्चयात् । गायन्ति देवाः किल गीतकानि
धन्यास्तु ये भारतभूमिभागे । स्वर्गपवर्गास्पदहेतुभूते
भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् । कर्म्मार्ण्यसंकल्पिततत्
फलानि सञ्जस्य विष्णो परमात्मरूपे । अवाप्य तां
कर्म्ममहीमनन्ते तस्मिन् यं ये त्वमलाः प्रयान्ति । जानीम
नैतत् क्व वयं पिलोने स्वर्गप्रदे कर्म्मणि देहवन्धम् ।
प्रापस्यानो धन्याः खलु ते मनुष्याये भारते नेन्द्रियविम-
हीणाः । नययन्तु मैत्रेय ! जम्बूद्वीपमिदं मया ।
लक्षयोजनविस्तारं संक्षेपात् कथितं तव ! जम्बूद्वीपं
समावृत्य लक्षयोजनविस्तृतः । मैत्रेय ! वलयकारः
स्थितः क्षारोदधिर्बहिः” ।

भाग ५ । १६ अ० तद्वर्णनमन्योक्तम् यथा

“यो वा अयं द्वीपः कुक्षलयकमलाभ्यनरकोजोनियुत-
योजनविशालः समवर्तुलो यथा पुष्करपत्रम् ॥ ६ ॥
यक्षिण्यव वर्षाणि नवयोजनसहस्रायामानि अष्टभि-
र्मर्यादागिरिभिः सुविभक्तानि ॥ ७ ॥ “एषां मध्ये इला-
हतं नामाभ्यनरवर्षं यस्या नाम्यामवस्थितः सर्वतः
बौवर्षः कुक्षगिरिराजो मेरुर्हीमायामसहस्राहः कर्षि-
काभूतः कुक्षलयकमलस्य मूर्ध्नि द्वाविंशत्सहस्र-
योजनविततो मूले मोक्षसाहस्रं तावतान्मूर्ध्नि
प्रविष्टः ॥ ८ ॥ उत्तरोत्तरेणोलाहतं नीलः श्वेतः शङ्ख-
वानिति त्रयोऽस्य कश्चिदण्मयकुक्ष्यां सूर्यादागिरयः

प्रागायता उभयतः क्षारोदावधयो द्विषाहस्रपृथक्
एकैकशः पूर्वस्यां पूर्वस्यादुत्तरेण दशांशधिकांशेन देव्यं
एव सुवन्ति ॥ ९ ॥ एवं दक्षिणेनेलाहतं निषधो हेमजूटो
हिमालय इति प्रागायता यथा गीतादयः । अमु-
तयोजनोत्सेधा चरिर्गर्भिकपुरुषभारतानां यथा
सहस्रम् ॥ १० ॥ तथैवेलाहतमपरेण पूर्वेण च माल्यवृ-
गन्धमादनायानीलनिषधायतो द्विषाहस्रं प्रपद्यतुः
केतुमालभङ्गाश्वयोः सीमानं विदधाते ॥ ११ ॥ मन्दरो
मेरुमन्दरः सुपाश्वः कुक्षद इत्ययुतयोजनविस्तारोक्षाहा-
मेरोक्षतुर्दिशमयष्टमगिरय उपकृप्ताः ॥ १२ ॥ चतुर्ष्वेतेषु
चूतजम्बूकदम्बम्यप्रोधास्तवारः पादप्रवराः पर्वतकेतव
इवाधिसहस्रयोजनोक्षाहास्तावद्विष्टपविततयः शतयोजन-
परिणाहाः ॥ १३ ॥ हृदाश्चत्वारः पयोमध्विजुरसमृष्टजलाः
यदुपस्थग्निं उपदेवगणा योगैश्वर्याणि स्वाभाविकानि
भरतर्षभ ! धारयन्ति । देवोद्यानानि च भवन्ति चत्वारि
नन्दनं पितरथं वैभ्राजकं सर्वतोभद्रमिति ॥ १४ ॥ येवमर-
पविष्टाः सह सुरललमात्मलामयूपतय उपदेवगणैरुप-
गीयमानमहिमानः किल विहरन्ति ॥ १५ ॥ मन्दरोत्सृज्य
एकादशशतयोजनोत्सृज्येचूतशिरसो गिरिशिखरस्थूलानि
फलान्यस्तकल्पानि पतन्ति ॥ १६ ॥ तेषां विशीर्य माणा-
नामतिमधुरसुरभिमुग्धमिव हृत्कारुणरसोदेनारुणोदा नाम
नदी मन्दरगिरिशिखराक्षिपतनी पूर्वणेलाहतसुपत्राव-
यति ॥ १७ ॥ यदुपजोषणाङ्गवान्या अनुचरीणां पुण्यजनबधू-
नामवयवस्पर्शमुगन्धवातो दशयोजनं समन्तादनुवासयति ॥
१८ ॥ एवं जम्बूफलानामत्युच्चनिपातविशीर्णानामनस्थिप्रा-
याणाभिभकायनिभानां रसेन नदी जम्बू नाम नदी मेरुम-
न्दरशिखरादयुतयोजनादवनितले निपतन्ती दक्षिणेनात्मानं
यावदिलाहतसुपस्थन्दति ॥ १९ ॥ तावदुभयोरपि रोधधो या
मृत्तिका तद्वर्षेणानुविध्यमाना च वायुर्कसंयोगविपाकेन
सदामरलोकाभरणं जाम्बूनदं नाम सुवर्णं भवति ॥ २० ॥
यद्वह वायु विवृधादयः सह युवतिभिर्मुकुटकटककटिस्तत्र
कुण्डलाद्याभरणरूपेण खलु धारयन्ति ॥ २१ ॥ यस्तु महा-
कदम्बः सुपार्श्वपार्श्वनिरुद्धस्तस्य कोटरेभ्यो विनिःसृताः
प्रज्ञायामपरिणाहाः पञ्च मधुधारीः सुपार्श्वशिखरात्
पतन्त्योऽपरेणात्मानमिलाहतमनुषोदयन्ति । याद्युपयुञ्ज-
नानां सुखनिर्व्यासितोवायुः समन्तात्तयोजनमनु-
वासयति ॥ २२ ॥ एवं कुक्षदर्निर्द्धोयः शतवज्रो नाम वट-
स्तस्य खन्नेभ्यो नीचीनाः प्रयोदधिमधुहतगूडाङ्गा-

दाम्बरशशासनभरणादयः सर्व एव कामदुषा नदाः
कुसुटाप्रात् पतन्तस्तुनरेणोत्ताहतसुपयोजयन्ति । यासुप-
जुषाणामां न कदाचिदपि प्रजायां वलीपलितकृम-
स्वेददौर्गन्धज्वरामयापन्त्यु गीतोष्णवैवर्ग्यौपसर्गादयस्ता-
पविशेषा भवन्ति । यावज्जीवं सुखं निरतिशयमेव
कुरङ्गकुरङ्गकुसुम्भैककृत्तिकुटशिखरपतङ्गकचकनिषधशिति
यासः कर्पिलशङ्खविदूर्यं जातधिरुसर्पभनागकुञ्जरनोरदादयो
गिरयो मेरुः कर्णिकाया इव केशरभूतामलदेशे
परित उपल्लृप्ताः ॥ २३ ॥ जठर देवकूटी मेरुं पूर्वं
षाष्टादग्योजनसहस्रसुदगायतो हिंसहस्रपृथुतङ्गौ
भवतः । एवमपरेषु पवनपारिपातो दक्षिणेन कैलास-
करवीरौ प्रागायतौ । एवमुत्तरतः त्रिशट्कमकरो अष्टा-
भिरेभिः परितः कृताग्निरिव परितश्चास्ति काञ्चन-
गिरिः । मेरुर्ध्वं हि भगवत आत्मयोर्नेर्मध्यत उपल्लृप्तां
पुगीमयतयो जगत्तापसीं समचतुरस्रं शातकौर्मिं वदन्ति
॥ २४ ॥ तासुपरितो लोकपालानामष्टानां यथादिशं
यथाकर्म तुरीयकानेन पुरोऽष्टावपल्लृप्ताः ॥ २५ ॥ इत्यं

“तत्र चतुर्धा विभज्यमाना चतुर्भिर्नामभिश्चतुर्दिश-
मभिस्यन्दती नदनदीपतिमेवाभिमनिविशति । सीता-
ऽलकनन्दाय क्लृप्तेति ॥ ७ ॥ सीता तु ब्रह्मसदनात् केश-
राचलादिभिस्त्रेभ्योऽधोऽधः प्रस्रवन्ती गन्धमादनमूर्धसु
पतित्वान्तरेण भद्राश्वं वर्षं प्राच्यां दिशि क्षारसमुद्रमभि-
प्रविशति ॥ ८ ॥ एषं सान्त्वयिष्यस्वराक्षिप्रतन्ती तत उप-
रतवेगा कैलभात्ममभि वङ्गुः प्रतीच्यां दिशि सरित्पतिं
प्रविशति ॥ ९ ॥ भद्रा चोत्तरतो मेरुशिरसो निपतिता
गिरिशिखराङ्गिरिशिखरमतिहाय शृङ्गवतः शृङ्गादव-
स्यन्द्माना उत्तरांस्तु कुरुनभित उदीच्यां दिशि लवणा-
ण्यं प्रविशति ॥ १० ॥ तथैवालकनन्दा दक्षिणेन ब्रह्मसद-
नाङ्गुलि गिरिकूटानि अतिक्रम्य हेमकूटहिमकूटान्वति-
रभसतरङ्गहा सुठन्ती भारतमभि वर्षं दक्षिणस्यां दिशि
लवणजलधिमभिप्रविशति ॥ ११ ॥ अन्ये च नदानद्यस
वर्षे वर्षे सन्ति वङ्गुशोभेष्वादिगिरिदुहितरः शतशः ।
“अत्रापि भारतमेव वर्षं कर्मक्षेत्रम् ॥ १२ ॥ अन्यान्यष्ट-
वर्षाणि स्वर्णिमां पुण्यशेषोपभोगस्थानानि भौमस्वर्गपदानि
व्यपदिशन्ति” ॥ १३ ॥ १७ अं

“भारतेऽप्यकिन्वर्षे सरिच्छैलाः सन्ति बहवः ॥ १६ ॥
मलयो मङ्गलप्रसोभैनाकस्त्रिकूटः क्षमः कूटकः क्रोडः
सद्यो देवगिरिः कृष्णमूकः श्रीशैलो नेत्रो महेन्द्रो वारि-

धारो विन्ध्यः शक्तिमान्दक्षगिरिः पारिपातोऽश्व-
चिन्मकूटो गोवर्धनो रैवतः ककुभो नीलो गोकासश्च इन्द्रकीलः
कानगिरिरिति चान्ये च शतसङ्ख्यशः शैलास्तेषां नितम्ब
प्रभवानदानद्यस सन्धिसंख्याताः ॥ १७ ॥ एतासानपोभारत्यः
प्रजा नामभिरेव पुनर्लीनामात्मानं चोपल्लृशन्ति । चन्द्र-
यथा तावत्पर्यायं चवटोदा जतमात्रा वैहायसी कावेरी-
वेद्या पयस्विनी शर्करावतीऽङ्गभद्रा कण्वेद्या भीमरथी
गोदावरी निर्विन्ध्या पयोप्णी तापी रेवा सरसान्ध्या
चर्मण्वती अन्यः शोणस्य नदी महानदी वेदवृत्तिः क्षत्रि-
कुल्या त्रिसामा कौशिकी मन्दाकिनी यमुना सरस्वती
इषवती गोमती सरयूरोचवती सप्तवती सुप्रभा शतद्रू-
चन्द्रभागा मरुदृधा वितस्ता अश्विनीविश्वेति महान-
नद्याः ॥ १८ ॥ अस्मिन्नेव वर्षे पुरुषैर्लब्धजन्मभिः शुक्लो-
हितलण्ववर्णेन स्वारज्येन कर्मणा दिव्यमानुषनारकग-
तयोबद्धा आत्मन आनुपव्येण सर्वास्ते सृष्टेयां विधी-
यन्ते । यथावर्णविवधानमपवर्गश्च भवति” ॥ १९ ॥ १८ अं

“जम्बुद्वीपस्य च राजस्य द्वीपान्तौ लोके उपदि-
शन्ति । सगरात्मजाश्चात्रान्वेषण इमां महीं परितो
निखनद्भिरुपकल्पितान् । तदथा स्वर्णप्रस्थश्चन्द्रगुल्म
आवर्त्तनी रमणको मन्दहरिणः पाञ्चजन्यसिंह-
लोलङ्केति” २० अं । अत्रत्य जनपदाश्च जनपदशब्दे उक्ता ।
भा० भी० ८ अं । जम्बुद्वीपस्य नदीभेदा उक्ता यथा ।
“आर्यां स्तेच्छाश्च कौरव्यः तैर्भिन्नाः पुरुषा विभो ! ।
नदीं पिबन्ति विपुलां गङ्गां सिन्धुं सरस्वतीम् । गोदा-
वरीं नर्मदाञ्च वाङ्मदां च महानदीम् । शतद्रू चन्द्रभागाञ्च
यमुनाञ्च महानदीम् । इषवतीं विषाशाञ्च विषापां स्थूल-
बालुकाम् । नदीं वेत्तवतीञ्चैव कण्वेद्याञ्च निम्नगाम् ।
इरावतीं वितस्ताञ्च पयोप्णीं देविकामपि । वेदवृत्तां
वेदवतीं त्रिदिवाभिषुमालवीम् । करीषिणीं चित्र-
वह्नीं चित्रसेनाञ्च निम्नगाम् । गोमतीं धूतपापाञ्च
गण्डकीञ्च महानदीम् । कौशिकीं निश्चितां कल्यां
निश्चितां लोहतारिणीम् । सरयूञ्च रहस्यां च शतकुम्भां
तथैव च । चर्मण्वतीं चन्द्रभागां हस्तिसेमां दिशं तथा ।
शरावतीं पयोप्णीञ्च परां भीमरथीमपि । कावेरीं
चुलकाञ्चापि वेणुं शलवलाभमपि । नीवारं सङ्घि-
ताञ्चापि सुप्रयोगां जनाधिप ! । पयसां कुण्डलां सिन्धुं
राजनीं पुरमालिनीम् । पूर्वाभिरामां वीराञ्च भीमा-
भीमवतीं तथा । पलाशिनीं पापहरां महेन्द्रां पाट-

जायतीम् । करोषिणोमसिक्रीञ्च कुशचोरां महानदीम् ।
मकरीं प्रवरां मेनां हेमां हतवतीं तथा । पुरावती-
मनुष्णाञ्च शैव्यां तापीञ्च भारत ! । सदानीरामह्व्याञ्च
कुशधारां महानदीम् । सदाकालां शिवाञ्चैव तथा
वीरवतीमपि । यास्तुं सुवान्तं गौरीञ्च कम्पनां सचि-
रखतीम् । वरां वीरङ्गराणां पञ्चभीञ्च महानदीम् ।
रथचित्रां ज्योतिरपां विश्वासिकां कपिल्लाम् । उपेन्द्रां
बहुलाञ्चैव कुचीरां मधुवाहिनीम् । विनदीं पिङ्गलां
वणां तुङ्गवणां महानदीम् । विदिशां क्षणवेणाञ्च
ताम्रञ्च कपिलामपि । जेलुं सुवामं वेदाद्यां हरिदश्यां
महोपमासु । शीघ्राञ्च पिच्छलाञ्चैव भारद्वाजीञ्च निम्न-
गाम् । कौशिकीं निम्नगं गोसां वाङ्मदामथ चन्द्रमाम् ।
दुर्गामन्त्रालिनाञ्चैव ब्रह्मसिध्यां वृहद्वतीम् । ययनामथ
राहाञ्च तथा जाम्बूनदीमपि । मनसां तमसां दार्कीं
वसाञ्च यरणासमासु । नाकां हृतिमतीञ्चैव पूर्णाशाञ्च
महानदीम् । तामसीं हृषाभाञ्चैव ब्रह्मसिध्यां वृह-
द्वतीम् । एतावान्याश्च बहुधा महानदीनां जनाधिप ! ।
सदानिरामथां क्षणां सन्दर्गां सन्तवाहिनीम् । ब्रह्मा-
र्याञ्च रुद्रासौरीं दुर्गांमपि च भारत ! । चित्रोपनां
चित्रवरां सङ्गलां वाहिनीं तथा । सन्दाकिनीं वैत-
रथीं कोशां चापि महानदीम् । शुक्तिमतीं सलिङ्गाञ्च
उष्मरेणुत्पलावतीम् । लोहित्यां करतोयाञ्च तथैव
वृषाङ्गवाल् । कमारीमृषिकुल्याञ्च मारिषाञ्च सर-
स्वतीम् । सन्दाकिनीन्तु पम्पाञ्च सईसङ्गाञ्च भारत ! ।
विश्वस्य मातरः सख्याः सख्याश्चैव महाफलाः । तथा
नद्यस्तपकाशाः शतशोऽथ सहस्रशः । इत्येताः सरितो
राजन् ! समाख्याता यथास्मृति । अन्याः काचित् नद्यः
कालिकापुराणाक्तास्तच्छब्दे २०१२ पु० दर्शिताः । जम्बु-
द्वीपस्या जनपदाश्च भा० भा० ७३० उक्ताः जनपदशब्दे
१०२० पु० दर्शिताः । कूर्मविभागशब्दे च तत्स्थानञ्चोक्तम् ।
२ जम्बु(सू)द्वीपाकारसंविभक्त्युक्ते दातव्यद्रव्यभेदे तद्विधा-
नादि हेमा० दा० ख० ब्रह्माण्डपु०

“ऋणु देवि ! महादानं जम्बु(सू)द्वीपाङ्गयन्तु तत् ।
यथाह भगवानय्य पद्मयोनिर्जनादेनः । पुण्येऽङ्कि
पुण्यमक्षते पुण्यकाले तु सर्वतः । विषुवत्ययनादौ च
ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । व्यतीपातेश्च वा कृत्वाञ्जन्मर्क्षे
वा विशेषतः । अष्टम्यां पञ्चदश्यां वा नित्यं वा दानमा-
चरेत् । पुण्यदेशेषु सर्वेषु नदीदेवालययादिषु । दानं गृहे

वा दातव्यं श्रद्धा वा यत् जायते । विप्रन्तु वेदविद्वान्
गुरुं सम्पूज्य यत्नतः । भूलेपनादि यत्काथं सर्वं
विप्रेण कारयेत् । विलेपयेत्सर्वभूमिं गोमयेन सवारिणा ।
तत्र विंशतिहस्तन्तु लेपयेत्परिमण्डलम् । लवणनोदीधिं
तत्र परितः परिकल्पयेत् । प्रादेशमात्रं विस्तारादृष्ट-
द्रोणेन पार्श्वति । तत्राक्षताक्षिकिरेत् श्वेतपुष्पैः
समन्ततः । तन्मध्ये कारयेन्मृकं धान्यभारत्येण वै
मेरुमहाद्वीक्षिमयस्तु मध्ये सुवर्णकलद्रुमसंयुतः स्यात्
पूर्वेण सुक्ताफलवज्रयुक्तो यास्येन गोमदकपुष्परसैः
पञ्चाक्ष गारुडतनीलरत्नैः सौम्येन वैदूर्यमरोजरसैः
श्रीखण्डखण्डैरभितः प्रदालनतान्वितः शुक्तिशिलात-
स्यात् । शुक्राम्बरारगवस्तुधरावली स्यात् पूर्वेषु पीता
च दक्षिणे तु । वागंसि पश्चादथ कर्बुराणि रत्न-
चैरीक्षरतोषणाली । ब्रह्मा तु मध्ये कमलासनस्य
मुखः काञ्चननिर्मिताङ्गः । चतुर्भुजश्चात्र निवेशनं
दधत् सुचं खात्र कमण्डलुञ्च । तथाक्षरत्नं जयमा-
क्षणाजिनं चोपवीतं च बिभ्रत् । गङ्गां चतुर्धा परि-
निधाय चतुर्दिशं चोदकपर्णरूपासु । गौण्यान्तं
प्रवृत्तीनयाष्टौ संस्थाप्य लोकाधिपतान् क्रमेण । न
द्विजोधानि च राजतानि स्तगाश्च सर्वत्र निवेशनी
पूर्वेण मन्दरगिरिर्वतगङ्गुलाभ्याम् शुक्राम्बरेण प-
रिविहितानाः । सुमेरुं काञ्चनमणेन हृष्टेण तदङ्ग-
वृक्षस्तृणपक्षियुतौ विधेयः । यास्येन गन्धसदनीज-
रिस्तु कार्यो सुद्वैश जम्बुतस्या च हिरण्य-
हेमन यक्षपतिना च विराजमानः पीताम्बरेण
परिवेष्टितश्च । पश्चात्तिलाचलमथोपरि कर्बुराभ-
सपिप्पलहिरण्यमयहंसयुक्तम् । व्याकारयेद्द-
सुगन्धपुष्पम् रौक्ष्येण शक्तिवटितेन विराज-
संस्थाप्य तं विपुलशैलमथोत्तरेण शैलं हृषार्क्ष-
मयं सुवस्त्रम् । न्यग्रोधवृक्षमपि हेममय-
रौक्ष्यैश्च शक्तिवटितैश्च शुभं विधाय । मेरीश्च पु-
कार्यम् हतोदकं प्रस्रवणञ्च दिक्षु । चान्द्रेण
मधुना सरंसि प्रागादि तेषां च यथाक्रमेण । सु-
दिकूटनिपधौ क्रमशश्च यास्ये सौम्ये च नीलमय-
युतौ क्रमेण । प्रादेशमात्रं परिनिःसृताञ्जे पायात्त-
स्तु परिवस्त्रयुताश्च सर्वे । प्रत्येकमत्र वसनच्छदय-
भारेण धान्यपरिमाणसुगन्ति सन्तः । शक्तप्र-
कृतपक्षियुताश्च सर्वे सौगन्धिपुष्पफलवस्त्रयुगा

आनीननिपधायामौ मान्यवद्भ्यमादनी । तेषां गन्ध-
गतो जेरुभौ च धान्यविनिर्मित । निपधः पारिपात्य
मर्यादापर्वताविभौ । जेरोः पञ्चमभागेन यथा तौ गन्ध-
मादनी । गन्धमादनशैलोऽसौ पूर्वपश्चाद्यायाविधौ ।
श्वेततण्डुलनिर्माणो दक्षिणोत्तरतः स्थितौ । सितान्तः-
पसुस्याः सर्वे दक्षिणे ककुभादयः । शङ्खकुटादयश्चैव
उत्तरे परिकीर्तिताः । तांस्त्रीन् केशरशैलाश्च कृत्वा
धान्यमयान् शुभान् । वस्त्रैरावेष्ट्य शैलेन्द्रं मेरुमन्याश्च
वेष्टयेत् । दक्षिणं भारतं वर्षं तत् किंपुरुषसंघतम् ।
हरिवर्षं ततः प्रोक्तं मेरोर्दक्षिणतस्ततः । इलाहृतं हृतं
मेरोर्यत्थं हृदयं तथा । रम्यं हरिणमयं तस्मात्
कुरयश्चेति चोत्तराः । भद्राश्वः केतुमानश्च पूर्वपश्चिमतः
स्थितौ । प्रोक्तानि नव वर्षाणि जम्बूद्वीपे तु नामतः ।
हिमाद्रिसन्ध्ये देवं श्रियञ्च विनिवेशयेत् । प्रसादाभि-
मुख्यावतौ काञ्चनेन विनिर्मितौ । शङ्खचक्रगदा-
पाणिं पीतवामसमन्वृतम् । किरीटकेयूरधरं श्रीव-
त्साद्वितचक्षसम् । पद्मासने समासीनां पद्महस्तां सुलो-
चनाम् । प्रसन्नवदनां देशीं तस्य दक्षिणतोऽन्येन । कै-
लासमध्यतो माञ्च त्वां चैव विनिवेशयेत् । मां च शङ्ख-
रनामानं त्वां च गौरीं वरानने । चतुर्भुजं हृदयश्च
जटिलं चन्द्रमौलिनम् । खट्वाङ्गगूलवरदाभयहस्तश्च
मां न्यसेत् । मदत्सङ्गगतां त्वां च दर्पणेन्द्रीवरान्विताम् ।
भद्रासने भगवन् हृदयरूपमुखं हरिम् । सौवर्णं
स्थापयेद्देवं भारते कूर्मरूपिणम् । वाराहं केतुमाले
तै मत्स्यं कुरूपचोत्तरं । सौवर्णानि वा रौप्यान् स्थाप-
येत्तु यथाक्रमम् । एवं जम्बूद्वीपं द्वापं कृत्वा चैव
यथाविधि । अर्घपाद्यासनं स्नानं यथायत् स्थापनं
क्रमात् । ब्रह्मादयस्तथा देवाः शैलाः कल्पद्रुमास्तथा ।
खनाममन्त्रैः पूजार्हा नमस्कारान्दीपितैः । गन्ध-
पुष्पनमस्कारधूपदीपफलैस्तथा । तथोपहरणाद्यैश्च
पूजयित्वा प्रयत्नतः । भद्राश्ववर्षे होमन्तु सर्पिषा च
समाचरेत् । खनाममन्त्रैर्होतव्यं स्वाहाकारसमायुतैः ।
दशोत्तरशतं कृत्वा ब्रह्मणे मेरवे तथा । इतरेषाञ्च
सर्वेषामष्टोत्तरशताहुतीः । स्नानार्थं यजमानस्य पुरतः
कलशञ्चरेत् । आदकोदरपूर्णन्तु खजूर्वं वस्त्रवेष्टितम् ।
गन्धाः सुमनस्तस्य कुशगान्धनिवेशयेत् । याश्च अथो
विभास्यन्ति ताश्चात्वावाहयेत्ततः । गङ्गाद्याः सरितः
स्वर्गः ससङ्गाश्च सरांसि च । आयातु यजमानस्य

दुरितक्षयकारकाः । इत्यावाह्य ततस्तस्य कलशं विमलो-
दकम् । अभ्यर्च्य गन्धपुष्पाद्यैः स्थापयेत् पीतिपूर्वकम् ।
स्नापयेत् प्राङ्मुखं तत्र दातारं कलशोदकैः । ऋग्भिर्यक्ष-
देवीभिः पावमानोभिरेव च । दानकाले च सम्प्राप्ते
दाता नारी नरोऽथवा । स्नापितो गुरुणा तेन सार्द्धं
दानं समाचरेत् । त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य गृहीतकसुमा-
ञ्जलिः । प्रत्येकं पर्वगान् सन्वाति प्रणिपातपुरःसरम् ।
मध्यमं गुरवे दद्यादतिमं मन्त्रसुदीरयेत् । धन्यसौ वा
प्रदातव्यं तस्यानुज्ञामवाप्य च । यथा च भूरार्द्रसमस्त-
लोकास्त्वयि स्थिता भूधरराज ! नित्यम् । अमी सुरा
असुरा लोकनाथा ब्रह्मादयो देवगणाश्च नित्यम् । त्वत्-
सम्प्रदानादहमप्यशेषैः पार्ष्वैस्सक्तस्तु यथा भवेद्यम् । श्रेय-
स्तथा पर्वतराज ! भद्रां कुरु प्रभो ! देववरैश्च सार्द्धम् ।
इतोदसुक्ता प्रदेत्तु मेरुं सकाञ्चनं राजतवस्त्रयुग्मम् ।
प्रत्येकमेकं द्विजपङ्क्तवानाम् प्रागादि दद्यादितरान्
क्रमेण । सुरासुराणाममृतार्थकृत्यैः त्वया कृतं सन्दर्-
शैल ! सत्य ! । तथा च मां रज्जु च सर्वतस्त्वं तव प्रसा-
दादिरजा यथाहम् । गन्धाद्रिमादभ इतीरितभूमेन्द्र !
वेदादितस्य गरुडाय नमोऽस्तु तुभ्यम् । त्वत्सम्प्रदान-
हतपापसमस्तदोषं जायाधिशैलवर रज्जु च मामजस्रम् ।
देवालयाय विपुलाय नमोऽचलाय हंसाय वेदपुरुषाय
नमोऽच्युताय । युष्मत्प्रदाननिहताखिलपापराशिं
हंसेन सार्द्धं ममराचल ! पाहि मां त्वम् । वन्दे सुपार्श्व-
ममराचलमप्रमथ्यश्रेष्ठञ्च देवसुरभिं प्रणतोऽस्मि
नित्यम् । त्वद्दानभक्तियुतसत्क्रिययाहमद्य त्वमेव
यामि शरणार्थमवेहि मां त्वम् । श्रीवत्सवत्समनादि-
मजं समस्तलोकाधिपं सकलकारणन्यतश्च । नारायणं
शरणमेभि धराधरेन्द्रैः सार्द्धं श्रिया हिमवतः स्थिति-
मादिमीडे । देवाय देवगणपूजितपादपद्मयुग्माय भक्त-
जनदुःखविनाशनाय । कैलासशैलनिलयाय भवाय
नित्यं गौरीप्रियाय वरदाय नमः शिवाय । चक्रो
त्वनादिनिधनः शरणागतं माम् भद्राश्वनामनि गतो
हरिरच्युतोऽसौ । आस्ते घनाचमवपुः सनकादि-
योगिपूगैरभिष्टुतपुरातनकीर्तियुक्तः । मध्ये महाशर्व-
हिमाचलयोर्निषण्णं कूर्माकृतिं शरणमेभि भवाभवाय ।
पारावरं मथितमत्र सदा दधाति यत्त्वं नमामि सुर-
पूजितमप्रमेयम् । वाराहरूपिणमनन्तमनन्तकेतुम् लो-
कस्वरूपिणमनेकशिरोजिपादम् । वन्दे महीभरममेय-

मपारकीर्तिं यज्ञेशमेभि शरणं हरभीशितारम् ।
देवस्तथोत्तरकुर्वन्पि नित्यमास्ते मत्स्यः सुरेन्द्रगणपूजि-
तपादपद्मः । रक्षत्वेषजगतां पतिरच्युतोऽसौ संसार-
दुःखचलितं शरणागतं माम् । उक्तौ यमात्मननाशन-
दानमन्त्रं प्रत्येकमेकं द्विजपुङ्गवानाम् । भुक्त्वा शुभानि
मनसं कृतिं यानि वासी गच्छन्त्यत्र न निवर्त्ययोगेह
मर्त्यः । गुरवे दक्षिणां दद्यात् सुवर्णञ्चैव वासमी ।
यागापकरणं सर्वं गुरवे विनिवेदयेत् । इत्याह भगवान्
प्रोतः पार्वत्याः परमेश्वरः । अहमप्यब्रुवं सर्वं युष्माकं
मुनिसत्तमाः । ।”

जम्बू नदी स्त्री जम्बूफलरसजाता नदी । जम्बूफलरसजाते
नदीभेदे जम्बूद्वीपगण्डे ३०४३ पु० विवृतिः । अक्षरानुकात्
प्रवर्त्तमानासु सप्तसु नदीषु मध्ये नदीभेदे च “ब्रह्मलो-
कादपक्रान्ता सप्तधा प्रतिपद्यते । वस्त्रोक्तसाराः नलिनीर-
पावनी च सरस्वतीश्च । जम्बू नदीश्च सीताश्च गङ्गाश्च
सिन्धुश्च सप्तमी” भा० भी० ६७० ।

जम्बूमार्गं न० पुष्करस्थे तीर्थभेदे पुष्करोपक्रमे “प्रद-
क्षिणसुपाटव्य जम्बूमार्गं समाविशेत् । जम्बूमार्गं
समाविश्य देवर्षिपितृसंयुतम् । अश्वमेधमवाप्नोति
मर्त्यकामसमन्वितः । तत्रोप्य रजनीः पञ्च प्रताप्ता
जायन्ते नरः । न दुर्गतमवाप्नोति सिद्धिं प्राप्नोति
जीवन्माम् । जम्बूमार्गादुपाटव्य गच्छेत्तण्डुलिकाश्रमम्”
भा० व० ८२ अ० । “जम्बूमार्गं त्विभिमर्मासैः संयतः
सुसमाहितः” भा० अ० २५ अ० । “जम्बूमार्गं गमिष्यामि
जम्बूमार्गं यस्माभ्यहम् । एवं सङ्कल्पयानोऽपि रुद्रलोके
महीयते” हरिव० १४१ अ० ।

जम्बूल पु० जम्बू तन्नाभफलं लाति ला-क । जम्बूद्वे
अकेतकद्वये च भेदः । “जम्बूजम्बूलद्वयं कद्रु-
कन्दलभूषितम्” हरिव० ६७ अ० । श्वरकन्यापक्षयोः
परिहासवचने न० नीलकण्ठः ।

जम्बूलमालिका स्त्री इत० । श्वरकन्यापक्षयोः परि-
हासवचनसमूहे । “आशीर्भिर्बर्द्धयित्वा च देवर्षिः
क्षणमब्रवीत् । अनिरुद्धस्य वीर्याख्यो विवाहः क्रियतां
विभो ! । जम्बूलमालिकां द्रष्टुं श्रद्धा हि मम जायते ।
ततः प्रहसिताः सर्वे नारदस्य वचःश्रवात्” हरिव०
१८८ अ० । “जम्बूलमालिका कन्यावरयोर्मुखचन्द्रिका”
हारावस्थुक्तार्थकतया उद्घात० व्याख्यानात् शतार्थे च ।
जम्बू (खु) वमज न० जम्बूवन इव जायते जन-ड ७ त० ।

श्वेतजम्बूपुष्पे । “पारिभट्टं पाटला च बहुलं गिरि-
शालिनी । तिलकं जम्बूवनजं पोतकं तगरन्वपि ।
एतानि हि प्रशस्तानि कुसुमान्यच्युताश्चने” शामन पु०
जम्बूवृक्ष पु० कर्म० । जम्बूनामके (जाम्बुका) वृक्षे स च
वृहत्क्षुद्रभेदेन द्विविधः यथाह भाय० प्र०

“फलेन्द्रा कथिता नन्दी राजजम्बूर्भहाफला । तथा
सुरभिपत्ना च महाजम्बूर्पि सृता । राजजम्बूफलं
खादु विष्टम्भि गुरु रोचनम् । क्षुद्रजम्बूः सृष्टपत्ना
नादेयी जलजम्बुका । जम्बूः संग्राहिणी कृत्वा
कफपित्तास्रदाहजित्” ।

जम्बू पु० जम्बू-अच्-नुम् । १ दैत्यभेदे । करणे घञ् । २ दन्ते
कर्मणि घञ् । ३ जम्बूरी । भावे घञ् । ४ मन्त्रणे भेदि ।
कर्मणि घञ् । ५ अ० । करणे भञ् । ६ हने च
हेमच० । जम्बूदैत्यश्च सहिषासुरपिता । स च इन्द्रात्
पराजयमासाद्य महादेवं प्रसाद्य त्रैलोक्यविजयिपुत्ररूप-
वरप्राप्तौ गृहे गमनात् प्रागेव नारदोपदेशात् इन्द्रेण
युद्धायाहृतः स्नानच्छलेन सरोजवाहकाले सहिषीं
दृष्ट्वा तस्यां गर्भमाधाय इन्द्रेण युद्धं कृतवान् तेन
निपातितश्च तत्कथा मार्क० पु० दृष्ट्वा । कालिकापु०
६१ अ० तस्य रम्भेतिनामेति भेदः । अन्योऽपि तन्नामाऽसुरो
विष्णुनाहतो यथोक्तं मा० व० १०२ अ० । “असुरश्च
महेष्वासो जम्बू इत्यभिहितः । यत्किञ्चिद्विरूढं तस्यैव
विनिपातितः” हरिं प्रति देवानामुक्तिः । उवाच-
यानुचरभेदे “पर्वणः पतनो जम्बूः खरः क्रोधवशो
हरिः । प्ररुजयारुजयैव प्रवसश्चैवमादयः । ततो-
ऽभिपततां तेषामदृष्ट्यानां दुरात्मनाम् । अन्तर्द्वानबधं
तज्जस्यकार स विभीषणः” भा० व० २८४ अ० । ८ मन्त्रणे
सि० कौ० । तत्र मन्त्रणे “इति ते कथयन्ति सा ब्राह्मणा
जम्बूसाधकाः” भा० उ० ६३ अ० दन्ते “इमं जम्बूसुतं पिवः”
अ० ८।६१।२ । “जम्बूसुतं दन्तैरभिषुतम्” भा० सुजम्बा-
हरितजम्बा । जम्बू-जम्बायां भावे घञ् । ९ जम्बू-
याञ्च । “जम्बा सुहरितदण्डोमेभ्यः” पा० बहुव्रीहौ
अनिच् समा० । सुजम्बा हरितजम्बा त्वयं जम्बो भव्यं
यस्य त्वणजम्बा सोमजम्बा । स्वार्थे क । जम्बक तत्त्वार्थे
जम्ब-एवुल् । जम्बक भवको त्वि० । [जम्बिकापत्त ।
जम्बका स्त्री जम्बैव स्वार्थे क । जम्बायां राजनि० । पक्षे
जम्बाग पु० जम्बाय भक्षयाय गच्छति गम-ड । राजसभेदे ।
“देवा यक्षाक्षया नागा गन्धर्वाप्सरसोऽसुराः । क्रूराः

सर्वाः सुपस्माश्च तर्को जम्भगाः खगाः” तर्पणमन्त्रः ।
जम्भहिप् पु० जम्भमसुरं द्वेष्टि द्विष-क्रिप् । इन्द्रे हेमच० ।
जम्भेदिन् पु० जम्भमसुरं भिननि भिद-णिनि इत० ।
इन्द्रे अमरः जम्भारिपुप्रभृतयोऽप्यत्र । मार्क० पु० तन्मूलं
दृश्यम् ।

जम्भार पु० जम्भं भक्षणकृत् राति ददाति रा-क । १जम्बीरे
शब्दच० । वा रस्य नः । जम्बल इत्यर्थे श्वेदभेदे च
जम्भेदिना इराजसीभेदे स्त्री । “समुद्रस्योत्तरे तीरे जम्भला
नाम राक्षसी । तस्याः स्मरणमात्रेण विशल्या गर्भिणी
भवेत्” ज्यो० त० ।

जम्भा स्त्री जम्भ-जम्भायां भावेच् । जम्भायां राजनि० ।
जम्भारि पु० जम्भस्य भक्ष्यस्य अमुरभेदस्य वा अरिः । १यज्ञौ
श्वजं च विश्वः इन्द्रे च । “जम्भारिदम्भोलयः” नैप०
जम्भिन् पु० जम्भ-णिनि नुम् । १जम्बीरे शब्दच० तत्त्वार्थे
न० हेमच० । २जम्भायुक्ते ति० । ३मरुवक्त्रे भरतः ।
जम्बीर पु० जम्भ-गम्भीरादौ नुम् च । १जम्बीरे अमरः
जम्भार पु० जम्भ एव स्वार्थे यत् जम्भ-कर्मणि गयत् वा
दत्ते । “यस्तर्हर्षणमासयोर्विश्वादिमाः प्रजा अदत्तका
जायन्ते यस्मादासां जायन्ते यस्मादासां प्रभिद्यन्ते
यस्मादासां संतिष्ठन्ते यस्मादासां पुनरुत्तमं वयसि सर्व
एव प्रभिद्यन्ते यस्मादधर एकाग्रं जायन्तेऽथोत्तरे यस्मा-
दणीयांस एवाधरे प्रथीयांस उत्तरे यस्माद्दृष्ट्वा वर्षीयसी
यस्मात् समा एव जम्भाराः” भा० ब्रा० ११।४।१५। “दंष्ट्राभ्यां
मविस्त्रून् जम्भारैस्तस्करान्” यजु० ११।७८ “दन्ता जम्भाराः
जम्भार्थतिमाश्रिता जम्भाराः” वेददीपोक्त्यर्थे च ।

जय पु० जि-भावे च् । पराभेदतया इत्कर्पलाभे (जित
हृद्योया) श्वशीकरणे इन्द्रियजयः । “मौनं सदासनजयः
स्थैर्यं प्राणजयः शनैः” भाग० २०।८६ । ३शत्रु पराङ्मुखी-
करणे इत्यादिजये । “सप्त वित्तागमा धम्मार्त्तं दायो
लाभः क्रयो जयः । विभागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिपद् एव
च” मनुना तस्य चर्यं स्वत्वहेत्वक्तं तच्च क्षत्रियस्यैव
“स्वामी अक्रयक्रयसंविभागपरिग्रहाविगमेषु ब्राह्मणस्या-
धिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यसूद्रयोरिति”
गौतमस्मृततेः । “जयो रम्भाहरिणाम्” रघुः । “समदुःख-
सुखे हत्वा लाभालाभौ जयाजयौ” गीता । जि-कर्त्तरि
अच् । ५परमेष्ठरे पु० तस्य सर्वभूतजयित्वात् तथात्वं
“नयो जयः सत्यसन्धो दाशार्हः सात्वतां पतिः” विष्णुसं० ।
इजयन्ते इन्द्रपुत्रे अमुरजयात्तस्य तथात्वम् उयुधिष्ठिरे

क्रोधजयात् गुह्यतन्त्रात्मकत्वाद्वा तस्य तथात्वम् । शिराट-
नगरे छद्मवंगन स्थायिनः युधिष्ठिरस्य यथा गुह्यं तन्नाम
तथोक्तं “जयोजयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्वलः इति
गुह्यानि नामानि तेषां चक्रे युधिष्ठिरः” भा० वि० पू० अ० ।
पञ्चनिमन्यवृक्षे रोगजयात्तस्य तथात्वम् । ६दानवभेदे “जयो
निकुम्भः कुपयश्च दानवो ररक्षुरेते दशदानवाधिपम्”
हरिवं० २४२ अ० । ७विश्वामित्रसुतभेदे । “सधुष्कन्दा
जयश्चैव देवलश्च तथाष्टकः । कच्छपो हारितश्चैव विश्व-
मित्रश्च ते सुताः” २७ अ० । ११सोमवंश्ये वृद्धयन्त्रपुत्र-
भेदे “एनपुत्रा बभूवुस्ते सप्त देवसुतोपमाः । दिविजाता
महात्मान आयुर्वीरानमावसुः” इत्युपक्रमे “आयोः
पुत्रास्तथा पञ्च सर्वे वीरा महारथाः । स्वर्भानुतन-
यायाञ्च प्रभायां जज्ञिरे नृपः । नहुषः प्रथमं यज्ञे
वृद्धधर्मा ततः परम् । रम्भो राजिरजेनाथ द्विपु लोकेपु
विश्रुतः” इति आयुपुत्रभेदादुक्तं “अनेमसः सुतो राजा प्रति
क्षत्रो मज्जायथाः । प्रतिक्षत्रसुतस्यापि क्षत्रियो नाम
विश्रुतः । वृद्धायस्य जयः एवो विजयश्चरः, आत्मजः”
हरिवं० २४ अ० । एतस्यैववंशीगर्भजातेऽप्युक्तभेदे । “एतस्य
चोर्वंशीगर्भात् पञ्चममहात्मजा नृपः । आयुः सुतासु
सत्यायु रथो ह विजयो जयः” भाग० ८।१।११ ।
दशमे ब्रह्मसावर्णिमन्त्रे १३द्विजभेदे “तत् सोमं तद्वसाव-
र्णिरूपस्योक्तसुता महान् । तत्सुता वृषिसेनाद्या कवि-
प्रातृप्रमुखा द्विजाः । हविष्यान् सुतानः सद्यो जयो वृत्ति-
स्तदा द्विजाः” भाग० ८।१२।१० । १४जयवन्श्ये कैयले
नृपभेदे । “जयना जनकः सोऽभूत् वैदेहासु विदेहजः ।
मिथिलो मथनाज्जातो मिथिला येन निक्षिप्ता” इत्युप-
क्रमे “सुतस्ततो जयस्तस्माद्विजयोऽश्वाढतः सुतः”
भाग० ८।१२।१६ । सोमवंश्ये १५वृद्धयन्त्रे १६सङ्कृति
नृपसुते च । “कुशात् प्रतिकल्पद्धात् वृद्धयन्त्रसुतो
जयः ; ततः सुतः क्षतस्यापि जज्ञे हर्षश्चवान् नृपः ।
सहदेवस्ततोऽहीनो जयत्सेनस्तु तत्सुतः । सङ्कृति-
स्तस्य च जयः क्षत्रधर्मा महारथः” भाग० ८।१७।१० ।
अत्र जयस्य द्विधा कीर्तनात् तदंशे द्वौ जयौ । १७वृद्धा-
कुवंश्ये विजननन्दननृपभेदे हेम० । १८विष्णुदौवारिक-
भेदे । जयविजयौ हि विष्णुद्वारपौ भगवद्विष्टया
वैकुण्ठगतान् नग्नान् सनकादीन् भगवदभ्यन्तरे गम-
नाय निवार्य वेत्तेषु ताडयन्तौ तैरभिशप्तौ हिर-
ण्याक्षाद्यसुरभावेन जातौ तत्कथा भाग० १।१६ अ० ।

“मानसात्मसुता युद्धपूर्वजाः समकादयः । चेर्विहा-
यसा लोकान् लोकेषु विगतस्मृहाः । त एकदा भगवतो
वैकुण्ठस्यामलात्मनः । ययुर्वैकुण्ठनिलयं सर्वलोकनमस्कृतम्”
इत्युपक्रमे ।

“तस्मिन्मतीत्य सुनयः षडस्रज्यानाः कक्षाः समान-
वयसावथ सप्रमायाम् । देवावचक्षत गृहीतगदौ
पराङ्मुखैरकुण्डलकिरीटविट्कुवैशौ । मत्तहिरेफ
वनमालिकया निवीतो विन्यस्तया सितचतुष्टयबाहु-
मध्ये । वक्त्रं भ्रुवा कटिलया स्फुटनिर्गमाभ्यां रक्ते-
क्षण्येन च मनोमयं दधानौ । हायैतयोर्निविशिशु-
र्मिषतोरपृष्टा पूर्वा यथा पुरटवज्रकपाटिकायाः । सर्वत्र
तेऽपिषमया सुनयः स्वहृष्ट्या ये संचरन्त्यविचिता
विगताभिगङ्गाः । तान् वीक्ष्य वातवसनांसतरः कमा-
रान् दृष्ट्वा दगार्जुनयसो विदितात्मतत्त्वान् । जेत्ये
चास्वलतयतामदहेणांसौ तेजो विहस्य भगवत्प्रति-
क्षणशीलो । ताभ्यां मिषतस्त्रनिमिषेषु निपिध्यमानाः
स्वर्चलसा अपि हरेः प्रतिहारपाश्याम् । ऊचुः
सुहृत्तमद्विहितभङ्ग ईषत्कामानुजेन सहसा त
उपगुताक्षाः । श्रीसुनय ऊचुः । कोवाइहैव्य भगवत्-
परिचर्य्योस्त्रैस्तद्धर्मिणां निवसतां विषमस्वभावः ।
तस्मिन् प्रशान्तपुरुषे गतविष्यहे वां कोवात्मवत्कुह-
कयोः परिशङ्कनीयः । नक्षानरं भगवतोह समस्तकुचा-
वात्मानमात्मनि नभो नभसीव धीराः । पश्यान्ति यत्न
युतयोः सुरनिङ्गिनोः किं व्युत्पादितं ह्युदरभेदि भयं
यतोऽस्य । यदा मनुष्यपरमस्य विकुण्ठभर्तुः कर्तुं
पकटमः । पीमहि मन्दधीभ्याम् । लोकानितो व्रजत
मनरभावदृष्ट्वा पापीयमस्तय इमे रिपयोऽस्य यत्न ।
तेषामितोरितसुभाववधार्य्य चोरं तं ब्रह्मादण्डमनि-
वारणमस्तपूगैः । सद्यो हरेरनुचरावुक् विध्यतस्तत्-
पादगृहावपततामतिकतरेण । भूयादघोनि भगवद्भि-
रकारि दण्डो यो नौ हरेत सुरहेलनमप्यशेषम् ।
माधोऽनुतापकलया भगवत्स्मृतिप्रो मोहो भवेदिह
त नौ व्रजतोरबोधः । एवं तदैव भगवानरविन्द-
नाभः स्वानां विदुष्य सत्तिक्रममार्थहृदाः । तस्मिन्
ययौ परमहंसमहासुनीनामन्त्रेणपीयशरणौ चलयन्
सहश्रीः” । ततः कुमारैः भगवन् दृष्टा कृतां तत्-
स्तुतिमुपवर्गेकम् ।

“इति तद्गुणतां तेषां सुनीनां योगधर्मिणाम् । प्रति-

नस्य जगादेदं वैकुण्ठनिलयो विभुः । श्रीभगवानुवाच ।
एतौ द्वौ पार्श्वदौ मद्भ्यं जयो विजय एव च । कदर्शी-
कस्य मां यदो बहुकृतामतिक्रमम् । यस्त्वेतयोर्द्वौ तो
दण्डो भवद्भिर्मामनुवृत्तैः । स एवानुमतोऽस्माभिर्मुनयो ।
देयहेलनात्” । ततः कथाशेषो यथा

“श्रीभगवानुवाच । एतौ सुरेतरगतिं प्रतिपद्य सद्यः
संरम्भसम्भृतसमाध्यनुबद्धयोगौ । भूयः सकाशमुपया-
स्यत आशु योयः शापो मयैव निमित्तस्तदवैत विप्राः । ।
श्रीब्रह्मोवाच । अथ ते सुनयोदृष्ट्वा मयनानन्द-
भाजनम् । वैकुण्ठं तदधिष्ठानं विकुण्ठञ्च स्वयं
प्रभम् । भगवन् परिक्रम्य प्रणिपत्यनुमान्य च ।
प्रतिजम्बुः प्रमुदिताः शंसन्तो वैष्णवीं श्रियम् । भग-
वाननुगावाह यातं मा भैष्टमस्तुताम् । ब्रह्मतेजःसम-
र्थोऽपि हन्तुं नेच्छे मतन्तु मे । मयि संरम्भयोगेन
निस्त्यै ब्रह्महेलनम् । प्रत्येक्यन्तं निकासं मे कालेना-
ल्पीयसा पुनः । दाःस्यात्तादिशत्रु मगवान् विमान
श्रेणिभूषणम् । सर्वोतिशयगं लक्ष्म्या जुष्टं स्वध्विष्णु-
माविशत् । तौ तु गीर्वाणदृष्टमौ दुस्तराद्विरलोकतः ।
हतश्रियौ ब्रह्मशापादभूतां विगतस्मयो । तदा विकुण्ठ-
धिष्णान्तयोर्निपतमानयोः । हाहाकारो महानासी
हिमानायेषु पुत्रकाः । । तत्रैव क्षुण्णो प्राप्नौ पार्श्वद-
प्रवरौ हरेः । दितेजोऽरनिर्विष्टं काशप्रपं तेज उल्ल-
णम् । तयोरसुरयोरव्य तेजसा यमयोर्हि यः ।
आलिप्तं तेज एताहं भगवन्स्तद्विधित्सति” ।

भाग० २।१२ अ०-१६ अ० । जयति संसारमनेन । जि-
करणे अच् । १६भारतादौ अन्यभेदे । “ब्रह्मचारिकाण्डे
भविष्यपुराणम् “अष्टादश पुराणानि रामस्य चरितं तथा ।
विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत । । काण्डी-
ख्यं पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् । सौराष्ट्र
धर्मा राजेन्द्र ! मानवोक्ता महीपते ! । जयेति नाम
एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः” इति “नारायणं नम-
स्कृत्य नरश्चैव नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो
जयसुदीरयेत्” सर्वपुराणारम्भे पाद्यलोकः । २०दर्शणद्वारे
गृहे शब्दार्थचि० । पट्टिबर्धमध्ये अष्टाविंशतितमे २१यत्सरे ।
तत्फलं यथा “क्षत्रियाश्च तथा वैश्याः शूद्राश्च नटनर्तकाः ।
पीडितास्ते वरारोहे ! जये सर्वे न संगयः” उच्यो०त० ।
जये कुशलः व्याकर्षा० कन् । जयक जयकुशले त्रि० ।
२२कुमारानुचरनागभेदे । “प्रददावग्निपुत्रस्य महापारि-

पदायुधौ । जयं महाजयज्ञैव नागौ ज्वलनसूत्रे”
भा०श०४६अ० । २२द्रुपदराजपुत्रभेदे “जयान सुरथं
नाम द्रुपदस्य सुतं विभुः । पुनः गतुञ्जयं नाम सुरथ-
स्यानुजं रथे । रथानीकं जयानीकं जयञ्जालं निजम्रि-
वान्” भा० द्रो० १५३ अ० । २४अर्जुने “यदि नोत्तिष्ठति
जयः पिता मे नरसूतमः । अकिञ्चैव रथोद्देशे शोषयिष्ये
कलेवरम्” भा०आश्र० ८०अ० । मातरं प्रति बभ्रुवा-
हनोक्तिः । “इत्युक्त्वा सोऽब्रवीत् पुनं सचिपूरपतिं जयः”
८१अ० । २५छतराष्ट्रपुत्रभेदे । “दुर्योधनप्रभृतयो युयुत्सुः
करणस्तथा । ततो दुःशासनश्चैव दुःसहस्रैव भारत ! ।
दुर्मयणो विकर्णश्च चित्तसेनोविदिशतिः । जयः सत्यवत-
श्चैव पुरुमित्यत्र भारत ! । वैग्रापुत्रो युयुत्सुश्च एका-
दश महारथाः” भा० आ० ६१ अ० ।

जयकीलाहल पु० जयस्य कीलाहलो यस्मिन् । १पाशक-
कीडाभेदे शब्दप० । इत० । २जयध्वनौ ।

जयटक्का स्त्री जयस्य चिका टक्का । वाद्यभेदे ।

जयतीर्थ न० तीर्थभेदे शिवपु० ।

जयत्सेन पु० विराटनगरे कद्रवेगिनि नकुले पाण्डवे । जय-
शब्दे दृश्यम् । जयन्ती सेनाऽस्य । २विक्रान्तसैन्यके न्ये ।
१भागधन्वभेदे । “मगधेषु जयत्सेनस्तेषामासीत् स
पार्थिवः । अष्टानां प्रवरास्तेषां कालेयानां महासुराः”
भा० आ० ६७ अ० । ४पुरुवंश्ये सार्वभौमाख्यनृपपुत्रे ।
“अहंयातिः खलु कृतवीर्य इहिरसुपयेमे भानु-
मतीं नाम तस्यामस्य जज्ञे सार्वभौमः । सार्वभौमः खलु
जित्वा जह्वार कैकेयीं हनन्दां नाम तासुपयेमे तस्या-
मस्य जज्ञे जयत्सेनो नाम । जयत्सेनः खलु वेदो
सुपयेमे सुयुतां नाम तस्यामस्य जज्ञे अयाचीनः” भा०
आ० ८५ अ० । ५सोमवंश्ये अहीननृपपुत्रे च । जय
शब्दे मूलं दृश्यम् ।

जयदत्त पु० इन्द्रपुत्रे जयन्ते हेमच० ।

जयदुर्गा स्त्री दुर्गामूर्तिभेदे तन्मूर्तिमक्षणं तन्त्रसारे “काला
आर्भा कटाक्षेरिरिकुलभयदां भौलिबद्धेन्द्रेणां शङ्खं
चक्रं कपाणं त्रिशूलमपि (त्रिशूलम्) करैरुद्धहन्तीं त्रि-
नेत्राम् । सिंहस्तन्वाधिहृदां त्रिभुवनमस्थितं तेजसा पूर-
यन्तीं ध्यायेद् दुर्गां जयास्थां त्रिदशपरिहृतां सेवितां
सिद्धिकामेः” । अस्याः मन्त्रप्रयोगादिकं तत्रैव दृश्यम् ।

जयदेव पु० गीतगोविन्दकाव्यकारके केन्दुविल्लयामयासिनि
कविभेदे “भावं अङ्गारसारस्तमयजयदेवस्य विष्णु-

वर्चासि” गीतगो०

[शब्दे दृश्यम् ।

जयद्वल पु० विराटावासे कद्रवेगिनि पाण्डवे सहदेवे जय-
जयद्वय पु० १पौरवे दृहन्मनसो नृपस्य यशोदेव्यां जाते पुत्र-
भेदे । तदुत्पत्तिकथा “दृहर्हभंसुतो दन्तु राजा माम्ना
दृहन्मनाः । तस्य पत्नीद्वयश्चासीद्वैभतेयसुते शुभे ।
यशोदेवी च सत्या च ताभ्यां वंशस्तु भिद्यते । जय-
द्वयस्तु राजेन्द्र ! यशोदेव्यां व्यजायत” हरिवं० ११अ० ।
सिन्धुदेशाधिपदृहन्मनसुते राजभेदे । स च छतराष्ट्रकन्यां
दुःशलासुपयेमे । स च सौवीरदेशाधिपः “जयद्रथो नाम
यदि श्रुतस्ते सौवीरराजः सुभगे ! स एषः” भा०व०२६४
स च द्रौपदीं हृत्वा पलायमानो विजित्य भीमेन नृहीतो
युधिष्ठिरराजया सुक्रश्च । ततो निर्वेदमासाद्य तपसा
तोपितात् रुद्रतो वरं लेभे तत्कथा यथा

“जयद्रथस्तु संप्रेष्य भ्रातराबुद्धतायुधौ । प्राधा-
वत्पूर्णमव्ययो जीवितेपुः सुदुःखतः । तं भीमसेनो
घायन्मवतीर्य रथाह्वनी । अभिद्रुत्य निजपाङ्क-
केशपक्षे ह्यमर्षणः । ससुदस्य च तं भीमो निष्प्रियेण
महीतले । शिरो नृहीत्वा राजानं ताडयामास
चैव ह । पुनः सङ्जीवसानस्य तस्योत्पतिहमिच्छतः ।
पदा मूर्द्ध्नि महाबाहुः प्राहर्हन्पिप्लवः । तस्य जानु-
ददौ भीमो जज्ञे चैनमरत्निना । स मोहमगमद्राजा
महारवरपोडितः । सरोधं भीमसेनं ह वारयामास
फाल्गुनः । दुःशलायाः कृते राजा यत्तदाहेति
कौरवः । भीम उवाच । नार्यं पापसमाचारो मत्तो
जीवितमर्हति । कण्ठायास्तदनृहायाः परिक्रमेण नरा-
धमः । किञ्चु शक्यं मया कर्तुं यद्वाजा सततं हृषी ।
त्वय्य वालिगया बुद्ध्या सदैवास्मान् प्रबाधसे । एव-
रुद्धा सटास्तस्य पञ्च चक्रे वक्रोदरः । अर्जुनन्द्रेण
वाणेन किञ्चिदवुपतस्तदा । विकल्पयित्वा राजानं
ततः प्राह वक्रोदरः । जीवितुञ्जेष्कसे मूढ ! हेतुं मे
गदतः शृणु । दासोऽस्मीति त्वया वाच्यं संसृज्य च
सभासु च । एवं ते जीवितं दद्यामेष युद्धजितो
विधिः । एवमस्त्विति तं राजा कथमाणो जयद्रथः ।
प्रोवाच पुरुषव्याघ्रं भीममाह्वयशोभिनम् । तत एनं
विचेष्टनं बद्धा पाशैः वक्रोदरः । रथमारोपया-
मास विसंज्ञं पाशुपुष्टितम् । ततस्तं रथमास्थान्
भीमः पाशानुगच्छदा । अभ्येत्ताम्रमसध्यस्त्रमभ्यगच्छ-
युधिष्ठिरम् । दर्शयामास भीमस्तु तदवस्थं जयद्रथम् ।

तं राजा प्राहसद् दृष्ट्वा मुच्यतामिति चाब्रवीत् । राजा-
नञ्जाब्रवीद्भीमो द्रौपद्याः कथ्यतामिति । दासभावं
मनो ह्येष पाण्डूनां पापचेतनः । तमुवाच ततो
ज्येष्ठो आता साय्यं वचः । सुहृन्ममधमाचारं
प्रमाथं यदि ते वयम् । द्रौपदी चाब्रवीद्भीममभिवीक्षा
युधिष्ठिरम् । दासोऽयं मुच्यतां राजस्त्वया पञ्चसटः
कृतः । स सुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवद्य युधिष्ठिरम् ।
वयन्दे विद्वान्भो राजंस्तान् दृष्ट्वा सुनीलदा । तमुवाच
वृष्णी राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । तथा जयद्रथं
दृष्ट्वा स्तब्धोऽहं सव्यसाचिना । अदासो गच्छ सुक्तोऽसि
सैवं काशीः पुनः पुनः । स्वीकामश्च धिगस्तु त्वां
कुङ्कुमः कुङ्कुमहायवान् । एवंविधं हि कः कुर्यात्त्वदन्यः
पुरुषाधमः । गतमत्वमिव ज्ञात्वा कर्त्तारमगुमस्य तम् ।
संप्रेक्ष्य भरतश्चैव कृपाञ्जलो नराधिपः । धर्मं ते
वर्द्धतां बुद्धिर्मां चाधर्मे मनः कथाः । साश्वः सरथ
पादातः स्वस्ति गच्छ जयद्रथ ! । एतस्मिन् सुव्रीहस्तूष्णीं
किञ्चिद्वाङ्मुखः । जगाम राजा दुःखात्तं गङ्गा-
हाराय भारत । स देवं शरणं गत्वा विरूपाक्षमुमा-
पतिम् । तयश्चार विपुलं तस्य प्रीतो वृषध्वजः ।
बलिं स्वयं प्रत्यष्टहृणात् प्रीयमाणस्तिबोचनः । वर-
ञ्चाकौ ददौ देवः स जग्राह च तच्छृणु । जयद्रथ
उवाच । सनस्तान् शरणान् पञ्च जयेयं युधि पाण्डु-
वान् । इति राजाब्रवीद्देवं नेति देवस्तमब्रवीत् ।
महेश्वर उवाच । अजय्यांश्यावध्यांश्च वारविष्यधि-
तान् युधि । अस्तेऽर्जुनं महाबाहुं नरं नाम सुरे-
श्वरम् । यदर्थं तत्प्रतपसं नारायणसहायकम् ।
अजितं सर्वलोकानां देवैरपि दुरासदम् । मया दत्तं
पाशुपतम् दिव्यमप्रतिमं शरम् । अवाप लोकपालेभ्यो
वज्रादीन् स महाशरान् ॥ ॥

“प्रधानं शस्त्रविदुषां तेन कृष्णेन रक्ष्यते । सहायः
पुण्डरीकाक्षः श्रीमानतुलविक्रमः । समामस्यन्दने
पार्थमास्थाय परवीरहा । न शक्यते तेन जेतुं
विश्वैरपि दुःसहः । कः पुनर्मांसो भावो रणे पार्थ
विजेष्यते । तमेकं वर्जयित्वा तु सर्वं योधिष्ठिरं
बलम् । चतुरः पाण्डुवानाजन् ! दिनैकं जेष्यसे
रिपून् । स च भारतयुद्धकाले द्रौपदीकृतचक्रव्यूहद्वारे
स्थित्वाऽर्जुनस्य युधिष्ठिरादीन् चतुरो भवतुन् जिगाय ।
अभिमन्युश्च जवान । तद्वक्त्रं पतेनाऽर्जुनेन श्वः

स्वर्वाक्षमवात् प्रागेव त्वां हन्ता तथा त्वामहत्वा स्वयं
वा मर्त्तेति प्रतिज्ञाय स निहतः तच्छिरस्य अन्यत्र
तपस्तप्तत्पितृर्होऽवस्थितं शरपरस्परया घातितं
तेन च तस्य शिरसो भूमौ पातनेन स्वशिरः शतधा-
भूतं तत्कथा यथा भा० द्रौ० १४४ अ० ।

“एतस्मिन्नेव काले तु कुतं गच्छति भास्करे । अत्र-
वीत् पाण्डवं राजंस्वरमाणो जनार्दनः । एष मध्ये
कृतः मङ्गलिः पार्थ ! योरैर्महारथैः । जीवितेषु-
महाबाहो ! भीतस्तिष्ठत सैन्यवः । एतानमिजित्व रथे
घट्टयान् पुरुषधम ! । न शक्यः सैन्यवो हन्तुं यत्तो
निर्याजमर्जुन । योगमत्र विधास्यामि सूर्यस्यावरणं
प्रति । अस्तं गत इति व्यक्तं प्रेक्ष्यत्येकः स सिन्धु-
राट् । हर्षेण जीविताकाङ्क्षी विनाशार्थं तव प्रभो ! ।
न गोपस्यति दुराचारः स आत्मानं कथञ्चन । तत्र
छिद्रे प्रहर्त्तव्यं त्वयास्य कुङ्कुमम् । व्यपेक्षा जैव
कर्त्तव्या गतोऽस्तमिति भास्करः । एवमस्त्विति बीभत्सुः
केशवं प्रत्यभाषत । ततोऽसृजत्तमः कृष्णः सूर्यस्या
वरणं प्रति । योगो योगेन संयुक्तो योगिनामीश्वरो
हरिः । सृष्टे तमसि कृष्णेन गतोऽस्तमिति भास्करः ।
त्वदीया जहृषुर्ग्रीवाः पार्थनाशास्त्राधिप ! । ते प्रहृष्टा
रणे राजन्नापश्यन् सैनिका रयिम् । उज्जाम्य वज्राणि
तदा स च राजा जयद्रथः । वीक्षमाणो ततस्तस्मिन्
सिन्धुराजे दिवाकरम् । पुनरेवाब्रवीत् कृष्णो धनञ्जय-
मिदं वचः । पश्य सिन्धुर्गतं वीरं प्रेक्षमाणं दिवा-
करम् । भयं यिपुलसृज्य त्वत्तो भरतसत्तम । अत्रं
कालो महाबाहो ! वधायास्य दुरात्मनः । इत्येवं
केशवेभोक्तः पाण्डुपुत्रः प्रतापवान् । न्यबधीत्तावकं
सैन्यं शरैरर्काग्निमसंभैः ॥ ॥

“एवं तान् व्याकुलीकृत्य त्वदीयान् स महारथान् ।
उज्जहार शरं चोरं पाण्डुवोऽनलसन्निभम् । इन्द्रा-
ग्निममप्रख्यं दिव्यमन्त्राभिमन्त्रितम् । सर्वभारसहं
शस्त्रद्वन्द्वमाख्यातं महत् । वज्रेणास्तेण संयोज्य
विधिवत् कुङ्कुमन्दनः । समादधन् महाबाहुर्गण्डोने
स्त्रिमर्जुनः । तस्मिन् सन्धीयमाने तु शरे ज्वलन-
तेजसि । अन्तरीक्षे महाबाहो भूतानामभवद्वृषः ।
अब्रवीच्च पुनस्तत्र त्वरमाणो जनार्दनः । धनञ्जय !
शिरश्छिन्वि सैन्यवस्य दुरात्मनः । अस्तं महीधर-
श्चेहं वियासति दिवाकरः । शृणुष्व तच्च कार्यं मे

जयद्रथबधं प्रति । दृष्टवान् सैन्धवस्य पिता जगति
विश्रुतः । स कालेनेह सहता सैन्धवं प्राप्नवान्
सुतम् । जयद्रथमभिलक्षन् ! तच्चेवाच तदा नृपम् । अन्-
र्हिता पुरा वाणी मेघदुन्दुभिनिखना । तवात्मजो मनु-
ष्येन्द्र ! कुलशीलदमादिभिः । गुणैर्भविष्यति विभो ! सहयो
वंशयोर्हयोः । क्षत्रियप्रवरो लोके नित्यं शूराभिसत्-
कृतः । शत्रुभिर्युध्यमानस्य संपाप्ते त्वस्य धन्विनः ।
शिरश्चेत्स्थिति संकुडः शत्रुरालक्षितो भुवि । तच्छ्रुत्वा
सिन्धुराजश्च ध्यात्वा चिरमरिन्दमः । क्षातीन् सख्यान्-
वाचेदं पुत्रस्नेहाभिनेदितः । संपाप्ते युध्यमानस्य
वहतो सहर्तौ ध्रुम् । धरण्या मम पुत्रस्य पातयिष्यति
यः शिरः । तस्यापि शतधा मूर्ध्ना फलिष्यति न संशयः ।
एवमुक्त्वा ततो राज्ये स्थापयित्वा जयद्रथम् । दृष्टवान्
वनं यातस्तपशोऽयं समास्थितः । स तप्यते च तेजस्वी
तपो घोरे दुरासदम् । समन्तपञ्चकाटस्माद्वर्चिर्वाग्भिरके-
तन ! । तस्माज्जयद्रथस्य त्वं शिरश्छित्त्वा महासृष्टे ।
दिव्ये नास्तेषां रिपुहन् ! घोरेणाङ्गु तर्कभणा । सङ्गण्डलं
सिन्धुपतेः प्रभञ्जनसुतानुज ! । उत्सङ्गे पातयाद्यासु
दृष्टवान् भारत ! । अथ त्वमस्य मूर्ध्नां पातयिष्यसि
भूतले । तथापि शतधा मूर्ध्नां फलिष्यति न संशयः ।
यथा चेदं न जानीयात् स राजा तपसि स्थितः । तथा
कुरु कुरुश्रेष्ठ ! दिव्यमस्त्रमुपाश्रितः । न ह्यसाध्यमकार्यं
वा विद्यते तव किञ्चन । समस्तेष्वपि लोकेषु त्रिषु वास-
वनन्दन ! । एतच्छ्रुत्वा तु वचनं सृक्कृष्णी परिसंलिङ्गन् ।
इन्द्राग्निममस्त्रं दिव्यमन्त्राभिमन्त्रितम् । सर्वभारसहं
शशङ्कन्माल्याङ्कितं शरम् । विसमज्जार्जुनस्तूर्यं
सैन्धवस्य बधे हतम् । ततो धनञ्जयः शीघ्रं शरं तं
भास्करत्वधम् । उज्जिहीर्षुः शिरः कायात् सैन्धवस्य
महात्मनः । स पार्थभुजनिर्मुक्तः शरः श्येन इवाशुगः ।
छित्त्वा शिरः सिन्धुपतेरुत्पपात विहायसि । तच्छिरः
सिन्धुराजस्य शरैर्हृन्मवाहयत् । दुर्हृदामहर्षाय
सुहृदां हर्षणाय च । शरैः कदम्बकीलस्य काले तस्मिंश्च
पाण्डवः । योधयामास तांश्चैव पाण्डवः पशुहा-
रणान् । ततः सुमहदाश्चर्यं तत्प्रापश्याम भारत । सम-
न्तपञ्चकाट्वाद्यां शिरो यद्गृह्णरत्ततः । एतस्मिन्नेव काले
तु दृष्टवान् महीपतिः । सम्प्राप्तप्राप्ते तेजस्वी सम्बन्धी
तव मारिष ! । उपासीनस्य तस्याथ क्षणकेशं सकुण्ड-
लम् । सिन्धुराजस्य मूर्ध्नामहत्सङ्गे समपातयत् ।

तस्योत्सङ्गे निपतितम् शिरस्तस्मात्कुण्डलम् । दृष्ट-
वान् तस्य नृपतेरलक्षितमरिन्दम ! । ततोभीतस्व तस्याथ
दृष्टवान् भारत ! । उज्जिहतस्तत् सहसा शिरोऽगच्छ-
जरातलम् । ततस्तस्य नरेन्द्रस्य पुत्रमूर्ध्नां भूतलम् ।
गते तस्यापि शतधा मूर्ध्नागच्छदरिन्दम ! ततः सर्वांश्च
सैन्यानि विस्त्रयं जम्बूद्वीपम् । वासुदेवं सर्वोभूत्सु
प्रशशंसन्महाशयम् । ततो विनिहते राजन् ! सिन्धु-
राजे किरीटिना । तमस्तदुवाचदेवेन संकृतं मरत-
पेभ ! । पञ्चाज्ज्ञातं महीपाल ! तव पुत्रैः सहानुगैः ।
वासुदेवप्रयुक्तेषु मायेति नृपसत्तम ! ।”

“जयद्रथबधे राजन् ! दुर्योधनधनञ्जयौ । सवितारं
निरीक्षते प्रौढा वाला बधूरिव” उज्जटः ।

जयद्रथबध् ए० जयद्रथस्य बधमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अथ तस्य
आख्यायिकायां लुपि व्यक्तियचनत्वात् ए० स्वम् । भारत-
द्रोणपर्वान्तर्गते अवान्तरपर्वभेदे तच्च द्रोणपर्वणि ८५ अध्या-
यावधि १५२ अध्यायपर्यन्तम् “जयद्रथबधः पर्वे षटोत्-
कचप्रपस्ततः” भा० आ० १ अ० अवान्तरपर्वोक्तौ ।

जयद्रथविमोक्षण ए० जयद्रथस्य विमोक्षणमधिकृत्य कृतो
ग्रन्थः अथ तस्य आख्यायिकायां लुपि व्यक्तियचनत्वात्
लीयता । भारतवनपर्वान्तर्गते अवान्तरपर्वभेदे तच्च पर्वे
वनपर्वणि २७ अध्यायात्मकम् । “द्रौपदीहरणं तच्च
जयद्रथविमोक्षणम्” भा० आ० १ अ० अवान्तरपर्वोक्तौ ।

जयधर्मन् ए० कुरुसेनानीभेदे । “कमलाक्षः परकाथी जय-
धर्मा सुदर्शनः । एते त्वामनुयास्यन्ति पत्नीनामयुताभि
षट्” भा० द्रो० १५६ अ० ।

जयध्वज ए० कार्त्तवीर्याङ्गुनस्य तनये आवान्तरे नृपभेदे
“नूरसेनश्च नूरस्य दृष्टोक्तः क्षण एव च । जयध्वजश्च
नाम्नासीदावन्यो नृपतिर्महान् । कार्त्तवीर्यस्य तनया
वीर्यवन्तो महाबलाः । जयध्वजस्य पुत्रस्तु तालजङ्घो
महाबलः” हरिवं० २४ अ० ।

जयन ए० जि-करणे ल्युट् । १ हयादिसंज्ञाहे “हरक्रियो
जयनयुजश्च वाजिनः” भाष्यः । भावे ल्युट् । २ जये भेदि० ।

जयनी स्त्री इन्द्रकन्यायाम् त्रिका० ।

जयन्त ए० जि-भ् । १ इन्द्रपुत्रे अमरः २ शिवे ३ चन्द्रे च
त्रिका० विराटावासे ऋष्यवैश्विनि ४ भीमे तस्य तथायुद्धा-
नामता जयशब्दे दृष्ट्या । ५ विष्णौ “जयन्तः सर्व-
विज्जयी” विष्णुस० । ६ इन्द्रभेदे “अजैकपादहिर्बुध्नो
विष्णुपद्मोऽथ रैवतः । हरश्च बह्वरूपश्च त्र्यम्बकश्च

सुरेश्वरः । सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः”
भा० शा० २०८ व्य० । ‘रुद्रोक्तौ “अजैकपादहृत्विभो
विष्णुपञ्चश्च रैयतः । हरश्च वज्ररूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरे-
श्वरः । रुद्रा एकादश प्रोक्ता जयन्तश्चापराजितः”
विष्णुपु० “यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ” “त्रिविष्ट-
पस्येव पतिं जयन्तः” इति च रघुः । ७तालभेदे “आदि-
ताले जयन्तः स्यात् रुद्राररसंयुतः । रुद्रसंख्या
क्षरपद व्यायुर्द्विकरः परः” सङ्गीतदाभोदरः ।

जयन्ती स्त्री जि-भ्र गौरा० छीप् । ३दुर्गाशक्तिभेदे
“जयन्ती मङ्गला काली मङ्गला कपालिनी । दुर्गा
श्रिया क्षमा धात्री स्वच्छा स्वधा नमोऽस्तुते” कालिपु० ।
२जयन्तभगिन्यां शक्रपुत्रां ३पताकायां च सदि० ।
४स्वनामख्याते हज्रभेदे सा च नवपत्निकान्तर्गता “कदली
टाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचुः । पिन्वीऽगोको
जयन्ती च विज्ञेया नव पत्निकाः” दुर्गाशक्तिपञ्चत्वे । तद-
धिष्ठात्री देवता च कार्तिकी मूलं तत्रैव दृश्यते ।
“जयन्ती मदगम्यादृशा तित्ता चैव कटूष्णका । क्षमि-
भूवासजित ख्याता कष्टशोषणक्षमता । कृष्णा रमा-
यनी तत्र सैव सर्वत्र पूज्यते” राजनि० । “तच्छाकं विप-
दोपघ्नं चतुर्ध्रुवं मधुरं हिमम्” राजव० “जयं पुण्यं
कुरुते जयन्तीमिति तां विदुः । रोहिणीसहिता
कृष्णा मासे च आचरेऽष्टमी । व्यङ्ग्यं रात्रादधश्चोर्ध्वं कल-
यापि यदा भवेत् । जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपाप-
प्रणाशिनी” ति० त० स्कान्दोक्ते ५आचरणकृष्णाष्टमी
रोहिणीयोगे कृष्णाष्टमीशब्दे २०२१ पु०विवृतिः । “अभि-
जिह्वास नक्षत्रं जयन्ती नाम शर्वरी । सुहृत्कोविजयो
नाम यत्र जातो जनार्दनः” हरिवं० ६०व्य० “यत्र
खोल्लगतश्चन्द्रो लग्नादेकादशे स्थितः । जयन्तो नाम
योगोऽयं शत्रुपक्षविनाशकः” ज्योतिषोक्ते द्वात्रिंशयोग-
विशेषे पु० । “प्रभावनीके तनवे जयन्ती” भाघः । स्वार्थे क ।
जयन्तिका तत्रार्थे संज्ञायां क्त् । हरिद्रायां राजनि० ।
दुर्गासखीभेदे च । तद्भेदाश्च काशी० ४७अ० दर्शिता यथा ।
“यथा जया च विजया यथा चेा जयन्तिका । शुभा-
नन्दा सुनन्दा च कौमुदी च यथोभिला । यथा
चम्पकमाला च यथा मलयवासिनी । कर्पूरलतिका
यद्वदस्त्रधारिणी यथा शुभा । अगोका च विशोका च
यथा कमलगन्धिनी । यथा च मन्दनिःश्वासा यथा
मृगमदोत्तमा । यथा च कोकिलाचापा यथा मयूर-

भाषिणी । गन्धपद्मनिर्विर्यद्वदस्तुता यथा च सा ।
दृगञ्जलेक्षितज्ञा च यथा कृतमनोरथा । पानचित्तहरा
यदस्तथा स्वेपा सुलक्षणा” ।

जयपत्न न० जयसूचकं पत्नम् । राज्ञा दत्ते जयसूचके
पत्नरूपे राजकीयलेख्यभेदे । राजलेख्यं पत्नं च चतुर्विधं
यथाह वशिष्ठः “राज्ञः स्वहस्तसंयुक्तं ससुहृच्चिह्नितं
तथा । राजकीयं स्मृतं लेख्यं सर्वेष्टेषु साक्षिमतम् ।
शासनं प्रथमं ज्ञेयं जयपत्नं तथाऽपरम् । आज्ञापख्या-
पनापत्नं राजकीयं चतुर्विधम्” । जयपत्नलक्षणभेदादिकं
वीरमि० दर्शितं तत्राह व्यासः

“व्यवहारान् स्वयं दृष्ट्वा श्रुत्वा वा प्राड्विवाकतः ।
जयपत्नन्ततो दद्यात् परिज्ञानाय पार्थिवः । जङ्गमं
स्यावरं येन प्रमाणेनात्मसात्कृतम् । भागाभिगाप-
शब्दिगन्धे यः सत्यविविजयी भवेत् । तस्मै राज्ञा प्रदा-
तव्यं जयपत्नं सुनिश्चितम् । पूर्वोत्तरक्रियापादं तत्-
प्रमाणपरीक्षणम् । निगदभूतिवाक्यञ्च यथासम्यं वि-
निश्चितम् । एतत्सर्वं समासेन जयपत्नेऽभिनेष्येदिति” ।
प्रमाणस्य पृथग्पदहृणात् क्रियापादेन प्रत्याकलितमत्र
सङ्कृते । परिज्ञानाय प्राङ्ग्रायस्य बोधनाय । भागेऽ-
भिगापे वा सन्दिग्धे । विवादपदमत्तोपलक्षणम् ।
तेन विवादविषयो यो यत्र विवादे स तत्र लेखनीयः ।
जयपत्नं राजसुहृद्भिर्दत्तं कार्यमित्याह दृष्टव्यवशिष्टः
“अथोपन्यस्तसाध्यार्थं संयुक्तं सोत्तरक्रियम् । सावधा-
रणकञ्चैव जयपत्नकमुच्यते । प्राड्विवाकादिहस्ताङ्कं
सुदृढं राजसुहृदा” । अत्र च राज्ञः सभ्यानाञ्च स्वह-
स्तोऽप्यपेक्षितः इत्याह कात्यायनः “सिद्धे नार्थेन
संयोज्यो वादी सत्कारपूर्वकम् । लेख्यं स्वहस्तसंयुक्तं
तस्मै दद्यात्तु पार्थिवः । समासदस्य ये तत्र स्मृतिशास्त्र-
विक्रमस्थिताः । यथा लेख्यविधौ तत्र स्वहस्तसन्दर्भो
यति” । कचित्पश्चात्काराख्योऽपि जयपत्नभेद उक्तस्तैव
“अनेन विधिना लेख्यं पश्चात्कारं विदुर्बुधाः । निरस्ता
तु क्रिया यत्र प्रमाणेनैव वादिना । पश्चात्कारो भवेत्तत्र
न सर्वोऽपि विधीयते । अन्यवाद्यादिहीनेभ्य इतरेषां
प्रदीयते । हस्तानुवादसंज्ञितञ्च स्याज्जयपत्नकमिति ।”

जयपाल पु० जयं पालयति पालि-अण् उप०सं० । १विधौ
२विधौ ३भूपाते च शब्दच० (जमाल्गाटा) ४स्वनाम-
ख्याते हज्रभेदे । “जयपालः कटुः पाके लणश्चैव विरे-
चनः । क्षमिक्षेमासजठरामयङ्गुत् दीपनोमतः” राजनि० ।

जयपुत्रक पु० पुत्र इव पुत्रकः जयसूचकः पुत्रकः । पाशक-
भेदे शब्दर० ।

जयप्रिय पु० विराट्पञ्चादभेदे । “गजानीकः सुतानीको
वीरभद्रः सुदर्शनः । सुतध्वजो बलानीको जयानीको
जयप्रियः । विजयो लब्धलब्धय जयाश्चो रथयाहनः ।
चन्द्रोदयः कामरूपो विराट्पञ्चातरः शुभाः” भा० द्रो०
१५८ अ० । २कुमारानुचरमादभेदे स्त्री “षष्ठाऽ-
स्त्रिका निष्कुटिका वासा चत्वरवासिनी । सुमधुना
स्वस्मिन्तो बुद्धिः सा जयप्रिया” भा० शब्द० ४७ अ० ।
जयमङ्गल पु० जयेन मङ्गलमस्मात् । १राजयाज्ञे कर्त्तृभेदे
शब्दरत्ना० “यत्नव्यप्रतिवर्षीक्षुः कथितो जयमङ्गलः ।
शङ्करवीरयोरेव ताले चाचपुटे च सः” सङ्गीतदा०
उक्ते मधुवक्त्रे च ।

जयमङ्गलरस पु० जयेन रोगजयेन मङ्गलं यस्मात् तादृशो
रसः । वैद्यकीकृते सर्वज्वरनाशके औषधभेदे । “तिलान्-
सम्यक् सूतं गन्धकं टङ्गुणं तथा । ताम्रं वङ्गं मालिकञ्च
जेन्त्यं मरिचं तथा । समं सर्वं समाहृत्य द्विगुणं स्वर्ण-
भस्मकम् । तदङ्गं कान्तलौहञ्च रुप्यभस्मापि तत्समम् ।
एतत् सर्वं विचूर्णय भावयेत् कनकद्रुवैः । भेषाणी-
दलजैश्चापि दशमूलरसेन च । किराततिक्ताककायैस्त्रिवारं
भावयेत् सुधीः । भावयित्वा तु तत्कार्या गुग्गादयमिता
वटी । अनुपानं प्रयोक्तव्यं जीरकं मधुसंयुतम् । जीर्णं
ज्वरं महाघोरं चिरकालसमुद्भवम् । ज्वरमष्टविधं हन्ति
साध्यासाध्यमयापि वा । पृथग्दोषांश्च विविधान् समस्तान्
विषमज्वरान् । १भेदोगतं २मांसगतमस्थिशमज्जाऽगतं
तथा । ५अन्यगतं महाघोरं हृषिकृष्णञ्च विशेषतः ।
७नानादोषोद्भवञ्चैव ज्वरं दशगुणतं तथा । निखिलं
ज्वरनाशकं हन्ति श्रीशिवशासनात् । जयमङ्गलनामायं
रसः श्रीशिवनिर्मितः । बलपुष्टिकरश्चैव शरीरोगनिव-
र्हणः भेषज्यरत्नावली । अथ द्विगुणं स्वर्णभस्मकमित्यत्र
सर्वेषां समस्तानां यन्मानं ततो द्विगुणं स्वर्णमिति मुख्यः
कल्पः । प्रत्येकापेक्षया द्विगुणमिति कनिष्ठः कल्पः ।

जयरात पु० कलिङ्गराजसुतभेदे । कलिङ्गसुतयुधोपक्रमे
“जयरातरथस्याय सुहः सिंह इयानदत् । जयरात-
मथाक्षयानदत् सव्येन पाणिना” भा० द्रो० १५५ अ० ।

जयवाहतीर्थ न० तीर्थभेदे शिवपु० ।

जयवाहिनी स्त्री जयस्य जयनस्य वाहिनी । १शय्याम्
२रन्ध्राणाम् हेमच० । “बाह्वारा महेन्द्राणी चेन्द्राणी

जयवादिनीति” पाठान्तरम् । कश्च० । २ जययुक्तस्य
स्त्री शब्दार्थचि० ।

जयशब्द पु० जयसूचकः शब्दः शाक०त० । १जयध्वनौ ।
“उद्धृष्टनैकजयशब्दविराविताशाम्” दृष्ट० १० अ० ।

जयसिंह पु० जयपुराधीश्वरे जयसिंहकल्पद्रुमाख्य स्मृतिनि-
बन्धकारके नृपभेदे ।

जयसेन पु० जययुक्ता सेनाऽस्य । १मागधे नृपभेदे “सुता-
युधय कालिङ्गो जयसेनश्च मागधः” भा० स० ४७० ।
व्यायुनृपध्वजो २अर्जुनसुते नृपभेदे । “सहदेवस्ततो
ऽर्जुनो जयसेनस्तु तत्सुतः” भाग० ६।१७।१० ।

जयस्तम्भ पु० जयसूचकः स्तम्भः । देशान्तरजयानन्तरं स्व-
कीर्त्तिख्यापनाय राजा स्थापितं जयस्तम्भे कश्च० । “वि-
कूटमेव ततोऽर्जुनस्तम्भं चकार सः” “निचखान जय-
स्तम्भान् गङ्गास्रोतोऽन्तरेण सः” रघुः ।

जयस्वामिन् पु० कात्यायनकल्पसूत्रव्याख्यातभेदे । “तत्र
शिरः कर्णौ चाप्राष्ठौ तद्वृत्तिरिक्तं सर्वं शरीरमा-
च्छादनीयमिति जयस्वामिनः” कात्या० श्रौ० १०।६।२
सूत्रभाष्ये कर्त्तः ।

जया स्त्री जि-यच् । १जयनीदृष्टे व्यमराः रोगजयात् तस्या-
स्तथात्वम् । २दुर्गामहचरीभेदे । जयनिकाशब्दे दृश्यम् ।
“नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च प्रतिपत्कमात्”
ज्यो०उक्ते उभयपक्षीयहतोयाष्टमीत्योदशीरूपे इतिथि-
भेदे ४हरीतक्यां भेदो ५विजयायां (भाङ्गः) हनील
दूर्वायाम् । ७अग्निमन्वहस्ते राजनि० । दपताका
भेदे युक्तिकल्पतरुः । “जयः कल्याणवचन व्याकारो
दातृवाचकः । जयं ददाति सा नित्यं सा जया परि-
कीर्त्तिना” ब्रह्मवै० उक्तानि कृत्युक्तायां दृढगीयाम् । “जया
त्वं विजया चैव संध्यामे च जयपदा । मयापि विजयं
देहि यरदा त्वञ्च साम्यतम्” भा० वि० ६४० दुर्गास्तुतिः ।
सा च गौर्यादिषु षोडशसु माहपु अन्यतमा । यथाह
नृत्तपरिशिष्टम् “गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री
विजया जया । देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोक-
मातरः । शान्तिः पुष्टिर्दृष्टिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह ।
व्यादौ विनायकः पूज्यो ह्यने च कुलदेवता” ।

जयादित्य पु० व्याकरणपन्थकारके विद्वद्भेदे ।

जयानीक पु० १द्रुपदपत्न्यभेदे जयशब्दे दृश्यम् । २विराट्पञ्चातृ-
भेदे जयप्रियशब्दे दृश्यम् ।

जयावती स्त्री जय-अस्त्वर्थे मतपू मस्य वः संज्ञायां दीर्घः

डीप् । कमारानुचरमातृभेदे । “जयावती मान-
तिका ध्रुवरत्ना भयङ्करी” भा० श० ४७ अ० । कुमा-
रानुचरमातृगणोक्तौ ।

जयावहा स्त्री जयं रोगजयमावहति स्था+वह-अच् ।
भद्रदलीदृक्ते राजनि० । [राजनि० ।

जयाश्रया स्त्री जयमाश्रयति स्था+श्रि-अच् । जरडीतृणे
जयाश्रवः पु० विराटश्चातरि जयप्रियशब्दे दृगप्रम् ।

जयाह्वा स्त्री जयस्याह्वा व्याह्वा यस्याः । भद्रदलीदृक्ते राजनि०
जयिन् त्रि० जि-शीलार्थे इनि । जयशीले । “उद्यता
जयिनि कामिनीमुखे तेन साहसमनुष्ठितं पनः” काव्यप्र०
“जगति जयिन्स्ते ते भावा नवन्दुकलादयः” भा० द० ।
“गौरस्त्यानेषमाकामन् तांस्तान् जनपदान् जयां”
रघुः स्त्रियां डीप् ।

जयिष्णु त्रि० जि-या० इण् । १जयशीले । “आरुग्णाश्च
यथा वीरा दुराया राजयिष्णवः” भा० द्रो० ३३ अ० ।

जयुस् त्रि० जि-उसि । जयशीले । “वि जयुषा रथ्या
यातमद्भिम्” ऋ० ६।६२।७ “वि जयुषा ययधुः सान्वहेः”
१।११७।१६ “जयुषा जयशीलेन” भा० ।

जय्य त्रि० जेतुं शक्यः जि-यत् “क्रयजयौ” तट्थे पा० नि० ।
जेतुं शक्ये व्यसरः । “सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव
जयोनायनेन कर्मणा” शत० ब्रा० १४ ४३।२४ ।

जर पु० जृ-भावे घप् । १जरायां वयोहानौ “द्वादशारं
नहि तज्जराय बर्षति चक्रम्” ऋ० १।१६४।११ २विना-
शने च । “क्षितं जराय जरतामदास्याः” ऋ० २।३४।१०।
“जराय विनाशनाय” भा० ।

जरठ त्रि० जृ-वा० अठ । १कर्कशे कठिने २पाण्डु नृपे पु०
मेदि० । ३जीर्णे त्रि० हेम० ४जरायां विश्वः । “नीरञ्जस्तनु-
मानिष्वन्तु जरठच्छेदानलपत्न्ययः” सा० द० । “अयमिति
जरठाः प्रकासगुर्वी” माघः । ५परिणते च । “जरठक-
मलकन्दच्छेदगौरैर्मयूखैः” माघः ।

जरडी स्त्री जृ-वा अड गौरा० डीप् । गर्भोदिकायां
तृणभेदे राजनि० । “जरडी मधुरा गीता सारिका
रुचिकारिणी । दाहरक्तदोषहृत् सा पशुनां दुग्धदा-
यिनी” राजनि० ।

जरुस् त्रि० जृ-ल्यु । १जीर्णे २जीरके ३कृष्णजीरके ४सौव-
र्चलवणे च पु० शब्दर० । ५हिङ्गुनि इकुषौषधौ न० ।
७कासभेदे पु० राजनि० । ८कृष्णजीरके स्त्री राजनि० ।
“भद्रं जीवन्तो जरुषामशीमहि” ऋ० १।१७।६ ।

६जरायां स्त्री “विप्रस्य जरुषासुपेयुषः” १।०१६।८ “प्रात-
र्जरेथे जरुषेव कापया” १।०४०।२ । स्तुत्यर्थक-जरते-
युच् । १०स्तुतौ “यका जरुषा अनाकृतः” ऋ० १।१४१।७।
“जरुषा स्तुतिः” भा० ।

जरणाद्रुम पु० नित्यक० । अश्वकर्णदृक्ते ।

जरणि त्रि० जृ-अनि । स्तोतरि । “सन्नि ऋधो जरणिमा
कष्टयाः” ऋ० १।१।१२। “जरणिमाः स्तोतृणां पूरयितृः”

जरुषा स्त्री जरुषमर्चति “अन्तावस्थां चन्दमि च” पा० यत् ।
जरायाम् । “युव वन्दनं निर्वर्तं जरुषया” ऋ० १।११६.
७। “जरुषया जरया” भा० तत्र उक्तैव व्युत्पत्ति-
दर्शिता । जरुषप्रभेति शब्दकल्पमं प्राभादिकमेव ।

जरुष्यु त्रि० जरुषं स्तुतिभिच्छति क्यच्-उन् । आत्मनः स्तव-
नेच्छौ “सरत्सरुष्युः कारवे जरुष्युः” ऋ० १।०६१
२२ जरुष्युः स्तुतिभिच्छन्” भा० ।

जरत् त्रि० जृ-अत् । १जीर्णे २दृक्ते जरद्वैयायिकः जरन्ती-
मांसकः जरद्वयः । स्त्रियां डीप् जरतो अर्द्धं जरतो ।

जरत्कर्ण पु० ऋषिभेदे “अग्निहव्यं जरतः कर्णमावग्निः” ऋ०
१।०८०।३। “जरतः कर्णे जरत्कर्णनामानसृष्टिम्” भा० ।

जरत्कारु पु० १सुनिभेदे तत्पत्त्रां २मनसादेव्यामासौक्यमातरि
च । तत्कथा “सौतिरुवाच । एतत्सुत्वा जरत्कारुर्भृशं
शोकपरायणः । उवाच तान् पितॄन् दुःखाद्वाप्यसन्दि-
ग्धया गिरा । जरत्कारुरुवाच । मम पूर्वं भवन्तो वै
पितरः सपितामहाः । तद्ब्रूत यन्मया कार्यं भवतां
प्रियकास्यया । अयमेव जरत्कारुः कलिषो भवतां
सुतः । ते दण्डं धारयत मे दुष्कृतेरुक्ततामनः ।
पितर जघुः । पुत्र ! दिव्यासि संप्राप्त इमं देशं यदृच्छया ।
किमर्थञ्च त्वया ब्रह्मन् ! न हतो दारसंयहः । जरत्-
कारुरुवाच । ममायं पितरो ! नित्यं हृदयः परि-
वर्तते । ऊर्ध्वरेताः शरीरं वै प्रापयेयमसुखं वै ।
न दारान् वै करिष्येऽहमिति मे भावितं मनः ।
एवं दृष्ट्वा तु भवतः शकुलानिव लम्बतः । मया निव-
र्त्तिता बुद्धिर्ब्रह्मचर्यात् पितामहाः ! । करिष्ये वः
प्रियं कामं निर्वेष्ट्येऽहमसंशयम् । सनास्त्रीं यद्याहं
कन्यामुपलप्स्ये कदाचन । भविष्यति च या काचित्
भैक्षवत् स्वयमुद्यता । प्रतीयहीता तामस्मि न भरे-
यश्च यामहम् । एवंविधमहं कुर्यां निर्वेशं प्राप्नुयां
यदि । अन्यथा न करिष्येऽहं सत्यमेतत् पितामहाः ! ।
तत्र चोत्सृजे जन्तुर्भवतां तारणाय वै । शश्वताश्चाव्य-

याथैव तिष्ठन्तु पितरो मम। स्मृत उवाच। एव-
सक्ता त्वं स पितृ-सुचारु प्रथिवीं स्मिः। न च स
लभते भार्यां वृद्धोऽयमिति शौनकः।। यदा निर्वे-
दमापन्नः पितृभियोदितक्षया। तदारण्यं स गत्वो-
च्चैश्चक्रोगं वृद्धोऽखितः। स त्वरण्यगतः प्राज्ञः पितृणां
हितकाम्यया। उवाच कन्यां याचामि तिस्रोवाचः
शनैरिमाः। यानि भूतानि सन्नीह स्यावराणि चराणि
च। अन्तर्हितानि वा यानि तानि शृण्वन्तु मे वचः।
उद्ये तपसि वर्त्तन्तं पितरस्योदयन्ति माम्। निर्विश-
स्वेति दुःखात्ताः सन्तानस्य चिकीर्षया। निर्वेशाया-
खिलां भूमिं कन्यानैक्षं चरामि भोः। दरिद्रो
दुःखशीलश्च पितृभिः सन्तियोजितः। यस्य कन्यास्ति
भूतस्य ये मयं ह प्रकीर्त्तितः। ते मे कन्यां प्रयच्छन्तु
चरतः सर्वतो दिशम्। मम कन्या सनास्त्री या भैक्ष-
वस्योदया भवत्। भरेयश्चैव यां नाहं तां मे कन्यां
प्रयच्छत। ततस्ते पद्मगा ये वै जरत्कारौ समा-
हिताः। तामादाय प्रहृष्टान्ते वासुकेः प्रत्यवेदयन्।
तेषां श्रुत्वा स नागेन्द्रस्तां कन्यां समलङ्कृताम्। प्रष्ट-
द्वारण्यमगमत समीपं तत्र पद्मगः। भा० आ० ४६ अ०
इतः परमास्तीकशब्दे ८६२ पृ० वृ० प्र०। “यो जरत्का-
रुणा जातो जरत्कारौ महायशः” तत्रैव। [शब्द०।

जरत्काप्रिया स्त्री ६०। मनसादेव्यामास्तीकभातरि
जरतिन् जृ-अतच् जरतः ततः अस्त्यर्थे इति। जरायुक्ते
ततः शुभ्रा-अपत्ये ढक्। जारतिनेय तदपत्ये पुंस्त्री०।
जरद्भय पु० कर्म० टच् समा०। १८३३ पृ० अमरः जरन्
गौरिव टच् समा०। १८३३ पृ० अमरः “अज्ञातकुलशीलस्य वासा
देवो न कस्यचित्। भार्ज्जरस्य हि दोषेण हतो वृद्धो
जरद्भवः” हितो०। जरन् क्षीयमाणो गौर्धर्मवृषः।
शास्त्रमतिपादिते क्षीयमाणे श्वधर्मवृषपे। “नैतस्येह
यथाशक्तं शश्वच्छास्त्रं जरद्भवः। अलसः क्षुत्परो
मूर्खस्तेन पीवान् शुना सह” भा० अनु० १२ अ०।
“शास्त्रं तत्प्रतिपादितः जरन् क्षीयमाणो धर्मः”
नीलक०। आकाशये ४वीषभेदे स्त्री ङीप्। “नाग-
गजैरावतवृषभगोजरद्गवस्तृणाजदहनाख्या” इत्युपक्रमे
“जरद्भ्यां श्रवणात् त्रिभं वृगाख्या त्रिभञ्च भैलादाम्”
ट० स० ६ अ०।

जरद्विष त्रि० जरतो वृद्धान् वेवेष्टि विष-क ६०।
जरत् विषं जलं यस्माद्वा। १जीर्णशुष्कवृक्षव्यापके

२जीर्णोदकके वङ्गौ। “त्वामग्ने अतिथं पूर्वम् सुशस्त्राणं
स्वसं जरद्विषम्” ऋ० पू० ८। २ “जरद्विषं जरतो वृद्धानां
विषं व्यापकं जीर्णोदकं वा” भा०। [त्रिका०।
जरन्तु पुंस्त्री जृ-भच् १महिषे स्त्रियां ङीप्। २८३ त्रि०
जरमान पु० ऋषिभेदे ततो गगां गोत्रे यज्। जारमान्य
तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् यलोपः। जारमानी।
जरसान पु० जृ-असानच्। पुरुषे उक्त्वलदत्तः।
जरा स्त्री जृ-अङ् गुणः। १पयःकृतक्षयमांसाद्यवस्था
विशेषे “क्षयवर्त्तानि गुणान् गणयन्ती जीवनेषु लघय-
न्यनुरागम्। आगता वत जरैव हिमानो मेव्यतां
सुरतरङ्गिणी” उद्भटः “मदेकपुत्रा जननी जरातरा” नैप०
२जराहेतौ “या हृष्टमनसा नित्यं स्थानमानविचक्षणा।
भर्तुः प्रीतिकरी नित्यं सा भार्या कीतरा जरा” २जरा-
विषातदेवताभेदे। सा तु कालकन्या। यथा “कालकन्या
जरा साक्षात् लोकज्ञां नाभिनन्दति। स्वसारं जगद्वै
मृत्युः क्षयाय जगतामिह” भागवतम्। जराति-
क्रमपायाश्च दर्शिता यथा “मृत्यु रोगाः सुनाह्वय-
जरा तस्मै च कन्यका। जरा च भ्रातृभिः सार्द्धं शब्द-
मति भूतलम्। एते चीपायवेत्तारं न गच्छन्ति च सास्त्र-
तम्। पलायने च तं वृद्धा वैनतेयमिवो रगाः। चक्षुर्जलक्ष-
व्यायामः पादाधस्तैलसेवनम्। कर्णे तैलं मूर्द्ध्नि तैलं
जराव्याधिविनाशनम्। वसन्ते भ्रमणं वृद्धिदेवा
स्वप्नं करोति यः। बालाश्च सेवते काले जरा तं
नोपगच्छति। स्वातन्त्र्यतोदकस्त्रायी सेवते चन्दन-
द्रवम्। नोपयाति जरा तच्च निदाघेऽनिलसेवि-
नम्। प्रावृद्धपणोदकस्त्रायी घनतोयं न सेवते। सम-
ये च समाह्वारी जरा तं नोपगच्छति। शरद्वौर्द्ध-
न गृह्णाति भ्रमणं तत्र व्रजेत्। स्वातन्त्र्यायी समा-
ह्वारी जरा तं नोपतिष्ठते। स्वातन्त्र्यायी च हेमन्ते
काले वृद्धिं निपेयते। भुङ्क्ते नवाक्षसपणश्च जरा तं
नोपगच्छति। शिशिरेऽंशुर्वाङ्गं च नवोष्णाक्षश्च सेवते।
य एवेषोदकस्त्रायी जरा तं नोपगच्छति। सदोमांसं
नवाक्षश्च बालस्त्रीं क्षीरभोजनम्। एतच्च सेवते योहि
जरा तं नोपगच्छति। भुङ्क्ते सदन्नं क्षुत्काले
तृष्णायां पीयते जलम्। नित्यं भुङ्क्ते च तास्त्रूलं
जरा तं नोपगच्छति। दधि हैयङ्गवीनञ्च नवनीतं तथा-
गुभम्। नित्यं भुङ्क्ते संयमी यो जरा तं नैव गच्छति।
शुष्कमांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कक्षरणं दधि। तं सेवन्

जरा याति गृह्णन् भ्रातृभिः सह । रात्रौ ये दधि
सेवन्ते पुंस्त्रीन् रजस्वलाः । तमुपैति जरा गृह्णन्
भ्रातृभिः सह सुन्दरि ! इति वृद्धवैप्लव्यम् । ४राक्षसी
भेदे जरासन्धे गच्छेद्दृशम् । ५क्षीरिणीवृक्षे शब्द-
च० । ६स्तुतौ निरु० “जराबोध ! तद्विडिडि” क० १।१०। ७। १०
इत्यस्यामृचि निरुक्ते ४। ६। १ । “जरा स्तुतिर्जरतेः
स्तुतिकर्मणः” इत्युक्तम् ।

अजादौ पत्यये परं मध्ये गौणे च वा जराया जरस् ।
जरसी जरे जरया जरसा । “न तस्या अपरं च न जरसा
मरते पतिः” निरु० १। १। २८ “एता ऋक् ‘वृद्धत्वं जरसा
यिना’ ‘मृगैरजर्थं जरसोपदिष्टम्’ रघुः गौणे ‘वीत-
जन्म जरसं परं शुचिः’ किरा० निर्जरसम् निर्जरम् ।
“अजरांति च वस्त्राणि धारयन्ति गतक्रमाः” भा० अ० १२२
अ० । अय्ययीभावसमासे नित्यम् अच् जरस् च मा०
जरायाः अभावः अजरसम् । सह जरया सजरसम् ।
७निपादभेदे । “जरानामनिपादानां पभुः सर्वधनुष्मताम्”
हरिवं० १६२ अ० । जरेति नाम येषां तेषां निपादानाम्
इत्यर्थः । तत्र स्तुतौ “तासां जरां प्रमञ्चते” क०
१। ४०। ८ “अच्छावदा तना गिरा जरायै व्रज्जन्मप्यतिम्” ।
१। २८। १२ । [जरातुरा ” मैथ० ।

जरातुर त्रि० १त० । १जीणे २जरापक्षे शब्दर० “जननी
जरापृष्ठ पु० १त० । जरासन्धे नृपे शब्दर० ।

जराबोध पु० जरया स्तुत्या बुध्यति बुध-अच् । स्तुत्याबोधमा-
नाम्नो “जराबोध तद्विडिडि विष यत्तियाय” क०
१। २७। ५ । “जरया स्तुत्या बोधमानाम्नाः” भा० तत्र
जराबोधेत्यामृचि भवः क । जराबोधीय जराबोध्य
स्यामृचि गीयमाने सामभेदे “अग्नेः युङ्क्ष्या ह्रियेत चेति
जराबोधीयमग्निष्टोमसाम कायम्” ताण्ड्य० ४। २। १५ ।

जराभीरु पु० जरातो भीरुः ५त० । १कामदेवे हेमच० ।
तस्य जीर्णवयसि ह्रीयमानत्वात् तथात्वम् । २जराता
भयशीले त्रि० ।

जरायणि पु० जराया राज्ञस्या अपत्यं तया पात्यत्वात्
बा० फि । जरासन्धे मागधे नृपे शब्दर० ।

जरायु पु० जरामेति इ-जुण् । १गर्भावरणचर्मणि २गर्भा
शये, “जरायुणा सुखे क्लृप्ते कण्ठे च कफवेष्टिते ।
यायोर्मांसनिरोधान्न न गर्भस्यः प्ररोदिति” सुश्रु० । “या-
तु चर्माकृतिः सृच्छा जरायुः सा निगद्यते” देवीभाग० ।
२जरायौ पक्षिणि च मेदि० । ४अग्निजारहृक्षे राजनि० ।

५कुमारानुचरमातृभेदे । “पञ्चालिका मत्कुण्डिका
जरायुर्ज्ज्वरानमा” भा० श० ४७ अ० ।

जरायुज त्रि० जरायौ जायते जन-ड ७त० । जरायु-
मध्यजाते मनुष्यादौ अमरः । जरायुजभेदाश्च मनुना
दर्शिता यथा “पशवश्च मृगाश्चैव व्यालाद्योभयतो-
दतः । रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजाः”
“पशवः गवाद्याः मृगा हृणिगाद्या व्यालाः सिंहाद्याः”
कुङ्कु० “त्वाणि स्यान्तानि भूतानां चतुर्थं नोपपद्यते ।
स्थलमापस्तथाकाशं जन्म चापि चतुर्विधम् । अण्डको-
टिज्जसंस्वेदजरायुजमथापि वा । चतुर्धा जन्म इत्ये-
तद्भूतस्यामस्य लक्षणम्” इत्युपक्रमे “द्विपादवृद्धपा-
दानि तिर्यग्गतियुतानि च । जरायुजानि भूतानि” भा०
आनु० ४२ अ० संक्षेपेणोक्ताः । “या तु चर्माकृतिः सृच्छा
जरायुः सा निगद्यते । शुक्रगोणितयोर्योगस्तस्मिन्
संजायते यतः । तत्र गर्भा भवेद्यस्मात्तेन प्रोक्तो जरा-
युजः” इति देवीभाग० ।

जरामस्य पु० जरया राज्ञस्या सन्धा देहयोजनमस्य ।
वृहद्रथमुपसृते मागधे नृपे तस्योत्पत्तिकथा यथा ।
“राजा वृहद्रथो नाम मन्त्राधिपतिर्वली” इत्युपक्रमे ।
“नाससाद नृपश्चैवः एव” कुलविषयनिम् । अथ
कालीवतः एव गौतमस्य सहात्मनः । युथाय तपसि
आन्तमदारं चण्डकौशिकम् । यदच्छागतं तन्तु वृज-
मूलमुपाश्रितम् । पत्नीभ्यां सहितो राजा स च रत्नै-
रतोषयत् । तमब्रवीत्सत्यधृतिः सत्यवाग्दक्षित्तमः । परि-
तृष्टोऽस्मि राजेन्द्र ! वरं वरय सुव्रत ! । ततः सभार्यः
प्रणतस्तमुवाच वृहद्रथः । पुत्रदर्शनैराश्रयाद्वाप्यसंदि-
ग्धया गिरा । राजोवाच । भगवन्नाज्यसुत्सृज्य
प्रस्थितोऽहं तपोयनम् । किं वरेणात्यभाग्यस्य किं
राज्ये नाप्रजस्य मे । कृष्णउवाच । एतत् श्रुत्वा
मुनिर्ध्यानमगमत् क्षुभितेन्द्रियः । तस्यैव चामृजस्य
कायायां सकृपाविशत् । तस्योपविष्टस्य कनेकसङ्घे
निपपात ह । अयानमशुकादष्टमेकमात्रफलं किल ।
तत् प्रवृत्ता मुनिश्चेष्टा हृदयेनाभिमन्त्र्य च । राज्ञे
ददावप्रतिभं पुत्रप्राप्तिकारणम् । उवाच च
महाप्राज्ञस्तं राजानं महामनिः । गच्छ राजन् !
कृतार्थोऽसि निश्चिन्तस्व नराधिप ! । एतत् श्रुत्वा मुने-
र्वाक्यं शिरसा प्रणिपत्य च । मुनेः पादौ महाप्राज्ञः
स नृपः स्वगृहं गतः । यथा समयमाज्ञाय तदा स

ततस्तमजितं जेतुं जरासन्धं वृकोदरः । संरम्भं बलिनां
अष्टौ जग्राह कुरुनन्दनः । भीमसेनस्ततः कृष्णमुवाच
यदुनन्दनम् । बुद्धिमास्थाय विपुलां जरासन्धबधेप्सया ।
नायं पापो मया कृष्ण ! युक्तः स्यादनुरोधतम् । प्राणेन
यदुशादूर्ल ! बद्धकलेण वामसा । एवमुक्तस्ततः कृष्णः
प्रत्युवाच वृकोदरम् । त्वरयन् पुरुषव्याघ्र ! जरासन्ध
बधेप्सया । यत्ते दैवं परं सत्त्वं यच्च ते मातरिश्वनः ।
बलं भीम ! जरासन्धे दर्शयाशु तदद्य वै । एवमुक्तस्तदा
भीमो जरासन्धमरिन्दमः । उत्क्षिप्य भ्रामयामास
बलवन्तं महाबलः । भ्रामयित्वा शतगुणं जानुभ्यां
भरतर्षभ ! । वभञ्ज पृष्ठं संक्षिप्य निष्प्रिय विननाद च ।
करे गृहीत्वा चरणं द्वेधा चक्रे महाबलः । तस्य
निष्प्रियमाणस्य पाण्डवस्य च गर्जतः । व्यभवन् सुलो
नादः सर्वपाणिभयङ्करः । यत्वे सुमार्गधाः सर्वे स्त्रीणां
गर्भाश्च सुस्रुवुः । भीमसेनस्य नादेन जरासन्धस्य चैव ह ।
किं नु स्याद्विमयान् भिन्नः किं नु खिदीर्यते मही ।
इति वै सागधा जङ्गुभीमसेनस्य निःस्वनात् । ततो राक्षः
कुलहारि प्रसुप्रमिव तं न्यप्सु । रात्रौ गतासुमुत्सृज्य
निश्चक्रमुरिन्दमाः । जरासन्धरथं कृष्णो योजयित्वा
पताकिनम् । चारोष्य भ्रातरौ चैव मोक्षयामास बान्ध
यान् ।”

जरितं त्रि० जरा जाताऽस्य तारका० इत्यच् । १जातजरे
वृद्धे मन्दपालर्षिकलत्वेऽपक्षिणीभेदे तत्कथा

“तच्छ्रुत्वा मन्दपालस्तु वचस्तेषां दिवौकसाम् । क
सु शीघ्रमपत्यं स्यात्कुलं चेत्यचिन्तयत् । स चिन्तयन्नध्य-
गच्छत् सुवक्त्रप्रसयान् खगान् । शार्ङ्गिकां शार्ङ्गिको
भूत्वा जरितां सकृपेयवान् । तस्यां पुत्रानजनयच्चतुरो
ब्रह्मवादिनः । तानपास्य स तत्रैव जगाम लपितां
व्रति । बालान् सुतानण्डगतान् सह माता मुनिर्वने ।
ब्रह्मिन् गते महाभागे लपितां प्रति भारत ! । अपत्य-
स्तेहसंयुक्ता जरिता यद्वचिन्तयत्” “तेन त्यक्तान-
सन्त्याज्यान्धधीनण्डगतान्वने । न जहौ एतथोकात्तां
जरिता खाण्डवे सुतान्” भा० आ० १२६ अ० ।

जरितं त्रि० जृ-तृच् । “स्रोतरि निघण्टुः “इमा ब्रह्माणि
जरिता वो अर्चन्” अ० १।१६५।१४ “अभीषु णः सखी-
नामविता जरितृणाम्” ४।११ । २जीर्णे च स्त्रियां ङीप् ।
जरितारि पु० १जरितायां जाते मन्दपालर्षेः ऋष्यपुत्रे “जरि-
तारौ कुलं ह्येतत् ऋष्यपुत्रेण प्रतिष्ठितम्” भा० आ० २६ ।

जरिन् त्रि० जराऽस्यस्य इति । १वृद्धे जरायुक्ते हेमच०
स्त्रियां ङीप् ।

जरिमन् पु० जृ-भावे इमनिच् । जरायाम् । “नभो न रूपं
जरिमा मिमाति” अ० १।७।११० । “अस्तमिवेत् जरि-
मायां जगम्याम्” १।११६।२५ ।

जरुथ पु० जृ-कथन् । १मांसे त्रिका० । २जरणीये च । ग-
बा० कथन् पृषो० । ३परुभाषिणि । “जरुथं चन्द्राक्षि-
राये परन्धिम्” अ० ७।६६ । “जरुथं परुभाषिणं
जरणीयं वा रजोगणम्” भा० इगाम्चमभिकृत्य निरु०
६।१७ । उक्तं “जरुथं गरुथं गृणातेः” “यिश्वा अग्ने !-
ऽपदहारागीर्येभिन्तोभिरदहो जरुथम्” अ० ७।१।७
“येभिर्वैस्तपोभिर्जरुथं परुषशब्दकारिणं राजसम्” भा०
जर्चर्चि उक्तौ तु० पु० सक० सेट् । जर्च (र्च) त व्यज-
र्चि (र्चि) त ! जजर्च (र्च) । [जजर्ज जर्जरः ।
जर्ज उक्तौ भर्तृसने च तु० पु० सक० सेट् । जर्जित व्यजर्जीत्
जर्जर पु० जर्ज-बा० अर । १गैलजे २शक्रध्वजे ३जीर्णे त्रि०
मेदि० । “जर्जरं चास्य विषयं कुर्वन्ति प्रतिरूपकैः” भा०
शा० ५६ अ० । “लघु जर्जरं दधिभिर्भं वृहद्विषं स्थान-
मपि हैमम्” व० ८ अ० । १खण्डिते च “हावा पुं वत् पात-
सुवैर्भृगुभ्यो मूर्द्ध्नि यावृणां जर्जरा निर्भरौघाः” भाषः ।
जर्जरानना स्त्री कुमारानुचरमातृभेदे । “पृथुव्रता मधु-
लिका मधुकृन्मा तथैव च । पञ्चालिका मत्कुणिका
जरायुर्जर्जरानना” भा० श० ४७ अ० ।

जर्जरितं त्रि० जर्जरं करोति जर्जे+णिच्+कर्मणि क्त ।
१जीर्णीकृते २शक्नीकृते । “कृष्णो जर्जरिताङ्गस्य कुञ्ज-
रस्यार्त्तचेतसः” हरि० ८६ अ० । “जराजर्जरितं
पतिम्” भा० व० १२१ अ० । [२जरातुरे च मेदि० ।
जर्जरीक त्रि० जर्ज-रीक फर्करीका० नि० । १पञ्चविद्रव्ये
जर्भ उक्तौ भर्तृने च तु० पर० सक० सेट् । जर्भित
व्यजर्भीत् जजर्भ । [हेमच०

जर्ग पु० जृ-नन् । १चन्द्रे २वृक्षे च मेदि० । ३जीर्णे त्रि०
जर्त्तिक जृ-बा० तिक । १वाहीकदेशे । सोऽभिजनोऽस्य अच्
वहपु जनपदे लुप् । २तद्देशवासिषु व० व० । “जर्त्तिका
नाम वाहीकास्तेषां वृत्तं सुनिन्दितम्” भा० अ० ४४ अ० ।
जर्त्तिल पु० जृ-विच् नित्यक० । १आरग्यतिथे “जर्त्तिलः
कथ्यते सङ्हरण्यप्रभवस्त्रिलः” शब्दार्थचि० । “जर्त्तिलै-
र्जुहोति” शत० ब्रा० ६।१।१२ । “जर्त्तिला अरण्य-
तिवाः” भा० “जर्त्तिलमिन्नान् गवेधुकासक्तान् अजा-

नृपसत्तमः । हाभ्यामेकं फलं प्रादात् पत्नीस्यं भरत-
 र्धम ! । ते तदास्त्रं द्विधा कृत्वा भक्त्यामासतुः शुभे ।
 भाषित्वाटपि चार्थस्य सत्यवाक्यतया सुनेः । तयोः
 समभवद्गर्भः फलप्राशनसम्भवः । ते च दृष्ट्वा स नृपतिः
 परां सुदमयाप ह । अथ काले महाप्राज्ञ ! यथा
 समयमागते । प्राजायेतामभे राजन् ! शरीरशकले
 तदा एकाक्षिवाङ्मचरणे अर्द्धीःरसखस्त्रिभुवे । दृष्ट्वा
 शरीरशकले प्रवेष्टुमर्हते भृगम् । उद्दिग्ने सहसंमन्त्र
 ते भगिन्यौ तदाऽवने । सजीवे प्राणिशकले तत्त्वजाते
 सुदुःखिते । तयोर्धातुयौ सुसंयते ते कृत्वा गर्भसंप्रभे ।
 निर्गम्यान्तःपरद्वारात् समुत्सृज्याभजन्मतुः । ते
 चतुष्पथिनः क्षिप्ते जरा नामाथ राज्ञसी । जग्राह
 मत्तज्जव्याघ्र ! मांसशोणितभोजना । कर्तुं कामा सुख-
 वहे शकले सा तु राज्ञसी । संयोजयामास तदा
 विधानबलनोदिता । ते समानीतमात्रे तु शकले पुरुष-
 र्धम ! । एकसूर्तिधरो वीरः कुमारः समपद्यत ।
 ततः सा राज्ञसी राजन् ! विश्वयोत्फुल्ललोचना ।
 न शशाक ससुद्धोदुं वज्रसारमयं शिशुम् । बालस्ता-
 मृतलं सुष्टिं कृत्वा चास्ये निधाय सः । प्राक्रोशदति-
 संख्यः सतोय इय तोयदः । तेन शब्देन सुभ्रान्तः
 सहस्रान्तःपुरे जनः । निर्जगाम नरव्याघ्र ! राज्ञा सह
 परन्तप ! । ते चात्रले परिच्छान्ते पयःपूर्णयोधरे ।
 निराशे पुत्रलाभाय सहस्रैवाभ्यगच्छताम् । ते तु दृष्ट्वा
 तथामूने राजानञ्जोष्टसन्ततिम् । तच्च बालं प्रवर्जितं
 चिन्तयामास राज्ञसी । नाहर्षाभि विषये राज्ञो वसन्ती
 शुक्लद्विगुणः । बालं पुत्रमिमं हन्तुं धार्मिकस्य महा-
 त्मनः । सा तं बालमुपादाय मेघलेखेव भास्करम् ।
 कृत्वा च मानुषं रूपमुवाच वसुधाविपम् । राज्ञस्य-
 वाच । दृष्ट्वा ! सुतस्तेऽयं मया दत्तः प्रदत्ताताम् ।
 तव पत्नीद्वये जातो द्विजातिवरशासनात् । धात्रीजन
 परित्यक्तो मयायं परिरक्षितः । कृष्ण उवाच । ततस्ते
 भरतश्चेष्ट ! काशिराजसुते शुभे । तं बालमभिपद्याशु
 प्रसन्नैरभ्यविष्टताम् । ततः स राजा संहृष्टः सर्वं तदुप-
 बभ्य च । अष्टच्छब्देभ्यर्भाभां राज्ञसी तामराज्ञसीम् ।
 राजोवाच । का त्वं कमलगर्भाभि ! मम पुत्रप्रदायिनी ।
 काम्यया ब्रूहि कल्याणि ! देवता प्रतिभासि मे ।”

राज्ञस्युवाच । जरा नामासि भद्रान्ते राज्ञसी
 कामरूपिणी । तव वेश्मनि राजेन्द्र ! पूजिता न्यवसं

सुखम् । गृहे गृहे मनुष्याणां नित्यं तिष्ठामि
 राज्ञसी । गृहदेधीति नाम्ना वै पुरा कृष्टा स्वव-
 श्भुवा । दानवानां विनाशाय स्थापिता दिव्यरूपिणी ।
 यो मां भक्त्या लिखेत् कश्चि सपुत्रां यौवनाश्रिताम् ।
 गृहे तत्र भवेद्दृष्टिरन्यथा क्षयमाप्नुयात् । त्वद्गृहे तिष्ठ-
 माना तु पूजिताहं सदा विभो ! । लिखिता चैव
 कुशेषु पुत्रवैकुण्ठभिरावृता । गन्धपुष्पैस्तथा धूपैर्भक्ष्य-
 भोज्यैः सुपूजिता । साहं प्रत्युपकारार्थं चिन्तया
 स्यनिशं तव । तवमे पुत्रशकले दृष्टवत्यसि धार्मिक ! ।
 संक्षेपते मया देयात् कुमारः समपद्यत । तव भा-
 ग्यान्नाहाराज ! हेतुमात्रमहं त्वह । मेरुं वा खा-
 दितुं शक्ता किं पुनस्तव बालकम् । गृहे सम्पूजनात्
 तुष्ट्या मया प्रत्यर्पितस्तव । कृष्ण उवाच । एवमुक्त्वा
 तु सा राज्ञस्तत्त्वैवान्तरधीयत । स संगृह्य कुमारं
 तं प्रविशेष्ट गृहं नृपः । तस्य बालस्य यत् कर्त्तव्यं
 तत्सकार नृपस्तदा । आज्ञापयच्च राज्ञस्या मगधेषु
 महोत्सवः । तस्य नामाकरोक्षैव पितामहसमः पिता ।
 ऊरया सम्भितो यस्माच्छरासन्धो भवत्ययम् । सोऽवर्द्धत
 महातेजा मगधाधिपतेः सुतः । प्रमाणबलसम्पन्नो
 कुताकुतिरिवानलः । सातापितोर्निन्दकरः शुक्लपक्षे यथा
 शशी” भा० सं० १७/१८ अ० ।

जरासन्धबध पु० जरासन्धस्य बधमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः
 अथ आख्यायिकायां तस्य लुपि व्यक्तवचनत्वात् पुंस्त्वम् ।
 भारतसभाषवीर्नगते अत्रान्तरपर्यभेदे तच्च पूर्व सभाषवर्षि
 १८ अध्यायावधि २७ अध्यायपर्यन्तम् । “जरासन्धबधः
 पूर्व तथा दिग्विजयकृतः” भा० आ० १ अ०

जरासन्धजित पु० जरासन्धे जितवान् जि-क्षिप् ६त० ।
 भीमे पाण्डवे तज्जयकथा भा० सं० २३ अ०

“कार्तिकस्य तु मासस्य प्रवृत्तं प्रथमेऽहनि । अना-
 हारं दिवारात्रमविश्रान्तमवर्त्तत । तद्दृष्ट्वां तु त्रयोदश्यां
 समवेतं महात्मानोः । चतुर्दश्यां निशायान्तु निवृत्तो
 मागधः क्लृप्तात् । तं राजानं तथा क्लान्तं दृष्ट्वा राजन् !
 जनार्दनः । उवाच भीमकर्षणं भीमं खलोद्ययिष्व ।
 क्लान्तः शत्रुर्न कौन्तेय ! तस्यः पीडयितुं रणे । पीड्य-
 मानो हि कात्स्न्येन जहाज्जीवितमात्मनः । तस्मात्तेनैव
 कौन्तेय ! पीडनीयोजनाधिपः । समसेतेन युध्यस्व बा-
 लुभ्यां भरतर्धम ! । एवमुक्तः स कृष्णेन पाण्डुवः पर-
 वीरहा । जरासन्धस्य तद्रूपं ज्ञात्वा चक्रे मतिं वधे ।

क्षीरमेके" कात्या० श्रौ० १८।१।१। कर्केण तदर्धकतया व्याख्यातम्

जन्तु पु० जन--“जनेस्तु रथ” उणा० ५।४६ छ० तु रथान्ता-
देशः। १योनौ तस्यां देहस्य जायमानत्वात् तथात्वम्।
२हस्तिनि च उणादिकोपः अत्र शब्दकल्पद्रुमे जनेति
अकारान्तशब्दकल्पनं प्रामादिकमेव। संक्षिप्तसारे च लिपि-
करप्रसङ्गतमेवाकारान्तत्वम्। [अजक्षीत्]। जजक्ष।
जर्क्ष भर्क्ष ते उक्तौ रक्षणे च स्वा० पर० सक० सेट्। जर्क्षति
जर्भरि लि० जभ-गात्रविनाये अरि, ऋ-यङ्लक् ६ः पृथो-
बस्य जः। १गात्रविनामकर्त्तरि भर्भरि च। स्त्रियां
वा डोप्। “सृण्वेव जर्भरो तुफेति तु” ऋ० १।१०६।
६। भाष्ये तथैव व्युत्पादितम् निरु० परि० १।५ “इमा-
न्वचमधिक्य” द्विविधा सृणिः जर्भरि भर्त्ता च हन्ता च
तयाश्विनौ चापि भर्त्ता जर्भरो भर्त्ताते” १। इमा-
न्वचमधिक्य चार्वाकैरुपहसितम् “अथोवेदस्य कर्त्तारो
भण्डधर्त्त निशाचराः जर्भरोतुफरीत्यादि पण्डितानां
वचः सृष्टम्” सृष्टि० चार्वाकदर्शने। स्त्रियां वा डोप्।
जर्हिल पु० जर्हिल+पृथो०। जर्हिले आरण्यप्रतिवे राजनिना
जल व्याख्यादादने चुरा० उभ० सक० सेट्। जालयति ते
अजीजलत् त।

जल तीक्ष्णोभवने जीवोपयोगिक्रियायां च अक० स्वा० पर० सेट्।

जलति अजालीत् जजाल जेनतुः। ज्वलादि जलः जालः।

जल लि० जल-अच् डस्य लोवा। १जडे। २एदके,
३हृदिरे गभ्रद्रव्ये, ज्वोतिषोक्ते लग्नावधिके ४चतुर्थस्थाने,
५पूर्वापाङ्गान्तत्वे च न० गङ्गार्थचि०। जलञ्च पञ्चभूतान-
गतभूतभेदः तद्भेदगुणादिकं सुस्तुतोक्तं अम्बुशब्दे ३२८२०
पृष्ठे दर्शितम् धनशब्दे २७८६ पृष्ठे च तस्य विवृतिः।
“अपां शैलं तथा क्लोदो द्रवत्वं ह्येहसौम्यता। जिह्वा
भिधुप्रन्दनञ्चापि भौमानां अपणं तथा। चतुर्थमापो
विज्ञेयं जिह्वाध्यात्मं प्रचक्षते। अधिभूतं रसास्तत्र सोम-
स्तत्वाधिदेवतम्” भा० आश्व० व०। “तदङ्गनिधुप्रन्दजलेन
लोचने” “जलाभलापो जलसाददानाम्” रघुः। “न
तज्जलं यच्च सुचारुपङ्कजम्” भट्टः।

“तृपताय रोगिणोऽपि जलं देयं तथा च “पानीयं
प्राणिनां प्राणस्तदायत्तं हि जीवनम्। तस्मात् सर्वा-
स्वस्थाय न कश्चित् वारि वार्यते। अक्षेनापि विना जन्तुः
प्राणान् धारयते विरम्। तोयाभावे पिपासार्त्तः
अथात् प्राणेषु चने। तृपितो महमायाति मोहात्

प्राणान् विमुञ्चति। तस्माज्जलमवशम् हि दातव्यं
भेज्जैः सममिति राजवल्गुभः। “पादेन घटस्युत्थाय
भाजने परयेज्जलम्। तज्जलं सदिराहृत्यं भाण्डस्यं
सुरया समम्” इति कर्मलोचनः तस्य दानमाहात्म्यं
यथा। “अक्षे दत्ते नरेणेह प्राणा दत्ता भवन्त्यतः।
प्राणदानाद्भि परमं न दानमिह विद्यते। अक्षं चापि
प्रभवति पानीयात् कुरुसत्तम्। नीरजातेन हि विना
न किञ्चित् संभवति। अक्षौषधो महाराज! वीर-
धश्च जलंङ्गवाः। यतः प्राणभृतां प्राणाः सम्भवन्ति
विशाम्यते। तस्मात् पानीदानाद्न परं विद्यते
कश्चित्। तच्च दद्याच्चरो नित्यं यदोक्तेषु त्रिमात्मनः।
धन्यं यशस्यमायुष्यं जलदानमिहोच्यते। शत्रून्नाप्य-
त्रि कौनेय। सदा तिष्ठति तोषदः। सर्वकामानवाप्नोति
कीर्त्तिञ्चैवैह शाश्वतीम्। प्रेत्य चानन्त्यमश्नाति पाप्मे-
भ्यश्च प्रमुच्यते। तायदो मनुजव्याघ्र! स्वर्गं गत्वा
महाद्यूते। अक्षयान् समवाप्नोति लोकानित्यब्रवीन्
मनुः” भा० शा० टा० अ० हेमाद्रौ टा० खण्डे विशेषो
दृष्टः “पानीयं प्राणिनः प्राणाः पानीयं पावनं महत्।
पानीयस्य प्रदानेन तृप्तिर्भवति शाश्वती” जलदानमन्त्रः
जलवर्षणज्ञानाय वर्षाधिपराजाद्यानयनं तत्फलञ्च
क्षिप्रं संपद्ये दर्शितं यथा

“वृष्टिमूला क्षपिः सर्वा वृष्टिमूलञ्च जीवनम्।
तस्मादादौ प्रयत्नेन वृष्टिज्ञानं समाचरेत्। ततो वर्षस्य
राजानं मन्त्रिणं मेघपेव च। आदकं सलिलञ्चापि
वृष्टिज्ञानाय बोधयेत्। शकं त्रिगुणितं कृत्वा द्वियुतं
सुनिना (७) हरेत्। भागशिष्टो नृपोज्ञेयो नृपास्त्रयी
चतुर्थकः।” अथ नृपादिफलम्। “चित्तलाङ्गे नृपे
वृष्टिर्वाटिका निशापतौ। वृष्टिमेन्दा सदा भौमे चन्द्रजे
वृष्टिरुत्तमा। गुरो च शोभना वृष्टिर्भागवे वृष्टिरुत्तमा।
पृथिवी धूलिसम्पूर्णा वृष्टिहीना शनौ नृपे। यस्मिन्
संवत्सरे चैव अर्को राजा भविष्यति। शस्यहानिर्भवेत्तत्र
नित्यं रोगश्च जायते। यस्मिन्सर्वे विधुराजा शस्यपूर्णं
च मेदिनी। नैरुज्यञ्च सुवृष्टिश्च सुभिन्नं क्षितिमण्डले।
यस्मिन्सर्वे कुजा राजा सख्यगुण्या च मेदिनी। नैरुज्य
विनिवृत्तिश्च दुर्भिन्नं क्षितिमण्डले। यत्वावदे चन्द्रजा
राजा सर्वशस्या च भूभवेत्। धर्मो स्थितिर्मनःस्थैर्यं
वृष्टिकारणभूतम्। यत्वावदे च गुरुराजा सर्वा रस-
वती मही। नृपाणां वर्द्धनं नित्यं धनधान्यादिकं

फलम् । राजा दैत्यगुरुः कर्त्यात् सर्वशस्थं धरातलम् ।
 संयमो वातवृष्टश्च रोगोपद्रव एव च । मन्दा वृष्टिः
 सदा वातो राजा संवत्सरे शनिः । शाकस्य कालं
 त्रिगुणीकृतञ्च द्विगुणवस्वस्मिन्नितञ्च । राजा च
 मन्त्री च जलाधिपश्च शस्याधिपः स्यान्मुनिभाजितेन ।
 (शाकस्य कालं त्रिगुणीकृतञ्च पक्ष्ण युक्तं सनना
 हरेश्च । स्तयोदि वर्णाधिपतिश्च श्रेयो मन्त्रा चतुर्थो भवति
 प्रसिद्धः ।) पाठान्तरम् । यथा वृष्टिफलं लोकां वत्
 सरे यत्तदुपपत्तौ । तथा वृष्टिफलं ज्ञेयं विज्ञैर्षत्सर-
 मन्त्रिण ।" अथ मेधावचनम् । "शाकं वज्रिसमायुक्तं
 वेदेन भागमाहरेत् । श्रेयं मेघं विजानीयादायत्तां द
 यथाक्रमम् । आध्यात्मिकं संवत्सः पुष्करो द्वीप एव
 च । चत्वारो जलदाः लोका आध्यात्मिका मनीषिभिः ।
 एकदेशेन चावर्त्तते संवत्सरे सर्वतो जलम् । पुष्करे दुष्करं
 वारि द्वीपे बहुजना मही ।" अथ जलादक-
 निर्णयः । "गतयोजनविस्तीर्णं त्रिगुणयोजनसंस्कृ-
 तम् । आदकस्य भवेन्मानं सुनिप्रिः परिकीर्त्तितम् ।
 युष्माज्जगोभीनगते शशाङ्के रविशेटा कर्कटकं प्रयाति ।
 शतादकं कं हरिकाम्मुकेऽर्द्धं गतं कन्यास्तुगयोरशी
 तम् । कलोरकस्मान्मत्तनाभिघने जलादकं पश्यति
 वदन्ति । अज्जेन मानेन तु वत्सरस्य निरूप्य नीरं कपि-
 कर्म्म कार्यम् ।" एतत्सर्वं विगत्या हरणीयम् ।
 ससुत्रे दश भागांश्च पञ्चभागानपि पर्वते । पृथिव्यां
 चतुरंगभागा । सदा वर्धति वासवः ।" अथ पौषादि-
 मासीयवृष्टिजलक्षणम् । "साङ्गं दिनद्वयं मानं कृत्वा
 पौषादिना बुधः । गणयेन्मासिकीं वृष्टिभट्टं वानिल-
 क्रमात् । सौम्यारुणयोर्वृष्टिर्बृष्टिः सौम्यारुणयोः ।
 निर्व्याते वृष्टिहानिः स्यात् सङ्कुले सङ्कुलं जलम् । एकैकं
 पट्टदण्डेन मासस्य दिवसो भवः । पूर्वादि वासरो वृष्टि-
 रत्तराङ्गं च नैगिरी । दत्त्वा दण्डे पञ्चकान्तु वात-
 स्यानुकरणे च । विज्ञेया मासिकीः । एतद्वा वातं
 दिवानिधम् । धूम्रीभिरेव शवनीकान्तरां विदु-
 ष्छटाच्छ्रितधारुणदिग्विभागम् । पौषे यदा भवति
 मासि सिते च पक्षे तोयेन तत्र सकला जलं धरिणी ।
 पौषे मासि यदा वृष्टिः कृष्णवर्णा सदा भवेत् । तदादौ
 सप्तमे मासि तां तिथिं ज्ञाव्यते मही । दश पौषादिकलम् ।

माघस्य सितसप्तम्यां वृष्टिर्वा सेवदर्शनम् । तदा संवत्सरो
 धन्यः सर्वशस्थफलप्रदः । सप्तम्यां स्वातिपक्षे यदि पतति

जलं माघाक्षय्याहारे वायुर्वा चण्डवेगः सज्जनजलधरो
 गर्जितो वासरो वा । विदुःशालाकलं वा यदि भवति
 नभो नष्टचन्दर्कतारं तावद्वर्षिन् मेघाः । प्लुतधरणिगते
 यावदाकार्तिकान्तम् । माघे बहुलसमृद्धां तथा । फाल्गु-
 नस्य च । चैत्र शुक्लप्रीत्यायां वैशाखे प्रथमिऽद्विनि ।
 एवासु चण्डवातो वा तडिद्विष्टवशापि वा । तदा स्यात्
 शोभना पाव्य भवेत् शस्यापी जतिः । धनुर्मकरकुम्भे
 यदा वर्धते वासवः । तदादौ सप्तमे मासि वाष्पुर्णा
 भवेन्मही ।"

अथ चैत्रजलक्षणम् । प्रतिपदि सप्तमासे भास्ववारः
 सितायां यदि भवति तदा स्या हस्तेना वृष्टिरदौ ।
 अश्विनपुष्यधारासान्द्रवृष्टिर्वाहैर्षणिगतेमेषेण ज्ञायते
 सोमवारः । अश्विनतनयवारः नास्ति वृष्टिर्न शस्यं कवि-
 गुरुष्टगुजानां वासवं शस्यपनिः । जननिभिरप शोधं
 याति वारेण शौरेर्भवति खलु धरिणी धूलिजालैरदृश्या ।
 चैत्राद्यभागे चित्रायां भवेत्संक्षिप्तना जतिः । श्रेष्-
 ठपि चैत्रात्यर्थं ज्ञाया मध्ये बहुतर्षिणी ।

अथ वैशाखजलक्षणम् । प्रयागशुक्लपद्यान्तु दण्डं
 न्यथ जले निशि । वैशाखशुक्लपतिर्षि यो वृष्टिं निरू-
 पयेत् । आं सिद्धिरिति मन्त्रेण मन्त्रधित्वा शनद्वयम् ।
 अङ्गधित्वा तु तं दण्डमद्वयलये जले क्षिपेत् । पातरु-
 त्थाय सप्तमा तदङ्कुलं निरूपयेत् । समं चैवाधिकं भूतं
 भविष्यज्जलकण्डजया । गतवत्सरपद्धारि यस्या चैव समे
 भवेत् । ज्ञाने ज्ञानं भवेद्धारि भवेदुपन्या च तादृशी ।
 अद्याधिक्ये च द्विगुणा वृष्टिर्न्या च जायते । इदं
 पराशरेणाक्तं भविष्यद्वृष्टिजलम् । स्तयोदो विपुलतो
 जागतां विपुलसंस्थं गते दिनकरे बहुशस्त्रहानिः । यत्नं
 गते दिनकरे तु तदर्थं शस्यैर्ष्यभागसत्तुलं खलु साङ्ग-
 रात्रौ । तदा संवत्सरो वन्द्यो बहुशस्त्रफलप्रदः ।

अथ ज्येष्ठजलक्षणम् । ज्येष्ठादौ च सिते पक्षे आर्द्रादी
 दण्डकण्डके । रुद्राणां निर्जला यासि निर्जलाः सप्तमा
 दय । रेखाद्वयं सप्तज्ञाप्य तानि ज्ञाप्य विपुलितु ।
 विपुलं भविष्येति पर्वतं तत्र दण्डयेत् । इदं यदि
 दक्षिणाभात् संलिखेदवनादितः । तेन येन जलं लि-
 खेत्त पावद्वर्षं भवेत् । अतिवृष्टिः साद्रे तदा मा-
 वृष्टस्तु पति । कक्षप्रोविजला वृष्टिः रुष्टिर्निल-
 सन्धिपु । (सतान्तरे । रेखाद्वयं कर्म्मज्ञस्य ता । वद-
 सम्भवः । ईशानदक्षिणे पट्टं लिखेद्वनसमाप्ति । येन

वेनाजसंक्रान्तिस्तेन प्रादुर्फलं वदेत् । अग्निव्यादौ सस-
न्नेषु भक्तत्वञ्च हयं हयम् । कलापर्वततोरेषु एकैवं पर-
कीर्तितम् । ”) “चित्रास्त्रातिविशाखासु ज्यैष्ठे मासि
निरञ्जना । तास्वेव आवणे मा स य द वर्षति, वर्षति । ”
अथ व्याघ्रलक्षणम् । “व्याघ्राद्यां पौर्यमास्यां सुरपति-
कक्षं वात वातः, सुदृष्टः शस्यध्वं सं कुर्व्याद्दहनं दश
गते, मन्ददृष्टमेव । वैश्वानरां शस्यहानि, वरुण-
दिशि जलं, वायुना वायुकोपः, कौबेर्यां शस्यपर्णां
प्रथयति नियतं मेदिनी, शस्यमीशे । व्याघ्रादस्य सिते
पक्षे नवस्यां यद्वि वर्षति । वर्षयेव तदा देवस्तत्प्रादौ
कुतो जलम् । शुक्रापादीनवस्यासुदयं गगितटी नर्मलत्वं
प्रयाति स्त्रीयं कालं विधत्ते खरतरकिरणो मण्डला-
कारमख्यम् । जीमूतैर्वेदितां सौ यद्वि भवति रविगन्ध-
मानेऽस्तमेव तावत् पथ्यन्मेव प्रणदति जलदो यावदस्तं
तुलायाः । ”

अथ आवणलक्षणम् । “रोहिणी आवणे मासि
यदि वर्षति वासवः । तदा दृष्टिर्भवेत्तावदुयावद्धो-
लिष्ठते हरिः । कर्कटे रोहिणीपक्षे यदि दृष्टिर्न
जायते । तदा पराशरः प्राङ् दृष्ट्वा लोकस्य का-
मतिः । आवणे मासि रोहिण्यां न भवेद्दृष्टं यदि ।
विफलारम्भसंज्ञो गस्तदा स्युः क्षप्रिहृतयः । ”

अथ भाद्रपदलक्षणम् । सिंहे च भौमवारे च पर्वफलं गुनि-
जृष्टके । व्यतीपाते च नन्दायां तुलायां वर्षयेद्भुवि । ”
अथ सद्योदृष्टिज्ञानम् । जलहस्ता जलस्थो वा निकटे
ऽथ जलस्य वा । दृष्ट्वा दृष्ट्वा दृष्ट्वा दृष्टिः संजायते
ऽचिरात् । अकस्मादस्मादाय उत्थितं पिपिलिका ।
भेकः शब्दायतेऽकस्मात्तदा दृष्टिर्भवेद्भुवम् । विडाला
नकुलाः सर्पा ये चान्ये वा विलेशयाः । धावन्ति शरभा
मृगाः सद्यो दृष्टिर्भवेद्भुवम् । कुर्वन्ति बालका मार्गे
धूलौभिः सेतुवन्धनम् । मयूराश्चैव न्ययन्ति सद्यो दृष्टिः
प्रजायते । अवातवातदुष्टानां नृणां मङ्गलानि यदि ।
दृष्ट्वाद्यारोहणञ्चाहेः सद्यो वर्षणलक्षणम् । पक्षयोः शोषणं
रौद्रे खगानामम्बुचारिणाम् । भिक्षुरिवस्तथाकाशे
सद्यो दृष्टिः प्रजायते । ”

अथ पक्षसङ्घारे दृष्टिलक्षणम् । “चलत्यङ्गारके
दृष्टिर्भुवा दृष्टिः शनैश्चरे । वारिपर्णां मर्त्री कृत्वा
पश्चात् सङ्गरते शुभः । पक्ष्याणां सुदये चास्ते तथा वक्रा-
तिचारयोः । प्रायो वर्षन्ति जलदा नृपाणां सुदयेऽपि

च । चित्रामध्यगते जीवे भिक्षुभाण्डमिव खवेत् ।
ततः स्वार्थी समासाद्य महामेघं नृ पिसृजति । प्रायेणो-
पचितान्मेवान् स्वातिरेकाऽप्यपोहति । अथपि जनितं
वर्षं रेवत्यासु विमुञ्चति । ”

अथ अनादृष्टिलक्षणम् । “भुवे च वैष्णवे हस्ते मूले शक्र-
चरणं कजः । सद्यः करोत्यनादृष्टं क्षत्तिकासु मघासु च ।
कजपृष्ठगतो भानुर्भानुपृष्ठगतः कजः । सूर्य्येण च युतो
भौमः समुद्रमपि शोषयेत् । सद्यो निकलयेद्दृष्टं चित्रा-
मध्यगता भृगुः । अङ्गारको यदा सिंहे तदा क्लारमयी
मर्त्री । स एव रविणा युक्तः समुद्रमपि शोषयेत् । ”
उक्तो० त० कश्चिद्दिग्गोप उक्तो यथा

“भुजबलभीषे” वृजति यदि कजः पतङ्गमार्गे घट इव
क्षिप्तलो जलं ददाति । अथ भवति दिवाकरायतनस्थेत्
प्रलयघनानपि शोषयत्यवश्यम् । यावन्मासे गच्छन्नुच्चरति
धनुरथो मन्त्रयं मीनकन्ये तावद्दुर्भिक्षीष्टा भवति च
अरण्यं क्षुत्पिपासादंघोरम् । उर्वीं निक्षुर्यं शब्दा शव-
शिरपटलैर्नर्त्तयन्ते पिशाचाः व्यामाः श्रूत्या भवेयुर्नर-
पतिरहितः हासि कङ्कालमाणा । वक्रं करोति रविजो
धरणीसुतो वा मूलक्षिप्तमघरेवतिमैत्रभु । क्लोप-
भङ्गपतनादि च सैनिकानां सर्वत्र लोकमरणं जलधौत-
देशः । यदा च सौरिः सुरराजमन्त्रिणा समेत्य तिष्ठेत्
क्षिप्तमगच्छेत् । तदाङ्गवद्भानुकोशलेषु त्रिभागशेषां
कुर्वते वधुञ्जराम् । तिष्ठेतां यावदेकैर्वाकपत्यवर्जितौ ।
पदे तावत् क्षुद्रोगसंयामात् प्रजानां क्षयमादिशेत् । “आरभ्य
शुक्रपतपतिधिं मार्गात् चैवकं गर्भनीचारेजलदेरिति
प्रादुर्परीक्षणम् । यच्चक्षत्वं गतवति विधौ जायते तत्र
गर्भः पश्चादस्माद्वतिगतके १८ पात्रि तस्य प्रकृतिः । ”
गर्भशब्दे च २५५१ अक्षु गभोदृष्टत्वं हितोक्तो दर्शितः ।
वर्षणसूचकनिमित्तानि ह० सं० २४ अ० उक्तानि यथा
“ज्यैष्ठां समतीतायां पूर्वाषाढादिसम्प्रवृत्तेन । शुभ-
मशुभं वा वाच्यं हरिमाणं चान्मसतजज्ञैः । हस्त-
विशाखं कृत्तकमधिलत्याम्बुप्रमाणनिर्देशः । पश्चात्पक्ष-
मादकानेन मितुयाज्जलं पतितम् । येन धरित्रीसुद्रा
जनिता वा विन्द्वस्तृष्णापेषु । दृष्टेन तेन वाच्यं
परिमाणं वारिणः प्रथमम् । केचिद्यथाभिदृष्टं दश-
योजनमगच्छत्वं वदन्त्यन्ये । गर्गवशिष्ठपराशरमतमेतद्वा-
शास्त्र परम् । येषु च भेज्जभिदृष्टं भूयस्तेष्वेव वर्षति
प्रायः । यादं नाष्या(२०)दिषु दृष्टं सर्वेषु तदा त्वनादृष्टः ।

हृत्पाप्यः सोम्यः चित्रापीणः ७ धनिष्ठासु घोड्गङ्गाः ।
शतभिषगैन्द्रः स्वातिषु चत्वारः कृत्तिकासु दश । अथ
मवानुराधाभरणीमूलेषु दश चतुर्थीः । फल्गुन्यां पञ्च
कृत्तिः २५ नवमौ विंशतिर्दश्याः । ऐन्दव्याः ख्यः ६ वैश्वे २१
च विंशतिः सर्पदशमे दश त्र्यधिकाः । २५ अश्विर्भार्य-
मूणः १४ पाजापथेषु पञ्चकृत्तिः २५ । पञ्चदशांशे ४ पथे च
कीर्त्तिता वाजः भद्रा दश द्वौ च । रौद्रे ६ षट्पादश कथिता
द्रोणा निरुपद्रुवेषु । रावर्गविमुक्तकैतुर्पाडिते भेदित
तनयविधाङ्गताहते च । भवति हि न शिवं न चापि
दृष्टिः शुभसङ्गते निरुपद्रुव शिवं च ।

“वर्षाप्रश्ने जलवर्षणनिर्णयः तत्रैव २८ अ० यथा
“वर्षाप्रश्ने सलिलनिलयं राशिमाश्रित्य चन्द्रो लग्नं
यातो भवति यदि वा केन्द्रगः शुक्लपक्षे । सोम्यैर्दृष्टः
प्रचुरसदकं पापटोऽल्पमक्षः मावृत्काले रुज्जितं न
चिराच्चन्द्रवद्गार्गवोऽप । चार्द्रं दृश्यं स्पृशति यदि वा
वारि तत्सज्जकं वा तोयासङ्गो भवति यदिवा तोय-
कार्योन्मुखो वा । प्रष्टा वाच्यं सलिलमचिरादस्ति निः-
संशयेन पृच्छाकाले सलिलमिति वा श्रूयते यत्न शब्दः” ।

अथ स १ दृष्टिर्निर्णयः “उदयशिखरिसंस्थो दुर्निरीक्ष्यो-
ऽतदीपप्रा द्रुतः कनकनिकाशः स्निग्धवैदूर्यकलिः । तद-
ङ्गनि कर्तुं ऽस्मत्तोयकाले विवस्वान् प्रतपति यदि वोच्चैः
खं गतोऽतीव तीक्ष्णम् । विरससदकं गोनेत्राभं विद्यद्वि-
मला दिगो लवणविकृतिः काकाण्डाभं यदा च भवेत्तमः ।
पवननिगमः पोद्गूयन्ते भ्रष्टाः स्थलगामिनो रसनमस
कनकगुक्तानां जलागमहेतवः । माजारा भ्रष्टमवनिं
नखैर्लिखन्तो लोहानां मलनिचयः सविस्मयः ।
रथ्यायां शिशुनिक्षिताश्च सेतुवन्धाः सम्राट् सलमचिरा-
द्विवेद्यन्तः । गिरयोऽङ्गनपङ्कसज्जिभा यदि वा बाष्प
निरुद्धकन्दराः । लकवाङ्गुलीचनोपमाः परिवेष्टाः
शशिनश्च दृष्टिताः । विनोपघातेन पिपीलिकानामण्डो-
पसंक्रान्तिर्हृदयवायः । दुमाधिरोहश्च भुजङ्गमानां
दृष्टेर्निमित्तानि गवां स्तुतं च । तद्विशिखरोपगताः
लकलासा गगनतलस्थतद्विनिपाताः । यदि च गवां
रविदीप्यमूर्ध्नि निपतति वारि तदा नचिरेण ।
नेच्छन्ति विनिर्गमं गृह्णादुन्वन्ति अवयवान् सुरानपि ।
पशवः पशुवश्च कुक्कुरा यदि चाम्भः पततीति निर्दिशेत् ।
यदा स्थिता गृहपटलेषु कुक्कुरा भवन्ति वा यदि विततं
दिगोन्मुखाः । द्वा तडिद्विदि च पिनाकिदिग्भव

तदा क्षमा भवति समातिवारिणा । शुक्लपोतविलो-
चनसङ्क्षमो मधु नमश्च यदा हिमदीधितिः । प्रतिशशी
च यदा दिवि राजते पतति वारि तदा नचिराद्विषः ।
स्तनतं निशि विद्युतो दिवा, रुधिरनिभा यदि दण्डवत्
स्थिताः । पवनः परतश्च शीतलो यदि सलिलस्य तदा-
गमो भवेत् । बङ्गीनां गगनतलोन्मुखाः प्रबालाः स्ना-
यन्ते यदि जलपांशुर्भविच्छक्काः । सेवन्ते यदि च
सरीसृपास्तृणाप्याग्रासज्जो भवति तदा जलस्य पातः ।
मयूरशुकचापचातकसमानवर्णा यदा, जपाकुसुमपङ्कज-
द्युतिसुषुप्ता सन्ध्याधनाः । जलोर्मिनगनक्रकच्छपवराह-
मीनोपमाः प्रभृतपटसञ्चया न तु चिंत्वा यच्छन्त्यपः ।
पर्यन्तेषु सुभाशगाङ्गधवला मध्येऽङ्गनालविषः स्निग्धा
नैरुपटाः क्षरज्जलकक्षाः सोपानविच्छेदिनः । माहेन्द्री-
प्रभवाः प्रयान्यपरतः प्राक् चाम्बुपाशेऽङ्गवा ये ते वारि-
सुषुप्तजलि नचिरादस्मः प्रभूतं भुवि । शक्रचाप-
परिघप्रतिस्त्रयी रोहितोऽथ तडितः परिवेष्टाः । उद्ग-
मास्तसमये यदि भानोरादिशेत् प्रचुरमम्बु तदाशु ।
यदि तिस्रिरिपत्वनिभं गगनं सुदिताः प्रवदन्ति च
पक्षिगणाः । उदयास्तमये सविस्तुर्द्युनिशं विद्युज्जलि
वना नचिरेण जलम् । यद्यमोघकिरणाः सहस्रगोर-
स्तभ्रकरा रवोच्छ्रिताः । भूधमं च रसते यदास्त्रु-
स्तम्भहृद्वति दृष्टिलक्ष्यम् । प्रादृषि शीतकरो भृश-
धृत्वात् मग्नमराधिगतः शुभदृष्टः । सूर्यसूताक्षवपस्त्रमगो
वा मग्नमगश्च जलागमनाय । प्रायो यद्वाणसुदयास्त-
काळे समागमे मण्डलसंक्रमे च । पञ्चमये तीक्ष्ण-
करायमानो दृष्टिर्गतेऽर्के नियमेन चार्द्रम् । समागमे
पतति जलं शशुकयोर्जीवयोर्गुह्यतयोश्च सङ्क्रमे ।
यमारयोः पवनकुताशजं भयं न दृष्टयोः सङ्गतयोश्च
सङ्ग्रहे । अग्रतः पृष्ठतो वापि यद्वाः सूर्यावलिम्बिनः ।
यदा तदा प्रकुर्वन्ति मञ्जीमेकार्णवाभिव”

लघो केदाराज्जलमोचनकाल उक्तो यथा “नैरुज्याथं”
हि धान्यानां जलं भाद्रे विमोचयेत् । मूलमात्रन्तु
संस्थाप्य कारयेज्जलमोक्षणम् । भाद्रे च जलसम्पूर्णं
धान्यं विविधबाधकैः । प्रपीडितं लघाणानां न भक्ष्ये
फलसुतमम्” । कृष्णपरः शरः । [हारा०]

जलकण्टक पु० जले कण्टक इव । षष्ठ्याटके शकुन्तीरे च
जलकपि पु० जले कपिरिव । शिशुमारे जलजन्तुभेदे
(सोसक) हारा० ।

जलकपोत पु० जलजातः कपोतः । जलपारायते राजनि० ।
जलकरङ्क पु० जलस्य करङ्क इवाधानः । १ नारिकेल, २ मेघ-
च । जलस्य करङ्क इव । १५५० च मेदि० ।

कलकल्क पु० जलेन कल्क इव । जम्बाले हारा० ।

जलकाक पुंस्त्री जले काक इव कृण्वत्यात् । (पानकौडी)
पल्लभेदे । राजनि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

जलकाङ्क पुंस्त्री जले काङ्कति काङ्क-अण् ७प० सं० ।
१ जलमणि त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २ जलाभि-
लापिणि त्रि० । पा० स्त्रियां टाप् सप्रबो० षण् ईप् ।

जलकाङ्गिन् पु० जलं काङ्गति काङ्ग-णिनि । १ शक्ति-
हारा० । २ जलाभिलापिणि त्रि० । स्त्रियां ङीप् ।

जलकालार पु० जलमेव कालारो दुर्गमवर्त्म यस्य । वरुणे
हेम च० । [मिनापके त्रि० ।

जलकामुक पु० इत० । १ कुटुम्बरीदले राजनि० । १ जला-
जलकिराट पुंस्त्री जले किराट इव । याद्वे (हाङ्गोर) ।
हारा० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

जलकुक्कुट पुंस्त्री जले कुक्कुट इव । (गाङ्गचिल) पल्लभेदे
हारा० । “शृङ्गाराजैस्तथा हंसैर्द्वीपैर्हेजलकुक्कुटैः”
भा० व० १०८ अ० । कादम्बैश्चक्राकश्च करैर्जलकुक्कुटैः ।
१५८ अ० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

जलकुक्कुभ पुंस्त्री जले कुक्कुभ इव । कोयटिखगे (कोडा
पाख) हेम० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । [शब्दार्थचि० ।

जलकुन्तल पु० जलस्य कुन्तलः केश इव । जलकेशे शैवाले ।

जलकुञ्जक पु० जले कुञ्ज इव कार्यात कै-क । पद्मारे
शब्दार्थचि० । [मेदि० ।

जलकूपी स्त्री जलेन कूपीव । १ कूपगतौ २ पक्वमिषां च
जलकूर्म पुंस्त्री जले कूर्म इव । शिशुमारो त्रिका० ।
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

जलकेश पु० जलस्य केश इव । शैवाले हारा० ।

जलकीर्त पु० “जलकीर्तपि पश्चात् स्त्रियां शिखया परेण
चोक्तव्या” इ० सं० ११ अ० ३० केतुभेदे ।

जलक्रिया स्त्री जलसाध्या क्रिया । पितामीनां तर्पणे
“कालिन्द्यां विधिवत् स्नात्वा कृतपुण्यजलक्रियाः”
भाग० ६।५।१४ “जत्वा वज्यां जलक्रिया” व्या० त० ।

जलक्रीडा स्त्री इत० । नद्यादौ सखिभिः परस्परं जल-
संचनरूपक्रीडायात् । “सहितः भ्रातरः सर्वे जल-
क्रीडामवाप्नुमः” । “तस्मै सहिताः सर्वे जलक्रीडा-
भर्तुर्वत” भा० व्या० १२८ अ० ।

जलखग पुंस्त्री इत० । जलचरविभगे स्त्रियां जातित्वात्
ङीप् । “सुन्दरी विनासिनीनां जलखगनखविक्षतेषु
रम्येषु” इ० सं० ४८ अ० ।

जलगर्भ पु० जलसूचको गर्भः । इ० सं० उक्ते मेघनिःस्रव-
जलसूचके निमित्तभेदे गर्भशब्दे २५५१ पृ० निरुक्तिः ।

जलगुल्म पु० जलस्य गुल्म इव । १ जलादरो (धुरणो)
२ कभटे ३ जलचत्वरे च (चातर जल) मेदि० ।

जलङ्ग पु० जलं गच्छति गम-ङ् नि० सुस् । महाकाले व्योष-
विभेदे राजनि० । [भरतः ।

जलङ्गम पु० जलं गमयति स्पृश्यात् गामि-वा० ख । चण्डाले
जलचत्वर न० जलेन चत्वरम् । (चातरजल) स्वल्पसलिल-
युक्ते देशे मेदि० ।

जलचर त्रि० जले चरति चर-ट् ७त० । याज्ञादिषु जल-
जन्तुषु । “अशीताभारयो माघ—चैत्रे जलचराः सर्वे”
चाणक्य० । “यास्मै न दीजजलचरकाननहा वज्रिभय-
दश्” इ० सं० ४५० । “गोदपजलचरकर्पिकमिषकोस्यैवैयर्थ-
सम्पदाः” १५ अ० ।

जलचारिन् पु० जले चरति चर-णिनि ७त० । १ मत्स्ये
२ जलचरमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप् । “सर्गांसि च मनोज्ञानि
समन्तात्” जलचारिभिः” भा० व० १६८ अ० ।

जलज न० जले जायते जल-ङ । १ पद्मे २ शङ्खे च मेदि० ।
३ चारमेदे राजनि० । ४ मत्स्ये पुंस्त्री० शब्दच० ।
५ हिस्जलदले पु० (जलवेत) इवानीरवेतं औवाले
च पु० राजनि० । दक्षिणौ भावप० ६ जलजौ कर्कट-
मीनौ सकलमाहं पुं शिवमते कुम्भाः” ज्यो० उक्तेषु
१ कर्कटादिशङ्खे । २ जलजातमात्रे कम्भीरादौ त्रि०
“जलजानां पक्षानां स्थलानाहं सर्वशः” भा० सं०
३५० । “जलजैः प्राणिभिः कीर्णम्” । “जलजैर्नृपितां
तुल्यैः” । “जलजैः कुसुमैर्विलासु” । “जलजैर्नृपादकासु”
शरितं ६८५० तत्र पश्ये “वाचस्पतिस्मार्ते” पाञ्चनि-
जलजसमसु” कृष्ण० । शङ्खे “निवेद्य दम्भे जलजं
कुमारः” । “जलजातिगदाशार्ङ्गचक्राजितवर्णभिः”
रघुः । मत्स्ये १० “न तथा जलजनाः स्वर्जजना वा स्थला-
हृयाः । स्वर्गे चिता दीपा अन्तःस्थाना अपासागताः”
सुशु० । “निपद्यमाणो जलमेव सत्यैः” चरितं ०४३ अ० ।
१ अजं चन्द्रे च तदा सलिलमयत्वात् सङ्गजातत्वाद्वा
तथात्वम् । [अमरः ।

जलजन्तु पु० जलजातो जन्तुः । वादसि जलजाते प्राणिनि

जलजन्तु का स्त्री जलजन्तु-संज्ञायां कन् । जलौकायां भरतः ।

जलजन्मन् न० जले जन्म यस्य । पद्मे हेमच० । “निलयः श्रियः सततमेतदिति पथितं यदेव जलजन्मतया” भाषः ।

जलजम्बू का स्त्री जलजाता जम्बू का । लुङ्जास्वास् शब्दार्चि० ।
जलजा जीव पु० जलं जनजन्मस्यवधिक्रियादिकमाजी-
यति व्या-जीव-अण् । जलचरजातके (जेले) शब्दा-
र्थचि० । [चारा० ।

जलजिह्व पु० जला जहा स्वादे असमर्था जिह्वाऽस्य । नक्रे
जलजीविन् पु० जलेन तज्जातमतस्यादिना जीवति जीव-
णिनि । (जेले) मतस्योपजीविनि । “स्त्वजालैर्यथा
मतस्यान वपुनि जलजीविनः” भा० शा० २०३५० ।

जलहिम्ब पु० जले हिम्ब इव । शम्बू के । (शम्बूक) चारा० ।
जलतण्डुलीय पु० जलजातस्तण्डुलीयः । कष्टे शाकभेदे
शब्दार्थचि० ।

जलतापिन् पु० जलतां स्वेदरूपस्नेहजनमयतामाप्नोति
पाककाले व्याप-णिनि । (दलिश) मतस्यभेदे शब्दर० ।
स्वार्थे क । जलतापिक तत्त्वार्थे । संज्ञायां कन् । काक-
माचीउच्चे च शब्दर० । [(दलिश) मतस्यभेदे शब्दर० ।

जलतान पु० जलतायै अलति पथ्याप्नोति अल-अच् ।
जलतिक्तिका स्त्री खल्यं तिक्ता कन् तिक्तिका जल-
प्रधाना तिक्तिका । शल्लकीउच्चे राजनि० ।

जलत्रा स्त्री जलात् त्रायते त्रै-क । १७८२ २जङ्गमकटप्राञ्च
चारा० ।

जलवास पु० जलात् तद्गन्तात् वासः, सोऽस्य वा । दंष्ट्रिणा
दंशनोत्तरं जलं दृष्ट्वा १७८३ २तद्युक्ते त्रि० । “येन
चापि भवेदृष्टस्य चेष्टाकृतं नरः । बहुशः प्रति
कुर्वाणः क्रियाहीनो विनश्यति । दंष्ट्रिणा येन दृष्टश्च
तद्रूपं यदि पश्यति । अप्सु वा यदि वाऽऽदृशे रिष्टं
तस्य विनिर्दिशेत् । तस्यत्यक्काद्योऽभीक्ष्णं श्रुत्वा
दृष्टापि वा जलम् । जलवासस्तु विद्यालं रिष्टं तदपि
कीर्तितम् । अदृष्टो वा जलवासी न कथञ्चन सिध्यति ।
प्रसुप्तोऽथोत्थितो वापि स्वस्योऽखण्डो न सिध्यति” सुश्रु०

जलद पु० जलं ददाति दा-क । १मेघे, २कर्परे च ३जल-
दातरि त्रि० मेदि० । “अनतिचिरोज्झितस्य जलदे-
न चिरं स्यतवक्त्रवद्वदस्य पथसोऽनुकृतिम्” । “प्रोङ्-
ध्वानं दिनमिह जलदाः” भावः “सन्देशं मे तदनु-
जबद ! ओषप्रसि ओलपेयम्” मेघ० ।

जलदकाल पु० इत० । वर्षाकाले “जलदकालमबोधकृतं
दिशाम्” भाषः ।

जलदन्त्रय पु० जलदानां क्षयोऽस्य । १शरत्काले “सर्वाणि
तनुतां यानि जलानि जलदन्त्रये” हरिवं० ७३५० ।

जलदद्गुर पु० जलं दद्गुर इव । जलरूपे दद्गुराद्यभेदे
(तालिदया जलवाजान) “अवाद्यंस्ता जलदद्गुरांश्च
वाद्यानुरूपं जगुरेव कृष्टाः” हरिवं० १४८५० ।

जलदागम पु० जलदानां मेघानामागमो यत् । वर्षाकाले ।
जलदाशन पु० जलदेराशने यश-भोजने कर्मणि ल्यट् ।
शालग्रहे शब्दच० । तत्पत्त्याणां मेघैर्भोजनस्य लोक-
प्रसङ्गेऽस्तस्य तथात्वम् ।

जलदुर्गे न० जलवर्षितं दुर्गम् । दुर्गभेदे । दुर्गशब्दे विवृतिः ।
जलदेव पु० जलं देवः अधिष्ठात्रीदेवता अस्य । १पर्वपादान-
चत्वे तस्य जलदेवत्वम् अस्ते पाशब्दे ४८७ पु० दृश्यम् ।
“मलेऽभ्युपगच्छति जलदेवे काशिपोभरणमेति” ह० ११५०
केतुपहाक्रान्तनक्षत्रभेदे फलोक्तौ । “इष्टानन्दकलत्रो धीरो
दृढसौहृदश्च जलदेवे” ह० स० १०१ व० देवाहिकनक्षत्र-
फलोक्तौ । ७त० । २जलस्थिते देवे च । जल-
देवतायत्वं “अन्वीयमानो जलदेवताभिर्निषेव्यमाणो जल-
जैश्च सत्तैः” हरिवं० २४१ व० ।

जलद्राक्षा स्त्री जले द्राक्षेव । शालिङ्गीशाके शब्दार्थचि० ।
जलद्रोणी स्त्री जलस्य जलमेचनार्थं द्रोणीव । नौकाया
जलमेचनपात्रे शब्दार्थचि० ।

जलद्वीप पु० जलप्राधानो द्वीपः । द्वीपभेदे ।

“गिरिभिर्वा च गम्यन्ते प्रवेनेन प्रवेन च । यत्नवन्तो
जलद्वीपं सप्रगाज्योपशोभितम् । सुवर्णरूपकद्वीपं सुवर्ण-
करमण्डितम् । जलद्वीपमतिक्रम्य शिशिरो नाम पर्वतः ।
दिवं स्पृशति गच्छेय देवदानवसेवितः । एतेषां गिरि-
दुर्गेषु प्रपातेषु वनेषु च । मार्गध्वं सहिताः सर्वे राम-
पत्नी यशस्विनीम्” रामा० कि० ४० व० । कश्चित्
पुस्तके यवद्वीप इति पाठः ।

जलधर पु० जलं धरति धृ-अच् । १मेघे २सुस्तके च व्यभरः
३समुद्रे हेमच० । ४तिनिगृह्यते राजनि० । तस्य रस-
रूपजलाधिक्यात्तथात्वम् ४जलधारकमात्रे त्रि० । “मभो
जलधरेऽहीनिं साङ्गारक इवांशुमान्” भा० व० १२४५०
“अथन्यस्मिन् जलधर ! महाकालमासाद्य काले” मेघ० ।

जलधरमाना न० इत० । १मेघपङ्क्तौ हादशाक्षरपादके
२रुद्रोभेदे च । “अध्वप्राभिर्जलधरमात्रा नौ नौ” ह०

र० “या भक्तानां कलिदुरितोत्पत्तानां तापच्छेदे जलधर-
माना नव्या । भव्याकारा दिनकरपत्नीकृते केवलिकोवा
हरितनुरव्यात् सा वः” छन्दोम० ।

जलधार पु० जलं धारयति धारि—अण् उप० स० । शाकदीपस्ते
गिरिभेदे । शाकदीपोपक्रमे “तथैव पर्वता राजन् ! सम्राज
मणिभूषिताः । रत्नाकरास्तथा नद्यस्तेषां नामानि मे
शृणु । अतीव गुणवत् सर्वं तत् पुष्पं जनाधिप ! ।
देवप्रियस्त्वर्थयुतः प्रथमो मेरुच्यते । प्रागायतो महा-
राज ! मनयो नाम पर्वतः । यतो मेघाः प्रवर्तन्ते
प्रभवन्ति च सर्वशः । ततः पूर्वेषु कौरव्य ! जलधारो
महागिरिः । यत् नित्यमुपादत्ते वासवः परमं जलम्”
भा०भी० ११ अ० १० जलधारके त्रि० ६ त० १ जलसन्ततो स्त्री ।

जलधि पु० जलं धीयते ऽल धा—आधारे कि उप० स० ।
अथो ससृष्टे “आयेव या स्वर्जलधेर्जसेषु” आत्मा-
नसेव जलधेः प्रतिबिम्बिताङ्कः भाषः । “एकदशतसह-
स्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः । अर्धुदमजं खर्वनिखर्व-
महाशङ्खगङ्गवस्तस्मात् । जलधिसान्यं मध्यं परार्द्ध-
मिति दशगुणोत्तराः संख्या” लीलावत्युक्ते २ संख्याभेदे ।
४ चतुःसंख्यायां च ।

जलधिगा स्त्री जलधिं गच्छति गम—ड । १ नदीमात्रे हेमच०
सर्वांशं नदीनां साक्षात् परम्परया ससृष्टगामित्वात्तथा-
त्वम् अतएवोक्तं “सर्वां नद्याः ससृष्टगाः” इति साक्षात्
ससृष्टगामिन्यां २ गङ्गादिनद्याश्च । ससृष्टगाटयोऽप्यल ।

जलधिज पु० जलधौ जायते जन—ड । १ चन्द्रे । २ लक्ष्म्यां
स्त्री त्रिका० । ३ ससृष्टजातमात्रे त्रि० ।

जलधेनु स्त्री दानार्थकल्पितायां जनार्दिनिर्मितायां धेन्वां सा
च मानाविधा तद्विधिः हेमा० दा० उक्तो यथा

“जलधेनुं प्रवक्ष्यामि प्रीयते दत्तया यया । देवदेशो
हृषीकेशः सर्वगः सर्वभावनः । जलकुम्भं नरव्याघ्र !
सुवर्णरजतान्वितम् । राजगर्भमण्यैस्तु ग्रास्ये धान्यैः
समन्वितम् । सितवस्त्रयुगच्छत् दूष्यपल्लवशोभितम् ।
कृष्णंसीसुरोशोर्बालकामलकैर्युतम् । प्रियङ्गुपत्र-
सहितं सितवस्त्रोपवीतितम् । सच्छलं सोपानतृकं च
दर्भविटरसंस्थितम् । चतुर्भिः सहतं भूप ! तिलपात्रै-
श्चतुर्दिगम् । स्थापितं दक्षिणालेण हतशौद्रवता मुखे ।
उपोषितः समन्वय्य वासुदेवं जलेश्वरम् । पुण्यधूपोपहा-
रेस्तु यथाविभवमाहृतः । सङ्कल्प्य जलधेनुञ्च कुम्भं
तमभिपूज्य च । पूजयेद्भक्त्युत्तमं कुम्भं जलमयं बुधः ।

एवं संपूज्य गोविन्दं जलधेनुं स्वस्तिकाम् । सितवस्त्र-
धरः शान्तो धीतरागोऽपिमत्सरः । दद्यात् द्विजाय
राजेन्द्र ! प्रीत्यर्थं जनशायिनः । जलधायी जगद्योनिः
प्रीयतां मम केशवः । इति चोद्धार्य भूनाथ ! विप्राय
प्रतिपाद्य ताम् । व्यपकाक्षागिना स्वेयमहोरात्मतः-
परम्” । जलकुम्भमिच्छादि० कम्भोऽल कलसः । सुवर्ण-
रजतयोरनियतपरिमाणतया यथाशक्ति विधानं पञ्च-
रत्नानि धान्यानि च परिभाषायास्तुक्तानि अल यद्यपि
सामान्येनोपदेशः तथापि तस्यामान्यादितरेषु तथात्व-
मिति न्यायादितरेषु वदविरुद्धधर्मानुष्ठानं वेदितव्यं ततश्च
सुवर्णस्य शृङ्गाकृतित्वं रजतस्य क्षुराकृतित्वं, तिल-
पात्राणां तालपात्रमयत्वं, दक्षिणालस्य कांस्यपात्रमयत्वं,
चातुसन्धेयं तथा धान्यानि पात्रद्वये, कृष्णादीनि प्राण-
देगे, प्रियङ्गुपत्रं अश्वणे, यज्ञोपवीतं शिरःस्थाने स्थाप-
येत् । वक्षोऽपि चतुर्धांशेन धेनुवत् कार्यः । कश्चित्तु
“पूजयेद्भक्त्युत्तमं तद्वत् कृतं हतमयं बुधः” इति पाठात् वृत्त-
जलयोर्विकल्पोऽवगम्यते, दानवाक्यन्तु पूर्ववत् दक्षिणा
चात्र यथाशक्ति सुवर्णमिति । “अनेन विधिना दत्त्वा
जलधेनुं नराधिप ! । सर्वान् कामानवाप्नोति ये दिव्या
वे च सातुषाः । शरीराराग्यमात्राधोपशमः सायका-
मिकः । नृणां भवति दत्तावां जलधेन्वां न संशयः” ।
इति विष्णुधर्मोक्तो जलधेनुदानविधिः ।

“भातुरुवाच । जलधेनुं प्रवक्ष्यामि प्रीयते दत्तया यया ।
देवदेशो नमूलेषः सर्वगः सर्वभावनः” । जलकुम्भं
बनानीयेत्यादि विष्णुधर्मस्तुत्यर्थं, विशेषस्तु “ततः मं-
पूज्य चादित्वं जलधेनुं स्वस्तिकाम् । दद्याद् द्विजाय देवाये
प्रीत्यर्थं मिहिरस्य तु । आदित्वः स जगद्योनिः प्रीयतां
मिहिरः सदा । इति चोद्धार्य तां गान्तु विप्राय प्रति-
पादयेत् । अनेन विधिना यस्तु जलधेनुं महासुने ! ।
सर्वान् कामानवाप्नोति वाञ्छांश्च ध्यायति मानवः । सर्वपाप
विनिर्मुक्तः पितरं दक्षिणामहम् । प्रपितामहं यथा-
पूर्वपुत्राणां चतुष्टयम् । आत्मानं ससुतं पौत्रं
तदपुत्राश्चतुष्टयम् । तारवेत् स सुनीन्द्रे ह जलधेनुपदो-
नरः । यश्च गृह्णाति विधिवत् तस्याप्येवंविधाः कुले ।
चतुर्दश तथा चैव ददतश्चातुर्नोदतः । दीयमानां
प्रपश्यन्ति जलधेनुं च वे नराः । तेऽक्षयेशावनिर्मुक्ताः
प्रयान्ति परमां गतिम्” । इति आदित्यपुराणोक्तो
जलधेनुदानविधिः । तोवधेनुर्भवत् ।

“यगस्य उवाच । तोयधेनुं शृणु वत्स ! यथा
देवी प्रसीदति । कर्म तोयसुसंपन्नं रम्यवस्तुयुगा-
न्वितम् । समस्तबीजसंयुक्तं दूर्वापल्लवगोभितम् ।
समस्तबीजानि, सर्वधानानि । “दूर्वाक्षतदधगङ्गाकृता-
मलकचन्दनैः । माल्यच्छत्वसमायुक्तं तिलपात्रैश्च
संयुतम् । दधिजीरकं पात्रं विधानेनोपकल्पयेत् ।
वत्सकं कल्पयेत्स्यास्तत्तुरीयमयं बुधः । देवीमम्यर्च्य
प्रिधिवत् सोपवासोऽयं नक्तवान् । देवीभक्ते प्रदद्यात्तः स-
र्वान् कामानयाप्रुयात् । जगे! ऽरिस्तुटनि । देवि ! देवानां
भयनाग्नि ! वेदमातङ्गरे ! दुर्गे ! सर्वगे ! सुभगे !
नमः । अनेन वत्स ! मन्त्रेण नन्दानाम्नाभिमन्त्रयेत् ।
देवी मे पीयतां नित्यं यन्मोटितफला शिया” इति
देवीपुराणोक्तो तोयधेनुदानविधिः ।

जलनकुल पु० जले नकुल इव । उद्रे (धाडिया) (उद्दि-
डाल) ख्याते जलजन्तुभेदे त्रिका० ।

जलनिधि पु० निधीयतेऽस्मिन् नि+धा+आधारे कि उप०
स० । ससुद्रे अमरः । “तत्रासौ भगवान् देवः स्वपन्
जलनिधौ तदा” भा० य० २.७.३० । २.चतुःसंख्यायाम्
“धारे प्रीतिकरं तिथौ जलनिधिं भेऽग्निञ्च यो गे
ह्यम्” सत्कृत्यसुक्तावली “जलनिधिरशनायाः स्वाभितां
याति भूमेः” वृ० सं० १२व्य० ।

जलनिर्गम पु० जलानां निर्गमः । १.नद्यादेर्जलममये,अधःस्थि-
तस्य २.जलस्योर्द्धगतौ । जलनिःसरणे च अमरभरतौ ।
जलनीली स्त्री जलं नीलयति नील+कृत्करोति णिच्-अण्
उप०स० गौरा स्त्री । शैवाले अमरः स्वार्थे क । जल-
नीलिकाप्यत्र ।

जलन्ध्र पु० जलं धमति ध्वा-खण् । दानाभेदे “अष्टदंष्ट्र-
श्चतुर्दंष्ट्रा मेघनादी जलन्ध्रमः” हरिवं० २४० अ० ।
सत्यभामायां क्षणाज्जाते ३.जन्माभेदे स्त्री “जसिरे सत्य-
भामायां भानुभीमरथः क्षुपः । रोहितो दीप्तिमांश्चैव
तान्मज्जातो जलान्ध्रकः । भातुभीमरिका चैव तावप्यक्षा
जलन्ध्रमा । चतस्रो जसिरे तेषां स्वसारो गङ्गाध्व-
जात्” हरिवं० १६२ अ० ।

जलन्धर पु० जलं धरति बा०ख सुम् । १.अभिभेदे तस्य गोत्रा-
पत्यं नडा०फक् । जलन्धरायण तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री ।
२.अमरभेदे तस्योत्पत्तिकथा पाञ्चोत्तरखण्डे दृष्या ।
२.योगाङ्गे बन्धभेदे तल्लक्षणादिकं काशीख० ४१ ख०
उक्तं यथा “वभ्राति च सिराजालमधोगामि न भोजनम् ।

एष जलन्धरो बन्धः कण्ठे दुःखौघनाशनः । जलन्धरे
कृते बन्धे कण्ठसङ्कोचलक्षणे । न पीयूषं पतत्यग्नौ न च
वायुः प्रधावति” “महासङ्गं नभोसङ्गासङ्गीवानं
जलन्धरम् । मलबन्धश्च यो वेति स योगी योग-
सिद्धिभाक्” तत्रैवाध्याये ।

जलपत्तिन् पु० जलस्थितः पत्नी । जलचरखणे ।

जलपति पु० इत० । १.वरणे । हेमच० । तस्य जलपतित्व-
कथा काशीख० १२ ख० यथा

“ततस्तं तनयः प्रुष्टा पितरं पण्यपत्यं च । जगाम
तर्णं तपसे श्रीमद्दाराण्यर्षी पुरीम् । तत्र तप्ता तपो
घोरं लिङ्गं संस्थाप्य शाश्वतम् । पञ्च वर्षेष्टुकाणि
स्थितः पाषाणनिचलः । आविरासीन्महादेवस्तुट-
स्तु तपसा ततः । उवाच काईमे ! ब्रूहि कं ददामि
वरोत्तमम् । काईमिरुवाच । यदि नाथ ! प्रसन्नोऽसि
भक्तानामनुकम्पन ! सर्वोद्यमाधिपत्यं मे देष्टुमां याद-
सामपि । इति श्रुत्वा महेशानः सर्वचिन्तितदः प्रभुः ।
अभ्यभिञ्चत् ततस्तच्च वारुणे परमे पदे । रत्नानामधि-
जातानामञ्जानां सरितामपि । सरसां पल्लवानाञ्च
वाप्यनुस्रोतसां पुनः । जलाशयानां सर्वेषां प्रतीप्याचैव
वै दिशः । अधीश्वरः पागपाणिर्भव सर्वानरप्रियः”
३.ससुद्रे जलं पतिरस्य । ३.पूर्वापादानक्षणे च जलनाया-
दयोऽप्यत्र ।

जलपथ पु० जलसेव पन्थाः अच् समा० । १.जलमार्गं “या-
दोनायाः शिवजनपथा कर्मणे नीचराणां” रघुः ।
इत० । २.प्रणाख्यां जलनिर्गममार्गं च ।

जलपारावत पुंस्त्री जले पारावत इव । जलकपोते
(पानकौडि) पक्षिभेदे राजनि० । स्त्रियां स्त्री ।

जलपित्त न० जलस्य पित्तमिव । १.अपिपित्ते अग्नौ यत्क्र-
तस्य जलहेतुत्वात् तथात्वम् ।

जलपिप्पली स्त्री जलजाता पिप्पली । (जलपिप्पली)
पिप्पलीभेदे । “जलपिप्पल्यभिहिता शारदी यकलादनी ।
मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा लाङ्गनीत्यपि कीर्तिता । जल-
पिप्पलिका हृद्या चक्षुष्या शुक्ला लघुः । संधाहिनी
हिमा कृष्णा रक्तदाहव्रणपापहा । कटुपाका रसा
रुच्यः कषाया वज्रिर्जिनी” भावप्र० ।

जलपुष्प न० जलजातं पुष्पम् । कमलादौ ।

जलपूर पु० इत० । जलबभूहे । “हन्दावनविपिने परिसर-
परिगतयसुनाजलपूरे विहरति” गीत० ।

जलपृष्ठजा स्त्री जलस्य पृष्ठे उपरि जायते जन-ड ७त०
शेवाले शब्दच० । [जनदाने तर्पणे ।

जलप्रदान न० प्रेतादिभ्यः जलस्य प्रदानम् । प्रेताद्युद्देशेन
जलप्रदानिक न० जलप्रदानं युद्धतानां प्रेतानामुद्देशेन
जलप्रदानं प्रतिपाद्यतयाऽस्त्यस्य ठन् । भारतस्त्रीपक्षा-
न्तर्गत आत्मानरपर्याणि तच्च स्त्रीपर्वणि प्रथमावधि १५
अध्यायपर्यन्तं जलप्रदानिकं पदे स्त्रीविज्ञापकतः
परमं भा० व्या० २४० ।

जलप्रपा स्त्री जलस्य जनदानार्थं प्रपा । जनदानार्थं शाला-
याम् (जलसल) । “यातोद्वाहजलप्रपाशिशुभंस्कारप्रत-
श्चाष्टका” सु०चि० टी० छतवाक्यम् ।

जलप्रान्त प० इत० । जलसमीपस्थाने । [अमरः ।
जलप्राय न० जलं प्रायं यत् । जलवस्तुले देशे अनूपदेशे
जलप्रिय पंस्त्री इत० । चातकखगे शब्दर० । मतस्ये शब्दच०
स्त्रियां जातित्वेऽपि योपधत्वात् टाप् । जलप्रियमात्रे
त्वि० । [जन्तुभेदे । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

जलप्लव पंस्त्री जले प्लवते प्लु-अच् । (उद्दिहल) जल-
जलफल न० जनजातं फलम् । शृङ्गाटके भावप्र० ।

“शृङ्गाटकं जलफलं त्रिकोणफलमित्यपि । शृङ्गाटकं
हिमं स्वादु गुरु दृष्यं कषायकम् । याहिशुकानिल-
कोष्पदं पित्तप्रदाहनुत्” ।

जलबन्ध प० जलं बध्नाति बन्ध-एवुल् । जलस्रोतोनिरोध-
के दारुशलाभये १मेतो शब्दर० । भावे घञ् इत० ।

२जलस्य बन्ध च । [विना तस्य जीवनाभावेन तथात्वम् ।

जलबन्धु प० जलं बन्धुर्यस्य । मतस्ये शब्दर० जलं
जजबालक प० जलं बाल इय यस्य कप् । विन्ध्यपर्वते
हेम० । जलस्य बालिकेव । १विदाति स्त्री हेम० ।

जलविम्ब पंन० इत० । जलस्य बुद्बुदे मध्यावकाशयुक्ते
शिथिलसंयोगेन छत्राकारे तोयांशभेदे मेदि० । “जम्बू-
वज्जलायिम्बवज्जलजवज्जम्बानवज्जालवत्” उद्भूतः ।

जलवि(नि)त्त्व प० जलप्रधानो बिल्वद्वय । १कर्कटे । विल-
भेदने क । जनचत्वरं (चातरजल) ३खलजलदेशे हारा० ।

जलवद्भृद् न० इत० । जलविम्बे । “मानुष्ये कदली-
स्तम्भानिःसारं सारमार्गणम् । यः करोति स वै मूढो
जलबुद्बुदसंज्ञमे” शब्दार्थच० छतवाक्यम् ।

जलब्राह्मी स्त्री जले ब्राह्मीव । हिलमोच्यां त्रिका० ।

जलभू प० भवत्यस्मात् भू-अपादाने किप् इत० । १मेघे
२तक्षामनामके कर्पूरे च जलं भूतृपत्तिस्थानमस्य ।

३कञ्जटे शब्दच० । इत० । ४जलाधारभूमौ स्त्री

जलभृत् प० जलं बिभर्ति भृ-किप् इत० । १मेघे २तक्षाम-
नामके कर्पूरे च ३तोयधारकमात्रे घटादौ त्रि० ।

जलमज्जिका स्त्री जलजाता मज्जिका । तोयजलभौ त्रिका०

जलमण्डुका न० जलं मण्डुकमिव । मण्डुकवादाद्युल्ले-
करताडनेन तद्दृष्ट्वनिकारके जलदर्दरे “जलमर्जलानि
जलमण्डुकवादायल्लु” भाषः । “जलमेव पाणिनो
त्यापितमपरेण ताडितं मण्डुकवत् ध्वनतीति लोक-
प्रसिद्धम्” मञ्जि० । [मत्सररङ्गविधौ हारा० ।

जलमङ्ग प० जले मङ्गु रिव निरन्तरमञ्जनोन्मज्जनकारित्वात् ।

जलमधूक प० जलमच्चिह्नजजातो मधूकः । जनान्तिक-
जाते मधूकभेदे मधूलके भावप्र० ।

“मधूको गुडपुष्पः स्यात् मधुवह्ना मधुस्रवः । वानप्रस्थो
मधुशीलो जलजोऽयं मधूलकः । “मधूकपुष्पं मधुरं शीतलं
गुरु दृंहणम् । फलं शीतं गुरु स्वादु शुक्लं वातपित्त-
नुत् । अहृद्यं हन्ति तृणासदाहन्त्यासजतज्जयान्” ।

जलमय त्रि० जलात्मकः जल+मयट् । १जलात्मके चन्द्रादौ

“सबिलमये शशिनि रवंदीधितयः” इ०स० तस्य तथात्व-

युक्तम् । २तल्लोकस्थे कर्मिणामग्नये देहे च । स्त्रियां

ङीप् । “उभे एव क्षमे योदुसुभयोर्वीजमाहितम् ।

सा वा शम्भोस्तदीया वा मूर्तिर्जलमयी मम” कुमा०

शम्भोः जित्याद्यष्टमूर्तिकत्वेन तन्मूर्तिर्जलमयत्वम् ।

जलस्य ब्रह्मवीजाधारत्वं च मनुनोक्तं यथा “अथ एव

ससर्जादौ तासु बीजमयावृत्तम्” ।

जलममि प० जलं स्वस्थितं तोयं ममसि त्रिनप्ति

सूक्ष्मांशतया भिनत्ति मम-इत् इत० । १मेघे हारा० ।

२तक्षामनामके कर्पूरे च ।

जलमार्ग प० जलस्य तद्वाहस्य मार्गः । १प्रणाल्यान् (पयनाला)

हेम० । जलमेव मार्गः । २जलस्य मार्गं च (जलपथ) ।

जलमार्जार पंस्त्री जलनकुले त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्

जलमाटका स्त्री जलस्थिता माटका । जलस्थिते माटका-

भेदे तद्भेदाः मग्न विधानपा० उक्ता यथा “मत्सी कूर्मी

वराही च दर्दुरी सकरी तथा । जलूका जन्तुका चैव

सप्तैता जलमाटकाः” ।

मुच् प० जलानि सृजति मुच-किप् । १मेघे अमरः

तक्षामनामके २कर्पूरे च । “शङ्खासृष्टा इव जलमुचस्त्वा-

दृशा यत् जालैः” मेघ० । २जलमोचनकर्त्तरि त्रि० “नात्य-

म्बदा जलहृचोऽचलसंज्ञिकाशाः इ० १६ ।

जलमूर्तिः पु० जलं मूर्तिरस्य । शिवे । अष्टमूर्तिशब्दे
५२० पृ० दृश्यम् ।

जलमूर्तिका पु० जलस्य मूर्तिः घनीभावे यत्न कप् । कर-
कायाम् उष्णवातसंयोगजाते घनीभूते जले शब्दच० ।
तस्य च तथात्वम् करकशब्दे १६८७ पृ० दृश्यम् ।

जलमोद न० जलेन जलयोगेन मोदयति सेविनं सुद-विष्-
कण् उप० सं० । उगरे (वेणारमून) राजनि० ।

जलयन्त्र न० जलानामुत्क्षेपणार्थं यन्त्रम् । (फोहारा)
ख्याते १ धारायन्त्रे २ रूपदितस्तोयोत्थापकयन्त्रभेदे
“विलिप्तगात्रा जलयन्त्रहस्ताः” हरिवं० १४८ अ० ।
जलेन तदाकर्षणेन यन्त्रं घटीयन्त्रम् । १ कालज्ञापके
घटीयन्त्रभेदे घटीयन्त्रशब्दे २७८१ दृश्यम् । स्वार्थे क ।
तत्रार्थे “हस्तप्रसक्तैर्जलयन्त्रकैश्च प्रहृष्टरूपाः सिपिचु-
स्तदानीम्” हरिवं० १४८ अ० ।

जलयन्त्रगृह न० जलयन्त्रं तन्माध्य इव स्थितम् गृहम् ।
चतुःपात्रं जलयुक्ते जलमध्ये निर्मितगृहे (जल-
टुडि) जलयन्त्रमन्दिरादयोऽप्यत्र हाराः ॥ ६८० ॥ (फोहा-
राघर) २ जलयन्त्रयुक्ते गृहे ।

जलयात्रा स्त्री जलस्य तदाहरणार्थं यात्रा । शुभकर्मसम्पा-
दनाय जलाहरणाय यात्रायाम् । तद्विधानादिकमाह
वि० पा० वशिष्ठः “शान्तिकं पौष्टिकं वापि जलयात्रां विना
बुधः । कुरुते यदि वा सोहात् कर्म तस्य च निष्फलम् ।
तडागादिप्रतिष्ठासु देवतायतनादिषु । लक्षहोमेकोटि-
होमेऽयुतहोमे तथैव च । त्रतोत्सर्गमहादाने
यज्ञे वा वितते शुभे” । त्रतोत्सर्गे त्रतोद्यापने
इत्यर्थः । “जलयात्रां पुरा कृत्वा ओष्ठं कर्म समाचरेत् ।
अथातः संप्रवक्ष्यामि जलयात्राविधिं शुभम् । यज्ञ-
शालामतिक्रम्य अश्विभिर्वाजिभिः सह । यजमानः
सपत्नीकः सहस्रद्व्युजनैर्बुधैः । अश्वारूढो गजारूढो
वस्त्राढङ्कारभूषितः । गृहीत्वोपस्कारं सर्वं गन्ध-
पुष्पाक्षतादिभिरम् । जलाशयन्ततो गच्छेद्भीतवादिहनि-
खनैः । अगाधं च हृदं गच्छेन्नदीं वाथ समुद्रगाम् ।
सुवासिन्योऽप्यतः कार्यः सर्वाङ्गहारभूषिताः । हैमरा-
जतताम्नान् वा मृगमयान् कलशाच्छुभान् । गृहीत्वा
गन्धपुष्पाद्यैरर्चितान् सुदृढान् नवान् । जलाशयं समा-
साद्य तीरे गोमयलेपिते । चतुरस्त्रीकृते जले तत्र
स्वस्तिकमालिखेत् । यथैवा तण्डुलैर्वीपि पद्ममण्डलं लिखे-
दित्यादि” । विस्तरस्तत्र दृश्यः ।

जलयान न० जले यायते गम्यतेऽनेन या-करणे ल्युट्
७त० । जलेगमनसाधने नौकादौ । “व्यसनार्णवमभ्येति
जलयानैर्यथार्णवम्” भाग० ११४११६ ।

जलरङ्ग पुंस्त्री जले रङ्ग इव । वक्त्रपक्षिणि हेमच० स्त्रियां
जातित्वात् ङीप् ।

जलरङ्ग, पु० जले रङ्गुरिव । दाह्यहृत्तगे हारा० ।

जलरञ्ज पुंस्त्री जले रजति रन्ज-कृच् । वक्त्रगे हेमच०
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

जलर(क)ण्ड पु० जलस्य र(क)ण्ड इव ॥ जलायत्ने २ तोय-
रेणौ १ भुजङ्गमे पुंस्त्री हेमच० स्त्रियां जातित्वात् ङीप्
उकारयुक्तमध्यः सेदि० ।

जलरस पु० जलप्रधानो रसोऽस्य जलजातो वा रसः ।
१ लवणे हारा० लवणस्य जलविशेषपाकेन जातित्वात् तथा-
त्वम् । अतएव तस्य जलमध्ये निक्षेपे स्वप्रकृतिजलरूपत्वं
भवतीति लोकेदयोः प्रसिद्धम् ॥ ६८० ॥ २ तोयस्य रसे च ।

जलराक्षसी स्त्री जलस्थिता राक्षसी । सिंहकानाम्नां
कायां गृहीत्वाऽऽकर्षिण्यां लवणान्मसि स्थितायां राक्ष-
स्याम् “शतयोजनविस्तीर्णं निहृद्ध जलराक्षसीम्” भा०
व० २८१ अ० । सा हि हनूमता यथा हता तथा रामा०
सु० १ अ० उक्तम् ।

“सुवमानन्तु तं दृष्ट्वा सिंहिका नाम राक्षसी । मनसा
चिन्तयामास प्रहृष्टा कामरूपिणी । अद्य दीर्घस्य कालस्य
भविष्यास्यहमाशिता । इदं मम महासत्त्वं चिरस्य वश-
मागतम् । इति संचिन्त्य मनसा प्लायामस्य समाधि-
पत् । कायायां गृह्यमाणायां चिन्तयामास वानरः ।
समाधिप्रोऽन्वि सङ्घसा पङ्क्तुः कृतपराक्रमः । प्रतिलोमेन
वातेन महानौरिव सागरे । तिर्यगूर्ध्वमधश्चैव वीक्ष-
माणस्तदा कपिः । ददर्श स महासत्त्वस्थितं लवणा-
न्मसि । तद्दृष्ट्वा चिन्तयामास भारुतिर्विजताननम् ।
कपिराज्ञा यथाख्यातं सत्त्वमङ्गु तदर्शनम् । कायायाञ्चि
महावीर्यं तदिदञ्चाल संशयः । स तां बुद्ध्वार्थतत्त्वेन
सिंहिकां मतिमान् कपिः । व्यवर्तत महाकायः प्राहृषीव
बलाहकः । तस्य सा कायमुद्दीक्ष्य वर्षमानं महाकपेः ।
यज्ञं प्रसारयामास पातालाखरसंनिभम् । घनराजोऽव
गर्जन्ती वानरं समदिद्रवत । स ददर्श ततस्तस्या विजितं
सुमहन्मुखम् । कायमात्रञ्च मेधावी समीपि च महा-
कपिः । स तस्या विजिते यज्ञे यज्ञसंहननः कपिः । संक्षिप्य
सुहृदरात्मानं निपपात महाकपिः । आसौ तस्याभिमञ्ज

नन्दद्वयः सिद्धचारणाः । यद्यमानं यथा चन्द्रं पूर्वं
पर्यणि राक्षसा । ततस्तस्या नखैस्तीक्ष्णैर्मर्माग्युत्कृष्ट
यानरः । उत्पपाताथ वेगेन मनःसम्पातविक्रमः” ।

जलराशि पु० ६त० । १जससमूहे जलानां राशिरत्न ।

०समुद्रे च “जमातलं बलजलराशिरानये” भाषः ।

जलरुद्धं न० जले रोहति रुद्ध-क्रिप् ७त० । १पद्मे हेमच० ।

क । जलरुद्धमप्यत्र हेमच० । “जलं तच्छुशुभे रुद्धं फुल्लै-
र्जलरुहेस्तथा” भा० शा० १२८अ० । २तोयरोहितात्वे त्रि०

जलरूपं पुंस्त्री जलस्य रूपमिव रूपमस्य शुभ्रत्वात् । १मकरे

त्रि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । इतः १२तोयस्य रूपे न० ।

जललता स्त्री जलस्य लतेव सन्ततिमन्वात् । तरुल्लेखायां
हारा० । [व्रणभेदे । हारा० ।

जलवरण्ट पु० जलप्रधानो वरण्टः । (पानिवसन) वसन-

जलवस्त्रं पु० जलानां वल्कल इव । कुम्भिकायाम् ।

(पाना) हारा० ।

जलवल्ली स्त्री जलजाता वल्ली । शृङ्गाटकलतायां राजनि०

जलवाद्य न० जलं वाद्यमिव । पाणिताडने वाद्यतस्य ध्वनि-
युक्ते जले “आकाशगङ्गाजलवाद्यतज्ज्ञाः” हरिवं०
२४८अ० ।

जलवानीर पु० जनजातो वानीरः । अश्ववेतसे शब्दार्थचि०

जलवायस पुंस्त्री जले वायस इव क्षणात्वात् । (पानि-
कौडो) मद्भुखगे । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

जलवास न० जलेन वास्यते सुरभीक्रियते वासि-कर्मणि
अच् । १उगीरे राजनि० । तस्य जलसेचनेन सौर-
भोत्पादात्तत्वात् । ७त० । २तोये वासे । “स चिन्तया-
मास सुनिर्व्वलवासे कदाचन” भा० शा० २६२ अ० ।
जलं वासयति सुरभीकरोति वासि अच् ७प० व० ।
१विष्णु कन्दे राजनि० ।

जलवाह पु० जलं वहति वह-अण् अप० व० । १वारिवाहे
मेघे हेमच० तन्नामनायके २कर्पूरे च “साद्रिजलधिजल-
वाहपथम्” किरा० । २जलवाहकमात्रे त्रि० “जलवा-
हास्तथा मेघाः वायवस्तनयित्तवः” भा० सु० ७अ० ।

जलविडाल पुंस्त्री जले विडाल इव । (उड्डिडाल) जल-
नकले हारा० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

जलविन्दुजा स्त्री जलविन्दुभ्यो जायते जन-ङ । यावना-
कीशकैरभेदे राजनि० । २तोयविन्दुजातमात्रे त्रि० ।

जलविषुव(त्) न० जलप्रधाने विषुव(त्) । राशिचक्रस्य
तृतीयाशिरूपे स्थानभेदे “भचक्रनाभौ विषुवद्विदयं ।

समस्त्रत्वगम्” सू० सि० “भचक्रनाभौ भगोलस्य ध्रुव-
द्वयाभ्यां तुल्यान्तरेण मध्यभागे विषुवद्विदयं विषुवद्वि-
दयं समस्त्रत्वगं परस्परं व्यासस्त्रत्वान्तरितं ध्रुवमध्ये
विषुवद्वत्तस्यानात् तद्दृक्ते क्रान्तिद्वत्तभागौ यौ लग्नौ
तौ क्रमेण पूर्वापरौ विषुवतुसज्ज्ञौ मेघतृणास्थौ
चेत्यर्थः” रङ्ग० । २विषुवन्तु समाख्यातं तुलामेषभयो-
स्तथा” ज्यो० ज्यो० २तत्र रवेः संक्रमे च । संक्रा-
न्तिश्च चलस्थिरभेदाभ्यां द्विविधा अयनसंक्रान्तिश्चन्द्रे
११६ दर्शिता । जलविषुवसंक्रान्तिनक्षत्रतः स्थानविशेषे
स्नानक्षत्रपाते तत्फलज्ञानार्थं जलविषुवचक्रं ज्यो० उक्तं
यथा । “षड्भुजि, वदने पञ्च, चत्वारि, हृदये, तथा ।
त्रितयं करणादिषु” पयोविषुवभक्रमात्” त्रितयं त्रितय-
मिति करणादिषु द्वादश इति २७ नक्षत्राणि स्थाप्यानि
तत्र स्थानभेदे फलज्ञोक्तं “मानं वैरं बहुसुखलाभं भोगं
लासं जलविषुवेष” ज्यो० पयोविषुवाद्योऽप्यत्र ।

जलसूक्ष्मिक पु० जले दृशिक इव । (चिह्नसूक्ष्म) मत्स्ये त्रिका० ।
जलवेतस पु० जलजातो वेतसः । अश्ववेतसे वेतसभेदे राजनि०
जलवैकृत न० विकृतस्य भावः अण् ६त० । दूर्निमित्तसूचके
मद्यादीनां जलविकारभेदे तत्फलसादिकसूक्तं वृ० व०
४६अ० यथा ।

“अपसर्पणं नदीनां नगरादचिरेण शून्यतां कुरुते ।
शेषसाशोष्याणामन्येषां वा क्षुदादीनाम् । क्षेहाक्षु-
मांसयक्षाः सङ्कुलकलुषाः प्रतीपमाश्वापि । परचक्र-
स्यागमनं सद्यः कथयन्ति घण्टमासात् । ज्वालाधूम-
काया रुदितोत्क्रुष्टानि चैव रूपानाम् । गीतप्रजल्पि-
तानि च जनसरकाय प्रदिष्टानि । तोयोत्पत्तिरन्ताते
गम्वरसविपर्यये च तोयानाम् । सलिलाशयविकृतौ
वा महद्भयं तत्र शान्तिरियम् । सलिलविकारे कुर्यात्
पूजां वरुणस्य वारुणैर्मन्त्रैः । तैरेव च जपहोमं शम-
मेवं पापमुपयाति” । [त्रिका० ।

जलव्याध पु० जलं विध्यति व्यध-अच् । कङ्कलोदमत्स्ये
जलव्याल पु० जलस्यो व्यालो हिंसः (डोङ्गा) १सर्पभेदे, अमरः ।
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । क्रूरकर्मणि २जनौ च ।

जलशय पु० जले शेते शी-अच् ७त० । विष्णौ हेमच०
सप्तम्या वा व्यलुकि । जलेष्योऽप्यत्र ।

जलशयन पु० जलं शयनमस्य । विष्णौ हला० ।

जलशायिन् पु० जले ससृज्जले शेते शी-णिनि । नारा-
यणे । “एकार्थवेद्विषयने योगनिद्रासुषामतः । आसी-

अथेषमभजत् कल्पान्ते भगवान् प्रभुः” देवीमा० ।

जलशुक्ति स्त्री जलस्य शुक्तिरिव । शम्बूके अमरः ।

जलशूक न० जलस्य शूकमपमिव । शैवाले हेमच० । “कीर-
शुक्लाजलशूकमधुरवर्णे प्रतिवापं तैलं वा पाचयित्वा
स्नतुगुप्तं निदध्यात्” सुश्रुतः ।

जलशूकर पु० जलस्य शूकर इव । कम्भीरे हेमच० ।

जलसन्ध पु० धतराद्रभेदे । “विविंशतिर्विकर्णय जलसन्धः
सुलोचनः” भा०शा०६७० । तत्पत्नोक्तौ ।

जलसमुद्र पु० जलमयः समुद्रः । जवणादिषु समुद्र समुद्रेषु
शेषसमुद्रे “जवणजलधिरादौ दुग्धसिन्धुश्च तस्मात्” इत्यु-
पक्रमे दम्नो दतस्येक्षुरसस्य तस्मात् मदास्य च स्वाद्-
जनस्य चान्त्यः” सि०शि० । [सरोभेदे ।

जलसरस न० नित्यसं सरस्+संज्ञायाम् षच् घमा० ।

जलसर्पिणी स्त्री जले सर्पति स्वरूप-स्थिति । जलौकायाम्
(जोक) हेमच० ।

जलसूचि स्त्री जलस्था सूचिरिव । १कङ्कालोटमत्स्थे
२खट्वाटके ३गिगुमारे ४जलौकायां च मेदि० ५काके
६स्त्री हेमच० ।

जलस्तम्भ न० जलं स्तम्भतेऽनेन सन्भ-करणे ल्युट् । १जल-
स्तम्भनसाधने मन्त्रादौ । भावे ल्युट् । जलस्य २स्तम्भने च
जलस्तम्भनविद्या च दुर्योधनविदिता तथा द्वैपायनसुद-
जलं संस्तभ्य स सुष्वाप तत्कथा भा०शा०१०अ० “एवमुक्त्वा
महाराज ! प्राविषत्सं महासुदम् । अस्तम्भयत तोयञ्च
मायया मनुजाधिपः” इत्यादिक्ता ।

जलस्थाना स्त्री जले तत्समीपे तिष्ठति स्थान-क । १गण्डद्वयायां
राजनिः २जलस्थितमात्रे त्रि० । [त्रिका० ।

जलह न० जलेन हन्यते-हन-वा०ङ ३त० । स्वत्यजलयन्मष्टहे

जलहरण न०६त० । तोयस्य स्थानान्तरणयने “लघुगुरुकनि-
यमगतमिह कणिपतिमतमवगतमतिमुखनिगदपदम् दश-
वसुभवनैर्यनिरिह यदि भवति हि रसिकजनहृदय-
विहितमदम् । वसुविमलुचतुष्कलगणहृतगुणिगण-
चरणविराजाहितसगणम् कचिदपि गुरुसहितं भवति
कविहितं हन्दः सुन्दरि ! जलहरणम्” इत्युक्तलक्षणे
२माताहमभेदे । [भेदे । हेमच० ।

जलहस्तिन् पु० जले हस्तीव ७त० । जलस्थे हस्तिरूपे जन्तु-

जलहार त्रि० जलं हरति ह-अण् उप० स० । जलहारके
जलवाहके (भारि) प्रभृतौ स्त्रियां टाप् पा०सुग्वबो०षण्
इप् । “शिरसा धृतकुम्भाभिर्बद्धैर्यक्षमासुरैः । यक्षना

तीरमार्गेण जलहारीभिरावृतम्” हरिवं० ६१ अ० ।
अत्र पा०गौरा० ङीष् ।

जलहारिन् त्रि० जलं हरति ह-अणि । जलवाहके ।
स्त्रियां ङीप् । “याभिरिदं शरीरमाराम इव जल-
हारिणीभिः केदार इव च कुल्याभिरुपल्लिख्यतेऽनुष्टुप्-
ते च” सुश्रुतः । [फेने च । त्रिका० ।

जलहास पु० जलानां हास इव शुभ्रत्वात् । १फेने, २समुद्र-

जलहोम पु० जले क्षिप्तः होमः ७त० । जले क्षेप्ये वैश्व-
देवादिहोमभेदे तद्विधिः सं०त० दर्शितो यथा “बौकिके
वैदिके चैव ह्यतोऽष्टि” जले क्षितौ । वैश्वदेवश्च कर्त्तव्यः
पञ्चसूनापसुसये” ।

जलहृद पु० जलप्रचुरो हृदः शा० त० । जलवहने हृदे
जलहृदस्येदं तल भवे वा शिवा० अण् । जलहृद
तत्सम्बन्धिनि तल भवे च त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

जलाका स्त्री जले आकाशयति प्रकाशते आ+कै-क । जलौ-
कायां शब्दर० ।

जलाकाश पु० जलप्रतिविम्बितः जलावच्छिन्नो वा आकाशः
शा० त० । जलप्रतिविम्बिते २जलावच्छिन्ने वा आकाशे
“जलावच्छिन्नस्ये नीरं यत्, तल प्रतिविम्बितः । साभ्य-
नक्षत्रआकाशो जलाकाश उदीर्यते” शब्दार्थच० ।
नीरूपस्याकाशस्य प्रतिविम्बासम्भवेन साभनक्षत्रेति विवे-
चयम् । एतच्च प्रतिविम्बवादे नीरूपस्य प्रतिविम्बाससम्भ-
वमभिप्रेत्य विवरणाचार्यै रवच्छिन्नवादोऽङ्गीकृतः । तस्मिन्ने
जलावच्छिन्नआकाश एव जलाकाश इति भेदः । अव-
च्छिन्नवादशब्दे ४२० पृ० दृश्यम् ।

जलाक्षी स्त्री जलमच्छोति व्याप्नोति कारयतया अक्ष-अण्
गौरा० ङीष् । जलपिपल्यां शब्दर० ।

जलाक्षु पु० जले आक्षुरिव । जलनकुले त्रिका० ।

जलाञ्जल न० जलमञ्जति अन्च-वा० अलच् ६त० । १शैवाले
जलस्याञ्जलमिव । २स्वतो वारिनिर्गमे (स्वतो निर्गच्छहा-
रिणि) मेदि० ।

जलाञ्जलि पु० जलपूर्णाऽञ्जलिः । १जलपूर्णाञ्जली अञ्जलि-
पूर्णावारिणि उपचारात् २तद्दानरूपायां पितृणां पूर्ण-
क्रियायाम् । “कुपतमासाद्य कुतो जलाञ्जलिः” चाण० ।

जलाटन पुंस्त्री जले अटति अट-ल्यु । १कङ्कपक्षिणि स्त्रियां
जातित्वात् ङीष् । २जलौकायां स्त्री मेदि० तल गौरा०
ङीष् । [हारा०स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

जलाष्टक पुंस्त्री जले अटति अट-ल्युच् ६त० । नक्राजे

जलाण्डक न० जले खण्ड इव कायति कै-क । प्रोताधाने
क्षुद्रे मत्स्याण्डसंघाते जले अणुरिव कायति कैः क ।
जलाणुक इति पाठान्तरम् तत्तार्थे हेमच० ।

जलात्मक त्रि० जलमेवात्माऽस्य कप् । १ जलमये । २ जलौकायां
स्त्री शब्दरत्ना० कापि अत इत्थम् । [नामपगमे च ।

जलात्यय पु० जलस्यात्ययोः यत् । १ शरत्काले इत० । २ जला-
जलाधार पु० इत० । जलानामाधारे तडागादौ अमरः ।

“आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथक् भवेत् । तथा-
त्मकोऽप्यनेकस्तु जलाधारेष्विवानुमान्” याज्ञ० ।

जलाधिदैवत पु० इत० । १ वरुणे जलायुधः लिपिकर-
प्रसादकतपाठदर्शनात् पु० स्त्रोक्तिः प्रसादिकी शरवक्त्रिणं
इत्यतत्पुरुषयोः पा० तत्पुरुषे परलिङ्गस्यैव विधानेन
पुंस्त्रीवत्त्वस्यैवौचित्यात् । जलमधिदैवतमस्य । २ पूर्वोपादा-
नक्षत्रे न० ।

जलाधिप पु० इत० । १ वरुणे । “नाशक्रोदपतः स्यात् विप्र-
चित्तेर्जलाधिपः” हरिवं० ५५२ अ० । जलाधीशदयोऽप्यत्र ।
वत्सरभेदे २ जलपतौ रव्यादिपक्षे च जलशब्दे कधि-
पराशरवाक्यम् दृश्यम् वत्सरभेदेन जलाधिपतिभेदानयनं
तत्फलञ्च ज्यो० त० उक्तं यथा “जीवार्कबुधमन्दारकाव्य-
चन्द्रमसः क्रमात् । राजा मन्त्री जलाधीशः शस्योऽङ्गि-
७ कृतात् शक्तात्” । सप्रकृतशकाङ्के एकशेषे जीवो राजा
अर्को मन्त्रीबुधो जलाधिपः शनिः शस्याधिपः । इन्द्रवशेषे
रव्यादिः । त्वष्ट्रवशेषे बुधादिः । चतुरवशेषे मन्दादि ।
पञ्चावशेषे भौमादि । षड्वशेषे काव्यादि । सप्तावशेषे
चन्द्रादि । शालान्यायेन पुनः जीवादीनां ग्रहणम् ।

जलान्तक पु० जलमेवान्तो भूमण्डलस्य सीमा यत् कप् ।
सप्तसमुद्रान्तर्गते स्वादूदके सप्तद्रे तदुत्तरं द्वीपान्तरा-
भावेन तस्य भूमण्डलस्यान्तसीमात्वम् । “क्षवणेक्षुसुरा-
सर्पिर्हृदिदुग्धजलान्तकाः” त्रिका० । वासुदेवस्य सत्य-
भामायां पत्न्यां जाते २ पुत्रभेदे “जक्षिरे सत्यभामाया-
मित्युपक्रमे “रोहितो दीप्तिमांश्चैव ताम्रजास्यो जला-
न्तकः” हरिवं० १६१ अ० ।

जलाम्बिका स्त्री जलस्याम्बिकेव । कूपे हारा० ।

जलायुका स्त्री जलमायुरस्याः कप् ह्रस्वो० । जलौकायां
(जोक्) शब्दरत्ना० तद्भेदलक्षणाधिकं सुश्रुते उक्तं यथा ।

“अथ जलायुका वक्ष्यन्ते । जलमासामायुरिति
जलायुका जलमासामोक इति जलौकसः । ता द्वादश
तासां सविषाः षट्, तावत् एव निर्विषाः । तत्र सविषाः

क्षणा कर्षुरा खलगद्दी इन्द्रायुधा सासुद्रिका गोचन्दना
चेति । ताखञ्जनचूर्णवर्णां पृथुशिराः क्षणा । वर्ष्म-
मत्स्यायदायता किञ्चोन्नतकृष्णः कर्षुरा । रोमशा महा-
याश्वा क्षणसुख्यलगद्दी । इन्द्रायुधवदूर्जराजभिन्विता
इन्द्रायुधा । ईपदसितपोतिका विचित्रपुष्पाकृतिचित्रा
सासुद्रिका । गोष्ठप्रणवदधोभागे द्विधाभूताकृतिरक्षु-
सुखी गोचन्दनेति । ताभिर्दृष्टे पुरुषे दंशे श्वयथुरति-
मात् कण्डूर्मूर्च्छां च्वरोदाहृत्कर्दमदः सदनमिति
लिङ्गानि भवन्ति । तत्र महागदः पानालेपनस्य-
कर्मादिपूषयोज्यः । इन्द्रायुधादष्टमसाध्यमित्येताः
सविषाः सर्चिकक्षिता व्याख्याताः । अथ निर्विषाः ।
कपिला पिङ्गला शङ्खुसुखी मूषिका पुण्डरीकसुखी
सांवरिका चेति । तत्र मनाःशलारक्षिताभ्यामिव
पाश्याभ्यां पृष्ठे क्षिप्रमङ्गवर्षा कपिला । किञ्चिद्रक्ता
वृत्तकाया पिङ्गाऽऽसृगा च पिङ्गला । यक्षद्वर्षा शीघ्र-
पायिनी दीर्घतीक्ष्णसुखी शङ्खुसुखी । मूषिकाकृत
वर्षाऽनिष्टगन्धा च मूषिका । सुङ्गवर्षा पुण्डरीकसुखी-
वक्त्रा पुण्डरीकसुखी । क्षिप्रमङ्गवर्षाऽष्टाश-
ङ्कुलप्रमाणा सांवरिका सा च पशुर्थे इत्येता अविवश
व्याख्याताः । तासां यवनपाण्डुरसत्तापौतनादीनि
क्षेत्राणि । तेषु महाशरीरा बलवन्तः शीघ्रपायिन्यो
महाशना निर्विषाश्च विशेषेण भवन्ति । तत्र सविष-
मत्स्यकीटदर्हू रमत्पुत्रीपकोथजाताः कलुषेष्वम्भःसु च
सविषाः । पद्मोत्पलनलिनकुसुमसौगन्धिककुवलयपुष्प-
रीकशैवालकोथजाता विमलेष्वम्भःसु च निर्विषाः ।
भवति चात्र । क्षेत्रेषु विचरन्त्येताः खलिलेषु सुग-
न्धिषु । न च सङ्कीर्णचारिण्यो न च पङ्केशयाः
सुखाः । तासां प्रग्रहणमार्द्रचर्मणान्यैर्वा प्रयोगैर्गच्छी-
यात् । अथैनानां नवे महति घटे सरस्तडागोदकपङ्कमावाप्य
निदध्यात् भक्ष्यार्थे चासासुपहरेष्वैव वल्लूरुमोदकांश्च
कन्दान्सुखीकृत्य शय्यार्थं तत्र भौदकानि च पलायि ।
तत्रहातप्रतहाज्ञान्यज्जलं भञ्ज्य च दद्यात् सप्रतात्वात्-
प्रतात्वाच्च घटमन्यं संक्रामयेत् । भवति चात्र । स्थूल-
मध्याः परिक्लिष्टाः पृथ्योषा मन्दचेष्टिताः । अथा
ह्रिययोऽल्पपायिभ्यः सविषाश्च न पूजिताः । अथ जलौ
कोऽवसेकसाध्यव्याधितसुपत्रेण्य संवेद्य वा विहृत्तश्चःस्य
तमवकाशं नृक्षोभयकूर्णैर्द्वारजः स्यात् । गृहीताश्च
ताः सर्षपरजनीकल्कोदकप्रदिग्धगालीः खलिलसरक-

मध्ये मङ्गलस्थिता विगतकृपा ज्ञात्वा तामीरोगं
याहयेत् । सन्नाशुकार्द्रपित्तप्रोतायच्छ्वां कृत्वा सखमपा-
यण्वातगृह्णयेत् जीरविन्दुं वा दद्याच्छस्त्रपदानि वा
कुरीते यद्येवमपि न गृह्णीयात्तदानीं याहयेत् ।
यदा च निविशतेऽश्वखुरदाननं कृत्वोद्यस्य च स्कन्धं
तदा जानीयाद्गृह्णातांति गृह्णीं चाद्रवस्त्रायच्छ्वां
धारयेत्केचयेच्च । दंशे तं दण्डपादुर्भाजनीयाच्छु-
भियमादत्तदति शुद्धमाददानामपनयेत् । अथ शोणित-
गन्धे न न सुद्वेनेऽखमश्याः सैन्धवाक्षणीनातिकरेण । अथ
पतितं तैलगुल्फकगडमपदग्धगालीं तैलनलवणाशय-
सुखीं वामसंस्तान् दद्याद्गुलीभ्यां गृहीतपुच्छं दत्तपण्ड-
स्ताङ्गुलाङ्गुलिन्यां पनयेत् पुनो नमनुमाजोद सुप्रादामयेना-
वद्यायत्कथ्यवानलिलङ्घनीति । सस्यग्वान्ता सलिलसर-
कन्यस्ता भोक्तुकामा सती चरेत् । या सोदति न च दंशे
सा दुर्दान्ता तां पुनः सस्यग्वामयेत् । दुर्दान्ताया व्याधि-
रसाध्य इन्द्रमदो नाम भवति । अथ सुवानां पर्ववत्क्षत्रि-
दध्यान् शोणितस्य च योगायोगानवेक्ष्य जलौकोव्रणान्-
धुनावष्टयेच्छीताभिराद्ध्य परिपेचयेद्गृहीत वा व्रणं
कषायसधुर्गन्धघनीतैश्च प्रदेहेः प्रदित्तादिति । भवति
चात्र । क्षौद्राणि ग्रहणं जातीः पोषणं सावचारणम् ।
जलौकसाञ्च यो वेत्ति तत्साध्यान् न जयेद्गदान्” ।

जलाकं पु० जलप्रतिविम्बितोऽर्कः । जलप्रतिविम्बितसूर्यो
 “प्रकृतिस्योऽपि पुरुषो नाच्यते प्राकृतेर्गुणैः । अविका-
 रादकलं” त्यात् निर्गुणत्वात् जलाकंयत्” भागः ३१।१ ।

जलार्णव प० जनमयः वर्णवः । सन्त्ये स्वादूढके समुद्रे ।

जलाद्री स्त्री जलेनाद्री । आर्द्रतालवने “ध्रुवत्” ताल-
हन्ता स्यात् तद्वद्विषयेषु च तत् । जलेनाद्रीं जलाद्रीं स्यात्
वैजं । जलाद्री यस्मै नं हारां । जलेनाद्रीं च त्रिं ।

“पुष्पासारैः स्नपयतु भवान् व्योमगङ्गाजलाद्वैः” मेघ० ।

जन्मालु प० जन्मजात ब्यालुः शान्त० । (पाण्डिया ब्यालु)
 ब्यालुकभंदे राजनि० । [शान्तके राजनि० ।

जलालक ग० जलस्थानुरिव कायति कै-क । पद्मकन्दे

जलालुका स्त्री जले चरति गच्छति यल-गत्यादौ बा०
 उक । जलौकायां गच्छर० । [जलौकायां भरतः ।

जलानां का स्त्री जले आलोक्यते आ+लोक-कर्मणि घञ ।

जलावत् पुं ग्रा+वृत्-णिच्-भावे अच् इत० । जलस्य
स्वतो भ्रमणे जटाधरः ।

जलाशय पुंजले तत्सभीपे आगेते आ+शी-अच् । १७गीरे

चामरः शनामञ्जकं गन्धद्रव्यभेदे राजनि० । आङ्गी-
 खाधारे अक्ष ६त० । शसुद्रे हेमच० । ४जनाधारे
 तडागादौ “कुशशयैरत्न जलाशयोपिताः” साधः ।
 “न वासोभिः सहाजस्व नाविज्ञानं जलाशये” “तन्नेव
 साङ्गं प्राप्येयुः स्नात्वा पुण्यजलाशये” मनुः । तङ्गे दादि
 जलाशयान्तर्गम्यन्ते दृश्यम् । जलभाशय आधारे यस्य ।
 ५ पटङ्गाटकं राजनि० । ६ गुण्डालील्लक्ष्मी राजनि० ।
 जलाशयात्सर्ग ५० ६त० । कूपारदर्जलाशयस्य प्रतिष्ठाकृपे
 लक्ष्मीं जलाशयोत्सर्गान्तत्वे तस्य भेदलक्षणदिक्कुक्षं यथा

“अथ जलाशयाः । ते च खननसाध्याश्चत्वारः ।

कूपवापीपुष्करिणीतडागरूपाः । तथाच भक्त्युपरा-
णम् । “एवमेव पुराणेषु तडागविविक्त्यते । कूप-
वापीतडागेषु तथा पुष्करिणीषु च ” । कूपोऽहार-
कोगत्तविशेषः बहुसोपानकोऽयं वापीति द्वैतनिर्णयः ।
वस्तुतो वापीलक्षणं यक्ष्यते । पुष्करिणीतडागावाह
वशिष्टसंहितायाम् “चतुर्विंशाङ्गलोहस्तोधनुस्तद्वत्तरः ।
शतधन्वन्तरश्चैव तावत् पुष्करिणीमता । एतत्पञ्च-
गुणः प्रोक्तस्तडागरूपेति निश्चयः ” । धनुर्हस्तचतुष्टयं
चतुर्त्तरश्चतुर्गुणहस्तोयस्तद्वतः तथाच विष्णुधर्मो-
त्तरे प्रथमकाण्डम् “द्वादशाङ्गुलिकः शङ्खुस्तद्वयश्च
शतः स्मृतः । तद्वत्त्वं धनुः प्रोक्तं क्रोगोधनुः-
सहस्रकः ” । कापिले “चतुर्विंशाङ्गलोहस्तश्चतुर्भिश्च
करैर्धनुः ” । शयोहस्तस्तेन खातचतुर्दिक्षु विंशतिहस्ता-
न्यूनतायां चतुःशतहस्तान्यूनान्तरत्वेन पुष्करिणी ।
चतुर्दिक्षु पञ्चचत्वारिंशद्वस्तान्यूनतायां सहस्रद्वितय-
हस्तान्यूनान्तरत्वेन तडागः । एतन्नु जलाधारपरं
नतुपरितटपरम् । नव्यवर्द्धमानधृतोयशिष्टः “शतेन
धनुर्भिः पुष्करिणी त्रिभिः शतैर्दीर्घिका । चतुर्दि-
र्घिणः पञ्चभिस्ताडागः । द्वाणादशगुणा वापी ” इति
संहितायामन्तरपट्युत्तरत्वापि तथायगम्यते । तेन
चतुर्दिक्षु पञ्चविंशद्वस्तान्यूनतायां द्वादशशतहस्तान्तरा-
न्यूनत्वे स दीर्घिका । चतुर्दिक्षु चत्वारिंशद्वस्तान्यून-
तायां षोडशशतहस्तान्तरान्यूनत्वे द्रोणः । चतुर्दिक्षु
त्रिंशद्विकशतहस्तान्यूनतायां षोडशसहस्रहस्ता-
न्तरान्यूनत्वेन वापी । करोऽत्र कफोग्गुपक्रमसमध्य-
भाङ्गन्यसपर्यन्तः तथाच कल्पतरुत्वाकरयोः “सध्या-
ङ्गुलिकूपैरथोर्षध्यः प्रामाणिकः करः ” । तत्करण-
फल्गुभाङ्गादित्यपुराणम् “सुतवन्धरता ये च तीर्थ-

शौचरताश्च ये । तद्भागकूपकर्तारोक्तव्यन्ते ते तृषा-
भयात् । संतुर्जनधारणहेतुर्वन्तः । तीर्थगौचं घट्ट
कषरिष्कारः । तेन सेतुवन्ववट्टपरिष्कारतडागादीनां
करणे प्रत्येकं तड्भयभीचनं फलम् । विष्णुः “अथ कूप-
कसुस्तत्प्रवृत्ते पानीये दुष्कृताई विनश्यतीति” ।
तत्प्रवृत्ते कूपादुत्थिते । विष्णुधर्मोत्तरे “तडागकूपकर्ता-
रस्तथा कन्याप्रदायिनः । ललोपानहृदातारस्ते नराः
स्वर्गगामिनः” । तोयं विना बहुचित्तप्राप्तिदेशे तु
नन्दिपुराणम् “योवापीमयथा कूपं देशे तोयविव-
र्जिते । स्थानवेत् स टिघं याति विन्दौविन्दौ शतं
समाः” । ततश्च वाप्यादिखनने प्रत्येकजलविन्दुसम
संख्यशतवर्षावच्छिन्नस्वर्गप्राप्तिः फलम् । एतत्सङ्ख्या-
नन्तरं वास्तुयागसङ्कल्पः कार्यः । विष्णुः “कूपाराम-
तडागेषु देवतायतनेषु च । पुनः संस्कारकर्त्ता तु जभते
भौतिकं फलम्” । संस्कारविधौ तु “अजले जलसत्-
वाद्य” इति वक्ष्यमाणवचनात् जलमृत्युदेशश्चनन एव-
प्रतिष्ठा नतु पङ्क्तिधारमात्रे । मत्स्यपुराणे “प्रासा-
दभवनादीनां विशेषं विस्ताराद्दृष्टं । कुर्वातु केन विधा-
नेन कच वास्तुवदाकृतः” इत्युपक्रम्य वाप्यादीनाम-
व्यभिधानात् आदिपदात् कूपादर्पे ह्यम् । “प्रासादेऽथ-
वमेव स्यात् कूपवापीषु शस्यते” इत्यभिधानाच्च, तेन वाप्या-
दिकरणेऽपि वास्तुयागः । महाकपिलपञ्चरात्रे “जला-
धारपहार्थञ्च यजेद्वास्तुम् विशेषतः । ब्रह्माद्यादिति-
वर्जिताः पञ्चाशन्नयसंयुताः ! सर्वेषां सुखवास्तूनां
नायकाः परिकीर्त्तिताः । असंप्रप्य हि तान् सर्वान्
प्रासादादीन् कारयेत् । अनिष्टतिर्विनाशः स्यादुभयो
धर्मधर्मिणोः” । ब्रह्माद्यादितिपर्यन्ता इति कल्याणरम् ।
हैमीपुराणोक्तेषादिकल्पोव्यवस्थियते । धर्मधर्मिणोस्तडा-
गादितत्कर्त्तारैः । तद्दिने तदकरणे उत्सर्गदिनेऽपि
वाप्यादौ तत्करणम् । “प्रासादभवनोद्यानप्रारम्भपरि-
वर्त्तने । पुरवेशप्रवेशे च सर्वदोषापनुत्तये । इति वास्तू-
पशमनं कृत्वा सूत्रेण वेदयेत् । वास्तुयागमकुम्भीषस्त-
वाहारो भविष्यति” । इति मत्स्यपुराणवचने पुरवेश-
प्रवेशे वास्तुयागप्राप्तेः पूर्वोक्तवचनेन प्रासादधर्माति-
देशादत्रापि प्रासादप्रतिष्ठापत् वाप्यादिप्रतिष्ठादिने वास्तु-
यागकरणम् । तदारम्भकालो दीपिकायास्तुतो यथा “पुष्या-
मैत्रकरोत्तराश्विनवृषाब्रह्माशुपित्रेन्दुभैः शस्तेऽके शुभयोग-
वारतिथिषु क्रूरैश्चवीथेषु च । पुटेन्दौ जलराशिने

दशमगे शुके शुभांशोदये प्रारम्भः सलिलाशयस्य शुभदो
जीवेन्दुपुलोदये” । पुष्यातुराधाहस्तोत्तराश्विनो-
गतभिषारोहिणीपूर्वाषाढामघाश्विनशरोभिः । मातुस्य
“चन्द्रादित्यवर्गं लब्ध्वा लग्नं शुभनिरीक्षितम् । सप्तो-
ष्ठायादि कर्त्तव्यमन्यत्र परिवर्ज्येत् । अश्विनीरोहिणी-
मूलसुत्तराश्वयमेन्दवम् । स्वाती हस्तातुराधा च गृहा-
रम्भे प्रशस्यते । वज्रव्याघातगूले च व्यतीपातातिग-
ण्डयोः । विष्णुश्रृंगगण्डपरिचवर्ज्यं योगेषु कारयेत् ।
आदित्यभौमवर्ज्यं तु सर्वं वाराः शुभावहाः । प्रासादे-
ऽथैवमेव स्यात् कूपवापीषु चैव हि” । तदुत्सर्गफलम् ।

“संक्षेपात् प्रवक्ष्यामि जलदानफलं शृणु । पुष्करि-
ण्यादिदानेन विष्णुः प्रीणाति विश्वदृक्” । जलाशय-
करणार्थं भूमिदाने फलमाह चित्रगुप्तः “जलाशयार्थं
यो दद्यात् वारुणं लोकमाप्नुयात्” । भूमिमिति शेषः ।
कालमाह मत्स्यपुराणे “शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि
तडागादिषु यो विधिः । चैत्रे वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे
वा माघे तथा । माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा
भवेत् । प्राप्य पक्षं शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे ।
पुण्येऽङ्गि विप्रकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम्” । अतीते
प्रवृत्ते तथा च प्रतिष्ठासमय्ये “माघे च फाल्गुने चैव
चैत्रवैशाखयोरपि । ज्येष्ठाश्विनयोर्वापि प्रवृत्ते चोत्त-
रायणे” । पुण्येऽङ्गि अष्टमचन्द्रादिमृत्यो ब्राह्मणवाचनं
पुण्याहस्तगृह्णवाचनम् । “पञ्चमी च द्वितीया च
तृतीया सप्तमी तथा । दशमी पौर्णमासी च तथा
अष्टौ त्रयोदशी । चासु प्रतिष्ठा विधिवत् कृता शुभफला
भवेत्” । मातुस्ये “प्रासादे हे तथा मूलसुत्तराश्वयमेव
च । ज्येष्ठाश्विनोरोहिण्यः पूर्वभाद्रपदा तथा । हस्ता-
श्विनी रेवती च पुष्योत्तराश्विनस्तथा । अतुराधा तथा
स्वाती प्रतिष्ठादिषु शस्यते । बुधो हृहस्पतिः शुक्रस्तथ
एते शुभावहाः । एतन्निरीक्षितं लग्नं नक्षत्रञ्च प्रश-
स्यते । गृहतरावर्गं लब्ध्वा गृहपूजां विधाय च ।
निमित्तं सबलं ज्ञात्वा वर्जयित्वा तथाऽशुभम् । शुभयोगे
शुभे लग्ने क्रूरश्च हविर्जिते । लग्ने अजले च कुपीते
प्रतिष्ठादिकृततमम् । अजले विषुवे तद्वत् षड्भोगितसुखे
तथा । “सुराणां स्थापनं कार्यं विधिदृष्टेन कर्मणा” ।
अविद्ये “प्रतिपञ्च द्वितीया च तृतीया पञ्चमी तथा ।
दशमी त्रयोदशी चैव पौर्णमासी च कीर्त्तिता । सोमो
हृहस्पतिश्चैव शुक्रश्चैव तथा बुधः । एते सौम्यगहाः

प्रोक्ताः प्रतिष्ठायागकर्षणम् । प्रतिष्ठाधिकारे व्यवहार-
समुच्चयः “कृष्णपक्षे च पञ्चम्यामष्टम्यामपि शस्यते” ।
दीपिकायां “पुष्पाश्वशक्रभगदैवतवासवेषु सौम्याभिषेय-
मघरोहिष्मूलहस्तम् । पौष्णानुराधहरिभेषु पुन-
र्वसौ च कार्याभिषेकतरुणपर्यप्रतिष्ठा” । वसवो धनिष्ठा
रैश्च आर्द्रा । “आर्द्रायाश्चैव सौभाग्यमिति” प्रतिष्ठासमु-
च्चयात् । वापीदानादीनां पूर्त्तत्वात् स्त्रीशूद्राधिकारे
जातकर्णः “वापीकूपतडागादिदेवतायतनेषु च ।
अन्नप्रदानमारासाः पूर्त्त इत्यभिधीयते । अग्निहोत्रं
तपः सत्यं वेदानामनुपालनम् । स्थातिथ्यं वैश्वदेवस्य इष्ट-
मित्यभिधीयते । यज्ञोपरागे यद्दानं पूर्त्तमित्यभिधी-
यते । इष्टापूर्त्तं द्विजातीनां धर्मः सामान्य उच्यते ।
अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्त्तधर्मं न वैदिके” । वैदिके
वेदाध्ययनसाध्येऽग्निहोत्रादाविति रत्नाकरः । एवं
स्त्रीणामपि पूर्त्ताधिकारः । यथा नारीत्यनुवृत्तौ वृह-
स्पतिः “पितृधन्यगृहोत्प्लान् भर्तुः स्वकीयमातु-
लान् । पूजयेत् कव्यपूर्त्ताभ्यां वृद्धानायातिथीन् स्त्रियः”
इतेन जलाशयोत्सर्गादौ गोरवतारणानुमन्त्रणयोर्यज-
मानकर्मकोमन्त्रपाठः । तन्नामन्त्रकतया स्त्रीशूद्रयोरन-
धिकारेण तद्वति त्यागेऽप्यनधिकारः विशेषोपदेशविर-
हादिति हेतुनिर्णयोक्तं निरस्तम् । मन्त्रपाठस्तु ब्राह्मण-
द्वारा “अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रोमन्त्रेण गृह्यते”
इति वराहपुराणात् । अमन्त्रस्येति परिभाषया स्त्री-
णामप्यधिकारः । अस्य पूर्त्तत्वाद् द्वित्राद्विमादौ
कर्त्तव्यम् । यथा गोमिलः “द्विजैः पूर्त्तेषु युष्मानां
वेत् प्रदक्षिणसुपचारः यवस्तिलार्थ इति” । हयग्रीवं
पञ्चरात्रे “वापीकूपतडागानां पश्चिमे यागमण्डपम् ।
कुर्याद्यायाक्रमेणैव कन्यसं मध्यमेक्षमम् । कन्यसं दश-
हस्तान्तु कूपे शस्तं तथा नव । द्विष्टकं कारयेद्वाप्यां
पुष्करिण्यां चतुर्दश । द्विष्टहस्तं कुर्वीत तडागमण्डपं
शुभम्” । कन्यसङ्गुनीयांसम् । बहुस्तविधिस्तु भविष्ये
“मृहीत्वौडम्बरं पात्रं वारिपर्णमुदङ्मुखः । दर्भत्रयं
वाग्यमूकं फलपुष्पतिलान्वितम् । जलाशयारामकूपे
बहुस्त्ये पूर्वदिङ्मुखः साधारणे । चोत्तरास्य रोगान्यां
तत्पूजकं क्षिपेत्” । मत्स्यपुराणे “प्रागुदकप्लवने
देशे तडागस्य समोपतः । चतुर्हस्तां शुभं वेदीं चत-
रक्षां चतुर्हस्त्यम्” । कारयेदिति शेषः । तथा “सर्वतः
समवर्णाः स्युः पताकाध्वजसंयुताः” । समवर्णा वक्ष्यमाण-

लोकपालवर्णाः । “अश्वत्थोडुम्बरप्लवटशाखाकृतानि च ।
मण्डपस्य प्रतिदिशं हाराण्य तानि कारयेत्” । तथा “कुश-
शीलसमापन्नः स्थापकः स्थापितोत्तमः” । स्थापक आ-
चार्य इति रत्नाकरः । तथा “सौवर्ण्यं कूर्मभक्तौ
राजतौ मत्स्यङ्गुभौ । ताण्डौ कालोरमण्डून्नावायसः
शिशुमारकः । एवमासाद्य तान् सर्वानादौ चैव विधा-
म्यते ! । युक्तामाल्याम्बरधरः युक्ताम्बानुलेपनः । सर्व-
मध्यदकस्नानस्नापितोवेदपुङ्गवैः । यजमानः सपत्नीकः
पुलपौलसमन्वितः । पविमं हारमाश्रित्य प्रविशेद्-
यागमण्डपम् । ततोमङ्गलशब्देन भेरीणाञ्च स्त्रेण च ।
रजसा मण्डलं कुर्यात् पञ्चवर्णेन तत्पवित्रम् । धोक्षारं
भवेत्सूक्तं पद्मगर्भं चतुर्हस्तम् । चतुरस्रान्तु परितोष्टकं मध्ये
गुणोत्तरम् । वेद्यासोपरि तत्कृत्वा पञ्चाङ्गोक्तपतींस्तथा ।
विन्यसेन्मन्त्रतः सर्वान् प्रतिदिशु विचक्षणः । अनादीन्
स्थापयेन्मध्ये वादणं मन्त्रमाश्रितः” भक्तादीन् ।
कुर्मादीन् । “ब्रह्माणस्य शिवं विष्णुं तत्रैव स्थापये-
द्बुधः । विनायकान्तु विन्यस्य कमलामम्बिकान्तथा” ।
पूजयेदिति शेषः । मत्स्यपुराणम् “नवपद्मसं कृत्वा
ततः कर्म समारभेत् । अन्यथा फलदं पुंसां न काम्यं
प्राप्यते कश्चित्” । ततः कर्मशेषस्तत्रैव दृश्यः ।
“जलाशयोत्सर्गस्य सर्वभूतोद्देशग्रकत्वेन प्रकटचेतनोद्दे-
शग्रकत्ववदप्रकटचेतनोद्देशग्रकत्वागत्वमपि ततश्च कीटादे-
र्ममेदमिति स्वीकारयोग्यत्वेन वेदेमेयोद्देश्यगतस्वात्मजनक
त्यागकृत्वादस्य यागत्वम् । अतएव जलाशयोत्सर्ग-
सुपक्रमस्य मत्स्यपुराणेऽपि “प्राप्नोति तदुयागबलेन भूय”
इति यागत्वेनाभिहितं ततश्च तत्पूजकं स्वस्वत्वदूरीकरणेन
नद्यादिवत् साधारणोक्तम् अतएव “सामान्यं सर्वभूतेभ्यो-
मया दत्तमिदं जलम् । रमन्तु सर्वभूतानि स्नानपानाव-
गाहनैः” इति मन्त्रलिङ्गेनोपादानं विना कस्यापि
स्वत्वमिति । ततश्चान्ययागवदुत्तरप्रतिपत्तेरनुत्तत्वात्
साधारणजलस्य परिपक्वमात्रेण गौतमोक्तेन दातुः
स्वामित्वस्युत्तर्यजमानस्यापि तथात्वेन स्वामित्वात्तत्र स्नाना-
दावटोषः । तथाच गौतमः “स्नामी ऋक्षकयसंविभाग-
परिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्मार्त्तिष्ठं सख्यं क्षत्रियस्य
विक्रितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः” इति परिग्रहोऽन्य
पूर्वस्य जलदण्डकाठादेः स्वीकार इति निताचरा” ।

जलाश्रय पु० जलमान्नयोऽस्य । इत्युपप्लवटो राजनि-
श्वलाकायां शूचीदण्डे स्त्री हारा० ।

जलाप न० जायते जन-ड जः लापोऽभिलापो यत् । १ सुखे
निध० ग्रन्थे स्कानधीनेष्वापि प्रयत्नान् तस्य तथात्वम् । अ-
स्त्यर्थे अर्ग० अथ च । तदुक्तं त्रि० “यो अस्ति भेषजा जलापः”
अ० १०१२७ “जलापः सर्वपां सुखकरः” भा० “गतिमेध-
पतिं कद्रं जलापभेषजम्” अ० ४६।४ । २ जले निध० ।
जलापाह त्रि० जलं सहते सह-निध-प्रतिपददीर्घः सुपामादि-
पत्यम् । जलसंदर्भः । सुपामादिगणे अभिन्नतयैव पाठा-
दत्यत्र न पत्यम् । जलासाहौ । स्वादौ भक्ति तु “साडे-
प्रः” साङ्कपत्वे पत्यम् जलापाट् जलापाड्भ्यामित्यादि ।
जलाष्टीना स्त्री जलेनाष्टीना । पुष्करिणग्राम् चारा० ।
जलासुका स्त्री जलमेयासयोऽस्याः कप् । जलौकायाम् अमरः
जलाद्वय पु० जले आद्वयः शोभमानतया की-नमस्य ।
उत्पले राजनि० । [भरतः ।
जलिका स्त्री जलसुद्वयस्थानत्वेनास्त्यस्याः टत् । जलौकायां
जलका स्त्री जल-उक । जलौकायां शब्दर० ।
जलूका स्त्री जलमोको यस्याः टुपो० । जलौकायाम् हेमच०
“न जलूकादिवत् संक्रमणमिहोपदिश्यते” तैत्ति० भा० ।
जलेचर पुंस्त्री जले चरति चर-ट वा अलुक् स० । हंसादौ
स्त्रियां टित्वात् ङीप् । “यच्चोऽहमस्मि भद्रं ते
नास्मि पत्नी जलेचरः” भा० व० २११२५० । स तमा-
दाय कौलेयो विस्फुरन् जलेचरम्” भा० आ० २१५०
जलेष्वा स्त्री जलमेति इ-क्लिप् जलेति शेते शी-अच् ।
जलोपेतस्थानरोहिणि हस्तिशुण्डावृत्ते शब्दर० ।
जलेज न० जले जायते जन-ड वा अलुक् स० । वारिज
१ पद्मे । “उद्भासीनि जलेजानि दुन्वन्त्यदयितं जनम्”
भट्टिः । २ जले जातभावे त्रि० ।
जलेजात न० ७त० । १ पद्मे शब्दरत्ना० । २ वारिजातभावे त्रि० ।
जलेन्द्र पु० ६त० । १ वरुणे २ महादेवं जम्भलास्थे ३ पृथ्व्यक्षे
भेदि० ।
जलेन्धन पु० जलान्येवेन्धनानि यस्य । १ वाडवानले वाड्वा-
नलशब्दे दृश्यम् । २ सौरविदुदादिनेर्जासि शब्दार्थवि० ।
जलेभ पुंस्त्री जलजात इभः । जलहस्तिनि स्त्रियां जाति-
त्वात् ङीप् । “प्रस्फुरन्तिमिजलेमजिह्वागः” ह० १२५०
जलेयु पु० पुरुषे रौद्राश्चन्द्रपस्याप्सरोजाते पुत्रभेदे “रौद्रा-
श्च महेष्वासा दशाप्सरसि स्नवः” इत्युपक्रमे स्थण्डि-
लेयुर्वनेयुश्च जलेयुश्च महायशः” भा० आ० ६४ अ० ।
जलेरुहा स्त्री जले रोहति-रुह-क-अलुक् स० । १ कुटु-
म्बिगीवृत्ते राजनि० । २ जलरोहिणि पद्मादौ त्रि० ।

जलेलास्त्री कुमारानुचरमात्रभेदे “उत्क्राथिनी जलेला च
महावेगाय कङ्कणा” भा० स० ४७ अ० ।
जलेवाह पु० जले तोयाभ्यन्तरे वाह्य गतिरस्य । (दुवारि)
ख्याते जलमज्जलेन तत्स्थपदार्योऽलके पुरुषभेदे ।
“जलेवाहानयाह्वय बह्वं स्तत्र न्ययोजयत् । ते कृत्वा
परमं यत्नमापराभरणं न तत्” पाद्मे पा० ख० ।
जलेग पु० ६त० । १ वरुणे २ सप्तमे च “कालं गतिं तेऽखिल-
देवतात्मनो दिशश्च कथं रमनं जलेशम्” भाग० ८।७।२०
विवाहूपोक्तौ “पातयामास मनायां जलेशन् स
दानवः” हरिवं० २५२ अ० । जलेश्वरादयोऽप्यत्र । “भीमो-
द्भवां गतिं नले च जलेश्वरे च” नैप० । “यमकुर्वजले
श्वरशृङ्गाम्” रघुः । २ वरुणभेदे जलाधिपे रव्यादौ च ।
जलेगय पु० जले शेते शी-अच् अलुक् स० । १ विष्णौ
“सप्रसाभोपगीतं त्वां सप्रार्थयजलेशवम्” रघुः । तस्य
तथात्वं जलशायिशब्दे दृश्यम् । २ जलस्यायिमात्रे त्रि०
“यस्य हृदितशब्देन कूर्मोऽयन्तर्जलेशवः” भा० आ०
२६ अ० । ३ मत्स्ये पुंस्त्री त्रिका० । योपधत्वात् स्त्रियां
टाप् ।
जलो(ली)का स्त्री जलमोकोऽस्य टुपो० । (जोक) १ जलस्थे
सरोरूपभेदे भरतोऽस्य द्विधा पपाठ ।
जलोच्छ्रास पु० जलान्युच्छ्रसन्त्येभिः उद्+श्वस-घञ् । १ प्रहृष्ट
जलस्य निर्गममार्गे २ परीवाहे अमरः । भावे घञ् ६त० ।
३ अधिकजलस्य सर्वतोवहने च । (कयलापि) ।
जलोदर न० जलप्रधानसुदरं यस्मात् पूव० एदराभयरोगभेदे ।
“यः स्नेहपीतोऽथनृगामितो वा बालो विविक्तोऽप्यथ
वा निरुद्धः पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य क्षोतांसि
दृश्यन्ति हि तद्वह्निनि । स्नेहोपलिप्तेष्वथ वापि तेषु-
दकोदरम् पूर्ववदभ्युपैति । स्निग्धं महत्तत् परितृप्तना-
भिसमाततं पुण्यमिवास्वना च । यथा दतिः जुष्यति
कम्पतं च शब्दायते चापि दकोदरन्तत् । जन्मनैवादरं
सर्वं प्रायः लच्छतमं मतम् । बलिन्सदजातास्त्वयत्न-
साध्यं नवोत्थितम्” माधवकरस्तद्धिदानाद्वारम्भ ।
जलोद्धतगति स्त्री “रसैर्जसजा जलोद्धतगतिः” ह० २० उक्ते
द्वादशाक्षरपादके १ कन्दोभेदे । जलेन उद्धता गतिरस्य ।
२ जलेनोद्धतगतिके त्रि० “यदीयहस्ततो विवोक्त्य विपदं
कलिन्दतनया जलोद्धतगतिः” कन्दोम० ।
जलोद्भव त्रि० जले उद्भवोऽस्य । १ जलजाते २ शुण्डालाक्षुमे
३ लघुब्राह्मीभेदे स्त्री राजनि० जलसुद्वयत्वात् भू अवादाने

अप । १ हिमालयस्थे देशभेदे । “ततो हिमवतः पार्श्वं
समभ्येत्य जलोद्भवम् । सर्वमल्पेन कालेन देशं चक्रे
वर्गं वली” भा० सं० २६७० । २ जलजाते त्वि० “गण्ड-
कीन्तु समासात् सर्वतीर्थजलोद्भवम्” भा० व० ८४७० ।
३ लघुब्राह्मणम् राजनि० ।

जलोद्भूत त्वि० जले उद्भूतः । १ जलभवे श्लुभेदे स्त्री राजनि०
जलोरगा स्त्री जले उरगोव दीर्घत्वात् विषयत्वाच्च पृथगे ।
जलोकायां सारसुन्दरी ।

जलौकस् स्त्री व० व० जलमोको वसतिरासाम् । (जोंक)
ख्यातायां रक्तपायाम् अमरः । अस्य बहुवचनत्वं
प्रायिकम् । “जलोरगा जलौका तु जलोका च जलौ-
कसीति” संसारावर्त्तौक्तेः । “अभिहितो जलौकसः”
इति सुश्रुतेऽङ्गो १३ जलस्थानके जन्तुमात्रे त्वि० “जलौ-
कमां स सत्वानां बभूव प्रियदर्शनः” भा० अनु० ५०४० ।
जलौकस पुंस्त्री जलमोकः स्थानमस्त्यस्याः—अच् । जलौ-
कायां रायसुकटः ।

जल्प वाग्विशेषे उक्तौ च स्वा० पर० सक० सेट् । जल्पति अजल्पीत् ।
जजल्प तत्र कथाभेदे “मयि जल्पति कल्पनाधिनाद्ये रघु-
नाथ मनुतां तदन्यथैव” इति अनुमानशिरोमणिः । कथा-
मात्रे “अनायसः प्रजानां प्रमादादिव जल्पतः” भा० सं० २१
अ० “हसते जल्पते वैरी एकपाले च भुञ्जते” हरियं० २०४०
अत्र आर्पित्वात् पठव्यत्ययः, भुञ्जते इत्यत्र गणव्यत्ययः ।
अनु० कथनोत्तरकथने पश्चात् कथने तुल्यरूपकथने च “जल्प-
न्यामनुजल्पति” भाग० ४।२५।५८ । । आर० १४० ।
अभि+आभिसुख्येन कथने “अन्योन्यमभिजल्पन्तः” रामा०
प्रति+प्रत्युत्तरकथने प्रतिरूपकथने च । “न चोक्ता नवा-
ऽनुक्ता हीनतः परुषा गिरः । भारत ! प्रतिजल्पन्ति सदा
तूत्तमपुरुषाः” भा० सं० ७०४० ।

वि+अति+अन्योन्यकथने शब्दकर्मकत्वात् व्यतिहारेण तङ् ।
व्यतिजल्पति” सि० कौ० ।

जल्प पु० जल्प—भावे धञ् । १ कथने । “इति प्रियां वल्लु-
विचित्रजल्पैः” भाग० १।७।१८ । आर्षेऽस्य क्लीव-
तापि । “तूष्णीं भव न ते जल्पमिदं कार्यं” कथञ्चन”
भा० आ० १२६ अ० “कैकेयीं संश्रितं जल्पं नेदानीं
प्रतिभाति मे” रामा० अयो० ६० अ० । उभयत्र जल्पप्रभिति
पाठस्तु सम्यक् । परमतनिराकरणपूर्वकस्वमतस्थापनरूपे
विजिगीषोः २ कथाभेदे च । तल्लक्षणं गौतमनोक्तं यथा

जल्पः” गौत० सू० । व्याख्यातञ्चैतत् विश्वनाथेन ।

“यथोक्तेषु यदुपपन्नं तेनोपपन्न इत्यर्थः । मध्यपद-
लोपी समासः । तथा च प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः
पक्षप्रतिपक्षपरिपक्ष इत्यस्य योग्यतया परामर्शः अन्यथा
जल्पस्य वादविशेषत्वापत्तिः प्रमाणतर्काभ्यां तद्रूपेण
ज्ञाताभ्यां न तु ज्ञानेऽनाहार्यत्वं विवक्षितम् आरो-
पितप्रमाणभावेनाभासेऽपि जल्पनिर्वोहात् । यद्यपि
कुलादिभिरूपालम्भ एव न तु साधनं तथापि साधनस्य
परकीयानुमानस्योपालम्भो यत्वेत्यर्थो दोषः । परपक्षदूषणे
सति स्वपक्षसिद्धिरित्यतः साधने तदुपयोग इत्यन्ये । उभय
पक्षस्थापनावच्छेदेन च विशेषणीयमतो वितण्डायाच्चाति-
त्यागः “स प्रतिपक्षस्थापनाहीनः” इत्युत्तरसूत्रात् प्रकृते
उभयपक्षस्थापनावच्छेदे च पञ्चावयवनिर्णयोऽपि लभ्यत
इति वदन्ति । अत्र च कुलादिभिः सर्वैरूपालम्भो न विशे-
षेण व्याप्तिरपि तु तदोग्यतयैव, योग्यतावच्छेदकन्तु
वादभिन्नकथात्वमेव तत्र चोक्तवादत्वावच्छिन्नभेदस्तत्तदा-
दभेदो वा विशेषणमिति कुलेत्यादिना विजिगीषुकथात्वं
बोध्यते विजिगीषुर्हि कुलादिकं करोति तथाचोभय-
पक्षस्थापनावती विजिगीषुकथा जल्प इत्यर्थः इत्यपि
वदन्ति । अत्र चायं क्रमः वादिना स्वपक्षसाधनं प्रयुज्य नापं
हेत्वाभासस्तल्लक्षणायोगादिति सामान्यतो न्यायसिद्ध
इत्यादि विशेषतो वा । प्रतिवादिना स्वस्याज्ञानादिनिरासाय
परोक्तसम्भवादेव लाभे उच्यमानस्याह्वाणामप्राप्तकालार्था-
न्नरनिरर्थकानामलाभे उक्तस्याह्वाणं प्रतिज्ञाहानिप्रति-
ज्ञान्नरप्रतिज्ञाविरोधप्रतिज्ञासंन्यासहेत्वान्नराविज्ञातार्थवि-
ज्ञेयमतानुज्ञान्यूनधिकपुनरुक्तनिरनुयोज्यानुयोगापसि-
द्धानानामलाभे पर्यानुयोज्यापेक्षणस्य मध्यस्योद्भाव्यत्वा
देवानुपन्यासाहृतया यथासम्भवे हेत्वाभासेन परोक्त
दूषयित्वा स्वपक्ष उपन्यसनीयः । ततो वादिना तृतीय-
कक्षास्थितेन परोक्तमनूद्य स्वपक्षदूषणसुद्धृत्यानुक्तपक्षो-
च्यमानस्याह्वाहेत्वाभासातिरिक्तोक्तप्राह्वाणामलाभे हेत्वा-
भासेन यथासम्भवं प्रतिपक्षवादिनः स्थापना दूषणीया ।
अन्यथा क्रमविपर्ययसिद्धाप्राप्तकालं चानवसरे दूषणीयेन च
निरनुयोज्यानुयोगः यथा त्यक्तमिदं चेत् प्रतिज्ञाहानि-
विशेषयसि चेद्धेत्वन्नरमित्यादिप्रतिज्ञाहान्यादिवद्धेत्वाभा-
सानुक्तप्राह्वाणविशेषेऽपि अर्थदोषत्वेभाप्रधानत्वाच्चर-
मसम्भानमिति” । उच्छादि-अस्थानोदात्तता ।

“यथोक्तोपपन्नमूलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपावृत्तौ जल्पनं त्वि० जल्प—नन्धा० लुट् । १ कथने । भावे लृट् ।

२कथने न० । अनिमित्तभङ्गजननस्वेदाद्युनिपातजल्पना-
द्यानिः"ट० सं० ४६ अ० ।

जल्पाक त्रि० जल्प-प्राक् । १वाचाले बहुकृतसितवादिनि
अमरः । २कथकमात्रे च स्त्रियां प्रत्यत् डीप् । "जल्पा-
कीभिः महासीनः स्त्रीभिः प्रजविना त्वया" भट्टिः ।

जल्पित त्रि० जल्प-कर्मणि क्त । १कथिते अमरः भावे क्त ।
२कथने न० ।

जल्ह् पठह-वा० छ टृषो० । १अग्नौ "न पापसो मनामहे
मावायसौ न जल्हवः" ऋ० ८।५।११ । "न जल्हवः
अनग्नयः" भा० ।

जव पु० सौ० जु-भावे अच् । १वेगे । "जवेन पीठादुदतिष्ठ-
दच्युतः" "जवेन कशटं सभयाः प्रपेदिरे" माघः ।
"जवेऽपि मानेऽपि च पौरुषाधिकम्" नैप० । कर्त्तरि
अच् । २तद्वति त्रि० अमरः ।

जवन न० जु-भावे ल्युट् । १वेगे अमरः । "तं मन्ये मेघपुष्पस्य
जवने सदृशं हयम्" भा० वि० ४५ अ० । कर्त्तरि ल्यु । २अव-
युक्ते त्रि० "आरुह्य जवनान्धान् नियन्तुमुपचक्रमे"
हरिवं० ११० अ० । ततः दृढा० भावे दमनिच् । ३जवनिमन्
जवं प० । ४वेगयुक्ते देशभेदे पारस्यदेशे च हेमच० । सो-
ऽभिजनोऽस्य अण् । ५जावन तद्वेशवासिनि त्रि० बहुल्ये
अणो लुक् । इतद्वेशवासिपु व० व० । ७स्त्रीकारीमृगे
दघाटकमात्रे च पुंस्त्री राजनि० । ८स्त्रीकृजातिभेदे यव-
नजाती पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् डीप् । "जवनी नव-
नीत कोमलाङ्गी शयनीये यदि नीयते कथाञ्जित्"
उद्भटः । रघुनन्दनभतेऽयं तालव्यादिः । जवनदेशभव-
त्वादस्य तघात्वम् ।

जवनात् न० जवनायालति प्रय्याप्नोति अल-अच् । (जनार)
फलभेदे । "जवनालं स्मृतं स्वादु भीतं वायुकरं मतम् ।
कफपित्तविदाग्नि स्यात्" राजवल्लभः ।

जवनिका स्त्री सौ० जु-करणे ल्युट् संज्ञायां कन् । (कानात्)
(चिक) दन्तौ व्यधायकवस्त्रादौ अमरः । "रेजु-
जवनिकाल्लेपैः सपत्न्या इव खे नगाः" हरिवं० ८६ अ० ।
"सतां जवनिकानिकायमुस्त्रिनाम्" माघः ।

जवनी स्त्री जु-करणे ल्युट् डीप् । (कानात्) १जवनिका-
याम् २योपनिभेदे च हेमच० । ३जवनजातिस्त्रियाश्च ।

जवस् पु० सौ० जु-असुन् । १वेगे । "आ श्येनस्य जवसा"
ऋ० १।८।११ । "जवसा वेगेन" भा० ।

जवस न० सौ० जु-कर्मणि अश्च । घासे शब्दरत्ना० ।

जवा स्त्री सौ० जु-अच् । १खनामख्याते वृक्षे अमरः । "जवा
कटूष्णेन्द्रुप्रनाशकत् मिषजां मता । विच्छद्दिक्क्रेष-
निका स्त्र्यस्याराधने हिता" राजव० । पाटला० पुष्पे-
ऽपि स्त्री"अरुणो गरुडभ्राता जवापुष्पसमप्रभः" हरिवं०
२२७ अ० । "जवाकुसुमसङ्काशं काश्यपेयं महाद्यु-
तिम्" सूर्यनितिमन्त्रः । "पारिजातवनेत्यैव जवाशोक-
वनेस्तथा भा० व० २२० अ० ।

जवादि न० "जवादि नीरसं स्निग्धमीपत् पिङ्गं सुगन्धिदम् ।
चरापे बहुलामोदं राजां योग्यञ्च तन्मतम्" इत्युक्तमण्ये
सृगधर्मजाते कविमे गन्धद्रव्यभेदे राजनि० ।

जवाधिक पु० जवनाधिकः । १अधिकजवयुक्ते ऽस्ये अमरः ।
२अधिकवेगयुक्ते त्रि० ।

जविन् त्रि० जव+अव्ययर्थे इनि । १वेगयुक्ते हेमच० "सम-
कालमिदं क्षिप्तमानीयान्यो जवी नरः" याज्ञ० । स्त्रियां
डीप् । "यजवसो जविनीभिर्विद्वद्वन" ऋ० २।१५।६ ।

जविन् पु० जव-वा० इनन् । कौकडवृक्षे राजनि० ।

जवीयस् त्रि० व्यतिशयेन जवयान् देयमुन् वतोर्लुक् । व्यति-
शायितवेगयुक्ते "अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आ-
प्रवन् सार्पत्" यजु० ४०।४ । स्त्रियां डीप् । इडन् जवि-
षोऽप्यत् । "कृतस्य न्यमन्ये मनसा जविषा" ऋ० ४।२।१३ ।

जप वधे भा० उभ० सक० सेट् । जपति ते अजापीत् अज-
पीत् अजपिष्ट । जजाप जेपतुः जेपे ।

जस मोक्षणे दिवा० पर० सक० सेट् । जसति इरित् अज-
सत् अजासीत् अजसीत् जजास जेसतुः अजसम् ।
उडित् जसित्वा जम्वा । जस्तः । ति अजीजसत् व ।

जस वधे अनादरे च चुरा० उभ० सक० सेट् । जासयति
उद्+हिंसने । एतद्योगे कर्मणि घञी । "निजौजसो-
ज्जासमितुं जगद्गुहाम्" माघः । "हृत्वा नाथस्य
वेदेहि ! मन्योस्त्वासायात्मनः" भट्टिः ।

जस गतौ निघण्टुः भा० पर० सक० सेट् । जसति अजा-
(ज)सीत् । जसिस्ताडने उपचये च माधवः । जसरिः ।
जस रक्षणे चु० उभ० सक० सेट् इदित् । जंसयति ते अज-
जंसत् त ।

जसु पु० जस-उन् । व्यायुषे "यदा बलस्य पीयतो जसुम्"
ऋ० १०।६।६ । "जसुमायुधम्" भा० ।

जसुरि पु० जस-उरिन् । १वक्त्रे उष्णवदन्तः २व्याथिते त्रि० "वि-
या जानाति जसुरिम्" ऋ० ५।६।१० । "जसुरिं व्यथितम्"
"जसिस्ताडनकस्योपचयकर्म वा" भा० १उपचययुक्ते च ।

जस्वन् लि० जस-उपप्लये यनिप् । उपप्लयकर्त्तरि “भा
स्वजने वृपन ।” ऋ० ६।४०।११। “जस्वने उपप्लयिणे” भा०।

जहक लि० हा-कुन् द्वित्वञ्च । ऋ० १।४०।११। “जहकानि च उष्णल०।
इकाले त्रिका० ४ निस्सार्के संज्ञमका० तस्य त्याज्यत्वात्
तथात्वम् । ५ गालमङ्गोच यां स्त्री । “इतरजनाय जहका
वैष्णवी” यजु० २४।३३। “जहका गात्रमङ्गोचनी” वेददी०।

जहत्स्वार्था स्त्री जहत् स्वार्थीयाम् । १ लक्षणाभेदे, यथा
आयुर्धत्तम् आयुर्धत्तमित्यत्र आयुःसाधनस्य बोधनात्
स्वार्थस्यायुषस्यागात् तथात्वम् । “जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थे
हे वृत्ति ते एनस्तिधा” हरिका० श्रैयाकरणभूषणे तु
जहति पदानि स्वार्थे यस्यामिति विग्रहो दर्शितः ।

जहदजहल्लक्षणा स्त्री जहच्च अजहच्च स्वार्थे यां तादृशी
लक्षणा । वाच्यार्थैर्कदेशत्यागेनैकदेशवृत्तौ लक्षणायाम्
यथा सोऽयं देवदत्त इत्यत्र तत्कालैतत्कालरूपाध्यागेन
केवलदेवदत्तभावात्बोधनात् वाच्यार्थैर्कदेशवृत्तिता ।

एवं “तत्त्वमसि श्वेतकैतो !” का० उ० वाक्ये विरुद्धं सर्वज्ञ-
त्वात्पञ्चत्वार्थत्यागेन चैतन्यमात्रबोधनात् तथात्वम् ।

जहल्लक्षणा स्त्री जहत् स्वार्थीयाम् उत्तरपदलोपे कस्मि०
जहत्स्वार्थायां लक्षणायाम् । यथा आयुर्धत्तम् । लक्ष-
णाभेदादाहरणादिकं वेदान्परिभाषायां दर्शितं यथा

“प्रकारान्तरेण लक्षणा त्रिधा जहल्लक्षणा अजह-
ल्लक्षणा जहदजहल्लक्षणा चेति तत्र शक्यार्थमन्तर्भाव्य
यवार्थान्तरस्य प्रतीतिस्तत्र जहल्लक्षणा यथा विधं भुङ्क्ते-
त्यत्र स्वार्थं विहाय शत्रुगृहे भोजननिवृत्तिर्लक्ष्यते ।
यत्र शक्यार्थमन्तर्भाव्यैव अर्थान्तरप्रतीतिः तत्राजहल्ल-
क्षणा यथा गुरुः पट इति यत्र हि गुरुशब्दः स्वार्थं
गुरुगुणमन्तर्भाव्यैव तद्वति द्रव्ये लक्षणाया वृत्तते ।
यत्र हि विशिष्टवाचकः शब्दः एकदेशं विहाय एकदेशे
वृत्तते तत्र जहदजहल्लक्षणा यथा सोऽयं देवदत्त इति
यत्र हि पदद्वयवाच्ययोर्विशिष्टयोरेकानुपपत्त्या पद-
द्वयस्य विशेष्यमात्रपरत्व यां वा तत्त्वमसीत्यादौ तत्-
पदवाच्यसर्वज्ञत्वादिविशिष्टस्य त्वपदवाच्येनान्तःकरण-
विशिष्टनैक्यायोगात् ऐक्यसिद्धये स्वरूपे लक्षणंति
साम्प्रदायिकाः । वयन्तु ब्रूमः सोऽयं देवदत्तः तत्त्वमसी-
त्यादौ विशिष्टवाचकानां पदानामेकदेशपरत्वेऽपि न
लक्षणा शक्त्युपस्थितविशिष्टयोरेवान्वयबोधायिरोधात् यथा
वटोऽनित्य इत्यत्र घटपदवाच्यैर्कदेशघटत्वस्यानित्यत्वायो-

ग्यत्वेऽपि योग्यघटव्यक्ता संहानित्यत्वान्वयः । यत्र पदा-
दैर्कदेशस्य विशेषणतयैवोपस्थितस्तत्रैव स्वातन्त्र्येणोप-
स्थितये लक्षणाभ्युपगमः यथा नित्यो घट इत्यत्र घट-
पटादुपपत्तयः शक्त्या स्वातन्त्र्येणानुपस्थित्या तादृशोप-
स्थित्यर्थं घटपदस्य घटत्वे लक्षणा एवमेव तत्त्वमस्यादि-
वाक्येऽपि न लक्षणा शक्त्या स्वातन्त्र्येणोपस्थितयोस्तत्त्व-
पदार्थयोरेवान्वये बाधकभावात् । अन्यथा गेहे घटः
घटे रूपं घटमानय इत्यादौ घटत्वगेहत्वादेरभिमतता
न्यबोधायोग्यतया तत्रापि घटादिपदानां विशेष्यमात्र-
परत्वे लक्षणा च स्यात् । तस्मात्तत्त्वमस्यादिवाक्येषु
आचार्याणां लक्षणोक्तिरभ्युपगमवादेन बोध्या । जह-
दजहल्लक्षणोदाहरणान्तु कांक्षेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्या-
दिकमेव । तत्र शक्यकारित्वपरित्यागेनाशक्यपदात्त-
कत्वपुरस्कारेण कांक्षे काकगच्छपठतेः” ।

जहा स्त्री जहाति हा-वा० श । सङ्ख्यतिक्रियायां (सुहिदरी)
शब्दच० । हेमच० ।

जहानक पु० हा-शीलार्थे शानच् संज्ञायां कन् । पञ्चये
जहिजोड् अव्य० जहि जोड् इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम्
मयूर० स० । त्यागजोडार्थनियोगक्रियायाम् ।

जहिस्तम् अव्य० जहि स्तम् इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम्
मयूर० स० । त्यागस्तम्ननियोगक्रियायाम् ।

जहु पु० हा+उन् नि० द्वित्वम् । १ अथर्वे “कृतानुपङ्गु आ-
सनशयनाटनस्नानाशनादिषु सह ऋगजहुना” भाग०
५।८।११। “ऋगजहुना ऋगापत्येन” श्रीधरः । २ कुरुवंश्ये
पुष्पवतोऽपत्ये राजभेदे “जज्ञो सत्यवतोऽपत्यं पुष्पवां-
स्तनुसुतो जहुः” भाग० ६।२३।५ ।

जहु पु० भरतवंश्ये आजमीदृशपुत्रे १ नृपभेदे । “भरतस्या-
न्वये चैवाजमीदो नाम पार्थिवः । तस्य पुत्रो महा-
नासीज्जहुर्नाम नरेश्वरः । इहिरभनुप्राप्ता गङ्गा यस्य
महात्मनः” भा० अतु० ४ अ० । गङ्गायास्तद्गृहत्वकथा
रामा० आदि० ४३ अ० ।

“यतो भगीरथो राजा ततो गङ्गा यशस्विनी ।
जगाम सरितां श्रेष्ठा सर्वपापप्रणाशिनी । यतो हि
यजमानस्य जङ्गोरङ्गुतकर्मणः । गङ्गा संज्ञावयासास
यज्ञवाटं महात्मनः । तस्यावलेपनं क्षात्वा क्रुद्धो जङ्गुश्च
राघव ! । अपिबन्तु जलं सर्वं गङ्गायाः परमाद्भुतम् ।
ततो देवाः सगन्धर्वा च प्रययुः सुवस्त्रिताः । पूजयन्ति
महात्मानं जङ्गुं पुरुषसत्तमम् । गङ्गां चापि नमन्ति क

इहिरत्ये महात्मनः । ततस्तुष्टो महातेजाः श्रोत्रा-
भ्यामसृजत् प्रभुः । तस्माज्जङ्गुसुता गङ्गा प्रोच्यते
जाङ्गतीति च । जङ्गोरपत्यमण् डीप् । जाङ्गवी गङ्गा-
याम् । “जाङ्गवीतीरसम्भूतां सृष्टं मूढूनी विभर्ति यः”
भा० त० । जङ्गारियं अण् वेदे प्रुषो० सुखाकार-
विषयर्थो । जङ्गावी जङ्गुसम्बन्धिन्यां प्रजायाम् ।
“आ जङ्गावीं सुमनसो पराजैः” ऋ० १।११६।१६ ।
“जङ्गावी जङ्गोर्महर्षेः सम्बन्धिनो प्रजा” भा० २ विष्णो च
“सत्कर्त्ता सत्कृतः साधुर्जङ्गुनीरायणो नरः” विष्णुसं० ।
“जनान् संसारादपङ्कते व्यपनयतीति जङ्गुः जहात्य
विदुषः स्वभक्तास्रयति परं पदमिति वा” भा० तद्गुत्-
पत्तिर्दर्शिता प्रुषो० साधु ।

जङ्गुकन्या स्त्री इत० १ गङ्गायाम् । “जङ्गोः कन्यां सगरतन-
यसर्गधोपानपङ्क्तिम्” मेघ० “जलनिधिमनु रूपं जङ्गु-
कन्यावतीर्त्ता” रघुः । जङ्गुतनयादयोऽप्यत्र ।

जङ्गुसप्तमी स्त्री वैशाखशुक्लसप्तम्याम् । “वैशाखशुक्लसप्तम्यां
जङ्गुना सनिना पुरा । क्रोधात् पीता पुनस्त्यक्ता कर्ष-
रम्भात्तु दक्षिणात् । तस्यां समच्येद्देवीं गङ्गां भुवनमेख-
लाम् । स्नात्वा सय्यग् विधानेन स धन्यः सुकृतो नरः ।
तस्यां सत्पुर्णयेत् देवान् पितॄन् मर्यान् यथाविधि । साक्षात्
पश्यन्ति ते गङ्गाक्ष्मातकं गतपातकम्” वराहपु० ।

जङ्गान् न० हा-मनिन् प्रुषो० द्वित्वान्त्यलोपौ । उदके निघ-
उदकनामसु तत्र जङ्गोति पाठान्तरम् ।

जा स्त्री जन-बा० ड १ मातरि २ देवरपत्याम् एकाक्षरको० ।
४ जननकर्त्तरि त्रि० गवादौ उपपदे जन-विट् डा ।
गोजा गविजाते त्रि० ।

जागत त्रि० जगती छन्दोऽस्य अण् । जगतीच्छन्दस्के
मन्त्रादौ । जगत्यां भवः उत्सा० अञ् । २ जगतीच्छन्दसि
भवे सामभेदे न० । ३ जगत्यां प्रुथिव्यां भवे च त्रि० ।

जागर पु० जागृ-भावे ऋ गुणः । १ निद्राक्षये (आगा)
अमरः “तयोद्देशसमाप्तीर्णा जागरेण सुदुःखिताः” भा०
क० ८६ आ० । “रात्रिजागरपरो दिवाशयः” रघुः ।
२ अन्तःकरणस्य कृत्स्नवस्तुप्रकाशात्मके शक्तिभेदे ।

जागरक त्रि० जागृ-एवुल् गुणः । निद्रारहिते ।

जागरण न० जागृ-भावे ल्युट् । १ निद्रारहित्ये ।

जागरित न० जागृ-भावे क्त गुणः । १ जागरणे निद्राभावे
२ इन्द्रियैरर्थज्ञाने स्वप्रदर्शनहेतुककर्मक्षये च जागरित-
मागच्छन् स्तोपाध्यन्तःकरणेन्द्रियसचिषस्तदिन्द्रिय-

विषयाननुमेयांश्च स्थूलान् व्यवहारिकान् सर्वाननु-
भवति यथावस्थायां तत् जागरितमित्युच्यते वेदान्तिमतम्
जागरितस्थान पु० जागरितं स्थानमस्य । वेदान्तिमतसिद्धे
वैश्वानरे आत्मानि । तत्स्वरूपादिकं सुषुप्तकोपनिपदि
तद्भाष्ये च दर्शितम् ।

“जागरितस्थानो बहिःपन्नः सप्ताङ्ग एकोनविंशति-
मुखः स्थूलभुवैश्वानरः प्रथमः पादः” सुषुप्तकोप०

“जागरितं स्थानमस्येति जागरितस्थानः । बहिः
स्वात्मव्यतिरिक्ते विषये प्रज्ञा यस्य स बहिःपन्नो
बहिर्विषयेषु प्रज्ञाविद्याकृताऽवभासत इत्यर्थः । तथा
सप्ताङ्गान्यस्य “तस्य ह वैतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्वैव
सुतेजाश्चतुर्विंशरूपः प्राणः प्रथमत्मा सन्देहो वज्रलो
वस्तिरेव रयिः प्रथम्येव पादौ” अग्निहोत्रकल्पनाश्रये-
नाग्निर्मुखत्वेनाहवनीय उक्त इत्येवं सप्ताङ्गानि यस्य
स सप्ताङ्गः । तथैकोनविंशतिर्मुखान्यस्य बुद्धीन्द्रियाणि
च दश वायश्च प्राणादयः पञ्च मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्त-
मिति मुखानीय मुखानि तान्युपलब्धिविहाराणीत्यर्थः । स
एवं विंशतिो वैश्वानरो यथोक्तैर्द्वारेः शब्दादीन् स्थूलान्
विषयान् भुङ्क्त इति स्थूलभुक् । विश्वेषां नराणाम-
नेकधानयनाद्विश्वानरः । यथा विश्वेशासौ नरश्चेति विश्वा-
नरः विश्वानर एव वैश्वानरः । सर्वपिण्डात्मानन्यत्वात् स
प्रथमः पादः” भा० ।

जागरितान्त पु० जागरितस्थानः तत्र विज्ञेयः । जागरित-
मध्ये तत्र विज्ञेये “स्वप्नान्तं जागरितान्तश्चोभौ येनानु-
पश्यति” कठोप० “स्वप्नान्तं स्वप्नमध्ये स्वप्नविज्ञेयमि-
त्यर्थः । तथा जागरितान्तं जागरितमध्ये जागरितवि-
ज्ञेयं चोभौ स्वप्नजागरितान्तौ येनात्मनानुपश्यति
लोकः” भा० ।

जागरित् त्रि० जागृ-शीलार्थे तृच् । जागरणशीले अमरः ।
जागरिन् त्रि० जागृ-शीलार्थे णिनि गुणः । जागरणशीले
हेमच० स्त्रियां डीप् ।

जागरुक त्रि० जागृ-ऊक् । जागरणशीले अमरः “स्वपनो
जागरुकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव” रघुः । २ स्वकर्त्तव्ये
सावधाने अप्रमत्ते च “वर्णाश्रमावेक्षणजागरुकः” रघुः ।

जागर्त्ति स्त्री जागृ-भावे क्तिन् । जागरणे रायसु० ।

जागर्था स्त्री जागृ-भावे क्यप् गुणः । जागरणे । अ । जाग-
राथ्यत् स्त्री अमरः ।

जागुड पु० १ देशभेदे सोऽपि जलोऽस्य अण् । २ तद्देशवासिनि त्रि०

“जागृङ्गान् रामठान् हृणान् स्त्रीराज्यान् तङ्गणान्”
भा० । व० व० । तत्र भवः अण् । इतद्देशभवे लि० ।
४कुङ्कुमे न० । “अवनिं जागृङ्गकुङ्कुमाभिताम्याम्” माघः ।
जागृ निद्राभावे अदा० पर० अक० सेट् जज्ञा० । जागृति
जाग्रति अजागरीत् । जागरास्-बभूव आस चकार
जजागार । अस्य अपि वृद्धिः तद्विज्ञे जिति णिति
च गुणः विन्भिन्ने सर्वत्र आर्द्धधातुके गुणः । जागृत्यति
अजागरि जागरयति कर्मणि अजागरि अजागारि इति
भेदः “कुसुमगरसुजागरयति” उद्भटः । जागरकः ।
जागृविः “जागृति लोको ज्वनति प्रदीपः” उद्भटः ।
इन्द्रियादिना बोधे प्रबोधे च । ‘या निशा सर्व-
भूतानां तस्यां जागृतिं संयमी । यस्यां जाग्रति भूतानि
सा निशा पश्यतो मुनेः’ गीता । “पद्मगङ्गवीरुष्मपु चा-
जागरीत्” भक्ति० ।

जागृति पु० जागृ-क्विन् न गुणः । इन्द्रे उज्ज्वल० तस्य
स्वकार्येऽपमः त्वात् तथात्वम् । अग्नौ हेम० १जाग-
रणशब्दे लि० “समानमज्मन् पय्येति जागृविः”
ताम्रक० ब्रा० १।७।६ । “जागृविः जागरूकः” भा०
“विभीदको जागृविर्महामच्छान्” ऋ० १०।३४।१ । “जनस्य
गोपा अजनिट जागृविर्मनः” ऋ० ५।१।१ ।

जाग्रत् लि० जागृ-शट् । जागरणकर्त्तरि साधने
अप्रमत्ते प्रकाशमाने च । “जाग्रत्कलङ्केरध्वंसं हस्त-
यते च या सुमनसासुक्तासिनी मानसं” चन्द्रालोकः ।
स्त्रियां ङीप् । जीवानां श्रोत्रादिभिः शब्दादिविषय
ज्ञानावस्थामेदे सा च त्रिधा “प्रमितिर्जागरे जाग्रद-
भ्रमः स्वप्नेऽपि सूदृता । पानादिजन्या सुप्तिः स्यादेवं
जागरणं त्रिधा” शब्दार्थचिन्तनवाक्यम् । “एवं स जाग्रत्-
स्वप्नाभ्यामिदं सर्वं चराचरम्” मत्तः । “जाग्रत्स्वप्नः
सङ्ख्यः पापः” ऋ० १०।१६।५ । “जाग्रत्स्वप्नावस्थयोः
सम्बन्धो पापः” भा० । “जाग्रत् स्वप्नसुप्तिप्रधानरहितः
प्राप्तः प्रबोधोदयः” प्रबो० । [रायसुकटः ।

जाग्रिया स्त्री जागृ-भावे पञ्चे गः रिडादेशः । जागरणे
जाघनी स्त्री जघनस्य समीपं गैपिकोऽण् ङीप् । १जरौ
त्रिका० जघनस्याङ्गे जघनैकदेशे भवः अण् ङीप् । २पुच्छ-
काण्डे “अथ जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति जघनाङ्गं
जाघनी जघनाङ्गाङ्गे योषायै प्रजाः प्रजायन्ते” शत० ब्रा०
१२।५।६ । “जाघनी बालदण्डः” भा० । “बनिष्ठु जाघनि
चावयति” कात्या० श्रौ० ६।७।१० तत्र जाघनी-

शब्दस्य मतभेदेन कर्केण नानार्थतोक्ता यथा “जाघनी
जघनप्रदेशे भवा पुच्छदण्ड इत्यर्थः जाघनी पशोः पुच्छ-
मिति हरिश्चासिना । जाघनी बालदण्ड इति माधवा-
चार्याः । “जाघनी येन भगवानपनयतीति धूर्त्तस्वामिनः ।
जाघनी बालधिरुच्यते इति ज्ञानदीपिकाकारः । जुधार्त्त-
शान्तु मध्यगादिश्यामिवः श्वजाघनीम् । चण्डालहस्तादा-
दाय धर्माधर्मविचक्षणः” (मनुः) इत्यत्र श्वजाघनीम् श्व-
पुच्छमिति कृतिचन्द्रिकाकारो व्याख्यातवान् । जाघनी
पशोः पुच्छमित्यधिकरणमालायाम् तृतीयेऽध्याये । जाघनी
चैकदेशत्वादित्यधिकरणे जाघनी कटी इति पितृभृतहरि-
हरौ तदयुक्तम् कटिशब्दस्य श्रोणिपर्यायत्वात् श्रोण्योश्च
प्रागुक्तत्वादिति अतः पुच्छकाण्डमेव जाघनीशब्देनोच्यते
इति । विश्वामित्रस्य जाघनीहरणकथा प्रसङ्गादुच्यते ।

“विश्वामित्रोऽथ भगवान् महर्षिरनिकेतनः । जुधा-
परिगतो धीमान् समन्तात् पर्यधावत । त्यक्त्वा दारांश्च
पुत्रांश्च कस्यांचित् जनसंसदि । भक्ष्याभक्ष्यसमो भूत्वा निर-
ग्निरनिकेतनः” इत्युपक्रमे “स ददर्श श्वभांसस्य कतन्वीं
विततां मुनिः । चाण्डालस्य गृहे राजन् ! सद्यः शस्त्र-
हतस्य वै । स चिन्तयामास तदा स्तैन्यं कार्यमितो
मया । न हीनानीमुपायो मे विद्यते प्राणधारणे ।
व्यापतसु विहितं स्तैन्यं विशिष्टञ्च महीयसः । विप्रेण
प्राणरक्षार्थं कर्तव्यमिति निश्चयः । हीनादादेयमादौ
स्यात् समानाजदनन्तरम् । असम्भवे वाददौ विशिष्टादपि
धार्मिकात् । सोऽहमन्यावसानाय हराम्येनां प्रतिप-
त्ता । न स्तैन्यदोषं पश्यामि हरिष्यामि श्वजाघनीम्” ।
इति निश्चित्य तां हर्तुमुपक्रान्तस्य चण्डालेन सह
संवादो यथा “विश्वामित्रस्तु मातङ्गसुवाच परिसन्वयन् ।
क्षुधितोऽहं गतप्राणो हरिष्यामि श्वजाघनीम् । क्षुधितः
कलुषं यातो नास्ति स्त्रीरश्वार्थिनः । क्षुब्धं मां दूषय-
त्यत्र हरिष्यामि श्वजाघनीम् । अवसीदन्ति मे प्राणाः
श्रुतिर्मे नश्यति जुधा । दुर्वनो नटसंज्ञश्च भक्ष्याभक्ष्य-
विवर्जितः । सोऽधर्मं बुध्यमानोऽपि हरिष्यामि श्व-
जाघनीम् । घटन् भैजं न विन्दामि यदा युष्माक-
मालये । तदा बुद्धिः कृता पापे हरिष्यामि श्वजाघ-
नीम्” भा० शा० १४।१ अ० । कथाशेषस्तत्र दृश्यः

जाङ्गल पु० जङ्गले भवः जङ्गलप्रायो वा अण् । श्वनप्राये
२जङ्गलस्यपशुभांसे तत्रत्ये इदं च शब्दार्थचि० ।
“अत्योदकदण्डो वस्तु प्रवातः प्रचुरातपः । स ज्ञेयो

जाङ्गलो देशा बहुधान्यादसंयुतः” कुल्लू, धृतवाक्योक्त-
लक्षणो षट्शतभेदे पञ्च भावप्र० अन्यथा तल्लक्षणसक्तं यथा

“आकाशगुम्भ उच्यते स्वल्पपानीयपादपः । शमी-
करीरगिन्वाकपोलककर्व्वसङ्कुलः । हरिणैर्गण्यं प्रपत
गोकर्णस्यरसङ्कुलः । सुखादुफलवान् देशो वातलो
जाङ्गलः स्मृतः” ।

“वृद्धकनगोऽनूपः कफमारुतरोगवान् । जाङ्गलो-
ऽल्पाङ्गमास्त्री च पित्तान्दृष्टमारुतोत्तरः” तद्देशगुणा-
स्तत्रोक्ता जाङ्गलानां पशूनां विशेषः तस्यां
गुणाश्च तत्रैवोक्ता यथा “हरिणैर्गण्यं प्रपत
प्रपतत्यङ्गुशंभराः । राजीवोऽपि च सुगङ्गो चेत्याद्याः
जाङ्गलसंज्ञकाः । हरिणस्ताम्रवर्णाः स्यादेणः कृष्णः
प्रकीर्तितः । करङ्ग ईषत्ताम्रः स्यादेणतुल्याकृतिर्भ-
जान् । षट्पयो नीलाङ्गलो लोके सारोहा इति की-
र्तितः । प्रपतचन्द्रविन्दः स्याद् हरिणात् किञ्चिद-
त्यक्तः । न्यङ्कुर्वृद्धविषाणोऽथ शंखरो गवयो सजान् ।
राजीवस्तु सृगो ज्ञेयो राजिभिः परितोवृतः । यो सृगः
शृङ्गहीनः स्यात् स मण्डोति निगद्यते । जाङ्गलाः
प्रायशः सर्वे पित्तसंलग्नहराः स्मृताः । किञ्चिद्वातकराद्यापि
लघवो बलवर्ज्जनाः” । “तत्रैवैव कृष्णपञ्चालाः शाल्वा
माह्वेयजाङ्गलाः” भा० भी० ६८० । एकपिञ्जलखगे
पुंस्त्री मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

जाङ्गलपथिकं वि० जङ्गलस्थः पन्थाः अथ समा० । तेना-
हृतं तेन गच्छति वा ठञ् । १ जङ्गलपथेनाहृते २ तेन
गन्तरि च ।

जाङ्गल न० गम-यङ् लुक् बा० ङुल प्रपो० दीर्घः । १ विषे
तस्य कृटिलगतित्वात् तथात्वं २ जालिनीफले शब्दरत्ना० ।

जाङ्गुलि पुं० गम-यङ् लुक् बा० ङुलि १ विषयैवो शब्दरत्ना० ।

“परोक्षितं समन्नीयात् जाङ्गलिभिर्भिषग्भृतः” वैद्यकम् ।

जाङ्गुलिक पुं० जाङ्गुली विषयिद्या ताम्रधीते वेद वा तथा
दीर्घ्यति वा ठञ् । विषयैवो अमरः । [हेमच० ।

जाङ्गुली स्त्री जाङ्गुलस्य विषयेयम् अण् । विषयिद्यायाम्
जाङ्गि वि० जङ्गायां भवः तस्या इदं वा बाह्यदेराकृति-

गणत्वात् इञ् । १ जङ्गाभवे २ तत्सम्बन्धिनि च ।

जाङ्गिकं वि० जङ्गाभ्यां जीवति वेतना० ठञ् । १ धावके
(धाव्योर्ङ्) २ उद्दे पुंस्त्री ३ श्मीकारीवृक्षे पुं० राजनि० ।

जाजलि पुं० ऋषिभेदे तस्य तपश्चरणकथादिकं भा० शा० २६० अ
६१११ “वने वनचरः कस्यज्जाजलिर्नाम वै द्विजः”

इत्यादि । स च प्रवरप्रवर्तकः हेमा० ब्र० दृश्यम् ।

ज जिन् वि० जज-योधे-ताच्छीत्ये णिनि । योधशीले ।

“जजौजाजजिजिज्जाजौ” माघः ।

जाङ्गा(ट)लि पुं० ज(ङ्ग)ट-संधाते घञ् । तं लाति ला-
वा- डि । वृक्षभेदे अमरः ।

जाटालिका स्त्री कुमारानुचरमात्रभेदे “जाटालिका काम-
चरी दीर्घजिह्वा बलोत्कटा” भा० शा० ४७ अ० ।

जाटामुरि पुं० जटामुरस्यापत्यम् इञ् । जटामुरापत्ये “जाटा-
मुरिर्भैरवेनि” नानाशस्त्रैरवाकितम्” भा० द्रो० १७५ अ० ।

जाटिलिक पुंस्त्री जटिलिकाया अपत्यं शिवा० अण् ।
जटिलिकाया अपत्ये स्त्रियां ङीप् ।

जाठर पुं० जठरे भवः अण् । जठरस्थिते १ पङ्क्तौ “जठरो
भगवानग्निरीश्वरोऽस्य पाचकः” सुशु० । २ कुमारानु-
चरभेदे “विद्युतालो धनुर्वक्त्रो जाठरो मारुताशनः” भा०
शा० ४६ अ० । तस्यैदमण् । ३ जठरसम्बन्धिनि वि० स्त्रियां
ङीप् । “नानाशनः स्यात् स महाशनः स्यादलोलुपः साध-
भिरागतः स्यात् । यात्रार्थमाहारमिच्छाददीत तथास्य
स्याज्जठरी द्वारगुप्तिः” भा० शा० २७० अ० ।

जाठर्यं वि० जठरे भवः वा० अण् । जठरभवे रोगादौ
“एतच्चवायसमेतेन जाठर्यं न भवति सद्योऽग्निराया-
यते” सुशु० ।

जाडार पुंस्त्री जडस्यापत्यम् वा आरक् । जडस्यापत्ये ।

जाड्य न० जडस्य भावः घञ् । १ जडतायां २ मौख्ये च हेमच०

“आलस्यसमगर्भाद्यौ जाड्यं जृम्भासनादिकत्” सा० द० ।

“इदं जाड्यमिदं मौढ्यमिदमलङ्कृतं वचः” हरिवं० १०६ अ० ।

जाड्यारि पुं० इत० । जम्बीरं राजनि० ।

जात वि० जन-कर्त्तरि क्त । १ उत्पन्ने शब्दोक्ते च भवे क्त ।

४ जन्मनि ५ समूहे च मेदि० तत्र उत्पन्ने “तस्मात् कुमारं

जातं एतं वैवाच्ये प्रतिलेहयन्ति स्तनं वानुधापयन्ति”

शत० ब्रा० १४ ४।२ । ४ “सुमीजं चैव सुत्वे जातं संपद्यते

यथा” मनुः संघे “निःशेषविश्राणितको गजातम्” रघुः ।

“चतुर्विधस्यूलशरीरजातम्” वेदान्तः । “सर्वेषां धन-

जातानामाददीतायामप्यजः” मनुः ।

जातकं वि० जात+कार्थे क । १ उत्पन्ने “उभौ तौ नाहंती

भगं जारजातककामजौ” मनुः । जातं जन्म तदधिकृत्य

कृतो पन्थः अण् संज्ञायां क्तु । २ होरातन्त्रे । तच्च

नानाज्योतिर्विज्ञानानां विधं रचितं तत्र दृष्टज्जातकस्यैव

वृत्तिप्रामाणिकत्वात् तस्मात्प्रतिपाद्यविषया अन्यज्जाता

२५ अ० वराहमिहिरेणोक्ताः प्रदर्शयन्ते । “राशिप्रभेदो यज्ञयोनिभेदो विद्योनिजन्माथ निषेककालः । जन्माथ सद्योमरणं तथायुर्दशाविपाकोऽष्टकवर्गसंज्ञः । कर्माजीवो राजयोगाः स्वयोगाश्चान्द्रा योगाद्विपक्षाद्याश्च योगाः । प्रवृज्याथो राशिशीलानि दृष्टिर्भास्वस्तस्मादान्नयोऽथ प्रकीर्णः । नेष्टायोगा जातकं कामिनीनां निर्दोषं स्याच्च-
ष्टजन्मद्रिकाणः । अत्राध्याया विंशतिः पञ्चयुक्ता जन्म-
न्येतदात्मिकं चाभिधास्ये” ।

“राशिप्रभेदः प्रथमोऽध्याये । यज्ञयोनिभेदः द्वितीये विद्योनिजन्म तृतीये । निषेककालश्चतुर्थे । जन्मविधिः पञ्चमे । सद्योमरणं षष्ठे । आयुर्विभागः सप्तमे । दशा-
विभागोऽष्टमे । अष्टकवर्गा नवमे । कर्माजीवो दशमे । राजयोगा एकदशे । स्वयोगाः (नामसयोगाः) द्वादशे । चान्द्रयोगाः सुनफाद्याश्चन्द्रयोगास्तयोदशे द्विषष्टिषष्ट-
योगाश्चतुर्दशे । प्रवृज्यायोगा पञ्चदशे । राशिशीलम् षोडशे । दृष्टिफलं सप्तदशे । भावफलमष्टदशे । आश्रय एकोनविंशतितमे । प्रकीर्णफलम् विंशतितमे । अनिष्ट-
योगा एकविंशे । कामिनीनां (स्त्रीणां) जातकं द्वाविंशे । निर्याणं (मरणं) तत्त्रिरूपणं त्रयोविंशे । नष्टजातकं चतुर्विंशे । द्रष्टव्याणस्वरूपादि पञ्चविंशे । एवं पञ्चयुक्ताध्या-
यानां विंशतिर्जन्म नि जातके कथिता एतज्जातके उक्ताः ।

जन्मफलं पञ्चमे उक्तं यथा

“पितृजातः परोक्षस्य लग्नमिन्द्रावपश्यति । विदेशस्थस्य चरमे मध्यादुध्वाटे दिवाकरे । उदयस्थोऽपि वा मन्दे कुजे वास्तुं समागते । स्थिते बालः क्षपानाथे शशाङ्क-
सुतशुक्रयोः । शशाङ्के पापलग्ने वा दृष्टिकेऽंशत्रिभागे । शुभैः खायस्थितैर्जातः सर्पक्षद्वेष्टितोऽपि वा । चतुष्पद-
गते भानौ शेषैर्वैयसमन्वितैः । द्वितनुस्थैश्च यमलौ भवतः कोशवेष्टितौ । ऋगभिर्हृष्टपैलग्ने तत्स्थे सौम्येऽथवा कुजे । राश्यांशसदृशं गालं जायते नालवेष्टितः । न लग्नमिन्द्राद्यु गुरुनिरीक्षते न वा शशाङ्कं रविणा समागतम् । सपापकोऽर्केण युतोऽथवा शशी परेण जातं प्रवदन्ति निश्चयात् । क्रूरर्क्षगतावशोभनौ स्त्रियाद्दूतौ नवात्मजस्थितौ । बह्वस्तु पिता विदेशगः स्वे वा राशिव-
शादथो पथि । पूर्णं शशिनि स्वरशिगे सौम्ये लग्नगते शुभे सुखे । लग्ने जलजेऽस्तगेऽपि वा चन्द्रे पोतगता प्रसूयते । व्याधौदयमायगः शशी संपूर्णः समवेक्षतेऽथ वा । मेघरणवस्त्रलग्नगः स्यात् स्मृतिः सलिले न संगयः ।

उदयोदुपयोर्ध्वयस्थिते गुप्त्रां पापनिरीक्षते यमे । अलि-
कर्कियुते विलग्नगे सारे शीतकरेक्षितेऽष्टे । मन्दे-
ऽङ्गगते विलग्नगे बुधसूर्येन्दुनिरीक्षिते क्रमात् । क्रीडा-
भवने सुरालये सोषरभूमिषु च प्रसूयते । नलग्नगं प्रेष्य कुजः प्रसूयाने रम्ये सितेन्दुं सुररग्निहोत्रे । रविर्नरेन्द्राभरणकुलेषु शिल्पालये चः प्रसवं करोति । राश्यांशसमानगोचरे मार्गे जन्मचरे स्थिरे गृहे । स्वर्त्तांश-
गते स्वमन्द्रे बलयोगात् फलमंशकर्त्तव्योः । आरार्क-
जयोस्त्रिकाणगे चन्द्रेऽस्ते च विद्वज्जतेऽम्बया । दृष्टे-
ऽमरराजमन्त्रिणा दीर्घायुः सुखभाक् च स मृतः । पापे-
क्षिते तुहिनगायुदये कुजऽस्ते त्यक्तो विनश्रुति कुजार्क-
जयोस्तथाये सौम्येऽपि पशुश्रुति दद्याद्विधनस्तमेति सौम्ये तरेषु परहस्तगतोऽप्यनायुः । पितृमातृगृहेषु तद्वलात्तृशालादिषु नीचगैः शुभैः । यदि नैकगतौ तु वीक्षितौ लग्नेन्दुं विजने प्रसूयते । मन्दर्त्तांशे शशिनि ह्रिबुके मन्ददृष्टेऽङ्गगे वा तदुक्ते वा तमसि शयने नीचसंस्थैश्च भूमौ । यद्दृष्टांशं व्रजति हरिजं गर्भमोजस्तु तद्वत्पापैश्चन्द्रात् अरसुखगतैः क्लेशमाकुञ्चनम्याः । क्लेशः शशाङ्कादुदयाच्च वतिर्दीर्घोऽर्कयुक्त्वा वशाच्चराद्यः । द्वारं च तद्वास्तुनि केन्द्रसंस्थैर्ज्ञेयं यद्देवीर्यसमन्वितैर्वा । जीर्णं संस्मृतमर्कजे क्षितिमुते दग्धं नवं शीतगौ काठाद्यं न ददं रवौ शशिसुते तत्रैकशिल्प्युद्भवम् । रम्यं चित्रयुतं नवं च भृगुजे जीवे ददं मन्दिरं चक्रस्थैश्च यथोपदेश-
रचनां सामानपूर्वां वदेत् । मेघकुलीरतुलानिघट्टैः प्रागु-
त्तगतौ गुरुसौम्यगृहेषु । पश्चिमतश्च दृष्टेण निवासो दक्षिण-
भागकरो मृगसिंहौ । प्राच्यादिगृहक्रियादयो द्वौ द्वौ कोणगताद्विमूलेयः । शय्यास्त्रिपास्तुवहदेद् तत्रादौः पट्-
त्रिनवान्यसंस्थितैः । चन्द्रलग्नान्तरगतैर्षहैः स्युरप-
स्मृतिकाः । बहिरन्तश्च चक्रार्द्धे दृष्टादृष्टेऽन्यथा परे । लग्ननवांशपतत्यतनुः स्याद्दीर्घयुतग्रहपतत्यतनुर्वा । चन्द्र-
समेतनवांशपवर्णः कादिविलग्नविभक्तभगावः । कं-
दक् श्रोत्रनसा कपोलहनवा यक्ताश्च ह्योऽस्थस्ते कण्ठां सकवाङ्गपाशं हृदयं क्रोडाणि नाभिस्ततः । वस्तिः शिश्न-
गुदे ततश्च दृष्टपाशू ततो जानुनी । जङ्घाङ्गौ क्षुभयत्त्र वाममुदितैर्द्रिकाणभागैस्त्रिधा । तस्मिन् पापयुते व्रणं शुभयुते दृष्टे च कृष्णादिगत् स्वर्त्तांशे स्थिरसंयुते च स-
हजः स्यादन्यथाऽऽगन्तुकः । मन्देऽङ्गानिलजोऽग्निशस्त्र-
विषजो भौमे वृधे भूभवः सूर्ये काष्ठचतुष्पदेषु हिमगौ

शृङ्गज्जोः शुभम् । समनुपतिता यस्मिन् भागे
तयः सन्नुवा यहा भवति नियमात्तस्यायाप्तिः शुभेष्टशु
भेषु वा । वृणक्तदशुभः पठे देहे तनोर्भसमाश्रिते ति-
लकमसकदृष्टः सौम्यैर्युतश्च स लक्ष्मवान्” ६७० अष्ट-
वर्गफलसूक्तं तच्च अष्टवर्गशब्दे ५२०४ दर्शितम् । नाभसा-
दियोगास्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते ।

तन्मोनिविंशोनिष्टाध्यायो यथा

“लग्नात्पुलकलतमे शुभपतिप्राप्तेऽथ वाऽऽलोकिते
चन्द्राहा यदि सम्पदस्ति हितयोर्ज्ञेयोऽन्यथासम्भयः ।
पाथेनोदयगे रवौ रविस्ततो मीनस्थितोदारहा
पुलस्यानगतश्च पुलभरणं पुलोऽवनेर्यच्छति । अग्र-
ग्रहैः सितचतुरस्त्रसंस्थितैर्मध्यस्थिते भृगुतनयेऽथवो-
पयोः । सौम्यग्रहैरसहितसंनिरीक्षिते जायाबधोदहन-
निपातपागजः । लग्नाद्ग्रायारगतयोः शशितस्त्ररश्मयोः
शल्या सहैकनयनस्य वदन्ति जन्म । दूनस्थयोर्नव-
मपञ्चमसंस्थयोर्वा शुक्रार्कयोर्विकलदारुशान्ति जातम् ।
कोणोदये भृगुतनयेऽस्तचक्रसञ्चौ बन्ध्यापतिर्यदि न सुत
र्चाभिष्टुक्तम् । पापग्रहैर्व्ययमदलग्नराशिसंस्थैः क्षोणे
शशिन्युतकलतजन्मधीस्थे । असितकुजयोर्व्यग्रेऽस्तस्ये
सिते तदवेक्षिते परबुधतितगस्तौ चेत् सेन्दूस्थिया सह
पुंश्चलः । भृगुजशशिनोरक्तोऽभार्यो नरोविस्तुतोऽपि वा
परिणततनून्स्त्रोर्दष्टौ शुभैः प्रमदापती । वंशच्छेत्ता
खमदसुखगैश्चन्द्रैर्व्ययपापैः शिल्ली त्वंशे शशिसुतयुते
केन्द्रसंस्थाकिंष्ट्र । दास्यां जातोदितिसुतयुरौ रिप्फगे
शौरभागे नीचेऽर्केन्दोर्मदनगतयोर्दष्टयोः सूर्य्यजेन । पापा-
ऽऽलोकितयोः सितावनिजयोरस्त्रस्यबोर्वाध्यरुक्तेन्द्रे कर्कट
दृष्टिकांशफगते पापैर्युते गृह्यरुक् । शिल्ली रिप्फधनस्ययो-
रगुभयोश्चन्द्रोदयेऽस्ते रवौ चन्द्रे खेऽवनिजेऽष्टगे च वि-
कलो यदार्कजोवेशिगः । अन्तःशशिन्यगुभयोर्दृष्टगे पतङ्गे
स्वासक्षयम्लिहकविद्रुधिलुम्भाजः । शोफीपरस्परदृष्टांश-
गयोरवीन्दोः क्षेत्तेऽथवा युगपदेकगयोः क्षणे वा । चन्द्रे-
ऽश्विभक्षकपार्ककिंष्ट्रगाजभागे कुष्ठो समन्दरुधरे तदवेक्षिते
वा । यातैस्त्रिकोणमलिकर्किदृष्टैर्दृष्टे च कुष्ठो च पापसहि-
तैरवलोकितेर्वा । निधनारिधनव्ययस्थिता रविचन्द्रारयमा
यथा तथा । बलवद्ग्रहदोषकारणैर्भुजानां जनयन्त्य-
नेत्वत्तम् । नवमाशतृतीयधीयुता न च सौम्यैरशुभा
निरीक्षिताः । नियमाच्छुणोपचातदा रदवैकल्यकराश्च
सप्तमे । उदयव्युहोपे सुरास्त्रगे सविशाचोऽशुभयोस्त्रिको-

णयोः । तमसोपप्लवमशब्दे रवातुदयस्थे नयनोपवर्जितः ।
संस्पृष्टः पवनेन मन्दगयुते दूने विलम्बे हरौ सोम्यादो
ऽवनिजे स्थितेऽस्तमवने जीवे विलम्बान्श्रिते । तद्वत्सूर्य्य-
सुतोदयेऽवनिस्तुते धर्मात्तजदूनगे जाते वा ससहस्ररश्मि-
तनये क्षोणे व्यये शीतगौ । राश्यंशपोष्णकरणीतकराम-
रेज्यैर्नीचाधिपांशकगतैररिभावगैर्वा । एभ्योऽल्पमध्य-
बहुभिः क्रमशः प्रसूताज्ञेयाः सूर्य्यपगमक्रयगर्भदासाश्च
विकृतदशनः पापैर्दष्टे वृषाजह्योदये खलतिरशुभक्षेत्ते
लनेह्ये वृषभेऽपि वा । नवमस्तुते पापैर्दष्टे रवावहृष्टे
क्षोणे दिनकरस्तुतेऽनेकव्याधिः कुजे विकलः पुमान् ।
व्ययस्तुतधनधर्मगैरसौम्यैर्भवनसमाननिबन्धनं विकल्पम् ।
भुजगनिगडपागशब्ददृष्टकाणैर्बलवदसौम्यनिरीक्षितैश्च तद्वत् ।
परुषवचनोऽपस्मारात्तः क्षयी च निशापतौ सरवितनये
यक्रालोकं गते परिवपगे । रविमकजैः सौम्यादष्टैर्भ-
स्यलमाश्रितैर्भूतकमनुजः पूर्वोर्दष्टे वैराधममध्यमाः ।”
चान्द्रयोगास्तु १२७० उक्ता यथा ।

“व्ययमसमवरिष्ठान्यर्ककेन्द्रादिसंस्थे शशिनि विनय-
विक्रान्तानर्धनैपुणानि । अहनि निशि च चन्द्रे स्वाधि-
मिवांशके वा सुरगुरुसितदष्टे वित्तवान् स्यात् सुखी च ।
सौम्यैः क्षारारिनिधनेष्वधियोग इन्द्रोत्तमैश्चमपसचिव
क्षितिपालजन्मा सम्पन्नसौख्यविभवा हतशत्रुवश दीर्घायुषो
विगतरोगभयाश्च जाताः । हित्वार्कं सुनफाऽनफा दुरुधुरा
स्वान्योभयस्यैर्ग्रहैः शोतांशोः कथितोऽन्यथा तु बहुभिः
कैमद्रुभोऽन्यैस्त्वसौ । केन्द्रे शीतकरेऽथवा ग्रहयुते केम-
द्रुभो नेष्यते केचित् केन्द्रनवांशकेषु च वदन्त्युक्तिः
प्रसिद्धा न तु । त्रिंशत्संस्थाः सुनफाऽनफाख्याः प्रष्टव-
यन्दौरुधुरे प्रभेदाः । इच्छाविकल्पैः क्रमशोऽभिनीय नीते
निर्वातः पुनरन्यनीतिः । स्वयनविगतचित्तः पार्थिव-
स्तत्त्वभो वा भवति हि सुनफायास्त्रिवनस्त्रातिमांश्च ।
प्रभुरगदशरीरः शीलवान् स्थातर्कातिर्धिपयसुखसुखेपो
निर्वृतश्चानफायाम् । उत्पन्नभोगसुखभुग्धनवाहनादृ-
स्यागान्वितो दुरुधुराप्रभवः सुभत्यः । केमद्रुमे मलिन-
दुःस्थितनीचनिःस्त्राः प्रेष्याः खलाश्च नृपतेरपि वंश-
जाताः । उत्साहशौर्यधनसाहसवान् महीजः सौम्यः
पटुः सुवचनो निपुणः कलासु । जीवोऽर्पधर्मसुखभुग्
नृपपूजितश्च कामी भृगुर्बहुधनो विपथोपभोक्ता । परवि-
भवपरिच्छदोपभोक्ता रवितनयो बहुकार्यं कृद्भ्रमणः । अशु-
भकडुहोपोऽङ्गि दृष्ट्यमूर्तिर्गलिततनुश्च शुभोऽन्यथान्यदूहाम् ।

लग्नादतीव वसुमान् वसुमांश्च गङ्गाङ्गात्सौम्यपद्मेरुपचयोप
नतैः समस्तैः । द्वाभ्यां समोऽत्यवसुमांश्च तदूनतायामन्ये-
ष्वसत्स्वपि फलेष्विदमन्ततेन” ।

द्विपञ्चादियोगास्तु १२ अ० उक्ता यथा

“तिग्मांशुर्जनयत्युपेगसहितो यन्वाश्रयकारं नरं
भौसेनाघरतं बुधेन निपुणं धीकीर्त्तिसौख्यान्वितम् ।
क्रूरं वाक्पतिना न्यकार्यनिरतं शुकेण रङ्गायुधैर्लेख्यस्वम्
रविजेन धातुकशलं भाग्यप्रकारेण वा । कूटस्तप्रासय
कुम्भपगयमशिवं मातुः सशक्रः शशी संतः प्रकृतवाक्य
मर्थनिपुणं सौभाग्यकीर्त्तान्वितम् । विक्रान्तं कलमुख्य-
मस्थिरमतिं विजेश्वरं साङ्गिरा वस्त्राणां ससितः
क्रयादिकुशलं सार्किकं पुनर्भूतम् । मूलादिज्ञे च कूट-
व्यवहरति वणिग्वाङ्मयोद्वा ससौम्ये पुयेध्यक्षः स-
जीवे भवति नरपतिः प्राप्तिवित्तो द्विजो वा । गोपो
मङ्गोऽथ दक्षः परयुवतिरतोद्युतकृतं सासुरेज्ये दुःस्वार्त्तो
ऽसतप्रसन्नः ससुविद्यतनये भूमिजे निन्दितश्च । सौम्ये
रङ्गवरो बहुमतिर्युते गीतप्रियो नृत्यविद्वान्मो भूगणपः
सितेन नृदना सायापदलङ्घकः । सद्विद्यो धनदारवान्
बहुगुणः शुकेण युक्ते गुरौ । ज्ञेयः शम्भुकरोऽसितेन
घटकज्जातोऽञ्जकारोऽपि वा । असितसितसमागमेऽन्य
चक्षुर्युवतिसमाश्रयसंप्रदद्विषितः । भवति च निपिपुस्त-
चित्तवेत्ता कथितफलैः परतो विकल्पभीयाः” ।

अथ नक्षत्रभेदे जन्मफलम् दृष्टज्जातके १६ अ० ।

“प्रियभूषणः सुरूपः सुभगो दक्षोऽश्विनीपु मतिमांश्च ।
कृतनिश्चयः सत्यवाग् दक्षः सुखितश्च भरणीपु । बहु-
भुक्परदाररतस्तेजस्वी कृत्तिकासु विख्यातः । रोहिण्यं
सयगुचिः प्रियवदः स्थिरमतिः सुरूपश्च । चपलश्चतुरो
भीरुः पटुस्तुसाहो धनी नृगे भोगी । शठगर्वितः कृत-
ज्ञो हिंस्रः पापश्च रौद्रर्क्षे ६ । दान्तः सुखी सुशीलो दु-
र्भेधो रोगभाक् पिपासुश्च । अल्पेन च सन्तुष्टः पुनर्वसौ
जायते मनुजः । शान्तात्मा सुभगः पण्डितो धनी
धर्मसंस्तुतः पुष्टः । शठसर्वभक्षः पापः कृतघ्नधूर्त्तश्च
भौजक्रे ६ । बहुभृत्यधनोभोगो पितृसुभक्तो महोद्यमः
पितृ १० । प्रियवाग् दाता द्युतिमानटनो नृपसेवको
भाग्य ११ । सुभगो विद्याप्रधानो भोगी सुखभाग द्वितीय-
कालगुण्यम् । उत्साही धृष्टः पानपोऽष्टमी तस्करो
हस्तः । चित्ताम्बरमाल्यधरः सुलोचनाङ्गश्च भवति
शिवायाम् । दान्ती बर्णक् कपालः प्रियवाग् धर्माश्रितः

स्वातौ । वैष्णुर्लुब्धो द्युतिमान् यचनपटुः कलहक-
दिगात्रासु । आटपो विदेशवासी जुषालुरटनोऽनुरा-
धासु । ज्येष्ठासु न बहुभित्तः सन्तुष्टो धर्मकृत् प्रचुर-
कोपः । मूले मानी धनवान् सुखी नाहिंस्रः स्थिरो
भोगी । दृष्टानन्दकलत्रो मानी दृढः सौहृदश्च जलदेव २० ।
वैश्वे २१ विनीतधार्मिकबहुभित्तः कृतज्ञसुभगश्च । श्रीमान्
अवगणे श्रुतवानुदारो धनान्वितः ख्यातः । दाताऽऽट्ट
शूरः गीतप्रियो धनिष्ठासु धनलुब्धः । स्फुटवाग् व्यसनी
रिपुहा साहसिकः शतभिर्पजि दुर्गताः । भाद्रपदासु-
द्विग्नः स्त्रीजितधनी पटुरदाता च । वक्ता सुखी प्रजा-
वान् जितशत्रुधर्मको द्वितीयासु । सम्पूर्णङ्गः सु-
भगः शूरः शुचिरधर्मान् पौष्णे २७ ।
जन्मराशिफलम् तत्रैव १७ अ० ।

“दत्ताताम्रद्विगुणशकलशुभम् क्षिप्रप्रसादीऽटनः कामी
दुर्बलजानुरस्थिरवनः शूरोऽङ्गनावल्लभः । सेवाज्ञः कुनखी
व्रणाङ्कितशिरोमानी सहोत्थामजः शक्त्या पाणितले-
ऽङ्कितोऽतिचपलस्तोये च भीरुः क्रिये १ । कान्तः खेल-
गतिः पृथूरुपदनः पृष्ठासुपाश्वोऽङ्कितस्यागी क्लेशसहः
प्रभुः ककुदवान् कन्याप्रजः श्लेष्मजः । पूर्वैर्बन्धुनात्मजै-
र्विरहितः सौभाग्ययुक्तः क्षमी दीप्राग्निः प्रमदाप्रियः
स्थिरसुहृन्मध्यमसौख्ये गवि २ । स्त्रीलोभः सुरतो-
पचारकुशलस्ताम्रक्षेणः शास्त्रविद्वृतः कुञ्चितमूर्ध्निजः
पटुमतिर्होस्ते क्षित्युतवित् । चाविक्षुः प्रियवाक् प्रभञ्ज-
रुचिर्गीर्तिप्रियो नृत्यवित् क्लीषैर्वीरति रतिं समुद्यतनस-
ञ्जन्द्रे तृतीयसर्गे ३ । व्यावक्रुतगः समुद्यतकटिः स्त्रीनि-
र्जितः सत्सुहृद्द्वैवज्ञः प्रचुरालयः क्षयधनैः संयुज्यते
चन्द्रवत् । हस्तः पीनमलः समति च वशं साम्ना सुहृदन्
सलस्तोयोद्यानरतः स्ववशस्तुसहिते जातः शशाङ्को नरः ।
तीक्ष्णः स्थूलहनुर्विशालयदनः पिङ्गेक्षणोऽल्लपात्मजः
स्त्रीद्वेषी प्रियभांसकानननगः कुप्यत्यकार्ये चिरम् ।
क्षुतपृष्णोदरदन्तमानसरुजासंधीडितस्यागवान् विक्रान्तः
स्थिरधीः सुगर्वितमना मातृविधेयोऽर्कभे ५ । ब्रोह्मामन्यर-
चारुवीक्षणगतिः सस्तांसवाङ्मः सुखी श्लक्ष्णः सत्यरतः
कलासु निपुणः शास्त्रार्थविद्वार्मिकः । मेधावी सुरतप्रियः
परगृहैर्वित्तैश्च संयुज्यते कन्यायां ६ परदेशगः प्रियवचाः
कन्याप्रजोऽल्लपात्मजः । देवब्रह्मणसाधुपुजनरतः प्राज्ञः
शुचिः स्त्रीजितः प्रांगुसोद्यतनासिकः कृगचलङ्गातो-
ऽटनोऽर्थान्वितः । हीनाङ्गः क्रयविक्रयेण कुशलो देवद्वि-

नामा सङ्गवन्धुनासुपकारकद्विपितस्यकस्तु तैः मप्रमे३।
पृथुननयनवक्त्राष्टनजङ्घारुजानुर्जनकगुरुवयुतः शैशवं
व्यावितस्य । नरपतिकूनपञ्चः पिङ्गलः क्रूरचेष्टो भूष-
कुलिशस्यगादुच्छन्नपाथोऽनिजातः ८। व्याशोर्घ्यशिरो-
धरः पिप्पलनतृणागा कपिर्धिवान् वक्त्रास्यूनरदश्वोऽध-
रनसः कर्माश्रितः शिल्पयित् । कुजांसः कनखी समांसज
भुजः प्रागल्भ्यवान् धर्मविद्वन्धुर्दृष्ट न वनात् समिति
च यमं साम्नेयमाध्योऽऽश्वजः ९। नित्यं लालयति खटा-
रतनयान् धर्मध्वजोऽधःकृणः स्वतः क्षामकर्तृर्गङ्गातवचनः
सौभाग्ययुक्तोऽलसः । शीतालुर्भुजोऽटनश्च मकरे १०
सत्यावक्तः काव्यकलुषो गम्यजराङ्गनामुनिमतः संयुक्त
लब्धोऽऽपश्य । कर्मगलसिगालुः खरलास्योऽघेतनुः
पृथुवरगोरुपृथजधनास्यकटीजठरा । परवनिताधपापनि-
रतः क्षुब्धद्विभुतः क्रियकृमा लेपनसुहृन् घटजोऽऽध्व-
सतः । परजनधनभोक्ता दारवांसोऽनुरक्तः समरुधिर
शरीरस्तुङ्गनासो वृहत्कः । अभिमयति सपत्न्या स्त्री ज-
तश्चाकृष्टिर्भुतिनिधधनभोगी पशुदतश्चान्यरागौ १२।
वल्लवति रागौ तदधिपती च स्ववलयुतः स्वाद्यदितु
हिनःशुः । अथितफानामिकिलदाता शशिवदतोन्वो
खनुपरिविन्दाः ।

सूयार्द्रा वितराशफनम् तत्रैव १८५० उक्तं यथा

“प्रथितश्चतुरोऽटनोऽल्पवित्तः क्रियगेत्यायुधमृद्वितु-
ङ्गभागे । गविर वस्तुसुगन्धपण्यजीवी वनिताद्विष्ट कुश-
लश्च गेयवाद्ये । विद्याज्योतिषवित्तवान् भिक्षुनगेऽभानौ
कुनारि ४ स्थिते तीक्ष्णोऽलः परकार्यकृच्छ्रमपरः क्षुण्णश्च
संयुज्यते । मिहस्थे ५ वनशैलगोकुलरतिर्धौ न्यतोऽजः
पुमान्, कन्यास्थे ६ लिङ्गिलेख्यकाव्यगणतज्ञानान्वितः स्त्री
वपुः । जतस्तोनिनि ७ गौ गङ्गकोऽध्वनिरतो ह्यैरायको
नोवक्तु क्रूरः साहसिका विधार्जितधनः शस्त्रान्तगोऽ-
निदस्थिते । सत्पण्यो धनवान् धनुर्द्धरगतैः तीक्ष्णो निप-
क्कारुको नीचोऽजः कुर्वाणश्च १०ऽल्पधनवाङ्मूर्खोऽन्य-
भाग्ये रतः । नीचो घटे ११ तनयभाग्यपरिच्युतोऽस्तस्तो-
योत्थपण्यविभवो वनितादतोन्वो १२। सू० नचलमानवतनु-
प्रतिमे विभागे लक्ष्मादिगन्तुहिनरश्मिदिनेशयुक्ते । नरपति
सतकतोऽटनश्चमूपवशिकसधनाः क्षततदुखोरभूरिविषयांश्च
कुजः खल्लहे १८। युवतिजितान् सुहृत्सु विषमान् पर-
दाररतान् कुहकसुवेषभोरुपक्षान् सितमे २। ७ जनयेत् ।
भीषे ३। ६ सहस्तनयवान् विषुहृत् क्षतज्ञो गान्धर्वयुद्धकुशलः

कृष्णोऽभयोऽर्थी च ४। ५ यथान् कलिलयानसमर्जितः
स्वः प्राज्ञश्च भूमितनये विक्रमः खल्लश्च । निस्वःक्षोभसहो
वनान्तरचरः सिंहे ४। ५ द राखजा जैवे ६। १२ नैक-
रिपुर्नरेन्द्रसचिवः स्वयान् सम्योलपात्मजः । दुःखातो
विधनोऽटनोऽन्तरतस्मात्पण्य कृष्ण ११ स्थिते भीमे
भूरिधनात्मजो मृग १० गत भयाऽप्यथा तत्त्वमः । म० ।
दूतर्णपानरतनासिकपौरनिःस्वः कृष्णोऽकृष्टकट-
सख्यताः कुजर्चे १८। आनार्थभूरिभुतदारधनार्ज-
नेष्टाः शौक्रो २। ७ वद न्ययुक्मकरतस्य मौख्ये । विक-
त्यनः शास्त्रकलाविदधः १८। १८ वदः सौख्यतस्तृतीये ३
जलाजितखः सज्जनस्य प्रायः शशाङ्कजैर्भीतकर्त्तृ ४ युक्ते ।
स्त्रीदेव्यो विधनसुखादाज उदनाऽजः स्त्रीलोलाः सुपरि-
भयोऽर्कपराभिगे जैः खगौ क्षः पचुरस्यणः सुखी क्षमा-
वान् युक्तिज्ञो विगतभवश्च पञ्चराशौ ६। परकर्तृकदस्वः
शिल्पवुद्धिर्कृष्णान् विदिकरो बुधेऽर्जर्चे १०। ११। नृप-
सत्कृतपण्डिताप्रायको न मे ६ १२। १२ जितसेवकोन्य
शिल्पः” यु० । सेनातिर्विद्धिदारतनयो दाता
सुभ्यः क्षमी तेजोदारगुणान्वितः सुरयुगौ ख्यातः
पुमान् कौजमे १। ८। कन्याङ्गः सुखोऽर्थमिवतनयस्याभी-
प्रियः शौक्रमे २। ७। वीरे ३। ६ भूरिपरिच्छदात्मजसुहृत्-
साधिव्ययुक्तः सुखी । चान्द्रे ४ रतसुतखदारविभवः
प्रजासुखैरन्वितः सिंहे स्याद् बलनायकः सुरयुगौ प्रोक्तश्च
यच्चन्द्रमे । सर्वे ६ १२ माण्डलिकी नरेन्द्रसचिवः
सेनापतिर्वा धनी कृष्णे ११ कर्कटयत् फलागि मकरे १०
नीचोऽल्पवित्तोऽसुखी १८। परयुवतिरतस्तदमेवाद्वैर्हृत-
विभवः कुलपांसनः कुजर्चे १। ८। सबलमतिधनो नरेन्द्र-
पूज्यः स्वजनविभुः प्रथितोऽभयः सिंहे स्वे २। ७ । नृप-
कयकः १। ८। कलाविनिधुने २ पङ्कजोऽतिनीच-
कर्मा । रविजर्चे १०। ११ गतेऽमरारिपञ्चे सुभगः
स्त्रीविजितो रतः कुनार्याम् । द्विभायोऽर्थी भीरुः
प्रबलमदशोकश्च शशिमे ४ हरौ योषाप्रार्थः प्रवरयुवति-
र्मन्दतनयः । गुणैः पूज्यः सखस्तुरगसहिते
दानवगुरौ भूमे १२ विद्वानाढ्यो नृपजनितपूजोऽति-
सुभगः । शु० । सूखोऽटनः कपटवान् विषुहृदमे ६ जे
कीटे ८ तु वन्धवधभाक् चपलोऽष्टण्य । निहृष्टिसार्ध-
तनयः स्वजनितश्च लेख्ये रक्षापतिभवेति-सख्यपतिश्च भीषे ३
६। वर्ज्यस्त्रीटोनवहविभवो भूरिभायोऽर्थी वृषस्थे २। ३।
स्वोच्चे ७ गणपुरवलपामपूज्योऽर्थवांश्च । ४। कर्कटस्थो-

अविकलदशनी मातृहीनोऽसुतोऽद्यः विह्वेऽनाथो वि-
कलनयो विटिक्तु सूर्यपुत्रे । स्वःप्रत्ययितो नरेन्द्र-
बने सत्पुत्रजायाधनो जीवन्नेष्टः १२ गतेऽर्कजे पुरबल-
यामाप्नोताऽद्य वा । अयस्त्रीधनदंष्टतः पुरबलयामा-
पणीर्मन्दकस्त्वत्ते १० ॥ मलिनस्थिराद्येभिर्भयो भोक्ता
च जातः पुमान् । श० । शिगिरकरसमानभीक्ष्णानां
सदृशफलं प्रयदन्ति जगन्जातम् । फलमधिकमिदं यदत्र
तत्तद्भवनभनाथगुणैर्विचिन्नोयत् ॥

स्वन्तदंशयोर्षं हट्टिफनस् १८ अ० तत्त्वैर्लोकं यथा
“चन्द्रे भूपबुधौ नृपोपमगुणौ स्तो नोऽधनश्चाजगे निःस्वः
स्तेन नृमान्यभूपधनिनः प्रेष्यः कुजाद्यैर्गविर । नृस्ये ३
ऽयोव्यवहारिपार्थिवबुधाभोस्तनुवायो धनी स्वर्त्ते ४ योजु-
कविभूमिपतयोऽयोजीविह्वोऽगिणौ । ज्योतिर्ज्ञास्वनरे-
न्द्रनापितनृपक्षे गा बुधाद्यैर्हरीपूतद्वद्भूपचमूगनैपुणयुता
घटे ६ शुभैस्त्राश्रयः । जूकेऽभूपसुवर्णकारवणिजः श्रेष्-
त्तैर्नैकतोऽकीटेऽ युग्मपिता नतश्च रजकोऽव्यङ्गाऽधनो
भूपतिः । ज्ञात्युर्वीगजनाश्रयश्च तुरगे ८ पापैः सदम्भः
शठशायुर्गीगनरेन्द्रपण्डितधनी द्रव्योन्मूपो नृगे १० ।
भूपो भूपधमोऽन्यदारनिरतः श्रेष्ठैश्च कम्भस्थिते ११ हास्यजो
नृपतिर्बुधश्च सप्तगे १२ पापश्च पापेक्षिते । होरेगर्भं
दलाश्रितः शुभकरोऽष्टः शशो तद्वतस्त्वयं तत्पतिभिः सु-
हृद्भवनगं गीर्क्षितः गम्यते । यत् प्रोक्तं पतिराशिभीक्ष्ण-
फलं तदुःश्रमांशे स्मृतं सूर्याद्यैरवलोकितेऽपि शशिन
क्षेयं नवांशेष्वतः । व्यारक्षको बधरुचिः कुशलो नि-
युजे भूपोऽर्थयात् फलवृत्तं क्षितिजांशसंस्थे । मूर्खोऽ-
न्यदारनिरतः सुकविः सितान्शे सत्काव्यकृतसुखपरोऽ-
न्यकलत्रगश्च । बोधे हि रङ्गचरचोरकवीन्द्रमन्त्रो गेयज्ञ
शिल्पनिपुणः शशिनस्थितेऽंशे । स्वांशेऽल्पगात्रधनलुब्ध-
तपस्विमुखः स्त्रीपोऽष्टयनिरतश्च निरोक्ष्यमाणे ।
सक्रोधो नरपतिर्धनतो निधीगः सिंहान्शे प्रभुरसुतोऽति
हिंस्रकर्मा । जीवान्शे प्रथितवलो रणोपदेष्टा हास्यश्च
सचिवविकामवृद्धशीलः । अल्पापयो दुःखितः सत्यपिः
स्ते मानासक्तः कर्मणि स्वेऽनुरक्तः । दुष्टस्त्रीष्टः कार्पण्य-
किभागे चन्द्रे मानौ तद्वदिन्द्रादिदृष्टे । यर्गोत्तमस्वपरगेषु
शुभं यदुक्तं तत्पुष्टमध्यलघुताशुभसत्क्रमेण । वीर्या-
न्वितोऽंशकपतिर्निहन्ति पूर्वं राशीक्षयस्य फलमंश-
फलं ददाति ॥

जन्मादिद्वादशभावस्यसूर्यादिपङ्क्तम् तत्त्वैर्व२० अ० उक्तं यथा

“शूरस्तब्धो विकलनयनो निर्दोषोऽर्के तत्स्थे मेघे
सस्वस्तिभिरनयनः हिंक्षुसंस्थे निशाब्धः । नीचेऽऽम्बो-
ऽस्वः शशिष्टहृष्टगते बुद्धबुदाक्षः पतङ्गे भूरिद्रव्यो नृप-
हृतधनोवक्त्ररोगी द्वितीये २ । मतिविक्रमवान् तृतीय-
ः शोऽर्के विदुष्यपोडितमानसश्चतुर्थे ४ । असुतो धनवर्ज-
तस्त्रिकोणे ५ बलवाञ्छलुजितश्च शत्रुऽयाते । स्त्री-
भिर्गतः परिभवं मदगे ७ पतङ्गे स्वल्पाः क्षीणधनगे ८
विकलेक्षणश्च । धर्मे ८ सुखार्थसुखभाक् सुतर्गोऽर्भाक् खे १०
लामे ११ प्रभूतधनवान् पतितस्तु रिप्फे १२ । स्त्री १० मूकोन्म-
त्तजडाब्धहीनवधिरप्रेप्राः शशाङ्कोदये ११ स्वर्त्ताजोऽङ्गते
धनो बहुसुतः सखः कुटुम्बी धने २ । हिंस्रो भ्वातृश्रुते
सुखे सतनये ५ तत्प्रोक्तभावाश्रितो नैकारिष्टदकायवङ्ग-
मदनस्त्रीक्ष्णोऽलसशरिगे ६ । ईर्ष्यास्तीव्रमदो मदे ७ बल-
मतिव्याध्यर्दितश्चाष्टमे ८ सौभाग्यात्मजमिवबन्धुधनभाक्
धर्मस्थिते शीतगो । निष्पत्तिं ससुपैति धर्मधनधीशौथ्यै-
युतः कर्मगे १० ख्यातो भावगुणान्वितो भव ११ गते क्षुद्रो-
ऽङ्गहीनो व्यये १२ । च० । “जग्ने १ कुजे क्षततनुर्धनगे २
कटजोधर्मे ८ऽधिवान् खरकरपतिमोऽन्यसंस्थः । म० । विद्वान्
धनी प्रखलपण्डितमन्त्रगतुर्धर्मज्ञविश्रुतगुणः परतो-
ऽर्कवृत्ते । बु० । विद्वान् सुवक्त्रः क्षणः सुखी च
धीमानशत्रुः पितृतोऽधिकश्च । नीचस्तपस्वी सधनः
सनाभः खलश्च जावे क्रमशो विलग्नात् । वृ० स्वरनिपुणः
सुखितश्च गिन्नने प्रियकलहोऽस्त ७ गते सुरतेऽष्टः ।
तनय ५ गते दुःखितो नृपुत्रे गुरुवदतोऽन्यदृष्टे इविष्यो
स्यात् । शु० । अष्टष्टार्थी रोगी सदनधनगोऽत्यन्तमलिनः
शिशुत्वे पीडार्तः सशत्रुः तलनगेऽत्यलसयाक् । गुरु ८ १२-
स्व १० ११ क्षी १३ अस्थे नृपतिर्सदृशो ग्रामपुरपः सुविद्वांश्च-
वृद्धो दिनकरसमऽन्यत्र कथितः । श० । सुहृदरिपरकीयस्व-
र्त्तलङ्घस्थितानां फलमनु परिचिन्त्य जगदेहादिभावैः ।
सुपुत्रयपि पी सौख्यप्रापेय सत्यः कथयति विपरीतं
रिप्फपष्टाष्टमे ८ । उच्चैर्लोकोऽस्वसुहृत्कलुनीचमृष्टहा-
र्कगेः शुभं संपूर्णपादोनदलपादात्मनिःफलम् ॥
आश्रयफलं तत्त्वैर्व२१ अ० उक्तं यथा ।

“कलसमकुलसुखवन्धुपञ्चा धनिस्सुखिभोगिन्द्रपाः
स्वभैकवृद्धा । परविभवसुहृत्स्ववन्धुपोष्या गणपद्वेग
नृपाश्च मित्रभेषु । जनयति नृपमेकोऽप्युच्चगो मित्रदष्टः
प्रचुरधनसमेतं मित्रयोगाच्च सिद्धम् । विघ्नविशुद्धमू-
ल्याधितो बन्धतप्तो बधुरितसमेतः शत्रुनीचर्षणे ५ । न

कुम्भलग्नं शुभमाह सद्यो न भागभेदाद् यवना वदन्ति ।
कक्षांशभेदो न तथास्ति राशेरतिप्रसङ्गस्त्विति विष्णुगुप्तः ।
यातेष्वसत्स्वसमभेषु दिनेगहोरां ख्यातो महोद्यम-
बलार्थयुतोऽतितेजाः । चान्द्री शुभेषु युजि सार्धवकानि-
सौख्यसौभाग्यधीमधुरवाक्ययुतः प्रजातः । तास्त्रेव हो-
रास्वपरस्त्रेपु ज्ञेया नराः पूर्वगुणेषु मध्याः । व्ययस्तहोरा
भवनस्थितेषु मत्वा भवन्युक्तगुणैर्विहीनाः । कल्याण-
रूपगुणमात्मसुहृद्दृष्टकाण्ये चन्द्रोऽन्यगस्तदधिनाथगुणं क-
रोति । व्यालोद्यतायुधचतुश्चरणायुजेषु तीक्ष्णोऽति-
हिंस्रगुरुतत्परतोऽटनश्च । स्तेनो भोक्ता पण्डितादयो
नरेन्द्रः क्लृप्तः मूरो विष्टकृद्वास्तुतिः । पापो हिंस्रोऽ-
भीष्टवर्गोत्तमश्रेष्ठेषामोगाराशिवद्वादशांशैः । जायान्वितो
बलविभूषणसत्ययुक्तस्तेजोऽतिसाहसयुतश्च कुजे स्वभागे ।
रोगो मृतस्त्वयुवतिर्विषमोऽन्यदारो दुःखी परिच्छेद्युतो
मलिनोऽर्कपते । स्वांशे गुरौ धनयशःसुखबहुयुक्तास्तेजसि
पुष्कलिरुद्यमभोगयन्तः । मेधाकलाकपटकाव्यविषाद-
शिल्पशास्त्रार्थसाहसयुताः शशिजेऽतिमान्याः । स्त्रे त्रि-
शांशे बहुश्रुतसुखारोग्यभाग्यार्थरूपः, शुक्रो तीक्ष्णः सुल-
लितवपुः सुप्रकीर्णोन्द्रियश्च । मूरस्तस्यौ विषमबधकौ सङ्गु-
णास्यौ सुखिनी चार्धज्ञेयौ रविशशियुतेष्वारपूर्वांशकेषु
प्रकीर्णकफलं तत्रैव २२३० उक्तं यथा

“स्वर्चतुल्लमूलत्रिकोणगाः कण्टकेषु यावन्त ध्या-
न्विताः । सर्व एव तेऽन्योन्यकारकाः कर्मगस्तु तेषां विशे-
षतः । कर्कटोदग्रगते यथोदुपे स्त्रोच्चगाः कुजयमार्कस्त्र-
रयः । कारका निगदिताः परस्परं लग्नगस्य सकलोऽम्ब-
राम्बुगः । स्वत्रिकोणोच्चगो ह्येतरन्योन्यं यदि कर्मगः ।
सुहृत्तद्गुणसम्पन्नः कारकस्यापि स स्मृतः । शुभं वर्गो-
त्तमे जन्म वेगस्थाने च सद्युपहे । अन्येषु च केन्द्रेषु
कारकाख्यगृहेषु च । मध्ये वयसः सुखप्रदाः केन्द्रस्या
गुरुजन्मलग्नपाः । प्रुष्टीभयकोदयर्त्तगास्त्वन्तेऽन्तःप्रथमेषु
पाकदाः । दिनकररुधिरौ प्रवेशकाले गुरुभृगुजौ भव-
नस्य मध्ययातौ । रविस्तुतशशिनौ विनिर्गमस्यौ शशितनयः
फलदस्तु सर्वकालम्” ।

स्त्रीजन्मनि विशेषस्तत्रैवोक्तः २४ अ० यथा
“यदात्फलं नरभवेऽक्षमसङ्गनान्तत्तद्देव पतिषु वा
सकलं विधेयम् । तासां तु भर्तृमरणं निधने वपुस्तु
लग्नेन्दुगे सुभगताऽक्षमये पतिश्च । युग्मेषु लग्नशशिनोः
प्रकृतिस्थिता स्त्री सङ्कीर्णभूषणयुता शुभदृष्टयोश्च । अज-

स्ययोश्च पुरुषाकृतिशीलयुक्ता पापा च पापयुतवीक्षि-
तयोर्युष्मोना । कस्यैव दुष्टा व्रजतीह दास्यं साध्वी समा
या कुचरितयुक्ता । भूम्यात्मजः१८८८ क्रमशोऽंशकेषु
वक्रार्कजीवेन्दुजभागवाणाम् । दुष्टा पुनर्भूः सगुणा
कलाज्ञा ख्याता गुणैश्चासुरप्रजितर्त्तैः । स्यात् कापटी
क्लीवसमा सती च बौधेशः६गुणाद्या प्रविकीर्णकामा ।
स्वच्छन्दा पतिवार्तिनी वरुणगुणा शिल्पिन्यसाध्वीन्दुभे-
५नाचारा कलटार्कमेष्टपद्मः पुष्टेष्टिताऽगम्यगा ।
जैव(६।१२)नैकगुणाल्परत्यतिगुणा विज्ञानयुक्ता सती ।
दासी भीचरताकिमे(१०।११)पतिरता दुष्टप्रजा स्वांशकैः ।
शशिलग्नसमायुक्तैः फलं त्रिंशांशकैरिदम् । वलावल-
विकल्पेन तयोरुक्तं विचिन्त्येत् । दृक्संस्थावसित-
सितौ परस्परान्शे शौक्रे वा यदि घटरागिसम्भ्रवोऽंशः ।
स्त्रीभिः स्त्री मदनविपानलं मदीप्त्रं संशालिं नयति
नराकृतिस्थिताभिः । शून्ये कापुरुषोऽबलेऽस्तभवने
सौम्यपहावीक्षिते क्लीवोऽस्ते बुधमन्दयोश्चरदृष्टे नित्यं
प्रवासान्वितः । उत्कृष्टा रविणा कुजेन विधवा बाल्येऽ-
स्तराशिरस्थिते कस्यैवाशुभवीक्षितेऽर्कतनये दूने जरं
गच्छति । आग्नेयैर्विधवाऽस्तरागिसहितैर्मथैः पुनर्भू-
र्भवेत् क्रूरे ह्रीनबलेऽस्तगे स्वपतिना सौम्ये स्थिते
प्रोक्षिता । अन्योन्यांगगयोः सितारविजयोरन्यप्रसक्ता-
ङ्गना दूने वा यदि शीतरक्षिसहितौ भर्तृस्तदात्तज्ञया ।
सौरारण्यं लग्नगे सेन्दुशुक्रो माता सार्द्धं वन्धकी पाप-
दृष्टे । कौजेऽस्तान्शे सौराणा व्यावियोनिश्चारुश्रीणी
वक्त्रभा सद्युपहांशे । दृष्टो मूर्खः सूर्यजर्त्तैऽंशके वा
स्त्रीलोलः स्यात् क्रोधनशायनेने । शौक्रे कालोऽतीव
सौभाग्ययुक्तो विद्वान् भर्ता नैपुण्यश्च बौधे । मदनवश-
गतो मृदुश्च चान्द्रे त्रिदशगुरौ गुणवान् जितेन्द्रियश्च ।
अतिमृदुरतिकर्मलश्च सौम्ये भवति गृहेऽस्तमयस्थितेऽंशके
या । ईशान्विता सुखपरा शशिशुक्रलग्ने स्त्रीः क-
लासु निपणा सुखिता गुणाढ्या । शुक्रजयोस्तु रचिरा
सुभगा कलाज्ञा त्रिष्वयनेकवधसौख्यगुणा शुभेषु ।
क्रूरेऽस्तेन विधवता निधनेश्चरेऽंशे यस्य स्थितो वयसि
तस्य समे प्रदिष्टा । सत्स्वर्गेषु मरणं स्वयमेव तस्याः
कन्यालिंगोद्गिरिषु चात्यस्तुत्वमिन्दौ । सौरे मध्यबले
बलेन रहितैः शीतान्शुशुक्रेन्दुजैः शेषैर्वैधिसमन्वितैः
बुधपिण्डी यद्योजगशुद्धमः । जीवारास्तु जिदैन्दवेन
वलिषु प्राग्लग्नराशौ समे विख्याता भुवि नैकशास्त्र-

निपुणा स्त्री ब्रह्मणादित्यपि । पापेऽस्ते नवमगत्यहस्य
तुल्यां प्रव्रज्यां युवतिरूपेयसंशयेन । उद्धाहे वरणाधिपौ
प्रदानकाले चितायामपि सकलं विधेयमेतत् । जातक
पद्धत्यादौ विस्तरो दृश्यः । पञ्चन्दरे वि० चतुर्जातकम् ।

जातकचक्रम् ज्यो० उक्ते जातस्य शुभाशुभसूचके चक्रभेदे
तच्च चक्रं ज्यो० त० उक्तं यथा

“युद्धजयार्णवे यस्मिन् च स्थितो भानुस्तदादिवीणि
मस्तके । सुखे त्रीणि तथा द्वे भे स्कन्धयोर्भुजयोरुभे ।
द्वे हस्तयोः पञ्च हृदि नाभावेकं तथा गुदे । तथा जानु-
युगे द्वे द्वे पादयोर्जलधिं न्यसेत् । चरणजंघु यो जातः
सोऽल्पायुर्भवति प्रिये ! । जानुनोर्भ्रमणाशक्तो गुच्छे-
स्यात् पारदारिकः । नाभौ स्तल्पधनो देवि ! हृदये
स्यान्महावनः । पाण्योर्जातो भवेच्चैरो भुजयोर्दुःख-
भाजनम् । स्कन्धयोर्भोगभोगी च सुखे धर्मरतो धनी ।
मूर्द्ध्नि राजा भवेद्देवि ! बालानां जन्मतोऽवदेत् । स्वरा-
दये । “सुखे शीर्षे शतं वर्षं नवतिः स्कन्धोर्द्वयोः । पञ्चा-
शीतिहृदि मोक्षा हस्तयोः सप्ततिः क्रमात् । बाह्वोः
षष्ठ्यष्टिवर्षाणि गुह्ये षष्ठ्यष्टिका क्रमात् । पञ्चाशत्
जङ्घयोः पादे निर्वनश्चात्स्यजीवनः” ।

जातकर्मन् न० जाते कर्म । एतज्जन्मनिमित्ते पितृकर्मण्ये
एतत्संस्कारभेदे । तच्च आश्व० गृ० ११५।१ दर्शितं यथा ।

“कुमारं जातं पुराऽन्यैरालम्भात् सर्पिर्मधुनी
हिरण्यनिकाषं हिरण्येन प्राशयेत् “प्र ते ददामि मधुनी
हतस्य वेदं सधित्वा प्रसूतं मत्तोनाम् । आयुष्मान्
गुप्तो देवताभिः शतं जीव शरदो लोके अस्मि-
न्निति” । सू० । “इदं जातकर्म । कुमारग्रहणं कुमारी-
निवृत्त्यर्थम् । ननु कुमार्या अपि भवत्येव जातकर्म ।
कुतः । वक्ष्यति “आहतैव कुमार्याः” इति, उच्यते । प्रवा-
सादागतस्य विहितं कर्मावृता भवति न जातकर्म
अनन्तरत्वात् । एवमेके अन्ये पुरनरादृतैव कुमार्या
इत्येतदुभयार्थमिति वदन्ति । तेन कुमार्या अपि
जातकर्म भवति । मनुनाथ्युक्तम् “यमन्त्रिका
तु कार्येयं स्त्रीणामाहद्वेपथः” इति । तर्हि
कुमारग्रहणं किमर्थम् ? अधिकारार्थम् । “यष्टमे वर्षे
ब्राह्मणमुपनयेदित्युपनयनं कुमारस्यैव यथा स्यात्
न कुमार्या इति । ननु ब्राह्मणमिति पुलिङ्गनिर्देशा-
देव न भविष्यति । न जातिनिर्देशे लिङ्गमविष-
्यति । यथा ब्राह्मणो न हन्तव्य इति ब्राह्मणप्रति-

न हन्यते एवमत्रापि स्त्रियाः प्रसज्यते तद्विवृत्यर्थं
कुमारग्रहणमिति । जातग्रहणमप्यधिकारार्थम् । “गो-
दानं घोडुशे वर्षे” इति जन्मतः प्रवृत्तिर्घोडुशेयथा स्यात्
उपनयनप्रवृत्तिर्भा भूदिति । पुरा पूर्वमित्यर्थः अन्य-
ग्रहणमनधिकृतान्मनात् प्राक् कर्म कर्त्तव्यमित्येव-
मर्थम् । सर्पिर्मधुनी हिरण्येन निकाशयति । ते हिरण्य-
संसृष्टे हिरण्येन प्राशयेत् मातृरूपस्य आसीनं “प्र ते
ददामि” मन्त्रेण नारा० गृ० ।

“कर्णयोरुपनिधाय मेधाजननं जपति । “मेधान्ते
देवः सधित्वा मेधां देयी मरुत्वतो । मेवान्ते अश्विनौ
देवावाधत्तां पुष्करस्तजौ” । सू० “अस्य कर्णयोः हिरण्यं
निधाय मेधाजननं जपति मेधान् इति । उपग्रहणं
तस्य सुखसमीपे नात्मनोसुखं निधाय जपार्थं मेधा
जननमित्यस्य मन्त्रस्याख्या सकलान्तः । पर्यायेणोप-
निधानमित्येके । अन्ये मन्त्रावृत्तिमिच्छन्ति” नारा०
“गर्भे होमैर्जातकर्म चोड्भौञ्जीनिधायनैः । प्राङ्-
नाभिवर्द्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते” मनुः ।
“नाभिवर्द्धनात् नाभिसम्बन्धात् नाड्योच्छेदनात् । वैज-
वापिः “जन्मनोऽनन्तरं कार्यं जातकर्म यथाविधि ।
देवादतीतः कालश्चेत् अतीते सुतके भवेत्” । एवञ्च,
“मृदुभुःचरत्प्रभेखेणानुदयेऽपि वा । गुरौ शुकेऽथ वा
केन्द्रे जातकर्म च नाम च” इति ज्योतिःशास्त्रोक्ते
देवात् कालात्कर्णे वेदितव्यम् । अनुतकर्णेऽपि नक्षत्रादि-
नियमो न, नैमित्तिकस्य निमित्तान्तरभावित्वेन निरव-
काशत्वात् ज्यो० त० ।

जातमात्रं वि० जात एव । सद्योजातं । “जातमात्रं न यः
शत्रुं रोगं च प्रशमं नयेत्” पञ्चत० ।

जातरूपं न० जातं प्रशस्तं जात+प्राशस्त्रे रूपम् ।
१ स्वर्णे २ धूसू रत्ने पु० अमरः । ३ उत्पन्नरूपे वि० ।
“न जातरूपच्छदजातरूपता” नैप० । “कमण्डलुमुपा-
दाय जातरूपमयान् शुभान्” भा० स० ४७ अ० ।

जातविद्या स्त्री जाते निष्पन्ने होमादौ विद्या विद्यते-
ऽनया विद्या प्रायश्चित्तजापिका वाक् । होमादि
निष्पत्तिप्रनन्तरं प्रायश्चित्तबोधके वाक्यभेदे “ब्रह्मा त्वो
वदति जातविद्याम्” क० १०।७।१२ । “जाते जाते
कर्त्तव्ये प्रायश्चित्तादौ विद्यां वेदयित्वा वाचं वदति
ब्रह्मा हि सर्वं वेदितुं योग्यो भवति खजु” भा० ।

जातवेदम् पु० जातं सद्योजातं विन्दति प्राप्नोति विद-

जातिं ज्ञातुम् । १५३ औ अमरः तस्य तथात्वञ्च
 ऋ० १।१।२० उक्तं “जन्मन् जन्मन् निहतो जातवेदः”
 “जन्मन् जन्मन् सर्वेषु मनुष्येषु निहतो जातवेदः”
 भा० । जातमात्रस्य ज ठगानलसम्पत्तिस्तस्य तथात्वम् ।
 २ जातानां वेतरि च “आदाव जातवेदः” ऋ० १।४४।१।
 हे जातवेदः जातानां वेदितः” भा० निरुक्ते ७।१६।
 तस्य बहुधा व्युत्पत्तिर्दर्शिता यथा
 “जातवेदः कस्याज्जातानि वेद जानाति वैनं विदर्जते
 जाते विद्यत इति वा जातवेदे वा जातधनो जातविदो
 वा जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः पशूनिन्दतेति तज्जात-
 वेदसो जातवेदस्त्वमिति ब्राह्मणम् । तस्मात् सार्धं त्वत् पश-
 वोऽन्तर्भवस्यतीति च” ३ जातधनो ४ जातधने पश्वर्थे
 च “उदु त्वं जातवेदसं दे” वृहन्ति केतवः” ऋ०
 १५०।१। “जातवेदसः जातानां प्राणिनां वेदितारं
 जातप्रज्ञं जातधनं वा” भा० “पशुमः पशुतपसं तपनो
 जातवेदसाम्” “विदुत्युते बाडवजातवेदसाम्” साधः ।
 जातवेदस इदं स देवतास्य वा अण् । जातवेदस तत्-
 सम्बन्धनि लि० । “प्र नूनं जातवेदसमश्वम्” निरु० ७।२०
 धृता ऋक् । तद्देवताके सामभेदे मन्त्रे तृचे च तत्रैव
 निरुक्ते “तदेकमेव जातवेदसं गायत्वं तृचं दशतयोषु
 विद्यते यत्तु किञ्चिद्वाग्नेयं तज्जातवेदसां स्थाने युज्यते”
 इत्युपक्रमे “उत्तरे ज्योतिषी जातवेदसो उच्येते” भा० ।

जातायन पंक्ती जातस्य गोत्रापत्यम् अथवा पञ् । जातस्य
 गोत्रापत्ये स्थितास्तु जातायाः अपत्यम् ढक् । जातय
 जाताया अपत्ये पुंस्त्री ।

जाति स्त्री जन-क्तिन् । १ जन्मनि, २ अन्तुगतैकाकारबुद्धि-
 जननसमर्पे, अथयव्यङ्ग्ये सकृदपदेशव्यङ्ग्ये च ३ धर्मभेदे,
 व्याकरणोक्ते पौत्राद्यपत्यात्मके ४ गोत्रे, ५ वेदशास्त्रादि
 च । न्यायोक्ते साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां व्याप्तिनिरपेक्षभ्यां
 वादिशक्त्योषु इदृशप्रदानरूपे वाक्ये, ७ पङ्जादिषु सप्तसु
 स्वरेषु, ८ अलङ्कारभेदे, ९ दृक्प्राप्ति, शब्दाद्यदि ।
 आसलक्यां, १० जातिफले, ११ मालत्यां, (चामेली)
 पुष्पप्रधानशृङ्गे च मेदि० १० काश्मिन्ने विश्वः ।

तत्र व्याकरणोक्ते जातिलक्षणं यथा

“चाकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक् । सकृदा
 ख्यातनिर्गोहा गोत्रञ्च चरणैः सह” भा० । अस्यार्थः ।
 व्याक्रियते व्यञ्जयतेति व्याकृतिः संस्थानम् । गृह्यते
 इति ग्रहणं ज्ञानम् । आकृत्या ग्रहणं यस्याः

सा व्याकृतिग्रहणा । जातिराकृतिग्रहणा संस्थान-
 व्यङ्ग्येत्यर्थः । तेन मनुष्यगोश्वहंसदीनां पृथक्
 पृथक्संस्थानैर्व्यञ्जमानत्वात् मनुष्यगोश्वहंसत्वं संस्था
 दिर्जातिः । यद्यं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां पृथक्
 संस्थानाभावात् ब्राह्मणत्वदिर्जातित्वं न स्यादिति
 लक्षणान्तरमाह लिङ्गानाञ्च न सर्वभागिति । या
 सर्वाणि लिङ्गानि न भजते सा च जातिरित्यर्थः ।
 स्त्रीपुंसयोरपत्यन्ताद्विचतुष्टयपदोरगः । जातिभेदाः
 पुमानाख्या” इत्यमरसिंहेन जातिभेदानां स्त्रीपुंसयोरवेति
 नियमेन ब्राह्मणादीनां सर्वलिङ्गभागित्वाभावाज्जाति-
 त्वम् । किन्तु अज्ञातहंसस्य जनस्य हंसं दृष्टवतोऽपि
 तस्य संस्थानेन हंसत्वं व्यञ्जितं न शक्यते इति हंसत्व-
 स्यापि जातित्वं न स्यादिति पूर्वलिङ्गस्य दोषः । एवं
 देवदादिदंज्ञाशब्दस्यापि सर्वलिङ्गभागित्वाभावाज्जाति-
 त्वापत्तिरिति द्वितीयलिङ्गस्य दोषः इति दोषद्वय-
 मपाकर्तुं द्वयोलक्षणयोर्विशेषणमाह सकृदाख्यात
 निर्याहोति । सकृदेकवारमाख्यातेन उपदेशेन निश्च-
 येन यास्या यहीतुं शक्या इत्यर्थः । तेन ईदृशो
 हंसइत्युपदेशे हंसं दृष्टवत्सस्य संस्थानेन हंसत्वं व्यञ्जितं
 शक्यते एवेति पूर्वलिङ्गस्य न दोषः । एवं देवदादि
 संज्ञाशब्दस्यैकस्मिन्नुपदेशेऽपि अन्यस्मिन् ज्ञानाभावात्
 जातित्वं न स्यादिति परलिङ्गस्यापि न दोषः । गार्ग्यः
 पुरुषः गार्गी स्त्री गार्ग्यं कर्त्तमिति सर्वलिङ्गभागित्वात्
 संस्थानव्यङ्ग्यत्वाभावाच्च गार्ग्यादीनां जातित्वानुपपत्ती
 तृतीयलिङ्गमाह । गौत्रेति । एतर्पौत्रप्रवृत्तिक-
 मप-त्रं गौत्रमिति पुष्पीचार्यपरिभाषितं गौत्रमिह
 गृह्यते गार्गी वात्सीत्यादि । चतुर्थलिङ्गमाह चरणैः
 सहेति चरणञ्च जातिरित्यर्थः । चरणशब्दां वेदैकदेश-
 वाची कटादिरूपः स च आध्ययनक्रियासम्बन्धेन प्रवृत्त-
 त्वात् क्रियावाचक एव न तु जातिवाचकः । तेनास्य
 जातिसंज्ञार्थं चरणैः सहेत्युक्तम् । गार्ग्यादीनां
 यज्येति ङीप् सिद्धेऽपि जातिसंज्ञापन्नत्वं स्वार्थम्
 तथा गार्गी भार्या यस्यासौ गार्गीभार्या इत्यादौ
 “जातयेति” पुंवङ्गावनिषेधः । गार्गी चासौ भार्या
 चेति गार्ग्यभार्या इत्यादौ “पुंवत् कर्मधारयेति”
 पुनः पुंवद्भावः” “प्रादुर्भावनाशाभ्यां सत्वस्य युग-
 पद गुणैः । असर्वलिङ्गां बहुधा तां जातिं कथ्यो
 विदुः” इति महाभाष्ये लक्षणांतरउक्तम् ।

रङ्गान्यतमार्थकशब्दानां जातिशब्दत्वेन व्याकरणे व्य-
हृते उदा० दृश्यते चोपरिष्ठात् ।

अनुगतवर्त्मरूपजातिर्बहुलपत्वम् । हरिणोक्तं यथा
“सर्वस्वभेदात् स तेन भिद्यमाना गादिषु । जातिरित्यु-
च्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः । तां प्रादिपदिकार्थञ्च
धात्वर्थञ्च प्रचक्षते । सा नित्या सा सहानात्मा तामा-
ह्वस्वतत्वादयः” इति । प्रतिपादिता च तेनैव अनेक
व्यक्तीनामन्यतया जातिरैकरूप्यात् स्फोटत्वशब्द-
वाच्यता यथा “अनेकव्यक्ताभिव्यङ्ग्या जातिः स्फोट
इति स्मृता । कैश्चिद्व्यक्त्य एवास्या ध्वनित्वेन प्रक-
ल्पिताः” इति । अत्र च जातिस्फोटयोः सामाना-
धिकरम्यनिर्दिष्टात् वाच्यवाचकयोरभेद इति बोध्यम् ।
वैशेषिकमतसिद्धेषु पटसु भावेषु मध्ये अनुगतबुद्धिनिया-
मकवर्मभेदरूपभावपदार्थसामान्यलक्षणभेदादिकं कणा-
सू० वृत्तौ दर्शितं यथा

“सामान्यं विधेय इति बुद्धप्रेक्षम्” । सू०

“पदार्थत्वयोद्देशलक्षणानन्तरमिदानीमुद्दिष्टस्य सामा-
न्यपदार्थस्य लक्षणमाह सामान्यं द्विविधं परमपरञ्च
परं सत्ता अपरं सताव्याप्यं द्रव्यत्वादि तत्र सामान्यस्य
तद्विशेषस्य च लक्षणं बुद्धिरेव । अनुवृत्तबुद्धिः सामा-
न्यस्य, व्यावृत्तबुद्धिर्विशेषस्य इतिना द्वयमवच्छिद्य
परावृत्त्यते तेन बुद्धप्रेक्षमिति नपुंसकनिर्देशः ।
वृत्तिकारस्तु विशेषान्वयमाह परन्तु “नपुंसकमनपुंसके-
नैकवचन्यारभ्याम्” पा० इत्यनेनैकवद्भागे नपुंसकता
चेत्याह । बुद्धिप्रेक्षा निङ्गं लक्षणं या यस्य तद्बुद्धि-
प्रेक्षं तत्र नियमनेकव्यक्तिवृत्ति सामान्यं नियत्वे सति
स्वात्मन्यन्याभावसमानाधिकरणं वा परमपि सामान्य
मपरमपि तथा । परन्तु सामान्यं विधेयसंज्ञामपि लभते
तथा द्रव्यभेदं द्रव्यभेदमित्यनुवृत्तप्रत्यये सत्येव नायं
गुणो नेदं कर्मेति विशेषप्रत्ययः । तथा च द्रव्यत्वादीनां
सामान्यानामेव विशेषत्वम् । ननु विधिरूपं सामान्यं
नास्त्येव अनुगतमतेरतद्वाप्यैवोपपत्तेः भवति हि
गौरयमिति-प्रतीतेरगोत्रावृत्तेऽयमिति विषयः जाति-
वादिनाऽपि गोत्वादिविशिष्टप्रत्ययस्य तद्विषयत्वाभ्युप-
गमात् नहि वैशिष्ट्यमतद्वाप्यतेरन्यत्, गवादिपदपठित्ति-
निमित्तमप्यगोत्रावृत्त्यादिरिव । किञ्च गोत्वं कुत्र
वर्तते न तावदुगवि गोत्ववृत्तेः पूर्वं तस्याभावात्
नाप्यगवि, विरोधात् यत्र गोपिण्ड उत्यद्यते तत्र कुत्र

आगत्य गोत्वं वर्तते न तावत्तत्वासीत् देशस्यापि तस्य
गोत्वापत्तेः नापि गोत्वमपि तदानीमेषोत्पन्नं नित्यत्वा-
भ्युपगमात् नाप्यन्यत आगतं निष्क्रियत्वाभ्युपगमात्
नच एकस्यैव नित्यस्य नानाव्यक्तिवृत्तित्वं कात्स्न्यैकदेश-
विकल्पानुपपत्तेः । नहि ज्ञानमेकत्वेव वर्तते
अन्यत् तद्विशिष्टप्रत्ययानुदयप्रसङ्गात् । नाप्येकदेशेन
जातिरेकदेशस्याभावात् । तदुक्तं “न याति नच तत्रा-
सीन्नचोत्पन्नं नचागवत् । जहति पूर्वं नाधारमहो-
व्यमनसनातिः” इति । सामान्यमस्ति तच्च संस्थान-
मात्रव्यङ्ग्यं गत्यवृत्त्यादिवत् न तु गुणकर्मगतमपीति
सगोत्रकलङ्कः । अत्रोच्यते सामान्यं नित्यं व्यापकञ्च
व्यसकत्वमपि स्वरूपतः सर्वदेशसम्बद्धत्वं न देशानां
गोव्यवहारापत्तिः समवायेन तद्व्यवहाराभ्युपगमात्
काले रूपादिमन्त्रेऽपि कालो रूपवानित्यप्रतीतिव्यवहा-
रवत् नच कालो नास्त्येव पञ्चस्कन्धसंज्ञाभेदमात्रमित्य-
भ्युपगमादिति वाच्यं कालस्य साधयित्यभावात् ।
तथाच यत्र पिण्ड उत्यद्यते तत्रस्यैव गत्वं तेन सम्ब-
ध्यते जातः सत्त्वज्ञेत्येकः काल इत्यभ्युपगमात् । एतेन
कीदृशस्यैव वर्तते इत्यत्र यत्र प्रतीयते इत्युत्तरम्, कुत्र
प्रतीयते इत्यत्र यत्र वर्तते इत्युत्तरम् । गत्यवृत्तेः पूर्वं
स पिण्डः कीदृगासीदित्यत्र नासीदित्येवोत्तरम् । एतच्च
“न याति नच तत्रासीत् इत्यादिकं परिदेवनमात्रम्,
अतद्वाप्यतिरेव गोत्वमित्यस्य गौरयमिति विधिसुखः
प्रत्यय एव बाधकः । नह्यनुभवोऽपि व्याख्यायते तदुक्तं
“विधजः प्रत्ययोऽन्योऽयं व्यतिरेकासमर्थकः” इति न हि
गौरयमिति प्रत्ययेऽगोत्रावृत्तिरपि भासते । कात्स्न्यैकदेश-
विकल्पस्तदाभवेत् यद्येकस्य सामान्यस्य कात्स्न्यैकदेश-
देशो वा क्त्वास्त्वता ज्ञानेकाशेषता । सा चैकसिद्धोपपत्त्या
गौरयमित्यनुभव एवासिद्धयो न यस्तुव्यवस्थापनञ्चम
इत्यत्रोत्तरं वदन्ते । प्राभाकरास्तु संस्थानमात्रव्यङ्ग्यं
सामान्यमाचक्षते तद्व्यनुगतप्रतीतिसाधकं तदा किस-
पराङ्गं गुणकर्मगतैः सामान्यैः, भवति हि रूपरसाद्यनु-
गतधीः सा च जातिव्यवस्थापिकैव बाधकाभात् रूपत्वा-
दिजातिषु न तद्व्यङ्ग्यमेवोपाधकः आकाशत्वादिवत्,
रूपरसदिव्यक्तोनामनेकत्वात् नापि बुद्धित्वज्ञानत्वादिवत्
वृत्तत्वकलङ्कत्वादिवद्वा तत्त्वत्वं बाधकं तद्व्याप्यनानातिरिक्त-
व्यक्तिकत्वं गुणत्वापेक्षया न्यूनव्यक्तिकत्वात् नीकत्वादपे-
क्षया च अधिकव्यक्तिकत्वात् स्वतएव न बुद्धिः भूतत्वमर्त्त-

त्वत्, परस्परान्तराभावाभावाधिकरण्ये सति जात्यन्तरेण सामानाधिकरण्याभावात् नाप्यनवस्थारूपत्वादित-
सामान्यान्तरानभ्युपगमात् नापि रूपज्ञानविशेषत्वयत्
यदि विशेषाः द्रव्याश्रितत्वे सति जातिमन्तः स्युः गुणाः
कर्माणि वा स्युः विभुश्रितत्वे सति यदि जातिमन्तः
स्युर्गुणाः स्युरिति यथा विशेषपदार्थस्वरूपज्ञानस्तथा
प्रकृतेऽभावात् नापि समवायत्ववदसम्बन्धः समवाये
समवायाभ्युपगमेऽनवस्थाभयात्तथास्तु, प्रकृते तु समवाय-
स्यैव सम्बन्धस्याभ्युपगमात् । यद्यपि समवायत्वजाति-
बाधकौव्यक्त्रभेदएव तथापि यन्मते उत्पादविनाशशीलाः
बहवः समवायास्तन्मते द्रष्टव्यम् । अबाधत्वादित्याभ्युप-
गमे वा बाधकमेतत्, (व्यक्त्रभेदस्तुल्यं सङ्करोऽथानव-
स्थितिः । रूपज्ञानिरसम्बन्धो जातिबाधकसंग्रहः) ।
विवादपदमनुगतबुद्धिः अनुगतनिमित्तसाध्या अबाधि-
तानुगतमतित्वात् टामकुसुमबुद्धियत् इति जातौ मान-
मिति ठिकारास्तत्तन्मते । उप० वृत्तिः ।

“भावोऽनुवृत्तेरेव हेतुत्वात् सामान्यमेव” । सू०

“सामान्यं विशेष इति द्वैविध्यं तदुपपादयन्नाह ।
भावः सत्ता अमुद्योरेव हेतुः न तु व्यावृत्तेरपि हेतुः
तथा च विशेषसंज्ञां लभते” । उप० वृत्तिः

“द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वञ्च सामान्यानि विशेष-
पाश्” । सू०

“केषां सामान्यानां विशेषसंज्ञेत्यपेक्षायामाह । चकारः
पृथिवीत्वादीनि द्रव्यगतजातीः रूपत्वादीनि गुणगतजातीः
उत्पत्तेरपणत्वादीनि कर्मगतजातीः संसृजिनोति । द्रव्यत्व-
मित्यादावसमासः परस्परं व्याख्यापकभावाभावसूचनार्थम्
सामान्यानि विशेषाश्चेत्यत्रासमासः सामान्यत्वे सत्येव
विशेषत्वं यथा ज्ञायेत तदर्थम्, अन्यथा सामान्यविशेषा
इति पक्षीसमासभ्रमः स्यात् तथाच सामान्यत्वे सति
विशेषत्वं न प्रतीयते । ननु द्रव्याकारानुगतमतिसा-
क्षिकं न द्रव्यत्वम्, पृथिव्यादौ कथञ्चित् तत्त्वत्वेऽपि
वायुकाशादौ तदसम्भवात् नच गुणत्वावच्छिन्नकार्यसम-
वायिकारणतावच्छेदकतया तत्त्विद्धिः नित्यानिवृत्तितया
गुणत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात् गुणत्वार्थमपि पर्य-
नुयोगस्य तादवस्थ्यात्, मैवं संयोगत्वावच्छिन्नकार्यसम-
वायिकारणतावच्छेदकतया द्रव्यत्वसिद्धेः सा हि न पृथि-
वीत्वादावच्छेद्या न्यूनवृत्तित्वात् नापि सत्तावच्छेद्या
ऽधिकवृत्तित्वात् अवश्यं सत्तावच्छेदकेन भवितव्यम्, अन्य-

थाकस्मिकतापक्षेः तत्र परमाणुषु द्व्यणुकासमवायि-
कारणवत्तया द्व्यणुकेषु त्र्यणुकासमवायिकारणवत्तया
विभुचतुष्टयस्य सर्वसूत्रसंयोगितयैव सिद्धेः मनसि
इन्द्रियमनःसंयोगाधारतया वायौ तृणादिनोदनाश्रय-
तया प्रत्यक्षद्रव्येषु प्रत्यक्षतयैव संयोगाभ्युपगमस्यावश्य-
कत्वात् अजस्तु संयोगो नास्त्येव येन संयोगत्वस्यापि
कार्याकार्यवृत्तितया कार्यतावच्छेदकता न स्यात् एवं
विभागसमवायिकारणतावच्छेदकतयाऽपि द्रव्यत्वसिद्धेः
सुप्रतिपदत्वात् । गुणत्वन्तु संयोगविभागसमवायिकारण-
त्वासमवायिकारणत्वमूल्ये सामान्यवति यत्कारणत्व-
तदवच्छेदकतयैव सिद्धमित्युक्तत्वात् कर्मत्वमपि प्रत्यक्ष-
द्रव्येषु चलतीति-प्रत्ययसाक्षिकम्, अन्यत्र तु संयोग-
विभागानुसृतं संयोगविभागोभयासमवायिकारणताय-
च्छेदकतयाऽपि कर्मत्वसिद्धिरावश्यकत्वात्” । उप० वृत्तिः
१३ब्रह्मणादिवर्णं वर्णरूपजातिश्च द्विविधा शुद्धा सङ्कीर्णा
च तत्र शुद्धाजातयः ब्राह्मणादयः । सङ्कीर्णजातयश्च
सूड्राविसक्तादयः नाना तदेतत् मनुना १००० उक्तं यथा

“ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्तथा वर्णा द्विजातयः ।
चतुर्थे एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः । सर्ववर्णेषु
तल्यासु पत्नीष्वक्षतयानिषु । चानुलोम्येन सम्भूता
जात्या ज्ञेयास्त एव ते । स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैर-
त्पादितान् सुतान् । सहजानेव तानाहुर्मातृदोषविग-
र्हितान् । अनन्तरासु जातानां विधिरिव सनातनः ।
द्व्येकान्तरासु जातानां धर्म्मार्थं विद्यादिमं विधिम् ।
ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायाम्बन्धो नाम जायते । निपादः
शूद्रकन्यायां यः पारश्व उच्यते । क्षत्रियाश्च शूद्रकन्यायां
क्रूराचारविचारवान् । क्षत्रशूद्रपुर्जनस्तुर्यो नाम
प्रजायते । विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः ।
वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन् पदेतेऽपसदाः स्मृताः । क्षत्रिया-
द्विप्रकन्यायां स्मृतौ भवति जातितः । वैश्यान्मागधवैदेहौ
राजविपाङ्गनास्तौ । शूद्रादायोगवः क्षत्रा चाण्डाल-
श्चाधमो नृणाम् । वैश्यराज्यविप्रासु जायन्ते वर्ण-
सङ्कराः । एकान्तरे त्वानुलोम्यदन्वष्टेयौ यथा स्मृतौ ।
क्षत्रवैदेहकौ तद्वत्प्रातिहोस्येऽपि जन्मनि । एता येऽन-
न्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम् । ताननन्तरनान्तर-
मातृदोषात् प्रचक्षते । ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामाहतो नाम
जायते । आभीरोऽम्बुशकन्यायामायोगव्यान्तु धिग्वणः ।
अयोगवश्च क्षत्रा च चाण्डालश्चाधमो नृणाम् । प्राति-

होम्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्तयः । वैश्यान्मागधवैदेहो
 जन्ति यातुस्त एव तु । प्रतीपमेते जायन्ते परेऽप्यपसदा-
 स्तयः । जातो निषादाश्चूड्यायां जात्या भवति एकसः ।
 शूद्राज्जातो निषाद्यान्तु स वै ककुटकः स्मृतः । जन्तु-
 र्जातस्तथोपायां श्वपाक इति कीर्त्यते । वैदेहकेन
 त्वस्वष्ट्रासप्तपद्मो वेष उच्यते । द्विजातयः सवर्णांसि
 जनयन्त्यव्रतांस्तु यान् । तान् सावित्रीपरिभ्रष्टान् ब्राह्म्य
 इति विनिर्दिशेत् । ब्राह्म्यान्तु जायते पिपात् पापात्मा
 भूर्जकण्टकः । व्याघ्रव्याघ्रान्नौ च पुष्पधः शैखण्य
 च । भालो मल्लश्च राजन्याद्ब्राह्म्याद्विन्क्तिविरेव च ।
 नटश्च करणश्चैव खसो द्विदण्य च । वैश्यान्तु जायते
 ब्राह्म्यात् सुधन्वाचार्य एव च । कारुप्य पिजम्बा च
 मैत्रः स्वात्यत एव च । व्यभिचारिणं वर्णानामपेक्ष्यापेदेन
 च । स्वकर्माणाञ्च त्यागेन जायन्ते वर्णसङ्कराः । सर्वा-
 र्थश्रेयानयो ये तु पतिलोमानुलोमजाः । अन्ये न्हव्यति-
 पक्तास्तान् प्रपञ्च्यास्यमपतः । स्मृतो वैदेहकश्चैव चण्डा-
 लश्च नराधमः । मागधः जन्तुजातश्च तथाऽपि सततव
 च । एते षट् सप्तमान् वसन्ति जनयन्ति स्वशानिषु ।
 मातृजायां प्रसूयन्ते प्रथमं तु च योगिषु । यथा त्वयाणां
 वर्णानां द्वेष्टरात्रास्तस्य जायते । आगन्नेत्यात् स्वयोन्यान्तु
 तथा बालेष्वपि क्रमात् । ते चापि बाह्यान् सुवह्म-
 स्ततोऽप्यधिकदूषितात् । परस्परस्य दास्यु जनयन्ति
 पिगंकृतान् । यथैव शूद्रो ब्राह्मणयां बाह्यं जन्तुं
 प्रसूयते । तथा बाह्यतरं बाह्याश्चातुर्वर्ग्यं प्रसूयते ।
 प्रतिक्लृप्तं वर्णमाना बाह्या बाह्यतरान् पुनः । हीना
 हीनात् प्रसूयन्ते वर्णान् पञ्चदशैव तु । प्रसाधनोप
 चारज्ञमदासं दासजीवनम् । सर्वेष्व्वागुरावृत्तिं स्मृते
 दस्युर्योगव । भवेत्यकन्तु वैदेहो मासुकं सम्प्रसूयते ।
 ननु प्रशंसत्यजस्रं यो मरुताताडोऽरुणोदये । निषादो
 भार्गव स्मृते दाशं नौकर्मजीवनम् । कैवर्त्तमिति यं
 प्राञ्जरायां वर्त्तनिवासिनः । मृतवस्त्रभृद्दारीषु गहि-
 तान्नाशनासु च । भयन्यायोगधीष्वेते जातिहीनाः
 पृथक् त्वयः । काराधरो निषादात्तु चर्मकारः प्रसूयते ।
 वैदेहकादभ्रमेदो बहिर्गामपतिश्रयौ । चण्डालात्
 पाण्डुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् । आहिगिण्डको निषा-
 देन वैदेहामिव जायते । चण्डाजेन तु सोपाको मूल-
 व्यसनवृत्तिमान् । पुक्त्वा जायते पापः सदा सज्जन-
 गर्हितः । निषादस्त्री तु चण्डालात् पुत्रमन्यावसा-

यिनम् । इमं शान्तगोचरं स्मृते बाह्यानामपि गृहीतम् । सङ्करे जातयस्त्वतोः पितृभार्य्यप्रदर्शिताः । प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदतव्याः स्वकर्मभिः । सजातिजानन्तरजाः षट् सुता द्विजधर्मिणः । शूद्राणान्तु सधर्म्मणिः सर्वेष्वपध्वंसजाः स्मृताः । तपोधीजप्रभावेस्तु ते गच्छन्ति युगे युगे । उत्कर्षप्रापकर्षञ्च भनुष्वेष्विह जन्मनः । शनकेस्तु क्रियानोपादिभाः क्षत्रियजातयः । वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादपेनेन च । पौण्ड्रकाशौड्रविष्टाः कास्त्वोजा जयनाः शकाः पारदाः पङ्गवाक्षीभाः किराता दरदाः खसाः । सखबाह्मसपत्न्यानां या लोके जातयो बहिः । स्त्रीश्च भार्य्याश्चैव सर्वे ते दृश्यवः स्मृताः । ये द्विजानामपसदा ये च पध्वंसजाः स्मृताः । ते निन्दिताश्चैत्रेयुर्द्विजानामेव कर्मभिः । स्मृतानामनुसारय्यमस्त्वानां चिकित्सितम् । वैदहकानां स्त्रीकाव्यं सागधानां वर्णकूपयः । भक्ष्याघाता पिपादानां तद्विस्वायोगाश्च । सेदाश्च चूडनदण्डनाभारणपथयुजिषगम् । क्षत्रियपक्षसानान्तु विलीकापथयन्यम् । धिक्खणानां चर्म्मकार्यं वेणानां भासु तदनम् । चैतदुमप्रसृगतेषु प्रैषे प्रपवनेषु च । सङ्कुरते विदग्धा वर्तयन्तः स्वधर्मिभिः । चण्डावध्वपचानान्तु बहिर्स्त्रीभार्य्याप्रतिप्रथवाः । अन्तःप्राशकव्या भनमेषां श्वगदैनम् । वासांसि स्तृचन्दानि भिक्षाभासेषु भोजनम् । कार्पायसमलङ्कारः परिब्रज्या च नृत्ययाः । न तेऽनमदमन्यच्छेत् प्रकरो धर्मसाचरन् । व्यवहारो भियस्तेषां विवाहः सहर्गः सह । अङ्गमेषां परावीनं देयं स्वाद्विभ्रभाजने । रात्री न विचरेयुस्तं ग्रामेषु नगरेषु च । दिवा चरेदुः कार्याधिचिह्निता राजशासनैः । अवाग्यव शवश्चैव निहर्मेय रतिस्थितिः । बध्नाश्च हन्तुः सततं यथाशास्त्रं नृपाजया । बध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्याश्वाभरणानि च । वर्णाप्रेतमविज्ञातं नरं कष्टुभ्योजनम् । आर्य्यरूपमिवावार्थं कर्म्मभिः स्वैरिभावयेत् । अनार्थता निष्ठुगता गता निष्कृयात्मता । पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कष्टप्रयानिजम् । पितरं वा भजते शीलं सातुर्वैभवं वा । न कथञ्चन दुर्थ्येभिः प्रकृतिं स्वां नियच्छति । काले सुख्येऽपि जातस्य यस्य स्वातुयोनिसङ्करः । संप्रत्येव तच्छीलं नरोऽल्पमपि वा वड्ड । यत्न त्वेन स विवसा जायन्ते वणदूफकाः । राष्ट्रिकैः सह तद्वाष्ट्रं विप्रमेव विनश्यति । ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा देहत्यागोऽवश्यमतः ।

स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ च बाह्यानां सिद्धिकारणम् ।
अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । एतं सामा-
सिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽवबोधयिष्ये ॥ शूद्रायां ब्राह्मणा-
ज्जातः अथैवा चेत् प्रजायते । अथैवान् अथैवी
जातिं गच्छत्यासप्तमादयुगात् । शूद्रो ब्राह्मणतामेति
ब्राह्मणमिति शूद्रताम् । क्षत्रियाज्जातमेवन्तु विद्याद्वैश्या-
क्षत्रे च । अनार्यायां समस्तत्रो ब्राह्मणात्तु यदृच्छया ।
ब्रह्मण्यस्य नार्यात्तु अथैव क्वेति चेद्भवेत् । जातो-
नार्यामनार्याथासायां दार्यैर्न वेद्गुणैः । जातोऽप्यना-
र्यादार्यायामनार्य इति निश्चयः । तानुभावसंस्का-
र्याविति धर्मव्यवस्थितः । वैगुण्यजन्मनः पूर्वसत्त्वः
प्रतिबोधितः । सुधीजज्ञे च सुचेत्वे जातं सम्प्रदाते
यथा । तथार्याज्जात आर्यायां सर्वं संस्कारमर्हति ।
वीजसंकेतं प्रशंसन्ति क्षेत्रमन्ये मनीषिणः । वीजक्षेत्रे
द्रव्येनान्ये तत्रैवन्तु व्यवस्थितः । अक्षेत्रे वीजसमूह-
मन्तरैव विनश्यति । अर्थीजकमपि क्षेत्रं केवलं स्पष्टित्वं
भवेत् । यस्माद्बीजप्रभावेण तिर्यग्गजा कृपयोऽभवत् ।
पुजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्बीजं प्रगम्यते । अनार्या-
सार्थकस्मार्गसार्थं चानार्यकस्मिणम् । सम्यगार्या-
वशीकृता न समो नासमाविति ॥

जातिभेदा दृष्टहारीतेनायुक्ता यथा

“ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वर्णा यथाक्रमम् ।
आद्यास्तयो द्विजाः प्रोक्तास्तेषां वै मन्त्रसत्क्रियाः ।
सर्वार्थः सर्वार्णसु जायन्ते हि राजातयः । तेषां
सङ्करयोगाच्च प्रतिबोमानुलोमजाः । विप्रान् शूद्रा-
सक्तस्तु क्षत्रियायामजायत । वैश्यायान्तु तथास्यही-
निपादः शूद्रयः तथा । राजन्याद्वैश्याशूद्रोस्तु माहि-
ष्योग्यौ तु तौ स्मृतौ । शूद्रायां वैश्यात् तु करणस्त्वैव
तेऽनुलोमजाः । विप्रायां क्षत्रियात् सूनः वैश्याद्
वैदेहकस्तथा । चण्डालस्तु तथा शूद्रायां तस्मिन्
गर्हितः । मागधः क्षत्रियायां वै वैश्यात् क्षत्र-
शूद्रतः । शूद्रादयोगवैश्या जनयामास वै स्मृतसः ।
रथकारः करणान्तु माहिष्येण प्रजायते । असत्सन्-
तयो ज्ञेयाः प्रतिबोमानुलोमजाः । प्रतिबोमासु वै
जाता गर्हिताः सर्वकर्मसु ॥

उशन साऽयुक्ता यथा

“यतः परं प्रवक्ष्यामि जातिवृत्तिविधानकम् ।
अनुलोमविधानञ्च प्रतिबोमविधिं तथा । सान्तरालक-

संयुक्तं सर्वं संक्षिप्य चोच्यते । नृणां ब्राह्मणकन्यायां
विवाहेषु सम्बन्धाय । जातः प्रतोऽव निर्दिष्टः प्रति-
लोमविधिर्हिजः । वेदान्तेस्तथा चैषां धर्माणामनु-
बोधकः । स्मृताहमप्रस्मृतायां शूद्रो वैष्णुक उच्यते ।
नृपायामेव तस्यैव जातो यथर्मकारकः । ब्राह्मण-
क्षत्रियाश्चैव प्रोद्भूतकारः प्रजायते । वृत्तञ्च शूद्रवृत्तस्य
द्विजत्वं प्रतिपिद्यते । यानानां ये च बोद्धारस्तोपाच्च
परिहारकाः । शूद्रवृत्तता तु जीवन्ति न क्षात्रं धर्म-
साक्षरं । ब्राह्मणायां वैष्णुकस्य जातो मागध उच्यते ।
वैन्दव्यं ब्राह्मणानाञ्च क्षत्रियाणां पिशेयतः । प्रशंसा-
र्हति को जातिर्द्वैशत्रित्वकस्तथा । ब्राह्मणयां शूद्रसंसर्गा-
ज्जातश्चण्डाल उच्यते । सीसमाभरणं तस्य काष्ठा-
समयापना । पथि कण्ठे सत्वावयव भङ्गाय कण्ठतोऽपि
वा । भङ्गापकर्षणं क्षात्रिण्यर्हति पार्श्वोद्भूतम् ।
नासपराह्णे पुनश्चेत्तस्मिन् पार्श्वोपाच्च नेष्यते । पिशङ्गीभूता
भवन्त्यस्य नानिदं यथा विशेषतः । चाण्डालाद्वैशत्र-
कन्यायां जातः पाच उच्यते । स्मृतास्मृतायां तेषां
ज्ञानं तस्य च तद्वत्तम् । नृपायां वैष्णुकस्य जातो मागध
इति स्मृतः । अनुपयायां सत्त्वस्य च तद्वत्तस्योपजीविनः ।
प्रीतिताः केचनैव जीविनो यस्वनिर्मिते । पादोपशेष-
विप्रायां जातास्तान् प्रजीविनः । तस्यैव नृपकन्यायां
जातः स्तनिक उच्यते । स्तनिकश्च नृपायान्तु जातो
यद्वन्त्यकाः शूद्राः । निर्वर्ण्येऽपि स्तनिकस्य अस्मृताश्च
भवन्त्यतः । नृपायां वैशत्रयौदय्यात् पुनिन्दः परिकी-
रितः । पशुवर्जिनमेव तस्य कण्ठुस्तान् दुष्टव्यक्तान् ।
नृपायां शूद्रसंसर्गाज्जातः पुक्कश उच्यते । सुगार्हतिं
समारुह्य मधुपिक्रयकर्मणा । छतकानां सुराणाञ्च विक्रता
पाचको भवेत् । पुक्कशाद्वैशत्रकन्यायां जातो रजक
उच्यते । नृपायां शूद्रतथैव प्रोद्भूतोरजक उच्यते ।
वैशत्रायां रजकाज्जातो नर्मी गायत्री भवेत् । वैशत्रायां
शूद्रसंसर्गाज्जातो वैदेहकः स्मृतः । अजानां पालनं
कुप्यन्महिषीणां गवामपि । दधिर्जीराज्यतक्राणां
पिक्रयाज्जीवनं भवेत् । वैदेहकात्तु विप्रायां जाताश्च-
स्मोपजीविनः । नृपायामेव तस्यैव कुचिकः पाचकः
स्मृतः । वैशत्रायां शूद्रतथैव प्रोद्भूतश्चक्री स उच्यते ।
तेनपिष्टकजीवी तु जवणं भाषयन् पुनः । विधिन-
ब्राह्मणः प्राप्य नृपायान्तु समन्तकम् । जातः सुवर्ण-
इत्युक्तः सानुलोमद्विजः स्मृतः । अथ वर्णक्रियां कुर्व-

द्विधनैमित्तिकीं क्रियाम् । अथ रथं हस्तिनं वा बाहयेदा नृपाजया । सैन्यपत्यञ्च भैषज्यं कुर्याज्जीवेत्तु हन्तिषु । नृपायां विप्रतथौर्यात् संजातो यो भिषक् स्मृतः । अभिषिक्तनृपस्याज्ञां परिपाल्ये स वैद्यकम् । आयुर्वेदमथाष्टाङ्गं तन्त्रोक्तं धर्ममाचरेत् । ज्योतिषं गणितं वापि कार्यकीं हन्तिमाचरेत् । नृपायां विधिना विप्रान्जातो नृप इति स्मृतः । नृपायां नृपसंसर्गात् प्रमादाद् गूढजातकः । सोऽपि क्षत्रिय एव स्यादभिषेकं च वर्जितः । अभिषेकं विना प्राप्तो गोज इत्यभिधानकम् । सर्वेभ्यो राजपुत्रस्य गृह्यते पदवन्दनम् । पुनर्भूकरणे राज्ञां नृपकाशीन एव च । वैश्यायां विधिना विप्रान्जातो ह्यस्वद उच्यते । क्षत्र्याजीमो भवेत्तस्य तर्धभाग्येय हन्तिकः । ध्वजिनी जीविका वापि अश्वषाः शस्तजीविनः । वैश्यायां विप्रतथौर्यात् कुम्भकारः स उच्यते । कुलानुवृत्त्या जीवेत् नापिवा वा भवन्त्यतः । स्मृतके प्रोक्ते वापि दीक्षाकालेऽथ वापनम् । भाभेऽङ्गन्तु वपनं तस्माच्चरित उच्यते । कायस्य इति जीवेत्तु चित्रेभ्य इतस्ततः । काकाक्षौत्र्यं यमात् क्रौञ्चं स्पष्टतरथ छननम् । आद्याज्याणि संयज्य कायस्य इति कीर्त्तितः । शूद्रायां विधिना विप्रान्जातः पारशवोमतः । भद्रकादीन् समाश्रित्य जीवेत्तु पञ्जकाः स्मृताः । शिवाद्यागभविद्यादौन्तयामसङ्गलवर्णिभिः । तस्यां वै चौरिका हन्त्या निपादो जात उच्यते । वने दुष्टमृगात् हत्वा जीवनं संशयिक्रयम् । नृपाज्जातोऽथ वैश्यायां गृह्यायां विधिना सुतः । वैश्याहत्या तु जीवेत्तु क्षात्रधर्मे न चाचरेत् । तस्यां तस्यैव चौरिण मणिकारः प्रजायते । मणीनां रचनां कथयितुमकानां वेधनक्रियाम् । पुत्रालानाञ्च स्त्रित्वं शास्त्रानां बलयक्रियाम् । शूद्रायां विप्रसंसर्गाज्जात उच्य इति स्मृतः । नृपस्य दण्डधारः स्याद्दण्डं दण्डेऽप्यु सधरेत् । तस्यैव चौरसंहत्या जातः शुण्डिक उच्यते । जातिदुष्टानु समारोध्य युगण्डाकर्मणि योजयेत् । शूद्रायां वैश्यासंसर्गाद्विधिना सूचकः स्मृतः । सूचकादिप्रकन्यायां जातस्तत्रक उच्यते । शिल्पकर्माणि चान्यानि प्रासादलक्षणं तथा । नृपायामेव तस्यैव जातो यो मत्स्वबन्धकः । शूद्रायां वैश्यातथौर्यात् कटकार इति स्मृतः । अग्निष्टगापाक्षेतायां केचित् पारशवास्तथा । वैखानसेन केचित् केचिद्भागवतेन च । वेदशास्त्राबल्यवास्ते भविष्यन्ति कसौ युगे । कटकारास्ततः

पञ्चानारायणगणाः स्मृताः । शास्त्रा वैखानसेनोक्ता तन्त्रमार्गविधिक्रियाः । निषेकाद्याः प्रसंगानानाः क्रियाः पूजाङ्गस्त्रचिकाः । पञ्चरात्रेण वा प्राप्तं प्रोक्तं धर्मे समाचरेत् । शूद्रादेश तु शूद्रायां जातः शूद्र इति स्मृतः । द्विजशुश्रूषणपरः पाकयज्ञपरान्वितः । सच्छूद्रं तं विजानीयादसच्छूद्रस्ततोऽन्यथा । चौर्यात् काकवचो ज्ञेयशास्त्रानां तृणवाहकः । एतत् संचपतः प्रोक्तं जातिवृत्तिविभागशः । जात्यन्तराणि दृश्यान्ते संकल्प्य दित एव तु । पराशरमीक्षादासादिजातयस्तस्यच्छूद्रे दृश्यः अन्यथा अपि जातयो ब्रह्मणे ब्रह्मणेऽप्युदधिर्हिता यथा

“बभूवुर्ब्रह्मणो ब्रह्मादन्याब्राह्मणजातयः । ब्रह्मणो वाक्कुदेशाञ्च जाताः क्षत्रियजातयः । ऊरुदग्गाश्च वैश्याश्च पादतः शूद्रजातयः । तासां सङ्करजातेन बभूवुर्धर्मसङ्कराः । मापनापितलोलाश्च तथा भोटकमूलवौ । ताम्बूलिपर्णकारौ च तथा बणिजजातयः । इत्येवमाद्या विप्रेन्द्र ! सच्छूद्राः परिकीर्त्तिताः । शूद्राविशेषस्तु कर्णाऽम्बुषो वैश्याद्वज्रजन्तवः । विश्वकर्मा च शूद्रायां वीर्याधानं चकार सः । ततो बभूवुः पुत्राश्च नवै ते शिल्पकारिणः । मालाकारः कर्मकारः शङ्खकारः कुविन्दकः । कुम्भकारः कंसकारः पङ्कजं शिल्पिनां वराः । सूत्रधारश्चित्रकः स्वर्णकारस्तथैव च । पतितस्ते ब्रह्मणापादयज्या वर्णसङ्कराः । स्वर्णकारः स्वर्णचौरीनां ब्राह्मणानां द्विजात्तम ! । बभूवुः सदाः पतितो ब्रह्मणामेन कर्मणा । सूत्रधारो द्विजातीनां शर्मनं पतितो भुवि । शीघ्रञ्च यज्ञकाष्ठञ्च न ददौ तेन हेतुना । व्यतिक्रमेण चित्राणां सदाश्चित्रकरस्तथा । पतितो ब्रह्मणामेन ब्राह्मणमाञ्च कोपतः । कथिद् बणिक्विशेषश्च संसर्गात् स्वर्णकारिणः । स्वर्णचौर्यादिदोषेण पतितो ब्रह्मणापतः । कुलटयाश्च शूद्रायां चित्रकारस्य वीर्यतः । बभूवाट्टालिकाकारः पतितो जारदोषतः । अट्टालिकाकारवीर्यात् कुम्भकारस्य योषिति । बभूव कोटिकः सदाः पतितो गृहकारकः । कुम्भकारस्य वीर्येण सदाः काटिकयोषिति । बभूव तैलकारश्च कटिलः पतितो भुवि । सद्यः क्षत्रियवीर्येण राजपुत्रस्य योषिति । बभूव तीव्रस्यैव पतितो जारदोषतः । तीव्रस्य तु वीर्येण तैलकारस्य योषिति । बभूव पतितो दस्युर्लेटश्च परिकीर्त्तितः । लेटस्तीव्रकन्यायां जनयामास पण्णरान् । भल्लं मल्लं माठरञ्च भङ्गे कोलञ्च कन्दरम् । ब्राह्मण्यां शूद्रवीर्येण पतितो

जगदोपतः । सद्यो बभूव चागडान्दा चर्मकारो बभूव ह ।
 ऽशुचिः । तीवरेणैव चागडान्दा चर्मकारो बभूव ह ।
 चर्मकायाञ्च चागडान्दा मांमच्छदी बभूव ह । मांस-
 क्केद्यां तीवरेण कोचश्च परिकीर्तितः । कोचम्विद्वान्
 कैयतीनां कागडारः परिकीर्तितः । सद्यश्चागडानकन्यायां
 नेटवीर्येण शौनक ! । बभूवतस्तु द्वौ पत्नौ हङ्गडिक-
 शौगडिकौ तथा । क्रमेण हङ्गडिकन्यायां सद्यश्चागडान-
 यीर्यतः । बभूवुः पञ्च पत्न्याश्च भ्रष्टा वनचराश्च ते ।
 सेटास्तीवरकन्यायां गङ्गातीरे च शौनक ! । बभूव सद्यो-
 यो वालो गङ्गापत्नः प्रकीर्तितः । गङ्गापत्न्यश्च कन्यायां
 वीर्येण वेशधारिणः । बभूव वेशधारी च पत्नी युद्धी
 प्रकीर्तितः । वैश्यास्तीवरकन्यायां सद्यः शुगडी बभूव ह ।
 शुगडीयोपित वैश्यान् पौगण्डकश्च प्रकीर्तितः । क्षत्रा-
 तकराकन्यायां राजपत्नौ बभूव ह । राजपत्न्यान्तु कर-
 णादागरीति प्रकीर्तितः । क्षत्रवीर्येण वैश्यायां कैर्त्तः
 परिकीर्तितः । कनौ तीवरसंसर्गाद्वीवरश्च प्रकीर्तितः ।
 तीवर्थी योगरात् पत्नौ बभूव रजकः स्मृतः । रजवर्षां
 तीवराश्च प कोटाली च बभूव ह । नापिताद्वैपकन्यायां
 संज्ञायां तस्य योपित । क्षत्राद्बभूव व्याघ्रश्च वनवास-
 त्मगश्चसकः । तीवरात् शुगडिकन्यायां बभूवुः सप्त
 पुत्रकाः । ते कनौ हङ्गडसंसर्गाद्बभूवुः सद्यः ।
 ब्राह्मण्णाष्टविधीर्येण धृताः प्रथमवासरे । कृतसितधो-
 दरे जातः क्रूटरस्तेन कीर्तितः । तदग्रेच विप्रतुल्यं
 पतितोत्तृटुदेपतः । सद्यः कोटिकसंसर्गाद्वभौ जगती-
 तले । क्षत्रवीर्येण वैश्यायास्ततोः प्रथमवासरे । जातः
 पत्नौ महादस्युर्वलवांश्च धनुर्धरः । चकार वागतीतञ्च
 क्षत्रियो वारितस्तथा । तेन जात्या स पुत्रश्च वागतीतः
 प्रकीर्तितः । क्षत्रवीर्येण शूद्रायास्तृटुदेपेण पापतः ।
 बलवत्यो दुर्गन्ताश्च बभूवन्क्लृप्तजातयः । अविडककर्णाः
 क्रूरा निर्भया रणदुर्जयाः । शौचाचारविहीनाश्च
 दुर्जर्षा धर्मवर्जिताः । स्त्रैष्कात् कविन्दकन्यायां
 शराकः परिकीर्तितः । वर्णसङ्करदोषेण बह्वृश्च शठ-
 जातयः । तासां नामानि संख्याश्च को वा वक्तुं द्विज !
 क्षमः । वैद्योऽश्विनीकुमारेण जातश्च विप्रयोपित ।
 वैद्यवीर्येण शूद्रायां बभूवुर्वैहवी जनाः । ते च यास्य-
 गुणज्ञाश्च मन्त्रौषधिपरायणाः । तेभ्यश्च जाताः शूद्रायां
 ते व्यालपाहिणो भवि' ।

षोडश पदार्थमध्ये जातिरूपपदार्थभेदश्च गौ०सू०उक्तो यथा

“साधस्यैवैषस्याभ्यां प्रत्ययस्थानं जातिः” सूत्रं विदितञ्चैतत्
विश्वनाथेन । “क्रमप्राप्तां जातिं लक्षयति । साधस्यैवैष-
स्याभ्यामिति साधधारणो निर्देशकोन व्याप्तिनिर्पेक्षाभ्यां
साधस्यैवैषस्याभ्यां प्रत्ययस्थानं दृष्टणाभिधानं जातिरित्यर्थः
यदायुभाभ्यां प्रत्ययस्थानस्य प्रत्येकप्रत्ययस्थानेऽव्याप्तिरेक-
प्रत्ययस्थानस्य लक्षणत्वे परप्रत्ययस्थानेऽव्याप्तिर्नवान्यत-
रप्रत्ययस्थानं नियतं सर्वत्र जातावभावात्तथापि व्याप्ति-
निर्पेक्षतया दृष्टणाभिधानमित्येव वाच्यं तेन च सन्द-
र्भात् दृष्टणासमर्थत्वं स्वव्याघातकत्वं वा दर्शितं तथा च
कलादिभिन्नदृष्टणासमर्थेसूचरं स्वव्याघातकसूचरं वा
जातिरिति सूचितं साधस्यैवैषादिचतुर्विधव्यन्यास्यत्वं
तदर्थ इत्यपि यदन्तर्गते ।

तद्धं दासतुविंगतिस्तो च गोतमेन दग्गिता यथा

“संघस्य प्रत्येकस्योत्कर्षोपकरणमर्थावर्थाविकल्पसाध्यमाप्नुव-
मानं प्रवृत्तं विवर्तमानं तत्संशयप्रकरणे त्वर्थोपकथवि-
शेषोपपन्नपुनश्च ननु पलं श्रित्वा तत्प्राप्तिसमाप्तिः” इति ।

दात्र च विना शक्यार्थं ज्ञानं विनाशकम् ॥

अथ च साधस्यार्थोपायं कारणीयानां इत्येतेः सभा इत्य-
मपि साधस्यं समुदायसद्वृत्तिर्जातिरिति इत्यर्थः आत्मानं
जातिविशेषत्वात् समुदायः सस्यते । समुदायविवादौ
समाश्रयः । अयिमसूत्रेषु तु समुदायो निर्विवाद एव
तत्र जातिभेदस्य स्वीकृतिरुक्तया यद्यपि नान्यदस्यापि
प्रतिषेधो विशेष इति भाष्यादयः । यद्यन्तु तद्विकल्पादिति
सूत्रस्यविकल्पस्यैव विशेषत्वं विविधः कल्पः प्रकारो
विकल्पः तथा चैव साधस्यं समुदायो जातिविकल्पा एव-
मयिमसूत्रेष्वपि । इत्यस्य जातिविशेषप्रत्यक्षं साधस्यं समेत्य-
पीति ब्रूमः समीकरणार्थं प्रयोगः सम इति वार्तिकं
यद्यपि नैतावता समीकरणं तथापि समीकरणोद्देश्यक-
त्वमस्तत्रैव व्यथवा साधस्यं मेव समं यत्र स साधस्यं समः
एकत्र व्यापेराधिक्येऽपि साधस्यं सममेवेति भावः” इति
“साधस्यं प्रवैधस्यं प्राम्यासपसंहारे तद्वर्कविपर्ययोपपत्तेः
साधस्यं प्रवैधस्यं प्रसभौ” ॥२ सू० ।

“साधस्य वैधस्य समौ लक्षयति । उपसंहारे साध्यस्यो-
पसंहारे वादिना कृते तद्वर्त्मस्य साध्यरूपवर्त्मस्य यो
विपर्ययो व्यतिरेकस्तस्य साधस्य वैधस्याभ्यां केवलाभ्यां
व्याप्तरूपेणाभ्यां यदुपपादनं ततो हेतोः साधस्य वै-
धस्य समायुच्येते तदयमर्थः वादिना अन्येन व्यतिरेकेण
वा साध्ये साधिते प्रतिवादिनः साधस्य भावप्रवृत्तहेतु न

तदभावापादनं वैधर्म्यसमा । वैधर्म्यमात्रप्रवृत्तहेतुना
तदभावापादनं वैधर्म्यसमा । तत्र साधर्म्यसमा यथा
शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादुपपत्तव्यं व्यतिरेकेण वा व्योम-
पदित्युपसंस्कृते नैतदेवं यद्यनित्यवृत्तसाधर्म्याद्वित्वाकाश
वैधर्म्यादाऽनित्यः स्याद्वित्वाकाशसाधर्म्यादमूर्तत्वाच्चित्तव्यः
स्याद्विगेषो वा वक्तव्यः वैधर्म्यसमा यथा शब्दोऽनित्यः
कृतकत्वादुपपत्तव्यं व्याकाशप्रवृत्तेति स्यापनायाम् अनित्यवृत्त-
वैधर्म्यादमूर्तत्वाच्चित्तव्यः स्यद्विगेषो वा वक्तव्य इति अत्र
साधर्म्यत्वमात्रं वैधर्म्यत्वमात्रं वा गमकतौ पर्यायसिद्ध-
मिमांसात् मतपतिप्रवृत्तद्वयभाभिर्चेत्त आनैवान्तिकद्व-
यभाभिरे इति वाच्यं तत्रैकान्तिकपदं यथाशक्तं प्र-
योजनं एकान्ततः सप्तसाधर्म्यत्वाभावात् इति ।

“मोक्षोदादिभिर्हि न तर्कितः” सू० ।

प्रत्ययोरसत्त्वस्यैव प्रामाण्यम् । गोत्वान्न गोसिद्धौ व्य-
पत्तयाम् इति शङ्क्यदायाः प्रत्ययानु गोत्वज्ञेयतासम्भवस्य
इति गान्धर्वतायाः शङ्कादिवः, एतेन व्याघ्रान्नप्रत्ययस्यैव
इति गोसिद्धयश्च तादात्म्येन गोसिद्धे वा सिद्धिरिति
तर्कः । अतस्त्वादपि व्याघ्रान्नप्रत्ययस्यैव तादात्म्यस्यैव

रुति अदृष्टं साधर्मात्प्राप्तत्वादितत्त्वहचनमस्यनुपपत्तिः
स्यादित्यसं विप्रोपः" वृत्तः ।

“माध्यमत्वाजयोर्धम्मं विकल्पादुभयसाध्यत्वाच्चोत्कर्षोपकर्षय
वर्णयन्तं विकल्पसाध्यसमाः” ३४।५।६।७।८ सू०

“क्रमानाम्” जातिपटकं निरूपयति । अत्कर्षसम
अत्कर्षसमण्यमयकपेसमोऽपि वगणीयस्य साध्यं इति अत्र
प्रधानो निर्देशः । वग्यत्वादित्नां समो वर्णप्रसङ्गः प्राप्ति
प्राप्त्याविद्यमानधर्माणिप उत्कर्षः विद्यमानधर्मापि चयो-
ऽपकर्षः वर्णप्रत्यं वर्णनीयत्वं तच्च सन्देहसाध्यकत्वादिति
तदभावाऽवर्णप्रत्यं विकल्पेऽपि साध्यत्वं पञ्चावयव-
साधनीयत्वं साध्यदृष्टान्तयोधर्मविकल्पादिति पञ्चाना-
सत्यानवीजम् उभयसाध्यत्वादिति पक्षः । तदवमर्षः
साध्यतेऽवेति साध्यं पक्षः तथा च साध्यदृष्टान्तयो-
त्यस्य पक्षदृष्टान्तयोरन्यतरसिद्धिर्द्वयः धर्मविकल्पो
धर्मस्य वैचित्र्यं तच्च कश्चित्त्वं कश्चिदसत्त्वं प्रवृत्ते
साध्यसाधनान्यतररूपस्य धर्मस्य विकल्पात्साध्याऽ-
विद्यमानधर्माणिपः स उत्कर्षसमः व्याप्तिमपुनरुक्त्य
पक्षदृष्टान्तान्यतररसिद्धिं साध्यसाधनान्यतरसाध्यविद्यमान-
धर्मप्रसङ्गः उत्कर्षसमः इति फलितार्थः । यथा शब्दे-

उनित्यः कृतकत्वादिति स्थापनायाम् अनित्यत्वं कृतकत्वं
 षटे रूपसहचरितमतः शब्दोऽपि रूपवान् स्यात् तथा
 च विवर्जितविपरीतसाधनाद्विषयवस्तुहेतुस्तद्देशना-
 साधना चेयम् । एवं श्रावणशब्दसाधस्याति कृतकत्वोद्बोधोऽपि
 श्रावणः स्यादविशेषात् । यस्तु तस्तु षटे श्रावणत्वापादनेऽ-
 नित्यमत उक्तननुषंगे दृष्टान्तपटं साध्यपदञ्च न देयम् ।
 उपकर्तृसमायान्तु धर्मविकल्पः धर्मस्य सहचरितधर्मस्य
 विकल्पोऽसत्त्वं ततः उपकर्तृः साध्यसाधनान्यतरस्याभावा-
 त्संज्ञनं तथा च पञ्चदशानान्यतराणि व्याप्तिप्रसङ्गकृत्य
 सहचरितपञ्चाभावेन हेतुसाध्यन्यतराभावात्संज्ञनसम-
 कर्तिसमः४ यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात्तद्वत्तु अनि-
 त्यसहचरितषट्पक्षस्यात् कृतकत्वादनित्यः शब्दस्तदा
 कृतकत्वानित्यत्वसहचरितषट्पक्षरूपसहचरितव्यावृत्त्या शब्दो
 कृतकत्ववानित्यत्वश्च व्याप्तिः स्यात् । अतोऽसिद्धिद-
 शना द्वितीये बाधदेशना, एवं शब्दे कृतकत्वमहचरित
 श्रावणत्वस्य संगीयादावनित्यत्वकृतकत्वसहचरितगुणत्वस्य
 च व्यावृत्त्या षट् अनित्यत्वं कृतकत्वञ्च व्यावर्तेतिति दृष्टान्तो
 साध्यसाधनवैकल्यादेशनाजसाऽपीयम् । यत्नं वार्तिके

[illegible]

दात्रयासिद्धिः अस्मिद्देशनानासा चेयम् । विकल्पसमा-
यान्तु पक्षे दृष्टान्ते च योऽवर्गस्तस्य विकल्पोऽविरुद्धः
कल्पो व्यभिचारित्वम् उपलक्षणं चैतत् अन्यदृष्टिधर्म-
स्यापि बोध्यं व्यभिचारादपि हेतार्थस्मान्नरं प्रति
धर्मान्नरस्य साध्यं प्रति धर्मान्नरस्य धर्मान्नरं प्रति वा
तथा च कस्यचिद्धर्मस्य कचिद्द्वयं भचारदर्शनेन धर्मत्वावि-
शेषात् प्रकृतहेताः प्रकृतसाध्यं प्रति व्यभिचारापादनं
विकल्पसमा- यथा शब्दाऽनित्यं कृतकत्वादित्यत्वं कृतक-
त्वस्य शुकत्वव्यभिचारदर्शनादश्रुत्वस्यानित्यत्वव्यभिचार-
दर्शनादनित्यत्वस्य सत्त्वत्वव्यभिचारदर्शनाद्धर्मत्वाविशेषात्

चेद्यम् । पञ्चदशानां हि कृतसंख्यमुच्यतामादनं स साध-
समाप्तं तत्साध्यमाशयः एतत्प्रयोगसाध्यत्वैवानुमिति विषयत्व-
तथा च पञ्चादेषानुमिति विषयत्वात् साध्यवदेतत्प्रयोगसा-
ध्यत्वम् अतः साध्यसमा । तथा हि पञ्चादोः पूर्वो द्वात्य-
एतत् प्रयोगसाध्यत्वाभावाद्वादानुमिति विषयत्वं पूर्वसाध्यत्वे
पञ्चादेषानादादेषासिद्ध्यादसिद्धेशनाभावात् चेद्यम् ।
स्वार्थस्तु उभयसाध्यत्वात् उभयं पञ्चदशानां तदानीं
हेत्यादिः तत्साध्यत्वं तदधानानुमिति विषयत्वं साध्यत्व-
पञ्चादेषपीतं तुच्यतामादनमिति लिङ्गोपहितत्वानुमति-
लिङ्गस्याप्यनुमिति विषयत्वात् साध्यसमत्वं चेत्तस्य सा-
ध्यत्वे हेतुमाह दशानां हि साध्य इत्याशयः" इति ।

“किञ्चित्साधय्यप्रादपसं हारसिद्धये” समाप्तादप्रतिषेधः” ७॥

‘एतासांमसदुत्तरत्वे जीजसाह किञ्चित्साधस्यति
साधस्येतिशेषात् व्याप्तिरसिद्धतात् उत्तरं हारांसिद्धेः साधस्य-
सिद्धेः वैयर्थ्येतिद्विगतात् व्याप्तिनिर्गमेत्तात् साधस्य-
सात्तात् भवता कृतः प्रतिषेधो न गम्यातीत्यर्थः । अन्यथा
प्रमेयत्वरूपासाधकसाधस्यार्थः तत्तद्रूपणमप्यसम्यक् स्यादिति
भावः । तथा चार्थं कमः अनित्यत्वव्याप्यात् कृतकत्वात्
शब्देऽनित्यत्वमपसंहरामे न तु कृतकत्वं रूपस्थापि व्याप्यं
येन तत्रैव रूपमप्यापादनीयं शब्दे, एवं अनित्यत्वं न
रूपव्याप्यं येन रूपाभावादनित्यत्वाभावः शब्दे स्यात् एवं
वर्ग्य समेऽपि किञ्चित्साधस्यार्थात् व्यायतावच्छेदकाव-
च्छिन्नाद्धेतोः साध्यसिद्धिः तादृशहेतुमत्त्वञ्च दृष्टान्ता
प्रयोजकं न तु पक्षे यावद्विशेषणवच्छिन्नो हेतुस्तावदव-
च्छिन्नहेतुमत्त्वम् अन्यथा त्वयाऽपि दूषणीये दृष्टान्ती
कर्तव्यः सोऽपि न स्यात् एवमवर्णप्रसमेऽपि व्यायताव-
च्छेदकावच्छिन्नस्य दृष्टान्तदृष्टस्य पक्षे सत्ताव्याधिसिद्धिर्न

तु दृष्टान्तद्वयव्यावृत्तौ च यत् पक्षे सम्भवः । एवं
यिकल्पसमेषु प्रकृतसाध्यव्याप्यात् प्रकृतहेतोः साध्य-
सिद्धिस्तद्वैधर्म्यात् यत् किञ्चिद्व्यभिचारान्न कृतः प्रतिषेधो
न सम्भवति नहि यत्किञ्चिद्व्यभिचारादेव प्रकृतहेतोः
प्रकृतसाध्यासाधकत्वमतिप्रसङ्गात् । एवं साध्यसमेषुपि
व्याप्याहेतोः सिद्धे पक्षे साध्यसिद्धिर्न तु पक्षदृष्टान्ता-
दयोऽप्यनेन साध्यसमेषु सति क्वचिदपि साध्यसिद्धिर्न
स्यात् त्वदीयदृष्टान्तसमेषु निरूपितः ।

“साध्यातिशयाद् दृष्टान्तापपत्तेः” सू०।

‘यथाप्रतिवर्णप्रसाध्यसमासु समाध्यन्तरमप्याह दृष्टान्तो-
पपत्तिर्दृष्टान्तोपपत्तिः साध्यसिद्धेश्च दृष्टान्तो हि
साध्यसिद्धिर्दृष्टान्तो तावदेव दृष्टान्तावयवप्राप्तौ न तत्त्वज्ञेयो
पर्ययः स्यात्तदानीं विदुषां पक्षः स्यादेवमपि साध्यसमत्व-
संतेषां पक्षस्तु दृष्टान्तो दृष्टान्तो पक्षः तस्मादङ्गिमा-
नित्यतः पक्षेति चेन्नान्यथा यः साध्यसिद्धिदेशात् साध-
नतः पक्षः पक्षस्तु स्यात्तदानीं विदुषां पक्षः स्यादेवमपि साध्यसिद्धिप्रसङ्गा-
दिति भावः’ इति ।

“प्राप्य साध्यरूपाय वा रेतोः प्राप्त्या अविशिष्टत्वाद्-
प्राप्त्या अनाप्तत्वाद् प्राप्त्यभातिभयो” (सा. सू. १)

प्रसन्नभावं प्राप्तुमर्हति । अत्राह । हितारित
साधकत्वमिति शेषः । अत्र प्रथमं दोषमाह । प्राप्त्याच-
रिष्यत्वाद्वा दृष्टिद्वयोरपि प्राप्त्याविशेषात् किदृश्य साधक-
त्वप्राप्तिरिति दोषमाह । अप्राप्त्या इति अत्राश्रय साधकत्वे
इति प्रसङ्गात् । साधकत्वश्चात्र कारकसाधकसाधारणम्
एवम् । कारकजन्यफलक्षयं साधनं कार्यं ज्ञाप्यलक्षणेन
साध्येन तत्त्वज्ञं साधकं चेत्तदा सत्त्वाश्रयेणात्र कार्य-
कारणभावः सत्सम्बन्धश्च प्रागेव ज्ञातत्वाच्च ज्ञाप्य-
ज्ञापकभावः प्राप्त्येनैव जन्यजनकभावः प्राप्तत्वं न स्वयणो-
दकरोरिवामेदादित्याशय इत्यन्ये । तथा च प्राप्त्या-
अविशेषादनिरुद्धापादनेन प्रत्यवस्थानं प्राप्तिसमाप्तम् । यदि
चाप्राप्तं लिङ्गं साध्यबुद्धिं जनयति साध्याभावबुद्धिमेव
किन्तेन न जनयेत् अप्राप्तत्वाविशेषात् तथा चाप्राप्त्या
साधकत्वादनिरुद्धापादनमप्राप्तिसमाप्तम् । प्रतिबुद्धतर्कदेशना-
भासे चेमे" इति ।

‘‘वटादिनिष्पत्तिदर्शनात् पीडने चाभिचारादप्रतिषेधः’’सू०।

“अनयोरसदुत्तरत्वे बीजमाह । दण्डादितो घटादि-
निष्पत्तेर्दर्शनात् सर्वलोकप्रत्यक्षसिद्धत्वादभिचारात् स्थे-
नादितः शत्रुभीक्ष्णे च व्यभिचारात् त्वदुक्तः प्रतिषेधः

सम्भवति न हि कारणं दण्डादि प्रागेव घटादिना सम्बद्धमपि तु दण्डादिना, ज्येनादिरप्युद्देश्यतया धोक्ता जनयति अन्यथा लोकवेदसिद्धिकार्यकारणभावोक्तेरित्युक्तो हेतुरप्यसाधकः स्यादिति' इति: ।

“दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात् प्रत्यवस्थानाच्च प्रतिदृष्टान्तेन प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमो” १११२ सू० ।

“क्रमप्राप्ते प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमे जातो लक्षयति । दृष्टान्तस्य कारणं प्रमाणं तदनपदेशोऽनभिधानम् अभिधानं चानतिप्रयोजनकं तथा च दृष्टान्तस्य साध्यकत्वे प्रमाणाभावात् प्रत्यवस्थानमर्थः यद्यपीदं सदुत्तरमेव तथापि दृष्टान्ते प्रमाणं वाच्यं तत्रापि प्रमाणाकारमिव नवस्यायाः प्रत्यवस्थाने तात्पर्यं तदुक्तमाचार्यैः “नवस्याभामप्रसङ्गः प्रसङ्गसमः” इति एतन्मते हेतोर्हेत्वत्वनिमित्तनवस्यापि प्रसङ्गसमा एव । पक्षेन तु हेत्वनवस्यादिकं प्रत्यवस्थानादतिशयोक्त्यनर्थमिति विशेषः । अन्यवस्थानाभावाभावाच्चयम् । प्रतिदृष्टान्तसमः प्रत्यवस्थानः प्रतिदृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानात् प्रतिदृष्टान्तसमः १२ एतच्च साधारणं तेन प्रतिदृष्टान्तभावत्वेन प्रत्यवस्थानमर्थः तेन साधस्यसमाव्युदासः यदि घटदृष्टान्तसमानित्यः शब्दः तदाकाशदृष्टान्तत्वेन नित्य एव स्यात् नित्यः किं न स्यादिति बाधः प्रतिरोधापादनीयः हेतुरनङ्गं दृष्टान्तमादवलादेन साध्यसिद्धिरित्यभिमानः बाधप्रतिरोधान्यतरदेशनाभावाच्चयम्” इति: ।

“प्रतीपादानप्रसङ्गं नवृत्तिवत्तद्विनिवृत्तिः” सू० ।

“प्रसङ्गस्य प्रत्युत्तरमाह । दृष्टान्तो हि निदर्शनस्थानत्वेन साध्यनिश्चयार्थमपेक्ष्यते न तु दृष्टान्तदृष्टान्ताद्यनवस्थितपरम्परा लोकसिद्धा दुर्लभसिद्धा वा । अन्यथा घटादिप्रत्यक्षात् प्रतीप इव प्रादीपप्रत्ययार्थमनवस्थितप्रतीपपरम्परा प्रसङ्गे त्वदीयसाधनमपि व्याहन्येत” इति: । “प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे च नाहेतुर्दृष्टान्तः” सू० ।

“प्रतिदृष्टान्तसमे प्रत्युत्तरमाह । व्युत्पाद्यसुत्तरक्रमः प्रतिदृष्टान्तस्त्वया किमर्थमुपादीयते मदीयहेतोर्बाधार्थं सत्प्रतिपक्षितत्वार्थं वा नाद्यः यतः प्रतिदृष्टान्तस्य हेतुत्वे स्वार्थसाधकत्वे मदीयो दृष्टान्तो नाहेतुः नासाधकस्तथा चातुल्यबलत्वाच्च बाधः न वा द्वितीयोऽपि यतः प्रतिदृष्टान्तस्य स्वार्थसाधकत्वे उच्यमाने नाहेतुर्दृष्टान्तः मदीयो दृष्टान्तस्य सहेतुकत्वादधिकबलः वस्तुतो हेतुं विना दृष्टान्तमात्रेण न सत्प्रतिपक्षसम्भावना तदभाव-

व्याप्यवत्ताज्ञानाभावात् हेतुपादाने तु सदुत्तरत्वमेवेति भावः इति” इति: ।

“प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादनुत्पत्तिसमः” १२ सू० ।

“क्रमप्राप्तिमनुत्पत्तिसमं लक्षयति । प्रागुत्पत्तेरिति साधनाङ्गस्येति शेषः कारणाभावात् हेत्वभावात् तथा च साधनाङ्गपक्षहेतुदृष्टान्तानामनुत्पत्तेः प्राक् हेत्वभाव इत्यनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानमनुत्पत्तिसमः १२ यथा घटोरूपवान् गन्धात् पटवदित्युक्ते घटोत्पत्तिर्गन्धात्पत्तेश्च पूर्व हेत्वभावादसिद्धिः पटे च गन्धात्पत्तेः पूर्व हेत्वभावेन दृष्टान्तसिद्धिः एवं व्यावृत्तौ रूपभावाद्वाप्यनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानस्य तत्रापि सत्त्वात् उत्पत्तेः पूर्व हेत्वाद्यभावेन प्रत्यवस्थानस्यैव लक्षणात्वात् जातित्वे सतीति च विशेषणीयं तेनोत्पत्तिकालावधिर्विघ्नो घटो गन्धानित्यत्र बाधेन प्रत्यवस्थाने नातिव्याप्तिः अभिद्वयादिदेशनाभावाच्चयम्” इति: ।

“तथाभावादनुत्पत्तस्य कारणोपपत्तेर्न कारणप्रतिपक्षः” सू०

“अतोत्तरमाह । उत्पन्नस्य तथाभावात् घटाद्यात्मकत्वात् तत्र कारणस्य हेतोरुपपत्तेः सत्त्वात् कथं कारणप्रतिपक्षः । अयमाशयः पक्षे हेत्वभावादसिद्धिः ननुनुत्पत्तेरित्येव हेत्वभावः सम्भवति अविकरणाभावात् न हि हेत्वभावमात्रासिद्धिः त्वदीयहेतोरपि कश्चिदभावसत्त्वात् एतेन दृष्टान्तसिद्धिर्व्याख्यायता यदा कदाचित् हेतुसत्त्वमैव दृष्टान्तोपपत्तेः एवं हेत्वादीनां यदा कदाचित्पक्षे सत्त्वादेव हेत्वादभावो न तु सार्धत्विकी तदपेक्षेति” इति: ।

“सामान्यदृष्टान्तयोरैन्द्रियकत्वे समाने नित्यानित्यसाधस्योत्पत्तिं संशयसमः” १४ सू० ।

“क्रमप्राप्तिं संशयसमं लक्षयति । नित्यानित्यसाधस्योदिति संशयकारणोपलक्षणं तेन समानधर्मदर्शनादित्येत्किञ्चित्संशयकारणवत्तात् संशयेन प्रत्यवस्थानं संशयसमः १४ अधिकनूदाहरणपरं तथा हि शब्दोऽनित्यः कार्यत्वाद्दृष्टवदित्युक्ते सामान्ये गोत्वादौ दृष्टान्ते घटे ऐन्द्रियकत्वं तुल्यं यथा कार्यत्वाच्चिण्णयकादनित्यत्वं निश्चीयते तथा ऐन्द्रियकत्वात् संशयकारणादनित्यत्वं सन्दिह्यताम् एवं शब्दत्वादसाधस्यदर्शनादपि संशयो बोध्यः तथा च हेतुज्ञानेऽप्राप्त्याप्यशङ्काधानद्वारा साध्यसंशयात् सत्प्रतिपक्षदेशनाभावेयम्” इति: ।

“साधस्योत्पत्तिं संशये न संशयो वैधस्योदभयथा वा संशयोऽनित्यसंशयप्रसङ्गो नित्यत्वानभ्युपगमाच्च सामान्यसा-

प्रतिषेधः” गीतमस्तस्य पञ्चमाध्याये आह्निकस्यसूत्रम् ।
 “अत्रोत्तरम् । साध्यासाधस्य दर्शनात् संशय आपाद्य-
 मानेऽपि न संशया वैधस्याद्वैधस्य दर्शनात् यदि च
 कार्यं त्वरुपावशेषदर्शनेऽपि संशयस्तदाऽत्यन्तसंशयप्रसङ्गः
 संशयान्तरं तदाऽसङ्गः न च तथाऽभ्युपगन्तुं शक्यमि-
 त्याह नित्यत्वमिति सामान्यस्य सामान्यस्य दर्शनस्य नित्य-
 त्वानभ्युपगमात् नित्यसंशयजनकत्वानभ्युपगमात्तथा
 सति त्वदीयहेतुरपि न परपक्षप्रतिषेधकः स्यादिति
 भावः । सामान्यस्य गीत्यादिनित्यत्वानभ्युपगमात् नित्य-
 त्वानभ्युपगमप्रसङ्गात् तदापि साधारणधर्मप्रमेयत्वा-
 दिना संशय एव स्यादिति कैचित्” इति ।

“उभयसाध्यात् प्रक्रियाभिज्ञेः प्रकरणसमः १५” सू० ।

“क्रमप्राप्तं प्रकरणसमं लक्षयति । उभयसाध्यात्
 प्रक्रमेण क्रिया अत्रात्मनः कारणाद्वैधस्य दर्शनस्य प्र-
 क्रिया तदाधनं विपर्ययतामिति स्थितिः तदाह
 सस्य पूर्वमेव सिद्धेः तदाह प्रकरणस्य नासौ पितृप्रसाया
 न्तरेण बाधेन प्रत्यास्थानं प्रकरणसमः १५ इत्या शब्दो-
 ऽनित्यः कृतकत्वादित्युक्ते नैतदेवं आश्रयत्वे न नित्यत्व-
 साधकेन बाधात् बाधदेशनाभावाच्च यम्” इति ।

“प्रतिपक्षात् प्रकरणभिज्ञेः प्रतिषेधानुपपत्तिः प्रतिपक्षो-
 पपत्तेः” सू० ।

“अत्रोत्तरमाह । प्रतिपक्षाद्वैधरीयसाध्यसाधक-
 त्वेनाभिमतच्छायावत्त्वादेतः प्रकरणस्य द्विपारा सटीय-
 साध्यस्य यः प्रतिपक्षः त्वया क्रियते तद्वानुपपत्तिः
 कुतः प्रतिपक्षोपपत्तेः त्वत्प्रतीयेजया प्रतिपक्षस्य भटीय-
 पक्षस्योपपत्तेः साधनात् । अयमाशयः आश्रयत्वेन न
 नित्यत्वस्य साधनाद्यो बाध उच्यते न नोपपत्तिः तदा
 साधितस्य बलवत्त्वाभावात् कदाचित्कृतकत्वेनानित्य-
 त्वस्यापि पूर्व साधनादिति त्वत्प्रतीयेजया प्रतिपक्षोऽपि
 स्यात्” इति ।

“तत्रैकान्यासिद्धे हेतोरहेतुसमः १६” सू० ।

“क्रमप्राप्तमहेतुसमं लक्षयति । त्रैकान्यं कार्य-
 कालतत्पूर्यापरकालाः तेन हेतोरसिद्धेः हेतुत्वासिद्धेः ।
 अयमर्थः दण्डादिकं घटादेर्न पूर्ववर्तितया कारणं
 तदानीं घटादेरभावात् कस्य कारणं स्यात् अतएव
 न घटाद्युत्तरकालवर्तितयाऽपि नवा समानकालवर्ति-
 तथा तुल्यकालवर्तिनोः सव्येतरविषययोर्विवादिनि-
 गमनापत्तेः तथा च कालसम्बन्धखण्डनेनाहेतुतया

प्रत्ययस्यानमहेतुसमः १६ कारणमात्रखण्डनेन क्रमि-
 हेतोरपि खण्डनाच्च तदसंग्रहं प्रतिकूलतर्कदेशनाभावा-
 च यम्” इति ।

“न हेतुतः साध्यसिद्धे स्वैकान्यासिद्धिः” सू० ।

“अत्रोत्तरमाह । त्रैकान्यासिद्धे स्वैकान्येन या-
 सिद्धिरुक्ता सा न, कुतः हेतुतः साध्यसिद्धेः त्वयाऽभ्य-
 स्युपगमात्” इति ।

“प्रतिषेधानुपपत्तेः प्रतिषेधस्याप्रतिषेधः” सू० ।

“पूर्ववर्तिततामात्रेणैव हेतुतासम्भवात् अत्राह त्वदी-
 यहेतोरपि साध्यं न सिद्धे दित्याह हेतुफलभावा-
 खण्डने प्रतिषेधस्याप्यनुपपत्तेः प्रतिषेधस्य न परकीय-
 हेतोर्न प्रतिषेध इत्यर्थः” इति ।

“अर्थोपपत्तितः प्रतिपक्षसिद्धेरर्थोपपत्तिः १७” सू० ।

“क्रमप्राप्तमर्थोपपत्तिः समं लक्षयति । अर्थोपपत्तिरर्थो-
 पत्त्याभासः तथा चार्थोपपत्त्याभासः प्रतिपक्षसाधनाद-
 प्रत्ययस्यानमर्थोपपत्तिः १७ । अयमर्थः अर्थोपपत्तिर्हि
 उक्तेनानुक्तसाक्षिपत्तं तथा अर्थोपपत्तिः इत्युक्तेऽर्था-
 दापाद्यतेत्यतः नित्यं तथा च अर्थोपपत्तिर्हि विशेष-
 कृतकत्वादिति नित्यं इत्युक्तेऽर्थादा इत्युक्तेऽर्थादा हेतुवैध-
 सत्प्रतिपक्षो वा अनुमानादित्यतः इत्युक्तेऽर्थादा प्रत्यासिद्धि-
 इति च बाधः विशेषप्रतिषेधः विशेषप्रतिषेधफलकत्वमित्य-
 भिमानः सर्वदेशनाभावाच्च यम्” इति ।

“अनुक्तार्थापत्तेः एकान्यासोपपत्तिरनुक्तत्वादेर्नैकान्ति-
 कत्वाच्चार्थापत्तेः” सू० ।

“अत्रोत्तरम् । किमुक्तेन अनुक्तं चत्कृदिदेशादी-
 दापाद्यते उक्तापवादकं वा आद्ये त्वत्प्रतीयेजनिराध्याया-
 द्वां त्वयानुक्तत्वात् अन्ये अस्या अर्थोपपत्तेरनैकान्ति-
 कत्वम् ऐकान्तिकत्वम् एकपक्षसाधकत्वं बलं तच्चास्ति
 न हि अनित्य इत्यस्योपपादकं नित्यत्वमिति न हि
 विशेषविधिमात्रं शेषनिषेधफलकम्, अपि तु सति तात्पर्ये
 कचित् न हि नीलवट इत्युक्ते सर्वमन्यदनीलमिति
 कचित्प्रतिपद्यते” इति ।

“एकधर्मापपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात् सद्भावोप-
 पत्तेरविशेषसमः” १८ सू० ।

“अविशेषसमं लक्षयति । एकस्य धर्मस्य कृतकत्वादेः
 शब्दे घटे चोपपत्तेः सत्त्वात् यदि शब्दघटयोरनित्य-
 त्वेनाविशेषः उच्यते तदा सर्वेषामविशेषप्रसङ्गः, कुतः
 सद्भावोपपत्तेः सतः सद्भावस्य ये भावाधर्माः सत्त्वपक्षे-

यत्वादयस्तेषामुपपत्तेः सत्त्वात् तथा च सर्वेषामभेदे पक्षाद्विभागः सर्वेषामेकजातीयत्वेऽवान्तरजात्युच्छेदः सर्वेषामनित्यत्वे जात्यादिविचयइत्यादि तथा च सन्मा-
तद्विधर्मेणविशेषापादनमविशेषसमेति १८ फलितम्
अत्र चाविशेषसम इति लक्ष्यनिर्देशः सङ्गावोपपत्तेः
सर्वाविशेषप्रसङ्गादिति लक्षणं शेषं व्युत्पादकम् । प्रति-
कूलतर्कदेशनाभासा चेयम्” इति ।

“कचिद्विधर्मुपपत्तेः कचिच्चोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः” सू०
“अतोत्तरमाह । तद्विधर्मस्तस्य हेतोर्धर्मोव्याप्रादि-
स्तस्य कचित् कृतकत्वादौ उपपत्तेः सत्त्वात् कचित्-
सत्त्वादौ अनुपपत्तेः अभावात् त्वदुक्तस्य प्रतिषेधस्या-
भावोऽसम्भव इत्यर्थः” इति ।

“उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः” १९ सू० ।

“उपपत्तिसमं लक्षयति । उभयं पक्षप्रतिपक्षौ तयोः
कारणस्य प्रमाणस्य उपपत्तेः सत्त्वात् तथा च व्याप्ति-
मपूरस्कृत्य यत्किञ्चिद्विधर्मेण परपक्षदृष्टान्तेन स्वपक्षसा-
धनेन प्रत्यवस्थानम् उपपत्तिसमः १९ यथा शब्दोऽनित्यः
कृतकत्वादित्युक्ते यथा त्वत्पक्षेऽनित्यत्वे प्रमाणमस्ति
तथा मत्पक्षोऽपि सप्रमाणकः त्वत्पक्षमत्पक्षान्यतरत्वात्
तथाच बाधः प्रतिरोधो वा । तद्देशनाभासा चेयम्” इ० ।
“उपपत्तिकारणाभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः” सू० ।

अतोत्तरमाह । अयं त्वदुक्तप्रतिषेधो न सम्भवि-
कृतः मत्पक्ष उपपत्तिकारणस्य मत्पक्षसाधकप्रमाणस्य
त्वयाऽभ्यनुज्ञानात् त्वया हि मत्पक्षस्य दृष्टान्तीकरणेन
सप्रमाणकत्वमनुज्ञातमतः कथं तत्प्रतिषेधः शक्यते
कर्तुम् अनुज्ञातस्यापि प्रतिषेधे स्वपक्ष एव किं न
प्रतिषिध्यते” इति ।

“निर्दिष्टकारणाभावेऽप्युपलब्धादुपलब्धिसमः” २० सू० ।

“उपलब्धिसमं लक्षयति । वादिना निर्दिष्टस्य
कारणस्य साधनस्याभावेऽपि साध्यस्योपलब्धात् प्रत्यव-
स्थानमनुपलब्धिसमः २० इत्यर्थः । तथा हि पर्वतो वज्रिमान्
धूमादित्यादिकं वज्रप्रधारणार्थमुच्यते न च तत्सम्भवति
धूमं विना आलोकादितोऽपि वज्रसिद्धेः तथा च न
तस्य साधकत्वमिति प्रतिकूलतर्कः न वा धूमाद्वज्रिमाने-
वेत्यवधारणं इव्यत्वादेरपि धूमेन साधनात् न वा पर्वत
एव वज्रिमानेवेत्यादिकम् अवधारयितुं शक्यते महा-
नसादेरपि वज्रिमतत्वादन्या दृष्टान्तासिद्धिः स्यात् एवं
वज्रिन्युपपत्तिसाधनापि सत्त्वाद्बाध इत्यादि तद्देशना

भासा चेयम्” अस्य विवक्षितविरचितता इति ।

“कारणान्तरादपि तद्विधर्मोपपत्तेरप्रतिषेधः” सू० ।

“अतोत्तरमाह । कारणान्तरात् साधनान्तरादालो-
कादितोऽपि तस्य धर्मस्य साध्यस्योपलब्धेस्त्वदुक्तः प्रति-
षेधो न सम्भवति । अयमाशयः न हि वयमवधारणार्थं
वज्रिमान् धूमादित्यादिकं प्रयुज्महे अपि तु सन्दि-
ग्धस्य वज्रः सिद्धयर्थम् अन्यथा त्वदुक्तमसाधकतासाधन-
मपि न स्यादसाधकतासाधकान्तरस्यापि सत्त्वात्” इति ।
“तदनुपलब्धेरनुपलब्धादभावसिद्धौ तद्विपरीतोपपत्तेर-
नुपलब्धिसमः २१” सू० ।

“अनुपलब्धिसमं लक्षयति । यद्यपि चेयं द्वितीया-
ध्याये दर्शिता दूषिता च तथाप्यनुपलब्धिसमा २१ जातिरेव-
मिति तत्त्वानुक्तेरत्र क्रमप्राप्तेऽभिधीयते तत्रायं क्रमः
नैयायिकैस्तावच्छब्दा नित्यत्वमेव साध्यते यदि शब्दो
नित्यः स्यादुच्चारणात् प्राक् कृतो नोपलब्ध्यते न हि घटा-
द्यावरणकुट्यादिवच्छब्दावरणमस्ति तदनुपलब्धेरिति
तत्रैवं जातिवादी प्रत्यूच्यते यद्यावरणानुपलब्धे
रावणाभावः सिध्यति तदा आवरणानुपलब्धेरप्यनुपल-
ब्धादवरणानुपलब्धेरप्यभावः सिध्येत् तथाचावरणानु-
पलब्धिप्रमाणक आवरणभावो न स्यादपि त्यावरणोप-
पत्तेरेव स्यादिति शब्दनित्यत्वे नोक्तं बाधकं युक्तं
नन्वनुपलब्धेरनुपलब्ध्यन्तरानपेक्षणात् कथमेवमिति चेत्
इत्यम् अनुपलब्धेरनुपलब्ध्यन्तरानपेक्षणे स्वयमेव
स्वस्मिन्ननुपलब्धिरूपेति वाच्यं तथा च तयैवानुपल-
ब्ध्यानुपलब्धत्वसम्भावान्तदभावासिद्धेः स्वात्मन्यनुपलब्धिरूप-
त्वाभावेऽनुपलब्धित्वमेव न स्यात् अनुपलब्धेरनुपलब्ध्यन्त-
रानपेक्षणेऽनवस्था स्यादेव इत्यत्रैवंरूपेण प्रत्यवस्था-
नमनुपलब्धिसमः २१ इत्यर्थः प्रतिकूलतर्कदेशनाभासा
चेयम्” इति ।

“अनुपलब्धात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः” सू० ।

“अतोत्तरमाह । अनुपलब्धिः स्वात्मन्यनुपलब्धिरिति
कोऽर्थः स्वयमनुपलब्धिरूपेति चेद्व्यत्येव स्वविषयिण्यनु-
पलब्धिरिति चेद्वेदं प्रसक्तं अनुपलब्धेरनुपलब्धात्म-
कत्वात् उपलब्धाभावात्मकत्वात् अभावस्य च निर्विषयक-
त्वात् स्वात्मन्यनुपलब्धित्वाभावेऽनुपलब्धित्वमेव कैयमस्या
इति चेत् कुतो विरोधः नहि घटः स्वविषयो न भव-
तीति नायं घटः स्वविषयो न भवतीति । नायं घटः
आवरणाभावः कथमनुपलब्धिविषय इति चेत् क एव-

माह किन्त्वतुपलब्धिरुक्ततेन्द्रियमाहात्वादनुपलब्धिराह
इत्युपचर्यते अतस्तदनुपलब्धेरनुपलब्धादित्यादिकमहेतुः
अन्यथा, तत्साधनमपि दोषानुपलब्धेरनुपलब्धात् स-
दोषमेव स्यादिति" इतिः ।

“ज्ञानविकल्पानाञ्च भावाभावसंवेदनादध्यात्मम्” सू० ।

“ननु पलब्धेः स्वस्मिन्नुपलब्धत्वाभावेऽनुपलब्धिरपि
केन सिध्येतत्याह अध्यात्मम् आत्मन्यधि ज्ञानवि-
कल्पानां ज्ञानविशेषाणां भावाभावयोर्मनसा संवेदनात्
नटं साक्षात्करोमि यङ्गमनुमिनोमि नानुमिनोमीत्येवं
ज्ञानविशेषतदभावानां मनसैव सुपक्षत्वादिति भावः” इतिः ।
“साधर्म्यान्तुल्यधर्मोपपत्तेः सधो नित्यत्वप्रसङ्गादनित्य-
समः २२” सू०

“अनित्यसमं लक्षयति । यदि दृष्टान्तघटसाधर्म्यात्
कृतकत्वमेव सह तुल्यधर्मतोपपद्यते शब्देऽनित्यत्वं
साध्यते तदा सर्वस्यैवानित्यत्वं स्यात् सत्त्वादिरूपसा-
धर्म्यसम्भवात् नचेदमर्थान्तरस्तस्मिन्मिति वाच्यं सर्वस्या-
नित्यत्वे व्यतिरेकाद्यहादनुमानदूषणे तात्पर्यात् परस्या-
न्यव्यतिरेकिण्येवानुमानत्वादित्याशयः तथा च व्याप्ति-
मपुरस्कृत्य यत्किञ्चिद्दृष्टान्तसाधर्म्येण सर्वस्य साध्य-
वत्त्वापादनमनित्यसमा २२ साध्यभेदाद्विशेषसमातोव्यव-
च्छेदस्तत्र सर्वविशेष एवापाद्यते नतु सर्वस्य साध्यवत्त्वम् ।
यत्तु अनित्यत्वेन समाऽनित्यसमेति भावप्रधानो
निर्देशस्तथा च अन्वर्थलक्ष्यमेव लक्षणमिति तत्र वङ्गि-
मान् धूमादित्यादौ महानससाधर्म्यस्य सत्त्वात्त्वस्य
वङ्गिमत्त्वं स्यादित्यस्य जात्यन्तरत्वापत्तेः । आचार्यास्तु
साधर्म्यं वैधर्म्यस्याप्युपलक्षकं यथाकाशवैधर्म्यात्
कृतकत्वाच्छब्दोऽनित्यस्तथाकाशवैधर्म्यादाकाशभिन्नत्वादितिः
सर्वमेवानित्यं स्यादित्यस्य लक्षणे यत्किञ्चिर्मेणेत्येव वाच्य-
मित्याहुः । अत्र च वैधर्म्यस्य विपक्षादिति त्वाच्च सर्वस्य
साध्यवत्त्वापादनं किन्वात्मादीनामनित्यत्वं स्यादिति
तत्र चार्थान्तरमित्यवधेयं प्रतिकूलतर्कदेशनाभासा
चेयम्” इतिः ।

“साधर्म्यादसिद्धे प्रतिषेधासिद्धिः प्रतिषेध्यसाधर्म्याच्च” सू०

“अतोत्तरमाह । यदि यत्किञ्चिदसाधर्म्यात्त्वस्य
साध्यवत्त्वापादयतस्तत्र साधर्म्यस्यासाधकत्वमभिमतं
तदा त्वत्कृतप्रतिषेधस्याप्यसिद्धिः नस्यापि प्रतिषेध्यसाध-
र्म्येण प्रवृत्तत्वात्त्वया ह्येवं साध्यते कृतकत्वं न
साधकं दृष्टान्तसाधर्म्यरूपत्वात्सत्त्वादिवत् अत्र च

तदीयहेतुस्त्वत्प्रतिषेधेन मदीयहेतुना कृतकत्वेन
सत्त्वेन च सह साधर्म्यरूपस्तथा चायमपि न साधकः
स्यात्” इतिः ।

“दृष्टान्ते च साध्यसाधनभावेन प्रज्ञातस्य धर्मस्य हेतु-
त्वात्तस्य बोधयथाभावाच्चाविशेषः” सू०

“यदि च साधर्म्यमात्रं न साधकमपि तु व्याप्ति-
सहितमित्यभिमतं तदा कृतकत्वे तदस्ति नतु सत्त्व-
इति विशेष इत्याह । साध्यसाधनभावेन व्याप्यव्या-
पकभावेन दृष्टान्ते प्रज्ञातस्य प्रमितस्य तस्य हेतुत्वात्-
साधकत्वात् तत्र हेतुत्वस्य उभयथा अन्वयेन व्यतिरेकेण
च भावात् मदीयहेतौ सत्त्वात्साधने सत्त्वादिति ना-
ऽविशेष इति यदुक्तं तच्च भवति” इतिः ।

“नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेर्नित्यसमः २३” सू०

“नित्यसमं लक्षयति । अनित्यस्य भावः अनित्यत्वं
तस्य नित्यं सर्वकालं स्वीकारे अनित्ये शब्दे नित्यत्वं
स्यादित्यापादनं नित्यसमा २३ । अयमाशयः अनित्यत्वस्य
नित्यमस्वीकारेऽनित्यत्वाभावदशायां तस्यानित्यत्वं न,
तस्यापि नित्यत्वापत्तिः नहि दण्डाभावदशायां दण्डो-
त्युच्यते अतोऽनित्यत्वस्य नित्यमेव स्वीकार इत्यभ्युपग-
न्व्यं तथा च शब्दस्यापि नित्यत्वापत्तिः तेन बाधः
मत्प्रतिपक्षो वा तद्देशनाभासा चेयम् । एवमनित्यत्वं
यदि नित्यं कथं शब्दस्यानित्यतां कुर्यात् नहि रक्तं
महाराजनं परस्य नीलतां सम्पादयति अथाऽनित्यं तदा
तदभावदशायां अनित्यत्वं न स्यादित्यादिकमूहम् । एत-
दनुसारेण लक्षणमपि कार्यमित्याचार्याः । वक्ष्यते अनि-
त्यस्य भावो धर्मस्तस्य नित्यमभ्युपगमेऽनित्यत्वेनाभ्युप-
गतस्य नित्यत्वं स्यात् यथा क्षितिः सकलैकेत्यत्र
अनित्यजितेधर्मः सकलैकत्वं त्वया क्षितौ नित्यमु-
पेयते न वा न चेत् तदा साध्याभावादंशतोबाधः अथ
क्षितौ नित्यमेव सकलैकत्वं विरुद्धं तद्देशनाभासा चेय-
मिति ब्रूमः” इतिः ।

“प्रतिषेध्ये नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेः
प्रतिषेधाभावः” सू०

“अतोत्तरमाह । प्रतिषेध्ये मत्पक्षे शब्दे सर्वदा
अनित्यभावात् अनित्यत्वात् अनित्ये शब्दे अनित्यत्वसुप-
पद्यते न हि सम्भवति अनित्यत्वं नित्यमस्ति अथ च
तद्विषयमिति व्याघातात् नच नित्यमिति सर्वकालमित्यर्थः
तथा च शब्दस्यानित्यत्वे कथं सर्वकालमनित्यत्वसम्भव

इति वाच्यं सर्वज्ञानमित्यस्य यावत्सम्बन्धित्वार्थात् अतः
त्वत्कृतः प्रतिषेधो न सम्भवति मतान्तरे तु अनित्ये-
ऽनित्यत्वोपपत्ते हेतुस्त्वपायः प्रतिषेधः कृतः स च
सम्भवतीत्यर्थः” इति ।

“प्रयत्नकार्यानेकत्वात् कार्यसमः २४” सू० ।

“कार्यसमं लक्षयति । प्रयत्नकार्यस्य प्रयत्नसम्पा-
दनीयस्यानेकत्वात् अनेकविधत्वात् । अयमर्थः शब्दो-
ऽनित्यः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्युक्ते प्रयत्नानन्तरीय-
कत्वं प्रयत्नकार्ये चटादौ प्रयत्नानन्तरोपलभ्यमाने
बीजकाटावपि इदमन्तर्हितनीयं न तज्जन्यात्वसाधकं
व्याप्यं तु असिद्धं तथा च सामान्यत उक्ते हेतोरनभि-
तविशिष्टनिराकरणेन प्रत्ययस्यानं कार्यसमा २४ असिद्धदेश-
नाभासा चेयम् । अथ वा प्रयत्नकार्याणां प्रयत्नकर्तृव्यानां
कर्तृव्यप्रयत्नानामिति यावत् तादृशानां अनेकविधत्वात्-
युक्तान्यस्य वृत्ताघातकसुत्तरं कार्यसमा तथा चास्या
आकृतिगणत्वात् सूत्रानुपदर्शितानामपि परिग्रहः यथा
त्वत्पक्षे किञ्चिदुपपन्नं भविष्यतीति शङ्काऽपि शङ्का समा
कार्यकारणभावस्योपकारनियतत्वे ऽनवस्थे त्वनुपकारसमा
इत्यादिः” इति ।

“कार्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणोपपत्तेः” सू० ।

“अलोत्तरम् । शब्दस्य कार्यान्यत्वेऽकार्यत्वे प्रय-
त्नस्य वक्तृप्रयत्नस्य अहेतुत्वम् अकारणत्वम् इदञ्च तदा
स्यात् यद्यनुपलब्धिकारणमावरणादिकमुपपद्यते न
च तच्छब्देऽस्त्यर्थः । आकृतिगणपक्षे तु कार्याणां
जातीनामन्यत्वे नानाविधत्वे इदमुत्तरं प्रयत्नस्य त्वदीय-
द्रूपणप्रयत्नस्य अहेतुत्वं असाधकत्वाभावः उपलब्धः
कारणस्य प्रमाणस्य निर्दोषवाक्यस्य या उपपत्तिः
निर्दोषवाक्याधीनोपपादनं तदभावात् तद्वाक्यस्य स्वा-
घातकत्वादित्यर्थः” इति ।

१४ स्वभावे जातिवैरम् जातिमुन्दरम् । जातिश्च प्रकार-
विशेष्यतया या शब्दशक्तिज्ञानविषयः । तत्र प्राभाकरमते
आकृत्यव्यङ्ग्याया एव जातित्वं न गुणत्वादीनां नैयायिक-
मते तु अतुल्यैकबुद्धिनियामकत्वात् नित्यत्वे सति अनेक-
समवेतत्वरूपलक्षणयोगाच्च गुणत्वादीनामपि जातित्वम-
ध्येव । “समानप्रसवात्मिका जाति गौःस्त्वभाष्ययोस्त-
थैवोक्तेः । जातिशक्तिवादशब्दे च तद्भाष्यं दृश्यम् ।
अतएव “द्रव्यादित्थिकृतिस्तु सत्ता परतथोच्यते ।
परमिद्धा तु या जातिः सैवापरतथोच्यते । इत्यत्वा-

दिकजातिस्तु परापरतथोच्यते” भाषायास्तत्तम् । अन्धो-
भेदश्च । “पक्षं चतुष्पदी चेयं कृतं जातिरिति द्विधा ।
वृत्तमचरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत्” अन्धोमञ्ज-
र्युक्तेः भाषाकृतं अन्धः । “इयमच्युतबीजाढ्या सदु-
वृत्ता जातिशालिनी” अन्धोम० । इदं जातिशेषजातिविशेष-
जातिप्रभृतयश्च पाश्चात्तानामिदमर्थसंज्ञाभेदा बीजाव-
त्यादौ इदमर्थमङ्गीकरणे दृष्ट्याः । “सङ्केतो गृह्यते जातौ
गुणद्रव्यक्रियासु च” काव्यप० । “असम्पादयतः कश्चिदर्थं
जातिक्रियागुणैः” भावः । ब्राह्मणादिजातौ “जातप्रा
काममवध्योऽसि चरणं त्वदमुद्धृतम्” वेणीसं० “ब्राह्मणस्य
ब्राह्मणयोर्ब्राह्मणभावाच्च संबन्धे । प्रायश्चित्तस्य चैकत्वं
जातिश्चात्रित्य लक्ष्यते” प्रा० त० । जन्मनि “आचार्य-
स्तस्य यां जातिं विधिवद् वेदपारगः । उत्पादयति
सावित्प्रा सा नितप्रा साऽजराऽमराः” मनः ।
आकारव्यङ्ग्ये “मृत्तुर्मांसि सुखायः काठपलकत्वाव-
साम् । अजातौ जातिकरणे विक्रयेऽप्युणोदमः”
याज्ञ० । १५ जातिवाचकशब्दे च “पोटायुवतिस्तोकक-
तिपयमृष्टिधेनुवशावेहदृक्कयणीप्रवृत्तौ त्रियाध्यापकधृत्तौ
जातिः” “कृत्यतुल्याख्या अजात्या” “जात्याख्यायाभेक-
सिन् बहुवचनमन्यतरस्यात्” (ब्राह्मणाः पूज्याः ब्राह्मणः
पूज्यः) “जातेरस्त्रीविश्रयादयोपधात्” इति च पा० ।

जातिकोश(ष) पु० न० जातेः जातीफलस्य कोशमिव ।
(जायफलं) जातीफले भावप्र० “जातीफलं जातिकोशः
भालतीफलमित्यपि । जातिफलं रसे तित्तं तीक्ष्णोष्णं
रोचनं लघु । कटुकं दीपनं ग्राहि स्वर्णं स्नेहानिला-
पहम् । निहन्ति मुखवैरश्ममलदौर्गन्धज्वरकण्ठाः ।
कृमिकासवमिन्वासशोषपीनसङ्कुटुजः” भावप्र० । हेमचन्द्रे
अयं मूर्धन्यवान् दीर्घमध्यश्च पठितः ।

जाति(ती)कोषी स्त्री जातिं जातिफलं कुण्ठाति कुप-नि-
कर्षे-लण् उप० स० गौरा० डीप् । जातीफले राजनि० ।

जातिधर्मः पु० इत० । ब्राह्मणादीनां धर्मभेदे । स च
भा० शा० इ० अ० दर्शितो यथा

“ब्राह्मणस्य तु यो धर्मस्तन्ने यक्ष्यामि केवलम् ।
इममेव महाराज ! धर्ममाहुः पुरातनम् । स्वाध्यायाभ्य-
सनञ्चैव तत्र कर्म समाप्यते । तच्चेद्विद्वत्पुण्यमग्रे हर्षमानं
स्वस्तकर्मणि । अकुर्वीषं विकर्माणि शान्तं प्रज्ञानतर्पि-
तम् । कुर्वीतापत्यसन्तानमथो दद्याद्यजेत च । संविभज्य
हि भोक्तव्यं धनं सङ्गिरतीर्यते । परिनिष्ठितकार्यस्तु

स्वाध्यायेनैव ब्राह्मणः । कुर्यादन्यच्च वा कुर्यान्मौनो ब्राह्मण उच्यते । क्षत्रियस्यापि यो धर्मस्तन्ने वक्ष्यामि भारत ! । दद्याद्राजस्य याचेत यजेत न च याजयेत् । नाध्यापयेदधीयीत प्रजास्य परिपालयेत् । नित्योद्युक्तो दस्युबधे रणे कुर्यात् पराक्रमम् । ये तु क्रतुभिरीजानाः श्रुतयन्तश्च भूमिपाः । य एवाह्वयजेतारस्त एषां लोक-जित्तमाः । अविद्यतेन देहेन समरादौ नियर्त्तते । क्षत्रियो नास्य तत् कर्म प्रशंसन्ति पुराविदः । एवं हि क्षत्रवन्धूनां मार्गमाहुः प्रधानतः । नास्य ह्यत्यतमं किञ्चिदन्यदस्युनिवर्हेणात् । दानमध्ययनं यज्ञो राज्ञां क्षेमं विधीयते । तस्माद्राज्ञा विज्ञेयेण योद्धव्यं धर्म-भीप्सता । खेषु धर्मेष्ववस्थाप्य प्रजाः सर्वा महीपतिः । धर्मेण सर्वकृत्यानि शर्मनष्ठानि कारयेत् । परिनिष्ठित-कार्यस्तु नृपतिः परिपालनात् । कुर्यादन्यच्च वा कुर्यादैन्यो राजन्य उच्यते । वैश्यस्यापि हि यो धर्म-स्तन्ने वक्ष्यामि शाश्वतम् । दानमध्ययनं यज्ञः शौचेन धनसञ्चयः । पितृवत् पालयेद्दैत्यो युक्तः सर्वान् पशू-नि हि । विकर्म तद्वैदन्यत् कर्म यत् स समाचरेत् । रक्षया स हि तेषां वै महत् सुखमवाप्नुयात् । प्रजा-पतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददौ पशून् । ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः । तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम् । पश्यामेकां पिबेद्देतुं शताच्च मिथुनं हरेत् । लब्ध्वाञ्च सप्तमं भागं तथाऽष्टद्वये कलाऽखुरे । शस्यानि सर्वधीजानामेषा सांघत्सरी भूतिः । न च वैश्वस्य कामः स्याच्च रक्षेयं पशूनि हि । वैश्वे चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथञ्चन । शूद्रस्यापि हि यो धर्म-स्तन्ने वक्ष्यामि भारत ! । प्रजापतिर्हि वर्णानां दासं शूद्रमकल्पयत् । तस्माच्छूद्रस्य वर्णानां परिचर्या विधी-यते । तेषां शुश्रूषणाञ्चैव महत् सुखमवाप्नुयात् । शूद्र एतान् परिचरेत्स्त्रीन् वर्णाननुपर्वशः । सञ्चयंश्च न कुर्वीत जातु शूद्रः कथञ्चन । पापीयान् हि धनं लब्ध्वा वशे कुर्याद्भरीयसः । राज्ञा वा समनुज्ञातः कामं कुर्वीत धार्मिकः । तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योप-जीवनम् । अवशप्रभरणीयो हि वर्णानां शूद्र उच्यते । क्वं वेष्टनमौशीरसुपानद्वाजनानि च । यातयामानि देयानि शूद्राय परिचारिणे । अघायर्षाणि विशीर्षाणि वसनानि द्विजातिभिः । शूद्रायैव प्रदेयानि तस्य धर्मधनं हि तत् । यच्च किञ्चिद्विजातीनां शूद्रः शुश्रूषुराव्रजेत् ।

कल्प्यां तस्य तु तेनाहुर्वृत्तिं धर्मविदो जनाः । देयः पिबेदोऽनपत्याय भर्त्स्यौ वृद्धदुर्बलौ । शूद्रेण तु न ज्ञातव्यो भर्त्ता कस्याञ्चिदापदि । अतिरेकेण भर्त्स्यौ भर्त्ता द्रव्यपरिज्ञये । न हि स्वमास्ति शूद्रस्य भर्त्ताचार्य-धनो हि सः । उक्तस्त्रयाणां वर्णानां यज्ञस्तस्य च भारत ! । स्वाहाकारवष्टकारो मन्त्रः शूद्रे न विद्यते । तस्माच्छूद्रः पाकयज्ञैर्यजेताव्रतवान् स्वयम् । पूर्णपात-मयीमाहुः पाकयज्ञस्य दक्षिणाम् । शूद्रः पैजवनी नाम सहस्राणां शतं ददौ । ऐन्द्राग्न्येन विधानेन दक्षिणा-मिति नः श्रुतम् । यथा हि सर्ववर्णानां यज्ञस्तस्यैव भारत ! । अग्निः सर्वेषु यज्ञेषु अजायजो विधीयते । देयतं हि महच्छ्रद्धा पवित्रं यजताञ्च यत् । देवतं हि परं विप्राः स्वेन स्वेन परस्परम् । अयजन्निह सत्सक्ते तैस्तेः कामैः समाहितैः । संसृष्टा ब्राह्मणैरेव त्रिषु वर्णेषु सृष्टयः । देवानामपि ये देवा यद्ब्रुयुस्ते परं हितम् । तस्माद्वर्णैः सर्वयज्ञाः संसृज्यन्ते न कास्यया । अग्न्यजुःसामवितपृच्छो नित्यं स्नाद्देववर्हिजः ।”

सङ्कीर्णजातिधर्मास्तु मन्वाद्युक्तो जातिशब्दे दर्शितः “उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः” गीता । जाति(ती)पत्नी स्यो जातेः(तत्राः) जातीफलस्य पत्नी गौरा-लीप् । (जायती) ख्याते गन्धद्रव्यभेदे “जातीफलस्य त्वक् प्रोक्ता जाति(ती) पत्नी भिषग् वरैः । जाति(ती) पत्नी लघुः स्वादुः कटूष्णा रुचिर्वर्णकत् । कफकासवमिश्रास-हृणाक्षमिविषापहा” भावप्र० ।

जाति(ती)फल न० जातिः(ती) तन्नामकं फलं, इत० वा । (जायफल) गन्धद्रव्यभेदे हेमच० ।

जातिबाधक त्रि० इत० । जातिबाधके प्राचीननैयायिकोक्ते व्यक्तेरभेदादौ स च जातिशब्दे दर्शितः ।

जातिब्राह्मण ष० जात्या जन्मना ब्राह्मणः । तपःस्वाध्याय-रहिते ब्राह्मणे “तपः श्रुतञ्च योनिश्च त्वयं ब्राह्मणप्रका-रणम् । तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः” शब्दार्थचि० धृतवाक्यम् ।

जातिभ्रंश न० पापभेदे । तत्स्वरूपप्रायश्चित्ते मनुनोक्ते प्रा० वि० व्यवस्थापिते च यथा ।

“तत्र मनुः “ब्राह्मणस्य रुजः कृत्या ब्रातिरत्रेयमद्ययोः । जैह्म्यञ्च मैथुनं पुंसि जातिभ्रंशकरं कृतम्” । जातिभ्रं-शकरं कर्म कृत्यान्वतममिच्छया । चरेत् सान्तपनं कच्छं प्रजापत्यमनिच्छया” । रुजः कृत्या पीडाकरणम् । अत्रेयं

लघुनादि जैह्वान्मित्वे कटितत्वं पुंसि मैथुनं पुरुषे ग्रास्य धर्मकरणम् । अत्र कामतः सान्त्वनं तत्र धेनुद्वयम् । अकामतः प्राजापत्यं तत्र धेनुरेका । एतद्वाभ्यासे बोद्धव्यम् । रुजः कत्ये तत्रैव विशेषमाह मनः “अवगुर्यं चरेत् कच्छमतिकच्छं निपातने । कच्छातिकच्छं कथीत विप्रस्योत्पाद्या शोणितम्” । तथा याज्ञवल्क्यः “विप्रदण्डोद्यमे कच्छमतिकच्छं निपातने । कच्छातिकच्छोऽसृकपाते कार्योऽभ्यन्तरशोणिते” । अत्र दण्डशब्दः शस्त्रमपि लक्षयति । अतिकच्छे धेनुतयं कच्छातिकच्छे धेनुपञ्चकम् । यमः “कच्छातिकच्छं कथीत चान्द्रायणमथाचरेत् । दण्डं संख्यासु गा दट्प्रादङ्च्छेदो यदा भवेत्” । अत्र द्विजाङ्गच्छेदे व्रतद्वयस्य गोदानानाञ्च समञ्जसः । विशेषमाह बृहस्पतिः, “काष्ठानि ताडयित्वा त्वग्भेदे कच्छमाचरेत् । अस्थिभेदेऽतिकच्छन्तु पराकं चाङ्गकर्मने” ।

जातिमात्र न० जातिरेव जाति+ण्यार्थं मात्रच् । स्वाध्यायादिहीने जन्मभावे “जातिमात्रेण किं कश्चिद्व्यनते पृज्यते कश्चित्” हितो० । “जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्यात् ब्राह्मणब्रुवः” । “अद्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् । तेषां प्रतिग्रहो देयो न शिला तारयेच्छिनाम्” मनुः ।

जातिमाला जातिविशेषपञ्चापके ग्रन्थभेदे ।

जातिवैर न० जात्या स्वभावेन वैरम् । स्वभाववैरे यथा अहि-नकुचयोः उपयमशब्दे योनिकूटप्रकरणे १०५० पृ० दृश्यम् ।

जातिशक्तिवाद पु० जातौ शक्त्यर्थः । शब्दानां जातौ शक्तिसमर्थकं कथंभेदे स च वादः शब्दशक्तिप्र० पूर्वपक्षविषया दर्शिता यथा

“ननु गामानयेत्यादौ गोत्वादि कर्मताकत्वेनैवानयनादेरन्वयधीर्गोत्वादिशक्तत्वेन पदज्ञानस्य गोत्वाद्यन्वयबुद्धिं प्रत्येव हेतुत्वात् सुवर्थकर्मत्वादौ स्वायथ्यवृत्तित्वसम्बन्धेनैव प्रकृत्यर्थस्य गोत्वादेः साकाङ्क्षत्वात् गवादि कर्मताकत्वेन बोधस्तूचरकालमाक्षेपः कर्मत्वं गोवृत्ति गोत्वनिष्ठकर्मतात्वात्, अयानयनं गोवृत्तिकर्मताकं गोत्ववृत्तिकर्मताकत्वादित्याद्यनुमानसास्त्राज्यात् । न च वस्तुगत्या यद्वै गोत्वशक्तत्वं तज्ज्ञानस्य हेतुत्वे गोपदं जातिशक्तमित्येवं सहादपि शुद्धगोत्वस्यान्वयबोधोपपत्तिः गोत्वत्वावच्छिन्नशक्तत्वप्रकारकज्ञानत्वेन तथात्वे च लाघवाद्गोत्वावच्छिन्नशक्तताप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं गोत्वत्वाद्यप्रवेशादिति वाच्यं गोपदं गोत्वशक्तमित्वाकारकज्ञानत्वेन हेतुतायां शुद्धस्येव गोत्वस्य

विषयतासम्बन्धेन शक्त्यर्थे विशेषणत्वेन गोत्वत्वादिप्रवेशगौरवस्यायोगात् । न हि समवायाव्यसम्बन्धेन जातेः प्रकारतायां धर्मावच्छिन्नत्वनियमो मानाभावात् अयं गौरित्यादिव्यवसायोत्तराभिर्भंगोत्वेन जानामीत्याकारे तस्य ज्ञाततालिङ्गकानुमानेऽनुव्यवसाये वा व्यभिचाराच्च प्रागनुपस्थित्या गोत्वत्वादेस्ततोपनयायोगात् । एतेन जाते-निरवच्छिन्नप्रकारत्वस्य समवायसंसर्गावच्छिन्नत्वनियमात् केवलस्य गोत्वादेः शक्त्यर्थे विषयतया सुवर्थकर्मत्वांशे च परम्परया प्रकारत्यायोग इत्यपि प्रत्युक्तम्, उक्तस्यैव व्यभिचारात् । न चैवं कालोर्गोः पदं गौरित्यादिप्रत्ययोऽपि प्रमा स्यात् कालिकादिसम्बन्धेन गोत्वादिमतं तत्प्रकारकत्वादिति वाच्यं कालिकादिसम्बन्धेन गोत्वादेः प्रामाण्यस्य गोत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतागर्भत्वेन तादृशभन्तः प्रमात्यायोगात् अन्यथा घटत्वादिजातेः संस्थानसमवेतत्वमते संबन्धो घट इत्यादिप्रतीतेः समवायेन प्रमात्वस्य दुर्वारतापत्तेः शाब्दस्यैव प्रत्यक्षस्यापि कालोर्गौरित्यादिवोधस्य नियमतोपगमाद्यभेदावगाहित्वेनैवाप्रमात्वसम्भवाच्चेति भट्टमतानुवृत्तिः ।”

जातिशक्तिवादिप्रभाकरमतं च तत्रैवोक्तं यथा

“प्रभाकरास्तु गोत्वशक्तत्वेन ज्ञातं पदं तादृश्येण गोशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुरतो गोत्वशक्त्यपेक्षा गोत्वेन गवयादेः न वा द्रव्यत्वादिना गोरन्वयधियोऽतिप्रसङ्गः । नचैवं जातेरिव व्यक्तेरेपि शक्यत्वभावशक्तं न हि गवादिपदस्य शक्यत्वं जन्यत्वमपि तु जन्यशाब्दधीविषयत्वं तच्च गोत्वस्यैव गोरण्यविशिष्टमिति वाच्यं गवादिपदधर्मिकस्वशक्तज्ञानत्वावच्छिन्नशाब्दधीजनकतावच्छेदकत्वेन गोत्वादेरेव गवादिपदशक्यत्वात् गोत्वशक्ततापेक्षया गोशक्तत्वस्य गुरुतया तज्ज्ञानत्वस्य गोशाब्दं प्रति जनकतानवच्छेदकत्वात् । अतएवान्वयबुद्धेरात्मस्वात्मत्वाद्यवगाहित्वेऽपि न तेषां पदशक्यत्वम् । व्यस्तु वा गोत्वादिशक्तत्वेन ज्ञातं पदं गोत्वादिशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुविशेष्यतया तादृशशाब्दं प्रति समवायेन गोत्वस्य नियामकत्वकल्पनाच्च नातिप्रसङ्गः गोत्वादिना गवादेरेव गवादेर्गोत्वादिनान्वयबोधत्वावच्छिन्नं प्रत्यपि विनिगमकाभावेन गोत्वादिशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमपेक्ष्य गोत्वशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव गोत्वस्य तच्छक्तत्वज्ञानस्य च द्वयोः कारणतायामेव लाघवात्, वस्तुतो गोत्वशाब्दं प्रति गोत्वशक्तिज्ञानमेव हेतुर्न तु गोत्वमपि जातिव्यक्तप्रोक्तव्य-

विनिवेद्यत्वनियमादेव गोव्यक्तीनानादिप्रत्ययत्वसिद्धेः प्रमाण-
विरहादेव गोत्वादित्या गवयादिविषयत्वस्य तत्तासिद्धेः ।
यद्यपि जातेर्विषयत्वं तत्त्वमवयवव्यक्तिविषयतानिरूपित-
मिति न व्याप्यगोत्वादित्यालोचने कालोगोत्ववानित्यादिबोधे
च व्यभिचारात् नापि जातेर्निरवच्छिन्नप्रकारतायास्तथा-
त्वनियमः गौरयमित्यादित्ज्ञानस्य प्रत्यक्षे गोत्वेनेमं जाना-
मीत्याकारं तथात्वात् तथाप्यन्वयबोधस्य निरवच्छिन्नगोत्वा-
दित्कारत्वं गवादिविशेष्यतानिरूपितमेवेति व्याप्तिस्ता-
दृशविशेष्यताकत्वं विना शुद्धस्य गोत्वादेरन्वयबोधेनास्पर्श-
नान् गुरुणां गोत्वेन गवयादिविशेष्यतालीकत्वात् । अत-
एव गवाद्यंशे गोत्वादित्प्रकारकोबोधः समवायेनेव सम्बन्धा-
न्तरेणापि तत्प्रकारकः स्याद्वैतशक्तिज्ञानस्य तदीयसम्ब-
न्धभानं प्रयुक्तासीनत्वादित्यपि प्रयुक्तं शास्त्रमतेः शुद्ध-
गोत्वप्रकारतायां गोविशेष्यताकत्वमेव समवायावच्छिन्न-
त्वस्यापि व्याप्तिप्रमाणं सिद्धापि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नत्वस्य
प्रमाणविरहेणासिद्धेः । एवञ्च गोत्वादित्शक्तिज्ञानत्वेन
जनकतया विषयतयावच्छेदकत्वाद्गोत्वादितरेव गवादिपद-
स्यार्थः गवादी तद्व्याप्यारस्तु तादृशावच्छेदकधर्मवत्त्वप्रयु-
क्तगौणः । नचैवं गम्यादिधातोरपि गम्यादौ शक्तिर्न
स्यादगतित्वादिशक्तिज्ञानादेव तादृशेण गम्यादेर्गम्यादि-
धातुतोबोधसम्भवादिति याच्यं गुरुणां गतित्वादेः
संस्थानाव्यङ्ग्यत्वेन जातित्वासम्भवात् उत्तरसंदोषाद्यव-
च्छिन्नक्रियात्वादायार्थधर्मं च तत् स्वरूपतः शक्तिप्रहा-
योगात् सखण्डस्य निरवच्छिन्नप्रकारत्वाभावात् निरुक्त-
क्रियात्वयावच्छिन्नशक्तताज्ञानत्वेन हेतुतामपेक्ष्य लघुतया
तादृशक्रियातावच्छिन्नशक्तिमत्त्वज्ञानत्वेनैव तथात्वोचि-
त्वात् गुरुत्वादित्प्रयोज्यस्य पतनत्वादेरखण्डाने पत्यादि-
धातुनान्तरे शक्तत्वेऽपि ज्ञेयभावाच्च । पश्चादिपदानामपि
लभ्यमङ्गलादिपर्यावसिते पशुत्वादिमात्रे न शक्तिस्तत्-
वृत्तिग्रहोत्तरं तन्मात्रस्थैवानुभवेन तदाश्रयस्त्वानाभात्
लोमादीनां स्वाश्रयतुल्यपित्तिवेद्यत्वस्य लोममङ्गलान्
देश इत्याद्यनुभवे व्यभिचारादितिपाहुः ।

नैयायिकास्तु तदेतन्मतं पूर्वपक्षविधया व्यक्तादीनां केव-
लानां शब्दवाचानां निराकृत्य जातिविशिष्टस्यैव शक्यत्वं
व्यवस्थापितं यथा गौः मूले तद्भाष्ये च ।

“तदर्थे व्यक्ताकृतजातिसन्निधावुपचारात् संशयः ।” सू०

“अविनाभाववृत्तिः सन्निधिः अविनाभावेन वर्त्तमानासु
व्यक्ताकृतजातिषु गौरिति प्रयुज्यते तत् न ज्ञायते

किमन्ततमः पदार्थः एत सर्व इति । शब्दस्य प्रयोगसा-
मर्थ्यात्पदार्थावधारणम् न स्यात् भाष्यम् ।

“याशब्दसमूहत्यागपरिग्रहसंख्याद्वयप्रपञ्चयवर्गसमासा-
नुबन्धानां व्यक्तावुपचारादुक्तिः” सू०

“व्यक्तिः पदार्थः कस्मात् याशब्दप्रभृतीनां व्यक्तावुपचा-
रादुपचारः प्रयोगः । या गौस्तिष्ठति या गौर्निपश्येति
नेदं वाक्यं जातेरभिधायकभेदात् द्रव्याभिधायकम्,
गवां समूह इत्यभेदात् द्रव्याभिधानं न जातेरभेदात्, वै-
द्याय गां ददातीति द्रव्यस्य त्यागो न जातेरसूचित्वात्
प्रतिक्रमानुक्रमानुपपत्तेश्च । परिग्रहः स्वत्येनाभिसम्बन्धः,
कौण्डिन्यस्य गौ ब्राह्मणस्य गौरिति द्रव्याभिधाने द्रव्य-
भेदात् सम्बन्धभेद इति उपपन्नमभिधत्ता त् जातिरिति,
सङ्गा दश गावो विंशतिर्गाव इति भिन्नं द्रव्यं सङ्गायते
न जातिरभेदादिति, वृद्धिः कारणवतो द्रव्यस्यावयवोप-
चयः यद्वृत्तं गौरिति निरवयवा तु जातिरिति, एते-
नापचयो व्याख्यातः । वर्गः शुक्ला गौः कपिला गौरिति
द्रव्यस्य शुक्लादियोगो न सामान्यस्य, समासः गोहितं
गोसुखमिति द्रव्यस्य सुखादियोगो न जातेरिति । अनुबन्धः
सकृदप्राजननमलानो गौ गां जनयतीति तदुत्पत्तिधर्मत्वाद्-
द्रव्ये युक्तं न जातौ विपर्ययादिति । द्रव्यं व्यक्तिरिति हि
नार्थान्तरम्, अस्य प्रतिषेधः, “भा० “न तदनवस्थानात्” सू०

“न व्यक्तिः पदार्थः । कस्मादनवस्थानात् याशब्दप्रभृ-
तिभिर्दो विधेयते स गोशब्दार्थो या गौस्तिष्ठति या
गौर्निपश्येति न द्रव्यसात्वमविशिष्टं जात्या विनाऽभिधी-
यते, किन्तु जातिविशिष्टं, तस्माच्च व्यक्तिः पदार्थः
एवं समूहादिषु दृश्यम् । यदि न व्यक्तिः पदार्थः कथं
तर्हि व्यक्तावुपचार इति । निमित्तादतद्भावेऽपि तदुप-
चारो दृश्यते खलु” भा० ।

“महचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधारणसामीप्ययोगसाध-
नाधिपत्येभ्यो ब्राह्मणमञ्चकटराजसक्तुचन्दनगङ्गाशट-
काक्षरूपेष्वतद्भावेऽपि तदुपचारः” सू०

“अतद्भावेऽपि तदुपचार इत्येतच्छब्दस्य तेन शब्देनाभि-
धानमिति, सहचरणात् यष्टिकां भोजयेति यष्टिकासह-
चरितो ब्राह्मणोऽभिधीयते इति, स्थानात् मञ्चाः क्रोश-
न्तीति मञ्चस्थाः पुरुषा अभिधीयन्ते, तादर्थ्यात् कटार्थेषु
वीरणेषु व्यूहमानेषु कटङ्करोतीति, वृत्तात् यमो राजा
कुबेरो राजेति तद्वद्वर्त्तते इति, मानात् व्याङ्केन मितः
सक्तवः व्याङ्कसक्तव इति धारणात् तुलया धृतं चन्दनं

तुलाचन्दनमिति, साभीष्यात् गङ्गायां गावश्चरन्तीति
सच्चिकटोदेशोऽभिधीयते योगात् कृष्णेन रागेण युक्तः
शाटकः कृष्ण इत्यभिधीयते, साधनात् अन्नं प्राणा इति ।
व्याधिपत्वात् अयं पुरुषः कलं अयं गोत्वमिति तत्रायं
सहचरणादोगाद्वा जातिगण्टो व्यक्तौ प्रयुज्यत इति
यदि गौरित्यस्य पदस्य न व्यक्तरथीऽस्तु तर्हि ।” भा०
“आकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्वव्यवस्थानसिद्धेः” सू०

“आकृतिः पदार्थः कस्मात् तदपेक्षत्वात् सत्वव्यवस्थान-
सिद्धेः । सत्वावयवानां तदवयवानाञ्च नियतोव्यूह
आकृतिः तस्यां गृह्यमाणायाम् सत्वव्यवस्थानं सिध्यति
अयं गौरित्यमश्व इति नाष्टकमाणायासु, यस्य गृहणात्
सत्वव्यवस्थानं सिध्यति तं शब्दोऽभिधातुमर्हति सोऽ-
स्यार्थ इति नैतदुपपत्त्ये तस्य जात्या योगस्तद्वत् अति-
विशिष्टमभिधीयते गौरिति । नचावयवव्यूहस्य जात्या
योगः, कस्य तर्हि नियतावयवव्यूहस्य द्वयस्य, तस्माद्वा-
कृतिः पदार्थः । अस्तु तर्हि जातिः पदार्थः” भा०

“व्यक्त्राकृतिर्युक्तेऽप्यप्रसङ्गात्प्रोक्षणादीनां सृष्टवके-
जातिः” सू०

“जातिः पदार्थः, कस्मात् व्यक्त्राकृतिर्युक्तेऽपि सृष्टवके
प्रोक्षणादीनामप्रसङ्गादिति । गां प्रोक्षय गांमानय गां
देहीति नेतानि सृष्टवके प्रयुज्यन्ते कस्मात् जातेरभा-
वात् । अस्ति हि तत्र व्यक्तेरन्याकृतिः यदभावात्
तत्काम्प्रत्ययः स पदार्थ इति ।” भा०

“नाकृतित्वव्यक्त्रपेक्षत्वाज्जात्यभिव्यक्तौ” सू०

“जातेरभिव्यक्तेराकृतित्वव्यक्तौ अपेक्षते नाष्टकमाणाया-
माकृतौ व्यक्तौ जातिमात्रं शुद्धं गृह्यते तस्माच्च जातिः
पदार्थः इति । न वै पदार्थेन न भवितुं शक्यम् कः
स्वस्विदानीं पदार्थ इति” भा०

“व्यक्त्राकृतिजातयस्तु पदार्थः” सू०

“तुगण्टो विशेषणार्थः । किं विशिष्यं प्रधानाङ्गभाव-
स्यानियमेन पदार्थत्वमिति । यदा हि भेदविवक्षा विजे-
यमतिश्च तदा व्यक्तः प्रधानमङ्गन्तु जात्याकृतौ । यदा तु
भेदोऽविवक्षितः सामान्यगतभेदा जातिः प्रधानमङ्गन्तु
व्यक्त्राकृतौ स्वीकृते तदेतद्वृद्धं प्रयोगेष्वाकृत्ये प्रधा-
नभाव उत्प्रेक्षितव्यः । कथं पुनर्ज्ञायन्ते नानाव्यक्त्रा-
कृतिजातय इति लक्षणभेदात् तत्र तावत्” भा०

“व्यक्तिर्गुणविशेषाश्च यो मूर्तिः” सू०

“व्यज्यत इति व्यक्तिरिन्द्रियप्राप्तौ न सर्वं द्रव्यं

व्यक्तिः । यो गुणविशेषाणां स्मर्त्तानां गुरुत्वजन्य-
द्रव्यत्वसंस्काराणामव्यापिनः परिमाणस्याश्रयो यथासम्भवं
तद्द्रव्यम्, मूर्तिः मूर्च्छितावयवत्वादि” भा०

“आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या” सू०

“यथा जातिर्जातिलिङ्गानि च प्रख्यायन्ते तामाकृतिं
विज्ञात् । सा च नाना सत्त्वानां तदवयवानाञ्च नियत
व्यूहादिति नियतावयवव्यूहाः खलु सत्त्वावयवा जाति
लिङ्गं शिरसा पादेन न गामनुमित्वानि । नियते तु
सत्त्वावयवानां व्यूहे सति गोत्वं प्रख्यायत इति । अना-
कृतिव्यक्तिकायां जातौ सृत्सुवर्णं रजतमित्येवमादिष्वा-
कृतिर्नियते जहाति पदार्थत्वमिति” भा०

“समानप्रसङ्गात्मिका जातिः” सू०

“वा समानां बुद्धिं प्रसूते भिन्नेष्वधिकरणेषु यथा बह्व-
नीतरेतरतो न व्यावर्त्तन्ते योऽर्थोऽनेकेषु पृथग्यान्वृत्ति-
निमित्तं तत् सामान्यम् । यच्च केषांश्चिद्वेदं कृतश्चिद्वेदं
करोति तत् सामान्यविशेषो जातिरिति” भा०

शब्दगतिप्रकाशिकायामपि तदेतन्मते समर्थितं यथा

‘जात्यवच्छिन्नसङ्केतवती नैमित्तिकी मता । जातिमात्रे
हि सङ्केताद्व्यक्तेर्भावं सुदुष्करम्” “यद्यपि जात्य-
वच्छिन्नसङ्केतवत् सा नैमित्तिकी संज्ञा यथा गोचैत्राः
सा हि गोत्वचैत्रत्वादजात्यवच्छिन्नमेव गवादिक्रमभि-
धत्ते न तु गोत्वादजातिमात्रं गोपदं गोत्वे सङ्केतित-
मित्याकारक्यहाद्गमानयेयादौ गोत्वादिना गवादेरन्व-
यानुपपत्तेः एकगत्त्वत्वचस्यान्यानुभायकत्वेऽतिप्रसङ्गात्”

ततः परं प्राकटर्गितं बहुमतं प्रदर्शय दूषितं यथा

“विनाश्याक्षेपं गामानगोत्यादितोगवादिक्रमताकृतेनानय-
नादेरन्वयबोधस्यानुभाविकत्वात् गौर्गच्छतीत्यादौ शुद्ध-
गोत्वे गतिसत्त्वाद्यन्वयस्यानुभवेनास्मर्त्तनात् गोत्वत्वादा-
नुपस्थित्या च गोत्वं गच्छतीत्याद्यनुभवस्यासम्भवात्
स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन गतिसत्त्वादितेहेतुना गवादौ
साक्षात्सम्बन्धेन गतिसत्त्वादाक्षेपस्य व्यभिचारादिदोषेण
दुःशकत्वाच्च । एतेन कर्मत्वादौ गोत्वादेः स्वाश्रय-
वृत्तित्वसम्बन्धेनान्वयबोधोत्तरं कर्मत्वस्य गोत्ववृत्तित्वं
गोत्ववृत्तित्वं विनानुपपत्तमित्यनुपपत्तिधीसहकृतेन गामि-
त्यादिवाक्येनैव कर्मत्वं गभीयमित्यौपादानिकोगवादि-
व्यक्तेर्बोध इति श्रीकरमतमन्यानादेयं मिथोविरुद्धाभ्यां
शाब्दत्वार्थोपपत्तिव्याप्त्यवच्छिन्नबोधस्यालीकत्वेन शब्दा-
नुपपत्तिभ्यां सम्भूय तथाविधौपादानिकबोधस्य जनना-

योगाच्च । यत्तु गौर्जायते गौर्नश्यति सर्वत्र गोत्वादि-
जातिशक्तेनैव गवादिपदेन लक्षणाया गोत्वादिविशिष्टा
व्यक्तिर्बोध्यते व्यक्तीनां बहुत्वेनान्यलभ्यत्वेन च तत्र
शक्तेरकल्पनात् तात्पर्यानुपपत्तेरपि लक्षणाया बीज-
त्वात् यदाहुर्यण्डनाचार्याः “जातेरस्तित्वनास्तित्वे न
हि कश्चिद्व्यवर्तते । नित्यत्वात्कृच्छ्रीययाया व्यक्तेरुो हि
विशेषणे” इति तदपि तुल्यं व्यक्तिविनाशतायां गोत्वादि-
जातौ गवादिपदस्य मुख्यप्रयोगाभावेन तन्मात्रस्याशक्यत्वे
तद्वति गवादौ लक्षणाया वक्तुमशक्यत्वात् शक्यसम्बन्ध-
स्यैव लक्षणात्वात् । न च गौरस्यो महिष इत्यादौ
पञ्चस्यैव ऽवधित्वे प्रतियोगित्वे वा स्वावच्छेद्यत्वसम्बन्धेन
शुद्धस्य गोत्वादेरन्वयात्तथाविधस्यैव एव जातौ मुख्य-
प्रयोगः तत्र पञ्चस्याः स्वार्थे ऽवधित्वादौ स्निग्धगात्वा-
वच्छेद्यत्वसंसर्गेण प्रकृत्यर्थस्य गवादेरन्वयबोधकत्वात्
अन्यथा गोगोत्वयोर्भक्तिशक्तिभ्यां गोपदेन बोधने र्वा-
न्ययौगपद्यापत्तेः यस्तुतः शुद्धस्य गोत्वादेः शाब्दधी-
प्रकारतायाः समवायावच्छिन्नत्वनियमात्तस्यावधित्वादौ
स्वावच्छेद्यत्वादिसम्बन्धेनान्यथोदुर्घटः एव द्रव्यं घट
इत्यादिप्रतीतिः समवायेन प्रमात्वानुरोधाद्दृष्टत्वजातेर्नाना-
त्वोपगमादिति” ।

ततः परं प्रागुपदर्शितं प्रामाण्यमतसुत्याप्य दूषितं यथा

“शाब्दमतेर्गवादिशक्तप्रवगाहित्वमवश्यङ्कारणप्रयोज्यं
जन्यधीविषयतायास्तत्प्रयोज्यत्वनियमादन्यथा पक्षधर्मिक
साध्यावगाहितादेरपि परामर्शादिप्रयोज्यता न स्यादनु-
मित्यादि सामान्यं प्रत्येव ज्ञानत्वादिना हेतुत्वस्य लाघवे-
नौचित्यात् पक्षतादिसहकृतपरामर्शाद्युत्तरज्ञानस्य तत्
प्रकाशस्यैव वा पक्षे साध्यावगाहित्वनियमादेवानुमित्यादेः
प्रतिनियतपक्षाद्यवगाहित्वसिद्धेः । किञ्च गोत्वशक्यत्वं
न गोत्वसमर्थत्वं यस्य धीरन्वयधीहेतुरप्रसिद्धत्वात् नापि
तद्गोचरमभिधानामकं पदार्थान्तरं तत्र मानाभावात् न
वा गोत्वानुभवजनकत्वं पटादिपदस्यापि गोत्वशक्यत्वाप-
क्षेप्तस्यापि गवादिपदाकाङ्क्षादिसाचिव्येन गोत्वानुभव-
जनकत्वात् न च गोत्वानुभवसामान्यं प्रति हेतुत्वन्तथा
गवादिपदेऽप्यसत्त्वात् नापि गोत्वानुभवजनकत्वप्रकारक-
नित्यसङ्केतवत्त्वं तादृशसङ्केतवत्त्वमात्रं वा गोत्वशक्तत्व-
मिति साम्प्रतं, गोपदं गोत्वेन गवानुभवस्य जनकतया
न सङ्केतितमित्यादिपक्षेऽपि तस्य ग्रहाद्गोत्वेन गो-
रन्वयधीप्रसङ्गात् किन्तु गोत्वेन गवानुभवस्य जनकतया

सङ्केतितत्वं तथा, तथा च पदधर्मिकतज्ज्ञानत्वेन
गोत्वप्रकारकशब्दं प्रति हेतुतायां गोत्वस्यैव तद्विशिष्टस्य
गौरपि विषयविषयभावच्छेदकत्वादवश्यं गोत्वादिविशिष्टो
गवादिर्गवादिपदस्यार्थः” ।

जातिशब्द ५० जातिवाचकः शब्दः । प्रकारविधया विशेष्य-
विषया वा जातिवाचके शब्दे हंसस्वगादिशब्दादौ ।

“चिद्भैवर्त्तकैर्भवेद्गुणैर्जातिशब्दोऽपि वाचकः” हेमच० ।

जातिशब्दस्य न० ६० । (जायफल) सुगन्धद्रव्यभेदे शब्दार्थचि०

जातिसङ्कर ५० जात्योर्विशुद्धयोः सङ्करः । परस्परविशुद्धयोः
(परस्पराभावसमानाधिकरणयोः) । जात्योरेकत्वसमावेशे
स च जातिशब्दे जातिबाधकतया वैशेषिकसूत्रोपस्करे
प्रदर्शितः । २० वर्णसङ्करे विभिन्नजातिकाभ्यां मातापितृभ्यां
सङ्कीर्णवर्णे च यथा मूर्द्धावसक्तामृषादि ।

जातिसार न० ६० । (जायफल) ख्याते पदार्थे राजनि०

जातिस्फोट ५० व्याकरणमतसिद्धे स्फोटभेदे वैयाकरणभूषण-
सारे हि वर्णस्फोटः पदस्फोटः वाक्यस्फोटः अखण्ड
पदवाक्यस्फोटौ इति वृत्तिस्फोटाः पञ्च वर्णपदवाक्य-
भेदेन जातिस्फोटास्त्रय इत्यदौ स्फोटा उक्ताः । तत्र
जातिस्फोटत्रयं क्रमेण हरिणा दर्शितं यथा

“शक्यत्वं इव शक्तत्वे जातेर्लाघवमीक्ष्यताम् । सौ-
पाधिको वा भेदोऽस्तु वर्णानां तारमन्दवत्” अयं
भावः । वर्णास्तावदावश्यकाः उक्तरीत्या च सोऽयं
गकार इति वदु योऽयं गकारः श्रुतः सोऽयं हकार
इत्यपि स्यात् स्फोटस्यैकत्वात् गकारोऽयं न हकार
इत्यनापत्तेश्च । किञ्च स्फोटे गत्वाद्यभ्युपेयं न वा
आद्ये तदेव गकारोऽस्तु वर्णनित्यतावादिभिरतिरिक्त-
गत्वानङ्गीकारात् । तथा चातिरिक्तस्फोटकल्पन एव
गौरवम् । अन्ये गकारादिप्रतीतिविरोधः । वायु-
संयोगवृत्ति ध्वनिवृत्ति वा वैजात्यमारोप्य तथा प्रत्यय
इति चेन्न प्रतीतेर्विना बाधकं असत्वासम्भवात् अस्तु
वा वायुसंयोग एव गकारोऽपि तस्यातीन्द्रियत्वं दोष
इति चेद्धर्मवदुपपत्तेरिति कृतं स्फोटेन । तस्मात्सन्त्येव
वर्णाः । परन्तु न वाचकाः गौरवात् । आकृत्यधिक-
रणन्यायेन जातेरेव वाक्यत्ववहाचकत्वस्यापि युक्तत्वाच्च ।
इदं हरिपदमित्यनुगतप्रतीत्या ह्युपस्थितित्वावच्छेदेन
हरिपदज्ञानत्वेन हेतुत्वात्तदवच्छेदकतया च जाति
विशेषस्यावश्यकत्वात् । न च वर्णातुपूर्य्यैव प्रतीत्यव-
च्छेदकत्वयोर्निर्वहः घटघटत्वादेरपि संयोगविशिष्ट-

मृदा आकारादिभिन्नान्यथासिद्धप्रापत्तेः । तस्मात्वा
जातिरेव वाचिका तादात्म्यभावच्छेदिका चेति । ननु
सरोरस इत्यादी जात्योः सत्त्वादर्थभेदबोधो न स्यादि-
त्यत आह औपाधिको वेति । वा त्वर्थे उपधाधिरातु-
पक्षे सैव जातिविशेषाभिव्यञ्जकेति भेदः कारणीभूत-
ज्ञानस्येति जातिप्रसङ्ग इति भावः । उपधाधिपयुक्त-
ज्ञानवैलक्षण्ये दृष्टान्तमाह वर्णानामिति । ननु जातेः
प्रत्येकं वर्णेष्वपि सत्त्वात् प्रत्येकादर्थबोधः स्यादित्यत
आह । “अनेकव्यक्ताभिव्यङ्गा जातिः स्फोट इति
स्मृता । कैश्चिद्व्यक्त्य एवास्या ध्वनिस्वेन प्रकल्पिताः ।”
अनेकाभिर्वर्णव्यक्तिभिरभिव्यङ्गा एव जातिः स्फोट इति
स्मृता योगार्थतया बोधिकेति यावत् । एतेन स्फोटस्य
नित्यत्वात्सर्वार्थबोधार्थान्तरित्यपास्तम् । अयं भावः यद्यपि
वर्णस्फोटपक्षे कथितदोषोऽस्ति तथापि पदवाक्यपक्षयोर्न,
तत्र तस्या व्यासक्यवृत्तित्वस्य धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वा-
दिति । कैश्चिद्व्यक्त्यो ध्वनय एव ध्वनिवर्णयोर्भेदाभावादित्य-
भ्युपेयन्ते इति शेषार्थः । उक्तं हि काव्यप्रकाशे
“वृध्वैवाकरणेः प्रधानीभूतस्फोटरूपव्यङ्ग्यव्यञ्जकशब्दस्य
ध्वनिरिति व्यवहारः कृतः” इति ।

ननु का सा जातिस्तत्वाह । “सत्यासत्यौ तु यौ भागौ
प्रतिभायं व्यवस्थितौ । सत्यं यत्तत्र सा जातिरसत्या
व्यक्तयोमताः ।” प्रतिभावम् प्रतिपदार्थम् । सत्यांशो
जातिः असत्या व्यक्तयः । तत्तद्व्यक्तिविशिष्टं ब्रह्मैव
जातिरिति भावः । उक्तञ्च कैयटेन “असत्योपाध्यव-
च्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वं द्रव्यशब्दाच्चास्मित्यर्थे इति” । “ब्रह्म-
तत्त्वमेव शब्दस्वरूपतया भातीति” च । कथं तर्हि
ब्रह्मदर्शने च गोत्वादजातेरव्यसत्त्वादित्यत्यम्, आत्मवैदं
सर्वमिति श्रुतिवचनादिति कैयटः सङ्गच्छताम् अविद्या
आविद्यिको धर्मविशेषोवेति पक्षान्तरमादायेति दृष्टव्यम् ।

जातिस्मर पु० जातिः अर्थतेऽत्र ज्ञानादिना स्मृ-आधारे
वा० अप् । तीर्थभेदे “ततो देवहृदेऽरण्ये कृष्णवेनाजलो-
ज्ज्वे । जातिस्मरहृदे ज्ञात्वा भवेज्जातिस्मरो नरः” भा०
व० ८५ अ० । जातिं पूर्वजन्मदृष्टान्तं स्मरति स्म-अच् । २ पूर्व-
जन्मदृष्टान्तस्मरके लि० । तत् स्मरणहेतुकं च मनुजोक्तं
यथा “वेदाभ्यासेन सततं शौचेन तपसैव च । अद्रोहेण
च भूतानां जातिं स्मरति पौर्विकीम्” । “युभेन कर्मणा
तेन जाना जातिस्मरा मृगाः । त्रासानुत्पादप्र संविग्ना-
रस्ये काञ्चनारे गिरौ” हरिवं २१ अ० ।

जाती स्त्री जन-क्तिच् वा डोप् । मालत्यां पुष्पप्रधानवृक्षे
अमरः । पुष्पेऽपि स्त्री “पुष्पे जातीप्रभृतयः खलिकृताः”
इत्यमरोक्तेः । “जातिजाती च सुमना मालती राज-
पुलिका । चेतिका हृदयगन्धा च सा पीता खर्षजा-
तिका । जातीयुगं च तिलोष्णं त्वरं लघु दोषजित् ।
शिरोक्षिप्तखदन्तार्तिविषकुठामिलाक्षजित्” भावप्र० ।
“तत् कुम्भलं नेत्ररोगघ्नविस्फोटकुठहृत्” राजनि० ।

जातीय लि० जातौ भवः क् । जातिभवे । अथ किञ्चिदु-
पदादेव प्रयोगः सजातीयः विजातीयः तुल्यजातीयः ।

जातु अव्य० जै-ल्ये जन-या वा० क्तुन् । १ कदाचिदित्यर्थे
अमरः । “मनस्तु यं नोष्कति जातु यातु मनोरथः
कण्ठपथं कथं सः” नैष० । “न जातु वेनायकमेकसु-
हृत्तम्” माघः । “न जातु कामः कामानासुप्रभोगेन
शायति” मनुः २ सम्भावनायां भृगुर्हर्षयाञ्च शब्दर० ।
गर्हार्थकेन जातुशब्देन योगे अन्यलकारवाधेन सर्वत्र
लट् । “जातु निन्दसि गोविन्दमपि निन्दसि शङ्करम्”
सुघ० । “जातु तत्रभयान् दृष्ट्वं याजयति” ।

जातुक न० जातु गर्हितं कं जनमस्मात् । हिङ्गुनि शब्द०
जातुधान न० जातु गर्हितं धानमभिधानमस्य । यातुधाने
राजसे अमरटीकायां रमानाधः ।

जातुष लि० जातुनो विकारः अण् सुक् च । जातुनिमित्ते ।
“यदाऽश्वौषं जातुपाद्भेदस्तान्” भाः आ० १२ अ० ।
जातू पु० जन-ड जान् तूर्धति हिनस्ति तूर्ध-किप् पूर्वपद-
दीर्घः । वज्र । “स जातूभर्मा अद्धानः” ऋ० ११० १२ ।
“जातू इत्यश्वनिमाचक्षते” भा० व्युत्पत्तिस्तथैवोक्ता ।

जातूकण पु० ऋपिभेदे । स च अष्टाविंशतितमे द्वापरयुगे
जातः यथोक्तं हरिवं० ४२ अ० “नवमे द्वापरे विष्णो-
रष्टाविंशे पुराऽभवत् । वेदव्यासस्तथा जज्ञे जातूकणं
पुरःसरः” स च उपस्मृतिकृत्ता यथोक्तं हेमा० दा० ख०
अङ्गरसा “जाबालिनोचिकेतस्य स्कन्दो लौगाक्षि
कशत्रुपी । व्यासः सनत्कुमारश्च शतगुर्जनकस्तथा ।
व्यासः कात्यायनश्चैव जातूकणः कपिञ्जलः । वीधायनः
कणादश्च विश्वामित्रस्तथैव च । उपस्कृतय इत्येताः
प्रवदन्ति मनीषिणः” । ततो गर्गा० अपत्ये यज् ।
जातूकण्यं तदपत्ये पुंस्त्री । स्त्रियां डीष् यलोपो ।
जातूकणी ।

जातूष्ठिर लि० जातु कदाचित् स्थिरः वेदे वा० धत्वं शुभो०
दीर्घश्च । सर्वदास्थिरः । “जातूष्ठिरस्य प्रवयः सहस्रतः”

अ० २।११।११। “जातृहरस्य सर्वदात्यिरस्य” भा० ।

जातेष्टि स्त्री जाते पुत्रजनने इष्टिः । पुत्रजनोत्तरं श्रुति-
विहिते वैधानराख्ये इष्टिभेदे ।

जातेष्टिन्याय प० जैमिनिप्रदर्शिते पित्रकतेष्ट्या पुत्रगत-
फलसूचके एकस्य कास्यत्वनैमित्तिकत्वसूचके न्यायभेदे
स च न्यायो जै० प्रथमस्य चतुर्थे पादे यथा ।

कास्येष्टिकाण्डे श्रूयते । “वैश्वानरं द्वादशकपालं
निर्वपेत् पुत्रो जाते यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवेन
ब्रह्मयज्ञेन पुनाति यच्चयकपालस्त्रिवृत्तैवास्मिन्स्तेजो
दधाति यद्दशकपालो विराजैवास्मिन्नद्वादां यदेकादशपाल-
स्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियमादधाति यद्द्वादशकपालो जगत्यै-
वास्मिन् पशून् दधाति यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्व-
पति स एव प्रतो बलवान् तेजस्वी अच्चाद इन्द्रियावी
पशुमान् भवतीति” । अत्राष्टादिसंख्यासामान्यात् पुरो-
डाशादीनां गायत्र्यादिरूपताकल्पना कृता द्वादशकपालेषु
या संख्या तस्यामष्टत्वादिसंख्यानामूलभावात् संख्यां निमि-
त्तीकृत्याग्निहोत्रादिशब्दवत् अष्टाकपालादिशब्दाः कर्म-
मासधेयानीत्येकः पक्षः ।

अथगनुपपन्नः तथा हि द्वादशकपालादिशब्दानां संख्यापराः
किन्तु पुरोडाशद्रव्यपराः द्वादशकपालेषु संस्कृत इति व्युत्पत्तेः
एवमष्टाकपालादिशब्दादथोऽपि तथा सति नाधिपत्यं
निमित्तत्वं नास्तीति चेत् पुरोडाशद्रव्यरूपगुणो विधीयतां
न च द्वादशकपालं निर्वपेदित्युत्पत्तिविधिगोचरादष्टाकपालो-
डाशविरुद्धत्वादष्टाकपालादेरनवकाश इति वाच्यं ब्रह्म-
यज्ञं सादिविग्रेषफलाय तद्विधीनामुपपत्तेरित्यपरः पक्षः

अथमपि पक्षोऽनुपपन्नः अनेकगुणविधौ वाक्य-
भेदापत्तेः न च भिक्षास्येव याक्यानि, द्वादशकपालं
निर्वपेदिति विहितयागस्य यस्मिन् जाते एतामित्युप-
संहारेण एकवाक्यत्वावगमात् द्वादशकपाल इतीष्टेर्नाम-
धेयमिष्टिरंशी अष्टाकपालादिभिरंशैः स्तूयत इति
सिद्धान्तः पक्षः । अत्र च पुत्रजन्मनिश्चयः, पुत्रस्य पुत्रत्वा-
दिफलकामना चेति संवलिताधिकारः कास्यनैमित्तिक-
त्वात् अतः केवलपुत्रजन्मरूपनिमित्तनिश्चयवतः केवलपुत्र-
पुत्रत्वादिकामनावतो वा नाधिकार इति सुधीभिर्विभाव-
नीयम्” तत्त्वबो० ।

अनेन न्यायेन अन्यकृतकर्मणा अन्यस्य फलसाधनता-
ऽपि सूचिता यथा पुत्रकृतश्राद्धेन पितुः स्वर्गादि फलं
जन्यते एवं पितृकतेष्ट्या पुत्रगतपुत्रत्वादिकलसिद्धिः ।

अतएव हेमाद्रिणा श्राद्धकल्पे अयमेव न्यायः पुत्रक-
तश्राद्धेन पितरूपकारकत्वे दृष्टान्तयोक्तः ।

जातोक्त पु० जातः प्राप्तदस्यावस्थः उक्ता टच्समा० युवदृष्टे
इह जातत्वं प्राप्तवलीवर्द्धभावत्वं प्राप्तदस्यावस्थत्वमिति यावत्
जात्य त्रि० जातौ भवः यत् । १ कुलीने, २ अश्वे, ३ काले च मेदि० ।
४ सुन्दरे जटाधरः “किं वा जात्याः स्वामिनो ह्येयानि”
भाषः । “जात्यस्तेनाभिजातेन शूरः शौर्ययुता कुशः”
रघुः । “सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वन्नतयोनिषु । आनु-
लोभ्येन संभूता जात्या जातास्त एव ते” मनुः ।

जात्यस्य त्रि० जातौ जन्मान्धवाभ्यः । जन्मान्धे “धर्मशौ-
क्तीवपतितौ जात्यन्धवधिरौ तथा । उन्मत्तजङ्गमकाश्च
ये च केचिद्विरिन्द्रियाः” मनुः ।

जात्यासन न० “अथ जात्यासनं वक्ष्ये येन जातिसारो भवेत् ।
हस्ताङ्गुल्युग्मं भूमौ च गमनागमनं ततः” रुद्रजाम-
लोक्ते आसनभेदे ।

जात्युत्तर न० जात्या व्याप्तिधुरसाधस्य वैधर्ष्यादिना
उत्तरम् । न्यायोक्ते असदुत्तरे तच्च चतुर्विंशतिविधं
जातिशब्दे दर्शितम् ।

जान प० जन-भावे घञ् वेदे दृष्टिः । १ उत्पत्तौ “को वेद जान-
मेधाम्” ५।५।३।१ । “जानस्यत्तिम्” भा० । जनस्ये-
टमण् । २ जनसम्बन्धिनि त्रि० । “महते जान-
राज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय” सजु० ६।४० । स्त्रियां ङीप् ।

जानक त्रि० जनकस्य पितुः तन्नामन्टपस्येदं वा अण् । १ पितृ-
सम्बन्धिनि ० जनकन्टपसम्बन्धिनि च स्त्रियां ङीप् ।
सा च शरामपत्न्यां सीतायाम् “समोच जानन्नपि जानकीं
न यः” भाषः ।

जानकि पु० जनकस्यापत्यम् इज् । भारतमसिद्धे नटभेदे ।
“विनाशनस्तु चन्द्रस्य य आख्यातो महासुरः । जानकि
र्नाम विख्यातः सोऽभवन्ननुजाधिपः” भा० आ० ६।७।अ० ।
“जानकस्य सुशर्मा च मणिमान् पोतिमत्स्यकः” भा० उ० ३।अ० ।
जानन्ति पु० ऋग्वेदिभिरुपस्थीये ऋषिभेदे । “जानन्ति
बाह्विगार्ग्यं गौतमशाकल्यबाम्न्यमाराण्डव्यमार्कण्डेयाः”
इत्युपक्रमे “ते सर्वे हपन्त्विति” आश्व० अ० १।४।४ ।

जानपद पु० जानेन उत्पत्त्या पदते पद-अप् । १ जने
लोकमाले “कृतप्रज्ञश्च मेधावी बुधो जानपदः शुचिः”
भा० शा० ८।३३० । जनपद एव स्वार्थे ण्य् । २ देशे च
मेदि० । जनपदादागतः जनपदे भवो वा ण्य् ।
जनपदादामते शकरादौ “स यथा महाराजो जान-

पदान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्त्तते" शत०
ब्रा० १४।५।१।२० । ४देशभवे च "देयं चौरकृतं द्रव्यं
राजा जानपदाय तु" याज्ञ० । ५६तौ स्त्री ङीप्
जानपदी अन्यत् ङीप् । स्वरे भेदः । नियमपक्षे टाप्
इति भेदः । वरणा० वहुत्वे अणो लुक् । जनपदाः ।

जानश्रुतेय पु० जनश्रुतेः ऋधेरपत्यम् "इतश्चानिजः" पा०
ठक् । जनश्रुतेरपत्ये औपविनामके राजर्षिभेदे "औपविनैव
जानश्रुतेयेन प्रत्यवरोदम्" शत० ब्रा० ५।५।१।१५ ।

जानायम पुंस्त्री जनस्य तन्नामकर्षेर्गोत्रापत्यम् अश्वा० फञ् ।
जननामकर्षेर्गोत्रापत्ये ।

जानु न० जन-जुण् । जरुजङ्गयोर्मध्यभागे (आंटु) स्वार्थे
क अत्वैवार्थे अमरः । "निगृह्णा पारीसुभयेन जानुनोः"
भाघः । "जरु चरद्वीं जानुनीं विशोमिङ्गानि सर्वतः"
यजु० २७८ "जानुकपिच्छे चतुरङ्गुले च" वृ० स० ५८ अ०

जानुकारक पु० रविपार्श्वगभेदे शब्दार्थचि० ।

जानुजङ्ग पु० न्यभेदे । "अनरग्यो नरपतिर्जानुजङ्गस्तथैव
च" भा० अनु० १६५ अ० ।

जानुप्रहृतिक न० जानुना प्रहृतं प्रहारस्तेन निर्हत्तम्
अचक्षुता० ठक् । जानुप्रहारनिर्हत्ते मल्लयुद्धभेदे ।

जानुविजानु न० खङ्गयुद्धप्रकारभेदे तत्प्रकाराच्च द्वाविंशत्
हरिवं ३१६ दर्शिता यथा

तत्र तार्वामिना युद्धं चक्रतयुद्धमालम्बौ । भ्रान्तमुद्-
भ्रान्तमार्गिद्धं प्रविद्धं बहुनिःसृतम् । व्याकरं विकरं
भिन्नं निम्नार्थोदममानुषम् । सङ्कुचितं कुलचितं मव्यं
जानुविजानु च । आहितं चित्तं चित्रं कुट्टवं लपणं
हतम् । सर्ववाङ्मविनिर्वाङ्मः सव्यतरमथोत्तरम् । वि-
बाह्यनुद्धवाङ्म च सव्योद्धतमुदासि च । पृष्ठतः प्रथित-
ञ्चैव यौधिकं प्रथितं तथा । इति प्रकारान् द्वाविंशच्च-
क्रतुः खङ्गयोधिनौ" ।

जानुहित त्रि० जनैः हितं परिकल्पितम् पृथो० । जनपरि-
कल्पिते । "एतद्वि वा अस्य जानुहितं प्रज्ञातमवसानं
यञ्चतुष्पथम्" शत० ब्रा० २।६।२।७ । "जानुहितं जनैः
परिकल्पितम्" भा० । [एव च "हरिवं ३६ अ० ।

जान्य पु० ऋषिभेदे । गार्ग्यः पृष्ठस्तथैवाग्रे जान्यो यामन
जाप पु० जप-घञ् । जपे मन्त्रोच्चारणे कर्मण्युपपदे कण् ।

मन्त्रजापादयः मन्त्रादिजपकर्त्तरि त्रि० । धिरणिः ।

जापन न० । कु० जप-भावे ल्युट् । १निरपने २निवर्त्तने च
जाबाल पु० जवालाया अपत्यम् कण् । सत्यकामे ऋषिभेदे

जवानशब्दे उदा० । तेन दृष्टं साम अण् । २सामवेदीये
उपनिषद्भेदे च उपनिषच्छब्दे १२२२ पृ० दृश्यम् । एत-
स्मिन् परे कर्मधारये मङ्गच्छब्दस्य प्रकृतिस्ररः महाजा-
बालः । मङ्गच्छब्दश्चान्तोदात्तः । तदीयस्वर एव समासस्वरः ।
जाबालि पु० जवालस्यापत्यम् इज् । ऋषिभेदे स च उप-
स्मृतिकर्त्ता । जातूकणेशब्दे प्रमाणं दृश्यम् ।

जामदग्न्य पु० जमदग्नेरपत्यम् गर्गा० यञ् । जमदग्ने
ऋधेरपत्ये परशुरामादौ । "तजोभिर्गतवीर्यत्वात् जाम-
दग्न्यो जङ्गीकृतः" रामा० बा० ७७।१२ । कण्वा०
ततोऽण् यलोपः । जामदग्नं तच्छात्रे ।

जामदग्नयेय पु० जमदग्नेरपत्यं प्रत्ययविधौ तदन्तग्रहणस्य
प्रतिषेधेऽपि अर्धत्वात् "अग्निर्कलिभ्याम्" पा० ठक् ।
परशुरामे "भागवं जामदग्नयेयं राजा राजविमहेनम्"
रामा० बा० ७४ अ० । [दृश्यम् ।

जामल ग० व्यागमशास्त्रभेदे । तस्य वर्ग्यादित्यमपि रुद्रजामले
जामा स्त्री जम-अदने बा० अण् स्त्रीत्वम् । दुहितरि ।
"अन्यत्र जामया साङ्गि" प्रजानां पुत्र ईकृते । दुहिता-
न्यत्र जातेन पुत्रेणापि विगिष्यते" भा० अनु० ४५ अ० ।
"जामया कन्यया साङ्गि" पुत्रः पितरं धनभीकृतं"
इत्यर्थः भीलक० ।

जामातृ पु० जायां माति मिनोति निमोति वा निपा० ।
दुहितृपती, अमरः । "सूर्यावर्ते", स्वामिनि च जेटि०
उणादिषु निपातनसिद्धत्वेन तृणत्वभावात् सर्वनाम-
स्थाने परे न वृद्धिः । जामातरौ जामातरः इत्यादिः
"अत्यक्स्वस्त्रियजामातयाज्यश्वशुरभातुनाः" याज्ञ० ।
"विष्णुं जामातरं मन्यं" ।

जामि(मौ) स्त्री जम-इन् नि० वृद्धिः । १भगिन्यां २कुल-
स्त्रियां, अमरः ३दुहितरि, ४स्त्रुणायां, ५सन्निहितसर्पि-
ण्डस्त्रियाम्, शब्दार्थचि०, "जामयो यानि गेहानि
शपन्त्यप्रतिपूजिताः" "शोचन्ति जामवो यत्र विनश्रन्त्याश्च
तत्कुलम् । शोचन्ति तु न यत्नैता बह्वन्ते तद्वि सर्वदेति"
मनुः । "महर्षतिसंबद्धनीयसन्निहितसर्पिण्डस्त्रियो
जामय इति" कृष्ण० वा ङीप् । तत्त्वार्थे शब्दर० ।
"मातापितृभ्यां जामोभिर्भावा पुत्रेण भार्यया ।
दुहित्वा दासवर्गेण विवादा न समाचरेत्" भा० शा०
२४१ अ० । स्त्री व० य० । इउदके ७अङ्गुलौ निघण्टुः ।
जा(या)मित न० "जा(या)मितं सप्तमं स्थानम्" ज्योतिष-
परिभाषिते खगलात् सप्तमे स्थाने । "तितौ च जा(या)

मित्तगुणान्वितायाम्” कुमा०। उपचारात् तिथेस्तस्याहित्यम्
जा(या)मित्तवेध पापात् सप्रमस्यानस्यचन्द्ररूपे योगभेदे।
उपयमशब्दे दृश्यम्। “मूर्तलिकोणनिजमन्दिरगोऽथ
पथो मित्तर्षोऽस्यदृश्योऽथ तदीक्षितो वा जा(या)-
मित्तवेधविहितानपङ्कत्य दोषान् दोषाकरः शुभमनेकविधं
विधत्ते” ज्यो० तं०।

जामिवत् न० उदके निषण्णः जाम्बूत्तल पाठान्तरम्।

जामेय त्रि० जाभ्या भगिन्या अपत्यम् उक्त्। भागिनेये हेम०।

जाम्बव न० जम्बूः फलं व्यण् तस्य वा न लुप्। जम्बूः
फले जाम्बवेन निर्दिष्टम् खरीहणा० वृज्। जाम्बवक
तन्निर्दिष्टे त्रि०।

जाम्बवत् पु० रामायणप्रसिद्धे ऋक्षराजभेदे। तस्यापत्यं
स्त्री व्यण् डीप्। १२तद्दुहितरि श्रीकृष्णपत्नीभेदे “वासुदे-
वस्तु निर्जित्य जाम्बवन्तं महावनम्। लेभे जाम्बवतीं
कन्यामृक्षराजस्य ममताम्” हरिवं० २६ अ० “जाम्बव-
स्त्रीनसहितं चारुसङ्गायमब्रवीत्” भट्टिः।

“ऋक्षराजस्य पुत्रोऽस्य महापुत्रः सुदुर्जयः। पिता-
महसुतश्चापि जाम्बवानिति दुर्जयः” रामा०। जाम्बवं
तदाकारोऽस्यस्याः सप्तम् मस्य यः पृथो० वलोपः डीप्।
१२मागदमन्यां स्त्री राजनि०। [नागदमन्याम् राजनि०।

जाम्बवी स्त्री जाम्बवं तदाकारोऽस्यस्याः व्यण् डीप्।
जाम्बवौष्ठ न० जाम्बवमिव ओष्ठोऽस्य। सुश्रुतोक्ते ब्रणादि-
दहनोपकरणभेदे “अथेमानि दहनोपकरणानि
तद्यथा पिप्पल्यजाशकट्गोदन्तशरशलकाजाम्बवौष्ठेतर-
लोहा, लौहगुड्ढेहाश्च। तत्र पिप्पल्यजाशकट्
गोदन्तशरशलाकास्त्वग्गतानाम्। जाम्बवौष्ठेतरलोहानि
मांसगतानाम्। जम्बोष्ठमयत्र “जम्बोष्ठे नाग्नियर्णेन
तपया वा शलाकया” “जम्बोष्ठे नाग्नियर्णेन पश्चा-
च्छेद्यं दहेद् भिषक्” सुश्रु०।

जाम्बीर(ल) न० जम्बीरस्य फलं व्यण् वेदे रस्य वा लः।
१जम्बीरफले तदाकारे २जानुमध्यभागे च। “जाम्बीले-
नारण्यम्” यजु० २५।१। “जाम्बीरं जम्बीरतरो, फलं
रलयोरभेदः। तदाकारेण जानुमध्यभागो जाम्बील-
स्तेनारण्यदेवं प्रीणासीति” वेददी०।

जाम्बुवत् पु० जाम्बवत्+पृथो०। ऋक्षराजे द्विरूपको०।

जाम्बूनद न० जम्बूनद्यां भवम् व्यण्। १स्वर्णे तद्धामनामके
२कमकाङ्क्षये घूसुरे च राजनि०।

जम्बूनद्यां तदुत्पत्तिकथा जम्बूद्वीपशब्दे १०४५ पृ०

भाग० व दृश्यम्। “दक्षिणेन तु ग्रीकस्य निषध-
स्योत्तरेण तु। सुदर्शनो नाम महान् जम्बूद्वीपः सना-
तनः। सर्वकामफलः पुण्यः सिद्धचारणसेवितः। तस्य
नाम्ना ससाख्यातो जम्बूद्वीपः सनातनः। योजनानां
सहस्रस्र शतस्र भरतर्षभ!। अत्र धो वृक्षराजस्तु दिव-
स्य क् मनोजेश्वर!। खरत्नीनां सहस्रस्र शतानि दश
पञ्च च। परिणाहस्तु वृक्षस्य फलानां रसभेदिताम्।
यतमानानि तान्युर्व्यां कुर्वन्ति विपुलं स्वनम्। सुवृन्ति च
रसं राजन्! तस्मिन् जतसन्निभम्। तस्यां जम्बूः
फलरसो नदी भूत्वा जनाधिप!। मेरुं प्रदक्षिणं कृत्वा
सम्प्रयात्युत्तरान् कुरुन्। तत्र तेषां मनः शान्तिर्न
पिपासा जनाधिप!। तस्मिन् फलरसे पीतेन जरा बाधते
च तान्। तत्र जाम्बूनदं नाम कनकं देवभूषणम्” भा०
भी० ७अ०। “दधद्भिरभितस्तटौ विकचयारिजाम्बूनदै-
र्विनीदितदिनकृमाः कतरुचश्च जाम्बूनदैः” भाषः “यदिदं
निर्गतं तस्यास्तप्रजाम्बूनदप्रभम्। काञ्चनं धरणीं प्राप्तं
हिरण्यमभवत्तदा” रामा० बा० १८ अ०।

जाम्बूनदेश्वरी स्त्री श्देवीभेदे २तदीयस्थाने च शम्भार्घाच०
जायक न० जयति गन्धान्तरं जि-खुल्। पीतवर्णं सु-
गन्धिकाष्टरूपे गन्धद्रव्यभेदे अमरः।

जाया स्त्री जायतेऽस्यां जनैर्यक् व्यात्व। १पत्यां विधिनो-
दायाम् अमरः। “पतिर्भात्यां संप्रविश्य गर्भो भूत्वे ह
जायते। जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः”
मनुः “पतिः शुक्ररूपेण भात्यां संप्रविश्य गर्भतामापद्य
तस्यां भात्यायां पुत्ररूपेण जायते। तथा च श्रुतिः
“व्यात्मा वै पुत्रनामासीति। जायायास्तदेव जायात्वं
यतोऽस्यां पतिः पुनर्जायते। तथाच बह्वृच ब्राह्मणम्,
“पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वे ह मातरम्। तस्यां
पुनर्नयो भूत्वा दशमे मासि जायते। तज्जाया
भवति यदस्यां जायते पुनः। ततश्चासौ रक्षणीवेत्येत-
दर्थं नाम निर्वचनम्” कुल्लू०। “अथ प्रजानामधिपः
प्रभाते जायाप्रतिपद्याहितगन्धमाख्याम्” रघु। “कः सञ्ज्ञे
विरहविधुरां त्ययुपेक्षेत जायाम्” मेघः। २ज्योति-
षोक्ते लग्नावधिकसप्तस्थाने। तत्र स्थाने जायायाः
शुभाशुभचिन्तनीयत्वात् तथात्वम्। बह्व्री० जायाशब्दस्य
निष्। युवती जायास्य युवजानिः “युवजानिर्धनुष्याणिः”
भट्टिः। पतिशब्देन हन्ते तस्याः जम् दम वा भवति।
जम्पती दम्पती वा पक्षे जायापती।

जायान्न पु० जायां हनि “लक्षणे जायापत्तोक्” पु० लक्ष-
 णि हन-टक् । जायाहननसूचकलक्षययुक्ते भर्त्तरि ।
 “अमनुष्यकृतृके च” पा० टक् । २ तिलकासके सि० कौ० ।
 तस्य जायाहननसूचकत्वात् तथात्वम् । एवं च तिलोक्ते
 श्योगेदे च “यायलः यपक्षेऽमदनसदनगास्तावकीनां
 विरायः” इत्युक्तयोगस्य जायानागसूचकत्वात् तच्च त्वम् ।
 जायाजीव पु० जायया तत्सर्जनवृत्त्या जीवति-अच् । गटे
 अमरः । [गटे श्वकृत्तने च मेदि० ।]

जायामजीविन् पु० जायया अमजीवति अम+जीव-णिनि ।
 जायिन् त्रि० जै-णिनि । १ जययुक्ते “अफलं जम्ब तस्याहं
 मन्ये दुर्जातजायिनः” भा० प० १५ अ० “जायोतिनाम्ना
 भ्रुवको ह्यविश्वकर्माव्यतः । सद्यपानेन तावेन प्रह्ला-
 रेऽभीष्टो रसे” सङ्गीतदा० उक्ते श्रुवकभेदे पु० । तत्र
 जायोति पाठ न्वरम् । ग्रीनार्थे तु इति जयीत्येव ।

जायु पु० जयति रोगान् जि-उण् । १ औषधे अमरः । २ जय-
 णीके त्रि० । “सखाय्यमतो जाययोरणे १११६।२ ।
 “वरेण जायुर्मतेषु” अ० १।६७।१।

जाये(गो)न्य पु० जि-बा० ए (गो) न्यण् । जयणीये “यो
 हरिमा जायान्योऽङ्गभेदे विशत्यकः” अथ० १६।४४।२ ।
 तैत्तिरीये तु जायेन्य इति पाठः ।

जार पु० जोर्धत्वेन जु-करणे घञ् । १ उपपत्तौ अमरः ।
 “मूढो यदर्थार्थे जारो न पोषमनुमन्यते” यजु० २२१ ।
 “जारं चौरैर्यभिवदन् दायः पशुगतं दमम्” याजु० ।
 बा० कर्त्तरि घञ् । २ जारके च । “असारं जारो
 अध्येति पचात्” अ० १०।२१ । “जारोजरयिता” भा० ।

जारज पु० स्त्री जारात् उपपत्तेर्जायते जन-ङ । कनियुक्तायां
 स्त्रियां १ उपपत्तिजाते (वेजन्त्या) पु० २ तथाभूतकन्यायां
 स्त्री “अमृते जारजः कुण्डः मृते भर्त्तरि मोलकः”
 अमरः । जन-क्त पु० । जारजातादयोऽप्यत्र । “अनि-
 युक्तासुतश्चैव एतिग्यामश्च देवरात् । उभौ तौ गार्हतो
 भागं जारजातककामजौ” मनुः ।

जारजयोग पु० जारजस्य सूचको योगः । ज्योतिषोक्ते
 योगभेदे । “न लग्नमिन्दुश्च गुरुनिरीक्षते न वा शगाहं
 रविणा समायुतम् । सपपक्षोऽर्केण युतोऽथवा शशी
 घरेण जातं प्रवदन्ति निश्चयान् । भग्नपादर्शसंयोगात्
 द्वितीया द्वादशी यदि । सप्तमो चार्कमन्दारे जायते
 जारजो भ्रुवम्” । अन्योऽपि योगः इहज्जातकोक्तः
 जातकग्रन्थे १८६ पु० दृश्यः ।

जारण पु० जारयति जृ-णि-ल्युट् । जारके । इत्यभेदे ।
 जार्यतेऽनेन जृ-णिच् करणे ल्युट् । २ जारणसाधने
 इत्यभेदे । कर्त्तरि ल्युट् । ३ जोरके स्त्री छीप् राजनि०
 भावे-ल्युट् । ४ जीर्णतावस्थादने न० ।

जारतिनेय पु० स्त्री जरत्या अपत्यम् ढक् कल्याण्योऽमङ् ।
 १ जरत्या अपत्ये । जरतिनोऽपत्यं शुभ्रा० ढक् । २ जरति-
 नोऽपत्ये च । [पौष्टके ।]

जारभर पु० जारं विभर्त्ति पोषयति भृ-पचा० अच् । जार-
 जाति त्रि० जृ-णिच्-क्त । १ गोधिते २ मारिते धात्व्यदौ ।
 जारो स्त्री जृ-णिच्-ङच् गौरा० छीप् । (जाङ्गी) ख्याते
 औषधभेदे मेदि० ।

जारु पु० जृ-उण् । १ जरायौ । “वीजाभीतराणि चेत-
 राणि चाण्डजानि च जारुजानि च खेदजानि च
 चोद्भिज्जानि” ऐत० उ० । “जारुजानि जरायुजानि
 मनुष्यादीनि” भाष्यम् । २ जारके त्रि० ।

जारुवि पु० जारुजार्को इत्यभेदो धीयतेऽग्निं धा-आधारे
 कि उप० स० । सुमेरोः कर्णिकाकेशरभूते पर्यतभेदे । “तुरङ्ग
 कुरर कुसुम वैकङ्क त्रिकुट शिखर पतङ्ग रुचक निषध-
 शनिवास कपिल शङ्ख वैदूर्य जारुधि हंसपद्म नाग-
 कानक्षर नीरदादयो गिरयो मेरोः कर्णिकाया इव
 केशरभूता मूलदेगे परित उपकृप्ताः” भाग० ५।१६।२२ ।

जारुथी स्त्री जरुथेन असुरविशेषेण निर्दिता अण् छीप् ।
 नगरीभेदे “जारुथ्यामाकृतिः क्रायः शिशुपाकोजनेः सह”
 भा० व० २२ अ० । “जारुथ्यां नगर्याम्” भीलक० “जारुथ्या-
 माकृतिः क्रायः शिशुपालस्य निर्जितः” हरिवं० १६ अ० ।

जारुथ्य त्रि० जरुथं मांसं क्षौत्रं वा तदर्हति जृ । १ मांस-
 दानपुटे २ क्षौत्राहं च “दशान्वमेधानाजुह्वे जारुथ्यान्
 स निरर्गवान्” भा० व० १८ अ० । “जारुथ्यान् त्रिगुणदक्षिणा
 नित्यर्जुनमित्रः” तस्मिन्त्यं जुषध्यामर्थद्वयत्वात् दक्षिणे
 जघनि जरुथं मांसमिति शाब्दिकाः तथा च मांसमयान्
 मांसादिदानप्रधानान् पुष्टानित्यर्थः । जरुथोऽसुरविशेषः
 इति वेदभाष्यम् । अत्र जरतेः स्तुवर्थस्य शब्दसारूप्यादधी
 विरोधाच्च जरुथं क्षौत्रस्य इति जारुथ्यान् क्षौत्रा-
 र्हाणित्यर्थः । भीलक० । जारुथ्यशब्दकल्पनं प्राणा-
 दिकमेव ।

जार्ति पु० न० जल-घाते ज्वला० च, जु० जल-संवरणे कर्त्तरि
 अच् वा । १ शष्पकल्पनिर्मिते खनामख्याते पदार्थे अमरः
 “अध्याययुक्तं तं देयं निश्चिता जातकभंषि । जातं ते

योजयामाहुर्निःशेषेण जनाधिप !” भा० अम० ५०७० ।
 २. गवाक्षे ३४ मूत्रे च अस्तु टफलादौ ४ श्वारके (जालि) ।
 ५८ मूत्रे मेदि० गवाक्षो गवाक्षच्छेदं तत्र “नवमं जालौ
 रभिनिष्यतन्यः” भट्टिः सम्भूते “नीहारजालमलिनः पुन-
 रक्तस म्नाः” “करजालमस्तसमयोऽपि सताम्” भाषः
 “गवाक्षबोधजालपतितं रविभासः” किरा० ६६ न्द्रजाले
 हेम० ७० रुद्रस्वच्छे पु० मेदिनिः ।

जालक पु० जालमिव कायति कै-क । गवाक्षे हेमच० ।
 ख० क० १० जालशब्दार्थे । “मलिकाः मशकान् केशान्
 जालकानिव पश्यति” सुश्रु० २ श्वारके पु० स्त्री स्त्रियां
 डीप् गन्टार्थे च । ४ जालतुल्ये मेपलांस्त्रि च ।

जालकीरक पु० क-एबुल् हग० । जालस्य मल्लिकादिपात-
 नाय जालाकारस्य कारके-मकटे (माकड़सा) हेमच०
 शाब्देन कलमस्य रक्तरिर त्रि० । गवाक्षेन कृतपदार्थस्य
 खट्वाच्छेदकत्वेन जालतुल्यकरणात्तस्य तथत्वम् ।

जालकि पु० त्रिगर्तपथानर्गते आयुषजीविभेदे । “आहु-
 स्त्रिगर्तपथास्तु कौण्डोपरयथागिडकिः क्रोष्टुकिजाल-
 माविष्य ब्रह्मगुप्तोऽथ जालकिः” सि० कौ० ततः स्वार्थे
 ङ । जालकीय तदर्थं । बहुषु लुक् । जालकय इत्येय ।

जालकिनी जालमिव कयति कै-क जालकं देहलोम-
 तदस्त्वस्याः इति डीप् । १ मेघां त्रिका० २ मेघे पु० ।

जालकीट पु० जात्रे पतितः कीटोऽस्य । मर्दि लूतायां
 (माकड़सा) तदीयजाले मशकादीनां पतनात्तस्य तथ-
 त्वम् । जालकीटो भयः पनद्या० अण् । २ तद्धते त्रि० ।

जालक्षौद्र्य न० जाले जानके क्षौरं तत्र आधु यत् । क्षौर-
 विभे हल्लोटे । स्थावरविधोपक्रमे “कसदानी क्षुही
 जालक्षौद्र्याणि त्रीणि क्षौराणि” सुश्रुतः ।

जालगर्भ पु० जलरोगभेदे । जलरोगगर्भे २२०० पु० दृश्यम् ।

जालगोणिका जालमिव गोणी यत्र कप् ह्रस्वः । दक्षिण-
 म्यनभागङ्गे त्रिका० ।

जालम्बर पु० दैवभेदे “परा जालम्बरं दैव्यं समापि परि-
 कम्पनम् । पादाङ्गुष्ठस्य रेखातथक्रं लडा हरोऽङ्कुरत् ।
 तच्च चक्रं मया लब्धं नेत्रपद्मार्चनात् विभोः ।
 सुदर्शनाख्यं ते चक्रं देयचक्रं यमर्ह नम्” काशी० २१ अ०
 भूयं प्रति विष्णोरुक्तिः । २ त्रिगर्तदेशे पु० तद्देशस्य तेन
 कृतत्वात् तथत्वम् । सोऽभिजनोऽस्य अण् । पितादिपर-
 म्परया २ नद्देशाभिनि । बहुषु तस्य लुक् । ४ स्वर्धभेदे पु०
 ततः भटा० गेलापत्ये फक् । जालम्बारायण तद्भोला-

पत्ये प्रंस्त्री० । जालम्बारायणस्य विधयो देशः राजम्बा-
 दुक् । जालम्बारायणक तस्य परिणीजते देशे पु० ।

जालपाद पु० जालमिव पादोऽस्य हस्त्यादि० मान्यलोपः ।
 १ हंसे । “जालपादभुजौ तौ तु पादयोश्चक्रमन्त्रणौ”
 (नरनारायणौ) भा० भा० ११४५ अ० । “प्रतुदान्
 जालपादांश्च कोयटिनखदिष्कान्” मनुः “जाल-
 पादान् खड्गरीटानजातांश्च स्रग्द्विजान्” याज्ञ० तन्मा-
 समन्त्रणं निषेधयान् । स्त्रियां कुम्भपद्या० अन्यलोपे
 ङीप् पादः पञ्च । जालपदी हंस्याम् वरणादिगणे जान-
 पदीत्यत्र जालपदोति पाठान्तरे जालपद्या अदूरभवो देशः
 वरणा० अण् । जालपद तस्या अदूरभवदेशे त्रि० । प्रथो-
 अन्य लोपः । जालपादु हंसे त्रिका० ।

जालप्राया स्त्री जालस्य प्रायो बाहुल्यं यस्याम् । लोह-
 मयाङ्गरक्षिणां (साजोया) हेमच० ।

जालमालि पु० आयुषजीविभेदे । ततः स्वार्थे ङ । तदर्धे
 जालकिशब्दे दृश्यम् ।

जालवर्तुरक पु० जालाकारो वर्तुरकः । (कौटावावला)
 हस्तभेदे । “जालवर्तुरको हस्तो वातारोगरुपापहः ।
 पित्तदहकरशोषणः कृपायस्य प्रकीर्तितः” राजनि० ।

जालमरस न० नित्यकं अच् समा० । मरौपरभेदे ।

जालकृद् त्रि० जनप्रचुरो हृद्भ्यः तत्र भवः तस्य दं वा शिवा०
 अण् । १ जल-च-हृद्भवे २ तत्सम्बन्धिनं च स्त्रियां ङीप् ।
 जालाच्छ पु० जालमिवाजिगच्छ समा० । गवाक्षे “हेमजाला-
 क्षनिर्गच्छद्मेनायुक्तमस्थिना” भाग० भा० १५५८ ।

जालाप न० मेघजभेदे “जालापेणाभिपिहित जालापेणोपवि-
 हृत । जालापसुप्तं मेघजं तेन नो सृष्टं जीरथ” अथ०
 ६५७१२ ।

जालिक पु० जालेन चरति परी० उण् । जालेन जीवति
 वेतना० ठञ् वा । (जालजीविनि जालेन श्वारिणि या
 शकैवते” त्रिका० ४ मर्कटे हेमच० । ५ जालजीविनि
 यागुरिके स्रग्भस्वनार्थं जालपतिनि स्रग्भुभेदे अमरः ।
 ङनि स्त्रियां ङीप् इति भेदः । जालपत्यस्य ठञ् ।
 ६ जालोपजीविनि ग्रामजालिनि च त्रि० हेमच० ।

जालिका स्त्री जाल-अस्त्वर्थे ठञ् । १ यस्मिन्ने स्त्रीयां
 स्रग्भारणवस्त्रे श्वारिषारं २ जलोकायां ४ विप्रवायां
 योधानामङ्गरचितान्कुरक्षणां (सजोवा) च मेदि० ।
 (जालि) श्वारके शब्दार्थे ।

जालिनी स्त्री जाल-अस्त्वर्थे इति । पित्तशलाकां हेमच०

१ कोषातकीटले राजनि० घोषातकां रत्नमा० ४३ मेह-
रोगिणां पिङ्गकमेदे सुपु० । “तत्र वसामेदोभ्यामभपञ्च-
गरीरस्य त्विदिर्दोषेषातुगतधातोः प्रमेहिषो दश पिङ्गता
जायते । तद्यथा शरायिका सर्पिका कच्छपिका
जालिनी विनता पुलिणी मस्तरिका अलजी विदारिका
विद्रुधिका चेति । शरायमात्रा तद्रूपा निम्नमध्या शरा-
यिका । गौरस्येपसंस्थाना तद्रूपमाणा च सर्पिका ।
बदाहा कूर्नेनस्थाना ज्ञेया कच्छपिका २ सुपैः जालिनी ४
तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता । मरुती पीङ्गता
मीना पिङ्गता विनता ५ मृता । मरुत्युत्पादिता ज्ञेया
पिङ्गता सा तु पुलिनी ६ । मस्तरसमसंस्थाना ज्ञेया सा
तु मस्तरिका ७ रक्ता सिता स्फोटवती टारुणा त्वलजी ८
भवेत् । विदारिकन्द्वदृष्टता कठिना च विदारिका ९ ।
विद्रुधेलेतपैर्मुक्ता ज्ञेया विद्रुधिका १० सुपैः सुपुतः ।

जालो स्वा जालमस्तस्याः अच् गेरा० डीप् । १ ज्योतिष्मतां
(भिक्षा) अमरः २ पीले राजनि० (ज नि) ३ चारके च ।

जाल्म त्रि० चु० जल-ब० म । पामरः २ कूटे ३ प्रसमीत्यकारिण
च मेदः “त्ययं पुजनं जगति जलम् ।” भाषः “क्षणं
विप्रस्यतां जालम् । स्फुटस्ते यदि बाधते । न तथा
बाधते स्फुटं यथा बाधति बाधते” - ब्रूयः । “जनान्
योऽभिभवान्यात् कर्मणा हि स वै पुमान् । न त्वेव-
जालिनीं कपाणीं श्रुतिमेतत्समर्हते” भा० शा० १३२ अ०
सार्थे क । तत्कार्यं “मित्रवत्त्वगुरुद्विभी जालमकः सुवि-
गर्हितः” भा० द्रौ० १८६ अ० ।

जाल्य पु० जल-गणत् । गिण “मन्त्रो जलचरो जाल्यो
एकलः केनिकलः कलिः” भा० शा० ७८६ अ० शिवस्तुनौ ।

जावन्य न० जवनस्य भाषः बृह० वा ध्वज् । वेगे ।
पक्षे इमनिच् जर्भि० सा पु०, तल् जवनता स्त्री, त्व
जवनत्य न० तत्कार्ये । [दिशादौ ।

जाजयति त्रि० जय+चतुरर्थी कर्णां फिज् । जयुज्
जापक न० जापक+पृथो० । जापके कर्त्तव्यनामगन्धर्व्ये
अमरटीकायां संसारहन्तरी ।

जास्कमद पुंस्त्री पक्षिभेदे । “यनिक्क जास्कमदा गृध्राः
श्वेनाः पतन्निश” अथ० १११।१।१ ।

जास्यति पु० जायते जन-ङ+जायाः डङितः पतिः देदे
नि० । जासातरि “सदमजासतिं या” सृ० ११८५।८ ।

“जाः पुत्रः तासां पतिं जासातरम्” भा० ।

जास्यत्य न० जाया च पतिश्च जायापती तयोर्भाः कमे वा

ध्वज् पृथो० । जायापत्योः १ कर्मणि “मं जास्यत्यं सुयमना”
क० ५ २८. ३ “जास्यत्यं जायापत्योः कर्म” भा० २ तद्भावे च ।

जाह्वा पु० दह-एल् पृथो० । (षोष्) इति ख्याते १ कृते,
२ माज्जाति, ३ खड्गायां ४ कारुण्डिकायां मेदि० । ५ विषेय्ये
जन्तुभेदे राजनि० “जाह्वाहृष्यत्र ङगोधानां
कीर्तनं शुभम्” दृढतृसं० ८५ अ० ।

जाह्व पु० राजभेदे “परिशिष्टं जाह्वं विवृतः” क०
१११६०० । “जाह्वः कथित् राजा” भा० ।

जाह्वी स्त्री जङ्ग+घण् डीप् । “जानुदारा पुरादां जङ्गः
संपोष कं पतः । तस्य कन्यास्वरूपा च जाह्वी तेन
कीर्तिता” इत्युक्तनिर्वचनायां गङ्गायाम् । जङ्गुशब्दे
१०८० पृ० दृश्यम् “ज्येष्ठे मामि क्षितिसुतदने शुक्लपक्षे
दशम्यां हस्ते शैलादिरगमदयं जाह्वी मयं कीकम्”
ति० त० शङ्खः तस्यां तिथिर्विशेषे ज्ञानफलं यथा

“सामान्यं दामस्नानमङ्कलं शृणु सुन्दरि ! । पुण्यं

दशगुणञ्चैव मौषलस्नानतः परम् । ततस्त्रिंशदगुणं

पुण्यं रविसंक्रमणे दिने । अमायाद्यापि तत्तुल्यं

द्विगुणं दक्षिणायने । ततो दशगुणं पुण्यं नराणाञ्चो

त्तरायणे । चातुर्भासां पौर्णमास्यामननं पुण्यमेव

च । अक्षयायाञ्च तत्तुल्यमेतद्देदिनकृतम् । असंख्य

पुण्यफलदमेतेषु स्नानदानकम् । सामान्यदिनस्नानान्

दानान् शतगुणं भवेत् । मन्वन्तरायां देवि ! युगा-

द्यायां तथैव च । मातुल्यं शतगुण्यां भीष्माष्टम्यां तथैव

च । ततोऽपि द्विगुणं पुण्यं नन्दायां भवदुर्लभे ! । दश-

हरादशम्याञ्च युगाद्यादिप्रसं फलम् । नन्दासमञ्च

वारुण्यां सङ्कल्प्यं चतुर्गुणम् । ततश्चतुर्गुणं पुण्यं

द्विप्रहत्पर्यं सति ! । पुण्यं कोटिगुणञ्चैव सामान्य-

स्नानतः हि यत् । चन्द्रोपरागसमये सृष्ट्यं दशगुणं

ततः । पुण्येऽप्यर्द्धोदये काले ततः शतगुणं फलम् ।

सर्वेषामेव सङ्कल्पं वैष्णवानां विपर्ययः” इति ब्रह्मवै-

प्रकृतिय० । “अपरयत्सा जगद्विष जाह्वी” भाषः ।

जि जो अभिप्राये स्वा० पर० सक० अनिट् । जयति अजयोत्

जिगाय जिष्यतुः जिगायिष जिगेथ । जेता जीयात्

जेयति । जाययतिन्ते अजीजयन्त । जिगायति ।

जेता जदी जितः जयः । “जययतिवको रामोलक्ष्मणश्च

महाबलः । राजा जयति सुधीरो राष्ट्रवेणानुपनिषतः”

रामा० ब्रह्मकृतः प्रयोगः । “सर्वद्व्याणि कृष्यन्तु यो

यज्जयति तस्य तद्” मनुः । “दुर्धेधिनो ह्योपदि” । पञ्चमजै-

धीन्"भा०श० ६५अ० । "जिगाय तस्य हनारं व रामः
 शर्वनोक्तः" भट्टिः "गर्जताननरां हृदि" शोभायने
 जिगाय सा" कुमा० । "जीयात् पण्डितगर्वपदतपविः
 श्रीयोपदेवकविः" सुगंधो० अथ सुबन्तुस्थाने तिवन्ती ।
 जयति जयन्ति । "जयति जयति देवः" नाटकेषु
 बह्वस्थाने कञ्चुकाद्युक्तः । "नवरसर्चिरा निर्भिति
 सादधती भारती कर्जयति" काव्यप्र० । जयसु सर्वेभ्य
 चत्कर्षणेन स्वापेक्षयाप्युत्कर्षोपधानात् तस्य नमस्कार-
 व्यञ्जकता यथाह काव्या० "जयत्यर्थेन च नमस्कार
 व्याख्यायते इति तामसि प्रथत इति" । अभिभय-
 पूर्वकपक्षणे अयं द्विक० । इत्याह पञ्चदण्ड् कधि प्रक्षि
 चिद्रू गासु जिमन्त् सुषाम् । कर्मसुक् सादकथितलथा
 स्याद्वीहलवचाम् इत्युक्तेः । शतं जयति देवदत्तम् । श०
 कौ० "इन्द्रं वाजं जापयत" यजु० ६।१। "यद् त्वध्वर्यव
 व्याजं जापयेयुः" आश्व० ६।८ । "इमाञ्च पृथ्वीं कृ-
 क्षानेकाह्वा व व्यजीजयत्" भा०श्रु० ६०अ० ख० र्थे णच् ।
 व्यजीजयत् इति पठे पुनमाय व्याघ्रः । "गर्तं जिगीधतः
 पादौ बह्वहनेऽपि कामिकाम्" भाग० २।१०।२५ । "अगा-
 हताष्टादगतां जिगीषया" नैष० । जेगीयते । कर्मणि
 व्यजीयत अजायि । "प्रागजीयत हवा ततो मही" रघुः
 अति+अतिशयेन जये "विराडयं सुगजा व्यज्यैषीत्"
 अथ० १४।०।७४ । [धैर्यं तस्य गच्छतः" भट्टिः
 वि+शति परस्परजये व्यात्त० । "व्यतिजिग्ये ससुहोऽपि न
 अधि+प्राधिक्येन जये" सपत्नीप्राधिक्योदाह० भट्टिः ।
 अतु+अतुल्यपजये पञ्चाज्ये च । "कौशल्योऽन्वजयत्
 सहोम्" भा० शा० १।२४ अ० ।
 अभि+आभिसुख्यन जये । "ते चान्द्रमसनेव लोकमभि-
 जयन्ति" प्रश्नो पु० । अधिगमे च "वेदसुतिभिराख्या-
 नेरयीभिर्जिगीषति" भा० शा० ८४६५ ।
 अव+अधरोक्त्य जये । "शरेर्विध्वंस्य तांशौरामवजित्य च
 तदनम्" भा० आ० ७७६ । "अवजित्य सुशम्भं धनं
 चादाय सर्वशः" भा० वि० १२अ० ।
 परा+पराक्रमपूर्वकजये व्यात्त० । पराजयते । "सं परा-
 जयमानोऽसातुजया पवनात्मजम्" भट्टिः । "पराजितेनापि
 जतो हरस्य" कुमा० । ग्लानौ अक० तल "पराजेरसोदः"
 पा० सत्पार्थस्यापादानता । "अध्ययनात् पराजयते
 न्हायतोऽर्थः शि० कौ० "तां पराजयमानां सा प्रीते
 रक्ष्या दयाननात्" भट्टिः ।

प्रति+प्रतिरूपजये । "कजाविकं भावया प्रत्यजैषीत्"
 भा० श्रु० १२५०श्रु० । "यत् प्रतिजिगीषन्त्यस्त तान्
 समभिद्रुताः" ४२७६ श्रु० ।

वि+विशेषेण जये व्यात्त० विजयते । "येन देवान् अतुल्यांश्च
 पार्था विजयते वृधे" भा० वि० १२४५श्रु० । "जगादाहि-
 जिगीषाः । "दैव्यं कुलं विजिग्ये" भट्टिः ।

जि ति० ज्ञा+वा० क । १ जयशीले २ पिशाचे पु० एकाक्षरको० ।
 त्रिकन पु० कृतिनिबन्धकारके विहङ्गदे ।

जिगत्तु पु० गम-कृत्, सन्त्य । प्राणवायो उज्ज्वलद० ।

जिगत्ति पु० गृ-वा० ति द्वित्यञ्च । आच्छादके । "जिगत्ति-
 भिन्द्रो अपजगृराणः" अ० ५ उ० ६।४ "जिगत्ति" गरल-
 माच्छादयन्तम्" भा० ।

जिगीषा स्त्री जि-सन् भावे अ । १ जेष्ठायां, २ प्रकवे,
 ३ उद्यमे च मदि० । "वेवस्वतं जिगीषया" रघुः । "अगा-
 हताष्टादगतां जिगीषया" नैष० ।

जिघत्तु पु० जिघांस+प्रयो० । जिघांसौ । "यो नः सतुल्य
 उत वा जिघत्तुः" अ० २।२।६। "जिघत्तुर्जिघांसुः" भा० ।

जिघत्ता स्त्री अतुमिच्छा अद-सन् घसादेशे भावे अ ।
 १ भोजनेच्छायां २ क्षुधायां हेमच० । [चमरः ।

जिघत्सु ति० अतुमिच्छति अद-सन्-घसादेशे उ । क्षुधिते
 जिघांसु ति० हन-सन्-उ । हननेच्छो "प्रशान्तेष्ट" हरिश्चं
 जिघांसुः" भा० २।रिपो पु० हेमच० ।

जिघृक्षा स्त्री ग्रह-सन् भावे अ । ग्रहणेच्छायां "पटुरपि
 प्रियकण्ठजिघृक्षया" रघुः ।

जिघ्र ति० प्रा-कर्त्तरि श जिघ्रादेशः । प्राणकर्त्तरि "स्वामी
 निश्चितेऽप्यसृयति अनोजिघ्रः सपत्नीजनः" वा० द०
 "अजिघ्रैः पुष्पगन्धानां पतङ्गैर्ग्लपिता वयम्" भट्टिः ।

जिघ्रिनी स्त्री जिगि-गतौ णिनि । (भिङ्गी) जतायां भावप्र०
 "जिघ्रिनी मसुरोष्णा च कषाया योनियोधनी । कटुका
 व्रणहृद्रोगशान्तातीसारहृत् पटुः" भावप्र० । [चमरः ।

जिघ्रिनी स्त्री जिगि-गतौ अच् गौरा० जीष् । अङ्गिष्ठायाम्
 जिज्ञासा स्त्री ज्ञा-भावे अ । १ ज्ञातुमिच्छायां २ तदर्थविचारे च ।

"अथातो धर्म्मजिज्ञासा" जै० सू० । "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा"
 शा० सू० । उभयत्र विचारार्थकताकरे इत्यत्रा "दुःख-
 त्रयाभिघातात् जिज्ञासा तदःचातके हेतौ" शा० सू० ।

जिज्ञासु ति० ज्ञातुमिच्छुः ज्ञा-सन्-उ । १ ज्ञातुमिच्छो
 २ सुसुखी च "चतुर्विधा भजन्ते माम्-
 "आर्त्तो जिज्ञासुर-
 योर्ध्वं ज्ञानो च भरतर्षभ!" गीता ।

द्रव्यभेदे जीर्णतासाधनद्रव्यभेदा जीर्णमञ्ज्यासृक्ता यथा
 “नारीकेलफलेषु तण्डुलमथ क्षीरं रसास्त्रे हितं जम्बीरो-
 त्यरसो हते समुचितः सर्पिस्तु मोचाफले । गोधूमेषु च
 ककंटी हिततमा सांसात्यये काञ्जिकं नारङ्गे गुह-
 भक्षणञ्च कथितं पिण्डारके कोदण्डः । पिष्टान्ने सलिलं
 पियालफलजे पथ्या सिता मापजे खण्डं क्षीरभवे तु
 तक्रमुचितं कोष्णाश्वु कोलम्बजे । मत्स्ये चतुर्फलं त्व-
 जीर्णशमनं मध्वस्वपानात्यये तैलं पौष्करजे कटूप्रशमनं
 शेषांस्तु बुद्ध्या जयेत् । पनसे कटुलं कटुले च हतं घृत-
 पाकविधायपि जम्बुरसः । तदुपद्रवशान्तिकरं लवणं
 लवणेषु च तण्डुलधारि वरम् । नारिकेलफलतालवीजयोः
 पाचनं य इह तण्डुलं विदुः । ते वटलि मनयोऽथ
 तण्डुलान् क्षीरवारि परंपाचयत्यपि । दाडिमाम-
 लकतालतिन्दुकीवीजपरलवलीफलान्यपि । बाकलेन
 च फलेन पाचयेत् पाकमेति बालं स्मृतम् । भक्ष-
 माल्गन्धपादनानां मण्डपखर्जूरकपितृकानाम् । पाकाय
 प्रियं पितृमर्त्योर्जं हतेऽपि तक्रं प्रवदन्ति पथ्यम् । गो-
 धूमसापक्षरिसम्पत्तीनरङ्गपाको भवेदिति च नातु
 लपलकेण । खर्जूरिका विलसमेरुसितासु शस्तं
 शृङ्गाटके मधुफलेष्वपि भद्रमुक्तम् । पिशितपनसयोः
 स्यादाश्वधीजेन पाकः । कृगरसहितप्रयोषितक्षीरयोः
 सैन्धवेन । चिपिटपरिणतिः स्यात् पिप्पलीदीपिकाभ्या
 मपहरति तुपाशो वेदलानामजीर्णम् । कर्पूरपुगीफल
 नागवल्लीसाक्षीरजातोफलजातिकोशम् । कस्तुरिका
 सिङ्घानागिकैलजलं पचत्यायु समुद्रफेनः । श्यामाक
 नीवारकुलपट्टिनिष्पन्नकङ्कू टक्षिमस्तकस्तु । चिञ्चा-
 कुलथो तिलतैलयोगात् जटाङ्गनादय निहन्यथाम् ।
 कशेरुङ्गाटमृणालमृद्धी खर्जूरखण्डा व्यपि
 नागरेण । पलाशभस्माश्वु तथार्द्रजो वा रसो निहन्या-
 द्रसमिज्जुजातम् । अस्त्रेन केनाप्यथ व्योषथेन कोष्णा-
 श्वुना वा हतमेति पाकम् । तिलादितैलान्यपि का-
 ङ्जिकेन सर्जस्य मज्जा पनसामलकयो । किमत्र चित्तं
 बद्धमांसमत्स्यभोजी सुखी स्यात् परिधीय युक्तम् । इत्य-
 ङ्गुतं केवलवज्रपक्वमांसेन मत्स्यं परिपाकमेति ।
 कपोतपारावतनीलकण्ठकपिञ्जलानां पिशितानि जग्ध्वा ।
 कागस्य मूलं परिमेयसुणं सुखी भवेत्ता बद्धशो न
 भूतम् । व्योषैः रसाला सुरभीयवस्तुमण्डेन
 कोष्णेन विपाकमेति । शङ्खस्य चूर्णेन हयारिगारी-

पयोदधिक्षीररूपैति पाकम् । वटो वेसयाराक्षवङ्गेन
 फेनी शमं पर्यटः शिषुधीजेन याति । कणामूलतो
 लङ्ङुका पपकादेर्वपाको भवेच्छस्कुलीमण्डयोः ।
 श्यावित्तोभागण्डकाश्चित्तैलाद् यावत् क्षारात् कोल
 कूर्नादयोऽपि । जीर्णान्येव पायसो सुद्वयूपात् सासु-
 द्रादप्यारनानं सुखाय । तप्तं तप्तं हेम वा तारमग्नौ
 तोये क्षिप्तं सप्तकत्वस्तदम् । पीत्वावशत्रं दीर्घकालो-
 पपन्नमस्यो जीर्णं शीघ्रमेव लहाति । पालाङ्गका
 केसुककारपेक्षी वार्ताकुशशाङ्गु रमूलकानाम् । उपोद
 कालाचुपटोलकानां सिद्धार्थको मेघवरस्य पक्ता ।
 शुगठीमतीनस्य च नागरङ्गजम्बीरयोः कोदण्डको
 निहन्ता । जरामिरागेरिचन्द्रनाभ्यामस्येति शीघ्रं
 बद्धशो न भूतम् । पटो नर्गशाङ्गु रकारवेक्षीफलान्य
 लावूनि बङ्गनि जग्ध्वा । क्षारोदकं बद्धतराग्नीय
 भोक्तुं पुनर्वीच्छति तावदेव । विमच्यते शूरणको गुह्येन
 तथालुक् तण्डुलतोयपानात् । जम्बीरनीरेण निशा-
 रसोनं सुस्तेन तृणं परिपाकमेति । चञ्चूकसिद्धार्थक
 वास्तुकानां गायत्रिसारकथितेन पाकः । शाकानि
 सर्वाण्युपयानि पाकं क्षारेण सद्यस्तिग्ननालजेन ।
 श्यान्नातकादुस्वरपिप्पलीनां फलानि च म्लक्षवटादि-
 कानाम् । स्युः, शमनं पर्युषितोदकेन पियालमज्जा च
 कटुप्लकेन । स्नेहाजीर्णं रोगिणां सुद्वयूषं ज्वालां
 सुस्तो हन्ति वैरेचकानाम् । सापो भूयाद्विस्मृलेन
 पाकश्चिञ्चा सुद्वयस्त्वतां चूर्णयोगात् । उपणेन शीतं
 शिथिरेण चोष्णमस्त्रेण च क्षारगणो गुणाय । स्नेहेन
 तीक्ष्णं वमनातिथोगे सिता हिता स्यादिति काशिराजः ।
 तास्त्रूलमध्यस्थितचूर्णकेन संदहति यस्य सुखं नरस्य ।
 तैलेन वा केवलकाङ्जिकेन । सुखाय गण्डूपमसौ विद-
 ध्यात् । शीतोदकं नस्यजरोगहारि नारीपयसाङ्गन-
 रुक्विनाशि । एलोदकं भूमगदे प्रशस्तं धात्रीप्रलेपो-
 ऽतिविरेचनेषु । मृगस्य मांसं अमजेऽनुकूलं प्रवातकुम्भिः
 सुरतावसाने । क्षीरोघ्ना सैन्धवसाधितन्तु छागाण्ड-
 सुक्तं सुरतातिरेके । अत्रणपुष्पजे तिलतैलतः अयश्च
 पूरणमेव सुखं विदुः । कवलजेषु गदेष्वथ कारयेत्
 कवलमाद्र्कजद्रवजं पुनः” ।

जीर्णक वि० जीर्णप्रकारः स्थूला० कन् । जीर्णप्रकारे ।
 जीर्णज्वर ९० कर्माधा० । दादशाङ्गाधिककालोत्पन्ने ज्वरे
 तल्लक्षणादिकं भावप्रका० उक्तं यथा ।

“यो द्वादशभ्यो दिवसेभ्यः ऊर्ध्वं दोषतयेभ्यो द्वि-
गुणेभ्य ऊर्ध्वम् । नृणां तनो तिष्ठति मन्दवेगो निपग-
भिरुक्तो ज्वर एष जीर्णः” । जीर्णज्वरस्यैव विशेषं
वातबलासकमाह । नित्यं मन्दज्वरो हृत्तः शूनः कृच्छ्रेण
निध्यति । स्तब्धाङ्गः स्नेहभूयिष्ठो नरो वातबलासकी ।
वातबलासकी नर देहगर्भवेत् । शूनः शोथी । स्नेहभूयिष्ठो
बहुश्लेष्मकः । जीर्णज्वरी नरः कृत्वाक्षोपवासं कदाचन ।
लङ्घनात् स भवेत् जीर्णो ज्वरस्तु स्याद्बली यतः ।
पुराणोऽपि ज्वरे दोषा यदापथ्यैः पुनस्तथा । लङ्घयेत्
तत्र तत्पश्चात् पथ्यमेवाचरेत् क्रियाम्” तथा पूर्ववत् ।

जीर्णद्वार पु० नित्यक० । दृढद्वारकवचे (विधारा) राजनि०
जीर्णपत्र पु० जीर्णं पत्रमस्य । पट्टिकालोभे शब्दार्थ० ।

जीर्णपत्रयुक्ते ति० । बह्व० कप् कापि अत इत्त्वम् ।
जीर्णपत्रिका ष्वंशपत्रीतृणे स्त्री राजनि० ।

जीर्णपर्णा पु० जीर्णानि पर्णान्यस्य । १कदम्बे । २पुरातनपत्र-
युक्ते ति० । कर्म० । ३पुरातनपत्रे न० । ४पुरातन-
ताम्र्यले च । “पर्णमूले भवेद्वाधिः पर्णायो पायसस्त्रयः ।
जीर्णपर्णं हरिदायुः सिरा बुद्धिप्रणाशिनो” वैद्यकम् ।

जीर्णफल्ली स्त्री नित्यक० । दृढद्वारके वचे (विधारा) राजनि० ।
जीर्णवृद्ध पु० जीर्णं वृद्धं मूलमस्य । पट्टिकालोभे राजनि०
तद्विधं कायति कै-क । जीर्णवृद्धक । (केओटा सृष्टा)
ख्याते सुस्तकभेदे । [राजनि० ।

जीर्णवज्र न० जीर्णं पुरातनं वज्रं हीरकमिव । वैक्रान्तमणौ
जीर्णवस्त न० कर्म० । पुरातनवस्त्रे पटञ्जरे अमरः ।

जीर्णा स्त्री जृ-क्त । स्थूलजीरके राजनि० ।

जीर्णस्थिसृत्तिका स्त्री । क्षतिमसृत्तिकाभेदे ।

“अथ वक्ष्ये तु जीर्णस्थिसृत्तिकाकरणं प्रिये ! ।
शिलाजलस्यले कृत्वाद् दीर्घं गर्तं मनोहरम् । नि-
क्षिपेत् तत्र नानास्थिसंश्रयं द्विचतुष्पदम् । सर्जिचारं
सञ्चारं सृत्चारं लवणानि च । गन्धकोणजलं
क्षेप्यं नानामूत्राणि तत्र च । एवं कृत्वा मासषट्कं दद्यात्
पाषाणसृत्तिकां । कङ्कालस्पर्शं तदूर्ध्वं कृत्वा हङ्गी-
रकं शुभम् । त्रिवर्षाज्जायते सर्वमेकीभूतं दृष्ट-
मसम् । ततो निष्कास्य तज्जूर्यं कृत्वा पात्राणि निर्म-
मेत् । प्रशस्तं भोजनं तत्र स्रजयेदक्षदूषणम् । सञ्चा-
यिषस्य संयोगात् तस्य भङ्गः प्रजायते । दूषीविषादि-
संयोगात् पात्रे स्फोटा भवन्ति हि । तत्र क्षिप्रं चतु-
विधं पात्रं कृत्वा प्रजायते । एवं ज्ञात्वा तत्र दद्याच्च

कदाचिद्विषादिकमिति रावणः” शब्दार्थचिन्तामणिः ।
जीर्णा स्त्री जृ-क्तम् । जीर्णतायाम् । अमरः ।

जीर्णाद्वार पु० जीर्णस्य पूर्वप्रतिष्ठापितलिङ्गादेरुद्धारः ।
पूर्वप्रतिष्ठापितलिङ्गादेः भग्नतादौ स्वस्थानोद्धारि
तद्विधानम् अग्निप० ६७ अ० उक्तं तथा ।

“भगवान् उवाच । जीर्णाद्वारविधिं वक्ष्ये भूपित्रां
स्त्रपयेद् गुरुः । अचलां विन्यसेद् गेहे अतिजीर्णां परि-
त्यजेत् । व्यङ्गां भग्नां च शैलादूनां न्यसेदन्यां च पूर्व-
वत् । संक्षारविधिना तत्र तत्त्वान् संहृत्य देशिकः ।
सहस्रं नरसिंहेन कृत्वा तावद्दरेद् गुरुः । दारिणीं दाहये-
द्दक्षीं शैलजां प्रक्षिपेज्जले । धातुजां नक्षत्रां वापि अग्नाग्ने
वा जलेऽन्वक्षौ । शान्तमग्नौ जीर्णाङ्गं कायं वस्त्रा-
दिना भजेत् । वाटवैः पक्षिभ्योऽपि गुरवे दक्षिणां ददेत् ।

यत्प्रमाणा च ददद्दद्यात् तत्त्वानां स्थापयेत् पुनः । कुर-
वापीतङ्गागारे जीर्णाङ्गं मज्जापानाग्निना संविभेद्यो यथा

“अथ जीर्णाद्वारः स च लिङ्गादौ दम्बे भग्ने वलिते
वा कार्यः । अयं चानामिदं प्रतिष्ठितलिङ्गादौ भङ्गा-
दिदुष्टेऽपि न कार्यः । तत्र तु सञ्चारभेदे कार्योदितं
त्रिविक्रमः । कर्त्ताऽसकदेवस्य जीर्णाद्वारं करिष्ये इत्युक्त्वा
पुण्यार्हं वाचयित्वा आचार्यं स्तुतिञ्च यत्वा लिङ्गे
ओं व्यापकेष्वरहृदयाय नमः ओं व्यापकेष्वरगिरसे
स्वाहेत्येवं पङ्क्तिं कृत्वाऽधोरमन्त्रं शतं जप्त्वाऽग्निं
प्रतिष्ठाप्याधारेण घृतसर्पिः सहस्रं कृत्वा इन्द्रादिभ्यो
गाम्ना वलिं दत्त्वा जीर्णदेवं प्रणवेन संपूज्य ब्रह्मादि-
सगणलदेवतानां होमं पूर्वोक्तं कृत्वा देवं प्रार्थयेत् ।
“जीर्णभग्नसिद्धं चैव सर्वदोषावहं नृणाम् । अस्योद्धारं
कृते शान्तिः शास्त्रेऽस्मिन् कथिता त्वया । जीर्णाद्वार-
विधानञ्च नृपराष्ट्राहतावहम् । तदधस्तुष्टतां देव ! प्रह-
रानि तवाकुर्येति” ततः क्षीराज्यमधुदूर्वाभिः समिद्धिश्वा-
द्योत्तरसहस्रं शतं वा देवमन्त्रेण कृत्वाऽङ्गानां दशांशेन
लिङ्गचालनार्थं सहस्रं शतं वा पायसेन कृत्वा लिङ्गं
प्रार्थयेत् । “लिङ्गरूपं समागत्य येनेदं समधिष्ठितम् ।
यायास्त्वं संभितं स्थानं सन्त्यज्यैव शिवाज्ञया । अत्र
स्थाने च या विद्या सर्वविद्यैश्वर्यैशुता । शिवेन सह
संतिष्ठेति” सन्वितजलेनाभिषिच्य विसर्जयेत् । ततोऽस्त-
मन्त्रितेन खनितेन खात्वा लिङ्गमानीय नद्यादौ वास-
देवेन लिङ्गं प्रणवेन स्मृतिं क्षिपेत् । दारुजन्तु मधुना-
ऽभ्यज्याधारेण दहेत् । हेमरत्नादिमन्त्रं दग्धं चलिप्तं

वा पुनस्तत्रैव स्थापयेत् । ततः शान्त्यै अग्नौरेण तिलैः सहस्रं कृत्वा प्रार्थयेत् । “भगवान् भूतभव्ये ! लोकनाथ ! जगत्पते ! ! जीर्णलिङ्गसुन्दारः कृतस्तवाज्ञया मया । अग्निना टारुजं दग्धं क्षिप्रं शैलादिकं जने । प्रायश्चित्ताय देवेण ! अग्नौरास्तेण तर्पितम् । ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि यद्येकं न कृतं यदि । तत्सर्वं पूर्णमेवास्तु त्वत्पूसादान्महेत्यरेति” । ततो यजमानः प्रार्थयेत् । “गोविन्दशित्पिभूतानामाचार्यस्य च खञ्जनः । शान्तिर्भवतु देवेण ! अक्षिप्तं जायतामिदम्” । मूर्त्तौ तु विशेषः । “त्वत्पूसादनं निर्भिन्नं देहं निर्मापयत्यसौ । वामं कुरु सुस्थं । तावच्च चालके गृह । यस्य क्लृप्तं महित्वेन मूर्त्तिं वै तव पूर्ववत् । यावत् कारयेत् भक्तः कुरु तस्य च वाञ्छितमिति” । ततो नवां मूर्त्तिं लिङ्गं वा कृत्याकृतिभिना स्थापयेत् ।

भग्नमन्दिरादेः संस्कारे च स च विष्णुधर्मोत्तरे लदीक्ष-
काण्डे उक्तो यथा “यस्य राजस्तु विण्ये देववैश्वसिनी र्यते । तस्य मोदति तद्वाज्यं देववैश्वसिनी यथा तथा । कृत्वा जीर्णस्य संस्कारं तथा देववैश्वसिनि । द्विगुणं फलमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा” । विष्णुरहस्ये “प्रतितस्य च यः कर्त्ता पतमानस्य रजिता । विष्णोरा-
यतनस्येह स नरो विष्णुलोकभाक्” अग्निपुराणे “प्रतितं पतमानस्तु तदाहं स्फुटितं नरः । समुद्रं त्य-
हरेर्धाम द्विगुणं फलमाप्नुयात्” देवीपुराणे “मूला-
च्छतगुणं पुण्यं प्राप्नुयाच्छीर्णकारकः । तस्मात् सर्व-
प्रयत्नेन जीर्णस्योद्धारमाचरेत्” । हयशीर्षपञ्चरात्रे “वार्पाकूपतद्वागानां सुरधाम्नां तथा न च ! । प्रतमानां समानाञ्च संस्कृतां यो नरो भुवि । पुण्यं गतगुणं तस्य भवेत्तन्नात्र संशयः । प्रतिष्ठाया विधिः कार्य-
स्तथा मन्दिरनिर्मिते । प्रायः श्रीहयशीर्षोक्तेरनुसारेण वैष्णवैः । देवालयप्रतिष्ठा च ख्याता तत्क्षिप्त्वेन किम् । श्रीमूर्त्तिस्थापनेनैव संस्था सा विशेषतः । देवदत्तं देवतायाः प्रतिष्ठाविधिना सदा । संस्कार्यं मनुजा-
नान्तु समुदायोऽस्य कर्मणा” हरिभक्ति० २० विलासः ।

जीवि ७० ज-क्षिन् । कुठारे उज्ज्वलदन्तः ।

जीव प्राणने अयुधारणे भ्वा० अक० प० सेट् । जीवति अजीवीव-
जिजीव । ऋदित् अजिजीवत् त जीवितं जीवनम् जीवः
जीविका । “संशयं पुनराकृत्वा यदि जीवति पश्यति”
हितो “यातः परमपि जीवेज्जीवितनाथो भवेत्स्याः”

सा० द० “ज्योन् जीवति” का उ० । “शतं जीवन्तु शरदः”
अ० १० । १८ । प्राणधारणञ्च प्राणधारणयोगोपवृत्ति-
धारणमपि “नक्षत्रैर्वैश्व जीवति” मनुः । करणे सक० ।
“जीवेद्दृश्यस्य जीविकाम्” मनुः । जीवेत् कुयार्त् [रघुः ।
अति+अतिप्रस्य जीवने सक० । “अत्यजीवदमरासनेश्वरौ”
अनु० पञ्चाच्छीवने अतुरूपजीवने च सक० । “जीवन्तं त्वा-
जीवन्तु पूजाः सर्वा युधिष्ठिर !” भा० उ० ४५ । १५
श्लो० “यां तां श्रियमस्तु यामः पुरा दृष्टा युधिष्ठिरे । अद्य
तामनुजीवामः” भा० द्रौ० ४११ श्लो० ।

आ+इति करणे उपभोगे च सक० । “आजीवन् स्वेच्छया
दण्ड्यो दास्यत्तुवापि सोदयम्” याज्ञ० । “आजीवन् उप-
भुञ्जानः” भिता० । “ययाजीवन्ति पुरुषं सर्भूतानि
सञ्जय !” भा० उ० १२२ अ० ।

उद्+उच्चासने अक० । “उदजीवत् सुमित्राभूभर्ताऽस्मिन् यत्
मायतम्” भट्टिः ।

प्रति+उद्+प्रतिरूपोक्तीवने ।

उप+आश्रित्य वर्तने सक० । “पूर्ववयसे पुत्राः पितर-
सुपजीवन्ति उत्तरवयसे पुत्रान् पिता” शत० ब्रा० १२ । २।
१। । “शेषास्तसुपजीवेदुर्जयैव पितरं तथा” मनुः ।
उपजीवी उपजीवः ।

जीव पु० जीव-कर्त्तरि क । १। प्राणिनि २जीवन्तीवृत्ते ३वृह-
स्पतौ च मेदि० । ४। कर्त्तव्ये ५। चेतने लिङ्ग० । भावे धञ् ।
६। अयुधारणे अवरः करणे वञ् । ७। उक्तौ आजीविकायां
मेदि० । अनुव्यादिकीटपर्यन्ते प्रप्राणिसात्रे ऽकार्य कारण-
सङ्ख्याते । अनेकान्तवादिनां जीवास्तिकायसंज्ञया परि-
भाषिते १०। पदार्थभेदे । त्रिविधस्यासौ अनादिमिदुक्त-
वद्भेदात् । अत्मानादिसिद्धोऽहेन् जीवास्तिकायास्यः ।
व्यपेतमोहादिवञ्छा मुक्तः । मोहाद्याहतस्तु बद्ध इति ।
११। उपाधिप्रविष्टे वाङ्मनःप्राणकरणग्रामानुप्रविष्टे
ब्रह्मणि । वटावच्छिन्नाकाशपद्मरीरतितयावच्छिन्ने
१२। चेतन्ये । दर्पणस्यसुखप्रतिबिम्बवद् बुद्धिस्थे १३। चेतन्य-
प्रतिबिम्बे १४। बाभासाहङ्कारे चित्प्रतिबिम्बे । प्राणा-
दिकलापस्य १५। भारविनरि “प्राणान् चेतनरूपेण धार-
यन् जीव उच्यते” इत्यभियुक्तोक्तः १६। लिङ्गदेहे । “एवं
पञ्चविधं लिङ्गं लिङ्गत् षोडशं विवृतम् । एष चेत-
नया युक्तो जीव इत्यभिधीयते” इति श्रीभागवतम् ।
पञ्चविधं पञ्चतन्मात्रात्मकम् । लिङ्गत् त्रिगुणम् । षोडशं
विकारात्मना विवृतमित्यन्तर्मात्राभिभाषित्वेन इहलोक

परभोकगामी व्यवहारिको जीव उच्यते । “बालाग्रगत भागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्याय कल्पते” श्रुतिः । “बालाग्रगतशोभागः कल्पितस्तु सहस्रधा । तस्यापि शतशोभागो जीवः स्रक्त्वा उदाहृतः” शङ्खः । “जीवो नाम देहादिव्यतिरिक्तस्तत्त्वाक्षी त्वस्यदार्थो योऽयं विज्ञानमयः योऽयं संसरति योऽयं संसारी नतु देहादिजीवः तस्य दृशप्रस्य दृष्टृत्वानुपपत्तेः । “अस्ति देव ! परं ब्रह्मस्वरूपी निष्कलः शिवः । सर्वज्ञः सर्वकर्ता च सर्वेशो निमलोऽव्ययः । स्वयं ज्योतिरनाद्यन्तो निर्विकारः परात्परः । निर्गुणः सच्चिदानन्दस्तदंशा जीवसंज्ञकाः । अनाद्यविद्योपाहिता यथाम्यौ विस्तुलिङ्गकाः । देवादुपाधिस्मिन्नास्ते कर्मभिरनादिभिः । सुखदुःखप्रदैः पुण्यपापकर्मण्यन्विताः । तत्तज्जातयुतं देहमायुर्गोचञ्च कर्मजम् । प्रतिजन्म प्रपदान्ते तेषामप्यपरं पुनः । स्रक्त्वा लिङ्गशरीरं तदाभोजादक्षयं प्रिये !” कुलार्णवः । १७ विष्णुः । “जीवो विनयिता साक्षी सुकन्दोऽस्मिन्निवक्रतः” विष्णुः सहस्रं । तत्र दृहस्यती

“जीवः सप्पन्नवद्विपञ्चयगतः” “जीवात्मिणामुज्ज्वलानां ज्योतिषां सूरजादयः” ज्योतिः ८८ पृष्ठप्रनक्तले च । तस्य जीवाविषादकत्वात् तथात्वम् व्यस्ये पागच्छे ४९८ पृष्ठं दृशम् । घटसंघट आकाश नीयमाने यथा घटे । घटो नीयेत नाकाशं तद्वत् जीवो नभोपमः । अर्हन्तेऽस्मिन् जीवभेदाय अर्हच्छब्दे २८४ पृष्ठं दृशम् । स च जीवो विभिरिति साङ्ख्यनैयायिकवैयर्थिकपातद्वलं दान्तिनः । अणुपरिमाण इति रामानुजादयः । मध्यपरिमाणः इति माध्यमिका । आत्मनुशब्दे ६७२ पृष्ठं दृशम् “हृन्माहृन्मासिक्तो देवता अनेन जीवेनात्मनानुपविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” का० उ० । “भावनास्थसु संस्कारो जीवहृत्ती त्विभौ गुणौ” भाषा० जीव-क १६ जीवनयुक्ते त्रि० । “कर्णन्तो लाङ्गलैः पुंसो भ्रान्ति भूमिभयान् बहन् । जीवानन्यांश्च सुबह्वस्तत्र किं प्रतिभाति ते । धान्यभीजानि यान्याङ्ग्रीह्यादीनि द्विजोत्तम ! । अर्वाण्ये तानि जीवानि तत्र किं प्रतिभाति ते । अध्याकस्य पशूणापि भ्रान्ति वै भक्षयन्ति च । हृत्तांस्तथौपवीशापि स्निन्ति पुरुषा द्विज ! । जीवाहि बहवो ब्रह्मन् ! एजेपु च फलेपु च । उदके बहवश्चापि तत्र किं प्रतिभाति ते । सत्त्वैः सत्त्वानि जीवन्ति ब्रह्मधा द्विज-

सत्तम ! । प्राणिनोऽन्योन्यभक्षाश्च तत्र किं प्रतिभाति ते । चक्रस्यमाणा जीवांश्च वरणीसंश्रितात् बहन् । पद्भ्यां भ्रान्ति नरा दिपु ! तत्र किं प्रतिभाति ते । उपविष्टाः शवानाश्च भ्रान्ति जीवाननेकशः । ज्ञानविज्ञानवन्तश्च तत्र किं प्रतिभाति ते । जीवैर्यस्तमिदं सर्वमाकाशं पृथिवी तथा । अविज्ञानाच्च हंसिन्ति तत्र किं प्रतिभाति ते । अर्हन्ति यदुक्तं हि एकैर्विस्मितैः पुरा । केन हंसिन्ति । जीवान् वै लोकोऽस्मिन् द्विजस ! ।” भा० य० २०७ अथ जीवस्य हिंसा देहवियोजनम् ।

जीवक पु० जीवयति जीव+णिच्-ण्वल् । १ अटवर्गान्तर्गते १ योर्धमेदं “जावकर्षभको ज्यौ हिमाद्रिशिखराङ्गवौ । रमोनकन्दवत्कन्दौ निःशरौ स्रक्त्वापलकौ । जीवकः कूर्चकाकारः क्षपभो दृष्टश्चङ्कवत्” तदभावे विदारी-मूलं प्रतिनिधितया देयमिति । “जीवकर्षभको बल्यौ शीतौ मूलकफप्रदौ । सधुरौ पितृदाहार्मः कार्यवातक्षयापहौ” भावपु० २ प्रोतमानदृष्टे श्वपणके च पु० जीव-ण्वल् । ३ पाण्यारके त्रि० सिद्धिः ५ संयके दृष्टप्रार्जयि त्रि० ७ अर्धवर्गच्छे पु० सिद्धिः ।

जीवकहृत्तत्तत्र च चक्रदोषे तेन भेदः । तत्र तैलं द्विविधं क्षुद्रक्षुद्रेदात् यदाह तैलं “जीवकर्षभको द्राक्षा सिता यष्टी एलोमपौ । तैलं पश्यं पदः एकं पातपित्त-शिरोगदं” । क्षुद्रं । “जीवकर्षभको द्राक्षा सधूकं सधूकं बला । नीलोत्पलं चन्दनं विदारी शर्करा तथा । तैलप्रस्थं पश्येति शनैः पश्यसि पश्यगुणैः । जाङ्गलस्य तु सांसस्य तुलाद्रिस्तु फलितम् । सिद्धसत्तुल्यस्य तैलमर्द्धांशेपकम् । बाधिर्यं कर्णशूलञ्च तिमिरं गलशुण्ठिकाम् । वातिकं पैकिञ्चैव शीपिरोगं निवच्छति । दन्तचालं शिरःशूलसहितञ्चापकर्षति” दृहत् । चक्रद० ।

जीवघन पु० जीव एव घनो सूर्तिरस्य । हिरण्यगर्भे तस्य सर्वजीवसमष्टिरूपत्वात् तथात्वं यथाह पृष्ठोप० भा० ओम् शब्दे २५६ पृष्ठं तद्वाक्यम् दृश्यम् । “स एतस्याज्जीवचनात् परात् परम्” ।

जीवजीव पुंस्त्री जीवजीव+ष्टु० । चकोरखगे शब्दरस्त्रियां जातित्वात् डीप् । स्वार्थे क । तत्त्वार्थे । “हृत्वा रक्तानि वासांसि जायते जीवजीवकः” मनुः ।

जीवजीव पुंस्त्री जीवं जीवयति विषनाशकत्वात् जीव-बा० खच् । चकोरपक्षिणि अमरः स्त्रियां जातित्वात् डीप् । “जीवजीविकरुङ्गासायनगच्छन्ति परिहृतान्” भा० उ०

जीवत्तोका स्त्री जीवत् तोकं यस्याः । जीवत्पुत्रिकायां स्त्रियां । (जेवोत् पोयाती) हेमच० ।

जीवत्पति स्त्री जीवन् पतिर्यस्याः सपूर्वत्वात् वा न जीपो । सधयायां स्त्रियाम् । हेमच० ।

जीवत्पितृक पु० जीवन् पिता यस्य कप् । विद्यमान-पितृके जने । “अमाह्वानं गयाश्राद्धं दक्षिणासुखभोजनम् । न जीवत्पितृकः कुर्यात् कृते तु पितृहा भवेत्” ति० त० । तत्र जीवत्पितृकस्य श्राद्धविशेषेऽधिकारः निर्णयसिद्धौ व्यवस्थापितो यथा ।

“जीवत्पितृकस्य श्राद्धेरेव दृष्टिश्राद्धेऽधिकारः न तु निरग्नेः । न जीवत्पितृकः कुर्याच्छ्राद्धमग्निवृत्ते द्विजः । येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यः कुर्येत साग्निकः । पितामहेऽप्येवमेव कुर्याज्जीवति साग्निकः । साग्निकोऽपि न कुर्वीत जीवति प्रपितामहे” इति चन्द्रिकायां सुमन्त्रो-रित्याहुः । प्रयोगपरिजातेऽप्यनाहिताग्निर्न कुर्याद-तीदं व्याख्यातम् तच्च “अनग्निकोऽपि कुर्येत जन्मादौ दृष्टिकर्मणि । येभ्य एव पिता दद्यात्तानेवाहिय तर्प-येदिति” हारीतोक्तेः सोमनवन्तु दृष्टिश्राद्धमिन्द्रश्राद्ध-परमित्युक्तं मदनरत्ने । श्राद्धपदं पिण्डोपयुज्यपरमिति पृथ्वीचन्द्रोदयः । निर्णयान्ते तु हारीतोयेऽनग्निको-नाहिताग्निरभिप्रेतः पूर्ववचने तु साग्निकः श्रौताग्निः आर्ताग्निश्चेत्येते । तेनोभयाग्निहीनस्य नेत्युक्तं तच्च पूर्वोक्तदिशा गतिसम्भवेनाग्निपदस्य शान्ताग्निपरत्वे सा-नाभावात् वक्ष्यमाणानित्यानित्यसंयोगविरोधात् “पितरो जनकस्येव वायद्वृत्तमनाहितम् । समाहितव्रतः पश्चात् स्थान् यजेत पितामहानिति, पृथ्वीचन्द्रोदये यमवचो विरोधात् । अपराकेऽपि समावर्तने ब्रह्मचारी स्वयमेव नान्दीश्राद्धं कुर्यादित्याहुः अतः पूर्वमेव साधु वोपदे-वोऽप्येवमाह । यत्तु मतं जीवत्पितृकस्य पुत्रनामकर्त्तादौ न दृष्टिश्राद्धम् हारीतोये जन्मादावित्यादिशब्देन तत्-प्राप्तावपि “उदाहे पुत्रजनने पुत्रोदयां सौमिके मन्त्रे । तीर्थे ब्राह्मण आयाते वेलेते जीवतः पितरिति” मैत्र-परिशिष्टे उदाह एव तस्योपसंहारात् एषं यत्न तु संस्कारादिपदं तदप्युदाहादिपरसेवेति तच्च उदाहपदस्य स्वविवाहपरत्वस्यापि सम्भावात् पक्षविवाहपरत्वे माना-भावात् “नामकर्त्तव्यं बालानां चूडाकर्म्मोदके तथा” इत्यादिभिर्नित्यश्राद्धस्य चौलादाकृत्वादगतौ नित्यानित्य-संयोगविरोधात् अतो जन्मादाविति सर्वसंस्कारसंग्रहः ।

तथा च कात्यायनः “स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कार-कर्मणः । पिण्डानोदाहृतात्तेषां तस्याभावे तु तत्क्रमात्” । सुतानां चौलादिसंस्कारेषु पिता स्वपितृभ्यः पिण्डान् श्राद्धम् । “पिण्डोदोऽयं हरयेवामिति” दंशनात् औदाहृता-द्विवाहपर्यन्तं दद्यात् विवाहस्य प्रथमः “नान्दीश्राद्धं” पिता कुर्यादाद्यो पाणिग्रहे बुधः । अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकमिति” सृतेः तस्य पितृरभावे तत्क्र-मात् “असंस्कृतास्तु संस्कार्या आग्निः पूर्वसंस्कृतेरिति” यः कर्तृक्रमः तेन क्रमेण ज्येष्ठभ्रातादिर्देद्यादिति चन्द्रिकादयः । हेमाद्रिस्तु तस्य पितृरभावे यः पितृव्य मातुलादिः संस्कुर्यात् स तत्क्रमात् संस्कार्यपितृ-क्रमाद्देद्याच्चतु स्वपितृभ्य इति व्याचक्ष्यते । समावर्तनस्यापि विवाहप्राचानसुतसंस्कारत्वात्पितृव्येव नान्दीश्राद्धं कुर्यात् तदभावे ज्येष्ठभ्रातादिः तदभावे स्वयमेव कुर्यात् । उपनयनेन कर्म्माधिकारस्य जातत्वात् एवमाद्यविवाहे-ऽपीति पृथ्वीचन्द्रोदयचन्द्रिकादयः । मदनरत्नेऽप्येवम् । यदा तु पितरि संन्यस्ते प्रोपिते पतिते वा धर्म्माधिं तत्पुत्र-मन्यः संस्कुर्यात्तदा संस्कार्यपितुः पितादिभ्यो दद्यात् “पितरो जनकस्येव वायद्वृत्तमनाहितम् । समाचित-व्रतः पश्चात् स्थान् यजेत पितामहानिति” पृथ्वीचन्द्रोददे यमोक्तेः जीवत्पितृकस्य विशेषगच्छ कात्यायनः “उद्वी तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सति । येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुतः” इति । तीर्थे इव प्राय-श्चित् श्राद्धश्राद्धेऽपि तस्याधिकारः ।

“पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्यात् स येषां पिता-कुर्यात्तेषां कुर्यात् । पितरि पितामहे च जीवति येषां पितामहः कुर्यात् तेषां कुर्यात् त्रिषु जीवन्तु नैव कुर्यात्” विष्णु० स० “जीवत्पितृकोऽपि” कात्या० श्रौ० सू० पिण्डोपयुज्येऽधिक्रियते च । “जीवान्निर्हितेऽपि” कर्कस० “जावत्पितृकस्य जीवन् पितादिना अन्निर्हितेऽपि व्यञ्जि-तेऽपि पितामहादेः पिण्डदानं भवति सोमादाविव “येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्तथा सुतः” इति कर्कसृतेः । “जीवत्पितृकस्य होमान्प्रारम्भो या” सू० । “जीवत्पितृकस्य यजमानस्य होमानमेव पिण्डोपयुज्य-संज्ञं कर्म भवति अथवाऽनारम्भ एव पिण्डोपयुज्यस्य वाशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः । अत्रानारम्भपक्ष एव युक्तः यतः पिण्डदानं प्रधानम् । तदभावे होमस्याङ्गभूतस्या-नुष्ठानं न घटते । एवं जीवान्निर्हितेऽपीति पक्षं दृष्ट-

दत्त्वा जीवत्पितृकस्य होमान्मिलितलोपपत्तिमाह” कर्कः ।
 “न व्यथेते जातृकगर्भे न जीवन्ममति ददातीति” छ० ।
 “जीवत्पितृकस्य होमान्मिलित” कुर्वतः यतो जातृकगर्भे
 व्याचार्यो न व्यथेते जीवता पिता व्यवहिते पितामहादौ
 पिण्डदानं न भवतीत्याह कुतो न भवतीत्यत्र हेतुः “न
 जीवन्ममति ददातीति” शास्त्रान्तरे त्रयस्यात् अतः प्रधाने
 पिण्डदाने जीवत्पितृकस्य निषिद्धे अनारम्भ एव घटते
 न होमान्ता । व्याप्तम्बः “यदि जीवत्पिता न दद्यादा
 होमान् कृत्वा विरमेदिति” मानवे च “यदि दद्याद्येभ्य
 एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यादिति” काठके “पितापुत्रौ
 चेदाहिताग्नी स्थातां येभ्यः पिता तेभ्यः पुत्रो दद्यात्
 पिता प्रेतः स्थात् पितामहो जीवेत् पित्रे पिण्डं
 निधाय पितामहात्पराभ्यां द्वाभ्यां दद्यादिति” कर्कः
 जीवण्लोप्यत । समासान्तविधेरनित्यत्वात् न कप् ।
 जीवपित इत्यपि तत्पार्थे ।

जीवध पु० जीव-अथ । १ कूर्मे २ प्राण्ये ३ मयूरे ४ मेघे च
 ५ चिरायुष्के ६ धार्मिके च ७ जीवन्ममति लि० उणादिको०
 जीवद् पु० जीवं जीवनं ददाति द्याति वा दा-दो-वा क ।
 १ वेदो २ रिपो ३ अन्त्यपण्डिते च मेदि० ४ जीवनदातरि
 लि० । ५ जीवन्तीष्टे स्त्री राजनि० ।

जीवदाह लि० जीवं ददाति दा-हच् । १ जीवनदात्रिणि
 स्त्रियां ङीप् सा च २ ऋद्धिनामोपधौ ३ जीवन्तीष्टे च
 राजनि० ।

जीवदानु लि० जीवं ददाति दा-बा० तु । १ जीवनदातरि
 “विरप्सञ्जुदादाय पृथिवीं जीवदानम्” यजु० १।२८ ।
 जीवदृष्टा स्त्री जीवाय जीवनाय दृष्टा । जीवन्तीष्टे राजनि०
 जीवधन म० जीव एव धनम् । गवादिजन्तुरूपे धने त्रिका०
 जीवधानी स्त्री जीवा धीयन्ते ऽस्याम् धा+अधि-करणे ल्युट्
 ङीप् । पृथिव्याम् । “दर्शय गां तत्र सुषुप्तरूपे यां
 जीवधानीं स्वयमभ्यधत्” भाग० २।१।२ । “जीवधानीं
 सर्वजीवाधारभूतां महीम्” श्रीधरः ।

जीवन न० जीव-भावे ल्युट् । १ इत्तौ २ प्राणधारणे ।
 करणे ल्युट् । ३ जडे मेदि० । जलं विना प्राण-
 धारणासम्भवात्तस्य जीवनकरणत्वम् अत एव “असृजमयं
 हि सौम्य ! मन व्यापोमयः प्राणः” छान्दोग्ये प्राणानां
 जलमयत्वसङ्गा तस्य तथात्वं समर्पितं यथा ।

“आपः पीतास्त्रेधा-विधोयन्ते ताषां यः स्वविजो
 पाठस्तन्मूलं भवति यो मध्यमस्तद्धोहितं वोऽपिष्टः च

प्राणः” “अपां सौम्य ! पीयमानानां योऽपिमा स ऊर्ध्वः
 ससुदीर्यति स प्राणो भवति” “घोडगकजः सौम्य ! पुरुषः
 पञ्चदशाहानि माशीः काममयः पिबापोमयः प्राणो, न
 पिबतो विच्छेत्सुते” इति छा० उ० । ४ जीवनसाधने लि०
 “सर्वोऽर्च्यो जीवनः प्राता” सुगन्धवो० । ५ हैयङ्गयोने शब्दच० ।
 सदोहतस्यायुर्हृद्विकरत्वेन जीवनहेतुत्वात् तथात्वम् ।
 इमञ्जनि राजनि० ७ यातेऽजीवकौपधौ च पु० राजनि० ।
 टण्डुलकलहृत्ते पु० शब्दच० । १० पुत्रे पु० हेमच० । जीवयति
 जीव-णिच्-कर्त्तरि-ल्यु । ११ परमेश्वरे पु० “वीरहा
 रण्यः सन्तो जीवनः पर्यवस्थितः” विष्णु पु० । “सर्वाः
 प्रजाः प्राणरूपेण जीवन्तु जीवनः” भा० । “प्रवृत्तिश्च
 निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम्” भाषा० “जीवनं जीवनं
 हन्ति प्राणान् हन्ति समीरणः । किमास्यं चारदेशे
 प्राणदा यमदूतिका” उद्भटः । इत्तौ १२ जीविकावास् ।
 “क्षपिः शिल्पं भतिर्विद्या कुसीदं शकटं गिरिः । सेवा
 रूपं ऋषो भैक्षमापत्तौ जीवन्तानि तु” याज्ञ० “विद्या
 शिल्पं भतिः सेवा गोरक्षं विपणिः क्षपिः । धृति-
 र्भैक्षं कुसीदश्च दश जीवनहेतवः” मनुः । १३ जीवदातरि
 “शीतस्तत्र वयो वायुः सुगन्धिं जीवनः शुचिः” भा०
 व० १६८ अ० ।

जीवनक न० जीवन+संज्ञायां कन् । अन्ने हेमच० ।
 कलौ प्राणस्याजगतत्वात्तत्रा तस्य तथात्वम् ।

जीवनयोनि स्त्री इत० । न्यायोक्ते देहे प्राणसञ्चार-
 कारणे अतीन्द्रिये ऽयत्नभेदे । “यत्रो जीवनयोनिरसु
 सर्वदातीन्द्रियो भवेत् । शरीरे प्राणसञ्चारकारणं परि-
 कीर्तितम्” भाषापरि० । “जीवनयोनिर्यत्रो याव-
 ज्जीवनमनुवर्तते स चातीन्द्रियः । तत्र प्रमाणमाह
 शरीरे प्राणसञ्चारकारणं परिकीर्तितमिति । प्राण-
 सञ्चारो हि अधिकः श्वासादिः प्रयत्नतः साध्यः । इत्यस्य
 प्राणसञ्चारस्य यत्नसाध्यत्वानुमानात् प्रत्यक्षयत्नस्य बाधा-
 चातीन्द्रिययत्नसिद्धिः । स एव जीवनयोनिरयत्नः” उद्भटः ।
 जीवना स्त्री जीवयति जीव-णिच्-ल्यु । १ मेदोपधौ
 मेदि० ।

जीवनाघात न० जीवनस्याघातो यस्मात् । विषे शब्दच० ।
 जीवनावास पु० जीवनं जलमावासोऽस्य । वरुणे शब्दच० ।
 इत० । २ प्राणायतने देहे च ।

जीवनी स्त्री जीवत्यनेन जीव-करणे ल्युट् ङीप् । १ बा-
 कोस्यां २ ङीद्यां ३ मेदावां ४ महीमेदावां ५ जीवन्त्याश्च

राजनि०। इयूथ्यां शब्दच०। संज्ञायां कन् । जीवनि का
हरितक्याम् राजनि० ।

जीवनीय न० जीव-बा० करणे अनीयर् । १जले हेमच० ।

२जीवनीयस्त्री स्त्री अमरः। कर्मणि अनीयर् । ३उपजीव्ये
ति० । भावे अनीयर् । वर्त्तनीये । ४विद्याशिल्पमित्यादिभ-
नुव्याख्यायाम् । “एभिर्द्वैगभिरापदि जीवनीयम्” कुल्लूक० ।

जीवनीयगण पु० औषधभेदे “अष्टवर्गस्य पर्णित्यौ जीवनी
मधुकं तथा । जीवनीयगणः प्रोक्तो जीवन्तु पुनस्तथा”
वैद्यकम् । [राजनि०]

जीवनेतो स्त्री जीवं नयति नी-हृच् ङीप् । सै० ह्य्याम् ।

जीवनीषध न० जीवनस्य श्वियमाणप्राणस्य रक्षणार्थमौ-
षधम् । जीवातो श्वियमाणस्य प्राणरक्षके औषधे अमरः।

जीवन्त पु० जीव-कर्त्तरि क् । १प्राणे, २आयुर्विशिष्टे ति० ।
जीव-णिच्-क् । ३औषधे च उणा० ।

जीवन्तिका स्त्री जीव-जीव-णिच्-वा क्-संज्ञायां कन् ।

१वन्दायां वृक्षोपरिजातजलतायां २गुडूच्यां ३जीवाख्यशके
भेदि० ४जीवन्त्यां ६हरितक्यां च राजनि० ।

जीवन्ती स्त्री जीव-क् गौरा-ङीष् । (जीवद्) ख्याते
(जियाता) ख्याते । १वृक्षे । “जीवन्ती ग्रीतला खाडुः
क्षिप्वा दोषत्वयापहा । रसायना बलकरी चण्ड्या
पाहिणी लुः । जीवन्त्याः कोमलं पलं क्षिप्तं तक्र-
सुभर्जितम् । हिङ्गुना संयुते तैले तक्रं क्षिप्त्वा प्रले-
हयेत्” भा० सं० ४७० । (चोड़ी) ख्याते गुर्जरदेश-
मसिद्धे २जलामेदे ३श्यां ४गुडूचयां ५वन्दायां ६डोद्यां
७हरितक्याम् राजनि० । सा च “हरितकी जीवन्ती
स्वर्णवर्णिनी” इत्युक्तलक्षणा ।

जीवन्त्याद्यघृत न० चक्रदत्तोक्ते पक्वतमेदे “जीवन्ती मधुकं
द्राक्षां फलानि कुटजस्य च । शठीं पुष्करमूलञ्च व्याघ्रीं
गोक्षुरकं बलाम् । नीलोत्पलं चाभलकीं त्रायमाणं उरा-
जभाम् । पिप्पलीञ्च समं पिप्पा दतं वैद्यो विपाचयेत् ।
एतद्ग्राधिषमूहस्य रोगे शस्यसंयुतम् । रूपमेकादश-
विधं सर्पिरयं व्यपोहति” ।

जीवन्मुक्त ति० जीवन्नेव सक्तः जीवत्येवात्मज्ञानेन बन्धरहिते
“जीवन्मुक्तो नाग स्वस्वरूपाखण्डब्रह्मज्ञानेन तद्ज्ञान
वाचनद्वारा स्वस्वरूपाखण्डब्रह्मणि साक्षात्कृते अज्ञान
कार्यसंश्लितकर्मसंशयविपर्ययादीनामपि बाधितत्वादिच्छिन्न-
बन्धरहितो ब्रह्मनिष्ठ” इति वेदान्तवा० । ननु जीवन्मुक्तो

व्यवहरति न वा । आद्ये तस्य ब्रह्माक्ष विवक्षयता, द्वितीये
देहस्यानुपयोगात् सद्यः पातप्रसङ्ग इत्यत आह ।

“अयन्तु व्युत्थानसमये मांसशोणितमूलपुरीषादिभाजनेन
शरीरेण आन्ध्यमान्द्रुपटुत्वादिभाजनेनेन्द्रियपामेण
अशनयापिपासाशोकमोहादिभाजनेन चानःकरणेन
पूर्वपूर्ववासनया क्रियमाणानि कर्माणि भुज्यमानानि
ज्ञानाविरुद्धान्यारब्धफलानि च पश्यन् अपि बाधितत्वात्
परमार्थतो न पश्यतीति” वे० सा० । दृष्टान्ते नोक्तमर्थं स्पष्ट-
यति । “यद्येन्द्रजालमिति ज्ञानवान् तदिदमिन्द्रजालं
पश्यन् अपि परमार्थमिदमिति” न पश्यति । उक्तञ्च “सुषुप्ति-
वज्जापति यो न पश्यति ह्यन्तु पश्यन् अपि चाऽहयत्यतः ।
तथा च कुर्वन् अपि निष्क्रियश्च यः स आत्मविज्ञान्य इतीह
निश्चयः” इति वेदान्तवा० । “वेदविद्याकृतं ज्ञानं देशिकस्य
मुखात् स्वयम् । ष्टहीत्वाटोत्तरगतं ये पठन्ति द्विजो-
त्तमाः । प्रारब्धक्षयपर्यन्तं जीवन्मुक्ता भवन्ति ते”
तन्त्रम् । अटोत्तरगतसुपनिषदाम् । २कौबिके च “धन्या-
माहेश्वराः स्वार्थप्रत्यभिज्ञानशालिनः । स्वपरिज्ञानमा-
त्रेण जीवन्मुक्ता भवन्ति हि । महात्मन्प्रभावेण
कुलाचारप्रभावतः । स्नेह्याचारा निर्विकल्पा जीवन्मुक्ता-
हि कौबिकाः” तन्त्रशास्त्रम् “योऽनव्योमिवदस्यः स
जीवन्मुक्त- उच्यते” कुलार्णवे ।

वेदान्तपरिभाषायां विशेष उक्तो यथा ।

“निर्गुणब्रह्मसात्कारवतस्तु न लोकान्तरगमनं” न तस्य
प्राप्ता उत्क्रामन्तीति श्रुतेः किन्तु यावत्प्रारब्धकर्मक्षयं
सुखदुःखे व्यनुभूय पश्चादपहृष्यते । ननु “जीवन्ते चास्य
कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे” इत्यादिश्रुत्या “ज्ञानाश्रयः
सर्वकर्माणि भक्षसात् कुर्वतेऽर्जुनेत्यादि” इत्याद्या च
ज्ञानस्य सकलकर्मक्षयहेतुत्वनिश्चये सति प्रारब्धकर्मावस्था-
नमनुपपन्नमिति चेन्न तस्य “तावदेव चिरं यावच्च विमो-
क्षोऽथ सम्पत्प्रे केवत्येनेत्यादि” श्रुत्या “नाभुक्तं जीवते
कर्मकल्पकोटिशतैरपीत्यादि” इत्याद्या च उत्पादितकार्यक-
कर्मव्यतिरिक्तानां संश्लितकर्मत्वमेव ज्ञानविनाश्याव-
गमात् । संश्लितं द्विविधं सुकृतं दुष्कृतञ्च । तथाच
श्रुतिः “तस्य पुत्रादायस्यपयन्ति सुकृतदः साचुक्त्यां द्विषन्तः
पापकृत्यामिति” । ननु ब्रह्मज्ञानान्मूढाज्ञाननिवृत्तौ तत्-
कार्यं प्रारब्धकर्माण्येऽपि निवृत्तेः कथं ज्ञानिनां देह-
धारणस्य उपपद्यत इति चेन्न अप्रतिबद्धज्ञानस्यैवाज्ञाननिव-
र्त्तकतया प्रारब्धकर्मा रूपप्रतिबन्धकदशायाज्ज्ञाननिवृत्ते-

रनक्षीकारात् । 'नन्वेवमपि तत्त्वज्ञानादेकसक्तौ सर्व-
सक्तिः स्यात् अविद्याया एकत्वेनैतद्विषयौ कश्चिदपि
संशारायोगादिति चेन्न इष्टापत्तिरित्येके । अपरे त्वेत-
द्गोपपरीक्षारायैव "इन्द्रोभायाभिरिति" वक्ष्यवचनमुच्यते
गृहीतमविद्यानानात्वमङ्गोक्तं व्यमित्याहुः । अन्ये त्वेकै-
वाविद्या तस्यासाविद्याया जीवभेदेन ब्रह्मस्वरूपावरण-
जक्तयो नाना तथा च यस्य ब्रह्मज्ञानं तस्य ब्रह्मस्वरूपा-
वरणशक्तिविशिष्टाविद्यानाशः नत्वन्यं प्रति ब्रह्मस्वरूपा-
वरणशक्तिविशिष्टाविद्यानाश इत्यभ्युपगमाच्चैकसक्तौ सर्व-
सक्तिः । अतएव "यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्
इत्याख्येयधिकरणे अधिकारिपुरुषाणामुत्पन्नतत्त्वज्ञाना-
नामिन्द्रादीनां देहधारणानुपपत्तिमाशङ्क्य अधिकारा-
पाटकप्रारब्धकर्मसमाप्तिपुनन्तरं विदेहकैवल्यमिति सिद्धा-
न्तितम् । तदुक्तमाचार्यवाचस्पतिस्मृतैः "उपासनादिसं-
सिद्धितापितेश्वरचोदितम् । अधिकारं समाप्येते प्रवि-
शन्ति परम्पदं भूतिम्" । एतद्वैकसक्तैः सर्वसक्तिरिति पक्षे
नोपपद्यते । तत्रादिकविद्यापक्षेऽपि प्रतिजीवमावरणभे-
देऽप्यभेदो व्यवस्थोपपादनीयः ।

भा० सू० भा० योश्च ज्ञातत्त्वज्ञानानामपि यावत्
 प्रारब्धकर्म्मसामिप्रायाद्वैर्जातरन्ध्रान् समर्थतो यथा
 “यावद्विक्रामवस्थितिराधिकारिकायाम्” ॥१३२२॥
 “निदुषो वर्त्तमानदेष्टृपातानन्तरं देहान्तरसुत्यद्यते न
 वेति चिन्त्यते । ननु विद्यायाः आधनभूतायाः सम्पत्तौ
 कैवल्यनिर्वाहः स्याच्च वेति नेयं चिन्तापपद्यते । न हि
 पात्राधनसम्पत्तयोदो गन्तुं न वेति चिन्ता पन्था-
 वति, नापि भुञ्जामकृत्येत् न वेति चिन्त्यते । उपपत्त्या
 त्विष्यं चिन्ता, ब्रह्मविद्यामपि केषाञ्चित् इतिहासपुराण-
 यादेर्ज्ञानरोत्यात्तदर्शनात् । तथा ज्ञापान्तरतमानाम
 वेदाचार्यैः पुराणपरिवर्णुनियोगात् कञ्चिद्व्यापारयोः
 सत्त्वो लक्षणद्वयधनः सम्भूतेति कारणं, वसिष्ठश्च
 ब्रह्मज्ञानी मानसः पुच्छः सस्मिन्निपादादपगतपूर्वदेहः पुन-
 र्ब्रह्मादेगात् शिवारूपरूपाभ्यां सम्भूतेति । भ्रूवादीना-
 मपि ब्रह्मण एव मानसानां पुच्छाणां वरूपे यज्ञे पुन-
 रकल्पितः स्मर्यते । सनत्कुमारोऽपि ब्रह्मण एव मानसः
 पुच्छः स्वयं कदाय वरप्रदानात् स्तब्धत्वेन प्रादुर्भव्य ।
 एवमेव दक्षारदः भ्रूतीनामपि भूदसी देहान्तरो-
 त्यात्तत्तत्तथा तेन तेन निमित्तेन भवति स्मृतौ स्मृतावपि
 मन्त्राद्यवदथा पाथेणोपपद्यते । ते च केषिन् पतिते

पूर्वदेहे देहान्तरमादत्ते केचित्तु स्थित एव तस्मिन् योगे
श्रयश्चान्नेकदेहगमन्यायेन, सर्वे चैते समधिगतसकल-
वेदार्थाः स्मर्यन्ते । तदेव देहान्तरोत्पत्तिदर्शनात् प्राप्तं
ब्रह्मविद्यायाः पार्श्विकं मोक्षहेतुत्वमहेतुत्वं वेत्यत
उत्तरमुच्यते । न, तेषामपान्तरमःप्रभृतीनां वेदप्रव-
र्त्तनादिषु लोकास्थितिहेतुष्वधिकारेषु नियुक्तानां अधि-
कारतन्त्रत्वात् स्थितेः । यथासौ भगवान् सविता सह-
स्रयुगपर्यन्तं जगतोऽधिकारं चरित्वा तदवसाने उदया-
स्तमयवर्जितं कैवल्यमनुभवति, “अथ ततज्ज्ञं पदेत्य
नैवोदेता नास्तमेतैकल एव मध्ये स्याता” इति श्रुतेः ।
यथा च वर्त्तमाना ब्रह्मविदः प्रारब्धभोगक्षये कैवल्यमनु-
भवन्ति “तस्य तावदेव चिरं यावत् न विभोष्येऽथ सम्प-
त्स्ये” इति श्रुतेः । एवमपान्तरतगःप्रभृतयोऽपीश्वराः
परमेश्वरेण तेषु तेष्वधिकारेषु नियुक्ताः सन्तः सत्यपि
सम्यग्दर्शने कैवल्यहेतावन्वीक्षणकर्माणां यावदधिकारम-
वतिष्ठन्ते तदवसाने चापहज्यन्त इत्यविरुद्धम् । सकृत्-
पृष्टतमेव हि तेऽधिकारफलदानाय कर्माश्रयमतिवाह-
यन्तः स्वातन्त्र्येण गृह्यादिषु गृहान्तरमन्यमन्यं देहं
सञ्चरन्तः स्वाधिकारनिर्वर्तनायापरिसुषिप्तसृष्टय एव
देहेन्द्रियप्रकृतियगित्वात् निर्माय देहान् युगपत्क्रमेण
वाधितिरहन्ति । न चैते जातिश्वरा इत्युच्यन्ते, तत्र ते,
इति सृष्टिप्रसिद्धेः । यथा “सुलभा ब्रह्मवादिनी जन-
केन विवदितुकामा व्युदस्य स्वं देहं जानकं देहमाविश्य
व्युद्यतेन पञ्चाक्षं स्वमाविबेग” इति स्मर्यते । यदि ह्युप-
युक्ते सकृत्पृष्टे कर्मणि कर्मान्तरं देहान्तरारम्भकार-
णमाविर्भवत् ततोऽन्यदप्यदग्धबीजं कर्मान्तरं तद्वदेव
प्रसज्येतेति ब्रह्मविद्यायाः पार्श्विकं मोक्षहेतुत्वमहेतुत्वं
वा शङ्क्येत, न त्वियमाशङ्का युक्ता ज्ञानात् कर्मबाज-
दाहस्य श्रुतिसृष्टिप्रसिद्धत्वात् । तथा च श्रुतिः—
“भिद्यते हृदयमन्याःस्कृत्यान्ते सर्वसंशयाः । जीयन्ते
चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे” इति “सृष्टि-
लम्भे सर्वपत्नीनां विप्रगोक्षः । इति चैवमाद्या । सृष्टि-
रपि ‘यद्यैर्धांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मात् कुरुतेऽर्जुन ! ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा” । इति-
“बीजान्यन्यपदगर्धान न रोहन्ति यथा पुनः । ज्ञान-
दग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा सम्मद्यते पुनः” इति—चैव-
माद्या । न चाधिद्यादिक्लेशदाहे सति क्लेशबीजस्य
कर्माश्रयस्यैकदेशदाह एकदेशप्ररोहश्चेत्युपपद्यते, न

तद्विदग्धस्य शान्तिबीजस्यैकदेशपरिहो दृश्यते । पठत्त-
फलस्य तु कर्माणि यस्य सुकृतेष्वेव वेगजयात् निवृत्तिः ।
‘तस्य तावदेव चिरम्’ इति शरीरपातलोपकरणान् ।
तस्मादपपन्ना यावदधिकारमाधिकारिकाणां सर्वस्यतिः न
च ज्ञानफलस्यानैकान्तिकता । तथा च द्युतिरविशेषेणैव
सर्वेषां ज्ञानान्मोक्षं दर्शयति । तथा देवानां प्रत्यबुध्यत स
एव तदभवत्तथार्थिणां तथा मनुष्याणाम् इति । ज्ञाना-
न्तरं चैश्वर्यादिफलत्वासक्तः स्वर्गप्रियः ते पश्चादैश्वर्य-
जयदर्शनेन निर्विषयाः परमात्मज्ञाने परिनिष्ठाय कैवल्यं
यद्युत्थिष्युः पश्यते । ‘ब्रह्मणा सह चे सर्वं संयामे प्रति-
भक्षुरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रणिशन्ति परं पदम्’
इति स्मरणात् । प्रत्यक्षफलवाच्च ज्ञानस्य फलविशेषा-
शङ्कानुपपत्तिः । कर्मफले हि स्वर्गादावनुभवाभावाद्दे-
स्यादपि कदाचिदाशङ्का भवेद्वा न वेति । अनुभवावच्छेद-
ज्ञानफलं ‘यत्काजादपरोवाद्ब्रह्म’ इति श्रुतेः, ‘तत्त्वमसि’
इति च सिद्धवदपदेशात् । न हि ‘तत्त्वमसि’ इत्यस्य
वाक्यस्यार्थः तत्त्वं सृतां भविष्यमिदमेवं शक्यः परि-
णेतुम् । ‘तद्धेतुं पश्यन् ब्रह्मपरिमदेवः प्रतिपदेऽहं
अनुरभवं स्वर्यं च’ इति सम्यग्दर्शनकालमेव तत्फलं
सर्वोत्थित्वं दर्शयति । तस्मादेकान्तिकी विदुषः कैवल्य-
सिद्धिः भा० । ४।१।पादे च ।

‘तदधिगमे उत्तरपूर्वाचयोरक्षेपविनाशौ तद्व्यपदे-
जात्’ १३२० ।

‘गतस्तृतीयशेषः, अथेदानीं ब्रह्मविद्याफलं प्रति चिन्ता
प्रजायते, ब्रह्माधिगमे सति तदपिरीतफलं दुरितं जीयते
न वा जीयत इति संशयः । किं तावत् प्राप्तं फलार्थं
त्वात् कर्मणः फलसदृशत्वा न सम्भाव्यते ज्ञयः । फल-
दायिनी ह्यस्य शक्तिः श्रुत्या समधिगता । यदि तद-
न्तरगैव फलोपभोगमुपसृष्टेत श्रुतिः कदर्थिता स्यात् ।
स्मरन्ति च ‘न हि कर्माणि जीयन्ते’ [भा०भा०] इति ।
अन्वेवं सति प्रायश्चित्तोपदेशोऽनर्थकः प्राप्नोति । नैष
दोषः, प्रायश्चित्तानां नैमित्तिकत्वोपपत्तेर्दृष्टदाहेष्टप्रा-
दिषत् । अपि च प्रायश्चित्तानां दोषसंयोगेन विधानात्
भवेदपि दोषक्षपणार्थता, नत्वेवं ब्रह्मविद्याया विधान-
मस्ति । नन्वनभ्युपगम्यमाने ब्रह्मविदः कर्मक्षये तत्फल-
स्यावशप्रभोक्तव्यत्वादनर्भोजः स्यात् । नेत्युच्यते देश-
कालनिमित्तापेक्षो भोजः कर्मफलवदुभविष्यति । तस्मात्
न ब्रह्मविद्याधिगमे दुरितनिवृत्तिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः

तदधिगमे ब्रह्माधिगमे सत्युत्तरपूर्वाचयोरक्षेपविनाशौ
भवतः, उत्तरस्याक्षेपः, पूर्वस्य विनाशः । कस्मात्, तद-
व्यपदेशात् तथा हि ब्रह्मविद्याप्रक्रियायां सम्भाव्य-
मानसम्बन्धस्यागमिनो दुरितस्यानभिसम्बन्धं विदुषो
व्यपदिशति ‘यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एव-
मेवादि पापं कमे न श्लिष्यते’ इति । तथा विनाशमपि
परोपचितस्य दुरितस्य व्यपदिशति ‘तद्यथेपीकातुलमग्नी
पोतं तदुपेतैव’ ह्यस्य सर्वं पाप्मानः प्रदूयन्ते’ इति ।
अयमपरः कर्मक्षयव्यपदेशो भवति । ‘‘भित्तये हृदय
अन्विष्यिष्यन्ते सर्वसंशयाः । जीयन्ते चास्य कर्माणि
तस्मात् दृष्टे परावरं’’ इति । यदुक्तमनुपपन्नफलस्य
कर्मणः क्षयकल्पनायां शास्त्रकदर्थनं स्यादिति । नैष
दोषः, न हि वयं कर्मणः फलदायिनीं शक्तिमयजानी-
महे, विद्यत एव सा, सा तु विद्यादिना कारणान्तरं
प्रतिबध्यत इति वदामः । शक्तिसदभावमाले च शास्त्रं
व्याप्यते न प्रतिबन्धाप्रतिबन्धयोरपि । न हि कर्म
क्षायत इत्येतदपि स्मरणमौत्सर्गिकं न हि भोगादन्त
कर्म जीयते तदर्थत्वादिति, इष्यत एव प्रायश्चित्तादिना
दुरितस्य क्षयः ‘सर्वं पाप्मानं तरति’ ‘तरति ब्रह्महत्या
योऽश्वमेधेन यजते’ । य उचैनमेवं वेद’ इत्यादि श्रुति-
स्मृतिभ्यः । यत्तु नैमित्तिकानि प्रायश्चित्तानि भवि-
ष्यन्ति इति । तदमत्, दोषसंयोगेन चाद्यमानानामेकां
दोषनिष्कृतिफलसम्भवे फलान्तरकल्पनानुपपत्तेः । यत्-
पुनरन्तदुक्तं न प्रायश्चित्तवद्दोषक्षयोद्देशेन विद्याविधान-
मस्तीति व्यल्लं ब्रूमः । मृगणासु तावद्विद्यासु विद्यत
एव विधानं, तासु च वाक्यशेषे ऐश्वर्यप्राप्तिः पापनि-
वृत्तिश्च विद्यावत् उच्यते, तयोश्चाविवक्षाकारणं नास्ती-
त्यतः पाप्मप्रहाणपूर्वकैश्वर्यप्राप्तिस्तामां फलमिति नि-
श्चीयते । निर्गुणायान्तु विद्यायां यद्यपि विधानं नास्ति
तथाप्यकर्त्तव्यत्वबोधोपात्त कर्मप्रदाहमिदं । अक्षेप इति
चागमिषु कर्मसु कर्त्तव्यमेव न प्रतिपद्यते ब्रह्मविदितां
दर्शयति । अतिक्रान्तेषु तु यद्यपि मिथ्याज्ञानात् कर्त्तृत्वं
प्रतिपदे इव तथापि विद्यासांख्य्यात् मिथ्याज्ञाननिवृत्ते-
स्तान्यपि प्रलीयन्त इत्याह विनाश इति । पूर्वमसिद्ध-
कर्त्तृत्वभोक्तृत्वस्वरूपविपरीतं हि त्विष्यति कालेष्वकर्त्तृ-
त्वाभोक्तृत्वस्वरूपं ब्रह्माहमस्मि नेतः पूर्वमपि कर्त्ता
भोक्ता याऽहमासं नेदानीं नापि भविष्यति काले इति
ब्रह्मविदवगच्छति । एवमेव च भोज उपपद्यते, अन्यथा

हृत्प्रनादिकालप्रवृत्तानां कर्मणां क्षयाभावे भोजाभावः
स्यात् । न च देशकालनिमित्तापेक्षो भोजः कर्मफलवत्
भविष्यमर्हति, अयनित्यत्वसङ्गात् परोक्षत्वानुपपत्तेश्च
ज्ञानफलस्य । तस्मात् ब्रह्माधिगमे दुरितक्षय इति
स्थितम्” । भा०

इतरस्याप्येवमसंज्ञेयः पातं तु" ४।१।१४ सू०

‘पूर्वाधिकरणे बन्धहेतोरप्यस्वभावाविकस्याशेष-
विनाशो ज्ञाननिमित्तौ शास्त्रव्यपदेशाच्चरूपितौ, धर्मस्य
पुनः शास्त्रीयत्वात् शास्त्रीयेण ज्ञानेनाविरोध इत्या-
शङ्क्य तन्निराकरणाय पूर्वाधिकरणन्यायातिदेशः क्रियते ।
इतरस्याऽपि पुण्यस्य कर्मण एवमवयवमन्त्रेण विनाशश्च
ज्ञानवतो भवतः । कुतः, तस्याऽपि स्वफलहेतुत्वेन
ज्ञानफलप्रतिबन्धित्वप्रसङ्गात् । “उभे उहैवैष एतेन
तरति” इत्यादिश्रुतिषु दुष्कृतवत् सुकृतस्याऽपि प्रणाश-
व्यपदेशात् अकलात्मबोधनिमित्तस्य च कर्मजस्य सुकृत-
दुष्कृतयोस्तुल्यत्वात् “ज्ञीयन्ते चास्य कर्माणि” इति
चाविशेषश्रुतेः । यत्नापि केवल एव पाप्मनशब्दः पश्यते
तत्नापि तेनैव पुण्यमप्याकलितमिति द्रष्टव्यं, ज्ञानापेक्षया
निरुद्धफलत्वात् । अस्ति च श्रुतौ पुण्येऽपि पाप्मनशब्दः
‘नेनं सेतुमहोरात्रे तरतः’ इत्यत्र सङ्ग दुष्कृतेन सुकृत-
मप्यनुक्रस्य “सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्” इत्यविशेषणैव
प्रकृतेषु पाप्मनशब्दप्रयोगात् । पाते त्विति । तुमन्तोऽ-
वधारणार्थः । एवं धर्माधर्मयोर्बन्धहेत्वोर्विद्यासाम-
र्थ्यादङ्गविनाशसिद्धेरवशप्रस्थाविर्भा विदुषः शरीरपाते
शक्तिरित्यवधारयति ।” भा०

• अनारब्धकाय्ये एव तु पूर्वे नदशब्देः । ४।१।१५ सू०

“पूर्वयोरधिकरणयाज्ञाननिमित्तः सुकृतदुष्कृतयोर्विना-
शोऽवधारितः, स किमविशेषेणारब्धकार्ययोरनारब्ध-
कार्ययोश्च भवत्युत विशेषेणानारब्धकार्ययोरेवेति विचा-
र्यते । तत्र “उभे उद्भवौष एतेन तरति” इत्येवमादि-
श्रुतिष्वविशेषश्रवणादविशेषेणैव ज्ञय इत्येवं प्राप्ते
प्रत्याह अनारब्धकार्ये एव त्विति । अप्रवृत्ते फले एव
पूर्वं जन्मान्तरसञ्चिते कस्मिन्नपि च जन्मनि प्राक् ज्ञानो-
त्पत्तेः सञ्चित सुकृतदुष्कृते ज्ञानाधिगमात् ज्ञीयते नत्वा-
रब्धकार्ये सामिभुक्तफले याव्यामेतत् ब्रह्मज्ञानायतनं
जन्म निमित्तम् । कुत एतत्, “तस्य तावदेव चिरं यावच्च
विमोक्ष्ये” इति शरीरपातायधिकरणात् क्षेमप्राप्तेः,
इतरथा हि ज्ञानादशेषकर्मक्षये सति स्थितिहेत्यभावात्

ज्ञानप्राप्तिरनन्तरमेव ज्ञेयमश्रूयते तत्र शरीरपातप्रतीक्षां
नाचक्षीत । ननु यस्तुवलेनैवायमकर्तात्मत्वबोधः कर्माणि
क्षपयन् कथं कानिचित् क्षपयेत् कानिचिद्विषयेनैव, न
हि समानेऽग्निबीजसम्पर्के केषाञ्चिद्बीजशक्तिः क्षीयते
केषाञ्चिन् क्षीयते इति शक्यमङ्गीकर्तुमिति । उच्यते,
न तावदनाश्रित्यारब्धकार्यं कर्माश्रयं ज्ञानोत्पत्तिरूप-
पद्यते, आश्रिते च तस्मात् कुलालचक्रवत् प्रवृत्तवगस्था-
ऽन्तराले प्रतिबन्धमस्मद्भाङ्गवति वगज्यप्रतिपालनम्,
यकर्तात्मत्वबोधोऽपि हि मिथ्याज्ञानबाधनेन कर्माण्यु-
च्छिन्नसि, बाधितमपि मिथ्याज्ञानं द्विचन्द्रादज्ञानवत्
संस्कारवशात् कञ्चित् कालमनुवर्तत एव । अपि च
नैवात्र विवदितव्यं ब्रह्मविदः कञ्चित् कालं शरीरं ध्रियते
न ध्रियत इति । कथं हेतुकस्य स्वहृदयप्रत्ययं ब्रह्मवेदनं
देहधारणञ्चापरेण प्रतिक्षेप्यं शक्येत । श्रुतस्मृतिषु
च स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्देशनैतदेव निरुच्यते । तस्मादना-
रब्धकार्ययोरेव सुकृतदुष्कृतयोर्विद्यासामर्थ्यात् ज्ञय
इति निर्णयः । भा०

“भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते” ४।१।१६ सू०

“अनारब्धकार्ययोः पुष्पप्रपापयोर्विद्यासामर्थ्यात् जय
उक्तः, इतरं त्वारब्धकार्ये पुष्पप्रपापे उपभोगेन क्षप
यित्वा ब्रह्म सम्पद्यते” तस्य तावदेव चिरं यावच्च वि-
मोक्षेऽत्र अयं सम्पत्स्ये” इति “ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति”
इति चेवसादिश्रुतिभ्यः । ननु सत्यपि सम्यग्दर्शने यथा
प्राग्देहपाताङ्गेददर्शनं द्विचन्द्रदर्शनन्यायेनानुवृत्तमेवं प-
श्चादप्यनुवर्तते । न, निमित्ताभावात् । उपभोगशेषक्षपणं
हि त्वानुवृत्तिनिमित्तं, न च तादृशमत्र किञ्चिदस्ति ।
नन्वपरः कर्माशयोऽभिनवसुपभोगमारप्स्यते । न, तस्य
दग्धबीजत्वात् । भिष्यान्नानावष्टम्भं हि कर्म्मनिरं देह-
पाते उपभोगान्तरमारभते, तच्च भिष्यान्नानं सम्यग्-
ज्ञानेन दग्धमित्यतः साध्वेतदारब्धकार्यक्षये विदुषः
केवल्यमवशप्रस्थावीति ।” ४।१। भा०

“यत्तु सञ्चितं कर्मान्तरं तच्च निमित्तं फलस्य दग्धमूल-
त्वात् । अव्यव्यादयो हि क्लेशाः कर्मणस्तत्फलस्य च
मूलम् । तदुक्तं योगशास्त्रे “क्लेशमूलः कर्माशयः सति
मूले तद्विपाकः” इति तच्च मूलं ज्ञानाग्निना दग्धमिति कुत
पुनः संसारः तस्माद्देहपाते कैवल्यमिति सिद्धम्” व्या० ग०
सांख्यकारिकायां तत्त्वकौमुद्यामत्रविशेषो उक्तो यथा
“सम्यग्ज्ञानाधिगमाज्जर्मादीनामकारणप्राप्ति । तिष्ठति

संस्कारवशाच्चक्रभ्रमिवद्वृतशरीरः ।” साङ्ख्यकारिका ।

“तत्त्वसाक्षात्कारोदयादेवानादिरप्यनियतविपाककालोऽपि कर्माग्नयप्रचयोदग्धवीजभावतया न जात्याद्युपभोग-
लक्षणाया फलाय कल्पते । क्रोशसलिलासक्त्यायां हि
बुद्धिभूमौ कर्मवीजान्यद्भुरं प्रसुरते तत्त्वज्ञाननिदाननि-
पीतसकलक्रोशसलिलायामपरायां कृतः कर्मवीजाना-
मङ्कुरप्रसवः । तदिदमुक्तं धर्मादीनामकारणप्राप्तिरिति
व्यकारणत्वप्राप्तित्वर्थः । उत्पन्नतत्त्वज्ञानेऽपि च
संस्कारवशात्तिष्ठति । यथोपरतेऽपि कुलालव्यापारे चक्रं
वेगाख्यसंस्कारवशाद्भ्रमन्तिष्ठति । कालपरिपाकवशा-
त्तूपरते संस्कारे निष्क्रियं भवति । शरीरस्थितौ च
प्रारब्धपरिपाकौ धर्मावर्मा संस्कारौ । तथाच
श्रूयते “भोगेन त्यतरे क्षपयित्वाथ सम्पद्यते” इति ।
“तावदेवास्य चिरं यावच्च विभोज्येऽथ सम्पत्स्ये” इति ।
प्रज्ञीयमाणाविद्याविशेषस्य संस्कारस्तद्वशात्तत्सामर्थ्याद्-
तशरीरस्तिष्ठति” तत्त्वकौ० ।

भा०सू० भाष्येऽप्युक्तं यथा

“बाधितानुष्ठान्या मध्यविवेकतोऽप्युपभोगः” सू० । सकृत्
सम्पज्ञातयोगेनात्मसाक्षात्कारोत्तरं मध्यविवेकावस्थौ मध्य-
मविवेकेऽपि सति पुरुषे बाधितानामपि दुःखादीनां
प्रारब्धवशात् प्रतिविम्बरूपेण पुरुषेऽनुष्ठान्या भोगो भव-
तीत्यर्थः । विवेकनिष्पन्नापनकल्याणादसम्पज्ञातादेव
भवतीत्यतस्तस्यां सत्यां न भोगोऽतीति प्रतिपादयितुं
मध्यविवेकत इत्युक्तम् । मन्दविवेकस्तु साक्षात्कारात्
पूर्वं अवगमननन्धानमात्ररूप इति विभागः” भा० ।

जीवन्मुक्तस्य सू० ।

“जीवन्मुक्तोऽपि मध्यविवेकावस्थ एव भवतीत्यर्थः ।

जीवन्मुक्ते प्रमाणभाह” भा० ।

“उपदेश्योपदेष्टृत्वात् तत्त्वज्ञिः” सू० ।

“शास्त्रेऽपि विवेकविषये गुरुशिष्यभावश्रवणाज्जीवन्मुक्त-
सिद्धिरित्यर्थः । जीवन्मुक्तस्योपदेष्टृत्वसम्भवादिति” भा० ।

“श्रुतिश्च” सू० ।

“श्रुतिश्च जीवन्मुक्तेऽस्ति “दीक्षयैव नरो मुचेत्
निष्ठेन्मुक्तोऽपि विपद्ये । कुलालचक्रमध्यस्थो विष्कि-
सोऽपि भ्रमेद्वटः” । “ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्यादि”
रिति । नारदीयस्मृतिरपि “पूर्वाभ्यासवलात् कार्ये” न
लोको न च वैदिकः । अणुगणपः सर्वात्मा जीव-
न्मुक्तः स उच्यते” । इति । ननु अवगमनान्तेना-

प्युपदेष्टृत्वं स्यात् तत्वाह” साङ्ख्यप्रवचनभाष्यम् ।

“इतरथान्धपरम्परा” सू० ।

“इतरथा मन्दविवेकस्याप्युपदेष्टृत्वेऽन्धपरम्परापत्तिरि-
त्यर्थः । सामग्र्येणात्मतत्त्वमज्ञात्वा चेदुपदिशेत् कस्मिं-
श्चिदंशे स्वप्नेण शिष्यमपि भ्रान्तीकृत्यात् सोऽप्यन्यं सो-
ऽप्यन्यमित्येवमन्धपरम्परेति । ननु ज्ञानेन कर्मक्षये सति
कथं जीवनं स्यात् तत्वाह” भा० ।

“चक्रभ्रमणवद्भ्रमशरीरः” सू० ।

“कुलालकर्मनिष्ठत्वायपि पूर्वकर्मवशात् स्वयमेव यथा कियत्-
कालं चक्रं भ्रमति । एवं ज्ञानोत्तरं कर्मानुत्पत्तायपि प्रार-
ब्धकर्मवशेन चेष्टमानं शरीरं धृत्वा जीवन्मुक्तस्तिष्ठतीत्यर्थः ।
ननु ज्ञानहेतुसम्पज्ञातयोगेन भोगादिवासनाक्षये कथं
शरीरधारणम् । न च योगस्य संस्काराभिभावकत्वे किं
मानमिति वाच्यम् । “व्युत्थाननिरोधसंस्करोरभिभव-
प्रादुर्भावौ निरोधपरिणाम” इति योगसूत्रतत्त्वसिद्धिः ।
चिरकालीनस्य विषयान्तरावेशस्य विषयान्तरसंस्काराभि-
भावकतया लोकेऽप्यनुभवाच्चेति तत्वाह ।” भा० ।

“संस्कारलेशतस्तत्सिद्धिः ।” सू० ।

“शरीरधारणहेतवो ये विषयसंस्कारास्तेशामत्यागशेषात्
तस्य शरीरधारणस्य सिद्धिरित्यर्थः । अत्र चाविद्या-
संस्कारलेशस्य भूता नापेक्ष्यते अविद्याया जन्मादि-
रूपकर्मविपाकारम्भमात्रे हेतत्वात् । योगभाष्ये व्यासै-
स्तथा व्याख्यातत्वात् । “वीतराजजन्मादर्शनादिति”
न्यायाच्च । न तु प्रारब्धफलकर्मभोगेऽपीति । यत्र च
नियमेनाविद्यापेक्ष्यते स प्रयासविशेषरूपो भोगो मूढे-
ष्वेवास्ति जीवन्मुक्तानां तु भोगाभास एवेति प्रागुक्तम् ।
यत् तु कश्चिदविद्यासंस्कारलेशोऽपि जीवन्मुक्तस्य तिष्ठ-
तीत्याह तत्र धर्मावर्मात्पत्तिप्रसङ्गात् । अन्धपरम्प-
राप्रसङ्गात् । अविद्यासंस्कारलेशसत्ताकल्पने प्रयोजना-
भावाच्च । एतच्च ब्रह्मभीमांसाभाष्ये प्रपञ्चितमिति” भा० ।

जीवन्मुक्तिस्ती जीवतो मुक्तिः । जीवतो बन्धनिवृत्तौ
जीवतः पुरुषस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वनिबन्धनसुखदुःखविशेष-
लेशादिरूपस्य निवृत्तौ । तस्या उपायास्तु अवगमनन-
योगाभ्यासादयः तन्मोक्तकुलाचाराय । “जीव-
न्मुक्तावुपायस्तु कुलमार्गो हि नापरः” इति तन्मोक्तेः ।

जीवन्मृतत्वं जीवच्च मृतः मृततुल्यः । जीवता कर्तव्य-
कार्यस्याकारणात् मृतसमं आत्मभरौ स हि जीवन्नपि
वैश्वदेवातिथिभोजनाद्यन्तरेण आत्मनः पोषणेन नित्यका-

यौकरणात् स्तुतममः। अतएवाह दक्षः “जीवन्तो स्तु-
काश्चान्ये य आत्मस्मरयो नराः” ।

जीवपति स्त्री जीवः जीवन् पतिरस्याः सपर्वत्वात् वा न
न डीपौ जीवद्वन्द्वकायां सधवायां “स्त्रीचैतदाम्याय
लभेत सौमगं स्थितं प्रजां जीवपतिर्यशोगुणम्” भाग०
६।१६।२० वा कप् जीवपतिकादयोऽप्यत्र ।

जीवपत्नी स्त्री जीवः जीवन् पतिर्यस्याः सपर्वत्वात् नः डीप्
च । जीवत्पतिकायां सधवायाम् “ब्राह्मण्याश्च वृद्धायाः
जीवपत्याः जीवप्रजाया अगारे एतां रात्रिं वसेत्” ।
“वाचं विस्मृजेत् जीवपत्नीं प्रजां विन्देयेति” आश्व०
२८० १।७।१०१ । “तमेतमवर्जितकृशं धीरमर्जवस्तः
जीवपत्नीति ब्राह्मण्यो मङ्गल्यादिभिर्वाग्भिरुपासीरन्”
मं०त० गोभिलः ।

जीवपत्रप्रचायिका न० जीवस्य जीवपत्रकस्य पत्राणि
प्रचीयन्तेऽस्याम् “नित्यं क्रीडाजीविकयोः” पा० म० ।
क्रीडायां प्र-चि-भावे खलु । उदीचां क्रीडाभेदे ।
“जीवपत्रप्रचायिका उदीचां क्रीडा” सि०कौ० । प्राचां
क्रीडायां तु पा०मत्वे प्राचामिति विशेषणात् न पूर्व-
पदस्याप्युदात्तता किन्तु तत्पुरुषे प्रकृतिस्वरः ।

जीवपुत्र पु० जीवः जीवकः पुत्र इव हर्षहेतुत्वात् । (जिआपोती)
१४छभेदे । जीवः जीवन् पुत्रो यस्याः । १ जीवसुतायां
स्त्रियां “सा जीवपुत्रा सुभगा भवत्यमरवर्णिनी” हरिवं०
१३८अ० । जीववत्सादयोऽप्यत्र । “काकवन्ध्या च या नारी
स्तुतयत्सा च या भवेत् । बह्वपत्या जीववत्सा सा
भवेद्वात् संगयः” कालीस्तयः । “स्तुतपूजा जीवपुत्रा धने-
श्वरी” भाग० ६।१६।२१ । शतादृशपुरुषे पु० “कश्चित् पुत्रा
जीवपुत्राः सुसम्यक्” भाग० ७० २६ ।

जीवपुत्रक पु० जीवयतीति जीव-क जीवः पुत्र इव हर्ष
हेतुत्वात् इवार्थे कन् । (जिआपोती) छभेदे । शब्दर० ।

जीवपुष्पा स्त्री जीवयतीति जीव-णिच् व्यत्-जीवं जीवकं
पुष्पं यस्याः । वृहज्जीवन्तीवृक्ष राजनि० । जीवः जन्तुः
पुष्पमिव । २ जन्तुरूपपुष्पे न० । “यस्माकं शिविरे तावन्-
निशिताः शस्त्रपाणयः । शत्रूणां जीवपुष्पाणि
विचिन्वन्तु नरोत्थिव” रामा० सु० ४३अ० ।

जीवप्रिया स्त्री जीवं प्रीणाति प्री-क इत० । १ हरीतक्याम् ।
राजनि० । इत० । २ जीववृक्षभे ति० ।

जीवभद्र स्त्री जीवानां भद्रं यस्याः ५ व० । जीवन्तीलतायां
राजनि० । इत० । जीवकुशले न० ।

जीवमन्दिर न० इत० । शरीरे राजनि० तस्य जीवभोगा-
यतनत्वात्तथात्वं जीवमन्दिरादयोऽप्यत्र ।

जीवमातृका स्त्री इत० । “कमारी धमदा नन्दा विमला मङ्गला
वन्ता । पद्मा चेति च विख्याताः सप्तैता जीवमातृकाः”
विधानपारिजातोक्ते कुमार्यादौ मातृकासप्तके ।

जीवयाज पु० जीवैः पशुभिर्याजः याजनम् यज-णिच्
भावे अच् । पशुभिर्याजने । “जीवयाजं यजते सोम-
पादिवः” ऋ० १।३।१५ । अथ भाष्ये “याजयतेषज् शेर-
निटीति णिन्लोपस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावात्
चजोः कृभिण्णप्रतोऽरिति क्त्वाभाव इति” यदुक्तं तत्
प्रामादिकं याजयतेऽनन्तत्वाभावात् घञोऽप्रसक्तेः “एरच्
पा० इवर्णनादचः एव प्रसक्ते च ।

जीवयानि स्त्री जीवा जीवयती योनिः । सजीवजन्तौ
“तिर्यङ्मनुष्यविबुधादिषु जीवयोनिषु” भाग० १।६।१००

जीवरक्त न० जीवोत्पादकं रक्तम् शाक०त० । स्त्रीणां मार्तव्यं
शोणितं तस्य गर्भोत्पादकत्वेन तत्तस्य जीवोत्पादकत्वं
यथाह सुश्रुतः “यार्तवं शोणितं त्वग्नेयमग्नाशोभा-
यत्वाद् गर्भस्य पाञ्चभौतिकश्चापि जीवरक्तमाह्वराचार्याः
विस्मृता द्रवता रागः स्यन्दनं लघ्वा तथा । भूस्यादीनां
गुणान्नोत दृश्यन्ते चाल शोणिते” ।

जीवला स्त्री जीवं जीवन् लाति सेवनात् ला-क । सै-ह-
लीलतायां राजनि० ।

जीवलीक पु० जीवानां लोकः भोगसाधनम् । १ संसारे
“माता पिता गुरुजनः स्वजनो ममेति मायोपमं जगति
कस्य भवेत् प्रतिज्ञा । एको यतो व्रजति कर्म पुरःसरो-
ऽयं विश्रामवृत्तसदृशः खलु जीवलीकः । सायं
सायं वासुदेवं समेताः प्रातः प्रातस्तेन तेन प्रयान्ति ।
त्यक्त्वान्योन्यं तच्च वृत्तं विहङ्गास्तद्वत् तद्व्रजजातयो
घ्रातयस्येति” । “ममेवांगो जीवलीके जीवभूतः सनातनः”
गीता । “जीवलीके संसारोपभोगार्थम्” श्रीधरः । कर्म० ।
२ जीवरूपे जने च “महागुणं हरति हि पौरुषेण तदा
शरीरो जीवति जीवलीके” भा० व० ३४अ० । “कालोकमकीदिव
जीवलीकः” रघुः ।

जीववल्ली स्त्री जीवयतीति जीव-णिच्-व्यच् कर्म० । क्षीर-
काकोल्याम् राजनि० ।

जीववृत्ति स्त्री जीव एव वृत्तिः । पाशुपाल्ये हेमच० ।
तत्र जीवरक्षादिना वैश्यादेर्द्विर्निरिति तस्य तथात्वम् ।
जीवे वृत्तिः स्थितिरस्य । २ जीवनिष्ठे गुणादौ ति०

“जीवहती त्वमौ गुणौ” भाषापरिच्छेदकारिका ।

जीवशाक पु० कर्म० । मालवदेशप्रसिद्धे शाकभेदे । “जीव-
शाकः सुमधुरः दृढगुणो यस्तिशोधकः । दीपनः पाचनो
बन्धो हृद्यः पितापहारकः” राजनि० ।

जीवशुक्ला स्त्री जीयतीति जीवा जीवन्प्रैव शुक्ला जीर-
काकोल्याम् राजनि० । अन्यस्य पक्षतायामेव शुक्लत्वमस्याः
पुनर्जीवन्प्राप्य तथात्वमिति तन्नामता । [राजनि० ।

जीवश्रेष्ठा स्त्री जीवाय जीवनाय श्रेष्ठा । ऋद्धिनाभौषधौ
जीवमञ्ज पञ्जीव इति संज्ञाऽस्य । कामहृदिवृक्षे राजनि०
जीवसाधन न० जीवस्य जीवनस्य साधनम् । धान्ये राजनि०
जीवसू स्त्री जीव जीवत् स्तुते सू-क्तिप् । जीवतपति-
कायां स्त्रियां हेमचन्द्र । “जीवस्तुतौर्लुभङ्गे ! बह्वृत्त-
समन्विता” भा० व्या० १८८ अ० ।

जीवस्थान न० दत्त० । मर्मिण हलना० ।

जीवहीन पु० “पटुत्तरो जीवहीनः” विश्वसारतन्त्रात्
पटुत्तरे मन्त्रे कुमारशब्दे २१०६ पु० दृश्यम् ।

जीवा स्त्री जीव-यच् जीवयतेरच् वा टाप् जप्रा-क्तिप्
संसारण्ये दीधे सा अस्त्वस्य य । धनुषो गुणे जप्रायां
ऋजीवन्तिकायाभौषधौ श्वचायां, श्रमिञ्जिते, पञ्चमौ
इजीवनोपाये च मेदि० जीव-भावे च टाप् । ७जीवने
जटा० । धनुर्कारकेत्यस्य वृत्तस्योभयरेखावृत्तसंलग्ने
क्षेत्रभेदे तन्नामानयमादिकं लीला० दर्शितं तच्च क्षेत्रज्ञे
२४०२ पु० दर्शितम् । सहस्रपट्यादुपपद्योर्गनी
राशिद्वयक्षेत्रस्य जीवा तु क्रमज्याशब्दे २२०२ पु० उक्ता
अधि० ज्याशब्दे वक्ष्यते ज्योत्स्नपिकारः सि० शि०
उक्तो यथा

“इष्टाङ्गलव्यासद्वयेन दत्तं कार्यं दिगङ्गं भलवाङ्कितं
च । ज्यासस्य दान्ता नवतर्लवा ये तदाद्यजीवा धनुरेत-
द्वेव । द्विजप्रादिभिन्नं तदनन्तराणां चापे तु दत्त्वोभयतो
दिगङ्गात् । त्रयं तदग्रद्वयवद्भरज्जोरधं ज्यकार्धं निखि-
लानि चैवम् । अथान्यथा वा गणितेन वर्त्तन्ति ज्याधौनि
तान्येव परिस्फुटानि । त्रिज्याकृतिर्दोर्गुणवर्गहीना
मूलं तदीयं खलु कोटिजीवा । दोःकोटिजीवारहिते
त्रिभज्ये तच्छेषके कोटिभुजोत्क्रमज्ये । ज्याचापमध्ये
खलु योऽत्र वाणः सैवोत्क्रमज्या सुधियात्र वेद्या ।
त्रिज्यार्धं राशिज्या तत्कोटिज्या च पट्टिभागानाम् ।
त्रिज्यावर्गार्धपदं शरवेदांशज्यका भवति । त्रिज्याकृतीपु-
चातात् त्रिज्याकृतिवर्गपञ्चपातस्य । मूलोनादष्टहृतामूलं

पट्विशदंशज्या । शरज्ययगजेषु ५८७८ भिन्नी त्रिभ-
जीवा वा ऽयुतेन १०००० संभक्ता । पट्विशदंशजीवा तत्-
कोटिज्याकृतेषूपात् । त्रिज्याकृतीपुचातामूलं त्रिज्यो-
नितं चतुर्भक्तम् । व्यष्टादशभागानां जीवा स्पष्टा भव-
त्येवम् । क्रमेत्क्रमज्याकृतियोगमनाह्वनं तदर्धांशक-
शिञ्जिनी स्यात् । त्रिज्योत्क्रमज्यानिहतैर्दलस्य मूलं
तदर्धांशकशिञ्जिनी वा । तस्याः पुनस्तद्वलभागकानां
कोटेश्च कोट्यगदलस्य चैवम् । अन्यज्यकासाधनसुक्तमेवं
पूर्वैः प्रपञ्चेऽथ विगणयिष्यात् । त्रिज्याभुजज्याकृति-
हीनयुक्ते त्रिज्याकृती तद्वलयोः पदे स्तः । भुजोनयुक्त
त्रिभखण्डयोज्यैर्कोटि भुजज्यां परिकल्प्य चैवम् ।
यद्दोःकोट्योरन्तरमित्यर्थोत्कोटिज्यायै स्तः कृतियोगसुक्तम् ।
दन्तीकृतं स्याद्भुजयोर्विदोः गखण्डस्य जीवसमेकधा वा ।
दोःकोटिजीवाविवरस्य वर्गो दन्तीकृतस्तस्य पदेन तुल्या ।
स्यात् कोटिबाह्योर्विवरार्धांशो वा वक्ष्येऽथ मूलग्रहणं
विनापि । दोःज्याकृतिव्यसदलार्धभक्ता लब्धविगोर्व्य-
विवरेण तुल्या । दोःकोटिभागान्तरशिञ्जिनी स्याज्जप्रा-
धीनि वा कानिचिदेवमत । स्वगोऽङ्गे पुपङ्गुशेन (६५६८)
वर्जिता भुजशिञ्जिनी । कोटिज्या दशभिः ज्यया
त्रिसप्तोपु (५७३) विभाजिता । तदैक्यमयजीवा स्यादन्तरं
परिशिञ्जिनी । प्रथमज्या भवेदेवं परितरन्यास्ततस्ततः ।
व्यासाधेऽष्टगुणाव्यग्नितुल्ये सुभगतिर्ज्यकाः । कोटि-
जीवा प्रताम्यस्ता गोदक्षतिथि (१५६८) भाजिता । दोःज्या
स्वाऽद्भ्यस्त्रयदंश (४६७) हीना तद्व्यगसंभिता । तदग्रज्या
तथोपापि विवरं परिशिञ्जिनी । तत्त्वदन्ता २२५ नगां-
शोना एवमत्राद्यशिञ्जिनी । ज्यापरमपरयैवं वा
चतुर्विंशतिमौर्धिकाः । चापयोरिष्टयोर्दोर्ज्यैर्भिन्नः-
कोटिज्यकाकृते । त्रिज्याभक्ते तयोरेक्यं स्याच्चापैक्यस्य
दोर्ज्यका । चापान्तरस्य जीवा स्यात् तयोरेक्यसंभिता ।
अन्यज्यासाधने सम्यगित्यं ज्याभावनादित्ता । समास-
भावना चैका तथान्यानन्तरभावना । आद्यज्याचाप-
भागानां प्रतिभागज्यकाविधिः । या ज्यानुपाततः सष्ट-
व्यासार्धं परिणाम्यते । आद्यदोःकोटिजीवाभ्यामेवं
कार्या ततो रुद्धः । भावना सुस्तदग्रज्या दृष्टे व्यास-
दले स्फुटाः । मूलं ज्यानयनं पाश्चात्तिह तद्व्यो-
दितं मया । उक्ता संक्षेपतः पूर्वं ज्योत्स्नितः
सुगमा च सा । सविशेषाधुना तत्र विशेषाद्विहणो-
भ्यतः” । तत्र तापदाचार्याणां पदवीमित्यादि शाकपञ्चकं

सुनमम् । अत्र नञितेन ज्ञाप्तानां मूलभूतज्जावत्-
 क्तविशेषकारमेवाह । तत्प्रकारो हि बीजगणित-
 क्रियया । त्रिज्याधेः राशिज्ज्यादि । त्रिज्याधेन
 १७१८ त्रिज्या त्रिंशदंशानां ज्ञा भवति । तस्याः
 कोटिज्या षट्तिभागाणाम् । त्रिज्यावर्गधेः पञ्च-
 चत्वारिंशदंशानां ज्ञा भवति । अथ त्रिज्यावर्गात्
 पञ्चगुणात् त्रिज्याकृतिवर्गपञ्चगातस्य मूलेन हीना-
 टट्ट कृतात् पदं षट्त्रिंशदंशानां ज्ञा । अथ या गज-
 हयगजेऽप्यु-५८७८ निधी त्रिज्याऽयुतेन १०००० भक्ता षट्-
 त्रिंशदंशानां ज्ञा स्यात् । इति गणितलाघवम् । तत्
 कोटिज्याद्वाङ्गुलपञ्चादंशानां ज्ञा । तथा त्रिज्यावर्गस्य
 पञ्चगुणस्य मूलं त्रिज्याहीनं चतुर्भक्तं सदष्टादशभागानां
 ज्ञा भवति । तत्कोटिज्याद्वाङ्गुल द्विसप्ततिभागानाम् ।
 अतोऽन्यथा साधनमाह । क्रमात्क्रमज्येत्यादि । कोटि-
 ज्योना त्रिज्याभुजस्योत्क्रमज्या स्यात् । भुजज्योना
 त्रिज्याकोट्युत्क्रमज्या स्यात् । भुजक्रमज्योत्क्रमज्य-
 योश्च वर्गयोगपददलं भुजांशानामर्धस्य ज्ञा स्यात् ।
 अथवा त्रिज्योत्क्रमज्यानातदलस्य मूलं तदधीशक-
 शिञ्जिनी स्यादिति क्रियानाघवम् । एवमुत्पन्नज्याया
 अपि कोटिज्या सा तत्कोटिभागानाम् । ततः पुनरेव-
 मन्यास्तदधीशकज्याः साध्याः । कोटेश्चैवमन्याः ।
 तद्यथा । यत्र चतुर्विंशतिज्यास्तत्र त्रिज्याधर्मम-
 ज्यार्धम् । तत्कोटिज्या तु षोडशम् । शरवेदांशज्या
 द्वादशम् । अष्टादशात् तदधीशमकारेण चतुर्थम् । ४ ।
 तत्कोटिज्या विंशम् । २० । एवं चतुर्थात् द्वितीयं २
 द्वाविंशं च । २२ । द्वितीयादायं १ त्रयोविंशं च २३ ।
 विंशतितमादृशं १० चतुर्दशं च १४ । दशमात् पञ्चमम्
 ५ एकविंशं च १८ । द्वाविंशदेकादशं ११ त्रयोदशं
 च १२ । चतुर्दशात् सप्तमं ७ सप्तदशं च १७ । अथ
 द्वादशात् षष्ठं ६ सष्टादशं च १८ । षष्ठात् तृतीयं ३
 जेकविंशं च २१ । अष्टादशाच्चतुर्थं ४ पञ्चदशं च १५ ।
 त्रिज्या चतुर्विंशति । एवं किल पूर्वैरन्यज्यासाधन-
 मक्तम् । इदानीं विनाश्रुत्क्रमज्यायाभिनयप्रकारेणाह ।
 त्रिज्याभुजज्याहतीत्यादि । त्रिज्याभुजज्याघातेन
 त्रिज्याकृतिरेकलोनान्वत्य युता । द्वे चाधिते । तयोर्मूले ।
 अथ भुजोन्खाङ्गुशानां दलस्य ज्ञा । द्वितीयं भुजा-
 खण्डाङ्गुशानां दलस्य । एवमतोऽन्यन्याः । तद्यथा ।
 अष्टमात् षोडशं १६ ज्याधर्मम् । षोडशाच्चतुर्थं ४ विंशं

च २० । चतुर्थादृशं १० । चतुर्दशं च १४ । एवं
 सर्वाण्यपि । प्रकारान्तरमाह । यद्देज्योरोरन्तरमिन्यादि ।
 इष्टदेज्योरोर्यदन्तरं कोटिज्ययोश्च यत् तयोर्वैक्यमूलस्य
 दलं भुजयोरन्तरार्धस्य ज्या भवति । एवमन्योरो-
 रान्याः । यथैका किल चतुर्थी ४ । अष्टादशी ८
 दोज्या । ताभ्यां द्वितीया सिध्यति । द्वितीयाचतुर्थीभ्यां
 प्रथमेत्यादि । तथा दोःकोटिज्योरोरन्तरवर्गदलस्य मूलं
 दोःकोटिभागान्तरार्धस्य ज्या स्यात् । तथाष्टमी ८
 दोज्या । षोडशी १६ कोटिज्या । ताभ्यां चतुर्थी ४
 स्यादित्यादि । अथ मूलमहणक्रियया विनापि दोःको-
 टिभागान्तरज्यानयनमाह । दोज्याकृतिरित्यादि । दो-
 ज्यावर्गस्त्रिज्याधेन भक्तः । तस्य त्रिज्यायाश्च विवरं
 दोःकोट्यन्तरस्य ज्या स्यात् । कानिचिदेवमत्र ज्याधीनि
 साध्यानि । तद्यथा । यत्र किल त्रिंशज्याधीनि तत्र
 त्रिज्याधर्मं दशमम् । १० । तत्कोटिज्या विंशतितमम् ।
 शरवेदांशज्या पञ्चदशम् । षट्त्रिंशज्या द्वादशम् ।
 तत्कोटिज्याष्टादशं ज्याधर्मम् । अष्टादशभागानां ज्या
 षष्ठम् । ६ । तत्कोटिज्या चतुर्विंशति । क्रमात्-
 क्रमज्याकृतियोगमूलादित्यादिना पूर्वोक्तप्रकारेण दशमात्
 पञ्चमम् । तत्कोटिज्या पञ्चविंशम् । एवं द्वादशात् षष्ठं
 चतुर्विंशं च । षष्ठात् तृतीयं सप्तविंशं च । अष्टा-
 दशाच्चतुर्थं कविंशं च । एतास्येवानेन प्रकारेण सिध्यन्ति
 नान्यानि । अत उक्तं कानिचिदेवमत्रेति । यद्देज्योरो-
 रन्तरमिन्यादिप्रकारेण । अतोऽत्र पञ्चममेका दोज्या ।
 नयमन्या । आभ्यां यद्देज्योरोरन्तरमिन्यादिना प्रका-
 रेण भुजयोरन्तरार्धस्य ज्योत्ययते । तच्च द्वितीयं ज्याधर्मम् ।
 तत्कोटिज्याष्टाविंशम् । आभ्यां क्रमात्क्रमज्याकृति-
 योगमूलादिकमिन्यादिप्रकारेणाद्यं चतुर्दशं च । एवमन्या-
 चतुर्दशं सिध्यन्ति । अथ ज्याभावना । सा च द्वेधा ।
 एका समासभावना । अन्यान्तरभावना । तदर्थमाह ।
 खमाङ्गुलपुण्ड्रशेनेत्यादि । यत्र किल यद्यत्रिवेदास्मि
 १४१८ त्रिज्या भवति च ज्याधीनि तत्र त्राय-
 दुच्यते । तत्र मूलभूतज्यानां मध्ये काचनेष्टा भुजज्या
 तत्कोटिज्या च पृथक् स्थाप्या । भुजज्या खनवपडिपु-
 रस्य ६५६८ विभागेन रक्षिता काव्या । कोटिज्या तु
 दशगुणा त्रिसप्तपञ्चभिर्भाज्या । तयोर्वैक्यं तदपज्या ।
 अन्तरं पूर्वज्या स्यात् । यथा त्रिज्याधर्मं त्रिंशत्संख्याकं
 १० ज्याधर्मम् । ततः समासभावनयैकत्रिंशत्संख्याकं ।

तस्माद्वातिशतसंख्यमित्यादि । अन्तरभावनया त्वकोम-
लिंशमष्टाविंशमित्यादि । पूर्णं दोर्जग्री कोटिजग्रां
त्रिजग्रां च प्रकल्प्य प्रथमं खण्डमेवं षष्टिः ६० स्यात् ।
अथ यदि सैव त्रिजग्रा चतुर्विंशतिजग्रांभूतिं तदर्थमाह ।
कोटिजीवाशताभ्यस्तोत्यादि । यत्नापि त्रिजग्राधर्मस्य
जग्राधं सा भुजजग्रा । षोडशं कोटिजग्रा सा को-
टिजग्रा यतस्तुष्टा मोटस्त्रिंशति (१२०८) भाजिता । या त
दोर्जग्रा सा तु निजेन सप्ताह्वतेदांशेन ७६७ जीवा काव्या ।
यदि तयोरैक्यं क्रियते तदा भवमं जग्राधं भवति ।
यदान्तरं तदा सप्तमं स्यात् । एवं समासभावनया
नवमादृशमं दशमादेकादशमित्यादि । तथान्तरभावनया
सप्तमात् षष्ठं षष्ठात् पञ्चममित्यादि । एवं प्रथमं सप्तांशो
न तत्तद्वत् २२५मितं भवति । अथवा पूर्णं ० दोर्जग्रां
त्रिजग्रां च कोटिजग्रां प्रकल्प्य साध्यते तथापि तदेव । ततः
समासभावनया द्वितीयादीन्खिलानि भवन्ति । अथ ग
त्रिजग्रां दोर्जग्रां प्रकल्प्य पूर्णं कोटिजग्रां च प्रकल्प्य
साध्यते तदा त्रयोविंशस्तुत्यते तस्मादन्तरभावनया द्वाविं-
शम् २२ । ततोऽप्येकविंशम् २१ । एवमखिलान्यपि
निष्पद्यन्ते । अथ भावनामाह । चापयोरिष्टयोरित्यादि ।
इष्टयोश्चापयोर्यं दोर्जग्री ते कर्णभूमौ स्याथे । तयोरध-
स्तात् कोटिजग्री च । ततः प्रथमकोटिजग्रा द्वितीयदो-
र्जग्रा गुण्या । ततो द्वितीयकोटिजग्रा प्रथमदोर्जग्रा
गुण्या । द्वे अपि त्रिजग्राभाजेत्र । फलयोः समास-
सापेक्षभुजस्य जग्रा भवति । अन्तरं चापान्तरस्य जग्रा
भवति । इयं सिद्धजग्रातोऽन्यज्यासाधने भावना ।
तद्यथा । त्वन्तरभावनया प्रथमज्याधस्य प्रथमजग्राधेन
सह समासभावनया द्वितीयं, द्वितीयस्य द्वितीयेनैवं चतुर्थ-
मित्यादि । अथातुल्यभावनया द्वितीयद्वितीययोः समा-
सभावनया पञ्चमम् । अन्तरभावनया प्रथमं स्यादित्यादि ।
अष्टष्टव्यासाधं जग्राज्ञानार्थमाह । आद्यजग्राचापभागा-
नामित्यादि । यावद्द्विरंगैरेका जग्रा लब्धते ते आद्यज-
ग्राचापंशाः । प्रतिभागजग्राकाविधिरिति । तिसप्त-
पञ्चभि ५७१ भक्तात्यादिना प्रागुक्तप्रकारेणैकभागस्य
जग्राभागीय तद्भावनतो भागद्वयस्यैवं तेषां भागमां
जग्रा साध्या साभीष्टत्रिजग्राया हृता वस्त्रवस्त्रवस्त्रभि
२४२८ भक्ता प्रथमजग्रा स्यात् । तस्यास्त्यैव सह भाव-
नया द्वितीयाद्याः सिद्ध्यन्ति” प्रमिताक्षरा ।

जीवातु ५० जीवयति जीव-चि-कर्त्तरि आत्त, जीवत्व-

नेन जीव-करणे वा आत्त । १ अथ २ जीवनीषधे इत्यत-
संजीवनौषधे च भावे आत्त । ४ जीवने । मेदि० “२ हृत्त
दक्षिण ! स्तस्य शिरोर्द्विजस्य जीवातवे विस्त्रुज मूह-
सुनौ कपाणम्” उत्तरच० । “आर्त्तया पुनर्जीवातवे न
मर्त्तवे” ताण्ड्य० ब्रा० १५।१।८ । जीवितुमिति भाव्योक्तेः
तत्रेप्रत्ययान्तमित्यन्ये तथा च जीव-सुमर्थे तत्रे वा-
दीर्घः । न मर्त्तवे इति साहचर्यात् जीवितुमित्यर्थकता
तच्च तत्रेप्रत्ययान्तस्यैव सिध्यतीति बोध्यम् ।

जीवातुमत् ५० जीवातु-मत् । आद्युष्कानेदो देवता-
भेदे “आयुष्कानेदो जीवातुमन्तो” आद्य० श्रौ० २।१।१
२ । “जीवातुमन्तो सव्योप्युपस्था” २।१।१६ ।

जीवात्मन् ५० जीवति जीव-चि-कर्त्तृ । प्राक्सञ्चार-
युक्ते आत्मनि प्राप्तिनि । “संयोगो योग इत्युक्ते
जीवात्मपरात्मनो” योगशा० । “जीवात्मन् ! पश्य भद्रं
ते मातरं पितरञ्च ते” भाग० ६।१६।२ ।

जीवादान न० इत० । “अयोगस्तूभयोरार्थाभ्यां परिकर्त्तिका
परिस्त्रावाः प्रवाहिका हृदयोपसरणमप्यहोऽभियोगो
जीवादानमिति नव व्यापदो वैद्यनिमित्ता भवन्तीति”
सुश्रुतेक्ते वैद्यनिमित्ते व्यापद्भेदे तच्च वसनविरचनव्या-
पद्भेदः यथोक्तं तत्रैव

“अथातो वसनविरचनव्यापश्चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
वैद्यातुरनिमित्तं वसनं च पञ्चदशधा व्यापद्यते तत्र वस-
नस्याधोगतिरुद्धं विरेचनस्येति पृथक् । सामान्यसुभयोः
सायगेष्टोपधत्वं जीर्णोपधत्वं हीनाविदोषापहृतत्वं
वातशूलमयोगातियोगौ जीवादानमाध्यानं परिकर्त्तिका
परिस्त्रावः प्रवाहिका हृदयोपसरणं विवस्त्रं” इति ।

जीवाधार ५० इत० । हृदये हेमच० । “हृदयं तस्माद् हृ-
दयम्” छा० ७० जीवस्य हृदयाधारत्वोक्तेस्तथात्वम् ।

जीवान्तक ५० जीवमन्तयति अन्ति-नामवा-खुल् । जीवनार्थं
प्राणिनाशके शाक्निके अमरः २ प्राणिनाशकमात्रे त्रि०

जीवाहं पिण्डक ५० सूर्यसि० परिभाषिते चक्रम्यराशिकलाभं
१८०० शतनामष्टमे मागे २२५ यथाह सु० सि० “राशि-
लिप्ताष्टमो भागः प्रथमं व्याहृत् सुचरते” तत्तद्विभक्ते लब्धो
तस्मिंश्चतुर्दश द्वितीयकम् । आद्येनैवं क्रमात् पिण्डान्
भक्ता लब्धोनमंयुताः । खण्डकाः स्युस्तुर्विंशज्याह-
पिण्डाः क्रमादमा” । “एकराशिकलानामष्टादशयता-
नामष्टमोऽंशस्तत्वादिमितः २२५ प्रथममाष्ट व्याहृत् सन्त्यु-
र्ध्वजीवाहं पिण्डकः कथ्यते तदभिधेः” रङ्ग० । अत

चकाराईस्य धनुराकृतित्यात् ततोभयपार्श्वस्थरेष्वामंलग्न-
करणरेखायाः ज्यारूपत्वात् तस्याईस्यैव लाघवेन शस्त्र-
कारेण हणेन तदीयाईस्य पितृसंज्ञा कृतेति बोध्यम् ।
जग्राईपितृसंज्ञात् । [राजनि० ।

जीवाला स्त्री जीवमानाति आन-ना-क । सै'हल्यां लतायां
जीवास्तिकाय ए० अर्हन्तसिद्धे जीवपदार्थे अर्हच्छब्दे
तद्वत् । जीवशब्दे चाक्तप्रायः ।

जीविका स्त्री जीव-व्य कत व्यत इत्थम् । १जीवनोपाये
आजीवने । २जीवनीदले मेदि० ।

जीवित न०जीव-भावे क्त । १जीवने प्राणधारणे "जीवित-
नाथो भवेत्तस्याः" शा० द० "नाभिनन्देत मरणं नाभि-
नन्देत जीवितम्" जीवितान्ययमापन्नो योऽध्वमस्ति यत-
स्ततः" मनुः । कर्त्तरि क्त । २जीवनयुक्ते त्रि० । प्राङ्-
मत्वा सत्वमस्थानं जीवितान्सीति लज्जिता" रघुः ।

जीवितकाल ए० इत० । आयुषि प्राणधारणसमये व्यमरः ।
जीवितज्ञा स्त्री जीवितस्य जीवनस्य ज्ञा-प्रानं यस्याः ।
नाद्याम् । राजनि० । तस्याश्चक्षणे हि नरस्य जीवनज्ञानात्
तथात्वम् ।

जीवितेश ए० इत० । १प्राणनाथे यमे चन्द्रे इच्छर्थे च
अश्वरत्ना० । २जीवातौ हेमच० । ३जीवितेश्वरे त्रि० मेदि० ।
"राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशचरी ।
गन्धर्वदुधिरचन्द्रोन्मिता जीवितेश्वरसंतं जगाम
सा" रघुः । चन्द्रार्थे योश्च देहमध्यस्थेऽपिङ्गला-
नाड्याः स्थित्या प्राणसञ्चारणहेतुत्वात् तथात्वम् ।
"इडायां सहरेचन्द्रः पिङ्गलायां दिवाकरः" शा०
ति० ५ पटले उक्तम् । इडाशब्दे २२०ष्ट० दृश्यम्
इडाशब्देऽनुक्तत्वात् प्रसङ्गात् इडापिङ्गलयोः स्वरू-
पादिकमत्रोच्यते "इडा वामे तयोर्मध्ये सुषुम्णा
पिङ्गलापरे" शा० ति० "या वामसृक्संज्ञा सा
स्निध्यति सुषुम्ण्या । दक्षिणं सृक्कमाश्रित्य धनुर्वक्त्रा
हृदिश्रिता । वामांसजत्वान्नरगः दक्षिणानासिकामि-
यात्" । तथा दक्षिणसृक्कस्या नासयोर्वामरन्ध्रगोपदा-
र्थादर्शयितव्यम् । तन्नातरेऽपि "सुषुम्णाकक्षितापीडा-
सृक् दक्षिणमाश्रिता । हृहता दक्षभागस्य जलमध्यसमा-
श्रिता । दक्षिणानासिकाद्वारं प्राप्नोति शिरिजात्मजे ।।
वामसृक्कत्वमङ्गता तथाप्रा सव्यनासिकामिति" ज्ञनयोः
स्वरूपसंज्ञं योगार्णवे "इडा च शङ्खसंज्ञाभा
तस्याः सव्ये व्यवस्थिता । पिङ्गलाऽक्षितरक्ताभा दक्षिणं

पार्श्वमाश्रितेति" "अनेन पिङ्गलेडायोः क्रमेण सृष्ट्यां-
चन्द्रमसाः स्थितिरुक्ता भवति" पदार्थादर्शः ।

जीविन् त्रि० जीव-णिनि । १प्राणधारके प्राणिमात्रे
२जीवमोपाययुक्ते च । जीविनां दारुणो रोगः
कर्मभोगः शुभाशुभः । भक्तो वैद्यस्तं निहन्ति हरि-
भक्तिरसायनात्" ब्र० वै० गण० ख० । तत्र कालेन जायन्ते
मानवा दीर्घजीविनः" । "शक्रः परजने दाता स्वजने दुःख-
जीविनः" मनुः । "पश्चात् शूद्राः कषजीविनश्च" भूतानां
प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः" मनुः स्त्रियां
ङीप् "पुरुषायुषजीविन्यो निरातङ्गानिरीतयः । यन्म-
दीयाः प्रजास्तस्य" रघुः ।

जीविष्टि स्त्री जीवोद्देशिका इष्टिः । वृहस्पतिसवे शब्दार्थचि०
जीवोत्पत्तिवाद ए० जीवस्य सङ्कर्षणाभिधस्योत्पत्तिवादः ।
पाञ्चरात्रवैष्णवसिद्धान्ते जीव्यासोद्भवसाधने वादे तत्र हि
"ब्रह्मणो वासुदेवाख्याञ्जीवः सङ्कर्षणाभिधः । जायते च
मनस्तस्मात् प्रद्युम्नाख्यं ततः पुनः । अहङ्कारोऽनिरुद्धा-
स्यश्चत्वारो विश्वरूपकाः । वासुदेवाराधनादुजयते बन्ध-
मोक्षणमिति" । तदेतन्मतं शा० सू० भा० निराकृतं यथा
"उत्पत्त्यसम्भवात्" सू० ।

"येषामप्रकृतिरधिष्ठाता केवलनिमित्तकारणम् ईश्वरोऽभि-
मतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्यातः, येषां पुनः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता
चोभयात्मकं कारणभीश्वरोऽतिमतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्या-
यते । ननु श्रुतिसमाश्रयणेनाप्येवंरूप एवैश्वरः प्राक् नि-
र्द्धारितः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चेति, श्रुत्यनुसारिणी च
श्रुतिः प्रमाणमिति स्थितिः, तत् कस्य हेतोरपि पक्षः
प्रत्याचिन्त्यासित इति । उच्यते । यद्यप्येवंजातीयको-
ऽंशः समानत्वाच्चविसंवादगोचरो भवत्यस्ति त्व'शान्तरं
विसंवादस्थानमिति, अतस्तत्प्रत्याख्यानायारम्भः । तत्र
भागवता मन्यन्ते भगवानेवैको वासुदेवः निरञ्जन-
ज्ञानस्वरूपः परमार्थतत्त्वं, स चतुर्धाऽऽत्मानं प्रविभक्त्य
प्रतिष्ठितो वासुदेव्यूहरूपेण सङ्कर्षणव्यूहरूपेण प्रद्यु-
म्नव्यूहरूपेण अनिरुद्धव्यूहरूपेण च वासुदेवो नाम
परमात्मोच्यते, सङ्कर्षणो नाम जीवः, प्रद्युम्नो नाम
मनः, अनिरुद्धो नामाहङ्कारः, तेषां वासुदेवः परा
प्रकृतिः, इतरे सङ्कर्षणादयः कार्यं, तमित्यभ्यूतं भग-
वन्तमभिगमनोपादानेजगत्साध्याययोगैर्वर्धयतिमहा चोश्च-
क्षुशो भगवन्तमेव प्रतिपद्यत इति । तत्र यत्तावदुच्यते
योऽष्टौ नारायणः परोऽव्यक्तात् प्रसिद्धः परमात्मा

सर्वात्मा स आत्मनाऽऽत्मानमनेकधा व्यूहायस्थित इति तच्च निराक्रियते, “स एकधा भवति त्रिधा भवति” इत्यादिश्रुतिभ्यः परमात्मनोऽनेकधा भवस्याधिगतत्वात् । यद्यपि भगवतोऽभिगमनादिलक्षणमाराधनम् अजस्रमन-
न्यचिन्तयताऽभिप्रेयते तदपि न प्रतिपिध्यते श्रुतिस्मृत्यो-
रीश्वरप्रणिधानस्य प्रसिद्धत्वात् । यत् पुनरिदञ्च्यते वासुदेवात् सङ्कर्षण उत्पद्यते सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्नः, प्रद्युम्ना-
ञ्जानिरुद्ध इति । अत्र ब्रूमः, न वासुदेवसंज्ञकात् पर-
मात्मनः सङ्कर्षणसंज्ञस्य जीवस्योत्पत्तिः सम्भवति, अनि-
त्यत्वादितोऽप्यसङ्गात् उत्पत्तिमत्त्वे हि जीवस्यानित्यत्वा-
दग्रे दोषाः प्रसज्येरन्, ततश्च नैवास्य भगवत्प्रामोदः
स्यात्, कारणाप्राप्ते कार्यस्य प्रविलयप्रसङ्गात् । प्रतिपेध-
यति चाचार्यो जीवस्योत्पत्तिं, “मात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च”
तस्मादसङ्गतैषा कल्पना” भा० ।

“न च कर्तुः करणम्” सू० ।

“इतथासङ्गतैषा कल्पना, कस्माच्च हि लोके कर्तुर्देव-
दत्तादः करणं परश्चाद्युत्पद्यमानं दृश्यते । वर्णयन्ति च
भागवताः “कर्तृजीवात् सङ्कर्षणसंज्ञकात् करणं मनः
प्रद्युम्नसंज्ञकमुत्पद्यते कर्तृजाच्च तस्मादनिरुद्धसंज्ञकोऽह-
ङ्कार उत्पद्यते” इति । न चादृष्टान्तमन्तरेणाध्यवसातुं
शक्नुमः । न चैवम्भूतां श्रुतिमुपलभामहे” भा० ।

“विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः” सू० ।

“अथापि स्याच्च चैतं सङ्कर्षणादयो जीवादिभावेनाभि-
प्रेयन्ते किं तर्हि ईश्वरा एवैतं सर्वे ज्ञानैश्वर्यशक्तिबल-
वीर्यतजोऽभिरैश्वर्यधर्मैरन्विता अभ्युपगम्यन्ते वासुदेवा
एवैतं सर्वे निर्दोषा निरधिष्ठाना निरवयवाश्चेति, तस्मा-
न्नायं यथावर्णित उत्पत्त्यसम्भवो दोषः प्राप्नोतीति । अ-
तोच्यते, एवमपि तदप्रतिषेध उत्पत्त्यसम्भवात्प्रतिषेधः
प्राप्तोत्येव, अयमुत्पत्त्यसम्भवो दोषः प्रकारान्तरेणेत्यभि-
प्रायः, कथं यदि तावदयमभिप्रायः परस्परनिश्चा एतैः
वासुदेवादयश्चत्वार ईश्वरास्तुल्यधर्माणो नैषामेकात्मकत्व
भस्तीति, ततोऽनेकेश्वरकल्पनानर्थक्यम्, एकैश्वर्येणेश्वर-
कार्यसिद्धेः । सिद्धान्तहानिश्च भगवानेको वासुदेवः
परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपगमात् । अथायमभिप्रायः एक-
स्यैव भगवत एते चत्वारो व्यूहास्तुल्यधर्माण इति,
तथापि तदवस्य एवेत्युत्पत्त्यसम्भवः । न हि वासुदेवात्
सङ्कर्षणस्योत्पत्तिः सम्भवति सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्नस्य, प्रद्यु-
म्नाञ्जानिरुद्धस्य, अतिशयाभावात् । भवितव्यं हि

कार्यकारणयोरतिशयेन यथा कृष्टयोः । न हसत्यति-
शये कार्यं कारणमित्ययकल्पते न च पञ्चरात्रसिद्धान्ति
मिर्वासुदेवादिषु एकैकस्मिन् सर्वेषु वा ज्ञानैश्वर्यादितारत-
म्यकृतः कश्चिद्दोऽभ्युपगम्यते, वासुदेवा एव हि सर्वे
व्यूहा निर्विशेषा इष्यन्ते । न चैते भगवद्व्यूहाः कृतः-
सङ्गा, ब्रह्मादिसत्त्वपथ्यन्तस्य समस्तस्यैव जगतो भगवद्-
व्यूहत्वाधिगमात्” भा० ।

“विप्रतिषेधश्च” सू० ।

“विप्रतिषेधश्चास्मिन् शास्त्रे दृष्टविध उपलभ्यते गुण-
गुणित्वकल्पनादिलक्षणः । ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यत-
जोऽसि गुणाः आत्मान एवैतं भगवन्तो वासुदेवा इत्यादि-
दर्शनात् । वेदविप्रतिषेधश्च भवति चतुर्षु वेदेषु परं श्रेयो
ऽलम्ब्या शास्त्रिण्य इदं शास्त्रम् अधिगतवान् इत्यादि-
वेदनान्तादर्शनात्, तस्मादसङ्गतैषा कल्पनेति सिद्धम्” भा०
जीवस्य वास्तविकोत्पत्तिनिराकरणेन तस्य भाक्तोत्पत्ति-
मत्त्वं तत्रैव शक्यं । २ पादे समर्थितं यथा

“चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भाव-
भावित्वात्” सू०

“सो जीवस्याप्युत्पत्तिप्रलयौ जातो देवदत्तो मृतो
देवदत्त इत्येवं जातीयकाङ्क्षौकिकव्यपदेशाज्जातकर्मादि-
संस्कारविधानाच्चेति स्यात् कस्यचिद्भ्रान्तिः, तामपनु-
दासः, न जीवस्योत्पत्तिप्रलयौ काः शास्त्रफलसम्बन्धोप-
पत्तेः । शरीरानुविनाशिनिति हि जीवे शरीरान्तर-
गतेष्टनिष्ठाप्राप्तिपरिहाराधौ विधिप्रतिषेधावनर्थको
स्याताम् । श्रूयते च “जीवापेतं वाव किमेदं
श्चियते न जीतो चियते” इति । ननु लौकिक
जन्ममरणव्यपदेशो जीवस्य दर्शितः सत्यं दर्शितः
भाक्तस्त्वैव जीवस्य जन्ममरणव्यपदेशः, किमाश्रयः
पुनरयं मुख्यो यदपेक्षया भाक्त एति, उच्यते । चरा-
चरव्यपाश्रयः । स्यात्परजङ्गमशरीरविषयौ जन्ममर-
णशब्दौ, स्यात्परजङ्गमानि हि भूतानि जायन्ते
च म्रियन्ते च, तस्माद्विषयौ जन्ममरणशब्दौ मुख्यौ
सन्तौ तत्स्थे जीवामृत्युपक्ष्येते तद्भावभावित्वात् ।
शरीरप्रादुर्भावितरोभासयोर्हि सतोऽजन्ममरणशब्दौ
भवतः नासतोः । नहि शरीरसम्बन्धादव्यक्त जीवो
जातो मृतो वा केनचिदुपलब्धते । “स वा व्ययं
पुरुषो जायमानः शरीरमभिमन्यमानः स उत्क्रा-
मन् जियमाण” इति च शरीरसंयोगवियोगनिमित्तावेव

जन्ममरणगद्वौ दर्शयति । जातकर्माद्विधानमपि देहप्रादुर्भावापेक्षमेव दृष्टव्यम्, अभावाज्जीवप्रादुर्भावस्य । जीवस्य परमात्मात्मनः उत्पत्तिर्विद्यदादीनामिवास्ति नास्ति वेत्येतदुत्तरेण सूत्रेण वक्ष्यति । देहाश्रयौ तावज्जीवस्य स्थूलादुत्पत्तिप्रलयौ न क्तः इत्येतदनेन सूत्रेणाश्रित्येतं भा० ।

“नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः” सू० ।

“अस्यात्मा जीवाख्यः शरीरेन्द्रियपञ्चराध्यक्षः कर्मफल-
सम्बन्धी, स किं व्याप्तादिवदेयोत्पद्यते ब्रह्मण आहो-
स्विद्ब्रह्मण्यदेव नोत्पद्यते इति श्रुतिविप्रतिपत्तेर्विगम्यः
कामुचिच्छ्रुतं तत्र निष्कूलिङ्गादिनिदर्शनैर्जीवात्मनः पर-
मात् ब्रह्मण उत्पत्तिरास्माद्यते कामुचित्वविज्ञतस्यैव
परस्य ब्रह्मणः कार्यप्रवेशेन जीवभावो विज्ञायते न
चोत्पत्तिरास्माद्यत इति । तत्र प्राप्ते तावदुत्पद्यते
जीव इति, कुतः प्रतिज्ञानुपरोधात् । (एकस्मिन्
विदिते सर्वमिदं विदितम्) इतीयं प्रतिज्ञा सर्वस्य वस्तु-
जातस्य ब्रह्मणभवत्वे सति नोपरुध्येत तत्त्वान्तरत्वे
तु जीवस्य प्रतिज्ञेयमुपरुध्येत । न चाविकृतः परमा-
त्मैव जीव इति शक्यते विज्ञातुं, लक्षणभेदात् । अपह-
तपाप्मत्वादिवर्धको हि परमात्मा, तद्विपरीतो हि
जीवः, विभागाच्चास्य विकारात्मसिद्धिः । यावान् हि
व्याकाणादिः प्रविभक्तः सर्वो विकारः, तस्य चाकाशादे-
रुत्पत्तिः समधिगता जीवात्मापि पुण्यापुण्यकर्म सुख-
दुःखभाक् प्रतिशरीरं विभक्त इति तस्यापि प्रपञ्चोत्-
पत्त्ययमते उत्पत्तिर्भवितुमर्हति” भा० ।

अपि च “यथान्ते क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्यूह्रन्त्ये-
वमवाक्सादात्मनः रं प्राणाः” इति प्राणादेर्भौग्य-
जातस्य सृष्टिं शिद्धा सर्वे एते आत्मानो व्यूह्रन्तीति
भोक्तृणामात्मनां पृथक् सृष्टिं शास्ति । “यथा
सुदीप्रात् पावकात् विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ति
स्वरूपास्तथाक्षराद्विधाः सोम्य ! भावाः प्रजायन्ते तत्र
चैवापियन्ति” इति च जीवात्मनामुत्पत्तिप्रलयावच्छेते
संरूपवचनात् । जीवात्मानो हि परमात्मना संरूपा
भवन्ति चैतन्ययोगात् । न च कचिदश्रवणमन्यत् श्रुतं
वारयितुमर्हति, श्रुत्यन्तरगतस्यापि अविच्छेद्याधिकस्या-
र्थस्य सर्वतोपसृष्टत्वात् । प्रवेशश्रुतिरप्येव सति
विकारभावापत्यैव व्याख्यातव्या “तदात्मानं स्वयम-
कुर्वत” इत्यादिपत् तस्मादुत्पद्यते जीव इत्येवं प्राप्ते

ब्रूमः, नात्मा जीव उत्पद्यत इति कस्मादश्रुतेः,
न ह्यस्योत्पत्तिप्रकरणे श्रवणमस्ति भूयस्सु प्रदेशे ।
ननु कचिदश्रवणमन्यत् श्रुतं न वारयतीत्युक्तं, सत्य-
मुक्तं उत्पत्तिरेव त्वस्य न सम्भवतीति यदामः । कस्मात्
नित्यत्वाच्च ताभ्यः । अशब्दादजत्वादित्येव । नित्यत्वं
ज्ञास्य श्रुतिभ्योऽधिगम्यते, तथाजत्वमविकारित्वमविकृत-
स्यैव ब्रह्मणो जीवात्मनावस्थानं ब्रह्मात्मता चेति । न
चैवंरूपस्योत्पत्तिरुपपद्यते, ताः काः श्रुतयः “न जीवो
स्त्रियते” “स वा एष महानजः” “आत्माऽजरोऽमृतोऽभयो
ब्रह्म” “न जायते म्रियते वा विपश्चित्” “अजो नित्यः
शाश्वतोऽयं पुराणः” “तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्”
“अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नाभरूपे व्याकरवाणि
“स एष इह प्रपिष्ट आनखाग्नेभ्यः” “तत्त्वमसि” “अहं
ब्रह्मास्मि” “अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः” इत्येवमाद्या
नित्यत्वरादिभ्यः सत्यो जीवस्योत्पत्तिं प्रतिवधन्ति ।
अनु प्रविभक्तत्वादिकारो विकारत्वाच्चोत्पद्यते इत्युक्तं
अलोच्यते, नास्य प्रविभागः स्वतोऽस्ति, “एको देवः
सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा” इति श्रुतेः,
बुद्ध्यादुपाधिनिमित्तं त्वस्य प्रविभागप्रतिभानमाकाशस्यैव
घटादिसम्बन्धनिमित्तम् । तथा च शास्त्रम् “स वा
अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षु-
र्मयः श्रोत्रमयः” इत्येवमादि ब्रह्मण एवाविकृतस्य
स्वतोऽस्यैकानेकबुद्ध्यादिमयत्वं दर्शयति । तन्मयत्वज्ञास्य
तद्विविक्तसंरूपानभिव्यक्त्या तदुपरक्तस्वरूपत्वं स्वीमयो
जान्म इत्यादिवद्दृष्टव्यम् । यदपि कचिदस्योत्पत्ति-
प्रलयश्रवणं तदस्य एवोपाधिसम्बन्धाच्चेत्यव्यम्, उपाधु-
त्पत्तौ चास्योत्पत्तिस्तत्प्रलये च प्रलय इति । तथा
च दर्शयति “प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः संसृत्याय
तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संजाति” इति । तथो-
पाधिप्रलय एवायं नात्मप्रलय इत्येतदपि, अत्रैव “मा
भगवान्होहमापीपद्व वा अहमसं विजानामि न
मेत्य संजाति” इति प्रश्नपूर्वकं प्रतिपादयति, “न वा अरे
अहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्मानुच्छिन्नधर्मा मा-
त्मासंसर्गस्त्वस्य भवति” इति । प्रतिज्ञानुपरोधाऽप्यविकृत-
स्यैव ब्रह्मणो जीवभावाभ्युपगमात् । लक्षणभेदेऽप्यन-
योरुपाधिनिमित्त एव । अत उज्ज्वलं विमोक्षायेव ब्रूहीति
च प्रकृतस्यैव विज्ञानमयस्यात्मनः सर्वसंसारधर्मप्रत्याख्या-
नेन परमात्मभावप्रतिपादनात् । यस्मान्नैवात्पद्यते प्रवि-

लीयते वेति" शरीरकस्तत्रभाष्ये शङ्कराचार्यः ।
जोवोपाधि पु० इत० । १ स्वप्रसुप्तजाग्रदवस्थासु । तयो
हि जीवस्थोपाधयः । तत्र सुप्तौ बुद्ध्यादिसंस्कार-
वासितमज्ञानमात्रमुपाधिः । स्वप्ने जाग्रदवस्थामयं
बुद्धिशरीरमुपाधिः । जाग्रदवस्थायां सूक्ष्मशरीरसं-
स्पृष्टं स्थूलशरीरमुपाधिरिति तत्तदुपाध्यपलक्षितसुप्-
त्तादेरप्युपाधित्वम् । "कार्योपाधिरयं जीवः कारणो-
पाधिरेश्वरः" इत्युक्तेः अज्ञानस्य स्वयत्प्रकृतिभेदे च
तस्यासु समष्ट्यज्ञानकार्यत्वात् तदभिप्रायेणैव "मायो-
पाधिरयं जीवोऽप्यविद्योपाधिरेश्वरः" इत्यादौ मायावि-
द्ययोरभेदेऽपि भेदनिर्देशः ।

जीवोर्णा स्त्री इत० । जीवतो मेधादेरोर्मणि 'पवित्रम-
स्मिन् करोति युक्तं जीवोर्णानाम्' कात्या० श्रौ० ६।
२।१६ । "जीवन्मोघरोमस्मिन्मिहानिस्मिन्मिहानाम्" कर्कः ।
जीव्या स्त्री जीवाय हिता यत् । १ हरीतक्याम् २ जीवन्त्यां
३ गोलुदग्वायाञ्च राजनि० ४ जीवन्तोपाये त्रि० जीव्यो-
पायं तु भगवान् सम किञ्चित् करोतु सः" हरिवं०
२६३च० ।

जु रंहसि भ्वा० पर० अक० अर्निट् । जवति । अजौघीत् ।
जुजाव । जवः जवनः । णिचि जावयति तं अजी-
जयत् त ततः सनि०जजावयिषति । अस्य परस्मैपदत्वं
गतिकर्मत्वञ्च निघण्टूक्तम् "जयति जवति" इत्युप-
क्रमे इत्येते गतिकर्माणि इत्युक्तेः । वेदे णव्यव्यासः
"वृष्टिं वे विश्वे स्रक्तो जुनन्ति" ऋ० ५।५।८।३ । "येन
न पातमपां जुनाम" १।१८६।५ । अयं धातुः ऋ०
भाष्ये सौत्र इति साधवः । दीर्घान्तोऽपि । "वातो न
जुतः स्तनयद्भि रभ्यैः" ऋ० ४।१।७।१२ ।

जु गतौ सौ० आत्म० सक० अर्निट् । जवते । अजोष्ट ।
जुजुवे । "यद्दि मनसा जवते तद्वाचा वदति" तैत्ति०
स० ६।१।७।१२ ।

जुग त्यागे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । जुङ्गति । अजुङ्गीत्
जुजुङ्ग । कर्मणि कृत्तित्वात् जुङ्गते ।

जुगुप्सन न० गुप-निन्दायां स्वार्थे सन्-भावे ल्युट्
१ निन्दने अमरः । कर्त्तरि युच् । २ निन्दाशीले
त्रि० ।

जुगुप्सा स्त्री गुप-निन्दायां स्वार्थे सन्-भावे अ टाप् ।
निन्दायाम् अमरः । सा च वीभत्सरसस्य स्थायिभावः
शान्तरसव्यभिचारिभावश्च । यथोक्तं सा० द० "अवि-

रुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः । आस्वादाङ्कुर-
कन्दोऽसौ भावः स्थायीति सम्मतः । रतिर्होसश्च
शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा । जुगुप्सा विषयस्थे-
मष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च "रसभेदे स्थायिभावभेदानुक्ता
"दोषेक्षणादिभिर्गोर्हौ जुगुप्सा विमयोङ्गवा" तां लक्ष-
यित्वा "शृङ्गारवीरयोर्होसोवीरे क्रोधस्तथा मतः ।
शान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः"
देहजुगुप्सा च शौचकार्यं यथोक्तं पात० सू० भा०
"शौचात् स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः" सू० "साङ्गे
जुगुप्सायां शौचमारभमाणः कायावद्यदशीं कायानभि-
लक्ष्णी भवति किञ्च परैरसं सर्गः कायस्वभावलोको
स्वमपि कार्यं जिह्वासुष्टं क्वादिभिराजालयस्त्रपि काय-
गुडिमपश्यन् कथं परकायेरत्यन्तमेवाप्रयतैः संवृज्यते"
भा० । देहे जुगुप्साया वैराग्यं भवति । तस्य निन्द-
नीयत्वे हेतुः विवेकचूडामण्युक्तो यथा "मज्जास्थिमदः-
पलरक्तचर्मत्वगाह्वयैर्धौतुभिरेभिरन्वितम् । पादोऽक्षयो
भुजपृष्ठमस्तकैरङ्गैरुपाङ्गैरुपयुक्तमेतत्" । याज्ञवल्क्येन
तु देहसंस्थितसुपवर्ग्य "इत्येतदस्थिरं वर्ष्म यस्य
भोजाय कत्यसौ" इत्युक्तं व्याख्यातं च मितम् ।

"इतीदृशमस्थिसूत्रायाद्यारब्धमेतदयुर्चिन्धानं वर्ष्मस्थि-
रमिति यस्य बुद्धिरसौ हतौ पण्डितो भोजाय समर्थो
भवति वैराग्यस्य नित्यानित्यविवेकयोर्भोजोपायत्वात्
अस्थिमूलपुरीषादिप्राचुर्यज्ञानस्य वैराग्यहेतुत्वात् अत
एव व्यासः "सर्वायुर्चिन्धानस्य हतद्वयस्य विनाशिनः ।
शरीरकस्यापि हते मूढाः पापानि कुर्वते । यदि नासास्य
कायस्य यदन्तस्तद्विर्हर्षितम् । दण्डमादाय लोकोऽयं
युनः काकांश्च धारयेदिति" । तस्मादीदृशकृत्स्नितशरीर-
स्यात्यन्तिकविनिवृत्त्यर्थमात्मोपासने प्रयतितव्यम्" ।

जुगुर्वणि त्रि० गृ-स्तुतौ यङ्लुकि क्तिपि वेदे नि० वन-
संभक्तौ इन्-णत्वम् इत० स्तोत्राणां संभक्तरि । "मन्त्र-
जिह्वा जुगुर्वणी" ऋ० १।१४२।८ । [तत्वायै पु० राजनि०]

जुङ्ग पु० जुगि-अच् । वृद्धदारकष्टे अमरः । खुल् । जुङ्गक
जुङ्गा स्त्री जुगि-अच् । वृद्धदारकष्टे रमानाथः ।

जुटक न० जट-संहतौ अच् संज्ञायां कन् एपो० । जटायां
शृङ्गर० । [ख्याते शिक्षाभेदे शृङ्गर० ।

जुटिका स्त्री जट-संहतौ वा० क्नु० एषो० । (भूँटी)
जुड प्रेरणे चु० ङम० सक० सेट् । जोडयति तै अजुजुङ्गत् त ।
जुड बभ्ने (जोड़ादेखोया) । तदा० कृटा० पर० सेट् । जुडति

अजुडोर् जुजोड । अजि जुडः । [अजि जोडः ।
जुड गतो त्० पर० सक०सेट् । जुडति अजोडोत् । जुजोड ।
जुन दीर्घां भ्वा० आत्म० अक० सेट् । जोतते अजोतिट ।
जुजुते । अदिक् अजुजोतत् ।

जुन गतो त्० पर०सक०सेट् । जुनति अजोनीत् । जुजोन ।
जुम्बक पु० वरुणे “पृथिवीं त्वा जुम्बकाय स्वाहा” यजु०
२५।६। “जुम्बकाय वरुणाय” वेददी० “प्रत्येव तिष्ठति
जुम्बकाय स्वाहेत्यवष्टथ उत्तमामाहुतं जुहोति धरुणो
वै जुम्बकः” शत० ब्रा० १०।१।६।५।

जुर्ध पु० बधे भ्वा० पर० सग० सेट् । जुर्वति अजूर्धीत् । जूर्धः
जूर्तिः । क्तिप् जूः ।

जुल मेघे च० उभ०सक०सेट् । जोलयति ते अजुलनत् त
जुवस लि० सी० जु-बा० असुत् क्तिप् । जगति । “आ नः
सोमः सहो जुयो रूपम्” ऋ० ६।६५।१८ ।

जुष तृप्ता अक०तर्के सक० या च० उभ०पक्षे भ्वा० पर०सेट् ।
जोषयति ते जोषति अजुजुपत् त अजोषीत् ।

जुष हर्षे अक० सेयायां सक० तदा० आ० सेट् । जुपते
अजोषिट जुजुषे जुपमाणः । दैदित् । जुष्टः । जीत्
वर्त्तमाने क्त । जुष्टः । “पौलस्त्योऽजुपत शुचं विपन्न-
बन्धुः” भट्टिः “यत् देवासो अजुपन् विश्वे” यजु०
४।१। “इन्द्र ! जुषस्व प्रवह” अथ० २।५।१। “अजा-
जैकाम्-अजोहोत्यं को जुपमाणोऽनुशेते” श्वेताश्वतरोप०।
“एषैव बुद्धिर्जुषतां सदात्मनाम्” भा० व० १२५।६६ स्तो० ।
“सत्यं जुपायाय शवाय देहिनाम्” भाग० ८।५।२२ ।
“परजुष्टनयाज्ञिज्ञमानः” दीधितिः । आर्षे गणय्य
त्यसात् कटादित्यम् । “देवा नाश्रद्धधानाश्च हविर्जुषन्ति”
भा० व० १२७१। आर्षित्वात् पदव्यत्ययः । “पारिजातगुणान्
मर्त्यं जुषन्ति यदि नारदः । देवानां शानुषाणां च न
विशेषो भविष्यति” हरिवं० ७२७२ । सेटि जोजिषत्
“सुपेगसस्करति जोजिषति” ऋ० २।५।१। “जुषी
प्रीतिसेवनयोः लेखडागमः । विकरणः सिप् । इडा-
गमः” भा० । प्राद्य पसगोर्गकस्य प्रादित्यात्यतत्तदर्थं युक्ते
सेवनादौ ।

जुष्क स पु० जु-कृत् ततः संज्ञायां कृत् । यूपे शब्दश्च० ।
जुष्ट न० जुष-कर्मणि क्त । इच्छे । २।३।५। ति० सेटि०
“परजुष्टमाज्ञिज्ञमानः” दीधितिः । “पुण्यो महाशङ्का-
समूहजुष्टः” भट्टिः । [सिवने न० ।

जुप्ति लि० जुप-कर्मणि क्तिप् । १।३।५। भावे क्तिप् । २।३।५।

जुहुराण पु० । ऊर्क-सन्-आनश्च सनो लुक् क्लोपश्च ।
१।३।५। पु० उज्ज्वल० । २।३।५। कौटिल्यकारिणि ति० । “सुयो-
ध्यस्मज्जुहुराणमनः” ऋ० ८० । “जुहुराणं कटिल-
कारिणम्” भाष्यम् ।

जुहुवान पु० ऊ-कर्मणि कानच् । १।३।५। २।३।५। च । सं-
क्षिप्तसारे कठिनहृदये इत्युक्तिः रमध्यस्थैव तदर्थता
हृक्कैस्तद्रूपसिद्धैस्तदर्थतौचित्यात् अतस्तत्र लिपिकर-
प्रमादात् जुहुवान इत्यपपाठः जुहुराण इत्येव पाठः
समुचितः ।

जुह् स्त्री जुहोत्यनया ऊ-क्तिप् नि० द्वित्वं दीर्घश्च । यक्षिणे
सुगात्र्ये पात्रभेदे सा च पलाशघटिता “पालाशी जुहूः”
कात्या० श्रौ० १।१।२४ । “जुहोत्यनया जुहूः सुक्
सा च पालाशी पलाशघटकाष्ठनिर्मिता” कर्कः । “यस्य
पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति” श्रुतिः ।
“पर्णमयी पलाशकाष्ठमयीत्यर्थः” । एषा चानारभ्याधी-
ताऽपि प्रकृत्यर्था यथोक्तं ताण्ड्य० ब्रा० ।

“अनारभ्याधातानां प्रकृतिगामित्वमिति न्यायेन
क्रत्वङ्त्वत्वावगमात् । स च न्यायस्तृतीयाध्याये षष्ठपादस्य
प्रथमाधिकरणे पर्णवाक्यमुदाहृत्याभिहितः । “प्रकृतौ
विहितौ वा साद्यस्य पर्णत्वस्यो विधिः । प्रकृतेरेव वा
तुल्याद्वचनादुभयोरसौ । जुहूमात्रस्य पर्णत्वविधिः
प्रकृतिभात्वगः । चादकेनोभयप्राप्तेर्विहितौ विधिनात्वं
किम्” । अनारभ्य श्रूयते “यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स
पापश्लोकं शृणोतीति” । तत्राप्यभिहितक्रत्वस्त्व-
वर्तौ जुहूमात्रस्य तद्धेतुः पर्णवृत्तौ वाक्येन विधीयते ।
या जुहूः सा पर्णमयीति वाक्यञ्च प्रकृतिविकृत्योस्तुत्या-
सैव प्रार्तते उभयत्वाश्रयभूताया जुहूः सत्त्वात् ।
तस्यात् प्रकृतिविकृत्योरुभयोरप्ययं विधिरिति प्राप्ते,
जूमः किमयं विधिर्विहितौ चादकात् पूर्वविवक्षितं
पञ्चादा । नाद्यः, आश्रयभूताया जुहूः चादकमन्त-
रेणः सम्भवात् । द्वितीये तु पर्णत्वनपि जुहूः सत्त्वेव
चादकेनातिदिश्यते, तत्र पुनर्विधिवैदर्यादयं विधिः
प्रकृतिभात्वगः” । जुहोत्यस्मादिदिशि-आधारे क्तिप् ।
२।३।५। प्राग्देशे प्राङ्मुखतयैव होकारणात् तस्यास्तथात्वम् ।
जुहुरा(वा)ण पु० जुहू २(१)णि र(वण-वण) । १।३।५।
२।३।५। अग्नी । ३।३।५। विश्वः । [वः । अग्नी शब्दर० ।
जुह्वत् पु० जुहूपात्रं होमोद्देश्यतयास्त्वस्य सत्तुप् वा० मस्य
जुहोति स्त्री जु-धात्वर्थनिर्देशे श्रुतिप् । होमभेदे “यजति

जुहोतीनां कोविशेषः" कात्या० श्रौ० १।२।५। इति पञ्चे यजतिलक्षणसङ्गा "उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदाना जुहोतयः" १।२।७इति लजितम् । "उपविष्टेन कर्त्ता होमो येषु त उपविष्टहोमाः स्वाहाकारेण प्रदानं येषु ते स्वाहाकारप्रदानाः य उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदानाश्च ते जुहोतयः इत्युच्यन्ते" कर्कः अतोऽस्य पुंस्त्वमेव स्त्रीत्वोक्तिः प्रासादिकी । "छरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोतियजतिक्रियाः" मनः ।

जुह्वास्य पु० जुहूरास्यमिवास्य । हासीययङ्गौ । "हव्ययाहो जुह्वासः" ऋ० १।१।२।६ । [जतः

जु गतो सौत्व० सक० प० सेट् । जयति अजाधीन् जूजाप । ज स्त्री सौ०-ज-गतो यथायत्नं कर्त्तुं भाषाटो किप् १।२।१।३। भा० सरस्वत्यां शपिगाभ्यां च ४जपने शङ्करता० पूजयुक्तं लि० विश्वः । इत्यगमने ऽगमने च स्त्री सेट् ।

जूट् पु० जट्-संहतौ अच्-पृथोऽजटासंहतौ बभूव २जटायाम् शङ्कार्थेचि० । "जटाजूटममायुक्तामङ्गेन्दुकतशेखराम्" दुर्गाष्टनम् । "भूतेणस्य भुजङ्गवृक्षवलयसङ्गमजटाजटाः" सालतीभा० । स्वार्थे क तत्त्वार्थे ।

जूत लि० सौ०-जू-क्त । १गत २व्याकृतं च । रथो ह वा स्तज्जात्यभिजुतः" ऋ० ३।५।८ । "अभिजुतः स्तोतृभिराकृतः" भा० २।८।३। च "युवं श्वतं मेदेव इन्द्रजुतम्" ऋ० १।१।८ । "इन्द्रजुतं इन्द्रेण जूतं दत्तम्" भा० ।

जूति स्त्री जु-पञ्चसि भावे क्तिन् सातिष्टेयीत्यादिना नि० । १पेगे अमरः । "उत स्मास्य पनयन्ति जना जूतिं कष्टिप्राः व्यभिभूतिनाशाः" ऋ० ४।१८।६ "मनो जूतिर्जुषता साज्यस्य" यजु० २।१६ । "जूतिः जयते गतिकर्मणः" वेदटीका चत्तुर्ध्वमनी ज्योतिः इति पाठः प्रासादिकः । जेषा दृष्टिर्दृष्टिर्भीतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः" ऐ० उ० "जूतिश्चेतसो रुजादिदुःखित्वभावाः" २भाष्योक्ताऽर्थे च ।

जूतिका स्त्री जूत्या कारयति कै-क । कर्पूरपेदे राजनि० । जूर वयोहानौ व्यक्तं बभूव सक० दिवा० आत्म० सेट् । जूर्यते अजूरिष्ट । ईदित् । जूर्णः । कोपे च "इच्छाविभङ्गाकुलमानसत्वात् भस्त्रे नरोत्थस्य चिरं जुजूर्णे" भट्टिः ।

जूर्ण पु० जूर-क्त । (उलुखलु) तृणभेदे रत्नमालायां जूर्णस्त्विति तत्पठ्यायि निर्देशात् तस्य तथात्वम् । जूर्णीति आख्या यस्य जूर्णस्योऽप्यत्र ।

जूर्णद्वय पु० जूर्णमाह्वयते काण्डेन स्पृष्टेते आ+क्ते-वा० श । देवधान्ये (देवान) हेमच० ।

जूर्ण स्त्री ज्वर-रोगे नि० जट् जूर-पेगे वा नि० । १स्त्रीरोगे २पेगे । ३व्यादित्ये ४देहे ५ब्रह्मणि च संक्षि० उणा० । जूर कोमे नि० । ६कोपे निवृष्टः निरुक्ते ६।४।३। "अस्यानि-रुक्तिरन्या दर्शिता" जूर्णर्जिवतेर्वा द्रवतेर्वा दुनोतेर्वा" तत्त्वप्रयोगः । तेन ऽवेगयुते द्रवयुते ६तापके च । "चिन्मा जूर्णर्न यक्षति" ऋ० १।१२।८ । "जूर्णर्ये गवती सेना" भा० । १०स्तुतिकुशले च । "ऋषयर्णा जूर्णर्होत्र ऋष्याम्" ऋ० १।१०।७.१० । "जूर्णः स्तुतिकुशलः" भा० ।

जृत्ति स्त्री ज्वर-भावे क्तिन् जट् । ज्वरे ।

जूय् लि० जूर-कर्त्तरि बा० गलत् । १जीगे २रखः पुरीय जूर्यः" ऋ० ६।२।७ । "जूयः जीर्णः" भा० २।८।३। च ।

जृप वधे स्वा० उभ० सक० सेट् । जपति ते अजप्रीत् अजपिष्ट जुजूप पे । जपः ।

जृप पुंन० यप-पृथो० । सङ्गादिकाथे भरतः ।

जृपण न० जृप-ल्यु । हलभेदे (वाङ्फुन) शङ्कत० ।

जृ न्यकारे स्वा० पर० सक० आनिट् । जरति अजाधीन् । जजार ।

जृम्भ जृम्भे (हाडतोला) गात्रशैथिल्ये च स्वा० आत्म० व्यक्त० सेट् ईदित् । जृम्भते अजृम्भिष्ट । जजृम्भे । "आत्मानमाधाय मपुर्जजृम्भे" कुमा० जृम्भा जृम्भः । जृम्भितः । "जृम्भे सङ्गरासीना बाला गर्भसरासि" या० द० ।

जम्भ जम्भणे स्वा० ध्या० व्यक्त० सेट् । जम्भते अजम्भिष्ट जजम्भ । ईदित् । जम्भः ।

जृम्भ पुंन० जृम्भि-भावे घञ् अर्द्धकारि (हाडतोला) गात्रशैथिल्य-न्यापादके २सुभ्रिःकाशकारके च व्यापारभेदे । भावेय । तत्त्वार्थे स्त्री । जृम्भा च अमगर्भाटिजनिताज्जाययाप्री यथाह सा० उ० "आलस्यमगर्भाटिजं जृम्भासितादि कृत्" तत्कारकवायुश्च देवपनः । "विजृम्भणे देवदत्तः शुद्धस्फटिकसन्निभः" पदार्थादर्शे दोगार्थार्थः । "चुतोत्पतनजृम्भास्तु जीवोक्तिषाङ्गुलिध्वजः । सुरोर्गपि च कर्त्तव्यसम्यथा ब्रह्महा भवेत्" तिथित० । इति काथे ४विस्कारे च पु० शङ्खच० । "पीत्येकं आसमनिदः पनस्यजति वेगवात् । आलस्यनिद्रायुक्तस्य रुजृम्भा इति कथ्यते" "जृम्भात्यर्थे समीरणत् । जृम्भापेगे सकृत्पञ्चे शोभने शयने नरम् । स्थापयेत् तेषु निवसन्त जृम्भापिणः प्रशास्यति । जृम्भावेगजयं याति कटुतेष्वेन सद्नात् । भोजनात् स्वादुभोज्यानां तथा ताम्बूलभक्षणात्" वैद्यकम् ।

जृम्भक लि० जृम्भ-खल् । १जृम्भाकारके २रुद्रगणभेदे पु०

“पृष्ठतोऽनुययौ यान् वरदं वृषभध्वजम् । जृम्भकैर्यज-
रक्षोभिः क्षत्रिभिः समनक्षयैः । यात्यभोघो महा-
यज्ञो दक्षिणं पक्षमाश्रितः” भा० य० २१० अ० ।
जुम्भयति जृम्भ-ण्वल् । शृङ्गाश्वसुनिनये ४ तद्विहिते
अक्षभेदे च “जृगाश्वतनयकृपागयस्त्राणि विश्वामित्रेण
रामाय दत्तानि तत्कथा रामा० बा० २८ अ० ।

“महाराजं व्याजहाराय धृतिमान् सुव्रतः शुचिः ।
सत्यवन् सत्यकीर्तिः” धृष्टं रभसमेव च । प्रतिहारतरं
नाम पराङ्मुखमवाङ्मुखम् । लज्जालज्जाविभौ चैव दृढ-
नाभसुनाभकौ । दृगाक्षगतयज्ञौ च दृगशीर्षगतोदरौ ।
पद्मनाभौ महानाभौ दुन्दुनाभस्वनाभकौ । जग्नोतिपं
शकुनञ्चैव नैराश्वविमलावभौ । यौगन्धरयनिद्वौ च
दैत्यप्रमथनौ तथा । शुचिवाङ्महोवाङ्मनिष्कनिर्विरुच-
स्तथा । सार्चिमाक्षौ धृतिमाक्षौ धृतिमान् हचिरस्तथा ।
पितृः सौमनसश्चैव विधूतमकरावभौ । करवीरं रति-
ञ्चैव धनधान्यौ च राघव ! । कामरूपं कामरुचिं मोह-
सावरणं तथा । जृम्भकं सर्पनाथं च पन्थानवरणौ
तथा । जृगाश्वतनयान् राम ! भास्वरान् कामरूपिणः ।
प्रतीक्ष्य मम भद्रान् पात्रभूतोऽसि राघव ! । वादमि-
मित्येव काकुत्स्थः प्रहृष्टेनान्तरात्मना । दिध्यभास्वर-
देहाय भूर्तिमन्तः सुखप्रदाः । केचिदङ्गारसदृशाः
केचिद्भूषोपमास्तथा । चन्द्रार्कसदृशाः केचित् प्रह्ला-
ञ्जलिपुटास्तथा । रामं प्राञ्जलयौ भूत्वाऽब्रुवन् सुधुर-
भाषिणः । इमे क्व नरशार्दूल ! शोधिकिङ्करास्य ते ।
गम्यतामिति तानाह यथेष्टं रघुनन्दनः । मनसा
कार्यकारिणं साहाय्यं मे करिष्यथ । कथं ते राक्षसा-
मन्त्रं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् । एवमस्त्विति काकुत्स्थ
सङ्गा जन्मर्ययागतम् २८ अ० । स्वार्थे क अत इप्स्वम् ।
४ जृम्भायां स्त्री (हास्तोला) सा च इन्द्रवृत्तयोर्गुडे इन्द्रे
वृत्तयुक्ते देवैः सृष्टा ततः प्रभवति लोकप्राणवानुसंस्था
यथाह भा० उ० ८ अ० “ततो जयाह देवेन्द्रं वृत्तो वीरः
शतक्रतुम् । अपाहत्याक्षिपद् वज्रो शक्रं क्षोपसमन्वितः ।
यस्ते हस्तेण शक्रो तु सम्प्रान्नास्त्रिदिवेश्वराः ; अस्त्रजंस्ते
महासन्वाजृम्भिकां वृत्तनाशिनीम् । विजुम्भमाश्रय्य ततो
वृत्तस्यास्यादपाहतात् । स्वान्यङ्गान्यभिसङ्क्षिप्य निष्-
क्रान्तो वज्रनाशनः । ततः प्रभवति लोकस्य जम्भिका-
प्राणसंश्रिता” ।

जृम्भण न० जृभि-भावे ल्युट् । (हास्तोला) शृङ्गाश्वैश्चि-

ख्यापाटके २ मुखविकाशकारके च व्यापारभेदे । “सङ्क-
र्षं कृजृम्भणतत्पराणि—“अङ्गान्यनङ्गः प्रमदाजनस्य
करोति लावण्यरसोत्सुकानि” इत्युक्तं “जगद्भ्रष्टाद्विष्टां
तां जृम्भणाख्यां ननु” प्रभोः” भा० १२०।४३ । जृभि-
णिच्-ल्यु । २ जृम्भणकारिणि ३ जृम्भकास्ते च “जृम्भणं
नाम सोऽप्यस्त्रं जपाह पुरुषोत्तमः । हरं स जम्भया-
मास क्षिप्रकारी महाबलः” हरिवं० १८४ अ० । “जृम्भणं
पातनञ्चैव त्वाद्गङ्गापि सुदारुणम्” २३४ अ० ।

जम्भिणी स्त्री जृभि-णिनि । एलापयाम्यम् शब्दच० ।

जृम्भित लि० जृभि-क्त । १ चेष्टिते २ प्रवृत्ते च भावे क्त । ३ जृम्भायां
४ स्फुटने हेमच० स्त्रीणां पूकरणभेदे न० भेदि० ।

जृ जरायां दिवा० पर० अक० सेट् जीर्यति हरित् ।
अजरत् अजारीत् । जीर्णः । पित् । जरा । घटादि० ।
जरयति । “या न जीर्यति जीर्यतः” भौतिना० जीर्यते
रहन् । जरन् । अजार । जरिता जीर्णः । “जरि-
तृणां सतां भुवः स्तये” वामदेव्यगानमन्त्रः ।

जृ जरायां वा चुरा० उभ० पक्षे क्प्तादि० पादि० अक० सेट् ।
घटा० । जरयति तं अजीजरत् त । जृणाति । हरित्
अजरत्-अजारीत् ।

जेट् लि० जि-टच् । जयशीले । “जेता हभिः इन्द्रः
पुत्रम्” ऋ० १।१७।२ । “जेतारं लोकपालानां स्व-
सखैरचितेश्वरम्” रघुः । स्त्रियां डीप् । श्विण्यौ
पु० । “अनघो विजयो जेता” विष्णुसु० । जयत्यति-
शेते सर्वभूतानि” इति जेता” भा० ।

जितव्य लि० जि-कर्मणि तव्य । जये “जय्यो यः शक्यते जेतुं
लैङ्यो जेतव्यमात्मके” अमरः ।

जित्व लि० जि-वनिप् वेदे नि० दीर्घस्यापि तुक् । जेतव्ये ।
“अस्यामात्रे जयतु जेतवानि” ऋ० १४७।२६ । “जेत्वानि
जेतवानि” भा० ।

जेन्ता क न० स्वेदसंवनार्थं गृहभेदे (भाषरान्त्रोद्यार घर)
तत्रिभितिप्रकारोऽभिहितस्त्रके यथा

“अथ जेन्तां चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षेत । तत्र पूर्वस्यां
दिश्यं करस्यां वा गुणवति प्रशस्ते भूमिभागे कृष्णवृत्तिके
सुवर्णवृत्तिके वा परीषापपुष्परिगयादीनां जलाशयाना-
मन्यतमस्य कूले दक्षिणे पश्चिमे वा सूर्यपतीर्थे समस्तविभक्त
भूमिभागे सप्ताष्टौ वा अरलीनुपकस्योदकात् प्राङ्मुख-
सदङ्मुखं वाभिसुखतीर्थं कूटागारं कारयेत् । उत्तरे-
धर्विस्तारतः प्रसरत्नीः घोडश समन्तात् सुवृत्तं कृत्-

कम्प सम्प्रसमनेकवातायनम् । अस्य कूटागारस्यान्तः सम-
न्ततो भित्तिमरुतीनिस्तारोत्सेधां पिण्डिकां कारयेत्
कपाटवर्जम् । मध्ये चास्य कूटागारस्य चतुष्किष्कुमात्र-
पुरुषप्रमाणं कृष्णमयं कन्दुसंस्थानं बहुसूक्ष्माच्छिद्रम-
ङ्गारकोष्ठकस्तम्भं सपिधानं कारयेत् । तच्च खादिरा-
णामाश्वकर्णादीनां वा काष्ठानां पुरयित्वा प्रदीपयेत् । स
यदा जानीयात् साधुदग्धानि काष्ठानि गतभूतानि अव-
तप्तञ्च केवलमग्निना तदग्निगृहं स्वेदयोग्येन चोष्णया
युक्तमिति तत्त्रैवं पुरुषं यातहराभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छिन्नं
प्रवेशयेत् प्रवेशयञ्चैनमनुशिष्यात् । सौम्यः प्रविश कल्पा-
णायारोग्यवा चेत । प्रविश्य चैनां पिण्डिकाविवरुद्धा
पाश्वरपरपाश्वर्यां यथासुखं शयीथाः न च त्वया स्वेदभू-
च्छीपरीतिनापि सता पिण्डिकैषा विमोक्तव्या आ प्राणो-
च्छ्वासात् । भ्रम्यमाने ह्यतः पिण्डिकावकाशात् द्वार-
जनधिगच्छन् स्वेदमूर्च्छापरीततया सद्यः प्राणान् जह्याः
तस्मात् पिण्डिकामेनां न कथञ्चन सुक्षेधाः त्वं यदा
जानीयाः धिगताभिष्यन्दमात्मानं सम्यक्प्रयुतरोद-
पिच्छं सर्वस्रोतोविमुक्तं लघुभूतमपगतविवस्त्रस्तम्भसुप्ति-
बद्धनागौरवमिति । ततस्तान् पिण्डिकामनुसरन् द्वारं
प्रपद्येथाः । निष्कस्य च न रुहसा चक्षुषोः परिपाल-
नार्थं शीतोदकमुपस्पृशेथाः । अपगतसन्नापकमस्तु रुह-
र्तात् सुखोष्णेन वारिण्या यथान्यायं परिषिक्तोऽग्नीथाः
अस्य स्वेदार्थकता शब्दकल्पद्रुमे उक्ता चिन्त्या“भूगृहेषु
च जेलाके क्षणगर्भगृहेषु च । विवूनाङ्गारतप्तोष्णभ्यक्तः
खिद्यति ना सुखम्” इति आधाररूपगृहदिषाह-
चर्यात् गृहभेदस्य बोधकमात् । चःसंहारे च इति
जेलाकस्वेद इति कीर्त्तनं रूपमिति लुपपरम् । इति
जेलाकः स्वेद इति संविशः पाठोऽनन्तरः ।

जैन्य लि० जि-जन-गिच्-वा भा० ड० ११३५ । १ जयशीले “अग्नि-
र्यज्ञेषु जैन्यो न विष्पतिः” ३०० ११३५ । १ “जैन्यः जय-
शीलः” भा० । २ उक्त्याद्ये च “जनिष्ट इति जैन्यो अथ
अङ्गाम्” ४०५ ११५ । “जैन्य उत्पाद्यः” भा० ३ जैन्ये
च “दुग्धं पयो वृषणा जैन्यावच्छ” ४०० ३ ७४ । १ “जैन्यं
यसु धनं ययोः । वेदे पूर्वपददर्शः । “जैन्यादस्य जेतव्य-
धनौ” भा० । “गतं देवेभिर्जन्यावच्छ” ४० ८ १२ ७ ।

जैमन् लि० जि-मनिन् । १ जयशीले “उदकजैज जेमना मरेह”
४० १० १० ६ । ६ “जैमना जयशीलो अस्याने याच्
कान्दसो दीर्घाभावः । लोके तु जेमा जैमानौ इत्येव ।

जेतुर्भावः इमनिच् तृणो लोपः । २ जेतुर्भावे जये च
१ जयसामर्थ्ये पु० “जेमा च सहिमा च मे” यजु० १८ ४ ।
जैमन् न० जिम-भावे ल्युट् । भक्षणे अमरः ।

जिय लि० जि-कर्मणि यत् । जेतव्यमात्रे अमरः ।

“देवैरजेया निर्जिताश्चार्जुनेन । तदा नाशसे विजयाय
सज्जय !” भा० आ० १ अ० “विष्टहा शत्रून् कौन्तेय !
जेयः क्षितिपतिस्तदा” भा० आ० ६ अ० ।

जिष गतो आ० आत्म० सक० सेट् । जेषते व्यजेपिष्ट ऋटित्
अजिजेषत् त । “सपां तोकस्य तमयस्य जेषे” ऋ०
१११० ११ ।

जिह्व यत्ने आ० आत्म० अक० सेट् । जिह्वते व्यजेहिष्ट ।
ऋटित् अजिजेषत् त । “पातस्त्रभयो जेहमानम्”
ऋ० १११० ५ “जेहमानं प्रयतमानम्” भा० । निरुक्ते
अस्य गतिकर्मतोक्ता “ददशामपवेर्जेहमानस्य” ऋ०
१० १ ६ । कश्चित् व्याप्तर्यताऽपि “सुगेभिररेणुभिर्जेह-
मानं पतन्ति” ऋ० ११ ६ १ ६ । “जेहमानं यज्ञदेशं व्याप्नु-
वत्” भा० । गत्यर्थकधातोः प्राप्तर्यकत्वात् प्राप्तर्यतापि ।
“ये ताहपदेयत्वा जेहमानाः” ऋ० १० १ ५ १ ६ । “जेह-
मानाः प्राप्ताः” भा० । [योदित् जानः ।

जै श्वे आ० पर० अक० अनिट् । जयति । अजासीत् ।
जैगीषव्य पु० जिगीषोरपत्यं गगां यज् । योगविदि मुनि-
भेदे तत्कथा भा० श० ५ १ अध्याये शा० पर्येष च ० ३५
अ० ड० १५ । “असितो देवजस्रैव जैगीषव्यस्य तत्त्ववित्” भा०
शा० ११ अ० । स्त्रियां लोहिता० नित्यं अक० पिप्वात्
ङीष् । जैगीषव्यायणी ।

जैत्र लि० जेतैव जेत+प्रज्ञादि० अण् । १ जयशीले अमरः ।
२ पारदे पु० २ योपधे न० राजनि० । “रणाय
जैत्रः प्रदिशस्त्रिष त्वराम्” किरा० “शरीरिणा जैत्रशरेण
यत्” साधः । “देवसूतसुजानम्बी जैत्रमध्यास्त राक्षसः”
रघुः । ततश्चतुरार्यां कर्णां फज् । जैत्रायणि जैत्रादूर-
देशादौ लि० ।

जैत्ररथ लि० जैत्रो रथोऽस्य । जयशीले हज्ज० ।

जैत्री स्त्री जैत्रेण जेत+स्त्रार्थे अण् ङीप् । जयन्तीत्ये ।
शब्दर० । [द्रुपामके च ।

जैत्र पु० जन एव, जिनोदेवतास्य वा अण् । १ अर्हति २ अर्ह-
जैपाल पु० जयपाल+प्रणो० जयपालइत्ये द्विरुपकोषः
जैमिनि पु० मुनिभेदे स च सापवेदे वेदव्याख्येयः यथाह
भाग० १ १ ६ १ । “सान्नां जैमिनये प्राह तथा अन्दो-

गसंहिताम्” स च धर्ममीमांसां प्रणीतवान् । तच्च शास्त्रं द्वादशाध्यायात्मकम् । तत्प्रतिपाद्यविषयाश्चाधिकरणमालायां साधपाचार्येण संवृता यथा

“धर्मो द्वादशलक्षणा व्युत्पाद्यस्तत्र लक्षणैः । प्रमाणभेदशेषत्वप्रयुक्तिक्रमसंज्ञकाः । अधिकारोऽतिदेशश्च सामान्येन विशेषतः । अहोऽबाधश्च तन्त्रं च प्रसङ्गोदितः क्रमात्” । “लक्षणान्यध्यायाः । द्वादशानां लक्षणानां समाहारो द्वादशलक्षणी । तादृशस्य द्वादशाध्यायोपेतस्य शास्त्रस्य धर्मो विषयः । प्रमाणादयः प्रसङ्गान्ता द्वादश पदार्थाः क्रमाद्द्वादशानामध्यायानां विषयाः । तत्र प्रथमेऽध्याये विध्यर्थवादिरूपं धर्मे प्रमाणं निरूपितम् । द्वितीये बागदानादिकर्मभेदः । तृतीये प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासादर्थत्वेन तच्छेषत्वम् । चतुर्थे गोदोहनस्य पुरुषार्थत्वप्रयुक्तानुष्ठानम् न तु क्रत्वर्थत्वप्रयुक्तत्वेवमादयः । पञ्चमे क्रमनिर्यातिविधेयत्वादयः । षष्ठे कर्तुरधिकारो नाभ्यादेरित्यादयः । सप्तमे समानमितरच्छत्रोनेनेत्यादिप्रत्यक्षवचनेनाग्निहोत्रादिनाम्नालुभितवचनेन च सामान्यतोऽतिदेशः । अष्टमे सौख्यं चरुं निर्वपेदित्यत्र निर्वपस्तद्धितेन देवतानिर्देश एकदेवतात्वमौपशङ्ग्यकत्वमित्यादिलिङ्गेनाग्नेयपुरोडाशेति कर्त्तव्यतैव नान्यस्येत्येवमादिर्विशेषतोऽतिदेशः । नवमे प्रकृतावगमये जुष्टं निर्वपामीति पठिते मन्त्रे यिक्तौ सौख्यं चरायग्निपदपरित्यागेन स्तुत्यं पदप्रक्षेपेण च स्तुत्यं तदा जुष्टं निर्वपामीत्येवमाद्युक्तः । दशमे लक्षणलेपु चोदकाग्नस्तथावचातस्य धितुधीकरणासम्भवेव लोप इत्येवमादिर्वाधः । एकादशे बह्वहामाग्नेयादीनां प्रधानानां सकृदुत्थितेन प्रयाजाद्यङ्गेनोपकार इत्यादि तन्त्रम् । द्वादशे प्रधानस्य पशोरुपकारायानुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेन पश्वङ्गपुरोडाशेऽङ्गुपकार इत्यादिप्रसङ्गः । पादावामसाधारणं विषयं दर्शयति” “निध्यर्थवादस्त्वर्थोनाम चेति चतुर्विधम् । प्रथमाध्यायगोः पादेश्चतुर्भिर्मानमीरितम्” “प्रथमे पादे विधिरूपं मानमीरितम् । द्वितीयेऽर्धवादरूपम् । अर्थवादो मन्त्रस्याप्युपलक्ष्यम् । तृतीये स्मृतिरूपम् । स्मृतिराचरमप्युपलक्ष्ययति । चतुर्थे अङ्गित्वादिनामरूपम्” “उपोऽज्ञातः कर्मभेदमानं तस्यापवादगीः । प्रयोगभेद इत्येते द्वितीयाध्यायपादगाः” ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे व्याख्यातमेवापूर्वबोधकमपूर्वसङ्गाव इत्यादिकः कर्मभेदचिन्तोपयुक्त उपोद्घातो

वर्णितः । द्वितीये धातुभेदपुनरुक्त्यादिभिः कर्मभेदः । तृतीये रथन्तरादीनां कर्मभेदप्रामाण्यापवादः । चतुर्थे नित्यकाव्ययोः प्रयोगयोर्भेदः” । “श्रुतिलिङ्गं च वाक्यादि विरोधप्रतिपत्तयः । अनारभ्योक्तबह्वर्थसास्यर्था व्यष्टपादगाः” । “तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे शेषत्वबोधकानां श्रुतिलिङ्गादीनां मध्ये श्रुतिविचारिता । द्वितीये लिङ्गम् । तृतीये वाक्यप्रकरणादि । चतुर्थे निर्वीतोपधीतादिष्वर्थवादत्वविधित्वादिनिर्णयहेतुः श्रुत्यादेः परस्परविरोधसदसङ्गावः । पञ्चमे प्रतिपत्तिकर्मणि । षष्ठेऽनारभ्याधीतानि । सप्तमे बहुप्रधानोपकारकप्रयाजादीनि । अष्टमे याजमानानि” । “प्रधानस्य प्रयोक्तृत्वमप्रधानप्रयोक्तृता । फलचिन्ता जघन्याङ्गचिन्तेत्येतं चतुर्थगाः” । चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रधानभूतामिक्षादध्यानयनस्य प्रयोजिकेत्यादिप्रधानप्रयोक्तृत्वं विचारितम् । द्वितीये त्वप्रधानं वत्सापकरणं शाखाच्छेदे प्रयोजकमित्याद्यप्रधानप्रयोक्तृत्वम् । तृतीये जुष्टपूर्णमर्थत्वादेरप्यलोकश्रवणादिफलभावाभावचिन्ता । चतुर्थे राजसूयगतजघन्याङ्गाद्यङ्गादिचिन्ता” । “श्रुत्यादिभिः क्रमस्तस्य विधीषेऽष्टप्रवर्धने । श्रुत्यादेर्बलता चेति पञ्चमाध्यायपादगाः” । “पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे श्रुत्यर्थपाठादिभिः क्रमो निरूपितः । द्वितीये याजयेय गतेषु सप्तदशसु पशुपैकैकधर्मसमापनमित्यादि क्रमविशेषः । तृतीये पशुपदाजादीनामापनं निरूपितमित्यादिदृष्टिः । एकादशप्रक्षेत्रिणोरनाहन्तिरित्यादि दृष्टप्रमाणः । चतुर्थे क्रमनिर्यातमानां श्रुत्यर्थपाठादीनां प्रत्यक्षदुर्बलभावः । ‘अधिकार्या तस्य धर्मीः प्रतिनिध्यर्थोपादे । दीक्षा रुच्यं देयवल्ली षष्ठे पादेऽधमीस्थिताः” । षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे कर्माधिकारः कर्तुरस्यत्यादेर्नास्ति स्तिर्या अस्ति योऽस्ति स च एत्याः सहेतवेवमादिनाधिकारी निरूपितः । द्वितीये रुच्राधिकारिणां प्रत्येकं कर्त्तृत्वं फलम् । दर्शपूर्णमासयोः कर्त्तव्यनियमः । काव्यकर्म समापनीश्रुतित्वेव मादवोऽधिकारिधर्मा उक्ताः । तृतीये द्रव्यस्य प्रतिनिधिरिति । देवादीनामग्नादीनामधिकारिणश्च स नास्तीत्यादिना निरूपणम् । चतुर्थे पदार्थलोपनं विचारितम् । अवचनानामेव सत्याज्येन यजेत । इडाद्यर्धनाशे सति शेषाच्च ग्राहयित्वादिक् । पञ्चमे कालापराधेन चन्द्रोदये सकृदुदयेऽपि प्रायश्चित्तम् ।

ज्योतिषोमस्यैकादशो दोक्षाः । द्वादशाहस्य द्वादश-
दोक्षा इत्यादि निरूपितम् । पष्ठे सत्ताधिकारिणस्तुल्य
कल्पा एव । सत्त्वं विप्रस्यैवेत्येवमादिकं चिन्तितम् ।
सप्रमे पुत्रादिकं न देयम् सहाभूमिर्न देयेत्येवमादि-
देयविचारः । अष्टमे लौकिकान्नावुपनयनहोमः,
स्यपतीष्टिस्तथैवेत्येवमाद्याग्निविचारः कृतः । “प्रत्य-
चोक्तप्रतिदेशोऽस्य शेषः सामनिरूपणम् । नाम-
लिङ्गातिदेशौ द्वौ सप्रमाध्यायपादगाः” । “सप्रमा-
ध्यायस्य प्रथमे पादे समानभितरच्छेनेनेत्यादि प्रत्यक्ष
वचनातिदेशः । द्वितीये रथान्तरशब्देन गानमात्राभि-
धायिना गानस्यैवातिदेशत्वमन्वेतादृशः पर्वीकृतातिदेशस्य
शेषो विचारितः । तृतीयेऽग्निहोत्रनामातिदेशः ।
चतुर्थे निर्वापौषधद्रव्यादिनिङ्गातिदेशः” । “स्यएनिङ्गा-
दथास्यष्टात् प्रबलादपवादतः । अतिदेशविशेषाः स्यु-
रष्टमाध्यायपादगाः” । “अष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे
स्यएन लिङ्गेनातिदेशविशेषः । तद्यथा सौर्यचरा-
वतिदेशकानि निर्वापस्तद्धितेन देवतातिदेश एकदे-
वतात्वसौषधद्रव्यत्वमित्यादीनि स्यष्टान्याग्नेयनि-
ङ्गानि । द्वितीये त्वस्यटैर्लिङ्गैरतिदेशः । तद्यथा
वाजिने हविःसामान्येन लिङ्गेन पयोविध्यन्तोऽति-
दिश्यते । तत्र लिङ्गमस्यष्टम् शीघ्रं तद्वुड्प्रतुत्पाद-
नात् । तृतीये प्रतदेन लिङ्गेनातिदेशः । तद्यथा
अभिचारिक्रैष्टावाग्नौपावनारक्षताभिस्त्रायेषु हविःषु
क्षित्वेन लिङ्गेन यथाक्रमेण तेषां दग्धिष्णो प्राप्ते
द्विदेवत्यत्वेन लिङ्गेन प्रथम आग्नादैप्राप्ते तृतीय-
स्याग्नीषोमीयस्य विध्यन्तोऽतिदिष्टः । तदन्तं च द्विदेवत्य-
त्वम् शब्दोच्चारणशालेण सहसा प्रतिभाषात्
क्रमस्तु विलम्बितप्रतीत्या दुर्बलः चतुर्थे दग्धिहोमेऽति-
देशोऽपेक्ष्यते” ।

“ऊहारश्लोऽय सामोहो मन्त्रोहस्तत्प्रसङ्गतः । नवमा-
ध्यायपादे चतुर्वर्ते प्रकीर्तितः” । “नवमाध्या-
यस्य प्रथमे पादे प्रोद्गातव्यं कर्त्तव्यविचारप्रारम्भः ।
तत्र प्रयाजादयो धर्मा अपूर्वप्रयुक्ताः । अयघात-
मन्त्रादिष्वभिहितं ब्रीहज्वादिष्वहर्षं सावनविशेषत्व-
मात्रं विवक्षितमित्यादिप्रोद्गातः । सवितृद्विपूष-
शब्दानां विकृतिषु नास्त्वहः । अग्निमज्झसाहूय ह
इत्यादिकजह्विचारारम्भः । द्वितीये रुपरिक्करः सा-
मोहः । तृतीये मन्त्रोहः । चतुर्थे मन्त्रोहप्रसङ्गा

पतितो विचारः” । “हारलोपोऽस्य विस्तारः कार्यै-
कत्वं समुच्चयः । अहसामप्रकीर्णानि नज्ययाष्ट-
पादगाः” “दशमाध्यायस्य प्रथमे पादे बाधहेतु-
ह्रीरलोपो निरूपितः । तद्यथा स्वयंकृता वेदिर्भव-
तीत्यत्र वेदिनिष्पादनरूपस्य द्वारस्य लोपेन निष्पादका-
नामुद्गमनादीनां बाधः । कृष्णलेपु वितुषीकरणरूपस्य
द्वारस्य लोपेनावघातस्य बाधः । द्वितीये संक्षेपेणोक्तस्य
द्वारलोपस्य वृद्धिभिरुदाहरणैर्विस्तारः । तृतीये बाध-
कारणं कार्यैकत्वम् । तद्यथा प्रकृतौ गवाश्चादि
दक्षिणाया अत्यल्पपरिक्रयः कार्यः । तथा विकृत-
रूपे भूमास्तत्रोकाहे घेनुरूपायास्तदेव कार्यम् । ततो
घेन्या गवाश्चादि दक्षिणा विकृतौ चोदकमात्रा बाध्यते ।
चतुर्थे नक्षत्रेष्टिविहिता उपहोमायादकमात्रैर्नारिष्ट-
होमैः सह समुच्चयत्वं इत्यादि समुच्चयः । पञ्चमे षोड-
शित्रहः प्रकृतिगामी । स चाभ्ययणपात्रादेव प्रकीर्तव्य
इत्यादिर्बाधप्रसङ्गागतो ग्रहादिविचारः । पष्ठे साम
तृचे गेयमित्यादिर्बाध प्रसङ्गागतः सामविचारः । सप्रमे
पञ्चङ्गेषु हविर्भेदः । गृहमेधीयमपूर्वकमेत्यादिर्बाध
प्रसङ्गागतः प्रकीर्णविचारः । अष्टमे नानुयाजेष्विति
पर्युदासो न शोभ इत्यर्थवादो नातिरात्र इति प्रतिषेध
इत्यादिर्बाधोपयुक्तो नज्यविचारः” ।

“उपोद्गातस्तथा तन्त्रावापौ तन्त्रस्य विस्तृतिः । आयाप
विस्तृतिश्चैकादशाध्यायस्य पादगाः” । “एकादशा-
ध्यायस्य प्रथमे पादे तन्त्रश्लोपोद्गातो वर्णितः । द्वितीये
तन्त्रावापौ संक्षेपेणोक्तौ । तृतीये तन्त्रमुदाहरण-
वाक्यत्वेन प्रपञ्चितम् । चतुर्थे तथैवायापः प्रप-
ञ्चितः” । “प्रसङ्गस्तन्निर्णीतिः समुच्चयैकत्वमेव ।
द्वादशाध्यायपादार्था इति पादार्थसंग्रहः” । द्वाद-
शाध्यायस्य प्रथमे पादे पशुधर्माणां पशुपुरोडाशे
प्रसङ्गः सौमिकवेदेस्तरकालीनकर्मसु प्रसङ्ग इत्यादि
विचारः । द्वितीये सवनीयपशोस्तन्त्रात्वम् न तु
सवनीयपुरोडाशानास् । विवक्षितस्तन्त्राणां न प्रकृतः
अन्वारण्यमीया विकृतिरपि स्थात् न तु प्रकृतावेवे-
त्यादिविचारः । तृतीये त्वय्यमशोः समुच्चयः । आचार-
गतान्यजुत्वमन्त्रादीनां समुच्चय इत्यादिकं प्राधान्येन
यदनीतोर्विकल्प इत्यादिकं समुच्चयापवादत्वेनेनुभयं
चिन्तितम् । चतुर्थे वैन्द्रावाहंसावयाज्यानुधाव्ययुगमयो-
र्विकल्प इत्यादिकं प्राधान्येन याज्यानुधाव्ययोः सह-

ज्व इत्यादिकं विकल्पापवादत्वेनेत्युभयं चिन्तितम् ।
तदेवं द्वादशाध्यायगतेषु पटिसंख्यकेषु पादेषु प्रतिपाद्या-
व्याप्तिः संतुष्टीताः । ननु यथोक्तेभ्यः पादार्थेभ्योऽप्ये-
ऽप्यर्था बहुवचनत्वादेषु विचार्यन्ते तेषां कथं तत्तत्-
पादान्तरं इत्याशङ्काह । “उपेक्षातापवादाभ्यां
प्रसङ्गानुप्रसङ्गतः । तत्तत्पादगतत्वेन विचारान्तरमुच्च-
रेत्” “यथोक्तपादप्रतिपाद्यादर्थेषु यथोचितं
कश्चिदुपोद्घातः कश्चिदपवादः कश्चित् प्रसङ्गपतितः कश्चि-
दनुप्रसङ्गपतित इत्येवं पादान्तरं उच्यते” ।
जैमिनीय भारतान्तरं चकार तस्य जैमिनिभारतेति संज्ञा
तन्नामस्वरणे च वज्रपातभयवारणं यथा “जैमिनीय
सुसन्तुष्य वैशम्पायन एव च । पुलस्त्यः पुलहयैव पञ्चते
वज्रवारकाः” शब्दकल्पद्रुमसूत्रपुराणवाक्यात् “सुनेः
कल्याणमित्यस्य जैमिनेत्यादि कीर्तनात् । विद्युदग्निभयं
नास्ति पठिते च गृह्योदरे” इत्युक्तेरपि तत्कीर्तनस्य
विद्युदग्निभयनिवारकता । तत इदमर्थे ह । जैमिनीय
जैमिनिप्रणीतशास्त्रादौ । “जैमिनीये च वैयासे विर-
द्धार्थो न कथन” सांख्यप्रवचनभाष्यसूत्रपराशरोपपु ।
“जैमिनीयन्यायमात्रा श्लोकैः संतुष्टास्ते स्फुटम्” भाषवः ।
जैव ति० जीवस्येदम् अण् । १ व्याससम्बन्धिनि २ दृष्टस्य तिस-
म्बन्धिनि ३ तत्त्वत्वे धनूराशौ भीनराशौ तदधिदेवताके
४ पयनक्षत्रे । ५ तदीये पाते च “कृताद्रिचन्द्राः जीवस्य
त्रिखाङ्काश्च षट्श्लोकाः” सू० सि० ।
जैवन्तायन पुंस्त्री जीवन्तस्य गोत्रापत्यं वा फञ् । जीव-
न्तर्पेः गोत्रापत्ये । स च यजुर्वेदप्रचारकवंशान्तर्गतः ।
यथाह “जैवयन्तायनाश्च रैभ्याश्च रैभ्यः” शत० ब्रा०
१४।७।१२३ पञ्चे इज् । जैवन्ति तत्त्वार्थे स्त्रियां छोप् ।
जैवन्तायनि त्रि० जीवन्तास्यादूरदेशादि कर्णा० चतुरर्थ्यां
फिञ् । जीवन्तस्यादूरदेशादौ ।
जैवन्ति पु० जीवन्तस्य राशोऽपत्यम् इज् । जीवन्तत्वापत्ये
प्रवाहणे “तं ह प्रवाहणो जैवन्तिरुवाचान्वहै किल
ते शाखावत्य ! राम” का० उ० ।
जैवात्क पु० जीवयत्यनेन लोकं जीवति वा व्याह-कन्-
द्विजिञ् । १ चन्द्रे २ कर्पूरे अमरः । ३ पुत्रे संक्षिप्तया० ।
४ औषधे हेम० ५ दीर्घायुष्के ति० मेदि० । “जैवा-
त्क ! ननु न्यूयते पतिरस्याः मिथिलायां प्रहारवर्मा-
सीत्” इगक० । [जीवस्यादूरदेशादौ ।
जैवि ति० जीमस्यादूरदेशादि सुतङ्गमा० चतुरर्थ्याम् जि ।

जैवेय पुंस्त्री जीवस्य गुरोरपत्यं शुभा० ढक् । जीवस्या-
पत्ये कचनामके सुनौ । जीवाया मौर्व्या इदम् स्त्री-
त्वात् ढक् । २ ज्यासम्बन्धिनि ति० ।
जैह्याग्निनय पु० जिह्याग्निनोऽपत्यं शुभा० ढक् दाहिना-
नि० टिलोपः । जिह्याग्निनोऽपत्ये ।
जैह्या न० जिह्यास्य भावः षण् । कौटिल्ये । “जैह्याश्च
मैथुनं पुंसि जातिभ्यश्चकरं कृतम्” मनुः । “निचिह्न-
भक्षणं जैह्यासुक्तार्थं वचोऽन्तम् । रजस्रलासुखास्वादः
सुरापानसमानि तु” याज्ञ० ।
जोङ्ग न० जुङ्गते वर्ज्यते जुगि-वर्जने कर्मणि षप् टृणो० ।
कालीयके गन्धर्व्यभेदे चारा० ।
जोङ्गक न० जुगि-खल् टृणो० । अशुरुचन्द्रे अमरः ।
जोङ्गट पु० जुगि-घटन् टृणो० । गर्भिण्या अभिजाते दोहदे
(साद) चारा० ।
जोडिङ्ग पु० जट- इन् जोडिं गच्छति बा० छ खिच्च ।
१ महादेवे २ महाव्रतिति च त्रिका० । [सि० कौ० ।
जोड पु० जुड-वन्धने घञ् । वन्धने । जहिजोडम्
जोन्तात्वा स्त्री जु-विच् तस्यान्मात्राति स्या+च्वा-क । देव-
धान्ये हेमच० ।
जोष पु० जुष-भावे घञ् । १ प्रीतौ २ सेवने च “को दां जोष
उभयोः” सू० १।२०।१ । ३ सुखे न० शब्द० ।
जोषण न० जुषी-प्रीतिसेवनयोः भावे ल्युट् । १ प्रीतौ २ सेवने
च । स्वार्थे णिच्-भावे युच् । तत्त्वार्थे स्त्री “उत्तरे
निगमाः यथेष्टं जोषणा स्रुतेः” कात्या० श्रौ० ५।१२।१६ ।
जोषम् अर्थजुष-बा० यञ् । १ तृष्णीमित्यर्थे “इति जोषम-
वस्थितं द्विषः” माचः । २ सुखे च अमरः ।
जोषा स्त्री जोषयति जुष-णिच्-अच् । १ योषति शब्द०
“चन्द्रेण जुषातोः सप्रत्ययान्तयाऽर्थं व्युत्पादितः”
उज्ज्वलदत्तः । [२ योषति च ।
जोषिका स्त्री जु-स संज्ञायां कन् । १ जालिकायां शब्द० ।
जोषित् स्त्री जुष “हृष्टरुहिजु(धि)युषिभ्यः” उणा० इति ।
स्त्रीभावे शब्द० । हलन्तत्वात् वा टाप् । जोषिता-
ऽपि तत्त्वार्थे शब्द० ।
जोष्टृ ति० जुष-हच् वेदे बा० इडभायः । सेवके ।
“उपेनसस्य जोष्टारः” सू० ४।४।१६ । “जोष्टारः सेवका-
भा० । लोके तु जोषितृ इत्येव ।
जोमर न० जुमरेण निर्दत्तः अण् । १ जुमरनन्दिते संक्षि-
प्तसाराख्ये व्याकरणे २ तदध्येतरि ति० ।

जीलायन पुं जुनस्यापत्यम् इज् तत् इजन्तत्वात् यन् फञ् ।
जुनस्य यून्यपत्ये । ततः ऐपकार्या विषयार्थे भक्तन् ।
जीलायनभक्त तदीयविषये लि० ।

जीहव लि० जुह्वामवदाने योग्यम् जुह्व-अण् । जुह्वपदार्थ-
ऽवदानयोग्येषु हृदयादिषु 'हृदयं जिह्वां क्रोडं सद्य-
सकृत्पर्वनडकं पाश्वे' यद्वाङ्मौ मुदमध्यं दक्षिणा
ओणिरिति जीह्वानि' कात्या० श्रौ० ६।७।६। "जुह्वा-
मवदानयोग्यानि प्रधानयागसाधनानि" कर्कः ।

ज्ञ पु० ज्ञा-क । १ मुद्रयहे "युगे स्मृत्यन्तगुणाणां स्वचतुष्कर-
दार्णवाः" सू० मि० २ पण्डिते "क्रियासु बाह्यान्तरमध्य-
मासु सत्यं प्रयुक्तासु न कस्यते ज्ञः" प्रश्नो० ३ श्रृङ्गादि-
भक्त्यप्यहे च धरणिः । सुपि उपपदे तत्तत्पदार्थज्ञा-
तरि लि० । "आदेशं देशकालज्ञः" रघुः 'विधिज्ञो
विधिसास्थाय' ति० त० । स्वार्थे क । ज्ञञ् ज्ञातरि लि०
स्त्रियां वा व्यत इत्यम् ज्ञका ज्ञिका ।

ज्ञप मारणे, धालोके, निशाने, तोषणे स्तुतौ च चुरा०
उभ० सक० सेट् घटा० । ज्ञपयति-ते अजिज्ञपत्-त ।
ज्ञाक्म इत्यनेनैवेष्टिसिद्धौ ज्ञपपाठश्चुरादिक्रमयपदीति
मते फलवत्कर्तरि परस्मैपदार्थः इति धातुप्रदीपः ।
वस्तुतस्तु ज्ञप्तिपदमनेनैव निष्पादितम् । तेन अनिर्दि-
ष्टार्थतया ज्ञप्तिरिह ज्ञानम् । अतएव प्रक्यौ श जीपसे
इत्यत्र अस्मैव सनन्तस्य निष्पादितेन जीप्सगच्छेन ज्ञातु-
मिच्छा प्रतिपाद्यते । एवं ज्ञानपर्याये "प्रतिपज्ज्ञप्तिचेत-
ना इत्यमरः" इति दुर्गादासः । ज्ञप ज्ञाने च इति
पाणिनिः । अधिकं ज्ञाघातौ वक्ष्यते ।

ज्ञपित लि० ज्ञप-ज्ञाने क्त नि० वा इट् । ज्ञाते अमरः ।
इडभावे । ज्ञप्तोऽप्यत्र ।

ज्ञप्ति स्त्री ज्ञप-भावे क्तिन् । १ बुद्धौ अमरः २ मारणे
३ तोषणे ४ तीक्ष्णीकरणे ५ स्तुतौ च ।

ज्ञा बोधे क्त्वा० पर० सक० अनिट् । जानाति अज्ञासीत् ।
जज्ञौ । ज्ञाता ज्ञानं ज्ञातिः ज्ञातः जज्ञिवान् ।

अनु+अनुमतौ अनुमतिय स्वयंप्रवृत्तस्य निषेधनाभावेन
स्वाभिमतत्वज्ञापनेन प्रवर्तनम् । "तं देवासो अनुजानन्तु
कावम्" तैत्ति० ब्रा० । "अनुप्रवेशे यद्दीर कृत-
वांस्त्वं समाप्रियश्च । सर्वं तदनुजानामि" भा० आ० २।१२ अ०
अप+निङ्गवे आत्म० । आत्मानमपजानानः शशमात्रोऽनय-
द्दिनम्" भट्टिः ।

अभि+सव्यगज्ञाने "भक्त्या मामभिजानाति यावान् यथास्मि

तत्त्वतः" गीता । "अभिज्ञाश्चोदपातानाम्" कुमा० अभिज्ञा
च आद्यज्ञानम् अतुभवात्मकम् ।

प्रति+अभि+पूर्ववृत्तस्य वस्तुनः चक्षुरादिसन्निकर्षजे पूर्वसं-
स्कारोत्पन्ने स्मृतिभिन्ने ज्ञानभेदे यथा सोऽयं देवदत्तः
इत्यादि ज्ञानम् । "तं त्वं प्रत्यभिजानीहि स्वप्ने यं
वृष्टवत्यमि" हरिवं० १७६ अ० ।

सम्+अभि+प्रत्यभिज्ञाने "इन्द्रसेनां सह भ्रात्रा समभिज्ञाय
बाहुकः" भा० व० ७५ अ० ।

अव+अनादरे हीनत्वेन ज्ञाने च । "अपजानामि मां यस्मात्
ततस्ते न भविष्यति" रघुः । "अदेशकाले यद्वाहमपात्रभ्येश
दीयते । अमत्कृतमवज्ञातं तत्तामससुदाहृतम्" गीता ।
"वस्तुनि देशांश्च विनियिष्यन् रामं नृपः संभिरमाण
एव । तथावज्ज्ञे" भट्टिः ।

आ+सव्यगज्ञाने नियोगे च "न हि मनसा ध्यायतः
कश्चनाजानाति" शत० ब्रा० ४।६।७९ । "नियोगश्च
निकृष्टस्य भ्रष्टादेः प्रवर्तनम् । स्वार्थे णिच् तत्त्वार्थे ।
"आज्ञापय ज्ञातविशेष ! पुंसाम्" कुमा० । ज्ञा-प्रेरणे
चौरादिकस्तेदं रूपमित्यन्ये ।

उप+आद्यज्ञाने "उप तज्जानीत यथा वयमिहोपसासमेति"
शत० ब्रा० ६।२।३।७ । "उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात्" अमरः ।
निस्+निर+निश्चयात्मके ज्ञाने । "विदुहे विद्युत्पृष्टिस्तु-
प्रविशति सान्धीयते तां न निर्जानन्ति" ऐत० ब्रा० ।
परि+परितो ज्ञाने "इन्द्रो दत्तं परिजानादहीनम्" अ० १०।
१२६।६ । "अनुमत्त्वं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः" मनुः ।
प्र+प्रकृष्टज्ञाने । "यथा धर्ममधर्मश्च कार्यञ्चाकार्यमिव च ।
अयथावत् प्रजानाति" "तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता" गीता ।

प्रति+प्रतिज्ञायां साध्यत्वेन पक्षनिर्देशे आत्मकर्तव्य-
त्वेन कथनभेदे च आत्म० । "साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा"
गीत० सू० । साध्यवत्त्वेन पक्षनिर्देशः प्रतिज्ञेति तदर्थः ।
"प्रतिज्ञे बधं चापि सर्वज्ञत्वस्य भारत !" भा० व० ११७
अ० । "प्रतिज्ञाय वनवासमिमं गुरोः" रामा० २।१८
अ० । "तस्मै निशाचरेऽर्थ्यं प्रतिज्ञे रघूत्तमः" रघुः ।
"कश्चिन्न पाने द्यूते वा क्रीडासु प्रसदासु च । प्रति-
जानन्ति पूर्वाह्ने व्ययं व्यसनजं तव" मा० व० ५ अ० ।
कार्यत्वात् पर० ।

वि+विशेषण ज्ञाने "ज्योतिर्विणीत तमसो विजानन्" क०
क० ३।१६।७ । "आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः"
शत० ब्रा० १४।७।२।१६ । "कथमेतद् विजानीयां त्व-

मादौ प्रोक्तमिति" गीता । शिल्पशास्त्रविषयके ज्ञाने च "भीक्ष्णे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः" अमरः । ज्ञानमात्रे लक्षणविज्ञानमिति बौद्धाः ।

सम्+सस्यग् ज्ञाने संज्ञायै चेतन्ये च व्यात्म० । संज्ञानानु परिहृयन् रावणानुचरानु बहून्" भट्टिः । "रविस्तु संज्ञापयते लोकान् रश्मिभिरुत्पलैः" भा० शा० १२७६७ । प्रतिज्ञायाम् व्यात्म० । "संज्ञानीष्व स्वमीश" च सस्य-
बोधम् । [अजिज्ञपत् त ।

ज्ञा जपधात्वर्थे चुरा० उभ० सक० सेट् षटा० । जपयति ते ज्ञा गेरणे चुरा० उभ० सक० सेट् । ज्ञापयति ते अजिज्ञपत् त । अथैव रूपम् व्याज्ञापयतीत्यादि । "व्याज्ञापय ज्ञात-
विशेष । ए० साम्" कमा० ।

ज्ञात ति० ज्ञा-कर्मणि क्त । गिटिते "ज्ञाततत्त्वोऽपि "खल्वेकः सन्दिग्धे कार्यवस्तुनि" भाषः । "ज्ञाता-
ज्ञाताः कृते मम" वायुपु० भाषे क्त । २ ज्ञाने न० । यावा० स्वार्थे कन् । ज्ञातक विटितार्थे । [अर्हज्ज्ञे दे हेम० ।

ज्ञातनन्दन पु० ज्ञातेन ज्ञानेन नन्दति नन्द-ल्यु १त० । ज्ञातल ति० ज्ञातं ज्ञानं लाति ला-क । ज्ञानयुक्ते तस्या-
पत्यं गुम्भा० शतलेख्यत् ज्ञातलेति पाठान्तरात् ढक् । ज्ञातलेय तदपत्ये पु० स्त्री० । [नञ्ने अमरः ।

ज्ञातसिद्धान्त पु० ज्ञातः सिद्धान्तः तत्त्वार्थो येन । सिद्धा-
ज्ञाति पु० जानाति छिद्रं कुलस्थितिं वा संज्ञायै क्तिच् । ज्ञा-कर्त्तरि करणे वा क्तिच् । १ पितरि २ पितृवंशे सपि-
ण्डसकल्यसमानोदकसगोत्रजकृमे एकगोत्रोत्पन्ने पितृ-
व्यादौ अमरः । "ज्ञातिभेदो न नः कार्यः साज्जी त्वं मम नारद !" कृति० १२८४० । ज्ञातिश्च चतुर्विधः "सप्तमपुरु-
षपर्यन्तं सपिण्डः । ततस्त्रिपुरुषपर्यन्तं रुक्म्यः । तत-
श्चतुर्षुपुरुषपर्यन्तं समानोदकः । ज्ञाननामष्टतिपर्यन्तमपि समानोदकः । ततः परं सगोत्रजः । ज्ञातिहोत्रे दोषो यथा "यानि काणि च पापानि प्रह्लाहत्वादिकानि च । ज्ञातिहोत्रस्य पापस्य कलां नार्हन्ति षोडशीन् । "भर्तृभ्रातृपुत्रप्रातिपञ्चचतुरद्वयैः" । "ज्ञातिश्रेष्ठः सौकामात्रोति आत्तदः सदा" इति च याज्ञ० । "ज्ञा-
तिभ्यो हविषं दत्त्वा हन्यायै चैव शक्तिः" मनुः । ततः परस्य पुत्रपञ्चरा सभासे नाशुदात्तता ।

ज्ञातु ति० ज्ञा-तृन् । १ ज्ञानशीले श्वेत्तरि च ज्ञातुर्भावः
अण् । ज्ञातु ज्ञातये न० "संविज्ञ मे ज्ञातुं च मे" यजु० ८० । "ज्ञातुं विज्ञानसामर्थ्यम्" वेददी० ।

ज्ञातिय न० ज्ञातेर्भावः कर्म वा ढक् । ज्ञातित्वे ज्ञातिकर्म्मणि च । "ज्ञातेयं कुरु सौमित्रे ! भयान्त्रायस्व राघवम्" भट्टिः

ज्ञान पु० विषयान् जानाति ज्ञाः अर्नाति अयः कर्म० । १ जीवे । भावे ल्युट् । २ बोधे न० । श्विशेषेण सामा-
न्येन चावबोधे । वेदान्तिमते ४ षट्कार्यव्याहिकायां मनो-
वृत्तौ, तच्च ज्ञानं नानाविधं यथा ज्ञानं द्विधा वस्तुभावा-
द्योतकं निर्विकल्पकम् । सविकल्पन्तु संज्ञादिद्योतकत्वा-
दनेकधा । संकल्पसंशयश्चान्निस्सृत्तिसादृश्यनिश्चयाः । जहोऽनध्यवसायश्च तथान्येऽनुभवा अपि । इत्यादिभेदे-
नानेकविधा भवन्तीत्यर्थः । ५ सस्यग्बोधे । न्यायमते ६ बुद्धिमात्रे "बुद्धिस्तु द्विविधा मता । अनुभूतिः स्मृति-
यैव" भाषा० तच्च प्रकारान्तरेण द्विविधं यथा "अप्रमा च प्रमा चेति ज्ञानं द्विविधमुच्यते, तत्कून्ये तन्म-
तिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता । तत्प्रपञ्चो विषयार्थः संग्रहोऽपि प्रकीर्तितः । व्यादौ देह व्यात्मबुद्धिः शङ्खादौ पीतवामतिः । भवेद्भ्रमररूपा सा संग्रहोऽय प्रदर्श्यते । किंस्त्रिचरो वा स्थानुर्ध्यादिबुद्धिस्तु संग्रहः । तदभावाऽप्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निश्चयः । स संग्रहो भवेद्या धीरेकत्वाभावभावयोः । साधारणादिधर्मस्य ज्ञानं संशयकारणम् । दापोऽप्रमायाजनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् । पितृदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधो मतः । प्रत्यक्षे तु विशेषेण विशेषण्यता समम् । सन्निकर्षो गुणस्तु स्यादथ त्वनुमितौ गुणः । पक्षे साध्यविशिष्टे च परामर्शो गुणो भवेत् । प्रत्ये साध्यव्युद्भिस्तु भवेदुपमितौ गुणः । शास्त्रबोधे दोष्यतासाक्षात्पर्यं स्याद्यथा प्रमा । गुणः स्यादु, श्वरमिच्छन्तु ज्ञानसम्बोध्यते प्रमा । अथ वा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तददुविशेष्यकम् । ज्ञानं यद्विचिक-
ल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते । तत् प्रमा नाऽप्रमा नापि ज्ञानं यद्विचिकल्पाकम् । प्रमात्त्वादित्युक्तं हि सन्नन्वान-
वगाहि तत्" इति भाषा० । ७ बुद्धिचित्तिनिरोधरूपे योगे "एकत्वं बुद्धिसनसोरिन्द्रियाणाञ्च सर्वशः व्यात्मनो व्यापि-
नत्तान् ! ज्ञानमेतदनुत्तमम्" इति भा० या० भोक्षधर्मः । एक-
त्वं बुद्धिमात्रेणावस्थानम् बुद्धिचित्तिनिरोध इति यावत् । पदेयताध्यागादौ हविरेकविज्ञाने शास्त्राचार्यपदेशे पर-
मात्मविषये साज्ञानोद्यफले १० व्यात्मनिश्चये तत्त्वज्ञाने वेदान्तिमते ११ जीमिश्वरजगद्भेदभ्रमाधिष्ठानभूते नित्य-
स्वप्रकाशे सच्चिदानन्दप्राप्तिपे परमार्थसत्ये, चेतन्ये । करणे ल्युट् । १२ व्यात्मानात्मसर्वपदार्थाव-

बोधने विवेकसाधनार्थम् । १२ अहं ब्रह्मेत्युपासने । तत्रोपासनम् “ब्रह्मेवाहं समः शान्तः सन्निदानन्दलक्षणः । नाहं देहो ह्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते बुधैः । निर्विकारो निराकारो निरव्ययोऽहमव्ययः । नाहं देह इत्यादि । निरास्यो निराभासो निर्विकल्पोऽहमाततः । नाहमित्यादि । निरुणो निरुक्तियो नित्यो नित्यसुक्तोऽहमव्युतः । नाहमित्यादि । निर्मलो निखलोऽनलः शुद्धोऽहमजरोऽमरः । नाहमित्यादि । वेदान्तशास्त्रोक्तं बोध्यम् । १३ अहं बुद्ध्यामात्मनि शये । “अमानित्वमदम्भित्वमहंसा क्षान्तिराजैवम् । आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः । इन्द्रियोपनिग्रहोऽग्नयमनहङ्कार एव च । जन्ममृत्युजराव्याधिरोगमातृदुर्गमम् । असक्तिरभिमज्जः पुत्रदारमृत्यादिषु । नित्यञ्च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु । मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी । विविक्तदेशसंयित्वमरतिर्जनसंसदि । अद्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् । एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा” इति गीतोक्तार्थे १५ ज्ञानसाधनेषु । तच्च सात्त्विकादिभेदात् त्रिविधम् । यथा “सर्गभूतेषु येनैकं भावद्वयमीक्षते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्” । (सात्त्विकं सर्वसंसारोच्छित्ति-कारणम्) । “पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान् । वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् । यत्तु कृतस्त्वदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहेतुकम् । अतत्प्रायवदस्य तत् तामसमुदाहृतम्” । (राजसं तामसञ्च संसारकारणम्) । आत्मनः श्रवणमननाभ्यां परिनिष्पन्ने प्रमाणजन्यचेतोऽत्यभि-व्यक्तसिद्धिद्वये १६ परमात्मज्ञानसाधनशास्त्रादात्मतत्त्वस्याव-गमे आत्मसाक्षात्कारे “लोकयासनया जन्तोः शास्त्र-वासनयापि च । देहवासनया ज्ञानं यथावच्चैव जायते । ज्ञानसम्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः” “यथादर्शत-लप्रस्थे पश्यत्यात्मानमात्मनि” इति ब्रह्मसाक्षात्काररूप-ज्ञानहेतुरुक्तः । १७ साङ्ख्यवेदतदर्थविषयेऽवबोधे । महावा-क्यजन्याखण्डाकारायां १८ बुद्धिद्वयोऽहंस्वरूपस्फुरणे । सांख्यमते गुणपुरुषान्यताख्यातिरूपे २० अध्ववसाये । सायतेऽनेन । सा-करणे ल्युट् । २१ वेदे २२ शास्त्रादौ च । तत्र प्रत्यक्षज्ञानोत्पत्तिप्रकारो मतभेदेन निरूप्यते । तत्र नैवाधिकैः “आत्मा मनसा युज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियं विषयेण तस्मादध्यक्षम्” इत्युक्तं दिशा प्रत्यक्षं जायते ।

व्याप्तिज्ञानपरामर्शोत्तरमनुमितिर्जायते । इत्तिज्ञानसहज-तत्त्वज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितौ शाब्दबोधो जायते । गवादौ गोसादृश्यज्ञानेन गोसदृशो गवय इत्यादिना अतिदिष्ट-वाक्यार्थस्य कृतौ गवयो गवयवाच्य इत्यादि रीत्या उप-भित्तज्ञानं जायते इत्यङ्गीकृतम् । केचित् बौद्धभेदाः वाक्यार्थभावेन बुद्धेरपि तत्तदर्थकारतयावभास इत्यङ्गी-चक्रुः यथोक्तं सर्वदं स०

“वाक्तां ग्राह्यं नोपपद्यत एव विकल्पानुपपत्तेः । अर्थोज्ञानप्राप्तौ भावादुत्पन्नो भवति कृत्यत्पन्नो वा, न पूर्वः उत्पन्नस्य स्थित्यभावात् नापरः अनुत्पन्नस्यासत्त्वात् । अथ सन्धेयाः अतीत एतर्था ज्ञानप्राप्ताः तत्त्वजनकत्वादिति तदपि वानभाषितं वत्तमानतावभासविरोधात् इन्द्रिया-देरपि ग्राह्यत्वप्रसङ्गाच्च । किञ्च ग्राह्यः किं परमाणुरूपो-ऽर्थः अवयवविरूपो वा । न चरमः कृत्यैकदेशविकल्पा-दिना तद्विनाशकरणात् । न प्रथमः अतीन्द्रियत्वात् पृक्तेन युगपद्योगस्य वावकत्वाच्च । यथोक्तम् “पृक्तेन युगप-द्योगात् परमाणोः घटोऽयम्” । तेषामप्येकदेशत्वे पिण्डः-स्यादनुभावकः” इति । तस्मात् स्वयं तारतम्यग्राह्यविरहात्त-दात्मिका बुद्धिः स्वयमेव स्वात्मरूपप्रकाशिका प्रकाशयदिति सिद्धम् । तदुक्तम् “नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवोऽपरः । ग्राह्यग्राहकवैभुत्यां स्वयं सैव प्रका-शते” इति । ग्राह्यग्राहकयोरभेदस्यानुमातव्यः यद्भेदो येन वेदनेन, तत्ततो न भिद्यते यथा ज्ञानेनात्मा, वेदान्ते तैश्च नीयादयः । भेदे हि सत्यमुभा व्यनेनार्थस्य स्वस्व-मित्वं न स्यात् तादात्म्यस्य नियमहेतोरभावात् तदुत्पत्ते-रभियामकत्वात् यथायं ग्राह्यग्राहकसंविचीनौ पृथगव-भासः स एकस्मिन् द्रव्यमसि द्वित्वावभास इव भ्रमः । अत्रा-प्यनादिरविच्छिन्नग्राह्यभेदवासनैव निमित्तम् । यथोक्तम् “सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्वियोः । भेदश्च आन्तिवि-ज्ञानैर्दृश्ये तेन्दाविवाहय” इति । “अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः । ग्राह्यग्राहकसंविच्छिन्नभेदयानिव-लक्ष्यते” न च रसगौर्यविपाकादिसमानमाशानोद-कोपाजितमोदकानां स्यादिति वेदितव्यं यस्तुतो वेदावेद-काकारविधुराया अपि बुद्धेरव्यवहर्तुपरिज्ञानानुरोधेन विभिन्नग्राह्यग्राहकाकाररूपवत्तया तिसिरादुपह-ताक्ष्णां केभेन्द्रनाडीज्ञानभेदवदनादुपप्लववासनासामर्थ्या-द्वयस्थोपपत्तेः पर्यनुयोगायोगात् । यथोक्तम् “अवेद्य-वेदकाकारा यथा भ्रान्तेर्नीलीक्यते । विभक्तलक्षणग्राह्य-

ग्राहकाकारविग्रहा । तथा कृतव्ययस्यैवं केगादिज्ञानभे-
दवत् । यदा तदा न सहोपाया ग्राह्यग्राहकलक्षणोति ।
तस्मादबुद्धिरेवानादिवासनावगादनेकाकारावभासत इति
सिद्धम् ।”

तदेतन्मतं बौद्धविशेषैर्निराकृतं तदपि तत्रैवोक्तं यथा ।
“अन्ये तु मन्यन्ते यथोक्तं बाह्यं वस्तुजातं नास्तीति
तदयुक्तं प्रमाणाभावात् । न च सहोपलम्भनियमः
प्रमाणमिति यत्कथं वेदवेदकयोरभेदसाधकत्वेनाभि-
मतस्य तस्याप्रयोजकत्वेन सन्दिग्धविषयव्यावृत्तिकत्वात् ।
ननु भेदे सहोपलम्भनियमात्मकं साधनं न स्यादिति चेन्न
ज्ञानस्यान्तर्लक्ष्यतया भेदेन प्रतिभासमानतया एकदेश-
त्वैककालत्वलक्षणासह्यनियमासम्भवाच्च नीलाद्यर्थस्य
ज्ञानाकारत्वे अहमिति प्रतिभासः स्यात् नस्यदमिति
प्रतिपत्तिः प्रत्ययादप्यतिरेकात् । अथोच्यते ज्ञानस्वरूपो
ऽपि नीलाकारो भ्रान्त्या बहिर्वर्द्धेन प्रतिभासत इति न
च तत्वाहसङ्गेव इति । यथोक्तम् “परिच्छेदान्तराद्योऽयं
भागो बहिरपि स्थितः । ज्ञानस्याभेदिनो भेदप्रतिभासो-
ऽप्युपपन्नः” इति “यदन्तर्लक्ष्यतत्त्वं तद्विपर्ययवभासत” इति
च । तदयुक्तं बाह्यार्थाभावे तदुत्पत्तिरहिततया बहि-
र्वर्दिद्युपगमनीकोत्तरयुक्तोः न हि वस्तुमित्यो बन्ध्यापुत्रवद-
वभासत इति प्रेक्षावानाचक्षीत । भेदप्रतिभासस्य भ्रा-
न्तत्वे अभेदप्रतिभासस्य प्रामाण्यं, तत्प्रामाण्ये च भेद-
प्रतिभासस्य भ्रान्तत्वमिति परस्परव्ययप्रसङ्गाच्च । अविशंवा-
दात्तोलतादिकमेव संविदाना बाह्यमेवोपाददते जगत्पु-
ल्लेऽवाक्तरमिति व्यवस्थादर्शनाच्च । एवञ्चायमभेदवाधको
हेतुर्गोमयपायसीयन्यायवदाभासतां भजेत् अतोर्बाह-
र्वेदिति वदता बाह्यं ग्राह्यमेवेति भावनीयमिति भव-
दोय एव वाग्यो भवन्तं प्रहरेत् ।”

“ननु ज्ञानाभिन्नकालस्यार्थस्य बाह्यत्वमनुपपन्नमिति चेत्
तदनुपपन्नम् इन्द्रियसंज्ञकस्य विषयस्योत्पादो ज्ञाने
स्वाकारसमर्पकतया समर्पितेन चाकारेण तस्यार्थस्यान्-
मेयतोपपत्तेः अतएव पर्यानुयोगपरिहारौ समग्राहि-
याताम् “भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेत् ग्राह्यतां
विदुः । हेतुत्वमेव च व्यक्तेर्ज्ञानाकारार्पणक्षममिति” ।
तथा च यथा पुष्ट्या भोजनमनुमीयते यथा च भाषया
देशः, यथा वा सम्भवेन स्नेहः, तथा ज्ञानाकारेण ज्ञेय-
मनुमेयम् । तदुक्तम् “अज्ञेन घटयत्येनां न हि सङ्गा-
र्द्धरूपताम् । तस्मात् प्रमेयाधिगतेः प्रमाणं ज्ञेयरूप-

तेति” । न हि चित्सर्वैव तद्देवता युक्ता तस्याः सर्व-
ताविशेषात् तान्तु साहचर्यमाविशत् सख्यपयितुं घटये-
दिति च । तथाच बाह्यार्थसङ्गावे प्रयोगः ये यस्मिन्
सत्यपि कादाचित्काः ते सर्वे तदतिरिक्तसापेक्षाः यथा
अविवक्षति, अजिगमिषति सयि वचनमनप्रतिभासा
विवक्षुजिगमिषुपुरुषान्तरसन्तानमापेक्षाः तथा चानिदा-
दाध्यासिताः प्रवृत्तिप्रत्ययाः सत्यथानयविज्ञाने कदाचि-
देव नीलाद्युल्लेखना इति । तत्कालयविज्ञानं नामाहमा-
स्यदं विज्ञानं नीलाद्युल्लेखि च प्रवृत्तिविज्ञानम् । यथो-
क्तम् “तत् स्यादालयविज्ञानं यदुभवेदहमास्यदम् । तत्
स्यात् प्रवृत्तिविज्ञानं यक्षीनादिकसुल्लेखेदिति” । तस्मादा-
लयविज्ञानसन्तानातिरिक्तः कादाचित्कः प्रवृत्तिविज्ञानहे-
तुर्बाह्योऽर्थो ग्राह्य एव न वासनापरिपाकप्रत्ययः
कादाचित्कत्वात् कदाचिदुत्पाद इति वेदितव्यम् ।”

वेदान्तिमते । “बुद्धिप्रवृत्तिचिदाभासौ द्विवेदौ व्याप्रुतो
घटम् । तत्वाज्ञानं धिया नश्येदाभासानु घटः स्फुरेत्”
इत्युक्तीत्या प्रत्यक्षस्यैव इन्द्रियादिप्रणाल्या अन्तःकरणस्य
विषयदेशगत्या तदाकारेण परिणामरूपपटसौ सत्यां विषय-
यगताज्ञाननाभौ अन्तःकरणस्यार्थविच्छेदचैतन्येन विषय-
स्फुरणरूपं प्रोक्षयेज्ज्ञानं जायते । एतत्स्वरूपज्ञानान्तु मनो
धमं इति भेदः । यथोक्तं वेदां पं० १ परिच्छेदे
“यथा तडागतकं किद्रादिगय कृत्यात्मना केदारान्
प्रविश्य तद्देव चतुष्कोणाद्याकारं भवति तथा तैजस
मन्तःकरणमपि चक्षुरादिद्वारा घटाद्विषयकारेण परि-
णमते । स एव परिणामो उत्तिरित्युच्यते । अनुमित्यादि
स्थले तु अन्तःकरणस्य न वङ्गादिदेशगमनं वङ्गादेशचक्षु-
राद्यसन्निकर्षात् तथा चायं घट इत्यादिप्रत्यक्षस्थले घटा-
देस्तदाकारवृत्तेश्च बहिरैकत्र देशे समवस्थानात् तदुभया-
वच्छिन्नं चैतन्यमेकमेव विभाजकयोरप्यन्तःकरणवृत्तिघटा-
दिविषययोरैकदेशस्थितत्वेन भेदाजनकत्वात् ।”

प्रत्यक्षेऽन्तःकरणवृत्तेः फलभेदस्तत्रैव परि-दर्शितो यथा
“सा चान्तःकरणवृत्तिरावरणाभिभवार्थेत्येकं मतम् ।
तथाहि अविद्योपहितचैतन्यस्य जीवत्पक्षे घटादाधि-
ष्ठानचैतन्यस्य जीवरूपतया जीवस्य सर्वदा घटादिभान-
प्रसङ्गौ घटादावच्छिन्नचैतन्यावरकमज्ञानं मूलाविद्यापर-
तन्त्रमवस्थापदयाव्यसम्युपगन्तव्यम् । एवं सति न सर्वदा
घटादेर्भानप्रसङ्गः अनादृतचैतन्यसम्बन्धस्यैव भानप्रयो-
जकत्वात् । तस्य चावरणस्य सदातनत्वे कदाचिदपि

तदभानं न स्यादिति तद्गङ्गे वक्तव्ये तद्गङ्गजनकं न
चैतन्यमात्रं तद्भासकस्य तदनिवर्तकत्वात् नापि हृत्पु-
हितचैतन्यं परोक्षस्थलेऽपि तद्विहृत्प्रापनेरिति परोक्ष-
व्याहृत्यविवेचनस्य तदुपहितचैतन्यस्य वा व्यावरण-
भङ्गकत्वमित्यावरणाभिभवार्थां वृत्तिरुच्यते । सम्बन्धार्थां
वृत्तिरित्यपरं मतम् । तत्वाविद्योपाधिकोजीवोऽपरि-
च्छिन्नः स च घटादिप्रदेशे विद्यमानोऽपि घटाद्याकारा-
परोक्षवृत्तिविरहदशायां न घटादिकमवभासयति घटा-
दिना समं सम्बन्धाभावात् तत्तदाकारवृत्तिदशायां तु
भासयति तदा सम्बन्धसत्त्वात् । ननु अविद्योपाधिकस्य
जीवस्यापरिच्छिन्नस्य स्वतएव समस्तवस्तुसम्बन्धस्य वृत्ति-
विरहदशायां सम्बन्धाभावाभिधानमसङ्गतम्, व्यसङ्गतत्वं
दृष्ट्वा सम्बन्धाभावाभिधाने च हृत्पुनन्तरमपि सम्बन्धो
न स्यादिति चेत् उच्यते न हि वृत्तिविरहदशायां
जीवस्य घटादिना सह सम्बन्धसामान्यं निषेधामः
किन्नाहि घटादिभानप्रयोजकं सम्बन्धविशेषम् । स च
सम्बन्धविशेषो विषयस्य जीवचैतन्यस्य च व्यङ्ग्यव्यञ्जकता
लक्षणः कादाचित्कस्तत्तदाकारवृत्तिनिवन्धनः । तथा हि
तैजसमनाकरणं स्वच्छद्रव्यत्वात् स्वतएव जीवचैतन्याभि-
व्यञ्जनसमर्थं, घटादिकन्तु न तथा अस्वच्छद्रव्यत्वात् ।
स्वाकारवृत्तिसंयोगदशायां हृत्पुभूतजाद्यवर्त्मकतया
हृत्पुत्पादितचैतन्याभिव्यञ्जनयोग्यताश्रयतया च हृत्पु-
दयानन्तरं चैतन्यमभिव्यनक्ति । तदुक्तं विवरणे “अन्त-
करणं हि स्वस्मिन्निव स्वसंसर्गिण्यपि घटादौ चैतन्या-
भिव्यक्तियोग्यतामापादयतीति” । दृष्ट्वास्वच्छद्रव्यस्यापि
स्वच्छद्रव्यसम्बन्धदशायां प्रतिविम्बव्याहित्वं यथा कृष्णादे-
र्जलादिसंयोगदशायां सुखादिप्रतिविम्बव्याहिता । घटा-
देरभिव्यञ्जकत्वञ्च तत्प्रतिविम्बव्याहित्वं चैतन्यस्याभिव्यञ्ज-
कत्वं तत् प्रतिविम्बितत्वम् । एवंविधाभिव्यञ्जकत्वसिद्धि-
र्थमेतद्वृत्तेरपरोक्षस्थले वह्निर्निर्गमनाङ्गीकारः । परोक्ष-
स्थले तु वज्रप्रादेर्वृत्तिसंयोगाभावेन चैतन्याभिव्यञ्जक-
तया नापरोक्षत्वम् ।”

सांख्यादिमते अर्थकारेण परिणताया बुद्धिवृत्तेऽनेने
प्रतिविम्बनात् विषयप्रकाशरूपं ज्ञानम् । तत्र पौरुषेय-
बोधे वृत्तिः करणं, वृत्तिरूपज्ञाने च इन्द्रियादिकरणमिति
भेदः । यथोक्तं सां०प्र०सू० भाष्ययोः ।

“इयोरेकतरस्य वायसन्निकटार्थपरिच्छिन्तिः प्रमा तस्या-
धकतमं यत् तत् त्रिविधं प्रमाणम् ।” सू० “असन्निकटः

प्रमातर्यनाहृदोऽनधिगत इति यावत् । एवंभूतस्यार्थस्य
यस्तुनः परिच्छिन्निरवधारणं प्रमा सा च इयोर्बुद्धिपुरु-
षयोर्बुध्योरेव धर्मो भवतु । किं वैकतरमात्रस्योभययैव
तस्याः प्रमाया यत् साधकतमं फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं
तत्प्रमाणं तच्च त्रिविधं वक्ष्यमाणरूपेणेत्यर्थः । वृत्तिव्या-
वर्तनायानविगतेति । भ्रमव्यावर्तनाय वक्ष्यति । संग्रह-
व्यावर्तनाय त्ववधारणमिति । अत्र यदि प्रमारूपं फलं
पुरुषनिष्ठमात्रमुच्यते तदा बुद्धिवृत्तिरेव प्रमाणम् । यदि
च बुद्धिनिष्ठमात्रमुच्यते तदा तूक्तोन्द्रियसन्निकटार्थोदेव
प्रमाणम् । पुरुषस्तु प्रमासाक्ष्येव न प्रमातेति । यदि च
पौरुषेयबोधो बुद्धिवृत्तिश्चोभयमपि प्रमोच्यते तदा तूक्त-
सुभयमेव प्रमाभेदेन प्रमाणं भवति । चक्षुरादिषु तु
प्रमाणव्यवहारः परम्परयैव सर्वथेति भावः । पातञ्जल-
भाष्ये तु व्यासदेवैः पुरुषनिष्ठो बोधः प्रमेत्युक्तः पुरुषा-
र्थमेव करणानां प्रवृत्त्या फलस्य पुरुषनिष्ठताया एवो-
चित्यात् । अतोऽत्रापि स एव मुख्यः सिद्धान्तः । न च
पुरुषबोधस्वरूपस्य नित्यतया कथं फलत्वमिति वाच्यम्
केवलस्य नित्यत्वेऽप्यर्थोपरागस्यैव फलत्वादिति ।
अत्रेयं प्रक्रिया । इन्द्रियप्रणालिकयार्थसन्निर्घेण लिङ्ग-
ज्ञानादिना वादौ बुद्धेरर्थकारा वृत्तिर्जायते तत्र चेन्द्रि-
यसन्निकटार्थजा प्रत्यक्षा वृत्तिरिन्द्रियगिणश्च बुद्ध्याश्रिता नय-
नादिगतपित्तादिदोषैः पित्ताद्याकारवृत्त्युदयादिति विशेषः ।
सा च वृत्तिरर्थोपरक्ता प्रतिविम्बरूपेण पुरुषाहृदा सती
भासते पुरुषस्यापरिणामितया बुद्धिवत् स्वतोऽर्थकारत्वा-
सम्भवात् । अर्थकारताया एव चार्थग्रहणत्वात् अन्यस्य
दुर्बलत्वादिति । तदेतद्व्यस्यति “कुसुमवच्च मणिः” जपा-
स्फटिकयोरिव नोपरागः किन्त्वभिमान इति । योगसूत्रं
च “वृत्तिसाक्ष्यमितरत्रेति” वृत्तिरपि, “तस्मिंश्चिद्वर्षे
स्फारे समस्ता वस्तुदृश्यः । इमास्ताः प्रतिविम्बानि
सरसीव तटद्रुमाः” इति । योगभाष्यञ्च “बुद्धेः प्रति-
संवेदो पुरुष” इति प्रतिषेधनियत् प्रतिसंवेदः संवेदन-
प्रतिविम्बस्तस्याश्रय इत्यर्थः । एतेन पुरुषार्थां कूट-
स्थविभुचिद्रूपत्वेऽपि न सर्वदा सर्वाभासनप्रसङ्गः
असङ्गतस्य स्वतोऽर्थकारत्वाभावात् । अर्थकारतां
विना च संयोगमात्रेणार्थग्रहणस्यातीन्द्रियादिस्यले
बुद्धाववृत्त्यादिति । पुरुषे च स्वस्वबुद्धिवृत्तीनामेव
प्रतिविम्बार्पणसामर्थ्यमिति फलवत्वात् कल्पयते । यथा
रूपवतामेव जलादिषु प्रतिविम्बनसामर्थ्यं नेतरस्येति ।

रूपवत्त्वं च न सामान्यतः प्रतिविम्बप्रयोजकं शब्द-
स्यापि प्रतिध्वनिरूपप्रतिविम्बदर्शनात् । न च शब्द-
जन्यं शब्दान्तरमेव प्रतिध्वनिरिति वाच्यं स्फटिकलौ-
हित्यादेरपि जपासन्निकर्षजन्यतापत्त्या प्रतिविम्ब-
मिथ्यात्वसिद्धान्तस्तेरिति । प्रतिविम्बस्य बुद्धेरेव परि-
णामविशेषो विम्बाकारो जलादिगत इति मन्यम् ।
केचित् तु वृत्तौ प्रतिविम्बितं सदेव चैतन्यं वृत्तिं
प्रकाशयति तथा वृत्तिगतप्रतिविम्ब एव वृत्तौ चैतन्य-
विषयता न तु चैतन्ये वृत्तिप्रतिविम्बोऽस्तीत्याहुः ।
तदसत् उपदर्शितशास्त्रविरोधेन केवलतर्कस्याप्रयो-
जकत्वात् विनिगमनाविरहेण वृत्तिचैतन्ययोरन्योन्य-
विषयतास्य सम्बन्धरूपतया न्योन्यास्तन्योन्यप्रतिविम्ब-
त्वे च । बाह्यस्थलेऽर्थाकारताया एव विषयगारूपत्वसिद्धा-
ऽऽन्तरेऽपि तत्तदर्थकारताया एव विषयतायाँ चित्वा-
च्चेति । ये तु तार्किका ज्ञानस्य विषयतां नेच्छन्ति तन्नाते
ज्ञानव्यक्तीनामनुगमकधर्माभावेन घटविषयकं पटविषयकं
ज्ञानमित्याद्यनुगतव्यवहारानुपपत्तिः । केचित् तु ता-
र्किका अन्यथैवानुपपत्त्या विषयतामतिरिक्तपदार्थमाहुः ।
तदप्यसत् अनुभूयमानानामर्थकारतां विहाय विषय-
तान्तरकल्पने गौरवादिति । ननु तथापि स्वस्वोपाधि-
वृत्तिरूपैव वृत्तिचैतन्ययोरन्योन्यविषयतास्तु स्वोपाधि-
वृत्तित्वेनैवानुगमादलमाकाराख्यप्रतिविम्बद्वयेनेति चेत्
प्रतिविम्बं विना स्वत्वस्यापि दुर्बलत्वात् । स्वत्वं हि
स्वभुक्तवृत्तिवासनावत्तम् । भोग्य ज्ञानम् । तथा
च विषयतान्तराण्यस्य विषयसाम्योघटितत्वेनात्माश्रयः ।
तस्मादचैतन्यचैतन्ययोरन्योन्यविषयतारूपोऽन्योन्यास्मिन्-
न्योन्यप्रतिविम्बः सिद्धः । अधिकन्तु योगवार्तिके द्रष्टव्य-
मिति दिक् । अत्रायं प्रमात्वादिविभागः । 'प्रमाता
चेतनः शुद्धः प्रमाणं वृत्तिरेव नः । प्रमाथीकारवृत्तीनां
चेतने प्रतिविम्बनम् । प्रतिविम्बितवृत्तीनां विषयो मेय
उच्यते । साक्षाद्दर्शनरूपं च साक्षित्वं वक्ष्यति स्वयम् ।
अतः स्यात् कारणाभावाद् वृत्तेः साक्ष्येव चेतनः ।
विष्णुदेः सर्वसाक्षित्वं गौणं लिङ्गाद्यभावतः ।'
“ज्ञानमस्ति समस्तस्य जलोर्विषयगोचरे” देवीमा० ।
“रूपाय कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रजायते” वेदा० २४ पर-
ब्रह्मणि च “सत्यं ज्ञानमानन्दं ब्रह्म” श्रुतिः । २५ विष्णौ
“सर्वज्ञः ज्ञानसुत्तमः” विष्णु स० ।

ज्ञानकृत वि० ज्ञानेन कृतम् । बुद्धिपूर्वकते तत्र पापस्य

बुद्धिपूर्वकतत्वे विशेषः प्रा० त० उक्तो यथा “गोबधस्य
बुद्धिपूर्वकत्वं तदा भवति यदि गां ज्ञात्वा एतां हन्ती-
तोच्छया हन्ति तदा कामनाद्वारेव ज्ञानस्य प्रवृत्त्यु-
त्पात्” “इत्यस्य गवयादिध्वमेण यो गोबधस्तत्र गोबधस्य
न ज्ञानकृतत्वम् गोत्वेनाज्ञानात् यदि गोत्वेन जानन्न
प्यन्योद्देशेन क्षिप्रनाराचादिना गां हन्ति तदापि न
ज्ञानकृतत्वं तद्विषयत्वेनेच्छारूपद्वाराभावात्” ।

ज्ञानमस्य पु० ज्ञानेनैव मस्यः न कर्मणा न वा ज्ञानकर्म-
भ्याम् । ज्ञानमात्रमस्य परमेश्वरे । “उत्तरो गोपति-
गोपा ज्ञानमस्यः पुरातनः” विष्णुस० ।

ज्ञानचतुस् पु० ज्ञानं ज्ञानसाधनं वेदादिगास्तं चतुरिवायः ।
शास्त्रावबोधेन सर्वार्थप्रकाशयुक्ते कर्म । विदुषिः शास्त्ररूपे
नेत्रे च “मये तु सगच्छेदं निश्चयं ज्ञानचतुष्पा” मनुः ।

ज्ञानद्वयदेह पु० ज्ञानेनैव दग्धो देहोऽस्य । चतुर्णामपि
भिद्यो तस्य ज्ञानेनैव जीवतोऽपि दग्धदेहत्वात् मृतस्य न
दाहान्तरं कार्यं यद्योक्तं शौनकेन “सर्वसङ्गनिवृत्तस्य
ध्यानयोगरतस्य च । न तस्य दहनं कार्यं नैव पिण्डाद-
काशिका । निदध्यात् प्रणवेनैव विले भिजोः कलेवरम् ।
प्रोक्ष्यं स्नानंश्चापि सर्वं तेनैव कारयेत्” । [त्रिका०]
ज्ञानदर्पण पु० ज्ञानं दर्पण इवायम् । सर्वं जने मञ्जुघोषे
ज्ञानद वि० ज्ञानं ददाति दा-क । गुरौ उच्यते
च शरस्वत्यां स्त्री ।

ज्ञानदातृ वि० ज्ञानस्य दाता । उपदेष्टरि गुरौ “पितृदर्श-
गुणा माता गौरवणेति निश्चितम् । मातुः शतगुणः
पुत्रो ज्ञानदाता गुरुः प्रभो !” तन्त्र० । २ ज्ञानस्य दातृक-
मात्रे वि० स्त्रियां ङीप् ।

ज्ञाननिष्ठ वि० ज्ञाने निष्ठाऽस्य । ज्ञानसाधनयुते तत्त्वविदुषि ।
ज्ञानपति पु० इत० । ज्ञानस्यापदेष्टृत्वात् स्वामिनि गुरौ
परमेश्वरे च । ततः अक्षयपत्या० अयपत्यादौ अण् ।
ज्ञानपत तदपत्यं पु० स्त्री स्त्रियां ङीप् ।

ज्ञानपावन न० ज्ञानमिव पावनम् । तीर्थभेदे ‘ततो गच्छते
राजेन्द्र ! ज्ञानपावनमुत्तमम् । अग्निहोममवाप्नोति
मुनिलोकञ्च गच्छति” भा० य० ८४ अ० ।

ज्ञानमय पु० ज्ञान+मयट् । परमेश्वरे परब्रह्मणि शक्तिरेव ।
ज्ञानमुद्रा स्त्री “तज्जं न्यङ्कुटको सज्जावयतो विन्यसेद्वृष्टि ।
यामहस्ताम्बुजं यामजानुसूर्जं पि पिन्यसेत् । ज्ञानमुद्रा
भवेदेषा रामचन्द्रस्य प्रेयसी” तन्त्रसारोक्ते रामार्च-
नाङ्गे मुद्राभेदे ।

ज्ञानयज्ञ ५० ज्ञानं यज्ञ इवास्ति । तत्त्वज्ञे । “ब्रह्माग्न्यापरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति” इति वाक्येन तत्त्वज्ञानस्य यज्ञ-रूपत्वमुक्तम् । अर्थार्थः । अपरे कर्मयोगिनो विलक्षणा संन्यासिनः ब्रह्म तत्पदार्थः अग्निरिव होमाधारत्वात् वसिन् यज्ञं प्रत्यगात्मानं त्वं पदार्थं यज्ञेनात्मनैव उपजुह्वति त्वं पदार्थाभेदेनैव तत्स्वरूपतया पश्यन्तीत्यर्थः । “महापापयतां नृणां ज्ञानयज्ञो न रोचते । प्रयुतं ज्ञानयज्ञे तु प्रवेधो जायते स्वतः” शब्दार्थचि० धृतवाक्यम् ।

ज्ञानयोग ५० युज्यते ब्रह्मणाऽनेन युज-करणे घञ् ज्ञान सेव योगः । ब्रह्माप्राप्तिसाधने ज्ञानार्थनिष्ठाभेदे । “लोक-ऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा परा मोक्षा मयाऽभूत् । ज्ञानयोगेन सांन्यासां कर्मयोगेन योगिनाम्” गीता ।

ज्ञानलक्षणा स्तो ज्ञानं ज्ञानभेदो लक्षणं स्वरूपं यस्याः । न्यायभते अलौकिकप्रत्यक्षसाधने सन्निकर्षभेदे उपनय-शब्दे १०१५ पृ० विवृतिः । सधुरानाधेन तु अन्यर्थव सामान्यलक्षणाज्ञानलक्षणयोर्भेदो दर्शितः यथा

‘न च सामान्यप्रकारकज्ञानस्यैव सामान्यलक्षणात्वे ज्ञान-लक्षणासामान्यलक्षणयोः कार्यकारणभावे को भेदः इति वाच्यं कारणतावच्छेदकभेदेन कार्यताच्छेदकभेदेन च भेदात् । सामान्यलक्षणायाः कार्यकारणभावरतु

तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारिताशानिज्ञानत्वेन, स्वरूपतस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारिताकृततत्सम्बन्धावच्छिन्नघटत्वाद्याश्रयताशानिलुख्यविशेषकप्रत्यक्षत्वेन, यावत्तस्य कार्यतावच्छेदकावटकत्वेऽपि विनिगमनाविरहेण सकलघटभानम् । समवायसम्बन्धेन घटत्व-

प्रकारकज्ञानानन्तरं कालिकादिस्वप्नेन घटत्वादिप्रकारकनिखिलघटविषयकप्रत्यक्षस्य समवायसम्बन्धेन घटत्व-प्रकारेण घटत्ववतः कालादेः प्रत्यक्षस्य च वारण्याय सम्बन्धान्भविः । घटत्वादिप्रकारकज्ञानं विनापि द्रव्य

त्वादि सामान्यलक्षणया जायमाने द्रव्यत्वादिप्रकारक घटादिमुख्यविशेषकप्रत्यक्षे व्यभिचारवारण्याय कार्यता-वच्छेदके घटत्वादिप्रकारिताकेति । प्रकारित्वञ्चालौकिकं ग्राह्यं तेन घटत्वादिप्रकारकज्ञानं विनापि द्रव्यत्वादि-

विशेषकज्ञानात्कृतघटत्वादिनिर्विकल्पकोत्तरं द्रव्यत्व सामान्यलक्षणया जायमाने यावद्घटविशेषकप्रत्यक्षे-ऽलौकिकसन्निकर्षमय्याद्या घटत्वप्रकारके न व्यभिचारः । न च तथापि कालिकादिस्वप्नेन स्वरूपतो घटत्वादि-

प्रकारकज्ञानात्कृतघटविशेषकसमवायसंसर्गकद्रव्यत्व-

प्रकारकस्वरूपोत्तरं द्रव्यत्वसामान्यलक्षणया जाय-माने यावद्घटमुख्यविशेषकप्रत्यक्षे उपनयमय्याद्या समवायसम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वप्रकारके व्यभिचार इति वाच्यम् । यथोक्तकार्यकारणभावस्यैव बाधक-

त्वेन तत्र समवायसम्बन्धेन घटत्वत्वाप्रकारत्वात् । घटत्वप्रकारकज्ञानं विनाऽपि जातिस्वरूपेण गोत्वादि-जात्यन्तरप्रकारकज्ञानाद् जायमाने जातिस्वरूपेण घट-

त्वादिनिखिलजातिप्रकारकनिखिलजात्याश्रयप्रत्यक्षे व्यभिचारवारण्याय स्वरूपत इति घटत्वादिप्रकार-ताविशेषणं यथोक्तकार्यकारणभावस्यैव बाधकत्वेन तत्र कथास्तुदपि स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकत्वात् । कालिका-

सम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकज्ञानादितो जाय-माने विशेष्ये विशेषणमिति रत्या समवायसम्बन्धेन घटा-दिप्रकारकघटवदिवादापनीतमाने व्यभिचारवारण्याय मुख्यविशेष्यत्वप्रवेशः । उपनीतमाने च घटो न मुख्यविशेष्यः

बहिर्गन्धिरस्यत्वे उपनीतं विशेषणतया भासते इति नि-यमात् । मुख्यविशेष्यत्वमप्यलौकिकं ग्राह्यं तेन कालि-कसम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकलौकिकसन्निकर्षायां जायमाने लौकिकानौकिकोभयघटत्वप्रकारिताशाल्ययं घट इति घटमुख्यविशेष्यकलौकिकप्रत्यक्षे न व्यभिचारः ।

अथ तथापि कालिकसम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वप्रकारक-स्वरूपा जायमाने समवायसम्बन्धेन घटत्वप्रकारकमुख्यवि-शेषकमानसोपनीतमाने व्यभिचारो मानसोपनीतं विशेष-णतयैव भासते इति नियमाभावात् तत्र कालिकसम्बन्धेन घटत्वप्रकारेण प्रत्यक्षं न तु समवायसम्बन्धेन घटत्वप्रका-

रकमित्युक्तावपि घटवदिति घटादिस्वरूपोत्तरं जायमाने परस्परसम्बन्धेन घटत्वप्रकारकमानसोपनीतमाने व्यभि-चारो दुर्वारः तदनभ्युपगमे तादृशस्वरूपोत्तरं निखिल-

घटाश्रयसाक्षात्कारानुपपन्नेः द्रव्यत्वप्रकारकज्ञानस्याऽप्र-त्यासत्तित्वात् इति त्वेन लावभात् यथोक्तप्रकारेण कार्य-कारणभावकल्पने यथोक्तमानसे घटादिनं मुख्यविशेष्यः किन्तु चक्रव्यूहवत् घटत्वपुटितो भवत्येव भासते इत्येव

कल्पते यथोक्तकार्यकारणभावस्यैव बाधकत्वात् तत्तदुप-नीतमानान्यत्वप्रवेशे गौरवात् सर्वत्रैव मानसोपनीतमाने उपनीतं व्यवस्थां मुख्यविशेष्यप्रत्यया भासते इति नियमा-भावात् । असति बाधक एव मानसोपनीतस्य प्रकारत्व-

विशेषप्रत्यक्षलक्षणद्विविधविषयत्वाभ्युपगमात् । एवं स्वच्छ-शो दण्डपुरुषोभयविषयकसमूहात्मनस्वरूपानन्तरं जा-

युग्माने दण्डप्रकारकदण्डाश्रयप्रत्यक्षेऽपि पुरुषो न दण्डांगे
सुखविशेषतया भासते अपि तु चक्रव्यूहवत् दण्ड-
पटितः पुरुषः पुरुषपटितश्च दण्डो भासते इति कल्पते ।
न च तथापि योगजधर्माधीनविशिष्टज्ञानं प्रति विशेषण-
ज्ञानव्याहेतुत्वनये सामान्यज्ञानं विनाऽपि जायमाने सामा-
न्यप्रकारकसामान्याश्रयसुखविशेषप्रत्यक्षे व्यभिचारः ।
योगजविशिष्टज्ञानं प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वनयेऽपि
योगजधर्मेण सामान्यतदाश्रये उभयविषयकनिर्विकल्पकं
जनयित्वा जनिते सामान्यप्रकारकसामान्याश्रयसुखवि-
शेषप्रत्यक्षे व्यभिचार इति वाच्यं योगजधर्मजन्यता-
यच्छेदकतज्ज्ञानव्यापकज्ञानत्वेन प्रत्यक्षविशेषणत्वात् । ता-
दृशयोगजज्ञाने सामान्याश्रयसुखविशेषप्रतया भवने
मानाभावाच्च । अपि च चक्रव्यूहवत् स्वप्रकारीभूतसा-
मान्ये प्रकारीभूयेव भासते लाघवात्तथैव कल्पनात् । अत-
एव कालिकादिस्वप्ने न स्वरूपतो घटत्वस्मरणानन्तरं
विशेषप्रति विशेषणमिति रीत्या कालिकादिस्वप्ने नैव
घटत्वप्रकारकं घटवदित्याकारकोपनीतभानं जायते न तु
समवायस्वप्नेन घटत्वप्रकारकदण्डाश्रयव्यभिचार-
वारणसम्भवात् किं जात्यादिसामान्यलक्षणायाः कार्य-
तायच्छेदके स्वरूपतः प्रकारताघटितसुखविशेषप्रत्य-
क्षेण । न च तथाप्यत्र घटत्वमिति घटत्वविशेषप्रकार-
णोत्तरं जायमाने विशेषप्रति विशेषणमिति रीत्या घट-
वदितिसमवायुपनीतभाने व्यभिचारवारणाय तदवश्यं
निवेगनीयमिति वाच्यं स्वरूपतो घटत्वविशिष्टबुद्धिं प्रति-
स्वरूपतो विशेषणीभूतघटत्वविषयकज्ञानस्य हेतुतया
तादृशस्मरणोत्तरं तादृशोपनीतभानासम्भवात् घटत्वत्व-
घटकतयैव स्वरूपतो घटत्वज्ञानाभ्युपगमेन व्यभिचार-
स्यापि विरुद्धादित्यस्तुक्तप्रवेपणोऽपि निरस्तः । घट-
वदिति स्मरणोत्तरं जायमाने परम्परास्वप्नेन घटत्व-
प्रकारकमीनसोपनीतभाने यथोक्तरीत्या योगजधर्मजन्ये
घटत्वप्रकारकघटविशेषप्रत्यक्षे च व्यभिचारवारणाय
तत्प्रवेशस्यावश्यकत्वात् । एतेनाभावत्वाद्यखण्डोपाधि-
प्रसामान्यलक्षणाया अपि कार्यकारणभावो व्याख्यातः
जात्यखण्डोपाधितिरिक्तपदार्थज्ञानञ्च न प्रत्यासत्तिरिति
सामान्यपदार्थनिर्वचनयसुर एव प्रतिपादितं नन्वेव रूपेण
कार्यकारणभावे जातित्वरूपेणैकजातिमात्रप्रकारकज्ञाना-
नन्तरं जातित्वावच्छिन्नजातिप्रकारकनिश्चलजात्या एव
प्रत्यक्षं कथं स्याज्जात्यन्तराश्रयस्य ज्ञानप्रकारीभूतजाति-

व्यक्तेराश्रयत्वाभावात् स्वरूपतो घटत्वादिकप्रकारकत्वस्य
कार्यतावच्छेदकत्वाच्चेति चेन्न जातित्वरूपेण जातिप्रका-
रकलौकिकप्रत्यक्षदशायामनतो निर्धर्मितावच्छेदकस्यापि
परम्परास्वप्नेन जातित्वघटकनित्यत्वादिघटकीभूताभा-
वत्वाद्यखण्डोपाधिप्रकारकज्ञानस्यावश्यकत्वात् तत एव
सामान्यज्ञानात् जातित्वावच्छिन्नजातिमन्वरूपेण निश्चले-
जात्याश्रयस्य साक्षात्कारः जात्यन्तराश्रयस्यापि परम्परा-
स्वप्नेन तदाश्रयत्वात् । यत्र जातित्वरूपेण अस्तिज्ञित्
जातिप्रकारकस्यादृष्टत्वादिधीस्तत्वापि मध्ये परम्परा-
स्वप्ने न ध्वंसत्वादिकप्रकारकमानसोपनीतभानानन्तरमेव
जातिमतः सर्वस्य प्रत्यक्षाभ्युपगमात् क्षणविलम्बे क्षति-
विरहात् । न च परम्परास्वप्ने न ध्वंसत्वादिकज्ञान-
स्यैव तत्प्रत्यासत्तित्वे ध्वंसत्वदित्येव तज्ज्ञानं स्यात्
न तु जातिमदिति सामान्यप्रकारकज्ञानस्य सुखविशेष-
ज्ञानार्थं जातित्वघटकसामान्यलक्षणायाः मध्ये सकल-
जातिविशेषप्रकारकज्ञानस्यावश्यकत्वात् ज्ञानलक्षणायैव जाति-
मदिति फलस्यापि सम्भवात् द्विविधविषयस्यैवेत्वात् । एवं
तद्वृत्तित्वादिरूपेण घटत्वादिकज्ञानानन्तरं जायमाने तत्त-
द्वृत्तित्वरूपेण घटत्वादिकप्रकारकतदाश्रयप्रत्यक्षेऽपि पर-
म्परास्वप्नेन तद्वृत्तित्वप्रकारकज्ञानमेव प्रत्यासत्तिरतो
घटत्वादिसामान्यलक्षणायाः कार्यदिशि तदसंयुक्तो न
दोषस्य इति भट्टाचार्यानुयायिनः ।

“ज्ञानलक्षणायाः कारणतावच्छेदकत्वं सामान्यतः
संसर्गावच्छिन्नघटत्वादिविषयताशालिज्ञानत्वं घटत्वादि-
प्रकारकज्ञानौदिव घटत्वादिविषयकज्ञानादपि घटत्वादि-
प्रकारकोपनीतभानोदयात् । विनश्यदवस्थलौकिकसन्निकर्ष-
जन्यवटघटत्वादिनिर्विकल्पकानन्तरमपि घटत्वादिप्रकार-
कप्रत्यक्षापत्तिवारणाय संसर्गावच्छिन्नेति विषयताविशेष-
णम् । केचित्तु ज्ञानलक्षणायाः सप्रकारकघटघटत्वादिज्ञा-
नत्वं कारणतावच्छेदकं न, यैवं विनश्यदवस्थलौकिकसन्निक-
र्षजन्यद्रव्यत्वादिनिर्विकल्पकप्रत्यक्षघटत्वादिनिर्विकल्पकादपि
प्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् इत्येतात् सर्वशेषे निर्विकल्पकस्यैव
प्रत्यासत्तित्वानभ्युपगमादित्याहुस्तदस्य तथापि सर्वशेषे
निर्विकल्पकादपि इत्यपत्तेः सुकरतया कारणतावच्छेदके
सप्रकारकत्वस्य उपदानस्य वैयर्थ्यात् । विशेष्यकत्वसंसर्ग-
कविषयततागालित्वसादाय विनिगमनाविरहेण कार्य-
कारणभावस्यापत्तेः । ज्ञानलक्षणायाः कार्यतावच्छेद-

कन्तु घटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षत्वं घटत्वादिज्ञानं विनापि जायमाने सामान्यलक्षणाजन्यघटादिसख्यविशेषकप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय विषयत्वमपह्णाय प्रकारिताप्रवेशः । प्रकारिता चालौकिकी याज्ञा तेन निर्विकल्पकजन्यप्राथमिकतद्दिशिष्टलौकिकप्रत्यक्षे न व्यभिचारः । न ज्ञेयं ज्ञान-लक्षणासंज्ञकेषु लौकिकसंज्ञकर्षद्वयमेव यत्न वर्तते तत्र कीदृक् ज्ञानं स्यादिति वाच्यं तत्र लौकिकालौकिकोभय-तत्प्रकारिताकज्ञानस्यैव उत्पत्तेः विषयतायाः साङ्ख्य-स्यादावपत्त्वात् । न च तत्प्रकारकज्ञानं विनापि जायमाने योगजधर्मजन्यतत्प्रकारकप्रत्यक्षे व्यभिचार इति वाच्यं योगजधर्मजन्यतदवच्छेदकतज्ज्ञानप्रत्यक्षेन प्रत्यक्ष-विशेषणत्वं तत्प्रकारकज्ञानं विना य गजधर्मणापि तत्-प्रकारकप्रत्यक्षजननात् योगजधर्मस्य निर्विकल्पकजनक-त्वात् । न च चक्षुःसंयोगजन्यनिर्विकल्पकसहकारेण योगजधर्मजनिते तत्प्रकारकप्रत्यक्षे व्यभिचार इति वाच्यम् तत्र निर्विकल्पकजनकीभूतचक्षुःसंयोगादि-सत्त्वे तत्प्रकारकलौकिकप्रत्यक्षस्यैव उत्पत्तेः अलौकिक-प्रत्यक्षजनकयोगजधर्मस्यैवऽपि यथोक्तकार्यकारण-भावस्यैव बाधकत्वेनालौकिकप्रत्यक्षस्यानुत्पत्तेः । न चैवं निर्विकल्पकोत्पत्तिकाले चक्षुःसंयोगादिनाशे तद्विर्विकल्पकसहकारेण योगजधर्मजन्यतत्प्रकारक-स्याच्चात्कारो न स्यादिति वाच्यम् इष्टापत्तेः । न चैवं तत्प्रकारकप्रत्यक्ष एव तज्ज्ञानस्य हेतुतया इदं रजतमिति शुक्तिविशेषकमानसम्भवे शुक्तिज्ञानस्याहेतुतया शुक्ति-ज्ञानं विनापि तादृशभ्रमापत्तिरिति वाच्यं इदं रजतमिति शुक्तिविशेषकमानसम्भवास्यपि शुक्तिज्ञानात्मकशुक्तिवि-शिष्टधीकारणसत्त्वेन यत्न कृत्वचिद्धमिणि शुक्तिप्रकारक-त्वनियमात् । शुक्तिज्ञानविरहस्थले शुक्तिप्रकारकज्ञान-सामान्यकारणविरहादेव तदभावात् विशेषसामग्र्योपसहि-ताया एव सामान्यसामग्र्याः फलोपधायकत्वात् । न चेदं रजतमिति शुक्तिविशेषकमानसम्भवास्य न शुक्तिप्रकारक-त्वनियमः शुक्तिप्रकारकज्ञानप्रतिबन्धकदोषसत्त्वे तत्र तस्याः योगप्रकारत्वादिति वाच्यं शुक्तिमुख्यविशेष्य-कतादृशमानसम्भवास्यले तादृशदोषे मानाभावात् लाघ-वाद्यथोक्तद्वये ज्ञानलक्षणायाः कार्यकारणभाव-कल्पने फलबलेन तथैव कल्पनात् । न चैवं मानसोपनी-तभावे उपनीतस्य मुख्यविशेषप्रतया भाने मानाभावः । मुख्यविशेषप्रकृतस्य कार्यतानवच्छेदकतया सामग्र्यास्त

मानत्वाद्यनुवात् इति वाच्यं मुख्यविशेषप्रतयस्य कारणानि यस्म्यतया बाधकासत्त्व एव मुख्यविशेषप्रतया मानसम्भ-वात्, न चैवं मानसोपनीतमानवत् बहिरिन्द्रियजोपनी-तभावेऽप्युपनीतस्य प्रकारत्वमुख्यविशेषप्रतयलक्षणद्विविध-विषयतापत्तिरिति वाच्यं सामान्यलक्षणालौकिकसंज्ञ-कर्षजन्यातिरिक्तस्य बहिरिन्द्रियजतत्तन्मुख्यविशेषप्रक-त्वस्यानुभवासिद्धतया अलौकिकतया यावद्विशेषसामग्री-बाधादेव तदभावात् मानसस्य तत्तदतिरिक्तस्यापि इदं रजतमित्याद्युपनीतविशेष्यकभ्रमस्य उपनीतशुक्तिर्वाटि मुख्यविशेषप्रकृत्यनुभवसिद्धमतोनालीकत्वं न च तथापि घटघटत्वादिनिर्विकल्पकोत्तरं जायमानेऽयं घट इत्यादि-विशिष्टप्रत्यक्षे घटत्वादेर्मुख्यविशेषप्रतयापत्तिः लौकिक-संज्ञकर्षरूपविशेषसामग्र्योपसत्त्वादिति वाच्यम् तथाप्यसति-बाधके घटाद्युक्ते घटत्वादेः प्रकारत्वमुख्यविशेषप्रतय-स्यापीष्टत्वादिति । केचित्तु संसर्गापेक्षिततद्दिप्रयतागालि-ज्ञानत्वेन कारणता योगजधर्मजन्यसामान्यलक्षणाप्रत्या-सत्त्यजन्यतद्दिप्रयकप्रत्यक्षत्वेन कार्यता तद्दिप्रयता । चालौ-किकी याज्ञा तेन तल्लौकिकप्रत्यक्षे न व्यभिचारः । एवञ्च तद्दिप्रयकप्रत्यक्षत्वमात्रस्य कार्यतावच्छेदकतया इदं रज-तमिति शुक्तिमुख्यविशेषप्रकमानसम्भवेऽपि न शुक्तिज्ञानं विना बहिरिन्द्रियजोपनीतभावे उपनीतस्य मुख्यवि-शेषप्रतयनिरासञ्चोक्तक्रमेणेत्याहु रिति संक्षेपः ।

मीमांसकवेदान्तिभिस्तु अस्याः प्रत्यासत्तित्वं नाङ्गीकृतम् । यथोक्तं वेदान्तः, “न च ज्ञानं प्रत्यासत्तिः ज्ञानस्य प्रत्या-सत्तित्वे अनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गः” इति । अस्यायमा-शयः वज्रिव्याधूमवान् पर्वत इति परामर्शात्मकज्ञानस्य अनुमितिहेतुतायाः सर्वैः स्वीकारात् तज्ज्ञानस्य च वज्रिविषयकत्वेन तदुत्तरं जायमानं वज्रिमान् पर्वत इति ज्ञानमलौकिकप्रत्यक्षमेव स्याच्चातुर्मतिः न च समानवि-षयस्थले अनुमितिसामग्र्याः अलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वेन नालौकिकप्रत्यक्षमपि तु अनुमिति-र्भविष्यतीति चेन्न तादृशप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावकलन-स्याप्राप्त्यापत्तत्वात् । अतएव इदं रजतमिति ज्ञान-मनिर्वचनीयरजतविषयकं न देशान्तरस्यानुभूतरजतवि-षयकमुपनयमयाद्या ज्ञानमिति स्थितम् ।

ज्ञानवापी स्त्री काशोस्ते वापीरूपे तीर्थभेदे तदाविर्भयादि कथा काशी० ११ ५० ।

“घटोद्भव !, महाप्राज्ञ ! ह्यु पापपनोदिनीम् ।

ज्ञानवाद्याः ससुत्यं कथ्यमानं मयाऽधुना ।
 अनादिसिद्धे संसारे परा देवयुगे मुने । । प्रातः कृत-
 सिद्धीशानश्वरं स्मरन्तस्ततः । न वर्धन्ति यदाऽभ्यासि-
 न प्रायश्चित्तं निम्नगाः । जलाभिलाषो न यदा स्नान-
 पोनाटिकर्मणि । क्षीरस्वादूदयोरेव यदाभीज्जल-
 दर्शनम् । पृथिव्यां नरसञ्चारं यन्माने क्वचित् क्वचित् ।
 निर्वाणकमलक्षेत्रं श्रीमदानन्दकाननम् । महाप्रसन्नानि
 सर्वेषां वीजानां परमपरम् । महाशयनसुप्रानां जन्तूनां
 प्रतिबोधकम् । संसारसागरावर्तपतञ्जन्तुतरण्डकम् ।
 यातायातातिसंखिन्नजन्तुविश्राममण्डपम् । अनेक
 जन्मगुणितकर्मस्रवच्छिद्वारम् । सच्चिदानन्दनिनयं
 परं ब्रह्म रसायनम् । सुखमलानजनकं भोजसाधन-
 सिद्धिदम् । प्रविश्य क्षेत्रमेतत् स ईशानो जटिलकटा ।
 लसन्निभूलविमलरश्मिजालसमाकुलः । काललोके
 महालिङ्गं वैकुण्ठपरमेष्ठिनोः । महाहमहमकायां
 प्रादुरास यदादितः । ज्योतिर्वीर्यमिमानाभिः परितः
 परिवेष्टितम् । हृन्दैहन्दारवर्षिणां गणानाञ्च निर-
 न्तरम् । सिद्धानां योगिनां स्तोमैर्यमानं निरन्तरम् ।
 गीयमानञ्च गन्धर्वैः स्तूयमानञ्च चारणैः । अङ्गहार-
 रत्नसरोभिः स्रव्यमानमनेकधा । नीराज्यमानं सततं
 नागीभिर्मणिदीपकैः । विद्याधरीकिन्नरीभिस्त्रिकालं
 कृतमण्डनम् । अमरीचमरीराजिवीज्यमानमित-
 कृतः । तस्यैशानस्य तल्लिङ्गं दृष्ट्वा हृष्टमभवत्तदा ।
 स्तपयामि महालिङ्गं कलसैः शीतलैर्जलैः । च
 खान च त्रिशूलेन दक्षिणांशोपकण्ठतः । कण्डं
 प्रचण्डं विभेन रुद्रो रुद्रवपुर्धरः । पृथिव्यावरणाभ्यां
 निष्कान्तानि तदा मुने । भूपसायाद्भगुणैर्यैरियं वसुधा
 वृता । तेजलैः स्तपयाञ्चक्रे दुष्पृष्टैरन्यदेहभिः ।
 तृषारैर्जलविबुद्धैर्जपकौषहारिभिः । सक्नोमि
 रिवात्यच्छेरेनच्छेद्यैर्भयस्यैव । ज्योत्स्नावदुष्पल-
 न्कायैः पावनेः शम्भुनामयत् । पीयूषवत् स्वादुतरैः
 सुखस्यैर्नशाङ्गवत् । विष्णोपधीरकुम्भीरैस्तरलैः पापि
 शर्मायत् । विजिताजमहागन्धैः पाटलाभोद-
 भोदिभिः । अदृष्टपूर्वलोकाणां मनोनयनहारिभिः ।
 अज्ञानतापसम्प्राप्तिप्राणैकरक्षिभिः । पञ्चास्रतानां
 कलसैः स्तपनातिफलप्रदैः । अक्षोपसर्गिण्डयलिङ्ग-
 त्रितयहेतुभिः । अज्ञानतिमिराकांभैर्भुवनदाननिदा-
 नकैः । विद्यमर्चयामास्यसुखातिशयकारिभिः ।

महावभ्यसुज्ञातमहाशुद्धिविधायिभिः । सहस्रधाः
 कलसैः स ईशानो षटोद्भव । सहस्रकल्पः स्तपया
 भास संहृष्टमानसः । ततः प्रसन्नो भगवान् विश्वात्मा
 विश्वलोचनः । तस्यैव तद्देशानं रुद्रं रुद्रवपुर्धरम् ।
 तच्च प्रसन्नोऽसीशान ! कर्मणानेन सुव्रत ! । गुरुमानन्द-
 पूर्वण्यं समातिप्रीतिकारिणा । तत्स्वं जटिलेशानं वरं
 ब्रूहि तपोधन ! । अदेयं न तवास्यत्वं महोदयमपरा-
 यण । ईशान उवाच । यदि प्रसन्नो देवेश ! वरयोग्यो-
 ऽस्यग्रहं यदि । तदेतदतुलं तीर्थं तव नाम्नास्तु शङ्कर ।
 श्रीविश्वेश्वर उवाच । तैलोक्यां यानि तीर्थानि भू-
 भुवःस्वःस्मितान्यपि । • तन्मयाऽखिलेभ्यस्तीर्थेभ्यः श्रिय-
 तीर्थमिदं परम् । श्रियो ज्ञानमिति ब्रूयुः श्रिविश्वार्थ-
 चिन्तकाः । तच्च ज्ञानं द्रवीभूतमिह मे महिभोदयात् ।
 एतौ ज्ञानोदनामेतं तीर्थं त्वैलोक्यश्रुतम् । अथ
 दर्शनमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते । ज्ञानोदतीर्थसंस्पर्शो-
 दधमधफलं लभेत् । अग्निनाचमनाभ्याञ्च राजसूयाश्च-
 मेधयोः । फल्गुतीर्थं नरः स्नात्वा सन्नर्थं च रिता-
 महुन् । यत् फलं समवाप्नोति तदत्र आदिकर्मणा ।
 गुरुपुत्रमिताहस्यां श्रुतीपातो यदा भवेत् । तदात्र
 आदिकरणाङ्गयाकोटिफलं लभेत् । यत् फलं समवाप्नोति
 पितृन् सन्नर्थं पुष्करे । तत्फलं कोटिशुणितं ज्ञानतीर्थं
 तिमोदकैः । सञ्चिह्यां करुणैः तमोयस्ते विवस्वति ।
 यत्फलं पिण्डदानेन तज्ज्ञानोदे दिने दिने । पिण्ड
 निर्वपणं देवां ज्ञानतीर्थं दुतैः कृतम् । मोदते शिव-
 लोके ते यावदाहुतसंश्रयम् । अथस्याञ्च लुप्तदृष्ट्यासुप-
 वासी नरोत्तमः । प्रातः स्नात्वाऽथ पीत्वाऽभ्यस्यन्लिङ्ग-
 मयो भवेत् । एकदृष्ट्यामपोप्राथ प्राग्दुःखचलुक-
 त्वयम् । हृदये तस्य जयन्ते त्रीणि लिङ्गान्यसंश्रयम् ।
 ईशानतीर्थं यः स्नायाद्दिशेयात् सोमवासरे । सन्नर्थं
 देवर्षिपतृन् दत्त्वा दानं स्वशक्तिः । ततः समञ्चर्य
 श्रीलिङ्गं महासम्भारविस्तारैः । तत्रापि दत्त्वा नाना-
 र्थान् कृतकल्यो भवेद्भरः । उपास्य सन्ध्यां ज्ञानोदे यत्
 पापं कालकोपजम् । अथेन तदपाक्य ज्ञानवान्
 जायते नरः । शिवतीर्थमिदं प्रोक्तं ज्ञानतीर्थमिदं
 शुभम् । तारकाख्यमिदं तीर्थं भोजतीर्थमिदं स्मृतम् ।
 अरणादपि पापौघो ज्ञानोदे क्षीयते ध्रुवम् । दर्शनात्
 स्पर्शनात् • स्नानात् पानाद्भोदिसम्भवः । डाकिनी-
 शाकिनीभूतमेतवेतालराक्षसाः । यत्कुरुष्वैव खेटोद्गाः

कावकृष्णेशमुपहाः । ज्वरापकारविस्फोटवतीयक-
चतुर्धकाः । सर्वे प्रशमनायानि शिवतीर्थजकोषपात् ।
ज्ञानोदतीर्थपानीवैर्बिम्बं यः स्नापयेत् सुधीः । सर्व-
तीर्थोदकैस्तेन ध्रुवं संक्षपितं भवेत् । ज्ञानरूपोऽह-
मेवाहं इयमूर्तिं विधाय च । ज्ञानविध्वंसनं कुर्या-
त् कुर्यात् ज्ञानोपदेशनम् ” “इति दत्त्वा यरान् शम्भुस्तैवान-
न्तरधीयत । कृतकृत्यमिवात्मानं सोऽप्यमंजलिगुणभृत् ।
ईशानो जटिलो रुद्रस्ततपोत्पा परमोदकम् । अवाप्त-
वान् परं ज्ञानं येन निर्हृतिमाप्नवान् ” ।

ज्ञानसाधन न० ६३० । इन्द्रिये २ तत्त्वज्ञानसाधने अरण्य-
मनननिदिध्यासनादौ च ।

ज्ञानापीड पु० ६३० । ज्ञानजसंस्कारनाशके विस्फरणे ।

ज्ञानाभ्यास पु० ६३० । ज्ञानसाधनप्रवर्णाद्यादन्तौ “तस्मिन्न-
तत्कथनमन्योऽन्यं तत्प्रबोधनम् । एतदेकपरत्वञ्च ज्ञाना-
भ्यासं विदुर्मुधाः ” इत्युक्तलक्षणे २ मन्नादौ च । बोधा-
भ्यासादयोऽप्यत्र । “सर्गादिवेय नोत्पन्नं दृश्यं नाख्येव
तत्सदा । इदं जगदहञ्चेति बोधाभ्यासं विदुः परम् ”
वेदान्तशा० ।

ज्ञानासन न० “अथान्यदासनं कृत्वा सर्वव्याधिनिनाशनम् ।
योगाभ्यासी भवेत् क्षिप्रं ज्ञानासनप्रसादतः । दक्षपादो-
रुमूले तु वामपादतलं तथा । दक्षपादतलं दक्षपात्रे सं-
योज्य धारयेत् । एतज्ज्ञानासनं नाम ज्ञानविद्याप्रका-
शकम् । निरन्तरं यः करोति तस्य ग्रन्थिः क्षया भवेत् ”
इति रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे ।

ज्ञानिन् त्रि० ज्ञानमन्त्रस्य इति । १ ज्ञानयुक्ते ब्रह्मसाक्षात्
कारयुक्ते “चतुर्विधा भजन्ते माम्-व्यासो जिज्ञासुरथा-
धीर् ज्ञानी च भरतर्षभ । ” “ज्ञानिनामपि सर्वेषां मङ्ग-
तेनान्तरात्मना ” गीता २ बोधयुक्तमात्रे त्रि० ज्ञानिनो
मनुजाः सत्यं क्रिन्तु ते न हि केवलम् । यतो हि
ज्ञानिनः सर्वे पशुपक्षिजगादयः देवीमा० । ज्ञान+अन्त्यर्थे
मनुष्यस्य वः । ज्ञानवदप्यत्रार्थे “ब्रह्मणा जन्मनामने
ज्ञानवान् सां प्रपद्यते ” गीता । उभयत्र स्त्रियां ङीप् ।

ज्ञानेन्द्रिय न० ज्ञायतेऽनेन ज्ञा-करणे स्युट् ज्ञान
साधनमिन्द्रियम् कर्म० । १ ज्ञानसाधने इन्द्रिये आत्मादौ
“ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाश्च नासिका । ज्ञाने-
न्द्रियार्था विप्रयाः ” शा० त्रि० । इन्द्रियशब्दे विवृतिः ।
“एतान्याकाशादीनां सात्विकाग्नेभ्यो व्यक्तेभ्यः पृथक् २
क्रमेणोत्पन्नानि यद्योक्तं देवीभागवते । “पञ्चभूतस्व-

त्वाग्नेः श्रोत्रादीनां सद्योजवः । ज्ञानेन्द्रियाणां
राजेन्द्र ! प्रत्येकमिति निश्चितम् ” । क्रमशो दिग्वातार्क-
प्रचेतोऽश्विनो ज्ञानेन्द्रियाणां देवताः । शब्दस्पर्शरूपरस-
गन्धाश्च क्रमशो ज्ञानेन्द्रियाणां विप्रयाः ।

ज्ञापक त्रि० ज्ञा-णिच्-ल्युट् । बोधके ।

ज्ञापन न० ज्ञा-णिच्-ल्युट् । बोधने ।

ज्ञीप्सा स्त्री ज्ञप-सन्-भावे अ । ज्ञातुमिच्छायाम् ।

ज्ञीप्सामान त्रि० ज्ञप-सन्-कर्मणि गानच् । ज्ञातुमि-
मियमाद्ये । “ज्ञातुं श्रुत्याश्रयं ज्ञीप्सामानः ” पा० ।

ज्ञेय त्रि० ज्ञा-कर्मणि णिच् । बोधये । यथा व्याकरणादि
पाणिन्यादेर्ज्ञेयैकदेशार्थमपि शा० भा० । २ ज्ञातुं योग्ये
ब्रह्मणि च । “ज्ञेयं यत् तत् प्रवक्ष्यामि यद् ज्ञात्वाऽह-
ममश्नुते । अनादिमत् परं ब्रह्म न सन् तन्नामदुच्यते ।
सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽङ्गि शिरोमुखम् । सर्वतः
श्रुतिमल्लोके सर्वमाहृत्य तिष्ठति । सर्वेन्द्रियगुणाभासं
सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । असक्तं सर्वभक्ष्यैव निगुणं गुण-
भोक्तृ च । बहिरन्तश्च भूतानामन्तरं चरमेव च ।
सृष्ट्यात्मा तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् । अवि-
भक्तं विभक्तेषु विभक्तमिव च स्थितम् । भूतभर्तृ च
तज्ज्ञेयं अस्मिन् प्रमविष्णु च । ज्योतिषामपि तज्ज्ञो-
तिस्तमसः परमस्थिते ” । “ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि-
सर्वस्य धिष्ठितम् ” गीता ।

ज्या जरायां क्त्वा० पा० पर० अक० अणिट् । जिनाति अ-
ज्यासीत् । जिज्यौ जिज्यस्तुः । जिनः ।

जग्रा स्त्री ज्या-अङ्गा० यक्-नि० । १ धर्तुर्गुणे अमरः
तस्य निरन्तराकर्षणेन धर्तुपो जराकरणासथात्वम् ।
२ वस्तुधायां तस्याः प्रतिक्षणं जीयमाणत्वात् तथात्वं
श्मातरि स्वप्नसमेव तस्याः वयोहानेस्तथात्वम्
मेदि० । गोलकोलान्तर्गते धर्तुराकारक्षेत्रस्यैन्द्रस्यानात्
उभयपार्श्वसंलग्ने ४ सरलरेखाभेदे । क्रमजग्राशब्दे २१०१
पृ० जीवाशब्दे २११५ पृ० दृश्यम् । ताव चतुर्विंशतिसंख्य-
कास्तत्र क्रमज्याशब्दे उक्तावशिष्टा उत्क्रमज्यामानसंख्या-
काश्च स्र० सि० उक्ता यथा “समयोरन्वयमकारसप्तका
समीचराः । द्वादशैकादशपञ्चदशाः सागरार्थकताशनाः ।
अर्धवेदानपाष्ट्रार्थादिङ्गनगास्त्रार्थकुञ्जराः । नगान्तरवि-
यञ्ज्दारूपधरणिषट्कराः । शरार्थवस्तुताशैकाभुजङ्गाजि
शरेन्दवः । नवद्वयमङ्गीशैवागजैकाङ्गनिशाकराः । यु-
द्याशिरूपनेत्राणि पावकाग्निगुणाग्निः । वस्त्रार्थार्थ-

मनास्तुङ्गं न गन्धिनः । नवाटनवनेलाणि पावकैक्य-
मान्यः । गजान्निशगरगुणा उत्क्रमज्ज्वाहपिण्डकाः”
जगघातवारण न० ज्वाया ज्वाघातं वारयत्यनेन वारि-
करणे लु । गोघातां ज्वाघातवारणार्थं धान्विनां
हस्तनिबद्धं चर्मभेदे कर्मरः । [लि० मेदि० ।
जगानि स्त्री ज्वा-नि । १५ योजनो २० तटिन्याम् २० जोषे
जगयस् लि० अतिशयेन प्रशस्यो दृढो वा प्रशस्य+दृढ+वा
रयस्यु ज्वादेशः रयस्युनि ज्वादेरात्त्वम् । १ अतिदृढे
२ जोषे १ प्रशस्यो च । “ज्वायान् पृथिव्या ज्वायानन्त-
रीक्षाज्जगत्यानेभ्यो लोकेभ्यः” छा० उ० । स्थियां ङीप् ।
“ज्वायसी चेत् कर्मणस्तो मता बुद्धिर्जनाईन !” गीता
जगु गती भ्वा० आत्म० सक० अजिह्व । ज्यवते अज्योष्ट
जुजुवे । [अज्युतत् अज्योतीत् । जुज्योत ।
जगुत दीप्तौ भ्वा० पर० सक० सेट् । ज्योतति इति ।
जगुत दीप्तौ भ्वा० आत्म० अक० सेट् । ज्योतते अज्योतिष्ट ।
जुज्युते । ऋदित् । अजुज्योतत् त । जगोतिः ।
ज्येष्ठ लि० अतिशयेन दृढः प्रशस्यो वा दृढ+प्रशस्य+वा दृढन्
ज्वादेशः । १ अतिदृढे २ प्रशस्ये ३ अयज्जे भ्रातरि ४ अयज-
भगिन्यां स्त्री । ५ अश्विन्यादिनक्षत्रेषु अष्टादशे नक्षत्रे स्त्री
तद्रूपादि अक्षोपाशब्दे ४६७ पु० दृश्यम् । ज्येष्ठानक्षत्र-
युक्ता धौर्गमासो अण् ज्येष्ठो साक्षिन् मासे पुनरण्य
संज्ञात्वात् सुस्त्रः । ६ ज्येष्ठ ज्येष्ठमासे मेदि० । गौरा-
ङ्गीप् । ७ गृहगोघिकायां स्त्री शब्दरत्ना० ।
तस्माः दिग्भेदे इतफलं ति० त० उक्तं यथा
“विक्रं ब्रह्मणि कार्यसिद्धिरतुला शक्ते कृताशे
भवं बाध्यामग्निभयं सुरहिषि कलिर्नाभः संसृष्टालये ।
बाध्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे ऐशान्यां
वरणं ध्रुवं निजदितं दिगलक्ष्णं खड्गने । ज्येष्ठोरुते
शुतेऽप्येवमूचुः केचिच्च कोविदाः” अत्रिकं गृहसोपिकाशब्दे
२६५७ पु० दृश्यम् । मध्यमाङ्गुली स्त्री हेमच० ६ गङ्गायां
स्त्री राजनि० तस्याः पार्वत्याः प्रथमं हिमालयाज्जातत्वात्
तथात्वम् । १० परिणीते भर्तु रधिकक्षेत्रभाजने नायि-
कामेदे रतिमङ्गरी । लक्ष्म्याः प्रथमोत्पत्त्यां ज्येष्ठभ-
गिन्याम् ११ अक्षय्योदेव्यां स्त्री । तदुत्पत्त्यादिकथा पद्मपु०
उत्त० ख० उक्ता यथा “मां प्रणम्य पुनर्देवा समन्वुः क्षीर-
कागरम् । तस्मिन् प्रमथ्यमाने तु मया देवैश्च भाविनि । ।
ज्येष्ठा देवी सस्यत्पदा रक्तस्रज्वाद्यवाहता । उत्पत्त्या सा-
म्रथीदेवान् किं कर्तव्यं भवेति वै तामम्बुसंदा ।

देवीं सर्वे देवगणा भजन् । तेषां गृहान्तरे नित्यं
कलहं संप्रवर्तते । ततो स्थानं प्रयच्छासो वासस्तत्र
शुभानने । । यस्य गेहं कपालास्थिभक्षकेषादिचिह्नितम् ।
भाषन्ते पश्यं नित्यं वसन्त्यन्तवादिनः । सम्प्रकाशे
च ये पापाः स्वपन्ति मलचेतसः । तेषां वेदज्ञानि
संतिष्ठ दुःखदारिद्र्यदायिनी । कपालकेशभक्ष्यास्थि
लुषाङ्गाराणि यत्र त । तत्र ते वसन्ति स्थानं भविष्यति न
संशयः । व्यक्तत्वा पादयोः शौचं यस्माच्चासति दुर्मतिः ।
तं भजस्व सदा देवि ! कलुषेणाहता भयम् । तस्याङ्गार
कपालाश्लयालुकायसर्चमभिः । दन्तधावनकर्तारो
भविष्यन्ति नराधमाः । रमस्व मलिना देवि ! तेषां
वेदसु नित्यशः । तिलपिष्टञ्च नक्तञ्च कालिङ्गशय्य
गृह्यन्तम् । कृत्वाकं विड्वराहञ्च मिल्मकोघातकीफलम् ।
अलावुं श्रीफलं ये वै खादयन्ति नराधमाः । तेषां गृहे
तव स्थानं देवि ! दारिद्र्यदे ! सदा । इत्यादिषु चुराः
सर्वे ते ज्येष्ठां कलिवल्लभाम् । पुनश्च मन्थनं चक्रुः
क्षीराब्धिं सुसमाहितः” । १० नादजातायां ब्रह्मप्रकृति-
भूतायां देव्यां स्त्री “रौद्री विन्दोस्ततो नादाज्ज्येष्ठा
बीजादजायत । वामा, ताम्यः सस्यत्पदा रक्तस्रज्ज्वरमा-
धिपाः” शा० ति० । ११ परमेश्वरे पु० । “ईशानः प्राणदः
प्राणो ज्येष्ठः अष्टः प्रजापतिः” विष्णुस० । १४ प्राणो
“प्राणो वा ज्येष्ठश्च अष्टश्च” छा० उ० । काशीस्थे
१५ गौरीभेदे स्त्री ज्येष्ठस्थानशब्दे विवृतिः ।
ज्येष्ठतात पु० तातस्य ज्येष्ठः राज० पूर्वनि० । पितरप्यजे
भ्रातरि (जेटा) । [राजनि० ।
ज्येष्ठबला स्त्री ज्येष्ठं बलं यस्याः । सहदेव्यां लतायां
ज्येष्ठवर्णं पु० वर्णानां ज्येष्ठः राजद० पूर्वनि० कर्म० वा ।
ब्राह्मणे तस्य सर्ववर्ण्यं अष्टत्वात् तथात्वं । २ अष्टे
यण्ये च । [स्थानशब्दे विवृतिः ।
ज्येष्ठवापी स्त्री काशीस्थज्येष्ठस्थानस्थे वापीभेदे ज्येष्ठ-
ज्येष्ठस्त्वयू स्त्री ज्येष्ठा मान्या चञ्चूरिव संज्ञात्वात् पुं-
ज्ञावः । पत्न्याः ज्येष्ठभगिन्यां (वङ्गाली) हेमच० ।
ज्येष्ठसामन् न० नित्यकर्म० । सामभेदे । तच्च साम
“मूढानि दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरस्तु अजातम-
ग्निम् । कविं सञ्जाजमतिथिं जनानामासन्नः, पात्रं
जनयन् देवाः” सामार्थि० । प्र० । १५० । २६० । ५६० ।
इत्यस्यां गीयमानम् “वामदेव्यं दृष्टत्साम ज्येष्ठसाम-
रथन्तरम् । तथा पुरुषसूक्तं च दृष्टत्साम ततः परम् ।

आज्रदोहानि सामानि शान्तिकं भारुडानि च ।
पश्चिमे द्वारपाशौ त्वं पठेतां सामगौ तथा” । इति
दानपारिजातस्तववाक्यम् ।

ज० ४ स्थान न० । काशोत्थे तीर्थभेदे तत्स्थानमाहात्म्यादि
कथा काशीख० ६१ ख० ।

“यमनेश्वरमारभ्य मन्दरादौ विनिर्यये । अश्वीन्द्र-
सुतया सार्द्धं रुद्रेणोत्तेन्द्रगामिना । तं वासरं पुर-
स्तात् जप्याह नियमं ददम् । जैमिषव्या महाभेदाः
कुम्भयोने ! महाकृतौ । विषमेक्षणपादाजं समीक्ष्य
यदा पुनः । तदाश्विप्रियमपि भक्षयिष्यामि चेत्यहो ।
ततश्चिह्नारणायोगादथ वा शम्भुमुग्रहात् । अनन्तरपिनन्
योगी जैमिषव्यः स्थितो मुने ! । तं शम्भुरेव जानाति
नान्यो जानाति कश्चन । अतएव ततः प्राप्तः प्रथमं
प्रमथाधिपः । ज्यैष्ठ्युक्तचतुर्दश्यां सोमवारातुराधयोः ।
तत्पूर्वणि महायात्रा कर्त्तव्या तत्र मानवैः । ज्येष्ठ-
स्थानं ततः काश्यां तदाभूदतिपुण्यदम् । तत्र लिङ्गं
समभवत् स्वयं ज्येष्ठेश्वराभिधम् । तत्किञ्चदर्शनात्
पुंसां पापं जन्मशतावर्जितम् । ततोऽर्कोदयमाधेव तत्-
क्षणादेव नश्यति । ज्येष्ठवास्यां नरः स्नात्वा तर्प-
यित्वा पितामहान् । ज्येष्ठेश्वरं समाबोध्य न भूयो
जायते भुवि । आविरासीत् स्वयं तत्र ज्येष्ठेश्वरसमीपतः ।
सर्वसिद्धिप्रदा गौरी ज्येष्ठा नाम समन्ततः । ज्येष्ठे
मासि शितादस्यां तत्र कार्यं महोत्सवः । रात्रौ
जागरणं कार्यं सर्वसम्पत्सम्पदये । ज्येष्ठां गौरीं
नमस्कृत्य ज्येष्ठवासीपरिभुता । शौभाग्यभाजनं भूयाद्
योषा शौभाग्यभागवि । निवासं कृतवान् शम्भुः कस्मिन्
स्थाने अतः जयम् । निवासेष इति ख्यातं लिङ्गं
तत्र परं तपः । निवासेश्वरलिङ्गस्य सेवनात् सर्व-
सम्पदः । निवसन्ति त्र्यम्बके नित्यं नित्यं प्रैति पदं पुनः ।
कृत्वा आहं विधानेन ज्येष्ठस्थाने नरोत्तमः । ज्येष्ठां
दाम्निं ददात्येव पित्रभ्यो मनुष्यपिषा । ज्येष्ठतीर्थेश्वरे
काश्यां दत्त्वा दानानि शक्तिनः । ज्येष्ठान् स्वर्गान-
वाप्नोति नरोबोक्षन् गच्छति । ज्येष्ठेश्वरोऽर्चाः प्रथमं
काश्यां चोर्विभिन्नैः । ज्येष्ठा गौरी ततोऽभ्यर्चा
सर्वज्येष्ठसमीपस्थभिः” ।

तत्रत्यं ज्योतिःस्वरूपलिङ्गम् ज्येष्ठेश्वराभिधं महादेवस्य
नितम्बभूतम् यद्योक्तं काशीख० २२ ख० ।

“सर्वेनामपि लिङ्गानां मौलित्वं कतिवाससः । ओहा-

कारेशः शिखा स्त्रिया सोचनानि लिखोचनः । गोकर्ण-
भारभूतेशो तत्कर्णौ परिकीर्त्तितौ । विश्वेश्वरावि-
सृक्तौ च द्वावेतौ दक्षिणौ करो । कर्णेशमणिकर्णौ
हौ करो दक्षिणेतरी । काशेश्वरकर्णौ चरणा-
वतिनिर्मलौ । ज्येष्ठेश्वरो नितम्बश्च नाभिर्नै मध्यमेश्वरः ।
कपर्दीस्य महादेवः शिरोभूषा श्रुतीश्वरः । चन्द्रेशो
हृदयनस्य आत्मा वीरेश्वरः परः । लिङ्गं तस्य तु
केदारः शुक्रं शुक्रेश्वरं विदुः । कन्यानि यानि लि-
ङ्गानि परःकोटिमितानि च । स्त्रियानि नक्षत्रोमानि
वपुषो भूषणान्यपि । यावेतौ दक्षिणौ हस्तौ नित्यं
निर्वाणदौ हि तौ । जलनामभयं दत्त्वा पततां
मोहसागरे” ।

ज० ४ मूलोत्थ पु० ज्येष्ठां मूलं वा नक्षत्रमर्हति पौर्णमा-
स्याम् ६ । ज्येष्ठे मासि तन्मासीयपौर्णमास्यां हि ज्ये-
ष्ठामूलयोरन्यतरस्य योगसम्भवात्तस्य तथात्वम् । यथा च
तस्य तथात्वं तथा कार्तिकशब्दे १६४८ पु० दर्शितम् ।

ज० ४ मूलु न० नि० कर्म० । तत्रलु प्रचालने ज्येष्ठे वैद्यकप०
तस्यातीव अष्टगुणत्वात्तथात्वम् ।

ज० ४ अश्व पु० ज्येष्ठ आश्वमो यस्य । “यस्मात् तयोऽप्या-
श्वमिणो ज्ञानेनास्तेन चान्वहम् । गृहस्थेनैव धार्यन्ते
तस्मात् ज्येष्ठाश्वमो गृही” मन्त्रे । गार्हस्थ्यप्राश्वमयुक्ते
कर्म० । गृहस्थ्याश्वमे च “गृहस्थो ब्रह्मचारी च वान-
प्रस्थोऽथ भिक्षुकः । चत्वारः आश्वमाः प्रोक्ताः सर्वे
गार्हस्थ्यमूलकाः इत्युक्तेस्तस्य सर्वाश्वमपोषकत्वेन अष्ट-
त्वात्तथात्वम् । ततः इति । गृहस्थ्याश्वमीत्यर्थः ।

ज० ४ पु० ज्येष्ठो पूर्णिमास्मिन् मासे अण् । ज्येष्ठानक्षत्र-
युक्तयोगार्चपौर्णमासीचटिते वृषस्वरव्यारब्धे शुक्लप्रतिप-
दादिदर्शानक्षत्रे । चान्द्रे मासे “ज्येष्ठे मासि क्षितिस्तुत-
दिमे जाह्नवी मर्त्यलोके” ति० त० । तथाभूतेऽर्द्धमासा-
त्मके २ पक्षे । ज्येष्ठामूलानक्षत्रयोरन्यतरनक्षत्रे पर्वान्त-
काले गुरोर्दद्यात्तोपलक्षिते श्यार्हस्यत्ये वर्षभेदे च का-
र्त्तिकशब्दे १६४६ पु० विवृतिः । “ज्येष्ठे संवत्सरे चैव
ज्येष्ठमासस्य पूर्णिमा । ज्येष्ठाभेन समायुक्ता महाज्येष्ठी
प्रकीर्त्तिता” राजमार्त्त० । ज्येष्ठसंवत्सरश्च । “ज्येष्ठा-
मूलोपगो जीवे वर्षं स्यात् शाकदेवतम्” विष्णुधर्मोत्त-
रोक्तः आहः” ति० त० । वृषस्वरविके सौरे ४ मासभेदे च ।

ज० ४ स्त्री ज्येष्ठानक्षत्रेण तत्समीपस्थमूलानक्षत्रेण वा
युक्ता पौर्णमासी अण् डोप् । ज्येष्ठामूलानक्षत्रान्य-

तरनक्षत्रवृक्षपौर्वाणाम् ज्येष्ठे च सार्वे अण् डीप् ।
२२२२नोपिकावाच । वहीयर्दे इत्यम् ।

ज्यैष्ठेय इन्दी ज्येष्ठायाः स्त्रियाः अपत्यम् डक् रनक् ।
ज्येष्ठाया अपत्ये । “ज्येष्ठो ज्यैष्ठेयः स्तुवीत” ता०
त्रा० २।१।२। “कते वानिष्ठेयस्य ज्यैष्ठेयो विवा-
चितः” अङ्गिः ।

ज्यैष्ठ्य न० ज्येष्ठस्य भावः अण् । १३३३त्वे २व्यस्य अप-
जत्वे च । “विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणां तु वी-
र्यतः । वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मतः” मनुः ।
ज्यो नियमे उपनये प्रतोपदेशे च आ० आत्म० सक० अणिट् ।
ज्योवते अज्योत् । जुज्ये ।

ज्योक् अण्य० ज्यो-वा० उक्तम् । १३३३भूयस्ये २२३ १श्री-
प्राथे १सम्यक्त्यर्थे शब्दार्थचि० ५० उज्ज्वलत्वे च “सर्वमायु-
रेति ज्योर् जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति” का०
उ० “ज्योयुज्ज्वलं जीवति” भा० ।

ज्योतिरात्मन् पु० ज्योतिरात्माऽस्य । सूर्यादौ “यथाह्यं
ज्योतिरात्मा विवक्षान्” श्रुतिः ।

ज्योतिरादित्य पु० ज्योतिषि सावित्रे मण्डले आदित्यः ।
परमेश्वरे “आदित्यो ज्योतिरादित्यः” विष्णुसं०

ज्योतिरिङ्ग पु० ज्योतिरिव इङ्गति इति-गतौ अच् ।
अद्योते शब्दरत्ना० युच् । ज्योतिरिङ्गणोऽप्यल अमरः ।

ज्योतिर्गणेश्वर पु० ज्योतिर्गणानामीश्वरः । १३३३परमेश्वरे
“रुद्रः साङ्गः शतानन्दो नन्दिर्ज्योतिर्गणेश्वरः” विष्णुसं० ।
“तमेव भान्तमनुभाति सर्वम् तस्य भासा सर्वमिदं वि-
भाति” इति श्रुत्या तस्यैव सर्वज्योतिर्गणानामवभासनस्य
प्रतिपादनात्प्राप्तम् । [पञ्चः । ज्योतिःशास्त्रे ।

ज्योतिर्भय पु० ज्योतिषां ग्रहणक्षत्वादीनां गत्यादिबाधनं
ज्योतिर्भय त्रि० ज्योतिरात्मकः प्राचुर्ये वा मयट् ।
१ज्योतिरात्मके ज्योतिःस्वरूपे २ज्योतिःप्रचुरे च ।
“ज्योन् ज्योतिर्भयान् सप्त सङ्कार अरयासनः”
कुमा० “न भौसाय्ये व धिष्णुप्राणि हित्वा ज्योतिर्भया-
त्यपि” रघुः ।

ज्योतिर्विद् पु० ज्योतिषां सूर्यादीनां गत्यादिकं वेत्ति विद्-
किप् । ज्योतिःशास्त्राभिज्ञे । “इहा ज्योतिर्विदो वै-
द्यान् दद्याद्गानं काञ्चन महीम्” याज्ञ० । ज्योति-
र्विदाभरणम् ।

ज्योतिर्विद्या स्त्री ज्योतिषां सूर्यादीनां गत्यादिज्ञानसा-
धनं विद्या । ज्योतिःशास्त्रे । [१अद्योते त्रिका० ।

ज्योतिर्वीज न० ज्योतिषो मनने प्रकाशस्य बीजमिव ।

ज्योतिर्लोक पु० ज्योतिषां लोकः आश्रयः । काठ्यक-
प्रवर्तकभुवकोके २तदधिपे परमेश्वरे च तल्लोकस्थिति-
वर्णनं भाग० ५।१०२ अ० ।

“अथ तस्मात् परतस्त्रयोदशक्षयोजनान्तरतो यत्त-
द्विष्णोः परमं पदमभिवदन्ति । यत्त ० महाभागयतो
भुव औत्तानपादिरग्निनेत्रेषु प्रजापतिना कश्यपेन धर्मेण
च समकालयुग्मिः सहवस्तुमानं दक्षिणतः क्रियमाण
इदानीमपि कल्पजीविनामाजोव्य उपाक्षे तस्य महा-
तुभाव उपवर्णितः । स हि सर्वेषां ज्योतिर्गणानां
ग्रहणक्षत्वादीनाम् अनिमिषेणाव्यक्तं हंसा भगवता कालेन
आम्यमाणानां स्यात्परिवापस्य ईश्वरेण विहितः शश्व-
दवभासते । यथा मेघोक्तस्य आक्रमणपशवः संयोजिता-
स्त्रिभिः सधनैर्यथास्थानं मण्डलानि चरन्ति । एवं
भगवता ग्रहादय एतस्मिन्नन्वर्चयिगेन कालचक्र आयो-
जिता भुवमेवालम्ब्य वायुनोदीर्यमाणा आकल्पान्
परितः क्रामन्ति । न भवि यथा मेघाः श्येनादयो
वायुवशाः कर्मसारथयः परिवर्तन्ते । एवं ज्योतिर्गणाः
प्रकृतिपुरुषसंयोगानुगृहीताः कर्मनिर्मितगतयो भुवि न
पतन्ति । केचिदेतम् ज्योतिरनीकं शिशुमारसंस्थानेन
भगवतो वासुदेवस्य योगधारणायामनुवर्णयन्ति । यस्य
पुष्कायेऽवाक्शिरसः कुण्डलीभूतदेहस्य भुव उपकल्पितः
तस्य लाङ्गूले प्रजापतिरग्निर्न्द्रो धर्म इति । पुष्क-
लूले धाता विधाता च कक्षां सप्रपद्यः यस्य दक्षिणावर्त्तं
कुण्डलीभूतशरीरस्य यान्युदगयनानि दक्षिणपार्श्वे नक्ष-
त्राणि उपकल्पयन्ति । दक्षिणानि तु सव्ये यथा
शिशुमारस्य कुण्डलाभोगसंज्ञिवेशस्य पार्श्वयोः भयोरप्य-
वयवाः समसंख्या भवन्ति । पृष्ठे त्वजवीथी आकाशगङ्गा
चोदरतः । पुनर्वसुपुष्यौ दक्षिणवामयोः अग्न्योराह्रा-
क्षेपा च दक्षिणवामयोः पादयोरभिजिदुत्तराषाढे
दक्षिणवामपार्श्वविभ्रु युज्यते । तथैव मृगशीर्षादीन्यु-
दगयनानि दक्षिणपार्श्वे प्रातिव्यस्येन प्रतियुज्यते ।
शतभिषाज्ये स्तम्भयोर्दक्षिणवामयोन्यसित् । उत्त-
राह्णावगच्छः अक्षराह्नौ यमः सव्ये चाङ्गारकः
शनिश्चर उपस्थे वृहस्पतिः कजुदि वक्षस्यादित्यो वृद्धे
नारायणो मनसि चन्द्रो नाभ्यामुशनास्तनयोरश्विनौ
बुधः प्राणायानयोराहर्गणे, केतवः सर्वाङ्गेषु, रोमस
सर्वे तारागणाः । एतदुच्येव भगवतो विष्णोः सर्वदेवता-

भयं रूपम् अहरहः सन्ध्यायां प्रयतो वाग्यतो निरीक्ष्य-
माय उपतिष्ठेत् । नमो ज्योतिर्लोक्याय कालायनाय
अग्निमिषां पतयो महापुरुषाभिधीमहीति” ।

ज्योतिर्हस्ता स्त्री “हस्तं शरीरमिन्द्राहुस्तश्च गगनं
तथा । ज्योतिश्च पङ्कजम् ज्योतिर्हस्ता ततः स्मृता”
देवीपु० ४५ अ० उक्तनिर्दिष्टयुक्तायां दुर्गायाम् ।

ज्योतिश्चक्र न० ज्योतिर्भिर्नक्षत्रैर्घटितं चक्रम् । १ भचक्रे
“सप्तविंशतिभैर्ज्योतिश्चक्रं स्तिमितवायुगम् । तदर्कांशो
भवेद्वाग्निर्वर्णचरणैर्घटितः” ति० त० उक्ते अग्निव्यादि-
भिर्नक्षत्रैर्घटिते मण्डलाकारे राशिचक्रे । स्तिमितवायु-
गमित्यनेन तस्य नाभः पतनमात्रं विवक्षितं न गत्यभावः
प्रवहवायुना तस्य प्रतिदिनं प्रत्यगगतेः सूर्यासिद्धान्तादा-
वृत्तत्वात् खगोलशब्दे २४१६ पृष्ठादौ दृश्यम् ।

ज्योतिः(शास्त्र)शास्त्र न० ज्योतिषां सूर्यादीनां गत्यादि
ज्ञापकं शास्त्रम् वा शस्त्रम् । सूर्यादिपङ्कज्यादिवोधके
कालज्ञाने वेदाङ्गे शास्त्रभेदे । “वेदास्तावद्यज्ञकर्मप्रवृत्ता-
यज्ञाः प्रोक्तास्ते तु कालाश्रयेण । शास्त्रादस्मात् काल-
बोधो यतः स्याद् वेदाङ्गत्वं ज्योतिषस्योक्तमस्मात् ।
शब्दशास्त्रं सुखं ज्योतिषं चक्षुषी श्रोतृशक्तं निरुक्तं च
कल्पः करौ । या तु शिवाय वेदस्य सा नामिका पाद-
पद्मद्वयं कन्द आर्यैर्बुधैः । वेदचक्षुः किलेदं स्मृतं
ज्योतिषं सुख्यता चाङ्गमध्येऽस्य तेनोच्यते । संयुतोऽपो-
तरेः कर्णनासादिभिरक्षुषाङ्गेन हीनो न किञ्चित्करः ।
तस्माद्द्विजैरध्यनीयमेतत् पुण्यं रक्ष्यं परमं च
तत्त्वम् । यो ज्योतिषं वेत्ति नरः स सत्यग धर्माधिक्यान्
लभते यशश्च” । “ज्योतिःशास्त्रमनेकभेदविधयम्” वृ० स०
१ अ० । अस्य भेदादि अङ्गशब्दे ७२ पृ० दृश्यम् ।

ज्योतिष न० ज्योतिः सूर्यादिगत्यादिकं प्रतिपाद्यतया-
ऽस्यस्य अच् । ज्योतिःशास्त्रे “ज्योतिषं नयनं विदुः”
शिक्षा । ज्योतिःशास्त्रशब्दे उदा० “ज्योतिषमागमशास्त्रं
विप्रतिपत्तौ न योग्यमस्माकम्” वृ० स० ७ अ० । २ तारायां
स्त्री गौरा० डीप् । ज्योतिषं ज्ञेयत्वेनास्यस्य इति ।
ज्योतिषिन् । ज्योतिःशास्त्राभिज्ञे लि० स्त्रियां डीप् ।
ज्योतिषिक लि० ज्योतिरधीते उक्थादि० ठक् संज्ञा-
पूर्वकविधेरनित्यात् न वृद्धिः । ज्योतिःशास्त्राध्येतरि ।
ज्योतिष्क पु० ज्योतिरिव कायति क्-क । १ चित्कवृत्ते
“एतान्येवावाप्य आरकस्येन निष्कृते पाञ्चान्ये चारे ततो
विपाच्य फाणितमिव सञ्ज्ञातमवतार्य लेपयेत् । ज्यो-

तिष्क फललाभापरिचयिपुष्पोत्तमः पत्रैर्वी” सुशु० ।
२ मेधिकावीजे च राजनि० । ३ गणकारिकावृत्ते रत्नमा० ।
४ पङ्कतारामकलादौ व० व० “तदीशभागे तस्याङ्गेः षडङ्ग-
मादित्यसङ्ग्रहम् । यस्तत् ज्योतिष्कमित्याहुः सदा पशु-
पतेः प्रियम्” इत्युक्ते पञ्चरोः षडङ्गभेदे न० ।

ज्योतिष्टोम पु० ज्योतीर्षि लिङ्गदादयः सोमायस्य पत्वम् ।
१ खनामख्याते अग्निष्टोमसंस्थारूपे यज्ञभेदे तद्विधानादि
तारुण्यं ब्रा० ४।१।६ ।

“यज्ज्योतिष्टोमो भवति यज्ञमुख्यत्वाद्भिर्पुन्यं यदुक्त्यो
यज्ञक्रतोरनन्तराय यज्ञातिः सर्वस्याभ्यु” सू०

“अथ षोडशिकोऽयमतिरात्र इत्युक्तं, क्रुप्नो ज्योति-
ष्टोमोऽतिरात्रः स षोडशिक इति । अथ तद्वर्तिरिक्ता-
भिस्तिष्ठभिः संस्थाभिरययुज्यन्तूयते । यद्यपि सर्वेषा-
मपि ज्योतिष्टोमत्वमस्ति तथापि उक्त्यातिरात्रसंस्थयोः
पृथग्व्यवधानात् अग्निष्टोमसंस्थैव ज्योतिष्टोमगर्जे-
नोच्यते । ज्योतीर्षि लिङ्गदादयः सोमा यस्य स
ज्योतिष्टोमः । तथा च तैत्तिरीयके लिङ्ग्यद्वयं सप्तदश
एकविंश एतानि ज्योतीर्षि यत एतस्य सोमा इति ।
यज्ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमो द्वादशस्तोत्रात्मको भवति ज्यो-
तिष्टोमस्य हि अग्निष्टोमसंस्था सख्या, “एष वाव प्रथमो
यज्ञानामिति” श्रुतेः । तत्तेन यज्ञसुखं यज्ञानां सुखभूतम-
ग्निष्टोमं प्राप्य आर्भुर्वन्ति सविणः सन्ध्या भवन्ति तथा
तस्मिन्नतिरात्रे उक्त्यः पञ्चदशस्तुतगस्तसाध्यः क्रतुरन्त-
र्भवतीति यत् तत् यज्ञक्रतोः संपूर्णस्य यज्ञस्य अमन्तर-
याय अपरित्यागाय भवति उक्त्यसंस्थायां हि क्रतुः
संपूर्णो भवति यथा पूर्वयोः सवनयोः पञ्चदश पञ्चदश
स्तात्राणि तथा तृतीयेऽपि स्तोत्रपञ्चकसङ्ख्यात् । अग्नि-
ष्टोमस्त्वसंपूर्णः क्रतुः उक्तहेतोरभावात्” भा० ।

तस्य च अग्निष्टोमसंस्थत्वेन ज्योतिष्टोमनामताहेतु-
रुक्तो यथा “यदेतानि सर्वाणि सङ्गं दुरुपापानि के-
तेषासुपाप्मिरिति ज्योतिष्टोम एवाग्निष्टोमेनैवाग्निष्टो-
मेन यजेत । तस्य वा एतस्य ज्योतिष्टोमस्या-
ग्निष्टोमस्य लिङ्गद्वहिष्यमानं तद्व्रतस्य शिरः, पञ्च
दशसप्तदशा उत्तरो पवमानौ तौ पक्षौ, पञ्चदशं चोत्त-
राजत्रं सप्तदशं पृथमेकविंशं यज्ञायज्ञायं तत् पुष्कम्”
शत० ब्रा० १०।१।२।७ । “अधुना प्रथमसंस्थारूपज्योति-
ष्टोमाग्निष्टोमं महाव्रतयज्ञात्मना स्तोत्रं तत्रैवाग्निचय-
नादित्यस्योपादानाद् ब्रह्मवादिप्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति ।

मह युगपत् दुरपापानि व्याप्नुमश्चरानि सर्वेषां महात्र-
तयज्ञानुष्ठाने प्रयोगवाञ्छित्येन अत्यक्सम्पादनादेः दुष्कर-
त्येन चानधिकारात् तत्त्वाम्निष्टोम इति प्रदेनाग्निस्तव-
नोक्तेरग्निचयनसुकृतिमिति मन्त्रव्यम् । पञ्चाकारस्य महा-
व्रतसाम्नो हि शिरःपञ्चमध्यपुष्पात्मकाः पञ्चावयवाः
शिरो गायत्रं, रथन्तरं दक्षिणः पञ्चः वृहदुत्तरः पञ्चः
भद्रमस्य पुष्पं राजनसाम ह्यात्मैति तत्सर्वमग्निष्टोमे
सम्पादयति तस्य वा इति ऋक्त्वयात्मकमेकं सूक्तं तादृ-
गग्निं त्रीणि सूक्तानि त्रिवृत्तोऽवयवायस्य स्तोमस्य तदिदं
त्रिवृद् बहिष्प्यमानम् प्रातःसयनिकं त्वचं सूक्तत्वयात्मकं
बहिष्प्यमानं महाव्रतस्य शिरो भवति बहिष्प्यमानं
मपि गायत्रीकृन्दस्कृत्सृचैर्गातव्यम् माध्यान्दिनः पञ्चदश
स्तोत्रियात्मकः पवमानः, तृतीयसम्ने सप्रदशस्तोत्रिया-
त्मकः आर्भवः पवमानः पञ्चस्थानीयौ होत्रानुगंसनीयौ
प्रथममाजृभोत्रं सप्रदशस्तोत्रियात्मकं पृष्ठनामकं
होत्रः प्रथमं स्तोत्रम् तदुभयं मध्यात्तरूपम् । एकविं-
शत्याष्टतिरूपं “यज्ञायना वो अग्नयः” इत्यतोत्पन्नं साम
पुच्छस्थानीयम्” भा० २सोमयागे च “जप्रोतिष्टोम
धर्मा एकाहवाद्दशाहयोस्तद्गुणदर्शयान्” कात्या० श्रौ०
१२।१।१ “जप्रोतिष्टोमशब्देन उपांश्वादिहारियोजनप-
र्यन्तो ग्रहयज्ञाभ्यासोऽभिधीयते जप्रोर्तेषि यस्य
स्तोमाः स जप्रोतिष्टोमः स्तोमैर्ह्यसौ द्योत्यत इति ते च
सोमयागस्य स्तोमाः तस्मात् जप्रोतिष्टोमशब्देन सोम-
यागोऽभिधीयते” कर्कः ।

ज्योतिष्मत् वि० ज्योतिरस्यैव मतम् । १ ज्योतिर्युक्ते
 = प्रकाशयुक्ते श्लताभेदे स्त्री । सा च (मालकाङ्गनी)
 इति ख्याता लता । "ज्योतिष्मती कटुतिक्ता सरः कफ-
 मसीरजित् । अत्युष्ण वामनी तोष्णा विद्भुद्भुतिप्रदा"
 राजनि० ४ रातौ राजनि० ५ योगशास्त्रोक्ते सत्त्वप्रधाने
 चित्तवृत्तिभेदे च । "विशोका या ज्योतिष्मती" पात० अ० ।
 "प्रवृत्तिरुत्पन्ना चित्तस्य स्थिति-निवन्निनीति वाक्यशेषः ।
 ज्योतिःशब्देन सात्त्विकः परिणाम उच्यते स प्रशस्तो
 भूदानतिशयश्च विद्यते यस्याम्" भोजवृत्तिः "प्रसी-
 दत ते विशोका ज्योतिष्मती नाम चित्तवृत्तिः" मन्वावी०
 "ज्योतिष्मत् पथो रक्ष धिया कृतान्" ऋ० १०।५।१६
 "ज्योतिष्मतो दीप्तिमत्तः" भा० ६ अग्निपुण्यां अचिन्मत्यां
 तत्कथा अग्निभोक्तृशब्दे ५६ ४० दृश्यम् । यो-
 ज्यमस्य यथाऽग्नेन प्रापि ज्योतिष्मती पुरी" काशी० ।

ॐ स्वार्थं सुखदीपस्योऽपर्वतभेदे च शब्दार्थचिन्तामणिः ।
जप्रोतिस् प्रोद्योतते द्युत्यतेऽनेन वा द्युत-इत्तुं चार्द्धद्वि-
जः जप्रुत-दीप्तौ वा इत्तुं । १ स्वार्थं २ चम्पौ, मेदि-
३ मेघिकावृक्षे राजनिम्बे च । नेत्रकनीनिकामध्यस्थे
४ दर्शनसाधने, पदार्थे, शब्दार्थचिन्तामणि, ५ नक्षत्रे, ६ प्रकाशे,
शब्दच- ७ स्वार्थप्रकाशे, सर्वावभासकं चैतन्ये च न० ।

दशग्नितोमयागस्य संस्थाभेदे यथोक्तं ताण्ड्यब्रा० ४।१।७

“स एतान् स्तोमानपश्यत् ज्योतिर्गौरायुरिति मे वै
लोका एते स्तोमा व्यसमेव ज्योतिरयं मध्यमो गौरसा-
वुत्तम व्यायुः” म० ।

“म पूर्वोक्तः प्रजापतिः एतान् स्तोमान् स्तोमशब्देन
विष्टदादिस्तोमवन्त्यहानि लब्धवान् । तानि ज्योतिर्गो-
रायुरिति एतन्नामकान्यपश्यत् । तत्र ज्योतिरग्निष्टोम-
संस्थः गौरायुषी उक्थसंस्थे जप्रोतिष इयं स्तोमकृप्तिः ।
विष्टदुर्वहृष्यवमानः पञ्चदशान्याज्यानि पञ्चदशो माध्य-
न्दिनः पयमानः सप्तदशानि पृष्ठानि सप्तदश आभेव
एकविंशोऽग्नीष्टोममानति । अथ गोष्टोमस्य पञ्चदशो
वहृष्यवमानः विष्टदाजप्राणि सप्तदशं माध्यन्दिनं सवन-
मेकविंशं तृतीयसवनम् । अथायुष्टोमस्य विष्टदुर्वहृष्य-
वमानः पञ्चदशान्याजप्राणि सप्तदशं माध्यन्दिनं सवनमेक-
विंशं तृतीयसवनमिति । एतं उक्ताः स्तोमा इमे लोका
वै भूरादिकाः खलु कः कतमो लोक इति युभत्यायामाह
अयमेव लोको जप्रोतिः । अयमध्यमः अन्तरीक्षलोको
गौः असावुत्तमस्तृतीयः खर्लोक आयुः । स्तोमत्रयस्य
लोकत्रयेण सह संख्यासाध्यात् तच्छब्दता एतैः त्रिभिः
स्तामैः साधनैस्त्रीन् लोकान् प्राजयदिति शेषः” भा० ।
एविष्णो विहायसगतिजप्रोतिः सर्वविद् छतभुग विभुः”
विष्णुसंख्यद्योतनात् तस्य तथात्वम् । “अथ यदतः परो
दिवो जप्रोतिर्दोष्यते । विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनु-
जपेभूतयेषु लोकेषु । इदं वाव तद्यदिदमन्तःपुरुते
जप्रोतिः” का० उ० । एतामधिकृत्य “जप्रोतिःशब्दस्य
परब्रह्मपरत्वं शा० सू० भा० व्यख्यापितं यथा ‘जप्रोति-
श्रवणाभधानात्” १।१।२४ सूत्रभाष्यप्रादौ दृश्यम् । “चक्षु-
र्हस्तेनिरोधकं शार्धरादिकं तमः । तस्या एवानुप्राहकमा-
दित्यादिकं जप्रोतिरिति” शा० भा० । १०तेजोद्वयमात्रे
तस्य प्रकाशवत्त्वाज्ज्ञात्वं तदपि तत्रैव भाष्ये दृश्यम् ।
“जप्रोतिषामपि तज्जप्रोतिस्तमसः परमुच्यते” । “ज्ञानं
ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् । योऽन्तःसुखो-

ऽनंतरामस्तथानज्रोतिरेव यः । स योगी ब्रह्मनिर्वाणं
ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति” गीता । “हिमस्फोटप्रकाशाणि
ज्रोतिर्धीय सुखानि वः” “स हि देवः परं ज्रोति-
स्तमःपारे प्रतिष्ठितम्” कुमा० । ज्रोतिःसारः ज्रोति
स्त्वत्त्वम् ज्रोतिःसिद्धान्तः ।

ज्रोतीरथ पु ज्रोतिषां स्त्रियादीनां रथ इवाधारत्वात् ।
ध्रुवनक्षत्रे त्रिका० तदाधारतयैव ज्रोतिषकस्य सम-
वस्थानात् तस्य तद्वयत्वंम् ।

ज्रोत्स्ना स्त्री ज्रोतिरस्यस्याम् न उपधालोपस्य । १कौस्तु-
भ्याम् चन्द्रकिरणे अमरः २रेणुकानामगन्धद्रव्ये
रत्नमा० । ३दुर्गायां “प्रभा प्रसादशीलत्वात् ज्रोत्स्ना
चन्द्रार्कमालिनी” देशी० पु० ४५ अ० । “रौद्रायै
नमो नित्यायै गौत्र्यै धात्र्यै नमो नमः । ज्रोत्स्नायै
चेन्दुप्रिययै सुखायै सततं नमः” देशीमा० । ततः मत्वर्थे
अण् ज्रोत्स्ना तद्युक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ज्रोत्स्नी ।

ज्रोत्स्नाकाली स्त्री सोमस्य कन्यायां वरुणात्मजपुंस्कार-
पत्न्याम् “एषोऽस्य पुत्रोऽभिमतः पुंस्कारः पुंस्कारेक्षणः ।
रूपवान् दर्शनीयश्च सोमपुत्रो हतः पतिः । ज्रोत्स्ना-
कालीति यासाञ्छ्रद्धितीयां रूपतः श्रियम्” भा० उ० ८७ अ०
ज्रोत्स्नादि पु० मत्वर्थे अण्प्रत्ययप्रकृतिभूते पा० ग० स्त०
पठिते शब्दगणे स च गणः “ज्रोत्स्ना तमिन्ना कुण्डल
कलुष विमर्ष विपादिका” ।

ज्रोत्स्नाप्रिय पुंस्त्री ज्रोत्स्ना प्रियाया । चकोरे स्त्रियां
जातित्वेऽपि योपधत्वात् टाप् ।

ज्रोत्स्नावृत्त पु० ज्रोत्स्नाया दीपप्रकाशस्याधारः वृत्तः ।
दीपाधारं (पिन्धुच) त्रिका० ।

ज्रोत्स्नी स्त्री ज्रोत्स्नाऽस्यस्य अण् संज्ञापूर्वकवृद्धेरनि-
त्यत्वात् न वृद्धिः ङीप् । १ज्रोत्स्नायुक्तरात्रौ (भिक्षा)
२पटोलिकायाञ्च अमरः ३रेणुकानामगन्धद्रव्ये शब्दच० ।
स्वार्थे क । ज्रोत्स्निका तत्त्वार्थे ।

ज्रोतिषिक त्रि० ज्रोतिषमधीते वेद वा उक्त्यादि० ठक् ।
१ज्रोतिषशास्त्राभिज्ञे २तद्व्येतिरि च अमरः ।

ज्रोत्स्न त्रि० ज्रोत्स्ना अस्त्वस्य अण् । १ज्रोत्स्नायुक्ते
स्त्रियां ङीप् वा च २चन्द्रिकायुक्तरात्रौ रायसुक्तुटः ।

जि अभिभवे आ० पर० सक० अनिट् । जयति अजयिषीत् ।
जिज्राय जिज्रियत् “आ भातुना पार्श्व्यानि जयंति
महत्तोदस्य धृपता ततन्व” ऋ० ६।६६ । “जिगादपज-
यति शेरपीथं पदं यदस्य सतथा अजीजनन्” ६।७।५ ।

ज्जी वयोहानी वा चुरा० अभ० पले क्त्वा० घ्रा० घ० अक०
अनिट् । जाययति ते जिज्याति अजिज्रयत् त अजयिषीत् ।
ज्वर रोगे आ० पर० अक० सेट् । ज्वरति अज्वारीत् ।
मित् । ज्वरयति ते ।

ज्वर पु० ज्वर+भावे घ । स्वनामख्याते रोगभेदे । ज्वरस्योद्भव
निदानादि भावप्र० उक्तं यथा ।

“दक्षापमानसंकुड्बुद्धिनिःश्वाससम्भवः । ज्वरोऽपेधा

पृथग्दृग्बुद्ध्यातागन्तुजः स्मृतः । अस्यायमर्थः । दक्ष-

कर्तृको योऽपमानस्तेन संकुडो यो बुद्धस्तस्य यो निः-

श्वासस्तस्यात्मभव उत्पत्तिरस्य स ज्वरः । कुड्बुद्धिनिः-

श्वाससम्भूतत्वेन ज्वरः स्वभावात्पैत्तिक इति बोध्यते ।

यत उक्तं चरकेण, क्रोधात्पित्तमित्यादि तेन सर्वज्वरेषु

पित्तोपशमकारिणो चिकित्सा कतेव्या अतएव वाग्भटः

“उष्णा पित्ताहते नास्ति ज्वरो नास्त्युष्मणा विना ।

तस्मात्पित्तविरुद्धानि त्यजेत्पित्ताधिकेऽधिकम्” रुद्र-

सम्भूतत्वेन ज्वरस्य देवतात्मकत्वात् पूजाह्वं चोपदर्श-

ितम् अतएव वैदेहः “ज्वरः संपूजनैर्वापि सङ्घ-

र्सेनोपशम्यतीति” । भूतिरिष्यस्योक्ता सुश्रुतेन “रुद्र-

कोपाग्निर्भूतः सर्वभूतप्रतापनः । त्रिपाङ्गमप्रहरणस्ति-

शिराः सुमहोदरः । वैद्याश्चर्मवसनः कपिलो मौल्य-

विग्रहः । पिङ्गेक्ष्णो ह्रस्वजङ्घो बीभत्सो बलवान्म-

हान् । पुरुषो लोकनाशार्थमसौ ज्वर इति स्थितः ।

तैस्तैर्नामभिरन्येषां सत्त्वानां परिकीर्त्यते । जन्मादौ

निधने चैव प्रायोविशति देहिनम् । अन्ते देवमनुप्राप्यां

नान्यो विप्रहते हि तम्” तस्य ज्वरस्य संख्यारूपां संपा-

प्रमाह ज्वरोऽपेधेति । अपेत्वं विद्वेषोति पृथगिति

वातिकः पैत्तिकः श्लेष्मिकश्चेति त्रयः । इन्द्रजाश्च त्रयः

वातपैत्तिकः वातश्लेष्मिकः पित्तश्लेष्मिकश्चेति । सङ्घातजः

सन्निपातिक एकः । “इत्युल्लेखेकोल्लेखैः पट् स्युर्हीनमध्या-

धिकैश्च पट् । समथैको विकारास्ते सन्निपातास्तयोदय”

इति चरके त्रयोदश सन्निपाता उक्तास्ते यथा ।

वातोल्लेखः पित्तोल्लेखः । कफोल्लेखः । वातपित्तो-

ल्लेखः । वातश्लेष्मोल्लेखः पित्तश्लेष्मोल्लेखः । एवं पट् ।

अधिकवातो मध्यपित्तो हीनकफः । अधिकवातो मध्य-

कफो हीनपित्तः । अधिककफो मध्यपित्तो हीनवातश्चेति

पट् । त्र्युल्लेख एकः एवं त्रयोदश । अत्र तु त्रिदोष-

जत्वेन सास्यात्सन्निपातिक एक एव गणितः । आगन्तुज

इति । अत्रागन्तुगच्छेनाभिवातादयो हेतव उच्यन्ते ।

कुलचिह्नप्रभयः कार्यकारणयोरभेदोपचारात् आगन्तुजा अभिघाताद्यनेककारणयोगादनेके भवन्ति । तथा आगन्तुजत्वेन साध्यादागन्तुजोऽप्यत्रैक एव गणितः । नन्वागन्तुजेऽपि ज्वरे वातादिलक्षणदर्शनादागन्तुजः कथं दोषजाङ्गिष्ठः उच्यते, उत्तरकालं दोषोत्पत्तेः । तथा च चरके “आगन्तुजो हि व्यथापूर्वं जायते पश्चाङ्गिष्ठे दोषैरनुबध्यते” इति । अथ ज्वरस्य विप्रकटकारणकथनपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह “मिथ्याहारविहाराभ्यां दोषा ज्ञानाशयाश्रयाः बहिर्ज्वरस्य कोटग्निं ज्वरदाः सूरसानुगाः” । मिथ्याहारविहाराभ्यां अनुचितहारचेष्टाभ्यां हेतुभूताभ्यां दोषाः वातपित्तकफाः आमाशयाश्रयाः आमाशयं गता रसानुगाः रसद्रूपकाः बहिर्ज्वरस्य कोटग्निं कोटगतान्नेरुष्माणम् न तु समस्त-अग्निं तदा दोषपाकासम्भवः स्यात् । बहिः प्रक्षिप्य ज्वरदाः सूर्ज्वरकारिणी भवेयुरित्यर्थः । अथ ज्वरस्य सामान्यं विशिष्टञ्च पूर्वरूपमाह “अमोऽरतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनश्लथः । इच्छाद्दोषो सङ्गश्चापि शीतवातातपादिषु । जृम्भाऽङ्गमर्हो गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः । अप्रहर्षश्च शीतञ्च भवन्त्युत्पत्तिरिति ज्वरे । सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भात्यर्थं समीरणात् । पित्तस्ययमयोर्दोहः कफाक्षान्नाभिनन्दनम् !” अमो व्यापारं विनैव, अरतिरस्वस्थचित्तत्वम् विवर्णत्वं ज्ञानगात्रता । वैरस्यं मुख्यस्याऽप्रकतरसता । नयनश्लथः नयनयोरम्बुपूर्णत्वम् । शीतवातातपादिषु सङ्गरिच्छाद्दोषौ । आदिशब्दाज्ज्वलने जले च । यत उक्तं चरकेण “ज्वरकालतपवातेषु भक्ति-द्दोषावनिश्चिताविति” । शयनाद्विलित्यन्ते । अङ्गमर्होऽङ्गमोदनम् । गुरुता गात्रस्य । रोमहर्षः रोमाश्चूता । अप्रहर्षः अरुचिर्भोज्ये, तमः तमोमग्नस्यैव ज्ञानम् । अप्रहर्षः हर्षाभावः । शीतं लगति चकाराहलहानिः उपदेश-द्दोषादयोऽपि भवन्ति । तृतीयश्लोकस्यम् सामान्यत इति पूर्वश्लोकाभ्यां सम्बन्धनीयम् । तेन सामान्यतो ज्वर उत्पत्त्यति भयिष्ठति अनादयः पूर्वमेव भवन्तीत्यर्थः । उत्पत्त्यतीत्यात्मनेपदिनोऽपि तदभाव आर्षत्वात् । विशेषात् उच्यते । समीरणात् ज्वरे उत्पत्त्यति अतिशयेन जृम्भा भवति । पित्तज्वरे उत्पत्त्यति अत्यर्थेन नास्माभिनन्दनम् अन्नाकाङ्क्षा न भवति । जृम्भादयो भवन्ति यतः सामान्यधर्माक्रान्तो विशेषो धर्मो भवति । इन्द्रजपूर्वरूपमाह,

“रूपैरन्यतराभ्यां तु संस्पृष्टैर्द्वन्द्वजं विदुः । अन्यतराभ्यां जृम्भानेतदाहाभ्याम् । जृम्भाक्षारचिभ्यां नेत्रदाहान्ना-रुचिभ्यां वा संस्पृष्टरूपैः अमादिभिः द्वन्द्वजं द्विदोषजं पूर्वरूपं विदुः । त्रिदोषजपूर्वरूपमाह, “सर्वलिङ्गसम-वायः सर्वदोषप्रकोपजे । सर्वरूपजे सर्वरूपे सर्वलिङ्गसम-वायः । अतिशयितजृम्भानेतदाहाक्षारचिसहितानां अमादीनां समवायो भवति । अथ ज्वरस्य सामान्यलक्षणमाह, “स्वेदावरोधः सन्नापः सर्वाङ्गग्रहणं तथा । युगपद्यत्न रोगे तु स ज्वरो व्यपदिश्यते । ताप इति वक्तव्ये सन्नापाभिधानं देहेन्द्रियमनसां सन्नापबोधनार्थम् । यत उक्तं चरकेण ज्वरविशेषणम् । “देहेन्द्रियमनसापीति” । तत्र देहसन्नापो देहेन्द्रियोष्णता । इन्द्रियसन्नाप इन्द्रियवैकल्यम् । यत उक्तम् “इन्द्रियाणां तु तैक्यं यत्न सन्नापलक्षणम् । वैचित्त्यमरतिग्लानिनिर्म्मनः-सन्नापलक्षणम् इति” । सर्वाङ्गग्रहणम् सर्वेषामङ्गानां वेदनया पचणं सर्वाङ्गग्रहणं तत्तन्मनःहीतानीव वा भवन्ति । युगपदिति । मिलितमेतल्लक्षणम् । प्रत्येकस्य व्यभिचारात् । यथा स्वेदावरोधः कष्टपूर्वरूपे । तथा सन्नापो दाहव्याधौ । तथा सर्वाङ्गग्रहणं सर्वाङ्गरो-गाख्यवातव्याधौ । प्रस्वेदानिर्गमनपक्षे कारणमाह । “रुण्डि चाप्यपां धातुं यस्मात्तस्माज्जरातुरः । भवत्यु-त्पन्नागात्रस्य स्मृत्यते न च सर्वशः । तस्माज्ज्वरोऽत्र भवति सर्वशः स्मृत्यते न च” ।

सुश्रुते उत्तरतन्त्रे च तत्र विशेष उक्तो यथा

“कृते देवमनुष्येभ्यो नान्यो विपद्यते तु तम् । कर्मणा लभते यस्माद्देवत्वं मानुषादपि । पुनश्चैव च्युतः स्वर्गा-न्मानुषमनुवर्तते । तस्मात्ते देवभागेन सहजं मानुषा ज्वरम् । शोषाः सर्वे विपद्यन्ते तैर्यग्योना ज्वरादिताः । स्वेदावरोधः सन्नापः सर्वाङ्गग्रहणं तथा । विकारा युगपद्यस्मिन् ज्वरः स परिकीर्तितः । दोषैः पृथक् सम-कौच इन्द्रजगन्तुरेव च । अनेककारणोत्पन्नः कृतस्त्व-विधो ज्वरः । दोषाः प्रकुपिताः स्वेदु कालेषु स्वैः प्रको-पनैः । व्याप्य देहमशेषेण ज्वरमापादयन्ति हि । दुष्टाः स्वहेतुभिर्दोषाः प्राप्यामाशयमूष्ण्या । सहिता रसमागत्र रसस्वेदप्रवाहिणाम् । स्रोतसां मार्गमाहृत्य मन्दोक्तव-ज्जताशनम् । निरस्य बहिर्रुष्माणं पक्विस्थानाञ्च केवलम् । शरीरं समभिव्याप्य स्वकालेषु ज्वरागमम् । जनयन्त्यथ दृक्च स्ववर्णञ्च त्वगादिषु । मिथ्यातियुक्तरपि च

ज्ञेहाद्यैः कर्मभिर्न्याम् । विविधादभिघाताच्च रोगो-
 त्यानात् प्रपाकतः । अमात् ज्वरादजीर्णञ्च विधात्
 सात्त्यर्तुपर्ययात् । औषधीषुष्यगन्धाच्च शोकाच्चक्ष-
 पोडनात् । अभिचाराभिघाताभ्यां मनोभूताभिषङ्ग्या ।
 स्त्रीणामपप्रजातानां प्रजातानां तथाऽहितैः । स्तन्याव-
 तरण्ये चैव ज्वरो दोषैः प्रवर्तते । तैर्वेगवज्ज्वरैश्च
 सप्तदुश्चान्निर्दिशार्गकैः । विक्षिप्यमाणोऽन्तरग्निर्भवत्याशु
 बहिस्तरः । रुण्डि चाप्यपात्वात् यस्मात्तस्माज्ज्वरा-
 तरः । भवत्यत्युष्णगात्रञ्च न च स्विद्यति सर्वशः ।
 अमोऽरतिर्विवर्णत्वं धेरस्य नयनप्लवः । इच्छाद्वेषौ
 सुष्ठु चापि शीतवातातपादिषु । जृम्भाङ्गमर्दो गुरुता
 रोमहर्षोऽरुचिस्तमः । अप्रहर्षश्च शीतञ्च भवत्युत्पन्नानि
 ज्वरे । सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भात्यर्थं समीरणात् ।
 पित्ताच्चयनयोर्दाहः कफाच्चास्त्राभिनन्दनम् । सर्वलिङ्ग-
 समावायः सर्वदोषप्रकोपजे । द्वयोर्दोषोस्तु रूपेण संस्पृष्टं
 हन्तुं विदुः । वेपथुविषमो वेगः कण्ठौष्ठसुखशोषणम् ।
 निद्रानाशः क्षयः स्तम्भो गात्राणां रौक्ष्यमेव च । शिरो-
 हृद्वातस्त्वक्त्वैरस्य बद्धवित्कता । जृम्भाध्मानं तथा
 शूलं भवत्यनिलजे ज्वरे । वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्रा-
 त्यत्वं तथा वमिः । कण्ठौष्ठसुखनासानां पाकः स्वेदश्च
 जायते । पलायः कटुता वक्त्रे मूर्च्छा दाहो मदस्तृषा ।
 पीतविण्मूलनेत्रत्वं पैत्तिके अम एव च । गौरवं
 शीतसृक्लेशो रोमहर्षोऽतिनिद्रता । सोतीरोधो रूग्-
 न्यत्वं प्रमेको मधुरास्यता । नात्युष्णगात्रता च्छर्दिर्द्व-
 सादोऽविपाकता । प्रतिग्रायोऽरुचिः कासः कफजोऽ-
 ज्णोश्च शुक्लता । निद्रानाशो भ्रमः रासस्तन्द्रा सुप्ता-
 ङ्गताऽरुचिः । तृष्णा मोहो मदः स्तम्भो दाहः शीतं
 हृदि व्यथा । पक्तिश्चिरेण दोषाणां रुन्मादः श्यावद-
 नता । रसना परुषा कृष्णा सन्निभूर्जास्थिजा रुजः ।
 निर्भुग्मकुले नेत्रे कर्णौ शब्दरुगन्त्वितौ । पलायः
 श्रोतसां पाकः कूजनं चेतनाच्युतिः । स्वेदमूलपुरीषा-
 णामलशः सुचिरात् सृतिः । सर्वजे सर्वलिङ्गानि विशेष-
 ज्ञात्वं मे शृणु । नात्युष्णगीताऽप्यसंजो भ्रान्तप्रेक्षी
 हतस्तरः । स्वरजिह्वः शुष्ककण्ठः स्वेदविण्मूलवर्जितः ।
 सास्त्रनिर्भुग्महृद्दो भक्तद्वेषी हतप्रभः । असन् निप-
 तितः शेते प्रलापोपद्रवैर्युतः । तमभिन्यासमित्याङ्ग-
 र्हतौजसमथापरे । सन्निपातज्वरं कृच्छ्रमसाध्यमपरे विदुः ।
 निद्रोपेतमभिन्यासं क्षीणमेनं हतौजसम् । संन्यस्त-

गात्रं संन्यासं विद्यात्सर्वात्मके ज्वरे । ओजोविक्षंसते
 यस्य पित्तानिहससृष्ट्यात् । स गात्रस्तम्भगीताभ्यां
 शयने स्यादचेतनः । अपि जायत् सपन् जन्तुस्तन्द्रालुश्च
 प्रलापवान् । संस्पृष्टोऽमा सप्ताङ्गो मन्दसन्तापवेदनः ।
 ओजोनिरोधजं तस्य जानीयात् कुशलो भिषक् । सप्रमे
 दिवसे प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपि वा । पुनर्चरितरो भूत्या
 प्रथमं याति हन्ति वा । द्विदोषोऽप्यविहङ्गास्तु हन्तजा-
 क्षिविधाः सृताः । जृम्भाध्मानमदोक्तमपर्वमेदपरि-
 क्षयाः । तट्प्रलापाभिघाताः स्युज्वरे मासतपैत्तिके ।
 शूलकासकफोत्कृष्टशयीतेपथुपीनसाः । गौरवाकचि-
 विटस्त्रा वातक्षेपसृष्टवे । शीतदाहार्चिस्तम्भस्वेद-
 मोहमदभ्रमाः । कासाङ्गसादहृद्वासा भवन्ति कफ-
 पैत्तिके । क्षामाणां ज्वरसृक्तानां मिथ्याहारविहारि-
 रिणाम् । दोषः सत्तोऽपि संवृद्धो देहिनामनिलेरितः ।
 सन्ताप्येदुषत्प्राण्यचातुर्यान् सप्रलेपकान् । कफस्थान-
 विभागेन यथासङ्गं करोति हि । अहोरात्रादहो-
 रात्रात् स्थानात् स्थानं प्रपद्यते । ततश्चामाशयं प्राप्य
 घोरं कुर्याज्ज्वरं नृणाम् । तथा प्रलेपको ज्ञेयः शोषिणां
 प्राणनाशनः । दुश्चिकित्स्यतमो मन्दः सुकटो घातशोष-
 क्त्वा । कफस्थानेषु वा दोषस्तिष्ठन् द्वित्रिचतुर्षु वा ।
 विपर्ययाख्यान् कुरुते विषमान् कृच्छ्रसाधनान् । परो
 हेतुः सभावो वा विषमे कैचिदीरितः । व्यागन्तुशानु-
 वन्धो हि प्रायशो विषमज्वरे । वाताधिकत्वात् प्रवदन्ति
 तज्ज्ञातृतीयकञ्चापि चतुर्थकञ्च । औषात्मके मद्यसमु-
 द्भवे च हेतुं ज्वरे पित्तजनं वदन्ति । प्रलेपकं वातबला-
 सकञ्च कफाधिकत्वेन वदन्ति तज्ज्ञाः । मूर्च्छातुवन्वा
 विषमज्वरा ये प्रायेण ते हन्तसृष्ट्यितास्तु । त्वक्स्थौ
 श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे । तयोः प्रशा-
 नयोः पित्तमन्ने दाहं करोति च । करोत्यादौ तथा
 पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च । तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ
 कृतः शीतमन्ततः । हावेतौ दाहशीतादौ ज्वरौ संम-
 र्गजौ सृजतौ । दाहपूर्वस्तयोः कष्टः कृच्छ्रसाध्यतमः
 सृतः । प्रसक्त्याभिघातोऽत्यचेतनाप्रभवस्तु यः । रा-
 त्रपङ्को पट्सु कालेषु कीर्त्तितेषु यथा पुरा । प्रसक्त
 विषमोऽभ्येति मानवं बहुधा ज्वरः । स चापि विषमो
 देहं न कदादिहिसृजति । ग्लानिगौरवकाशेभ्यः स
 यस्माच्च प्रसृज्यते । वेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति
 लक्ष्यते । घातनरस्यो बीनत्वाच्च •सौक्ष्म्यादप्यलभ्यते ।

अत्यदोषेभ्यः क्षीणः क्षीणेभ्यश्च इवानुवृत्तः । दोषोऽ-
त्योऽनित्यसंभूतो ज्वरोत्पद्यते वा पुनः । घातमन्यतमं
प्राप्य करोति विषमज्वरम् । सन्ततं रसरक्तस्यः सोऽप्येदुः-
पिथितान्वितः । भेदोऽगतकृतृतीयेऽङ्गि त्वस्थिमज्जगतः
पुनः । कुप्यांश्चातुर्थकं घोरमनकं रोगसङ्करम् । केचिद्
भूताभिषङ्गोत्पन्नं ब्रुवते विषमज्वरम् । सप्ताहं वा दशाहं
वा द्वादशाहमपि वा । सन्त्या योऽविसर्गो स्यात्
सन्ततः स निगद्यते । अहोरात्रे सन्ततको द्वौ कालावनु-
वर्तते । अत्येदुष्कस्वहोरात्रादेककालं प्रवर्तते । तृतीय-
ककृतृतीयेऽङ्गि चतुर्थेऽङ्गि चतुर्थकः । वातेनोद्भूयमानस्तु
यथा पूर्येत सागरः । वातेनोदीरितास्तद्दोषाः कुर्वन्ति वै
ज्वरान् । यथा वेगागमे वेलां छादयित्वा महेदधेः ।
वेगहानौ तदेवाभ्यस्तलं यान्निधीयते । दोषवेगोदये
तद्दुदीर्येत ज्वरोऽस्य वै । वेगहानौ प्रशम्येत यथास्थः
सागरे तथा । विविधेनाभिघातेन ज्वरो यः संप्रवर्तते ।
यथा दोषप्रकोपस्तु तथा मन्येत तं ज्वरम् । श्लावास्तता
विषकृते दाहानीसारहृदयपहाः । अभ्यक्तकूपिपासा
च तोदो मूर्च्छा बलक्षयः । ओषधोगम्यजे मूर्च्छा शिरो-
रुक्तावयुक्षया । कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्रालस्यमभक्त-
रुक् । हृदये वेदना चायुः शालञ्च परिशुष्यति ।
भयात् प्रलापः शोकाच्च भवेत्कोपाच्च वेपथुः । अभिचारा-
भिशापाभ्यां भ्रातृशृङ्गाभिजायते । भूताभिषङ्गादु-
द्देगहास्यकम्पनरोदनम् । असक्त्याभिघातेभ्यो देहिनां
कुपितोऽनिधः । पूरयित्वाखिलं देहं ज्वरमापादयेद्-
भयम् । रोगाणां तु ससत्यानाद्विदाहागन्तुस्तथा ।
ज्वरोऽपरः सम्भवति तैस्तैरन्यैश्च हेतुभिः । दोषाणां स
तु निष्क्रान्ति कदाचिद्वातिवर्तते । गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो
हानदाहेन तृण्यथा । आनङ्गत्वेन चात्यर्थं श्वास-
बाधोद्भवेन च । हतप्रभेन्द्रियं ज्ञानं दुरात्मानसुप-
कुतम् । गम्भीरतीक्ष्णवेगार्तं ज्वरितं परिवर्जयेत् ।
जीनमध्याह्निकैर्दोषैश्च सप्तादशाहिकः । ज्वरवेगो भवे-
त्तीव्रो यथापूर्वं सुखक्रियः । इति ज्वराः समाख्याता
कर्त्तव्यानि प्रवक्ष्यते ।

ज्वरभेदे क्रियाभेदः सुखं ७० तं ७१ उक्तौ यथा

ज्वरस्य पूर्वकृतेषु वर्त्तमानेषु बुद्धिमान् । पाययेत् हतं
अच्छं ततः स लभते सुखम् । विधिमाकृतजेष्प
पैत्तिकेषु विरचनम् । मृदु प्रकटर्दनं तद्वत्कफजेषु विधी-
यते । मृदुं हिदोषजेषूक्तं यथादोषं विकल्पयेत् ।

अस्ते हनीयोऽशोध्यश्च संवीच्यो लङ्घनादिना । रूप-
प्राप्त्युपयोर्विद्याद्यानात्वं वज्रधूमवत् । प्रव्यक्तकृतेषु
हितमेकालोनापतयेत्तम् । आशायस्य दोषे तु शीत-
लोषे वसनं परम् । आनङ्गः क्षिपितैर्दोषैर्व्याधिलं काव-
मातुरः । कुप्यांश्चान्नं तावन्ततः संघर्षमाचरेत् । न
लङ्घयेन्मातुरजे जयजे मानसे तथा । अलङ्घ्याद्यापि
ये पूर्वं हिज्जणीये प्रकोर्त्तिताः । अनवस्थितदोषान्नेर्ह-
ङ्घनं दोषपाचनम् । ज्वरज्ञं दीपनं काङ्गाद्विजाघव-
कारकम् । सृष्टमाकृतविषमूलं सुत्पिपासाऽसहं
लघुम् । प्रसन्नात्तेन्द्रियं ज्ञानं नरं विद्यात् सुलङ्घितम् ।
बलक्षयकृषाशोषस्तन्द्रानिद्राभ्रमक्तमाः । उपद्रवाश्च
शाखाद्याः सम्भवन्त्यलङ्घनात् । दीपनं कफविच्छेदि
पित्तवातासुलोमनम् । कफवातज्वरार्त्तेभ्यो हितमुष्णाम्बु
तृट्कटम् । तद्वि मारद्वज्जहोषस्रोतसां शीतमन्यथा ।
संख्यमानेन तोयेन ज्वरः शीतेन यज्जते । पित्तमद्यविपो-
त्येपु शीतलं तिक्तकैः श्रुतम् । गाङ्गेयनागरोशीरपर्य-
टोदीच्यचन्दनैः । दीपनी पाचनी लघ्वी ज्वरार्त्तानां
ज्वरापहा । अक्षकाले हिता पेया यथास्वस्माचनैः
कृता । बद्धदोषस्य मन्दाग्नेः सप्तरात्रात्परं ज्वरे ।
लङ्घनान्ते यथागूभिर्यदा दोषो न पच्यते । तदा तं सुख-
वैरस्यतृणारोचकनाशनैः । कषायैः पाचनैर्हृदौ ज्वरज्ञैः
ससुपाचरेत् । पञ्चमूलीकपायन्तु पाचनं पवनज्वरे ।
सञ्चौद्रं पैत्तिके सुस्तक्तुकेन्द्रियैः कृतम् । पिप्पल्यादि-
कपायन्तु कफजे परिपाचनम् । हृदयेषु तु संसृष्टं
दद्यादथ विवर्जयेत् । पीताम्बुर्लङ्घितोभुक्तो जीर्णी
क्षीणः पिपासितः । मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु
मलेषु च । पक्वं दोषं विजानीयाज्वरे देयं तदौषधम् ।
दोषप्रकृतिवैकल्यादेकेषां पक्वलक्ष्यम् । हृदयोद्देष्टनं
तन्द्रालालासुतिररोचकम् । दोषाप्रवृत्तिरावृत्त्यं
विबन्धो बद्धमूलता । शुक्रदरत्वमखेदो न पक्तिः शक-
तोऽरतिः । स्वापः स्तम्भो शुक्रत्वस्य गात्राणां वज्रमा-
र्दवम् । सुखस्याशुद्धिरग्लानिः प्रसङ्गी बलवान् ज्वरः ।
निष्कुरैर्भिर्विजानीयाज्वरमात्रं विचक्षणः । सप्तरात्रात्परं
केचिन्नन्यन्ते देयमौषधम् । दशरात्रात्परं केचिद्वातव्य-
भिति निश्चिताः । पैत्तिके वा ज्वरे देयमत्यकालसु-
स्थिते । अक्षिरज्वरितस्यापि देयं स्यादोषपाकवः । भेषजं
ज्ञानदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम् । शोधनं शमनीयन्तु
करोति विषमज्वरम् । व्यवमानं ज्वरोत्क्रिष्टसुषेते मर्त्त

सदा । अतिप्रवर्तमानश्च चाध्वेदतिसारवत् । यदा
कोष्ठानुगाः प्रकाविबद्धाः स्रोतसां मलाः । अचिरज्वरि-
तस्यापि तदा दद्याद्विरेचनम् । पक्वोद्भूतिर्हृत्तोदोषो
देहे तिष्ठन् महात्ययम् । विषमं वा ज्वरं कुर्व्याद्बल-
व्यापदमेव च । तस्मान्निर्हरणं कार्यं दोषाणां वमना-
दिभिः । प्राक्कृत् वमनं चास्य कार्यमास्यापनं तथा ।
विरेचनं तथा कुर्व्याद्विरेचस्य विरेचनम् । क्रमेण
बलिने देयं वमनं क्षैणिके ज्वरे । पित्तप्राये विरेकस्तु
कार्यः प्रशियिज्ञाशये । सृज्येऽनिलके कार्यं सोदा-
वने निरुहणम् । कटीपृष्ठपृष्ठार्त्तस्य दीपान्नेरनुवा-
सनम् । शिरोगौरवशूलमृन्मिन्द्रियप्रतिबोधनम् । कफाभि-
पक्षे शिरसि कार्यं मूर्ध्नि विरेचनम् । दुर्बलस्य समाध्या-
तसुदरं सृज्यं दिहेत् । टाक्तेमवतीकुष्ठशताङ्गाङ्गु-
सैन्धवैः । अस्त्रपिष्टैः सुखोष्णैश्च पवने ढङ्कुभागे ।
रुद्धमूलपुरीषाय गुदे वर्त्तिं निधापयेत् । पिप्पलीपि-
प्पलीमूलययानीचव्यसाधिताम् । पाययेत् यवागूं वा
मारुताद्यनुषोमनीम् । शुद्धसोभयतो यस्य ज्वरः शान्तिं
न गच्छति । शोषोपदोषरुक्षस्य तस्य तं सर्पिषा जयेत् ।
जगच्चैवात्यदोषश्च शमनीयैरुपाचरेत् । उपवासैर्बलस्यन्तु
ज्वरे सन्तर्पणोत्थिते । क्षिप्तं यवागूं मन्दान्निं तृप्तार्त्तं
पाययेत्तन्म । तृच्छर्दिदाहधर्मात्तं मद्यं खाजतर्प-
णम् । सज्जोद्भूतस्य पश्चाज्जीर्णे यूपरसौदनम् । उप-
वासश्चमकते क्षीणे वाताधिके ज्वरे । दीपान्निं भोजये-
तप्राप्तो नरं मांसरसौदनम् । सुद्वयूषौदनस्यापि हितं
कफसुत्थिते । स एव क्षितया युक्तः शीतः पित्त-
ज्वरे हितः । टाडिमामलसुद्धानां यूपसानिलसर्पितिके ।
क्षुद्रमूलकयूपेण भोजयेत्कफवातिके । पटोलनिम्बयूपस्तु
पथ्यः पित्तकफात्मके । दाहच्छर्दियुतं चासं निरसं
तृणयार्दितम् । क्षिताक्षौद्रयुतं खाजतर्पणं पाययेत् च ।
कफपित्तपरीतस्य योमेऽलकपित्तनक्षत्रा । मद्यानिलस्य
न हितं यवागूससुपाचरेत् । यूपैरन्धैरनन्धैर्वा जाङ्गलैर्वा
रसेर्हितैः । मद्यं पुराणं मन्दान्नेर्यवाक्षौपहितं हि-
तम् । सव्योषं वितरेक्तं कफारोचकपीडिते । जयोऽत्य-
दोषो दीनश्च नरो जीर्णज्वरार्दितः । विबद्धः सुदोषश्च
रुक्षः पित्तानिलज्वरी । पिपासासार्त्तः सदाहो वा प्रयसा
स सुखी भवेत् । तदेव तु पथ्यः पीतं तद्वत्ते हन्ति मा-
नसम् । सर्वज्वरेषु सप्ताहं मात्वावज्जीवनं हितम् ।
वेगापायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिबर्धनम् । ज्वरितो

हितमन्नीयाद्यद्यस्यास्तिर्भवेत् । अक्षकाले हृत्पुद्गानः
क्षीयते क्षियतेऽथ वा । शूर्पभिष्यन्द्रकाले च ज्वरी
नाद्यात्कथञ्चन । न तु तस्याहितं भुक्तमाशुषे वा सुखाय
वा । सततं विषमं वापि क्षीणस्य सुचिरोत्थितम् । ज्वरं
संभोजनैः पथ्यैर्लघुभिः ससुपाचरेत् । सुक्ताम्लपूरान्श-
यकान् कुलत्थान् समकुष्ठकान् । आहारकाले यूपार्धं
ज्वरिताय प्रदापयेत् । क्षावान् कपिञ्जलानेषान् पृथतान्
शरभान् शशान् । कालपुष्कान् कुरङ्गान् च तथैव ऋगमा-
तृकाम् । मांसार्धं मांससात्मग्रामां ज्वरितानां प्रदापयेत् ।
सारसक्रौञ्चशिखिनः कृत्तुटांलित्तिरीक्षथा । गुरुष्ण-
त्वाच्च शंसन्ति ज्वरे केचिच्चिकित्स्वकाः । ज्वरितानां प्र-
क्षीपन्तु यदा याति समीरणः । तदैतेऽपि हि शस्यन्ते
मात्वाकालोपपादिताः । परिषेकावगाहंश्च स्नेहान्
संशोधनानि च । स्नानाभ्यङ्गदिवास्त्रप्रणीतव्यायामयो-
पितः । न भजेत ज्वरोत्सृष्टो यावच्च बलवान् भवेत् ।
त्यक्तस्यापि ज्वरेणाशु दुर्बलस्याहितैर्ज्वरः । प्रत्यापन्नो
दहेद्देहं शुष्कं दृक्मिवानलः । तस्मात्कार्यः परीहारो
ज्वरसुक्तेन जन्तुना । यावच्च प्रकृतिस्यः स्याद्दोषतः
प्राणतस्तथा । ज्वरे प्रमोहो भवति खल्यैरप्यवचेष्टितैः ।
निद्रां भोजयेत् तस्मान्मूलोच्चारौ च कारयेत् । व्यरो-
चके गात्रसादे वैषम्येऽङ्गमलादिषु । शालज्वरोऽपि
शोध्यः स्यादनुबन्धभयाक्षरः । न जातु तर्पयेत् प्राज्ञः
महसा ज्वरकर्मितम् । तेन मन्दूषितो ह्यस्य पुनरेव भवे-
ज्वरः । चिकित्सेच्च ज्वरान् सर्वांश्चिकित्सानां विष-
य्यैः । अमलयाभिघातात्ये मूलव्याधिसुपाचरेत् ।
स्त्रीणामपप्रजातानां स्तन्यावतरणे च यः । तत्र संश-
सनं कुर्व्याद्यथादोषं विधानयित्” ।

अत्र विशेषो गरुड पुरा० १५२ अ० उक्तो यथा ।

“ज्वरोगपतिः पापसा मृत्युराजोऽशनोऽनकः ।
क्रोधाद्वाध्वरध्वंसी रुद्रोऽनयनोऽङ्गवः । तत्सन्नापो
माहमयः सन्नापात्माऽपचारजः । विविधैर्नामभिः क्रूरो
ज्ञानायोनिषु यतते । पाकलो गजैष्वभितापो वाजिष्व-
लकः कुक्कुरेषु । ईन्द्रमदो जलदेऽप्यसु नीलिका ज्योति-
रौषधिषु भूष्यामूरो नाम । हृत्तासम्पर्दनं काशः
क्षमः शैत्यं त्वगादिषु । अङ्गेषु शीतपिडुकामात्रो
दर्दः कफोद्भवे । काले यथास्वं सर्वेषां प्रवृत्तिर्द्विरेव
वा । निदानोक्तानुपयोगो विपरीतोपशायिता । अर-
चिश्चाविपाकश्च सन्महासस्यमेव च । हृदाहश्च विपा-

कश्च तन्द्राङ्गानस्य भेदः च । वस्तिर्विसर्गविलया दोषा-
 शामप्रवर्तनम् । लालापमेको हृत्तासः क्षुब्धशो रसदं
 सुखम् । यच्च सुषु गुरुत्वञ्च गात्राणां बलमूलता । न
 विजीर्णा न वा ग्लानिज्वरस्यामस्य लक्षणम् । क्षुत्-
 क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमार्दवम् । दोषप्रवृत्ति-
 रष्टाहो निरामज्वरलक्षणम् । यथास्त्रिङ्गं संसर्गे ज्व-
 रसंस्पर्शजोऽपि वा । शिरोऽर्तिमूर्च्छावमिदेहदाहकण्ठास्य
 शोषारुचिपर्वभेदाः । उद्धृता संभ्रमरोमहर्षा जृम्भाति
 वाक्त्वं पथनात् स पित्तात् । तापहान्यरुचिपर्वशिरो-
 रुक् पीनसञ्चसनकासविवक्षाः । शीतजाद्यातिभिर-
 भ्रमितन्द्राः श्लेष्मयातजनितज्वरलिङ्गम् । शीतस्तम्ब
 स्वेददाहव्यवस्था दृष्ट्याकासः श्लेष्मपित्तप्रवृत्तिः ।
 मोहस्तन्द्रालिपित्तास्यता च क्षेत्रं रूपं श्लेष्मपित्त-
 ज्वरस्य । सर्वजो लक्षणैः सर्वहीनोऽपि च सुहृत्सङ्गः ।
 तद्वच्छीतं महानिद्रा दिवा जागरणं निशि । सदा वा
 नैव वा निद्रा महास्वेदोऽपि नैव वा । गीतनर्तन-
 हास्यादिप्रकृतेहाप्रवर्तनम् । सायुषी कजुषे रक्ते
 मग्ने लुलितपक्ष्मणी । अलिणी पिण्डिका पाश्वर्भू-
 पर्व्यास्थिरुग्भ्रमः । सखनौ सरुजौ कर्णौ महास्वेदोऽपि
 नैव वा । परिदग्धा खरा जिह्वा गुरुस्तान्द्राक्षिभा ।
 रक्तपित्तकफे जिह्वा लोचने शिरसोऽपि । कीटानां
 श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् । हृदाया मलसंसर्गः
 प्रवृत्तिरत्यशोऽपि वा । क्षिग्धास्यता बलभ्रंशः खरसादः
 प्रनापिता । दोषपाकचिरात्तन्द्रा प्रततं कण्ठकूजनम् ।
 सन्निपातमभिव्यासं तं ब्रूयाच्च हृतौजसम् । वायुना
 कफरुद्धेन पित्तमलः सुपीडितम् । व्यवयित्वाच्च
 सौख्याच्च बहिर्भर्गं प्रपद्यते । तेन हारिद्रनेत्रत्वं
 सन्निपातोद्भवे ज्वरे । दोषे विदग्धे नष्टेऽग्नौ सर्व-
 संपूर्णलक्षणः । असाध्यः सोऽन्यथा लङ्को भवे-
 द्वैकल्यदोऽपि वा । अन्यथ सन्निपातोऽपि यत्
 पित्तं पृथक् स्थितम् । त्वचि कोष्ठे च वा दाहं
 विदधाति पुरोऽनु वा । तद्वदातकफो शीतं दाहादि-
 र्दस्तरस्तयोः । शीतादौ तत्र पित्तेन कफे स्यन्दित-
 गोष्ठिते । शीते शान्तेऽपि मूर्च्छा सदस्मृणा च
 जायते । दाहादौ पुनरन्ते स्युस्तन्वास्वेदवभिक्रमाः ।
 त्यागनुरभिघाताभिपङ्कशापाभिचारतः । चतुर्धा तु
 कृतक्येदो दाहाद्यैरभिघातजः । असाच्च तस्मिन् पवनः
 प्रायो रक्तं प्रदूषयन् । सव्यथाशोकविवर्णं सरुजं

कुरुते ज्वरम् । अहावेगौषधिषिषक्रोधभीशोककामजः ।
 अभिषङ्गाद् ग्रहेणाक्षिषकसाक्षात्सारोदने । औष-
 धी गन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्भ्रमः क्षयः । विषात् मूर्च्छा-
 तिसारास्यस्यावता दाहदृग्भ्रमः । क्रोधात् कम्पः
 शिरोरुक् च प्रलापो भयशोकजे । कामादुन्मोऽरु-
 चिर्हीनो क्षीनिद्राघोष्ठितक्षयः । अहादौ सन्नि-
 पातस्य रूपादौ सद्यस्तयोः । कोपः कोपेऽपि पित्तस्य
 यौ तु शापाभिचारजौ । सन्निपातज्वरौ घोरौ ताव-
 सद्यतनौ मतो । तत्राभिचारिकैर्नन्वेष्टमानस्य
 तथ्यते । पूर्वश्चेतस्ततो देहस्ततो विस्फोटतृद्भ्रमैः ।
 सदाहमूर्च्छास्य प्रत्यहं वर्धते ज्वरः । इति ज्वरो-
 ऽष्टधा दष्टः समासाद्विधस्तु सः । शारीरो मानसः
 सौम्यस्तोऽन्तर्बहिराश्रयः । प्राकृतो वैकृतः साध्यो
 ऽसाध्यः सामो निरामकः । पूर्वं शरीरे शरीरे तापो
 मनसि मानसे । पवने योगवाहित्वाच्छीतं श्लेष्मयुते
 भवेत् । दाहः पित्तयुते मिश्रं मिश्रेऽन्तःसंश्रये पुनः ।
 ज्वरोऽधिकं विकाराः स्युरन्तःलोभो मलपहः ।
 वहिरेव वहिर्वेगे तापोऽपि च समाधितः । वर्षा
 शरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् । ऐकतोऽन्यः
 ऋतुः साध्यः प्रायश्च प्राकृतोऽनिजात् । वर्षासु सारुतो
 दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम् । कथ्यात् पित्तञ्च शरदि
 तस्य चातुबलः कफः । तत् प्रकृया निसर्गाच्च तत्र
 नानयनाद्भयम् । कफो वसन्ते तमपि वातपित्तं भवेदनु ।
 बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः । सर्वथा विवृति
 ज्ञाने प्रागसाध्य उदाहृतः । ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वमग्लानि-
 र्बलमूलता । न प्रवृत्तिर्न विजीर्णा न क्षुत् सामज्वरा-
 क्षतिः । ज्वरवेगेऽधिका तृष्णा प्रलापः स्वसनं भ्रमः ।
 मलप्रवृत्तिरुत्क्रेशः पथ्यमानस्य लक्षणम् । जीर्णता-
 मविपय्यासात् सप्ररात्रञ्च लङ्घनात् । ज्वरः पञ्चविधः
 प्रोक्तोमलकालबलावलात् । प्रायशः सन्निपातेन भूयसा-
 ऽप्युपदृश्यते । सन्ततः सततोऽन्ये दुस्तृतीयकचतुर्थकौ ।
 धातुमूलशकदाहिस्रोतसाव्यापिनो मलाः । तापयन्-
 स्तनूं सर्वां तुल्यदृष्ट्यादिर्वर्जिताः । बलिना गुरवस्तद्व-
 द्द्विग्रेषेण रसान्विताः । सततं निष्प्रतिहन्वा ज्वरं क्रूर्युः
 सुप्तः सहम् । मलं ज्वरोपा धातुन् वा स शीघ्रं क्षपये-
 ततः । सर्वाकाररसादीनां शुद्धाऽशुद्धापि वा क्रमात् ।
 वातपित्तकफैः सप्तदशहादशवासरान् । प्रायोऽनुयाति
 मर्त्यादां मोक्षाय च वधाय न । इत्यग्निवेशस्य मतं

हारीतस्य पुनः स्मृतिः । द्विगुणा सप्तमी (चतुर्दशी) या च नवम्येकादशी तथा । एषा त्रिदोषमय्यादा मोक्षाय च बधाय च । शुद्धशुद्धौ ज्वरः कालं दीर्घमप्यत्र वर्तते । कथानां व्याधियुक्तानां मित्याहारादिविनाम् । अत्योऽपि दोषो दुष्टादेर्लब्धान्यतमतो बलम् । स प्रत्यनीको विषमं यस्मादुद्विज्ययान्वितः । सोऽरिपक्षो ज्वरं कुर्याद्विषमज्वरद्विभागम् । दोषः प्रवर्तते तेषां स्वे काले ज्वरयन् बली । निवर्तते पुनश्चैव प्रत्यनीकबलावलः । क्षीणदोषो ज्वरः सूक्ष्मो रसादिष्वेव लीयते । लीनत्वात् कार्श्यैवगर्णजाद्यादीनादधाति सः । कासश्च विष्टतास्यत्वात् स्रोतसां रसबाहिनाम् । धातु सर्वस्य वपुषो व्याप्तिर्दोषेण जायते । सन्ततः सततस्तेन विपरीतो विपर्ययात् । विषमो विषमारम्भः क्षपाकालेन सङ्गवान् । दोषो रक्ताशयः प्रायः करोति सन्ततं ज्वरम् । अहोरात्रस्य सन्धिः स्यात् सकृदन्ये दुराश्रितः । तस्मिन्नासवहा नाडी भेदोनाडी तृतीयके । साहीपित्तानिष्ठान् भूर्ध्रस्त्रिकस्य कफपित्ततः । स पृष्ठस्थानिलकफात् स चैकाहान्तरः कृतः । चतुर्थको मलेर्भेदोमज्जास्थान्यतरस्थिते । मज्जामूलरैत्यपरः प्रभावमनुदशयेत् । द्विविधं कफेन जड्वाभ्यां सपरं गिरसोऽनिलात् । अस्थिमज्जोरूपगते चातुर्थकविपर्ययः । त्रिधा तत्रहं ज्वरवति दिनमेकसु सञ्चति । बलावलेन दोषाणामनुचेष्टाटिजन्मानम् । पक्वानामविपर्ययात् सप्तरात्रन्तु लङ्घयेत् । ज्वरः स्यात् मनसस्तद्वत् कर्मणश्च तदा तदा । गम्भीरधातुचारित्वात् सञ्चयति न सम्भवात् । तल्लो भूयिष्ठदोषाणां दुश्चिकित्साश्चतुर्थकः । सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरास्थेषु दूरादूरतरेषु च । दोषो रक्तादिमार्गेषु शनैरल्पशरेण यत् । याति देहञ्च नाशेषं सन्नापादीन् करोत्यतः । क्रमो यत्नेन पिच्छिन्नः सन्नापो लक्ष्यते ज्वरः । विषमो विषमारम्भः क्षपाकालानुसारवान् । यथोत्तरं मन्दमतिर्मन्दशक्तिर्यथायथम् । कालेनाप्नोति सदृशान् सरसादींस्तथा तथा । दोषो ज्वरयति क्रुद्धश्चिराच्चिरतरेण च । भूमौ स्थितं जलेः सिक्तं कालमेव प्रतीक्यते । अङ्कुराय यथा बीजं दोषबीजं भवेत्तथा । वेगं कृत्वा विषं यहदाशये नीयते बलम् । कुपत्याप्रबलं भूयः काले दोषविषं तथा । एवं ज्वराः प्रवर्तन्ते विषमाः सन्ततादयः । उत्क्रांशो गौरवं दैन्यं भङ्गोऽङ्गानां विजृम्भणम् । अरोचको वमिः श्वासः सर्व-

स्निग्धगो ज्वरे । रक्तनिषीवनं तृष्णा अक्ष्णोस्तु पिङ्गकोऽङ्गमः । दाहरागभ्रममदप्रलापो रक्तसंश्रिते । तृङ्गलानि-सप्तवर्षस्त्वमन्तर्हीहो भ्रमस्तथा । दीर्घत्वं गात्रविक्षेपो मांसस्थे मेदसि स्थिते । खेदोऽतितृष्णा वसनं दौर्गन्ध्यं चासहिष्णुता । प्रलापो ग्लानिरक्षिरस्थिते त्वस्थिभेदनम् । दोषप्रवृत्तिरुद्धाधःश्वासाङ्गुत्तेपकूजनम् । अन्तर्हीहो वहिःशैत्यं श्वासो हिक्का च मज्जगे । तमसो दर्शनं मर्मच्छेदनं क्षत्रमेदता । शुक्रप्रवृत्तिर्न्युत्पद्यते शुक्रसंश्रये । उत्तरोत्तरदुःसाध्याः पञ्चान्ये ते विपर्यये । प्रलिम्बश्चिवा गात्राणि श्लेष्मणा गौरवेण च । मन्दज्वरः प्रलापस्तु स भीतः स्यात् प्रलेपकः । नित्यं मन्दज्वरो कृत्तः भीतः कृच्छ्रेण गच्छति । मा-आङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो भवेद्वातबलासकः । चरिद्रागेदवर्णा-भस्तद्वक्षेपः प्रमेहति । स वै चारिद्रको नाम ज्वरमेदोऽन्तकः स्मृतः । कफवातो समौ यत्र क्षीणमप्यस्य देहिनः । तीक्ष्णोऽथ वा दिवा मन्दो जायते रात्रिञ्च ज्वरः । दिवाकरापीतबले व्यायामाच्च विप्रोपिते । शरीरे नियतस्याता ज्वरः स्यात् पौर्वरात्रिकः । व्यायामग्रे यदा दुष्टे श्लेष्मपित्ते ह्रासःस्थिते । तदाहं पीतत्वं देहे त्वहं चोष्णं प्रजायते । काये पित्तं यदा दुष्टं श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितः । उष्णत्वं तेन देहस्य पीतत्वं करपादयोः । रसरक्तान्ययः साक्ष्यो मांसमेदोगतश्च यः । अस्थिमज्जागतः कृच्छ्रस्तैस्तैः साङ्गैर्हीतप्रभः । वि-संज्ञो ज्वरवर्गार्त्तः सक्रोध इव वीक्ष्यते । सदीपणतज्जु शङ्कदुर्ध्वं सञ्चति वेगवत् । देहो लघुव्युपगतस्तमसोऽतापः पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथयत् । स्येदः क्षयः प्रकृतिगामिमनोऽन्तलिप्सा कण्डूश्च भूर्ध्रं विगतज्वर-लक्षणानि” ।

माधवकरनिदाने वातिकादीनां लक्षणभेद उक्तस्तत्र वातिकस्य लक्षणं यथा

“वेपथुर्विषमो वेगः कण्ठौष्ठपरिशोषणम् । निद्रानाशः क्षयः क्षम्यो गात्राणां रौक्ष्यमेव च । गिरोहृद्वात्रव्यक्ताशयं गाद्विट्कता । मूलाध्याने जृम्भणश्च भवत्यनिलजे ज्वरे । पैत्तिकस्य लक्षणं यथा

“वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राल्पत्व” तथा वमिः । कण्ठौष्ठ सुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते । प्रलापो वक्त्रकटुता मूर्च्छा दाहो मदस्तृषा । पीतविषमूलनेत्रत्वं पैत्तिके भ्रम एव च” ।

कफनिमित्तजस्य साध्यकरनिदानोक्तं लक्षणं यथा

“स्तैमित्यं स्तिमितो वेग आलस्यं सधुरास्यता । शुक्ल-
भूतपरीपत्यं स्तम्भस्तप्रिग्राह्यं च । गौरवं शीतसुतुक्लोटो
रोमहर्षोऽतिनिद्रता । प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः कफजे-
ऽज्जगोऽयं युक्तः” ।

वातपित्तकस्य लक्षणं यथा “तृष्णा मूर्च्छा भ्रमो दाहः
स्वप्ननाशः शिरोरुजा । कण्ठाश्लेषो वमधूरोमहर्षो-
ऽरुचिस्तमः । पर्वभेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराक्षतिः ।

वातश्लेष्मिकस्य लक्षणं यथा

“स्तैमित्यं पर्वणां भेदो निद्रा गौरवमेव च । शिरोरुहः
प्रतिश्यायः कासः स्वेदाप्रवर्तनम् । मुन्नापो मध्यवेगश्च
वातश्लेष्मज्वराक्षतिः” ।

पित्तश्लेष्मिकस्य लक्षणं यथा

“निमित्तज्ञास्यता तन्द्रा मोहः कामोऽरुचिस्तृषा । मुञ्ज-
दीर्घो मृच्छाशीतं पित्तश्लेष्मज्वराक्षतिः” ।

साक्षिपातिकस्य लक्षणं यथा

“ज्वरो दाहः क्षणे शीतमस्मिन्निद्रा शिरोरुजा । साक्षि-
पातिको रक्ते निमज्जे चापि कोचने । स्वस्वनी
ज्वरो कर्णौ कण्ठः शूकोऽजाहृतः । तन्द्रा मोहः
पर्वपक्ष कासः श्वासोऽरुचिस्तमः । परिदग्धा मर-
स्पर्शा जिह्वा तृप्ताक्षता परस । धीवनं रक्तपित्तस्य
कफनोर्लुभिमिश्रितस्य च । शिरसो लोटनं तृष्णा निद्रा
नाशो हृदि व्यथा । स्वेदमूलपरीप्राणां चिरार्धन-
सत्पथः । लक्षणं नातिगात्राणां सततं कण्ठबुजम् ।
लोष्ठानां श्वावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् । मूकत्वं
कोतसां पाको मुखवसुदरस्य च । चिरात् पाकश्च
दीर्घाणां सन्निपातज्वराक्षतिः” ।

असाध्यस्य साक्षिपातिकस्य तस्य लक्षणं यथा

“दीर्घे विरुद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वमस्पर्णलक्षणः । सन्नि-
पातज्वरोऽसाध्यः लक्ष्मसाध्यस्ततोऽन्यथा । सप्तमे दिवसे
प्राप्ते दग्धे दादशेऽपि वा । पुनर्गौरतरोभूत्वा प्रथमं
प्राप्तिं हन्ति वा । सप्तमो दिवसा (चतुर्दशी) चैव
नवम्येकादशी तथा । एषा त्रिदोषमर्यादा भोज्या च
वधाय च । सन्निपातज्वरस्थान्ते कर्णमूले सुदारुणः ।

गोघः कंजायतं तेन कश्चिदेव प्रच्यते” ।

जीर्णस्य लक्षणं यथा

“विमप्राहव्यतीतस्तु ज्वरोऽयस्तनुतां गतः । शीघ्रान्नि-
डाटं कुरुते स जीर्ण इति उच्यते” ।

व्यागनोर्लक्षणं यथा “अभिघाताभिचाराभ्यामभिपङ्गा भ-
शापतः । व्यागन्तुर्जायते दीर्घैर्यथास्वं तं विभावयेत्” ।

विषमज्वरजागन्तुकस्य तस्य लक्षणं यथा

“श्रवास्यता विपक्षते तथातीसार एव च । भक्तारुचिः
पिपासा च तोदश्च सह मूर्च्छया” ।

ओषधीमन्वजस्य कामजस्य च तस्य लक्षणं यथा

“ओषधीमन्वजे मूर्च्छा शिरोरुग्वमथुस्तथा । कामजे चित्त-
विभ्रंशस्तन्द्रालस्यमभोजनम्” ।

भवाद्विजस्य लक्षणं यथा “भयात् प्रलापः शोकाच्च
भवेत् कोपाच्च वेपथुः । अभिचाराभिघापाभ्यां मोह-
सृष्णा च जायते । भूताभिपङ्गादुद्वेगो हास्यरोदन-
कम्पनम् । कामशोकभयाहायुः क्रोधात् पित्तं त्रयो-
मलाः । भूताभिपङ्गात् कुपन्ति भूतसामान्यलक्षणाः” ।

विषमज्वरस्य संप्राप्रिथया

“दीर्घो दीर्घोऽहितसम्भूतो ज्वरोऽसृष्टस्य वा पुनः । घात-
कालतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम्” ।

सन्निपातज्वराणां प्रतिनिधित्वं घातवद्विषास्तथा हि
“श्वेतता रक्तज्वरस्य मोक्षोद्युः शिशिताः सन्ति । सेदोगत-
स्तृतीयोऽङ्गि तृथिपमकारतः पुनः । कुर्याच्चातुर्थकं
पित्तसन्तर्पणं रोगकद्वयम् । सप्तमं वा दशाहं वा द्वाद-
शाहं वा द्वादशं वा । सन्निपातं योऽविसर्गं स्यात् सन्नि-
पतं निगद्यते । आक्षोरादौ सन्ततको द्वौ कालावन्नुप-
सन्ति । अथ्येऽथ्यकज्वरौरात्र एककालं प्रवर्तते । तृतीयक-
स्तृतीयोऽङ्गि चतुर्थोऽङ्गि चतुर्थकः । केचिद्भूताभिपङ्गोऽस्य
जुवति विषमज्वरम् । कफपित्तात् एकयात्री एषाहात्र
कफाक्षकः । वातपित्ताच्छिरोरात्री त्रिविधः स्यात्
तृतीयकः । चतुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः ।
जङ्गमाभ्यां श्लेष्मिकः पूर्वं शिरस्तोऽनिजसम्भवः । विषम-
ज्वर एवान्यथातुर्थकविपर्ययः । मध्ये अहनी त्वरय-
त्यादावन्तो च सञ्जति” ।

वातवलासकलक्षणं

“नित्यं सन्ज्वरो रुक्षः शूनककोनं सोदति । स्तम्भाच्च-
श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातवलासकी” ।

प्रलेपकलक्षणं यथा

“प्रलिम्प्यच्च गात्राणि घर्मेण गौरवेण वा । सन्ज्वरो
विलेपी च सशीतः स्यात् प्रलेपकः” ।

विषमज्वरविशेषाः ।

“विदग्धेऽक्षरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते । तेनाहं

शीतलं देहे चार्द्धक्षोणं प्रजायते । काये दुष्टं यदा
पित्तं स्नेहा चान्ते व्यवस्थितः । तेनोष्णत्वं शरीरस्य शी-
तत्वं हस्तपादयोः । अत्र नतानरम् । “काये स्नेहा
यदा दुष्टः पित्तज्ञाने व्यवस्थितम् । शीतत्वं तेन गात्रा-
णामुष्णत्वं हस्तपादयोः” ।

शीतमर्धोज्वरो यथा ।

“त्वक्स्थौ स्नेहान्ते शीतमादौ जनयते ज्वरे ।
तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च” ।

दाहपूर्वो ज्वरो यथा

“करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च ।
तस्मिन् प्रशान्ते शीतरौ कुरुतः शीतमन्ततः । दावेतौ
दाहशीतादी ज्वरौ संमर्जौ स्मृतौ ।

दाहपूर्वस्तयोः कष्टः लक्ष्णसाध्यतमश्च सः” ।

यातादिज्वराणां धातुविशेषदुष्यतया रसादिगतदोषज
ज्वराणां लक्षणानि

“गुरुता हृदयेत्क्रोशः सदनं कर्द्वीरोचकौ । रसस्ये
न्यज्ज्वरं त्रिगुणं दौषतास्यै प्रजायते” । रक्तनिधीयनं
दाहो ज्वरः स्पर्शनं भ्रमः । ज्वरापः पिडका तप्या
रक्तापः तप्यः स्नेहापः । पित्तदाहो ज्वरः तप्या दुष्टमूल-
परीपता । ज्वरान्ते त्रिगुणं रसादिगताः स्यान्दास्ये ज्वरे ।
भ्रमं सति तप्या सूक्ष्मं मानपस्कृतेव च । दौर्गन्त्या-
रोचकौ भूत निर्दिष्टयोः चोक्तियुता ४ । भेदाऽस्यां
कूजनं शूलं विकृष्टकटिरेव च । विक्षेपणञ्च गात्राणां
समस्तभ्रमते ज्वरे ५ । तमः प्रवेशनं हिक्का कासः शैत्यं
क्षिप्तया । अन्तर्दाहो मज्जादासो मर्मच्छेदश्च मज्जगे ६ ।
भ्रमणं प्राणुपातं तमं युक्तस्थानगते ज्वरे ७ । भेफसः
भ्रम्यतामोचः युक्तस्थे तु विधेयतः” ।

फटुभेदे प्राकृतदिज्वरविशेषो यथा

“वर्षाशरद्वसनेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् ।
वैकृताऽन्यः स दुःसाध्यः प्राकृतश्चानिलोज्ज्वलः । वर्षासु
भारुता दुष्टः पित्तस्नेहान्वितो ज्वरम् । कुर्यात्
पित्तञ्च शरदि तस्य चानुबलः कफः । तत् प्रकृत्या विद-
ध्याञ्च तत्र नानयनाद्भयम् । कफो वसन्ते तमयि वात-
पित्तं भवेदनु । काले यथास्वं सर्वेषां प्रवृत्तिर्द्विरेव वा ।
अन्तर्वेगज्वरलक्षणम्

“अन्तर्दाहोऽधिककृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः । सन्ध्यस्थि-
मूलमखेदो दोषद्वयौ विनिमयः । अन्तर्वेगस्य लिङ्गानि
ज्वरस्यैतानि लक्षयेत्” ।

वह्निर्वेगज्वरलक्षणम् “सन्तापोऽभ्यधिको वाहकृष्णादीनाञ्च
मार्दवम् । वह्निर्वेगस्य लिङ्गानि मुखसाध्यत्वमेव च” ।

आमज्वरलक्षणम्

“लालापसेको हृत्तापहृदयागुह्यरोचकाः । तन्द्रालस्या-
विपाकास्रवैरस्यं गुरुगात्रता । क्षुत्क्षोषो बहुमूल्यं
क्षब्धता बलवान् ज्वरः । आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात्
तत्र भेषजम् । भेषजं हृत्तामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम् ।
पच्यमानज्वरस्य लक्षणं यथा

“ज्वरवेगोऽधिककृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः । मलप्र-
वृत्तिरुत्क्रोशः पच्यमानस्य लक्षणम्” ।

पक्वज्वरस्य लक्षणम्

“क्षुत्क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमार्दवम् । दोष-
प्रवृत्तिरदाहो निरामज्वरलक्षणम्” ।

साध्यज्वरस्य लक्षणं यथा

“बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः” ।

असाध्यज्वरलक्षणं यथा ।

“हेतुभिर्विजृम्भिता वजिभिर्विजृम्भिताः । ज्वरः
साध्यान्तद्वयस्य प्रवृत्तिर्निवृत्त्याशनः । ज्वरक्षीणस्य मूलस्य
गम्भीरो दैर्घ्यं रात्रिकः । असाध्यो बलवान् यश्च केश-
मीमलकज्वरः” ।

गम्भीरस्य लक्षणं यथा “गम्भीरस्तु ज्वरो क्षीयो हानदर्दाहो
न तृणवा । आनद्रूपेन चात्यर्थं श्वासकासोद्भवेन च ।
आरम्भाद्विषयो यस्तु यश्च वा दैर्घ्यं रात्रिकः । क्षीणस्य
चातिरुक्ष्य गम्भीरोयस्य हन्ति तम् । विसृजस्तास्यते
यस्तु भेते निपतितोऽपि वा । शीतार्दितोऽनुरूपस्य ज्वरेण
स्त्रियते नरः । यो हृदरोमा रक्ताक्षो हृदि संघातमूलवान् ।
यक्त्रेण चैवोच्छसति तं ज्वरो हन्ति मानवम् । हिक्का-
श्वासतृषायुक्तं रूढविस्मानलोचनम् । सन्ततोऽप्यासिनं
क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः । हतप्रभेन्द्रियक्षाममरोचक-
निपीडितम् । गम्भीरतीक्ष्णवेगार्त्तं ज्वरितं परिवर्जयेत्” ।

ज्वरस्योपद्रवा रक्षितोक्ताः यथा

“श्वासोच्छ्वासचिच्छर्दिस्तृष्णातीसारविड्महाः । हि-
क्काकासोऽङ्गभेदश्च ज्वरस्योपद्रवा दश” ।

ज्वरस्युत्तिपूर्वरूपम् । “दाहः खेदो भ्रमस्तृष्णा कम्प-
विड्भिसंज्ञिता । कूजनश्चास्रवैगन्धमाकृतिर्ज्वरमोक्षये” ।

“ज्वरस्युत्तलक्षणं “खेदो लघुत्वं शिरसः कण्डूपाकोरुखस्य
च । लघुत्वाच्चक्षिप्सा च ज्वरस्युत्तस्य लक्षणम्” ।

सुश्रुतगारुडादुक्तादु विशेषज्ञापनाय पृथगुपन्यासः ।

ज्वरितस्य वज्जीवज्जीनि भावप्र० उक्तानि यथा
 “सामान्यतो ज्वरो पूर्वं निर्वीति निलये वसेत् । निर्वीत-
 मायुषो वृद्धिमारोग्यं कुरुते यतः । व्यजनस्थानिल
 स्तृणास्त्रे दमूर्च्छाश्चमापहः । तालवेत्तमयो वात-
 स्त्रिदोषशमनो मतः । वंशव्यजनजः सोष्णो रक्तपित्त
 प्रकोपनः । चामरो वस्त्रसंभूतो मायूरो वेत्तजस्तथा ।
 एते दोषजिता वाताः क्षिप्त्वा हृद्याः सुपूजिताः ।
 नयज्वरी भवेद्यत्नाद्गुरुष्णवसनान्नतः । यत्तु पक्षपानीयं
 पिबेत् किञ्चिद्वारयन् । विनापि भेषजैर्व्याधिः पथ्यादैव
 नियतेति । न तु पथ्यविहीनस्य भेषजानां शतैरपि ।
 ततो ज्वरे वर्जनीयान्याह सुश्रुतः “परिप्रेक्षान् प्रदे-
 हांश्च स्नेहान् संशोधनानि च । दिवास्वप्नं व्यायामञ्च
 व्यायामं शिशिरं जलम् । क्रोधप्रवातभोज्यांश्च वर्जये-
 चरुणज्वरी” । परिप्रेक्षः स्नानादिः, प्रदेहोऽनुलेपना-
 भ्यङ्गादिः । परिप्रेक्षादिसेवने दोषमाह तत्रैव

“शोषं कटिं मदं मूर्च्छां भ्रमं तृणामरोचकम् ।
 प्राप्नोत्युपद्रवानेतान् परिप्रेक्षादिसेवनात्” । आदि-
 शब्देन प्रदेहादयो गृह्यन्ते । हारीतेन प्रत्येकं सेवने
 फलसक्तञ्च “व्यायामज्वरसंहृदिव्यायात् स्नानमूर्च्छनम् ।
 मृतिश्च स्नेहपानाद्यैर्मूर्च्छां कटिर्मदोऽरुचिः । शुब्धभो-
 जनात् स्वप्नाद्विभ्रमो दोषकोपनम् । अग्निमादः खर-
 त्वञ्च स्रोतसां च प्रवर्तनम्” । मृतिरिति व्यायादित्यत्र
 संवध्यते । स्वप्नात् दिवास्वापात्, ज्वरसक्त्यापि वर्ज्यमाह ।
 “सज्वरो ज्वरसक्तो वा विदाहोनि गुरुणि च । असा-
 त्मप्राज्ञानं पानानि विरुद्धाध्यशनानि च । व्यायाम-
 मतिचेष्टां वाऽभ्यङ्गं स्नानञ्च वर्जयेत् । तेन ज्वरः शमं
 याति शान्तश्च न पुनर्भवेत्” । ज्वरी लङ्घनं कुर्यादित्याह
 चरको वाग्भटश्च “आमाशयस्थो हृत्वाग्निं सामो
 माशान् पिधापयन् । विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्लङ्घन-
 माचरेत्” । तथा “ज्वरादौ लङ्घनं प्रोक्तं ज्वरमध्ये
 तु पाचनम् । ज्वरान्ते भेषजं दद्याज्वरसक्तो विरे-
 चनम् । त्रिविधं त्रिविधे दोषे तत्समीक्ष्य प्रयोजयेत् ।
 दोषेऽपि लङ्घनं पथ्यं मध्ये लङ्घनपाचनम् । प्रभूते
 शोभनं तच्च मूलादुन्मूलयेन्मलान्” । चक्रदत्तश्च “तरुणं
 तु ज्वरं पूर्वं लङ्घनेन जयं नयेत् । आमदोषमलज्जादा
 लङ्घयेत् यथाविधि, अन्यञ्च “वातः पचति सप्ताहात्
 पित्तं तु दशभिर्दिनैः । स्नेहा द्वादशभिर्घटैः पच्यते
 वदतां वर !” लङ्घनं लङ्घनीयस्तु कुर्याद्दोषानुसृतः ।

तिरात्मकेकरात् वाऽहोरात्रमथ वा ज्वरे । निर्वीत-
 सेवनात् स्नेहात्तृणानादुष्णवारिणः । पानादामज्वरे
 लोणे पश्चादौषधमाचरेत्” । आत्रेयेणोक्तम् “ज्वरादौ
 लङ्घनं प्रोक्तं ज्वरमध्ये तु पाचनम् । ज्वरान्ते भेषजं
 दद्याज्वरसक्तो विरेचनम् । दोषशेषस्य पाकार्यमग्नेः
 सन्नुत्थाय च । लङ्घितस्याप्यदोषश्चेत् यवागूपानमा-
 चरेत् । शालिषट्कसुदृगानां यूपं वा शक्तमाचरेत् ।
 पञ्चकोलेन संसिद्धां यवागूं मध्यलङ्घने । अत्यर्थं
 लङ्घितं दृष्ट्वा तस्य सन्तर्पणे हितम् । द्राक्षादाडिम
 खजूररपियालैः सपरुपकेः । तर्पणाहस्य कर्तव्यन्तर्पणं
 ज्वरशान्तये” । अत्र लङ्घनशब्देनानशनसुच्यते । यत
 आह सुश्रुतः “आनङ्गः स्तिमितैर्दोषैर्यवन्तं कालमातुरः ।
 तावत्त्वनशनं कुर्यात्ततः संसर्गमाचरेत्” । आनङ्गः स्तिमितै-
 र्दोषैः सम्बद्धः । संसर्गं औषधाच्चादिप्रसङ्गम् । यत
 आह चरकः “चतुःप्रकारा संशुद्धिः पिपासारोव-
 भारतो । पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम् ।
 चतुःप्रकारा संशुद्धिर्वसनञ्च विरेचनम् । निरुहणं च व-
 स्तिश्च शिरोविरेचनं तथा । नत्यनुवासनं कार्यं तस्य
 दृष्टगत्वात् । अत्र लङ्घनं कर्षणमित्यर्थः । तथा च सुश्रुतः
 “शरीरलाघवकरं यद्द्रव्यं कर्म वा पुनः । तं लङ्घन-
 मिति ज्ञेयं दृष्टगं तु पृथग्निधम्” । लङ्घनात्कर्षणादन्यत्
 शरीरलोपकमित्यर्थः । ननु “आनङ्गः स्तिमितैर्दोषैरित्यादि
 पूर्वोक्तसुश्रुतवचनात्सामान्यतो ज्वरिणा यथाऽनशनरूपं
 लङ्घनं क्रियते । तथा चतुःप्रकारा संशुद्धिः इत्यादि
 चरकवचनाद्वसनादिरूपं लङ्घनं सर्वैर्ज्वरिभिः कथं न
 क्रियते । ततोचरते वसनादिकमवस्थायिशेषेषु क्रियते
 नतु सर्वज्वरेषु तथा च सुश्रुतः “सोत्क्रोशे बलिने देयं
 वसनं त्रैपिकज्वरे । पित्तप्राये विरेकेस्तु कार्यः प्रशि-
 धिलाशये । सरुजे नीरुजे कार्यं सोदावर्त्ते निरुहणम् ।
 कफाभिपक्षे शिरसि कार्यं मूर्ध्नि विरेचनम्” । अपिच
 सर्वज्वरिभिः पिपासानियन्त्रो न कार्यः । यत आह
 हारीतः । “तृणा गरीयसी घोरा सद्यः प्राणविना-
 शिनी । तस्माद्देयं तृणाक्षीयं पानीयं प्राणधारणम्” ।
 अतोऽवस्थाविशेष एव पिपासासहनं ज्वरिभिर्मातसेवनं
 न कार्यम् सुश्रुतेन प्रयातसेवनस्य सर्वथा निषिद्ध-
 त्वात् । अतो मातसेवनमवस्थाविशेष एव युक्तम् ।
 लङ्घनान्मुयवागूमभिर्यदा दोषो न पचते । तदा तु
 सुखैरस्यहृणारोचकनाशनैः । ज्वरघ्नैः पाचनेर्हृदौः

कषायैः ससुपाचरेत् इत्यत्र लङ्घनपाचनयोः स्फुट
एव भेदः । व्यायामोऽपि न कार्यस्तस्यातिनिषिद्ध-
त्वात् अथवाविशेषे पुनः पार्श्वपरिवर्तनादिरूपः
सोऽपि कर्त्तव्यः तस्माच्चतुःप्रकारा संयुद्धिरित्यादिश्लोके
लङ्घनपटं कर्षणपर्यायमिति निर्णीतम् । अनशनरूपस्य
लङ्घनस्य फलमाह “लङ्घनेन कथं नीते दोषे सन्धु-
क्षितेऽनले । विज्वरत्वं लघुत्वं च लुप्तैवास्थोपजायते” ।
लङ्घनेन अनशनेन प्रवृत्ते दोषे क्षयक्षीते । यत आह
“आहारं पचति शिखी दोषानाहारवर्जितः” । पचतीति
सन्धुक्षितेऽनले आक्तादकदोषे क्षीणेऽग्नौ प्रदीप्ते यथो-
क्तसंप्राप्तिरसाम्योविघटनान् विज्वरत्वं शरीरस्य गौरवा-
भावेन लघुत्वम् । क्षुत् बुभुक्षा च जायते इत्यर्थः ।
अन्यद्वाह सुश्रुतः “अनवस्थितदोषाग्नेर्लङ्घनं दोष-
पाचनम् । ज्वरज्ञं दीपनं काङ्क्षावृत्तिनाशकारणम्” ।
अनवस्थितदोषाग्नेः स्वस्थानादितो गतोदोषोऽग्निश्च
यस्य तस्य ज्वरिणः काङ्क्षा अन्नाभिलाषः, रुचिः लङ्घने-
नाभपाकान्मुखशोषादिनाशे सुखस्य यत्प्रकृतत्वं सेव
रुचिः शोभा । “रुचिः स्त्री दीप्तिशोभायामभीष्टार्था-
भिलाषयोरिति” मेदिनीकारः । सम्यक्कृतस्य लङ्घनस्य
लक्षणमाह “वातमूलपूरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे ।
हृदयोद्गारकण्ठास्यशुद्धौ तन्द्राक्लमे गते । स्वेदे जातेऽ
रुचौ चापि क्षुत्पिपासासहोदये । कृतं लङ्घनमाद्देश्यं
निर्व्यथे चान्तरात्मनि” । हृदयस्य शुद्धिरनवरोधः उद्गार-
शुद्धिः सधूमान्त्रोद्गाराभावः । कण्ठस्य शुद्धिः कफानव-
लिप्तत्वम् । आस्यशुद्धिः सुखस्य प्रकतरसत्वम् । तन्द्राक्लमे
तन्द्रा च क्लमश्च तस्मिंस्तन्द्रा निद्रा क्लमोऽत्र ग्लानिः ।
क्षुत्पिपासासहोदये क्षुत्पिपासयोः सह युगपदुदये,
अन्तरात्मनि मनसि । एतानि लक्षणानि भिन्नान्येव
सम्यक्कृतं लङ्घनं बोधयन्ति नतु प्रत्येकम् । हीनस्य
लङ्घनस्य लक्षणमाह “कफोत्क्रोशः सहृत्तासष्टीवनं
च सुष्ठुसंज्ञः । कण्ठस्य हृदयाशुद्धिस्तन्द्रा स्याद्धीन
लङ्घने” । उपस्थितवसनत्वमपि कफोत्क्रोशः कफस्य
वमनायोपस्थितिः । हृत्तासष्टीवनं हृदयात्कफनिर्गमः ।
अतिशयितस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह “पर्वभेदेऽङ्गभर्तस्य
काशः शोषो सुखस्य च । क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा
दौर्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः । मनसः संश्रमोऽभीष्टमूर्ध्वात-
स्तमो हृदि । देहाग्निर्वलहानिश्च लङ्घनेऽतिक्रान्ते भवेत् ।
अरतिर्वलहानिश्च लङ्घनेऽतिक्रान्ते भवेत्” । कर्णनेत्रयोः

दौर्बल्यं स्वविषयग्रहणासामर्थ्यम् । मनसः संश्रमः
भ्रान्तिः । मूर्ध्वातः उद्गारबाहुल्यम् । हृदि तमः
अन्धकारप्रविष्टस्येवाज्ञानम् । वलरक्षणेन लङ्घनं कार-
येदित्याह “बलाविरोधिना चैनं लङ्घनेनोपादयेत् ।
बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थोऽयं क्रियाक्रमः” । अयमर्थः ।
एनं रोगिणं बलाविरोधिना अर्नतबलक्षयकारिणा
लङ्घनेन उपपादयेत् कृत इति चेत्तत्राह । यदर्थ-
मस्मै आरोग्याय अयं क्रियाक्रमः चिकित्सोपक्रमः ।
तत आरोग्यं बलाधिष्ठानं बलान्नयमित्यर्थः । केषा-
श्चिदनशनस्य निषेधमाह सुश्रुतः “तद्धि मारुततृष्णा-
क्षुत्सुखशोषभ्रमान्वितैः । न कार्यं शुर्विणीबालवृद्ध
दुर्बलभीरुभिः । न जयाध्वश्चक्रोधाकामशोषचिर-
ज्वरी” । तत् अनशनम् उत्पन्नमारुतयुक्तेन ज्वरिणा
न कार्यं मारुतोऽत्र निरामोबोद्धव्यः । सामे मारुते
लङ्घनं कार्यमेव यत आह तन्त्वान्तरे “यवश्रमेव
कुर्वीत ज्वरी सामे समीरणे । लङ्घनं ह्याभपाकार्थं न
तदूर्ध्वं यथा कफे” । तदूर्ध्वं आभपाकादूर्ध्वम् । अत-
एवाक्तम् “कफपित्ते द्रवौ धातु सहते लङ्घनं बद्ध ।
आमक्षयादूर्ध्वमपि वायुर्न सहते क्षणम्” । आमस्य
लक्षणमाह “आहारस्य रसः सारो यो न पकोऽग्नि-
लाघवात् । आमसंज्ञाश्च लभते बद्धव्याधिसमान्नयः” ।
तन्त्वान्तरे तु “आममक्षरसं केचित् केचित्तु मन-
सञ्चयम् । प्रथमं दोषदुष्टिं वा केचिदामं प्रचक्षते ।
अविपक्रमसंज्ञं दुर्गन्धं बद्धपिच्छिलम् । सादनं सर्व-
गात्राणामाभयत्वाभशब्दितः । तेनामेन ससायुक्ताः दोषा
दुष्याश्च तादृशाः । तदुद्भवा आमयाश्च साम इति बुधैः
स्मृताः” । तत्र सामस्य वातस्य लक्षणमाह, “वायुः
सामो विवर्जानिः सादतन्द्रान्तकूजनैः । वेदनाशोथ
निस्तोदैः क्रमशोऽङ्गानि पीडयेत् । विचरेदुयुगपञ्चापि
गृह्णाति कुपितो भृशम् । स्नेहादौर्दृष्टिमायाति मेघः
स्त्वर्थोदये निशि” । विचरेद् युगपत् वायुरामशैककालं
विचरेत् कुपितः सामो वायुः भृशमतिशयेन
गृह्णात्यङ्गानित्यर्थः । वातस्य तस्यैव निरामस्य लक्षण-
माह “निरामो विशदे रुच्यो निगन्धोऽत्यल्पवेदनः ।
विपरीतगुणैः शान्तिः क्षिप्तैर्जातिविशेषतः” ।

अथ प्रसङ्गात्सामस्य पित्तस्य लक्षणमाह “पित्तं सामं
भवेदन्तं दुर्गन्धं हरितं शुभ्रं । अश्लिकाकण्ठहृदाहजं
श्यावं तथा स्थिरम्” । अश्लिका अश्लिखता (चुकीति)

कोके । पित्तस्य तस्य निरामस्य लक्षणमाह । “निरामं पित्तमातात्मन्युष्णं कटुकं सरम् । दुर्गन्धिं रुचिजहङ्गिव-
नवर्द्धनमीरितम्” ।

अथ सामकफस्य लक्षणमाह “आलस्यतन्त्राहृद-
बाविशुद्धिर्दीपाप्रदन्त्रा विह्वलताभिः । शुद्धर-
त्वाच्चित्तप्रताभिरामान्वितं व्याधिसुदाहरन्ति । साम-
ज्येक्षलङ्घनकोष्णपेयालज्ज्वलस्यपौदनतिक्तयूषैः । विह्व-
णस्वेदनपाचनैश्च संगोधनैर्हृन्मधस्तथैव । तत्रि माह-
तदृष्णायां लङ्घनं कार्यमेव च” । तथा सुखशेष-
भ्रमावपि निरामयोरेव विवक्षितौ सामयोस्तु तयोर्लङ्घनं
कार्यमेव, सुविषयीवालुङ्कादिभिरपि निरामैरेव नैव
लङ्घनं कार्यं सामैः पुनस्तौरपि लङ्घनं कार्यमेव ।
“क्षये धातुक्षये राजयज्जगिषि च वातजे ज्वरे लङ्घनं न
कार्यम् । ज्वरी लङ्घनेऽपि जलं पिबेदित्याह सुश्रुतः ।
“हृदिता मोहमायाति माहात् प्राणान्विसुश्रुति । अतः
सर्वास्वस्थ्यास्तु न कश्चिद्धारि वर्जयेत्” । हारीतेनोक्तम्
“तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यःप्राणविनाशिनी । तस्मा-
द्देयं तृष्णातीत्यं पानीयं प्राणधारणम्” । अथर्वं पेय-
मपि जलं ज्वरी किञ्चिद्धारयन् पिबेत् । यत आह सुश्रुत
एव । “जीविनां जीवनं जीवो जगत्सर्वं तु तन्मयम् ।
अतोऽन्यन्ननिषेधेन न कश्चिद्धारि वारयेत्” । जीवनं जलं
कश्चिद्धारि वारयेदेव तथा च, “ज्वरे नेत्राम्बु कुपे
मन्देऽग्नावदरे तथा । ज्वरोऽक्षके प्रतिश्यामे प्रसिक्ते चयथौ
क्षये । त्रणे च मधुमेक्षे च पानीयं मन्दमाचरेत्” ।
सुखप्रसिक्ते अत्यं पिबेत् मन्दमाचरेत् पिबेत् । यत
आह “अतियोगेन सज्जितं तृष्यतोऽपि प्रबोजितम् ।
प्रयाति क्षेपपित्तत्वं ज्वरितस्य विशेषतः” । तच्च जलं
नवज्वरी शीतलं न पिबेदित्याह सुश्रुतः “नवज्वरे
प्रतिश्याये पार्श्वशूलं गलशूलं । सद्यःशुद्धौ तन्माऽऽ-
ध्याने व्याधौ वातकफोद्धवे । अरुचिपहणीशुद्धमहाह-
कासेषु विह्वलौ । हिक्कायां क्षेपपाने च शीतं वारि
विवर्जयेत्” । अन्यच्च वज्रमाह स एव “वेद्यमानेन शीतेन
ज्वरस्तोयेन वर्द्धते” । अल शीतं जलं अकथितं निषिद्धम् ।
तथा सति कथितमायातम् । तत्र कथितस्य विधिरु-
णश्च “कायमानं तु निर्वेगं निष्केनं निर्मलं च
यत् । तत्तोयं कथितं श्वेदं देशजं पाचनं खडु” ।
शनैः कथितस्य विधानमाह सुश्रुतः “वातक्षेपज्वरात्ताव
हितसृष्णाम्बु तृप्यते । दीपकं स्नातु कफजे वातप्रि-

त्तानुशोषनम् । तत्रि माहं वज्रहोषकोतथां शीतम-
न्यथा” । वाग्भटश्च “तृष्णायां प्राप्सृष्णाम्बु
पिबेद्वातकफज्वरे । तत्कफं विषयं नीत्वा तृष्णामाशु
निवर्त्तयेत् । उदीर्य चाग्निं श्रोतांसि शृङ्खल्य विशेष-
धयेत् । वातपित्तकफस्वेदशूलमूत्राणि सारयेत् ।
अधोष्णोदकस्य लक्षणं गुणश्च “कायमानान्तु निर्वेगं
निष्केनं निर्मलं तथा । अर्द्धावशिष्टं यत्तोयं तदुष्णो-
दकमुच्यते । ज्वरकाशकफश्वासपित्तवातामभेदसाम् ।
नाशनं पाचनञ्चैव पयसृष्णोदकं सदा” ।

अथर्तुभेदे जलस्य पाकभेदः । “त्रिपादशेषं सज्जितं
पीप्से शरदि शस्यते” । “अन्ये तु निदाघे त्वर्द्धपादेन
पादहीनान्तु शारदम् । हिमेऽर्द्धशेषं शिशिरे तथा
वर्षावसन्तयोः । शिशिरे च यसन्ते च हिमे चार्द्धावशेष-
पितम् । अष्टमांशावशेषान्तु वारि वर्षासु शस्यते ।”

ज्वरविषये कसिदस्यावच्छादिभेदः चक्रदत्त उक्तो यथा

“ज्वरितं ज्वरज्ज्वरं वा दिनान्ते भोजयेत्तु । क्षेप-
क्षये विह्वलोष्णं बलवाननवस्तदा । सुर्वभिषग्द्रुकाक्षे
च ज्वरी नाद्यात् कथञ्चन । न हि तस्याहितं भुक्त-
मायुषे वा सुखाय वा । लङ्घनं स्वेदनं काये यवाग्व-
क्षिक्तको रसः । पाचनान्यविपकानां दोषाणां तरुणे
ज्वरे । आसप्ररात्रं तरुणं ज्वरमाहृन्मनीषिणः । मध्यं
हृद्दशरात्रान्तु पुराचमत उत्तरम् । पाचनीयं शमनीयं
कषायं पाययेत् त्व तम् । ज्वरितं षड्वेऽतीते
लज्जितं प्रतिभोजयेत् । सप्ताहात् परतोऽस्तस्ये सामे
स्यात् पाचनं ज्वरे । निरामे शमनं लक्ष्ये सामे नौमध-
माचरेत् । लाडाप्रसिक्ते चूलासहृदयाशुद्धरोचकाः ।
तन्त्रालस्याविपाकास्त्यवैरस्यं गुरुगात्रता । क्षुद्राशो बल-
भूतं च सत्वता बलवान् ज्वरः । आसज्वरस्य लिङ्गानि
न दद्यात् तत्र भेषजम् । भेषजं हृष्टामदोषस्य भूयो
ज्वलयति ज्वरम् । शूद्रौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मधेषु
च । पक्वं दोषं विज्जानीयाज्वरे देयं तदोषधम्” ।
तेन ज्वरो नानाविधः हिक्काहिक्कादिः नवज्वरः शीर्ष-
ज्वरः विषमज्वरादिश्च उक्तवाक्येभ्योक्षेयः ।

तत्रलभेदे ज्वरोत्पत्तौ लक्ष्यतद्भोगकाबभेदाः सुहृत्सिचि-
थी० छा० उक्ता यथा

“स्नातोन्द्रपूर्वाशिवसर्पभे नृतिज्वरेऽन्यथैवे स्थिरता
भवेद्भुजः । यास्यन्त्रयोवारुणतक्षभे शिवापक्षा हि पक्षो ह्य-
धिपार्कवासने । मूत्राग्निदाहो नव पित्तभे तथा भुज्या-

यमेजरादितिधातुभे नगाः” मासोऽज्वैवेऽथ यमाहि
मूलभे मित्रेशपितृ फणित्वेने वृत्तिः । सु० चि०

“स्वातीनि । इन्द्रे ज्येष्ठा पूर्वाषाढः शिव आर्द्रा
सार्धमम् अश्लेषा । एषु भेषु ज्वरे पुंसः स्त्रियो वा ज्वरो-
त्पत्तौ वृत्तिरेव स्यात् उक्तं वसिष्ठेन” “पूर्वाषाढाति-
भुजङ्गरोहसुरेवरत्ने च यस्य रोगः । आर्द्राक्षितं देव-
चिकित्सकोऽपि क्षितावशक्तः क्षुब्ध रोगिणं तम्” देव-
चिकित्सको देववैद्यो घन्मलरिः । अद्यान्वमेव देवत्व-
सुराघवोऽप्येत्यतौ इतो रोगस्य स्थिरता भवेत् बहु-
कालेन रोगनिवृत्तिः स्यादित्यर्थः । तथा भरण्यादिन-
क्षलचतुष्के शिवा एकादश घञादिवसाः रोगस्थैर्यं
स्यात्तदनन्तरं रोगसुप्तिरिति सर्वत्र व्याख्येयम् । इति धिपं

विशाखा अर्को हस्तः वासवं धनिष्ठा एषु त्रिषु भेषु
पञ्चः पञ्चदश दिवसा रोगस्थैर्यस्य । मूलाग्निदासो
मूलकत्तिकाश्विनीषु त्रिषु नव दिवसाः पितृभे मघायां
मखा विंशतिदिवसाः नाभैकदेशे नामपक्ष्ममिति न्या-
येन बुध्नोऽर्चिर्बुध्न उक्तरामादपदा अर्थभोत्तरा-
फाल्गुनी । ईजरादितिधातृभानि प्रसिद्धानि एषु पञ्चसु
भेषु नगाः सप्त दिवसाः । अज्वैवे सृगोत्तराषाढयोर्हयो-
मार्सस्त्रिंशद्दिनानि रोगस्थैर्यं ततो रोगनिवृत्तिः यदाह
“कच्छात् स्फुटं प्राणिति मितपौष्णे धिष्णो च मासाच्छ-
शिविष्वधिष्णो । रोगस्य सुप्तिः पितृदेवधिष्णो वारैर्भवे-
द्विंशतिमित्य नूनम्” प्राणिति जीवतीत्यर्थः । “पक्षादसृ-
शक्नेषु भेषु मूलाश्विनाग्नित्वितये नवाहात् । तोयेषु
चित्त्वान्तकविष्णुभेषु नैरुज्जमेकादशभिर्दिनेषु । पुष्ये
त्वर्चिर्बुध्न पुनर्वसौ च ब्रह्मपार्यमर्चेषु च सप्तरात्रात् ।

अथ शीघ्रं रोगविशक्तये क्षन्तिप्रा शान्तिरप्यभिहिता
वसिष्ठेन “अक्षेयं कनकेन कृत्वा तद्विष्णुमन्त्रैश्च सु-
गन्धिपुष्पैः । वस्त्राद्यैर्गुग्गुलुधूपदीपनैर्वेद्याम्बूल-
फलैश्च सम्यक् । पूजां च कृत्यामयनायनाय द्विजाय
दद्यादस्तुलं शिवाय” आभयो रोगः । अस्तुलमपरिमित-
इत्यम् प्रत्येकनक्षत्रशान्तिर्विशदा नक्षत्रणान्यध्याये वसि-
ष्ठेनोक्ता सा तत एव सम्यवधार्या” ।

भेषुज्वरं अन्यथा तद्भोगकाल उत्तो यथा

“क्षत्तिकायां यदा व्याधिरुत्पद्यते भवति क्षयम् । नवरात्रं
भवेत् पीडा त्रिरात्रं रोहिणीषु च । अग्नयोर्वे पञ्च-
रात्रमाह्नीयां सृज्यतेऽसृभिः । पुनर्वसौ तथा पुष्ये सप्त-
रात्रेण मोचनम् । नवरात्रं तथाऽश्लेषे श्लशानान्

मघासु च । द्वौ मासौ पूर्वफल्गुन्यासुत्तरासु लिपञ्च-
कम् । हस्तो च सप्तमे मोक्षक्षिप्तायामर्द्धमासकम् ।
मासद्वयं तथा स्वात्मां विशाखे दिनविंशतिः । मित्रे
चैव दशाहानि ज्येष्ठायामर्द्धमासकम् । मूलेन जायते
मोक्षः पूर्वाषाढे लिपञ्चकम् । उत्तरे दिनविंशत्या द्वौ
मासौ श्रवणे तथा । धनिष्ठायामर्द्धमासो वारुणे च
दशाहकम् । पूर्वभाद्रपदे देवि ! जनविंशतिवासरान् ।
लिपञ्चाह्निकत्रयो च रेवत्यां दशरात्रकम् । अहोरात्रं
तथाश्विन्यां भरण्यान्तु गतायुषः । एवं क्रमेण जानी-
याच्छस्त्रेषु यथोचितम्” ।

रोगिणस्ताराशुद्धिपुष्टिभ्यां भोगकाशभेदव्यवस्था ।

तिथिचक्षुर्वारयोगभेदे ज्वरोत्पत्तौ सु० चि० वृत्त्यु-
क्तौ यथा ।

“रौद्राहिष्माकाभ्युपयास्यपूर्वाह्नितैवस्त्रग्निषु पाप-
वारे । रिक्ताहरिस्तन्ददिने च रोगे शीघ्रं भवेद्रोगि-
जनस्य वृत्त्युः” सु० चि० ।

“रौद्रादीनि भानि प्रसिद्धानि पापवाराः सूर्यभौम-
यनयः रिक्ताः प्रसिद्धाः हरिर्होदशी स्तन्ददिनं प्रती-
एतास्तिथयः सर्वविधे विविष्टयोने यस्य रोगोत्पत्ति-
र्भवेत्तस्य रोगिजनस्य शीघ्रं वृत्त्युर्भवेत् । उक्तं च देवस्य
मनोहरे “उरगवरुणरुद्रावासेन्द्रलिपूर्वायमदहनवि-
शाखाः पापवारेण युक्ताः । तिथिषु नवभिषष्टीहादशी
वा चतुर्थी वज्रजमरखयोगो रोगिणां कावहेतुः” इति
चतुर्थीपङ्क्तिं चतुर्थीपङ्क्तिं पञ्चमं मत्वा मूले रिक्तापङ्क्तिं
कृतम् अतएवाह वसिष्ठः “अश्लेषाह्नीपूर्वायमवरुणम-
रुणकतारानवाः सृष्टादश्यां स्तन्दरिक्तातिथिषु च
रविष्माकीरवारेषु येषाम् । रोगः संजायते ते यमपुर-
वचिरात् प्राप्नुवन्त्येव चन्द्रे जन्मन्यटास्त्रयन्मुष्ययमवन-
गते स्रक्तुं शक्नो च राशविति” यो० धा० ।

अथ प्रतिप्रवणः “यद्यत्र चन्द्रस्तस्यैव गोचरे चाशुभप्रदः ।
तदा नूनं भवेन्मृत्युः सुधासंसिक्तरेहिन” । इति दीपि-
क्षाटीकाहृतवाक्यम् ।

ज्वराधिष्ठाहरेवभेदे च रौद्रज्वरदेवस्य वैष्णवज्वरदेवेन
बुद्धादिकया हरिवं० १८१ अ०

“भजप्रमानेधनीकेषु त्रातृकापः सम्यवधात् । ज्वरस्त्रि-
पादस्त्रिधाराः बहुभुजो नवलोचनः । भक्षप्रहरणो
रौद्रः काकालकवभोपमः । नदनोघसहस्रस्य तृल्लो नि-
र्वातनिखनः । निश्वसन् पुष्पमाण्यं निद्रान्विततनुर्भ-

शम् । नेत्राध्यामाकुलं वक्त्रं सङ्कः कुप्यन् भ्रमणमुक्तः ।
सङ्कटरोमा ग्लानाक्षः क्षिप्रचित्त इव श्वसन् । हृत्तायुध-
मभिकुङ्कः शालोपमिदमवतीव । तेन बलरामस्याभिभवे
ततस्तस्य कृष्णेन सङ्क युद्धे पराजयकथा १८२ अ०

“सूत इत्यभिप्रेत्याय ज्वरं शलुनिच्छदनः । कृष्णो
भुजवनान्तन्तु चित्तोपाय महीतले । सक्तमात्रस्तु बाहुभ्यां
कृष्णदेहं विवेश सः । अस्तङ्गा विप्रहन्तस्य कृष्णस्याप्रति-
मौजसः । स ह्याविष्टसदा तेन ज्वरेणाप्रतिमौजसा ।
कृष्णः सखलञ्जिव सङ्कः क्षितौ गाढं व्यवर्त्तत । जृम्भते
श्वसते चैव खलकते च पुनः पुनः । रोमाञ्छोत्थितगात्रस्तु
निद्रया चाभिभूयते । ततः स्थैर्यं समाकम्ब्य कृष्णः
परपुरञ्जयः । विकर्वाणो महायोगी जृम्भमाणः पुनः पुनः ।
ज्वराभिभूतमात्मानं विज्ञाय पुरुषोत्तमः । सोऽसृजज्वर-
मन्धं तु पूर्वज्वरविनाशनम् । चोरं वैष्णवमत्युद्यं सर्वप्रा-
णिभयङ्करम् । स सृष्टमात्रस्तेजस्वी बलवान् भीमवि-
क्रमः । कृष्णज्वरो ज्वरं पूर्वं शृङ्गीत्वा खेन तेजसा ।
कृष्णाय हृष्टः प्रायच्छतं जपाङ्क ततो हरिः । ततस्तं
परमक्रुद्धो वासुदेवो महाबलः । खगात्वात् खज्वरेणैव
निरक्रामयन् वीर्यवान् । व्याविध्य भूतले चैनं शतधा
कर्तुं सद्यतः । व्याधोपयज्वरस्तत्र भोः परित्वातुमर्हसि ।
व्याविध्यमाने तस्मिंस्तु कृष्णेणामिततेजसा । अशरीरा
ततो वाणी तमुवाचान्तरीक्षगा । कृष्ण ! कृष्ण ! महा-
बाहो ! यदूनां नन्दिवर्द्धन ! । मा बधीज्वरमेतं तुरन्त-
णीयस्त्वयाऽनघ ! । इत्येवमुक्ते वचने तं सुमोक्ष हरिः
स्वयम् । भूतमव्यभविष्यस्य जगतः परमो गुरुः । कृष्णस्य
पादयोर्भूम्नां शरणं स गतो ज्वरः । प्रणम्य च हृषी-
केशं ज्वरो वाक्यमथाब्रवीत् । शृणुष्व मम गोविन्द !
विज्ञाप्यं यदुनन्दन ! । यो मे मनोरथो देव ! तं त्वं कुरु
महाभुज ! । अहमेको ज्वरस्तात ! नाम्यो लोके ज्वरो
भवेत् । त्वत्प्रसादाद्भि देवेश ! वरमेतं दृणोम्यहम् । देव
उवाच । एवमवतु भद्रं ते यथा त्वं ज्वर ! काङ्क्षसे ।
वरार्थिनां वरो देवो भवांश्च शरणागतः । एक एव ज्वरो
लोके भवानस्तु यथा पुरा । योऽयं मया ज्वरः सृष्टो मध्ये-
वैष प्रलीयताम् । वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ते तु वचने
ज्वरं प्रति महायशाः । कृष्णः प्रहरतां श्रेष्ठः पुनर्वाक्य-
मुवाच च । कृष्ण उवाच । शृणुष्व ज्वर ! सन्देशं यथा
लोके चरिष्यसि । सर्वजातिषु विन्यस्तस्तथा स्थावरजङ्गमे ।
क्षिप्वा विभज्य चात्मानं सत्प्रियं यदि काङ्क्षसे । चतुष्प-

दान् भजैकेन द्वितीयेन च स्थावरान् । तृतीयो यश्च ते
भागो मातृप्रेषपत्स्यते । क्षिप्वाभूतं वपुः कृत्वा पक्षिषु त्वं
भव ज्वर ! । चतुर्थो यस्तृतीयस्य भविष्यति च ते ध्रुवम् ।
एकान्ततश्चतुर्भागः खोरकश्चतुर्थकः । मातृप्रेषैकपादेन
वपु त्वं प्रविभज्य वै । जातिष्वथावशेषेषु निवस त्वं
शृणुष्व मे । दृष्टेः कीटरूपेण तथा सङ्कोचपत्रकः ।
पाण्डुपत्रश्च विख्यातः फलेष्वातुर्यमेव च । पद्मिनीषु
हृमं भूत्वा पृथिव्यामपि चोपरः । कृपान्तु नीलिकां
भूयाः शिखोद्ग्रेदश्च वर्हिणाम् । गैरिकः पर्वतेष्वेव सत्-
प्रसादाद्भविष्यति । गोक्षपञ्जारको भूत्वा खोरकश्च
भविष्यति । एवं विविधरूपेण भविष्यति महीतले ।
दर्शनात् स्पर्शनाच्चैव प्राणिनां बधमेष्यति । अते देव-
मनुष्यांश्च नान्यस्यां विषह्यिष्यते” ।

ज्वराश्च नानादेवसृष्टा यथोक्तं हरिवं १६८ अ० “पिता-
महत्सोद्भूता रौद्रा रुद्राङ्गसम्भवाः । कुमारस्कन्दजा-
यैव ज्वरा वै वैष्णवादयः” “स्वेद्यमासज्वरं प्राज्ञः को-
ऽम्भसा परिषृजति” भाषः ।

ज्वरकालकेतुरस पु० ज्वरस्य कालकेतुरिव कर्म० ।

“रसं विषं गन्धकतान्मकञ्च मनःशिलाकृष्करताल-
कञ्च । विमर्द्ध्य वज्रीपयसा समांशं गजाङ्गयं तत्र
पुटं विदध्यात् । दिगुल्लमस्यैव मधुप्रयुक्तं ज्वरं निहन्त्य-
एविषं महोद्यम् । पुरा भवान्यै कथितो भवेन नृणां
हिताय ज्वरकालकेतुः” भैषज्यरं उक्ते औषधभेदे ।

ज्वरकुञ्जरपारीन्द्ररस पु० ज्वर एव कुञ्जरस्तस्य पारीन्द्रः
सिंह इव हिंसकत्वात् तादृशो रसः । भैषज्यरं उक्ते
ज्वरनाशके औषधभेदे । तल्लक्षणं तलोक्तं यथा
“मूर्च्छितं रसकपैकं तदङ्गं जारिताध्वकम् । तारं ताम्यञ्च
रसजं रसकं ताम्बकं तथा । मौक्तिकं विद्रुमं क्षौद्रं गिरिजं
गैरिकं शिला । गन्धकं हेमसारञ्च पलाङ्गञ्च पृथक् पृ-
थक् । क्षीरावी सुरवल्ली च शोथली गणिकारिका । आटा-
मला ज्योत्स्निका च सतिक्ता तु सुदर्शना । अग्निजिह्वा
पूतितैला शूर्पपणीं प्रसारिणी । प्रत्येकस्वरसं दत्त्वा
मर्दयेत् त्रिदिनावधि । अणवेत् पर्यणखणेन चतुर्गुञ्जा-
प्रमाणतः । महाग्निकारको रोग सङ्करज्ञः प्रयोगराट् ।
सततं सन्नतान्येद्युः सृतीयकचतुर्थकान् । ज्वरान् सर्वान्
निहन्त्याशु भास्करस्तिमिरं तथा । काशं श्वासं प्रमेहञ्च
सशोथं पाण्डुकामलां । पङ्कणो ज्वररोगश्च सर्वोप-
द्रवसंयुतम् । ज्वरकुञ्जरपारीन्द्रः प्रथितः पृथिवीतले”

ज्वरकेशरिन् पु० ज्वरस्य तद्रूपं केशरीव हनृत्वात् ।

“शुद्धतं विषं व्योषं गन्धफलमेव च । जयपाल-
समं कृत्वा भृङ्गतोयेन मद्देयेत् । गुञ्जामात्रा वटी कार्या
बालानां सर्पपाकतिः । सितया च समं पीता पित्त-
ज्वरविनाशिनी । मरिचेन प्रयुक्ता सा सन्निपातज्वरा-
यहा । पिप्पलीजीरकाभ्याञ्च दाहज्वरविनाशिनी ।
ज्वरकेशरिनामायं रसो ज्वरविनाशनः” भैषज्यर०
उक्ते औषधभेदे ।

ज्वरघ्न पु० ज्वरं हन्ति हन-व्यमनुष्य कर्त्तरि टक् । ? शुद्ध्याम्,
श्वास्तूके श्वरनाशके त्रि० शब्दार्थः । ४ मञ्जिवायां स्त्री
डीप् । राजनि० ।

ज्वरधूमकेतुरस पु० ज्वरस्य धूमकेतुरन्निरिव दाहकत्वात्
कर्म० । “भवेत् समं सूतससृष्टमेनं हिङ्गूलगन्धं
परिमर्दयत्वात् । नवज्वरे यक्ष्मिन् त्रिषष्ठमाद्रांस्व-
नाशयं ज्वरधूमकेतुः” भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे ।

ज्वरनागमयूरचूर्णं न० ज्वर एव नागः सर्पस्तस्य मयूर
इव हिंसकत्वात् कर्म० ।

“लौहाभ्रटङ्कनं ताघ्नं तालकं यङ्गमेव च । शुद्ध-
प्लुतं गन्धकञ्च शिपुवीजं फलत्रिकम् । चन्दनातिविषा
पाटा वचा च रजनीद्वयम् । उशीरं चित्रकं देवकाष्ठञ्च
सपटोलकम् । जीवकर्पभकाजाजत्रस्तालीशं वंशलोचना ।
कण्टकारीफलं मूलं शटीपत्रं कटुत्वयम् । शुद्धूची
सत्वधन्याकं कटुका ज्वेतुर्पटो । सुसक्तं बालकं विल्वं
यधीमधुसमं समम् । आगाञ्चतुर्गुणं देयं कृष्णजीरस्य
चूर्णकम् । तत्समं तालपुष्पञ्च चूर्णं दण्डोत्पलाभ-
वम् । कैरातं तत्समं देयं तत्समं चपलाभवम् ।
एतच्चूर्णं समाख्यातं ज्वरनागमयूरकम् । प्रतिकर्पमितं
खाद्यं युक्त्या वा रुचिर्वर्जनम् । सन्तादिज्वरं हन्ति-
साध्यासाध्यं न संशयः । ज्योत्स्नञ्च घातस्य कामशो-
कोद्भवं ज्वरम् । भूतावेशज्वरश्चैवमभिचारसमुद्भवम् ।
दाहशीतज्वरं घोरं चातुर्थ्यादिविपर्ययम् । जीर्णञ्च
विषमं सर्वं श्लेहानसृदरं तथा । कामलां पाण्डुरोगञ्च
शोथं हन्ति न संशयः । भ्रमं तृष्णाञ्च कासञ्च शूल-
नाहौ जयं तथा । यकृतं गुल्मशूलञ्च व्यामवातं निहन्ति
च । त्रिकष्टकटीजालुपाश्वीनां शूलनाशनम् । व्यतुपानं
शीतजलं न देयसृण्वारिणा” भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे

ज्वरबलि पु० ज्वरशान्त्यै देयो बलिः शाक० । भैष-
ज्यर० उक्ते ज्वरनाशके बलिभेदे तत्प्रकारो यथा

“ज्वरामयष्टहीतस्य सृष्टिर्भगवभिः कृतम् । तण्डुलै-

रोदनं तेन कुर्यात् पुत्तलकं शुभम् । तं हरिद्रावलि-
प्राङ् चतुःपीतध्वजान्वितम् । हरिद्रारसपूर्णभिः
पुटिकाभिस्तुक्भिः । मण्डितं गन्धपुष्पाद्यैरवकीर्य
विसर्जयेत् । एवं दिनत्रयं कुर्यात् ज्वररोगोपशान्तये”
(ओदनेन पुत्तलं निम्माय वीरणचाचिकायां संस्थाप्य
हरिद्राभिरवलित्य चतुःपीतपुताकाभिरलङ्कृत्य गन्ध-
पुष्पाद्यैरवकीर्य हरिद्रारसपूर्णैस्तुक्भिः पुटिकास्तुः-
कोणे संस्थाप्याः) । पुटिका अन्त्यपत्ररचितठोङ्गा ।
अन्योऽपि प्रकारो विधानपारिजातादौ दृश्यः ।

ज्वरभैरवचूर्णं न० ज्वरस्य भैरव इव विनाशकत्वात् कर्म० ।

“नागरं त्रायमाणा च पिचुमर्ही दुरालभा । पथ्या
सुक्तं वचा दाह व्याधी गृह्णी शतावरी । पर्पटी पिप्प-
लीमूलं विशाला पुष्करं शटी । मूर्धा कृष्णा हरिद्रे द्वे
लोध्रचन्दनसुष्ककम् । कुटजस्य फलं बलकं यष्टीमधु-
चित्तकम् । शोभाञ्जनं बला चार्तिविषा च कटुरोहिणी ।
मूलपी पद्माकाष्ठञ्च यमानो शालपर्णिका । मरिचं चा-
मृता विल्वं बालं पङ्कस्य पर्पटी । तेजपत्रं त्वचं धात्री
पृश्निपर्णी पटोलकम् । गन्धकं पारदं लौहसम्भकञ्च
सनःशिला । एतेषां समभागेन चूर्णमेव विनिर्दिशेत् ।
तदर्द्धं प्रलिपेत्तत्र चूर्णं भूनिम्बसम्भवम् । मातामस्य प्रयु-
ज्यीत दृष्ट्वा दोषबलाश्रयम् । चूर्णं भैरवसंज्ञन्तु ज्वरान्
हन्ति न संशयः । पृथग्दोषांश्च विविधान् समस्तान्
विषमज्वरान् । इहजान् सन्निपातात्यान् मानसानपि
नाशयेत् । प्राकृतं वैकृतञ्चैव सौम्यं तीक्ष्णमथापि वा ।
अन्तर्गतं बहिःस्पृष्टञ्च निरामं साममेव च । ज्वरमष्टविधं
हन्ति साध्यासाध्यं न संशयः । नानादेशोद्भवञ्चैव वारि-
दोषभवं तथा । विरुद्धभेषजभवं ज्वरमाशु व्यपोहति ।
अग्निमान्द्रं यकृतं श्लेहा पाण्डुरोगमरोचकम् । उद-
रागलन्तवृद्धिञ्च रक्तपित्तं त्वगामयम् । श्वयथुञ्च शिरः-
ज्वलं वातामयरुजां जयेत् । ज्वरभैरवसंज्ञन्तु भैरवेण कृतं
शुभम्” भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे ।

ज्वरभैरवरस पु० ज्वरे भैरव इव नाशकत्वात् कर्म० ।

“त्रिकटु त्रिफला टङ्कविषगन्धकपारदम् । जैपालञ्च समं
मर्दयं द्रोणपुष्पोरसैर्दिनम् । ताम्बूलेन समं खादेदर्द्धं गुञ्जा-
मितां वटीम् । सुहृद्युषं शिखरिणी पथ्यं देयं प्रयत्नतः ।
नवज्वरं त्रिदोषोत्थं जीर्णञ्च विषमज्वरम् । दिनैकेन
निहन्त्याशु रसोऽयं ज्वरभैरवः” भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे ।

ज्वरमातङ्गकेशरिरस ए० ज्वर एव मातङ्गो गजसात केश-
रीय कर्म० ।

“पारदं गन्धकं चैव हरितालं समालिकम् । कटु-
तयं तथा पथ्या क्षारौ द्वौ सैन्धवं तथा । निम्बस्य
विषसट्पेयं वीजं चित्तकमेव च । एषां मापमितं भागं
चाह्यं प्रति सुसंस्कृतम् । द्विभावं कानकफलं विमञ्चापि
द्विभाषिकम् । निगुण्डीपूरसेनैव शोषयेत् प्रयत्नतः ।
सार्द्धं रत्निप्रमाणेन वटी कार्या सुशोभना । सर्वज्वरहरी
केशा भेदिनी दोषनाशिनी । व्यामाजीर्णप्रशमनी कामला
पाण्डुरोगहृत् । वज्रिदीपिकरो चैषा जठरामयना-
शिनी । उष्णोदकानुपानेन दातव्या हितकारिणी ।
भाषितो लोकनाथेन ज्वरमातङ्गकेशरी” भैषज्यर० उक्ते
औषधभेदे ।

ज्वरमुरारिरस ए० ज्वरो मरु इवाहुरभेदस्तस्यारिः कर्म० ।

“गुडसूतं गुडगन्धं विषञ्च दरदं पृथक् । कर्षप्रमाणं
कर्षार्द्धं लवङ्गं मरिचं पलम् । गुडं कनकवीजञ्च पल-
द्वयमितं तथा । त्रिहृता कर्षमेकञ्च भाययेद्दन्तिकाद्रवैः ।
सप्रधा च ततः कार्या गुडीगुडान्मृता शुभा । ज्वर-
मुरारिनामायं रसोज्वरकुलान्तकः । अत्यन्ताजीर्ण-
पूर्णं च ज्वरे विटम्बसंयुते । सर्वाङ्गग्रहणोश्लेमे चा-
मवातेऽक्षपित्तके । कासश्वासे यक्ष्मरोगेऽप्युदरे सर्वस-
म्भवे । गृध्रपक्षां सन्धिमज्जस्थे वाते शोथे च दुस्तरे ।
यकृति ग्रीह्ररोगे च वातरोगे चिरोत्थिते । अष्टादश
कुष्ठरोगे विद्धो गुहविनिर्मितः” भैषज्यर० उक्ते
औषधभेदे ।

ज्वरशूलहररस ए० ज्वरस्य शूलं वेदनां हरति हृ-अच् कर्म० ।

“रसगन्धकयोः कृत्वा कज्जलीं भाण्डमध्यगाम् ।
तत्पाघोवदनां तापपात्नीं संरुध्य शोषयेत् । पादाङ्गुष्ठ-
प्रमाणेन चूर्णान् ज्वालेन तां दहेत् । यासद्वयं ततस्तत्स्थं
रसपात्रं समाहरेत् । चूर्णयेद्वलियुगलं तृतीयं वा
विचक्षणः । ताम्बूलीदलयोगेन दद्यात् सर्वज्वरेष्वसम् ।
जीरसैन्धवसंलिप्रवक्त्राय ज्वरिणे हितम् । खेदोद्भो
भवत्येव हेवि ! सर्वेषु पापमसु । चातुर्यकादीन् विष-
मान् नवभागामिनं ज्वरम् । साधारणं सक्षिपातं जय-
त्येव न संशयः । ज्वरशूलहरो नाम रसोऽयं ससदा-
हृतः” भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे ।

ज्वरसिंहरस ए० ज्वरस्य तद्रूपगजस्य सिंह इव हन्तृत्वात्
कर्म० । भैषज्यरत्नावल्युक्ते औषधभेदे । तद्वक्ष्ये यथा

“पारदं गन्धकं चैव भङ्गातकमथैव च । वजीक्षीर
समायुक्तमेकत्र च विदधेत् । मूर्तिकाभाजने स्थाप्यं
सुद्विप्तव्यं विचक्षणैः । अग्निं प्रज्वालयेत्तत्र प्रहरद्वय
संख्यया । शीतलं खलयेत्तत्र भावना च प्रदीयते ।
अङ्गराजरसेन गण्डद्वयं भवे रसेः । चित्तकस्य रसे-
नापि भावना दीयते पुनः । पश्चात्तच्चूर्णयेद् यत्नात्
कूपिकायाञ्च धारयेत् । ज्वर उत्पद्यते यस्य चतुर्थं चापरे
पुनः । सार्धैकञ्च रसं देयं तत्क्षणाद्वाशयेज्ज्वरम् ।
ज्वरशान्तेः परं पथ्यं देयं सुदौदनः पयः । ज्वरसिंह-
रसो नाम सर्वज्वरविनाशनः” ।

ज्वरहन्तृ त्रि० ज्वरं हन्ति हन्-हच् । ज्वरनाशके
स्त्रियां ङीप् । सा च रमञ्जिठायां राजनि० । [हारा० ।

ज्वराग्नि ए० ज्वरः अग्निरिव सन्तापकत्वात् । आधिमन्यौ
ज्वराङ्कुशरस ए० ज्वरस्य गजरूपस्य अङ्कुश इव प्रति-
रोधकत्वात् कर्म० । भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे स च
नानाविधो यथा

• “गुडं सूतं विषं गन्धं धूर्तवीजं त्रिभिः समम् ।
चतुर्णां द्विगुणं व्योषं चूर्णं गुडान्मृतां हितम् । जम्बीरस्य
च मज्जाभिरार्द्रकस्य रसेर्युतम् । ज्वराङ्कुशो रसो
नाम्ना ज्वरान् सर्वान् निहन्ति वै । (व्योषं मिलित्वा
द्विगुणम् ।) (अयं भेदि ज्वराङ्कुशो नाम्ना ख्यातः ।)
अन्योऽपि तत्रैव उक्तो यथा “रसस्य द्विगुणं गन्धं गन्ध-
तुल्यञ्च टङ्कनम् । रसतुल्यं विषं योज्यं मरिचं पञ्चधा
विषात् । कटफलं दन्तिवीजञ्च प्रत्येकं मरिचोन्मितम् ।
ज्वराङ्कुशो रसोऽष्टोष चूर्णयेदतिचिक्ताणम् । सार्धैकेन
निहन्त्याशु ज्वरं जीर्णं त्रिदोषजम्” । अत्रानुरूपमात्रं
शर्करादीनां निषीय मिलित्वा किञ्चिज्जलं पिबेत् ।
अन्यविधोऽपि तत्रैवोक्तो यथा

“ताम्रकादु द्विगुणं तालं मर्दयेत् सुषवीद्रवैः । प्रपटेद्
भूधरे शीते वजीक्षीरेण मर्दयेत् । प्रपटेत् भूधरे पश्चात्
पञ्चगुडामितं भवेत् । आर्द्रकस्य रसेनैव सर्वज्वरनिज्ज-
ननः । श्रेकाहिकम् द्वाहिकञ्च त्वाहिकं चातुरा-
हिकम् । विषमञ्चापि शीताद्यं ज्वरं हन्ति ज्वराङ्कुशः”
अन्यविधोऽपि तत्रैव “गुडसूतं तथा गन्धं कर्षमानं नयेद्
बुधः । मज्जीषधं टङ्कनञ्च हरितालं तथा विषम् ।
रसार्द्धं मर्दयेत् खल्वे अङ्गराजरसेन त । त्रिदिनं भा-
वनां दत्त्वा चतुर्थे वटिकां ततः । कुथ्यांशुकमात्राञ्च
पिप्पलीमधुसंयुताम् । एष ज्वराङ्कुशो नाम विषम-

ज्वरनाशनः” महौषधादीनां चूर्णानां प्रत्येकं रसा-
 • र्जम् । अन्यविधोऽपि “भरिष्यन्” शब्दचूर्णं पारदग-
 न्धकम् । शोधितं ब्रह्मपुलक्य भागमेकं विनिःश्लिषेत् ।
 गुग्गुलुमात्रा प्रदातव्या नागवल्लीदलेः सह । ज्वराद्गुणो
 रशोद्धेयं ज्वरमष्टविधं ज्ञेयम्” अन्यविधोऽपि “लि-
 भागतालेन हतञ्च ताप्त्वं रसञ्च गन्धञ्च समीनमायुः ।
 विषं समं तद्द्विगुणञ्च ताप्त्वं लिषप्रवारञ्च दिवाकरातपे ।
 संमर्द्य निम्बुखरसेन चूर्णं गुग्गुलुमात्रां सितया समे-
 तम् । ज्वराद्गुणोऽयं विविधप्रभावो ज्वरं निहन्त्यष्टविधं
 समपम्” भीनमायुः मत्स्यपित्तम् । [राजनि०]

ज्वराङ्गा स्त्री ज्वरक्षदुवाधनमङ्गमस्याः छीप् । भद्रदन्तिकायां
 ज्वरातिसार पु० । ज्वरयुक्तोऽतिसारः । ज्वरयुक्ते अति-
 साररोगे तत्स्वरूपार्थं भैषज्यर० उक्ते यथा । “पित्तज्वरे
 पित्तमवोऽतिसारस्तथातिसारे यदि वा ज्वरः स्यात् ।
 दोषस्य दुष्यस्य समानभायाज्वरातिसारः कथितो भिष-
 ग्भिः” । “ज्वरातिसारेयोरुक्तमन्योन्यं भेदजं पृथक् । न
 तन्मिलितयोः कुर्यादन्योन्यं वर्जयेद् यतः । प्रायोज्वर
 हरं भेदि, स्तम्भनन्वतिसारतुत् । अतोऽन्योन्यविरुद्ध-
 त्वाद् वर्जनं तत्परस्परम् । ज्वरातिसारिणामादौ कुर्यात्
 लङ्घनपाचने । प्रायस्तावामसम्बन्धं विना न भवती
 यतः । ज्वरातिसारे पेयाटिक्रमः स्यात्कङ्घ्रिते हितः ।
 ज्वरातिसारी पेयां वा पिबेत् साक्षात् प्रदातं नरः” ।

ज्वरान्तक पु० ज्वरस्थान्तक इयं ज्वरमन्यति वा अन्ति-
 ण्वृत्तिं वा हत० कर्म० । आरग्वधे नेपालनिम्बे (मो० दाल)
 राजनि० । ज्वरान्तकरसः ।

ज्वरान्तकरस पु० ज्वरस्थान्तकः कर्म० ।

“भास्करोगन्धकः सर्जो देवी विहङ्गतीक्ष्णकम् ।
 शोणितं गगनद्यैव पुष्करञ्च महेश्वरम् । भूनि-
 स्वादिगणैर्भाव्यं मधुना गुडिका दृढा । चातुर्यकं
 तृतीयञ्च ज्वरं सन्तकं तथा । आसज्वरं भूतकृतं सर्व-
 ज्वरमपोहति” भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे । अत्र
 सर्जोरसः, देवी सौराष्ट्रमृत्तिका, विहङ्गं श्वर्णमाजिकं,
 पुष्करं रसाञ्जनं, महेश्वरं सुवर्णम् अन्यत् सुगमम् ।
 ताच्चादीनां समभागचूर्णं भूनिस्वादिक्वाथेन भावयेत् ।
 भूनिस्वाद्यादशद्रव्याणि सर्वद्रव्यतुल्यानि अष्टावशिष्टं
 काथं कृत्वा दिनत्रयं विभाव्य विशोष्य मधुना विमर्द्य
 अनुरूपं लिहेत्”

ज्वरापहा स्त्री ज्वरमपहन्ति अप+हन-ड हत० (वेदपु० उ)

१ विल्वगुण्डाग्राम्, २ विल्वपत्राग्राम् । ३ ज्वरनाशके त्रि० ।
 शब्दच० ।

ज्वराध्यम् पु० ज्वरस्थारिः कर्म० ।

“अध्वं ताप्त्वं रसं गन्धं विषञ्चेति समं-
 समम् । द्विगुणं धूर्तवीजञ्च व्योषं पञ्चगुणं मतम् ।
 जलेन घटिकां कुर्याद् यथा दोषानुसारतः । अध्वं
 ज्वरारिनामेदं सर्वज्वरविनाशनम् । वातिकान् पैत्ति-
 काञ्चैव शूलिकांश्च साङ्गिपातिकान् । विषमाख्यान् दन्ध-
 जाञ्च घातस्थान् विषमज्वरान् । नाशयेन्नात्र सन्देहो
 हृत्तमिन्द्राग्निर्यथा । ओहानं यज्ञतं गुल्ममग्निमान्धं
 सशोषकम् । काशं श्वासं तृषां कम्पं दाहं शीतं वमिं
 अध्विम्” भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे ।

ज्वरारिरस न० ज्वरस्थारिः कर्म० ।

“दरदवलिरसानां गुल्मनागाध्रकाणाम् शुभ-
 विटकशिलानां सर्वमेकत्र योज्यम् । विपिनन्तपद-
 लोत्थैर्भावितां शोधयेत्तम् दिवसदशसमाप्तौ रत्तिकैकाञ्च
 कुर्यात् । एकैकां भजेयदस्य चार्द्रकस्य रसेयुताम् ।
 दत्तमात्रं ज्वरं हन्ति ज्वरारिः स निगद्यते । सर्वशूल-
 विनाशी च कफपित्तविनाशनः” । भैषज्यर० उक्ते
 औषधभेदे । सर्वं (मो० दाली) पत्ररसेन दशदिनं
 भावयित्वा गुग्गुलुमात्रां चार्द्रकरसेन देयम्” ।

ज्वराशनिरस पु० ज्वरस्थानिरिव नाशकत्वात् कर्म० ।

“रसं गन्धं सैन्धवञ्च विषं ताप्त्वं समं भजेत् । सर्व-
 चूर्णसमं लोहं तत्समं चूर्णमभ्रकम् । लोहे च लोह-
 दण्डे च निर्युग्मप्राः खरसेन च । मर्दयेत् यत्नतः
 पथ्यान्मरिचं सूततुल्यकम् । पथ्येन सह दातव्यो रसो
 रत्तिकसन्धितः । काशं श्वासं महाघोरं विषमाख्यं
 ज्वरं वमिम् । घातस्थं प्रवलं दाहं ज्वरदोषं चिरोद्भवम् ।
 यज्ञदुग्धभोदरङ्गीहृन्मधुञ्च विनाशयेत्” भैषज्यर० उक्ते
 औषधभेदे । [ज्वरशब्दे उदा० ।

ज्वरित त्रि० ज्वरः संजातोऽस्य तारका० इतच् । १ ज्वरयुक्ते
 ज्वरिन् त्रि० ज्वरोऽस्यस्य इति । ज्वरयुक्ते स्त्रियां छीप् ।
 ज्वल० दीप्तौ चलने च भा० पर० अक० सेट् । ज्वलति
 अज्वालीत् । षटा० ज्वलयति । ज्वला० ज्वलः
 ज्वालः । “जज्वाल लोकोऽस्थितये च राजा” भट्टिः ।
 “जागर्ति लोको ज्वलति प्रदीपः सखीगणः पश्यति
 कौतुकेन । सहस्रमात्रं कुब नाथ ! धैर्यं कुमुदितः
 किं द्विदरेण मुक्ते” उद्भटः ।

उदादिपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्वयोत्थार्थयुक्तदीप्तौ । उज्ज्वलः ।

ज्वलति त्वि० ज्वल-दीप्तौ वा अच् । दीप्तिविशिष्टे । [हेम० ।

ज्वलका स्त्री ज्वलतीति ज्वल-बा० वुन् । अग्निशिखायां

ज्वलति पु० ज्वल-भावे श्तिप् । ज्वलनक्रियायाम् । “आ-

जते” इत्याद्युपक्रमस्य एकादश ज्वलतिकर्माणिः निघ

२।६। उक्तम् ।

ज्वलन त्वि० ज्वल-ताच्छील्यादौ युच् । १दीप्तिशीले, २वज्रौ

३चित्तकण्ठे च पु० अमरः ।

ज्वलनाश्मन् पु० नित्यकर्म० । सूर्यकालमणौ राजनि० ।

ज्वलित त्वि० ज्वल-क्त । १दग्धे २दीप्ते च ।

ज्वलिनो स्त्री ज्वल-बा० इति ङीप् । मूर्धालतायां राजनि०

ज्वाल पुंस्त्री ज्वल-ण । १अग्निशिखायाम् अमरः । २दीप्ति-

युक्ते त्वि० । १दग्धान्ते स्त्री शब्दच० । भावे चञ् ।

४ दीप्तौ पु० ।

ज्वालखरगद् पु० ज्वालगर्दभाख्ये रोगे राजनि० । जाल-

गर्दभशब्दे दृश्यम् ज्वालगर्दभामयोऽप्यत्र राजनि० ।

ज्वालाजिह्व पु० ज्वाला शिख्यै जिह्वा यस्य दाहप्रवस्तुलेह-

नसाधनत्वात् । १यज्ञौ हेम० तन्नामनामने चित्तके च ।

ज्वालामालिनी स्त्री ज्वालानां शिखानां मालाऽस्त्यस्य इति

ङीप् । देशभेदे । तन्मन्वादिक्ते तन्त्रसारे उक्तं यथा “यो”

नमो भगवति ! ज्वालामालिनि ! गृध्रगणपरिहृते ! ऊं

फट् स्वाहा” । तत्राङ्गन्यासः । “यो” नमो हृदयं प्रोक्तं

भगवतीति शिरः स्मृतम् । ज्वालामालिनीति च शिखा

गृध्रगणपरिहृते ततः । वर्म स्वाहास्त्रमित्युक्तं जाति-

युक्तं न्यासेत्तनौ । प्रयोगस्तु यो नमो हृदयाय नम

इत्यादि “अमुक्तो नियतश्चैव जप्तेनान्तं जपाज्जयी ।

जप्तेदृष्टसहस्रान्तु त्रयोविंशतिवासरान् । प्रत्यहं साधने

सिद्धिमाददाति न संशयः । स्मृतिमात्रेण वै सन्ती

रिपून् सर्वान् विनाशयेत्” ।

ज्वालामुखी स्त्री पीठस्थानभेदे । “ज्वालामुख्यां महाजिह्वा

देव ! उन्मत्तभैरवः । अम्बिका सिद्धिदानास्त्री स्तनौ

जालम्बरे भवेति” तन्त्रम् । २विद्याभेदे “ज्वालामुखीक्रमं

वक्ष्ये सा पूज्या मध्यतः शुभे । नित्यारुणा मदनान्तरा

मदमोहापक्षप्रसिः । कमला श्रीभारती च आकर्षणी

महेन्द्रप्रपि । ब्रह्माणी चैव माहेशी कौमारी वैष्णवी

तथा । गाराही चैव माहेन्द्री चासृण्वेति च पूजयेत् ।

विजया चाजिता चैव मोहिनी चापराजिता ।

साम्भनी जयनी पूज्या कालिका प्रसन्नाद्यतः । ज्वाला-

मुखी च संपूज्या विद्यादिहरणं भवेत् । गारुड० पु ।

२०४ अ०

ज्वालावक्त्र पु० ज्वालेव वक्त्रमस्य । शिवे ब्रह्मपु० ।

ज्वालिन पु० ज्वल-णिनि । १शिवे “शिखी सुण्डी जटी

ज्वाली मूर्त्तिजोमूर्त्तिगो वनी” भा० अतु० १७ अ० ।

२शिखायुक्तमात्रे ३दीप्तियुक्ते च त्वि० स्त्रियां ङीप् ।

ज्वालिखर .पु० मत्स्यपु० उक्ते तीर्थभेदे

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यनिर्मितं

वाचस्पत्ये जकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

अ

अकारो व्यञ्जनवर्णभेदोऽस्मात्माकालोच्चार्यस्यो-
च्चारणस्थाने तालु व्याध्नरप्रयत्नः जिह्वामध्येन ता-
लुनः स्पर्शः । बाह्यप्रयत्नाः संवारनाद्वोषामह्वामा-
णश्च । मातृकान्यासेऽस्य वामकराङ्गुलीमूले न्यस्यता ।
अस्य ध्येयरूपं कामधेनुतन्त्रे उक्तं यथा “अकारं
परमेशानि ! कुण्डलीं भोजकृपिणीम् । रक्तविद्यु-
क्ताकारं सदा त्रिगुणसंयुतम् । पञ्चदेवमयं वर्षं
पञ्चप्राणात्मकं सदा । त्रिविन्दुसहितं वर्षं त्रिशक्ति-
सहितं तथा” वर्णोद्धारतन्त्रे तदधिष्ठातृदेवतारूपं
यथा “ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि गृध्रमुख कमलामने ! ।
मन्त्रप्रेमवर्णाभां रक्ताम्बरविभूषिताम् । रक्तचन्दन-
लिप्राङ्गीं रक्तमाल्यविभूषिताम् । चतुर्दशभुजां देवीं
रत्नहारोज्ज्वलां पराम् । ध्यात्वा ब्रह्मस्वरूपां तां
तन्मन्त्रं दशधा जपेत्” । तस्य वाचकशब्दाः वर्णाभि-
धानतन्त्रे उक्ता यथा “ओ अङ्गारी युहो मागीं अर्भरो
वायुः सखनः । व्यजेशो द्राविणी नादः पाशी जिह्वा
जलं स्थितिः । विराजेन्द्रो धनुर्हस्तः कर्कशः
नादजः कुङ्कुजः । दीर्घवाङ्मरुसोरूपं ह्याकम्पितघुच-
ञ्चलम् । दुर्मुखो नष्ट व्यालवान् विकटा कुच-
मण्डलः । कलहंसप्रिया वामा वामाङ्गुलसु-
पर्णकः । दलहासोऽट्टहासश्च पाग्यात्मा व्यञ्जनस्वरः”
मात्वाष्टते तस्य प्रथमध्वन्यासे फलसक्तं ह०र०टी० “प्रीतिं
जो मित्रलाभं भयमरणकरौ अजो ठटो खेददुःखे” ।

अ पु० अट-संहतौ ड । १ अञ्जायाते २ नष्टे ३ जलवर्षणे
शब्दर० ४ अङ्गटीशे ५ देवगुरौ ६ दैत्यराजे ७ ध्वनिभेदे
उच्चवाते च भेदि । [परमेशानि !] कामधेनुत० ।

अकार पु० अ+स्वार्थे कारप्रत्ययः । अस्वरूपे वर्षे “अकारं
अगमगायमानं त्रि० अगमग+अभूततद्भावे ष्टथा० क्यङ्-
शानच् । देदीयमाने । “मयूरवरगामिनीं सुरदसुखव-
र्णोत्कटां रण्यत्कणितघण्टिकां निशितशक्तिहस्तोद्य-
ताम् । प्रभानिकररश्मिभिर्भागगायमानांगुकां नभानि
गुह्यमन्त्रां त्रिदशशतुनिर्वाशिनीम्” देवी० पु० ।

अगति अव्य० अटिति+प्रथो० । शीघ्रार्थे शब्दार्थि० ।

अङ्गार पु० अभिव्यक्तशब्दस्य कारः क-घञ् । १ भ्रमरादि-
शब्दे । “मन्दं सुदृष्टपांगुलः परिपतन् अङ्गार-

अङ्गामरुत्” अमरश० । ततः तार० इतच् । अङ्गारित
तच्छब्दयुक्ते त्रि० । २ जलकणवर्षणे च शब्दर० ।

अङ्गारिणी स्त्री इत० । गङ्गायां अङ्गारिणीशब्दे उदा० ।
अङ्गृता स्त्री तारादेवतायां “अर्भरी अङ्गृता अङ्गिरी अरी
अर्भरिका तथा” तारासहस्रनाम ।

अङ्गृति स्त्री अम् इत्यव्यक्तशब्दस्य कतिः क-क्तिन् ।
कास्यादेर्ध्वनौ शब्दार्थि० ।

अञ्जा स्त्री अमिति क्त्वा अटति अट-ड । १ ध्वनिभेदे,
तथा ध्वनियुक्ते २ प्रचण्डानिले च शब्दर० ।

अञ्जानिल पु० अञ्जायुक्तोऽनिलः । प्रादुर्धजातवाते
त्रिका० अञ्जामरुटादयोऽप्यत्र अङ्गारशब्दे उदा० ।

अट संहतौ स्वा० पर० अक० सेट् । अटति अभाटीत्-अभ-
टीत् । जभाट ।

अटा स्त्री अट-अच् । १ शीघ्रे । २ भूभ्यामलक्यां शब्दार्थि० ।

अटि पु० अट-इत् । लुङ्प्रत्यये । (आटि) शब्दार्थर० ।

अटिति अव्य० अट क्तिप् अट् इण-क्तिन् इत० खराटि ।
१ शीघ्रे अमरः । “त्यक्ता गेहं अटिति यमुनामञ्जु-
कुञ्जं जगाम” पदार्थदूतम् ।

“अटित्यस्यमालेपे तदा दोषो न विद्यते” “मनः
साम्प्रानन्दं सृजति अटिति ब्रह्म परमम्” सा० द० ।
अटक पुंस्त्री अन्यजवर्णभेदे “प्रपासरय्ये अटकस्य कूपे
द्रोण्यां जलं कोशविमर्गतञ्च” व्यासि० ।

अणअणा अव्य० अणत् डाच् द्विष्य पूर्वपदटिलोपः ।
१ अव्यक्तशब्दभेदे २ तच्छब्दयुक्ते “सर्वं अणअणाभूतमा-
सीत्तलवनेष्विव” भा० भि० १६ अ० । १ अणत्कारशब्दभेदे च ।

अण(न)त्कार पु० अण(ण)दित्यव्यक्तशब्दस्य कारः क-घञ् ।
कङ्कणादिध्वनौ । “उद्देलुद्भुजवज्रकङ्कणअण(न)-
त्कारः शृणं वार्यताम्” कालिदासः । “उद्देजयति
दरिद्रं परसृष्टागणनअणत्कारः” उद्भटः ।

अम भजे स्वा० पर० सक० सेट् । अमति अमनीत् । ज-
भाम । उदित् अमित्वा-भान्त्वा । भान्तः ।

अम्य पु० लम्फ+प्रथो० (आपदिद्या पङ्) लम्फे स्त्रीच्छाधीने
संपातपतने जटाधरः । भावे च । तत्कार्ये स्त्री “पुच्छा-
स्कोटदन्तसुसुप्तविवरैः पातालभम्फाश्च ताः” महावीर०

अम्माक पुंस्त्री अम्येन आकायति आ+कै+क । १ वानरे
शब्दच० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

अम्माशिन पु० अम्येन जले स्वेच्छया पतनेनाश्रयति अश-
यिनि । मत्सररूपविधिं जटाधरः स्त्रियां ङीष् ।

भम्यिन् पु० भम्य+चस्यर्धे इति । वानरे शब्दर० ।

भर पु० भ-अच् । निभरे उत्थास्त्रिगते जलप्रवाहे ।

“स तदुद्धृष्टो भवन् प्रभाभरचक्रभ्रमिमातनोति यत्”

नेप्र० । तस्य स्त्रीत्वं भरत आह ततः टाप् गौरा-

डोप् वा । “विपुलपुलिनाः कल्लोलिन्यो नितान्तपतज-

भरामल्लणितशिलाः शैलाः सान्द्रह्रमा वनराजयः”

प्रबोधच० । शतारिण्यो स्त्री डोप् भङ्गुताशब्दे उदा० ।

भर्च उक्तौ भर्त्तने च तुदा० पर० सक० सेट् । भर्चति

अभर्चोत् । जभर्च ।

भर्च्छ उक्तौ भर्त्तने च तुदा० प्र० सक० सेट् । भर्च्छति

अभर्च्छोत् । जभर्च्छ ।

[अभर्चोत् । जभर्च ।

भर्भ उक्तौ भर्त्तने च तुदा० पर० सक० सेट् । भर्भति

भर्भर पु० भर्भ-करच् । (भाज) इति ख्याति १वाद्यभेदे

२पट्टे, ३कजियुगे, ४नदभेदे च । १वाद्यभेदे स्त्री

डोप् भेदि० । ३वेत्तनिर्मितदण्डभेदे पु० “काञ्चनोष्णीधि-

यस्तत्र वेत्तभर्भरपाणयः” भा०भी०६८ अ० । ७वेद्यायां

स्त्री त्रिकांटाप् । दतारादेव्यां स्त्री भङ्गुताशब्दे उदा० ।

६वाद्यभेदे स्त्रीशब्दर० गौराडोप् । १०पाकसाधने कौह-

मये (भाभरा) इति ख्याते पदार्थे पु० रत्नमा० । भर्भरः

तदाद्यां शिल्पमस्य वा ठक् । आभर्भरिक तद्वादनशीले त्रि०

पक्षे व्यण् । आभर्भर तत्पार्थे त्रि० स्वार्थे क । भर्भरिका

तारिण्यां भङ्गुताशब्दे उदा० ।

भर्भरक पु० भर्भर+भञ्जायां कन् । कलियुगे त्रिका० ।

भर्भरावती स्त्री भर्भरः शब्दभेदोऽस्यस्य मत्तप् मस्य वः

संज्ञायां पूर्वपददीर्घः । गङ्गायां भिराटोशब्दे उदा० ।

भर्भरिन् पु० भर्भरोऽस्यस्य इति । शिबे “त्वं गदी त्वं

शरी चापी खड्गाङ्गी भर्भरी तथा” भा० शा०२६ अ० ।

भर्भरीक पु० भर्भ-ईकन् फर्भरीका० नि० । शरीरे

उज्ज्वलद० । [णीस्मालने शब्दार्थचि०

भलज्जला स्त्री ज्वलन् ज्वलति अच् प्रथो० । हस्तिक-

भला स्त्री भरा-प्रथो० । १कन्यायाम् श्वातपोष्णी च भेदि०

भल्ल पुंस्त्री भर्त्त किप् तं लाति ला-क रस्य लः । “भल्लो-

मल्ल राजन्याद् ब्राह्म्यस्त्रिभिरेव च” मनुक्ते सव-

र्णायां ब्राह्म्यस्त्रियाज्जाते जातिभेदे । “भल्लामल्लानटा-

खैव पुरुषा शस्त्रहन्तयः । द्यूतपानप्रसङ्गाच्च अवस्था

रजवी गतिः” । मनुना तस्य शस्त्रहन्तित्वं (नेटाली)

सुक्तम् “तत्र भल्ला यटिप्रहरणाः” कुल्लूक० । “तत्र

मल्लानटा भल्लाः स्त्रता पैतालिकास्तथा” भा०स०४ अ० ।

भल्लक न० भर्त्त-किप् तं लाति ला-क संज्ञायां रस्य लः ।

वाद्यभेदे कांक्षनिर्मितकरताले “शिवागारे भल्लकञ्च

स्रव्यागारे च शङ्ककम् । दुर्गागारे वंशियाद्यं मधुरीं च

न वादयेत्” ति० त० । तत्पार्थे स्त्री शब्दार्थचि० ।

गौराडोप् ।

भल्लकण्ट पुंस्त्री भल्लकण्टरः इव कण्टः कण्टखरोऽस्य ।

पारावते हारा० स्त्रियां जातित्वात् डोप् ।

भल्लरा स्त्री भर्भति भर्ज-खरन् प्रथो० । १भर्भरवादे

पाद्यभेदे २ङ्ङुङुक्ते श्वात्तकक्षे भेदि० ४गुङ्, ५क्षेदे च

अजयपालः । गौराडोप् । भल्लरीत्यप्यत्पार्थे ।

भल्लिका स्त्री भर्भ-खल् प्रथो० १उद्धर्तनसले श्वोते श्वीप्रौ

च शब्दार्थचि० ।

भल्लीपक न० हल्लीपक+प्रथो० । नृत्यभेदे “भल्लीपकन्तु स्वय-

मेव कृष्णः सुवंगघोषं नरदेव ! पार्थ !” हरिवं० १४८ अ० ।

भल्लील पु० भर्त्त-किप् तथा सन् लोलः प्रथो० । तर्जुलासके

(टुक्यार वाटुल) हारा० । [जभाप्र अषः ।

अष बधे भ्वा० पर० सक० सेट् । अषति अभाषीत् अभाषीत् ।

अष यङ्गणे पिधाने च भ्वा० उभ० सक० सेट् । अषति-

ते अभाषीत् अभाषीत् अभाषिष्ट । जभाप्र जभ्ये ।

अष पुंस्त्री अष-कर्मणि घ । मत्स्ये, अमरः स्त्रियां जाति-

त्वात् डोप् “वंशीकलेन वडिशेन अषीरिवास्मान्”

घानन्दवृन्दावनचम्पूः २मकरे जलजन्तुभेदे “अपानां

मकरसास्त्रि” गीता शमीनराशौ च “कार्मुकतौलिककन्या

युग्मलवे अग्रगे वा” सु०चि० । ४मकरराशौ “कार्मुकं तु

परित्यज्य अग्रं संक्रमते रविः” मल०त० । भावे क । ५तापे ।

कर्त्तरि अच् । ६स्थिते, ७यने च न० । दनागवलायां

स्त्री शब्दार्थचि० । [शब्दार्थचि० अषकेतनादयोऽप्यत्र ।

अषकेतु पु० अषो मीनो मकरो वा केतुर्यस्य । सद्ने

अषाङ्क पु० अषोऽङ्कोऽस्य । १कन्दर्पे उपचारात् शतत्-

पुल्ले अनिरुद्धे च हेम० । [स्त्रियां जातित्वात् डोप् ।

अषाशन पुंस्त्री अषमन्नाति अश-ल्यु । शिशुभारे त्रिका०

अषोदरो स्त्री अषोदरं जन्मस्थानतया ह्यस्या अच् गौरा०

डोप् । मत्स्यगन्ध्यायां व्यासमातरि सत्यवत्याम् त्रि-

काण्डशेषः । सा च उपरिचरन्दपस्य युक्तेषु ब्रह्मणः

शपेन मत्स्ययोनिमाप्तायामद्रिकायाप्सरोभेदस्य गर्भा-

ज्जाता तत्कथा भा० व्या० ६१ अ० ।

“मत्प्रियार्थमिदं शौभ्य ! युक्त्वं मम गृहं नय । गिरि-

कायाः प्रयच्छासु तस्या ह्यार्त्तवमद्य वै” । “गृहीत्वा तु

तदा श्येनस्तूर्णसुत्पत्य वेगवान् । जवं परमसास्त्राय
प्रदुष्टाव विहङ्गमः । तमपश्यदथायानं श्येनं श्येनस्त-
थापरः । अभ्यद्वयं तं सदो दद्वैवामिश्रशङ्कया । तृण-
युद्धमथाकाशे तावभौ संप्रचक्रतः । युध्यतोरपतङ्गेतस्त-
त्रापि यमुनाश्रमि । तत्राङ्गिकेति विख्याता ब्रह्मशापा-
हराप्सराः । मीनभावमनुप्राप्ता बभूव यमुनाचरी ।
श्येनपादपरिभ्रष्टं तद्दोषं मथ वासवम् । जघाह तर-
सोत्पत्य साङ्गिका मत्स्यरूपिणी । कदाचिदथ मत्स्यं तां
बबन्धु मत्स्यजीविनः । सासे च दशमे प्राप्ते तदा
भरतसन्तम ! । उल्लङ्घ्य रुद्रराक्षसाः स्त्रीं पुमांसञ्च मा-
नुषौ । आश्चर्यभूतं तज्ज्ञात्वा राज्ञोऽथ प्रत्यवेदयन् ।
काये मत्स्या इमौ राजन् ! संभूतौ मानुषाविति । तयोः
पुमांसं जघाह राजोपरिचरक्षदा । स मत्स्यो नाम
राजासीद्गार्भिः कः सत्यसङ्करः । साप्सरा सुक्तशापा च
क्षणेन समपद्यत । पुरोक्ता सा भगवता तिर्यग्योनिगता
शुभे ! । मानुषौ जनयित्वा त्वं शापमोक्षमवाप्स्यसि ।
ततः सा जनयित्वा तौ विगता मत्स्यघातिना । सन्यज्य
मत्स्यरूपं तत् दिव्यरूपमवाप्य च । सिद्धिप्रिचारणपथं
जगामाथ वराप्सराः । या कन्या दुहिता तस्या मत्-
स्या मत्स्यसगन्धिनी । राज्ञा दत्ता च दाशाय कन्ये-
यन्ते भवत्विति । रूपसत्त्वसमायुक्ता सैः ससुदिता
गुणैः । सा तु सत्यवतो नाम मत्स्यघात्यभिसंश्रयात् ।
आसीत् सा मत्स्यगन्धैव किञ्चित्कालं शुचिस्मिता ।

भाङ्कृत पु० भामित्यव्यक्तशब्दः कृतो येन । क्षारभेदे
धरणिः । तत्त्वार्थे भाङ्कृत इति पाठः प्रामाणिकः ।

भाट पु० भट-णिच्-अच् । १ निकुञ्जे, २ कान्तरे, ३ व्रणा-
दीनां मार्जने च मेदि० । भूयामलक्याम् स्त्री अमरः
४ यथिकायाञ्च शब्दच० ।

भाटल पु० भट-णिच्-अलच् । घण्टापाकलो अमरः ।

भाटामला स्त्री भट-अच् न मला अमला कर्म० । भू-
यामलक्याम् भ(भा)टामला भटा ताली इत्यत्र भाटा-
मलेत्येकपदमिति केचित् अतएव "भाटामला ज्योत्स्निका
च सतिक्ता तु सुदर्शना" भैषज्यर० उक्तम् ।

भाटिका स्त्री भाटा स्वार्थे क । भूयामलक्याम् शब्दच० ।

भामक न० भम-कर्मणि एवुल् । (भामा) अतिशयपके-
टकायाम् शब्दार्थचि० । [शब्दर० ।

भामर पु० भम-भावे घञ् तं राति रा-क । तर्जुणाद्ये ।

भालि पु० "आत्ममासफलं पिष्टं राजिकाववणान्वितम् ।

भट्टं हिङ्गयुतं पूतं चोक्षितं भास्विरुच्यते । भास्विरु-
रति जिह्वायाः कुण्डलं कण्ठशोधिनी । मन्दं मन्दं
निपीता सा रोचनी वङ्गिरोधिनी" भावप्र० उक्ते पदार्थे
भावु पु० भा-इति वाति गच्छति वा-डु । (भाउ)
एकभेदे अमरः स्वार्थे क । तत्त्वार्थे शब्दर० । [शब्दार्थचि०
भिङ्गाक न० लिङि-आकन् प्रथो० । (भिङ्गा) फलभेदे ।
भिङ्गिनी स्त्री लिङि-णिनि प्रथो० । १ जिङ्गिनीवृक्षे भावप्र०
२ उल्कायाञ्च शब्दर० । [भावप्र०

भिङ्गी स्त्री० लिङि-अच् गौरा० डीप् । जिङ्गिनीवृक्षे (भिङ्गा)
भिज्ज्मी स्त्री० भिज्जा अस्यस्याः अच् गौरा० डीप् ।
भिज्ज्याम् (भिजिपोँ का) शब्दार्थचि० ।

भिराटी स्त्री भिमिति रटति अच् प्रथो० गौ० डीप् ।
(भ्राँटि) पुष्पप्रधानवृक्षे अमरः ।

भिराटीश पु० शिवे "भिराटीशवन्द्या भङ्गारकारिणी
भर्भरावती" काशीपु० गङ्गास्तवः ।

भिरि स्त्री भिरित्यव्यक्तशब्दोऽस्यस्याः बा० इन् । चिल्ल्यां
वा डीप् । तत्त्वार्थे शब्दर० । [भिङ्ग्याम् शब्दर० ।

भिरिका स्त्री० भिरीति कायति शब्दायते कै-क ।

भिरि पु० भिरिति शब्दं लिङिति बा० डि । वाद्यभेदे "घण्टा
शब्दस्तथा भेरी मृदङ्गो भिरिरेव च । पञ्चानां पूज्यते
वाद्यं देवताराधनेषु च" शब्दार्थचि० धृतवाक्यम् ।

भिरि स्त्री० चिल्लति चिल-अच् प्रथो० गौरा० डीप् ।
(भ्रिँभिपोँ का) कीटभेदे । संज्ञायां क । : व्यातपरुचौ
श्चत्प्याञ्च मेदि० । ४ तारिण्यां च भङ्कृताशब्दे उदा० ।

भिरिकण्ठ पु० स्त्री भिरि तद्वद् इव कण्ठः कण्ठस्त्रोऽस्य ।
मृदङ्कपोते त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् डीप् ।

भिरिका स्त्री भिरित्यव्यक्तं रौति बा० रु-कक् । भिल्ल्याम्
शब्दरत्ना० । [च शब्दक० ।

भुरा पु० लुण्ट-अच्-प्रथो० । अकाण्डे १ दुमे, २ स्तम्बे, ३ गुल्मे
भुमरि स्त्री रागिणीभेदे "प्रायः शृङ्गारबहुला माध्वीक
मधुरा मृदुः । एकैव भुमरिलोके वर्षादिनियमो-
ज्झिता । अतो लक्षणमेतस्या नोदाहारि विशेषतः ।

इदं हि शालिगं स्तब्धं प्रसिद्धं मृपरञ्जनम्" सङ्गीत० दा०

भूलि पु० १ कसकभेदे २ दुष्टदेवशुतौ च मेदि० । [जकार अरः ।

भू वयोहानौ दिवा० पर० अक० सेट् । भौर्यति अकारोत्

भौड पु० युवाकभेदे भूरिप्र० । [जुभुप्रवे ।

भ्यु गतो भ्वा० व्यात्म० सक० अणिट् । भ्रवते अभाप्रोष्ट ।

इति वानस्पत्ये भकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

अ

“जकारो व्यञ्जनवर्णभेदः अर्द्धमात्राकालेनोच्चार्यः तस्यो-
त्पत्तिस्थानं नासिकागुगततालुस्थानम् तस्योच्चारणे
जिह्वामध्येन तालुमध्यस्य स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः ।
संयारनादघोषा व्यत्यप्राणस्य बाह्यप्रयत्नाः । मातृका-
न्यासेऽस्य वामहस्ताङ्गुल्यपे न्यास्यता । वर्णाभिधानेऽस्य
वाचकशब्दा उक्ता यथा

“जकारो बोधनी विन्वा कुण्डली मधुदोवियत् । कौमारो
नागविज्ञानी सव्याकुलनखो वकः । सर्वेशसूर्यतो-
बुद्धिः स्वर्गात्मा चर्चरध्वनिः । सर्वैकपादः सुसुखो
विरजा चन्दनेश्वरी । गायनः पुष्पचन्दा च वागात्मा
च विरक्तिणी” । एतदधिष्ठातृदेवीभ्येयत्वं यथा “चतु-
र्भुजा धृक्चरणां कृष्णाम्बरविभूषिताम् । नानावह्नी-
संयुक्तां जटासुकुटाराजिताम् । ईषद्वासुसुखीं नित्यं वरदां
भक्तवत्सलाम् । एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा
जपेत्” वर्णोच्चारतन्त्रम् । अस्य स्वरूपं यथा “सदा ईश्वर
संयुक्तं जकारं शृणु सुन्दर ! रक्तविदुल्लताकारं या
स्वयं परकुण्डली । पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा” कामधेनु-
तन्त्रम् । तस्य माताहस्ते प्रथमोपन्यासे मरणं फलम्
भगवद्दे प्रमाणं दृश्यम् । [१ वाममती च मेदि० ।

ज ए० १ गायने २ चर्चरध्वनौ एकाक्षरको० । शृष्टे ४ युक्ते
जकार ए० ज + स्वरूपे कारप्रत्ययः । जस्वरूपे वर्णं
“जकारो बोधनी विन्वा” वर्णाभिधानम् ।

इति वाचस्पत्ये जकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

इति श्रोतारानाद्यतकं वाचस्पतिभट्टाचार्यविरचिते

वाचस्पत्ये चवर्गादिशब्दार्थ-

सङ्कलनं समाप्तम् ।

टकारो व्यञ्जनवर्णभेदः अर्द्धमात्राकालेनोच्चार्यः अस्यो-
च्चारणस्थानं मूर्धा । अस्योच्चारणे मूर्ध्निस्थानेन जिह्वा
मध्यस्य स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः । विवारन्वासाघोषा बाह्य-
प्रयत्नाः । मातृकान्यासेऽस्य दक्षिणस्फिचि न्यास्यता वर्णा-
भिधाने अस्य वाचकशब्दा उक्ता यथा “टकारश्च कपाली
च सोमेशः खेचरी ध्वनिः । सुकन्दो विनदा गृध्नी वै-
ष्णवी वारुणी नरः । दक्षस्फिगर्जचन्द्रश्च जवा भूतिः पुन-
र्भवः । वृहस्पतिर्धनुर्हस्तः प्रमोदा विमला कटिः । राज-
गिरिर्महाधनुर्ग्रीवात्मा सुसुखी मरुत्” । अस्य स्वरूपं यथा
“टकारं चञ्चलापाङ्गि ! स्वयं परमकुण्डली । कोटि-
दुल्लताकारं पञ्चदेवमयं सदा । पञ्चप्राणयुतं वर्णं गुणत्रय
समन्वितम् । त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं वरं
सदा” कामधेनुतन्त्रम् । एतदधिष्ठातृदेवतारूपं यथा
“ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व वरवर्णिनि ! । मालती-
पुष्पवर्णाभां पूर्णचन्द्रनिभेक्षणाम् । दशबाहुसमायुक्तां
सर्वालङ्कारसंयुताम् । परमोत्तमदां नित्यं सदा स्मरसुखीं
पराम् । एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्”
वर्णोच्चारतन्त्रम् । माताहस्तेऽस्य प्रथमोपन्यासे खेदः-
फलम् । भगवद्दे प्रमाणं दृश्यम् ।

ट पु० टल-ड । १ वामने २ पादे शनिःस्वने च मेदि० ।

टक बन्धे चु० उभ० सक० सेट् इदित् । टङ्कयति-ते अट-
ङ्कृत-त । “टङ्कितेनोऽतिपाटने” काशी० गङ्गास्तवः ।
“नाहटं न च टङ्कितम् न नमितम् नोत्थापितम्
स्थानतः” महाना० । उट् + उल्लेखे । उट्टङ्कितम् ।

टकार पु० ट + स्वरूपे कारप्रत्ययः । टस्वरूपे वर्णं टकारश्च
कपाली च” वर्णाभिधानम् ।

टक्क पु० टकि-वा० कक् पृषो० उपधालोपश्च । देशभेदे ।
टक्कदेशीय पु० टक्कदेशे भवः क् । १ वास्तूकशाके लिक्का० ।
२ तद्देशभवमात्रे लि० ।

टगण पु० माताहस्ते पाण्यमात्रिकप्रस्तावे त्रयोदशभेदात्मके
गणभेदे तेषामाकाराधिदेवाश्च कन्दोपन्योक्ता यथा

“(१११) १ शिवः ॥ १११ शशी २ (११११ दिनपतिः) ३
(११११ सुरपतिः) ४ (११११ शेषः) ५ (११११ अहिः) ६
(११११ सरोजम्) ७ (११११ धाता) ८ (११११ कलिः) ९

(॥५॥ चन्द्रः) १० (॥५॥ ध्रुवः) ११ (॥५॥ धर्मः) १२
(॥॥॥ शालिकरः) १२ ।

टगर पु० टः टङ्गनो गर इय । टङ्गनचारे (सोहागा)
२हेखाविलासविधये २केकराचे च लि० मेदि० ।

टङ्क पु० टकि-चञ्-अच् वा । १कोपे, २कोषे, ३खल्गे
४पाषाणभेदनेऽस्ते च । ५जङ्गायां मेदि० । ६चतुर्माषक-
रूपे परिभाषे वैद्य० । ७नीलकपित्थे, ८खनित्रे, ९दर्पे च
पु०न० हेमच० । १०परगौ ११राजास्ते च शब्दार्थचि०
“दाय्यतां चैव टङ्गोभैः खनित्रैश्च पुरी द्रुतम्” हरिवं०
६०ख० । “टङ्गैर्मनःशिलगुह्ये विदाय्यमाणा” मृच्छ० ।
“हिमाद्रिद्व्यादिव भान्ति यस्याम्” भट्टिः । “रुघोष रामं
शङ्कितं टङ्गच्छिन्नमनःशिलः” रघुः । [सारसुन्दरी ।

टङ्कक पु० टङ्कते चञ् सत्तायां क । (तङ्का) रजतस्रङ्गायाम्
टङ्ककपति पु० इत० । रूपकाभ्यस्ते (टांकशालेर व्यध्यन्त)
सारसुन्दरी । [गृहे सारसुन्दरी ।

टङ्ककशाला स्त्री इत० । (टांकशाल) ख्याते रूप्यकनिर्माण
टङ्कटीक पु० टङ्क इय टीकते टीक-क । शिवे त्रिका० ।

टङ्कण(न) न० टकि-ल्युट् पु० वा णत्वम् । (सोहोगा)
ख्याते स्वर्णद्रावके १उपरसभेदे । उपरसभेदाश्च भाव०प्र०
उक्ता यथा “गन्धो हिङ्गुलमभ्रतालकशिलाः स्रोतोऽङ्गनं
टङ्क(न)णम् । राजावर्त्तकचुम्बकौ स्फटिकया शङ्कः
खटो गैरिकम् । कासीसं रसकं कपर्दसिकतायोलाश्च
कङ्कुषकम् सौराष्ट्री च मता चामी उपरसाः स्तनस्य
किञ्चिद्गुणैः” । “तद्यथा लघुणेन सुवर्णम्” छा०
उ० भाष्ये “लघुणेन क्षारेण टङ्कनादिना, खरेण मृदुत्व-
करं हि तत्” भा० । “टङ्कणं वज्रिजङ्गलं कफ-
यातिकपित्तहृत्” भावप्र० । भावे ल्युट् । (टाकादेव्योया
पानिदिया भाला) २धातुनां योजनभेदे । दन्त्यान्तः ३अश्व-
भेदे पु० स्त्री “टङ्कनखरनखरखण्डितहरितालपांशुलेन”
काद० मूर्जन्यान्तः ४देशभेदे स च देशः छ०स० १४अ० ।
कूर्मविभागे दक्षिणस्यास्रक्तः “अथ दक्षिणेन लङ्का” इत्यु-
पक्रमे “कङ्कुटटङ्कनंवनवासिशिविकफणिकारकोङ्कणा-
भीराः” इत्युक्तेः ।

टङ्कवत् पु० टङ्क+अख्यर्थे मत्तप् मस्य वः । १पर्वतभेदे “टङ्क-
वन्तं शिखरिणं वन्दे मत्तवणं गिरिम्” रामा० २१५५अ०

टङ्का स्त्री टकि-अच् । १जङ्गायां मेदि० । २तारादेव्यां
टङ्कारकारिणीशब्दे दृश्यम् ।

टङ्कानक पु० टङ्कं कोपमानयति उद्दीपयति अन्-णिच्

ण्युल् । १जङ्गदाकटके (वामनगाका) शब्दच० ।

टङ्कार पु० टमित्यव्यक्तशब्दस्य कारः क-अच् । १ध्वनिभेदे
धनुर्धार्कषणजे शब्दे २विषयहेतुके शब्दे च । ३शिक्षिनी-
ध्वनौ प्रसिद्धे च मेदि० । क-णिनि । टङ्कारिन्
१टङ्कारयुक्ते लि० स्त्रियां ङीप् सा च २तारादेव्याम्
टङ्कारकारिणीशब्दे दृश्यम् ।

टङ्कारकारिणी स्त्री क-णिनि ङीप् इत० । तारादेव्याम् “ट-
ङ्कारकारिणी टीका टङ्का टङ्कारिणी तथा तारासहस्रनाम ।

टङ्कारी इ० स्त्री टङ्कस्त्विति क्-अण् गौरा० । (टेकारी)
वृक्षभेदे “टङ्कारी वातलेष्वाग्नी शोफोदरकृजापङ्का । तिल्ला
च दीपनी लक्ष्मी भिषग्भिः परिकीर्त्तिता” राजनि० ।

टङ्ग पु०न० टङ्क+पृषो० । १खनित्रे (टांग) २परसुभेदे च
३जङ्गायां मेदि० । (सोहागा) ४टङ्गने शब्दच० । ५चतु-
र्माषकमाने वैद्य० ।

टङ्गण पु०न० टङ्कण+पृषो० (सोहागा) टङ्कणे ।

टङ्गिनी स्त्री टकि-णिनि पृषो० । (आकनादी) पाठायाम् ।
शब्दच० । [ज्येष्ठ्याम् त्रिका० ।

टट्टनी स्त्री टट्टेति शब्दं नयति नी-ङ गौरा० ङीप् ।

टट्टरी स्त्री टट्टेति शब्दं राति रा-क गौरा० ङीप् १पट्टह-
वाद्ये २लम्पावाद्ये ३मृषावादे च मेदि० ।

टट्टर पु० मेरीशब्दे हेमच० ।

टल विभवे (टला) भ्वा० पर० अक० सेट् । टलति अटा-
लीत् टटाल टेलतुः । ज्वना० टलः टालः ।

टवर्ग पु० ट+प्रतिशाख्योक्तः वर्गप्रत्ययः । ट ठ ड ढ ण
रूपेषु वर्णेषु । ततो भवार्थे क् । टवर्गीय टादौ वर्णे ।

टा स्त्री टल-ङ । पृथिव्याम् एकाक्षरकोषः ।

टाङ्क न० टङ्केन तद्रसेन निर्दत्तम् । टङ्करूपनीलकपित्थ-
रसेन निर्दत्ते मद्यभेदे । “पानसं द्राक्षामाधूकं खाजुरं
तालमैलवम् । माध्वीकं टाङ्कं माहीकमरेयं नारिके-
लजम् । सामान्यानि द्विजानीनां मद्यान्ये कादशैश्च ।
इदंशन्तु सुरा मद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम्” । पलस्येन
तत्पानं निषिद्धम् । अस्मृत्यत इति व्यासयो मद्यानाम-
वस्थाविशेषः सद्यःस्तनसन्धानेन सञ्ज्ञातमद्यभावः यम-
धिकतल इदं पुलस्योक्तं प्रायश्चित्तम् । “द्राक्षेलुटङ्क-
खर्जूरपनसादेश यो रसः । सद्योजातन्तु पीत्वा तं
तत्रहाष्कुध्योद्दिजोत्तमः” । [नागधीटे वृक्षभेदे त्रिका० ।

टाङ्कर पु० टाङ्कं तत्तुल्यरसं राति रा-क टाङ्क+कुञ्जा० र वा ।

टार पु० स्त्री टां पृथ्वीस्त्विति क्-अण् उप० स० । चोटके

स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २२१ श्लोके च हेमच० ।
 टिक गतो भ्रा० व्या० सक० सेट् । टेकते अटिकट टिटिके ।
 कटित् अटिकेत् त ।
 टिटिभ पुंस्त्री० टिटीति अव्यक्तशब्दं भणति भण-ड । को
 यटिके (टिटिरि) स्त्रियां ङीप् स्वार्थे क तत्कार्ये अमरः ।
 टिटिभ पुंस्त्री० टिट्रीत्यव्यक्तं शब्दं भणति भण-ड । (टिटिरि)
 कोयटिके स्वार्थे अमरः स्त्रियां ङीप् । “आनिर्दिष्टा-
 न्कशफांष्टिभान् विवर्जयेत्” मनुना तन्नासभक्षणं
 निषिद्धम् । “टिटिभं तदुपेतं राक्षसध्याननिवाहः”
 भा० शा० १११ख० । कोयटिकशब्दे २२६६ पु० तन्नास-
 गुणा उक्ताः । टिटिभक स्वार्थे क । तत्कार्ये पुंस्त्री० ।
 टिटिहिनिका स्त्री अस्मिन्निरीषकायां (जँक) भावप्र० ।
 टिटिह्य पु० रोमशफले (ढाडग) ख्याते वृक्षभेदे राजनि० ।
 “टिटिह्यो रुचिकृत् भेदी पितृन्नेत्राश्चरीप्रणुत् ।
 सुशीता वातला रुक्षा मूला च प्रकीर्तिता” भावप्र० ।
 टिष नोदने चुरा० उभ० सक० सेट् । टेपयति-ते अटोटीपत्-त ।
 टिषनी स्त्री टिप-क्विप् टिपा पन्थते स्तूयते पम-चञर्थे क
 गैरा० ङीप् । टीकायाम् । सा च टीकाव्याख्यारूप-
 तयैव व्यवहियते यथा चिन्तामणिटीकाया दीधितव्या-
 ख्यायाः टीका जगदीशकृता गदाधरकृता च । यथा
 शारीरिकसूत्रभाष्यव्याख्या पञ्चपादिका भासती च ।
 महाभाष्यव्याख्या कैवटकृता इत्यादि । प्रथमव्याख्याया-
 मपि कचित् प्रयुज्यते यथा “श्रीमत्कामन” नत्वा-
 लीलावत्याः सुटिप्पनी । भवशेन सुबोधार्थं क्रियते
 यद्गुरोः श्रुतम् ” “टिप्पनी दायभागस्य श्रीनाथेन
 विधीयते” । [कटित् । अटिकेत् त ।
 टीक गतो भ्रा० व्या० सक० सेट् । टीकते अटिकट ।
 टीका स्त्री टीकिते गम्यते पन्थायैऽनया । टीक-करणे
 चञ् चञर्थे क वा । विषमपदव्याख्यारूपे पन्थभेदे ।
 “अपटीको जडो माचे भ्रंशं जाड्येन ताड्यते । स च
 किञ्चित्तरत्येव कण्ठसंलग्नवक्त्रभः” उल्लटः ।
 “नत्वा भगवतीं दुर्गां टीकां दुर्गार्थबुद्धये । कुरुते
 दायभागस्य भट्टाचार्यमहेश्वरः” “करोति टीकामिह
 दायभागपन्थावबोधाय सदेकरस्याम्” श्रीकृष्णतर्का० ।
 टुण्टुक पु० स्त्री टुण्टु इत्यव्यक्तं जायति कै-क । (टुण्टुनि)
 १ पञ्चभेदे शब्दर० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २ शोणा-
 कडके अमरः । श्लेषाक्षद्विरे शब्दच० । तयोः तत्त्वग-
 प्रियत्वात् तथात्वम् । ३ कल्पे लि० सेटि० । ५ कूरे

लि० विश्वः । इटङ्गिनीडके स्त्री शब्दच० ।
 टुनाका स्त्री तावमूलीडके शब्दच० ।
 टेरक लि० केकर+टुपो० । (टेरा) केकरनेने । गङ्गायंत्रि०
 टोट लि० मोट+टुपो० । १ अल्पे शहीने च । स्त्रियां
 गौरादिपाठात् ङीप् ।
 टोडस्ततन्त्र न० तन्त्रभेदे । [इलः टालः ।
 टूल विप्रवे भ्रा० पर० अक० सेट् । इलति अङ्गालीत् उल्ला०
 इति वाचस्पत्ये टकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ठ

ठकारो व्यञ्जनवर्णभेदः । टवर्गीयः मूर्धन्यः अर्द्धनासा-
 कालोच्चार्यः । तस्योच्चारणे जिह्वामध्येन मूर्धस्थानस्य
 स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः । विवारवासाघोषा महाप्राणश्च
 बाह्यप्रयत्नाः । माहव्यासेऽस्य दन्तजातनि न्यस्यता वर्णा-
 भिधानेऽस्य वाचकशब्दा उक्ता यथा “ठः श्रुत्यो मञ्जरी
 जीवः पाणिनी लाङ्गलं क्षमा । वनजो नन्दनो जिह्वा
 सुनन्दापूर्णकः सदा । वक्तुलः कुण्डलो वङ्गिरकृतं चन्द्र-
 मण्डलः । दन्तजानूदभावश्च देवमख्यो वृहदुधनिः ।
 एकपादो विभूतिश्च ललाटं सर्वमितकः । हृष्टो नलिनी
 विष्णुर्भृशो ग्रामणीः शशी” । एतदधिष्ठाहृदेयत्वरूपं
 यथा “ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने ! ।
 पूर्णचन्द्रप्रभां देवीं विकसत्पङ्कजेक्षणां । सुन्दरीं
 प्रोदशभुजां धर्मकामार्थमोक्षदाम् । एवं ध्यात्वा
 ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्” वर्षाहारतन्त्रम् ।
 अस्य ध्येयरूपं यथा “ठकारं चञ्चलापाङ्गि, कुण्डली
 मोक्षरूपिणी । पीतविद्युत्प्रतापारं सदा त्रिगुण-
 संयुतम् । पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ।
 त्रिभिन्दुसहितं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा” इति काम-
 भेदतन्त्रम् । माताहृत्तेऽस्य प्रथमोपन्यासे दुःखं फलम्
 भगवदे प्रमाणं दृश्यम् ।

ठ पु० ट+पु० । शिवे शमहाध्वनौ शचन्द्रमण्डले एका-
क्षरकोषः । ४मण्डले ५गुण्ये इलोकगोचरे च मेदि० ।
गुण्यश्चाल विन्दुरूपवर्णभेदः । “स्मितसुखि ! तद्वचइदं यम्
योजयित्वा” कर्पूरस्तवः (उदयं स्वाहा) । “द्विमेव चेत्यस्य
व्याख्यायां द्विठं विषर्गस्य विन्दु इवात्मकत्वात् विषर्ग-
शब्देन च लक्षितलक्षणया स्वाहाकारो लक्ष्यते स्वा-
हाशब्देनैव वक्त्रौ त्यागात् त्यागस्य च विषर्गपर्याय-
त्वात्” इत्येवं रघुनन्दनादिस्मदायविदः । [कामधेयत०]
ठकार पु० ठ+कार । ठस्वरूपे वर्णे “ठकारं चञ्चलापाङ्गि !”
ठकुर पु० शिवप्रतिमायां, शिवजोपाधिभेदे च । यथा गोविन्द-
ठकुरः काव्यप्रदीपकर्त्ता । शिवेयतायाश्च । “सुदाना नाम
गोपालः श्रीमान् सुन्दरठकुरः” अनन्तसंहिता ।

इति वाचस्पत्ये ठकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

उ

इकारो व्यञ्जनवर्णभेदः सूक्ष्मः अर्द्धमात्राकालोच्चार्यः
टवर्गीयः । तस्योच्चारणे जिह्वासध्येन सूक्ष्मस्थानस्य स्पर्श-
आभ्यन्तरयत्नः । संवारनः दधोषा अल्पप्राणश्च बाह्यप्र-
यत्नाः । मातृकान्यासेऽस्य दक्षपादगुल्फे व्यस्यता ।
अस्य वाचकशब्दा यथा “उः स्मृतिदीप्तका नन्दि-
रूपिणी योगिनीप्रियः । कौमारी शङ्करस्त्रासस्त्रिवक्त्रो
व्यापकोध्वनिः । डुरुहो जटिली भीमा द्विजिह्वः
पृथिवी सती । कोक्कगिरिः क्षमा शान्तिनाभिः
स्वाती च सोचनम्” यणोभिधानम् । तद्विष्ठा-
तदेवतारूपं यथा “ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणु
स्त्राविहिता मम । जवासिन्दूरसङ्घातं वराभयकराप-
राम् । त्रिनेत्रां वरदां त्रिधां परमोक्षप्रदायिनीम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपं तन्मन्त्रं दध्या जपेत्” इति वर्णो-
च्चारतन्त्रम् । अस्य ध्येयरूपं यथा “उकारं चञ्चला-
पाङ्गि ! सदा त्रिगुणसंयुतम् । पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राण-

मयं सदा । त्रिशक्तिवर्हितं वर्णं त्रिविन्दुवर्हितं सदा ।
चतुर्गणमयं वर्णमात्मार्द्रतत्त्वसंयुतम् । पीतविद्यु-
क्षताकारं उकारं प्रणमास्य हम्” इति कामधेयतन्त्रम् ।
तस्य माताहन्ते प्रथमोपन्यासे शोभा फलम् “उः शोभां
ढो विशेषां भ्रमणमथ च चक्षस्तु खं यस्तु युद्धम्” उ०
र० टी० धृतवाक्योक्तेः ।

उ पु० डी-उ । शिवे शब्दे श्मासे च एका० को० ।
४वाडवान्तौ एडाकिन्ता स्त्री मेदि० ।

उकार पु० उ+कारप्रत्ययः । उस्वरूपे वर्णे ।

उगण पु० अन्धोपगोक्ते चतुर्मात्रकप्रस्तावे पञ्चभेदभिन्ने
गणभेदे तत्स्वरूपपादिकं यथा (५५ गजः १) (॥५ रथः २)
(॥५॥उरङ्गमः ३) (५॥पदातिः ४) (॥५॥पत्तिः ५)
इति ।

उङ्गरी स्त्री उं त्वासं गिरति गृ-अच् पु० गौरा-ङ्गीप् ।
दीर्घकर्कश्याम् (काकडी) राजनि० अण् । उङ्गारीत्यव्ययार्थः ।

उप संघाते (राशीकरणे) चु-आत्म-अक-सक-सेट् । डाप-
यते अडोडपत । चुरादित्येऽपि डित्करणदफलवत्-
कर्त्तर्यपि आत्म० तेनास्य डित्करणसामर्थ्यात् पाणि-
कचुरादित्वम् पक्षे भादित्वम् । उपते अडपिट ।

उप संघतौ सत्तौ उपवत् इदित् । उभयते अडिडभ्यत ।
पक्षे भा० उभ्यते अडिडभ्यत ।

उव लोकने चुरा० उभ० सक० सेट् । उभयति अडउभयवत्
शब्दकोमे अस्य वा चुरादित्योक्तिः प्रामादिकी । [त ।

उभ संघे चुरा० इदित् उभ० सेट् । उभयति ते अडउभयवत्
उभ पु० उं त्वासं माति मा-क । चाण्डाल्यां नेडाज्-
जाते सङ्कीर्णजातिभेदे (डोम) ब्रह्मपु० । स्त्रियां-जाति-
त्वात् ङीप् । [पलायने हारा० ।

उमर पु० उमेति शब्दं राति रा-वजर्थे क । भीत्या
उमर पु० उमिति शब्दश्चकति ऋ-ऋगया० कु० नि० । वाद्यभेदे
जीणमध्ये प्रान्ते दीर्घे, पुटिकादयल्लभ्यते कापालि-
कयोगिनाद्ये उमरः । तत्त्वार्थे हारा० न० । “दत्त्वा उमर-
उमरुडाङ्गुतिरुतभूतवर्गान्तु भर्गवद्विषीं रुधिरैर्धि-
नोमि” प्रबोधच० । (उमत् उमेति शब्दं जुषत्) ।

उमरुका स्त्री “सुटिश्च शिथिलां वहा ईषडुष्कतमध्यमम् ।
दक्षिणां ठङ्गुसङ्गस्य कर्णदेशे प्रधारयेत् । यथा सुद्रा
उमरुका सर्वविज्ञाविनाशिनी” तन्म० उक्ते सुद्राभेदे ।

उम्वर पु० उपि-संहतौ वा-अरन् । श्वपूरे आडुम्बरे श्वायो-
जने “अजायुर्बे कपित्राङ्गे प्रभाते मेघउम्बरः” चाणक्यः ।

१धाहदत्ते कुमारानुचरभेदे । “डम्बगाडम्बरो चैव ददो
धाता महात्मने” भा० श० ४७ अ० ।

डयन म० डी-भावे ल्युट् । खगानां नभोगतौ (खोड़ा)
करणे ल्युट् । २कणीरथे हेमच० ।

डल्लक न० वंशनिर्भितपात्रभेदे (डाला) “विशतञ्च पटप्रभिकं
डल्लकं वस्त्रसंयुतम् । सभोज्यं सोपवीतञ्च सोपहारं
मनोहरम्” ब्रह्मवै० ।

डविय पु० “डित्यः काष्ठमये हस्ती डवित्यस्तन्ययो मृगः” ।
सुपद्योक्ते काष्ठमये १मृगे २द्रव्यवाचिसंज्ञाशब्दभेदे च
“द्रव्यशब्दाः एकव्यक्तिवाचिनो हरिहरडित्यडवित्यादयः”
सा०द० । शब्दकल्पद्रुमेऽयं वर्ग्यमध्यतया निवेशितस्तन्मूलं
चिन्त्यम् ।

डहु(ह्) पु० दह उ वा जङ् मृगख्यादि० नि० । नकुचे
(भान्दार) “डहुर्दृक् विष्टम्भी त्रिदोषशुक्रदोषहृत्”
भाष्य० तद्गुणोक्तिः शब्दरत्नावलप्रामयं दीर्घान्ततया
तदर्थे पठितः ।

डाकिनी स्त्री डस्य त्वासाथम् अकति अक-वक्रगतौ णिनि
ङीप् । १देव्या अनुचरीभेदे । “साङ्गश्च डाकिनीनां
च विकटानां त्रिकोटिभिः” ब्रह्मपु० (डान) इति ख्याते
दर्शनमात्रेण २उपद्रवकारिस्त्रीजनभेदे । “डाकिनी
शाकिनी भूतप्रेतेवेतालराक्षसाः काशीख० १० अ० ।

डाङ्गरी स्त्री डङ्गरी प्र०। दीर्घकर्कटप्राम् (काकडी) राजनि०
डामर पु० शिवभोक्ते तन्त्रशास्त्रविशेषे तच्च षड्विधं तेषां
मानादिकं वाराहीतन्त्रे उक्तं यथा

“डामरः षड्विधो ज्ञेयः प्रथमो योगडामरः ॥ श्लोकास्तत्र
त्रयस्त्रिंशत् तथा पञ्च शतानि च । त्रिंशतिः सह-
स्राणि श्लोकाश्चैव हि संख्यया । एकादशसहस्राणि
सङ्ख्याताः शिवडामरे ॥ श्लोकाः सप्तैव निश्चित्य ईश्वर-
णैव भाविताः । तावच्छ्लोकसहस्राणि पञ्च श्लोकशतानि
च । गुणोत्तराणि दुर्गाया डामरे कथितानि च । नव
श्लोकसहस्राणि नव श्लोकशतानि च । सारस्वते ४
तथा श्लोकाः पञ्चैव परिकीर्त्तिताः । शरसंख्यसह-
स्राणि श्लोकानां ब्रह्माडामरे ॥ पञ्चोत्तरशतान्यत्र संख्या-
नि शिवेन तु षष्टिः । श्लोकसहस्राणि गान्धर्वे ६ डामरो-
न्मये । श्लोकाश्च षष्टिसंख्याता ब्रह्मणाऽव्यक्तयोगिनेति” ।

डालिम पु० दाडिम्ब+प्र० । खनामख्याते फलप्रधाने
वृक्षे भरतः ।

डाहन पु० त्रिपुरदेशे त्रिका० ।

डाहक पुंस्त्री० डेति ह्यते ह्नि-वा० डूक प्र० । दाहूहखगे
जटा० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

डङ्गर पु० डङ्गर+प्र० । १डङ्गरशब्दार्थे २क्षेत्रे ३वने
४धूर्त्ते ५सेवके च शब्द० ।

डिडिका स्त्री यौवनकालजाते पक्षितताम्रचक्रे रोगभेदे ।
“यौवने डिडिकास्त्रेव विशेषाच्छर्दनम् हितम्” सुश्रु० ।

डिडिमा पु० स्त्री सुश्रुतोक्ते प्रतदे खगभेदे स्त्रियां जाति-
त्वात् ङीप् । प्रतदशब्दे तद्भेदा दृश्याः ।

डिण्डिम पु० डिण्डेतिशब्दं भाति । १वाद्यभेदे (टँडरा)
अमरः । “आर्यबालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः” वीरच०
“भेरीवाद्यहनन् कृष्टा डिण्डिमांश्च सहस्रशः” भा०द्रो०
१८६ अ० । २कृष्णपाकफले पानीयामलकी शब्दच० ।

डिण्डिमेश्वर पु० शिवपु० उक्ते तीर्थभेदे । [हेमच० ।

डिण्डिर पु० हिडि-वा० किरच् आदेर्हस्य डः । समुद्रफेने
डिण्डिरमोदक न० डिण्डिर इव मोदकः मोदयति
मोदि-ण्वल् । गृञ्जने (गाँजा) ख्याते मादक
द्रव्यभेदे राजनि० ।

डिण्डिश पु० डिण्डिक+प्र० । (टाँडश) इति ख्याते
रोमशफले वृक्षभेदे । “डिण्डिशो रुचिकृद्धो दीपितश्चेष्टा-
पहः स्मृतः । सुशोतो वातलोकजो मूलनशाश्वरीहरः ।
निःशेषधीजं स्तितवत्तखण्डं सहिष्णुम् प्रोज्झित-
चण्डशब्दम् । ह्येप्रतप्तं चलदं दीदण्डं रुचिप्रदं
डिण्डिशकं सपिण्डम्” वैद्यक० ।

डिण्डीर पु० हिडि-ईरच् आदेर्हस्य डः । समुद्रफेने हेमच० ।

डित्य पु० डवित्यशब्दोक्ते काष्ठमये १हस्तिनि एकव्यक्तिमात्र-
बोधके २संज्ञाशब्दभेदे तत्प्रतिपाद्ये ३अर्थभेदे च ।

डिप संहतौ वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० आत्म० अक० सेट् ।
उपयति-ते उपेतं कृदित् आडिडेपत् त ।

डिप प्रेरणे वा चु० उभ० पक्षे तुदा० पर० सक० सेट् ।
उपयति-ते अडोडिपत्-त कृटा० डिपति अडिपीत् ।
दिवादित्वमपीच्छन्ति डिपति इति कृदित् अडिपत् अडिपीत् ।

डिप संहतौ वा चुरा० उ०पक्षे भ्वा० आत्म० अक० सेट् इति ।
डिम्पयति-ते डिम्पते । अडिडिम्पत्-त अडिडिम्पे ।

डिब संघे प्रेरणे च वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट्
इति । डिम्बयति-ते अडिडिम्बत् डिम्बति अडिडिम्बीत् ।

डिभ हिंसे संहतौ वा चुरा० उ०पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् ।
इति । डिम्बयति-ते अडिडिम्बत्-त डिम्बति अडिडिम्बीत् ।

डिम हिंसे सौ० पर० सक० सेट् । डेमति अडिडीत् ।

डिम पु० डिम-क । दृश्यकाव्यरूपनाटकभेदे । “मायेन्द्रजाल-
संग्रामक्रोधोद्विग्नानादिचेष्टैः । उपरागैश्च भूयिषो
डिमः ख्यातोऽतिवृत्तकः” सा० द० तल्लक्षणसूक्तम् ।
डिम्ब पु० डिभि-घञ् अच् वा । १भवे, २कलले, ३फुफुसे च
हारा० उभरे, अमरः ५भयध्वनौ ६खण्डे, ७प्रीतिनि,
द्विप्लवे च मेदि० ।

डिम्बाह्व न० डिम्बं भयध्वनियुक्तमाह्वम् युद्धम् ।
युद्धभेदे तस्य नृपतिन्यूनतया भययुक्तध्वनिमत्त्वात् तथा-
त्वम् । “डिम्बाह्वहतानां च विहितं पार्थिवेन च”
मनुना तद्व्युद्भूतस्य मद्यःशौचसूक्तम् । जटाधरे
पुंस्त्वपाठः प्रामादिकः आह्वयशब्दान्तरत्वात् द्वन्वतत्पुरुषयोः
परवर्त्तिङ्गताविधानात् क्लीयत्वौचित्यात् । “डिम्बा-
ह्वार्दितानाञ्च असुराणां परायणम्” भा० आ० २१ अ० ।
डिम्बिका स्त्री डिभि-एल् लु । १कामुक्यां २जनयिष्ये
३शोणाकट्टे च शब्दरत्ना० । अच् गौरा० डीप् ।
डिम्बीत्यप्यत्र ।

डिम्ब लि० डिभि-अच् । १शिगौ अमरः २मूर्खे मेदि० ।
डिम्बक पु० डिम्ब+स्वार्थे क । १वालके शब्दर० २शान्तदेशपति
ब्रह्मदत्तसुतभेदे । तत्कथा हरिवं० २८५ अध्यायादौ दृष्ट्या
“हंसो ज्योष्ठो नृपसुतो डिम्बकोऽनन्तरोऽभवत्”
“हंसश्च डिम्बकश्चैव तपस्रतुं महामते ।” ।

डिम्बचक्र न० खरोदयोक्ते शुभाशुभसूचके चक्रभेदे
चक्रशब्दे २८१० पृ० दृश्यम् ।

डी नभोगतो (खोड़ा) भ्वा० आ० अक० सेट् । डयते अडयिष्य
डिद्यो डोनः । प्रातुपसर्गभेदे खगतिभेदाः खगतिशब्दे
२४१४ पृ० दृष्ट्याः ।
गतौ दिवा० आ० सक० निघण्टुः । डीयते ।

डीतर लि० डी-किप् तत्तत्तरप् । नभोगतियुक्ततरे “तस्मादि-
मा अजा अरा डीतरा आक्रममाणा इव यन्ति” शत०
ब्रा० ४।५।१।५ ।

डीन न० डी-भावे क्त । पक्षिगतिभेदे जटा० । खगति-
शब्दे २४१४ पृ० दृश्यम् । २आगमशास्त्रविशेषे च यथा
“डामरं एमरं डीनं सुतं काशीविलासकम् । सप्र-
कोटिमिता ग्रन्था सम वक्तात् विनिर्गताः” सुगुण० त० ।
डीनडीनक न० पक्षिगतिभेदे खगतिशब्दे २४१४ पृ०
दृश्यम् । [दृश्यम् ।

डीनावडीनक न० खगतिभेदे खगतिशब्दे २४१४ पृ०
डण्डभ पुंस्त्री० डण्ड् इत्यनुकरणशब्दं भणति तेन भाति

वा भण-भा-वा ड । (ढाँड़ा) इति ख्याते सर्पभेदे
अमरः । स्त्रियां जातित्वात् डीप् । “शयानं तत्र चापश्यत्
डण्डभं वयसाभितम्” भा० आ० ८ अ० । पृषो० अन्य-
लोमे डण्डुरपि तत्कार्ये पुंस्त्री० लिङा० ।

डण्डुल पुंस्त्री० डण्ड् इति शब्दं लाति ला-क । सुह-
मेचके राजनि० स्त्रियां जातित्वात् डीप् ।

डुल पु० डु इति शब्दं लाति ला-क । मेचकभेदे ततः
वरणा० चतुरर्यां य । डुल्य तत्सन्निकटदेशादौ लि० ।

डुलि स्त्री डुलि+पृषो० । कमयास् डुलौ रायसुगुटः ।
डुलिका स्त्री डुलिरिव कायति कै-क । खड्गनाकारे खगभेदे
जटाधरः ।

डोडिका स्त्री (करेह्या) इति प्रसिद्धे फलशाकविशेषे ।
“डोडिका पुष्टिदा दृष्ट्या रूच्या वृद्धिप्रदा लघुः ।
हन्ति पित्तकफांशंसि कृमिगुल्मविषामयान्” । “वल्गुं
डोडीफलमविकलं स्विन्नमीषञ्च तोये स्नेहे चिह्नं
प्रणयिनि ततो वेसवारेण सिद्धम् । शयं तक्रं
कथितनिहितं साधितं रामटेन खादन् खादन् निश्चत-
ममृतं निन्दितं भोक्तृभिस्तत् । सम्यग् युष्कं तरण्येः प्रता-
पात् प्रतप्रमाज्येन च डोडिकाकम् । ससैन्धवं रामठ-
टत्तवापं खादन्नरो निन्दति व्यञ्जनानि । डोडिका
वातला रूक्षा शीता रुवी विषापहा । सुखिन्ना
रोचना हृद्या अस्विन्ना कण्ठकर्त्तरी” शब्दार्थचि०
धृतवाक्यम् । [दृश्यम् ।

डोडी स्त्री डोडिकायां लुपभेदे राजनि० । डोडिकाशब्दे
डोम पु० स्त्री खनामख्याते सङ्कीर्णजातिभेदे स्त्रियां डीप् ।
तस्यास्मृशत्रुसुक्तं मत्स्यसूक्ततन्त्रे १६ पटले
“चण्डालश्चैव डोमश्च खानकश्च तथा यतिः । दण्डोरश्चैव
भण्डोरो भूषण्डश्च दृथाश्चमी । दृथा सुण्डो लिङ्गधारी
समा एते यशस्विनि ! । स्पृष्ट्वा प्रमादतः स्नात्वा गाय-
त्राऽशतं जपेदिति” ।

डोर न० दोप्+रा-ड पृषो० । हस्तबाह्वादौ बन्धनरूपे
“कोऽनन्त इत्युदीर्याय धत्वा तत्करपल्लवम् । हस्ता-
दाकपत्रं तड्डोरं क्षिप्रयान् पावकोपरि” भविष्य० पु०
स्वार्थे क तत्कार्ये न० । तत्रैव “चतुर्दशगन्धियुक्तं कङ्क-
माक्तं सुडोरकम् । स्त्रियश्च पुरुषश्चैव बध्नीयात् वाम-
दक्षिणे” । [राजनि० ।

डोरडी स्त्री डोरमिव डयते डी-ड गौरा० डीप् । दृहत्याम्
डुल मिथीकरणे च० उभ० सक० सेट् । डालयति ते कडि-

बुक्तत् त । कात्या० श्रौ० १६।१२० सूत्रभाष्ये “मिचयति
आङ्गाद्यतीत्यर्थः” कर्कः । “मेचयतिराङ्गाद्यतीत्यर्थः”
कात्या० श्रौ० १०।४।७ । कर्कः “पार्श्वेनाज्यं वशां च
मिचयत्याङ्गाद्यतीत्यर्थः” ५।८।१८ । कर्कः ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यप्रविरचिते
वाचस्पत्ये ङकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ढ

ढकारो व्यञ्जनवर्णभेदोऽङ्गं माताङ्गानोच्चार्यः मङ्गप्रत्ययः
टवर्णोयः । तस्योच्चारणे जिह्वामध्यभागेन मूढः स्पर्शः
आभ्यन्तरप्रयत्नः । संवारनाटघोषा महाप्राणश्च बाह्यप्र-
यत्नाः । मातृकान्यासेऽस्य दन्तपादाङ्गुलिमूले न्यस्यता ।
वर्णमिधाने अस्य वाचकगङ्गा उक्ता यथा “ढो ढक्का
निर्णयः शूरो यन्त्रेशो धनदेश्वरः । अङ्गिनारीश्वरस्तोयमो-
श्वरस्त्रिशिखो नरः । दन्तपादाङ्गुलीमूलं सिद्धिदण्डो विना-
यकः । प्रहारास्त्रिपुरा सन्निर्गुणो निधनो धनी । विज्ञेशः
पाणिनी तङ्कधारिणी क्रोडपुष्पकः । एलापुरं च दुर्गात्मा
विशाखा भ्रामणोरतिः” । एतदधिष्ठातृदेवतारूपं वर्णो-
च्चारतन्त्रे उक्तं यथा । “रक्तोत्पलनिर्भां रस्यां रक्त-
पङ्कजलोच्चनाम् । अष्टादशभुजां भीमां महामोक्ष-
प्रदायिनीम् । एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपं तन्मन्त्रं दशधा
जपेत्” । अस्य स्वरूपं कामधेनुतन्त्रे उक्तं यथा

“ढकारः परमाराध्यो या स्वयं कुरुङ्गली परा ।
पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा । सदा त्रिगुण-
संयुक्तं आत्मादितत्त्वसंयुतम् । रक्तविद्युत्तत्कारं ढकारं
प्रणमाम्यहम्” । माताङ्गसेऽस्य प्रथमोपन्यासे विशोभा
फलम् उगच्छे प्रमाणं दृश्यम् ।

ट ण १ ढक्कायां २ शुनि ३ श्वलाङ्गुले च सेदि० । तस्य तदा-
कृतित्वात् तथात्वम् । ४ निर्गुणे ५ ध्वनौ च एकाक्षरको०
ढकार ण ० ढ+स्वरूपे कारप्रत्ययः । ढस्वरूपे वर्णे
“ढकारं प्रणमाम्यहम्” कामधेनुत० “ढकारस्य ढकारे
परे लोपः” सि० कौ० ।

ढका स्त्री ढगिति कावति कै-क । यशःपट्टे (ढाक) ख्याते
याद्यभेदे समरः । “न ते छडुक्तेन न सोऽपि ढक्या
न मर्हन्तैः सापि न तेऽपि ढक्या” जैषधम् ।

ढकानादचलज्जला स्त्री ढकाया नाद इव चलज्जल
तद्रथो यस्याः । गङ्गायाम् । “ढकानादचलज्जला”
काशी० गङ्गास्तवः ।

ढकारवा स्त्री ढकाया रव इव रवो यस्याः । तारिणीदे-
व्याम् “ढकारवा च ढकारी” तारसहस्रनाम ।

ढकारी स्त्री ढगिति शब्दं करोति क-क्यप् उपप०स०
गौरा० डोष् । तारिणीदेव्याम् “ढकारवा च ढकारी
ढकारवरवादप्रका” तारासहस्रनाम ।

ढगण पु० माताङ्गत्वे स्मिमात्रिकप्रस्तावभेदे तद्भेदाच्च त्रयः
‘तत्स्वरूपादिकं यथा (१) १ ध्वजः । (२) २ तालः ।
(३) ३ तारण्डवम् ।

ढग्टी स्त्री वाक्यभेदे “ढग्टीवाक्यस्वरूपा च ढकाराक्षर-
रूपिणी” रुद्रया० अक्षरपूर्णासहस्रनाम ।

ढामरा स्त्री हंस्याम् शब्दार्थचि० ।

ढाल न० खनामख्याते चर्ममयादौ फलके तद्विद्यतेऽस्य
इति ढालिन् तद्युक्ते ति० । “ढालिपञ्चजयकरी
ढकारवर्णरूपिणी” अक्षरपूर्णास्तवः । स्त्रियां डोष् ।

ढुगढ अन्वेषणे भ्वा० सक० पर० सेट् । ढुगढति अढुगढीत् ।
ढुदुगढ । ढुगिडः ।

ढुगिड पु० ढुगढ-इन् । काशीस्थे गणेशभेदे तन्नामनिरुक्तप्रा-
दिकं काशीख० ५७ अ० उक्तं यथा “अन्वेषणे ढुगिडरयं
प्रथितोऽस्ति धातुः स्वार्थदुगिडततया भव ढुगिडनामा ।
काशीप्रवेशमपि को लभतेऽल देही तोषं विना तय वि-
नायक ! ढुगिडराज ! तन्माहात्म्यं तलैव यथा “ढुगिडे
प्रणम्य पुरतस्तव पादपद्मं यो मां नमस्यति पुमानिह
काशिवासी । तत्कर्णमूलमधिगम्य पुरा दिशामि तत्कि-
ञ्चिदत्र न पुनर्भवतास्ति येन । यः प्रत्यङ्गं नमति ढुगिड-
विनायकं त्वां काश्यां प्रगे प्रतिहृताखिलविघ्नसंघः । नो
तस्य जातु जगतीतलवर्त्तिनस्तु दुष्प्रापमल च परल च
किञ्चनपि । प्रथमं ढुगिडराजोऽसि मम दक्षिणतो-
मनाक् । आढुगढ्य सर्वभक्तेभ्यः सर्वाङ्गान् संप्रयच्छसि” ।
तस्य यात्राविधानसुक्तं तलैव यथा “नाचगुक्तचतुर्थ्यन्तु
नक्तव्रतपरायणाः । ये त्वां ढुगिडेऽर्चयिष्यन्ति तेऽङ्गाराः सु-
रसुरादिभ्यः । विधाय वार्षिकीं यात्रां चतुर्थीं प्राप्य
तापसीम् । युक्तां युक्तितैर्वह्निं प्राप्त्वा यात्राङ्गुलान्

प्रती । काय्यां यात्रा प्रयत्नेन जेतसिद्धिभीष्टभिः ।
तस्यां चतुर्थ्यां तत्प्रीत्यै दुष्टे ! सर्वोपसर्गकृत् । तां
यात्रां नात्र यः कुर्वन्निवेद्य तिलकुण्डुकान् । उपवास
सहस्रान्तु स हन्तास्मिन् ममाश्रया । होमं तिलाव्यङ्ग-
व्येण यः करिष्यति भक्तिः । तस्यां चतुर्थ्यां मन्त्रसप्तस्र
मन्त्रः प्रसेत्स्यति ।

टोल पु० गले दोलायमानतया वादनीये स्वनामख्याते
वाद्यभेदे । “टकाढोलप्रिया नित्या ढोलवाद्याप्रभोदिनी ।
ढोलरूपा ढोलधरा ढोलशब्दस्वरूपिणी” इति रुद्र-
जामले अक्षरपूर्णासहस्रनामस्तोत्रम् ।

टकाढोलप्रिया स्त्री टकाढोलौ तच्छब्दः प्रियोऽस्याः ।
अक्षरपूर्णायां ढोलशब्दे दृश्यम् ढोलरूपादयोऽप्यत्र ।

ढौक मरेणे मत्याश्च भ्वा० आत्म० सक० सेट् । ढौकते
अढौकट् ङुढौके । “तं विप्रदर्शं कृतवातयत्ना यान्
वने रात्रिचरी ङुढौके” भट्टिः । “शकुन्तला वक्तां
ढौकते” शकु० । णिचि ढौकयति ते “रात्रिसोऽतर्जयत्
स्वतं पुनश्चाढौकयद्वयम्” भट्टिः । कटिद् अङुढौकत् त ।

इति वाचस्पत्ये टकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

३

शकारो व्यञ्जनवर्णभेदोऽङ्गमात्राकालोच्चार्यः मूर्धन्यः
टवर्गीयः । अस्थोच्चारणे जिह्वामध्येन मूर्ध्नि स्पर्शः
नासिकायत्नप्रभेदश्च आभ्यन्तरप्रयत्नः । संवारनादघोषः
अल्पप्राणश्च बाह्यप्रयत्नः । मातृकान्यासेऽस्य दक्षपादाङ्ग-
व्यये न्यस्यता । अस्थ वाचकशब्दावर्णाभिधाने उक्ता यथा
“अथो निर्गुणं रत्नज्ञानं जम्बलः पञ्चवाहनः । जया जम्बो
नरकजित् निष्कलो योगिनीप्रियः । द्विमुखं कोटयी
श्रोत्रं सप्तद्विबोधनी मता । त्रिनेत्रो मातुषी व्योम
दक्षपादाङ्गुलीस्रम् । साधयः शङ्खिनी वीरो नाराय-

णश्च निर्ययः” । एतद्विष्णुतदेवतारूपं वर्षोद्धारतन्त्रोक्तं
यथा “ध्यानमस्य शकारस्य प्रवक्ष्यामि च तत् शृणु ।
द्विभुजां यरदां रम्यां भक्ताभीष्टप्रदायिनीम् । राजीव-
लोचनां नित्यां धर्मकामार्थमोक्षदाम् । एवं ध्यात्वा
ब्रह्मरूपां तस्मिन् दशधा लभेत्” । एतत्स्वरूपं काम-
धेनुतन्त्रोक्तं यथा “शकारः परमेशानि ! या स्वयं परकु-
ण्डली । पीतविद्युत्प्रताकारः पञ्चदेवमयः सदा । पञ्च
प्राणमयं देवि ! सदा त्रिगुणसंयुतम् । आत्मादितत्त्वसं-
युक्तं । महामोक्षप्रदायकम्” । माताहस्तेऽस्य प्रथमोप-
न्यासे मरणं फलम् मूलं उग्रवदे दृश्यम् ।

रा पु० शब्द-गतौ उ प्रो० शत्वम् । १ विन्दुदेवे, २ भूषणे,
३ गुणवर्जिते, ४ पानीयनिलये मेदि० । ५ निर्यये, ६ ज्ञाने
च न० एकाक्षरकौ० ।

णख गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । णोपदेशत्वात् सति निमित्ते
णत्वम् । नखति प्रणखति । अनखीत्-अनाखीत् ।
ननाख नेखतुः । एवं णादिधातूनां गणपाठे णादि-
त्वं प्रयोगे नादित्वं सति निमित्ते णत्वमिति बोध्यम् ।

णट् ङत्ये साभिनये नटकाथे हिंसायामयं न णोपदेशी
भ्वा० पर० अक० सेट् । नटति प्रणटति अनाटीत् अन-
टीत् । ननाट नेटतुः । हिंसायात् प्रनटति । नटः
नाथम् ।

णट् नटङ्ये भ्वा० पर० अक० सेट् । नटति प्रणटति अनाटीत्-
अनटीत् ननाट नेटतुः घटा० । नटयति अनीनटत् ।

“नट ङत्ये । इत्यमेव पूर्वस्य पठितम् । तत्रायं
विवेकः । पूर्वपठितस्य नाटप्रमथे यत्कारिषु नटव्यप-
देशो वाक्यार्थाभिनयो नाथम् । घटादौ तु नटत् ङत्यं
त्रार्थो यत्कारिषु नर्तकव्यपदेशः पदार्थाभिनयो ङत्यस्
गात्रविशेषमात्रं ङत्यम् । केचित्तु घटादौ णट् नताविति
पठन्ति । गतावित्यन्ये । णोपदेशपर्युदासवाक्ये भाष्य-
कता नाटीति दीर्घपाठात् घटादिर्णोपदेश एव” सि० कौ०

णट् अव्यक्तशब्दे भ्वा० पर० अक० सेट् । नटति प्रणटति
अनाटीत् अनटीत् । ननाट नेटतुः नटः । नाटः नटन्
नटितम् । इति निमित्ते एतत्पूर्ववर्तिनः न्युपसर्गस्य
णत्वम् । प्रणनटति परिणनटति ।

“वासवश्चानन्दहोरम् रुधिरश्चाभ्यवर्षत” हरिवं० १८३७० ।
“नटति मही गम्भीरम्” इ० वं० ५४७० । “शब्दं चोरं
नटन्ति” भा० वं० २६७३० “शिवायैवाशिवाज्ञादासदले”
हरिवं० १८३७० । आर्षकाङ् । अत्रिनादयति “नटय-

क्षेति पृथिवीसुत द्याम्” ऋ० ८।६७।१२ । “आ सातु-
रुषं नंदयन् पृथिव्याः” ऋ० ७।७।२ । कान्दसो सुखः ।
लोके तु न सुखः । “नादयन्पथोपेण सर्वाः सविदिशो
दिग्गः” भा० व० २५।१२ श्लो० । अन्तर्भूतगण्ये तु अस्य
सकर्मकता “नृत्यावसाने नटराजराजो ननाद टक्तां
नय पञ्च वारान्” गङ्गेन्दुशेखरधृतवाक्यम् ।

अनु+नादेनातुकरणे सक० । “तथा च तेषां रुदतां महा-
त्मनां दिग्गं च सञ्ज्ञातुमनाद निखनः” रामा० २।११।४० ।
अभि+आभिमुख्येन गङ्गकरणे । “पुत्रेति तन्वयतया तर-
वोऽभिनेदुः” भाग० १।२।२ ।

उद्+उच्चैः गङ्गकरणे । “कालमेवदयोद्धदन्” भा० प्रो० ६८।१४
प्रति+प्रतिगङ्गेन अनुकरणे सक० । “वयं प्रति नदन्तस्तान्”
भा० भी० ४५।८ ।

णद् भाषे च० उभ० सक० सेट् । नादयति ते प्रणादयति
अनीमदत्-त । ननाद नेदतुः ।

णभ हिंसे भ्वा० आत्म० सक० सेट् । नभते प्रणभते लृटि
अनभत् अनभिष्ट । नेभे । “नभन्तामन्यकेषां ज्याका
अधिधन्वसु” ऋ० १०।१६।१ । “नभन्तां हिंसयन्ताम्”
भा० आपस्तम्बः “नाभाकस्य प्रगतिभिः” निरुक्तधृता
क्वक् । वेदेऽस्य कचित् रुम् । “उच्चमय पृथिवीं भिन्नीदं
दिव्यं नभः” तैत्ति० स० २।४।८।२ ।

णभ हिंसे दिवा० क्वा० च पर० सक० सेट् । नभयति
प्रणभयति नभ्वाति । अनाभीत्-अनभीत् । ननाभ नेभतुः ।
णम गङ्गे अक० नतौ सक० भ्वा० पर० अनिट् । नमति
प्रणमति अयं सीत् । ननाम नेमतुः नेमिथ नमन्य ।

नतः नतिः नामः नत्वा नन्ता नम्यः आनाम्यः । अस्य
अमलत्वेन घटादित्वे प्राप्तेऽपि अनुपसर्गादिति नियमात्
वा तथात्वम् । नमयति नामयति उपसर्गात् उच्चमय-
तीत्येव । नतिश्च स्वाकर्षणोपधकव्यापारभेदः स च करशिरः
संयोगादिः स्वापकर्षणोपधशालिनः कर्मता । नमति गुरुम्
दुःखदृष्टं उदा० गयगभावे (नोया) अकर्म० । ततः
कर्मकर्त्तरि न यक्विण्यौ नमते अनन्त । “सुक्तेभिरस्ते
पुंसवो नमध्वम्” ऋ० ७।५६।१७ । “एते द्यूने युवतयो
ऽनमन्” १०।१०।६ । न्यगभावे “अनंसीङ्गूर्भरेणास्य” भट्टिः ।

“उच्चमति नमति वर्धति गज्जति मेघः करोति तिभि-
रौषम् । प्रथमश्रीरिव पुरुषः करोति रूपगण्यनेकानि”
ऋक् । “नतभ्रुवो नव्यजनापनेयः” उज्जटः “पुष्पभारनता
लता” रामा० २।६६ अ० । “तवाभिधानाद् व्यथते

नताननः” किरा० । यद्धि ननस्यते । “ननस्यमाना
फलदित्सयेव” भट्टिः ।

अभि+आभिमुख्येन नमने । “देशान् वै यज्ञो नाभ्यनमत्”
अथ+न्यगभावे अघोभयने (नीचे नोकोया) अक० । “त्व-
यादातुं जलमवमते” मेघ० । णिच् अवनमयति
“अवनमामितमेदस्य मेद्रे” सुश्रु० । “शिरः सुकण्ठो
जपाह स्वहस्तेनावनाम्य च” हरिवं० ६६ अ० ।
केचिच्छराक्षेपमयाश्विरांस्त्ववनमामिरे” भा० आ० १२४ अ० ।
आर्षो न सुखः आम्बभावश्चार्षः ।

उद्+उच्चगतौ उच्चभवने उत्थाने च अक० । “उच्चस्योच्चस्य
तत्रैव दरिद्राणां मनोरथाः । हृदयेषु विक्षीयन्ते विध-
वास्त्रोक्तनापिष” पञ्चत० । “स्थितः सर्वोद्धतेनोर्षीम्” रघुः
अभि+उद्+आभिमुख्येनोद्धतौ अक० । “अभ्युद्धताङ्गुष्ठ-
मस्त्रप्रभाभिः” कुमा० । “अभ्युद्धता परस्तादवगाढा
जघनगौरवात् पश्चात्” शकु० ।

उप+प्राप्तौ सक० स्वयमुपस्थितौ अक० । “यं सत्विद्या
दीक्षोपनमेत” । “अभ्याशो ह यदेनं साधवो धर्मा
आ च गच्छेयुरूप च नमेयुः” छा० उ० । “यदा तु पर-
वाधयान्ध आत्मने नोपनमति” भाग० ५।१४।१४ श्लो० ।
“मत्संयोगः कथमुपनमेत् स्वप्रजोऽपि प्रियायाः”
मेघ० । “परलोकोपनतं जलाङ्गलिम्” कुमा० ।

परि+तुल्यरूपसत्तया वस्तुनोऽन्यथाभवने अक० आत्म० । यथा
दुग्धपरिणामः दधि नृत्परिणामः घटादिः । “तथा
तैजसमलःकरणमपि चक्षुरादिद्वारा घटादिविषयदेशं
गत्वा घटादिविषयाकारेण परिणमते” “समसत्ताककार्यो
त्पादः परिणामः इति” वेदा० प० । कर्मकर्त्तरि आत्मनेपद-
मित्यन्ये “परिणामस्वभावा हि गुणा नापरिणम्य
क्षणमवतिष्ठन्ते” सा० त० कौ० । गजानां तिर्यग्दन्तप्रहारे
सक० । “विष्के नागः पर्य्यणसीत् एव” माघः । पर्य्यण-
सीत् तिर्यक् प्रजहारैत्यर्थः । “तिर्यग्दन्तप्रहारेस्तु गजः
परिणतो मतः” वैजयन्ती । शेषताप्राप्तौ अक० ।
“दिवसाः परिणामरमणीयाः” शकु० । “ता एवौषधयः
कालपरिणामात् परिणतवीर्या भवन्ति” सुश्रु० । परि-
पाके च “आहारस्य सम्यक्परिणतस्य” सुश्रु० सम्यक्नमने
सक० । “यस्तं परिणमेच्च तत्” भा० उ० ११०७ ।

प्र+प्रकर्षेण नतौ । “प्रणमेद्दण्डवद्भूमौ” भाग० ६।१६।६।
“प्रणेषुभुवि भूर्भुविभिः” भाग० १।३।२८ । “उरसा
शिरसा दृष्ट्वा वचसा मनसा तथा । पङ्कजां कराभ्यां

कातुभ्यां प्रणामोऽप्यङ्ग इत्यते” नृसिंह पु० उक्ते
नतिभेदे च ।

प्रति+प्रतीपनतो ।

वि+विशेषेण नती ।

वि+परि+भावस्य विकारभेदे व्यक्तं व्याक्तं “शट्भाषविकारा
भवन्तीति वाङ्मयीयः । जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्द्धते
व्यपक्षीयते नश्यतीति । जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे
नापरभावमाचष्टे नो प्रतिषेधति । व्यपक्षीयत्वस्य सत्त्वं
व्यावधारणं, विपरिणमत इत्यप्रवृत्तमानस्य तत्त्वाद्दिकारं,
वर्द्धते इति स्वाङ्गाभ्युच्चयः, सांयौगिकानां वाङ्मयानां, वर्द्धते
विजयेनेति वा, वर्द्धते शरीरेणेति वा । व्यपक्षीयत इत्ये-
तेनैव व्याख्यातः प्रतिलोभं विनश्रुतीत्यपरभावस्यादिमा-
चष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति” निरु० ११२ ।

अन्यविभक्त्यन्ततया श्रुतस्य शब्दस्य अन्यविभक्त्यन्ततया
परिकल्पने “कर्त्तरि शब्दित्यतः कर्त्तृस्य ह्यणमनुवर्तते । तच्च
प्रथमया विपरिणम्यते” पा० सू० व्याख्या । “अर्थवशात्
विभक्तौ विपरिणामः” परिभाषा ।

सम्+सस्यग्नतो । “धीरः संनमेत बलीयसे” भा० उ०
११२० । “संनताः फलभारेण पुष्पभारेण च द्रुमाः”
रामा० व्या० २११६ अ० । [समयीत् । ननाय नेयतः ।
ण्य गतो रक्षणे च भा० पर० सक० सेट् । नयति प्रणयति
णह् गच्छे भा० पर० सक० सेट् । नहति अन्वहति । ननह्
प्रणहति । नहन्म् नहति ।

“दुःशासनस्य रुविरं यदा पास्यति पाण्डवः । आनहं
नहतिः सस्यक् तदा सूर्यं भविष्यति” भा० उ० १४० अ० ।

“उदपानाश्च नर्दन्ति यथा मोहपभास्तथा” १४० अ० ।

“नर्दमानो मज्जानादं प्रावृषीव वलाहकः” भा० भी०
१०१ अ० । “मत्ता नर्दन्तु कङ्कराः” रामा० २११०५ अ० ।

णल बन्धे भा० पर० सक० सेट् । नलात प्रणलति ।
अनालीत् । ज्वला० नलः नालः ।

णश अदर्शने ध्वंसे च टिवा० पर० सक० सेट् । नश्यति प्रणश्यति
अनेशत् पा० अन्यमते नशत अशान्तत्वे न णत्वम्
प्रनष्टः । “फलभोग्यो न नश्यति” “प्रनष्टस्वामिकं द्रव्यम्”
याज्ञ० “चेदा व्यनेशस्त्रिखिलास्तदास्याः करेणुपातैरियता
विधूताः” नैषध० “एतेन लुङ्मुक्तमपुरुष एव नेशादेशोक्ति-
चिन्त्या “ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव च”
हितो० “आ पाप ! स्वयं नष्टः परानपि नाशयितु-
मिच्छसि” प्रबो० च० ।

णस कौटिल्ये भा० व्याक्तं व्यक्तं सेट् । नसते प्रण-
सते । अनसिष्ट । नेसे

णह् बन्धने टिवा० उभ० सक० अनिट् । नहति-ते प्रणह-
ति ते । अनात्सीत् अनह ननाह नेहे । नह्ता नहः नह्री ।

“यथा युगं वरत्नया नहन्ति” अ० १०१६० । “अर्जुनी-
स्कन्धनङ्गानाम्” रघुः । “अह्नतोत्पादने नहो भुज-
गेनेय मन्दरः” रामा० सुन्द० २४ अ० ।

अपि+धारणे वा आदेरक्लोपः । पिनहति अपिनहति ।
“वितत्य शाङ्गं कथञ्चं पिनह” भट्टिः । “आमुच्य
कम्बू परिहाटके शुभे विसृज्य वेणीमपिनह कुण्डले”
भा० वि० ११ अ० । विशेषेण बन्धने निबन्धनं च ।
“पिनङ्गं धूमजालेन प्रभासिव विभावसोः” भा० व० ६८ अ०
“बद्धधा तु पिनङ्गाङ्गैर्हिमवच्छिन्नैरिव” भा० व्या०
१८५ अ० ।

अय+समन्ताद्बन्धने । “चमीवनङ्गं दुर्गन्धिं पूर्णं मूलपुरी-
षयोः” मनुः ।

आ+सस्यग्नबन्धने “वरत्नयां दार्ढ्यानिह्य मानः” अ० १०१०२ ।
“आनङ्गावरणैः कामैः” भा० भी० ११६ अ० । “आनहते
यस्य विधूयते च पापच्यते क्लिद्यति चापि नाश” सुश्रु०
परि+आ+परितो बन्धे सक० । “सोमपर्याणहनेन पर्या-
णहति” शत० ब्रा० ११११६

उद्+उत्तोष्य बन्धने । “अस्यप्रययोऽस्थिमध्यमनुप्रविश्य
मज्जानमुच्छ्रजति” “सास्त्रायमुच्छ्रजति सांसर्पणम्”
सुश्रु० अतिबन्धने च । “ते नेह शक्याः सहसा विजेतुं
वीर्यैश्चिदाः कृतगैरास्त्वया ते” भा० भी० ८१ अ० ।

सम्+उद्+सस्यग्नबन्धने । “वलमीकयत् समुच्छ्रजमनः कुर्वन्ति
विद्रुधिम्” सुश्रु० । पाण्डित्याभिमाने गर्वे च “अतस्त्वपु
समुच्छ्रजौ पण्डितस्मान्यगर्वितौ” अमरः । तत्र पाण्डित्यमाने
“अश्रुतश्च समुच्छ्रजौ दरिद्रश्च महामनाः” भा० उ० ३० अ० ।
गर्वे “अर्थं महान्तमासाद्य विद्यामैश्वर्यमेव वा ।
विचरत्यसमुच्छ्रजो यः स पण्डित उच्यते” भा० उ०
३२ अ० । समुच्छ्रजे च “परीक्षेण समुच्छ्रजप्रणयौ कण्ठ-
कातरः” भाग० ११५१४

उप+उपरिवन्धने । “विस्त्रावयेत् स्त्रियमन्तन्वितश्च गुहं ग्रथं
चाप्युपनाहयेत्” सुश्रु० । उपानह् किपि पूर्वस्वरदीर्घः ।
नि+निबन्धने । “इष्टिः पृष्ठे निनहः” अ० ६।७५।५
परि+परितो बन्धने । “न तां वप्री परिणहेच्छतचमौ
महातनुम्” भा० व्या० २६ अ० । विकारे “परिणाहो

विशाहता" अमरः । "कपाटवल्गाः परिणद्धकन्धरः"
रघुः । किपि गजि परे वा दीर्घः परी(रि)णाहः ।

सम+सम्यग्बन्धने कवचादिधारणे च ।

"क्षयदृक्कृतं कवरीं च विच्युतां संनहृतीं वामकरेण
यत्नयुना" भाग० ८।१२।१६ । "कवचेन महाहरेण सम-
नहृदृक्चक्षुः" भा० वि० १७ अ० ।

णास ध्वनौ आ० आत्म० अक० सेट् । नासते प्रणासते
अनासिष्ट ननासे । कटित् अननासत्-त ।

णिज्ज चुम्बने आ० पर० सक० सेट् । निज्जति प्रणिज्जति ।
कृत्तु वा ण्यत्वमिति पाणिनिः । सर्वत्र वा ण्यत्वम् सञ्च०
"निज्ज दर्म सपत्नान् मे" अथ० १६।२६।१ आर्षिगणपदयो-
र्यात्यागः । "याः पात्रे" उपरिन्त्यनुनिज्जति पुष्टीः"
अथ० ६।८।१५ "प्रणिज्जिष्यति नो भूयः प्रनिन्द्रा-
आन् मधून्ययम्" भट्टिः । "किमीदिनं प्रत्यञ्जमर्चिषा
जातवेदो विनिज्ज" अथ० ८।१।२५

पितृनाशने "विनिज्जिष्टं रज्ज्वे विनिज्जे" सू० ५।२।६
"विनिज्जे नाशाय" भा० आर्षिस्तब् ।

णिज शोधने आदा० आत्म० सक० सेट् इटित् । निज्जे
प्रणिज्जे अविज्जिष्ट निनिज्जे । शुद्धौ अक० ।
"अहं राक्षसाभीयते निजो भूयाससुतमः" अथ० ।
१।५।२।(निजः शुद्धः)"यस्य नास्ति निजा प्रजा केवलं तु
बहुश्रुतः" भा० सं० ५४ अ० । "बुद्धिः सततमन्वेति
ष्ठायेव पुरुषं निजा" भा० व० १० अ० । "सुज
ज्जनस्तस्य निजेन तेजसा" रघुः । निजेन शुद्धेन ।

णिज शोधने सक० शुद्धौ अक० जु० लभ० अनिट् । नेनेक्ति
प्रणेनेक्ति । नेनिजानि नेनिक्ते अनेनेक् अनेनिजम्
अनेनिक्त इरित् अनिजत् अनेनीत् अनिक्त ।
"शालमक्षी फलके स्तब्धे नेनिज्याच्चेजकः शनैः" मनुः
"सूरो निनिक्त रश्मिभिः" सू० १०।१२।६

अव+समन्तात् जलप्रोक्षणे शोधने । "यद्रस्यै कूरमभूत्
तद्रस्यै एतदहोर्ध्वतस्मात् पाणी अवनेनिक्ति" । शत०
ब्रा० १।२।५।२१।

"अथोदपातमादायावनेजयति । असाववनेनिज्जेत्येव
यजमानस्य पितरमसाववनेनिज्जेति पितामहमसाव-
वनेनिज्जेति प्रपितामहं तद्याथा शिष्यतेऽभिषिद्धेदेवं
तत्" शत० ब्रा० २।४।२।१६। "अवनेनिज्ज दासमानं पिण्डं
भोक्तुमात्मीयौ पाथी शोधयेति" भा० । पिण्डदानार्थ-
मरुतज्जो जलप्रोक्षणे तत् प्रकारः आ० ब्र० उक्तो यथा

"प्रागप्येष्वथ दर्भेषु आद्यामामन्त्रं पूर्ववत् । अपः क्षिपेत्
मूलदेशेऽवनेनिज्जेति निक्षिप्ताः द्वितीयञ्च तृतीयञ्च
मध्यदेशाद्यदेशयोः" इत्याभ्युदयिकप्रकरणोक्तन्दोग-
परिशिष्टवचनेन आभ्युदयिके निक्षिप्तत्वाभिधानेनान्यत्र
सतिलत्वप्रतीतेः पुष्पयुक्तत्वञ्च । "सपुष्पं जलमादाय
तेषां पृष्ठे पृथक् पृथक् । अपदक्षिणं नेनिज्याङ्गोत्त-
नामातुमन्वितम्" इति ब्रह्मपुराणवचनात् "अपसन्वि-
पितृतीर्थेन प्रदेशिन्यङ्गदयोरन्तरा अपसन्वि "अप-
सव्यं वा तेन पितृभ्यो निदधातीति" भट्टभाष्यदृष्टान्ता-
न्तरात् अपसव्यशब्देन पितृतीर्थसुच्यते अथादेव
वचनात् तथा च मनुः प्राचीनाशीतिना सम्यगपसव्य-
मतन्विता" इत्यादि तत्र तु मण्डलपरि असाविति
सम्बोधनविभक्त्या सर्वत्र नामनिर्देश इति भट्टभाष्यम्
अतएव प्रागुक्तन्दोगपरिशिष्टे आद्यामामन्त्रं पूर्व-
वदित्युक्तं आद्यां पितरं पूर्ववत् "गोत्रनामभिरामन्त्रं
पितृनघ्यं प्रदापयेत्" इतिवत् । पितृवरनेजनं मूलदेशे
पितामहप्रपितामहयोस्तु अवनेजनमध्यदेशाद्यदेशयोः
द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशाद्यदेशयोः" इति कन्दोग-
परिशिष्टात् मातामहादीनामप्येवम् । "मातामह-
प्रभृतीस्तु एतेषामेव वामतः" इति कन्दोगपरिष्ठात् ।
एतेषां पितृणां वामत इत्याभ्युदयिकप्रकरणम् । अन्यत्र
तु दक्षिणतः कर्तुर्विभीपचारत्वात् । अतएव पार्वथ्ये
प्रागुक्तब्रह्मपुराणे "अपदक्षिणं नेनिज्यादित्युक्तम् । तेन
सतिलपुष्पादकपातं वामहस्तादक्षिणहस्तेन वामास्या-
रक्षणेन गृहीत्वा असकगोत्र ! पितरसकदेवशर्मज्ञव-
नेनिज्ज ये चात्र त्वामनु यंश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा" इति
पितृतीर्थेनावनेजयेत् । "अप उपस्पृश्य जलं स्पृष्ट्वा
एवं पूर्वोक्तरीत्या पितामहाय प्रपितामहाय पिण्ड-
दानसूत्रं जलस्पर्शनसूत्रञ्च पूर्ववत् व्याख्येयम्" । पिण्ड-
पितृयज्ञे तत्प्रकारः कात्या० श्रौ० ४।१।१० उक्तो यथा
"उदपात्त्रेणावनेजयत्यपसव्यं सव्येन बोद्धरणसामर्थ्यं
दसाववनेनिज्जेति यजमानस्य पितृप्रभृति त्रीन्" सू० ।
"उदकस्य पातसुदपातं पूर्णपातादि तेनाभ्यर्च्युः
यजमानस्य पितृप्रभृति पितृरारभ्य त्रीन् पुष्पान्
पितृपितामहप्रपितामहान् अपसव्यं यथा स्याद्वक्तव्यं
सव्यप्रदेशादक्षिणैकदेशेनोदकनिनयनं यथा स्यात्
तथाकुष्ठप्रदेशिन्योरन्तरावेन अवनेजयति अवनि-
ज्जान् शुचीन् करोति पिण्डदानाय । असाविति

सम्बुद्धात्तगोत्रनामादेशवर्कम् असक्तगोत्र ! यजमानस्य
पितरसुकर्मक्षेत्रे निवृत्तेति रेखायामूलमध्याप्यदेशेषु
दक्षिणसंस्थमवनेजनं कार्यम् । अप्येव देवानां होमः
कनिष्ठिकाप्रदेशेन अनुप्राण्यम्, उद्धारणं परिवेषणापर-
पथ्यायम् अङ्गुष्ठप्रदेशेन्योरन्तरालमेव पितृणां परिशिष्यते
अत इदमाह अपसव्यमिति कर्कः । “अवनेज्य पूर्ववर्द्धीयं
विश्वस्य नमो य इत्यङ्गुलिं करोति” कात्या० श्रौ० १५।
निजेः शुद्धार्थकस्य णिच अवनेजयतीति । अवनेज्येति
प्रयोग इति बोध्यम् । शोधनपरत्वे नेनिज्यादिति
अवनेजने च न तन्त्रता यथाह कन्दोगप० “अर्थे
ऽप्यथोदके चैव पिण्डदानेऽवनेजने । तन्त्रस्य विनिर्वातः
स्यात् स्वधावाचन एव च” अवनेजनशब्दे ४२६ पृ० कृत्य
प्रतीपोक्तं भाट्टपक्षीयावनेजनविधानं कन्दोगेतरविषयम्
अन्तर्वेदिनामाभ्युदयिकादिष्वप्यङ्गेति बोध्यम् ।

निर्+निःशेषेण चालनेन शोधने “पात्राणि निर्णेनिजानि”
शत० ब्रा० १।३।१० “पात्राणि निर्णेनिजे” तैत्ति० स० ।
“अष्टमङ्गुलिनिर्णयं यच्च वाचा प्रशस्यते” मनुः “तोय-
निर्णयपात्राणि” रघुः “तंभामपेतदृष्टानां निर्णयज्ञानां
शुभात्मनाम्” भा० शा० २७१ अ० ।

णिट् सन्निधाने व्यक्तं निन्दने सक० भ्वा० उभ० सेट् ।
नेदति-ते प्रणेदति-ते । अनेदीत् अनेदिष्ट निनेद निनिदे ।
णिट् कृत्यने भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । निन्दति प्रणि-
न्दति अनिन्दीत् । कृत्यु वा णत्वमिति पाणिनिः ।
सर्वत्र वा णत्वम् सुग्व०

“निनिन्द रूपं हृदयेन पार्थवी” कुमा० । “निन्दन्स्तव
शामर्थ्यम्” गीता । “अनिन्द्यं निन्दते यो हि”
भा० व० २५२ अ० । आर्षस्तुह् । “न निन्दा निन्द्यं
निन्दति किन्तु विषेयं स्तौति” भीमांसा ।

णिल दुर्वाधे तदा० पर० सक० सेट् । निजति प्रणिजति ।
अनेलीत् निनेल ।

णिव सेके भ्वा० पर० सक० सेट् । इदित् । निजति ।
अनिज्वीत् । निजिज्व । [अनेशीत् निनेश ।

णिश्र समाधौ भ्वा० पर० सक० सेट् । नेशति प्रणेशति
णिश्र सेके भ्वा० पर० सक० सेट् । नेशति प्रणेशति अनेशीत् ।
निनेष ।

णित्स चुम्बने अटा० आत्म० सक० सेट् इदित् । णित्सि प्रणि-
जित्सि निजित्सि । कृत्यु वा णत्वमिति पाणिनिः ।
सर्वत्र वा णत्वम् सुग्व० । निजि दन्तच्छदं न व” भट्टिः ।

“अभि कुचः क्रमते दक्षिणावृत्त्ये या अस्य धाम प्रथमं
ह निंसते” अ० १।१४४। “अभि खरन्ति बहवो मनोविष्यो
राजानस्य भुवनस्य निंसते” ६।८५।१

शी प्रापये भ्वा० उभ० द्विक० अनिट् । नयति प्रणयति
अनेषीत् । प्रधाने कर्माणि लादयः । यजा यामं नीयते ।
अनेष्ट निनाय निनायथ निनेथ निन्ये नेता न्येप्रति ते
नेतव्यः । नेयः नीतः नीतिः नीत्वा विनीय ।

“सर्वोद्वेष्टासि वः सदा । वृजिनात्तारयिष्यामि” भा०
आ० ६०५२ श्लो० “गमनाय मतिं चक्रे ताथैवं निन्यु-
रङ्गनाः” रामा० वा० ६ अ० । “नयिष्यामि च वाहि-
नीम्” रामा० ५।६१ अ० । आर्ष इट् । “देव
किलयस्यार्थः स नीतोऽपि विपद्यते” भा० वि० २० अ० ।
यापने च “निनाय सान्त्वर्थिभोत्किरानिलाः । सहस्य
रात्रीरुदवासतत्पराः” कुमा० ।

सम्मानने आत्म० “शास्त्रे नयते शास्त्रस्य सिद्धान्तं शि-
ष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः तेन च सम्माननं फलितम्” सि०कौ०
ज्ञाने निरये आत्म० । “तत्त्वं नयते निश्चिनोति” सि०कौ०
अति+अतिक्रम्य नयने । “न खर्गं लोकमतिनयेत्” छा० उ०
वि+अति अपवाहने सक० । “व्यतिनीय कालसप्तसदं

चतुर्थम्” आश्वा० श्रौ० १२।८।३५ । “व्यतिनीय धपोऽहं” नारा०
अनु+स्वाभीष्टप्रवेशनाय सान्त्वयाक्यादिप्रयोगे सक० । “भयतो-
ऽनुनयास्येवं पुरुषाज्येऽभिपच्यताम्” भा० आ० ८४ अ० ।
“प्रणिपातेन सान्त्वेन दानेन च महायशः । ऋत्विजो-
ऽनुनयासास” भा० आ० २२२ अ० । आर्ष आसुः ।
“अनुनीता त्वमस्माभिश्चिरं सान्त्वेन भैषलि” रामा०
सु० २५ अ० ।

अप+अपहरणे अन्यत्वनयने “यत्वं संसप्तकाः पार्थमपनिन्यू-
रणाजिरात्” भा० आ० ५१० श्लो० ।

अभि+२६२ पृ० अभिनयगच्छोक्तार्थे सक० । “गीतानि
रस्याणि जगुः प्रकृष्टा कान्ताभिनीतानि मनोहराणि”
हरि० ८४४८ अ० । “तदुक्तमाभिनीयाभियुक्तैः” वेदा० सा०
आभिसुख्येन नयने च । “दृष्ट्वा शरं व्यामभिनीयमानम्”
भा० व० ७६६ श्लो० । प्रधाने कर्माणि शानच् ।
अव+अधोनयने । “मन्ये सस्यातमवनयेत्” छा० उ० ।

“अवोमे अतिमयनीतसुन्नियुः” अ० १।११६।८ ।

आ+दूरस्थानिकप्रापये । “दूरादिन्द्रमनयच्छा सुतेन” अ०
७।११।२ “रथमन्वानयत्तस्य सुपर्णाच्छ्रितकेतनम्” भा० श्रौ०
१४७ अ० । “शुभीयता तेन वराङ्गनाभिरानाय विहान्

कृत्यु क्रियावान् (पुरीष्टप्रशङ्कः) संयोजने च
“तप्ते पर्याप्तं दध्यान्वयति सा वैश्वदेव्यामिच्छा भवति” इति:
आभि+आ+आभिमुख्येन नयने “दधिमधुसर्मिरातपवध्नां
आपाऽभ्यानीय” ऐत० ब्रा०

परि+आ+परित आनयने । “पाञ्चालराजं द्रुपदं गृहीत्वा
रणमूर्धनि । पर्यान्वयत भद्रं वः सा स्यात् परम-
दक्षिणा” भा० आ० ११८ अ० ।

प्रति+आ+प्रतिकूलतया आनयने गतस्य पुनरागमयने “प्रत्या-
नेध्याति शत्रुभ्यो वन्दीमिव जयान्वयम्” कुमा०

एदु+जङ्घ् नयने “किं स्विदादित्यसुजयति” भा० व० १७३
अ० । “रतोधाः पुत्र उज्जयति नरदेव ! यमजयात्”
भा० आ० ७४ अ० । उज्जावने लिङ्गदर्शनेनानुमाने च
“मीचामन्तसुदनयः पराटजम्” ऋ० २।११।१०।

उत्सृजने उत्सृजे आत्म० । “दण्डसुजयते उत्सृजपती-
त्यर्थः” सि० कौ० ।

उप+उपस्थापने “उपनिष्युर्महाभागं दुहितृत्वेन जाङ्ग-
वीम्” हरिवं० १४२। “महत्या सेनया राजा दमयन्तो-
सुपानयत्” भा० व० २०६३ श्लो० । द्विजानामसाधारणे
संस्कारभेदे आत्म० । आचार्यः शिष्यसुपनयते । “गर्भा-
ष्टमेऽष्टमे वाऽव्दे ब्राह्मणस्योपनायनम्” “उपनीय ददद्
वेदानाचार्यः स उदाहृतः” मनुः । “आचार्य उप-
नयमानो ब्रह्मचारिणम्” अथ० १।१।१ “तथेति तं
होपनिष्ये” शा० ब्रा० १।१।१।११। “समिधमाहर
उप त्वा नेध्या” छा० उ० । स च संस्कारः वेदार्हता
प्रयोजकः । तस्य परगामिफलकत्वात् परस्मैपदे प्राप्ते
सम्मानोत्सृजनाचार्यकरणेत्यादिना पा० तङ् विहितः ।
“न हि उपनयनमात्रेणाचार्यत्वं किन्तु तत्पूर्वकाध्यापनेन
“उपनीय ददद् वेदान् आचार्यः स उदाहृतः इति
स्मृतः” इत्याशयेन उपनयनपूर्वकेनाध्यापनेन हि उप-
नेतरि आचार्यत्वं क्रियते इति” सि० कौ० उक्तम् । “यस्य
प्रपितामहादेर्नास्तुत्यते उपनयनम्” आपस्तम्बः भृतिदानेन
समीपप्रापणे आत्म० । “कर्मकरानुपनयते भृतिदानेन
स्वसमीपं प्रापयतीत्यर्थः” सि० कौ० ।

नि+उत्सृजने । “उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिण्डान्तिके
पुनः” मनुः । “निनयेत् उत्सृजेत्” कुल्लू० । “आध-
धिम्यो वृष्टिं निनयति” तैत्ति० २।४।८२३। नितरां
नयने च “पर्याप्तमन्तर्वेदि निनयति” तैत्ति० १।७।५।३
“दाषी कुम्भं वहिषीमाक्षिनयेयुः स्ववान्धवाः । पतितस्य

वह्निः कुर्युः सर्वकार्येषु चैव तम्” “चरितव्रतं दद्याते
निमयेरक्ष्यं घटम्” याज्ञ० ।

निर्+निचये अवधारणे तदभावाप्रकारकत्वे सति तत्
प्रकारके ज्ञानभेदे । “देवः पतिर्विदुषि ! नैषधराजगत्या
निर्णीयते न किम्, न प्रियते भवत्या” नैष० “पुराटजकथो-
द्धारैः कथं निर्णीयते परः” हितो० ।

परा+पुनरागमयने गतस्य पुनः स्वस्थानप्रापणे “पुनः कृत्वां
लयाकृते हस्तगृह्य पराणय” अथ० ५।१४।४ ।

परि+परितो नयने “तेषां दत्तं परिणयेत् सस्यपाद्रेषु
तच्चरैः” मनुः । प्रदक्षिणीकरणे “तौ दम्पतीः त्विः
परिणीय वह्निम्” कुमा० । “व्यगृह्णां यच्च ते पाणिमग्निं
पर्यणयं च यत्” रामा० अथ० ४२ अ० । विवाहकूप
संस्कारभेदे च “वरयित्वा यथान्यायं सन्त्ववत् परि-
णीय च” भा० आ० ६।१२४ श्लो० । “सर्वाः परिणयेत्
विप्रः” स्मृतिः “परिणेष्यति पार्वतीं यदा” कुमा० ।

वि+क्षेपे उपसम्पत्तौ प्रवेगने विधाने च “प्रणीतः
संस्कृताग्नौ ना यज्ञपात्रान्तरे स्तियाम् । त्रिषु क्षिप्रोप-
सम्पन्नविहितेषु प्रवेगितं मेदि० । तत्र क्षेपे “तत्र
सस्यक् प्रणीतानि शरजालानि भागशः” भा० भी० ८७ अ० ।
विधाने “प्रणीय दारिद्र्यदरिद्रतां नृपः” नैष० ।
“सुकृन्दं सञ्चिदानन्दं प्रणिपत्य प्रणीयते” सुश्र० “स एव
“धर्मा मनुना प्रणीतः” रघुः “यदि न प्रणयेद्दण्डं राजा
दण्डे क्षतन्वितः” मनुः ।

अग्निसंस्कारभेदे । “अग्निप्रणयनं कृत्वा” स्मृतिः ।
अग्न्याधेय शब्दे दृश्यम् महाध्वरे वह्निरभिप्रणीतः” भट्टिः ।
उपसम्पत्तिः स्नेहभेदः । प्रणयः । प्रणयिजनः । “प्रणयस्व
यथाश्रद्धं राजन् ! किं कारवाणि ते” भा० व० २।६० श्लो० ।
“सञ्चये च विनाशान्ते मरणान्ते च जीविते । संयोगे
च वियोगान्ते को तु विप्रणयेन् मनः” भा० शा० २८८।
श्लो० “भक्तिप्रातिप्रणयसहितं मानदम्भाद्युपेतम्” उद्ब० दू०
प्रति+पुनः प्रापणे यतो गतिस्तत्तैव पुनर्नयने ।

“प्रतिनेतुमयोध्याम्” रामा० २।८० अ० । “तेभ्यः
एनान् प्रतिनयामि बद्धा” अ० ८।८।१० “भद्रं न सर्व-
मेतद्विस्तं गृहं प्रतिनेतुं युज्यते” पञ्चम० ।

वि+व्यपसारणे “अहं हि ते विनेष्यामि युद्धप्रज्ञामितः परम्”
भा० उ० १४७। श्लो० । भारमेनं विनेष्यामि पाण्डु-
वानां महात्मनाम्” भा० भी० ५० अ० । शिखाविशेषे
“विनितेस्तु व्रजेष्विच्छमायुगेः” “नाविनितेनैत्रं जेह्वैः”

मनुः । “तपस्विसंस्वर्गविनीतसत्त्वे” (तपोवने) “वश्यान् विनेष्यस्त्रिषु डष्टसत्त्वान्” रघुः । “स्वधर्माच्चलितान् राजा विनीय स्यापयेत् पथि” याज्ञ० आनुकूल्यार्थमनुनये विनयः । ऋणादेर्मयीतने आत्म० । करं विनयते राज्ञे देयं भागं परिशोधयतीत्यर्थः” सि० कौ० । व्यये विनियोगे आत्म० । यतं विनयते धर्मार्थं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः सि० कौ० । अपनयने कर्तृशरीरभिन्ने कर्मणि कर्तृस्थे क्रियाफले आत्म० । क्रोधं विनयते अपगमयति क्रोधापसारणफलस्य चित्तप्रसादस्य कर्तृस्थत्वात् “स्व-रितजितः” इत्येव सिद्धे नियमाद्यभिदं तेनेह न गण्डं विनयति, गण्डस्य शरीरावयवत्वात् कर्तृस्थत्वेऽपि न तड् । कर्तृस्थे इत्युक्तेः गुरोः क्रोधं विनयतीत्येव । रम्+संयोजने । “ब्रह्मण्यत्मानं संनयन्” भाग० ६।१०।१ “आर्षधियोऽध्यात्मन् समनयन्” तैत्ति० ब्रा० २।५।१२ श्रत्यापने च “ऋषेष्टपटाज्यं संनीय” बृह० ३०।४।२४ मिश्रणे “दधिमधुहविषा दृतं संनीय” बृह० ७० वैदिकहविः संस्कारभेदे संनायं हविः “नासोमया संनयेत्” तैत्ति० स० २।५।५।१।

शील नीलताकरणे आ० पर० सक० सेट् । नीलति प्रणी-
लति अनीलीत् । निनील

शीव स्यौल्ये आ० पर० सक० सेट् । नीवति प्रणीवति
अनीवीत् निनीव ।

शु स्तुतौ अदा० पर० सक० वेट् । नोति प्रणोति अनावीत्-
अनीवीत् नुनाव ननुविथ ननुविथ । नोता नविता
नविष्यति नोष्यति नोतव्यं नवितव्यं नुतः । नुतिः
नुत्वा प्रणुत्य । “येन तुवन्तमहिंसं पिणक्” ऋ०
६।१७।१० । “द्विधाप्रयुक्तेन च वाङ्मयेन सरस्वती
तन्निधुनं नुनाव” कुमा० । “सादरं नौमि तं भक्त्या
श्रीगोपीजनवत्सलम्” स्क० पु० । “सैन्यं नीलं नुनाव
च” भट्टिः । णिच् नावयति णिच् सन् । नुनावसिपति
सन् नुणुपते यङ् नोनूयते ।

आ+सस्यग्तवने आत्म० । “पतन्त्रणः शुभामन्दमानु-
बानास्तजिह्वदन्” भट्टिः ।

प्र+प्रकर्षेण स्वयने “एददेवं विद्वानजरं प्रणोति” छा० ३० ।

शु गतौ आ० आत्म० सक० अनिट् निघण्टुः । गवते नवते
इत्यादि गतिकमेसु मिरुक्तीकृतेः नवते । “अभीनवन्ते
अङ्गुहः प्रथमिन्द्रस्य कास्यम्” ऋ० ६।१०।१ ।
“अभीनवन्ते अभिगच्छन्ति” भा० । “हरिं नयन्ते अवता

उदम्यवः” ऋ० ६।८६७२७ “नवन्ते गच्छन्ति” भा० ।
“गावो न घेनवोऽनवन्त” १०।६५।६

णुद् प्रेरणे तदा० उभ० सक० अनिट् । नुदति-ते प्रणुदति
अनीलीत् अनुत्त । नुनोद नुनुदे नोत्ता नोत्स्यति ते
नोदनम् नोत्तुम् । नुत्तः नुत्तः । “मन्दं मन्दं
नुदति पयन्यानुकूलो यथा त्वाम्” मेघ० । खण्डने
अपसारणे च नुनुदे तनुकण्डु पण्डितः” नेप० । अद-
स्त्वया नुत्तमनुत्तमं तमः” भाषः । “प्रणुद्यान्ने
हजिनं देवदेवः” हरिवं १२१ अ० । “विधिना संप्रणु-
दितः” भा० व० १ अ० । अनुदाते च्चेऽपि इट् चार्पः ।
नोदं करोतीति णिच् । नोदयति नादितः नोद्यमानः ।
“ते नोद्यमाना विधिवत् वाङ्मयं कथोत्तमा” भा० व०
७१ अ० । “अङ्गु गाङ्गुलनोदितः” भा० १६ अ० ।
धातुपाठे स्वरित्त्वात् णुद् प्रेरण इति पाठेऽपि पुन-
स्तथैवोत्तरत्वात् पाठः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफलेऽपि परस्मै-
पदार्थः” सि० कौ० ।

अप+अपसारणे “जरां रोगमपनुदा शरीरात्” साङ्ख्यशास्त्रे
“आच्छाद्या च महाबाह्वर्जलात्क्षणपानोनुदत्” भा० आश्व०
६० अ० । “अलक्ष्मी व्यपनोत्स्यथ” भा० व० ११५ अ० ।
“अभिद्रवार्जुन ! क्षिप्रं कुरुन् द्रोणदापानुद” भा० द्रो०
१६० अ० ।

परा+अपसारणे “तच्च पराणुद विभो ! कश्मलं मानसं
महत्” भाग० १।७।७ श्लो० ।

प्र+प्रकर्षेण नोदने चालने च । “स शत्रुसेनां तरसा प्रणुद्य”
भा० वि० ६४ अ० । अपसारणे “ततोऽन्वकारं प्रणुदन्नुद-
तिष्ठत चन्द्रमाः” भा० व० ३२ अ० ।

वि+विशेषणे नोदने । “चोदयामास तानश्चान् विनुस्त्राङ्गीश-
सायकैः” भा० भी० ४८४६ श्लो० । णिजन्तस्य दुःखा-
व्यपसारणे “लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तलक्ष्मी” रघुः
सङ्गिनाथस्तु तत्करोतीत्यर्थे नामधातुरयमित्याह ।
“पुष्पं फलं चार्त्तवसाहरस्व । विनोदयिष्यन्ति नवाभि-
पङ्गाद्” रघुः । “कथं वा देवी सकृज्जत्वात् विनोदयते”
भालविकाग्नि० । “लोलं विनोदय मनः सुमनोकितासु” ।
सा० द० ।

शु स्तुतौ तु० क० सक० प० सेट् । नुयति प्रणुयति अनीवीत् नुनाव
“समिन्द्रगदं वृण नुयन् पापयासुया” ऋ० १।२८।५
“महामनूपत स्तुतम्” ऋ० १।६।६ “अनूपत स्तुतवन्तः
चार्पः इडभावः । अयं ह्रस्वान् इति वररुचिः । नुव-

मानाश्च सतीः” ऋ० १।१६०। नवमानास्तुवानाः’ भा०
वेदे व्यात्म० गणव्यात्यासथ ।

गेद् सन्निधाने उभ० सक० सेट् । नेदति-ते प्रणेदति-ते ।
अनेदीत् अनेदिष्ट निनेद निनेदे ।

गेप् गतीं भ्वा० व्यात्म० सेट् । नेषते प्रणेषते । अनेपिष्ट
अनेपिष्टत् अनेपिष्टत् त ।

एतं भातवः नादिका अपि सति हेतौ णत्वार्थं गणे
णोपदेशितया पठिताः प्रयोगे तु दन्त्यनादय एव पुनः
प्राद्व्यागे णत्वसुपयान्ति । नन्द्नाथनाधनक्कं नटनाटिघात
वस्तु णोपदेशत्वाभावात् निमित्तेऽपि न णत्वसुपयान्तीति भेदः
ण्य पु० ब्रह्मलोकस्ये सरोवरभेदे

“अथ यद्गगनायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदस्व ह
वै गयश्चार्यवौ ब्रह्मलोकं तृतीयस्यामिता दिवि तदेरम-
दीयम्” छा० उ० । “तत्तत्र हि ब्रह्मलोके अस्व ह वै प्रसिद्धो
गयश्चार्यवौ ससुद्रौ । ससुद्रायपामिव सरसी तृतीयस्याम्
भुयमन्तरिक्षात्पृथक् तृतीया द्यौस्तस्यां तृतीयस्यामितो-
ऽन्नाल्लोकादारभ्य गगयमानायां दिवि । तत्तत्रैव चैरं
हराऽश्च तन्मय ऐरो मण्डस्तेन पूर्णमैरं मदीयं तदुप-
योगिनां भदकरं हर्षोत्पादकं सरः” शाङ्करभा० ।

इति वाचस्पत्ये णकारादिशब्दार्थसंकलनम् ।

त

तकारो व्यञ्जनवर्णभेदः दन्त्यः अङ्गमात्राकालेनो-
च्चार्यः अस्योच्चारणे दन्तमूलेन जिह्वापक्षे स्पर्श आभ्य-
न्तरप्रयत्नः । विचारश्चासाधभा बाह्यप्रयत्नः । मालका-
न्यासेऽस्य यामस्फिचि न्यस्यता । अस्य वाचकशब्दा वर्णा-
भिधाने उक्ता यथा “तः पूतना हरिः शुद्धिःशक्तिः
शुक्तिर्जटी ध्वजी । यामस्फिग्वामकश्रौ च कामिनी
मध्यकर्णकः । व्यापाटी तण्डुलभ्यश्च कामिकाष्टपुष्पकः ।
रत्नकश्च श्यामसुखी वाराही भकरोऽरुणा । सुगतोर्ज-
सखा बूर्ज्जानुश्च क्लृप्तपुष्पकः । गन्धो विन्धा मरुच्छल-

स्थानुराधा च सौरकः । जयन्ती पुलको भ्रान्तिरनङ्गमद-
नातुरा” । तद्विष्ठाद्वेवताध्यानं वर्णोद्धारतन्त्रोक्तं यथा
“ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने ! । चतुर्भुजां
महाशालां महाभोजप्रदायिनीम् । सदा धोङ्गवर्षीयां
रक्ताम्बरधरां पराम् । नानालङ्कारभूषायां सर्वसिद्धि-
प्रदायिनीम् । एवं ध्यात्वा तकारान्तु तन्मन्त्रं दशधा
जपेत्” । कामधेनुतन्त्रे अस्य स्वरूपसूक्तं यथा “तकारं
चञ्चलापाङ्गि ! स्वयं परमकुण्डली । पञ्चदेवात्मकं
वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा । त्रिशक्तिसहितं वर्णम्
आत्मादितत्त्वसंयुतम् । त्रिविन्दुसहितं वर्णं पीतविद्युत्
समप्रभम्” “तोव्योमानलघुधेनापहरणम्” इति वृ०
२० टी० तस्य व्योमदेवत्वं मातावृत्ते प्रथमोपन्यासे
धनापहारः फलश्लोक्तम् ।

त पु० तक-हसने सहने या ड । १शौर २अश्वते ३पुच्छे
४क्रीडे ५श्लेष्मे च मेदि० । ६गर्भे ७शठे शब्दच०
८रत्ने ९सुगते देवं १० गौरववर्जितं ११क्रोष्टुपुच्छे
च एका० को० । १२तस्थे १३पुगये क्ली०स्त्री० मेदि० ।
त्रिवर्णप्रस्तावे आद्यगुरुद्वयके अन्त्यलघुके (५५) १२
गणभेदे “सोऽन्त्यगुरुः कथितोऽन्त्यलघुस्तः” कन्दोष० ।

तंसु पु० तसि-उन् । पौरवे सतिनारायते उपभेदे “सतिना-
रसुता राजंश्चत्वारोऽमितविक्रमाः । तंसुर्महानतिरथो
दुक्तुश्चाप्रतिमद्युतिः । तेषां तंसुर्महाधीर्यः पौरवं
वंशसुदृढम् । आजहार यशो दीप्तं जिगाय च
वसुन्धराम्” । भा० व्या० ६४ अ० । स च सरस्वती-
पुत्रः यथा तत्रैवोक्तम् ६५ अ० । “तंसुं सरस्वती पुत्रं
भतिनारादजायत । ईलिनं जनयामास कालिङ्ग्यां
तंसुराज्यजम्” ।

तक हासे अक० सहने सक० भ्वा० पर० सेट् । तकर्ति
अवाकीत्-अतकीत् । तताक तेकेतुः । निरुक्ते अयं
गतिकर्मसु पठितः । कर्मणि भावे च । यत् न गत्यत् ।
तक्यं सहनीयम् । [ङीत् ततङ्क तङ्का आतङ्का ।

तक दौस्थ्ये लच्छजीवने पा०इदित् प०भ्वा०सेट् । तङ्कति अत-
तक त्रि० तं गौरववर्जितं यथा तथा कार्यति कै-क ।

१निन्दिते । “इयत्तकः कुम्भकस्तकं भिनद्यप्रगतनी” ऋ०
१।१६१।१५ “तकं कुतश्चितम्” भा० । तक-अच् ।
२सहनीये च । “तका वयं ज्ञयामहे इदं मधु” कात्या०
श्रौ० १।१।१०।१२०। १स्त्वलिते च । “सुतं मायत्रं तक-
वानस्य” ऋ० १।१२०।१ “तकयानस्य स्वलितगङ्गेः” कर्कः ।

तकत् अय्यं तक-वां अति । अत्यल्पे । २तत्सुते मना-
यति तकत्सुते मनायति” ऋ० १।१२१।४ । “तकदिति
मनायति अत्यल्पभिदमिति सुष्ठु मन्यते” भा० । तद्-टेर
कच् । २तच्छब्दार्थे लि० सकः तकौ तके इत्यादि रूपम्
तकरी स्त्री तं कृत्सितं करोति क-ट डीप । कृत्सितकारिण्यं
स्त्रियां “तं भिनद्भि तकरीम्” तैत्ति० सं० १।१।१।१ ।
तकार पु० त+कार । तस्वरूपे वर्णे “एवं ध्यात्वा तकारन्तु”
कामधेनुत० । [धूतं] औपमे च श्योषधौ स्त्री उज्ज्व० ।
तकिल पु० तक-कञ्जीवने उणादोः इलच् नलोपश्च
तकु लि० तक-गतौ निरु० उन् । गामुक्ते “पुरुमेधश्चित् तकं
नवं ददत्” ऋ० ६।५।७।५ “तकवे तक्रतिगतिकर्मा औणा-
दिक उन्प्रत्ययः सोममभिगच्छते” भा० ।

तकन् न० तक-कनिन् न कित् । अपत्ये निघण्टुः ।

तक्र न० तन्च-रक् न्यङ्गा० कृत्वम् । चतुर्थांशजलयोगेन
दधिमन्यनजातं दधिविकारभेदे (बोल) व्यसरः । तद्धेदा
दिकं भावप्रका० उक्ते यथा

“घालन्तु मथितं तक्रसुदक्षिच्छन्धिकापि च । ससरं
निर्जलं घालं मथितन्वसरोदकम् । तक्रं पादजलं प्रोक्त-
सुदक्षिद्वर्धवारिकम् । छच्छिका सारहीना स्यात् खच्छा
प्रचुरवारिका । घालं तु शर्करायुक्तं गुणैरेयं रसान-
वत्” । मथितं (मज्जया) इति लोके । छच्छिका (छाष्क)
इति लोके । “वातपित्तहरं क्क्षादि मथितं कफपित्ततृत् ।
तक्रं स्याद्दि कषायान्नं स्वादुपाकरसं लघु । वीर्योष्णं
दीपनं हृष्टं प्रीणनं वातनाशनम् । मृद्वग्यादिमतां
पथ्यं भवेत्सुहृद्भि लाघवात् । किञ्च स्वादुविपा-
कित्वाच्च पित्तप्रकोपणम् । कषायं दीपनं हृष्टं
प्रीणनं वातनाशनम् । कषायोष्णविपाकित्वाद्द्रोक्षाच्चापि
कफापहम् । न तक्रसेवी व्यथते कदाचित् न तक्रदग्धाः
प्रभवन्ति रोगाः । यथा सुराणाममृतं सुखाय तथा
नराणां भुवि तक्रमाहुः । उदश्लक्ष्णकृद्बल्यभामन्नं
परमं मतम् । छच्छिका शीतला लघ्वी पित्तश्रमत्प्रा-
हरी । वातनुत् कफकृत्स्ना तु दीपनी लवणान्विता ।

अथोद्धृतस्तोकोद्धृतानुद्धृततृप्तानां तक्राणां गुणाः
“ससुद्धृतं तक्रं पथ्यं लघु विशेषतः । स्तोकोद्धृत-
तृप्तं तक्रादुगुहृष्टं कफापहम् । अनुद्धृततृप्तं सान्द्रं
गुरु पुष्टिकफप्रदम्”

अथ दोषविशेषे व्याधिविशेषे तक्रविशेषाः ।

“वातेऽन्धे शस्यते तक्रं गुण्ठीसैन्धवसंयुतम् । पित्ते

स्वादुसितायुक्तं सव्योषमधिके कफे । हिक्कुजीरयुतं
घोलं सैन्धवेन च संयुतम् । भवेदतीव्रं यातुमर्शो-
ऽतीसारहृत्परम् । रुचिदं पुष्टिदं बल्यं वसिष्ठूलविना-
शनम् । मूलकच्छे तु सगुडं पाण्डुरोगे सचिक्कम्” ।

अथामपक्वतक्रगुणाः

“तक्रमासं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति च । पीनस
श्वासकासादौ पक्वमेव प्रशस्यते” ।

अथ तक्रसेवननिमित्तानि ।

“शीतकालेऽग्निमान्द्ये च तथा वातामयेषु च । कृच्छ्रो
क्षीतसां रोधे तक्रं स्यादमृतोपमम् । तत्तु हन्ति
गरुच्छर्दिपसेकपिपमज्ज्वरान् । पाण्डुमेदोपहृत्तृणार्थं मूल-
ग्रहभगन्दरान् । मेहं गुल्ममर्शसारं मूलप्रीहोदरा-
रुचीः । श्विकोष्ठगतव्याधीन् कृशशायतशक्तीन्” ।

तक्रस्याधिपयाः “नैव तक्रं क्षते दद्यात् नोष्णकाले न
दुर्बले । न भूर्च्छाभ्रमटाह्नेषु न रागे रक्तपित्तजे” ।

अथ गव्यादीनां विविष्टाः गुणाः “याम्युक्तानि दध-
न्यष्टौ तद्वृणं तक्रमादिशेत्” । भावप्र० ।

अधिकं कृताञ्जशब्दे २१८५ पु० दृश्यम् । “मन्यनादि-
पृथग्भूतस्नेहमर्शोदकं तु यत् । नातिसान्द्रं तक्रं
स्वादुत्वं तुवरं रसे” सुसु० । “सूत्रकापीसकिण्वानां
गोमयस्य गुडस्य च । दध्नः जीरस्य तक्रस्य पाभीयस्य
तणस्य च” मनुः । “तक्रनिस्त्रायवज्जलं दधिमण्डार्द्र-
वृत्तिकम्” हरिवं० ६१ अ० । [पदार्थे ।

तक्रकूर्चिका स्त्री २१६७ पु० कूर्चिकाशब्दोक्ते तक्रजाते
तक्रपिण्ड पु० “तक्रा तक्राण्ये वा दृष्टं दुग्धं बद्धं सुयामसा ।
श्रवभागेन हीनं यत् तक्रपिण्डः स उच्यते” इत्युक्ते
(क्षाना) ख्याते पदार्थे । [विशेषयुक्ते भासभेदे ।

तक्रमांस न० कृताञ्जशब्दे २१८३ पु० उक्ते तक्राण्ये पाक-
तक्रवामन पु० तक्रं वामयति अत्यन्तत्वात् वाम+णिच्-ल्यु
इत० । नागरङ्गे शब्दार्थचिन्ता० ।

तक्राट पु० तक्रार्थं तक्रोत्पादनार्थमटति चट-अच् ।
मन्यानदण्डे चारा० ।

तक्रारिष्ट पु० “यमान्यामलकं पथ्या मरिचं लिपलांशकम् ।
लवणानि पलांशानि पञ्च चैकत्र चूर्णयेत् । तत्र कंसासुतं
जातं तक्रारिष्टं पिबेच्चरः । दीपनं शोथगुल्मार्शः क्रिमि-
मेहोदरापहम्” चक्र० उक्ते औषधभेदे ।

तक्ती लि० तक-गतौ वा० व । गमनशीले । “तक्ती भोता
तदिदृशः” ऋ० ८।६।११ “तक्ती गमनशीलः” भा० ।

तत्कन् त्रि० तत्क-गतौ वनिप् । गतिशीले 'तत्का न भूषिर्वना
मिषक्ति' ऋ० १॥६६॥ तत्क-सङ्घने वनिप् । २ चौरै च ।
“निन्नु च उपसस्तकयोरिव” ऋ० १॥१५॥ “तत्कवीः
तत्का स्तेनस्तस्य वीः गतिः” भा० ।

तत्कवी त्रि० तत्कानां चौराणाम् वीः । चौराणां गतौ ।
“भगमीदृ तत्कवीय” ऋ० १॥१३४॥ “तत्कवीये त-
स्काणां यत्तवितानिनामन्यत्त गमनाय” भा० कान्दस
दयङ् दीर्घश्च ।

तत्त काश्ये तनूकरणे (चाँचा कोला) व्यापारे वा भ्वा०
पक्षे स्वा० प० सक० षट् । तत्तति तत्तप्ति तत्तन्ति
तत्तुवन्ति अतच्छीत् अताच्छीत् ततत्त । तत्तपप्रति
तत्तपति । तदा तत्तणम् तटः तत्तय तद्वा प्रकाशतट् ।
“दोरवाणाञ्च तत्तणम्” भनुः “चषालं ये अश्वयूपाय
तत्तति” ऋ० १॥१६०॥ “वाह्वाशकलमपतत्तुवन्ति” शत०
ब्रा० १॥७॥१८ ।

तत्त त्वचो यङ्गणे संवरणे भ्वा० प० सक० षट् । तत्तति
कायं वस्त्राणां योधा । अतच्छीत् ततत्त ।

तत्त पु० रामानुजस्य भरतस्य पुत्रभेदे । “तत्तः पुष्कर
इत्यास्तां भरतस्य महीपते !” भाग० ८॥११॥७ ।
“स (भरतः) तत्तपक्षलौ पुत्रौ राजधान्योस्तदाख्ययोः ।
अभिप्रेत्याभिप्रेकाहौ रामान्तिकमगात् पुनः” रघुः ।
= तन्नामके राजधानीभेदे च । तत्त भावे घञ् । शतनूकरणे
कञ्चादि संवरणे । “उभौ कश्चां सुपाश्वे” तु तत्तवन्तौ च
शिक्षितौ” भा० स० २२ अ०

तत्तक पु० तत्त-एवल् । विश्वकर्मणि शब्दर० । २ कुम्भभेदे
हेमच० । “सूचकात् विप्रकन्यायां जातस्तत्तक उच्यते ।
उशनसोक्तो सङ्कीर्णजातिभेदे (कुतार) शूलतधारे कद्रु-
गर्भे कश्यपात् जाते अष्टनागान्तर्गते ४ नागभेदे” अनन्तो
वास्तुकिः पद्मो महापद्मोऽथ तत्तकः । कुलीरः कर्कटः शङ्खो
क्षौद्रौ भागाः प्रकीर्त्तिताः” ति० त० । “काद्रवेयाश्च बलिनः
सहस्रममितौजसः । सुपर्णवशना नागा जजिरेऽनेक-
मस्तकाः । तेषां प्रधानाः सततं शेषवास्तुकितत्तकाः”
हरि० ३५० । “योऽसौ वृद्धस्य तातस्य तथा लच्छ-
गतस्य च । स्तब्धे मृतं समास्त्राक्षीत् पद्मं राजकि-
न्त्विषी । तं पापमतिं संक्रुद्धस्तत्तकः पद्मेश्वरः । आशी-
विषस्तिष्ठतेजा महाकयबलचोदितः । सप्तरात्रादितो नेता
यमस्य सदनं प्रति । द्विजानामवमन्तारं कुरुषामयश-
स्करम्” भा० आ० ४१ ।

तेन च परीक्षितोद्देशनकथा भा० आ० ४१ अ० दशग्रा यथा
“अथ शुम्भाव गच्छन् स तत्तको जगतीपतिम् । मन्त्रै-
र्गदैर्विभङ्गैरक्षयमाणं प्रयत्नतः । स्तुत उवाच । स
चिन्तयामास तदा मायायोगेन पार्थिव । मया वञ्च-
यितव्योऽसौ क उपायो भवेदिति । ततस्तपस्रूपेण
प्राहिणोत् स भुजङ्गमान् । फलदर्भोदकं गृह्य राक्षे
नागोऽथ तत्तकः । तत्तक उवाच । गच्छध्वं यूयमव्यया
राजानं कार्यवत्तथा । फलपुष्पोदकं नाम प्रतिप्याह
यितुं नृपम् । सौतिरुवाच । ते तत्तकसमादिष्टास्तथा
चक्रुर्भुजङ्गमाः । उपनिन्युस्तथा राक्षे दर्भानपः
फलानि च । तच्च सर्वं स राजेन्द्रः प्रतिप्याह वीर्य-
वान् । कृत्वा तेषाञ्च कार्यार्णि गम्यतामित्युवाच तान् ।
गतेषु तेषु नागेषु तापसच्छद्मरूपिषु । अमात्यान्
सृष्टृदयैव प्रोवाच स नराधिपः । भक्षयन्तु भवन्तो वै
स्वादूनीमानि सर्वशः । तापसैरुपनीतानि फलानि
सहितानि मया । ततो राजा ससचिवः फलान्यादातु-
मेच्छत । विधिना सम्प्रयुक्तो वै ऋषिवाक्येन तेन तु ।
यस्मिन्नेव फले नागस्तमेवाभक्षयत् स्वयम् । ततो भक्ष-
यतस्तस्य फलात् क्षमिरभूदगुः । क्षुब्धकः क्षणनयन-
स्तान्त्रवर्णोऽथ शौनक । स तं गृह्य नृपश्चेष्टः सचिवा-
नितम्बव्रीत् । अस्तमभ्येति सविता विषादद्य न मे
भयम् । सत्यवागस्तु स सुनिः क्षमिर्मां दशतामयम् ।
तत्तको नाम भूत्या वै तथा परिहृतं भवेत् । ते चैन-
मन्ववर्त्तन्त मन्त्रिणः कालचोदिताः । एवमुक्त्वा स
राजेन्द्रो ग्रीवायां संनिवेश्य च । क्षमिकं प्राहसत् तूष्णं
सुमूर्धुर्नष्टचेतनः । प्रहसन्नेव भोगेन तत्तकोऽपान्वेषेत्प्रत ।
तत्तत् फलाद्दिनिष्कृत्य यद्वाक्षे विनिवेदितम् । वेष्ट-
यित्वा च वेगेन विनद्य च महास्वनम् । अदशत् पृथि-
वीपालं तत्तकः पद्मेश्वरः” अधिकं कश्यपशब्दे उक्तम्
“मस्तरं निम्बपत्रञ्च योऽस्ति मेघगते रवौ । अति-
रोषान्वितस्तस्य तत्तकः किं करिष्यति” ति० त० ।
तत्तकनागसदृशस्य सखा खाण्डववनवासी अज्जु-
नेन खाण्डववनस्य दाहकाले न तस्य दाहः तत्तकथा
“निवृत्तेष्वथ देवेषु यागुवाचाशरीरिणी । शतक्रतुं स-
माभाष्य महागम्भीरनिस्वना । न ते सखा स निहत-
स्तत्तको भुजगोत्तमः । दाहकाले खाण्डवस्य कुरुक्षेत्रं
गतो ह्यसौ” भा० आ० २२ अ० । ५ काष्ठादितत्तककर्तृ-
भावे त्रि० ।

तक्षकीय वि० तक्षा अख्यत्र नडा० कृ-कृक् च । तक्षवि-
शिष्टे तक्षिन् भवः अण् विल्लका० कृमात्रस्य लुक्
न कुको लृक् । ताक्षक तक्ष भवे वि० ।

तक्षण न० तक्ष भावे-ल्युट् । (चाँचा) (खोला) व्यापारं
“तक्षणं दाहृष्टकास्थुं गोवाक्षफलसम्भुवाम्” या०
“टारवाणाञ्च तक्षणम्” मनुः ।

तक्षणी स्त्री तक्ष्यतेऽनया तक्ष-करणे ल्युट् डीप् । वाश्याम्
(वाइस) काष्ठतक्षणसाधने अस्मभेदे शब्दर० ।

तक्षन् पु० तक्ष-कनिन् । श्रुतरि० वङ्गि० “आग्नेन
तक्षणा भिपजेव तक्षणम्” साधः । “तक्षोभयथा”
शा० सू० । श्विष्यकर्मणि, च अमरः । श्चित्तान्नक्षत्रे
तस्य त्वष्टृदेवताकत्वात् तथात्वम् । तक्षणकर्त्तृभावे वि०
स्त्रियां डीप् उपधालोपे तक्ष्णी । ततः शिवा० अपत्ये
अण् बलनत्वादुपधालोपः । ताक्षण तक्ष्णोऽपत्ये पुंस्त्री० ।

तक्षशिला स्त्री भरतपुरतक्षन्तपस्य राजधान्यां तक्षशिला-
नगरी अभिजनोऽस्य तक्षशि० अञ् । ताक्षशिल पिता-
दिक्रमेण तक्षगरवासिनि वि० तक्षशिलावा अदूरभवादितः
वरणा० चतुरर्थ्या० अञो लृक् । तक्षशिला तक्षगर्या
अदूरभवादौ व० व० । अनद्यान्तु चतुरर्थ्या० मध्वा०
मत्तप् मस्य वः । तक्षशिलावत् तत्पुरस्यादूरभवादौ
नदीभिन्ने देशादौ वि० स्त्रियां डीप् ।

तक्षशिलादि पु० सोऽस्याभिजन इत्यर्थे विहितान् प्रत्यय-
निमित्ते पा० ग० सू० उक्ते शब्दगणे स च गणः “तक्षशिला
वत्सोडरण कैर्भेदुरक स्यामणी खगल क्रौष्टुर्कण्यं सिंहकण्यं
संकुचित किन्नर कागडुधार पर्वत अयसान यथैर कंस” ।

तग सवलने कम्पे च अक० गतौ सक० स्वा० सक० सेट्
इदित् । तङ्गति अतङ्गीत् ततङ्ग तङ्गनम् तङ्गा तङ्गितः ।

तगण पु० कन्दोग्रन्धप्रसिद्धे अल्लघुके आदिगुरुहयके
लिवर्णात्मके गणभेदे । “सोऽल्लघुकः कथितोऽल्लघुकाः”
कन्दोम० ।

तगर पु० तस्य क्रोडस्य गरः वृ-अच् । (टगर) इति श्रुते
शब्दर० । श्मदनष्टके राजनि० । कोङ्कणप्रसिद्धे (पिण्ड-
तगर) ख्याते, श्रुते न० रत्नमा० । तगरमूलजाते गन्धद्रव्ये
न० । “कालानुसार्यां तगरं कठिनं लघु तन्मत्तम् ।
अपरं पिण्डतगरं दण्डहृदि च यक्ष्णम् । तगरद्वयकणं
स्यात् खाडु स्निग्धं लघु क्षतम् । विषापसारमूङ्गाक्षिरो
गदोन्नतयापहम्” भावप्र० । “प्रियङ्गुचन्दनाभ्याञ्च विल्वेन
तगरेण च” भा० अनु० १०४ अ० । “तल्यैः पल-

तुरस्कवालतगरेगन्धः खरोहीपनः” इ० स० ७७ अ० ।

तगरं पण्यमस्य कसरार० ठन् । तगरिक तङ्गमद्रव्य-
यिकेतरि वि० । ४आङ्गल्यकष्टके राजनि० ।

तगरपादिक न० तगरस्य पादो मूलमख्यत्र गन्धद्रव्ये
ठन् । नन्दावर्त्ते गन्धद्रव्यभेदे शब्दार्थचि० ।

तगरपादी स्त्री तगरं गन्धद्रव्यभेदे पादेऽमूलेऽस्याः जाति-
त्वात् डीप् । तगरवृक्षे शब्दार्थचि० ।

तङ्ग पु० तङ्गि-भावे अण् । श्रुच्छेण जीवने श्रियचिद्धे
शतामे ४भये भरतः । कर्मणि-घञ् । परिधानवसने
रमानाथः ।

तङ्गन न० तङ्गि-भावे ल्युट् । श्रुच्छेण जीवने ।

तच्छील वि० तत् शीलं यस्य । स्वभावतः फलनिरपेक्षतया
प्रार्थमाने तत्स्वभावे जने । तदर्थं विहितः ठञ् ।
ताच्छीनिक तच्छीलार्थं पार्विहितप्रत्यये । “व्या केस्त-
च्छीलतद्धर्मतत्वाधुकारिपु” पा० ।

तज्ज वि० ततो जायते जन-ड । तज्जात् जाते ।

तज्जलान् वि० ततो जायते जन-ड तक्षिन् लीयते ली-ड
तेनानिति क्त्वन-पिच इन्वात् पूर्वं श्रुतस्य तच्छब्दस्य
प्रत्येकसम्बन्धेन यथायथं विभक्त्यन्ततयान्वयः । तज्जाज्जाते
तक्षिन् लीने तेन स्थिते पदार्थे च । “सर्वं खल्विदं ब्रह्म
तज्जलानिति शान्त उपधीत” छा० उ० । तज्जलान्,
तज्जत्वात् तज्जत्वात् तदनत्वाच्चेति” शाङ्करभा० ।

तज्जी स्त्री तं निन्दितं जवते जु-किप् गौरा० डीप् ।
हिङ्गुपत्रां राजनि० । [टीत् । तताट तटतः । तटम् ।

तट उच्छ्राये स्वा० पर० सक० सेट् । तटति अताटीत् अत-
तट आहतौ चु० उभ० सक० सेट् । ताटयति-तं अतीततट् त ।

तट वि० तट-अच् । श्रुते नद्यादेरीरे अमरः । तीरभूमेऽथ
नद्याःप्रवाहात् उच्छ्रितत्वात् तथात्वम् । “सिन्धोस्तटा-
वोष इव प्रवृद्धः” कुमा० । स्त्रियां डीप् । “मालञ्च
श्मशानञ्च नद्यादीनां तटी तथा” सा० द० । श्रुते
न० मेदि० । “निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागो-
ऽधरः” सा० द० । स्तनः तटमिव उप० स० । श्रुते
पु० तस्य सर्वाच्छ्रितत्वात् तथात्वम् “नमस्तटाय तस्याय
तटानां पतये नमः” भा० शा० २८५ अ० । ४उच्छ्रिते वि० ।

तटग पु० तडाग+प्रथो० तडागे द्विरूपको० ।

तटस्थ वि० तटे समीपे तिष्ठति स्या-क । श्रुमीपस्थे
श्वादिप्रतिवादिभावानापक्षे उदासीने च “तटस्थः शङ्कते”
जागदीश्यादौ भूरिप्रयोगः । श्रुच्छेणविशेषे यावद्व्य-

कालमनवस्थितत्वे सति इतरव्यावर्त्तके विशेषणं यथा
पृथिव्या गन्धवत्त्वं तटस्थलक्षणम् उत्पत्तिकाले प्रकये च
नक्षय्यतायपि तत्काले गन्धस्यानवस्थानात् तथात्वम् ।
यथा वा ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वादिकम् तस्य प्रकयादौ
लक्ष्यकाले अनवस्थानात् तथात्वम् । “स्वरूपं तटस्थं
द्विधा लक्षणाभ्याम् । स्वरूपेऽप्रविष्टात् स्वरूपे प्रविष्टात् ।
यथा काक्यलो गृहाः खं विबुधं” वेदान्तकाः ।

वेदा० प० अस्य विवृतिर्यथा

“तत्र लक्षणं द्विविधम् स्वरूपलक्षणं तटस्थलक्षणं
चेति । तत्र स्वरूपमेव लक्षणं स्वरूपलक्षणम् यथा
सत्यं ज्ञानमननं ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणम् । ननु स्वस्य
स्वरूपत्वाभावेन कथं लक्षणत्वमिति चेन्न स्वस्यैव स्वरूपेक्षया
धर्मधर्मिभावकल्पनया लक्षणत्वसम्भवात् । तदुक्तं विवरणे
“आनन्दो विधयानुभवो नित्यत्वञ्चेति सन्नि धर्माः संपृ-
थक्त्वेऽपि चेतन्यात् पृथग्भावभासने इति” । तटस्थ-
लक्षणं नाम यावत्तत्कालमनवस्थितत्वे सति यद्वाव-
र्त्तकं तदेव यथा गन्धवत्त्वं पृथग्वीलक्षणम् । महाप्रलये
परमाणुषु उत्पत्तिकाले वटादिषु च गन्धाभावात् । प्रकृते
च जगज्जगत्कारणत्वम् । अत्र जगत्पदेन कार्यजातं
विवक्षितम् । कारणत्वञ्च कर्तृत्वम् अतोऽविद्यादौ नाति-
व्याप्तिः । कर्तृत्वञ्च तत्तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचि-
कोपौक्षितमन्त्रम् । ईश्वरस्य तावदुपादानगोचरापरोक्ष-
ज्ञानसङ्गावे च “यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः ।
तस्मादेतदुपज्ञानं रूपमसृज्य आयतं” इत्यादिश्रुतिर्मानम् ।
तादृशचिकीर्षासङ्गावे च “सोऽकामयत ब्रह्म स्यां प्रजायेयेति”
श्रुतिर्मानम् । तादृशज्ञतो च “तन्मनोऽकुरुतेत्यादि” वाक्यम् ।
ज्ञानेच्छाज्ञतो नामन्यतमगर्भं लक्षणवित्तयं विवक्षितम्
अन्यथा व्यर्थविशेषणत्वापत्तेः । अतएव जगत्स्थितिध्वंसा-
नामन्यतमस्यैव लक्षणं प्रवेशः । एवञ्च लक्षणानि नव
सम्पद्यन्ते । ब्रह्मणो जगज्जगत्कारणत्वे च “यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्
प्रयन्त्यभिसंविशन्तीत्यादि” श्रुतिर्मानम् । यद्वा निखिल-
जगदुपादानत्वं ब्रह्मणो लक्षणम् । उपादानत्वञ्च जग-
दध्यासाधिष्ठानत्वं जगदाकारेण परिणममानमायाधि-
ष्ठानत्वं वा । एतादृशमेवोपादानत्वमभिप्रेत्य “इदं सर्वं
यद्यमात्रा सञ्चासञ्चाभवत् ब्रह्म स्यां प्रजायेयेत्यादि श्रुतिषु
ब्रह्मपञ्चमोक्तादात्म्यव्यपदेशः” तटस्थिते त्रि० [गण्डर्०]

तटाक ५० तट-वा० आकन् । तडाने पद्मादियुक्तसरसि

तटाघात ५० तटे आघातः । दृषादिभिः शृङ्गादिभिर्भूमा-
गोत्खननरूपवप्रकीर्णायाम् शब्दार्थवः । “अभ्यस्नि
तटाघातं निर्जितैरावताः गजाः” कुमा० । “कैलास-
तटाघातवातुधूलिपटलमिव हरद्वयभम्” काद० ।

तटिनी स्त्री तटमस्यस्या इति ङीप् । नद्याम् अमरः ।

तटा ५० तटसंस्कारमर्हति यत् । शिवे “नमस्तटाय तस्याय”

भा० शा० १८६ अ० शिवसहस्रनाम ।

तड दीप्तौ अक० आहतौ सक० सु० उभ० सेट् । ताडयति
ते अतितडत् त । “लाभयेत् पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि
ताडयेत्” चाणक्यः “शिष्टार्थं ताडयेत्ततः” मनुः
ताडना । ताडनम् ताडितः । “ओतुर्वितन्मीरिव ताड्य-
माना” कुमा० । “उन्दुभिस्ताडितोऽसौ” मेघीसं० ।

तड आहतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट् इदित् । तण्डते अत-
गिडट । ततण्डे ।

तडाक ५० तड-आहतौ पिनाकादयश्च उष्णा० आक ।

तडगे । तड-दीप्तौ आक । २ दीप्तौ स्त्री उष्णवद० ।

तडाग ५० जलैराहन्यते तड-आघाते “तडागादयश्च”

उष्णा० नि० आग १ यन्त्रकूटके शब्दार्थचि० : जलाधारभेदे
पद्माकरे अमरः । अर्द्धचि० “प्रशस्तभूमिभागस्तो बह्वसंवत्-
सरोपितः । जलाशयस्तडागः स्यादित्याहुः शास्त्रको-
विदाः” शब्दार्थचि० । १ पञ्चशतधनुःपरिमिते जलाशये
च यथा “चतुर्विंशाङ्गुलो हस्तो धनुस्तद्वत्तत्तरम् ।
शतधन्यन्तरञ्चैव तावत् पुष्करिणी शुभा । एतत्
पञ्चगुणः प्रोक्तस्तडाग इति निर्णयः” नव्यवर्द्धमानधृतो
वशिष्ठः । तदुत्तर्गविधिः सत्सु ५०५८ अ० उक्तो यथा
“प्राप्य पक्षं शुभं शुक्लमतीते (प्राप्ते) चोत्तरायणे । पुन्ये-
ऽङ्गि विप्रकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् । मायुदक्षप्रणये
देशे तडागस्य समीपतः । चतुर्हस्तां शुभां वेदिं चतुरर्हां
चतुर्हस्ताम् । तथा षोडशहस्ताः स्यान्मण्डपश्च चतु-
र्हस्तः । वेद्याश्च परितो गतारत्निमात्रास्तु मेखलाः । नव
सप्ताय वा पञ्च नातिरिक्ता म्पत्तलज ! । वितस्तिमात्रा
योनिः स्यात् षट्सप्ताङ्गुलिविस्तृता । गतारत्नस्यः शस्ताः
स्युस्तिपर्वोऽङ्गुलमेखलाः । सर्वतस्तु सवर्णाः (लोकपाल-
वर्णाः) स्युः पताका ध्वजसंयुताः । अश्वत्योदुम्बरद्वय-
वटशाखाकृतानि तु । मण्डपस्य प्रतिदिशं दाराण्येतानि
कारयेत् । शुभास्तलाष्ट होतारो दारपाला कषाष्ट
वै । अष्टौ तु जापकाः कात्याः ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
सर्वलक्षणसम्पूर्णे मन्त्रविहितेऽद्वयः । कुशवीर-

समायुक्तः पुरोधाः स्याद्द्विजोत्तमः । प्रतिगतेषु कक्षश
यस्योपकरणानि च । व्यजनश्चासरे शुभे तावपात्ने
सुविस्तृते । ततस्त्वेकवर्णाः स्युश्चरवः प्रतिदैवतम् ।
आचार्यः प्रक्षिपेद्भूमावतुमन्त्रं विचक्षणः । तत्रात्रि-
मात्रो यूपः स्यात् क्षीरहृत्तविनिर्मितः । यजमानप्रमाणो
वा संस्थाप्यो भूतिमिच्छता । हेमालङ्कारिणः कायार्थः
पञ्चविंशती चत्विजः । कुण्डलानि च हेमानि केयूर-
कटकानि च । अङ्गुलीयं पवित्राणि वासांसि विवि-
धानि च । पूजयेत् समं सर्वान् आचार्यं द्विगुणैः पुनः ।
दद्याच्छयनसंयुक्तमासनमपि यत् प्रियम् । सौवर्ण्यं कूर्म-
मकरो राजतो मत्स्यद्वयभू । ताम्रो कुक्षीरमण्डूका
वायसः शिशुमारकः । एवमासाद्य तत्सर्वमादावेव विशा-
स्यते । शुक्लमात्याम्बरधरः सर्वोपध्युदकेस्ततः । संपूर्णैः
कक्षसैस्तत्र स्नापितो वेदपारगैः । यजमानः सपत्न्योः
पुत्रपौत्रसमन्वितः । पश्चिमं द्वारमासाद्य प्रविशेद्याग-
मण्डपम् । ततो मङ्गलगङ्गेन भेरीणां निस्सनेन च ।
अङ्गसा मण्डपं कुर्यात् पञ्चपर्णेन तत्पवित्रम् । षोडशा-
रन्तस्तत्तं पञ्चगर्भं चतुस्त्रयम् । उत्तररश्मिं परितो हस्तं
मध्ये सुशोभनम् । वेद्यासोपरि तत् कृत्वा ग्रहान्
लोकपतीस्ततः । सन्त्यसेन्नन्ततः सर्वान् प्रतिदिक्षु विच-
क्षणः । कूर्मादि स्थापयेन्नध्यं वारुणं मन्त्रमाश्रितः ।
ब्रह्माणश्च शिवं विष्णुं तत्रैव स्थापयेद् बुधः । विना-
यकञ्च विनयस्य कमलामन्त्रिकां तथा । शान्त्यर्थं सर्व-
लोकानां भूतघ्नां न्यसेत्ततः । पुष्पभक्ष्यफलैर्युक्तमेवं
कृत्वाध्यासनम् । कुम्भात् सजलगर्भांस्तान् वासोभिः
परिवेष्टयेत् । पुष्पगन्धैरलङ्कृत्य द्वारपालान् समन्ततः ।
पठध्वमिति तान् ब्रूयादाचार्यस्त्वभिपूजयेत् । बह्वृचो
व्रतः स्थाप्यो दक्षिणेन यजुर्विदौ । सामगो पश्चिमे
तद्वदसरेण त्वथर्गणौ । उदङ्मुखो दक्षिणतो यजमान
उपाविशेत् । यजध्वमिति तान् ब्रूयाद् हौत्रिकान्
पुनरेव तु । उत्कटात् मन्त्रजापेन तिष्ठध्वमिति जाप-
कान् । एवमादिश्य तान् सर्वान् पर्युज्याग्निं च मन्त्र-
भिः । जुहुयाद्धारुणैर्मन्त्रैराज्यं च समिधस्तथा ।
अस्त्वग्भिस्त्रयं होतव्यं वारुणैरेव सर्वतः । ग्रहेभ्यो
विधिवद् कृत्वा तथेन्द्रायेश्वराय च । मरुद्भ्यो लोक-
पात्रेभ्यो विधिवद्विज्जर्मणे । रात्रिस्तत्तच्च रौद्रञ्च पाव-
सानं समङ्गलम् । जपेयुः पौरुषं सूक्तं पूर्वतो बह्वृचाः
वृषक् । याक्मं रौद्रञ्च सौम्यं च ब्रूयाण्डं जातवेदसम् ।

रौरुषं सूक्तं जपेन्नम्रं दक्षिणेन यजुर्विदः । वैराज्यं
पौरुषं सूक्तं सौपर्ण्यं बृहस्पतिहताम् । शैशवं पञ्च नि-
धनं गायत्रं ज्येष्ठशाम च । वामदेव्यं बृहत्साम
रौरवं सरयलरम् । गवां व्रतं च काण्वञ्च रक्षोन्नं
पयस्तथा । गायेयुः सामगा राजन् ! पश्चिमं द्वार-
माश्रिताः । अथर्वणसोत्तरतः शान्तिकं पौष्टिकं तथा ।
जपेयुर्मनसा देयमान्त्रित्य वरुणं प्रभुम् । पूर्वद्वारभितो
रात्रावेवं कृत्वाध्यासनम् । गजाश्वरय्यावल्भीकात्
सङ्गमाद्बृहदगोकुलात् । ऋदमादाय कुम्भेषु प्रक्षिपेत्स्व-
रास्तथा । रोचमाञ्च ससिद्धार्थं गन्धं शुग्गुलुमेव
च । स्नपनं तस्य कर्तव्यं पञ्चभङ्ग(पञ्चव) समन्वितम् ।
प्रत्येकन्तु महामन्त्रैरेवं कृत्वा विधानतः । एवं क्षपासति-
वाह्य विधियुक्तेन कर्मणा । ततः प्रभाते विमले
सञ्जातेऽथ शतं गवाम् । ब्राह्मणेभ्यः प्रदातव्यमष्टपिच
वा पुनः । पञ्चाशदाय षट्त्रिंशत् पञ्चविंशतिरप्यथ ।
ततः सांयत्नरपोक्ते शुभे लग्ने सुशोभने । वेदशब्दैश्च
मन्त्रैर्विधैश्च विविधैः पुनः । कनकाङ्गुतां कृत्वा
जले गामयतारयेत् । सामगाय च सा देया ब्राह्मण्याय
विशास्यते । पात्रीमादाय सौवर्ण्यं पञ्चरत्नसमन्विताम् ।
ततो निःक्षिप्य मकरमत्स्यादींश्चैव सर्वशः । घृतां चतु-
र्विधैर्विधैर्वेदेदाङ्गपारगैः । महानदीजलोप्तेतां दध्य-
क्षतसमन्विताम् । उत्तराभिसर्त्तुं धेनुं जलमध्ये तु
तारयेत् । आथर्वणेन स्नातां पुनर्गमित्येति च ।
आपोहिष्ठेति मन्त्रेण क्षितागत्य च मण्डपम् । पूज-
यित्वा सरस्तत्र वज्रं दद्यात् समन्ततः । पुनर्दिनानि
होतव्यं चत्वारि सप्तसप्तमाः । चतुर्थीकर्म कर्तव्यं
देया तत्रापि शक्तितः । दक्षिणा राजशार्दूल ! वरुण-
क्षमापणं ततः । कृत्वा तु यज्ञपात्राणि यज्ञोपकरणानि
च । अस्त्विग्यस्तु समं दत्त्वा मण्डपं विभजेत् पुनः ।
हेमपात्रीञ्च शय्याञ्च स्थापकाय निवेदयेत् । ततः सहस्रं
विप्राणामथ वाष्टशतं तथा । भोजनीयं यथाशक्ति
पञ्चाशदाय विंशतिः । एवमेव पुराणेषु तद्भागविधि-
रुच्यते । कूपवापीषु सर्वासु तथा पुष्करिणीषु च ।
एष एव विधिर्दृष्टः प्रतिष्ठासु तथैव । मन्त्रतस्तु विशेषः
स्यात् प्रसादोद्यानभूमिषु । अयन्वशक्तावर्जं विधि-
र्दृष्टः स्वयम्भुवा । अल्पे ज्येष्ठाग्निवत् कृत्वा वित्तशान्ता-
दृते नृणाम् । प्रष्टृकात्रे स्थिते तोत्रे क्षान्तिमोमफलं
स्रुतम् । शरत्कात्रे स्थितं यत् स्यात् तदुक्तफलदाय-

कम् । वाजपेयातिरात्राभ्यां क्षमन्ते शिशिरे स्थितम् ।
अश्वमेधसमं प्राह वसन्तसमवे स्थितम् । श्रीमेऽपि तत्
स्थितं तोयं राजसूयादिशिशुपते । एतान् महाराज !
विशेषधर्मान् करोति योऽप्यागमशुद्धबुद्धिः । स याति
रुद्रालयामाशु पतः कल्याणनेकान् दिवि मोदते च ।
अनेकलोकान् समहस्तपादीन् भुक्ता परार्द्धयमङ्गनाभिः ।
सर्वे विष्णोः परमम्पदं यत् प्राप्नोति तद्यागफलेन
भूयः” ।

जलाशयखननारम्भनक्षत्रादि सु० चि० पी० उक्तं यथा
“मित्त्वोऽनुराधा अर्धो हस्तः ध्रुवं रोहिण्युत्तराक्षयं
वासवं धनिष्ठा अश्वपुः शततारका तोयं पूर्वाषाढा
अन्यं रेवती पुष्यः इन्दुर्दृगः एतेनक्षत्रैस्त्वयोदशभिः
सर्वेषां जलाशयानां वापीकूपतडागनाम्नां तोयाधाराणां
खननं शुभसक्तम् उक्तञ्च व्यवहारतत्त्वे “आध्याम्बुपान्त्य
पितृमित्वममृतरार्ककेन्द्विज्यभेदे खननं सलिलाश्रयाणा-
मिति” । कः ब्रह्मा तदेवताकत्वेनाभेदात् रोहिणी ।

अथ जलाशयखनने लग्नविचारः पापैः पापखर्गेर्बल-
रहितैः सङ्गैः, तनौ लग्ने सुरगुरौ दृहस्ततौ चो बुधे
स्थिते सतीत्यर्थः लग्नात् खे दशमस्थाने भृगो शुक्रे, आध्या
जलचरराशौ विधौ सति जलाशयखननं हितं उक्तञ्च
रत्नमालायाम् “लग्ने जीवे चोऽथ वा दुर्बलैश्च क्रूरैः
शुक्रे चापि नारणस्ये । आध्या चन्द्रे सर्वतोयान्श्रयाणा-
मारम्भाः स्युः सिद्धये निर्विकल्पम्” । कश्यपेनाप्युक्तम्
“गुरौ चो वा लग्नगते शुक्रे कर्मगते, विधौ । आध्याभे
जलकार्याणामारम्भः सिद्धिदः स्मृतः” इति । दीपिका-
यान्तु विशेषः “पुष्ये मित्वकरोत्तरस्वरूपब्रह्माश्वपि-
तृन्दुभिःशक्रोऽर्के शुभवारयोगतिथिषु क्रूरेश्वरीयेषु
च । पुष्येन्दौ जलराशिगे दशमगे शुक्रे शुभांशोदये
प्रारम्भः सलिलाशयस्य शुभदोजीवेन्दुपक्षोदये । खं ध-
निष्ठा । अन्ये तु वापीकूपतडागानामाकृतिभेदात्प्रत्येकं
भिन्नानि नक्षत्राण्युक्तानि । तत्र वापीखननमाह
वृत्तोच्चयः “स्वात्यश्विपुष्यहस्तेषु सर्वदा च पुनर्वसौ ।
रेवत्यां वारुणे चैव वापीकर्म प्रशस्यते” । कूपारम्भमाह
श्रीपतिः “हस्तः पुष्यो वासवं वारुणञ्च भैतृ पितृ-
लोणि चैवोत्तराणि । प्राजापत्यञ्चापि नक्षत्रमाहुः कूपा-

रम्भे श्रेष्ठमाद्या सुनीन्द्राः” । तडागारम्भमाह वसिष्ठः
“भैतृन्दुपौष्णोत्तररोहिणीषु देवेज्यवारोत्तरवारिभेषु ।
प्रारम्भणं सर्वजलाशयानां कार्यं सितेन शक्यारत्नम्” ।
अत्र वापीकूपनक्षत्राणां पार्थक्येनाभिधानात् तडागा-
रम्भार्थमिदं वचनमवसीयते बहुवचनमाश्रयाभिप्रायेण
सर्वशब्दोपादानं कन्दःपरिपूरणार्थं तत्र कूपतडागनक्षत्रेषु
सदृशनक्षत्रत्यागावशिष्टानां खनने त्वयोदश नक्षत्राणि
भयन्ति तत्र संचेष्टुकामेन व्यवहारतत्त्वत्वां सर्वजला-
शयानामारम्भे सामान्यतो जलाशयत्वसाधन्यादेतानि
त्वयोदश भान्युक्तानि तावदेव च अन्यकर्तव्यज्ञानि । तत्र
वापीकूपतडागानां भेदो लोकप्रसिद्ध एव यत् पुनर्वसि-
ष्ठेनोक्तं “शशाङ्कतोयेशकरार्थमित्त्वुवाश्वपितृषु वसु
रेवतीषु । उद्यानवाप्यादितडागकूपकार्याणि सिद्धयन्ति
जलं ध्रुवं स्यात्” । तज्जीर्णोद्धारविषयं प्रागुक्तवाक्ये
प्रारम्भणपदोपादानाच्च नूतनखननविषयमिति पुनरुक्ति
परिहारः” पी० धा० ।

अधिकं जलाशयोत्सर्गशब्दे १०७। पृष्ठादायुक्तम् । अत्र
राहुसाम्बुखनिषेधः सु० चि० पी० उक्तो यथा “देवालये
गेहविधौ जलाशये राहोर्मुखं शम्भुदिशो विलोमतः ।
मीनार्कसिंहाकर्कशगार्कतस्त्रिभे खाते सुखात् पृष्ठविदिक्
शुभा भवेत्” । सु० चि० ।

“देवालये इति । अत्र यथासङ्गं सम्बन्धः । देवा-
लयप्रारम्भे राहोर्मुखं मीनार्कतस्त्रिराश्वयस्यस्थिते सूर्ये
ऐशानीतो विलोमतो विपरीतं विदिक्तुं वायव्यादिषु
राहोर्मुखं स्यात् यथा मीनमेष्टपराश्वयस्यस्थिते सूर्ये
राहोर्मुखम् ऐशान्याम् । मिथुनकर्कटसिंहराश्वयस्यस्थिते
सूर्ये वायव्यां राहुमुखम् । कन्यातुलादृष्टिकस्य सूर्ये
नैर्ऋत्यां राहुमुखम् । धनुर्भकरकुम्भराश्वयस्यस्थिते सूर्ये
आन्यां राहोर्मुखम् इत्यर्थः । एवं गृहप्रारम्भेऽपि सिं-
हार्कतस्त्रिराश्वयस्यस्थितेऽर्के विलोमतः ऐशान्यां राहुसु-
खम् । दृष्टिकादित्ये वायव्यां कुम्भादित्ये नैर्ऋत्याम् ।
दृष्टादित्ये आग्नेयां राहुमुखं स्यात् । जलाशयारम्भे-
ऽपि मकरार्कतस्त्रिराश्वयस्यस्थितेऽर्के विलोमतः ऐशान्यां
राहुमुखं स्यात् । मेघादितः त्रिभिर्वायव्याम् । कर्कादि-
तस्त्रिभिर्ऋत्याम् । तुलादितस्त्रिभिः आग्नेयां राहु-
मुखं स्यादित्यर्थः । फलमाह खात इति । देवालय-
दिविषयके खाते भूमिशोधने कर्तव्ये सति राहुसुखा-
क्रान्तिदिशः सकाशात् पृष्ठवर्तिनी दिक् शुभा भवेत् यथा

देवालयविषये मीनादितिराशिस्थितस्वर्यत्वेन ऐशान्यां
राहुसुखम् । तत्पृष्ठविदिक् व्याग्नयेयी तस्यां प्रथम-
खातप्रारम्भः शुभद इत्यर्थः । मिथुनादिराशिस्थित्ये
स्यै राहुसुखं वायव्यां तत्पृष्ठविदिगेशानी तस्यां
खातारम्भः शुभः । एवं सर्वत्र । तथैव गृहविधौ
अपि राहुसुखं कस्यां दिश्यति इत्यवधार्य तत्-
पृष्ठविदिशि खातः शुभफल इत्यर्थः । यतः ।
सर्पेण विदिक् व्याग्रा । यथा । ऐशान्यां सुखम् ।
वायव्यासुदरम् । नैऋत्यां पुच्छम् व्याग्रेत्यां पृष्ठम् ।
अतः खाते व्याग्नयेयी सम्यक् । एवमन्यत्राप्युहनीयम्
यदाह विश्वकर्मा “ऐशानतः सर्पति कालसर्पे विहाय
वृष्टिं गणयेद्विदिक्षु । शेषस्य वास्तोस्तु खमध्यपुच्छं
तयं परित्यज्य खनेऽस्तुर्थम्” इति । ज्योतिषिन्नामणो
“उपार्कादितिकं वेदां सिंहादि गणयेदुदृष्टे । देवालये
च मीनादि तडागे मकरादिपु” । तदारम्भतदुल्लेखौ च
समयाशुभौ न कार्यौ कालाशुभविषये तत्प्रमाणं द-
श्यम् “एतेनाखानि शाखानवनिवह हरित्यर्णपूर्णद्रुमाली
व्याकीदोपानशानव्ययपथिकदशां दत्तरागस्तडागः” नैष० ।
तडाघात पु० “उच्चैः करिकराक्षेपे तडाघातं विदुर्बुधाः”
इत्युक्ते तटाघाते वप्रक्रीडायाम् शब्दकल्पद्रुमः ।
तच्चिन्त्यं तत्र वाक्ये तटाघातमित्येव पाठः तद्धेति पाठः
लिपिकरप्रमादकृतः । [लि० ।

तडि पु० तड-आघाते भावादौ इन् । १ आघाते २ तत्कर्त्तरि
तडित् स्त्री ताडयत्यभ्रम् चुरा० तड-इति नि० सुखः ।
१ विद्युति अमरः । “जलदास्तडित्तुलितकालकात्त-
स्तराः” “घनं घनान्ते तडितां गुणैरिव” भाषः ।
“योगस्तडित्तोयदयोरियास्तु” रघुः ।

तडित्सम्भवादिसु “सुजलजलधिमध्ये वाङ्मोऽग्निः
स्थितोऽस्मात् सलिलभरनिमग्नादुत्थिता धूममावा ।
वियति पवनमीताः सर्वतस्ता इवन्ति द्युमणिकि-
रणदीप्ताविद्युत्तत्स्फुलिङ्गाः” । “अकस्माद्दुतं तेजः
पार्थिवं शकमिन्नितम् । वात्यावदुभ्रमदाघाते प्रतिज्ज्वा-
लुकूचयोः । वायुस्तत् पतति प्रायो ह्यक्रान्तमाज्य-
वर्षणे । यतः प्रादुर्भि नैवेते पांसवः प्रसरन्ति हि । तत्
लोधा पार्थिवं चाप्यं तेजसं तडिदुल्लितम् । ततो निर्भ-
रदाहैश्च भूमिस्थैरनुभूयते” सि० शि० टीका । २ स्थानिके
निघण्टुः शिंहायां निघण्टुः “तडित् व्याखण्डनेत्यु-
पक्रमे “तयस्त्रिणवधकर्मायः” इति तदुक्तेः

तडित्प्रभा स्त्री तडितः प्रभेव प्रभा यस्याः । कुमारानुच-
माहभेदे । “केशयन्त्री त्रुटिनामा क्रोशनाऽथ तडित्-
प्रभा” भा० शब्द० ४७४० कुमारानुचरमाहगणोक्तौ ।
२ तडित्तुल्यदीप्तिगुते लि० ।

तडित्वत् पु० तडित् विद्यतेऽस्य मतुप् मस्य वः तान्तत्वेन
अपदान्त्यात् न तस्य दः । १ मेघे “चलिताचन-
वर्षमाणा गम्भीरविराविणस्तडित्वलः” इ० स० १२ अ०
२ सुस्तके च अमरः । ३ तडिद्विदिष्टे लि० स्त्रियां ङीप्
“समुदितज्जिचयेन तडित्वतोम् । लघयता शरदम्बुदसं-
हतिम्” किरा० ।

तडिर्भ्रम पु० तडितो गर्भेऽस्य । मेघे “तडिर्भ्रम कृतवः
समुद्राः” श्वेताश्व० उप० ४ अ० ।

तडिन्मय लि तडिदात्मकः तडित्+मयट् । तडित्सरूपे
“तडिन्मयैरुन्निमित्तैर्विलोचनैः” कुमा० ।

तण्ड पु० तडि-अच् । १ अक्षभेदे तस्य गोत्रापत्यम् गगां०
यङ् । ताण्ड्य तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० । यूनि फक् ।
ताण्ड्यायन तदीये यून्यपत्ये पुंस्त्री० । तण्ड्यशब्दस्य
वतण्ड्यशब्देन समं इत्ये कीर्त्तिकौजपा० पूर्वपदप्रकृति-
स्तरः । भावे अ । २ आहतौ स्त्री ।

तण्डक पुंस्त्री० तडि-णल् । १ खड्गने, स्त्रियां ङीप् । २ फेने,
१ समासप्राये वाक्ये, ४ गृहद्वाराणि, ५ तस्मात्तन्मे च न०
मेदि० ६ मायावस्तुले, उपघातके लि० परिष्कारे पुंन०
शब्दार्थचि० ।

तण्डि पु० कृतयुगोत्पन्ने अक्षभेदे तत्कथा भा० आनु०
१५ अ० “अक्षधरासीत् कते तात ! तण्डिरित्येव विस्तृतः
दश वर्षसहस्राणि तेन देयः समाधिना । आराधितोभू-
ज्जतेन तस्योदके निशमय” इत्यादिका । महादेववराह
तत्सुतस्य यजुर्वेदीयताण्डिनशाखाभेदे कल्पसूत्रकर्तृ-
तेति तत्रैव १६ अ० उक्तं यथा “अक्षयशाव्यययैव भविता
दम्भवर्जितः । यशस्वी तेजसा युक्तो दिव्यज्ञानसम-
न्वितः । अक्षीणमभिगम्यश्च स्रवकर्त्ता सुतस्तव ।
मत्प्रसादादुद्विजन्नेव ! भविष्यति न संशयः” “स्रवकर्त्ता
ताण्डिन इति यजुर्वेदे शाखाविशेषस्तत्र कल्पसूत्रकर्त्तेति”
भौलकण्ठः । [नन्दिनो नन्दिकेश्वरः] मल्लिनाथधृतकोषः ।

तण्डु पु० शिवद्वारपात्रभेदे नन्दिकेश्वरे “नन्दी शङ्करिस्तण्डु
तण्डुरीण पु० तण्डा+अस्यर्थे चरच् तत्र भवः ख ।
१ कीटमात्रे २ वर्षरे लि० तण्डुले भवः ख रस्य लः ।
३ तण्डुलोदके न० मेदि० ।

तण्डुल पुं० तडि-उलच् । निस्तुपधान्ये । “गस्य-
 ज्ञेयगतं पोक्तं सतुपं धान्यउच्यते । निस्तुपस्तण्डुलः
 पोक्तः स्विन्नमन्त्रादाहृतम्” आ० त० । “शालितण्डु-
 लप्रम्यस्य कथ्यादन्नं सुसंस्कृतम् । सूर्याय चरुकं
 दत्तः सप्तम्याश्च विशेषतः । यावन्तस्तण्डुलास्तस्मि-
 न्नैवेत्ये परिसंख्यया । तावद्वर्षमहस्त्राणि सूर्यलोके
 मर्हन्ति” ति० त० । “तण्डुलो मेहं जन्तुघ्नः स नय-
 स्ततिदुर्जरः” । वैद्य० “भृष्टस्तु तण्डुलो रुचो रुग्ण्यः
 कफनाशनः । पित्तकारी स विद्धेयः” राजव० । तस्य
 कृष्णशङ्गेन समा० राजद० पर्वणि० । हीरकस्य ३ माननेदे
 “सितसर्पाष्टकं तण्डुलो भवेत् तण्डुलैस्तु धिशत्या”
 वृ० स० ८० अ० ।

तण्डुलपरीक्षा स्त्री तण्डुलेन परीक्षा । दिव्यभेदे तद्विधानं
 वीरमि० उक्तं यथा पितामहः

“तण्डुलानां प्रथम्यामि त्रिधिसंज्ञाणोदितम् । चौर्ये
 तु तण्डुला देया नान्यत्वेति विनिश्चयः” इति । चौर्य-
 ग्रहणमर्थविवादप्रदर्शनार्थम् “तदर्थार्थस्य तण्डुलाः” इति
 धनविवादे कात्यायननोक्तत्वात् । पूर्वदुर्त्यकर्तव्यं तत्
 स एवाह “तण्डुलान् कारयेच्छुक्लान् शालेर्भान्यस्य
 कस्यचित् । नृग्नये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रतः
 शुचिः । स्नानोदकेन समिधान् रात्रौ तत्रैव वासयेत् ।
 आवाहनादिपरिस्तु कृत्वा रात्रौ विधानतः” इति । शुचिः
 प्राड्विपाकः सूर्यस्थाने धर्मावाहनादिहोमान् सर्व-
 दिव्यसाधारणविधिं कृत्वा आदित्यस्नानोदकेन शुक्लान्
 शालितण्डुलानाम्नाव्य रात्रौवै कृत्वा तथैव प्रातःकाल-
 पर्यन्तं स्थापयेदित्यर्थः । स्नानोदकं देवताया इत्याह
 कात्यायनः “देवतास्नानपानीयं दिग्धतण्डुलभक्षणम्”
 इति । प्रातः कर्त्तव्यमपि स एवाह “प्रभाते कारिणे
 देया आदित्याभिमुखाय त्विति” । कारिणे शोभ्याय ।
 देयाः तण्डुला इत्यनुपङ्गः । भक्षणञ्च सोपवाहेन सूर्या-
 लयमध्य एव कर्त्तव्यमित्याह वृहस्पतिः “सोपवाह-
 सत्यमेहे तण्डुलान् भक्षोच्छुचिरिति” । शोभ्यादुपेय-
 मनुवादव्याजेन दर्शयति पितामहः “प्राड्विपाकं
 स्नानं शिरोमोषितपत्रकम् । तण्डुलान् भक्षयित्वा तु
 पत्रे निधीयतेततः” इति । भक्षयित्वा भक्षणं कारयित्वा
 तैत्तमर्शोणजलस्य भक्षणं प्रयोगः । पत्रे त्र्यम्बकं स
 पत्राङ्गं मुञ्जैश्चैव तु नान्यस्य क्त्वावे पिप्पलस्य त्विति” ।
 वृहस्पतिवचनार्थोपदेशः स एवाह “शोणितं दृश्यते यस्य

हनुस्तानु च शीर्यते । गात्रञ्च कम्पते यस्य तमशुद्धं
 विनिर्दिशेत्” इति । वृहस्पतिरपि “शुद्धः स्याच्छुक्ल-
 निष्ठोर्वी रक्तमित्रे तु दोषभागिति” । कात्यायनोऽपि
 “शुक्लनिष्ठोवनाच्छुद्धो नियस्योऽशुचिरन्यथेति” ।

“अपोऽग्निरुदकश्चैव विषङ्कोपस्तथैव च । तण्डुलाश्चैव
 दिव्यानि सप्तमस्तप्तमापकः ।” इति पितामहस्मृतिः ।
 “तण्डुलाश्चैव कोपश्च शङ्कास्त्रेव न संशयः” इति
 भित्तकुराष्टतस्मृतिः ।

तण्डुला स्त्री ताडि-उलच् नि० नृदृ ह्रस्वश्च । २ महासम-
 झायाम् २ विडङ्गे च राजनि० । २ तण्डुलीयशाके यव-
 तिकायां स्त्री ४ शशाङ्गुल्याम् स्त्री राजनि० गौरा० छीप् ।

तण्डुलाम्बु न० तण्डुलज्जालितमम्बु-शा० त० । तण्डुल-
 ज्जालनोदके (चेलुनि) तण्डुलोदकादयोऽप्यत्र ।
 “जलमष्टगुणं दत्त्वा दत्त्वा पलं कण्ठितण्डुलात् । भाव-
 यित्वा ततो देयं तण्डुलोदककर्मणि” वैद्यकपरिभाषा ।

तण्डुलिकाश्रम पु० न० तीर्थभेदे जम्बूभार्गादपाठस्य यच्छे-
 त्तण्डुलिकाश्रमम् । न दुर्गतिसवान्नोति ब्रह्मलोकं च
 गच्छति” भा० व० ८२ अ० । तण्डुलिकाश्रममिति दीर्घ-
 पाठः काचित् कः, स च लिप्तिकरप्रमादकृत इत्यन्ये ।
 तण्डुलीक पु० तण्डुलीयकन-पृष्ठो यलोपः । तण्डुलीयक
 शाके शब्दरत्ना० ।

तण्डुलीय पु० तण्डुलाय तङ्गलणाय हितं क । (लङ्गनटे)
 (चापानटे) शशकभेदे २ विडङ्गे च । स्वार्थे क ।
 तण्डुलीयक उक्तशाके अमरः ।

“तण्डुलीयो मेघनादः केन्द्रनण्डुलेरकः । भाण्डी-
 रक्षण्डुलीवीजो पिपपञ्चाल्यमारिपः । तण्डुलीयो
 लघुः शीतो रुचः पित्तकफाक्षिजित् । सृष्टभूतमलो
 रुच्यो दीपनी विषहारकः” । तङ्गेदः जलतण्डुलीयं
 शास्त्रे कष्टमिति प्रसिद्धम् । पानीयतण्डुलीयो
 यस्तत्कष्टमुदाहृतम् । कष्टं तिक्रकं रक्तपित्ता
 दिलहरं लघु” भावप्र० स्वार्थे के कापि अत इत्यन्तम् ।
 तण्डुलीयिका विडङ्गे स्त्री राजनि० । तण्डुलीवीजो-
 ऽष्टुक्तशाके पु० भावप्र० ।

तण्डुलु पु० तण्डुल+पृष्ठो० विडङ्गे शब्दर० । [हेमच० ।
 तण्डुलेर पु० तण्डुल+स्वार्थे बा० द्र० । तण्डुलीयकशाके
 तण्डुलीय तण्डुलात् तत्ज्जालनादुत्तिष्ठति उद्+स्था-क ।
 (चेलुनि) तण्डुलाम्बुनि राजनि० । तण्डुलाम्बु-
 शब्दे दृश्यम् ।

तण्डुलीष पु० तण्डुलानामोष इव । (वेडवांस) १वेष्टवेंगे
शब्दच० इत० । २तण्डुलसमुदाये च । [परीतत् सुगंध० ।
तत् त्वि० तन+क्तिप् अन्यलोपे तुक् । विस्तारके अमरः ।
तत न० तन-क्त । १वीणादिवादे अमरः २विस्तारिते
श्याप्ते च त्वि० । ४वायौ पु० षेदि० । भावे क्त ।
पूर्विस्तारे इमलाने च न० । तन्यते अन्यथोऽस्मात् तन्-
नाम्नि कपाटाने कर्मणि वा क्त तक् वा । ऽपितरि ऽपुत्र
च पु० । “काररुहं ततो भिपक्” क० ६।११०।३ तत इति
सन्ताननाम तन्यतेऽस्मात् ततः पिता तन्यतेऽसौ ततः
पुत्रो वा” भा० इमास्तृचमधिकृत्य । तत इति सन्तानस्य
नाम पितृणां एवमस्य वा” निरु० । “सततस्तृचमङ्गीनं
मिस्तृकीकृत्य पट्टजम्” माघः । “सततं वीणादिवाद्य
मङ्गितम्” मङ्गल० । “महोवाच पितरं तत ! यस्मै मां
दास्यसीति” कटो० । “हे तत ! हे तात !” भा० “यस्य
निश्चितं वेदा येन सर्वमिदं ततम्” माधवः । ततं
विस्तारितं व्याप्तं वेत्यर्थः ।

ततनुष्टि पु० ततं धर्मसन्ततिं नुदति वटि कामयते कामान्
वा नुद-डु वश-क्तिच् कर्म० शक० । १धर्मसन्ततिनोदकधर्म-
सन्ततिकाश्रुके । “अपाप शक्रस्तुतनुष्टिमुहति” क०
५३४।३ ततं धर्मसन्ततिं नुदति वटि कामयते कामान्
ततनुष्टिः” भा० निरुक्ते अन्यथा निरुक्तं यथा “शक्र-
स्तितनिपुं धर्मसन्तानादपेतमलङ्कारिण्युम् ६।१६ । तेन
२तदर्थे” च । [कटल्याम् शब्दच० ।

सतपत्री स्त्री ततं पत्रं यस्याः जातित्वात् डीष् ।
ततम त्वि० तेषां मध्ये एकस्य निर्वीरणे तद्+डमच् ।
तेषां मध्ये निर्वीरिते एकस्मिन् “एतमेव पुरुषं
ततममपश्यन्” ऐत० उ० । [मध्ये निर्वीरिते एकस्मिन् ।
ततर त्वि० तयोर्मध्ये एकस्य निर्वीरणे तद्+डतरच् । तयो-
ततम् अव्य० तद्+सार्वभक्तिस्तसिन् । तस्यादित्याद्यर्थे
“ततस्ततस्या विनियन्तुमश्रमाः” माघः । प्रथमार्थे ततो
भवान् । द्वितीयार्थे तत्रभवन्त्सु । सप्तम्यर्थे ततस्या
तृतीयार्थे “यतोयतः पट्चरणोऽभिपश्यते ततस्ततः
प्रेरितवामलोचना” शकु० । हेतुभूतयोर्द्वयोर्मध्ये एक-
स्यातिशये आसु तरप् च । ततस्तराम् विपश्चोक्तार्थे हेतु-
भूतानां बहूनां मध्ये एकस्यातिशये आसु तमप् च ततस्त-
साम् विपश्चोक्तार्थे अव्य० । [विनियन्तुमश्रमाः” माघः ।

ततस्थ त्वि० ततस्तत्र भवः त्यप् । तत्र भवे “ततस्ततस्या
ततामह पु० ततस्य पितुः पिता “पितरि डामहः” इत्यत्र

पितृशब्दस्यार्थपरत्वं न स्वरूपपरत्वम् । पितामहे “वस्त्राकं
मावकानमवननानां ततामह । तव चरणयुगलध्यानवद्ध
हृदयनिगडानाम्” भाग० ६।६।३६ कचित् पुस्तके तता-
महेत्यत्र तततत इत्येव पाठः । सोऽपि तदर्थे एव ।
तति स्त्री तन-क्तिन् । १अथैव हेमच० । २समूहे च ।
“विश्वं क्रियतां वराहततिभिः सुस्तावतिः पल्लवे” शकु० ।
“विभक्तिं जनयन्नयसुदमपामपायधवला वलाहकततीः”
माघः । “तत्र हेतिततिहृतिश्चान्ता अमात्याः” दशकुमा०
तत् परिमाणं येषां डति । २तत्परिमाणे त्वि० व० व०
अयञ्च पट्संज्ञकत्वात् त्विप् समः । “षान्ताः पट्” “डति च”
पा० तस्य पट्संज्ञा विहिता “पट्संज्ञकास्त्विप् समा युष्म-
दस्मत्तिङव्ययाः” अमरः । “वज्रगणपतु डति च संख्या”
पा० अस्य संख्याकार्यातिदेशः । ततः जसः शसश्च लुक्
तति पुरुषाः सन्ति तति पुरुषान् पश्य । ततः प्रकारे
धाच् । ततिवा ततिप्रकारे अव्य० “तावत्तेजस्ततिधा
वाजिनानि” अथ० १२।२।१२ ।

ततिथी स्त्री तावतीनां पूरणी तावत्+डट् तिथुडागमः
डीप् वेदे अथशब्दलोपः । तावतीनां पूरणीभूतस्त्रियाम्
“स यतिथीं तत्समां परिदिदेश ततिथीं समां नाव-
सुपकल्पोपासाञ्चक्रे” शत० ब्रा० १।८।१५ । यावतिथीं
तावतिथीमिति प्राप्ते छान्दसोऽवशब्दलोपः” भा० ।

ततुरि त्वि० त्वर्य-हिंसायाम् किं द्वित्वं प्रथो० । १हिंसके
“सद्यो दग्ध्ना तिरते ततुरिः” क० ६।६।७ । “ततुरि
हिंसकः । त-किं द्वित्वं प्रथो० २तारके च “ददृशुर्मिता
वरुणा ततुरिम्” ४।३६।२ । “ततुरिं तारकम्” भा०

तत्कार त्वि० तत् करोति तद्+अहेत्यादावपि कृजः ङः । तत्-
पदार्थकारके ।

तत्काल पु० कर्मधा० । वर्त्तमानकाले १तदात्वे अमरः ।
२तस्मिन् काले च । स कालो यस्य । ३तत्कालवृत्तौ त्वि० ।
“शुचिस्तत्कालजीवी कर्म कुर्यात्” स्मृतिनिबन्धेषु
कल्प्या श्रुतिः । “प्रतिनिधौ तत्कालात्” कात्या० श्रौ०
१।४।१५ । स कालो यस्यासौ तत्कालः भावप्रधानो निर्देशः
प्रतिनिधेस्तत्कालत्वादित्यर्थः । यतः प्रतिनिधेः स एव
कालो यो सुखद्वयस्याभावः” कर्कः । “प्रायश्चित्तं तत्-
कालम्” कात्या० श्रौ० १।१२।२ ।

तत्कालधी त्वि० तस्मिन् उचिते काले धीर्बुद्धिर्यस्य । अतिशयि
निवारणाय भटिति प्रत्युत्पन्नबुद्धौ जने हेमच० ।

तत्क्रिय त्वि० वेतनं विना स्वभावतः सा क्रिया कर्म यस्य ।

कर्षकरणीये, वेतनं विना स्वभावतः कर्षकरे क्षमरः ।
तत्त्वण पु० स चासौ क्षणः कालः । सदोऽर्थं हेमच० ।
“विश्वत्तमार्थविदन्तत्त्वणप्रतिसंज्ञताम्” “आप्तेन तत्त्वणा
भिषज्येय तत्त्वणम्” भाष्यः “सैकान्ते सनिकन्याभित्तत्त्वणो
जिह्वतद्वक्तव्यम्” रघुः ।

तत्त्व(त्व) न० तस्य भावः, तन-क्लिप् तुक् ततो भावो वा त्व वा
तलोपः । १याथार्थ्ये, २स्वरूपे, ३ब्रह्मणि च क्षमरः ४अना-
रोपितस्वरूपे, परमात्मनि, “तदिति सर्वनाम सर्वं च ब्रह्म
तस्य नाम सर्वनाम तस्य भावः । सर्वस्मिन् दृश्ये बाध्यमाने-
ऽपि तद्वाधाधिष्ठानत्वेन स्वयमबाध्यमानमनारोपितं स्वरूपं
तत्त्वमिति विवरणकाराः । पूर्वलिखिते न्यव्याख्यादौ,
इचेतसि, ७यस्तुनि, ८साङ्ख्योक्तेषु प्रकृत्यादिषु पञ्चविंशतौ
पदार्थेषु त्रिका० । “वेदान्ता बहुतर्ककर्ममतिप्रस्ताः
परं मायया भाङ्गाः कर्मफलजाला जतधियो ह्येते हि
वैशेषिकाः । अन्ये भेदरता विवादकलहास्ते तत्त्वतो
वक्षितास्तस्मात् सिद्धमतं स्वभावकसूतं धीरः परं
संशयेत्” । ९सत्त्वरजस्तमःसु । तत्र याथार्थ्ये इत्यष्टा-
विंशतिस्थाने तत्त्वं वक्ष्यामि यत्नतः” रघु० । अतत्त्व-
चिन्तामणिः तत्त्वविवेकः । तत्त्वचूडामणिः तत्त्वदीपिका ।
प्रमाणप्रमेयेत्याद्युपक्रमे “तत्त्वज्ञानाग्निः श्रेयसाधिगमः”
गौ० सू० “कार्यं सोऽपेक्ष्य शक्तिञ्च देशकालौ च
तत्त्वतः” मतुः । “सतश्च सङ्गावोऽसतश्चासङ्गावः । सत्
'सत्' इति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं
भवति । असत्'असत्' इति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं
तत्त्वं भवति” । याज्ञा० प्रस्तावना । प्रकृत्यादिप-
दार्थे । “एवं तत्त्वाभ्यासाद्यानि न मे भाङ्गमित्य-
परिणेषम्” सां० कौ० । “तत्त्वप्रतिषेधार्थं तत्त्वा-
भ्यासात्” पात० सू० । १०स्वभावे निस्तत्त्वाः निःस्वभावा
इत्यर्थः प्रकृत्यादौ पुन० केचित् । “यस्यापि देवस्य गुणान्
समस्यांस्तत्त्वांसहविंशतिमाहारेके” हरिवं० २७६ अ० ।
ब्रह्मणि “वदन्ति तत्त्वत्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम् ।
ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दप्रते” भाग० १।१।११
अनारोपितं तत्त्वमिति वेदान्तिनो वदन्ति । पदार्थे ।

“शून्यतत्त्वं भावो विनश्यति वस्तुधर्मत्वाद्दिनाशस्य”
सां० सू० । मतभेदे पदार्थभेदा यथा
“सदसदुभयातुभयात्मकसहस्रकोटिविनिर्मुक्तं” शून्यमेव
तत्त्वमिति शून्यवादिनो बौद्धाः । पृथिव्यादीनि
चत्वारि भूतानि तत्त्वानीति चार्वाका आहुः । जीवा

जीवाख्ये हे तत्त्वे इत्याहुताः । जीवाकाशधर्माधर्म
पुद्गलास्तिकायाः पञ्चतत्त्वानीत्याहुतैकदेशिनः । जीवा
जीवास्त्वबन्धसंवरनिर्जरभोक्षाः सप्त तत्त्वानीत्यपदे
आहुतैकदेशिनः । स्वतन्त्रास्वतन्त्रभेदेन द्विविधं तत्त्व-
मिति द्वैतवादिनः श्रीपुरुषप्रज्ञाचार्याः । चिदचिदी-
श्वरभेदेन त्रिविधं तत्त्वमिति रामानुजीयाः पतिपशु
पाशभेदेन त्रिविधं तत्त्वमिति पाशुपतशास्त्रकोविदाः
नकुलीशाचार्याः शैवाश्च । महदादीनि पञ्चविंशतिस्तत्त्वा-
मीति सांख्याः । ईश्वराधिकानि तानि चेति, ब्रह्म-
यतिस्तत्त्वानीति पातञ्जलाः । ब्रह्मैकमेव परमार्थ-
तत्त्वं तदुभिद्धाः मायाकल्पिता इति मायावादिनो
वेदान्तिनः ।

तत्त्वज्ञानं न० ६त० । १याथार्थ्यज्ञाने, २ब्रह्मज्ञाने च ।
“प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णय
वादजत्यवितण्डाहेत्याभासच्छब्दजातिनिपक्षस्थानानां
तत्त्वज्ञानाग्निः श्रेयसाधिगमः” इति गौ० सू० । ३अना-
रोपितयस्तुप्रत्यये । इदं सर्वं द्वैतजातमद्वितीये चिदा-
नन्दात्मनि मायया कल्पितत्वात् नृपैव आत्मैवैकः
परमार्थसत्यः सचिदानन्दादयोऽहमस्मीति ४परिज्ञाने ।
५यथार्थ्यज्ञाने । यथा सति घटादिवस्तुनि सदिति
ज्ञानम् असति च शशशङ्कादावसदिति ज्ञानम् ।
“निखिललोकविभोक्तुसुखोपायं मननोपायमात्मन-
स्तत्त्वज्ञानमामनन्ति” । यथा आत्मा शरीरादिभ्यो
भिन्न इत्याकारं ज्ञानमिति । नैयायिकाः । इतरनिवृत्ति-
पूर्वको ब्रह्मात्मावगम इति मायावादिनो वदन्ति ।
भगवद्भिषयकमपरोक्षज्ञानमिति द्वैतवादिवेदान्तिन आहुः
तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् न० । तत्त्वज्ञानस्याहं ब्रह्मास्मीति
साक्षात्कारस्य वेदान्तवाक्यकरणकस्यामानित्वादसर्वसा-
धनपरिपाकफलस्य अर्थः प्रयोजनमविद्यातत्त्वार्था-
त्मकनिखिलदुःखनिवृत्तिरूपः परमानन्दावाम्निरूपश्च
भोक्तुः तस्य दर्शनम् आलोचनम् । तत्त्वज्ञानार्थे आलोचने
तत्त्वज्ञानफलालोचने हि तत् साधने प्रवृत्तिः स्यात्
इति तदालोचनं भोक्तृार्थतत्त्वज्ञानसाधनम् ।

तत्त्वन्यास पु० तन्त्रोक्ते विष्णुपूजाङ्गे न्यासभेदे तत्प्रकारस्त-
न्त्रसारे यथा

“मादिकान्तान्यार्थ्यांश्च जीवाद्येकैकशो वदेत् । नमः
परायेत्युच्चार्य ततस्तत्त्वात्मने नमः” इति गौतमीय
वचनात् सर्वत्र तत्त्वपदप्रयोगः । यथा नं नमः पराय

जीवतत्त्वात्मने नमः । भं नमः पराय प्राणतत्त्वात्मने नमः । एतदुभयं सर्वगात्रे । तथा च गौतमीये “जीवं प्राणं हयस्रोक्ता सर्वाङ्गेषु प्रविन्यसेत् । ततो हृदयमध्ये च तत्त्वत्रयञ्च विन्यसेत्” । वं नमः पराय मतितत्त्वात्मने नमः । फं नमः परायाहङ्कारतत्त्वात्मने नमः । पं नमः पराय मनस्तत्त्वात्मने नमः । इति त्रयं हृदि । नं नमः पराय शब्दतत्त्वात्मने नमः मस्तके । धं नमः पराय स्पर्शतत्त्वात्मने नमः सुखे । टं नमः पराय रूपतत्त्वात्मने नमः हृदि । थं नमः पराय रसतत्त्वात्मने नमः गुह्ये, तं नमः पराय गन्धतत्त्वात्मने नमः पादयोः । णं नमः पराय श्रोत्रतत्त्वात्मने नमः कर्णयोः । टं नमः पराय त्वक्तत्त्वात्मने नमः त्वचि । डं नमः पराय नेत्रतत्त्वात्मने नमः नेत्रयोः । टं नमः पराय जिह्वातत्त्वात्मने नमः जिह्वायाम् । टं नमः पराय घ्राणतत्त्वात्मने नमः घ्राणयोः । जं नमः पराय वाक्तत्त्वात्मने नमः वाचि । भं नमः पराय पाणितत्त्वात्मने नमः पाणयोः । जं नमः पराय पादतत्त्वात्मने नमः पादयोः । ङं नमः पराय पायुतत्त्वात्मने नमः गुह्ये । चं नमः पराय उपस्थतत्त्वात्मने नमः लिङ्गे । ङं नमः पराय व्याकाशतत्त्वात्मने नमः मूर्ध्नि । घं नमः पराय वायुतत्त्वात्मने नमः सुखे । गं नमः पराय तेजस्तत्त्वात्मने नमः हृदि । खं नमः पराय जलतत्त्वात्मने नमः लिङ्गे । कं नमः पराय पृथिवीतत्त्वात्मने नमः पादयोः । तथा न्यासोऽभिहितः क्रमदीपिकायाम् । “इत्यव्युतीकृततनुर्विदधीत तत्त्वस्य संसर्पकपराक्षरनल्पेयम् । भूयः पराय च तदाह्वयमात्मने च मन्त्रस्तुङ्गरतु तत्त्वमनून् क्रमेण । सकलवपुषि जीवं प्राणमायोज्य मध्ये न्यस्य मतिमहङ्कारतत्त्वं मनस्य । कस्य हृदयगुह्याङ्गं त्रिष्वथो शब्दपर्वगुणगणमथ कर्णादिस्थितम् श्रोत्रपर्वम् । वागादीन्द्रियवर्गमात्मनि ममेदाकाशपूर्वं गणं मूर्ध्नि हृदये शिवे (लिङ्गे) चरणयोः हृत्पुण्डरीके हृदि । शं नमः पराय हृत्पुण्डरीकतत्त्वात्मने नमः हृदि । हं नमः पराय द्वादशकलाव्याप्तसूर्यमण्डलतत्त्वात्मने नमः हृदि । सं नमः पराय षोडशकलाव्याप्तसोममण्डलतत्त्वात्मने नमः हृदि । रं नमः पराय दशकलाव्याप्तवज्रमण्डलतत्त्वात्मने नमः हृदि । घं नमः पराय परमेष्ठितत्त्वात्मने वासुदेवाय नमो मस्तके । थं नमः पराय पुरुषतत्त्वात्मने सङ्कर्षणाय नमो सुखे । लं नमः पराय विश्वतत्त्वात्मने प्रद्यु-

म्नाय नमो हृदि । वं नमः पराय निवृत्तितत्त्वात्मनेऽग्नि-रुद्राय नमो लिङ्गे । खं नमः पराय सर्वतत्त्वात्मने नारायणाय नमः पादयोः । लं नमः पराय कोपतत्त्वात्मने ऋषिंहाय नमः सर्वगात्रे । हृत्पुण्डरीकतत्त्वादीनां न्यास प्रमाणमाह तथा विष्वाग्निं द्विपञ्चक-युगयुगदशकलाव्याप्तानीति । गौतमीये “शं बीजं हृत्पुण्डरीके च तत्त्वं हृदि प्रविन्यसेत् । हं बीजं सूर्यमण्डलतत्त्वं हृदि प्रविन्यसेत् । सं बीजं चन्द्रमण्डलतत्त्वं तत्त्वं प्रविन्यसेत् । रं बीजं यज्ञमण्डलतत्त्वं तत्त्वं प्रविन्यसेत् । घं बीजं परमेष्ठितत्त्वं वासुदेवस्य मूर्ध्नि । थं बीजमथ पुंस्तत्त्वं सङ्कर्षणमथोसुखे । लं बीजं विश्वतत्त्वं प्रद्युम्नस्य हृदि न्यसेत् । वं बीजं निवृत्तितत्त्वं अग्नि-रुद्रस्य न्यसेत् । लं बीजं सर्वतत्त्वं पादे नारायणं न्यसेत् । लं बीजं कोपतत्त्वं ऋषिं हं सर्वगात्रके । एवं तत्त्वानि विन्यस्य प्राणायामं समाचरेत्” अन्येऽपि तत्त्वन्यासाः श्रीविद्याताराकालीनामपि पूजाङ्गं तन्त्रसारोक्ता दृष्ट्या तत्त्वरश्मि पु० तन्त्रोक्ते (स्त्रीं) वधूबीजे “नादविन्दुसमा-क्रान्ततत्त्वरश्मिसमन्वितः” इत्यस्य व्याख्यायां “तत्त्वरश्मि-वधूबीजमिति” तन्त्रसा०

तत्त्वविदुः लि० तत्त्वं वेत्ति विदुः किप । पदार्थानां याथार्थ्यं ज्ञातरि “तत्त्वविदुः महाबाहो ! गुणकर्मविभागशः” गीता । २ परमेश्वरे पु० “तत्त्वं तत्त्वविदेकात्मा जन्म-मृत्युजरातिगः” यिष्णुस० । “तत्त्वं स्वरूपं यथावद्वेचीति तत्त्वविदुः” भा० । [हिङ्गुपत्रां शब्दार्थचि० ।

तत्पत्नी स्त्री तन-किप् तत् पत्नमस्याः ङीप् । तत्पद न० तदिति पदम् । तच्छब्दे “तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्यादिवाक्यस्य तत्सत्यं स आत्मेतित्यादि” श्रुति-स्थञ्च तत्पदं याच्यम् ।

तत्पदलक्ष्यार्थः पु० तत्पदस्य लक्ष्योऽर्थः अज्ञानादि-समष्ट्युपाध्युपहिताधारभूतेऽनुपहितचेतन्ये चिदेकस्मिन् रूपिणि । [पदभिधेये ।

तत्पदवाच्यः लि० इत० । तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य तत्पदार्थे तत् तत्पदवाच्यार्थः पु० इत० । तत्त्वमस्यादि वाक्यस्य तत्पदस्य वाच्यार्थे अज्ञानादिसमष्टिः एतदुपहितसर्वज्ञत्वादिवि-शिष्टचेतन्यम् एतदनुपहितचेतन्यञ्चैतत् त्रयं तन्नायः-पिण्डवदेकत्वेनावभासमानं तत्पदवाच्यार्थो भवतीति व्युत्पादितेऽर्थे ।

तत्पदार्थः पु० तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य तत्पदस्यार्थः । जगत्

कारणे परमात्मनि । “यत् जगत्कारणं तत्त्वं तत्पदार्थः स उच्यते” । एवं तत्पदार्थो निरूपितः इदानीं तत्पदार्थो निरूप्यते” वेदान्तशां० । तत्पदत्वं पदवाच्य-योर्विरोधेनाभेदाभावेऽपि लक्ष्यार्थयोर्यथाऽभेदस्तथा यत्रैकत्वं न्यरूपि यथा

“तत्त्वम्यदाभ्यामभिधीयमानयोर्ब्रह्मात्मनोः शोधितयोर्यदौ-
त्थम् । श्रुत्या तयोक्तत्त्वमसीति सत्यम् एकत्वमेव प्रति-
पाद्यते सङ्गः । ऐक्यं तयोर्लक्षितयोर्न वाच्ययोर्निग-
द्यतेऽन्योऽन्यविरुद्धधर्मिणोः । स्वद्योतमानोरिव राज-
भृत्ययोः कृपाभ्युराश्रयोः परमाणुभेदोः । तयोर्विरो-
धोऽयस्यपाधिकल्पितो न यास्तवः कश्चिदुपाधिरेव ।
दैगस्य माया महदादिकारणं जीवस्य कार्यं इदं
पञ्चकोषम् । एतावुपाधौ परजीवयोक्तयोः सत्यग्निरासे
न परो न जीवः । राज्यं नरेन्द्रस्य भटस्य खेटकस्तयो-
रपोष्ठे न भटो न राजा । शयात आदेश इति श्रुतिः
स्वयं निषेधति ब्रह्मणि कल्पितद्वयम् । श्रुतिप्रमाणानु-
वृत्तहितबोधात्तयोर्निरासः करणीय एवम् । नेदं नेदं
कल्पितत्वाच्च सत्यं रज्जुर्दृष्टा व्यालवत् स्वप्नश्च । इत्थं
दृश्यं साधु युक्ता व्यपोष्टा ज्ञेयः पञ्चादेकभावस्तयोर्यः ।
ततस्तु तौ लक्षणया सुलक्ष्यौ तयोरखण्डैकसत्त्वसङ्गवे ।
नालं जहत्या, न तथाऽजहत्या, किन्तु भयार्थोत्तिक्रयैव
भाव्यम् । स देवदत्तोऽयमितीह चैकता विरुद्धधर्मांश-
मपास्य कथ्यते । यथा, तथा तत्त्वमसीतियक्तो विरुद्ध-
धर्मानुभयत्वं हित्वा । संलक्ष्यचिन्मात्रतया सदात्मनो-
रखण्डभावः परिचीयते सुधैः” ।

तत्पदाभिधः लि० तत्त्वमस्यादियाक्यस्यतत्पदस्याभिधा-
यत्वं । तत्पदवाच्ये । “मायोपाधिर्जगद्योनिः सर्वज्ञत्वाद-
िलक्षणः । परोक्षशब्दः सत्याद्यात्मकस्तत्पदाभिधः” ।
वेदान्तकारिका ।

तत्पर लि० तत्परस्तत्त्वं यस्य । १ तद्वत्ते, २ तदासक्ते च
अमरः । ५ त० । तस्मात् परे श्वस्तुनि च । परता च
कालिकी दैशिकी च । तत्र कालिकी “परश्चस्तत्परे-
ऽहनि” अमरः दैशिकी । “गण्डौ कपोलौ तत्परे हनू”
अमरः । “परः पूर्वेषु सङ्गृह्यस्तत्परस्तेन तेन च”
सीला० । “अच्छोर्निषेधस्य स्वराम(१०)भागः स तत्परस्त-
त्त्वतमाग उक्तः” सि० शि० निषेधस्य त्रिंशद्भाग-
तको ४ छप्सकालभेदे पु० ।

तत्परायण लि० तदेव परमयत्नं यस्य यत्त्वम् । तदासक्ते ।

तत्पुरुष “तत्पुरुषः” इत्यधिकृत्य पा० विहिते । समासभेदे
“उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इति तस्य लक्षणं”
प्रायिकम् अर्द्धपिप्पल्यादि तत्पुरुषे उत्तरपदार्थप्राधा-
न्याभावात् अव्याप्तिः पूर्वपदप्राधान्याच्चाव्ययीभावत्वा-
पत्तेरतिव्याप्तिश्च यथोक्तं शाक्यपदीये “समासस्तु चतु-
र्द्धाति प्रायोवादस्तथाऽपरः । योऽयं पूर्वपदार्थोदि
प्राधान्यविषयः स च” “अयमर्थः समासः अव्ययीभावतत्पु-
रुषद्वन्द्वबहुव्रीहिभेदात् चतुर्द्धा । तत्र पूर्वपदार्थप्रधानो-
ऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः उभयपदार्थ-
प्रधानो द्वन्द्वः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः इत्यादि
लक्षणमपि प्रायिकम् । उक्तसगङ्गां रूपमति अर्द्ध-
पिप्पली हित्वाः कुशपलाशमित्यादौ परस्परव्यभिचा-
रात् । तथाहि उक्तसगङ्गामित्यव्ययीभावे पूर्वपदार्थ-
प्राधान्याभावादव्याप्तिः अन्यपदार्थप्राधान्यादुक्तबहुव्रीहिल-
क्षणातिव्याप्तिश्च “अन्यपदार्थे च संज्ञायामिति”
(अव्य०) समासात् । रूपप्रतोल्यव्ययीभावे उत्तरपदार्थ-
प्राधान्यात्तत्पुरुषलक्षणातिव्याप्तिरव्ययीभावाच्चाप्यति-
“रूपः प्रतिना मात्तार्थे” इति (अव्य०) समासात् ।
अर्द्धपिप्पलीति तत्पुरुषे पूर्वपदार्थप्राधान्यसत्त्वादव्ययी-
भावातिव्याप्तिस्तत्पुरुषाव्याप्तिश्च “अर्द्धं नपुंसकमिति”
(तत्पु०) समासात् । एवं पूर्वकाय इत्यादावपि दृष्टव्यम् ।
हित्वा इति बहुव्रीह्यादुभयपदार्थप्राधान्यात् द्वन्द्वाति-
व्याप्तिबहुव्रीह्याव्याप्तिश्च । कुशपलाशमित्यादिद्वन्द्वे समा-
हारान्तरपदार्थप्राधान्यादुक्तबहुव्रीह्यातिव्याप्तिर्द्वन्द्वाव्याप्तिश्च
स्यादिति भावः । सिद्धान्ते त्वव्ययीभावाधिकारपठितत्त्व-
मव्ययीभावत्वमित्यादि लक्षणं दृष्टव्यम्” वै० भू० शा० ।
शब्दशक्तिप्रकाशिकायान्तु अन्यथा तल्लक्षणसङ्गां तत्र
पदार्थयोरन्वयबोधप्रकारो दर्शितो यथा
“यदीयेन सुवर्णेन युतयद्बोधनक्षमः । यः समासस्तस्य
तत्र स तत्पुरुषः उच्यते” । यदर्थगतेन सुवर्णेन विशि-
ष्टस्य यदर्थस्यान्वयबोधं प्रति यः समासः स्वरूपयोग्यः स
तदर्थस्य तदर्थे तत्पुरुषः । न तु यन्नामोत्तरं यन्नाम
यदर्थगतसुवर्णायच्छिद्यस्य यत्स्वार्थस्य बोधकं तदुत्तरं तच्चा-
मेव तदर्थयोस्तत्पुरुषः पूर्वकायोऽर्द्धपिप्पलीत्यादाव-
व्याप्तेः । श्लोकपक्त्यादौ क्रियाविशेषणैः कर्मधारय
एव महत्कार्यमिहापिच इत्यादौ कवितादाविव प्रकृते-
ऽप्येकनामाद्यैकदेशे पञ्चनादावपरनामार्थस्याभेदान्वयबो-
धतया तथात्वसम्भवात् । श्लोकं पक्त्यादौ अपसृतादाकात्र०

वाचित्वे तु तत्पुरुषः सम्भवत्येव क्रियाविशेषणैः
समास एवाव्युत्पन्न इति तु न देश्यं “सोक्तनञ्चा स्तना-
भ्यामित्यादेः कालिदासाद्यैः प्रयुक्तत्वात् द्विगौ कर्मधारये
च शाब्दिकानां तत्पुरुषत्वव्यपदेशः पदसंस्कारार्थो
गोणः । विभजति । “द्वितीयादिबुवर्थस्य भेदादेश्च
प्रसिद्धः । क्रियात्वयो द्वितीयादेरर्थः प्रायोऽत्र योजितः”
“पामगतः चैतनीतः ब्राह्मणदत्तः वृक्षपतितः चैतधनं
भैतगतिः गृहस्थित इत्यादौ द्वितीयादिबुवर्थस्य कर्मत्व
कर्तृत्वादेर्बोधभेदादेश्च द्वितीयातृतीयादितत्पुरुषत्वेन
षष्ठ्यभेदाः स्वघटकैकपदार्थनिष्ठद्वितीयाद्यांश्चिच्छापरपदा-
र्थबोधकसमासत्वादेर्भेदकस्य सुवचत्वात् । इयांस्तु
विशेषो यदेतेषु धात्वर्थान्वयेव द्वितीयादेरर्थः प्रायो
घटकः षोढं परितः पुण्येन सुखं जमाय विद्या दण्डा-
वृष्टः गवां क्षणा सम्पन्नचोरा तिलेषु तेलमित्यादिभिष्ये
तत्पुरुषस्यासाधुत्वात् वर्षसुखी गिरिकाणः कुण्डल-
हिरगयं घटान्यः कुबेरवलिः कर्मकुशल इत्यादौ तु
तत्तद्विशेषविधेर्द्वितीयादितत्पुरुषः । ननु पामगत
इत्यत्र गतौ पामकर्मकत्वस्य राजपुरुष इत्यत्र च पुरुषे
राजसम्बन्धस्यावगमो न पामादिपदेभ्यो लुप्तसुपः कार-
णात्, तद्गोपमजानतोऽप्यन्यबोधत्वात् समृद्धं पामगत
इत्यादितः समृद्धपामयोरभेदान्वयबोधप्रसङ्गाच्च समृद्धं
दधि पश्येच्छादाविव तत्रापि नामार्थयोरभेदान्वयबोधो-
पयुक्तस्य नाम्नोः समानविभक्तिप्रतिसम्मानस्यापिशिष्ट-
त्वात् । नापि पामादिपदस्य पामकर्मकत्वादिलक्षकत्वात्
अभेदान्वयसम्बन्धेन नामार्थस्यान्यबोधं प्रत्यनुकूलस्य
नाभोत्तरविभक्त्युपस्थायित्वस्य तादृशप्रत्ययोपस्थायित्वस्य
वा गत्यादावसत्त्वात् । नच पामादिपदलक्षितस्य पाम-
कर्मकादेरेव तत्र गत्यादौ तादात्म्येनान्वय इति शास्त्र-
दायिकानाम्मतमेव साम्प्रतं तत्पुरुषस्यापि समस्यमान-
पदार्थयोरभेदान्वयबोधकत्वे कर्मधारयत्वापत्तेः पामं
गतः राज्ञः पुरुष इत्यादिविषयस्य समासतुल्यार्थकत्व-
हान्यापत्तेरिति चेन्न प्रत्ययान्ततत्त्वामार्थस्यैव भेदेनान्व-
यबोधं प्रति तत्त्वामोत्तरप्रत्ययोपस्थायतायास्तन्मत्वेन
पामगत इत्यादौ पामादिपदलक्षितपामकर्मत्वादेर्गत्यादौ
भेदेनान्वये बाधकाभावात् । नचैवं गतो पामेत्यत्रापि
पामपदलक्षितस्य पामकर्मत्वादेर्गत्यादौ भेदेनान्वयबोध-
प्रसङ्गः प्रत्ययान्ताभ्यतत्त्वामोपस्थायार्थस्यान्यबोधसा-
क्षान्यं प्रत्येवोद्भूततादृशतत्त्वामोत्तरनाभोपस्थायित्वस्य

हेतुत्वेन तदसम्भवात् । अतएवाहं पिपलीच्छेद इत्यादौ
पूर्वपदप्रधानत्वेनानुशिष्टस्य तत्पुरुषादेरन्तर्गतापदानां
पिपलीप्रभृतीनाम् अर्थादर्थे घटपटमठानमित्यादौ च
सर्वपदप्रधानत्वेन हन्त्यानन्त्यपदार्थानां घटादीनां सुवर्थे
अन्वयः तथा बभ्रुगुहो द्राक्षेत्यादौ गुह्यादीनामपि बभ्रुजर्थे
प्रत्ययार्थस्यैवदसमाप्तौ नाम्नः प्राग्वक्तृषि विधानादिति ।
ननु यदि नामार्थयोरपि भेदेनान्वयो व्युत्पन्नस्तर्हि
पामगत इत्यादौ कर्मत्वादिसंसर्गेण पामादेरेव गत्यादा-
वन्वयोऽस्तु कृतं पामादिशब्दस्य पामकर्मकत्वादिलक्षणेनेति
चेत् सत्यं विपक्षवाक्यानां समाससमानार्थकत्वरक्षणाय
तत्र लक्षणास्वीकारात् । नास्तु वा पामादिपदस्य तत्कर्म-
कत्वादौ लक्षणा कर्मत्वादिसंसर्गेणैव पामादेर्गत्यादावन्व-
यसम्भवात्तथापि न क्षतिः पामं गत इत्यादिविषयस्यपि
कर्मत्वार्थकद्वितीयाद्युपसम्मानवशादेव कर्मत्वादिसंसर्गेण
गत्यादौ पामादावन्वयबोधकतया समाससमानार्थकत्वसम्भ-
वात् पाममित्यादौ कर्मत्वादिधर्मिकान्वयबोधानुरोधेन
द्वितीयादेः कर्मत्वादार्थकत्वात् । अतएवावटः पट इत्या-
दावन्वयस्य असुरो दैत्य इत्यादौ विरोधिनः, अनिष्टुः शर
इत्यादौ सङ्गस्य, अत्राक्षणी वाङ्मुषिक इत्यादावपकटस्य,
अनुरसदरन्तरुण्या इत्यादौ स्त्र्यस्य, बाचकेन नञ्-
निपातेन स्त्रार्थे प्रतियोगित्वादिसम्बन्धेनैव घटादेरनु-
भावनेऽपि तत्त्वतस्तत्पुरुषे नाव्याप्तिः । पटस्याभाव
इत्यर्थे प्रसज्यनञ्चा अव्ययीभाष एव समासः प्रमाणेन
नापटं वर्त्तते इत्यादौष तत्र प्रयोगस्तत्पुरुषस्योत्तरपद-
लिङ्गकत्वनियमात् इति वृद्धाः । प्रसज्यनञ्चाप्यपट
इत्यादिस्तत्पुरुष एव साधुर्नाव्ययीभावः नञ्स्तत्पुरुषविधे-
स्तदपवादकत्वात् अतएव वादिनामविवाद इत्यादिकः
किरणावल्यादौ पुंसि प्रयोग इति तु पञ्चधरमिश्राः ।
युज्यते चोत्तरः कल्पो नचेदेवं “दशैते राजमातङ्गास्तस्यै-
वामी तुरङ्गमाः । चैतो पामगतस्तत्र भैतः किं कुरुते-
ऽधुना” इत्यादौ राजसम्बन्धादे राजादिपदलक्ष्यत्वे
तदेकदेशस्य राजादेस्तदा परामर्शो न स्यात् विशेषप्रविधया
वृत्त्या पूर्वोपस्थापितस्यैवार्थस्य परामर्शकत्वात् तदादिश-
ब्दानाम् “नहि प्रजावतीयं मे त्वं तस्मै देहि कम्ब-
लम् । नीलो मणिर्युष्मः सोऽत्र भ्रात्रादिर्वीध्यते तदा” ।
नन्वेवम् “अनयैव कृत्वा निघादस्यपतिं याजयेदिति”
श्रुतौ निघादानां स्वपतिरिति व्युत्पत्त्या न तत्पुरुषः
परन्तु निघादः स्वपतिरित्यर्थे कर्मधारय एवेति सिद्धान्तो

व्याहृत्येत तत्पुरुषे भक्तिभिया हि तत्र कर्मधारय-
स्त्रीकारस्तन्मूलके निपादस्याधानेऽपूर्वविद्याप्रयुक्तिश्च क-
ल्पते कल्पते च निपादोयतत्तदध्ययने निषेधविधि-
बाधात् “स्त्रीशूद्रौ नाधीयेतामिति” श्रुतौ तत्तदध्ययने-
तराध्ययनपरत्वं धातोः, शूद्रपदस्य त्वैवर्णिकान्योपलक्षक-
त्वात् । यदि च कर्मधारय इव तत्पुरुषेऽपि न लक्षणा
तदा तत्पुरुष एव तत्त्वोचितस्त्वैवर्णिकस्यैव निपादोय-
स्यपतित्वेन प्राप्तावपूर्वविद्याप्रयुक्तेस्तन्मूलकनिषेधविधि-
सङ्कोचस्य चाकल्पत्वादिति चेत् तत्पुरुषे लक्षणापक्षेऽपि
किमिति कर्मधारय एव तत्त्वाम्युपेयते न तु तत्पुरुषः
निपादानां स्यपतिरिति व्युत्पत्त्या निपादस्यपतिपदा-
न्निपदसम्बन्धवत्त्वेन स्यपत्यनुभवसहस्य सर्वसिद्धत्वेन
तदबुद्धोद्भासकण्यायाः कृत्प्रत्येन तत्कल्पनाभयस्यासम्भ-
वात् न हि निपादस्यपत्यादिपदं निपादादिसम्बन्धवत्तया
स्यपत्यादिबोधने निराकाङ्क्षं तथा सति निराकाङ्क्षत्वादेव
तत्पुरुषत्वासम्भवेन लक्षणापक्षे स्तद्धादिकतयापन्दासानौ-
च्यत्वात् । अथ बाधकं विना मुख्यार्थ एव श्रुतीनां
प्रामाण्यं नतु प्रमाणान्तरविषयेऽपि लक्ष्यार्थे मुख्ये
शब्दस्वरस इत्यादिभीमांसया तथैव सम्यतिपत्तेरिति
चेत्तर्हि बाधकासत्त्वे कर्मधारयविधयैव वेदानां प्रा-
माण्यं न तु प्रमाणान्तरविषयेऽपि तत्पुरुषविधया कर्म-
धारयात् समासान्तरस्य दौर्बल्यमित्यादिभीमांसया तथैव
प्रतिपत्तेरित्यपि किञ्च रोच्येः । तत्पुरुषाद्वृद्धब्रीहौ-
र्जयत्यत्वमत्वत्वाप्यत्रैव रीतिरनुसर्त्तव्या न हि वृद्ध-
ब्रीहौ समक्षपदानां लार्जाणकत्वादेव ततो दुर्बलत्वम् ।
एकपदमात्रलक्षणायापि वृद्धब्रीहौर्व्यवस्थाप्यत्वादित्याकां
विस्तरः” ।

स च तत्पुरुषस्त्रिविधः व्यधिकरणपदघटित समानाधि-
करणपदघटित संज्ञानवबोधकसंख्यावाचकपदघटितमे-
दात् । तत्र संज्ञानवबोधकसंख्यापूर्वकसमानाधिकरणपदघ-
टितस्तत्पुरुषो द्विगुः “दिक्स्थले संज्ञायामिति
स्त्रवेण विहितपञ्चास्त्रादिकर्मधारयादिष्वतिप्रसङ्गवार-
णाय संज्ञानवबोधकेति “संख्यापूर्वोद्विगुरिति स्त्रवाच्च
संख्यापूर्वकेति । द्विगुर्द्वयपदार्थे तथात्ववारणाय
तत्पुरुषेति । द्विगुविषयपरिहारेण समानाधिकरणपद-
घटिततत्पुरुषः कर्मधारयः “तत्पुरुषः समानाधिकरणः
कर्मधारयः” इति स्त्रवात् । इति तद्विज्ञोव्यधिकरणपद-
घटितस्तत्पुरुषः यथा राजपुरुष इतित्यादि । “द्वित्वो द्विगु-

रपि चाहं सततं मदुद्वेगं व्यधीमायः । तत्पुरुष कर्म-
धारय येन स्यां मदा वृद्धब्रीहिः” उद्धृतः

स प्रसिद्धः पुरुषः । रूद्रभेदे धराणिः तस्य पुरुषः ।
इतदधिष्ठातृदेवे च । “तत्पुरुषाय विद्महे” इति गायत्री
तत्फलं पुं तनोति किप् तत् प्रीक्षीर्यं फलति विकाशने
व्यच् । पुष्पमात्रविकाशनि शकुन्तले, शृङ्गोषधौ श्चोर-
णामोषधौ च शब्दार्थः ।

तत्र धारणे चुं व्यात्मं सकं सेट् इदित् । तन्वयते
व्यतितन्वत इदित्करणं वेदे स्वरविशेषार्थम् ।

तत्र कृदुभयधारणे भ्वां पं व्यकं सेट् चान्द्राः । तन्वति
व्यतन्वीत् ततन्व । “इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते” पा० इत्युक्तेः
प्रथमाद्यर्थे त्वल् । तत्र भवान् तत्र भयन्तमित्यादि ।

तत्र व्ययं तस्मिन् त्वल् । तस्मिन्नित्यर्थे “तत्तापि तत्रभवतो
श्चशंसंशयानोः” नैष० । “कथं तत्र विभागः स्यादिति
चेत् संशयो भवेत्” मनुः ।

तत्रत्य त्विं तत्र भयः व्यव्यात् त्यप् । तत्र भवे त्विं ।

“सूक्ष्माप्रोत्युक्ते शक्तत्वेत्यैः क्षुधितैर्जनैः” भाग० ११३१

तत्रभवत् त्विं पृथगर्थे नित्यं सं० । पृथगे तत्रशब्दे उदा०

“यद्य तत्रभवांस्तं च पितरं रक्ष किल्बिषात्” रामा०
व्ययो० ११३ व्य० ।

तत्साधुकारिन् तत्साधु यथा तथा करोति क-णिनि
सहस्रमेति समासः । तस्य साधुकारिणि “व्याकोक्षच्छील
तद्धर्मतत्साधुकारिणु” पा० ।

तथा व्ययं तेन प्रकारेण तद्+प्रकारे णाल् विभक्तित्वात् ।

इतेन प्रकारेणेत्यर्थे २ सास्ये च अमरः । श्यभ्युपगमे

४ पूर्वप्रतिवचने ५ ससुद्धये, इतिश्रुत्ये च भेदि० तत्र सास्ये

“यथा नदीनदः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितम् । तथै-

वाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितम्” मनुः ।

ससुद्धये । “विषसो भुक्तशेषं तु यज्ञशेषं तथावृत्तम्”

“ज्ञाननिष्ठा द्विजाः क्षीयन्तपोनिष्ठास्तथा परे” मनुः ।

तेन प्रकारेणेत्यर्थे “कथमुक्ता तथा सत्यं सुप्तास्तुष्ट्य मां

गतः” भा० व० ११ नलोपाख्यानम् । “यथा क्रतु-

रास्मिन् लोके भवति तथेत्य भवति” छा० उप० ।

“यथा कामो भवति तथा क्रतुर्भवति” शत० ब्रा०

१४।७।२।७।७ सत्ये च ।

तथाकारम् व्ययं तथा+क-निन्दितप्रतिवचने णसुल् ।

कथञ्चित् उक्तप्रकारेण कालेत्यर्थे । “तथाकारमहं

भोक्ष्ये” सि० कौ० ।

तथागत पु० तथा सत्यं गतं ज्ञानं यस्य यथा न पुनरावृत्ति-
र्भवति तथा तेन प्रकारेण गत इति वा तथा गतः सहस्र-
मेति समासः । १ बुद्धसुनौ सुगते अमरः । “यथा गतास्ते
सुनयः शिवां गतिं तथागतिं सोऽपि गतस्तथागतः”
सर्वद० बौद्धागमः । २ पूर्वोक्तप्रकारेण गते लि० । “नलं दृष्ट्वा
तथागतम्” भा० व० ७७ अ० । “अथं तथागतां दृष्ट्वा
ज्वलन्तीमिव पाण्डुरं” भा० स० १६ अ० ।

तथाच अव्य० तथा च च च द्वन्द्वः । उक्तस्य दृढीकरणार्थं
“निरिन्द्रियाहमन्ताश्च स्तियोऽन्धतमिति स्थितिः । तथा
च मृतयो बह्व्रो निगीता निगमेष्वपि” मनुः ।
“एतावानेव पुरुषो यज्जायात्मा प्रजेति ह । विमाः
प्राहुस्तथाचेतदो भर्ता सा सृताऽङ्गना” हितो० ।

तथात्व न० तथा+भावे त्व । तथाभूतत्वे । “तथात्वं चेदि-
न्द्रियाणामुपघाते कथं सृतिः” भाषाण० । “स्वरूपा-
नन्दस्य तथात्वम्” संख्य० सू० ।

तथापि अव्य० तथा च अपि च द्वन्द्वः । यद्यपीत्यनेनाक्षिप्रस्य
समाधानार्थं “तथापि मम सर्वज्ञं रामः कमललोचनः”
उद्भटः । “यद्यपि का नो हानिः परस्य द्राक्षां रासभ-
श्चरति । असमञ्जसमिति मत्वा तथापि तरलायते चेतः”
उद्भटः । “सा चैवास्मि तथापि सुरतव्यापारनीला-
विधौ” काव्यप्र० ।

तथाभूत लि० तेन प्रकारेण भूतः भू-कर्त्तरि क्त । तादृशेन
रूपेण भूते । “तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदस पाञ्चालतनयाम्”
वेणी० । “अरस्तथाभूतमयुष्मनेतम्” कुमा० ।

तथाराज पु० तथेति राजते राज-अच् । बुद्धदेवे शब्दार्थचि०
तथाविध लि० तथा विधा यस्य । तथाप्रकारे “तथाविध-
क्तावदशेषमस्तु सः” कुमा० । “अतोऽभिलाषे प्रथमं तथा-
विधे” । “श्रुत्वा तथाविधं कृत्युं कैकेयीतनयः पितुः” ।
“प्राप्य चासु जनस्थानं श्वरादिभ्यस्तथाविधम्” इति च रघुः
“तस्य तावच्छती सम्भ्रा सम्भ्रांशश्च तथाविधः” मनुः

तथाहि अव्य० तथा च हि च द्व० । निदर्शने २ प्रसिद्धमेवे-
त्यर्थं शब्दार्थचि० । २ उक्ताय दृढीकरणे ।

तथैव अव्य० तथा+सादृश्ये सहस्रये वा तस्यावधारणम् ।
तद्वदेवेत्यर्थे तत्सहस्रयवाधारणे च शब्दार्थचि० । “अस्ति
पुनो वशे यस्य भाव्या भर्तुस्तथैव च” चाणक्यः ।
“यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् । तथै-
वान्नमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम्” मनुः ।

तथ्य न० तथा+साधु यत् । १ यदस्तु यथाभूतं तथारूपावस्थाने

सत्ये २ तद्युते लि० अमरः । “काणं वाक्य वा
खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् । तथ्येनापि ब्रुवन्
दायोदयं कार्पाषणावरम्” मनुः । “अनन्यभाजं पति-
माप्नुहीति सा तथ्यमेवाभिहितता भवेन” कुमा० ।
“भूय एव त्वां तथ्यैर्वचोभिरुपहृह्य” भा० द्रो०
५५ अ० । “यदजुनयुणांस्तथ्यान् कीर्त्तयानं नराधम !”
भा० द्रो० १५६ अ० ।

तदु लि० तन-अदि डिङ् । १ पूर्वोक्ते बुद्धिस्थे, २ परामर्शयोग्ये
श्विप्रकटविषये । ३ ब्रह्मणि न० । “अं तत्सदिति निर्देशो
ब्रह्मणस्त्वविधः सृजतः” इति गीता । “अदसस्तु विप्रकट-
तदिति परोक्षे विजानीयात्” इत्युक्तेरस्य परोक्षवाचित्वम् ।
बुद्धिस्थत्वोपलक्षितधर्मावस्तिज्ञेस्य शक्तिः । बुद्धिस्थत्वं च
पूर्वानुभूतसंस्कारवत्तया, तेन सृजतिविषयत्वेन तथात्वं
बोध्यम् । तदर्थं एयास्य सर्वनामता गद्गपरत्वे न तथा-
त्वम् । अतएव “एतत्तदोः सुलोमेऽकोरनञ्समासे हलि”
पा० न सर्वनामकार्यमन्यथा एतत्तयोरिति स्यात् । सर्व-
नामकार्यञ्च त्वदादीनामः जसादौ शीभावादि वृत्तिमात्रे
पुंवङ्गावादिच । स तो ते तस्मै तस्मात् तेषां तस्मिन्
इत्यादि । तस्य च टेरकच् सकः तकौ इत्यादि च ।
“स किं सखा साधु न शक्ति योऽधिपम्” किरा० ।
“तो गुरुगुरुपत्नी च” रघुः । “ते त्रुहादूर्जमाख्याय
चेरुक्षीरपरिग्रहाः” “ते हिमाञ्चयमामन्य” कुमा० ।
“तस्मै शंसस प्रणिपत्य नन्दी” कुमा० । “तस्मिन् सवो-
नस्तिदशान् विहाय” कुमा० । तस्मात्तान्यत्र पापयेत्”
सृतिः । दृष्टसंज्ञत्वात् क “तदीयमातङ्गवटाविघटितैः”
माघः । ततः तत्र तस्मै तदा इत्यादि । ५ छेत्तौ कव्य०
स्वरादेराकृतिगणत्वात् स्वरदि । “सन्तप्तानां त्वमसि
शरणं तत् पयोदः प्रियायाः” मेघ० । “तदङ्गमप्य-
मघयन् ! महाक्रतोः” रघुः । अहेतावपि ह सर्व-
नामसमानार्थं न० । “इन्द्रियदोषात् संस्काराच्चाविद्या”
“तद्दृष्टज्ञानम्” का० सू० । “तदित्यव्ययपदं सर्वनामसमा-
नार्थकमविद्यां परास्मरति साऽविद्या दृष्टज्ञानं व्यभि-
चारिज्ञानमतस्मिन्सदभिज्ञानं व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्न
विशेषप्रकम्” उप० वृत्तिः । ८ तदेत्यर्थे च “ज्यायसी
चेत् कर्मणि मता बुद्धिर्जनार्दन ! तत् कर्मणि घोरे
माम् । गीता ६ प्रसिद्धे लि० सर्वनामकार्यञ्च । “तं
केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्युः” कुमा० । तत्र ब्रह्मणि
“तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः । दान

क्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षभिरिति" गीता ।
तदिति ब्रह्माभिधानमुच्यते अन्तर्भावश्च कर्मणः
फलमित्यर्थः "तत्त्वम्" स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो"
क. ७० । तत्पदवाच्यार्थश्च तत्पदवाच्यार्थशब्दे उक्तः
शब्दाः अर्थोऽयं च समासान्तः । तस्य समीपम् उपपत्तम् ।
तदर्थे त्विं स अर्थोऽयम्, तस्मै इदं वा "अर्थेन सह नित्य-
समासो विशेषनिघ्नता चेति" वार्ति० समासो वा । १ तत्-
प्रयोजनकं तदुद्देश्यके "अन्तेवासो वार्थान्तर्द्वेषु धर्मक-
त्येयं योजयेद्देहिता वा" दाय० त० व्यापस्तम्बः ।
इत्याभिधेये ४ तत्प्रयोजने च ततो भावे ष्यञ् । तादर्थ्यं
तत्प्रयोजनकत्वे । "तादर्थ्यं चतुर्थी" सुघ्न वी० ।

तदन्यत्वं न० तयोरन्यत्वं न० । तयोर्भेदाभावे "तदन्यत्वं
सारम्भणशब्दादिभ्यः" शा० छ० ।

तदन्यबाधितार्थप्रसङ्ग पु० तदन्यः बाधितार्थस्य प्रसङ्गः ।
प्रमाणबाधितार्थस्य प्रसङ्गरूपे प्रमाणबाधितार्थप्रसङ्गा-
परपर्याये तर्कभेदे । तत्स्वरूपेण "स चायं तर्कः
पञ्चविधः आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानयस्याप्रमाणवा-
धितार्थप्रसङ्गभेदात् इति" विभज्य आत्माश्रयादीन् सञ्च-
यित्वा जगदीशेनोक्तं यथा उक्तचतुष्कान्यः प्रसङ्गः
प्रमाणबाधितार्थप्रसङ्गः । सोऽपि द्विविधो व्याप्तिपाहको
विषयपरिशोधकश्च तत्राद्यो यथा धूमो यदि वह्निव्यभि-
चारी स्यात्तदा ज्ञानो न स्यादिति । द्वितीयस्तु पर्वतो
यदि निर्बह्निः स्यात्तर्हि भूः स्यादित्यादि" । विषयस्य व्यभि-
चारशङ्कानिवृत्तिद्वारा निश्चायकत्वेन परिशोधकत्वम् ।

तदर्थेण न० तस्य स्वस्मिन् निश्चितप्रसङ्गार्थेण प्रत्यर्थेणम् । नि-
श्चितप्रसङ्गस्य निश्चितप्रसङ्गे । इ० त० । तस्यार्थे च ।

तदा अर्थः तस्मिन् काले तद्+दाच् विभक्तित्वात् अ ।
तस्मिन् काले इत्यर्थः । "तदा विधिः कुण्डलनां
विधोरपि" नैप० ।

तदात्मन् पु० स आत्मा यस्य । इतस्वरूपे २ तदभिज्ञे च ।
तस्य भावः ष्यञ् । तादात्म्यं अर्थे "क्रमिकं यन्नाम-
नुमेषकार्येऽन्यार्थबोधकम् । तादात्म्येन भवेद्भेदः समासः
कर्मधारयः" शब्द० प्र० ।

"अभेदस्तादात्म्यं तच्च स्वतन्त्रसाधारणो धर्मः ।
यसाधारणत्वं चैकमात्रवृत्तित्वम् । एकमात्रवृत्तित्वञ्च
स्वसामानाधिकरण्यात्प्रतियोगिवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन भेद-
विशिष्टं यत्तदन्यत्वम् । इत्येकमात्रवृत्तिधर्म एव विशेषण-
विभक्त्यर्थः । इतिहा तत्र प्रकृत्यर्थस्य संसर्गस्यार्थाद्या

आधारादीनां सख्यकालीनत्वं स्यात् एवमनुयाजमात्र-
स्योत्कर्षे तदूर्ध्वभाविनां सृक्तवाकसंवाकादीनां सख्यकाली-
धर्मत्वादिना सामान्यप्रत्यासत्त्या सुज्ञेयत्वमेव । अभेदस्य
संसर्गतामते प्रोतादृशानुगतभेदस्यैव तथात्वमिति तत् । तत्त-
द्व्यक्तिवाच्यसंभेदाभावकूटस्य विशेषश्च तथात्वे घटो
न नील इत्यादि वाक्यजन्यबोधे प्रतियोग्यभावान्वयी-
तुल्ययोगक्षेमावितिन्यायेन तादृशानुगतसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकाभावा एव भासेरन् नीलादिदृष्टिप्रति-
योगिताकैकाभावः । तथा सति तादृशैकावभाव तात्-
पर्येण प्रयुक्तस्य नीलोपि न नील इति वाक्यस्य
प्रामाण्यं स्यात् व्युत्प० गदा० "सत्यैक्ये मिथोभेदस्ता-
दात्मम् तच्च तत्सत्तातिरिक्तसत्ताकत्वाभावः" वेदा० प०
"तदात्मनोपि निषिध्यमानत्वे तद्विधेधात्मके तदात्मनि
जगत्प्रवेशात् । न हि घटः पटात्मेत्यनेन घटस्वरू-
पादन्यस्तदात्मा विहितः स्यात् यदि तु तादात्म्यं नामा-
भेदाख्यो धर्मः कश्चित्प्राप्ते स घटपटाद्यधिकरणतया
निषिध्यते तदा संसर्गाभाव एव स्यात् । तस्माद्विशेषण
तदात्मनोभूतं जगदिति कोऽन्यन्तराभाव इति" । श्रीह-
र्षसूत्रेण अन्त्योन्याभावसंखण्डने उक्तम् ।

तदात्व न० तदेत्यस्य भावः तदा+त्व । तत्काले अमरः ।
"तदात्वायतिसंयुक्तः सन्निर्जयो द्विकक्षणः । "तदात्वे
चात्तिकं पीडां तदा सन्निर्गमनाशयेत् "आयत्तं
गुणदोषसंस्तदात्वे निप्रतिष्ठयः" इति च मनुः ।

तदादितदन्तन्याय पु० न्यायभेदे अन्तर्भूतस्य कर्त्तव्यत्वे शा-
स्त्रतः प्राप्ते आदिभूतस्योत्कर्षेण विधानबोधके न्यायभेदे ।
स च न्यायः जैमि० पञ्चमस्य प्रथमे पादे दर्शितो यथा ।
अनीयोमीदृशौ श्रूयते "तिष्ठन्तं पशुं प्रयजन्तीति" ।
अत्र प्रकृतौ पशुमारणानन्तरं हविप्रसादिते
पश्चात् प्रयाजादय इज्यन्ते इति विज्ञाताविहापि पशु-
मारणानन्तरं हविप्रसादिते प्रयाजाः प्राप्ताः ते च
तिष्ठन्तमिति वचनात् जीवत्येव पशौ अपकृष्टत्वे ।
तथा सवनीयपशौ अनुयाजानाहुत्कर्षः श्रूयते यथा अग्नि-
खाभादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीति । अत्र संशयः । प्रयाजसा-
त्वस्योत्कर्षः प्रयाजाद्यङ्गकलापस्यापकर्षः अनुयाजाद्य-
ङ्गकलापस्योत्कर्षो वा इति । सुतयोरेव प्रयाजानुया-
जयोरपकर्षोत्कर्षौ नतु तदाद्यानकलापयोस्तदङ्गप्रयाजा
पूर्वभाविनासाधारणसामान्येन्यादीनां तदाद्यपकर्षेऽत्यन्तव्यव-
हितत्वेन प्रधानकालीनत्वं न स्यात् प्रयाजमात्रापकर्षे तु

भासते । तादृशश्च धर्मस्तद्गुणित्वादिरूप एव । अपूर्वव्यक्ति-
निष्ठ तादृशधर्मस्य विशेष्य चातुमशक्यत्वेऽपि एकमात्रवृत्ति-
सत्त्वं स्यात् एवमनुयाजमात्रोत्कर्षे तद्वृत्तिभाविनां सूक्त-
वाक्यसम्प्रदाकादीनामुत्कर्षात् प्रधानसन्निधिर्न विलुप्यते
तस्मात् प्रयाजमात्रस्योत्कर्षः तथा च सूत्रम् “अङ्गानां
सुख्यकानत्वात् यथोक्तसूक्तप्रः स्यात्” । अङ्गानां सुख्य-
कालकर्त्तव्यत्वानुरोधत् यथोक्तस्यानुयाजमात्रस्योत्कर्ष
इति प्राप्ते ब्रूमः । प्रकृतियागे सक्रमपदार्थानुष्ठानस्य
कृत्वात् विवृतावपि सक्रमाणां पदार्थानामतिदेशात्
क्रमरूपाङ्गबाधस्यान्याय्यत्वात् उत्तरकालकर्त्तव्यकर्मपदा-
र्थस्यानुपस्थित्यानुष्ठानविलोपापत्तेः तदुक्तम् पूर्वोप-
स्थितं कार्यमुत्तरं कर्मचोदनात् । प्राप्तं तदस्यथा
भावे क्रमलोपादिलुप्यते” । तस्मात् प्रयाजापकर्षे तदङ्ग
कलापस्थापकर्षः, अनुयाजोत्कर्षे तदाद्यङ्गकलापस्योत्-
कर्षः, इति तत्त्वबो० । अनया दिशा मासिकानां
सक्रमाणां करणे उत्कर्षापकर्षौ कल्पनीयौ ।

तदानीम् अव्यं तस्मिन् काले-तद्+दानीम् विभक्तित्वात्
अ० । तदेत्यर्थे । “तदानीमपि पार्श्ववर्तिनाम्” भाग०
५।८।११ तत्र भवः श्रुत् तद् च । तदानीन्तन तत्र भवे
ति० स्त्रियां लोप् ।

तदाप्रभृति ति० तदा तत्कालः प्रभृतिरादिर्दस्य तदा-
शब्दस्य सप्रत्ययवृत्तेरपि कथञ्चित् प्रथमार्थवृत्तिता । तत्
कालादिके “तदाप्रभृत्येव विभक्तसङ्गः” कुमा० ।

तदामुख ति० तदा मुखं यस्य । प्रारब्धे ।

तदित् ति० तदेति इण-क्रिप् तुक् । तद्विषयके स्तोत्रे ।

“वयस्य त्वा तदित्दार्थः” ऋ० ८।२।१६ यद्विषयकं स्तोत्रं
तदित् तदेवार्थः प्रयोजनं येषाम्” भा० ।

तद्वत् ति० तत् गतः । तत्परे तदासक्ते च । तद्वत्तेनैव
मनसा” रामा० वा० २०५। “शुचिराद्गतमानसः” गीता

तद्गुण ति० तस्य गुण इव गुणोऽस्य । तत्तुल्यगुणके
स्वर्णालङ्कारभेदे पु० २६६ पु० लक्षणादि दृश्यम् । इत० ।
तस्य गुणे पु० । “तद्गुणसारत्वात्” भा० सू० । तत्र
प्रधाने गुणः विशेषणम् । प्रधानविशेषणे तद्गुण-
संविज्ञानः ।

तद्गुणसंविज्ञान पु० तत्र वङ्गव्रीहौ गुणस्य गुणीभूतस्य
विशेषणस्य संविज्ञानं विशेषप्रारतन्त्येण बोधनं यत् ।
व्याकरणोक्ते वङ्गव्रीहिसमासभेदे । भवति च लम्बकर्ण-
मानयेत्यादौ गुणीभूतस्य कर्णस्याप्यानयने पारतन्त्येणा-

न्यवबोधः । शब्द० प्र० स्वमते लक्षणादिकसङ्गा
प्राचीनमतसिद्धमयुक्तं यथा “तदतद्गुणसंविज्ञानौ
हौ भेदौ तदादिमः । विग्रहस्य विशेषणौ यस्त-
द्विशेषप्रकर्षबोधकत्” । तद्गुणसंविज्ञानोऽतद्गुण-
संविज्ञानश्च वङ्गव्रीहेर्हौ भेदौ । तत्र विग्रह-
वाक्यस्य विशेषप्रविधया प्रत्याख्योयोऽर्थस्तद्विशेषप्र-
बोधकद्विवङ्गव्रीहिः तयोरादिमस्तद्गुणसंविज्ञानस्तस्य
स्वार्थगुणीभूतस्य सम्यग्विशेषप्रविधया विज्ञानं यस्या-
दिति व्युत्पत्त्या सान्ध्यसंज्ञकत्वात् । तद्विज्ञानात्तद्गुण-
संविज्ञानसरमः इत्यर्थाद्भवति । घटस्वरूपः पदार्थः इत्या-
दितोहि घटः स्वरूपं यस्येति विग्रहस्येन स्वरूप-
भिन्नघटसम्बन्धित्वेन घटाभिन्नस्वरूपसम्बन्धित्वेन
वा विग्रहविशेषणं कलसमेव विशेषप्रविधया बोध्यते
घटस्य स्वरूपं यस्मादिति विग्रहे च विग्रहस्य यद्विशेषणं
ततोऽन्यदेव स्वजन्यस्वरूपाभिन्नघटसम्बन्धित्वेन । कुटादि-
गण इत्यादिरपि कुट आदिर्दस्येति व्युत्पत्त्या कुटा-
भिन्नस्य स्वधर्मिकव्यवस्थाधर्मिणः सम्बन्धित्वेन धात्व-
न्तरमिव कुटमपि बोधयंस्तद्गुणसंविज्ञान एव वङ्ग-
व्रीहिः । प्राचां मतेन तद्गुणसंविज्ञानवङ्गव्रीहिस-
न्वया निर्वृतिः । “यः स्वार्थघटकार्थस्य स्वार्थान्वयिनि
बोधने । अनुकूलो वङ्गव्रीहिः स तयोरथवादिसः” ।
यो वङ्गव्रीहिः स्वार्थस्यान्वयिनि स्वार्थघटकार्थार्थ-
स्यान्वयबोधने समर्थः स तयोस्तादतद्गुणसंविज्ञान-
नयोरादिमः । लम्बकर्णमानय चारणीव पश्येत्यादौ
हि वङ्गव्रीहिर्लम्बस्वरूपसम्बन्धिनः स्वपीवावृत्तिहार-
सम्बन्धिनश्च स्वार्थस्यान्वयिनि कर्मत्वादौ स्वार्थघटकी-
भूतस्य तादृशकर्णहारादेरपि व्युत्पत्तिवैचल्येणान्वय-
बोधने समर्थ इत्येवविध एव तद्गुणसंविज्ञानस्तद्विज्ञान
एव चार्थादतद्गुणसंविज्ञानः । यथा दृष्टसागरमानय
इत्यादाविति

तद्विज्ञानं न० कर्म० । “तस्मिन् दिने । तद्विज्ञानं स्यादनध्यायं
घृतं तत्र न कारयेत्” मल० त० । तदिदमध्ये प्रतिदिने
च मानम् अव्यं शब्दार्थं चि० ।

तद्विज्ञानं ति० तदेव धनं यस्य । इकपणे हेमच० स हि
सर्वमेव धनमपय्याप्ततयावधार्य आत्मनि तद्विज्ञानमेवाभि-
मन्यते कर्म० । तस्मिन् धने न० ।

तद्विज्ञानं ति० स धर्मः यस्य अनिच्छं समा० । कथाभूतधर्म-
युक्ते । “आकोस्तस्मीलतद्विज्ञानं तत्साधुकारिणं” पा०

तद्वि त्ति० तस्यै हितम् । इतस्यै हिते । श्रव्याकरणोक्ते
प्रत्ययभेदे पुंन० । “तद्विताः ४।१।७६ पा० स्त्रुत्वेणा-
धिकृत्य “यूनस्तिः” इत्यादिना पञ्चमाध्यायसमाप्तिं
यावदो प्रत्यया विहितान्ते तद्वितसंज्ञकाः ।

शब्द० प्रका० तल्लक्षणादिकसूक्तं यथा

“विभक्त्यादित्त्वादन्यः प्रत्ययस्तद्वितं मतम् । नामप्रक-
तिको नैवमतिव्याप्तादिदोषतः” । “विभक्तिधात्व्यंशक-
ज्ञोऽन्यः प्रत्ययस्तद्वितः । हञ्चक इत्यादौ ह्रस्वाद्यर्थकः
कादिरपि तद्वितमेवेति । तदन्यत्वेनापि प्रत्ययं विशेषय-
न्यन्ये । नामप्रकृतिकप्रत्ययत्वन्तु न तद्वितस्य लक्षणं
विभक्तौ व्यञ्जनादौ चातिव्याप्तेः पञ्चतितराभित्यादौ तरा-
भाट्यव्याप्तेश्च । विभजते । “तस्यापत्यं तद्विशेषस्तद्विज्ञेय-
युतेन्दुमान् । कालस्तथा तेन रक्तं तस्य व्युद्घोऽय वेत्ति
तत् । अधीते वा देवताऽस्य सैवमादीन् यथाययम् ।
बोधयद्विधिवानर्थस्तद्वितं स्यादनेकधा” तेनास्य लीयत्व-
मपि “तद्वितस्याचामादेः” । “तद्वितस्यासर्वविभक्तिः”
पा० । “समासतद्वितकृतां यत्किञ्चिदुपदर्शकम् । गुणप्र-
धानभावे च तस्य दृष्टो विपर्ययः” हरिकारिका । स च

तद्वितो द्विविधः प्रत्ययार्थभिन्नार्थकः स्वार्थिकश्चेति भेदात् ।
तद्वल पु० तस्मिन् बलं यस्मात् । इवाणभेदे “नुरप्रतद्वलार्ज-
न्दुतारासुख्याश्च तद्विदः” हेम० । अस्य स्त्रीत्वोक्तिः प्रामा-
दिकी “पुमान्” इत्यधिकारे “देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्भूतस्य
केश दन्त स्तन भुज कण्ठ खड्ग शरपङ्काभिधानानि”
पा० “पुंस्त्वे सभेदातुचराः सपर्यायाः सुरासुराः ।
स्वर्गयागाहिमेवास्त्रिङ्कुक्कालासिशरारयः” अम० च पुंस्त्वोक्तिः
तद्भाव पु० तस्य भावः असाधारणधर्मः प्राप्तिसर्वा । इतस्यासा-
धारणे धर्मे यथा वटे घटत्वम् । गोगौत्वम् । इतद्रूपप्राप्तौ
च “अभूततद्भावे चित्तिः” “पयसस्तद्भावात्” कात्या० श्रौ०
४।१।२३ सू० । ७त० तस्मिन् भावः तद्विषयकचिन्तने
“सदा तद्भावभावितः” गीता ।

तद्वाज पु० तस्य राजा टच् । इतस्य नृपतौ इतदर्थविहिते
तद्वितप्रत्ययभेदे च । “ते तद्वाजाः” पा० ते अजादय-
स्तद्वाजसंज्ञकाः स्युः “अजादयस्तद्वाजाः” पा० “पूगात्
जग्न इत्यारभ्य उक्ताः तद्वाजसंज्ञका स्युः” सि० कौ० ।
तद्वाजस्य बहुषु अस्त्वियाम् लुक् ।

तद् अवसादे मोहे च सौ० पर० अक० सेट् इदित् । तद्वन्ति
अतन्दीत् । तन्द्वा

तद्वाञ्च(च्) ति० तद्वन्ति गच्छति पूजयति वा-अनृच्-गतौ

पूजायां वा क्तिप् टेरद्वारादेशः पूजार्थत्वे न नञोपः ।
इतद्गामिनि इतत्पूजके च ।

तद्वत् अव्य० तेन तुल्यं या तुल्या सा चेत् क्रियेत्यर्थे वति ।
इतत्सदृशक्रियायति । तस्येव तमेव या इत्यर्थे वति ।
इतत्तुल्येऽर्थे यथा तद्वत् शिवस्य विभुता, तद्वत् शिवे भक्ति-
रित्यादि । “तद्वत्तादृशं च स्थितम्” स्वाङ्गलक्षणम् ।
“चित्त्वं यथात्रयमृते स्थास्यादिभ्यो विना यथा लाया ।
तद्विद्वाना विशेषेन तिष्ठते निराश्रयं लिङ्गम्” “पुरुषस्य
मोक्षार्थं प्रवर्तते तद्वदव्यक्तम्” सा० का० । “क्षत्तुवैदे-
हको तद्वत् प्रातिलोभ्येऽपि जन्मनि” मनुः । तद् व्यस्यर्थे
महत् मस्य वः । इतद्विशिष्टे ति० “तद्वानपोहो वा
शब्दार्थः” काव्य० प्र० “द्व्याणि तद्वन्ति पृथक्त्वसंख्ये” ।
“अथ वा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्विद्विशेषप्रकम्” भाषा०
स्त्रियां डीप् । तस्य भावः तत् । तद्वत्ता तद्विशिष्टत्वे
स्त्री “पदार्थे” तत् तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तिता भाषा० ।
तद्विध ति० सा विधा प्रकारो यस्य । तत्प्रकारे “धर्माधी-
यत् न स्यातां शुच्युपा वापि तद्विधा” मनुः । “क तद्वि-
धात्वं क च पुण्यलक्षणा” कुमा० ।

तन विस्तृतौ तना० उभ० सक० सेट् । तनोति तनुते अतानीत्
अतनीत् अतत-अतनिष्ट ततान तेनतुः तेने । उदित्
तनित्वा तान्त्वा । ततः वितानः । “तनोति भानोः
परिवेषकैतवात्” नैष० । “आचार्यस्तनुते विद्वतिमिमं
दायभागस्य” । दायभागटीका “ततान सोपानपरम्परा-
मिव” रघुः । “यस्य तस्य विना घर्षी तेनेति करणं
विना” उद्भटः । “तेनरेऽभिरुचितेषु तरुण्यः” माघः
“स तभीं तमोभिरभिगम्य तताम्” माघः “तन्वता
प्रथमतादृश रागम्” माघः ।
अति+अतिशयविस्तारे । अतितत् । “तन्तोऽतितता-
तितुत्” माघः ।

वि+अति+व्यतितच्कारेण विस्तारे आत्म० “विथित व्यत्यत-
न्वातां सूचीं हरिपयोनिधी” भट्टिः । [५।१।५।७ अ० ।
अधि+आरोप्य विस्तारे । “धनुराधितनोति” शत० ब्रा०
अतु+सन्ततविस्तारे पश्चाद्विस्तारे च “परिपाल्यानुतनुयाद्देश-
धर्मः सनातनः” भा० शा० ११३ अ० ।

अप+अधोविस्तारे । अपतानकः ।

अव+सन्ततविस्तारे “विशालमूलावततं पवनाम्नोद्धारिणम्”
हरिवं० ८८ अ० ।

आ+दीर्घतया विस्तारे । आतानः (दाना देवोया) सम्यग्-

विस्तारे च “मौर्वी” घनुषि चातता” रघुः । यदुत
पुनरात्मातुष्टतिमोषणं मायामयभोगैश्चर्यमेयातनुत”
भाग० ५।२४।२२ “इदं ते लोभाश्च चेष्टितं चेतसि
चमत्कारमातनोति” प्रबोध० च० । [किरणावली ।
वि+धा+विशेषेण विस्तारे । “व्यातिने किरणावलीसुदयनः”
उद्+उज्झतो विस्तारे उत्तानः ।

प्र+प्रकर्षेण विस्तारे । “फलं प्रकल्प्य पूर्वं” हि ततो यत्तः
प्रतायते” भा० शा० ६६।१ स्तो० । “तदुरीकृत्य कति-
भिर्वाचस्पत्यं प्रतायते” माघः । पक्षे प्रतन्यते ।

वि+विशेषेण विस्तारे वितानः (पङ्कान् देखोया) “यथा लूता
व्यातानवितानाभ्यामिति” वेदान्तप्र० ।

सम्+सस्यग्विस्तारे सन्नानः सन्नतिः सन्ततम् “सन्तता
शुशुभे भूमिः” रामा० स० १४ अ० ।

तन उपकारे अज्ञायां व्याघाते च वा०चुरा० उभ० पक्षे भ्वा०
सक० शब्दे अक० सेट् । तानयति ते तनति अतीतनत् त
अतानीत् अतनीत् । व्युपसर्गात् दैर्घ्ये अक० दीर्घीक-
रणे सक० । वितानयति दीर्घौ भवति दीर्घं करोति
वा । “वितानयति यः कीर्त्तिं वितनत्यसत् यशः” कवि-
रहस्यम् “अयं वेदे गणव्यात्यसात् दिया० घोषा घोषा-
दिन्द्राय तन्यति ब्रुवाणः” ऋ० ६।१८।२ । “तन्यति
शब्दं करोति” भा० । चौरादिकस्य अदन्तत्वमिति तन-
यितुशब्दार्थे माधवः तनयितुशब्दे दृश्यम् ।

तनय पुंस्त्री० तनोति कुलम् तन-कयन् । १ पुत्रे । २ दुहितरि,
श्चक्रकुल्यायां, (चाकुलिया) लतायां, ४ दत्तकुमार्यां
स्त्री टाप् । “अथैनमद्रेस्तनया शुशोच” कुमा० । तन-
याशब्दस्य प्रियादिषु पाठात् पूर्वपदस्य न पुंस्त्वत् । तनया
ज्ञाता अस्य तनयाजातः इत्यादिः ।

५ जन्मावधिकपञ्चमस्थाने पु० । “जमयति तनयमवनसुप-
गतः” ह० स० ।

तनयितु पु० चु० स्तन-शब्दे इत्तु पृष्ठो० सलोपः अदन्तचुरा०
तन-शब्दे इत्तु माधवः । १ अश्वनी “अग्निं पुरा तन-
यित्वोरचित्तात्” ऋ० ४।१।१ “तनयितुरशनिः” भा०
२ मेघे च “एकपात्तनयितुरर्णवः” ऋ० १०।६६।११ “तन-
यितुर्मेघः” भा० ।

तनस् पु० तनोति वंशम् तन-असुन् । पौत्रादौ “सा शेषसा
मा तनसा” ऋ० ५।७०।४ । “तनसा पौत्रादिना” भा०

तना स्त्री तन-अच् टाप् । धने निघण्टुः ।

तनादि पु० पा० धातुपाठोक्ते धातुगणे । स च धातु-

पाठे वोपदेवेन तत्सूचकं द इत्यनुबन्धयुक्तया पठितः ।

“तनादिक्कअभ्यउः” । “तनादिभ्यस्तथासोः” पा० । तनादौ
गणे पठितः ठक् । तानादिक्क तदुगुणपरिते धातौ ।
तनिका स्त्री तन्यते धातुनामनेकार्थत्वात् बध्यते चनया
करणे इन् संज्ञायां कन् कापि अतइत्त्वम् । बन्धन-
रज्ज्वौ शब्दार्थश्चि० ।

तनिमन् पु० तनोभायः तनु+इमनिच् । १ तनुत्वे, २ काश्ये
च । “विरलातपस्तनिमानमभजत” काद० । तनयति तनुं
करोति तनु+णिच् इमनिच् डिङ्ङावे टिलोपः ।
श्यकृति । “अथ पार्श्वयोरथ तनिष्कोऽथ दृक्कयोः” शत०
ब्रा० १।८।१।७ । “तनिष्कः यजतः” भा० तस्य तनू-
करणात् तथात्वम् ।

तनिष्ठ लि० अयमनयोरतिशयेन तनुः तनु+इठन् डिङ्-
ङ्गावः । द्वयोर्मध्ये एकस्मिन् अतिशयेन तनौ । वेदे
बहुभ्यो निङ्गारणेऽपि इठन् । २ बहुनां मध्ये एकस्मिन्,
अतिशयेन तनौ च “एतेषां लोकानां अन्तरिक्षलोक-
स्तनिष्ठः” शत० ब्रा० ७।१।२।२० । लोके तु तत्पार्थ-
र्यसुन् तनीयानित्येव ।

तनीयस् लि० बहुनां मध्येऽयमतिशयेन तनुः र्यसुन्
डिङ्ङत् । बहुनां मध्ये एकस्मिन् अतिशयेन तनौ
“पक्षपुष्कानि तनीयांसीध” शत० ब्रा० ८।७।२।१ स्त्रियां
ङीप् ।

तनु स्त्री तनोति कर्म काश्ये या तन-उन् । शरीरे अमरः
२ त्वचि राजनि० । “तनुभिरयत्तवक्ताभिरष्टाभिरौशः”
शकु० । “तनौ मसुस्तल न कैटभद्विषः” “वभार वाय्वैर्हि-
गुणीकृतं तनुः” माघः । वा ऊङ् । तनूः इत्यपि तत्पार्थ-
तनूजः । शक्ये ४ अत्ये ५ विरले च लि० मेदि० । “तनुलोम-
केशदशनं मृदङ्गीसुहृदेत् स्त्रियम्” मनुः । स्त्रियां वा ङीप्
तन्यौ । “तय तन्वि ! कुचावेतौ नियतं चक्रवर्त्तिनौ” उज्जटः ।
सा च इक्षणभाय्याभेदे “गैव्यस्य च सुतां तन्वीं हृषेणा-
पसरसां समाम्” हरिवं० १।१८ अ० । “भूतसुमीनैर्यति-
रिह भतनामतभौ भतनाश्च यदि भवति तन्यौ” ह० र०
उक्ते चतुर्विंशत्यक्षरपादके ७ ऊन्दोभेदे च तनोभायः तन्
तनुता काश्ये स्त्री “तनुतां दुःखमनङ्ग मोक्षार्ति” कुमा०
“सर्वाणि तनुतां यानि जलानि जलदक्ष्ये” हरिवं०
१८२।५ तनुत्व तत्पार्थे न० । योगशास्त्रोक्तेषु दग्धवीजभा-
वेषु अपरोहापक्षेषु दध्यस्थितादिषु “अविद्या चलसुत्तरेषां
प्रसप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम्” पात० ऋ० । “दग्धवी-

समु

तनूनपात् अग्निः यद्वा तनोति भोगानिति तनूः
नोक्तस्या नपात् पौलं दतम् गोः पयो जायते पयस-
आज्यमिति दतं तनूनपाद्वा” वेददी० निरुक्ते ऋष्य
निरुक्तिर्दर्शिता यथा “तनूनपादाज्यं भवति नपादित्यन-
मन्तरायाः प्रजाया नामधेयं भवति गौरत्वं
तनूरुच्यते तता अस्यां भोगास्तस्याः पयो जायते, पयस
आज्यं जायते । अग्निरिति शाकपिण्डरापोऽत्वं तन्व
उच्चले तता अलरिक्ते, ताभ्य ओषधिवनस्पतयो जा-
यन्त ओषधिवनस्पतिभ्य एष जायते । तस्यैषा भवति ।
“तनूनपात् पथ चतस्र यानात् मध्वासमञ्जलस्वदया
सृजिह्वं निरु० ८६। अग्न्युद्देश्यके ४ प्रयाजभेदे च ।

तनूनपादागश्च वसिष्ठशुनकातिवधप्रश्नराजस्यभिधानां
प्रयाजेषु द्वितीयः वसिष्ठादीनां तु नरांगसो द्वितीय इति
भेदः यथोक्तं आश्व०श्रौ० १।५।६ “प्रयाजैश्चरन्ति” पञ्चैते
भवन्ति” पञ्चवचनं नरांगसः तनूनपाद्वा द्वास्तथायण-
स्यापि पञ्चैव भवन्ति न षडैवेत्यर्थम् । एत इति वचनम्
अत्र पठिता एवैते तनूनपाद्वारांगसयोरन्यतरेण सह पञ्च
भवन्ति मापठितेन सहैवेत्यर्थम्” नारा० । ये यजामहे
इत्युपक्रमे “समिधः अग्न आज्यस्य व्यन्तु २ यौश्च-
ङ्गिति वषट्कारः १।५ सू० । “इति प्रथमः” १।६ सू० ।
“अयं प्रथमः प्रयाजः” नारा० “तनूनपादग्न आज्यस्येति
वेत्विति द्वितीयोऽन्यत्वं वसिष्ठशुनकातिवधप्रश्नराजस्येभ्यः” ।
२।१ सू० । “नरांगसो अग्न आज्यस्य वेत्विति तेषाम्” २।२
सू० “वसिष्ठादीनामयं द्वितीयः” नारा० “इडो अग्न आ-
ज्यस्य व्यन्त्विति तृतीयः” । २।१ सू० । “सर्वेषामिति शेषः”
नारा० “बर्हिर्ग्न आज्यस्य वेत्विति चतुर्थ आगर्थ्य पञ्चमे
स्वाहाऽसु स्वाहासुमिति” २।४ सू० इत्यादि । वसिष्ठादिभि-
न्धानां समिधागततनूनपादागः इडोयागः बर्हियांगः स्वा-
हाकारयाग इत्येते पञ्चैव प्रयाजा इत्यवधेयम् । वसि-
ष्ठादीनां तनूनपात्स्थाने नरांगस इति भेदः । अतएव
श्रुतौ “समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो
यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजतीत्येव पञ्च पठिताः
वसिष्ठादिभिन्नपरतया व्यवस्थाप्याः । “बभार वाष्पैर्द्विगुणो
कृतं तनूस्तनूनपाद् धूमयितावमाधियाः” माघः । “तनू-
न पातयति जाठररूपेण धारयतीति” मङ्गि० ।

तनूनमृ न पातयति नप्ता इत० । वायौ तनोति तनूः
परमात्मा आकाशस्तस्य पुलो वायुस्तस्य नप्ता पौलः
वायुर्हि आत्मजाताकाशजातत्वात् ब्रह्मपौलः “तस्याहा

एतच्छादात्मन आकाशः सम्भूत, आकाशाद्वायुः” इति
श्रुतेस्तस्य तथात्वम् । “तनूनमृरेव शाकरस्येति
यो वा व्ययं पवत एष तनूनपाच्छाकरः सोऽयं
प्रजानामुपद्रष्टा प्रविष्टस्त्वाविमौ प्राणोदानौ” शत० वा०
१।४।२।५ “तन्वा देहस्य नपातयिता रक्षको देवस्तनूनप्ता
अथवा सर्वतनूरात्मा प्रजापतिः तस्याकाशः पुलः तत्
पुलो वायुरिति तनूनप्ता वायुः स च शाकरः शक्तः सर्वं
कर्तुम्” । भा०

तनूपा पु० तनू पाति पा-किप् । इत० । जठरान्मौ
जठरानले “तनूपा अग्नोऽसि तन्वं मे पाहि” यजु०
१।१७ जठरानलेन भुक्तास्ते जीर्णै रसवीर्यादिपाके
सति देहपालनं भवतीति तस्य तथात्वम् । तन्वमिति
छान्दसः प्रयोगः । २ देहपालकमात्रे च “व्यसन्न उयो-
ऽविता तनूपाः” ऋ० ४।१।६।२० “तनूपाः इन्द्रः” भा०

तनूरुह न० तनौ रोहति रुह क । १ लोमनि २ पक्षिणां पले
च मेदि० । “तनुस्तुफुल्लतनूरुहोक्तमिति” नैषधम् ।
२ पुले ४ गुरुति ५ लोमनि च पु० हेमच० । “कुक्कुटस्तनु
तनूरुहाकुलिः” छ० स० ६२ अ० । “तस्य तद्वचनं
श्रुत्वा सम्प्रहृततनूरुहः” भा० आ० १०० अ० । “वक्ता-
चक्राञ्जननिभं वराहकतनूरुहम्” हरिवं० ४१ अ० ।
तनूर्ज पु० मनुभेदोत्तमपुल्ले नृपभेदे । “औत्तमेयान्
महाराज ! दश पुत्रान् मनोरमान् । इष ऊर्जस्तनूर्जश्च
मधुमाधव एव च” हरिवं० ७७ अ० ।

तनूरुहविस् न० वेदिकेषु तनूरुहेषु हविःषु । “हादगा-
हान्ते तनूरुहर्षिणि निर्वपति” कात्या० श्रौ० ४।१०।७।
“तनूरुहर्षिणि अग्नये पवमानायेत्यादीनि निर्वपति” कर्कः
तानि च “अग्नये पवमानाय प्रथमा” ८ सू० “अग्नये
पावकायाम्नये शुचये च द्वितीया” ६ सू० “व्यदित्यै
चरुस्तृतीया” १० । इत्युक्तानि

तनूच गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । तच्चति अतच्चीत् । ततश्च
ततचतुः तक्तः । तच्यते । उदित् । तद्वित्वा तक्त्वा ।
तनूच सङ्कोचे रुधा० पर० सक० सेट् । पाणिनीयगण्ये अन्ज
साहचर्यादयं वेडेव वोपदेवगण्ये उदित्करणं प्रामादि-
कम् किन्तु ऊदितेव । तनक्ति अतच्चीत् अतच्छीत् ।
ततश्च । “तनचमि व्योम विस्तृतम्” भट्टिः ।

आ+आतश्चनयन्ढोक्तार्थेषु (दम्बहृदेयोया) “इन्द्रस्य त्वा भागं
सोमेनातनचमि” यजु० १।४ । “उहास्यातनक्ति प्राग्धुन-
शेषेणेन्द्रस्य त्वेति” कात्या० श्रौ० ४।२।२१ “तां दुग्धस्याबीसुत्त-

रत उवाच पागुतशेषेण पूर्वदिने कृतान्निहोमशेषेण दध्ना
दुग्धमातनक्ति अथयिष्टं दधि दुग्धमध्ये प्रक्षिपति
दधित्वसम्पत्त्यर्थम् कर्कः । १भयहेतुकसङ्कोचे च न्यङ्गा
कृत्वम् आतङ्कः । आतङ्कप्रम् ।

तन्ज सङ्कोचे इधा० पर० सक० । पाणिनीयगणे (तन्च्)
इत्यत्र तन्ज इति पाठान्तरम् अयमदिष्टत्वात् वेडेव ।
तनक्ति अतङ्गीत् अताङ्गीत् । ततञ्ज । स्थित् अतन्तसीत् ।
तन्तस् दुःखे कण्डू० अक० पर० सेट् । तन्तस्यति अतन्त-
तन्ति स्त्री तन-कर्मणि क्तिच् वेदे दीर्घमलोपा-
भावी । १दीर्घप्रसारितायां रज्ज्वाम् । “यत्सानां
न तन्त्यस्त इन्द्र” ! ऋ० ६।२४।४। “तन्निनीम दीर्घ-
प्रसारिता रज्ज्वः” भा० लोके तु ततिः तातिरित्येव
कचिदाध०ऽपि तथा । “साऽसज्जत शिचस्तन्यां महिषी
कालयन्निता” भाग० ७।१।५२ । २गयां मातरि च
तन्निपालः । वा डीप् तन्नी गवां मातरि “तन्नीं
प्रसार्यमाणां वज्रवत्सां चानुमन्त्येतेयं तन्नी गवां
मातेति गोपद्यन्ना० १।६।७

तन्तिपाल पु० तन्निं गोमातरं पालयति पालि-अण्
उप० सं० । २गोमातृपालके । अस्त्व “गोतन्तियवं पाले”
पा० आद्युदत्तता । २सहदेवे च “तेषां गोसंख्यं आसं
वै तन्तिपालेति सां विदुः” भा० वि० १० अ० । अत्र
तन्तिपालेति पाठान्तरं तदभिप्रायेण तन्निं वशीभूततां
पालयतीति विग्रहेण तन्तिपालं वचनकरमिति
नीलकण्ठेनोक्तम् “तन्निपाल इति ख्यात आम्नाऽहं
विदितस्तथा” भा० वि० १६ अ० इत्यत्र तथैव पाठः ।

तन्तु पु० तन-तन् । १सूत्रे अमरः तन्तुवायः । तन्तुदामन-
पर्वणोः” नरसिं० पु० “तस्मिन्नोतमिदं प्रोतं विश्वं शाटीव
तन्तुप्रु” भाग० ६।६।७। “तिरस्क् यन्ने क्मिन्तन्तुजालैः”
रघुः । २पाहे हेम० । ३सन्ताने “तेपास्त्यद्वतन्तूनामपत्यं
दायमर्हति” मनुः । “संवेष्टमानं बहुभिर्भौहात्तन्तुभिरा-
त्मजैः । कोषकार इवात्मानं वेष्टयन्नावबुध्यसे” भा०
शा० ३११ अ० । [गौरा० डीप् ।

तन्तुक पु० तन्तुनेव कायति कै-क । १सर्षपे २नाद्यां स्त्री
तन्तुकाष्ठ न० तन्तुयुक्तं काष्ठम् । (तातेर काटि) तन्तु-
यायोपकरणे तन्तुकाष्ठभेदे शब्दर० । [जटाधरः ।

तन्तुकीट पु० तन्तोः तन्त्वर्थं कीटः । (शुटीपोका) कीटभेदे
तन्तुन पु० तन-वा० तनन् । १पाहे (हाडोर) ख्याते जल-
जन्तुभेदे हेम० ।

तन्तुनाग पु० तन्तुनाग इव । दृढदृष्टाहे त्रिका० ।

तन्तुनाभ पु० तन्तुनाभावस्य अच् समा० (माकड्वा) लूतायाम्
तन्तुनिथ्यास पु० तन्तुरिव निथ्यासो यस्य । ताडयते ।
शब्दर० ।

तन्तुपर्वन् न० तन्तोः यज्ञोपवीतसूत्रस्य दानरूपं पर्व यस्य ।
चान्द्रावणपौर्णमास्याम् तद्दिने हि वामनाय यज्ञोप-
वीतदानोत्सवः स्रुतौ विहितः । राघवभट्टतनारसिंह
वचनम् । “शिष्यस्त्रिजन्मादिशसे संक्रान्तौ विप्रवायने ।
सत्तोर्थेऽर्कविधुष्यासे तन्तुदामनपर्वणोः । मन्त्रदीक्षां
प्रकुर्वीणो मासर्चादीन् शोधयेत्” । तन्तुपर्व परमेश्वरोप-
वीतदानतिथिः आश्विनी पूर्णिमा” रघुनन्दनः ।

इयं तिथिः रक्षासूत्रवन्त्वरूपोत्सवदिनत्वात्तथैव तथा
च तस्यां रक्षासूत्रवन्त्वनप्रकारः निर्णयसि० दर्शितो यथा
“सत्त्वैव रक्षावन्त्वनसूक्तं हेमाद्रौ भविष्ये “संप्राप्ते आश्वि-
न्यान्ते पौर्णमास्यां दिनोदये । आनं कुर्वीत मतिमान् श्रुति
स्रुतिविधानतः । उपाकर्मार्दिकं प्रोक्तसूत्रेणां चैव तर्पणम् ।
श्रद्धाणां मन्दरहितं आनं दानं च शस्यते । उपाकर्मणि
कर्तव्यसूत्रेणां चैव पूजनम् । ततोऽपराह्णसमये रक्षापोट-
लिकां शुभाम् । कारयेदक्षतैः शस्त्रैः सिद्धार्थैर्हेमभूषितै-
रिति अतोपाकर्मोन्नत्यस्य पूर्णमासीतिथौ वार्षिकस्यातु-
वादो न तु विधिः गौरवात् प्रयोगविधिभेदे च क्रमायोगा
च्छ्रद्धादौ तदयोगाच्च । तेन परेद्युःकरणात् पूर्वदुरपरारुहे
तत्करणं सिद्धम् । इदं भद्रायां न कार्यम् “भद्रायां द्वे न
कर्त्तव्ये आश्विनी फाल्गुनी तथा । आश्विनी गृध्रपतिं हन्ति
यामं दहति फाल्गुनीति” संप्रहोक्तेः तत्त्वत्वे तु रात्रा-
वपि तदन्ते कुर्यादिति निर्णयाम्भते । इदं प्रतिपद्यतायां न
कार्यम् नन्दायादर्शने रक्षावलिदानं दशासु च । भद्रायां गो-
कुलक्रीडा देशनाशाय जायते” इति मदनरत्ने ब्रह्मवैवर्तात्
भविष्ये “उपलिप्ते गृहमध्ये दत्तचतुष्के न्यसेत् कुम्भम् ।
पीठे तत्रोपविशेद्भ्राजामात्यैर्युतश्च सुस्रुते” । तदनु प्रीधा
नृपते रक्षां बध्नीत मन्त्रेण” । इदं रक्षावन्त्वनं नियतका-
लत्वात् भद्रावर्जं पञ्चणदिनेऽपि कार्यं होलिकावत् ।
पञ्चसंक्रान्त्यादौ रक्षानिषेधाभावात् “सर्वेषामेव वर्षाणां
स्रुतकं राहुदर्शने” इति तत्कालीनकर्मपरमेषु न त्वन्यत्र ।
अन्यथा होलिकायां का मतिः । अतएव “नित्ये नैमित्तिके
ज्ये होमयज्ञक्रियासु च । उपाकर्मणि चोत्सर्गं पञ्चवेद्येन
विद्यते” इति नियतकालीने तदभाव इति दिक् । उपाक-
र्मणीति तद्दिनभिन्नपरं तत् तद्विषेधादित्युक्तं प्राक् । मन्त्रसू

“येन बडो बलीराजा दानवेन्द्रो महाबलः । तेन त्वामपि
बध्नामि रक्षे ! मा चल मा चल” । “ब्राह्मणैः क्षत्रियै-
र्यैः शूद्रैरन्यैश्च मानवैः कर्तव्योरक्षणाचारो द्विजान्
संपूज्य शक्तितः” इति ।

तन्तुभ पु० तन्तुना सन्त्या भाति भा-क । १सर्पे २वल्गे च
जटाधरः । “मरीचं पिप्पलं कोपं जीरकतन्तुभं तथा ।
संस्कारे च समन्ते च महादेव्यै निवेदयेत्” कालि०
पु० । “तन्तुभं सर्पपम्” रत्ननन्दन ।

तन्तुवर्द्धन त्रि० तन्तुं सन्तानं संसारं वा वर्द्धयति
किञ्चित्ति या वृध-वृद्धौ णिच् ल्यु वर्द्धं क्तेने ल्यु वा ।
१तन्तुवर्द्धके २तन्तुच्छेदके च । १परमेश्वरे पु० । “शुभाङ्गो
लोकसारङ्गः सुतन्तुस्तन्तुवर्द्धनः” विष्णु सु० । “तन्तुं
सन्ततिं संसारं वर्द्धयति क्तेदयति वा ज्ञानदानेन” भा० ।
तन्तु(र)ल न० तन्तुर्विद्यते ऽल र-लच् वा । मृणाले । हेमच०
तन्तुवाप त्रि० तन्तून् यपति वप-व्यण् उप०स० । (तांति)
तन्तुवाये जटाधरः ।

तन्तुवाय त्रि० तन्तून् ययति वे-व्यण् उप० स० । १तन्तुवयन-
कर्त्तरि (तांति) २लूतायां कीटभेदे च अमरः । १सङ्की-
र्णजातिभेदे पुंस्त्री । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । मा च
जातिस्तद्वृत्तिश्च मानवोक्ता यथा “नृपायां वैश्वसंसर्गा-
दायोगव इति स्मृतः । तन्तुवाया भवन्त्येव वसुकांस्त्र्योप-
जीविनः । शीतकाः केचित्तत्वेन जीवनं वस्त्रनिर्मितौ”
“तन्तुवायो दशपलं दद्यादेकपलाधिकम्” मनुः ।

तन्तुवायदण्ड पु० तन्तोर्वायस्य दण्डः इत० वायते अनेन
करणे-घञ् वा कर्म० । वेमनि तन्तुवायसाधने
दण्डे । (नराज)

तन्तुविग्रहा स्त्री तन्तवो विग्रहे यस्याः । कदल्याम् त्रिका० ।
तत्त्वचि हि वज्रसूत्राणि प्रादुर्भवन्ति ।

तन्तुशाला स्त्री तन्तूनां वयनाय शाला । (तातधर) तन्तु-
वयनमृद्धे हेम० । ((सिंघोयान) अमरः ।

तन्तुसन्तत त्रि० तन्तुभिः सन्ततं व्याप्तम् । सूतवस्त्रे ।

तन्तुसार पु० तन्तव इव सारो मञ्जसा । गुयाकवृत्ते । त्रिका०

तन्त्र न० तन्वते तनोति वा कर्त्तादौ यथायथं एतन् तन्त्रि-
कृतम्भरणे घञ् वा । १कटुम्भरणादिकृत्ये २सिङ्गान्ते
३चौषधे ४प्रधाने ५परिच्छेदे ६वेदशाखाभेदे ७हेतौ ८उभ-
यार्थिकप्रयोगे । ९इतिकर्त्तव्यायाश्च भेदि० । १०तन्तुवाये
शब्दशाला ११राष्ट्रे १२परच्छन्दानुगमने १३खराङ्गचिन्ता-
याम् हेमच० । १४प्रवन्ते शब्दरत्ना० १५पपये, धरणिः

१६धने १७मृद्धे १८ययनसाधने (तांति) १९कुले च ना-
नार्थमञ्जरी । २०शिवाद्युक्तशास्त्रभेदे तन्त्रक्षणभेदादिकं
यथा “सर्गश्च प्रतिर्गर्गश्च मन्त्रनिर्णय एव च । देवतानाञ्च
संस्थानं तीर्थानाञ्चैव वर्णनम् । तथैवाश्वमधर्मश्च विप्र
संस्थानमेव च । संस्थानञ्चैव भूतानां यन्त्राणाञ्चैव
निर्णयः । उत्पत्तिर्विबुधानाञ्च तद्वृत्तां कल्पसंज्ञितम् ।
संस्थानं ज्योतिषाञ्चैव पुराणाख्यानमेव च । कोपस्य
कथनञ्चैव व्रतानां परिभाषणम् । शौचाशौचस्य चा-
ख्यानं नरकाणाञ्च वर्णनम् । हरचक्रस्य चाख्यानं
स्त्रीपुंस्त्र्योयैव लक्षणम् । राजधर्मो दानधर्मो युगधर्म-
स्तथैव च । व्यवहारः कथ्यते च तथा चाध्यात्मवर्णनम् ।
इत्यादिनक्षत्रैर्युक्तं तन्त्रमित्यभिधीयते” । तस्य प्रशंसा ।
“विष्णुर्वैरिष्ठो देवानां सुदानासुदधिवेषा । नदी-
नाञ्च यथा गङ्गा पर्वतानां हिमालयः । अश्वत्थः सर्व
वृक्षाणां राज्ञामिन्द्रो यथा वरः । देवीनाञ्च यथा दुर्गा
वर्णानां ब्राह्मणो यथा । तथा समस्तशास्त्राणां तन्त्र
शास्त्रमनुत्तमम् । सर्वकामप्रदं पुण्यं तन्त्रं वै वेद
सम्मितम् । कीर्त्तनं देवदेवस्य हरस्य मतमेव च ।
पावनं अद्धानानामिह लोके परत्र च” । तस्य श्लोक
संख्या यथा “न शक्यं विस्तारादङ्गुलिमपि वर्षशतैरपि ।
संक्षेपाद् वै प्रवक्ष्यामि लोककल्योक्तवर्त्मना । दिवि
देवि ! नवलज्जं पाताले ब्रह्मशासने । लक्षमात्रं भारते
च जितौ तन्त्राणि यानि च । आगमं त्रिविधं प्रोक्तं
चतुर्थमैश्वरं स्मृतम् । कल्पश्चतुर्विधः प्रोक्त आगमो
डामरस्तथा । यामलञ्च तथा तन्त्रं तेषां भेदाः पृथक्
पृथक् । सृज्जकार्त्तं सप्रपञ्चम् सारदाख्यञ्च नारदम् ।
महार्णवश्च कपिलो योगः कल्पः कपिल्लजः । अस्मृत
शुद्धिर्वैरिश्च सिद्धसंवरणस्तथा । प्रथमोऽष्टसहस्रन्तु
श्लोका दश प्रकीर्त्तिताः । द्वितीयोसृज्जकार्त्त पट्सहस्राणि
संख्यया । श्लोकाः शताङ्गसंख्यातास्तृतीयस्त्रिसह-
स्रकाः । शतद्वयं साधिकञ्च श्लोकानां पञ्चविंशतिः । त्रिंशो,
त्तरसहस्राणि श्लोकानां भातुसंख्यया । प्रपञ्चः प्रथमे
तन्त्रे द्वितीये वसुसंख्यया । सहस्राणि तथा श्लोकाः
सप्रविंशतिसंख्यया । भूतनेत्रसहस्राणि तृतीयेऽस्त्रिसहस्र-
कम् । शतद्वयं पङ्क्ति १० श्लोकाः प्रपञ्चः कथितस्त्रिधा ।
कला १६संख्या सहस्राणि सारदायाः प्रकीर्त्तिताः ।
पञ्चविंशतिकाः श्लोका वसुश्लोकाश्च नारदे । विंशतिश्च
सहस्राणि पट्सहस्राणि संख्यया । वसुश्लोकाश्च कथिताः

कपिलः श्लोकसंख्या । त्रयोदश सहस्राणि कलौत्तर-
गतत्रयम् । श्लोकसंख्या समुद्दिष्टा योगे कले च सं-
ख्याया । यागसंख्या सहस्राणि श्लोका नवतिः कीर्तिताः ।
श्लोकानान्तु सहस्राणि व्यष्टाविंशतिसंख्याया । श्लोकाश्च
भानु १० संख्यातास्तन्त्रेऽपि च कपिले । व्यष्टतशुद्धौ
सहस्राणि पञ्चश्लोकाधिकानि च । पञ्चैव कथिता नेत्र
संख्यातानि यथार्थतः । वीरागमे षडधिकानि शतानि
परिसंख्याया । सहस्राणि च तावन्ति श्लोकानान्तु
यथार्थतः । पञ्चाधिकसहस्राणि श्लोकानामृतसंख्याया ।
सिद्धसंवरणोक्तानि रश्मिरेण यथा पुरा । डामरः षड्विधो
ज्ञेयः प्रथमो योगडामरः । श्लोकास्तत्र त्रयस्त्रिंशत्
तथा पञ्च शतानि च । त्रिंशतिसहस्राणि श्लोकानि
चेह संख्याया । एकादश सहस्राणि संख्याया शिवडामरे ।
श्लोकाः सप्तैव निश्चित्य इत्येव भाषिताः । मायच्छ्लोक-
सहस्राणि पञ्च श्लोकशतानि च । गुणोत्तराणि दुर्गाया
डामरे कथितानि च । नव श्लोकसहस्राणि नव श्लोकश-
तानि च । सारस्वते तथा श्लोकाः पञ्चैव परिकी-
र्तिताः । खरः संख्यसहस्राणि श्लोकानां ब्रह्मडामरे ।
पञ्चोत्तरशतान्यत्र संख्यातानि शिवेन तु । षट् श्लोक-
सहस्राणि गन्धर्वडामरोत्तरे । श्लोकाश्च षट्संख्याता ब्र-
ह्मणाऽव्यक्तयोनिना । यामलाः षट् समाख्यातास्तन्त्रादावा-
दियामले । द्वाविंशत् सहस्राणि त्रयस्त्रिंशत् शतानि च ।
द्वितीये ब्रह्मसंघे तु द्वाविंशतिसं संख्याया । सहस्राणि
शतान्यत्र तान्येव कथितानि च । तावत्संख्यसहस्राणि
शतानि परिसंख्याया । विंशतित्थ तथा संख्या श्लोकाश्च
विष्णु यामले । कालसंख्यसहस्राणि वेदसंख्यशतानि
च । पञ्चषष्टिस्तथा श्लोका कनिष्ठे रुद्रयामले । नव श्लोक-
सहस्राणि त्रयोदश शतानि च । द्वाविंशतस्तथा श्लोका
गणेशयामलोत्तमे । रविसंख्यसहस्राणि व्यादित्याख्ये
तु यामले । तन्त्रे नीलपताकायां सहस्राणि च पञ्च
च । पञ्चविंशतिः श्लोकाश्च कथिता वामकेश्वरे । त्रयोदश
सहस्राणि द्वे शते विंशतिस्तथा । श्लोकाः षट्शतं तन्त्रे
संख्यातास्तन्त्रवेदिभिः । गजसंख्यसहस्राणि त्रिकसंख्या-
शतानि च । सप्त श्लोकास्तथैवात्र तन्त्रयोगार्णवोत्तमे ।
दश श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च । साधारण्ये
च महातन्त्रे यथार्थतः प्रकीर्तिताः । पञ्च श्लोकसहस्राणि
तावन्त्येव शतानि च । शतार्द्धसंख्याया श्लोका दक्षि-
णामूर्तिस्तन्त्रके । दश श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि

च । त्रयोदश तथा श्लोकाः कालिकाख्ये च तन्त्रके ।
कालेश्वर्यास्तन्त्रवरेण हस्तितत्रयं महत् । श्लोकानां संख्याया
चात्र तन्त्रराजे च संख्याया । नव श्लोकसहस्राणि नव श्लोक-
शतानि च । द्वाविंशतिः सहस्राणि हरगौर्याख्यस्तन्त्रके ।
तथा च विंशतिः श्लोकास्तन्त्रेऽस्मिन् परिकीर्तिताः ।
वर्कसङ्घसहस्राणि द्वितीये तन्त्रवेदिभिः । व्यष्टाविंश-
तिसं श्लोकाः संख्यातान्तन्त्रनिर्णये । कुलिकाख्ये महातन्त्रे
श्लोकाश्च दशसंख्याया । सहस्राणि तथा सप्त संख्यातानि-
मनीषिभिः । द्वितीये षट्सहस्राणि तद्वैश्व कनिष्ठके ।
वर्कसंख्यसहस्राणि तथाङ्कुशशतानि च । तावदेव्या
महातन्त्रे संख्यातानि द्विजोत्तमैः । द्वाविंशतिः
सहस्राणि द्वाविंशतिः शतानि च । कात्यायन्यास्तु तन्त्रस्य
संख्यातानि मनीषिभिः । वसुश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव
शतानि च । प्रत्यङ्गिरायास्तन्त्रे च निश्चितानि यथार्थतः ।
भूतसंख्या सहस्राणि तथा तावच्छतानि च । महाकल्पा
स्तन्त्रराजे पञ्च श्लोकाश्च कीर्तिताः । गजसंख्यसहस्राणि
श्लोकका सप्तसंख्याया । त्रिपुरार्यवे महातन्त्रे लिखिताः
परमार्थिभिः । सरस्वत्याः सहस्रे द्वे द्वे शते संख्याया कृते ।
पञ्च श्लोकास्तथैवात्र विज्ञातव्या द्विजातिभिः । द्वाविं-
शतिः सहस्राणि व्यादो तन्त्रोत्तमोत्तरे । कङ्क-
संख्या शतान्यत्र श्लोकाः पञ्चदशैव तु । द्वाविंशतिः सह-
स्राणि तथा नव शतानि च । द्वाविंशत् तथा श्लोका
योगिन्द्रस्तन्त्रराजके । द्वितीये षट्सहस्राणि तथा च
त्रिशतानि च । त्रयः श्लोकास्तथैवात्र वाराहस्तन्त्र-
उत्तमे । जर्मिसंख्यासहस्राणि तत्संख्यशतानि च ।
गवाक्षे तन्त्रराजेऽस्मिन् श्लोकाश्च तत्संख्याया । वर्षा
संख्यसहस्राणि द्वे शते परिनिश्चिते । श्लोकास्तत्र
संख्यातास्तन्त्रे नारायणीयके । वेदसंख्यसहस्राणि
तान्येव च शतानि च । श्लोका नवतिः संख्याता मृडानि-
तन्त्रराजके । तृतीये त्रिसहस्राणि त्रिशतानि कनि-
ष्ठके । त्रिंशत् श्लोकाश्च संख्यातास्तन्त्रवे-
दिभिः । वराहोत्त०

उपतन्त्राणि यथा "सैद्धोक्तान्युपतन्त्राणि कपिलोक्तानि
यानि च । व्यङ्गुतानि च एतानि जैमिन्युक्तानि यानि
च । वशिष्ठः कपिलश्चैव नारदो गर्ग एव च । पुलस्त्यो-
भाषयः सिद्धो याज्ञवल्क्योऽष्टगुस्तथा । शुक्रो बृहस्पति-
श्चैव अन्ये ये स्मृतिमत्तमाः । एभिः प्रणीतान्यन्यानि
उपतन्त्राणि यानि च । विसंख्यातानि तान्यत्र धर्मविद्भि-

महात्मभिः । सारात् सारतराग्येव संख्यातानि
निबोधत । वाराहीतम् ।

शिवोक्तं चतुःषष्टिसङ्ख्यकं तन्त्रं यथा “सिद्धेश्वरं महा-
तन्त्रं कालीतन्त्रं कुलार्णवम् । ज्ञानार्णवं नीलतन्त्रं
फेत्कारीतन्त्रसुत्तमम् । देव्यागमं चत्तराख्यं श्रीक्रमं
सिद्धियामनम् । मत्स्यसूक्तं सिद्धेश्वरं सिद्धिसाराङ्ग्यं
तथा वाराहीतन्त्रं देवेशि ! योगिनीतन्त्रसुत्तमम् ।
गणेशविमर्षणीतन्त्रं नित्यातन्त्रं शिवागमम् । चासु-
खङ्गाख्यं महेशानि ! सृष्टिसालाख्यतन्त्रकम् । हंसमाहे-
श्वरं तन्त्रं निरुत्तरमनुत्तमम् । कुलप्रकाशकं देवि !
कल्पं गाथात्मकं शिवे ! । क्रियासारं निवन्धाख्यं स्मृतन्त्रं
तन्त्रसुत्तमम् । सम्मोहनं तन्त्रराजं जलिताख्यं तथा-
शिवे ! । राधाख्यं मालिनीतन्त्रं रुद्रयामलसुत्तमम् ।
हहञ्च श्रीक्रमं तन्त्रं गगनं सुकुसुदिनि ! । विशुद्धेश्वर
तन्त्रञ्च मालिनीविजयं तथा । समयाचारतन्त्रञ्च
भैरवीतन्त्रसुत्तमम् । योगिनीहृदयं तन्त्रं भैरवं पर-
मेश्वरि ! । सनत्कुमारकं तन्त्रं योनितन्त्रं प्रकीर्तितम् ।
तन्त्रान्तरञ्च देवेशि ! नवरत्नेश्वरं तथा । कुलचूडामणि-
तन्त्रं भावचूडामणीयकम् । मन्त्रदेवप्रकाशञ्च कामाख्या-
नामकं तथा । कामधेतुकुमारी च भूतढामरसंचकम् ।
मालिनीविजयं तन्त्रं यामलं प्रह्ला यामलम् । विश्वसारं
महायन्त्रं महाकालं कुलामृतम् । कुलोद्गीशं कुजि-
काख्यं ग्रन्थचिन्तामणीयकम् । एतानि तन्त्ररत्नानि
सकलानि युगे युगे । कालीविलसकादीनि तन्त्राणि
परमेश्वरि ! । कालकल्पे सुसिद्धानि अश्रकानासु भूमिषु ।
महाचीनादितन्त्राणि अविकल्पे महेश्वरि ! । सुसिद्धानि
वरारोहे ! रथकानासु भूमिषु इति महासिद्धिसार-
तन्त्रम् । “चतुःषष्ट्य तन्त्राणि यामलादीनि पाव्यति ।
सकलानीह वाराहे विष्णुकानासु भूमिषु । कल्प
भेदेन तन्त्राणि कथितानि च यानि च । पाषण्ड
भोहनायैव विफलानीह सुन्दरि ! ” विश्वसारतन्त्रम् ।
अन्यत्र च “दैत्यानां भोहनार्थं तु तन्त्राख्यं शिवोदितम्”
तत्र स्मृताश्चिन्तायां औषधे च “तन्त्रावापविदा योगैः”
ब्राह्मः । शास्त्रे “इदानीं तत्प्रवक्ष्यामि तन्त्रसुत्तरसुत्त-
मम्” सुश्रुतः अनेकोहेन सकृत्प्रयोगे “हौ टेवे प्राक् त्वयः
पित्रे च दगैकैकमेव वा । मातामहानामर्थेऽं तन्त्रं वा
त्रैश्वदैविकम्” याज्ञ० । “पितृश्राद्धे मातामहश्राद्धे च वैश्व-
दैविकं तन्त्रेण कार्यमिति” स्मृता० । २१विध्यन्ते अङ्ग-

समुदाये “दर्शपौर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्यामस्तन्त्रस्य
तन्त्राभावात्” याज्ञ० श्रौ० १।१।२। तन्त्रमङ्गसंहतिः
विध्यन्त इत्यर्थः स चावस्थानादिसंस्थाजपान्तः
प्रधानस्य तन्त्रणात् तन्त्रमित्युच्यते” कर्कः । तन्त्रल-
क्षणादिकं कात्या० श्रौ० उक्तं यथा “कर्मणां युग-
पद्भावस्तन्त्रम्” कात्या० श्रौ० १।७।१

“यत्र प्रधानकर्मणां युगपद्भावः सह प्रयोगः तन्त्रारा-
दुपकारकाणामङ्गानां तन्त्रं सकृदनुष्ठानं भवति । न
प्रतिप्रधानं पृथक् पृथक् यद्वि सकृत् कृतं बहूनामुप-
करोति तत्तन्त्रमित्युच्यते यथा बहूनां मध्ये कृतः
प्रदीपः । कुतस्तन्त्रमिति हेत्वाकाङ्क्षायां तीव्रं हेतु-
नाह” कर्कः । “शक्यपुरुषार्थकृतत्वैकार्थसमवाय
सुतिभ्यः” २२० । “प्रधानकर्मणां सह प्रयोगे सति तद-
ङ्गानां सकृदनुष्ठानमुक्तम् । तत् कृतः शक्यत्वात् सकृदप्य-
नुष्ठितेरादुपकारकैरङ्गैर्बहूनामपि प्राधानानामुप-
कारस्य कर्तुं शक्यत्वात् शक्यन्ति ह्यारादुपकारकाणि
बहूनामुपकर्तुम्, अष्टह्यमाणविशेषत्वात् प्रदीपवत्
यथा एक एव प्रदीपो बहूनां मध्ये कृतः सन् सर्वेषा-
मुपकरोति एवमेताम्यपीति । यद्यप्यङ्गानां प्रत्येकमेव
विनियोगस्तथापि पिधना तावदनुष्ठानं सकृदेवोपकारकं
भवति यथैव हि षट्सु भावनासु लिङ्गपदेनैव कथम्भाव-
मपेक्षमाणास्तपि सकृदान्नाता एवाङ्गविधयः पस्यामपि
प्रत्येकमङ्गानि समर्पयन्ति सत्यपि च कस्याचित् प्रधानो-
त्पत्तिरिधिसिद्धिधौ प्रकरणवशेन संनिधिर्बाध्यते तथैव
संहतानां प्रधानानां फलसाधनत्वात् कर्तृदेशकालैक्याच्च
युगपत् सर्वेष्वनुष्ठानं प्रारब्धेषु सकृत्कृतमेवाङ्गं सर्व-
चिकीर्षया कृतत्वात् सन्नमपि केनचित् संनिधिं बाधित्वा
प्रकरणवशेन सर्वार्थं भवति । किं च पौर्णमास्यां यजेतेति
त्वयाणां युगपदनुष्ठानमवगतं पृथक् पृथक् साङ्गे-
ष्वनुष्ठायमानेषु बाध्यते तस्मात् सकृदेवाङ्गानामनुष्ठा-
नम् । तथा पुरुषार्थकृतत्वाच्च यतः सकृदनुष्ठितैरप्यङ्गैः
पुरुषार्थः कृत एव भवति पुरुषार्थः पुरुषस्याभीष्टं
फलम् तद्वि चान्तेयादिभिरङ्गैरपेक्षतैः क्रियते चारा-
दुपकारकाणि चाङ्गान्येकघटादिप्रकाशकप्रदीपवत् सर्वेषां
सहैवोपकर्तुं सकृत्कृतैरपि पुरुषार्थः कृतएव भवति ।
तथा एकार्थसमवायस्युत्तेसाङ्गानां तन्त्रं भवति एको-
ऽर्थो यस्य एकार्थं एकफलो यः प्रधानानां समवायः
समहः स एकार्थसमवायः तत्र एकार्थं समवाये एकफले

प्रधानसमष्टि अङ्गानां तन्त्रश्रुतेः अङ्गानां सकटनुष्ठानं
 श्रूयते यतः । तथाहि ‘ता एकविंशतिराहुतयोद्वावा-
 धारौ पञ्च प्रयाजा हावाण्यभागावाग्नेयः पुरोडाशस्त-
 द्गान्नीषोमीय उपशंशुयाजोऽग्नीषोमीयः पुरोडाशोऽग्निः
 खिष्टकृदिडा त्रयोऽनुयाजाः सूक्तवाकश्च शस्योर्वाक्
 श्वाय यदेवादः पत्नीसंयाजेपु सस्यष्टह्लाति समिष्ट
 यजुश्चेति तत्त्वान्येयोपांशुयाजाग्नीषोमीयलक्षण एक-
 फले प्रधानसमवाय आहुतीनामेकविंशतिसंख्या श्रूयते
 सा चाङ्गानां सकटकरणपक्ष एवोपपद्यते न प्रतिप्रधानं
 पृथगनुष्ठानपक्षे । तस्मात् प्रधानानां सहप्रयोगे सक-
 देवारादुपकारिका क्रिया सन्निपत्योपकारकाणां प्रति-
 प्रधानभाट्टित्तिरिति तु प्रागुक्तमेव । अथ प्रधानानां सह
 प्रयोगे कारणान्याह कर्कः । “फलकर्मदेशकालद्रव्य-
 देवतागुणसामान्ये” १२० । यत्नेकेन वाक्येन बहूनि
 प्रधानकर्माणि एकफलसाधनत्वेन विधीयन्ते तत्र तेषा-
 मितरेतरापेक्षाणां साधनत्वेन विधानात् सहप्रयोगः
 तद्यथा मित्राविन्दाश्चौराद्रुमित्रायुष्कामस्येति वैदेवेन
 प्रजाकामं याजयेदिति अत्र मित्रविन्दाशब्देन ससुदाय-
 वचनेन दशानां हविषां सहप्रयोगः वैश्वदेवशब्देन च
 ससुदायवचनेनाष्टानां हविषाम् । सूक्तार्थस्तु सामान्य
 शब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते फलसामान्ये कर्मसामान्ये
 देशसामान्ये कालसामान्ये द्रव्यसामान्ये देवतागुणयोः
 सामान्य इति एकवाक्येनैकफलसाधनत्वेन विधानेऽपि
 फलादिसामान्ये सत्येव प्रधानानां सहप्रयोगो भवति
 फलं स्वर्गादि कर्म पञ्चप्रयाजता त्र्यनुयाजतेत्यादि । देशः
 समप्राचीनप्रवणादिः । कालः पूर्वाह्णापराह्णादिः । द्रव्यं
 दक्षिणाद्रव्यम् न तु हविर्द्रव्यम् अनेकेषु प्रधानकर्मसु
 तद्भेदेऽप्यवश्यम्भावात् देवता प्रजापतीन्द्रादिः । तद्गुण
 उपशंशुत्वान्वाव्यत्वादिः तस्मिन् सति प्रधानमपि सहैव
 भवति न पृथक् कर्कः “तद्भेदे भेदः” ४२० । तेषां
 फलादीनां भेदस्तद्भेदः तद्भेदे तेषां फलादीनां सह
 प्रयोगकारणानां भेदे सति प्रधानानां प्रयोगभेदो
 भवति तत्र प्रयोगवचनभेदानुमित्विन्दाप्रीतिकामा-
 न्नेययोर्न सहप्रयोगः फलभेदाच्च श्रीकामराष्ट्रकाम-
 मित्रकामायुष्काममित्रविन्दानां पृथक् प्रयोगः । कर्म-
 भेदेऽपि प्रयोगभेदो भवति तद्यथा कस्यचित् पञ्चप्रया-
 जता कस्यचिद्विषययाजता यथा च क्रौडिनीया महा-
 हविषोस्तन्महाहवे इतरेतरस्य विगुणत्वं भवति ।

देशभेदेऽपि तन्त्रभेदो भवति यथा वरुणप्रयासेषु
 सारुत्याः क्रौडिनीमहाहविषोश्च क्रौडिन्याः समदेशः
 महाहविषस्तु प्राचीनप्रवणः । कालभेदेऽपि सह-
 प्रयोगो न भवति यथा दर्शस्य पौर्णमासस्य च “पौर्ण-
 मास्यां पौर्णमास्या यजेतामावास्यायाममावास्याया यजे-
 तेति वचनेन कालभेदेन तयोर्विधानात् । यथा वा आनी-
 कवतीशान्तपनीययोः पर्याह्णमध्याह्नरूपकालभेदात्तन्त्र-
 भेदः । दक्षिणाद्रव्यैक्ये सति सहप्रयोगो यथा
 राजसूये त्रयाणां त्रिपंयुक्तानां येषां मते च
 त्रिपंयुक्तानां त्रयाणामप्येकस्मिन्नेवाह्न्यनुष्ठानम्
 तेषां दक्षिणाद्रव्यभेदेन त्रयाणां त्रयाणां पृथग-
 नुष्ठानम् न सर्वेषां सहप्रयोगः दक्षिणाभेदश्च
 त्रयाणां वामनः त्रयाणां श्यामः त्रयाणां बभ्रुरिति
 तत्र दक्षिणाभेदादानतिभेदः तद्भेदात्तत्कृतस्य स्वरूपस्य
 भेदः वामनान्तैर्हि पूर्वं कर्म कर्तव्यम् श्यामान्तै-
 र्कृत्तरम् तन्त्रत्वे तूभाभ्यामानता उभयं कुर्युः । तत्र
 दक्षिणाव्यवस्था गम्यमाना बाध्येत । तस्मात् प्रतिदक्षिणं
 तन्त्रभेदः । अत्र एकवाक्येनैकफलार्थमेव विधाने देश-
 कालकर्मैक्ये सत्यपि दक्षिणाभेदात्तन्त्रभेदः । देवताया
 देवतागुणस्य च सामान्ये सति उच्चारणमपि तस्या
 देवताया आवाहनत्यागादौ तन्त्रेण भवति यथा सप्त-
 दशप्राजापत्येषु राजपेये प्रजापतेर्देवतायाः समानत्वा-
 दुगुणस्थोपांशुत्वस्य च समानत्वादनुवचनादौ तन्त्रेणो-
 च्चारणं भवति यागोऽपि तन्त्रेणैव भवति । तथा च
 प्राजापत्यान् प्रकृत्य श्रूयते एकातुवाक्या भवत्येक-
 याज्यैकदेवत्या हि प्राजापत्या इत्युपांशुत्वाच् छागानां
 हविषोऽनूब्रूहीति अत्रानुवाक्याद्येकत्वे एकदेवतत्वं
 हेतुं ब्रुवन्ती एकदेवताकानां सिद्धं तन्त्रोच्चारणं दर्श-
 यति । दर्शपूर्णमासयोरेव द्रव्यभेदेऽपि दध्नः पयसश्च
 देवताया इन्द्रस्य तद्गुणस्य चात्राव्यत्वस्य समानत्वात्त-
 न्त्रेणैव याग उच्चारणं भवति । देवतायां समानाया-
 मपि देवतागुणस्थोपांशुत्वादेर्भेदे सति सहोच्चारणं न
 भवति यथा प्रकृतावेवोपांशुजापान्नीषोमयोः पुरोडाशा-
 ग्नीषोमयोश्च । इह देवतातद्गुणयोः सामान्ये यागस्य
 तन्त्रेणानुष्ठानमुच्यते अत्र सिद्धमेव देवतागुणसामान्ये
 तन्त्रेण यागातुष्ठानमुपजीव्य भेदो यागस्य भेदानु-
 स्ठानपूर्वं निषिद्धः न द्रव्यभेदे गुणयोगादिति वा तस्य
 इति न पुनरुक्तिदोषादि ।” कर्कः ।

तत्त्वज्ञानविषयादिकं जैमिनिना एकदशाध्याये न्यस्तं प तत एवागन्तव्यं संक्षेपतश्च जैमिनिशब्दे साधनेनोक्तं ११४१
५० दर्शितम् । तत्र शास्त्रे “आसुरिरपि पञ्चशिखाय
तेन बद्धधा कृतं तन्त्रम्” “सप्तत्यां किञ्च येऽर्थास्तेऽर्थाः
षष्टितन्त्रस्य” सा० का० । २२ नीत्यवयवे । “तन्त्रैः पञ्चभि-
रेतश्चकार मनोरमं शास्त्रम्” पञ्चत० । तदवय-
वाश्च सितभेदमित्वापात्रिकाकोलकीयलब्धाप्रणाशपरीक्षित-
कारकाख्याः । तन्त्रं वेत्ति ठक् । तान्त्रिक तन्त्रवेत्तिरिति ।
तन्त्रं विहितः ठक् । तान्त्रिक तन्त्रविहिते त्वि० स्त्रियां
ङीप् “वैदिकी तान्त्रिकी सन्ध्या यथातुक्तमयोः गत”
तन्त्रसा० तान्त्रिकी दीक्षा २३ वये च स्तन्त्रः परतन्त्रः ।

तन्त्रक त्वि० तन्त्रात् अचिराद्भूतम् कन् । अभिभवे यस्ते
अमरः पठे ५० शास्त्रां स्त्री इति भेदः । “वसानस्तन्त्र-
कनिभे सर्वाङ्गीणे तत्त्वचौ” भट्टः ।

तन्त्रकाष्ठ न० तन्त्रश्च काष्ठम् । तन्त्रस्ये काष्ठभेदे (तांतेर
काटि) प्रभृतौ त्रिका० ।

तन्त्रता स्त्री तन्त्रस्य भावः तत् । अनेकोद्देशेन सकृत्प्रवृत्तौ
यथा तर्पणपूजनाद्यनेककर्माद्देशेन सकृत्क्षाने कृते सर्व-
कर्माङ्गज्ञानसिद्धिः । तद्विषयोदाहरणं प्रा० त० उक्तं यथा
“अग्नेयाष्टकपालौन्द्रध्यैन्द्रपयोगागानां त्रयाणा-
माग्नेयाष्टकपालोपांशुयागानीषोमीयैकादशकपालया-
गानां त्रयाणां सकृत् सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गे-
नोपकारः सिद्धयति तथा नानावृत्तवधसत्त्वे सर्व-
द्देशेन सकृत् प्रायश्चित्ते कृते सर्ववृत्तवधजन्यपापनाशः ।
तन्त्रतायाहेतुश्च अष्टाष्टैकजातीयकर्मणः कालदेश
कर्त्तादीनां प्रयोगानुबन्धिवैधहेतुभूतानामभेदे उद्देश्य
विशेषाद्यङ्गः” इति । एवञ्च “ज्ञातोऽधिकारी भवति दैवे
पैत्रे च कर्मणि । पवित्राणां तथा जायते दाने च
विधिदर्शिते” इति विष्णुस्मृत्युक्तम् “अस्नात्वा गाचरेत् कर्म-
जपहोमादि किञ्चनेति” दत्तोक्तञ्च, क्रियाङ्गज्ञानं
कर्त्तृसंस्कारद्वारेण तद्दिनकर्त्तव्याशेषकर्मार्थमेकमेव
न तु प्रतिकर्म कर्त्तव्यम्” इति रघुनन्दनः अधिकं
तन्त्रशब्दे दृश्यम् ।

तन्त्रधारक ५० तन्त्रं कर्मज्ञापकपद्धतिपन्थं धारयति
धारि-एषु लु० इत० । “एकस्तत्र नियुक्तः स्यादपरस्त-
न्त्रधारकः । तृतीयं प्रश्नकं ब्रूयात् ततः कर्म समाचरेत्”
गृह्यपरिषोक्ते कर्मस्वरूपज्ञापकपुस्तकवाचके । “तन्त्र-
धारकः पुस्तकधारकः” स० त० रघुनन्दनः ।

तन्त्रयुक्ति स्त्री तन्त्रोक्ता आर्युर्वेदशास्त्रोक्ता युक्तिः ।

सन्तुतोक्ते हात्विशङ्गेदेके युक्तिभेदे । ताश्च यथा

“अथातस्तन्त्रयुक्तिनामाध्यायं व्याख्यास्यामः । हात्विश-
स्तन्त्रयुक्तयो भवन्ति । तद्व्याख्या । अधिकरणं योगः प-
दार्थो हेत्वर्थ उद्देशो निर्देश उपदेशः प्रदेशोऽ-
तिदेशोऽपवर्गो वाक्यशेषोऽर्थापत्तिर्विपर्ययः प्रसङ्गएकान्तो-
ऽनेकान्तः पूर्वपक्षो निर्णयोऽनुमतं विधानमनागतावे-
क्षणम् अतिक्रान्तावेक्षणम् । संशयो व्याख्यानं स्वसंज्ञा उदा-
हरणं निर्वचनं निर्देशनं नियोगो विकल्पः सत्संज्ञ उदा-
सिति अस्मासां तन्त्रयुक्तीनां किं प्रयोजनमित्युच्यते । वा-
क्ययोजनमर्थयोजनञ्च । भवन्ति चात्र श्लोकाः । असहादि-
प्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिहेलनम् । स्ववाक्यानां सिद्धिरपि
क्रियते तन्त्रयुक्तिः । व्यक्ता नोक्ताश्च ते ह्यर्थास्तीना ये
चाप्यनिर्मलाः । लेशोक्ता ये कश्चित्तन्त्रे तेषांश्चापि प्रसा-
धनम् । यथास्वजवनस्यार्कः प्रदीपो वेश्मनो यथा ।
प्रबोध्यस्य प्रकाशार्थास्तथा तन्त्रस्य युक्तयः । यमर्थम-
धिकृत्योच्यते तदधिकरणं यथा रसं दोषं वा । तेन
वाक्यं युज्यते स योगः २ । यथा तैलं पिबेन्नान्तथक्षि-
निस्वर्हिन्नाभयाष्टककपिप्पलीभिः । सिद्धं बलाभ्याञ्च
सदेवदारुं हितञ्च नित्यङ्गलग्नगङ्गुरोगी” । सिद्धं पिबेदिति
प्रथमं वक्तव्ये तृतीयपादे सिद्धं प्रयुक्तत्वेन दूरस्थाना-
मपि पदानामेकीकरणं योगः । योऽर्थोभिहितः स्मृत्ये
पदे वा स पदार्थः ३ । अपरिमिताश्च पदार्थाः । यथा
क्षेत्रस्वेदास्त्रनेपु निर्दिष्टेषु द्वयोस्त्वयाणांमर्थानांमुपप-
त्तिर्दृश्यते तत्र योऽर्थः पूर्वापरयोगसिद्धोभवति स पक्षी-
तथ्यो यथा । वेदात्पत्तिं व्याख्यास्याम इत्युक्ते सान्दि-
ह्यते बुद्धिः । कतमस्य वेदस्यायस्यत्तिं विवक्षुरिति ।
क्षेत्रे दादयस्त्रयोवेदास्तत्र पूर्वापरयोगमुपलभ्य विद-वि-
चारणे विन्दत्येतयोश्च धात्वोरेकार्थयोः प्रयोग इति
पश्चात्प्रतिप्रतिभयति । आर्युर्वेदोत्पत्तिमयं विवक्षुरित्येव
पदार्थः । यदन्यदुक्तमन्यार्थसाधकं भवति स हेत्वर्थः ४ ।
यथा सृष्टिपण्डोऽङ्गः प्रकृतिश्च यथा भापदुग्धप्रभृति-
भिर्मयः प्रकृद्युत इति । समासकथनसङ्देशः ५ । यथा
शल्यमिति । विस्तरवचनं निर्देशः ६ । यथा । शारीरसा-
गन्तुकं चेति । एवमित्युपदेशः ७ । यथा “तथा न जायत-
याद्रात्रौ दिवा स्वप्नञ्च वर्जयेत्” अनेन कारणेनेत्युपदेशः ।
यथोपदिश्यते मधुपेण श्लेष्माभिर्वर्जित इति । प्रकृतस्या-
तिक्रान्तेन साधनं प्रदेशः ८ । यथा देवदत्तस्थानेन शब्द-

सङ्गतं तस्माद्यज्ञादतस्याप्ययमेवोद्धारयतीति । प्रकृत-
स्यानागतं साधनमतिदेशः । यथानेनास्य वायुर्दुर्ज-
सुपनिष्ठते तेनोदावर्त्तः स्यादिति । अग्निव्याप्यापकर्ष-
नपर्वणः १० । यथा खेद्या विनायसूटा अन्यत्वा क्रीडवि-
वादिति । येन पदेनातुक्तेन वाक्यं समाप्यते स वाक्य-
मेवः ११ । यथा गिरःपाणिपादपाशं पृथोदरोरसामित्युक्ते
पुरुषस्य हृन्मपि गम्यते पुरुष एवोक्त इति । यदकीर्त्ति-
तमर्थादापद्यते साध्यापत्तिः १२ । यद्यौदनं भण्ये इत्युक्ते ऽ-
र्थादापन्नं भवति नायं पिपासयैवागमिति । यदुयत्नाभि-
हितं तस्य प्रातिज्योत्यं विपर्ययः १३ । यथा कशात्मप्राण
भीरवो दुश्चिकित्स्या इत्युक्ते विपरीतं गृह्यते उदा-
हयः सुचिकित्स्या इति । प्रकरणान्तरेण समापनं
प्रसङ्गः १४ । यथा प्रकारान्तरितोयमर्थो ऽसङ्गदुक्तः समा-
प्यते स प्रसङ्गः महाभूतशरीरसमवायः पुरुषस्तस्मिन्
क्रिया सोऽधिष्ठानमिति वेदोत्पत्तावभिधाय भूतविद्यायां
पुनरुक्तं यतोऽभिहितं पञ्चमहाभूतशरीरसमवायः
पुरुष इति स खल्वेवं कर्मपुरुषश्चित्स्थायामधिकृतः
सर्वत्र । यद्वधारेणोच्यते स एकान्तः १५ ।

“यथा लट्ठद्विरेचयति मदनफलं वासयतीति । क्वचि-
न्या क्वचिदन्वयेति यः सोऽनेकान्तः १६ । यथा केचि-
दाचार्या ब्रुवते ब्रह्म प्रधानं केचिद्ब्रह्म केचिद्दीर्घं
केचिद्विपाकमिति । आद्येऽपूरकः प्रश्नः पूर्वपक्षः १७
यथा कफवातनिर्मिमासत्वारः प्रमेहा कृसाध्या
भवन्तीति । तस्मिन्निर्णयः १८ । यथा शरीरं प्रपीड्य
पश्चादधोगत्वा यथामेदोमज्जातुविद्धं मूलं प्रसृजति यात
यवमसाध्या वातजा इति । तथाचोक्तम् “कृत्स्नं
शरीरं निष्पीड्य मेदोमज्जवसायुतः । अधः प्रसृज्यते वायु-
क्तेनासाध्यास्तु वातजाः” । परमतमप्रतिषिद्धमनुमतम् १९ ।
यथाभ्यो ब्रूयात्सप्र रसा इति । प्रकरणानुपव्याभिहितं
विधानम् २० । यथा सकृद्यमस्मागये कादशप्रकरणानुप-
व्याभिहितानि । एवं वक्ष्यतीत्यनागतवैक्षणम् २१ । यथा
सोक्तस्याने ब्रूयात्क्षितितेषु वक्ष्यामीति । यत्पूर्वमुक्तं
तटितक्रान्तावेक्षणम् २२ । यथा चिकित्सितेषु ब्रूयात् सोक्त
स्याने यदीरितमिति । उभयहेतुदर्शनं संशयः २३ । यथा
तल्लूटयाभिधातः प्राणहरः पाणिपादच्छेदनं प्राण-
हरमिति । तत्प्रातिशयोपवर्त्तनं व्याख्यानम् २४ । यथेह
पञ्चविंशतिकः पुरुषोऽत्र व्याख्यायते । अन्येष्वायुर्वेद-
तन्त्रेषु भूतादिप्रकारव्यतिना । अन्यथास्मासा-

मान्या स्वभंशा २५ । यथा मिथुनमिति मधुसर्पिणोर्गृह-
णम् । लोके प्रथितसुदाहरणम् २६ । यथोष्णमयाष्ठीतम-
तुधामिति । निश्चितं वचनं निर्वचनम् २७ । यथायुर्विद्यते ऽ-
स्मिन्नेन वायुर्विन्दमीत्यायुर्वेदः । इष्टान्तेनार्थः प्रसाध्यते
यत् तद्विदर्शनम् २८ । यथाग्निदीयुना सहितः कोष्ठे
उद्दिग्मक्यति तथा वातपित्तकफजोडद्वय इति । इदमेव
कर्त्तव्यमिति नियोगः २९ । यथा पथ्यमेव भोक्तव्यमिति ।
इदं वेति विकल्पः ३० । यथा रसौदनः सहता यथागूष्ठी
इदं चेत्येति कस्यचिदर्थः ३१ । यथा मांसयर्गे रणहरिण-
कावत्तिरिशारङ्गाः प्रधानमिति । यदनिर्दिष्टं बुद्धिमता
तदुक्तम् ३२ । यथाभिहितमक्षपानविधौ चतुर्विधश्चाक्षसु-
पदिश्यते । भक्ष्यं भोक्ष्यं लेह्यं पेयमेवचतुर्विधे वक्तव्ये
द्विविधमितिहितमलोक्तमिति । अक्षपाने विशिष्य
द्वयोर्गृह्ये कृते चतुर्णामपि पक्ष्यं भवति किञ्चा-
न्यत् । अन्येन भक्ष्यमयकृत् त्वत्साधस्योत् । पेयेन
लेह्यं द्रवसाधस्योत् । चतुर्विधश्चाहारः प्रायेण द्विविधः
प्रसिद्ध इति । द्वाविंशदुक्तयो ह्येतास्तन्त्रसारगवेषणे ।
मया सम्यग्विनिहिताः शब्दव्यायार्थसंयुताः । यो ह्येता
विधियद्देशे दीपोभूतास्तु बुद्धिमान् । स पूजाहो
भिषक् श्रेष्ठ इति धन्वन्तरिभक्तम् ।”

तन्त्रवाय(प) पु० तन्त्र्यते तन्-कर्मणि इन् तन्त्रं
कृत्वं वयति वपति वा वे-वप-वा व्यञ् ७१० सं० ।
(ताति) ख्याते ऽसङ्कीर्णजातिभेदे स्त्रियां आतित्वात्
डोष् योपधस्य त टाप् इति भेदः । तदुत्पत्तिः परा-
शरपञ्चतानुक्ता यथा “ताम्रकृष्णकृष्णकार्या” मणिकारश्च
जायते । मणिकारात् ताम्रकृष्णं मणिबन्धोऽत्र जायते
मणिवन्धान्मणिकार्यां तन्त्रवायाश्च जप्तिरे” । मन्त्र-
स्वस्माद्भजः । आधारे षञ् इत् ० । २तन्त्रे (ताति)
पुं० शब्दरत्ना० ।

तन्त्रहोम पु० तन्त्रेण होमः । परिसमूहवर्हिंरास्तरण
युक्ते होमे क्षिप्रहोमशब्दे उच्यते । तन्त्रमप्यत्र ।
“यज्ञहोमसमित्तन्त्रं शोधन्याख्येषु कर्मसु” रुन्दोगप०
तन्त्रा स्त्री तत्त्व-भावे च । रेषुसिद्धायां तन्त्रायां द्विरुपको० ।
तन्त्रायिन् पु० तन्त्रे कावचक्रे एतिर्भवति षिभि ७त० ।
कावचक्रगामिनि स्त्रियां दी० । “तन्त्रादिषु नमोद्या-
वापृथिवीभ्याम्” यजु० १८।१२ तन्त्र्यतेऽनेन तन्त्रं पट-
रचनाय शब्दाकायुक्तं यन्त्रभेदः तद्वत् नभक्षि
कावचक्रमपि तन्त्रमुच्यते वेददी० ।

तन्त्रिका स्त्री तन्त्रयते तन्त्रि ई ततः स्वार्थे क पूर्वाणो
ह्रस्वः । गुडूच्याम् । अमरः ।

तन्त्रि स्त्री तन्त्रि-इ । १ तन्त्राग्राम् २ तन्त्रायां च “अपेततन्त्रि
धर्म्यान्ना शक्त्या सत्समयान्वितः” भा० आनु० १४२ अ० ।

तन्त्रित लि० तन्त्रा तन्त्रा जाताऽस्य तार० इतच् । आ-
लस्ययुक्ते “धार्मिको नित्यभक्तश्च पितृनित्यभक्तनिवृत्तः”
भा० शा० १२७१२ । “गव्यं दीर्घेण कालेन युक्तेनात-
न्त्रितेन च” भा० आनु० १६२ अ० । “अतन्त्रिता सा
स्वयमेव वृत्तकान्” कुमा० ।

तन्त्रिपाल पु० सहदेवे तन्त्रिपालशब्दे दृश्यम् ।

तन्त्रिपालक पु० जयद्रथराजे शब्दम् ।

तन्त्री स्त्री तन्त्रि ई । १ वीणागुण्ये २ गुडूच्यां ३ देहसिरायां
भेदि० । “स ददर्श श्रमांसस्य कृतन्त्रीं विततां सुनिः”
भा० शा० १४ अ० । ४ नदीभेदे ५ नाद्यां ६ युवतीभेदे शब्दम् ।
अस्य डीबलत्वाभावेन बहुव्रीहौ स्वाङ्गे नाडीतन्त्र्योः
पा० न कप् तदभावेऽपि न ह्रस्वः । बहुतन्त्रीर्षीषा
बहुतन्त्रीधर्मनी” सि० कौ० । स्वाङ्ग इत्युक्तेः बहुतन्त्रीका
वीणेतादौ कप् । “सप्ततन्त्र्यो प्रथिता चैव वीणा”
भा० व० १३४ अ० । अस्वाङ्गत्वेऽपि आर्षत्वात् न कप् ।
७ रज्जौ “न लङ्घयेत् वत्सतन्त्रीं” भनुः “यस्य वाचा प्रजाः
सर्वा गायन्तन्त्र्येव यन्त्रिताः” भाग० ३।१५।८ । ८ वीणा-
याञ्च “कण्ठ्यमानः सततं लोकावटति चञ्चलः । वट्ट-
यानो मरेन्द्राणां तन्त्रीर्विराणि चैव ह” हरिवं० ५७ अ० ।

तन्त्र्य न० इत० । तन्त्रू नामग्ये ततो गङ्गा० छ । तन्त्र्यपीय
तद्वशादौ लि० ।

तन्त्री(स्थी) अव्य० तन-बा धी । उभ्यादिगणे तस्थीत्यल
पाठान्तरम् पृष्ठो० स्त्रीकारे अव्युपगमे । गतिसंज्ञकत्वात्
समासे तन्त्री(स्थी)कत्वम् ।

तन्त्रा स्त्री तन्त्रि-भावे च । १ ईषन्निद्रायाम् २ आलस्ये च
हेमच० “तमोवातकफास्तन्त्रा” इति वैद्यकम् तल्लक्षणञ्च
“इन्द्रियार्थेष्वसंवित्तिगौरवं जृम्भणं क्लमः । निद्रात्तस्येव
यस्येहा तस्य तन्त्रां विनिर्दिशेत्” माधवः
“शुचिर्गुरुवचोदक्षस्तन्त्रानिद्राविवर्जितः”
“विषयेन्द्रियसंभोगस्तन्त्रालस्यवर्जनम्” याज्ञ० । निद्रायां
प्रबुद्धस्य क्लमभावः । तन्त्रायां तु प्रबुद्धस्यापि क्लम इत्य-
नयोर्भेदः । तन्त्रा च सुखस्य भाव्या निद्रायाः कन्या
प्रोतेर्भागीनी यथाह “निद्राकन्या च तन्त्रा सा प्रीति-
रन्त्रा सुखप्रिये । याभ्यां व्याप्तं जगत्सर्वम्” शब्दार्थचि०

धृतवाक्यम् ३ पङ्क्तिरन्त्रि न० । “तन्त्रं रन्त्रः”
यजु० १५।५ । तन्त्रि वादे मोहे च तन्त्रति वीदति
स्यानसंकोचेनेति तन्त्रं त्रिणी “पङ्क्तिर्वै तन्त्रं
रन्त्रः” इति श्रुतेः” वेददी०

तन्त्रयु लि० तन्त्रामालस्यं याति या-कृ पृष्ठो० । आलस्ययुक्ते
“मो घु ब्रह्मेव तन्त्रयुर्भूवो वाजानाम्” ऋ० ८।६२।१०
“तन्त्रयुरालस्ययुक्तः” भा०

तन्त्रवाप पु० तन्त्रवाप+पृष्ठो० । तन्त्रवाये शब्दार्थचि० ।

तन्त्रालु लि० सौ० तन्त्रि-आलुच् । १ ईषन्निद्रायाम् २ आलस्य-
युक्ते च जटाधरः ।

तन्त्रि स्त्री सौ० तदि-क्रिन् । १ ईषन्निद्रायाम् २ आलस्ये च
उष्णादिको “विभक्तनक्तन्त्रिभक्ततन्त्रिणा” किरा० । तन्त्रि-ई
तन्त्रीत्यपि तत्कार्ये व्ययं न डीबलत्वेन न सुलोपः । तन्त्रीश्च
अत्यन्तश्रमादिना सर्वाङ्गेन्द्रियाप्रभुत्वम् । सर्वाङ्गेन्द्रिय-
निमीलनापादकत्वात् तथात्वम् । “शुद्धा च तन्त्रा च
विपन्नतां गतः” रामा० अयो० ८० अ० । “गततन्त्री-
क्लमो वापि क्षणेनैतौ महारथौ” २८८ अ० । जिततन्त्रीः
गततन्त्रीः इत्यादौ डीबलत्वाभावाच्च ह्रस्वः न वा कप् ।

तन्त्रिज पु० यदुवंश्ये कनवकन्यपुत्रभेदे “तन्त्रिजस्तन्त्रिपालश्च
सुतो कनवकस्य तु” हरिवं० १५ अ० ।

तन्त्रित लि० तन्त्रा जाताऽस्य तार० इतच् । जातालस्ये “य
इदं धारयिष्यन्ति धर्मशास्त्रमतन्त्रिताः” “अतन्त्रिता सा
स्वयमेव वृत्तकान्” कुमा० । अतन्त्रितेति पाठान्तरम् ।
तन्त्रिपाल पु० यदुवंश्ये कनवकन्यपुत्रभेदे तन्त्रिजशब्दे दृश्यम्
तन्त्रि स्त्री तन्त्रयति नी-वा० ङि । (चाकुल्या) चक्रकुल्यायां
रत्नमाला । तन्त्रिरित्यपि पाठः । पृष्ठो० ।

तन्त्री स्त्री तद्वः कथा स्त्री गुणवचनोदन्तत्वात् वा लोप् ।
१ कथाङ्गां स्त्रियां तनुशब्दे उदा० “अप्रभूतमतनीयसि
तन्त्री” माघः । २ शालपय्यां (शालपान) राजनि०

तन्त्रय लि० तदात्मकम् तदु+चयट् । तदात्मके “तन्त्रयं विद्धि
म्रां विप्र ! धृतोऽहं येमया च ते” हरिवं० १६८ अ० ।

तन्त्रात् न० तदेव एवार्थे माला च वा माला यस्य वा । सांख्य-
दिशिद्धेषु शब्दादिषु न तेषां शान्तादिर्विशेषोऽस्ति । यद्योक्तं
विष्णुपुराणे “तन्त्रं तन्त्रस्तु तन्त्रात्मास्तेन तन्त्रात्मता
कृता । तन्त्रात्माण्यविशेषाणि अविशेषाकृतो हि ते । न
शान्ता नापि घोरास्ते न भूदाद्याविशेषिणः” इति ।
“तन्त्रात्माण्यविशेषास्तेभ्यो भूतानि पञ्च पञ्चभ्यः । एते
कृता विशेषाः शान्ता घोराश्च भूदाश्च” सा० भा० ।

तन्यतु पु० तनोति शब्दं तनो वा तन-यत्तुच् । १वायो
रगालौ च उच्चन० । स्तन-शब्दे वा० यत्तुच् सलोपश्च ।
शगर्जिते षष्ठ्यग्नौ च माधवः । “न वेपसा न तन्यतेन्द्रम्”
ऋ० १।८०।१२ भाष्ये उक्तैव व्युत्पत्तिः । तन्यता गर्जितेन
छान्दस उत आच् । “आयिष्मृणोमि तन्यतुष्टिदिम्”
ह० उ० । “तन्यतुः पर्जन्यः” भा० ।

तन्यु ति० तन+वा० ल्यु न अनादेशः । विस्तृते “रजांसि
चित्रा पि चरन्ति तन्ययः” ऋ० १।६१।५ ।

तन्विन् पु० तामसमनोरपत्यभेदे । “तपोरतिरकल्माषस्तन्यो
धन्वी परन्तपः” हरिवं० ७ अ० ।

तप उपतापे सक० ऐश्वर्ये अक० टि० आ० अनिट् । तप्यते अतप् ।
तेपे तप्ता तप्यते तप्ताः तप्तिः ।

अय-अधस्तासे । “अवतप्तेनकुलस्थितम्” सि० कौ० ।
आ+सप्यकृतापे । आतप्ताज्जानदभूषिताङ्गः” हरिवं० ८ अ०
अनु+सन्तततापे अतुशोचने च । “अनुतप्ये भृशं तात ! तव
घोरेण कर्मणा” भा० व० १२७२० श्लो० । “अन्वतप्यत
धर्मात्मा पुत्रं संचिन्त्य तापसम्” रामा० अयो० ४ अ० ।

“वनं प्रस्थाप्य दुष्टात्मा नास्वतप्यत दुर्मतिः” भा० व० २७ अ०

तप दाहे चु० उभ० सक० सेट् । तपयति-ते अतीतपत्-त ।
“संप्रत्ययोग्यस्थितिरेष देशः कराहिमांशोरपि तापयन्ति”
उद्भटः । “न हि तापयितुं शक्यं सागरान्भस्मृणोल्कया”
हितो० “कोऽत्र भूमिबलये जनान् सधा तापयन् सुचि-
रमेति सम्पदम्” माघः ।

अव+अधोभागे तापने “अथागताप्य पृथिवीं पूषा दिवससं-
क्षये । जगामास्तं सहस्रांशुः” भा० उ० १८० अ० ।

तप दाहे भ्वा० उभ० सक० सेट् । उच्चलने निरु० तपति-ते
अतापोत्-अतपीत् अतपिष्ट । तताप तेपे तपिष्यति ते
“वर्षते तपते कोऽन्यो ज्वलते तेजसा च कः” भा० अतु०
१४ अ० । “त्वमेकैकस्तपसे जातवेदाः” भा० आ० २१२ अ०
“तपास्यहमहं वर्षं निगृह्णास्युत्सृजामि च” गीता
“तमस्तपति धर्मांशौ” शकु० । तपःकर्माकृत्योऽस्य
कर्त्तर्यपि यक् तङ् च तप्यते तपस्तापसः ।

अभि+पृथालोचने “पृथिवीमन्तरिक्षं दिवं ताङ्गो का-
नन्धतपत्” ऐत० ब्रा० अथ्यतपत् पृथालोचितवान् ।

उद्+दोषौ अक० आत्म० स्वाङ्गकर्मकत्वे सक० आत्म० “उत्त-
पते दीप्यते इत्यर्थः” सि० कौ० । पाणिस्तपते ।
स्वाङ्गेत्युक्तेः प० मैत्रेय पाणिस्तपति” अन्यकर्मणि तु
प० । उत्तपति सुवर्णं विलापयतीत्यर्थः” सि० कौ० ।

“तीव्रस्तपमानोऽयमशक्यः सोढुमातपः” भट्टिः ।

“करणं कुसुमेषुस्तपति यद्विशङ्कः” माघः ।

उप+पीडाजन्यतापे “आहिताग्निशोदपतयेत्” आश्व० ऋ०
४।१।१। उपतपेत् व्याधिभिरुत्पीड्यतेत्यर्थः ।

नि+नितरां तापे । “तदाहुर्निशोचति नितपति वार्पिष्यति
वा” छा० उ० ।

निस्+निःशेषेण तापे धौनः पुन्य न तापे पत्यम् । “दग्धै-
कदेशा बहवो निष्टप्ताश्च तथापरे” भा० आ० २२६ अ० ।
निष्टपति सुवर्णम् आसिधने तु नप त्वं निस्तपति सुवर्णं
सुवर्णकारः । “यस्तु सूर्य्येण निष्टप्तां गाङ्गेयं पिबते
जलम्” भा० आतु० २२६ अ० । पत्वे उभयतका अष्टणम् ।

प्र+प्रकर्षेण तापे विक्रमहेतुके तापे च “भासस्तयोपाः
प्रतपन्ति यिष्यो ।” गीता “सूर्य्यः प्रतपतां अष्टः”
भा० वि० ४० श्लो० “भास्करात प्रतपिष्यतः” भा० व०
१६० अ० “द्वितीयस्यैव सूर्य्यस्य युगान्ते प्रतपिष्यतः” भा०
व० २२ अ० ।

वि+उत्तापयत् सर्वम् । “रविर्वितपतेऽत्यर्थम्” भट्टिः दीप्यते
इत्यर्थः पाणिं वितपते मैत्रेय पाणिं वितपति सुवर्णं
वितपतीत्यादि । “वितपन्नरातिम्” अथ० १२।२।४५
सम्+सप्यकृतापे । “दत्त्वापि च धनं काले सन्तपत्युप-
कारिणे” भा० शा० १६४ अ० ।

तप पु० तप-अच् । १पीप्थे ज्यैष्ठाषाढात्मके ऋतौ अमरः ।
“तपेन वर्षाः शरदा हिमागमः” माघः । “तपत्तु पूर्त्ता-
यपिमेदसाम्भराः” मैत्रेयः “तपात्यये वारिभिरुक्षिता-
मवैः” कुमा० । किञ्चित् कर्म्मोपपदे तापेः खच् ह्रस्वश्च
श्तत्तापके परन्तपः भावे व्यप् । शतपसि च “अश्व-
कुट्टा निरशना दशपञ्चतपा इमे” हरिवं० ४६ अ० ।

तपः(स्क्र)कर ति० तपः करोति अच् वा विसर्गस्य सः ।
श्तपःकारके (तपसी) श्मत्सभेदे पुंस्त्री शब्दरत्ना० ।
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

तपःक्षिशसह ति० तपसः क्षेशं सृष्टे सृष्ट-अच् । इन्द्रि-
यसंयमादिकारके तपस्त्रिणि अमरः ।

तपःस्थली स्त्री इत० । १काश्यां लि० । शतपस्यास्थलमात्रे च
तपती स्त्री । सूर्य्यस्य कन्यायां संवरणवृषस्य भार्यायां कुरुरा-
जमातरि । “ततः संवरणात् सौरी तपती सुषुवे कुरुम्”
भा० आ० ६४ अ० । “संवरणः खलु वैवस्वतो तपती
नामोपयेमे तस्यामस्य जज्ञे कुरुः” ६५ अ० । १७१ अ० ।
तत्कथा “अर्जुन उवाच तापस्य इति यद्वाक्यमुक्त्वा-

नसि मामिह । तदहं ज्ञातुमिच्छामि तापव्यापिनि-
स्यम् । तपतो नाम का चेभा तापस्या यत्कृते वयम् ।
कीन्तेया हि वयं साधो ! तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।
वैशम्पायन उवाच । एषुक्तः स गन्धर्वः कुन्तीपुत्रं धन-
ञ्जयम् । विभुतां त्रिषु लोकेषु श्रावयामास वै कथाम् ।
गन्धर्व उवाच । हन्ते कथयिष्यामि कथानेतां मनो-
रमाम् । यथावदखिलां पार्थ ! सर्वबुद्धिमतावर ! ।
उक्तवानस्मि येन त्वां तापस्या इति यद्वचः” ।

“य एष दिवि धिष्यन्नेन नाकं व्याप्नोति तेजसा । एतस्य
तपती नाम बभूव सृष्टी सुता । विवस्वतो यैदेवस्य सावित्र्य-
वरजा विभोः । विभुतां त्रिषु लोकेषु तपती तपसा युता ।
न देवी नासुरी चैव न यक्षी न च राक्षसी । नापसरा
न च गन्धर्वी तथा रूपेण काचन । सुविभक्ताऽम-
वद्याङ्गी स्वसितायतनोचना । स्वाचारा चैव साध्वो च
सुवेगा चैव मामिनी । न तस्याः सृष्टं किञ्चित् त्रिषु
लोकेषु भारत ! । भर्तारं सविता मेने रूपशीलगुण-
श्रुतैः । सम्प्राप्तयौवनां पश्यन् देवां दुहितरन्तु ताम् ।
नोपलेभे ततः शान्तिं सम्पदानं पिबिल्लयन् । अथर्क्षपुत्रः
कीन्तेय ! कुरुणामृषभो बली । सूर्यभाराधयामास
ऋषः संवरणस्तदा । अथ्यं माल्योपहाराद्यैर्गन्धैश्च
नियतः शुचिः । नियमैरुपवासैश्च तपोभिर्विविधैरपि ।
शुश्रूषुरनहंवादी शुचिः पौरवनन्दनः । अंशुमन्
ससृष्टानं पूजयामास भक्तिमान् । नतः कृतज्ञं धर्मज्ञं
रूपेण सृष्टं भुवि । तपत्याः सृष्टं मेने सूर्यः
संवरणं पतिम् । दातुमेच्छततः कन्यां तस्मै संवरणाय
ताम् । ऋषोत्तमाय कौरव्य ! विभुताभिजनाय च” ।
भा० ध्या० १७१ अ० ।

तपन पु० तप-ल्यु । १।सूर्यं २।भङ्गातकृष्टं । ३।अग्न्यादौदाह
युक्ते मरकभेदे ४।प्रीति च हेम० । ५।अर्कृष्टं
६।क्षुद्राग्निमन्यष्टं ७।सूर्यकान्तामणौ च राजनि० ।
“पञ्चमः पञ्चतपसां तपनो जातवेदसाम्” भाषः ।
स्त्रीणां यौवने ऽसत्वजातावद्भारभेदे म० सा० द० ।
“यौवने सत्वजास्तासामष्टाविंशन्तिषण्यकाः । अक्ष-
ह्वाराः इत्युपक्रमे “यिज्ञतं तपनं मौग्ध्यम्”
इत्यादिना विभज्य “तपनं प्रियविच्छेदे श्वरावे-
शोऽथ चेष्टितमिति” लङ्गितम् । ऽअग्निभेदे पु०
“ते जातवेदसः सर्वे कल्माषः कुक्षुमस्तथा । दहनः
शोषणश्चैव तपनञ्च महावहः । स्वाहाकारस्य विषये

विख्याताः पञ्च वज्रयः” हरिवं १८० अ० । १०।शिवे पु० ।
“यज्ञवाहाय दान्ताय तप्याय तपनाय च” भा० शा०
२८६ अ० शिवस्तुतिः भावे ल्युट् । ११।तापेन० धरणिः ।
तपच्छद पु० तपनप्रियः छदोऽस्य । दमनकृष्टं राजनि०
तपनतनय पु० इत० । १२।मे १२।सुनायां, १३।मीष्टं च
स्त्री राजनि० । ४।कर्णे ५।सुपीवे च पु० तपनसुतादयोऽप्यत्र ।
तपनमणि पु० तपनतेजस्को मणिः । सूर्यकान्तामणौ राजनि०
तपनात्मजा स्त्री इत० । १।गोदावरीनद्यां हेम० । २।सुनायां
च । १२।मे ४।कर्णे ५।सुपीवे च पु० । [नद्यां हेमच० ।
तपनी स्त्री तप्यते पापमनया तप-ल्युट् ङीप् । गोदावर्यां
तपनीय न० तप-अमीयर । १।स्वर्णे कनकधूसूत्रं च अमरः ।
“भव्यानि तु तपनीयसंक्रमस्य” भाषः । “असंस्पृशन्तौ
तपनीयपीठम्” रघुः । स्वार्थे क । तपनीयक सुवर्णे राजनि० ।
तपनेष्ट न० इत० । तास्वे धातौ राजनि० । तद्भातोः स्त्र-
र्यंप्रियत्वात् तथात्वम् ।

तपस् म० तप-असुन् । आलोचनात्मके ईश्वरज्ञानभेदे अन्त-
र्यामिवाङ्गणभाषेण दृश्यम् । २।गन्नावधिक-
नवमस्याने व्यो० । ३।आत्मविहितकर्मणि ४।वैधक्त्यजनके
कर्मणि । “तपोनानशनात्परम्” । ५।सुतृपिपा-
साशीतोष्णादिद्वन्द्वसृष्टेने । इचित्तप्रसादहेतुभूते व्रतनिय-
मोपासनादिकर्मणि । ७।मौनादिव्रते ऽकार्येन्द्रियमनसां
समाधाने ऽशास्त्रीयमार्गेण कायेन्द्रियमनसां शोषणे ।
१०।कच्छ्वान्द्रायणप्रजापत्यादिरूपे प्रायश्चित्ते । ११।शास्त्र-
यिहिततपप्रशिलारोहणादौ । १२।वानप्रस्थस्यासाधारणधर्मः ।
तपस्य शारीरादिभेदात् त्रिविधम् यथाह “देवद्विजगुरु-
प्राज्ञपूजनं शौचमार्जयम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा च
शारीरं तप उच्यते । अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं
प्रियहितञ्च यत् । स्वाध्यायाभ्यासनं चैव वाङ्मयं तप
उच्यते । मनःप्रसादः सौम्यत्वं सौमसात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत् तपोमानसमुच्यते” गीता । तदपि
सात्त्विकादिभेदात् त्रिविधम् यथाह “अथवा परया तप्नं
तपस्तत् त्रिविधं मरैः । अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तं सात्त्विकं
परिचक्षते । सत्कारमानप्रजार्थं तपोदम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् । मूढपाशेणा-
त्मनो यत् षोडशा क्रियते तपः । परस्योत्सादनाय वा
तत् तामससुताहृतमिति” गीता । १३।मनस्त्रियाणाभै-
काप्ये “मनस्येन्द्रियाणाञ्च स्त्रीकाप्यं परमन्तपः”
इत्युक्तेः १४।जनशोकादुद्धृष्टे शोकभेदे । “तस्योपरि तपो-

लोकस्तेजोभय उदाहृतः । वैराजा यत्न ते देवा वसेयुर्देव
प्रजिताः । वासुदेवे मनो येषां वासुदेवाऽर्पितक्रियाः ।
तपसातोष्य गोविन्दमभिलाषविवर्जिताः । ते तपो-
लोकभासाद्य वसन्ति विजितेन्द्रियाः । शिलोष्कृष्टतयो
ये वै दन्तोलूखलिकाश्च ये । येऽश्मकुट्टाश्च सुनयः शीर्ष-
पर्णाग्निश्च ये । ग्रीष्मे पञ्चान्नितपसो वर्षासु स्थगि-
लेभयाः । हेमन्ते गिशिरे वा ये क्षपन्ति सलिले क्षपाः ।
कृष्णायनीरयिन्दूश्च त्वष्टिता यतयोऽपिबन् । वाताग्नि-
नोऽतिक्षुधिताः पादाकुशाश्चभूस्पृशः । ऊर्ध्वहस्ता
रविदशस्तेकालिस्थाननिश्चलाः । ये वै दिवा नि-
रुक्त्वासा मासोष्णसाश्च ये परे । मासोपवाशं कुर्वन्ति
चातुर्मास्यव्रताश्च ये । ऋत्वन्ते तोषपाना ये ये पण्मा-
सोपवासकाः । ये च वर्षाभिषेधा वै वर्षधारास्वत-
र्पकाः । स्थाणुसास्योपसंप्राप्ता ऋगकण्डूतिसौख्यदाः ।
जटाटवीकोटरान्तःकृतनीङ्गाश्चलाश्च ये । प्रकृ-
दबल्भीकाङ्गाश्च स्नायुनङ्गास्थिसञ्चयाः । जलाप्रतानैः
परितो वेष्टितावयवाश्च ये । शस्याग्निं च प्रकृद्गानि
यदङ्गेषु महीपते । इत्येतैर्नियमैर्ये तु क्लिष्टात्मानस्तपो-
धनाः । ब्रह्मायुपस्तपोलोकं ते वसन्त्यकुतोभयाः । १५ माघे
मासि “तपश्च तपस्यश्च शैशिरादहः” यजु० २७।१४
“तपसे त्वा” यजु० ७।२० । तपसे माघाय । तपति सूर्यो
यत्न असन् तपाः वेदधी० । तत्र हि उत्तरायणप्रवृत्तौ रवेः
प्रखरकरता अतएवाह “मकरे प्रखरो रविः” । १६ धर्मे
“विनायकमदलं भूपुरिच्छायै तपसः सुतः” माघः १७ नि-
यमे “ममाधिसास्थाय तपोभिरात्मनः” निशस्य चेनां तपसे
कृतोद्यमाम्” “तपः क्व दत्से क्व च तावकं यपः” कभा०
“तपसा कित्त्वपं हनि विद्ययाऽऽस्तमश्नुते” वेदान्तप० ।
“तपसे ब्राह्मणा विप्रिदिपन्ति वेदानुवचनेन यज्ञेन तपसा
भाशकेन” श्रुतिः । “ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानं तपःक्षतस्य
रक्षणम् । वैश्यस्य तु तपोवार्त्ता तपः शूद्रस्य सेवनम्” मनुः
तपश्च योगसाधनं क्रियायोगभेदः यद्योक्तं पात० सू० भाष्य-
विवरणेषु “तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः”
सू० । “नातपस्विनो योगः सिद्धिर्नास्ति अनादिर्मल्लेशवा-
सनाचिता प्रत्युपस्थितविषयजाला चाशुद्धिः नान्तरेण
तपःसम्भेदमापद्यते इति तपस उपादानं तच्चित्तप्रसादन-
मवाधमानमनेनासुखमिति मन्यते” भा० । “व्यतिरेक-
सुखेन तपस उपायत्वमाह नातपस्विन इति तपसो-
वान्तरव्यापारसुपायोपयोगिनं दर्शयति अनादि

कर्मेति । अनादिभ्यां कर्मल्लेशवासनाभ्यां चिता अतएव
प्रत्युपस्थितसुपनतं विषयजालं यस्यां सा तथोक्ता ।
अशुद्धीरजस्तमःसमुद्भूतो नान्तरेण तपःसम्भेदमापद्यते
सान्द्रस्य नितान्तविरलता सम्भेदः ननुपादीयमानमपि
तपो धातुवैषम्यहेतुतया योगप्रतिपक्ष इति कथं
तदुपाय इति । अत आह । तच्चेति तावन्मात्रमेव
तपस्वरणीयं न यावता धातुवैषम्यमापद्यत इत्यर्थः”
विवरणम् । १८ अग्नौ तपोजाः ।

तपस पु० तप-असच् । १ सूत्र्ये २ चन्द्रे त्रिका० । १ स्वमे सि० कौ०
तपसोमूर्त्ति पु० चतुर्थमन्वन्तरे आङ्गिरसे सम्प्रतिभेदे तपोधृति
शब्दे दृश्यम् । [तस्य इतरतपस्याहेतित्वात् तथात्वम् ।
तपस्तत्त पु० तपस्तत्तुति तत्त-अण् उप० स० । १ चन्द्रे हेमच० ।
तपस्य तपः करोति तपस्+कृतौ क्यच् अक० सेट् ।
तपस्यति अतपसीत् अतपसीत् तपस्या । “स्याणुं
तपस्यन्तमधित्यकायाम्” कुमा० ।
तपस्य पु० तपसि याधु यत् । १ फाल्गुने मासि अमरः ।
“तपाश्च तपस्यश्च शैशिरादहः” यजु० १५।१७ “तपस्याय त्वा”
७।२० । २ चर्जुने तस्य फाल्गुननामकत्वात् तथात्वम् । भावे वा
तपस्या । ३ तपश्चर्यायां स्त्री । तपयि भवः यत् । ४ तपोभवे
ति० “स्त्रियाश्चेत् तपस्याभ्योऽङ्गः स्त्राहा” कात्या०
श्रौ० २।५।११।२८ । तपस्य-भावे घञ् । ५ तपश्चरणे पु० ।
“अथास्य बुद्धिरभवत्तपस्ये भरतर्षभ” ! भा० आनु० ६ च० ।
तामसस्य मनोः हृषुत्वभेदे पु० “पुत्रांश्चैव प्रवक्ष्यामि तामसस्य
मनोर्द्विप ! अस्तिस्तपस्यः सुतपास्तपोऽस्तपोऽशनः ।
तपोरतिरकल्मापस्तन्वी धन्वी परन्तपः” हरिवं० ७ च०
तपस्यामत्स्य पु० स्त्री (तपसा) । मत्स्यभेदे शब्दर० ।
तपस्विन् त्रि० तपस्+अस्यर्थे विनि । १ तापसे, २ चान्द्रायणा-
दिव्रतधारिणि, ३ अनुकम्प्ये, ४ दीने ५ प्रशस्ततपोयुक्ते च ।
स्त्रियां ङीप् “किं किं व्यवस्यति न ब्रह्मि तपस्विनी
या” सा० द० । “नयप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी”
शैव० । “कस्तपस्विप्रिश्चिखेपु चादरः” किरा० ।
“पर्ययाणमहस्याग्निप्रत्युद्भूतातैस्तपस्विभिः” रघुः त-
पस्विभ्योऽधिको योगी” गीता हनारदे पु० शब्दरत्ना०
७ तपस्यामत्स्यभेदे शब्दर० । ८ वतकरझटके पु० ९ चटके
पुंस्त्री राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । १० जटा-
मास्यां ११ कटुरोहिण्यं स्त्री हेमच० गौ० ङीप् । १२ स-
हान्द्रावणिकायाः स्त्री भावप्र० हरियंशोक्ते चतुर्थमन्व-
न्तरे काशत्रये १३ ऋषिभेदे तपोधृतिशब्दे प्रमाणं दृश्यम् ।

भागवतोक्ते द्वादशमन्त्रनरे १४सप्तर्षिभेदे तपोमूर्त्तिशब्दे प्रमाणं दृश्यम् ।

तपस्विपत्र पु० तपस्विप्रियं पत्रमस्य । दमनकहस्ते राजनि० ।

तपात्यय पु० तपस्य ऋषिस्त्यात्ययोऽवसानं यत्र काले ।

१वर्षाकाले “तपात्यये वारिभिरुक्षिता नयैः” । कुमा० ।

“तपात्यये पुष्पफलेरूपेण महावनं राष्ट्रपतिर्ददर्श” भा०

व० २४ अ० । ६त० । २ऋषिस्त्यावसाने च ।

तपान्त पु० तपस्यान्तो यत्र । १वर्षाकाले “वयं शरवर्षेण

तपान्ते जनदो यथा” भा० भी० ५४ अ० । ६त० ।

२ऋषिस्त्यावसाने च ।

तपित लि० भ्वा० तप-दाहे क्त । तप्ते द्विरूपकोपः ।

तपिनी स्त्री नदीभेदे शब्दार्थचि० ।

तपिष्ठ लि० अतिशयेन तप्ता तप्त्र+इष्टन् ढण्योऽलोपः ।

अतिशयेन तापके । “तपिष्ठेन शोचिषा यः सुराधाः”

ऋ० ४।५।४।

तपिष्णु लि० तप-वा० इष्णुच् । तापकर्त्तरि तपने । “मह-

ता तपसा देवस्तपिष्णुः सेवितो मया । प्रीतेन चाहं

विभुना सूर्येणोक्तस्तथाऽनघ !” भा० शा० २२० अ० ।

तपीयस् लि० अतिशयेन तप्ता तप्त्र+ईयसुन् ढण्योऽलोपः ।

१भृशं तप्त्रि २तपस्याकारके “अतथ्यतास्मिन् किल लोक-

तापनं तपस्तपीयस्तपतां समाहितः” भाग० २।६।६।

तपु लि० तप-उन् । १तापके “तपोध्रवित्वं विततं दिवस्यदे”

ऋ० ६।८३।२ “तपोः शत्रूणां तापकस्य” भा० । २ताप-

युक्ते शत्रवे च । “तपुर्ययुस्तु चरुग्निं वा इव” ऋ०

७।१०।४।२ तपुस्तप्त्रः” भा०

तपुषि लि० तप-उसिन् षेदे नेकारस्य इत् । तापके ।

‘वज्रादिषु तपुषि हेतिसस्य” ऋ० २।२०।१७।६।५२।३।

“तपुषिस्तपतेर्हेतिहेल्नेः” निरु० ६।२ स्त्रियां कटि-

कालत्वात् वा ङीप् । २क्रोधे स्त्री निघट्टः । क्रोधस्य

चित्ततापकत्वात् तथात्वम् ।

तपुस् पु० तप-उसि । १स्त्र्ये २अग्नौ च उणा० । ३तापयुक्ते

४तापये च लि० । “तपुर्जम्भ ! यो अस्मधुक्” ऋ० ६।

२६।१६ हे तपुर्जम्भ ! तप्यमानरश्मियुक्त ! अग्ने !” भा०

“तपुर्गामिर्हृदिभिः । १०।८७।२२। “तपुर्गामिस्तप-

नशोहायामिः” भा० “तपुर्पि तप्यै वृजिनानि सन्तु”

ऋ० ६।५।२।२

तपोज लि० तपसः तपस्यातः अग्नेर्वा जायते जन-ह । १तप-

स्याजाते २अग्निजाते अस्मत्पुं स्त्री । “ऋषीस्तपस्ततो मम

तपोजा अपि गच्छतात्” ऋ० १०।१५।४।५ “वाचो

बन्धुस्तपोजाः” यजु० १०।६ “वाचो बन्धुः वायया

बन्धुभूताः “यावद्वा प्राणेष्वपो भवन्ति तावद्वाचा वदतीति”

श्रुतेः “आपोमयी वागिति” सामश्रुतेश्च । तथा तपोजा

तपःशब्देनात्मानिरुच्यते तपसोऽग्नेर्जातास्तपोजाः

अग्नेर्वा धूमो जायते धूमादभ्रमभ्राद्दृष्टिरग्नेर्वा एता

जायन्ते तस्मादाह तपोजाः” इति श्रुतेः “वायोरग्निरग्ने-

राप” इति श्रुतं ब्रा० ५।१।५।१७। श्रुत्यन्तरात्” वेददी०

तपोदान न० तप इव दानमत्र । तीर्थभेदे । “पुण्यतीर्थेषु

कलिलं कुरुक्षेत्रं प्रकीर्तितम् । सिन्धुतमस्तपोदानं

जम्बुसार्गमथापि च” भा० व्यासु० १६५ अ० ।

तपोधन लि० तपोधनं यस्य । तपोमात्रकारके १तपस्विनि ।

“तपोधनाभ्यागमसम्भवासुदः” भाषः तत्प्रियत्वात् २दम-

नकहस्ते पु० राजनि० । ३सुगन्धीरीहस्ते स्त्री मेदि० । तप

एव धनम् । ४तपोरूपधने न० । “अस्तु तावदतिक्रान्तं

धर्मद्वारं तपोधनम्” । भा० व्यासु० ५२अ० । तपोधनं मूल्यं

यस्य । ५तपसा लब्धे स्वर्गादौ लि० “सर्वरत्नवरः स्वर्गे

पारिजातस्तपोधनः” हरिवं० १२८ अ० ।

तपोष्टति पु० तपसि ष्टितःसन्तोपो यस्य । १तपोरते तपस्विनि

चतुर्थमन्त्रनरे २भार्गवे सप्तर्षिभेदे “चतुर्थे चैव सायण्य

ऋषीन् सप्त निबोध मे” इत्युपक्रमे “दुतिर्वसिष्ठपुत्रश्च

व्यात्रेयः सुतपास्तथा । व्याङ्गिरास्तपसोमूर्त्तिस्तपस्वी

काश्यपस्तथा । तपोऽशनश्च पौलस्त्यः पौलहश्च

तपोरविः । भार्गवः सप्तमस्तोषां विक्षेपस्तु तपोष्टतिः”

हरिवं० ७ अ० ।

तपोनिधि पु० तपो निधीयतेऽस्मिन् नि+धा-आधारे

कि उप० स० तपोनिधिरिव यस्य वा । तपोधने

तपस्विनि “विधेः सायन्तनस्यान्ते स ददर्श तपोनिधिम्”

रघुः । “पतत्पतत्कप्रतिमस्तपोनिधिः” भाषः ।

तपोभृत् लि० तपो बिभर्त्ति भ-क्तिप् तृक् च ६त० । तपोधा-

रके “स्वर्गे तपोभृतां राजन् ! फलं पुण्यस्य कर्मणः”

हरिवं० ८अ० ।

तपोमय लि० तपःप्रचुरः तपःस्रष्टव्यपदार्थालोचनं

तदात्मको वा तपस्+मयट् । १तपःप्रचुरे २स्रष्टव्यपदार्था-

लोचनात्मके परमेश्वरे पु० । “तथीतथीधर्ममय-

स्तपोमयः” भाग० २।४।१६। स्त्रियां ङीप् । “प्रविश्य

वदरीं पुण्यां रुनिजुष्टां तपोमयीम्” हरिवं० २६४ अ० ।

“उपर्युपरि तस्यापि गतिस्रव तपोमयी” ७६ अ० ।

तपोमूर्त्ति ५० तपः आलोचनभेदे एव मूर्त्तिरस्य, तपः प्रधाना मूर्त्तिरस्य वा । परमेश्वरे शतपत्तिनि च । इह सावर्णिकरूपतामसमन्वले सप्तर्षिमध्ये श्वषिभेदे च “तपयस्य तपोमूर्त्तिस्तपस्त्रयीप्रकादयः” भाग० ८।११।११ तपोमूल त्रि० तपो मूलमस्य । शतपोहेतुके स्वर्गादौ तामसस्य मनोः २ पुत्रभेदे पु० तपस्यशब्दे दृश्यम् ।

तपोरति त्रि० तपसि रतिरस्य । शतपः परायणे तामसमनोः एवभेदे पु० तपस्यशब्दे दृश्यम् ।

तपोरवि पु० तपसा रविरिव । सूर्यस्तस्येत्येत्युक्ततपस्को चतुर्थमन्वले पौलहे सप्तर्षिभेदे तपोरतिशब्दे दृश्यम् ।

तपोलोक पु० तपोनाम लोकः । ऊर्ध्वस्थेषु सप्तसु लोकेषु भूयभेदे तपःशब्दे दृश्यम् । स च भूमेस्तत्कोटि योजनोपरि वर्त्तते । “चतुःकोटिप्रमाणं तु तपोलोकोऽस्ति भूतलात् । उपरिष्ठात् क्षितेरष्टौ कोटयः सत्यभोरिमम्” काशीख० २१ ख० उक्तेः । स च विराट्-पुरुषस्य स्तनद्वयरूपेण कल्पितः यथाह भाग० २।४। १६। “भूलोकः कल्पितः पद्भ्यां भुवोलोकोऽस्य नाभितः । हृदा खलोक उरसा महलोको महात्मनः । प्रोवायां जनलोकोऽस्य तपोलोकः स्तनद्वयात् । मूर्धभिः सत्य-लोकस्तु ब्रह्मलोकः सनातनः” ।

तपोऽवट पु० तपसोऽवट इव । ब्रह्मावर्त्तदेशे त्रिका० ।

तपोवन न० इत० । शतापससेव्ये वनभेदे, “बधूमर्त्तिमती चेनामर्त्तितामातपोवनात्” तपोवनावृत्तिपथं गताभ्याम्” रघुः । शतस्त्रामके तीर्थभेदे च ।

तपोऽशन पु० चतुर्थमन्वले सप्तर्षिमध्ये पौलस्त्ये श्वषिभेदे तपोरतिशब्दे दृश्यम् । शतामसस्य मनोः पुत्रभेदे तपस्य शब्दे दृश्यम् ।

तप्त त्रि० तप-कृत । श्वषे शतापयुक्ते च हेमच० । “तप्ते पयसि दधानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा भवति” श्रुतिः । “स तप्तकार्त्तस्वरभास्वराम्बरः” भावः ।

तप्तकाञ्चन न० कर्म० । अग्निसंयोगभेदेन विमले काञ्चने । “तप्तकाञ्चनवर्णाभां सुप्रतिष्ठां सुलोचनाम्” दुर्गाध्यानम् ।

तप्तकुम्भ पु० तप्तः कुम्भो यत् । नरकभेदे तत्स्वरूपं यथा “अतःपरं भीमतरं तप्तकुम्भं निबोध मे । समन्ततस्तप्त-कुम्भो वक्त्रिज्ज्वालासमावृतः । ज्वलदग्निचयोद्भूत तैलायसूक्ष्मपूरितः” मार्क० पु० ।

तप्तकच्छ न० “षट्पलन्तु पिबेदम्भस्त्रिफलन्तु पयः पिबेत् । पलमेकं पिबेत् सर्पिलपक्तकच्छं विधीयते” स्मृत्युक्ते व्रत-

भेदे, “पयोद्वतसृदकं वायुं तप्तं प्रतिप्लव्धं पिबेत् स तप्तकच्छ इति गौतमोक्तेः प्रस्वमपि ।

“तप्तकच्छं चरन् विप्रो जलक्षीरघृतानिजान् । प्रति-प्लव्धं पिबेदृष्टान् सक्तृस्त्रायो समाहितः” मनुः । तप्तानिलपानन्तु तप्तक्षीरवाष्पपानम् । एतद्वादशाह साध्यम् । जलादिपरिमाणसूक्तं ब्रह्मपुराणे “तप्त-कच्छं व्रतं कुर्वन् तप्तं सायं पिबेच्छुचिः । षट्पलानि सुतप्तस्य तोयस्य सुसमाहितः । प्रभाते क्षीणि दुग्धस्य सुतप्तस्य पिबेत् तप्तहम् । पानं हतस्य तप्तस्य मध्याह्ने त्रिदिनं पिबेत् । वायुमज्जस्यहं चान्यं निर्देहेत् पातकं द्विजः” याज्ञवल्क्यः । “तप्तक्षीरघृताम्बुना मेकैकं प्रत्यहं पिबेत् । एकरात्रोपवासस्तु तप्तकच्छस्य साधनः” एतच्चतुरहसाध्यं तप्तकच्छम् प्रा० वि० ।

तप्तपाषाणकुण्ड पु० नरकभेदे नरकशब्दे दृश्यम् ।

तप्तमाष पु० तप्तं माषमितं सुवर्णादिकं यत् ।

दिव्यभेदे । तद्विधिः वीरमत्तोदये दर्शितो यथा तत्र पितामहः “तप्तमाषस्य वक्ष्यामि विधिसुहृदणे शुभम् । कारयेदायसम्मात्रं तावत् वा षोडशाङ्गुलम् । चतुरङ्गुलखातन्तु नृण्यमयं वापि मण्डलम्” । कर्ध-षोडशांशप्रमितं मण्डलं सूर्यमण्डलाकारं वर्जुल-मिति यावत् । एतादृशं पात्रं हततैलाभ्यां पूरयेदि-त्याह स एव “पूरयेदुहृततैलाभ्यां पलैर्विंशतिभिस्तु तत् । सुवर्णं मापकन्निध्नु सुतप्ते निःक्षिपेत्ततः । अङ्गुष्ठाङ्गुलिमूलेन तप्तमाषकसुहरेत्” इति । सुवर्णमाप-कङ्कषोडशांशप्रमाणम् । सुवर्णप्रचणं ह्ययमापनिह-चधम् । तन्माषपरिमितं हिरण्यं तावत् वा पिण्डी-कृत्य निःक्षिपेत् । अङ्गुष्ठाङ्गुलिमूलेन अङ्गुष्ठतर्जनीम-ध्यमाभिरित्यर्थः । इदञ्च तप्तमाषोद्वरणम् प्राङ्मुखा केन हततैलयोस्तापे समारब्धे धर्मावाहनादिशोध्यशिरः पत्वारोपणान्नं सर्वसाधारणं कर्म विधाय “त्वमग्ने । वेदाश्चत्वारः” इत्यादिना अग्निदिव्यप्रकरणोक्तेन मन्त्रे-णाभिमन्त्र्य कारयितव्यम् शोध्यस्तु याज्ञवल्क्योक्तेन “त्वमग्ने ! सर्वभूतानामित्यादि” मन्त्रेणाभिमन्त्र्य तप्त-माषसुहरेत् । अतएव वृहस्पतिः “सुहरेत्तैलघृतात् सुत-प्रात्तप्तमाषकमिति” । कल्पान्तरमाह स एव “सौवर्णे राजते तावत् पायसे नृण्यमयेऽपि वा । गव्यं हतसुपा-दाय तदग्नौ तापयेच्छुचिः । सौवर्णे राजती तावत् प्रो-मायसी वा सुशोभनाम् । खलिनेन सक्तृक्षीतां प्रक्षिपे-

स्तत्र छद्रिकाम् । अथहोचितरङ्गाद्ये ह्यनखस्वशेगोचरे ।
परीक्षेदाङ्गपर्येन चटत्कारसर्वोपक्रमिति । ततः
प्राङ्गिशाको धर्मावाहनादिपत्वारोपणानं साधारणं
कर्म कृत्वा एतमभिमन्त्रयेत् । मन्त्रस्तु तेनैव दर्शितः “तत-
स्यानेन मन्त्रेण सकृत्तदभिमन्त्रयेत् । परं पवित्रमस्तु
एत ! त्वं यत्कर्मसु । दह पापक ! पापं त्वं हिमंयीतो
भवेति च” । ततः प्राङ्गिशाकः शोध्येन “त्वमग्ने !
सर्वभूतानामित्यादि मन्त्रेणाभिमन्त्रणं कारयित्वा
छद्रिकां प्राङ्ग्येदित्याह स एव “उपोपिनन्तः स्नात-
मार्द्रवासः समावृतम् । प्राङ्ग्येऽनुद्रिकान्तान्तु एतमध्यग-
तान् तथा । प्रदेशिनीं च तस्याथ परीक्षेयुः परीक्षकाः”
इति । अथ तर्जन्येव सङ्कोचरणं कार्यं तस्यां
परीक्षाभिधानात् पञ्चदशेऽपि शुद्धप्रधारणोपायं लक्ष्म-
तिराह “करायं योन ध्रुवात् विस्कोटो वा न
जायते । शुद्धो भवति वर्मेण पितामहवधो यथेति” ।
कालिकापुराणेऽपि “न ध्रुवेयुः करापन्तु यस्य रक्तं
न जायते । विस्कोटाद्यैस्तथा दोषैः स शुद्धो यस्य
नोद्गतमिति” । रक्तं रक्तवर्णम् । यस्य करापं विस्को-
टाद्यैर्नोद्गतमित्यन्वयः । पितामहोऽपि “यस्य विस्को-
टका न स्युः शुद्धोऽसावन्वयाऽशुचिरिति” ।
तण्डुलपरीक्षाशब्दे अधिकं दृश्यम् ।

तमसुद्रा स्त्री वैष्णवैः शरीरधार्येऽग्निप्रभातमयसुद्राकृतभग-
वदायुधचिह्ने तद्विधिः हरिभक्तिविलासे १५ विलासे ।
“आपादशुक्लहादय्मां हरी शिशयिणी सति । वैष्णवः
पारणं कृत्वा तमसुद्रास धारयेत् । ब्राह्मणः क्षत्रियो
वैश्यः शूद्रश्चैकान्तिक्रिये । कर्त्तव्यात्मार्पणं तमसुद्राभि-
देहमङ्कयेत्” । तमसुद्राधारणं वाराहे तमसुद्राप्रसङ्गे
“चक्रादिधारणं पुंसं परं सम्बन्धवेदनम् । पातिव्रत्य-
निमित्तं हि बलयादिविभूषणमिति” । तमसुद्रा-
धारणफलं वायुपुराणे “अग्निनैव च सन्तप्तं चक्र-
मादाय वैष्णवः । धारयेत् सर्ववर्णानां हरिचालोक्य
सिद्धये” । ब्रह्माण्डे “कृत्वा धातुमयीं सुद्रां तापयित्वा
स्त्रिकां तनूम् । चक्रादिविहितं भूप धारयेद्वैष्णवो नरः” ।
नारदीयपञ्चरात्रे “हादशरन्तु षट्कोणं बलयत्रय-
संयुतम् । हरेः सुदर्शनं तप्तं धारयेत्तु विचक्षणः ।
सौपर्णे च श्रीभगवद्गुरुद्वन्द्ववादे तमसुद्राप्रकरणे
“गुरुत्वविशेषेण सर्ववर्णेष्वयं विधिः । विप्रो वा
क्षत्रियोवापि वैश्यः शूद्रस्तथैव च” । पाद्मे “अग्निहोत्रं

यथा नित्यं वेदब्राह्मण्ययं यथा । ब्राह्मणस्य तद्येवं
तप्तचक्रादिधारणम्” । किञ्च तत्रैवोत्तरखण्डे श्री
शिवोपासनादे “शङ्खचक्राङ्कनं कुर्याद्ब्राह्मणो बाहु-
मूलयोः । कुताग्निनैव सन्त्य सर्वपापापनुत्तये” । “चक्रं
वा शङ्खचक्रं वा तथा पञ्चायुधानि वा । धारयित्वैव
विधिवद्ब्रह्मकर्म समारभेत्” । तदकरणे निन्दा तत्रैव
“अष्टत्वा विधिना चक्रं ब्राह्मणः प्राप्तो भवेत् ।
न तस्य किञ्चिदग्नीयादपि क्रतुसहस्रिणः ।
सर्वेदविदोवापि सर्वशास्त्रविशारदः । अष्टत्वा
विधिना चक्रं ब्राह्मणः पतितो भवेत् । तप्ते-
नैवाङ्कनं कुर्यात् ब्राह्मणस्य विधानतः । श्रौतस्मार्त्तादि
सिद्धयर्थं मन्त्रसिद्धौ तथैव च । हरेः पूजाधिकारार्थं
चक्रं धार्युं विधानतः । वैष्णवस्य सिद्धयर्थं भक्ति
सिद्धयर्थे विशेषतः । उपवीतादिवस्त्रायाः शङ्ख-
चक्रादयस्तथा । ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य विशेषतः” ।
श्रुतयश्च “यो ह वै सुश्रोतमौलेधर्म्मार्त्तुतिष्ठमोऽग्निना
चक्रं धत्ते । अग्निर्वै सहस्रारः सहस्रारो नेमिर्भूमिना
तप्तततुः सायुज्यं सलोकतामाप्नोतीति” । चक्रं
विभर्त्ति वपुषाभितप्तं बलं देवानाममृतस्य पिण्योः ।
स एति नाकं दुरितं विधूय विशन्ति यद्वयतयो वीतरागाः”
इति । ऋक्परिशिष्टे “अतप्ततुर्नतदामो व्यन्तुतेऽन्तुता
सह इह हलस्तत् समासतेति” यजुषि ऋग्वेदीयाश्चलायन
शाखायाञ्च । “प्रतद्विष्णोरलक्षचक्रे सुतप्ते जन्माश्लोधिं
वर्त्तते चरणीन्द्राः । मूले बाह्वोर्दधतेऽन्ये पुराणालिङ्गा-
न्यन्ये तप्तान्यायुधान्यपयन्ते” इति । रुन्द ऋक् परि-
शिष्टे “सञ्जोष च याज्ञवल्क्यस्तत् पुमानात्महिताय
प्रेम्णा हरिं भजेत् । सुश्रोतमं मौलेधर्म्माण्यङ्गेष्वग्नि-
माधत्ते” इति । शतपथी श्रुतिः अथर्वपरिशिष्टे
तप्तचक्रादिप्रकरणे “देवायो एवैतेन बाहुना
सुदर्शनेन प्रयताः स्वर्गमायन्” । “देनाङ्किता
भगवो लोकसूदं यितन्वते ब्राह्मणास्तदह-
नीति” । पाद्मे तमसुद्राप्रसङ्गे “विष्णुचक्राङ्कितं
यिषं पूजयेत् सर्वकर्मणि । विष्णुचक्रयिही-
नन्तु प्रयत्नेन विषर्जयेत्” । नारदीये “तमसुद्राः
प्रसङ्गे “श्रीलक्ष्मणचक्राङ्कयिहीनगालः श्लथानतुल्यः
पुरुषोऽथ नारी । दृष्ट्वा नरस्तं नृपते ! सवासाः
स्नात्वा समर्च्यैर्विसङ्ग मदाः” इति । बङ्गप्रच वेङ्कटाचार्य
पादप्रवृत्तिभिर्बुधैः । श्रुतयः सृतयोद्भवा विख्याता

लिखिताः पराः । अतएव तदनादरे दोषाः पादौ ।
 “तप्तचक्राद्विद्धं दृष्ट्वा ये निन्दन्ति नराधमाः । अवलोक्य
 सुखं तेषां आदित्यमवलोकयेत्” । अग्निपुराणे च दशरथं
 प्रति हतपुत्रप्रतिविभाषे । “शिलायुद्धिः कृता किंया प्र-
 तिसायां हरिर्भया । किं मया पथि दृष्टस्य विष्णुभक्तस्य
 कर्हि चित् । तन्मुद्राङ्कितदेहस्य चेतसा नादरः कृतः ।
 जैन कर्मविपाकेन पुत्रशोको भवेदृशः” । अथ तप्तमुद्रा-
 धारणमाहात्म्यं शौपर्णे “अशुचिर्वायनाचारः
 सर्वधर्मबहिष्कृतः । पतप्रगङ्गचक्राभ्यामङ्कितः पङ्क्ति-
 पावनः” । वाराहे तप्तमुद्राधारणप्रसङ्गे “क्लेशेभ्यो
 शुभे वापि चक्राधौ यत्न तिष्ठति । योजनानि तथा
 लीणि मम ज्ञेयं यदुन्वरे ! । ब्रह्माण्डे “आयुधै-
 र्वैष्णवैः सर्वैस्तापितैः स्वतत्तं यदि । चिह्नैर्गुह्यैर्वा यस्तु
 स याति परमां गतिम्” । पादौ च “अग्नि-
 तप्तं पथिष्वस्य धृत्वा तु बाहुमूलयोः । त्यक्त्वा यमपुरं
 घोरं याति विष्णोः परं पदम् । कुतस्मिन्तप्तचक्रेण
 शरीरं यस्य चिह्नितम् । तेन तीर्थानि यज्ञाश्च लभ्यन्ते
 नात्र संशयः । अग्निप्रप्रेन चक्रेण ब्राह्मणो बाहुमू-
 लयोः । अङ्कयित्वा जपमन्त्रं संसारान् मोक्षभागभवेत् ।
 अग्निप्रप्रेन चक्रेण बाहुमूलेषु लाञ्छिताः । ते सर्वे
 पापनिर्मुक्ता याति विष्णोः परं पदम्” ।
 किञ्च “अप्राकृता महात्मानो विष्णुचक्रेण लाञ्छिताः ।
 विष्णुचिह्नविहीनास्तु प्राकृताः पतिताः स्मृताः । इति
 यत्न निषेधचर्चनं निर्मूलं सङ्गरनादृतम् । समूलं यच्च तत्
 सम्यग्विध्यभावादिना कृततत्परम् । अथ तद्धारणप्रकारः
 “तप्तमुद्राधारणार्थसंपचारेस्तु पञ्चभिः । कृष्णमभ्यञ्ज-
 संपन्थ चक्रशङ्कौ तथा तपेत् । तत्र मन्त्रः “सुदर्शन ! नमो
 ऽस्तु पाञ्चजन्य ! नमोऽस्तु ते इति । अग्निमभ्यर्च्य भूलेन
 कृत्वा चाख्याकृतीः कृती । चक्रशङ्कगदादीनि शस्त्रा-
 गणानि प्रतापयेत् । तत्तन्मन्त्रैरथावाह्य तान्यभ्यर्च्य
 प्रणम्य च । गुरुं कृष्णञ्च संपन्थ भक्त्या विज्ञापयेद्विदम् ।
 उच्छिष्टो भोजनादेव किङ्करः शरणागतः । तप्तचक्र-
 गदादीनि तवाङ्गानि धारये” इति । अथ चक्रादीनां
 आवाहनादिमन्त्रः । ओं नमो भगवते वासुदेवाय
 निर्णोशितसकलरिपुञ्जयाय भगवद्भारायणकराभ्यो रुह-
 म्पार्श्वदुर्लभिताय । “एहोहि त्वं सहस्रार चक्रराज !
 सुदर्शन ! । यत्तुभागं प्रगल्भस्य पूजाञ्चैव नमो नमः ।
 ओं नमो भगवते पाञ्चजन्याय विष्णुशङ्काय यन्मोक्षीर-

ध्वन्याङ्गुलीकृतकौरववाहिनीनाथाय त्रिरेखादक्षिणावर्त्तीय
 त्रिप्रशस्ताय । एहोहि पाञ्चजन्य ! त्वं नारायणकर-
 स्थित ! । यत्तुभागं प्रगल्भस्य पूजाञ्चैव नमो नमः ।
 ओं रं णं मं नं पाञ्चजन्याय नमः । ओं भगवते
 खड्गाय नन्दकाय त्रैलोक्यपवित्राय जयिने सकल
 सुरासुरसुन्दरीनेत्रोत्पलार्चिताय । एहोहि खड्ग
 रत्न ! त्वं नन्दकायस्य सुरार्चित । यत्तुभागं प्रगल्भस्य
 पूजाञ्चैव नमो नमः । ओं खड्गाय नमः । ओं
 नमो भगवत्यै कौमोदक्यै भगवद्भुङ्गारकयासुदेवलालि-
 तायै । एहोहि त्वं गदे ! देवि ! कौमोदक्यायुधेश्वरि ! ।
 यत्तुभागं प्रगल्भस्य पूजाञ्चैव नमोनमः । सशराय
 शार्ङ्गाय नमः । इति । अथ धारणमन्त्रः । सुदर्शन !
 महाध्वान ! सूर्यकोटिसमप्रभ ! । अक्षानामव्यस्य मे नित्यं
 विष्णोर्भार्गं प्रदर्शय । तथा । पाञ्चजन्य ! निजध्वानध्व-
 क्षपातकसञ्चय ! । पाहि मां पापिनं घोरं संसारार्णव-
 पातिनम् । इत्युच्चारयन् मन्त्रं दक्षिणादिक्रमेण
 तु । भुजयोश्चक्रपूर्वाणि कृष्णशङ्काणि धारयेत्
 कलत्रादिपरीवारान् निजान् सर्वांश्च वैष्णवः । भगव-
 त्पर्ययन् तप्तमुद्राभिस्तारिह्वयेत्” । तथा च वाराहे ।
 “अङ्कये तप्तचक्राद्यैरात्मनोबाहुमूलयोः । कलत्रापत्य-
 भ्येपु पश्चादिषु च सम्मदे” “किञ्च आर्यसं विधिवत्
 कृत्वा पञ्चायुर्विधानतः । तत्तन्मन्त्रेण मन्त्रज्ञः
 प्रतिष्ठाय पृथक् पृथक् । कलत्रे च गदा धार्या
 भूर्ति चार्पं शरलया । नन्दकञ्चैव हृन्मध्ये शङ्कचक्रे
 भुजद्वये” । किञ्च । “दक्षिणे तु भुजे विप्रो विभ्रयाद्दे
 सुदर्शनम् । मध्ये च शङ्कं विभ्रयादिति ब्रह्मविदो
 विदुः” । अथ चक्रादिप्रतिकृतिं द्रव्यम् । नवपत्रपञ्च-
 रात्रौ “सौवर्ण्यं रजतं ताम्रं कांस्यमायसमेव वा ।
 चक्रं कृत्वा तु मेधावी धारयेत् सुविचक्षणः इति ।
 एवमेव प्रबोधन्यां द्वादश्यां भगवत्परैः । तप्तमुद्रां प्रुवं
 धार्यां द्वारकायां विशेषतः”
 तद्विषेधकवाक्यानि वैष्णवेतरविषयाणीति वैष्णवा मन्त्रान्ते
 आर्त्तास्तु श्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वात् एतत् नास्तित्वनि
 विस्तरभयात् तद्विषेधवाक्यानि नोद्धृतानि ।

तप्तवालुक ५० तप्ता वालुका यत्न नरकभेदे नरकशङ्के दृश्यम् ।
 तप्तरहस न० कर्म० अच् सभा० । तप्ते रहःस्थानभेदे ।
 तप्तरूपक न० नित्यकर्म० शुद्धरजते राजनि० ।
 तप्तशूर्मिकुण्ड ५० तप्ता शूर्मिः लौहप्रतिमा यत्न

तादृशः कुण्डो यत् । नरकभेदे नरकगच्छे दृष्टम् ।
तमशूर्मी पु० नरकभेदे तत्प्राप्तिहेतुरक्तः भाग० ५।२६। यथा
“यस्त्विह वा अगस्यां स्त्रियं पुरुषोऽगस्यं वा पुरुषं योषि-
दभिगच्छति । तावन्तु कशया ताडयन्तस्त्रिगुण्यया श्रुत्यां
लोहमय्या पुरुषमालिङ्गयन्ति । स्त्रियं च पुरुषरूपया
श्रुत्यां” २६ त्रिगुण्यया तपया श्रुत्यां प्रतिमया” श्रीधरः
तमसुराकुण्ड पु० नरकभेदे ७त० । नरकगच्छे दृष्टम् ।

तमायनी स्त्री तप्तेन च्यतेऽत्र अय-आधारे ल्युट् ङीप् ।
भूमिभेदे “तप्रायनी मेऽसि” यजु० ५।६। तप्पं पुरुषमयति
प्राप्नोतीति तप्रायनी । यो हि दरिद्रः क्षेत्तरहितोऽह-
मिति सनयते तं तापोपशान्त्यर्थं प्राप्नोति इत्यर्थः । यद्वा
तप्पः सद्गरो यस्यामयति सा तप्रायनी ममासि” वेदटी०
तप्यतु त्रि० तप-यतुन् । तापके स्त्रियादौ । “स्त्र्यस्तपति
तप्यतुर्वचा” ऋ० २।२४।६ ।

तम खेदे अक० इच्छायां सक० दिवा० शमा० पर० सेट् ।
ताम्यति । इति अतमन्-अतमीत् । तताम तमत्तुः ङिट् ।
तमित्वा तान्वा तानः । “यस्ताम्यति विसंश्रय शेते”
सुशु० । “ताम्येयुः प्रच्युताः पृथ्वा यथा पुणो नदीं
जराः । अथगादास्त्रिधांसः” भा० शा० ६०२० स्त्रो० ।
“यदा वै तानः प्राणं लभतेऽथ संजिहोते” शत० ब्रा०
४।२।२।१ । “न मा तमन्न अभोजत तन्द्रत्” ऋ०
२।२०।७ लुङि रूपम् ।

उद्-उत्कर्षेण खेदे । “तस्योत्ताम्यतो बाणसुज्जहार
बलादहम्” रामा० अयो० ६५ अ० ।

नि+अतिशयार्थे अक० । नितान्तम् । “नितान्तदार्धेर्जनिता
तपोभिः” “गोरोचनास्तेपनितान्तगौरै” कमा० ।

परि+भृशं खेदे । “संतपस्रक्षाः शोऽत्यर्थं दूयनात् परिता-
म्यति” सुशु० ।

तम न० ताम्यत्यनेन तम-करणे सज्जर्थे सत्तायां च । अन्वकारे
शङ्करत्वा० । २पादाथे शङ्ख० । शतमोगुणे राजनि०
४राज्ञौ पु० ऋ० ५ तमालिङ्गे पु० शङ्ख० ।

तमक पु० ताम्यत्यत्र तम वा-युन् । श्वारोगभेदे “हृत्खेद-
वमधुप्रायः कण्ठवर्धुरिकान्वितः । विशेषाद्दृढिने
ताम्येत् श्वासः स्यात्तमकोमतः” सुशुतः । “क्षुद्रः साध्यत-
वस्तेषां तमकः कच्छ उच्यते । त्वयः श्वासो न सिध्यति
तमको दुर्बलश्च” सुशुतः ।

तमत त्रि० तम-काङ्क्षायाम् अतच् । तृष्णापरे उज्ज्वल० ।

तमस न० तम-करणादौ-अतुन् । त्रिगुणात्मकप्रधानस्य गुणभेदे

“सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैः” भाग० १।४।
भा० आश्वमेधिकपर्वणि तस्य कार्यभेदादिकसक्तं यथा
“ब्रह्मोवाच । तदव्यक्तमनु-वृक्तं सर्वव्यापि भुवं स्थिरम् ।
नवहारं पुरं विद्यात् त्रिगुणं पञ्चधातुकम् । एका
दशपरिच्छेपं मनोव्याकरणं त्वकम् । बुद्धिस्त्वामिक्तमित्ये-
तत्पुरमेकादशं भवेत् । त्रीणि क्षोतांसि यान्यस्मिन्ना-
प्यायन्ते पुनः पुनः । प्राणेश्वस्तिष्ठ एतैताः प्रवर्त्तन्ते
गुणात्मिकाः । तमो रजस्तथा सत्त्वं गुणानेतान्
प्रचक्षते । अन्त्योन्यमिधुनाः सर्वे तथाऽन्योन्यानु-
जीविनः । अन्त्योन्यापाश्रयाश्चापि तथाऽन्योन्यानु-
वर्त्तिनः । अन्त्योन्यव्यतिपत्ताय त्रिगुणाः पञ्च धातवः ।
तमसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः । रजस-
श्चापि सत्त्वं स्यात् सत्त्वस्य मिथुनं तमः । नियम्यते
तमो यत्र रजस्तत्र प्रवर्त्तते । नियम्यते रजो यत्र
सत्त्वं तत्र प्रवर्त्तते । नैशात्मकं तमो विद्यात् त्रिगुणं
भोहसंज्ञितम् । अधर्मे लक्षणञ्चैव नियतं पापकर्मसु ।
प्रवृत्त्यात्मकमेवाहुः रजः पर्यायकारकम् । प्रवृत्तं
सर्वभूतेषु दृष्टसत्यतिलक्षणम् । प्रकाशः सर्वभूतेषु लाघवं
अदधानता । सात्त्विकं रूपमेवन्तु लाघवं साधु-
सम्पत्तम् । एतेषां गुणतत्त्वानि वक्ष्यन्ते तत्त्वहेतुभिः ।
समासव्यासयुक्तानि तत्त्वतत्त्वानि बोधत । संमोहो-
ऽज्ञानमत्यागः कर्मणामविनिर्णयः । स्वप्नः स्तब्धो भयं
लोभः शोकः स्वप्नतद्रूपणम् । अक्षरं तिस्रविपाकस्य
नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता । निर्विशेषत्वमन्वत्यं लक्षण्यगुण-
वृत्तिता । अकृते कृतमात्मिकमज्ञाने ज्ञानमानिता ।
अमैत्री विकृतीभावो ह्यज्ञात्वा मूढभावना । अनाज्जं व-
मसङ्गत्वं कर्म पापमचेतना । गुरुत्वं सद्गभावत्वमव-
शित्यमयागर्गतः । सर्व एते गुणादृक्तात्मसाः संप्र-
कीर्तिताः । ये चान्ये विद्विताभावा लोकोऽस्मिन्
भावसंज्ञिताः । तत्र तत्र नियम्यन्ते सर्वे ते तामसा
गुणाः । परिवादकथा नित्यं नित्यं ब्राह्मण
निन्दकाः । अत्यागस्याभिमानस्य मोहो मन्युस्तथाऽ-
क्षमा । मत्सरश्चैव भूतेषु तामसं वृत्तिमिष्यते । दृष्टा-
रक्षा हि ये केचिद्दृष्टादानानि यानि च । दृष्टा
भक्षणमित्येतत् तामसं वृत्तिमिष्यते । अतिवादोऽ-
तिनिष्ठा च मात्सर्यमतिमानिता । अत्रदधानता-
चैव तामसं वृत्तिमिष्यते । एवंविधाश्च ये केचिन्नोके-
ऽस्मिन् पापकर्मिणः । मनुष्या भिन्नमर्यादास्ते सर्वे

तामसाः स्मृताः । तेषां योनिं प्रवक्ष्यामि नियताः
पापकर्मिणाम् । अवाङ्मनस्यभावाय तिर्यङ्मनस्य-
गामिनः । व्यापराणि च भूतानि पशवो वाहमानि
च । क्रव्याटा दन्दशूकाश्च क्षमिकोटविहङ्गमाः ।
अश्वजजा जलवन्धवै सर्वे चापि चतुष्पदाः । लम्बास्त-
वधिरामका ये चान्ये पापयोगिणः । मग्नास्तमसि
दुर्हताः स्वकर्मकृतलक्षणाः । अयाक्स्मोतस इत्येते
मग्नास्तमसि तामसाः । तेषामुत्कर्षस्तुष्टेकं वक्ष्या-
म्यहमतः परम् । यथा ते सुकृतान् लोकान् लभन्ते
पण्यकर्मिणः । अन्यथा प्रतिपन्नास्तु विवृद्धा ये च
कर्मिणः । स्वकर्मनिरतानाञ्च ब्राह्मणानां शुभै-
रिणाम् । संस्कारेणोर्ध्वमायान्ति यतमानाः सलो-
कताम् । स्वर्गे गच्छन्ति देवानामित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।
अन्यथा प्रतिपन्नास्तु विवृद्धाः स्वेषु कर्मसु । पुनरा-
वृत्तिधर्माणस्ते भवन्तीह सातुपाः । पापयोनिं
समापन्नाश्चाण्डालामूकचूचुकाः । वर्णान् पर्यायश-
चापि प्राप्नुवन्त्युत्तरोत्तरम् । शूद्रयोनिर्मतिक्रम्य ये
चान्ये तामसा गुणाः । स्तोतोमध्ये समागम्य
वर्तन्ते तामसे गुणे । अभिष्वङ्गस्तु कामेषु महाभोह
इति स्मृतः । अथ यो मुनयो देवास्तत्तान्तेऽलं सुखेप्-
सवः । तभो भोहो महामोहस्तामिस्रः क्रोध-
संज्ञितः । मरणं त्वन्वतामिस्रस्तामिस्रः क्रोध इत्युच्यते ।
वर्णतो गुणतश्चैव योनितश्चैव तत्त्वतः । सर्वमेत-
त्तभो विप्राः । कीर्तितं यो यथाविधि ।
सांख्ये अधर्माज्ञानावैराग्यानैश्चर्याख्यास्तस्य धर्माङ्गतायथा
“अध्ववसायो बुद्धिधर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम् ।
सात्विकमेतद्रूपं तामसमस्मात् विपर्यस्तम्” सा० का०
“रजस्तु चलतया परितस्तैर्गुण्यं चालयद् गुरुणा दृष्टता
च तमसा तत् तत् प्रवृत्तिप्रतिबन्धकेन कश्चिदेव प्रवर्त्यते
इति ततस्ततो व्यावर्त्यं तमोनियामकसक्तं गुरु वरणक-
मेव तमः” सा० का० । अयमर्थः त्रयोगुणास्तैर्गुण्यं
सत्त्वादीनि परितः स्वकर्मकरणाय चालयत् प्रवर्त्यत्
रजः गुरुणा गौरवान्वितेन दृष्टता यत् यत् कार्यजन-
नाय तस्य प्रवृत्तिस्तत् तत् प्रतिबन्धकेन तमसा कश्चिदेव
कार्ये प्रवर्त्यते कर्मस्वम् क्रियते इति । तथा च तस्मात्
तस्मात् कार्यात् व्यावर्त्यं रजसः प्रवृत्तिं रोधयित्वा तमो
नियामकमिति । अन्योऽपि विशेषस्तत्त्वोक्तो यथा
“प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः ।

अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिधुनवृत्तयश्च गुणाः” “गुणा
इति परार्थाः सत्त्वं लघुः प्रकाशकमित्यत्र च सत्त्वा-
दयः क्रमेण निर्देक्ष्यन्ते । तदनागतवेक्षण्येन तन्त्र-
युक्ता वा प्रीत्यादीनां यथासंख्यं वेदितव्यम् । एत-
दुक्तं भवति प्रीतिः सुखं प्रीत्यात्मकः सत्त्वगुणः, अप्री-
तिर्दुःखं अप्रीत्यात्मको रजोगुणः, विषादो भोहः
विषादात्मकस्तमोगुण इति । ये तु मन्यन्ते न प्रीति
दुःखाभावादतिरिच्यते एवं दुःखमपि न प्रीत्यभावादन्य-
दिति तान् प्रत्यात्मपक्षणम् । नेतरेतराभावाः सुखादयः
अपि तु भावाः व्यात्मशब्दस्य भाववचनत्वात् प्रीतिरात्मा
भावो येषां ते प्रीत्यात्मानः एवमन्यदपि व्याख्येयम् ।
भावरूपता चैषामनुभवसिद्धा परस्परभावात्मकत्वे तु
परस्परश्रयापत्तेरेकस्याप्यसिद्धेरुभयासिद्धिरिति भावः ।
● स्वरूपमेषास्तु प्रयोजनमाह प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः
अत्रापि यथासंख्यमेव । रजः प्रयत्नकत्वात्सर्वत्र लघु
सत्त्वं प्रवर्त्येत् यदि तमसा गुरुणा न नियम्यते । तमो-
नियतन्तु कश्चिदेव प्रवर्त्ययति इति भवति तमोनियामकम् ।
प्रयोजनसिद्धा क्रियामाह अन्योन्याभिभवाश्रयजननमि-
धुनवृत्तयश्च वृत्तिः क्रिया सा च प्रत्येकमभिसम्बध्यते ।
अन्योन्याभिभववृत्तयः एषामन्यतमेनार्थवशादुद्भूतेनान्य-
दभिभूयते । तथाहि सत्त्वं रजस्तमसो अभिभूय शान्ता-
मात्मनो वृत्तिं प्रतिबलते एवं रजः सत्त्वतमसो अभि-
भूय घोराम्, एवं तमः सत्त्वरजसो अभिभूय कूडा-
मिति । अन्योन्याश्रयवृत्तयः । यद्यप्याधाराधेयभावेन
नाश्रयार्थो घटते तथापि यदपेक्षया यस्य क्रिया स
तस्याश्रयः तथाहि सत्त्वं प्रवृत्तिनियमार्थाश्रित्य रजस्त-
मसो प्रकाशेनोपकरोति, रजः प्रकाशनियमार्थाश्रित्य
प्रवृत्तिमतरयोः, तमः प्रकाशप्रवृत्तौ आश्रित्य नियमेनेत-
रयोरिति । अन्योन्यजननवृत्तयः अन्यतमोऽन्यतमं
जनयति जननञ्च परिणामः स च गुणानां सदृशरूपः
अतएव न हेतुमत्त्वं तत्त्वान्तरस्य हेतोरभावात् ।
नाप्यनित्यत्वं तत्त्वान्तरे लयाभावात् । अन्योन्यमिधुन-
वृत्तयः अन्योन्यसङ्घराः अविनाभाववर्तिन इति
यावत् चः ससङ्घे भवति चात्रागमः “अन्योन्यमिधुनाः
सर्वे सर्वे सर्वत्र गामिनः । रजसोमिधुनं सत्त्वं सत्त्वस्य
मिधुनं रजः । तमसश्चापि मिधुने ते सत्त्वरजसो
उभे । उभयोः सत्त्वरजसोर्मिधुनं तम उच्यते । नैषा-
मादिः संप्रयोगो वियोगो वोपलभ्यत” इति । सा० त० का०

“गुरुवरणकमेव तमः प्रदीपवन्मार्गतो वृत्तिः” । “ऊर्ध्वं सत्वविशालस्तमोविशालश्च मूलतः सर्गः” । सा० का० । “सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः अतम्” । मनुः । चक्षुर्दृष्टिनिरोधके शार्वरादिके अन्धकारे “अदस्त्वयानुद्धमनुत्तमं तमः” “आसादितस्य तमसा नियतेर्नियोगात्” माघः । तच्च स्वपरप्रकाशकतेजः सामान्याभावरूपमिति नैयायिकाः अन्धकारशब्दे २०६४ग्रम् । काणादा अपि तथैवाङ्गीचक्रुस्तच्च कौलुक्यशब्दे १५८८८० दर्शितम् । वेदान्तिभस्तु भावरूपं प्रतीपेदरे यथा विवरणोपन्यासे । तमः प्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोरिति शा० भाष्यव्याख्याने “ननु तमः प्रकाशवद्वान्ते भावाभावरूपत्वस्य बाधः । आलोकभावास्तम इति नैयायिकाः । रूपदर्शनाभावास्तम इति प्राभाकरा इति चेत् भैवं उपचयाऽपचयाद्यवस्थामेदवत्त्वे भोपलभ्यमानत्वेनाभावत्वायोगात् नीलरूपपक्षेन द्रव्यत्वाच्च । ननु भावत्वपक्षे बहुला लोकवति देशे निमीलितमयमस्य कथं तमःप्रतीतिः बहुलालोकेन निवृत्त्यङ्गीकारात् सहावस्थानं तु सन्धालोकेनैव पूर्वसक्तमिति चेत् न गोलकान्तर्वर्त्तितमसः प्रतीत्युपपत्तेः नच नेत्रस्थान्तर्वर्त्तिर्यस्तुपाहकत्वासम्भावः पिहितकर्णस्थान्तरशब्दपाहकत्वदर्शनात् । न चैवं गोलकान्तरस्थाङ्गनादेरपि निमीलितमयनेन ग्रहणप्रसङ्गः । तमोव्यतिरिक्तरूपिण आलोकसहितचक्षुर्माहात्म्यनियमात् । अथ मतं द्रव्यत्वे सति तमसः आलोकविनाशितस्यालोकपगमे द्योति नोत्पत्तिः कार्यद्रव्याणां द्रव्यकादिक्रमेणैवारम्भादिति तच्च विवर्तवादितां क्रमानपेक्षणात् कारणं तु भूलाविद्यैव । अथापि तमो न रूपवद् द्रव्यं स्पर्शगूणत्वादाकाशवदिति चेत् न वायुर्न स्पर्शवान् रूपगूणत्वादाकाशवदित्याभाससमानयोगक्षेमत्वात् प्रयत्नविरोधस्य तुल्यत्वात् । अथालोकभावे समारोपितं नीलं रूपं गोचरयतीति तमःप्रत्यक्षस्यान्यथा गतिरुच्येत एवमपि हेतुरनैकान्तिकः रूपवद् द्रव्यस्यैव धूमस्य चक्षुःप्रदेशादन्यत्र स्पर्शगूणत्वात् । तत्र विद्यमान एव धूमस्पर्शोऽनुद्भूत इति चेत् तर्हि तमःस्पर्शोऽपि सत्त्वेव सर्वत्वानुद्भूत इति हेत्वसिद्धिः स्यात् । नच सतः सर्वत्वानुद्भोऽसम्भावितः । आकरजे सुयस्मादौ सतएव स्वपरप्रकाशकभावरूपस्योष्णस्पर्शस्य च सर्वत्वानुद्भवदर्शनात्तदेवं भाव-

रूपतमोवादे न कोऽपि दोषः । नन्वभाववादेऽपि तथा उपचयाऽपचयाद्यवस्थानां प्रतियोग्यालोकोपाधिकत्वात् नीलरूपस्य चारोपितत्वादिति चेत् भैवं दर्शिरूपत्वात् तथाहि किमालोकभावाभावस्तमः उत त्वैकालिकाऽभावः सर्वालोकाभावो वा प्रथमद्वितीयपक्षयोः प्रागभाव इतरेतराभावः प्रध्वंसाभावो वा तम इति दुर्भयं सविश्लेषणसन्तरे देशे प्रदीपजन्मनः प्राग् जाते वा प्रदीपे दीपनाशे वा । तमोबुद्धप्रभावात् । तृतीये सर्वालोकसंनिधामनन्तरेण न निवर्त्तते । रूपदर्शनाभावास्तम इत्यप्ययुक्तं बहुलास्वकारसंघतापवरकमध्यस्थितस्य वहीरूपदर्शनान्तस्तमोदर्शनयोर्युगपदेव भावात् । तथासाभावस्तम इति वदन्ते नास्त्युक्तोपाधिः” । २२तमोवदावरके अज्ञाने अविद्यायां “मह देवः परं ज्योतिः तमः पारे प्रतिष्ठितम्” कुमानः । “आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्” श्रुतिः । “आभीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्” “महाभूतादि वृत्तौजाः प्रादुरासीत् तमोत्तदः” मनुः ।

सांख्योक्ते अविद्याया २२अटविधे भेदे च । “भेदस्तमसोऽटविधः” सा० का० । “तमसोऽविद्यायाया अटविधो भेदः । अष्टास्य विधाः अव्यक्तमहङ्कारपञ्चतन्मात्रेषु अनात्मसु आत्मसु द्विरविद्या तस्या अटविधविषयत्वादटविधत्वम्” सा० तत्वको० । २४राहो पु० म० । तस्य भूक्या रूपत्वात् तथात्वम् । अगुशब्दे ६ग्रम् । “तमोमखे चेत् स्रष्टा तत्तस्या” भीम० ता० । २५पिशेष्टदर्शनविरोधोपे २६कार्याकार्याविवेके च न० शब्दार्थचि० । समुद्धार्यकाण्डशब्दे परे कस्का० विमर्गस्य सः । तमकाण्डः “क्षपातमस्काण्डं अलीमसं नभः” माघः ।

“अवसमन्वभ्यस्तमसः” पा० अश् समानं । अवतमसं सन्तमसम् अन्वतमसम् । तृतीयान्तेनानेन ज्ञानस्य समासे तृतीयाया अलुक् । तमसाकृतः तमसाच्छन्न इत्यादि । तमसाकृतस्येदं अण् । तमसाकृत तमःसम्बन्धिनत्वि० स्त्रियां ङीप् ।

तमस पु० तम-असच् । १३पे २अन्धकारे च संक्षिप्तसारः श्वान्वकारे ४नगरे न० त्रिका० । ५मदीभेदे स्त्री “संप्राप्य तीरं तमसापगायागङ्गाभ्युसम्पर्कविशुद्धिभाजः” । “विगाहितं यास्यनमम्बु पुण्यम्” भट्टिः । “यस्याः स्मरणात् तास्यति पापं सा तमसा” जयमङ्गलः । गङ्गाभ्युसम्पर्कवत् क्तेः सा गङ्गासङ्गता यमुना चास्याः संचिह्न-

टस्या । सेयं बाल्मीकसुनेराश्रमनिकटस्था यथाह रामा०
आदि० २६ अ० “जगाम तमसातीरं जाह्नव्यास्त्विवदूरतः” ।
“स तु तीरं समासाद्य तमसाया स्निहस्ता । शिष्यमाह
स्थितं पादौ दृष्ट्वा तीर्थमकर्मणम् । अकर्ममिदं तीर्थं
भरद्वाज ! निगमय । रमणीयं प्रसङ्गाच्च सनुमनुप्र
मनो यथा । न्यस्यतां कलसस्तात । दीयतां यत्कलं मम ।
इदमेवावगाहिष्ये तमसातीर्थसुप्तमम्” । “दृष्ट्वा तमसा
तत्र वारयन्तीव राक्षसम् । ततः सुमन्त्रोऽपि रथाहि-
सृच्य आन्तान् हयान् संपरिवर्त्य शीघ्रम् । पीतोदका-
स्तोयपरिभुतांस्तानचारयद्वै तमसाविदूरे” रामा० अर०
४५ अ० । “तत्रस्तु तमसातीरं रम्यमाश्रित्य राक्षसः”
४६ अ० ।

तमस्काण्ड पु० इत० । कक्षा० विषयस्य सः । तमः
समूहे “क्षपातमस्काण्डमलीमसं नमः” भाषः ।

तमस्तति स्त्री इत० । अन्वकारसमूहे ।

तमस्वत् त्रि० तमस्+अस्वर्थे सतृप् सस्य यः सान्
त्वात् सत्वर्थे न विसर्गः । तमोयुते स्त्रियां ङीप् सा च
= रात्रौ स्त्री निघण्टुः २हरिद्रायाच्च ।

तमस्विन् त्रि० तमोऽस्तीति विनि सान्तत्वात् सत्वर्थे न
विसर्गः । तमोयुक्ते स्त्रियां ङीप् । सा च = रात्रौ
= हरिद्रायाच्च अमरः । “अदृश्यमानस्तस्याद्य तमस्विन्या-
मनिन्दिते” । भा० वि० २२ अ० ।

तमाल पु० तम-कालन् । स्नानमस्थाने वृक्षभेदे अमरः ।
“तमालो मधुरो बल्यो वृषप्रस्थ शिपिरो गुरुः । ऊफ
पितृपादाह्वयमशान्तिहरश्च सः” राजनि० ।
तत्पत्वाकृतित्वात् २तिलके २खड्गभेदे ४वरुणहृत्ते च
मेदि० । ५कृष्णखटिरे शब्द० ६वंशत्वचि भरतः” ।
७पत्रके (तेजपात) राजनि० ।

“यत्तत्तलतमालशालसरजव्यालोबवल्लीकता” गङ्गास्तवः
“अनन्तानेकतमालतालम्” “तेनोपमीयेत तमालनीलम्”
भाषः । “एकाकिन्यपि यामि सत्वरमतः स्तोतस्तमाला
कुलम्” सा० द० । तमालदले तु पर्युपितत्वदोषो नास्ति
यथोक्तं व्या० त० योगिनीतन्त्रे “विल्वपत्रं च माध्यञ्च
तमालामलकीदलम् । कङ्कहारं तुलसी चैव पद्मकं
सुनपुष्पकम् । एतत् पर्युपितं न स्यात् यश्चायत् कलि-
कात्मकम्” । स्वार्थे क । तमालक तत्कार्ये वंशत्वचि च
तमालहृत्ते पु० न० शब्दरत्ना० ।

तमालपत्र न० तमालपत्रस्थे शकारोऽस्यस्य व्यञ् । १तिलके

अमरः २पत्रके (तेजपात) तमालहृत्ते च पु० मेदि० । इत०
४तमालहृत्पत्रे न० । “तमालपत्रास्तरणासु रन्तुम्” रघुः ।
तमालिका स्त्री तम-कालन् संज्ञायां कतृ कापि व्यत
इत्त्वम् । १ताम्रवङ्ग्यां २भूष्यामलक्यां च राजनि० ।
(तमलुक) ३देशभेदे त्रिका० ।

तमालिनी स्त्री तमालहृत्ताः बहुवः सन्त्यत्र पुष्करा० देशे
इति ङीप् । १तमोलिप्रदेशे (तमलुक) हेम० । तमाला-
कतियुक्तपत्रत्वात् २भूष्यामलक्यां राजनि० ।

तमाली स्त्री तम-कालन् गौरा० ङीप् । १ताम्रवङ्ग्यां
(पान) २परुषहृत्ते च राजनि० ।

तमि(मी) त्रि० तम-इन् वा ङीप् । १रात्रौ अमरः ।
“स तमी तमोभिरधिगम्य तताम्” भाषः । २मोहे च
तमिभीचिः ।

तमिषीचि स्त्री तमिं मोहं सिञ्चति सिञ्च-इन् संज्ञायां
प्रत्ये पृथो दीर्घः । १अप्सरोभेदे । “याः कृन्दास्तमिषी
चयोऽन्तकासा मनोमहः । ताभ्यो गन्धर्वपत्नीभ्यो-
ऽप्सरोभ्योऽकरं नमः” अथ० २।२।५ ३वलवति त्रि० “नि-
रतसन् तमिषीचीरभैषुः” अ० द० ४८।११ । “तमिषीची-
ललवत्यः” भा० । कान्दसः जसः शब् ।

तमिस्र न० तमोऽस्यस्य ज्योत्स्नेत्यादि० नि० तमिस्रा रात्रिरा-
श्रयणेनाक्षस्य व्यञ् वा । १अन्वकारे २क्रोधे च मेदि० ।
३तमःप्रधानरात्रौ स्त्री अमरः ४दर्शरात्रौ
वाचस्पतिः । ५अन्वकारतौ स्त्री मेदि० । “सूच्ये”
तपत्यावरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं त-
सञ्ज्ञा” रघुः । “अनभिज्ञास्तमिस्राणां दुर्दिनेष्वभिसा-
रिकाः” कुमा० “उज्ज्भतो युचमिवाशु तमिस्रा” किरा० ।

तमिस्रपत्र पु० तमिस्रास्यस्य व्यञ् तादृशः पत्रः । जल्पपत्रे
“तमिस्रपत्रं टिकूटभञ्जितम्” नैष० । “तमिस्रपत्रस्य
तिथौ श्रुतः” ह० स० ८ख० । “प्राजेशमाणाद तमि-
स्रपत्रे क्षपाकरेणोपगतं समीप्य” २४अ० । [छक्रभेदे ।

तमिष्टुहीय न० तमिष्टु चि इत्यादिकर्षमधिकृत्य प्रवृत्तः गङ्गा० अ० ।
तमेरु त्रि० ताम्यति तम-एरु । १कानियुक्ते “अतमेरुर्ज्यो-
ऽतमेरुर्जमानस्य प्रजा भूयात्” यजु० । १।२१ “यज्ञो
यागहेतुः परोडाशः अतमेरुर्भूयात् । तस्य म्नानौ ताम्य-
तोति तमेरुः स्त्रीयादिकपरप्रत्ययः न तमेरुः
अतमेरुः । मन्त्राच्छादनेन ग्लानिरहितो भवतु । यज-
मानस्य प्रजा पुत्रपौत्रादिः अतमेरुर्ग्लानिरहितो भूयात्
यजमानस्य प्रजायाः कदापि दुःखं नास्त्वित्यर्थः” वेददी० ।

तमोघ्न पु० तमोऽन्वकारं मोहमज्ञानं वा हन्ति हन-टक् ।
 १छ्रय्ये, १वज्जो, १चन्द्रे, ४बोधे, ५विष्णौ, ६शिवे च
 मेदि० । मनुष्यकृत्के तु न टक् क्तिन् अण् । तमो-
 वात अमनुष्ये तमोनाशके लि० तत्त्व छ्रय्ये
 “आयुगामी तमोघ्नश्च हरिदश्वश्च कीर्त्यसे” भा० व०
 १ अ० । “यथा तमांस्तुभ्युदितस्तमोघ्नः पूर्वा प्रतिष्ठां
 समवाप्य वीरः” भा० द्रो० १४६ अ० । [कीटे शब्दरत्नः० ।
 तमोज्योतिस् पु० तमसि अन्वकारे ज्योतिरस्य । खद्योते
 तमोनृद पु० तमोनृदति खण्डयति नृद-क्लिप् । १छ्रय्ये
 १चन्द्रे १वज्जो ४दोमे च शब्दरत्ना० ५ अन्वकारनाशके लि०
 “एवमुक्तस्तदाऽतिरं तमोनृदभवच्छयी” भा० ध्या० १५६ अ० ।
 तमोनृद लि० तमोऽज्ञानमन्वकारं वा नृदति नृद-क ।
 १ अन्वकारनाशके १ अज्ञाननाशके १रश्मरे पु० ।
 “वायोरपि विजृम्भाणां विरोचिष्णु तमोनृदम्” महा-
 भूतादि वृत्तौ जाः प्रादुरासीत्तमोनृदः” मनः ।
 तमोऽपह पु० तमोऽपहन्ति अप+हन-ड । १छ्रय्ये १चन्द्रे
 १वज्जो ४बोधे च मेदि० । तमोनाशकभावे प्रदीपादौ लि०
 “यस्मिन् हि तमोऽपरं स्रुतः” माघः । “एवं तमोऽपहं
 लेभे नक्तं ज्योतिरिवौषधिः” रघुः । ह्मोहनाशके “आग-
 मादिय तमोऽपह्नादितः” किरा० । बुद्धेरज्ञाननाशक-
 त्वात् तथात्वम् “तत्ताज्ञानं धिया नश्येत्” वेदान्तका० ।
 तमोभिद् पु० तमो भिनत्ति भिद्-क्लिप् । १शर्वरतमोभेदके
 खद्योते शब्दर० २ तमोभेदकभावे लि० क । तमोभिदो-
 ऽप्युक्तार्थे लि० ।
 तमोमणि पु० तरुसि मणिरिव । १खद्योते लि० क । २शो-
 भेदके मणौ राजनि० ।
 तमोमय लि० तमआत्मकम् तमःप्रचुरं वा तमस्+
 मयट् । १ अन्वकारात्मके १ अज्ञानात्मके १ तमःप्रचुरे च ।
 ४राज्ञौ पु० “तमोमयं सैर्हि केयाव्यम्” इ० स० ५ अ० ।
 राज्ञौ च यथा तमोरूपत्वं तथा अगुशब्दे ४८५ उक्तम् ।
 “विश्वसर्जात्मनः कायं नाभिनन्दन्तमोमयम्” भाग० १ ।
 २०।२१ तमोमयमन्वकारप्रचुरं रात्रिरूपं कायमित्यर्थः ।
 तमोऽरि पु० इत० १छ्रय्ये १चन्द्रे १वज्जो ४ज्ञाने च “तमो-
 ऽरिविम्बप्रतिविम्बधारी कुराव कान्ते । पवनशनाशः”
 सुन्दरसमस्यापूरणम् । तमःशत्रु प्रभृतयोऽप्यत्र ।
 तमोलिप्ती स्त्री तमसाऽल्यं लिप्यते अ करणोपपदे लिप-क्त
 उप० स० ङीप् । देशभेदे । (तमलुक) शब्दरत्ना० ।
 तमोविकार पु० इत० । तमसो विकारे निद्राजसादौ

तमःशब्दे दृश्यम् । तमसेव विकारो यत्र । २रोगे
 राजनि० । १ तमिसारालौ शब्दार्थचि० ।
 तमोवृद्ध लि० तमसि शब्दारे, तमसा व्यापकैषाज्ञानेन
 वा वर्जते वृद्ध-क्लिप् ७ त० इत० वा । १ तमसि रात्रौ
 वर्जमाने प्रचुरसञ्चारिणि रात्रसादौ । “न्यर्पयतं
 वृषणा तमोवृद्धः” ऋ० ७।१४०।१। २ अज्ञानवृद्धे च ।
 तमोहन् लि० तमोहन्ति हन-क्लिप् । अज्ञाननाशके
 “ज्योतीरयं युक्तवर्णं तमोहनम्” ऋ० १।१४०।१। तमो-
 हन्तिर १छ्रय्ये १चन्द्रे च “तमोहा यदि पापेन त्वयेष्वैव
 हि वीक्षितः” ज्यो० त० ।
 तमोहर लि० तमोहरति हृ-अच् इत० । १ अन्वकारनाशके
 १ अज्ञाननाशके च १छ्रय्ये ४चन्द्रे च पु० शब्दर० “निर्गुणं
 वासभागे च सव्यभागेऽङ्गुता निजा । मध्येनाथ स्वयं
 ज्योतिस्तज्ज्योतिर्मे तमोहरम्” शब्दार्थचि० ६ तवाक्यम्
 तम्पा(स्वा) तम्ब-अच् प्रथ० वा । सौरभेय्याम् हेमच० ।
 तम्ब गतौ आ० पर० सक० सेट् । तम्बति अतम्बीत् । ततम्ब
 तम्बिका स्त्री तम्ब-ण्वल् टाप् कापि अत इत्वम् ।
 सौरभेय्यां हेमच० ।
 तम्बीर पु० तम्ब-बा० ईरन् । “बली राख्यलगोऽन्यर्धनामी
 दीप्रांशकैश्छिः । दत्तेऽन्यत्रै कार्यं करस्तम्बीरोत्तम-
 कार्ययोः” नी० ता० उक्ते योगभेदे ।
 तम्ब लि० तास्यत्यनेन तम-करणे र । ग्लानिसाधने
 “प्रतप्ता अवपत्तमांसि” ऋ० १०।७१।५ । [तेये ।
 तय गतौ रण्ये च स्वा० आ० सक० सेट् । तयते अतयिष्ट-
 तर पु० तृ-भावे अण् । १ तरणे “पणं यानं तरे दाय्यं
 पौरुषोऽर्जपणं तरे” “आघ्राणातिङ्गिनश्चैव न दाय्यास्ते
 पणं तरे” मनुः कर्त्तरि अच् । २ शशानौ पु० मेदि० ।
 तरत्यनेन करणे अण् । २ आतरे पणादौ । “दीर्घाध्वनि
 यथादेशं यथाकालं तरो भवेत्” मनुः ।
 तरक्षु पु० तरं गतिं मार्गं वा क्षिणोति मितङ्कु० ङु । ऋगा-
 दने क्षुद्रव्याघ्रे अमरः । “आ लण्कर्णौ गर्दभस्तर-
 क्षुस्ते रक्षसामिन्द्राय” यजु० २४।४० । अश्वमेधे राज-
 सेन्द्रदेवताकपयुकथनम् । “तरक्षुन्क्षवानराज्” हरि०
 १६५ अ० ।
 तरङ्ग पु० तृ-अङ्गच् । (देउ) जम्भी वायुना जलस्य सञ्चा-
 लनेन तिर्यग्गर्वादिङ्गवने अमरः । “समीरणोत्थेव तरङ्ग-
 लेखा” रघुः २५ स्तो १ हयादीनां सद्यत्फाले उणादि० ।
 तरङ्गः तारका० इतच् तरङ्गित जाततरङ्गे लि० । “साग-

रप्रतिमं घोरं वाङ्मोर्भितरङ्गितम्” भा० भी० ८८४० ।
पुष्करा० देशे इति डीप् तरङ्गिन् तरङ्गयुक्तदेशे लि० ।
नद्यां स्त्री डीप् ।

तरङ्गिणी स्त्री तरङ्ग+पुष्करा० नदी रूपदेशे इति डीप् ।
नद्याम् अमरः । “तरङ्गिणीवेणिरिवायता भुवः”
माधः । “गजवाजिमनुष्याणां शोणितानां तरङ्गिणी”
भा० भी० ६४ ।

तरङ्गित लि० तरङ्गः संजातोऽस्य तार० इतच् । ?जाततरङ्गे
२चञ्चले च । तरङ्गशब्दे उदा० इत्यम् ।

तरण पु० तृ-करणे कर्मणि भावे वा ल्युट् । ?प्लवे (भेला)
२खर्गे । ?प्लवने ४देशान्तरगमने ?पारगमने च
न० शब्दार्थच० “भवति भयार्णवतरणे नौका”
मोहचङ्करः । “स्वप्नदीतरणाववर्षणामेध्यदर्शनप्रयागेपु

तु सङ्गकालद्रव्यैकार्थत्वात्” कात्या० श्रौ० १।७।११
तरणि पु० तृ-अनि । ?स्रथे, २भेलके, २अर्कवृत्ते, च अमरः
४किरणे हेमच० इतास्ते च । ?नौकायां, ८द्वतकुमा
र्याम् स्त्री मेदि० । वा डीप् नौकायां ६तारके ?शीघ्र-
गन्तरि लि० । “येवा धूर्ण तरणीन् यो वहन्ति” ऋ०
७।६।८ । “तरणींस्तारकान् शीघ्रगन्तृन् वा” भा०
१।१।२।२ शतनुतीर्य वर्त्तमाने “पृच्छ तरणिर्नाम” ऋ०
१।४।१ शतनुतीर्य वर्त्तते इति तरणिः” भा०
“मोऽयं व्याकरणार्णवैकतरणिः” वोपदेवः ।

तरणिपोत पु० तरणोः पोत इव । काठाम्बुवाहिन्यां जटा० ।
तरणिरत्न न० तरणिप्रियं रत्नम् । सूर्यप्रिये ?माणिक्ये राज-
नि० तरणिमणिप्रभृतयोऽप्यत्र पञ्चयज्ञशब्दे २७।१७।८ इत्यम् ।

तरणी स्त्री तरण्यनया तृ-करणे ल्युट् डीप् । ?नौकायां
शब्दरत्ना० २पद्मचारिणीकतायां शब्दच० । ?द्वतकुमार्यां
राजनि० ।

तरण्ड पु० न० । तृ-अण्डच् । ?वडिणीस्रवन्धनकाष्ठे, (रूप)
२प्लवे पु० । ?नौकायां स्त्री मेदि० स्त्रीत्वपक्षे गौ०
डीप् । ४कुम्भतुम्बीरम्भादिजतप्लवे शब्दरत्ना० । ५देशभेदे
पु० शब्द० ।

तरण्डक न० तरण्ड+संघायां कन् । तीर्थभेदे “ततो गच्छेत्
राजेन्द्र ! द्वारपालं तरण्डकम् । तच्च तीर्थं सरस्वत्यां
यक्षेन्द्रस्य महात्मनः” भा० व० ८२ अ० । २वडिशकल-
मध्यवडलधुकाष्ठभेदे (फाता) न० । “संसारसागरावर्त्त
पतञ्जन्तुतण्डकम्” काशीखं० ११ अ० । ?नौकायां स्त्री
गौ० डीप् शब्दरत्ना० ।

तरण्डपादा स्त्री तरण्ड एव पाद इव तरणहेतुत्वात्
यस्याः । नौकाभेदे शब्दरत्ना० ।

तरण्य तरण्य गतौ कण्डू० यक् भ्वा० प० सक० सेट् । तर-
ण्यति अतरण्यीत् अतरण्यीत् ।

तरत्सम लि० तरत्समेत्यादि ऋचः सन्त्यत्र ऋच् । पावमान-
स्रक्तातुर्गते स्रक्ताभेदे तरत्समन्दीयशब्दे इत्यम् । “शुद्ध-
वत्योऽथ कुष्माण्डः पावमान्यस्तरत्समाः” हेमाद्रि-
ब्राह्मकल्पवृत्तवाक्यम् ।

तरत्समन्दीय न० पावमानस्रक्तातुर्गते स्रक्ताभेदे । “जपं
स्तरत्समन्दीयं पूयते मानवस्त्यहात्” मनुः । “तरत्सम-
न्दीदीवतीत्येताः चतस्र ऋचोजपन्” कुङ्कु० । ताश्च ऋचः
ऋ० ६।५।८।१ प्रभूतयद्यतसुः ।

तरतम लि० तरेति तमेति प्रत्ययार्थौ बोध्यतयाऽस्त्वत्र ऋच् ।
नूनाधिकभावेन वर्त्तमाने तरतमौ हि प्रत्ययौ न्यूना-
धिकभावबोधकारिणिति तदर्थकत्वादस्य तथात्वम् । “तरत-
मयोगयुक्ताश्च भावानातिरूपानातिसिद्धान्त्युपानाति-
शीतानित्येवभादीन् विवर्जयेत्” सुश्रु० । तस्य भावः
प्यञ् । तारतम्यं न्यूनाधिकभावे न० “तारतम्येन वर्त्त-
मानः” शा० भा० ।

तरट् स्त्री तृ-करणे अदि । ?प्लवे भेलके । कर्त्तरि अदि ।
२कारण्डवखगे च मेदि० ।

तरदी स्त्री तरेण तरणेन दीयते खण्डप्रते दो-खण्डने
चजर्थेक गौरा० डीप् । कण्टकयुक्तवृक्षभेदे । राजनि० ।
“तरदी मधुरा तित्ता गुर्वी बल्या कफापहा” राजनि० ।
टाप् तरदाप्यत्र तरटीति पाठान्तरम् ।

तरहटी स्त्री पकाक्षभेदे “हतेन मर्दितां दम्भा फेनिक्या मेल-
येत्ततः । विधाय वटिकास्तस्या हते मन्दाग्निना पचेत् ।
प्रलिप्ताः खण्डपाकेन कर्पूरेण विमिश्रयेत् । तत एताः
समरिषास्तरहट्यस्तु ताः स्रताः । बल्या पुष्टीकरी
हृद्या दृष्या पित्तानिलापहा । सुस्निग्धा कफदाऽत्यर्थं
किञ्चित् सन्धानकृष्टिता” शब्दार्थच० वाक्यम् ।

तरन्त पु० तृ-भञ्च् । ?ससृष्टे, २प्लवे, २भक्तौ, ४राजसे च
?नौकायां स्त्री गौरा० डीप् । उणादिको० ।

तरन्तुक न० कुरुक्षेत्रस्थानभेदे । “तरन्तुकारन्तुकयोर्वदनरं
रामचुदानां च मचक्रुकस्य च । एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं
पितामहस्योत्तरवेदिरुच्यते” भा० व० ८२४ अ० ।

तरपण्य न० तरस्य नद्यादिपारयानस्य पण्यं शुल्कम् ।
नद्यादेः पारयानार्थे देये शुल्के आतरे (भाड़ा) अमरः ।

सुनेमेताः” । द्विविधं मानम् । “उत्तमाधमभेदेन मानं तद्विविधं भवेत् । इति प्रोक्तानि सूत्राणि खड्गानां ज्ञानहेतवे । एतानि तत्त्वतो ज्ञात्वा भवेत्तृपतिप्रजितः” सूत्राध्यायः । “तत्र प्रथमतोऽङ्गानां लक्षणानि निबोधत” । लौहदीपे “रूप्यपत्र-समा भूमिरङ्गं श्रेयं प्रतीयते । ऊर्ध्वं तत्तु महा-मूल्यं रूप्यवज्रमुच्यते तम् । एष खड्गवरो दद्या-त्क्षत्रीमायुर्यशो बलम् १ । स्वर्णरेखावली तन्वी यद्-भूमौ निकषोपमा । स्वर्णवज्रमिति प्राञ्जरायुर्लक्ष्मी जयप्रदम् २ । गजशुण्डाकृतिर्भूमौ लण्णायामङ्ग-सम्भवः । गजवज्रमिति प्राङ्हरक्तस्पर्शे तु तद्विशेषः । ज्वरादिव्याधिशमनं तस्य प्रक्षालनात्मका । अपि-क्षीणोपि भूपालस्तद्दीप्यात् साधयेन्महीम् ३ । एरण्ड-वीजप्रतिममङ्गं भूमिः सितेतरा । उर्वारकमिदं नाम्ना गत्व दर्पणयङ्करः । एतस्य स्पर्शमात्रेण नरः सम्यग्विमुच्यते । मरिचाख्यमिदं वज्रं केचिदाहुर्मनी-षिणः ४ । अङ्गं दमनपत्राभं खड्गे यस्मिन् प्रतीयते । विद्यादमनवज्रञ्च तज्ज्ञेयं द्विविधं बुधैः । नीला शुभ्रा भवेद्भूमिसत्त्वा नीला गरीयसी । तस्मिन् पथ्युपितं तोयं गन्धे दमनकोपमम् । तत्प्रभावान् महोपालः कृच्छ्रां पृथ्वीं हि साधयेत्” ५ । शाङ्ग-धरीये “एका स्थूला सिता रेखा भूमिर्दीला दृष्टा यदि । स्थूलाङ्गमङ्गं वज्रं तद्विद्यात्क्षत्रीयशःप्रदम् । एतत्तत्तत् भवेच्छीघ्रः स्थूलशिरतरस्थितिः । एतं महान्तमपरे वदन्ति खड्गकोविदाः ६ । दृष्टायां दृश्यते भूमौ अङ्गञ्च प्रतिविम्बितम् । अङ्गवज्रं भवे-त्तस्य द्विधा भूमिः सिताऽसिता ७ । लौहप्रदीपे “निरङ्गं रूप्यपत्राभमीपनुमणिनिभञ्च यत् । दुर्लभं तन्महामूल्यं कान्तलौहं प्रचक्षते । लण्णा भूमिर्भवेत् स्वच्छा पीता वज्राङ्गसङ्कता । लण्णवज्रमिति प्राञ्ज-स्तत्तत्तत् मोह उच्यते । लण्णा भूमिः सुवर्णाभमी-पच्छुक्ताङ्गसङ्गतम् । डाडलीवज्रकं विद्यात् काल-संज्ञमयापरे ८ । अरुणं सूर्यमूर्ध्वदेहं भूमिः सितेतरा । अरुणाख्यमिदं वज्रं शत्रुदर्पनिस्त्रदनम् । सूर्यांशुस्पर्शमात्रेण वज्ररूपां यजेत् शिखाम् । तस्य स्पर्शनमात्रेण पद्मकोपः स्फुटेज्जिह्वा । उर्ध्वं भं तन्मह-प्याणां भाग्यैः कुत्रापि लभ्यते । तद्व्योजनसहस्रसा-रिदं नाशयति ध्रुवम् ९ । श्वेतास्तिष्ठो यदा रेखा

आमूलादुपलक्षिताः । श्वेताङ्गमिति तद्विद्याद्यशोचक्ष्मी बलप्रदम् १० । अम्भोजदलसङ्काशमङ्गं भूमिः सिते-तरा । अम्भोजवज्रं तज्ज्ञेयं कथितं मुनिपुङ्गवैः ११ । अङ्गं यस्य गदाकारं भूमिश्चैव सितेतरा । गदावज्रमिदं ज्ञेयात् तत्तत्तत् शूलसम्भवः १२ । अङ्गं कण्ठसिता-कारं भूमिश्चैव सिताऽसिता । तिलवज्रमिदं ज्ञेयं लक्ष्मीबलयशःप्रदम् । तत्तत्तत् तिलतैलाभा वसा प्रचक्रवतेऽधिकम् १३ । धूम्रवर्णा भवेद्भूमिरङ्गं यज्जिह्वाकोपमम् । अग्निवज्रमिदं ज्ञेयं शत्रूणां दाह-कारकम् । अत्र शीतोदकं न्यस्तं तप्तं भवति च क्षणात् । शण्डे वज्रं वसेद् यस्तु तथा सूर्यांशु सङ्गमात् । तत्तत्तत् बलवान् दाहो दग्धवज्रं प्रथो भवेत् । एतत् परमभाग्येन लभ्यते धरणीतले १४ । भूमिः सिताऽसिता वापि अङ्गञ्चेत् पिप्पलीप्रभम् । कण्ठवज्रमिदं ज्ञेयमन्तर्दाहस्तु तत्तत्तत् १५ । लण्णा भूमिर्यदीयाङ्गे दृश्यते पत्न्यसञ्चयः । पत्न्यवज्रमिदं ज्ञेयं वैरिपक्षविनाशनम् । तत्तत्तत् बलवान् दाह-स्तृषा च ज्वर एव च १६ । शाकपथीं दलाकार-मङ्गं लण्णासिपुत्रिका । स्थिरावज्रमिदं प्राञ्जस्तत्तत्तत् वेपथुर्भवेत् १७ । यदा तित्तिरिपक्षाभमङ्गं भूमिः सितेतरा । एतत्तित्तिरिवज्रं स्यात् तत्तत्तत् बह-सेर्मकम् १८ । वनमालासमा यस्मिन् माला खड्गे प्रदृश्यते । मालाङ्गवज्रं तद्विद्यात्तत्तोयं गन्धवज्रवेत् । अत्र तप्तोदकं न्यस्तं शीतं भवति तत्क्षणात् । एष दाहपरीतानामतिपित्तहतात्मनाम् । भवेत् परमभैषज्यं भाग्येनैतद्दि लभ्यते १९ । यदा जीवकसङ्काशमङ्गं भूमिः सिताऽसिता । एतज्जीवकवज्रं स्यात् तत्तत्तत् तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत् २० । भूमिः सिताऽसिता क्षेत्वे स्वाङ्गं भ-ङ्गाभमिप्रते । तत्र चेत्तु सधु पितृन् शोषामाप्नोति केव-लम् । एतद्वनमरवज्रं स्यात्तत्तत्तत् स्याद्विस्त्रिका २१ । ऊर्ध्वं कपिलाभासमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते । ऊर्ध्ववज्रमिदं प्राञ्जविपवेगनिस्त्रदनम्” । लौहप्रदीपे “ऊर्ध्वं कपिलाभासमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते । लाङ्गलाङ्गन्तु तद्विद्यात् स्पर्शे तस्याऽहिनाशनम् २२ । अङ्गं मरीच-सङ्काशं भवेद्भूमिः सितेतरा । मरिचाङ्गमिदं वज्रं तत्तत्तत् कटुरक्तता । तत्प्रक्षालनतोयेन नशप्रति-पीनसादयः २३ । यदा सर्पफणाकारमङ्गं भूमिस्तु निर्मला । भुजङ्गवज्रं तद्विद्यात्तत्तत्तत् विषवज्रा ।

तस्य स्पर्शनमात्रेण भेकः प्राणैर्विमुच्यते । एकस्यास्य प्रसादेन कृत्स्नां शास्ति महीं नृपः २४ । यदाऽश्वखुर-
सङ्काशमङ्गं भूमिस्तु निर्मला । अन्धाङ्गमिति तं विद्यात्
खड्गं परमदुर्लभम् । तस्य संयोगमात्रेण वाजी-
मन्दोऽपि धायति । तस्य जालनतोयेन जयानां रोग-
नाशनम् । एतत्क्षते भयं भूच्छां दाहस्य भ्रम एव
च २५ । मयूरपिच्छसदृशमङ्गं भूमिः सितेतरा ।
बर्हीङ्गमिति तं विद्यात्तत्क्षते यान्तिरिष्यते । सर्पाणा-
मिह सर्वेषामस्य स्पर्शसहिष्णुता । एतदेव नृपतिभि-
र्भाग्यैः कुत्रापि लभ्यते २६ । भूमिरञ्जनसङ्काशा-
धारा चास्य सिता भवेत् । अञ्जनाख्यमिदं प्रायः सर्व-
देवोपलभ्यते । लौहप्रदीपे “धारा शुभ्रा भवे-
दास्य भूमिः कज्जलवर्जिता । कण्ठमङ्गैश्चितं वापि
विद्यात् कज्जलवज्रकम् । मधुवर्णसमा भूमिरङ्गं
वा मधुविन्दुवत् । क्षौद्राख्यमिति जानीयात् जय-
लक्ष्मीयशःप्रदम्” । शार्ङ्गधरीये “निष्ककक्षो
भवेद् यत्न रात्रिन्दिर्विवेपितः । मधुरो मधुवर्णमः
स खड्गो देवयज्ञमः । विशेषाश्चात्र रज्ज्वानि सततं
मल्लिकादयः” । “आसीमकोणिका यस्य क्षुद्राङ्गं
कुण्डलीकृतम् । क्षुद्रवज्रकनामानं प्राह नागार्जुनो
सुनिः । इदं कुण्डलवज्रञ्च प्राह लौहार्थवे सुनिः ।
अस्य क्षतेषु बलवान् दाहो मदविशेषितः २८ ।
खट्वाङ्गं मल्लिकाकारं भूमिश्चैव सिताऽसिता । स्नेहं
शुष्पति चैवात्र मल्लिकाङ्गं तमादिशेत् २९ । अङ्गं
यदा तृपाकारं या च भूमिः सिताऽसिता । तृपवज्र-
मिदं प्लातं प्राह नागार्जुनो सुनिः ३० । अङ्गं यव-
फलाकारं भूमिः कण्ठा सिता तथा । यवाङ्गमिति
तं विद्यात्तत्स्पर्शे कण्डुसम्भवः । एष खड्गगाधम-
स्याज्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ३१ । अङ्गं व्रीहि-
प्रसूनाभं भूमिर्भूत्वा क्षते ऽतिरुक् । तद्ब्रीहिवज्रं
जानीयाच्छूल्यं भयवर्द्धनम् ३२ । अतसीफलसङ्काश-
मङ्गं भूमिः सिताऽसिता । अतसीफलसङ्काशं तत्क्षते
शिरसोरुजा ३३ । यदा सर्पपवीजाभमङ्गं भूमिः
सिताऽसिता । खरधारः खरस्पर्शः सर्पपाङ्गः सडु-
र्लभः ३४ । सिंहाकारं भवेदास्य भूमिर्यस्य सिताऽसिता ।
सिंहीवज्रन्तु तद्विद्यात्तत्क्षते प्रलयेधरः । एतद्वायन-
तोयेन कासरीगापनाशनम् ३५ । अङ्गं तण्डुल-
सङ्काशं भूमिर्भूत्वा सिताऽसिता । तण्डुलाङ्गमिदं

विद्याद्यशःजीवलवर्द्धनम् । एतत्पथ्युचितं तोयं
तण्डुलोदकसन्निभम् । अस्य प्रभावानुभवतुजोभर्त्ता
हि लभते न्नियम् ३७ । अङ्गं हृदगोक्षराकारं भूमि-
राघातनिःसृष्टा । खड्गगाधममिदं विद्यात्तुजं
नाम नामतः ३८ । स्फुला दीर्घाः सिराः कण्ठा भूमि-
श्चैव सिताऽसिता । सिराङ्गमिति तं ब्रूयादेनं
खड्गगाधमं बुधाः ३९ । शिवलिङ्गाकृतिसाङ्गे धारा-
श्चैव सिताऽसिता । शिवाङ्गमिति तं ब्रूयाच्छूल्यपक्ष-
निस्तदनम् ४० । यदा व्याघ्रनखाकारमङ्गं भूमिस्तु
पिङ्गला । नखवज्रमिदं विद्यात् तत्क्षते न्ययुर्भवेत् ।
एतदाभिपसंस्पर्शात् प्रविशेत् स्वयमेव हि ४१ । ग्राह-
पुच्छोपममङ्गं भूमिर्भूत्वा खराकृतिः । पाहाङ्गमिति
जानीयाच्छूल्यवशोपनाशनम् । अस्य स्पर्शनमात्रेण
जीवनमत्स्या जहत्यस्तु ४२ । यदा मनुजनेत्राभ-
मङ्गं भूमिः सिताऽसिता । नेत्राङ्गमिति जानीयात्
संपाप्ते विजयप्रदम् । एतद्वायनतोयेन नूनमज्योऽपि
पश्यति ४३ । अङ्गं केशसमं यस्य भूमिर्भूत्वा सिताऽ-
सिता । केशाङ्गमिति जानीयात् क्षौद्रः स्वभया-
पहम् ४४ । निरङ्गं स्फूलप्रकृतिसुपलाङ्गं विदुर्बुधाः ।
एतद्वि प्रायशो लोके दृश्यते द्विजसत्तम” । ४५ । पद्म-
पुराणे “निरङ्गा निश्चिता धारा शाये वङ्गि वस-
त्यपि । श्लोणीवज्रमिदं क्षेयं पृथिव्यां नातिदुर्लभम् ४६ ।
अङ्गं काकपदाकारं भूमिराघातनिःसृष्टा । एष
खड्गगाधमस्याज्यो काकाक्षो भूतिनिष्कृता ४७ । यदा
कपालमङ्गेषु दृश्यते स्पर्शतः खरम् । एतद्वि दुःख-
जनकं कपालाङ्गं बुधस्यजेत् ४८ । तन्वी पत्ता
बलीतुल्या सुवर्णाङ्गाऽसिपुलिका । पत्तवज्रकमास्तुता
युर्वेदविदो जनाः” । लौहार्थवे “सुपर्णसन्निभा
भूमिरङ्गं कालं प्रतीयते । तत् पत्तवज्रं काकस्य
सुपर्णसुपजायते ४९ । त्वरीदलसङ्काशमङ्गं यस्मिन्
प्रतीयते । त्वरीवज्रमास्तुतं तत्क्षते शिरसो भ्रमः ।
एष खड्गगाधमस्तप्राज्यो यदीच्छेज्जीवनं निजम् ५० ।
विम्बीदलसमा भूमिरङ्गं विम्बीफलपमम् । विम्बी-
वज्रन्तु तद्विद्यात्तत्क्षते तिलस्यते । पित्तशुष्विका-
राणां प्रशमाय प्रयुज्यते ५१ । प्रियङ्गुसदृशमङ्गं
भूमिश्च कपिलाकृतिः । फलीवज्रमिदं प्रोक्तं शाये धूवं
वसत्यपि ५२ । अङ्गं सर्पपुष्पाभं भूमिश्चैव सिताऽ-
सिता । एतत् सर्पपवज्रं स्थात् शाये वङ्गि वसत्यपि ।

अपि कुण्डलिकां याति एतदत्यन्तकोमलम् । एतत्-
प्रसादात् क्षितिपः कृत्वा साधयते महीम् ५१ ।
नीलोत्सवसमा भूमिरङ्गं नीलोत्तरङ्गवत् । नीलोवज्र-
मिदं दृष्टं शाणे वज्रशिखां वसेत् । एष खड्ग-
वरोन्मथामरिष्टभयनाशनः ५२ । रक्ताक्षिसो महारेखा
भूमिश्चैव सिताऽसिता । रक्ताङ्गमिति जानीयाद्द्वैरिपक्ष
विनाशनम् । शाणेन यस्तु रक्तां वा नीलां वा वसते
शिखाम् । रक्तस्पर्शनमात्रेण स्वयमेव निवृणोति ।
क्षतेऽस्य रक्तशययुक्तृषा दाहश्च जायते ५३ । अङ्गं
वचादक्षसमं भूमिश्चैव सिताऽसिता । वचावज्रमिदं
ज्ञेयं तत्क्षतादिप्रनाशनम् । एष खड्गवरो राज्ञा साध-
नीयः प्रयत्नतः ५४ । रसोनादुत्तमं ह्यङ्गं भूमिस्तस्य
दलोपमा । रसोवज्रं जानीयात् शाणे वज्रं
वसत्यपि । अस्य धावनतोयेन क्षामवातपिनाशनम् ५५ ।
निरङ्गा निमेषा भूमिर्द्वारा तीक्ष्णा खरः खरः । समना
वज्रमेतत् स्याद्भुवि नात्यन्तदुर्लभम् ५६ । जिङ्गिनी
सदृशी दीर्घा यस्या रेखा सुविस्तरा । जिङ्गीवज्रमिदं
नाम सर्वकामार्थसाधनम् ५७ । अङ्गं शमीपत्रसमं
भूमिर्धून्वा सिताऽसिता । शमीवज्रमिदं ज्ञेयं शनैश्चर
सदावहम् । शाणेषु वसते वज्रं सहते वज्रपोड-
नम् ५८ । रोहितशल्कसदृशमङ्गं भूमिः सिताऽसिता
वापि । धून्वा गम्भीरस्वरयुक्ता धारा तीक्ष्णाऽसिता
भवेद्रेखा । रोहिताख्यमिदं वज्रं सर्वारिष्टविनाशनम् ।
वज्रसंस्पर्शमात्रेण किञ्चिन्निमिचिमायते । इत्ययं
दुर्लभः खड्गो देवानामपि कथ्यते ५९ । शफरीवल-
लाकारमङ्गं भूमिः सिताऽसिता । प्रोठीवज्रमिदं प्रोक्तं
न्यस्तं तरति वारिणि । एष खड्गोत्तमो राज्ञां
विपक्षकुलनाशकः । कदाचिन्नश्यते भाग्यैर्लभ्यते तेन वै
मही ६० । अङ्गं मारिषपत्राभं भूमिः स्याद्विषम-
च्छविः । इत्ययं मारिषपाङ्गः स्यात् प्रथिव्यां नाति-
दुर्लभः ६१ । भङ्गराजस्य पुष्पाभमङ्गं भूमिर्दलपमा ।
आघातं सहते नैव एष खड्गाधमो मतः ६२ । धारा
तीक्ष्णा खुराकारा भूमिरङ्गविवर्जिता । आघातं सहते
घोरं शाणे वज्रं वसत्यपि । खुराङ्गमिति जानीयात्
प्रथिव्यां नातिदुर्लभम् ६३ । निर्मला सरला भूमिर्भवे-
च्चैव कदा कदा । मन्दा तीव्रा भवेद्वारा तडिहजस्य
लक्षणम् ६४ । नीलाञ्जनसमा भूमिरङ्गं जलतरङ्ग-
वत् । मेघाङ्गमिति जानीयाच्छाणे शीतं भवत्यपि ।

एष खड्गाधमस्तत्राज्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मनः । भक्तुः
प्रतापं शमयेद्भुवि विष्वं यथा घनः ६५ । मन्दा धारा
भृशं गाढा भूमिरङ्गविवर्जिता । पर्वताङ्गमिदं नाम
सर्वलैवोपलभ्यते ६६ । अङ्गं गुह्याफलसमं भूमि-
र्भीनदलोपमा । गुह्यावज्रमिदं दृष्टं तप्तं भवति
घर्षणे । शाणे सिन्दूरसङ्काशं रजोवमति चासक्तम् ।
एष खड्गवरो राज्ञा भाग्यादेवोपलभ्यते । अस्य
प्रभावात्तन्नास्ति यज्ञ साधयते नष्टः ६७ । अङ्गं तनु
शराकारं भूमिश्चैव सिताऽसिता । धारा तीक्ष्णा च व-
मति शाणे वज्रसमाः शिखाः । शरवज्रमिदं ज्ञेयं
राज्ञां वाञ्छितसिद्धये ७० । द्रुष्यादन्विता भूमिर्धारा
तीक्ष्णा खरः खरः । शाणेन वसते वज्रं द्रुष्यावज्रं
सुदुर्लभम् ७१ । अङ्गं विल्वदलाकारं भूमिश्चैव सिता-
ऽसिता । विल्ववज्रमिदं शाणे नीलपीते वसेच्छिखे ।
एष खड्गवरो प्रोक्तः शङ्खणां कुलनाशनः ७२ ।
मसूरदलसङ्काशा भूमिरङ्गं मसूरवत् । मसूराङ्गमिदं
शाणे रजो वमति चारुणम् ७३ । शण्डपुष्पनिभा
रेखा दीर्घा भूमिः सितेतरा । शण्डाङ्गमिति जानी-
यात् खड्गं परमदुर्लभम् ७४ । शटीदलसमा भूमि-
रङ्गं तत्कुसुमोपमम् । शटीवज्रमिदं प्रायो लभ्यते
गुणवत्तरम् ७५ । मार्जाररोमसदृशमङ्गं भूमिः सिते-
तरा । मार्जाराङ्गमिदं नाम्ना रोगशोकभयावहम् ।
एष खड्गाधमस्तत्राज्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ७६ ।
केतकीपत्रसदृशमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते । विद्यात् केतक-
वज्रं तत् वाराणससमुद्भवम् ७७ । लौहप्रदीपे “अङ्गं
सूत्रान्तनुनिभं भूमिर्भूषादलच्छविः । शाणेन वसते
शुक्लां शिखां मौषी भवेत्ततः । मौर्व्यङ्गमिदमुत्कृष्टं
यशःकीर्तिबलावहम् ७८ । लिङ्गं तीक्ष्णं खरं गाढं
शाणे वज्रोर्वमेत् कणम् । क्षिन्त्यन्यविधं लौहं वज्राङ्ग-
मिति तद्वदेत् ७९ । कलायपुष्पसदृशमङ्गं भूमिः
सिताऽसिता । कलायवज्रं जानीयात् तत्क्षते पाक
इष्यते ८० । अङ्गं चम्पकपुष्पाभं भूमिः कृष्णा तथा
सिता । शिखां शाणे वसेच्छीतं तिलकं तस्य जलं मवेत् ।
इदं चम्पकवज्रं स्यात् सर्वत्र विजयप्रदम् ८१ । अङ्गं
बलादलसमं भूमिः शुक्ला तथेतरा । बलावज्रमिदं
ज्ञेयं नानाभावं भदुवेद्भुतम् । इत्ययं यातरोन्माणां नाशने
परमोपमम् ८२ । अङ्गं वटारोहसमं भूमिर्वटदल-
च्छविः । वटवज्रमिदं ज्ञेयं खरं खड्गाधमं कुपैः ।

एतस्य स्पर्शमालेण नरोत्तम्येन सम्पदा ८३ । वंशनीली
समा भूमिः खरधारा सिताकृतिः । वंशाङ्गमिति
जानीयाद्दण्डविकरं परम् ८४ । भूमिःसालदलाकारा
अङ्गं लघु सितासितम् । सालाङ्ग एव खड्गः स्यात्
पूज्यः सर्वार्थदायकः । अयं शाणे वनेदङ्गं धारा
चाप्यथ वा भवेत् ८५ । भूमिः सिताऽसिता वापि अङ्गं
ज्येष्ठीषमं लघु । ज्येष्ठीवज्रमिदं निन्द्यं न स्पृश्यं
वा हितेच्छुभिः ८६ । पुराणजालसदृशमङ्गं भूमिः
सिताऽसिता । जालवज्रमिदं पूज्यं शत्रुसम्पत्तिनाशनम् ।
यदि शाणे वनेस्त्रीलां शिखां वङ्गं वनेष्व वा । तदैव
दुर्लभः खड्गो हान्यथा भयहेतुकः ८७ । अङ्गं
पिपीलिकाकारं भूमिधून्वा तथा सिता । पिपीलिकाङ्ग
इत्येव तत्त्वते कण्डुसम्भवः । स्वयं यदि
भवेद्भूजः शाणे पूज्यतमस्तदा ८८ । नलपलसमा
भूमिरङ्गन्तत्कुसुमोपमम् । नलाङ्गमिति जानीयाद्भूतः
सर्वार्थसाधकः ८९ । निरङ्गा निर्मला भूमिर्दण्डं
दृढं वनेद्वजः । दृढा धारा दृढं स्यूला
आघातं सहते न च । रजोवज्रमिदं निन्द्यं शत्रूणां
विजयावहम् ९० । कुष्माण्डवज्रसदृशमङ्गं भूमिः
सिताऽसिता । कुष्माण्डवज्रं जानीयात्तत्त्वते वेगनि-
ग्रहः ९१ । अङ्गं दृढोमसदृशं भूमिधून्वा सितासिता ।
रोमाङ्गमिति जानीयात्तत्त्वते पिङ्गकोद्गमः ९२ । भूमिः
क्षुब्धोदलाकारा अङ्गं तत्कण्टकोपमम् । धारा तीक्ष्णा-
रवस्तीक्ष्णो लघु भानं खरा स्पृशा । क्षुब्धङ्गः खड्ग
इत्येव तत्त्वते दाहदहभ्रमः । सुखालिकर्णनामानां
दाहः पाकश्च जायते । अयं यदि च सर्पाणां फणा-
क्षपरि विद्यते । फणा विदारमाप्नोति सर्पोलोटयते शिरः ।
अस्य धावनतोयेन कुष्ठरोगविनाशनम् ९३ । कर्कश्व
दलपृष्ठाभा भूमिरङ्गन्तु तत्समम् । कर्कश्व वज्रं जा-
नीयात् तत्त्वते दाहनाशनम् । एष खड्गाधमस्याज्यो
जेतव्या यदि विद्विषः ९४ । अङ्गं वक्रलपुष्पाभं भूमि-
स्तत्फलसन्निभा । वक्रलाङ्गमिदं पुण्यं शाणे सुरभि-
गन्धवत् । तस्मास्ति जगतीमध्ये यदनेन न साध्यते ९५ ।
अङ्गं सम्मिश्रितं यस्मिन् किञ्चिद्व्यक्तमोक्ष्यते । सर्वेषां
दर्शनं वापि तीक्ष्णा धारा खरः खरः । एष काङ्क्षिक-
वज्रः स्याद्व्यक्तादेवोपलभ्यते । नैनं प्राप्यापि वङ्गान्ते
शेषास्त्रिदादयोपि च ९६ । भूमिः कणा निरङ्गा चेद्वारा
तीक्ष्णा दृढापि च । आघातं सहते वोरं रक्तं स्पर्शनं या

विशेत् । शाणेन वङ्गं वमति ध्रुवं वाप्यतिघर्षणात् या
महिषङ्गः स वै खड्गः पृथिव्यां नातिदुर्लभः ९७ ।
अत्यन्तनिर्मला भूमिः शरीरं प्रतिविम्बितम् । धारा
तीक्ष्णा खरस्तीक्ष्णः स्वच्छाङ्गं तद्विनिर्दिशेत् ९८ ।
तस्मिन् यदा भवेद्वेद्या ऋज्वी ऋज्वाख्यकं तदा ९९ ।
अस्मिन्नपि भवेद्वेद्या रेखा वक्राभिधन्तु तत् १०० । एत-
च्छतकसद्विष्टं खड्गानां प्रवरं बुधैः । प्रायशो लभ्यते
लोके यदि सर्वगुणावहम् । इतीदं निखिलं प्रोक्तं
वज्राणां लक्षणं मया । प्रयत्ने लिखितं व्यक्तं सर्वेषां
हितकाम्यया । इतः परन्तु लोचानां लक्षणं यत्
लक्ष्यते । तस्य दासो भयास्येव प्रतिज्ञेति कृता मया ।
द्विलङ्गमिन्द्रमालोक्य मिश्राङ्गमिति निर्दिशेत् । सर्वेषां
मङ्गमालोक्य सर्वाङ्गमिति निर्दिशेत् । अङ्गाध्यायः ।
खड्गस्य रूपाणि यथा । “नीलीकलायकुसुमच्छविमृद-
नाभा या चेन्द्रनीलमणिकाचमणिप्रभा च । भूमिश्च
या सरकतप्रतिमायभासा खड्गस्य नीलमिति रूपमिदं
वदन्ति । तत्र चेन्निन्दितान्यङ्गान्यरिष्टानि ब्रह्मन्वपि ।
दृश्यन्ते वज्रदोषाश्च तथापि गुणवत्तरम् १ ।
या कालकाण्डुदमसीरसकालसर्पगाढाभ्यकारकचभा-
रसमा विभाति । भूमिश्च या भ्रमरबन्धुसमा-
वभासा खड्गस्य कृष्णमिति रूपमिदं वदन्ति ।
अत्र नेत्राणि सम्पत्त्यै अरिष्टान्यशुभाय च ।
साधारणमिदं रूपं प्राह नागार्जुनो मुनिः २ । या
प्राष्ट्रेगलनयभेकसमानयणां गोमेदरत्नसदृशी च तु यस्य
भूमिः । खड्गस्य पिङ्गमिति रूपमिदं वदन्ति भर्तु-
र्यशोवलघनक्षयकारणाय ३ । या मन्दभूमसदृशी च
शिरोपपुष्पतुल्या विभाति मलिनापि च खड्गभूमिः ।
नागार्जुनो वदति धूस्वमिदं हि रूपं भर्तुर्यशोवल-
घनावलिवद्भाय ४ । द्विरूपं मिश्रितं कृत्वा सङ्करं
प्रवदेद्विषयः । त्रिभीरूपैः समेतस्तु खड्गं त्रिपुरसंज्ञितम् ।
रूपैश्चतुर्भिः संयुक्तं चतुरं खड्गमुत्तमम् । रूपाध्यायः
“जातिश्चतुर्विधा प्रोक्ता खड्गानां या पुरा मया ।
सम्पत्त्यपि प्रयत्नेन तासां लक्षणमुच्यते । शुद्धाङ्गः
शुद्धवर्णश्च सुनेत्रः सुस्वरश्च यः । दृढस्पर्शः सुसन्धेय-
स्तीक्ष्णधारो महागुणः । खड्गं ब्राह्मणजातिं तं
प्राह नागार्जुनो मुनिः । अस्य ज्ञते भवेच्छोषो घोरः
सर्वाङ्गगोचरः । सूक्ष्मा पिपासा दाहश्च ज्वरो दृष्ट्युच्च
जायते । अदृष्टं क्षिप्तकालकर्मज्ञैरातिन्दियेपि-

तम् । मलिनत्वं न सम्बन्धे निर्मलं कुरुते परम् ।
 तरुणादित्यकिरणस्पर्शादेव तथे स्थितः । दहेत् सर्वं
 न तु करं पुरुषस्य हि धारिणः । गायत्र्युच्चारणमात्रेण
 खरतां व्रजति स्फुटम् । एष खड्गवरः सर्व-
 मरिष्टं नाशयेद्भुवम् । अस्य प्रसादात् पुरुषस्त्रिलोक-
 मपि साधयेत् । तस्मादेव मनुप्राणां सुखभो न हि
 भूतले । दृश्यते प्रायशः स्वर्गे कुशदीपे हिमालये ।
 भूस्त्वर्थं महासारं तीक्ष्णधारं खरखरम् । सर्वा-
 घातसहं सर्वनेत्रवर्णखराकरम् । खड्गं चक्षित्य-
 जातिं तं जानीयात् खड्गकोपिदः । अस्य क्षते
 भवेद्वाहस्तृपा दाहो ज्वरो भ्रमः । मृत्युश्च जायते शाणे
 यमेद्वाङ्मकणान् बहून् । संस्कारे चाप्यसंस्कारे
 नैर्मल्यं तस्य लभ्यते । शाणेष्यशाणे खरता मूर्द्धि
 चात्यन्ततीक्ष्णता । रक्तस्पर्शनमात्रेण विशेदन्तरमन्तरम् ।
 अयं खड्गवरः पूज्यो मनुपैरपि लभ्यते २ । नील-
 वर्णः क्षणवर्णः संस्कारे निर्मलो भवेत् । शाणेन खरता
 चास्य खाततुल्यं निज्जलति । वैद्यजातिरयं खड्गः क्षते
 त्वङ्मात्रदर्शनम् । नात्युत्कृष्टो नातिहीनः सर्वत्रै-
 वोपलभ्यते १ । सज्जाम्बोदसङ्काशः स्थूलधारो मृदु-
 खरः । संस्कारे चैव मलिनः शाणे चापि खरेतरः ।
 मृदुजातिरयं खड्गः क्षते नात्माऽपि वेदना । दूरा-
 देषोऽधमस्तप्राज्यो यदीच्छेद्विजयमात्मनः । प्रायशः
 सर्वलोकेषु ह्ययमेवोपलभ्यते ४ । हयोर्लक्षणमालोक्य जारजं
 खड्गमादिशेत् । त्वयाणां लक्षणेनैव त्विजातिं खड्ग-
 मादिशेत् । चतुर्णां लक्षणेनैव जातिसङ्कर लभ्यते ।
 अथ त्रिशङ्खेलाणां लक्षणानि "चक्राकारं यदा नेत्रं
 खड्गस्याङ्गे प्रदृश्यते । तं चक्रनेत्रं जानीयात्
 भर्तुः सर्वार्थसाधनम् । अनेनैकेन खड्गेन कृच्छ्रां
 साधयते महीम् १ । प्रफुल्लपद्मसङ्काशं नेत्रं पद्म-
 दलोपमम् । यदि वा दृश्यते खड्गे पद्मनेत्रं
 समादिशेत् । अयं खड्गवरो यत्र तत्रैव कमलालया २ ।
 ऊर्ध्वं स्थूला यदा रेखा गदाकारा प्रतीयते । मदानेत्र-
 मिदं विद्धि सर्वशत्रुनिस्त्रदनम् ३ । शङ्खाकारं यदा
 नेत्रं खड्गमध्येऽभिदृश्यते । शङ्खनेत्रमिदं सर्वदेवाना-
 मपि दुर्लभम् ४ । डमरूपमिदं नेत्रं यस्य भूमौ प्रतीयते ।
 सर्वार्थसाधकं खड्गं तं विद्यात्विजयप्रदम् ५ । धनुः-
 स्वरूपं यस्मै त्वं धनुर्नेत्रसुशान्ति तम् । तस्य स्पर्शमात्रेण
 रुन्दोऽपि प्रसूयते । अयं निशीथे विजने खड्गो

भ्रमभ्रनायते ६ । यस्मै त्वमङ्गुशाकारं तं विद्याद्गुणव-
 तरम् । खड्गमङ्गुशनेत्राख्यं भर्तुः सर्वार्थसाधकम् ।
 अलक्ष्मीपापरजोन्नं कल्याणहनिवारणम् ७ । कला-
 कारं यदा नेत्रं कलनेत्रं वदन्ति तम् । अस्य प्रभावात्
 क्षीणोऽपि सविभौभो भवेत्सुपः । दीनोऽपि च सुखी
 भूयात् सुखी भूयान्महेश्वरः । महेश्वरोऽपि सचिवः
 सचिवो मण्डलेश्वरः । मण्डलेश्वरकृपार्त्तो भवेदत्र न
 संशयः ८ । पताकाकृति नेत्रञ्चेत् सर्वसम्पत्तिकारकम् ।
 पताकानेत्रमाकुलं संपादविजयप्रदम् ९ । नेत्रं
 वीणाकृति यदा वीणानेत्रसुशान्ति तम् । निशीथे विजने
 खड्गो वीणावत् स्वनभावहेत् । अस्य प्रभावात्
 स्वर्धेश्वरा अपि वश्या भवन्ति हि १० । मत्स्याकृति
 यदा नेत्रं मत्स्यनेत्रमिदं विदुः । अस्य प्रभावात्
 क्षितिपः कृच्छ्रां साधयते महीम् ११ । शिवालिकुसुमं
 नेत्रं लिङ्गनेत्रमिदं विदुः । भर्तुः सर्वार्थसंविद्यारै शत्रूणां
 नाशनाय च । वामपाश्वे तु यात्रायां धर्तव्योऽयं तथा
 रणे १२ । ध्वजाकारं तु यस्मै त्वं ध्वजनेत्रं वदन्ति तम् ।
 अस्य प्रभावात् भूपालः समयां लभते श्रियम् १३ ।
 यस्याङ्गचन्द्रप्रतिमं नेत्रं स त्वङ्गचन्द्रवत् । तस्य धार-
 णतो भूपो धरां कृच्छ्रां लभते वै १४ । यस्मै त्वं कल-
 साकारं कलसाख्यं तमादिशेत् । तस्य प्रभावात् सकलां
 भूमिं भूपो लभेत् वै १५ । शूलाकृति यदा नेत्रं शूलनेत्रं
 वदन्ति तम् । सर्वार्थसाधकः सर्वारिष्टाऽनिष्टप्रणा-
 शनः १६ । शार्ङ्गनेत्रं तं विद्यात् शार्ङ्गलाकृति-
 नेत्रतः । शत्रुश्चेत्क्षीविनाशाय संपादये विजयाय
 च १७ । सिंहाकृति यदा नेत्रं सिंहनेत्रमिदं विदुः ।
 अस्य प्रभावात् क्षीणोऽपि कृच्छ्रां साधयते महीम् १८ ।
 तत् सिंहसननेत्रं स्थात् नेत्रे सिंहसनोपमे । अस्य
 प्रभावात् क्षितिपः कृच्छ्रां साधयते महीम् १९ ।
 गजाकृति यदा नेत्रं गजनेत्रं वदन्ति तम् । अस्य
 प्रभावात् क्षीणोऽपि लभते राजसम्पदम् २० । नेत्रं
 हंसाकृति यदा हंसनेत्रं वदन्ति तम् । अस्य प्रभा-
 वात् भूपालो यशः प्राप्नोत्युत्तमम् २१ । मयूराकृतिके
 नेत्रे तस्मै त्वमिति निर्दिशेत् । अस्य प्रभावान्
 मनुजः सर्पदर्पणिसूदयेत् २२ । जिह्वाकारं यदा
 नेत्रं जिह्वानेत्रं वदन्ति तम् । संपादयत्परिषेवं पित्रे-
 द्वैरिशिरोरजः २३ । दन्ताकारं यदा नेत्रं दन्तनेत्रं
 वदन्ति तम् । अयं रिपुगणं मूर्द्धि चर्षयत्यति

भैरवम् २४ । खड्गनाकारं यदा नेत्रं खड्गनेत्रं वदन्ति तम् । अस्य प्रभावानुमतजस्त्रिबोर्की वश्येदपि २५ । मतप्राप्तुलिकाकारं पुलिकानेत्रस्यते । अयं सगैलां सहीपां कृत्स्नां साधयते क्षितिम् । न चेयं पुलिका किन्तु जयलक्ष्मीरिह स्वयम् । तस्माद्वायं मतप्राणा-मत्पभाभ्येन लभ्यते २६ । चामराकृतिनेत्रत्वात्तत्तेत्र-मिति निर्दिशेत् । अस्य प्रभावात् जायन्ते चामरो-द्धृतसम्पदः २७ । एकाऽनेकशिखे गैलेनेत्रे तस्मैत्र-संज्ञकम् । अपि रात्रभये युद्धे विषमे वैरिसङ्घटे । स्थिरो-करोति धरणीं धरणीं पर्वतो यथा २८ । पुष्पमाला-समं नेत्रं पुष्पनेत्रं वदन्ति तम् । अस्य प्रभावात्तु-षान्ति पक्षाः सर्वाश्च देवताः २९ । भुजङ्गमसमे-नेत्रे सर्पनेत्रमिदं मतम् । अयं शत्रूणां हन्ति यथा मर्त्यं भुजङ्गमः ३० । सर्वार्थसर्वार्थञ्च तत् सर्वं द्विविधं भवेत् । सर्वार्थं शान्तिसम्पत्त्यै रिपुनाशे तथा परम् । द्वयोरेकत्र पृष्ठे च तत् पुनः द्विविधं भवेत् । एकं लोके सुखं, नेत्रं ददाति द्विविधं द्वयोः । मूल-मध्याग्रसंस्थानात् तत् पुनस्त्रिविधं मतम् । अग्रे चाग्र-फलं ज्ञेयं मध्ये मध्यफलं मतम् । मूले फलं जघन्यं स्यात् प्राङ् नागार्जुनो मुनिः । एकं द्वे-लोणि नेत्राणि नात्र संख्याव्यतिक्रमः । एकं धर्मं, स्वर्गकामो द्वे, लोणि च त्रिपर्ययकम् । तत् फलानि प्रयच्छन्ति प्राङ् नागार्जुनो मुनिः । द्विनेत्रमिति जानीयात् स्वसंज्ञां नेत्रयोर्द्वयोः । त्रिनेत्रञ्च त्रिभि-र्ज्ञेयं बहुनेत्रमतः परम् । यद्योत्तरं गुणवत् खड्गमा-ङ्गरुतुक्तम् । दिङ्मात्रमिति निर्दिष्टं नेत्राणां शुभदा-यिनाम् । तीव्राणां मङ्गलानाञ्च दर्शनञ्च शुभावहम् । यथा नेत्रस्य संस्थानं तथाऽरिष्य लक्षयेत् । नेत्रेषु स्थाननियमो नारिष्टे स्थाननिर्णयः । प्रशस्ताङ्गोऽपि यः खड्गोऽरिष्टेनैकेन निन्दितः । अथ त्रिशदरि-ष्टानां लक्षणानि “क्षिद्रवद्गुणते खड्गे स्वभावेन च लक्ष्यते । क्षिद्रारिष्टमिदं विद्धि भर्तुर्वीर्यबलापहम् १ । यदा काकपदाकारमरिष्टं दृश्यते कश्चित् । अयं काक-पदारिष्टः सर्वाभीष्टविनाशनः २ । रेखाकारं यदा-रिष्टमूर्द्धं वा तिर्यगेव वा । रेखाारिष्टमिदं विद्धि भर्तुर्वीर्यबलापहम् ३ । भिक्षुभ्रान्तिकरं पापं भिक्षारिष्टमिदं विदुः । भर्तुः कुलं यथो रात्रं नाहत्वा क मृजेत् स्वयम् ४ । यदा भेकशिरोरूपमरिष्टं दृश्यते

कश्चित् । भेकारिष्टमिदं नास्त्रा संपाप्ते भयदायकम् ५ । अरिष्टे सुषिकाकारे सुषिकारिष्टस्यते । अयं खड्गा-धमः कुर्यात् पत्युः पातालसङ्क्रमम् ६ । विडालनयना-कारो विन्दुरेकोऽतिविस्तरः । विडालारिष्टमेतत् स्यात् भर्तुः सर्वाधनाशनम् ७ । अरिष्टं शर्कराकारं यदा स्पर्शेन नुध्यते । शर्करारिष्टमेतत् स्यान्ननुद्धि-विनाशनम् ८ । यदा नीलीरसामासमरिष्टं दृश्यते कश्चित् । नीलारिष्टमिदं ज्ञेयं यथोलक्ष्मीविनाश-नम् ९ । अरिष्टे मशकाकारे मशकारिष्टस्यते । भर्तुः कुलं यथो बुद्धिं प्रति प्रीतिञ्च नाशयेत् १० । भङ्गम-प्रतिभो विन्दुरेकोऽनेकोऽप्य वा यदा । भङ्गमारिष्ट-इत्येष प्रतिभतिविनाशनः ११ । स्रष्टारिष्टमिदं नाम भर्तुः कुलविनाशनम् १२ । त्रयश्चेद्दिन्दुवो राजन् । पङ्क्तयो विषमेष वा । उपर्युपरि बाधोऽस्त्रिविन्दास्त्रमरि-ष्टकम् । तस्य स्पर्शनमात्रेण सचेतः ज्ञानमाचरेत् १३ । कालिकारिष्टमित्येतद्विधीष्टमितिनाशनम् १४ । एकत्र यदि नद्योव प्रयत्नेनापि संवृतः । दारोनाममहारिष्टं सर्वाभीष्टविनाशनम् । अनेकगुणसम्पन्नः खड्गो लोकेनै-व गृह्यते १५ । कपोतपक्षप्रतिममरिष्टञ्चेत्तदास्त्रयम् । भर्तुः कुलं यथो विद्यां बलं बुद्धिञ्च नाशयेत् १६ । काकाकृति यदा रिष्टं काकारिष्टं तदोच्यते । अनेन भर्तुः संपाप्ते भङ्ग एवोपजायते १७ । अरिष्टे सर्परा-कारे सर्पारिष्टस्यते । भर्तुर्वीर्यो बलं वीर्यं बुद्धिं प्रीतिञ्च नाशयेत् १८ । यदान्यङ्गोऽहशकलं लग्नं स्यादिव लक्ष्यते । शकलीति स वै खड्गः सर्वाभीष्टनिस्त्र-दनः १९ । क्रोडीसुखसमाकारं यस्मारिष्टं प्रदृश्यते । क्रोडारिष्टमिदं नाम भर्तुः सर्वाधनाशनम् २० । कुशपत्रसमाकारं यस्मारिष्टं त्व लक्ष्यते । कुशपत्रा-रिष्टमिदं भर्तुर्दुःखाय कीर्तितम् २१ । यस्मिन्नि-म्नमिवाभाति मध्ये वा दृश्यते कश्चित् । जला-रिष्टमिदं नाम भर्तुः कुलघनापहम् २२ । एकैक-रेखा दीर्घाया यदा पक्षविनी भवेत् । स्पर्शे नखे करे-खेदं करालारिष्टस्यते । अयं हि क्षितिपातानो दृष्टियोग्यो भवेन्न हि । दर्शनादेव नश्यन्ति यथोलक्ष्मी-जयादयः २३ । अरिष्टे कङ्कपत्राभे कङ्कारिष्टं तदुच्यते । अस्य स्पर्शनमात्रेण नश्यत्प्रायुर्वथो बलम् २४ । खर्जूररिष्टमिति मदाऽरिष्टम् लक्ष्यते । खर्जूरारिष्ट-

मेतत् स्याद्भक्तुः कुलधनापहम् २५ । गोशृङ्गाभ-
मरिष्टश्चेत् शृङ्गारिष्टं तदोच्यते । अनेन भर्तुर्नशत्रुनि
लक्ष्मीवलकुलादयः २६ । गोपुष्पाकृति चेत् खड्गे
अरिष्टं संप्रवीक्ष्यते । पुष्कारिष्टमिदं नाम भर्तुः
सर्वार्थनाशनम् २७ । खनित्राभमरिष्टश्चेत् खनित्रा-
रिष्टमुच्यते । मृगारणामपि संप्रामे भङ्गमेतत् प्रय-
च्छति २८ । अरिष्टे लाङ्गलाकारे लाङ्गलारिष्टमुच्यते ।
अयं पापात् पापतरः प्रेक्षणीयो न भूभुजा । अयमायुः
अयं हनि विदां बलमशेषतः २९ । अरिष्टं वडिश-
कारं वडिशारिष्टमुच्यते । करोति कुटिलं सर्वं भर्तुः
कुलनिबलनम् ३० । इत्यरिष्टानि प्रोक्तानि नाना-
तन्त्रात् प्रयत्नतः ॥ विचार्येतानि मतिमान् खड्गं
कोशे निधापयेत् । दिङ्मात्रमिदमुद्दिष्टमरिष्टानां हिता-
त्मनाम् । अमङ्गलानां मन्दानां दर्शनश्चाशुभावहम् ।
अरिष्टमेकमेव स्याद्विरिष्टं शुभावहम् । अन्योन्य-
मशुभं हन्याद्विषयं हि विषं यथा । एकमारभ्य
सप्रान्तमरिष्टं प्राह नान्यथा । यथोत्तरं द्विगुणितं
फलमाहुर्मनीषिणः । अरिष्टाध्यायः । अथ द्विवि-
धभूमिः । “दिव्यभौमविभागेन भूमियौ द्विविधा
मता । दिव्या दिवि ससङ्गता भौमा भूमिसङ्गता ।
तत्त्वज्ञानमशेषेण लिख्यते तन्निबोधत । देवदान-
वयोर्मध्ये खड्गस्तृप्तिरभूत् पुरा । ते खड्गाः
पुण्यदेशेषु केषु केषु प्रतिष्ठिताः” । दिव्यलक्षणं यथा
“ये खड्गाः स्थूलधारा भ्रममतिमग्नौ निर्मलाङ्गाः
सुनेत्रा येऽरिष्टान्यस्वरूपाः सुविमलतनवशायसंस्कार-
योगात् । दुर्भेदा दुर्भेदाश्च ध्वनिगुणगुरवो यत्कृते
दाहपाकौ ते दिव्याः कुर्वतेऽभी कुलधनविजयश्रीयशो
बुद्धिमाशु” १ । अथ भौमलक्षणम् । उहङ्गारोते
“पूर्वं महेशेन विषाणि यानि भुक्तानि तेषां पतितास्तु
विन्द्वः । पुरास्मृतं लीरससृज्जमध्यादुत्पाद्य संतुष्ट
ययुः सुरेन्द्राः । तद्विन्दो यत् निपेतरेषु शुद्धायसा
शाकरतां जगाम । ये विषोत्था भ्रमं कालाः खराङ्गाः
सम्भवन्ति हि । मूर्च्छादाहज्वरानाहशोकहिक्का
वमीकराः । येऽन्ततोत्थाः कर्तुराङ्गा मन्दाङ्गाः
सम्भवन्ति च । बलीपलितमालिन्यजराव्याधिविना-
शनाः । यत्तैव पतितं यस्तु तत्सदाकरतां गताः” । तद्यथा
“वाराणसीमगधसिंहलभूमिभागे नेपालभूमिषु तथाङ्ग-
कलिङ्गदेशे । सौराष्ट्रिकेऽन्यतमधन्यमहीविभागे शुद्धायसां

कतिवराः प्रवदन्ति जन्म” । तथा । “वाराणसीयाः
सुस्निग्धाः तीक्ष्णधाराः सदङ्गिनः । लघवः सुखसन्धेया
श्रेयाश्चाभेदाशालिनः । मागधाः कर्कशाः स्थूलधारा
मूढतराङ्गिनः । गुरवो दुःखसन्धेयाः खड्गा ज्ञेया
विचक्षणैः । नेपालदेशप्रभवा निरङ्गा निश्चलाश्च ये ।
ज्ञेयाः सदङ्गा मलिना लघवः स्थूलधारिणः । कालिङ्गा
गुरवः स्वच्छा व्यक्ताङ्गास्तनुहेतवः । सौराष्ट्रा निर्मलाः
क्षिग्धाः सुव्यक्ताङ्गा भ्रमं खराः । सिंहलद्वीपजातानां
चतुर्धा भेद उच्यते । केचित् सदङ्गा गुरवः कर्कशाः
क्षिग्धधारिणः । केचित् सदङ्गा लघवः सुस्निग्धा
स्थूलधारिणः । एषां रूपेण भिन्नेषु ज्ञेया हि द्विज-
जातयः । सामान्यात् द्विगुणद्वौर्ध्वं कलिदेशगुणस्ततः ।
कलेः शतगुणं भद्रं भद्रादङ्गं सहस्रधा । वज्रात् षष्टि-
गुणः पाण्डुर्निरविर्देशभिर्गुणैः । ततः कोटिसह-
स्रेण ह्ययस्कान्तः प्रशस्यते । आसान्तु लौहजा-
तीनां वज्रं खड्गाय युज्यते । ये खड्गास्तीक्ष्ण-
धारा भ्रममतिगुरवः षड्गुणादङ्गाः सुभेदाः केचित्
साङ्गा निरङ्गाः कतिचन समला निर्मलाः केचिदेव । ते
भौमाः कुर्वतेऽभी धनविजयबलं षड्गुणा निर्गुणा ये
ते दुःखं शोकस्यं दधति बलकुलश्रीयशोनाशनस्ते” ।
अथाष्टधा ध्वनिः । “ध्वनिरष्टविधः प्रोक्तो यः पूर्वं
स्वतत्त्वं । तेषामपि लिखास्तत्त्व सगुणं लक्षणाष्टकम्” ।
तद्यथा । “पूर्वं चत्वारः शुभदाः परे निन्दास्पदास्तथा ।
विचार्य खड्गमानञ्च कर्त्तव्यं खड्गकोविदैः ।
धीरस्तार इति ख्यातो द्विविधः खड्गकोविदैः ।
धीरः स्यात् सुखसम्पत्त्यै तार उच्चाटने मतः । यत्न
हंसरवस्येव खड्गे मखहते ध्वनिः । हंसध्वनिरयं
खड्गः सकलार्थप्रसाधनः १ । कांक्षशब्द इवा-
भाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः । कांक्ष-
ध्वनिरयं खड्गः प्राह नागार्जुनो मुनिः २ ।
मेघशब्द इवालयस्यो यत्न खड्गे हते ध्वनिः । अम्भ-
ध्वनिरयं खड्गो भर्तुः सौभाग्यदायकः । टक्का
शब्द इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः । टक्का
ध्वनिरयं खड्गः सर्वशत्रुनिहृदनः ३ । काकस्वर
इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः । काकस्वरोऽयं
खड्गः स्यात् श्रीयशःकुलनाशनः ४ । तन्त्रीस्वरसमो
यस्मिन् भवेत् खड्गे हते ध्वनिः । तन्त्रीध्वनिरयं
खड्गः कुलश्रीधननाशनः ५ । खरस्येव ध्वनिरयं

खरध्वनिरयं मतः । श्रीश्रीगोपानविज्ञानजयतेजो
विनाशनः ७ । प्रस्तरस्येव यथेह हृतस्य ध्वनिरुद्भवेत् ।
प्रस्तरध्वनिनामायं स निन्द्यः खड्गलक्षणम् । गभीरतार-
ध्वनिता खड्गस्यागुभलक्षणम् । उत्तानमन्द्रध्वनिता
खड्गस्य गुभलक्षणम् । व्ययङ्गवेत्तहीनोऽपि खड्गः
सुध्वनिरुत्तमः । व्यम्बः कृच्छ्रो मनुजो यथा भुवि सुगा-
यनः । सर्वलक्षणसम्पन्नः खड्गा यो ध्वनिवर्जितः । स
निन्द्यः सुन्दराङ्गोऽपि यथा वाक्यविवर्जितः । नखेन
वाऽथ दन्तेन तथा लौहजलाकया । लोहेन शर्कराभिर्वा
ध्वनिविज्ञानमुच्यते । व्यथ द्विविधमानम् । “यन्मानं
द्विविधं प्रोक्तं तस्य लक्षणमुच्यते । उत्तमाधमभेदेन भेदो
हि द्विविधो मतः । उत्तमं यद्विशालं स्यात्तुष्टमानं
प्रकीर्तितम् १ । अधमं तच्च यत् खर्वं गुरुमानं प्रकी-
र्तितम् २ । तत् पुनरिद्विविधं प्राक्तमादिमध्यान्त-
भेदतः । यो सुष्टिविंशतिसमायततीव्रधारो भर्तु-
र्भवेत् प्रसरतोऽपि पङ्क्तुलीभिः । मानेन चाटपलिकः
स हि खड्गमध्ये भातिप्रकटमतिकटफलं ददाति । यो
ह्लादशाटनवसुष्टिभिरायतः स्यात् मन्दो भवेत् प्रसर-
तोऽपि चतुर्थभागः । तावत् पलैः परिमितस्तु ततोऽ-
धिको वा खड्गाधमो धनयशःकुलनाशनाय । नागा-
र्जुनोऽपि “यावत्सो सुष्टयो दैव्ये” तदङ्गीकुलयो यदा ।
प्रसरे तच्चतुर्थांशमिति वै मानउत्तमम् । यावत्सो सुष्टयो
दैव्ये” प्रसरे तत्त्रिभागिकः । पलैसादौ स्तुलितः स
खड्गो मध्य उच्यते । यावत्सो सुष्टयो दैव्ये” तुर्यांशः
प्रसरे तु तत् । अधमः कीर्तितः खड्गस्तृप्तभीमाधिकः
पलैः । भौमानामिदमुष्टिदिव्यास्तु लवयो मताः” ।
भोजस्तु “दीर्घता लघुता चैव खड्गप्रसङ्गोर्णता तथा ।
दुर्भेद्यता सुघटता खड्गानां गुणसंग्रहः । खर्वता गुरुता
चैव मन्दता तनुता तथा । सुभेद्यता दुघटता खड्गानां
दोषसंग्रहः । इति निखिलसुदारसुक्तसत्त यष्टतन्त्रेषु
निकृष्ट खड्गयष्टेः । उपतिरिति विचिन्त्य यो विधत्ते
स चिरतरां श्रियसुच्छिरां लभेत्” युक्तिकल्पतरुः ।

तरस् न० तृ-करणादौ यथायथम् अमुन् । श्वले २ वेगे, शरीरे,
श्वानरे च । प्ररोगे शब्दार्थवि० ; “वन्ध्याय चिच्छिदु-
रिभास्तरसात्मनैव” “कुचयोयुगेन तरसा कलिताम्”
“तरसाक्षय करोति काश्चन” इति च भाषः । “कैलास-
नाथं तरसा जिगीषुः” रघुः ।

तरस न० तृ-व्यसच् । मांसे व्यसरः । “तरसमयाः पूर्वोक्त-

मागाः” कात्या० श्रौ० २४।५।२० । “तरसमयाः
मांसमयाः” कर्कः । तरस्+व्यस्यथे व्यच् । २ वेगयुक्ते त्रि०
तरसत् पुंस्त्रि० तरस इवाचरति तरस्+क्तिप् शट् । मृग-
भेदे स्त्रियां ङीप् । “अपस्मत्तरसन्ती न भुज्युः”
कृ० १०।८।५।८ । “तरसन्नाममृगस्तस्य पत्नी” मा० ।
तरसान् पु० तरव्यनेन तृ-स्वानच् सुट् च । नौकायां उज्ज्वलद०
तरस्थानं न० द्दत० । व्यातर(पारेर भाङ्)य हणस्थाने जटा०
तरस्वत् त्रि० तरोऽस्यत्व या मतप् मस्ययः मत्वर्थं । सान्त-
त्वात् १ वेगयुक्ते भत्वम् शरीरिणि च । स्त्रियां ङीप् ।
श्चतुर्थमनोः पुत्रभेदे । “तरङ्गभीरुप्रथ तरस्वातुय एव
च” हरिवं० ७ अ० ।

तरस्विन् पु० तरस्+व्यस्यथे विनि सान्तत्वात् भत्वम् । श्वायौ
२ गुरुदे राजनि० श्वेगधति, ४ गुरे च त्रि० व्यसरः ।
“व्यसकदेकरथेन तरस्विना” “निर्जितेषु तरसा तर-
स्विना” रघुः । स्त्रियां ङीप् । “कौभोदकी विष्णुगटा
तरस्विनी” भाग० ८।१०।२३ । [वहित्वे त्रिका० ।
तरान् पु० तरे तरणे व्यस्वरिच गभीरत्वात् । नौकाभेदे
तरान् पु० तराय तरणाय व्यञ्जति पर्याप्नोति व्यञ्ज-उन् ।
नौकाभेदे हारा० ।

तरि(री) स्त्री तृ-करणे इ । शौकायाम्, श्वसनपेटके, श्वस-
नदशायाञ्च हेमच० । “जोर्णा तरिः सरिदतीव गभीर-
नीरा” उद्भटः । “संसारसागररवावर्ततरिकाष्टाय विष्णवे”
भा० अनु० ४७ अ० । वा ङीप् । “तरीषु तत्त्वयमफलसु
भाण्डम्” भाषः ।

तरिक पु० तराय तरणाय हितः बा० ठन् । श्वले त्रिका०
शौकायां स्त्री हारा० । तरे तरणार्थं देयशुल्कप्र-
हणोऽधिकृतः ठन् । इतरणशुल्कप्रहणाधिकारिणि ।
“तरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दायः पणान् दण”
याज्ञ० । “तीर्थतेऽनेन तरो नावादिस्तज्जन्यम्
शुल्कं तद्व्यहणोऽधिकृतस्तरिकः” मिता० ।

तरिणी स्त्री तरस्तरणं कार्यं तयाव्यस्याः इति ङीप् । नौका-
याम् हेमच० ।

तरिण्य तरिण+गतौ कण्डा० यक् प० सक० सेट् ।
तरिण्यति अतरण्यी(णी)त् ।

तरिता स्त्री तरो जातोऽस्याः तारका० इतच् । इतर्जन्यां
शब्दच० २ गृह्णने । (गांजा) तन्त्रम् “संविदा काल-
कूटश्च ताम्रकूटश्च सुसुरम् । अहिफेनं खर्जुरसस्ताडिका
तरिता तथा” कुकार्णवतन्त्रम् ।

तरित्र न० तरन्यनेन तृ-इन् । तरणसाधने नौकादौ ।

“अतरित्रानिव जले बाहुभिर्मांसका रणे । पश्यन्तस्ते परास्तव” भा० उ० ६२ अ० ।

तरिश्च पु० तरेः रथ इव चालकत्वात् । अरित्रे हारा० ।

तरी स्त्री तरि+ङीप् । त्रितरिश्चार्थे २५मे च त्रिका०
इन्द्रोक्त्या जटाधरः । ४वस्तदशायां मेदि० ।

तरीयम् त्रि० अतिशयेन तरीता ईयसन् तृणो लोपः ।

अतिशयेन तारके “स नभस्तरीयानिधरः परिजमा” ऋ०
५।४।१२ । स्त्रियां ङीप् इष्टम् । तरिष्ठोऽप्युक्तार्थे त्रि० ।

तरीप पुंन० । तृ-इपन् । शुष्कगोमये नौकायाञ्च उज्ज्वलद०

इशोभनाकारे भेले ४व्ययसाये उष्ण० ५समुद्रे ६समर्थे च
संज्ञिप्रसा० । ७सर्गे पु० ८इन्द्रकन्यायां स्त्री मेदि० ।

तरीपन् पु० तृ-इपन् ऊट्सि नकारस्य नेत्वम् । तरणे

“विन्वा व्याशास्तरीपणि” ऋ० ५।१०।६ “तरीपणि तरणे”
भा० “बहुलवचनात्नानोऽङ्गोपः” भाषयः ।

तर्क पु० तरन्यनेन नरकमारोपकाः तृ-उन् । इष्टे अमरः ।

“तरयोऽभिनेदुः” भाग० १।२।२ “सुनिबनतरुच्छायां देव्या
तवा सह शिश्रिये” रघुः ।

“तर्कु चुचुवुरुच्चैः पक्षिणश्चातुक्कुलाः” भट्टिः । “उप-
रिजतरुजानि याचमानाः” भाषः । २तारके त्रि०

“भूर्भुवःस्वस्तरुस्तारः” विष्णुसं० भूर्भुवःस्वस्तरुः लोक-
तयतारकः” भा० ३तर्किकारे च । “संजर्भराणस्तर्कभिः

सुते गृभम्” ऋ० ५।४।५ “तर्कभित्तर्किकारैर्यज्ञैः” ।

तर्ककृणि पु० तरौ कृण्यति कृणि-इन् ७त० । वाग्युद

खगे त्रिका० ।

तर्कत् त्रि० तृ-वा० उज्जन् । १तारके २मयाश्वादीनां पालना-

धिकते च । “विप्रस्तर्कत् आददे” ऋ० ८।४।१२ । “तर्कत्
गयाश्वादीनां तारके गवाद्यधिकते वा” भा० ।

तर्क(घ)खण्ड पु० तर्कणां समूहः तर्क+ख(घ)ण्ड । ह्यसमूहे

एवं ह्यख(घ)ण्डादयोप्यत्र । “हुम(घ)खण्डवनं दृष्ट्वा
रामः सुग्रीयमब्रवीत् । एष मेव इवाकाशो ह्यख-

(घ)ण्डः प्रकाशते” रामा० कि० १२ अ० । “तर्क(घ)-
खण्डमध्ये” पञ्चत० । कदलीख (घ)ण्डः । भा० वा०

तर्कजीवन न० जीव्यतेऽनेन जीव-करणे ल्युट् इत० ।

ह्यसमूहे शब्द- ।

तर्कण न० तृ-उज्जन् । १कुजप्रप्ते (सिञ्चति) मेदि० २स्खल-

जीरके शेरखण्डे पु० राजनि० । ४यूनि ५नवे च त्रि०
मेदि० “स चचार गदापाणिर्द्विजोऽपि तर्कणो यथा”

भा० वि० ११ अ० । “तर्कणं सर्पपशाकं नवोदनं पिच्छ-

लानि च दधीनि” छन्दोम० । “वासो वसाना तर्कणार्क-

रागम्” कुमा० । “कृताऽपि तर्कणातपं कर्कशया

हरन्ती शृणाम्” रसगङ्गा० । “तर्कणशकलमिन्दोर्वि-

भवतो शुभकान्तिः” सरस्वतीध्यानम् । तर्कणस्य भावः

इमनिच् । तर्कणमन् तर्कणभावे पु० । “वतेन्दुषदना-

तनौ तर्कणिभोद्भसो मेदते” काव्यप्र० । त्व तर्कणत्व न० ।

तन् तर्कणता स्त्री ष्यञ् तार्क्य न० तत्पार्थे । “तार्क-

ग्यस्य धिलासः” सा० ट० ।

तर्कणज्वर पु० कर्म० । “आसन्नरात्रं तर्कणं ज्वरमायुर्मी-

प्रियः” इति चक्रट० उक्ते शमरात्रमध्यजाते ज्वरे ।

तर्कणदधि न० कर्म० । सद्योजाते दधनि । “शुष्कं

मांसं स्त्रियो दृष्ट्वा बालार्कस्तर्कणं दधि । प्रभाते मैथुनं

निद्रा सद्यःप्राणहराणि घट्” चाणक्यम् ।

तर्कणाय अतर्कणस्तर्कणो भवति शृङ्गा० अभूततद्भावे कण्ड-

अतर्कणस्य तर्कणताप्राप्तौ व्यक्तं व्याख्य० सेट् । तर्कणायते

अतर्कणायिष्ट । “उडुम्बररसं पीत्वा दृष्टोऽपि तर्कणायते”

सुश्रुतः । “वसुदेवो जरां त्यक्त्वा दृष्टोऽपि तर्कणायते”

हरिवं० २७ अ० ।

तर्कणी स्त्री तर्कण+मध्यमवयोवाचित्वात् ङीप् । १युवत्यां

स्त्रियां “व्याकीर्णमाल्यकवरं कवरीं तर्कण्याः” ।

“स्तनौ तर्कण्यः परिवव्रुरेनम्” भाषः । २हतकुमार्यां

इदनीदृष्टे ४चिडानामगम्यद्वये ५कुजदृष्टे (सेवती) च

राजनि० ।

तर्कणीकटाक्षमाल पु० तर्कणीनां कटाक्षणां माला यत्र

प्रियत्वात् । १तिलकदृष्टे राजनि० । इत० । २तर्कणी-

कटाक्षणां श्रेणौ च स्त्री ।

तर्कतल न० इत० । १दृक्षमूले । “भोज्यैर्यदा तर्कतलेन मसु-

स्तदानीम्” भाषः । २तर्कस्वरूपे च ।

तर्क(रु)त् त्रि० तृ-हच् “प्रसितस्तमितेत्यादिना” पा० नि०

उट् जट् वा । तारके । “सहावालं तर्कतारं रथानाम्”

“तर्कतारं तारयितारम्” निरु० १०। ८ । “यो विप्रै-

र्वाजं तर्कता” १।१२।१२ ।

तर्कतु(तु)लिका स्त्री तरौ तोलयति टोलयति वा तनुम्,

तुल-उन्मितौ तुल-उत्क्षेपे वा ण्वल् टाप् कापि अत-

इत्त्वम् घृणो० । (वाडुड) खगभेदे हारा० । तस्य दृष्टे

खदेहस्य तो(दो)लनात् तथात्वम् ।

तर्कत् त्रि० तृ-वा० उज्ज । तारके । “साहवास्तर्कतो

अत्यन्तिलीः” ऋ० ४।२।२ “तर्कस्तारकः” भा० ।
तर्कनख पु० तरोर्नख इव क्षतसाधनत्वात् । कण्टके हारा०
तर्कभुज पु० तर्कं भुङ्क्ते भुज-क्विप् इत० । (परगाळा)
वन्दाके राजनि० ।

तर्कमृग पु० स्त्री तरौ मृग इव तत्प्रसावकत्वात् । वानरे
शब्दश्च स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । [हारा० ।

तर्कराग न० तर्कणां रागोरक्तता यस्मात् पु० । नवपङ्कजे
तर्कराज पु० तर्कणां राजा उच्यत्वात् टच् समा० ।

१ तालवृत्ते राजनि० । २ तर्कश्रेष्ठत्वमात्रे च । “देवोप-
भोग्यमेतद्वि तर्कराजमसृङ्गवम्” हरिवं० १२६ अ० ।
आर्षे क्वचित् न टच् । “पारिजातस्य भद्रं ते तर्क-
राजोमहात्मनः” हरिवं० १२६ अ० ।

तर्करुहा स्त्री तर्कपु रोहति रुह-क । वन्दाके (परगाळा)
राजनि० । २ वृक्षरोहिमात्रे लि० ।

तर्करोहिणी स्त्री तरौ रोहति रुह-णिनि ङीप् । वन्दाके
२ वृक्षरोहिमात्रे लि० । स्त्रियां ङीप् ।

तर्कवल्ली स्त्री तरोर्वल्लीव । वन्दाके राजनि० । [शब्दार्थचि० ।
तर्कविलासिनी स्त्री तरोर्विलासिनीव । नवमङ्गिकायाम् ।
तर्क्य लि० तर्कः अस्वल्प लोमा० श । तर्क्युक्ते [स्त्रियां ङीप्
तर्कशायिन् लि० तरौ शेते शो-णिनि । खगमात्रे हारा०
तर्क्य लि० त-वा० उपन् । तारके । “भूर्यः पतस्थान्तरस्य
तर्क्यः” ऋ० ६।१।१ । “तर्क्यस्तरीता” भा० ।

तर्क्य हिंसायां बधकर्मसु “वतुष्यति तर्क्यति” निघण्टुक्तेः
दिवा० प० सक० सेट् । तर्क्यति अतरोपीत् । “त्वं तर्क्य
तर्क्यतः” ८।६।५ । “तर्क्यतो बाधकान्” भा० ।
“वतुष्यतिः हलिकर्मा तर्क्यप्रतिरथेव कर्मा” निरु० ५।२
“इन्द्रेण युजा तर्क्येन वृत्तमित्यपि निगमो भवति”
निरुक्तधृतश्रुतिः वेदे गणव्यव्ययः ।

तर्क्य न० तर्क्यप्रति हिनस्यत्वं तर्क्य-आधारे क्विप् । युजे
“तनूश्चा तर्क्यि यत् कण्वैते” ऋ० ६।२।४ “तर्क्यि
युजे” भा० । [ऋ० १।२।१ “तर्क्यस्तारकः” भा०
तर्क्य लि० त-उसि । तारके । “क्षत्वा दग्धश्च तर्क्यः”
तर्क्यार पु० इत० । १ कपूर्वे हारा० । इत० २ वृक्षसारमात्रे
च । “सुवर्णरजतताम्रायोरोतिदन्तशृङ्गमणितर्क्यार-
मयाणि” सुशु० । [राजनि० ।

तर्क्य्या स्त्री तरौ तिष्ठति स्या-क । वन्दाके (परगाळा)
तर्क्युट पु० तरौ उट इव । उत्पलकन्दे “तर्क्युटो गुरविष्टम्भी
ग्रीतश्च भतो बुधैः” राजवल्गुः ।

तर्क्यस् लि० त-वा० उपन् । १ तरणकुशले २ व्यापदुद्धारके
च । “त्वं न इन्द्र राया तर्क्यसोपम्” ऋ० १।१२।१०
“तर्क्यसा तरणकुशलेनास्मानापङ्गु उत्तरीतुं शक्तेन” भा०

तर्क्य दीप्तौ अक० आकाङ्क्षायाश्च वितर्क्य सक० चुरा० उभ० सेट् ।
तर्क्यति ते अतितर्क्यत् त “एतत्तर्क्य चक्रवाकहृदयाश्वा-
साय” प्रसन्नरा० । “तथा तर्क्यामि यथानेमाचिरप्रव्रजि-
तेन भवितव्यम्” ऋ० । “दक्षिणेनाथ वामेन कतरेण
स्त्रिदक्षिणि । इति मां सङ्गताः सर्वे तर्क्यिष्यन्ति
शत्रवः” भा० वि० ६।१ अ० ।

वि+उत्प्रेक्षायां “तन्मूढं मृत्युमाप्स्यतीति वितर्क्यामि”
पञ्चत० ।

तर्क्य पु० तर्क-भावे अच् । १ आकाङ्क्षायां २ व्यभिचारशङ्कानिव-
र्तके जहमेदे अविज्ञातेऽर्थे कारणोपपत्तितत्त्वज्ञानार्थे
जहे १ व्याप्यारोपात् व्यापकप्रसङ्गने । ४ व्यागमा-
विरोधिन्याये ५ व्यागमार्थपरीक्षणे ६ भीमांसारूपविचारे ।
७ मानसज्ञानभेदे । दसबुद्धिरोहिमात्रे “अचिन्त्याः खलु ये
भावाः न तर्क्येण योजयेत् । नाऽप्रतिष्ठिततर्क्येण गम्भी-
रार्थस्य निश्चयः” वेदान्तप्र० । “आर्षं धर्मोपदेशश्च धर्मशा-
स्त्राविरोधिना । यस्तर्क्येणानुसन्वते स धर्मं वेद ने-
तरः” मनुः “तर्क्यप्रतिष्ठानात्” शा० सू० । करणे वज् ।
द्व्यायशास्त्रे “प्रायस्तर्क्यमधीते तनुते कुतर्क्यस्त्रिभन्व-
प्यत्” टीपितिः “सहृदस्तर्काः समस्ताः स्य मे” कुल्लू० ।
“यत्काव्यं मधु वर्धमर्धितपरस्तर्क्येण यथोक्तयः” नैष० ।
“तर्क्ये वा मृगकर्मणे सम समं लोकायते भारती” प्रसन्नरा० ।
“गदाधरविनिर्मिता विषमदुर्गतर्क्यो गदा० ६ भीमां-
साशास्त्रे १० अर्थवादे कर्कः । “अज्ञाः शर्करा उपदधातीति
विधिः श्रूयते । तन्नाञ्जनसाधनं हतं तैलं वा तन्मध्ये के-
नाज्ञा इति संशये तेजो वै हतमित्यर्थवादात् हतेनाज्ञा
इति निर्णीयते । अतस्तर्क्येऽर्थवादः । तर्क्ये भीमांसेति
कल्पितरुकारः तर्क्यलक्षणं गौ० सू० भाष्ये उक्तं
यथा “अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितत्त्वज्ञा-
नार्थमूहस्तर्कः” गौ० सू० ।

“अविज्ञायमानतत्त्वेऽर्थे जिज्ञासा तावज्जायते जाभीये-
ममर्थमिति, अथ जिज्ञासितस्य वस्तुनो व्याहृतौ धर्मौ
विभागेन विवक्ष्यति किं सिद्धित्यमाहो सिद्धेत्यमिति
विवक्ष्यमानयोर्धर्मयोरेकं कारणोपपत्त्याऽहुजानाति सम्भ-
वत्यस्मिन् कारणं प्रमाणं हेतुरिति, कारणोपपत्त्या
स्यादेवमेतद्वेतरदिति तत्र निदर्शनम् योऽयं ज्ञात्वा

ज्ञातव्यमर्थं जानीते तच्च भो जानीयेति जिज्ञासा ।
 स किञ्चन्यत्तिवर्मकोऽनुत्पत्तिधर्मक इति विमर्शः, विस्मृष्ट-
 मानेऽविज्ञाततत्त्वेऽर्थे यस्य धर्मस्याभ्यनुज्ञाकारणसुप-
 पन्नं तदनुजानाति, यद्युपमनुत्पत्तिधर्मकस्ततः स्वक-
 तस्य कर्मणः फलमनुभवति ज्ञाता, दुःखजन्यप्रवृत्ति-
 दोऽपिमय्याज्ञानानासुत्तरसुत्तरं पूर्वस्य पूर्वस्य कारणसुत्तरो-
 चारापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति स्यातां संसाराप-
 वर्गौ, उत्पत्तिधर्मके ज्ञातारं पुनर्न स्याताम्, उत्पन्नः खलु
 ज्ञाता देहेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिः सम्बध्यत इति नास्तेदं
 स्वकतस्य कर्मणः फलम् उत्पन्नस्य भूत्वा न भवतीति तस्या-
 विद्यमानस्य निरुद्धस्य वा स्वकतकर्मणः फलोपभोगो
 नास्ति, तदेवमेकस्यानेकशरीरयोगः शरीरादिवियोग-
 आत्यन्तं न स्यादिति । यत् कारणमनुपपद्यमानं पश्यति
 तत्त्वानुजानाति, सोऽयमेवंलक्षणं ऊहकं इत्युच्यते ।
 कथं पुनरर्थं तत्त्वज्ञानार्थं न तत्त्वज्ञानमेवेति व्यन-
 धारणात् अनुजानाययमेकतरं धर्मं कारणोपपत्त्या
 न त्वाधारयति न व्यसृति न निश्चिनोति एवमेवेद-
 मिति । कथं तत्त्वज्ञानार्थं इति, तत्त्वज्ञानविषयाभ्यनुज्ञा-
 लक्षणातुल्योद्भावितात् प्रसङ्गादनन्तरप्रमाणसामर्थ्यात्
 तत्त्वज्ञानसुत्वयत्न इत्येव तत्त्वज्ञानार्थं इति । सोऽयं
 तर्कः प्रमाणानि प्रतिसन्दधानः प्रमाणभ्यनुज्ञानात्
 प्रमाणसङ्गतो वादे उपपद्यते इत्यविज्ञाततत्त्वमनुजाना-
 तीति यथा सोऽर्थो भवति तस्य यथाभावस्तत्त्वमविपर्यय
 यथातथ्यम्” वात्स्यायनभाष्यम् ।

विश्वनाथवृत्तौ चान्यथा सूत्रमिदं व्याख्यातं यथा

“तर्क इति लक्ष्यनिर्देशः कारणोपपत्तिर ऊह इति
 लक्षणम् अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे तत्त्वज्ञानार्थमिति प्रयोजन-
 कथनम् कारणं व्याप्यं तस्योपपत्तिरारोपस्तस्मात् ऊह
 आरोपः व्यर्थाद्वापकस्य, तथाच व्यापकाभाववत्त्वेन
 निर्णीते व्याप्यस्याह्यारोपाद्योव्यापकस्याह्यारोपः स
 तर्कः । यथा निर्वर्जितारोपाक्षिप्तमत्वारोपः निर्वर्जः
 स्याद्विधूषः स्यादित्यादिः । हृदो निर्वर्जः स्याद्विधूषः
 स्यादित्यादिवारणाय व्यापकाभाववत्त्वेन निर्णीत इति ।
 निर्वर्जः स्यात् अद्रव्यं स्यादित्यादिवारणाय व्यापकेति
 तद्व्याप्यारोपाधीनस्तदारोप इत्यर्थलाभाय व्यापकेति ।
 न चानुमानादितोऽर्थसिद्धेस्तोर्त्यर्थ इति वाच्यम् अप्रयो-
 जकत्वादिशङ्काकलङ्घितेन हेतुनार्थस्य साधयितुमशक्य-
 त्वादेतदुक्तमविज्ञाततत्त्वेऽर्थे तत्त्वज्ञानार्थमिति तत्त्व-

निर्णयार्थमित्यर्थः । यत् नाप्रयोजकत्वाद्याशङ्का तत्
 नापेक्ष्य एवेति भावः । परे तु ऊह इत्येव लक्षणं ऊह-
 त्वञ्च मानसत्वव्याप्योजातिविशेषस्तर्क्यामीत्यनुभवसिद्धः ।
 तर्कः किं स्वत एव निर्णायकः परम्परया वेत्यत आह
 कारणेति कारणस्य व्याप्तिज्ञानादेरुपपादनद्वारेणेत्यर्थः
 तथा च धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात् वह्निजन्यो न
 स्यादित्यनेन व्यभिचारशङ्कानिरासे निरङ्कुशेन व्याप्ति-
 ज्ञानेनानुमितिरिति परस्परयैवास्त्योपयोग इत्याहुः । स
 चायं पञ्चविधः आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थात-
 दन्यबाधितार्थप्रसङ्गभेदात् । स्वस्य स्वापेक्षित्वेऽनिरूपसङ्ग
 आत्माश्रयः स च उत्पत्तिस्थितिज्ञप्तिद्वारा तेषां यथा
 यदायं घट एतद्वृत्तजन्यः स्यात्तदेतद्वृत्तानधिकरणलक्षणोत्तर-
 वृत्ती न स्यात्, यदायं घट एतद्वृत्तदृष्टिः स्यात् एतद्वृ-
 त्तव्यापो न स्यात् यदायं घट एतद्वृत्तज्ञानाभिन्नः
 स्यात् ज्ञानसामग्र्योजन्यः स्यात् एतद्वृत्तभिन्नः स्यादिति
 वा सर्वतापाद्यम् तदपेक्षामेक्षित्वनिबन्धनोऽनिरूपसङ्गो-
 ऽन्योन्याश्रयः सोऽपि पूर्ववत्तथा । तदपेक्षामेक्षामेक्षित-
 त्वनिबन्धनोऽनिरूपसङ्गः चक्रकं चतुःकक्षादावपि स्वस्य
 स्वापेक्षामेक्षामेक्षित्वसत्त्वज्ञाधिक्यम् । अस्यापि पूर्वप-
 त्तैर्विध्यम् । अव्यवस्थितपरम्परारोपाधीनानिरूपसङ्गो-
 ऽनवस्था यथा यदि घटत्वं घटजन्यत्वव्याप्यं स्यात् कपा-
 लसमवेतत्वव्याप्यं न स्यात् । तदन्यबाधितार्थप्रसङ्गस्तु धूमो
 यदि वह्निव्यभिचारी स्याद्वह्निजन्यो न स्यादित्यादिः ।
 प्रथमोपस्थितत्वोत्कर्षविनिगमनाविरहलाघवगौरवादिकन्तु
 प्रसङ्गानात्मकत्वात् न तर्कः किन्तु प्रमाणसङ्गकारि-
 त्वरूपसाधर्म्यतथा व्यवहार इति संक्षेपः” ।
 तर्कजन्ये जगदीशोक्तं तर्कविभागलक्षणादिकं यथा ।
 “स चायं तर्कः पञ्चविधः आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्र-
 कानवस्थाप्रमाणबाधितार्थप्रसङ्गभेदादित्याचार्याः । तत्
 स्वापेक्षापादकः प्रसङ्ग आत्माश्रयः । अपेक्षा च
 ज्ञप्तावुत्पत्तौ स्थितौ च ग्राह्या तत्वाद्या, यथा एतद्वृत्त-
 ज्ञानं यद्येतद्वृत्तजन्यं स्यादेतद्वृत्तजन्यं स्यादिति ।
 द्वितीया घटोऽयं यद्येतद्वृत्तजनकः स्यात् एतद्वृत्त-
 भिन्नः स्यादिति तृतीया चायं घटो यद्येतद्वृत्तदृष्टिः
 स्यत्तथात्वेनोपलभ्येतेति स्वापेक्षामेक्षित्वनिबन्धनः
 प्रसङ्गोऽन्योन्याश्रयः यथा चायं घटो यद्येतद्वृत्तजन्यः
 स्यादेतद्वृत्तभिन्नः स्यात् इति उपपत्तौ स्थितौ च स्वयमुदा-
 हार्यम् । स्वापेक्षणीयापेक्षितसापेक्षत्वनिबन्धनः

प्रसङ्गसकः पूर्वोक्त एवापादके जन्यपदान्तरमन्तर्भावोदाहरणम् । अपेक्षा त्वत्वात्परम्परासाधारणी साक्षा । अनवस्था पुनरप्रामाणिकी न तु प्रवाहमूलकप्रसङ्गः । यथा घटत्वं यदि यावद्घटहेतुवृत्ति स्यात् घटजन्यवृत्ति न स्यादित्यर्थः । उक्तचतुष्कान्यः प्रसङ्गः प्रमाणवाचितार्थकप्रसङ्गः सोऽपि द्विविधो व्याप्तिपादको विषयपरिशोधकश्च तत्वाद्यो यथा धूमो यदि यज्ज्वल्यभिचारी स्यात्तदा यज्ज्वल्यो न स्यादिति द्वितीयस्तु पर्वतो यदि निर्वह्निः स्यात्तद्धूमः स्यादित्यादिः ।”

धूमादेर्व्यभिचारशङ्कानिवृत्तिद्वारा विषयस्य वज्रपादेः निश्चायकत्वेन परिशोधकत्वमित्यवधेयम् ।

सोऽयं तर्क एकादशविध इति प्राचीननैयायिकाः स्वीचक्रुः तदनुसारेण सर्वं संप्रसक्तम् । स चैकादशविधः व्याघातात्मान्येतरेतराश्रयचक्रकानवस्थाप्रतिबन्धकत्पनालाघवकल्पना गौरवोत्सर्गपवादजाल्यभेदात्” इति व्याघातादीनामप्रसङ्गनिरूपणात् न तर्करूपत्वमिति किन्तु पञ्चविधत्वमिति नव्याः । एतन्मतानुसारेणैव वृत्तौ इतरेषां मुख्यतर्कत्वनिरासेन भाक्ततर्कसुक्तम् इष्टव्यम् ।

तर्कस्य च व्यभिचारशङ्कानिवर्तकतयानुमानाङ्गत्वं तच्च खण्डनखण्डसाद्ये निराकृतं यथा

“नापि विपक्षे बाधकस्तर्को वाच्यः तर्कस्य व्याप्तिमूलत्वाभ्युपगमे अनवस्थाप्रसङ्गात् । तदभ्युपगमे मूलशोधित्येन तर्काभासत्वापातात् । अथ ब्रूये न शक्यमिदं वक्तुं तथा ह्यग्निधूमव्यभिचारशङ्कायां बाधकस्तर्कोऽयमभिधीयते यदि धूमोऽग्निं व्यभिचरेत्कारणकः सन्नित्यः स्यात् न स्यादेव वा स चायमनुत्तरस्तर्कः तत्र शङ्कायां व्याघातापत्तेः । तदेव ह्याशङ्कते यस्मिन्नाशङ्कमाने स्वक्रियाव्याघातादयोदोषा नायतरन्तीति लोकमर्थ्यादा एवं सर्वज्ञानुत्तरस्तर्को बाधकोऽभिधेय इति चेत् भैवम् किमित्येवं शङ्कितव्यं तद्धेतुफलभाव एव न भविष्यति । एवं तु शङ्कितव्यम् अग्निं विहायान्यस्यादपि हेतोरयसुदृष्टतीति । न च वाच्यमेवं हि सति धूमस्यैकजातित्वं न स्यादिति क्वचिद्विजयन्यत्वे क्वचिदनुमानादिजन्यत्वेऽपि ज्ञानैकजात्यव्युत्पत्तिरुपपत्तेः । तत्वेन्द्रियादीनामवान्तरसामान्ये साक्षात्कारित्वादौ प्रयोक्तृत्वं न ज्ञानतायामिति चेन्न ज्ञानत्वस्याकस्मिकत्वपरिहारार्थं तत्कारणस्यानुगतस्य भवतावश्यं यत्कथ्यत्वात् । धूमेऽपि वज्रे विशेष एव प्रयोजकत्वस्य तद्वच्छङ्कितं शक्य-

त्वात् । न दृश्यते तावदग्निप्रयोज्यो धूमे विशेष इति च न वाच्यम् एवं हि सति तददर्शनस्यापाततो हेत्वन्तरप्रयोज्यावान्तरजात्यदर्शनेनायोग्यतया विकल्पप्रत्वा उपपत्तेः । यदा तु हेत्वन्तरप्रयोज्यो धूमस्य विशेषो दृश्यते तदासौ विकल्पित इति सम्भावनायादुर्निवारत्वात् । अस्यात्मनोयोगोऽनुगतं कारणं ज्ञानोत्पत्ताविति चेन्न यद्यात्मनोयोगादुत्पद्यमानं ज्ञानं स्यादित्थादयोऽपि ज्ञानं प्रसज्येरन् । यदि त्वदवशिष्टो वा शक्तिभेदो वा ज्ञानत्वजातिर्वा ज्ञानप्रागभासो वा तदानुगतं कारणमुच्यते तदा तदितरत्वापि वज्रव्यभिचारे धूमस्यैकजात्यप्रयोजकतया शक्यत एव शङ्कितम् इष्टे व्यभिचारे युक्तमदृष्टादरैकजात्यपरिकल्पनमिति चेत् अस्तु इष्टे तद्विषयः अत्रापि व्यभिचारो न दृश्यत इत्यत्र नियामकाभावात् शङ्कितं एवं शङ्कमानस्य भयतो न क्वचिदनुमानं स्यादिति प्रतिवाद्यात्माद्यनुमानादित्यतिरेकेण कथायामेव प्रवृत्त्यनुपपत्त्या स्वयं स्वीकर्तव्येऽनुमानेऽन्तेऽतद्विशङ्काक्रमणात् सर्वे व्याघात इति चेन्न धूमवज्रेऽपि यज्ज्वल्यविशेषानुमानस्यैव सति सदनुमानत्वप्रसङ्गात् सामर्थ्याभावेन प्रमाऽप्रमावैचित्यानुपपत्तेः । साधारणधर्मदर्शनविशेषादर्शनानां सत्यपि शङ्कायाश्चानुदये सामर्थ्यां सत्यानपि कात्यानुदयात्परतिपत्त्युत्पादानार्थं वचनादिरूपां प्रतिपत्तिरसामर्थ्योत्पत्त्यादियत् यतमानस्य भयतोऽपि स्वक्रियाव्याघातस्तुल्यः । व्याघातस्यैव विशेषत्वात् तद्दर्शनेन शङ्कासामर्थ्येव नास्ति प्रत्यक्षे कुतो व्याघातसामर्थ्यमिति चेन्न तज्जि न तावत् व्याघातार्थदिकारणाज्जायमानमेष्टव्यं कूटविषयस्य तस्यातिप्रसङ्गकत्वात् । कूटभिन्नः प्रसङ्गकः प्रसिद्धस्यैव स्यादिति चेन्न तस्य तर्कावसरे निरस्यत्वात् । तस्माद्यदैतद्व्याघातरूपस्य विशेषस्य दर्शनं शङ्काप्रतिपन्नभूतमुच्यते तत् किं ? प्रमाणात् कुतश्चिदुपजायमानं वक्तव्यम् तर्काद्वा । यदि प्रथमः शङ्कास्तिस्त्वमपि तेनैव प्रमायेनोपेयं शङ्कायां सत्यां व्याघातात् यदि च शङ्कां विनापि व्याघातः तदा शङ्कमानाशङ्कमानयोर्व्याघातस्य सामर्थ्यं सिद्धमेव । भवतु शङ्कायामपि तत्प्रमाणं किमेतावता प्रथमोपजातशङ्कासमवलम्ब्यावस्थितस्य व्याघातरूपस्य विशेषस्य दर्शनात् शङ्कान्तरं नोत्पद्यत इति चेन्न व्याघातसत्त्वकाले तदवलम्बिकया शङ्क्यैव शङ्कमानव्यभिचारता तस्याः शङ्कायाव्युत्पत्तेः च तदवलम्बिनो व्याघातरूपस्य

विशेषस्याभावात् कः शङ्कान्तरोत्पत्तेर्वारयितेति वक्तव्यम् ।
 भा नामास्तु तदा व्याघातात्मा विशेषस्तद्वगमस्तदाहितो
 वा संस्कारस्तावदस्ति । विशेषपावगमतत्संस्कारौ च
 शङ्काविरोधिनौ । ननु स्वरूपेण कश्चिदपि विशेषस्याव-
 स्थानं तथेति चेन्न अयावदाश्रयभाविनो विशेषस्य पूर्व-
 स्थितस्य यदर्थं तदाहितो वा संस्कारः तस्य कालान्तरे
 तत्प्रतिधर्मसंशयविरोधित्वे अश्रयविपाकपक्षे कुम्भस्य
 परमाणुपाकपक्षे परम्परया तटारम्भकस्य परमाणोः
 पर्वं श्यामतया ज्ञातस्य कालान्तरे सम्भवितया कस्य
 पाकजन्यरूपविशेषयत्तायां संशयो न स्यात् । यदि च
 शङ्कायां व्याघातस्तदा शङ्काश्रयस्य विशेषरूपस्य व्याघातस्य
 दर्शनाच्छङ्कायां शङ्कान्तरं ना भूत् । यदि तु व्यभिचारा-
 श्रयस्तदा व्यभिचारः स्यादेव व्याघाताश्रयस्य व्यभिचार-
 स्यापि प्रमित्यापत्तेः । अनादिमिद्व्याप्तिप्रकाशे तर्कौ
 इति चेन्न तदुद्बुद्धेः प्रमितित्वासिद्धेः शरीरे स्वात्म-
 प्रत्ययस्य तादृशस्यात्मप्रमात्योपगमात् अनादित्वासिद्धे-
 शोभयत्नाविशेषात् । नापि यद्यत्र व्यभिचारः शङ्कोत
 तदा व्याघातः स्यादित्येवं रूपात्तर्काद्व्याघातावगमः
 व्याघातप्रतिपादकस्य तर्कस्य मूलगोचर्ये तर्काभासत्वा-
 भातात् तादृशस्यापि व्याघातोपनायकत्वे व्याघातापत्तेश्च
 साम्यं शक्यत एव तर्काभासाद्वगतोऽपि व्याघात उपनेतुम् ।
 अथ तर्कस्य व्याप्तिर्मूलभूताभ्युपगम्यते तत्रापि व्यभिचार-
 शङ्कायां पुनरनवस्थैव तत्रापि व्याघातापादने पुनरित्य-
 नवस्थैव । “तस्मादस्माभिरप्यस्मिन्नर्थे न खलु दुष्प्रता ।
 त्वद्वाधैवान्यथाकारमन्तरास्ति” कियन्त्यपि । व्याघातो
 यदि शङ्कास्ति न चेच्छङ्का ततस्ताराम् । व्याघाता-
 वधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिः कुतः ।” अव्यभिचार-
 स्यैकपरित्यागव्यवच्छेदेनापरान्वयः समकाशहृष्टे नष्टे-
 ऽदृष्टः शङ्कोत इत्याहुः ।

तर्कस्य यथा व्याप्तिनिश्चयोपयोगिता तथा अतुं चिं
 पूर्वपक्षीकृत्य म्यरूपि यथा

“अतोचरते व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतं सहचार-
 दर्शनं व्याप्तिपादकम्, ज्ञानं च निश्चयः शङ्का च सा च
 कश्चिदुपाधिसन्देहात् कश्चिद्विशेषादर्शनसहितसाधा-
 रणधर्मदर्शनात् तद्विरहश्च कश्चिद्विषयसाधकतर्कात्
 कश्चित् स्वतः सिद्धएव । तर्कस्य व्याप्तिग्रहमूलकत्वेनानव-
 स्थेति चेत् न यावदाशङ्कं तर्कावसरणात् यत्र च
 व्याघातेन शङ्कैव नावतरति तत्र तर्कं विनैव व्याप्तिग्रहः

तथाहि धूमो यदि वज्रप्रसमवर्जिताजन्यत्वे सति
 वज्रप्रसमवर्जिताजन्यः स्यादित्यत्र किं धूमोऽ-
 वज्रेरेव भविष्यति कश्चिद्वज्रं विनापि भविष्यति अहेतु-
 कएव बोध्यतस्य इति शङ्का स्यात् सर्वत्र स्वक्रियाव्या-
 धातः स्यात् यदि हि गृहीतान्वयव्यतिरेकं हेतुं विना
 कार्योत्पत्तिं शङ्कोत तदा स्वयमेव धूमार्थं वज्रेः, तृप्पर्थं
 भोजनस्य, परम्परिपत्त्यर्थं शब्दस्य चोपादानं नियमतः
 कथं कुर्यात् तेन विनापि तत्सम्भवात् तस्मात्तत्तदुपादान-
 मेव तादृशशङ्काप्रतिबन्धकं, शङ्कायां न नियतोपादानं,
 नियतोपादाने च न शङ्का तदिदं शङ्कं “तदेव ज्ञातव्यं
 यस्मिन्नाशङ्क्यमाने स्वक्रियाव्याघातो न भवतीति” नहि
 सम्भवति स्वयं वज्रादिकं धूमादिकाव्यर्थं नियमत
 उपादने तत् कारणं तत्तत्तादृशङ्क्यते चेति एतेन
 व्याघातो विरोधः सच्च सहानवस्थाननियत इति तत्राप्य-
 नवस्थेति निरस्तं स्वक्रियायाएव शङ्काप्रतिबन्धकत्वात्
 अतएव “व्याघातो यदि शङ्कास्ति न चेच्छङ्का ततस्ताराम् ।
 व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिः कुतः” इति खल्वन-
 कारमतमप्यपास्तम् । नहि व्याघातः शङ्काश्रितः किन्तु
 स्वक्रियैव शङ्काप्रतिबन्धकेति न वा विशेषदर्शनात् कश्चित्
 शङ्कानिर्दिष्टेरेव स्यात् न चैतादृशतर्कावधारो भूयोदर्शनं
 विनैति भूयोदर्शनादरः ननु स स्वतएव प्रयोजकः अत-
 एव न तदाहितसंस्कारो वा मानान्तरं तर्कस्याप्रमात्वात्
 तच्च न प्रत्यक्षं व्याप्तिज्ञाने हेतुः तदभावेऽपि शङ्कानुभा-
 नाभ्यां तदुपहात् । ननु सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनव-
 द्व्यभिचारशङ्काविरहातुल्यतर्कयोक्तानं व्यभिचारसाधा-
 रणमिति न ततोऽपि व्याप्तिनिश्चयः इति चेन्न स्वरूपस-
 तोरेव तयोर्व्याप्तिपादकत्वात् सत्तर्काद्व्याप्तिप्रमा तदाभा-
 सात्तदप्रमा विशेषदर्शनसत्यत्वासत्यत्वाभ्यां पुरुषज्ञानमिव ।
 अपरे तु यत्र तर्कं व्याप्तिप्रसङ्गोक्तं तत्र तर्कान्तरा-
 पेक्षा यत्र तु व्याप्तिप्रकरणं हेतुः तत्र न तर्कान्तरापेक्षेति
 नानवस्था अस्ति च ज्ञातमात्राणामिष्टानिष्टसाधनता-
 मितिहेतुव्याप्तिप्रकरणं तदानीं व्याप्तिप्रसङ्गभावकाभावात्
 तन्मूलानुभवमूला चाप्येऽपि व्याप्तिप्रकरणपरकारेति ।
 यत्त्वनादिसिद्धकार्यकारणभाविरोधादिमूलाः केचित्तर्का
 इति तत्र तत्र प्रमाणातुष्योगेऽनुमान एव पर्यवसानात् ।
 नच व्याप्तिग्रहान्यथातुष्यपत्यैव तर्कस्यानादिसिद्धव्याप्ति-
 कत्वज्ञानमिति वाचांस् अतुष्यपत्तेरप्यनुमानत्वात् । अन्ये
 तु विषयसाधकतर्कानोपाधिकत्वग्रह एव तदधीनो

व्याप्तिग्रह इति तदपि न तर्कस्याप्रमाणत्वात् । व्यभि-
चारादिशङ्कानिरासद्वारा प्रत्यक्षादिसहकारो स इति
चेन्न अन्वयस्याभयेन तर्कं विना व्याघातात् यत्न शङ्का-
विरहस्तत्र व्याप्तिग्रहे तर्कस्य व्यभिचारात् । यत्तु
योग्यानामुपाधीनां योग्यानुपलब्ध्याभावग्रहः अयो-
ग्यानास्तु साध्याव्याप्यत्वसाधनव्यापकत्वसाधनादभावग्रह
इत्यनौपाधिकत्वं सुग्रहमिति तत्तुच्छम् अतुमानेन
तत्साधनेऽनवस्थानात् प्रमाणान्तरस्याभावात् । ये चातु-
कूनतर्कं विनैव सहचारादिदर्शनमात्रेण व्याप्तिग्रहं
पदन्ति तेषां पक्षेतरत्वस्य साध्यव्यापकत्वग्रहेऽनुमान-
मात्रसुखिद्येत अतुमानमात्रोपेक्षेदकत्वादेव पक्षेतरानो-
पाधिरिति चेत् भ्रान्तोऽसि नहि वयमुपाधित्वेन तस्य
दोषत्वमाचक्ष्महे साध्यव्यापकत्वेन तद्व्यतिरेकात् पक्षे
साध्यव्यापकतया व्यापकव्यतिरेके व्याप्यव्यतिरेकस्य
वज्रलेपाच्च । अपि च करवृद्धिसंयोगः शक्त्यविरक्तातो-
न्द्रियधर्मसमवायी जनकत्वादित्यत्राप्रयोजकत्वाच्च साधकं
तत्र व्याप्तिग्रह पक्षधर्मत्वे किमप्रयोजकं नाम ? तस्माद्विपक्ष-
बाधकतर्कभावाच्च तत्र व्याप्तिग्रह इत्यप्रयोजकत्वमिति ।
तर्कं वेत्यधीते वा ठम् । तार्किक तर्कवेत्तरि तर्कशास्त्रा-
ध्येतरि च । “तार्किकशिरोमणिसत्तुते” दीधितिः ।

तर्किक त्रि० तर्क-एषु ल् । तर्ककारके । श्याचके हेम० ।

“कामैः सन्तर्पयामास हृषणास्तर्ककानपि” भा० शा० ४५ अ०

तर्कग्रन्थ पु० तर्काधिकृतः ग्रन्थः शाक० त० कर्म० वा ।

तर्कप्रधाने ग्रन्थे “तर्कग्रन्थार्थरहितो नैव गृह्यतुल्यप-
रिहृतः” सुश्रुतः ।

तर्कण न० तर्क-भावे ल्युट् । तर्कशब्दार्थोक्ते कृद्भेदे

“परस्मैपदोपादौः शङ्कानर्थस्य तर्कणम्” सा० द०

तर्कमुद्रा स्त्री “तर्जन्यकृष्टयोरप्ये नियः संयोज्य चाकृलीः ।

प्रसार्य बन्धनं प्राङ्मुखं सृष्टेति तात्पर्यज्ञाः” इत्युक्ते स्रष्टा-
भेदे “बाह्वं प्रकोष्ठेऽलमालामासीनं तर्कस्रष्ट्या” भाग०

४।६।३१ ।

तर्कविद्या स्त्री इत० । गौतमोक्तानां प्रमाणप्रमेयादीनां
षोडशानां पदार्थानां विद्यायां, कणादोक्तषट्पदा-
र्थोद्विद्यायाञ्च । “आनीलको तर्कविद्यामहुरक्तो
निरर्थिकाम्” भा० अतु० १७ अ० ।

तर्कारी स्त्री तर्कव्यक्ति ऋ-अण् ङीप् । जयन्तोवृत्ते । अमरः ।

तर्किन(स्) तर्क-बा० इन(त्) वा । चक्रमर्दश्चे रत्नमाला
तर्किन् त्रि० तर्क-णिनि । तर्ककारके पण्डितभेदे । “विवेद्यो-

हैलुक्लकी नैरुक्तो धर्मपाठकः । त्वयश्चाश्रमिणः पूर्वं
परिषत् स्याद्वावरा” मनुः । [स्वार्थे क । तर्कु क तत्पार्थे ।
तर्कु पु० कृत-उ नि०।(टेको) इति ख्याते यन्त्रभेदे । त्रिका० ।
तर्कुट न० कृत-च्छेदने बा० भावे उट् प्रुषो०।(काटनाकाटा)
सूत्रकर्त्तृभेदे त्रिका० । करणे उट् । २तर्कौ स्त्री
हारा० गौरा० ङीप् ।

तर्कुपिण्ड पु० ७त० । तर्कुस्थितसूतपिण्डे (टेकोर वाँटुल)
जटाधरः । [हारा० ।

तर्कुपीठी स्त्री स्वल्पः पीठः ङीप् पीठी इत० । तर्कुपिण्डे
तर्कुलासक पु० तर्क लासयति चालयति लस-णिच्-एषु ल् ।
तर्कुचालके यन्त्रे (चरका) । हारा० ।

तर्कुशाण पु० इत० । (टेकोरशाण) सामके त्रिका० ।

तर्कु पु० तरकु-प्रुषो० । अगादने व्याघ्रभेदे शब्दरत्ना० ।

तर्क्य पु० तर्क-यत् बा० गुणः । यवचारे रत्नमा० ।

तर्ज भर्त्तने आ० पर० सक० सेट् । तर्जति अतर्जति ततर्ज ।

तर्ज भर्त्तने चुरा० आ० सक० सेट् । तर्जयते अतर्जयते । तर्जा
तर्जना “सीतामस्यर्थं तर्जितः” “तया तु तर्जिताः सर्वा मुखे-
भीमा यथागतम्” । “राक्षसोऽतर्जयत्सूतं पुनश्चादौक-
यद्रथम्” भट्टिः । बालं पुनर्गात्रसुखं गृह्णीयाच्च चैनं तर्ज-
येत्” सुश्रुतः । आर्धत्वात् पदव्यत्ययः ।

तर्जन न० तर्ज-भावे ल्युट् । भर्त्तने “तरुणताकृततर्जन-
विश्रमाः” माघः । चु० तर्ज-युच् । २भर्त्तने स्त्री
“यन्ता क्रमेण परिसान्त्वयतर्जनाभिः” माघः । “मधुर-
वचनैः सख्यभङ्गैः कृताकृतितर्जनैः” सा० द० ।

तर्जनी स्त्री तर्ज्यतेऽनया तर्ज-करणे ल्युट् ङीप् । प्रदेशन्या
वृद्धाकृष्टसमीपस्थे अङ्गुलिभेदे । “तर्जन्यकृष्टयोर्मध्यं
पिष्टतोर्थं प्रचक्षते” स्मृतिः । तर्कस्रष्टाशब्दे उदा० ।
स्रष्टाशब्दे भरि उदा० ।

तर्जनीमुद्रा स्त्री “वामसहिं विधायाय तर्जनीमध्यमे ततः ।
प्रसार्य तर्जनीमुद्रा निर्दिष्टा शूलपाणिना” तन्त्रोक्ते
स्रष्टाभेदे ।

तर्जिक पु० तर्जस्तर्जनमन्वयत्न ठन् । देशभेदे हेमच० ।

तर्ण पु० तर्ण-अच् । दत्ते । एषु ल् । तर्णक शोषको, अमरः
“कृष्णसनाथा तर्णकपङ्क्ति” कन्दोम० । सद्योजाते शिशौ
च हेम० । [२३वे (भेला) शब्दार्थकल्पतरुः ।

तर्णि पु० तरत्याकाशपङ्क्तिं तृ-नि करणे नि वा । १स्त्र्य०
तर्तरीक न० तृ-करणे ईक फर्फरीका० नि० । २नौकाभेदे
कर्त्तरि ईक । २पारगे त्रि० भेदि० ।

तर्ह हिंसायां भ्वा० पर० सक० सेट् । तर्दति अतर्हीत् ।
ततर्ह । “संज्ञे कपो रथाश्वांश्च रिपोस्तर्दं शाखिना” ।
“सुपीयः प्रवसं नेमे बहूनामस्तर्दं च” भट्टिः ।
तर्दृ स्त्री तर्द-हृद-वा ज । काठनिर्मितायाम् दव्याम् अमरः ।
तर्दन् पु० तर्ह-तृद वा मनिन् । १ चषालच्छिद्राग्रवेधे “द्राङ्गुलं
तृङ्गुलं वा तर्द्वातिक्कान् यूपस्य” कात्या० श्रौ० ६।१।२० ।
“तर्द्वातिक्कान् चषालच्छिद्राग्रवेधादतिक्कान्तम्” कर्कः ।
आधारे मनिन् । २ तर्दनप्रदेशे च ।
“तर्दसमूते पश्चाद्भवतस्तदिमावेव” शत० ब्रा० १।२।१।२
तर्दसमूते इति यथोभयोर्भासप्रदेशयोः सम्बन्धी भवति
यथा च तर्दनप्रदेशेषु पश्चाद्भागे जते परस्परं स्यूते भवतः
तस्यैकस्योपर्यपरमास्तृणुयात्” भा०

तर्पण न० तृप-णिच् वा ल्युट् । १ तृप्नो २ ग्रीणने च अमरः
३ यज्ञकाष्ठे हेमच० । स्नातकादिभिः प्रत्यहं कर्तव्यं पञ्चमहा-
यज्ञान्तर्गते ४ महायज्ञभेदे स च पितृयज्ञः । पितॄणां तृ-
प्तिहेतुत्वादस्य तथात्वम् तत्प्रकारः आ० त० उक्तो यथा
“तर्दद्विविधं प्रधानमङ्गञ्च । तत्पादमाह शातातपः
“तर्पणन्तु शुचिः कुर्वात् प्रत्यहं स्नातको द्विजः ।
देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम्” । विधायामधि-
कृत्य काशीखण्डम् “तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्तुः
कुशलोदकेः । तत्पितृस्तृप्तृश्चापि नामगोत्रादि-
पूर्वकम्” । द्वितीयन्तु ब्रह्माण्डपुराणीयम् “नित्यं
नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमिष्यते । तर्पणन्तु भवे-
त्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थितम्” । तर्पणाकरणे दोषमाह
योगियाश्रवलक्यः “नास्तिक्यभावादयश्चापि न तर्पयन्ति
वै सुतः । पिबन्ति देहकृषिरं पितरो वै जलाधिनिः” ।
तर्पणमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् “तस्मात् सदैव कर्तव्य-
मङ्गवन् महेतवसा । युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेत-
त्त्वमिति हि” । शङ्खलिखितौ “नेष्टकारचिते
स्थाने पितृस्तर्पयेत्” । मार्कण्डेयपुराणम् “यच्च
सर्व्वीय भोत्सृष्टं यज्ञाभोज्यनिषानजम् । तद्वर्ज्यं
सलिलं तात ! सदैव पितृकर्मणि” । विष्णुः “स्नात-
श्चाह्वासा देवपितृतर्पणमस्मःस्य एव कुर्वात् । परि-
वर्त्तितयासाश्चेत्तीर्थसत्तीर्थ” । अत्रापि तीर्थे विशेष-
माह मत्स्यपुराणे “तिलोदकाञ्जलिर्देवो जलस्यै-
स्तीर्थवाणिभिः । सदा न हस्तो नैकेन गृहे आङ्गं
समिष्यते” । अत्र जलस्यैरित्यनेन स्थलस्थानामपि जल-
स्थलं नियम्यते । ततश्च “अनरुदके आचान्तोऽनरेव

पूतो भवति । बहिरुदके आचान्तो बहिरैव पूतो भवति
तस्मादनरं बहिरुदके पादं कृत्वा आचामेत् सर्व्वत्र
शुद्धो भवति” इति पैटीनेसियचनात् जलस्यैक-
चरणकृताचमनेनोभयकर्माहत्वात् तर्पणकाले तीर्थे
जलैकचरणेन भवितव्यम् अन्यत्र त्वनियमः । तद्रूपाणां
जले तर्पणमनिषिद्धमिति । स्थलस्थतर्पणे आग्नेय-
पुराणम् “प्रागग्रेषु सुरांस्तृप्येन्मनुष्यांश्चैव मध्यतः ।
पितॄंश्च दक्षिणामेषु दद्यादिति जलाञ्जलीन्” । अशु-
चिदेशे तु विष्णुः “यत्राशुचिस्थलं वा स्यादुदके देवता-
पितॄन् । तर्पयेत्तु यथाकाममप्यु सर्व्वं प्रतिष्ठितम्” ।
बृहस्पतिः “ब्रह्मयज्ञप्रसिद्धार्थं विद्याश्चाध्यात्मिकीं
जपेत् । जप्ताय प्रणवं यापि ततस्तर्पणमाचरेत्” ।
यतश्च तर्पणं ब्रह्मयज्ञानन्तरं अन्दोगेतरपरम् । तेषान्तु
वैश्ववर्णाय क्षोपजाय इत्यन्तस्त्रयोपस्थानानन्तरं गोभि-
लेन तर्पणाभिधानात् । “आश्रवने तु संप्राप्ते तर्पणं
तदनन्तरम्” । “गायत्रीं जपेत् पश्चात् स्वाध्यायश्चैव
शक्तिः” । आश्रवने तु संप्राप्ते गायत्रीं जपतः पुरा ।
तर्पणं कुर्वतः पश्चात् स्नानमेव दद्यात् भवेत्” इति-
गोभिलीयवचनाभ्याम् । दक्षः “प्रादेशमात्रमुद्धृत्य
सलिलं प्राङ्मुखः सुरान् । उदङ्मनुष्यांस्तृप्येत
पितॄन् दक्षिणतस्तथा । अग्रेस्तु तर्पयेद्देवान् मनुष्यान्
कुशमध्यतः । पितॄंस्तु कुशमूलाग्रे विधिः कौशो
यथाक्रमम्” । एवञ्च “गोष्टङ्कमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये
जलं क्षिपेत्” इति यमयचनस्य गोष्टङ्कपदं प्रादेश-
मात्रपरम् । उद्धृतोदके तु हारीतः “पात्राह्वा
जलमादाय शुचौ पात्रान्तरे क्षिपेत् । जलपूर्णोऽथ वा
गर्त्ते न स्थाने तु विवर्हिषि” । अत्र यदि यदुपक्रम्य
श्रुतं यच्च येन समं समभिव्याहृतं तदेव तत्त्वैवाङ्गं नान्य-
दिति बोध्यं तदङ्गं इतरत्समभिव्याहारप्रकरणाभ्या-
मिति गोतमस्तस्मात् तेन पद्मपुराणीयस्नाने तदुक्तमेव
तर्पणम् । “तद्यथा ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं
प्रजापतिम् । देवायक्षास्तथा नागा गन्धर्वाप्सरसोऽ-
सुराः । क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो जम्भगाः खगाः ।
विद्याधरा जलाधारास्तथैवाकाशगामिनः निराहाराश्च
ये जीवाः पापे धर्मे रताश्च ये । तेषामाप्यायनायैतद्दीयते
सलिलं मया” । एतेनैकाञ्जलिरिति सर्वेषां मतम् ।
“कृतोपवीती देवेभ्यो निवीती च भवेत्ततः । मनुष्यां
स्तर्पयेद्भक्त्या ऋषिपुत्रान्दर्षीस्तथा । सनकश्च सनन्दश्च

तृतीयस्य सनातनः । कपिलस्यासुरिभ्यश्च योद्धुः पञ्च-
शिखस्तथा । सर्वे ते त्वप्रियायान्तु महत्तेनाम्बुना
सदा । मरीचिमत्प्रक्षिरमौ पलस्यं पलहं क्रतुम् ।
प्रचेतसं विशिष्टञ्च भृगुं नारदमेव च । देवान् सर्वान्
धीन् सर्वान्स्पर्धेदन्तोदकैः । अपसव्यं ततः कृत्वा
सव्यं जातु च भूतले । अग्निष्वात्तांस्तथा सौम्यान् हवि-
ष्मतस्तथोद्गमान् । सुकान्तिनो वह्निपदं व्याघ्रपांस्तर्प-
येत्ततः । तर्पयेच्च पितॄन् भक्त्या सतिन्तोदकचन्दनैः ।
दर्भपाणिस्तु विधिना हस्ताभ्यां तर्पयेत्ततः । अथ केचित्त-
पितृधर्मातिदेशात् दिव्यपितृणामपि अङ्गानित्यदानम् ।
तदसत् “कव्यचालं नलं सौम्यं यमसमर्थमग्नयथा । अग्नि-
ष्वात्ताः सोमपाश्च वह्निपदः सकृत् सकृत्” इति
छन्दोगपरिशिष्टेन विशिष्टैकाङ्गलिप्रधानात् । “पित्वा-
दीन्नाभगोत्रे च तथा सातामहानपि । सन्तर्प्य भक्त्या
विधिवदितं सन्तुष्टीरयेत् । जेडवाभ्यां वाभ्यां वा
येऽन्यजन्मनि वाभ्याः । ते तृप्तिप्रसिद्धां यान्तु ये
चास्मत्तोयकाङ्क्षिणः” । अथ ब्रह्मादिचतुर्षु तर्पणप्र-
योगाकाङ्क्षायां गोभिलयाजवल्क्योक्तप्रयोगविधिपरिच्छि-
स च “अन्वारक्षेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु । तृष्य-
तामिति वक्तव्यं नास्तीति प्रणवादिना” । अन्वारक्षेन
पश्चाङ्गमेन अस्मादेव वचनात् तर्पणाभिलाषे प्रणवा-
दित्वं तृष्यतामिति च लभ्यते । ततश्च यो ब्रह्मा तृष्य-
तामिति प्रयोगः । देवा इत्यादि मयेत्यन्तेन सन्तलिङ्गा-
देकाङ्गलिः । तथा सनक इत्यादि सदा इत्यन्तेनैका-
ङ्गलिः एवं पुनरपि । “एकैकमङ्गलिं दत्त्वा द्वौ द्वौ तु
सनकादयः । अर्हन्ति पितरस्त्रीस्त्रीन् स्त्रियस्त्वेकैक-
मङ्गलिम्” इति व्यासगोभिलसूत्रवचनात् । नतु
द्वौ द्वाविति वीपसायुतः सनकादिपञ्चैक एव द्व्यङ्गलि-
रिति वाच्यं प्रत्येकपक्षे द्वौ द्वौ ससदायपक्षे तृप्तिप्रद-
रोधेन तथैव युक्तत्वात् । अथाङ्गलिपदं प्रायुक्ता-
न्वारक्षेनेति अवष्टात्तथाविधिरुक्तद्वयपरम् तद्दे-
कलिङ्गाङ्गलिपरं वा देवादिपक्षे । पितृपक्षे तु “तौ
युतावङ्गलिः पुमान्” इत्येतत्परं पञ्चाराणीयतर्पणपक्षे
तु पितृपक्षे एव हस्ताभ्यामिति सूतेस्तथैवाङ्गलिः ।
अन्यत्र नाङ्गलिरित्यवगम्यते । आचारमाधयोपे प्रचेताः
“मातृमुख्यास्तु यास्तिष्ठन्तासां दद्यात्तिरङ्गनीत्” ।
इति । पराशरभाष्ये सनकादिदिव्यमनुष्माणं तर्पणादिकं
सामगेन प्राङ्मुखेन तदितरेण दङ्मुखेन कर्त्तव्यं ।

तथा च परिशिष्टधृतं सामवेदीयधर्मादिशब्दाङ्गणं
“मनुष्माणमेषा दिक् या च प्रतीचीति” । तथाच
ज्योतिष्टोमे श्रूयते “प्राचीं देवा अभजन्त दक्षिणं
पितरः, प्रतीचीं मनुष्माः उदीचीमसुराः अपरेपार्श्व-
दीचीं मनुष्माः” । यत् “कृतजयोऽनर्जानुरुदङ्मुखः ।
दिव्येन तीर्थेन देवानुदकेन तर्पयेत्” इति शङ्ख-
निर्मितस्तुल्यं देवतर्पणे उदङ्मुखत्वविधायकं तच्छ्रुति-
विरोधान् शास्त्रान्तराद्यम् अगच्छिष्यकम् । उदकेनेति-
आशङ्क्यं यदादिति फलाधिकारार्थं व्यवहारोऽपि तथा ।
यत् “नियोती कलकारेण मनुष्मांस्तर्पयेदथ । कश्चन
सध्यदेगेन नृतीर्थेन उदङ्मुखः” मध्यविष्णुना कल-
प्रयोगेण कलदानमुक्तं तत् सनकादिभिः समर्थं यथा
“सनकस्तृष्यतं तस्यैतदुदकं पानं” इत्यादी न तु पञ्च-
पराणीयमिति तर्पणे “दत्तेनाम्बुना” अनेन दत्तस्य
पनस्यागामसम्भवात् । नृतीर्थेन कनिष्ठाङ्गुलिभूलेन
“प्राजापत्येन तीर्थेन मनुष्मांस्तर्पयेत् पृथक्” इति
विष्णुपुराणीयैकवाक्यत्वात् । मरीच्यादि वृषपितृणस्तु
अङ्गुल्यग्रेण “अङ्गुल्यामर्षिम्” इति यमवचनात् एव-
ञ्चापि देवतीर्थयोरङ्गुल्यग्ररूपैकदेशत्वसाधस्येति । मरी-
च्यादितर्पणे तु दिगाद्याकाङ्क्षायां देववदिति । अतएव
योगियाजवल्क्यवचने सनकानित्यत्र मनुष्मानिति
विशेषणं दत्तम् । ब्रह्माद्यानित्यत्र देवानिति विशे-
षणं दत्तमिति व्यवहारोऽपि तथा । मरीचिः “सौवर्णेन
तु पात्रेण ताम्रह्वयभयेण वा । औडुम्बरेण खड्गेन
पितृणां दत्तमजयम् । विना ह्वयसुवर्णेन विना
ताम्रभयेण वा । विना तिलैश्च दक्षैश्च पितृणां नोप-
तिष्ठते” । एतच्च समस्याभावे बोध्यं नतु एकस्याभावे
शङ्कः । “सौवर्णेन तु पात्रेण राजतनी-
डुम्बरेण च । खड्गपात्रेण शङ्कुना वाण्डुकं
पितृतीर्थं स्पृशन् दद्यात्” । शङ्कुः सुवर्णकीलकः ।
“अन्तोदकैर्वाङ्गुलिस्तर्पयेद्देवान् सतिलाभिः पितृंस्तथा”
इति छन्दोगपरिशिष्टेनापि पितृपक्षे तिलोदकमात्र-
विधानात् । पञ्चाराणे चन्दनविधानं फलान्वित्यर्थम् ।
अपसव्यं प्राचीनाधीतित्वम् । उपधीतित्वम् प्राचीना-
धीतित्वज्ञात गोभिलः “दक्षिणं बाह्वङ्गुल्य शिरो-
ऽवधाय सव्येऽंसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमवलम्बनं
भवति एवं यज्ञोपवीती भवति । सव्यं बाह्वङ्गुल्य
शिरोऽवधाय दक्षिणेऽंसे प्रतिष्ठापयति सव्यकक्षमवलम्बनं

भवति एषं मानिनामिति भवति" इति । प्रतिष्ठापयति
यज्ञोपवीतमिति शेषः । तथाचामरसिंहोऽपि
“उपवीतं यज्ञस्थलं मोहते दक्षिणे करे । प्राचीना-
दीतमन्यथास्त्रीतं कण्ठलम्बितम्” इति । “सावित्री
सन्ध्यसंयुक्तं उपवीतं तथाव्युतं” इति ब्रह्मपराणीय
प्रजादर्शनात् । गायत्रीमन्त्रेण उपवीतं कर्तव्यमिति
प्रतीयते । लौकिकास्तु सावित्रीमन्त्रिरिति वदन्ति
परमं स्याद्या विहितमन्यरिति लौकिकव्यवहारः ।
प्रियाकरस्तु “यथा यज्ञोपवीतम्” । इत्यादिवाक्यात्
उत्तरायमपि यज्ञोपवीतम् सव्यापसव्यादिना धार्यं
विदत्तं शुद्धितयै । पितादीत्यादिना मातामहादि-
त्यपरिग्रहः । तथाच विष्णुपुराणे “विरपः
प्रीणनाथीय देवानामपवर्जयेत् । वर्षीणाञ्च यज्ञान्यायं
सकृदपि प्रजापतेः । पितृणां प्रीणनाथीय विरपः
पृथिवीपते ! । पितामहस्यैव तथा प्रीणयेत् प्रपिता-
महान् । मातामहाय तत् पित्रे तदपित्रे च सभा-
हितः । दद्यात् पित्रेण तीर्थेन काश्यपान्यत् ऋणुष-
मे” । स्मृतिसारं हतम् “वामहस्तो तिलान् दत्त्वा
जलमध्ये तु तर्पयेत् । स्नानसाध्यज्ञे पात्रे रोमकूपे
न कालचित्” । जलतर्पणे रोमरहितप्रदेशे वामबाहौ
वस्त्राच्छादितं तिलान् संस्थाप्य सुद्वारहितदक्षिणहस्त-
तर्ज्ज्वन्युपयोरन्यतरेण तिलान् गृहीत्वा वामहस्त-
मलेन स्थापयित्वा तर्पयेदिति मदनपारिजातः । अत-
एव मरिचिः “सक्तहस्तञ्च दातव्यं न सदा
दर्शयेत् क्वचित् । वामहस्तो तिला ग्राह्या सकृदहस्तञ्च
दक्षिणम्” । सुतस्मिन् प्रसारितहस्तं यथा स्थान् ।
ऊर्ध्वं सदाः प्रदेशान्युपजागे सन्दृशस्वः । सक्तहस्तञ्च
दक्षिणम्” इति दक्षिणहस्तं तिलरहितं कथ्यते
इति नैवतकालीनकल्पावयवः । तथाच भास्वीये
“अङ्गहानामिकाभ्यान्तु दक्षिणहस्तेरस्थितान् ।
तिलान् गृहीत्वा पात्रस्थान् ध्यात्वा संतर्पयेत् पितॄन्” ।
देवताः । “रोमसंस्थान् तिलान् कृत्वा यस्तु संतर्पयेत्
पितॄन् । पितरस्तर्पितास्तेन रुधिरं मलेन च” ।
हृदयजलसम्पर्के तर्पणनिषेधमाह वायुपुराणम्
“मेघे वर्धते यः कुर्यात् तर्पणं ज्ञानदर्शनः । पितॄणां
नरके घोरे गतिस्तस्य भवेदुद्भवम्” । तथा “भूदोर्केन
गर्भे तथा मेघादिनिःसृतः” । इति मेघादि दर्शनादिति
कौस्तुभे । योगियाज्ञवल्क्यः “यदुद्धृतं जलञ्चेत्

तिलान् संमिश्रयेज्जले । अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला-
ग्राह्या विचक्षणैः” । अत्र शेषार्थं मनदपारिजाते
लिखितम् । “अन्यथा वामहस्तेन” ततस्तर्पणमाचरे-
दिति । वायुपुराणम् । “तिलदन्तैस्तु संयुक्तं अङ्गया
यत् प्रदीयते । तत्समीभस्यतं भूत्वा पितॄणां सुपतिष्ठते” ।
स्मृतिः “रविशुक्रदिने चैव ह्यदृष्ट्या आङ्गवासरे ।
सप्रभ्यां जन्मदिवसे न कुर्यात्तिलतर्पणम्” । मत्स्य-
पुराणे “संक्रान्त्यां निशि सप्रभ्यां रविशुक्रदिने
तथा । आङ्गे जन्मदिने चैव न कुर्यात्तिलतर्पणम्” ।
आङ्गे व्यामावास्यातिरिक्ता आङ्गे “नीलपङ्कजविमोक्षेण
व्यामावास्यां तिलोदकैः । वर्षासु दीपदानेन पितॄणां
मङ्गलो भवेत् । व्यामावास्यान्तु ये मर्त्याः प्रयच्छन्ति
तिलोदकम् । पात्रभौहस्वरं प्राप्य मनुमिश्रं तपो-
धनाः ! । कृतं भवति तत् आङ्गं रहस्यञ्च सदा भवेत् ।
विशेषतश्च जाङ्गल्यां सर्वदा तर्पयेत् पितॄन् । न काल-
नियमस्ताव क्रियते सर्वकर्मसु” । बौधायनः “न
जीवत्पितृकः कृणुं स्तिलैस्तर्पणमाचरेत् । सप्रभ्यां
रविवारे च जन्मदिवसेषु च” । स्मृतिः “निषिद्ध-
दिनमासाद्य यः कुर्यात्तिलतर्पणम् । रुधिरं तद्भवे-
त्तोयं दाता च नरकं प्रजेत्” । प्रतिपदसमाह स्मृतिः
“अयने विपुले चैव संक्रान्त्यां यज्ञेषु च । उपाकर्मणि
चोत्सर्गं युतादौ स्तनाभरे । सूर्यशुक्रादिवारेऽपि न
दोषस्तिलतर्पणे । तीर्थे तिथिविशेषे च कार्यं प्रेते च
सर्वदा” । स्कन्दपुराणम् “तीर्थभावे तु कर्तव्यं
तर्पणं कतिशोदकैः । योऽन्यथा तर्पयेन्मूढः स विषया
भवेत् क्षणिकः । विशेषतस्तु जाङ्गल्यां सर्वदा तर्पयेत्
पितॄन्” । एतच्च निषिद्धदिनतर्पणविधायकम् ।
“तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपूजके । निषिद्धेऽपि
दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम्” इति मदन-
पारिजातविद्याकरराजगोपियहृतमरौचिवचनात् । तिला-
भावे पित्रतीर्थेन प्रतिनिधिना तर्पणम् “तिलाना-
मध्यभावे तु सुवर्णरजतान्वितम् । तदभावे निषिद्धेत्तु
दर्भसोय्येन चान्यथा” इति याज्ञवल्क्यात् । सुवर्ण-
रजतान्वितं सुवर्णरजतसूत्रम् । अतएव “सुलभं
सकलं पुण्यं यज्ञदानादिजं फलम् । गङ्गातोयैश्च
सतिलैर्दुर्लभं पितृतर्पणम्” इति भविष्यपुराणे
गङ्गातोयस्य दुर्लभत्वसक्तम् न च तदभावात्तर्पणाभावः
ज्ञातातपः “पितॄणां पितृतीर्थेन जलं सिञ्चद्यथो-

विधि । दक्षिणेनाथ गृह्णीयात् पितृतीर्थं समीपतः । गोभिलः “गोत्रं स्वरान्तं सर्वत्र गोत्रस्यान्त्य कर्मणि । गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एव न सृजति । सर्वत्रैव पितः प्रोक्तः पिता तर्पणकर्मणि । पितुरन्त्य-काले तु अन्त्यां तृप्तिमिच्छता । शर्मन्नुपार्दिने कार्यं शर्मा तर्पणकर्मणि । शर्मणोऽन्त्यकाले तु पितृणां दत्तभक्षयस्” । काण्डीजनिः “नाभिमात्रे जले स्थित्वा चित्तयेदुर्जमानसः । आगच्छन्तु मे पितर इमं गृह्णन्त्वपोऽञ्जलिम्” । योगियाज्ञवल्क्यः “नाम-गोत्रस्वभाकारैस्तर्प्याः स्मृतुर्तर्पणः” । तेन असक्तगोत्रः पिता असक्तदेवशर्मा तृप्ततामेतत्तिलोदकं तस्मै स्वधेति प्रयोगः सिध्यति । एवं मातामहादी । एष चासम्-द्विप्रयोगो धाजसनेधीतरपरः । तेषान्तु सम्बुधुप्रलता-माह ब्राह्मणसर्वस्वे जातृकर्त्तव्यः “भीतपितृकस्तृ-शन्त्वस्वेत्यावासा नामगोत्रमुदाहृत्य यावता पितृका-र्यमसाधेतत्ते उदकमिति पितृन् पितामहान् प्रापि तामहान् । एकैकस्मै त्रींस्त्रीन्दद्यात्” । अत्र चासाविति नाम गृह्णीतीति कात्यायनोक्तस्य नाम्नः ते इति युष्मत्प्रयोगात् सम्बुधुप्रलता प्रतीयते तस्य सम्बु-द्धप्रमानात्मयाचित्वात् । असम्बुद्धिप्रथमान्त्येऽनन्व-यापत्तेः । ततश्चासक्तगोत्र ! पितरसक्तदेवशर्मा स्तृप्य-स्वैतत्ते तिलोदकं स्वधेति प्रयोगः सिध्यति । एवं मातामहानामपि । ततो मातादीनां षण्णां तर्पणानि । द्वादशानां मध्ये यो जीवति तं विज्ञाय द्वादशपिता-महादीन् गृह्णीत्वा परयेत् । एवं प्रव्रजति ते पतिते च । ततो विमातृज्येष्ठमातृपितृव्यमातृलार्दीक्षर्पयेत् । शङ्खः “वाग्वयानां जत्वा सुहृदां तर्पयेत्” सुहृदो मित्रादयः । मित्रायाथसवर्णाथ जलं न देयम् । “सवर्णेष्वो जलं देयं नान्यवर्णेष्वप्येव च” इति याज्ञवल्कीयात् । भीष्मायासवर्णायापि भीष्माष्टम्यां तर्पणं कार्यम् “ब्राह्मणाद्यास्तु ये वर्णाद्व्युत्पिन्नाय नो जलम् । संवत्सरकृतं तेषां पुण्यं नश्यति सत्तमः” इत्यादि वचनात् । मन्त्रस्तु “वेद्याघ्रपद्यागोत्राय इत्यादि । ब्राह्मणेनैतत् पितृतर्पणानन्तरं कार्यम् अन्येन पितृतर्प-णात् पूर्वम् । अत्र बीजं वर्णज्यैष्ठमिति जलायुधः । अपसव्येन दक्षिणासव्येन सतिलोदकेन सक्तं कर्त्त-व्यम् । ततः जलाञ्जलिः “भीष्मः शान्तनयोवीर” इत्यादि पठेत् । ततो येऽवान्वा वाग्ववा वा इत्यादिना एका-

ञ्जलिर्देयः । योगियाज्ञवल्क्यः “निष्पीडयति यः पूर्वं ज्ञानवस्तुञ्च तर्पणात् । निराशाः पितरस्तस्य यान्ति देवाः सहर्षिभिः । तथा “अन्नप्रकरवत्तस्य अपसव्येन पी-डनम् । अन्नप्रकरवत् आङ्गोष्णसमीपाञ्जलिकरणवत् तस्याधोवस्तस्य “ज्ञानशाश्वान्तु दातव्या मृदस्तिष्ठो विशु-द्धये” इति वशिष्ठवचने अधोवस्तस्य दृष्टस्यैव शुद्धये मृदानं प्रतीयते । योगियाज्ञवल्क्यः “वस्तुनिष्पी-डितं तोयं ज्ञातस्योष्णभागिनः । भागसेयं श्रुतिः प्राह तस्माद्विष्पीडयेत् स्थले” । अत्र मन्त्रमाह गोभिलः “ये चाभ्यासं कृते जाता अपत्नामोविणो मृताः । ते तृप्यन्तु मया दत्तं वस्तुनिष्पीडितोदकम्” । अशक्तौ शङ्खः । “आब्रह्मस्तस्वपथ्यन्तं जगत् तृप्यत्वित-क्रमात् । अञ्जलितितयं दद्यात् एतत्तन्नेपतर्पणम्” । “आब्रह्मस्तस्वपथ्यन्तं देवर्षिपितृमानसाः । तृप्यन्तु सर्वं पितरो मातृमातामहादयः । धर्मातृकनकोटीनां सप्तद्वीपनिवासिनाम् । आब्रह्मसुवनाक्षोकादिदमस्तु तिलोदकम्” ।

जलाष्टम्यां तर्पणस्य फलं यथा “तस्यां तिथौ वारिमात्रं पितृणां यः प्रयच्छति । गयाथाङ्गं हतं तेन शताब्दं नात्र संशयः” अङ्ग-पै० श्रीकृष्णजन्म खण्डः । तर्पणञ्च देवर्षिपितृमनुष्यणां जलाञ्जलिदानेन तृप्तिस्मृतादनम् । यथा “एवं ज्ञात्वा पितृन् देवान् मनुष्यांक्षर्पयेद्धरः । नाभिमात्रे जले स्थित्वा चित्तयेदुर्जमानसः । आगच्छन्तु मे पितर इमं गृह्णन्त्वपो-ऽञ्जलिम्” । त्रींस्त्रीजलाञ्जलीन् दद्यादाकाशे दक्षिणे तथा । वसित्वा वसनं शुक्लं स्थले चास्तीर्ण-वर्हिषि । विधिज्ञाक्षर्पणं कथ्यन्ते पात्रे तु कदाचन । यदपां क्रूरमध्यं तु यदमध्यस्तु किञ्चन । अशान्तं मलिनं यच्च तत्सर्वमपगच्छतु । गृहीत्वानेन मन्त्रेण तोयं सव्येन पाणिना । मज्जिपेदिशि नैर्ऋत्यां रक्षोप-हृतये हुतम् । अनाङ्गिकस्तु यदभुक्तं पापाद् यच्च प्रतिग्रहम् । दुष्कृतं यच्च मे किञ्चिद्वाह्मनःकायक-र्माभिः । पुनातु मे तदिन्द्रस्तु यक्षः स बृहस्पतिः । सविता च भगयैव सुभयः सनकादयः । आब्रह्म स्तस्वप-थ्यन्तं जगत् तृप्यत्विति ब्रुवन् । क्षिपेदपोऽञ्जलींस्त्रीस्तु कर्त्तुं मङ्ग्लेपतर्पणम्” गारुडे २१५ अ० । तर्पण विधेयस्तु गारुडे २१६ अ० । वज्रपुराणे नित्याङ्गक-ज्ञानविधाननामाध्याये च दृष्टव्यः । जीवत्पितृकस्य

तर्पणनिषेधो यथा 'तस्मिन् गवायाहं' तिलैस्तर्पण-
स्य च । न शीतवर्षितृको भूप ! कथ्यात् खल्वाघमा-
प्रयत्नः' कालिका० पु० ८६ अ० ।

कर्मणि ल्यु । पृष्ठप्रकारके लि० । "सुरभिप्रणिगतर्पणः"
अमरः । "सत्पणो नाकसटी वरेण्यः" भट्टिः ।

तर्पणी स्त्री तृप-णिच्-करणे ल्युट् डीप् । गुरुस्कन्दवृत्ते
शब्दभा० ।

तर्पणेच्छ पु० तर्पणभिक्षति इप उ० नि० २त० । शमीप्रो
शब्दर० । २तर्पणेच्छभावे लि० ।

तर्पिन् लि० तृप-णिच्-णिनि । तर्पके शीणयितरि स्त्रियां
डीप् सा च २पञ्चाक्षरीणिलतायाम् स्त्री शब्दभा० ।

तर्पिली स्त्री तृप-बा० इल गीरा० डीप् । पञ्चकारि-
ण्याम् । कपिलका० रस्य वा लः । तत्पिलीतिरूपान्तरं
तत्पार्थ । स्वार्थ क । तर्पिलिका तत्पार्थ । तत्पार्थ वा
रस्य लः । तत्पिलिकापि तत्पार्थ ।

तर्पे गतो भा० पर० सक० सेट् । तर्पति व्यतपीत् । तर्पे ।
तर्पेट् पु० तर्पति सततं गच्छति तर्प-व्यटन् । त्वत्सरे २चक्र
सर्दश्लो च राजनि० ।

तर्पन् न० तृ-मनिन् । यूपायभागे अमरः ।

तर्प पु० कर्मभेदे । "सदाष्टणो यजते वि द्विषो बधीहाष्टवृक्तः
श्रुतविन्नर्थः" तट० ५।४४।१२ "सदाष्टणाटयः पञ्चर्षयः"
इति भाष्योक्तेः ।

तर्प पु० तृप-भावे घञ् । इयमिलापे २तृणायाञ्च अमरः ।
"निवृत्ततर्पणयोग्यमानात्" भाग० १।८ तर्पणोदो न भवति
पुरुषस्येह कलनप्रात् । निवृत्तते तटा तर्पः पापमन्त्रगतं
यदा" भा० शा० २०४ अ० । तृ-कर्मणि करणे-वा स ।
इरुसुद्रे ४भेलके च उज्ज्वल० ।

तर्पण न० तृप-भावे ल्युट् । पिपासायां जटाघरः । [लिका० ।
तर्पित लि० तर्पो जातोऽस्य तार० इतच् । तर्पिते पिपासौ
तर्पुल लि० तृप-बा० उलच् । तृणायुक्ते "सानेन्द्रियाणी-
न्द्रियार्थान् नोपसयन्त्यतर्पुलम्" भा० २।१२ अ० ।

तर्प्यावत् लि० तृपावत् वेदे प्रथो । तृणायुक्ते । "निरुह-
चिन्नाह्नस्तर्प्यावान् गोधा" १।२८।१० "तर्प्यावान्
तृपावान्" भा० ।

तर्हि अव्य० तद्-तर्हिन् । तस्मिन् काले इत्यर्थे । "रक्षांसि
वा एनं तर्ह्यसिन्मणे यर्हि न जायते" ऐत० ब्रा० ।
"यर्हि वाव वो भयार्थो भविता तर्ह्येव योऽहं पुनरा-
गन्तास्मि" तै० सं० ।

तल प्रतिज्ञायां वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० अक० सेट् ।
तालयति ते तलति । व्यतीतलत् त व्यतानीत् ।

तालयाम् बभूय व्यास चकार । तताल तेलतुः तलम् ।

तल पु० न० तल-अच् । स्वरूपे "शैलेयनङ्गेषु शिलातलेषु"
कमा० । "हिमधाम्नि दर्पणतले च सुष्ठुः" माघः ।
'विटाद्युर्वन्तु सहतस्तलं विद्विपदम्भसः' 'तलं स्वरूपं'
प्रमाणं वेति" मल्लिना० । २ज्याघातवारणे । ३कानने
४कार्यवीजे न० सेटि० । पु० गते पु० लि० । ६पादतलस्य
मध्ये हेमच० । "इदं रसातलं नाम सप्रभं पृथिवी
तलम्" भा० नि० ११० अ० । "भुवस्तलमिव व्योम कथं
व्यामेव भूतलम्" रघुः । ७तालवृत्ते पु० दचपेटे (चड़)
एतस्मै १०यङ्गसुष्टौ १३सव्यहस्तेन तन्त्रावादेन पु०
सेटि० । १०गोधायां पु० हेमच० ।

तलक न० तल-वा-दुन् । एकरिण्याम् (तलायो) हारा० ।
तलकीट पु० एलभेदे "तलकीटस्य वीजेषु पचेदुत्कारिकां
शुभाम्" सुश्रुते शार्ङ्गचिकित्सायाम् ।

तलताल पु० तलेन करतलेन ताड्यते ताड-कर्मणि षञ्
इत्य लः । करतलेन वादनेने वाद्यभेदे "आलेटयन्
खेलयत्य तलतालं च वादयन्" भा० व० १७८ अ० ।

तललाण न० तलं करतलं लायते त्वै-ल्यु करणे ल्युट् वा ।
करतललाणकारके करतलरक्तके चर्ममये गोधाभेदे
"यत्नैते सतललाणाः सुयोधनपरोगमाः" भा० द्रौ० ११६
अ० । "विवक्षासितललाणः जातधर्ममनुव्रतः" भा०
व० ६७ अ० ।

तलप्रहार पु० तलेन चपेटेन प्रहारः प्र-हृ-घञ् १त० (चापङ्-
मारा) चपेटाघाते । "तलप्रहारमग्नेः सङ्घां भीमनिख-
नम्" रामा० ल० ७६ अ० । [नलभीने अमरे पाठान्तरम् ।
तलमीन पु० तले जलनिम्ने स्थितो मीनः । (चिङ्गुडि)
तलयुद्ध न० तलस्य चपेटस्याघातेन युद्धम् । चपेटाघातेन युद्धे
(चड़ाचड़ि) "बालानां तलयुद्धे संयामः सतृयुद्धे वा"
ह० सं० ४७ अ० तलशब्दे इति पाठान्तरम् ।

तललीक पु० तलस्थो निम्नस्थः भूमेस्तलस्थो लोकः । पाताले
"स्वर्गलोकपालान् खगलोकपालान् लोकपालान्स्तललोक-
पालान्" भाग० २।४६।४१ अ० ।

तलव लि० तलं हस्तादितलं वाति निचलति ताडयति वा-
गतिहिंसनयोः क । तलवाद्यपादके । "ताञ्जुनायान-
न्दाय तलवम्" यजु० १०।२० । "तथैव तलवाद्यपाद-
नम्" वेददी० ।

तलवकार उ० सामवेदशाखाभेदे “छान्दोग्ये तलवकारा-
(तलवकारा) दिगाखाभेदे, विलक्षणागीतिहेतवोऽक्षर-
विकारादय आम्नायने” सा० सं० भाष्यम् । तस्यैषो-
पनिषत् “केनेपितं पततोत्यादि” ।

तलवारण न० तले बाहुतले वारयति ज्ञाचातम् वारि-
ल्यु । ज्ञाचातवारणार्थे जस्ततले पङ्के (चामाटी)वर्मभेदे

तलमारक न० तले यक्षःस्थलाधोभागे सारोबलं यस्मात् कप् ।
अश्वस्य वक्षोऽधोभागे बह्वर्ध्जुभेदे (तङ्) हेमच० ।

तलहृदय न० तलस्य हृदयमिव । पादतलस्य मध्यास्थाने हेम०
तला स्त्री तलं ज्ञाचातवारणार्थत्वेनास्तप्रस्थाः अच् ।

“ज्ञाचातवारणार्थे जस्तवङ्गे चर्ममये पदार्थे (चामाटी)

अमरे पाठान्तरम् तलाऽस्तप्रस्थ इति । गोधायुक्ते त्रि० ।

“ततः कयचधारी च तली खड्गी शरासमी” भा०

उद्यो० १५७ अ० ।

तलाची स्त्री तलमसृति अगृच-किप् डीप् अक्षतेरङ्गोमे
प्रांणो दीर्घः । नलनिर्मितकटे (दृष्टमा) हारा० ।

तलातल न० सप्रश्न अथोभयनेषु पातालभेदे “ततोऽधस्ता-
त्तलातले मयोनाम दानवैन्द्रस्त्रिपुराधिपतिर्भगवता पुरा-
रिणा त्रिलोक्याः संचिकीर्णुणा निर्दग्धस्त्रपुरतयस्तत्
प्रसादात्तल्यपदो मायाविनामाचार्यौ महादेवेन परि-
रक्षितौ विगतसुदर्शनमयो मर्ह्ययते” भाग० ५।२४।२८
“तलं यितलं सुतलं तलातलं महातलं रसा-
तलं पातालमिति” भाग० ५।२४।११ । पातालकथने ।

तलिका स्त्री तलं पक्षःस्थलतलं वज्रनस्थानत्वेनाप्यस्य
बा० ठन् । अश्वहृदयस्परज्जुभेदे (तङ्) हेमच० ।

तलित् स्त्री तडित्+डय लः । विद्युति शब्दार्थचि० ।

तलित न० तल+तारका० इतच् । श्टर्भासभेदे । यथा “गुड-
भांसविधानेन भांसं मय्यङ् प्रसाधितम् । पुनस्तदाज्ये
संश्टं तलितं प्रोच्यते बुधैः । अस्य क्षणाः । “तलितं
बलमेघाग्निभांसोजःशुक्रटङ्गितम् । तर्पणं लघु सु-
स्निग्धं रोचनं दृढाकारम्” भा० प्र० ।

तलिन न० तल-इनन् । शय्यायां हारा० । शिरसे
श्लोके ४४४४४४ त्रि० मेदि० ५५५५५५ त्रि० हेम० ।

तलिम न० तल-वा० इमन् । शकुटिमे (कात) शय्यायां
शङ्खगे ध्वितानके च मेदि० ।

तलुन उ० तल-उनन् । शय्यौ श्युनि त्रि० स्त्रियां डीप् ।

तलेक्षण ए० स्त्री तले ईक्षणमस्य । श्रूते शब्दार्थकल-
क्षियां जातित्वात् डीप् ।

तलीदरी स्त्री तलं निम्नसुदरमस्या बहुचकत्येऽपि
नासिकोदरेत्यादिविशेषोक्तेः डीप् । कथोदर्यां भार्यायां
शब्दार्थकल्यतरः । [हारा० ।

तलीदा स्त्री तले उदकं यस्या उदकस्य उदादेशः । नद्यां
तल्ल न० तल-वा० कन् न कित्त्वम् । वने त्रिका० ।

तल्प पुंन० तल-पक् । शय्यायां, रक्षकालिकायां, श्दारिण्यु
च प्यमरः । “अगृविणं तल्प आसीनमर्हयेत् प्रथमं गवा”
मनुः । “यौदम्बरस्तस्यो भवति” तैत्ति० १।२।६।५ “सर्पादि
विगतनिद्रस्तल्पसुष्कास्तुकार” रघुः । “यत्नातमे दातु-
मिवाधितल्पम्” भाषः । “सत्यः पुत्रस्य च स्त्रीषु
गुरुतल्पसमं विदुः” । “गुरुतल्पोऽभिभाष्यैनस्तप्ते
सुष्यादयोभये” मनुः । “गुरोस्तल्पं तल्पं कलत्रं यस्य”
प्राय०वि० । “आचार्याणीं स्त्रां च सुरां गच्छन्तु गुरु-
तल्पगः” याज्ञ० । “पितृव्यदारगमने भ्रातृभार्यागमे
तथा । गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्भान्या निष्कृतिरुच्यते” संवत्तः
“स गृहे गृह उत्यन्नस्तस्य स्वायस्य तल्पजः” “वस्तुतजं
प्रभीतस्य स्त्रीवस्य व्यधितस्य वा” मनुः । तल्पे भवः यत्
तल्पम् रुद्रभेदे उ० “नमस्तल्पाय शेषाय” यजु० १६।४४ ।
तल्पे साधुः यत् । तल्प शय्यामाधौ त्रि० “शतं तल्पा
राजपुत्रा आशपाशाः” शत ब्रा० १३।१।६।२ ।

तल्पकीट उ० तल्पे खट्वायां जातः कीटः शा० त० । (आर-
पोका) कीटभेदे शब्दार्थचि० ।

तल्पक उ० तल्पे तर्गमकारेऽधिकृतः वा० कन् । शय्या-
रचनायामधिकृतं दासभेदे । “सूयव्यञ्जनकर्त्तरिस्तल्पका
व्ययकास्तथा । प्रसाधका भोजकाश्च गात्रसंवाहका
चपि” कामन्दकीयगीती चरभेदकथने ।

तल्पन न० तल्प इवाचरति, तल्प+किप्-कर्त्तरि ल्यु ।
शक्तिपृष्ठे २पृष्ठवंशस्य सांसे च हारा० ।

तल्पल न० तल्पं तयाकारं जाति ला-क । करिपृष्ठवंशे
“सान्द्रत्यक्कास्तल्पलाक्षितकक्षाः” भाषः “तल्पलाः
पृष्ठवंशाः” अल्लि० हारावक्ष्यां तल्पनेत्यत्र तल्पनेति वा
पाठः भाषे तल्पनेति वा पाठः । अन्यतरपाठः लिपिकर-
प्रसादकत इत्यधेयम् ।

तल्ल त्रि० तल्लिन् लीयते ली-ड । तल्लिन् लीने “तल्लिना-
निति शान्ति उपासीत छान्दोग्योप० तल्लानित्यस्य भाष्ये
“तल्लत्वात् तल्लत्वात् तदनत्वात्पेक्ष्युक्तम् २यिने त्रिका०
शजलाधारदिगेषु (तलायो हिन्दिभाषा) मेदि० ।

तल्लज उ० तत् प्रसिद्धं यथा तथा खजति खज-कान्तौ अच् ।

प्रशस्ते अयन्तु उत्तरपटव्याः “प्रशंसावचनेय” पा० कण्-

सर्पद्विज्यं समस्तः अग्रजज्ञिज्ञश्च कुमारीतल्लज इत्यादि ।

तल्लिका स्त्री तस्मिन् नीयते ली-ड संज्ञायां कन् कापि

अत इत्यम् (तानीं) कञ्जिकायां शब्दार्थचि० ।

तल्लो स्त्री तन् प्रसिद्धं यथा तथा लसति लस-ड गौरा०
डीप् । शतकण्ठ्याम् सेटि० ।

तल्लकारः पु० सामवेदस्य शाखाभेदे तल्लकारशब्दे दृश्यम् ।

तल्लोरी न० तु-अच् नित्यकर्म० । (तिम्बुर) ख्याते

पदाथ तल्लोरिन्तु मधुरं शिशिरं दाहपित्तहृत् ।

जयसामकफघ्नासाधदां हन्ति मेघनात्” ॥ गन्धलतायां
स्त्री राजनि० । [यामशकराभेदे राजनि० ।

तल्लराज पु० तु-अच् तल्लः पर्णः सन् राजते राज-अच् ।

तल्लराजोद्भव पु० तल्लराजोद्भाति उद्-भू-अच् । याम-

शकराजाते खगडभेदे । “तल्लराजोद्भवः खगडो दाह-

तप्याविनाशनः । मूर्च्छाभोहस्य तापस्य श्वासस्य च

निधारकः । इन्द्रियतर्पणः शीतः सटा मधुर एव च”

राजनि० ।

तल्लर्ग पु० तल्लर्ग । त य ट ध न रुद्रेषु वर्णेषु । तल्ल भवः
वर्गान्तरात् छ । तल्लर्गीय तल्ल भवे वर्ण ।

तल्लम् न० तु-असुन । १८३ २महति शब्दे च निघण्टुः ।

“अस्त्रादचिन्त तल्लसा जलन्यः” ॥ २१०८ “तल्लसा बलेन”

भा० । “तल्लसामस्तवसां यजुर्वाहो !” ॥ २१११२ ।

“प्रजाहिनां तल्लसं जम्बु रथां” ॥ १०१२८७ ।

तल्लसे बलाय हितं-यत् । तल्लस्य बलहिते बलसाधने

च लि० “तल्लो तल्लस्यभुदति” ॥ २०८८ तलोऽस्त्यस्य

भुतप् मस्य वः सान्तात्तात् भवत्ये न विसर्गः । तल्लस्यत्

बलस्युक्ते लि० “वीर उग्रते तल्लसान्” ॥ ८१ ८७१८६ ।

पक्षे विनि तल्लस्मिन् तल्लार्थे लि० उभयत्र स्त्रियां डीप् ।

तल्लगा लि० तल्लसा बलेन गीयते गै-कर्मणि क्तिप् पृथो० ।

प्रहृष्टबलयुक्ते “हृष्टिः स सुव स्मरितं तल्लगाम्” ॥ ४०

४१८८१० “तल्लगाम् प्रहृष्टबलम्” भा० ।

तल्लिपुला स्त्री चतुर्थ्यर्थात् परं तल्लिपुलाकन्दोभेदे

“तोऽब्धे स्तुत्पथान्या भवेत्” ॥ २०८८ अस्त्रे स्तुत्पथान्या

परं तल्लिपुलात् तल्लिपुलानाम् अन्तः इति तदर्थः ।

तल्लिप पु० तल्लिप-“तल्लिपिहा” उणा० टिप् । १स्वर्गं २ससृष्टे

च “तल्लिपताविप्राविधिं तल्लिपिं चाहृतः कचिन्” । “शदेव-

कन्यायां ४भूमौ ५नद्याश्च स्त्री उज्ज्वलं टित्त्वात् डीप् ।

६८३ ७महति लि० निघण्टुः । ८महत्तो एव्यसाये पु०

सि० कौ० १-बलवति च लि० । “घनो हस्ताणां तल्लिपि

बभूथ” ॥ ८८८६१८ “तल्लिपः प्रहृष्टो बलवान्” भा०

“अहं क्षुद्रस्तिपिपस्तुष्टिमान्” ॥ ११६५१६ सेटिन्वां

तल्लिपेति दीर्घमध्यपाठो लिपिकरप्रसादकतः सुखम-

ध्यपाठस्यैव प्रयोगदर्शनात् उणादिसूत्रे तल्ले व्युत्-

पादितस्याच्च । [४गुणिते च ।

तल्ल लि० तल्ल-क्त । १तल्लते २द्विधाकते, च । १ताडिते

तल्लि स्त्री तल्ल-क्तिच् । तल्लिणे ।

तल्ल पु० तल्ल-तृच् । १त्वष्टरि (लुगार) २जातिभेदे

शिवशुक्लार्ण ३द्यादित्यभेदे च रमानाथः ।

तल्ल अलङ्कारे या चुरा० उभ० पक्षे स्वा० पर० सक० सेट्

इदित् । तल्लयति ते तल्लति अतल्लसत्-त अतल्लसीत् ।

तल्लसं “प्रतिजानामीति ते पिता गर्भं सुदिसन्तस्यत्” यजु०

२१०४ अतल्लसः उत्तंसः । अतल्लित्वपक्षे व्यस्य आत्मने-

पदित्वं केचित्छिन्ति तल्लते अतल्लसि ।

तल्ल उत्क्षेपे दिशा० पर० सक० सेट् । तल्लति इरित्

अतल्लसत् अतल्लसीत् अतल्लसीत् । तल्लस तल्लसः । उदित्

तल्लित्वा तल्लित्वा । तल्लतः “यस्य तल्लस्य विना प्रष्टी

तेनेति करणं विना” उद्भूतः ।

तल्लर पु० तल्ल-कसरन् । (गुटिपोकार सुता) अल्लभेदे उणा०

तल्लर लि० तल्ल करोति क-टच् “तल्लरुहोः करप-

त्योः” पा० सेट् दलोपश्च । १चौरे २प्रकाशके

(पिड्डिङ्) शाकभेदे पु० रत्नमा० । ३मदनशब्दे पु० जटा-

४अथर्वणे “व्यावृत्ता यत् परस्त्रेभ्यः श्रुतो तल्लरता स्थिता”

रघुः “तल्लरः कर्णचौरगौरिति” रघुटीकाष्टतकोषा-

नारं मल्लिनाथेन तु अस्य न कर्णार्थकतां स्वीचकार

किन्तु तस्य श्लोकव्याख्यानरमाह अ यथा “तल्लरता

चौर्यं परस्त्रेभ्यः परधनेभ्यः क्षयप्रयुक्तं व्युत्पा-

सनी श्रुतौ वाचकशब्दे स्थिता प्रहृष्टा अपहृष्टार्था-

भावात् तल्लरशब्द एव व्यपहृतः इत्यर्थः” । ५कोपनायां

नाथ्यां स्त्री शब्दार्थकल्पः टित्त्वात् डीप् ।

तल्लरन्नायु पु० तल्लरस्य प्रकाशकस्यैव क्षायायुषि नाडिका

अस्याः । काकनासालतायाम् राजनि० ।

तल्लिपवस् लि० स्था-कसु । स्थितवति “स पाटलायां गवि

तल्लिपवसम्” “तल्लिपवस्तुभोगे प्राज्ञानामधि-

तल्लिपि” रघुः ।

तल्ल्यु लि० स्था-वा० क्त द्वित्वश्च । स्थावरे “देहस्य सर्व-

संवातो जगत् तल्ल्युरिति द्विधा” भाग० ७।७।१।को० ।

तस्युम् पु० व० व० स्या-वा० कृषि द्वित्वम् । मानवे निघण्टुः ।

ताक्षण्य पुंस्त्री तक्षणाऽपत्यं कारित्वात् यत् । तक्षणाऽपत्ये ।

पक्षे “तक्षणाऽण उपसंख्यानम्” पा० अण् पदार्थत्वादनी-
ऽलोपः । ताक्ष्ण तत्पार्थ पुंस्त्री० ।

ताच्छीलिक पु० तच्छीलार्थं विहितः ठञ् । तच्छीलार्थ-
विहिते प्रत्यये । “ताच्छीलिकेण वा सङ्ख्यविधिनोक्ति” पा०

“ताच्छीलिकेणोऽण कृतानि भवन्ति” व्या० प० । [रत्नभावे ।

ताच्छील्य न० तत् शीलमस्य तस्य भावः प्रज्ञ् । नियततत्-

ताज(जि)क न० नीलकण्ठादिप्रणीतं वर्धनमज्ञानादिनिवृ-
त्तये ज्योतिषमन्यभेदे । “न स्याच्छुभं कचन ताज(जि)-

कशास्त्रगीतम्” नील० ता० । [शास्त्रे निघण्टुः ।

ताजत् त्रि० तन्ज-सङ्क्षेपे वा० अदि दृष्टिनलोपी ।

ताट(ड)ङ्क पु० ताड्यते ताडः घृष्टो वा डस्य टः तथाभूतो-

ऽङ्कः चिह्नं यस्य शक० । कर्णभूषणभेदे द्विरूपका० ।

ताटस्या न० तटस्यस्य भावः प्रज्ञ् । श्रौतासीन्ये नैकस्थे च

ताड पु० चु० तड-भावे अच् । श्रौताडने श्रुणने च कर्मणि

अच् । शब्दे श्रुतिमयवृणादौ मेदि० ५ पर्यन्ते हेमच० ।

ता(ट)डका स्त्री । राजसीभेदे । तस्या उत्पत्तिकथा रामा०

वा० २५ अ० ।

“प्रथमासीन् महायक्षः सुकेतुर्नाम वीर्यवान् । अनपत्यः

शुभाचारः स च तं दे महत्तपः । पितामहस्तु सुपीतस्तस्य

यक्षपतेस्तदा । कन्यारत्नं ददौ राम ! ताड(ट)कां नाम

नामतः । ददौ नागसहस्रस्य वनं चास्याः पितामहः ।

न त्वेव पुत्रं यक्षाय ददौ चासौ महायशः ।

तान्तु बालां विधर्षणीं रूपयौवनशालिनीम् । जम्भ

पुत्राय सुन्दाय ददौ भार्यां यशस्विनीम् । कस्य

चित्तय कालस्य यक्षी पुत्रं व्यजायत । मारीचं नाम दु-

र्धनं यः शापाद्वातोऽभवत् । सुन्दे तु निहते

राम ! अगस्त्यमृषिसप्तमम् । ता(ट)डका सह पुत्रेण

प्रधर्षयितुमैच्छत । भक्षार्थं जातसंरम्भा गर्जन्ती

साध्यधावत । आपतन्ती तु तां दृष्ट्वा अगस्त्यो भगवा-

नृपिः । राजसत्वं भजस्वेति मारीचं व्याजहार

सः । अगस्त्यः परमामर्षस्ता(ट)डकामपि शप्नवान् ।

पुरुषादी महायक्षी विजिता यिक्तानना । इदं रूपं

विहायाशु दारुणं रूपमस्तु ते । सैषा शापकृता-

ऽमर्षा ता(ट)डका क्रोधमूर्च्छिता । देशसुतसादयत्येन

मगस्थाचरितं शुभम् । एनां राघव ! दुर्दत्तां यक्षीं

परमदारुणाम् । गोब्राह्मणद्विताथीय जहि दुष्टपरा-

क्रमाम्” । “ताडका चक्रकपालकण्डला” रघुः ।

“तां ताडकास्त्रां निजवान रामः” भट्टिः । [रत्नमा० ।

ताडकाफल न० तारकेव फलमस्याः रस्य ङ । दृष्टदेलायां

ताडकारि पु० इत० । रामचन्द्रे तस्य ताडकाहननकथा ।

रामा० अयो० २६ अ० । “तामापतन्तीं वगेन विक्रान्ता-

भगनीभिव । श्रेणोरसि विव्याध पपात च समार च” ।

ताडकिय पु० ताडकाया अपत्यम् ङक् । मारीचे “मारीचः

सुन्दपत्न्य ताडकायां व्यजायत” हरिवं १ अ० ।

ताडकायन पु० विश्वामित्रपुत्रभेदे । “महानृपिष्व कपिल-

स्तथापिस्ताडकायनः” भा० आनु० ४ अ० । विश्वामित्र

पुत्रकथने ।

ताडघ पु० तालं हलि हन+टक् नि० लप० स० । तालवादके

गिलिभेदे । अगिलिनि तु अण् । ताडघात इत्येव ।

ताडन न० चु० तड-भावे ल्युट् । श्रौताडने “लालने बहवो

दोषास्ताडने बहवो गुणाः” चाणक्यम् । “अपतंसोत्

पनताडनानि वा” कुमा० । श्रौताडने दीक्षणीय-

मन्त्रसंस्कारभेदे च । “मन्त्रयणान् सगालिष्य ताडयेच्च-

न्दनाम्भसा । प्रत्येकं वायुना मन्त्रो ताडनं तदुदाहृतम्”

शार० त० । वायुना यंयोजेन । श्रुणने च ।

ताडनी स्त्री ताड्यतेऽनया ताडि-करणे ल्युट् ङीप् ।

अन्नादेस्ताडनसाधने कशायां (चावक) अमरः ।

ताडपत्र न० तालस्य पत्रमिव लस्य ङः । कर्णभूषणभेदे

ताडङ्गे हेमच० ।

ताडाग त्रि० तडागे भवम् अण् । तडागभावे जनादौ अप्सु

स्त्री “ताडागं यातलं स्वाडु कपायं कटुपाकि च ।

हेमन्ते सारसं ताडागं वा सेवेत” सुश्रुतः ।

ताडि स्त्री चु० तड इन् । (ताडियात) श्रुतप्रधाने दृष्टे

भरतः षङीप् तत्पार्थ स्त्री मेदि० । श्रुतभरणभेदे

दुर्गसिंहः । “प्रकीडितचपलकपिलकपिजुलकरतल

ताडनतरलितताडिपुटैः” काद० ।

ताडुल पु० चु० तड-उल । ताडके संक्षिप्तमा० ।

ताडमान त्रि० चु० तड-कर्मणि शानच् । श्रौतानकर्मणि

“श्रौतवितन्दीरिव ताडमाना” कुमा० । श्रुतहे पु०

तिका० । [ताण्डवशब्दे दृश्यम् ।

ताण्ड न० तण्डना सुनिना कृतम् अण् । नृत्यशाले

ताण्डव न० तण्डकृतं ताण्डं नृत्यशास्त्रं तत् प्रतिपादक-

तयास्तस्य य, तण्डुना (मन्दिना) प्रोक्तम् अण् इति

क्षीरस्वामी । नृत्ये अमरः “पुंनृत्यं ताण्डव” प्रोक्तं

स्त्रीवृत्त्यं लास्यसुच्यते” शब्दार्थचि० धृतवाक्योक्ते २५-
नृत्ये च “गण्डोड्डीनालिमालामुखरितककुभक्ताण्डव
न्यूलपायोः” मालतीमा० ॥ उद्धृतवृत्त्ये श्लेषभेदे च मेदि०।

ताण्डवतालिक पु० ताण्डवे तालस्तद्दानं शिल्पमस्य उज् ।
शिवद्वारपालके मन्दोदरे त्रिका० । [प्रियमाले त्रि० ।
ताण्डवप्रिय पु० ताण्डवं प्रियमस्य । शिवे शब्दमा० ॥ नृत्य-
ताण्डवित त्रि० ताण्डव+कृतौ जि कर्मणि क्त । नर्तिते ।

“अतिप्रशंसकाण्डताण्डवितधौ तसितस्त्रुष्मास्वरसह-
सम्” “यिकटललाटतटताण्डवितभूकुटिमा कुङ्गेन
महासोहेन” प्रबोधच० ।

ताण्डिन् पु० व० व०। ताण्डिनेन प्रोक्तमधीयते तैश्चाम्नायना-
न्नेवासित्यात् इति-यलोपः । ताण्डिसुनिपुलताण्डि
प्रोक्तशाखाध्यायिषु । तस्य छात्रः अण् संयोगपूर्वाकौनो
न टिलोपः । ताण्डिन तस्य छात्रे । स च यजुर्वेदस्य
कल्पसूत्रकर्त्ता ताण्डिशब्दे २२०७ पु० दृश्यम् ।

ताण्ड्य पु० ताण्ड्यनेरपत्यम् गर्गा० यज् । ताण्ड्यनेर-
पत्ये स्त्रियां ङीप् यलोपः । ताण्ड्यी ।

तात पु० तन-क्त दीर्घश्च । पितरि अमरः । “इपदी-
पदनधीतविद्यया तातमाहसदभाविवर्द्धयन्” कुसुमाञ्जली
हरिदासः “हा तातेति क्रान्तिमाकर्ण्य विपश्यः” रघुः ।
२अनुकम्प्ये मेदि० “नाहं गृह्णामि वस्ताता ! हृदीर्णास्मि-
रूपान्विताः” भा० व्या० १७६ अ० । “स तात इति वि-
प्रियं वशिष्ठं प्रत्यभाषत । मातुः समक्षं कौन्तेय ! अप-
श्यन्त्याः परन्तप ! । तातेति परिपूर्णाधिं तस्य तन्मधुरं
वचः । अपश्यन्त्यश्रुपूर्णाक्षी शृण्वती तस्यवाच ह ।
मा तात ! तात ! तातेति ब्रूहीनं पितरं पितुः ।
रक्षसा भक्षितस्तात ! तय तातो वनान्तरे । मन्यसे
यन्तु तातेति नैप तातस्तवानव ! । आर्य्य एष पिता
तस्य पितुस्तव यशस्विनः” भा० व्या० १७८ अ० । “ज्येष्ठ-
स्तातो भवति वै ज्येष्ठो सुवृत्ति कच्छतः” भा० व्या०
२१२ अ० । १पूज्ये त्रि० शब्दरत्ना० । “तस्मान्मुच्ये यथा
तात ! संविधातुं तथार्हसि” रघुः । पूज्यं वसिष्ठं प्रति
दिक्षीपसम्बोधनम् ।

तातगु पु० तावत्स्यैव गोर्वाचकशब्दो यस्य गवान्तत्वात्
गौण्ये ह्रस्वः । पितृभ्रातरि पितृव्ये । २जनकहिते
शब्दार्थचि० त्रि० ।

ताततुल्य पु० १त०। पितृसमाने हिनच०। तातसमादयोऽप्यत्र
तातन ५स्त्री तातं प्रशस्तं नृत्यति नृत-ड । खड्गनखगे

त्रिकाण्डशेषः स्त्रियां जातित्वात् ङीप् तातनी ।

तातल पु० तापं लाति ला-क टृथो०। १रोगे २पाके श्लैश्च-
कूटे ४मनोजवे च ० मेदि०। ५तत्प्रमात्रे त्रि० अजयपालः ।

ताति पु० ताय-क्लिच् । १पुत्रो जटाधरः । ताय-भावे क्लिन् ।
२दृष्टौ स्त्री “तदत्र भयता निष्पन्नाशिषां कामसरित्तातिम्
आशासहे” वी० च० । तातिलपत्यमानः चरित्ताति
शब्दस्य न्ये ।

तात्कालिक त्रि० तस्मिन् काले भवः काश्या० व्याप-
टादिपूर्वकात्कालान्तात् ठज् जिठ् वा । तत्कालभवे
तत्र टजि स्त्रियां ङीप् जिठ् टाप् इति भेदः “कर्त्तु-
क्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः” शु०त० शङ्खः ।
“भवेत् तात्कालिको ग्रहः” ज्यो० । तात्कालिकस्वरच-
क्रमं चक्रशब्दे दृश्यम् “अहर्गणोत्पन्नग्रहस्य तात्का-
लिकत्वात्” सू० सि० रङ्गमा० ।

तात्पर्य्यं न० तत्परस्य भावः प्रज् । १वक्तुं रिच्छायास्, २
अभिप्राये इत्यपरतायाश्च । तात्पर्य्यं शब्दार्थनिरूपणेन
तात्पर्य्यज्ञानस्य शब्दबोधजनकत्वमनुमानचि० समर्थितं
यथा “तात्पर्य्याधीनं शब्दप्रामाण्यम् । तत्र तत्परत्वं न
तत्साध्यकत्वम् । पदार्थतत्संस्वयोः शब्दासाध्य-
त्वात् । अथ तद्गोचरप्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यकत्वं तत्परत्वं
तच्च भव्यार्थस्य साक्षात्, भूतार्थस्य तु प्रशंसानिन्दावाक्यस्य
प्रशस्तनिन्दितस्वार्थप्रतिपादनद्वारा लाक्षणिकस्य
लक्षणीयविषयप्रवृत्तिनिवृत्तिजनकत्वेन तत्परत्वमिति चेत्
न तत्परत्वे ऽङ्गीकृते तज्ज्ञानं जनयित्वा तत्र प्रवर्त्तकत्वं
तत्प्रवर्त्तकत्वे च तत्परत्वमिति परस्परान्तरात् लाक्ष-
णिकस्याननुभावकत्वे ऽपि लक्षणीयपरत्वात् काव्यादेः
स्वरूपपाठानुमानमात्रपर्य्ययसानाच्च । ननु तद्वृद्धिजन-
कत्वं तत्परत्वं प्रशंसानिन्दावाक्यमपि प्रशस्तनिन्दित-
स्वार्थधीहेतुत्वेन तत्परार्थकं तच्च ज्ञानं प्रशस्ते सर्वः
प्रवर्त्तते निन्दिताच्च निवर्त्तत इति स्वविषये प्रवृत्तिनि-
वृत्ती जनयतीति तत्परसुच्यत इति चेत् न गौणलाक्ष-
णिकयोरननुभावकत्वात् । तद्वृद्धिजनने तत्परत्वमित्य-
न्योन्याश्रयाच्च तज्जननयोग्यत्वमिति चेत् तथैकलोका-
रणेन नानार्थं नानार्थपरत्वं लक्षणायाच्च तद्व्याप्यपरत्वं
स्यात् योग्यतासत्त्वात् नापि तत्प्रतिपदाद्यकत्वं तात्प-
र्य्यं विना न तथेत्यन्योन्याश्रयात् प्रशंसानिन्दावाक्यस्य प्रवृ-
त्त्याद्यप्रतिपादकत्वात् लाक्षणिकस्याप्रतिपादकत्वाच्च ।
अथ गङ्गापदं स्वार्थाविनाभावे तीरं प्रतिपादयत् तत्पर-

मितं चेत् न मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्र तेन विनापि पुरूपे तात्पर्यात् गङ्गादिपदं मत्स्यादिपरं मुख्यतोरपरश्च स्यात् कविनाभावस्य तदेव स्यात् मुख्ये बाधके सतीति चेत् । तर्हि मुख्यार्थपरतैव न स्यात् । नापि गच्छ गच्छसी-
त्यत्र गमनाभावपरत्वम् । उच्यते । तत्प्रयोजनकत्वं तत्परत्वं तदर्थप्रतीतिः प्रवृत्तिनिवृत्ती च । प्रयोजनत्वञ्च न साध्यत्वं अन्योन्याश्रयात् नापि प्रतिपाद्ये स्वविष-
यत्वं यस्य यदिच्छाविषयस्तं प्रति तत्परत्वापत्तेः तदर्थ-
साध्यसाधनत्वेनेच्छानियम इति चेत् । न इह धूम इत्यत्र जन्यज्ञाप्यभेदेन साध्यस्य वस्तुभेदतया वाक्यभेदप्रसङ्गात् पुमिच्छाया नियन्तुमशक्यत्वात् । किन्तु प्रतिपादकेच्छाविष-
यत्वं तत्परत्वं यः शब्दो यक्ता यदिच्छया प्रयुक्तः स तत्परः सा च प्रतिपाद्यधीः प्रवृत्तिनिवृत्तिविषययोः तत्परत्वं नानार्थात् श्रुष्टादनेकपदार्थाभिव्यक्तक्रियाप-
रान्तु ख्यलक्षणिकपदादनाद्व्याप्ता क्रमेणानेकार्थज्ञानं, न त्वेकदेशे सकृदर्थपरत्वनियमेनैकलोच्चारणेऽनेकपरत्वाभावा-
दिति सकलतान्त्रिकैवाक्यतया यदन्ति तत्र ब्रूमः । अनेकार्थप्रतीतीच्छयैकलोच्चारणं भवत्येव पुमिच्छाया नि-
यन्तुमशक्यत्वात् यदि तदुच्चारणमेकार्थपरं तदा व्यावृत्ति-
रपि न स्यात् तात्पर्यनिर्धार्यमाहृतिकल्पनात् । अन्यैकपररेऽपि तदापत्तेः । अतएव तदुच्चारणस्योभयपर-
तायामाहृतिकल्पनं, तस्मात्तुल्यदनेकार्थोपस्थितौ तात्प-
र्यादिज्ञाने युगपदनेकान्वयबोधो भवत्येव साम्यप्रास्तु-
त्यत्वात् प्रथममेकस्यान्वयबोधो न तदन्यस्येति नियन्तु-
मशक्यत्वाच्च” ।

“आकाङ्क्षा वक्तुं रिच्छा तु तात्पर्यं परिकीर्तितम्” भाषा-
“तात्पर्यं” निर्वक्ति वक्तुरिच्छेति । यदि तात्पर्यज्ञानं कारणं न स्यात् तदा सैव्यमानयेत्यादौ कश्चिद्व्यस्य कश्चिद्व्ययस्य बोधो न स्यात् । न च तात्पर्य्याहक-
प्रकरणादीनामेव शब्दबोधे कारणत्वमस्ति । तात्-
पर्य्यज्ञानजनकत्वेन तेषामनुगमे तु तात्पर्य्यज्ञानमेव लाघवात् कारणमस्तु । इत्यञ्च वेदस्थलेऽपि तात्पर्य्य-
ज्ञानार्थमीश्वरः कल्प्यते । न च तत्राध्यापकतात्पर्य्य-
ज्ञानं कारणमिति वाच्यम् सर्गादावध्यापकभावात् न च प्रलय एव नास्तीति कुतः सर्गादिरिति वाच्यम् प्रलयस्यागमप्रतिपाद्यत्वात् । इत्यञ्च शुकवाक्येऽपि ईश-
रोयतात्पर्य्यज्ञानं कारणम् । विषंवादिशुकवाक्ये तु शिञ्जितुरेव तात्पर्य्यस्य ज्ञानं कारणम् । अन्ये तु

नानार्थादौ कश्चिदेव तात्पर्य्यज्ञानं कारणम् । तथा च शुकवाक्ये विनैव तात्पर्य्यज्ञानं शब्दबोधः । वेदे तु चना-
दिभीमांसापरिशोधिततर्कैरर्थावधारणमित्याहुः । सुक्ता-
“ननु माभूदाप्रोक्तत्वस्य निश्चयातुरोधेन सिद्धसाधनं तात्पर्य्यस्य तु स्यात् तद्विषयस्यान्वयबोधेत्वात् अन्यथा घटकर्मत्वादिपरत्वाभावस्य घटकर्मत्वाद्यन्वयमात्रपर-
त्वस्य वा निश्चयेऽपि घटमित्यादिवाक्यात् कर्मत्वं घटीयमित्याद्यन्वयबोधापत्तेरिति चेन्न कर्मताधर्मि-
कघटाद्यन्वयधीपरत्वाभावाविशयदशायां प्रस्येत्यादि प्रकारेण घटकर्मत्वादिपरत्वस्य निश्चयेऽपि घटीयं कर्म-
त्वमित्यन्वयमतेरनुत्पत्त्या कर्मताधर्मिकघटाद्यन्वयबोध-
परत्वप्रकारकनिश्चयस्यैव तात्पर्य्यविषयत्वात् कारण-
त्वेन वाक्यार्थस्य तत्रानिवेगात् । वस्तुतः समानानु-
पूर्विकस्यैव वाक्यान्तरस्य तस्यैव वा कालान्तरमनाभावाच्च घटीयकर्मत्वादिपरत्वनिश्चयसम्भवेऽपि श्रूयमाणवा-
क्यव्यक्ताविदानीमन्तर्भावेण तत्परत्वस्यानिश्चयेऽभावे वा घटीयं कर्मत्वमित्याद्यन्वयमतेरनुत्पादाद्विशिष्टैव तत्तद्वाक्यव्यक्तिधर्मिकस्य घटकर्मत्वादिपरत्वनिश्च-
यस्य तत्तदन्यबोधेत्वात्तत्त्वमुपेयं तथा च तत्तद्वैतभू-
तानां प्रकरणज्ञानाभिधानामेव विज्ञानव्यक्तीनां तथा-
त्वमुचितम् अथर्व्यं क्लृप्तपूर्ववृत्तिताकत्वात् । अतएव सैव्यमानय इत्यादावपि लक्षणापरत्वधीर्न लक्षणाद्य-
न्वयबुद्धौ हेतुः किन्तु तदर्जकत्वेनाभिमतं भोजना-
दिप्रकरणस्य प्रतिसम्मानमिति न्यायसिद्धान्तः” शब्दं प्र० ।

तादर्थ्यं न० तदर्थं+चतुर्थं पञ्च । तदुद्देश्यकत्वे ।

तादात्म्यं न० तदात्मनोभावः पञ्च । अभेदे तदात्मगच्छे दृश्यम् ।

तादीक्षा अव्य० तदानीम्+पृषो० । तदानीमित्यर्थः “आत्स्यार्थं जनयन् द्यामुपामं तादीक्षा शब्दम्” षट् ॥१२॥४

“तादीक्षा तदानीमित्यस्य पृषोदरादिवाङ्मयमिष्यर्थः ।

तादृशं वि० तस्यैव दर्शनमस्य तद्+दृश-क्त्वं सर्वनामटेर-
त्वम् उप० सं० । तत्तुल्यदर्शने ।

तादृशं वि० तस्यैव दर्शनमस्य तद्+दृश-ट् उप० सं० । तत्तुल्य-
दर्शने “क तद्विधं प्रेम पतिश्च तादृशः” कुमा०
“निजुङ्गुवे तादृशमेव दृष्टितम्” मावः । स्त्रियां
ङीप् । “यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी”
उद्भटः ।

तादृशं वि० तस्यैव दर्शनमस्य तद्+दृश-क्त्वं उप० सं० ।
तत्तुल्ये “तादृशगुणा सा भवति ससुद्रेणैव निस्सर्गा”

“तादृशोऽस्ति तत्तस्मिन् वीजं स्वीकृतं गुणैः” मनुः ।
 तान पु० तन-वञ् । विस्तारे स्वतानः सन्तानः । “भूयां
 गुह्योत्तमैरासीव्येत्” सुश्रुतः । २२ ज्ञानविषये शब्दार्थकल्प-
 शगमाङ्गभेदे । “विस्तार्यन्ते प्रयोगा ये मूर्च्छना शेष-
 संश्रयाः । तानास्तेऽप्यूनपञ्चाशत् सप्तस्वरसंज्ञयाः ।
 तेऽथ एव भवन्त्यन्ये कूटतानाः पृथक् पृथक् ।
 ते स्युः पञ्च सहस्राणि स्तयस्त्रिंशत् शतानि च”
 सङ्गी० दा० “तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम्” कुमा० ।
 “गाता यं यं स्वरं गच्छेत् तं तं वंशेन तानयेत्”
 मङ्गलनाथकृतम् । “गायन्ति दिव्यतानैस्ते भा० स० ४ अ० ।
 तानव न० तनोभा० पृथ्वा० पञ्चे अण् । तनुत्वे “तानवं
 तनुता गाले दोर्बल्यभ्रमणादिकत्” उज्ज्वलमणिः “अ-
 ङ्गानामस्ति तानवं कथमिदं कम्पय कक्षात् कुतः” अमरः ।
 तानव्य पुंस्त्री तनोरपत्यं गर्गा० यञ् । तनोरपत्ये स्त्रियां
 लोहि० अक् विच्चात् ङीप् । तानव्यायनी ।
 तानूनपत् न० तानूनप्रा देवताऽस्य अण् । तनूनमृदेवताके
 प्रपदाज्ये “तानूनपत्” गृह्यसि कांश्चे चमसे वा” भा-
 नवस्मृ० । “तानूनमृमेतत्” कात्या० श्रौ० ८।१।२४ ।
 “एतदाज्यं तानूनमृसंज्ञं भवति” कर्कः । “तदेतत्तानूनमृ-
 निदानेन” शत० ब्रा० १।४।२।८ “तानूनप्रा च प्रजा-
 पतिः वायुर्वा” तनूनमृशब्दे दृश्यम् । [त्रिका० ।
 तानूर् पु० तन-वा० उरण् । पयसां स्वतोभ्रमे व्यावर्त्ते
 तान्त्रि त्रि० तन-क्त । १२ च्छान्ते शक्तान्ते च । शब्दार्थकल्प० ।
 “ऋदुलतानलतानमलोकयत्” “रतिरभसविलासाभ्यास-
 तानं न यावत्” भाषाः । “अलसतान्तारकेण” दश-
 कुमा० ।
 तान्त्रव न० तनोर्विकारः अञ् । वस्त्रे “मणिसुक्ताप्रवालानां
 लोहानां तान्वस्य च” “सर्वश्च तानवं रक्तं शाणक्षौ-
 भाविकानि च” मनुः ।
 तान्त्रव्य पुंस्त्री तनोः सन्तानस्यापत्यं गर्गा० यञ् । तनो-
 रपत्ये स्त्रियां लोहिता० अक् विच्चात् ङीप् । तान्व्या-
 यनी ।
 तान्त्रवायि पुंस्त्री तनुवायस्यापत्यं “उदीचाभिज्” पा०
 ६ अ० । तनुवायस्यापत्ये । अन्यमते सेनान्तलक्षणका-
 रिभ्यः” पा० गत्य । तान्त्रवाय तदर्थे ।
 तान्त्रिक त्रि० तन्त्रं सिद्धान्तं वेत्ति शास्त्रमधीते वा उक्त्या०
 ठक् । १३ ज्ञातसिद्धान्ते २ शास्त्राभिज्ञे च “एवं प्रयत्नैर्विध्यं
 तान्त्रिकैः परिकीर्त्तितम्” भाषा० तन्त्रे विहितः ठक् ।

श्तन्त्रविहिते त्रि० स्त्रियां ङीप् “वैदिकी तान्त्रिकी
 सन्त्रा यथानुक्रमयोगतः” तन्त्रम् । इदमर्थं ठक् ।
 ४ शास्त्रसम्बन्धिनि च । अथातो धर्मः व्याख्यास्यामः
 श्रुतिप्रमाणको धर्मः श्रुतिश्च द्विविधा वैदिकी तान्त्रिकी
 च” चारीतः ।

तान्द्र न० तन्द्रेण पाकयन्त्रभेदेन निर्दिष्टम् अण् । तन्दूर-
 पके मांसभेदे तत्पाकविधिः शब्दार्थचि० धृतयाक्ये यथा
 “अङ्गारपूर्णगते” यदलग्नमयकम्बितम् । संस्कृतं
 पिहितं मांसं पक्वं तान्द्रस्यते” सुखादु तान्द्रु रन्तु ।
 “पचेद्भस्तेऽनुरीक्षस्यं लम्बि सम्भारसम्भृतम् । चतुर्दिङ्-
 मण्डलाकारं दास्यं प्रज्वलितानले । यिपक्वं सुरभि स्वादु
 तान्द्रमिति कीर्त्तितम् । अन्यच्च । “कोथिकायां
 सुसम्भारमलग्नमयकम्बितम् । मांसं पिपाय वाङ्गाग्नि-
 ज्वालायास्तेदितम् वरम् । तान्द्रुं रुचिदं बल्यं ऋदु
 पथ्यतमं स्मृतम् । सद्योऽहृतं नवं स्थूलमन्यथा दोष-
 कारणमिति” ।

तान्व पु० तन्वाः प्राणाधिष्ठितत्वात् प्राणयत्या अयम्
 “प्राणिरजतादिभ्योऽञ्” पा० अञ् संज्ञापूर्वकविधेरनित्य-
 त्वात् वेदे न गुणः । तनूजे पुत्रे । “न जामये तान्वा-
 रिक्थन्” ऋ० १।१।२ । तनुनामकस्य ऋषेरपत्यम्
 प्राणित्वात् अञ् पूर्ववङ्गुणाभावः । २ ऋषिभेदे । “सद्यो वि-
 दिष्ट तान्वः” ऋ० १०।६।१५ । तान्वो नाभर्षिः” भा० ।
 तनु दशापविवस्वम् तस्येदम् अण् पूर्ववङ्गुणाभावः ।
 ३ दशापविवस्वसम्बन्धिनि “जहृद्वर्माणि तान्वा” ऋ०
 ६।१४।४ । “तान्वा तान्वानि छान्दस आच” भा० । स्वार्थे
 अण् । ४ दशापविवस्वस्ते च । “गृह्णाति रिम विरस्य
 तान्वा” ऋ० ६।७८ । “तान्वा स्वकीयेन वक्ष्तेषु” भा०
 पूर्ववत् तृतीयास्थाने आच् ।

ताप पु० तप-वञ् । क्रोशजनके उष्णादिस्पर्शजन्ये १ सन्नामे
 २ लक्ष्णे च भेदि० । “निदावकाबोत्स्यतापयेव”
 कुमा० । “करस्मवालुकातापान् कुम्भीपाकांश्च
 दारुणान्” मनुः ।

तापक त्रि० तापयति तापि-एवञ् । १ तापकारके २ ज्वरे पु०
 शब्दर० । ३ रजोगुणे च तथ्यं सत्त्वं तापकं रजः सा०
 शास्त्रे प्रसिद्धम् । “सत्त्वं तथ्यं बुद्धिभावेन वृत्तं
 भावाये वा राजसात्तापकाक्षे । तथ्या भेदग्राहिणी
 तामसी या वृत्तिस्तस्यां तथ्य इत्युक्तं आत्मेति” सर्वद० ।
 तापत्य पुंस्त्री तपत्याः सूर्यकन्द्यायाः अपत्यम् क्षतिवत्त्वात्

नय । कौरवे तपत्यपत्ये तपतीशब्दे दृश्यम् । तपत्या
उपाख्यानं षण् । २तपत्युपाख्याने न० । तापत्यमथ
वाशिष्ठमौर्वे चाख्यानसुतमम् भा० छा० १७० । तदा-
ख्यानं च भा० छा० चैत्ररथपर्वणि १७२ अध्याये दृश्यम् ।
तापत्य न० ६त० । आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकरूपे दुः-
खत्वे । “आध्यात्मिकादि भैवेय! ज्ञात्वा तापत्यं दुःखः ।
उत्पन्नज्ञानवैराग्यः प्राप्नोत्यात्यन्तिकं फलम्” विष्णु पु० ।
तापदुःख न० तापरूपं दुःखम् । “पातञ्जलोक्ते दुःखभेदे
“परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव
सर्वं विवेकिनः” सू० । “ते जन्मायुर्भोगाः पुण्य-
हेतकाः सुखफलाः, अपुण्यहेतुकाः दुःखफला
इति । यथा चेदं दुःखं प्रतिकूलालोक्य एवं विषय
सुखकालेऽपि दुःखमस्यैव प्रतिकूलालोक्य योगिनः ।
कथं तदुपपद्यते” । “अथ का तापदुःखता सर्वस्य द्वेषातु-
विज्ञश्चेतनाचेतनसाधनाधीनस्तापातुभव इति । तत्तास्ति
द्वेषजः कर्माशयः सुखसाधनानि च प्रार्थयानः
कायेन वाचा मनसा च परिस्सन्दते ततः परमनु-
वृत्त्याप्युपहन्ति नेति परानुपहृणीडाभ्यां धर्माधर्मा-
वुपचिनोति स कर्माशयो लोभान्मोहाच्च भवती-
त्येवा तापदुःखतोच्यते” भा० । “ते जन्मायुर्भोगा इति
यद्यापि जन्मायुषोरेव क्लृप्तपरितापपूर्वभावितया
तत्फलत्वं न तु भोगस्य क्लृप्तपरितापोदयानन्तरभाविन-
स्तदनुभवान्नस्तथाप्यनुभाव्यतया भोग्यतया भोगकर्मा-
तामालेण भोगफलत्वमिति मन्तव्यं मन्वपुण्यहेतुका जा-
त्यायुर्भोगाः परितापफला भवन्तु हेयाः प्रतिकुलवेदनी-
यत्वात् । कस्मात् १ पुनः पुण्यहेतवस्त्यज्जन्ते सुखफलाः
अनुकूलवेदनीयत्वात्, न चेपां प्रत्यात्मवेदनीयानुकूलता
शक्या सहस्रेणाप्यनुमानागधैरपाकर्तुः, न च क्लृप्त-
परितापो परस्परविनाभूतौ यतो क्लृप्त उपादीयमाने-
नैव परितापोऽप्यवर्जनीयतयापतेत् तयोर्भिन्नहेतु-
कत्वाद्भिन्नरूपत्वात् चेत्तत्र काश्च यथाचेदमिति विवरणम् ।
तापन न० तप-णिच्-भावे ल्युट् । (तापान) १तापकरणे
हेमच० । तापि-कर्त्तरि ल्यु । २छत्र्यं ३कामयागभेदे पु०
जटाध० । ४छत्र्यकान्तमणौ राजनि० । ५छत्र्यकान्तमणौ
अर्कद्वये च । ६तापके लि० । “ततोऽम्बराक्षितमाल-
मागतं मह्यप्रभं चक्रमसिद्धतापनम्” भा० छा० १८अ० ।
“ततस्तु राजानममिद्धतापनं समीक्ष्यते तस्य अपस्य
मन्त्रिणः” ४४ अ० ।

तापनीय न० उपनिषद्भेदे । उपनिषच्छब्दे १२२२४० दृश्यम् ।
गोपालतापनीयः ऋषिंहतापनीयः । तपनीयस्य स्वर्णस्य
विकारः अण् । २स्वर्णमये लि० “तापनीये तथा वष्टे
कक्षोपरिविस्मिते” हरिवं० ८७ अ० । जातरूपेभ्यः
परिमाणे अण् । ३स्वर्णनिष्कपरिमाणे सुवर्णे न० ।
तापश्चित न० तपसि चीयते चि-क्त स्वार्थे अण् । सत्त्वभेदे
तद्विधानादि कात्या० श्रौ० २४।५।१ । यथा
“तापश्चितम् दीक्षाः संवत्सरसप्तसदच तथा सुत्याः”
सू० “तापश्चितमिति सत्त्वनाम तत्र दीक्षाः संवत्सरं
भवन्ति उपसदः सुत्याश्च” इदानीमहान्याह अत्र
सुत्या आह कर्कः “गवामयनेनेयुः” २छ० । गवामय-
नमेव कर्त्तव्यमित्यर्थः । “अग्निष्टोमेन वा” २छ० “इयुः
व्यूर्वस्ययमग्निष्टोमः नैकाहिको न द्वादशाहिकः संस्था-
मालोपदेशात् । अग्निष्टोमसंस्थेन ज्योतिष्टोमेन पूरणं
कर्त्तव्यम्” कर्कः । शत० ब्रा० १०।२।५।१ तद्विरुद्धिर्द्विगता
यथा “एतदुह यज्ञे तपः । यदुपसदस्तपो वा उपसद-
स्तद्यस्तपसि चीयते तस्मात् तापश्चितस्ते यावदेवोपसद्भि-
रन्ति तावत् प्रवर्ग्येण संवत्सरमेवोपसद्भिश्चरन्ति संवत्स-
रप्रवर्ग्येण” “यावतीरुपसदः कुप्यास्तावद्भिः प्रवर्ग्यैश्चरि-
तव्यम् उपसदः तापश्चिते चयने संवत्सरसंमिताः” भा० ।
तापस लि० तपस्तत्त्वरणं शीलमस्य क्त्वा० ण् । १तपस्वरणशीले
स्त्रियां टाप् । तपोऽप्यस्य “अण् च” पा० अण् । तपो
विशिष्टे लि० । “तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमा-
चरेत्” मनुः । “सीदन्ति तापसकुलानि सगोकुलानि”
छ० सं० १८ अ० । स्त्रियां ङीप् “अत्रवीक्ष्य क्षारानीति
कस्य त्वं दुष्टतापसि” भा० छा० ७४ अ० ।
तापसतर पु० तापसहितस्तरः शा० त० । इक्षुदीदृष्टे
अमरः । तापसद्रुसादयोऽप्यत्र ।
तापसद्रुमसन्निभा स्त्री तापसद्रुमेण लक्ष्या निभा० नि०
सं० । गर्भदालीक्षुपभेदे राजनि० ।
तापसपत्नी स्त्री तापसप्रियं प्रलम्बसाः जातित्वात् ङीप् ।
दमनकद्वये राजनि० ।
तापसप्रिय पु० तापसानां प्रियः क्वाद्याप्रदत्तात् । १पियाह-
द्वये राजनि० । २तापसप्रियसाले लि० ।
तापसेष्टा स्त्री तापसेन इष्टा । १इष्टायां राजनि०
२तापसामिच्छपते लि० ।
तापस्य न० तापसस्य धर्मः षण् । तापसधर्मो “स्त्रीधर्म-
योगं तापसं मोक्षं संन्यासमेव च । राक्षस धर्मसिद्धिं

काव्याणां च विनिर्णयः” मनुः । “पुरा रामभयादेव तापस्यं
ससुपाश्रितः” भा० य० २७६ अ० ।

तापहर त्रि० तापं हरति हृ-ट । तापनाशके । स्त्रियां
ङीप् ङीषन्तः । २ व्यञ्जनभेदे (ताहरी) भाव० प्र०

“हते हरिद्रासंयुक्ता मांसानां भर्जयेद्वटोः । त-
गङ्गुलांश्चापि निर्वर्जितान् सहैव परिभर्जयेत् । सिद्धि-
योग्यं जलं तत्र प्रक्षिप्य कुशलः पचेत् । लपणाद्रक-
हिङ्गूनि मात्रया तत्र निःक्षिपेत् । एषा सिद्धिं समा-
याता प्रोक्ता तापहरी बुधैः” । व्यस्या गुणाः । “भवेत्
तापहरी बल्या छत्रा स्नेहान्णमाहरेत् । वृंहणी
तर्पणी रुच्या गुीं तत्र गुणाः स्मृताः”

तापिक त्रि० तापे तापकाले भयं ठञ् । पीप्लभवे जलादौ न० ।
तापिच्छ (ञ्च) पु० तापिनं छादयति जयति वा छद+जि-
वा ड प्रथो० । १ तमालहृत्वे अमरः । “व्यञ्जोर्निजि-
पदञ्जनं अयणयोस्तापिच्छगुच्छाबलीम्” गी० गो० । “प्रफुल्ल-
तापिच्छनिभैरभीपुभिः” माघः । २ धातुमात्रिके राजनि०

तापिन् त्रि० तापयति तापि-णिनि । १ तापके तप-णिनि ।
२ तापयुक्ते त्रि० स्त्रियां वा ङीप् । श्वङ्गदेवे पु० त्रिका०
तापी स्त्री तापयति क्च् गौरा० ङीप् । विन्ध्याचलस्थे
पश्चिमवाहिनदीभेदे राजनि० । सा च मात्स्यकधातु-
ङ्गवह्निसन्निहृष्टा । २ यस्मिनायां त्रिका० ।

तापीज पु० ताप्या नद्याः समीपे ध्याकरभेदे जायते जन-
ड । मात्स्यकधातो “एवञ्च मात्स्यकं धातुं तापीजम-
नृतोपमम् । मधुरं काञ्चनाभासमन्तं वा रजत-
प्रभम् । पिबन् हन्ति जराकुम्भमेहानाहामयक्षयान्”
सुश्रुतः तापीसम्भवताप्याप्यङ्गवादयोऽप्यत्र ।

तापिखर पु० तीर्थभेदे हेम० शि० पु० ।

ताम पु० ताम्रव्यनेन तम-करणे घञ् । १ भीषणे २ दोषे च
अजयपालः । १ ग्लानिकारणे त्रि० भावे घञ् । १ ग्लानौ पु०
तामर न० ताम्रं ग्लानिं रवते हिनस्ति रुड्-बध्ने या० ड
१ जले २ हते च भरतधृतसूत्रः ।

तामरस न० तामरे जले सस्ति सस-ड । १ पद्मे, ताम्रते-
ऽनेन रस्यते इति रसम् कर्म० । २ स्वर्णे ३ शताब्दे च मेदि० ।
४ धुस्तूरे, अमरः “इह वद तासरसं नजजायः” छ० र०
उक्ते ५ हादशाक्षरपादके कन्दोभेदे च । “ताम्रपतस्ताम-
रसान्तराभासु” “स्नमवता नवतामरसाननः” “विकच-
तामरसा गृह्णीविद्याः” रघुः । “नवरतममन्दराग-
तामरसद्वयः” माघः । ५ पक्षिभ्यां स्त्री ङीप् । “यथा

गजस्तामरसीं मदोत्कटः” भारते विराटपर्वणि ७ अ० ।

तामलकी स्त्री तम णिच्-किप् तान् कर्म० । भूम्यामलक्याम् ।

अमरः । “कटुकैन्द्रियवोशीरसिंहीतामलकीवनैः” सुश्रुतः

तामलिप्त पु० (तमलुक्) देशभेदे त्रिका० । स्वार्थे क ।

तत्त्वार्थे । स च देशः छ० स० १४ अ० कूर्मविभागे प्राच्या-

सुक्तः “अथ पर्वत्याम्” इत्युपक्रमे “एकपादतामलिप्त-
ककोशलकावर्द्धमानश्च” । गौरा० ङीप् तत्त्वार्थे स्त्री ।

तामस त्रि० तमोऽस्त्यस्य तमः, प्रधानत्वेनास्त्यस्य वा कण् ।

१ तमोगुणयुक्ते २ तमः प्रधानगुणके स्त्रियां ङीप् । ३ सपे

पुंस्त्वो जातित्वात् ङीप् । ४ खले त्रि० मेदि० ५ उलूके

पुंस्त्री राजनि० स्त्रियां ङीप् । ६ चतुर्थे मनौ पु० “सत्या

देयगणाश्चैव तामसस्यान्तरे मनोः । पुत्राश्चैव प्रयच्छामि

तामसस्य मनोर्नृप ! । द्युतिस्तपस्यः सुतपास्तपोमूलस्त-

पोऽशनः । तपोरतिरकल्माषस्तन्वी धन्वी परन्तपः ।

तामसस्य मनोरेतं दश पुत्रा महावन्ताः” हरिवं० ७ अ० ।

“चतुर्थे उत्तमभ्राता मनुर्नाम्ना च तामसः । पृथुः भा-

तिर्नयः केतुरित्याद्या दश तत्सुताः । सत्यका हरयो

धीरा देवास्त्रिगिखर्द्वरः । ज्योतिर्धर्मादयः सप्त

अथयस्तामसेऽन्तरे । देवा वैष्टययो नाम विष्टतेस्तनया

मृप ! । नष्टाः कालेन यैर्वेदा विष्टताः स्वेन तेजसा ।

भाग० ८।१२४ । भागवते अन्यथोक्तं कल्पमेहादविरुद्धम् ।

तमोऽधिकृत्य प्रवृत्तम् अण् तमसा कृता वा अण् ।

७ तमोगुणाधिकारेण प्रवृत्ते शास्त्रे तमसाकृते च

स्त्रियां ङीप् । ताम्रसशास्त्राणि च पद्मपुराणे

पार्वतीं प्रतीश्वरवाक्येनोक्तानि यथा

“मृदु देवि ! प्रयच्छामि ताम्रसानि यथाक्रमम् ।

येषां अयणमात्रेण पतित्यं ज्ञानिनामपि । प्रथमं हि

मयैवोक्तं शैवं पाशुपताभिधम् । सच्छक्तप्रावेशितैर्विपैः

संप्रोक्तानि ततः परम् । कणादेन तु सम्प्रोक्तं शास्त्रं

वैशेषिकं महत् । गौतमेन तथा न्यायं साङ्ख्यन्तु कपि-

लेन वै । द्विजन्मना जैमिनिना पूर्वं वेदसंपादितः । निरी-

श्वरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरम् । धिषणेन च संप्रोक्तं

चावर्कमतिगर्हितम् । दैत्यानां नाशनाथाय विष्णुना

बुद्धरूपिणा । बौद्धशास्त्रमसत् प्रोक्तं नृग्ननीलपटादि-

कम् । मायावादमच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमेव च । मयैव

कथितं देवि ! कलौ ब्राह्मणरूपिणा । अपार्थं श्रुति-

वाक्यानां दर्शयन्मोहगर्हितम् । कर्मखरूपत्याज्यत्वमत्र

च प्रतिपाद्यते । सर्वकर्मपरिभ्रंशान्नैककर्म्यं तत्र

चोच्यते । परात्मजीवयोरैक्यं मयात्र प्रतिपादयते । ब्रह्म-
णोऽस्य परं रूपं निर्गुणं दर्शितं मया । सर्वस्य जगतो-
ऽप्यस्य नाशनार्थं कलौ युगे । वेदार्थयन्महाशास्त्रं माया-
वादमवैदिकम् । मयैव कथितं देवि ! जगतां नाशकारणात्”

कूर्मपुराणे केपाञ्चित्तन्त्राणां तामसत्वसक्तं यथा
“यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विविधानि च ।
श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि निष्ठा तेषां तु तामसी ।
करालभैरवञ्चापि यामलं याममाश्रितम् । एवंविधानि
चान्यानि मोहनाथानि तानि तु । मया कृतानि
चान्यानि मोहायैषां भवार्थवे” । तामस पुराणानि यथा ।
“मातृस्यं कौर्मं तथा लेङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च ।
व्याम्येयञ्च षडे तानि तामसानि निबोधत” । सात्त्विक
पुराणानि यथा । “वैष्णवं भारदीयञ्च तथा भागवतं
शुभम् । गारुडञ्च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने ! ।
सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै” । राजस
पुराणानि यथा “ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयं
तथैव च । भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि शुभानने !”
पद्म० उ० ख० ४२ अ० “सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणां
व्यष्टिरुच्यते । अग्नेः शिवस्य साहाय्यं तामसेषु दिवा-
करे । राजसेषु च साहाय्यमधिकं ब्रह्मणः स्मृतम् ।
यस्मिन् कल्पे तु यत् प्रोक्तं पुराणं ब्रह्मणा पुरा ।
तस्य तस्य तु साहाय्यं तत्स्वरूपेण वग्यते । सात्त्वि-
कत्वधिकं तद्विष्णोर्माहात्म्यसूक्तम् । तथैव योगसं-
निष्ठा गमिष्यन्ति परं गतिम्” मत्स्य पु० ।

तामससुनयः पद्मपु० उ० उक्ता यथा । “कणादो
गोतमः शक्तिरूपमन्युश्च जैमिनिः । दुर्वासाश्च सृकण्डश्च
भार्गवश्च वृहस्पतिः । जमदग्निश्च इत्येते सुनयस्तामसाः
स्मृताः” । तामसश्चृतयस्तत्रैवोक्ता यथा “वार्हस्पत्या
गोतमी च सायत्नी यमनिर्मिता । शाङ्गी चौशनसी
चैव तामसाः स्मृतयः स्मृताः” । तामसश्चादिकं गीतायां
१७ अ० उक्तं यथा ।

त्रिविधा भवति अज्ञा देहिनां सा स्वभावजा । सात्त्वि-
कीराजसी चैव तामसी चेति तां दृष्ट्वा । यजन्ते सा-
त्विका देवान् यज्जरांसि राजसाः । प्रेतान् भूतागणां-
श्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः” । तामसाहारादिक-
मपि भा० १७ अ० उक्तं यथा “यातयाभं गतरसं
पति पथ्युषितञ्च यत् । उच्छिष्टमपि चाभेध्यं भोजनं
तामसप्रियम्” । “विधिहीनमस्तृप्तं मन्त्रहीनमद-

न्तिणम् । अज्ञाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते” ।
“सूदृषाहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः । परस्योत्
सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम्” । “अदेशकाले यद्दानं
मपात्रेभ्यश्च दीयते । असत्कृतमवज्ञानं तत्तामसमुदा-
हृतम्” । किञ्च “नियतस्य तु संन्यासः कर्म्मणो नोपप-
द्यते । मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः” ।
“यत्तु कृतज्ञशटेकस्मिन् कार्ये सक्तमहेतुकम् । अतत्त्वार्थ-
वदत्यञ्च तत्तामसमुदाहृतम् । अनुबन्धं क्षयं हिंसा
मनोभेद्य च पीरुषम् । मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामस-
सच्यते” । “अयुक्तः पातकस्तथः शठो नैकतकोऽत्मनः ।
विषादो दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते । अधर्मं
धर्ममिति या मन्यते तमसायता । सर्वार्थानि विषी-
तांश्च बुद्धिः सा पार्थ ! तामसी” । “यथा स्वप्नं भयं शोकं
विषादं मदमेव च । न विमुञ्चति दुर्मोहा धृतिः सा
तामसी मता” । “यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।
निद्रालस्यप्रमादोऽयं तत्तामसमुदाहृतम्” १८ अ० । राजसता-
मसकर्मणि यथा “यत् शैवं देवतं पैतृं यौपदेवं तथा-
ध्वरम् । शक्तं शैवं गाणपत्यं यागहोमादिकं तथा ।
पौरहित्यं याजनञ्च दैवत्यं यामयाजनम् । विष्णुसेवा-
पराधश्च तथा नामापराधकः । असत्प्रतिग्रहो देवि !
सङ्कल्प आभिचारिकः । पशुजीवादिहननं पातकज्ञोप-
पातकम् । अतिपापं महापापमनुपातकमेव च ।
लोभो मोहो हाहङ्कारः कामः क्रोधः मदस्तथा । एतद्
यदपरं कर्म गृहितञ्च वरानने ! । राजसं तामसं प्रोक्तं
मया च सुनिभिः मदा” पद्म० उ० ख० ।

हारीतः “तामसेन तु द्रव्येण कृत्स्नगुणस्तामसै-
स्तथा । तामसं भावमास्थाय तामसो यज्ञ उच्यते ।
तामसेन तु यज्ञेन दानेन तपसा तथा । निरये जन्म
चेदाहर्हर्हिं विद्याञ्च तामसीम्” । “तामसी वृद्धिर्विद्या-
धिपत्यं रूपा” इति रत्नाकरः । तमसो राहोरपत्यम्
अणु । हराह्वयते तामसकीलः ।

तामसकील पु० तामसः राहुघृतः कील इय । पु० स० १२ अ० उक्ते
राहुघृते केतुभेदे । तद्विमित्तोत्पत्ताभेदस्तत्प्रोक्तो यथा
“तामसकीलसङ्ज्ञका राहुघृताः केतवस्तयस्त्रिंशत् ।
वर्णस्यामाकारस्तान्द्रुष्टार्के फलं ब्रूयात् । ते चार्क-
मण्डलगताः पापफलाश्चन्द्रमण्डले सौम्याः । ध्वाङ्गा-
कवन्धप्रचरणरूपाः पापाः यथाङ्गेऽपि । तेषामुदये
रूपाण्यस्माः कलुषं रजोघृतं व्योम । न गतरश्मि-

रविमदीं सगर्करो मारुतशगडः । ऋतुपिरोतास्त-
रयो दीप्ता ऋगपक्षिणो दिगां दाहः । निर्वीतम-
हीकम्यादयो भवन्त्यत्र चोत्पाताः । न पृथक् फलानि
तेषां शिखीलकरास्तुदर्शनानि यदि । तदुदयका-
रणमेषां केत्वादीनां फलं ब्रूयात् । “यस्मिन् यस्मिन्
देशे दर्शनमायानि सूर्यविम्बस्थाः । तस्मिंस्तस्मिन्
व्यसनं मञ्जीपतीनां परिज्ञेयम् । क्षुत्प्रवृत्तानशरीरा
सुनयोऽप्युत्कृष्टधर्मसञ्चरिताः । निर्मांसवालहस्ताः
कृष्णायानि परदेशम् । तस्करविलुप्तचित्ताः प्रदी-
र्घनिःश्वासाकुलिताक्षिपटाः । सनः सन्नशरीराः शोको-
द्धवप्यरुद्धदशः । क्षामा क्षुत्प्रसमानाः स्वन्दपतिपर-
चक्रपीडिता मनुजाः । स्वन्दपतिचरितं कर्म च
पराजितं प्रब्रूयन्त्ये । गर्भेऽपि निष्पन्ना वारि-
सुद्धो न प्रभूतवारिसचः । सन्ति यानि तत्तुल्यं
कश्चित् कश्चित्प्रायते सस्यम् । दण्डे नरेन्द्रहत्युर्वी
विभयं स्यात् कवचसंस्थाने । ध्वाङ्गे च तस्करभयं
दुर्भिक्षं कीलकेऽर्कस्थे । राजोपकरणरूपैश्चैव ध्वजचा-
मरादिभिर्विभूः । राजान्यत्वकर्तुः स्फुलिङ्गधूमादि-
भिर्जनका । एको दुर्भिक्षकरो ह्य्राद्याः सुनरपते-
र्विभागाय । सितरक्तपीतकण्ठैर्विभोऽकोऽनुवर्णनः ।
दृश्यन्ते च यतस्तौ रविबिम्बस्थोत्थिता मञ्जीपती ।
प्राग्वन्ति लोकानां तेनैव भयं प्रदेशेन ।
स्वाधे क तत्त्वाधे । त्रिशूलप्रधिकाराहोस्ते तामस-
कीलका इति ख्याताः ८० स० ११ स० ।

तामसध्यान न० वटुकभेरवस्य ध्येयरूपभेदे । “तस्य ध्यानं
त्रिधा प्रोक्तं सात्त्विकादिप्रभेदतः” इत्युपक्रमे सात्त्विक-
राजसे उक्त्वा तामसध्यानसक्तं तन्त्रसारे यथा

“ध्यायेन्नीलाद्रिकान्तं शशिशकलधरं सुण्डमालं
मण्डपं दिव्यस्त्रं पिङ्गलाभं उमरुमयं क्षुण्णं शङ्खमुला-
भयानि । नागं घण्टां कपालं करारसिंहेर्विभूतं भीम-
दंष्ट्रं सर्पाकृत्यं त्रिनेत्रं मणिसयविलसत्किङ्किणीनूपुरा-
ट्टयम्” “तामसं शङ्खशुभनं कल्याभूतगदापङ्कजम्” तन्त्रसा० ।

तामसिक त्रि० तमसा निवृत्तं ठञ् । तमोगुणकाक्षे त्रि०
तामसी स्त्री तमसि भूम्ना सन्त्यस्यां प्रज्ञा० ऋण् ङीप् ।

अम्बकारवङ्गलायां राजौ रमहाकात्यां मेदि० । रजटा-
मांसां राजनि० । ४तमोगुणवत्यां स्त्रियाञ्च ।

तामालेय त्रि० तामालवृक्षस्यादूरदेशादि सख्या० ठञ् ।

तमालपुष्पस्यादूरदेशादौ ।

तामिस्र पु० तमिस्रा तमस्ततिरक्ष्यत्वा ऋण् । नरकभेदे ।

“तामिस्रो ह्यम्बतामिस्र इत्युपक्रमे । तद्विद्वानरूपादि
भाग० । ५।०६ उक्तं यथा “यस्तु परिवृत्तापत्यकल-
लागयपहरति स हि काष्ठपाशवद्धो यमपुत्रैरतिभयान
कैस्तामिस्रे नरके बन्धान्निपात्यते” “स पथीयेण याती-
मान् नरकानेकविंशतिम् । तामिस्रसम्बतामिस्रं महा-
रौरवरौरवौ । नरकं कालक्षत्तञ्च महानरकमेव च ।
सञ्जीवनं महावीचिं तपनं सम्प्रापनम् । संघातञ्च
सकाकोलं कुड्मलं प्रतिवृत्तिकम् । षोडशङ्कुञ्जलीपञ्च
पन्थानं शाल्मलीं नदीम् । अक्षिपत्वनञ्चैव षोडश-
रकमेव च” मनुः अतोपक्रमे यातीति क्रियासम्बन्धा-
भेज्जतया पन्थानं शाल्मलीं नदीमित्युत्तरत्वा षट् द्विती-
याश्रवणाञ्च तामिस्रादिशब्दानां द्वितीयान्ततैव नरकविशे-
षशक्तित्वानस्य प्रस्तात् । शब्दकल्पद्रुमे क्लीवतोक्तिः मनु
यचने द्वितीयान्ततामिस्रशब्दे प्रथमान्तत्वभ्रान्त्यैवेति
बोध्यम् । तमिस्रया साध्यमण् । २ द्वेप् । “भेदस्तमसो-
ऽष्टविधो षोडशस्य च दशविधो महामोहः । “तामिस्रो-
ऽष्टदशधा” सा० का० । “तामिस्रो द्वेष्टोऽष्टादशधा
शब्दादयो दशविधया रञ्जनीयाः स्वरूपतः, ऐश्वर्यं
त्वणिसादिकं न स्वरूपतो रञ्जनं किन्तु रञ्जनीयशब्दा-
द्युपायाः । ते च शब्दादय उपस्थिताः परस्परैरुपोपह-
न्यमानास्तदुपायाद्याणिमादयः स्वरूपेणैव कोपनीया
भवन्तीति । शब्दादिभिर्दशभिः सहाणिमाद्याष्टादशधेति
तद्विषयो द्वेष्टतामिस्रोऽष्टादशविधत्वाद्ष्टादशधेति”
तत्त्वकौ० द्वेष्टमूलत्वात् भोनेष्टाप्रतिघातरूपे षक्रोधे
भाग० टी० श्रीधरः ।

तामु त्रि० तम-उण् । स्तोतरि निघण्टुः ।

ताम्बली स्त्री ताम्बूजी+पुणो० (पान) ताम्बूल्यां “सृङ्गका
शताम्बल्यारसानाः” गोप० ब्रा० १।१०।७ ।

ताम्बूल न० तम-ऊलच् बुगागमः दीर्घश्च गौ० ङीप् तस्याः
पञ्चमण् । (पान) ख्याते ऽनागवल्लीदले । २कृत्तके च मेदि० ।
“ताम्बूलं कटूतिक्तसुषुम्णधुरं क्षारं कषायाश्लितं वातघ्नं
क्षिपनाशनं कफहरं दुर्गन्धनिर्वाणम् । वल्लस्याभरणं
विशुद्धिकरणं कामाग्निचन्द्रीपनं ताम्बूलस्य सखे ! तयो-
दय गुणाः स्त्रगेऽपि ते दुर्लभाः” कपि चाक्षः “ताम्बूलं
विशदं रुच्यं तीक्ष्णोष्णं त्वरं सरम् । रस्यं तिक्तं
कटु क्षारं रक्तपित्तकरं लघु । वल्यं क्षोष्णसौर्गम्यम-
वातश्रमापङ्कजं भाव० प्र० । “अनिघाय सुखे पर्यं पूरं

खादयते नरः । सतिभ्रंशो दरिद्रः स्यादन्ते न सरते
हरिम् राजनि० । भावप्र० दिनचर्यायास्तुतं यथा
“धूमेनापोह्य हृद्यैर्वा कषायकटुतिक्तकैः । पूगकर्पूर
कस्तूरीलवङ्गसुमनःफलैः । फलैः कटुकषायैर्वा सुख-
वैशद्यकारिभिः । ताम्बूलपत्रसहितैः सुगन्धैर्वा
विचक्षणः । धूमेन अग्न्यादिधूमेन । अपोह्य कफं
दूरीकृत्य कषायकटुतिक्तकैः फलैः कर्पूरकस्तूरीलव-
ङ्गादिभिः पूगैः क्रसुकैः सुमनःफलैः जातीफलैः
एलाहरीतक्यादिफलैः । रात्रौ सुप्तोत्थिते स्नाते भुक्तौ
वान्ते च सङ्करे । सभायां विदुषां रात्रां कृत्यान्ताम्बूल
चर्वणम् । ताम्बूलसुक्तं तीक्ष्णोष्णं रोचनन्तु परं
सरम् । तिक्तं क्षारोष्णं कामरक्तपित्तकरं लघु ।
वर्ष्यं श्लेष्मासृग्दौर्गन्ध्यमलज्वातश्रमापहम् । सुख
वैशद्यसौगन्ध्यकान्तिसौष्ठवकारकम् । हनुदन्तमल-
ध्वंसि जिह्वेन्द्रियविशोधनम् । सुखप्रसेकशमनं गला-
मयविनाशनम् । नवं तदेव मधुरं कषायानुरसं शुभ्र ।
यत्नासजननं प्रायः पत्रयाकण्ठ्यं स्रुतम् । वङ्गदेशो-
द्भवं पर्णं परं कटुरसं सरम् । पाचनं पित्तजनकसुष्णं
कफहरं स्रुतम् । पर्णं पुराणमकटु खुल्लकनन्तु पाण्डु-
रम् । विशेषाद् गुणपट्टेद्यमन्यङ्गीनगुणं स्रुतम् ।
खदिरः कफपित्तघ्नश्चैवं वातबलासहृत् । संयोगत
स्त्रिदोषं शौमनस्यं करोति च । सुखवैशद्यसौगन्ध्य-
कान्तिसौष्ठवकारकम् । प्रभाते पूगमधिकं मध्याह्ने
खदिरं तथा । निशास्तु चूर्णमधिकं ताम्बूलं भक्षयेत्
सदा । आयुरप्ते यशो मूले लक्ष्मोर्मध्ये व्यवस्थिता ।
तस्मादप्यं तथा मूलं मध्यं पर्णस्य वर्जयेत् । पर्णमूले
भवेद्वाधिः पर्णाप्ये पापसम्भवः । जीर्णं पर्णं हरत्यायुः
सिरा बुद्धिविनाशिनौ । आद्यं विशेषमं पीतं द्वितीयं
भेदि दुर्जरम् । तृतीयादस्तु पातव्यं सुधासुख्यं रसाय-
नम् । ताम्बूलं नातिसेवेत न पिरिक्तो बुभुक्षितः ।
देहदृक्केशदन्तान्निश्रोत्रधर्मबलक्षयः । शोषः पित्ता-
निलास्रं स्यादतिताम्बूलचर्वणात् । विषमूर्च्छामदा-
स्तीनां क्षयिणां रक्तपित्तनाम् ।
“विना पर्णं मुखे दत्त्वा शुवाकं भक्षयेद्यदि । ताम्बूलवति
चण्डालो यावद्भक्तं न गच्छति” कर्मलोचनम् ।
“ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतीनां ब्रह्मचरारिणाम् ।
तपस्विनास्तु विमेन्द्र ! गोमांससङ्गं ध्रुवम्” इति ब्रह्म-
वे० ब्र० ख० । मार्कण्डेयः “भूयोऽप्याचम्य कर्तव्यं

ततस्ताम्बूलभक्षणम्” वशिष्ठः “सुपूगञ्च सुपर्णञ्च सुचूर्णेन
समन्वितम् । अदत्त्वा द्विजदेवेभ्यस्ताम्बूलं वर्जयेद्बुधः”
“ताम्बूलद्वयमासनञ्च लभते यः कान्त्युज्ज्वलरात्” नैष०
“ताम्बूलाक्तं दृगनमसङ्गदर्शयन्तीह चेटो” सा० द० ।
२५५६७ स्त्री गौरा० डोप् । “ताम्बूलीनां दलैस्तत्र
रचिताः पानभूमयः” रघुः । [हेमच० ।
ताम्बूलकरङ्क ५० इत० । (पानडिपा) ताम्बूलपात्रभेदे
ताम्बूलद्वि० ताम्बूलं ददाति दा-क । १रात्रां ताम्बूल-
दाने अधिकते दासभेदे २विप्रादिभ्यो ताम्बूलदानं च
शुभम् । ताम्बूलदायकोऽप्युभयत्र “जलताम्बूलकुसुम-
गन्धमाल्यादिदायकाः” कामन्दकीये ।
ताम्बूलपत्र ५० ताम्बूलमिव पत्रमस्य । पिण्डालौ राजनि० ।
कर्म० । ताम्बूलीपत्रे न० ।
ताम्बूलपेटिका स्त्री इत० । ताम्बूलकरङ्के
ताम्बूलराग ५० ताम्बूलकतो रागः शाक० त० । (पानेर
बोल) १ताम्बूलजनिते रागे ताम्बूलस्य राग इव रागो
रक्तता यस्य । २मस्त्रे हारा० ।
ताम्बूलवल्ली स्त्री ताम्बूलाख्या वल्ली । (पान) नागव-
ल्गाम् अमरः । स्वार्थे क अल्लैवार्थे ।
ताम्बूलिक द्वि० ताम्बूलं तद्रचनं शिल्पमस्य । ताम्बूलर-
चनाधिकते “आदिशब्दात् मालाकररजकताम्बूलिकी-
गान्धिकादयः” सा० द० ।
ताम्बूलिन् द्वि० ताम्बूलं पण्यतयाऽस्त्यस्य इति । १ताम्बूल-
विक्रेतरि (तासुलि) स्यात् २जातिभेदे पुंस्त्री स्त्रियां डोप्
ताम्बू न० तम-रक् दीर्घः १धातुभेदे (ताम्बा) अमरः २कुष्ठ-
भेदे कर्मविपाकः । ३रक्तवर्णं हेमच० । ४तद्वति द्वि० ।
धातुभेदस्योत्पत्तिकारणगुणादि भावप्र० उक्तं यथा
“अथ ताम्बूल्य उत्पत्तिर्नामलक्षणगुणाश्च । “शुक्रं यत्
कार्त्तिकेयस्य पतितं वरणीतले । तस्मात्ताम्बूलं सप्तपञ्च-
मिदमाहुः पुराविदः । ताम्बूलोन्दुवरं शुल्लसुदुस्वर-
मपि स्रुतम् । रविप्रियं श्लेष्मसुखं सूर्यपय्यायनाम-
कम् । जपाकुसुमसङ्काशं क्षिप्रं सृष्टवनक्षमम् । लो-
हनागोच्छ्रितं ताम्बूलं मारणाय पश्यते । कृष्णं कृष्ण-
वर्तितम् अतश्चापि घनासृजम् । लोहनागयुतञ्चेति
शुल्लं दुष्टं प्रकीर्तितम् । एको दोषो विधे ताम्बू-
त्वस्यग्मारिते पुनः । दाहः क्षेदो रुचिर्मूर्च्छा
क्षेदो रेको वमिर्भ्रमः” (रेकः विरेकः) तस्य मारणवि-
धिसंज्ञोक्तो यथा

“स्तम्भाणि ताम्रपात्राणि कृत्वा संख्येयेद्विधुः । वाम-
रत्नयमस्त्रेण ततः स्वाते विनिःक्षिपेत् । पादांशं स्मृतं
दत्त्वा ग्राममस्त्रेण भट्टयेत् । तत उड्डृत्य पात्राणि लेपये-
दहगणेन च । गन्धकेनास्त्रवेष्टेन तस्य कुर्याच्च गोल-
कम् । ततः पिष्ट्वा च मौनार्ज्जुं चाङ्गुरीं वा पुनर्न-
वाम् (चाङ्गुरी चतुष्पत्रास्त्रालोचिकाभेदः ।) तत्कलकेन
बहिर्गोलं लेपयेद्द्वारालोचनितम् । धृत्वा तद्गोलकं भाण्डे
सुगन्धेन च रोधयेत् । यान्काभिः प्रपूर्याथ विभूति-
लवणांशुभिः । दत्त्वा भाण्डमुखे मुद्रां ततश्चूलां विपा-
चयेत् । क्रमवद्वाग्निना सस्यग्रावग्रामचतुष्टयम् ।
स्वाङ्गुशीतं ससङ्गत्वं सदैवेच्छुरणद्वयैः । ग्रामकं
गोलकं तच्च निःक्षिपेच्छुरणोदरे । स्मृदा लेपस्तु कर्त्तव्यः
सर्वतोऽङ्गुष्ठमात्रकः । पात्र्यं गजपटे क्षिप्तं स्मृतं भवति
निश्चितम् । वसनं च विरेकं च भ्रमं श्यामभयारु-
चिम् । विदाहं स्वेदसत्क्रोदं न करोति कटाचन ।
एवं भारितस्य ताम्रस्य गुणा ताम्रं कषायं मधुरं च
तिक्तमस्त्रं पाके कटु सारकञ्च । पिप्तापहं क्षेपहरञ्च
शीतं तद्रोपणं स्नाक्षुधु लेखनञ्च । पाण्डूदराशीज्वर
कुष्ठकासश्वासक्षयान् पीनसमस्त्रपित्तम् । शोथं क्षमिं
मूलसपाकरोति पाण्डुर्यं वा हं हणमल्पमेतत्” ।

“ताम्रमस्त्रेण शुद्धयति” मनुः । ताम्रपत्रशब्दे भोजननि-
षेधः एतेतरोद्भूतसारगव्यभोजननिषेधश्च वक्ष्यते । रक्त-
वर्णविशिष्टे “ताम्रौष्ठपर्यस्तकचः स्मितस्य” “तपस्विने
ताम्ररुचा करेण” कुभा० “पञ्चक्रमे पञ्चवरागताम्ना” रघुः ।
५. द्वीपभेदे पु० । स्वार्थे क । तत्कार्थं यमरः ।

ताम्रकर्णं त्रि० ताम्रो कर्णौ यस्य । ११. रक्तकर्णयुक्ते स्त्रियां
ङीप् । ङोष्णलः २. पश्चिमदिग्गच्छित्त्याम् यमरः ।

ताम्रकार पुंस्त्री० ताम्रं ताम्रपात्रादिकं करोति क-यण
उप० सं० । ताम्रोपजीविनि सद्गीर्णजातिभेदे । “व्या-
योगेन विप्रायां जातास्ताम्रोपजीविनः” कंसकार-
शब्दे दृश्यम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

ताम्रकुट्ट पुंस्त्री० ताम्रं कुट्टयति कुट्ट-यण् उप० सं० ।
ताम्रकारे (कासारि) संकीर्णजातिभेदे । खुल् । ता-
म्रकुट्टक तत्कार्थं यमरः ।

ताम्रकुण्ड न० कुण्ड-ड किञ्च ताम्रमयं कुण्डम् । ताम्रमये
देवजलाधारे पात्रभेदे “देवतान्यजलाधारः कुण्डं कुण्ड-
सुखा स्मृताः” “शाश्वतः उपचारात् ताम्रकुण्डम्” उज्ज्व०
ताम्रकूट पुंन० ताम्रस्य कूटमिव । रक्तवर्णनिर्यासके (ता-

माक) लूपभेदे “संविदा कालकूटं च ताम्रकूटं च
धुस्तुरम् । अहिफेनं खर्जूरसस्ताडिका तरिता तथा ।
इत्यष्टौ सिद्धिद्वयाणि यथा स्वर्याष्टकं तथा” कुला० तं० ।

ताम्रकृमि पु० कर्म० । इन्द्रगोपकीटे हारा० ।

ताम्रगर्भं न० ताम्रं गर्भं इत्येतत्तिष्ठानमस्य । तस्यै (तुंते)
राजनि० । तस्य ताम्रोद्भवत्वं तस्यशब्दे दृश्यम् ।

ताम्रचूड पुंस्त्री० ताम्रा रक्ता चूडा यस्य । १. कुकुटे (कुकुडा)
ख्याते खगे यमरः स्त्रियां ङीप् । तद्गुणविशेषफलं दृ० सं०
८८ अ० यथा “भीता रुक्मिणी कुक्कुकिं ताम्रचूडास्यक्ता
रुतानि भयदान्यपराणि रात्रौ” । कुक्कुटश्च द्विविधः नारि-
केलाकृतिः प्राचत्रवाटः, वलाकाकृतिश्च प्रतीचत्रवाटः । तत्र
प्राचत्रवाटः वलाधिकः । तथैव वर्णितं दशकुमारं ताम्र-
चूडयुद्धाधिकारे । “कथमिव नारिकेलजातेः प्राचत्र-
वाटकुकुटस्य प्रतीचत्रवाटः पुरुषैरसमीक्ष्य वलाका-
जातिस्ताम्रचूडो बलप्रमाणाधिकस्यैवं प्रति विस्मृत इति ।
“प्रायुध्यत चातिसंरक्षमनुपहारपटत्तपक्षमुक्तकण्ठी-
रवरं विहङ्गमद्वयम् । जितश्यासौ प्रतीचत्रवाट कुकुटः”
दशकु० । २. कुक्कुटमे (कुकुसिमा) राजनि० । तस्य रक्त-
शिखत्वात्तथात्वम् । “ह्याभ्यां गृहीत्वा पाणिभ्यां शक्तिं
चान्येन पाणिना । व्यपरेणाग्निदायादस्ताम्रचूडं भुजेन
सः । महाकायसुपस्त्रिष्टं कुक्कुटं वलिनां वरम्” भा० व०
२२४ अ० तत्रैव “व्यरुणस्ताम्रचूडञ्च प्रददौ चरणायुधम्” ।
३. कुमारानुचरमात्रगणभेदे स्त्री “सुभगा लम्बिनी
लम्बा ताम्रचूडाविकाशिनी” भा० श० ४७ अ० ।
मात्रगणौक्तौ ४. रक्तशिखायुक्ते त्रि० ताम्रचूडभैरवः ।

ताम्रजात पु० सत्यभासायां लपणाज्जाते पुत्रभेदे । “जज्ञिरे
सत्यभासायां भीमो भीमरथः लूपः । रोहितो दीप्तिमा-
नश्चैव ताम्रजातो जलान्तकः । भान्दभीर्भिरिका चैव ताम्र-
पक्षा जलन्वमा । चतस्रो जज्ञिरे तेषां स्वसारौ गरु-
डध्वजात्” हरिवं० १६२ अ० ।

ताम्रतपुज पु० ताम्रञ्च तपु च ताभ्यां जायते जन-ड ।
कांस्ये भावप्र० । तस्योभयधातुजन्यत्वात् तथात्वम् ।

ताम्रदुग्धा स्त्री ताम्रं रक्तं दुग्धं निर्यासोऽस्याः । गोरक्ष
दुग्धायां राजनि० ।

ताम्रद्वीप पुंन० । कर्म० । दक्षिणदेशस्य द्वीपभेदे ।
“द्वीपं ताम्राङ्गयञ्चैव पर्वतं रामकं तथा । तिमिर्लिलञ्च
स नृपं वधे कृत्वा महामतिः” भा० सं० ३० अ० । सह-
देवदक्षिणदिग्विजये ।

ताम्रपक्षा स्त्री सद्यभासासुतायां ताम्रजाणशब्दे दृश्यम् ।
ताम्रपट्टे न० ताम्रनिर्मितं पट्टम् । ताम्रमये लेखनपात्रभेदे
“दद्याद्भूमिं निवर्त्य वा कृत्वा लेख्यञ्च कारयेत् । आ-
गामिभट्टपतिपरिचिन्तनाय पार्थिवः । पटे वा ताम्र-
पट्टे वा स्वसूत्रोपरिचिह्नितम् । अभिलेख्यात्मनो
वंशानात्मानञ्च महीपतिः । प्रतिपहपरीमाणं
मानाच्छेदोपवर्णनम् । स्वहस्तकालसम्पन्नं यासनं
कारयेत् स्थिरम्” याज्ञ० ।

ताम्रपत्र पु० ताम्रं रक्तं पत्रमस्य । १जीवशास्त्रे राजनि० ।
२रक्तवर्णपत्रके दृष्टमात्रे च । कर्म० । ३ताम्रमये लेखन-
पात्रे । ४रक्ते टले मयपत्रके च न० ।

ताम्रपर्णी स्त्री दक्षिणदेशस्थे नदीभेदे ।

“ताम्रपर्णी तु कौन्तेय ! कीर्त्तयिष्यामि तां यदणु
यत्न देवैस्तपस्तप्तं महद्विच्छद्भिराश्रमे । गोकर्ण इति
विख्यातस्त्रिषु लोकेषु विद्युतः । गीततोयो वज्रजलः
पुण्यस्ततः ! शिवः शुभः । सुदः परमदुष्प्रापो मानुषैर-
कृतात्मभिः । तत्र दृष्टव्यादौ च सम्पन्नफलमूलवान् ।
आश्रमोऽगस्त्यगिष्यस्य पुण्यो देवसमो गिरिः । वैदूर्यं
पर्वतस्तत्र श्रीमान् मणिमयः शिवः । अगस्त्यस्याश्रम-
स्यैव वज्रमूलफलोदकः” भा० व० ८८ अ० । तस्याः सिन्धु-
वज्रमस्थाने सुक्ताजन्म यथोक्तं “ताम्रपर्णी विमेतस्य सुक्ता-
सारं महोदधेः । ते निपत्य ददुस्तस्यै यशः स्वमिव
मञ्चितम्” रघुः “सिंहलकपारलौकिकसौराष्ट्रकताम्र-
पर्णीरुपारगराः” कौवेरपाण्डुरवाटकहैमा इत्याकरा
कादौ” ह० स० ८१ अ० सुक्ताकरोक्तौ । २शिलाभेदे च ।
“ताम्रपर्णी गिला राजन् ! श्रीमान् मलयपर्वतः” भा०
भी० ६ अ० ।

ताम्रपल्लव पु० ताम्राणि पल्लवानि यस्य । १अशोकवृक्षे
राजनि० । २रक्तपल्लवयुक्ते वृक्षभावे च । कर्म० । ३रक्ते
पल्लवे कस्त्री ।

ताम्रपाकिन् पु० पच्यते पाकः फलपुष्पादि ताम्रः पाकः
वक्ष्यस्य इति । गर्हभाण्डवृक्षे । रत्नमा० ।

ताम्रपात्र न० ताम्रस्य विकारः अण् कर्म० । ताम्रमये
पात्रे तत्र तर्पणविधितर्पणशब्दे उक्तः । “मृहीत्वो-
डुम्बरं पात्रम्” इत्यादि कृत्या तस्य संकल्पपात्रतोक्ता
तत्र भोजननिषेधो मनुनोक्तो यथा “ताम्रपात्रे न भु-
ञ्जीत भिक्षकांश्चै मलावित्रे । पलाशपद्मपात्रेषु मृही
भुक्त्वा नृदं चरेत्” । तत्र हतेतरोद्भूतसारगव्यादिभोजन-

निषेधमाह स्मृतिसागरे स्मृतिः “नारिकेलजलं काश्ये
ताम्रपात्रे स्थितं मधु । गव्यञ्च ताम्रपात्रस्थं मद्य-
तल्यं हतं विना । ताम्रपात्रहृतं मांसं यश्च गव्यं हतेत-
रत् । आसिप्रन्तु गवां मांसं दधि मद्यं पयो रजः ।
द्वयान्नरयुतं मांसं पयसा संयुतं दधि । पयोऽनुजुत-
सारञ्च ताम्रपात्रे न दुष्यति” उत्तरार्द्धानुसारात् “ततश्च
संस्कृते यज्ञौ गोक्षीरेण चरुं पचेत् । अक्षरेण क्षालिते
पात्रे नवे ताम्रमयादिके” शारदाति० वाक्यम् अनुजुत-
सारक्षीरविषयम् उद्धृतसारस्यैव तत्र स्थितत्वे निषेधात्
पानपात्रं च ताम्रपात्रं प्रशस्तं यथाह सुश्रुतः “दद्यात्
ताम्रमये पात्रे सुधीतं सुश्रुतं पयः” । “जलपात्रं तु
ताम्रस्य तदभावे मृदो हितम्” भाव० ।

ताम्रपादी स्त्री ताम्रः रक्तः पादो मूलमस्याः डीप् । हंस-
पद्याम् राजनि० । तस्या हंसस्यैव रक्तमूलत्वान्तात्त्विकम् ।
ताम्रपुष्प पु० ताम्रं पुष्पं यस्य । १रक्तकाञ्चने जटा० २भूमि-
चम्पके शब्दच० । ३रक्तपुष्पयुक्तभावे लि० । “ताम्रपुष्पे च
शिखरैर्दीप्यमानः सुतेजसा” हरिवं० २१७ अ० ।
कर्म० । ४रक्ते पुष्पे न० ।

ताम्रपुष्पिका स्त्री ताम्रं पुष्पं यस्याः कप् कापि अत
इत्त्वम् । रक्तविहति (बालतेउडि) राजनि० ।

ताम्रपुष्पी स्त्री ताम्रं रक्तं पुष्पं यस्याः डीप् । १धातकी
वृक्षे २पाटलावृक्षे च राजनि० ।

ताम्रफल पु० ताम्रं रक्तं फलमस्य । १अशोकवृक्षे । राजनि० ।
२रक्तफलयुक्ते वृक्षभावे लि० । कर्म० । ३रक्ते फले न० ।

ताम्रमूला स्त्री ताम्रं रक्तं मूलं यस्या अजादेराजतिगण-
त्वात् टाप् । १दुरालभायां श्लक्ष्णालौ च राजनि० ।
२कच्छुरावृक्षे (खिराड) रत्नमात्रा । ४रक्तमूलके वृक्षभावे
लि० । कर्म० । ५रक्ते मूले न० ।

ताम्रयोग पु० चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे तद्विधानादि तलोक्तं
यथा “स्याख्यां संमर्द्य दातव्यो माषिकौ रसगन्धकौ । नख-
क्षुषं तदुपरि तण्डुलीयं हिमाषिकम् । ततो नैपाल-
ताम्बादि पिपाय सुकरालितम् । पांशुना प्रयेदूर्ध्वं
सर्वां स्यात्ती ततोऽनलः । स्यात्सधो नालिकां याव-
द्देयस्तेन स्तस्य च । तासो ताम्रस्य रत्न्येका
त्रिफलाचूर्णरत्तिका । त्रूषणस्य च रत्न्येका विड-
कस्य च तन्मधु । हतेनालोऽथ सेदव्यं प्रथमे दिवसे
ततः । रत्तिवृद्धिः प्रतिदिनं काव्यां ताम्बादिषु त्रिषु ।
स्थिरा विडङ्गरत्तिस्तु यदा भेदो विवक्षितः । तदा

विद्वद्गन्धर्विकं दद्याद्भक्तिद्वयं पुनः । द्वादशाहं योग
वृद्धिस्तो ज्ञामकर्मोऽप्ययम् । अङ्गणीमञ्जुपित्तञ्च जयं
गुलञ्च सर्वदा । ताम्रयोगो जयत्येष बलवर्णाग्निवर्द्धनः ।

ताम्रमायनी स्त्री ताम्रस्य रक्तनिर्यासस्थायनी । गो-
रक्तदग्धायां जटाधरः ।

ताम्रलिप्त पण्डेगभेदे । सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण् ।
तद्देशवासिनि तत्तृपे च वङ्गपु अणो लुक् । स च देशः
प्राचीनस्यः । “ताम्रलिप्तञ्च राजानं कथंटाधि-
पतिं तथा” भा० स० २६ अ० । भीमप्राचीदिग्विजये ।
“वङ्गाः कलिङ्गा मगधास्ताम्रलिप्ताः सपण्डकाः” भा०
स० १२ अ० । स्वार्थे क । तत्कार्थे “किराताः कर्कराः सिद्धाः
वैदेहास्ताम्रलिप्ताः” भा० भी० ७ अ० । जनपदोक्तौ ।

ताम्रवर्णं प० ताम्रो रक्तो वर्णोऽस्य । शृङ्खलाहृत्ते लणभेदे
राजनि० । > जटायां स्त्री शब्दच० । शताम्रवर्णयुतमात्रे
त्रि० । कर्म० । श्रक्ते वर्णं पु० ।

ताम्रवल्ली स्त्री कर्म० । शृङ्खलायास् शब्दच० । > चित्त
कृष्टदेशप्रभित्ते लताभेदे राजनि० । श्रक्तलतामात्रे च ।

ताम्रवीजं प० ताम्रं बीजं यस्य । श्रक्तल्ये राजनि० । श्रक्त-
बीजके हस्तमात्रे त्रि० । कर्म० । श्रक्ते बीजे न० । श्रक्तल्य-
कायां स्त्री शब्दार्थचि० । [श्रक्तवर्णके हस्ते पु० ।

ताम्रवृक्षं प० कर्म० । श्रक्तचन्दनहस्ते > कुलत्ये च रत्नमा०
ताम्रवृन्तं प० ताम्रं वृन्तमस्य । श्रक्तल्ये, स्त्रीत्वमपि टाप्
त्रिका० । श्रक्तवृन्तके हस्तमात्रे त्रि० । कर्म० । श्रक्ते
वृन्ते न० ।

ताम्रशिखिन् प० ताम्रा रक्ता शिखास्त्यस्य इति । कर्तुटे
जटाधरः । व० व० । ताम्रशिख इत्यपि तत्र । ताम्र-
शिखायुक्ते च त्रि० ।

ताम्रसारं न० ताम्रं रक्तं सारमस्य । श्रक्तचन्दनहस्ते ।
रत्नमाला । श्रक्तसारके हस्तमात्रे त्रि० । कर्म० । श्रक्ते
सारे पुन० ।

ताम्रसारकं प० ताम्रो रक्तः सारोऽस्य कप् । श्रक्दिरे
राजनि० । श्रक्तचन्दनहस्ते च । > तत्कार्थे न० शब्दार्थचि० ।

ताम्रसारिकं प० ताम्रः सारोऽस्त्यस्य ठन् । श्रक्तखदिरं,
श्रक्तचन्दने च शब्दार्थचि० ।

ताम्रा स्त्री ताम्र+टाप् । श्रक्दिरे ताम्रवर्णां शब्दमा० ।
ताम्रास्त्यं प० उपहीपभेदे शब्दमाला । ताम्रहीपे ।

ताम्राक्षं प० स्त्री ताम्रो अक्षिणी यस्य षच् समा० । श्रक्कोले
त्रिका० । स्त्रियां धिप्वात् जातित्वाच्च ङीप् । श्रक्ते क्षण-

युक्ते त्रि० । स्त्रियां धिप्वात् ङीप् । श्रक्कोला यत्र ताम्राक्षैः
पर्णचन्द्रनिभाननैः । यर्षाभूः कीर्यते” भा० क० ४६ अ० ।

ताम्राभं न० ताम्रस्य आभेवाभा यस्य । श्रक्तचन्दने शब्दच० ।
ताम्रा रक्ता आभा यस्य । श्रक्तवर्णाभायुक्ते त्रि० । “क्षि-
रोल्लतमयोङ्गैस्तैस्तटाद्योभनं वभौ । कवचैः संवृतं सर्वं
ताम्राभैः खमिवावृतम्” भा० द्रो० ११६ अ० ।

ताम्राक्षं न० तीर्थभेदे “ताम्राक्षं समासाद्य ब्रह्मचारी
समाहितः । अश्वमेधसमाप्नोति ब्रह्मलोकञ्च गच्छति”
भा० व० ८४ अ० ।

ताम्राक्षं प० ताम्रस्याक्षं शब्देन त्वादकोऽस्य । कांस्ये त्रिका०
ताम्रावती स्त्री ताम्रमाधेयत्वेनाऽस्त्यस्य सप्तपु मस्य । >
संज्ञायां दीर्घः । ताम्राक्षरे नदीभेदे “ताम्रावती वेत्तवती
नद्यास्तिमोऽय कौशिकी” भा० व० २२१ अ० ।

ताम्राश्वन् प० नि० कर्म० । पद्मगात्रे “ताम्राश्वरश्मिच्छुरितै-
र्नखाद्यैः” भा० “ताम्राश्वनी पद्मरागाणां” मल्लिना० ।

ताम्रिकं त्रि० ताम्रं तत्पत्न्यादिनिर्माणं शिल्पमस्य ताम्रस्येदं
वा ठञ् । श्रक्तकारे > मङ्गीर्णजातिभेदे पुंस्त्री० स्त्रियां
ङीष् । श्रक्तसस्त्वन्विनि त्रि० । “कार्पिके ताम्रिके पणः”
अमरः । “कार्पिकणस्य विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्पिकः पणः”
समुः । “निष्काः सुवर्णाश्चत्वारः कार्पिकस्ताम्रिकः पणः”
साज० । श्रक्तकायां स्त्री टाप् राजनि० । प्रायदभेदे शब्दार्०
ताम्री स्त्री ताम्रस्य विकारः अण् ङीष् । प्रायदभेदे त्रिका० ।
ताय पात्रने विस्तारे च ध्वा० ध्वात्त० सक० सेट् । तायते
व्यतयि-व्यतयिष्ट । तताये । क्वाटिन् । णिच् व्यतता-
यत्-त । तायितः तातिः “उभौ भायां व्यातायेताम्”
भट्टिः । “सरसि संतायमाने” यजु० ३६।५। ञञ् । तायः
ह्रस्व० आद्युदात्तः । ल्युट्-तायनम् “वृत्तिसर्गतायनेषु
क्रमः” पा० ।

तायिकं त्रि० ताये ह्रस्वौ साधु ठञ् । तर्जिकामिधदेशे हेमच०
तायु पु० ताय-उण् । चोरे स्तोने निचराटुः “क्षपत्ये
ताययो यथा नक्षत्रा” ऋ० १।५०।२ ।

तारं पु० तारयति स्वजापकान् संसारार्णवात् तृ-णिच्-अच्
तार्थतेजनेन वा तृ-णिच्-करणे क्वाच्, तृ-णिच्-भावे क्वाच्
वा । श्रक्तवे ङीङ्कारे “तारयेद् यज्ञवाग्मोषेः स्वजापक-
मानसम् । ततस्तार इति ख्यातो यस्तं ब्रह्मा व्यलोकयत्”
काशीख० ७२ अ० । श्रक्तचन्दने श्रक्तमौक्तिके श्रक्तता
विशुद्धौ भेदि० । श्रक्तचन्दने कूर्चबीजे (ह्रस्वौ) तन्त्रमा०
ह्रक्तारणे विश्वः ७ महादेवे “काश्यां विश्वेन्द्रोऽहं गिरि-

पतितनयासंयुतो वासभागे शुण्डादण्डेन दक्षे त्रिपथ-
गतटिनीतीरशुण्डास्वभागे । मायावीजञ्च कर्णे सुर-
सुनिर्वाहितो ध्यानयुक्तं वटाभि प्रीत्या लोकस्य तस्मात्
सुरसुनिर्वाणकैरुच्यते तारनामेति" शब्दाधीनं च । एतवाक्यस्य
पक्षे न० राजनि० एनक्षत्रे न० स्त्री० मेदि० "विपत्तारे गुहं
दद्यात्" तारावनादिन्दुरथेन्दुवीर्यात्" ज्योति० त० सां०
त० उक्ते अध्ययनरूपे प्रथमे १० गौणसिद्धिभेदे । "ऊहः
शब्दोऽध्ययनं दुःखविधातास्त्वयः सुहृदप्रामिः दानञ्च
सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्णोऽङ्गुलिस्त्रिविधः" सा० का० ।
"विहन्यमानस्य दुःखस्य त्रित्वात् तद्विधातास्त्वय
इति इमा सुख्याः तिस्रः सिद्धयस्तदपायतया
त्वितरा गौणतः पञ्च सिद्धयस्तत्रापि हेतुमत्तया तिस्रः
हेतुतया पञ्च व्यस्थिताः । तास्वाद्या अध्ययनादिलक्षणा
सिद्धयो हेतवः सुख्यास्तु हेतुमत्तयः । विधिवद्गुरुखाद-
ध्यातृविद्यानामस्वरूपरूपपञ्चमस्ययनं प्रथमसिद्धिस्तार-
सच्यते" त० कौ० ११ विष्णो पु० "अथोक्तस्तारगस्तारः सूरः
शौरिर्जनेश्वरः" भा० अयु० १४६ अ० सच्युनामकथने ।
१२ उच्चगच्छे पु० ११२ तद्वि वि० मेदि० १४ स्फुरितकिरणे
१५ निर्मले वि० धर० । दिक्शब्दात् परम् तीरस्य
तारादेशः । १६ तीरे । दक्षिणतारं दक्षिणतीरमित्यर्थः
१७ उच्चैस्तरे वि० १८ नेत्रकनीनिकायां न० स्त्री० "मत्तयेय
मर्णितमन्दतारया" काट० । "तारैर्विभवे परभागलाभतः"
माघः शुद्धसत्ताफले । "तारहेममहारत्नविमानगत-
शोभितम्" भाग० ४।६।७ । प्रणवे "तारो मायारमा-
योगो मनोदीपनसच्यते" । (ओ० श्रीं ह्रीं) दी० त०
"तारं व्योमाग्निमनुयुग्मदण्डो ज्योतिर्मनुभूतः" दी०
त० । "हार्ममलं तरलतारसुरमि दधतम्" जयदेवः ।
"उरसि निहिततारोहारः" अमरः । "तारलोलवलयेन
करेण" सा० द० ।

तारक वि० तारयति तृ-णिच्-ण्वल् । तारयितरि । "तत्र
हि जलोः प्राग्गुप्तक्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे"
जाबालोप० । स्त्रियां कापि अत इत्त्वम् । २ दैत्यभेदे
तत्कथा शिवपुराणे दृष्ट्या । शर्करा ४ भेलके च मेदि० ।
तारैव स्वार्थे क । "तारका ज्योतिषि" पा० अजादि-
टाप् न अत इत्त्वम् । तारका । ५ नेत्रकनीनिकायां स्त्री ।
इच्छुपि न० स्त्री० मेदि० । "तस्मिन् विप्रकृताः काले
तारकेण दिवौकसः" कुमा० । "अभिभाव्यतारकम-
दृष्टिहृदयं त्रिविम्बसंस्तमितभातु नभः" माघः "कुमार-

स्तुतिपु तारकोद्धारणम्" काट० । न दण्डग्रानां नेत्रो-
त्पादनमिति ध्वन्यर्थः । "पतनं तारकादोनाम्" सुशु०
"तन्प्रकाशेन विचेयतारका" रघुः । "तारकावर्षमथ
धर्मविनाशपिशुनम्" "कापि विष्णुस्य दिवावसाने
लोहिततारका" काट० । "तत्राधिकदशयतिर्ननौ रौ
भवेतां ररौ तारका, वृत्तरत्नाकरोक्ते अष्टादशाक्षरपा-
दके ऽरुन्दाभेदे च । [तत्कथा शिवपुराणे दृष्ट्या ।

तारकजित् पु० तारकं दैत्यं जयति जि-क्लिप् । काश्चिकेये
तारकाक्ष पु० तारकासुरस्य ताराक्षापरपथ्याये एतभेदे
"निर्जितेषु च दैत्येषु तारकस्य सुतास्त्वयः । ताराक्षः
कमलाक्षस्य विदुन्माला च पार्थिव !" इत्युपक्रमे "का-
ञ्चनं तारकाक्षस्य चित्तमर्मान्महात्मनः । राजतं कम-
लाक्षस्य विदुन्मालिन आयासम्" भा० क० इत० ।
२ कुमारानुचरभेदे "महाजठरपादाङ्गास्तारकाक्षाय
भारत !" भा० ग० ४६ अ० ।

तारकब्रह्म न० कर्म० । रामस्य (ओ० रामाय नमः)
पङ्क्तये मन्त्रे । "पङ्क्तये महात्मन् तारकब्रह्म-
उच्यते । रामाय नम इत्येतत् प्रणवादि पङ्क्तयम्"
इति अन्योऽपि मन्त्रः पङ्क्तयम् उक्तो यथा । "सुमूर्धो-
र्धनिकण्ठान्तु अर्द्धोदकनिवासिनः । अहं दिशामि तं
मन्त्रं तारकं ब्रह्मवाचकम् । ओ० श्रीरामरामेतेत-
न्मन्त्रं तारकमुच्यते । अतस्त्वं जानकोनाथ ! परं ब्रह्म
विनिश्चितम्" ।

तारकादि संज्ञातार्थे इतश्चप्रत्ययनिमित्ते पा० गण सू०
उक्ते शब्दगणे स च गणो यथा

"तारका, पुष्प, कर्णिक, मञ्जरी, वृज्जीप, क्षण,
सूत्र, मूल, निष्क्रमण, पुरीष, उच्चार, प्रचार, विचार,
कद्वल, कण्टक, सुसन, सुकुल, कुसुम, कुतूहल, शयक,
किसलय, पल्लव, खण्ड, वेग, निद्रा, सुद्रा, बुभुक्षा,
घेनुष्या, पिपासा, अङ्गा, अम्भ, पुनक, अङ्गारक, वर्णक,
द्रोह, दोह, सुख, दुःख, एत्कगठा, भर, व्याधि,
वर्धन, व्रण, गौरव, शास्त्र, तरङ्ग, तिलक, चन्द्रक,
कान्धकार, गर्व, सुहृत्, हर्ष, एत्कर्ष, रण, कुवलय,
गर्भ, लुब्ध, शीघ्रल, च्वर, गर, रोग, रोमाञ्च, पण्डा,
कज्जल, तृप्, कोरक, कल्लोल, स्थण्ड, फल, कञ्जुक,
शङ्कार, अङ्गूर, शैवाल, बकुल, श्वभ, आरान,
कलङ्क, कर्दम, कन्दल, मूष्णी, अङ्गार, हस्तक, प्रतिविम्ब,
विघ्न, तन्त्र, प्रत्यय, दीक्षा, गर्ज, (गर्भादप्राणिनि)" "तदस्य

संजातं तारकादिभ्य इतच् पा० इतच् तारकित अस्य
आक्षिप्तगणत्वात् अन्येऽपि शब्दा यथाप्रयोगमन्वाधेयाः।

तारकायण पु० विश्वामित्रपुत्रभेदे “चौदुम्बरा द्यविष्णोता-
स्तारकायणचक्षुः” हरिवं० २७ अ० । विश्वामित्र-
पुत्रकथने । [तयोऽप्यत्र ।

तारकारि पु० ६१० । कार्तिकेये हेमच० । तारकशत्रुप्रभ-
तारकित न० तारका संजाता अस्य तार० इतच् ।
नक्षत्रयुक्ते आकाशे “सितनिशादृषदि स्फुटनिष्पतत्कण-
गाधिकतारकिताम्बरः” नैष० ।

तारकिणी स्त्री तारकाः सन्त्यत्र इति ङीप् । नक्षत्रयुक्तायां
राज्ञौ राजनि० तारकायुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

तारकीपनिषद् स्त्री तारयति ज्ञानदानेन तारि-ण्युक् ।
तारिका उपनिषत् । उपनिषद्भेदे उपनिषच्छब्दे दृश्यम् ।

तारक्षिति पु० तारा उच्चा क्षितिर्यत्र । देशभेदे स च देशः
६० स० १४ अ० प्रतीच्यासक्तः “अपरस्थां मणिमान्”
इत्युपक्रमे “पञ्चनदमठपारावततारक्षितिश्चक्षुर्विशेषप्रक-
कशकाः” कर्म० । २७३ भूमी स्त्री ।

तारण पु० तारयत्यनेन ल्युट् । भेलके रत्ना० । कर्त्तरि ल्युट् ।
तारयितरि त्रि० श्विष्णौ पु० । “अशोकस्तारणस्तारः”

। ४भात्रे ल्युट् । तारणकरणे ६७३ हारणे
च न० “तत्र चोत्पत्त्युक्ते अनुभूयतां तारणाय वै” भा०
अ० १२ अ० । भावे युच् । तारणा उतरणप्रापणे स्त्री
“तारणा पारणं चैव तद्गतं सर्वकामिकम्” हरिवं० १४०
अ० । षष्ठिवर्षमध्ये अष्टादशे वर्षभेदे । “अति-
दृष्टिश्च जायेत धान्यस्याय प्रपीडनम् । शस्यं भवति
सामान्यं तारणे सुरवन्दिते !” ज्यो० त० । “तारणं तदनु
भूतिवारिदं शस्यदृष्टिस्तदितश्च पार्थिवम्” ६० स० ८ अ०

तारणि(णी) स्त्री तार्यतेऽनया तृ-णिच्-अणि । शौकायां
हारा० वा ङीप् । ङीवन्तः २काशप्रपत्नीभेदे याजोप-
याजयोर्ध्वयोर्मतरे तस्या अपत्यम् ढक् । तारणेय
तदपत्ये । “तथैव च महाभागः सोऽपशुच्छंसितव्रतो ।
याजोपयाजौ ब्रह्मर्षी शस्यन्तो परमेष्ठिनौ । संहिता-
ध्ययने युक्तौ गोवत्तर्थापि काश्यपौ । तारणेयौ युक्त-
रूपौ ब्राह्मणादपि सत्तमौ” भा० आ० १६७ अ० ।

तारतण्डुल पु० तारः शुद्धमौक्तिकमिव शुभ्रतण्डुलोऽस्य ।
धवलवचनाले राजनि० ।

तारतम्य न० तरतमयोर्भायः ध्वज् । शून्याधिक्ये “निर्धनं
निधनमेतयोर्द्वयोस्तारतम्यविधिसुक्तचेतसाम् । बोधनाय

विधिना विनिर्भ्यं तारेण एव जयवैजयन्तिका” इत्युद्धटः ।

“अहो तारतम्यं नराणाम्” मृच्छक० तरतमशब्दे उदा० ।

तारतार न० तारयतीति तारं तत्प्रकारः प्रकारे द्वित्वम् ।

सां० त० उक्ते गौणतृतीयसिद्धिभेदे तारशब्ददर्शिते “जहः
शब्दोऽध्ययनम्” इत्यादिवाक्ये “जहस्तर्कः आगमावि-
रोधिन्यायेनागमार्थपरीक्षणम् संशयपूर्वपक्षनिराकरणे-
नोत्तरपक्षव्यवस्थापनं तदिदं मननमाचक्षते आगमिनः ।
सा तृतीया सिद्धिस्तारतारस्य चरति” त० की० ।

तारदी स्त्री तरदिव स्वार्थे अण् ङीप् । तरदीहस्ते
राजनि० तारदीति पाठान्तरं तत्कार्थे । [राजनि० ।

तारपुष्प पु० तारं रजतमिव पुष्पमस्य । कुन्दहस्ते ।

तारमाक्षिक न० तारं कृष्यमिव माक्षिकम् उपधातुभेदः ।

रजततुल्ये उपधातुभेदे । “तारमाक्षिममन्यत्तु तङ्गवे-
रजतोपमम् । किञ्चिद्व्रजतसाहचर्यात् तारमाक्षिकमी-
रितम् । अनुकल्पतया तस्य ततो हीनगुणाः स्मृताः ।
न केवलं कृष्यगुणावर्तन्ते तारमाक्षिके । द्रव्यानरस्य
संसर्गात् सन्त्यम्येऽपि गुणा यतः । स्यात् तारमाक्षिकं
स्वादु तिरुत्तं हृद्यं रसायनम् । चाक्षुष्यं वक्षिक्कुष्ठ-
पाण्डुमेहविषोदरम् । अर्गः शोथं क्षयं कण्डूं त्रि-
दोषमपि नाशयेत् । मन्दानलत्वं बलहानिसृप्यां विष्ट-
म्भितां नेत्रगदान् सकृष्टान् । तथैव माखां व्रणपूर्विकाश्च
करोत्यशुद्धं रजताख्यमाक्षिकम्” । शोधनन्तु । “कर्कोटी
मेघशङ्खगुह्यैश्चैवैर्जम्बीरजैर्दिनम् । भावयेदातमे तोत्रे
विमला शुद्धप्रतिध्रुवम् । विमला तारमाक्षिकम् । मार-
णन्तु “कुलपत्यस्य कषायेण दृष्टा तैलेन वा पुटेत् । तैलेन
वाऽजमूत्रेण भ्रियते तारमाक्षिकम्” भावप्र० ।

तारल पु० तरल एव अण् । तारले श्विते च शब्दार्थचि० ।

तारवायु पु० कर्म० । अत्युच्चशब्दयुक्ते पवने ।

तारविमला स्त्री तारो रजतमिव विमला । तारमाक्षिके
उपधातुभेदे शब्दार्थचि० ।

तारशुद्धिकर न० तारस्य रजतस्य शुद्धिं धात्वन्तरयोगात्
जातमलशुद्धिङ्करोति ङ-ट । सीसके तत्त्वस्य कार्द्वि
रजतस्य मलशुद्धिर्लोकसिद्धा राजनि० ।

तारसार पु० उपनिषद्भेदे उपनिषच्छब्दे दृश्यम् ।

तारहार पु० तारनिर्मिता हारः । श्वूलसक्तहारे “संव-
र्द्धितोरःस्वस्तारहारः” रघुः ।

तारा स्त्री तारयति संसारणं यात् भक्तान् तृ-णिच्-अच् ।
१२शमहाविद्यान्तर्गते द्वितीयमहाविद्याभेदे । १२नक्षत्रे च

तत्र नक्षत्रादीनां लिङ्गभेदा यथा “हस्ता स्वाती
 श्रवणा अश्लेषा मृगशिरा नपुंसि स्यात् । पुंसि पुनर्वसु-
 पुष्यौ मूलं त्वष्ट्रो स्थितः शेषाः अधिकमृगशिरा १४०० पृ०
 दृश्यम् । “काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी”
 इत्यादि तन्त्रसां “तारकत्वात् सदा तारा सुखमोक्षप्रदा-
 यिनी । उपापक्षारिणी यस्मादुपतारा ततः स्मृता”
 इत्यादि तन्त्राभिरुक्तिः । श्वदेवताभेदे षट्कृष्णतिभा-
 र्यायाम् भेदः । प्रसुप्तेष्वनरकन्यायां वालिभार्यायाश्च
 द्विचिह्नामगम्यद्वये ७ सुक्तायाश्च राजनिम् ।
 “दृष्टस्यतेः स वै भार्या” तारां नाम यशस्विनीम् ।
 जह्णार तरसा सवौनवमव्याङ्गिरःसुतान् । स (चन्द्रः)
 याचप्रमानो देवैश्च तथा देवर्षिभिः सह । नैव व्यसर्जयत्
 तारां तस्माद्याङ्गिरसे तदा” “ददार्वाङ्गिरसे तारां स्वय-
 मेव पितामहः । तामन्तःप्रसवां दृष्ट्वा तारां प्राह दृष्ट-
 स्यति । मटीयायां न ते योनौ गर्भो धार्यः कथ-
 ञ्चन । अयोनायुत्सृजन्तं वै कुमारं दस्युः हन्तमम् । ईषी
 कास्तस्वमासाद्य ज्वलन्तमिव पावकम् । जातमात्रः
 स भगवान् देवानामक्षिपद्गुः । ततः संशयमापन्नस्त-
 रासुचुः सुरोत्तमाः । सत्यं ब्रूहि सुतः कस्य सोम-
 स्याथ दृष्टस्यते । पृच्छप्राना यद्वा देवैर्नाह सा सा-
 ध्वसाधु वा । तदा तां शत्रुमारब्धः कुमारो दस्युः ह-
 न्तमः । तं निवार्य ततो ब्रह्मा तारां पप्रच्छ संशयम् ।
 यदत्र तथ्यं तद् ब्रूहि तारे ! कस्य सुतो ह्ययम् । सा
 प्राञ्जलिभार्याचेदं ब्रह्माणं वरदं गनैः । सोमस्येति महा-
 त्मानं कुमारं दस्युः हन्तमम्” हरिवं० २५ अ० । “सुप्रेणा
 दुहित्या चेशमर्षस्तृप्तिविनिश्चये । औत्पातिके च विविधे
 सर्वतः परिनिष्ठता । यदेषा साध्विति ब्रूयात् कार्यं
 तन्मृक्तसंशयम् । न हि तारा मतं किञ्चिदन्यथा परि-
 वर्तते” रामा० कि० २२ अ० । सा च पश्चात् वालिनो
 मरणानन्तरं सुग्रीवभार्या “तारया सहितः कामी सक्तः
 कपिटपस्तदा” २१ अ० “अहल्या द्रौपदी कुली तारा
 मन्दोदरी तथा । पञ्च कन्याः अनेक्षित्यं महापातक-
 नाशनम्” तत्र सुक्तायां “तारायलीविकरणैर्व्यरुचन् नि-
 वासाः” भावः कनीनिकायां “लुलितनयनताराः क्षाम-
 वक्त्रेन्दुविम्बाः” भावः ।
 ताराश्च अश्विनादयः । ज्यो० त० ताः तद्विशेषादिक-
 शोक्तं यथा
 “अश्विनी भरणी चैव क्षत्तिका रोहिणी तथा । मृग-

शीर्षं तथा चार्द्रा पुनर्वसुकपुष्यकौ । अश्लेषा च मघा
 पूर्वफल्गुन्युत्तरफल्गुनी । हस्ता चित्रा तथा स्वाती
 विशाखा चानुराधिका । ज्येष्ठा मूलं तथाषाढे पूर्वो-
 त्तरपदादिके । श्रवणा च धनिष्ठा च शतभिषाद्यभा-
 द्रिका । उत्तरादिभाद्रपदा रेवती भानि च क्र-
 मात्” । “अश्विनमदहनकमलजगतिशूलमृष्टदितिजी-
 यफणिपतरः । योन्यर्थमदिनकृत्तवण्पवनशक्राग्नि-
 मित्राः । शक्रोनिर्वृतिस्तोयं विश्वविरुद्धी हरिविष-
 र्कणः । अन्नपादाऽहिरक्षः पूषा चेतोश्चरा भानाम्”
 विशाखायाः शक्राग्न्याभिलितदेवतत्वम् अभिजितोभिन्न-
 त्वेन अष्टाविंशतिरिति तच्च वक्ष्यते इति नक्षत्राधिपाः
 “उपः पूर्वमवानका प्रवगणस्त्वोप्युत्तराणि सभ्याता-
 दित्यहमित्यं चरगणः प्रप्राश्विहस्ता लघुः । चित्रा नि-
 त्तमृगान्यभं मृदुगणस्त्वोत्तमोऽहिरक्षेन्द्रयुक् । मिथोऽग्निः
 सविशाखभः शुभकराः सर्वे स्वकथ्ये गणाः” शशाङ्कतारयोः
 शुद्धिर्विचार्या सर्वकर्मसु । पञ्चाणामपि सर्वेषां तच्छुद्धौ
 फलदाहता” श्रौपतिमसुवृथे “ताराचन्द्रबले प्राप्ते दोषा-
 न्याये भवन्ति ये । ते सर्वे विलयं यान्ति सिंहं दृष्ट्वा
 गजा इव । जन्मसम्पत् विपत्क्षेभं प्रत्यरिः साधको-
 बधः । मित्त्वं परममित्रञ्च जन्मभाञ्च पुनःपुनः । सर्व-
 मङ्गलकार्याणि त्रिपु जन्मसु कारयेत् । विवादश्चाङ्ग-
 भेपञ्चयात्राजोराटि यर्जयेत् । यात्रायां पथि बन्धनं
 कर्षयिषी सर्वस्य नाशोभवेत् । भैषज्ये मरणं तथा सुनि-
 यतं दाहोऽष्टहारमण्ये । क्षौरे रोगसमागमोवृष्टविधः
 आङ्गेऽर्धनाशस्तथा वादे बुद्धिनिनाशनं युधि भयं प्राप्नो-
 त्ययं जन्मभे । पापाख्या त्व त्रिविधा पञ्चचतुर्दशविंशति-
 स्त्रियुता । सिद्धिफला दृष्टिकरी विनाशसंज्ञा क्रमात्
 कथिता” । “जन्माद्यं कर्म ततोपि दशमं सांघातिकं
 षोडशकम् । समुद्यमष्टादशमं विनाशसंज्ञं त्रयोविंशम् ।
 व्याद्यान्तु पञ्चविंशम् मानसमेवं नरः षट्क्षयः स्यात् ।
 मवनक्षत्रोन्मत्तपतिः स्वजातिदेशाभिधेकक्षैः” । जात्यर्क्षन्तु ।
 “पूर्वात्यं सानलमप्यजानां राक्षान्तु पौष्णेन सोत्त-
 राणि । सपौष्णमित्रं पितृदेवतञ्च प्रजापतेर्भञ्ज कपीव-
 जानाम् । आदिनक्षत्राभिजिदश्रिभाभि तान्यन्यजातः-
 प्रभविष्णुतायाम्” । (देशभं देशनामर्क्षम्) । नाशोभिन्न-
 त्वाणि । “इहादेहार्थहानिः स्याज्जन्मर्क्ष उपतापिते ।
 कर्मर्क्षे कर्मणां हानिः षोडश मनसि मानसे । मूर्च्छि-
 विण्मन्त्रां हानिः सांघातिके तथा । संतप्ते सासुदयिके

मितलभ्यार्थसंज्ञयः । येनाग्निके विभागः स्यात् देह-
द्विविणमस्यदासम् । नाडीनक्षत्रफलम् । “जातिभे कुल-
नागः स्याद्वस्त्रनद्याभिपेक्षेभे । देशभे देशभङ्गः स्यात्
क्रूरैरेवं शुभैः शुभम् । यस्मिन्नाजाभिपेक्षोभवति तदाभि-
पेक्षनिकमम् । ध इ उ ए क्तिका यो यवि वु रोहिणी-
त्यादिदेशभम् (चक्रगङ्गे १०४८ पृ० गतपदचक्रे दृश्यम्) ।
उप्रादिगणादिकार्यभेदः सु० चि० उक्तो यथा
“उत्तराश्विनरोहिण्यो भास्करश्च भूवं स्थिरम् । तत्र स्थिरं
वीजगेहशान्त्यारः सादिसिद्धये । स्वात्यादिन्ये श्रुतेस्त्रीणि
चन्द्रस्यापि चरं चलम् । तस्मिन् गजादिकारोहो याटि-
कागमनादिकम् । प्रवौल्यं यास्यमग्रे उग्रं क्रूरं कज-
स्तथा । तस्मिन् पाताग्निशायानि निपगस्त्रादिसिध्यति ।
विशाखाग्नेयभे सौम्यो मिथुं साधारणं स्रतम् । तला-
ग्निकार्यमिथुं च वृषात्सर्गादिसिद्धये । ज्ञाताश्विपुष्याभि-
जितः क्षिप्रं लघु गुरुस्तथा । तस्मिन् पग्यरतिज्ञानं भूषा-
शिलकलादिकम् । मृगान्यचित्राभिलक्ष्मस्तदु भैलं भृगु-
स्तथा । तत्र गीताम्बरं क्रीडा भिलकार्यं विभूषणम् ।
मूलन्द्रार्द्राभिं सौरिस्त्रीक्ष्णं दारुणसंज्ञकम् । तलाभि-
चारघातोपभेदाः पशुदमादिकम् । मूलाहिमिश्रोमयो-
मुखं भवदूर्ध्वास्यमार्द्रांज्यहरित्वं भुवम् । तिर्यङ्मुखं
भैलकरानिलादितिज्योष्ठाश्विनानीदृगकयमेपु” ।

ताराकूट न० दम्पत्योर्विवाहगुभाशुभज्ञापके कूटभेदे उप-
यमशब्दे १२४८ पृ० दृश्यम् । “यथो वशस्तथा तारा
योनिश्च यच्चभैलकम् । गणमितं भूकूटञ्च नाडी चेते
गुणाधिकाः” सङ्ख० ७० । [भेदे तारकाक्षगण्डे दृश्यम् ।

ताराक्ष पु० तारकाक्षापरपर्यायके तारकाक्षरस्य पुत्रे दैत्य-
ताराचक्र न० तन्त्रोक्ते दीक्षणीयमन्त्रगुभाशुभज्ञानार्थे चक्र-
भेदे तत्संस्कारादि चक्रशब्दे ८०६ पृ० नक्षत्रचक्रे दृश्यम् ।

ताराचमन न० तारायाः पूजाद्यङ्गमाचमनम्” शा० त० ।
तारादेवीपूजाद्यङ्गे माचमनभेदे तच्च भैरवतन्त्रे उक्तं
यथा “ताराभेदेस्त्रिभिः पीत्वा मायया क्षालयेत् करम् ।
ऊँ श्रीगौ तु द्विकृत्स्न्य फट्कारैः क्षालयेत् करम् ।
आस्यं नासे दृशौ श्रोत्रे नाभिवक्त्रः शिरोभुजान् ।
विरोचनादिभिः स्मृद्वा सर्वपापैः प्रसुच्यते । आचम्य
भैरवो भूत्वा वत्सरात्तां प्रपद्यति” । ताराभेदैरिति ।
उप्यतरेकजटानीलसरस्वतीभेदेः । वैरोचनादयस्तु ।
विरोचन, शङ्ख, पाण्डुर, पद्मनाभ नामक, सामक,
पाण्डुर, तारकाश्विनाङ्ग, यमानक, विमानक, नरा-

नकाः, सचतुर्थीप्रणयादिनभोऽन्तकाः” कृष्णानन्दतन्त्रसा० ।
ताराधिप पु० ६० । १ चन्द्रे २ शिवेश्वरहस्तौ ४ वालिवामरे ५ सुग्रीवे
च । “तारा ताराधिपखण्डधारी” कृमा० । “ताराधिमे
बलिनि लग्नगतेऽण वास्मिन्” ज्यो० त० । तारापतितारा-
नाथाटयोऽप्यत्र । “कठोरतारापतिलाञ्छनच्छविः” माघः ।
हृन्क्षत्राधिपेपु अश्विनीकुमागादिपु ताराशब्दे दृश्यम् ।

तारापथ पु० ताराणां पन्थाः अत्र समा० । आकाशे हला०
तारापीड पु० ताराणामपीडः भूषणमिव । चन्द्रे त्रिका० ।
ताराप्रमाण न० अश्विन्यादिनक्षत्राणां स्वरूपावेदकसंख्या-
विशेषे स च दृ० स० ६८ अ० सप्रयोजनसूक्तो यथा

“शिखिगुणरसेन्द्रीयानलग्नशिखिपथगुणस्तं पञ्चपु-
पक्षाः । विषयैकचन्द्रभूतार्थवाग्निरुद्राश्विमुदहनाः ।
भूतगतपक्षवसयो हाविंशश्चेति तारकामानम् । क्रम-
शोऽश्विन्यादीनां कालस्ताराप्रमाणेन । नक्षत्रजसुहादे
फलमष्टैस्तारकाभिः सदसत् । दिवसैर्वारस्य नाशो
व्यधेरस्यस्य वा वाच्यः” ।

ताराभूषा स्त्री तारा भूषा यस्याः । रात्रौ राजनि० ।
ताराभ्र पु० तारो निर्मलः जलमूच्यः अथो मेघ इव शुभ-
त्वात् । कपूरे राजनि० ।

तारामण्डल न० ताराणां भौतिकानां मण्डलं यत्र । ईश्वर-
मण्डपभेदे शब्दरत्ना० । ६० । २ नक्षत्रमण्डले च ।

तारामृग पु० तारारूपः मृगः मृगशिरः । मृगशिरोनक्षत्रे
“अन्वधावन् मृगं रामो रुद्रस्तारामृगं यथा” भा० व० २७७
अ० “तारारूपं मृगम् तारामृगं, प्रजापतिः स्वां दुहितरं
मृगो भूत्वा जगाम तस्य रुद्रः शिरोऽस्मिन्नन् तदेव
मृगशिरो नक्षत्रम्” नीलक० । “एष चैव मृगः श्रीमान्
यश्च दिव्यो नमश्चरः । उभावतौ मृगो दिव्यौ तारा-
मृगमहीमृगौ” रामा० अ० ४१२ । स० ।

तारारि पु० ६० । विटमातृके उपधातुभेदे हेमच० ।

तारावती स्त्री ककुत्स्थराजभार्यायां मनोव्यथित्यां जातायां
दुर्गावतारभूतायां कन्यायां शिवावतारचन्द्रशेखरपत्न्याम् ।
तत्कथा कालिकापु० ४७ अ० यथा ।

“ककुत्स्थो भार्यायां सार्द्धं मत्स्यलसृदितोऽभवत् ।
सहजेनाथ हारेण भूषिता सा ककुत्स्थया । वरुधे
मन्दिरे तस्य वर्षास्त्रिव सुरापगा । तेनैव हारचिह्नेन
तस्यास्तारावतीति वै, नामाकरोत् पिता काले यथोक्ते
वृषसन्तम्” । “पतिं पूर्ववरं पुत्री राजस्तारावती सती ।
स्वयं सा पावती देवी यन्ने च चन्द्रशेखरम् । वैवाहि-

केन विधिना स राजा चन्द्रशेखरः । तारावतीं तदा
भायत्रीं ककुत्स्थन्वपतेः सुताम् । संस्रुत्य ज्ञापयामास
देवेभ्यो वैदिकैर्मन्त्रैः ॥

ताराषोढा स्त्री इतः । तारापराक्त्रे षोढान्यासभेदे
तन्त्रसारे तारापराक्त्रे इति । “इति षोढा च कथिता
तारायाः सर्वसिद्धिदा” तन्त्रसां । [ताडिकाशब्दे इति ।

तारिका स्त्री ताडिका उच्यते । तालरसजाने मद्यभेदे ।

तारिन् त्रिं तारयति तृ-णिच्-णिनि । तारके । स्त्रियां
ङीप् । सा च दशसु महाविद्यासु द्वितीयविद्यायाम्

तद्भेदाः तन्त्रसारे उक्ता यथा “तारा चाप्या मद्योप्या च
वज्रा काली सरस्वती । कामेश्वरी च चामुण्डा इत्यष्टौ
तारिणी गन्धाः । अथ भेदान् प्रवक्ष्यामि तारिण्याः सर्व-

सिद्धिदान् । येषां विज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्तो हि साधकः”
इत्युपक्रमे तासामभिधानम् । श्रुद्धिदेयताभेदे त्रिकां ।

तारुण्य पुं तारुण्यस्यर्धेरपत्यं गर्गा यज् । तारुण्ये रपत्ये ।

स्त्रियां लोहितं । फक् । तारुण्यायणी । यूनितु
तारुण्यायण फक् । यूनितदपत्ये स च गोत्रप्रय-
रान्तर्गतः । [स्त्रियां ङीप् ।

तारुण्य पुंस्त्री तारुण्यस्यापत्यम् उत्सां च । तारुण्यस्यापत्ये

तारुण्य न० तारुण्यस्य भावः प्यज् । यौवने व्यसक्तम् । “स-

रात्र्या गाढतारुण्याः भगवन्तरतकोविदाः” सां ८० । ततः
स राजा तारुण्यप्रादुरसेन बलेन च” भा० शां० १२५ व्य० ।

तारिय पुं ताराया अपत्यम् ढक् । व्यङ्ग्ये । बालिपुत्रे । “करि-

ष्यत्ये तारेयस्ते जस्त्री तारुण्योऽङ्गदे” रामा० कि० २२ सर्गः ।
२४ हृष्यति भार्यायास्तारायास्तन्त्रजे पुत्रे बुधे च ।

तार्किक त्रि० तर्कविचारः कोपधत्वात् व्यण् । तर्कविचारे

सि० कौ० । [२ तर्कशास्त्राभिज्ञे च ।

तार्किक त्रि० तर्कं वेत्ति तत्कामधोते वा ठञ् । तर्कवेत्तिरि

तार्क्ष्य पुं तर्क्ष्य एव स्वार्थे व्यण् । कश्चपे क्यप् । “प्रमथ्य तरसा

राज्ञः शाङ्खादींश्चैद्यपङ्क्तान् । पशुपतां सर्वलोकानां
तार्क्ष्यपुत्रः सुधामिव” भाय० । २ पातालगुरुद्वलतायां
स्त्री राजनि० गौरा० ङीप् ।

तार्क्ष्य पुं तर्क्ष्य गोत्रापत्यं गर्गां हृत्तेत्यत्र तर्क्ष्येति पाठान्-

रात् यज् । तर्क्ष्यस्येर्गात्रापत्ये स्त्रियां लोहितं । फक् ।

तार्क्ष्यायणी । २ गुरुद्वयजे चरुणे १ गुरुदे ४ चरुणे ५ सर्पे

पुंस्त्री । इरसाञ्जने च मेदि० । ७ शालहृत्ते दक्षणे च

गम्भरं ८ अश्वकर्णं हृत्ते १० स्यन्दने हेमच० । ११ पर्वतभेदे

१२ विहङ्गमात्रे । “अथ सत्तरात् संयद्गुप्तस्य तार्क्ष्य-

चारिहनेमिष सेनामीपामण्यौ” यजु० १५ । १८ । “तीक्ष्णे-

ऽन्नरीक्षे क्षिपति पक्षौ तार्क्ष्यः” वेददी० पृष्ठो० । तत्र

गरुडे “आरुक्ष्य तार्क्ष्यं नभसीव भूतले” भाषः “भवन्ति

निर्विधाः सर्पाः यथा तार्क्ष्यस्य दर्शनात्” पञ्चत० ।

“तस्मिन् तार्क्ष्यात् किल कालियेन” रघुः । “दशराज-

सपयुज्य सर्वं तरति किल्बिषं तार्क्ष्यदर्शनसुपपद्यते”

सुश्रुतः । तार्क्ष्यस्येव दर्शनं दूरात् दर्शनमित्यर्थः ।

सर्पे “त्रिपदाः शिखिनस्तार्क्ष्याश्चतुर्दे द्वाः विषाग्निनः”

भा० भी० २ व्य० । [शब्दार्थचि० ।

तार्क्ष्यज न० तार्क्ष्यं पर्वते जायते जन-ड । रसाञ्जने

तार्क्ष्यध्वज पुं तार्क्ष्यो ध्वजोऽस्य । गरुडध्वजे विष्णो हेमच०

तार्क्ष्यकेतनादयोऽप्यत्र ।

तार्क्ष्यनायक पुं इतः । गरुडे राजनि० तार्क्ष्यनाथादयोऽप्यत्र

तार्क्ष्यप्रसव पुं तार्क्ष्यः शैलः प्रसवोऽस्य । अश्वकर्णहृत्ते राजनि०

तार्क्ष्यशैल न० तार्क्ष्यशैले भवम् व्यण् । रसाञ्जने राजनि०

“सिन्धूद्भूतं चक्रमर्दस्य वीजमिज्जुतं केसरं तार्क्ष्यशै-

लम्” । “लौहं चूर्णं भागधी तार्क्ष्यशैलं तुल्याः कार्याः

क्षणशर्णास्ति लाञ्छ” सुश्रुतः ।

तार्क्ष्यमामन् न० सामभेदे लाञ्छा० १ । ६ । १८ ।

तार्क्ष्यायण पुंस्त्री तर्क्ष्यस्य ऋषेरपत्यं युया गर्गां हृत्तेत्यत्र

तर्क्ष्येति पाठान्तरात् यज् यूनित फक् अनातीत्युक्ते राप-

त्यस्य यस्य लोपो न । तर्क्ष्येयून्यपत्ये । [गम्भरत्वा० ।

तार्क्ष्यी स्त्री तार्क्ष्यस्य खगस्य प्रिया व्यण् । वनलताभेदे

तार्क्ष्य त्रि० तृणस्येदं शिवा० व्यण् । तृणसम्बन्धिनि तृण-

जन्ये यज्जौ पुं । “तार्क्ष्यातार्क्ष्योभयं नास्तीत्यत्र

तार्क्ष्यत्वमताणेत्यत्र वज्रित्वव्याप्यो जातिभेदः इति नव्य

नैयायिकाः । तृणात् तद्विक्रयात् स्थानादागतः जायस्थान-

त्वात् शुण्डिका० व्यण् । तृणविक्रयवृत्तार्थस्थानजे करे त्रि० ।

तार्क्ष्य त्रि० तृणानि सन्त्यस्मिन् कृष्णं कुक् च तार्क्ष्यकीयास्तस्मिन्

भवः विल्वका० कृष्णत्वात् लुक् । तृणयुक्तदेशभवे ।

तार्क्ष्यकर्ष पुंस्त्री तृणकर्षस्यापत्यं शिवा० व्यण् । तृणकर्ष-

स्यर्धेरपत्ये । [नामकर्षेर्गात्रापत्ये ।

तार्क्ष्यायन पुंस्त्री तृणस्यर्धेर्गात्रापत्यम् नडा० फक् । तृण-

तार्क्ष्य त्रि० तृतीय एव स्वार्थे व्यण् । तृतीये “प्रथमस्य

तृत्तरस्याङ्गस्तार्क्ष्यं तृतीयं सवनम्” आश्व० श्रौ० १ । १ । ४

तार्क्ष्यीयिक त्रि० तृतीय एव तृतीय+स्वार्थे ईकक् । तृतीये

“तार्क्ष्यीयिकं पुरारस्तद्वत् सदनज्ञोषणं लोचनं वः” भाष-

तीमाधयम् ।

तार्थ्यं त्वि० त-कर्मणि गत्यत् । तरणीये । “नौतार्थ्यं तां नदीं तरेत्” भा० शा० १२४६ लो० “नाव्यं त्वि-ल्लिङ्गं नौतार्थ्यम्” अमरः । तरे देयस् व्यञ् । २ तर-णार्थे देवे शुल्के च । “भाण्डपूर्णैणि यानानि तार्थ्यं टाथानि सारतः” मनुः ।

ताल ए० तल ए० अण् । १ करतले शब्दार्थचि० । ताद्यते तड्-आघाते कर्मणि अच् डस्य लः । १ करितले २ तालीगपले न० राजनि० । ३ दुर्गासिंहासने न० हेमच० । तालस्येदम् अण् तस्य लुक् । ४ तालफले न० । अङ्गुष्ठमध्य-मभ्यां मिते ५ परिमाणे ६ करास्फालने ७ क्रांस्त्यनि-मितवाद्यभेदे (करताल) ८ त्वरौ खड्गमुष्टौ च ए० भेदि० । ९ खनामस्थाने वृक्षभेदे भावप्र० ।

“पक्कं तालफलं पिच्छरक्तलेष्मविवर्द्धनम् । दुर्जरं वड्ड-मूलञ्च तन्द्राभिमध्यन्द्युक्तदम् । तालमज्जा तु तरुणः किञ्चिन्नादकरो लघुः । स्नेहलो वातपित्तघ्नः सस्नेहो मधुरः सरः । तालमज्जा तालफलबीजमज्जा । तालजं तरुणं तोयमतीव मृदुल्वस्तम् । अस्त्रीभूतं तदा तत् स्यात् पिच्छतडातदोषहृत्” भावप्र० । “तालो द्वादशभिर्जात-परिणाहपरिभ्रमैरिति” उक्ते १० मानविशेषे । हस्तेन जातुमण्डलपरिभ्रमणं यावत्कालमात्रया क्रियते ताव-तीभिर्द्वादशभिस्तालाव्यः कालांशो ज्ञेयः इत्यर्थः ।

११ गीतकालक्रियाभावे । अयं स्वर इत्यत्कालं गेयः इय-त्कालं विलम्बित इत्यत्कालं द्रुतम् इत्यत्कालं मध्य-मिति बोधयितुं ईदृशैर्हस्तैरङ्गुल्याङ्गुलनप्रसारणाक्रिया-भिर्नेर्त्तितव्यं गातव्यञ्चेति कालक्रिययोः प्रमाणं तालः । इदमियत्कालं गेयमिति कालेनाङ्गुल्याद्याङ्ग-सुमादिक्रियाभामं ताल इति यावत् । “कालस्य एकदि-लिमात्राद्युच्चारणनियमितस्य क्रियायाः परिस्पन्दात्मि-कायाः परिष्पेदहेतुस्तालम्” इति मधुसू० । “कालेन नर्त्तन-गलवादनक्रियाणां मानं तालः ताराद्येककालभेदां विरामस्ताल इत्यम्ये” इत्यमरटीकायां भरतः । तन्निश्चितस्य गौरीहरयोर्नृत्येन तालो बभूव । तथा हि । हरनृत्यस्य ताण्डवं गौरीनृत्यस्य लास्यम् इति संज्ञा पुरुषनृत्यस्य ताण्डवं नार्थ्या-नृत्यस्य लास्यमिति नियमात् । ताण्डवस्याद्याच-रेण लास्यस्याद्याचरेण च नितित्वा ताल इति संज्ञाज्ञाता इति संगीतशास्त्रे तस्य भेदा यथा “चर्चत् पुट १ चार पुटः २ श्रुतितापुलकस्तथा । ४ उद्धृष्टकः

५ सन्निपातः ६ कङ्कणः ७ कोकिलारवः । ८ राजकोलाहलो ९ रङ्गविद्याधरः १० गच्छीप्रियौ । ११ पार्वतीलोचनो १२ राज-चूडामणि १३ जयश्रियौ १४ वादकाकल १५ कन्दर्प १६ न-लकूर १७ दर्पणाः । १८ रतिलीलो १९ मोक्षपतिः २० श्रीरङ्गः २१ भिन्दिप्रियः । २२ दीपको २३ मञ्जिमानोदो २४ गजनीलस्य २५ चञ्चरी । २६ कुक्कुटो २७ विजयानन्दो २८ श्रीरविक्रम २९ टेङ्गिके । ३० रङ्गाभरण ३१ श्रीकीर्त्ति ३२ यननालि ३३ चतुर्माखाः । ३४ सिंहनन्दन ३५ मन्दीश ३६ चन्द्रबिम्ब ३७ द्वितीयकाः । ३८ जयमङ्गल ३९ गन्धर्व ४० मकरन्द ४१ विभक्तयः । ४२ रतितालो ४३ वसन्तस्य ४४ जगन्मयो ४५ य मारुतिः । ४६ कविशेखर ४७ घोषौ च ४८ हरवल्गु ४९ भैरवौ ४९ । गतप्रत्यागतौ ५० मङ्गतालो ५१ भैरवमस्तकः ५२ । सरस्वतीकण्ठाभरणः ५३ श्रीङ्गा ५४ निःसाररेव च । ५५ सुक्तावली ५६ रङ्गराज ५७ भरता-नन्दा ५८ ऽऽदितालकाः ५९ । सम्प्रकोटक ६० इत्यादि ताला-भरत संमताः । संज्ञेपतो निगदिता अथैषां लक्षणं तथा । अर्द्धमात्रं द्रुतं श्रेयमेकमात्रं लघु स्मृतम् । हिमावन्तु गुरु ज्ञेयं त्रिमावन्तु श्रुतं मतम् ताले चर्चत् पुटे ज्ञेयं गुरु द्वयं लघुः श्रुतः १ । गुरुर्लघुः श्रुतश्चैव भवेत्तारुपटाभिधे २ । गलागलगलाश्चैव पटिता पुलके मताः ३ । उद्धृष्टं तु गमनाः ४ सन्निपाते गुरुर्भतः ५ । चतुर्विधः परिज्ञेयस्तालः कङ्कणनामकः ६ । पूर्णः खण्डः समश्चैव विषमश्चैव कथ्यते । लचतुष्कं गणौ पूर्णं खण्डे विन्दुद्वयं गुरुः । यगणस्तु समे ज्ञेय स्तगणो विषमे भवेत् । खचतुष्कं सयत्यनं गुरुर्विन्दु चतुष्टयम् । सयत्यनं लघुश्चैव तालोऽयं कोकिलारवः ७ लचतुष्कं सयत्यनं खल्यं खल्यं लघुः । लघुर्विन्दु-द्वयञ्चेति राजकोलाहलाभिधे ८ । खद्वयं द्वौ श्रुतौ यत्र रङ्गविद्याधरः स तु ९ । लघूनि त्रीणि यत्र स्युर्गु-रुणि त्रीणि यत्र वै । श्रुतद्वयञ्च यत्रास्ति स तालः स्याच्छचीप्रियः १० । खद्वयं गुरुनौ विन्दुगौ श्रुतौ गौ श्रुतौ पुनः । यत्र तालः स विज्ञेयः पार्वतीलोचना-भिधः ११ । राजचूडामणौ विन्दुर्लघु विन्दुर्लघौ मतौ १२ । रगणोनो गुरुश्चैव जयश्रीरिति कथ्यते १३ । श्रुतौ लघुचतुष्कञ्च मौ नौ द्रुतयुगं लघुः । लचतुष्कं विना-शब्दं तालः स्याद्वादकाकलः १४ । द्रुतद्वयं यकारस्य कन्दर्पेऽपि प्रकीर्त्तितः १५ । चत्वारो गुरवो यत्र चत्वारः श्रुतका अपि । लघ्वक्षराणि चत्वारि तालीऽयं नलङ्क-

वरः १६ । विन्दुद्वयं गुरुचैव भवेद्यत्न स दर्पणः १७ ।
 रतिलोले विधातव्यं लघुद्वयं गुरुद्वयम् १८ । आदौ
 षोडश गुरुषो द्वाविंशत्संज्ञकः । चतुःषष्टिर्द्विता यत्न
 सोऽयं लघुपतिर्मतः १९ । श्रीरङ्गसंज्ञके ताले भगणः
 झुतौ मतौ २० । सिंहविक्रमताले तु भगणो नखगाः
 खगौ २१ । झुतो नख झुतश्चैव ताले दीपकनामनि २२
 ताले स्यान्मल्लिकामोदे लघुद्वयं खचतुष्टयम् २३ । लघुतुष्कं
 विरामान्तं गजलीले प्रकीर्तितम् २४ । अष्टकत्वस्तु चर्चुर्यं
 विरामान्तं झुतौ लघुः २५ । झुतद्वयं भवेत्ताले कृ-
 त्ताख्ये लघुद्वयम् २६ । भवेत्त्रिजयानन्दे लघुद्वयं लघुल-
 यम् २७ । वीरविक्रमताले तु झुतौ लघौ ततः झुतः २८ ।
 ऐङ्गिका रणणेन स्यादेकैव कृताम्पदे २९ । भगणो ग
 झुतौ स्यातां रङ्गाभरणनामके ३० । श्रीकीर्त्तिं संज्ञके ताले
 गुरुद्वयं लघुद्वयम् ३१ । चतुर्द्विता लघु द्वौ तु झुतौ गो
 वनमालिनि ३२ । चतुर्ध्वनिभिधे ताले यगणानाम्कं झुतः
 ३३ । भयं झुतो लघौ विन्दुद्वयं गौ नः झुतस्तथा ।
 लघुः झुतो झुतश्चैव लघुद्वयमथापि च । निःशब्दं ल
 चतुष्कञ्च ताले स्यात् सिंहनन्दने ३४ । गो लघुगौ लघुः
 झुतस्ताले नन्दीश्वरे मतः ३५ । गो झुतौ नौ प्रगद्वयं
 चन्द्रविम्बे प्रकीर्त्तितम् ३६ । झुतद्वयं लघुचैकस्ताले
 स्यात्तु द्वितीयके ३७ । सकारश्च यकारश्च जयमङ्गल-
 नामनि ३८ । चत्वारो गुरो विन्दुश्चत्वारश्च झुता अपि ।
 विन्दुो दश षट् लाञ्छ ताले गान्धर्वसंज्ञके ३९ । मकरन्दे
 झुतद्वयं लघुद्वयमथो गुरुः ४० । गुरुर्लघुः झुतश्चैव
 त्रिभिर्ज्ञः परिकीर्त्तिता ४१ । गुरुद्वयं लघुद्वयं रतिताले
 प्रकीर्त्तितम् ४२ । पञ्चताले कर्त्तव्यो भगणो भगण
 स्तथा ४३ । जगन्नाम्ने गुरुचैवो विरामान्तञ्च खद्वयम् ४४ ।
 गझुतौ लौ झुतौ लघु झुतो मारुतिनामनि ४५ । कविशे-
 खरे झुतः शून्यं नगौ लघु ततो लघुः ४६ । खचतुष्कं
 विना शब्दं यत्न घोषः स उच्यते ४७ । हरवल्लभताले च
 झुतो लो गौ च खद्वयम् ४८ । भगणः झुतौ गयौ गयौ
 झुतौ लघुश्च भैरवे ४९ । गतप्रत्यागते ताले लो मौ गौ नौ
 प्रकीर्त्तितौ ५० । चतुर्लघु मल्लताले विरामान्तं झुतद्वयम् ५१ ।
 लघौ गौ मो नगौ गय खद्वयं लघुद्वयं पुनः । नचतुष्कं
 विना शब्दं ताले भैरवमस्तके ५२ । सरस्वतीकण्ठाभरणे गौ
 लघुश्च झुतद्वयम् ५३ । एक एव झुतो यत्न क्रीडातालः
 स उच्यते ५४ । झुतद्वयं विरामान्तं ताले निःसारके
 मतम् ५५ । खद्वयं सविरामान्तं नौ पुनः खद्वय-

नथा । झुतौ गः खद्वयं गय यत्न सक्तायनी तु सा ५६ ।
 लघौ विन्दुयुगं गौ लौ रङ्गराजे प्रकीर्त्तितः ५७ ।
 खद्वयं सविरामान्तं गुरुः झुतद्वयं लघुः । यत्न ताले स
 विधीयो भरतानन्दसंज्ञकः ५८ । आदिताले लघुचैक
 इत्याह भरतो मुनिः ५९ । भगणश्च झुताद्यालः संपके-
 एकतालके ६० । एकाधिकशते ताले षष्टिर्लघुतमा इमे ।
 अथ झुतादिमात्राभेदेन तालघातनम् । “ताले निष्णात-
 हस्तः झुतमनुषट्पद्येद्वातमेकं सशब्दं तत्पश्चात् द्वौ च घातौ
 निनदविरहितौ दशमेद्वयं तौ ५५ । शुन्यत्वात् पकता-
 लानिति जगति पुनः स्वरसंज्ञो सनन्दा निम्नं घातव्यं
 तत् त्रिफलतनुवर्जितं तदुर्लभम् । एको घातः स-
 शब्दो द्विकल इह गुरौ शब्दं तालजयान्तः सोऽप्युच्यते
 याति श्रीलावल्लभलघुतोत्तानहस्ताङ्गलीभिः । किञ्चो-
 चैकैकमात्रा सप्तद्वयिनि लघौ घात एको निनादो भाव्यो
 भावार्थभाजि झुतवधुपि लघोरङ्गनादेन घातः ।
 रंगो दा० शस्त्रकः ।

“आदावस्तथा रुद्रो ब्रह्मा इन्द्रश्चतुर्दशः दशायतारवन्ध-
 दिन्तयनाट्यं ततः परम् ।”

अथाष्टतालभेदाः । “आलः १ दोजः २ ज्योतिः ३ चन्द्रशेखर ४
 गङ्गानं ५ पञ्चतालः ६ रूपकं ७ समतालः ८ ।”

तत्र अष्टतालस्य भेदाः । वीरविक्रमः १ । विपमसमुद्रः २
 धरणी ३ वीरदशकः ४ मण्डूपाः ५ कन्दर्पः ६ लोभपाहिण्डः ७
 भुवचरण ८ दशकोशी ९ गजेन्द्रगुरा १० कुटका ११ ।

अथ ब्रह्मतालभेदाः “ब्रह्म १ विरागब्रह्म २ पटकला ३ सप्तमात्रा ४
 अथेन्द्रतालभेदाः “देवसारः १ देवचाली २ मदनदोला ३ गुरु-
 गन्धर्वः ४ पञ्चाली ५ इन्द्रभाषः ६ ।”

अथ चतुर्दशतालभेदाः “चिह्नतालः १ चन्द्रमात्रा २ देवमात्रा ३
 अर्जुज्योतिः ४ स्वर्गसारः ५ क्षमाष्टः ६ धराधारा ७ वस-
 न्तावक ८ काककला ९ कीरशब्दा १० ताण्डवी ११
 हर्षधारिका १२ भाषा १३ अर्जुमात्रा १४ ।”

क्रमेणैषां लक्षणानि तत्रापि अष्ट तालभेदस्य लक्षणानि यथा
 “एकतालस्ततः शून्यं युगलं तालिका परं । सङ्गीतं
 प्रथमः सार आङ्गतालः प्रकीर्त्तितः १ । एकतालञ्च
 शून्यञ्च क्रमेणापि विधा भवेत् । शेषशून्यं कलाभेदे
 दोजाख्यञ्च भवेत् पृथक् २ । प्रथमं युगलं तालं
 एक एकस्तथा परं । कलाभेदे गानमेवं ज्योतिश्च
 परिकीर्त्तितम् ३ । चन्द्रश्चन्द्रस्तथा युष्मं तथा चन्द्र-
 स्तथा परं । षट् तालानि भवन्त्येवं चन्द्रशेखर-

भाषितः ४। एकतालो भवेत् शेषः क्रमेणापि चतुष्टयम् । शेषशून्यं गङ्गनञ्च सर्वतो मुनिभाषितम् ५ । प्रथमं युगलञ्चैव तत्परं तालमेककम् । शेषे युग्मं तथा शून्यं पञ्चतालं प्रकीर्तितम् ६ । युगलं प्रथमं तालं तत्परन्वेक-शून्यकम् । शेषे च युगलं तालं रूपकं परिकीर्तितम् ७। एकतालं तथा शून्यं क्रमेण द्विविधं भवेत् । शेषे युगलतालञ्च समतालं भवेत् परम् ८।”

इदृतालभेदलक्षणानि “एकतालं तथा शून्यं क्रमेण द्विविधं भवेत् । तत्परं युगलं ताल इत्येव वीरविक्रमः १। युग्मतालं तथा शून्यं तत्परं द्वयतालकम् । शेषे च युगलं तालं सप्तद्विषमं स्मृतम् २ । युग्मतालञ्च शून्यञ्च एकतालञ्च तत्परे । शेषैकत्र द्विशून्यं विप्रमं धरणां भवेत् ३ । एकतालं तथा शून्यं क्रमेणापि द्विधा भवेत् । युगलं युगलं पञ्चात् स वीरदशकः स्मृतः ४ । प्रथममेकतालञ्च तत्परं शून्यमेककम् । शेषैकत्र त्रितालञ्च भण्डकस्य गतिर्यथा ५ । समतालं यथा दृष्टं तथा कन्दर्पसंज्ञितम् । समताले भवेत् शून्यं कन्दर्पं नास्ति, तत्परः ६ । पञ्चतालात् परं शून्यं ङाशपाट्टिसुत्तमम् । अत्यर्द्धञ्च भवेत् त्रस्तं संप्रामस्य यथा गतिः ७। एकतालं तथा शून्यं क्रमेणापि द्विधा भवेत् । शेषैकत्र त्रितालञ्च प्रवचरणभाषितम् ८ । एकतालं एकशून्यमित्येवञ्च भवेत् क्रमात् । विरामे एकतालञ्च वागभेदे दशकोपिका ९ । युगलं युगलं पञ्चात् तदन्त्येकतालकम् । शेषे च युग्मं शून्यञ्च गजेन्द्रगुरुभाषितम् १० युग्मशून्यं विरामे च एकतालं भवेत् क्रमे । छुटकाख्यानकं धीरं सङ्गीतपरिनिष्ठितम् ११।”

ब्रह्मतालभेदलक्षणानि । “युगञ्च त्रस्तं प्रथमैकतालं किञ्चिद्विरामे पुनरेकतालम् । ब्रह्माख्यतालञ्च सुगीत-मध्ये यथा कपोती हि करोति शब्दम् १ । युग्मतालं भवेद्वत्तं एकतालञ्च तत्परे । शेषे द्वितीयशून्ये च विरामब्रह्मतालकम् २। प्रथमञ्चैकतालञ्च युग्मशून्यं तथा परे । शेषैकत्र त्रितालेति षट्कला खलु कथ्यते ३। आदौ युग्मं तथा युग्मं त्रितालञ्च तथा परे । सम्प्रमात्वा भवत्येषा ब्रह्मतालान्तरे शुभे ४।”

इन्द्रतालभेदलक्षणानि “सविरामं त्रितालञ्च एकशून्यलया-परे । शेषे त्रस्तं त्रितालञ्च देवसार इतीर्यते १। द्वितीय-शून्यं विरामे भवति ततश्च त्रितालानि । शेषेण द्विशून्यमित्येवं देशचाली २ । प्रथममेव युग्मतालं तत्परादेक

शून्यविरामे । शेषे द्वितयतालं भवतीति मदन दोलेति । युग्मतालं समाख्यं पञ्चतालं भवेत्तथा । अत्यर्द्धञ्च तथा त्रस्तं गुरु गन्धर्व ईरितः ४ । आवाणस्य यथा धारा तथा तालो भवेद्गुणः । पञ्चतालान्तराणीति पञ्चालीति प्रकीर्तिता ५ सविरामं चतुस्तालं त्रितालं शून्यमन्तः । मेघारम्भे यथा केका ह्यन्ते इन्द्रभा-षितः ६।”

चतुष्टयतालभेदलक्षणानि “एकतालञ्च शून्यञ्च क्रमेण द्वितयं ततः। शेषे चतुष्टयं त्रस्तं चिह्नताल इतीर्यते १ । एकचन्द्रस्तथा युग्मं तालं प्रत्येकतत्पदम् । शेषे त्रीणि च शून्यानि चन्द्रमात्वा भवेत्परा २ । प्रथमं षट्कतालञ्च अत्यर्द्धञ्च भवेत् क्रमात् । शेषे युग्मं तथा शून्यं देवमात्वा च कीर्यते ३। चन्द्रशून्यं त्रितालञ्च विरामेण क्रमेण त । अत्यर्द्धञ्च भवत्येवमर्द्धज्योतिरिति स्थितिः ४। एकैक-तालान्तरयुग्मतालात् शून्यत्वं तत्परमेकतालम् । कलाभिदा शून्यभिदा समाख्या स स्वर्गसाराख्यनीन-तालः ५। युग्मशून्यं विरामेण देवतालमिति क्रमात् । क्षमाशब्दोऽन्तरे शून्यमिति सर्वत्र भाषितम् ६। नवाम्बुदे रासिनि शीघ्रयानं तथा सुसंवद्धतानभानम् । युग्मं सत्तमं क्रमतश्च तालं शेषे त्रितालञ्च धराध-राख्या ७ । एकतालञ्च शून्यञ्च क्रमेणापि चतुष्टयम् । क्रमात्तालत्रयञ्चैव यत्नवागुदाहृता ८ । सविरामं द्वयं तालं युग्मतालं तथा परे । शेषैकत्र त्रितालञ्च भवेत् का-कलेति सा ९ । त्रितालञ्च भवेद् त्रस्तं तत्परं त्रैकता-लकम् । शेषेऽपि च त्रितालञ्चेत् कीरशब्दा प्रचक्षते १०। युग्मं युग्मं तथा युग्मं तालन्वेकं भवेत् क्रमात् । शेषे शून्यं कलाभेदे ताण्डवीति भवेत् पृथक् ११ । सवि-रामं द्वयं तालं युग्मशून्यञ्च तत्परम् । शेषोर्द्धञ्च त्रिता-लञ्च हर्षधारा प्रकीर्तिता १२। चन्द्रशून्यं विरामेण द्वयं तालं भवेत् क्रमात् । अत्यर्द्धञ्च भवेद् त्रस्तं भाषाख्यं तालसुत्तमम् १३। अत्यर्द्धञ्च त्रितालञ्च द्वयं तालं विरा-मकम् । इत्यर्द्धमात्वा विज्ञेया सङ्गीता भुवि सर्वतः १४ सङ्गीतदासोदरे षष्ठकम्”।

तालस्येदम् उक्तां अञ्ज् । “पानसं द्राक्षमाधुकं खार्जुरं तालमेणवम्” प्रा० वि० पुनरुक्तो ११ मद्यभेदे न० तालक न० च० तड-चञ् संज्ञायां क उच्च लः । हरिताले राजनि० २ द्वारकपाटरोधमयन्ते (ताळा) हेमच० । शतविरिकायां (सरहर) गङ्ग०। सार्धे क १४ ताळे द्वादौ

ताल(लि)कट पु० देशभेदे स च देशः ६० सं० १४ अ०
कूर्मविभागे दक्षिणस्यासुक्तः । अथ दक्षिणेनेत्युपक्रमे “का-
लाजिनसौरिकीर्णताल(लि)कटाः” ।

तालकन्द न० तालस्थेव कन्दमयः । तालमूल्याम् “कसेरु
कोविदारश्च तालकन्दं तथाभिषम्” प्रा० त० यायुपु० ।
“तालकन्दं तालमूलीति प्रसिद्धम्” रघु० ।

तालकाभ पु० तालकस्थेवाभा यस्य । इतिरतवर्णे हेम०
२ तद्वति लि० ।

तालकी स्त्री तालकस्थेयम् अण् डीप् । तालजमद्यभेदे (ताड्डी)
तालकेतु पु० तालस्तालचिह्नितः केतुरस्य । भीष्मे । “तासां
प्रसूततो भीष्मस्तालकेतुर्व्यरोचत” भा० उ० १४६ अ० ।

तालक्षीर पु० तालजातं क्षीरमिव शुभ्रत्वात् । (तालेर चिनि)
शर्कराभेदे राजनि० । स्वार्थे क । तालक्षीरक । तत्त्वार्थे ।

तालगर्भ पु० इत० । (तालेर भेति) तालमज्जनि । “अप
पितृगणान्धवस्तदग्नेः करिहस्तच्छिद्ये सतालगर्भः” ६०
सं० ५० अ० ।

तालङ्ग पु० ताडङ्ग+ङलः । ताडङ्गे भूषणे शब्दार्थचि० ।

तालचर पु० देशभेदे शतदेशवासिषु शतचरैषु व० व० ।
अत्रास्तालचराश्चैव चुचुषा रेणुपास्तथा” भा०
उ० १२६ अ० ।

तालजङ्घ पु० ताल इव जङ्घा यत् । देशभेदे शतदेशवासिषु
शतचरैषु च व० व० । “स हैहयान् ससुताद्य तालजङ्घांश्च
भारत !” भा० व० १०६ अ० । “हैहयानासुदावर्त्तौ
नीपानां जमभेजय ! । वज्रस्तालजङ्घानां क्रथाना-
सुदतो वसुः” भा० उ० ७२ अ० । “तालजङ्घं महा-
जलमौर्वैगैत्रेण नाशितम्” भा० अनु० १५३ अ० । ४ प्रह-
भेदे “निर्मासास्तालजङ्घाश्च व्यादितास्याः भयङ्कराः”
इत्युपक्रमे “एते महाश्व सततं रक्षन्तु मम सर्वतः”
हरिवं० १६८ अ० । “कप्रतृष्टग्रीवाजङ्घञ्च” पा० व्यासा-
दुदात्तता । [तालप्रलम्बे शब्दार्थचि० ।

तालजटा स्त्री तालस्य जटेव । तालवृक्षस्य जटाकारे पदार्थे
तालध्वज पु० तालः ध्वजोऽस्य । बलदेवे “सरस्वत्या-
कटे जातं नगं तालध्वजो बली” भा० श० ३८ अ० ।
“नातिदूरं ततो गत्वा नगं तालध्वजो बली” ५५ अ० ।
“अस्ति तालध्वजा नाम नगरी त्रिदशोपमेति” पद्मपु०
क्रियायोगसारीक्रे २ पुरीभेदे स्त्री ।

तालनवमी स्त्री तालोपहारा नवमी शा० त० । भाट्ट-
शुक्लनवम्यां “मासि भाद्रपदे या स्यान्नवमी बज्जलेतरा ।

तस्यां संपश्य वै दुर्गामश्वमेधफलं लभेत्” । संवत्सरकौ०
धृतगरुडपुराणवचनम् इयमेव तालनवमी ख्याता

तालपत्र न० तालस्य पत्रमिव । इक्ष्वाकूभूषणभेदे ताडङ्गे ।
अमरः । इत० । २ तालस्य पत्रे च । “कश्चित् विधवेयव
उन्मत्ततालपत्रया” काद० ।

तालपत्रिका स्त्री तालस्य पत्रमिव पत्रमस्याः डीप् संज्ञायां
कन् ह्रस्वः । तालमूलीवृक्षे राजनि० ।

तालपत्री स्त्री तालस्य पत्रमिव पत्रमस्याः डीप् । मूषिकपण्ड्याम्
राजनि० । “अपामार्गोऽश्वगन्धा च तालपत्री सुवर्चला” सुशु०

तालपर्ण न० स्त्री० ताल इव खल्वगमष्टिरिव पक्ष्मस्य ।
इसुरानामद्वये शब्दच० । स्त्रीत्वपक्षे पाककर्णेति डीप् ।
सा च २ मधुरिकायां जटाधरः ।

तालपुष्पक न० तालः खड्गमुष्टिरिव पुष्पमस्य कप् । प्रपौ-
ण्डरीके शब्दर० । इत० । २ तालवृक्षकसुमे च ।

तालप्रलम्ब न० ताले वृक्षे प्रलम्बते प्र+लम्ब-लृच् । ताल-
वृक्षस्य जटायाम् राजनि० । तथा “तालप्रलम्बञ्च भङ्ग-
जतरुजापहम्” राजनि० । [बलदेवे त्रिका० ।

तालभृत् पु० तालं ध्वजरूपेण विभर्त्ति भृ-क्तिप् इत० ।

तालमर्दल पु० तालस्य तालार्थं मर्दल इव । शब्दाभेदे हारा०

तालमूली स्त्री० तालस्य मूलमिव मूलमस्याः डीप् । सुप्रत्याम् ।
स्वार्थे क । तालमूलिका २ दीर्घकन्दायायाम् ।
सुसल्याम् । “तालमूली तु विद्वद्भिर्मुषलीति निगद्यते ।
सुसली मधुरा वृष्या वीथीणा वृंहणी गुरुः । तिक्ता
रसायनी हन्ति गुदजाम्बयिन् तया” “क्रौञ्चोद्गरासभा-
स्थीनि श्वटं द्रातालमूलिका । अजमोटा कदम्बस्य
मूलं नागरमेव च” सुशु० ।

तालयन्त्र न० सुश्रुतेक्रे शब्दोद्धारणार्थं यन्त्रभेदे ।

“तालयन्त्रे द्वादशाङ्गुले मत्स्यतालवदेकतालद्वितालके
कक्ष्यानासानाङ्गुलानामाहरणार्थम्” सुशु० ।

तालरेचनक पु० तालेन रेचयति चु० रिच-ल्यु स्वार्थे क ।
नटे शब्दर० । तालवेचनकेति तत्र पाठान्तरम् तत्त्वार्थे ।

ताललक्षण पु० तालो लक्षणं ध्वजोऽस्य । बलरामे हेमच०

तालवन न० इत० । वृन्दावनस्थे तालवृक्षे वनभेदे “गो-
वर्द्धनस्तोत्रतो यमुनातीरभाषितम् । दृढशान्ते ततो
वीरो रम्यं तालवनं महत्” हरिवं० ७० अ० । २ तालानां
वने च । “सुण्डतालवनानीव स चकार रघुव्रजान्”
भा० भी० ११७ अ० ।

तालवृन्त न० ताले करतले वृन्तं वन्धनमस्य, तालस्थेव वृन्त-

मय वा । व्यजने हेमच० (पाका) “तालवृत्तेन किं कार्यं”
लब्धे मलयमाकृते उद्धटः । अस्य वायोर्गुणा यथा ।
“विदोषगमनोयायुर्नधुरः अकीर्तिः” भावप्र० “ताल-
वृत्तमयो वायुस्त्रिदोषजयनो लघुः” राजनि० “न याति
वायुस्तन्मात्रे तालवृत्तानिलाधिकम्” कुमा० स्वार्थे क व०
य० कप् या । तालवृत्तक तत्त्वार्थे अमरः ।

तालव्य त्रि० तालुनि भवः देहावयवत्वात् यत् । ताल-
व्यार्थे पु० “इचुयशानां तालु” इत्युक्ते पु० वर्णभेदे पु० ।

तालाकट पु० दक्षिणस्थे देशभेदे । तालाकटस्य राजा
अण् सोऽभिजनोऽस्य वाऽण् । २ तद्देशवासिजने इतस्त्वे
च बहुषु अणो लुक् । “ततः गृपरिकं चैव तालाकटम-
यापि वा । वशेचक्रे महातेजा दण्डकांश्च महावनम्”
भा० सू० १० । सहदेवदक्षिणदिग्विजये । अयमेव देशः
तालकटत्वेन छ० सू० १४ अ० उक्तः तालकटशब्दे दृश्यः ।

तालाख्या स्त्री तालं तत्पत्रमिवाख्यायते धा०+ख्या घञर्थे
कर्माणि क । सुरानामगम्यद्वये शब्दच० । [अमरः ।

तालाङ्ग पु० तालकालचिह्नितः अङ्गः ध्वजोऽस्य । वलदेवे ।

ता नादि पु० “तालादिभ्योऽण् वा” पा० विकाराद्यं अण्प्रत्यय
निमित्ते शब्दसमूहे । स च गणः पा० गणसू० उक्तो यथा
(तालाङ्गनुमि) वार्हिण इन्द्रालिङ्ग इन्द्रादृश इन्द्राद्युध
चय, श्यामाक पीयूषा । तालं धनुः पक्षे अज्मयटौ ।
तालं तालमयं वा मद्यम् ।

तालावचर पु० तालेनावचरति अय+चर-अच् । नटो त्रिका०

तालि स्त्री तल-प्रतिष्ठायां णिच्-इन् । भूस्यामलक्यां या
लीप् । तत्त्वार्थे (ताडियात्) श्रव्याते वृत्ते भरतः । “व-
र्त्मभिः पयनोद्भूतराजतालीयनध्वनिः” रघुः ।

तालिक पु० तालेन करतलेन निर्वृत्तः ठक् । चपटे (चापटु)
(हाततालि) । ताली+स्वार्थे क । शतालमूल्याम् स्त्री
हेमच० । शलिखितस्य निवन्धने च शब्दर० । ४ चपटे
स्त्री शब्दर० । ५ ताम्रवल्यां स्त्री राजनि० । “स्वैर
हसन्त्यद्य विधाय तालिकाम्” काशी० ५ अ० ।
“उच्चाटनीयः करतालिकानां दानादिदानीं भवतीभि-
रेषः” नैषधम् । [भाण्डे इगुणे च छज्यपालः ।

तालित न० चुरा० तड़-क्त ङस्य लः । इतलितपटे श्याव-

तालिन् पु० ङ० व० । तलेनर्षिणा प्रोक्तमधीयते शौनका०
णिनि । तलोक्ताध्यैत्यु । तालो वाद्यलेनाख्यस्य इनि ।
२ दत्तताले त्रि० शशिवे पु० “वैष्णवी पण्डी ताली खली
काखड्डः कटः” भा० अलु० १७ । शिवनामोक्तौ ।

तालिश न० चु० तल-श न शित्तवम् । पथिते उणादिको० ।

ताली स्त्री तालेन तद्विर्यासेन निर्वृत्ता अण् । (ताडी)

१ तालजातसुरायाम् । तल-गयनात् अच् गौरा० डीप् ।

(ताडियात्) शब्दभेदे, अमरः । शतालमूल्याम्,

(भूद्यामला) ४ वृत्तभेदे राजनि० । ५ आङ्कक्याम्,

(यहर) शब्दरत्ना० । इतालीशपत्ताख्ये वृत्ते, रत्नमाला ।

७ तालकोडाटनयन्त्रे (काटि) कुञ्जिकायाञ्च । हेमच० ।

८ ताम्रवल्यां ९ तत्रचरपादके अन्तोभेदे यथा “ताली सा

निदिष्टा । उद्दिष्टो भो यत्” यथा “ज्ञानी ते जानीते ।

साकृष्यं वैकृष्यम्” अन्तोमञ्जर्याम् । अस्य नारीत्यपि

संज्ञोक्ता ।

तालीपत्र न० ताल्या इव पत्रमस्य । तालीशपत्रे राजनि० ।

तालीश न० तालीव रोगान् श्यति शा०-ड । स्वनामख्याते

वृत्ते राजनि० “तालीशं लघु तिलोष्णं श्वासकासकफा-

निलान् । निहन्यरुचिगुल्मामवाङ्मनान्द्रक्ष्यामयान्”

भावप्र० २ भूस्यामलक्यां सटि० ।

तालीशपत्र न० तालीशं रोगनाशकं पत्रं यस्य । १ स्वनाम-

ख्याते वृत्ते, २ भूस्यामलक्याञ्च राजनि० ।

तालीशान्यसादक पु० चक्रदत्तोक्ते मोदकभेदे यथा “ताली-

शपत्रं भरिचं नागरं पिप्पली शुभा । यथाक्तसंभाग-

वृद्ध्या त्वगेले चार्द्धभागिके । पिप्पल्यष्टगुणा चात्र प्रदेया

सिद्धशर्करा । श्वासकासारुचिहरं तर्पणं दीपनं परम् ।

हृत्पाण्डुपक्ष्णीरोगक्षीरशोषज्वरापहम् । कुर्यातीसार-

कासघ्नं मूत्रसातालोभनम् । कल्पयेद्गुडिकां चैतच्चूर्णं

पक्वांसितोपनाम् । गुडिकां ह्यग्निसंयोगाच्चूर्णौल्लघुतरा

स्रजता । पेतिके प्राचयन्त्येके शुभाय वंशलोचनम्” ।

तालु न० तरन्त्यनेन वर्णाः तृ-जुण् रस्य लः । जिह्वे-

न्द्रियाधिष्ठाने (तेजो) स्थानभेदे । “सुखतस्तालु

निर्मितं जिह्वा तलोपजायते । ततो नानारसो

लजे जिह्वया योऽधिगम्यते” भाग० । “निर्मितं

तालु यरुणो लोकपालोऽविशद्वरेः । जिह्व-

यांशेन च रसान् ययासौ प्रतिपद्यते” भाग० १।६।४ उ०

तालुनि चैकमस्य तच्च कपालाकारं यथोक्तं सुश्रुते

अस्थिनीत्युपक्रमे “एतानि पञ्चविधानि भवन्ति । तद्यथा

कपालरुचकतरुणवलयनलकसंज्ञानि । तेषां जातुनितम्बां-

रुगण्डतालुशङ्कुशिरस्य कपालानि” अस्थिसंख्याभेदोक्तौ च

तत्रैव । तालुनि चैकमित्युक्तम् । “तथा महत्या परिशु-

ष्कतालवः” वस्तुसं० स्वार्थे यावा० क्तन् । तालुकमप्यत्र अमरः ।

तालुका पुंस्त्री० तलुक्केर्गौलापत्यं गगां यञ् । तलुक्-
पेरपत्ये स्त्रियां लोहि० ष्फ पिप्वात् डीप् । तालु-
कायणी ।

तालुजिह्व पुंस्त्री तालु एय जिह्वा यस्य । श्कमीरे हेम० ।
तस्य जिह्वामुन्यत्वेऽपि तालुनेय रसास्वादनात्तथात्वम् ।
स्त्रियां टाप् ।

तालुपाक पुं० सुश्रुतोक्ते तालुगते रोगभेदे ।

तालुगतास्तु गलशुण्डिका तृन्दकेर्युऽधुपो मांसकल्क
पोऽवुटं मांससङ्घातस्तालुपुप्पुटस्तालुशोषस्तालुपाक
इति । “श्लेष्मासृग्भ्यां तालुमूलात्प्रश्नो दीर्घः शोफा
ध्यातवस्तिप्रकाशः । त्वपाकासश्चासक्तु मस्यदृष्टो व्याधि-
वैद्यैः कण्ठशुण्डीति नाम्ना । शोफः सूक्ष्मस्तोददाहप्र-
पाकी प्रागुक्ताभ्यां तृण्डकेरी मता तु । शोफः स्तब्धो
लोहितस्तालुदेशे रक्ताज्जोयः सोऽधुणोरुगज्वरादप्रः ।
कूर्मोत्स्रोऽवेदनोऽशोघजन्मा रक्तो ज्ञेयः कल्कः
श्लेष्मणा स्यात् । पद्माकारं तालुमध्ये तु शोफं विद्या-
इत्तादकुटं प्रोक्तलिङ्गम् । डटं मांसं श्लेष्मणा नीरु-
जञ्च तावन्नस्थं मांससङ्घातमाहुः । नीरुक् स्यायी कोल-
मात्रः कफात्स्थान्मेदोयुक्तात्पुप्पुटस्तालुदेशे । शोषोऽ-
त्यर्थं दीर्यते चापि तालु श्वासो वातात्तालुशोषः
स पिप्वात् । पित्तं कुर्यात्पाकमत्यर्थमोरं तालुन्येनं
तालुपाकं वदन्ति” तेषां लक्षणान्युक्तानि । [दृश्यम् ।

तालुपुप्पुट पुं० सुश्रुतोक्ते तालुगतोगभेदे तालुपाकशब्दे
तालुशोष पुं० सुश्रुतोक्ते तालुगतोगभेदे तालुपाकशब्दे दृश्यम् ।
तालूर पुं० चु० तल-बा० ऊर । व्याघ्रत्वे हेमच० ।

तालूपक म० तल-बा० ऊपक । तालुनि । “अल्लतालूपके
ओणीफलके च विनिर्दिशेत्” याज्ञ० “तालूपकं ककु-
दम्” भित्ता० ।

तावक लि० तवेदम् युष्मद्+अण् एकवचने तवकादेशः । त्वत्-
सम्बन्धनि स्त्रियां डीप् । “सृगं तत्ते तवकेभ्यो
रथेभ्यः” ऋ० १।६४।१४ । “तपः क यत्नेः ! क च
तावकं वपुः” कुमा० । [त्वत्सम्बन्धनि ।

तावकीन लि० तवेदम् युष्मद्+अण् एकवचने तवकादेशः ।
तावच्छस् अय्य० तावत्+संख्यासंज्ञत्वात् वीप्सार्थं+शस् ।
तावत्तावत्प्रकारे “यावच्छो वै रसः विज्ञस्य त्वष्टा
रूपाणि विकरोति तावच्छो वै तत्प्रजायते” तै० स० ।

तावत् अय्य० तद्+बा० डावत् । श्वाकल्ये श्वधौ श्माने
श्वधधारणे अमरः ५ प्रशंसायाम् इपक्षान्तरे शब्दरत्ना०

उसंगामे दसधिकारे च मेदि० । एतदेत्यर्थे शब्दार्थचि० ।
“भर्तापि तावत् क्रयकौशिकानाम्” रघुः तावत् तदेत्यर्थः ।
शाकल्ये “तावत्प्रकीर्णाभिनवोपचारम्” व्यवधौ “वल्लु-
न सम्भावित एव तावत्” रघुः “तावत् व्यालोकमार्ग-
प्राप्तिपर्यन्तम्” मल्लि० । मानार्थे “त्वमेव तावत् परि-
चिन्तय स्वयम्” कुमा० तावत् इति मानार्थे “यावन्मात्रं
विचारणीयं तावन्मात्रमित्यर्थः” मल्लि० । व्यवधारणे
“इन्द्राभ्यगमस्तावत् कारि मा सन्तु चेदयः” माघः ।
“मा कारि तावत् न क्रियतामेवेत्यर्थः” मल्लि० । तत्-
परिमाणमस्य तदु-पपत्तुप “आ सर्वनाम्नः” पा० व्या । एतत्-
परिमाणविशिष्टे लि० । “यावानर्थं लटपाने मन्तः
संज्ञतोदके । तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विज्ञा-
नतः” गीता “जम्बुद्वीपोऽयं तावत्परिमाणविकसार-
स्तावता क्षीरोदधिना वेष्टितः” भाग० ५।२०।२ ।
क्रियाविशेषणत्वे न० । “पुरोऽस्य यावच्च भुवि
व्यलीयत । गिरेस्तडित्पानिव तावदुच्चकैः” भागः ।
स्त्रियां डीप् “यावती संभवेद्दृतिस्तावती दातुमर्हति”
मनुः । अस्य वत्तन्तात्वात् संख्यावत् कार्यं तावच्छः ता-
वत्कः तावतिकः ।

तावतिक लि० तावता क्रीतः संख्यात्वात् कन् “वतोरिह
वा” पा० वा इट् । तत्परिणयवता क्रीते । पक्षे इडभावे
तावत्क तत्कार्ये ।

तावतिथ लि० तावतां परणः डट् । “वतोरिणक्” पा०
इथुक् । तावतां परण्ये । “यावत् सामिधेनि वेदेदमहं
तावतिथेन वज्रोणेति” कात्या० श्रौ० १।१।६ ।

ताविष पुं० “तवेर्णिह” उष्णा० टिषच् । खर्गादौ तविषशब्दार्थे
तविषशब्दे दृश्यम् ।

तावुरि पुं० हपराशौ कौर्षशब्दे २२७८ ट् दृश्यम् ।

तासुन पुं० तस-बा० उनण् । शणष्टत्वे । तस्तेट् अण् ।
तासुन तत्सम्बन्धनि स्त्रियां डीप् । “सुअकाशतासुन्यो
रसनाः” ज्यो० त० गोमिलः । “सुअः शरः तासुनः
शणस्तद्गवा रसना मेखला तासुनी” ।

ति अव्य० इति+वेदे पृषो० । इतिशब्दार्थे । “सहोपाचा-
स्तीह प्रायश्चित्तिरित्यस्तीति का ति पिता ते वेदेति”
शत० ब्रा० ११।६।१।१ । का प्रायश्चित्तिस्ति इति प्रश्नः ।

तिक गतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट् । तेकते अतेकिट् कटित्
णिच् व्यतितेकत् त । तितेके । [अतेकीत् । तितेक ।

तिक आस्कन्दे वधे च भ्वा० पर० सक० सेट् । तिकोति

तिक्त पु० तिक्त-क । अर्धभेदे । तस्य गोत्रापत्यम् तिक्ता०
फिज् । तैकायनि तङ्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० । तस्य तिक्त-
कृतवादिवात् इह गोत्रापत्यस्य लुक् वक्तव्यार्थः । तिक्त-
कृतवाः तिक्तकृतयोर्गोत्रापत्ये पु । उत्कृष्टौ चतु-
रर्थ्यो ल । तिक्तोय तन्मन्त्रिणदेशादौ लि० ।

तिक्तकृतवादि पु० “तिक्तकृतवादिभ्यो इह” पा० उक्ते इह
वक्तव्ये गोत्रापत्यलुग्निसिन्ने गङ्गगणे । स च गणः
पा० गणस्य उक्तो यथा “तिक्तकृतवा यक्षुरभगङ्गीरथाः ।
उपकलमकाः । पफक्तनरकाः यकनखगुदपरिणद्धाः
उजककुभाः लङ्गशान्तुखाः उत्तरशलङ्कटा लण्णाजिन-
लण्णसुन्दराः अष्टककपिलनाः अग्निवेशदशेरुकाः” ।

तिक्तादि पु० गोत्रे फिज् प्रत्ययानिसिन्ने गङ्गसमूहे स च
गणः पा० ग० उक्तो यथा “तिक्त, कित, संज्ञा, बाला,
शिखा, उरस, शाख, सैन्धव, यस्तना, हृष्य, आस्य,
नील, अमिल, गौकज, कर, देवस्थ, तैतल, यौरस,
कौरव्य, भौरिक, भोलिक, चौपयन, चैटयत, श्रीक,
यत, जैतयत, पाजवत, चन्द्रमस, शुभ, गङ्गा, परेयत,
सुपामन, आरङ्ग, वहाका, खल्यका, हृष, लोमक, उदत्त,
यज्ञ” । “तिक्तादिभ्यः फिज्” पा० उक्ते “तिक्त इत्येव
मादिभ्योऽपत्ये ऽर्थे फिज् स्यात् तैकायनिः कैतवायनिः ।

तिक्त पु० तेजयति तिज-बा० कर्त्तरि क्त । रसभेदे
(तेत) अमरः । २पटकोषधौ न० हेमच० । ३सुगन्धे
मेदि० । ४कृत्तजवृत्ते पु० शब्दच० । ५यक्षुरहृत्ते शब्द-
भाला । एतेषां तिक्तरसाधिक्यात्तथात्वम् । इतिक्तरस
युक्ते अमरः । “षड्विधस्तु रसस्तत्र” भाष्योक्त्येव
तिक्तस्य पार्थिवगुणत्वं तथापि वायोरुपलब्धशब्दे पार्-
थिवे तिक्तरसस्य सम्भवः तदेतत् सुच्यते न्यक्षप यथा
“आकाशघनदहनतोयभूमिषु यथासङ्गमेकोत्तरपरि-
हृद्धाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः तस्मादाप्यो रसः परस्परसं-
सर्गात्परस्परानुपहृत् परस्परानुपवेशाच्च सर्वेषु सर्वेषां
साक्षिध्यमस्त्वर्षापककर्षांतु पश्यन्म् । स खल्वप्यो
रसः शेषभूतसंसर्गाद्विदग्धः षोढा विभज्यते । तद्यथा ।
मधुरोऽङ्गो लवणः कटुकस्तित्तः कषाय इति । तं च
भयःपरस्परसंसर्गात्तिष्ठति मिदानी । तत्र भूयस्त्व-
गुणवाङ्मयान्मधुरः । भूयस्त्वगुणवाङ्मयादन्तः ।
तोवाग्निगुणवाङ्मयात्तवणः । वाय्वग्निगुणवाङ्मयात्क-
टुकः । वाय्वाकाशगुणवाङ्मयात्तित्तः । पृथिव्यनिबन्धु-
वाङ्मयात्कषाय इति । तत्र मधुरान्तरवर्णा वातघ्नाः ।

मधुरतिक्तकषायाः पित्तघ्नाः । कटुतिक्तकषायाः श्ले-
ष्मघ्नाः । तत्र वायुरात्मनैवात्मा पित्तमानं यं श्लेष्मा
सौम्य इति त एव रसाः स्वयोनिर्युक्ता अन्ययोनिरप्र-
मनाय । केचिदाङ्गुरगनीधोर्भायत्वाज्जगतो रसा द्विविधाः
सौम्या आग्नेयाश्च तत्र मधुरतिक्तकषायाः सौम्याः ।
कटुमूलवर्णा आग्नेयाः । मधुरान्तरवर्णाः श्लेष्मा
गुरवश्च । कटुतिक्तकषाया रूक्षा लघवश्च । सौम्याः
शीता आग्नेयाश्चोष्णाः” ।

“सूक्ष्मरूक्षस्वरशिशिरलघुविशदं स्पर्शवृक्षलभीपित्तं
विशेषतः कषायमिति वायवीयं तद्देशदलाघवग्लपन-
विरूक्षणाविचारणकरमिति” ।

तिक्तरसलक्षणं तत्रोक्तं यथा “थो गले चोषस्तृपादयति
रुख्यैशदं जनयति भक्तर्चिं चापादयति हर्षश्च स
तिक्तः । “तिक्तः शीतसृषामूर्च्छाज्वरपित्तफानु
लयेत् । रुच्यः स्वयमरोचिष्णुः कण्ठस्तन्यासशोषनः ।
वातलोऽग्निकरो नासाशोधणो रूक्षणो लघुः” । रुच्यः
अन्येषु यस्तु क्वचिद्युत्पादयति । स्वयमरोचिष्णुः यथा
निम्बः स्वयं रोचते । अन्येषु क्वचिं करोति (अति-
युक्तस्य तिक्तस्य गुणाः) सोऽतियुक्तः शिरः शूलमन्या-
सामन्त्रमात्तिजत् । कम्पमूर्च्छाशपाकारी बलशुक्लवृद्धः”
भावप्र० “तिक्तः पित्तकफकोटी विषकृष्टज्वरापहः ।
दीपनः पाचनो रूक्षः कण्ठु क्षमिहरो लघुः” आङ्गि-
कत० “पित्तेन दूने रसने सितापि तिक्तायते हंसकुला-
वतंस !” नैप० सुगन्धे “नादातुमन्यकरिक्तमदास्त्वु-
तिक्तम्” रघुः तिक्तं सुरभि “कटु तिक्तकषायास्तु
सौरभेऽपि प्रकीर्तिताः” केशवः भक्ति “चूताङ्गुरखाद-
कषायकण्ठः” मधुरकण्ठ इत्यर्थः । “तस्यास्तित्तैर्वनगज-
मदैर्वासितं वान्तदृष्टिः” मेघ० । “तिक्तैः सुगन्धिभिस्तित्त-
रसवृद्धिश्च” भक्ति० । “तोयक्रोडानिरतयुवती प्राणति-
क्तैर्भरुद्धः” मेघ० ।

तिक्तक पु० तिक्त+संज्ञायां कन् । १पटोले अमरः ३चिरतिक्ते
(चिराता) शब्दर० । ३क्षणस्त्रिदरे शब्दभा० । ४ङ्गुदी-
हृत्ते भावप्र० । एतेषां तिक्तरसत्वात्तथात्वम् स्वार्थे क ।
तिक्तरसे पु० तद्वति त्रिःस्त्रियां क्तिप् अत इत्त्वम् तिक्तिका
तिक्तकन्दिका स्त्री तिक्तः कन्दोऽस्याः कप् क्तिप् अत इत्त्वम् ।
गन्धपत्रायां राजनि० । [गङ्गार्थचि० ।

तिक्तिका स्त्री तिक्तेन रसेन कायति कै-क । कटुत्वव्यां
तिक्तगन्धिका स्त्री तिक्तो गन्धो लेशोऽपि यस्याः । वराह०

तिष्ठ चातने स्वा० पर० सक० सेट् । तिष्ठोति अतंघीत् ।

तिज तोज्जीकरणे, चुरा० उभ० सक० सेट् । तेजयति ते
अतोतिजत् त । “कुसुमचापमतेजयदंशुभिर्हिमकरः” रघुः
“तेजयित्वा तु तत्सेव्यम्” रामा० अर० ३१ स० ।
“तेजिता बलदर्पाभ्याम्” हरिवं० पृ० २०८ । “सा मयोक्तेन
तेजिता” ८६४४ ज्ञा० । तेजः ।

तिज ज्ञानो ज्ञमायां स्वार्थे सन् निगाने न सन् स्वा० व्यात्म०
सक० सेट् । तितिजते तेजते । अतितिजते अतेजते ।
“आगमापायिनो नित्यास्तीतिजस्व भारतः” गोता
“हिमं घृणिं तितिज्यते” शत० ब्रा० ३।१।२।१४ ।
“अतिवादांस्तिज्यते” मनुः “आपस्ते पादं तितिज्यन्ता-
मन्त्रमापस्तिज्यते” भा० शा० ८।७० अ० “तिति-
ज्यन्ते अभिशस्तिं जना नाम” ऋ० १।२०।४ ।

तिजिन पु० तिज-इन् च क्तिञ्च । चन्द्रे उणा० ।

तिणिश पु० तिल्वकट्टे लोभद्रुमे । “न्ययोधास्त्यतिष्वक-
हरिद्रुमयोः” कात्या० श्रौ० सूत्रे “तिल्वकस्तिणिशः”
कर्कः ।

तिगही स्त्री तिहति (तेओडो) शब्द० ।

तितउ पु० तन-डउ सन्त्य डउ इति निर्देशात् न सन्धिः ।
१ चालन्याम् अमरः । २ कृते न० उज्ज्वलदत्तः । “कुद्रच्छिद्र-
समोपेतं चालनं तितउ स्मृतमित्युक्तेरस्य लीवत्वमपि ।
“सक्तुमिव तितउना पुनन्तः” ऋ० १।७।१।२ । “इमाश्च-
मधिकृत्य” निरु० ४।६ । “तितउ परिपथनं भवति तत-
वहा तन्त्रवद्वातिलमात्रतन्त्रमिति वा” अन्यथा निरुक्तिरुक्ता
लीवत्वञ्चोक्तम् ।

तितिच त्रि० तिज-स्वार्थे सन्-अच् । १ शीतोष्णादिद्वन्द्वसो-
ढारि २ अत्रिभेदे पु० तस्य गोत्रापत्यं गमा० यज् । ते-
तिष्य तद्गोत्रापत्ये यून्यपत्ये यजन्तत्वात् फक् । तैति-
जप्रायण तद्गोत्रजे यून्यपत्ये पुंस्त्री० ।

तितित्ता स्त्री तिज-स्वार्थे सन् भावे अ । १ ज्ञमायां शीतो-
ष्णादिद्वन्द्वसङ्गने “सङ्गनं सर्वदुःखानामप्रतीकारपूर्वकम् ।
चिन्ताविनापरहितं सा तितित्ता निगद्यते” विवेकचू० ।
सा संज्ञाताऽस्य तार० इतच् । तितित्तित्ता चान्ते
सोढरि जटाधरः ।

तितित्तु त्रि० तिज-स्वार्थे सन्-उ । तितित्ताशीले । “शान्तो
दान उपरतस्तिष्ठतिः अज्ञावान् समाहितो भूत्वा व्यात्म-
न्यात्मानमवलोकयेत्” वेदा० सा० छता श्रुतिः । “अक्रोधनः
क्रोधनेभ्यो विशिष्टस्तथा तितित्तुरतितित्तोर्विशिष्टः”
भा० आ० ८७ अ० ।

तितिभ पु० तितोति भणति भण-अ । इन्द्रगोपकीटे खद्योते
हेमच० । [स्त्रियां जातित्वात् डीप् ।

तितिर पुंस्त्री० तित्तिरि+प्रथो० । तित्तिरिखणे राजनि०
तितिल न० तिल-क वा० द्वित्वञ्च । १ नन्दके (नान्दा) मृगमये
पात्रभेदे २ तैत्तिरकरणे इतिलपिञ्जटे च अजयपालः

तित्तिर पुंस्त्री० तित्ति इति शब्दं रौति रु-वा० ड ।
(तितिर) खगभेदे शब्दर० । स्त्रियां जातित्वात् डीप् ।
“कपिपुत्रास्तित्तिरास्य कलपिपुत्रास्य सर्वशः” “तस्मादज्ञा-
हिन्ये तित्तिरास्तस्य पाण्डवः” भा० उ० ८ अ० ।

तित्तिरि पु० तित्ति इति शब्दं रौति रु-वा० डि । (तितिर)
खगभेदे अमरः । स्त्रियाममनुष्यजातित्वात् “इतोऽमनु-
ष्यजातेः” पा० डीप् । तित्तिरिः कृष्णवर्णः स्वात् स तु
गौरः कपिलः । तित्तिरिर्वर्णदो याही चित्ता-
दोषत्वयापहः । आसकासञ्चरहरस्तस्माद्गौरोऽभिदो
गुणैः” भाव० प्र० । तित्तिरिरूपग्रहणेन याज्ञवल्क्य-
वान्ययजुर्मीहिणि सुनिभेदे तत्कथा “वैशम्पायनशिष्या
वै चरकाध्यव्योऽभवन् । यश्चैरुर्ब्रह्महत्याऽहन्तपथं
स्वगुरोर्ब्रतम् । याज्ञवल्क्यस्य तच्छिष्य आहाहो भगवन् !
क्रियत् । चरितेनात्यसाराणां चरित्येऽहं सुदुश्चरम् ।
इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितो याज्ञानं त्वया । यिमाव-
मन्ता शिष्येण मदधीतं त्यजान्विति । देवरातस्तुतः
सोऽपि हर्षित्वा यजुषां गणम् । ततो गतोऽथ सुनयो
ददृशुस्तान् यजुर्गणान् । यजूर्पि तित्तिरा भूत्वा तत्को-
लुपतयाऽऽददुः । तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन्
सुपेशालाः । भाग० १२।६५८ ।

तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते कृष्ण् । तैत्तिरीय तित्तिरिप्रोक्त-
च्छन्दोब्राह्मणाभ्येऽप्यु व० व० । तित्तिरिणा अधीता
अण्, डीप् । तैत्तिरी कृष्णयजुःशाखायां स्त्री० ।

तित्तिरीक न० तित्तिरेः पञ्चदाहेन जातम् वा० ईक । तित्ति-
रिपञ्चदाहेन जाते अञ्जनभेदे । “अञ्जनं तित्तिरीकञ्च
नलदं पतस्यलम्” सुश्रु० । अत्र तिलिङ्गीकमिति पाठा-
न्तरम् । दग्धतिलिङ्गीकजातेऽञ्जने इति तदर्थः ।

तिथ पु० तिज-यक् नि० जलोपः । १ वज्रौ २ कामे च सि० कौ०
३ काले त्रिका० । ४ प्राष्टमासे संचिप्रसा० ।

तिथि(थी)पुंस्त्री० अत-इयन् प्रथो० वा डीप् । १ प्रवृत्तशु-
चन्द्रकलाक्रियाकृपासु प्रतिपदादिषु, अमरः २ पञ्चदश-
सङ्ख्यायाञ्च । अथ निरुक्तप्रादिकं कालमाधवीये उक्तं यथा
“अथ तिथयो निर्णीयन्ते । तत्र तिथिशब्दस्तनोतेर्ज्ञा-

र्क्षिष्यन्तः । तनोति विस्तारयति वर्द्धमानां जीयमाणां ।
 या चन्द्रकलामेकां यः कालविशेषः सा तिथिः । यदा
 यथोक्तकलया तन्यत इति तिथिः । तदुक्तं सिद्धान्त-
 शिरोमणौ “तन्यते कलया यस्मात्तस्मात्तास्तिथयः
 स्रुताः” इति । एतदेवाभिप्रेत्य स्कान्दे पश्यते “अमा-
 घोडशभागेन देवि ! प्रोक्ता महाकला । संस्थिता परमा
 माया देहिनां देहधारिणी । अमादिपौर्णमास्यन्ता
 या एव शशिनः कलाः । तिथयस्ताः समाख्याताः
 घोडशैव वरानने !” इति । अयमर्थः । या महामाया
 आधाररूपा देहिनां देहधारिणी संस्थिता या सा
 चन्द्रमण्डलस्य घोडशभागेन परिमिता चन्द्रदेहधारि-
 ण्यमानास्त्री महाकलेति प्रोक्ता ज्योदयरहिता नित्या
 तिथिसंज्ञिकैव । इतरा अपि पञ्चदश कला दिवसव्यव-
 हारोपयोगिन्यः ज्योदयवत्यः पञ्चदश तिथयो भवन्तीति
 तिथयः घोडशैवत्यधिकृद्धं वचनमिति । श्रुतिस्त्वस्मि-
 न्नैवार्थे पक्षनिर्णय एवोदाहृतः । “तस्य रात्रयः पञ्च-
 दश कला भुवेषाह घोडशी कलेति” । एवं सत्यत्वं सा-
 मान्यविशेषरूपादेः तिथिर्देवि प्रसक्तं भवति । तत्र
 येयमसंलुक्ता ज्योदयवर्जिता भुवा घोडशी कला
 तदुक्तः कालस्तिथिनासाध्यम् । यास्माद्विशिष्टा दृष्टिलो-
 पेताः पञ्चदश कलास्माभिर्विशिष्टाः कालविभागास्तिथि-
 विशेषाः । तासां पञ्चदशानां वैकृतां कलां वङ्गादादयः
 प्रजापत्यन्ताः पञ्चदश देवताः क्रमेण पिबन्ति । तत्र
 वङ्गिना कला प्रथमं पीयत इति प्रथमेत्युच्यते । तथा
 युक्ताः कालविशेषाः प्रायस्यवाचिना प्रतिपक्षेदेनाभि-
 धीयन्ते । एवं द्वितीयादीनां पञ्चदश्यन्तानां तिथीनां
 नामान्यवगन्तव्यानि । ता एताः कृष्णपक्षतिथयो
 भवन्ति । पुनश्च ताः पीताः कला अनेनैव क्रमेण तत्तत्
 पाटवङ्गादिदेवताभ्यो निर्गत्य चन्द्रमण्डलं पूरयन्ति ।
 ताभिर्युक्ताः कालविशेषाः शुक्लपक्षगताः प्रतिपदाद्या-
 स्तिथयो भवन्ति । वङ्गादिदेवतानां कलापानं सोमो-
 त्यक्तौ पश्यते । तथाहि “प्रथमां पिबते वङ्गिर्द्वितीयां
 पिबते रविः । त्रिंशे देवास्तृतीयान्तु चतुर्थीं सलिला-
 क्षिपः । पञ्चमीं तु वषट्कारः षष्ठीं पिबति वासवः ।
 सप्तमीं सृपयो दिव्या अष्टमीमजएकपात् । नवमीं
 कृष्णपक्षस्य यमः प्राप्नोति वै कलाम् । दशमीं पिबते
 वायुः पिबत्येकादशीसुमा । द्वादशीं पितरः सर्वे
 समं प्राप्नन्ति भागवः । त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुबेरः

पिबते कलाम् । चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजा-
 पतिः । निपीतः कलया शेषचन्द्रमा न प्रकाशते । कला-
 घोडशका या सा त्वपः प्रविशते सदा । अमायान्तु सदा
 सोम चौषधोः प्रतिपद्यते । तमोषधिगतं गावः पिब-
 न्यन्मृगतञ्च यत् । तत्क्षीरममृतं भूत्वा मन्त्रातं
 द्विजानिभिः । हृतमग्निषु यज्ञेषु पुनराप्यायते शशी ।
 दिने दिने कलावृद्धिः पौर्णमास्यान्तु पर्यते” । ज्योतिः-
 शास्त्रे तु सिद्धान्तशिरोमणिकारेण तिथिरेवं प्रदर्शिता ।
 “अर्काद्विनिःसृतः मार्चो यदात्यह्वरहः शशी ।
 तच्चन्द्रमानमंशेस्तु ज्ञेया द्वादशभिस्तिथिरिति” । अय-
 मर्थः । सूर्यमण्डलस्य अयःप्रदेशवर्ती शीघ्रगामी
 चन्द्र उज्ज्वलप्रदेशवर्ती मन्दगामी सूर्यस्तथा सति तयो-
 र्गतिविशेषवशात् दर्श चन्द्रमण्डलमन्यूनमनतिरिक्तं
 सूर्यमण्डलस्याधोभागे व्यवस्थितं भवति तदा सूर्य-
 राशिसभिः साकल्येनाभिभूतत्वाच्चन्द्रमण्डलमीषदपि न
 दृश्यते । उपरितने शीघ्रगत्या सूर्याद्विनिःसृतः शशी
 मार्चो याति । विशदंशोपेतराशौ द्वादशभिरंशैः सूर्य-
 मण्डलं गच्छति । तथा चन्द्रस्य पञ्चदशसु भागेषु प्रथम-
 भागो दर्शनयोग्यो भवति । सोऽयं भागः प्रथमकलेत्य-
 भिधीयते । तत्कलानिष्पत्तिपरिमितः कालः प्रति-
 पत्तिर्भवति । एवं द्वितीयादितिथिष्ववगन्तव्यमिति ।
 तदेतद्विष्णुधर्मोत्तरे विस्पष्टमभिहितम् “चन्द्रार्क
 गत्या कालस्य परिच्छेदो यदा भवेत् । तदा तयोः
 प्रवक्ष्यामि गतिमाश्रित्य निर्णयम् । भगणेन समयेण
 ज्ञेया द्वादश राशयः । विशांशश्च तथा राशेर्भाग
 इत्यभिधीयते । आदित्याद्विषकष्टस्तु भागद्वादशकं यदा ।
 चन्द्रमाः स्यात्तदा राम ! तिथिरित्यभिधीयते” इति । सेयं
 द्वादशभिर्भागैः सूर्यमण्डलविभक्तवती प्रथमा चन्द्रकला षडङ्ग-
 द्वयोपेतसूक्ष्मरेखाकारा शौक्लप्रभीषदुपयाति । उत्तरो-
 त्तरदिनेषु सूर्यमण्डलविप्रकर्षतारतम्यानुसारेण शौक्ल-
 सुपचीयते । अनयैव रोत्या सन्निकर्षतारतम्येन मेच-
 कत्वमुपचीयते । तदेतदुक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ “उप-
 चयमुपयाति शौक्लमिन्दोरुज्जत इत्तं व्रजतश्च मेच-
 कत्वम् । जलमयमण्डलस्य गोचकत्वात् प्रभवति तीक्ष्ण-
 विषाणरूपताऽस्तेति” । सूर्याचन्द्रमणोर्यौ सन्निकर्षविप्रकर्षौ
 तयोरवसानं दर्शपूर्णमयोः सम्पद्यते । तदाह गोभिलः
 “यः परो विप्रकर्षः सूर्याचन्द्रमणोः सा पौर्णमासी ।
 यः परः सन्निकर्षः साऽमायास्तेति” नन्वत्र चन्द्रकलानां

सूत्र्यप्रवेशनिर्गमौ प्रतीयन्ते सोमोत्पत्तौ तु वङ्गप्रादिदेश-
तासु । नार्यं दोषः अस्मादतिदर्शनापेक्षया ज्योतिःशास्त्रस्य
प्रवृत्तत्वात् । सोमोत्पत्तौ तु वङ्गप्रादिदेशानां तत्तत्कला-
प्रयुक्ता तत्प्रतिबिम्बिता । यदि सूत्र्ये प्रवेशनिर्गमौ
यदि वा वङ्गप्रादिदेशतासु, सर्वथापि कलाप्रयुक्ता एव
प्रतिपदादित्ययः । ननु सावनदिनेषु सौरदिवसेषु च
निर्णयसमये चान्द्रतिथिष्वेव कृतो निर्णयोद्यम इति
चेत् । सन्देहसङ्गावादित् ब्रूमः । न खलु सौरसावना-
दिदिनसंयोगः सन्देहसङ्गावोऽस्ति नियतपरिमाणत्वात् ।
तच्च ब्रह्मसिद्धान्तोऽभिहितम् “सावनं स्यादक्षरात्-
सुदयादोदयादयः । रवेस्त्विंशत् राश्यां शक्तिप्रसङ्गो
येन्दुवर्षितः” । एकस्मिन् राशौ यावन्तं कालं रवि-
वर्त्तते तावतः कालस्य त्रिंशो योऽयमंशः स सौरो दिनसः
तिथिरैका कला तत्संयोग इन्दोर्वर्षता कालेन निष्पद्यते
तदैन्दवं दिनम् । न चात्र सौरसावनयोरेव चान्द्रोऽपि
दिने सन्देहाभावः शङ्कनीयः ह्यासद्विषयेन सन्देह-
सङ्गात्वात् । ह्यासद्विषयौ च गणेश दर्शिते “खर्वो
दर्पसाया हिंस्त्रस्त्रिविधं तिथिलक्षणम् । धर्मधर्मवशा-
देवं तिथिस्तेषां विवर्त्ततेति” । खर्वी समन्तिथिः । दर्पा
द्विषयुक्ता हिंसापल्लययुक्ता । तस्यैतस्य त्रैविध्यस्य विप-
रिधतेन विशेषेण तिथिः संपूर्णा खण्डा चेति द्वैविध्य-
भाषयते । तत्र संपूर्णा स्कन्दपुराणे दर्शिता “प्रतिपत्-
प्रवृत्तयः सर्वा उदयादोदयादयः । संपूर्णा इति
विख्याता हरिवासरवर्जिताः” इति । हरिवासर एका-
दशी । या तु नाकलक्षणा सा खण्डतिथिः । तत्र
संपूर्णायां विधितिनपेक्षयोर्नास्ति सन्देहः । खण्डतिथौ
तु विधितिनपेक्षव्यवस्थामाह गार्ग्यः । “निमित्तं काल-
मादाय हतिविधितिनपेक्षयोः । विधिः पूज्यतिथौ तत्र
निपेक्षः कालमात्रकः । तिथीनां पूज्यता नाम कर्मानुष्ठान-
योग्यता । निपेक्षस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते” इति ।
एवञ्च सति खण्डतिथौ पूज्यत्वं निश्चितव्यं भवति ।
तत्र प्रतिपदमारभ्य पञ्चमशयन्तास्त्ययः क्रमेण
निर्णीयन्ते ।”

कालमाधवीयग्न्ये विस्तरोद्भवः । कारिकाभिश्च
माधवेन तत्तत्तिथिभेदेषु खण्डविशेषमाहृता प्रसङ्गाग-
तमासादिनिर्दिष्टपणपूर्वकं दर्शिता यथा
“व्याख्याय माधवाचार्यो धर्मात् पाराशरानघ । तदनु-
ष्ठानकालस्य निर्णयं यक्तुमुद्यतः । अर्थोऽनुक्रम्यते

श्लोकैरखिलो निर्णयनीयः । तावतैवानुतिष्ठासुर्निःस-
न्देहं प्रवर्त्तताम् । ततो भीमासुचितस्य समा-
धानाय तत् पुनः । विवरिधौ यथान्यायं श्रुतिसृति
वचोवलात् । पञ्च प्रकरणान्यत्र तदुपोद्घातवत्सरौ ।
प्रतिपक्षिष्टतिथयो नक्षत्रादिरिति क्रमः । उपोद्घाते
कालसत्त्वं तस्य निर्णययोग्यता । ईश्वरो नित्यका-
लात्मा चिन्तनीयः स कर्मसु । जन्यकालेऽवदुष्यत्व
सक्तमेतच्चतुष्टयम् । अवायनन्तु मासाश्च पक्षः प्रकर-
णान्तरे २ । अवदः पञ्चविधश्चान्द्रो व्रतादौ तिलका-
दिके । कुजनादिव्रते सौरो गोसत्वादिषु सावनः ।
तथाप्याचार्यसेवादौ विकल्पान्ते निजेच्छया । आयुर्द्वये
तु नाजलो वार्हस्पत्योऽधिपवत्सरः । चान्द्राणां प्रभवादीनां
पञ्चके पञ्चके युगम् । संपरीदादन्वित्येकवत्पूर्वास्तु
वशात् । तिलो यथो वस्तुधान्ये रजतं दीयतेऽत्र त ।
एषे कर्मणि शान्ते च स्तोऽयने दक्षिणोत्तरे । वसन्ता-
दृतयो द्वेषा चान्द्राः सौराश्च चान्द्रकाः । चैत्राद्या
अथ भीमाद्या सेवाद्या वा विवस्वतः । तेष्वधानादय-
स्तद्वत् पणभूर्तिव्रतपजनम् । मासास्तु सावनः सौर-
श्चान्द्रो नाक्षत्र इत्यभी । दर्शनः पूर्वमानो वा चा-
न्द्रोऽसौ विप्रवैश्ययोः । सौरोराज्ञः सावनस्तु यज्ञे
ज्योतिषिके परः । माघादिमासभेदेषु तिलदानादयः
सृताः । चान्द्रोऽधिमासोऽसंक्रान्तः सोमोऽभवति चोत्तरे ।
असंक्रान्तावेकवर्षे द्वौ चेत्सर्पस्त्रादिमः । ज्येष्ठासौ
द्विसंक्रान्तः स चार्हर्पितसंज्ञकः । एतौ त्याज्यौ विवा-
हादौ संसर्पाहर्पतो उभौ । शुद्धौ श्रौते तथा आर्त्ते
भलमासो विवर्त्तते । कात्यायनश्च तत्समाप्तिं भलमासे
विवर्त्तयेत् । आरब्धं भलमासात् प्राक्कच्छ्रमत्वादिकं
च यत् । तत्समाप्यं सावनस्य मासस्यानतिकङ्कनात् ।
आरम्भस्य समाप्तेऽप्यस्य चेत्यात् भलिक्तु चः । प्रवृत्त-
माखिलं काव्यं तदानुष्ठेयमेव त । कारीर्यादि तु यत्
काव्यं तस्यारम्भसमापने । कार्यकालविलम्बस्य प्रती-
क्षाया व्यसम्भवात् । अनन्यगतिकं नित्यमग्निहो-
त्रादि न त्यजेत् । गत्यन्तरयुतं नित्यं सोमयागादि
वर्जयेत् । अगति सहणस्नानं जातेऽर्गतिसंयुतम् ।
द्वयं नैमित्तिकं तस्य व्यवस्था नित्यवन्मता । शुद्धमास
सृत्तानां स्यान्मल्लिने प्रथमावृत्तिकम् । भलमाससृत्ता-
नान्तु मले स्यादाविदकालरम् । देवं मुख्यः शुक्लपक्षः
क्षणः पितृषु विशिष्यते । तृतीये तु २ प्रकरणे

वर्णिता प्रतिपत्तिथिः । प्रतिपक्षाम विज्ञेया चन्द्रस्य
प्रथमा कला । शुक्लपक्षे विशेषेण लक्षणपक्षे विनिः-
सरेत् । शुद्धा विज्ञातिथिः शुद्धा क्षीनातिथ्यान्वयाहनि ।
उदये पूर्वया तिथ्या विध्यते त्रिसङ्कृतकैः । सायनूत्तर-
या तद्वत्तू नया तु न विध्यते । वेध्यापि त्रिसङ्कृतैव
न न्यूना वेधमर्हति । शुद्धायां नास्ति सन्देहो देवे पितृ-
च कर्मणि । उपवासस्यैकभक्तं नक्तं चायाचितं
व्रतम् । दानञ्च पङ्क्तिं देवं क्रमादत्र विविच्यते । एकोद्दिष्टं
पार्वणञ्च पितृन् द्विवधमीर्यते । शुक्लपक्षे दर्शविज्ञा
लक्षणे विज्ञा द्वितीयया । उपोष्या प्रतिपक्ष्युक्ते सुख्या
स्यादापराह्णिकी । तदभावे तु सायाह्नव्यापिनी परि-
गृह्यताम् । प्रातःसगवमध्याह्नापराह्णाः सायमि-
त्यसौ । अत्राह्नां पञ्चमा भागो सुख्यो द्विप्रादिभागतः ।
अभावेऽपि प्रतिपदः संकल्पः प्रातरिष्यते । तिथिस्त्रिया-
मतोऽर्थाक् चेत् तिथ्यन्ते पारणं भवेत् । वङ्गुत्तमं च
पूर्वेदुर्गपवासवदाचरेत् । सुख्यतिथ्यन्तराये तु तिथिभो-
षोऽपि गृह्यताम् । शुद्धाऽधिका तु लक्षणापि पूर्वा संपर्ति-
संभवात् । यहीतव्या त्वेकभक्ते मध्याह्नव्यापिनी तिथिः ।
परेदुरेव पूर्वदुरेव व्याप्तिर्दिनद्वये । नोभयलोभयत्वांगे
साम्यं वैषम्यमित्यमी । षट् पक्षास्तेषु चैकैकव्याप्तौ
सैवात्र गृह्यताम् । दिनद्वयेऽपि तद्व्याप्तावव्याप्तौ चैक-
देशतः । समव्याप्तौ च पूर्वैव वैषम्ये त्वधिकेऽप्युताम् ।
अन्याङ्गस्यैकभक्तस्य कालस्त्वङ्गुत्तमगतः । उपवास
प्रतिनिधेस्तिथिः स्यादुपवासवत् । प्रदोषव्यापिनी नक्ते
तिथिव्याप्तिर्दिनद्वये । अव्याप्तिर्वायथांगेन व्याप्तिः स्यात्
सर्वथांतरा । सौरनक्ते तु सायाह्नव्यापिनी न प्रदो-
षगा । अयाचितं तु तिथयः स्वीकार्याः उपवासवत् ।
सोदयत्रिसङ्कृतायां कुर्याद्दानं व्रतानि च । उभयत्र
तथात्वे तु पूर्वदुस्तदनुष्ठितिः । परत्रैव तथात्वं चेत्
पूर्वा ग्राह्या तिथिज्ञेया । तिथेः साम्ये च वृद्धौ च
गृह्यतां तिथिरुत्तरा । अम्भर्षे चैकदेशस्य व्याप्तौ पूर्वैव
गृह्यताम् । एकोद्दिष्टे तु मध्याह्नयुक्ता स्यादेकभक्त-
वत् । एकदेशे समव्याप्तौ ज्ञेये पूर्वोऽन्यथोत्तरा । कुतपाद्या
पराह्णस्य व्याप्तिर्वादिक् उत्तमा । तदभावेऽपराह्णस्य
व्यापिका गृह्यतां तिथिः । ज्ञेये पूर्वोत्तरा वृद्धौ व्याप्तिश्च-
दपराह्णयोः । न ग्राह्यतिथिगौ वृद्धिक्त्यावृद्धितिथेस्तु
तौ । साम्ये त्वर्द्धितिथेर्ग्राह्या परविद्धैव वृद्धिवत् । न
स्युत्तमपराह्णौ चेत् पूर्वा स्यात् कुतपो दृष्टा । वैष-

म्येनैकदेशस्य व्याप्तौ ग्राह्या गृह्यत्वतः । साम्येन चेत् ज्ञेये
पूर्वा परा स्याद्वृद्धिसाम्ययोः । वृद्धिसाम्यज्ञेया ग्राह्या
तिथिगा नोर्द्धगा इह । द्वितीयाद्यास्तु पर्यान्तास्तुर्थ-
प्रकरणोदिताः । सञ्चारणीयः सामान्यतिथिषु प्रति-
पक्षयः । कच्चित् कचिद्दिगेधोऽस्ति सोऽयमत्राभिधीयते ।
पूर्वेदुर्गसती प्रातः परेदुस्त्रिसङ्कृता ग । सा द्वितीया
परोपोष्या पूर्वविज्ञा ततोऽन्यथा । रम्भाह्णतीया पूर्वा-
स्यादुत्तरा स्याद् व्रतान्तरे । परेऽङ्गि नास्ति चेत् पूर्व-
विज्ञाप्यस्तु व्रतान्तरे । सङ्कृतमात्रसत्येऽपि दिने गौरी-
व्रतं परे । शुद्धाधिकायामध्येव गणयोगप्रशंसनात् ।
चतुर्थी तु परोपोष्या गणनाद्यव्रतस्य त । मध्याह्नव्या-
पिनी पूज्या तद्वत्प्रागचतुर्थ्यापि । परेदुर्गव मध्याह्न-
व्याप्तौ विप्रस्य सोत्तरा । अन्यथा पूर्विद्धैव मातृयोग-
प्रशस्तितः । पूर्वदुरेव तद्व्याप्तौ पूर्वा सर्पप्रिया तिथिः ।
नो चेत् सर्पस्य पञ्चम्या योगेऽत्यन्तं प्रशस्यते । गौर्याः
शुद्धाजयायुक्ता, नागविज्ञा निर्पङ्कते । सर्वत्र पञ्चमी पूर्वा
ग्राह्या स्कन्दव्रते परा । नागविज्ञा स्कन्दपत्नी सा निर्पङ्का
व्रतान्तरे । उत्तरस्या अलाभे तु नागविज्ञापि गृह्यताम् ।
विनाशाहा परेऽभावात् नागविज्ञा न दोषकत् । सप्तमी
पूर्वविद्धैव व्रतेषु निखिलेष्वपि । अलाभे पूर्वविज्ञायाः पर-
विज्ञापि गृह्यताम् । व्रतमात्रेऽप्यमी लक्षणा पूर्वा शुक्ला-
दमी परा । दूर्वादमी तु शुक्लापि पूर्वविज्ञा विधीयते ।
पक्षद्वयेऽप्युत्तरैव शिवशक्तिमहोत्सवं । ज्येष्ठर्क्षयोगे पूर्वैव
ग्राह्या ज्येष्ठायतं तिथिः । मध्याह्नादूर्ध्वं सक्तं चेत् परे-
दुः सा प्रशस्यते । ज्येष्ठर्क्षभानुवाराभ्यां शुक्लाऽम्भति-
दुर्लभा । जयन्त्याख्यं व्रतं भिक्षुं लक्षणजन्मादमीव्रतात् ।
शुद्धा च सप्तमी विद्धेत्येवं जन्मादमी द्विधा । सप्तमी
चन्द्रशीयात्प्राग्विज्ञा शुद्धान्यथा भवेत् । शुद्धायां नास्ति
सन्देहो विज्ञा च त्रिविधेऽप्यते । निशीथयोगः पूर्वदुः
परेदुर्वा द्वयोरुत्तर । पूर्वैव प्रथमे पक्षे परेयोत्तरपक्षयोः ।
अदमी रोहिणी शुद्धा जयन्ती सा चतुर्विधा । शुद्धा
शुद्धाधिकेत्येवं विज्ञाविज्ञाधिकेति च । शुद्धायामपि
विज्ञायां न सम्भाव्योत्तरा तिथिः । शुद्धाधिकायां
योगः स्यादेकस्मिन्वा दिनद्वये । नैकयोगेऽस्ति सन्देहो
द्वियोगे प्रथमं दिनम् । सदा निशीथे पश्चाद्वैद्युत्तमो
मध्यमोऽधमः । योगस्त्रिधापि पूर्वदुः सम्पूर्णत्वादुपो-
षणम् । विज्ञाधिकायामध्येकदिनयोगे च गृह्यताम् ।
द्वयोर्योगस्त्रिधा भिक्षो निशीथे वृत्तिभेदतः । तद्वृत्ति-

दिन एकस्मिन्नुभयोरन्येति । एकस्मिन्नेतत् तद्दिनं
स्यात् पक्षयोरन्यथोः परा । बुधे सोमे जयन्ती चेद्दारे
सतिफलप्रदा । तिथ्युद्योर्द्वयोरन्ये उत्तमं पारणं
भवेत् । एकस्यान्ते मध्यमं स्यादुत्तरस्यान्तेऽधमं फलतम् ।
यस्मिन् यद्ये जयन्त्यास्थौ योगो जन्माष्टमी तदा । अन्त-
र्भाता जयन्त्यां स्यादुत्तमयोगप्रशस्तितः ।

नवमः पूर्वविज्ञेयपक्षयोरुभयोरपि । मध्याह्ने रामनवमी
पुनर्वसुसमन्विता । स्यात्ता नैऋत्यशुक्ला सनक्षत्रापि वै-
ष्णवः । कृष्णा पूर्वोत्तरा शुक्ला दशम्येव ध्यवस्थिता । जय-
न्तीऽतश्चित्रित्यं काश्यं चेत्कादशीऽतश्च । अरुणोदयवधोऽतश्च
वेधः सूर्योदये तथा । उत्तरे द्वौ दशमीवधौ वैष्णव-
श्चासंयोः कृष्णात् । कलाकाष्ठादिपक्षोऽपि स्यात्तोऽतश्च वि-
सृज्जन्तवत् । वैष्णवमाद्याशमीऽतश्चोत्तरे प्राप्नोति हि वै-
ष्णवः । विज्ञा त्वाज्या वैष्णवेन शुद्धाध्याधिव्यस्यते । एका
दशी द्वादशी साधिका चेत्त्यज्यतां दिनम् । पूर्वा त्वाज्य
मुत्तरं स्यादिति वैष्णवनिर्णयः । एकादशी द्वादशी चेत्यु-
भयं वदन्ति यदा । तदा पूर्वदिनं त्वाज्यं स्मार्त्तं पराह्णं
परं दिनम् । एकादशीमात्रवद्द्वौ गृह्यत्योर्ध्ववस्थितिः ।
उपोप्रा गृह्णतिः पूर्वा यतिमस्तूत्तरा तिथिः । द्वा-
दशीमात्रवद्द्वौ तु शुद्धाधिव्ये व्यवस्थिते । शुद्धा पूर्वो-
त्तरा विज्ञा स्मार्त्तनिर्णय ईदृशः । अत्रणेन युता चेत्
स्याद्द्वादशी सा हि वैष्णवैः । स्मार्त्तैश्चोपोपणीया स्यात्-
त्यजेद्देकादशीं तदा । उपवासव्रतादन्यव्रते मार्गश्चैतैः ।
सप्तमिर्दशमीविज्ञासेतामेकादशीं त्यजेत् । द्वादशी पूर्व-
विज्ञेयनिखिलेषु व्रतेष्वपि । शुक्लत्रयोदशी पूर्वा परा
कृष्णत्रयोदशी । अन्तामे सापि पूर्वैव पराऽनङ्गत्रयोदशी ।
या शुक्ला गृह्णते पूर्वा गृह्णतां सापराह्णिकी ।
चतुर्दश्युत्तरा शुक्ला पूर्वा कृष्णचतुर्दशी । उदये द्विसृ-
ज्जन्तपि स्याद्गृह्णन्तव्रते तिथिः । शुक्लापि रात्रियुक्ता
स्याच्चैत्रावणमासयोः । शुक्ला सर्वापि पूर्वैव यदि स्या-
दापराह्णिकी । प्रदोषे वा निशीथे वा द्वयोर्वा यास्ति
सा भवेत् । शिवरात्रिव्रते तत्र द्वयोः सत्ता प्रशस्यते ।
तदभावे निशीथेकव्याप्रापि परिगृह्यताम् । तस्याश्वास-
म्भावे स्याद्गृहा प्रदोषव्यापिनी तिथिः । तिथ्यन्ते पारणं
यामत्रयादर्वाक् समापने । अन्यथा पारणं पातरन्य-
तिथ्युपवासवत् । पूर्वविज्ञेय सावित्रीव्रते पञ्चदशी तिथिः ।
नाक्षोऽष्टादश भूतस्य सुखं तत्र परेऽहनि । व्रतान्तराणि
सर्वाणि परेऽहन्त्येव सर्वदा । आह्णेऽपराह्णकाक्षीनोर्दश

स्यादिकवन्मतः । दिनद्वयेऽप्येकदेशस्तौ स्याद्गो-
महत्त्वतः । तुल्यत्वं चेदेकदेशक्षये पूर्वोऽन्यथोत्तराः ।
कृष्णव्याप्तौ द्वयोरङ्गोरुत्तरस्तिथिर्दृष्टितः । साग्नग्ननि-
व्यवस्था स्यान्न चेत् स्यादपराह्णयोः । पूर्वोद्युः सा-
ग्निकः कुर्यादुत्तरेद्युर्निरग्निकः । पूर्वप्रतिपदोः सन्धिर्मे-
ध्याह्ने वा ततः पुरा । अन्वाधानं पूर्वदिने यागः
सन्धिदिने भवेत् । ऊर्जुं मध्याह्नतः सन्धावन्वाधानं
तु तद्दिने । दृष्टिं परदिने कुर्यादन्तो वाजसनेयिनः ।
यस्तु वाजसनेयी स्यात्तस्य सन्धिदिनात् पुरा । न काप्य-
न्यार्हतिः किन्तु सदा सन्धिदिने हि सा । सन्धिश्चेत्
सङ्क्रमादूर्जुं प्राक्चेदावर्त्तनाद्वेः । सा पौर्णमासी विज्ञेया
सद्यस्काळविधौ तिथिः । दृष्टिः प्रतिपदोयास्ति तदूर्जुं
पर्याणं क्षियेत् । क्षयस्यार्जुं तथा हित्वा सन्धिनिशी-
यतां तदा । बौधायनमते दर्शश्चाङ्गं चेष्टिर्विशिष्यते ।
द्वितीया त्रिसृज्जन्तां चेत् प्रतिपद् चापराह्णिकी । अन्वा-
धानं चतुर्दश्यां दर्शस्थानेऽपि वर्त्तयेत् । दर्शश्चाङ्गं तथा
कार्यमिति बौधायनोदितम् । इष्टप्रादिविक्रतिः सर्वा
पर्याण्येवेति निर्णयः । प्रकरणे नक्षत्रनिर्णयो विस्तर-
भयाच्च दर्शितः ।

दर्शादिश्राद्धेऽन्यत्र चोक्तं यथा

“दर्शो यत्पराह्णं स्पृशति स दिवसः श्राद्धकालोद्द-
योषेद्यात्मानस्यो यदासौ यदि भवति सप्तः क्षीयमाणे
तु पूर्वः । इदौ साय्ये त्वनग्नैर्युवतिष्ठपलयोश्च अ-
थवाहितान्तेः पूर्वो न कापराह्णं स्पृशति कुत-
पसंस्पर्शतोऽयं विधिः स्यात् । सायन्नन्यपरत्र चेन्मृ-
ततिथिः सैवाव्दिके मासिके स्याद्गृहा वा द्वपराह्ण-
योर्द्वेद तदा यत्साधिका सा मता । तुल्या चेदुभयाप-
राह्णसमये पूर्वा न चेत् सङ्क्रमे पूर्वैव त्रिसृज्जन्तास्त-
समये नो चेत् परैवोचिता ।”

तिथिविशेषकृते खण्डतिथिविशेषग्रहणं तत्तच्छब्दे उक्तं
वचनं च । तिथितत्त्वादौ दृश्यम् ।

प्रतिपदातिथिविशेषाणां भयदिनव्याप्त्यादौ निर्णयः
निर्णयसिद्धौ दर्शितो यथा

“शुक्लप्रतिपदपराह्णव्यापित्वे पूर्वा स्याद्वा युग्ममा-
क्यात् प्रतिपत्त्यन्मुखी कार्या या भवेदापराह्णिकीति”
स्कान्दोक्तेः “शुक्ला स्यात् प्रतिपत्तिथिः प्रथमतश्चेत्
सापराह्ण्ये भवेदिति” दीपिकोक्तेः । अपराह्णस्य
पञ्चधा भक्ते दिने चतुर्थो भागः । तदभावे सायाह्णया-

पिनी ग्राह्या "तदभावे तु सायाङ्ग्यापिनी परिगृह्यता-
मिति" साधवोक्तेः कृष्णा तु परा "कृष्णा तु नरतो-
ऽखिलेति" दीपिकोक्तेः कृष्ण पि पूर्वैव अनन्तमष्टाः ।

द्वितीया तु कृष्णा पूर्वा शुक्रोत्तरा इति हेमाद्रिः कृष्णा
द्वितीयादिमा "पूर्वाङ्गणे यदि सा सिता तु परतः सर्वा" इति
दीपिकोक्तेः साधवानन्तमष्टमते तु सर्वापि द्वितीया परा
तथा च साधवः "पूर्वदुर्गमती प्रातः परेदुस्त्रिचूर्णना ।
या द्वितीया परीषोष्या पृथिव्या ततोऽन्यथा" इति

तृतीया तु सर्वमते रश्माव्यतिरिक्ता परैव तेन युग्म-
वाक्यं रश्माव्यतिविषयम् "रश्माः स्यान्वर्जयित्वा तु तृतीयां
द्विजसत्तम ! अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यत
इति ब्रह्मवैवर्तात् गौरीव्रते तु विशेषसाङ्ग साधवः
"सुहूर्तमात्रसत्त्वेऽपि दिने गौरीव्रतं परे । शुद्धाधि-
कायामध्ये च गणयोगप्रशंसनादिति" ।

चतुर्थ्यपि सर्वमते गणेशव्रतातिरिक्ता परैव युग्मवा-
क्यात् "एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।
उषोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेषु संयुताः" इति साध-
वीये वृहद्विषयोक्तेः

नागचतुर्थी तु मध्याह्न्यापिनी पञ्चमीयुता च ग्राह्या
इति निर्णयाम्बते साधवीये चोक्तम् "युगं मध्यदिने यत्
तत्तोषोय फणीश्वरान् । क्षीरेणाप्याय्य पञ्चस्यां पूजयेत् प्र-
यतो नरः । विषाणि तस्य भक्षन्ति न तान् हिंसन्ति प-
ञ्चमाः" इति साधवीये देवलोक्तेः युगं चतुर्थी । पूर्वैव
मध्याह्न्यापौ पूर्वा अन्यपक्षेपु परैव पञ्चस्यां पूजोक्तेः
गणेशव्रते तृतीयायुते च तृथी "चतुर्थी तु तृतीयायां
महापुण्यफलप्रदा । कर्तव्या प्रतिभिर्भिः । गणनाथ
सुतोषिणी" इति हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तात् । साधवीये तु
गणेशव्रते "मध्याह्न्यापिनी मुख्या" चतुर्थी गणनाथस्य
मातृविद्या प्रशस्यते । मध्याह्न्यापिनी चेत् स्यात् परत-
श्चेत् परेऽहनि" इति वृहस्पतिवचनात् "प्रातः शुक्र-
तिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेद्गृहम् ।" इति "तत्त्वस्येऽभि-
धानाच्च तेन परदिने तथात्वे परा अन्यथा पूर्वयुक्तम् वस्तु-
तस्तु यत्वा भाद्रशुक्रचतुर्थ्यादौ गणेशव्रतविशेषे मध्याह्न-
पूजोक्ता तद्विषयाग्रेय प्रागुक्तवचनानि न तु सार्वत्रि-
काणि । संकटचतुर्थ्यादौ बहूनां कर्मकाष्ठानां बाधापत्तेः
तेन सर्वत्र गणेशव्रते पूर्ववति सिद्धम् । संकटचतुर्थी तु
चन्द्रोदयव्यापिनी ग्राह्या दिनद्वये तथात्वे मातृयोगस्य
सत्त्वात् पूर्ववति केचित् । अन्ये तु सुहूर्तत्व्यादिरूपस्य

तृतीयायोगस्याभावात्परदिने साधवोक्तमध्याह्न्यापिस-
त्त्वात् संपूर्णत्वाच्च परेत्याचक्षते । दिनद्वये तदभावे तु परैव ।
गौरीव्रते तु पूर्वैव । "गणेशगौरीव्रतव्यतिरिक्ताः प्र-
कीर्त्तिताः । चतुर्थ्यः पञ्चमीविद्या देवतान्तरयोगतः" इति
भट्टनरत्ने ब्रह्मवैवर्तात्

पञ्चमी तु साधवमते सर्वापि पूर्वा "चतुर्थीर्ष-
युता कार्या पञ्चमी परया न तु । देवे कर्मणि
पितरौ च शुक्रपत्ने तथा सितेति" हारीतोक्तेः
हेमाद्रिमते तु कृष्णा पूर्वा सिता परा "कृष्णा पूर्वयुता
सिता परयुता स्यात् पञ्चमी" इति दीपिकोक्तेः वस्तुतस्तु
हारीतोक्तिरुपवासविषया "प्रतिपत्त्यङ्गमो चैव सावित्री-
भूतपूर्णिमा । नवमी दशमी चैव नोषोभराः परसंयुताः"
इति ब्रह्मवैवर्तात् यत्तु "पञ्चमी तु प्रकर्तव्या षष्ठा युक्ता
तु नारद !" इत्यापस्तम्बीयम् तत् स्कन्दव्रतपरम् "स्क-
न्दपवामे स्त्रीकार्या पञ्चमी परसंयुता" इति वाक्येपा-
दिति साधवः तद्भागपूजाविषयमित्यनन्तमष्टनिर्णयाम्बता-
दयः । चमत्कारचिन्तामणौ च "पञ्चमी नागपूजायां
कार्या षष्ठीसमन्विता । तस्यान्तु तृप्तिता नागा इतरा
सचतुर्थिका" इति तेन नागपूजादौ परैव । यत्तु भट्टन-
रत्नदिवोदासीययोः श्रावणपञ्चम्यतिरिक्ता पूर्वयुक्तं
"श्रावणे पञ्चमी शुक्ला संभोक्ता नागपञ्चमी । तां परि-
त्यज्य पञ्चम्यस्यतृथीर्षहिता हिताः" इति संप्रहोक्तेः,
"गणेशस्कन्दयोगाभ्यां क्रमाद्भागः शुभागुभः । भित्वा-
मिते तयोः पत्ने नागानामाखुर्वर्हिणी" इति पट्विंश-
न्मताच्च श्रावणपञ्चम्यतिरिक्तायाः नागपञ्चम्यास्यतृथीयुत-
त्वमुक्तं तदुपवासादिविषयम् । पत्ने वाचने ।

षष्ठी सर्वमते स्कन्दव्रतातिरिक्ता परैव युग्मवाक्यात्
"नागविद्या न कर्तव्या षष्ठी चैव कदाचन" इति स्कान्दाच्च
निर्णयाम्बते "षष्ठी च सप्तमी चैव वारधेदं शुभास्त्रिनः ।
योगोऽयं पद्मको नाम सूर्यकाटिपञ्चे समः" ।

सप्तमी पूर्वैव युग्मवाक्यात् "षष्ठा युता सप्तमी च
कर्तव्या तात ! सर्वदा" इति स्कान्दाच्च ।

अष्टमी तु सर्वमते कृष्णा पूर्वा सिता परा "व्रत-
मात्रेऽष्टमी कृष्णा पूर्वा शुक्लाष्टमी परा" इति
साधवोक्तेः "परयुक् शुक्लाष्टमी पूर्वयुक् कृष्णा" इति
दीपिकोक्तेः शिवशक्तप्रमुखं तु कृष्णायुत्तरा
"पञ्चद्वयेऽप्युत्तरैव शिवशक्तिमहोत्सवः" इति साध-
वोक्तेः द्विदोषीये भविष्ये "यदा यदा सिताष्टम्या

बुधवारो भवेत् कश्चित् । तदा तदा हि मा याज्ञा
एकमङ्गागने नृप ! । मन्त्राकाले तथा चैवे पशुमे च
जनार्दने । बुधारी न कर्तव्या हन्ति पुण्यं पुरातनम्”
अन्यं पशुं हेमाद्रौ न हृतम् ।

नवमी तु सर्वमते पूर्वा युष्मवाक्यात् “न कुर्या-
द्द्वर्षी तात ! दशम्या तु कदाचन” इति स्कान्दाच्च ।

दशमी पूर्वा परा वेति हेमाद्रिः “कृष्णा पूर्वोत्तरा
शुक्ला दशम्येवं व्यस्यता” इति साधवः वस्तुतस्तु
मुख्या नवमीयुतैव याज्ञा “दशमी तु प्रकृतव्या
मदगां द्विजसत्तम !” इत्यापस्तम्बोक्तेः यत् “संगणां
दशमी कार्या पूर्वया परयाऽथ वा” इत्यग्निरभोक्तं
तद्वयमीयुक्ताऽन्तामे औदयिकी याज्ञोत्येवं नेयम्” ।

एकादशीनिर्णयस्तु कालमाधवीयानुसारेण एकादशीगच्छे
१४८८ पृ० उक्तः । महाद्वादश्यादिनिर्णयः भि० सि० यथा
“अथाष्टौ महाद्वादश्याः तत्र युद्धाधिकंकादशीयुक्ता द्वादशी
उन्मीलिनोऽ संज्ञा द्वादश्याय युद्धाधिका यद्ध ते चतुसा
वज्रनी० वासरत्तयस्मिनी त्रिस्मृशाश्च अथ पर्वणः संप-
र्णाधिकत्वे पञ्चवर्द्धनी०। पुण्ययुता जयाप् अथययुता
विजयाप् पुनर्वसुयुता जयन्ती० रोहिणीयुता पापनाशिनी०
एताः पापक्षयस्तुक्ताम उपवसेत् । अत्र मूलं हेमाद्रौ जे-
बम् । एकादशीद्वादश्यादिके तन्त्रे योपवासः, पार्थक्ये
तु गक्तसोपवासद्वयम् “एकादशीरुपोपैत्रव द्वादशीं समु-
पोपयेदिति विष्णुरहस्यात् अगक्तौ तु द्वादश्यामेव
“एवमेकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोपयेत् । पूर्ववासरजं
पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयमिति” तत्रैवैकोक्तं । यदा त्वत्त्वा
द्वादशी तदोक्तं भातुम् “यदा भवति त्वत्त्वापि द्वादशी
पारणादिने । अयःकारे इयं कुर्यात्पातनायाज्ञिकं तदा ।
नारदीयेऽपि “अत्यायामथ विप्रेन्द्र ! द्वादश्याशरण्यादये ।
ज्ञानार्चनक्रियाः कार्या दानहोमादिसंयुताः” इति सङ्कटे
तु साधवीये देवत्वः “सङ्कटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत्-
कथम् । अङ्गिस्तु पारणात् कुर्यात् पुनर्भुक्तं न दोष-
कदिति” । सङ्कटे त्रयोदशीश्चाङ्गपदोपादौ । अत्र केचिदाहुः
अपकर्षवाक्यान्वनाह्तिताग्निविषयाणि अग्निहोत्रादीनां
श्रुतित्वेनापकर्षयोगादिति । द्वादश्यां च प्रथमपादम-
तिक्रम्य पारणं कार्यम् “द्वादश्याः प्रथमः पादो हरि-
वासरसंज्ञितः । तमतिक्रम्य कुर्यात् पारणं विष्णुतत्परः”
इति निर्णयास्मृते मदनरत्ने च विष्णुधर्मोक्तेः । अत्र
केचित् सङ्ग्रहान्ते ददा भूयसी द्वादशी तदापि प्रातर्त्त-

हर्तव्ये पारणं कार्यम् “सर्वेषासुपवासानां प्रातरेव हि
पारणमिति” वचनादिति । अस्मद्पुरवस्तु बहूनां कर्मा-
कालानां विना कारणं बाधापत्तेः प्रागुदग्वचनैश्च अल्प-
द्वादश्यामेवापकर्षविधानादपराह्ण एव कार्यम् । प्रातः
गच्छन् “सायं प्रातर्द्वाजातीनामशनं श्रुतिचोदितमिति”
वदपराह्णवाचित्वेऽप्युपपन्नः न च वाक्यवैयर्थ्यं पुन-
र्भोजनसायंपारणनिवृत्त्यर्थत्वात्तस्येत्याहुः । प्रसादेन एका-
दश्यापवासातिक्रमे अपराह्णं वाराह्ये “एकादशी विष्णुता
चेद्द्वादशीपरतः स्थिता । उपोष्या द्वादशी तत्र यदी-
च्छेत्परमं पदमिति” कैश्चित् वैष्णवं पदमिति पठि-
तम् अत्रागिरोधनो नियमाः सर्वत्रतेषु बोद्धव्याः ।
अन्ये च नवरात्रे वक्ष्यन्ते इति दिक् ।

द्वादशी तु पूर्वैव युष्मवाक्यात् द्वादशी तु प्रक-
र्तव्या एकादश्या युता प्रभो !” इति स्कान्दाच्च ।

त्रयोदशी तु सर्वमते शुक्ला पूर्वा, कृष्णोत्तरा “त्रयो-
दशतिथिः पूर्वाः सितोऽथाऽसितः पश्चादिति” दीपिकोक्तेः
“शुक्ला त्रयोदशी पूर्वा परा कृष्णा त्रयोदशीति” साधवीयाच्च
चतुर्दशी सर्वमते कृष्णा पूर्वा, शुक्लोत्तरा, उपवासे
तु इत्यपि परेति मदनरत्ने ।

पौर्णमास्यमावाये तु सावित्रीव्रतं विना परे याज्ञौ
“भूतपिड्डे न कर्त्तव्ये दर्शपूर्णौ कदाचन । वर्जयित्वा
मुनिश्रेष्ठ ! सावित्रीव्रतमुत्तममिति” ब्रह्मवैवर्तात्
“अमायां योगविशेषमाहाऽपराह्णं शातातपः “अमा-
वस्यां भवेद्भारो यदा भूमिस्तस्य वै । जाङ्गवीक्षान-
भात्वेण गोमहस्रफलं लभेत्” ।

अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी । चतुर्थी भौम-
वारेण विषुवत्सदृशं फलम्” तत्रैव व्यासः “सिनीवाकी
कृद्वापि यदि सोमदिने भवेत् । गोमहस्रफलं दद्यात्
ज्ञानं वै भौमिना कृतम्” । हेमाद्रौ वृहन्मनुः “अथवाश्वि
धनिष्ठाद्वाग्नागदैवतमस्तके । यद्यमा रविवारेण व्यती
पातः स उच्यते” । नागदैवतम् अङ्गेषा मस्तको मृग-
शिरः । प्रथमपाद इत्यन्ये स च सर्वेषाम्” ।

सर्वतिथिषु वर्ज्यान्धाह सुहृद्दीपिकायाम्
“कृष्णारब्धं वृहतीफलानि जवणं वर्ज्यं तिलाब्धं तथा
तैलं चासलकं दिवं प्रयसता शीर्षं कृपासान्वकम् । निष्पा-
वांश्च मस्तरिकान् फलमयो वृन्नाकसंज्ञं मधु दूतं स्त्रीग-
मनं क्रमात् प्रतिपदादिष्वेवमाषोडशात्” “शीर्षं नारिके-
लम् कपालम् अलाबु अन्नं पटोलकम् भूपालः “कुष्माण्डं

वृजतीक्षारं मूलकं पनसं फलम् । धात्री शिरः कपालान्वं
मखचर्मतिलानि च । कुरकसीङ्गनासेयां प्रतिपदाष्टति
त्यजेत् । नखं शिखी चर्म मसूरिका प्रतिपदादितिथिषु
कुष्माण्डादिभक्षणफलं चोक्तं तिथितत्त्वे सूत्र्या यथा

“कुष्माण्डे चार्थहानिः स्याद्वृहत्यां न खण्डुरिम् ।
वज्रशतुः पटोले स्याद् धनहानिस्तु मूलके । कलङ्को
जायते धिल्वे तिर्यग्योनित्तु निम्बके । ताले शरीर
नाशः स्यात् नारिकेले च मूर्खता । तुस्वी गोमांसतुल्या
स्यात् कलखी गोवधात्मिका । शिखी पापकरी प्रोक्ता
पतिका ब्रह्मधात्मिका । चार्त्तिकौ सुतहानिः स्यात्
चिररोगी च माप्रके । महःपापकरं मांसं प्रतिपदादिषु
वर्जयेत्” ।

प्रमह्नातिथिसाधनप्रकारः सि० शि० उक्तो दशमंते यथा
“रवि १२ रसे द्विरेवीन्दुलवाहताः फलमितास्तिथयः
करणानि च । करञ्चितानि च तानि वयादितः शक्र
नितोऽसितभूतदलादनु । ग्रहकलाः सरवीन्दुकला
हृताः खखगजै ८०० स भयोगमितिः क्रमात् । अथ
हृता खगतैष्वलिप्रक्राः खगतभिश्च गतागतनाडिकाः
सू० । “व्यर्केन्दोर्भागा द्विष्टाः । एकत्र रवि १२ भिर्भा-
ज्यास्तत्र फलं गतास्तिथयः । अन्यत्र रसेर्भाज्याः ।
फलं गतकरणानि । तानि त्रिकोनानि वयादितो
भवन्ति । कृष्णचतुर्दश्यङ्गदुपरि यान्यवशिष्यन्ते त्रीणि
चतुर्थं प्रतिपत्प्रथमार्धे च । एतानि चत्वारि शक्यनितः ।
शक्यनितचतुष्पादनागकित्तु (किंस्तु) ज्ञानीति श्रेयः । यस्य
ग्रहस्य नक्षत्रं ज्ञातुमिष्यते तस्य कलाः काय्याः । तथा
चन्द्रार्कयोगस्य कलाः काय्याः । उभयत्र शताष्टकेन ८००
हृते प्रथमस्थाने गतमानि द्वितीयस्थाने गतयोगाः ।
अथ यान्यवशिष्टानि तानि गतानि । तानि स्वस्वह-
रच्युतानि गम्यानि स्युः । तेषां गतानां सस्वस्विन्यो
विकलाः खखगतभिर्भाज्याः । यल्लभ्यते ता गतघ-
टिका भवन्ति । यद्येष्याणां विकला भक्तास्तदैष्या
घटिका भवन्ति । अत्रोपपत्तिः । यदि व्यर्केन्दोर्भागांशे
३६० स्त्रिंशत् तिथयो लभ्यन्ते तदैभिः किमिति ।
अत्र त्रिंशतापवर्तिते हरे जातो द्वादश हरः । अथ
यदि चक्रांशः ३६० षष्टिः ६० करणानि लभ्यन्ते
तदैभिः किमिति । अत्रापि षष्ट्यवर्तिते जातो हरः
षष्ठमितः । अथ यदि चक्रकलाभिः २१६०० सप्तविंश-
तिभानि लभ्यन्ते योगा वा तदैभिः किमिति । अत्रापि

सप्तविंशत्यापवर्तने कृते जातोऽष्टशती हर उभयत्र ।
अथ षटीकरणार्थमनुपातः । यदि गतिकलाभिः षष्टि-
घटिका लभ्यन्ते तदा गतैष्याभिः कलाभिः किमिति
फलं गतैष्या घटिकाः । अथ कलाः षष्ट्या गुणिता
विकलाः स्युरित्यतः उक्तम् अथ हृताः खगतैष्वलि-
लिप्रक्रा इति सर्वसपपञ्चम्” प्रसि० ।

सू० सि० तिथ्याद्यानयनप्रकार उक्तो यथा
“भभोगोऽष्टशतीलिप्राः खाश्विगैलास्तथा तिथेः । ग्रह-
लिप्रा भभोगाप्रा भानि भुक्ता दिनादिकम्” सू० सि० ।
“अष्टशतमिताः कला नक्षत्रभोगः । प्रसङ्गात् तिथि-
भोगमाह । खाश्विगैला इति । तिथेर्विशत्यधिकस-
प्तशतमिताः ७०० कलास्तथा भोग इत्यर्थः । यस्य ग्रहस्य
नक्षत्रज्ञानमिष्टं नस्य ग्रहस्य राशयस्विशङ्कुगया
अंशो योज्यास्ते षष्टिगुणिताः कला योज्या इति परि-
भाषया कला नक्षत्रभोगमज्ञाः फलं ग्रहस्य गतन-
क्षत्राणि श्रेष्ठं वर्तमाननक्षत्रस्य गतकलास्तस्मात् तस्य
गतदिनाद्यानयनमाह भुक्तेति । ग्रहस्य कलात्मिकया
गत्या शेषदिनादिकं गतं भागहरणेन साध्यमेवं शेषो-
नाङ्गो गतकला भागेनैष्यदिनादिकं साध्यम् । अत्रोप-
पत्तिः । भचक्रभोगेण सप्तविंशतिनक्षत्राण्यवशिष्यादीनि
ग्रहो भुनक्तवतः सप्तविंशतिनक्षत्राणां चक्रकलाः
षष्टशतयुतैकविंशतिसहस्रमिता २१६०० भोगस्तदे-
कनक्षत्रस्य क इत्यनुपातेनाष्टशतकलाभोगः । एवं
तिथेशान्द्रमासत्रिंशंशाश्चान्द्रमासस्य सूर्यचन्द्रान्नरैक-
भगणसिद्धत्वाच्च । त्रिंशत्तिथ्यानां चक्रकलाभोगस्तदैकतिथेः
क इत्यनुपातेन विशत्यधिकसप्तशतकलाभोगः ७०० ।
अथाष्टशतकलाभिरैकं नक्षत्रं तदा ग्रहकलाभिः कि-
मित्यनुपातेन फलमस्विन्यादीनि ग्रहभुक्तानि श्रेष्ठकला
ग्रहाघातनक्षत्रस्य गतं भोगाङ्गीनं तस्यैष्यम् । यदि
ग्रहगत्यैकं दिनं तदाभीष्टकलाभिः किमित्यनुपातेन तस्य
गतेष्वष्टदिवसाद्यं भवति । एवं चन्द्राद्दिननक्षत्रं
ज्ञेयम्” रत्नना० । “रवीन्दुयोगलिप्राभ्यो योगा भभो-
रभाजिताः । गता गम्याश्च षष्टिप्रा भुक्तियोगाप्रा-
दिकाः” सू० सि० “सूर्यचन्द्रयोगस्य राश्यादिकस्य परिभा-
जया याः कलास्तथा योगा विष्कम्भादयो भभोग-
भाजिता भभोगेन पूर्वेक्षेन विभक्ता भवन्ति । एकै-
कयोगस्य भभोगमितौ भोगः स प्रत्येकं ताभ्योऽपनीत
यन्मिताः शुद्धास्तन्मिता योगा गताः । यस्य भोगो

न युद्धप्रतिभं वर्त्तमान इत्यर्थः । कला भोगभक्ता
गता योगास्तद्वर्त्तमान इति तात्पर्यम् । तस्य
शेषं गतं भोगान् प्रतिभेयम् । ताभ्यां घटिकाद्यानयन-
माह । गता इति । गता पञ्चाः । चः समुच्चये ।
कलाः प्रष्टुगुणिताः कार्यास्तास्यो भुक्तियोगाप्रनाडिका
रहितान् कलात्मकगुणयोगेन भजनाङ्गत्वा घटिका
गतैप्रा भवन्ति । अतोपपत्तिः । सूर्यचन्द्रयोगभि-
तस्य यज्ञस्य मन्त्राणि विष्कम्भादिभुज्यानि योगो-
त्पन्नत्वायोगा कृतस्तदानयनं पर्योक्तवत् । अतएव
सूर्यचन्द्रगतियोगतुल्यतद्गत्या घटिस्थावनघटिकास्तदा
गतैप्रा कलाभिः का इत्यनुपातेन गतैष्यघटिकानयनं
युक्तमुक्तम्" रङ्गना० । "यकौनचन्द्रलिप्राभ्यस्तियथो
भोगभाजिताः । गता गम्याश्च घटिप्रा नाह्यो भुक्त-
न्तरोद्भूताः" सू० सि० । "पूर्वाध्व्याख्यानं पूर्वश्लोक-
पूर्वाह्नीत्या शेषयुत्तराह्नी" स्पष्टम् । अतोपपत्तिः ।
"तिथिभोगकलाभिरेका तिथिस्ता सूर्योनचन्द्रकलाभिः
का इत्यनुपातेन फलं गततिथयो वर्त्तमानतिथेर्गतैप्रे
शेषयोगेनभोगकले ताभ्यां गत्यन्तरकलाभिरनुपातेन गतै-
पप्रटिकाः पूर्ववत्" रङ्गना० ।

कल्पो तिथिमानसक्तं सि० शि० यथा

"विधिदिने दिनकद्विवसाः करेन्द्रियशेषभूयोऽर्पुट
संगुणाः । नवनवाङ्कराभ्ररसेन्द्वः प्रयुतसंगुणिता
विधुवासराः" १६००६६६०००००० । अतोपपत्तिः, रवि-
वर्षाणि दिनीकृतानीति सुगमम् । चन्द्रार्कयोर्वनः
कल्पो योगास्तावनः किञ्च शशिमासाः । ते तु योगा
भगणान्तरतुल्याः स्युः । उभयोरपि प्राग्गमनात् ।
अतो भगणान्तरतुल्याः शशिमासा भवन्ति । ते त्रिंश
द्गुणाः शशिदिवसा भवन्तीत्युपपन्नम् ।

युगे तिथिसंख्या सू० सि० उक्ता यथा ।

युग इत्युपक्रमे चान्द्रदिनप्रमाणमाह

"चान्द्राः स्वाष्टस्वयमभ्याग्निखर्तुनिशाकराः" सू० सि०
"अष्टाश्विगजसप्तभूगोनगसप्तपञ्चभूमिता युगे सूर्यसा-
वनदिवनाः । चान्द्रा दिवसा युगतियथ इत्यर्थः । अशी-
तिगुण्यचतुष्कतिखण्डपा एते त्रिंशद्भक्ताचान्द्रमासा
उक्तप्रायाः । अनेनैव चान्द्रदिवसानामुपपत्तिः सूर्य-
चन्द्रयोर्भगणयोरन्तररूपचान्द्रमासास्त्रिंशदुगुणिता इति
स्पष्टीकृताः" रङ्गना० ।

तिथिभेदे देवभेदपूजा पोथू० धा० छतवाक्येनोक्ता यथा

तत्र नारदः "यद्दिने यस्य देवस्य तद्दिने तस्य संस्थितिः"
व्याग्निपुराणेऽपि "प्रतिपद्यग्निपूजा स्यात् द्वितीयायाञ्च
वैधसः । दशम्यामन्त्रकस्यापि षष्ठां पूजा शुक्लस्य च ।
चतुर्थ्यां गणनाथस्य गौर्यास्तत्पूर्ववासरे । सरस्वत्या नव-
म्याञ्च । सप्तम्यां भास्करस्य च अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यामेका-
दश्यां शिवस्य च । द्वादश्याञ्च त्रयोदश्यां हरेश्च मदनस्य
च । शेषादीनां फणीशानां पञ्चम्यां पूजनं भवेत् । पर्वशी-
न्दोक्तिथिष्वामु पञ्चदशयुगास्वपीति" ।

पञ्चदशसंख्यायां सू० सि० उक्ता ।

स्त्रोत्रे "वैवाहिकीं तिथिं पृष्टास्तत्पूजणं हरवन्दना"
कुमा० पुंस्त्वे "निखिलान् निगि पूर्णिमा तिथीतुपतस्थे-
ऽतिथिरैकिका तिथिः" नैष० ।

तिथिकृत्य न० ७त० । तिथिविहिते कार्ये "तिथिकृत्ये च
क्षणपटिते शुक्लादिरेव च । विवाहादौ स्मृतः सौरः
शेषेषु सावनो मतः" मल० त० । तिथियिज्ञे कृत्यानि
च तिथितत्त्वे कालमाधोयीनिर्णयसिन्धुपन्थप्रवृत्तिनिब-
न्धेषु दृश्यानि ।

तिथिभेदेऽपि कृत्याकृत्यानि पी० धा० वसिष्ठोक्तानि यथा
"नोद्वाह्यालोपनयप्रतिष्ठासोमन्त्रचौलाखिलयास्तुकर्म्म ।
ष्टहप्रवेशाखिलमङ्गलाद्यं कार्यं हि मासाद्यतिथौ
कदाचित्" । मासाद्यतिथौ शुक्लपक्षप्रतिपदि अतएव
क्षणपक्षप्रतिपद्योतानि कर्माणि सुखेन भवन्तीत्यर्थः ।
यद्येषोऽभिप्रायोऽसम्मतः स्यात्तदा पञ्चाद्यतिथाविति-
ब्रूयात् । "सप्ताङ्गचक्रानि नृपस्य वास्तुव्रतप्रतिष्ठाखिल-
मङ्गलानि । यात्राविवाहाखिलभूषणाद्यं कार्यं द्विती-
यादिवसे सदैव । सङ्गीतविद्याखिलशिल्पकर्म्मसोमन्त्र-
चौलाष्टहप्रवेशम् । कार्यं द्वितीयादिवसे यदुक्तं सदा
गृतीयादिवसेऽपि कार्यम् । रिक्तासु विद्युद्भवमश्वशस्त्र-
विषाग्निघातादि च याति सिद्धिम् । यन्मङ्गलानामु कृतं
विमूढैर्विमाशमायाति तदाशु नूनम्" । रिक्तासु चतुर्थीन-
वमीचतुर्दशीषु ४।६।१४।१४। "शुभाभिः कार्याणि चरस्थिराणि
चोक्ताम्यतुक्तान्यपि यानि तानि । सिद्धिं प्राप्न्यासु वरुण-
प्रदानं विनाशदं नागतिथौ विधेयम् । अभ्यङ्गयात्रा-
पितृकर्म्मदत्तकाष्ठं विना पौष्टिकमङ्गलानि । षष्ठ्यां
विधेयानि रणोपयोग्यशिल्पानि वस्त्रस्वरभूषणानि ।
द्वितीयायां तृतीयायां पञ्चम्यां कथितान्यपि । तानि
सिध्यन्ति कार्याणि सप्तम्यां निखिलान्यपि । संयामयो-
ग्याखिलवास्तुशिल्पनृपप्रभोदाखिललेखनानि स्त्रीरतः

कार्याखिलभूषणानि कार्याणि कार्याणि महेष्टति-
य्याम् । द्वितीयायां तृतीयायां पञ्चम्यां सप्तमीतिथौ ।
उक्तानि यानि सिध्यन्ति दशम्यां तानि सर्वदा । त्रयो-
पवासाऽखिलधर्मकृत्यं सुरोत्सवाद्याऽखिलवास्तुकर्म । सं-
द्यामयोग्याखिलवास्तुकर्म विश्वे त्रयो सिध्यन्ति शि-
ल्पकर्म । पृथिव्यां यानि कर्माणि भस्मपट्टिः शुभानि
च । चरस्थिराणि द्वादश्यां यात्रां नवम्यहं विना ।
विधादगौरीभुजगभान्वलकटनेपु च । उक्तानि तानि सि-
ध्यन्ति त्रयोदश्यां विशेषतः । यत्तत्क्रियापौष्टिकम-
ङ्गानि संप्रामयोग्याखिलवास्तुकर्म । उद्वाहजित्याऽ-
खिलभूषणाद्यं कार्यं प्रतिष्ठा खलु पौर्णमास्याम् ।
सद्यैव दशं पितृकर्मस्तुक्ता नान्यद्विभेदं शुभपौष्टिकादम् ।
मृदेः कृतं तत्र शुभोत्सवाद्यं विभागमायात्यचिरादभ्य-
तत्"पी०धा० वसिष्ठवचनम् ।

तिथिचय पु० तिथीनां तिथ्यपलक्षितचन्द्रकलानां जयः जया-
रम्भो यस्मिन् । दशं अमावास्यायाम् गच्छार्थकत्यम् ।
इत० तिथीनां नाशे अथमे अवसगच्छे ४३१ पृ०दृश्यम्
दिनक्षयादयोऽप्यत्र । “कौर्मे पाद्मेऽपि “हौ तिथ्य-
न्नावेकवारं यत्र स स्थाहिनजयः” वशिष्ठः “एकस्मिन्
सावने त्वङ्ग तिथीनां त्रितयं यदा । तदा दिनजयः
प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम्” । साहस्रिकं फलमिति
माङ्गल्येतरवैदिककर्मपरम् । “अधिसामे दिनपाते धनुषि
रयो भानुलङ्घिते मामि । चक्रिणि सुप्रे कर्षात्रो मा-
ङ्गल्यं विवाहञ्च” इति भीमपराक्रमान् दिनपाते दिनजये
रघु० तिथिजयानयनसु सू० सि० उक्तं यथा
“सावनाहानि चान्द्रभ्यो द्युभ्यः प्रोज्झन् तिथिजयाः”
सू० सि० । “चान्द्रभ्यो द्युभ्यो वक्ष्यमाणचान्द्रद्विषेभ्यः
सकाशादित्यर्थः । तिथिपू चान्द्रदिनेषु सावन-
दिनानामवशेषतुल्यः जयो न्यूनत्वम् । यद्वा तिथिश-
ब्देन सावनो दिवसस्तस्य चान्द्रद्विषात् जय इति
स्वरूपमेव वक्ष्यमाणोपयोगात् परिभाषितम्” रङ्गना० ।
युगे तत्संख्या सू० सि० उक्ता यथा युग इत्युपक्रमे
“तिथिजया यमायांश्चिद्वृष्टव्योमशराश्विनः” १५०८२१५३
एतन्मिता इत्यर्थः ।

तिथिपति पु० तिथिविशेषाणां पतयः । तिथीनाम-
धिपतौ स च सु० सि० उक्तो यथा
“तिथीशावङ्गिको गौरी गणेशोऽहिर्गुहोरविः । शि-
वादुर्गान्तको विश्वे हरिः कामः शिवः शशी” सु० सि०

एतन्मूलं पीयूषधारायां धृतवसिष्ठवचनं यथा

“वङ्गविधाताङ्गसुता गणेशः सर्पो विशाखोऽदितिर्जो
महेष्टः । दुर्गा यमो विश्वहरिश्च कामः शशी निशेगश्च
पराशरदृष्टाः इति स्वानिन इति शेषः” ।

तिथिपतयश्च वृ० सं० ६६ व्य० अम्यथोक्ता यथा “कमल-
जविधातृहरियमगशाङ्गपङ्कजशक्रवसुभुजगाः । धर्मेश-
सविष्टमनुयक्तलयो विश्वे च तिथिपतयः । पितरोऽमा-
यास्यायां संज्ञासदृशाश्च तेः क्रियाः कार्याः । नन्दा
भद्रा जया रिक्ता पर्णा च तास्त्विधाः । यत्र कार्यं
नक्षत्रे तद्देवस्यासु तिथिपू तत्कार्यम्” । यमिष्ठवराह-
वचनाभ्यामुक्तदेवानां तत्तिथिपू पञ्चेति न विरोधः ।

तिथिप्रणी पु० तिथिं प्रणयति प्र०नी०क्रिप् । चन्द्र त्रिका०

तिथियुग्म न० तिथ्योस्तिस्रिविधोपयोग्यं युग्मम् । द्वितीयादितिथि-
सम्प्रयोगरूपे युग्मे तानि च सप्त युगमानि निगमे उक्तानि
यथा “युग्माग्नियुगभूतानां पञ्चसुन्दरीसुरम्भूयोः । रुद्रेण
द्वादशीयुक्ता चतुर्दशी च पूर्णिमा । प्रतिपदाप्यमा-
वास्या तिथ्योयुग्मं महाफलम् । एतद्वृक्षं महादोषं
हन्ति पुण्यं पुराकृतमिति” । युग्मं द्वितीया । अग्नि-
स्तृतीया । युगं चतुर्थी । भूतं पञ्चमी । षड् षष्ठी ।
सुनिः सप्तमी । वसुरष्टमी । रश्मिः नवमी । रुद्र
एकादशी । अत्र युग्मान्यादिषु सप्तसु युग्मेषु पूर्वतिथि-
रुत्तरविज्ञा ग्राह्या उत्तरा तु पूर्वविज्ञेत्युक्तं भवति ।
वेधस्यात्र त्रिसूक्तयोरेव तदुक्तं फाल्गुना० “अत्र तिथीनां
वेधः पैठीनसिना दर्शितः । “पञ्चहोरेऽपि तिथयास्तिथिं
पूर्वां तथोत्तराम् । त्रिभिर्भूक्तैर्विध्यन्ति सामान्योऽयं
विधिः स्मृतः” इति पूर्वद्युर्दयानन्तरममावास्या त्रिसूक्तं
चेत् सा प्रतिपदं विध्यति । परेद्युरस्तमयात् प्राक्
द्वितीया त्रिसूक्तं चेत् सापि पूर्वां प्रतिपदं विध्यति
त्रिसूक्तं व्याप्तिः स्कन्दपुराणे दर्शिता । “यां तिथिं
समनुप्राप्य यात्यस्तं पद्मिनीप्रियः । सा तिथिस्तद्दिने
प्रोक्ता त्रिसूक्तं च या भवेदिति” । शिवरहस्यसौर-
पराणयोरपि “या प्राप्यास्तसुपेतर्कः सा चेत् स्यात्
त्रिसूक्तिका । धर्मकृत्येषु सर्वेषु संप्रणीनां विदुर्बुधाः”
इति । बृहद्ब्रह्मसिद्धोऽपि “यस्यां तिथावस्तमियात्
सूर्यस्तु त्रिसूक्तं कैः । यागदानजपादियस्यामेवोपक्रम-
मेत्तिथिमिति” । एवं पैठीनस्यादिवाक्ये त्रिसूक्तं त्वेव
वेधस्थितेः वङ्गानां योगमात्रेणैव वेधोक्तः साहस-
मात्रम् । वेधकतिथेस्त्रिसूक्तत्वेऽपि विद्वत्तिथेस्त्रि-
सूक्तं

दिवापित्येऽपि ग्राह्यता कालमाश्रये निर्णीता यथा ।
 “दानः “यां तिथिं समनुपाय उदयं याति भास्करः ।
 सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिष्विति” ।
 व्यासोऽपि “उदयश्चैव सविता यां तिथिं प्रतिपद्यते ।
 सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मस्येति” ।
 भविष्योत्तरपुराणेऽपि “व्रतोपवासनियमे घटिकैका
 यदा भवेत् । सा तिथिः सकला ज्ञेया पितृपुत्रे चाऽप-
 राह्णिकीति” पद्मपुराणेऽपि “व्रतोपवासनियमे
 घटिकैका यदा भवेत् । उदये सा तिथिस्तत्र विपरीता
 तु पौर्वके” इति स्कन्दपुराणेऽपि “व्रतोपवासदा-
 नादौ घटिकैका यदा भवेत् । उदये सा तिथिर्ग्राह्या
 विपरीता तु पौर्वके” इति विष्णुधर्मोत्तरादपि “व्रतो-
 पवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् । उदये सा
 तिथिर्ग्राह्या आह्वादावस्तगाभिनीति” वौधायनोऽपि
 “आदिष्वोदयवेलायां यास्यापि च तिथिर्भवेत् । पूर्णा
 इत्येव मन्त्रव्या प्रभूता नोदयं विनोति” नग्यस्त्वैवं कृतस्त्व-
 दिवसाभ्यनुज्ञा तथाप्युत्तरभिह्वायास्तथेयं हृण्ये कियत्-
 परिमाणमुदये अपेक्षणीयमिति विवेचनीयम् । तत्र
 वौधायनेनाख्यापीत्यभिधानात् निमेषमात्रं प्रति
 भाति तथा व्यासवाक्येऽपि प्रतिभाति “उदयश्चैव-
 ल्यभिधानात् । भविष्योत्तरपुराणादिवचनेषु घटिका-
 मात्रं प्रतीयते । वचनान्तरे तु विष्णुधर्मोत्तरवौधा-
 यनप्रोक्ते घटिकाश्चतुष्टयं भासते । तथा च पठ्यते
 “उदिते दैवतं भानौ पितृपुत्रास्तमिते रवौ । द्विसृङ्कर्त्त-
 विरङ्गश्च सा तिथिर्हव्यकव्ययोरिति” । अस्यार्थः ।
 भानायुदिते सत्युत्तरकालेऽङ्गो सृङ्कर्त्त इयं दैवतम् ।
 तस्मिन्नास्तमिते ततः पूर्वकालोभसङ्गो सृङ्कर्त्त इयं पितृ-
 दैवतम् । अतस्तावत्कालव्यापिनी या तिथिर्भवति
 सैव क्रमेण हव्यकव्ययोर्ग्राह्या । अत्रोच्यते । पौर्व-
 ण्णिकी इति वचनेन दैवे पूर्वाह्णव्याप्तिभिधानात् ।
 पूर्वाह्णस्य पञ्चधा विभक्तस्य मुख्यत्वादुदिते भानौ
 द्विसृङ्कर्त्ता तिथिर्ग्राहीतव्या । यत्तु दृष्टेऽप्युक्तम् । द्विस-
 ङ्कर्त्ता न कर्त्तव्या या द्विथिः क्षयगामिणी “द्विसृङ्-
 कर्त्तापि कर्त्तव्या या तिथिर्द्विगामिनीति” । तत्र द्विस-
 ङ्कर्त्तव्यापि वधिकं प्रत्युत्तोपेक्षकमेव । तथा हि प्रत-
 येधः सर्वत्र प्रसक्तिपूर्वकः प्रसक्तिश्चात्र यद्योक्तरीत्या
 पौर्वार्हणिकयाक्यात् द्विसृङ्कर्त्तविधायिपंडीनसिवाक्यादा
 भवति । तच्च प्रसक्तं द्विसृङ्कर्त्तत्वं समतिथौ बाधका-

भावात्तत्रैव व्यवतिष्ठते । तिथिजये त्वधिकव्याप्तिविधित्-
 सया प्रतिपद्यते । अतस्तावत् चतुर्दशसृङ्कर्त्तस्यैव तिथि-
 र्ग्राह्या । तिथिसाध्यवृत्तिविशेषादपि सृङ्कर्त्त इयमेव
 सख्यम् । सृङ्कर्त्त इयं त्वनुकल्पः । अतएव स्वरचितं
 द्विसृङ्कर्त्तापीत्यपिशब्दः पठ्यते । “अत्राप्येक सृङ्कर्त्तव्यापि-
 निरुद्धे त्वर्थसिद्धम्

“द्वितीयादिकयुग्मानां पञ्चता नियमादिषु” व्यासः । अत्र
 प्रतिपद्यते । “भगवत्याः प्रवेशादिविगर्गानां याः क्रियाः ।
 रवेरुदयमीजन्ते न तत्र तिथियुग्मता” । “युगाद्या वर्ष-
 वृद्धिश्च सप्तमी पार्वतीप्रिया । रवेरुदयमीजन्ते न
 तत्र तिथियुग्मता” ति० त० ।

तिथिमन्थि पु० तिथ्योः सन्धिः । तिथ्योः पृथपरयोः
 सन्धौ तन्मानानयनं सि० शि० यथा “गणितनुविक-
 लाभ्ययन्द्भुक्तो न्दुभावार्गतिविवरकलाभिर्भूय एता-
 भिरिव । पृथगर्थ गतियुगा नाडिका सन्धिराप्ता
 तिथिकरणयोगानां फलं तत्र भिद्यम्” ।

एवं गणितविवरकलाभ्यो या घटिका उत्पद्यन्ते ता भ-
 तिथिकरणयोगानां सन्धिघटिकाः स्तुः । सन्धौ भिद्यफल-
 मित्यर्थः । अत्र सन्धिकर्मयतोऽपि विष्वस्य स्थितत्वात् ।
 उपपत्तिरप्यत्र सुगमा” । प्रमिता०

तिथ्यर्द्धे म० इ० । करणे । करणशब्दे १६६० पृ० दृश्यम् ।
 तिनाशक पु० तिनित्यं+पृषो० । तिनित्यवृत्ते शब्दरत्ना० ।

तिनिग पु० अतिशयेन नेशति अति+निग-क पृषो० अन्तेर-
 कारलोपः । (सादनं) ख्याते वृत्ते अमरः । “तिनिगः
 स्त्रेष्वापित्तास्त्रेदः कृष्णमेहजित् । तवरः शिवदाहजो
 व्रणपाण्डुर्लभिमणुत्” भावप्र० । [० दैत्यभेदे पु० ऐमच० ।

तिन्तिङ् पु० तिलिङ्+पृषो० । १६६० पृ० (तं तुल) विद्मः
 तिन्तिङ्गो स्त्री तिलिङ्गीक+पृषो० । (तं तुल) वृक्षभेदे
 राजनि० स्वार्थे क । तिलिङ्गीका तत्त्वार्थे शब्दरत्ना० ।

“अस्त्रिका चुक्रिकास्त्री च चुक्रा दन्तशठापि च । अस्त्रा
 च विचिका चिह्ना तिलिङ्गीका च तिलिङ्गी । अस्त्रि-
 काऽस्त्रा गुरुर्वातहरी पित्तकफाश्रकत् । पका तु दीपनी
 रुक्षा सरोष्णा कफशान्तनुत्” भावप्र० । “अस्त्रिकायाः
 फलं पक्वं मर्दितं वारिणा दहम् । शक्रेण
 भरिचान्मिषं लघुङ्गेन्दुसुवासितम् । अस्त्रिकाफल-
 संभूतं पानकं यातनाशनम् । पित्तक्षेपकरं किञ्चित्
 सुख्यं वज्रिवोधकम्” भावप्र० । [अमरः ।

तिन्तिङ्गीक पु० तिस-ईक अनीका० नि० (तं तुल) वृक्षभेदे

तिन्तिङीद्युत् न० तिन्तिङ्या तद्गोत्रेन द्युतम् । तिन्तिङी-
यीजेन क्रीडने (काद्वोजेरखेना) त्रिका० ।

तिन्तिङि (लिंका स्त्री तिन्तिङीः+स्वार्थे क ह्रस्वः वा डस्य
लः । (तँ तुल) तिन्तिङ्याम् शब्दभा० । काभावे तिन्ति-
लीत्यप्यत्र ।

तिन्दिश पु० तिङिङ्गवृत्ते (ढाङ्ग) राजनि० ।

तिन्दु पु० तिज-क-सृग्यादि० नि० । (तँ द) इत्याने वृत्ते
संज्ञायां कन् । तिन्दु क (गाव) इति ख्याते वृत्ते पंस्त्री
शब्दरत्ना० स्त्रीत्ये गौ० डीप् । शक्यमाणे वैद्यकशरिभाष्य
पुन० । “स्यादाम् तिन्दुकं ग्राहि पातलं शीतलं
लघु । पक्वं पित्तप्रेमहास्यक्षेपम्” मधुरं शुक्र । तत्कारं
तु भवेद् हृद्यं कर्णलं चिररोगजित् । विश्वतिन्दुकमध्ये वं
विशेषात् ग्राहि शीतलम्” राजनि० ।

तिन्दुकि स्त्री तिन्दुकी+पृषो० ह्रस्वः । तिन्दुके वृत्ते शब्दर०
तिन्दुकिनी स्त्री तिन्दुकश्टाकारः फलेऽस्त्यस्या इति
डीप् । आशक्त्याम् राजनि० ८०८ दृश्यम् ।

तिन्दुल पु० तिन्दुक+पृषो० कस्य लः । तिन्दुकवृत्ते शब्दर०
तिप रत्नपे भा० आत्म० सक० सेट् । तेपते अतिपिष्ट अतिप्र ।
तितेपे । अटित् अतितेपत् । [तितेम ।

तिम आर्क्षीभावे भा० पर० सक० सेट् । तेमति अतंभीत् ।

तिम आर्क्षीकरणे दिवा० पर० सक० सेट् । तिस्यति अतंभीत् ।
तितेम । “वानरान् तिस्यतोऽवलोक्य” हितो० “ति-
मिताश्राभयन् सर्वे तत्र ते हरिश्चपाः” रामा० सुन्द०
१ स० । “नद्यश्च तिमितोदकाः” रामा० अर० ५४ स० ।
तेमनम् ।

तिमि पु० तिम-इन्-तम-इन्-इच्च वा । १ ससुद्रे
त्रिका० । तद्वत् २ सत्सुभेदे पुंस्त्री० स्त्रियां वा डीप् ।
“अस्ति सत्सुस्तिमिनां शतयोजनयितृः” भरत-
वृत्तवाक्यम् । “अस्ति सत्सुस्तिमिनां तथा चास्ति
तिमिङ्गलः । तिमिङ्गलंगिणोऽप्यस्ति तद्विलोऽप्यस्ति
लक्ष्मणः” शब्दार्थचि० वृत्तरामा० वाक्यम् । “अमी
शिरोभिस्तिमयः सरयूकृद् विप्रवन्ति जलप्रवाहान्”
रघुः । “अत्र नानाविधाकारास्तिमयो नैककृपिणः” भा० उ०
६८ अ० । शब्दकल्पदुपेऽस्य स्त्रीत्याक्तिः प्रासादिकी
अमी तिमय इति नैककृपिण इति पुंस्त्र्येव प्रयो-
गात् कृदिकारान्तरात् वा स्त्रियां डीप् । शतज्जाति-
स्त्रियां स्त्री भेदः ।

तिमिकोष पु० तिमिः कोष इव । ससुद्रे त्रिका० ।

तिमिङ्गल पु० गिरति-गृ-मूलवि० क रस्य लः “गिलेऽगि-
लस्य” पा० सम् । सङ्गामत्युभेदे । तिमिङ्गले उदा० दृश्यम् ।
“तिमिङ्गलाः कच्छपाश्च तथा तिमितिमिङ्गलाः” भा० व०
१६६ अ० ।

तिमिङ्गलगिल पु० तिमिङ्गलं गिलति गृ-मूल० क रस्य लः
अगिलस्येति पर्यादासात् न सन् । अतिवृहन्मत्युभेदे
तिमिङ्गले उदा० ।

तिमिङ्गलाशन पु० तिमिङ्गलो मत्स्यः अश्रुते यत्र अश-
आधारं ल्युट् । दक्षिणस्थे देशभेदे “वलदेवपट्टनं दण्ड-
कावनतिमिङ्गलाशनाभङ्गाः” ह० स० १४ अ० कूर्मविभागे
दक्षिणस्थदेशोक्तौ । मोऽभिजनीऽस्य तस्य राजा वा अण् ।
तस्य बहुषु लक् । अतद्देवतामिषु शतसु मेषु च व० य०
एकवचने तु तिमिङ्गलाशन इति भेदः ।

तिमिज न० तिमितो जायते जन-ड ५ त० । सुक्ताभेदे
“तिमिजं मत्स्यान्निमं वृहत्पवित्रं बहुगुणश्च” ह० स०
८१ अ० । सुक्ताभेदकथने ।

तिमित लि० तिम-कर्त्तरि क्त । १ निश्चले, धरणी । २ क्लिप्ते
(भिजे) अमरः । “हृद इव तिमिनागसंघतः स्तिमि-
तजलोर्मणिशङ्कुशर्करः” रामा० अयो० ८१ स० ।

तिमिर पुन० तिम-किरच् अर्द्धचि० । १ अन्धकारे २ नेत्ररोग-
भेदे च । “तिमिराख्यः स वै दोषस्तुर्धपटलं गतः । रुषडि
सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशमतः परम्” माधवः अक्षपटलशब्दे
४१२० दृश्यम् । “सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः
कृतः” । “पतिते घनतिमिरसुषिः” मातः ।

तिमिरनुद् पु० तिमिरं तुदति खण्डयति नद-किप् इत० ।
सूत्र्ये “तिमिरनुदो मण्डलं यदि स लेहः” ह० स० ५ अ० ।
तिमिरभिदादयोऽप्यत्र । ३ अन्धकारनाशके लि० ।

तिमिररिपु पु० इत० । १ सूत्र्ये जला० । तिमिरारिप्रभृत-
योऽप्यत्र “तिमिरारिस्तमोहनि प्रातःस्वबधभीरवः ।
ययं काका ययं काका इति जल्पन्ति वायसाः”
चङ्गटः । २ अन्धकारनाशके लि० ।

तिमिरि पु० तिमिति शब्दे वाचकत्वेन राति रा-बा० डि ।
तिमिमत्स्ये राजनि० ।

तिमिष पु० तिम-इसक् । १ आस्यकर्कश्याम्, त्रिका० २ नाटास्ते
च शब्दार्थचि० । [स्त्रियाम् ।

तिरश्ची स्त्री तिर्यक् जातिः स्त्री डीप् । पशुपक्षणां
तिरश्चीन लि० तिर्यगेय स्वार्थे ख । तिर्यग्भूते । “गतं
तिरश्चीनमनुरसारथेः” माघः “तिरश्चीनो विततो

रश्मिरेषामधः” इट् १०।१०८।५। अयं च “इजमाणः
पादेन तिर्यग्नेन चक्षुषा” भाग० ७।८।४।

तिरस् अय्य० तृ-असुत् स्वरदि । अन्तर्ज्ञाने २तिर्यग् गर्थे च
अमरः । अतिरिक्कारे जीरस्वाभी । अस्य कजि वा
७प० स० । तिरस्कृत्य तिरः कृत्वेति “तिरस्कृत्योच्चरेत्
काष्ठे त्यादि मनुः” “तिरस्कृत्यन्ते कर्मतन्तुजालैः” भाषः ।
तिरस्करोति णिच्-सकृपः । तिरयति आच्छादयती-
त्यर्थः । “सुरारिसुखास्तु जद्यु तिरयं तिरयच्चपि वेद-
नाम्” जयदेवः ।

तिरस्कर ति० तिरःकरोति क-ट । आच्छादके । स्त्रियां
ङीप् । “अहो वत अयं गमस्तिरस्करी कुणस्यभी
पत्ययगस्करी भुयः” भाग० १।१०।२८ ।

तिरस्करिणी स्त्री तिरः करोति क-णिनि संज्ञापूर्वकविधे
रनित्यत्वात् ह्रस्वभावः ङीप् (पठ्ठा) (काणात्) । पठ-
मये आच्छादकपदार्थे अमरः । “तिरस्करिण्यो जलदा
भवन्ति” कुमा० । २आच्छादकमात्रे ति० “सोऽन्यासा-
द्यत तद्देशे तिरस्करिणमनरा” रामा० अयो० १५ स० ।

तिरस्कार प० तिरस्+क-भावे घञ् । अनादरे हला० ।
कर्त्तरि अण् । अवज्ञाकारके ति० । “लौहस्तिरस्कार
इवात्तमन्युः” किराता० ।

तिरस्कारिन् ति० तिरः करोति क-णिनि इत० । आच्छा-
दके (कानात्) षट्भेदे स्त्री ङीप् । अवज्ञाकारके ति०
तिरस्कृत ति० तिरस्+क-कर्मणि क्त । अवज्ञाते अनादरे
२आच्छादिते च अमरः “अविवाहितवाच्यो यत्नत्वा वाच्यं
भवेद् ध्वनौ । अर्णान्तरे संकर्मितमत्यन्तं वा तिरस्कृ-
तम्” काव्यप० । ४तन्वसारोक्ते भन्तभेदे पु० “यस्य
मध्ये दकारोऽस्ति कवचं मूर्ध्नि द्विधा । अस्त्रं तिष्ठति
भन्तः स तिरस्कृत उदीर्यते” ।

तिरस्कृत्या स्त्री तिरस्+क-भावे ण । अनादरे २तिरिक्कारे
अमरः २आच्छादने च “अप्रकटीकृतशक्तिः शक्तोऽपि
जनातिरस्कृत्या लभते” पञ्चत० । “द्विपद्विपः प्रत्युत
सा तिरस्कृत्या” भाष० । [तिरस्यति अतिरस(स्त्री)त् ।

तिरस्य पु० तिरस्+कण्डा० यक् अन्तर्ज्ञाने सक० सेट् ।
तिरिट् पु० तृ-वा० इटक् । इक्षुपन्थौ शब्दमा० ।
तिरिम पु० तृ-वा० इमक् । शालिभेदे राजनि० ।
तिरिष पु० तृ-वा० इषक् । शालिभेदे राजनि० ।
तिरीट् न० तृ-ईटक् । लोभहृत्ते उज्ज्वलद० ।
तिरीटक पु० तिरीट्+संज्ञायां कन् । लोभे अमरः ।

तिरोधान न० तिर+धा-भावे ल्युट् । अन्तर्ज्ञाने भावे
अङ् । तिरोधाप्यत्व स्त्री ।

तिरोभाव प० तिरस्+भू-भावे घञ् । गुप्तभावे २अन्तर्ज्ञाने ।
तिरोहित ति० तिरस्+धा-क्त । अन्तर्हिते गुप्ते २आच्छा-
दिते च “अतिरोहितमन्यत्” तत्त्वकौ० “एष ह तै पुरो-
हितो य एवं वेदाय स तिरोहितो य एवं न वेद” ऐत० ब्रा०
“न चामारं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितम्” मनुः
तिर्येकपातिन् ति० तिर्यक् पतति पत-णिनि । यक्र-
प्रसारिते कुटिलदृष्टौ शब्दार्थे चि० ।

तिर्यक्प्रमाण न० कर्म० । विस्तारप्रमाणे ।

तिर्यक्स्रोतस पु० तिर्यक् स्रोतो व्याहारसञ्चारो यस्य ।
पशुपक्ष्मादौ तेषामगितान्नस्य तिर्यक्तया उदरे सञ्चा-
रात् तथात्वम् । तद्भेदाभागे । १।१०।२१

“तिरश्चामरमः सर्गः सोऽष्टाविंशद्विधोमतः । अविदो
भूरितमसा घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनः । गौरजो महिषः
कृष्णः शूकरो गवयो वृहः । द्विशफाः पशवश्चेमे अविह-
द्रश्च सत्तमः । खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी
तथा । एते चैकशफाः क्षतेः । षष्ठ्यु पञ्चनखान् पशून् ।
श्वा षट्गालो ढको व्याघ्रो मार्जारः शशश्चकौ । सिंहः
कर्पिर्गजः कूर्मो गोधा च मकरादयः । कङ्कटश्च
वक्रश्वेन भासमङ्गू कर्वाह्विणः । हंसश्चरसचक्राङ्गकाको-
लूकादयः खगाः ।”

“तिर्यक्स्रोतसां सर्गमाह तिरश्चामिति । स चाष्टा-
विंशतिभेदः । तिरश्चां लक्षणम् अविदः श्वस्तनादिज्ञान-
शून्याः । भूरितमसः व्याहारादिमात्रनिष्ठाः । घ्राणज्ञाः
घ्राणेनैवेष्टमर्थं जानाति हृदि अवेदिनः दीर्घावुसन्धान-
शून्याः । तथा च श्रुतिः “अद्येतेषां पशूनाम् अशनापि
पासे एवाभिविज्ञानं न विज्ञातं यदन्ति न विज्ञातं पश्यन्ति
न विदुः श्वस्तनं न लोकालोकाविति” । अष्टाविंशति-
भेदानाह गवादय उद्गालाः द्विशफाः द्विशूरा नव
गवादयः चमर्यान्ता एकशफाः पट् । श्वादयो गोधानाः
पञ्चनखाद्वादयः । एवमेते भूचराः सप्तविंशतिः, मकरा-
दयो जलचराः कङ्कादयश्च खगाः । अभूचरत्वे नैकी-
कृत्य गृहीताः । तदेवमष्टाविंशतिभेदान् यदन्ति ।
तेषु कृष्णरुगौराः ऋग्विशेषाः अन्येषामपि तिर्यके
प्राणिनामेतेष्वेव यथायथमनभिधैः ।”

तिर्यग्योनि स्त्री तिरश्चां योनिः पशुपक्ष्यादिजातो
“स त्रिङ्गिनां हरत्येनस्तिर्यग्योनौ च जायते” मनुः ।

“अथध्याञ्च स्त्रियं प्राङ्मुख्यं गतोऽपि ति० त० ।
तिल गतोऽपि परं सकंसेट् । तिलति अतेनीत् । तिलेत् ।
तिल स्त्रेहे तु० परं अकं अनिट् । तिलति अतेनीत् ।
तिलेत् । । तिलत् त० ।

तिल स्त्रेहे च० उ० अकं सेट् । तिलयति ते अती-
तिल पतिल-क। स्वनामस्थाने प्रत्ययेऽः भावप्रत्ययान्तात्

यथा“तिलः क्षणः सितो रक्तः सवर्णोऽत्यतिलः स्यात् ।
तिलो रणे कर्त्तव्यो मधुसूदरो रक्तः । विपाके क-
शुकः स्वादुः श्लेष्मोष्णः क्षपितस्तत् । रक्तः केशयो-
हिंससर्पस्त्रासामोक्षो ज्वरः । दन्तोऽत्यमृत्कटु-
भाक्ती वायुशोभिरभितप्तः । क्षणः अगतमस्तु । तु-
प्रालो कक्षमः सितः । कर्णः कोनतराः प्रोक्तास्तज्ज-
रक्तादपि रक्तः” ।

तिल तिथिपदमेवताह प्रकाशः “प्राङ्मुखः ।
रक्तर्णोऽपि रक्तर्णः साधुस्ततः । अथपि रक्त-
तिललोकात् । रक्तत्वे” तिलत् ने फलमात्र विष्णुः ।
“तिलवदः प्रजाभिर्घां दीपदश्चतुश्चसम्” । महाभारते
“कल्पयथाय यो विप्रः स्नातः शुक्लेन वासभा । तिल-
पात्रं प्रयच्छतु ये सर्वपापैः प्रमुच्यते” । शु० त० रघुविः
“प्रेतकुहिलं यो दद्यात् हेमगर्भोऽस्तिनाम्न प । । याव-
न्तस्ते तिलाः स्वर्गे तावत्कालं स भोदने” । सप्तम्यादिवर्ज-
तिलैः सदा स्नानं कर्त्तव्यमाह मार्कण्डेयः “सर्वाकालं तिलैः
स्नानं पण्यं व्यसोऽन्ननिम्नः । श्रीकृष्णः सर्वदा स्नानं
करीताभलकेभिरः । सुप्रभो नवभो चैव पर्यकालं वृज-
येत” जलतिथौ तिलनिष्पाद्याः पङ्क्यापाराः कार्याः
यथाह ति० त० “तिलोदनीं तिलस्त्रायी तिलकोरी
तिलप्रटः । तिलभृक् तिलवापी च षट् तिली नावसी-
दति” कालविशेषे तिलतर्पणनिधेयः गङ्गादौ च सर्वदा
निषिद्धदिनेऽपि तिलतर्पणकार्यता च तर्पणशब्दे ३ः पद-
ष्ट० उक्ता । रात्रौ तिलसंवद्धवस्तुमात्रस्याभ्युपगता “सर्वञ्च
तिलसंवद्धं नाद्यादस्तमिते रात्रौ” काशी० “तिलाश्चमृकसं-
क्षेपात् प्राप्नुवन्त्यविषमवान्” कामन्दकी० “विक्रीणाति
तिलैस्तिनान्” पञ्चत० । अतिलतुल्ये तिलप्रमाणे च
“तिलं तिलं सनादाय रत्नाणां यदिनिर्मिता । तिलो-
दमेति तत्तस्या नाम चक्रे पितामहः” भा० व्या०
७६६६ स्तो० । इतिलाकारे देवस्थे (तिल) स्वानं
तिलकालके च “द्वयगुरुसादेन जिह्व प्रो मे सदस्यती ।
तेवाहं षट्प ! जानामि मातुमध्यास्तितं यथा” काण्डिसमः

तिलस्य विकारः अण् । तैल तिलनिधौसे तिलस्त्रेहे
तिलसदृशवस्तुजाते स्त्रेहे च “अदृष्टं सार्धपं तैलं यत्तैलं
पृष्ठासितम् । अदृष्टं पक्ततेनञ्च स्नानाभ्यङ्गेषु नित्यशः
ति । पदोऽण तन्निधेयमाह “स्त्रीतैलमांसमोक्षो-
विश्वस्वन्नरकं प्रजेन्” ति० त० एवमन्यदिनेऽपि तैलनिधेयः
भावो दृश्यः ।

ति० क० तिलं तैलं तिलनद्वयार्थे स्त्री वा कन् वा ।
तिलनिधौ तैलमसौ तिले अमरः इमौ चले मादौ ।
तिलस्त्रेहे ३० राजनि० । अथपि तैलं तिलोऽन्ते ।
द्वयोर्गनेभ्यश्चमरः । एतत् ति० क० तैलम् । स्वनामस्थाने
नामादौ धा० अ० वृत्तनादि । त० तैलम् । तैल-
धारणप्रकारो यथा “दादशाङ्गुलं नाद्यादौ तिलकं
हरिमन्दिरम् । स्नानान्ते तैलपात्रं कुर्यात् । प्रत्येकं
क्षणवामभिः । वामे वलति तैलपात्रे शङ्खे ईसे प्रो-
चिह्नितम् । तद्वै दक्षिणे कर्थाङ्गुलशङ्काद्वितं सुते ।
ललाटे केश्यं पिश्यात् कण्ठे श्रीपरुषोत्तमम् । वामबाहौ
वासुदेवं कव्यं दानोदरगणः । नाभौ नारायणश्चैव
मातुर्वं हृदये तथा । शो वल्टं दक्षिणे पार्श्वे वामे चै-
तिविक्रमम् । विष्णुं कव्ये कर्णमूले दक्षिणे मधुसू-
दनम् । शिरोमध्ये हृषीकेशं पद्मनाभञ्च पृष्ठतः । हरिद्वी-
दशनामानि पठित्वा तिलकानि तु । यः कर्थाङ्गुलशो-
नित्यं स प्रेमवर्तिमाप्नुयात् । ये कण्ठगन्तुनकीमध-
काष्ठमाना ये दादशाङ्गुलहरिनामकतोर्ई पुण्ड्रः । ये क्षण-
भक्तिगुह्यं दृष्टगङ्गचक्रासौ देवता भुवनमाशु पवित्र-
यन्ति । तिलकलङ्का पुण्ड्रारव्यं मध्यच्छिद्रं हि नारद ! ।
यदि कर्थाङ्गुलाटे तद्विधेयं हरिमन्दिरम् । आनासा
मूलमाधित्य शिरोमध्यगतं सुते ! । हरिपादाङ्गतं ना-
माभूजमारभ्य यत्नतः । हरिमन्दिरवत् सर्वं तद्भावावज्ञ-
भायकम् । श्रीराधावत्तुभीयं यत्तिलकं सुमनोहरम् ।
यौगलं तनु विज्ञेयं यदि मध्यसुरङ्गतम् । यद्वृद्धपुण्ड्रं
तिलकं शोभनं तन्मनोहरम् । तन्वाध्ये पीतरेखञ्च श्रीम-
द्रामःतुजं विदः । श्रीरासोप कना यथा तिलकं तद्वृ-
द्धपुण्ड्रकम् । श्रीवोष्णं चैव सधितु साह यद्वि विप ! मनो-
हरम् । हरेः सर्वोत्तमाणां मत्स्वादीनां विशेषतः ।
उपासकानां तिलकं देवत्वं हरिमन्दिरम् । अर्द्ध-
पुण्ड्रं द्विजः कुर्यात् । ललिताणां तथैव च । ये शान-
मानु तथा विप ! पृष्ठद्विर्गुणलाङ्कृतं । अर्द्धपुण्ड्रं
पुण्ड्रं तु ये कुर्वन्ति जनाधमाः । तेषां ललाटे सततं

शुनः पादो न संशयः । दृष्ट्वा भाले द्विजातीनामच्छिद्र-
मूर्ध्नि पुण्ड्रकम् । काष्ठीः कृष्णिष्पतिः कृत्वा यस्त्रेणाच्छा-
टयेन्मुखम् । ललाटेऽपि कण्ठे ब्रह्मा यमदामे भहेधरः ।
मध्ये विष्णुर्धर्मस्त्रियं तस्मान् मध्यं न लेपयेत् । वर्णुलं
तिर्यगच्छिद्रं कृष्णं दीर्घं ततं नतम् । पञ्चलक्षणसंयुक्तं
तिलकं यद्विरर्थकम् । खनित्यष्टिकुनत्विगूलसुकरा-
कृतिः । त्विपुण्ड्रमर्द्धचन्द्रश्च तिलकं यद्विरर्थकम् ।
प्रमाणलूङ्घिपुण्ड्रस्य दीर्घं स्यात् कलिवर्जनम् । आनासा-
मूलमारभ्य ब्रह्मरन्ध्रगतं यदि । शूद्रस्येकाङ्गुलं प्रोक्त-
मायतं द्वाङ्गुलं विधिः । क्षत्रिये त्र्यङ्गुलं तद्वद्ब्राह्मणे
चतुरङ्गुलम् । नासिकायास्त्रिभागैको भागोमानेन यो
भवेत् । भ्रूयोर्मध्यादधः स्थानं मूलमाहुर्मणीषिणः ।
ब्रह्मचारी षट्हस्त्यथ यानप्रस्थो यतिस्तथा । कुर्यात्
यदूर्ध्वपुण्ड्रं तद्वैष्णवो हरिमन्दिरम् । वैष्णवा विप्रा
भूपश्येत् वैश्यगृहान्यजाश्रमाः । यदूर्ध्वपुण्ड्रं विभ-
युक्तदेव हरिमन्दिरम् । नरोवायथ वा नारी यदि
कृष्णपथं नभेत् । यत्तत्स्तुलसीमाला सन्ध्यायां हरिम-
न्दिरम् । मध्यच्छिद्रं न कुर्यात् यत्तिलकं यदि वैष्णवः ।
शुभं तच्चितातुल्यं भवेच्चारटः । नान्यथा । दण्डाकारं दि-
रेखं यत्तिलकं मूलकोणकम् । मध्यच्छिद्रन्तु तत्पाण्ड
कूर्ध्वपुण्ड्रं मनोहरम् । अधोमुखान्नकलिकाकारं
तिलकमुत्तमम् । मध्यच्छिद्रं युष्मदस्यमूर्ध्वपुण्ड्रं प्रकी-
र्तितम् । तीर्थस्नत् यत्तिलकञ्च विल्योमलयसम्भवम् ।
व्यश्रयतुलसीमूलमृत्तिका गोप्यदस्य च । जाङ्गी मृत्-
महानिखलतुलसीकाष्ठमेव च । कस्तूरीकुङ्कुमं फलगु-
भिन्दूरं रक्तचन्दनम् । गोरोचना गन्धकाष्ठं जलं चागुरु
गोमयम् । धात्रीमूलस्य मृदगन्धो हरिद्रा गोमृदस्य
च । स्नानान्ते सर्ववर्णानामाश्रमाश्रान्तेव च ।
एतानि तिलकान्याहुः सन्ध्यादिसर्वकर्मसु ।
“गङ्गासृत्तुलसीमूलमृत्तिका मलयोज्ज्वलम् । साधोचरण
संलग्नं रजोमृदगोप्यदस्य च । याऽश्रयमूलमृदगोपी
चन्दनं तीर्थमृत्तिका । कुङ्कुमं तुलसीकाष्ठं वैष्णवा-
हृतमृत्तिका । गोरोचना च कस्तूरी हरिद्रागुरुचन्द-
नम् । वल्मीकमृत्तिकागन्धः पद्मकं हरिचन्दनम् ।
गन्धकाष्ठं महानिखो यमुनातीरमृत्तिका । गुरुपादरजो
वारिमुसाध्वङ्घ्रिरजो जले । कृत्वा प्रतिदिनं स्नानमे-
तेगन्धमृदादिभिः । चारु यत्तिलकं ग्राह्यं तस्मान्ना
वैष्णवैर्भुजम् । काश्यं नैमित्तिकं नित्यं यत् किञ्चित्

कर्म नारद ! । वर्णाश्रमाणां तस्मास्ति स्नानान्ते तिलकं
यिना । कर्म वर्णाश्रमाणां स्यात् देवं पैतृ न तत्फ-
लम् । स्नानं सन्ध्यां पञ्च यत्नान् पैतृ होमादिकर्म यः ।
विना तिलकटर्भाभ्यां कुर्यात्तद्विष्णुलं भवेत्” । इति
पद्मोत्तरखण्डम् “वीज्यादर्शे जले वापि यो विदध्यात्
प्रयत्नतः । ऊर्ध्वपुण्ड्रं महाभागः स याति परमाङ्गतिम्”
पाद्मे पातालखण्डे “शिवगमे दीक्षितैस्तु धार्य-
तिर्यक् त्विपुण्ड्रकम् । विष्णुगमे दीक्षितस्तु ऊर्ध्व-
पुण्ड्रं विधारयेत्” । इति नागोजीभट्टवृत्तसंहिता ।
पद्मपुराणे उत्तरखण्डे “ललाटे केशवं ध्यायेन्मारायण
मथोदरे । वल्लःस्थले माधवन्तु गोविन्दं कण्ठकूपके । विष्णुञ्च
दक्षिणे कृष्णौ वामे च मधुसूदनम् । त्रिविक्रमं कन्धरे
तु वामनं वामपार्श्वके । श्रीधरं वामबाहौ तु हृषीकेशन्तु
कन्धरे । पृष्ठे तु पद्मनाभञ्च कटप्रां दामोदरं न्यसेत् ।
तत्पञ्चालनतोयन्तु वासुदेवैति मूर्धनि” । किञ्च “ऊर्ध्वपुण्ड्रं
ललाटे तु सर्वेषां प्रथमं स्मृतम् । ललाटादिक्रमेणैव
धारयन्तु विधीयते” इति “एवं न्यासं समाचार्य सम्प्र-
दायानुसारतः । न्यसेत् किरीटमन्त्रञ्च मूर्ध्नि सर्वार्थ-
सिद्धये” अथ किरीटमन्त्रः “ओम् श्रीकिरीटकेयूरहार-
मकरकुण्डलचक्रगङ्गागटापद्महस्तपीताम्बरधरश्रीवत्सा-
द्वितयवत्स्यलश्रीभूमिसहितस्वात्मज्योतिर्दीप्तिकराय सह-
स्रादित्यतेजसे नमो नमः” हरिभक्तिविलासे ४ विलासः ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रगण्डे अधिकं दण्डम् । ६ भ्रुवक्रमेदे यथा
“पञ्चविंशतिवर्णाङ्गुस्तिलको भ्रुवको भवेत् । दृष्टञ्चतु-
ष्टु ताले रसे वीरे यज्जुतेऽपि वा” सङ्गीतदा० “मुखे
मधुश्रीस्तिलकं प्रकाशय” कुमा० । तिलक इव उत्तरप-
दस्यः १० अर्थे “अयं तिलकोऽपी तिलकः स एव” ।
“लोभचूर्णतिलकाकृतिः” भावः । स्वार्थः क । ११ तिलपट्टो
राजनि० । “न तिलकस्तिलकः प्रसदामिव” रघुः ।

तिलकट न० तिलस्य रजः कटश्च । तिलरजश्चि ।

तिलकलक्ष पु० तिलस्य कल्कः । १ पिण्याके (खलि) व्यमरः
“कषायेण प्लोतेनोदकमादाय तिलकलकमधुसर्पिःप्रगाढा-
मौषधयुतां वर्त्ति” प्रणिदध्यात्” “तिलकलकः समधुको
हताक्तो वृणरोपणः” सुश्रु० ।

तिलका स्त्री तिलं तिलपुष्पमिव कायति कै-क । हारभेदे
जटा० “सगणद्वितयं भवतीह यदा रघवस्य पदा तिल-
केति तदा” उक्तलक्षणके द्वादशाक्षरपादकेऽखन्दोभेदे च ।
तिलकालक पु० तिल इव कालकः कणः । १३ देहस्ये रतिता-

कारे चिह्ने, रोगभेदे च अमरः “क्षणाणि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च । वातपित्तकफोद्रेकात् तान् विद्यात् तिलकालकान्” सुश्रु० ।

तिलकाश्रय पु० इत० । ललाटे शब्दार्थक० ।

तिलकिट्ट न० इत० । तिलपिण्याके “तिलकिट्टं तु कृच्छं स्यात् ग्लपनं दृष्टिदोषकत् । विष्टम्भकारणं तद्वि भि-
षग्भिः परिकीर्तितम्” भावप्र० ।

तिलकिन् त्रि० तिलक+अस्यर्थ० इति । तिलकधारिणि-
“शिखी तिलकी कर्म कुर्यात्” स्मृतिनिबन्धे कल्पप्रसूतिः ।

तिलचित्पत्रक पु० तिलस्येव चित्रं पत्रमस्य कप् । तैल-
कन्दे वृक्षभेदे राजनि० ।

तिलचूर्णं न० इत० । चूर्णीकृततिले (तिलकुटा) श्रद्धाद्य-
भेदे । रतिलकल्के च राजनि० ।

तिलतण्डुलक पु० तिलस्य तण्डुल इव कायति कै-क ।
श्यालिङ्गने शब्दभा० श्यालिङ्गनस्य तिलतण्डुलवत् संस्ते-
पयुक्तत्वात् तथात्वम् । इत० । रतिलस्य तण्डुले नि-
स्तुपतिले पु० (माजातिल) ।

तिलतेजा स्त्री तिल इव तेजयति चुरा० तिज-अच् ।
सताभेदे “कफजे तिलतेजा ह्वा दलीखर्जिकचित्रका” सुश्रु०
तिलन्तुद त्रि० तिलं तदति तद-खण्डं सुम् । तैलिके तिल-
पीडके । [दगीभेदे वृतशब्दे दृश्यम् ।

तिलद्वादशी स्त्री तिलभोजनादिनयमयुक्ता द्वादशी । द्वा-
ति नधेनु स्त्री० तिलनिर्मिता धेनुः शा०त० । विधानेन
दानार्थं तिलकृतायां धेनौ । तद्विधानं यथा ।

“विधानं तिलधेनोस्त्वं ब्रूहि शीघ्रं द्विजोत्तम ! । सुनिः
प्राह विधानं यत् तच्छृणुष्व नराधिप ! । षोडशादक-
कैर्धेनुद्वहर्भिर्वत्सकौ भवेत् । इन्दुदण्डमयाः पाटादन्ताः
पुष्पमया शुभाः । नासा गन्धमयी तस्या जिह्वा गुडमयी
तथा । स्थितां क्षणाज्जिने धेनुं वसोभिर्वासितां शुभाम् ।
सूत्रेण बाधितां कृत्वा पञ्चरत्नमन्विताम् । सौर्षधि
समायुक्तां सन्त्वयुक्तान् दापयेत् । अन्नं मे जायतां
सद्यः पानं सप्न रसास्तथा । कामं सन्धापयाम्नाकं तिल-
धेनुमुपाज्जीताम् । गृह्णामि त्वां देवि ! भक्त्या कुटु-
म्बार्थं विशेषतः । कुटुम्बकामं कुरुतां तिलोधेनो ! नमो-
ऽस्तु ते । एवंविधां नरोदत्त्वा तिलधेनुं नृपोत्तम ! ।

सर्वकामसमाप्तिं च कुरुते नात्र संशयः” पु० पु० सू० ख० ।

तिलपर्ण पु० तिलस्येव पर्णमस्य । श्रुतीवष्टे वृक्षे राजनि० ।

रक्तचन्दने न० राजनि० । इत० तिलवृक्षस्य शपले न० ।

तिलपर्णी स्त्री तिलस्येव पर्णान्यस्याः ङीप् । रक्तचन्दने ।
अमरः रक्तदीभेदे स्त्री शब्दार्थचि० । तिलपर्णीनिदी
आकरत्वेनास्यस्या अच् गौरा० ङीप् । रसिद्धके
गन्धद्रव्यभेदे स्त्री हेमच० । स्वार्थे क । तिलपर्णिका
रक्तचन्दने हेमच० ।

तिलपिञ्ज पु० पु० निष्फलस्तिलः तिल+पिञ्ज । निष्फलतिले
“अमरार्जुनकाण्डस्य यवस्य ते पलाय्या तिलस्य तिल-
पिञ्जरा” अथ० २:८:३ ।

तिलपुष्पक पु० तिलस्येव हृष्यमस्य कप् । विभीतकवृक्षे पार-
स्करने० त० । इत० । रतिलस्य पुष्पे च तत्सादृश्यात्
श्नासिकायाम् तन्त्रसा० ।

“पद्मं हृदा तथा विम्बं खञ्जनं शिखरलम्बा । चामरं
रविबिम्बञ्च तिलपुष्पं सरोरुहम् । तिर्यगूलं धीव्य जम्बू
च शतशः शुद्धभावतः । पद्मं सखं विम्बमधरं खञ्जनञ्चतुः
शिखरं मस्तकं चामरं केशं रविबिम्बं सिन्दूरं तिलपुष्पं
नासिकां सरोरुहम् नाभिं तिर्यगूलं त्रिवलीम्” ।
तन्त्रसारः ।

तिलपेज पु० निष्फलस्तिलः तिल+पेज । निष्फले तिले अम० ।
तिलभार पु० देशभेदे “तिलभाराः समीराद्यः सधुमन्ताः
सुकन्दकाः । भा० भी० ६३ अ० ।

तिलमय त्रि० तिलस्य विकारः तिल+असंज्ञायां मयट् । तिल-
विकारे संज्ञायां तु अण् । तैलमित्येव ।

तिलमयूर पुंस्त्री० तिलपुष्पचिह्नितः मयूरः शा० त० ।
(तिलेमयूर) मयूरभेदे त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

तिलरस पु० इत० । तिलतैले ।

तिलशम् अव्य० तिलं तिलं तत्परिमितं करोतीति सामान्य-
त्वात् वीप्सायां कारकार्थे शम् । तिलं तिलं कृत्येत्येव-
सादर्थ्ये । “तिलशस्तद्वयं चक्रे साश्वध्वजपताकिनम्”
हरिवं० १८६ अ० ।

तिलशैल पु० दानार्थे कल्पिते दण्डे अचलेषु अचलभेदे ।
तिलाचलादयोऽप्यत्र । तिलाचलश्च द्विविधः तिलमय-
प्रधानमेकः, धान्यशैलस्य पश्चात् कल्पितः तिलमयविविक्कम्भ-
गिरिश्च । तत्र मेरुरूपतिलशैलदानविधिर्यथा

“प्रथमो धान्यशैलः स्याद् द्वितीयो लवणाचलः । शुद्धा-
चलस्तृतीयस्तु चतुर्थो हेमपर्वतः । पञ्चमस्तिलशैलः स्यात्
षष्ठः कार्पासपर्वतः । सप्तमो हतशैलश्च रत्नशैलस्तथा-
ष्टमः । राजतो नवमस्तद्वद्दशमः शर्कराचलः । वक्ष्ये
विधानमेतेषां यथावदनुपूर्वशः । अयने विप्रवे पुण्ये

व्यतीपाते दिनक्षत्रे । शुक्रपक्षे ततोयायासपरागे शनि-
क्षत्रे । विद्यानोत्सवयज्ञेषु हादस्यामथ वा पुनः ।
शुक्रायां पृथग्दृष्ट्यां वा पुन्यर्क्षे वा विधानतः । धान्यशै-
ल्यदयोरेवपि देयाः शास्त्रे विज्ञानतः" इत्युपक्रमः ।
“यत्तदपरे प्रवक्ष्यामि तिलशैले विधानतः । यत्पटाना-
न्मरोद्याति पिण्डान् लोकं सनातनम् । उत्तमो दण्डमिद्रीणो
मेष्टमः पक्ष्मभिः स्मृतः । त्रिभिः कनिष्ठा विप्रेन्द्र ! तिल-
शैलः प्रकीर्तितः । पूर्ववक्ष्यपरान् सर्वांस्तु विष्कम्भा-
न्मिमोगीरान् । दानमन्त्रान् प्रवक्ष्यामि यथावन्मुखं
पुङ्गव ! । यस्मान् भवत्युत्तमो पिण्डोर्दृष्टो दमस्त्वयः ।
तिलाः कृशाश्च सापाश्च तस्याच्छन्नी भवत्वित्त । ज्वले
ज्वले च यस्याश्च तिला गताभिरक्षणम् । भवादुक्षत शैलेन्द्र !
तिलाचल ! नमोऽस्तु ते" । इत्यामन्त्र्य च यो दद्यात्
तिलाचलमनुत्तमम् । स वैष्णवं पठे याति पुनरावृत्तिदुर्ल-
भम् । दीर्घायुष्यं समाप्नोति प्लवपौर्ण्यं भोदते । पितृ-
भिरदिवगन्तैः पूज्यमानो दिने वृजेत्" मत्स्यपु० ८६ अ० ।
विष्कम्भपतिलाचलस्तु यथा । “पश्चात्तिलाचलमनेकद्वय-
म्विष्कम्भौर्धर्मापिपल्लविरण्मयकंसयुक्तम् । आकारयेद्-
जतपुष्पमेव तद्वद्भुजान्वितं दधिसितोदसरसायाम्”
मत्स्यपु० ८७ अ० ।

तिलसिंह पु० ६ त० । तैले शब्दार्थकः । राजनि० ।

तिलाद्वितदल पु० तिलेनाद्वितं दलमस्य । तैलकन्दे
तिलान्नं नर्तिलमिश्रितमस्यं शा० त० । तिलमिश्रितेऽङ्गे कशरे
हेम० । जीरके शब्दार्थचि० ।

तिलापत्या स्त्री तिलस्येव च्छः अपत्यं बीजमस्याः । लघु
तिलितम् पु० तेलनं तिलनिर्गतिस्तं त्वरति कृद्वाता गच्छति
त्वार-ड । अजगरे सर्पभेदे व्यसरः स्त्रियां जातित्वात् लीप्र-
तिलोत्तमा स्त्री अप्सरगेभेदे तिलोत्तमा नाम पुरा ब्रह्मणो
योपिदुत्तमा । तिलं तिलं सुसुद्धृत्य रत्नानां निर्मिता
शुभा० भा० अतु० १४१ अ० । तस्यास्तथानामकरणं यथा
“तिलं तिलं समानीय रत्नानां यद्विनिर्मिता । तिलोत्तमेति
तत्तस्या नाम चक्रे पितामहः” भा० आ० २११ अ० ।

तिलोदक न० तिलमिश्रितकुदकम् शा० त० । तिलमिश्रिते
एतके “तेनां दत्त्वा तु चक्रेषु सपवित्वं तिलोदकम्”
मनुः “तिलं भिक्षां तद्यऽर्घ्यञ्च पितृणाञ्च तिलोदकम्”
भा० अतु० १७६ अ० । “आराहयिष्ये तान् सर्वांस्तु
दर्शये तिलोदकैः” वायुपु० ।

नर्तिलोद पु० तिलमिश्रितः शोदनः । कशरे चारा० ।

“द्विजिता मे पण्डिता जायेत सर्वमायुर्विद्यादिति तिलो-
दनं पाचयित्वा” शत-ब्र० १४।६।४।६६ । “तिलमिश्रमो-
दनं कशरमित्यर्थः” भा० ।

तिलपिच्छ पु० तिल+पिच्छ-पदे डिच् । बभूवतिले “इपीकां
जरतीमिदं तिलपिच्छं दण्डनं नभस्” अथ० १०।१।५४।

तिल्य नर्तिलानां भवनं क्षेत्रम् यत् । तिलभवनयोग्ये क्षेत्रे
तिलाय कृतं यत् । तिलकृतं तिल० ।

तिल्ल गतो स्वा० पर० सक० सेट् । तिल्लते व्यतिह्वीत् । तितिल्ल ।

तिल्व पु० तिल-स्त्रोक्ते “यत्त्वादथर्वेति” एणा० निष्ठा ङोष्ठे
व्यस्रः अथेतलोष्ठे कुसृताः इरक्तलोष्ठे जीरस्वामो स्वाथे
क । तत्कार्यं राजनि० “सर्वोधाधत्तत्त्वककृद्विदुस्सु-
र्जयिनीतकषापनामभ्यस्त” का आ० अ० २१।१७० । “तिल्लक-
विशिष्टः” कर्कः ।

तिल्विल्ल वि० तिल-स्त्रोक्ते वाक्कतिलः स्निग्धा इनामभिर्यस्यन्
देवयजने म्याने “भेदे क्षेत्रे निर्मिता तिल्विल्ले वा” कण्वः
६।१७ “तै व दिष्ट निर्मिता तिल्विल्लास्ताभिरावर्तते
संध्ये पौष्य तिष्ठन्नाम” आ० गृ० ७।८८ । “तिल्वि-
ल्लाध्वत्पक्षे विभातीर्थ्यं पात स्वन्तिभिः सदानः”
कृ० ७।१८।५। “तिल्विल्लाध्वं तिल्विल्ला भूमिर्यस्य तत्
कुरुत” भा० ।

तिष्ठद्ब्रुव्यतिष्ठन्यो गावो यस्मिन् काले तिष्ठद्ब्रुव्यतिष्ठत्वाद्
नि० अव्ययीभावः । टोचनकाले “या तिष्ठद्ब्रु जपन्तु
संख्यां प्रकालासायतीगवम्” भट्टिः ।

तिष्ठद्ब्रुप्रभृति न० अव्ययीभावे निपातनाङ्गशब्दसमूहे स च
गणः पा० गणस्तु० एको यथा
“तिष्ठद्ब्रु ब्रह्मद्ब्रु आयतीगवम् खलेयवम् खलेवुसम्
लूनवपम् लूयमानयवम् पुतयवम् पुयमानयवम् संहृत-
यवम् संहृतमाणयवम् । संहृतवुसम् संहृतमाण-
वुसम् सप्तभूमि समपदानि रुषमम् विषमम् । दुःसमम्
निषमम् अपसमम् आयतीगवम् प्रौढम् पापसमम्
पुल्लसमम् प्राचणम् प्रथम् प्रष्टवम् प्रदक्षिणम् अपर-
दक्षिणम् कस्मैत असस्मैत इचप्रत्ययः समासान्” ।

तिष्ठद्वीम स्त्री तिष्ठता होमो यत् । यजतिरूपे यगभेदे
“यजतिजुहोतीनां को विशेषः” कात्या० श्रौ० १।२।५
“यजतीनां यागानां जुहोतीनां होमानां च परस्परं
को विशेषः को भेद इति प्रश्नः । तत् यजतीनां विशेष-
साह” कर्कः “तिष्ठद्वीमा वषट्कारपटानां याज्यापुरो-
ऽनुवाक्यावन्तो यजतयः” ६। उच्यन्त इति शेषः । “तिष्ठता

कोमो येष ते तिष्ठद्भोमाः वषट्कारेण प्रदामं येषु ते वषट्कारप्रदानाः तथा याज्यावन्तः पुरोऽनुवाक्यावन्तश्च ये ते यजतय उच्यन्ते” कर्कः ।

तिथ्य पु० तृतीयस्मिन् तृष-क्यप् नि० । १पुन्यनक्षत्रे । त्विप-दीप्तौ यक् अघ्न्यादि० नि० । २कलियुगे न० । तिथ्ये नक्षत्रे जातः अयं तस्य लुक् । ३पुष्यनक्षत्रजाते त्वि० । तिथ्यं नक्षत्रमस्त्यत्र पौर्णमास्याम् अच् । ४पौषमासे शब्दरत्ना० स्वार्थे क । पौषमासे शब्दा० । तत्र पुष्यनक्षत्रे ।

“यदा सूर्यश्च चन्द्रश्च तथा तिथ्यवच्छस्पती । एक राशौ सम्पद्यन्ति प्रवत्स्यति तदा कृतम्” । भा० व० ११० ६६ स्त्री० कलियुगे “ततस्तिथ्येऽथ संप्राप्ते युगे कलिपुरस्कृते । एकपादस्थिता धर्मो यत्र तिथ्ये भविष्यति” भा० शा० ३४० अ० । “सत्सम्प्रदायप्रयनाय तिथे शिष्यैश्चतुर्भिः सह योऽवतीर्णः । उक्तो वृहत्सङ्क्रमतन्त्राजे श्रीगङ्गाचार्यैरुक्तं तस्मीडे । ‘तपस्तादृक् कृत्वा तिथ्ये तिथ्ये योगः क तादृशः । क वा व्रतं क वा दानं तिथ्ये भोजनस्ततः कृतः’ काशीख० ३५ अ० ५० । माङ्गल्ये त्वि० । शब्दर० ।

तिथ्यपुष्पा स्त्री० तिथ्यं माङ्गल्यं पुष्पं यस्याः । आमलक्याम् तिथ्यफला स्त्री० तिथ्यं माङ्गल्यं फलमस्याः । आमलक्याम् अमरः । “नित्यमामलके लक्ष्मीः” स्मृतेस्तत्फलस्य मङ्गलहेतुत्वात् तथात्वम् । [क्याम् शब्दरत्ना०]

तिथ्या स्त्री० तिथ्यं मङ्गलं हेतुत्वेनास्यस्या अच् । आमल-तिष्ठन्त्वं न० तिष्ठभिरिषुभिर्युतं धन्यं धनुः वेदे अच् सभा-सानः अविभक्तावपि वेदे तिस्रादेशः । तिष्ठभिरिषुभिर्युक्ते धनुषि “तिष्ठन्त्वं दक्षिणां ददाति” शत० ब्रा० ११११५।१० । “स तिष्ठन्त्वंमादायापचक्राम” १४।१।१।७ । [४सङ्गावे च मंलिसारः]

तिहन् पु० तृह-अर्धने कनिन् नि० । व्याधौ २त्रीहौ ३धनुषि तीक्ष्णं गतौ भा० पर० सक० सेट् । तीक्ष्णं अतीक्ष्णं तितोके ऋदित् अतितोक्तं त । शब्दकोमे याचनार्थं तोक्तिः प्रामिदिकी पा० गणपाठे तस्य गत्यर्थतयैवोक्तेः ।

तीक्ष्ण न० किञ-कृत् दीर्घश्च । १खरे स्पर्शे २विषे श्लौहभेदे (इस्पात) ३युद्धे अमरः ५मरणे ६शस्त्रे ७शौचे इति सारसु० । ८मासङ्गलवणे ९सुष्कके मेदि० । १०चव्यके राजनि० । ११मरके हेमच० । १२तीक्ष्णतायुक्ते त्वि० “तीक्ष्णश्चैव ऋदुश्च स्यात् कार्यं वीक्ष्य महीपतिः” मनुः । “तीक्ष्णा नारुन्ता वुडिः कर्म शान्तं प्रतापवत्” माचः “शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णाम्” मनुः । “प्रतिभायां

हीरके कटाक्षे दुर्वाक्षे नखे लवणे रविकरे” इति कथिकल्पनतायां तीक्ष्णत्वसुक्तम् ।

१श्यवचारे पु० मेदि० । १४श्वेतकुशे १५ कन्दुकके राजनि० । नक्षत्रविशेषगणे न० यथा “शक्राहिषिवमूलाश्च मन्दः हस्तीक्ष्णटारुणे” ज्योतिषम् । १६आत्मन्याग्निं त्वि० मेदि० । १७निरालस्ये सुबुद्धौ त्वि० धरणी० । १८यो-ग्निं पु० अजयपालः । [राजनि० ।

तीक्ष्णक पु० तीक्ष्ण+संज्ञायां कन् । १गौरसर्पे, २सुष्कके च तीक्ष्णकण्टक पु० तीक्ष्णः कण्टकोऽस्य । १धुस्तरे २धुरे, ३हृष्टाद्विजे, ४यंशे च जटाध० । ५कन्यारीधने स्त्री टाप । राजनि० । ६तीक्ष्णकण्टकयुक्ते त्वि० कर्म० । ७तीक्ष्णकण्टके पु० न० ।

तीक्ष्णकन्द पु० तीक्ष्णः कन्दो मूलमस्य । पलाशडौ राजनि० । तीक्ष्णकर्मन् त्वि० तीक्ष्णं कर्मस्य । १तीव्रकार्यकरे आद्यः-शूलिके त्विका० । कर्म० । २तीव्रे कर्मणि न० ।

तीक्ष्णकल्क पु० तीक्ष्णः कल्कोऽस्य । तुम्बु रुद्रके राजनि० । तीक्ष्णकान्ता स्त्री नि० कर्म० । तारादेव्याम् उपतारायाम् । “पीठे दिक्किरवासिन्या द्विरूपा वसते शिवा । तीक्ष्णकान्ताह्वया त्वेका योप्रतारा प्रकीर्तिता” । “पुरा नलि-तकान्ताख्या या श्रीमङ्गलचण्डिका । तस्यास्तु सततं रूपं तीक्ष्णकान्ताह्वयं नृप ! । कृपा लम्बादरी या तु सा स्यादेकजटा शिवा । तेन रूपेण तां दर्शयि सततं परिपूजयेत्” कालि० पु० ८२ अ० ।

तीक्ष्णगन्ध पु० तीक्ष्णः गन्धोऽस्य । १शोभाङ्गनद्वये जटा० । वा कप् । अत्रैवार्थं राजनि० । २रक्ततुलस्याम् शब्दा० कन्दकनामगन्धद्रव्ये अमरः ।

तीक्ष्णगन्धा स्त्री तीक्ष्णः गन्धोऽस्याः । १वचायां, २राजिकायाम्, ३कन्यायां, राजनि० । ५जीवन्याश्च शब्दच० । ६श्वेतवचायां मेदि० । ७सूक्ष्मलायाम्, रत्नमा० । [रत्नमा०] तीक्ष्णतण्डुला स्त्री० तीक्ष्णास्तण्डुला यस्याः । पिप्पल्याम् तीक्ष्णतैल न० तीक्ष्णस्य स्त्री हः तैलच् । १शुहीचौरि, २सर्जरसे, ३मद्ये च शब्दरत्ना० ।

तीक्ष्णदंष्ट्र पुंस्त्री तीक्ष्णा दंष्ट्रास्य । १व्याघ्रे राजनि० स्त्रियां डीप् कर्म० । तीक्ष्णायां दंष्ट्रायाम् स्त्री । “सुतीक्ष्णदंष्ट्राः समाश्च शुभाः” ह० स० ६७ अ० ।

तीक्ष्णधार पु० तीक्ष्णा धारास्य । १खड्गे “असिर्विशमनः खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासदः । श्रीमर्षो विजयश्चैव धर्मपावो नमोऽस्तु ते । इत्यथै तय नामानि” खड्गपूजा-

मन्त्रः । ० तीक्ष्णधारायुक्तमात्रे त्वि० । “नयनीतं हृदयं । तदभय-
मन्त्रपरीतं जलियस्य वाङ्मनयनीतं हृदयं तीक्ष्णधार-
मिति” भा० आदि० २ अ० ।

तीक्ष्णपत्र पु० तीक्ष्णानि पत्राण्यस्य । शतम्बु कृदन्ते राजनि० ।
० तीक्ष्णपत्रयुक्ते त्वि० कर्म० । शतीक्ष्णे पत्रे न० ।

तीक्ष्णपुष्प न० तीक्ष्णं पुष्पमस्य । शतवृक्षे । ० केतक्यां स्त्री
टाप् । राजनि० । शतिष्मपुष्पयुक्ते त्वि० । कर्म० । शति-
ष्मे पत्रे न० ।

तीक्ष्णफल पु० तीक्ष्णं फलमस्य । शतम्बु कृदन्ते राजनि० ।
० शतिष्मफलयुक्ते त्वि० कर्म० । शतिष्मे फले न० ।

तीक्ष्णमूल पु० तीक्ष्णं मूलमस्य । शोभाञ्जने २ फलञ्जने च
राजनि० । शतिष्ममूलके त्वि० । कर्म० । शतिष्मे मूले न० ।

तीक्ष्णरश्मि पु० तीक्ष्णा रश्मयोऽस्य । तिष्मांशौ । १ स्त्रियं
“शरत्प्रज्वलितं तेजस्तीक्ष्णरश्मिर्विशोभयन्” हरिवं०
७२ अ० । शतिष्मरश्मियुक्ते त्वि० कर्म० । शतिष्मे रश्मौ पु०

तीक्ष्णरस पु० तीक्ष्णो रसोऽस्य । शयवज्जारे रत्नमा० ।
० शतिष्मरसयुक्ते त्वि० । कर्म० । शतिष्मे रसे पु० ।

तीक्ष्णलौह न० नि० कर्म० । (इस्पात) लौहभेदे ।

तीक्ष्णशूक पु० तीक्ष्णः शूकोऽयं यस्य । शयवे । २ खरशूक-
युक्ते त्वि० । कर्म० । शखरे शूके पु० न० ।

तीक्ष्णसारा स्त्री तीक्ष्णः कठिनः सारोऽस्याः । शिञ्जपा-
याम् (शिणु) राजनि० । शतिष्मसारयुक्ते त्वि० कर्म० ।
० शयरे सारे पु० न० ।

तीक्ष्णा स्त्री तीक्ष्ण+टाप् । शयचायां २ सपेकङ्कालिकायाम्
रत्नमा० । शक्तिपेकङ्कां ४ सहाज्योतिष्मत्याम् ५ अत्यस्तपराप्
जटा० । इतारदेव्याम् च । उपतारोपक्रमे
“हे भगवत्येकजटे विद्महे पदमनतः । विकटदंष्ट्रे
धीमहि तद्वस्तारा प्रचोदयात् । एषा तु तीक्ष्णा
गायत्री पीठदेव्याः प्रकीर्तिता” । “पानेषु सदिरा
शस्ता नरो बलिष्ठ पार्थिव ! । भोटको नारिकेलञ्च
सांसं व्यञ्जनभैलवम् । नैवेद्येषु प्रियकरास्तीक्ष्णायाः
परिकीर्तिताः । कालि० पु० ८२ अ० ।

तीक्ष्णायस न० नि० कर्म० । अच् समा० । लौहभेदे (इस्-
पात) राजनि० । [तिथीम ।

तीक्ष्ण कूटने दिवा० पर० अक० सेट् । तीक्ष्ण्यति अतीभीत् ।
तीर पारगतौ कर्मसमाप्ती च अट् चुरा० उभ० अक० सेट् ।
तीरयति ते अतितोरत् त ।

तीर न० तीर-अच् । नद्यादेः । कूटे । २ सीमके पु० अ-
सरः । ४ वागे पु० त्रिका० । ५ त्वपणि पु० मेदि० ।

“साई हस्तगतं यावत् गर्भतस्तोरसुच्यते ; भाद्रकण-
चतुर्दश्यां यावदाक्रमते जलम् । तावद्गर्भं विजानी-
यात् तदन्यत्तीरसुच्यते” प्रा० त० उक्ते । ६ गङ्गाः कूलभेदे न०
“गङ्गातीरतरङ्गमङ्गलजलैः स्नात्वा हरौ नार्चितः”
सा० ट० । “अधून्यतीरां सुनिसन्निवेशैः” रघुः । “अव-
काशेषु चोक्तोपु नदीतीरेषु चैव हि” मनुः ।

तीरग्रह पु० देशभेदे “तीरग्रहाः स्वरसेनाः ईजकाः कन्यकाः
गुहाः” भा० भी० ६ अ० जनपदोक्तौ ।

तीरभुक्ति पु० (त्रिहोत) देशभेदे त्रिका० ।

तीर पु० तृ-वा० क्तु । शिवं “नमस्तेऽभीपुहस्ताय तीर-
भीरुहराय च” हरिवं० २७८ अ० । शिवस्तुतौ ।

तीर्णं त्वि० तृ-क्त । १ उत्तीर्णं, २ अभिभूते, ३ आसृते च ।
“तीर्णो हि तदा भवति” श्रुतिः “तीर्णः पूर्णः कति
न सरितो लङ्घिताः केन शैलाः नाक्रान्ता वा कति वन-
भुवः क्रूरसञ्चारधोराः । पापैरेतैः किमिव दुरितं कारितो
नास्ति कष्टं यद्दृष्टास्ते धनमदमसीम्नानवक्ता दुरीशाः” ।

तीर्णपदी स्त्री तरतः कर्तरि क्तः । तीर्णः पादो मूलमस्याः

अन्यलोपः कृष्णपट्टा० डीपि पट्टावः । तालमूल्याम् गज्ज्च०

तीर्णा स्त्री प्रतिष्ठास्त्वृत्तिविशेषे यथा “यस्मिन् वृत्ते कर्णः
कर्णः वेदैर्गर्भैः सा स्यात् तीर्णा” अस्याः कन्येत्यपि
संज्ञा । “गम्भी चेत् कन्येति” लक्षणात् ।

तीर्थं न० तृ-यक् । १ शास्त्रे २ यज्ञे ३ स्त्रौ ४ उपाये ५ नारीरजसि
६ अथतारे ७ कृष्णजुष्टजले ८ पात्रे ९ उपाध्याये १० मन्त्रिणि
च मेदि० । ११ योनीं १२ दग्धे १३ शत्रुं हेमच० । १४ विप्रे
१५ आगने । १६ निदाने १७ वज्रौ च संज्ञिप्रसा० ।
तीर्थं त्रिविधम् जङ्गमं । मानसं स्थावरं च ।
तथा हि “वाङ्मणा जङ्गमं तीर्थं निर्मलं सार्वकामिकम् ।
येषां वाक्योदकेनैव शुद्धानि मलिनाजनाः । अगस्ति
रुवाच । गृह्णु तीर्थं गदतो मानसानि समानवे ! !
येषु सम्यक् नरः स्नात्वा प्रयाति परमां गतिम् । सत्यं
तीर्थं क्षमा तीर्थं तीर्थमिन्द्रियनिग्रहः । सर्वभूतदया-
तीर्थं सर्वार्जवमेव च ! दानं तीर्थं दक्षतीर्थं
मनोपस्तीर्थसुच्यते । ब्रह्मचर्यं परं तीर्थं तीर्थञ्च
प्रियवादिता । ज्ञानं तीर्थं धृतिस्तीर्थं पुण्यं तीर्थ-
सुदाहृतम् । तीर्थानामपि तस्तीर्थं विशुद्धिर्नरः
परा । एतत्ते कथितं देवि ! मानसं तीर्थं लक्ष्यम् ।

भीमानामपि तीर्थानां पुण्यत्वे कारणं शृणु । यथा
शरीरस्रोद्देशः केचिन्नेध्यतमाः स्मृताः । तथा पृथि-
व्यास्रोद्देशः केचित् पुण्यतमाः स्मृताः । पद्मावाटद्भु-
ताद्भुमेः सलिलस्य च तेजसा । परिपञ्चान् सनी-
नाञ्च तीर्थानां पुण्यता स्मृता । तस्माद्भूमिषु तीर्थेषु
मानसेषु च नित्यशः । उभयेष्वपि यः स्नाति स याति
परमं गतिम् तीर्थभेदा प्रज्ञापराणे उक्ता यथा

सुनय ऊचुः । “पृथिव्यां यानि तीर्थानि वनान्या-
यतनानि च । वक्तुमहेभि धर्म्मज्ञे ! श्रोतुं नो वर्तते
मनः । रोमहर्षणे उवाच । यस्य हस्तौ च पादौ
च मनश्चैव सुसंयतम् । विद्या तपश्च कौन्ति स तीर्थ-
फलमश्नुते । मनो विशुद्धं परुषस्य तीर्थं वाचांयम-
स्त्विन्द्रियनिग्रहस्तपः । एतानि तीर्थानि शरीरजानि
स्वर्गस्य मार्गं प्रतिबोधयन्ति । चित्तमन्तर्गतं दुष्टं तीर्थ-
स्नानं न शुध्यति । शतशोऽप्यजनेष्वेति सुराभाण्ड-
मिवाशुचि । न तीर्थानि न दानानि न व्रतानि न
चाश्रमाः । दुष्टाशयं दम्भरुचिं पुनर्न व्यथितेन्द्रियम् ।
इन्द्रियाणि वशे कृत्वा यत्नं तत्तु वसेच्चरः । तत्तु तस्य
कुरुतेत्वं प्रयागं पुष्करं तथा । तस्माच्छृणुध्वं वक्ष्यामि
तीर्थान्यायतनानि च । संक्षेपेण सुनिश्चेष्टाः । पृथिव्यां
यानि कानि च । विस्तरेण न शक्यते वक्तुं वर्षश-
तैरपि । प्रथमं पुष्करं तीर्थं नैमिषारणप्रमेव च ।
प्रयागञ्च प्रवक्ष्यामि धर्म्मारण्यं द्विजोत्तमाः । सेतुका
चम्पकारण्यं मैत्रवारण्यमेव च । गया प्रयागं
श्रीतीर्थं दिव्यं कनखलन्तथा । भृगुतुङ्गं हिर-
ण्यराजं भीमारण्यं कुगम्यनी । लोहार्गलं सकेटारं
मन्दरारण्यमेव च । महाप्रभं कुरुतेत्वं सर्वपापहर
न्तथा । रूपतीर्थं शूकरञ्च चक्रतीर्थं महाफलम् ।
योगतीर्थं सोमतीर्थं तीर्थं शाखोटकं तथा । तीर्थं
कोकासुकं पुण्यं यदरीशैलमेव च । सोमतीर्थं
तुङ्गकूटं तीर्थं स्कन्दाश्रमन्तथा । सूर्यप्रभं रामतीर्थं
सप्तमासुद्रकं तथा । धर्मोद्भवं कोटितीर्थं तीर्थञ्चाध-
प्रणयनम् । गङ्गाद्वारं पञ्चकुञ्जं मध्यकेशयमेव च ।
चक्रप्रभं मतङ्गञ्च कुशदण्डञ्च विश्रुतम् । दंष्ट्राकुण्डं
विष्णुतीर्थं सर्वकामिकमेव च । तीर्थं सुमलिनञ्चैव
वदरीसुप्रभं तथा । ब्रह्माकुण्डं वज्रकुण्डं तीर्थं सत्य-
पटन्तथा । चतुःश्रोतस्तुःशृङ्गं शैलं द्वादशवारकम् ।
मानसं स्थलशृङ्गञ्च स्थलदण्डं तथोर्वशो । लोकपाक्षी

मरुवकं सोमाद्रिशैलमेव च । सदाप्रभं मेरुकुण्डं तीर्थं
सोमाभिषेचनम् । महाशोभं कोचवकं पञ्चद्वारं त्रिधार-
कम् । सप्तद्वारैकतीर्थञ्च तीर्थञ्चामरकण्टकम् । शालग्रामं
चक्रतीर्थं कोटिद्रुममनुत्तमम् । विन्दुप्रभं देवहृदं तीर्थं
विष्णुप्रभन्तथा । शङ्खप्रभं दारुकुण्डं तीर्थं वज्रायुधं
तथा । अग्निप्रभं सुपुष्पागं देवप्रभमनुत्तमम् । विद्याधरं
सगन्धर्वं श्रीतीर्थं ब्रह्मणा कृतम् । तीर्थञ्च लोक-
पालाख्यं पुण्यं पिण्डारकं तथा । वस्त्रापटं दारुवनं
कायारोक्षणमेव च । वटारुढं भद्रवटं कोषाक्षी च
दिवाकरा । द्वीपं सरस्वती चैव विजयं कामजन्तथा ।
सारथं गोपतारञ्च गावरं वटमूलकम् । स्नानकुण्डं
प्रयागञ्च गुह्यं विष्णुपटन्तथा । कन्याश्रमं विष्णुपटं
जम्बुमार्गं तथोत्तमम् । गभस्तितीर्थञ्च तथा ययाति
पतनं शुचि । कोटितीर्थं भद्रवटं महाकालयनं तथा ।
नर्मदातीर्थपरमं तीर्थं वर्षं तथावृटम् । पिङ्गुतीर्थं
सावशिष्टं तीर्थञ्च प्रियसङ्क्रमम् । तीर्थं दौर्घासिकं नाम
तथा पिङ्गरकं शुभम् । ऋषितीर्थं ब्रह्माकुण्डं वसुतीर्थं
कुमारिका । शक्रतीर्थं शापनटं रेणुकातीर्थमेव च ।
पैतामहञ्च विमलं रुद्रपादं तथोत्तरम् । मणिमन्थञ्च
कामाख्यं कण्ठातीर्थं कुमारिणम् । यजनं याजनञ्चैव
तथैव ब्रह्मवालकम् । पुष्पाभ्यासं पुण्डरीकं मणिपूरं
तथोत्तरम् । दीर्घसत्वं हंसपटं तीर्थस्नानशान्तथा ।
गङ्गोद्भेदं शिवोद्भेदं नर्मदोद्भेदमेव च । वज्रकोटि
गङ्गुमानं तीर्थं शक्रावनामितम् । समन्तपञ्चकं तीर्थं
ब्रह्मातीर्थं सुदर्शनम् । सततं पृथिवीतीर्थं पञ्चप्रथ-
पृथुदकौ । दशाश्वमधिकं तीर्थं सर्पिणं विषयान्तिकम् ।
कोटितीर्थं पञ्चनटं वाराहं पक्षिणीहृदम् । पुण्डरीकं
सोमतीर्थं सङ्क्रुवाटं तथोत्तमम् । वदरीवनमासीमं रत्न-
मूलकमेव च । लोकद्वारं पञ्चतीर्थं कपिलातीर्थमेव
च । सूर्यतीर्थं गङ्गिनी च धराभवनमेव च । तीर्थं
च यक्षराजस्य ब्रह्मावर्तं सुतीर्थकम् । कामेश्वरं मातृ-
तीर्थं तीर्थं शीतवनं तथा । श्वानहोमायनञ्चैव मांस-
मशनकं तथा । दशाश्वमेधं केदारं ब्रह्मोद्भुम्बरमेव
च । सप्तपिङ्गुण्डञ्च तथा तीर्थं देव्याः सुजम्बुकम् ।
इडास्पटं कोटिकूटं किन्नरं किंजयं तथा । कारण्डवञ्च
विन्ध्यञ्च त्रिपिटपमथापरम् । पाणिन्दारं मिश्रकञ्च
मधुवटमनोजवौ । कौशिकी देवतीर्थञ्च तीर्थञ्च ऋण-
मोचनम् । दिव्यञ्च तृणमूलाख्यं तीर्थं विष्णुपटन्तथा ।

श्रीकण्ठं गान्धितार्थं नैमिषेयञ्च विस्तृतम् । ब्रह्मस्थानं
सोमतीर्थं कन्य तीर्थं तथोत्तरम् । ब्रह्मतीर्थं मन-
सांतीर्थं तीर्थं लायनलया । सौगन्धिकवनञ्चैव मणि-
तीर्थं सरस्वती । ईशानतीर्थं प्रवरं पाणिनं पाञ्च-
यत्तिकम् । लिङ्गलभारा माहेन्द्रं देवस्थानं कृतालयम् ।
शाकम्भरी देवतीर्थं स्वर्णाख्यं कालियं हृदम् । क्षीरे-
श्वरं विष्णुपालं भृगुतीर्थं कुशोद्भवम् । ब्रह्मतीर्थं ब्रह्म-
योगिं नीलपर्वतमेव च । कुजाश्रकं भद्रवटं वशिष्ठ-
पटमेव च । धुमावर्तं तथा मेकं वारुणं कपिलञ्च
यत् । स्वर्गद्वारं प्रजाद्वारं कालिकाश्रममेव च ।
रुद्रावर्तं सगन्धाश्रमं कपिलावनमेव च । भद्रकर्ण-
हृदञ्चैव शङ्खुं हृदकं तथा । सप्तसारस्वतञ्चैव तीर्थ-
भौशनसं तथा । कपालमोचनञ्चैव नरकञ्चैव काश्य-
कम् । तत्र सासद्रिकञ्चैव शक्तिकञ्च सृष्टिकम् ।
रेणुकं पञ्चवटकं विभोचनमयोजसम् । विश्वेश्वरं वाम-
नकं कर्त्तं नारायणाश्रमम् । गङ्गाहृदं वटञ्चैव वटरी-
पचनलया । ऐन्द्रमार्गमेकरात्रं क्षीरिकाराममेव च ।
सोमतीर्थं टारवञ्च श्रुततीर्थञ्च भोद्विजा । कन्याश्रमं
सन्निहितं कोटितीर्थञ्च पञ्चदी । कोटितीर्थम्यलीञ्चैव
भद्रकालीहृदलया । अरुन्धतीवनञ्चैव ब्रह्मावर्तलया-
त्तमम् । अश्ववेदी कुक्षयनं यमुनाप्रभवं तथा । धीर-
प्रभोजं सिन्धुत्यं शभीकल्या सङ्गत्तिका । उर्वशी-
क्रमणञ्चैव मायाविद्योद्भवलया । महाश्रमो वेतसिका-
रूपं सुन्दरिकाश्रमम् । ब्रह्मतीर्थन्तु वैशाखं गङ्गोद्भेदं
सरस्वती । अरुणोदं तथा चान्द्रं शक्रतीर्थं सवालु-
कम् । तीर्थञ्चैवाविसक्ताख्यं नीलकण्ठहृदलया ।
स्वर्गद्वारं किष्कुलिका तीर्थकोटिस्तथैव च । पिशाच-
भोचनञ्चैव सुभद्राहृदमेव च । कण्ठं विमलदं तस्यां
तीर्थं चण्डेश्वरस्य च । अष्टस्थानहृदञ्चैव हरिकेश-
वनं तथा । अजासुखवनञ्चैव घण्टाकर्णहृदलया ।
पुण्डरीकहृदञ्चैव यापीकङ्कोटिकलया । कण्ठं घर्ष-
रिकायाश्च श्यामाकं पञ्चपुण्ड्रम् । प्रसन्नानयुष्मकण्डञ्च
विनायकहृदलया । कूपं सिद्धमन्त्रञ्चैव पुण्यं ब्रह्मसर-
लया । रुद्रावासं तथा तीर्थं नागतीर्थं सुलोमकम् ।
शृङ्गतीर्थं महातीर्थं श्रेष्ठा चैव महानदी । दिव्यं
ब्रह्मसरः पुण्यं गयाशीर्षालयं वटम् । दक्षिणञ्चोत्तर-
ञ्चैव गोमयं रूपशालिकम् । कपिलहृदं शृङ्गकूटं
सावित्रीहृदमेव च । प्रभासनं शीतयनं योनिद्वारञ्च

धेनुकम् । रम्यकं कोकिलाख्यञ्च मतङ्गहृदमेव च ।
पितृकूपं रक्ततीर्थं शक्रतीर्थं सुमानिनम् । ब्रह्मस्थानं
सप्तकण्ठं मणिरत्नहृदलया । सुदलस्याश्रमञ्चैव सुदलया-
हृदमेव च । तीर्थं जनककुपाख्यं वैश्यं विनशन-
लया । व्याटं विनाशतीर्थञ्च धारा माहेश्वरी तथा ।
देवपुष्करिणी रम्या पर्यङ्कूपमेव च । जातिश्वरं वाम-
नकं वटेश्वरहृदलया । कौशाख्यं भरतञ्चैव तीर्थं
श्रेष्ठात्मिका तथा । विश्वेश्वरं कल्पशतं कन्यासायुज्य-
मेव च । वाराहकं कोटितीर्थं कुमारं सर्व-
तीर्थकम् । वीराश्रमं ब्रह्मसरो वीरवीरा च तापिनी ।
कुमारधारा श्रीधारा गौरीशिखरमेव च । कम्भकर्ण-
पटञ्चैव कौशिकीहृदमेव च । धर्मतीर्थं कामतीर्थं
तीर्थसुहातकं तथा । टण्डा विमालिनी तीर्थं तीर्थ-
ञ्चैव नरेभिका । सन्ध्यातीर्थं कारतोयं कपिला-
लोहितार्णवम् । सोमोद्भवं वंशगुल्ममृष्टभं काल-
तीर्थकम् । पुण्यतीर्थहृदं तीर्थं तीर्थं वटारिकाश्रमम् ।
रामतीर्थं सिन्धुवनं विरजातीर्थमेव च । मार्कण्डेय-
वनञ्चैव लण्णतीर्थं तथा वटम् । ध्रुवं स्वर्कूपं प्रवर-
भिन्द्रद्युम्नसरञ्च यत् । सागुगर्तं समाहेन्द्रं श्रीतीर्थं
श्रीवनलया । दण्डीतीर्थं धर्मभञ्ज कावरीतीर्थमेव च ।
कन्यातीर्थञ्च गोतीर्थं गोमतीस्थानमेव च । संवत्-
स्यापिनी स्थानं सप्तगोदावरीहृदम् । वटरीहृदमन्यञ्च
ब्रह्मस्थानाविकर्त्तनम् । जातिहृदं वेदहृदं कुशप्रवणमेव
च । सर्वदेववृत्तञ्चैव कन्याश्रमहृदलया । तथान्यत् वा
लिखित्वानां सप्तपीठां तथा परम् । तथान्यञ्च सङ्घ-
णामखण्डितहृदलया । तीर्थेष्वेतेषु विधिवत् सस्यक्
अङ्गासमन्वितः । ज्ञानं करोति यो मर्त्यः सर्वपापैः
प्रमुच्यते । अस्यश्च देवतास्तत्र स्थित्वा च रजनी-
लयम् । पृथक् पृथक् फलं तेषु प्रतिदिनं भो द्विजाः ।।
प्राप्नोति हयमेघस्य फलं प्राप्नोत्यसंग्रहम् । यस्मिन्
शृणुयादित्यं तीर्थमाहात्म्यमुत्तमम् । पठेच्च आयेद्वापि
सर्वपापैः प्रमुच्यते” ।

पद्मपुराणे आङ्गे प्रशस्ततीर्थानि उक्तानि यथा

भीष्म उवाच । “कश्चिन् वासरभागे तु आङ्गं आङ्गी
समाचरेत् । तीर्थेषु केषु वै आङ्गं कृतं बहुफलं
भवेत् । पुलस्त्य उवाच । तीर्थन्तु पुष्करं नाम पुण्यं
श्रेष्ठतमं स्मृतम् । सर्वेषां द्विजसुख्यानां मनोरथस्थितं
तथा । यत्र दत्तं कृतं सर्वमनलं सुनिरव्रवीत् ।

पितृणां वल्लभं मित्रवृषीणां परमं प्रियम् । नन्द्यु-
र्ललिता तद्वत्तीर्थं सायापुरी तथा । शुभं मित्रपदं
राजंस्ततः केदारसुतमम् । गङ्गासागरमित्याहुः सर्व-
तीर्थमयं शुभम् । तीर्थं ब्रह्मसरस्तद्वत् शतद्रुः सलिना-
स्तदः । तीर्थन्तु नैमिषश्चैव सर्वतीर्थफलप्रदम् । गङ्गोद्भे-
दस्तु गोमत्यां यवोद्भूतः समानतः । तथा यज्ञवराहस्तु
देवदेवश्च शूलहृक् । यत्नं तत् काञ्चनहारमष्टादशभुजो-
त्तरः । नैमिस्तु धर्मचक्रव्य शीर्षो यत्नाभवत् पुरा ।
तदेतच्चैमिषारण्यं सर्वतीर्थनिषेवितम् । देवदेवस्य
तत्तापि वराहस्य च दर्शनम् । यः प्रयाति स प्रतात्मा
नारायणपुरं व्रजेत् । कोकासुखं परं तीर्थं ब्रह्मणोऽयं क्त
जन्मनः । पुष्करारण्यसंस्थोऽसौ यत्नं देवः पितृमहः ।
विरिञ्चिदर्शनं श्रेष्ठं त्वपवर्गफलप्रदम् । कृतं तेन
महापुण्यं सर्वपापनिस्तृणनम् । यत्नाद्यो नरसिंहस्तु
स्वयमेव जगद्गर्भः । तीर्थमिच्छन्मती नाम पितृणां
वल्लभा सदा । तृष्यन्ति पितरो नित्यं गङ्गायस्त्रयसङ्गमे ।
कुरुक्षेत्रं महापुण्यं यत्नं मार्गोऽपि लक्ष्यते । व्यत्यापि
पितृतीर्थं तत् सर्वकामफलप्रदम् । नीलकण्ठमिति
ख्यातं पितृतीर्थं मगाधिप ! । तथा भद्रेश्वरः
पुण्यं सरोमानसमेव च । सन्दाकिनी तथाच्छेदो विपा-
शाश्च सरस्वती । पूर्वमिन्द्रपदं तद्वद्वेद्यानां महासुखम् ।
गोदावरी तथा पुण्या तथा कालझरं शुभम् । वंशोद्-
भेदं हरिश्चन्द्रं गङ्गोद्भेदं महालयम् । भद्रेश्वरं वि-
ष्णुपदं नर्मदाहारमेव च । गयापिण्डप्रदानेन समा-
न्याहुर्भर्षयः । एतानि पितृतीर्थानि सर्वपापहराणि
च । क्षरणादपि लोकानां किञ्च आहुप्रदायिनाम् ।
कोङ्कार पितृतीर्थन्तु कावेरी कपिलोदकम् । कुरुक्षे-
त्रात्पुनश्च शुभं तस्मिन् सुखादिकम्भवेत् । शक्रतीर्थन्तु
विख्यातं तीर्थं सोमेश्वरं स्मृतम् । सर्वव्याधिहरं पुण्यं
फलं कोटिशताधिकम् । आहुं दाने तवा होमे स्वाध्याये
जपसन्निधौ । व्यायायरोहणं नाम देवदेवस्य शूलिनः ।
व्यवहारं रोचयानो ब्राह्मणावसथे शुभे । जातं तत्
सुमहापुण्यं तथा चर्मस्वती नदी । नदी च वरणा
तद्वत्तीर्थं ह्येताशनं परम् । भैरवं चतुर्भुजं गौरी-
तीर्थमनुत्तमम् । तीर्थं वैनायकं नाम वज्रोदरमनुत्तमम् ।
तथा पापहरं नाम पुण्या नेत्रवती नदी । शूलतापी
पयोष्णी च पयोष्णीसङ्गमस्तथा । महाबोधी पदेनापि
नागतीर्थमवल्लिका । तथा नेत्रा नदी पुण्या महाशा-

लन्तथैव च । महाकश्यो महालिङ्गो दशार्था च महा-
नदी । शतरुद्रागता वापि तथा पितृपदं परम् । युद्ध-
वाराहिकं तद्वत्तदौ द्वौ शोणवर्धरौ । कालिका च नदी
पुण्यं पितरा च नदी तथा । एतानि पितृतीर्थानि
शस्यन्ते ज्ञानदानयोः । आहुमेतेषु यद्दत्तं तद्गन्तव्यं
स्मृतम् । शनीचाटनदीधारा शयसीरनदी तथा ।
हारका जगतीर्थश्च तथाप्युत सरस्वती । नदी मणिमती
नाम तथा च गिरिकर्णिका । धृतपापं तथा तीर्थं
समुद्रे दक्षिणे तथा । गोकर्णो गणकर्णश्च तथा च
पुरुषोत्तमः । श्रीशैलं शाकतीर्थञ्च नारसिंहमतः परम् ।
मोन्दस्य तथा पुण्यः पुण्या चापि महानदी । एतेष्वपि
सदा आहुमन्तव्यं फलमश्नुते । दर्शनादपि पुण्यानि सदाः
पापहराणि च । तुङ्गभद्रा नदी पुण्या तथा भीम
नदी सरित् । भीमेश्वरं लण्णवण्णा कावेरी यङ्गुरा नदी ।
नदी गोदावरी पुण्या त्रिसन्ध्या तीर्थमुत्तमम् ।
तीर्थं त्रैलोक्यं नाम सर्वतीर्थमनुत्तमम् । यत्नात्तो भग-
वान् भीमः स्वयमेव विलोचनः । आहुमेतेषु तीर्थेषु
दत्तं शतपुण्यं भवेत् । क्षरणादपि पापानि वृजन्ति
शतधा नृप ! । श्रीपणी च नदी पुण्या व्यासतीर्थमनु-
त्तमम् । तथा मत्स्यनदीधारा शिवधारा तथैव च ।
भयतीर्थञ्च विख्यातं पुण्यं तीर्थञ्च शाश्वतम् । पुण्यं रामे-
श्वरं तद्वद्वेद्यानां परमनुत्तमम् । चङ्गारभट्ट्यं विख्यात-
मात्मदशमनायुधम् । तीर्थं वृत्तेश्वरं तद्वत्तथा कोकासुखं
परम् । गवर्द्धनं हरिश्चन्द्रं पृथुचन्द्रं पृथुदकम् । सह-
स्रालं चिरण्णालं तथा च कदली नदी । नामाधि-
पापि च तथा तथा सोमित्रसङ्गतम् । इन्द्रनीलं
महानादं तथा च प्रियमेलकम् । एतान्यपि सदा आहुं
प्रशस्तान्यधिकानि च । एतेषु सर्वदेवानां साक्षिण्यं
पठ्यते यतः । दानमेतेषु सर्वेषु भवेत् कोटिशताधिकम् ।
बाहुता च नदी पुण्या तथा सिद्धवनं शुभम् । तीर्थं
पाशुपतश्चैव नदी पर्यटिका तथा । आहुमेतेषु सर्वेषु
दत्तं कोटिशताधिकम् । तथैव पर्यतीर्थञ्च त्रिपुरं स्वायम्भुवं
नदी । भुता लिङ्गसहस्रेण सव्येतरजलावहा । जाम-
दग्नस्य सतीर्थं वेदायतनमुत्तमम् । प्रतीकस्याभया
सिद्धा यदा गोदावरी नदी । तीर्थं तद्व्यकव्याना-
मप्यसुरोगणमंयुतम् । आहुदिदानकार्यञ्च तद्वत् कोटि
शताधिकम् । तथा सहस्रलिङ्गञ्च राघवेश्वरमुत्तमम् ।
सिन्द्रफला नदी पुण्या यत्नं दुःखाद्वतः पुरम् । निमेष

प्रकृतिमित्रं तपसा स्वर्गमाप्नुयात् । तत्र दत्तं नरैः
 आइमनन्तफलदं भवेत् । पुष्करं नाम वै तीर्थं शाल-
 यामं तथैव च । गौनपातय विख्यातो यत्र वैष्ण-
 वरालयः । तीर्थं सारस्वतं नाम स्वामितीर्थं तथैव
 च । मनन्दरा नदी पुण्ण कौशिकी चन्द्रिका तथा ।
 विटर्भा चाप्यवेणाथ पयोणी प्राङ्मुखी परा । कावेरी
 चोत्तरागा च तथा जालन्धरो गिरिः । एतेषु आइती-
 र्थेषु आइमानन्त्यमद्भुते । लौहटण्डं तथा टण्डं चित्र
 कूटलयेव च । दिव्यं सर्वत्र गङ्गायास्तथा नदीतटं शुभम् ।
 कञ्जाभवश्च तथा तीर्थसुवर्णोपलिनं तथा । संसारमो-
 चनं तीर्थं तथैव कृष्णमोचनम् । एतेषु प्रियतीर्थेषु
 आइमानन्त्यमद्भुते । अट्टहासं तथा तीर्थं गौतमेश्व-
 रमेव च । तथा वशिष्ठतीर्थञ्च भारतञ्च ततः परम् ।
 ब्रह्मावर्त्तं कृशावर्त्तं हंसतीर्थं तथैव च । पिण्डार-
 कञ्च विख्यातं शङ्कोद्वारं तथैव च । खाण्डेश्वरं विश्व-
 कञ्च नीलपर्वतमेव च । तथा च वटनीतीर्थं रामती-
 र्थनथैव च । जयन्तं विजयश्चैव शुकतीर्थं तथैव च ।
 एतेषु आइतातारः प्रयान्ति परमं पदम् । तीर्थं
 मातृदत्तं नाम करवीरपरं तथा । सप्तगोटावरी-
 तीर्थं सप्ततीर्थेश्वरेश्वरम् । तत्र आइं प्रदातव्यमनन्त-
 फलमिच्छुभिः । कीकटेषु गया पुण्ण पुण्णं राजगृहं
 वनम् । व्यवनस्याश्वमं पुण्णं नदी पुण्ण पुनः-
 पुनः । यत्र गाथा विचरति ब्रह्मणा परिकीर्तिता ।
 गण्डव्यावहयः एता यद्यप्येको गयां व्रजेत् । यजेत-
 वाश्वमेधेन नीलं वा वृषसुतव्रजेत् । एषा गाथा विच-
 रति तीर्थेष्वायतनेषु च । सर्वे मनुष्या राजेन्द्र ! की-
 र्त्तयन्तः समागताः । किमस्माकं क्लेशे कश्चिद्गयां यास्यति
 मत्सुतः । प्रीणयिष्यति ताड्यत्वा सप्त पर्यास्तथा
 ऽवरान् । मातामहानामप्येवं श्रुतिरेषा चिरन्तनी ।
 गङ्गायाञ्चास्थिनिचयं गत्वा क्षेप्यति मत्सुतः । तिलैः
 सप्ताष्टभिर्वापि दास्यते च जलाञ्जलिम् । अरण्य-
 तितथे चापि पिण्डदानं करिष्यति । प्रथमं पुष्करा-
 रण्यं नैमिषलदनन्तरम् । धर्मारण्यं ततः प्राप्य
 आइं भक्त्या प्रदास्यति । गयायां धर्मपृष्ठे वा सरसि
 ब्रह्मणस्तथा । गयाशीर्षपटे चैव पितृणां दत्तमजयम् ।
 व्रतं कर्त्तव्यरो यस्तु अश्वानं परिसर्पति । नरकस्यान्
 पितृस्तद्वत् स्वर्गं नयति सत्वरः । क्लेशे तस्य न राजेन्द्र !
 भेतो भवति कश्चन । प्रेतत्वभोगभावश्च पिण्डदानाच्च

गच्छति । गयायां पिण्डदानस्य नान्यज्ञानं विशिष्यते ।
 एकेन पिण्डदानेन तृप्तास्ते भोक्तृगामिनः । धान्यप्रदानं
 प्रवरं वटानि वस्त्रप्रदानञ्च तथा सुनीम्नाः । तोयञ्च
 तीर्थेषु नरैः प्रदत्तं तद्वर्धते प्रवरं प्रददम् ।
 सर्वाघटा सुरचिरा महावला महानदी । ये तु पश्यन्ति
 तां गत्वा मानसे दक्षिणोत्तरे । प्रणम्य द्विजसुखेभ्यः
 प्राप्तं तेजस्मानः फलम् । यद्युदितश्चित्तं वै सत्यं सत्तत्
 प्राप्नोत्यसंशयम् । एष तद्देशतः प्रोक्तस्तीर्थानां संपन्नो
 मया । वागीशोऽपि न गच्छति विस्तरात् किञ्च मा-
 तुषाः" पुराणसर्वस्वे ।

आइं तीर्थभेदस्य प्रागुक्त्यं विष्णुसंहितायास्तुतं यथा
 "यद्य पुष्करेण आइम् जयहोमतपसि च ।
 पुष्करे स्नानमात्रतः सर्वपापेभ्यः प्रेतो भवति । एव-
 मेव गयाशीर्षे अक्षयपटे अमरकण्टकपर्वते वराहपर्वते
 यत्र कश्चन नर्मदातीरे गङ्गायां विशेषतः, कुशावर्त्ते वि-
 ल्वके नीलपर्वते कनखले कृष्णाम् भगुलङ्गे केदारो महा-
 लये नडुलिकायां सुगन्धायां शारङ्गार्यां फल्गुतीर्थे
 महागङ्गायां त्रिधालिकाश्वमे कुमारधारायां प्रभासे यत्र
 कश्चन सरस्वत्यां विशेषतः । गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गा-
 सागरसङ्गमे । सततं नैमिषारण्ये वाराणस्यां विशेषतः ।
 अगस्त्याश्वमे कौशिक्यां सरयूतीरे शोणस्य ज्योतिषायाश्च
 सङ्गमे । श्रीपर्वते कालोटके उत्तरमानसे वडुयायां मत-
 क्कवाप्यां सप्तर्षे विष्णुपदे स्वर्गमार्गपदे मोदावर्त्यां गोमत्यां
 वेलायत्यां विषाशायां वितस्तायां शतश्रुतीरे चन्द्रभा-
 गायां दरावत्यां सिन्धोस्तीरे दक्षिणे पञ्चनदे श्रीशनसे ।
 एवमादिष्वनान्येषु तीर्थेषु सरिद्वाराषु सर्वेष्वपि स्वभावेण
 पुलिनेषु प्रस्त्रवणेषु पर्वतेषु निजुङ्गेषु यनेषूपवनेषु गोम-
 योपलिप्रेषु मनोज्ञेषु"

तीर्थगमने दोषो यथा "अनुपेक्ष्य त्रिरात्राणि
 तीर्थान्यनभिगम्य च । अदत्त्वा काञ्चन गाञ्च दरिद्रो
 नाम जायते" प्रा० त० । तीर्थगमने फलं यथा

"अग्निष्टोमादिभिर्भ्यश्चैरिडा विपुलदक्षिणैः । न तत्
 फलमाप्नोति तीर्थानभिगमनेन यत् । तीर्थान्यनुसरन्
 धीरः अह्वानः सनाहितः । कृतपापो विशुध्यति किं
 पुनः शुद्धकर्मकृत् । तिर्यग्योनिं न वै गच्छेत् कुदेये
 न च जायते । न दुःखी स्यात् स्वर्गमाक् च भोक्षोपा-
 यञ्च विन्दति" ब्रह्मवै० पु० ।

तीर्थसम्यक्फलभागिनो यथा "यस्य हस्तो च पादौ

च मनश्चैव सुसंयतम् । विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च
स तीर्थफलमश्नुते । प्रतिपहादुपाहृतः सन्तुष्टो येन
केनचित् । अहङ्कारविमुक्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ।
अदात्मिको निरारम्भो लब्धाहारो जितेन्द्रियः ।
विमुक्तः सर्वसङ्गैः स तीर्थफलमश्नुते । अकोपनोऽ-
मलमतिः सत्यवादी दृढयतः । आत्मोपमश्च भूतेषु
स तीर्थफलमश्नुते । अश्वहानः पापात्मा नास्तिकोऽ-
स्मिन्नसंगयः । हेतुनिष्ठश्च पञ्च ते न तीर्थफलभागिनः ।
इति काशीखण्डम् । प्रा०त० । तीर्थप्रतिपद्ये दंभोदया ।

“तीर्थेन प्रतिगृह्णीयात् संक्रान्त्यादिषु च तथा ।
स्वकार्ये पितृकार्येऽपि देवताभ्यर्चनेऽपि वा । नि-
ष्कलं तस्य तत्तीर्थं यावत्तद्वनमश्नुते” । “तत्र नारा-
यणक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे हरिः पटे । याराणस्यां वद-
र्यांश्च गङ्गासागरसङ्गमे । पुष्करे भास्करक्षेत्रे प्रभासे
रासमण्डले । हरिहारे च केदारे सोमे वदरपाचने ।
सरस्वतीनदीतीरे पुण्ये हृन्दावने वने । गोदावर्यांश्च
कौदिक्यां त्रिवेगयाश्च हिमालये । एतेष्वन्येषु यो दानं
प्रतिगृह्णाति कामतः । स च तीर्थप्रतिग्राही कुम्भीपाकं
प्रमाति च” इति ब्रह्मवे० प्र० ॥ शङ्खः “तीर्थं प्राप्त्वा तुष-
ङ्गेन स्नानं तीर्थे समाचरन् । स्नानजं फलमाप्नोति
तीर्थयात्राफलं न तु” । तथा यस्य पादौ च हस्तौ च
मनश्चैव सुसंयतम् । विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफल-
मश्नुते । नृणां पापकृतां तीर्थं भवेत् पापस्य संचयः ।
यथोक्तफलदं तीर्थं भवेच्छुद्धात्मनां नृणाम्” । हस्तसंयमो-
ऽत्र निन्दितप्रतिपहादिनिवृत्तिः । पादसंयमस्तु अगम्य-
देशादिगमननिवृत्तिः । मनःसंयमः कामक्रोधादिनि-
वृत्तिः, विद्या तत्सतीर्थफलबोधकसच्चास्त्रवेदाद्याधिगम-
रूपा । तपः आत्मिषादिनिवृत्तिः । कीर्त्तिः धर्मार्थतीर्थ-
गमने धार्मिकत्वादिना प्रसिद्धिः । फलं सस्यगति शेषः ।
एतच्च हस्तसंयममादितीर्थयात्राङ्गं महाभारते तीर्थ-
यात्रासंप्रक्रस्याभिधानात् तीर्थस्नानादिकर्माङ्गम् । श-
ङ्खेन यात्राप्रकरणमन्तरेणैव सतीर्थफलमश्नुते इति
सामान्याभिधानात् । इति कल्पतरुः । अतएव पैठीनसिः
“भोक्तृगांश्च स लभते यः परार्थेन गच्छति” । अङ्गं
तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति” । परार्थेन वेतना-
दिना, प्रसङ्गेन उद्देश्यान्तरप्रसङ्गेन । “तथा प्रतिजतिं
कृत्वा तीर्थवारिचि मज्जयेत् । मज्जयेत्तु यस्तद्दिश्य अष्ट-
भागं लभेत सः” ।

तीर्थयात्राविधानं यथा “यो यः कश्चिस्तीर्थयात्रान्तु
गच्छेत् । सुसंयतः स च पूर्वं गृहे स्ने । कृतोपवासः
शुचिरप्रमत्तः संपूजयेद्भक्तिमन्त्रो गणेशम् । देवान्
पितॄन् ब्राह्मणांश्चैव साधून् धीमान् प्रीणयन् वित्तयत्तत्रा
प्रयत्नात् । प्रत्यागतश्चापि पुनस्तथैव देवान् पितॄन्
ब्राह्मणान् पूजयेच्च । एवं कुर्यात्तस्य तीर्थं यदुक्तं
फलं तत् स्याच्चाल सन्देह एव” इति ब्रह्मपुराणम् ।
एतदधिकारे प्रा०त० ।

“सुसंयतः पूर्वदिने कृतैकभक्तादिनियमः । तदुत्तरदिने
कृतोपवासस्तदुत्तरदिने गणेशं गृहानिष्टदेवताञ्च संपूज्य
हविश्चाङ्गं कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयेत् । ततः शुभकाले
यात्रां कुर्यात् तीर्थयात्रान्तु गच्छेदित्युपक्रमादुपवास-
दिने सुगृह्यनमसि । “प्रयागे तीर्थयात्रायां पितृमातृ-
विद्योगतः । कच्चानां वपनं कार्यं न हृथा विकचोभ-
वेत्” इति विष्णुपुराणवचनात् । प्रवेशेऽपि तीर्थया-
त्रायामिति वक्तव्यम् । “गच्छन् देशान्तरं यस्तु आङ्गं
कुर्यात्तु सर्पिषा । यात्रार्थमिति तत् प्रोक्तं प्रवेशे च
न संशयः” इति भविष्यपुराणादिति गङ्गावाक्यावली ।
वस्तुतस्तु तीर्थप्रत्यागमनोत्तरस्नग्दृष्टप्रवेशे इत्येव वक्त-
व्यम् । यात्राप्रत्यागमनोत्तरस्नग्दृष्टप्रवेशयोर्भेदात् प्रत्या-
गमनोत्तरलाभस्तु प्रत्यागतश्चापीति प्रागुक्तत्वात् व्यक्त-
माह हलायुधधृतं कूर्मपुराणवचनम् “तीर्थयात्रास
मारम्भे तीर्थात् प्रत्यागमेऽपि च । हविश्चाङ्गं प्रकुर्वीत
बह्वसर्पिःसमन्वितम्” । ततश्च प्रवेशे चेति चकारेण
आङ्गमात्रं संसृजितम् । नतु तस्य यात्रार्थत्वमपीति ।
एवं देवान् पितॄन्त्यभिधानात् तत्पूजनमेव पुनः कार्यं
नतुपवासादिकमपि अन्यथा देवानित्यादिकं व्यर्थं
स्यात् । मत्स्यपुराणम् “तिलोदकाञ्जलिर्देवोजलस्यै-
स्तीर्थवासिभिः । सदा न हस्तेनैकेन गृहे आङ्गं समि-
प्यतं” । अत्र जलस्यैरित्यनेन स्थलस्थानामपि जलस्वत्वं
नियम्यते । तथा हि “अनुरुदके आचालो अन्तरेव
शुद्धोभवति । तस्मादन्तरेकं बहिररेकञ्च पादं कृत्वा
आचामेत् सर्वत्र शुद्धोभवति” इति पैठीनस्युक्तेन जलै-
कचरणकृताचमनेन उभयत्र कर्माहृत्यात् तर्पणकाले
तीर्थे जलैकचरणत्वं प्रतीयते । अन्यत्र त्वनियमः ।
तद्रूपाणां जले च तर्पणमविरुद्धमिति । गृह इति
स्थलोपलक्षणम् । देवीपुराणे । “अकालेऽप्यथ वा काले
तीर्थं आङ्गं तथा नरैः । प्राप्नोरेव सदा कार्यं कर्त्तव्यं

पितृतर्पणम् । पिण्डदानं ततः शक्तेः पितृणाञ्चातिद-
र्शम् । विलम्बो नैव कर्त्तव्यो न च विघ्नं समाचरेत् ।
आङ्गं तत्र तु कर्त्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम् । अध्वाङ्गु-
प्रकाशानां नैव दृष्टिस्तत्र यत् । अध्वाङ्गुदण्डकाकः ।
अवाकान इति न रात्र्यादायति पथ्युदस्तप्रतिप्रसवः ।
तथात्वे तद्वाधापत्तेः । किन्तु पथ्युदस्ते तराप्रशस्तकाल-
परम् । “तत् सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।
अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्त्तिताः” इत्यनु-
सारात् । काल इति प्रशस्तापराहणादिकालपरम् । अत्र
शुचिः प्राप्नुत्तरविहितप्रथमदिन एव आङ्गं तेन पूर्वदिने
रात्र्यधीनेलादावागमनेऽपि परदिने आङ्गमविरुद्धम् । तथा
च हलायुधस्तम् “गत्वैव तीर्थं कर्त्तव्यं आङ्गं तत्प्राप्ति-
हेतुकम् । पूर्वार्हणेऽप्यथ वा प्रातर्दशे स्यात् पूर्वदक्षिणे” ।
पूर्वार्हणे सङ्गवे पूर्वदक्षिणे अग्निर्होत्रे । पिण्डदानमिति
आह्रासक्ये केवलपिण्डदानमिति न पौनरुक्त्यम् ।
तीर्थे पिण्डप्रतिपत्तिमाह मत्स्यपुराणम् “पिण्डांस्तु
गोऽजविभ्रेभ्योदद्यादग्नौ जलेऽपि वा । तीर्थं ग्राह्ये सदा
पिण्डान् क्षिपेत्तीर्थे विचक्षणः” ।

वासुपु० “उद्यतश्रेष्ठयां गन्तुं आङ्गं कृत्वा विधानतः ।
विधाव कर्पटीवेशं कृत्वा यामं पदक्षिणम् । ततो व्या-
मानं गत्वा आङ्गशेषस्य भोजनम्” इत्युक्तं गयाभितुप-
कक्षणादन्यत्वापि तथा । अन्यत् मत्कृतगयाआङ्गादि-
पङ्क्तौ दृश्यम् ।

कूर्मपुराणम् “ऐश्वर्यलोभमाहात्म्यात् गच्छेद्व्यानेन यो
नरः । निष्कलं तस्य तत्तीर्थं तस्माद्दानं विवर्जयेत्” इति
मत्स्यपुराणम् “संवत्सरं हिमासनं पुनस्तीर्थं वृजेद्वयद ।
सुखद्वन्द्वोपवासश्च तदा यत्नेन कारयेत्” इति गङ्गावा-
क्याव० । तीर्थप्राप्तिप्रत्यक्षविधानं यथा ।

“न परीक्ष्यो द्विजस्तीर्थं ज्ञात्वा भोज्य एव हि । सक्तुभिः
पिण्डदानञ्च चरुणा पायसेन च । कर्त्तव्यमर्घ्य-
भिर्दत्तं पिण्याकेन गुडेन च । आङ्गं तत्र तु
कर्त्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम् । अकालेऽप्यथवा काले तीर्थ-
आङ्गं तर्पणम् । अलम्बने कर्त्तव्यं नैव विघ्नं समा-
चरेत् । यदङ्गं तीर्थप्राप्तिः स्यात्ततोऽङ्गः पूर्ववासरे ।
उपवासश्च कर्त्तव्यः प्राप्तेऽङ्गं आङ्गदो भवेत् । तीर्थोप-
वासः कर्त्तव्यः शिरसो सुखद्वन्द्वं तथा । शिरोगतानि
पापानि यानि सुखद्वन्द्वतो यतः । तीर्थं प्राप्य प्रसङ्गेन
ज्ञानं तीर्थं समाचरेत् । ज्ञानजं फलमाप्नोति तीर्थ-

यात्राश्रितं न तु” इति काशीखण्डम् । “सुखद्वन्द्वोप-
वासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः । वर्जयित्वा गयीं गङ्गां
विशालां विरजानथा” इति स्कान्दम् “ज्ञापयेत्
स्निग्धमित्रादीन् ज्ञातीं स्त्रीर्धे नरोत्तमः । अन्यथापह-
रन्त्येते बलात्तीर्थभवं फलम्” इति स्कान्दम्
“मातरं पितरं जायां भ्रातरं सुहृदं गुरुम् । यस्तु दृश्य
निमज्जेत अष्टभागं लभेत सः” इति प्रा०२० मार्क०५० ।

कलौ तीर्थानां पृथिव्यां स्थितिकालो यथा “सर-
स्वती पुण्यक्षेत्रमाजगाम च भारतम् । गङ्गाशामेन
कलया स्वयं तस्यौ हरः पदे । पद्माङ्गीरथानीता-
मर्ही भागीरथो शुभा । समाजगाम कलया वाणी
शामेन नारदः । पद्माजगाम कलया सा च पद्मावती
नदी । भारतं भारतीयाषात् स्वयं तस्यौ हरः पदे ।
कलेः पद्मसहस्रं वर्षान् स्थित्वा च भारते । जम्बुस्तस्य
सरद्रूपं विहाय श्रीहरः पदम् । यानि सर्वाणि
तीर्थानि काशीं हन्दावनं विना । यास्यन्ति ताभिः
सार्द्धं वैकुण्ठमाप्तया हरः” ।

“यानादिना गमनदोषो यथा ‘पुण्यार्द्र’ हरते याने
तदर्द्धं तत्र पादुके । तदर्द्धं तैलसांसाभ्यां सर्वं हरति
मैथुने” इति कर्मलोचनम् ।
तत्र उपाये षट्ते च “कृततीर्थः पयसा मिवाशयः” किरा०
शास्त्रे तीर्थकरः । पाले । “ब्रह्मचारी धनदायी मे-
धावी श्रोत्रियः प्रियः । विद्याया विद्यां यः प्राह तानि
तीर्थानि प्रणमम्” विद्यावाक्यम् । १८ चात्वालोत्तरयोर-
न्तराले देशे “दक्षिणेनाहृत्य तीर्थेन पूर्वेण वेदिमपरेण
वा” कात्या० श्रौ० ५।५।११ । “तीर्थेन चात्वालोत्तरान्तरेण
प्रवेश्य वेदिचात्वालयोरन्तरालेन पूर्वेणोत्तरवेदिं दक्षि-
णेनान्तरेः पुरस्तादाहृत्य अथवा तीर्थेन प्रवेशनानन्तर-
मुत्तरां वेदिमपरेण चानीय वेद्योरन्तरालेन दक्षिणस्याग्नेः
पुरस्तदानीय जुहोति” “तेनान्तरेण प्रतिप्रवृत्तौ चात्वालं
चेतव्यं देवानां तीर्थम्” षड्विं० ब्रा० । कराकृतिलेखे ब्रा-
ह्मादितोर्धता यथाह मनुः “ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नि-
त्यकालमुपस्पृशेत् । कायत्रै दशिकाभ्यां वा न पितृण्ये
कदाचन । अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते । काय
मङ्गलमूलेऽप्ये देवं पितॄन् तयोरधः” शास्त्रानुज्ञावि-
पये । “अङ्गिसन् सर्वभूतान्वन्यत्वा तीर्थस्यः” का० उ० तीर्थ-
शास्त्रानुज्ञाविषयः” भाष्यम् । १८ मन्त्रप्रादद्यादशु ।
‘कश्चिदद्यादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च । विभिस्त्रिभिर-

विज्ञातैर्वैद्ये तीर्थानि चारुणैः भा० सं० ५५० । तीर्थानि मन्त्रिप्रभृतीन्ष्टादश यान्यवगात् राजा कृतकृत्यो भवति तानि चोक्तानि नीतिशास्त्रे “मन्त्रोऽपरोहितश्चैव युवराजश्च भूपतिः पञ्चमो द्वारपालश्च षष्ठोऽन्वेषिकस्तथा । कारागाराधिकारी च इव्यसञ्चयकस्तथा । कृत्याकृत्येषु चार्थानां नवमो विनियोजकः । प्रदेष्टा । नगराध्यक्षः । कार्यनिर्माणकस्तथा । धर्माध्यक्षः । सभाध्यक्षः । दण्डपालस्तपस्वमः । षोडशो दुर्गपालश्च । तथा राजान्पालकः । अटवीपालकानानि । तीर्थान्यष्टादशैव तु । चारान् विचारयेत्तीर्थेष्वात्मनश्च परस्य च । पापगुणादीन्विज्ञातानन्योन्यमितरेष्वपि । मन्त्रिणं युवराजञ्च हित्या स्वेष्टं पुरोहितमित्ति” एषां तीर्थशब्दवाचप्रत्ये हलायुधः “शोनौ जनावतारे च मन्त्राद्याष्टादशवपि । पुण्यप्रसिद्धे तथा पात्रे तीर्थं स्यादर्शनेष्वपि” इति परेषामष्टादशसु स्वस्य मन्त्रिपुरोहितयुवराजपञ्च पञ्चदशसु च तीर्थेषु चारान्यैः परस्परं चाविज्ञातांस्त्रींस्त्रीन् प्रयुज्य तत्त्वानां वार्त्तां सर्वचारसंवादे तथ्यां जानीयात्” नी० क० ।

२० जलाशयादरत्नमात्रदेगे आदित्यपुराणे “अरत्नमात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्यान्मोचमनुज्जते । पश्चाच्च शोधयेत्तीर्थमन्यथा न शुचिर्भवेत्” । तस्मिन् देशे शौचं न कर्तव्यं यस्मादरत्नमात्रव्याहितजलात् तत् स्थलमेव तीर्थं जलसमीपत्वात्” आ० त० ।

“तीर्थं भवनारण्यगिरिपर्यंतसागराः । सरस्वती भारती च पुरीति दश कीर्तताः” महावि० तन्त्रोक्ते २ सन्धासिनामुपाधि भेदे । तल्लक्षणं तत्रैव “विंशतीसङ्गं तीर्थं तत्त्वमस्यादिलक्षणे । स्नायात्ततीर्थं भावेन तीर्थं नामा स उच्यते” । अन्यानि च भौमतीर्थानि भारततीर्थेयात्पावर्वादौ पुराणान्तरेषु प्रसिद्धानि । “अन्यानि यानि तीर्थानि काशीपाप्रिकराणि च । काशीं प्राप्यैव भोक्तुं नान्यथा कल्यकोटिभिः” नीलकण्ठप्रवचकम् ।

तीर्थकर पु० तीर्थं शास्त्रं करोति क्लृप्त । १ जिने हेमच० । २ शास्त्रकरे लि० । ३ विष्णो पु० । “मनोजवस्तीर्थकरः” विष्णुसं० । “चतुर्दशविद्यानां बाह्यसमयानां च प्रणेतारप्रवक्ता चेति तीर्थकरः हृदयपीवरूपेण समुक्तैर्भौ हत्वा विरिञ्चये सगर्वाद् सतीः श्रुतीरन्यास विद्या उपादिशत् बाह्यविद्याः सुरवैरिणां वञ्चनाय चोपादिशदिति पौराणिकाः कथयन्ति” भाष० ।

तीर्थकाक पु० तीर्थं काक इव लोलुपत्वात् । तीर्थं काकः सङ्गव्यवहारिणि लोलुपे । तीर्थं ध्वाङ्कादयोऽप्यत्र ।

तीर्थकृत् पु० तीर्थं करोति क्लृप्त । १ जिने हेमच० । २ शास्त्रकरे लि० । [हेमच० ।

तीर्थद्वार पु० तीर्थं शास्त्रं करोति क्लृप्तं च । जिने हेमच० । तीर्थदेव पु० तीर्थं शिव श्रेष्ठः देवः तीर्थं दीव्यति वा दिव्यत्वात् । शिवे शिवसहस्रनाम ।

तीर्थमहाहृद् पु० तीर्थरूपो महाहृद् । स्वनामख्याते तीर्थभेदे “नन्दा च परनन्दा च तथा तीर्थमहाहृद्” भा० अनु० १६५ अ० । नानातीर्थोक्तौ ।

तीर्थयात्रा स्त्री तीर्थं सहिगृयात्रा । १ तीर्थेद्देशेन यात्रायाम् । तद्विधिः सतकृतगयात्रायादिपञ्चतौ दृश्यः । भारतान्तर्गते २ वनपर्यटनान्तरपर्यटने । तीर्थयात्रा ततः परं कुरुराजस्य धीमतः” भा० व० १ अ० । तस्य वनपर्यटनं ८० व्याख्यावधि १५६ चध्यायात्मम् । [तीर्थराजिगण्डे उदा०

तीर्थराज पु० तीर्थानां राजा ध्वंसमा० । प्रयागे तीर्थं । तीर्थराजि(जी) स्त्री तीर्थानां राजिरत्र । अविमुक्ते काश्यां त्रिका० वा डीप् । निन्दनात्वापष्टितीर्थानामानयनात्तथात्वम् । यथोक्तं काशी० ६६ अ० ।

“सर्वरत्नमया रम्या साष्टपटिरभूदिह । भूर्भुवःस्वस्तिले यानि शुभान्यायतनानि हि । सुतिदान्यपि तानीह मयाऽऽनीतानि सर्वतः । यतोयच्च समानीतं यत् यच्च कृतास्पदम् । कथयिष्याम्यहं नाथ । जगत् तदवधीयताम् । स्यान्नुनाम महालिङ्गं देवदेवस्य भोजनम् । कुरुत्वादिहोद्भूतं कलाशेषोऽस्ति तत्र वै । तदग्रे सर्वहित्याख्या महापुष्करिणी शुभा । लोकार्कपश्चिम भागे कुरुक्षेत्रस्थली तु सा । तत्र स्नातं कृतं जपं तप्तं दत्तं शुभार्थभिः । कुरुक्षेत्राद्भवत् सद्यः कोटिकोटिगुणधिकम् । नैमिषाद्देवदेवोऽत्र ब्रह्मावर्त्तनं संयुतः । तत्रांशमात्रं संस्थाप्य काश्यामाविरभूदिहो ! । दुर्गद्वाराजोत्तरे भागे सिद्धिं साधकस्तु वै । लिङ्गं वै देवदेवाख्यं तदग्रे कूप उत्तमः । ब्रह्मावर्त्तं इति ख्यातः पुनरावर्त्तकक्षमा । तत्कुरुक्षेत्रः कृतस्नानो देवदेवं समक्षं च । तत्पुण्यास्त्रैमिषारगयात् कोटिकोटिगुणं स्पृष्टम् । गोकर्णायतनादव स्वयमाविरभून्महत् । लिङ्गं महावनं नाम शास्त्रादित्यसमीपतः । दर्शनात् स्पर्शनाद्यस्य क्षणादेनो महावनम् । वाताहतस्तुलरागिरिव विद्राति दूरतः । कपालप्रोचनपुरो दृष्टा लिङ्गं महावनम् । महावन-

मयाप्रोति निर्वाणनगरं व्रजेत् । अण्णोचनतः प्राच्यां
प्रभासात् जलसम्भवात् । शशिभूषणसंज्ञं तु लिङ्गमत्र
प्रतिष्ठितम् । तल्लिङ्गं स्रवनामृत्यः शशिभूषणतां व्रजेत् ।
प्रभासजलयात्रायाः पण्यं प्राप्नोति कोटिकत् । उज्ज-
यिन्या महाकालः स्वयमत्रागतो विभुः । यन्नामस्मरणा-
दत्र न भयं कलिकालतः । पण्यारख्यान्महालिङ्गान्
प्राच्यां कलुषनाशनम् । महाकालाभिधं लिङ्गं दर्श-
नाम्नोक्तदं परम् । योगेश्वरलिङ्गं पुष्कराक्षीर्थ-
सम्भवात् । आविशसोदितं महत् पुष्करेण सदैव तु ।
मत्स्योऽर्चुन्तरे भागे दृष्टाऽयोगेश्वरसूक्तसम् । स्नाना-
योगेश्वरगडे तु भवाचारयते पितृन् । महाभादेकरं
लिङ्गमदृष्टासादिहागतम् । त्रिलोचनाददीच्यान्तु तद्-
दृष्टिर्भक्तये सताम् । महोत्कटेश्वरं लिङ्गं मरुत्कोटा-
दिहागतम् । कामेश्वरोत्तरे भागे दृष्टं विमलसिद्धि-
दम् । विश्वप्यानादिहायातं लिङ्गं वै विमलेश्वरम् ।
स्वर्गीनात् पश्चिमे भागे दृष्टं विमलसिद्धिदम् । महाव्रतं
महालिङ्गं महेन्द्रादिह संस्थितम् । स्कन्देश्वरसमीपे
तु महाव्रतफनपदम् । हृन्दारकपिहृन्दानां स्तवतां प्रथमे
युगे । उत्पन्नं यन्महालिङ्गं भूमिं भित्त्वा सुदुर्भिताम् ।
महादेवेति तैरुक्तं यन्मनोरथपूरणात् । वाराणस्यां
महादेवस्तदारभ्याभवत् यत् । सुक्तिजेतं कृतं येन
महालिङ्गेन काशिका । अविस्मृते महादेवं यो द्रव्य-
त्यत्र मानवः । शम्भुलोके गमस्तस्य यत्र तत्र मृतस्य
हि । अविस्मृते प्रयत्नेन तत् संसेव्यं सुसज्जुभिः ।
कल्पान्तराऽपि न त्यक्तं कदाप्यानन्दकाननम् । येन लिङ्ग-
स्वरूपेण महादेवेन सर्वथा । तत्प्रासादोऽयमतलः सर्व-
रत्नभयः शुभः । हिरण्यगर्भतीर्थांश्च प्रतीच्यां जेव
रक्षिका । वाराणस्यामधिष्ठात्री देवता साभिलापदा ।
महादेवेति मंज्ञा वै सर्वलिङ्गस्वरूपिणी । वाराणस्यां
महादेशे दृष्टो यैर्लिङ्गरूपधृक् । तेन त्रैलोक्यलिङ्गानि
दृष्टानीह न संशयः । वाराणस्यां महादेवं समभ्यर्च्य
सकृद्वरः । आहूतसंपूर्वं यायच्छिःलोके वसेन्दुदा ।
पवित्रपर्वणि सदा आशणे मासि यत्रतः । लिङ्गे
पवित्रमारोप्य महादेवेन गर्भभाक् । पितामहेश्वरं लिङ्गं
गयातीर्थादिहागतम् । फल्गुपञ्चमिभिस्तीर्थैः सार्द्धं
कोश्टसंस्थितैः । सम्प्रेष्य यत्र वै तप्तं युगानामयुतं
गतम् । साक्षीकृत्य महालिङ्गं श्रीमङ्गमेश्वराभिधम् ।
पित महेश्वरं लिङ्गं तत्राभ्यर्च्य नरोसदा । त्रिःसप्त-

कुलसंयुक्तो सुच्यते नात्र संशयः । प्रयागतीर्थराजस्य
मूलटङ्को महेन्द्रः । तीर्थराजेन सञ्चितः स्थित आगत्य
वै स्वयम् । निर्वाणमण्डपाद्व्यादवाध्यामतिनिर्मलः ।
प्रासादो मरुणा यस्य स्रष्टे कान्धनोज्ज्वलः । देवैर्नैव-
वरो दतो तत्र पर्वयुगान्तरे । पृथ्वी महेन्द्रः काश्यां
प्रथमं कलुषपापहः । यः प्रयाग इह स्नानो नमस्यति
महेन्द्रम् । समभ्यर्च्य विधानेन महासम्भारविस्तैः ।
प्रयागस्नानजात् पुण्यं मूलटङ्कविलोकनात् । स
प्राप्नुयाच्च सन्देहः पुण्यं कोटियुगोत्तरम् । शङ्ख-
कक्षांश्चहात्तेवान् महातेज इतीरितम् । लिङ्गमावर-
भूदत्र महातेजोभिर्द्विदम् । महातेजोनिधेस्तस्य
प्रासादोऽतीव निर्मलः । ज्वालाजटिलिताकाशो मायि-
क्यैरेव निर्मितः । तल्लिङ्गदर्शनात् स्पर्शात् स्तवनाच्च
समर्चनात् । प्राप्यते तत् पुरं धाम यत्र गत्वा न
शोचते । विनायकेश्वरात् पूर्वं महातेजःसमर्चनात् ।
तेजोमयेन यानेन याति माहेश्वरं पदम् । रुद्रकोटि
समाख्याताक्षीर्थात् परमपावनात् । महायोगेश्वरं लिङ्ग-
मायिषके स्वयं परम् । पार्वतीश्वरलिङ्गस्य समीपे
सर्वसिद्धिदम् । तल्लिङ्गदर्शनात् पुंसां कोटिलिङ्गफलं
लभेत् । तत्प्रासादस्य परितो रुद्राणां कोटिस-
ंस्थिता । प्रासादस्यसंस्थाना निर्मिता रुद्रमूर्तिभिः ।
काश्यां रुद्रस्थली सा तु पठारते वेदगादिभिः । रुद्रस्थल्यां
मृता यो वै क्षमिकोदपतङ्गकाः । पशुपक्षिभृगा मर्त्या
स्नेच्छा याप्यथ दीक्षिताः । तेषां तु रुद्रीभूतानां पुन-
रावृत्तिरत्र न । जन्मान्तरसहस्रेषु यत् पापं सप्तपा-
जितम् । रुद्रस्थलीं प्रविष्टस्य तत् सर्वं व्रजति क्षयम् ।
अकामो वा सकामो वा तिर्यगर्थोनिगतोऽपि वा । रुद्र-
स्थल्यां त्यजन् प्राणान् परं निर्वाणमाप्नुयात् । स्वय-
मेकस्मिन्नात् जेवात् कृत्तिंसा इहागतः । कृत्तिवासि
लिङ्गेऽत्र स्वयमेव व्यस्यतः । अस्मिन् लिङ्गे स्वभक्तानां
साखः सर्पिणो विभुः । स्वयंशोपदिशेदुद्वह्य श्रुतो
श्रुतिभरीरितम् । * जेवेऽत्र सिद्धिं प्राप्नुवन्तीथो
मरुजाङ्गनात् । प्रचण्डपापसंघातं खण्डयेच्छतधे-
क्षणात् । पाशपाणिगणाध्यक्षसमीपे यः प्रपश्यति ।
चण्डीश्वरं महालिङ्गं स याति परमां गतिम् । काल-
झराक्षीकण्ठक्षिष्टदत्र स्वयं विभुः । गणेशात् कूट-
दलाख्यात् समीपे भवनाशनः । नीलकण्ठेश्वरं लिङ्गं
काश्यां यैः परिपूजितम् । नीलकण्ठाक्षयः स्नानेव

शशिभूषणाः । काम्प्रीरादिह संप्राप्तं लिङ्गं विजय-
संज्ञितम् । सदा विजयदं पुंसां विजयेः समर्च-
नात् । ऊर्ध्वरेतास्त्रदण्डायाः संप्राप्तोऽत्र स्वर्गविभुः ।
कुष्माण्डकं गणाध्यक्षं पुरस्कृत्वा व्यवस्थितः । ऊर्ध्वं
गतिमवाप्नोति वीक्षणदूर्ध्वरेतसः । ऊर्ध्वरेतसि ये
भक्ता न हि तेषामधीनतः । मण्डलेश्वरतः क्षेत्वा-
लिङ्गं श्रीकण्ठसंज्ञितम् । विनायकान् गङ्गमंजुदुत्तरस्यां
दिशि स्थितम् । श्रीकण्ठस्य तु ते भक्ताः श्रीकण्ठा एव
ते नराः । नेह श्रिया विद्युज्ज्वले न परत्वं कदाचन ।
कागलागङ्गान्महातीर्थात् कपर्दीश्वरसंज्ञितः । पिशाच
मोचने तीर्थे स्वयमाविरभूद्भिः । कपर्दीं समभ्यर्च्य
न नरो निरयं व्रजेत् । न पिशाचत्वमाप्नोति कृत्वाऽ-
त्राप्यवसुत्तमम् । व्याघ्रदंक्षेत्रात् क्षेत्वा लिङ्गं
रुष्मेशसंज्ञितम् । स्वयमभ्यागतं चात्र क्षेत्वे वै श्रियसां
पदे । विकटद्वजसंज्ञस्य गणेशस्य समीपतः । दृष्ट्वा
लिङ्गेश्वरं लिङ्गं गतिं शुभमवाप्नुयात् । संप्राप्तमिह
देवेशं जयन्तं मधुकेशवात् । लम्बोदराङ्गणपतेः पुरस्ता-
त्तदवस्थितम् । जयन्तेश्वरमालोक्य स्नात्वा गङ्गाजले
गुभे । प्राप्नुयाद्वाञ्छितां सिद्धिं सर्वत्र विजयी भवेत् ।
प्रादुशकारं देवेशः श्रीशैलान्त्रिपुरान्तकः श्रीशैलशिखरं
दृष्ट्वा यत् फलं ससुदीरितम् । त्रिपुरान्तकमालोक्य तत्-
फलं हेलयाप्यते । विश्वेशात् पश्चिमे भागे त्रिपुरान्तक-
मीश्वरम् । संपूज्य परया भक्त्या न नरो गर्भमावि-
शेत् । सोम्यस्यानादिहायातो भगवान् कुक्कुटेश्वरः ।
वक्रतुण्डगणाध्यक्षसमीपे सोऽयतिष्ठते । तद्दर्शनादज्ञे-
नाशु करस्याः सर्वसिद्धयः । जलेश्वरान्त्रिमुनी च स्वय-
मीशः समागतः । एकदन्तोत्तरे भागे सोऽर्चितः सर्व-
कामदः । त्रिभुवनाच्छेत्वातो देवस्त्रिभुवकोऽस्ति समागतः ।
त्रिमुखात् पूर्वदिग्भागे पूजितस्त्रिभुवकत्वकत् । हरेश्वरो
हरिश्चन्द्रात्क्षेत्वादेव समागतः । हरिश्चन्द्रेश्वर-
पुरः पूजितो जयदः सदा । इह सर्वः समायातः
स्यानात् मध्यमकेशरात् । चतुर्वेदेश्वरं लिङ्गं पुरो
वायव्यसंस्थितम् । सर्वलिङ्गं समभ्यर्च्य काश्यां परम-
सिद्धिदत् । न जातु जन्तुपदवीं प्राप्नुयात् कापि
मानवः । स्थलेश्वरान्महालिङ्गं प्रादुर्भूतं परन्विष्ट ।
यत्र यज्ञेश्वरं लिङ्गं सर्वयज्ञफलप्रदम् । महालिङ्गं
समभ्यर्च्य महाशङ्कासमन्वितः । महर्तौ श्रियमाप्नोति
लोकेऽत्र च परत्र च । इह लिङ्गं सहस्राख्यं सुखी-

ख्यात् समागतम् । यस्य संदर्शनात् पुंसां ज्ञानचक्षुः
प्रजायते । शैलेश्वरादशचक्रान्तु सहस्राक्षेश्वरं विभुम् ।
दृष्ट्वा जन्मसहस्राणां शतानां पातकं त्यजेत् । हर्षिता-
क्षर्षितं चात्र प्रादुरासीत्तमोहरम् । लिङ्गं हर्षदं
पुंसां दर्शनात् स्पर्शनादपि । महेन्द्रेश्वरसमीपे तु
प्रासादो हर्षितेशितः । तद्विलोकनतः पुंसां नित्यं
हर्षपरम्परा । इह स्वयं समायातो रुद्रो रुद्रमहा-
लयत् । यस्य दर्शनतो यान्ति रुद्रलोको नराः स्फुटम् ।
यैस्तु रुद्रेश्वरं लिङ्गं काश्यामत्र समर्चितम् । ते
रुद्ररूपिणो मर्त्या विज्ञेया नात्र संशयः । त्रिपुरेश
समीपे तु दृष्ट्वा रुद्रेश्वरं विभुम् । रुद्रास्त एव विज्ञेया
जीवन्तोऽपि मृता अपि । आगादिह महादेवो वृषेशो
वृषभध्वजात् । वाणेश्वरस्य लिङ्गस्य समीपे वृण्टः
सदा । इहागतं तु केदारदीशानेश्वरसंज्ञितम् । तत्
द्रष्टव्यं प्रतीच्यां च लिङ्गं मल्लदंक्षेत्रात् । ईशा-
नेशं समभ्यर्च्य स्नात्वा तु वरणाश्रमसि । वसेदीशान-
नगरं ईशानसदृशप्रभः । भैरवाद्भैरवीमूर्तिरत्नायाता
मनोहरा । संहारभैरवो नाम द्रष्टव्यः स प्रयत्नतः ।
पञ्जनात् सर्वसिद्धौ स प्राच्यां स्वर्गविनायकात् । संहार-
भैरवः काश्यां संहरेदवसन्ततिम् । उग्रः कनखलासीर्था-
टाविगासीत् सुसिद्धिदः । तद्विलोकनतो नृणां सुखं पापं
विनश्यति । उग्रं लिङ्गं सदा सेव्यं प्राच्यां स्वर्गविनाय-
कात् । च्युत्या अपि नश्ये युरूपसर्गास्तद्वर्जनात् । वस्त्रा-
पथान्महाक्षेत्राद्भुवो नाम स्वयं विभुः । प्राच्यां दण्डीश्वरः
पूज्यः सदेहलिनिनायकात् । तस्यार्चनेन मर्त्यानां न
पुनर्भव ईक्ष्यते । भीमचण्डीसमीपे तु प्रादुरासीदिह प्रभुः ।
भवंश्वरं समभ्यर्च्य भवे नाविर्भवेश्वरः । प्रभुर्भवति सर्वेषां
राज्ञामाज्ञातामिह । देवदारुनादृष्ट्वा दण्डयन्
पातकावलीः । वाराणस्यां समागत्य स्थितो लिङ्गाकृति-
र्भवः । प्राच्यां दण्डीश्वरः पूज्यः स देहलिनिनाय-
कात् । तस्यार्चनेन मर्त्यानां न पुनर्भव ईक्ष्यते । भद्र-
कर्णं हृदादृष्ट्वा भद्रकर्णहृदाश्रितः । शिवः साक्षादि-
हायातः सर्वेषां शिवदीर्घार्चितः । उदण्डाख्याङ्गणपतेः
प्राच्यां तत्तीर्थे सुत्तमम् । भद्रकर्णहृदे स्नात्वाऽभ्यर्च्य लिङ्गं
शिवार्क्यम् । सर्वत्र शिवमाप्नोति भद्रं भयविनाशकम् ।
श्रद्धयात् सर्वभूतानां भद्रं पश्यति चास्त्रिभिः । गङ्गुरश्च
हरिश्चन्द्रात् तत्परः प्रतिभासते । तत्पञ्जनाञ्जनानां न
जननीजठरे जनिः । यमलिङ्गान्महातीर्थात् काशलिङ्ग-

मिह स्थितम् । कलशेन इति ख्यातं चन्द्रेशात् पश्चिमेन
तु । यमतोर्थे नरः सात्वा भिलावरुणदक्षिणे । काल-
लिङ्गं समानोक्य कलिकालभयं कुतः । तत्र भीम
चतुर्दश्यां यस्तु यात्रां करिष्यति । अपि पातकयुक्तस्य
यमयात्रां न यास्यति । नेपालाञ्च महाक्षेत्रादायात्
पशुपतिस्त्विह । यत्र पाशुपतो योग उपदिष्टः पिना-
किना । महता देवदेवेन ब्रह्मादिभ्यो विसृज्यते । तस्य सं-
दर्शनादेव पशुपाशैर्वियुज्यते । करवीरकतीर्थाञ्च कपा-
लीश इहागतः । कपान्धभवने तीर्थे द्रष्टव्यः स
प्रयत्नतः । तद्विलोकनमात्रेण ब्रह्महत्या विलीयते ।
उभापतिर्देविकाया इहागत्य व्यवस्थितः । दृष्टः पशुपतः
प्राच्यां हरेत् पापं चिरार्जितम् । लिङ्गं महेश्वरक्षेत्रे
त्वादिह दीपे शर्मज्ञितम् । उपोभापति तिष्ठेत्
दीपप्रै चेह परत्र च । भुक्तिमुक्तिप्रदं लिङ्गं दीपेशं
काशिमध्यगम् । स्थायारोहणतः क्षेत्रादायातो नकुली-
श्वरः । शिष्यैः परिहृतस्तच्छेत्नापाशुपतप्रतैः । द-
क्षिणे हि महादेवात् दृष्टो ज्ञानं प्रयच्छति । व्यज्ञान
नाशयेत् क्षिप्रं गर्भसंस्मृतिहेतुकम् । गङ्गासागरत-
यागादभरेण इतीरितम् । लिङ्गं यद्दर्शनादेव नामरत्नं
हि दुर्लभम् । सप्तगोदायरीतीर्थाद्देवीभीमेश्वरः प्रभुः ।
प्रकाशते लिङ्गरूपी भुक्त्यै सुक्त्यै नृणां मिह । नकुली-
शात् पुरोभागे दृष्टा भीमेश्वरं प्रभुम् । महाभीमानि
पापानि प्रणश्यन्ति हि तत्क्षणात् । भूतेश्वरात् भस्म-
गात्रः प्राकुरासीदिह स्वयम् । भीमशाह्निषे भागे
तदभ्यर्च्य प्रयत्नतः । सत्यं पाशुपताद्योगादभ्यस्ताञ्च
समाः शतम् । यत्प्राप्नोति फलं तस्माद्भस्मगात्रविलो-
कनात् । नकुलीश्वरतो देवः स्वयम्भुरिति विद्युतः ।
व्यात्मना प्रकटीभूतः काश्यां लिङ्गाकारतिर्हरः । स्वयम्भु-
लिङ्गं संपृच्छ्य सात्वा सिद्धिहेतुः नरः । महाकल्मीकश्च
पुरो न भूयो जन्मभाग्भवेत् । प्रयागतीर्थं निकषा
प्रासादो विद्मः प्रभुः । वाराहस्य महानेपवरणी नाम
एव हि । विन्ध्यपर्व ततः प्राप्नो देवं श्रुत्वा समागतम् ।
सगणं सर्पिर्देवञ्च मन्दराद्रत्नकन्दरात् । काश्यां धरणि
वाराहोद्भूतः स प्रयत्नतः । आपत्ससृष्टसंमन-
सुद्धरेच्छरणागतम् । कर्णिकाराङ्गणाध्यक्षः कर्णिकार
प्रसन्नरुक् । समञ्जोऽयं गदाहस्त उपसंगसहस्रहृत् ।
तस्माद्वरणिवाराहात् प्रतीच्यां दिशि संस्थितम् । पूज-
यित्वा गणाध्यक्षं गाणपत्यपदं लभेत् । हेमकूटादिह-

पात्रं लिङ्गमत्राधिरास ह । महेश्वरादवाचप्रां तु
दृष्टं संसारतारकम् । गङ्गाद्वारादिमस्थेशं लिङ्गं हि-
मसमप्रभम् । ब्रह्मनालात् प्रतीच्यां च द्रष्टव्यं मह-
सिद्धिदम् । गणाधिपश्च कैलासात् गणा व्यन्ये महाबलाः ।
कैलासाद्रेः समायाताः सप्तकोटिभिताः प्रभो ! । दुर्गाण
तैः कृतानीह सप्त स्वर्गसमानि च । सद्धारणि सद्य-
न्त्राणि सकपाटनिभानि च । कोटिकोटिभटा-
द्यानि सर्वर्षिसंहितानि च । सुवर्णरूपयत्नैश्च कांक्ष-
रीतिकसीसकैः । व्ययस्कान्तेन कान्तानि रत्नान्यप्य
लिहान्यपि । ततः शैलं महादुर्गं तैः काशी परितः
कृतम् । परिखापि कृता निम्ना मोक्षोदर्या जला-
विना । मत्स्योदरी द्विधा जाता वहिरनश्वरी पुनः ।
तच्च तीर्थं महाख्यातं मिलितं गाङ्गावारिभिः । यदा
संहारमार्गण गङ्गास्थः प्रसरेदिह । तदा मत्स्योदरी
तीर्थं लभते पुण्यगौरवात् । स्त्रियांचन्द्रमसोः पर्व-
तदा कोटिगुणं शतम् । सर्वपर्वणि तत्रैव सर्वतीर्थानि
तत्र वै । तत्रैव सर्वलिङ्गानि गङ्गा मत्स्योदरी यतः ।
मत्स्योदर्यां हि ये स्नाता यत्र कृत्वापि मानवाः । कृत-
पिण्डप्रदानास्ते न मातृरुद्रदेवसाः । अविमुक्तमिदं क्षेत्रं
मत्स्याकारत्वमाप्नुयात् । परितः स्वर्धुनीवारिसंसारो
परि वीज्यते । मत्स्योदर्यां कृतस्नाना ये नरास्ते नरो-
त्तमाः । कृत्वापि वज्रपापानि नेचलन्ते भास्करेः पुरीम् ।
किं स्नात्वा वज्रतीर्थेषु किं तप्त्वा दुस्करं तपः । यदि
मत्स्योदरोद्भूताः कृतो गर्भभयं ततः । यत्र यत्र हि
लिङ्गानि नृदेवपि कृतान्यपि । तत्र मत्स्योदरीं प्राप्य सु-
स्नातो भोजभाजनम् । सन्ति तीर्थान्यनेकानि भूर्भुवः स्वर्ग-
तान्यपि । न समानि परन्तानि कोच्यंशेनापि निश्चितम् ।
इत्थं तीर्थं कृतं तेन विभो ! । कैलासवासिनः । गणा-
धिपेन सुमहसु महेश्वरकर्मणा । भूर्भुवःसंस्तुतं लिङ्गं
पर्वताद्भवमादनात् । स्वयमाधिरभूदत्र तस्मात् प्राच्यां
गणाधिपात् । विलोक्य भूर्भुवं लिङ्गं भूर्भुवःस्वर्गहः
परे । निवसन्ति जनाः पुण्याः सुचिरं दिव्यभोगिनः ।
हाटकेशं महालिङ्गं भोगवत्या समायुतम् । सप्तपाताल-
तलत इहायातं स्वयं विभो ! । शेषयासुकिमुख्यैश्च
ततप्रासादो महानिह । मणिमाणिक्यरत्नैश्चैर्निर्मायि
प्रयत्नतः । तत्किङ्कं हाटकमयं रत्नमालाभिरर्चितम् ।
ईशानेश्वरतः प्राच्यां पूजनीयं प्रयत्नतः । भक्तितोभ्यर्च्य
तत्किङ्कं नरः सर्वः सन्निभान् । ज्ञा भोगभानसंस्था-

तानन्ते निर्वीणमृच्छति । आकाशात्तारकं लिङ्गं
व्योतीरूपमिहागतम् । ज्ञानवायाः पुरोभागे तल्लिङ्गं
तारकेश्वरम् । तारकज्ञानमध्येति तल्लिङ्गस्य समर्चनात् ।
ज्ञानवायां नरः स्नात्वा तारकेशं विलोक्य च । कृतस-
न्ध्यादिनियमः परितर्ष्य पितामहान् । एतन्मौनव्रतो
धीमान् यायल्लिङ्गविलोकनम् । सुच्यते सर्वपापेभ्यः पुण्यं
प्राप्नोति शाश्वतम् । प्रान्ते च तारकं ज्ञानं यस्मात् ज्ञाना-
दिसुच्यते । किराताञ्च किरातेण इह चाविर्बभूव ह ।
किरातरूपो भगवान् यत्न देवोऽभवत् पुरा । तत्किराते-
श्वरं लिङ्गं भारभूतेश्वरादनु । नमस्कृत्वा नरो जातु
न मातुरुदरेशयः । लङ्कापुर्याः समागच्छन्मरुकेश्वरसंज्ञकम् ।
पौलस्त्यलाघवात् पश्चात् पजितं सर्वदुःखं हतम् । पुण्यं
जनप्रियं लिङ्गं जनलिङ्गस्यलादपि । आयातं तच्च
गङ्गाया जलमध्ये व्यवस्थितम् । तत्प्रासादोऽङ्गुततरो
मध्येगङ्गं निरीक्ष्यते । सर्वधातुमयः श्रेष्ठः सर्वरत्नमयः
शुभः । अद्यापि दृश्यते कैश्चित् पुण्यसम्भारगौरवात् ।
श्रेष्ठं लिङ्गमिहायातं तीर्थात्कोटीश्वरादपि । कोटि-
लिङ्गेक्षणपुण्यं तल्लिङ्गस्य निरीक्षणात् । श्रेष्ठं श्रेष्ठे-
श्वरान्मन्वात् श्रेष्ठसिद्धिप्रदायकम् । बड्यास्यात् सञ्छुतं
लिङ्गमात्मानलेश्वरम् । नलेश्वरपुरोभागे पजितं सर्वसि-
द्धिदम् । आगत्य पिरजस्तीर्थाद्देवदेवस्त्रिलोचनः ।
लिङ्गे त्वनाटिसंसिद्धे स्थावतस्ये द्विपट्टमे । पुण्ये
पिलिम्बले तीर्थे सर्वेषां तारकप्रदे । आविश्चक्रे स्वयं
देव ओङ्कारेऽमरकण्टकात् । तदाद्यं तारकक्षेत्रं यदा
गङ्गा न चागता । तदैवाविरभूत् काशी त्रैलोक्योद्-
रणाय वै । तदोद्भूति मङ्गलिङ्गं स्वयमाविरभूततः ।
अहिमानं न तस्यान्यः परिवेत्ति विभोर्चते । एतान्या
यतनानीश ! आनिनाय महान्नि च । शेषयित्वांशमात्रञ्च
तस्मिन् क्षेत्रे निजे निजे । इहायातानि पुण्यानि
सर्वभावेन नान्यथा । प्रासादाः सर्वतः श्रेष्ठा रस्या अभ्र-
लिङ्गा विभो ! बड्धधातुमयाश्चिवाः सर्वरत्नमहोष्णलाः ।
येषां कलसमात्रस्य दर्शनान्मुक्तिरायते । श्रुत्वा च नाम-
चेतेषां लिङ्गानां सुरसत्तम ! अपि जन्मसहस्रोत्थाः
क्षीयन्ते पापराशयः । इदानीं को निदेशोऽत्र भयानु-
ष्ठेय ईशितः ! प्रसादीक्रियतां सोऽपि सिद्धो मन्त्रव्य
एव हि । श्रीस्कन्द उवाच । श्रुत्वेति नन्दिनो वाक्यं
देवदेवश्वरो हरः । सदा प्रसाद्य शैलादिमदं प्रोवाच कु
भज ! । श्रीदेवदेव उवाच । साधु कृतं त्वया नन्दिन् !

सदानन्दविषायक ! । विधेहि मे निदेशं च चण्डो-
घ्यापारयाधुना । नव कोशस्तु चासृणुष्यायाश्चात्र निवसन्ति
हि । सदैव ताभिः सहिताः भूतवेतात्मभैरवैः । ताः
पुरीरक्षणायां सवाहनवलायुधाः । प्रतिदुर्गं दुर्ग-
रूपाः परितः परिवासय । श्रीस्कन्द उवाच । नन्दिनं
स निदेश्यापि मृडान्वा सहितो मृडः । ययौ त्रैपिटपं
क्षेत्रं सुक्तीजपुरोहनम् । शिलादतनयोऽप्यैशी मूर्ध-
न्यात्तां विधाय च । आहूय सर्वांस्ता दुर्गाः प्रतिदुर्गं
न्यवेशयत् । निशम्याध्यायमेतच्च पुण्ययायतनगर्भितम् ।
नरः स्वर्गापवर्गौ च प्राप्नुयात् श्रद्धया क्रमात् । श्रुत्वाट-
पट्टमेतां वै महायतनसंभयाम् । न जातु प्रविशेन्मर्त्यो
जन्मन्या जठरीदरीम् । [प्रशंसनीयत्वात् । केशे हेमच० ।

तीर्थवाक पु० तीर्थस्थे वाको वचनमस्य उक्ताङ्गस्थित्या
तीर्थशौच न तीर्थस्य घट्टस्य शौचं परिष्कारः । घटाटि-
परिष्कारे । “सेतुयन्वरा ये च तीर्थशौचरताश्च ये ।
तडागकूपकर्तारो सुचप्रान्ते ते तृषामयात्” । आदित्यपु०
तीर्थशौचं घट्टपरिष्कारः” रघु० ।

तीर्थसेनि स्त्री कुमारचुरमाहभेदे । “माधवी शुभयज्ञा च
तीर्थसेनिश्च भारत !” भा० शल्य० ४७ अ० ।

तीर्थसेविन् पुंस्त्री० तीर्थं जलप्रान्तं सेवते मत्स्याहारार्थं
सेव-गणि । १३के राजनि०स्त्रियां ङीप् । २तीर्थसेवके त्रि० ।
तीर्थं पु० तीर्थे भवः यत् । रुद्रभेदे । “नमस्तीर्थ्याय च
कुल्याय च” यजु० १६।४२ । समानतीर्थे वसति यत् ।
सतीर्थ्य एकगुरुके अमरः । [तृतीय ।

तीव स्थौल्ये स्वा० पर० अक० सेट् । तीवति अतीवीत् ।
तीवर पु० त-ज्वरजनः नि० । १समुद्रे, २व्याघ्रे, ३वर्णसङ्करजा-
तिभेदे (तेजोर) पुंस्त्री० जातिशब्दे दृशप्रम् । स्त्रियां ङीप् ।

तीव्र न० तीव-रक् तिज-वन् दीर्घः जस्य यो वा । १अतिशये
२तद्वति त्रि० अमरः । ३तीक्ष्णे ४लौहभेदे (इस्पात)
५तीरे ह्रस्वपुण्यि च उणा० ७लौहमात्रे राजनि० ।
८अत्युष्णे ऋकटौ १०नितान्ते च त्रि० उणा० । ११शिवे
पु०गठर० “विलङ्घिताधोरणतीव्रयज्ञाः” रघुः । “तीव्रो-
स्थितास्तावदधश्चरंहसः” “तीव्रं महाव्रतमिवात्र
चरन्ति वप्राः” माघः । वैराग्यस्य उपायस्य च
तीव्रत्वं पात० सू० भाष्ये विवरणे च दर्शितं यथा
“ते खलु नव योगिनोमृदुमध्याधिसात्वोपाया भवन्ति ।
तद्यथा, मृदुपायोमध्योपायोऽधिसात्वोपाय इति । तत्र
मृदुपायोऽपि त्रिविधः मृदुसंवेगोमध्यसंवेगस्तीव्रसंवेग

इति । तथा मध्योपायस्तथाधिमालोपाय इति, तत्राधि-
मालोपायानाम् भा० "तीव्रसंवेगानामसाम्प्रतमः" पाठः सू० ।
"समाधिलामः समाधिफलञ्च भवतीति" भाष्यम् ननु
अज्ञादयश्चोद्योगोपायास्तर्हि सर्वेषामविशेषेण समाधितत्-
फले स्यातां दृश्यते तु कस्यचित् सिद्धिः कस्यचिदसिद्धिः कस्य-
चित् शिरेण सिद्धिः कस्यचित् शिरतरेण सिद्धिः कस्यचित् क्षि-
प्रमित्यत आह, "ते खलु नवयोगिनः" इति । उपायाः
अज्ञादयोऽदुर्मध्याधिमालाः प्राग्भवीयसंस्कारादवगतादु-
येषां ते तपोक्ताः संवेगोदैराग्यं तस्यापि सदुर्मध्याधिम-
त्रता प्राग्भवीययासनादवगतादेवेति तेषु यादृशां क्षेपी-
यसी सिद्धिस्तान् दर्शयति सूत्रेण, "तीव्रसंवेगानामा-
सम्प्रतमः इति सूत्रम्" वि० ।

तीव्रकण्ठ पु० तीव्रः कण्ठो यस्मात् ५३० । सेवनेन कण्ठ-
पीडकेऽभ्युत्थने (धोल)रत्नमा० तस्य सेवने हि कण्ठोद्दे-
जिता लोकप्रसिद्धा ।

तीव्रकन्द पु० तीव्रः कन्दोऽस्य । मूत्रणे राजनि० ।

तीव्रगन्धा स्त्री तीव्रो गन्धो यस्याः । यवान्यां राजनि० ।

२तीव्रगन्धयुक्ते लि० । कर्म० । ३तीव्रो गन्धे पु० ।

तीव्रज्वाला स्त्री तीव्रं यथा तथा ज्वालयति एदेजयति
सेविनम् ज्वल-णिच्-ञच् । १धातव्याम् राजनि० ।
तत्सर्गने हि गात्रे व्रणजन्म लोकप्रसिद्धमिति तस्यास्त-
थात्वम् २तीव्रज्वालायुक्ते लि० । कर्म० । ३तीव्रायां
ज्वालायां स्त्री ।

तीव्रदारु न० कर्म० । १तीव्रो दारुणि । तस्य विकारः
रजता० अज् । तैव्रदारव तद्विकारे लि० स्त्रियां ङीप् ।

तीव्रबन्ध पु० तीव्रो बन्धो यस्मात् । तामसगुणे "दैवी सम्पद्
विभोक्षाय निबन्धायासुरी मता" गीतायां तामसका-
र्यासुरसम्पदो बन्धहेतुत्वेनेत्युक्ते स्थात्वम् ।

तीव्रवेदना स्त्री कर्म० । घोरायां यातनायाम् व्यमरः ।

तीव्रसंवेग पु० कर्म० । तीव्रवैराग्ये तीव्रगन्धे दृश्यम् ।

तीव्रा स्त्री तीव्र+टाप् ११गण्डद्वयां २कटुरोहिण्यं ३रा-
जिकायां (राजसरिसा) भेदि० । ४नदीभेदे शब्दर० ।
५महाज्योतिष्मत्यां इतरदीप्ये ७तुलस्याञ्च राजनि० ।
८तीव्रवेगयुक्तीमाले च ।

तीव्रानन्द तीव्र आनन्दोऽस्य । शिवे शिवश्च हस्तनाम ।

तु दन्तो (दन्तो पा०) अक्ष० हिंसायां पूर्वो च सक० अदा० पर०
अनिट् । तौति तयोति । अतौषोत् । अत्र "नाम्यस्तस्याचि-
पतिं सार्वधातुके" ७।१।८७। "सूत्रतः सार्वधातुके इत्य-

स्यानुवृत्तिसम्भवेऽपि "तुदस्तुगम्यमः सार्वधातुके" ७।१।८५
पा० सूत्रे "पुनः सार्वधातुक्यहणमपि दर्शयति" सि० कौ० ।
तेन "उतो दृष्टिर्लुकि हलि" ७।१।८८ पा० सूत्रात् हलीत्यस्य
"युवदट्" ७।१।८९ पा० सूत्रात् "दट् यङो वा" सू० वेत्यस्य
चानुवृत्तिः न पितीत्यस्य तेन हवीतः तुतः हवीथः तुथः ।
अचि तु न । तुवनि । सम्भवो धक्तुल्लोत्यस्यानुवृत्तिवत्
पितीत्यस्यानुवृत्तिरिति वञ्चाम" तेन तन्मते तुत इत्येव
इति भेदः । तुताय । वेदे तुजादि० व्यस्थासटीर्णः "स तुताय
नैनमश्रोत्यं हतिरग्ने !" ऋ० १।८।१२ "ब्रह्मा तुतोदिन्द्रो
गातुमिषत्" ऋ० २।२०।५ । तु दृष्टावित्यस्य लङि वक्तुल्लं
ऊन्दिषि विकरणस्य ऋः । अङागमाभावश्च" भा० ।

तु अर्थ० तुद-मितद्रु० डु । १पादपूरणार्थे निरर्थके । "निर-
र्थकं तुहीत्यादि परणैकप्रयोजनम्" चन्द्रालोकः । २भेदे
इव्यवधारणे व्यमरः । ३समुच्चये ५पञ्चानरे इनियोगे ७प्रशं-
सायां ८विनियुक्ते शब्दर० तत्र पञ्चानरे "आचारेण तु संयुक्तः
संपूर्णफलभाक् भवेत्" मनुः । समुच्चये "एद्वयानं समारुह्य
स्वरयानं तु कामतः । स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासाः प्रा-
णायामेन शुध्यति" मनुः । पूजायामेतद्वोगे "तुपशत्रु
पशुताहैः पूजायाम्" पा० तिङन् न निहन्त्ये "आदह
सुधाम तु पुनर्गर्भस्तु मेनिरं" सि० कौ० धृता श्रुतिः ।

तुकाक्षीरी स्त्री तुगाक्षीरी+ष्टपो० । वंशरोचनायाम् हेमः ।
तुक्त्वि० तुष-डा० क्य । तोषयुक्ते ततः पञ्चा० चतु-
रर्थ्यां फक् । तोषायण तत्संज्ञकदेशादौ लि० ।

तुला(घा)र पु० विष्यपर्वतस्थे जातिभेदे । "ये चान्ये विष्यदिन-
लतासुखा(घा)रास्तुम्बरास्तथा । अथर्म्मरुचयस्तात ! विदि
तान् वेणुसम्भवान्" हरिवं० ५५० ।

तुगा स्त्री तुज-डा० घ किञ्च । वंशरोचनायां राजनि० ।

तुगाक्षीरी स्त्री तुगैव क्षीरी । वंशरोचनायाम् राजनि० ।

तुथ न० तुज-रक् न्यङ्गा० जस्य गः । अश्विनीकु-
मारयोः शिष्यो राजर्षिभेदे । "तुथोह भुज्युमश्विनोद-
मेघे रयिं न कश्चिन् मन्त्रवा अवाहाः" ऋ० १।११।१२ ।
अत्रेयमाख्यायिका । "तुथो नामाश्विनोः प्रियः कश्चि-
द्राजर्षिः । स च द्वीपान्तरपत्तिभिः शत्रुभिरत्यजसुप-
द्रुतः सन् तेषां जयाय स्वपुत्रं भुज्युं सेनया सह
नावा प्राहृषोत् । सा च नौमध्ये सप्तद्वारमतिदूरं गता
वायुवशेन भिन्नासीत् । तदानीं स भुज्युः शीघ्रमश्विनौ
तुष्टाव" भा० । "ता भुज्युं विभिरङ्गप्रः सप्तद्वारं तुपस्य
सन्तुमहद्वारजोभि" ऋ० ६।६२।६ । "ता तौ अश्विनौ युवां

तुपस्य स्तुतं भुज्यं भुज्यु नामकं ससुद्रमध्ये भग्ननावम्”भा०
तुग्रा स्त्री तुज-रक् न्यङ्गा० कः स्वार्थं यत् । १जले नि-
घण्टुः । “आयः शमं द्रव्यं तुप्रासु” ऋ० १।११।५ ।
“तुप्रासु जलेपु”भा० निघण्टौ वुसं तुप्रासिति पाठा-
न्तरात् । जले न० । तदनुसारेण “पिब स्वधेनवानासुत
यस्तुप्रासु सचा” ८।११।२० । वुसं तुप्रासित्युदकनामसु
पाठात्”भा० वस्तुतस्तु निघण्टौ वुसं तुप्रासुवर्-
मित्येव पाठः सुद्वितयुक्तके तुप्रासिति पतितम् । तुपस्य
राजर्षेरपत्यं बा० यत् । तुपपुत्रे भुज्यो पु० । “यस्तं
वयो न तुप्रासु” ऋ० ८।११।२१ “तुग्रा तुपपुत्रम्”भा०
तुग्वन् त्रि० तुज-बा० कनिष् न्यङ्गा० जस्य गः । १चिंसके ।
“सुवास्वा अधि तुग्वन्” ऋ० ८।१६।२७ ।

तुङ्ग पु० तुजि-हिंसायां घञ् न्यङ्गा० कः । १पुद्गागच्छे २पर्वते
३बुधपक्षे हेमच० ४नारिकेले ५गण्डके राजनि० ६उच्च
त्रि० । ७पक्षविशेषस्य राशिभेदे पु० । ८शब्दे १५८४०
दृश्यम् “यजद्वयमस्तुग्राङ्गनाकुलीरा भूपवर्णिजौ च
दिवकरादितुङ्गाः । दशशिखिमनुयुक्तिधीन्द्रयांशैस्त्रि-
नवकविंशतिभिश्च तेऽस्तनीचः” । “सूर्याद्युक्तान्
क्रियद्वयमस्तुग्राङ्गनाकुलीरान्ययुक्ते दिग्वक्त्रीन्द्रयतिथिगणान्
सप्तविंशच्च विंशान् । अंशानेतान् वदति यवनश्चान्य
तुङ्गास्तुतुङ्गांस्तानेवांशान् मदनभवनेष्वाह नीचान्-
स्तुनीचानिति” ।

तुङ्गस्यग्रहभेदफलम् “तुङ्गेऽर्के शुभसंयुतः शुभकरै
मितैश्च दृष्टो यदा देवात् पश्यति सोऽपि वा शुभकरा
नेकं द्विकं वा त्रिकम् । पितृशः प्रथितो विमर्दितरिपुः
क्षौणीशमान्योऽयथा क्षापालाक्षितपादपद्मयुगलो राजा
त्रिकोणे यदा” । २० । “तुङ्गे चन्द्रमसि प्रसन्नपुपि
ब्रह्मादनष्टदुतौ प्रस्थानोऽरिविभक्तोऽगदतनू राजेश्वरो
रूपवान् । क्षापालाक्षितपादपद्मयुगलो वा धर्म-
शालो महान् सौम्यैरेव युतोऽथ वा प्रियतमैर्दृष्टे त्रि-
कोणेऽपि च” । च० । “यदि भवति सृगस्यो भूमिपुत्रस्तदा
वै न दिनकरमयूखादुभयरश्मिर्नरेन्द्रः । अगदतनुरभीतः
शब्दपौषचारी प्रणतरिपुनरेन्द्रः स्थात्रिकोणेऽपि जातः” ।
म० । “कन्यास्यः शशलाङ्कनस्य तनयस्त्रिंशकैः संयुतो
दृष्टो वा यदि संयुतः शुभकरैर्जातस्तदा भूपतिः ।
यात्रायां तरुगोष्ठमत्तकरिणां यानैर्मही कम्पते स
क्षाम्भूरखीरहाविमलता यान्ति त्रिकोणेऽपि च” । बु० ।
“तुङ्गे गुरौ मित्स्वगेन दृष्टो राजा भवेद्विन्दस्मान-

मूर्तिः । गजाश्चनौकार्णवपूर्णलक्ष्मीः पृथ्वीपतिः स्वस्य
त्रिकोणगोऽपि” । ४ । “तुङ्गे भृगौ शुभसंयुतयुते च
दृष्टे देवात् पुनः स यदि पश्यति मित्स्वचान् । भूपा-
धिपो भवति कीर्तिकरः प्रधानो दीर्घायुस्त्वभुग-
भृगुजे त्रिकोणे” । शु । “तुङ्गे शनौ मित्स्वगेन दृष्टे
प्रचण्डदण्डो नृपतिप्रधानः । न दृश्यते दिग्गमने च
गुरौ त्रिकोणगे चापि नरेन्द्रमूर्तिः” । श । “भवति धर-
णीपालो नीचबुद्धिः प्रतापी हयगजधनपूणो जाति-
वर्गे विरक्तः । कुटिलमतिरनीतो भूरिभाण्डारयुक्त-
स्तमसि मिथुनसंस्थे जायते मानवेन्द्रः” । रा । “सृग-
पतिदृष्टकन्याकर्कटस्थे च राक्षो भवति विपुललक्ष्मी
राजराजाधिपो वा । हयगजनरनौकामण्डितः
सार्वभौमो नृपतिरमरपुत्रो राक्षसोऽङ्गी चिरायुः ।
रा । “अरिनिधनव्ययतुङ्गे कीर्तितमेतत्फलं व्यर्थं
केन्द्रे त्रिकोणे कामे वा तुङ्गफलं यथादृष्टम्” इति
कोषीप्र० । ६किञ्चलकं न० शब्दार्थचि० । १०उपे ११५धने
१२उच्यते त्रि० शब्द० । “तुङ्गत्वधितरा नाङ्गी नेद
सिन्ध्यायगाधता” भावः । १६शिवे पु० तुङ्गजीशब्दे दृश्यम् ।
तुङ्गक पु० तुङ्ग+स्वार्थे क संज्ञायां कन् वा । १पुद्गाग-
च्छे शब्द० २तुङ्गजशब्दार्थे ३चरणरूपे तीर्थभेदे न० ।
“तुङ्गकारण्यभासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । वेदानध्या-
नयत्तत्र अपि सारस्वतः पुरा । तत्र वेदेषु नष्टेषु सुनेर-
ङ्गिरसः सुतः । ऋषीणासुत्तरायेषु सप्तविष्टो यथासु-
खम् । व्योङ्करेण यथान्यायं सम्यगुच्चारितेन च ।
येन यत्पूर्वमभ्यस्तं तत्तत्त्वं सप्तप्रस्थितम् । ऋषयस्तत्र
देवाश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः । हरिर्नारायणस्तत्र
महादेवस्तथैव च । पितामहश्च भगवान् देवैः सह
महाद्युतिः । भृगुं नियोजयामास याजनाथं मन्त्रा-
द्युतिम् । ततः स चक्रो भगवान् ऋषीणां विधिवत्तदा ।
सर्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्मणा । आज्यभागेन
तत्राग्निं तर्पयित्वा यथाविधि । देवाः स्वभवनं याता
ऋषयश्च यथागतम् । तदरण्यं प्रविष्टस्य तुङ्गकं राज-
सत्तम ! । पापं प्रणश्यत्यखिलं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा”
भा० व० ८५ अ० । तत्कथा दृश्या

तुङ्गकूट पु० तुङ्गं कूटमस्य । ७शब्दे पर्वतभेदे ।

तुङ्गनाभ पु० तुङ्गो नाभिरस्य । कीटभेदे । तुङ्गोनाशब्दे
दृश्यम् । [दृश्यम् । तुङ्गराश्यादयोऽप्यत्र ।

तुङ्गभ न० कर्म० । सूर्यादीनाञ्चराशौ भेषादौ तुङ्गशब्दे

तुङ्गभद्र ५० तुङ्गोऽपि भद्रः । १मदोक्तकरिणि दक्षिणस्थे
नदीभेदे स्त्री भेदि० । “शर्करावर्त्ता तुङ्गभद्राक्षणेवे-
त्यादि” भाग० ५।१६।१८ स्त्री० भारतस्थनदीकथने ।
‘तुङ्गभद्राजलं खाडं क्षिप्रं प्रोक्तं तथा गुरु ! ।
कण्डूपित्ताक्षदं प्रायः सात्त्व्यं मेधाकरं मतम्’ राजनि०
तज्जलगुणा उक्ताः ।

तुङ्गबीज न० तुङ्गस्य शिवस्य बीजम् । १पारदे । ‘तुङ्गबीज-
ममायुक्तं गोलयन्मं प्रसाधयेत्’ सू० सि० ‘तुङ्गो महादेव-
स्तस्य बीजं वीर्यं पारद इत्यर्थः’ रङ्गना० ।

तुङ्गवेणा स्त्री नदीभेदे ‘तुङ्गवेणा क्षणवेणा कपिला शोण
य च’ भा० व० २२१ अ० । “विनदीं पिङ्गलां वेणां
तुङ्गवेणां महानदीम्” भा० भी० ६अ० ।

तुङ्गरस ५० तुङ्गः चो रो रसोऽस्य । गन्धद्रव्यभेदे “काला-
गुरुविमिश्रेण तथा तुङ्गरसेन च” भा० व्या० १२७ अ० ।

तुङ्गशेखर ५० तुङ्गस्य शिखरमस्य । १पर्वते शब्दभा० । २उच्चशेख-
रयुक्ते लि० । कर्म्म० । ३उच्चं शेखरे न० ।

तुङ्गा स्त्री तुङ्ग+टाप् । १वंगलोचनायां शशस्याच्च राजनि० ।
तुङ्गिन् लि० तुङ्गं मेघादिकं स्थानमाश्रयत्वेनाप्त्यस्य इति ।
उच्चस्थिते यद्दे शमहाशतावर्था स्त्री डीप् राजनि० ।
४प्रधानस्थानस्थे लि० । [शरात्तौ शब्दार्थचि० ।

तुङ्गी स्त्री तुङ्ग+गौरा+डीप् । १हरिद्रायां शर्वरायां भेदि० ।
तुङ्गीनास ५० तुङ्गी हरिद्रेव पीता नासाऽस्य । १कीटभेदे ।
“तुङ्गीनासो विचिलकस्तालको बाहकस्तथा । कोष्ठा-
गारी क्रिमिकरो यस्य मण्डलपुच्छकः । तुङ्गनाभः सर्प-
पिकोऽवलगुली शम्बुकस्तथा । अग्निक्वीटय वोराः स्यु-
र्द्वांशे प्राणनाशनाः” सुश्रु० ।

तुङ्गीपति ५० तुङ्गाः रात्रेः पतिः । निशापतौ चन्द्रे त्रिका०
तुङ्गीश ५० कर्म्म० । १शिवे शकणे शस्त्र्ये च शब्दर०
तेषां प्रधानस्थानस्थित्या तथात्वम् । ६त० । रात्रौशे ४चन्द्रे ।

तुच् ५० त्वच-किप् बा० संप्रसा० तुज-किप् या पृषो० जस्य
चः । १अपत्ये निघण्टु । “तुचे तनाय तत्सु” ऋ० ८।
१८।१८ । “तुचे पुत्राय” भा० । “तुचे तु नो भवन्तु”
८।२७।१४ । “तोजयति पितृर्दुःखादिकमिति तुच् पुत्रः
तस्मै” भा० । पृषो० जस्य चः इति भेदः । हेमचन्द्रे तु
जान्ततयाऽयं पठितः वेदे तु सर्वत्र चान्तत्वेनैव प्रयोगः ।

तुच्छ न० तुद-सम्ब० किप् तुदा व्यथया क्ति स्त्री-क ।
१पुलाके (तुष) शहीने उणा० । १शून्ये व्यमरः ४यत्ये
हेमच० । ५शून्ये च लि० । “किमेतैरात्मनस्तुच्छैः सह देहेन

नश्वरैः । अनर्थैरर्थसङ्काशैर्नित्यानन्दधरोदधेः” भाग० ७।७।
३८। ५। नीलीहस्ते ६तुत्यायाश्च भावप्र० । ७मन्दे खलीके च लि०

तुच्छद्रु ५० कर्म्म० । एरण्डवृक्षे शब्दच० ।

तुच्छधान्यक न० कर्म्म० । (भुमी) पुलाक व्यमरः ।

तुच्छ न० तुच्छ-वेदे स्वार्थे इयार्थे वा यत् । १तुच्छशब्दार्थे २तुच्छ-
कल्पे च “तम आसीत्तमसागूढमयेऽप्रकृतं सलिलं सर्वमा
इदम् । तुच्छेनाभ्यपिहितं यदासीत्तपसस्तनुमहिना
जायतेकम्” ऋ० १०।१२६।३ अयमर्थः । ननूक्तप्रकारेण
यदि पूर्वमिदं जगन्नासीत् कथं तर्हि तस्य जन्म ?
जायमानस्य अतिक्रियायां कर्त्तृत्वेन कारकत्वात् का-
रकं च कारणावान्तरविशेष इति कारकस्य सतो
नियतपूर्वक्षणवर्तितव्यत्वावश्याभावात् । अथैतद्दोषपरि-
जिहीर्षया जनिक्रियायाः प्रागपि तद्विद्यत इत्युच्यते
कथं तस्य जन्म ? अत आह । तमसागूढमय अये
सृष्टेः, प्राक् प्रलयदशायां भूतभौतिकं सर्वं जगत्तमसा-
गूढम् । यथा नैशं तमः सर्वपदार्थाज्जातमावृणोति
तद्वत् आत्मतत्त्वस्यावरकत्वान् मायापरसं ज्ञं भावरूपा-
ज्ञानमत्र तम इत्युच्यते । तेन तमसा निगूढं संततं
कारणभूतेन तेनाच्छादितं भवति । आदकात्तत्त्वान्तमसो
नामरूपाभ्यां यदाऽविर्भवनं तदेव तस्य जन्मेत्युच्यते ।
एतेन कारणावस्थायामसदेव कार्यस्यत्यत इत्यसहादि-
नोऽसत्कार्यवादिनो ये मन्यन्ते ते प्रत्याख्याताः । ननु-
कारणे तमसि तज्जगदात्मकं कार्यं विद्यते चेत् कथं
नासीद्भूज इत्यादि निषेधः । तत्राह तम आसीदिति ।
तमोभावरूपाज्ञानं मूलकारणं तद्रूपता तदात्मनाम् ।
यतः सर्वं जगत् प्राक् तम आसीदतो निषिध्यत
इत्यर्थः । नन्वावरकत्वादावरकं तमः कर्त्तृ आवाय्यत्वा-
ज्जगत् कर्म्म । कथं तयोः कर्म्मकर्त्तृत्वादात्म्यम् ।
तत्राह अप्रकृतमिति । अप्रकृतमप्रज्ञायमानम् । अय-
मर्थः । यद्यपि जगत्तमसस्य कर्म्मकर्त्तृभावोयौक्तिको न
विद्यते तथापि व्यवहारदशायां तस्यां दशायां
नामरूपाभ्यां विस्पष्टं न ज्ञायत इति तादात्म्यवर्णनम् ।
अतएव मनुना ख्यते “आसीदिति तमोभूतमप्रज्ञातम-
लक्षणम् । अप्रतर्क्यमनिर्देश्यं प्रसृप्तमिव सर्वतः” इति ।
कुतो वा न प्रज्ञायते तत्राह सलिलम् । सल-गतौ ।
औष्णादिकं हलच् । इदं दृश्यमानं सर्वं जगत् सलिलं
कारणेन संगतमविभागापन्नम् आसीत् । अस्तोर्लङि-
तिपि बहुलं कन्दसीतीडभावे हल्ङ्ग्रावश्च इति

तिलोपे तिथनस्तेः पा० इति पर्युदासादकाराभासः ।
यद्वा सलिलमिति लघोपसम् । सलिलमिव । यथा जी-
रेणाविभागापन्नं नीरं दुर्निजानं तथा तमसाऽविभा-
गापन्नं जगत् प्रकृतं पित्रात्ममित्यर्थः । ननु विविधविचित्र-
रूपभूयसः प्रपञ्चस्य कथमत्र तदुच्छेन तमसा जीरेण
नीरस्येवाभिमयः । तथा तमोऽपि जीरवद्वलपटित्ये-
वोच्यते । तर्हि दुर्बलस्य जगतः सगमस्येऽपि नोद्भवम-
श्म इत्यत आह तुच्छेनेति । आसमन्ताद्भवतोत्पत्ति-
तत्त्वेन । रुन्दो यकारोपजनः । तत्त्वेन तुच्छ-
कल्पेन सदमद्विलक्षणोऽयं भावकपाधामेनापिहितं खादित-
तमासीत् भावम् ।

तुज दीप्तो जरा उभ० अक० सेंट् इदित् । तुज्जति अतो-
तुज्जत् । तुज्जते ।

तुज प्रापणे हिंसायाश्च स्वा० पर० सक० वले अक० सेंट्
इदित् । तुज्जति अतर्ज्जित् । तुज्जत् तुज्जतः । “तुज्जे
तुज्जे उभरे स्तोमाः” ऋ० १७.७ । इमं तुज्जतमधिकृत्य
“तुज्जतेदानकर्मणः तुज्जे तुज्जे दाने दाने” इति ६।१७
निरुक्तोक्तेः । दाने च ।

तुज हिंसायां स्वा० पर० सक० सेंट् । तोजति अतो-
तोज । वंदे तुजादि० अभ्यासस्य दीर्घः । तुज्जानः ।
प्रेरणे च “आ यां तोके तनये तुज्जानाः” ऋ० ७.६.७।
६ । “प्रावतोके तनये तुज्जाना” ७.८.१५ । “तु-
ज्जानाः प्रेर्य साणाः” भा० अस्मा इत्थं प्रभया तुज्जानः
निरु० ६।१० छता ऋक् ।

तुज्ज पु० तुजि-वले अच् । यज्जे निघण्टुः ।

तुट कलहे तुद० कुटा० पर० अक० सेंट् । तुटति अतु-
टताट । [च० ऋग्वे० २.७.७ अ० ।

तुटितुट पु० शिवे । “नमस्तुण्डाय तुष्टाय नमस्तुटितुटाय
तुटम पु० स्त्री० तुट-वा० उभ० । उन्दूरी त्रिका० ।

तुड भेदे तु० कटा० पर० सक० सेंट् । तुडति अतुडित् तुडोड ।
तुड निष्पीडने स्वा० आ० सक० सेंट् इदित् । तुण्डते अतु-
ण्डट । तुण्डडे । तुण्डते ।

तुड द्विधाकरणे स्वा० पर० सक० सेंट् । तोडति अतोडोत्
ऋदित् । अतुतोडन्-त ।

तुडि स्त्री तुड-इन् किञ्च । तोडने ।

तुड्ड अनादरे स्वा० पर० सक० सेंट् । तुड्डति अतुड्डित् ।
अयं दोषध इत्यन्ये तस्मै किपि तुड्ड-डोषधत्वे तुड्ड-
इति भेदः ।

तुण कटिलीकरणे तु० पर० सक० सेंट् । तुणति अतोणीत् ।
ततोण ।

तु(तु)णि पु० तुण+मङ्गोच्चे इण् वा० घृणे० । इक्षिणोमे
अमरटीकायां जीरस्वामी नन्दिश्लो राजनि० “तुणी-
स्वः कटुः पाके कपायो मधुरो लघुः । तिक्तो खात्री
हिंसो हृष्यो जगत्कृष्णपित्तहृत्” भावण० ।

तुणिक पु० तुणि स्वार्थे क । नन्दिश्लो राजनि० ।

तुण्ड न० तुडि-तोडने अच् । तस्ये अमरः । “अयस्तुण्ड-
रुनस्वले” ऋग्वे० २.४५ अ० । “स तेन पतमेन्द्रं ण
पत्तुगुडसुखजत” भा० आ० ३० अ० । “दीर्घनख्या
दीर्घनखो दीर्घतुण्डाश्च भारत !” भा० शा० ४.७ ।
अग्निं पु० तुटितुण्डादौ दृश्यम् । उरान्तसमेदे । “तुण्डेन
च नलस्तत् पटुङ्गः पनसेन च” भा० वा० २.८४ अ० ।

तुण्ड(णि)करी स्त्री तणस्तं तुण्ड(गिडः) कन् तद ईर-
यति ईते वा ईर-अण् इकारास्याम् तस्याः फलसुख-
विदारं हि विस्तीर्णस्त्वहेतुकार्पासोत्पत्तिः । अग्निस्विका-
याम् (तिलाकच) तस्याः फलेन हि सुखाङ्गोष्मादृश्या-
नात् तथात्वम् । स्वार्थे क लृप् । तुण्ड(गिड)करि-
कायाम् अमरः । संज्ञायां कन् । विस्विकायां राजनि० ।

तुण्डदेव पु० तुण्डरूपो देवः तुण्डेन दीव्यति दिव-अच्
या । नृपभेदे तस्य विप्रयो देशः ऐषुका भक्तम् । तुण्ड-
देवभक्त तदादे विप्रये देशे पु० ।

तुण्डि पु० तुण्ड-इन् । तस्ये, अचञ्चौ च । श्विस्विकायां
४५ न्दायां उणा० । पनाभौ स्त्री शञ्जरत्ना० वा
डोप् । स्वार्थे कन् उक्तार्थेषु । इतुन्दो साधवः तुण्डिभ-
शब्द उणा० ।

तुण्डिका स्त्री तुण्डम् तदवयवाधरसादृशप्रसक्त्याः इत् ।
श्विस्विकायां तत्फलमश्वावयवाधरसादृशप्रसक्त्याः
स्वार्थे क । नाभौ शञ्जरत्ना० ।

तुण्डि(गिड)करी स्त्री तुण्डे (गिडो) स्ये कारयति कै-क
तुण्डि(गिड)कः ओष्ठः तल ईष्टे तन्मन्दाग्रीवाधारस्यान इत्य-
अच् गौरा० डोप् । विस्विकायाम् (तिलाकच) । शञ्च० ।

तुण्डिभ(ल) लि० तुण्डि+भ सिष्ठा० लच् वा ।
इतिन्दे (मु० इ)युक्ते । अमरः । “तुन्दि(गिड) यलिय-
टेर्मः” पा० सू० । मूर्ध्नोऽप्योऽयमिति साधवः । लान्ते
अस्यरे उणा० ।

तुण्डिल पु० गर्भोवद्भावके अक्षरभेदे । “उपेपन्तदुस्वल् तुण्डे-
लसत शालुडम्” अथ० ८।६।७ ।

तुत्तत् १० मीमांसकभेदे । तेन प्रोक्तं ढक् । तौतातिक तत्-
मीमांसकभेदे । तन्मत्तञ्च दिङ्मात्रम् अह्निच्छन्दे
१८० प्र० दर्शितम् । “नैवाथावि गुरोर्भतं न विदितं
तौतातिकं दर्शनम्” भा० ८० ।

तुत्तुर्वणि ५० तुत्तुर्वणिर्भजनस्य चेदेष्टुषो० । १२तुर्गभजने ।
“यत्तायत्तायः समानां तुत्तुर्वणिः” ४०० १११ । “तुत्तुर्वणिः
त्वरमाणः संभजमानः” भा० । [त्यत्-त ।

तुथ स्तुगौ अट० चु० उभ० सक० सेट् । तुथ्यति ते अतु-
तुथ ५० तुद-यक । १५५५ उण० । ५५५५ संक्षिप्तमा० ।
(तंते) १५५५ न० । ४००००० । ५५५५ लायाञ्च
स्त्री हेमच० । स्वार्थे क । तत्ताथे । रसनाञ्जनस्य गु-
णादकं भावप्र० उक्तं यथा

“तुथं तास्त्रोपधातुर्हि किञ्चित्तास्त्रेण तद्वन्वत् ।
किञ्चित्तास्त्रगुणं तस्मात् वक्ष्यमाणगुणश्च तत् । तुथकं
कटुकं क्षारं कषायं वामकं लघु । लेखनं भेदनं शीतं
चक्षुष्यं कफपित्तहृत् । विषाणसकृष्णकण्डूघ्नं खर्पर-
क्षापि तदगुणम्” भावप्र० अस्य शोधनम् “विषायां मर्दये-
त्तुथं माजिरिककपोतयोः । दशांशं टङ्गुनं दत्त्वा पचेत्
लघुपटे ततः । पटं दध्ना पटं क्षौद्रैर्देयं तुथविशुद्धये”
भावप्र० “कासीसं रोचनां तुथं हरितालं मनः
शिलां” सुश्रुतः । [५५५५ कण्ठे च राजनि० ।

तथाञ्जन न० कर्म० । १५५५ न० (तंते) । तद्वन्वत्वात्
तुथ ५० त-यक तुद-यके षक् ष्टुषो० वा । १५५५ न० कर्त्तरि
“तुथोऽसि जनधारयो नभोऽसि” ताण्ड्यब्रा० १४३३
“तुथतेर्वधकर्मणः तुथः रक्षाः प्रवृत्तीनां हन्ता”
भा० ५५५५ । “तुथोऽसि विश्ववेदाः” तज्जु० ५५११ ।

“हे ब्राह्मण उंसिन् त्वं तुथा विश्ववेदाऽसि । ब्रह्मा
वै तुथः” इति श्रुतः । ब्रह्माष्टपोऽसि । विश्वं वेत्ति विश्व-
वेदाः सर्वज्ञः । यद्वा तुथशब्देन देवान् प्रति दर्शयितुं
विभागकर्त्ता एव उच्यते तदाह तित्तरिः “तुथो ह
स्म वै विश्ववेदा देवानां दक्षिणा विभजतीति” । “ब्रह्मा
नै तुथः” गत० ज्ञा० ४।३।४।१६ । श्रुतः । १६ दक्षिणावि-
भाजके ब्रह्मरूपे ईश्वरत्वभेदे ।

“तुथो वै विश्ववेदा विभजत्विति ब्रह्मा वै तुवस्तदेना
ब्रह्मणा विभजति । ब्रह्मा वै दक्षिणीयं चादक्षिणीयं च
यद तुथो ह्यस्यैता दक्षिणीयायैव दत्त्वा भजति नाद-
क्षिणीयाय” । “रूपेण यो रूपनामभ्यां तुथो यो
विश्ववेदा विभजतु” । यज्ज० ७ ४५ “किं च तुथो ब्रह्म-

रूपः प्रजापतिर्वा युष्मान् विभजतु यथायोग्यस्त्वितिगम्यो
विभज्य ददातु “ब्रह्म वै तुथ इति श्रुतः” वेदटी० ।

तुद् व्यचदे तुदा० उभ० सक० अनिट् । तुदति ते अतौतसौत् ।
अतुत तुतोद तुनुदे “तुनुदे गदयाचचारोन्” । “अतौत-
सौत् गदयाङ्गदम्” भट्टिः । “इदुभिरिव मानसं कामिनां
तुदति कुसुमचापः” नट्टु० । “यथा तुदति सम्भारिणि”
भा० स० ५५२० ।

तुदादि प० गप्रत्ययनिमित्ते धातुसमुदाये स च गणः कविकल्पे
शानुबन्धेन पठितः । “तुदादिभ्यः शः” पा० ।
आत्मस्यग्यथने । “प्रतोदनात्तुदन् भृगस्” मनुः । “धनु-
वोदप्रातुद्य कर्णेन वीरम्” भा० ज्ञा० १ अ० ।
निम्ननिष्पीडने । “सृष्टिभिरिव निस्तुद्यते दृश्यत इव
पिपीलिकाभिः” । [५५५५ तदपथे पुंस्त्री० ।

तुद लि० तुद-क । व्यथके । तस्यापत्यं शुभ्रा० ढक् । तौ-
तुन्द न० तन्मत्तञ्च अटने अट० नि० । उदरे अमरः ।
तुन्दकूपी स्त्री ह्रस्वः कूपः कूपी तुन्दस्य कूपीव । १।नाभौ
विका० । स्वार्थे क । ५५५५ कूपकाप्यत्र हेमच० ।

तुन्दपरिमृज ५० तुन्दं परिमार्ष्टि परि+मृज-क इत० ।
१५५५ २मन्दे । अण् । तुन्दपरिमार्जोऽप्यत्र रमानाद्यः
तुन्दमृज लि० तुन्दसुदरं मार्ष्टि मृज-क । १५५५ २मन्दे
च हेमच० ।

तुन्दादि ५० “तुन्दादिभ्य इलच्” पा० । अस्त्यर्थे इलच्प्रत्यय-
निमित्ते शब्दगणे स च गणः । पा० ग० ४०० उक्तो यथा
“तुन्द उदर पिचण्ड यथप्रोक्ति (स्वाङ्गाहृद्गुडौ) विवृद्धौ
कर्णौ यस्य स्तः कर्णिलः” । चादिनिटनौ मनुप् च ।
“तुन्दिलः तुन्दी तुन्दिकः तुन्दान्” सि० कौ० ।

तुन्दिक(ल)(भ) लि० तुन्दं विद्यतेऽस्य ठत् । तुन्दि+भ
तुन्द+इलच् वा । तुन्दियुक्ते (मुँडि) युक्ते ।

तुन्दिकर पु० तुन्दं करोति क-अच् । (मुँडि) युक्ते तुन्दिने
विका० । [स्त्रियां डीप् ।

तुन्दिन् लि० तुन्दोऽस्यस्य इनि । तुन्दयुक्ते (मुँडि) युक्ते
तुन्दिलफला स्त्री तुन्द्वं बृहत्फलमस्याः । तदुपग्राम
(गणा) राजनि० ।

तुन्न पु० तुद-क्त । १।नन्दवृत्ते (तुंद) अमरः । २व्यथिते,
शुक्ले च लि० । स्वार्थे क । व्यत्वैवार्थे ।

तुन्नवाय ५० तुन्नं छिन्नं ययति वे-अण् । १सौचिके,
=सूच्याजीविनि (दरजी) अमरः । “शैलूपतुन्नवायाञ्च”
कतप्रस्तावमेव च” मनुना तदन्नभक्षणं निर्दिष्टम् ।

तुन्नसेवनी स्त्री तुन्नं छिन्नं सीव्यतेऽनया सिव-करणे ल्युट्
ङीप् । सूचीभेदे “प्रवेग्य तुन्नसेवत्या सस्त्री सीव्येत् ततः
परम्” सुश्रुतः । [तुत्स्मत्तः तुत्स्मिथ ।

तुन्प वधे भ्वा० सक० पर० सेट् । तुम्पति अतुम्प्येत् । तुत्स्म

तुन्प वधे सक० क्लृप्ते अक० तु० पर० सेट् । तुपति-तुम्पति

अत्(पी)म्प्येत् । तुत्(प)म्प तुत्(प)म्पतः तत्पिथ तुत्स्मिथ

तुन्फ वधे भ्वा० पर० सक० सेट् । तुम्फति अतुम्फ्येत्

तुत्स्म तुत्फ(म्फ)तुः । तुत्स्मिथ ।

तुन्फ वधे सक० क्लृप्ते अक० तटा० पर० सेट् । तुफति तु-

म्फति अत्(तु)म्फ्येत् । तुत्(तु)म्फ तुत्फ(म्फ)तुः तुत्स्मिथ

तुत्स्मिथ ।

तुप वधे भ्वा० पर० सक० सेट् । तोपति अतोपीत् । तुतोप ।

तुप वधे सक० क्लृप्ते अक० तटा० सुचाटि० पर० सेट् । तुम्पति

अतोपीत् । तुतोप । पागस्क० सट् । प्रस्तुम्पति ।

तुप अर्द्धेने चुरा० उभ० सक० सेट् इदित् । तुम्पयति ते

अतुत्स्मत्-त् । तुम्पयते । [अतोपीत् । तुतोफ ।

तुफ वधे सक० क्लृप्ते अक० तु० सुचा० पर० सेट् । तुम्फति

तुफ वधे भ्वा० पर० सक० सेट् । तोफति अतोफीत् । तुतोफ ।

तुव अर्द्धेने वा चुरा० उभ० सक० पक्षे भ्वा० पर०

सेट् इदित् । तुम्बयति-ते तुम्बति अतुत्स्मत्-त अतु-

म्बीत् । [लृदित् । अतुभत् अतोभिष्ट । तुतुभे ।

तुभ हिंसे भ्वा० आत्म० लृङि उभ० सक० सेट् । तोभते ।

तुभ हिंसायां दिवा० व्वा० च पर० सक० सेट् । तुभ्याति

तुभ्याति अतोभीत् । तुतोभ “संक्रुद्धो मर्दिनातुस्त्राद-

क्लृष्टोऽनु महोदरम्” “अद्यान् विभीषणोऽतुस्त्रात्” भट्टिः ।

तुम प्रेरणे आह्वनन च तुम्बगङ्गे माधयः । सक० भ्वा०

पर० सेट् । तोमति अतोभीत् तुतोम तुम्बः । तोमरः ।

तुमुर न० तुमुल+लस्य रः । तुमुले अमरटीका ।

तुमुल पुंन० सौ० तु-सलन् । १ परम्परसंवातेन सङ्गुले युद्धे

० कलिबुद्धो सेटि० ० व्याकुलयुद्धे न० त्रिका० ।

“बभूव युद्धं तुमुलं जयैषिणीः” रघुः ४ सङ्गुलमात्रे त्रि० ।

“उभयोरपि पाद्विर्वर्तिनां तुमुलेनार्तरवेण वेजिताः” रघुः

तुम्ब पुंस्त्री० तुम्बति रुचिं तुवि-अर्द्धेने अच् । १ अलात्वाम्

भरतः । २ इहत्फलायाम्, राजनि० । ३ यामलक्यां,

४ गवि च स्त्री । इदार्थे क तत्त्वार्थे शब्दरत्ना० । स्त्रीगयां

अलात्वां स्त्री त्रिका० टाप् ।

तुम्बर न० तुम्बं तटाकारं राति-रा आटाने क । (तानप्रा)

१ वाद्यभेदे तुम्बरचक्रम् । २ तुम्बुगन्धर्वे च ।

तुम्बरचक्र न० नरपतिजयचर्यां चक्रभेदे चक्रशब्दे २८०४
पृ० दृश्यम् ।

तुम्बुरु पु० गन्धर्वभेदे । “सुप्रिया चातिवाङ्मय विख्यातौ च

हाहाहूहः । तुम्बुरुश्चेति चत्वारः स्मृता गन्धर्वस-

त्तमाः” भा० व्या० ६५ अ० ।

तुम्ब(प)वन न० देशभेदे स च देशः छ० सं० दक्षिणस्यासक्तः

“अथ दक्षिणेन लङ्घेत्युपक्रमे” तुम्ब(प)वनकार्मण्येयक या-

म्योदधितापकाश्चमा वृषिकाः” १४ अ० ।

तुम्बि(म्बी) स्त्री तुवि-इन् । १ अलात्वां (लाउ) शब्दरत्ना०

वा ङीप् तत्त्वार्थे अमरः । “तुम्बी गोमांसतुल्या स्यात्”

ति० त० नवम्यां तद्वृत्तगणनिर्देशः । स्वार्थे क । तुम्बिका

तत्त्वार्थे कटुतुम्बप्राञ्च राजनि० ।

तुम्बिनी तुवि-गिनि ङीप् । कटुतुम्बप्राञ्च राजनि० ।

तुम्बिपुष्प न० तुम्बेर्विव पुष्पमस्याः । लताम्बुजे चारा०

इत० । अलावूपुष्पे च ।

तुम्बुक न० तुवि उक् । अलावूपुष्पे इहङ्ङचन्द्रः ।

तुम्बुर पु० विन्ध्यपर्वतस्थे जातिभेदे । “ये चास्ये विन्ध्यनिज-

यास्तु(पा)खारास्तुम्बुरास्तथा” हरिवं० ५ अ० । [मिदि० ।

तुम्बुरी स्त्री तुवि+बा० उर गौरा० ङीप् । १ शम्यां २ धन्याके च

तुम्बुरु पु० १ गन्धर्वभेदे जटा० । २ अर्द्धेदुपासकभेदे हेम० ।

“गन्धर्वैः सहितः श्रीमान् प्रागायत च तुम्बुरुः” भा०

व्या० १०३ अ० १३ छलभेदे । “तुम्बुरुः सौरभः सौरवनजः

सानुजोऽन्धकः । तुम्बुरु प्रथितं तिक्तं कटु पाकेऽपि तत्

कटु । कृष्णोष्णं टोपनं तीक्ष्णं रुच्यं लघु विदाहि च ।

यातुल्येष्वात्तिकर्णोऽगिरोरुक्गुरुताकभीन् । कुष्ठशूला

रुचिश्चासप्रीहृङ्गच्छ्राणि नाशयेत्” भावप्र० ।

तुम्ब त्रि० तुम-प्रेरणे आह्वनने च रक् १ प्रेरके २ हिंसके च

“सत्वाह्वणं दाष्टुं तुम्बमिन्द्रम्” ऋ० ४।१७।८ । “तुम्बं

प्रेरकम्” भा० “आगत्या तुम्बो वृषभो मरुत्वान्” ऋ०

३।५।१ । तुम्बः आह्वना तुमिराह्वननार्थः” भा० ।

तुर त्वरणे जुहो० पर० अक० सेट् । तुतोर्ति अतोरीत् ।

तुतोर । वेदिकोऽयम् धातुः “अपाभिबेद्वर्भयस्ततुराणाः”

ऋ० ६।८५।३ तच्छीत्ये चानश् । अभ्यासस्यातोऽस्त्वं च

“महिष्ठे तुरतस्तुरस्य” ऋ० ६।१८।४ “अर्को वा यत्तुरते” ते-

सं० २।२।१२।४ वेदे गणव्यत्ययः पदव्यत्ययश्च । अस्यादन्-

चुरादित्वमपि । तुरयति । “तुरयसृजियः” ऋ० ४।३८।७ ।

तुर त्रि० तुर-ज । वेगवति । “प्र तव्यथो नम उक्तिं तुरस्या-

हम्” ऋ० ५।४३।६ “नहि त्या शूरो न तूरो न ध

पानुर्नैः ३०६।२५।५ । अजर्थे भावे क वा । २०वेगे तुरगः ।
 तुरग पुंस्त्री तुरेण वेगेन गच्छति गम-ड । पाटके अमरः
 स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । “तुरगशताङ्गलस्य परमेकतुर-
 ङ्गजन्मनः” । “उक्तं ह्यत्र गन्तुं तुरगास्तदीपुः” भाष्यः
 २चित्ते मेदिनिः । सुगन्धो धे तुरां वेगं गच्छतीति याक्यम् ।
 तुरगगन्धा स्त्री तुरगस्यैव गन्धोऽस्याः । अश्वगन्धायां राजनि-
 ६त० । अश्वस्यगन्धे पु० । तुरङ्गगन्धादयोऽप्यत्र रत्नभा० ।
 तुरगदानव ० तुरगाकारो दानवः शा०त० । केशिदानवे ।
 “यत्नास्ते स हि दुष्टास्मा केशी तुरगदानवः” । “कृतं तु-
 रगदैत्येन सयान् गापान् जिघांसता” हरिवं० ८५।५० ।
 तुरगव्रह्मचर्य्य न० तुरस्येव व्रह्मचर्य्यम् । स्त्रिया अन्ते
 तत्प्राग्वक्त्वे व्रतभेदे लिङ्गा० । संगीतदा० उक्तं तालभेदे ।
 तुरगलीलक पु० “कृतं हृत्वं पिरामानं लघुस्तुरगलीलकं”
 तुरगातु लि० तुरेण गातुः गम-वेदे वा० डातु । १।त्वया
 गमनकारके । २।तुरेण गमने च “अनच्छेदे तुरगातु जीव
 मेजद्भुधम्” ऋ० १।१६।१२० । “तुरगातु स्वव्यापाराय
 गमनम्” भा० ।
 तुरगानन पु० तुरगस्याननमिवाननमस्य । १।किञ्चरभेदे तुरङ्ग-
 यदने । देशभेदे स च देशः ६० स० १४ अ० उत्तरस्या-
 सक्तः । “अमरतः कैलासः” इत्युपक्रमे “विग-तुरगा-
 ननाश्चसुखाः” ।
 तुरगिन् लि० तुरगो वाह्यत्वत्वेनास्यस्य इति । अश्वारो-
 हिणिष् मच्च० । तुरङ्गिन् प्रकृतयोऽप्यत्र “तुरङ्गिभिर्य-
 तनिर्हृत्वेगाः” भाष्यः ।
 तुरगी स्त्री तुरगस्तद्वन्मोऽस्यस्या अच् गौरा०ङीप् । १।अश्व-
 गन्धायां मेदि० । तुरग+जातौ ङीप् । २।तुरगजाति-
 स्त्रियाञ्च ।
 तुरङ्ग पुंस्त्री० तुरेण गच्छति गम-ख सुम् वा ङिञ् । १।घोटके
 स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २चित्ते न० शब्दरत्ना० ।
 “नियोज्य तं ह्येमतुरङ्गरक्षणे” रघुः । तुरगगच्छे उटा० ।
 तुरङ्गक पु० तुरङ्ग इव कायति कै-क । १।हस्तिनोपावृत्ते
 रत्नमाला० । स्वार्थे क । २।घोटके । [महिषप्रां राजनि० ।
 तुरङ्गद्विषणी स्त्री तुरङ्गोद्विष्यतेऽनया वा० क्यु-ङीप् ।
 तुरङ्गप्रिय पु० ६त० । यवे राजनि० ।
 तुरङ्गम् पुंस्त्री० तुरं गच्छति गम-ख सुम् । १।घोटके अमरः
 स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । “अवेहि मां प्रीतस्मै तुर-
 ङ्गमात्” रघुः । १।रसातलं संक्रामितं तुरङ्गम्” रघुः ।
 तुरङ्गवक्त्र पु० तुरङ्गस्यैव वक्त्रमस्य । अश्वकारस्यै किञ्चरे

जटाधरः तुरङ्गवदनादयोऽप्यत्र अमरहेमचन्द्रौ ।
 तुरङ्गारि पु० ६त० सेवनेऽश्वनाशके १।करवीरे हृत्वे । जात्या
 तद्द्वे पिणिं २।महिषे च रत्नभा० । [नतायाम् राजनि० ।
 तुरङ्गिका स्त्री तुरङ्गः तटाकारोऽस्यस्याः ठन् । देवदाली-
 तुरङ्गी स्त्री तुरङ्गस्तद्वन्मोऽस्यस्याः अच् गौरा०ङीप् । १।अश्व-
 गन्धायां रत्नभा० तुरङ्ग+जातौ ङीप् । २।घोटकजाति-
 स्त्रियाञ्च । [गी(ग्यी)त् ।
 तुरण त्वरायां कण्डा० पर० कक० सेट् । तुरग्यति अतुर-
 तुरण न० जु० तुर-वा० भावे कायु । क्षिप्रगमने “सुरेतसुरणे
 तुरग्युः” ऋ० १।१२१।५ । “तुरणे क्षिप्रगमने” भा० ।
 तुरण्य पु० तुरण्य-कण्डा० भावे अच् । त्वरायाम् । “उपस-
 स्तुरण्यस्य” ऋ० ४।४०।२ । “तुरण्यस्य त्वराया कीद-
 र्ताति” भा० ।
 तुरण्यु लि० कण्डा० तुरण्य-उन् । त्वरायुक्ते । “तभ्यं युक्तास
 स्तरयस्तुरण्यप्रवः” ऋ० १।१२४।५ । “तुरण्यप्रवः त्वरायुक्ताः” भा० ।
 तुरम् अव्य० अद० चु० तुर-वा० अच् । त्वरायाम् । “तुरं
 यतीषु तुरयञ्च जिघ्यः” ऋ० ४।२८।७ ।
 तुरम् न० अद० चु० तुर-असन् । त्वरायाम् । “आयस-
 स्तुरस्येये” १।१६।६।८ ।
 तुरायण न० तुर-क तस्यायनं “पर्वपटात् संज्ञायाम्” पा०
 गत्वम् । १।यज्ञभेदे सि०को० । २।अमरः अमरः त्वरितस्य
 हि गमनमसङ्गवृद्धवतीति तस्य तथात्वम् । २।सत्वभेदे
 “तुरायणं वैशाखमुक्तपञ्चम्याम्” “चेत्स वा” कात्या०
 २।४।८।१२ । “तुरायणं सत्त्वनाम” कर्कः तद्विधानं
 तत्रैव उत्तरतो दृश्यम् । अत उर्ध्वमिष्टप्रयनानि
 व्या० आ० २।१४।१ । उपक्रमे । “संवत्सरिकाणि”
 २।२० । “इष्टप्रयनानि संवत्सरेण संवत्सरैर्वा साध्यानि”
 नारा० तुरायणम् ४४० । तद्विहितं इष्टमिरयनं
 “तुरायणं हि व्रतमप्यष्टदमक्रुधनोऽकरवं विंग-
 तोऽद्धान्” भा० आनु० १०२ अ० । तुरायणं यज्ञभेदमाव-
 र्त्तयति ठञ् । तुरायणिक तद्व्यञ्जकारके ।
 तुरासाह पु० तुरं त्वरितं साहयति अभिभवति चु० साहेः
 क्षिप्रं पर्वपदीवः । १।इन्द्रे अमरः अस्य हलादौ छपि
 हस्य ढत्ये षत्वम् । तुराषाट्-अजादौ तु न षत्वम्
 तुरासाहमित्यादि “तुरासाहं पुरोधाय धाम स्वायम्भुवं
 ययुः” कुमा० । “कालेनारिवधात् प्रीतः तुरापाडिव शा-
 ङ्गिणम्” रघुः । “तुराषाट् विश्वभूक्ते सुरायज !” हरिवं०
 २५।६ अ० । इन्द्रस्तुतौ ।

तुरि(री) स्त्री तुर-इत् “इगूधात् कित्” उणा० किञ्च वा
ङीप् । तन्वयायस्य काडादिनिर्मिते वयनसाधने (भाक्)
इव्ये “तद्गटचातुरीतुरीति” नैप-तुरीतन्तुसंयोगः जग-
दोशः २ त्वरायुक्तमात्रे । “रूचा नृपतीव तुर्थे” ऋ० १०।१०६।
“तुर्थे त्वरमाणायै संश्रमवत्यै जनतायै” भा० ।

तुरीप लि० तूर्णमाप्नोति व्याप्नोति तूर्ण+आप-क प्रथो०। तूर्ण
व्यापके । “तुष्टा तुष्टा तुरीयोऽङ्गुत इन्द्राग्नी पटिवर्जनी”
यजु० २१।२० । तुरीपः तूर्णमाप्नोति तुरीपः” वेददी० ।
“तत्तत्तुरीपमद्भुतम्” १।१४२।२ “तुरीपं तूर्णं व्यापि”
भा० रुद्रितपस्तके तुरीयमिति पाठः सद्गदोपात् भाष्य
व्याख्यादर्शनात् तुरीपपाठस्योचितत्वात् । [अतुरीयोत् ।

तुरीय गतौ भ्वा० सक० सेट् गतिकर्मसु निघण्टुः । तुरीयति
तुरीय लि० तुरीय-अच् चतुर्णां परणः चतुर+क व्याद्य-
लोपश्च । १ गतियुक्ते २ चतुर्णां परणं च । ३ तारके ।
“तन्तुरीयमध पोषयितुः” ऋ० २।४।६। “तुरीयं तार-
कम्” भा० । “गुहा त्रीणि निहितानेङ्गयन्ति” “तुरीयं
वाचो मनुष्या वदन्ति” ऋ० १।६।४।५ । अस्यार्थः भाष्ये
वङ्गवा मतभेदेन दर्शितः किन्तु वैखरीरूपा वाक् चतु-
र्थीति निष्कृष्टार्थः तथा हि

“परा प्रश्रयिनी मध्यमा वैखरीति चत्वारि । एकैव नादा-
त्मिका वाक् मूलाधारादुदिता सती परेत्युच्यते । नादस्य
च सत्त्वत्वेन दर्शितत्वात् सैव हृदयगामिनी पशुपत्नी-
त्युच्यते योगिर्मर्द्दुः शक्यत्वात् । सैव बुद्धिं गता विवक्षां
प्राप्ता मध्यमेत्युच्यते मध्ये हृदयाख्ये उदीयमानत्वान्
मध्यमायाः । अथ यदा सैव वक्त्रे स्थिता तात्त्वोष्ठादव्या-
पारेण बहिर्निर्गच्छति तदा वैखरीत्युच्यते एवं चत्वारि
वाचः पदानि परिमितानि । मनीषिणो मनसः स्वा-
मिनः स्वाधीनमनस्का ब्राह्मणा वाचोऽस्य शब्दब्रह्मणो-
ऽधिगन्तारो योगिनः पदानि चत्वारि पदानि विदुः ।
जानन्ति । तेषु मध्ये त्रीणि परादीनि गुह्यानिहितानि
हृदयान्वनित्वात् । तुरीयं तु पदं वैखरीसंज्ञकं
मनुष्याः सर्वे वदन्ति । ४ सर्वाधारभूतेऽनुपहितचैतन्ये
परब्रह्मणि “वनवृक्षतदवच्छिन्नाकाशयोर्जीलाशयजलतद्गत-
प्रतिबिम्बाकाशयोर्वा आधारानुपहिताकाशवदनयारजान-
तदुपहितचैतन्ययोराधारभूतं यदनुपहितचैतन्यं तत्
तुरीयमित्युच्यते” वेदान्तसा० । आधारश्चासौ अनुपहितश्चासौ
आकाशश्च स तथा तद्वदिति यावत् । यद्यप्याकाशस्य
वनाश्रयत्वं जलाश्रयत्वं वा नास्ति तदनारम्भकत्वात्

तथाप्याकाशमन्तरेण तयोः स्थित्यनुपपत्तिस्तदाधारत्ववचन-
मिति द्रष्टव्यम् । अस्य चैतन्यस्य तुरीयत्वं विश्वतैजस-
प्राज्ञापेक्षया द्रष्टव्यम् । “शिवमद्वैतं तुरीयं मन्यन्ते”
वेदान्त सारधृता श्रुतिः

“तुरीयो यज्ञो यत्तु हव्यमिति” । यजु० १७। ५७ तुरीयः
चतुर्थः “यादौ यजुर्जपः ततोहोता ऋचां पठनम्
ब्रह्मणोऽप्रतिश्रयजपः एवं च तुरीयोहोमः तथा च
श्रुतिः “अध्वर्युः पुरस्ताद्यजूंषि जपति होता पश्चा-
दहोऽन्वाह ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिश्रयं जपत्येष एव
तुरीयो यज्ञ इति वेददी० । “तुरीयः ब्रह्मकल्यायाः
क्षत्रियस्य वधे स्थितः” मनुः स्वार्थे क । तत्कार्ये ।
“भगिन्यश्च निजादंशात् दत्त्वांश्च तुरीयकम्” याज्ञ ।

तुरीयवर्ण ५० कर्म० । शूद्रे हला० ।

तुरुष्क पु० तुर-उसिक् स्वार्थे क इमभोरिति घत्वम् ।
१ गन्धद्रव्यभेदे (शिलारस) अमरः २ स्त्रीच्छजातिभेदे मर्द०
३ पारस्यभाषाभेदे च हेमच० ४ श्रीवासहस्रे विश्वः ।

तुर्फरी लि० लफ-हिंसायाम् वा० अरि । हलन्ति ।

“सृग्येव जर्भरी तुर्फरीह नैतोमेव तुर्फरी पर्फरीका”
ऋ० १०।१०६।६ “लफ लम्फ हिंसायाम् । अस्मात् ऊनस्य
तुर्फरीतारावित्यस्य प्रयोदगादित्वाहणेविकारः । यदास्मा-
दुवाङ्मलकादौ णादिकोऽग्रीतुप्रत्ययः । उक्तं चात्र
नि० १३।५। “द्विविधा सृग्यभिर्भवति भर्त्ता च हन्ता च तथा
पिनी चापि भर्त्तारौ जर्भरी भर्त्तारावित्यर्थस्तुफरीह
हल्लारावित्यादि । जर्भरिणश्चे २०६२ प्र० दृश्यम् ।

तुर्फरीतु लि० लफ-वा० अरीतु प्रथो० । हलन्ति तुर्फरीणश्चे
दृश्यम् ।

तुर्थ लि० चतुर+परणे यत् च भागस्य लोपः । चतुर्थः ।
“एक एवेश्वरस्तुर्थः भगवान् स्वाश्रयः परः” भाग० ६।५।१२ ।
“तुर्थगण्डस्य वा एकदेशिसमासः तुर्थ” भिन्नायाः तुर्थ-
भिन्ना पक्षे षष्ठोसमासः भिन्नातुर्थम् ।

तुर्थगोल पु० मि० । “दन्तीकृतं चक्रमग्नौ चापं कोदण्डः
खण्डं खलु तुर्थगोलम्” शि० उक्ते कालज्ञानार्थं यन्त्रभेदे

तुर्थवाह पु० तुर्थं चतुर्थं पदं वहति वह-एष । चतु-
र्थं पशौ । “तुर्थवाट् पशोऽनुष्टुप् ऋन्द्ः” यजु० १४।१६
“तुर्थवाट् तुर्थं चतुर्थं पदं वहतीति पशुः अनुष्टुप्
ऋन्द्ो भूत्वातक्रान्त् तुर्थवाहं पशुं प्रजापतिर्वयसाऽ-
पहोत् । तुर्थवाहं वयसाप्रोदनुष्टुप् भूत्वा तुर्थवाह
उच्चक्रसरिति” शत० द्वा० ८।२।४।१५ श्रुतेः” वेददी० ।

तुर्व हिंसायां भा० पर० सक० सेट् । त्वरति अतर्हीत् । तुर्वतः
“द्वत् यादित् तूर्धसि” ऋ० ८।६८।६ । “तूर्धसो
सहस्रच्छेदमश्विनोरवः” ऋ० ८।६।११ । त्वरणं
हिंसने” भा० ।

तुर्वणि त्वि० तयो ववृते वन् संभक्तौ इन् प्रपो० । तूर्ण-
संभक्तिरिति “तूर्णणिरहा विश्वेव तूर्धणिः” ऋ० १।१३०।६ ।
“तूर्धणिस्तूर्धवनिः शिघ्रं संभक्ता तूर्धणिस्तूर्धवनि-
रिति निरुक्तम् (६।१४।) भा० ।

तुर्वश पु० न्यपभेदे । “त्वमापिथ नर्यं तुर्वशं यदुम्” ऋ०
१।५४।६ । “नर्यादीन् हि राज्ञः” भा० । “उत त्वा तुर्व-
शायदू अस्नातारा शचीपतिः” ऋ० ४।३०।१७।

तुर्वशि अथ० अन्निके निकटे निचराटुः ।

तुर्वसु पु० ययातिन्यपुत्रभेदे । “अन्यत्कृत्वा प्रजां सर्वां यया-
तिरपराजितः । तस्य पत्न्या महेष्वासाः सर्वे ससुदितायुषेः ।
देवयान्यां भृगुराज ! शर्मिष्ठायाञ्च जज्ञिरे । देवयान्या-
मजायेतां यदस्तुर्वसुरेव च । दुह्युशानुश्च पूरुश्च शर्मि-
ष्ठायां प्रजिज्ञिरे” भा० अ० ७५ अ० तस्मै ययातिशपकथा
यथा । “तुर्वसो ! प्रतिपद्यस्व पापमानं जरया सह ।
यौवनेन चरयं वै विपर्यास्तव पुत्रक ! । पुण्यं वर्षसहस्रे तु
धनदीप्त्यामि यौवनम् । स्वञ्चैव प्रतिपत्स्यामि पापमानं
जरया सह । तुर्वसुस्वाच । न कामये जरं तात !
कामभोगप्रणाशिनीम् । बलरूपान्तकरणौ बुद्धिप्राणप्र-
णाशिनीम् । ययातिस्वाच । यत्त्वं मे हृदयाज्जातो
वयः स्वं न प्रयच्छसि । तस्मात् प्रजासमुच्छेदं तुर्वसो !
तव यास्यति । सङ्कीर्णोच्चारधर्मेण प्रतिलोमचरेण च ।
पिशिताशेषु चान्येषु भूद ! राजा भविष्यसि । गुरुदार-
प्रसक्तेषु तिर्यग्यानिगतेषु च । पशुधर्मेषु पापेषु
क्लेच्छेदु त्वं भविष्यसि” ८४ अ० । [ऋ० १।३६।३८

तुर्वीति पु० राजर्षिभेदे । “दृष्टदृष्टं तुर्वीति” दस्यवे सहः” ।
तुल उन्माने वा चुरा० उभ० पक्षे स्वा० पर० सक० सेट् ।
तोलयति ते तोलयति अतुलत् त । “पतिष्यति क्षितौ-
भानुः पृथिवीं तोलयिष्यते” भट्टिः । तुलयतीति तु तुला-
शब्दात् णिच् । “अन्तःसारं घनतुलयितुं नानिलः शक्यति
त्वाम्” “अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुङ्गमभ्रलिङ्गायाः
प्रासादास्त्वाघन ! तुलयितुमलं यत् तैस्तैर्विशेषैः” मेघ० ।
“तुलयति अ विलोचनतारकाः” भाषः । “नक्तन्दनैस्तुलि-
तर्जलिमभक्तिशोभाः” रघुः ।

उदुन उ० चिथ तोलने । उ तोलयति ।

तुलभ पु० तुरेण वेगेन भाति भा-ड रस्य लः । आयुधजी-
वीसंघभेदे । ततः दासव्या० स्वार्थे ङ । तुलभीय तदर्थे ।
तुलसारिणी स्त्री तुरेण वेगेन सरति ह-चिनि ङीप् ।
तथे शब्दभा० ।

तुलसी स्त्री तुलां सादृश्यं सति सो-क गौरा० ङीप्
शकन्ध्वा० । खनामख्यातं हचभेदे । “यस्या देव्यास्तुला
नास्ति पित्रेषु चाखिलेषु च । तुलसी तेन विख्याता”
शब्दार्थचि० देवीभाग० उक्तानिरुक्तस्तस्यास्तथात्वम् ।
“तुलसी कटुका तिलका हृद्योष्णा दाहपित्तहृत् । दीपनी
कुष्ठकृक्काक्षपाश्वरुक्कफवातजित् । गुल्मा कृष्णा च तुलसी
गुणैस्तुल्या प्रकीर्तिता” भावप्र० तद्गुणा उक्ताः

तुलस्यामाहात्म्यं यथा । “ब्रह्मोवाच । तुलस्याः शृणु
माहात्म्यं पापघ्नं सर्वकामदम् । यत्पुरा विष्णुना प्रोक्तं
तत्ते वक्ष्याम्यशेषतः । सम्प्राप्तं कार्तिकं दृष्ट्वा नियमेन
जनार्दनः । पूजनीयो महद्भिन्न कोमलैस्तुलसीदलैः ।
दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा तथा ध्यात्वा कार्तिके नमिताः प्रसिद्धिताः ।
रोपिताः संचिताः पितृपापं हन्ति युगार्जितम् । अष्टधा
तुलसी यैस्तु संचिता दिजसत्तम ! । युगकोटिसहस्राणि
ते वसन्ति चरेर्गृहे । रोपिता तुलसी यावत् कुरुते
मूलविस्तृतिम् । तावद्युगसहस्राणि तनोति सुकृतं हरिः ।
तुलसीदलपुष्पाणि योदद्याद्भरये सुने ! । कार्तिके सकलं
पापं सोऽत्र जन्मार्जितं दहेत् । रोपिता तुलसी
यावत् वर्द्धते वसुधातले । तावत्कल्पसहस्राणि विष्णु-
लोके मर्हयते । यत्फलं सर्वपुण्यैश्च सर्वपत्रेण यत्-
फलम् । तुलस्यास्तद्वलाद्देन पुण्यं स्याद्विष्णुपूजने ।
तुलसीगन्धमादाय यत्न गच्छति मारुतः । दिशोदश
पुनात्याशु भूतयामांस्तुर्विधान् । तुलसीकाननोज्झता
व्याया यत्न भवेन्मुने ! । तत्त आर्द्रं प्रदातव्यं पितृणां
दृष्टिहेतवे । तुलसीवीजनिकरो यस्मिन् पतति वै सुने ! ।
तत् स्थानं परमं ज्ञेयं पितृणां प्रीतिवर्द्धनम् । यस्मिन्
गृहे द्विजश्रेष्ठ ! तुलसीतलमृत्तिका । तत्तैव भोपसर्पन्ति
भूतले यमकिङ्कराः । तुलसीमृत्तिकालिप्रो यदि प्राणान्
परित्यजेत् । यमेन जेतुं शक्नोति सक्तः पापशतैरपि ।
तुलसीमृत्तिकालिप्रं ललाटं यस्य दृश्यते । कुलं
स्पृशति नो तस्य कलिर्नियरोत्तम ! । यः कश्चित्तुलसी-
मूले कार्तिके केशवप्रियः । दीपं ददाति विप्रेन्द्र !
स लभेद्वैष्णवं पदम् । तुलसीकाननञ्चैव गृहे यस्यावति-
ष्ठते । तद्गृहं तीर्थभूतं हि नायान्ति यमकिङ्कराः ।

दर्शनं नमदायास्तु गङ्गाक्षानं तथैव च । तुलसीवनसं-
सर्गं सममेतत्त्रयं स्मृतम् । रोपणात् पालनात् सेवा-
दर्शनात् स्पर्शनादृष्याम् । तुलसी दहते पापं वाङ्मनः
कायसञ्चितम् । तुलसीमञ्जरीभिर्यः कृत्याङ्गिरहाराञ्च नम् ।
न स गर्भदहं याति सुक्ताभागी भवेद्धरः । पुष्करा-
द्यानि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा । वासुदेवाद-
योदेवा वसन्ति तुलसीदले । तुलसीमञ्जरीयुक्तो यस्तु
प्राणान् विमुञ्चति । यमोन वीक्षितुं शक्तो युक्तं पाप
गतैरपि पादोत्तरख० । “यत्कैस्तुलसीवृक्षास्तर्जति
द्विजसत्तम ! तत्रैव त्रिदशाः सर्वे ब्रह्मविष्णुशिवादयः ।
केशवः पद्ममध्ये पद्माक्षे प्रजापतिः । पद्मदले
शिवस्तिष्ठेत् तुलस्याः सर्वदेव हि । लक्ष्मीः सरस्वती चैव
गायत्री चण्डिका तथा । शची चान्या देवपत्न्यस्तु
पुष्पे वसन्ति वै । इन्द्रोऽग्निः शमनश्चैव नैर्ऋतो वरु-
णस्तथा । पवनश्च कुबेरश्च तच्छाखायां वसन्त्यमी ।
आदित्यादिग्रहाः सर्वे विश्वे देवाश्च सर्वदा । वसवो
मनवश्चैव तथा देवर्षयोऽखिलाः । विद्याधराश्च गन्धर्वाः
सिद्धाश्चाप्सरसस्तथा । तुलसीपत्रभाञ्जित्य सर्वदा
नियसन्ति वै । चिन्तितं तृणजातानि तुलसीमूलजानि
वै । तद्देहस्या ब्रह्महत्याश्चिनोति तत्तृणोद्भिः ।
ग्रीष्मकावे द्विजश्चेष्ट ! सुगन्धैः शीतलैर्जलेः । तुलसीमेचनं
कृत्वा नरो निर्वाणमाप्नुयात् । चन्द्रातर्पणं वा कृत्वा वा
तुलस्यै यस्तु यच्छति । विशेषतः निदाक्षेपु स सुक्तः सर्व-
पातकैः । वैशाखेऽक्षतधाराभिरङ्गिर्यस्तुलसीं जनः ।
मेचयेत् सोऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति नित्यशः । कदाचि-
त्तुलसीं दुग्धैः मेचयेद् यो भरोत्तमः । तस्य वेश्मनि
विप्रस्ये ! लक्ष्मीर्भवति निश्चला । गोमयैस्तुलसीमूले यः
कृत्यादत्तलेपनम् । सम्मार्ज्जनञ्च कुरुते तस्य पुण्यफलं
शृणु । रजांसि तस्य यावन्ति दूरीभूतानि जैमिने ! ।
तावत्कल्पसहस्राणि भोदते ब्रह्मणा सह । यद्भक्त्यर्क-
कुरुते मनुजः पृथिव्यां नारायणप्रियतमं तुलसीं विना
च । तत्सर्वमेव निफलं भवति द्विजेन्द्र ! पद्मेक्षणेऽपि न
हि तृष्यति देवदेवः । यस्य स्यात्तुलसीपत्रं मुखे शिरसि-
कर्णयोः । मृत्युकाले द्विजश्चेष्ट ! तत्र स्वामी न
भास्करिः” पादोत्तरखण्डम् । “स ज्ञातः सर्व-
तीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः तुलसीपत्रतोये च योऽभिषेकं
समाचरेत् । गवामयुतदानेन यत्फलं लभते नरः ।
तुलसीपत्रदानेन तत्फलं कार्त्तिके सति ! । तुलसीतोय-

कणिकां मृत्युकाले च यो लभेत् । रत्नयामं समारुद्ध-
यैकुण्ठं स प्रयाति च । त्रिकालं तुलसीपत्रं शुष्कं पथ्यु-
षितं सति ! । आङ्गे व्रते वा दाने वा प्रतिष्ठायां सुग-
र्जने । भूगतं तोयपतितं यद्वत्तं विष्णवे सति ! । शुद्धन्तु
तुलसीपत्रं जालनादन्यकर्मणि” पार्वतीं प्रति शिववाक्यम् ।
तुलसीचयननिषेधकालो यथा । “पूर्णिमायाममायाञ्च
द्वादश्यां रविसंक्रमे । तैलाभ्यङ्गे च स्नाते न मध्याह्ने
निशि सम्ययोः । अशौचेऽशुचिकाले च रात्रिवासान्विते-
ऽपि वा । तुलसीं ये च चिन्तन्ति ते छिन्दन्ति हरिः शिरः” ।
हरिभ० । तुलसीस्पर्शनेन मिथ्याप्रतिज्ञायां मिथ्याशपथे च
दोषोत्तथा । “तुलसीं स्पर्शं कृत्वा स्वीकारं यो न रक्षति ।
स याति कालस्त्रयश्च यावच्चन्द्रादिवारौ । करोति
मिथ्याशपथं तुलस्या यो हि मानवः । स याति कर्मा-
पाकञ्च यावदिन्द्राश्चतुर्दश” ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डम् ।
तुलसीपत्रचयने मन्त्रो यथा । “मातस्तुलसि ! गोविन्द-
हृदयानन्दकारिणि ! । नारायणस्य प्रजार्थं चिनोमि त्वां
नमोऽस्तु ते । कस्तुभैः पारिजाताद्यैः सुगन्धैरपि केशवः ।
त्वया विना नैव तृप्तिं चिनोमि त्वामतः शुभे ! । तथा
विना महाभागे ! समस्तं कर्म निष्फलम् । अतस्तुलसि !
देवि ! त्वां चिनोमि वरदा भव । चयनोद्भवदुःखं यद्देवि !
ते हृदि वर्त्तते । तत् क्षमस्व जगन्मातस्तुलसि ! त्वां
नमाम्यहम् । कृताञ्जलिभिर्मान् मन्त्रान् पठित्वा वैष्णवो
जनः । करतलतल्यं दत्त्वा चित्तुयात्तुलसीदलम् ।
शनैः शनैस्तथाकारेणैवैव तुलसीदलम् । यथा न कस्यते
शाखा तुलस्याद्विजसत्तम ! । पद्माणां चयने विप्र !
भग्नशाखा यथा भवेत् । तथा हृदि व्यथा विष्णोर्दीयते
तुलसीपते” । पादोत्तरखण्डम् । “तुलसीकाष्ठनिर्माण-
मालां गृह्णाति यो नरः । पदेपदेऽश्वमेधानां लभते
निश्चितं फलम्” ब्रह्मवैवर्ते प्रक० । “सात्वतै-
स्तुलसीकाष्ठमालां कृष्णसुदृङ्गवा । धार्यां नित्यं प्रय-
त्नेन त्वेतद्भक्तस्य लक्षणम्” । हरिभक्तस्य तुलसीकृष्ण-
काष्ठसुदृङ्गम् । चिद्धार्यमात्मनो माला पुरा लक्षणेन
दर्शिता” पादोत्तरखण्डम् । “काष्ठमानाधरं विप्रं यतिनं
यानरोहिणम् । खट्वास्यां विधवां दृष्ट्वा सचेलं जलमा-
विशेत्” इति वचनस्य साकरत्वे तुलसीकाष्ठेतरकाष्ठविष-
यत्वमिति वैष्णवाः । आत्मास्तु विप्रेतरपरत्वं पादोत्तर-
खण्डवाक्यस्य वर्णयन्ति । तन्मूलञ्च “तुलसीपत्रजातेन

माल्येन भव भूषितः । विप्र ! त्वं न च तत्काष्ठमालां
गलगतं कुरु" इति याज्ञमालोच्य तथा व्यवस्थापयन्ति ।
अथ तु विष्णुदीक्षाविहीनविप्रस्य तत्काष्ठमालाधारण-
निषेधः । विधिस्तु वैष्णवस्येति वर्णयन्ति । गणेशपूजेन
तुलसीनिषेधो यथा तुलसीं प्रति गणेशवाक्यम् "पुष्पाणां
सारभूता त्वं भविष्यसि मनोरमे ! । कलांशेन महा-
भागे । स्वयं नारायणप्रिया । प्रिया त्वं सर्वदेवानां
क्षणभ्य च विशेषतः । पूजा विमुक्तिदा नृणां सम त्याज्या
च सर्वदा" ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डम् । "अथ तैर्ना-
चैर्द्विष्यन्तं न तुलस्या विनायकम् । न दूर्वया यजेद्-
दुर्गां धुस्तुरेण न भास्करम्" राघवभट्टकृतम् ।

तुलसीपूजणविधिः यागुपुराणे । "यस्मात्वा
तुलसीं कृत्वा यः पूजां कुरुते नरः । सोऽप-
राधी भवेत् सत्यं तत् सर्वं निष्फलं भवेत्" । तच्चयने
मन्त्रान्तरं स्कान्दे "तुलस्यसूतजन्मासि सदा त्वं केशव-
प्रिया । केशवार्थं चिनोमि त्वां वरदा भव शोभने" ।
"त्वदङ्गसम्पत्तयैः पत्न्यैः पूजयामि यथा हरिम् । तथा कुरु
पवित्राङ्गि ! कलौ मलविनाशिनि" । गारुडे च ।
भोजैकहेता ! धरणीप्रशस्ते । विष्णोः समस्तस्य गुरोः
प्रियेति । आराधनायै परमशूरीकं लुनामि पत्नं
तुलसि ! लभस्व । इत्युक्त्वा तुलसीं नत्वा चित्वा दक्षिण-
पाणिना । पत्न्याग्येकैकशोभ्यस्येत् सत्पात्रे मङ्गरी-
रपि । तन्माहात्म्यञ्च स्कान्दे । "मन्त्रेणानेन यः
कुर्यात् गृहीत्वा तुलसीदलम् । पूजनं वासुदेवस्य लज्ज-
कोटिफलं लभेत्" । किञ्च "शालग्रामशिलास्यार्थं प्रत्यहं
तुलसीक्षितौ । तुलसीं ये विचिन्वन्ति धन्यास्तैः करपङ्क्तयः ।
इति । संक्रान्त्यादौ निषिद्धेऽपि तुलस्यवचयः
सूतौ । परं श्रीविष्णुभक्तैस्तु हादस्यामेव नेपथ्ये"
हरिभ० तुलस्यवचयनिषेधकालः । विष्णुधर्मोत्तरे
"नोच्छिन्त्यात् तुलसीं विप्रा हादशत्रां वैष्णवः कश्चित्" ।
गारुडे "भानुवारं विना दूर्वां तुलसीं हादशीं
विना । जीवितस्याविनाशाय न विचिन्व्येत धर्मवित्" ।
पाद्ये च श्रीकृष्णसत्यासंवादोयकार्तिकमाहात्म्ये
"हादशत्रां तुलसीपत्नं धात्रीपत्नञ्च कार्तिके । लुनाति
स नरो गच्छेद्भिरयानतिगर्हितान्" । अतएवोक्तम् ।
"देवार्थे तुलसीच्छेदो होमार्थे समिधान्त्या । इन्दुक्षये
न दुष्येत गवार्थे तु तृणस्य च" । "एवं कृत्वा महा-
पूजामङ्गोपाङ्गादिकं प्रभोः । क्रमाद् यथा सम्प्रदायं

तत्तत् स्थानेषु पूजयेत्" । हरिभक्तिविलासे ७ वि-
लासे । तुलसीविवाहप्रतिष्ठाविधिः "श्रीवर्णश-
लवाच । विवाहं सम्प्रवक्ष्यामि तुलस्यास्तु यथाविधि ।
यथोक्तं पञ्चरात्रे वै ब्रह्मणा भाषितं पुरा" । "आदावैव
यने वायु तुलसीं स्वगृहेऽपि वा । वर्षत्रयेण पूर्णेन
ततो यजनमारभेत् । सौम्यायने प्रकर्त्तव्यं गुरुशुक्रो-
दये तथा । अथ वा कार्तिके मासि भीष्मपञ्चदिनेषु च ।
वैवाहिकेषु ऋतुषु पूर्णिमायां विशेषतः । मण्डपं कार-
येत्तत्र कुण्डवंदी तथा पुनः । शान्तिकञ्च प्रकर्त्तव्यं
मातृणां स्थापनं तथा । मातृआङ्गादिकं सर्वं विवाहवत्
समाचरेत् । ब्राह्मणांश्च शुचिः स्नातान् वेदवेदाङ्ग-
पारगान् । ब्रह्मा चादेशकश्चैव चत्वारश्च तथर्त्विजः ।
वैष्णवेन विधानेन बर्हनीकलसं यजेत् । मण्डपं
कारयेत्तत्र लक्ष्मीनारायणं शुभम् । गृहयज्ञं पुरः
कृत्वा मातृणां यजनं तथा । कृत्वा नान्दीमुखं आङ्गं
धौवर्णं स्थापयेद्भरिम् । कृत्वारोष्य च तुलसीं लगे
त्वस्तमिते रवौ । वासःशतेन मन्त्रेण पस्त्वयुक्तेन
वेष्टयेत् । यदा वज्रेति मन्त्रेण कङ्कणं पाणिपङ्क्तं ।
कोऽटादिति च मन्त्रेण पाणिपङ्क्तौ विधीयते । ततः
कुण्डे समागत्य आचार्यः सहसा द्विजेः । आचार्यो
वेदिकाकुण्डे जुहुयाच्च नवाङ्गुलीः । विवाहकर्मवत् सर्वं
वैष्णवं देशिकात्तमैः । कर्त्तव्यञ्च ततो ह्यभौवि-
शेषाद्विधिपूर्वकम्" । "यजमानः सपत्नीको ह्यन्ये
ये गोत्रबान्धवाः । प्रदक्षिणाञ्च कर्त्तव्याश्चत्वारो
विष्णुना सह । तुलस्याः पाणिपङ्क्तौ वेदिकायां
विभावसौ । शातकुम्भं जपेत् सूक्तं पावमानो विशेषतः ।
तथैव शान्तिकाध्यायम् । नवसूक्तीं तथैव च । जीव-
सूक्तं पुनर्जप्त्वा तथा वैष्णवसंहिताम् । शङ्खभङ्गार-
निर्घोषैर्भैरीतूर्यस्य निखनैः । गायन्ति मङ्गलानार्यो
माङ्गल्यं विधिमाचरेत् । दद्यात् पूर्णाङ्गतिं पश्चा-
दभिषेकविधिं ततः । ब्रह्मणे वृषभं दद्यादाचार्यं
परिधाय च । गां पटञ्च तथा शय्यामाचार्याय प्रदा-
पयेत् । ऋत्विग्भ्यो दापयेद् वस्त्राण्येषां दद्याच्च दक्षि-
णाम् । एवं प्रतिष्ठिता देवी विष्णुना च समर्पिता
आजन्तोपार्जितं पापं दर्शनेन प्रणशति । रोपयेत्तुलसीं
यस्तु मेचयेच्च प्रयत्नतः । प्रतिष्ठाप्य यथोक्तेन विष्णुना
सह मानवः । स मोक्षं लभते जन्तुविष्णुलोकं तथा
घनम् । प्राप्नोति विपुलान् भोगान् विष्णुना सह

भोटते" हरिभक्तिविलासे । "तुलसी व्राणभावेण कथा
भवति सुन्दरी" तन्त्रमा । [अण् । यर्वर्था (वायुद) रत्नमा ।
तुलसीद्वेषा स्त्री तुलसीं द्वेष्टि तुल्यगन्धत्वत् स्पृहति द्विप-
तुला स्त्री तुल-भिटा० अङ् । १ साट्ठ्ये ३ माने च गटहाणं
३२४ कवचनार्थपीठकायां ४ पलगतमाने ५ भाण्डे च
मेष्टि० । राशिचक्रस्य द्वादशधा विभक्तस्य द्वादशे राशौ
स च ३६० अंगमात्रकराशिचक्रस्य १८१ अंगवति ३१०
पर्यन्तः चित्राशेषार्द्धस्वातिविशाखानिमिषादत्यन्तकः ।
अस्याभिधाता तुलाधरः पुरुषः । अस्य योगतारादिकम्
अन्तेणशब्दे उक्तमन्त्रशब्दे च विशेष उक्तः । "तौली-
ना कथितस्तुलाधरः" जातकपद्धतिः । "पसांशर-
श्चित्तमसदयोमतः प्रत्यक् मरुत् स्निग्धरवोऽप्य वन्यः ।
स्वल्पप्रजामङ्गमशूद्र एषस्तुला द्युतीयो द्विपटः समानः"
जातकपद्धत्युक्तस्वभावः । वादिप्रतिवादिमौलौ ककामा-
णाभावे दिव्यपरीक्षया अर्थनिर्णये कर्तव्ये घटापर-
नामके उपरीक्षाभेदे । सा च परीक्षा दिव्यशब्दोक्तसा-
मान्यविधिपूर्वकं सर्वं कर्तव्या । तद्विधिय वीर-
मित्रोदये दर्शितो यथा
पितामहः "विशालासुच्छ्रुतां शुभ्रां घटशालान्तु
कारयेत् । यत्स्थो नोपहृन्येत श्वभिद्याण्डालवायसैः ।
कपाटशोजसंयुक्तां परिचारकरक्षिताम् । पानीयादि
समायुक्तामशून्त्यां कारयेत्तृपः" इति । वीजानि यव-
व्रीक्षादीनि । घटार्थानि काष्ठानि नारद आह
"खादिरं कारयेत्तत्र निर्व्रणं शुष्कवर्जितम् । शंशपलद-
भावं वा सालं वा कोटरैर्विना । "अर्जुनलिनन्दुकी
सारलिङ्गिभो रक्तचन्दनम् । एवंविधानि काष्ठानि
घटार्थं परिकल्पयेत् । अर्जुनस्तिलकः शाकस्तिङ्गिभो
रक्तचन्दनम्" इति । माधवीये पाठः । शंशपमिति
शंशपाष्ठसम्बन्धि । "देविकाशंगदेति" पाणिनिस्म-
रणादिकारस्याकारः । एवंविधानीत्यन्यस्याधोदुस्वरा-
दर्शज्यस्य काष्ठस्य ससारस्य ग्रहणम् । अतएव
पितामहः "क्षित्वा तु यज्ञियं काष्ठं यूपवन्मन्त्र
पूर्वकम् । प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्या मनी-
षिभिः । मन्त्रः सौम्यो वानस्पत्यः छेदने जप्य एव
चेति" । यूपवन्मन्त्रपूर्वकमित्यनेन व्यौ ओषधे त्वायस्वैन-
मित्यादिच्छेदनमन्त्रप्रयोगादिकमुक्तम् । वानस्पत्यः "वन-
स्पते शतवल्गोविरोहेति" मन्त्रः । छेदने कृते इति
शेषः । वानस्पत्यच्छेदनानन्तरं प्रयोगे यूपवदित्यतिदेशा-

त्विद्वेऽपि पुनर्विधानम् व्यौपदेशिकस्य सामदैवत्येनाति-
देशिकस्य तस्य बाधनिवृत्तार्थम् । अत्र जप्य एव चेति
चण्डस्य वानस्पत्येनान्वयात् तस्य च मनुज्यद्योत-
कत्वात्तद्वय इति केचित् सौम्यवानस्पत्ययोरकार्य-
त्वात् । "तुल्यार्थास्तु विकल्पोरक्षित्यनेन" भाष्येणैव व्रीहि-
यशदिभ्यः" इत्यपरे । पितामहः "पाङ्गुसुखो निखलः
कार्यः शुचौ देशे घटः सदा । इन्द्रस्थाने संभायां वा
धर्मस्थाने चतुष्पणे" इति । घटनिर्माणप्रकारान्तप्रमाण-
ज्ञाह पितामहः "चतुर्हस्ता तुला कार्या पादौ कार्यौ
तथाविधौ । अन्तरन्तु तयोर्हस्तौ भवेद्वर्द्धमिव
चेति" । पादौ तुलाधारकाक्षनामकाङ्गधारणाख्यौ
स्तम्भौ तथाविधौ चतुर्हस्तौ । अन्तरं मध्यम् । मध्यर्द्धं
सार्धहस्तद्वयम् । अन्तकाष्ठस्य प्रमाणस्यादस्तम्भमध्य-
प्रमाणाभिधानेनैव सूचितमिति न पृथगप्यस्तम् ।
अन्तरालप्रमाणपर्यालोचनया ततः किञ्चिदधिकमन्त्रकाष्ठं
कर्तव्यम् । पादस्तम्भयोर्मन्त्रकप्रदेशादुत्पन्ना यज्ञिन-
निसरति तथा अन्तकाष्ठद्वयमिति स्मृतिचन्द्रिका-
याम् । अत्र निखातभागपरित्यागेन पादस्तम्भयोस्तु-
र्हस्तत्वाभिधानं ज्ञेयम् । अतएव पितामहः "हस्तद्वयं
निखेयन्तु प्रोक्तं सुखकयोर्द्वयोः । पङ्कजान्तु तयोः
प्रोक्तं प्रमाणं परिमाणतः" इति सुखकौ पादस्तम्भौ ।
हस्तप्रमाणन्दर्शितं कालिकापुराणे "यवानान्तखड्गलै-
रेकमङ्गुलञ्चाष्टमिभवेत् । अदीर्घयोजितैर्हस्तसतुर्विंश-
तिरङ्गुलैः" इति स्मृत्यन्तरेऽपि "तियेग्यबोदरागण्डा
ऊर्द्धांशा व्रीहयस्त्रयः । प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वित-
स्तिर्द्वादशाङ्गुलः" । शारदातिलके "चतुर्विंशत्यङ्गुलाय"
हस्तलान्त्रविदो विदुः । यवानामष्टमिः क्षुद्रं माना-
ङ्गुलमितीरितमिति । हस्तो वितस्तिर्द्वादत्यं चतुर्विं-
शत्यङ्गुलो हस्त इत्यर्थः । यवानां यथतखड्गुलानामित्यर्थः ।
"यवानान्तखड्गुलैर्गिति" स्मरणात् । तुलाया विशेषान्तरमाह
पितामहः "चतुरस्रा तुला कार्या दद्या ऋज्वी तद्येव
च । कटकानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु यत्नतः" इति ।
कटकानि लोहमयानि वन्यानि । त्रिषु स्थानेषु अन्य-
योर्मध्ये । कटकग्रहणं लोहकीलादीनामुपयुक्ताना-
मुपलक्षणम् । नारदोऽपि "ऋज्वी घटतुला कार्या
खादिरा तैन्दुकी तथा । चतुरस्रा त्रिभिः स्थानैर्घटक-
कटकदिभिरिति" । घटो घटमध्यम् । कर्कटकौ अन्यौ ।
पादस्तम्भादीनां स्थूलता नु विशेषानभिधानात् यावति

स्योऽन्ये दास्यं स्याति तावदेव कार्या । शिष्टाचारा-
द्विगोत्रे ज्ञेयः । पाटकास्मादुदगदक्षिणसंस्थानौ कृत्वा
तुला प्रागभारा कार्या । “पश्चिमे तोलयत्कर्तुं न अन्य-
स्मिन् स्तनिकां शुभानिति” पितामहस्मरणात् । पश्चि-
मसंस्थानौ कृत्वा दम्भारा वा कार्या । “धारयेदुत्तरे
पार्श्वे पुरुषं दक्षिणे शिलांमिति” नारदस्मरणात् ।
घटाङ्गत्वेन तोरणादिकं कार्यं भित्त्याह पितामहः
“तोरणे तु तथा कार्यं पार्श्वयोः समथोरपि । घटादुत्तरे
स्यात्तद्विन्दुगभिरङ्गुलैः । अवलम्ब्य तु कर्तव्यौ तो-
रणाभ्यामथोमुखौ । स्तनभयोः स्तनसम्बन्धौ घटमस्तक-
चुम्बिनायति” । घटारोहणमाह नारदः “शिक्यद्वयं
समासज्य घटकर्कटयोर्द्वयम् । कर्कशिक्ये तु पुरुषमन्यत्र
तोलयेच्छिनाम्” । “धारयेदुत्तरे पार्श्वे” पुरुषदक्षिणे
शिलां । पिटकम्पूरयेत्तस्मिन् घटकापरं गुणोत्कर्षति” ।
इष्टकाभिर्यामिः पांशुभिर्लोहैर्विषयः । मापराशि-
भिरपि पेटकम्पूरयेत् । “मापराशिमथाधिवेति” स्तन्य-
नग्नवचनात् । पितामहोऽपि “शिक्यद्वयं समासज्य
पार्श्वयोः समथोरपि । प्रागभ्यान् कल्पयेद्दम्भास्तत्र विप्रः
समाहितः । पश्चिमे तोलयत्कर्तुं नन्यास्मिन् दक्षिणां
शुभां । इष्टकाभिर्यामिपाषाणकपालास्थिविजितामिति” ।
अत्र इष्टकापाषाणयोर्विज्योक्तिः समञ्जस्यनिराकर-
णार्थं न तु विकल्पनिराकरणार्थं प्रवोदाहृतनारद-
वचनं तथोरपि विधानात् । “अतः स्तनिकापाषाणादीनां
सम्भूय तोलनकर्तव्यमिति मतमपास्तम् । स्तनिकाशिलेष्ट
कादीनामेकार्थत्वात् “तुल्यार्थस्तु विकल्पेऽस्ति” न्यायेन
विकल्प इति मितान्नरायाम् । विष्णुरपि “अत्रैकशिक्ये
पुरुषमारोपयेत् द्वितीये प्रतिमानं शिलादीति” ।
समतानिरीक्षणार्थं राजा तद्विदो नियोज्यः । तथा
च पितामहः “परीक्षका नियोज्यस्तुलामान-
विशारदाः । वणिजो हेमकाराश्च कांस्यकारास्तथा
चेति” । नियुक्ताश्च निरीक्षेरक्षित्याह नारदः । “सुव-
स्मृकारा वणिजः कुशलाः कांस्यकारकाः । तान्तुलाम-
न्वञ्जेरन् तुलाधारणकोविदाः इति” । निरीक्षिणं प्रत्याह
पितामहः “कार्यः परीक्षकैर्नित्यमवलम्ब्य समो
घटः । घटकञ्च प्रदातव्यं घटस्थोपरि पण्डितैः ।
यस्मिन् प्रवते तोयं स विज्ञेयः समो घटः” इति ।
अवलम्ब्यसः तोरणयोर्लम्बमानौ यौ स्तोयाववलम्ब्यौ
यौः समः । नारदोऽपि “प्रथमारोहणे स्तन्य-

प्रमाणद्विपुणः स ह । तुलाशिरोभ्यान्तुल्यं तु तोरणमन्य-
स्तलक्षणमिति” । तोलनानन्तरं कर्तव्यस्मितामह
आह “तोलयित्वा नरं पर्वं पश्चात्तमवतार्य तु ।
घटं तु कारयेद्विषयं पताकाध्वजशोभितम्” । तत आवा-
हयेद्वान्विधनानेन मन्त्रवित् । वादित्वत्त्यं निर्वोत्रे-
गेभ्यमान्यानुलेपनैः । प्राङ्मुखः प्राङ्गलिभूत्वा प्राङ्-
विवेकस्ततोयदेत्” इति । विवादानुष्ठपं प्रशस्य क्त्वा-
तीति प्राट् तद्विषययतीति विवेकः प्राट् नामौ विवेकश्च
प्राङ्विवेकः । ततोऽभियुक्तं तोलयित्वाऽवतार्य
धर्मावाहनादारभ्याभियुक्तशिरसि पत्रवन्धनान् साधा-
रणाविधिं कुर्यात् । घटपञ्चायाङ्गस्यादिविषेष्टनारद
आह “रक्तैर्गन्धैश्च माल्यैश्च दध्युपपाज्जतादिभिः ।
अर्चयेन् घटं पर्वं ततः शिष्टांस्तु पजयेदिति” । शिष्टा-
नर्वाशिष्टानिन्द्रादीन् । पत्रवन्धनानन्तरं मन्त्रयेन् प्राङ्-
विवेक इत्याह पितामहः “घटमामन्त्रयेच्चैव विधनानेन
शास्त्विति” । विधिना मन्त्रेण शास्त्वितिप्राङ्विवेकः ।
मन्त्रश्च तेनैव दर्शितः “त्वं घट ! ब्रह्मणा सृष्टः परी-
क्षाधिं दुरात्मनाम् । धकाराङ्गमस्मिन् स्तन्यगटकारात्
कुटिलं नरम् । एतौ धारयसे यस्माद्धटस्तोनाभिधी-
यसे । त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पाषाणि सुकृतानि च ।
त्वमेव देव ! जानीषे न विदुर्ये न सानवाः । व्यवहा-
राभिगस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छतीति” । शोध्यस्या-
भिमन्त्रणञ्चाह याज्ञवल्क्यः “तुलाधारणविद्वद्भि-
रभियुक्तस्तुलायितः । प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वा-
ऽवधारितः । त्वन्तुले । सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता ।
तत्सत्यं वद कल्याणि ! संगयान्तां विमोचय । यद्यस्मि
पापकृन्ता ! स्ततो मां त्यमधो नय । शुद्धश्चेद्दमयो-
र्ह्यस्मां तुलामित्यभिमन्त्रयेदिति” । तुलायितः तुला-
माहृतः । प्रतिमानसमीभूतः प्रतिमानेन सृष्टादिना
समीकृतः । रेखां कृत्वाऽवतारणे सत्यचिह्नं कृत्वा
अभिमन्त्रणमेवावतारणानन्तरं कार्यं स्यादवतारित इति
कर्तव्यनामतः प्राङ्विवेकः तुलाधारकं शपथैर्नित्यस्य
शिरोगतपत्रकं पुनर्घटमारोपयेत् । अतएव नारदः
“समयैः परिरुद्धाथ पुनरारोपयेच्चरम् । निर्वर्तते षष्टि-
रहिते शिरस्यारोष पत्रकमिति” । समयैः शपथैः परि-
रुद्ध नियम्य । ते च विष्णुना दर्शिताः । “ब्रह्मणो
ये स्मृता लोकाः ये लोकाः कूटसर्वाक्षणाः । तुलाधारस्य
ते लोकास्तुलान्धारयतो सृष्टेति” पुनरारोहणकारणैः भि-

सन्तणमाह नारदः “त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि
सुकृतानि च । त्वमेव देवि ! जानीषे न विदुर्यानि मा-
नयाः । व्यवहाराभिगच्छोऽयं सानयस्तोत्यते त्वयि ।
तदेनं संगयाहृदं धर्मतस्तातुमर्हसि । देवासुरमनुष्याणां
सत्ये त्वमभिपिच्यसे । सत्यमन्वोऽसि भगवन् ! शुभाशुभ-
विभावेन । आदित्यचन्द्रावर्तिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो
हृदयं यमश्च । अक्षय रातिश्च उभे च सन्त्ये धर्मश्च
जानाति नरस्य वत्समिति । सन्तो ह्यारणानन्तरकर्त्तव्यं
पितामह आह “ज्योतिर्विद्वद्वाङ्मनश्चैष्टः कथ्याक्ताल-
परीक्षणम् । विनाशः पञ्च विभेदाः परीक्षाकालकोवि-
दः । साक्षिणो ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः यथादृष्टार्थवादिनः ।
ज्ञानिनः शुचयोऽलुब्धा नियोक्तव्या नृपेण तु । गंसन्ति
साक्षिणः श्रेष्ठाः शुद्धशुद्धी नृपे तदा” इति ।

कानि पुनर्जयपराजयचिह्नानीत्यपेक्षायामाह नारदः
“तुलितो यदि वज्रैतं विशुद्धः स्यान्न संगयः । समो वा
हीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नरः” इति वज्रैतं उपरि-
गच्छेत् । हीयमानः अधो गच्छेत् । यत्पुनरुक्तं
पितामहेन “तुलितो यदि वज्रैतं शुद्धो भवति धर्मतः ।
हीयमानो न शुद्धः स्यादेकैषान्तु समोऽशुचिः । अल्प-
पापः समो ज्ञेयो बहुपापस्तु हीयते” इति । अल्पत्वं
व्यभिचारे समालिङ्गनादिना चौथे तद्देशगमनादिना
तत्र एकेषामिति प्रजार्थं न तु स्वमते समस्य शुचित्वद्यो-
तनार्थम् अल्पपापिनोऽप्यशुचित्वात् । तेन हीयमान-
समयोर्न कश्चिद्विषेष्टः । दण्डप्रायश्चित्ते पापविशेषस्तयो-
र्दोषानुसारित्वात् । यत्तु कैश्चिदेकेषां तु समाऽशुचिरिति
वचनम् । “अल्पपापः समो ज्ञेयः” इति वचनं साम्ये संगय-
परमेवेत्युक्तत्वात् क्लृप्तकल्पनया यात्र्यानाजयन्तैरुपेक्षणी-
यम् । यत्तुक्तम्, वृक्षस्पर्शना “घटेऽभियुक्तस्तुलितो
हीनश्चेद्भानिमाप्नुयात् । तत्समस्तु पुनस्तौल्यो वर्जितो
विजयी भवेदिति” अयमर्थः पुनर्देवतावाहनाद्यसंस्कृतं
सर्वं कर्म विधायोत्तलीनीय इति समस्याशुचित्वनिश्चयो
न प्रथमतोलनपर्याये कार्यः । किन्तु पुनस्तौल्यमानस्य
समतैव यदि भवति तदा अशुद्धिस्वधारणीयेत्यर्थः इति
स्मृतिचन्द्रिकायाम् । यत्तु कैश्चित्क्षेत्रेण प्रयोगे तोलन-
मक्तं तन्मन्त्रं प्रधानावृत्त्यावृत्तिरिति न्यायेन तोलनस्य
फलसम्बन्धेन प्रधानत्वात् तदावृत्तौ देवतावाहनाद्यङ्गाना-
मप्यावृत्तेरेवोचितत्वात् । शिष्यादिच्छेदेऽपि पुनः समीकृत्य
तोलनीय इत्याह कात्यायनः “शिक्षाच्छेदे तुलाभङ्गे

तथा चापि गुणस्य वा । शुद्धेस्तु संगये चैनं परीक्षेत
पुनर्नरमिति” शुद्धिसंगयकारोग्याह नारदः “तुला-
शिरोभ्यामदभ्रान्तं विचलं न्यस्तलक्षणम् । यदा वायुपणु-
क्षं वा तदा नैकतरं वदेत्” इति । अयमर्थः । यदा
तुलानी तिर्यक्चलितौ यदा च समताज्ञानार्थन्यस्तं
चिह्नमपैति यदा च वायुना प्रेरिता तुला जह्ममवस्य
कम्पते तदा जयं पराजयं च न वदेदिति । व्यामोऽपि
“कलच्छेदे तुलाभङ्गे घटककटयोस्तथा । रज्जुच्छेदेऽल-
भङ्गे वा दद्याच्छुद्धिं पुनर्दपः” इति । कलं शिक्यतत्वं
ककटौ तुलोपालम्भौ शिष्याधारार्थोपहृत्तौ ककटपटङ्ग-
सन्निभौ लोहकीलकौ । अलः पादस्तम्भयोरुपरिनिहित-
स्तुलाधारपट्ट इति मितान्नरा । दादृग्प्रयोजकः की-
लक इति हलायुधः । यत्तु वृक्षस्पर्शवचनम् “कलच्छेदे
तुलाभङ्गे घटककटयोस्तथा । रज्जुच्छेदेऽलभङ्गे च
तथैवाशुद्धिमाप्नुयादिति” तदाऽऽक्षिप्तकलच्छेदादिविष-
यम् । कात्यायनवचनन्तु दृश्यमानकारणकशिक्षाच्छेदादि-
विषयमिति विज्ञानेश्वराचार्यादयः” वीरमि० । तुलापु-
रुपाङ्गतुला तु हेमाद्रौ दा० खण्डे दृश्या । मत्कृत
कृततुलादानादिपद्धतौ च विस्तरेण दृश्या ।

दतोलने मिता० । “तुलाः स्त्रियां पलगतं भारः स्यादि-
शतस्तुला इत्यमरोक्तेः पलगतमानं तुला । तत्र सादृश्ये
“तुलां यदा रोहति दलवाससा,” कुमा० “कामया-
नसमस्यया तुलाम्” रघुः । तुलोपमाशब्दयोगे षष्ठ्येव
साधु न तु तृतीया “यत्तुलोपमाभ्याम्” पा० तृतीयाविधाने
तयोः पर्युदासात् तृतीयाप्रयोगस्तु सहार्थशब्दाध्याहारेण
तद्योगे इति मञ्जि० । तुलारागौ । “कन्याकै च तुलाकै
च पितृणां आङ्गमिषप्रते” स्मृतिः “तुलायां लोलया सह”
ति०त० । “सह भूपस्तुलया” ज्यो०त० । तोलनदृष्टात्मके माने
“अथ स दक्षिणादूरोरुक्त्य स्वभांसपेक्षी तुलया धारयन्
शुक्तर एव कपोत आसीत्” भा०व० १८६ व्य० । “तुला-
मानं प्रतीमानं सर्वज्ञ स्यात् सुललितम् । पट्सु पट्सु
च भासेषु पुनरेव परीक्षयेत्” मनुः “तुलामानं सुवर्णादीनां
परिक्षेदार्थं यत् क्रियते प्रतीमानं प्रत्यक्षेणादि
तत्सर्वं स्वनिर्दिष्टं यथा स्यात् पट्सु पट्सु भासेषु गतेषु
पुनस्तत्सर्वं सम्यगुपगृह्येति परीक्षयेत्” कृष्ण० । “आ-
पाट्रां तुलया वीजतोलने भाविशस्यहानिद्विज्ञापनम्
वृ० स० २६ व्य० उक्तं तत्र अविवासनाङ्गतुलानिर्मा-
णप्रकारस्तत्रैवोक्तो यथा

“आपादयाम् समतुलितविधासितानाम् अन्येदुर्गद-
धिकतामुपैति धीजम् । तद्वृद्धिर्भवति न जायते यदूनं
मन्त्रोऽस्मिन् भवति तुलाभिमन्त्रणाय । स्तोत्रव्या भन्त्र-
योगेन सत्या देवी सरस्वती । दर्शयिष्यसि यत्सत्यं सत्ये
सत्यव्रता त्वमि । येन सत्येन चन्द्राक्षौ ग्रहा ज्योतिर्ग-
णास्तथा । उत्तिष्ठन्तीह पर्वणे पञ्चादशे व्रजन्ति च ।
यत्सत्यं सर्वदेपु यत्सत्यं व्रज्ज्वादिपु । यत्सत्यं त्रिपु लो-
केपु तत्सत्यमिह दृश्यताम् । व्रज्ज्वाणो दुहिते चाभि त्वमा-
दिष्येति कीर्तिता । काश्यपी गोतृतयैव नामतो वि-
द्युता तुला । क्षौमं चतुःस्रतृकसन्निवद्धं पङ्कजं शिक्य-
कश्चमस्याः । स्रजप्रमाणं च दशाङ्गुलानि पण्डिते कक्षो-
भयशिक्यमध्ये । याभ्ये शिक्ये काञ्चनं सन्निवेश्य
प्रोष्ठव्याग्युत्तरेऽम्बुनि चैवम् । तोयेः कौष्यैः स्यन्दिभिः
सारसेय इष्टिहीना मध्यमा चोत्तमा च । दनैर्नागा
गोहयाद्याश्च लोम्ना केम्ना भूपाः सिक्यकेन द्विजाद्याः ।
तद्देशा वर्धमाशा दिग्गश्च प्रोष्ठव्याग्यात्तरूपस्थितानि ।
हैमी प्रधाना रजतेन मध्या तयोरलाभे खट्विरेण कार्या ।
विद्वः पुमान् येन शरेण सा वा तुला प्रमाणेन भवेद्दि-
नक्तिः । हीनस्य नाशोऽभ्यधिकस्य इष्टिस्तुल्येन तुल्यं
तुलितं तुलायाम् । एतत्तुलाकोशरहस्यमुक्तं प्राज्ञेभ्यो
ऽपि नरो विदध्यात्” ।

तुलाकूट न० तुलामानस्य कूटे प्रकृतमानापेक्षया म्यून-
तापादने । तुलायां कूटं यस्य । २तत्कारिणि पुरुषे च
“मानकूटं तुलाकूटं कण्टमोष्ठं निपीडय” काशी० ८८०
स्वकिङ्करं प्रति यमवाक्यम् ।

तुलाकोटि(टी) स्त्री तुलया तुलां वा कोटयति कूट-परि-
तामे-इन् वा डीप् । नूपुरे, “तुलाकोटिकाणैः कसुमश-
रस्रज्जागरयति” उद्भटः । “सखलत्तुलाकाटिनिनादको-
मलः” भाषः ।

तुलाकोश पु० तुला कोश इव । तुलायां भाविगस्यहानिदृष्टि-
ज्ञापनार्थतुलारूपे मानदण्डभेदे ह० सं० वाक्यं तुलाशब्दे
दृश्यम् । २तुलया परीक्षणं च मिता० ।

तुलादान न० तुलया स्वदेहमानेन दानम् । तुलापुरुषसंज्ञके
महादाने मत्ततुलादानादिपद्धतौ तत्प्रयोगो दृश्यः ।
तुलाधट पु० तुलायै तोलनाय धटः । तुलाधारदण्डे त्रिका०
तुलाधर त्रि० तुलाया मानदण्डस्य धरः घृ० अच् । १वाणिजके,
२तुलाराशौ, ३तुलादण्डधारके त्रि० मेदि० ।

तुलापुरुष पु० षोडशसु महादानेषु आद्ये महादाने तत्-

प्रकारः मत्स्यपु० ७७ अ० उक्तो यथा “आधातः सम्भवत्यभि-
महादानानुकीर्तनम्” इत्युपक्रमे । “आदान्तु सर्वदा-
मानां तुलापुरुषसंज्ञकम्” महादानानि विभज्य उक्तं यथा
“मत्स्य उवाच । यानि नौक्तानि गुह्यानि महादानानि
षोडश । तानि ते कथयिष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।
तुलापुरुषागोऽयं येषामादौ विधीयते । अयने विधवे
पुण्ये व्यतीपाते दिनचतुर्थे । युगादिष्वपरागेषु तथा
मन्वन्तरादिषु । सङ्क्रान्तौ वैष्णवदिने चतुर्दश्य-
दमीषु च । सितपञ्चदशीपर्वहादशीष्वेकासु च ।
यज्ञोत्सवविवाहेषु दुःखप्रादुर्भूतदर्शने । ब्रह्मब्राह्मण
लाभे वा श्रद्धा या यत्न जायते । तीर्थं वायतने वापि
तडागे क्वचिरे तथा । महादानानि देवानि संसार-
भयभीरुणा । अनित्यं जीवितं यस्मात् वसु चातीव
चञ्चलम् । केशेभ्यश्च गृह्यतः सन् मृत्युना धर्ममा-
चरेत् । पुण्यां तिथिमयासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
षोडशारतिमात्रं दश द्वादश वा करान् । सङ्घर्षं कार-
येद्द्वान् चतुर्भद्रासनं बुधः । सप्रहृष्टा भवेद्देदी मध्ये-
पञ्चकरा तथा । तन्मध्ये तोरणं कुर्यात् सारदारुमयं
बुधः । कुर्यात् कुण्डानि चत्वारि चतुर्दलानि विचक्षणः ।
समेखलायोनियुतानि कुर्यात् सम्पूर्णकुम्भानि सहा-
सनानि । सुताश्चपातद्वयसंयुतानि सयत्तपात्राणि
सुविष्टराणि । हस्तप्रमाणानि तिलाज्यधूपपुष्पोपहा-
राणि सुशोभनानि । पूर्वोत्तरे हस्तमिताय वेदी ग्रहा-
दिदेवेश्वरपूजनाय । आर्चनं ब्रह्मशिवाद्युतानां तत्तैव
कार्यं फलमात्यवस्तैः । लोकेशवर्णाः परितः पताका-
मध्ये ध्वजः किङ्किणिकायुतः स्यात् । हारेषु कार्याणि
च तोरणानि चत्वार्यपि क्षीरपनसतीनाम् । हारेषु
कुम्भद्वयमत्र कार्यं स्रग्गन्धधूपाम्बररत्नयुक्तम् । शालेकुटी
चन्दनदेवदारुक्षीपार्थिविल्वप्रियकाञ्चनोत्थम् । स्तम्भद्वयं
हस्तयुगायसातं कृत्वा द्वादं पञ्चकरोऽस्मिन् । तदनन्तरं
हस्तचतुष्टयं स्यादथोत्तराङ्गञ्च तदङ्गमेव । समानजातिश्च
तुलावलम्ब्या हैमेन मध्ये पुरुषेण युक्ता । दैर्घ्येण
सा हस्तचतुष्टयं स्यात् पृथुत्वमस्यास्तु दशाङ्गुलानि ।
सुवर्णमृदाभरणा तु कार्या सा लोहपाशद्वयद्वहलाभिः ।
युता सुवर्णेन तु रत्नमालाविभूषिता माल्यविलेपनाभ्याम् ।
चक्रं लिखेद्धारिजगर्भयुक्तं नानारजोभिर्भुवि पुष्पकी-
र्णम् । वितानकञ्चोपरि पञ्चवर्णं संस्थापयेत् पुष्पफ-
लोपशोभम् । अर्षात्विजो वेदविदश्च कार्याः सुहृदपवे-

शान्दयशालयुक्ताः । विधानदक्षाः पटवोऽनुकूला ये चा-
 र्यदेशप्रभया द्विजेन्द्राः । गुरुश्च वेदान्तविदार्यवंशस-
 ङ्गवः शीलकृत्वाभिरूपः । पुराणशास्त्राभिरतोऽतिदक्षः
 प्रसन्नगम्भीरसरस्वतीकः । सिताम्बरः कण्ठलहेमस्तन-
 केयूरकण्ठाभरणाभिरामः । पूर्वेण च्छ्वेदविदायथाक्षां
 यजुर्विदो दक्षिणतश्च शक्तौ । स्याप्यो द्विजौ सामविदौ
 तु पश्चादार्थशास्त्रान्तरतस्तु कार्यौ । विनायकादिप-
 ष्कोकपालवस्त्रकटादित्यमरुद्गणानाम् । ब्रह्माच्युते-
 शार्कयनस्तृतीनां स्वमन्त्रतोऽहोमचतुर्थं स्यात् । जप्यानि
 सूक्तानि तथैव चैषामनुक्रमेणापि यथास्वरूपम् ।
 होमावसाने कृततृथ्यनादौ गुरुर्दक्षीत्वा वलिपुष्पधूपम् ।
 आवाहयेत्कोकपतीन् क्रमेण मन्त्रैरभीर्भयजमानयुक्तः ।
 एहोहि सर्वाभरविद्वसाध्यैरभिष्टोवज्रधराऽमरेण ! ।
 सर्वोऽहोमानोऽपसरसाङ्गणेन रक्षाध्वरक्षो भगवन्नमस्ते
 (इन्द्रस्य) । एहोहि सर्वाभरविद्वसाध्यैः सुनिप्रवीरैरभितोऽ-
 भिजुष्ट ! । तेजस्विना लोकगणेन साङ्गं ममाध्वरं रक्ष
 कवे ! नमस्ते" (अग्नेः) । एहोहि वैवस्वत ! धर्मराज !
 सर्वाभरैरर्चितदिव्यभूते ! । शुभाशुभानन्दशुभाशुभधीश ।
 शिवाय नः पाहि ममं नमस्ते" (यमस्य) । एहोहि
 रक्षोगणनायकस्व सर्वस्तु वेतानपिशाचसङ्घैः ।
 ममाध्वरं पाहि शुभाधिनाथ ! लोकेश्वरस्व भगव-
 न्नमस्ते (नैऋतस्य) । एहोहि यादोगणवारिधीनाङ्ग-
 खेन पर्जन्यमहापसरोगिभिः । विद्याधरेन्द्रामरगीयमान !
 पाहि त्वमस्मान् भगवन्नमस्ते (वरुणस्य) । एहो
 हि यज्ञे मम रक्षयाय ऋगाधिकरुष्टः सह सिद्धसङ्घैः ।
 प्राणाधिपः कालकवेः सहायः ऋहाण पृजां भगवन्नमस्ते
 (वायोः) । एहोहि यज्ञेश्वर ! यज्ञरक्षां विधत्स्व नम्र-
 गणेन साङ्गम् । सर्वैषधीभिः पितृभिः सहैव ऋहाण पृजां
 भगवन्नमस्ते (सोमस्य) । एहोहि विश्वेश्वर ! नक्षत्रमूल
 कपालसङ्घाङ्गधरेण साङ्गम् । लोकेश ! यज्ञेश्वर ! यज्ञसिद्धौ
 ऋहाण पृजां भगवन्नमस्ते (रिशस्य) । एहोहि पाताल-
 धराधरेन्द्र ! नागाङ्गनाकिञ्चरगीयमान ! । यज्ञोरगेन्द्रा-
 मरलोकसङ्घैरेनन् ! रक्षाध्वरमण्डीयम्" । (अनन्तस्य)
 एहोहि विश्वाधिपते ! सुनीन्द्र लोकेन साङ्गं पितृदेवताभिः ।
 सर्वस्य धातास्वमितप्रभाव ! विशाध्वरक्षो भगवन्नमस्ते
 (ब्रह्मणः) । तैलोक्ये यानिभूतानि स्यावराणि चराणि च
 ब्रह्मविष्णुशिवैः साङ्गं रक्षां कुर्वन्तु तानि मे । देव-
 दानवनमन्त्रा यक्षराक्षसपन्नगाः । जपयो जनवोगावो

देवमातर एव च । सर्वे ममाध्वरे रक्षां प्रकुर्वन्तु सुदा-
 न्विताः । इत्यावाह्य सुरान् दद्याद्वित्वगभ्यो हेमभूष-
 णम् । कुण्डलानि च हेमानि सूत्राणि कटकानि च ।
 जङ्गलीयपवित्राणि वासांसि शयनानि च । द्विगुणं
 गुरवे दद्याद्भूषणास्त्रादनानि च । जमेयुः शान्तिका-
 ध्यायं जापकाः सर्वतोदिशम् । ततोऽपितास्तु ते सर्वे
 ज्ञत्वैवमधिवासनम् । आदावन्ते च मध्ये च कुर्वाद्-
 ब्राह्मणवाचनम् । ततो मङ्गलशब्देन स्थापितो वेदपु-
 ष्पवैः । त्विःप्रदक्षिणमायत्यं ऋहीतकुसुमाञ्जलिः ।
 शुक्लमाल्याम्बरोभूत्वा तां तुलामभिमन्त्रयेत् । नमस्ते
 सर्वदेवानां शक्तिस्त्वं सत्यमास्थिता । साक्षिभूता जग-
 द्वाली निर्मिता विश्वयोनिना । एकतः सर्वसत्यानि
 तथान्तरगतानि च । धर्माधर्मज्ञतां मध्ये स्थापितासि
 जगद्धिते ! । त्वं तुले । सर्वभूतानां प्रमाणमिह कीर्तिता ।
 मां तोलयन्ती संसारादुद्धरेस्व नमोऽस्तु ते । योऽसौ-
 तत्त्वाधिपोदेवः पुरुषः पञ्चविंशकः । स एकोऽधिष्ठितो-
 देवि ! त्वयि तस्माज्जभोनमः । नमोनमस्ते गोविन्द !
 तुलापुरुषसंज्ञक ! । त्वं हरे ! तारयस्वात्मात्महा-
 संसारकर्दमात् । पुण्यकालं समाधाद्य ज्ञत्वैवमधिवा-
 सनम् । पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा तुलामारोहयेद्बुधः ।
 सखङ्गचर्मकवचः सर्वाभरणभूषितः । धर्मराजमया-
 दाय हेमं सूर्येण संयुतम् । कराभ्यां वद्वमसृष्टिभ्या-
 मास्ते पश्यन् चरेत्संज्ञम् । ततोऽपरे तुलाभागे न्यसे-
 युर्द्विजपुङ्गवाः । समादभ्यधिकं यावत् काञ्चन चाति-
 निमेलम् । पुष्टिकामस्तु कुर्वीत भूमिसंस्थं नरेश्वरः । क्षण-
 मात्रं ततः स्थित्वा पुनरेवमुदीरयेत् । नमस्ते सर्व-
 भूतानां साक्षिभूते ! सनातनि ! । पितामहेन देवि !
 त्वं निर्मिता परमेष्ठिना । त्वया धृतं जगत्सर्वं सह-
 स्थावरजङ्गमम् । सर्वभूतात्मभूतस्ये ! नमस्ते विश्वधा-
 रिणि ! । ततोऽवतीर्थं गुरवे पूर्वमङ्गं निवेदयेत् ।
 ऋत्विगभ्योऽपरमङ्गं न्तु दद्यादुदकपूर्वकम् । गुरवे याम-
 रत्नानि ऋत्विगभ्यश्च निवेदयेत् । प्राप्य तेषामनुज्ञां तु
 तथान्येभ्योऽपि दापयेत् । दीनानाथविशिष्टादीन् पज-
 येद्ब्रह्माङ्गणैः सह । न चिरं धारयेद्गृहे सुवर्णं प्रोज्जितं
 बुधः । तिष्ठद्भयावहं यस्माच्छोकव्याधिकरं नृणां ।
 शीघ्रं परस्त्रीकरणाच्छेयः प्राप्नोति मानयः । अनेन
 विधिना यस्तु तुलापुरुषमाचरेत् । प्रतिशोकाधिपस्थाने
 प्रतिमन्त्रनरं दसेत् । विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजाल-

मानिना । पञ्चमानोऽपमो भव्य ततो विष्णुपुरं वृजत् ।
कल्पशक्तिगतं यावत्तस्मिन् लोके मर्हयते । कर्मज-
यादिह पुनर्भवि राजराजो भूपालमौलिमणिरञ्जित-
पटप्रीतः । अङ्गावितो भवति यज्ञसहस्रयाजी दीप्र-
पतापजितसर्वमर्होपलोकः । यो दीयमानमपि पश्यति
भक्तियुक्तः कालान्तरे स्मरति वाचयतीह लोके । यो
वा पश्यति पठतीन्द्रसमानरूपः प्राप्नोति धाम सपरान्द-
रदवजुष्टम् । अय्यविवानं हेमा० दा० दृश्यम् एतत्
प्रयोगस्तु मत्कृततुलादानादिपञ्चतौ दृश्यः ।
२ व्रतभेदे । तच्च व्रतं पञ्चदशदिनसाध्यमेकविंशतिदिन-
साध्यञ्च यथा ।

“पिन्याकाचमतक्रोदकसक्तूनामुपवासान्तरितोऽभ्य-
व्यवहारास्तुलापुरुषः” । विष्णु० स० । “पिन्याका-
चामतक्रास्त्वुसक्तूनां प्रतिवासरम् । एकरात्रोपवासश्च
लक्ष्यः सौम्योऽयमुच्यते” इत्युपक्रमे “एषां तिरात्व-
मभ्यासादेकैकस्य यथाविधि । तुलापुरुष इत्येष श्रेयः
पञ्चदशाहिकः” । एषां पिन्याकादीनां पञ्चानां क्रमे-
नैकैकस्य तिरात्वाभ्यासेन पञ्चदशाहव्यापी तुलापुरुषाख्यः
लक्ष्यो वेदितव्यः । अथ पञ्चदशाहिकत्वविधानादुप-
वासस्य निवृत्तिः । यमेन त्वेकविंशतिरात्रिकस्तुलापुरुष
उक्तः “याचाममथ पिन्याकं तक्रञ्चोदकसक्तुकान् । तत्रच
त्रप्रहस्यमुञ्चानो वायुमचस्तत्रहृदयम् । एकविंशति-
रात्रिन्तु तुलापुरुष उच्यते इति” ।

तुलाप्रग्र(या)ह ए० प्र० ग्र० वा पञ्च पले अप० इत० तुला-
स्त्रो मि० फौ० । [ल्युट् ।] तुलादण्डे शब्दार्थचि० ।
तुलामान न० तुलार्थं तोलनार्थं मानं भीयतेऽनेन सा-करणे
तुलायष्टि स्त्री इत० । तुलादण्डे । “स्तोकेनोन्नतिमा-
याति स्तोकेनायात्यधोगतिम् । अहो सुसदृशी चेष्टा
तुलायष्टेः खलस्य च” पञ्चत० ।

तुलावीज न० तुलायाः तोलनस्य वीजं मूलम् । शुद्धायाम्
तदारभ्यैव हि मानं शास्त्रे दर्शितं यथा “दर्शाईगुञ्जं
प्रवर्तन्ति सार्धभति” लीला० [दण्डस्थितसूत्रे] प्रयत्ने अमरः ।

तुलासूत्र न० तुलार्थं तोलनार्थं सूत्रम् । तोलनार्थं तुला-
तुलिका स्त्री तुरि(री)-रस्य लः । तुर्यां शब्दरत्ना० ।

तुलिका स्त्री तुल-बा० क्युन् । खण्डिकायां त्रिका० ।

तुलित त्रि० तुला+तत्करोति शिल्प-कर्मणि क्त । उपरिमिते

“यस्यान्तर्पाणितुलितायुधूलनपद्याः” साधः । २ सट्जीकृते

तुत् रित्नी स्त्री तूलं विद्यते कञ्जस्या इति डीप् वा

पृथो० ह्रस्वः । शालमलिहजे रत्नमाला ।

तु(तु)लिफला स्त्री तुलि तुलयुक्तं फलमस्याः वा पृथो० ।

शालमलीहजे रत्नमाला ।

तुल्य त्रि० तुलया सम्मत यत् । सट्शे अमरः । “सकामां
दृष्यंस्तुल्यो न बधं प्राप्नुयाच्चरः” । “सकामां दृष्यं स्तु-
ल्योनाङ्गलिच्छेदमाप्नुयात् मनुः” । “कर्मकर्णः कपीन्द्रेण
तुल्यावस्थः स्वसुःकृतः” रघुः । [वृद्धभिरकत्र पाने अमरः]

तुल्यपान न० तुल्येन सजातीयेन सह पानम् । सजातीयै-
तुल्ययोगिता स्त्री अर्थानङ्कारभेदे अलङ्कारभेदे अलङ्कार-

शब्दे ३६६८ पृ० दृश्यम् । [“विस्वीलोटाञ्च तुल्यशः” सुश्रु० ।

तुल्यग्रस अव्य० तुल्य+वीप्सार्थं शम् । तुल्यं तुल्यमित्यर्थे ।

तुल्वल ए० कपिभेदे । तौल्वलिशब्दे दृश्यम् ।

तुवर ए० तवति हिन्ति रोगान् सौ० तु-वरच् नि० गुणा-
भावः । श्रान्त्यभेदे कषायरसे च शतवृत्ति त्रि० ४ व्याह-
क्याम् ५ सौराष्ट्रवृत्तिकायाञ्च स्त्री पिप्वात् डीप् स्वार्थे
क तुवरिकाप्यत्रैव । रसभेदे पुंस्त्री तद्वति त्रि० अमरः ।
इक्ष्मसुहीने नरे उणा० ।

तुवरयावनाल ए० कर्म० धान्यभेदे राजनि० । “तुवरो
यावनालस्तु कषायोष्णो विरेचकः । संपाही वातशमनो
विटाहो शोषकारकः” राजनि० ।

तुवरिका स्त्री० तुवरोऽस्त्रप्रस्थाः ठन् । शौराष्ट्रवृत्तिकायां
(फट्किरि) अमरः । २ व्याहक्यां (अरहर) भरतः ।

तुवरी स्त्री तु-वरच् पिप्वात् डीप् । शौराष्ट्रवृत्तिकायाञ्च
(फट्किरि) राजनि० । (तौरी) इति
श्रान्त्यभेदे भावप्र० तद्गुणास्तत्त्वोक्ता यथा । “तुवरी
याहिणी शीता लघ्वी कफपित्तसृजित् । तीक्ष्णोष्णा
वज्रटा कण्डूकृशकोठकमिषणुत्” । [चक्रमर्दने शब्दच०]

तुवरीशिख ए० तुवर्या व्याहक्या इय शिखा यस्य । रक्त-

तुवि स्त्री० तुम्बी+पृथो० । तुम्ब्रां । तु-पृक्तौ इन् किञ्च ।

२ वृद्धशब्दार्थे निघण्टुः । “तुविकूर्मिर्कचावान्” ऋ०

३।१।३। क-मि वेदे गुणे अकारलोप्यम् “तुवियामं

तुविकूर्मिं रभोदाम्” ऋ० ६।२।५ । “गहेरण् ।

तुवियामं बद्धपाहकम्” भा० “तुविगुण् ! तुवि-

क्रतो !” ऋ० ५।६।२। व्या डीप् । “सहस्रेषु तुवीमघ !”

ऋ० १।२।१ । तुवीमघ कथञ्चन “स द्वांसं तुवीरवम्”

ऋ० १।०।६।६ ।

तुविस् न० तु-वृद्धौ पृक्तौ वा इति किञ्च । वृद्धौ २ प्रज्ञायां
३ शब्दे च । “यः सपरिश्रद्धं प्रभस्तुविमान्” ऋ० २।१२।

१०। “तुविष्मान् दृष्टिमान् बलवान् वा” भा०। “भीमस्तु-
विष्मान् चर्षणिभ्यः” १।५।५।१। “तुविष्मान् प्रज्ञावान्
बलवान् वा” भा०। बलेन प्रज्ञया च दृष्टेः पुंस्त्वसम्भ-
वात् बलप्रज्ञयोस्तथात्वम् ।

तुवीरवत् त्रि० तुवी मत्वधीयोगः ततो मतुप् मस्य वः ।
बहुस्तोत्रयुक्ते । “रथा कविस्त्वीरवान्” ऋ० १०।१६४।
४। “तुवीरवान् बहुस्तोत्रयुक्तो भवति । मत्वधीप्रपत्यया-
दन्तिः । यद्वा तुविगजस्य रो मत्वधीयः । बाहुल्ययु-
क्तदेवैः सहितो भवति” भा० ।

तुश वधे भ्वा० आ० सक० सेट् । तोशते अतो गिट् तु तुशे ।
“इन्द्रसिन्धाय तोशते नितो गते” ऋ० ८।१०८।२० “इन्द्रः
सोम इन्द्रायेन्द्रार्थं तोशते” तोशते हन्यते अभिपूयते ।
नितो गते नितरामभिपूयते । तोशतिर्वधकर्म्म” भा०
कर्मकर्त्तरि तङ् । यगभावश्चान्दसः । “सत्वात्
प्ररुदुतं एको दृत्वाणि तोशसे” ऋ० ८।१५।११ । तोशसे
हिनस्ति” भा० ।

तुष तोषे आनन्दभेदे दि० पु० लृटिन् अक० सेट् । तुष्यति
अतुपत् । तु तोष । जीदित् वर्त्तमाने क्तः तुष्टः ।
तुष्टिः । तोषः “तुपत्र द्रौपदि । मा क्रुध” भा० व०
१।१०६ स्तो० “तुपत्रन्ति च रमन्ति च” भा० आनु०
१२७६ स्तो० “तु तोष पश्यन् विद्वत्पुत्रान्तरालाः” भट्टिः ।

तुष पु० तुप-क । श्विभीतकृष्टले (वयडा) २ धान्यत्वचि स्वनाम-
ख्याति द्रव्ये च अमरः । “श्रीक्रीन् जिहामति
सितोत्तमतण्डुलाखान् को नाम भोस्तुपकणोपहितान्
हिताधी” प्रबो० च० । “तुषेणापि परित्यक्ता न प्ररो-
हन्ति तण्डुलाः” हितो० । “सतुपं धान्यमुच्यते” आ० त० ।

तुषग्रह पु० तुषेण गृह्यते यज्ञ-कर्मणि अप् । वज्रौ त्रिका०
तुषज त्रि० तुषे जायते जन-ट् । तुषजाते वज्रादौ ।
अस्य “दीर्घकाशतुषवटं जे” पा० आद्युदात्तता ।

तुषधान्य न० तुषादृते धान्यं शा० त० । तुषादृते सतुषे
धान्ये । “तुषधान्यतोष्णमन्त्राभिचारवेतानकर्मज्ञाः” । “पर-
धनहरणाभिरतास्तुषधान्यं सर्वभिषजस” । इ० स० १५ अ० ।

तुषसार पु० तुषं सरति अनुसरति सृ-अण् । वज्रौ गज्जमा०
तुषानल पु० तुषानलः । तुषजाते अग्नी । तुषान्वाद्-
योऽप्यत्र ।

तुषाम्बु न० तुषोदकशब्दार्थे “तुषाम्बु दीपनं पाण्डु
हृमिरोगगदापहम् । तीक्ष्णोष्णं पाचनं पित्तरक्तलक्ष्मि
शूलहृदु” भावप्र० ।

तुषार पु० तोषयति तुष-अन्तर्भूतगद्यार्थात् आरन् किञ्च ।
१ देशभेदे । (तुखार) शब्दे दृश्यम् तत्र तुखारा इत्यत्र
तुषारा इति पाठान्तरम् । २ हिमकणभेदे नीहारे
हेमच० । ३ शीतलस्पर्शे अमरः ४ तद्वति त्रि० ।

“अपां हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदन्ते
तुषारा” नैष० “प्रपतत् तुषारो हेमन्तकालः” ऋतुस०
५ कर्पूरभेदे राजनि० । “जनस्तुषाराञ्जनपर्वताविव”
“स्नपनवारितुषारभृतस्तनाः” साधः । “आचक्षाम सनु-
पारशीकरः” रघुः । “पदं तुषारक्षुतिधौतरक्तम्”
कुमा० । “लघुतुषारतुषारजलक्षुतम्” किरा० ।

तुषारकर पु० तुषारो हिमः करोऽस्य । १ हिमकरे चण्डे
तुषारकिरणादयोऽप्यत्र । “कलया तुषारकिरणस्य
परः” साधः । २ कर्पूरे च ।

तुषारगिरि पु० इत० । १ हिमालये “तुषारगिरिकूटाभं
सिताम्बुशिखरोपमम्” भा० अनु० १४ अ० । तुषाराच-
लादयोऽप्यत्र ।

तुषित पु० तुष-वा० कितच् तुष-सम्प० क्तिप् ततः
तारका० इतच् वा । १ गणदेवताभेदे ते च द्वादश । किन्तु
मन्वन्तरभेदे भिन्ननामानः यथा “चाक्षुषस्यान्तरे पूर्वमासन्
ये तुषिताः सुराः । वैवस्वतेऽन्तरे ते वै आदित्या द्वादश
सूताः” हरिवं० २ अ० । तथा च आदित्यरूपा द्वादश २
“प्राणपानाशुदानश्च समानो व्यान एव च । चक्षुः
श्रोत्रसाम्राज्यस्यैव बुद्धिर्भनस्तथा । द्वादशैते तु तुषिताः
देवाः स्वारोचिषेऽन्तरे” सारसुन्दरीधृतवाक्योक्ता द्वा-
दश १२ “तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिडम्पतिः ।
इध्मः कविर्विभुः स्वाहा सुदोषो रोचनो द्विष्ट १२ । तुषिता
नाम ते देवा आसन् स्वायम्भुवेऽन्तरे” शब्दार्थचि० धृत-
वाक्योक्ता द्वादश इति पट्विंशत् । ये च द्वादशैति
मन्यन्ते ते एकैकमन्वन्तरापेक्षया द्वादशैति वर्णयन्ति ।
समष्टिभिप्रायेण पट्विंशदिति विवेकः । तदभिप्रायेणैव
“पट्विंशत्तुषिता मताः” इत्युक्तम् । २ विष्णो पु० । “तु-
षित ! महातुषितेत्यादि” भा० शा० १४ अ० । विष्णुस्तुतौ ।

तुषोत्थ न० तुषादुत्तिष्ठति उद्-+स्था-क २त० । १ तुषोदके
राजनि० ।

तुषोदक न० तुषमिश्रितसुदकं शा० त० । १ काश्चिकभेदे
हारा० । तत्करणप्रकारो भावप्र० उक्तो यथा “तुषो-
दकं यवैरामैः सतुषैः शफवीकृतैः” । यवैरुदकसहितैः
सत्त्वानवगोक्तात्” । तुषाम्बुशब्दे तद्गुणादि दृश्यम् ।

तुष्टि लि० तुष्ट-कर्त्तरि क्तः । शनोपयुक्ते । “तस्मिँस्तुष्टे
जगत्तुष्टं प्रीषिते प्रीषितं जनत्” पुरा० । श्विष्यो
पु० “परहिः परमस्त्वस्तुष्टः पुष्टः शुभेक्षणः” विष्णुसं०
“परानन्दैकरूपत्वात्तुष्टः” भा० । तस्यानन्दरूपत्वेऽपि
आनन्दाश्रयत्वं कल्पितम् अतएव विवरणे “आनन्दो वि-
षयानुभयो नित्यत्वञ्च सन्ति धर्मा अष्टयत्वेऽपि पृथगि-
वायभासन्ते” इत्युक्तम् । न्यायनये तु दुःखाभावस्यैवा-
नन्दरूपत्वात् तस्य तदाश्रयत्वमक्षेपेति भेदः ।

तुष्टि स्त्री तुष्ट-भावे क्तन् । १तोपे २भोगेऽन्ते तावताकमिति
बुद्धौ श्वधिगतार्थादन्यत् तद्वत्त्वबुद्धौ “तुष्टिर्नरकता-
र्थस्य कतार्थोऽस्तीति या मतिः” इत्युक्ते ४बद्धिभेदे सा
च नवविधा इति संख्याचार्याः यथोक्तं सा० का० तं०
कौ० च ।

“तुष्टिर्नवधेतुक्तं ताः परिगणयति । “आध्यात्मिक्य-
चतस्रः प्रकृत्युपादानकावभागाख्याः । बाह्याविषयो-
परमात् पञ्च नव तुष्टयोऽभिमतः” का० ।

“प्रकृतिव्यतिरिक्त आत्मास्तीति प्रतिपद्य ततोऽस्य श्रवण-
मननादिना विवेकसाक्षात्काराय त्वसदुपदेशतो यो न
प्रयतते तस्य चतस्र आध्यात्मिक्यस्तुष्टयो भवन्ति प्रकृति-
व्यतिरिक्तमात्मानमधिकृत्य यस्मात्तास्तुष्टयस्तस्मादाध्या-
त्मिक्यः, काक्षा इत्यत आह प्रकृत्युपादानकाव-
भागाख्याः प्रकृत्यादिद्राख्या यासां तास्तथोक्ताः । तत्र
प्रकृत्याख्या तुष्टिर्यथा कस्यचिदुपदेशः (विवेकसाक्षात्-
कारो हि प्रकृतिपरिणामभेदः तच्च प्रकृतिरेव करोतीति
कृतं ते ध्यानाभ्यासेन, तस्मादेवमेवासुखेति) । सेवसुप-
देशस्य शिष्यस्य प्रकृतौ तुष्टिः प्रकृत्याख्या तुष्टिः अस्मि
इत्युच्यते । “या च प्रकृत्यविवेकख्यातिर्न सा प्रकृति-
मात्राङ्गवति सा भूतस्य सर्वदा तन्मात्रस्य सर्वान् प्रत्य-
विशेषात् प्रव्रज्यायास्तु सा भवति तस्मात्प्रव्रज्यामुपाद-
दीयाः कृतं ते ध्यानाभ्यासेनायुष्मन्नित्युपदेशे या तुष्टिः
सोपादानाख्या सन्निलस्यते । “या तु प्रव्रज्यापि न
सद्यो निर्वाणदेति सैव कालपरिपाकमेष्य सिद्धिर्ने
विधास्यति अलसुप्तप्रतया तवेत्युपदेशे या तुष्टिः सा
कालाख्या मेघ उच्यते । “या तु न कालात् नायु-
पादानाद्विवेकख्यातिरपि तु भाग्यादेव अतएव सदाकसा-
पत्यानि अतिबाह्यानि मातृरूपदेशमात्रादेव विवेकख्याति-
मन्ति सुक्तानि बभूवुः तत्र भाग्यमेव हेतुर्नान्यदित्युप-
देशे या तुष्टिः सा भाग्याख्या तुष्टिरुच्यते । बाह्या

दर्शयति बाह्यास्तुष्टयोविषयोपरमात् पञ्च याः खल्वना-
त्मनः प्रकृतिमहदङ्गारादीनामेत्यभिमन्यमानस्य वैराग्ये
सति तुष्टयस्ता बाह्याः आत्मज्ञानाभावेऽनात्मानमधिकृत्य
प्रवृत्तेरिति । ताश्च वैराग्ये सति सम्भवन्ति तुष्टय इति
वैराग्यहेतुपञ्चविधत्वाद्देराग्याख्यापि पञ्च, तत्पञ्चकत्वात्
तुष्टयः पञ्चेति, उपरम्यतेऽनेनेत्युपरमो वैराग्यं विषया-
दुपरमो विषयोपरमः । विषया भोग्याः शब्दादयः पञ्च,
उपरमा अपि पञ्च । तथा च अर्जुनरक्षणस्यभोग-
हिंसादोषदर्शनहेतुजन्मान उपरमाः पञ्च भवन्ति । तथा
हि सेवादयो धनोपाजोपायास्तो च सेवकादीन् दुःखा
कुर्वन्ति । दृष्यदुरीश्वरहाः स्वहृत्तत्तचखण्डाच्चन्द्रजां
वेदनां भावयन् प्राज्ञः कः सेवासु प्रसज्यते । एवमन्यो-
ऽप्यजोपाया दुःखा इति विषयोपरमे या तुष्टिः सैषा
पारस्यते । तथार्जितं धनं राजैकागारिकाग्निजनौ-
चादिभ्यो विनङ्क्यतीति तद्वत्तुष्टे महद्दुःखमिति भाव-
यतो विषयोपरमे या तुष्टिः द्वितीया सुपारस्यते ।
तथा महतायासेनार्जितं धनं भुञ्जमानं क्षीयते इति
तत्प्रसज्यं भावयतो विषयोपरमे या तुष्टिः सा तृतीया
पारपारस्यते । एवं शब्दादिभोगाभ्यासादङ्गाने
कासास्तो च विषयाप्राप्ती कामिनं दुःखयन्तीति भोग-
दोषं भावयतो विषयोपरमे या तुष्टिः सा चतुर्थी
अनुत्तमाम् उच्यते । एवं नानुपहत्य भूतानि विषयोप-
भोगः सम्भवतीति हिंसादोषदर्शनाद्विषयोपरमे या
तुष्टिः सा पञ्चमी उत्तमाम् उच्यते । एवमाध्यात्मिकी-
भिस्रतस्त्वभिर्वाद्याभिश्च पञ्चभिर्नव तुष्टयोऽभिमतः” ।
भाष्यप्रकृता अन्वया तुष्टिभेदा दर्शिता यथा “तुष्टिर्नवधा”
सा सू० “आध्यात्मिक्यादिभेदाज्ञवधा तुष्टिः” भा० ।
“इदं स्तुवं कारिकया व्याख्यातम् । आध्यात्मिक्य इत्यादि
अस्यायमर्थः । आत्मानं तुष्टिमतः सङ्कृतमधिकृत्य वर्त्तन्
इत्याध्यात्मिक्यस्तुष्टयचतस्रः । तत्र प्रकृत्याख्या तुष्टिर्यथा ।
साक्षात्कारपर्यन्तः परिणामः सर्वोऽपि प्रकृतेरेव तं च
प्रकृतिरेव करोत्यहं तु कुटस्थः पृथं इत्यात्मभावनात्
परितोषः । इयं तुष्टिरस्मि इत्युच्यते । ततश्च प्रव-
ज्यामुपादानेन या तुष्टिः सोपादानाख्या सन्निलस्य-
त्यते । ततश्च प्रव्रज्यायां बहुकालं समाध्यतुष्टानेन या
तुष्टिः सा कालाख्या तुष्टिर्मेघ इत्युच्यते । ततश्च
प्रज्ञानपरमकाठारूपे धर्ममेघसमाधौ सति या तुष्टिः
सा जलाख्या तुष्टिरित्युच्यते इति चतस्र आध्यात्मिक्यः ।

वाक्ताः पञ्च तृट्यो ब्राह्मविधयेषु, पञ्चसु शब्दादिष्वर्जनर-
क्षणक्षयभोगकिंसादिदोषनिमित्तकोपरमाज्जायन्ते । तासु
तृट्यो यथाक्रमं पारं सुपारं पारापारमनुत्तमान्
उत्तमान् इति परिभाषिता इति । कश्चित् त्विमां
कारिकामन्यथा व्याख्यातवान् । तद्व्याख्या विवेकसाक्षा-
त्कारोऽपि प्रकृतिपरिणाम एवेत्यलं ध्यानाभ्यासेनेत्येवं
दृष्ट्वा या ध्यानादिनिवृत्तौ तृष्टिः सा प्रकृत्याख्या ।
प्रवृज्योपादानेनैव मोक्षो भविष्यति किं ध्यानादिनेति या
तृष्टिः सोपादानाख्या । कृतसङ्ग्राहस्यापि कालेनैव
मोक्षो भविष्यत्यलमुद्देशेनेति या तृष्टिः सा कालाख्या ।
भाग्यादेव मोक्षो भविष्यति न मोक्षशास्त्रोक्तसाधनैरेवं
कृतकं या तृष्टिः सा भाग्याख्येत्यादिरर्थ इति तच्च ।
तद्व्याख्याततृष्टीनामभावस्य ज्ञानाद्यनुकूलत्वेनाशक्तिपरि-
भाषानौचित्यादिति ।

तुय-कर्त्तरि क्तिष्ठ । पृगौर्यादिषु षोडशसु माहसु
मध्ये माहभेदे । कुलदेवताशब्दे ०११० पृ० दशमम् ।
इत्यनन्तदेवपत्न्याञ्च । “अनन्तपत्नी तृष्टिषु पूजिता
वन्दिताऽभवत् । यया विना न सन्तुष्टाः सर्वे
लोकाश्च सर्वतः” देवीभा० । “या देवी सर्वभूतेषु तृष्टि-
रूपेण संस्थिता” देवीसाहा० । “आचार्यैव साधूना-
मात्मनस्तृष्टिरेव च” मनुः ।

तुष्टिमतं लि० तद्विस्तारस्य मतम् । तोषयुक्तो । स्त्रियां
 ङीप् । २७३सेनात्मजे कंसभ्रातरि पुं० “कंसः सुनामा
 न्ययोधः कङ्कः शङ्खः सुहृन्स्तथा । राष्ट्रपालोऽथ
 रुष्टिश्च तद्विमातृयसेनजाः” भाग० ६।२४।४ ।

तष्ट पु० तुष-त्रा० तुक् । कर्णस्य मणौ शब्दच० ।

तथ्य ष० तृष-कर्त्तरि कथप् । महादेवं तृटितृटशब्दे दृशप्रस
तुस ध्वनौ श्वा० पर० सक० सेट् । तोसति चतोभीत् ।
तुतोष ।

तुस पु० तुष्ट+ष्टप्ठो० । तुष्टे धान्यत्वचि रसानाथः ।

तस्तु न० तुस-क्त बा० इङ्मायः । रंणौ चमरे वुक्तेत्यत्र
तुक्तेति पाठं मत्वा सारसुन्दर्या व्याख्यातम् ।

तुह अहने बधे स्वा० पर० सक० संट् । तोहति । हरित्
अतुहत् अतोहोत् । । तुतोह ।

तुह(ह्रा)र पुं लृङ्-वा० करन् कारन् वा । कुमारपरिपद-
भेदे । “तृहरश्च तृहारश्च चित्तदेवश्च यीयवान्” भा०
ख० ४६ ख० । कुमारपरिपदीकौ ।

तुहिन न० तुहातेऽनेन तुह-इनन् तुखय । १हिमे व्यसरः

१ चन्द्रतेजसि उज्ज्वलः "दृष्टान्तलग्नैस्तुहिनैः पतद्भिः"
 षट्सु "सान्द्रस्तुहिनान्नरितः" प्रबोधच० ।

तुहिनकर पु० तुहिनं करोऽस्य । १ चन्द्रे तुहिनां शुभभृत-
योऽप्यत्र । शकपूर्वे च ।

तहिनांशुतैल न० ६त० । कर्पूरतैले राजमि० ।

तुहिनाचल प० ६त० । हिमालये तुहिनाद्रिप्रभृतयोऽप्यत्र ।

तद्गुण्ड प० दन्वंग्रं दानमभेदे । ‘सप्तपीवस सूक्तस्य
तुङ्गण्डस्य मङ्गलः । एकपादेकचक्रस्य विष्णुनामहो-
दगौ । निचन्द्रस्य निवृत्तस्य कपटः कपटस्तथा । शरभः
शनभस्यैव सूर्यचन्द्रमसौ तथा । एते ख्याता दम्भो-
र्वंगे दानयाः परिकीर्तिताः” भा० आ० ६५ ख० ।
२४तराद्रूपमभेदे “नन्दको बाहुशाली च तुङ्गण्डोविक-
टस्तथा” १८६ क० ।

तूड अनादरे भ्वा० पर० सक० सेट् । कृहयति कृहणीत् ।
 रुतुड । कर्दित् । णिच् अरुतुडित् त ।

तृण मङ्कोचे अद० चुरा० उभ० सक० संट् । तृणयति ते ।
अतृणत् न ।

तूण सङ्कोचं सु० उभ० सक० सेट् । तूणयति ते व्यक्ततूणत्वं त ।

तूण परणे च० व्या० सक्त० सेट् । तूणयते, चतुस्तूणत् त ।

तूष्णं वा तूष्ण्यं पृथ्यते वाग्यैः तूष्णं-पूरणे कर्मणि घञ् ।
इपुधौ वागधाधारे अमरः ।

तूणक न० “तूणकं भवेदितं रजौ रजौ ततश्च रः” वृ० र०
टीकांते पञ्चादशाक्षरपादके कन्दोभेदे ।

तूष्णधार पु० तूष्णं धारयति धारि-अण् उप० स० । तूष्णधा-
रिणि धातुक्के । अस्या भियुक्तत्वात् “अणि नियुक्ते” पा०
न आद्या दासत्वम् । किन्तु तत्पुरुषस्वरः ।

तूण्व ष०तूणस्तदाकारोऽस्तस्य केशा०य तूणं तदाकारं वाति
या-क वा । तूण्वाकारे वाद्यभेदे । “सैषा वाग् वनस्प-
तिषु वदति या दुन्दुभौ या तूणवं या धीणायास्” तै.
स० ६।१।४।१ । “धीणावाट क्रोशाय तूणवध्नामवरस्प-
राय” यजु० २०।१६ । “तूणवं वाद्यभेदं धमति तथा-
भूतम्” वेददी० । “धीणावाटं पाणिभ्रं तूणवध्नां ता-
क्षत्तावानन्दाय” यजु० २०।१० ।

तूणवत् त्रि० तूण+अस्त्वर्थे मत्वप् सस्य वः । तूणयुक्ते
धातुक्ते "भायुधा बद्धनिस्त्रिंशास्तूणधनः संसागण्याः"
भा० व० ६८४० । ठन् । तूणि क इनि तूणिन् तत्प्राये
त्रि० इन्धनस्य स्त्रियां ङीप् । तूणिन् । नन्दिदृक्त्वे पु०
राजनि० ।

तूणी स्त्री तूणप्रते पृथ्वीते गरैः तूण-पूरणे चञ् नौरा०
ऊर्ण० । १३५धो ३तूणे २नाल्यां गन्धार्यचि० । ४तूणे
स्त्री टाप् गन्धार्यचि० ।

तूणीक पु० तूणीय कायति कै-क । नन्दिहणे राजनि० ।
तूणीर पु० तूणप्रते पृथ्वीते गरैः तूण-पूरणे बा० ईरन् ।
१तूणे ६पुधो अमरः ।

तूतक न० तूत्य+पृथो० । तूत्ये (तूतिया) गञ्च० ।
तूतुजान पु० तूजि-बले कानच् तूजा० अभ्यासदीर्घः बा०
नलोपः । १जिमे निवण्टुः । २प्रथ्येभाषे च तूजधातो
दृश्यम् ।

तूतुजि स्त्री तूजि-बले दाने वा कि द्वित्वे तूजा० अभ्यास-
दीर्घः नलोपः । १जिमे निवण्टुः ३दातरि च ।
“जनेऽतूतुजि” चित्तूतुजिरशिशत्” ऋ० ७, २८।३ ।
“तूतुजिर्दाता” भा० ।

तूतुज्यमानास पु० तूजि-बले कर्मणि गानच् द्वित्वम् अभ्यास-
दीर्घः बा० नलोपः तथाभूतः असति दोष्यते अस-
दीर्घो अच् कर्म० । जिमे निवण्टुः ।

तूतुम लि० तूज-अच् द्वित्वे अभ्यासदीर्घः पृथो० । १तूये
भाष्यः “सवना तूतुमा लघे” इ० १०।१५०।५ । “एता
विश्वा सवना तूतुमा लघे” ऋ० १०।१५०।६ । “तूतुमा तू-
णीनि” भा० ।

तूद पु० तूद-चञर्थे कर्मणि क पृथो० । १तू लट्ठे राजनि० ।
अथत्याकारे (पार्श्वपिप्लव) ख्याते दृष्टे भावप्र० “तूदं
पक्कं गुरु क्षान्धि हिमं पित्तानिलापहम् । तदेवामं सुम-
धुरं संगोषि रक्तपित्तहृत्” ।

तूदी स्त्री देशभेदे । तूदी अभिजनोऽस्य दक् । तूदीय पिता-
दिक्त्रमेण तूदीदेशवासिनि लि० ।

तूपर पु० शृङ्गहोने १पथौ । श्लियां टाप् । तस्य शृङ्ग-
हीनत्वकारणं यथा

“तासांस्त्वेव वाऽङ्गवन्नासामहा एवंभौ द्वादशौ मासौ
सं संवत्सरमापयामेति तासां द्वादशसु मासु शृङ्गाणि
प्रावर्त्तन्ताः सर्वसन्नाद्यमाप्नुवंस्ता एतस्य परास्तकात्ताः
सर्पान् द्वादशमासः प्रेरते सर्वं हिता अन्नाद्यमाप्नुवन्
ताण्ड्यं प्रा० ४।१२ । तृगन्दी वैलक्षण्यप्रदोतनार्थः, तासां-
गवां मध्ये काश्चिद्वयं किमित्युच्यते, यौ द्वादशौ द्वाद-
शसंख्याप्रकाशेव प्रिष्टावेकादशद्वादशौ मासौ इमौ व्या-
सामहा एवं अनुष्ठायैवं अनुष्ठाय प्रारब्धं संवत्सरसाध्यं
समापयामेति व्यर्थहिताच्चेति समित्यस्य व्यर्थहितेन

सम्यक्, तासां गवां जातानि शृङ्गाणि द्वादशसु मासु
मासेषु पूर्णेषु प्रावर्त्तन्त प्रापतन् दशभिर्मासेः शृङ्गप्राप्ति-
लक्षणफले सिद्धेऽपि पुनरन्वङ्ग्या यतो मासद्वयमन्वतिष्ठन्
अतो जातानामपि शृङ्गाणां पुनः पतनमित्यभिप्रायः,
तथा चैतरेयकम् “अथ समापयिष्यामः संवत्सरमित्यासत
तासामन्वङ्ग्या शृङ्गाणि प्रावर्त्तन्तेति” । एतास्तूपरा
इति ताः पतितशृङ्गाः गावः सर्वेभ्यः भवमन्नाद्यमद-
नीयमन्नं प्राप्नुवन्ता गावस्तूपराः शृङ्गहोनाः दृश्यन्ते
तस्मात्ताः सर्पान् द्वादश मासौ मासान् प्रेरते प्रमच्छन्ति
ईर गतो शीतवातातमेषु सर्वदा पुष्टाङ्गा एव यथायथं
गच्छन्ति शृङ्गिणो महिषादयस्तु जगा भवन्ति, तस्मा-
दित्युक्तं कस्मादित्याह हि यस्मात्ता गावः सर्वसन्नाद्य-
माप्नुवन् तस्मात् सर्वेषु पुष्टाङ्गा भवन्ति तथा चैतरे-
यकम् “ऊर्ध्वत्वमसमन्वत तस्माद् ताः सर्वभूतान्तरमुत्तिष्ठ-
न्तीति” भा० । “प्राजापत्यांश्च सप्रदशं यस्यास्तूपरान्
वस्तान्” कात्या० श्रौ० १४।२।११ “अथस्तूपरो गौर्ध-
गस्ते प्राजापत्याः” यजु० १२४।१ ।

तूवर पुंस्त्री० सौ० तू+किप् तूः वृ-हत्यां अच् कर्म० ।
तूपर+पृथो० पत्य बो वो । १तूपरे कालेऽजातशृङ्गे पथौ
२कालेऽजातशृङ्गके पुरुषे ३अव्यक्तपुरुषलक्षणे च “जहि
तूवरकं क्षिप्रं कर्णस्य बलमादधत्” भा० श्रौ० ११३५०
“तच्च तूवरकं बालं वङ्गाग्निमविद्यकम्” भा० उ०
१५६ अ० । २कपाये रसे पु० १तद्वति लि० । ४आदक्या
५सौराष्ट्रवृत्तिकार्यां स्त्री गौरा० ऊर्ण० ।

तूय न० तोय+पृथो० । १जले निवण्टुः । तू-भावे
सम्भ० किप् तां याति वा-क वा । २जिमे न० “देव
हरिभिर्याहि तूयम्” ऋ० २।४३।२ “तूयं क्षिप्रम्”
भा० । ३क्षिप्रतायुक्ते लि० “अद्रिणा ते मन्दिन इन्द्र !
तूयान्” ऋ० १०।२८।३ । “तूयानविजस्वितान्” भा० ।
तूर हिंस्रं, सक० वेगे अक० दिवा० आत्म० सेट् । तूर्य्यति
अत्+रिष्ट । तूतूरे ।

तूर् लि० तूर-कर्त्तरि किप् । १वेगयुक्ते । भावे सम्भ० किप् ।
२वेगे स्त्री “प्रभिर्भयेन विहिताभिरदृश्यतर्भिः” भा० २।
७।३८ । “अदृश्यतर्भिः अलक्ष्यवेगाभिः” श्रीधरः ।

तूर न० तूर्य्यते ताद्यते सुखमाकृतेन तूर-चञर्थे कर्मणि क ।
१याद्यभेदे (सानाद) हेमच० । २ताद्यमाने पटहादौ
गन्धार्यचि० । [चूसुरे भावप्र०

तूरी स्त्री तूरं तदाकारोऽख्यसाः अच् गौरा० ऊर्ण० ।

तूर्मि न० त्वर-संभवे भावे क्त पक्षे इडभावः ऊट् तस्य नः ।
 १शीघ्रे कर्त्तरि क्त । २त्वरायुक्ते लि० व्यमरः । “अभ्या-
 जतोऽभ्यागततूर्णतर्णकान्” भाषः । “चूर्णमानीयतां
 तूर्णं पर्यचन्द्रनिभानने ।” पर्णानि स्वर्णधर्णानि खीद-
 न्याकर्णलोचने ।” उद्भटः ।

तूर्णमि न० तूर्णमश्रुते अश-अच् । उटके । “प्रतिश्रुताया
 वो हृत्तूर्णमि न गिररधि” ऋ० ८।३।३ । “तूर्णमि-
 सुटकं भवति तूर्णमश्रुते” निरु० भा० ।

तूर्णि पु० त्वर-नि नि० ऊट् । १मर्मणि उज्ज्वलदन्तः शब्दकल्प-
 कुमे मन्त्रार्थगोक्तिः नकारस्थाने लकारभ्रमात् । भावे-
 नि । २त्वरयां हेमच० । ३स्त्रोके संक्षिप्तसारे उणा०
 ४क्षिमे निचराटुः । ५तद्वति लि० । “य यतस्तोता
 जरिता तूर्णार्थः” ऋ० ३।५।५ । “तूर्णार्थः त्वरित-
 गमनाः” भा० । “विगाहं तूर्णिं तविपीभिराहृतम्” ऋ०
 ३।१।५ । “तूर्णिं क्षिप्रगामिनम्” भा० ।

तूर्त न० त्वर-क्त ऊट् वेदे न तस्य नः । क्षिमे “यद्वै क्षिप्रं
 तूर्त्तमथ यत् क्षिप्रात् क्षेपीयस्तत्तूर्त्तम्” शत० ब्रा०
 ६।१।३ ।

तूर्थ न० तूर्यते ताडयते तूर-यत् । वाद्यभेदे “होमावसाने
 कृततूर्यानादः” मत्पु० तृतापुरुषदानविधौ “तल भुक्त्वा
 पुनः किञ्चित्तूर्यघोषैः प्रहर्षितः” मनुः । एतत्परस्य
 मानस्य गिरिनद्या० न णत्वम् तूर्यमानम् “सतूर्य-
 जेनां क्षपयाम्भभूः” कुमा० ।

तूर्यखण्ड पु० इत्त० । वाद्यभेदे डगङ्गाद्यो हारा० ।
 तूर्व न० तूर्व अच्-रंफे प्रथमो दीर्घः । १क्षिमे तूर्णे “तूर्व-
 याणो गूर्त्तवत्तमः” ऋ० १०।६।३ । “तूर्ययाणस्तूर्य-
 गमनः” भा० । “रज्जो अग्निमशुषं तूर्वयाणम्” ऋ०
 १।१७।३ । [ऋ० ८।४।३ ।

तूर्वि न० तूर्व-इन् दीर्घः । १क्षिमे “वाहधानाय तूर्विये”
 तूल प्रण्ये चुरा० आ० सक० सेट् । तूलयते अतुलजत ।

तूल इयत्तापरिच्छेदे निष्काशने स्वा० पर० सक० सेट् ।
 तूलति अतलीत् । तूल ।

तूल न० तूलयति प्रयति तूल्यते वा तूल-अच् । १सर्वव्या-
 पके आकाशे मेदि० २अश्वत्थाकारे तूदे दृक् भावप्र०
 तूदशब्दे दृश्यम् । कार्पासादिबीजजाते (तूला) । ख्याते
 पदार्थे । “सर्वं दहति गङ्गाक्षस्तूलाग्निसिमानजः” प्रा०
 त० । अश्वधीभावेऽस्य “कूचतीरतूलेत्यादिना” पा० आदा-
 दाक्षता उपतूलम् । तूलशब्दे परे ईषिकाशब्दस्य षष्ठी-

तत्पुरुषे ह्रस्वः । ईषिकतूलं सुझेपीकातूलम् । “कञ्चकं
 तूलगर्भञ्च तूलिकाम् सुपधीतिकां सञ्जिहाह्वपवासांश्चि
 तथा तूलवतीं पटीम् । ऊर्णमयानि वासांश्च यतिभ्यो-
 ऽपि प्रदापयेत्” काशी० ४ अ० ।

तूलक न० तूल-स्वार्थे क । तूले हेमच० ।

तूलकार्मुक न० तूलस्य स्फोटनार्थं कार्मुकम् । तूलस्फोट-
 नार्थं धनुषि (धुनखरा) तूलचापादयोऽप्यत्र शब्द० ।

तूलनालि (ली स्त्री० तूलनिर्मिता नाली । पिङ्गिकायाम्
 (पारज) स्वार्थे क । अत्रैवार्थे स्त्री लिङा० ।

तूलपिचु पु० पिच-मर्दने क्त तूलप्रधानः पिचुः । तूल-
 दृष्टे (तुलारगाळ) भरतः । [राजनि० ।

तूलतृक्ष पु० तूलसाधनं दृष्टः शाक० त० । गालमजिदृष्टे ।

तूलशर्करा स्त्री तूलस्य शर्करेव । कार्पासबीजे रत्ना० ।

तूलसेवन न० इत्त० । तूलस्यैवकर्त्तने (काटनाकाटा) शब्द-
 भा० तूलसेचनेति चमध्यपाठः प्रमादिकः ।

तूलि (ली) स्त्री तूल-इन् वा डीप् । चित्तसाधने खनाम-
 ख्याते पदार्थे सि० कौ० ।

तूलिका स्त्री तूली स्वार्थे क । १नील्यां २यत्नी च शब्दर० ।
 तूलीशब्दार्थे श्लेष्मकूर्चिकायां धीरणादिशलाकायाम् ।
 ५आवर्त्तितसुवर्णादेर्देवाधारपालभेदे (सुचि), तूल अस्त्यस्य
 ठन् कापि अत इत्त्वम् । ६(तोषक) गय्याभेदे तूलगब्दे
 उदा० । “उन्मीलितं तूलिकयेव चित्तम्” कुमा० । “तूलिका
 कथिता श्लेष्मकूर्चिका तूलशय्ययोः” विश्वः । तूल-
 परितशय्या च तूलशय्येत्यर्थः ।

तूलिनी स्त्री तूलोऽस्त्यस्या इनि डीप् । शास्त्रमनीवृक्षे
 भावप्र० । २लज्जणाकन्दे राजनि० । ३तूलयुक्ते लि०
 स्त्रियां डीप् तूलिफला । [रत्नमा० ।

तूलिफला स्त्री तूलि तूलवत् फलं यस्याः । १शास्त्रमनीवृक्षे
 तूलर पु० सौ० तु-बा० वरच् दीर्घः । तूलपरशब्दार्थे २कषाये
 रसे व्यमरः । ३तद्वति लि० व्यमरः ।

तूलरिका स्त्री सौ० तु-बा० वरच् दीर्घः संज्ञायां कन् कापि
 अत इत्त्वम् । १आठक्याम् (अहरहर) २सौराष्ट्रवृत्ति-
 कायाञ्च भरतः । [कायाञ्च (फिट्फिट्) भरतः ।

तूलरी स्त्री तूलर+गोरा० डीप् । १आठक्याम् २सौराष्ट्रवृत्ति-
 त्प तूटौ स्वा० पर० सक० सेट् । तूलति अतूलीत् । तूल ।

तूणीशीलः लि० तूणीं शीलं यस्य । १मौनावहस्त्रिनि

तूणीक लि० तूणीं शीलं यस्य शीलेऽर्थे कन् मलोपय ।
 मौनावहस्त्रिनि व्यमरः ।

तूष्णीकाम् अथ० तूष्णीम्+यकचपकरणे तूष्णीमः काम्
वक्तव्यः” वार्त्ति० काम् मित्वादन्त्यादयः परः । तूष्णीं
शब्दार्थः । “तूष्णीकामास्ते” सि०कौ० ।

तूष्णीङ्गङ्ग अथ० तूष्णीं गङ्गा यत् “अन्यपदार्थे च संज्ञा-
याम्” पा० वङ्गव्रीहार्थे अव्ययी० । १देशभेदे । “अपां-
हृदं च पुग्याख्यं भृगुतङ्गं च पर्वतम् । तूष्णीङ्गङ्गे
च कौन्तेय । सामात्यः सप्तपश्यन्” भा०य० १३५अ० ।
तूष्णीङ्गङ्गे इत्यत्र सप्तस्या वा न अस् ।

तूष्णीम् अथ० तूष् बा०नीम् खराटि । १मौने(चपकरा)अमरः ।
“यत्किञ्चित् दश वर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनो । भुज्य-
मानं परैस्तूष्णीं न स तल्लभ्यमर्हति” मत्तः “परैर्यो
कीर्त्यमानेषु तूष्णीमास्ते पराङ्मुखः” भा०शा० १०३अ० ।
तूष्णींशब्दे उपपदे “तूष्णीमि भुवः” ज्ञाणसूत्रौ तूष्णीं
भूय तूष्णीं भावम् । “तूष्णींभूय भयादासाञ्चक्रिरे मृगप-
क्षिणः” भट्टिः । ज्ञा च इति पा० वा समासाभावे तूष्णीं भूत्वा ।
तूष्णीभावः पु० तूष्णीम्+भ्-वञ् । तूष्णीम्भावने मौनावल-
म्बने “अनिमिधनयननिरीक्षणे तूष्णीभावादयस्तत्” सा०
द० “तूष्णीभावेऽपि विज्ञेयं न चेद्भवति कारणम्” भा०
शा० १०३अ० ।

तूस्त न० तृप्त-बा० तन् दीर्घश्च । १रेणौ । २जटायाञ्च सेटि०
३पामे ४सूक्ष्मे च शब्दच० ।

वि+तूस्त-भिच् । तूस्तस्य हनने । वितूस्तयति तूस्तं केश
इत्येके जटीभृताः केशा इत्यन्ये पापमित्यपरे सि०कौ० ।
तृङ्गण न० तृङ्-भावे ल्युट् । हिंसने । [वा तत्र पाठः तत्त्वार्थः ।
तृक्त्वं पु०स्तेने निचगटुः रिक्तव्यत्वात् पाठान्तरम् तृक्त्वा त्रिकेति
तृत्त गतौ भा० पर०सक० सेट् । तृत्तति अतृत्तति तृत्त ।
तृत्त पु० तृत्त-अच् । काश्यपे ऋषौ तस्यापत्यं गर्गा यज् ।
तार्क्ष्यं गरुडे अरुणे विहगमात्रे च तार्क्ष्यं शब्दे दृश्यम्
तृत्ताक पु०तृत्त-आकन् । ऋषिभेदे ततोऽपत्ये शिवा० अण् ।
तार्त्ताक तदपत्ये ।

तृत्ति पु० तृत्त-इन् । त्वसदक्षोः पुत्रे ऋषिभेदे । “वेभि-
क्षुर्जिं वृषणा त्वसदस्यवम्” ऋ० ८।२२।७ । “त्वसद-
स्यवं त्वसदक्षोः पुत्रं तृत्तिमेतच्चासकम्” भा० ।

तृत्त न० तृत्त-क पृषो० । जातीफले ।

तृत्तच न० तिसृषाण्येषां समाहारः तिस्र ऋषो यत्र वा
अचसमा० वा सम्यसारणम् । १समानदेवताकानां समान-
अन्धस्कानाञ्चेषां त्रये २तद्युक्ते अतृत्ताकस्तत्तादौ त्रि० ।
“सधुवाता तृत्तं जपेत्” जैमाद्रिआङ्गकस्यः । “याओप-

धोरिति तृत्तैवपत्युदपातवत्” कात्या० श्रौ० १।७।१।८।
स्त्रकपरत्वे न० “गायत्रं तृत्तं दश त्रयीषु विद्यते”
निरु० १२।४० । वा संप्रसारणाभावे तृत्तचमप्यत्र ।

तृण भवे तना० उभ० सक० सेट् । तृणोति तृणोति तृणते-
तृणते । अतृणोति अतृणोति । उदित् तृणित्वा तृण्टा ।
तृण न० तृह-नक् हलोपश्च । १नडादौ, खटे (खड्) ।
अमरः । “तृणेन वात्येव तयाऽनुगम्यते” नैप० । “लघु-
र्वङ्गुतृणं नरः” भाघः । तृणस्यायं शिवा० अण् ।
तार्ण तृणजन्ये वङ्गो पु० “तार्णितार्णोभयं नास्तीति”
जगदीशः । तृणसम्प्रविभागे त्रि० । चापादि० उत्तर-
पदस्थे तृणशब्दे पूर्वपदमादादात्तम् । यामतृणमित्यादि ।
समूहार्थे प्रागा० य । तृणया तृणसमूहे स्त्री तत्र
भवः । उत्करा० सत्वर्थे छ नडा० कुक् च । तृणकीय
तृणभवे त्रि० ।

स्वल्पं तृणं कन् । तृणक स्वल्पतृणे “क्रोणीज्जेतास्तृण-
केनापि राजन्” भा०आ० ६।३७अ० । स्वार्थे क । तत्त्वार्थे ।

तृणकर्ण पु० तृणमिव कर्णोऽस्य । ऋषिभेदे ततः शिवा०
अपत्यादौ अण् । तार्णकर्णं तद्गोत्रापत्ये । यस्मा०वङ्गु
अणो लुक् । तृणकर्णस्तद्गोत्रापत्येषु व० व० ।

तृणकाण्ड न० तृणानां समूहः द्रवी० काण्डश्च । तृणसमूहे
तृणकुङ्कुम न० तृणजातं कुङ्कुमम् । सुगन्धद्रव्यभेदे
राजनि० । “तृणकुङ्कुमं कटूष्णं कफपित्तविना-
शनम् । वातशोकापामकण्डूकुष्ठामदोषनाशनम् । परमं
भास्वरं तत्तु भिषग्भिः परिकीर्तितम्” राजनि०
तद्गुणा उक्ताः ।

तृणकुटी स्त्री तृणाच्छादिता कुटी शा०त० । तृणाच्छादिते
गृहे त्रिका० । तृणकुटीरादयोऽप्यत्र (कुडि०वर) ।

तृणकूर्म पु० तृणमयः कूर्मः । तूष्ण्यां शब्दमा० ।

तृणकेतु पु०तृणेपु केतुरिव श्रेष्ठत्वात् असारत्वाद् वा । १वंश-
वृक्षे, २बालवृक्षे, तृणद्रुमतृणध्वजावप्यत्र । राजनि० ।
स्वार्थे क । तत्त्वार्थे ।

तृणगण्ड पु० तृणमिव गण्डोऽस्य । उच्चिङ्गटे (उच्चिङ्गडा)
कीटभेदे सेटि० । [२तृणजलौकायाञ्च ।

तृणगोधा स्त्री तृणमिव गोधा । १गोधाजलकासे सेटि०

तृणगौर न० तृणमिव गौरं पीतम् । तृणकुङ्कुमे राजनि० ।

तृणग्रन्थि स्त्री तृणमिव ग्रन्थिरस्य । स्वर्णजीवन्याम् राज०

तृणग्राहिन् पु० तृणं गृह्णाति ग्रह-णिनि इत० नीलमणौ
राजनि० ।

तृणचर पु० तृणेण चरति चर-अच् । १ गोमेदमणौ
२ तृणचारिभावे त्रि० ।

तृणजम्बन् त्रि० तृणं जम्बो भक्ष्यमस्य तृणमिव जम्बोद-
नोऽस्य “जम्बा सुहृति तृणकोमेभ्यः” पा० कृतसमासान्तः
नि० । तृणभक्षके तृणतुल्यदन्तयुक्ते च । शब्दकल्पद्रुमे अट-
नोक्तिः प्रासादिकी पा० सू० नालतयस निपातनात् ।

तृणजलायुका स्त्री० तृणाकारा तृणजाता या जलायुका
जनौकाभेदे । “तद्यथा तृणजलायुका तृणस्थानं
गत्वात्मानमपसंहरत्येवमेवायं पुरुष इदं शरीरं निह-
त्याविद्यां गमयित्वात्मानमपसंहरति” शत० ब्रा०
१४।७।३। तृणजलूकाटयोऽथवा स्त्री यथा तृणजलूकेयं
नापशाल्यपयाति च” भा० ४।७।७६।

तृणजलौकान्याय तृणजनौकायाः यथा अपरदेशसंयोगान-
न्तरं परदेशवियोगस्तुल्ये जीवस्यापरदेशसंयोगेन पूर्व-
देहपरित्यागरूपे न्याये । स च नैयायिकानां तृणजल-
यूकाशब्दे दर्शितश्रुत्या कल्पितः । तदेतन्मतं शा०भा०
आशङ्क्य तन्मूलश्रुतेरन्यार्थत्वं प्रदर्शयित्वा सा० च०
पञ्चान्विविद्युक्तोच्यतेः अन्यविध एव संसरणप्रकार उक्तः ।
यथा “नन्वन्या श्रुतिः तृणजलौकायत् पूर्वदेहं न सञ्चति
यावच्च देहान्तरमाक्रमतीति दर्शयति । इति । तद्यथा
तृणजलायुकेति, (तृणजलायूकाशब्दे दर्शिता)
तत्प्राप्यपरिचितस्थेव जीवस्य कर्मोपस्थापितप्रतिपत्त-
व्यदेहविषयभायनादीर्घाभावमात्रं तृणजलूकयोपभोयत
इत्यविरोधः । एवं श्रुत्युक्ते देहान्तरप्रतिपत्तिप्रकारे
मति याः पुरुषमतिप्रमथाः कल्पनाः” इत्युप-
क्रमे ‘ताः सद्य एवनादतंध्याः श्रुतिविरोधात्’ ।
‘नन्वेतदेहं तत्काङ्क्षिः सहगतस्य पश्चाद्देहान्तरप्राप्ति-
रित्युक्तम् । यथा तृणजलायुका तृणान्तरं गृहीत्वा
पूर्वतृणं त्यजति तथा जीवो देहान्तरं गृहीत्वा पूर्वदेहं
त्यजतीति श्रुतिविरोधादिति शङ्कते भव्येति । इहैव
कर्मायुक्तभाविदेहं देहोऽहमित्यादिभावनया गृहीत्वा
पूर्वदेहं त्यजतीति श्रुत्यर्थः । अतो न विरोधः, इति
समाधत्ते, तत्प्रापीति भावनाया दीर्घभावो भाविदेह-
विषयत्वम् । घटाकाशवदुपहितो जीवः कृत्स्नापाधि-
गत्या लोकान्तरं गच्छतीति पञ्चान्विश्रुत्युक्तः प्रकारसाहि-
रोधादन्त्याः कल्पनाः क्षनादतंध्या इत्यन्वयः” रत्नप्र० ।

तृणजाति स्त्री तृणमेव जातिः । उलपादौ (खड्ग) ।

तृणज्योत्स्निम् न० तृणेण मध्ये ज्योतिः ज्योतिष्मतः । रात्रौ

प्रकाशवत्यां ज्योतिष्मत्यां लतायाम् शब्दार्थचि० ।

तृणता स्त्री तृणमिव तायते ताय-किप् । १ धनुषि तृणस्य
भायः तन्न २ तृणत्वे च मेदि० ।

तृणद्रुम पु० तृणमिव द्रुमः असारत्वात् । १ नारिकेले, २ ताले,
३ गुवाके, ४ ताल्यां, ५ केतक्यां, ६ खजूरैः, ७ हिमालये,
८ खजूर्याम् । “फलमद्वे गमेते च हिमालयसहिताभ्यः
(तालनारिकेलगुवाकाः) खजूरैः केतकी ताली खजूरौ
च तृणद्रुमाः” अमरः ।

तृणधान्य न० तृणमिव धान्यं व्यकृष्टात्यक्षत्वात् शाक० त० ।
१ नीमारे, अमरः २ पद्माकादौ च ।

तृणध्वज पु० तृणेण ध्वज इव । तालध्वजे ३ यशस्वके च अमरः
तृणनिम्ब पु० तृणाकारः निम्बः । जेपावनिम्बे किरात-
तिल्ले (चिराता) राजनि० ।

तृणप पु० तृणं पाति -पा क । गम्भीरे । “युगपस्तृणपः
कापिनेन्दुस्त्रिरथस्तथा” भा० आ० १२।२७० । गम्भीरौका ।

तृणपञ्चमूल न० तृणरूपाणां पञ्चानां मूलम् । कगेरुशररा-
मवाणककटकात्मके पञ्चमूले वैद्यकम् । [राजनि० ।

तृणपत्रिका स्त्री तृणस्येव पत्रमस्त्वस्याः ठन् । इक्षुदभाया
तृणपत्री स्त्री तृणमिव पत्रमस्याः गौरा० ङीप् । गुण्डा-
गिण्यां राजनि० ।

तृणपदी स्त्री तृणस्येव पादोऽस्याः अन्यलोपः कृष्णप० ङीप्
पद्मावः । तृणतुल्यमूलयुक्तायां लतायाम् ।

तृणपीड न० तृणस्येव पीडा यत् । युद्धभेदे “तृणपीडं यथा-
कासं पूर्णयोगं ससृष्टिकम् । एवमादीनि युद्धानि प्रकृतं लो-
परस्तरम्” भा० स० १२।२७० ।

तृणपुष्प न० तृणजातं पुष्पम् । तृणकण्डूमे १ गम्भीरव्यभेदे
राजनि० । तृणमिव पुष्पमस्याः ङीप् । २ सिन्दूरपुष्पोऽपि
स्त्री राजनि० । [स्वार्थे क । तृणपुलिकाऽप्यत्र स्त्री मेदि० ।

तृणपुत्नी स्त्री तृणनिर्मिता पुत्नी । चञ्चायां (चाँच) चाना०
तृणसृणि पु० तृणग्राहको सृणिः शा० त० । तृणग्राहिण्या
सृणिभेदे चारा० ।

तृणमत्कुण पु० प्रतिभुवि (जामिन्) त्रिका० ।

तृणमय त्रि० तृणस्य विकारः शरा० भयट् । तृणविकारो
“कयान् तृणमयं चापं शयीत स्तृणशायिकाम्” भा०
आ० १४।७।७६ । स्त्रियां ङीप् । [तालध्वजे अमरः ।

तृणाराज पु० तृणेण राजते राज-अच् इत० टच् समा०या ।

तृणवल्बजा स्त्री तृणरूपा वल्बजा । वल्बजायां राजनि० ।

तृणविन्दु ऋषिभेदे “जयद्रथेन पापेन यत् कथा क्लेशिता

धने । यातेषु मृगयाश्चैव तृणविन्दोरथाश्रमम् भा०
शा० ६० अ० । “तृणविन्दुप्रसादाच्च पौष्यस्य च महात्मनः”
भा० वि० १३ अ० । “द्रौपदीमाश्रमे न्यस्य तृणविन्दो-
रनुभूया” भा० व० २६३ अ० । “चरतः किल दुसरं
तपः तृणविन्दोः प्रतिगङ्कितः पुरा” रघुः ।

तृणविन्दुसरः इतः तृणविन्दोः ऋषेः सरोरूपे तीर्थे तत्-
स्थानं भारते उक्तं यथा “सरभूमेः शिरः स्थानं तृण
विन्दुसरः प्रति” भा० द० २५७ अ० ।

तृणवीजं न० इतः । श्यामाके धान्ये रत्नमा० ।

तृणगीतं न० तृणेषु गीतम् । एकतृणे गन्धतृणे रत्नमा० ।
० जलपिप्पल्यां स्त्री राजनि० ।

तृणग्रन्थं न० तृणमिव ग्रन्थं फलरहितम् । केतकीपत्रे ० स-
क्ताकायाश्च मेदि० तथोः फलरहितत्वात्तथात्वम् । तृणेन
ग्रन्थम् । शहररहिते वि० ।

तृणशूली स्त्री तृणं शूलमिव नीलगायं यस्याः गौरा० डीप्र ।
लताभेदे । “शूरयास्तृणशूल्याश्च सिन्धुवारस्य यानि च”
(पद्मार्णव) सुश्रु० ।

तृणशीषक पंस्त्री तृणमपि शोषयति शुष्प-णिच्-अण् उप०
स० । राजिमनसर्पभेदे । अहिगण्डे ५८१ पृष्ठे दृश्यम्
तृणशीषिका स्त्री तृणेषु शोषिका । लघुकेतकीवृक्षे ।
पारस्करनिघण्टुः । [चारा० ।

तृणषट्पदं पु० तृणमिव षट्पदः । (शोलता) वरोले
तृणसारा स्त्री तृणस्यैव सारोऽस्याः । एकद्वयाम् चारा० ।
तस्याः सर्वथाऽसारत्वात्तथात्वम् ।

तृणसिंहं पु० तृणे-सिंह इव । कृटारे शब्दार्थक० ।
तृणसोमाङ्गिरसं पु० दक्षिणदिक्स्थिते धर्मराजस्य ऋत्विग्भेदे
“उन्मुचुः प्रमुचुथैव स्वस्थ्यात्वेयस्य धीर्यवान् । दद्व्य
शोर्द्धिवाङ्मस्य तृणसोमाङ्गिरास्तथा । भित्तावरुणयोः
एवस्तथाऽगस्त्यः प्रतापवान् । धर्मराजर्त्विजः सप्त-
दक्षिणां दिग्मास्थिताः भा० व्युत्त० १५० अ० ।

तृणस्कन्दं तृणमिव स्कन्दति स्कन्द-अच् । तृणवृक्षलन-
स्वभावे “तृणस्कन्दस्य तु विभः” ऋ० १।१७०।१ ।

तृणहर्म्यं पुंन० तृणव्याप्नो हर्म्यः । तृणव्याप्ने हर्म्यं चारा०
तृणाङ्गिपं पु० तृणरूपोऽङ्गिपः । मन्यानतृणे राजनि० ।
तृणाग्निं पु० तृणजातोऽग्निः शा० त० । तारणे वज्रौ त्रिका० ।

“ब्राह्मणस्वनधीयानस्तृणाग्निरिव शास्यति” मनुः ।

तृणाञ्जनं पु० तृणमिवाञ्जनः । ककलासे त्रिका० ।

तृणाटवी स्त्री तृणप्रच्छाटवी । तृणभवे वने हेम० ।

तृणाढ्यं न० तृणेषु आढ्यम् । पर्वतजाते तृणे राजनि० ।
तृणादि पु० चतुरर्थ्यां सप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः
पा० ग० सू० उक्तो यथा

“तृण, नड्ड, मूल, वन, पर्ण, वर्षा, वराण, विल, पुल,
फल, अर्जुन, अर्ण, सुवर्ण, वल, चरण, वसु.” ।

तृणास्त्रं न० तृणेष् अस्त्रम् । तृणजलवणे राजनि० ।

तृणारणिन्याय पु० तृणस्यारण्येषु वज्रिजनने यथा परस्पर-
निरपेक्षतया कारणत्वमेव स्वातन्त्र्येण कारणतासूचके
न्यायभेदे ।

तृणावर्त्तं पु० तृणभाववर्त्तयित भ्रमयति आ+वृत्-णिच्-अण् ।
१ वात्याहमे वातसमूहे (घृष्णी) २ तद्वज्जनभ्रामके अक्षुरभेदे पु०

तृणासृजं न० तृणेषु अस्त्रगिव रक्तत्वात् । तृणकङ्कुमं राजनि०
तृणेक्षु पु० तृणमिक्षुरिव सधुररसत्वात् । वज्रजायां राजनि० ।

तृणेन्द्रं पु० तृणमिन्द्र इव । तृणराजे ताले वृक्षे । “हली-
वल इति ख्याता भविष्यति धराधरः । त्रिशिरास्तस्य
देवस्य शातकृष्णमयोदुमः । ध्वजस्तृणेन्द्रो देवस्य भवि-
ष्यति रथाश्रितः” भा० व्यानु० १४७ अ० ।

तृणात्तमं पु० तृणेषु उत्तमः । उखले तृणे राजनि० ।

तृणाद्भव पु० तृणे प्रवृद्धवति उद्+भू-अच् । इनीवारे धान्यभेदे
राजनि० । २ तृणजाते वज्रौ च ३ तज्जातमात्रे वि० ।

तृणोलका स्त्री तृणजाता उल्का । तृणजायासलकायाम्
“न हि तापयितुं शक्यं सागराभ्यस्तृणोलकया” हितो०
“तृणोलकया ज्ञायते जातरूपं” वृत्तेन भद्रो व्यवहारेण
साधुः” भा० उ० १४ अ० । [चर] । हेमच० ।

तृणोक्तम् न० तृणनिर्मितभोजः । तृणनिर्मितं गृहे (खलेर
तृणोपध न० तृणात्मकभोज्यम् । एलवालुकाख्ये गन्धद्रव्ये
शब्दच० ।

तृण्या स्त्री तृणानां समूहः पाशा० य । तृणसमूहे ।

तृतीयं वि० त्रयाणां परमः त्रि+तीयत्वेः संप्रसारणञ् । त्रयाणां
परमो । “त्राग्दण्डं प्रथमं कृत्वा तु धिग्दण्डं तदनन्त-
रम् । तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतः परम्” “मातुः
प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत् पुत्रिकाकुतः । द्वितीयन्तु पितु-
स्तस्यास्तृतीयं तत्पितुः पितुः” मनुः ।

तृतीयकं पु० तृतीयेऽङ्गि भवः रोगः कन् । तृतीयदिनभवे
ज्वरभेदे स च “दिनमेकमतिक्रम्य यो भवेत् स तृती-
यकः” इत्युक्तलक्षणः । “वाताधिकत्वात् प्रवदन्ति तज्जा-
स्तृतीयकञ्चापि चतुर्थकञ्च” सुश्रुतः ।

तृतीयप्रकृति स्त्री तृतीया प्रकृतिः प्रकारः । स्त्रीपुरुषा-

मेजया तृतीये प्रकारे नपुंसके अमरः । तत्र तृतीया-
प्रकृतिरिति व्यस्तं पठं समस्तत्वे तृतीयप्रकृतिरित्येव
स्यात् व्यस्तपाठं दृष्ट्वा शब्दकल्पद्रुमे तृतीयाप्रकृतिशब्द-
ल्लनं प्रामादिकम् ।

तृतीययुगपर्यय पु० तृतीयस्य युगस्य द्वापररूपस्य पर्ययः
परिवर्त्तयत् काले । द्वापरयुगस्य परिवर्त्तयधारे कलिसम्भ-
रूपे काले “द्वापरे समनुप्राप्ते तृतीययुगपर्यये” भाग०
१।४।१५ स्त्रो० । इतः परं किं भविष्यतीति द्वापरे सन्देहं
जाते इत्यर्थः तेन न विरोधः ।

तृतीयसवन न० स्रयते सोमाऽस्मिन् कर्म० । कालत्रये सवन-
त्रयापेताग्निष्टोमार्तेः तृतीये सवने । तद्विधानादि
ताण्ड्य० ब्रा० १।६।१७ भाष्ये उक्तं यथा
“तृतीयसवनारम्भमादित्यग्रहमाचरेत् । आर्भवेण स्तुयी-
ताथ पञ्चङ्गैः प्रचरत्यथ । सावित्र्यैश्च देवाख्यौ ग्रहौ
सौम्यचरुस्तथा । पार्वीवतमहादृष्ट्वै यज्ञायज्ञायसं-
स्तवः । अग्निमारुतशस्त्रं स्यात् गृह्णीयात् हारियो-
जनम् । समाप्ते सवने पश्चात् कुर्यादवष्टयं ततः ।
कुर्यादुदयनीयेष्टमनूषव्यां यजेत गाम् । देविकानिर्व-
येद्देवसुवासापि यजूष्यथ । उपोष्य वेदिमग्नेयमिष्टा-
ग्निष्टोमसंस्थितिः” “प्रातः सवने नोञ्चैः कर्माणि”
कात्या० श्रौ० ६।६।१८ “प्रातः सवने यान्युच्चैः कर्माणि
प्रैषोच्चारणादीनि तान्यपि प्रथमस्वरेणैव कार्याणि
“मन्द्रं प्रातः सवने चरन्तीति” शास्त्रान्तरात् । अतथा
ग्रीदग्नीन्विहरेत्यादयः प्रैषा आश्रावणादयश्च प्रथमस्वरे-
णैव प्रयोज्याः” कर्कः । “मध्यमेन माध्यन्दिने” १६ सू०
“माध्यन्दिने सवने यानि कर्माणि नीचेर्यानि चोच्चैस्तान्यु-
भयान्यपि मध्यमेन स्वरेण कार्याणि शास्त्रान्तरे तथा
अवधानात्” कर्कः । “उत्तमेन तृतीयसवने” २० सू० “तृतीयसवने
यानि नीचेर्यानि च मध्यमेन स्वरेण प्राप्नुवन्ति तानि
सर्वाण्युत्तमेन तृतीयेनैव स्वरेण कार्याणि तथैव शास्त्रा-
न्तरे श्रुतत्वात्” कर्कः ।

तृतीया स्त्री तृतीय+टाप् । १ चन्द्रमण्डलस्य तृतीयकला-
क्रियायां २ तदुपलक्षिते कालभेदे च तत्र द्रतादिकालव्यव-
स्थादि तिथिशब्दे ३२६० पृ० दर्शितम् । जन्मनक्षत्रापेक्षया
३ तृतीयद्वादशैकविंशत्यकनक्षत्ररूपविपत्तारायाश्च ।

तृतीयाकृत लि० तृतीय+डाच्+क-कृत । १ लिगुणं कृष्टे
त्रिवारकृष्टे जेलादौ ।

हृतीयाश्रम पुंन० कर्म० । वानप्रस्थाश्रमे । “उपित्वैवं

गृहे प्रियो द्वितीयादाश्रमात् परम् । बलीपलितसंयुक्त
स्तृतीयन्तु समाश्रयेत्” संवर्त्तम० ।

हृतीयिन् लि० तृतीय+अश्रयर्थे इति । तृतीयभगार्हे ।
“सर्वपासर्द्धिनो सख्यास्तद्वर्द्धिनार्द्धिनोऽपरे । तृतीयभ-
स्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः” मनुः । दक्षिणागोशत-
विभागे ।

हृत्स् लि० तृट्-वा० सुक् । हिंसके । “गव्या तृत्स्व्यो अज-
गन्धुधा नृत्” ऋ० ७।१८.७ । “तृत्स्व्यो हिंसकेभ्यः” भा०
२ राजर्षिभेदे “व्यानस्य तृत्स्वस्य गथम्” ऋ० ७।१८।२।
तृत्स्वं राजर्षिभेदम्” भा० । [प्रतर्द्धनः ।

हृट् हिंसायां स्वा० प० सक० सेट् । तर्द्धति अतर्द्धीत् ततर्द्ध ।
हृट् अनादरे क० उभ० सक० सेट् । तृणति तृन्ते । हरित् अत-
र्द्धीत् अतर्द्धत् अतर्द्धिष्ट । उर्द्धिन् तर्द्धित्वा तृत्वा । “भूतिं
तृणं यज्जाणाम्” भट्टिः “अतस्य स्त्रोको वधिरा
ततर्द्ध” ऋ० ४।२३।८ “ततर्द्धं तरसा विष्णुर्वागैः
शत्रुवलाहिनः” हरिवं० १३४ अ० । “सहे कपीरयाश्चांश्च
रिपोस्ततर्द्धं गांश्च नाना” “अतर्द्धीश्चैव शूलैर्न कुम्भकर्णः
प्रवङ्गमान्” भट्टिः ।

हृदिस् लि० तृट्-वा० किलच् । १ भेदके २ भिक्षे च । “तृदिना
अतृदिनासः” ऋ० १०।६४।११। “तृदिना भेदकाः
अतृदिना अभिन्नाः” भा० ।

तृत्प(म्प) प्रीणने तु० पर० सक० सेट् । तृपति तृप्ति अ-
तृप्तीत् अतृपीत् । ततृप् ततृप ।

तृत्फ(म्फ) प्रीणने तु० प० सक० सेट् । तृफति तृप्ति
अतृप्तीत् अतृफीत् ततृप्फ ततृफ ।

तृत्ह हिंसे तु० प० सक० सेट् क्ता वेट् । तृहति लृटिन्
अतृहत् । ततृह ततृहतः ततृहतः ।

हृप प्रीणने स्वा० पर० सक० सेट् । तृपति अतृपीत् । ततर्प ।

हृप सन्दीपने प्रीणने च वा चुरा० उभ० पक्षे स्वा० पर०
सक० सेट् । तर्पयति ते तर्पति अततर्पत् त अतीतृपत् त ।
अतर्पीत् । ततर्प ततर्पय ।

हृप प्रीणने दि० पर० सक० सेट् इति । तृपति अतर्पीत् अत्वा-
प्सीत्-अतीप्सीत् अतृपत् । ततर्प ।

हृप प्रीणने तु० पर० सक० सेट् । तृपति अतर्पीत् ।
“तृपत्सोमं पाहि” ऋ० २।११।१५ ।

हृपत पु० तृप । चन्द्रे उष्णादि० [संज्ञिप्रमाणं ।

हृपाना स्त्री तृप-कानच् । १ उतायास् उष्णा० ।

हृपल न० तृप-कलच् । १ उपले प्रसारे । “अपं तमन्युस्तृपलप्र-

भर्मा" ऋ० १०।८८।५ । तृपलप्रभर्मा यावाटिभिः क्षिप्र-
प्रहारी" भा० । २ विफलायाञ्च ।

तम वि० तृष-क्त । श्रृमियुक्ते । “नित्यं तृप्ता गृह्येयस्य
 देवायज्ञस्य धम्मतिः” भा० य० ५८ अ० । “स्वागतेनाग्नयस्तृप्ता
 आसनेन शतक्रतुः । पितरः पादगोचरेन स्थिज्ञानेन गृह्णी
 यतिः” पु० ।

तस्मिन् वि० तृप-क्तम् । भोजनादिना व्याकाङ्क्षितानिष्टतो
 “वाचीर्णमस्य सान्नेन तृप्तिर्द्वादश्यापिकी” मनुः । “तस्या-
 न्नमेवा लुप्तिस्तस्य तृप्तिः” रघुः ।

तृप्तिमत् त्रि०सुखा०अन्यथे इति तृप्तिमनेन इष्टादि० इति वा ।
 १ तृप्तियुक्ते स्त्रियां ङीप् । २ उदके निघण्टुः ।

तृप्प, वि० तृप-क्रु । तृप्पिणीले ।

तृप्र पु० तृप-रक् । १ पुरोडाशो उज्ज्वलदः । शर्पकौ त्रि० “न यं
शुको न दुराशीर्न तृप्राः” ऋ० ८।२।५ “तृप्रास्तर्पकाः” भा०
शु० खे न० ततः अक्षरान्ने ध्यात् । तृप्रात् तदक्षरान्ने । “तृप्राः
दुःखमिति माधवः” सि० कौ० । ४ एते न० उणादि० ।

तृफ प्रीणने तृदा० पर० सक० सेट् । तृफति अतर्फीन् ।
ततर्फ । तृफतेरपि कलच् इत्युज्ज्वलदत्तः । दुर्गादासस्तु
अयं सुचादित्वभ्रान्त्या तृम्फतीत्युदाजहार । तच्चिन्त्यं
पा० सुचादिमध्ये तृफधानोरनुक्तीर्त्तनात् उज्ज्वलदत्तमे
तृफते रिति निहृष्टाश्च । सुचादयश्च सि०कौ० १५६२ व्यादौ
दृश्याः । तृम्फादिशब्दे दृश्यः ।

तृफला स्त्री तृफ-कलच् । त्रिफलायास् उज्ज्वलद० ।

तृप्तं स्त्री तृप्त-कू । कर्पजातौ उणादि० ।

तृप्तादि "तृन्फ तृन्फ तृन्फ हृन्फ कृन्फ शुन्फ अन्फ
शुन्फ" पा० धातुपाठोक्ते धातुगणभेदे ।

तृष्व षष्ठायां द्विवा-पर-सक्त-सेट् । तृष्वप्रति इति च तृष्व
 अतर्धीत् । ततर्पे । “तृष्वित्येवादिनां स्त्राड् पिबन्त् सतितां
 पयः” । “सुसुष्व् ष्वभूरक्तं तत् पृथोभये षटाः” “रक्त-
 मञ्जोतिषः क्षुप्ताः क्षताश्च कपयोऽनघ्नन्” भट्टिः ।

तृष्(षा) स्त्री तृष-सम्पत्किप् वा टाप् । १ व्याकाङ्क्षायां = पि
पासायां श्काभक्त्यायाश्च शब्दर० । ४ लाङ्गनीटत्वे शब्दसं०
“लोभो जमयते तृषां तृषार्तो दुःखमाप्नोति” हितोप० ।
“क्षया हि मे लुप्तहृती त्वां दृढा तृट्सर्वाश्रितम्” भा०
व्यास० ५५५ स्म० । “न हन्ति मण्डककुलं तषाकुलः” षट्ठ० ।

तृषाभू स्त्री इत०। तृष्णाधारे क्लोमनि शब्दच० तृष्णाशब्दे चर-
कषाम्ये क्लोमस्तुतस्यानत्वं दृश्यम्। [(मौरी) स्त्री शब्दच०

તપાહ નં તપાં ફલિ હન-હ । ૧જલે ૨મધુરિકાયાં

तृषित वि० तृषा जातास्य तार० इतच् । इतृषान्विते हेमच०

“तृपितान्याह्वं भोक्तुं नृपमांसानि वै भृगम्” हरिवं
६० अ० । [गङ्गच ।

तृपितोत्तरा स्त्री तृपित उत्तरः यस्याः । अश्वनपण्णाम्
तृषु न० तृ-तर-वा मुक् पृथो० । १ छिमे निषण्ठुः । २ तद्वति
ति० स्त्रिया मुदन्तगुणचलनत्वात् ङीप् । "तृष्णीमनु
प्रसितिं दृष्णानोस्तासि" ऋ० ४।४।१ । "तृप्तिं ज्ञिप्र-
नाम भरतेषां त्वरतेषां निरु०" भा० । "तृषु यदक्षः
तृषुणा" ऋ० ४।७।११ ।

तृष्ट त्रि० तृष्ट-क्त वेदे वा० इडभायः । १दाहजनके
“मृष्टमेतत् कटुकमेतत्” क० १०८५।३४ । “तृष्टं दाह-
जनकम्” भा० ।

तृष्टामा स्त्री तृष्टं टाहममयति गमयति क्म णिच्-क्वच्
 १ नदाम् “तृष्टामया प्रथमं यातवे” अ० १०।७५।६।
 “तृष्टामया नदा” भा०।

तृणज् त्विं तृष भजिक् । १ लुक्चे वमरः । “असिईचु त्सं
गोतमाय तृणजे” क० १.८५।११ ।

दृष्ट्वा स्त्री-तृप न किञ्च । शृपिपासायां श्लोमे, श्लघ्नाप्राप्ति-
 लापे च श्वमरः शरीरभेदे । तन्निदानादि भावप्र-
 सङ्गं यथा

“भयप्रमाभ्यां वलसङ्ख्यादा ऊर्ध्वं चित्तं पितृशिवद्वि-

नैश्च । पित्तं सवातं कुपितं नराणां तालुप्रपन्नं जनयेत्

पिपासाम् । स्रोतःस्वपांवाहिष्णु दूषितेषु दोषैश्च तट् सम्भ-

वतीह जन्तोः । तिस्रः स्मृतास्ता क्षतजा चतुर्थो क्षया-

तथा न्याससद्भावाच्च । भुक्तोद्भावात्सप्तमिकेति तासां

निबोध लिङ्गान्यनुपूर्वशस्तु' । मराणां चितं स्वस्थान

एष सञ्चितं पित्तं सञ्जातं पित्तशियर्द्धमैः ककुब्जोष्णादिभिः

कुपितम् । भयम्प्रसाभ्यां वल्लसङ्गयादुपवासादेश्च वातः

ज्ञापिबः । तदुदयं ऊर्ध्वं प्रसरत् तालुप्रपन्नं सत् पिपासां

जमयेत् । न कोषलं तालुन्येव दूषिते तृष्णा भवति

किन्तु जनवाहिस्त्रोतःस्वपि । स्रत आह । स्रोतः

स्त्रियादि । नन्वत्र वक्ष्यचनमयुक्तम् । यतो जलपदे

६ स्रोतसी सुसुतेनोक्ते । उच्यते । तद्योरंशानेकप्रता-

मयोगान्न दोषः । अपांवाहिषु क्षोतःस्त्रिति जिह्वादे-

रप्युपलक्षणम् । यत व्याह चरकः । "रसवाहिनीस

धमनीर्जिह्वाहृदयगलतालुक्लोम च । संशोष्य नृणां देहे

कुरुतस्तृष्णामतिबलौ पित्ताभिलाषितौ । सङ्क्षयान्माह

तिस्र इत्यादि । तृण्यायाः सामान्यं लक्षणमाह ।

‘सततं यं पिबेत्तोयं न तृप्तिमधिगच्छति । सङ्घः
काङ्क्षति तोयन्तु तं तृणार्हितमादिशेत् । वातकायाश्च-
क्षमाह । क्षामास्यता मासुतसम्भवायां तोदस्तदा शङ्क-
शिरःसु चापि । स्रोतोनिरोधो विरसञ्च वक्त्रं शीताभि-
रङ्गिषु विद्विमेति” । शङ्कशिरःसु शङ्कयोः शिरसि च ।
स्रोतो निरोधः । पित्तजामाह “मूष्णैश्च विद्वेधविलाप-
दाहरकृष्णत्वं प्रततश्च शोषः । शीताभिनन्दो मुख-
तिक्तता च पित्तात्मिकायां परिधूपनञ्च” । विलापः प्रलापः
प्रततश्च शोषः अविरतश्च शोषः । शीताभिनन्दः शी-
तेच्छा । परिधूपनं कण्ठाद्भूमिर्गम इव । कफजामाह ।
“वास्यावरोधात् कफसंहतेऽग्नौ तृष्णा बलासेन भवेत्तरस्य ।
निद्रागुरुत्वं मधुरास्यता च तयार्हितः शुष्यति चाति-
मात्रम्” । अग्नौ जठराग्नौ । कफसंहते स्वकारण
कृपितेन कफेनोपरिटाटाच्छादिते । वास्यावरोधात् अग्ने-
रुद्यावरोधात् । अवरोधानलोप्यणाम्बुवहस्रोतःशोषणात्
बलासेन कफेन तरस्य तृष्णा भवेत् । तया तृष्ण्या
अर्दितः पीडितः शुष्यति कथो भवति । क्षतजामाह ।
“क्षतस्य रुक्शोणितनिर्गमाभ्यां तृष्णा चतुर्थी क्षतजा
भतात्” । क्षतस्य शस्तादिक्षतयुक्तस्य । रुक् पीडा । क्षय-
जामाह । “रसक्षयाद् या क्षयसम्भवा सा तयाभिभू-
तस्तु निशादिनेषु । मेपीयतेऽम्भः स सुखं न याति तां
सन्निपातादिति केचिदाहुः । रसक्षयोक्तानि च लक्ष-
णानि तस्यामशेषेण भिन्नं व्यवस्थेत्” । रसक्षयलक्षणानि
सुश्रुतेनोक्तानि “रसक्षये हृत्पीडा कम्पः शोषः शून्यता
तृष्णा चेति” । व्यवस्थेत् जानीयात् । धामजामाह ।
‘निदोषलिङ्गमसंसृज्जा च हृच्छूलनिष्ठोयनसादकली” ।
भुक्तोद्भवामाह । “‘स्निग्धं तथाश्च’ लवणञ्च भुक्तं गुर्वक्ष-
सेवासु तृष्णं करोति” । लवणञ्चेति चकारात् कटु च ।
उपसर्गजामाह ‘क्षीणस्वरः प्रताप्यं दीनाननहृदय-
शुष्कगलतालुः । भवति खलु शोषसर्गात् तृष्णा सा
शोषिणी कटा” । शोषिणी धातुशोषिणी । उपसर्गनाह ।
“ज्वरमोह क्षयः श्वासो बाधिर्यं काश एव च । बहि-
र्निर्गतजिह्वत्वं सप्तैते तदुपद्रवाः” । तदुपद्रवायां अरिष्ट-
त्वञ्चाह “ज्वरमोहक्षयकाशश्वासाद्युपसृष्टदेहिनाम् ।
सर्वास्त्वितिप्रसक्तरोग कथानां वसिप्रसक्तानाम् । चोरो-
पद्रवयुक्ताः सृष्णा सरणाय विप्रियाः” । आदिशब्दादती-
सारादीनां ग्रहणम् । अतिप्रसक्ताः निरनाराः । चोरो-
पद्रवयुक्ताः अतीव सुखशोषादियुताः ।

तृष्णाशब्दस्य वस्त्रीशब्देन द्वये उभयपदे प्रकृतिस्वरः ।
तृष्णाशब्दस्य ५० तृष्णायाः क्षयो यत्न । १शान्तिशुषे हेमच० ।
इत० । २पिपासानाशे च ।
तृष्णारि ५० इत० । १पट्टे राजनि० । २तृष्णानाशके च ।
तृष्णालु लि० तृष्णा+अक्षप्रथे अलु । तृष्णायुक्ते । त-
ष्णा लभेवति एतनाट्टहीतः” सुश्रु० ।
तृष्ण वि० तृष्ण-कटुपधत्वात् क्यप् । १लोभ्ये २पृष्णीये । भावे
क्यप् । १लोभे न० तृष्णमक्षप्रथे मत्तपि वेदे दीर्घः ।
तृष्णायत् । तृष्णायुक्ते । “अभ्यवपीति तृष्णायतः पाठ-
प्रमाणतायाम्” बृह० ७।१०१२ । तृष्णायतस्तृष्णायतः” भा० ।
तृह हिंसं तु पर० सक० षट् । तृहति अतर्हीत् अतृहत् ।
तृह हिंसं वा चु० उ० पक्षे रुधा० पर० सक० षट् ।
तर्ह्यति ते तृष्णेति अतर्हत् त अतीतृहत् त अतर्हीत्
अतृहत् । “तृष्णाद् रामः सह लक्षणेन” भट्टः ।
तृ तरणे स्रवने अभिभवे च स्वा० प० सक० षट् । तरति अ-
तारीत् । ततार । “तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन
यजते” तरति शोकमात्मविद्” श्रुतिः शत० ब्रा० १४।७।१।२
“ततार ताराधिपखण्डधारी” कुमा० “क्रमेण
तस्मिन्नेव तीर्थद्वक्पथे” नैष० । तेरतः । तरीरिता
तरि(री)षति । तीर्यात् । तरीतं तरितं तीर्त्वा
तीर्यते । तारयति तितरीरति । “तितरीरुडिस्तर
मोहात्” रघुः । “ताञ्च तर्तुं प्रयच्छामीत्यन्तार्थः इच्छभावः ।
अति+अतिक्रम्य गमने । “स्वर्गान्तितरन्ति ते” हितो० ।
“न यस्य कश्चातिततस्ति मायाम्” भाग० ८।५।१० । यङ-
लुङोरूपम् ।
वि+अति+विशेषेण अतिक्रमे । “यदा ते मोहकलिलं बुद्धि-
र्व्यतिरिष्यति” गीता । [नीम्” भा० ब्रौ० २८० ।
अभि+उल्लङ्घने । “कथं नाभ्यतरामस्तां पाण्डवानामनीकि-
अय+अवनमने । “अथोरुदेशादवतार्य पादम्” कुमा० ।
अवतारः । “अवतरतः सिद्धिपरं शब्दस्य मनोरथस्य वा”
सांख्यविकारिणः ।
उदु+उत्थाने अक० । “सपत्न्योतीर्णवराहयूथम्” रघुः ।
उल्लङ्घने सक० । “उदतारीदुदन्तम्” “उदतारिषु-
रम्भोविम्” भट्टः । [१५५ ६६ श्लो० ।
निम्+निःशेषेण तरणे । “कथञ्च निस्तरेयाश्चात्” भा० व०
वि+दाने । “तडिक्तेखालक्ष्मीधितरति पताकावलिखितम्”
“ज्योत्स्ना शङ्कामिह वितरति” १ किरा० ।
सम्+सस्यक् तरणे (सातार देवोया) ।

ते अय्यन्तम-वा० हे । त्वयेत्यर्थे । त्रिका० । १ गीर्थां तेन शब्दे षष्ठ्यम् ।
तेगा स्त्री तिज-पुंसि च जस्य गा० अप्रसिद्धदेवताभेदे । “गादं
द्विपरवकां दन्तमूलैश्च दं वस्त्रैस्तोगां दं द्वाभ्याम्” यजु०
२५।१। “द्वां देवतां गादादयोऽप्रसिद्धा देवाः आदि-
त्यादयः प्रसिद्धाः देवाः” बृहदीपः । [अतोजीत् । तितेज ।
तेज निशाने पालने च स्वा० पर० सक० सेट् । तेजति
तेजःफलं न० तेजसे फलस्य तेजः फलति-फलं अच् वा ।
(तेजबल) वृष्भेदे “तेजःफलः कटुस्तीक्ष्णः सुगन्धिर्दी-
पनो मतः । यातस्तेष्वाचिप्लव्य बालरक्तकरः स्मृत
इति” भावप्र० ।

तेजन पु० तेजयति शस्त्रमग्निं वा तिज-णिच्-ल्यु । १ वंशे
२ मञ्जे च अमरः संज्ञायां कन् । शराभिधे तृणे, करणे
ल्युट् । डीप् । ४ मूर्ध्यां, ५ ज्योतिष्मत्याञ्च स्त्री डीप् ।
राजनि० इत्यर्थे अमरः ।

तेजपत्र न० तेजयति तिज-णिच्-अच् तेजं पत्रमस्य । (तेज-
पात) ख्यातिं यज्भेदे । “तेजपत्रं वराहं स्यात् त्वचं
चोचं तथोक्तम् । त्वचं लघूयं कटुकं स्वादु तिक्तञ्च
रुज्जकम् । पिप्पलं कफघातघ्नं कण्डूमारुचिनाशनम् ।
हृदस्तिरोगवातार्शः क्षमिपोनस्युक्तहृत्” भावप्र० ।

तेजल पु० तिज-करणे कलच् । कपिल्लपक्षिणि राजनि० ।
तेजस् त० तिज-भावे करणादौ असुन् । १ दोषौ २ प्रभावे
३ पराक्रमे ४ रेतसि च मेदि० । ५ देहजकान्तौ हनवनीते
७ यज्ञौ च हेमच० । ८ सुवर्णे ९ मज्जनि १० पित्ते च
राजनि० । सा० द० उक्ते सात्विके अधिल्लेपापमानादेर-
सहनरूपे ११ नायकगुणभेदे यथा

“शोभा विलासो माधुर्यं क्लृप्ताभिर्यं धैर्यं तेजसो ।
कान्तितो टार्यं भित्तिषो सत्वजाः पौरुषा गुणाः” इत्युद्दिष्टम्
“अधिल्लेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राण्यात्ययेऽप्य
सहनं ततेजः ससुदाहृतम्” सा० द० ललितम् । १२ सारे
“रसादीनां युक्तानानां धातूनां यत्परं तेजस्तत् खल्लो-
जस्तदेव बलमित्युच्यते” सुशु० १३ प्रागल्भ्ये १४ पराभिव-
सामर्थ्ये । १५ परैरनभिभाव्यत्वे । १६ अप्रतिहताह्वये ।
१७ चैतन्यात्मके ज्योतिषि । १८ स्त्रीबालकादिभिर्मूर्धैरनभि-
भाव्यत्वे । १९ सत्वगुणजाते लिङ्गदेहे । २० हयवेगे ।

तेजोनाम दर्पापरानामा सत्त्वगुणविकारः प्रकाशकोऽन्तः
सारविशेषः । यथाह भोजराजः “तेजोनिर्गमजं
सत्त्वं वाजिनां स्फुरणं रजः । क्रोधस्तम इति श्रेया-
स्तयोऽपि ब्रह्मा गुणाः” । तच्च द्विविधम् । सततोत्थितं

भवोत्थितञ्चेति । यथाह स एव “धारासु योजिता-
नाञ्च निस्सर्गात् प्रेरणं विना । अयच्छिद्यमिवामाति तत्
तेजःसततोत्थितम् । कशापादादिघातैर्यत् साध्वसा त्
स्फुरितन्तु तदिति” । शब्दस्पर्शतन्मात्रं संहितद्रूपतन्मा-
त्रादुत्पन्ने शब्दस्पर्शरूपगुणे २१ तृतीये महाभूते । यथा
“तृतीयं ज्योतिरित्याहुश्चक्षुरध्यात्मसुच्यते । अधिभूतं ततो-
रूपं सूर्यस्तत्तामिदैवतम्” भा० आश्व० उष्णस्पर्शयत्तेजः ।
“तद्द्विविधम् । नित्यमनित्यञ्च । नित्यं परमाणुरूपम् ।
अनित्यं कार्यरूपम् । पुनस्त्रिविधम् । शरीरेन्द्रियविष-
यभेदात् । शरीरमादित्यलोके । इन्द्रियं रूपरसगन्धकं चक्षुः
क्षणताराम्यर्पणं विषयश्रुतिविधः । भौमदिव्योदयौकरजभे-
दात् । भौमं वज्रप्रादिकम् । अविन्धनं दिव्यं विद्यु-
दादि । भुक्ताक्षस्य परिणामहेतुरौदर्यम् । आकरजं
सुवर्णादि” तर्कसंग्रहः “स्पर्श उष्णस्पर्शस्तु स्याद्रूपं
युक्तभास्वरम् । नैऋतिकं ब्रह्मन्तु नित्यतादि च पूर्व-
वत् । इन्द्रियं नयनं यज्ञस्वर्णादिर्निधयोमतः” इति
भाषापा० ।

उपचारात् २२ तेजस्विनि च । “तीर्णि तेजोऽभि-
नोच्छिष्ट आलभेत कदाचन” “अग्निं गां ब्राह्मणं
चैव” भा० आनु० ५०।१७ श्लो० । स्वपरप्रकाशकं तेजः
अन्वकारविरोधि तल्लक्षणञ्च युक्तभास्वररूपसमानाधि-
करणद्रव्यत्वव्याप्यजातमन्त्रम् । तेजसो गुणादिक-
सम्निशब्दे ४८ पृ० दृश्यम् । “सामानाधिकरण्यात्” हि
तेजस्तिमिरयोः कृतः माघः । भुक्तेजसः कार्यञ्च छा०
उ० दर्शितं “तेजोऽशितं त्रिधा विधीयते तस्य यः
स्वविषो धातुस्तदस्य भवति यो मध्यमं स मज्जा वो-
ऽशितः सा वाक् । “अक्षमयं हि सौम्य । मन आपोमयः
प्राणसो जोमयी वागिति च” तेजोभूतञ्च वायुकार्य-
मप्यं कारणञ्च । यथोक्तं “अङ्गिः सौम्य । युक्तेन तेजो-
मूलमन्त्रिच्छ” छा० श्रुतिः २३ रजोगुणे तेजसशब्दे दृश्यम्
तेजसा निर्दिष्टः अणु तेजोजन्ये त्रि० । तेजसं अक्षय्यं
विनि । तेजस्विन् मनुष्यस्य वः तेजस्वत् । तेजोविशिष्टे
त्रि० स्त्रियां सर्वत्र डीप् । तेजसो तेजस्विनी तेज-
स्वती । २४ वीर्ये च । [इत्ये स्त्रियां डीप् ।

तेजस्कर त्रि० तेजः करोति ह-हेत्वादौ ट । तेजोहेतो
तेजस्य त्रि० तेजसि साधु यत् । तेजःसाधने “यावामिन्द्रा-
वरुणा ब्रह्मसा रक्षसा तेजसा तनूः” तै० उ० २।१।११।१ ।
तेजस्वत् त्रि० तेजसं अक्षय्यं मनुष्यस्य वः । तेजोयुक्ते

“तेजस्वस्तु सुखम्” तैत्ति० १।७.७।१। स्त्रियां ङीप्
सा च २ गजपिपल्यां शब्दरत्ना० श्चविकायां रत्नमाला
४ महाज्योतिष्मत्यां राजनि० । अत्र संज्ञात्वेन सान्त्वत्
सस्य पदत्वाभावे तेजोवतीत्यपि तत्कार्ये ।

तेजस्विन् त्रि० तेजस्+अस्तप्रथे विनि । तेजोयुक्ते “तेज-
स्विमध्ये तेजस्वी दधीयानपि गणयते” भावः । स्त्रियां
ङीप् । सा च २ ज्योतिष्मतीलतायां शब्दर० । ३ महा-
ज्योतिष्मतीलतायाम् राजनि० । “तेजोस्विनी कफ-
दासकासाऽऽस्यामयवातहृत् । पाचन्युष्णा कटुस्तिक्ता-
चिचिक्लप्रदोषनी” भावप्र० ।

तेजित त्रि० तिज-णिच्-क्त । शाणिते नीक्षीकृते अमरः
तेजिष्ठ त्रि० तेजस्विन्+अतिशये ईष्टन् विनेर्लुकि ङिङ्गावः ।
अतिशयेन तेजस्विनि । “तेजिष्ठया तिथिग्वस्वधर्तनी”
अ० १।५.२८ ।

तेजीयस् त्रि० तेजस्विन्+अतिशये ईष्टन् विनेर्लुकि ङि-
ङ्गावः । अतितेजस्विनि । “तेजीयसां न दोषाय यज्ञैः
सर्वभुजो यथा” भाग० १।१३।२८। स्त्रियां ङीप् ।

तेजेषु पु० रौद्राश्वपक्ष पुत्रभेदे । “रौद्राश्वस्य महेश्वासा दशाप्
सरसि सम्भवाः” इत्युपक्रमे । “तेजोयुर्जलवान् धीमान् स-
त्ये युञ्जेन्द्रविक्रमः” भा० आ० ८४ अ० ।

तेजीनाथ तीर्थभेदे शिवपु० दृश्यम् । [रत्नमा० ।
तेजीमन्य पु० तेजो मथ्नाति मन्त्र-अण् । गणिकारिकायाम् ।
तेजीमय त्रि० तेजस्+प्रचुरार्थे विकारे वा मयट् । १ तेजः-
प्रचुरे २ तेजोविकारे ३ ज्योतिर्मये च । स्त्रियां ङीप् ।
“तेजीमयो वाक्” इति का० ८० श्रुतिः । “तस्य तेजीमया
लोका भवन्ति ब्रह्मवादिनः” मनुः ।

तेजीमात्रा स्त्री तेजसां सत्त्वगुणानां मात्रांशः । इन्द्रियेषु
भूतानां सात्विकांशेभ्य एव तेषामत्यन्तः सांख्यसिद्धा ।
तेजीमूर्ति पु० तेजस्तेजस्वती मूर्तिर्यस्य । १ स्वार्थे २ तेज-
आत्मके ३ तेजःप्रचुरे च त्रि० । “स गच्छति परं स्थानं
तेजोमूर्तिपथजुना” मनुः ।

तेजीरूप न० तेजः सर्वप्रकाशकं चैतन्यं रूपं स्वरूपं यस्य ।
ज्योतीरूपे प्रकाशात्मके ब्रह्मणि “अशरीरं विषहवदि-
न्द्रियवदतीन्द्रियम् । यदसाक्षि सर्वसाक्षि तेजीरूपं नसा-
व्यहम्” ब्रह्मवै० पु० । ६ त० । २ तेजसो रूपे च अग्नि-
शब्दे तद्वत् दर्शितम् ।

तेजीवत् त्रि० तेजस्+अस्तप्रथे मत्वप् मस्य वः वा० न पदत्वम् ।
तेजोयुक्ते स्त्रियां ङीप् । सा च (तेजस्वत्)शब्दोक्तार्थेण ।

“तेजोवता लोकगण्येन साङ्गम्” मत्स्यपु० अमन्यावाहनमन्त्रः ।
तेजीविन्दु पु० उपनिषद्भेदे उपनिषद्वज्जे दृश्यम् । [राजनि० ।
तेजीवत् पु० तेजोयुक्तः द्रव्यः शा० त० । जुह्वाग्निमन्यवृत्ते
तेजीवत् न० तेजसः वीर्यस्यातुरूपं दृश्यम् । वीर्यातुरूप-
चरिते । “इन्द्रास्याकस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च ।
चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोवत्तं नृपचरेत्” मनुः ।

तेजीह्वा स्त्री तेजः ह्वयते स्रज्जते ह्वे-क । तेजस्विन्यां लता-
याम् भावप्र० । “कस्मिन्नङ्कं ससिन्दूरं तेजीह्वा तृत्य-
काह्वये” सुश्रु० । [२ । “तेदनीं देवतां प्रीणामि” वेददी० ।
तेदनी स्त्री देवताभेदे । “तेदनीमधरकण्ठो नापः” यजु० २५ ।
तेन अ० तदु+बा० एन । १ तदेतन्नेत्यर्थं भरतः । ते इति न इति
शब्दौ यत्नः । २ गानाङ्गभेदे पु० । “तेनेति शब्दस्तेनः
स्थानुमङ्गलानां प्रदर्शकः । ते शब्दे नोच्यते गौरी नशब्दे-
नोच्यते हरः । तेन साङ्गलिकस्यायं शब्दस्तेन इति
सूतः” सङ्गी० टीका ।

तेप कम्पे, च्युतो च भ्वा० आ० अक० सेट् । तेपते अते-
पिष्ट । तितेपे । कटत् । अतितेपत् त ।

तेम पु० तिम-घञ् । आङ्गीभावे । अमरः ।

तेमन न० तिम-ल्युट् । १ आङ्गीकरणे । कर्मणि ल्युट् । २ व्यञ्जने ।
अमरः । आधारे ल्युट् ङीप् । ३ चूलीभेदे हेमच० ।

तेलु पु० नृपभेदे ततः राजन्यां विषये देशे युज् । तैलवक तेलु-
नृपविषये देशे । [तितेवे । अदिश्रु अतितेवत् त ।

तेव क्रीडने भ्वा० आ० अक० सेट् । तेवते अतेविष्ट ।

तेवन न० तेव-भावे लुट् । १ क्रीडायाम् । आधारे लुट् ।
२ केलिकानने हेमच० ।

तेड पु० तिङां व्याख्यानः यस्य अज् । तिङां व्याख्याने यस्ये
तैजस न० तेजसो विकारः अण् । १ इति, २ धातुव्यमात्रे च ।
साङ्ख्योक्ते ३ रजोगुणोत्पन्ने त्रि० । “वैकारः सात्विको नास-
तैजसः राजसः सूतः । भूतादिस्तामसस्तेऽपि पृथक्
तत्त्वान्यवाहजन्” पदार्थादर्शधृतपाक्यम् ।

“सात्विक एकादयः प्रवर्तन्ते वैकृतादहङ्कारात् । भूतादे-
स्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम्” सा० का० । “ननु यदि
सत्त्वतमोभ्यामेव सर्वं कार्यं जन्यते तदा कृतमकृत्वत्वेण
रजसेत्यत आह तैजसादुभयं तैजसात् राजसादुभयं
गणद्वयं भवति । यद्यपि रजसो न कार्यान्तरमस्ति
तथापि सत्त्वतमसो सत्यं क्रियासमर्थं अपि न स्वस्वकार्यं
कुरुतः रजस्तु चलतया ते यदा चालयति तदा स्वस्व-
कार्यं कुरुत इति तदुभयस्यपि कार्यं सत्त्वतमसोः

क्रियोत्पादनद्वारेणास्ति रजसः कारणत्वमिति न व्यर्थं
रज इति तत्कौ०। तिस्र निशाने इत्यन्नादद्युन् तेन तेज-
सा कृतः तेजसः रजसश्च सत्यतमयोः स्वस्वतेजकार्यसम-
र्थत्वकरणरूपतैजसात्तरणगुणयोगात् तेजःपदाभिधेयता
इति तदाशयः “तेजसादिन्द्रियागत्यासन्” शा० ति०। सत्त्व-
गुणस्य प्रकाशकत्वात् “तेजसमन्तःकरणमिति” वेदान्तप०।
४तीर्थभेदे न०। “तेजसं नाम तस्योर्थं यत् त्रीर्थेक्षपां
पतिः। अभिषिक्तः सुरगणैर्वरुणो भरतर्षभ।” भा० शा० ४७
अ० एतद्वृत्त्युपहितं चैतन्यं तेजसो भवति। तेजोम-
यानः करणोपहितत्वात् “वेदान्तसारोक्ते ५ चैतन्यभेदे पु०।

तेजसावर्त्तनी स्त्री तेजसं धातुद्रव्यमावर्त्तयते इत्य आ-हृत
णिच्-आधारे ल्युट् ङीप्। स्रपायाम्। (स्रची) अमरः
तैतल पु० अग्निभेदे ततः तिका अण्यत् फिज्। तैतला-
यनि तदण्यत् पुंस्त्री।

तैत्ति त्वि० तितिक्षा शोणमस्य कृतादि० च। तितिक्षाशीले।
तैत्ति त्वि पुंस्त्री। तितिक्षस्य अग्निभेदस्य गोत्रापत्यं गमा-
यज्। तितिक्षार्धगोत्रापत्ये तस्य आत्माः कणाः अणि
यजो कोपः। तैत्तिः तैत्तिष्यस्य आत्मे पु० व० व०।

तैत्तिर पुंस्त्री। तैत्तिर वृषो०। (तितिर) खगे राजनि०।
स्त्रियां ङीप्।

तैत्तिल पु०। गण्डकपशौ। श्ववादितस्तुर्थे करणे न०
भेदि०। श्देवे च। “शक्तिसदृशेन दानेनावधितधर-
णीतलतैत्तिनगणः” दशकु०। तैत्तिष्यवद्स्य कद्रुशब्दे-
न समामे पूर्वपदप्रकृतिसरः।

तैत्तिलिन् पु० गोत्रप्रवर्त्तकप्रिगणस्य प्रवरभेदे।

तैत्तिर न० तित्तिरीणां समूह अण्। तित्तिरखगसमूहे।
तित्तिर+स्वार्थे अण्। (तितिर) खगभेदे पुंस्त्री राजनि०।
गण्डकपशौ च भेदि०।

तैत्तिरि पु० कुङ्कुरवंशव्यवभेदे। “कुङ्कुरस्य सुतो वृष्णु-
र्धृष्णोऽस्तु तनयस्तथा। “कपोतरोमा तस्यायतैत्तिरि-
स्तनयोऽभवत्”। हरिव० १८ अ०। २ अ० भेदे। आद्याः
कठस्तैत्तिरिश्च वैशम्पायनपूर्वजः” भा० शा० ११८ अ०।
२ अ० अण्। प्रवर्त्तके अग्निभेदे।

तैत्तिरीय पु० व० व० तित्तिरिणां प्रोक्तमधीयते अण्। १ तित्ति-
रिप्रोक्तशाखाध्यतृषु स्वार्थे क। तैत्तिरीयकास्त्वार्थे।
यजुःशास्त्राभेदे। तन्नामनिर्वाहः यथा।

“देवरातसुतः सोऽपि हर्दिता यजुषां गणम्। ततो
गतोऽथ सुनयोददृशुस्तान् यजुर्गणान्। यजुंषि तित्ति-

राभूत्वा तल्लोलपतया ददुः। तैत्तिरीया इति यजुः
शास्त्रा व्यासन् सुपेशकाः” भाग० १२।

तैत्तिडीक त्वि० तिलीङ्गिकेन संस्कृतम् कोपधत्वात् अण्।
तिलिङ्गिकसंस्कृतव्यञ्जनादौ। तस्य विकारः कोपधत्वात्
अण्। २ तिलिङ्गिकविकारे च।

तैमिर तिमिरमेव अण्। नेत्ररोगभेदे “ऐमं हन्यामन-
क्ताम्यकाचान् नीलीरोगं तेमिराङ्गनेन” सुश्रु०।
तैमिरो रोगोऽस्यस्य ठन् तैमिरिकः। तिमिररोगक्ते।
“न वामयेतैमिरिकोऽर्द्धवातगुल्मोदरह्रीहृकमिन्द्रमात्तान्”
सुश्रु०। “तैमिरिका इवाद्गर्दशिनम्” काद०।

तैर न० तोरे भवः अण्। कूलत्ये राजनि०।

तैरणी स्त्री तीरे नमति नम-वा० ड ततः स्वार्थे अण् गौरा०
ङीप्। कुनील्यां रागदे लुपभेदे। [तिर्यग्जातिसम्बन्धिन
तैरस्य त्वि० तिरश्चाभिदम् तिर्यच् अण्+भत्वात् तिरश्चादेशः।
तैर्य त्वि० तीर्थे दीयते कार्यं वा व्युष्टा० अण्। १ तीर्थे देये
२ तीर्थकार्ये च तीर्थात् व्यायस्यानादागतः शुण्डिका०
अण्। तीर्थरूपायस्यानादागते द्रव्यादौ च।

तैर्यक त्वि० तीर्थे देशे भवः धमा० वुज्। तीर्थदेशभवे।

तैर्यिक त्वि० तीर्थे सिद्धान्तनिश्चयं नित्यमर्हति केदा० ठज्।

१ तीर्थसिद्धान्ताभिज्ञे शास्त्रकरे कपिलकणादादौ तीर्थं

वेत्ति ठज् वा। २ सिद्धान्ताभिज्ञे। तीर्थे भवः ठज्। १ तीर्थभवे।

“तैर्यिकाभुञ्जते यस्तु मणिनागरु” भा० व० ८५ श्लो०।

तैर्य त्वि० तीर्थ+चतुरर्थ्यां सङ्गा० गत्य। तीर्थसमीपादौ।

तैर्यगयनिक त्वि० तिरश्चाभयनं सत्वभेदः तद्देव ठज्।

सत्वभेदे। “अष्टादशभिर्ज्यायानादित्यः संवत्सर एव

तैर्यगयनिको भवति। आदित्यः खलु शश्वदेकदा षण्-
मासानुदङ्ङेति भव चाहानि तथा दक्षिणा” श्रुतिः।

तैर्यग्योन त्वि० तिर्यग्योनेरदम्+अण्। तिर्यग्योनीनां
पञ्चादीनां सम्बन्धिन सर्गभेदे।

“यष्टविकल्पो देवस्तैर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति। सातुष्य-
श्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः” सा० का० तैर्य-
ग्योनश्च पञ्चधा भवति पशुकृगपक्षिसरीसृपस्यावरात्मकः”
त० कौ०। तत्र भवः अण्। तद्योनिभवे। “निन्दन्यवमता
मन्त्रं तैर्यग्योनास्तथैव च” मनुः।

तैल न० तिलस्य तत्सदृशस्य वा विकारः अज्। तिलवर्षपादि-
जनिते स्त्रो हृदयभेदे। तल्लक्षणादिकं भावप्र० उक्तं यथा
“तिलादिस्निग्धवस्तूनां स्त्रो हृत्तैलसुदाहृतम्। तत्तु
वातहरं सर्वं विशेषात्तिलसम्बन्धम्। अथ तिलतैलगुणाः

“तिलतैलं गुरु स्थैर्यं वलवर्णकरं सरम् । दृढ्यं विकाशि
विगदं सधुरं रसपाकयोः । सूक्ष्मं कषायानुरसं-
तिक्तं वातकफापहम् । वीर्येणोष्णं हिमं स्पर्शं दृढं हृण
रक्तपित्तकृत् । लेखनं बद्धविण्मूलं गभीशयविशो-
धनम् । दीपनं बुद्धिदं मेध्यं व्यायामप्रणमेहनुत् ।
श्रोत्रयोनिशिरःशूलनाशनं लघुताकरम् । त्वच्यं
केयुश्च चक्षुष्यमभ्यङ्गे भोजनेऽन्यथा । क्लिप्तमिच्छय-
तोत्पिष्टमथितक्षतपिप्पिटे । भग्नस्फुटितविड्वाग्निदग्ध-
विनिष्टदहारिते । तथाभिहितनिर्भुज्जने स्तग्धव्याघ्रादि-
विघ्नते । वस्तौ पानेऽक्षसंस्कारे नखे कर्णाक्षिपरणे ।
मेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते” । ननु दृढं हृण
लेखनयोः कथं सामानाधिकरण्यामित्यत आह । “सूक्ष्मा-
दिदुष्टः पयनः श्रोतः सङ्कोचयेद्यदा । रसोऽस्यग्वहन्
कार्श्यं कुर्याद्रक्ताद्यवर्जयत् । तेषु पत्रेषु सरता सौक्ष्म्य
स्निग्धत्वमादधैः । तैलं क्षमं रसं नेतुं कृशानां तेन-
दृढं हृणम् । व्यायामि सूक्ष्मतीक्ष्णोष्ण सरत्वैर्भटसः क्षयम् ।
शनैः प्रकुरुते तैलं तेन लेखनमीरितम् । द्रुतं पुरीषं
वध्नाति स्खलितं तत्प्रवर्तयेत् । प्याहकं सारकञ्चापि
तेन तैलमुदोरितम् । इतमवदात्परं पक्कं हीनवीर्यं
प्रजायते । तैलं पक्कमपक्कं वा चिरम्यायि गुणाधिकम्” ।
सर्पपतैलगुणाः । “दीपनं सर्पपं तैलं कटुपाकरमं
लघु । लेखनं स्पर्शवीर्योष्णं तीक्ष्णं पित्तास्रद्रूपकम् ।
कफमेदोऽनिलाशोष्णं शिरःकर्णमयापहम् । कण्डूकुष्ठ-
क्षमिन्त्रिलकोष्ठदुष्टक्षिप्रघ्नत्” ।
राजिकातैलगुणाः । “तद्वृद्धाक्षिकयोस्तैलं विशेषान्मूलकच्छ-
कृत्” । राजिकयोः (कण्णारारिः) (आरकगारिः) द्वयोः ।
तुवरी(तोरी)तैलगुणाः “तीक्ष्णोष्णं तुवरीतैलं लघु प्याहि
कफास्रजित् । वज्रिह्वद्विषतुल्यकण्डूकषकोष्ठक्षिप्रघ्नत् ।
मेदोदोषापहञ्चापि व्रणशोथहरं परम्” । अतसीतैल-
गुणाः “अतसीतैलभाग्नेयं स्निग्धोष्णं कफपित्तकृत् ।
कटुपाकमचक्षुष्यं बल्यं वातहरं गुरु । मलकद्रुसतः
खादु प्याहि त्वग्दोषनुद्घनम् । वस्तौ पाने तथाभ्यङ्गे
नखे कर्णस्थ परणे । व्यनुपानविधौ चापि प्रयोज्यं
यातशालये । वररोः तैलगुणाः “कुसुमैतैलमस्तं स्यादुष्णं
गुरुविदाहि च । चक्षुर्भ्यामिहितं बल्यं रक्तपित्तकफप्र-
दम् । अथ (खाखस) बीजतैलस्य गुणाः । “तैलं तु
खसबीजानां बल्यं दृढ्यं गुरु स्मृतम् । वातहृत्कफहृत्क्षीतं
खादुपाकरमं च तत्” । एरण्डतैलगुणाः “एरण्डतैलं

तीक्ष्णोष्णं दीपनं पिच्छिलं गुरु । दृढ्यं त्वच्यं वयः-
स्यापि मेधाकान्तिबलप्रदम् । कषायानुरसं सूक्ष्मं
योनिशुक्रविशोधनम् । विषं खादु रसे पाके सतिक्तं
कटुकं सरम् । विषमञ्जरहृद्रोगपृष्ठगुह्यादिशूलनुत् ।
हन्ति वातोदरानाहशूलमाडीलाकटीपहान् । वात-
शोणितविट्त्वक्प्रशोथामविद्धोन् । आसवातग-
जेन्द्रिय शरीरयमचारिणः । एक एव निहन्तायमेर-
गड्गो हकेशरी” । रानतैलगुणाः “तैलं सर्जरसोद्भूतं
विस्फोटव्रणनाशनम् । कुष्ठपामक्रिमिहरं वातक्षेपामयाप-
हम्” । सर्पतैलगुणाः “तैलं स्वशोनिगुणक्षदाग्निनाखिलं
मतम् । अतःशेषस्य तैलस्य गुणाज्ञेयाम्बयोनिवत्” ।
“प्रातः स्नाने दन्ते आहारे हादश्यां स्पृहणे तथा । मश-
लेपसमं तैलं तस्मात्तैलं विवर्जयेत्” कर्म्मलोचन० ।
“इतञ्च सर्पपं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम् । खदुष्टं पक्क-
तैलञ्च तैलाभ्यङ्गे च नित्यशः” तिथ्या० त० वारवि-
शेषे तैलस्पृहणफलं यथा ।

“अर्कं नूनं दहति हृदयं कीर्त्तिनाभश्च भोमे भोमे
स्युर्भवति नियतं चन्द्रजे पुत्रनाभः । अर्थग्लानि-
भवति च गुरौ भार्गवे शोकयुक्तस्तैलाभ्यङ्गात्तनयमरणं
सूर्यजे दीर्घमायुः” ज्यो०त० । “इतादृशगुणं तैलं मर्दयेच्च
तु खादयेत्” वैद्यक० अल्पे कृत् । तैलक स्वल्पतेले न० ।

तैलकन्द प० तिलस्यायम् अणु तैलः तिलसम्बन्धी कन्द इव
कन्दोऽस्य । तिलचित्तपत्रके हृत्तमेदे “तैलकन्दः कटुष्णश्च
लौहद्रावकरोमतः । भारतापस्मारविषशोफनाशकरश्च
सः । रसस्य बभ्रवारी च देहगुह्यकरस्तथा” राजनि०

तैलकल्कज प० तैलात् तिलसम्बन्धिनः कल्काज्जायते जन-
ड । तिलकल्कजाते (तैलेर काट) तैलकिट्टे राजनि० ।

तैलकार प० तैलं करोति क-अणु (तेली) (कल) इति
प्रसिद्धे वर्णसङ्करे चाक्रिके तैलनि । स च कोटकस्तीगर्भे
कम्भकाराज्जातः सङ्कीर्णजातिभेदः ब्रह्मवै० ब्रह्मण्य०

तैलकिट्ट न० इत० । तैलमले (काट) इति ख्याते ।

तैलकीट प० कीटभेदे राजनि० ।

तैलक्य न० तिलकस्य भावादौ पुरोहि० यक् । तिलकभाषे ।

तैलङ्ग प० “श्रीगैलं तु समारम्य चोलेशान्ध्यभागतः । तैलङ्ग-

देशो देवशीत्युक्ते देशे । इतस्ये जने ब० व० । शब्दरत्ना०

तलचौरिका स्त्री तैलं चोरयति लुर-एल्ल् पृषो० । तैल-

पायिकायाम् (तैलापोका) । पृषो० । तैलचौरिकास्त्रवे ।

तैलद्रीणी तैलपूर्णा द्राणी शा०त० । “कण्टपर्यन्तसज्जनार्थं

तैलपर्णं काष्ठादिनिमित्ते पात्रविशेषे । स्यादवस्थिति-
गुणाः । यातरोगव्याधिकृष्टरोगपक्ववाधिर्यामिन्मनगद-
हन्तुस्तम्बपृष्ठप्रचलितपथनगात्रकम्पकपाटीपीयाभङ्गाप-
तन्मलयर्धरभयमूलकच्छविस्त्रिरोगेषु हितत्वमिति”
राजभङ्गमः ।

तैलधान्यं न० तैलोपयोगं धान्यं सतुषं गच्छम् । “तिलोऽ-
तमी च तोरी (डी) च त्रिविधस्यापि सर्पपः । द्विधा
राजी खस्रैव बीजं कौस्तुभसम्भवम् । एतानि तैल-
धान्यानीत्युक्तेषु तिलाटिषु ।

तैलपक्कं पु० तैलं पिबति पा-कं स्वार्थे क । तैलपायिकाख्ये
पञ्चयुक्ते कीटे । तैलचरणे तज्जातिप्राप्तिर्भुनोक्ता यथा
“मांसं गृध्रोवर्षं मङ्गुस्तैलं तैलपक्कः खगः” [भावप्र०]
तैलपर्णकं पु० तैलाक्तमिव पर्णमस्य कप् । पर्ण्यपर्णहृत्ते
तैलपर्णिकं न० तैलपर्णो गिरिभेद उत्पत्तिस्थानत्वेना-
ख्यस्य ठन् तैलाक्तं पर्णमस्यस्य ठन् वा । १हरिचन्दने
अमरः । तिनपर्णः वृक्ष उत्पत्तिस्थानत्वेनाख्यस्य ठन् ।
२चन्दनभेदे ।

तैलपर्णी स्त्री तिलपर्णी गिरिभेद भयः अण् डीप् । १चन्दने
२श्रीवासे शक्तिज्ञे च मेदि० । स्वार्थे क । तैलपर्णिका
तत्पार्थ । “कान्तिकाडुकूलाश्च हिङ्गुस्तैलपर्णिकाः”
हरिवं० २३१ख० । [राजनि० ।

तैलपा स्त्री तैलं पिबति पा-क । (तैलापेका) कीटभेदे ।
तैलपायिका स्त्री पा-ण्युल् इत० । (तैलापेका) (आर-
सुला) कीटभेदे अमरः ।

तैलपायिन् पु० तैलं पिबति पा-णिनि । तैलपायिकाख्ये
पञ्चयुक्ते कीटभेदे । “तैलहृत् तैलपायी स्यात्” याज्ञ० ।
तैलपिपीलिका स्त्री तैलाक्तेव पिपीलिका । पिपीलीकाभेदे
तैलपीतं त्रि० पीतं तैलं येन आहि-परनि० पीततैलके ।
तैलफलं पु० तैलं फले यस्य । १ङ्गुटीहृत्ते राजनि० ।
तैलभाविनी स्त्री तैलं भावयति वासयति भू-णिनि डीप् ।
तैलवासके जातीपुष्पहृत्ते राजनि० ।

तैलमाली स्त्री तैलेन मालः सम्बन्धो यस्याः गौरा-
डीप् । वर्तिकायां दीपदशायां शब्दमाला ।

तैलम्पाता स्त्री तिलस्य पातोऽल ज नि०सम् च । १स्वधा-
याम्, २तदुपलक्षिते आङ्गे च अमरः ।

तैलयन्त्रं पु० तैलमर्द्दार्थं यन्त्रम् । तिलादिनिष्पीड-
नार्थं यन्त्रभेदे (कलुरवाणि) “अमीमांस्यानि यौचानि
तैलयन्त्रे लुप्यन्त्योः” अ०तिः “रविरथचक्रं च तैलयन्त्र-

चक्रवत् भ्रमत्” भागवते ५।२।११६ श्लोकः ।

तैलवकं पु० तैलवृक्षस्य विषयो देशः राजन्या० वुज् । तैल-
वृक्षविषये देशे । [रनिच० ।

तैलवल्ली स्त्री तैलाक्तेव वल्ली । लघुशतावर्षां पारस्क-
तैलसाधनं न० तैलं साधयति सुरभीकरोति सिध-णिच्
साधि-ल्यु । कक्कोले गन्धद्रव्ये शब्दच० । [मेदे हेमच० ।
तैलस्फटिकं पु० तैलाक्तः स्फटिक इव । तृणमन्थौ गो-
तैलस्यन्दा स्त्री तैलमिव स्यन्दति स्यन्द-अच् । १श्वेत-
गोकर्णी २काकोल्यां पारस्करनिचराटुः ।

तैलागुरुं पु० तैलाक्तमिवागुरु । दाह्यागुरौ राजनि० ।
तैलाटी स्त्री अटति अटं तैलेनाटं विषमस्याः गौरा-
डीप् । वरटायां तैलस्यर्धे तद्विषनाशात् तस्याः तथात्वम् ।
तैलाम्बुका स्त्री तैलमम्बु इव मेयमस्याः । तैलपायि-
काख्ये कीटे जटा० ।

तैलिकं त्रि० तैलं पगत्य यस्य तैलं शिल्पमस्य वा ठक् ।
२तैलार्थं तिलनिष्पीडने (कलु) “खलमलिननीच-
तैलिकविहीनसम्बोपहतपुंस्त्वा” वृ०स० १६ख० । २तैल-
विक्रेतरि च “समुद्रगामी वन्दी च तैलिकः कूट-
कारकः” मनुः तिलविक्रेतरपाङ्क्तयेयसुक्तम् ।

तैलिन् त्रि० तैलं निष्पाद्यत्वेनाख्यस्य इनि । १तैलकारे
हेमच० २तैलयुक्ते त्रि० । स्त्रियां डीप् डीबलः । ३तैल-
कीटे राजनि० ४दशायां वर्त्तौ यञ्मा० । [हेम० ।
तैलिशाला स्त्री इत० तैलनिष्पीडनार्थं गृहे (वाणिज्ये)
तैलीनं तिलानां भवनं जेत्वं खज् । तिलभयमयोक्ते जेत्वे
अमरः । [हसम्भन्विनि स्त्रियां डीप् ।

तैव्रदारव त्रि० तीव्रदारुणइदम् रजता० खज् । तीव्रदा-
तैव्रं पु० तिष्ठनचल्युक्ता पौर्णमासी अणि यलोमे डीप् ।
तौपी साङ्गिन् मासे अण् । १पौषे मासि धनुःस्वरव्यारब्धे
शुक्लपतिपदादिदर्शान्ते चान्द्रे मासि अमरः तदीय
पौर्णमायामेव तद्योगसम्भवः । तिष्यगृह्येन तत्समीप-
नक्षत्रस्यापि ग्रहणात् कदाचित् तत्सम्बन्धाभावेऽपि न
क्षतिः २तदीयपौर्णमास्यां स्त्री “साङ्गिन् पौर्णमासी”
पा० नक्षत्रयुक्तकालस्य पौर्णमायामेव तद्योगे साधुत्वेन
पौर्णमासीपरत्वमेवेति बोध्यम् । “तैव्रा नक्षीतपूर्वा-
ण्याम्” आश्व० श्रौ० ८।१४।२२ ।

तीकं न० सौ० तु-क तस्य नेचम् । १अथत्ये पुनरे, दु-
हितरि च अमरः । “नित्ये तोके दीर्घांसम्” ३।२।११
“पञ्चे तोकाय तनयाय जीवसे” अ० १०।१५।१२ “तोकेन

जीवहरणं यदुलूकिकायास्त्रैमासिकस्य च पदा शक-
टोऽपद्वत्तः भाग० २।७।२८ ।

तोक्म पु० तक स पृषो० अत ओत्त्वम् । हरिद्वर्णे अपक-
यवे अमरः । २ हरिद्वर्णे हेमच० । शक्यमले न० हेम० ।
४ मेघे पु० अजयपालः । ५ नवप्रहरे यवे यवाङ्कुरे न० ।
“मायणोयस्य तोक्मानि” यजु० १६।१२ । “तोक्मानि नव-
प्रहयवाः” वेददी० । “पलपुष्पफलच्छायासूत्रल्लकलदा-
क्षभिः । गन्धनिर्यासमस्मात्सितोक्तैः कामान् पितृत्वते
भाग० १०।२२।२५ “तोक्माः पलवाद्यङ्कुराः” श्रीधरः तेन
इतदर्थेऽपि च ।

तोक्मन् न० तक-मनिन् पृषो० अत ओत्त्वम् । नवविहृदयवे
२ अषपत्ये न० निघण्टुः । “भेषजं तोक्मभिः” यजु० २१।
२० । “तोक्मभिर्लाजैर्महःस्वनः” यजु० २१।४२ ।

तोटक न० दादशात्पादके छन्दोभेदे । “इह तोटकमन्वु-
क्षिसेः प्रथितम्” ङ०र० । [अदित् । णिच् अततोडत् त ।

तोड अनादरे स्वा० पर० सक० सेट् । तोडति अताडोत् ।
तोडल न० तन्त्रभेदे ।

तोतस् अन्त्य० तु-वा० तसि । १ कलत्वे २ त्वयीत्यर्थे च । “मा
वयं रायस्योषेणविशौघ तोतो रायः” यजु० ४।२२ । तोतः
शब्दः कलत्रवाची अव्ययम् । तोतः कलत्वे रायो
धर्मानि पशवो वा पदरूपेण तिष्ठन्तु । यद्वाऽव्ययानामने-
कार्थत्वात्तोतः शब्दो युष्मत्पत्यप्रायः । तोतः त्वयि रायः
मन्तु” वेददी० ।

तोडन न० तुड-भावे ल्युट् । १ भेदने २ दारणे ३ हिंसने च ।
तोडो(रो) स्त्री तुड-अच् गौरा० डोष् वा डक्ष रः । ख-
नामस्माते तैलसाधने धान्यभेदे । [अमरः ।

तोत्त न० तुदयेऽनेन तुद-करणे ड्रत् । गवादिताडने दण्डे
तोद पु० तुद-भावे वज्र् । व्यथायां रत्नमाला । “हीनदग्धे
तोदकण्डूजाशानि व्याधिवृद्धिश्च” सुश्रु० । “दग्धे तोद-
कण्डूपादुर्भवेर्जांनीयात्” सुश्रु० । कर्त्तरि अच् । २ व्यथके
त्वि० । “तोदो वातस्य हृद्योरीशानः” ऋ० ४।१६।११ ।
“तोदन्तोदकः” भा० ।

तोदन न० तुदयेऽनेन करणे ल्युट् । १ तुगण्डे सुखे अमरः । भावे
ल्युट् । २ व्यथायाम् भेदि० । कर्त्तरि ल्यु । ३ व्यथके त्वि० । “क-
षार्त्तं मधुरं रुचं तोदनं कफशतजित्” सुश्रु० । ४ क्षीरिद्वज्जभेदे
पु० । “क्षीरद्वज्जफलजाम्बवराजादनतोदनतित्दुकबकुलधन्व-
नाश्लक्ष्मकाश्वकर्षफल्गुपक्षकगाङ्गेरुकीपुष्करवर्षा विल्ल-
विष्णोपभृतीनि । फलान्येतानि शीतानि कफपित्तहराणि

च । संपाङ्काणि हृक्षाणि कषायमधुराणि च” सुश्रु० ।
तोदपर्णी स्त्री तोदं तोदकं पर्णमस्याः गौरा० डोष् । कुत्-
सिते धान्यभेदे ।

“कोरदूषकश्यामाकनीवारशान्तुतुवरकोहालकप्रियङ्गुम-
धूलिकानान्दीसुखकृद्विन्द्गवेधुकवर्कतोदपर्णी” सुश्रुन्द-
कवेणुयवप्रभृतयः कुधान्यविशेषाः” सुश्रु० ।

तोमर पु० न० तु-विच् तौगतो जियतेऽनेन मृ-करणे अप् ।
१ हस्तक्षेपे शल्यामे दण्डाकारेऽस्त्वभेदे (राययांश)
अमरः । तोमरलक्षणं हेमा० प० लक्षणसुसुक्ष्मे उक्तं यथा ।
श्रीशनसधत्तुर्वेदे । “शुक्रो भगवानुवाच जमदग्निं प्रति
यत्सु ! निबोध यथाप्रसन्नस्यमानम् तत्र दण्डान्वितं
सर्वलौहं वेति तोमरं द्विविधं मयति । तच्च तोमरं
सदण्डं लक्ष्म्यायतं भवेत् तोमरं सर्वायसं तक्ष्णार्थं
प्रयोजयेत् । तच्च निजटमध्यमोत्तमं भूयस्त्रिविधं प्रमा-
णतो भवति तत्र चतुर्हस्तप्रमाणं निजटं सार्द्धं चतुर्हस्तं
मध्यमं पञ्चहस्तप्रमाणं तूत्तमं भवति । तथा कलनायां
चाद्यं द्वितीयं तृतीयं चेति त्रिधा इन्द्रकुलमध्ये इन्द्रकुल-
कलितमेकं स्यान्मध्यात्पूर्वं त्र्यङ्गुलकलितं द्वितीयं स्यात् ।
मध्यात्पूर्वं षडङ्गुलकलितस्यानकलनया तृतीयं स्यात् ।
सार्द्धमेकं निजटं, त्रयोमध्यमं षडङ्गुलं भवति सार्द्धं प-
ञ्चाङ्गुलो मध्यमः पञ्चाङ्गुलः कनिष्ठ इति । त्रयाणां
देशानां त्रयः छन्दाः । छादनात्तथा आवाग्न्योमागधो दाक्षि-
णात्यश्चेति । तत्रायन्यतोमरं तक्ष्णसंस्थानं भवति
मागधं तोमरं योनि संस्थानं भवति दाक्षिणात्यं तोमरं
उत्तमं भवति । तेषां सुखानि तद्देशाच्छब्दतः इति इत्यादि ।
२ नवाक्षरपादके छन्दोभेदे “प्रथमं सकं विनिधाय
जगण्डयञ्च निधाय । कुर्व तोमरं सुखकारि फणिराज-
वत्तविहारि” तत्त्वक्षणम् । [मराठस्याहिणि ।

तोमरग्रह पु० तोमरं गृह्णाति ग्रह-ग्रहं न ग्रह् । तो-
तोमरधर पु० तोमरमस्त्रं धरति धृ-अच् । वज्रौ शब्दार्थक०
तोमरिका स्त्री तोमर+संज्ञायां कन् । आढक्याम् शब्दर०
तोय न० सौ० तु-विच् तवे पूर्व्यै याति या क । १ जले २ पूर्वा-

षादानक्षत्रे च । “जडृत्य मेघस्ततः एव तोयम्” भाषः ।
“मृत्तोयैः शुष्यते गोध्यं नदीवेगेन शुष्यति” मनुः ।
पूर्वाषादानक्षत्रस्य जनदेवतत्वात् तथात्वम् । ३ लम्बा-
वधिचतुर्थस्थाने च ज्यो० त० । तत्र जलस्य चित्त-
नीयत्वात् तथात्वम् ।

तोयकर्मन् न० तोयेन कर्म । तर्पणे “तोयकर्मणि चारव्ये-
राज्ञासुदकटानिके” भा० आ० १२० ।

तोयकाम पु० तोयं कामयते कम-अच् । १ जलवेतसे जटा-
धरः । २ जलामिलायके लि० ।

तोयकुम्भ पु० तोयस्य कुम्भ इव । शैबले पारस्करनिघण्टुः ।

तोयकच्छ न० जलमात्रपानरूपे मांससाध्ये व्रतभेदे ।

“यदा तु विल्वानि फलानि प्रत्येकं कथितानि मांस-
स्थीयन्ते तदा फलकच्छादिव्यपदेशं लभते । यथाह
मार्कण्डेयः ‘फलैर्मैत्रेय कथितः फलकच्छो मनीषिभिः ।
श्रीकच्छः श्रीफलैः प्रोक्तः पद्मालैरपरस्तथा । मासेनाम-
मलकैरेव’ श्रीकच्छमपरं व्रतम् । यत्सर्वतः पत्रकच्छः
पुष्पैस्तत्कच्छ उच्यते । मूलकच्छः व्रतमूलैस्तोयकच्छो
जलेन तु” इति । “इति पर्णकच्छमेकादशविधम्” मिता० ।

तोयडिम्ब पु० तोयस्य डिम्ब इव । १ मेघोपले करकायां
हाराः ।

तोयद् पु० तोयं ददाति दा+क । १ मेघे, २ सुस्तके च । ३ हते
न० मेदि० । ४ विभिन्ना जलदातरि लि० । “तोयद-
त्प्रिमाप्रोति” पुरा० । तद्दानमाहात्म्यं भा० शा० दान-
धर्मे यथा

“अक्षे दत्ते नरेष्वेह प्राणा दत्ता भवन्त्युत । प्राणदानाद्भि
परमं न दानमिह विद्यते । अक्षं वापि प्रभवति पानीयात्
कुरुक्षत्तम् । नीरजातेन हि विना न किञ्चित् संप्र-
र्नते । अक्षोपस्थो महाराज । वीरुधश्च जलोद्भवाः । यतः
प्राणवृतां प्राणाः सम्भवन्ति विशास्यते । तस्मात् पानीय
दानाद् न परं विद्यते कश्चित् । तच्च दद्याच्चरोनित्यं
यदीच्छेद् भूतिमात्मनः । धन्यं यश्चक्षमायुषम् जल-
दानमिच्छेच्छते । जलं चाप्यधि कौन्तेय ! सदा तिष्ठति
तोयदः । सर्वकामानवाप्नोति कीर्तिश्चैवेह शाश्वतीम् ।
प्रेत्य चानन्त्यमश्नाति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते । तोयदो भुज
व्याघ्र ! स्वर्गं गत्वा महादुते । अक्षयान् समवाप्नोति
लोकानित्यमर्थी न सृष्टिरिति” ।

तोयधर पु० तोयं धरति धृ-अच् । १ मेघे मेदि० । २ सुस्तके
च “नीला इवातपात्यये तोयं तोयधरा घनाः” रामा०
वा० ८३ अ० ।

तोयधार पु० तोयानां धारा यत् । १ मेघे २ सुस्तके च ।

धारि-भावे अच् । तोयस्य धारः वर्षणम् । ३ जलवर्षणे
पु० “वनवतोयधारेण वर्षणं कनकाशुभिः” हरिवं०
११२ अ० । इत० । ४ जलसन्ततौ स्त्री । “शरान् व्यसृजतां

शीघ्रं तोयधारा घना इव” भा० वि० १२ अ०

प्रसवण इव तोयधारा” रामा० आ० १५ अ० ।

तोयधि पु० तोयानि धीयन्ते ऽयं धा-कि उप० स० । १ ससृष्टे
जलधिप्रवृत्तयोऽप्यत्र । २ चतुःसंख्यायाश्च । “सृष्टं नोद-
मध्यात् तु तुल्योभागेषु तोयधेः” सू० सि० ।

तोयधिप्रिय न० तोयधिं प्रीणाति प्री-क । १ जवङ्गे

तोयनिधि पु० तोयं निधीयते ऽस्मिन् नि+धा-कि ण् ।
१ ससृष्टे २ चतुःसंख्यायाश्च । “पूर्वापरौ तोयनिधी न०
कुमा० ।

तोयनिवी स्त्री तोयं ससृष्टोदकं नीधीव यस्याः अच् न
कप् । १ पृथिव्यां ‘तोयनीव्याः पतिं भूमेरभ्यभिस्त्वृजा-
ङ्गये’ भाग० १।१५।१८ । लोके तु कप् तोयनीवका
तत्पार्थे । [लाङ्गल्याम् अमरः ।

तोयपिप्पली स्त्री तोये पिप्पलीव । (काचङ्गा) शाकभेदे
तोयपुष्पी स्त्री तोयेन बहुजलदानेन पुष्पाण्यस्याः । १ पाटला-
वृक्षे शब्दमाला ।

तोयप्रसादन पु० तोयं प्रसादयति फलयोगेन प्र+सद-णिच्-
ल्यु । १ कतके (निर्माङ्गि) । फलपरत्वे न० रत्नमाला
“तोयप्रसादकाम्बु प्रसादकादयोऽप्यत्र ‘फलं कतकवृक्षस्य
यद्यम्बुप्रसादकम्” मनुः ।

तोयफला स्त्री तोयप्रधानं फलं यस्याः । १ इयोरौ कर्माटीभेदे
राजनि० । [२ सुस्तके च ।

तोयमुच् पु० तोयं सञ्चति सच-किप् इत० । १ जलसंच मेघे
तोययन्त्र न० सू० सि० उक्ते कालज्ञानार्थं चट्टीयन्त्रभेदे
चट्टीयन्त्रशब्दे २७८१ ए० दृश्यम् । (फोखा) इति
ख्याते २ जलयन्त्रभेदे च ।

तोयराज पु० तोयेषु राजते राज-किप् । १ ससृष्टे “यदीच्छेत्सु-
गरः किञ्चिदुत्कृष्टमिह तोयराट्” हरिवं० २२६ अ० । २ वरुणे च

तोयराशि पु० तोयानां राशिरिव । १ ससृष्टे । इत० ।
२ जलसमूहे च “तोयराशिसम्भवापि तस्यां संवर्ध-
यति” काट० । [रत्नमा० स्वार्थे क । तोयवृत्तिका न ।

तोयवल्ली स्त्री तोयसञ्चित्तस्थाने वल्ली । १ कारवेल्ले (उष्के)
तोयशुक्तिका स्त्री तोयजाता शुक्तिका शा० त० । जलशुक्ति-
कायां राजनि० ।

तोयशूक पु० तोयस्य शूक इव । शैबले पार० नि० ।

तोयसूचक पुंस्त्री० तोयं तोयवर्षे सूचयति रवेण सूच-
एवुल् । १ मेघे शब्दार्थक० । स्त्रियां जातिस्त्वन स्त्री ।
२ जलवर्षणसूचके योगभेदे लि० । जलशब्दे १०६५ ए० दृश्यम् ।

तोयविम्ब न० तोयोविम्बम् । अर्द्धडिम्बाकारं वस्तु
जलविम्बे जलोपविम्बम् । अर्द्धगोलाकारे पदार्थे ।
अयं शब्दः तोयवस्तीति शब्दार्थं परं पाठः ।

तोयात्मन् पु० तोयमात्मा स्वरूपं यस्य तत्प्रकृतित्वात् ।
१ परमेश्वरे । “यस्य केशेण जीमताः । नयः सर्वाङ्गसन्धिषु
कक्षौ समुद्राश्चरस्तस्मै तोयात्मने नमः” विष्णुस्तुतिः ।

तोयाधार पु० इत० । १ जलः शरीरं । जलाशयोक्त्यर्थात् ३०७५
२० तद्देहादि दृश्यम् । “तोयाधारपथाश्च यन्कलशिशवा-
निष्यन्दरेखाङ्गिताः” शकु० ।

तोयाधिवामिनो स्त्री तोयं तोयादीं देशसधिवसति
अधिवस-णिनि ङीप् । पाटलादौ रत्नमाला ।

तोयेश पु० इत० । १ वस्तु तदधिदेवताके ऽगतभिधानञ्चले
च । तोयं जलसधिवयोऽस्य । २ पर्यापादानञ्चले न० ।

तोरण पुन० । तुर-युच आधारे ल्युट् तोलयत्यनेन
तुल-उन्नाने करणे-ल्युट् लस्य रो वा । बहिः स्थिते
१ द्वारे । “अथञ्चैस्तोरणसङ्गमद्भेति” ‘गणो नृपा-
णामथ तोरणाद्वहिः’ साधः । “भासोऽक्वत्काञ्चन-
तोरणानाम्” कुमा० । तच्च द्वाराद्ये निष्ठातस्तन्मो-
परिनिवद्धो धनुर्गाकारः (फट्) इति ख्यातः
पदार्थः । यागादौ मण्डपाद्वहिर्द्वाररूपस्य तोरणस्य
काष्ठविभोपमाणादिकं मण्डपशब्दे दृश्यं मङ्कततुलादा-
नादिपद्धतौ विस्तरो दृश्यः । २ कम्बरायां न० हारा० ।

तोरश्वस पु० अङ्गिरोसनी ।

ताल पुन० । च० तुल-कर्माणि अच । अशीतिगणितका-
माने १ कर्षे । “एकतोलं द्वितोलं वा त्रितोलं वेदतोल-
कम् । इतोऽधिकं नरः कृत्वा प्रायश्चित्तीयते ध्रुवम्”
आगमः । स्वार्थ क । तत्कार्ये “पलं तु लोकिकैर्मानैः
साष्टरत्तिद्विमापकम् । तोलकवितयं ज्ञेयम्” तिथित० ।

तोत्ये त्रि० तुल+उन्नाने कर्माणि-ण्यत् ११ तोलनीये । भावे
ग्यत् । २ तोलने न० । “जीवाणां वयसां शौत्ये तोत्ये
यथोस्य हेमनि” लीला० ।

तोश पुं० तुश-वधे भावे ञ् । १ हिंसायाम् । कर्त्तरि अच् ।
२ हिंसके “ले राय इन्द्र ! तोशतमाः” ऋ० ११६६१ ।
“तोशतिर्वधकर्मा नितोशयति निवहयतीति तन्नामसु
पाठात् तोशतमाः नाशयितृतमाः” भा० । “तोशा वलङ्घणा
हुते” ऋ० ११२१४ । “तोशा बाधकौ” भा० ।
औस्थाने आच् । [भा० ३०२६ अ० ।

तोष पु० तुष-भावे ञ् । सन्तोषे । “तोषपरो हि लाभः”

तोषण न० तुष-भावे ल्युट् । १ सन्तोषे । तुष-णिच् भावे
ल्युट् । २ सन्तोषोत्पादने । “एतावदेव पुरुषैः कार्यं हृद-
यतोषणम्” भा० ३०१६ अ० । कर्त्तरि ल्युट् । ३ सन्तोषजनके
त्रि० “पयून् हृदयतोषणान्” भा० ३० ८२ अ० ।
करणे ल्युट् । ४ तोषसाधने स्त्रियां ङीप् तोषणी ।

तोषल न० तोष लूनाति लू बा० ङ । अश्वमेदे १ सुषलेऽस्ते
“क्षणास्तोषलसुप्तस्य गिरिकूटोपमं बली” हरिवं० ८७ अ० ।

तौलिक ङीप् । तौलि दापिका । कौर्ष्यशब्दे २२७८ दृश्यम् ।

तौतातिक न० तुतातमट्टेन निर्दिष्टम् ङ् । तुतात-
मट्टकतशास्त्रे “नैमाश्यायि गुरोर्मते न विदितं तौतातिकं
दर्शनम्” प्रबोधच० ।

तौतिक न० १ सुक्तायां ऽयुक्तौ च राजनि० ।

तौदी स्त्री विषनाशके ओषधिभेदे एतकमार्थ्याम् । “तौदी ना-
मासि कन्या एतादी वा अस्मि” अथ० १६।४।४२ ।

तौम्बरविन् पु० व० व० । तुम्बुरुणा कलाप्यन्ते वासिना प्रोक्त-
मधीयते इति । कलाप्यन्ते वासिना तुम्बुरुणा प्रोक्त-
शाखाध्येतु ।

तौर न० यागभेदे । “संवत्सरमहरहस्तौरेण यजेत” लात्या०
श्रौ० १०।२०।१ । “दार्पिततौरयोर्व्रतानि” १०।१८।१० ।
तत्रैव ।

तौरयान न० तूर्णं यानमस्य दृष्टो० । तूर्णगमनयुक्ते ।

“स तौरयान उपवाहि यज्ञम्” निरुक्ते ५।२५ । श्रुतिः
तौरयानः तूर्णयानः “तौरयान इत्यपि” निगमो भवति ।

तौरश्वस न० तौरश्वसाऽङ्गरसा दृष्टं साम अण् । सामभेदे
“तौरश्वसे साध्यन्दिने पवमाने तदावपनयुतेः” कात्या०
श्रौ० २५।१४।१४ । “तौरश्वसे सामनी” कर्कः ।

तौर्य न० तूथे सुरजादौ वाद्ये भवम् अण् । सुरजादि-
ध्वनौ ।

तौर्यविक न० तयः परिमाणमस्य कन् तौर्योपकर्णितं
विकम् । सप्तदिनेषु नृयगीतवाद्येषु अमरः । “वनेऽपि
तौर्यविकमारवाह तम्” नैषधम् । “तौर्यविकं दद्यात्वा
कामजो दशको गणः” मनुः ।

तौल न० तुल्यं तुला+स्वार्थे अण् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः
कर्त्तृप्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते इत्युक्तेः देवता-
दिवत् क्लीवता । मागभेदे १ तुलायाम् २ उन्मानदण्डे
३ तुलाराशौ च ज्यो० ।

तौलिक पु० तुल्या जीवति तूली+ठक् । चित्रकरे शङ्खमाला ।

तौलिकिक पु० तुलिकया जीवति ठक् । चित्रकरे हेमच० ।

तौलिन् १० तुल्यं तौलं तत् विद्यतेऽस्य इति । तुलाराधौ
 “तौलिन् चित्तान्धार्यं स्वातिः पादत्रयं विगाथायाः”
 छान्दोग्य १०१ अथ कीदृशमपि “ग्रन्थे तौलिं कृतान्तेऽ-
 लिप्यन्ते यावन्तं रुग्णं नैक्यते” श्रीरामविष्णुनिर्णयः ।
 तौल्यं वि० तुलया परिच्छिन्नम् षड् । तुलया परिच्छिन्ने
 लिङ्गः । तुल्यमेव स्वार्थेऽङ् । अतुल्ये न० ।
 तौल्यलि १० तुल्यल्लिप्यपत्यम् इज् । तुल्यलोपेऽपत्ये “भविष्य
 म् निष्कर्षायादित् तौल्यलिः क्रियागुणत्वात्” व्याख०
 श्रौ० ३।६।१७ “अभक्षणासितरणं तौल्यलिः कृता-
 र्थत्वात्” ५।६।२४ । ततः इज्जन्तात् युनि फक् तौल्य-
 ल्यादित्वात् युप्रत्ययस्य न लुक् । तौल्यतायन-यनि
 तदपत्ये ।

तौत्त्वल्यादि प० “न तौत्त्वनिभ्यः” पा० सूत्रोक्ते युवप्र-
त्ययस्य लुकि पय्यु, दक्षे शब्दगणो ष च गणः पा० ग० सू०
उक्ते यथा

“तौत्त्वलि, धारणि, पारणि, गारणि, दैनीपि,
दैवात, वाकेलि, नैवाकि, दैवमति, दैवयज्ञि, चाफट्टकि,
वैत्वकि, वैद्धि, आनुराहति, पौष्करसादि, आनुरो-
हति, आनुति, प्रादोहनि, नैमिथि, प्राडाहति, पा-
न्वकि, वेशीति, आसिनासि, आहंसि, आसुरि, नै-
मिपि, आसिवन्वकि, पौष्करेणुपालि, वैकर्णि, वै-
रकि, वैहति ।

तौवरक नि० तुवर्था इदम् अण् स्वार्थे क । तुवरीस-
स्वध्वनिः स्नेहादौ “क्ते भक्तातकक्तेहात् स्नेहा-
तौवरकात्तथा” सुयुतः । स्वार्थे अण् । ततः स्वार्थे क ।
० तुवरके । “आयुष्करं तौवरकं कषायं कटुपाकिकम् ।
लघुं कसिञ्जरीनाहमेहावर्त्तविनाशनम्” सुयुतः ।

ताविलिका स्ता ओषधिभेदे । तौविलिके ! ज्वलयावाय-
मैलव ऐलयोत्" अथ० ६।६।३ ।

तौषाद्यण वि० तुषस्यादूरदेशादि पक्षा० चतुर्य्यां पक् ।
तुषस्यादूरदेशादौ ।

तीपारं वि० तुषारस्येदमण् । तुषारसम्बन्धिनि जले
राजनि० “तत्त्वान्नखि” धारं कारं तीपारं हैममिते
व्याप्तिरिज्जलविभागे सुश्रुतः । भावप्र० तल्लक्षणादि
‘अ’ यथा “अपि नद्याः समुद्रान्तो वङ्गिरापश्च तद्भवाः ।
धूमावययनिसृक्तास्तीपाराख्यास्तु ताः सहताः । व्यपस्थाः
प्राणिनां प्राथो भूजहाणान्तु ता हिताः । तुषाराब्ज-
हिमं क्वञ्चं स्यादातलमपितलम् । कफोरुस्तम्भ-

कण्ठाग्निमेदोगण्डादिगोमनुत्” । नदीसारभ्यः सप्त-
पथ्यन्तं वज्रिगास्ते तज्जया वज्रिभवाः धूमावयवनि-
र्मुक्ताः धूम्रान्तरहिता व्यापः नौषाराख्या इत्यर्थः ।

तन् प्र० आत्मना-आलोचः । आत्मनि “तन्मूर्जं न
विश्वध जगध्यै” कृ० १।६७।८ । तन्मात्मानम् ।
“आहोऽन्यत्वापि कन्दसि दृश्यते” पा० इत्यात्मन
आकारलोचः सञ्ज्ञापकस्य विश्वेऽनित्यत्वादुपधादीर्घा
भावः भा० “तन्ने तोकाय तनयाय सृष्ट” कृ०
१।११४।६ । “उप तन्न्या वनस्पते” कृ० १।१८८।१० ।
‘तन्न्या आत्मना’ भा० । तृतीयास्थाने या । “अश्वो
वृत्तन तन्न्या” यजु० २६।१० । “वनस्पतिरवसृष्टो न
पाशैः तन्न्या” २०।४५ ।

त्यक्त वि० त्यज-कर्मणि क्त । जतत्यागे उत्तुष्टे ससृज्जने
 चमरः “यदृष्टार्थत्यक्तद्रव्यस्वीकारः प्रतिपक्षः” मूलपाणिः
 त्यजधातौ उटा० । त्यक्तु मद्यते च “मदर्थे त्यक्तजीविताः”
 गीता “इत्युक्तः करुणं वाक्यं वानरैस्त्वक्तजीवितैः,
 रामा० कि० ५४ च० ।

त्यज हानौ दाने च स्वा० सक० पर० अनिट् । त्यजति
व्याजोत् तयाज । त्यक्त्यं त्याज्यम् त्यागः त्यक्तं त्यक्ता
त्यागी । “त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्” चाणक्यः
“योऽत्याजोत् संयुगं भयात्” भा० द्रो० ६५ अ०
“तं त्याजाहितं पुत्रम्” रामा० २।३६ अ० । “नैव
नीतिवर्णेन कदाचित् त्यज्यते” पञ्चत० । (मूराः) “मदर्थे
त्यक्तजीविताः” गीता “प्रतिरोद्धा युगेशैव त्यक्ताग्नि-
र्वाङ्मूर्तिस्तथा” मनुः “न माता न पिता न स्त्री न
एव स्यागमर्चेति” मनुः “त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राजु-
मेनीषिणः । यत्तदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे”
गीता “ज्ञातिमन्त्रिभिरिभस्वेते त्यक्तव्याः क्षतलक्षणाः” मनुः
“चतुष्पदाः स्वयुधेभ्यस्त्यक्तव्याः परमस्मिन्” दृ० सं० ६० अ० ।
वेदे तु नि० । गणितित्याज “यस्मिन्त्याज सचि विदं सखा-
यम्” ऋ० १०।७१।६ । त्यागश्च स्वत्वध्वंसानुकूलव्यापारः न
ममदमित्याकारः । स च मूर्च्छद्रव्याणामेव भवति व्यमूर्च्छ-
जीवनादर्थियोजनरूपः । उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गयो-
त्यार्थयुक्तत्यागे इति भेदः ।

त्यजसु प्रत्यज-भावेऽसुन । १त्यागे “इन्द्रश्च न त्यजसा वि
हृषाति” ऋ० १।१६६।१२। “त्यजसा त्यागेन” भा० कर्त्तरि-
असुन । २त्यागकर्त्तरि त्वि० “चिद्वा रायातेमहि ! त्यजः” ऋ०

१०।१४४।३। त्यजो दुःखस्य वर्जयितृ भा० “न तं तिस्रं
चन त्यजो न” वृ० ८।४।७। करणे व्यसृत् । श्रुतौ च
क्रोधात् प्रयुज्यमानमायुधं भुज्यते इति तस्य तथात्वम् ।
त्यद् द्वि० त्यज—“त्यजितनियजिभ्यो ङित्” ङ० अटि
ङित् । १५मिङ्गे । अस्मिन् सर्वनामतया त्यदादिकार्यम् । स्यः
त्यो त्ये त्यस्मै त्यस्मात् त्येषां त्यस्मिन् । स्त्रियां स्या लो
त्याः । क्रीडे त्यद् त्ये त्यानीति भेदः । २२मिङ्गा परी
क्षाभिधानार्हे वस्तुनि ।
“हे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तौ वैश्वामूर्त्तौ सत्यं ज्ञास्त्वत्तु
स्थितञ्च यच्च सद्ध त्यच्च । तदेतन्मूर्त्तं यदन्यद्वाद्योपा-
नारीक्षाश्चैतन्मूर्त्तं जेतत् स्थितमेतत् तस्यैतस्य मूर्त्तस्यै-
तस्य सत्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो य एष
तर्पति सत्यो ह्येष रसः । अथामूर्त्तं वायुश्चान्तरिक्षं
चैतदस्त्वमेतद्वदेतन्मूर्त्तस्यैतस्यामूर्त्तस्यैतस्यास्त्वमेतस्य यत
एतस्य त्वस्यैष रसो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य
ह्येष रस इत्यभिधीयतम्” ङ० ७० । “ते एते हे वाव
वावशब्दोऽवधारणार्थः । हे एतदर्थः । ब्रह्मणो पर-
मात्मनो रूपे रूप्यते याभ्यामरूपं परमत्रह्णाविद्याध्या-
रापणाभ्यां के ते हे । मूर्त्तञ्च एव मूर्त्तमेव च । तथा
कामूर्त्तञ्च एवामूर्त्तमेव चेत्यर्थः । अन्तर्नीतिस्वात्मविशेषणे
मूर्त्तमूर्त्ते हे एवेत्यवधार्यते । कानि पुनस्तानि विशेष-
णानि मूर्त्तमूर्त्तयोरित्युच्यन्ते । सत्यं मरण-
धर्म्यं स्त्वच्च तद्विपरीतम् । स्थितं परिच्छिन्नं गतिपूर्वकं
यत् स्यात् । यच्च यातीति यद्वाप्यपरिच्छिन्नं स्थित-
विपरीतम् । सच्च सदित्यन्वेष्यो विशेष्यमाणासाधारणध-
र्मविशेषयत् । तच्च तद्विपरीतं त्यदित्येव सवेदा परोक्षा-
क्षाभिधानार्हेम् । अथामूर्त्तमयाधुनाऽमूर्त्तमुच्यते । वायु-
श्चान्तरिक्षञ्च यत्परिशेषितं भूतद्वयं एतदस्त्वममूर्त्तत्वा-
दास्यतमतोऽविरोध्यमानं केनचिदस्त्वममरणधर्मं तद्यत्
स्थितविपरीतं व्याप्यपरिच्छिन्नं यस्मादादेतदन्येभ्योऽप-
रित्युज्यमानविशेषमस्तत्त्यदिति परोक्षाभिधानार्हेमेव
पृथिवत् । तस्यैतस्यामूर्त्तस्यैतस्यास्त्वमेतस्य यत एतस्य
त्वस्य चतुष्टयविशेषणस्यामूर्त्तस्यैव रसः । कोऽसौ । य
एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः करणात्मको हिरण्यगर्भः
प्राण इत्यभिधीयते । यः स एषः अमूर्त्तस्य भूतद्वयस्य
रसः पूर्ववत् सारिष्ठः एतत्पुरुषसारञ्चामूर्त्तं भूतद्वयं
हिरण्यगर्भलिङ्गारम्भाय हि भूतद्वयाभिव्यक्तिरव्याकृता-
त्तस्मात्तादर्थ्यात्तत् सारं भूतद्वयम् । त्वस्य ह्येष रसो

यस्माद्यो मण्डलस्यः पुरुषो मण्डलवद्भूतद्वयस्य
भूतद्वयस्य च साधर्म्यम् । तस्माद्युक्तं त्रिसिद्धवद्भूतपा-
दानं त्वस्य ह्येष रस इति” पा० भाष्यम् “स्त्वतो
वा स्त्वतपुत्रो वा यो वा स्यो वा भवास्यहम्” त्रिणी० ।

अव्ययीभावे शदरा० अच समासान्तः । उपत्यदम् ।

त्यदादि पा० पा० गणस्तुलोक्ते शब्दसमूहे । स च गणः
“त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदम् एकं द्वि युष्मद् कस्मद्
भवत् किम्” “त्यदादीनामः” पा० अत्र अचविधौ
द्विपर्यन्तस्यैव यङ्गणमिति भाष्यकारेणः ।

त्याग पा० त्यज—भावे भज । उत्तमर्गे मूर्त्तद्रव्यस्य स्वत्वध्वंसा-
नकूनव्यापारे न समेदमित्याकारे । “न माता न
पिता न स्त्री न पतस्त्यागमर्हेति” “उन्मत्तं पतितं
क्षीयमवीरं पापरागिणम् । न त्यागोऽस्ति द्विप-
न्याह न च दायापवर्तनम्” मनुः अमूर्त्तद्रव्यस्य हवि-
योगमात्रे च । त्यागश्चात्त्विकादिभेदात् त्रिविधः ।
यथाह गीता “मयितस्य तु सत्प्रासः कर्मणो नोपप-
द्यते । भोक्तृस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ।
दुःखमित्येव यत् कर्म कायक्लेशमयात् त्यजेत् । स
कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् । कार्यमि-
त्येव यत् कमे नियतं कुरुतेऽर्जुन ! । सङ्गं त्यक्त्वा
फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः” । विशेषणाभावात्
विशेषप्राभावात् उभयाभावाच्च पुनरपि सात्त्विकस्त्यागः
त्रिविधः तथा हि फलाभिसन्धिपूर्वककर्मत्यागः सत्यपि
कर्मणि फलाभिसन्धित्यागादेकः । स च सात्त्विकत्वा-
दादेयः । सत्यपि फलाभिसन्धौ कर्मत्यागात् द्वितीयः ।
स च दुःखदुःखा कृतो राजसः विपर्ययासेन कृतस्ता-
मसः इति भेदः । हविषोऽपि हेयो भवति । फलाभि-
सन्धेः कर्मणश्च त्यागात् तृतीयः । स च कर्मानधि-
कारिकर्तृको नैर्गुण्यरूपः । सोऽपि साधनफलभेदेन
द्विविधः । तत्र सात्त्विकेन फलाभिसन्धित्यागपूर्वककर्मानु-
ष्ठानरूपेण त्यागेन शुद्धानः करणभ्येत्यपन्नविषयिष्य
व्यात्मज्ञानसाधनश्रवणाख्यं वेदानविचाराय फलाभिस-
न्धिर्गन्तव्यान्ःकरणशुद्धौ सत्यां तत्साधनस्य परित्यागः
स एकः साधनभूतो विविदिपाससत्प्रास उच्यते ।
जन्मान्तरकृतसाधनाभ्यासपरिपाकादस्मिन् जन्मनि आदा-
वेवोत्पन्नात्मबोधस्य कृतकत्वस्य स्त एव फलाभिसन्धेः
कर्मणश्च परित्यागः फलभूतः स विद्वत्सत्प्रास इत्यु-
च्यते । “त्यागप्रपञ्चरूपस्य चिदात्मत्वान्नोक्तत्वात् । त्यागो

हि मज्झतां पूज्यः सद्यो भोजनमयो यतः । त्यागेन युक्ता दिवसुत्यतस्मिन् त्यागेन हीना नरकं व्रजन्ति । न त्यागिनां दुष्करमस्मिन् किञ्चित् त्यागो हि सर्वव्यसनानि हन्ति” शब्दार्थचिन्ता छतवाक्यम् ।

त्यागिन् त्रि० त्याज+णिगुन् । १ टातरि, २ शृरे, ३ वर्ज्जनी-गोले, ४ कर्मफलत्यागिनि च “न द्वेष्टकर्मणं कर्म कुशलेनानुपज्जते । त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधाधी क्षिप्तसंग्रहः । न हि देहदृष्टता शक्यं त्यक्तुं कर्मण्यग्रोपतः । यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते” गीता “व्यात्मनस्त्यागिनां चैव निवर्तते तोटकक्रिया” मनुः । त्यागिमन् त्रि० त्यागेन निष्पन्नं त्याग+इमन् । त्यागेन निर्वृत्ते ।

त्याज्य त्रि० त्याज+ण्यत् कृत्वाभावः । १ वर्ज्जनीये “तस्मिन् प्रतियहस्त्याज्यस्त्याज्यो धर्मस्य विक्रयः” प्रा० त० । २ दातुं योग्यं च । “त्याज्यो दृष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीयो रगच्छता” रघुः । “था त्ववाप्यान्यतो गर्भं त्याज्या भयति पापिनो । मज्जापातकदुष्टा च पतिगर्भविनाशिनी” व्याससं ।

तक् गतौ भ्वा० आत्म+सक+सेट् । तक्ते अत्यकिष्ट । तक्ते । तख गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् धातुपाठः । तखति अत्य-सोत् अत्वासीत् । तत्वाख । [अत्यङ्गीत् । तत्तख । तख गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् धातुपाठः । तखति त्वग गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । तखति अत्यङ्गीत् । तत्तख । अयं दिवा० धातुपाठः । तत्तखति । तत्तख पुंस्त्री त्वगि-अच् । पुरमेदे हरिस्यन्दपुरे सौमे उद्गङ्गे प्रतिमार्गिके त्रिकां ।

तद् चेष्टायां भ्वा० पर० अक० सेट् इदित् । तन्दति अत्य-न्दित् । तत्तन्द ।

तप लज्जायां भ्वा० आ० अक० सेट् । तपते अत्यपिष्ट अत्यप्र-वेपे । शिच् वा घ० । तपयति तपायति । पित् तपा । “क्षान्त्या कान्तसंयोगे किमकारि नयोदया । अत्वापि च क्रिया प्रश्नोत्तरा गुप्ता न बुध्यते” विदग्धसूत्रम् । “अमेक्षाभिज्ञायासपि किमपि चेतस्त्वपयति” शान्तिशं । अप-अन्यतो लज्जायाम् “तस्माद्वलैरपत्वे पे” भट्टिः । “लज्जा सापत्न्यान्तः” अमरः ।

तपा स्त्री तप-भावे ङङ् । १ लज्जायाम् अमरः । कर्त्तरि अच् । २ सलज्जे त्रि० । ३ जुलटायां स्त्री मेदि० । ४ जुले ५ कीर्त्तौ च शब्दच० ।

तपाक पुंस्त्री० तप-आक । स्नेच्छजातिभेदे ङगादि० ।

तपारण्डा स्त्री तपायां रण्डा । लज्जाहीनायां वेश्यायां ङटा० शब्दक० बस्तुतः तपारण्डेति नामद्वयं मेदिनी तपाशब्दस्य वेश्यायकत्वात्तेः रण्डाशब्दस्य च तदर्थप्रसि-द्धेस्तत्समानार्थकत्वाच्चित्यात् ।

तपिष्ठ त्रि० अतिशयेन तपः अतिशयने इष्टन् प्रियादि० तपादेशः । तपतरे । [स्त्रियां ङीप् ।

तपीयस् त्रि० अतिशयेन तपः इत्यसुन् तपादेशः । तपातसे तपु न० अग्निं दृष्ट्वा तपते लज्जते इव तप-उत् । १ सीसकं २ रङ्गे च मेदि० तस्य विकारः अग्नौ “तपजतुः सुक् च” पा० सुक् च । तपाप तद्विकारं त्रि० “ताम्नायः कांस्थरे-त्यानां तपुणः सीसकस्य च” मनुः । “तपुणस्य मलं कथं कथस्यापि मलं तप । ज्ञेयं तपुमलं सीसं सीसस्यापि मलं मलम्” भा० उ० १८ अ० । [लताभेदे ।

तपुकर्कटी स्त्री तप इव शुभा कर्कटी । (ससा) इति ख्याते तपुटी स्त्री तप-वा-उट् गौरा० ङीप् । सृज्मलायाम् । रत्नमाला ।

तपुल न० तप-बा० ङल । रङ्गे द्विरूपकोपः ।

तपुप(स) न० तपस्याः (प्राः) फलम् अग्नौ फले तस्य लप् । तप-पां(सां)फले । “तपुसं(पं) लघु नीलञ्च नवं तट्कमदाह-जित् । स्वादु पितापहं शीतं रक्तपित्तहरं परम् । तत्-पक्तमस्तुषुणं स्वात् पित्तलं कफघातनुत् । तद्दृहन्मूलं शीतं कृत्वा पित्तासृक्छर्जित्” भावप्र० ।

तपु(ष)स न० तप-वा-उस(प) । १ रङ्गे द्विरूपकोपः । गौरा० ङीप् २ साहेन्द्रवारुणां कर्कटीभेदे (ससा) लताभेदे । सा च पीतपीप्या काण्डालुः बद्धफला तुन्दिलफला कण्टकफला सुधायासा च ।

तप्सा स्त्री घनीभूतस्नेह्यादौ । “कमिकीटपटकेपैट्टे पिता यत् मेदिनी । तप्सया कर्षणैः क्षिप्ता वान्निर्वा दुष्टतां व्रजेत् । नखदण्डतनूजत्वक्तुण्डपांशुरजोमलैः । भक्ष्यपङ्कटेष्वेवपि पच्छन्ना मलिना भवेत्” “तप्सा घनीभूतस्नेहादि” शु० त० ।

तप्सा न० घनेतरदधनि अमरटीकायां पिष्टाविनोदः ।

तय न० स्त्री तयाणां वययम् अयच् । त्रितये १ त्वत्वं संख्यायाम् “वेदत्रयं निरदुहत् भूर्भुवः स्वरित्तीति च” मनुः । स्त्रीत्वपक्षे ङाप् । “व्याघोतिष्ठ सभावेद्यामसौ नरशिखिलयी” माघः तयोऽवयवा अस्य अयच् । २ त्वत्वं संख्यान्वते त्रि० स्त्रियां ङीप् । “प्रत्यक्षमनुमानञ्च शास्त्रञ्च विविधागमम् । त्वयं सुविदितं कार्यं” धर्म-

शुद्धिभभीप्सताः” मनुः डीपलः “अग्यजुःसामरूपे
श्वेदत्रये त्वित्वसंख्यान्वितेषु ऋगादित्रये अमरः “एत-
द्विदलोविद्वांसस्त्रयीनिष्कर्षमन्त्रम्” “विद्विद्येभ्यस्तृती
विद्यादृशडनीतिश्च शाश्वतीम्” मनुः । “ब्रह्माऽथ पुरुषो
रुद्रस्त्यमेतत् त्वयीमयम् । सर्गादाहङ्मयो ब्रह्मा
स्थितौ विष्णुर्यजुर्मयः । रुद्रः साममयोऽन्ताय तस्मात्
तस्याशुचिध्वनिः” मनुः १४ पुरश्चर्या ५ सुमतौ स्वर्गी विश्वः
होमराजीष्टजे स्त्री गव्दच० । ७ भवान्याम दुर्गायाम् ।
यथा “अग्यजुःसामभागेन साङ्गवेदगतापि या। त्वयीति
पश्यते लोके दृष्टा दृष्टाद्यसाधनीति” देवीपु० ।

तयःपञ्चाशत् स्त्री त्र्यधिका पञ्चाशत् त्रिगुणस्य तय
आदेशः । (तिपाक्ष) १ त्र्यधिकपञ्चाशत्संख्यायां २ तत्संख्या-
न्विते च चतुष्टयेऽप्येकत्वम् । एवं त्वयोदशत्वयोविंशतित्वय
स्त्रिंशत् त्वयश्चत्वारिंशत् प्रभृतयः त्र्यधिकदशादिसंख्यायां
तत्संख्ये ये च । इयांस्तु भेदेः अशीतिभिन्ने चत्वारिंश-
दादौ वा त्वय आदेशः । तेन पक्षे त्रिचत्वारिंशादित्यादि
तत्तार्थे अशीतौ नेति त्र्यशीतिः ।

तययाय्य पु० त्वयं जन्मत्वयं याति या-वा० आय्य । जन्म-
त्वयप्राप्ते “स्त्रुर्न त्वययाय्यः” ऋ० ६।१।७ । “त्वययायो
जन्मत्वयं प्राप्नोति । जन्मत्वयं स्मर्यते । सातुरग्येऽधि-
जननात् द्वितीयं भौजिबन्धनात् । तृतीयं यज्ञदीक्षाया
इति जन्मत्वयं स्मर्यते” तादृशः पुत्र इति भा० ।

तयस्त्रिंश त्रि० त्वयस्त्रिंशत्+परणे डट् । त्र्यधिकत्रिंशत्-
संख्यापरणे स्त्रियां डीप् ।

तयस्त्रिंशत्पति पु० त्वयस्त्रिंशतो देवानां पतिः । इन्द्रो
हेमच० । प्रजापतौ च तयोः त्र्यधिकत्रिंशतो देवानां
पतित्वात् तथात्वम् । देवानां त्वयस्त्रिंशत्त्वं तु

“अष्टौ वसवः एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इमे एष
द्याया पृथिवी त्वयस्त्रिंशो त्वयस्त्रिंशद्वै देवाः प्रजा-
पतिश्चतुस्त्रिंशस्तदेनं प्रजापतिम्” शत० ब्रा० ४।५।६।७ ।
“कृतमे ते त्वयस्त्रिंशदित्यष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशा-
दित्यास्त एकत्रिंशत् इन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्वयस्त्रिंशाविति”
शत० ब्रा० ११।६।१५ । तु अन्ययोक्ता अस्मिन् पक्षे नि-
क्षारणसप्तस्यासमासात् इन्द्रप्रजापतिपरत्वम् तयो-
स्तोषां मध्ये अष्टत्वेन पतित्वात्तथात्वमिति बोध्यम् ।
“आदित्याश्च वसूश्चैव रुद्रांश्चैवाश्विनावपि” रामा० ३।
२० । अन्यथा संख्योक्ता ।

तयस्त्रिंशस्तोम पु० त्वयस्त्रिंशत् स्तोम अस्य पृष्ठे० । यज्ञ-

भेदे । “त्वयस्त्रिंशस्तोमेन शोणः सात्वासाहः पाशुलो
राजा । तदेतद्वाधयाऽभिगीतम्” “सात्वासाहे यजमाने
अश्वमेधेन तोड्गः । उदीरते त्वयस्त्रिंशः पट् सहस्राणि
वर्मिणाम्” शत० ब्रा० ११।५।१८।१६ ।

तयस्त्रिंशत् न० त्वयस्त्रिंशत् ऋचः सन्त्यस्मिन् इति
डिङ् । त्वयस्त्रिंशदग्निर्भूयमाने सामभेदे । “त्वयस्त्रिं
नाम साम साध्यन्दिने पयमाने भवति” तैत्ति० १।२।२।३

तयीतनु पु० त्वयी वेदा एव तनुगस्य । इत्यर्थे ऋजा० ।
“स्वर्गद्वारं त्वया विद्याया भगवान् त्वयीमयं सूर्यमात्मानं
यजने” भाग० ५।२०।७ । तस्य त्वयीमयत्वोक्तात्तथात्वम् ।

तयीधर्म पु० त्वया वेदत्वयेण विधीयमानो धर्मः शाक० ।
वेदिके धर्मे ज्योतिष्टोमादौ अमरः ।

तयीमय पु० त्वयात्मकः मयत् । इत्यर्थे त्वयीतनुगद्वे उदा०
२ तयीधर्मात्मके त्रि० । “एवं सृष्टेर्न चतुस्त्रिंशद्भ्य-
योजनान्येष्टगताधिकानि सौरो रथस्त्रयीमयोऽसौ चत-
सृष्टु परिवर्त्तते पुरीषु” भाग० ५।२१।७ । “त्वयीमयं
रूपमिदञ्च शौकरम्” इत्युक्ते पाराहे श्रुते न तद्रूपवि-
वृतिस्तत्रैव “स्रुक्कुण्ड आसीत् स्रुवर्ग ! नास्योरिहो
दरे चमसाः कर्णरन्ध्रे । प्राणित्वास्थे यस्यने महास्तु ते
यच्चरणं ते भगवन्नग्निहोत्वम् । दीक्षातुजन्मोपकृतः
शिरोधरं त्वं प्रायणीयोदयणीयदंष्ट्रः जिह्वाप्रवर्ग्य स्व-
शीर्षकं क्रतोः सत्यावस्यं चितयोऽसवो हि ते । सोमस्तु
रेतः सधनान्यवस्थितिः संस्थापिभेदास्तव देव ! धातयः ।
सत्वाणि सर्वाणि शरीरसन्धयस्त्वं सर्वयज्ञक्रतुरित्वेन नमो
नमस्तेऽखिलमन्त्रदेवताद्रव्याय सर्वक्रतवे क्रियात्मने”
भाग० ३।१३।४० । ४ परमेश्वरे च पु० । “स एष आत्मात्मव-
वतामधीश्वरस्त्रयीमयो धर्ममयस्तपोमयः” भाग० २।४।१६।

तयीमुख पु० त्वयी मुखेऽस्य । विप्रे हेमच० ।

तयोदशन् त्रि० त्वयश्च दश च त्र्यधिका वा दश शाक० त्वय
आदेशः । १ त्र्यधिकदशसंख्यायां २ तत्संख्यान्विते च ।
“कवित् द्वादश मासाः संवत्सराः कवित् त्रयोदश मासाः”
श्रुतिः सन्तः । ततः परणे डट् । त्वयोदश तत्परणे त्रि०
“ज्यैष्ठे ज्येष्ठस्य कुर्वीत त्रयोदशदिनात् परम्” ज्यो०
स्त्रियां डीप् । सा च चन्द्रस्य त्वयोदशकलाक्रियात्मके
तिथिभेदे सा च स्मरतिथिः तत्रैव तस्योत्पत्तेः । “त्वयो-
दशी पञ्चदशी च मासे” मन्वादिक्थने “वक्रणेन समायुक्ता
मघौ कृष्णा त्वयोदशी” वार्कणीक्थने च त्रि० त० ।

तय्यारुण पु० मान्वात्वंशे त्रिधर्मस्यः सुते नष्टभेदे “राज-

स्विधर्मण्यसासीत् विहांस्तय्यारुणः सुतः” हरिवं० १२ अ० ।
तस गतौ यज्ञे निषेधे च चुरा० उभ० सक० सेट् । तसयति
ते यतिवसत त ।

तस भासं वा चुरा० उभ० पले स्वा० पर० अक० सेट्
इटिन् । तसयति ते तसयति अतस्वसत् त अत्वंसीत् ।

तस भये वा दिवा० पले स्वा० पर० अक० सेट् । तसति अत्वा-
सीत् अत्वंसीत् तत्वास फणा० त्वेसतुः तत्वसतुः ।
इटिन् तस्तः । तस्य दिवादित्वे सार्धधातुके भ्यन् ।
तस्यति । “तस्यली चलनफरीषिचद्वितोक्तः” माघः “तस-
त्तु राद्रिसुताससंभ्रमस्वयंयज्ञो धसुखेन निपक्रियाम्”
“सङ्गतसङ्गिरपि यत्न गौरवात्” माघ । “तस्यन् वै जा-
यमानेभ्यः” भट्टिः । “ततो रामति चक्रन्दुस्तेसुः
परिदिदेविर” भट्टिः “कपेरत्वामिपुनीटान् सृगाः
सिंहध्वनेरिय” भट्टिः । “राजसस्य न चात्वासीत् प्रनष्टु-
मयतिष्ठ च” भट्टिः ।

उट्+उत्कटत्वासे । “बालान्तत्वासयन्ति च” हरिवं० ३२७७ ।

तस त्वि० तस-भये आधारे धजर्थे क । १५ ने त्रिका० तस-
गतौ अच् । २० जङ्गमे त्वि० अमरः । तसरेणुः ।

तसदस्य पु० साभ्यादौत्वमेदे । “तस्यासत्पादयामास सा-
भ्यात् दौ सुतौ न्यप ! । पुरुकुत्सश्च धमेजं सुचक्रन्दश्च
धार्मिकम् । पुरुकुत्सहृतस्वासीत् तसदस्युर्महीपतिः”

हरिवं० १२ अ० । [श्वासयुक्ते त्वि०]

तसन न० तस-भावे ल्युट् । १ भये २ उद्देशे कर्तरि ल्यु ।

तसर पु० तस-अरत् । तन्तुवाद्योपकरणभेदे (तासनी) अमरः

तसरेणु पु० तसः चलो रेणुः कर्म । “जालान्तरगते भानौ

स्रक्ष्मं यदृश्यते रजः । प्रथमं तत्प्रमाणानां तसरेणुं

प्रचक्षते” सनूक्ते गवाक्षान्तर्गतस्रक्ष्मं क्रियेणु १ दोषयमाने

रजसि २ परमाणुपट्टात्मके द्व्यणुकतयात्मके रजसि “पर-

माणद्वयेनाणुस्रसरेणुस्त ते त्वयः” ब्रह्मवै० “जालान्तरगते

स्रक्ष्मं करे ध्वंसी विलोक्यते । तसरेणुस्तु विज्ञेयः

त्रिंशता परमाणुभिः” इति वेद्यकपरिभाषया श्लिंशत्-

परमाणुरूपे रजसि च । ४ स्रक्ष्मं पत्नीभेदे स्त्री त्रिका० ।

तसर त्वि० तस-उरच् । भीरौ संचिप्रसारः ।

तस्त त्वि० तस-क्त । १ भौते २ चकिते । ३ शीघ्रे न० । “तस्तौ

रुमासन्नकरेणुसुक्तात्” “तस्तः समस्तजनहासकरः

करेणुः” माघः “जुगोपात्मानसत्त्वः” रघुः ।

तस्त त्वि० तस-क्त । भीरौ त्वासशीघ्रे अमरः । “सीतां

सीमतिणा त्यक्तां स श्रीर्ची तस्मैकिकाम्” भट्टिः

“अत्र तस्मैभिर्युक्तधुरं तुरङ्गैः” रघुवंशकाव्यम् ।

त्वा पालने अदा० आ० सक० अनिट् कर्मदोशरः । त्वते

अत्वात् । “कान्तारे ब्राह्मणान् गाथ यः परिवर्तति

कौशिकः” भा० अनु० ७३ अ० । आप्रत्वात् पदव्यत्ययः ।

त्वाण न० त्वै-पालने भावे ल्युट् भावे क्त तस्यनो वा । १ रक्षणे ।

कर्मणि क्त वा तस्य नः-रक्षितं त्वि० श्वायमाणात्तायां

न० सेदि० तत्त्वार्थे स्त्री राजनि० । “न कुर्यादात्मनस्वाणं

गौरवत्वा त शुक्तिः” मनुः । [भावे क्त । १ रक्षणे न० ।

त्वात् त्वि० त्वै-कर्मणि क्त वा तस्य नत्वाभावः । १ रक्षितं

त्वापुष त्वि० त्वपपा निवृत्तम् अण् सुक च । रक्षमये पात्वादौ ।

त्वामन् त्वि० त्वै-पालने मनिन् । १ रक्षके “तव त्वामभिरिन्द्र !

तर्धयानम्” ऋ० १५३।१० ।

त्वायन्ती स्त्री त्वै-सम्भ० भावे क्तिप् त्वाः तामयति गच्छति

स्वा० इ गतौ शट्-डोप् । त्वायमाणात्तायाम् अमरः ।

“त्वायन्ती तुवरा तित्ता सरा पित्तकफापहा । ज्वर-

हृद्गोगुल्मास्तृभ्रममूलविप्रमण्ड” भावम० । “कलसी

दहती द्राक्षा त्वायन्ती निम्बगोक्षुरीः” सुश्रु० ।

स्वार्थे क । त्वायनिका तत्त्वार्थे “प्रियङ्गुनन्तायशिका

पद्मात्तायनिकालाहृतिकाश्वषादाडुमत्वकशालपयोपिप्लव

ङ्गकेशरधातकीवकुलशालम्लीश्रीवैष्टकमोचरसेज्वरिष्टानय-

स्वतीर्लेहानासवान् कर्षीत” सुश्रु० ।

त्वायमाण त्वि० त्वायते त्वै-कर्मणि शानच् । १ रक्ष्यमाणायं

(बाला)ख्यातायां श्लतायाम् अमरः । स्वार्थे क । तत्त्वार्थे

स्त्री राजनि० । [दशीभवे ।

त्वायोद्ग त्वि० त्रयोदश्यां भवं सञ्चिवेला० अण् । त्रयो-

त्वास पु० त्रस-भावे वज् । १ भये “त्रासाकुलः परिपतन् परितो

निकेतान्” माघ । २ सणिदोषभेदे च सेदि० ।

त्वासन न० त्रस-णिच् भावे ल्युट् । १ भयोत्पादने कर्तरि ल्यु ।

२ भयोत्पादके त्वि० ।

त्वि त्वि० व० व० तृ-ङि । त्वित्संख्याविशिष्टे । “इति

वेदास्त्रयस्त्वयी” अमरः “न्यायैस्त्रिभिरुदरेणम्” कुमा०

“त्विभ्य एव तु वेदेभ्यः पादत्वयमदृङ्ङत्” मनुः । स्त्रियां

गौण्ये मुख्ये च विभक्तौ परतः त्रिस्रादेशः । त्रिस्रः

अतित्रिस्रा कैश्चित् प्रियतिसेत्युदाहृतम् तच्चिन्त्यम् “त्रिस्र-

भिस्तमवस्थाभिर्महिमानसुदीरयन्” कुमा० । त्रयाणां

वेदे तु कश्चित् त्रीणाभिर्ति रूपं “महि ! त्रीणामधो-

ऽस्तु दुक्तं मितस्त्रार्थमणः” ऋ० १०।१८५।१ ।

त्रिंश त्वि० त्रिंशत्+पूरणे डट् । त्रिंशत्पूरणे, त्रिंशत्तमे

“विंशतिस्तथा राजेभ्यो ग इत्यभिधीयते” सू० सि० ।

विंशक त्रि० विंशता क्रीतः वुन् डिच् । विंशत्संख्यान्वित-
द्रव्येण क्रीते वस्तुनि ।

विंशत् त्रि० त्रयोदशतः परिमाणस्य नि० । १तिदशकसं-
ख्यायां २तत्संख्यान्विते च । तत् संख्येये “निमेषा दश
चाटौ च काष्ठाः विंशत् ताः कलाः । विंशत् कला रुद्रतः
स्यादहोरात्रतु तावतः” “विंशहोरां वहेत् कन्यां हृदा
द्वादशार्पिकीम्” मनुः “संख्यायां विंशतिशता भवे-
न्नासः” सू० सि० ।

विंशत्क त्रि० विंशत्परिमाणस्य कन् । १विंशत्परिमाणे
अवयवे कन् । २तत्संख्यायाम् “अमावास्याः पृथक् तेषां
विंशत्कं परिचक्षते” कामन्द० ।

विंशति स्त्री विंशत्+प्रथो० । १विंशत्संख्यायां २तत्संख्येये
च । “पञ्चकं मण्डलं जय्यं विंशत्याञ्च मनीषिभिः” काम०

विंशत्तम त्रि० विंशतः परणः तमप् । १विंशत्संख्यापरणे
स्त्रियां डीप् । “ततस्त्रिंशत्तमे व्यूहे पङ्क्तिष्वतिष्ठन्”
शत० ब्रा० १०।४।२।२ ।

विंशत्यत्र न० विंशत्संख्यानि पञ्चाणि दशानि प्रतिपुष्य-
मस्य । १कुमुदे शब्दमाला ।

विंशतिश पु० विंशतिशतपरणोऽंशः । राजेस्त्रिंशत्परणे
भागे षष्टिकलात्मके भागे पञ्चवर्गनिर्गतानां राशिभेदे
तेषामंशविशेषाणामधिपतयः ज्यो० उक्ता यथा

“पञ्च पञ्चाङ्गद्विधाणां विषमे विंशदंशकाः । माहे-
यशनिजीवजशुक्राणां व्युत्क्रमात् समे” । विषमराशौ
कुजशनिगुरुबुधशुक्राणां पञ्च पञ्चाष्टमप्रपञ्चमितास्त्रिंश-
शकाः क्रमात् ज्ञेयाः । समे राशौ व्युत्क्रमात् तेषां
विपर्ययेण विंशतिश ज्ञेयाः । यथा मेषो विषमराशिः
तत्र प्रथमाविधपञ्चांश भौमस्य । षष्ठांशमारभ्य दशमां-
शपर्यन्तं पञ्चांशाः शनेः । एकादशांशमारभ्याष्टादशांश-
पर्यन्तमष्टांशा गुरोः । जनविंशतिशमारभ्य पञ्चविंशतिश-
पर्यन्तं सप्तांशा बुधस्य । ततः षड्विंशतिशमारभ्य त्रिं-
शतिशपर्यन्तं पञ्चांशाः शुक्रस्य विंशतिशः क्रमात् ज्ञेयाः ।
भिद्युनिसंहतलाघनुःकुम्भेष्वथैवम् । समराशौ व्युत्-
क्रमादयथा । हरे प्रथमांशमारभ्य पञ्चांशा भृगोः ।
ततो द्वादशांशपर्यन्तं सप्तांशा बुधस्य, ततो विंशतिश-
पर्यन्तमष्टांशा गुरोः । ततः पञ्चविंशतिशपर्यन्तं पञ्चांशाः
कुजस्य विंशतिशः । एवं कर्ककन्यादृक्कमकरमीनेष्वपि
बोध्याः । विंशदंशका इत्यत्र वृत्तौ विभागवत् पूरणार्थता

विंशतिन् वि० विंशत् प्रमाणस्य इति डिच् । विंशत्प्रमाणे
स्त्रियां डीप् ।

विक्रि न० विंशतिश संघः कन् । १विक्रमसङ्ख्यायाम् २पृष्ठवंशाधो-
भागे, ३कटिभागे, ४विषुवायाम् (हरितक्यामलकीयस्या-
फलत्रये) ५विकटुनि, (शुण्ठीपिप्पलीमरिचत्रये) । वा-
तादिषु मिलितेषु विषु कायति कैःक । इगोमुने ए-
अमरः । ७विषयसंस्थाने हेम० । दक्षिणदे “शुद्धी-
सारसंयुक्तात् विकृतयसमन्वयात् । वातरक्तं नि-
हन्त्याशु सर्वरोगहरन्त्वयः” सुखबोधः विकृतयं विकटु-
विभदम् त्रिफलम् चेति त्रयमित्यर्थः । “युग सस्त्रकारवि-
वर्तितविकः” माघः । “व्यपोदपाश्चैरपवर्तितविकः”
किरा० । “त्रिफला तु फलविकम् “कश्चिद्विद्वत्त-
कभिन्नहारः” रघुः । “एकं द्विकं त्रिकं च
चतुष्कं पञ्चकं तथा” हरिका० । तृतीयेण रूपेण
सहणं यस्य कन् पूरणप्रत्ययस्य वा लुक् । ६तृतीयेके
त्रि० । त्रयः अधिकाः शुलकं लाभो वृद्धिर्वा यत् शतादौ
१०तृप्रधिकलाभादियुक्ते शतादौ । “द्विकं त्रिकं चतुष्कञ्च
पञ्चकञ्च शतं समम् । मासस्य वृद्धिं गृह्णीयात् वर्णाना-
मनुपूर्वगः” मनुः । (शतकरा तिनटाका सुद) “स्किगस्थोः
पृष्ठवंशास्योऽयः सन्विस्तृतविकं स्मृतम्” इत्युक्ते
११मभ्यनेद न० ।

विककुद् पु० त्रीणि ककुदतुल्यानि शब्दाण्यस्य ककुदस्य
अन्त्यलोपः समा० । त्रिकूटाख्ये पर्वतभेदे अमरः । पर्वत
एवास्य अन्त्यलोपः नान्यत्र । तत् त्रिकुद तद्वयुक्ते
त्रि० । २विष्णुवर्षि पु० वा अन्त्यलोपः । “तथैवामं
त्रिकुदो वाराहं रूपमास्थितः । त्रिकुत् तेन विख्यातः
शरीरस्य प्रमापणात्” भा० शा० ३४४ अ० । ३दशरात्र-
साध्ये यज्ञभेदेऽपि वा अन्त्यलोपः । “त्रिकुद्धा एष
यज्ञो यदशरात्रः ककुत् पञ्चदशः ककुदेकविंशः ककुत्तय-
स्त्रिंशो य एवं विद्वान् दशरात्रेण यजते त्रिकुद एव
समानानाम्” तै०स० ७।२।१।२ । “चतुष्टोमात् समूहा
त्रिकुदः शस्त्रम् अथ महात्रिकुदश्च, कन्दोमत्रिकुदश्च”
सा० श्रौ० १।१।२।१४ । “यत् वा इन्द्रो वृत्रमहंस्तस्य
यदस्यासीत् गिरिं त्रिकुदमकरोत्” गत० ब्रा० १।१।१।
१२। “वर्षिष्ठः पर्वतानां त्रिकुद्धाम ते पिता” अथ० ४।१।५।

विककुम् पु० त्रेधा कं पीतसुदकं स्फुभ्रातिस्फुल्लम किप्
छान्दसः सलोपः । १उदाने वायो “उदानो वै
त्रिकुप्लवन्दः” शत० ब्रा० ५।१।१।४ । २नवरात्रसाध्ये यज्ञ-

भेदे । त्रिककुम्भोऽप्यत्र । त्रिककुम्भश्चैः पृष्टः । सङ्घात-
कृष्णं व्यूढो नवरात्रः । समुद्रत्रिककुम्भसमुद्रः ” आश्व० श्रौ० १० ।
१० । नवरात्र इत्यनुवर्तते । नारा० “चतुष्टोम त्रिककुम्भश्च-
तुष्टोभिः । एतच्चतुर्भिः स्नानां श्रौष्ट्रकामो यजेत ।
२० एतैस्त्रिककुम्भहातृत्रिककुम्भसमुद्रत्रिककुम्भचतुष्टोमत्रिक-
कुम्भभिः स्नानां श्रौष्ट्रकामो यजेत । एतेषां दशमो वैश्वा-
नर एव भवति । कामश्चैतन्नामैकैकेन सम्बध्यते ” नारा० ।

त्रिककुम्भधामन् पु० सूत्रधामध्यामनेन त्रिसृणां कुम्भां
दिशां समाहारः त्रिककुम्भं तत् धाम व्याख्यो यस्य ।
विष्णौ विष्णु म० । [गोलुरवृत्ते शब्दर० ।

त्रिकट पु० त्रीन् वातादिदोषान् कटति आह्वयति अच् ।
त्रिकट न० त्रयाणां कटुरसानां समाहारः । भिलिते
गुणोपिप्लीसीरचिषु हेम० । “विश्वोपकुल्यामरिचं
त्रयं त्रिकटु कथ्यते । तूपपणं दीपनं हनि आसकास
त्वगामयान् । गुल्ममेहकफस्यौल्य मेदस्त्रीपदपोनसान्”
भाष्य० ।

त्रिकण्ट पु० त्रयः कण्टाः कण्टका अस्य । गोलुरे २२ ह्री-
वृत्ते, च रत्नमा० (टोङ्गरा) ३ भूतस्यभेदे शब्दर० । ४ पलपुत्रे
शब्दच० । वृहत्संहितादमनीदुःस्पर्शात्मके ५ द्रव्ये राजनि० ।

त्रिकण्टका पु० स्त्री लघुगर्गमत्स्ये त्रिका० समा० द्वि० ।
२ कण्टकत्वये स्त्री । ततः परिमाणे रजता० अञ्ज । त्रैक-
ण्टक तत्परिमाणे । त्रयः कण्टका अस्य । श्गोलुर-
कटवृत्ते पु० हेमच० । ४ कण्टकत्वयान्विते त्रि० ।

त्रिकटुक पु० ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामके “अभिप्लवाहृत्तिके
“अभिप्लवतृप्ते पूर्वे त्रिकटुका इत्याचक्षते ” आश्व० श्रौ० ११ ।
११ । त्रिकटुके पाहि सोममिन्द्र । ” ऋ० २ । ११ । ७ । “त्रिकटु-
केषु ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकेषु अभिप्लविकेवहः स्युः
भा० “त्रिप्राहृथे ज्योतिर्गौरायुरिति त्रिकटुकाः ” कात्या०
श्रौ० २४ । १६ । त्रिकटुक इति ज्योतिरादीनां समुदितानां
संज्ञा सव्यवहारायां कर्कः “त्रिकटुकाः पृष्ठावलम्ब्य
इति पशुकामस्य ” आश्व० श्रौ० ११ । ११ । ६ ।

त्रिकर्म्मन् पु० त्रीणि कर्म्मण्यस्य । यजनं याजनञ्चैव तथा
दानप्रतिग्रहौ । अध्यापनञ्चाध्ययनं षट् कर्म्म धर्मभाग
द्विजः ” भा० अनु० १३१ अ० । उक्तेषु षट्सु कर्म्मसु
मध्ये वृत्त्यर्थयाजनप्रतिग्रहाध्यापनमिच्छावृत्त्यर्थदान-
व्याध्ययनरूपकर्म्मकारिणि द्विजे । “तैविद्यो ब्राह्मणो
विद्वान् न चाध्ययनजीवकः । त्रिकर्म्म त्रिपरिक्रालो
भैत्र एव स्रुतः द्विजः ” भा० अनु० १४१ अ० ।

त्रिकश न० त्रिसृणां कशानां तटाघातानां समाहारः । कशा-
घाततये । कशाघातत्रिकशञ्च कशशब्दे १८३४ पु० दर्शितम् ।

त्रिकशूल न० इत० । वातजन्ये त्रिकस्थे व्यथाभेदे । “स्फि-
गस्थोः पृष्ठवंशास्थोऽर्थः सन्निवृत्तचिकित्सकं स्रुतम् । तत्र
वातेन या पीडा त्रिकशूलं तदुच्यते ” भाष्य० ।

त्रिका स्त्री त्रिधा कायति कै-क । कूपसमीपस्थे जलोद्धारके
त्रिद्वारस्ये यन्त्रभेदे जीरस्वामी ।

त्रिकाण्ड पु० त्रीणि काण्डान्यस्य । स्वर्गवर्गादिकाण्डभूमि-
वर्गादिकाण्डसामान्यकाण्डरूपत्वात्के भाष्यनिष्ठाशुभासने
अमरसिंहकृते १ कोषभेदे तस्यैव शेषभूतस्त्रिकाण्डशेषः पुरु-
षोत्तमकृतः यथाह तदुपाह्वाने “अलौकिकत्वादमरः स्वकोपे
न यानि नामानि समुल्लिखेत् । विलोक्य तेरप्यधुना प्रचा-
रमयं प्रयत्नः पुरुषोत्तमस्य” । अनिरुक्ते तदपि त्रिकाण्डं
तच्चानुक्रमणिकाभाष्ये दर्शितम् यथा “आद्यं नैषादुक्तं
काण्डं द्वितीयं नैगमं तथा । तृतीयं दैवतं चेति समा-
स्नायस्त्रिधा मतः” । त्रयाणां कण्डानां समाहारः ङीप् ।
त्रिकाण्डो श्काण्डतये स्त्री । त्रीणि काण्डानि प्रमाण-
मस्य मातृच् द्विगोस्तस्य लुकि जेतृपरत्वे ङीप् त्रिकाण्डो
जेतृभक्तिः । त्रिकाण्डमिति रज्ज्वादौ स्त्री टाप् ।

त्रिकाय पु० त्रयः काया अस्य त्रिकं दुःखत्रिकमेत्यस्मात् इ-
वपादाने अच् वा । बुद्धदेवे हेमच० ।

त्रिकार्धिक न० कर्पाय हितम् ठक् त्रयाणां वातपित्तक-
फानां कार्षिकम् । नागरातिविषासुक्ताहमे भिलिते
औषधभेदे राजनि० ।

त्रिकाल न० त्रयाणां कार्यकालभूतभविष्यत्कालानां समा-
हारः । १ भूतभविष्यद्वर्तमानकालतये २ प्रातर्मध्याह्न-
रूपकालतये च । “त्रिकालं पूजयेद्देवीम्” इति तन्त्रम् ।
त्रिकालज्ञः । त्रयः काला अस्य । श्कालतयवर्तिनि
ति० । साम्प्रतकालं वाह्यं त्रिकालसाध्यन्तरं करणम्”
सां० का० । करणस्य मनसः त्रिकालबुद्ध्यादिषाधनत्वं
यथा “नदीपुरभेदाटमृदृष्टिः, अस्ति धूमादग्निरिह नग-
निकुञ्जे, असत्य, पघातके पिपीलिकाण्डसञ्चरणाङ्गविष्यति
वृष्टिरिति । तदनुकुर्याद्य सङ्कस्याभिमानाध्यवसाया
भवन्ति” सां० कौ० ।

त्रिकालज्ञ पु० त्रिकालवर्तिपदार्थान् जानाति ज्ञा-क ।
१ सर्वज्ञे त्रिकालविदादयोऽप्यत्र । २ भूतभविष्यद्वर्तमान-
कालाभिज्ञे त्रि० । “युद्धं यथा यदा वा भविष्यदादि-
श्यते त्रिकालज्ञः” इ० सं० १७ अ० । त्रिकालवेत्ताप्युच्यते ।

त्रिकालदर्शिन् पु० त्रिकालं तद्वर्तिवस्तु पश्यति दृश-णिनि ।
१३४० चारा० । २ त्रिकालज्ञे त्रि० “प्रध्वंसिन्यपि काले
त्रिकालदर्शी कलौ भवति” ४० स० २१ अ० ।

त्रिकूट पु० त्रीणि कूटानि शृङ्गाण्यस्य । लवणसमुद्रमध्यस्थे
लङ्कापुराधारे पर्वतभेदे अमरः । “तैरुहे केशरिक्काल-
त्रिकूटशिखरोपमा” भावः “स सागरमनाष्टयमतिक्रम्य
महाबलः । त्रिकूटस्य तटे लङ्का स्थितः खस्यो ददर्श
ह” रामा० सु० अ० । स व्याकरत्वे नास्त्यस्य अच् । १ तद्भवे
सासुद्रलवणे न० । ३ सुमेरुसुते जीरोदसमुद्रतीरस्थे
पर्वते च तत्कथा वामनपु० “सर्वत्रमयः श्रीमान्
त्रिकूटो नाम पर्वतः । सुतः पर्वतराजस्य सुमेरोर्भास्कर
द्युतेः । जीरोदजलधीच्या यो धौतामलशिलातलः ।
उत्थितः सागरं भित्त्वा देवप्रिगणसेवितः” इत्युपक्रमे
“तस्यैकं काञ्चनं शृङ्गं सेवते यद्विवाकरः । नानापृष्ण-
समायुक्तं नानागन्धाधवासितम् । द्वितीयं राजतं
शृङ्गं सेवते यच्चिशकरः । पाण्डुराम्बुदसंकाशं
तुषारचयमन्त्रिभम् । वज्रेन्द्रनीलवैदूर्यतेजोभिर्भासयन्
दिशः । तृतीयं ब्रह्मसदनं प्रकटं शृङ्गसुत्तमम् । न
तत् छतप्लाः पश्यन्ति न दृशंशा न नास्तिकाः । नातप्र-
तपसो लोका ये च पापकृतो जनाः । तस्य सानुमतः
गृहे सरः काञ्चनपङ्कजम् । कारण्डवसमाकीर्णं राजहं-
सोपशोभितम् । गजोत्थाचलसंकाशो मदाञ्जलितलो-
चनः । तृपितः पातुकामोऽसाववतीर्णश्च तज्जलम् ।
संलीनः पङ्कजवने यूथमध्यगतश्चरन् । गृहीतस्तेन रौद्रेण
प्राहेणायत्तमूर्तिना । गरुडस्यो जगन्नाथो लोका-
धारस्तपोधन ! । प्राहयस्तं गजेन्द्रं तं तच्च प्राहं
जलाशयात् । उज्जहाराप्रमेयात्मा तरसा मधुसूदनः ।
स्थलस्य दारयामास प्राहं चक्रेण माधवः । मौजया-
मास नागेन्द्रं पापेभ्यः शरणागतम्” ।

त्रिकूटलवण न० त्रिकूटं सासुद्रमिव लवणम् । द्वीपी-
लवणे राजनि० ।

त्रिकूटवत् पु० त्रीणि कूटानि सन्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १ त्रि-
कूटपर्वतः । “हिमवान् पारिपातञ्च सदाः सुहृन्स्त्रिकूट-
वान्” भा० व्याख्येयकप० श्रीठपर्वतकथने” ४२ अ० ।

त्रिकूटा स्त्री भैरवीभेदे तन्त्रसा० ।

त्रिकूर्चक न० सुशुतोक्ते शस्त्रभेदे अर्द्धधारशब्दे ३७५ शृ०
दृश्यम् । “विशेषेण बालहृङ्कुमारभीरुनारीणां राज्ञां
राजपुत्राणाञ्च त्रिकूर्चकेन विज्ञायते” सुशु० ।

त्रिकोण त्रि० त्रयः कोणा यस्य । त्रिकोटियुक्ते १ पदार्थे
“विन्दुत्रिकोणवस्तुकोणदशरयुग्मम्” तन्त्रे श्रीचक्रोक्तौ ।
ज्योतिषोक्ते लग्नात् २ नवमपञ्चमस्थाने न० । “त्रिकोणं
नवपञ्चमम्” टोपि० “त्रिकोणगान् गुरुश्चैव पश्यन् पूर्ण-
फलपदः” ज्यो० त० । ३ भोजे शब्दकल्पतरुः । ४ त्रिभुजे
क्षेत्रभेदे न० । क्षेत्रशब्दे २३६१ शृ० समत्रिकोणविषमत्रिको-
णादिस्वरूपान्तिकसूक्तम् । ५ कामरूपपीठभेदे “करतोयां समा-
रभ्य यावद्विकरवासिनीम् । शतयोजनविस्तारं त्रिकोणं
सर्वसिद्धिदम्” कामाख्यातन्त्रम् । त्रिकोणपदार्थाच्च
कतिचित् कपिकल्पलतायां संचिष्य दर्शिताः । “हल-
हरनेत्रकामाख्यायद्भिर्मण्डलैकारयजुश्शृङ्गाटशक्रटयोनि-
रूपाः” ।

त्रिकोणफल न० त्रिकोणं फलमस्य । १ शृङ्गाटके भावप्र० ।
इत० । त्रिभुजक्षेत्रफले “लम्बगुणं भूयर्द्धं स्पष्टं” त्रिभुजे
फलं भवति” लीला० । [काक्षारयवचारटङ्कणचारैषु ।

त्रिचार न० त्रयाणां चाराणां समाहारः । मिलिते सर्जि-
त्रिचुर पु० त्रीणि चुराणीवाप्यागस्य । कोकिलाख्यहृत्ते रत्ना० ।

त्रिख न० त्रिधा खमाकाशोऽवकाशः फलेऽपि । त्रिषु शब्दच० ।

त्रिखट्ट न० त्रिखण्डं खट्टानां समाहारः । खट्टात्वये । ततः
वा डीप् । तत्रार्थे स्त्री अमरः ।

त्रिखर्व पु० सामवेदशाखाभेदाध्यायिनि “तामेतान्त्रिखर्वा उपा-
सते तस्मात्ते स्पृष्टमाना न वीर्यन्ते” ताण्ड्यब्रा० २।६।३।
“तामेतां दशप्रारख्यां विष्टुतिं त्रिखर्वाः शाखिन उपा-
सते प्रयुञ्जते” भाष्यम् ।

त्रिगङ्गा अव्य० त्रिस्रो गङ्गा नद्यो यत्र बहुव्रीह्यर्थे “नदी-
भिश्च” पा० अव्ययी० । १ तीर्थभेदे । “सप्तगङ्गे
त्रिगङ्गे च इन्द्रमार्गं च तर्पयन् । सुधां चैव लभेत्
भोक्तुं यो नरो जायते पुनः” भा० अ० २५ अ० ।

त्रिगण त्रि० इत० । १ त्रिवर्गे अमरटीकायां नीलकण्ठः
“न बाधतेऽस्य त्रिगणः परस्परम्” किरा० ।

त्रिगन्धक न० त्रयाणां गन्धकद्रव्याणां समाहारः । १ त्रि-
जातके त्रि० नैघण्टुपारस्करः । त्रिगुणत्रिकमप्यत्र ।
त्रिजातकशब्दे दृश्यम् ।

त्रिगम्भीर पु० त्रिभिर्गम्भीरः । स्वरेण सत्त्वनाभिभ्यां त्रिगम्भीरः
शिशुः शुभः” काशी० ११ अ० । उक्ते शुभलक्षणयुक्ते
“त्रिषु विपुलो गम्भीरस्त्रिष्वेव षडुच्चतस्रतुर्ह्रस्वः” इत्युप-
क्रमे “नाभिः खरः सत्वमिति प्रदिष्टं गम्भीरमेतच्चतस्रं
नराणाम्” ४० स० ६८ अ० ।

त्रिगर्तं पु० त्रीणि गर्तानि यत् । १ जालम्बरे देशे हेमच० ।

स च देशः वृ० स० १४ अ० कूर्मविभागे उत्तरस्यासुक्तः “उत्तरतः कैलास” इत्युपक्रमे “आदर्शान्द्वीपत्रिगर्ततुरगामनाम्बसुखाः” सोऽस्याभिजनः, तस्य राजा वा अयम् । त्रिगर्तं पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि तद्गुप्ते च वक्ष्यन् व्यणो लुक् । २ तत्कार्ये व० व० । “द्रविडाम्बष्ठत्रिगर्तसौराष्ट्रान्” वृ० स० ८ अ० । “सुशर्मा च नरव्याघ्र ! त्रिगर्तः प्रस्यन्नाधिपः” भा० ढो० १७ अ० । आर्षत्वात् एकत्वेऽपि व्यणो लुक् । “मद्राजश्च बलयान् त्रिगर्तानाधीश्वरः” हरिवं० ६१ अ० । स्वार्थे क । तत्कार्ये त्रिका० ।

त्रिगर्तपष्ठ पु० व० व० त्रिगर्तः पष्ठो वर्गो यस्य । १ आद्यजीविमंभेदे स च संघः सि० कौ० उक्तो यथा “आहुस्त्रिगर्तपठस्तु कौण्डोपरधरागुडकी । क्रौष्टुकिर्जालभालिश्च ब्रह्मगुप्तोऽथ जालकिः” “दामन्यादित्रिगर्तपठाच्छः” पा० स्वार्थे तेभ्यः क । कौण्डोपरधीय इत्यादि ।

त्रिगर्ता स्त्री त्रयो योनिस्या गर्ताः अस्याः । कासुक्यङ्गनायां भेदि० । एकयोनिकाया अपि तस्या मैथुनाचरणे त्रि-योनिकतत्त्वत्वात्तथात्वम् ।

त्रिगुणं न० त्रयाणां सत्त्वरजस्तमसां गुणानां समाहारः । समाहृता वा त्रयो गुणाः त्रयो गुणा अस्या वा । सांख्यमतसिद्धे सास्यावस्थापञ्चगुणत्रयात्मके १ प्रधाने । “त्रिगुणमविवेकविषयं सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि” सा० कौ० “त्रिगुणं त्रयो गुणाः सुखदुःखभोहा अस्त्येति त्रिगुणं तदनेन सुखादीनामात्मगुणत्वं पराभिमतमपाकतम्” त० कौ० “शब्दस्पर्शविहीनं तद्रूपादिभिरसंयुतम् । त्रिगुणं तज्जगद्यो-निरनादिप्रभयाययम्” यिष्णुप० “सत्त्वरजस्तमसां सास्य-वस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान्महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात् पञ्चतन्मात्रागम्य भयमिन्द्रियं तन्मात्रेभ्यः स्थूलभूतानि पुरुष इति पञ्चविंशतिगणः” सा० सू० “सत्त्वादीनि द्रव्याणि न वैशेषिकवद्वगुणाः संयोगवत्त्वात्, लघुत्वचलत्वगुत्वा-दिधर्मकत्वाच्च । तेष्वत्र शास्त्रे सुखादौ च गुण-शब्दः पुरुषोपकरणत्वात्पुरुषपशुवन्मत्तत्रिगुणात्मकमह-टादिरज्जुनिर्मातृत्वाच्च प्रयुज्यते । तेषां सत्त्वादिव्याणां या सास्यावस्था न्यूनानतिरक्तावस्था न्यूनानधिकभावेना-संहतावस्थेति यावत् । अकार्यावस्थेति निष्कर्षः । अका-र्यावस्थोपलक्षितं गुणसामान्यं प्रकृतिरित्यर्थः । यथाश्रुते जैमिन्यावस्थायां प्रकृतिनाशप्रसङ्गात् “सत्त्वं रजस्तम इति एवैव प्रकृतिः सदा । एवैव संसृतिर्जनोरस्याः पारे

परं पदम्” इत्यादिभूतिभिर्गुणमात्रस्यैव प्रकृतित्ववचनाच्च । सत्त्वादीनामनुगमाय सामान्येति । पुरुषव्यावतेनाय गुणेति । सहदादिव्यावर्तनाय चोपलक्षितान्तमिति । सहदादयोऽपि हि कार्यसत्त्वादिरूपाः पुरुषोपकरण-तया गुणाश्च भवन्तीति । तदत्र प्रकृतेः स्वरूपमेवोक्तम्” भाष्यम् २ सत्त्वादिरुणयुक्ते त्रि० “सत्त्वान्तमेव चात्मानं सर्वाणि त्रिगुणानि च । विषयाणां ग्रहीतृणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च” मनुः । त्रिभिर्गुण्यते गुण-घञर्थे क । ३ त्रिभिर्गुण्यते त्रि० “सप्त व्यनीयुस्त्रिगुणानि तस्य दिनानि दीनोद्धारणोचितस्य” रघुः “व्रताय मौञ्जीं त्रिगुणं बभार याम्” कुमा० “एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् । त्रिगुणं स्याद्वन-स्थानां यतीनाम् चतुर्गुणम्” मनुः । त्रयो गुणा अस्याः । ४ सायायां स्त्री ५ तन्नामके (ह्रीं) बीजभेदे च “वेदादां त्रि-गुणां रसामथ वदेत् कामेन संसेविताम्” तन्त्रसा० श्री-विद्यामन्त्रभेदोक्तौ ह्रित्त्रिगुणे त्रिगुणे “त्रिगुणपरि-वारप्रहरणः” किरा० । “त्रिगुणः त्रिगुणः परिवार आकारो यस्य” मल्लि० । कर्णशब्दे परेऽस्य लक्षणपरत्वे दीर्घत्वम् त्रिगुणो कर्णौ अस्य । त्रिगुणाकर्णं तथा लक्षणयुक्ते त्रि० । “पदैस्त्रिभिर्वर्णैर्विद्वो रागादि त्रिपटाय वा । उत्पत्तिस्थितिनाशेषु रजादित्रिगुणा मता” देवीपु० ४५ अ० उक्तेः ७ दुर्गायां स्त्री ।

त्रिगुणाकृत त्रि० त्रिगुणं कृत्वा कृष्टं डाच् क-कृत । त्रिधा-हलेन कृष्टे चेत्यादौ अमरः ।

त्रिगुणात्मक न० त्रयो गुणाः तेजोवज्जरूपा आत्मानोऽस्य । अज्ञाने । “गुणाश्च बोद्धितशुक्ललक्षणाः अज्ञानकार्येण तेजो-बद्धेष्वयान्तराकृतिषु श्रुतिप्रसिद्धाः । तथा च कार्यगत-तिरूपेण कारणमयज्ञानमव्यक्तात्मकं त्रिगुणात्मकम् । यद्वा रजःसत्त्वतमोलक्षणास्तत्रयो गुणास्तदुक्तमज्ञानं गुणगुणिनो-रभेदविवक्षया त्रिगुणात्मकं भवति ।

त्रिगुणित त्रि० त्रिभिर्गुणितः । त्रिराद्येन ।

त्रिगुणी स्त्री त्रयो गुणाः पत्नेऽस्याः गौरा० । विल्ववृक्षे तस्य पत्रस्य त्रिगुणात्मकत्वात्तथात्वम् । “मूलं धैर्यं” त्रि-गुणाः सवितरि विगुणे, चीरिकासूक्ष्ममिन्दौ ज्यो० “त्रि-गुणी श्रीफलवृक्षः” प्रसिता० ।

त्रिचक्र पु० त्रीणि चक्राण्यस्य । अश्विनीकुमारयोः रथे । “अर्वाह् त्रिचक्रो मधुवाहनो रथो जीवाश्वो अश्विनो र्यात् रुष्टः” ऋ० ११।५।७।१ ।

त्रिचक्षुस् पु० त्रीणि चक्षुष्यस्य । त्रिनेत्रे शिवे “त्रिचक्षुः
शम्भुरेकस्त्वं विभुर्दामोदरोऽपि च” भा० शा० ४३ अ० ।

त्रिचतुर त्रि० । त्रयो वा चत्वारो वा विकल्पार्थे बहु० डच्
समा० । विकल्पेन त्रित्वचतुष्कसंख्यानिते (तिन वा चार)
अर्थे । “सदाः पुरीपरिसरे च शिरीषस्तृहो गत्वा जयात्
त्रिचहाराणि पदानि सीता” सा०ट० ।

त्रिचित् पु० त्रीन्+चिन्ते चिनोति क् चि-भूते क्तिप् ।
अतीतास्मिन्तु चयनकर्तारि ।

त्रिचित् पु० त्रिभागेतुमेधानिष्टिकाभिः चितः । गार्ह-
पत्येऽग्निभेदे । “त्रिचितमित्येके” कात्या० श्रौ० १७।
१।२२ । “गार्हपत्यं कर्त्तव्यं तत्र च त्रिभागेतुमेधा
इष्टका इति सम्प्रदायः । अस्मिन् च पक्षे प्रथमचितिः लोक-
पृष्ठानां पराणं मृग्यम्” कर्कः । “उपर्येव चितित यात्मकं
चिनोति । अथ यो गार्हपत्येऽग्निः सोऽस्यावाङ् प्राणाः
तं हेतुं त्रिचितं चिन्वन्ति” शत०ब्रा० ७।१।२।१५ ।

त्रिजगत् न० त्रिगुणितं जगत् संज्ञात्वात् कर्मधारयः ।
स्वर्गमर्त्यपातालरूपे लोकत्रये “तस्यां शिवस्त्रिजगतो
जनको जनन्याः” भाग० ८।८।१६ श्लो० । त्रिजगत्-
प्यत्र स्त्री “अनुराग एव त्रिजगत्वात्सु दक्षिणस्याम्”
भाग० ५।२६।६ श्लो० ।

त्रिजटा स्त्री त्रिस्रो जटा यस्याः । शरावणानयस्ये सीतापत्न-
पातिराक्षसीभेदे “सीतां ताभिरनायाभिर्दृष्ट्वा संतर्जितां
तदा । राक्षसी त्रिजटा दृष्ट्वा प्रवृद्धा वाक्यमब्रवीत्” ।
“एवमुक्त्वास्त्रिजटया राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः” राभा० २७
अ० “हनुमानपि विक्रान्तः सर्वं श्रुत्वा तत्त्वतः । सीता-
यास्त्रिजटयाश्च राक्षसानाञ्च गर्जितम्” ३० अ० ।
“सीतां मायेति शंसन्ती त्रिजटा समजीवयत्” रघुः ।
२शिवे पु० । “त्रिजटाय त्रिशीर्षाय त्रिशूलायुधपा-
णिने । त्वप्रस्वकाय त्रिनेत्राय त्रिपुरनाय वै नमः” भा०
अनु० २८६ । शिवस्त्रिजटे पु० । “दृष्टुं देवि !
प्रवक्ष्यामि रक्षसं त्रिजटोत्तमम् । पत्वं ब्रह्ममयं देवि !
अद्भुतं वरवर्णिनि ! । श्रीगैलाशिवरे जातः श्रीफलः
श्रीनिकेतनः । विष्णु प्रीतिकरश्चैव सम प्रीतिकरः सदा ।
ब्रह्मविष्णु शिवाः पते हन्ते च शक्तिरूपिणी । हन्तमूले
तु वज्रं स्यात् पत्वं ब्रह्म त्विदं प्रिये ! । एवञ्च त्रिजटा-
पत्नैर्हरं वा हरिमर्चयेत् । कैवल्यं तस्य तेनैव शक्ति-
पूजा विशेषतः” ज्ञानभैरवीतन्त्रे ६प० ।

त्रिजात न० त्रिगुणितं जातं सुगन्धिद्रव्यरूपं सुन्दरद्रव्यं

संज्ञात्वात् कर्म० । शतल्यभागे त्वगेलापत्वरूपे मिलिते-
सुगन्धिद्रव्यभेदे । स्वार्थे क । त्रिजातक तत्त्वार्थे “त्वगेला-
पत्तकैस्तुल्यैस्त्रिगुण्य त्रिजातकम् । नागकेशरसंयुक्तं
चतुर्जातकमुच्यते” राजनि० “एलादिभिः समुद्दिष्टं त्रिजातं
त्रिगुण्यकम् । चतुर्जातं सनागञ्च इयं यातकफापहम्”
“गीतं त्रिजाताक्तमथो विस्मृत्य योगानुरूपं गुटिकाः
प्रयोज्याः” “व्याघ्रं त्रिजातकं सुक्ता विडुङ्गामलके
तथा” सुश्रु० ।

त्रिजीवा स्त्री त्रिषु राशिषु जीवा । त्रयाणां राशीनां ज्या-
३४३८ संख्यारूपे ज्याङ् रूपे पदार्थे “लम्बज्यात्र-
त्रिजीवाप्रः स्फुटो भूपरिधिः स्वकः” सू० सि० । “त्रिज्य-
या गजाग्निवन्दरास ३४३८ सितया भक्तः” रङ्गना० ।
त्रिजप्रादयोऽप्यत्र । “तच्छेषं विवरेणाथ हन्यात् त्रि-
जप्रात्यकस्योः” सू० सि० “त्रिज्यान्त्यकस्योस्त्रि-
राशिज्याद्वितीयशीघ्रकस्योः” रङ्गना० ।

त्रिण न० त्रय+पृथो० । त्रयणञ्कार्थे शब्दरत्ना० । त्रयण-
व्युत्पत्तौ रेफेकारसंयुक्तमव्युत्पन्नशब्दान्तरमस्तीति
उज्ज्वलद० । “उत्क्षिप्तत्रिणपत्रमांशुविहगः सौम्यस्त्रनः
पूजितः” वराहः ।

त्रिणता स्त्री त्रिषु स्थानेषु नता संज्ञात्वात् पूर्वपदात् णत्वम् ।
१धनुषि त्रिका० । २त्रिषु स्थानेषु नते त्रि० । अत्रसंज्ञायां
न णत्वमिति भेदः । “स्वगुणैराफलमाप्तेराकृष्य गणिका
इव । कासुका निव मालीकांस्त्रिणताः सहसाऽसुचन”
माघः । वैश्यानां मध्यमरूपं त्रिषु स्थानेषु नतत्वात्
त्रिणतत्वं शेषे णनकारयोरभेद इत्यालङ्कारिकाः । त्रि-
णस्य भावः तत् । शत्रुणभावे तृणत्वे च स्त्री ।

त्रिणव पु० त्रिरावृत्तानव डच्ममा० संज्ञात्वात् णत्वम् ।
सप्तविंशाद्वत्ते सामस्तोभभेदे । “त्रिणवत्तवस्त्रिंशौ स्तोमौ
हेमन्तशिगिरादृतः” यजु० १०।१४ । “त्रिणवस्तोम एव
मास्नातः “नवभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स पञ्चभिः स
एकया” नवभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स
पञ्चभिः नवभ्यो हिं करोति स पञ्चभिः स एकया स तिसृ-
भिर्यजो वै त्रिणव इति” श्रुतिः । “प्रथमपर्याये प्रथमं
त्रिगंयेत् मध्यमं पञ्चकृत्यः उत्तमं सकृत्, द्वितीयपर्याये
प्रथमं सकृदायेन्मध्यमं त्रि, उत्तमं पञ्चकृत्यः तृतीयपर्याये
प्रथमं पञ्चकृत्यो, मध्यमं सकृदुत्तमं त्रिगंयेत् सोऽयं
त्रिरावृत्तनवसंख्योपेतत्वात् त्रिणवको वज्रसमानः स्तोमः”
वेददी० । “त्रिणयान्युक्त्यानेकविंशानि पृष्ठानि पट-

त्रिंशः" शतपथब्राह्मणे १२।५।४.२० । अध्यायादि ।
 त्रिणाचिकेत पु० त्रिःकत्वचितो नाचिकेतोऽग्निर्येन पृथो०
 संज्ञात्वात् गत्यम् । कथ्ययुभेदे "आयातपो ब्रह्मविदे
 वदन्ति पञ्चाग्नयौ च त्रिणाचिकेताः" इति श्रुतिः
 "त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिस्तुपर्णः षडङ्गयितु" मनुः ।
 त्रित प० १४६।६।७७ पृ० एकतशब्दोक्तो आप्तो देवभेदे ब्रह्म
 णो मानसपुत्ररूपे षडङ्गभेदे च त्रिपु जित्यादिस्थानेषु
 तावमानः ताव-ड । त्रिपु विस्तीर्णतमे श्रव्यातकीर्त्तौ च
 त्रि० "यस्य त्रितो व्योजसा हवन् विपर्वमर्हयत्" ऋ० १।
 १८७।१। [तज्ज्ञां त्रितये । स्त्रीत्ये वा डीप् ।

त्रितत्त न० स्त्री त्रयाणां तज्ज्ञां समाहारः अच् समा०
 त्रितय न० स्त्री त्रयाणामवयवः त्रयोऽवयवा येषाम् वा तयप् ॥

त्रयशब्दार्थे १ त्रित्वसंख्यायाम् "ब्रह्महत्याव्रतं वापि
 वत्सर्गतितयं चरेत्" याज्ञ० "उदूढलोकत्रितयेन साम्भ-
 तम्" माघः । "वरमाप स दिष्टपिष्टपतितयानन्यसदृग्-
 गुणोदयाम्" नैष० । स्त्रियां डीप् । २ तत्सङ्ख्यान्विते
 त्रि० । "पतिश्वशुरता ज्येष्ठे पतिदेवरतानुजे । इतरेषु
 च पाञ्चाल्याः त्रितयं त्रितयं त्रिपु" उद्भटः । "त्रितयं
 ज्ञानमयेन चक्षुषा" रघुः । "प्रणवव्याहृतिस्यां च
 गायत्र्या त्रितयेन च । उपास्यं परमं ब्रह्म आत्मा यत्
 प्रतिष्ठितः" यो० याज्ञ० । [धर्मौतिकाधिदैविकरूपे दुःखत्रये ।

त्रिताप न० त्रयाणां तापानां समाहारः । आध्यात्मिका-
 त्रिदण्ड न० त्रयाणां दण्डानां समाहारः । १ चतुरङ्गमणो-
 बालवेष्टनादन्योन्यसंबन्धे यतर्दण्डत्रये । २ वाङ्मनःकाय-
 दण्डत्रये च । तदस्यास्तीति कच् । ३ संन्यासाश्रमे पु० ।
 त्रिदण्डशब्दे दृश्यम् । "यस्त्वसंहतषड्द्वयर्गः प्रचण्डेन्द्रि-
 यसारथिः । ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदण्डमुपजीवति" भाग०

त्रिदण्डिन् पु० त्रिदण्डमस्त्यस्य इति । सन्त्यासाश्रमे । "या-
 ग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च । यस्यैतं नि-
 हिता बुद्धौ त्रिदण्डोति स उच्यते । त्रिदण्डमेतच्चिन्तय
 सर्वभूतेषु मानवः । कामक्रोधौ तु संयस्य ततः सिद्धिं
 नियच्छति" मनुः । "त्रिदण्डमहणादेव प्रेतत्वं नैव
 जायते । अहन्त्येकादशे प्राप्ते पार्ष्णन्तु विधीयते"
 लिखि० सं० तस्यापि पार्ष्णं आङ्गं विहितम् ।

त्रिदला स्त्री त्रीणि त्रीणि दलानि प्रतिपत्तं यस्याः । (गो-
 बालिन्या) १ गोधापदोलतायाम् जटा० । २ विल्वहृजे पु० ।

त्रिदलिका स्त्री त्रीणि दलानि प्रतिपत्तेऽस्याः कप् कापि
 अत इत्थम् । चर्मकसालतायां शब्दच० ।

त्रिदश पु० त्रिंशो दशा जन्मसत्ताविनाशाख्या न तु दृष्टि
 परिणामक्षया मर्त्यानामिव यस्य, त्रीन् तापान् दशति
 वा दश-धनर्थे संज्ञायां कर्त्तरि को वा । १ देवे अमरः ।
 अथ वा त्र्यधिकास्त्रिराष्टत्वाच्च दश परिमाणमेषां डच्
 समा० शाक० अधिकाष्टतशब्दलोपः एकस्यैव त्रिशब्दस्य
 तन्वतयोच्चारणात् उभयार्थपरत्वम् । त्रयस्त्रिंशन्मुख्य-
 गणवत्सु ऽदेवेषु अयमेव पक्षः श्रुत्यनुगुणः त्री च दश
 चेति छान्दाग्ये ऽभिहितत्वात् त्र्यधिकाष्टतपरताद्योतन-
 तार्थं त्री चेति द्वियचनान्ततया निर्देशः । ते च देवाः
 "यर्का द्वादश, रुद्रा एकादश, वसोऽष्टौ, अश्विनौ द्वा-
 विंति । अश्विनीकुमारौ विहाय इन्द्रः प्रजापतिश्चेति वा
 द्वाभ्यां पञ्चान्तरे संख्यापरणं त्रयस्त्रिंशत्प्रतिशब्दे कूलं
 दृश्यम् "तस्मिन् सप्तोन्स्त्रिदशान् विहाय" कुमा० ।
 "त्रिदशैर्दिशो नमः" माघः । त्रिंशो दशा जायदाद्यवस्था
 यस्य । २ जीवे त्रिदशाध्यक्षशब्दे दृश्यम् ।

त्रिदशगुरु पु० इत० दृढस्यतौ । "धूमाभेऽनाष्टस्त्रिदशगुरौ
 नृपवधो दिवा दृष्टे" वृ० स० ८ अ० ।

त्रिदशगोप पु० त्रिदशो देवभेदे इन्द्रः गोपो रत्नकोऽस्य
 तस्य वर्धामवत्त्वात् । इन्द्रगोपकीटे "अहधे त्रिदशगोपमा-
 तके" रघुः । आदयोऽप्यत्र ।

त्रिदशदीर्घिका स्त्री इत० । गङ्गायां हेमच० । त्रिदशवा-
 त्रिदशपति पु० इत० । इन्द्रे त्रिदशेश्वरादयोऽप्यत्र ।

त्रिदशमञ्जरी स्त्री त्रिदशप्रिया मञ्जरी यस्य संज्ञात्वात्
 न कप् । तुलस्याम् राजनि० ।

त्रिदशबधू स्त्री इत० । अप्सरःसु त्रिदशवनितादयोऽप्यत्र
 "कैलासस्य त्रिदशवनितादर्पणस्यातिथिः स्याः" मेघ० ।

त्रिदशवर्त्मन् न० इत० । नभसि शब्दार्थचि० । [नैष० पारस्करः
 त्रिदशसर्षप पु० त्रिदशप्रियः सर्षपः । देवसर्षपे सर्षपभेदे

त्रिदशाङ्गुश पु० इत० । वज्रे शब्दार्थचिन्तामणिः ।
 त्रिदशाचार्य पु० इत० । दृढस्यतौ हलायु० ।

त्रिदशाधिप पु० इत० । शक्रे ।
 त्रिदशाध्यक्ष पु० विष्णो "त्रिपदस्त्रिदशाध्यक्षः" विष्णुस० ।

अस्य व्युत्पत्तिर्भाष्ये दर्शिता यथा "गुणावेशेन संज्ञाता-
 स्त्रिंशो दशा अपस्याजायदादयस्तासामध्यक्ष इति
 त्रिदशाध्यक्षः । त्रिदशानां वाऽध्यक्षः स्वामी" ।

त्रिदशायन पु० त्रिदशानामयनं यत् । विष्णो "नारायणाया-
 त्मभवायनाय लोकायनाय त्रिदशायनाय" हरिर० ५४ अ० ।

त्रिदशायुध न० इत० । १ वज्रे त्रिकाण्ड० । २ इन्द्रधनुषि च ।

“अथ नभस्य इव त्रिदशायुधम् कनकपिङ्गतङ्कितं यत्सं-
युतम्” रघुः ।

त्रिदशारि इतः । असुरे गज्जरत्नाः ।

त्रिदशल्य प० इतः । स्वर्गे अमरः । सुमेरुपर्वते जलायुः ।

त्रिदशावास प० इतः । स्वर्गे जलाः । सुमेरुपर्वते च ।

त्रिदशाहार इतः । असुरे सुधायां जलायुः ।

त्रिदशेश्वर प० इतः । इन्द्रे । दर्गायां स्त्री डीप् । “स-
राज्ञास्त्रिदशा देवा नन्दिनी दुन्दुभिर्मता । तेषाञ्च न-
न्दिनी नन्दी ईशत्वात् त्रिदशेश्वरी” देवीपु० ४५ अ० ।

त्रिदिनस्पृश प० त्रिदिनं स्पृशति स्पृश-किन् । त्रिप्रहस्यं
जयाज्ञे अयमदिनमेतद् यथा “तित्यन्तद्वयमेको दिनवारः
स्पृशति यत् तद्भवत्ययमदनम् । त्रिदिनस्पृक् दिनत्रय-
स्पृशनादङ्गः” इति ज्यो० त० । अयनशब्दे ४३१ पृ०
तदानयनादि दृश्यम् । अस्य किञ्चनत्वात् भलि पदान्ते
च कृत्वम् ।

त्रिदिव प० त्रयो ब्रह्मादयो दीव्यन्त्यत्र घञर्थे आधारं क,
विधा सत्त्वादिभेदेन दीव्यन्ति प्रकाशन्ते इत् ‘द्व-क वा
तृतीया द्वौः द्वौचित्वे संख्याशब्दस्य प्रगणार्थत्वात्
पृषो० । लोकात् पृस्त्वम् । स्वर्गे, अमरः २ आकाशे,
हेमच० । इनभसि ४ सुखे न० गज्जार्थचि० । पुनर्दीभेदे
स्त्री मेदि० । ‘न हीष्टमस्य त्रिदिवेऽपि भूपतेः’ । “त्रि-
दिवस्त्रेऽपि निस्पृहोऽभवत्” । “देवादिनाम त्रिदिवेऽपि
यस्य” रघुः । “अमूँ किल त्वं त्रिदिवादशातरः” माघः ।
त्रिदिवाधीश प० इतः । इन्द्रे हेम० । देवमात्रे च । त्रि-
दिवेश्वरादयोऽप्यत्र ।

त्रिदिवेश प० इतः । देवे अमरः ।

त्रिदिवोद्भवा स्त्री त्रिदिव उद्भवा यस्याः । १ स्थूचैलायां
राजनि० । २ गङ्गायाञ्च । ३ स्वर्गभवमात्रे त्रि० ।

त्रिदिवीकम् प० त्रिदिव व्योको यस्य । देवे अमरः । “यस्या-
स्येन सदाश्रन्ति हव्यानि त्रिदिवीकसः” मनुः पृषो०
त्रिदिवीकसोऽपि तत्तार्थे ।

त्रिदृश प० तिस्रः दृशोऽस्य त्रीणि भूतादीनि पश्यति वा
दृश-कर्तरि क्तिप् वा । त्रिनयने शिवे हेमच० ।

त्रिदोष न० त्रयाणां दोषाणां वातपित्तकफजानां समाहारः ।
१ वातपित्तकफजदोषत्रये त्रयी दोषाहेतुत्वेन यत् ।
२ त्रिदोषजं रोगभेदे त्रिदोषजशब्दे दृश्यम् ।

त्रिदोषज त्रि० त्रिदोषात् जायते जन-ड । दोषत्रयजाते
वातादिसन्निपातजे रोगभेदे “चिरञ्ज्वरे वातकफोत्पत्ते

वा त्रिदोषजे वा दृशमूलमिन्द्रः । किराततिक्तादिगणः
प्रयोज्यः शुद्धार्चने वा त्रिदोषविमिश्रः” चक्रद० । अस्य
पूर्वरूपं “सर्वलिङ्गसमवायः” भाषप्र० । ज्वरशब्दे दृश्यम् ।

त्रिधन्वन् पु० सुधन्वनः पुत्रभेदे “सुधन्वन्ः सुतश्चासीत् त्रि-
धन्वा रिपुमर्दनः । राजस्त्रिवर्म्मणश्चासीद्विद्वान्स्त्रियारुणः
सुतः” हरिवं० १२ अ० ।

त्रिधा अव्य० त्रि+प्रकारे धात् । त्रिप्रकारे । “एकैकमूर्ति-
विभिते त्रिधा सा” कुमा० । “ज्ञानं कर्म च कर्त्ता च त्रिधैव
गुणभेदतः” गीता ।

त्रिधातु प० त्रीन् धर्मधिकामान् दधाति पुष्पाति धा-तुन् ।
१ गण्यो त्रिका० । समा० द्विगुः । २ धातु त्रये भ० ।

त्रिधामन् प० त्रीणि धामानि भूतादीनि स्थानानि, तेजांसि
सत्त्वादीनि वा यस्य । १ शिवे, २ विष्णौ, ३ ब्रह्मणे च ।
गज्जार्थकल्यतरः । समाहारद्विगुः १४ धामत्रये न० स्त्री स्त्री-
त्वपत्ते वा डीप् । “स एवोक्तयक्रमेदे त्रिनाभिसम्प्राप्तयुक्तं
वहते वै त्रिधाम” भा० आनु० १५८ अ० । “त्रिधामानं
जपंस्तत्र स्मरन् विष्णुं सनातनम्” हरिवं० २७१ अ० ।
इतः । ५ त्रिसंख्यान्विते त्रि० ताति च कतिचित् संक्षिप्तं
“त्रिगुणीकृतसर्वाङ्गी चिद्रूपा श्रियगेहिनी । प्रसूतं”
इत्युपक्रमे “त्रिपुष्करं स्मरान् देवीब्रह्मादीनां त्रयं
त्रयम् । वज्रकालत्रयं शक्तित्रयं दत्तित्रयं महत् ।
नाडीत्रयं त्रिवर्गं सा यद्यदन्यत् त्रिधाम तत्” शा०
ति० उक्तानि । अन्यान्यपि त्रित्वसंख्यान्वितानि एका-
दिशब्दे दृश्यानि ।

त्रिधामूर्त्ति प० त्रिधा मूर्त्तिरस्य । ब्रह्मविष्णुमहेश्वर-
मूर्त्तित्रयान्विते परमेश्वरे ।

त्रिधार त्रि० तिस्रो धारा अस्याणि, त्रिपु स्थानेषु वा धाराः प्र-
वाहा यस्य अस्या वा । १ धारात्रयान्विते २ गङ्गायां स्त्री
तस्याः स्वर्गमर्त्यपातालेषु धारासत्त्वात् तथात्वम् ३ मनुजी-
वन्ने च गज्जार्थचि० । तस्य अग्रत्ववत्त्वात् तथात्वम् ।

त्रिधारक प० त्रिस्रो धारा अस्याण्यस्य कप् संज्ञायां कन्
वा । गुणद्वये राजनि० ।

त्रिधारसुह्री स्त्री त्रिपु भागेषु धारा यस्याः कर्मि० ।
(तेकाटासिजु) स्नुहीभेदे राजनि० ।

त्रिधाविशेषः प० त्रिधा त्रिप्रकारो विशेषः । सूक्ष्मादित्रय-
रूपे विशेषे “सूक्ष्मा मातापितृजाः सप्त प्रभूतः
त्रिधा विशेषाः स्युः” सां० का० । “सूक्ष्मशरीरमेकः माता
पितृजो द्वितीयः महाभूतानि तृतीयो विशेषः । तेषां

मध्ये सृष्ट्यानि यताः सातापितृजा निवर्तन्ते कीटान्ता
वा भङ्गान्ता वा विह्वलान्ता इति तं कौ० ।

विधामर्गं प० त्रिकारः सर्गः । १भूतादिमर्गः । “अष्टविकल्पो
देवस्तैर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति । मानुष्यैकविधः समा-
सतोऽयं त्रिधामर्गः” सां०का० । “ब्राह्मः प्राजापत्यः ऐन्द्रः
पैत्रः शाख्यः याज्ञः राजसः पैशाच इत्यष्टविकल्पो देवः
मर्गः । पशुसृगपक्षसरीसृपस्यायरा इति पञ्चविधस्तैर्य-
ग्योनः सर्गः । मानुष्यैकविधः ब्राह्मणाद्याथान्तरजातिभेदा-
विवक्षया संस्थानस्य चतुर्ष्वपि वर्णेष्वविशेषात्” सा०त०कौ० ।
त्रिनयनं प० त्रीणि नयनानि यस्य “पूर्वपदात् संज्ञायामर्गः”

पा० णत्वे प्राप्ते जुष्ठा० पाठात् न णत्वम् । १महादेवे
“योग्यस्य त्रिनयनलोचनार्चिः” “शोभां शुभत्रिन-
यनदृष्टोत्खातपङ्कोपमेयाम्” साधः । २पार्श्वत्वां स्त्री
“लोचनत्वयसंयुक्तां पण्येन्दुसदृशाननाम्” तद्व्याने तस्या
नेत्रत्वयोक्तेः । श्लोचनत्वयसुक्ते त्रि० । “ब्रह्माणां विंशदप्रभां
त्रिनयनां वाग्देवनामाश्रये” मातृकासरस्वतीध्यानम् ।
त्रिनेत्रत्रिलोचनादयोऽप्यत्र । इयांस्तु भेदः त्रिनेत्रशब्दस्य
महादेवपरत्वे संज्ञात्वात् पूर्वपदात् णत्वे प्राप्ते गिरि-
नद्या० वा नत्वम् । अन्यत्र न णत्वमिति । शिवस्य
तृतीयनेत्राविर्भावकथा भा० अलु० १० १४० । यथा

“सेवन्ती हिमवत्पार्श्वे” हरपार्श्वमुपागमत् । ततः
अयन्ती पाणिभ्यां नमस्कारं चारुदर्शना । हरनेत्रे शुभे
देवी सहभा सा समादृशोत् । संवृताभ्यान्तु नेत्राभ्यां
तमो भूतमचेतनम् । निर्होमं निर्वपट्कारं जगद्वै स-
हसाऽभवत् । जनश्च यिमनाः सर्वे भयत्वासुसमन्वितः ।
निर्भीक्ष्णं भूतपतौ नष्टसूर्य इवाभवत् । ततो यति
मिरो लोकः जग्नेन समपद्यत । ज्वाला च सहती दीप्ता
ज्वालाटात्तस्य निःसृता । तृतीयञ्चास्य सम्भूत नेत्रमादि-
त्यमस्त्रिभम्” इत्युपक्रमे उभोवाच “भगवान् सर्वभूतेश्च
शुक्रपाणे ! महाव्रत ! संग्रहो मे सहान् जातस्तन्मे
व्याख्यातुमर्हसि । किमर्थं ते जलाटे वै तृतीयं नेत्र-
मस्त्रिभम् । किमर्थञ्च गिरिर्दग्धः सपक्षिगणकाननः ।
किमर्थञ्च पुनर्देव ! प्रकृतिस्थस्त्वया कृतः । तथैव द्रुमसं-
कृन्नः कृतोऽयं तु पिता मम” सहेश्वर उवाच । “नेत्रे मे
संवृते देवि ! त्वया बाल्यादनिन्दिते । नष्टालोकस्तथा
लोकः जग्नेन समपद्यत । नष्टादित्ये तथा लोके तमोभूते
नगाजने ! । तृतीयं लोचनं दीप्नं सृष्टं मे रक्षता
प्रजाः । तस्य चाच्छेदो महासेजो येनायं संवृतो गिरिः ।

त्वत्प्रियार्थञ्च मे देवि ! प्रकृतिस्थः पुनः कृतः” । दुर्गायाः
त्रिनयनाशब्दाच्चत्वे हेतुर्देवीप० ४५ अ० उक्तो यथा

“पक्षिणां चोत्तरं लोकं तथा ब्रह्मायनं परम् । नयं
सम्पार्गधर्मत्वं दृष्टौ त्रिनयना मता” देवीप० ४५ अ० ।
“पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम्” शिवध्यानम् । “निजत्रिनेत्रत्वाव-
तरत्वबोधिका” नैप० साध्यगणभेदानां त्रिनेत्रत्वं
मृत्युप० उक्तं यथा “ततः साध्यगणानीशस्त्रिनेत्रानसृ-
ष्टत् पुनः । कोटयश्चतुरशीतिर्जगमरणवर्जिताः । कामं
मृज्जमर्त्यांस्तान् ब्रह्मणा विनिवारितः । नैवं विधा
भवेत् सृष्टिर्जगमरणवर्जिता” ।

त्रिनवति स्त्री त्र्यधिका नवतिः शा० त० । १त्र्यधिक-
नवतिसंख्यायां २तत्संख्येये च । ततः पूरणे ङट् । त्रि-
नवत तत्संख्यापूरणे त्रि० तसप् वा । त्रिनवतितम तत्-
संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियासुभयतो ङीप् । पक्षे त्रय-
व्यादेशे त्रयोनवत्यादयोऽप्यत्र । तत्रायं भेदः “संख्या”पा०
त्रिनवत्यादौ पूर्वपदे प्रकृतिस्वरः । त्रय व्यादेशोऽन्तो-
टात्त इति ।

त्रिनाकं पु० नास्ति अकं दुःखं यस्मिन् नाकं पुण्यलोकः ।
तृतीयं नाकं हनिविषये संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वात् ।
तृतीये नाके २उत्तमस्थाने च । “यत्नानुकामं चरणं त्रि-
नाके” षट् ६।१११८ । “तार्वत्त्रिनाकं नष्टेषः शशास”
भाग० ६।१११३ श्लोकः ।

त्रिनाभं पु० त्रयो लोका नामौ यस्य अच् समा० । विष्णौ
“त्रिनाभाय त्रिष्टयाय त्रिपिष्टयाय विष्णवे” भा० प।
१७।० । विष्णुस्तौ ।

त्रिनिष्कं त्रि० त्रिभिर्निष्कैः क्रीतम् ङज् तस्य वा लुक् ।
त्रिभिर्निष्कैः क्रीते लुगभावं ङज् उत्तरपदस्य ङङिः ।
त्रिनिष्ककं तत्रार्थं त्रि० ।

त्रिनेत्रचक्षुःश्रामणिं पु० ६त० । चन्द्रे त्रिका० ।

त्रिपक्षं पु० तृतीयः पक्षः संख्याशब्दस्य द्विचो पूरणार्थत्वात् ।
तृतीये पक्षे “पक्षे मासि त्रिपक्षे वा” आ० त० ।

त्रिपञ्च त्रि० व० य० । त्रिगुणिताः पञ्च । पञ्चदशसंख्यान्विते
“त्रिपञ्चारे पाठे” कर्प्रस्त्वः ।

त्रिपञ्चाङ्गं पु० त्रिपञ्च पञ्चादशाङ्गान्यस्य । समाधिभेदे तट-
ङ्गानि च “यमो हि नियमस्यागो मौनं देशः सुकालता ।
आसनं मूलबन्धश्च देहसाध्यश्च दृक्स्थितिः । प्राणसंयम-
नञ्चैव प्रथाहारश्च धारणा । आत्मध्यानं समाधिश्च प्रे-
क्तान्यङ्गानि वै क्रमात्” शब्दार्थचि० धृतवाक्योक्तानि ।

त्रिपञ्चाशत् स्त्री त्र्यधिका पञ्चाशत् शा०त० । १त्र्यधिक-
पञ्चापत्संख्यायां २तत्संख्यान्विते च । ततः प्रथमे डट् ।
२त्रिपञ्चाश तत्संख्याप्रथमे त्रि० पक्षे तमप् । त्रिपञ्चाश-
त्तम तस्मिन्नर्थे स्त्रियासुभयतो ङीप् । पक्षे त्रय आदेशे ।
त्रयःपञ्चाशदादयोऽपि उक्तार्थेषु ।

त्रिपट् पु० काचे पारस्करनिवगट् ।

त्रिपताक न० तिस्रः पताका इव यस्मिन् । पताकाकारवलि-
तयान्विते १ललाटे, हारा० मध्यमानामिकासङ्कोचेना-
वशिष्टाङ्गनित्योच्चतत्वे न २त्रिपताकाकारिते करे पु० ।
“त्रिपताकं करं कृत्वा” इत्यादि सा० द० जनान्तिकणञ्-
निर्वचने स्थितम् ।

त्रिपत्र पु० त्रीणि त्रीणि पत्राणि प्रतिपत्रं यस्य सप्रच्छदवत्
संख्याशब्दस्य दृक्चौ धीपसार्थत्वम् । १विल्वदृक्चौ । तदीय-
पत्रेषु ब्रह्मादीनां स्थितिरुक्ता यथा “ऊर्ध्वं पत्रं हरो
द्वेयः पत्रं वामं विधिः स्वयम् । अहं दक्षिणपत्रं च
त्रिपत्रदलमित्युक्तं” दृक्छन्दस्य पु० ११ अ० २पुत्रत्वयुक्ते
त्रि० । समा० द्विपुः । १पत्रत्वये न० ।

त्रिपत्रक पु० त्रिपत्र+संज्ञायां कन् । १पत्राशब्दे राजनि०
त्रयाणां पत्राणां समाहारः संज्ञायां कन् । “तुलसी
कन्दमानूरपत्राण्याङ्गिस्त्रिपत्रकम्” देवीपु० उक्ते २तुल-
स्याटिपत्रत्वये न० ।

त्रिपथ न० त्रयाणां पथां समाहारः अच् समा० । “पथः
संख्याव्यथादेः” पा० क्लीबता । १मागार्थां त्रितये । त्रयः
पन्थाने यत्र अच् समा० । २त्रिमागयुक्ते (तेमाथा
पथे) इति ख्याते स्थाने । “श्रूत्यागारे श्रूतगाने वा नि-
र्जने वा चतुष्पथे । विल्वतावीदु मथ्यान्तस्त्रिपथे वा
भजेद्विधिः । स भवेत् सर्वसिद्धीशः सर्ववेदविदां वरः”
ग्रन्थसाधनतन्त्रम् ।

त्रिपथगा स्त्री त्रयाणां पथां समाहारः अच् समा० तेन
गच्छति गम-ड । गङ्गायाम् । त्रिमागगादयोऽप्यत्र “गङ्गा
त्रिपथगा नाम दिव्या भागीरथीति च । त्रीन् पथो
भावयन्तीति तस्मात् त्रिपथगा स्मृता” रामा० बा० ४४
अ० “तराम सरितां अथौ पुण्यां त्रिपथगां नदीम्” ४५
अ० “तन्वी शरत्त्रिपथगा पुलिने कपोलौ लोले दृशौ
रुचिरचञ्चलखञ्जरीटौ” अमरुत० “विशिखां भू कटि-
ञ्चास्य ददृशुर्दानवा रणे । ललाटस्यां त्रिकूटस्यां गङ्गां
त्रिपथगामिव” हरिवं० २१५ अ० । “त्रीन् पथो हेतुना
केन प्रावयेन्नो कपावनी । कथं गङ्गा त्रिपथगा विस्तृता

सरितस्तमा । त्रिपु लोकेषु धर्मज्ञ ! कर्मभिः कैः सम-
न्विता” इत्युपक्रमे रामप्रश्ने विश्वामित्रस्तोत्ररम् रामा-
द्या० ३६ अ० वाक्यं गङ्गाशब्दे दृश्यम् । णिनि ङीप् ।
त्रिपथ गामिन्यादयोऽप्यत्र ।

त्रिपदी स्त्री त्रयः पादा अस्याः अन्यलोपः समा० ङीपि पङ्गावः ।
१त्रिपादयुक्तायां स्त्रियां २गायत्रीच्छन्दश्चिच तस्या व्यष्टा-
न्तरपादत्वेन चतुर्विंशत्यक्षरायास्त्रिपादत्वात् तथात्वम् ।
यथा “इदं विष्णुर्विचक्रमे तेषां निदधे पदम् । समूह-
मस्य पांशुरे” ऋ० १।२२।१७। “गायत्र्यस्यैकपदी द्विपदी
त्रिपदी चतुष्पदपदसि न हि पद्यसे” शत० ब्रा० १।४।८।
१५।१० । २हस्तिनां पादवन्धनार्थं रज्जुभेदे “नास्त्रसत्-
करणं यैवं त्रिपदीच्छेदिनामपि” रघुः ४अव्याधारपात-
भेदे(तेपाद)तन्त्रमा० ५गोधापदीलतायां रत्नमा० स्थाईकं
त्रिपदिकापि तत्रार्थे । भाषाकथितायां छन्दोभेदे तल्ल-
क्षणं यथा पञ्चभटिकान्ता यदि यमकान्ता द्वादशपरिण-
तमात्रा किन्नरगीतस्तदिति नीधितिः स्याद्द्विसमाक्षर-
गात्रा । (स्यःपदान्तः) । येषां सङ्गीतके नित्यं निधीतिः
किन्नराख्यिका । सेव स्यात् प्राकृते गाने त्रिपदीति
परिच्युता” इति काव्योदयः । “टाटचि” पा० टापि
भवात् पङ्गावः । त्रिपट् ७गायत्र्यासृचि ऋग्भेदे स्त्री तच्छ-
न्दश्चे ऽक्छन्मात्रे स्त्री “त्रिपदा चैव सावित्री” विज्ञेयं
ब्रह्मणो मुखम्” मनुः । “द्विपदा याश्चतुष्पदास्त्रिपदा
याश्च षट्पदाः” यजु० २३।१४ । “त्रीणि पदानि
पादा अस्याः “इतिपदशब्देन समासः” वेददी० ।
त्रिपिक्रमे ऽपरमेश्वरे पु० त्रीणि ऋद्धानि विचक्रमे
इति श्रुतेस्तथात्वम् । “त्रिपदस्त्रिदशाध्यक्षो महाप्रज्ञः
कृतान्तकत्” विष्णु म० ८अरत्वेर्दशमभागरूपपदत्वयुक्ते
प्रक्रमे पु० यथा । “पञ्चारत्निः पुरुषो दशपदो द्वादशा-
ङ्गुलं पदं प्रक्रमस्त्रिपटः समविभक्तस्य” कात्या० श्रौ०
१।६।२१ “पञ्चारत्नयो यस्य सः पञ्चभिररत्निभिः पु-
रुषः दशभिः पदैः पुरुषो द्वादशभिरङ्गुलैः पदम् इत्ये-
वमर्थो न भवति इतः प्रागरत्नप्रादीनां लक्षणस्यानुक्तत्वे-
नासिद्धत्वात् अतथैवम् पुरुषस्य समविभक्तस्य यः पञ्चमो
भागः सोऽरत्निः तस्य दशमो भागः पदम् पदस्य द्वा-
दशो भागोऽङ्गुलम् त्रिभिः पदैरेकः प्रक्रमः” कर्कः ।

त्रिपरिक्रान्त पु० त्रिपु द्रव्यार्थं कर्मसु परिक्रान्तः चेतमानः ।
याजनाध्यापनप्रतिग्रहहृत्पजीविकात्वयनिरते ब्राह्मणे ।
“त्रैविद्यो ब्राह्मणो विद्वान् न चाध्ययनजीवकः । त्रि-

कर्मो त्रिपरिक्रान्तो मैत्र एष स्मृतो द्विजः” भा० अनु० १४१ अ० ।

त्रिपर्णा पु० त्रीणि त्रीणि प्रतिपत्नं पर्णान्यस्याः । १ किंशुके ।
यनकार्पास्यां स्त्री राजनि० टाप् डीप् वा ।
ज्ञानपर्णांस्, लतायां षष्ठिपर्णभेदे च स्त्री डीप्
भावप्र० । संज्ञायां कन् । त्रिपर्णा का कन्दालो “त्रि-
पर्णी मधुरा गीता आसक्तसविपन्नगान् । विनाशयति
सा नित्यं पित्तकोपप्रशान्तिज्ञत्” राजनि० । समा० द्विगुः ।
५. पर्णात्वे स्त्री डीप् ।

त्रिपाठ पु० ६त० । त्रयाणां पदक्रमसंज्ञितानां पाठे ।

त्रिपाठिन् पु० त्रीन् पदक्रमसंज्ञितारूपग्रन्थान् पठति
पठ-णिनि । वेदानां पदक्रमसंज्ञितारूपग्रन्थाध्यायिनि ।

त्रिपाण न० त्रिःकृत्यः पानं उदकपानं यस्य वृत्तौ
सुचो लोपः संज्ञात्वात् णत्वम् । त्रिःकृत्यःपायिते
ऽस्त्वभेदे ष्वल्कले च “तार्थ्यं परिधापयति”
काल्या० श्रौ० १५।४।७। “तार्थ्यं शब्दं स्वयमेव व्या-
करोति “लौमस्” ८। लुमा अतसी तस्य विकारः ।
“त्रिपाणम्” ६ । त्रिःकृत्यः पायितं वा सकृदिति
विकल्पः । वयनकाले उदकेन त्रिस्तर्पयित्वा यदूयते
स्त्वम् तत्तृष्यम् तस्य विकारस्तार्थ्यम् त्रिः पायितैस्तनु-
भिर्व्यूतमित्यर्थः । केचित्त्रिपाणं यत्कलमित्याहुः “ककः

त्रिपाद् पु० त्रयः पादा यस्य संख्यापूर्वत्वेऽपि समासान्
विधेरनित्यत्वाच्चान्यलोपः । १ परमेश्वरे “पादोऽस्य
सर्वा भूतानि त्रिपादस्यास्मृतं द्विवि” छा० उ० । भाष्य-
कारस्तु “पात् अस्यास्मृतं द्विवि” कृत्वा त्रिपाद्
त्रयः पादो यस्य सोऽयं त्रिपादिति हलन्तमाह ।
“नमो द्विशीर्षे” त्रिपादे चतुःशृङ्गाय तन्त्रे” भाग०
८।१६।२६ । भत्वात् पादस्य पङ्गावः । २ ज्वरे च “ज्वर-
स्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजो नवलोचनः” हरिवं० १८।३ अ०

त्रिपाद् पु० त्रयः पादा यस्य संख्यापूर्वत्वादनन्तलोपः १ त्रि-
क्रमे ष्विष्णौ तस्य तथात्वकथा यथा “भूयस्त्रैवाव्रवीदेनं
यामनं वटुरुपिणम् । स्वल्पैः स्वल्पमते ! किन्ने पादैस्त्रि-
भिरनुत्तमम् ; कृत्स्नां ददामि ते विप्र ! पृथिवीं सागरे-
र्हताम्” वामन उवाच “न पृथ्वीं कामये कृत्स्नां
मनुष्टोऽस्मि पदैस्त्रिभिः । एष एव रुचिप्रो मे वरो
दानवसत्तम !” वैशम्पायन उवाच “तथाऽस्त्विति
बलिः प्रोच्य स्पर्शयासास दानवः । पदानि त्रीणि
देवाय विष्णवेऽस्मितेजसे । तोये तु पतिते हस्ते

वामनोऽभूद्यामनः । सर्वदेवमयं रूपं दर्शयामास वै प्रभुः ।
भूः पादौ द्यौः शिरसास्य चन्द्रादित्यौ च चक्षुषौ । पा-
दाङ्गुल्यः पिशाचाश्च हस्ताङ्गुल्यश्च गुह्यकाः” हरिवं०
२६२ अ० “तस्य विक्रमतो भूमिं चन्द्रादित्यौ स्तना-
न्तरे । नभः प्रक्रममाणस्य पादभूमे व्यवस्थितौ । वि-
ष्णोरमितवीर्यस्य वदन्तुर्वेवं द्विजातयः” २६३ अ०
“जितिं पदैकेन बलेर्विक्रमे नभः शरीरेण दिशश्च
बाहुभिः । पदं द्वितीयं क्रमस्तस्त्रिपिष्टं न वै तृतीयाय
तदोयमण्वपि । उरुकमस्याङ्गु रूपायुप्यथो महज-
नाभ्यां तपसः परङ्गतः” भाग० ८।२०।२६ “बलि-
रुच “यदुत्तमश्लोक ! भवन् मंसरितं वचो व्यलीकं
सुरवर्य ! मन्यते । करोम्य तं तन्न भवेत् प्रलम्भनं पदं
तृतीयं कुरु शीर्ष्णि मे निजम्” ८।२०।२१। “इदं विष्णु-
र्विक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूहमस्य पांसुरे” ऋ०
१।२२।१०। २ परमेश्वरे च त्रिपादगङ्गे छा० उ० वाक्यं
दृश्यम् । ४ त्रेतायुगधर्मरूपे वृषे “राजवः शिथिलं
तस्यो भुवि धर्मस्त्रिपादिव” रघु० ।

त्रिपादिका स्त्री त्रयः पदाः मूलान्यस्याः कप् टाप् । हं-
सपदीनतायां राजनि० ।

त्रिपिण्ड न० त्रीणि पिण्डानि देयान्यत्र । पित्रादित्यो-
द्देशेन कर्त्तव्ये षपर्वणश्राद्धे “ततः प्रभृति संक्रान्ता-
नुपरागादिपर्वसु । त्रिपिण्डमाचरेत् श्राद्धमर्कोद्दिष्टं
स्मृताहनि” आ० त० मत्स्यपु० । समाहारद्विगुः डीप् ।
ऽपित्राद्युद्देशेन पिण्डत्रये स्त्री ।

त्रिपिब पु० त्रिभिः कर्णभ्यां जिह्वया च पिबति स्पृशति
जलं पा-क । वाधीनसे लन्वकर्णे छागभेदे यथाह
निगमे “त्रिपिबन्विन्द्रियजीर्णं श्वेतं वृद्धमजापतिम् ।
वाधीनसन्तु तं प्राङ्मुखं जिह्वाः पितृकर्म्मणि” । “नद्यादौ-
पयः पिबतो यस्य त्रीणि जलं स्पृशन्ति कर्णौ जिह्वा च
त्रिभिः पिबतीति त्रिपिबः” कृष्ण० ।

त्रिपि(वि)ष्टप न० सत्यं पातानामेक्षया तृतीयं पि(वि)ष्टपं
भुवनम् वृत्तौ त्रिगणस्य त्रिभागयत् पूरणार्थता । १ स्वर्गे
अमरः “तत् त्रिपिष्टपसङ्काशमिन्द्रप्रस्थं व्यरोचत” भा०
आ० २०६ अ० । २ आकाशे शब्दर० । [हला० ।

त्रिपिष्टप(व)सद् पु० त्रिपिष्टपे(वे) सीदति सद-किप् । देवे
त्रिपु पु० स्तेने निषण्डुः । तृप्परित्यक्त पाठान्तरम् ।

त्रिपुट पु० त्रीणि पुटान्यस्य । (खेसारी) १ कलायभेदे २ शरे,
३ तालकयन्त्रे, ४ हस्तभेदे शब्दर० । ५ तीरे ६ गोलुहने

रत्नमा० । ७मङ्गिकायां दक्षिणैलायां दक्षिणति
(तेजोदि) च स्त्री मेदि० । १०कर्णस्फोटलतायां ११स्थू-
लैलायां १२रक्तविष्टति च स्त्री राजनि० । १३देवी-
भेदे च स्त्री “ऋषिः सम्प्रोहनस्कन्दो गायत्री देवता
पुनः । त्रिपुटाख्या दिक्कैस्तैर्जीजैरङ्गानि षट् क्रमात्”
तन्त्रसा० तस्याध्यानादिकं तत्रैव दृश्यम् १४विष्टति एरण्डे
वा डीप् । त्रयाणां पुटानां समाहारः । १५ पुटत्रये
स्त्री डीप् । त्रीणि पुटानि यस्य कप १६व्रणाकार-
भेदे “तत्राव्युत्तरस्रो वृत्तस्त्रिपुटक इति सर्वव्रणसमासः”
सुश्रुतः । त्रिपुट+स्वार्थे क भञ्जायां कन् वा । त्रिवृति
वैदले “सुहृद्वनसुहृदफलायमकुष्ठमसृष्टमकुल्यचणकसतीन-
त्रिपुटकहरेण्डाङ्गीप्रष्टतयो वैदलाः” सुश्रु० ।

त्रिपुटिन् पु० त्रीणि पुटानि सन्त्यस्य इति । एरण्डवृत्ते शब्दमा०
त्रिपुटी स्त्री त्रीणि पुटानि सन्तस्याः अच् गौरा० डीप् ।
त्रिवृति भरतः ।

त्रिपुटीफल पु० त्रिपुटी पुटत्रयं फलेऽस्य । एरण्डवृत्ते हारा०

त्रिपुण्ड्र न० त्रयाणां पुण्ड्राणां इज्यदाकाराणां समाहारः ।

१ललाटस्ये तिर्यग् रेखात्रयात्मके, “वक्राः ललाटगा-
स्तिस्त्रो भस्त्ररेखास्त्रिपुण्ड्रकम्” इत्युक्ते तिलकभेदे “विना
भस्त्रत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया । पूजितोऽपि सहा-
देवो न स्यात्तस्य फलप्रदः । तस्मान्मृदापि कर्तव्यं ललाटे-
ऽपि त्रिपुण्ड्रकम्” ति० त० ब्रह्माण्डपुराणम् । “ऊर्ध्वपुण्ड्रं
मृदा कुर्यात् त्रिपुण्ड्रं भस्त्रना मृदा । तिलकं वै द्विजः
कुर्यात् चन्दनेन यदृच्छया । ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात्
क्षत्रियश्च त्रिपुण्ड्रकम् । अर्धचन्द्रश्च वैश्यश्च यत्तु ल
शूद्रयोनिजः” आ० त० । “श्रियागमे दीक्षितैस्तु धार्यं
तिर्यक् त्रिपुण्ड्रकम् । विष्णुागमे दीक्षितस्तु ऊर्ध्व-
पुण्ड्रं विधाययेत्” इति नागोजीभट्टवृत्तसूतसंहिता
• “मृत्स्त्रया भस्त्रना वापि त्रिपुण्ड्रं विन्दुसंयु-
तम् । ललाटे तिलकं कुर्याद्वायत्रावङ्कुललः” इति
सहानिर्वाणतन्त्रम् “येषां वपुःसुषुप्राणां त्रिपुण्ड्रेण
विना स्थितम् । प्रमथानसदृशं तत् स्यान्न प्रेक्ष्यं पुण्ड्र-
कञ्जनैरिति” देवीभाग० । अपि च तत्रैव नारदं प्रति
नारायणवाक्यम् “त्रिपुण्ड्रं ये विनिन्दन्ति निन्दन्ति
शिवमेव ते । धारयन्ति च ये भक्ता धारयन्ति तमेव
ते । तिर्य्यगेखाः प्रदृश्यन्ते ललाटे सर्वदेहिनाम् ।
तथापि मानवा मूर्खा न कुर्वन्ति त्रिण्ड्रकमिति” ।

त्रिपुर स्त्री त्रिपुण्ड्रिताः पुरः समासालविधेरनित्यत्वात् आर्षे

न अच् समा० । पुराणां त्रये त्रिपुरगन्धे च पुरत्रयं
दृश्यम् । “ददाह तं दुर्भेद्या हरोज्य त्रिपुरो नृप !”
भाग० ७।१०।५४ ।

त्रिपुर न० त्रयाणां पुराणां समाहारः । असुराणां १प्र-
त्यये । तत्पूरकथा भा० क० प० ३३ अ० ।

“ततस्ते संहिता राजन् ! संप्रधार्यासकृद्बुद्ध । सल्लोके-
श्वरं वाक्यं प्रणस्येदमथाब्रुवन् । अस्माकं त्वं वरं
देव ! प्रयच्छेभं पितामह ! । ययं पुराणि त्रीण्येव
समाख्याय महीममाम् । विचरिष्याम लोकेऽस्मिन् स्वत-
प्रमादपुरस्कृताः । ततो वर्षसहस्रे तु समेषामः परस्पर-
रम् । एकीभावं गमिष्यामि पुराण्येतानि चानघ ।
समागतानि चेत्त्वं यो हन्याद्भगवंस्तदा । एकेषुणा
देववरः स नो मृत्युर्भविष्यति । एवमस्त्विति तान्देवः
प्रत्युक्त्वा प्राविशद्विषम् । ते तु कञ्चवराः प्रीताः
संप्रधार्य परस्परम् । पुरत्रयविष्टेष्टार्थं मयं वक्तुम्-
हासुरम् । विद्वक्कर्माणमजरं दैत्यदानवपूजितम् ।
ततो मयः स्वतपसा चक्रे धीमान् पुराणि च ।
त्रीणि काञ्चनमेकं वै रौप्यं काष्णायसं तथा । काञ्चनं
दिवि तत्रासीदन्तरीक्षे च राजतम् । आयसञ्चाभव-
ज्जौमं चक्रस्यं पृथिवीपते ! । एकैकं योजनशतं विस्ता-
रायामसंश्रितम् । गृहाष्टालकसंयुक्तं वृहत्प्राकारतोर-
णम् । गृहप्रवरसंवाधमसन्वाधमहापथम् । प्रासा-
दैर्विविधैश्चैव द्वारैश्चाप्युपशोभितम् । पुरेषु चाभवन्
राजन् ! राजानो वै पृथक् पृथक् । पुनं तारकाक्षस्य
चित्रमासीन्महात्मनः । राजतं कान्तस्य विद्युन्मा-
लिन आयसम् । त्रयस्ते दैत्यराजाः कौत्सी कानाशु
तेजसा । आक्रस्य तस्य रुचुश्च कथं नाम प्रजापतिः ।
तेषां दानवसुख्यानां प्रयुतान्यर्जुनानि च । कोशश्चा-
प्रतिवीराणां समाजन्मुस्ततस्ततः । सांसादाश्च सुदृग्नाश्च
सुरैर्विनिजताः पुरा । महदेश्वर्यमिच्छन्तिस्त्रिपुरं दुर्ग-
माश्रिताः । सर्वेषाञ्च पुनस्तेषां सर्वयोगवहो मयः ।
तमाश्रित्य हि ते सर्वे वर्त्तन्त्यन्त्यकुतोभयाः । यो हि
यं मनसा कामं दध्यात् त्रिपुरसंश्रयः । तस्मै कामं
मयस्तं तं विदधे मायया तदा । तारकाक्षसुतो वीरो
हरिर्नाम महाबलः । तपस्ते मे परमकं येनातुष्यत्
पितामहः । सन्तुष्टमदृणोद्देवं वापी भवतु नः पुरे ।
शस्त्रैर्विनिहता यत्र क्षिप्ताः स्युर्वलयत्तराः । स तु
लब्ध्वा वरं वीरस्तारकाक्षसुतो हरिः । सञ्जजे

तत्र याधीं तां नृत्तसङ्गीतनीं प्रभो ! । येन रूपेण
देव्यास्तु येन योगेन चैव ह । नृत्तास्तस्य परिणिप्ता-
स्तादृशेनैव जज्ञिरे । तां प्राप्य ते पुनस्तांस्तु सर्वान्
लोकान् ब्रवाधिर । सञ्जता तपसा सिद्धाः सुराणां भवय-
ज्जनाः । न तेषामभवद्वाजन् ज्यो युद्धे कथञ्चन । "संगी-
यमानस्त्रिपुरावदानः" कृमा० । "गङ्गैव त्रिपुरादिपः" रघुः
"त्रिपुरदाहमापतिसंयिनः" किरा० । त्रिपुरा पुराणि
शेषाः । तारकाक्षमुतहस्यदिपु कसुरभेदे प्र० व० ॥
त्रान् धर्माधिकामान् पिपतिं पृ-क । श्देवीभेदे स्त्री ।
"वैष्णव्याः सन्त्रसुखेदु त्रिपुरायास्ततः शृणु"
तन्त्रसारः । "शृणु त्वं त्रिपुरासूक्तेः कामाख्या-
यास्तु पजनम्" बालकापु० ६२ च० । शतदिनगर्था
त्रिपुराख्यदेशभेदे स्त्री डीप् हेमच० ।

त्रिपुररघु प० त्रिपुरं हन्ति हन-टक् । महारादेवे तस्य

त्रिपुरहननकथा ३१० क० ३१ च० ।

"भूमिं" सर्वां समाधाय लोकोकस्य ततस्ततः । रथं
ते कल्पयिष्यामि देवेश्वर ! महौजसम् । तथैव बुद्ध्या
विहितं विश्वकर्माकृतं सञ्जत् । ततो विषुवशाट्टीमास्तं
रथं समकल्पयन् । विष्णुं सोमं ऊतागञ्च तस्येपुं
समकल्पयन् । शृङ्गमग्निर्वभृवास्तु भक्तः सोमो विगा-
भ्यते ! । कृत्स्नञ्चामवद्विष्णुभस्मिन्निषुवरे तदा । बभूवुरं
शृङ्गी देवीं विशालपुरमाजिनाम् । सपर्यतयनदीपां
चक्रभूतधरां तदा । मन्दरः पर्वतश्चात्तं जङ्घा तस्य
महानदी । रथस्य प्रदिगश्वैव परिवारो रथस्य ह ।
रथा नल्लत्वा युगः कृतयुगोऽभवत् । क्रूरस्य रथ-
स्यासीद्वासा जगोत्तमः । अपस्करमधिष्ठानं हिम-
वान् बन्धुपर्वतः । उदयास्तावधिष्ठाने गिरी चक्रुः
सुरोत्तमाः । ससुद्रमलमहजन् दानबालयन्त्रसम् ।
सप्रर्षिसण्डलञ्चैव रथस्याभीत् परिष्करः । गङ्गा सर-
स्वती सिन्धुर्भूमाकाशमेव च । उपस्करो रथस्यासन्नापः
सर्वोऽथ निम्नगाः । व्यहोरात्राः कलाश्चैव काष्ठाय
कृतवस्तथा । अनुकर्षं सहा दीप्ता वक्ष्यन्वापि तारकाः ।
धर्माधिकामसंयुक्तं त्रिवेणुं दारुवन्धनम् । ओषधीर्वा
रुधिरात् नानापुष्पफलोपगाः । सूर्याचन्द्रमसौ कृत्वा
चक्रौ रथपरोत्तमे । पक्षौ पूर्वापरौ तत्र कृते रात्रिहनी
गुमे । दश नागपत्नीनीषां धृतराष्ट्रसुखान् दृष्टान् । द्यां
युगं युगचक्षुराणि संवत्सैकबलाहकान् । सन्ध्यां धृतिञ्च
मेधाञ्च स्थितिं सञ्जतमेव च । सहनञ्चताराभिश्चक्षुः

चित्त्वं नभस्तलम् । सुराण्युपेतवित्तानां पतीक्षो-
केश्वरान् हयान् । कालपृष्ठोऽथ नक्षत्रः कर्कोटकधन-
ञ्जयो । इतरे चामवद्वागा हयानां बालवन्धनाः ।
दिगश्च प्रदिगश्वैव रथस्यो रथयाजिनाम् । वपट्कारः
पतोदोऽभूत् गायत्रो श्रीपञ्चनी । मिनीवालीमनुमतिं
कृत्वा राकाश्च सुव्रताम् । योक्ताणि चक्रुर्वीहानां
रोहकांस्तत्र कण्टकान् । कर्म सत्यं तपोऽर्थश्च विहि-
तास्तत्र रथस्यः । अधिष्ठानं मनश्चासीत् परिवर्था
सरस्वती । नानावर्णाश्च चित्वाश्च पताकाः पयनेरिताः ।
विद्युदिन्द्रधनुर्नङ्गं रथं दीप्तां व्यदीपयन् । यो यज्ञो
विहितः पूर्वमीशानस्य महात्मनः । संवत्सरो धनु-
स्तद्वै सावित्री जया महात्मना । दिवश्च वर्म विहितं
महाह्वरत्नभूषितम् । अनेदो विरजस्कं वै कालचक्र-
बहिष्कृतम् । ध्वजयष्टिरभून्मरुः श्रीमान् कनकपर्वतः ।
पताकाश्चामवन्नेषास्तडिद्भिः समलङ्कृताः । रेजुरध्वर्यु-
मध्यस्था ज्वलन्त इव पावकाः । क्लृप्नुन्त तं रथं दृष्ट्वा
विस्मिता देवताभवन् । सर्वलोकास्तजामि दृष्ट्वैकस्यानि
मारिष ! । युक्तं निवेदयामासुर्देवास्तस्मै महात्मने ।
एवं तस्मिन् महाराज ! कल्पिते रथसत्तमे । देवैर्भु-
जशाट्टैर्ल । द्विपतामभिमर्दने । खान्यायुधानि दिव्यानि
न्यदधात् शङ्करो रथे । ध्वजयष्टिं विषत् कृत्वा
स्यापयामास गावेषु । ब्रह्मदण्डः कालदण्डो रुद्र-
शङ्कतथा ज्वरः । परिष्कन्दा रथस्यासन् सर्वतोदिशसु-
दाताः । अथर्वीक्षुरसायास्तां चक्रारक्षौ महात्मनः ।
अश्वेदः सामवेदश्च पुराणञ्च पुरःसरा । इतिहास-
धनुर्वेदो पृथरक्षौ बभूवतुः । दिव्या वाचश्च दिव्याश्च
परिपार्श्वचराः स्थिताः । स्तोत्रादयश्च राजेन्द्र ! यश-
ट्कारस्तथैव च । यो कारश्च मुखे राजजित्ति शोभा-
करोऽभवत् । विचित्रवस्तुभिः पङ्क्तिभिः कृत्वा संवत्सरो
धनुः । आयामेवात्मनश्चक्रौ धनुर्ज्यामिन्धारणे । कालो
हि भगवान् रुद्रस्तस्य संवत्सरो धनुः । तस्माद्रौद्री
कालरात्रिर्ज्यां कृत्वा धनुषोऽजरात् । इषुश्चास्याभवद्विष्णु-
ज्वलनः सोम एव च । अग्नीशोमं जगत् कृतञ्च
वैष्णवञ्चोच्यते जगत् । विष्णुश्चात्मा भगवतो भवस्या-
मिततेजसः । तस्माद्भुज्यांसंस्पर्शं न विच्छेद्धरस्य ते ।
तस्मिन् शरे तिम्रमन्युर्मुमोचाविषहं प्रभुः । भृग्वङ्कि-
रोमन्युर्भवं क्रोधाग्निमतिदुःसहम् । स नीललोहितो
धूमः कृत्तिवासा भयङ्करः । आदित्यायुतसंङ्काशस्तेजः-

ज्वालाढतोऽज्जलत् । दुश्प्रायश्चप्रावनो जेता हन्ता
 ब्रह्महिषं हरः । नित्यं त्वाता च हन्ता च धर्माधर्मा-
 श्रिताक्षरान् । प्रसाथिभिर्भीमवलेभिर्मरुपैर्मनोजवैः ।
 विभाति भगवान् स्थाणुस्तेरेवात्मगुणैर्युतः तस्याङ्गानि
 समाश्रित्य स्थितं विश्वमिदं जगत् । जङ्गमाजङ्गमं
 राजन् ! शुशुभेऽङ्गुतदग्नम् । दृष्ट्वा तन्तु रथं युक्तं
 कवची स शरासनी । वाणमादाय तं दिव्यं सोमवि-
 ष्णुग्निस्त्वयम् । तस्य राजस्तदा देवाः कल्पयाञ्चक्रिरे
 प्रभोः । पुण्यगन्धार्हं राजन् ! श्वसनं देवसत्तमम् ।
 तमास्थाय महादेवस्तामयन् देवतान्यपि । व्याक्रीक
 तदा यत्तः कम्पयन्निव मेदिनीम् । तमारुरुन्तु देवेशं
 तदुत्तुः परमर्षयः । गन्धर्वा देवसन्ताश्च तथैवापस-
 माङ्गणाः । ब्रह्मभिभिःस्तूयमानो बन्द्वामानश्च बन्दिभिः ।
 तथैवापसर्गादन्द्दत्त्यङ्गुत्तुत्तुकोविदैः । स शोभमानो
 वन्द्यः खड्गी वाणी शरासनी । हसन्निवाग्रयीद्देवान्
 सारथिः को भविष्यति । तमब्रुवन् देवगणा यं भवान्
 संनियोष्यते । स भविष्यति देवेश ! सारथिस्ते न
 संशयः । तानब्रवीत् पुनर्देवो सतः श्रेष्ठतरो हि
 यः । तं सारथिं कुरुष्व मे स्वयं सञ्चिन्य सा चिरम् ।
 एतच्छ्रुत्वा ततो देवा वाक्यमुक्तं महात्मना । गत्वा
 पितामहं देवाः प्रसाद्येदं वचोऽब्रुवन् । यथा
 तत् कथिता देव ! त्रिदशारविनिमृष्टे । तथा च कृतम-
 ञ्छाभिः प्रसन्नो नो वृषध्वजः । रथस्य विहितोऽ-
 ञ्छाभिर्विचित्राद्युधसंस्तुतः । सारथिञ्च न जानीमः कः
 स्थातुमिह रथोचमे । तस्माद्विधीयतां कश्चित् सारथि-
 देवसत्तम ! । सफलं तां गिरं देव ! कर्तुमर्हसि ।
 नो विभो ! गवसञ्ज्ञासु हि पुरा भगवन्तुक्तवानसि ।
 हितं कर्तव्यं भवतामिति तत् कर्तुमर्हसि । म
 वयुक्तो रथसत्तमो नो दुराधरो द्रावणः शालवाणाम् ।
 पिनाकपाणिर्विहितोऽत्र योद्धा विभीषण्यन् दानवान्
 द्यतोऽसौ । तथैव वेदाश्चतुरो हयाप्राधरा सगैला
 च रथो महात्मनः । नक्षत्रवंशानुगतो वरूथी हरो
 हि योद्धा सारथिर्नाभिन्नक्षयः । तत्र सारथिरेष्टव्यः सर्वै-
 रैतैर्विशेषवान् । तत्प्रतिष्ठो रथो देव ! हरो योद्धा
 तथैव च । कवचानि सशस्त्राणि कार्मुकश्च पितामह ! ।
 त्वामते सारथिं तत्र नान्यं पश्यामहे वयम् । त्वं हि
 सर्वगुणैर्युक्तो देवतेभ्योऽधिकः प्रभो ! । स रथं त्वर्णमा-
 रुह्य संयच्छ परमान् हयान् । जयाय त्रिदशेशानां

वधाय त्रिदशहिषाम् । इति ते शिरसा नत्वा त्रिलो-
 केशं पितामहम् । देवाः प्रसादयामासुः सारथ्यायेति
 नः श्रुतम् । पितामह उवाच । “नात्र किञ्चिन्मृषा
 वाक्यं यदुक्तं त्रिदशैकैः । संयच्छामि हयानेष
 युध्यतो वै कपर्दिनः” ।

इत्युपक्रमे “तान् सोऽसुरगणान् दग्ध्वा प्राक्षिपत् प-
 श्चिमार्णवे । एवन्तु त्रिपुरं दग्धं दानवाश्चाप्यशेषतः ।
 महेश्वरेण क्रुद्धेन त्रैलोक्यस्य हितैषिणा” भा०क०३४अ०
 भा० द्रो० २०० अ० किञ्चिदन्यथोक्तं यथा

“गन्धमादनविन्ध्यौ च कृत्वा वंशध्वजौ हरः ।
 पृथ्वीं समागरयन्तं रथं कृत्वा तु शङ्करः । अर्जु-
 नं कृत्वा तु नागेन्द्रं श्रेष्ठं नाम त्रिलोचनः । चक्रे
 कृत्वा तु चन्द्रार्कौ देवदेवः पिनाकधृक् । अर्णी कृत्वा तु
 पन्नञ्च पुष्पदन्तश्च त्वष्टा स्वकः । युगं कृत्वा तु मलयम-
 यनाहञ्च तच्चक्रम् । योक्ताङ्गानि च सत्त्वानि कृत्वा
 शर्वः प्रतापवान् । वेदान् कृत्वा च चतुरस्रतरोऽश्वात्मा-
 हेश्वरः । उपवेदान् खलीनांश्च कृत्वा लोकत्रयेश्वरः ।
 गायत्रीं प्रमृष्टं कृत्वा सावित्रीञ्च महेश्वरः । कृत्वो-
 ऽङ्गारं प्रतोदञ्च ब्रह्माण्डेव सारथिम् । गाण्डीवं
 मन्दरं कृत्वा युगं कृत्वा च वासुकिम् । विष्णुं शरो-
 त्तमं कृत्वा शल्यमग्निं तथैव च । वायुं कृत्वा च
 वाजाश्यां पुष्टुं वैवस्वतं यमम् । विद्युत् कृत्वा च निर्याणं
 मेरुं कृत्वा च वै ध्वजम् । व्याहृत्य स रथं दिव्यं सर्वदे-
 वमयं शिवः । त्रिपुरस्य वधार्थाय स्थाणुः प्रहरतां
 वरः । असुराणामन्तककरः श्रीमान्तुल्यवक्रमः । सूर्य-
 मानः सुरैः पार्थ ! अपिभिश्च तपोधनैः । स्थानं महेश-
 वरं कृत्वा दिव्यमप्रतिमं प्रभुः । अतिष्ठत् स्थाणुभूतः
 स सहस्रं परिवत्सरान् । यदा त्रीणि समेतानि अन्त-
 रीक्षे पुराणि च । त्रिपर्वणा त्रिशक्येन तदा तानि
 बिभेद सः । पुराणि न च तं शेकुर्दमवाः प्रतिवीक्षितम् ।
 शरं कालाग्निगुप्तं विष्णुसोमसमायुतम् । पुराणि
 दग्धवन्तं तं देवा याता प्रवीक्षितम्” ।

त्रिपुरदहनादयोऽप्यत्र ।

त्रिपुरभैरवी स्त्री त्रिपुरा भैरवी कर्म० । त्रिपुराख्यदेवी-
 भेदे “आद्यं त्रिपुरभैरव्याः बीजनाद्यं प्रकीर्तितम्” इति
 “चिन्तयेद्भरद्वाजं देवीमेवं त्रिपुरभैरवीम्” इति च तन्त्रशा-
 त्रिपुरमल्लिका स्त्री त्रीणि पुराणीव पुर्याणि यस्याः कर्म० ।
 त्रिपुरमल्लिकापुष्पदन्तभेदे त्रिका० ।

त्रिपुरान्तक पुं त्रिपुरस्थानं करोति अन्त-णिच् ण्युल् ।
शिवे अमरः ।

त्रिपुरारि पुं इत० । शिवे “त्रिपुरारिशिरस्धारि” गङ्गास्तवः ।
त्रिपुरुष न० त्रयाणां पुरुषाणां समाहारः । १पितादि-
पुरुषत्रये । “क्रमात्त्रिपुरुषागता” स्मृतिः । त्रयः
पुरुषाः पितादयो भोक्तारो यस्य । २भोगभेदे पुं । त्रि-
पुरुषादयोऽप्यत्र । व्यासः “प्रपितामहेन यद्भुक्तं तत्
पुत्रेण विना च तम् । तौ विना यस्य भोगः स्यात् स
विज्ञेयः त्रिपुरुषः । पिता पितामहो यस्य जीवेश्च
प्रपितामहः । त्रयाणां जीवतां भोगो विज्ञेयस्त्वैक-
पुरुषः” व्य०त० । त्रयः पुरुषाः परिमाणमस्याः ठन् तस्य
लुक् । ३पुरुषत्रयपरिमिते त्रि० “अथ त्रिपुरुषां रज्जु मि-
मीते” शत०ब्रा०१०।२।१२ । वा डीप् । त्रिपुरुषीत्यप्यत्र ।

त्रिपुषा स्त्री त्रीन् वातादिदोषान् पुष्पाति पुष-क ।
क्षणातिवृत्ति (कालतेजोवि) शब्द० ।

त्रिपुष्कर न० त्रयाणां पुष्कराणां समाहारः । १पुष्करत्रये
ब्रह्मकृततीर्थभेदे २ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठभेदेषु त्रिषु पुष्क-
राभिधृष्टेषु । ३नक्षत्रतिथिवारयोगभेदे पुं । “वाराः
क्रूरास्तिथिर्भद्रा नक्षत्रं भग्नपादकम् । जातेऽत्र जारजो
योगो मरणेऽत्र त्रिपुष्करः” ज्यो०त० । स्वार्थे न व्यण् ।
त्रैपुष्करोऽप्यत्र पुं “भद्रातिथोरविजभूतनयार्कवारे
होशार्यमाजचरणादिति वज्रवैश्वे । त्रैपुष्करो भवति
मृत्युविनाशहृदौ त्रैगुणप्रदो द्विगुणलङ्घसुतर्कचान्द्र”
सु० चि० ।

“अथ त्रिपुष्करयोगं सफलं वसन्ततिलकयाह
भष्टेत् भद्रासंज्ञिका तिथिः द्वितीया मग्नमो द्वादशी
तथा शनिभौमसूर्यवारेषु तथाहोशं विशाखा अर्धमो-
क्षराफाल्गुनी अजचरणः पूर्वाभाद्रपदा अर्द्धतिः
पुनर्वसुः वज्रिः क्षतिका विश्वसुत्तराषाढा एषु षट्सु नक्ष-
त्रेषु उक्ततिथिवारनक्षत्ररूपे विशिष्टयोगे सति
त्रिपुष्कर एव त्रैपुष्करः प्रज्ञादिभ्यश्चेति स्वार्थेऽण् । त्रि-
पुष्करयोगो भवतीत्यर्थः कीदृशः । मृत्युविनाशहृदौ-
त्रैगुणप्रदः तद्दिने यदि कश्चिन् ज्ञेयेत तदा तदोयास्त
संहितास्तयो ज्ञेयेरन् यदि किञ्चिदस्तु विनष्टं तदा
तस्य वस्तुत्वनाशः तथा किञ्चिदस्तु लब्धं तदा त्रिगुण-
तदस्तुलाभः इत्यर्थः उक्तञ्च वसिष्ठेन । “रविरविज
भौमवारे भद्रायां विषमपादमृत्युञ्जयेत् । त्रैपुष्कराख्य-
योगः त्रिगुणफलो यमलभैर्द्विगुणः” । नारदेनापि ।

“अर्कौर्किभौमवारे चेद्भद्रायां विषमाङ्गुलम् । त्रिपुष्करः
त्रिगुणदोहगुणो यमलाङ्गुलम्” । अत्र यस्मिन्क्षेत्रे
प्रथमपादान्ते तृतीयपादान्ते वा राशिसमाप्तस्त्रिपु-
मपादमृत्युञ्जयेत तदेव स्पष्टं होशार्यमेत्यादिनोपनिबद्धम्
अथ वासवोपनिष्ठा तच्चा चित्रा चान्द्रं मृगः एतानि
भानि भद्रास्तथयः रविजभूतनयार्कवाराश्च अत्रापि
विशिष्टयोगे सति द्विपुष्करनामायोगो भवति तत्फलं
मृत्युविनाशहृदौ द्वैगुण्यकत् स्मृते नष्टे हृदौ द्विगुणतां
करोतीत्यर्थः “द्विगुणो यमलाङ्गुलम्” इत्युक्तेः यक्षक्षेत्रे
द्वितीयचरणान्ते राशिसमाप्तस्त्रिगुणलाङ्गुलं तच्च मृग-
चित्राधनिष्ठा रूपमेव । अथ देवान्त्रिपुष्करादिके तिथि-
वारनक्षत्रात्मके विशिष्टयोगे सति कस्यचिन्मरणसम्भव-
स्तदा तद्दोषशान्त्यर्थं दानं विधेयं यथाह वसिष्ठः “त्रि-
तयं गवां हि दद्याद्दोषस्यापनुत्तये विद्वान् । द्वितयं गदा-
मिति श्रेष्ठः अत्र तिथिवाराभावे केवलं विषमाङ्गु-
ले यमलाङ्गुले वा मरणसम्भवे दोषो नास्तीत्यर्थः ।
अमुमर्थं स्पष्टमाह नारदः “प्रदद्याद्दोषनाशाय गोत्वयं
मृत्यमेव वा । द्विपुष्करे इयं दद्याच्च दोषस्तृक्षमावतः”
इति । अत्र त्रिपुष्करयोगे काचिद्वृहस्पतिवारो-
ऽप्युक्तः यथाह कश्यपः “भद्रा तिथिः शनीच्चारवारे
चेद्द्विपुष्कराङ्गुलम् । त्रिपुष्करं त्रिगुणदं द्विगुणं द्वि-
पुष्करे स्मृताविति” इदमेव दृष्ट्वा शीघ्रपतिनाप्युक्तम् ।
“विषमचरणं धिष्ण्य भद्रा तिथिर्यदि जायते सुरगुरुश-
निच्छापुत्राणां कथञ्चन वासरे । सुनिभिरुदितः सोऽयं
यागः त्रिपुष्करसंज्ञितः त्रिगुणफलदो हृदौ नष्टे हृते
च स्मृतेऽपि वा” । अस्य पूर्वोक्तवाक्यस्य चैकवाक्यतां देवाः
कर्तुमर्हन्ति । कश्यपवाक्ये स्मृताविति पदोपादानान्म-
रण एवायं विचारो न तु नष्टे हृदौ च यदुक्तं । अत्र
पुराणेऽपि “धनिष्ठापञ्चके जीवो मृतो यदि कथञ्चन ।
त्रिपुष्करे यात्यमे च कुलजान्मारयेत् ध्रुवम् । तदनि-
ष्टविनाशार्थं विधानं समुदीरयेदिति” पी० धा० ।

त्रिपुष्ट पुं त्रयः धर्माधिकामाः पुष्टा व्यस्य । १राजापत्ये
राजभेदे हेमच० । [स्थिते सत्यलोके हेमच० ।

त्रिपुष्ट न० त्रयाणां लोकानां पुष्टः समाहारः । त्रिपुष्ट-
त्रिपौरुष त्रि० त्रीन् पितादीन् पुरुषान् व्याप्नोति अण्
उत्तरपददृष्टिः । पितादिक्रमेण पुरुषत्रयव्यापके
भोगादौ । त्रिपुरुषशब्दे दृश्यम् । स्त्रियां डीप्

यस्य वेदश्च वेदी च उत्सृष्टा त्रिपौरुषी स वै इन्द्रा-
क्षयः” कात्या० श्रौ० ८।२।१६ सूत्रे कर्कः ।

त्रिप्रश्न पु० त्रयाणां दिग्देशकालानां प्रश्नः । ?दिग्देश-
कालानां प्रश्ने स्तम्भूलके दिगादिनिरूपणे च । तदाध-
कारेण सि० शि० उक्तं यथा “अगुर्विदोऽदः किल
कालतन्त्रं दिग्देशकालावगमोऽत्र यस्मिन् । त्रिप्रश्न-
नाम्नि प्रचुरोक्तिधाम्नि” । सू० सि० “शिलातलेऽम्बु-
संगुहं” इत्यादिनोक्ता “इति त्रिप्रश्नाधिकारः” इत्युक्तम्
“दिग्देशकालानां प्रतिपादनमिदं परिपूर्तिमाप्नो-
त्यर्थः । दिशां साधनं शिलातल इत्यादि नियतं, तत्-
सम्बन्धेन समकोणयास्योत्तरशङ्कनां साधनान्यपि
दिगन्तर्गतान्यनियतानि । पलमालम्बाद्यादिसाधनं देश-
निरूपणं नियतम् । व्यापारदिसाधननियतम् ।
कालसाधनं तद्व्यापारदिसाधनं च कालनिरूपणमिति
विवेकः” रङ्गना० ।

त्रिप्रश्नुत पु० त्रिषु स्थानेषु प्रश्नुतः मेदकपोलनेत्रेषु त्रिषु
स्थानेषु क्षरितभेदे सप्तमजे ‘गजानां तु प्रभिन्नानां त्रिधा
प्रसवतां सप्तम्’ भा० आ० २२? अ० । “त्रिप्रश्नुतभेदः
शृङ्गो घटिष्वोमितकृराट्” १५? अ० । “कृरात् कटाभ्यां
मेदश्च नेत्राभ्यां च सप्तसूतिः” । पालकाव्ये तु सप्त-
प्रश्नावस्य सप्तस्थानत्वोक्तेरिह प्राधान्यात् त्रिस्थानत्वं
बोध्यम् ।

त्रिप्रश्नुत पु० देशभेदे तद्देशविष्टतिः । “सर्वभूयसभ्यवयन्ति
यसुनां त्रिप्रश्नावहरणं प्रति” कात्या० श्रौ० २४।६।१८ ।
“यथा त्रिप्रश्नावहरणस्याज्येन यसुनामवभृथसभ्युपैति
तत्र च यसुनां प्राप्य त्रिप्रश्नावहरणे देशे त्रिप्रश्नुतं नाम
जनपदं प्राप्य तत्रैव यसुनायामवभृथसभ्युपैति तत्रैव
हि देशे दण्डतो मनुष्येभ्यस्तिरोभवति । बहूदकापि
ऋती तत्रैवान्तर्हिता भवतीत्यर्थः” कर्कः ।

त्रिफला स्त्री त्रयाणां फलानां समाहारः अजा० टाप् ।
“पथ्या विभीतधात्रीणां फलैः स्यात् त्रिफला समा”
इत्युक्ते हरीतक्यादित्रये । तद्गुणा भावप्र० उक्ता यथा
“फलत्रिकञ्च त्रिफला सा वरा च प्रकीर्तिता । त्रिफला
कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठहरा शरा । चक्षुष्या दोषघ्नी रुच्या
विषमञ्जरनाशिनी” ।

त्रिफलाघृत न० त्रिफलानां रसेन युक्तं घृतम् शा० त० ।
चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे तच्च नानाविधं तत्रैवोक्तं यथा
“त्रिफलाभङ्गमहौषधमध्याज्यञ्जागपयसि गोमूत्रे ।

नागं सप्तनिषिक्तं करोमि गरुडोपमसूक्ष्मः” अथदपि
“त्रिफलाकायकल्पाभ्यां सपयस्कं घृतं घृतम् । त्रिभि-
राण्यचिराद्भित्ति पीतमेतद्विधासुखे” ।

त्रिफलादिलौह न० भेषज्यरत्नावस्थुक्ते लौहभेदे यथा
“त्रिफला सुस्तकं व्योषं विडङ्गं पुष्करं वचा । चित्रकं
मधुकञ्चैव पलाशं क्षुण्णचूर्णतम् । अयश्चूर्णपलान्यष्टौ
गुग्गुचोभ्तावदेव हि । आलोद्या मधुनोपेतं पलद्वादश-
केन च । प्रातर्विलिह्य भुज्जानो जीर्णं तस्मिन् जयेद्रुजः ।
दुःसाध्यमामवातञ्च पाण्डुरोगं हलीमकम् । जीर्णाञ्च
सम्भवं शूलं श्वयथुं विषमञ्जरम्”

त्रिफलाद्यघृत न० चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे तदपि लघुमहद्भेदेन
द्विविधं तत्र लघु यथा

“फलत्रिकं भोरुकरायसिद्धं कल्केन यष्टीमधुकस्य
युक्तम् । सर्पिः समं चौरचतुर्थभागं हन्यात् त्रिदोषं
तिमिरं प्रहृष्टम्” महत् यथा

“त्रिफलाया रसप्रस्थं प्रस्थं भङ्गकरसस्य च । दृषभस्य
रसप्रस्थं यतावर्यासि तत्तृषमम् । अजाक्षीरं गुडुच्याव
आमलक्यारसलघा । प्रस्थं प्रस्थं समाकृत्य सर्वैरभि-
वृत्तं पचेत् । कल्कः कणा सिता द्राक्षा त्रि-
फला नीलसत्पलम् । मधुकं क्षीरकाकोली मधुपर्णी
निदिग्धिका । तस्याधुसिद्धं विज्ञाय शुभे भाण्डे नि-
धापयेत् । ऊर्ध्वपानमधःपानं मध्यपानञ्च शस्यते । या-
वन्तो नेत्ररोगास्तान् पानादेवापकर्षति । शरक्ते रक्त-
दुष्टे च रक्ते चातिक्षुतेऽपि च । नक्तान्धे तिमिरे
काचे नीलिकापटलावृदे । आभिरपुन्द्रेऽधिमन्त्रे च
पलकोमे सुदारुणे । नेत्ररोगेषु सर्वेषु वातपित्तकफेषु
च । अदृष्टिं मन्ददृष्टिञ्च कफवातप्रदूषिताम् । स्वतो
वातपित्ताभ्यां सकण्डूशस्रद्वरदक् । मृद्वदृष्टिकरं सद्यो
बलवर्णान्निवर्जयन् । सर्वनेत्रामयं हन्यात्त्रिफलाद्यं
महद्घृतम्” ।

त्रिःफलीकृत त्रि० त्रिः त्रिवारं फलीकृतः वितृषीकृतः ।
त्रिधा वितृषीकृते तण्डुलादौ । “दक्षिणोत्तराभ्यां पा-
णिभ्यां त्रिःफलीकृतांस्तण्डुलांस्त्रिदेवताभ्यः प्रक्षालयेत्”
गोभिलः “त्रिःफलीकृतान् त्रिधा वितृषीकृतान् संत०
रघुनन्दनः ।

त्रिवन्धन पु० हृथ्यश्वपोले ?नृपभेदे । “हृथ्यश्वसत्सुतस्या-
बीडुरगोऽथ त्रिवन्धनः” भाग० ७।७।४ । त्रीणि बन्धनानि
यस्य । राजापदाद्यवस्थानवयुक्ते जीवे पु० ।

विबली(लि) स्त्री त्रिगुणिता ब(ली)बलिः । १ उदरस्थे बलीत्वये “विबलीबलयोगेता भुक्तीभीषणाननाम्” इगोऽध्यानम् । त्रिगुणां बलीनां समाहारः । २ त्रिवलि तत्त्वार्थे न० उज्ज्वलटत्तः । [तस्य बलीत्वयवत्त्वात्तथात्वम् ।

त्रिवलीक न० तिस्रो बल्यो यत्र कप् । पायौ हेम० ।

त्रिबाहु पु० त्रयो बाहवोऽस्य । १ रुद्रानुचरभेदे “त्रिबाहुः पञ्चबाहुश्च व्याघ्रवक्त्रः सिताननः” हरिवं० २७७ अ० । २ अस्त्रियुद्धाकारभेदे । “त्रिबाहुस्तुद्धबाहुश्च” हरिवं० ६१६ अ० । खड्गशब्दे २४६० दृश्यम् ।

त्रिभ न० त्रयाणां भानां राशीनां समाहारः । १ लग्नादि राशित्वये । “त्रिभं त्रिभं लग्नभतः क्रमेण स्त्रीणां नृणां रातिदिनेषु तेषु” नील० ता० । २ राशितयमात्रे च । “इतिभयहजक्रान्तिभागग्न्याः ज्योतिषिकाः” सू० सि० । त्रीणि भानि नक्षत्राणि यत्र । ३ नक्षत्रत्वययुक्ते “कात्ति-क्याटिषु संयोगे कृत्तिकादि द्वयं द्वयम् । अन्योपान्यौ पञ्चमश्च त्रिभं सासत्वं स्मृतम्” सू० सि० । “यत्र कार्ति-कस्यादित्वेन यज्ञादन्य आश्विनः उपान्यः भाद्रः पञ्चमः फाल्गुनः । सासत्वं त्रिभिः स्मृतम् । रेवत्यश्विनीभर-णीतिनक्षत्रतयसम्बन्धादाश्विनः । शततारापूर्वीसराभाद्र-पदेति अक्षतयसम्बन्धाद्भाद्रपदः पूर्वोत्तरफाल्गुनीहस्तेति अक्षतययोगात् फाल्गुनः” रङ्गना० ।

त्रिभङ्गी स्त्री “प्रथमं यदि दृशं वदति विराभं तदनु निरामं पञ्चकम् । वसुविमलतुरङ्गममतिहृदयक्रमहृषि-तभुजङ्गमन्त्रपतिलकम् । त्रिशद्विकलासुविहितनि-वासं सततविलासं हृदयसदेति मदसदितभुजङ्गी भोजन-रङ्गी वदति त्रिभङ्गीवृत्तमदः” इत्युक्ते मात्वावृत्ते कन्दोभेदे ।

त्रिभजीवा स्त्री इत० राशित्वयधनराकारलोत्स्य जीवायाम् त्रिज्यायां त्रिज्याशब्दे दृश्यम् । “शङ्खुः सत्रिभजी-वाग्नः” सू० सि० । त्रिभज्याप्यत्र । “त्रिभज्या भवे-च्छङ्खुस्तद्वर्गं परिशोधयेत्” सू० सि० ।

त्रिभण्डी स्त्री त्रीन् वातादिदोषान् भण्डति भण्ड-परि-भाषणे कण् । त्रिण्डति (त्रिण्डि) अमरः ।

त्रिभट्ट न० त्रिषु दन्तक्षतालिङ्गनमर्हनेष्वपि भट्टं यत्र । सुरते त्रिका० ।

त्रिभाग पु० तृतीयो भागः उत्तौ संख्याशब्दस्य प्रत्ययार्थ-त्यम् । तृतीये भागे “त्रिभागशेषास्तु निशास्तु च क्षणम्” कुमा० । “अश्वशुक्लवर्णश्चेद्द्विधा कुर्यात् दिने दिने ।

त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं त्वर्द्धमेव वा” ११४० ब्रह्म० । त्रिभानु पु० त्वर्द्धसुवर्ण्ये ऋषभेदे । “तुर्वर्धसु सुतो वज्रि-र्भर्गोऽयं भानुमान् । त्रिभानुस्तत्सुतोऽस्यापि करन्वम उदारधीः” भाग० ६।२१४ ।

त्रिभाव पु० त्रिषु कालेषु भावोऽस्य । त्रैकालिके पदार्थे तस्य भावः कर्म वा ब्राह्मणा० घञ् । त्रैभाव्य तद्भावादौ न० ।

त्रिभुक्ति पु० त्रिषु भुक्तिरस्य । (नीरुद्धत) देशभेदे त्रिका० ।

त्रिभुज न० त्रयो भुजा यत्र । त्रिबाहुके त्रिकोणे क्षेत्रभेदे क्षेत्रशब्दे दृश्यम् । “त्रिभुजे भुजयोर्द्यौर्गस्तदनरगुणो भू-वा हृतो लब्धः” “सप्त त्रिभुजे फलं भवति” लोला० । “योनिं कृत्वा त्रिभुजं गयानः” अथ० ८।६। अत्र योनिं त्रिभुजमिव कर्त्तव्यर्थः तेन न स्त्रीत्वम् । अतः त्रिभुज इति शब्दान्तरकल्पनं प्रासादिकम् ।

त्रिभुवन न० त्रयाणां भुवनानां लोकानां समाहारः पाता० न डीप् । त्रिभुव्यां मिलितेषु स्वर्गमर्त्यपाता-लेषु । “त्रिभुवनजये सा पञ्चोदोः करोति सहायवाम्” सा० द० । “त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डीश्वरस्य” मेघ० ।

त्रिभूम पु० तिस्रो भूमयः ऊर्द्धाधोमध्यस्था यस्य अश्-समा० । (तेताला) प्रासादभेदे ।

त्रिमण्डला स्त्री लूताभेदे “लूतास्तु द्विविधा कृताः” “तासा-मष्टौ लच्छसाध्यावर्ज्यास्तावत्य एव तु । त्रिमण्डला तथा श्वेता कपिला पतिका तथा । आलभूत्वविषा रक्ता कमला चाष्टमी कृता । ताभिर्दशे शिरो दुःखं कण्डू-दंशे च वेदना । भवन्ति च विशेषेण गटाः श्लैष्मिक वातिकाः” । “त्रिमण्डलया दंशेऽसृक् कृष्णं क्षयति दीर्यते” इति च सुश्रु० ।

त्रिमद पु० त्रिगुणितो मदः संज्ञात्वात् कर्म० । “विद्यामदो-धनमदस्तथैवाभिजनो मदः । एते मदा मदास्वानां त एव हि सतां दमाः” इत्युक्ते गर्वत्वये “नूनं नृपाणां त्रिमदोत्पथानां महीं सुष्ठुसालयतां चमूभिः” भाग० २।४२ । २ सुस्ताचित्तकविडुक्तेषु च वैद्यकम् ।

त्रिमधु न० त्रिगुणितं मधु संज्ञात्वात् कर्म० । “दुग्धं सितं साक्षिकञ्च विज्यं मधुरत्वयम्” इत्युक्ते । दुग्धादित्वये । २ अश्ववेदैकभेदे पु० । ३ तद्वृत्तभेदे तदाचरणेन ४ तद्देहाध्या-यिनि पु० मिता० । “मधुवाता इति त्रयः मधुशब्दा यत्र । मधुवाता इत्यादिके ५ अक्षत्वये पु० । “वेदार्थवित् व्योम-सासा त्रिमधुस्त्रिपुष्पकः” यास० । “त्रिणाचिवेतस्त्र-मधुस्त्रिपुष्पः प्रदुक्त्वित्” मनुः । ६ मधुशब्दत्वये च

“गायत्रीं त्रिः सकृदपि जपेद्ग्राह्यतिप्रविकाम् । मधु-
वाता इति त्वचं मध्वित्येतत् त्रिकं जपेत्” इति पार-
स्कारः । ७ अथ उच्यते मधुसितावये न० “कमलैश्च त्रिमध्वतै-
र्हृन्नेदष्टोत्तरं शतम्” तन्त्रम् ।

त्रिमधुरं न० त्रिगुणितं मधुरं संज्ञात्वात् कर्म० । दुग्ध-
सितामाजिकरूपे मधुरत्वे त्रिमधुशब्दे दृश्यम् । त्रिम-
धुरेणाध्यव्ययेनागान्” दृष्ट० ४८ अ० ।

त्रिमातृ त्रि० त्रयाणां लोकानां माता निर्माता । लोकत्रय-
निर्मातरि “उत त्रिमाता विदधेऽपु सन्माट्” ऋ० १.५.६।५ अ० ।

त्रिमातृ पु० तिस्रः माता उच्चारणकालेऽस्य । मृतस्वरे
“एकमातो भवेद् ह्रस्वो द्विमातो दीर्घ उच्यते । त्रिमा-
तस्तु मृतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्द्धमातृकम्” शिष्टा० “प्रणवस्य
अष्टिर्ब्रह्मा देवोऽग्निस्तस्य कथ्यते । गायत्रश्च भवेच्छन्दो
नियोगः सर्वकर्मसु । त्रिमातृस्तु प्रयोक्तव्यः पारश्वे
सर्वकर्मणाम्” संवत्स० । भोजदेवेन तु तस्य सार्द्ध-
त्रिमातृकतोक्ता यथा “तज्जपस्तर्द्धभावनम्” पा० सू०
“तस्य सार्द्धं त्रिमातृकस्य प्रणवस्य जपः” वृत्तिः । युक्त-
श्चैतत् श्लोकारस्य मृतत्वेन त्रिमातृत्वेऽपि तदुत्तरम-
कारस्य व्यञ्जनत्वादर्थमातृत्वेन सार्द्धं त्रिमातृत्वं संयत-
वचने त्रिमातृपदं सार्द्धं त्रिमातृत्वे लाक्षणिकमिति बोध्यम् ।
वस्तुतः मकारान्तत्वे सार्द्धं त्रिमातृत्वम् अनुस्वरान्तत्वे
त्रिमातृत्वमिति भेदः । तदभिप्रायेणैव तस्य त्रिमातृतया
जपफलं प्रश्नोपनिषद्भुक्तं तच्च ओम् शब्दे १५६० पृ०
दर्शितम् ।

त्रिमार्गगा स्त्री त्रिभिर्मागैर्गच्छति गम-उ । १ गङ्गायां
हेमच० । “त्रिमार्गगाभीचिषिर्दशैतः” रघुः । “कन्व-
यसंज्ञैव परं त्रिमागेगा” भाषः । गम-णिनि । त्रिमार्ग-
गामिन्यादयोऽप्यत्र ।

त्रिमार्गा स्त्री त्रयो मार्गा अस्याः । १ गङ्गायां “त्रिमार्गयेव
त्रिदिवस्य मार्गः” कुमा० । (तेमाता) २ पथि । “त्रयाणां
मार्गाणां समाहारः । १ मार्गत्वे स्त्री ङीप् । [हेमच० ।

त्रिमकुट पु० त्रीणि सकृदानीव शृङ्गाणि यस्य । त्रिमकुटपर्वते
त्रिमुख पु० त्रीणि मुखानि अस्य । १ शाक्यसुनौ त्रिका० ।

गायत्रीजपाच्चे चतुर्विंशतिसुह्रान्तर्गते सृष्टाभेदे तद्वक्ष्यं
विधानपरिजाते उक्तं यथा “संस्तुतासक्तयोः पाण्ड्योः
कनिष्ठाद्वययोगतः । शेषाङ्गुलीनां वैरख्यात् सृष्टाः
स्युर्द्विसृष्टादयः” “संस्तुतासक्तपाण्ड्योः कनिष्ठाद्वय-
योगेन शेषाङ्गुलीनां विरलत्वेनाङ्गुष्ठद्वयमारभ्यानामि-

कान्तं यावत् द्विसुखत्रिसुखचतुर्ष्वपञ्चसुखाः सृष्टाः
स्युः” तद्व्याख्या । तथा चाङ्गुष्ठतर्जनीनां वैरख्ये त्रि-
सुखसृष्टा । २ बुद्धदेवीभेदे मायादेव्यां स्त्री त्रिका० ।

त्रिमुनि न० त्रयाणां मुनीनां समाहारः । पाणिनिकात्या-
यनपतञ्जलिरूपे स्तुतत्वे । त्रयो मुनयो वंश्याः “संख्या
वंशेन” पा० सू० । पाणिन्यादिसुनित्यप्रणीते व्याकरणे
विद्यातद्वतामभेदविषयता तस्य तथात्वम् “वंशश्च जन्मना
विद्यया वा तत्र भवः वंशः” इति सि० कौ० ।

त्रिमूर्त्ति पु० त्रिस्तो मूर्तयोऽस्य । ब्रह्मविष्णुशिवरूपमूर्तित्व-
युक्ते परमेश्वरे । “नमस्त्रिमूर्त्ये त्वय्यं प्राक्कृष्टेः केव-
लात्मने” कुमा० । त्रिमूर्तियः सगैस्त्र्यतिविजयकर्माणि
तनुते” चिन्तामणिः २ ब्रह्मशक्तिभेदे स्त्री । “एकमूर्ति-
रपि भिन्नरूपिणी या जगच्छननपालनक्षये । काच्यु-
तेश्वरतया विवर्तते ब्रह्मशक्तिमहमानतोऽस्मि ताम्”
शब्दार्थचि० ४० वाक्यम् । २ बुद्धदेवीभेदे स्त्री त्रिका० ।

त्रिमूर्त्ति पु० त्रयो मूर्त्तयोऽस्य च समा० । मूर्त्तित्वयुक्ते ।
“ब्रह्मर्षौ हिमर्षौ च त्रिमूर्त्तौ चाहतां ऋधे” भट्टिः ।

त्रियम्बक पु० त्रौग्यम्बकानि दृष्टयो यस्य । “ह्रन्त्यस्य भयथा”
पा० वा इयङ् । त्रिनेत्रे । कश्चित्तोत्रेऽपि इयङ् “त्रिय-
म्बकं संयमिनं ददर्श” कुमा० तद्व्याख्यायां मन्त्रिनाथेन
महाकविप्रयोग एव तत्र मूलतथोक्तः ।

त्रियव न० त्रयो यवाः परिमाणमस्य । कण्ठले“सर्वपाः षट्-
यधो मध्यस्त्रियवं त्वेकक्षणलम्” मनुः ।

त्रियष्टि स्त्री त्रिषु वातादिषु यष्टिरिव विद्रावकत्वात् ।
(जेतपाषण्ड) १ जपभेदे रत्नमा० । त्रिस्तो यष्टयो यस्य ।
२ त्रिगुच्छे चारभेदे पु० । [एवञ् । पापे शब्दमा० ।

त्रियामक न० त्रिषु कालेषु यमयति क्षान्तभूतगण्ये यम-

त्रियामा स्त्री त्रयो यामा अस्याः आद्यान्त्ययोर्द्वयामयो-
श्चेष्टाकालत्वेन दिनप्रायत्वात् । १ निशायाम् अमरः
“त्रियामां रजनीं प्राकृत्यक्ताद्यान्चतुष्टयम् । नाडीमां,
तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यान्संज्ञिते” ति० त० । “इतिथ्येत
क्षणमिव कथं दीर्घयामा त्रियामा” मेघ० । “कश्चिदसमेत-
परिच्छदस्त्रियामा” रघुः । “ज्योतिर्भिर्दृष्टाङ्गिरिव त्रि-
यामा” कुमा० २ हरिद्रायाम् अमरः । कण्ठत्वात् १ यस्य-
नायां ४ मीत्यां ५ क्षणविरहितं च उणादिभ्यो ।

त्रियुग पु० त्रीणि युगानि आपिर्भावकाणोऽस्य । १ यज्ञपुरुषे
तस्य कृतयुगे आपिर्भावाभावात् कक्षौ दृष्टत्वात् वा ।
“इत्ये” ऋतियं गृध्रदेवभ्रातृवतारैर्लोकान् विभावयसि

हंसि जगत् प्रतीयान् । धर्मं महापुरुष ! पाणि युगा-
नुवृत्तं कृत्वाः कलौ यदभवत्स्त्रियुगोऽथ स त्वम् भाग-
७।६।१८ “कलौ तु तत्र करोषि यतस्तदा त्वं कलौऽ-
भवः यतस्त्रियेव युगेष्वायिमावात् स एवम्भूतस्त्वं
त्रियुग इति प्रसिद्धः” श्रीधरस्वामी । २वसन्तादिकाल-
तये । “या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा”
यजु० १२।७५ “युगशब्दः कालवाची त्रयाणां युगानां
समाहारस्त्रियुगं त्रिकालं वसन्ते प्रादुषि शरदि च ।
वेददी० ।

त्रियूह पुंस्त्री कपिलाश्चे हेमच० श्रियां ङीप् ।

त्रिरात्र न० त्रिस्त्रिंशत् रात्रीणां समाहारः अच् समा० ।
“अङ्गाहानाः ऋद्धभेदाः रात्रानाः प्रागसंख्यकाः”
इत्यमरोक्तेः संख्यापूर्वत्वात् क्लीवता । १रात्रित्वये २तदुप-
लक्षिते दिनतये च । “उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं अपणं
च्यतम्” “अतिक्काले दशाष्टे तु त्रिरात्रमगुचिर्भवेत्”
महुः । त्रिभिः रात्रिभिः निर्दृष्टम् ढञ् तस्य लुक् । तद्वि-
तार्यद्विगुत्वात् अच् समा० । १दिनतयोवाससाध्ये व्रतभेदे
न० । “एकरात्रं त्रिरात्रं वा षड्रात्रं वा विधीयते” प्रा-
वि० धृतवचनम् । रात्रित्वसाध्ये ४गर्गवेदादौ यज्ञभेदे
पु० “सहस्रदक्षिणे त्रिरात्रे” कात्या० श्रौ० ११।४।१५ ।
गर्गत्रिरात्रशब्दे २५४५ पु० दृश्यम् । [शब्दे दृश्यम् ।

त्रिरूप पु० त्रीणि रूपाण्यस्य । अश्वमेधीये अश्वभेदे अश्वमेध-
त्रिरेख पु० त्रिलो रेखा यत् । १शङ्के हेमच० । समा० हि० ।
२रेखातये न० । [“त्रिलोभोऽष्टौ” इ० २० ।

त्रिल पु० त्रयो लाः लघुवर्णा यत् । लघुवर्णयुक्ते नगणे
त्रिलसु त्रि० त्रयो लघवः यत् । छन्दोपन्यमसिद्धे नगण
“त्रिलघुच नकारः” छन्दोम० । त्रिभिर्लघुः । शुभलघुण-
भेदास्त्रिंशे स्थानतयसुखे पुरुषे “त्रिष्टुलघुगम्भीर”
इत्युद्देशे “पीवाजङ्गामेह्नैश्च त्रिभिर्लघुसोऽयमीदृजः”
काशो० ११अ० । इ० स० ६८अ० तु चतुर्लघुस्यैव शुभलघुक्तं
यथा “सुखानि चत्वारि च लिङ्गपृष्ठं पीवा च जङ्घे च
हितप्रदानि” तत्र सुखे पृष्ठाधिक्यमिति भेदः ।

त्रिलवण न० त्रयाणां लवणानां समाहारः पात्वा० न
ङीप् त्रिगुणितं लवणं वा संज्ञात्वात् कर्म० वा । “सै-
न्धवश्च विडङ्गश्चैव रुचकं च तृतीयकम् । मिलित्वैतत् त्रि-
लवणम्” इत्युक्ते लवणतये राजनि० ।

त्रिलिङ्ग त्रि० त्रीणि लिङ्गान्यस्य । १५स्त्रादित्रिङ्गलययुक्ते
शब्दे । समा० हि० ङीप् । १२त्रिङ्गलये स्त्री “त्रिलिङ्गां

त्रिलिङ्गिति पदम्” अमरः । त्रीणि सत्त्वादीनि लिङ्गानि
अनुभाषकान्यस्य । २अहङ्कारादौ त्रि० “रजःप्रधानान्क-
हतस्त्रिलिङ्गो देवनोदितात् जातः ससर्ज्जं भूतादिविद्य-
दादीनि पञ्चमः” भाग० १।२०।१४ । ४वातादिधातुदोषजे
रोगे च त्रि० सुश्रुतः ।

त्रिलोकधृत् पु० त्रयाणां लोकानां धृत् धृतिरस्य, धृ-सम्भ-
भावे क्तिप् उत्तरपदद्विगुः । लोकत्रयस्यापतनात्कुलप्रय-
त्नविशेषरूपधारणशालिनि परमेश्वरे “लोकस्वामी त्रि-
लोकधृत्” विष्णु स० ।

त्रिलोकनाथ पु० त्रयाणां लोकानां नाथः उत्तरपदद्विगु-
घटितस्तत्पुरुषः । त्रयाणां लोकानां नाथे परमेश्वरादौ ।
“त्रिलोकनाथेन सतां मन्त्रद्विषः” रघुः । “त्रिलोकनाथः
पितृसङ्गोचरः” कुमा० । त्रिलोकपत्यादयोऽप्यत्र ।

त्रिलोकात्मन् पु० त्रयो लोकाः आत्मानः स्वरूपाणि यस्य
कार्यकारणयोरभेदात् उत्तरपदद्विगुघटितस्तत्पुरुषो वा ।
१परमेश्वरे “त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा
हरिः” विष्णु पु० ।

त्रिलोकी स्त्री त्रयाणां लोकानां समाहारः ङीप् । स्वर्गम-
र्त्यपातालरूपे लोकत्रये “यदि त्रिलोकी गणनापरा
स्यात्” नैष० । “त्रियं त्रिलोकीतिलकः स एव” माघः ।

त्रिलोकेश पु० त्रयाणां लोकानामीशः उत्तरपदद्विगुघटित-
स्तत्पुरुषः । १परमेश्वरे “त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः” विष्णु० ।
२स्त्रुत्ये शब्दच० । त्रिलोकेश्वरादयोऽप्यत्र ।

त्रिलोचन पु० त्रीणि लोचनानि यस्य । १शिवे “त्रिलो-
चनैकांगतया दुरासदः” रघुः । “त्रिलोचनस्तानुपचक्र-
मे च” कुमा० । २काशीस्थे चतुर्दशमहालिङ्गान्तर्गते
लिङ्गभेदे न० । “द्वितीयं च त्रिलोचनम्” ७५ अ० ।
तन्माहात्म्यं च तत्रैव दृश्यम् । २लोचनत्रययुक्ते त्रि०
“सुखेन पूर्णेन्दुनिभस्त्रिलोचनः” माघः । ४दुर्गायां स्त्री ।
“लोचनत्रयधंयुक्ताम्” दुर्गाध्यानाक्तेः ।

त्रिलोचनाष्टमी स्त्री गौणचान्द्रज्यैष्ठ्याष्टम्याम् “ज्यैष्ठे-
मासि नृपश्रेष्ठ ! ज्यैष्ठ्याष्टम्यां त्रिलोचनम् । यः पूजयति
देवेशमीशलोकं स गच्छति” संवत्सरकोसुदीष्टतमविष्य-
पुराणम् । “ज्यैष्ठे मास्यसिते पक्षे अष्टम्याञ्च महेश्वर ! ।
शिवार्चने च तत्लोकं लभते नाम संशयः” उत्तरकामा-
ख्यातन्त्रे ११ पटले ।

त्रिलोहक त्रि० त्रीणि लौहानि धातवो यत् कपसंज्ञायां
कन् वा । सुवर्णरजतताम्रमये पात्वादौ ।

त्रिलोही स्त्री त्रीणि लौहानि साधनत्वेनाख्यस्याः
गोरा० डोष । सुवर्णरजतताम्रपरिमाणभेदेन निर्मिते
सुद्राभेदे “अथ मन्त्रिणां हिताधीय त्रिलोही सुद्रा
निरूप्यते । सोमसूर्याग्निरूपाः सूर्या लौहत्वं
तथा । रौप्यमिन्दुः क्षृतो हेम सूर्यास्तावो
क्षुताशनः । लौहभागाः सप्तहिष्टाः स्वराद्यलर-
संख्यया । तैर्लोहेः कारयेन्मुद्रामसङ्कलितसङ्कताम् ।
एतु स्वराः क्षृताः सौम्याः स्युः सौराः शुभोदयाः ।
आन्तेया व्यापकाः सर्वे सोमसूर्याग्निदेवताः । स्वराः
धोऽङ्ग विख्याताः स्युः पञ्चविंशतिः व्यापका दश
ते कामधनधर्मप्रदायिनः । साष्टं सहस्रं संजय्य स्पृदा
तां जुहुयात्ततः । तस्यां सम्पातयेन्मन्त्री सर्पिणा पूर्वं
संख्यया । निःक्षिप्य कुम्भे तां सुद्रामभिषेकोक्त
वर्त्मना । आवाह्य पूजयेद्देवीसुपचारैर्विधानतः । अभि-
षिच्य विनीताय दद्यात्तां सुद्रिकां गुरुः । इयं सुद्रा
क्षुद्ररोगविषमज्वरनाशिनी । व्यालचौरवृगादिभ्यो
रक्षां कुर्याद्दिशेधतः । युद्धे विजयमाप्नोति धारयन्
मनुजेश्वरः । मन्त्रसिद्धिकरी पुंसां चतुर्वर्गफलप्रदा ।
धारयन् मनुजां नित्यं देवतुल्यो भवेद्भुवि” तन्त्रमा० ।
त्रिवत्स पु० । त्रयो वत्सा वत्सरा धयोवस्य पृषो० । त्रिवर्ष
ययस्के दृषे । स्त्रियां तु टाप त्रिवत्सा । “त्रिवत्स्य मे
त्रिवत्सा च मे” यजु० १८।२६ । “वत्सो वत्सरः त्रयो वत्सा
यस्य स त्रिवत्सः त्रिवर्षो दृषः तादृशी गौस्त्रिवत्सा”
वेददी० । “सोमक्रयणस्त्रिवत्सः साण्डः” कात्या० श्रौ०
२१।१।४० । “त्रिवत्सस्त्रिवर्षः साण्डः अण्डसंयुक्त
अपमः” कर्कः ।

त्रिवर्ग पु० त्रयाणां धर्मार्थकामानां वर्गः । १ धर्मार्थकामरू-
पेषु पुरुषार्थेषु, अमरः २ त्रिफलायां, शकटविक्रमे, मेदिनि०
साङ्ख्योक्ते ४ सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रये । “अयःस्थानं च
हृद्भ्यस्त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्” अमरोक्ते राज्ञाभायव्यय-
हृद्भिरूपेषु ५ पदार्थेषु च । “त्रिवर्गपारीणमसौ भवन्तम्”
भट्टिः । “धर्मार्थायुच्यते अयः कामार्थो धर्मएव च ।
अर्थ एवेह तु अर्थस्त्रिवर्ग इति तु स्थितिः” । “-
राजा प्रणयन् सत्यं त्रिवर्गेणाभिवर्द्धते” मनुः ।

त्रिवर्णक न० त्रयो वर्णाः पुष्पेष्वस्य कप् । १ गोक्षुरे । २ त्रि-
फलायां, शकटौ । समा० हि० पात्वा० स्वार्थे कन् ।
४ ब्राह्मणश्चक्षियवैश्वरूपे द्विजातिवर्णत्रये न० मेदि० ।
५ स्थानरक्तपीताम्बुके वर्णत्रये च ।

त्रिवर्त्तु न० त्रिषु वचनादिषु ऋतुषु वर्त्तते दृढ-उन् । वस-
न्नादिके ऋतुत्रये प्रातरादिकाले अतिशयेन वर्त्तमाने
आदित्यतेजसि । “त्रोष्णि वा आदित्यस्य तेजांसि वसन्ते
प्रातर्ग्रीष्मे मध्यन्दिने शरदपराल्ने” इति स्रुतेस्तस्य वस-
न्नादिषु प्रातरादिकालभेदेऽतिशयेन वर्त्तमानत्वात् तथा-
त्वम् । “त्रिवर्त्तु ष्योतिःस्वभिष्टु ष्ये” ऋ० ७.१०।१२
“त्रिवर्त्तु त्रिष्वृत्तुष्वतिशयेन वर्त्तमानम्” भा० ।

त्रिवर्त्मन् पु० त्रीणि वर्त्मन्यस्य । देवयानापिष्टयानदक्षि-
णायानरूपमार्गत्रययुक्ते जीने “स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रि-
वर्त्मा प्राणाधिपः स करोति स्वकर्मभिः” श्वेता०
५।७। त्रीणि वर्त्मानि देवयानादयो मार्गभेदा अष्टेति
त्रिवर्त्मा धर्माधर्मज्ञानमार्गभेदान् अर्हति वा” भा०
२ गङ्गायां स्त्री । त्रिगुणितं वर्त्म । ३ स्वर्गमर्त्यपातालस्थे
मार्गे “ऊर्ध्ववर्ती महापुण्यां मधुवर्ती त्रिवर्त्मा गाम्” ।
भा० आनु० २६ अ० ।

त्रिवर्ष त्रि० त्रयो वर्षा त्रयोऽस्य । त्रिवर्षयस्के १ प्राणिनि ।
“न त्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया” मनुः । २ त्रिहा-
यण्यां गवि स्त्री “त्रिहायणो त्रिवर्षा गौः” अमरः ।
स्वार्थे क । त्रिवर्षिका तत्त्वार्थे । त्रिगुणितो वर्षः या० त० ।
३ वर्षत्रये पु० न० “न सिद्धयर्हति वाढं त्रिवर्षं वपनस्य
च” सुश्रुतः ।

त्रिवर्षीय त्रि० त्रिवर्षे भयः गृहा० छ । त्रिवर्षभवे “एकैकं
वै त्रिवर्षीयं तेन पीवान् शुना सह” भा० आनु० ८।३३०
त्रिवार त्रि० त्रयो वारा अस्य । १ वारत्रययुक्ते । २ गरुडात्मजभेदे
पु० । “त्रिवारः समवारश्च वाल्मीकिदीपकस्तथा” भा०
८०।१०० अ० गरुडात्मजोक्तौ ।

त्रिविक्रम पु० त्रयो विक्रमाः पादत्यागा अस्य । १ विष्णौ
अमरः त्रिक्रमयद्धे दृष्टम् । “आनन्दो नन्दानन्दः
सत्यधर्मस्त्रिविक्रमः” विष्णुस० । “त्रयो विक्रमास्त्रिषु लो-
केषु विक्रमः क्रान्तं यस्य स त्रिविक्रमः “त्रोष्णि पदानि
त्रिक्रमे” स्रुतेः त्रयो लोका विक्रमाः क्रान्ता येनेति
वा । “त्रिरित्येवं त्रयो लोकाः कीर्तिता स्तिसत्तमैः ।
क्रमसे तांस्तथा सर्वास्त्रिविक्रमो जनार्दन !” विष्णुसं०
भाष्येष्टतद्विरिंवाक्ये तन्नाम निरुक्तिर्दर्शिता । इत० ।
२ लोकत्रयक्रमणे पु० “त्रिविक्रमे यथा विष्णुः सर्वदैवबधे
पुरा” रामा० ख० ७८ अ० ।

त्रिविद्य पु० त्रिस्तो विद्याऽस्य । त्रिवेदज्ञे द्विके ।

त्रिविध त्रि० त्रिस्तो विधा अस्य । त्रिप्रकारे “अथ त्रिविध-

दुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः” सां० सू० । “त्रि-
विधदुःखञ्चाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकरूपम् । “देवत्वं
सात्त्विकं यान्ति मनुष्यत्वञ्च राजसाः । तिर्यक्त्वं ता-
मसा नित्यमत्येषा त्रिविधा गतिः” मनुः । परब्रह्मे
प्राप्तमभ्यासं मनसाऽनिरुद्धचित्तनम् । वितथाभिनिवेशश्च
त्रिविधं कर्म मानसम्” मनुः । नित्यं नैमित्तिकं काव्यं
त्रिविधं ज्ञानमिदं प्रोक्तं” दत्तसं० । सात्त्विकादिभेदेन
अज्ञादिवैविध्यं गीतायामुक्तं यथा

“त्रिविधा भवति अज्ञा देहिनां सा स्वभावजा ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तं शृणु । सत्त्वा-
तुरुपा सर्वस्य अज्ञा भवति भारत । अज्ञामयोऽयं
पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः । यजन्ते सात्त्विका
देवान् यच्छरणांस राजसाः । भूतान् प्रेतगणांश्चान्ते
यजन्ते तामसा जनाः । अशास्त्रविहितं चोरं तथ्यन्ते
ये तपो जनाः । दम्भाच्चद्वारसंयुक्ताः कामरागवका-
न्विताः । कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतयाममचेतसः । मां
चैवान्तःशरीरस्थं तान् विद्वन्प्राचुरनिश्चयान् । आहारा-
स्तपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः । यज्ञस्तपस्तथा
दानं तेषां भेदमिमं शृणु । आयुःसत्त्वबलारोग्यसुख-
प्रीतिविवर्द्धनाः । रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आ-
हाराः सात्त्विकप्रियाः । कटुश्चलवणान्त्युपातीष्णरूक्ष-
विदाहिनः । आहारा राजस्येष्टा दुःखशोकामय-
प्रदाः । यातयामं गतरसं पूतिपय्युषितं च यत् ।
उच्छिष्टमपि चाग्नेयं भोजनं तामसप्रियम् । अफला-
काङ्क्षिभिर्यज्ञो विधितो य इज्यते । यष्टव्यमेवेति
ममः समाधाय स सात्त्विकः । अभिसन्धाय तु फलं
दम्भार्थमपि चैव यत् । इज्यते भरतश्रेष्ठ ! तं यज्ञं
विद्धि राजसम् । विधिहीनमसृष्टाद्यं मन्त्रहीनमट-
क्षणम् । अज्ञाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते । देव-
हिजगुरुप्राप्तपूजनं शौचमार्जवम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा च
शाश्वरं तप उच्यते । अतुल्ये गकरं वाक्यं सत्यं प्रिय-
हितञ्च यत् । स्वाध्यायःभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप
उच्यते । मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिष्पन्नः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते । अज्ञया परया
तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः । अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सा-
त्त्विकं परिचक्षते । सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन
चैव यत् । क्रियते तदिह प्राक्तं राजसं चक्षुषधुम् ।
मूढप्राज्ञेपात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः । परस्मैव-

सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् । दातव्यमिति यद्दानं
दीयतेऽनुपकारिणे । देहे काले च पात्रे च तद्दानं
सात्त्विकं सृजतम् । यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलसुद्दिश्य वा
पुनः । दीयते च परिकल्पितं तद्दानं राजसं सृजतम् ।
अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते । असत्कृतभव-
ज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् । अज्ञातत्वादिति निर्देशो
ब्रह्मणस्त्रिविधः सृजतः । ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च
विहितः पुरा । तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपः-
क्रियाः । प्रयत्ने विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनान् ।
तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः । दानक्रियाश्च
त्रिविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः । सद्भावे साधुभावे
च सदित्येतत् प्रयुज्यते । प्रशस्ते कर्मणि तथा सत्कृतः
पार्थ ! युज्यते । यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति
चोच्यते । कर्म चैव तदधीयं सदित्येवाभिधीयते ।
अथइत्याहुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् । असदित्युच्यते
पार्थ ! न च तत् प्रेत्य नो इह” १७७० ।

“संज्ञास्य सहावाहो ! तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् । त्या-
गस्य च कृषोक्तेः । पृथक् केशिमिच्छेद ! भगवानुवाच ।
काव्यानां कर्मणां न्यासं संज्ञासं कवयो विदुः । सर्वकर्मफल-
त्यागं प्राप्नुय्यागं विचक्षणः । त्याज्यं दोषवदित्येके कथं
प्राप्नुमनीषिणः । यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति
चापरे । निश्चयं शृणु मे तत् त्वयागे भरतसत्तम ! ।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र ! त्रिविधः संप्रकीर्तितः । यज्ञदा-
नतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् । यज्ञो दानं तपश्चैव
पावनानि मनीषिणाम् । एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं
त्यक्त्वा फलानि च । कर्तव्यानीति मे पाथे ! निश्चितं
मतमुत्तमम् । नियतस्य तु संज्ञासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागश्चात्मसः परिकीर्तितः । दुःखमित्येव
यत् कर्म कायक्लेशभयात्प्रजोत् । स कृत्वा राजसं त्यागं
नैव त्यागफलं लभेत् । कार्यमित्येव यत् कर्म नियतं
क्रियतेऽर्जुन ! । सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्यागः सा-
त्त्विको मतः । न ह्येष्टकुशलं कर्म कुशले नानुपपद्यते ।
त्यागो सत्त्वसमाविष्टो मेधावी विद्वंसंग्रहः । न हि देह-
भृता शक्यं त्यक्तुं कर्मापदशेषतः । यस्तु कर्मफलत्यागी
स त्यागीत्यभिधीयते । अनिरुद्धं मिश्रञ्च त्रिविधं
कर्मणः फलम् । भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां
कश्चित् । पञ्चेमानि सहावाहो ! कारणानि निबोध
मे । सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धमे सर्वकर्मणाम् ।

अविधानं तथा कर्त्ता करणञ्च पृथग्विधम् । विविधाश्च
पृथक् चेष्टा दैवं चेमात् पञ्चमम् । शरीरवाङ्मनोभि-
र्यत् कर्म प्रारभते नरः । न्यायं वा विपरीतं वा पञ्चैते
तस्य हेतवः । तत्रैवं सति कर्त्तारमात्मानं केवलन्तु यः ।
पश्यत्यस्तबुद्धित्वाच्च पश्यति स दुर्मतिः । यस्य नाह-
ङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते । हत्वापि स इमा
ल्लो कान् न हन्ति न निवध्यते । ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता
त्रिविधा कर्मचोदना । करणं कर्म कर्त्ताति त्रिविधः
कर्मसंयुक्तः । ज्ञानं कर्म च कर्त्ता च त्रिवैव गुणभेदतः ।
प्रोचते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि । सर्वभूतेषु
येनैकं भावमव्ययमीक्षते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं
विद्धि सात्त्विकम् । पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्
पृथग्विधान् । वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राज-
सम् । यत्तु ज्ञत्स्नदेकस्मिन् कार्ये सक्रमहेतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदस्य तत्तामसमिति स्मृतम् । नियतं सङ्ग-
रहितमरागद्वेषतः कृतम् । अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्
सात्त्विकमुच्यते । यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण
वा पुनः । क्रियते बहुलायासं तद्वाजससुदाहृतम् ।
अनुबन्धं ज्ञेयं हिंसासनपेक्ष्य च पौरुषम् । मोहादार-
भ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते । सुक्तसङ्कोऽनहंवादी धृत्यु-
त्साहसमन्वितः । सिद्धप्रसिद्धोर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक
उच्यते । रागी कर्मफलप्रेप्सुर्बुद्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्तितः । अयुक्तः
प्राकृतः स्वप्नः शठो नैकतिकोऽलसः । विषादी दीर्घसूत्री
च कर्त्ता तामस उच्यते । बुद्धेर्भेदं धृतेस्त्वैव गुणतस्त्रि-
विधं शृणु । प्रोचमानमग्रेण पृथक्त्वेन धनञ्जय ! ।
प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च कार्याकार्ये भयाभये । बन्धं भोजञ्च
या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ ! सात्त्विकी । यया धर्ममधर्मञ्च
कार्यञ्चाकार्यमेव च । अयथायत् प्रजानाति बुद्धिः
सा पार्थ ! राजसी । अधर्मं धर्ममिति या मन्यते
तमसाहता । सर्वार्थान् विपरीतान्श्च बुद्धिः सा पार्थ !
तामसी । धृत्या यया धारयते मनःप्रायेन्द्रियक्रियाः ।
योगेमाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ ! सात्त्विकी ।
यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन ! । प्रसङ्गेन
कलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ ! राजसी । यया रूपा
भयं शोकं विषादं मदमेव च । न विमुञ्चति दुर्मेधा
धृतिः सा पार्थ ! तामसी । सुखं त्विदानीं त्रिविधं
शृणु मे भरतर्षभ ! । अभ्यासाद्भवति यत्तु दुःखान्नाञ्च

निगच्छति । यत्तदप्ये विपश्मिव परिणामेऽन्ततोपमम् ।
तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् । विषये-
न्द्रियसंयोगात् यत्तदप्येऽन्ततोपमम् । परिणामे विप-
श्मिव तत् सुखं राजसं च्युतम् । यदप्ये चातुवन्धे च
सुखं मोहनमात्मनः । निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामस-
सुदाहृतम् । न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
सत्त्वं प्रकृतजैस्तेजैः यदेभिः स्यान्नभिर्गुणैः” १८५० ।
त्रिविधार्थश्च विष्णुक्तोऽर्थशब्दे १६७ पृ० उक्तः ।
अन्यस्य त्रैविध्यं यथायथं यथास्थाने उक्तं वक्ष्यते च ।
उत्पातशब्दे उत्पातत्रैविध्यमुक्तम् । तस्य भावः भृज् ।
तत्रैविध्यं त्रिप्रकारत्वे “एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव
इष्यते” भाषा० । “त्रैविध्यादियमर्थानां प्रत्येकं त्रि-
विधा मता” सा० द० ।

त्रिविष्टप न० विगन्त्यस्मिन् सुकतिनः विश-कपन् तट-
पत्तञ्च । “विटपयिष्टपविशिपोलपाः” उणा० उज्ज्वल-
दत्तेन विष्टपेत्यत्र पिष्टपेति पठितम् । अन्ये तत्र दन्त्यो-
ष्पादितया पठुः । “यत्र ब्रह्मस्य विष्टपमित्यादि-
प्रयोगात् “विष्टपं भुवनं जगत्” अमरपण्ये विष्ट-
पेति पाठस्य क्षीरस्वामिप्रभृतिसम्मतत्वाच्च । तृतीयं
विष्टपम् दृष्टौ त्रिभागवत् संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वम् ।
१४४ अमरटीकायां स्वामी । “त्रिविष्टपस्येव पतिं
जयन्तः” रघुः । “स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य धर्मराजो युधि-
ष्ठिरः” भा० ख० १५० । समा० द्वि० । २ त्रिभुवने न०
त्रिविष्टपसदृ ५० त्रिविष्टपे स्वर्गे सीदति सद-किप् । देवे
हन्ता० ।

त्रिविष्टप्य न० त्रीणि विष्टपानि यत्र । त्रिदण्डरूपे अय-
दम्भलये “य इमां कुण्डिकां भिन्द्यान्नविष्टप्यं च यो
हरेत् । वासश्चापहरेत् तस्मिन् कथं ते मानसं भवेत्” ।
“अयोश्च नाम वार्ताश्च त्यक्त्वा पुत्रान् ब्रजन्ति ये । त्रि-
विष्टप्यश्च वासश्च प्रतिगच्छन्त्यबुद्धयः” भा० शा० १८ अ० ।
त्रिविस्त त्रि० त्रीणि विस्तानि स्वर्गकर्षणमूल्यान्यनहेति ठक्
तस्य वा लुक् । स्वर्गकर्षणमूल्याह । लुगभावे त्रैविस्तिक
तत्त्वार्थे त्रि० ।

त्रिविस्तीर्ण ५० त्रिभिः विस्तीर्णः । शुभलक्षणभेदान्विते
पुरुषे । “त्रिपृष्ठलुगसीरो हातिश्चल्लक्षणन्विति” ऊप-
क्रमे “ललाटकटिवज्रोभिस्त्रिविस्तीर्णो यथाह्लादो ।
सर्वतजोऽतितिगैत्र्यर्थं तथा प्राप्स्यति नान्यथा” काशी०
१४५० । त्रिपृष्ठशब्दोऽप्यत्र ठ० स० ६८ अ० तु “उरो

कलाटं यदनञ्च पुंसां विस्तीर्णमेतन्निवर्तयं प्रशस्तम्”
विस्तीर्णचतुष्प्रशस्ततयोक्तमिति भेदः । [माके राजनि० ।
त्रिवीज पु० त्रीणि त्रीणि वीजानि प्रतिफलं यस्य । ग्रा-
त्रिवृत्(ता) पु० त्रीन् अवयवान् दृश्योति दृ-क्रिप् त्रिभिरव-
यवैर्हता वा । (तैत्तिरि) औषधिभेदे, अमरः “श्वेता
त्रिवृद्रोचनी स्यात् स्वादुरक्षणा समीरकृत् । कृष्णा
पित्तज्वरहो हृदिपित्तगोषोदरापहा । श्वेतकृष्णभेदेन
द्विविधा त्रिवृदुच्यते । ग्रामा त्रिवृत्ततो ह्रीनगुणा
तीव्रा विरेचिका । सूक्ष्मादाहमदभ्रान्तिकरुतोत्कर्षण-
कारिणी” भावप्र० । वर्तनं दृत् त्रिः तिस्रः दृतो यत् ।
एकस्य त्रिगुणस्य त्रिवारे त्रिसंख्यामिति च दृत्तिः
तन्मोक्षारणात् । त्रिविधात्रिगुणिते त्रि० “विप्रसोर्द्धदृत्
त्रिवृत्” इति मनुः त्रिगुणितस्त्वत्तयस्यैवोपधीतरूपत्वा-
त्तथार्थता । त्रिवर्त्तते दृत्-क्रिप् । मिश्रितेषु श्वेतोजलान्त्रेषु
च । “तासां त्रिवृत् त्रिवृत्मेकैकां करवाणि” छा० उ०
४ त्रिगुणिते “यजेत वाग्धमेधेन स्विजिता गोधमेन वा ।
अभिजिह्वजिह्वभ्यां वा त्रिवृताग्निदुतापि वा” मनुः ।
त्रिभिर्हृग्यजुःसामभिर्वर्त्तते दृत्-कर्तरि क्रिप् । ५ यथो
५० । “यः सुपथो यजुनीम हन्द्गोतास्त्रिदृष्टिराः”
भा० शा० ४७ अ० । “त्रिवृत् यज्ञः शिरोऽस्य” नीलक०
त्रिस्त्रिवर्त्तते सृजगर्भस्य त्रिगुणस्य वीप्सार्थत्वम् ।
हृदग्विषेपाणां नवके । यथोक्तं सामसंहिताभाष्ये

“लौकिको वाक्यगोवार्थस्त्रिवृदादेः समत्वतः । उभौ
विध्यर्थवाक्ये कथाक्यत्वात्स्विहान्तिमः । “त्रिवृदुर्वाह्य-
वमानम्” इति श्रुतौ त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यं लोकासिद्धो-
ऽर्थः वाक्यगोषादक-त्रयात्मकेषु सूक्तेष्ववस्थितानां बहि-
ष्यवमानात्मक-स्रोतनिष्पादन-लभाणाम् “उपास्मै गा-
यता नरः (उ १ प्र० १२, १२४) इत्यादीनाम्भ्यां नव-
कैरर्थः तत्तु धर्मनिर्णये वेदस्य प्रबलत्वेऽपि पदपदार्थ-
निर्णये लोकवेदयोः समान-बलवत्त्वात् उभावर्थौ विक-
ल्पेन ग्रहीतव्यौ, इति चेत्—मेयम्, लौकिकार्थ-स्वी-
कारपक्षे विधिवक्त्रे त्रैगुण्यमर्थः, अर्थवाद-वाक्ये
कोटिगुणानाम्भ्यां नवकम्, इत्येवं विध्यर्थवादयोर्वैविध-
करगत्यादेकवाक्यत्वं न स्यात्, अतः एकवाक्यत्वाय को-
टिगुणानां नवकमेव विधिवक्त्रे नियतोऽर्थः” ।

त्रिवृत्करण न० ६३० । तेजो जलास्त्रानां त्रयात्मककरणे
तत्प्रकारश्च छा० उ० भाष्ये दर्शितो यथा

“तासां त्रिवृत् त्रिवृत्मेकैकां करवाणीति सेयं देवते-

मास्तिष्ठो देवता अनेनैव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे
व्याकरोत् । तासां त्रिवृत् त्रिवृत्मेकैकामकरोद्यथा
तु खलु सोम्येमास्तिष्ठो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति
तन्मो विजानहीति । यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं
यच्छुक्तं तदपां, यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादग्नेरग्नित्वं वाचा
रम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ।
यदादित्यस्य रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं, यच्छुक्तं तदपां,
यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादादित्यादादित्यत्वं वाचा-
रम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ।
यच्चन्द्रमसो रोहितं रूपं, तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्तं तदपां,
यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाच्चन्द्राच्चन्द्रत्व वाचारम्भणं विकारो
नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् । यद्विद्युतो
रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्तं तदपां यत्कृष्णं
तदन्नस्यापागाद्विद्युतो विद्युत्त्वं वाचारम्भणं विकारो
नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ।

“सैवं त्रिवृत् देवता अनुप्रविश्य स्वात्मावस्थे वीजभूतेऽ
व्याकृते नामरूपे व्याकरवाणीतीक्ष्णत्वा तासाञ्च त्रिवृत्तां
देवतानामेकैकां त्रिवृत् त्रिवृत् करवाणि एकैकस्याः
त्रिवृत्करणे एकैकस्याः प्राधान्यं द्वयोर्द्वयोरुणभावोऽ
न्यथा हि रज्ज्वा इवैकमेव त्रिवृत्करणं स्यात् । न तु
त्रिवृत्तां पृथक् त्रिवृत्करणमिति । एवं हि तेजोबच्चानां
पृथङ्नामप्रत्ययलाभः स्यात्तेज इदमिमा अपोऽस्मिन्नि-
मिति च । प्रथङ्नामप्रत्ययलाभे देवतानां सत्यग्व्यव-
हारस्य प्रसिद्धिः प्रयोजनं स्यात् । एवमीक्षित्वा सेयं देवते
मास्तिष्ठो देवता अनेनैव यथाक्तेनैव जीवेन सूर्यबिम्ब-
वदनः प्रविश्य वैराजं पिण्डं प्रथमं देवतादीनां च
पिण्डाननुप्रविश्य यथासङ्कल्पमेव नामरूपे व्याकरोदसौ-
नामायमिदं रूपं इति तासाञ्च देवतानां गुणप्रधानभावेन
त्रिवृत् त्रिवृत्मेकैकामकरोत् कृतवती देवता । त्रिवृत् ताव-
देवतादिपिण्डानां नामरूपाभ्यां व्याकृतानां० तेजोबच्च-
भयत्वेन त्रिधात्वं यथा तु खलु बहिरिमाः
पिण्डेभ्यस्तिष्ठो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मो मम
निगदतो विजानीहि विस्मयमध्वारयोदाहरणतः ।
यत्तद्देवतानां त्रिवृत्करणसक्तं तत्सैवदाहरणसुच्यते ।
उदाहरणं नामैकदेशप्रसिद्धाशेषप्रसिद्धार्थसुदासुच्यत
इति । तदेतदाह यदग्नेः त्रिवृत्कृतस्य रोहितं रूपं
प्रसिद्धं लोके तदत्रिवृत्कृतस्य तेजसो रूपमिति विद्धि ।
तथा च यच्छुक्तं रूपमग्नेरेव तदपासत्रिवृत्कृतानाम्

यत्कृष्णं तस्यैवाग्ने रूपं तदज्ञस्य पृथिव्या अतिष्ठत्कृ-
ताया इति विद्मः । तत्रैवं सति रूपवयव्यतिरेकेणाग्नि-
रिति यन्नान्यसे त्वं तस्याग्नेरग्नित्वमिदानीमपागादप-
गतम् । प्राप्सू पतयविवेकविज्ञानाद्याग्निबुद्धिरासी-
त्तेजसाग्निबुद्धिरपगताग्निशब्दश्चेत्यर्थः । यथा दृश्यमान
रक्तोपधानसंयुक्तः स्फटिको गृह्यमाणः पद्मारागोऽयमिति
शब्दबुद्धीः प्रयोजको भवति प्रागुपधानस्फटिकयोर्विवेक
विज्ञानात्, तद्विवेकविज्ञाने तु पद्मारागशब्दबुद्धी निवर्त्तते
तद्विवेकविज्ञानस्तद्वत् । ननु किमतु बुद्धिशब्दकल्पनया
क्रियते प्राप्सू पतयविवेककरणादग्नेरवासीत्तदग्नेरग्नित्वं
रोहितादिरूपविवेककरणादपागादिति युक्तम् । यथा
तन्त्रपकर्षणे पटाभावः । मैत्रं बुद्धिशब्दमात्रमेव ह्यग्नि-
र्यत आह वाचारम्भणमग्निर्नाम विकारो नामधेयं
नाममात्रमित्यर्थोऽतोऽग्निबुद्धिरपि नृपेय । तर्हि किं तत्
सत्यं ? त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं नाणुमात्रमपि रूपतय-
व्यतिरेकेण सत्यमस्तीत्यवधारणार्थः । तथा यदादित्यस्य
यज्ञन्द्रमसो यद्विद्युत इत्यादि समानम् । ननु यथा तु
खलु सोम्येमास्तिष्ठो देवतास्त्रिष्टुप्त्रिष्टुप्कैका भवति
नन्म विजानीहीत्युक्त्वा तेजस एव चतुर्भिरेषुदाहरणै-
रग्न्यादिभिस्त्रिष्टुप्करणं दर्शितं नावन्नयोऽनुदाहरणं दर्शितं
त्रिष्टुप्करणे । नैष दोषः । अथवाविषयाण्येषुदाहर-
णान्येवमेव च दृष्टव्यानेति मन्यते श्रुतिः । तेजस उदा-
हरणमुपलब्धार्थम्, रूपवत्त्वात् स्पर्शार्थत्वोपपत्तेश्च ।
गन्धरसयोरनुदाहरणं त्रयाणामसम्भवात् न हि गन्ध-
रसौ तेजसि स्तः । स्पर्शशब्दयोरनुदाहरणं विभागेन
दर्शयितुमशक्यत्वात् । यदि सर्वं जगत्त्रिष्टुप्कृतमित्य-
ग्न्यादिवज्जीणि रूपाणीत्येव सत्यमग्नेरग्नित्ववदपागा-
ज्जगतो जगत्त्वम् । तथाऽज्ज्ञस्यापि अप्सुङ्गत्वादाप-
इत्येव सत्यं वाचारम्भणमात्रमज्ञम् । तथापि सति तेजः-
शुङ्गत्वाद्वाचारम्भणत्वे तेज इत्येव सत्यम् । तेजसोऽपि
सच्छुङ्गत्वाद्वाचारम्भणत्वं, सदित्येव सत्यमित्येवोऽर्थो
विभजितः । ननु वायुन्नरिक्ते त्वत्त्रिष्टुप्कृते तेजःप्रभृति-
ष्वनन्तर्भूतत्वादविशिष्येते । एवं गन्धरसशब्दस्पर्शावा-
वशिष्टा इति । कथं ? सतो विज्ञानेन सर्वमन्यद्विज्ञातं
भवेत्तद्विज्ञाने वा प्रकारान्तरं वाच्यम् । नैष दोषो रूपव-
द्द्रव्ये सर्वस्य दर्शनात् । कथं, तेजसि तावद्रूपवति शब्द-
स्पर्शयोरप्युपलब्धाद्वायुन्नरिक्तेयोस्तत्र स्पर्शशब्दगुणवतोः
सङ्गाधोऽनुमीयते । तथावन्नयो रूपवतो रसगन्धान्

भावि इति । रूपवतां त्रयाणां तेजोऽवधानां त्रिष्टकरण
प्रदर्शनेन सर्व्वं तदन्तर्भूतं सहकारत्वाच्चीग्येव रूपाणि
विज्ञातं मन्यते श्रुतिः । न हि मर्त्तं रूपवत् द्रव्यं
प्रत्याख्याय वायुकाशयोस्तद्गुणयोग्यत्वरसयोर्वा यक्ष्य-
वस्ति ! अथ या रूपवतामपि त्रिष्टकरणं प्रदर्शनार्थमेव-
मन्यते श्रुतिः यथा तु त्रिष्टकृतौ त्रीग्येव रूपाणीत्येव
सत्यं तथा पञ्चीकरणेऽपि सप्तानो न्याय इत्यतः सर्व्वस्य
सहकारत्वात्मनो विज्ञानेन सर्व्वमिदं विज्ञातं स्यात्तदेक-
मेवाद्वितीयं सत्यमिति सिद्धमेव भवति” भाष्यम् ।

क्षित्यादित्याणां प्रत्येकं द्वेधा विभागे द्वितीयाङ्गस्य पुन-
र्द्वेधा विभागे च एकैकस्मिन् स्वस्वेतरद्वितीयांशाङ्गयो-
जनरूपं पञ्चीकरणवत् त्रिवृत्करणम् “द्विधा वि-
धाय चैकैकं द्विधा च प्रथमं पुनः । स्वस्वेतरद्वितीयांगैर्यो-
जनात् तत्रात्मकाश्च ते” इत्युक्तीत्या कल्पम् ।

त्रिवृत्पर्याणी स्त्री त्रिषु दोषेषु वर्तन्ते नाशनाय त्रिसुत् त्रिदोष-
घ्नम् पर्यायमस्याः । (हेलञ्चा) हिलभोचिकायाम् शब्दः च ।

द्विष्टता स्त्री विराष्टता । श्रुतिवृत्ति व्यस्यरः । श्रुति-
राष्टते द्विष्टते द्विष्टते । “द्विष्टता (मेखला) ग्रन्थिनैकेन
तिभिः पञ्चभिरेव वा” मनुः ।

त्रिवृत्तिका स्त्री तिस्रः वृत्तयोऽस्याः कप् । ३ त्रिवृत्ति
राजनि० । २ त्रिधा वृत्तियुक्ते ति० ।

विद्वद्दे ५० ऋगाद्यात्मना त्रिवर्षते विद्वत् कर्म० । १ त्रयां
वेदत्रये तदुत्पन्ने २ प्रणवे च । “ऋचो यजूंषि चान्यानि
सामानि विविधानि च । एष (प्रणवः) ज्ञेयस्त्रिद्वेदो
यो वेदैर्न स वेदवित् । आद्यं यत् त्रप्रणवं ब्रह्म त्रयी
यस्मिन् प्रतिष्ठिता । स गुह्योऽन्यस्त्रिद्वेदोयस्तं वेद स
वेदवित्” मनुः ।

तिर्वे(णि)णी स्त्री तिस्रः वेणयः प्रवाहाः विक्किन्नाः सं-
युक्ता वा यत् ततः इदन्तात् वा डीप् । गङ्गा-
यमुनासरस्वतीनां विक्किनप्रवाहे षट्क्षिणप्रयागे युक्त-
प्रवाहे २ प्रयागे तीर्थभेदे च दक्षिणप्रयागसीमा च
यथा “प्रद्युम्नस्य हृदात् वास्ये सरस्वत्यास्तथोत्तरे ।
तद्दक्षिणप्रयागन्तु गङ्गातो यमुना गता” प्रा० त० ।
तिवेग्या इदम् शिवा० व्यण् । तैवेण । तदीये ति० ।

‘त्रिविणं पुं त्रयो वेणवी यत् । रथमुखस्य ऽवयवभेदे भज्जाद्य-
चि० । ‘अद्यास्त्रिवेणुं तल्पञ्च तिलगोव्यधमच्छरैः’
भा० व० २४१क० ।

तिवेद पु० त्रीन् वेदान् वेत्ति विद-अण् उप० स० त्रयो वेदा

अधीतत्वेन सन्त्यस्य क्वच या । श्वेततृयपेत्तरि । “नाय ।
न्द्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वांगी सर्वविश्रयी” मनुः ततः
स्वार्थे ब्राह्मणं ध्यज् । त्रैव्या तदर्थे “त्रैवेद्याः शुच-
योदानाः” गीता । त्रिगुणितो वेदः शा०त० । श्वेततृये
शतद्विहितकर्मणि च “त्रिवेदसंयोगाच्च” कात्या० श्रौ०
२५।१४।२७ । “वेदतृयविहितकर्मयोगो ब्राह्मणः” कर्कः ।
त्रिवेला स्त्री तिस्रो वेला सोमानोऽस्याम् । त्रिवृति (तेश्रोहि)
राजनि० ।

त्रिशक्ति स्त्री त्रिगुणिता शक्तिः । १कालीतारात्रिपुरारूपे
तन्त्रोक्ते देवीतृये “त्रिशक्तिविषये देवि ! क्रमदीक्षा
प्रकीर्तिता” तन्त्रसा० इच्छाज्ञानक्रियारूपे ऐश्वरे शक्तित्वये
प्रभावोत्साहमन्त्रजे राज्ञां शक्तित्वये । ब० ब्री० ।
४त्रिगुणात्मके प्रधाने च । [१परमेश्वरे २विजिगीषुन्त्रये च ।
त्रिशक्तिधृत् पुं त्रिशक्तिं इच्छादिशक्तित्वं धरति धृ-किप् ।
त्रिशङ्कु, पुं त्रयः शङ्कुव इव यत्न । १माळारि २शूलभे-
जेदि० । ३चातकषणे शब्दच० । ४खद्योते शब्दमा० ।
५सूर्यवंशे नृपभेदे । तस्य नामनिर्गतिः हरिवं० ११२०
दर्शिता यथा

“अविद्यमाने मांसे तु वशिष्ठस्य महात्मनः । सर्वका-
मदुषान्दोग्ध्रौ ददर्श स नृपात्मजः । तां वै क्रोधाच्च
भोज्याञ्च अमाञ्चैव क्षुधार्दितः । दशधर्मगतो राजा
जघान जनमेजय ! । मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः आलः क्रुद्धो
बभूवितः । त्वरमाणश्च भोरुश्च लुब्धः कामी च ते दश ।
तच्च मांसं स्वयञ्चैव विश्वामितस्य चात्मजान् । भोजया-
मास तच्छ्रुत्वा वशिष्ठोऽप्यस्य चुक्रुधे । क्रुद्धस्तु भगवान्
वाक्यमिदमाह नृपात्मजम् । वशिष्ठ उवाच । पातयेय-
महं क्रूर ! तव शङ्कुमसंग्रहम् । यदि ते द्वाविभौ
शङ्कु न स्यातां यै पुनः कृतौ । पितृश्चापरितोषेण गुरो-
र्दोग्ध्रीवधेन च । अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यति-
क्रमः । वैशम्पायन उवाच । एवं त्रीण्यस्य शङ्कूनि तानि
दृष्ट्वा महातपाः । त्रिशङ्कुरिति होवाच त्रिशङ्कुस्तेन
स स्मृतः” । तस्य सशरीरस्वर्गयानकथा रामा० का० ५७८

“सोऽभिगम्य महात्मानः सर्वानेव गुरोः सुतान्
अभिवाद्यानुपव्येण ह्रिया किञ्चिदवाङ्मुखः । अब्रवीत्
स महात्मानः सर्वानेव कृताञ्जलिः । शरणं वः प्रपद्येऽहं
शरण्यान् शरणं गतः । प्रत्याख्यातो हि भट्टं वो
वशिष्ठेन महात्मान । यद्यु कामो महायत्नं तदनुज्ञा-
तमर्हथ । गुरुपुत्रानहं सर्वान्प्रमथ्य प्रसादये ।

शिरसा प्रणतो याचे ब्राह्मणान् तपसि स्थितान् । ते मां
भवन्तः सिद्धार्थं याजयन्तु समाहिताः । सशरीरो
यथाहं वै देवलोकाभवाप्रयासम् । प्रत्याख्यातो वशिष्ठेन
गतिमन्यां तपोधनाः ! । गुरुपुत्रान्ते सर्वान्नाहं
पश्यामि काञ्चन । इच्छाकृणां हि सर्वेषां पुरोधाः
परमा गतिः । तस्मादनन्तरं सर्वे भवन्तो देवतं मम” ।

“ततस्त्रिशङ्कोर्वचनं श्रुत्वा क्रोधममन्वितम् । ऋषि-
पुत्रगतं राम ! राजानमिदमब्रवीत् । प्रत्याख्यातोऽसि
दुष्मन्धो ! गुरुणा सत्यवादिना । तं कथं समतिक्रम्य
शास्त्रान्तरसुपेयिवान् । इच्छाकृणां हि सर्वेषां पुरोधाः
परमा गतिः । न चातिक्रमिष्ये शक्यं वचनं सत्य-
वादिनः । अशक्यमिति होवाच वशिष्ठो भगवान्ऋषिः ।
तं वयं यै समाहृतुं क्रतुं शक्ताः कथञ्च न । यालि-
शस्त्रं नरन्ध्रेषु ! गम्यतां स्वपुत्रं पुनः । याजने भगवान्
शक्तस्त्रैलोक्यस्यापि पार्थिव ! । अयमानं कथं कर्तुं तस्य
शक्त्यामहे वयम् । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा क्रोधपय्याकुला-
क्षरम् । स राजा पुनरेवैतानिदं वचनमब्रवीत् । प्रत्या-
ख्यातो भगवता गुरुपुत्रैस्तथैव हि । अन्यां गतिं
गमिष्यामि स्वस्ति वोऽस्तु तपोधनाः ! । ऋषिपुत्रास्तु
तच्छ्रुत्वा वाक्यं घोराभिसंहितम् । शेषः परमसंक्रुद्धा-
चक्षुषालत्वं गमिष्यसि । इत्युक्त्वा ते महात्मानो विविशुः
स्वं स्वमाश्रमम् । अथ राक्षसां व्यतीतायां राजा
चण्डालतां गतः । नीलवस्त्रधरो नीलः परुषो ध्वस्त-
मूर्ध्निजः । चितामाल्याङ्गरागश्च आद्यसाभरणोऽभवत् ।
तं दृष्ट्वा मन्त्रिणः सर्वे त्यज्य चण्डालरूपिणम् ।
प्राद्वन् सहिता राम ! पौरा येऽस्थानुगाभिः । एको
हि राजा काकुत्स्थ ! जगाम परमात्मवान् । दहामात्रो
दिवारात्रं विश्वामित्रं तपोधनम् । विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा
राजानं विफलीकृतम् । चण्डालरूपिणं राम ! सुनिः
कारुण्यमागतः । कारुण्यात् स महातेजा वाक्यं परम-
धार्मिकः ! इदं जगाद् भद्रन्ते राजानं घोरदर्शनम् ।
क्रिमागमनकार्यन्ते राजपुत्र ! महाबल ! । अयोध्या-
धिपते ! वीर ! शापाच्चण्डालताङ्कृतः । अथ तद्वाक्यमा-
कर्ण्य राजा चण्डालताङ्कृतः । अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं
वाक्यं चो वाक्यकोविदम् । प्रत्याख्यातोऽसि गुरुणा
गुरुपुत्रैस्तथैव च । अनवाप्यैव तं कामं मया प्राप्तो
विपर्ययः । सशरीरो दिवं यायामिति मे सौम्यदर्शन ! ।
मया चेष्टं क्रतुवतं तथा तद्वाप्यते फलम् । अन्तः

नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन । लक्ष्म्येऽपि गतः
सौम्य ! लक्ष्मणं ते शपे । यदैवैन्द्रियधैरिणं प्रजा-
धर्मेण पालिताः । गुरवश्च महात्मानः शीलवृत्तेन
तोषिताः । धर्मे प्रयतमानस्य यज्ञं चाहर्तुमिच्छतः ।
परितोषं न गच्छन्ति गुरवो मुनिपुङ्गव ! । देवमेव परं
मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् । देवेनाक्रम्यते सर्वं देवं
हि परमा गतिः । तस्य मे परमार्त्तस्य प्रसादमभिका-
ङ्क्षतः । कर्त्तुमर्हसि भद्रान् देवोपकृतकर्मणः । नान्यं
गतिं गमिष्यामि नान्यच्छरणमस्ति मे । देवं पुरुषकारेण
निवर्त्तयितुमर्हसि ॥ ५८ ॥

“उक्तवाक्यं तु राजानं कृपया कुम्भिकात्मजः ! अत्र-
वीत् मधुरं वाक्यं साक्षात्पुण्ड्रालताङ्गतम् । इच्छाको !
स्वागतं वत्स ! जानामि त्वां सुधार्मिकम् । शरणं ते
प्रदास्यामि मा भैषीन् प्रपुङ्गव ! । अहमामन्त्रये सर्वान्-
न्महर्षीन् पुण्यकर्मणः । यज्ञसाक्षात्करणं राजंस्ततो
यज्यसि निर्वृतः । गुरुशापहतं रूपं यदिदं त्वत्ति
वर्त्तते । अनेन सह रूपेण सशरीरो गमिष्यसि ।
हस्तप्राप्तमहं मन्ये स्वर्गं तव नराधिप ! । यत्स्वं कौ-
शिकमागम्य शरण्यं शरणागताः । एवमुक्त्वा महातेजाः
पुत्रान् परमधार्मिकान् । व्यादिदेश महाप्राज्ञान्
यज्ञसम्भारकारणात् । सर्वान् शिष्यान् स चाह्वय
वाक्यमेतदुवाच ह । सर्वान्महर्षीन् सवाशिष्ठानानयध्वं
समाह्वया । सशिष्यान् सुहृदश्चैव सर्वाजः सुवह्नुस्तान् ।
यदन्यो वचनं ब्रूयाद्वाक्यबलनोदितः । तत्सर्वमखिले-
नोक्तं समाख्येयमनादृतम् । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दिशो
जग्मुस्तदाज्ञया । व्याजमुरथ देशेभ्यः सर्वेभ्यो ब्रह्मा-
वादिनः । ते च शिष्याः समागम्य मुनिं ज्वलिततेज-
सम् । ऊचुश्च वचनं सर्वं सर्वेषां ब्रह्मावादिनाम् । श्रुत्वा
ते वचनं सर्वे समायाजि द्विजातयः । सर्वदेशेभ्य व्याग-
च्छन् वर्जयित्वा महोदयम् । वाशिष्ठं यच्छतं सर्वं
क्रोधपर्याकुलाक्षरम् । यथाह वचनं सर्वं शृणु त्वं
मुनिपुङ्गव ! । लक्ष्मियो याजको यस्य चण्डालस्य
विशेषतः । कथं सदसि भोक्तारो हृषितस्य सुरर्षयः ।
ब्राह्मणा वा महात्मानो भुक्ता चण्डालभोजनम् । कथं
स्वर्गं गमिष्यन्ति विश्वामित्रेण पालिताः । एतद्वचन-
नैतुर्धूम्रः संरक्तलोचनाः । वाशिष्ठा मुनिशार्दूल !
सर्वे सहस्रोदयाः । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सर्वेषां मुनि-
पुङ्गवः । क्रोधसंरक्तनयनः सरोषमिदमब्रवीत् । यद्ब्रूष-

यन्त्यदुष्टं मां तप उग्रं समास्थितम् । भस्मीभूता दुरा-
त्मानो भविष्यन्ति न संशयः । अद्य ते कालपात्रेण नीता
वैश्वतक्षयम् । समं जातिशतान्येव नृतपा सम्भवन्तु
ते । श्वर्मासनियताहारा सृष्टिका नाम निर्दयाः ।
विक्रियाश्च विक्रपाश्च लोकाननुचरन्त्वमी । महोदयश्च
दुर्बुद्धिर्मांमदुष्यं हृदययत् । दूषितः सर्वलोकेषु निषा-
दत्वं गमिष्यति । प्राणातिपातनिरतो निरनुक्रोश-
ताङ्गतः । दीर्घकालं मम क्रोधात् दुर्गतिं वर्त्तयि-
ष्यति । एतावदुक्त्वा वचनं विश्वामित्रो महातपाः । विर-
राम महातेजा ऋषिमध्ये महासुनिः ॥ ५९ ॥

“तपोवलहतान् ज्ञात्वा वाशिष्ठान् समहोदयान् ।
ऋषिमध्ये महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत । अय-
मिच्छाकुदायादस्तिशङ्कुरिति विवृतः । धर्मिष्ठश्च वटा-
न्यश्च मां चैव शरणं गतः । स्नेनानेन शरीरेण देव-
लोकजिगीषया । यथायं स्वशरीरेण देवलोकं गमि-
ष्यति । तथा प्रवर्त्यतां यज्ञो भवद्विष्य मया सह ।
विश्वामित्रवचः श्रुत्वा सर्वे एव महर्षयः । ऊचुः समे-
ताः सहसा धर्माज्ञा धर्मसंहितम् । अयं कुशिक-
दायादो मुनिः परमकोपनः । यदाह वचनं सम्य-
गेतत् कार्यं न संशयः । अग्निकलो हि भगवान्
शपं दास्यति रोषतः । तस्मात् प्रवर्त्यतां यज्ञः सश-
रीरो यथा दिवि । गच्छेदित्थाकुदायादो विश्वामित्रस्य
तेजसा । ततः प्रवर्त्यतां यज्ञः सर्वे समभितष्ठत ।
एवमुक्त्वा च ऋषयः संजह्नुस्ताः क्रियास्तदा । याज-
कश्च महातेजा विश्वामित्रोऽभवत् क्रतौ । ऋत्विजश्चातु-
पूर्वेण मन्त्रवन्द्यन्त्रकोविदाः । चक्रुः सर्वाणि कर्माणि
यथाकल्पं यथाविधि । ततः कालेन महता विश्वा-
मित्तो महातपाः । चकारावाहनं तत्र भागार्थं सर्व-
देवताः । नाभ्यागमंस्तदा तत्र भागार्थं ताश्च देवताः ।
ततः कोपसमाविष्टो विश्वामित्रो महासुनिः । झुव-
सुदस्य सक्रोधस्तिशङ्कुमिदमब्रवीत् । पश्य मे तपसो
वीर्यं स्वार्जितस्य नरेश्वर ! । एष त्वां स्वशरीरेण
नयामि स्वर्गभोजसा । दुष्प्रापं स्वशरीरेण स्वर्गं गच्छ
नरेश्वर ! । स्वार्जितं किञ्चिदप्यस्ति मया हि तपसः
फलम् । राजंस्त्वं तेजसा तस्य सशरीरो दिवं व्रज ।
उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन् सशरीरो नरेश्वरः । दिवं
जगाम काकुत्स्थ ! मुनीनां पश्यतां तदा । स्वर्गलोकं
गतं दृष्ट्वा त्रिशङ्कं पाकशासनः । सह सर्वैः सुरगणै-

रिदं वचनमब्रवीत् । त्रिशङ्को ! गच्छ भूयस्त्वं नास्ति
स्वर्गकृतालयः । गुरुशपहतो मूढ ! पत भूमिमवाक्-
शिराः । एवमुक्त्वा महेन्द्रेण त्रिशङ्कुरपतत् पुनः ।
विक्रोशमानस्त्वाहीति विश्वामित्रं तपोधनम् । तच्छ्रुत्वा
यचनं तस्य क्रोशमानस्य कौशिकः । रोपमाहारयत्
तीव्रं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् । ऋषिमध्ये स तेजस्वी
प्रजापतिरिवापरः । रुजन् दक्षिणमार्गस्थान् सप्तर्षी-
नपरान् पुनः । नक्षत्रवंशमपरमरुजत् क्रोधमूर्च्छितः ।
दक्षिणां दिशमास्थाय ऋषिमध्ये मचायशाः । रुद्धा
नक्षत्रवंशश्च क्रोधेन कलुषीकृतः । अन्यमिन्द्रं करि-
ष्यामि लोको वा स्यादनिन्द्रकः । दैयतान्यपि स क्रो-
धात् स्रष्टुं सस्रपचक्रमे । ततः परमसम्भ्रान्ताः सर्पि-
सङ्घाः सुरासुराः । विश्वामित्रं महात्मानमूचुः सानुनयं
वचः । अयं राजा महाभाग ! गुरुशपपरिचतः ।
सशरीरो दिवं यातुं नार्हत्येव तपोधन ! । तेषां तदचनं
श्रुत्वा देवानां स्निगुहवः । अब्रवीत् सुमहदाक्यं
कौशिकः सर्वदेवताः । सशरीरस्तु भद्रं वस्त्रिशङ्कोरस्य
भूपतेः । आरोहणं प्रतिज्ञातं नानृतं कर्तुं सत्सहे ।
स्वर्गोऽस्तु सशरीरस्य त्रिशङ्कोरस्य शश्वतः । नक्षत्राणि
च सर्वाणि मामकानि ध्रुवागयुत । यावत्लोका धरि-
ष्यन्ति तिष्ठन्त्येतानि सर्वशः । मत्कृतानि सुराः सर्वे
तदनुज्ञातमर्हथ । एवमुक्त्वा सुराः सर्वे प्रत्यूचुर्मुनि-
पुङ्गवम् । एवं भवतु भद्रमे तिष्ठन्त्येतानि सर्वशः ।
गगने तान्यनेकानि वैश्वानरपथादुवाहिः । नक्षत्राणि
स्निग्धेष्ट ! तेषु ज्योतिषु जाज्वलन् । अवाकशिरास्त्रि-
शङ्कुश्च तिष्ठत्वमरसन्निभः । अनुयास्यन्ति चैतानि
ज्योतीषि नृपसत्तमम् । कृतार्थं कीर्त्तिमन्तश्च स्वर्गलोक-
गतं यथा । विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा सर्वदेवैरभिष्टुतः ।
ऋषिमध्ये महातेजा यादमित्येव देवताः । ततो देवा
महात्मान ऋषयश्च तपोधनाः । जम्बुद्वीपागतं सर्वं
यज्ञस्थानं नरोत्तम ! ।” ६० स०

त्रिशङ्कोरपत्यम् अण् । त्रिशङ्कव हरिश्चन्द्रे “तस्य (त्रिशङ्कोः)
सत्यरथा नाम पत्नी कैकयवंशजा । कुमारं जनयामास
हरिश्चन्द्रमकलमपम् । स वै राजा हरिश्चन्द्रस्त्रिशङ्कव
इति स्मृतः” हरिवं० १३५० । (हेमच० त्रिशङ्कुशब्दे दृश्यम्
त्रिशङ्कुज पु० त्रिशङ्कोर्जायते जन-ड । हरिश्चन्द्रे नृपे
त्रिशङ्कु याजिन् पु० त्रिशङ्कु याजयति यज-णिनि ।
विश्वामित्रे हेमच० त्रिशङ्कुशब्दे दृश्यम् ।

त्रिशत न० त्रिगुणितं शतम् शा० त० । त्रिगुणिते शते ;
“चतुर्विंशतिसंयुक्तं मण्डलं त्रिशतं स्रुतम्” कामन्दकी ।
“नरकं त्रिशतं प्राप्य स विष्ठास्रपजीवति” भा० अ०
१०१ अ० । सभा० द्वि० डीप् । २शतत्रये स्त्री ।

त्रिशरण न० त्रीणि शरणान्यस्य । बुद्धदेवे त्रिका० ।
त्रिशर्करा स्त्री त्रिगुणिता शर्करा शा० त० । मिलितगुडो-
त्पन्नाहिभोत्या मधुरेति मधुरत्विके राजनि० ।

त्रिशला स्त्री अर्हन्मातृभेदे हेमच० ।
त्रिशाख त्रि० तिस्रः शाखा अप्याणि यस्य । शिखाकाराप-
त्ययुते । “कृत्वा त्रिशाखां भ्रुकुटीं ललाटे” भा०
कर्ण० ८५ अ० । [चित्ते राजनि० ।

त्रिशाखपत्र पु० तिस्रः शाखा अप्यस्य तादृशं पत्रं यस्य ।
त्रिशाण त्रि० त्रयः शाणाः परिमाणमस्य तैः क्रीतं वा अण्
तस्य वा लुक् । त्रिशाणपरिमिते २तत्क्रीते च । पक्षे न
लुक् । त्रैशाण तत्रार्थे पक्षे यत् त्रिशाण्य तत्रार्थे एवं
द्विशाणद्विशाण्य द्वैशाण्य द्विशाणक्रीते तत्परिमिते त्रि०

त्रिशालक न० तिस्रः शाला यत्र वा कप् । हिरण्यना-
भास्थे वास्तुभेदे तत्फलदादिकं ङ० स० ५३ उक्तं यथा
“उत्तरशालाहीनं हिरण्यनाभं त्रिशालकं धन्यम् ।
प्राक्शालया विद्युक्तं सुतेनं दृष्टिदं वास्तु । याम्याहीनं
चुक्ती त्रिशालकं वित्तनाशकरमेतत् । पञ्चमपरया-
वर्जितम् सुतध्वंसवैरकरम्” ।

त्रिशिख न० तिस्रः शिखा अस्य । त्रिशिखले अस्तमेदे श्किरीटे
च हेमच० । शिखात्रययुक्ते त्रि० ।

“त्रिशिखां भ्रुकुटिञ्चास्य ददृशुर्दानवा रणे” हरिवं०
२२५ अ० । “त्रिशिखां भ्रुकुटीं कृत्वा सन्दृशन् दशन-
च्छदम्” भा० आ० १६३ अ० । ४रावणपुत्रे राजसभेदे पु०
त्रिशिखिदला स्त्री तिस्रः शिखाः सन्त्यत्र इति तादृशं
दलमस्य । शालाकन्दे राजनि० ।

त्रिशिरस पु० त्रीणि शिरांस्यस्य । १कुबेरे हेमच० । २राव-
णपुत्रभेदे श्खरसेनापतिभेदे च । त्रिशिरस्ते ४ज्वरे च ।
“त्रिशिरस्ते प्रसन्नोऽहं व्येत ते मज्जराङ्गयम्” भाग० १०
अ० वाणयुद्धे । अस्य अदन्तत्वमपि “सर्वे सान्ना अदन्ताः
स्युः” इत्युक्तेः “खरत्रिशिरदूषणसुख्यवम्बून्” भाग० ६।
१०। १० “ज्वरस्त्रिपादस्त्रिशिराः पङ्कजो नवलोचनः”
हरिवं० १८१ अ० । त्रयो वेदाः शिरांसीय यस्य ।
५जैवे रणे पु० । “सबन्धुरस्तस्य रथस्त्रिचक्रस्त्रिदंष्ट्ररा-
स्त्रिशिराश्च त्रिनाभिः” भा० आ० १६८ अ० । नील-

कण्ठस्तु “वहस्त्रिराचतुरस्रिनाभिः” इति पठित्वा
“चतुरस्रः कालाहट्टे श्वरेष्वास्संकल्पाश्चत्वारोऽश्वा अ-
स्येति” व्याचख्यौ । “अतीव हि त्रिशिरसं ससुखिन्द्यात्
कृतत्वरः” कामन्दकी । त्रिशोषकादयोऽप्यत्र । तच्च
त्रिशूले न० हेमच० ।

त्रिशुच् प० तिस्रः शुचो दीप्रयः शोका वाऽस्य । स्वर्गान्नरिज-
पृथिवीस्यदीप्तिप्रययुते चर्मे । “धर्मस्त्रिशुक् विराजति वि-
राजा” यजु० ३८।७। “ताः शुचश्च तत्रैव १८ मन्त्रे उक्ता
यथा” या ते चर्मे । दिवा शुच्या गायत्र्यां हविर्धाने । सा
त आप्यायतां निष्ट्रायतां तस्यै ते स्वाहा । या ते चर्मा-
न्नरिजे तस्याः त्रिदृश्याग्नीध्रे सा त आप्यायतामिन्द्रादि
या ते चर्मे पृथिव्यां तस्या जगत्यां सदस्या । सा त आ-
प्यायताम्” इत्यादि । २ आध्यात्मिकादिशोकत्वयुक्ते च ।

त्रिशूल न० त्रीणि शूलानीय अप्पाणि यस्तु । खनामख्याते
अस्त्रभेदे हेमच० । “त्रिशूलं दक्षिणे हस्ते खड्गं चक्रं
क्रमादधः” दुर्गाध्यानम् । “त्रिशूलडमरुकरं व्याघ्रकृतिं
वसानम्” शिवध्यानम् ।

त्रिशूलखात न० त्रिशूलेन खातम् । तीर्थभेदे “त्रिशूलखातं
तत्रैव तीर्थमासाद्य भारत । । तत्राभिवेकं कर्त्तव्यं पि-
तृदेवाञ्जने रतः । गाणपत्यञ्च लभते देहं त्यक्त्वा न सं-
शयः” भा० भ० ८४ अ० ।

त्रिशूलमुद्रा स्त्री त्रिशूलमाकारत्वेनास्त्रस्याः कर्म० । मुद्राभेदे
“अङ्गुष्ठेन कनिष्ठान्तु बद्धा शिष्टाङ्गुलीतृयम् । प्रसारये-
च्चित्रग्लाख्या मुद्रैषा परिकीर्तिता” तन्त्र० तल्लक्षणसूक्तम्

त्रिशूलिन् प० त्रिशूलनमस्तस्य इति । शिवे “त्रिशूलोऽभेद्यस्त्रि-
शूली च हृषिकेशोर्मिहवलः” स्कन्दपु० शिवस्तवः । २६-
गाथां स्त्री डीप् । “त्रिशूलिनीं नमस्यामि महिषासुर-
घातिनीम्” हरिवं० १६६ अ० ।

त्रिशूङ्ग प० त्रीणि शूङ्गाण्यस्य । त्रिशूङ्गपर्यन्ते शूङ्गग्ला-
“त्रिशूङ्गः पथतश्चैव कुमारो च सरिह्वरा” हरिवं० २३७
अ० । २ त्रिकोणे । “कुरङ्गेण हीनस्त्रिशूङ्गस्तदनः” शा-
रुमसञ्ज्ञयः । [मत्स्ये शूङ्गार्थकस्यतः ।

त्रिशूङ्गिन् प० त्रीणि शूङ्गाणि सत्यस्य इति । रोहित-
विशोक प० त्रयः आध्यात्मिका इत्यः शोका अस्य । १ जी
२ कण्वपुत्रे कर्मभेदे च । “अनु विशोकः शतमावह-
न्” अ० १।२६। २ विशोको नामर्षिः” भा० । “या-
भिस्त्रिशोक उद्विधा” अ० १।११२। १२ “कण्वपुत्रस्त्रिशोक
कविः” भा० ।

त्रिषंयुक्त त्रि० त्रिभिर्हविर्भिः संयुक्तं वेति कन्दसीति
चातुहस्तौ “पूर्वपदात्” पा० वा वेदे पत्वम् । त्रिभिर्हविर्भिः
संयुक्ते इतिभेदे । “ऐन्द्रावैष्णवं चक्रं” वैष्णवं त्रिक-
पालं वा पुरोडाशं चक्रं वा तेन त्रिषंयुक्तेन यजते”
शत० ब्रा० ५।२।५। १। “त्रिषंयुक्तेषु” कात्या० श्रौ० १।५।
२। ११। “त्रिभिर्हविर्भिः संयुक्तं कर्म त्रिषंयुक्तम्” संय०
व्याख्या । २ त्रिभिः संयुतमात्रे त्रि० । “दक्षिणेऽग्नी
पावयन्ति पवित्राभिस्त्रिषंयुक्ताभिः” शत० ब्रा० १२।६।
२। १२। १ लोके तु न पत्वम् ।

त्रिषंवत्सर न० त्रयः संवत्सराः साधनकाला अस्य वेदे वा
पत्वम् । त्रिषवसाध्ये सत्त्वभेदे । “त्रिषंवत्सरं षष्टिदी-
क्षम्” कात्या० श्रौ० २।५।५। १२ “त्रिषंवत्सरं सत्त्वं तच्च
षष्टिदीक्षं भवति” सं० व्या० त्रिगुणितः संवत्सरः । २ त्रिषवे
च । “महातापश्चितं त्रिषंवत्सरोपसत्कम्” कात्या० श्रौ०
२।५।६। “तयः संवत्सरा उपसदो यत्र” कर्कः । लोके
तु न पत्वम् । ३ त्रिषवसाध्ये वस्तुनि त्रि० ।

त्रिषन्धि त्रि० त्रयः सन्धयोऽस्य वेदे वा पत्वम् । १ त्रिषन्धियुक्ते
“चातुर्मास्यानि त्रिषन्धीनि द्विसप्तस्तानि तस्यादिमानि
पुरुषस्याङ्गानि त्रिषन्धीनि द्विसप्तस्तानि” शत० ब्रा० १।५।
२। ७। “तयः सन्धयोऽन्तरालकालाश्चत्वारश्चत्वारो मासा
येषां तानि त्रिषन्धीनि द्विसप्तस्तानि सुनाक्षरीययैश्चदेव
योः फाल्गुनस्य शुक्लचतुर्दश्यां पौर्णमास्यां वा पौर्वाष-
य्याव्यवहितानुष्ठानात् द्वाभ्यां पर्वभ्यां सप्तस्तानि स-
न्धिनि पादतलादधस्तनोपरितन सन्धोरुभयोः प्रत्यास-
त्तत्वाद्द्विसप्तत्वम्” भा० । [याठान्नरम् ।

त्रि(४)पम त्रि० त्रये निघण्टुः मायुषेत्यत्र तथा, त्रयमेति च
त्रिषवण न० स्रयते सोमोऽत्र स्र-आधारे क्युट् “पूर्वपदात्” पा०
वा पत्वम् । त्रिकाशे प्रातर्मध्याह्नसायाह्नरूपे काले “उपसृ-
शंसिषवणं पितृन् देवांश्च तर्पयेत् । दान्निस्त्रिषवणस्त्रायी
निष्टत्तश्च प्रतिपञ्चात्” “कुर्यात् त्रिषवणस्त्रायी कर्त्तुं
चान्द्रायणं तथा” याज्ञ० । पत्वाभावे लोके च त्रिषवनमप्यत्र

त्रिषष्टि स्त्री बहुल्येऽपि एकवत्सूत्रिका षष्टिः शा० त० । १ त्रि-
धिकषष्टिसंख्यायां शतसंख्येये च । “चतुःषष्टिस्त्रिषष्टिर्वा
वर्णाः सन्धयतो सताः” शिखा । पक्षे त्रय आदेशे त्रयः षष्टि-
रप्यत्र । त्रयश्च षष्टिश्च इति विग्रहेऽपि तदर्थे । “संख्याः”
पा० त० पक्षे पूर्वपदप्रकृतित्वर इति भेदः । इयंस्तु
भेदः त्रय आदेशे कान्तोदात्तः । त्रिषष्ट्या युतं शतादि
ह । त्रिषष्टि त्रिषष्टियुतशतादौ त्रि० ततः पूरणे तस्य ।

त्रिपष्टितम त्रयःषष्टितम तत्संख्यापुरणे त्रि० । स्त्रियां
ङीप् । पुरणे ङट् । त्रिपष्ट त्रयःषष्ट त्रिपष्टिपुरणे
त्रि० । स्त्रियां ङीप् ।

त्रिपु(सु)पर्ण ५० त्रयः सुपर्णास्तदाचकण्डा यत् । १वङ्कृ-
चवेदभागभेदे त्रिसौपर्णशब्दे दृश्यं २तद्व्रते च तद्यो-
गात् ३तद्व्रतधारिणि पुरुषे “त्रिणाचिकेबः पञ्चा-
ग्निस्त्रिपु(सु)पर्णः पङ्क्तिवित्” मनुः । वा कप् ।
तत्रार्थे “वेदार्थवित् ज्येष्ठसामा त्रिमपुस्त्रिपुपर्णकः” याज्ञ० ।

त्रिष्टुम् स्त्री त्रिषु स्थानेषु स्तुभ्यते स्तुभ्-किप् पत्वम् ।
एकादशाक्षरपादके षण्ठिते छन्दोभेदे “गायत्र्युष्णिगनु-
ष्टुप् च वृहती पङ्क्तिरेव च । त्रिष्टुप् च जगती चैव”
ष्ट० २० । प्रस्तावे तस्याः २०४८ भेदाः । “एकादशाक्षरा
वै त्रिष्टुप् गायत्री क्षत्रं त्रिष्टुप्” शत० ब्रा० १।३।५।५। “तथैव
माध्यन्दिनं सवनमतन्वत” इत्युपक्रमे “एकादशाक्षरा
त्रिष्टुम् तन्माटाङ्गस्त्रिष्टुभं माध्यन्दिनं सवनमिति”
शत० ब्रा० ४।१।१।८ । २तच्छन्दोऽभिमानिदेवतायाञ्च ।
“इन्द्र एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदजयत्” यजु० ६।२० ।
“इन्द्रो देवः एकादशाक्षरेण छन्दसा त्रिष्टुभं त्रिष्टुप्
छन्दोऽभिमानिनीं देवतामुदजयत्” वेदटीपः । प्रसङ्गात्
छन्दोऽभिमानिदेवताः सर्वाः नुक्तमणिकायां ४ व्य० उक्ताः
प्रदर्शयन्ते । “अथातश्छन्दोदेवता गायत्र्या अग्नि-
रुष्णिगः सविताऽनुष्टुभः सोमोऽवृहत्या वृहस्पतिः, पङ्-
क्तिर्वरुणस्त्रिष्टुभ इन्द्रो जगत्यायिश्च देवा बिराजो
निवः, स्वराजो वरुणोऽतिच्छन्दसः प्रजापतिर्विच्छन्दसो
वायुर्हि पदायाः पुरुष एकपदाया ब्रह्मा । सर्वा
क्षयः आग्नेयः सर्वाणि यजूर्णि वायव्यानि सर्वाणि
सामानि सौराणि सर्वाणि ब्राह्मणानि च । स्वा-
हाकरस्याग्निर्वषट्कारस्य विश्वे देवाः । कर्मरम्भे
मन्त्राणां देवता वेदितव्याः संन्यस्य मनसि देवतां
ततो हविर्ह्रियते देवतामविज्ञाय यो जुहोति देवास्तस्य
हविर्न जुपन्ते । स्वाध्यायमपि योऽधीते मन्त्रदैवतज्ञः
सोऽसृष्टिन् लोके देवैरपीड्यते । तस्माच्च देवता वेदा
मन्त्रे मन्त्रे प्रयत्नतः । मन्त्राणां देवताज्ञानान्मन्त्रार्थम-
धिगच्छति” । शब्दब्रह्मात्मनः सांसात् तस्या उत्पत्तिः
भाग० १।१।२।६ जो० उक्ता यथा “तस्योष्णिगासीक्षोमभ्यो
गायत्री च त्वचो विभोः । त्रिष्टुप्छांसात् क्षुतोऽनुष्टुज-
त्यस्यः प्रजापतेः । मज्जातः पङ्क्तिरत्यन्ता वृहती
प्राणतोऽभवत्” ।

त्रिष्टोम ५० त्रयः क्षोमा यत्र पत्वम् । क्षत्रधृतिरयज्ञस्य उ-
भयतः कर्त्तव्यं यज्ञभेदे । “क्षत्रधृतिः” कात्या० श्रौ० १।५।६।
२४ सू० “तस्यभयतः एके त्रिष्टोमज्योतिष्टोमौ” २५ सू० ।
“एके तं क्षत्रधृतिस्तुभयतः त्रिष्टोमज्योतिष्टोमौ कुर्वन्ति”
सं० व्या० ।

त्रिष्ठ ५० त्रिषु चक्रेषु तिष्ठति स्या-क चक्ष्माब्जेत्यादिना
पत्वम् । चक्रत्वयस्थिते रथे । “त्रिष्ठं वां सूर्ये दृष्टिता-
रु-हृथम्” ऋ० १।३४।५ । “त्रिष्ठं चक्रत्वयेऽवस्थितं
रथम्” भा० ।

त्रिष्ठिन् त्रि० त्रिषु विद्यादानयज्ञेषु तिष्ठति स्या-वा० इति
सुषामः० पत्वम् । विद्यादिशीलयुक्ते । “उत्कृति कृते-
भ्यस्त्रिष्ठिनम्” यजु० २।१।४० । “त्रिषु विद्यादिषु स्थितं
शीलयन्तम्” वेदटी० ।

त्रिस् अव्य० त्रि+पारं रुच् । त्रिपारे “येन त्रिःसप्तकत्वो नृपय-
ज्ञलवणामांसस्तिष्कपङ्क्तेति” प्रबोधच० । “अनेन विधिना
आजं त्रिरवदस्य हि निर्वपेत्” मनुः । “त्रिर्जपेदवमर्षणम्”
सृष्टिः ।

त्रिसन्धि स्त्री त्रयः सन्धयोऽन्तरकाला विकाशेऽस्याः ।
(फागनिया) १पुष्पभेदे राजनि० । सा त्रिविधा भिता-
ऽभिता रक्ता च । समा० हि० । २पूर्वापरमध्यसन्धौ न० ।

त्रिसन्ध्र न० समाहारहि० । प्राह्वपराह्णमध्याह्नरूपे स-
न्ध्रात्वये । “सन्निध्यं पुष्करे येषां त्रिसन्ध्रं कुरुनन्दन !”
भा० व० ८२ व्य० । “करेस्त्रिसन्ध्रं त्रिदशैर्दिशे नमः”
माघः । “त्रिसन्ध्रव्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा
तिथिः । न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवाचरात्” ति० त०
बाराणसः । कुसुमे (फागनिया) राजनि० ।

त्रिसन्ध्राकुसुमा स्त्री त्रिसन्ध्रं कुसुमं यस्याः । त्रिसन्धि-
त्रिसप्तति स्त्री एकव० त्रिप्रधिका सप्ततिः शा० त० त्रयश्च सप्ततिश्च
द्वन्द्वसंवा । १त्रिप्रधिकसप्ततिसंख्यायां २तत्संख्येये च पक्षे वा
द्वयव्यादेशे त्रयःसप्तति तत्त्वार्थे । तत्र त० पूर्वप्रकृतिसवरः
त्रय व्यादेशे व्यन्तोदात्त इति भेदः । ततः पुरणे तमप् ।
त्रिसप्ततितम त्रयःसप्ततितम तत्पुरणे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।
पुरणे ङट् । त्रिसप्तत तत्त्वार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।
“भीमसुतं त्रिसप्तत्या नकुलं सप्तभिः शरैः” भा० ग० २।१२० ।
त्रिसप्तत्या युतं शतादि ङ । त्रिसप्तत तद्युते शतादौ त्रि० ।
त्रिसप्तन् त्रि० व० व० त्रिगुणिताः सप्त । १एकविंशतिसंख्यायाम्
२तत्संख्येये च । “विह्वा चैनं त्रिसप्तभिः भा० ग० १।२५० ।
“त्रिसप्तकत्वः पृथिवीं योजिगाय भृगूत्तमः” हरिवं० २०४ व्य० ।

तिसम न० त्रयः समा यत् । समहरीतकीनागरशुद्धये
पदार्थे राजनि० । समा० द्वि० । २वर्षत्रये न० ।

तिसर पु० कसर+ष्टो० । कशरे हेमच० ।

तिसरक न० त्रिवारं सरकम्, त्रयाणां सरकाणां शोधुपा-
नानां समाहारः पात्ना० न डीप् या । त्रिवारे मधुपाने
“प्रातिभं तिसरक्रेण गतानाम्” माघः ।

तिसर्ग पु० त्रयाणां सत्त्वरजस्तमसां सर्गः । सत्त्वरजस्तमसां
सर्गे । “यत् तिसर्गो ऋषा” भा० १।१।१ ।

तिसामन् पु० त्रीणि सामानि स्तुतिसाधनानि यस्य ।
१परमेश्वरे । “तिसामा सामगः साम त्रियर्षो भेषजं
भिषक्” विष्णुसं० । “त्रीणि वेदव्रतसामाख्यानि तै-
स्त्रिसामभिः स्तुतस्त्रिसामा” भा० वेदव्रतसामानि च ।
“अधिपताइ सित ! पताइ सुरपताइ” इत्येवमादीनि
त्रीणि सामानि । २महेन्द्राद्रेः क्षरन्त्यां नद्याम् स्त्री टाप्
शब्दार्थचि० । “अधिकृत्या तिसामा कौशिकी इत्यादि”
भाग० ५।१६।१८ । भारतवर्षमहानद्युक्तौ ।

तिसाहस्र त्रि० त्रीणि सहस्राणि परिमाणमस्य अण्
उत्तरपदद्वयः । त्रिभिः सहस्रैः १परमिते । स्त्रियां
डीप् । “तिसाहस्रपुत्तमा” कात्या० श्रौ० १७।७२१ ।
“उत्तमा चितः तिसाहस्री लोकमृणानां भवति” कर्कः ।

तिसिता स्त्री त्रिगुणिता सिता शा० त० । त्रिशंकराशब्दार्थे
राजनि० । [सीतया कष्टक्षेत्रे अमरः ।

तिसीत्य न० त्रिवारं सीतया समितम् यत् । त्रिःकृतः

तिसुगन्धि न० त्रयाणां सुगन्धिद्रव्याणां समाहारः । “त्वगे-
लापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम्” इत्युक्ते तुल्य-
भागे एलादित्रिके राजनि० । “पिबेद्वं पुष्पफलोद्भवं
वा सितामधूकतिसुगन्धियुक्तम्” सुश्रुतः ।

तिसुवर्चक पु० आङ्गिरसे व्यवनरूपे यज्ञौ “अग्निराङ्गिरस-
श्चैव चप्रवनस्त्रिसुवर्चकः” भा० व० २।१६ अ० ।

तिसौपर्ण न० त्रिः सुपर्णेन ऋषिणा कृतमण् दत्तौ त्रिशब्दस्य
सुजयता उत्तरपदद्वयः । सुपर्णर्षिणा चरिते व्रतभेदे ।

“सुपर्णो नाम तद्विधिः प्राप्तवान् पुद्गलोत्तमात् ।

तपसा यै सुतप्तेन दमेन नियमेन च । त्रिः परि-

क्रान्तवानेतत् सुपर्णो धर्मसुत्तमम् । यस्मात्तस्माद्भूतं

होतत् त्रिसौपर्णमिहोच्यते । ऋग्वेदपाठ्यठितं

व्रतमेतद्वि दुस्तरम् । सुपर्णाश्चाप्यधिगतो धर्म एष

सनातनः । वायुना द्विपदां श्रेष्ठः कथितो जलदायुषा ।

वायोः सकाशात् प्राप्तश्च ऋषिभिर्विवशाश्रिभिः । ततो

महोदधिश्चैव प्राप्तवान् धर्मसुत्तमम् । अन्तर्दधे ततो
भूयो नारायणसमाहितः” भा० शा० १५० अ० ।

सुपर्णा एव स्वार्थे अण् त्रयः सौपर्णा यत् ।

ऋग्वेदे १० । ११४ । १ । ४।५ । मन्त्रत्रिके । ते च

मन्त्राः “चतुष्कपदी युवतिः सुपर्णा दृढप्रतीका

वयुनानि वक्षे । तस्यां सुपर्णा दृष्ट्या निषेदतुर्यत्वं

देवा दधिरे भागभेयम्” । २ “एकः सुपर्णः स ससद्-

साविवेश स इदं विश्वं भुवनं विश्वे । तं पाकेन मनसा

पश्यन्मन्त्रितस्त्वं माता ह्यस्य उ रे ह्यमातरम्” । ४ “सुपर्णे

विप्राः कवयो वचोभिरेकं सन् वक्षुधा कल्पयन्ति ।

रुन्दांसि च दधतो अध्वरेण यजान् सोमस्य मिमते

द्वादश” । ५ सुपर्णपदवर्जिते मन्त्रे विदितं अण् उत्तर-

पदद्वयः । १परमेश्वरनामभेदे “त्रिसौपर्णे तथा ब्रह्म

यजुषां शतवृद्धयम्” भा० शा० २८६ अ० । “त्रिसौपर्णे विदितं

नाम त्रिसौपर्णमिति तदर्थः” श्रीधरः । त्रिसौपर्णेति

पाठः लिपिकरप्रमादात् ।

तिस्कन्ध न० त्रयः स्कन्धा इवावयवा अस्य । ज्योतिःशास्त्रे

ह० स० १ अ० तस्य स्कन्धत्रयसंज्ञा यथा

“ज्योतिःशास्त्रमनेकभेदविषयं स्कन्धत्रयाधिष्ठितम् तत्-

कार्त्तुप्रोपनयस्य नाम सन्निभिः सङ्कीर्त्यते संहिता ।

स्कन्धेऽस्मिन् गणितेन या यज्ञगतिस्तन्त्राभिधानस्त्वसौ

होराऽन्योऽङ्गविनिश्चयश्च कथितः स्कन्धस्तृतीयोऽपरः” ।

तेन तन्त्रहोराङ्गनिर्णयाख्यास्तस्य त्रयः स्कन्धाः ।

तिस्तन न० त्रयःस्तना दोह्यायत् । तद्वशाद्धे यज्ञे

प्रथमायासुपशदि दोह्यातिस्तनरूपे १व्रतभेदे “तिस्तनं

प्रथमायां दोहयति” कात्या० श्रौ० ८।२।१ त्रयःस्तना

अस्या डीप् । स्तनत्रययुक्ते २राक्षसीभेदे स्त्री “तिस्तनी-

मेकपादाश्च त्रिजटामेकलोचनाम्” भा० व० २७६ अ० ।

तिस्तावा स्त्री त्रिगुणिता तावती वेदिः । “द्विस्तावा

त्रिस्तावा वेदिः” पा० अच् समा० टिलोपः

समासश्च निपात्यते । प्रकृतौ यावती वेदिः ततस्त्रिगुणे-

ऽश्वमेधाद्याङ्गे वेदिभेदे । वेदिभिन्ने तु त्रिस्तावती रज्जुः”

इत्येव सि० कौ० ।

तिस्थली स्त्री त्रयाणां गयाकाशीप्रयागरूपस्थलानां समा-

हारहि० । काशीगयाप्रयागरूपस्थलत्रिके । तदधिकृत्यैव

त्रिस्थलीसंज्ञनामा अन्यः अनन्तभट्टेन कृतः ।

त्रिस्थान त्रि० त्रीणि स्थानान्यस्य । १स्वर्गमर्त्यपातालस्थे

परमेश्वरे २जायदादावस्थान्यस्य त्रिगुणं जीवे च ।

त्रिस्रोतस स्त्री त्रिषु कोलेषु चोतो यस्याः । गङ्गायाम्
“त्रिस्रोतसः कान्तिमतीत्य तस्यो” कुमा० । “कृताभिप्रेकै-
टिध्यायां त्रिस्रोतसि च सप्रभिः” रघुः ।

त्रिस्रोतसो स्त्री त्रीणि स्रोतांसि सन्त्यस्याम् अच् गौरा०
ङीप् । स्रोतस्त्वययुक्ते नदीभेदे “तथा ससुद्रासुत्वारः ।
नदी भागीरथी च सा” इत्युपक्रमे “लघ्वली गोमती
चैव सन्ध्या त्रिस्रोतसो तथा” भा० स० ६७० । वरुण-
सभास्यतीर्थभूतमद्यादिकथने ।

त्रिस्मृशा स्त्री त्रीणि चान्द्रदिनानि एकस्मिन् सावने
दिने स्मृति स्मृश-क । एकादशीभेदे “यदा
पूर्वदिने दशमी परदिने चेकादशी सत्या ततो द्वादशी
रात्रिशेषे त्रयोदशी सा चेकादशी त्रिस्मृशा” रघुः
“एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी । तत्र
कृतशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारयेत्” एका० त० ४८
वचनम् । “एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।
त्रिस्मृशा नाम सा ज्ञेया ब्रह्महत्यां व्यपोहति” संवत्-
सचनम् । अष्टम महाद्वादशीषु वासरतयस्पर्शिन्यां
द्वादश्याश्च द्वादशीष्वन्ते दृश्यम् ।

त्रिज्ञान न० त्रिषु कालेषु ज्ञानमत्र । त्रिकालज्ञानाङ्गे
व्रतभेदे । तच्च वनप्रस्थाङ्गं प्रायश्चित्ताङ्गञ्च । तत्राद्यं
कामन्दकीनोतिशास्त्रे उक्तं यथा “वनवासः पथो-
मूलमीवारफलवृत्तिता । प्रतिपहृदिहृत्तिच त्रिज्ञानं
व्रतचारिता । देवातिथीनां पूजा च धर्मोऽयं वन-
वासिनः” द्वितीयन्तु त्रिष्वणशब्दे दर्शितम् । [जेने अमरः

त्रिहृत्त्य न० त्रिः हृत्वेन कृते चेतृम् । त्रिवारं हृत्वेन कृते
त्रिहायण त्रि० त्रयो ज्ञावना त्रयोऽस्य गत्वम् । त्रिवर्षे
गयादौ “अथ संस्काराणां कृत्वा लक्षयित्वा त्रिहायणान्”
भा० व० २११ अ० । स्त्रियान्तु ङीप् । “त्रिहायणी
त्रिवर्षं गोः” अमरः । “वत्सतयश्च त्रिहायण्योऽप्रीताः
पञ्चवर्षां राजीवपृष्ठयो नवनीतपृष्ठयोऽरुणाः पिण्डयः
वारङ्गयः” कात्या० श्रौ० २२।६।१२।२०पठ्यां ब्रह्मपै०
“कृते युगे वेदवती त्रेतायां जनकात्मजा । द्वापरे श्रौप-
दो ज्ञाया तेन कृष्णा त्रिहायणी” जगन्मन्त्रम् ।

तीषु त्रि० त्रय इषवः परिमाणस्य कन् तस्य लुक् । १।६पुत्रय-
मिते स्थाने । त्रयः इषवो यत्र कप् । २।वाणतययुक्ते
धनुषि न० । “तीषुकं धनुर्दक्षिणा” कात्या० श्रौ० २५।४।
४७।अस्यां त्रिहृदिष्काशामिदौ त्रिभिरिषुभिर्हृते धनुर्द-
क्षिणेत्यर्थः” सं० व्याख्या ।

तीष्टक पु० त्रिस्तः ऋगादिरूपा इष्टका यस्य । अग्नि-
भेदे “स एष तीष्टको अग्निः । ऋगेका यजुरेका सामैका
तदां कां चानर्चोपदधाति दक्ष एव तस्या आयतन-
मथ यां यजुषा पुरुष एव तस्या आयतनमथ यां साम्ना
पुष्करपर्णमथ तस्या आयतनमेवं तीष्टकम्” शत० ब्रा०
१०।५।२।२१ ।

तुट केदने वा दिवा० पक्षे तदा० क० पर० व्यक० सेट् । त्वुद्यति
त्वुटति अतु(लो)टोत् । तुवोट । केदन्नात् अवयवविधा-
भाव सात्वम् “यावन्मे दन्ता न त्वुद्यन्ति” हितो० “त्वुटितं
पयोधरतटे हारं पुनर्योजय” सा० द० । “त्वुटित इव
सुक्तामणिसरः” उत्तर० ।

वि+विस्जीकरणे सक० । “कण्टकैरेना विस्जेयुः” कात्या०
श्रौ० २१।१।२१ । “विस्जेयुः विस्ज्येयुः” सं० व्याख्या ।

तुट केदने चुरा० आ० सक० सेट् । तोटयते अतुत्वुटत ।

तुटि(टी) स्त्री कृटा० तुट-इन् वा ङीप् ।
१।अष्टमलायां २।अष्टमे ३।संशये ४।कालभेदे च अमरः
स च “योऽक्षोर्निमेषस्य स्वराम२०भागः स तत्परस्त-
कृतभाग उक्ता । तुटिर्निमेषेष्टिति१८भिश्च काठा तन्नि-
यता सङ्ख्यकैः कलोक्ता” सि० शि० उक्तेः तत्परस्य
शतभागकालरूपः । “अण्वद्वयात्मकः कालस्तुटिरिति”
भरतः तन्मूल्यं न्ययम् । तदपेक्षया अणस्य भाग०
अधिककालतोक्तेः तस्यामूर्त्तत्वात् अणस्य मूर्त्तत्वाच्च तथा
हि “प्राणादिः कथितो मूर्त्तस्तुटिराद्योऽमूर्त्तसंज्ञकः”
छ० सि० “त्वुटिराद्या यस्य तादृशः कालः एकप्राणा-
न्तर्गतत्वुटितत्परादिकोऽमूर्त्तसंज्ञकः व्यवहारायोग्यत्वे-
नास्यामूर्त्तयम् । भाग० १।१।५० । ६। अन्यथा मानसुक्तं
यथा “अणु द्वौ परमाणुः स्यात् त्रसरेणुस्तयः स्रुतः ।
ज्वालाकारश्चतुर्दशतः समेवानुपतप्तगात् । त्रसरेणुत्रयं
भुङ्क्ते यः कालः सः त्वुटिः स्रुता । शतभागस्तु वेधः
स्यात्तैस्त्रिभिस्तु लवः स्रुतः । निमेषस्तिलवो ज्ञेय
आम्नातस्ते त्रयः अणवः” । “मरुतः सह पञ्चगवाः
कलात्तुटिलवक्षणाः” हरिवं० १६८७० । “शुक्लस्तं बह्वलस्तञ्च
कला काठा त्वुटिस्तथा” सा० आ० २५ अ० । “प्राण-
त्वुटित्वुक्त्वयवाद्यकालस्य चेतस्य च वेत्ता” ह० सं० २२७० ।
३।कुमारानुचरमाहभेदे “केशयन्तो त्वुटिर्नाम क्रोशना
तु तडित्प्रभा” भा० ग० ४७० । मातृगणोक्तौ । भावे
इन् । ३।अवयवादिहीनतायाम् ।

तुटिबीज पु० त्वुटिरस्य बीजमस्य । कश्चो मूषभेदे शब्दना० ।

तुटिगस् चयः लुटि+गीएडाचै वस् । लुटिस् तुटिरित्वा-
द्यर्थः । “लुटिगोवद्वचसि गण्यते कावनिचयः” भा०
उ० ११८ अ० ।

तुन् (स्य) वधे आ० पर० सक० सेट् । लुप्ति च लुप्तीत् ।
भोपधत्वे क्तिप् लुप् लुप् भोपधत्वे लुन् लुप्ती इति
भेदः ।

तुन् (स्य) वधे आ० पर० सक० सेट् । लुप्ति च लु-
प्तीत् । भोपधत्वे क्तिप् लुप् लुप् भोपधत्वे लुन्
लुप्ती इति भेदः । [(फी) त् । तुलोप (फ)

तुप (फ) वधे आ० पर० सक० सेट् । तुप (फ) ति आलोपी-
लेता स्त्री लिखिता प्रथो । दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीया-

त्मके वसति १ अन्तिमं, सत्ययुगानन्तरवर्त्तिनि युग-
भेदे, द्यूतक्रोडासाधनस्यास्य यस्मिन् पादौ तयोऽङ्गा-
स्य पादौ उत्तानतया १ पतने, द्यूतविशेषे वराटः
कानां मध्ये तयायासुत्तानतया ४ पतने च “लेताया
हृतसर्वसः” इति शृङ्गकटिका । अथयन्ते ११४ पु० टण्डम्

“लेतायुगमानञ्च दिव्यमानेन १००० वर्षाः आदौ
सन्त्या २० । अन्ते सन्त्यांशः १० मिलिताः
१६०० । वर्षाः सातुषमानेन १६० युजिता १२६६०००
वर्षाः । यथाह मनुः “चत्वार्याष्टः सहस्राणि वर्षा-
णान्तु कृतं युगम् । तस्य तायप्यतो सन्त्या सन्त्यां-
शश्च तथाविधः । इतरेषु ससन्त्याषु ससन्त्यांशेषु च
क्षिप् । एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि गतानि च” । सि-
मि० “खखाभ्रदन्तसागरेयुगान्नि युगभूयुषैः । क्रमेण
स्वर्गपतृसुरैः कृताद्योषुगाङ्गुयः । असन्ध्यकातदंशकै-
र्निजाकैश्च भागवन्वितैः । युताश्च तद्युता युगं रदाभ्यो-
ऽयुताहताः” । खखाभ्रदन्तसागरेः ४१२००० खड्गैस्त्रिभि-
र्युजितैस्तस्मिन् वर्षा लेतामानं तत्रापि लेतादौ सन्त्या-
मानं १०८००० लेतामानं १०८०००० वर्षाः । लेतान्ते
सन्त्यांशमानम् १०८००० । मिलित्वा १२६६०००
वर्षाः लेतामानम् । अष्टस्रं ब्रह्मै० प्र० ख० “हि-
मट् लक्षपरिमितं पश्यवत्सहस्रकम् । लेतायुगं परि-
मितं कानिचिद्भिः प्रकीर्तितम्” ।

“दण्डनीत्यां यदा राजा लीनं शान्तुवर्त्तते । चतुर्थमंश-
स्तुल्यं तदा लेता प्रवर्त्तते । अशुभस्य चतुर्थमंशो-
न्तान्तुवर्त्तते । लक्षयैव प्रथिमी भवन्प्रोपधय-
स्तथा” । “राजा कृतयुगवृष्टा लेताया हापरस्य च ।
युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम् । कृतस्य

कारणाज्ञाया स्वर्गमत्यन्तमभुते । लेतायाः कारणा-
ज्ञाया स्वर्गं नात्यन्तमभुते” भा० शा० ६८ अ० । तद्वर्षाव
“लेतायुगे समायाते धर्मः पादोनतां गतः । अत्य-
क्षोऽग्निता लोकाः केचित्, केचिद्दयाययाः । विष्णुध्यान-
रता लोका यज्ञदानपरायणाः । वशीश्रमाचाररताः
सुखिनः सुखचेतसः । अन्ता भूनिष्पृष्टाः शूद्राः सर्वे
मालाचरैविनः । मालाचर महात्मानो वेदवेदाङ्गवा-
रगाः । प्रतिपद्विद्वत्ताश्च सत्यसन्धा जितेन्द्रियाः । तपो-
व्रतपरा निर्वृता दातारो विष्णुसेविनः । काकवर्षी तद्वि-
त्वांश्च स्वियः सर्वाः पतिव्रताः । वसुधारा च यस्यादृष्टा
पुत्राश्च पितृसेविनः” इति पाद्मे क्रियायोगशारोक्ताः ।

“अन्ताह्वया भगवतो जीवानां निष्कृतिः यथा । कते
क्षतीते लेतायां ददा धर्मव्यतिक्रमम् । वेदोक्तकर्मभि-
र्मर्त्या न यक्ताः स्वेष्टसाधने । दक्षकर्मकरं कर्म वैदिकं
भूरिसाधनम् । कर्तुं न योग्यान्तुजाविना व्याकुलमान-
नवाः । त्यक्तुं कर्तुं न चाहंनि सदा कातरचेतसः ।
वेदार्थयुक्तशास्त्राणि स्मृतिरूपाणि भूतये । तदा त्वं
मकटीकृत्य तपःस्वाध्यायइव वान् । लोकानन्तारयः
पापात् दुःखयोकमयप्रदात् । त्वं विना कीदृशि जी-
वानां चोरसंसारचानरे । भर्ता पाता वसुधक्ता पितृवत्
प्रियकृत् प्रभुः” इति श्रीमद्भगवद्गीतायाम् श्रीवैद्यारण्य-
कृतवे सदायिवं प्रति जगन्नाथः वाक्यम् । तस्मिन्
युगे पुरुषायुषकाश्च लिखितवर्षेभ्यस्तुभोक्तो यथा “चतुष्पात्
सकलो धर्मः सत्यश्चैव कते युगे । नाधर्मेनागमः कश्चि-
न्मनुष्यान् प्रतिवर्त्तते । इतरेष्वामनाधर्मः पादशङ्खप-
रोपितः । चौरिकान्तमायाभिर्धर्मेष्वपैति पादशः ।
अरोगाः सर्वसिद्धार्थास्तुर्वर्षयतायुषः । कते लेता-
दिषु क्षीयमायुर्बुधसति पादशः । वेदोक्तमायुर्मर्त्या-
नामाशेषश्चैव कर्मणाम् । फलन्त्ययुगं लोके प्रमा-
यश्च शरीरिणाम्” ।

पुराणान्तरे अयुतवर्षास्तुकाश्च उक्तः अतएव “दश-
वर्षसहस्राणि रामो राज्ञश्चकारयत्” इत्यादि वङ्ग्यते ।
तपसा आयुःकाशाधिक्यमिति न मनुक्तिविरोधः इति
तु व्याख्यम् ।

“धर्मादौ हि यथा लेता वङ्ग्यते ता तथैव च । तथैव
पुत्रपौत्राणां स्वर्गस्ते ता किंवाचयः” भा० आश्व० ६०
अ० । अग्नित्रयस्य त्रेतानामनिरुक्तिर्यथा “त्रिधा
प्रकीर्तो ज्वलनो हनिभिर्वेदपारगैः । अतस्ते तात्वमा-

पक्षो यदेकस्वविधः कृतः" हरिवंशे २१२ अध्याये ।

लेखाय पुंल्लेखानामकोऽयः । दूतभेदे कथायणञ्चे इत्यम् ।

लेखिनी स्त्री लेखा यस्मात् इति लीप् । लेखाग्नि-
माध्यक्रियायाम् "ऊहो यत्ते लेखिनी भूत्" ऋ० १० ।

१०५ । १ ।

लेखा अथ० लिखप्रकारे एवाच । लिप्रकारे "इदं विष्णु-

विचक्रमे लेखा निदधे पदम्" ऋ० १०२११७ "एक-

स्त्रीया विहितो जातवेदाः" अथ० १८४१११ "तथ्यं

लेखा स्थितात्मने" कुमा० ।

लेख पालने स्वा०या० सक० व्यनित् । लायते अत्वात् । लाणः

तूतः । "सृत्वोरात्मानं लायते" गत० प्रा० २१०१४७ ।

"गायन्तं लायते यस्मात् गायन्ती तेन कीर्तिता" स्मृतिः

"पुत्रास्त्रो नरकाद्यास्मात् पितरं लायते स्मृतः" मनुः ।

"जातये" कुरु सौमित्रे ! भयात् लायस्व राघवम्

भट्टिः । [लिङ्गदध्यायपरिमिते ब्राह्मणभेदे ।

लेख न० लिङ्गदध्यायाः परिमाणस्य ब्राह्मणस्य ड ।

लेखकुट्ट न० लिखकुट्ट नाम पर्वतः तत् भवः अण० । सौरा-

ज्जने । "एवमेवैव्यावन्ति लेखकुट्टाज्जनेनाभावोऽन्यद्विद-

क्षिणं विरुत्तरं पराक् सकृत् सकृन्तः शरेषीकया सामया"

कात्या० श्रौ० ७।१।१४ । "अध्वर्युः सामया शरेषीकया

शरस्यायशलाकया लेखकुट्टाज्जनेन सौवीराज्जनेन यज-

मानस्य अक्ष्यौ चक्षुषौ अक्षिणौ पराक् अनादृतमनक्ति-

नेतस्माद्युतश्च तत् दक्षिणं चक्षुर्हिरनक्ति उत्तरं त्रिवा-

रम् । तत्राज्जनेन सक्तं सकृत्कृत्तरीयः । लिखकुट्ट

पर्वतस्तत्र भवमज्जनेन लेखकुट्टं सौवीरमिति यत् प्रासि-

द्धम् । लेखकुट्टाभावेऽन्यत् लोकप्रसिद्धं यत् कज्जनादि ।

व्यापस्तम्भः "एवमेव कनीनिकाभीति लेखकुट्टेनाज्जनेनाज्जने

यदि लेखकुट्टं नाधिगच्छेदनेन केनाज्जनेनाज्जनेति"

कर्कः । "लेखकुट्टं भवति । यत् वा इन्द्रो हवमज्जनेन

यदव्यासीत्" गिरिं लिखकुट्टमकरोत्तदा लेखकुट्टं भवति

चक्षुष्यैवैतच्चकुट्टमिति तस्मात्तैकयटं भवति यदि लेख-

कुट्टं न विन्देदथलेखकुट्टमेव स्यात् समानी शोकाज्जनेन

पश्यतां" गत० प्रा० २११११० ।

लेखान्तिक लि० लिखाणि भवः टञ् । भूतभविष्यद्वर्तमान-

मात्रासिद्धिनि "लेखान्तिकमिदं" चानं प्रादुर्भूतं तथे-

पसितम् भा० प्रा० २४२ अ० । रत्निसन्ध्यापके च ।

लेखान्त्य न० लिखान्त्यस्यार्थे ध्वज । भूतादिषु लिख् कालेषु ।

"चक्षुष्यैवैतच्चकुट्टमिति तस्मात्तैकयटं भवति यदि लेख-

४१ अ० । "लेखान्त्यस्यारणान् तत् सर्वं विप्रण-

श्रुति" याज्ञ० ।

लेखनीय लि० लिखनीय देशभेदस्यादूरदेशादि चतुरर्थ्यां

अरीहणां वृज् । लिखनीयदेशस्यादूरदेशादौ ।

लेखणिक लि० लिखणादि इत्यनेकगुणं प्रत्यक्षत् । "तत्

"प्रत्यक्षं गच्छामि" पाठक० लिखणसादात्मिकगुण-

द्रव्यप्रयोक्तारि वाङ्मयिकभेदे ।

लेखण्य न० लिखणानां भावः कर्म हा स्वार्थे ध्वज् तेन नि-

र्वृत्तं वा । इत्युत्तरादिगुणव्ये २ तस्यैव इत्यर्थे नमो च

"लेखण्यविषया इदानीन्त्यै गुणोभयार्जनं" गीता ।

"अपिप्रव्यादेः सिद्धिस्तैगुणात्तद्विषयस्येवभावात्" "पुरु-

षवृत्तत्वं सिद्धं तैगुणविषयस्यासौ" सा० का० ।

लेख पु० लेखी वतमान् ततोऽत युगपत् तन-वा० ड लिखो

गर्भभेदस्तत्र भवः अण० । युगपच्छन्नाधायकगर्भजाते पञ्चौ ।

"इषेणैवपञ्च सौमापौषणं तैतमालभेत पशुकामो

हो वा अजायै स्तनो नानैव हार्यमिजयिते ऊर्जं पुष्टिं

तृतीयः" तै० सं० ३।१।१६ "तथाणां वत्सानां युगप-

च्छातानां तः ससदायस्त्वतः तत्र भवत्येतैः तेषामन्य-

तमः इत्यर्थः । तस्याणां सत्यत्वात् प्रयोजनमेवमुच्चेयम् अजाया

स्तावद्वहो स्तनो प्रसिद्धौ तौ नानैव पृथगेव पातुं

हौ वत्सो जायते सात्वरूपायामजायां देवभूक् पयःसारं

या च शरीरगता पष्टिस्तदभव स्यापयितुं तृतीयो

यत्न एवपञ्चः द्वयैव हि सत्त्व जायते तृतीयस्तु कश्चि-

देव तथा मति यस्यां तृतीयो जातस्तस्याः शरीरं तृतीय-

धिव्यं पष्ट्रं धिव्यश्चास्तीति नृणांयतुं इत्यनेन" भा०

अथ भाष्ये सप्तदेव्यासान् इत्याकारं अक्षि गरीपरतति

बोध्यम् ।

लेखन अथवालिखने दासभेदे । "गिरौ यदस्य लेखनी

विगच्छा स्वयं दासः" ऋ० १।१५८५५ । "लेखन एतच्चा-

सतो दासोऽव्यक्तनिर्दिष्टः" भा० ।

लेखिक न० लिखिका देवता अस्य टञ् । देवे अङ्गुल्यङ्गुपे

तामि । "ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपसृजेत् ।

कायत्वं दक्षिणाभ्यां वा न पितृणां कटाचनं मनुः ।

लेखम् अथ० लिखप्रकारे ध्वज् । लिप्रकारे "प्रतापश्री

या त्वैषं तमङ्गलान् विभज्य" कात्या० श्रौ० २५।४।४०

"सर्वस्य चठनेके देवनेके वदन्त्यत । पुरुः प्रयत्नजं

किञ्चित्तेवमसिद्धिरुच्यते" भा० व० २२ अ० ।

लेखमो न० लेखाणां वेदानां धर्मान् होत्राध्वर्यवौज्ञात्मान-

हति पृञ् । ऋगादिष्वेदसम्बन्धिहोवाध्वर्यवोद्गाताहो
ज्योतिष्टोमादौ काव्यकर्मणि ।

तैधातवी स्त्री उदयसानीयास्ये इष्टिभेदे “तस्य योनि-
राशय आश । तमनु परासृष्ट्य संन्याच्छिनत् सैषेऽर-
भवत् तद्यदेतस्मिन्नाशये विधातुर्ग्वैवाविद्याभेत् तस्मा-
त्तैधातवी नाम” शत० ब्रा० ५।५।१।६ । “सर्वे इष्टी-
रपि दर्विहोमान्यो राजसूयेन यजते देवसृष्टो वा एषे-
ष्टिर्यत्तैधातवी” ११ । “तैधातव्युदयसानीयासावेव
वन्तुः” शत० ब्रा० १३।६।२।७ । “तैधातव्युदयसा-
नीया सवेव” कात्या० श्रौ० ३।३।४।८ ।

तैधातवीय न० तैधातवी-गङ्गा० क । इष्टिभेदाङ्गकर्मभेदे
“सर्वे वा एष यजो यत्तैधातवीयम्” तैत्ति० स० २।४।१।२ ।

तैधातुक वि० त्रिभिः धातुभिः स्वर्णरीत्यताच्चैः निर्वृत्तः
ठञ् । स्वर्णादिधातुत्रयनिष्पाद्ये ।

तैनिष्किक वि० त्रिभिः निष्कैः क्रीतम् ठक् । त्रिनिष्क-
क्रीते । तस्य वा लुक् । त्रिनिष्क अथवा ।

तैपारायणिक वि० त्रिः पारायणमावर्तयति ठञ् । त्रि-
वारं वेदपारायणकारके ।

तैपुर पु० त्रिपुर+स्वार्थे अण् । त्रिपुरदेशे हेमच० । त्रि-
पुरोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण् । ऽपित्वादिक्रमेण
तद्वासिनि शत्रुपराधीने च बह्वपु अणो लुक् । “मेल-
कैस्त्रैपुरैश्चैव चिच्छलेषु समन्वितः” भा० भी० ८८ अ० ।
आर्पत्वान् बह्वपु अणो न लुक् । त्रिपुरं पुरत्रयसम्यस्य
अण् । त्रिपुरस्तामिषु ४ अक्षरभेदेषु त्रिपुरशब्दे दृश्यम् ।
“येनोद्भूतास्त्रैपुरा मायिनो वै दग्धाघोरेण वितधान्ताः
शरेण” हरिवं० १११ अ० ।

तैपुरुष वि० त्रिभूतं पुरुषान् व्याश्रयति अण् आर्षे पर्वपद-
दृष्टिः । त्रिपुरुषापके । “ब्राह्मणानिन्दिता राजन् !
हन्युस्त्रैपुरुषं कुन्तस” भा० आनु० ६० अ० । लोके तु
उत्तरपदद्वयः त्रिपौरुष इत्येव ।

तैफल न० त्रिफलानां तदाद्याद्रव्याणां भिदम् अण् ।
चक्रदत्तोक्ते हतभेदे । यथा “तैफलानां त्रूपणं
द्राक्षां मधुकं कटुरोहिणीम् । प्रपौण्डरीकं सृष्टम्लीनां
पिङ्गुं नागकेसरम् । नीलोत्पलं शारिपं द्वे चन्दनं
रजनीद्वयम् । कार्ष्णिकं पयसा तुल्यं त्रिगुणं त्रिफला-
रसम् । हतप्रस्यं पचेदेतत् सर्वमेव रुजापहम् । ति-
मिरं दोषमासाधं कामलां काचमर्तुटम् । दीर्घं
प्रदरं कण्डू रक्तं श्वथुमेव च । खादित्वं पलित-

श्चैव केशानां पतनलया । विषमज्वरममोनि शुक्-
श्चाशु व्यपोहति । अन्ये च बह्वो रोगा नेत्रजा ये च
वर्त्मजाः । तान् सर्वान् नाशयत्याशु भास्करस्तिमिरं
यथा । न चैवाश्मात् परं किञ्चिदपिभिः काव्यपादिभिः ।
इष्टिमसादनं दृष्टं यथा स्यात् तैफलं हतम्” ।

तैवलि पु० ऋषिभेदे “दामोष्णीपस्त्रैवलिष पण्यादौ वर-
जानुकः । मौञ्जायनो वायुमन्त्रः पारागर्थस्य शारिकः”
भा० स० ४ अ० ।

तैमातुर पु० तिसृणां मातृणामपत्यम् अण् मातृरुत् ।
तिसृणां कौशल्यकेकयोऽसुमित्वाणां स्त्रीहभाजनत्येन
तदोधांगपायसभोजनेन जनिते लक्ष्मणे “तैमातुरः
कृत्स्नजितास्तृणस्तः” भट्टिः । “सहि सुमित्वादा,
स्वांगपिण्डद्वयप्रदानात्ताभ्याश्च जनितः” जयम० ।
तत्कथा रामायणे दर्शिता यथा “पायसं प्रति-
सृज्ज्जोषाः पुत्रीयं त्विदमात्मनः । कौशल्यायै नरपतिः
पायसाङ्गं ददौ तदा । अङ्गादङ्गं ददौ चापि सुमि-
त्वायै नराधिपः । कैकेय्यै चावशिष्टाङ्गं ददौ पुत्रार्थ-
कारणात् । प्रददौ चावशिष्टाङ्गं पायसस्यान्तोपमम् ।
अनुचिन्तय सुमित्वायै पुनरेव महामतिः । एवलासां
ददौ राजा भाय्यीणां पायसं पृथक् । ताश्चैव पायसं
प्राप्य नरेन्द्रस्योत्तमाः स्त्रियः । सम्भ्रामं जनिरे सर्वाः
प्रहर्षो दितचेतसः । ततस्तु ताः प्राप्य तसुत्तमस्त्रियो
महीपतेरुत्तमपायसं पृथक् । कुताशनादित्यसमानतेज-
सोऽचिरेण गर्भान् प्रतिर्पेदिरे तदा” आ० १६ म० ।

तैमासिक वि० त्रिमासं तृतीयमासं भूतः स्वसत्तया प्राप्तः
“तयधीष्टो भूतो भावी” पा० ठञ् इत्थौ त्रिशब्दस्य पूरणा-
र्थत्वेन संख्यावाचकत्वाभावात् न द्विगुत्वं तेन “द्विगो-
क्तं गनपत्ये” पा० न लुक् । स्वसत्तया जन्मतस्तृतीय-
मासव्यापके त्रिमासवयस्क्ये “तोकेन जीवहरणं यद्-
लूकिकायास्त्वैमासिकस्य च पदा शकटोऽप्युक्तः” भाग०
२।७ २८ । ऽत्रिमासभवे च ।

तैमास्य न० त्रिमास+स्वार्थे ष्यञ् । त्रिमासं “अङ्गमास-
मासत्रैमासपाण्यास्ये चैके” का० श्रौ० २०।१।६ ।

तैयम्बक वि० त्रियम्बको देवता अथ । “त्रियम्बकदेवताके
१ पशुभेदे । “पृथग्वैयम्बकाः” यजु० २४।१८ । “विंशे
यूमे त्रियम्बकदेवताकाः पृथगः” वेददी० । २ होमभेदे पु०
“त्रैयम्बकान् यध्यामि” इत्युपक्रमे कात्या० श्रौ० २ ।
१०।१० । “निर्वपति रीडानित्यादिना ते होमाः दर्शिताः

कद्रदेवताके १ धनुर्विद्याभेदे च । “वेदं पङ्क्तं वेदाङ्ग-
मर्थविद्याञ्च ज्ञानवीम् । तैयम्बकमयेव्यस्तनस्याधि
विविधानि च” भा० श्रौ० १७ अ० । ४६६देवताके
वत्यादी लि० “निशायां नैत्यिकं चेदमैयं तैयम्बकं
वलिम्” भा० श्रौ० ७६ अ० ।

तैराहावक लि० त्राहावेदेशभेदे भवः धूमा० वुञ् । “न
व्याभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वं ताभ्यामैच्” पा० वृद्धिनिर्णयात्
रेच् । त्राहावदेशधने ।

तैरागिक लि० लीन् रागीन् अधिस्तत्र प्रहसम् ठञ् ।
लीलावल्गुक्ते रागितयाधिकारेण अतुपातक्ये गणित-
भेदे तत्प्रकारश्च क्रमव्यस्यभेदवहितो लीला० उक्तो यथा
“तैरागिके करणसूत्रं” इत्यम् । प्रमाणनिष्ठा च
समानजातो धातुन्ययोः फलमन्यजाति । मध्ये,
तद्विष्ठाङ्गतादाहृत्य आदिष्ठाङ्गकं व्यस्यविधिर्लिकोमे ।
उदाहरणम् । कुङ्कुमस्य सदन् पञ्चदशं निष्कसप्र-
मखवैस्त्रिभिर्दि । प्राप्यते सपदि मे वणिग्वर ! त्रूहि
निष्कनवकेन तत्किवत् । न्यासः १/७ । ५/२ । ८/१ ।
लब्धानि कुङ्कुमपञ्चानि । ५२ । कर्षी । २ ।

अपि च प्रहसकपूर्वरपल्लिपट्टा चेष्टयते निष्कचतुष्क-
युक्तम् । यतं तदा द्वादशभिः सपादैः पलैः किमाचक्ष
वक्षे ! विचिन्त्य । न्यासः ६१/१ १०४/१ ४६/४ ।
इच्छागुणितम्बम् । ५०८६/४ । जेदभक्तम् । १२७४ ।
आद्येन । ६१ । कृतं लब्धा निष्काः । २० । शेषम् ।
१४ । षोडशगुणितम् । २२४ । आद्येन भक्तं जा-
तादृक्षाः । १ । एवं पञ्चाः । ८ । काकिण्यः । २ ।
वराटकाः । ११ । भागाश्च १/६ । पुनश्च ।

इन्द्रदेवेन हाटांशा गालितण्डुलकारिका । लब्धा चेत्-
पञ्चसप्तत्या तत्किं सपदि कथ्यताम् । अत्र प्रमाणेभ्योः
सजातीयकरणार्थं इन्द्रदेवस्य पण्यीकृतस्य न्यासः
११/१ । ८/८ । ७०/१ । लब्धे स्त्रायी । २ । श्रोण्याः ।
७ । आटकाः । ११ । प्रस्थौ । २ । इति क्रमतैरागिकम् ।
अथ व्यस्य तैरागिकम् । इच्छाहृष्टौ फले सुखो सुखे
हृष्टिश्च जायते । व्यस्य तैरागिकं तत्र श्रियं गणित-
कोविदैः । अत्र इच्छाहृष्टौ फले सुखः सुखे वा फले
हृष्टिस्तत्र व्यस्य तैरागिकं स्यात् । तद्यथा । जीवानां
वयसोमौल्ये तोल्ये वर्षस्य हेमनि । भागहारे च
राशीनां व्यस्य तैरागिकं भवेत् । जीववयसूक्त्ये
उदाहरणम् । प्राप्नोति चेत् षोडशवत्सरा स्त्री द्वालि-

यतं विंशतिवत्सरा किम् । द्विघ्नैको निष्कचतुष्कसुखा
प्राप्नोति ध्रुवटकवत्सदा किम् । न्यासः । १६ । १२ । २० ।
लब्धं २५/१/५ । द्वितीयन्यासः । २ । ४ । ६ । लब्धं
१/१/१ । वर्षीयसुवर्णतोले उदाहरणम् । दशवर्षं
सुवर्णं चेद्विद्यानकमवाप्यते । निष्केष तिथिवर्षन्तु तदा
वद किदागितम् । न्यासः १०/१ । १५ । लब्धं २१/२/१ ।
राशिभागहरणे उदाहरणम् । सम्राट्केन मानेन
राशौ यस्यस्य नापिने । यदि मानयतं जातं तदा
पञ्चाट्केन किम् । न्यासः ७/१००० । ५ । लब्धम् १४० ।

“अस्मि तैरागिकं योजं पाटी च विमला मतिः ।

किमज्ञातं सुबुद्धीनामतो मन्दार्थसुच्यते” लीला० ।

तैरुप्य न० लिख्यस्य भावः प्रयञ् । लिधाक्ये “चात् यत्
तेन तैरुप्यम्” वि० कौ० ।

तैलिक न० लोषि सत्वरजसनांश्च पुंस्त्रील्लोवदपाणि वा
लिङ्गान्यस्य, तस्येदम् वा अण् । लिङ्गप्रधानकाय्ये ।
“पुमांश्चैवाऽपुमांश्चैव तैलिकं” प्राकृतं अतम् । न वा-
ऽपुमान् पुमांश्चैव तैलिकीत्यभिधीयते” भा० शा० १०७ अ० ।

तैलोक्य न० लिङ्गोक्त्येव स्वार्थे प्रयञ् । स्वर्गपत्न्यपाताल-
लोके । “तपसैव प्रपश्यन्ति तैलोक्यं सचराचरम्”
मनुः । “तैलोक्ये यानि रत्नानि नाभ्यन्तं भानि ते गृहे”
देवीमा० । “प्रकृतिं चक्रमे तस्मिन् तैलोक्यप्रभवोऽपि यत्”
रघुः । स्वार्थे तु कश्चित् स्वार्थे अण् । तैलोक्यं तत्त्वार्थे ।
“तत् प्रेक्ष्य तादृशं रूपं तैलोक्येनापि दुर्जयम्” भा० शा०
२८२ अ० ।

तैलोक्यमोहन न० तैलोक्यं मोहयति सह-विच्-त्यु ।
तन्नाक्ते ताराकयचभेदे । “तारापूजा श्रुता नाथ !
विद्याश्च सक्ततास्ततः साम्प्रतं त्रोटुमिच्छामि कवचं मन्त्र-
विद्यहम् । तैलोक्यमोहनं नाम सर्वापह्निवारकम् ।
पुरैव सूचितं नाथ ! जपया मे प्रकाशय” भैरव उवाच
“देवदानवविद्याष्टकृजिते ! प्राणवद्धमे ! । तैलोक्यमो-
हनं नाम कवचं श्रूयतां वरम्” । इत्युपक्रमश्च दर्शितम् ।
तैलोक्यविजया स्त्री तैलोक्यं विजयते सेवने स्वाधीनं
करोति वि+जि-अच् । भङ्गायाम् (भाङ्) गन्ध० ।

तैवण लि० तिवणस्य वनलयस्येदम् शिवा० अण् तिवणस्य-
स्त्रिंशोऽस्यास्तीति उत्तरा० अ । तैवणीय तद्युक्ते लि०
तैवणि स्त्री तिवणस्य क्तेरपत्यम् इञ् । तिवणस्यर्षे-
पत्ये । “तैवण्यैवणिः” शत० ब्रा० १४।५।५।११ ।

तैवर्गिक लि० तिवर्गाय हितं वा० ठञ् । १धर्मार्थकाम-

साधने कर्मादौ । “संस्थां विज्ञाय कन्दस्य कर्म त्वैव-
गिकञ्च यत्” भा०ग० ०।४।५। स्त्रियां ङीप् । “सिद्धि-
स्त्वैवर्गिकी यतः” भा०ग० ३।१४।१५ । त्रिवर्गे पठतः
ठञ् । त्रिवर्गरेते । “त्वैवर्गिकास्तो पुण्या विमुखा हर-
मेधसः” भा०ग० ३।२०।१४ ।

त्रैवर्ग्यं त्रि० त्रिवर्गे माधुः षाञ् । त्रिवर्गमाधने धनादौ
“त्रैवर्ग्यार्थी यतो नित्यं कृतान्तभयसयुतः” भा०ग०
४।०।१२२ ।

त्रैवर्णिकं त्रि० त्रिषु वर्णेषु विहितः ठञ् । ब्राह्मणा-
दित्येवरूपद्विजातिधर्मः । स्वार्थं ठञ् । द्विजातौ च
“त्रैवर्णिकानामराजकेषु राष्ट्रेषु परराष्ट्रपरचक्रागमना-
द्विजनिते स्त्रीसङ्गरादौ प्राप्ते” कर्तु० । “त्रैवर्णिकाना-
मधिकारः” ककेः ।

त्रैवर्षिकं त्रि० त्रिवर्षे भविष्यति ठञ् । “वर्षस्याभविष्यति”
पा०नोत्तरपददृष्टिः । त्रिवर्षे भविष्यति वस्तुनि “त्रैवर्षिकं
तापयितं तस्य सौम्यं संवत्सरः” आश्व० श्रौ० १।२।५।
१० । अभ्यतिष्यति तु त्रैवार्षिक इत्येव ।

त्रैवार्षिकं त्रि० त्रिवर्षे भूतो भवति वा ठञ् अभविष्य-
त्वात् उत्तरपददृष्टिः । त्रिवर्षभूते ऽतएव भवति वा ।
“यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पयसि” अत्यवृत्तये” मनुः ।
“त्रैवार्षिकाविकाचोयः स तु सोमं पिबेत् द्विजः” याज्ञ० ।

त्रैविक्रमं त्रिविक्रमस्येदम् अण् । त्रिविक्रमसम्बन्धिनि ।
“त्रैविक्रमं पादमिवन्द्वगत्” रघुः २ त्रिविक्रमावतारे
च । “वर्द्धयस्व महाबाहो ! पुरा त्रैविक्रमं यथा”
हरिवं० ५६ अ० ।

त्रैविद्यं पु० त्रिस्तो विद्याः समाहृताः कृत्स्नजुःसामरूपा-
स्त्रिविद्यं तदधीते वेदं वा अण् । वेदत्रयाभिन्ने ।
“त्रैविद्यो हेतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः । त्रयशास्त्र-
मिष्यः पक्षे परिपत् स्याद्दशावरा” व्यव० तं नारदः ।
“सत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्यट् त्रैविद्यमेव वा” “राजा
कृत्या पुरे स्थानं ब्राह्मणान्यस्य तत्र तु । त्रैविद्यं हस्ति-
भट्टज्ज्ञात् स्वधर्मः पालयतामिति” याज्ञ० । त्रिस्तोनां
विद्यानां समाहारः त्रिविद्यं स्वार्थे अण् । त्रिस्तोपु
विद्यासु । “धर्मं भागवतं शुद्धं त्रैविद्यं च गुणाश्रयम्”
आग० ६।२।२४ । तासु त्रिस्तो नानारूपाः “तृचो यजूर्पि
सामानि त्रैविद्यं तत्र तिष्ठति” सा०ट्ट० । “स्वाध्यायेन
व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेच्छया सुतैः । महायज्ञैश्च यज्ञैश्च
ब्राह्मण्यं क्रियते ततुः” मनुः “कर्पकाणां क्षणिकं त्रिः

पण्यं विपणिजोविनाम् । गात्रोऽस्माकं परा उत्तिरेत-
त्रैविद्यमुच्यते” हरिवं० ७३ अ० । “त्रयोऽन्ययस्त्रयो वेदाः
स्त्रैविद्यं कौस्तुभो मणिः” हरिवं० १६८ अ० । “त्रयो
लोकास्त्रयो वेदास्त्रैविद्यं पापकृत्यम्” माकण्डेयप० ।

त्रैवि(पि)ष्टपं त्रि० त्रिषुष्टपे वसति अण् । देवे शब्दार्थचि० ।
“त्रैविष्टपानामपि दूरदर्शनम्” भा०ग० ११।० ।

त्रैविष्टपेयं पु० त्रिषुष्टपे वसति वा० ढक् । देवे “गन्धर्व-
मिन्द्रासुरयक्षचारुणत्रैविष्टपेयादिषु नानुविन्दन्त” भा०ग०
८।८।१२ ।

त्रैवृणं पु० त्रिवृणस्यापयं वा० अण् । राजभेदे “त्रैवृणो
अग्ने दशभिः सज्जन्तं दानव ! त्वप्रकथयिष्येते” ऋ० ५।
२७।१ ।

त्रैवेदिकं त्रि० त्रिषु वेदेषु तदध्ययनार्थं विहितः ठक् । वेद-
त्रयाध्ययनार्थं व्रतादौ । “प्रठ त्रिंशदावदिकं चर्यं
गुणै त्रैवेदिकं व्रतम्” मनुः । [शब्दे दृश्यम् ।

त्रैवृणव पु० त्रिवृणोरपत्यम् अण् । हरिश्चन्द्रे त्रिवृणु-
त्रैशोकं न० त्रिशोकेन ऋषिणा दृष्टं साम । “विश्वामृतना,
इत्यादिकायास्तृचि गेये ब्रह्मस्तोत्रके सामभेदे ।

त्रैसानु पु० तृयसुवृण्ये गोभानुसुते ऋषभेदे “गोभानोस्तु
सुतो राजा त्रैसानुरपराजितः । करस्वमस्तु त्रैसानो-
भक्तस्य चाम्बजः” हरिवं० ३२ अ० ।

त्रैस्वर्यं न० त्रिस्वर+चतुर्थं स्वार्थं षाञ् । उदात्तानुदात्त-
स्वरितरूपस्वरत्विके । तत्र यत्र यः स्वरः तत् उदात्ता-
नुदात्तशब्दयोरेकं स्वरितशब्दे वक्ष्यते च तस्याप
वाटः एकश्रुतिशब्दे १४८४७० उक्तः ।

त्रैहायणं त्रि० त्रिहायणस्येदम् ज्ञायनान्तत्वात् अण् । त्रि-
वर्षसम्बन्धिनि । स्त्रियां ङीप् । भावे अण् । २तद्भावे न० ।

त्रौटकं त्रि० त्रौडयति च० त्रुट-एवल् । श्लेढके । सप्ता-
दनवपञ्चाङ्गं दिव्यमानुषसंश्रयम् । त्रौटकं नाम तत् पाङ्कः
प्रत्यङ् सविद्रूपकम्” स० द० उक्ते ऽदृश्यकाव्यभेदे
प्रत्यङ् सविद्रूपकत्वात् ऋङ्गारोऽवाङ्गीति बोध्यम् । तत्र
सप्ताङ्गं सम्भितरम्भम् । पञ्चाङ्गं विक्रमोविशो ।

त्रौटि(टी) स्त्री च० त्रुट-इ वा ङीप् । एकट्फले,
०चञ्चुम्, (पत्तिर ठोठ) ०पञ्जभेदे ४सत्पञ्जभेदे च
मेदिनि० । [खगे शब्दच० त्रिंशं जातिस्मात् ङीप् ।

त्रौटिहस्तं पंक्ती त्रौटिहस्तं दश अक्षरसंज्ञकं पञ्च ।
त्रौतलं न० त्रौडयतन्त्रं (गीतना) ०स्वबलदायकं त्रि० ।

त्रौतलं न० त्रायतेऽनेन त्रौ-उत् । राजने त्रौतने भगदेः

रेगसाधने षडष्टभेदे (पाचनी) अमरः। २४२ स्त्री सि-
कौ० । २४३ रूपक्रियायाम् ४ व्याधिभेदे च संक्षिप्तसां।

तौक गत्यां चुरा० आ० सक० सेट् । तौकयते अदित्
अतलौकत ।

तार्ग प० तृतीयोऽंशः । १४ तीये अंशे । “मर्षस्मिन् विधु-
पापयुक्तनुलवावर्द्ध” निशाङ्गोर्चटौत्तार्गं वै कनयांशकं
ग्रहणतः पर्वं दिनानां त्वयम्” सङ्ख० २ त्रिगुणितेऽंशे च
“त्तार्गं दायान् हरिद्विप्रो दावन्तौ क्षतियासुतः” मनुः
तार्ग पु० त्रीण्यक्षीण्यस्य च समा० । त्रिनेत्रे शिवे त्रिका०
“त्तार्गपत्न्या समादिष्टः सदृशः सज्जनः पतिः” हरिवं०
१७६ अ० । २ नेत्रत्रययुक्तमात्रे त्रि० । “चेदिराजकुले
जातस्तत्तार्ग एव चतुर्भुजः । रासभारावसदृशं ररास च
ननाद च” भा० सं० १२ अ० । स्त्रियां डीप् । “द्वर्णी
त्तार्गी ललाटाङ्गी दीर्घजिह्वामजिह्विकाम्” भा० य०
२८६ अ० । राजसीभेदोक्तौ । आर्धे कश्चित् न प
समा० । त्रार्जि शिवे । “त्रार्ज्णे पृष्णे दलभिदे वाम-
नाय शिवाय च” भा० आश्व० ८ अ० शिवस्तुतौ ।

तार्क्षर पु० त्रीणि अकारोकारमकाररूपानि चक्षुराणि
यत् । १ प्रपञ्चे “आद्यं यत् तार्क्षरं ब्रह्म त्रयी यत्
प्रतिष्ठता । स गुह्योऽन्यस्त्रिष्टुभेदो यस्तं वेद स वेदवित्”
मनुः । त्रीण्यरक्षणि वस्यं यत् । मध्यानामके
२ कन्दभेदे न० । “विष्णुस्तार्क्षरेण (कन्दसा) त्रीङ्गो-
कानुदजयत्” यजु० ६।११ । “विष्णुस्तार्क्षरेणाक्षर-
तय त्वर्केन कन्दसा त्रीन् भूरादीन् लोकान् उज्जयत्”
वेदटी० । त्रिषर्गोक्तके तन्त्रोक्तो शम्भवेदे तन्त्रसारे भूरि-
प्रयोगः । ४ विद्यायां स्त्री गौरा० डीप् । ५ वर्णत्रययुक्त-
मात्रे त्रि० । “तदेतत् तार्क्षरं सत्यमिति स इत्येक-
मक्षरं त्रात्येकमक्षरमसत्येकमक्षरं प्रथमोक्तमे अक्षरे
सत्यं मध्यतोऽन्तं तदेतदन्तं सत्येन परिगृहीतं सत्य-
मयमेव भवति नैवविद्वांसमन्तं चिन्तितं” गत० ब्रा०
१४ दा।१२ । दृष्टके त्रिका० । [१२] श्वरे पु० हेमच० ।

तार्क्ष(ङ्)ट न० । १ शिष्यभेदे २ धौताञ्जने च भेदि० ।
तार्क्ष न० त्रीणि व्यङ्गान्यस्य । सौविष्टकते ज्विपि “मध्यं
ब्रह्म द्वेधा कृत्वाऽवद्यत्तन्म त्रार्क्षे” गत० ब्रा०
१२३३८ । “तार्क्षप्रस्य दोष्णो गुदं द्वेधा कृत्वावद्यति
तार्क्षरासौ योगेरथ चिरात्प्राणकलाववदधाति” १६ ।
तार्क्षाय हितं यत् तार्क्ष तत्साधनद्रव्ये ।

तार्क्षुल त्रि० त्रिकोऽङ्गुल्यः प्रमाणमस्य तद्वितार्थदि० इयस्व

तस्य लुकि अच् समा० । १ कङ्कलित्वयमिते “द्वार्क्षुल
तार्क्षुलं वा तर्ह्यतिक्रान् यूपस्य” कात्या० श्रौ० ६।
२।२०। २ तथाभूतखातान्विते च स्त्रियां टाप् सा च सोम-
यज्ञस्य वेदिः । “तं खनल इवाग्नीपुस्तं त्रार्क्षुलेऽन्वदित्वं
सफात् त्रार्क्षुला वेदिः स्यात्तद् हापि पाश्चिस्तत्रार्क्षुलामेव
सौम्यस्याध्वरस्य वेदिं चक्रे” गत० ब्रा० १।२।५।६ ।
“पाश्चिः सोमयागस्यापि वेदिं त्रार्क्षुलखातमध्वमेने” भा०

तार्क्षन न० सना० दि० । कालाञ्जनरसाञ्जनपुष्पाञ्जनरूपे
मिलिते अञ्जनत्वमे राजनि० ।

तार्क्षल(लि) न० त्रयाणामञ्जलीनां समाहारः वा टच् स० ।
१ समाहृतं अञ्जलित्वे” त्रिभिरञ्जलिभिः कृतः तद्वितार्थ-
दिगो तु तद्वितलुकि न टच् । त्रार्क्षलि इत्येवेति
भेदः सि० कौ० ।

तार्क्षिष्ठान पु० त्रीणि मनोवाक्शरीराणि अधिष्ठानान्यस्य
तिष्ठणां जायदादीनामधिष्ठानं वा इत० । जीवं तत्पुरुष-
पक्षे न० “तस्यैह त्रिविधस्यापि त्रार्क्षिष्ठानस्य देहिगः”
मनुः जायदाद्यवस्थान्त्यसत्तिणि कूटस्थे २ चैतन्ये न० ।

तार्क्षगा स्त्री त्रिभिरध्वभिर्गच्छति गम-इत० । गङ्गायाम्
त्रिका० ।

तार्क्षीक पु० त्रीणि उष्णवर्धशीतास्थानि अनीकानि गुणा
अस्य । संवत्सराभिमानिदेवभेदे” त्रिपाक्षस्यो दृषभो विश्व
रूप एत त्रार्क्षीक एव प्रजावान् । त्रार्क्षीकः पत्यते मा-
हिनावान्तरंताधादृषभः शश्वतीनाम्” ऋ० १।५।६।१ ।
“त्रार्क्षीकस्त्रिभिरुष्णवर्धशीतास्थै रनीकैर्गुणैरुपेतः” भा० ।
२ चक्षुःप्रहरणार्थे सनाभेदे स्त्री ।

तार्क्षतयोग पु० त्रयाणां त्रिधिवारनक्षत्राणामस्मृततुल्यो
योगः । त्रिधिनक्षत्रारभेदानां योगभेदे । स च योगः
ज्यो० उक्तो यथा नन्दा भौमार्कवारे अथवा शतभिषाद्विन्य-
चित्वाग्निमुलासाधैर्नृणां समेता, प्रशिनि श्वगुह्ये फल्-
गुयुगभाद्रपुष्यैः शोभ्याह्वे वै जया स्थान् गुरुहर्षभेन्द्रा-
ध्रियास्याभिजिह्विर्जिह्वि रिक्ता च विषादितिवरुणविशा-
खासुराधामनाभिः । सौरं पृष्णि धनिष्ठाकरकमलजन्म-
सुक्ता यदि स्याद् योगो प्राङ्मुखपर्वं मततशुभकरं चा-
स्तथास्यं समीक्षाः” ।

तार्क्षक न० त्रीणि अश्वकानि नयनान्यस्य, त्रयाणां
लोकानां अश्वकः पतति वा, त्रीन् वेदान् अश्वत
शब्दायते वा अग्नि-शब्दे ओङ्प्रोपधः कर्मगत्यण्
संज्ञायामिति कः त्रिषु लोकेषु कालेषु वा अश्वः

शब्दो वेदलक्षणो यस्येति वा, अस्मन् अस्मः शब्दः । तयोऽकारोकारमकाराः अस्माः शब्दाः प्रतिपादकाः वाचका वा अस्येति वा, त्रीणि पृथिव्यन्तरोक्तद्युलोकाख्यानि अस्मकानि स्थानानि यस्येति वा । शिवे अस्मरः “तृप्स्वकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम्” यजु० ३॥६० “जडोक्तस्तृप्स्वकवीक्षणम्” महेन्द्रस्वप्स्वक एव नापरः । रघुः । २८गां स्त्री “सोमस्तृप्स्वकानि ज्ञात्वा तृप्स्वका सा स्मृता बुधैः” देवीपुरा० ।

तृप्स्वकसख ए० इत० टच् समा० । कुबेरे अस्मरः कुबेर-शब्दे तस्य तथात्वम् दृश्यम् । [क्यादिकं दृश्यम् ।

तृप्स्व ए० त्रिष्टुप्पुत्रे राजर्षिभेदे त्रैष्टुप्पुत्रे ऋ० वा-तृप्स्व त्रि० त्रीणि अरुधीणि रोचमानानि शुभ्राणि ककुप्पृष्टपाश्च स्थानानि यस्य । रोचमानशुभ्रपृष्ठादित्ययुक्ते गवादी । “तृप्स्वधीणां दश गवां सहस्रा” ऋ० ८॥४६॥२२ ।

तृप्स्व ए० घणमासात्मकः कालः अविः त्रिसोऽवयोऽस्य । अष्टादशमासवयस्के प्रथो । “तृप्स्वविषयिण्युष्टुप्स्वन्दः” यजु० १४१० । त्रीन् लोकान् अवति अय-रक्षणादिषु इत् । वेददी० “तस्यो तृप्स्वि ररिहाणा” ऋ० १५५॥१४१ “तृप्स्वि सार्द्धं संवत्सरपयस्को यत्सस्त्रविच्यते तत् प्रमाणमादिष्टम् त्रीन् लोकानवति स्वतेजसा व्याप्नोतीति वा” भा० उक्तेः २त्वं लोकाव्यापके च ।

तृप्स्व न० समा० द्वि० पात्वा० । त्रिष्टुप् तृप्स्व चरेद्वा नियतो जटो ब्रह्महृणो ब्रतम्” मनुः । त्रयोऽवदाधयोमानं यस्य तद्विज्ञानार्थद्वयः आर्होऽष्टञ् अर्धर्द्धादित्यादि पा० तस्य लुक् । २त्विष्टवयस्के त्रि० ।

तृप्स्वीति स्त्री तृप्स्विकाऽशीतिः शक० त० त्रयश्च अशीतश्च समा० इ० वा । (त्रिराशी) । तृप्स्विकाशीतिसंख्यायां अतस्त्वयि च । ततः परगे डट् । तृप्स्वीति तत्परगे त्रि० । त्रिष्टुप् तृप्स्वीति तत्परगे त्रि० । तृप्स्वीत्या युतं गतादि ड । तृप्स्वीति तद्युतगतौ । तृप्स्वक न० सुष्ठुतोक्ते जलनिक्षेपणस्थानभेदे । पञ्च निक्षेपणानि भवन्ति । तद्यथा फलकं तृप्स्वकं सुष्ठुवलय उदक-मल्लिङ्गा शिक्वाश्चेति सुष्ठु० ।

तृप्स्वन् त्रि० त्रिगुणितः अष्ट । १८हविंशतिसंख्यायां २तत्-संख्ये च । तृप्स्वर्षेऽष्टवर्षीयां धर्मो सीदति सत्वरः” मनुः ।

तृप्स्व न० तिस्रः अक्षयः कोणा यस्य अच् समा० । १३तिकोणे

राजनि० । “प्रथमतृप्स्वे द्वितीयतृप्स्वे इत्यादि” काळी-पूजापद्धतिः ।

तृप्स्व ए० त्रयाणामङ्गां समाहारः टच् समाहारद्विगुत्वात् नाङ्गादेशः । “अङ्गाहाः पुंशिः” पा० पुंस्त्वम् । दिनत्रये । उत्तरपदद्विगौ तु अङ्गादेशः तृप्स्वप्रिय इत्यादि । “तृप्स्वं न कीर्तयेत् ब्रह्म राजो राजोश्च स्मृतके” “तृप्स्वं प्रातस्तृप्स्वं सायं तृप्स्वमद्यादयाचितम् । तृप्स्वं परञ्च नास्तीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः” मनुः ।

तृप्स्वस्मृष्ट ए० तृप्स्वं चान्द्रदिनत्रयं स्मृष्टति स्मृष्ट-अण् । तिथितृयस्मृष्टिन्येकसावनदिने तृप्स्वस्मृष्टिनि २दिनत्रये च तृप्स्वस्मृष्ट ए० “एकं दिनं यत् तिथितृयं च स्मृष्टेत्तमाहुर्धन-योऽयमाख्यम् । एका तिथिस्त्रीणि दिनानि यत् स्मृष्टेत्त-दाहस्त्रिदिनस्मृष्टन्तु” इत्युक्ते सावनदिनत्रयस्मृष्टिनि एकस्मिन् तिथौ “तृप्स्वस्मृष्टं नाम यदेतदुक्तं तत् प्रयत्नः कतिभिर्विधेयः । विवाहयाताशुभपुष्टिकर्म सर्वं न कार्यं त्रिदिनस्मृष्टे तु” ज्यो० त० । किन् । तृप्स्वस्मृष्टं किञ्च नत्वात् अणि पदान्ते च कः । ततार्थे “तिथिर्वार-त्रये चैका तृप्स्वस्मृक् सप्तदाहता” । “एकादशी द्वादशी च रात्रिर्षष्ठे त्रयोदशी । तृप्स्वस्मृक् तदहो रात्र-सुषोष्प्रा सा सदा तिथिः” स्मृतिः । [कतुभेदे ।

तृप्स्वीति ए० त्रिभिरहोभिः निर्हन्तः ख । त्रिदिनसाध्यो तृप्स्वैहिक त्रि० ईहा चेष्टा तस्यां भवन्त्यष्टौ ऐहिकम् धनादि-तृप्स्वपर्याप्तैहिकं धनं यस्य । दिनत्रयनिर्वाहोचितधन-शालिनि । “तृप्स्वैहिको वापि भवेदस्तनिक एव वा” मनुः ।

तृप्स्वायण ए० तृप्स्वस्य युवाऽपत्यम् फज् ऐककारिण्ये “द्वात्रिंशायण तृप्स्वायणोति निर्देशात्” न आभ्यां पदा-नाभ्यां पूर्वौ ताभ्यामैच् पा० स्तुतोक्तं कार्यं न । तृप्स्वा-शिशुपालहारादेर्युन्यपत्ये । तस्य विषयो देशः सिन्धुका-भक्तल् । तृप्स्वायणभक्त तदीये विषये ।

तृप्स्वयुष न० त्रयाणां बाल्ययौवनस्याविराणासायुषां समाहारः वदे अच् समा० । बाल्याद्यायुस्त्वये । “तृप्स्वयुषं जमदग्नेः कश्यपस्य तृप्स्वयुषम्” यजु० १६२१ ।

तृप्स्विय ए० त्रयः आर्षेयाः ऋषयः यत् । त्रिप्रभे १गोत्रभेदे आर्षेयशब्दे दृश्यम् । ऋषेरयम् टक् आर्षेयः ऋषि-धर्मः त्रयः आर्षेया धर्मयिष्वा । अथर्वधिरमूकेषु तेषाञ्च यथा ऋषिधर्मवत्तथा समर्थितं तत्त्वबोधिन्याम् यथा “एतन्न्यायमूलक एव तिथ्यं कपल्यार्थे यदेवतानां यागेषु नाधिकार इति प्रवादः । तृप्स्वियार्थस्य ऋषि-

धर्मा अन्वयवधिरत्वमूकत्वानि येषां ते ह्यधीनां हि पर-
द्वयदर्शनेन तत्र रागोत्पत्तिस्त्वन्यावयवा चक्षुर्नि-
मीकनेनाश्वत्वं, परनिन्दाश्रवणमृदया ओलनिपहेण
वधिरत्वं मिथ्याकथनमृदया वाक्यसंयमनान्नीक्यम्” ।
अन्वादीनां कर्मानधिकारे हेतुश्च “मनुष्याणां वा आर-
म्भसामर्थ्यात्” ४ “अङ्गहीनाओलियषण्डगूडवर्जम्” कात्या-
यो० १।१।५। सूत्राभ्यां निरूपितः अत्र कर्कव्याख्या
“अङ्गहीनाओलियषण्डगूडान् वर्जयित्वा मनुष्याणा-
मधिकारः कर्मसु भवति । मनुष्या अपि ये अङ्गहीना
अङ्गेन चक्षुरादिना हीना अन्वपङ्कमूकवधिरादयः
अओलिया अनधीतवेदाः षण्डा नपुंसकाः गूडाश्च
नैषामधिकार इत्यर्थः । आरम्भसामर्थ्यादित्यत्रानु-
धर्मे न चैतेऽङ्गहीनादयो यथाश्रुतं कर्मास्तु कर्तुं
शक्नुवन्ति तद्यथा न हान्य आख्यावेक्षणं कर्तुं
शक्नोति मूकश्च मन्दोच्चारणम्, पङ्कश्च विष्णुक्रमम् ।
वधिरश्च प्रैषश्रवणम् अनधीतवेदोऽओलिय इत्युच्यते
स च किमपि मन्त्रसाध्यं कर्तुं न शक्नोति षण्डो नपुं-
सकः तस्यानधीतवेदत्वादद्वयत्वादशुचित्वाच्च नाधि-
कारः गूडस्य चानधीतवेदत्वादनधिकारः । आख्यावेक्षणा-
भिश्च विना कर्मणा वैगुण्यं भवत्येव । ननुक्तम्
अशक्याङ्गरहितकर्मानुष्ठानादधिकारो भविष्यतीति ।
अतोच्यते । भवेदेवं यदि आख्यमवेक्षण इत्यादीन्यङ्ग-
वाक्यानि स्वातन्त्र्येण पुरुषैः सम्बध्यन् प्रधानवाक्य-
शेषत्वाक्षेपम् । तदङ्गयुक्तेन प्रधानवाक्येन तदङ्गयुक्तः
क्रतुः पुरुषैः सम्बध्यमानोऽसमर्थान् परित्यज्य समर्थान्
प्रतिष्ठापयते तेनाश्वस्य क्रतुरेवाविहितो न त्वाज्या-
वेक्षणमेवाविहितमितरश्च विहितमिति मन्त्रव्यम् । न च
प्रधानवाक्यविरोधः सर्वाधिकारानिश्चयात् विशेष-
भावाद्भि सर्वाधिकारः स्यात् अस्ति च विशेषः आरम्भ-
सामर्थ्यम् अतः समर्थानामेवाधिकारः । यत्तु प्रधान-
वाक्यविरोधो वाच्योक्तिर्व्यजेतेत्यादौ तत्र यथाशक्ति-
प्रयोगादपि फलं भवति तदविरोधे तु सर्वाङ्गयुक्त-
कर्मानुष्ठानादेव फलम् । ननु आरम्भसामर्थ्यादित्यनेनैव
गयादीनामिवाङ्गहीनामप्यधिकाराभावविज्ञेः किमर्थं
पुनरङ्गहीनादिवर्जयितुं कृत्स्नं उच्यते नियमार्थम् एतेषा-
मेयानधिकारो न निर्धनस्य तस्य चाधिकारो भवत्येव
न आरम्भसामर्थ्याभावादनधिकारः अतो निर्धनोऽपि
क्रत्वर्थं धनमर्जनादिना सम्पाद्यावश्यं यजेतेति । एव-

मन्वादिपि यद्योपधिषण्डादिनाश्वत्वादिकं स्फोटयितुं
शक्नोति तस्याप्यधिकारो भवत्येव पूर्वमनङ्गहीनत्वाव-
स्थायासाहित्याग्निश्रेत् पञ्चाङ्गोगादिनाङ्गवैकल्ये जाते
काव्येज्वधिकारो न भवति नित्येषु तु यथाशक्ति कर्तुं
अधिक्रियत एव अङ्गवैकल्ये सति अग्न्याधेयं न भवत्येव”
तीणि आर्षेयाणि यस्य । इतिगोत्रोत्पत्ते माधवः ।
अत्रेदमभिधीयते तत्त्वबोधिन्याम् त्वाग्नेयशब्दस्यान्वादि-
परत्वकल्पनं सूत्रभाष्यविरुद्धम् । तथाहि “अङ्गहीनश्च
तदङ्गम्” ६।१।६१। जै० सू० । “अग्निहोत्रादिषु एवाङ्ग-
हीनं प्रति सन्देहः किम् असावधिक्रियते, उत न इति ।
तत्राप्यधिकरणातिदेशः । असमर्थः इति क्त्वा पूर्वः पक्षः
शक्नोर्विद्यमानत्वात् उत्तरः । तदिदम् अभिधीयते
अङ्गहीनश्च तदङ्गम् । किं धर्मा अद्वयधर्मा” श्रव० भा० ।
“उत्पत्तौ नित्यसंयोगात्” जै० ६।१।४२ “यस्य तु
अप्रतिसमाधेयमङ्गवैकल्यं तं प्रति विचारः किं अधि-
क्रियते न, इति पूर्वाधिकरणेन अधिक्रियते इति प्राप्ते
ब्रूमः न अधिक्रियते इति । कुतः ? शक्नुप्रभावान्
न असौ केनचित् अपि प्रकारेण शक्नोति यदुम्, तस्मात्
तस्य अधिकारो न गम्यते । ननु यत् शक्नोति तत्र
अधिक्रियते इति चक्षुर्विकलो विना आख्यावेक्षणेन,
विना विष्णुक्रमेः पङ्कः, विना प्रैषादिश्रवणेन च वधिरः,
एतान् पदार्थान् प्रति चक्षुर्विकलादीनामनधिकारः इति
यदि हि तं प्रति निर्दिश्येत ततो विकलोऽप्यधिक्रियते
क्रतुम् प्रति । एषाम् उपदेशः प्रकरणाविशेषात् पुरुषस्य
च आख्यातेन अनभिधानात् इति उक्तमेतत् । “विधि-
र्वा संयोगान्तरात् (१।४।१३) इत्यत्र । तैश्च विना
विगुणं कर्म प्रयुक्तमपि न फलं साधयेत् । तस्मात् तस्य
अनधिकारः” भा० । “अत्रार्षेयस्य च न स्यात्” जै० ६।१।४३
“दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, “आर्षेयं दृष्टीते एकं दृष्टीते
द्वौ दृष्टीते त्रौ दृष्टीते न चतुरो दृष्टीते पञ्चाति
दृष्टीते इति । तत्र सन्देहः किम् अत्रार्षेयस्य अधि-
कारः उत न इति किं प्राप्नोति । अत्रार्षेयोऽप्यधि-
क्रियते” इति कुतः आर्षेयं दृष्टीते इति सामान्यवचनम्
तस्मात् एकं वरिष्ठमिति द्वौ वा तच्च दर्शयति एकं
दृष्टीते इति तथा प्रतिषेधति न चतुरो दृष्टीते इति ।
न हि अप्राप्नोति प्रतिषेधोऽवकल्यते । तस्मात् अत्रार्षे-
योऽप्यधिक्रियेत ।
एवं प्राप्ते ब्रूमः यो न त्वाग्नेयः स न अधिक्रियते ।

कृतः ? त्रीन् दृणीते इति विशेषवचनात् विधिवश्च क-
प्राप्तत्वात् । ननु एकं दृणीते इत्यपि विशेषवचनमस्ति ।
न इत्युच्यते, विधायिकाया विभक्तेरभावात् । ननु
स्तुत्या विधास्यन्ते यथा त्रीन् दृणीत इति । उच्यते
तथाणामेव स्तुतिः सा त्वित्वं विधास्यति । एकं दृणीते
इत्यययुत्यवादोऽयं तथाणामेव, तत्रापि त्वित्वमेव श्रूयते
विधातुम् । एवम् एकवाक्येन विधानं भविष्यति
इति । न चतुरो दृणीते न पञ्चातिदृणीते इति
नित्यानुवादो भविष्यति । तस्मात् तत्राप्येयस्य अधिकारो
नान्यस्य इति शब्दभा० । न्यायमालायां साधवस्तु “कृपि-
गोत्रपवर्त्तकः कश्यपभरद्वाजादिभ्यस्य सम्बन्ध आर्षेयस्य”
दृणीते उच्चारयति कश्यपगतोऽहं भरद्वाजगतोऽहं-
मिति एवम् उपमन्युर्वाशिष्ठगतोऽहमिति द्विगतोच्चार-
णम् । आङ्गिरसवाहं सत्यभरद्वाजगतोऽहमिति त्रि-
गतोच्चारणम् । एवञ्च सूत्रभाष्यादिपत्रेषु तत्रा-
र्षेयशब्दस्य अन्यार्थपरत्वात् जात्यन्वादेः सूत्रान्तरेण
अनधिकारस्य प्रतिपादनात् तत्रार्षेयशब्दस्य न अन्वादि-
परत्वमिति सुधीभिर्भाष्यम् ।

तत्रागिर् तिस्रः दधितक्रपयोरूपा आगिरः अधिप्रपण-
साधनभूता यस्य । अग्नेर्दृपभेदे । “यस्य सा परूपाः
शतमुद्धर्षयन्त्युज्जणः । अश्वमेधस्य दानाः सोमा इव
तत्रागिरः” ऋ० ५।२।७।५ ।

तत्राहण उक्ती त्रिभिः चञ्चुपादैराहन्ति आ+हन-अच्
पूर्वपदात् संज्ञात्वात् णत्वम् । विस्करे पञ्चभेदे । “चको-
रकलविङ्कमयूरकक्रोपचक्रकुटुसारङ्गगतपलकतिन्तिरि-
कुररवाङ्ककयवलपष्टयस्त्राहनाविष्करालषवः शीत-
मधुराः कषायादोषशमनाश्च” सुश्रुतः ।

तत्राहाव पु० देवभेदे तत्र भवः वृज् । त्रैयाहावक तत्रार्थे
तत्राहिक त्रि० तत्रहे भवः ठज् । आर्पत्वात् तत्राक्षायणेति
निर्देशाद्वा व्याख्यां पूर्व न ऐच् । तत्रहभवे ज्वरादौ ।
“ऐकाहिको द्वाहाहिकश्च त्र्याहाहिकश्चार्थिकेत्यादि अप-
राजितास्तोत्रे । तत्रहपथ्याग्निं धनं अण् तत्राहम् तद-
स्यास्ति ठन् । तत्रहपथ्याग्निधनयुक्ते त्रि० “कुम्भलकुम्भी-
धान्योवा तत्राहिकोऽश्वस्तनोऽपि वा” याज्ञ० । लोके तु
व्याख्यां पूर्वसंज्ञेय त्रैयाहिक इत्येव तत्रहभवे वस्तुनि ।

तत्रुदय न० त्रिषु सधनेषु उदयो गतिरस्य । सोमाख्ये
इत्ये । “तत्रुदयं देवहितं यथा वः” ऋ० ४।३।७।३ ।

तत्रुधन् पु० त्रिभिः वसन्तशरद्धेनन्तैर्हृत्विर्बुधोऽस्य अनङ्-

तुल्यश्च । यस्यन्तादिरूपोऽधोयुक्ते यत्पररूपे दृष्यते । “उत
तत्रुधा पुरुष प्रजायान्” ऋ० ३।५।६।३ ।

तत्रु(त्रा)षण न० तत्राणासुषणानां समाहारः दृष्यो वा
दीर्घः । मिलितगुणदोषिष्यलीभरिचत्विके अमरः भर-
तस्तु दीर्घमध्यं पपाठ ।

तत्रुच न० त्रिष्टुणाष्टचां समाहारः अच् समा० । ऋक्त्रये ।
“उदितृचा वा वारुणा तत्रुचेनावद्वैतेन वा”
“अथ तत्रुचं जपेद्वदम्” ननुः । पक्षे संप्रसारणे ढष्-
मयत्व ।

तत्रेणी स्त्री त्रीणि एतान्यस्य सि० कौ० त्रिषु स्थानेषु एतः
कर्तुरो यस्याः ब्र० व० माधवः “वर्णादनुदात्तात्” पा० ङोप्
तस्य नञ् णत्वम् । त्रिषु स्थानेषु कर्तुरायां स्त्रियाम् ।
“तत्रेणी शलनी भवति लोहः क्षुरः सा वा त्रैणी
शलनी सा त्वयै विद्यायै रूपं लोहः क्षुरो ब्रह्मणो
रूपमग्निर्ह्रि ब्रह्मणो ह्रित इव ह्यग्निरुष्मा लोहः क्षुरो
भवति” शत० ब्रा० २।६।४।५ । “तत्रेणीति त्रिषु
स्थानेषु एतः श्वेतः वर्णो यस्याः सा त्रैणी” भा० ।
“अथास्यै युग्मेन शलातुग्लप्सेन तत्रेणा च शलन्या”
आश्व० ग्टे० १।१४।४ । त्रीण्येतानि यस्याः सेयं त्रैणी
शलनी । एतः शुक्ल इत्यर्थः” नारा०

त्व त्रि० तन-विच् अन्त्य वः । श्रमिन्ने अन्यार्थे
सर्वनामकार्थं सर्वनामगणे त्यत्त्वसमविभेति पठित्वा
“त्वत्वेति द्वावप्यदन्तौ अन्यपर्यायौ एक उदात्तोऽपरो-
ऽनुदात्त इत्येके । एकस्तान् इत्यपरे” सि० कौ० उक्तेः
तान्त्वमपि तच्च किंपि तुकि रूपमिति धिवेकः । “कृचां
त्यः पोषमास्तो पुपुष्वान् गायत्वं त्वो गायति गक्र-
रीषु । ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य साक्षां
विभिमीत उत त्वः” ऋ० १०।७।१।११ त्वशब्दः
सर्वनामसु पठितः एकशब्दपर्यायः भा० उक्ते २ एक-
शब्दार्थे साधवः । “प्रजायै त्वस्यै यदगच्छ इन्द्र !”
ऋ० १०।५।४।१ । “त्वस्यै एकस्यै प्रजायै” भा० । “उत
त्वः पश्यन्न ददर्श वाचसुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।
उतो त्वस्यै त्वं वि सन्ने जायेव पत्य उशतो सुवासाः”
ऋ० १०।७।१।४ । “त्वशब्द एकवाची । एकः । उत-
शब्दोऽप्यर्थः । पश्यन्नपि मनसा पर्यालोचयन्नपि वाचं
न ददर्श दर्शनफलाभावाच्च पशति । त्व एकः
शृण्वन्नप्येनां वाचं न शृणोति श्रवणफलाभावान् ।
इत्यनेनाङ्गेनाविधानमिहितः । तृतीयपादेन विदित-

वेदार्थमाह । त्वच्चा एकत्वा अपि तन्मसास्मीयं शरीरं
वि सृष्टे, स्वयं वाग्विविधं गमयति" भा० । अस्या
एव च्चावर्धव्याख्याने ऋग्वेदोपहृदे साधवः त्वग्न्यस्य
अन्यायेतामभिप्रेत्याह, यथा "त्वः अन्यः कश्चिदर्थज्ञानाय
व्याकरणादङ्गानि शृण्वन्नपि भीमांसाराहिल्यादेनां
वेदरूपं वाचं न सम्यक् शृणोति" अत उभयायेता
"विश्वं ऋगन्तोमभिर्हृपां विराजं पशुन्ति त्वे न त्वे
पशुन्त्येनाम्" अथ० ८।६।६ । सर्वनामत्वात् जसः सोभावः

त्वक्काण्डुर पु० त्वचः कण्डुं राति रा-क । व्रणे हारा० ।
त्वक्क्षीरा स्त्री त्वचः वंशत्वचः क्षीरमस्यस्याः व्याकरणेन
अच् । १५शरोचनायां । मतार्थं गौरा० डोप् राजनि० ।
"सिताजगन्वा त्वक्क्षीरी विदारो लिहता सभा" सुशु०
त्वक्छद पु० त्वगेव छदोऽस्य । क्षीरीयवृक्षे (क्षीरकज्जुकी)
प्रसिद्धे वृक्षे रत्नमा० ।

त्वक्तरङ्ग पु० त्वचस्तरङ्ग इव । कण्डु पदार्थे पार० निघण्टुः ।
त्वक्पञ्चक न० त्वचां पञ्चकम् । "न्ययोधोदम्बराश्वत्थाशि-
रोपल्लवाटपाः । पञ्चते क्षीरिणो वृक्षास्त्रेष्वां त्वक्-
पञ्चकं मतम्" इत्युक्ते न्ययोधादिवत्कले । केचित्तु
शिरोधस्याने वेतसं परे पारिशस् वदन्तीति शेषः "त्वक्-
पञ्चकं हिमं याहि अणशोधविसर्पजित् । विष्टम्भा-
ध्मानजित् तिलं कषायं लघु लेखनम्" भावप्र० ।

त्वक्पत्र न० त्वगिव पत्रमस्य । १गुडत्वचि (दारचिनि)
२तेजपत्रे च अमरभरतौ । "चन्द्रनागुरुसस्यानि त्वक्-
पत्राणां वनानि च" भा० शा० १७०अ० । शिङ्गुपत्रग्राम्
स्त्री गौरा० डोप् अमरः ।

त्वक्पाक पु० त्वचः पाको यत्न । शूकदोषनिमित्ता
दश चाष्टौ च व्यावयो जायन्ते" इत्युपक्रमे "त्वक्पाकः
शोणितार्बुदम्" इत्यादिना च तान् विभज्य "पित्तरक्तगतो
ज्वरस्त्वक्पाको ज्वरदाहवान्" सुश्रुतोक्ते शूकदोषनिमित्ते
व्याधिभेदे ।

त्वक्पाकृष्य न० त्वचः पाकृष्यं कठोरता । त्वचः काठिन्ये
"तस्य पूर्वरूपाणि त्वक्पाकृष्यमकस्मात् रोमहर्षः" सुश्रुतः ।
त्वक्पुष्प न० त्वचः पुष्पमिव । १रोमाञ्चे त्रिका० शकिलासे
(कुली) ख्याते हेमच० । त्वचि पुष्पं यस्याः गौरा०
डोप् । शकिलासे स्त्री जटा० स्वार्थे क । त्वक्पुष्पिका
त्रिकासे त्रिका० ।

त्वक्ष तनूकरणे भा० पर० सक० सेट् त्वक्षति कत्वक्षीत् । "त्वष्टा
हर्षमन्नुते इति नैरुक्तास्त्रिषेर्वा स्यात् त्वक्षतेर्वा स्यात्"

निरुक्ते ८।१२ उक्तत्वात् तथा धातुरस्तीति गम्यते ।
"प्रत्यक्षाणो अतिविद्या महार्ति" ऋ० १०।४४।१ । "प्रत्य-
क्षाणः प्रकटेषु तनूकान्" भा० ।

त्वक्षस् न० त्वक्ष्यतेऽनेन त्वक्ष-करणे अस्तुन् । वळे निघण्टुः ।
"सप्रविका त्वक्षसा क्षो दियश्च" ऋ० १।१००।१५ ।
"त्वक्षसा वलेन" भा० ।

त्वक्षीयस् त्वि० अतिशयेन त्वक्षिता रीयसुन् त्वयो लोपः । दीप्ते
"मरुत्वात् त्वक्षीयसा वयसा नाधमानम्" ऋ० २।२३।५ ।
"त्वक्षीयसा दीप्तेन" भा० ।

त्वक्सार पु० त्वचि सारोऽस्य । १वंगे अमरः । त्वगेव सारो-
ऽस्य । २गुडत्वचि (दारचिनि) ख्याते पदार्थे शब्दच० ।
१शोणहृत्ते ४रन्ध्रप्रधानवंगे (तलतायां) राजनि० ।
"त्वक्साररन्ध्रपरिपूरणत्वगीतिः" माधः । "चण्डा-
लात् पाण्डु सोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान्" मतुः । "शि-
शूनां शतभोरूपां गस्ताभावे च योजयेत् । त्वक्-
सारादिचतुर्वर्गे द्वे भेदे च बुद्धिमान्" सुशु० ।
त्वक्सारः उत्पत्तिस्थानत्वेनाख्यस्याः अच् । ५वंगरोच-
नायां स्त्री राजनि० । [डोप्] । सुद्रचञ्चुवृक्षे राजनि० ।
त्वक्सारभेदिनी स्त्री त्वचः सारं भिनन्ति भिद-ग्विनि
त्वक्सुगन्ध पु० त्वचि फलत्वचि सुगन्धोऽस्य । नगरङ्गे
(नेव) भेदे भावप्र० । २एलवालुकाख्यगन्धद्रव्ये स्त्री
शब्दार्थचि० । [त्वचि शब्दार्थचि०]

त्वक्खाद्री स्त्री त्वचि खाद्री । (दारचिनि) ख्याते गुड-
त्वग गतौ भा० सक० पर० सेट् ईदित् । त्वङ्गति कत्वङ्गीत्
तत्वङ् ।

त्वगङ्गुर पु० त्वचः अङ्गुर इव । रोमाञ्चे हारा० ।
त्वगाक्षीरी स्त्री त्वचः आक्षीरं खल्वक्षीरं यस्याः गौरा०
डोप् । वंशरोचनायाम् जटा० ।
त्वगन्ध पु० त्वचि फलत्वचि गन्धोऽस्य । नागरङ्गे राजनि०
त्वगज न० त्वचो जायते जन-ड । १शोमणि २शधरे च
राजनि० ।

त्वग्दीप् पु० त्वचं दूषयति दुष-ग्विच्-अच् । कोठरोगे
राजनि० "श्वयथुं पाण्डुरोगञ्च त्वग्दोषमविपाचिताम्"
सुश्रु० । "प्रियः प्रजानामपि च त्वग्दोषेण प्रदूषितः" भा०
७०।१४८अ० । ततः अख्यर्थे इति तदुक्ते त्वि० । "देवापिस्तु
महतेजास्त्वग्दोषो राजसत्त्वः !" भा० ७० । १४८अ० ।

त्वग्दोषापहा स्त्री त्वग्दोषमपहन्ति अप+हन्-ङ । वाङ्-
अग्राम् राजनि० ।

त्वद्दीपारि पु० इत० । इति कन्दे राजनि० त्वग्दीपानो-
ऽयत्न । [अत्वचीत् । तत्वाच । त्वक् ।

त्वच संवरणे तु० पर० सक० सेट् । त्वचति अत्वाचीत्
त्वच्(चा) स्त्री त्वचाते संव्रियते देहोऽनया त्वचति सं-
वृणोति वा देहम् त्वच-क्रिप् । ?गुडत्वचि
(दारचिनि) २५ ल्कले २८ र्भणि च मेदि० । ४४ र्भण्यहके
वाक्तेन्द्रियभेदे सा च देहव्यापिनी त्वचिस्थिता सूक्ष्मा-
वायोः सत्त्वांशेनोत्पन्ना वाताग्निष्ठाहदेवताका वेदा०
शा० इष्टम् । तत्र “उङ्गूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि
च त्वचः । रूपान्यच् चक्षुषो योग्यं रूपमत्रापि कार-
णम् । इव्याध्यक्षे, त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम्”
भाषा० चर्म्मन् शब्दे २६०२ प्र० इष्टम् ।

चर्म्मणि “त्वचं समेध्यां परिधाय रौरवीम्” रघुः
“आयूँचि त्वक्षु निर्भिद्य प्राभञ्जनिरभोचयत्” भट्टिः ।
“त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम्” कुमा० । वल्कले “भुर्जत्वचः
कुञ्जरविन्दुशोभाः” कुमा० । गुडत्वचि “त्वगेलापलकै-
स्तुल्यैः त्विषुगन्धि त्विजातकम्” राजनि० । हलन्तत्वात्
वा टाप् । तत्कार्यं शब्दरत्ना० त्वचापलम् । “सुक्तत्वच
इवोरगः” भा० शा० ५५० च० । “श्रीवत्साङ्गोऽरविन्दाच्च
जङ्घरोमा महत्त्वचः” हरिवं० १७६ अ० ।

त्वच न० त्वच-अच् । वल्कले “त्वचवेष्टितमस्थिपङ्कजम्”
उज्ज्वलद० । गुडत्वचम् इत्यादि । प्रशस्ता त्वगस्त्यस्य अच् ।
२५ ल्कले न० । “त्वचं लघूष्णं कटुकं स्वादु तिक्तञ्च
रूक्षकम् । पित्तं कफवातज्ञं कण्डूमाहचिनाशनम् ।
हृदस्तिरोगवातार्शःक्षमिपीनमगुक्कृदिति” । [त्वचयति ।
त्वच त्वचं करोति सत्यपाशेत्यादि० पा० स्मार्थे—णिच् नामधातुः ।
त्वचस् न० त्वच-असुन् । त्वचि । त्वचसि हितम् यत् । त्व-
गिन्द्रियहृते “यक्ष्मं त्वचस्य ते वयम्” अथ० २।११।७ ।
त्वचापल न० त्वचा त्वक् पलमिवाश्र । (दारचिनि) त्वक्-
पलेशब्दार्थचि० ।

त्वचिष्ठ त्वि० अतिशयेन त्वम्बान् इदम् सतपो लुकि न
पदान्कार्यम् । अतिशयत्वग्युक्ते । इयसुन् त्वचीयस्
तत्कार्यं त्वि० स्त्रियां ङीप् ।

त्वचिसार पु० त्वचि सारोऽस्य हलन्तत्वात् वा सप्रम्या न
लुक् । वंशे कसरः । [जायाम् चारा० ।

त्वचिसुगन्धा स्त्री त्वचि सुगन्धोऽस्याः अलुक् सभा० । जुष्टे-
त्वच्य त्वि० त्वचि हितं यत् भत्वात् न पदान्कार्यम् । त्वचि-
हृते । “त्वच्यं द्रव्यं मधुरविपाकम्” सुश्रु० ।

त्वत् त्वि० तन-क्रिप् अतो वः लुक् च । अन्वार्थे सर्वनामा-
यम् । त्वय्ये इष्टम् । सर्वनामत्वात् टेरकच् त्वकत् ।
इति बोध्यम् । [काशादिख्याद्यर्थे “त्वत्तः सर्वं प्रवर्तते” ।
त्वत्तस् अन्व० एकार्थवृत्तेः युष्मदः तसिन् त्वदादेशः । त्वत्स-
त्वदीय त्वि० तव इदम् त्वदादित्वेन वृद्धत्वात् क्व त्वदादेशः ।
एकवचनार्थवृत्तियुष्मदर्थसम्बन्धिनि । “पितृस्त्वदीयस्य मया-
ऽपहारितः” रघुः ।

त्वन्च गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । त्वञ्चति अत्वञ्चीत् ।

त्वत्तञ्च । उद्दित् । त्वञ्चित्वा त्वक्त्वा । त्वक्तः

त्वन्च सङ्कोचे रुधा० पर० सक० वेट् । त्वनक्ति अत्वा-
ङ्गीत् मतान्तरे उद्दित् । क्त्वा वेट् । अन्त्यात् सेट् । त्वक्तः ।

त्वद्विध त्वि० तवेव विधा प्रकारो यस्य । त्वद्विद्वये ।

त्वम्पदलक्ष्यार्थ पु० त्वमिति पदस्य लक्ष्योऽर्थः । अज्ञानादि-
व्यञ्जुपाध्युपहिताधारभूते अतुर्पहितप्रत्यगानन्दरूपे
हरीयचैतन्ये । [जीवस्तु त्वम्पदाभिधः”वेदान्तप्र० ।
त्वम्पदवाच्य त्वि० इत० त्वम्पदाभिधे । “देहादिभिः परिच्छिन्नो
त्वम्पदवाच्यार्थ त्वि० त्वम्पदार्थे अज्ञानादिव्यष्टिः एतदुपहि-
ताल्लक्षणादिविशिष्टं चैतन्यम् एतदतुर्पहितचैतन्यञ्च ।
एतच्चयं तन्नायः पिण्डवदेकत्वेनावभासमानः त्वम्पदवा-
च्यार्थो भवति”वेदान्तशा० ।

त्वम्पदाभिध पु० त्वम्पदमभिधा यस्य । त्वम्पदवाच्ये जीवे
“आलम्बनतया भाति योऽस्मत्प्रत्ययशब्दयोः । अन्तः-
करणसम्भिन्नबोधः स त्वम्पदाभिधः” इत्युक्तेः ॥

त्वयता स्त्री त्वया दत्तम् प्रुषो० त्वया दत्ते इत्यर्थे “मम इन्द्र !
त्वयताया इधे” ऋ० ७।२०।२० । “त्वयतायै इधे त्वया
दत्तायै इधे अन्नाय” भा० अन्नाय अन्नं भोक्तुमित्यर्थः ।
त्वर वेगे भ्वा० आत्म० अक० सेट् । त्वरते अत्वरिट् ।
घटा० । णिच्-त्वरयति । पितृ त्वरा । जीत् त्वरितो-
ऽस्ति । “गच्छावः सहितौ तत्र ममापि त्वरते मनः”
रामा० आर० ७८ स० । “यस्य वा त्वरते बुद्धिः”
भा० स० १५५ श्लो० “दूता हि त्वरयन्ति माम्” रामा०
वा० “अतत्वरञ्च तान् योद्धुम्” भट्टिः ।

त्वरा स्त्री त्वर-अङ् । ॥ वेगे, २ अभीष्टलाभायै विद्यमानाङ्गणे
च “औत्सुक्येन कृतत्वरा बहुभुवा व्यावर्त्तमाना
क्षिया” रत्नायची ।

त्वरायण त्वि० त्वरा अयनमस्य णत्वम् । त्वरासक्ते अमरः
त्वरायस् त्वरणे कण्डू० आकृतिगणः पर० अक० सेट् ।
त्वरायस्यति ।

त्वरि स्त्री त्वर-वेगे भावे इत् । त्वरायां हेमचन्द्रकोषः ।
 त्वरितं न० त्वर-कृत । शीघ्रे । शतवर्तित्वि० । “पथोऽभि-
 मन्तु त्वरितं चमूचराः” माघः “त्वरितगतिर्ब्रजयुवतिः”
 कुन्दोम० । शतभावे स्त्री “व्याधिभिधास्ये त्वरितां
 त्वरितं फलदायिनीम्” इत्युपक्रमे तन्त्रसा० तद्व्यानादिक-
 मुक्तं दृश्यम् ।

त्वरितक पु० त्वरितं कायति प्रकाशते जायते कै-क ।
 ब्रीहिभेदे (तोरी) कृष्णब्रीह्याद्याद्युपक्रमे “त्वरितक-
 कुक्कुटाण्डकैत्यादि” सुबु० ।

त्वरितगति स्त्री “त्वरितगतिश्च नजनगैः” क० म० उक्ते
दशाक्षरपादको वर्णवृत्तभेदे । [वक्ष्मि व्यभरः ।

त्वरितोदित न० त्वरितसुदितम् । शीघ्रोच्चारिते निरस्ते
 त्वलग पु० जलग+पृथो० । जलसर्पे पारस्कारिणि० ।

त्वष्टि त्व- त्व-तनूकरणे क्त । तनूकृते तष्टगन्धार्थे चसः ।
त्वष्टि पु० “मत्स्याघातो निषादानां त्वष्टिस्वायोगवक्ष्य च”
मनूक्ते सङ्कीर्णजातिभेदे ।

त्वष्टीमती स्त्री त्वष्टा तदनुग्रहोऽस्त्यस्याः मत्तम् पृषो० ।
 त्वष्टुरुनुग्रहोपेतायां स्त्रियाम् 'स्त्रीपुरुषभिद्युनरूपाणां'
 पशुमनुष्पादीनां शरीरनिर्माता त्वष्टा तथा च अग्नौ-
 पस्थानम् न्यूयते "यावच्छो वै रेतसः सितस्य त्वष्टा
 रूपाणि विकरोति तावच्छो वै तत् प्रजायते" तादृशस्य
 त्वष्टरनुग्रहोपेता" भा० ।

त्वष्टृ पु० त्वञ्-त्वच् । “एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो
विष्णु रुच्रते” भा० व्या० ६५ अ० उक्ते ष्वादिशब्द-
मध्ये ष्वादिशब्दे । “निर्मिञ्चे व्यञ्जिणी त्वष्टा लोक-
पालोऽविशत् विभोः । चक्षुषांशेन रूपानां प्रतिपत्ति-
यतो ऽव्याप्तम्” भा० २१६१४ श्लो० । उक्ते स्तस्य नेत्रोपकार-
कतया नेत्राधिष्ठातृत्वम् । २ देवशिखिभेदे अमरः “विश्वकर्मा
च त्वष्टा च चक्राते ह्यायुधं बद्धं” हरिवं० ३१६ अ० ।
“आहूये विश्वकर्माणमहं त्वष्टारमेव च” रामा०
वा० ८१ सू० । “त्वष्टा तथैवोर्जितविश्वकर्मा” हरिवं०
२४३ अ० इत्यादिषु तयोर्भेदेन निर्देशात् न पर्या-
यता । ३ तद्देववाक्ते चित्तान्तत्वे । ४ सूत्रधरे
तत्तत्ते वर्णसङ्करभेदे च । ५ तत्तत्तत्कर्तारि वि० स्त्रियां
ङीप् । ६ पशुमनुष्यादीनां गर्भान्तःस्थरेतीरूपविचारकारके
देवभेदे त्वष्टीमतीशब्दे दृश्यम् ।

त्वष्टमत् त्वि+त्वष्ट्+अस्यर्थे मत्तुप् । वीर्याघिणाहदेवभेदयुक्ते
 "त्वष्ट्मन्स्त्वा सपेम" यजु० ३७।२० । "त्वष्टा रेतसामधि-

षाता तत्सङ्गिताः । मैथुनार्थोपसृष्टे वीर्याधिष्ठाता-
 प्रेक्षितोऽत एतद्युताः" वेददी० ।

त्वाम्कामा स्त्री त्वं। कामयते कम-णिङ् अण् वेदे द्विती-
यायाः न लुक्। त्वामभिलषन्त्याम्। “अग्ने ! त्वांका-
म्या गिरा” क० ८।१।७। लोके तु त्वत्काम इत्येव।

त्वायु वि० त्वामात्मन इच्छति कथञ्च युष्मदस्त्वदादेशे कथाच्छ-
न्दसि" पा० उ । व्याख्यानः त्वां मयमाने । "सुता
इमं त्वायवः" षष्ठः १३।४ ।

त्वावत् ति० तत्रैव दर्शनमस्य युष्मद्-वतुप्प्रकरणे 'युष्मद्-
 यद्भ्यां कन्दास सादृश्ये उपसंख्यानम्' उक्तेः सादृश्ये
 वतुप् त्वादृशः 'आ सविनाम्नः' पा० आ । त्वत्सदृशे
 'आ घ त्वावान् त्मानाम्ः' ऋ० १३०।१४ ।

त्वावसु पु० त्वं वक्तव्यापकोऽस्य त्वादयः बंदेष्टुषो० आ ।
 त्वया व्याप्ते । लोके तु त्वद्वसुः इत्येव ।

त्वाष्टी स्त्री दुर्गायाम् । “तुष तृष्टो ऋतो धातुस्तस्य तृष्टी-
निपातने । सृजत्येषा प्रजास्तृष्टी त्वाष्टी तेन प्रकी-
र्तिता” देखीपु० ४५ अ० ।

त्वाद् द्वित्वस्य देवता अस्य अण् । त्वष्टृदेवताको ऽध्याज्यादौ
 रचित्वानक्षत्वे स्त्री । त्वष्टुः आदित्यभेदस्य ऋपत्यस् अण् ।
 शिवश्चरूपे ऽवतारसुरे च । “त्वाद्भस्य चिद्वद्रूपस्य गोमा-
 माचक्राणः त्रीणि शीर्षांपरायकं” ऋ० १०।८।६ । “विषस्वान-
 र्थमा पुषा त्वष्टाय सविता तथा” इत्युपक्रमे विषस्वदादीनां
 वंशसमिधाय । “त्वष्टुर्देव्याभवत् भार्या रचयिता नाम
 कन्यका । सच्चिद्विशयोर्जज्ञे विश्वरूपस्य वीर्यवान् ।
 तं वव्रिरे सुरगणाः स्वस्वीयं द्विषतामपि” भाग० ६।१६।च०
 ३३।श्लो० इति विश्वरूपोत्पत्तिकथा । वृत्रासुरोत्पत्तिकथा च
 “हृतपुत्रस्ततस्तृता जुहोवेन्द्राय शत्रुव । इन्द्रशत्रो !
 विवर्द्धस्व मा चिरं जाहि विद्विषस्” इत्युपक्रमे तदुत्-
 पत्तिमुपवर्ण्य “यिना वृता इमे लोकास्तमसा त्वाद्भू-
 म्तिना । स वै वृत्र इति भोक्तः पापः परमदारुणः”
 भाग० ६।६।च० ७।६।श्लो० । त्वष्टुः स्तृपत्यस् अण् ङाप् ।
 संज्ञानामनि ऽसूय्य पत्य्यां स्त्री शब्दरत्ना० । व्यायाशब्दे
 २६।५। ४० वृशत्रुम् । ५ जुहुरथे त्रिका० । इसासभेदे ।
 “इन्द्रो वृत्राद्विभ्यङ्गां प्राविशत् तं त्वाद्देऽब्रुवन् जन-
 वामेति तमेतैः सामभिरजनयन्” पञ्चमीश्रवा० ।

त्विष दीप्तौ भ्वा० उभ० व्यक० अन्ट् । त्विषति ते । अत्वि-
च् अत्विच्यत । तत्त्वेष तत्त्वषे । त्वच्छीष्ट । “ओजस्त-
दस्य तत्त्वेषे” ऋ० ८।६।५ । “समचरन्तं वृजनाति

त्वचन यत्" ऋ० ५।५।१२। अग्निरिव मन्यो ।

त्वचितः सङ्ख" ऋ० १०।८।१२ ।

त्वच(वा) स्त्री त्वच्-सम्भवात् किप् । दीप्ती । "निगोथ-
दीपाः सङ्का हतत्वचः" रणः । "रुचिधानि भर्तारि
परलोकमस्य पगते विविशुः । ज्वलनं त्वचः कथमिवेत-
रथा" "चयस्त्विप्रामित्यवधारितं पुरः" माघः । हलन्त-
त्वात् वा टाप् । ततार्थे गण्डरत्ना० ।

त्वचामीश पु० इत० अन्तु सभा० । १सूर्ये हेमच० २धर्क-
हले च । [हले च ।

त्वचाम्पति पु० इत० अन्तु स० । १सूर्ये अमरः २धर्क-
त्वचि पु० त्वच-इत् । किरणे हेमच० ।

त्वचित ति० त्वच् जातास्य तार० इतच् । ज्वलिते ।
"अग्निरिव मन्यो त्वचितः" ऋ० १०।८।१२ ।

त्वेषय त्वि० त्वच्-अथच् । दीप्ते । "मूरस्येव त्वेषया दीप्ते
वयः" ऋ० १।१४।१८ । [अथः" ऋ० १।६।१११

त्वेषस् ति० त्वच्-असुत् । दीप्ते "अस्येदु त्वेषसारन्ति नि-
त्वै अय्य० त्वच-वा० डे । १विशेषे २वितर्के च गङ्गार्थचि० ।

त्वात् ति० त्वया जतः वेदे नि० । त्वया रजिते इत्यर्थे ।
"त्वोगामो न्यवेता" ऋ० १।८।२ । लोके तु त्वदूत इत्येव

त्वर छद्गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । त्वरति त्वारीत् ।
"यस्त्वा स्वपत्नी त्वरति यस्त्वा द्विषमति जायतीम्" अथ-
पा० ६।८ । "यो जैनं पाप्मा मायया त्वरति न जैनं सो-
ऽभिभवति" शत० ब्रा० ११।१।६।१० ।

त्वर पु० त्वर-उत् । खड्गकटौ । "मा मां पट्येन रपसा
विदत् त्वरुः" ऋ० ७।५।११ "खड्गं च कनकत्वरुम्"
भा० व० ११२७ श्लो० । "टङ्गीतखड्गचर्मागस्ततो
भूयः प्रहारिणः । त्वरुमागान् यथोद्दिष्टांश्चेरुः सर्वास्तु
भूमिषु" भा० व्या० ५२४१ श्लो० ।

त्वारुक ति० त्वरौ तद्युद्धे निपणः आकर्षणं कन् ततः स्वार्थे
अथ । अस्मिद्युद्धनिपुणे । "तथाऽतिपुरुषानन्यान् त्वारुकौ
यमजावभौ" भा० व्या० ११२२-च० ।

त्वाव्दस्य पु० त्वज्जं जेयवर्षत्वं स्पृगति स्पृगं किन् जेय-
वर्षत्वं ययुक्ते लुप्रसंयत्सरे सौरवर्षभेदे । "एकस्मिन् रविर्षे
सौरवर्षद्वयावसानं चेत् । त्वव्दस्युर्वेसमं विमुप्रसंयत्सरं
प्राहुः" यथाधरजतन्त्रम् । "गुरुवर्षयुग्मवत्समा गदिता वा
ननु मुप्रसंयता" ज्योतिर्विदाभरणम् ।

इति वाचसत्ये तकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

य

यकारः तवर्गीयद्वितीयवर्णो व्यञ्जनवर्णविशेषः अक्षो-
ऽक्षरस्यस्यानम् दन्तमूलं तक्षोऽक्षरणे दन्तमूलेन सङ्घ-
जिह्वापक्ष्यसर्गः आभ्यन्तरप्रयत्नः, अतएवास्य स्वर्गवर्णता ।
बाह्यप्रयत्नास्तु विवारश्चासाद्योषामहामाणश्च । अस्य
वाचकगङ्गा वर्णाभिधाने उक्ता यथा

यस्त्वियासी महापन्थिर्पन्थिग्राहो भयानकः ।
शिली शिरसिजो दली भद्रकाली शिकोच्चयः । हणो
बुद्धिर्विकर्णा च दक्षिणाभाधिपोऽमरः । वरदा भोगदा
केशो वामजङ्घाऽलसोऽनकः । नोञ्जयिनी पृथुर्गुह्यः
शरच्चन्द्रो विदारकः" । मातृकान्यासे अस्य वामजङ्घायां
न्यासः । अस्याधिष्ठातृदेवीध्येयवृत्तं यथा "नीलवर्णां
स्निग्धनां षड्भुजां वरदां पराम् । पीतवस्त्रपरीधानां
सदा सिद्धिप्रदायिनीम् । एवं ध्यात्वा यकारान्तु तन्मन्त्रं
दग्धं जपेत् । पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ।
तरुणादित्यगङ्गायं यकारं प्रणमास्य हम्" अस्य
स्वरूपं यथा. "यकारं चञ्चलापाङ्ग ! कुण्डली मोक्ष-
रूपिणी । त्विषांस्तु संहितं वर्णं त्विन्दुसंहितं सदा ।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा । तरुणादित्य-
गङ्गायं यकारं प्रणमास्य हम्" कामधेनुतन्त्रम् । का-
व्यादौ अस्य प्राक्प्रयोगे युङ् फलम् "यस्तु युङ्म्"
ह० र० टीकोक्तेः ।

य पु० युङ्-युर्व वा ङ । १पठिते २भयत्वायके द्वि० ३मङ्गले
४भये रक्षणे न० सेट् । [पाङ्गि !] कामधेनुत० ।
यकार पु० य+स्वरूपे कार ! यस्यरूपे वर्णे "यकारं चञ्चला-
यर्ज्यं चरणे भ्वा० पर० सक० सेट् । यवति अथर्ति ।
तथर्ति "यङ्गीरसो नः पितरो नयन्वा अथर्वीसो भृगवः
सौम्यामः" निषण्टुधृता श्रुतिः "अथर्वीणोऽचरन्तस्वर्-
तिथरतिकर्मा तत्प्रतिषेधः" निरु० ११।८ । लोकेऽपि
गतिशून्ये (अथर्व इति) प्रसिद्धिः ।

युङ् संहतौ तु० कु० पर० सक० सेट् । युङ्गति अथुङ्गात् ।
तथोङ् । [कर्णे शब्दभेदे ।

युत्कार पु० युत् इत्यव्यक्तशब्दस्य कारः । निष्ठीवनत्यागानु-
युयूक्तं युथु इत्यव्यक्त शब्दात् निष्ठीवनत्यागानुकरणशब्दात्
चि-कञोनुप्रयोगः । युथूकरोति । "युथूकृत्य वसङ्गि-
रध्वगजनेः" स्तुतिकर्णानन्दम् ।

युथूकृत् स्त्री युथु इत्यव्यक्तशब्दं करोत्यस्याम् क-वा-
आधारे किप् । होवाकायां पारस्करनिब०

शुद्धं वधे भ्वा० पर० सक० सेट् । धूर्नेति व्यर्थं । तृथुर्व ।
 यथे खल्य० ये-नै इत्यव्ययगतुकरणादभेदे संगीतदानो० ।
 थो(थु)ङ्गन न० शुङ्-भावे ल्युट् कटादित्वेऽपि बा० गुणः ।
 संयरणे । वस्तुतः शुङ्गनमित्येव तत्कार्यं साधु शब्दकल्प
 दमे थोङ्गनशब्दकल्पनं प्रासादिकमेव । [शब्दार्थचि० ।
 धीणिय लि० स्मृणायां हितादि ठक् पृथो० । स्मृणाहितादौ

इति वाचस्पत्ये धकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

द

दकारः तवर्गीयतृतीयवर्णः व्यञ्जनवर्णभेदः व्यस्यो-
 श्चरणस्यानं दन्तमूलम् । दन्तमूलेन सह जिह्वा-
 योऽप्यस्य स्यादस्य उच्चार्यत्वात् स्याद्वर्णता । व्यस्यो-
 श्चरणे बाह्यभयत्नाः संवारनादघोषा व्यस्यप्राणस्य । तस्य
 वाचकशब्दा वर्णाभिधानोक्ता यथा ।

“दोऽङ्गीशोघातक धाता दाता त्वासः कलत्रकम् ।
 दीनं ज्ञानञ्च दानञ्च भक्तिरायङ्गनी धरा । सुषुम्णा
 योगिनी सद्यःकुललो वामगुल्फकः । कात्यायनी शिवा
 दुर्गाऽनङ्गनामा त्रिकण्टकी । स्वस्तिकः कुटिलारूपः क्षणः
 श्यामा जितेन्द्रियः । धर्मकहामदेवस्य अमरेजः सुचञ्चला ।
 हरिद्रापुरवेदी च दक्षपार्ष्णिस्त्रिरेखकः ” व्यस्यधिष्ठातृदेवता
 ध्यानादि यथा “ध्यानमस्य दकारस्य वक्ष्यते शृणु पार्वति ! ।
 चतुर्भुजा पीतवस्त्रा नवयौवनसंनिताम् । अनेकरत्न-
 चटितहारतुपूरयोभिताम् । एवं ध्यात्वा दकारन्तु
 तन्मन्त्रं दशधा जपेत् । त्रिशक्तिवर्जितं देवि ! त्रिवि-
 न्दुषङ्कितं तथा । आत्मादितत्त्वसंयुक्तं दकारं प्रणमा-
 स्यहम् ” वर्णोच्चारतन्त्रम् । अस्य स्वरूपं यथा “दकारं
 शृणु चार्वङ्कि ! चतुर्वर्गप्रदायकम् । पञ्चदेवमयं वर्णं
 पञ्चप्राणमयं सदा । त्रिशक्तिवर्जितं देवि ! त्रिविन्दु-
 षङ्कितं यदा । आत्मादितत्त्वसंयुक्तं स्वयं परमकुण्डली ।
 रक्तव्युत्कृताकारं दकारं हृदि भाषयेत् ” कामधेनुतन्त्रम् ।
 काव्यादौ अस्य प्रयोगे सौख्यं फलम् । दोषः सौख्यं
 सदं नः ” उक्तं र० टी० उक्तेः । मातृकान्यासेऽस्य
 वामगुल्फे न्यासः ।

दु० पु० देप्-पुषौ दा-दाने दो-खण्डने वा क दद-दाने
 बा० उ बा । १पर्वते २दत्ते ३दातरि च भेदि० ।
 ४कलत्रे न० एकाक्षरकोषः । दो-खण्डने सम्म० भावे
 कृप् । ५खण्डने हरण्यो च स्त्री भेदि० ।
 “दाददोदहृदहादोदादादोदूददोददोः । दुहादं ददरे दुहे-
 ददादददोऽददः ” भाषः व्यस्य भक्तिनाथशस्यायामथे
 विशेषा बोध्याः । “स्वरथापावधिदां सरस्वतीम् ” कृष्ण०
 “करिणां मदे खनलदा नलदाः ” किरा० । “स्यादस्या-
 नलदं विना न दलने तापस्य कोऽपि क्षमः ” “दे !
 वःपतिविदुषि नैप्रधराजगत्याः ” नैप्रधम् । से विदुषिदे
 विद्वज्जने दात्रि ! वो वरुणः इति वरुणपक्षे च्छेदः ।

दंश पु० दन्श-कच् भावे घञ् वा । (डाश) प्रसिद्धे कीट-
 भेदे २सज्जदहने (वर्मणि) ३दंशने च भेदि० । ४दोषे
 हृषण्कृते च विश्वः करणे घञ् । ७दन्ते पु० हेमच०
 “सर्वेषु दंशमशकं स्याद्वरञ्च पृथग्विधम् ” “स्वेदजा दंश-
 मशकं युक्तामन्त्रिकमत्कृष्णम् ” मनुः । “कण्डूयनेदंश-
 निवारणैश्च ” रघुः । गौरा० ङीप् कुट्टोदंशः कल्पार्थे
 ङीप् वा । दन्तुदंशे (मशक) भेदे स्त्री अघरः ।

दंशक पु० दन्श-लुल् । (डाश) १मन्त्रिकाभेदे हारा० ।
 २दंशनकर्तारि लि० ।

दंशन न० दन्श-भावे ल्युट् । (कामङ्गान्) (कुलवसान)
 १दन्तादिना खण्डने “दष्टाश्च दंशनैः कालं दासीकुर्वन्ति
 योषितः ” सा० द० २वर्मणि न० । “हृष्टदन्तमहत्वा तु
 न विभोऽस्यामि दंशनम् ” भा० क० ५७ अ० ।

दंशनाग्निनी स्त्री दंशं नाशयति नाशि-णिनि-ङीप् ।
 तैलकीटभेदे राजनि० ।

दंशभीरु पु० दंशात् भीरुः । महिषे हेमच० ।

दंशमूल पु० दंश्यते कर्मणि घञ् दंशं मूलमस्य । शिघ्रो
 (सजिना) राजनि० ।

दंशित लि० दंशः वर्म संजातोऽस्य तार० इतच् । १कृतसच्चाहे
 धृतवर्मणि “सूय्यां यत्र च सौवर्णाक्षयो भासन्ति
 दंशिताः । तेजसा प्रत्त्वबल्लो हि कस्यैतद्धतुवत्तमम् ” भा०
 वि० ४२ अ० “कृत्वाण्य च विराजन्ते दंशितानि शि-
 तानि च ” हरिवं ५४५४ श्लो० ।

दंशूक लि० दन्श बा० ऊक । दंशनशीले । “तस्मात् स्त्रीवाः
 दन्दंशूका दंशूकाः ” तैत्ति० ब्रा० १।७।८।२ ।

दंष्ट्रा स्त्री दंश-एन् गौरादिषु मातामहशब्दस्य पाठात्
 पिप्वात् ङीभोऽनित्यत्वात् टाप् । १स्युषदन्तभेदे । दन्-

पञ्चतिष्ठयग्रान्ते चत्वारो दलभेदा दंष्ट्रा इति प्रसिद्धिः ।

हिगुणाक्षतदन्तावलिरिल्लेके "दंष्ट्राकरालानि च ते सखानि"

नोता । "दंष्ट्रायां धरणिर्नखे दितिसुताधीयः पदे रो-
टसी" सा० द० । "दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन्" रघुः

दंष्ट्रानखविष पु० दंष्ट्रायां नखे च विषं यस्य ।

माक्खीरादो यथाह सुश्रुतः ।

"तत्र दंष्ट्रिनिश्चासं दंष्ट्रानखमूलपुरीषशुक्रलालार्त्तवसुख-
मन्दं शविगर्हितगुदास्थिपित्तशूकगवानीति" विप्रस्थानो-

पक्रमे "माज्जरसवानरमकरमण्डकपाकमत्स्यगोधा-
मन्थूकप्रचलाकटहगोघिकावतुष्पादकीटास्तथान्ये दंष्ट्रा-
नखविषाः" ।

दंष्ट्राल् लि० दंष्ट्रा+अस्यर्थे चूडा० ल । दंष्ट्रायुक्ते "भूम्बकेषो
हरितुल्यशुद्धं दंष्ट्रालौटपुटाननः" हरिवं० ४७ अ० ।

दंष्ट्राविष पु० दंष्ट्रायां विषमस्य । भौमे सर्पे "भौमास्तु
दंष्ट्राविषाः" सुश्रुतः २ लताभेदे स्त्री । यथाह सुश्रुतः

"विषन्तु लालानखमूलदंष्ट्रावजःपुरीषैरथ चेन्द्रियेण ।

सप्रकारं विच्छजन्ति लतास्तदुपमध्यावरणीयं युक्तम् ।

मरुणकुकोठं स्थिरमल्पमूलं लालाक्षतं मन्दरजं वदान् ।

शोफश्च कण्डूश्च पुलानिका च घूमायनं चैव नखापदंगे ।

दंष्ट्रान्तु मूलेण सङ्गणमध्यं सरक्तपर्यान्तमनेह दीर्घम् ।

दंष्ट्राभिरुषं कठिनं विषयं जानीहि दंष्ट्रं स्थिरमण्डलञ्च" ।

लालाविषादयोऽप्यत्र । [युधादयोऽप्यत्र

दंष्ट्रास्त पुंस्त्री दंष्ट्रास्तमिवास्त । यराहे शब्दार्थचि० । दंष्ट्रा-

दंष्ट्रिका स्त्री दंष्ट्रा स्वार्थे क कापि हस्ते अत इत्थम् ।

दाडिकायां दंष्ट्राशब्दार्थे । दंष्ट्रा+श्रीक्षा० वा ठन् ।

दंष्ट्रायुक्ते लि० ।

दंष्ट्रिन् पु० दंष्ट्रा अस्तप्रथे श्रीक्षा० इति । शुक्रे अमरः

२ सर्पे शब्दर० । शदंष्ट्रायुक्ते लि० "दंष्ट्रिभिः शक्तिभिर्वीपि

हतान्तेभ्यश्च तत्कारैः" गु० त० अग्निपु० ।

दंसना स्त्री बु० दन्स-भावे युच् । कर्माणि निरुक्ते दंश

इति शब्दस्य कर्मपर्यायतोक्तेरुपाधेत्यम् । "तत्र क्रत्वा

तत्र तदंसनाभिः" अ० ६।१७।६ । "दंसनाभिः कर्मभिः"

भा० । "शची यस्तव दंसना" अ० १।२।२।

दंसस् न० दन्स-अद्यन् । कर्माणि निरुक्तः "चारुतम-

सक्ति दंसः" अ० १।६।२।६ । "अगर्ज्यो बहिनो अस्त

दंसवा" १०।१२८ । "दंसवा कर्माणा" भा० । "बलीषा-

बन्दिना दंसोभिः" यजु० १।१।७४ ।

दंसि पु० दन्स-इन् । कर्माणि । "कुत्साय मन्मथस्य दं-

सयः" अ० १०।१३।१ । "दंसयः कर्माणि" भा० । "दं-
सयः कर्माणि दंसयत्येनानि" निरुक्ते ४।२५ ।

दंसिष्ठ लि० दन्स-इन् दंसयिता अतिशयेन सः इष्टन्

तस्यो लुकि णिलोपः । १ अत्यन्तकर्मकर्त्तरि । "दक्षा

दंसिष्ठा रय्या रथीतमा" अ० १।१८।२ । "दंसिष्ठा अति-

शयितकर्माण्यौ" भा० चोल्याने आच् । शदर्शनीयतमे

शक्तिशयेन शत्रुहिंसके च । "येना दंसिष्ठ ! कल्पने"

अ० ८।२४।२५ । "हे दंसिष्ठ ! दर्शनीयतम ! यद्वा शत्रूणां

लपयितः !" भा० । अत्र ह्येः दंसे वा धातोरूपं प्रथो० ।

दक्ष न० उदक्त+प्रथो० दैप्-शोभे क ततः संज्ञायां कन् वा ।

जले त्रिका० दकोटरम् । टकाराच्चम् ।

दकोदर न० दकं जलस्कीतसुदरं यत्र । सुश्रुतोक्ते

जलोदरापरनामके उदररोगभेदे यथा "यः क्षोहपीतो-

ऽप्यनुवासितो वा घालो विरक्तोऽप्यथ वा निरुद्धः ।

पिबेज्जलं शीतकषाशु तस्य क्षोतांसि दुष्पिन्ति हि तद-

हानि । क्षोहोपनिमोक्षेयं वापि तेषु दकोदरं पूर्ववद-

भ्युपैति । क्षिप्रं महत्सम्परिटप्तनाभिं शोचतं

पृथ्विवाष्पुना च । यथा इतिः क्षुध्यति, कम्पते च शब्द-

यते चापि दकोदरं तत् । "नाभेरधस्तरङ्गुले सेयन्या

यामपात्रे दकोदरं" विध्याः विरा मङ्गविधा मूलवृद्धि-

दकोदरम्" सुश्रु० ।

दक्ष इवो श्रीमार्थे च आ० व्याक० सक० सेट् । दक्षते अद-

क्षिष्ट । ददक्षे । दक्षः । "त्वमिदो यतः क्षमासि दक्षसं"

अ० २।१।११ ।

दक्ष इत्यर्थे (गतौ बधे च) आ० व्याक० सक० सेट् । दक्षते

अदक्षिष्ट ददक्षे । मित् तत्करणसामर्थ्यात् अतुपधाया

अपि दीर्घे चिच्च अदाक्षि अदक्षि णसिचि

दक्षं दक्षम् दाक्षं दाक्षमिति रूपं भित् भावे च । दक्षा ।

दक्ष पु० दक्ष-कर्त्तरि अच् । १।ताञ्चूडे दक्षसंहिताकर्त्तरि

२सनिभेदे शिववृषभे ४दक्षभेदे ५अग्नौ च विभः ।

६महेश्वरे शब्दरत्ना० । ब्रह्मणो दक्षिणाकुठजाते ७प्रजा-

पतिभेदे । दक्षतरे त्रयेषु कर्त्तव्येषु चोपस्थितेषु

सद्य एव प्राप्तं कर्त्तुं च समर्थं पटौ लि० भेदि० ।

"दक्षस्त्वजायताकुठादुदक्षिणाङ्गवान्" अग्निः । ब्र-

ह्मणः प्रविषीपाव ! शालात्मा सुमहातपाः । वाजादजा-

यताकुठाङ्गायौ तस्य महात्मनः । तस्यां पञ्चाशतं कन्याः

स एवाजनयन् सुनिः । ताः सर्वाश्चनपद्याङ्गः कन्याः

कन्यवद्वीचवाः । पुलिकाः स्वाययामास नष्टपलः प्रजा-

पतिः” भा० आ० ६६ अ० तस्य पुत्रनाशकथा दक्षसुत
शब्दे दृश्यम् हरिवंशे २ अ० तु तस्य प्राचेतसत्वसूक्तं यथा

“उपगम्याव्रथीदेतामथ सोमः प्रजापतीन् । कोपं
यच्छत राजानः । सर्वे प्राचीनवर्द्धिषः । । दक्षस्युन्या कृता
पृथ्वी शश्वेतामग्निमाकृतौ । रत्नभूता च कन्येयं
दृक्षाणां वरवर्णिनी । भविष्यं जानता तत्त्वं धृता
गर्भेण ये मया । भारिषा नाम कन्येयं दृक्षाणामिति
निर्मिता । भार्यावोऽस्तु महाभागा सोमवंशविवर्द्धिनी ।
युष्माकं तेजसोऽङ्गेन सम चाङ्गेन तेजसः । अस्यासुत-
पत्युस्ते पुत्रो दक्षो नाम प्रजापतिः । स इमां दग्धभू-
यिषां युष्मत्तेजोमयेन वै । अग्निबाऽग्निसमो भूत्वा
प्रजाः संवर्द्धयिष्यति । ततः सोमस्य वचनाच्छगुह्यस्ते
प्रचेतसः । संहृत्य कोपं दक्षेभ्यः पत्नीं धर्मेण भारिषाम् ।
भारिषायां ततस्ते तु मनसा गर्भमादधुः । दग्धस्युस्तु प्रचे-
तोभ्यो भारिषायां प्रजापतिः । दक्षोजज्ञे महातेजाः
सोमस्यांशेन भारत ! । पुत्रातुत्यादयामास सोमवंशविव-
र्द्धनान् । अचरांस चरांस्यैव द्विपद्रेऽथ चतुष्पदः ।
स दृष्ट्वा मनसा दक्षः पश्चादथसृजत् स्त्रियः । ददौ स
दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश । शिष्टाः सोमाय राज्ञे-
ऽथ नक्षत्राणां ददौ प्रभुः । तासु देवाः खगा गावो
नागा दितिजदानवाः । गन्धर्वाप्सरसश्चैव जज्ञिरेऽन्याश्च
जातयः । ततः प्रभृति राजेन्द्र ! प्रजा मैथुनसम्भवाः ।
सकल्पाद्दर्शनात् स्पर्शात् पूर्वेषां प्रोच्यते प्रजा” ।

अनयोर्विरोधमाशङ्क्य कल्पभेदाद्विरोधः भङ्ग्य
तत्रैव समाहितो यथा

“जनमेजय उवाच । देवानां दानवानाञ्च गन्धर्वोऽर-
क्षसाम् । सम्भवः कथितः पूर्वं दक्षस्य च महात्मनः ।
अङ्गुष्ठाद् ब्रह्मणो जातो दक्षः प्रोक्तस्त्वयाऽनघ !
वामाङ्गुष्ठात्तथा चैव तस्य पत्नी व्यजायत । कथं प्राचे-
तसत्वं स पुनर्लोभे महातपाः । एतन्मे संशयं विप्र !
सम्यगाख्यातुमर्हसि । दौहित्रस्यैव सोमस्य कथं श्वशुर-
ताकृतः” । वैशम्पायन उवाच । “उत्पत्तिश्च निरोधश्च नित्यौ
भूतेषु पार्थिव ! । कृपयोऽत्र न सह्यन्ति विद्वांसश्चैव
ये जनाः । युगे युगे भवन्त्येते सर्वे दक्षादयो मृगाः ।
पुनश्चैव निरुध्यन्ते विद्वांसस्तान् सह्यपि । ज्यैष्ठ्यं कानि-
ष्टमशेषं पूर्वं नासीज्जनाधिप ! । तप एव गरीयोऽभूत्
प्रभावश्चैव कारणम्” हरिवंशे २ अ० । दक्षौशीनरपुत्रवन्द-
भेदे “विषिर्बलः क्षमिर्दक्षयत्पारौशीनरात्मजाः” भाग० ८ ।

२३।४ । दक्षिणभागे “वामतो जानकी यस्य दक्षभागे च
लक्ष्मणः । माकृतिः पुरतो यस्य” रामकवचम् । १० विष्णौ
“उपः संवत्सरो दक्षः” विष्णु स० । “जगद्रूपेण वर्द्धमा-
नत्वात् सर्वकर्माणि क्षिप्रं करोतीति वा दक्षः” भा०
तत्र कुण्डे “दक्षमिष्टमधुवासरसारम्” “उपवनपवनानु-
पातदक्षैः” भावः “रन्धान्वेषणदक्षाणां द्विषामाभिषतं
ययौ” रघुः । “मेरौ स्थिते दोग्धरि दौहिदक्षे” कुमा० ।
दक्ष हिंसे करणे षज् । ११ बले निषण्डुः ।

“स दक्षाणां दक्षपतिवैभवं” ऋ० १।६५।६ । दक्षाणां
बलानाम् मध्ये यदतिशयितं बलं तस्याधिपतिः”
भा० । १२ वीथ्यै न० “स्वैर्देवैर्दक्षपतिं च सीद देवा-
नाम्” यजु० १४।२ । “स्वैर्देवैः वीथ्यैः साकथ्यैः
सह, दक्षगन्धोऽत्र वीथ्यर्थः । दक्षपिता दक्षं वीथ्यै
पातीति पालयिता” वेदटी० ।

दक्षकन्या स्त्री इत० । दक्षस्य सुतासु तासु षष्टिः । यथाह
मत्स्यप० ५ अ० ।

“ततस्तेषु विनष्टेषु षष्टिं कन्याः प्रजापतिः । वै-
रिण्यां जनयामास दक्षः प्राचेतसस्तथा । प्राटात् स दश
धर्माय कश्यपाय त्रयोदश । सप्तविंशतिं सोमाय चतस्रो-
ऽरिष्टनेमये । द्वे चैव मृगपुत्राय द्वे कृमाश्वाय धीमते ।
द्वे चैवाङ्गिरसे तद्वत्साक्षात्मानि विस्तरात्” । “तांश्चैव
नष्टान् विज्ञाय पुत्रान् दक्षः प्रजापतिः । षष्टिं ततो-
ऽसृजत् कन्यां वैरिण्यामिति नः श्रुतम् । तासदा प्रति-
जग्राह भार्यार्वं कश्यपः प्रभुः । सोमो धर्मश्च कौरव्य !
तथैशान्ये महर्षयः । ददौ च दश धर्माय कश्यपाय
त्रयोदश । सप्तविंशतिं सोमाय चतस्रोऽरिष्टनेमिने । द्वे
चैव बह्वपुत्राय द्वे चैवाङ्गिरसे तथा । द्वे कृमाश्वाय वि-
दुषे तासां नामानि मे शृणु” हरिवंशे २ अ० । २ सतीना-
म्नां भवपत्न्यां दुर्गायाश्च तत्कथा “प्रभृतिं मानवीं दक्षः
उपयेमं ह्यजात्मजः । तस्यां ससर्ज्जं दुहितृः धोड्याम-
लकीचनाः । त्रयोदशाऽदाधर्माय तथैकामग्नये विभुः ।
पितृभ्य एकां युक्तेभ्यो भवायैकां भवच्छिदे” भाग० ४।१।
“अथापमानेन पितुः प्रयुक्ता दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी ।
सती सती योगविष्टपदेष्टा कुमा० दक्षसुतादयोऽप्यत्र ।
दक्षकृतु पु० इत० । दक्षप्रजापतिकृते निरीश्वरभागे यज्ञ-
भेदे । तदाज्ञकथा काशी० ८७ अ० यथा

“अहं यियक्षुर्युयं मे यज्ञसाहाय्यकारिणः । भवन्तु
यज्ञसम्भारानानयन्तु त्वराज्जिताः । श्वेतद्वीपमथो गत्वा

चक्रं चक्रिणमप्युत्तमम् । सहाकृतपदेष्टारं यत्तत्पुरुष-
मेव च । तस्यत्विजोऽभवन् सर्वे ऋषयो ब्रह्मयादिनः ।
प्रावर्त्तत ततस्तस्य दक्षस्य च महाध्वरः । दूरादेव
निकायाञ्च तस्मिन् दक्षमहाध्वरे । अनीश्वरात्ततो
मेधा व्याजं कृत्वा गृहं ययौ । दधीचिरथ संवीक्ष्य सर्वा-
न्लोकोक्यवासिनः । दक्षयज्ञे समेयातान् सतीश्वरविव-
र्जितान् । प्राप्सस्मानसम्भारान् वासोऽलङ्कृतिपूर्वकम्
इत्युपक्रमे तत्र दधीचिना सह दक्षस्य उक्तिप्रत्युक्ती यथा

“तं विदन्ति यमिषाद्यास्तवात्विज्यं भजन्ति ये । एको
रुद्रो न द्वितीयः संविदानाद्यपीति हि । प्रावर्त्तन्तेर्षयो-
ऽन्येऽपि गौरवात्तव च क्रतौ । यदि मे ब्राह्मणस्यैकं
शृणोषि वचनं हितम् । तदा क्रतुफलाधीशं विश्वेशं
तं समाह्वय । विना तेन क्रतुरसौ कृतोऽप्यकृत एव हि ।
सति तस्मिन् महादेवे विश्वकर्मेकसाक्षिणि । तवापि
चैषां सर्वेषां फलिष्यति मनोरथः । यथा जड़ानि वी-
जानि न फलन्ति स्वयं तथा । जड़ानि सर्वकर्माणि न
फलन्तीश्वरं विना । अर्थहीना यथा वाणी धर्महीना
यथा तनूः । पतिहीना यथा नारी शिवहीना तथा
क्रिया । गङ्गाहीना यथा देशः पुत्रहीना यथा गृहः
दानहीना यथा सम्पत् शिवहीना तथा क्रिया । मन्त्र-
हीनं यथा राज्यं श्रुतिहीना यथा द्विजाः । योषाहीनं
यथा सौख्यं शिवहीना तथा क्रिया । दर्भहीना यथा
सम्पत् तिलहीनं तु तर्पणम् । हविर्हीनो यथा होमः
शिवहीना तथा क्रिया । इत्थं दधीचिनाख्यातं जपाह
वचनं न तत् । दक्षो दक्षोऽपि तत्रैव शम्भोर्मायावि-
भोहितः । प्रोवाच च भृशं क्रुद्धः का चिन्ता तव
मे क्रतोः । क्रतुसख्यानि सर्वाणि यानि कर्माणि
सर्वशः । तानि सिध्यन्ति नियतं यथार्थकरणादिह ।
अथयथार्थविधानेन सिद्धये कर्माणि नैषितुः ।
स्वकर्मसिद्धये वाथ सर्वे एव हि चेश्वरः । ईश्वरः
कर्मणां साक्षी यत् त्वयापीति भाषितम् । तत्तथास्तु परं
साक्षी नार्थं दद्याच्च कुतचित् । जड़ानि सर्वकर्माणि न
फलन्तीश्वरं विना । यदुक्तं भवता तत्राप्यहो इष्टान्तया-
म्यहम् । जड़ान्यपि च बीजानि कालं संप्राप्य जायन्ता ।
अङ्कुरयन्ति कालाच्च पुष्पयन्ति च फलयन्ति च । विना-
ऽपीशं यथा कर्म स्वयं काले फलत्यहो । किमीश्वरेण ते-
नात्र महासमङ्गलभूतिना । दधीचिरवाच । यथार्थकर-
णात् सिद्धमपि कार्यं कदाचन । ईश्वरप्रातिज्ज्ञाच्च

सिद्धमेवाशु नश्यति । ईश्वरेष्वावलात् कर्म कृतमप्यविधा-
नतः । संसिध्येत्तदधीनाश्च कथं सर्वे ईश्वराः । सामा-
न्यसाक्षिवक्त्रेणः सर्वेषां सर्वकर्मणाम् । साक्षी भवेदस-
न्दिग्धं फलस्य प्रतिभूरपि । भूजलादिस्वरूपेण विद-
ध्यादङ्कुरोदयम् । यत् त्वयोक्तं विनापीशं काले कर्म फलेत्
स्वयम् । स एव कालो भगवान् सर्वकर्ता महेश्विता ।
अन्यच्च भवता प्रोक्तं यदेकं तथ्यमेव तत् । किमीश्वरेण
तेनात्र महासमङ्गलभूतिना । ये महान्तो भवन्तेष्व ये
च सङ्गलभूयः । ईश्वराख्या च ये सन्ति किनैरत्र
तवान्तिके । उत्तरादुत्तरश्चेति प्रत्युत्तरयति द्विजे ।
दधीचौ चुक्रेऽत्यन्तं दक्षो गर्भी हतश्च यथा । आदिदेश
समीपस्थानालोक्य परितस्त्विति । ब्राह्मणामसदं चासुं
परिदूरयताशु वै । अस्मद्वाध्वरश्चेष्टादानादिष्टात्मनाऽऽग-
तम् । इत्थं दधीचिराकर्ण्य प्रोवाच प्रहसन्निव । किं मां
दूरयसे भूद ! दूरीभूतो भवानपि । सर्वेभ्यो मङ्गलेभ्यश्च
सर्वैरेभिः समं भ्रुवम् । अकाण्डे क्रोधजो दण्डस्तव
भूर्ध्वं पतिष्यति । महेश्वरस्त्वजगतीपरीशास्तुः प्रजा-
पते ! । इत्युक्त्वा निर्जगामाशु यत्तवाटात् ततो द्विजः ।
तस्मिन्निर्गतां नियातो दुर्वासाश्चरवन् महात् । उत्तङ्क
उपमन्युश्च ऋचीलोहालकावपि । साण्डव्यो वामदेवश्च
गालवो गर्गगौतमौ । शिवतत्त्वविदाऽन्येऽपि दक्ष-
यज्ञाद्विनिर्ययुः । दक्षयज्ञादयोऽप्यत्र । दक्षाः कुश-
लाः क्रतवः संकल्पायेषाम् । रचक्षुरादीन्द्रियरूपेषु
प्राणेषु “ये देवा मनोजाता मनोयुजो दक्षक्रत-
वक्ते नोऽवन्तु” यजु० ११ । “ये देवा ईदृशाः दी-
व्यन्ति द्योतन्ते इति देवाश्चक्षुरादीन्द्रियरूपाः प्राणाः ।
‘इमे वै प्राणाः वागेवाग्निः प्राणोदानौ मित्राव-
रूपौ चक्षुरादित्यः श्रोत्रं विश्वे देवा इति’ शत०
ब्रा० ३।२।२।२ श्रुत्युक्ताः । किमूताः मनोजाताः
दर्शनश्रवणादीष्कारूपान्मनस उत्पन्नाः इच्छोत्पन्नौ
तेषां प्रवर्त्तमानत्वात् । तथा मनोयुजः रूपादिदर्शन-
कालेऽपि मनसा युक्ता एव वर्त्तन्ते अन्यमनस्कस्य रूपा-
दिप्रतिभासाभावात् । यद्वा स्वप्नावस्थायां मनसा युज्यन्ते
ते मनोयुजः । तथा दक्षक्रतवः दक्षाः कुशलाः क्रतवः
संकल्पाः येषां ते सङ्कल्पितार्थकारिण इत्यर्थः । ते देवा
नोऽस्मानवन्तु यज्ञानुष्ठानविघ्नपरिहारेण पालयन्तु तेभ्यः
प्राणरूपेभ्यः स्वाहा इदं जीवं कृतमस्तु” वेददी० ।

दक्षक्रतुध्वंसिन् पु० दक्षक्रतुं ध्वंसयति ध्वंस-णिच्-

शनि । १ महादेवे तदंगाविर्भूते श्वीरभङ्गे च तत्कथा
कृतध्वनिं शब्दे २०८४ पु० दृश्यम् ।

दक्षजा स्त्री दक्षात् जायते जन-उ । स्त्रीरूपायां १ दक्षक-
न्यायां मङ्गलकलने दुर्गायाम् शस्त्रिन्यादौ च । दक्षजा-
तादयोऽप्यत्र ।

दक्षजापति पु० इत० । १ शिवे २ चण्डे च हेमच० ।

दक्षतनया स्त्री इत० । दक्षप्रजापतेर्दुहितरि शस्त्रिन्यादौ
२ दुर्गायाम् । श्वेदिरूपायां भूमौ च । “अदितिर्ज्ञजिनष्ट
दक्ष ! या दुहिता तव” अ० १०।७।५ । दक्षस्य भूमि-
जत्वेऽपि तज्जनकत्वासम्भवमाशङ्क्य निरु० ११।१२ ।
समाहितं यथा “अदितेर्दक्षो अजायत” “दक्षादितिं
परीति” च तत्कथमुपपद्येत १ समानजन्मानौ स्यातामि-
त्यपि वा देवधर्मणोत्तरतरजन्मानौ वेतरतरप्रकृती ।
पुणो० दक्षतनाम्यत्र “दक्षस्य पितरं तना” अ० २।२७।६
“दक्षस्य दक्षप्रजापतेस्तना तनया” भा० ।

दक्षपितृ पु० दक्षः दक्षप्रजापतिः पिता उत्पादकोऽस्य स-
माख्यानविधेरनित्यत्वात् न कप् । दक्षप्रजापतिजातमा-
याभिमानिदेवे “ये देवा मनोलाता मनोबुजः सुदक्षाः
दक्षपितारस्ते नः पान्तु” तेति० १।२।११ । दक्षपितार इत्यत्र
गौणत्वात् वृद्धिः । चक्षुरादिप्राण्याभिमानिनो ये देवाः सन्ति
तेऽस्मान् प्रयःपानरूपप्रतानुष्ठायिनोऽन्तर्बर्हिष्य शुद्धि-
सम्पादनेन पालयन्तु । कीदृशा देवाः । उत्पत्तिकाले
भनसा सहोत्पन्नाः । व्यवहारकालेऽपि मनसा युज्यन्ते ।
अन्यमनस्कस्य चक्षुरादिभिः सन्निहितविषयास्त्रामयनव-
नसात् । सति तु मनःसाहाय्ये स्वस्वविषयेषु सुदक्षाः
क्षणज्ञाः । दक्षः प्रजापतिरुत्पादको येषां ते दक्षपितारः”
भा० । लोके तु कप् । दक्षपितृका काश्चिन्यादिषु स्त्री ।
दक्षस्य वीर्यस्य पिता पालक ! । श्वीर्योत्पादके दक्षशब्द-
शेषे सटा० दृश्यम् ।

दक्षविहिता स्त्री १ गीतिकाभेदे । “अगगाथा पाणिना
दक्षविहिता ब्रह्मगीतिका । गेयमेतत्तदध्यासकरणा-
न्मोजसंज्ञितम्” याज्ञ० । “अगगाथाद्यासतसो गीतिकाः”
मिता० । २ दक्षस्येति लि० ।

दक्षस् न० दक्ष-वरणे सप्तम् । वळे । “दृष्ट्वा दक्षसे यसुः”
अ० २।२५।२ । “दक्षसे वलाय” भा० ।

दक्षसार्वाणि पु० मनुभेदे नृपते मनो । “नवमो दक्षसार्वाणि
मनुर्वचसम्भवः । पृथक्तेतर्हीप्रकेतरित्वाद्यास्तुसुता
अप । परे सरीचिगर्भाद्या देवा इन्द्रः श्रुतः स्मृतः । द्युति-

मत्प्रसङ्गाः सप्त भविष्यन्तृषयस्ततः । आयुष्मतोऽन्धु-
रायास्तृणभो भगवान् किल । भविता येन संरात्रं
त्रिकोर्की भोक्ष्यते ऽङ्गुतः” भाग० ८।१२।६ । “दक्षसार्वाणि
एतदक्षसार्वाणि १० ब्रह्मसार्वाणि कस्ततः । ११ धर्मसार्वाणिको १२
रुद्रपुत्रो १३ रौच्यश्च १४ भौत्यकः” पुराणान्तरम् । हरिवंशे
तु नवमस्य रोहितत्वदृष्टं कथं । “व्यवनश्चैव यागिष्ठ
आत्मीयो हव्यवाहनः । मौलहः सत्य इत्येते सनयो
रोहितेऽन्तरे । देवतानां गन्धाक्षत् तय एव नराधिप ! ।
दक्षपुत्रस्य पुत्रास्ते रोहितस्य प्रजापतेः । मनोः पुत्रो
पृथक्तेतः पञ्चहोत्रो निराकृतिः । पृथुश्रवा भूरिधामा
कर्णकोऽष्टहतो गयः । प्रथमस्य तु सार्वाण्येव पुत्रा म-
होदधः” ७ अ० । कल्पमेवादविरोधः ।

दक्षसुत पु० इत० । १ देवे शब्दार्थचि० ।

देवस्य दक्षस्येत्वात् नष्टपुत्रेण दक्षेण पुत्रिकाधर्मेण
दक्षायामादितावुत्पन्नत्वेन तस्य पुत्रिकापुत्रत्वाच्च तत्सुत-
त्वम् यथाह हरिवं० १ अ० ।

“प्रजाः कृजेति व्यादिष्टः पूर्वं दक्षः सयम्भुवा । यथा
ससर्ज्जं भूतानि तथा शृणु सङ्गीपते ! । मनसा चैव
भूतानि पूर्वमेवास्ज्जत् प्रभुः । ऋषीन् देवान् सगन्धर्वान-
सुरानथ राजसान्” । २ हर्यश्वादिषु तत्कथा “दक्षस्य
पुत्रा हर्यश्वा विवर्द्धयिषवः प्रजाः । समागता महा-
वीर्या नारदस्तातुवाच ह । वालिशा वत ययं
वै नास्या जानीथ वै भुवः । प्रमाणं स्रष्टुकामा वै
प्रजाः प्राचेतसात्मजाः । अन्नरुद्धं सधश्चैव कथं स्रष्टुथ
वै प्रजाः । ते तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रयाताः सर्वतोदिशः ।
अद्यापि न निवर्तन्ते स्रष्ट्रेभ्य इवापगाः । हर्य-
श्वेभ्य नष्टेऽपि दक्षः प्राचेतसः पुनः । वैरगयमिव
पुत्राणां स्रष्टुमस्ज्जत् प्रभुः । विवर्द्धयिषवस्ते तु शव-
लाश्वः प्रजास्तदा । पूर्वोक्तं वचनं तात ! नारदेभ्यै चो-
दिताः । अन्योन्यमूचुस्ते सर्वे सस्यगाह महासुनिः ।
भ्रातृणां पदवीं ज्ञातुं गन्तव्यं नात्र संशयः । ज्ञात्वा
प्रमाणं पृथ्वाथ सुखं स्रष्टुमाह्वे प्रजाः । एकापाः
स्वस्यमनसो यथावदनुपूर्वशः । तेऽपि तेनैव मार्गेण
प्रयाताः सर्वतो दिशम् । अद्यापि न निवर्तन्ते स्रष्ट्रेभ्य
इवापगाः । नष्टेषु शवलाश्वेषु दक्षः क्रुद्धोऽब्रवीद्वचः ।
नारदं नाशमेहीति गर्भवासं यमेति च । तदा प्रभृति वै
भ्राता भ्रातरन्वेषणे अप ! । प्रयातो नश्यति क्षिप्रं तच्च
कार्यं विपश्चिता । तांश्चैव नष्टान् विनाशय पुत्रान् दक्षः

मजापतिः । षट् ततोऽङ्गजत् कन्यां वैरग्यामिति न
श्रुतम् ।

श्चान्व्यादौ च स्त्री “ततोऽपहं दक्षसुता इवावभुः” रघुः ।
दक्षाध्वरध्वंसक दक्षस्याध्वरं ध्वंसयति ध्वन्स-णच्-
ण्णुल् । शिवे श्यौरभङ्गे च दक्षाध्वरनाशकादयोऽप्यत्र ।
दक्षाय्य ५० दक्ष-आय्य । गरुडे शब्दप्रसङ्गे च उच्चादिश्रु-
सिंको । दक्ष-दृङ्गौ अन्तर्गतयर्थे ण्णुल् । श्वर्द्धके
त्रिं । “मिलो दक्षायो व्यर्थमेवामि सोम !” ऋ० २।८२।३।
“दक्षायः सर्वेषां वर्द्धकः” भा० ।

दक्षिण त्रि० दक्ष-दनन् । परञ्चन्दानुवर्त्तिनि पराभिमा-
माद्यवर्त्तिनि शरले । शदक्षभागस्ये च मेदि० ।
४ अश्वमे व्यपसव्ये देहभागभेदे (डाहिन) ख्याते भागे
क्षेमच० । “एष त्वनेकमहिंसासु समरागो दक्षिणः
कथितः” सा० द० उक्ते पुनायकभेदे यथा “ज्ञाता
तिष्ठति कुलेश्वरसुता वारोऽङ्गराजस्वसुद्यूते रात्रि-
रियं जिता कमलया, देवी प्रासादाद्या च । इत्यन्तः पुर-
सुन्दरीः प्रति मया पित्राय विज्ञापिते देवेनाऽप्रतिप-
त्तिमूढमनसा द्विधाः स्थितं नाङ्गिकाः” । स्वामेक्षया मेरु-
गिरितो विप्रकटायां इदं च स्त्री अवहर्त्तिनि त्रि० ।
प्रयत्नदानान्ते दाने दप्रतिष्ठायां स्त्री यज्ञा-
द्यन्तदक्षिणानामनिरुक्तिः” शत० ब्रा० २।२।२।
“स एष यज्ञो हनो न ददक्षे । तं देवा दक्षिणाभिरव-
क्ष्यंस्तद्यदेजं दक्षिणाभिरदक्ष्यंस्तस्माद्दक्षिणा नाश तद्यदे-
वाश्च यज्ञस्य हतस्य व्यपते तदस्यैतद्दक्षिणाभिर्दक्ष्यत्यथ
समृद्ध एव यज्ञो भवति तस्माद्दक्षिणा ददाति” । दक्षि-
णाविशेषनिर्णयः जेज्ञा० दा० यथा

भविष्यपुराणे “यदक्षदक्षिणं दानं व्रतज्ञैव नृपोत्तम ।।
विफलं तद्विजानीयाद्भस्मनीव कृतं हविः” । षट्त्रिंश-
त्कृतात् “अङ्गायुक्तः युधिर्दानो दानं दद्यात् स-
दक्षिणम् । अदक्षिणन्तु यद्दानं तत् सर्वं निष्फलं
भवेत्” । मैत्रायणीयप्ररिगिष्टम् “दक्षिणाज्ञाभे भूलानां
भक्ष्याणां ददाति न त्वेवं यजेत्” । तथा शतपथ-
श्रुतिः “तस्माच्चादक्षिणं हविः स्यादिति” । भविष्योत्तरे
“काश्यं यद्दीयते किञ्चित्समयं सुखायहम् । अश्व-
मयन्तु दोषाय भवतीह परत्र च । तस्माच्च दक्षिणा-
ज्ञीनं विधानविकलं न च । देयं दानं महाराज ।
ह्रम्यफलकाङ्क्षया । अन्यथा दीयमानं तदयकाराय
क्लेशम् । प्रत्यक्षतर्द्धहानिर्न शु तत् फलदं भवेत्” ।

आह भगवान् व्यासः “सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं
दक्षिणा परा । सर्वेषामेव दानानां सुवर्णं दक्षिणे-
ष्यते ।” एतच्च, विशेषविहितगोवत्सादिदक्षिणकदान-
वर्जं सामान्यविहितदक्षिणेषु दानेषु व्यवर्तयते तत्रापि
परा श्रेष्ठतमेति प्रायश्च्यं दर्शयति न त्वन्यां दक्षिणां
निराचष्टे चामन्त्यार्थत्वाद्दक्षिणायाः सुवर्णस्य प्रकटत्वात्
सर्वदानेषु सुवर्णं दक्षिणेतित्वचनार्थः, अन्यदपि
पुरुषस्याहारीपयिकं तण्डुलादिकं दक्षिणार्थेन योज्यं
यत्तु श्रूयते “अन्येषाञ्चैव दानानां सुवर्णं दक्षिणा
कृता । सुवर्णं दीयमाने तु रजतं दक्षिणेऽपूते”
इति तदेतच्छ्रौतस्मै न्यं परिज्ञाय अज्ञातव्यम् । “सुवर्णं
रजतं ताम्रं तण्डुला धान्यमेव च । नित्यप्राङ्
देवपूजा सर्वमेव सदक्षिणम्” । स्कन्दपुराणे । “देव-
इव्यतृतीयांशं दक्षिणां परिकल्पयेत् । अतुक्तदक्षिणे
दाने दर्शयं यापि शक्तिः” । ललापुरुषादिदानानि
अधिकृत्य लिङ्गपुराणे “दक्षिणा च शतहार्दं
तदर्द्धं वा प्रदापयेत् । ऋत्विजाञ्चैव सर्वेषां दश
निष्कान् प्रदापयेत्” । भविष्योत्तरे “ज्ञेयं निष्कयतं
पार्थ । दानेषु विधिरुतमः । मध्यमस्तु तदर्द्धेन तदर्द्धे-
नाधमः श्रूतः । मयप्राञ्च कालपुरुषे तथाभ्येषु महत्-
त्वपि । एवं एते तथा हे च धेनोः कृष्णजिनस्य च ।
अगस्त्यापि क्लृप्तोऽयं पञ्चसौवर्णिको विधिः । अतो-
ऽप्यत्येन यो दद्यान्महादानं नराधमः । प्रतिष्टुह्यति या
तस्य दुःखशोकावहं भवेत्” । जयामिभेकसुदाहृत्य लिङ्ग-
पुराणे “व्यष्टपष्टिपलोन्यानं दद्याद्दक्षिणां गुरोः ।
होतृणाञ्चैव सर्वेषां त्रिंशत्पलसुदाहृतम् । अध्येतृणां
तदर्द्धेन हारपानां तदर्द्धतः” । एतेनान्यत्रापि, गुरो-
रर्द्धम्, ऋत्विजां तदर्द्धं, जापकानां तदर्द्धं हारपा-
नानां तदर्द्धमिति दक्षिणाविभागोऽवगम्यः । अन्या
अपि दक्षिणाः तत्र ततोऽज्ञा वेदितव्याः । यज्ञभेदे दक्षि-
णाभेदे कात्या० श्रौ० सू० उक्तः कातीयशब्दे दर्शितप्रायः
विशेषतोऽप्यः । सर्वत्र दक्षिणाया अदाने कार्त्तिकव्यभेदे
च दोषा दक्षिणानामनिरुक्तिरुचिता उक्ता यथा ।
“कार्त्तिक्यां पूर्णमास्यान्तु राशि राधासहोत्सवे । आवि-
भूता दक्षिणांश्चात् कृष्णस्य तेन दक्षिणा” । यज्ञो दक्षि-
णया सार्द्धं पुत्रेण च फलेन च । कर्मिणां फलदात्री
त्वेत्येवं वेदविदो विदुः । कत्या कर्म च तस्यैव तृणं दद्याच्च
दक्षिणाया । तत् कर्मफलमाप्नोति वेदैरुक्तमिदं सुते ! ।

कर्त्ता कर्मणि पूर्वे च तत्त्वम् यदि दक्षिणाम् । न
दद्याद्ब्राह्मणेभ्यश्च देवेनाज्ञानतोऽप्य वा । सृज्मते
समतीते तु द्विगुणा वा भवेदुधुम् । एकरात्रे व्यतीते
तु भवेत् शतगुणा च वा । तिरात्रे तद्द्विगुणा सप्ताहे
द्विगुणा ततः । मासे लक्षगुणा प्रोक्ता ब्राह्मणानाञ्च
वर्जते । संवत्सरे व्यतीते तु वा त्रिकोटीगुणा
भवेत् । कर्म तद्वाजमानानां सर्वञ्च निष्फलं भवेत् । स च
ब्रह्मस्वापहारी न कर्माहोऽप्युचिर्नरः । दरिद्रो
व्याधियुक्तश्च तेन पापेन पातकी । तदुद्वह्यादुयाति
लक्ष्मीश्च शपं दत्त्वा सुदारुणम् ! पितरो नैव गृह्णन्ति
तद्वत्तं त्राहृतर्पणम् । एवं सुराश्च तत्पुजां तद्वत्ता-
मग्निराहुतिम् । दाता न दीयते दानं पहीता च न
याचते । उभौ तौ नरकं यातश्चक्षुरज्ज्युयाधतः ।
नार्यवेद्यजमानश्चेदुयाचितृषु च दक्षिणाम् । भवेद्ब्रह्म
स्वापहारी कुम्भीपाकं ब्रजेदुधुम् । यथैलक्षं वसेत्तत्र
यमदूतेन ताडितः । ततो भवेत् स चाण्डालो व्याधि-
युक्तो दरिद्रकः । पातयेत् पुरुषान् सप्त पूर्वांश्च सप्त-
जन्मतः” ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे । प्राणिरूप-
दक्षिणाद्रव्यग्रहणे मन्त्रभेदेनाभिमन्त्रणम् अप्राणिरव्य-
ग्रहणे तु अभिमर्शनमात्रम् यथाह व्यासः श्रौ० सू०
५।१।१।५ । “क इदं कश्चा अदात् कामायादात् कामो
दाता कामः प्रतिपहीता कामं ससृद्रमायिश्च कामेन त्वा-
प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते हृष्टिरसि द्यौस्त्वा ददातु प्रथिवी
प्रतिगृह्णात्वित्यतीतास्तुमन्त्रयेत् प्राणि” । सू० “वि-
हारदेशमतीत्य गीतेषु दक्षिणाद्रव्येषु तन्मध्ये यत् प्राणि-
द्रव्यं तदेतेनानुमन्त्रयते” नारा० । “अभिमन्त्रेदप्राणि”
सू० “तन्मध्ये यदप्राणि तदभिमन्त्रेत् नारा० । सा च
यज्ञपत्नी तथाह “दक्षिणा यज्ञपत्नी च दीक्षा
सर्वत्र पूजिता । यया विनापि विश्वस्य सर्वं कर्म
तु निष्फलम्” भाग० २६।२।२।२८ । १० नायि-
काभेदे स्त्री यथा “या गौरवं भयं प्रेम सङ्गावं
पूर्वनायके । न सञ्चल्यन्त्यसक्तापि सा ज्ञेया दक्षिणा बुधैः”
इति विष्णुपु० टीकायां स्वामी” ११विष्णोपु० । “अक्रूरः
पेशवो दक्षो दक्षिणः दक्षिणाब्धरः” विष्णुस० । अस्य
दिग्देशादिव्यवस्थायामेव सर्वनामता तेन दक्षिणे गा-
यकाः अन्यत्र दक्षिणाः (कुशलाः) इत्येव । “दिशः सप्तती
भव दक्षिणस्याः” रघुः “दक्षिणोयमवशस्य पङ्क्तिशः
पङ्क्तिपावनमथ द्विजव्रजम् । दक्षिणः क्षितिपति-

व्यंशित्रयदक्षिणाः सदसि राजसूयकीः” माघः ।
अन्ततादौ दक्षिणकर्णस्पर्शनं पराशरो विधत्ते । “क्षुते
निडीवने चैव दन्तोक्लिष्टे तथाऽन्तते । पतितानाञ्च
सम्भाषे दक्षिणं श्रवणं स्मृयेत् । ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च
सोमः सूर्योऽनलस्तथा । ते सर्वे चापि तिष्ठन्ति कर्णे
विप्रस्य दक्षिणे” । १२आचारभेदे दक्षिणाचारशब्दे
दृश्यम् । १३दक्षिणाग्नौ पु० “दक्षिणपश्चिमे दक्षिणम्
आश्व० गृ० ४।२।३ ।

दक्षिणकालिका स्त्री दक्षिणा कालिका । शिवहृदये न्यस्त-
दक्षिणपादायां कालिकायाम् ।

दक्षिणगोल पु० कर्म० । विषुवरेखातो दक्षिणस्थिते
तुलादिराशिषट्के यथाह सि० शि० “ससोम्यगोलो भदलं
यदाद्यं यास्योऽपरं सायनभागमानोः” दक्षिणायनशब्दे
रङ्गनाथ व्याख्या दृश्या ।

दक्षिणतस् कव्य० दक्षिणा—तसिल् सर्वनाम्नोदत्तिमात्रे
पुं वद्भावः । १दक्षिणस्यां दिशि । २दक्षिणभागे च “पितृभ्यो
बलिशेषन्तु सर्वदक्षिणतो हरेत्” मनुः ।

दक्षिणतस्कपर्द्दि ति० दक्षिणतः शिरसो दक्षिणभागे कप-
टेचूडा यस्य । दक्षिणभागचूडायुक्ते “शिव्यञ्चो मा
दक्षिणतस्कपर्दिः” ऋ० ७।३३।२ । चूडाकर्मणि दक्षिणतो
वशिष्ठानामिति अर्थ्यते” भा० । [दक्षिणस्थतीरे ।

दक्षिणतीर न० कर्म० तीरस्य तारभायः । नद्यादे
दक्षिणत्वा स्त्री दक्षिण+वेदे नि० त्वा । दक्षिणभागादौ ।

“धिक् वज्रं हस्त आ दक्षिणताभिः” ऋ० ६।२।६ ।

दक्षिणदिक् स्त्री दक्षिणा दिक् । स्वामेक्षया मेरुतो वि-
प्रकृष्टदिशि । तदधिपः भौमः यथाह

“सूर्यः सोमः क्षमापुत्रः सैहिकेयः शनिः शशी ।
सौम्यस्विदशमन्त्री च प्राच्यादिदिग्धीश्वराः” ज्यो०त० ।

तत् बलिनो यज्ञौ भास्करभूमिजौ यथाह
ततैव “प्राच्यां भौम्यसुराचार्यौ याव्यां भास्करभूमि-
जौ । प्रत्यक् सौरिकदीच्यां तु सितेन्दू टिग्बलान्वितौ”

तद्विक्पतिः शक्रः “इन्द्रो वज्रिः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो
मरुत् । कुबेर देशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात्”

इत्युक्तेः । तद्विग्वलिगो राशयश्च अजहषस्त्वसिंहाः ।
“इन्द्रे मातृपराशयस्तु पशवो याव्ये सवीर्यावलि-

वोरुगतां बलशुक् तथैव बलिनः पानीयजासोत्तरे” ज्यो०
त० उक्तेः । तद्विग्वतिराशयः वृषकन्यामकरराशयः

यथाह ज्यो० त० “प्रागादिककुभां नमथा यथासंख्यं

प्रदक्षिणम् । मेघाद्यारागयो ज्ञेयास्त्रिराष्टक्या परि-
भ्रमात् । । तद्विड्-सुखनक्षत्राणि च मघादिसप्तकम् ।
“क्षत्तिकाद्यास्तु पूर्वोदौ सप्त सप्तोदिताः क्रमात्”
ज्यो० त० उक्तेः । दक्षिणदिग्भागस्या देशाश्च कूर्मवि-
भागशब्दे ह० सं० १४७० उक्ताः “अथ दक्षिणेन लङ्का”
इत्युपक्रमे दर्शिताः ।

दक्षिणपश्चात् कव्य० दक्षिणस्याः परायास दिग्ः अन्तराला
दिक् वज्र० आति परस्य पश्चादेशः । प्रथमापञ्चमी
सप्तम्यर्थवृत्तौ दक्षिणपश्चिमागच्छार्थे नेकैर्तकोणे ।

दक्षिणपश्चिमा स्त्री दक्षिणस्याः पश्चिमाया दिगोऽन्तराला-
दिक् । “दिग्नामान्यन्तराले” पा० वज्र० पुं वत् । १ नै-
कैर्त कोणे । “जम्भुभरतगार्दूल ! दिशं दक्षिण
पश्चिमां” भा० महाप्र० १५० । २ तद्देशवर्त्तिनि त्रि०
“दक्षिणपश्चिमे दक्षिणम्” आश्व० ग्ट० १२११२ ।

दक्षिणपूर्वा स्त्री दक्षिणस्याः पूर्वस्या दिगोऽन्तराला दिक्
वज्र० पुं वत् । १ अग्निर्कोणे २ तद्दिग्भागस्थे त्रि० “दक्षि-
णपूर्वे उड्गुतान् आह्वयनीयं निदधाति” आश्व० ग्ट० ४१०१ ।

दक्षिणमानस न० गद्यास्थिते तीर्थभेदे “तस्य दक्षिणभागे
तु तीर्थं दक्षिणमानसम् । दक्षिणे मानसे चैव तीर्थत्रय-
सदाहृतम्” वायुपु० गद्यामा० ।

दक्षिणमार्ग पु० १ तन्त्रोक्ते आचारभेदे २ पितृयागे मार्गभेदे
“निर्विस्त्रोऽहं दक्षिणमार्गं गतागतलक्षणम्”
देशोपनिषद् भाष्यम् । [लवणाश्वधौ ।

दक्षिणसमुद्र पु० कर्म० । दक्षिणदिक्स्थे समुद्रे
दक्षिणस्थ त्रि० दक्षिणे भागे तिष्ठति स्यात्—क ७ त० ।
१ दक्षिणभागस्थिते २ सारथौ पु० अमरः ।

दक्षिणा अ० दक्षिणा+प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थे आच् । प्रथमा-
द्यर्धवृत्तिके दक्षिणागच्छार्थे दक्षिणा वसति व्यागच्छति
रमणीयं वा “अयं दक्षिणा विश्वकर्मा” यजु० २११५५

दक्षिणांसत्रणिन् पु० दक्षिणांसे दक्षिणस्थे ॥ त्रणोऽस्त्यस्य
इति । दक्षिणस्थस्य त्रणयुक्ते “पितृस्वस्त्रिभिर्गमनात्
दक्षिणांसत्रणो भवेत् । तेनापि निष्कृतिः कार्य्या अजा-
दानेन शक्तिः” पराशरः ।

दक्षिणाग्नि पु० दक्षिणोऽग्निः । अन्वाहार्यपचनाख्ये यज्ञा-
ग्निसंध्येऽग्निभेदे । “अन्वाहार्यं दक्षिणाग्नावभिन्नयति”
कात्या० श्रौ० २।१।२७ “हीनं यज्ञस्यान्वाहरीत्यन्वा-
हार्यः अध्वर्युरन्वाहार्यसंज्ञकं दक्षिणार्धं तण्डुल-
रूपमोदनं दक्षिणाग्नावभिन्नयति चतुर्णां नृत्विजां

तृप्तिर्यावता सन्वाह्यते तत्परिमाणं ततोऽधिकं
वान्वाहार्यमोदनं कुर्यात्” कर्कः ।

“उत्सर्गेऽपराह्णे गार्हपत्यं प्रज्वाल्य दक्षिणाग्निमा-
नीयं विट्कुलाद्विस्तृतो वैकथोनय इत्येके प्रियमाणं
वा प्रज्वाल्यारणिमन्तं वा मथित्वा गार्हपत्यादाह्व-
नीयं ज्वलन्तसुदरेत्” आश्व० श्रौ० २।२।१ “उत्सर्गे
अजस्त्रोत्सर्गे अग्निहोत्रहोमार्धं विहरेत् नाजस्त्रेण ।
होमस्त्रजस्त्रेणपि भवतीत्युक्तम्, एवं स्थिते विहरण-
सहितमग्निहोत्रहोमप्रयोगं वक्तुकाम उत्सर्ग इत्युक्त-
वान् । अत्रापराह्णशब्देन अङ्गदत्तार्धभागो गृह्यते ।
विहरणकाले गार्हपत्यं प्रादुष्कृत्य प्रज्वाल्य च दक्षि-
णाग्निं वैश्वगृह्णादानयेत् । चतुर्णां वर्णानामन्यतमस्य
द्रव्यवतो वा गृह्यात्, गार्हपत्याद्वा । धार्य्ययेत् प्रज्वल-
येत् । काले काले यदि निर्भन्यः तदा भन्येत् । एषां
प्रकाराणां सत्पक्षयशाद्विषया । तेषामन्यतमप्रकारेण
दक्षिणाग्निं साधयित्वा ततो गार्हपत्यात् ज्वलन्तमग्नि-
माह्वनीयार्धसुदरेत् पातान्तरेण पृथक् कुर्यादित्यर्थः”
नारा० । तस्य स्थापनञ्च नेकैर्तकोणे “दक्षिणपश्चिमे
दक्षिणम्” आश्व० ग्ट० ४११२ । उक्तेः ।

दक्षिणाग्र पु० दक्षिणस्यामपमस्य । दक्षिणदिग्भागस्थायी
कुशादौ “अथ याम्यमन्युदीचीनाभ्यां तृणां भवन्ति
दक्षिणाभ्यां तानि करोति पितृदेवस्य भवेन सत्करोति”
शत० ब्रा० १२।५।११२ । “उदगपान् दक्षिणापान्
करोतीति श्रुतेः” कात्या० श्रौ० ४।१०।१५ ।

दक्षिणाचल पु० दक्षिणस्थितोऽचलः । मलयपर्वते ज्ञेयः
दक्षिणपर्वतादयोऽप्यत्र ।

दक्षिणाचार पु० कर्म० १ तन्त्रोक्ते आचारभेदे । “क्षधर्मानि-
रतो भूत्वा पञ्चतन्त्रेण प्रजयेत् । स एव दक्षिणाचारः
शिशो भूत्वा शिवं यजेत्” आचारभेदतन्त्रम् । इयांस्तु
तत्र भेदः मद्यस्थाने विजयारसः । “चतुर्भकाराः
सन्त्येव पञ्चमो विजयारसः” इत्युक्तेः । दक्षिणा दक्षि-
णस्यां चारो गतिरस्य । २ दक्षिणदिग्गतिशालिनि
त्रि० । “दक्षिणां दक्षिणाचारो दिशं येनाजयत् प्रभुः”
भा० वि० ५५० ।

दक्षिणाज्योतिस् पु० दक्षिणा दक्षिणस्यां ज्योतिरस्य ।
पञ्चोदने आगभेदे । “योऽजं पञ्चोदनं दक्षिणाज्यो-
तिषं ददाति” अथ० ६।५।२२।२१।२४।२५।६ । तद्वाच-
फलमुक्तम् ।

दक्षिणात् अथ० दक्षिण+प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थे आति ।
प्रथमाद्यर्थेऽतौ दक्षिणशब्दार्थे दक्षिणात् रमणीयम् आ-
गच्छति वसति वा ।

दक्षिणान्तिका स्त्री “प्रहविषमेऽष्टौ समे कलास्ताय समे
स्त्रीर्निरन्तराः । न समात् पराश्रिता कला वैतानीयेऽन्ते
रभौ गुरुः” इत्युपक्रमे “तृतीययुग्मदक्षिणान्तिका
समसापादेषु द्वितीयतः” उ० २० उक्तशब्देषु वैतानीयेभेदे
मात्वास्तभेदे । “समसापादेषु द्वितीयतः यदि तृती-
ययुक् द्वितीयमात्वा तृतीयमात्वाभ्यामैको गुरुचोत् शेषं
वैतानीयवत् तदा दक्षिणान्तिका नाम च्छन्द इत्यर्थः ।

दक्षिणापथ पु० दक्षिणा (आजन्तः) पन्थाः अथ० समा० ।
देशभेदे तद्देशवर्षनं भा० व० ६१ अ० यथा

“एते गच्छन्ति बह्वयः पन्थाभौ दक्षिणापथम् । अथ-
न्तोऽन्तःपथम् समतिक्रम्य पर्वतम् । एष विन्ध्यो महा-
शैलः पथोष्णी च ससुद्रगा । आश्रमाश्च महर्षीणां
बहुभक्तफलान्विताः । एष पन्था पिदम्भीणामभी ग-
च्छन्ति कोशलाम् । अतः परञ्च देशोऽयं दक्षिणे दक्षि-
णापथः” । “दक्षिणापथजन्मानः सर्वे नरवरा-
न्मृकाः । गृहाः पुच्छिन्दाः शवराश्चुचुका मद्रकैः सह”
भा० शा० २०७ अ० । “युयुधे पाण्डुराजेन दिवसं
नकुञ्जानुजः । तं जित्वा स महाबाहुः प्रययौ दक्षिणा-
पथम्” भा० व० १० अ० । “तथापरे जनपदा दक्षिणा-
पथवासिनः । पाण्डुराश्च केरलाश्चैव चोलाः कुल्यास्तथैव
च । सेतुका सुख्यकाश्चैव कुपथाचारवासिकाः । नवराट्ठा
माहिषकाः कलिङ्गाश्चैव सर्वशः । कालेराय सहैवी-
कौराटव्याः शरास्तथा । पुलिन्दा विम्बग्रूमृषिका वैदम्भी-
दण्डकैः सह । कुञ्जीयाश्च शिरानाश्च रूपसास्तापसैः
सह । तथा तैत्तिरकाश्चैव सर्वे कारस्करास्तथा । नासि-
काद्याश्च ये चाग्रे ये चैवान्नरनर्मदाः । भानुकक्काः
समाहेयाः सह शारस्ततैस्तथा । कच्छीयाश्च सुराट्ठाश्च
आनर्त्ताश्चावुदैः सह” मत्स्यपु० । २दक्षिणास्थितमार्ग-
माले पु० । “कृष्णाजिनानि धुमन्तः स्वयमेव दक्षिणापथं
यान्ति” आश्व० श्रौ० ५।१।१२ । दक्षिणापथोऽस्यस्य
आमित्वेन आवासत्वेन सम्बन्धत्वेन वा ठन् । दक्षिणा-
पथिक तद्देश्यभेदे तत् वासिनि तत्त्वज्ञे च । “एते
चाग्रे च बह्वो दक्षिणपथिकान् प्रयः” उरिव० ११० अ० ।

दक्षिणापरा स्त्री दक्षिणाया अपराया दिशोऽन्तराला दिक्
ऽनेर्भक्तयो “दक्षिणपूर्व्यां दिशि दक्षिणपरायां वा”

आश्व० श्रौ० ४।१।६ । २तत्संस्थिते त्रि० “पुनर्दक्षिणापरे-
ऽध्वर्युः पूर्वोत्तरे यजमानः” कात्या० श्रौ० ८।५।१६ ।
दक्षिणायां परः । श्यन्नपूर्त्यर्धद्रव्यदानरूपदक्षिणा
तत्परे त्रि० ।

दक्षिणाप्रवण त्रि० दक्षिणा (आजन्तः) दक्षिणस्यां प्रवणं
निष्क्रमम् । उत्तरापेक्षया दक्षिणतो निष्क्रमे आश्रयादिदेशे
“दक्षिणाप्रवणम्” कात्या० श्रौ० २२।१।६ । “दक्षिणाप्रवणं
देवयजनं भवति” कर्कः “शुचिदेशं विविक्तं च गोमयेनो-
पसेपयेत् । दक्षिणाप्रवणं चैव प्रयत्नेनोपपादयेत्” मनुः ।
“दक्षिणाप्रवणमप्यत्र परिश्रुते शुचौ देशे दक्षिणाप्रवणे
तथा” याज्ञ० श्राद्धदेशोक्तौ ।

दक्षिणाप्रष्टि पु० धुर्यापेक्षया प्रकटं देशमत्रोति प्र+अश-
क्तिच् प्रष्टो० दक्षिणा दक्षिणभागे प्रष्टिः बाह्यः । धुर्या-
मध्ये दक्षिणस्थे पुष्टाङ्के प्रकटदेशस्थे वा अथ-
भेदे “दक्षिणाप्रष्टिं जवो यस्त इति” कात्या० श्रौ०
१४।१।८ । “रथे तृतीयमश्वं युनक्ति धुर्यापेक्षया प्रकटं
देशमत्रोति प्रष्टिर्बाह्यो युग्यः” सं० व्या० । दक्षिणस्यां
स इव इति विग्रहे २दक्षिणस्थे प्रष्टिसदृशेऽश्वे च ।
“अथ दक्षिणा प्रष्टिं युनक्ति सव्यप्रष्टिं वा” शत० ब्रा०
५।१।४।६ । “प्रष्टिर्नाम पादत्रयोपेतो भोजनपात्नादिका-
धारः” (तेषां) भा० ।

दक्षिणावन्ध पु० दक्षिणायां बन्धः अतुबन्धः । गृह-
स्थादीनां दक्षिणानुवन्धभेदे यथा “दक्षिणावन्धो नाम
गृहस्थब्रह्मचारिभिर्भुजैस्नानानां कामभोहोपहतचे-
तसामभिमानपूर्विकां दक्षिणां प्रयच्छतां दक्षिणावन्ध इत्यु-
च्यते” तत्त्वसारः ।

दक्षिणाभिमुख त्रि० दक्षिणा दक्षिणस्यामभिमुखस्य ।
दक्षिणदिङ्मुखे । “दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सव्ययोश्च
यथा दिवा” आङ्गि० त० । दक्षिणासुखादयोऽप्यत्र ।
“आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणासुखः” ।
“उदकेनैव विधिना निर्धमेत् दक्षिणासुखः” मनुः ।
“यद्देवितगिराभुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणासुखः” मनुना
आङ्गीयविप्रस्य तथा भोजनं निषिद्धम् । दक्षिणा दक्षिणस्यां
सुखम् । दक्षिणदिक्स्थे सुखे न० । “अमात्राङ्गं गवा-
त्राङ्गं दक्षिणासुखभोजनम् । न जीवत्पितृकः कुर्वीत्
कृते च पितृहा भवेत्” त्रि० त० ।

दक्षिणामूर्ति(का) पु० दक्षिणा अतस्तूला मूर्तिरस्य वा
कम् संज्ञात्वात् पुं वत् । शिवमूर्तिभेदे तत्प्राप्तादिर्भ

यथा "प्रोद्यच्छास्त्रमहावटङ्कुमतले योगासनस्य प्रभुं प्रत्यक्-
तत्त्वबुभुक्षुभिः प्रतिदिशं प्रोद्दीप्यमाणाननम् । स्रष्टां
तर्कमयीं दधानममलं कर्पूरगौरं शिवं हृद्यलः कलये
स्फुरन्मनियं त्रीदक्षिणामूर्तिकम्" । "नित्यशो दक्षि-
णामूर्तिं ध्यायेत् साधकसत्तमः । शास्त्रव्याख्यानसामर्थ्यं
लभन्ते वत्सरान्तरे" तन्मन्त्रादिकं तन्त्रे दृश्यम् ।
ध्यानान्तरं ध्यानशब्दे दृश्यम् ।

दक्षिणायन न० दक्षिणा दक्षिणस्यां दक्षिणे गोले वा-
ऽयनं रवेः । रवेः स्थापिठितस्थानामेक्षया १८दक्षिण-
दिग्ममने २८दक्षिणगोलरूपतलादिराशिपटुके गमने
तदुपलक्षिते षट्पलयात्मके एकालभेदे च तत्तादार्थ्यं
"षट्पलयाव्ययनं द्वे अयने वर्धमंसिते । कर्कटादिस्थिते
भानौ दक्षिणायनमुच्यते" मल० त० विष्णुपु० ।
द्वितीयाथं "दैवे रात्रिप्रहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः ।
व्यहस्तलोदगयनं रात्रिः स्याद्वदक्षिणायनम्" मनुः ।
अयनशब्दे ३५३ पु० उत्तरायणशब्दे ११०४ पृ०
खगोलशब्दे च दक्षिणायनशब्दार्थस्योक्तमायत्येऽपि
दक्षिणायनव्यवस्थार्थमधिक्रमलोच्यते यद्यपि चन्द्रस्यापि
स्थापिठितस्थानामेक्षया दक्षिणस्यां दक्षिणगोले च गतिः
वर्धयति तथापि सूर्यस्यैव गतिभेदे तदुपलक्षितकाले च
दक्षिणायनशब्दव्यवहारः । "सौरेण दुनिशोर्वीमं
षड्गीतिसुखानि च । अयनं विषुवं चैव संक्रान्तेः
पुनश्चकालता" छ० वि० अयनस्य सौरत्वोक्तेः "यान्
मासान् दक्षिणा व्यादित्य एति यान् मासान् उत्तरादित्य
एति" वाजसनेयिनं पञ्चाग्निविद्यायां दक्षिणोत्तरमा-
गयोः पाठात् "तस्मादादित्यः षण्मासान् दक्षिणेनेति
षण्मासान् उत्तरेणैतीति तैत्तिरीयश्रुतेऽद्यादित्यगतिः सप्तजी-
व्यवायनशब्दप्रवृत्तेः । तेनादित्यगतिनिष्पत्त्यात्तस्य
सौरत्वम् । उभयविधदक्षिणायनस्य किमधिकस्य मूलं
रात्रित्वं तदभिधीयते । तत्र "मेघादौ देवभागस्यो
देवानां याति दर्शनम् । असुराणां तुलादौ तु सूर्यस्तद्भा-
नसञ्चरः" छ० वि० ।

"जम्बुद्वीपलवणसमुद्रस्यौ परिधिदत्तं भूगोलमध्ये तत्त्व-
मस्तुत्तेषाकाशे दत्तं विषुवदृत्तं तत्र क्रान्तिदत्तं षड्भा-
न्तरेण स्थानद्वये लब्धं तन्मेषतुलास्थानं प्रवहवायुना
विषुवदृत्तमार्गे भ्रमति मेघस्थानात् कर्कादिस्थानं विषुव-
दृत्ताद्दक्षिणं शल्यं शान्तर उत्तरतः । मकरादिस्थानं विषुव-
दृत्ताद्दक्षिणं शल्यं शान्तर दक्षिणतः । तत् स्थाने प्रवह-

वायुना भ्रमति । एवं क्रान्तिदत्तप्रदेशाः स्वस्थाने प्रवह-
वायुना भ्रमन्ति । तत्र मेघादौ देवभागस्यः "जम्बुद्वीपं च
तत्रापि देवासुरविभागकदिति" पूर्वोक्तेः । तत्त्वमन्त्रा मेघा-
दिकस्यान्ता राशय उत्तरगोळः । तत्रस्थः सूर्योऽपि मेघादौ
मेघादिप्रदेशे देवानां मेरोरुत्तरायवर्तिनां दर्शनं षण्मा-
सानन्तरं प्रथमदर्शनं याति गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः विषुव-
दृत्तस्य तत्क्षितिजत्वात् । एवं दैत्यानां मेरोर्दक्षिणाय-
वर्तिनामित्यसुराणामित्युक्ते नैवोक्तम् । तद्भागसञ्चरो
दैवभागे समुद्रादिदक्षिणविभागस्यास्तुत्तादिमिनीनां रा-
शयो दक्षिणगोलस्तत्र सञ्चरो गमनं यस्य त्वेतादृशसूर्य-
स्तुतादिप्रदेशे तुकाराददर्शनानन्तरं प्रथमदर्शनं प्राप्नो-
तीत्यर्थः तेषामपि विषुवदृत्तक्षितिजत्वात्" रङ्गना० ।
"देवासुरा विषुवति क्षितिजस्य दिवाकरम् । पश्यन्त-
ग्योन्यमैतेषां वामसव्ये दिनक्षये" छ० वि० ।

"विषुवति काले देवदैत्याः सूर्यं क्षितिजस्य पश्यन्ति
विषुवदृत्तस्य तयोः स्वस्थानाङ्गुलसमध्यास्यत्येन क्षितिज-
त्वात् । एतेषां देवदैत्यानामन्योन्यं परस्परं ये वामसव्ये
अपसव्यसव्ये ते क्रमेण दिनक्षये दिवसरात्रौ भवतः ।
अयं भावः देवानां भूमेरुत्तरभागः स्वकीयत्वात् सव्यमतो
दैत्यानामपसव्यं स्वकीयत्वाभावात् । एवं दैत्यानां भूमे-
र्दक्षिणभागः स्वकीयत्वात् सव्यं देवानां स्वकीयत्वाभावा-
दपसव्यमतो दैत्यानां वामसव्यगावुत्तरदक्षिणगोळौ देवानां
क्रमेण दिनरात्रौ । देवानां वामसव्यभागौ दक्षिणोत्तर-
गोळौ दैत्यानां दिनरात्रौ । अन्यथाऽन्योन्यं वामसव्ये
इत्यनयोः सङ्गतायां तुपपत्तेः । अतएव पूर्वं मेघादा-
वित्वाद्युक्तमिति" रङ्गना० । अथ पूर्वोक्तोत्तरार्धस्य सन्दि-
ग्धत्पयङ्ग्या दिनपूर्वापरार्धकथनच्छब्देन तदर्थं श्लोकाभ्यां
विशदयति ।

"मेघादावुदितः सूर्यस्त्रीन् राशीनुदयुत्तरम् । सञ्चरन्
प्रागर्हमध्यं पुरयेन्मेरुवासिनाम् । कर्कादीन् सञ्चर-
न्तद्देवः पश्चार्धमेव सः । तलादींस्त्रीन्मृगादींश्च
तद्देवः सुरदिशाम्" छ० वि० ।

"मेघादौ विषुवदृत्तस्य क्रान्तिदत्तभागे रेवत्यासह उदितो
दर्शनतां प्राप्नः सूर्य उत्तरं यद्योत्तरं क्रमेणैति यावत्
स्त्रीन् राशीनुदयुत्तरभागस्थान् मेघदक्षिणान् सञ्चरन्
तत्क्रामन् सन् मेघस्थानां देवानां प्रागर्हमध्यं प्रथमं
दिनस्यार्धं पूरयेत् पूर्वं करोतित्यर्थः । मिथुनान्ते सूर्यं मेघ-
स्थानां मध्याह्नं स्थादिति पवितार्थः । कर्कादीन् स्त्रीन्

रागीन् कर्कसिंहकन्याभक्तान् क्रमेणेत्यर्थः । अतिक्रामन्
शन स सयौ दिवसस्य पञ्चार्धमपरदनम् । एवकारोऽन्य-
योगव्यवच्छेदार्थः परयत् । कन्यान्ते सयौ मेरुस्थानां
सूर्यास्तो भवतीति फलितार्थः । अथ दैत्यानामाह ।
तुलादीनि । सुरद्विषां मेरोर्दक्षिणाप्रवर्तिनां दैत्यानां
मित्यर्थः । तुलादीन् राशीन् तुलादृष्टिकधनुराख्यान्
मृगादीन् राशीन् मकरकुम्भमीनां कृत् क्रमेणाति-
क्रामन् सूर्यः । चकारस्तुलादिक्रमेण प्रवर्पराध-
मित्यर्थकः । एवकार उक्तातिरिक्तव्यवच्छेदार्थः । दिनं
परयतीत्यर्थः । धनुरन्ते सूर्ये दैत्यानां मध्याह्नं सोमन्ते
सूर्ये सूर्यास्तो भवतीति फलितार्थः । रङ्गना० ।
“अतो दिनक्षपे तेषामन्योन्यं हि विपर्ययात् । अहोरा-
त्रप्रमाणं च भानोर्भगणपूरणात् । दिनक्षपार्धमेतेषाम-
यमान्ते विपर्ययात् । उपयामानमन्योन्यं कल्पयन्ति
सुरासुराः” सू० शि० ।

“एतेषां दैत्यानामयमान्तेऽयमसम्भौ विपर्ययाद्व्या-
साहिनक्षपार्धं दिनार्धं रात्र्यर्धं च भवति । यत्र देवानां
मध्याह्नं रात्र्यर्धं च तत्र दैत्यानां क्रमेण रात्र्यर्धमध्याह्ने
यत्र च दैत्यानां मध्याह्नरात्र्यर्धं तत्र देवानां क्रमेण
रात्र्यर्धमध्याह्ने इति फलितार्थः । अत्र हेतुमाह ।
उपरीति । देवदैत्या मेरोरुत्तरदक्षिणाप्रवर्तिनोऽन्योन्य-
मात्मानं स्वसुपरिभाग ऊर्ध्वभागे कल्पयन्तुङ्गीकुर्वन्ति ।
वस्तुतो भूमेर्गोलत्वेन सर्वत्र तुल्यत्वाच्चिरपेक्षोर्ध्वो-
भागयोरनुपपत्तेः । तथा च देवा दैत्यापेक्षयोर्ध्वस्वत्वं
मन्यमाना दैत्यानधःस्थानङ्गीकुर्वन्ति । दैत्याश्च देवस्थाना-
पेक्षयोर्ध्वस्य मन्यमाना देवानधः कुर्वन्तीति तात्पर्यार्थः ।
एवं च देवदैत्ययोर्विपरीतावस्थानाद्दिनरात्र्युत्पत्तिरित्यं
युक्तमेवेति भावः” रङ्गना० ।

ततश्च उत्तरगोलरूपमेधादिराशिषट्कस्यरविकालस्य
देवानां दिनत्वे दक्षिणगोलरूपतुलादिराशिषट्कस्यरविक
कालस्य रात्रित्वे स्थितेऽपि मकरादिकानां देवानां दिन-
रात्रिकालतोक्तः श्रौतस्मार्त्तकर्मोपयोगिनी रवेः स्वा-
धिष्ठितस्थानापेक्षया दक्षिणोत्तरतो गत्या वा तथा व्यव-
हियते इति बोध्यम् अतएव सि० शि० उक्तं यथा
“दिनं दिनेशस्य यतोऽत्र दर्शने तमो तमोऽहन्तुर्दर्शने
इति । कुष्ठगानां द्युनिशं यथा मृगां, तथा पितृणां
शशिपृष्ठवासिनाम्” । इदानीं संहितोक्तस्याभि-
प्रायमाह । “दिनं सुराणामयनं यदुत्तरं निशेतरत्

सांज्ञितिकैः प्रकीर्तितम् । दिनोन्मुखेऽर्के दिनमेव
तन्मतं निशा तथा तत्फलकीर्तनाय तत् । इद्वान्तमा-
रोहति यैः क्रमेण तैरेव उत्तरवरोहतीनाः । यत्रैव
दृष्टः प्रथमं स देवैस्तत्रैव तिष्ठन् न विलोक्यते किम् ?” ।
“सांज्ञितिकानां न चेदयमभिप्रायस्तर्हि मेधादेरुक्तं मिथु-
नान्तं यावद्यौ तृतेरेवारोहणं कुर्वन्नापि देवैर्दृष्टैरेव
पुनरवरोहणं कुर्वन् किं न दृश्यत इति” प्रमिता० ।

एतदभिप्रायेणैव श्रीपत्युक्तं यथा

“मृगादिराशिद्वयभातुभोगात् षट्चर्चवः स्युः शिशिरो
वसन्तः । शीघ्रश्च वर्षा च शरश्च तद्वर्षमन्तनामा कथितोऽत्र
पठः ॥ शिशिरपर्वमृत्तव्यसुत्तरं ज्ञायनमाह्वरश्च तदाम-
रम् । भवति दक्षिणमन्यद्वयं निगदिता रजनी मरुतां
च सा । गृहप्रवेशादिशप्रतिष्ठाविषाहचौलव्रतबन्ध-
पर्वम् । सोम्यायने कर्म शुभं विधेयं यद्वर्हितं तत् खलु
दक्षिणे च” ।

एतदभिप्रायेणैव च सत्यव्रतः—“देवतारासयाद्यादि-
प्रतिष्ठोदङ्मुखे रवौ । दक्षिणाभिमुखे कुर्वन् न तत्फल-
मयाप्नुयात्” सूर्यस्य दक्षिणोत्तराभिमुख्येनैव प्रतिष्ठाद्यै
विधिनभिधावाह । अतएव सू० शि० “भानोर्भकरसं-
क्रान्तेः षण्मासा उत्तरायणम् । कर्कादेस्तु तथैव स्यात्
षण्मासादक्षिणायनम्” इत्युक्तम् । अतः स्वापेक्षया
दक्षिणोत्तरगमनादेव दक्षिणोत्तरायणव्यवहारो भाक्तो
दक्षिणोत्तरगोलयोग्या तु मुख्य इत्यवधेयम् । तेन
भाक्ते दक्षिणायन एव प्रतिष्ठादिनिषेधः न मुख्ये प्रागुक्त-
सत्यव्रतवाक्यैकवाक्यत्वात् । विषाहव्रतबन्धादिचूडासंस्का-
रदीक्षणम् । यत्तद्विषाहप्रवेशादिदानार्चनप्रतिष्ठनम् ।
पुण्यानि यानि कर्माणि वर्जयेद्दक्षिणायने” म० त० भविष्य-
पु० । तत्रावपादः कालमा० वेखानसंहितायां यथा
“मातृभैरववाराहनरसिंहविक्रमाः । महिषासुरहन्ती
च स्याद्या वै दक्षिणायने”

४तदभिमानिदेवताभेदे च “धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः
षण्मासादक्षिणायनम्” गीता । “स्वातिवाहिकास्तलि-
ङ्गात्” शा० भा० धूमादीनां तदभिमानिदेवतापरत्यसमर्थ-
नात् । ५दक्षिणभागस्थे प्राचे च “दक्षिणस्थो यदा
प्राणस्तदा स्यात् दक्षिणायनम् । पञ्चभूतात्मकास्तत्र
सुखाः पञ्चोदयन्ति वै” यदार्थादर्थं धृतप्रयोगसार-
वाक्यम् ।

दक्षिणारण्य न० दक्षिणस्थसरण्यम् । सरण्यभेदे ।

दक्षिणारुम् पु० दक्षिणे भागे अरुर्ग्रन्थमस्य । व्याधकृतदक्षि-
णाङ्गके ऋगे अमरः । [अत्यजि ।

दक्षिणार्हं पु० दक्षिणामर्हति अर्ह-अण् उ० स० । दक्षिण्ये
दक्षिणावत् ति० दक्षिणा+अत्यर्थं मनुप् मस्य व० । दक्षि-
णायुक्ते अन्वाहार्यगच्छे २२० पृ० दृशप्रम् ।

दक्षिणावर्त्तं ति० दक्षिणे आवर्त्तते आ+वृत्-अच् ।
१ दक्षिणे आवर्त्तयुक्ते । “मृत्युकृन्वाङ्कारभ्रपिधान-
रचनेच्छया । दक्षिणावर्त्तशङ्कोऽयं हलचूर्णोक्तो मया”
भा० द० । दक्षिणा दक्षिणस्यां वर्त्तते वृत्-अच् ।
२ दक्षिणदिक्स्थे ति० । “दक्षिणावर्त्त आदित्य एतन्मो
मनसि स्थितम्” भा० भी० १२० अ० ।

दक्षिणावर्त्तकी स्त्री दक्षिणावर्त्त इव कायति कै-क
गौरा० डीप् । वृश्चिकाल्या राजनि० । [दक्षिणानिले ।
दक्षिणावह पु० दक्षिणा दक्षिणदिक्तो वहति वह-अच् ।
दक्षिणावृत् ति० दक्षिणा आवर्त्तते वृत्-क्विप् । दक्षिणा-
वर्त्तं । “तस्मादिदं लोकं दक्षिणावृत् समुद्रः पथ्यति”
अत० ब्रा० ७।१।११२ ।

दक्षिणाग्रापति पु० इत० । १ यमराजे २ भौमे यदे च ।
दक्षिणाहि अय्य० दक्षिण+आहि द्वे । दूरस्थे दक्षिणभागे
दक्षिणित् अय्य० दक्षिणात्+वेदे प्रथो० । दक्षिणस्यामित्या-
द्यर्थः । “प्रदक्षिणद्धरिवो मा वि वेनः” ऋ० ५।३६।४ ।

दक्षिणीय पु० दक्षिणामर्हति कृ० । दक्षिणार्हे अत्यजि ।
“कृतवः संप्रवर्त्तन्तां दक्षिणीयैर्हि जातिभिः । दक्षिणा-
ग्रोपवर्त्तन्तां यथार्थं सत्वयाजिनाम्” हरिवं० ४६ अ० ।
दक्षिणेन अय्य० दक्षिण+एनप् । मप्रत्यर्थवृत्तौ १ दक्षिणस्यां
दिशि २ दक्षिणदेशे च । एनपा योगे पञ्चमीवाधिका
द्वितीया । “तत्वागारं धनपतिगृहान् दक्षिणेनाम्नदी-
यम्” मेघ० । “जम्भुद्वीपेणकारण्यं दक्षिणेन परन्तपौ”
भा० व० २७८। अ० ।

दक्षिणैर्मन् पु० दक्षिणे ईर्म्नं ग्रन्थं यस्य नि० अनिच् ।
व्याधकृतग्रन्थयुक्तदक्षिणाङ्गके ऋगे अमरः । “ऋगयुमिव
ऋगोऽथ दक्षिणैर्मन्” भट्टिः ।

दक्षिण्य वि० दक्षिणामर्हति यत् । दक्षिणार्हे अत्यजिगदौ
“दक्षिण्यदिष्टं कृतमार्त्विजीनैः” भट्टिः ।

दक्षिण्वर न० काशीस्थे दक्षप्रजापतिस्थापिते लिङ्गभेदे तत्कथा
“यन्मया स्थापितं लिङ्गमेतद्दक्षेश्वराभिधम् । अय्य
संसेवनात् पुंसांमपराधसहस्रकम् । क्षमिष्येऽहं न सन्दे-
हस्तस्मात् पूज्यमिदं जनैः” काशीख० ८६ अ० ।

दगा(का)र्गल न० दकस्य जलहाररोधस्यार्गलमिव गमध्य-
पाठे पृष्ठोऽकमध्यपाठस्तु सम्यक् । ५४ अ० वराहसंहि-
तोक्ते निर्जलदेशे जलोपलब्धिसाधने उपायभेदे । यथा

“धर्म्यं यगस्यं च यदास्यतोऽहं दगा(का)र्गलं येन
जलोपलब्धिः । पुंसां यथाङ्गोष्णं सिरास्तथैव क्षितावपि
भोजननिम्नसंस्थाः । एकेन वर्णनं रसेन चान्मस्युत्तं
नभस्तो वसुधाविशेषात् । नानारसत्वं बहुवर्णतां च
गतं परोक्ष्यं क्षितितुल्यमेव । पुरुहूतामलयमनिर्वृति
वरुणपवनेन्दुगङ्गारा देवाः । विज्ञातव्याः क्रमशः
प्राच्यादीनां दिशां पतयः । दिक्पतिमज्ज्ञाञ्च सिरा
नभसी मध्ये महासिरानाम्नी । एताभ्योऽन्याः शतशो
विनिःसृता नामभिः प्रथिताः । पातालादूर्ध्वमिराः
शुभासहस्रिन्नु संस्थिता यथा । कोणदिगुत्था न शुभाः
सिरानिमित्तान्यतो वक्ष्ये । यदि वेतसोऽम्बुरहिते
देशे हस्तैस्त्रिभिस्ततः पश्चात् । सार्धं पुरुषे तोयं वहति
सिरा पश्चिमा तत्र । चिह्नमपि चाङ्गपुरुषे मण्डूकः
पाण्डुरोऽथ ऋत् पीता । पुटभेदकश्च तस्मिन् पापाणो
भवति तोयमधः । जम्बाशोदग्धस्तैस्त्रिभिः सिराधो
नरद्वये पूर्वा । ऋहोहगम्बिका पाण्डुराथ पुरुषेऽत्र
मण्डूकः । जम्बूद्वयस्य प्राग् वल्मीको यदि भवेत् समी-
पस्थः । तस्माद्दक्षिणपार्श्वे सन्निभं पुरुषद्वये स्वादु ।
अर्धपुरुषे च मत्स्याः पारावतसन्निभश्च पापाणः ।
ऋद्धवति चात्र नीला टीर्षं कालं बभूव च तोयम् ।
पश्चादुदम्बरस्य त्रिभिरेव करैर्नरद्वये सार्धं । पुरुषे
सितोऽहिरश्मप्रसन्नोपधोऽधः सिरा सुजना । उदगर्जु-
नस्य दृशो वल्मीको यदि ततोऽर्जुनाङ्गुस्तेः । त्रिभि-
रम्बु भवति पुरुषैस्त्रिभिरर्धसमन्वितैः पश्चात् । श्वेता
गोधाधनरे पुरुषे ऋद्धू सिरा ततः क्षणा । पीता सिता
ससिकता ततो जलं निर्दिशेदसितम् । वल्मीकोप-
चितायां निगुण्डां दक्षिणेन कथितकरैः । पुरुषद्वये
सपादे स्वादु जलं भवति चागोप्यम् । रोहितमत्स्यो-
ऽधनरे ऋत् कपिला पाण्डुरा ततः परतः । सिकता
सशर्कराथ क्रमेण परतो भवत्यम्बुः । पूर्वेषु यदि
बदर्थी वल्मीको दृश्यते जलं पश्चात् । पुरुषैस्त्रिभि-
रादृश्यं श्वेता ऋहगोधिकार्धनरे । सपलाशा बटरी
चेद्दिशप्ररस्यां ततो जलं भवति । पुरुषद्वये सपादे
पुरुषेऽत्र च दुग्दुभिश्चिह्नम् । विल्लोदम्बरयोगे विहाय
हस्तद्वयं तु याम्येन । पुरुषैस्त्रिभिरम्बु भवेत् क्षणो

ऽधनरे च मण्डूकः । काकोदुम्बरिकायां वल्मीको
 दशप्रते सिरा तस्मिन् । पुरुषत्रये सपादे पश्चिमदिक्स्था
 वर्तते सा च । व्यापाण्डुपीतिका मृदु गौरसवर्णश्च
 भवति पाषाणः । पुरुषार्धे कुसुदन्निभो दृष्टिपथं मूर्ध्निको
 याति । जलपरिहीने देशे दृक्कः कस्मिन्नको यदा दृश्यः ।
 प्राच्यां हस्तत्रितये वर्तते सिरा दक्षिणा प्रथमम् ।
 मृद्वीनोत्पलवर्णा कापोती चैव दशप्रते तस्मिन् । हस्तो-
 ऽजगत्त्रिमसृज्यो भवति पयोऽस्थं च सञ्चारम् । शोणा-
 कतरोरपरोक्षरे सिरा द्वौ करावति क्रम्य । कुसुदा
 नाम सिरा सा पुरुषत्रयवाहिनी भवति । व्यासन्नो
 वल्मीको दक्षिणपार्श्वे विभीतकस्य यदि । व्यध्वर्धे
 तस्य सिरा पुरुषे ज्ञेया दिशि प्राच्याम् । तस्यैव पश्चि-
 मायां दिशि वल्मीको यदा भवेत्तु । ततोदग्भवति
 सिरा चतुर्भिर्धर्धधिकैः पुरुषैः । श्वेतो विश्वम्बरकः
 प्रथमे पुरुषे तु कुङ्कुभाभोऽश्वा । व्यपस्यां दिशि च
 सिरा नश्रति वर्धत्येऽतीते । सकृदासित श्रेयान्यां
 यल्मीको यत्न कोविदारस्य । मध्ये तयोर्नरैर्धर्धपञ्चमै
 स्तोयमलोभ्यम् । प्रथमे पुरुषे भुजगः कमलोदर-
 मस्त्रिभो मही रक्ता । कुरुविन्दः पाषाणस्त्रिङ्गान्योतानि
 वाच्यानि । यदि भवति सप्तपर्णो वल्मीकस्तदुत्तरे
 तोयम् । वाच्यं पुरुषैः पञ्चभिरत्नापि भवन्ति चिह्नानि ।
 पुरुषार्धे मण्डूको हरितो हरितालसन्निभा भूष ।
 पाषाणोऽम्भनिकाशः सौम्या च सिरा शुभाम्बुवहा ।
 सर्वेषां दृष्ट्वाणामधःस्थितो दर्दुरो यदा दृश्यः । तस्या-
 ऽङ्गो तोयं चतुर्भिर्धर्धधिकैः पुरुषैः । पुरुषे तु भवति
 नकुलो नीला मृत् पीतिका ततः श्वेता । दर्दुरसमान-
 रूपः पाषाणो दशप्रते चात्र । यद्युच्चिन्निलयो दशप्रो
 दक्षिणतः संस्थितः करञ्जस्य । हस्तद्वये तु यास्ये
 पुरुषत्रितये तु सिरा सार्धे । कच्छपकः पुरुषार्धे प्रथमं
 चोद्धृत्यते सिरा पूर्वा । उदगन्या स्वादुजला हरितो
 ऽश्वाधस्तस्तोयम् । उत्तरतश्च मसूकादुच्चिन्निलयः
 पश्चिमे तरोस्तोयम् । परिहृत्य पञ्च हस्तान् अर्धात्म-
 नोरूपे प्रथमम् । अहिराजः पुरुषेऽस्मिन् धूम्रा धात्री
 कुलत्ववर्णोऽश्वा । माहेन्द्री भवति सिरा वर्तते स-
 पोतं सदा तोयम् । यल्मीकः स्निग्धो दक्षिणेन तिल-
 कस्य सकृदूर्ध्वेत् । पुरुषैः पञ्चभिरन्तो दिशि वारुण्यं
 सिरा पूर्वा । सप्तर्षिः प्रसादु यदा कदम्बस्य दक्षि-
 णेन जलम् । परतो हस्तत्रितयात् पञ्चभिः पुरुषैस्तुरी-

योमैः । कौबेरी चात्र सिरा वर्तते जलं कोहगन्धि
 चाचोभ्यम् । कनकनिभो मण्डूको नरमात्रे मृत्तिका
 पीता । वल्मीकसंस्तो यदि तालो वा भवति नास्ति-
 केलो वा । पश्चात् पद्मभिर्हस्तैर्बरेस्तुभिः सिरा यास्या ।
 यास्येन कर्पितस्याहिर्भयस्येदुदग्जलं वाच्यम् । सप्त
 परित्यज्य करान् स्वात्वा पुरुषान् जलं पञ्च । कर्बुरको-
 ऽहिः पुरुषे ऋणा मृत् पुटमिदपि च पाषाणः । श्वेता
 मृत् पश्चिमतः सिरा ततश्चोत्तरा भवति । अश्वत्थानकस्य
 वामे वदरी वा दशप्रतेऽह्निन्निलयो वा । पद्मभिरुदक्
 तस्य करैः सार्धे पुरुषत्रये तोयम् । कूर्मः प्रथमे पुरुषे
 पाषाणो धूसरः सप्तिकता मृत् । व्यादौ सिरा च
 यास्या पूर्वोत्तरतो द्वितीया च । वामेन हरिद्रतरो-
 वल्मीकश्चोत्ततो जलं पूर्वे । हस्तत्रितये पुरुषैः सप्तर्षेः
 पञ्चभिर्भवति । नीलो भुजगः पुरुषे मृत् पीता मरकतो-
 पमश्वाश्वा । कृष्णा भूः तथमं वारुणी सिरा दक्षिणे-
 नान्या । जलपरिहीने देशे दशप्रतेऽनूपजानि चि-
 ह्नानि । वीरणादूर्वा मृदुश्च यत्न तस्मिन् जलं पुरुषे ।
 भार्गी तिष्ठता दली त्वकरपादी च लक्षणा चैव ।
 नवमालिका च हस्तद्वयेऽम्बु यास्ये त्रिभिः पुरुषैः ।
 स्निग्धाः प्रलम्बशाखा वामनविटपदुमाः समीपजलाः ।
 सुधिरा जर्जरपत्ता कृत्वाश्च जलेन सन्त्यक्ताः । तिल-
 कास्नातकवरुणकभङ्गातकविल्लितन्दुकाङ्गोदाः । पिण्डः-
 रशिरीषाञ्जनपुरुषकावज्जलातिवलाः । एते यदि सुस्नि-
 ग्धा यल्मीकैः परिहृतास्तस्तोयम् । हस्तैस्त्रिभिरुत्तर-
 तश्चतुर्भिर्धर्धेन च नरस्य । व्यतृणो सतृणा यस्मिन् सतृणे
 तृणवर्जिता मही यत्न । तस्मिन् सिरा मदिष्टा वक्तव्यं
 वा धनं तस्मिन् । कण्टक्यकण्टकानां व्यत्यासेऽम्भ-
 स्त्रिभिः करैः पश्चात् । स्वात्वा पुरुषत्रितयं त्रिभागयुक्तं
 धनं वा स्यात् । नदति मही गम्भीरं यस्मिन् शरणाङ्गता
 जलं तस्मिन् । सार्धैस्तुभिर्भुजपुत्रैः कौबेरी तत्र च
 सिरा स्यात् । दृष्टव्यैका शाखा यदि विभक्ता भवति
 पाण्डुरा वा स्यात् । विज्ञातव्यं शाखातले जलं
 त्रिपुरुषं यास्या । फलकुसुमविकारो यस्य तस्य पूर्वे
 सिरा त्रिभिर्हस्तैः । भवति पुरुषैश्चतुर्भिः पाषाणोऽधः
 क्षितिः पीता । यदि कण्टकारिका तु कण्टकैर्विना दशप्रते
 स्थितैः कुसुमैः । तस्यास्तलेऽम्बु वाच्यं त्रिभिर्नरैर्ध-
 र्धपुरुषे च । खजूरी द्विशिरस्का यत्न भवेज्जलविवर्जिते
 देशे । तस्याः पश्चिमभागे निर्देश्यं त्रिपुरुषे वारि ।

यदि भवति कर्णिकारः सितकुलुमः स्यात्पलाशवृक्षो वा ।
 सव्येन तत्र हस्तद्वयेऽम्बु पुरुषत्वये भवति । जम्भा
 यस्यां धातुग्रां धूमो वा तत्र वारि नरयुग्मे । निर्दे-
 षव्या च सिरा महता तोयप्रवाहेण । यस्मिन् तेलो-
 द्वेगे जातं सख्यं पिनाशसुपयाति । स्निग्धमतिपाण्डुरं
 वा मज्जासिरा नरयुगे तत्र । मरुदेशे भवति सिरा
 यथा तथातः परं प्रवक्ष्यामि । ग्रीवा करभाणां निव
 भूतलसंस्थाः सिरा भान्ति । पूर्वोत्तरेण पीलोरेयद्वि
 वल्मीको जलं भवति पश्चात् । उत्तरगमना च सिरा
 विज्ञेया पञ्चभिः पुरुषैः । चिह्नं दर्दुर आदौ स्त
 कपिलातः परं भवेद्भरिता । भवति च पुरुषेऽधोऽश्ल
 तस्य तले वारि निर्देशग्रम् । पीलोरेय प्राच्यां वल्मीको-
 ऽतोऽधोपञ्चमैर्हस्तेः । दिशि यास्यायं तोयं वक्तव्यं
 सप्तभिः पुरुषैः । प्रथमे पुरुषे भुजगः सितसितो हस्त-
 भातमूर्त्तिश्च । दक्षिणतो वहति सिरा मज्जारं भूरि
 प्राणीयम् । उत्तरतश्च करीरादहिनिलये दक्षिणे जलं
 स्वाद । दशभिः पुरुषैर्ज्ञेयं पुरुषे पीतोऽत्र मण्डूकः ।
 रोहीतकस्य पश्चादहिवारस्येत्त्रिभिः करैर्याम्ये । द्वादश
 पुरुषान् खात्वा मज्जारा पश्चिमेन सिरा । इन्द्रतरो-
 र्वल्मीकः प्राग्दशभिः पश्चिमे सिरा हस्ते । खात्वा
 चतुर्दश नरान् कपिला गोधा नरे प्रथमे । यदि वा
 सुवर्णनाम्नस्तरोर्भवेदासतो भुजङ्गवृक्षम् । हस्तद्वये त
 यास्ये पञ्चदशनरापसानेऽम्बु । चारं पयोऽत्र नक्तलो
 ऽध्वानवे ताम्रसंज्ञिमश्राश्ल । रक्ता स भवति वसुधा
 ब्रह्मति सिरा दक्षिणा तत्र । बटरीरोहितवृक्षौ
 मस्यृक्षौ चेहिनापि वल्मीकम् । हस्तद्वयेऽम्बु पश्चात्
 घोडुशभिर्मानवैर्भवति । सुरसं जलमादौ दक्षिणा
 सिरा वहति चोत्तरेणान्या । पिष्टनिभः पाषाणो
 स्तच्छेता वृत्तिकोऽध्वनरे । सकरीरा चेददरी त्रिभिः
 करैः पश्चिमेन तत्राश्लः । व्यष्टादशभिः पुरुषैरेशानी
 वज्रजला च सिरा । पीलुसमेता बटरी हस्तद्वय-
 सस्मिन् दिशि प्राच्याम् । विंशत्या पुरुषाणां श्रगोव्य-
 मश्लोऽत्र सचारम् । ककुभकरीरावेकत्र संयुतौ यत्र
 ककुभविल्वौ वा । हस्तद्वयेऽम्बु पश्चात्तैर्भवेत्पञ्चविंशत्या ।
 वल्मीकमूर्द्धनि यदा दूर्वा कुशाश्च पाण्डुराः सन्ति ।
 कूपो मध्ये देयो जलमत्र नरैर्विश्रया । भूमिः कदम्बक-
 युता वल्मीके यत्र दृश्यते दूर्वा । हस्तद्वयेण यास्ये
 नरैर्जङ्गं पञ्चविंशत्या । वल्मीकत्वयमध्ये रोहीतक-

पादपो यदा भवति । नानावृक्षैः सहितस्त्रिभिर्जलं
 तत्र वक्तव्यम् । हस्तद्वयेऽम्बु मध्यात् घोडुशभिश्चाकुलै-
 र्बद्वारि । चत्वारिंशत्पुरुषान् खात्वाऽश्लतः सिरा
 भवति । पश्चिमपश्चुरा यस्मिन्वल्मीके भवेदुत्तरेण वल्मीकः ।
 पश्चात्पञ्चकरान् शतार्धसङ्ख्यैर्नरैः सखिबन्धम् । एकस्याः
 पञ्च यदा वल्मीका सध्यभो भवेच्छेत्तः । तस्मिन् सिरा
 गदिष्टा नरपट्टा पञ्चवर्जितया । सपलाशा यत्र शमी
 पश्चिमभागेऽम्बु मानवैः पट्टा । अध्वनरेऽहिः प्रथमं
 सवालुका पीतवृत् परतः । वल्मीकेन परिहृतः श्वेतो
 रोहीतको भवेदयस्मिन् । पूर्वेषु हस्तमात्रे सप्तत्या
 मानवैरम्बु । श्वेता कण्टकवज्रला यत्र शमी दक्षिणेन
 तत्र पयः । नरपञ्चकसंयुतया सप्तत्याहिनैराधे च ।
 मरुदेशे यस्मिन् न जाङ्गले नैर्जलं विनिर्देश्यम् । जम्बू-
 वेतसपूर्वे ये पुरुषास्ते मरौ द्विगुणाः । जम्बूस्त्रिवृता
 श्वर्षा शिशुमारी सारिवा शिवा श्यामा । वीरुधवो
 वाराही ज्योतिष्मती च गरुडवेगा । स्त्रकारिकाभाध-
 पर्णीव्याघ्रपदाश्चेति यदाहिनिलये । वल्मीकादुत्तरत-
 स्त्रिभिः करैस्त्रिपुरुषे तोयम् । एतद्दूमे वाच्यं जाङ्गल-
 भूषौ तु पञ्चभिः पुरुषैः । एतैरेव निमित्तैर्मरुदेशे
 सप्तभिः कथयेत् । एकमिमा यत्र मही दृश्यतस्त्वल्-
 मीकगुल्मपरिहीना । तस्यां यत्र विकारो भवति
 धरित्वा जलं तत्र । यत्र स्निग्धा निम्ना सवालुका
 सानुनादिभो वा स्यात् । तत्रार्धपञ्चमैर्वारि मानवैः
 पञ्चभिर्यदि वा । स्निग्धतस्त्रुषं यास्ये नरैश्चतुर्भिर्जलं
 प्रभूतं च । तरुगहनेऽपि हि विहृतो यस्तस्याहद्वेय
 वदेत् । नमते यत्र धरित्री सार्धं पुरुषेऽम्बु जाङ्गला-
 नूमे । कीटा वा यत्र विनालयेन बहवोऽम्बु तत्रापि ।
 उष्णा शीता च मही शीतोष्णाश्चस्त्रिभिर्नरैः सार्धैः ।
 इन्द्रधनुर्मत्स्यो वा वल्मीको वा चतुर्हस्तात् । वल्मी-
 कानां पङ्क्त्यां यदोकोऽभ्युक्षितः सिरा तदधः ।
 शुष्यति न रोहते वा सख्यं यस्यां च तत्राश्लः ।
 म्यप्रोधपलाशोऽम्बरैः ससेतैस्त्रिभिर्जलं तदधः । बट-
 पिप्पलसमवाये तद्व्याच्यं सिरा चोदक् । आग्नेये
 यदि कोणे यामस्य पुरस्य वा भवति कूपः । नित्यं
 स करोति मयं दाहं च समानुषं प्रायः । नैर्जत-
 कोणे बालजयं वनिताभयं च यायव्ये । दिक्षयमेत्यज्ञा
 शेषासु शुभायज्ञाः कृपाः । सारस्वतेन सनिना दगा(का)-
 गनं यत्कृतं तदधलोक्ष ! आर्याभिः कृतमेतद् दृष्टैरपि

मानवं वक्ष्ये । स्निग्धा यतः पाटपगुल्मवल्ग्वो नि-
 स्किङ्गपत्नाश्च ततः सिरास्ति । पद्मकुशोरकुलाः स-
 गुण्डाः काशाः कुशा वा नलिका नलो वा । खजूर-
 लम्बुर्जुनवेतसाः स्युः क्षीरान्विता वा दुग्धगुल्मवल्ग्वः ।
 कृत्वेभनागाः शतपत्रनीपाः स्युर्नक्तमालाश्च ससिन्धुवाराः ।
 पिभीतको वा मदयनिका वा यत्नास्ति तस्मिन् पुरुष-
 त्वयेऽन्धः । स्वात्पर्वतस्योपरि पर्वतोऽन्यस्तत्वापि मूले
 पुरुषत्वयेऽन्धः । या मौञ्चकैः काशकुशैश्च युक्ता नीला
 च मृदु यत्न ससर्करा च । तस्यां प्रभृतं सुरसं च तोयं
 कृष्णायवा यत्न च रक्तमृदा । ससर्करा ताम्रमहो
 कषायं क्षारं धरित्री कपिला करोति । व्यापाण्डुरायां
 लवणं प्रदिष्टं मिष्टं पयो नीलवसुन्वरायाम् । शाकाश्च-
 कर्णाङ्गुणविल्वसर्जाः श्रीपर्वरिष्टाधवशिंशपाश्च । विद्वैश्च
 पर्णैर्दुग्धगुल्मवल्ग्वो कृष्णाश्च दूरेऽन्धु निवेदयन्ति ।
 सूर्याग्निभक्षोद्ग्वराधुवर्णां वा निर्जला सा वसुधा प्र-
 दिष्टा । रक्ताङ्गुराः क्षीरयुताः करीरा रक्ता धरा
 चेज्जलमश्रुनोऽधः । वैदूर्यसुद्गाम्बुदमेचकाभा पाको
 श्लुखोदुम्बरसन्निभा वा । भृङ्गाङ्गनाभा कपिलाश्च वा या
 क्षीया शिला भूरिसभीपतोया । पारायतक्षौद्रहतोपमा
 वा क्षौमस्य वस्त्रस्य च तुल्यवर्णा । या सोमवल्ग्वराशैः
 समानरूपा साध्याश्च तोयं कुरुतेऽन्धयं च । ताम्र-
 समेता पृथगैर्विचित्रैरापाण्डुभक्षोद्ग्वराधुवर्णा । भृङ्गो-
 पमाङ्गुष्ठिकपुष्पिका वा सूर्याग्निवर्णा च शिला वि-
 तोया । चन्द्रातपस्कटिकसौक्तिकहेमरूपा याश्चेन्द्रनील-
 मणिहिङ्गुलुकाङ्गनाभाः । सूर्योदयांशुहरितालनिभाश्च
 याः स्युस्ताः शोभना सुनिवचोऽन्ध च दृढमेतत् । एता
 क्षमेद्याश्च शिलाः शिपाश्च यत्नैश्च नागैश्च सदाभिजुष्टाः ।
 शेषां च राष्ट्रेषु भवन्ति राज्ञां तेषामष्टदिग्भवेत्कदा-
 चित् । भेदं यदा नैति शिला तदानीं पालाशकाष्ठैः
 सह तिन्दुकानाम् । प्रज्वालयित्वा नलमग्निवर्णां सुधा-
 ण्डुसिक्ता अपिदारमेति । तोयं गृह्यतं मोलकमश्रुना वा
 यत्नप्रकृत्यः परिषेचनं तत् । कार्यं शरक्षारयुतं शिलायाः
 प्रस्फोटनं वज्रवितापितायाः । तत्तत्काञ्जिकसुराः सक्त-
 लत्या योजितानि वदराणि च तस्मिन् । सप्ररात्रसपि-
 ताण्यभितप्तां दारयन्ति हि शिलां परिषेकैः । नैस्त्रं पत्रं
 त्वक् च नालं तिलानां सापामार्गं तिन्दुकं स्यादुगुडूची ।
 गोमूत्रेण आवृतं क्षार एषां पटुत्वोऽतस्मापितो
 भेद्यतेऽश्मा । आर्कं पयो हृड्विषाणमभीषमेतं पारा-

वतासुशुक्ता च युतं प्रलेपः । टङ्गस्य तैलमथितस्य ततो-
 स्य पानं पश्चाच्छित्तस्य न शिलासु भवेद्विघातः । क्षारे
 कदल्या मथितेन युक्ते दिनोषिते पायितमायसं यत् ।
 सम्यक् शितं चाश्रुनि नैति भङ्गं न चान्यलोहेष्वपि
 तस्य कौण्डप्रम् । पाली प्रागपरायताम्बु सुचिरं धत्ते
 न यास्योत्तरा कल्लोलैरवदारमेति भक्ता सा प्रायशः
 प्रेरितैः । तां चेदिच्छति सारदारुभिरपि सम्पातमावार-
 येत् पापाणादिभिरेव वा प्रतिचैयं क्लृप्सुं हिपाश्वादिभिः ।
 ककुभवटास्त्रजलकदम्बैः सनिचलजम्बूवेतसनीपैः । कु-
 वकतालाशोकमधूकैर्बकुलविमिश्रैश्चावृत्ततीराम् । द्वारं च
 नैर्वाहिकमेकदेशे कार्यं शिलासञ्चितवारिमार्गम् ।
 कोशस्थितं निर्विवरं कपाटं कृत्वा ततः पांशुभिर्गव-
 पेक्षम् । अञ्जनसुक्षोशीरैः सराजकोशातकामलकचूर्णैः ।
 कतकफलसमायुक्त्यैर्योगैः कूपे प्रदातव्यः । कलुषं कटुकं
 लवणं पिरसं सलिलं यदि वाशुभगन्धि भवेत् । तदनेन
 भवत्यमलं सुरसं ससुगन्धि गुणैरपरैश्च युतम् । हस्तो
 मघानुराधापुष्पधनिष्ठोत्तराणि रोहिण्यः । शतभिषगित्या-
 रम्भे कूपानां शस्यते भगणः । कृत्वा वरुणस्य वलिं
 यटवेतसकीलकं सिरास्थाने । कुसुमेर्गन्धधूपैः संपुञ्ज्य
 निधापयेत् प्रथमम् । मेघोद्भवं प्रथममेव मया प्रदिष्टं
 ज्येष्ठामतीत्य बलदेवमतादि दृष्ट्वा । भौमं दग्धः (का)र्गन
 मिदं कथितं द्वितीयं सम्यग्वराहमिहिरेण सुनिप्रसादात् ।

दग्ध ति० दह-क्त । कृतदाहे षभक्षीकृते "दशा दग्धं
 मनसिजं जीवयन्ति दशैव याः" सा० ट० । "सर्वं
 स्याद् दग्धमग्निप्रम्" कर्मलोचनम् । देहस्याग्निदाह-
 भेदाः सुश्रुते उक्ता यथा

"अत ऊर्ध्वमितरथा दग्धलक्षणं वक्ष्यामः । तत्र
 स्निग्धं कृत्वा वा श्वित्य द्रव्यमग्निर्दहति । अग्निसन्तप्तो
 हि क्षेहः स्तब्धसिरानुसारित्वात्त्वगादीननुपविश्याशु
 दहति । तस्मात् क्षेहदग्धेऽधिका रुजो भवन्ति । तत्र
 मृष्टं दुर्दग्धं सम्यग्दग्धमतिदग्धञ्चेति चतुर्विधमग्नि-
 दग्धम् । तत्र यद्विवर्णं मृष्ट्यतेऽतिमात्रं तत्सृष्टम् ।
 यत्नोत्तिष्ठन्ति स्फोटास्तीव्राश्चोषदाहरागपाकवेदनाश्चिरा-
 क्षोपशाम्यन्ति तद्दुर्दग्धम् । सम्यग्दग्धमनयमादं ताल-
 फलवर्णं सुसंस्थितं पूर्वलक्षणयुक्तञ्च । अतिदग्धे सांसा-
 वलम्बनं गात्रविक्षेपः सिरास्त्रायुसन्ध्यस्थिव्यापादनमवि-
 मात्रं ज्वरटाहपिपासामूर्च्छाश्चोपद्रवा भवन्ति व्रणसाध्य-
 चिरेण रोहति कृद्घश्च विवर्णो भवति । तदेतच्चतुर्विध-

अग्निदग्धलक्षणमात्मकर्मप्रसाधकं भवति । भवति चात् । अग्निना कोपितं रक्तं भृगं जलोः प्रकुप्यति । ततस्ते-
नैव वगेन पित्तमस्याभ्युदीर्यते । तुल्यवीर्ये एव ह्येते
रसतो द्रव्यतस्तथा । तेनास्य वेदनास्तोत्राः प्रकृत्या च
विदह्यते । स्फोटाः शीघ्रं प्रजायन्ते ज्वरस्तृष्णा च
वर्ज्यते" सुशु० ।

तिथिभेदेन युक्ते चन्द्राश्वतराशौ पु० । "मृगसिंहौ
तृतीयायां प्रथमायां तुलाश्वौ । पञ्चम्यां बुधराशौ द्वौ
सप्तम्यां चापचन्द्रभे । नवम्यां सिंहकोटाख्यावेकादश्यां
शुक्रोर्गच्छे । वृषमीनौ त्रयोदश्यां दग्धसंज्ञास्त्वमी
गृहाः । दग्धसंज्ञानि यत् कर्म कृतं सर्वं विनश्रुति"
ज्यो० त० । श्वारभेदेन युक्ते नक्षत्रभेदे न० । "यास्य
त्वाष्ट्रं वैश्रुदेवं धनिष्ठायै मृगं ज्येष्ठान्त्यं रवेर्दग्धं
स्यात्" ज्यो० त० । श्वारभेदयुक्ते तिथिभेदे स्त्री एकादशी
चन्द्रवारं द्वादशी चार्कवासरे । षष्ठी दृष्टस्तवारं तृतीया
बुधवासरे । अष्टमी शुक्रवारं च नवमी शनिवासरे । प-
ञ्चमी भौमवारं च दग्धयोगाः प्रकीर्तिताः नारदः । "द्वा-
दश्यां कादशी नागदौरीस्कन्दवसुजपि नवम्यां दग्धयोगा-
ख्या भानुवारादितः क्रमात्" वसिष्ठः । एतस्य चन्द्राकाल-
राशिभेदेन युक्ते तिथिभेदे स्त्री राजमार्च्येण्डे "द्वितीया
मीनधनुषोश्चतुर्थी वृषकुम्भयोः । मेषकनकटयोः षष्ठी कन्या-
मिथुनकेऽष्टमी । दशमी वृश्चिके सिंहे द्वादशी मकरे
तुले । आद्या धनुःपु शफरीषु परा द्वितीया एकान्तरे
दिनकरे तिथयः प्रदग्धाः । कार्मुके च तथा कृष्णे
मेघे युग्मे हरौ षटे । एषु शुक्ला द्वितीयाद्याः दग्धाः
कृष्णा भृगुदिषु । राशिप्रोचन्द्रस्य च रवेः स्थित्या वाच्यं
फलं बुधैः । याः प्रोक्तास्तिथयो दग्धाः संपादिषु च
राशिषु । शुक्लास्ता विषमे राशौ समे कृष्णाः प्रकी-
र्तिताः । एभिर्जातो न जीवेत यदि शक्रसमो भवेत् ।
विवाहे विधवा नाश्री यात्रायां मरणं भवेत् । निष्कलं
क्षपिवाण्यं विद्यारम्भे च सूर्यता । गृहप्रवेशे भङ्गः
स्याच्चूडायां मरणं ध्रुवम् । अणुदाने फलं नास्ति
व्रतदाने च निष्फले । शुभकर्माणि सर्वाणि नैव कुर्या-
द्विचक्षणः" । उत्तरराशिषु चन्द्रस्थित्या दग्धायां व्यक्तत्वं
यथा "षष्ठी मेषकुलीरयोर्हिमकरे कन्यायुगे चाष्टमी सिंहे
वृश्चिकराशिगे च दशमी तौलौ मृगे द्वादशी । चापे
चाथ भूमे द्विका यदि वृषे कृष्णे चतुर्थी यदा दग्धाख्या-
स्तिथयो वदन्ति तुनयस्याज्या सदा कर्मसु" ज्यो० त० ।

दग्धादिवस्त्राद्यस्यांशभेदे फलभेदः सु० चि० उक्तो यथा

"वस्त्राणां नयभागकेषु च चतुष्कोणेऽमरा गच्छसा
मध्यत्र्यंशगता मरास्तु सदृशे पार्श्वे च मध्यांशयोः ।
दग्धे वा स्फुटितेऽम्बरे नयतरे पङ्खादिति प्रे न म-
इकोऽंशे, नक्षुरांशयोः शुभमसत् सर्वांशके पान्ततः" त-
उक्तं श्रीपतिना "कर्दमकज्जलगोमयलिप्ते वाससि दग्ध-
यति स्फुटिते वा । चिन्यमिदं नवधाभिहितेऽस्मिन्निष्ट-
मनिष्टफलञ्च सुधीभिः । निवसन्त्यमरा हि वस्त्रकोणे
मनुजाः पार्श्वदशान्तमध्ययोश्च । अपरेऽपि च रक्षसां
त्रयोऽंशे शयने चासनपादुकाश्च चोम् । भोगप्राप्तिर्द-
यतांशे, नरांशे पुत्राप्तिः, स्याद्राक्षसांशे च मृत्युः । प्रान्ते
सर्वांशेऽनिष्टं तथा स्यात् प्रुष्टे वस्त्रे नूतने साध्व-
साधु" । इत्युपदिष्टादिभिः स्त्री । दग्धरूपायां वृक्षे
च स्त्री दंसतमे लि० । [स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

दग्धकाक एंस्त्री० दग्ध इव काकः । द्रोणकाके ह्येच०

दग्धमन्त्र पु० नित्यकर्म० । "वर्द्धिर्धायुसमायुक्तो यस्य मन्त्रस्य
मूर्ध्नि । सप्रधा दृश्यते तन्तु दग्धमन्त्रं प्रचक्षते" तन्त्र-
सारेक्ते मन्त्रभेदे । [२८४६ पु० तद्ग्रन्थादहं कथा दृष्ट्या ।

दग्धरथ पु० दग्धो रथोऽस्य । चित्ररथमन्त्रे चित्ररथगर्जे
दग्धरुह पु० दग्धोऽपि रोहति रुह-क । शतिलकवृक्षे,
भस्मरोहायाञ्च स्त्री राजनि० ।

दग्धिका स्त्री कृत्विता दग्धा कृत्विता कन् । (पोडाभात)
दग्धाक्षे भरतः । दग्ध-स्त्रार्थे क । अतद्वचस् ।
दग्धरुहादृक्षे राजनि० ।

दग्धे टका स्त्री कर्म० । आत्मके (आमा) चारा० ।

दग्ध त्यागे पालने च भा० पर० सक० सेट् इदित् । दहति
अदहति । दटङ् ।

दग्ध घातने स्वा० पर० सक० सेट् । दहति अदापीत्-अद-
पीत् । ददाच देघतुः । गती दित्या-निघट्टः । दहति
इति भेदः । "पथा स दध्या यो धधस्य" क० १।१०३।
५ । "दध्याः गच्छतु पुरुषव्यत्ययः" भा० । "पथादध्या-
रथ्यो विभागे" क० ७।५६।२१ ।

दग्ध दग्धपातने दमने च अद० चुग० उभ० सक० सेट् । दग्धयति
ते अददग्धत्-त । दग्धः दग्धः दग्धनीयः दग्धतः ।
अहणपूर्वकशासने द्विक० । "प्रजाः शतं दग्धयति
राजा । दृहा० गोणे कर्माणि लकारादयः । गगर्गः
शतं दग्धयति । दग्धगर्जे उदा० "अदग्धान् दग्धयन्
राजा दग्धान् चैवाप्यदग्धयन्" मनुः ।

दण्ड एनं दण्ड-अच् कर्मणि पसि घ वा टमेडौ वा ।

लगुडे (लाटि) ख्याते पदार्थे अपि दण्डोऽयम्, कच्छ मतिरुच्छं निपातने । “परस्य दण्डं नोद्यच्छेत् कुडो नैव निपातयेत्” मनुः । दण्डधारणगुणाः “स्वलतः संप्रतिष्ठानं शत्रूणाञ्च निषेधनम् । अयटम्भनमायुष्यं भयघ्नं दण्डधारणम्” वैद्यकम् ।

भिन्दिपालाङ्गदण्डलक्षणं हेमा० प० लक्षणरसुव-
योक्तं भिन्दिपालगण्डे वक्ष्यते तदनुसारेणान्योऽपि
दण्डो विधेयः । ललाटदण्डस्तु “समवृत्तदण्डयुक्तम्” ह०
ब० ७४ अ० उक्तः । चासराङ्गदण्डस्तु तत्रैव ७५ अ०
उक्तो यथा “अध्वर्जं हस्तप्रमितोऽस्य दण्डो हस्तोऽथ
वा रत्नसमोऽथवान्यः । काठाच्छुभात् काञ्चनरूप्यगुप्ताद्
रत्नैर्विचित्रैश्च हिताय राज्ञाम्” ।

ब्राह्मचारिधार्थ्ये काष्ठमये लगुडाकारे पदार्थे, वर्षभेदेन
तत्प्रमाणान्द मनुनोक्तं यथा “ब्राह्मणो वेत्तपालाशौ-
क्षत्रियो वाटखादिरौ । पैलवोदुम्बरो वैश्या दण्डा-
नर्हन्ति धर्मतः । केशानिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः
प्रमाणतः । ललाटसम्मितो राज्ञः स्यात्तु नासानिको
विशः । अजरस्तो तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः ।
अनुद्वेगकरा नृणां सत्यचो नाग्निदूषिताः । प्रतिगृह्ये-
षमितं दण्डमुपस्थाप्य च भास्करम् । प्रदक्षिणं परी-
त्याग्मिं चरेद्भक्तं यथाविधि” ।

सन्त्याग्मिनां दण्डधारणे विशेषादि नि० सि० उक्ते यथा

“हारीतः “कुटीचको बह्मदको हंसश्चैव तृतीयकः ।
चतुर्थः परमो हंसो यो यः पश्चात् स उत्तमः” । आद्याः
सुखादिना कृतिं कारयित्वा तत्र गच्छे वा वसन् काषाय
वासाः शिखोपवीतविदण्डवान् बभ्रुष्व स्वगच्छे वा
भुञ्जान आत्मज्ञो भवेत् एतद्व्यन्ताशक्तपरम् द्वितीयस्तु
बभ्रून् हित्वा सप्तागाराणि भैक्षं चरन् पूर्वोक्तवेषः
स्यात् । हंसस्तु पूर्वोक्तवेषोऽप्येकदण्डः “इकस्तु वैष्णवं दण्डं
धारयेन्नित्यनादरादिति” स्कान्दात् विशेषरूपि “यज्ञोप-
वीतं दण्डं च वस्त्रं जन्तुनिवारणम् । तावान् परि-
ग्रहः प्रोक्तो नान्यो हंसपरिग्रहः” । चतुर्थोऽपि
स्कान्दे “परहंसश्चिदण्डं च रज्जु” गोबालानिर्मि-
ताम् । शिखां यज्ञोपवीतं च नित्यं कर्मपरिचजेत् ।
अयमप्येकदण्डः एव । ये तु शिखोपवीतादिस्वाग-
निषेधास्ते कुटीचकादिपराः । यत्तु जेधातिथिः
“याञ्च शुक्लवो दण्डास्तावदेकेन वर्त्तयेदिति”

तदपि तत्परमेव । यच्चातिः “चतुर्धा भिक्षवः प्रोक्ताः सर्वे
ष्वेव विदण्डिनः” इति तद्वाग्दण्डादिपरं न यद्विपरम्
“वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च । यथैते
नियता दण्डाः स विदण्डोति चोच्यते” मनुः । तस्मात्
परमहंसश्चैकदण्ड एव । सोऽप्यविदुषः विदुस्तु सोऽपि
नास्ति “न दण्डं न शिखां नाच्छादनं न भैक्षं चरति
परमहंस” इति मच्छेपनिर्दिष्टे “ज्ञानमेवास्य दण्ड” इति
वाक्यशेषाच्च अन्तु यमः “काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वांगी
ज्ञानवर्जितः । स याति नरकान् क्षीरान् महागौणधर्म-
ज्ञकानिति” तद्देवायं विना जीवनार्थकृतसन्त्यागपरम्
“एकदण्डं समाश्रित्य जीयन्ति बहवो नराः । नरकं
गौरवं चोरे कर्मत्यागात् पतन्ति ते” इति स्मृतं यश्चा-
सधिके “एकदण्डो विदण्डो वा शिखासृष्टित एव वा ।
काषायमात्रसाराऽपि यतिः पुण्यो युधिष्ठिरिति” तस्यापि
पूर्वोक्तव्यवस्था ज्ञेया” ।

भावे अच् । १२मने वाग्दण्डश्च मनोदण्डः कायदण्ड-
स्तथैव च” मनुः । “शरणागतसंतापं भूतानामप्यहिंम-
नम् । बहिर्वेदि च दानञ्च दण्डमनित्यभिधीयते” भा०
भोक्तधर्मोक्ते शरणागतताण्डादितिके । दण्ड इवाच-
रति दण्ड+क्रिप ततो भावे घञ । पृथङ्गुल्यस्थितौ
(टाङान) सारकुन्दरी दण्ड-यथायथं कर्मभावकरणादौ
अच् । ६प्रकाण्डे ७अश्चेदकोणे ६मन्वे १०सैत्ये ११भूमि-
मानभेदे (काठा) “हस्तैश्चतुर्भिर्भवतो ह दण्डः” लीला-
गोचर्मण्डे ५६६५७० दण्डम् “दण्डहस्तेन दण्डे न”
इति पाठान्तरम् । १२सूत्र्यपाणिपट्टभेदे ११२मने १४अभि-
माने च मेदिना १५दण्डाकारे ग्रहभेदे हेमचन्द्रपद्महङ्गा-
टकण्डे २७६६७० दण्डम् । १६६स्त्राकुण्डपत्रभेदे ।
तत्कथा जनस्थानगण्डे १००४७० दण्डा । स्वार्थे क ।
तत्कार्ये । “धृष्टकुशाम्बरीधय दण्डश्चोति ते त्वयः ।
यश्चकार महात्मा वै दण्डकारणमुत्तमम्” हरिवं० १०७० ।

पट्टिपलातके दिनपट्टिभागरूपे घटिकापरपथ्याये
१७काकभेदे तज्ज्ञानोपायश्च घटीयन्त्रशब्दे उक्तप्रायः ।
ओपातनाप्युक्तो यथा

“शुल्कस्य दिग्भिर्विहितं पलैर्वत् पङ्कटलोच्चद्विगुणा-
यतास्यम् । तदम्भसा पट्टिपलैः प्रपूर्य पात्रं घटाई-
प्रतिमं घटी स्यात् । सत्त्वशमापत्यनिर्भिता या
हेम्नः शलाका चतुरङ्गुला स्यात् । विडं तथा प्राक्तनमत्
पात्रं प्रपूर्यते नाजिकबाम्ना तत्” “पट्टिदण्डाद्विज्ञा-

वाच तिथेर्निष्क्रमणं परे” “दण्डैकरजनीयोगः” ति० त० ।

१८व्यूहभेदे तल्लक्षणभेदादि अग्निपु० २४१ अ० यथा

“मण्डलासंहतौ भागो दण्डास्ते बहुधा ण्णु ।

तिर्यग्दृष्टिस्तु दण्डः स्यात् भोगोऽन्या दृष्टिरेव च ।

मण्डलः सर्वतो दृष्टिः पृथग्दृष्टिरसंहतः । प्रदूरो दृष्ट-

कोऽसहाः चापो वैकुञ्जिरेव च । प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च

ग्रीवो विजयसङ्ग्रहौ । विनालो विजयः सूक्ष्मो स्थूणा-

कर्णचमसुखौ । सर्पासो बलवन्वैव दण्डभेदाश्च दुर्जयाः ।

अतिक्रान्तः प्रतिक्रान्तः कक्ष्याभ्याञ्चैकक्षपक्षतः । अति-

क्रान्तस्तु पक्षाभ्यां तयोऽन्ये तद्विपर्यये । पक्षोरस्यैरति-

क्रान्तः प्रतिष्ठोऽन्यो विपर्ययः । स्थूणापक्षो धनुःपक्षो

द्विभूयो दण्ड ऊर्ध्वगः । द्विगुणोऽयस्त्वतिक्रान्तपक्षो-

ऽन्यस्य विपर्ययः । द्विचतुर्दण्ड इत्येते क्रिया लक्षणतः

क्रमात् । गोमूत्रिका हि सञ्चारी शकटो मकरस्तथा”

१६राज्ञासुपायभेदे चतुर्थोपाये । ते चोपायाः सामदा-

नभेददण्डाः सर्वत्र प्रसिद्धाः तु अग्निपु० २४० अ० ।

अन्येऽप्युपायाः सामादिप्रयोगविषयाशोक्ता यथा

“साम दानं च भेदश्च दण्डोऽनेन्द्रजालकम् ।

आयोपायाः सप्त परे निक्षिपेत् साधनाय तान् । चतुर्विधं

स्युतं साम उपकारानुकीर्तनात् । मिथः सख्यन्वक्षणं

सदृष्टं च भाषणम् । व्यायाने दर्शनं दाचा तत्राह-

मिति चार्पणम् । यः सम्प्राप्तपुनोत्सर्ग उत्तमाहमम-

ध्यमः । प्रतिदानं तदा तस्य गृहीतस्यानुभोदमम् ।

द्रव्यदानमपूर्वं च स्वयंपादप्रवर्तनम् । देयश्च प्रति-

भोजश्च दानं पञ्चविधं स्युतम् । स्नेहरागापनयनं संह-

र्षोत्पादनं तथा । मिथो भेदश्च भेदभेदश्च त्रिविधः

स्युतः । बधोऽर्षेष्टरणं चैव परिकेशिस्त्रिधा दमः ।

प्रकाशश्चप्रकाशश्च लोकहिटान् प्रकाशतः” । “दण्डस्य

दर्शनाद्दृष्टान् पुत्रभ्रातादि, सामतः । दानभेदेऽसूक्ष्मस्यान्

योधान् जनपदादिकान् । सामन्तादधिकान् भेददण्डा-

भ्यामपराङ्मनान् । देवताप्रतिमानान् पुज्यान्गर्गतेन्दैः ।

पुमान् स्त्रीवस्त्रसंवीतो निधि चाङ्गुतदर्शनः । वेतालोल-

कादिशास्त्रानां शिवानां च स्वरूपिता । कामतो रूपधा-

तित्वं शस्त्रान्प्रशस्त्राण्युवर्षणम् । तमोऽनिकोऽनलो

मेव दति साया ह्यमातुषी । जघान कीचकं भीम आ-

स्थितः स्त्रीस्वरूपताम् । अन्याये व्यसने युद्धे प्रवृत्तस्या

निवारणम् । उपेक्षेयं स्युता भ्रातोमेक्षितश्च हिङ्गि-

म्बया । मेलाञ्जकारदृष्टग्निपर्वताङ्गुतदर्शनम् । दरास्यानं

च सैन्यानां दर्शनं ध्वजशालिनाम् । क्षिप्रपाटितभि-

ज्ञानां संस्तुतानां च दर्शनम् । इतीन्द्रजालं द्विपतां भी-

त्यर्धसुपकल्पयेत्” २०विष्णौ पु० “धनुर्द्वारो धनुर्वेदो दण्डो

दमयिता दमः” विष्णु सं० २१शिवे “शस्त्रेन्दुमाय दण्डाय

पर्यचीरपटाय च” भा० शा० २८६ अ० । २२दण्डाकारे

मृजौ सूर्यपरिवेषभेदे “परिधस्तु प्रतिस्त्रयोर्दण्डस्त्वृजु-

रिन्दूचापनिभः” वृ० सं० १६ अ० । २३दण्डवत्स्थिते

रविकरादेः संघाते “रविकरणजलदमकतां सङ्घातो

दण्डवत्स्थितो दण्डः । स विदिकस्थितो नृपाणाम-

शुभो दिक्षु द्विजातीनाम् । शस्त्रभयातङ्ककरो दृष्टः

प्राङ्मुखश्चान्येषु दिनस्य । शुक्रादौ विप्रादीन् यदभि-

मुखस्तां निहन्ति दिशम्” २० अ० ।

२४राज्ञः प्रजाशासनभेदे तत्सम्बद्धपाटि भा० शा० १२१ अ०

“दृष्टुं कौरव्य ! यो दण्डो व्यवहारो यथा च सः ।

यस्मिन् हि सर्वपापानां स दण्ड इह केवलः । धर्मसंस्था

महाराज ! व्यवहार इतीर्यते । तस्य लोपः कथं न

स्यात्तुल्येऽवहितारजनः । इत्येवं व्यवहारस्य व्यवहारत्व-

मिष्यते । अपि चैतत् पुरा राजन् ! मनुना प्रोक्तमादितः ।

सुप्रसीतेन दण्डेन प्रियाप्रियसमात्मना । प्रजा रक्षति

यः सम्यक् धर्मा एव स केवलः । यथोक्तमेतद्वचनं

प्रागेव मनुना पुरा । यस्म्योक्तं मनुष्येन्द्र ! मङ्गलो

वचनं मङ्गलम् । प्रागिदं वचनं प्रोक्तमतः प्राग्वचनं

विदुः । व्यवहारस्य चाख्यानाद्व्यवहार इहोच्यते ।

दण्डे त्रिवर्गः सततं सुप्रसीते प्रवर्तते । देवं हि

परमो दण्डो रूपतोऽग्निरित्युक्तः । नीलोत्पलदल-

श्यामशतदेष्टुशतभुजः । व्यपानैकनयनः शङ्खकुर्णी-

हरोमवान् । जटी द्विजिह्वस्ताम्बास्यो मृगराजतल-

च्छदः । एतद्रूपं विभक्त्युपं दण्डो नित्यं दुराधरः ।

असिर्दुर्गदा शक्तिस्त्रिभुजं रुद्रः शरः । सुपलं परशु-

श्चक्रं पाशो दण्डोऽर्चितोमराः । सर्वप्रहरणीयानि सन्ति

यानीह कानिचित् । दण्ड एव स सर्वोत्तमो लोके

चरति मूर्तिमान् । भिन्दन् बिन्दन् रुजन् ललन्

दारयन् पाटयंस्तथा । चातयन्निधिवंश्च दण्ड एव

चरत्युत । अस्मिन्निधनो धर्मस्त्रीष्टवर्मा दुराधरः ।

श्रीमर्भो विजयः शास्ता व्यवहारः सनातनः । शास्त्रं

ब्राह्मणमन्त्राश्च शास्ता प्राग्वदतां वर ! । धर्मपाशोऽक्षरो

देवः सत्यगो नित्यगोऽपजः । असङ्को रुद्रतनयो मनु-

ज्जैष्ठः शिवद्वारः । नामान्येतानि दण्डस्य कीर्तिमानि

युधिष्ठिर ! । दण्डो हि भगवान् विष्णुर्दण्डो नारा-
यणः प्रभुः । शश्वद्रूपं महद्विभक्त्यापुरुष उच्यते ।
तथोक्ता ब्रह्मकन्येति लक्ष्मीर्दत्तिः सरस्वती । दण्ड-
नीतिर्जगद्धात्री दण्डो हि बहुविधः । अस्मिन्धीं
सुखं दुःखं धर्माधर्मौ बलाबले । दौर्भाग्यं मागधेयश्च
पुण्यापुण्ये गुणागुणौ । कामाकामादुत्तमसुः शर्वरी
द्विषः क्षणः । अप्रसादः प्रसादश्च हर्षक्रोधौ शमो-
दमः । देवं पुरुषकारश्च मोक्षामोक्षौ भयाभये । हिंसा-
हिंसे तपो यज्ञः संयमोऽथ विषाविषम् । अलश्यादिय
मध्यश्च कल्याणाश्च प्रपञ्चनम् । मदः प्रसादो दर्पश्च दम्भो
धैर्यं नयानयौ । अशक्तिः शक्तिरित्येवं मानस्तम्भौ
व्याव्ययौ । विनयश्च विसर्गश्च कालाकालौ च भारत ! ।
अमृतं ज्ञानिता सत्यं ब्रह्माश्चै तथैव च । क्षीयता
अपसायश्च लाभालाभौ जयाजयौ । तीक्ष्णता मृदुता
मृदुरागमनागमौ तथा । विरोधस्याविरोधश्च कार्यौ-
कार्यौ बलाबले । असूया चानसूया च धर्माधर्मौ
तथैव च । अपत्यपानपत्ये ह्येव सम्पत्तिपत्यम् ।
तेजः कर्माणि पाण्डित्यं वाक्कृत्स्नित्ववृद्धिः । एवं
दण्डस्य कौरव्य ! लोकेऽस्मिन् बहुरूपता । न स्माददीह
दण्डो वै प्रमथेयुः परस्परम् । भयाद्दण्डस्य नान्योन्यं
प्रान्ति चैव युधिष्ठिर ! । दण्डेन रक्ष्यमाणा हि राज-
सहरहः प्रजाः । राजानं वर्जयन्तीह तस्माद्दण्डः
परायणम् । व्यवस्थापयति क्षिप्रमिमं लोकं नरेश्वर ! ।
सत्ये व्यवस्थितो धर्मो ब्राह्मणेष्वावततते । धर्मयुक्ता
हि जन्तेषां वेदयुक्ता भवन्ति च । बभूव यज्ञो वेदेभ्यो
यज्ञः प्रीणाति देवताः । प्रीताश्च देवता नित्यमिन्द्रे
परिवदन्त्यपि । अन्नं ददाति शक्रश्चाप्यनुदकक्षिमाः
प्रजाः । प्राणाश्च सर्वभूतानां नित्यमन्त्रे प्रतिष्ठिताः ।
तस्मात् प्रजाः प्रतिष्ठन्ते दण्डो जागर्ति तामु च ।
एवंप्रयोजनश्चैव दण्डः क्षन्तियतां गतः । रक्षन् प्रजाः
स जागर्ति नित्यं स्वर्वाहितोऽक्षरः । ईश्वरः पुरुषः
प्राणः सत्यं चित्तं प्रजापतिः । भूतात्मा जीव इत्येवं
नामभिः प्रोच्यतेऽपि । अददद्दण्डमेवास्मै ध्रुवमैश्वर्यं
मेव च । बलेन यश्च संयुक्तः सदा पञ्चविधात्मकः । कुलं
बहुधनामात्याः प्राप्ताः प्रोक्ता बलानि तु । आहार्य-
मष्टकैर्बलैर्बलमन्यदुधिष्ठिर ! । हस्तिनोऽश्वा रथाः
पत्तिर्गायो वित्तिश्चैव च । देशिकाश्चाशिकाश्चैव तद-
ष्टाङ्गं बलं मृतम् । अथ वाऽङ्गस्य युक्तस्य रथिनो

हस्तियायिनः । अश्वारोहाः पदाताश्च मन्त्रिणो रस-
दाश्च ये । भिक्षुकाः प्राड्विकाश्च मौह्यतां देवचिन्तकाः ।
कोपो मित्राणि धान्यश्च सर्वोपकरणानि च । सम-
प्रकृति चाष्टाङ्गं शरीरमिह यद्विदुः । राज्यस्य दण्ड-
मेवाङ्गं दण्डः प्रभव एव च । ईश्वरेण प्रयत्नेन कार-
णात् क्षन्तिरस्य च । दण्डो दत्तः सम्मनात्मा दण्डो
हीदं सनातनम् । राज्ञां पुज्यतमो नान्यो यथा धर्मः
प्रदर्शितः । ब्रह्मणा लोकरक्षार्थं स्वधर्मस्थापनाय च ।
महत्प्रत्यय उत्पन्नो व्यवहारस्तथाऽपरः । तस्मादः
सुहितो दृष्टो महत्प्रत्ययलक्षणः । व्यवहारस्तु वेदात्मा
वेदप्रत्यय उच्यते । मौलश्च नरगार्हृण । शास्त्रोक्तश्च
तथाऽपरः । उक्तो यश्चापि दण्डोऽसौ महत्प्रत्यय-
लक्षणः । ज्ञेयो नः स नरेन्द्रस्यो दण्डप्रत्ययलक्षणः ।
दण्डप्रत्ययदृष्टोऽपि व्यवहारात्मकः मृतः । व्यवहारः
मृतो यश्च स वेदविषयात्मकः । यश्च वेदपस्त्रतात्मा स
धर्मो गुणदर्शनः । धर्मप्रत्यय इति यथाधर्मं कृता-
त्मभिः । व्यवहारः प्रजागोप्ता ब्रह्मादृष्टो युधिष्ठिर ! ।
त्वीन् धारयति लोकान् वै सत्यात्मा भूतिवर्द्धनः ।
यश्च दण्डः स दृष्टो नो व्यवहारः सनातनः । व्यव-
हारश्च दृष्टो यः स वेद इति निश्चितम् । यश्च वेदः
स नै धर्मो यश्च धर्मः स सत्ययः । ब्रह्मा पितामहः
पूर्वं बभूवाथ प्रजापतिः । लोकानां स हि सर्वेषां
सहुरासुररक्षमा । समनुष्योरगवतां कर्ता चैव स
भूतकृत् । ततोऽन्यव्यवहारोऽयं महत्प्रत्ययलक्षणः ।
तस्मादिदमथोवाच व्यवहारनिदर्शनम् । माता पिता
च भ्राता च भार्या चैव पुरोहितः । नादण्डो
विद्यते राज्ञो यः स धर्मेण तिष्ठति ।" तत्रैव १५ अ० ।

“दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।
दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुष्वुधाः । धर्मं
संरक्षते दण्डस्तथैवार्थं जनाधिप ! । कामं संरक्षते
दण्डस्त्वर्गो दण्ड उच्यते । दण्डेन रक्ष्यते धान्यं
धनं दण्डेन रक्ष्यते । एवंविद्वत्पादत्वं भावं पश्यस्व
लौकिकम् । राजदण्डभयादेके पापाः पापं न कुर्वते ।
यमदण्डभयादेके परलोकभयादपि । परस्परभयादेके
पापाः पापं न कुर्वते । एवं सांसिद्धिके लोके सर्वं
दण्डे प्रतिष्ठितम् । दण्डस्यैव भयादेके न स्मादन्ति
परस्परम् । अन्धे तमसि मज्जेयुर्दीदि दण्डो न पाल-
येत् । यस्माददानान्दमयत्यग्निष्टान्दण्डयत्यपि । दम-

नादुदण्डनाञ्चैव तस्मादुदण्डं विदुर्बुधाः । वाचा
दण्डो ब्राह्मणानां क्षत्रिशाणां भुजार्पणम् । दान-
दण्डाः स्मृता वैश्या निर्दण्डः शूद्र उच्यते । असंमो-
हाय सत्यानामर्थसंरक्षणाय च । मर्यादा स्थापिता
लोके दण्डसंज्ञा विनास्मते ! । यत् श्यामो लोहिताक्षो
दण्डश्चरति स्मृतयः । प्रजास्तत्र न सुज्ञानो नेता चेत्-
साधु पश्यति । ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च
भिक्षुकः । दण्डस्यैव भयादेति मनुष्या वर्त्मनि स्थिताः ।
नाभीतो यजते राजन् ! नाभीतो टाटुमिच्छति ।
नाभीतः पुरुषः कश्चित्समये स्यादुमिच्छति । नाकिञ्चा
परमस्मार्णिषि नाकृत्वा कर्म दुष्करम् । नाहत्या मत्स्य-
घातीव प्राप्नोति संहर्तुं श्रियम् । नाम्नतः कीर्त्ति-
रक्षीह न हर्त्तुं न पुनः प्रजाः । इन्द्रो हत्वधेनेव
महेन्द्रः समपद्यत । य एव देवा हन्तारस्तान् लोको-
ऽर्चयते भृगम् । हन्ता रुद्रस्तथा स्कन्दः शक्रोऽग्नि-
वैरूपो यमः । हन्ता कालस्तथा स्मृत्युर्वार्युर्वैश्वर्यो
रविः । वसवो मरुतः साध्या विश्वे देवाश्च भारत ! ।
एतान्देवान्ममस्थानि प्रतापप्रणता जनाः । न ब्रह्माणं
न धातारं न पूषाणं कथञ्चन । मध्यस्थान् सर्वभूतेषु
दानान् शमपरायणान् । यजन्ते मानवाः केचित्-
प्रशस्ताः सर्वकर्मसु । न हि पश्यामि जीवन् लोकं
कश्चिदहंसया । सत्त्वैः सत्त्वा हि जीवन्ति दुर्बलैर्वल-
वत्तराः । नकुलो मूषकानन्ति विष्टालो नकुलं तथा ।
विष्टालमन्ति श्वा राजन् श्वानं व्यालस्तृगस्तथा । तानन्ति
पुरुषः सर्वान् पश्य कालो यथाभवतः । प्राणस्यान्नमिदं
सर्वं जङ्गमं स्थावरञ्च यत् । विधानं देवविहितं तत्र
विद्वान्न सृजति । यदा सृष्टोऽसि राजेन्द्र ! तथा भवितु-
मर्हसि । विनीतक्रोधहर्षं हि मन्दा वनमुपाश्रिताः ।
विना बधं न कुर्वन्ति तापसाः प्राणयापनम् । उदके
बह्वयः प्राणाः पृथिव्यां च फलेषु च । न च कश्चिन्न
तान् हन्ति किमन्यत्प्राणयापनात् । सूक्ष्मलोनीनि भूतानि
तर्कागम्याणि कानिचित् । पक्ष्मणोऽपि निपातेन येषां
स्यात् स्तम्भपर्ययः । यामाक्षिष्कस्य सुनयो विगत-
क्रोधमत्तराः । वने कुटुम्बधर्माणां दृश्यन्ते परिमो-
हिताः । भूमिं भित्तौपधीम्किञ्चा हन्तादीनण्डजान्
पश्यन् । मनुष्यास्तन्वते यज्ञांस्तो स्वर्गं प्राप्नुवन्ति च ।
दण्डनीत्यां प्रणीतायां सर्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः कौन्तेय !
सर्वभूतानां तत्र मे नास्ति संशयः । दण्डश्चेन्न भवेन्नोके

विनश्येयुरिमाः प्रजाः । शूले सत्स्थानिवापच्छन् दुर्बलान्
वलवत्तराः । सत्यं चेदं ब्रह्मणा पूर्वसुक्तं दण्डः प्रजा
रक्षति साधुनीतः । पशुप्राण्यश्च प्रतिगास्य भीताः
सन्तर्जिता दण्डभयाज्ज्वलन्ति । अश्वत्थम इवेदं
स्यान्न ताप्तायेत किञ्चन । दण्डश्चेन्न भवेन्नोके विभजन्
साध्वसाधुनी । योऽपि मर्षिस्तस्यार्था नास्तिका वद-
निन्दकाः । तेषां भोगाय कल्पन्ते दण्डेनाशु निधी-
हिताः । सर्वे दण्डजितो लोके दुर्लभो हि शुचिर्जनः ।
दण्डस्य हि भयाङ्गीतो भोगायैव प्रवर्त्तते । चातुर्वर्ग्य-
प्रभेदाय सुभीतिनयनाय च । दण्डो विधाता विहितो
धर्मायावभिरक्षितम् । यदि दण्डान्न विन्येयुर्वयानि
श्वापदानि च । अदुः पशून्मनुष्यांश्च यज्ञार्थानि
हवींषि च । न ब्रह्म चाप्यधीयीत कल्याणीं न दुष्टे
याम् । न कन्योद्दहनं गच्छेद्यदि दण्डो न पालयेत् ।
विश्वग्लोपः प्रवर्त्तते भिद्येरन् सर्वेसतवः । समत्वं न
प्रजानीयुर्यदि दण्डो न पालयेत् । न संवत्सरसत्त्वानि
तिष्ठेयुरक्ताभयाः । विश्ववदृक्षिणावन्ति यदि दण्डो
न पालयेत् । चरेयुर्नाशने धर्मं यथोक्तं विधिमा-
श्रिताः । न विद्यां प्राप्नुयात् काश्चित् यदि दण्डो न
पालयेत् । न चोद्गा न वलीवर्हा नाश्वाश्चतरगर्दभाः !
युक्ता वहेयुर्यानि यदि दण्डं न पालयेत् । न प्रेक्षा
वचनं कथ्युर्क्षं वाजा जातु कर्हिचित् । तिष्ठेत्पितृ-
मती धर्मो यदि दण्डो न पालयेत् । दण्डे स्थिताः
प्रजाः सर्वा दण्डे सर्वं विदुर्बुधाः । दण्डे स्वर्गं
मनुष्याणां लोकोऽयञ्च प्रतिष्ठितः । न तत्र क्रूरं पापं
वा वञ्चना वाऽपि दृश्यते । यत्र दण्डः सुविहितश्चर-
त्यरिबिनाशनः । हविः श्वाऽपि लिङ्गेदुदृष्ट्वा दण्डश्चे-
द्भोद्यतो भवेत् । हरेत्काकः पुरोडाशं यदि दण्डो न
पालयेत् ।”

मनुनाथ्युक्तं यथा दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वे दण्ड एवाभि-
रक्षन्ति । दण्डः सुप्रियो जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ।
समीक्ष्य स हतः सत्यं सर्वं रक्षयति प्रजाः । असमीक्ष्य
प्रणीतस्तु विनाशयति सतिः । यदि न प्रणयेद्वाजा दण्डं
दण्डोऽप्यतस्मृतः । शूले सत्स्थानिवापच्छन् दुर्बलान्
वलवत्तराः । अद्यात् काकः पुरोडाशं श्वाऽवलिप्ता-
क्षिजिषा । सायञ्च न स्यात् कश्चिद्यत् प्रवर्त्तेताध-
रोत्तरम् । सर्वे दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचि-
र्जरः । दण्डस्य हि भयात् सर्वं जगद्भोगाय कल्पते ।

देवदानवगन्धर्वा रक्षांसि पतंगोरगाः । तेषां भोगाय कल्पन्तं दण्डेनैव निपीडिताः । उपप्रेयुः सर्ववर्णाय भिद्येरन् सर्वसेतयः । सर्वलोकप्रकोपय भवेद्दण्डस्य विष्णवात् । यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा । प्रजास्तत्र न सुहृन्ति नेता चेत् साधु पश्यति । तस्याहुः सम्मतेतारं राजानं सत्यवादिनम् । समीप्यकारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकोविदम् । तं राजा प्रणयन् सत्यं क्त्विवर्गेणाभिवर्द्धते । कामात्मा विषमः कुट्रो दण्डेनैव निहन्त्यते । दण्डो हि सुमहातेजा दुर्जरश्चाकृतात्मभिः । धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव मवाप्स्यम् ।" तस्य स्थानानि च मनूक्तानि

"दण्डं स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् । त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्ततो ब्राह्मणो ब्रजेत् । उपस्यसुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् । चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च । अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः । शारापराधौ चालोक्य दण्डं दण्डोप पातयेत् । अयमदण्डनं लोके यशोभं कीर्त्तिनाशनम् । अस्वर्ग्यश्च परत्वापि तस्मात्तत् परि-यर्जयेत् । अदण्डान् दण्डयन् राजा दण्डाश्चैवायदण्डयन् । अयशो मङ्गदाप्नोति नरकश्चैव गच्छति । वाग्-दण्डं प्रथमं कुर्व्यात् धिग्दण्डं तदनन्तरम् । ततोयं धनदण्डन्तु बध्दण्डमतः परम् । बध्नेनापि यदा त्वे ताक्षिपहीतं न गच्छुयात् । तदैव सर्वमप्येतत् प्रयु-ज्जीत चतुष्टयम् ।"

तस्योत्तमाधममध्यमभेदेन परिमाणभेदा मनूक्ता यथा "प्रणानां द्वे शते सार्धे" प्रथमः साहसः कृतः । मध्यमः पञ्च विंशत्यः सहस्रान्त्येव चोत्तमः ।

विवादभेदे तज्जेदाः सत्युक्ताः क्रमशो दर्शयन्ते ।

तत्र ऋणादाने प्रतिवादिनो निज्जवे निज्जुतद्रव्यतयम् । वादिना मिथ्याभिदोगे अभियोगयिषयधनात् द्विगुणं धनं वादिनो दमः । "निज्जवे भावितो दद्यात् धनं राज्ञे च तत् समम् । मिथ्याभियोगोद्विगुणमभियोगात् धनं हरेत्" याज्ञः । मनुनात्र विशेष उक्तः यथा

"ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं दत्तमर्हति । अपञ्चके तद्द्विगुणं तन्मनोरुतयासनम्" ।

"यः साधयन्तं क्रन्देन वेदयेत् धनिकं नृपे । स राजा तच्चतुर्भागं दाप्यस्तस्य च तद्धनम्" मनुः ।

प्रतिपक्षार्थस्य राजा दापने अधमार्थस्य निज्ज

वाभावे दण्डकं शतं साधितद्रव्यस्य दण्डमभागो दमः ।

"राज्ञाऽधमार्थिको दाप्यः साधिताहणकं शतम्" याज्ञः ।

उपनिधिनिक्षेपादौ नाशभेदे दण्डभेदो याज्ञः उक्तो यथा

"अथैषेत् मार्गितेऽदत्ते दाप्यो दण्डं च तत्समम्"

आजीवन् खेत्तव्या दण्डो दाप्यस्तच्चापि मोदयम् ।

याचितान्वाहितन्यासनिःक्षेपादिकेष्वयं विधिः ।

अत्र विशेषो मनुनोक्तो यथा "यो निक्षेपं नार्पयति यथानिच्छित्य याचते । तावभो सौरवत्कास्तौ दाप्यौ वा तत्समं दमम् । निक्षेपस्यापहर्त्तारं तत्समं दापयेद्दमम् । तस्योपनिधिहर्त्तारमविशेषेण पार्थिवः" ।

कुर्यान् उत्कोचप्रहणे मनुनोक्तो यथा "उपधाभिश्च यः कथितं परद्रव्यं हरेत्तरः । समहायः संहलव्यः प्रकाशं विविधैर्बधैः" । "करचरणशिरःकोटादिभिर्नाभिषैः बधोपायैः स दस्यः" कर्णः ।

कौटसाक्ष्ये मनुनोक्तो दण्डो यथा

"लोभान्कोहाद्भयान् भैवप्रात् कामात् क्रोधात्तथैव च ।

अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्ष्यं वितथसूच्यते । एषामन्य-तमे स्थाने यः साक्ष्यमन्तं वदेत् । तस्य दण्डविशेषास्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः । लोभात् मङ्गलं दण्डप्रस्तु मोहात् पूर्वन्तु साहसम् । भयाद् द्वौ मध्यमौ दण्डौ भैवप्रात् पूर्वं चतुर्गुणम् । कामाद्दण्डगुणं पूर्वं क्रोधात् त्रिगुणं परम् । अज्ञानात् द्वे शते पूर्वं चाग्निष्ठाकृतमेव तत् । एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान् दण्डान् मनीषिभिः । धर्मस्याभिचारार्थमधर्मनिधनाय च । कौटसाक्ष्यन्तु कुर्याणान् त्रीन् वर्णान् धार्मिको नृपः । प्रवासयेद्दण्ड-यित्वा ब्राह्मणान् प्रवासयेत्" । अत्र विशेषमात्रं याज्ञः "यः साक्ष्यं आवितोऽन्येभ्यो निज्जुते तत्तमो हतः । स दाप्योऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणान् प्रवासयेत्" ।

साक्ष्यादाने दममात्रं याज्ञः । "यश्च धनं हि नरः साक्ष्य-कृतं स दण्डवन्धकम् । राजा सर्वं प्रदाप्यः स्यात् पटुश्चाग्निशक्रेऽहनि । स ददाति च यः साक्ष्यं जान-क्षपि नरावसः । स कुटसाक्षिणं पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि" ।

महत्सामिकद्वयविषये दण्डो मनुनोक्तो यथा "ममेदमिति यो मूयात् सोऽनुयोऽन्यो यथाविधि । संवादा रूपसंख्यादीन् स्वाभौ तत्द्रव्यमर्हति । अवेदयानो नष्टस्य देशं कावञ्च तत्त्वतः । वर्णं रूपं प्रमाणञ्च तत्समं दण्डमर्हति" । "हृतं प्रनष्टं यो द्रव्यं परहस्ताद्वाप्नुयात् । अग्नि-

वेद्य नृपे दण्डः स तु प्रसूयति पणान्” मनुः ।
“आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतीत्यन्था । पञ्चवन्धो
दमन्तत्वा राज्ञे तेनाविभाविते” याज्ञ० । “पञ्चवन्धः
पञ्चभागः” मिता० ।

अस्वामिविक्रये मनुनोक्तो दमो यथा “अवह्वार्यो भवेच्चैव सान्वयः
षट्शतं दमम् । निरन्वयोऽनपसरः प्राप्तः स्वाञ्चोर-
किल्लिपम्” । “एष परस्वधिकयी यदि स्वामिनो भ्राता-
दिरूपत्वेन सान्वयः सम्बन्धी भवति तदा षट् पणशतानि
अवह्वार्यो दमनीयः यदि पुनः स्वामिनः सम्बन्धी न
भवति अनपसरस्य स्यात् अपसरस्यनेनास्मात् सकाशाद्जन-
मितपसरः प्रतिपद्यकृयादिः स यस्य स्वामिसम्बन्धि-
पलादेः सकाशात् नास्ति तदा चौरसम्बन्धि पापं तद्दह-
नीय इत्यर्थः” कुल्लू० “नान्यदन्त्ये न संसृष्टरूपं विक्रय-
मर्हति । न चासारं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितम्”
मनुः । “कुडुमादिद्रव्यं कस्यभादिना भिन्नोक्त्य
न विक्रेत्यव्यं न चासारं सारमित्यभिधाय न च तुला-
दिना न्यूनं न च परोक्षावस्थितं न च रागादिना-
स्थापितरूपम् अस्वामिविक्रयसादृश्यादस्वामिविक्रय-
दम एव स्यात्” कुल्लू० ।

दोषविशिष्टकन्यादाने दमो यथा । “यस्तु दोषवर्ती
कन्यामनाख्याय प्रयच्छति । तस्य कृत्यान् नृपो दण्डं
स्वयं प्रसूयति पणान् । अकन्येति च यः कन्यां ब्रूया-
द्वेषेण भानवः । स शतं प्राप्तुमादण्डं तस्या दोषमद-
शयन्” ।

दत्ताप्रदानिके नारदेनोक्तो दमो यथा “गृह्णात्यदेयं यो कोभाद्
यथादेयं प्रयच्छति । अदेयदायको दण्डोक्तथाऽदत्तप्रती-
च्छकः” । तत्समाप्त्यर्थः ।

अभ्युपेत्याशुभूषायां “शिक्षयन्तममन्दुष्टं य आचार्यं परि-
त्यजेत् । बलाहः सयितव्यः स्यात् बध्नन्तौ च भोऽर्हति”
नारदः । “बधोऽत्र ताडना दोषस्यात्यन्तात्” मिता० ।

सर्वविद्रुतिक्रमादौ “गणद्रव्यं हरेदास्तु संविदं यश्च लङ्घयेत् ।
सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्रादिप्रवासयेत्” याज्ञ० । “अयञ्च
दण्डोऽनुबन्धाद्यतिशये द्रष्टव्यः । अनुबन्धाद्यल्पत्वे तु
“यो यामदेशसङ्ख्यानां कृत्वा सन्नेन संविदम् । विस्वदेव-
रो कोभात्तं राष्ट्रादिप्रवासयेत् । निवृत्त्या दापयेदेनं समय-
व्यभिचारिणम् । अतः सुवर्णं पश्चिष्ठां शतमानञ्च
राजतमिति” मनुः । निर्वर्णनचतुःसुवर्णनिष्कशतमानानां
चतुर्णामन्वतमो जातिशक्तप्रादुर्भवेत्तत्वात् कल्पनीयः” मिता० ।

वेतनादाने “भृत्यो नात्तौ न कृत्याद्यो दपात् कर्म यथोदितम् ।

स दण्डः कृष्णकान्त्यदौ न देयं तस्य वेतनम्” मनुः ।

द्यूतसमाह्वये “राज्ञा सचिह्नं भिर्यास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः”
याज्ञ० “कूटाक्षदेविनः पापान् राज्ञा राष्ट्रादिवासयेत् ।
कण्ठोऽक्षमालामासज्य स ह्येषां विनयः कृतः” नारदः
यानि च मनुवचनानि द्यूतनिषेधपरानि । “द्यूतं
समाह्वयञ्चैव यः कृत्यात् कारयेत् वा । तान् सर्वान्
घातयेद्दाला नृप्रांश्च द्विजलिङ्गिनः” इत्यादीनि तान्यपि
कूटाक्षदेविनविषयतया राजाध्यक्षसमिकरहितद्यूतविषय-
तया च योज्यानि” मिता० ।

स्वामिपालविवाहे मितान्तरोक्ता दमा यथा “मापानदौ तु म-
हिषी सस्यवातस्य कारिणी । दण्डनीया तदद्वै” तु गौ-
स्तद्वै मजाविकम्” याज्ञ० । परसस्यविनाशकारिणी महिषी
अदौ मापान् दण्डनीया । गौस्तद्वै चतुरो मापान्
अजामेपञ्च माषद्वयं दण्डनीयम् । महिष्यादीनां धन-
सम्बन्धाभावात्तत्त्वामी पुरुषो ज्ञेयते । मापस्यात्र
तात्त्विकपणस्य विंशतितमो भागः “मापो विंशतिमो
भागः पणस्य परिकीर्तितः” इति नारदस्मरणान् ।
एतच्चाज्ञानविषयम् । ज्ञानपूर्वं तु “पणस्य पादौ
द्वौ गं तु द्विगुणं महिषीं तथा । तथाऽजाविक-
यत्त्वानास्मादो दण्डः प्रकीर्तितः” इति स्मृत्यन्तरोक्तं
द्रष्टव्यम् । यत् पुनर्नारदेनोक्तम् “माषङ्कान्दापयेद्दण्डं
द्वौ माषौ महिषीं तथा । तथाजाविकयत्त्वानां दण्डः
स्याद्वै माषिक” इति । तत्पुनः परोक्षयोग्यमूलावशेष-
भक्षणविषयम् । अपराधातिशयेन कचिद्दण्डैर्द्विगुण-
मात्रं “भक्षयित्वोपविष्टाणां यथोक्ताद्विगुणोदमः” याज्ञ० ।
“यदि पशवः परजले सस्यम्भक्षयित्वा तत्रैवानिवारिताः
शेरते । तदा यथोक्ताद्विगुणाद्विगुणो दण्डो वेदितव्यः ।
“वसतां द्विगुणः प्रोक्तः सवत्सानाञ्चतुर्थ्युगं” इति वचनात् ।
जेत्वान्तरे पञ्चान्तरे जातिदेशमात्रं “सममेषां विधीतेऽपि
खरोष्ट्रं महिषीसमम्” याज्ञ० । विधीतः पशुरद्विगुणादौ-
रव्यमाणः परगृहीतो भूपदेशस्तदुपवातेऽपीतरज्ज-
दण्डसमन्दण्डमेपां महिषप्रादीनां विद्यात् । खरा-
योद्राय खरोष्ट्रं तन्महिषीसमं महिषी यत्र यादशेन
दण्डेन दण्डते तत्र तादृशेनैव दण्डेन खरोष्ट्रमपि
प्रत्येकं दण्डनीयम् । सस्योपरोधकत्वे खरोष्ट्रयोः
प्रत्येकं महिषीतुल्यत्वादुदमस्य चापराधानुसारित्यात्
खरोष्ट्रमिति समाहारो न विवक्षितः । परसस्यमाशे

गोस्वामिनो दण्ड उक्त इदानीं जेतस्वामिने फलमप्य-
सौ दापनीय इत्याह 'यावत्सस्य' विनश्येत् तावत्
स्यात् जेतृणः फलम् । गोपस्तास्यसु गोमी तु पूर्वोक्तं
दण्डमर्हति' याज्ञ० । सस्यग्रहणं जेतोपचयोपलक्ष-
णार्थम् । यस्मिन् जेतो यावत्पलान्तधान्यादिकं गवादि-
भिर्विनाशितं तावत्जेतफलमेतावति जेतो एतावद्भवतीति
सामन्तैः परिकल्पितं तत्जेतस्वामिने गोमी दापनीयः ।
गोपस्तु ताडनीय एव न फलं दापनीयः । गोपस्य
ताडनं पूर्वोक्तधनदण्डसहितमेव पालदोषेण सस्यस्य
नाशे दृष्टव्यः । "या नष्टा पालदोषेण गोस्तु सस्यानि
नाशयेत् । न तत्र गोमिनो दण्डः पालस्तदुदण्डमर्ह-
तीति" वचनात् । गोमी पुनः स्वापराधेन सस्यनाशं
पूर्वोक्तं दण्डमेवाहतीति न ताडनम् । फलदानं पुनः
सर्वत्र गोमिन एव तत्फलपुष्टमहिप्रादिक्षीरोपभोग
द्वारेण तत्जेतफलभोगत्वात् ।

"जेतृविशेषेऽपवासाह "पथि ग्रामविधीतान्ते जेतो
दोषो न विद्यते । अकामतः कामचारे चौरवद्दण्डमर्हति"
याज्ञ० । पथि मार्गसमीपवर्तिनि जेतो ग्रामविधीत-
समीपवर्तिनि च जेतोऽकामतो गोभिर्भक्षिते गोप-
गोमिनोर्द्वयोरप्यदोषः । दोषाभावप्रतिपादनं च
दण्डाभावार्थं विनष्टसस्यमौल्यदानप्रतिषेधार्थं च ।
कामचारे कामतचारे चौरवत् चौरस्य यादृशो दण्डः
तादृशं दण्डमर्हति । एतच्चानाहतजेतविषयम् ।
"तत्रापरिहृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि । न तत्र
प्रशयेद्दण्डं न्यपतिः पशुरक्षिणामिति" दण्डाभावस्या-
नाहतजेतविषयत्वेन मनूक्तत्वात् । आहतं पुन-
र्गोमिदिजेतोऽपि दोषोऽस्त्येव । हतिकरणञ्च तेनै-
योक्तम् "हतिञ्च तत्र कुर्वीत यासुद्रो नाशलोकेत् ।
छिद्रं निवारयेत्सर्वं खगूकरसुखानुगमिति" । पशु-
विशेषेऽपि दण्डाभावमाह "महोच्चोत्सृष्टपशवः
सूतिकागन्तुकादयः । पालो येषां न, ते भोच्यादैव
राजपरिच्युताः" याज्ञ० । "महोच्चोत्सृष्टपशवः
मेक्षा । उत्सृष्टपशवः दृष्टोत्सर्गविधानेन देवतोद्देशेन
त्यक्ताः । सूतिका प्रकृता अनिर्देशाहा । आगन्तुकः
स्वयथात्यरिभ्रष्टो देशान्तरादागतः । एते भोच्याः ।
परसस्यभक्षणेऽपि न दण्ड्याः । येषां च पालो न
विद्यते तेऽपि देवराजपरिच्युताः देवराजोपहृताः
सस्यनाशकारिणो न दण्ड्याः । आदिग्रहणात् हस्त-

स्वदयो गृहस्थान् । ते चोशनसोक्ताः "अदण्ड्या
हस्तिनोद्यन्ताः प्रजापाला हि ते कृताः । अदण्ड्यो
काणकुञ्जौ च ये शशत्कतलक्षणाः । अदण्ड्यागन्तुका
गौद सूतिका चाभिसारिणी । अदण्ड्याचोत्सवे गायः
आङ्गकाले तथैव चेति" । अत्रोत्सृष्टपशूनामस्वामिकत्वेन
दण्डप्राप्त्यामन्भवात् दृष्टान्तार्थमुपादानं यथोत्सृष्टपशवो
न दण्ड्या एवं महोच्चादय इति" मित० ।

"पथि जेतो परिहृतं ग्रामालीयेऽथवा पुनः । सपालः
शतदण्डाहो विपालान् वारयेत् पशून्" मनुः ।
जेत्वादिषीमाविवादे मनूक्तो दमो यथा । "जेतृकूपतडा-
गानामारामस्य गृहस्य च । सामन्तप्रत्ययो ज्ञेयः
सीमासितुर्विनिर्णयः । सामन्ताश्चेन्मृषा ब्रूयुः सतौ
विवदतां नृणाम् । सर्वे पृथक् पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्य-
मसाहसम्" । भवेदाद्याः प्रभेदे तु सीमातिक्रमण्ये तथा ।
जेतृस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमाः" याज्ञ० । अनेक-
जेतृ व्यक्तेदिका साधारणी भूमिर्वादा तस्याः प्रकरणे
भेदेन सीमातिक्रमण्ये सीमाभितलङ्घनं कर्षणे जेतस्य च
मयादिप्रदर्शनेन हरणे यथाक्रमेणाधमोत्तममध्यमदमा
वेदितव्याः । जेतृग्रहणञ्च गृहकारामादुपलक्षणार्थम् । यदा
पुनः स्वायभ्रान्त्या जेतृादिकमपहरति तदा द्विगतो दमो
वेदितव्यः । "गृहं तडागमारामं जेतृं वा भीषया
हरन् । शतानि पञ्च दण्डाः स्यादज्ञानाद्विगतो
दमः" मनूक्तः । अपहृत्यमाणजेत्वादिभूयस्त्वप्यर्थलोचनया
कटाक्षितुक्तमोऽपि दण्डः प्रयोक्तव्यः । अतएवाह "वधसर्व-
स्वहरणं पुराक्षिर्वसनाङ्कने । तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड
उत्तमसाहस इति" मित० ।

वाक्यारूपे दमो मनूक्ता यथा "शतं ब्राह्मणमाक्रुष्य
क्षत्रियो दण्डमर्हति । वैश्योऽध्यक्षशतं द्वे वा गृहस्तु
वधमर्हति । पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्याः क्षत्रियस्याभि-
शंसने । वैशेऽस्य दण्डपञ्चाशच्छूरे द्वादशकोटमः ।
समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे । वादेष्वच-
नीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् । एकजातिर्द्विजातींस्तु
वाचा दारुणया क्षिपन् । जिह्वायाः प्रात्रुयाच्छेदं
जघन्यप्रभयो हि सः । नासजातिप्रहृत्येषामभि-
क्षेहेण कुर्वतः । निःक्षेपोऽयोमयः शङ्खुर्धनक्षेत्रा-
दण्डाङ्गुलः । धर्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः ।
तत्रभामेचयेत्तैलं यज्ञो जेतो च पार्थिवः । श्रुतं देशञ्च
जातिञ्च कसे शरीरमेव च । वितथेन ब्रुवन् दर्पा-

दायः स्वादिशतं दमम् । कायं वाप्यथ वा खड्गमन्य
वापि तवाविधम् । तथ्येनापि वृन् दायो दण्डं
कापीपणावरम् । मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं
गुरुम् । आचारयन् शतं दायः पन्थानं चाददद्गुरोः ।
ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यान्तु दण्डः कार्यो विजानता । ब्राह्मणे
साहसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेव मध्यमः । विट्शूद्रयोरेव-
मेव स्वजातिं प्रति तत्त्वतः । केटवर्जं पणयनं दण्ड-
स्येति विनिश्चयः ।

“सत्यासत्यान्यथास्मै न्यूनार्द्धेन्द्रियरोगिणाम् । अपे-
करोति चेदुदण्डः पणानर्द्धत्वयोदण्डः । अभिगन्ताभि-
भागिनीं मातरं वा तवेति च । शपन्नं दापयेद्वाजा
पञ्चविंशतिकं दमम् । अर्द्धोदण्डमेव द्विगुणः परस्त्रीपूतमेव
च । दण्डपणयनं कार्यं वर्षजात्युत्तराधरेः । प्राति-
कोस्यापवादेषु द्विगुणास्त्रिगुणादमाः । वर्णानामातुलोस्येन
तस्मादर्द्धाद्द्विजानितः । बाहुपीयानेतसकथिनिनाशे वा-
चिके दमः । शल्यस्तद्वर्जिकः पादनासाकर्णकरादिषु ।
अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान् दण्ड । तथा शक्तः
प्रतिभवं दायः क्षेमाय तस्य तु । पतनीये कृते क्षेपे
दण्डो मध्यमसाहसः । उपपातकयुक्ते तु दायः प्रथम-
साहसः । त्रैविन्दपदेवानां क्षेप उत्तमसाहसः ।
मध्यमो जातिपणानां प्रथमो सामदेशयोः” याज्ञ० ।

दण्डपारुष्ये दण्डो मनूक्ता यथा “येन केनचित्दङ्गेन हिंसा
क्षेत् श्रेष्ठमन्यजः । केतव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरन्तु-
णासनम् । पाणिद्वयस्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।
पादेन प्रहरन् कोपात् पादच्छेदनमर्हति । सहासन-
मभिप्रेप्सुस्तुल्यदण्डस्यापल्लवजः । कट्पां कृताङ्गो नि-
र्वास्यः स्मिचं वाऽस्यावकर्तयेत् । अवनिर्वीरतो दण्डात्
हाथीर्षो केदयेष्टवः ! अयमूलयतो मेढ्रमयशर्जयतो गृध्रम् ।
केशेषु गृह्णतो हस्तौ च्छेदयेद्विचारयन् । पादयो-
र्द्वाङ्गिकायान्तु पीवाथां दृष्येषु च । त्वग्भेदकः शतं
दण्डो लोहितस्य तु दर्शकः । मांसभेत्ता तु प्रसिष्कान्
प्रशस्यस्त्वग्भेदकः । वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो
यथा यथा । तथा तथा दमः कार्यो हिंसायामिति घा-
रणा । अनुषङ्गाणां पणनाञ्च दुःखाय प्रकृते सति ।
यथा यथा सहदुःखं दण्डं कुर्यात्तथा तथा । अङ्गा-
वपीडनायाञ्च प्राणशोणितयोस्तथा । ससुत्यानव्ययं दायः
सर्वं दण्डमपि वा । इव्याणि हिंसात् यो यस्य क्षा-
नतोऽज्ञानतोऽपि वा । स तस्योत्पादयेत्तुष्टं राशौ

दद्याच्च तत्समम् । सर्वचारिकभाण्डेषु काष्ठकीट-
मयेषु च । मृत्यात् पञ्चगुणो दण्डः पुष्पमूलफलेषु च ।
यानस्यैव तु यातुश्च यानस्वामिन एव च । दशाति-
पत्तनान्याहुः श्रेष्ठे दण्डो विधीयते । किञ्चनास्ये
भिक्षयुगे तिर्यक्प्रतिष्ठसागते । अक्षभङ्गे च या-
नस्य चक्रभङ्गे तथैव च । हृदने चैव यन्त्राणां योङ्ग-
गश्मोस्तथैव च । अक्रन्दे चाप्यपैहीति न दण्डं
मनुरवधीत् । यत्नापयन्ति युग्यं वैगुग्यात् प्राजकस्य
तु । तत्र स्वाभी भवेद्दण्डो हिंसायां दिशतं दमम् ।
प्राजकश्चेद्भवेत्प्राजः प्राजको दण्डमर्हति । युग्यव्याः
प्राजकोऽनाम्ने सर्वे दण्डग्राः शतं शतम् । स चक्षुः पाथ-
संरुद्धः पशुभिर्वा रथेन वा । प्रमापयेत् प्राणभ्यन्तत्वं
दण्डोऽपिचारतः । अनुषङ्गमारण्ये क्षिप्रं चौरवत्
कित्त्विषी भवेत् । प्राणभ्यन्तु स हतस्वर्जं गोगजोद-
हयादिषु । क्षुद्रकाणां पणनाञ्च हिंसायां दिशतं
दमः । पञ्चाशन्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु । गर्द-
भाजाविकानाञ्च दण्डः स्यात् पञ्चसाधकः । साप-
कन्तु भवेद्दण्डः शूङ्गकरनिपातने । भाय्यां पुत्रश्च
दासश्च शिष्यो भ्राता च भोदरः । प्राप्तापराधा
स्ताद्याः स्यू रक्त्वा वेणुदलेन वा । पृष्ठतस्तु शरीरस्य,
नोत्तमाङ्गे कथञ्चन । अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्राप्नो-
स्याच्चौरकित्त्वपम्” । अत्र विशेषमाह याज्ञ० यथा

“भक्षपङ्कजः स्पर्शं दण्डो दणपणः स्मृतः । अमे-
ध्यपाणिर्निष्ठतूतस्पर्शने द्विगुणस्ततः । समेक्षेवं पर-
स्त्रीषु द्विगुणनूतमेव च । ह्रीनेष्वर्द्धतो मोहमदा-
दिभिरदण्डनम् । विप्रपीडाकरं केदयमङ्गमब्राह्मणस्य,
तु । उदगूर्णं प्रथमो दण्डः संस्पर्शं तु तदर्द्धिकः । उद-
गूर्णं हस्तपादे च दशविंशतिको दमो । परस्परन्तु
सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसम् । पादकेशांशुकरोहोच्छ-
नेषु पणान् दण्डः । पीडाकर्षांशुकावष्टपादाध्यासे शतं
दमः । शोणितेन विना दुःखं कृत्वा कवादिभिर्नरः ।
हातिं शतं पणान् दाप्यो द्विगुणं दर्शनेऽस्त्वजः । कर-
पादृतो भङ्गे हृदने कर्णनासयोः । मध्यो दण्डो
व्रणोद्भेदे स्मृतकल्पिते तथा । चेष्टाभोजनवाप्योषे
नेत्रादिप्रतिभेदने । कराङ्गि बाहुसङ्क्राञ्च भङ्गे मध्यम-
साहसः । एकं व्रतां बहूनाञ्च यथोक्ताद्विगुणो दमः ।
कलहापकृतं देयं दण्डस्य द्विगुणः स्मृतः । दुःखस्तृपा-
दयेद्यस्तु स सद्यत्यानजययम् । दाप्यो दण्डस्य को

यस्मिन् काले सप्तदाहृतः । अग्निमाने तथा चन्द्रे भेदे
कक्षावपातने । पणान् दाप्यः पञ्चदशविंशतिनवत्यं तथा ।
दःस्त्रोत्पाटि गृहे द्रव्यं निपन् प्राणहरनया । षोड-
श्याः पणान् दाप्यो द्वितीयो मध्यमं दमम् । दाप्ये च
त्राणितोत्पादे शाखास्तच्छब्देने तथा । दण्डः कुट्टपगू-
नाश्च द्विपणमभति क्रमात् । त्रिपणश्च चन्द्रेने कृत्वा
मध्यमो मूल्यमेव च । महापशुनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणो
दमः । प्ररोहिताश्विनां शाखास्तच्छब्देनेपिदारये । उप-
जीव्यश्रुभाष्याश्च विंशतिद्विगुणो दमः । चैत्यश्रुमानसी-
बाश्च पुण्यस्थाने सुरालये । ज्ञातदुषाणां द्विगुणो दमो
हस्त्येषु विद्यते । गुल्मगुच्छज्जपलतापतानौषधीरुधाम् ।
पूर्वेषु तादृज्दण्डः स्थानेषूक्तेषु कर्त्तव्ये” ।

विक्रयस्थानदाने “वसानस्त्रीन् पणान् दण्डो नेष्टकस्तु
चरांशुकम् । विक्रयान्क्रयाधानयाचितेषु पणान् दण्डः ।
पितापुत्रविरोधे तु बाणिकाणां त्रिपणो दमः । चानरे च
तरीर्यः स्यात्तस्याप्यष्टगुणो दमः । तुलाशासनमानानां
कूटकाणकस्य च । एभिश्च व्यवहर्त्ता यः स दापो
दण्डस्तत्तमम् । कूटं कूटकं ब्रूते कूटं यस्याप्यकूटकम् ।
स नाणकपरीक्षी तु दाप्ये उत्तमसाहसम् । भिण्ड-
मिथ्या चरन् दाप्यस्त्यक्तु प्रथमं दमम् । मानुषे
मध्यमं राजमानुषेषूत्तमं दमम् । अन्यस्य यश्च बध्नाति
वन्ध्यां यश्च प्रसृजति । अप्राप्तव्यवहारश्च स दाप्यो
दण्डस्तत्तमम् । मानेन तुलया वापि योऽंशसप्तमकं
हरत् । दण्डं स दाप्यो द्विशतं हस्तौ दानौ च कल्पि-
तम् । भेषजको हलवणगन्धधान्यगुणादिषु । पण्येषु
प्रतिपन् हीनं पणान् दाप्यस्तु षोडश । कृत्स्नमिथि-
श्रुतायःकाष्ठवल्कलवाससाम् । अजातौ जातिकरणे
विक्रयाद्यगुणो दमः । सप्तपदिवर्त्तश्च सारभाण्डश्च
तत्तमम् । व्याधानं विक्रयं वापि मयतो दण्डकल्पना ।
भिन्ने पण्ये तु पक्षाभत् पण्ये तु गतसृज्यते । द्विपण्ये
द्विशतो दण्डो मुल्यहस्तौ च रुद्रिमान् याज्ञोऽङ्गो दमः ।

“अन्यहस्तो च विक्रीतं दुष्टं याऽदुष्टवद् यदि । वि-

क्रोणीते दमकालं मूल्यान्तु द्विगुणो भवेत्” याज्ञो ।

बाह्वे याज्ञोऽङ्गो दमो यथा “सामान्यद्रव्यप्रचभरणात् बाह्वं
स्वतम् । तन्मूल्यादुद्विगुणो दण्डो निष्क्ये तु चतुर्थ्यः ।
यः बाह्वं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम् । यश्चैव-
सङ्गाहं दाता कारयेत् स चतुर्थ्यम् । कर्ष्याक्रोशाति-
क्रमदुष्काशभाष्यामहारकः । दण्डिदस्याप्रदाता च

सप्तपदहमेदण्डम् । सामान्यकालिकादीनामपकारस्य ना-
रकः । पञ्चाशत्पणिको दण्ड एवामिति विनिययः ।
अस्त्रान्द्रं विधवागामी विक्रयेऽनाभिभावकः । अकारणे
च विक्रीता चण्डालसोत्तमान् स्पृशन् । गूढः प्रम-
जितानाञ्च देवं पितॄन् च भोजकः । अयुक्तं शपथं
कर्त्तव्याग्योऽयाम्यकर्मकम् । हस्तद्रुपशूनाञ्च पुंसस्य
प्रतिचातकम् । साधारणस्थापसापो दासीगर्भविनाश-
कम् । पितृपुत्रसहभ्रातृदम्पत्याचार्यशिष्यकाः । एषा-
मपतितानां तु त्यागो च गतदण्डभाक् ।

चौखे दण्डो मूलको यथा । “यस्तु रज्जुं गतं कृपातरे-
द्विन्द्याञ्च यः प्रपाम् । स दण्डं प्राप्नुयात् माघं तस्य
तस्मिन् समाहरेत् । धान्यं दण्ड्यः कृत्स्नो हारतो-
ऽभ्यधिकं बधः । शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद-
नम् । तथा धारममेवानां शतादभ्यविके बधः । सुवर्णं
रजतादीनामुत्तमानाञ्च वाससाम् । पञ्चाशत्तस्यधिके
हस्तच्छब्देनमिष्यते । शेषेऽप्येकादशगुणं मूल्यादुद्विगुणं
प्रकल्पयेत् । पुरुषाणां कुलीनानां नारीणाञ्च विभे-
धतः । सख्यानां चैव रत्नानां हरणे बधमर्हति । बहा-
पशूनां हरणे शस्त्राणामौषधस्य च । काजसाकाद्य
कार्येषु राज्ञा दण्डं प्रकल्पयेत् । तेषु ब्राह्मणसंस्थासु
चक्रिकायाश्च भेदने । पशूनां हरणे चैव सदाः काक्षी-
र्जपादिकः । शत्रुकापीसकिण्वानां गोमयस्य गुरुस्य
च । दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य त्वयस्य च ।
देणुवैदलभाण्डानां लवणान्नान्येषु च । कृष्णभया-
नाञ्च हरणे रुद्रो भयान एव च । मत्स्यानां पक्षिणा-
ञ्चैव तैलस्य च दतस्य च । मांसस्य मधुसर्पस्य यज्ञान्यस्य
पशुधनस्य । अन्येषाञ्चैवसादीनां मृगानामोदकस्य
च । पकास्नानाञ्च सर्पिणां तन्मूल्यादुद्विगुणो दमः ।
पुण्येषु हरिते धान्ये गुल्मवह्नीनोषु च । अन्येष्वपरि-
पूतेषु दण्डः स्यात् पञ्चकण्ठकः । परिपूतेषु धान्येषु
शाकमूलफलेषु च । निरन्वयो गतं दण्डः सान्वयेऽर्ज्यं गतं
दमः । स्यात् साहसं तन्मयवत् प्रसभं कर्म यत्कृतम् ।
निरन्वयं भवेत् कोऽयं क्षत्यापङ्क्यते च यत् । यस्त्वेतान्व-
पक्रुमानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः । तमाद्यं दण्डयेद्वाजा
यशान्निं चोरयेदुष्टहात् । येन येन यथाङ्गेन स्तेनो
हृत्पु विचेष्टते । तत्तदेव हरितस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः” ।
अन्यत्र च चौखीदनामाविषये मत्तनोक्तो दमो यथा ।

“न होवेत् विना चोरं घातयेद्भार्गवो हृत्पु । स-

होइं सोपकरणं चातयेद्विचारयन् । मामेवपि च
 मे केचिचौराणां भक्तदायकाः । भाषणावकाशदायैव
 सर्वाभ्यामापि चातयेत् । राष्ट्रेषु रक्षाधिकतान् सामन्ता-
 न्निव द्रुतम् । यद्यपि धर्मसमयात् प्रच्युतो धर्मजीवनः ।
 दण्डेनैव तमयोषेत् स्वकाङ्क्षां हि विच्युतम् । मामघाते
 हितमभङ्गे पथि भोषाभिदर्शने । यत्कृतो नाभिधावन्तो
 निर्यास्याः सपरिच्छदाः । राज्ञः कोषापहर्त्ता व प्रतिबुद्धेषु
 च स्थितान् । चातयेद्विचारेणैव रक्षापञ्चोपजापकान् ।
 सखि कृत्वा तु ये चौर्यां रालो कुर्वन्ति तस्कराः ।
 तेषां कृत्वा नृपो हस्ते मीक्ष्यगुणे निवेशयेत् । अह्नी
 पन्विभेदस्य च्छेदयेत् प्रथमे सहे । द्वितीये हस्तचरणौ
 तृतीये बधमर्हति । अग्निदान् भक्तदायैव तथा यस्त्वा-
 वकाशदान् । सद्भिधाट्टं च भोषस्य हन्याचौरनिवेशः ।
 तडागभेदकं हन्याटपसु गुह्यबधेन वा । तदापि प्रति-
 भङ्क्तुयाद्दृष्टावस्तूत्तमसाहसम् । कोशगारायुधागार-
 देवतागारभेदकान् । हस्तचरणहट्टं च हन्यादेवावि-
 चारयन् । यस्तु पूर्णनिविष्टस्य तडागस्योदकं हरेत् ।
 आगमं घाण्डपां भिन्द्यात् स दास्यः पूर्वसाहसम् ।
 सन्तुष्टजेद्राजमार्गे यस्ते कथमनापदि । स हो कापी-
 यणो दद्यादनेध्यङ्गायु गोभयेत् । आपन्नतोऽथवा दृष्टो
 अभिषेधो बाल पय वा । परिभाषणमर्हन्ति तस्य गोध्य-
 मिति स्थितिः । चिकित्सकानां सर्वेषां सित्या प्रचरतां
 दमः । अभातुषेपु प्रथमो मानुषेषु तु मध्यमः । संक्रम-
 ध्वजयष्टीनां प्रतिभानाञ्च भेदकः । प्रतिक्रियांश्च तत् सर्वं
 गच्छ दद्याच्छतभि च । न्यदूषितानां द्रव्याणां दूषणे भेदने
 तथा । मणीनामपवेषे च दण्डः प्रथमसाहसः । समर्हि
 विषमं यस्तु चरेत् सूयतोऽपि वा । स प्राप्नुयादुदमं
 पूर्वं नरो मध्यमस्य वा । बन्धनानि च सर्वाणि राज-
 मार्गे नियेशयेत् । दुःखिता यत्न दण्डेन विहताः पाप-
 कारिणः । प्राकारस्य च भेत्तारं परिच्छायाञ्च पुरकम् ।
 द्वाराणाञ्चैव भङ्गकारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् । अभिचारेषु
 सर्वेषु कर्त्तव्यो द्वितीयो दमः । मूल्यकर्म्मणि चानाग्नैः
 कृत्यासु विविधाश्च । अवीलविक्रयी चैव बीजोत्-
 त्पन्नस्यैव च । मर्यादाभेदकस्यैव विकृतं प्राप्नुयादुदमम् ।
 सर्वकष्टकपापितं हेमकारस्तु पार्थिवः । प्रवर्त्तमान-
 मन्त्राये छेदयेत्प्रथमः चुरैः । सीताद्व्यापहरणे शस्त्राणा-
 क्रौञ्चस्य च । काकमासाय कार्यञ्च राजा दण्डं प्रक-

ल्पयेत् "चौरं प्रदाप्यापहृतं चातयेद्विचारेणैव" । सचिञ्जं
 ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्रादिप्रवासयेत्" या० । अह्नी-
 विशेषो मनुजोक्तो यथा "गुरुतले भगः कार्यः सुरा-
 घाते सुराध्वजः । कोवे च नृपदं कार्यं ब्रह्महत्याधराः
 पुमान्" । "एतच्च दण्डोत्तरकालं प्रायश्चित्तमचिकी-
 र्षतां दृष्टव्यम् । यथाह मनुः "प्रायश्चित्तम् कुर्वीणाः
 सर्वं वर्णा यथोदितम् । नाह्या राज्ञा कलाटे तु दाप्या-
 क्षूत्तमसाहसमिति" मितान् । "चातितेऽपहृतं दोषो
 यामभर्त्तरनिर्गते । विधीतमर्हत्तु पाथ चौरो-
 द्दर्शनीतके । स्वमीभि दद्याद् यामस्तु पदं वा यत्र
 मञ्जति । पञ्चयामो धहिःक्रोशादुदगप्राप्यथ वा पुनः ।
 वन्द्याङ्गस्तथा वाजिकुञ्जराणाञ्च हारिणः । प्रसह्य-
 चातिनयैव शूलसारोपयेद्वरान् । उत्क्षेपकपद्मिभेदौ
 करसन्दं गहीनकौ । कार्यौ द्वितीयापराधे करपादेक-
 हीनकौ । क्षुद्रमध्यमहाह्व्यहरणे शारतोदमः ।
 देशकालवयःशक्तिं संचिन्त्य दण्डकर्मणि । भङ्गाव-
 काशान्युदकमन्त्रोपकरणव्यापान् । दत्त्वा चौरस्य
 हन्तुर्वा जानतो दम उत्तमः । शस्त्रावपाते गर्भस्य
 पातने चोत्तमो दमः । उत्तमो वाधमो वापि पुरुष-
 स्त्रीप्रसापथे । विप्रदुष्टं स्थित्ययैव पुरुषप्रीमगर्भिणीम् ।
 सितुभेदकरीज्ञापसु शिलां बद्धा प्रवेशयेत् । निषामिदां
 पतिगुरुभिजापत्यप्रमापिणीम् । विकर्षकरनामौठी कृत्वा
 गोभिः प्रमापयेत् । अविज्ञातहतस्यासु कलकं सुत-
 वास्तवाः । प्रष्टव्या येऽपितराश्च परपुंश्चिताः पृथक् ।
 स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा केन वार्य गतः सह । दृष्टु-
 देशसमसन्नं पृच्छेद्वापि जनं जनैः । श्लेषेस्त्ववनपाभ-
 विधीतखलटाहकाः । राजपत्न्यानिगामी च दण्ड-
 व्यास्तु कटाग्निना" याज्ञ० । "तथं वा यदि वा काठं पुष्पं
 वा यदि वा पलम् । अनापृच्छन् हि दृष्ट्वाभो हस्त-
 च्छेदनमर्हति" मितान् । हतयचनम् ।

स्त्रीसंघे मनुजोक्तो दमो यथा "परदागभिजनेषु प्रहृष्टान् मनु-
 महीपतिः । अद्वेजनकरैर्दण्डैश्चिह्नयित्वा प्रवासयेत् ।
 परस्य पत्न्या दुःखः सम्भाषां योजयन् रजः । पूर्वसाक्षा-
 रितो दोषः प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम् । परस्त्रियं योभि-
 नदेत् तीर्थेऽरण्ये यनेऽपि वा । नदीनामपि संभेदे स सं-
 पृहण्यमाप्नुयात् । उपचारक्रियाकैलिः अशौ भूषणवा-
 सनाम् । सह तडासनञ्चैव सर्वं संग्रहणं तथा ।
 क्रियं स्मृतेदेशे यः स्मृष्टो वा सर्वयेतथा । परस्परस्था-

नुमते सर्वे संग्रहणं स्रुतम् । ब्राह्मणः संग्रहणे प्राणान् दण्डमर्हति । न सन्नाथां परस्त्रीभिः प्रति-
पिद्धः समाचरेत् । निषिद्धो भाषमाणस्तु सुवर्णं दण्ड-
मर्हति । नैष चारणदारेषु विधिनान्नोपजीविषु । सज्ज-
यन्ति हि ते नारीर्निगूढाचारयन्ति च । किञ्चिदेव तु
दायः स्यात् सन्नाथां ताभिराचरेत् । योऽकामां दूषयेत्
कन्यां ससद्यो बधमर्हति । सकामां दूषयंस्तु न्यो न बधं
प्राप्नुयाच्चरः । कन्यां भजन्तीमुत्कटं न किञ्चित्पि
दापयेत् । जघन्यं सेवमानान्तु संयतां वासयेदुत्कटे ।
उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो बधमर्हति । शुल्कं दद्यात्
सेवमानः समाभिच्छेत् पिता यदि । अभिसङ्गा तु यः
कन्यां कुर्थाहर्षेण मानवः । तस्याशु कर्त्तृदङ्गुल्यौ
दण्डश्चाहर्ति षट् गतम् । सकामां दूषयंस्तु न्यो नाङ्ग-
लिच्छेदमाप्नुयात् । द्विशतन्तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृ-
त्तये । कन्यैव कन्यां या कुर्थात् तस्याः स्याद्द्विशतो दमः ।
शुल्कञ्च द्विगुणं दद्याच्छिफासैवाप्रायाद्दण्डः । या तु कन्यां
प्रकुर्थात् स्त्री सा सद्यो भौण्डुमर्हति । व्यङ्ग्योरेव च
केदं खरेणोद्वहनं तथा । भर्तारं लङ्घयेद्या तु
स्त्री प्रातिगुणदर्पिता । तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने
वज्रसंस्थिते । पुमांसं दाहयेत् पापं शयने तप्तं चायसे ।
श्वभ्यादध्युच काष्ठानि तत्र दह्येत पापकृत् । संवत्-
सराभिगणस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो दमः । प्रात्यया सह
सवासे चाण्डाल्या तावदेव तु । शूद्रो गुप्तागुप्तं वा द्वै-
जातं वर्षमावसन् । अगुप्तागुप्तसंस्पर्शं सर्वेण हीयते ।
वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात् संवत्सरनिरोधतः । सहस्रं
क्षत्रियो दण्डा भौण्डुं मूलेण चार्हति । ब्राह्मणीं
यद्यगुप्तान्तु गच्छेतां वैश्यापार्थिवौ । वैश्यां पञ्चशतं
कुर्थात् क्षत्रियन्तु सहस्रिणम् । उभावपि तु तावैव
ब्राह्मण्या गुप्तया सह । यस्मिन् शूद्रवद्दण्डो दग्धव्यो
वा कटान्निना । सहस्रं ब्राह्मणो दण्डो गुप्तां विप्रं
बलादुव्रजन् । शतानि पञ्च दण्डाः स्यादक्षन्त्या सह
सङ्गतः । भौण्डुं प्राणान्तिकोदण्डो ब्राह्मणस्य विधी-
यते । इतरेषान्तु वर्षानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ।
न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्वपि स्थितम् । राट्पा-
देनं बहिः कुर्थात् सम्यघनमक्षतम् । न ब्राह्मणबधादु-
भयानवर्गो भिद्यते भुवि । तस्मादस्य बधं राजा मनसापि
न चिन्तयेत् । वैश्यादेत् क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो
ब्रजेत् । यो ब्राह्मणायामगुप्तायां तादृशो दण्डमर्हति ।

सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् । गूढायां
क्षत्रियविशोः साहस्रो वै भवेद्दमः । क्षत्रियायामगुप्तायां
वैश्यां पञ्चशतं दमः । मूलेण भौण्डुमिच्छेत् क्षत्रियो
दण्डमेव वा । अगुप्ते क्षत्रियावैश्यां शूद्रां वा ब्राह्मणो
व्रजन् । शतानि पञ्च दण्डाः स्यात् सहस्रन्त्य-
न्यजस्त्रियम् ।

“स्त्री निषेधे गतं दद्याद्द्विशतन्तु दमं पुमान् । प्रतिषेधे
द्वयोर्द्विशतो यथा संग्रहणे तथा । स्वजातावृत्तयो दण्ड
आनुलोम्ये तु मध्यमः । प्रातिलोम्ये बधः पुंसः स्त्रीणां
नासादिकर्त्तनम् । अलङ्कृतां हरन् कन्यासत्तमस्त्वन्यथा-
ऽवमम् । दण्डं दद्यात् सवर्णांस्तु प्रातिलोम्ये बधः स्मृतः ।
स्वकामस्त्वनुलोमास्तु न दोषस्त्वन्यथा दमः । दूषणे तु
करच्छेद उत्तमायां बधस्तथा । शतं स्त्रीदूषणे दद्याद् द्वे
तु मिथ्य भिगंसने । पशून् गच्छन् शतं दाप्यो हीनां
स्त्रीं गावश्च मध्यमम् । धवरुद्रास्तु दाभीषु भुजिष्यास्तु
तथैव च । गम्यास्त्रापि पुमान् दाप्यः पञ्चाशत्पणिकं
दमम् । प्रसङ्ग दास्यभिगमे दण्डो दण्डपणः स्मृतः ।
बहूनां यद्यकामासौ चतुर्विंशतिकः पृथक् । नृहीतवे-
तना वेश्या नेच्छन्ती द्विगुणं दहेत् । अगृहीते वसं
दाप्यः पुमानप्येवमेव च । अयोनी गच्छतो दोषां पुरुषं
वापि मोहतः । चतुर्विंशतिको दण्डस्तथा प्रव्रजिता-
गमे । अन्यथाभिगमने त्वङ्गः कुबन्धेन प्रवासयेत् । शूद्र-
स्तथान्य एव स्यादन्यस्याख्यागमे बधः” ।

राजशासनकूटकरणादौ मनुनोक्तो दमो यथा

“जनं वायधिकं वापि लिखेद् यो राजशासनम् ।
पारदारिकचोरं वा सज्जतो दण्ड उत्तमः । अभ्यक्ष्य
द्विजं दुष्यन् दण्डा उत्तमसाहसम् । क्षत्रियं मध्यमं
वैश्यं प्रथमं शूद्रमर्द्धकम् । कूटस्वर्णव्यवहारी विमांसस्य
च विक्रयी । त्वङ्गहीनस्तु कर्त्तव्यो दाप्योत्तम-
साहसम् । चतुष्पादकृतो दासो नापैहीति प्रजल्पतः ।
काष्ठलोष्टेषु पाषाणबाहुदुग्यजतस्तथा । किन्नरस्येन
यानेन तथा भग्नयुगादिना । पञ्चाश्वैवापसरता हिंसने
स्वास्यदोषभाक् । शक्तो ह्यसौच्यन् स्वामी दंष्ट्रिणां
शृङ्गणां तथा । प्रथमं साहसं दद्याद्द्विकुटे द्विगुणं
ततः । जारं चोरेत्यभिपद्य दाप्यः पञ्चशतं दमम् ।
उपजीव्य धनं सङ्गृह्येदवापरागुणीकृतम् । रात्रोऽनप-
प्रवृत्तारं तस्मैवाक्रोशककारिणम् । तस्मिन्त्यस्य च भेत्तारं
जिह्वां क्षिप्या प्रवासयेत् । मृताङ्गसम्बन्धिकेऽप्युदो-

स्ताडयितुस्तथा । राजयानासनानोदृग्दण्ड उत्तमसा-
हसः । द्विनेत्रभेदिनो राजद्विष्टादेशकस्तथा । विम-
त्वेन च गूढस्य जीवतोऽष्टशतो दमः । दुर्दृष्टास्तु पुनर्दृष्टा
व्यवहारान्नुपेण तु । सभ्याः सजयिनो दण्डाया वि-
वादाद्द्विगुणं दमम् । यो मन्येताजितोऽस्मीति न्याये-
नापि पराजितः । तमायानं पुनर्जित्वा दापयेद्द्विगुणं
दमम् । याज्ञवल्क्यवचनानि अनुपदमेषां मानवत्वोक्तिः
भामादिकी ।

शामान्यतोदमविधिः “पिताचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः
पुरोहितः । नादण्डो नाम राजोऽस्ति यः स्वधर्मे न
तिष्ठति । कार्पापणं भवेद्दण्डो यत्नान्यः प्राकृतो जनः ।
तत्र राजा भवेद्दण्डः सहस्रमिति भारणा । अष्टापदान्तु
गूढस्य स्त्रिये भवति किल्बिषम् । षोडशैव तु वैश्यस्य द्वा-
विंशत् क्षत्रियस्य च । ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पणं वापि
शतं भवेत् । द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्विपगुणविद्धि सः ।
वानस्पत्यं मूलफलं दार्यग्नार्थं तथैव च । तस्यञ्च
गोभ्यो यासाथसस्त्रियं मनुरब्रवीत् । योऽदत्तादायिनो
हस्ताक्षिपसेत ब्राह्मणो धनम् । याजनाध्यापनेनापि
यथा स्तेनस्तथैव सः । द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्विषिभू द्वे
च मूलके । आददानः परस्तेवाच्च दण्डं दातुमर्हति ।
असन्धितानां सन्ध्याता सन्ध्यातानाञ्च भोजकः । दासाश्च-
रथहर्ता च प्राप्नः स्याच्चौरकिल्बिषम्” ।

“क्षत्रियं यस्त्वजेद्याज्यो याज्यञ्चत्वेत् त्वजेद्यादि ।
शक्तं कर्म्मण्यदुष्टञ्च तयोर्दण्डः शतं शतम् । न माता
न पिता न स्त्री न पुत्रस्तप्रागमर्हति । त्यजन्नपतितान-
नेतान् राजा दण्डः शतानि षट्” मनुजो दमः ।

कस्मिन्पु० २२६ अ० सर्वविषये दमभेद उक्तो यथा

“चौरैरभूपितो यस्तु सूपितोऽस्मीति भाषते । तत्पट्टा-
तरि भूपाले स दण्डस्तावदेव तु । यो यावद्विप-
रीताथे मिथ्या वा यो वदेत् तम् । तो नृपेण
ह्यधर्मज्ञो दायौ तद्विगुणं दमम् । कूटसाक्ष्यं तु कर्मा
णांस्त्रीन् वर्णाथ प्रमापयेत् । विवासयेद्ब्राह्मणन्तु
विधिरप न चीतरः । निक्षेपस्य समं मूल्यं
दण्डो निक्षेपमुक्तथा । वस्त्रादिकस्य धर्मज्ञ ! तथा
धर्मो न हीयते । यो निक्षेपं चातयति यश्चानि-
क्षेप्य याचते । तावुभौ चौरवच्छास्यौ दण्डो वा
द्विगुणं दमम् । अज्ञानाद्यः पुमान् कुर्यात् परद्रव्यस्य
विक्रयम् । निर्दोषो, ज्ञानवन्तु चौरवद्दण्डमर्हति ।

मूल्यमादाय यः पण्यं न दद्याद् दण्डा एव सः ।
प्रतिश्रुत्याप्रदातारं सुवर्णं दण्डयेत् नृपः । भूतिं गृह्य
न कुर्याद्यः कर्मणौ क्षणला दमः । अकारणे तु
त्यजन् भूत्यं दण्डः स्यात्तावदेव तु । क्षीत्या
विक्रीय वा किञ्चिदास्येहातुशयो भवेत् । सोऽन्तर्दशा-
हातुस्वामी दद्याच्चैवादीत च । परेण तु दशाहस्य
नादद्याच्चैव दापयेत् । आदद्वि ददच्चैव राजा
दण्डः शतानि षट् । वरे दोषानविख्याप्य यः कन्यां
वर्णदत्तम् । दत्ताप्यदत्ता सा तस्य राजा दण्डः शत-
हस्यम् । पादाय कन्यां योऽन्यस्मै पुनस्तां मग्नयच्छति ।
दण्डः कार्यो नरेन्द्रेण तस्याप्युत्तमसाहसः । मत्य-
ङ्गारेण वाचा च युक्तं पण्यमसंशयम् । लुब्धोऽन्यत्र
च विक्रोता षट्शतं दण्डमर्हति । दद्याद्धेतुं न यः
पालो गृहीत्या भक्तवतनम् । स तु दण्डः शतं
राजा सुवर्णं वाप्यरजिता । धनुःशतं परीणाहो
यामस्य तु समन्ततः । द्विगुणं त्रिगुणं वापि नगरस्य
च कल्पयेत् । इति तत्र प्रकृषीत यासुद्रो नावलीक-
येत् । तत्रापरिहृतं भान्ये हिंसितं नैव दण्डनम् ।
गृहलज्जागमाराभं क्षेपं वा भीषया हरन् । शतानि
पञ्च दण्डः स्यादज्ञानान् द्विगतो दमः । मर्यादा
भेदकाः सर्वे दण्डाः प्रथमसाहसम् । शतं ब्राह्मण-
भाक्रुश्व क्षत्रियो दण्डमर्हति । वैश्यस्तु द्विकृतं
नाम ! गूढस्तु बधमर्हति । पञ्चाशद्ब्राह्मणो
दण्डः क्षत्रियस्याभिर्शसने । वैश्यो चाप्यष्टपञ्चाश-
च्छूद्रे द्वादशको दमः । क्षत्रियक्षेपको वैश्यः
माहसं पूर्वमेव तु । गूढः क्षत्रियमाक्रुश्व जिह्वा-
च्छेदमवाप्नुयात् । धर्मोपदेशं विप्रणां गूढः कुर्वन्
दण्डभाक् । अनुपेणादिवनधी दायो द्विगुणसाहसम् ।
उत्तमः साहसस्तस्य यः पातेश्चसन्तु क्षिमेत् । प्रमा-
दादौर्भयात् प्रोच्य प्रीत्या दण्डार्जमर्हति । सातरं पितरं
छेदं सातरं श्वशुरं गुरुम् । आकारयञ्छतं
दण्डः एतान् चादद्विरो । एकजातिर्द्विजातस्तु
वेनाङ्गेनापराधुयात् । तदेव च्छेदयेत्स्य क्षिप्रमेवावि-
चारयन् । अविनिधायतो दर्पाद् दायोष्ठौ छेदयेत्कृपः ।
अग्रभूजयतो भेट्रमपगृहयतो गुदम् । उत्कटासनसंस्थस्य
नीचस्याधोनिक्षलनम् । यो यदङ्गं च रुजयेत्तदङ्गस्तस्य
कर्त्तयेत् । अर्द्धपादकराः कार्यो गोगजाश्चोष्ठघातकाः ।
रजन्तु दिक्पत्रं हत्वा सुवर्णं दण्डमर्हति । द्विगुणं

दापयेच्छे पथि भीष्मि जलाशये । द्रव्याणि यो
 चरेद्यस्मै ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा । स तस्योत्पाद्य
 तुष्टिन् राक्षी दद्यात्ततो दमम् । यस्तु रज्जुं घटं
 कुराद्भरेच्छिन्द्याच्च वा प्रपासु । स दण्डं प्राप्नुयान् मापं
 दण्डः स्यात् प्राणितोऽने । धान्यं दण्ड्यः कुम्भेभ्यो
 चरतोऽभ्यधिकं बधः । श्रेष्ठेभ्योकादशगुणं तस्य दण्डं
 पक्ष्यपतेत् । सुपर्णरजतादीनां नृस्त्रीणां चरणे बधः ।
 देन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृपु विचेष्टते । तत्तदेव
 चरेद्यस्मै प्रत्यादेशाय पार्थिवः । ब्राह्मणः शाकधान्यादि
 धान्यं गृह्णन् दोषभाक् । गोदेवार्थं चरन्त्यापि, हन्या-
 दृष्टं बधोद्यतम् । गृह्णन्तेषां पञ्चार्थं तथा पत्य-
 भिगामिनम् । अग्निदं गरदं हन्यात्तथा चास्यु-
 द्यतायुधम् । राजगव्यभिचाराभ्यां हन्याच्चैवातता-
 यिनम् । परस्त्वयं न भाषेत प्रतिपक्षो विभेदं हि ।
 अदण्डा स्त्री भवेद्वाप्रा वरयन्ती पतिं स्वयम् ।
 उत्तमां सेवमानः स्त्री जघन्या बधमर्हति । भर्तारं
 लङ्घयेद्या तां श्वभिः सङ्घातयेत् स्त्रियम् । सवर्णदूषितां
 कुर्यात् पिण्डमात्रोपजीविनीम् । ज्यायसा दूषिता
 नारी सुगडनं समवाप्नुयात् । वैश्यागमे तु विप्रस्य
 क्षत्रियस्यान्यजागमे । क्षत्रियः प्रथमं, वैश्यो दण्डः
 शूद्रागमे भवेत् । गृहीत्वा वतनं वेष्ट्वा लोभादन्यत्र
 गच्छति । वतनन्दिगुणं दद्याद्दण्डश्च द्विगुणं तथा ।
 भार्या पुत्राश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।
 ऊतापराधास्ताद्याः सूरच्चा वंशुदलेन वा । पृष्ठे, न
 भक्तके हन्याच्चौरस्याभेति किन्विपम् । रक्षास्वधिकृते
 रैस्तु प्रजाऽत्यर्थं विलुप्यते । तेषां सर्वस्वमादाय राजा
 कुर्यात् प्रवासनम् । ये नियुक्ताः स्वकार्येषु हन्युः
 कार्यार्थिण कर्मिणाम् । निर्दोषाः क्रूरमनसस्ताप्तिः स्वान्
 कारयेच्चृपः । अमात्यः प्राड्विवाको वा यः कुर्यात्
 कार्यमन्यथा । तस्य सर्वस्वमादाय तं राजा विप्रवास-
 नेत् । गुरुतले भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।
 स्तेपेपु श्वपदं विद्याद् ब्रह्महत्याग्निरः पुमान् । शूद्रा-
 दान् पातयेद्राजा पापान्, विप्रान् प्रवासयेत् । महा-
 पातकिनां वित्तं वरुणाद्योपपादयेत् । यामेध्वपि च
 दे केचिच्चौराणां भक्तदायकाः । भाण्डारकोपटाश्चैव
 सर्वस्तानपि पातयेत् । राष्ट्रेषु राजाधिकृतान् साम-
 नान् पापिनो चरेत् । मात्स्यं ज्ञत्वा तु ये चौर्यं रात्रौ
 कर्त्तन्ति तत्कराः । देशं जित्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णे

शूले निवेशयेत् । तडागदेवतागारभेदकान् पातयेच्चृपः ।
 सक्तुश्चजेद्राजमार्गे दस्त्वमध्यमनापदि । स हि कार्या-
 पणन्दण्डास्तममध्यश्च शोषयेत् । प्रतिमासङ्क्रमभितो
 दद्युः पञ्च शतानि ते । समेषु विप्रसं यो वा चरते
 भूत्यतोऽपि वा । सम्राट्पुयाद्धरः पृथं दमं मध्यममेव
 वा । द्रव्यमादाय वर्णिजामनर्धेणावकन्वताम् । राजा
 पृथक् पृथक् कुर्याद्दण्डमुत्तमसाहसम् । द्रव्याणां
 दूषको यथ प्रतिच्छन्दकविक्रयी । मध्यमं प्राप्नुयाद्-
 दण्डं कूटकर्ता तथोत्तमम् । कलहापहृतं देयं दण्डश्च
 द्विगुणस्ततः । अभ्युत्थमानो विप्रे वा शूद्रे वा कुपणनो
 दमः । तुलाग्रामनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च ।
 एभिश्च व्यवहर्त्ता यः स दाप्यो दममुत्तमम् । विषा-
 ग्निदां पतिगुरुविप्रापत्यप्रमापिणीम् । विकर्षकरना-
 सौर्धे कृत्वा गोभिः प्रवासयेत् । जैत्रवंशमनयासवि-
 दाहकास्तथा नराः । राजपत्यभिगामी च दग्धव्यास्तु
 कटाग्निना । ऊनं बाध्यधिकं वापि लिखेद्यो राज-
 शासनम् । पारजायिकचौरौ च सुज्ञतो दण्ड उत्तमः ।
 राजयानासनारोहदण्ड उत्तमसाहसः । यो मन्त्रे-
 ताजितोऽस्तीति न्यायेनापि पराजितः । तमायान्
 पराजित्य दण्डयेत् द्विगुणं दमम् । व्याह्वानकारी बध्यः
 स्यादनाहृतमयाह्वयत् । दाण्डिकस्य च यो हस्ताद-
 भिसक्तः पलायते । हीनः पुरुषकारेण तद् दद्यात्-
 दाण्डिको धनम् । “दण्डो दमयतामस्मि” गीता ।
 “दण्डवत्प्रायश्चित्तानि भवन्ति” प्रा० वि० धृतवाक्यम्
 कुलालचक्रार्थं “कलमे निजहेतुदण्डजः किमु चक्रभ्रमि-
 कारिता गुणः” नैष० । दण्डप्रतोऽनेन करणे घञ् ।
 २५देहे दण्डपारुष्यशब्दे मितो० । २६हापरोहवे
 नृपभेदे । “क्रोधहन्तेति यस्तस्य बभूवावरजोऽसुरः ।
 दण्ड इत्यभिविख्यातः सोऽभवन्ननुजर्षिभः” भा० व्या०
 ६७ अ० । “बधः पाण्डुस्य च तथा व्यथत्याम्ना महा-
 तना । दण्डमेनस्य च ततो दण्डस्य च बधस्तथा” भा०
 व्या० १ अ० । दण्डयति कर्त्तरि-लृच् । २७नृपे
 दण्डनीतिशब्दे कामन्द० । अस्य शब्दस्य शब्दकल्पद्रुम-
 दृष्ट्या शरणागतत्वापार्थतोक्तिः प्राभादिकी तत्प्रमा-
 णवाक्ये दत्तमित्यभिधीयते इत्येव पाठः साधुः । निपि-
 करप्रमादात् दत्तमित्यत्र दण्डमिति पाठ इति बोध्यम्
 दत्तशब्दे दृश्यम् ।

दण्डक पु० दण्ड+कार्थं क । १३स्वाकुराजपुत्रभेदे “दण्ड-

को नृपतिः कामात् क्रोधाच्च जनमेजयः” कामन्दकी ।
जनस्थानशब्दे दण्डम् । त्वस्यो दण्डः अल्पार्थे कन् ।
२ त्वस्वलगुडे (सँ टा) । शषड्विंशत्यत्राधिकपादके चण्ड-
प्रयातादौ कन्दोभेदे । “यद्विह नयुगलं ततः सप्र-
रेफास्तदा चण्डप्रयातो भवेदण्डकः” उ० २० । ४ दण्डनृप-
कृते सन्निवेशे पु० । “दण्डकानध्यवात्तां यौ” भट्टिः
पुंस्त्वेन वल्लवचनान्तया जयमङ्गलः पपाठ । “परा-
क्रमात् जिगमिषुरेव दण्डकान्” रामा० अथो० २१ स०
६४ श्लो० । “प्राप्ताग्निं दःखान्यपि दण्डकेषु” रघुः ।
तद्भूमिपत्वे स्त्री त्रिका० “भरतस्य दण्डकामध्यवात्तां
यौ” इति पपाठ उदाजचार च “क्राव्योध्यायाः पुनरुप-
गमो दण्डकाथावने वः” भवभूतिवाक्यम् । तच्च वनं पु०
स० १४० अ० कूर्मवि० दन्तिगस्यासक्तं यथा “वल्लवपद्म-
दण्डकावततिभिर्द्विनाशना भट्टाः” । [कन्दे राजनि०]

दण्डकन्दक पु० दण्डः प्रकाण्डः कन्दोऽस्य कप् । भूमि-
दण्डकाक पुंस्त्री० दण्डः यस्य इव कृणत्वात् काकः ।
(डाँड) काकभेदे हेमच० । [वक्रयिनी भा० पृ० ४३ अ० ।
दण्डगौरी स्त्री अप्सरोभेदे “एवंगी मिथकेगी च दण्डगौरी
दण्डग्राह त्रि० दण्डं गृह्णाति यत्न-अण् उप० स० ।
दण्डधारके ततः रेवत्या-अपत्यादौ ठक् । दण्डग्राहिक
तदपत्यादौ पुंस्त्री० ।

दण्डपुत्र त्रि० दण्डेन देहेन हन्ति हन-क । देहेन प्रातिनि-
दण्डपारुष्यकर्त्तरि । “न साहसिकदण्डपुत्रौ स राजा
शक्रलोकभाक्” मनुः । [वाद्यभेदे त्रिका० ।

दण्डटका स्त्री दण्डा प्रकाण्डा टका । (दामासा) ख्याते
दण्डताम्री स्त्री ताम्रेण निर्धृता अण् डीप् दण्डा प्र-
काण्डा ताम्री । ताम्रीपाद्यभेदे शब्द० ।

दण्डदास पु० दण्डेन कृतो दासः । दण्डद्वयदाना-
सामर्थ्येन तच्छोधनार्थं स्वीकृतदामभावे दामभेदे
“ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदत्तभौ । पैतृको
दण्डदासश्च रुपैते दामयोनयः” मनुः । “दण्डादिधन-
शुद्ध्यर्थं स्वीकृतदासभायः” फल्गु० ।

दण्डधर पु० दण्डं लोकानां कर्मानुसारिणं दण्डं लघुत्वं वा
धरति धर-अच् इत् । १ यमे असरः २ नृपे । शलगुह-
धारके त्रि० । “अमनुदं मनुदण्डधरान्वयम्” रघुः ।
“देशो दण्डस्य वरुणो राजा दण्डधरो हि सः” मनुः ।
“नाहं दण्डधरस्तव” भा० शा० २३ अ० ।

दण्डधार पु० दण्डं धरति धृ-अण् उप० म० । १ यमे २ नृपे

च मेदि० । शलगुहहस्ते त्रि० “क्रोधवर्द्धन इत्येव य-
स्वन्यः परिकीर्तितः । दण्डधार इति ख्यातः स आ-
सीन् नृपतिः क्षितौ” भा० शा० ६७ अ० उक्ते ४ नृपभेदे पु०
५ धृतराष्ट्रपुत्रभेदे । “कवची निषङ्गी दण्डो दण्डधारी
धनुर्धरः” ६७ अ० धृतराष्ट्रपुत्रकथने ।

दण्डनायक पु० दण्डं नयति नी-एवल् इत् । १ सेनान्याम्
हेमच० । दण्डप्रणेतारि शब्दे च ।

दण्डनीति स्त्री दण्डो नीयतेऽनया नी-करणे क्तिन् । वि-
द्याभेदे । “एकैव दण्डनीतिस्तु विद्वेद्यौगनसी स्थितिः ।
तस्यान्तु सर्वविद्यानामारम्भाः समुदाहृताः” । “दभो दण्ड
इति ख्यातस्तात्स्थ्याद्दण्डो महीपतिः । तस्य नीति-
दण्डनीतिर्नयनाक्षीतिरुच्यते” काम० नीतिः । तच्छास्त्र-
विषयविभागादि भा० शा० ५६ अ० उक्तं यथा

“ततोऽध्यायसहस्राणां शतश्रुको स्वबुद्धिजम् । यत्
धर्मस्तथैवार्थः कामश्चैवाभिर्वर्णितः । त्रिवर्ग इति
विख्यातो गण एष स्वयम्भुवा । चतुर्थो भोज इत्येव
पृथगर्थः पृथग्वर्णः । भोजस्यापि त्रिवर्गोऽन्यः प्रोक्तः
सत्त्वं रजस्तमः । स्थानं हृदिः जयश्चैव त्रिवर्गश्चैव
दण्डजः । आत्मा देशश्च कालश्चास्युपायाः इत्येव च ।
सहायाः कारणश्चैव पञ्चगो नीतिजः स्मृतः । त्वयी
चान्यौजिकी चैव वार्त्ता च भरतर्षभ ! । दण्डनीतिश्च
विपुना विद्यास्तत्त्व निदर्शिताः । अमात्यरक्षा प्रणिधी
राजपञ्चस्य लक्षणम् । चारश्च विविधोपायः प्रणिधेयः
पृथग्विधः साम भेदः प्रदानञ्च ततो दण्डश्च पार्थिव ! ।
उपेक्षा पञ्चमी चात्र कार्त्तस्त्रे नैवमुदाहृता । मन्त्रश्च
वर्णितः कृत्स्नस्तथा भेदार्थ एव च । विभ्रमश्चैव मन्त्रस्य
मिहामिहोय यत् फलम् । सन्धश्च त्रिविधाभिख्यो हीनो
मध्यस्तथोत्तमः । भयसत्कारविज्ञान्यं कार्त्तस्त्रेन परि-
वर्णितम् । यात्राकालाश्च चत्वारिंश्वर्गस्य च विस्तरः ।
विजयो धर्मयुक्तश्च तथार्थविजयश्च ह । आसुरश्चैव
विजयक्राया कार्त्तस्त्रेन वर्णितः । लक्षणं पञ्चवर्गस्य
त्रिविधञ्चात्र वर्णितम् । प्रकाशश्चाप्रकाशश्च दण्डोऽयं परि-
गृहितः । प्रकाशोऽष्टविधस्तत्त्व गुह्यस्य च सुविस्तरः ।
रथा नागा हयश्चैव पादाताश्चैव पाण्डव ! । विष्टिर्नविश-
राशेह टैगिका इति चाष्टमम् । अङ्गान्येतानि कौरव्य !
प्रकाशानि वलस्य तु । जङ्गमाजङ्गमाश्चोक्ताश्चूर्णयोगा
विपादयः । अग्ने चास्यवह्न्यो चास्युपांशुस्त्रिविधः
स्मृतः । अरिर्मित्रमुदासीन इत्येतेऽप्यनुवर्णिताः ।

कृत्स्ना मागुण्याश्चैव तथा भूमिगुणाश्च ह । आत्म-
रक्षणमाश्वासः सर्गाणाञ्चान्वेषणम् । कल्याण विविधा-
श्चापि नृनागरययाजिनाम् । व्यूहाश्च विविधाभिख्या
विचित्रं युद्धकौशलम् । उत्पाताश्च निपाताश्च सुयुद्धं सुप-
लायितम् । शस्त्राणां पालनं ज्ञानं तथैव भरतपमम् ।
बलव्यसनमुक्तञ्च तथैव बलहर्षणम् । पीडातापटकालश्च
पत्तिज्ञानञ्च पाण्डव ! । तथा स्वातन्त्र्यविधानञ्च योगसद्धार
एव च । चोरेराटविकेष्टोपैः परराष्ट्रस्य पीडनम् ।
अग्निदेगेरटैश्चैव प्रतिरूपककारकैः । श्रेणीमुख्योपजा-
पेन धीरुध्वंशेन च । भूपणेन च नागानामातङ्का-
जननेन च । आराधनेन भक्तस्य प्रत्ययोपाज्जनेन च ।
सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य ह्वासहस्री समष्टसम् । कृतसाम-
र्थ्ययोगाश्च राष्ट्रस्य च विवर्द्धनम् । अरिभध्यस्मितायां
सम्यक् चोक्तं प्रपञ्चनम् । अवमर्दः प्रतीघातस्तथा चैव
बलीयसम् । व्यवहारः सुसूक्ष्मश्च तथा कण्टकशोधनम् ।
अभो व्यायामयोगश्च त्यागो द्रव्यस्य संग्रहः । अमृता-
नाञ्च भरणं श्रतानाञ्चान्वेषणम् । अर्थस्य काले दानञ्च
व्यसने चाप्रसङ्गिता । तथा राजगुणाश्चैव सेनापति-
गुणाश्च ह । कारणञ्च त्रिवर्गस्य गुणा दोषास्तथैव च ।
दृष्टेऽप्येतञ्च विविधं वृत्तिश्चैवानुवर्तिनाम् । शङ्कित-
त्यञ्च सर्वस्य प्रवादस्य च वर्जनम् । अलक्ष्यलाभो, लक्ष्यस्य
तथैव च विवर्द्धनम् । प्रदानञ्च विवृद्धस्य पालेभ्यो विधि-
वृत्ततः । विसर्गोऽर्थस्य धर्मार्थं कामहेतुकमुच्यते ।
चतुर्थं व्यसनाघातं तथैवानुवर्तिनाम् । क्रोधजानि
तथोग्राणि कामजानि तथैव च । दशोक्तानि कुरुष्वेष्ट !
व्यसनान्यत्र चैव ह । मृगयाक्षालनया पानं स्त्रियश्च भर-
तपमम् ! । कामजान्याङ्गराचायुः प्रोक्तानीह स्वयम्भुवा ।
वाक्पाकृषत्रं तथोपत्यं दण्डपाकृष्यमेव च । निग्रहो-
ऽथात्मनस्वागमर्थदूषणमेव च । यन्त्राणि विविधान्येव
क्रियास्तोषाञ्च वर्णिताः । अवमर्दः प्रतीघातः केतना-
नाञ्च भङ्गनम् । चैत्यदुर्भावमर्दश्च रोधः कर्माहुशासनम्
अपस्करोऽथ गुभनं तथोपायाश्च वर्णिताः । पणवान-
कगङ्गानां भेरीणाञ्च युधिष्ठिर ! । उपाज्जनञ्च द्रव्याणां
परिमर्दश्च तानि षट् । लक्ष्यस्य च प्रशमनं सताञ्चैवाभि-
पञ्जनम् । विद्वद्भेरीभावश्च दानहीमविधिज्ञता ।
भक्तबालभनञ्चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया । आहार-
भोजनञ्चैव नित्यमास्तिक्यमेव च । एकेन च
यथोत्थेवं सत्त्वत्वं मधुरं गिरः । उत्सवानां समाजानां

क्रियाकेतनजास्तथा । प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च सर्वाधि-
करणजश्च । वृत्ते भरतशार्दूल ! नित्यञ्चैवान्वेषणम् ।
अदण्डात्त्वञ्च विप्राणां युक्ता दण्डनिपातनम् । अनु-
लीविस्त्रजातिभ्यो गुणैर्भ्यश्च सङ्गृह्यः । रक्षणञ्चैव पौराणां
राष्ट्रस्य च विवर्द्धनम् । भगडनस्या च या विन्ता
राजन् ! दायशराजिका । हासप्रतिविधा चैव शरीरस्य
प्रतिक्रिया । देशजातिकुलानाञ्च धर्माः समनुवर्णिताः ।
धर्मश्चाथय कामश्च भोज्यत्वानुवर्णिताः । उपायसार्थ-
लिप्सा च विविधा भूरिटलिणा । मूलकर्मक्रिया च्चात्र
मायायोगश्च वर्णिताः । दूषणं श्रोतसाञ्चैव वर्णितं च
भ्यिगन्धसाम् । यथैरुपायैर्लोकस्तु न चलेदार्थं यत्नतः ।
तत्त्वैवं राजशार्दूल ! नीतिशास्त्रेऽभिर्वर्णितम् । एतत्
कृत्वा शुभं शास्त्रं ततः स भगवान् प्रभुः । देवानुवाच
संहृष्टः सर्वाङ्ककपुरोगमान् । उपकाराय लोकस्य त्रि-
वर्गस्थापनाय च । नयनीतं सरस्वत्या दुर्दिष्टा प्रभा-
विता । दण्डेन संहिता हेतुषा लोकरक्षणकारिका ।
निग्रहानुग्रहरता लोकाननुचरिष्यति । दण्डेन नीयते
चेदं दण्डं नयति वा पुनः । दण्डनीतिरिति ख्याता
लीलोकानतिवर्तिता । पाङ्कगुणगुणसारैषा स्यात्सत्यमे
महात्मसु । धर्मार्थकामभोक्षाश्च सकला हृष्टव
शङ्कितः । ततस्तान् भगवाच्चीति पूर्वं जग्राह शङ्करः ।
बहुकूपो विमालाक्षः शिवः स्यान्नुत्तमपतिः । भजा-
नामायुषो ह्वासं विज्ञाय भगवान् शिवः । सञ्चितेप
ततः शास्त्रं महार्थं ब्रह्मणा कृतम् । विमालाक्षमिति
प्रोक्तं तदिदं प्रत्यपद्यत । दगाध्यायसहस्राणि सुब्रह्मण्यो
महातपाः । भगवानपि तच्छास्त्रं सञ्चितेप पुरन्दरः ।
सहस्रैः पञ्चमिस्तात ! यदुक्तं बाहुदनाकम् । अध्या-
यानां सहस्रैस्तु लिभिरेव दृहस्यति । सञ्चितेपेश्वरो
बुद्ध्या बार्हस्पत्यं यदुच्यते । अध्यायानां सहस्रेण काव्यः
सञ्चितेपमव्रीत् । तच्छास्त्रमस्मृतप्रको योगाचार्यो महा-
यशः । एवं लोकानुरोधेन शास्त्रमेतन्महर्षिभिः ।
संक्षेपमायुर्विज्ञाय सत्यानां ह्वासमेव च ।

दुर्गायाम् । “नयानयगता लोके विकल्पनिलयामला ।
दण्डनादुनयनाद्वापि दण्डनीतिरिति स्मृता” देवीपु० ४५ अ०

भावे क्तिन् । इदण्डप्रणयने स्त्री ।

दण्डनेतृ न० दण्डं नयति अपराधिनम् नी-हृच् इत० ।

दण्डप्रणायके नृपे । “सैन्यापत्यञ्च राज्यञ्च दण्डनेतृत्वमेव
च” मनुः ।

दण्डप पु० दण्डेन पाति पा-क । दण्डेन पालके नृपे
तस्यापत्यं नडा० फक् । दण्डपायन तदपत्ये पु० स्त्री ।
दण्डपांशुस पु० दण्डेन यष्टधारणेन . पांशुसः अघमः ।
हारपाले गच्छर० ।

दण्डपाणि पु० दण्डः यष्टिः पाणौ यस्य । दण्डधरे यमे ।
काशीस्थे भैरवभेदे 'विश्वेशं माधवं दुर्गदं दण्ड-
पाणिञ्च भैरवम्' स च पर्णभद्रयज्ञसुतो हरिकेशनामा
आराधितशिववरेण काश्यां दण्डपाणिनामत्वध-
वाप । यथाह काशीख० ३० अ० "इति श्रुत्वा वचः
पत्न्याः पर्णभद्रः स यक्षराट्" इत्युपक्रमे 'अन्ववदप्रथ
कालेन तत्पत्नी सुपुत्रे सुतम् । तस्य नाम पिता चक्रो
हरिकेश इति द्विज ।" इत्यनेन तस्योत्पत्तिसङ्क्रान्ता तस्य
शिवाराधनसुपथगर्वा तपसाप्रसन्नशिवस्य तस्मै वरदानसुक्तं
यथा "भक्तस्य धीरस्य तपोनिधेर्देवो हरौ वराणां निकरं
तटा सुते । जेतस्य यज्ञस्य मम प्रियस्य भो भवानुना
दण्डधरो वरान्नाम । स्थिरस्त्वमद्यादि दुरात्मदण्डकः
सुपालकः पुण्यलताञ्च मत्प्रियः । त्वं दण्डपाणिर्भव
नामतोऽधुना सर्वान् गणान् शाधि समाज्योत्कटान् ।
त्वत्सात्कृतक्षेत्रेऽप्य यक्षराट् कस्त्वामनाराध्य सुसु-
क्तिभाजनम् । समाजनं प्रागत एव ते चरेत् ततः समञ्चो
मम भक्त आदरात् । मङ्गलक्रियुक्तोऽपि विना त्वदीयां
भक्तिं न काशीवसतिं लभेत् । गणेषु देवेषु हि मान-
वेषु तदपमान्यो भव दण्डपाणे" । काश्यां तत्स्थिति-
स्थानञ्च तत्रैवोक्तं यथा "त्वं दक्षिणस्यां दिशि दण्ड-
पाणे ! सदैव मे नेत्रमममत्तम् । त्वं दण्डयन् प्राण-
भृता दुरीहानिहास निस्त्रानभयं दिशन् वै" ।

दण्डपारुष्य न० दण्डेन देहेन पारुष्यम् । व्यवहारविषय-
भेदे "तत्स्वरूपञ्च नारदेनोक्तम् "परगात्रेषुभिद्रोहो
हस्तपादायुधादिभिः भस्मादिभिक्षोपघातो दण्ड-
पारुष्यमुच्यते" इति । "परगात्रेषु स्यावरजङ्गमात्मक-
द्रव्येषु हस्तपादायुधैरादिप्रहणाद्यावादिभिर्योऽभि-
द्रोहो हिंसनं दुःखोत्पादनं तथा भस्मना आदि-
प्रहणाद् रजःपङ्कपुरीषाद्यैश्च य उपघातः संस्पर्शनरूपं
सर्भोदुःखोत्पादनन्तुभयं दण्डपारुष्यम् । दण्डात्तस्मिन्ने-
नेति दण्डो देहक्षेपेन यत् पारुष्यं विरुद्धाचरणं जङ्ग-
मादेर्द्रव्यस्य, तद्दण्डपारुष्यम्"मिता० ।

तद्देवादिकं वीरमि० उक्तं यथा

"तस्य त्रैविध्यमाह नारदः । "तस्यापि दृष्टन्त्रैविध्यं

हीनमध्योत्तमक्रमात् । अथगौरवनिःशङ्कपातनसूत-
दर्शनैः । हीनमध्योत्तमानाञ्च द्रव्याणां समतिक्रमात् ।
त्रोग्येव साहसान्याहस्तत्वं कण्टकशोधनमिति" । अथ-
गौरवं ताडनाद्युद्योगः । निःशङ्कपातनं निःशङ्कप्रह-
रणम् । त्रोग्येव साहसानि त्रिप्रकाराण्येव सहसा-
हतानि दण्डपारुष्याणीत्यर्थः । अन्यानपि भेदानाह
परिशिष्टकारः । "दुःखं रक्तं व्रणं भङ्गं हृदेनं भेदन-
लथा । कुर्याद्द्वयः प्राणिनां तद्धि दण्डपारुष्य-
मुच्यते" । स्यावरजङ्गमप्राणिनां प्राण्यन्तरहतनखा-
दिना हृदेनादिभवं दुःखं रक्तव्रणादिकञ्च दण्डपारुष्य-
मुच्यते इत्यर्थः । व्यासोऽपि "भस्मादिना प्रक्षिपणी
ताडनञ्च करादिना । आवेष्टनञ्चांशुकाद्यैर्दण्डपारुष्य-
मुच्यते" । आदिप्रहणाद्दुःखकरं कर्तव्यमांशु-
मलादि द्रव्यं गृह्यते । करादिनेत्यादिगङ्गेन पाषा-
णैश्चकायुधादि द्रव्यम् । अंशुकाद्यैरित्यादिगङ्गेन रण्णु-
शङ्खलादिद्रव्यम् । दण्डपारुष्यस्य पञ्चप्रकारा
विधयो नारदेन दर्शिताः । "विधिः पञ्चविधस्तूक्त
एतयोर्भयोरपि । पारुष्ये मति संरम्भादुत्पन्ने
क्रुद्धयोर्द्वयोः । स मान्यते यः क्षमते दण्डभाग्योऽति-
वर्त्तते । पूर्ववसाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात् स दोषभाक् ।
पश्चाद्यः सोऽप्यसक्तारी पूर्वं तु विनयो गुरुः । द्वयो-
रापन्नयोस्तु न्यमनुसम्राति यः पुनः । स तयोर्दण्ड-
माप्नोति पूर्वं वा यष्टि चेतरेः । पारुष्यदोषाहतयो-
र्युगपत्सम्पन्नयोः । विशेषश्चेन्न लक्ष्यते विनयः स्यात्
समस्तयोः । श्वपाकपण्डचाण्डालव्यङ्गेषु बधर्हस्तिषु ।
हस्तिपत्राल्यटासेषु गुर्वीचार्यन्तेषु च । मर्यादातिक्रमे
सद्यो घात एवानुशासनम् । यमेव क्षातिवर्त्तेरक्षेते
सन्निभं नृपु । स एव विनयं कुर्यात् न तद्विनय-
भाङ्गन्तुः । मला ह्येते अनुपप्राणां धनमेपां मलात्म-
कम् । अतस्तान् घातयेद्भ्राजा नार्थदण्डेन दण्डये-
दिति" । अथमर्थः । पाण्डपारुष्ययोर्भयोरपि
द्वयोः प्रवृत्तकलहयोर्मध्ये यः क्षमते न तस्य केवलं
दण्डाभाव एव किन्तु पृच्छत्वमपि । तथा पूर्वं कलहे
प्रवृत्तस्य दण्डगुरुत्वम् । कलहे च दण्डैरातुसम्वातुरेव
दण्डभाक्यम् । तथा तयोर्द्वयोरपराधविशेषपरि-
ज्ञाने सम एव दण्डः । तथा श्वपादिभिरायाणांमप-
राधे कृते सज्जना एव दण्डेन अधिकारिणक्षेपा-
मशक्यत्वे तान् राजा घातयेदेव नार्थं गृह्णीयादिति ।

यत्तु, वृहस्पतिवचनम् “आक्रुष्टस्तु समाक्रोशं
ताडितः प्रतिताडयन् । हत्यापराधिनश्चैव नापराधी
भवेद्भरः” इति । तत्पूर्वप्रवृत्तस्य समो दण्डः पश्चात्
प्रवृत्तस्य नेत्येवंपरश्च त्व दण्डाभावपरम् । दण्डपारुष्य
स्वरूपसन्देहे निर्णायकमाह याज्ञवल्क्यः “अस-
त्क्रियते चिह्नैर्युक्तिभिर्वागमेन च । दृष्टव्यो व्य-
हारस्तु कूटचिह्नकतो भयादिति” । यदा कश्चिद्वृहस्प-
दभनेनाहत इति राज्ञे निवेदयति तदा चिह्नैर्वाग-
दिभिस्तत्स्वरूपगतैर्लङ्घैः युक्तिभिः कारणप्रयोजन
पर्यालोचनादिभिः आगमेन जनप्रवादेन चगङ्गा-
दिव्येन वा कूटचिह्नकतसम्भाव्यभयात् परीक्षा
कार्येत्यर्थः ।

दण्डपाल पु० दण्डं देहं पालयति भक्षणात् पालि-अण्
उप० सं० । (डाडिकोणा) मत्स्यभेदे हारा० तद्भोजिनो
रोगिणो देहस्यास्यप्रजननात्तस्य तथात्वम् । संज्ञायां
कतु । दण्डपालक शकुलमत्स्यभेदे हारा० । उभयमपि
दण्डनायके ।

दण्डपिङ्गलक पु० दण्डः देहः पिङ्गलोऽत्र । उत्तरस्थदेगभेदे
“उत्तरतः कैलासः” इत्युपक्रमे ह० सं० १४ अ० कूर्म-
विभागे “पौरवकवचदारुदण्डपिङ्गलकाः” उक्तः ।

दण्डबालधि पु० दण्ड इव बालधिरस्य । हस्तिनि शब्दर० ।
तस्य लाङ्गूलस्य दण्डाकारत्वात् तथात्वम् ।

दण्डबाहु वि० दण्ड इव बाहुदरस्य । दण्डाकारबाहुयुक्ते
= कुमारानुचरभेदे पु० । “दण्डबाहुः सुबाहुश्च रजःको-
किल एव च” भा० श० ४६ अ० कुमारानुचरोक्तौ ।

दण्डभृत् वि० दण्डं यष्टिं कोकदमनं वा विभर्ति भ-
क्षिप् । यष्टिधारके अये त्रिका० ।

दण्डमत्स्य पु० दण्ड इव मत्स्यः । दण्डाकारे शकुलमत्स्ये ।
“दण्डमत्स्यो रसे तिलः पित्तरक्तं कफं हरेत् । वात
साधारणः प्रोक्तः शुक्रलो वलवर्द्धन” राजव० ।

दण्डमान(ण) व पु० दण्डप्रधानो मान(ण)वः शा० त० ।
दण्डप्रधाने जने बालके च तदर्थपरतायां गोत्रप्रत्ययान्त-
शब्दात् “दण्डमान(ण)बालोवासिपु” पा० न तुञ् ।
दाक्षा दण्डमान(ण)वाः शिष्या वा” सि० को० ।

दण्डमातङ्ग पु० पिण्डतगरे पारस्करनिघण्टुः ।

दण्डमाथ पु० दण्डाकारो माथः पन्थाः शा० त० । प्रधानपथे
दण्डमाथं धावति ठक् । दण्डमाथिक तत्तथावके वि० ।

दण्डमुद्रा स्त्री दण्डाकारा मुद्रा “उत्तानोर्ध्वस्था मध्या

सरना बद्धमुष्टिका । दण्डमुद्रा समाख्याता” तन्त्रसा-
रोक्ते मुद्राभेदे ।

दण्डयात्रा स्त्री दण्डार्थं शत्रुदमनार्थं दण्डा प्रकाण्डा वा
यात्रा । जिगीषोयात्रायां अस्यगगमने श्वरयात्रा-
याञ्च भेदि० ।

दण्डयाम पु० दण्डेन यच्छति यम-वा० कर्त्तरि यम-घञ् ।
१यमे २दिने । दण्डे इन्द्रियदमने यमः संयमो यस्य ।
१अगस्त्ये सुनौ च भेदि० ।

दण्डरी स्त्री दण्डं तदाकारं राति रा-क गौरा०
डीप् । (डङ्गरा) इतिनामके वृक्षे राजनि० ।

दण्डवादिन् पु० दण्डेन तदुत्तोलनेन वदति वद-
गिनि । द्धारपाले हारा० दण्डवक्त्रि प्राङ्धिकादौ च ।
दण्डवासिन् पु० दण्डे दण्डनिमित्तं वसति द्वारदेशे वम-
गिनि । द्धारपाले त्रिका० । शक्यमामदण्डेन अधिकृतं
जने जटा० ।

दण्डविष्कम्भ पु० दण्डं मन्यानदण्डं विष्कम्भाति वि-
स्कम्भ-अण् उप० सं० । (वोलमश्रोयार खुँटि) तक्र-
मन्यनार्थं रज्ज्वा दण्डाकर्षणार्थं मन्यानवन्धनहेतौ
सम्भवेदे व्यमरः ।

दण्डवृक्ष पु० दण्डाकारः पेतादिहीनत्वात् वृक्षः । स्नुही-
वृक्षे । स्वार्थे क । स्नुहीवृक्षे राजनि० । तस्य पत्र-
मूलत्वेन दण्डाकारत्वात्तथात्वम् ।

दण्डव्यूह पु० दण्डमन्त्रको व्यूहः । व्यूहभेदे दण्डव्यूहे
दृश्यम् । “दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शक्यतेन वा
मनुः । “दण्डाकर्त्तरचनो दण्डव्यूहः” कुल्लू० “यत्राग्रे
बलाध्यक्षो मध्ये राजा पश्चात् सेनापतिः पार्श्वयोर्हस्ति-
नस्तत्त्वमीमे शोटकास्ततः पटाययः इत्येवं छतरचनो
दीर्घः सर्वतः समविन्यासो दण्डव्यूह उच्यते । तेन या-
तव्यं मार्गं सर्वतोभये सति यायात्” तदर्थः ।

दण्डसहाय पु० दण्डे सहायः । दुष्टनिग्रहादौ राज्ञा
सहाये । स च सहाया इत्युपक्रमे “दण्डेषु सहवृत्क-
माराटविकाः सामलकाद्याश्चेति” सा० द० उक्तः ।

दण्डसेन पु० पौरवे विष्वक्सेनसुते नृपभेदे विष्वक्सेनस्य
पुत्रोऽभूत् दण्डसेनो मङ्गीपतिः” हरिवं० २० अ० २० द्वाप-
रयुगीये नृपभेदे च । “वधः पाण्डस्य च तथा कुरुक्षेत्रा-
महात्मना । दण्डसेनस्य च ततो दण्डस्य च वधस्तथा”
भा० आ० १ अ० ।

दण्डस्थान न० ६० । मनुक्तेषु दण्डस्थानेषु उपस्थादिषु

दश स्थानानि दण्डस्तेत्यादिवाक्यं दण्डशब्दे दृश्यम् ।

दण्डहस्त पु० दण्ड इव हस्तो हस्तमस्य । तगरपुष्पे राजनि० ।

दण्डात् न० चम्पानदीसमीपस्थे तीर्थभेदे । “तथा चम्पां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः । दण्डाक्षमभिगम्यैव गोसहस्रफलं लभेत्” भा० प० ८५ अ० । दण्डात्तमि-
त्यपि तत्र पाठान्तरम् ।

दण्डाजिन न० दण्डाजिनञ्च समा० इ० । १ दण्डचर्मणोः समाहारः । तत् कलेन धार्यतयाऽस्त्यस्य अच् । गण्टो गण्टार्थचि० ।

दण्डादण्डि अच्० दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं प्रहृतं युद्धम्
“क्रियाव्यतिहारं इच्छन् समा० पर्वपदोर्ध्वः । परस्पर-
दण्डकरणकतन्त्रापर्यक्तं प्रहृते युद्धे ।

दण्डादि न० “दण्डादिभ्यो यत्” पा० अर्थाथे यत्प्रत्ययनि-
मित्ते शब्दगणे स च पा० ग० स्त० उक्तो यथा “दण्ड,
समल, मधुपर्क, कशा, अर्ध, मेघा, मेघ, सुवर्ण, उदक,
वध, युग, गुहा, भाग, इभ, भङ्ग” ।

दण्डापूप पु० दण्डे दण्डाकर्षे अप्रपस्य तत्सम्बद्धस्या-
पूपस्याकर्षः । दण्डाकर्षणे अर्थसिद्धे तत्सम्बद्धापूपस्या-
कर्षः । तत्प्रतिपादकः न्यायः दण्डापूपन्यायः । यथा
“भुञ्जीतामरणात् ज्ञानोति” वचनेन जाताधिकारायाः
पत्राया अभावे अनुत्पन्नाधिकारपत्त्यभावोक्तानां पूर्वधन-
स्वाभिदायप्राप्तिर्णां दुहित्वादीनां धनाधिकारस्य
दर्भितत्वात् पत्नीतो जघन्यदुहित्वादी दुहित्वयोरधिकारे
दण्डापूपन्यायमिदोऽयमर्थः “स्यावरपदादण्डापूप-
न्यायादेवापरस्य धनस्य सिद्धिः” दा० भा० दण्डापूप
इवाचरति क्यच ततः कर्त्तरि क्तः । दण्डापूपायित-
दण्डापूपवदाचरिते पदार्थे “पत्न्या च भर्तृधनात्
कन्यायै विवाहार्थं तुरीयांशो देयः, पुत्राणामेव तद्दान-
प्रतिपादनात् दण्डापूपायितं पत्न्यादीनां दानम्” दा० भा०
“यथा दण्डाकर्षे तत्सम्बद्धापूपस्याप्याकर्षः तथा अपुत्र-
संक्रान्धनस्य पत्नीगततया आकर्षे तत्सम्बद्धस्य कन्यावि-
वाहधनवशिष्टत्वविशेषस्याप्याकर्ष इति भावः” श्रीकृष्णः ।

दण्डारि त्व० दण्डकच्छति ऋ-अण् उप० सं० । दण्डमाप्ते ।
२ मत्तच्छिनि शब्दर० । १ कुम्भकारचक्रे ४ यन्त्रभेदे
५ वाक्त्रे पु० मेदि० ।

दण्डार्त्त न० चम्पानदीसमीपस्थे तीर्थभेदे “अथ चम्पां
समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः । दण्डार्त्तमभिगम्याथ
गोसहस्रफलं लभेत्” भा० व० ८३ अ० । दण्डाक्षमिति वा पाठः

दण्डावतानक पु० सुशुतोक्ते वातरोगभेदे “कफान्वितो
भ्रमं वायुस्वास्त्रेय यदि तिष्ठति । स दण्डवत्सम्भव-
यति कच्छो दण्डावतानकः” ।

दण्डासन न० व्यासनभेदे हेमच० ।

दण्डाहत न० दण्डेन मन्यानयच्छाऽऽहतम् । (घोल) मन्यन-
दण्डेनालोडिते तत्रो व्यमरः ।

दण्डिक त्वि० दण्डोऽस्त्रस्य ठन् । १ दण्डधारके (डाण्डिकोणा)
२ भृत्यभेदे राजनि० ३ हारभेदे स्त्री अटाधरः । ४ रज्ज्वां
सपञ्चव्या० दत्तिः ।

दण्डिन् पु० दण्ड+अस्त्रार्थे इनि । १ यमे, हेमच० २ नृपे,
३ हारपाले, ४ मञ्जु वाधे, ५ रवेः पार्श्वचरभेदे, शब्दार्थचि०
६ जिनभेदे, त्रिका० ७ दमनकदले, राजनि० ८ चतुर्थाश्व-
मश्रिणिष्ठे, काव्यादर्शग्रन्थकर्त्तरि एकविभेदे च । “जाते
जगति बालमीके कथिरित्यभिधीयते । कथी इति ततो
व्यासे कथयस्मयि दण्डिनि” उद्भटः । १० दण्डधारके
त्वि० । स्त्रियां डीप् । ११ महादेवे पु० । “दण्डने सोमक-
र्णाय दण्डिदण्डाय वै नमः” भा० शा० २८५ अ० ।
दण्डिदण्डोऽपि शिवे “गुह्यकेशनखप्रसृष्टः पात्नी दण्डो
कुसुमवान्” १२ धृतराष्ट्रपुत्रभेदे दण्डधारशब्दे दृश्यम् ।
दण्डिमन् पु० दण्डस्य भावः कर्म वा पृथ्वा० इमनिच् ।
दण्डभावे दण्डकर्मणि च ।

दण्डोत्पल न० दण्डयुक्तसत्पलमिव । १ दण्डभेदे, (डानिकोणा)
२ भृत्यभेदे राजनि० । तत्तार्थे स्त्री रत्नमाला ।

दण्ड्य त्वि० दण्ड-कर्मणि यत् । १ दण्डनीये । दण्डमर्हति
दण्डा० यत् । २ दण्डाह्ने । दण्डशब्दे उभयोदा० दृश्यम्
दत् पु० दत्+पृथो० । १ दत्ते शब्दरत्ना० । “दत् दतो
दतः नासाकस्मि दतो भङ्गे” मनुः । दत्तशब्दस्यैव रूप-
मित्येके दत्तशब्दस्य शसादौ दत् आदेशे तत्सिद्धेः
शुद्धादेः परतः दत्तस्य तु दत्तादेशे “शुद्दन् लोळकुण्डलः”
भट्टिः । “सुदतीजनमज्जनार्तिरिते” नैष० ।

दत्त त्वि० दा-कर्मणि क्त । १ दत्ते कृतदाने उत्पद्ये
“स्वहृष्टदत्ते सुनिभासने सुनिम्” माघः । दत्तं च
सम्प्रविधं दत्ताप्रदानिकशब्दे वक्ष्यते । २ अत्रेणरस्यगर्भ-
जाते दत्तात्रेयापरनामके विष्णुवताररूपे पुत्रभेदे पु० ।
आत्रेयशब्दे १६२ पृ० तत्सम्बद्धकथा दृष्ट्या “कपिलो
नारदो दत्तो योगेशः सनकादयः” भाग० ४।१।२।६ ।
३ अग्निशिंहनन्दने जिनभेदे हेमच० । ४ सात्यतवश्ये भज-
मानान्वयजे राजाधिदेवस्य पुत्रभेदे । “राजाधिदेवस्य

सुता जज्ञिरे वीर्यवन्तराः । दत्तातिदत्तौ बलिनी गो-
 णाश्च श्वेतवाहनः । शमी च दत्तशर्मा च दत्तशत्रुश्च
 शत्रुजित् । अथवा च अथवा च स्वसारौ सम्बभूवुः”
 हरिवं० ३६ अ० । भा० क० । एताने न० “दत्तभुक्तफलं धनम्”
 दायभा० भा० वाक्यम् । “शरणागतसंज्ञाणं भूतानां चा-
 धिहेसनम् । बहिर्वेदि च यद्दानं दत्तमित्यभिधीयते”
 भा० शा० उक्ते । शरणागतादिके चत्त दण्डमिति
 निषिद्धप्रमादपाठदर्शनात् शब्दकल्पद्रुमे दण्डशब्दस्य
 शरणागतत्वाद्यर्थकतोक्ता तद्वद्वैवाक्याभिः दण्ड-
 शब्दस्य तदर्थकता प्रायुक्ता प्रमादकतैव अर्थपर्यालोच-
 नया तत् “दत्तमित्यभिधीयते” इति पाठस्यैव सञ्चित-
 त्वात् हादशपुत्रान्तर्गते ७ गौणपुत्रभेदे । स च
 कलियुगेऽपि कर्तुं शक्यते “दत्तोरसेतरपान्तु एत-
 त्वेन परिग्रहः” कलिवज्जत्रे आदित्यपु० “दत्तपदं
 कृत्स्नमस्यापुलक्षणं “यौरसः क्षेत्तजस्यैव दत्तः कृत्स्न-
 मय च” कलिधर्मे पराशरः इति दत्तकर्माभा० ।
 अन्यैस्तु क्षेत्तजपदस्य यौरसविशेषणत्वं कृत्स्न-
 पदस्य दत्तकविशेषणत्वं सत्त्वा द्वयोरैव कलौ एत-
 त्वमिति व्यवस्थापितम् । स्वार्थे क । तत्त्वार्थे । तत्त-
 त्वं याज्ञव० “दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको
 भवेत्” मनुवरपि “माता पिता वा दद्यातां यमङ्गिः
 पुत्रमापदि । सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्तमः सुतः”
 इति । “आपद्य ह्णादनापदि न देयो दातुरयं प्रति-
 पेक्षत्था एकः पुत्रो न देयः “न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात्
 प्रतिगृह्णीयाद्देति” वसिष्ठस्मृत्यात् । तथानेकपुत्रसङ्गा-
 वऽपि ज्येष्ठो न देयः । “ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्रो
 भवति मानवः” इति तस्यैव पुत्रकार्यकरणे सुख्यत्वात्”
 मिता० ।

अथ दत्तकपक्षणाधिकारादिकं दत्तकचन्द्रिकायां दर्शितं
 तत्रैव प्रदर्शितम् ।

मनुः “अपुत्रेण सुतः कार्यो यादृक्तादृक् प्रयत्नतः ।
 पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसंकीर्तनाय च ।” अत्रिश्च
 “अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा । पिण्डोदक-
 क्रियाहेतोर्न्यासपश्चात् प्रयत्नतः” । अपुत्रेण अजात-
 पुत्रेण नृपुत्रेण वा । “अपुत्रो नृपुत्रो वा पुत्रार्थं
 सप्तपोष्य च” इति शौनकसंवादात् । तेने पुत्रोत्पत्त्या
 “ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्रो भवति मानवः । पितृणाम-
 न्यत्रैव स तस्मात्पुत्रमर्हतीति” मनुवचनावगते वक्ष्य-

परीक्षारेऽपि तत्पुत्रभरणे पिण्डोदकाद्यर्थं पुनः पुत्र-
 करणमावश्यकम् । अत्र पुत्रपदं पौत्रप्रपौत्रयोरप्युप-
 लक्षणम् तयोरपि पिण्डोदकत्ववंगकरत्वाविशेषात् ।
 अन्यथा सत्यपि पौत्रे नृपुत्रस्य निर्निमित्तपुत्रपरि-
 ग्रहापत्तिः अतः पुत्रपौत्रप्रपौत्ररहितस्यैव पुत्रीकरण-
 मवगम्यते । अपुत्रेणेत्यत्र पुंस्त्वैकत्वयोर्विधेयविशेषण-
 तया विवक्षितत्वम् तेन हाभ्यां त्रिभिर्वा नैकः प्रति-
 ग्राह्य इति तु न देयं द्वापुत्राद्यप्यस्य हाभ्यां परि-
 ग्रहस्य वक्ष्यमाणत्वात् । स्त्रियाश्च भर्तुर्नुत्तया तदधि-
 कारात् । यथाह वशिष्ठः “न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्
 प्रतिगृह्णीयाद्दान्यत्वानुज्ञानाद्भर्तुरिति” । प्रतिनिधि-
 रिति । स च क्षेत्तजादिरैकादशविधः । यथाह मनुः
 “क्षेत्तजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् । पुत्रप्रति-
 निधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः” । वृहस्पतिः
 “पुत्रास्त्रयोदश प्रोक्ता मनुना येऽनुपर्वणः । सन्तान-
 कारणन्तेषामौरसः पुत्रिकां तथा । आज्यं विना
 यथा तैलं सङ्गिः प्रतिनिधीकृतम् । तथैकादश पुत्रास्तु
 पुत्रिकौरसयोर्विना” । तत्रापि कलौ न सर्वेषामभ्यनु-
 ज्ञानम् । “अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिरेव पुरातनैः ।
 न शक्यन्तेऽधुना कर्तुं शक्तिहीनैरिदमनैरिति” वचनात् ।
 “दत्तोरसेतरपान्तु एतत्त्वेन परिग्रहः” इत्याद्यभिधाय
 “इमान् धर्मान् कलियुगे वज्जर्तुनाहुर्माणीषिण” इति
 दत्तकेतरप्रतिनिधिनपेक्षात् अतो दत्तकविधिविवेच्यते ।
 तत्र शौनकः । “ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्त्तव्यं
 पुत्रसंप्रदः । तदभावेऽसपिण्डे वा अन्यत्र तु न
 कारयेत्” । सपिण्डेऽस्ति सामान्यश्रवणात् समाना-
 समानगोत्रेऽस्तित्यर्थः । तथाच सपिण्डाभावे असपिण्डः
 सगोत्रस्तदभावे भिन्नगोत्रोऽपि ग्राह्य इत्याह शाकलः
 “सपिण्डापत्यकश्चैव सगोत्रजमथापि वा । अपुत्रको
 द्विजो यस्मात् पुत्रत्वे परिकल्पयेत् । समानगोत्रजाभावे
 पालयेदन्यगोत्रजम् । दौहित्रं भागिनेयञ्च माहस्वस्व-
 सुतं विना” इति । “अन्यत्र तु न कारयेदिति” ब्राह्म-
 णातिरिक्तः क्षत्रियादिरसमानजातीयो दत्तको व्याव-
 र्त्यते” यदाह मनुः । “माता पिता वा दद्यातां यमङ्गिः
 पुत्रमापदि । सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्तमः
 सुतः” । आपदि पुत्रप्रतिपत्तीतरपुत्रत्वे सदृशं स-
 जातीयम् । यत्तु “सदृशं न जातितः किन्तु कुलानु-
 रूपैर्युष्मैस्तेन क्षत्रियादिरपि ब्राह्मणस्य पुत्रो युज्यते”

इति मेधातिथिव्याख्यानम् । तत्वायसमिधः कौरसा-
 सत्वे क्षत्रियादेरसमानजातीयतया पिण्डोदकाद्यनर्ह-
 त्वेऽपि नामसंकीर्त्तनादिप्रयोजनकतया पुत्रत्वसत्पद्यते
 एव शास्त्रीयत्वात् परन्त्वल्पोपकारतया प्रासाच्छादनमात्र-
 भागित्यं यदाह कात्यायनः “असवर्णास्तु प्रासा-
 च्छादनभागिनः” इति । तथा शौनकः “यदि
 स्यादन्यजातीयो गृह्यतोऽपि सुतः कश्चित् । अंग
 भाजं न तं कुर्याच्छौनकस्य मतं हि तत् ।”
 याज्ञवल्क्येनाऽपि पिण्डोदोऽंगहरस्रैषां पुष्पाभावे
 परः परः । सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मयाविधिः ।
 सजातीयस्य पिण्डोदोत्पादनादङ्गत्वे विहिते न तु
 विजातीयस्य पुत्रत्वं निषिद्धम् व्यक्तमाह उड्याज्ञ-
 वल्क्यः “सजातीयः सुतो ग्राह्यः पिण्डोदाता स
 रिकथभाक् । तदभावे विजातीयो वंशमात्रकरः स्मृतः
 “प्रासाच्छादनमात्रान्तु स लभेत तदङ्गत्विन” इति । वस्तु-
 तस्तु सन्निवचने सदृशपदस्य सजातीयार्थकतैव युक्ता
 परत्वं तादृशदत्तकस्य विभागदर्शनात् असवर्णस्य च वि-
 भागासम्भवात् । “दौहित्रो भागिनेयश्चेति” दौहित्र-
 भागिनेयनिषेधः श्रुत्यातिरिक्तविधयः तथा च शौनकः
 “क्षत्रियाणां सजातीयो च गुरुगोत्रसमेऽपि वा ।
 वैश्यानां वैश्यजातेषु शूद्राणां शूद्रजातेषु । सर्वेषामेव
 वर्णानां जातिष्वेव न चान्यतः । दौहित्रो भागिनेयश्च
 शूद्रैस्तु क्रियते सुतः । ब्राह्मणादित्ये नास्ति भागिनेयः
 सुतः कश्चित्” । गुरुगोत्रसमेऽपि वेति क्षत्रियाणां
 प्रातिस्निकगोत्राभावात् गुरुगोत्रनिर्देशः “पौरोहित्यान्
 राजन्यविशं प्रवृणोते इति” सूत्रेण तस्य पुरोहितगोत्र-
 भागित्वोक्तेः । जातिष्वेव न चान्यत इति नियमः
 सजातीयसम्भवे विजातीयनिषेधार्थः अन्यथा प्रागुक्त-
 कात्यायनविरोधः स्यात् । तत्रापि सन्निहितसपिण्डेषु
 सति भ्रातृसुते स एव पुत्रीकार्यं इत्याह मनुः
 “सर्वेषामेकजातानामेकस्यैव पुत्रवान् भवेत् । सर्वे ते
 तेन पुत्रेण पुत्रियो मनुजव्रवीत्” । उच्यतेऽतः
 “यद्येकजाता बहवो भ्रातरश्च सहोदराः । एकस्यापि
 सुते जाते सर्वे ते पुत्रिणः स्मृताः” इति । अत्र वचन-
 द्वयेऽपि भ्रातृसुते पुत्रप्रतिनिधितया कथञ्चित् सम्भ-
 वति अन्यो न प्रतिनिधिः कार्य इत्यवगम्यते । न
 चापत्यसत्यादयितव्यमिति नित्योद्भयं विधिः स यथा
 कथञ्चित् पाचनीयसत्त्वं भ्रातृभ्यो पुत्रातिदेशेन तत्फलस्य

पिण्डोदकादेरलोकतापरीहारस्य च सिद्धत्वेन न पुन-
 स्तत्र प्रवृत्तिरत एवाकृतस्यैव भ्रातृपुत्रस्य पुत्रत्वम् ।
 “अपुत्रस्य पित्रव्यस्य तत्पुत्रो भ्रातृजो भवेत् । स एव
 तस्य कुर्वीत आह्वयपिण्डोदकक्रियामिति” उच्यतेऽपराशर-
 षारणात् । तस्मिन् सति तु न दत्तकाद्युपादानमिति
 वाच्यम् । भ्रातृव्यस्य पुत्रातिदेशेनालोकतापरीहारादि-
 साधकत्वेऽपि नामसंकीर्त्तनोचितवंशकरत्वात्तुपपत्त्या तदर्थं
 तदुपादानस्यावश्यकत्वात् । किञ्च इदं हि वचनद्वयं
 सति भ्रातृपुत्रे न दत्तकाद्युपादाननिषेधकं परन्तु आह्वा-
 दिकनृत्वरूपपुत्रधर्मातिदेशकम् अन्यथा सत्यपि भ्रातृपुत्रे
 क्षेत्रजपुत्रोत्पादनविधिविरोधापत्तेः । “अकृता वा कृता
 वापि यं विन्देत् सदृशात् सुतम् । पौत्रो मातामहक्षेन
 दद्यात् पिण्डं चरुं नमिति” वचने दौहित्रेऽपि पौत्रा-
 तिदेशसत्त्वात् दौहित्रसत्त्वेऽपि प्रागुक्तयुक्ता दत्तका-
 द्युपादानप्रसङ्गाच्च । ननु सत्यपि भ्रातृपुत्रे दत्तका-
 द्युपादानस्य शास्त्रीयत्वे “वङ्गीनामेकपत्नीनामेव एव
 विधिः स्मृत” इति उच्यतेऽतः “सर्वेषामेकपत्नीनामेका
 चेत् पुत्रिणी भवेत्” सर्वास्ता स्तेन पुत्रेण ग्राह्य पुत्रवती-
 र्मातुमिति” मनुवचने च सपत्नीपुत्रे पुत्रधर्मातिदेशेन
 सत्यपि तस्मिन् दत्तकाद्युपादानमस्त्विति चेन्न यथा “तमे
 पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा भवति वाजिभ्यो
 वाजिनम्” इत्यत्रामिक्षार्थं प्रवृत्तस्योद्देश्यभूतामिक्षापचारे
 अमिक्षा पुरुषं प्रयत्नयति न तु वाजिनम् अनुद्देश्यत्वेना-
 प्रयोजकत्वात् यथा वा पितुः कयाहे पितृादिकस्य
 पार्षणे कृते मातामहादिभ्रातृभ्यो न पुनः पार्षणारम्भः
 तस्य पितृभ्रातृभ्योऽधीनप्रवृत्तेः । तथात्रापि भर्तृरनुज्ञा-
 शास्त्रेण तत्पुत्रोपादानाय प्रवृत्तायास्तत्पुत्राभाव एव
 तदुपादानं न तु तत्पुत्रानपचारेऽपि स्वपुत्रापचारे तदु-
 पादानं तत्प्रवृत्तेरप्रयोजकत्वात् तत्रालोकतापरीहारो-
 ऽस्या न स्यादित्यपेक्षायां मनुउच्यतेऽतः वचनद्वयं सपत्नी-
 पुत्रे पुत्रातिदेशेनालोकतापरीहारभ्रातृपुत्रादिकं, भर्तृ-
 वंशमन्तरेण चास्या वंशान्तरासम्भवेन तस्यैव स्ववंशकरत्वं
 चेत्यतः समस्तस्यापि पुत्रप्रयोजनस्य सम्भवेन सति स-
 पत्नीपुत्रे न दत्तकाद्युपादानं, भ्रातृपुत्रस्य तु वंशकरत्वा-
 भावेन सत्यपि तस्मिन्नुपादीयन्ते दत्तकादय इत्येतावान्
 परं विशेषः । ननु सति भ्रातृसुते तस्यैव पुत्रीकरणा-
 वश्यम्भावे यत्रैक एव भ्रातृपुत्रस्तत्र तदसम्भवः ।
 “नत्वे कं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्ताभाय

पर्यपामिति" वशिष्ठस्मृत्यादिति चेन्न एतस्य द्वासुप्रा-
यणेतरेविषये सावकाशत्वात् द्वासुप्रायणे च हेतुवृत्ति-
गदटशितसन्निविच्छेदाभावात् वेतानस्य च भैरवपत्र-
पुत्नीकरणे पौराणिकलिङ्गदर्शनाच्च । यथा "ततः
कटाक्षिदुर्वशां भैरवो मैथुनं गतः । तस्यां स जनया-
मास सुवेशं नाम पुत्रकम् । तमेव चक्रे तनयं वेता-
नाऽपि स्पर्कं सुतम् । ततस्तौ तेन पुत्रेण स्वर्गां गति-
मवापतुरिति" ।

केन पुत्रो देव इत्याह गौनकः

"नैकपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं कदाचन । बहुपुत्रेण
कर्त्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नतः" इति । द्विपुत्रस्यापि पुत्रदाने
अपरपुत्रनाशे यंशविच्छेदमाशङ्क्याह बहुपुत्रेणेति ।
स्त्रियास्तु जीयति भर्त्तरि तदनुमतौ प्रोषितं सृते वा
तदनुज्ञां विनापि यथाह वशिष्ठः । "न तु स्त्री पुत्रं
दद्यात् प्रतिगृहणीयाद्वा अन्यत्प्राप्तुं नानाहर्तुरिति" ।
अनुमतिश्च अतिप्रेक्षेऽपि भवति "आतिपिष्टं परमत
मनुमतं भवतीति" न्यायात् । निरपेक्षदानमाह याज्ञ-
वल्क्यः "दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको
भवेत्" । तथा । "मातापितृभ्यास्तृष्टदस्तयोरन्यतरेण
वेति" ।

अथ पुत्रपरिपक्षविधिमाह गौनकः "गौनको-
ऽहं प्रवक्ष्यामि पुत्रसंयहसुतमम् । अपत्नो सृतपुत्रो
वा पुत्रार्थं ससपोष्य च । संग्रहं संयहणविधिम् ।
उपोष्य यज्ञेणात् पूर्वदिने कृतोपवासः । उद्भूतोतमः
"वामसो कण्डले दत्त्वा उपोषिष्याङ्गुलीयकम् । आ-
चार्यं धर्मसंयुक्तं वैष्णवं जेटपारगम् । मधुपर्केण
सम्पूज्य राजानञ्च द्विजान् शुचीनः" । राज्ञो निप्रकृत्वे
ग्रामस्वामिनम् "बन्धूनाह्वय सर्वान्स्व ग्रामस्वामिनमेव
च" इति स्मृत्यात् । द्विजानिति बहुत्वं त्वित्पर्यवसितं
कपिञ्जलान्यायात् । द्विजानां पूजनं याचनार्थम् । "वर्जः
कणमयश्चैव पालाशं चैध्ममेव च । एतानाह्वय बन्धून्
ज्ञातीनाह्वय यत्नतः । बन्धून्क्षेपे सम्पूज्य ब्राह्मणांश्च
विशेषतः । अग्न्याधानादिकं तत्र कृत्वाज्योत्पवनानकम् ।
दातुः समक्षं गत्वा च पुत्रं देहीति याचयेत् । दाने
समर्थो दातास्मै "ये यज्ञनेति पञ्चभिः" (१) । दद्यादिति
शेषः । बन्धूनात्ममातृपितृबन्धून् । ज्ञातीन् सपिण्डान् ।
तदाज्ञानं दृष्टार्थम् बन्धूनाज्ञानान् ब्राह्मणान्, पूर्व-
ज्ञानान् । चकारात् आह्वयान्, ज्ञातींश्च सम्पूज्येत्यर्थः ।

तथा "देवस्यत्वेति" (२) मन्त्रेण चक्षाभ्यां परिगृह्य च ।
आङ्गादङ्गेल्युचं (३) जप्त्वा आघ्राय शिशुमूर्धनि । वस्ता-
दिभिरङ्गहृत्य पुत्रच्छायावहं सुतम् । पुत्रच्छाया पुत्रसा-
दृश्यं नियोगादिना (४) स्वयमुत्पादनयोग्यत्वमिति यावत् ।
तथा "नृत्यगीतैश्च वाद्यैश्च स्वस्तिशब्दैश्च संयुतम् । गृह-
मध्ये तमाधाय चक्रं कृत्वा विधानतः । यस्माद्देव्युचं (५)
चैव तुभ्यमप्येत्युचैक्या (६) । सोमोऽदददित्येताभिः (७)
प्रत्युचं पञ्चभिस्तथेति" ।

(अत्र प्रतीकसूचिताः ऋचः प्रायशोऽनेकेषां तत्स्व-
रूपाज्ञानात् तेषां प्रबोधाय वेदादङ्गुल्य प्रदर्शने ।
(१) "ये यज्ञेन दक्षिणया समज्ञा इन्द्रस्य सख्यमसृ-
तत्वमानस । तभ्यो भद्रमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति-
गृह्णीत मानवं सुमेधसः" ऋ० १०।६२।१ । "य उदाजन्
पितरो गोमयं वस्तून्नाभिन्दन् परिवत्सरे वलस ।
दोर्ध्वागुस्त्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृह्णीत मानवं सुमे-
धसः । २ । य ऋतेन सूर्यमाग्रेक्ष्यन् दिव्यप्रथयन्
पृथिवीं सुप्रजास्त्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृह्णीत मातरं
सुमेधसः । ३ । अयं नामा वदति वल्गु वो गृहे देव-
पुत्रा कथयस्तच्छृणोतन । सुवृक्षगत्वमङ्गिरसो वो अस्तु
प्रतिगृह्णीत मानवं सुमेधसः । ४ । विरूपाक्ष इदम्यस्त
इन्द्रमीरयेपमः । ते अङ्गिरसः सूनवस्ते अग्नेः परि-
जित्वा" ५ । (२) "देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विर्गोर्वा-
क्ष्म्यां पुष्पो जस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि" यजु० १।२० ।
(३) "अङ्गादङ्गं सम्भवसि हृदयादधिजायसे । आत्मा
वै पुत्रनामासि संजीव शरदां यतम्" । (४) "नियो-
गादिनेति आदिना विवाहसंग्रहः । इहितृभगिनी-
पश्यतानां विवाहयोग्यत्वाभावात् अर्थतएव तत्सिद्धौ
विरुद्धसम्बन्धोपलक्षणाधर्मित्युक्तिरपि विवाहयोग्यत्वा-
भावसूनाधी । श्रद्धादेर्देहितादिप्रतिस्मयार्थज्ञातस्तेषां
पृथगप्यहणमिति बोध्यम्) । (५) "यस्माद्देव्युचं
कीरिणा मन्त्रमानोमत्यं मर्त्यो लोहवीमि । जात-
वेदो यशो अस्मासु वेदिं प्रजाभिरग्ने अस्तुतत्वं
मानसं" ऋ० ५।४।१० । (६) "तुभ्यमप्येत्युचैक्या
वहत्वमा रुह । पुनः पतिभ्यो जायां दा अग्ने ! प्रजया
रुह" ऋ० १०।८५।२८ । (७) "सोमोऽदददित्येताभिः
गन्धर्वैः
ऽददन्त्ये । रयिं च पुलांश्चादादग्निर्मज्जमयो इमाम्" ऋ०
१०।८५।४२ । "इहैव स्तं मा वि यौष्टं विश्वमायुर्व्य-
जतम् । कीबन्तो पुत्रेनेमिर्मोदमानो स्ते गृहे" ४२ ।

“आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिराजरसाय समनक्त्यर्था ।
अदुर्मङ्गलीः पतिलोकसाविशं शं नो भव द्विपदे शं
चतुष्पदे” ४३ “अमोरचक्षुरपतिघ्नो धि गिरा पशुव्यः
सुमनाः सुवर्चाः । धीरस्त्रदेवकामा स्त्रोना शं नो भव
द्विपदे शं चतुष्पदे” ४४ “इमां त्यभिन्दसीदुः सुपत्नां
सुभगां कणु । दमास्त्रां पुत्रानाधेहि पतिमेकादशं
कंधि” ४५ ।

वृद्धगौतमः । “पायसं तत्र साज्यञ्च शतसङ्ख्याञ्च
ज्ञायते । “प्रजापते न (८) त्वदेतामित्युद्दिष्टा प्रजा-
पतिमिति” । (‘प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा
रूपाणि परिता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तद्धो
अस्तु त्वयं स्याम पतयोरधीष्णाम्” (८) यजु० १०।२०)
वशिष्ठः । “पत्नं पतिप्रहीण्यनु बन्धूनाञ्च राजनि
निवेद्य निवेदनस्य मध्ये व्याहृतिमिच्छत्या अदू-
याश्वं बन्धुमन्निकटमेव गच्छोयात् सन्देहे चोत्पन्ने
तूरवाश्वं शूद्रमिव स्थापयेत् विज्ञायते हेतुकेन बद्ध
जायते इति” । (सुद्रितपुस्तके बद्धं स्थायते इति पाठस्तु
महिताऽसंवादी अन्वितमध्ये पेरितः । बद्धं स्थायते”
मीमांसाधृतपाठः । एकेन पुत्रेण बहवः पित्रादय-
स्त्वायन्ते इति व्याख्याय विज्ञायते इत्यादि श्रुतिं
मत्वा बद्धरिति जसः स्थाने सुप इति ज्ञायते इति
प्रचनव्ययः” मीमांसाशयः) । निवेदनं गृहम् । सन्देहे
इति दूरावस्थितवाश्वस्य अत्यन्तदेशभाषाविप्रकर्षादिना
कृतशीलादिमन्देहो भवत्येव तथात्वे तद्विधेयपर्यायिन् न
व्यवहरेत् तत्र हेतुरेकेनेति । एतदन्यतरविधिराव-
श्रूयकः । ततश्च शौनकः “दक्षिणां गुरवं दद्यात् यथा
शक्तिं द्विजोत्तमः । नृपो राज्यार्द्धमेवाथ वैश्वो
वित्तशतत्रयम् । शूद्रः सर्वस्यमेवापि अशक्यं दृ-
ययावनम्” । राज्यार्द्धमर्द्धराज्योत्पन्नमेकवर्षीयद्रव्यम् ।
“प्रदद्यादर्द्धराज्यं त्यमेकवर्षीकृतं धनमिति” वृद्धगौतम-
श्ररणात् । उत्तममध्यमाधमभेदेन वित्तानां सुवर्णरजत-
तान्माणांमिति ज्ञेयम् । “शतत्रयं नाणकानां सौवर्णमथ
राजतम् । प्रदद्यात् तान्मथ वा उत्तमादिव्यवस्थयेति”
वृद्धगौतमश्ररणात् । सर्वस्यमेकवर्षीकृतमित्यमिति यावत् ।
तैत्तिरीयाणान्तु विधिविशेषमाह बोधायनः “अथ
पुत्रपरिपक्वविधिं व्याख्यास्यामः प्रतिपत्नीपुत्रपक्षयते
हे वाससी द्वे कण्डले अङ्गुलीयकम्, आचार्यश्च वेदपारगश्च
कुशमयं वरिहः, पर्णमयमिध्ममित्यथ बन्धूनाञ्च निवेदनस्य

मध्ये राजनि निवेद्य परिषदि वागारमध्ये ब्राह्मण-
वागान्त्येन उपविश्य पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिमिति वाच-
यित्वा यद्देवयजनोक्तेष्वप्रभृति आप्रणीताभ्यः कृत्वा
दातुः समस्तं गत्वा मे पुत्रं देहीति भिक्षेत ददाभीती-
तर आह तं परिगृह्णाति भस्माव त्वा परिगृह्णामि
मन्त्रये त्वा परिगृह्णामि इत्यथैनं बद्धकण्डलादिभि-
रनङ्गुत्य परिधानप्रभृत्यग्निमुखं कृत्वा पक्वा जुहोति
यन्माहृदा कीरणाः मन्यमान(६) इति” एगोऽनुवाक्या
मनूय “यस्मै त्वं सुकृते जातवेद” इति (१०) याज्यया
जुहोत्यथ व्याहृतीकृत्या श्विष्टकृतप्रभृति सिद्धमा-
धेनुवरप्रदानदक्षिणां ददाति एते च वाससी एते कण्डले
एतश्चाङ्गुलीयकं य एतं त्वौरस उपपद्यते तुरीयभागे
सम्भवतीति आह अ बोधायनः” इति । (६) प्राग्वत्
(१०) यस्मै त्वं सुकृते जातवेद उ लोकमन्त्रे ! कणवः
स्त्रोमम् । अश्विनं पुत्रिणं वीरन् गोमन् रयिं नगते
स्वस्ति” ५।४।११ । एवमुक्तविध्यभावे परिगृहीतस्य
तु विषाहोचितधनमात्रभागित्वं न त्वंशभागित्वमिति
वक्ष्यते तथा मनुः । “गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्दक्षिणः
सुतः । गोत्ररिक्थातुगः पिण्डो व्यपैति दत्तः स्वधेति” ।
एतेन दातृधने दानादेव पुत्रत्वनिवृत्तिद्वारा दत्तिसस्य
स्वत्वनिवृत्तिर्दातृगोत्रनिवृत्तिश्च भवतीत्युच्यते । तथा च
गोत्रादिनिवृत्तेरेव दर्शनात् “संस्कृत्यात् स्वसुतान् पितेति”
श्ररणात् यज्ञानन्तरसम्भाव्यमाना एव दत्तकस्य सं-
स्काराः प्रतिपत्नीत्वा कार्या न पुनर्जननेन कृतपूर्वा
अपि आवर्त्तनीयाः “एवमेतः शसं याति वीजगर्भ-
रुसद्वयमिति” । “चित् कर्म यथानैकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः
ब्राह्मण्यमपि तद्वत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैरिति” मनुवच-
नबोधितस्य तत्तत्क्रियातो वीजादिदोषनाशस्य ब्राह्मण्य-
धानस्य च जातत्वेन तदाहन्तौ प्रमाणाभावात् । अन्यथा
“अष्टौ संस्कारकर्मणि गमनांशमिति स्वयम् । पिता
कृत्यात्तन्यो वा तस्याभावेऽपि तत्क्रमात्” इत्यनेन पुं-
वनमीमन्तोद्भयनयोरपि करणः परः । तच्चायुक्तं असा-
म्प्रदायिकत्वात् । किञ्च यद्दत्तानन्तरमेव पितृत्वेन
संस्काराधिकारात् तत्पूर्वभाषिण संस्कारेषु प्रतिपत्नीद्व-
रन्धिकार एवायाति कालाभावात् । यदि च तत्-
पूर्वभाषिणोऽपि संस्कारा जनकेन न कृतास्तदा वीजगर्भ-
दोषनाशावश्रूयकत्वं न क्रमसुरोधेन च प्रतिपत्नीत्वेनैव
समाधेयः । एतच्च उपनयनमात्रकरणेऽपि प्रतिपत्नीद्व-

दत्तकपुत्रसिद्धिः । “अन्यशाखोज्ञयो दत्तः पुत्रश्चैवोप-
नायितः । स्वगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स स्वशाख-
भागिति” वशिष्ठस्मृत्यात् । एतच्चाष्टमाव्दरूपतन्मुख्य-
कालाभ्यन्तरयन्तिपरिग्रहे बोध्यम् अन्यथा मुख्यकालेऽधि-
कारयोग्यत्वाभावे गोणकाले अनधिकाराच्च तत्सिद्धि-
रिति । अत्र च जनकप्रतिग्रहीत्वोक्तमयोरपि पुत्राभि-
सम्माने सति दत्तकस्य द्वाप्तप्रायणत्वेनोभयगत्य-
भागित्वम् । विशेषो वक्ष्यते यत् पुराणनाम्ना
पठन्ति । “पितृगोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते ! ।
आचूडानं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः । चूडाया
यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः । दत्ताद्यास्तन-
यास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते । यदि स्यात् कृतसंस्कारो
यदि वातीतशेषवः । पश्ये पञ्चमाहपात् पुत्रेऽपि
प्रथमं चरेदिति” । तदमूलम् । समूलत्वेऽपि यज्जन-
कगोत्रेण चूडानसंस्कारसंस्कृतस्य न पञ्हीतः पुत्रत्वं
पञ्हीत्वैव चूडादिसंस्कारकरणे तत् । यदि च कृत-
चूडोऽतीतपञ्चवर्षो वा पाह्यो भवति न तदास्य पुत्रत्वं
सम्भवतीति च विद्वद्भिरिति तत्र अतवादापत्तेः । पञ्च-
वर्षाभ्यन्तरगृहीतस्याप्युपनयनात् पूर्वं सकलशिशु-
भोदितपुत्रत्वव्यवहारानुपपत्तेः तदानीं ग्रहीतरि कृते
तच्छास्त्रानधिकारापत्तेः । किन्त्वयं वचनार्थः जनक-
गोत्रेण कृतचूडानसंस्कारस्य पुत्रत्वं निषिद्धं प्रति-
पञ्हीत्वा पुनश्चूडादिकरणे तत् प्रतिप्रसूतम् । ततश्च
कृतसंस्कारस्यातीतपञ्चवर्षस्य च पञ्हीत्वा चूडादिकरणात्
पूर्वं दासत्वाद्युपात्तं चूडादिकरणानन्तरं पुत्रत्वं लब्धम् ।
अकृतसंस्कारस्यातीतपञ्चवर्षस्य तु परिग्रहशास्त्रादेव
तत्प्राप्तं तच्च पितृतम् । अथवा जनकेन चूडानं सं-
स्कृतोऽपि पुत्रो न पुत्र इत्यपुत्रत्वादेशः यतोऽन्यतश्च
पुत्रतां यातीति हेतुरपदिष्टः । तथा च एकस्य पुत्र-
पदस्य चकारस्य च वैयर्थ्यदृष्टमपि परिहृतम् । एवञ्च
चूडाया इत्यतद्गुणसंविज्ञानवज्जरीक्षणा द्विजातीना-
मुपनयनलाभः शूद्रस्य तु विवाहलाभः । “अन्यशाखो-
ज्ञयो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः । स्वगोत्रेण स्वशाखोक्त-
विधिना स स्वशाखभागिति” प्रागुक्तैकवाक्यत्वात् । पञ्च-
माहपादिति । ब्रह्मवर्चसफलार्थविप्राभिप्रायं “ब्रह्मवर्चस-
कामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे” इति मनुवचने तत्कामस्य
पञ्चमवर्षस्यैव उपनयनमुख्यकालत्वेन तदेकमूलात्वात् ।
तदनर्धनस्वाष्टमाव्दादिति । अज्जिआदेरप्युपनयनतत्त-

न्मुख्यकालादरः । मुख्यकालेऽपि सिद्धाधिकारयोग्यत्वस्यैव
गोणकालेऽपि संस्काराधिकारादित्युक्तप्रायम् । चूडायां
गोणकालादरस्तु वचनबलादेव । पुत्रेऽपि तत्र वर्ष-
त्रयस्यैवाधिकारं तेन पुत्रेऽपि पूर्वचूडादिभिः पुत्रत्वं
सम्पाद्यम् । शूद्रेण तु तदापि संस्कारमात्रादेवेति
सर्वमनवद्यम् ।

एवञ्च सर्वेषामेव प्राचां कालविशेषमनन्तर्भाव्यैव
पुत्रपरिग्रहविधानमुपपद्यते उक्तार्थस्य स्वतःसिद्ध-
त्वात् । अथैवमुक्तवचनपरव्याख्याने कृतचूडस्य दत्त-
कस्य जनकमात्रपुत्रत्वं निषिध्य अन्यतश्च पुत्रत्वं
यातीत्यत्र चकारेण जनकप्रतिग्रहीतसाधारण्यं लब्धम्
उभयोरेव संस्कारकत्वात् तच्च उभयोरावयोरयं
पुत्र इत्यभिसम्माने सति बोध्यम् । अयमेव द्वाप्तप्रा-
यणो नाम द्विपितृको द्विगोत्रश्च । ननु क्षेत्तजस्यैव
द्विपितृकत्वं दृश्यते । यथा हारीतः, “जीवति क्षेत्तज-
माहुरस्मातन्वग्राह्यं तं द्वाप्तप्रायणं अग्रप्रवीजत्वात्”
जीवत्यपि क्रियाभ्युपगमाद्विपितृको भवतीत्याह मनुः,
“क्रियाभ्युपगमाच्चैवं वीजार्थं यत्प्रदीयते । तस्यैव
भागिनौ दृष्टौ वीजी क्षेत्तिक एव चेति” । अपुत्रवीज-
क्षेत्तिकयोर्मम क्षेत्तं तव वीजं यदपत्यं तदावयोरित्ययं
क्रियाभ्युपगमः । तथा “अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्-
पादितः सुतः । उभयोरप्यसावकथी पिण्डदाता च
धर्मतः” इति । दत्तकस्य तु तददृष्टचरं प्रत्युत “गोत्र-
रिक्ते जनयितुर्न हरेद्दत्तमः सुतः” इति प्रागुक्तमनु-
वचनं तद्विपरीतार्थप्राहकमेवास्तीति चेन्न दत्तकादिव्यपि
“सर्वेषामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते । सर्वेषामेव तत्
कर्त्तृदेकरूपा हि ते स्मृताः” इति बौधायनवचनेन
क्षेत्तजधर्मलाभात् । “हे आहो कर्त्तृदेकस्याहो वा पृथग-
नुद्दिश्य एकपिण्डे वा दावतुकीर्त्तयेत् प्रतिग्रहीतारं
चोत्पादयितारम् आ तृतीयात् पुरुषादिति” काट्यायनप्रव-
राध्याये सामान्यतोदर्यनाञ्च दत्तकस्यापि द्विपितृकत्व-
सिद्धिः । अतएव सत्याषाढोऽपि “नित्यानां द्वाप्त-
प्रायणानां द्वयोरिति” सूत्रेण नित्यद्वाप्तप्रायणानां
क्षेत्तजानां सप्रवरगोत्रद्वयसम्बन्धसङ्गा दत्तकादीनां द्वा-
प्तप्रायणवदिति सूत्रेण तद्वर्त्तमानेतिदिष्टः । विद्वत्क्षेत्त-
ज्ञापप्रकारैः “नित्यद्वाप्तप्रायणप्रसङ्गेनानित्यानाह
दत्तकादीनामिति” । तावदेव नोत्तरसन्ततो प्रथमेनैव
संप्रहीत्वा चेत्तदा उत्तरस्य पूर्वत्वात्तेनैव उत्तरत्वेति” ।

एतद्वाधप्रायस्तु ज्ञेयत्ववत् उभयोरभिसम्बन्धौ दत्तकस्थोभ-
यगोत्वभागित्वम् अन्यथा जनकेनैव सर्वसंस्कारकरणे जन-
कगोत्वभागित्वं न गृहीतृगोत्वभागित्वं यहीत्वा सं-
स्कारकरणे तु उत्तरस्य यहीतुः पूर्वत्वात् प्राधान्यात्तेनैव
उत्तरसन्तर्गेतिमिति । तथा च पैठीनसिः “अथ दत्त-
कक्रीतकृत्विसमुत्पत्तिपुत्राः परपरिग्रहेणार्पणं येऽत्र
जातास्तेऽसङ्गतकलीना ह्यसुप्रायणा भवन्तीति” ।
अर्पणं ऋषुक्तेन परिग्रहेण जनकयहीतोः स्त्रीका-
रेण ह्यसुप्रायणा भवन्तीत्यर्थः । व्यक्तसुक्तम् “ह्यसु-
प्रायणका ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः । गोत्रद्वयेऽप्यनू-
द्वाहः शुक्रशैशिरयोयेति” । न च दत्तकस्य ह्यसुप्रा-
यणत्वं न घटते जनकस्यापि तत्र स्वत्वानपायेन “माता
पिता वा दद्यातामिति” दानविध्यनुपपत्तेरिति वाच्यम् ।
“सामान्यं सर्वभूतभ्यो मयोत्सृष्टमिदं जलम् । रमन्तु
सर्वभूतानि स्नानपानावगाहनेः” इत्यादौ स्वमात्रस्वत्व-
नाशकसर्वभूतोद्देशकत्वागादेव नद्यादिवत् साधारणीकृतं
जले स्वामिनोऽपि उद्दिश्यतया स्वत्ववत् अत्रापि तादृशाभि-
सम्बन्धपूर्वकादेव दानात् तादृशदत्तकस्य साधारण्यसिद्धिरि-
त्यास्तां विस्तारः ।

अथ दत्तककर्तृकस्याङ्गनिर्णयः । तत्र पितुः सपि-
त्राङ्गीकरणान्तपोड्यस्याङ्गे दत्तकस्य पूर्वगृहीतत्वेऽपि
स्यौरसे नाधिकारः । “स्यौरसे पुनरुत्पन्ने तेषू-
ज्यैष्ठ्यं न विद्यते” इति देवलेन ज्यैष्ठ्यमिति प्रो-
धात् । “पिण्डदोऽंशहरश्चैषां पर्वभावे परः परः” इति
याज्ञवल्क्यवचनाच्च । अन्यत्र सर्वस्यौरसवत् । “अथाहं
तु विशेषमाह जातृकर्णः, “स्यौरसज्जैजौ पुत्रौ वि-
धिना पार्षणेन तु । प्रत्यष्टमितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता-
दृशः” । इतरे दृश दत्तकादयः” । तथा पराशरः
“पितृर्गतिस्तस्य देवत्वस्यौरसस्य त्विपौरुषम् । सर्वत्वानेक-
गोत्राणामेकोऽष्टं ज्येऽहनीति” अनेकगोत्राणां हि
गोत्राणाम् । स्यौरसज्जैजयोरपि सामान्योरेव पार्षणा-
धिकारः “पार्षणेन विधानेन देयमग्निमता सदेति”
जाबालमत्स्यपुराणैकवाक्यत्वात् । स्यौरसज्जैजव्यतिरि-
क्तान्तु सामान्यनिरग्निसाधारणानामेकोद्दिष्टमिति सि-
द्धम् । ह्यसुप्रायणस्थेतिकर्तव्यतायां विशेषमाह
साङ्ख्यानसूत्रम् “पिण्डान् यथावनेजनं निधाय
उभावेकान् पिण्डे पितृभेदे” इति । पितृभेदे एक-
स्मिन् पिण्डे उभौ जनकयहीतारौ कीर्त्तयेदिति शेषः ।

प्रवराध्याये, “पितृव्येण चैककार्यजातास्ते परिगृहीत-
रेव भवन्ति अथ यद्येषां भाग्यस्वपत्यं न स्यात् तदा
रिक्तं हरयुः पिण्डं तेभ्यः त्वैपुरुषिकं दद्यात् यद्यपि
स्यादुभाभ्यामेव ददुरित्याचार्यवचनं द्वे आङ्गे कृत्योद-
कस्याङ्गे वा पृथगनूद्दिष्ट्य एकपिण्डे वा दातृकीर्त्तयेत्
प्रतिग्रहीतारं चोत्पादयितारं वा तृतीयात् पुरुषा-
दिति” । यहीतुः क्रियानियमाभावे पुत्रान्तराभावे च
तस्यैव क्रियानियमे अपत्यमद्भावे च न द्विपितृकत्वमत्यर्थः ।
अत्र आङ्गभेदाभेदयोर्विकल्पः । न चेदं ज्ञेयत्वविषयं
सत्यापादेन दत्तकादीनां ह्यसुप्रायणवदिति सूत्रेण
दत्तकेऽपि तद्वत्स्यादित्येयम् । तथा हारीतः, “तेषासुत-
पादयितुः प्रथमं प्रयोगो भवति द्वौ द्वौ पिण्डौ निर्वपेत्
एकपिण्डे वा दातृकीर्त्तयेद्द्वितीये पुत्रः तृतीये पौत्रः
लेपिनस्त्रीन् वाचलाण आ सप्रमादित्येके” इति । तेषां
पितृणां मध्ये वीजिनः प्रथममार्पणं ज्ञेयत्वेन द्वितीय-
मिति द्विप्रवराता । एकपिण्डे ज्ञेयत्वं वीजसाध्याहारः ।
“यदि द्विपिता स्यादेकैस्त्रिजैव द्वौदातृपुत्रजयेत्” इत्या-
पस्तम्बवचनात् । द्वितीये पितृमहपिण्डे ह्यसुप्रायण-
स्य पुत्रः, तृतीये प्रपितामहपिण्डे ह्यसुप्रायणस्य पौत्रः
इति । यदि यहीता प्रथमं मृतः तदा तस्मै तद्यात् अथ
यदि जनकस्तदा जनकाय, यमुभौ तदादौ जनकाय
पश्चादयहीते दद्यादित्याह मरीचिः, “सगोत्रादन्य-
गोत्रादा यो भवेद्विधवासुतः । पिण्डं आङ्गविधानञ्च
ज्ञेयत्वेन प्राक् प्रदापयेत् । वीजिने तु ततः पश्चात्
ज्ञेयत्वं जीवति चेत् कश्चित् । वीजिने द्युरादौ तु
मृते पश्चात् प्रदीयते । उभौ यदि मृतौ स्यातां वीजि-
न्यादौ ततो ददेत् । ज्ञेयग्यादौ न दत्तं स्याद्वीजिने
नोपतिष्ठते” इति । एतेनैकतरोपरतावपि द्विपितृकस्य
पार्षणां दर्शितम् । तथा त्वन्यायेन भावभेदेऽपि ह्यसु-
प्रायणदत्तकस्य “पितरो यत्र पृच्छन्ते तत्र मातामहा-
धुम्” इत्यनेन प्राप्तमातामहस्याङ्गे जननीपितृणां प्रथमं
निर्देशस्ततः प्रतिग्रहीती या माता तत्पुत्राणाम् ।
शुद्धदत्तकस्य तु प्रतिग्रहीतृया एव मातुः पित्रादिपिण्ड-
दानं तस्य तन्मात्रस्वप्राकरत्वादिति । एवञ्च “स हि सन्ता-
नाय पूर्वेणमिति” हेतुवर्धनगदस्वरमात्रैकं पुत्रं दद्या-
दिति निषेधो ह्यसुप्रायणातिरिक्तविषयः सन्तान-
विक्षेपाभावादित्युक्तमेव ।

अथास्य सापिण्ड्यम् । जनककुले अवयवान्त्रये

प्रतिपक्षीरकुले च पिण्डव्ययेन त्रिपौरुषं यदाह ।
 काष्ठाजिनिः “यावन्तः पितृवर्गाः स्युस्तावद्भिदत्त-
 कादयः । प्रेतानां योजनं कुर्युः स्वकीयैः पितृभिः
 सह । द्वाभ्यां सहाय तत् पुत्राः पौत्राश्चैकेन तत्-
 समम् । चतुर्थं परुषे च्छेदं तस्मादेषा त्रिपौरुषीति” ।
 अस्यार्थः दत्तकादयः पुत्राः प्रेतानां प्रतिपक्षीत्वादीनां
 पितृणां सौरसत्वे दत्तकत्वे द्वाभ्यामुप्रायणस्य वा
 यावन्तः पितृवर्गाः त्रयः षट् वा तावद्भिः सह तेषां
 योजनं सपिण्डनं कुर्युः तत्र प्रतिपक्षीत्वादीना-
 मौरसत्वे तत्पितृपितामहप्रपितामहास्तयः, दत्त-
 कत्वे तत्प्रतिपक्षीत्वादीनामहप्रपितामहास्तयः, द्वाभ्या-
 मुप्रायणस्य तच्छानकाद्यास्तयः तत्प्रतिपक्षीत्वादयस्तय
 इति षट् । एवञ्च दत्तकस्य स्वकर्त्तृकं पार्ष्णे येषां देव-
 तास्यं स्वपुत्रकर्त्तृकं सपिण्डीकरणेऽपि तेषामेव तथात्वं
 भिति स्थापितम् । दत्तकस्य पुत्रास्तु दत्तकसपिण्डीकरणं
 तत्प्रतिपक्षीत्वा तत्पितृणां त्रयाणां मध्ये द्वाभ्याञ्च
 सह कुर्युः । एवञ्च दत्तकस्य पौत्रा दत्तकप्रतिपक्षी-
 तृभ्यां पहीतः पितृणां त्रयाणां मध्ये एकेन पहीतः
 पतेति यावत्तेन च समं सह तत् स्वपितृसपिण्डनं
 कुर्युः । चतुर्थपरुषे च्छेदमिति । यो यदा यत् स-
 पिण्डीकरोति स तत्पत्न्यादिभिस्त्रिभिरेव करोतीति
 चतुर्थं विरामः सिद्ध एवेति तदारम्भः “सिद्धे सत्या-
 रम्भो नियमाय” इति न्यायेन लेपनां लेपनिरासेन सा-
 पिण्डव्यवच्छेदार्थः । तदेवाह तस्मादेषेति । एषा
 सपिण्डता । तथाच “लेपभाजचतुर्थाद्याः पितृाद्याः
 पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डत्रं
 साप्तपौरुषमिति” मनुस्यपुराणोक्तसाप्तपौरुषसापिण्डत्रस्य
 सामान्यस्थानेन विशेषेण बाध एव । अतएव हारी-
 तेन “लेपिनस्त्रीन् वाचक्षाणः आ सप्तमादित्येके”
 इति पक्षान्तरमुपन्यस्तं सङ्गच्छते । तदेव संग्रहान्यतो-
 क्तम् “दत्तकानान्तु पुत्राणां सापिण्डत्रं स्यात्त्रिपौरु-
 षम् । जनकस्य कुले तद्वत्पहीत इति धारयेति” ।
 यदिदमभवत् त्रिपौरुषसापिण्डत्राभिधानं तत् द्वाभ्यामुप्रा-
 यणाभिप्रायेण, तस्य त्रिकद्वयेन सपिण्डनविधानात् ।
 शुद्धदत्तकस्य तु “गोत्ररिक्त्ये जनयितुर्न हरेद्भिन्नमः
 सुतः । गोत्ररिक्त्यानुगः पिण्डो व्यपैति दत्तः स्वधेति”
 प्रागुक्तमनुवचने पिण्डनिवृत्तिर्दर्शनात् प्रतिपक्षीतृकुल
 सापिण्डमिति । यस्तु दृढगोतमीयम् “सगोत्रेषु

कृता ये शुद्धदत्तक्रीतादयः सुताः । विधिना गोत्रतां
 यान्ति न सापिण्डत्रं विधीयते” । सगोत्रेषु मध्ये
 कृता अपि दत्तकादयो विधिनैव गोत्रं भजन्ते परन्तु
 तेषु सापिण्डत्रं नोत्पद्यते सगोत्रेऽपि सापिण्डत्रा-
 नुत्पत्तौ परगोत्रेषु सुतरां सापिण्डत्रानुत्पत्तिरिति ।
 तत्तु पुत्रान्तरवत् साप्तपौरुषसापिण्डत्रप्रसक्तौ निषेधकं
 सापिण्डत्रप्रयुक्तदशाहाशौचादिप्रतिषेधकम् वा न तु
 सामान्यतसापिण्डत्रनिषेधस्तत्रवचनज्जातात् ।

अथ दत्तकाशौचनिर्णयः । तत्र शुद्धदत्तकस्य
 जनककुले परस्परमशौचं नास्त्येव गोत्रपिण्डनिवृत्त्या
 अशौचनिवृत्तेरर्थसिद्धत्वात् द्वाभ्यामुप्रायणस्य तु
 उभयत्वैवाशौचमिति । ब्रह्मपुराणे “दत्तकस्य स्वय-
 न्दत्तः कृतिमः क्रीत एव च । अपवित्राश्च य
 पुत्रा भर्णीयाः सदैव ते । भिक्षुगोत्राः पृथक्
 पिण्डाः पृथग्वंशकराः स्मृताः । जनने मरणे चैव
 तत्रहाशौचस्य भागिनः” । पराशरः “भिक्षुगोत्रः
 सगोत्रो वा नीतः संस्कृत्य चेच्छया । जनने मरणे
 तस्य तत्रहाशौचं विधीयते” । तथा “शौरसं वर्जयित्वा
 च सर्वपर्येषु सर्वदा । चेतजादिषु पुत्रेषु जातेषु च
 मृतेषु च । अशौचन्तु निरात्रं स्यात् समानमिति
 निश्चयः” । सर्वदा उपनयनानन्तरमपि । अत्र सगोत्र-
 स्यापि विविना जनकगोत्रविच्छिन्तिपूर्वकपहीतगोत्र-
 प्राप्तावसगोत्रदत्तकाविशेषात् तत्रहाशौचमुक्तं युक्त-
 मय । तथा दत्तके अकृतोद्वाहे पश्चाज्जातस्यौरसस्य
 विवाहे न परिवदनदोषः न वा दत्तकस्याप्यजसोदरात्
 पूर्वं विवाहकरणेऽपि क्षतिः । ननु शुद्धदत्तकस्य
 जनककुले सापिण्डत्रविच्छेदस्य दर्शितत्वात् तत्र विवाहः
 प्रसज्येत प्रसज्येत च द्वाभ्यामुप्रायणस्यापि त्रिपौरुषा-
 नन्तरितकन्यासन्ततिपरम्परया विवाहः, मैवं “अस-
 पिण्डा च या मातृसगोत्रा च या पितृः । सा प्रसक्ता
 द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने” । मनुवचने चकारात्
 पितृसपिण्डा च इति पहीतमात्रगोत्रस्यापि दत्त-
 कस्य जनकस्यापि सपिण्डासगोत्रावर्जनाय पितृरिति
 पदोपादानात् । न च तथापि दत्तकस्य पितृरपि दत्त-
 कत्वे तन्निपुणानन्तरितकन्यासन्ततिर्विवाहः केन पार्यते
 पितृसापिण्डप्रसगोत्रत्वयोरभावादित्वात् वाक्यम् यतो
 विवाहे नैतत् सापिण्डप्रसपयुज्यते किन्तु सर्वसाधारणं
 परिभाषितं पितृपक्षे साप्तपौरुषं मातामहपक्षे प्राञ्च-

पौरुषञ्चेति न काव्यनुपपत्तिः । तत्प्रपञ्चस्तु तत्र तत्र दृश्य इति ।

अथ दत्तकविभागः । तत्र दृश्यति: “एक एवै रमः पुत्रः पित्रास्य वसुनः प्रभुः । शेषाणां मान्दगं-
स्यार्थं प्रदद्यात् प्रजीयन्म्” । शेषाणां ये तत्वंश-
भागित्वेन निपिडास्तेषाम् । आन्तर्गण्यं दद्यात् । प्रजो
वन भरणम् । तथा यमः “पुत्रास्तु द्वादश पोक्ता
सुनिभस्तत्त्वदर्शिभिः । तेषां षड्वन्मुदायादाः षड्दायाद-
वान्धवाः । स्वयमुपादितस्ते को द्वितीयः जेतव्यः कृतः ।
तृतीयः पुत्रिकापुत्रो जातिधर्मविदो विदुः । पौनर्भवश्च-
र्यस्तु कानीनः पञ्चमः स्मृतः । गृहे च गूढ उत्पन्नः प्रज्ञेते
पिण्डदायिनः । अपविद्धः सहोदृश दत्तः कृत्विम एव
च । क्रीतश्च पञ्चमः पुत्रो यद्योपभयते स्वयम् । इत्येते
सङ्कोत्पन्नाः षड्दायादवान्धवाः” नारदः । औरसः
जेतव्यश्चैव पुत्रिकापुत्र एव च । कानीनश्च सहोदृश
गूढोत्पन्नश्चैव च । पौनर्भोऽपविद्धश्च दत्तः क्रीतः
कृतस्तथा । स्वयं चोपागतः पुत्रा द्वादशैते प्रकीर्तिताः ।
तेषां षड्वन्मुदायादाः षड्दायादवान्धवाः । पूर्वः पर्वः
स्मृतो ज्येष्ठो जवन्यो यो य उत्तरः । क्रमादेते प्रव-
र्त्तन्ते स्मृते पितरि तज्जने । ज्वायसो ज्वायसोऽभावे
जवन्यो यो य व्याघ्रयात्” । पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरेषां
द्विणाहृत्यमित्यर्थः । औरसजेतव्यपुत्रिकापुत्रपौनर्भव-
कानीनगूढोत्पन्नसहोदृशदत्तकक्रीतस्वयमुपागतापविद्धयत्
कचनोत्पादितानभिधाय विष्णु “तेषां पूर्वः पूर्वः
अयान् स एव दायहरः स चान्यान् विभ्रवात्” । और-
सपुत्रिकापुत्रजेतव्यगूढकानीनपौनर्भवदत्तकक्रीतकृति-
मस्वयंदत्तसहोदृशपविद्धानभिधाय याज्ञवल्क्यः “पिण्ड-
दोऽंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः” मनुः “न
स्वातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः” तथा
“अयसः अयसोऽभावे यवीयान्दक्षमर्हति । बह्वयश्च नु
सदृशाः सर्वे रिक्थस्य भागिनः” । सदृशा गुणेन औरस-
त्वजेतव्यत्वाद्युपाधिना वा । अयस औरसादेः । यवीयान्
न्यूनः जेतजादित्यर्थः । तथा “औरसजेतव्यो पुत्रो
पितृरिक्थस्य भागिनो । दशापरे च क्रमशः पितृरि
कथांशभागिनः” । दश दत्तकादयः । हारीतः “स्व-
सुतुपादितः जेतव्यः पौनर्भवः कानीनः पुत्रिकापुत्रो
गूढोत्पन्नश्चेति बन्मुदायादाः, दत्तः क्रीतोऽपविद्धः
सहोदृजः स्वयमुपागतः सहस्रदृष्टे त्वबन्मुदायादाः” ।

मनुः “पुत्रान् द्वादश यानाह नृणां स्वायम्भुवो मनुः ।
तेषां षट् बन्मुदायादाः षड्दायादवान्धवाः । औरसः
जेतव्यश्चैव दत्तः कृत्विम एव च । गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च
दायादवान्धवास्तु षट् । कानीनश्च सहोदृश क्रीतः पौन-
र्भवस्तथा । स्वयंदत्तश्च सहोदृश षड्दायादवान्धवाः” ।
बोधायनः “औरसं पुत्रिकापुत्रं जेतव्यं दत्तक-
त्विसौ । गूढञ्चैवापविद्धञ्च रिक्थभाजः प्रचक्षते । कानी-
नश्च सहोदृश क्रीतं पौनर्भवं तथा । स्वयंदत्तं निषा-
दश्च गोत्रभाजः प्रचक्षते” । एतच्च कानीनादीनां गोत्र-
मात्रभागित्वकथनमौरसीनां मध्ये कस्यापि सम्भवेऽंश-
हरत्वप्रतिषेधार्थम् । सहोदृशदत्तकक्रीतस्वयमुपागताप-
विद्धसहोदृशपविद्धानभिधाय औरसादीन् परास्मृष्य पुनर्विशिष्टः
“यस्य तु सर्वेषां वण्णानां न कश्चित् दायदः स्यादेते तस्य
भागं हरेयुः” । औरसपुत्रिकापुत्रजेतव्यकानीनगूढोत्-
पन्नापविद्धसहोदृशपौनर्भवदत्तकस्वयमुपागतकक्रीतानभि-
धाय देवलः “एते द्वादश पुत्रास्तु सन्त्यर्थमुदाहृताः ।
आत्मजाः परजाश्चैव कव्या यादृक्किसास्तथा । तेषां
षड्वन्मुदायादाः पूर्वोऽन्ये पितुरेव षट् । विशेषश्चापि
पुत्राणामानुपूर्व्यं विशिष्यते । सर्वे हानौरसस्यैते पुत्रा
दायहराः स्मृताः । औरसे पुनस्तत्त्वे तेषु ज्येष्ठः न
पितृते । तेषां सवर्णां ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिनः ।
हीनास्तुपञ्जीवेयुर्थांसास्कादनसम्भृताः” कात्यायनः,
“उत्पत्ते त्वौरसे पुत्रे तृतीयांशहराः स्मृताः । सवर्णा
असवर्णास्तु यासांकादनभागिनः” । चतुर्थ्यांशहराः
स्मृता इति द्वितीयचरणे कश्चित् पाठः । विशिष्टः,
“तस्मिन्नेत् प्रतिगृहीते औरस उत्पद्यते स चतुर्थं
भागभागी यदि नाभ्युदयिकेषु प्रयुक्तं स्यात्” । स प्रति-
गृहीतपुत्रः आभ्युदयिकेषु यज्ञादिषु यदि औरसेन
प्रयुक्तं न स्यात् प्रभूतं धनमिति शेषः । अत्र नानाविध-
सुनिश्चनानां परस्परविरोधपरिहार्यमेवं व्याख्यायते
दृश्यतिवचने औरसमात्रस्य धनभागित्वकथनमन्येषां
भरणमात्रकथनञ्च असमर्थजेतव्यदत्तकादिविषयं, देवलका-
त्यायनवचनैकवाक्यत्वात् । नारदादिवचनेषु च और-
साद्यभावे जेतव्यदत्तकादीनामृक्थपक्षवर्षाधिरपि सर्व-
धनग्रहणविषयः । अतश्च दत्तकग्रहणानन्तरमौरसीत्-
पत्तौ तदौरसचतुर्थ्यांशविधिविशिष्टो दत्तकविषये श्रेयः ।
तथा देवलकात्यायनवचने तृतीयांशग्रहणविधिरत्यु-
क्तगुणदत्तकविषयो वाक्यः । “उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो

यस्य हि दक्षिणः । स हरेतेव तद्विषयं संप्राप्नोऽप्यन्य-
 गोक्तः” इति मनुवचनैकवाक्यत्वात् । गुणैः जातिविद्या-
 चारैः । “समयधनभोक्ता स्यादौरसोऽपि जनस्यजः ।
 त्विभागं ज्ञेयजो मुहुक्ते चतुर्थं पुत्रिकासुतः” इति ब्रह्म-
 पुराणदर्शनात् । ज्ञेयजविषय इत्यन्ये । तथा केनापि
 सुनिभा दत्तकस्य बन्धुदायादत्वमन्येन चादायादत्वमुक्तम्
 तत् गुणधदगुणवद्भेदेन समधेयम् । पितुरिव बन्धूनां स-
 पिण्डानामपि दायहरत्वाद्वन्धुदायादत्वं पितृमातृदा-
 यहरत्वात् बन्धुदायादत्वम् “तेषां षड्वन्धुदायादाः
 पूर्वोऽन्ये पितुरेव षट्” इत्यत्र पितुरेवंत्येवकारप्रवणत्वात् ।
 एवं दत्तकस्य धनग्रहणादौ सुनिभेदेन पूर्वापरोक्तवैषम्यं
 गुणागुणविभेकेनापास्तम् । एतेनौरसस्य भ्रातृदिधने
 येनैव भ्रातृत्वादिना संबन्धेनाधिकारित्वं तादृशेनैव
 सम्बन्धेन तादृशदत्तकस्यापि यथासम्भवसूचितंशभाग-
 त्वमवधेयम् । एवं धनिनः पुत्रान्नरसत्त्वे स्तपितृकस्य
 दत्तकपौत्रस्यापि दत्तोचितंशभागित्वं तदसत्त्वे
 सर्वहरत्वमपीति । न च पौत्रस्य स्वपितृयोग्यांश-
 भागित्वनियमात् दत्तकस्य ग्रहीतः पितृमातृहौरसत्वे
 तादृशपितृव्यतुल्यस्यैवांशस्य तद्योग्यत्वादुदत्तकपौत्रः पितृ-
 व्यतुल्यमेवांशं लभतामिति वाच्यं पुत्रस्य दत्तकत्वे
 चतुर्थांशः पौत्रस्य तु तथात्वे समानांश इति
 वैषम्यात् । ततश्च स्वसमानरूपस्य पितृयादृशांशः शास्त्र-
 सिद्धस्तस्यैव स्वपितृयोग्यांशतेति यथोक्तमेव साधु । एवं
 गीतिः प्रपौत्रेऽप्यनुसर्त्तव्येति । ननु ज्ञेयजदत्तकादीनां
 सामान्यधनाधिकारित्वेऽपि राज्येऽनधिकारः श्रूयते ।
 यथा ‘चौरसः ज्ञेयजस्यैव दत्तः कृत्विम एव च ।
 गूढोत्पन्नोऽपि ब्रह्म भागार्हस्तनया इमे । कानीनश्च
 सहोदश्च क्रांतः पौनर्भवस्तथा । स्वयंदत्तश्च दासश्च प्र-
 ङ्गिमे पुत्रपांशुलाः । अभावे पूर्वपूर्वेषां परान् समभि-
 प्रेक्षेत् । पौनर्भवं स्वयंदत्तं दासं राज्ये न योजयेत्’ ।
 तथा “न ज्ञेयजादींस्तनयान् राजा राज्येऽभिप्रेक्षेत् ।
 पितृणां साधयेत्तन्मौरसे तनये सतीति” उच्यते ।
 शास्त्रान्तरसङ्गावे विशेषशास्त्रस्य सामान्यपरत्वमेव ला-
 च्यतात् । अतएव पूर्वपूर्वाभावे परपराधिकारबोधकं
 हि पूर्ववाक्यं प्रायुक्तनारदादिवचनैकवाक्यतया समय-
 राज्ञमेव विषयीकरोति परवचनञ्च सत्यौरसे ज्ञेयजदत्त-
 कादीनां समानांशनिषेधकम् असर्वज्ञज्ञेयजदत्तकादिविषयं
 य । अन्यथा वाक्यभेदे गौरवम् । तत्स्वीकारेऽपि नानेन

वचनेन ज्ञेयजदत्तकादीनां सत्यौरसे स्वस्योचितांशो नि-
 पिध्यते किन्त्वौरससत्त्वे तेषामभिप्रेकं निषिध्यौरसस्य
 राज्येऽभिप्रेको विधीयते तथा च ज्ञेयजदत्तकादयः
 सामान्यशास्त्रप्राप्तिभंगं लभन्त एव तत्सङ्कोचकाभावात् ।
 न चेतदेव वचनं बाधकं भिन्नविषयत्वात् । अतएव “भा-
 गार्हस्तनया इमे” इत्यनेन पूर्ववचने भागार्हत्वं स्पष्टी-
 कृतम् । राज्यातिरिक्तस्य भाग इति न शक्यते यक्तुं
 राज्यस्यैव तत्त्वोपस्थितत्वात् पौनर्भवादीनान्तु पूर्वपूर्वाभा-
 वेऽपि राज्यनियोजनाभावः पृथगभिधानसामर्थ्यादिति ।
 एतावता प्रवचनेनाभिहितोऽयं ज्ञेयजदत्तकादीनामौ-
 रसेन सह विभागप्रकारः स तु शूद्रस्य न सम्भवति तस्य
 तु “दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतो भवेत् ।
 सोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्मो व्यवस्थितः” इति मनुवचनेन
 “जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽंशहरो भवेत् । स्मृते
 पितरि कुर्यात्संभ्रातरस्त्वर्द्धभागिनम् । अन्ध्रातृको ह-
 रेत् सर्वं दुहितृणां सुतादृतं” इति याज्ञवल्क्यीयेन च
 दासीपुत्रस्याथौरसेन समांशाभिधानेन पितुरनन्तरं
 भ्रातरादितस्य तस्यैव दौहित्रेण सह विभागदर्शनेन
 दण्डायपायितः सति पितरि ज्ञेयजदत्तकादीनामौरसेन
 समांशः कसति तु तदङ्गीशः । अन्यथा यत्र च ज्ञेयज-
 दत्तकादीनामौरसचतुर्थांशित्वं तत्र तदपेक्षया अत्यन्त-
 विप्रकृष्टस्य दासीपुत्रस्यौरससमांशित्वमिति सहद्वैषम्यं
 स्यात् । एवं सत्सु ज्ञेयजादिषु सत्यौरस पत्नीकन्ययोर्दौ-
 हित्राधिकारे कृत्राधिकारविधवाधार्पात्तः । तेन दौहि-
 त्वपर्यन्ताधिकारिष्टङ्गलायां तदेकतमे सत्यपि न दासी-
 पुत्रस्य सर्वहरत्वं किन्तु तत्समांशः । अतएव “दत्तपुत्रे
 यथा जाते कदाचिच्चौरसो भवेत् । पितृवित्तस्य सर्वस्य
 भवेतां समभागिनौ” इत्यपि वचनं शूद्रविषय एव यो-
 जनियम् । तथा “शूद्रस्य तु सर्वणैव नान्या भार्योपदि-
 शते । तस्यां जाताः समांशाः स्युर्यदि पुत्रगतं भवेत्”
 इत्यत्र वचने शूद्राणां भार्योत्पन्नानां सर्वेषां समांशमभि-
 धाय पुनर्यादं पुत्रगतम् इत्यनेन पुत्रान्तराणामपि
 समांशता प्रतिपादिता । चौरसमात्रपरत्वे पूर्वणैतत्-
 प्राप्ता पुनरेतदभिधानं व्यर्थं स्यात् । द्वास्तुष्टयायणदत्त-
 कस्य तु जनकप्रतिग्रहीलोहभयोरपुत्रत्वे सर्वरिक्त्य-
 हरत्वं सत्यौरसे गृहीतस्य तु नांशहरत्वं ग्रहणा-
 नन्तरमौरसोत्पत्तौ तु जनकधने तदौरसार्हहरत्वं
 ग्रहीतुरसाधारणदत्तकस्य यादृशोऽंशः शास्त्रीयः तदङ्ग-

हरत्वञ्चेति । यदाह प्रवराध्यायः । “यद्येषां स्वासु भार्यासु अपत्यं न स्यात् तदा रिक्थं हरेयुरिति” । तथा नारदः “ह्यसपुत्रायणका ददुर्द्वाभ्यां पिण्डोदके प्रथक् । रिक्थादूर्द्वां गमादयुर्वीजिजो त्रिकयोस्तथा” । याजुषे-
त्रिकपदयोजनकप्रतिपहीतुभयोपलक्षकत्वं प्रागेवाभि-
हितम् ।

अथान्वपङ्कप्रभृतिपुत्राणां धनानधिकारितया तदौ-
रसम्भोजयोरेव पितामहधनभागित्वस्युत्तेन तदुत्तरी-
तदत्तकपुत्रादेः पितामहधननाधिकारः । किन्तु भरणमात्रम्
अन्वादिभार्याणां भरणविधानेन तद्वरणस्य दण्डापपा-
यितत्वात् । तथा हि, “अन्वपङ्कूदीनमधिकारिपुत्रा-
नामधायान् “औरसाः जेतृजास्त्रिषां निर्दोषा भाग-
हारिणः । अपुत्रा योपितश्चैषां भर्त्तव्याः साधुवृत्तयः ।
सुताश्चैषां प्रभर्त्तव्या यावत् भर्त्तुयात् कृता” याज्ञ० एवं
यज्ञानन्तरस्यचौरसेन सच्च दत्तकस्य विभागदर्शनात्
सत्यौरसे गृहीतस्यापि नांशभागित्वमिति । तथा विधा-
नं विना परिगृहीतस्यापि नांशभागित्वमित्याह
“तस्मिन् जाते सुते दत्ते न कृते च विधानके । तत् स्वं
तस्यैव वित्तस्य यः स्वाभी पितरञ्जमा” । तथा मनुः “अ-
विधाय विधानं यः परिगृह्णाति पुत्रकम् । विवाह-
विधिभाजं तं न कुर्यात् धनभाजनम्” इति । अन्य-
जातीयदत्तकस्यापि नांशभागित्वमित्याह “यदि स्यादन्य-
जातीयो गृहीतोऽपि सुतः कश्चित् । अंशभाजं न तं
कुर्यात् शौनकस्य मतं हि तत्” ।

दत्तकमीमांशोक्तो विशेषो दिङ्मात्रमलोदाहृत्यते ।

“पुत्रानुमत्या पुत्रवतोऽपि पुत्रस्य ह्ये अधिकारः । यज्ञः
पिता संजानीते तस्मिंस्तिष्ठामहे ययम् । पुत्रस्तात्
सर्वे कर्माहे त्वामन्वञ्चो ययं अ जीति” श्रौतलिङ्गात् ।

“अपुत्रो येति पुंस्त्वं विवक्षितं स्त्रियाहोमप्रति-
पक्षमन्वानधिकारेण तदुत्तरीयानधिकारः इति वाच-
स्पतिमत तदुत्तरीयत्वा ब्राह्मणादिद्वारा होममन्त्रपाठेन
भर्त्तुञ्जया तासामन्त्रधिकारः इति” व्ययस्यापितम् ।
“एकत्वविवक्षया ह्यभ्यां त्रिभिर्वा एकः पुत्रो न पहीतुं
शक्यते ह्यसपुत्रायणविधिव अनकपरिपहीतद्वयविषयकः
न प्रतिपहीतद्वयविषयक इत्यविरोधः” इति । अत-
श्चन्द्रिकासतात् वैचक्षण्यम् । सोदरभ्रातृपुत्रस्य पुत्री-
करणे बहूनामपि मिलितानां युगपदेवाधिकारः ।
“तद्वं निर्गन्धितोऽर्धः । सप्तानगोत्रः सपिण्डो मुख्यः

तदभावेऽसप्तानगोत्रः सपिण्डः । यद्यसप्तानगोत्रः स-
पिण्डः सप्तानगोत्रोऽसपिण्डश्चेत्युभार्वापि तत्त्वकचौ एवै-
कविशेषणराहित्यादुभयोक्तव्यापि गोत्रपर्यन्तकपुरुषात्
सापिण्डप्रशक्तकपुरुषस्य सच्चिहितत्वेनाभ्यर्हितत्वं तेन
चासप्तानगोत्रोऽपि सपिण्ड एव स्यादगोत्रो मातामहकुलीनः
सर्वथा सपिण्डाभावेऽसपिण्डस्तत्रापि सप्तानगोत्रकः स्या-
च्चतुर्द्वास्तप्तानगोत्रः प्रत्यासन्नः । तस्याभावे असप्तानगोत्रकः
सप्तानगोत्र ऐकविंशात् । तस्याप्यभावे असप्तानगोत्रोऽसपिण्ड-
श्चेति तदाह शाकलः “सपिण्डापत्यकश्चैव सप्तानगोत्र-
मथापि वा । अपुत्रको द्विजो यस्मात् पुत्रस्य परि-
कल्पयेत् । सप्तानगोत्राभावे पालयेदन्यगोत्रजम्”
इति । सप्तानगोत्र इत्यनेन सोदकसप्तानगोत्रौ गृह्यते । अत्र
च पूर्वपक्षस्य प्रत्यासन्नप्रतिशयेन निर्देश इति तदेवाह
वशिष्ठोऽपि “यदूरबान्धवं बन्धुसन्निकृष्टमेव प्रति-
गृह्णीयात्” इति । अस्यार्थः यदूरबान्धवो बान्धव-
श्चेत्यदूरबान्धवः सच्चिहितः सपिण्ड इत्यर्थः । सच्चि-
ध्यश्च द्विधा सप्तानगोत्रतया स्वल्पपुरुषान्तरेण च भवति ।
तत्र सप्तानगोत्रः स्वल्पपुरुषान्तरः सपिण्डो मुख्यस्तदभावे
बहुपुरुषान्तरोऽपि सप्तानगोत्रः सपिण्डः । तदभावे असप्तान-
गोत्रः सपिण्डस्तस्याप्यभावे बन्धुसन्निकृष्टः सपिण्डः
बन्धूनां सपिण्डानां सन्निकृष्टः सपिण्डः स्वस्यासपिण्डः
सोदक इत्यर्थः पर्यवस्यति । तत्रापि सच्चिदो द्वि-
विधः सप्तानगोत्रतया स्वल्पपुरुषान्तरेण च । स्वस्यासपि-
ण्डोऽपि स्वसप्तानगोत्रः स्वल्पपुरुषान्तरः सपिण्डानां स-
पिण्डो मुख्यस्तदभावे बहुपुरुषान्तरोऽपि सप्तानगोत्रः स-
पिण्डसपिण्डः सोदक इति यावत् । सपिण्डसोदकास-
म्भवे सप्तानगोत्र ऐकविंशात् स्याद्यः । “तदभावेऽसप्तान-
गोत्रोऽसपिण्डोऽपि स्याद्यः । “तदभावेऽसपिण्डो वेति” शौ-
नकोयात् “सन्तेहे चोत्तमे दूरबान्धवं ब्रूहमिव स्थाप-
येत्” इति वशिष्ठलिङ्गाच्च । “दूरे बान्धवा यस्यासौ
दूरबान्धवः गोत्रसापिण्डाभ्यामसच्चिहित इत्यर्थः । स-
न्तेहोऽत्र कुलगीनादिप्रिययः । स चासपिण्डोऽम-
गोत्रे च भवतीति सोऽप्यनुज्ञायते” ।
सप्तानगोत्रसपिण्डेण भ्रातृपुत्र एव पुत्रीकार्यं इत्युक्तं यथा
“तत्र सोदरभ्रातृपुत्र एव पुत्रीकार्यं इत्याह मनुः ।
“भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् । सर्वे
ते तेनपुत्रेण पुत्रिणो मनुस्मरवीत्” इति । अत्र भ्रा-
तृणां प्रतिपहीतत्वप्रतिपादनात् स्यात्त्वाभावोऽवगम्यते ।

एकजातानामित्यनेनैकेन पिता एकस्यां मातरि जातानामेव
प्रजातृत्वं न भिक्षोदराणां भिक्षपितृकाणां वेति गम्यते ।
आतृणांमिति पुंस्त्वनिर्देशात् पदद्वयोपादानसामर्थ्याच्च
खोदराणां आतृभगिनीनामपि परस्परपुत्रपुत्रीत्व-
त्वाभावेऽवगम्यते । तदाह वृद्धगौतमः “ब्राह्मणादि-
तये नाम्नि भागिनेयः सुतः कश्चिदिति” भागिनेयपदं
भ्रातृपुत्रस्याप्युपलक्षणम् तेन भगिन्या भ्रातृपुत्रो न
प्राहुरित्यर्थः सिद्धयति” ।

एकपुत्रेण पुत्रदानस्य निषेधेन प्रतिग्रहोऽपि
निषिद्धः यथोक्तं तत्रैव ।

“एक एव पुत्रो यस्येति एकपुत्रः तेन तत्पुत्र-
दानं न कार्यम् “न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृहणीया-
द्देति” वशिष्ठशरणात् । अत्र स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्व-
त्वापादनस्य दानपदार्थत्वात् परस्वत्वापादनस्य च
परप्रतिग्रहं विनानुपत्तेस्तमयाच्चिपति तेन प्रतिग्रह-
निषेधोऽपि अनेनैव सिद्धयति । अतएव वशिष्ठः “न
त्वेवैकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृहणीयाद्देति” उक्त्वा तत्र हेतु-
माह “स हि सन्तानाय पूर्वेषामिति” सन्तानार्थत्वाभि-
धानेनैकस्य दाने सन्तानविच्छिन्निप्रत्यवायो बोधितः । स
च दातृप्रतिग्रहीतोरुभयोरपि उभयमेवेत्यर्थः” ।

मातापितोरुभ्यो पितृनिर्मेद्यतया स्त्रियास्तु भर्त्तृ-
सुजापेक्षतया मुख्यगौणाधिकारौ ततोक्तौ यथा

“बहुपुत्रेणेति पुंस्त्ववचनात् स्त्रियाः पुत्रदान-
प्रतिषेधः । “न स्त्री पुत्रं दद्यात्” नैरपेक्ष्यश्रवणात्
भर्त्तृनुज्ञाने तस्या अव्यवहारः । तथा च वशिष्ठः
“अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः” इति । यत्तु “दद्यान्माता
पिता यं वा” इति यच्च “माता पिता वा दद्या-
न्नामिति” मातुः पितृसमकक्षतयाभिधानं तदपि
भर्त्तृनुज्ञानविषयमेव । न चैवं विधयाया आपद्यपि
पुत्रदानं न स्यात् भर्त्तृनुज्ञानासम्भवात् परित्यक्त्यर्थात्
वाच्यम् । मानवीयलिङ्गदर्शनेन तयाकल्पनात् नैरपेक्ष्यक-
त्वश्रवणाच्च स्त्रीनिरपेक्षस्यैकस्यापि भर्तृदानाधिकारः ।
“दद्यात् माता पिता यं वा” । “माता पिता वा
दद्यान्नामिति” मातृनिरपेक्षैकपितृनिर्देशात्, बीजस्य प्रा-
धान्यात् “अयोनिजा अपि पुत्रादृश्यन्” इति वौधाय-
नीयहेतुदर्शनाच्च । भारतेऽपि “माता भस्त्रा पितुः पुत्रो
नेन जातः स एव हि” इति । सुतिरपि “आत्मा नै-
व जयति पुत्रं” इति । मानवे दद्यात्तानिष्ठमयकर्तृकता-

श्रवणाच्चोभयाधिकारो मुख्यः । अतएव वशिष्ठः “पु-
त्रयोषितसम्भवः पुत्रो मातापितृनिर्मितकस्तस्य प्रदान-
विक्रयपरित्यागेऽपि मातापितरौ प्रभवतः” इति । वौधाय-
नोऽपि “मातापितरौरेव संसर्गस्याख्यात्” इति । अतएव
“माता पिता वा दद्यान्नामिति” मनूना मातृभर्त्तृनुज्ञान-
सामेक्षत्वात् जघन्यत्वं स्त्रानुज्ञाननैरपेक्ष्यात् पितृमध्यम-
त्वं जनकतासाध्यात् उभयोर्मुख्यत्वमभिप्रेत्य पूर्वपूर्वाश्र-
यसादुत्तरोत्तरमभिहितम् । न चेदमेकमेव वाक्यं द्विवच-
नान्तैकक्रियाश्रवणादिति वाच्यम् मध्ये विकल्पासङ्गतः
तस्मात् कल्पतयमेव । अतएव योगीश्वरः “दद्यान्माता
पिता यं वा” इति प्रत्येकमेकवचनानामेव क्रियापदद्वया-
जहार । तत्रापि निर्मितमाह प्रयत्नत इति । प्रकटो
यत्रो यस्मिन् कालेऽसौ प्रयत्नं आपत्कालतो न चापत्काल
एव पुत्रदानं नान्यथेत्यर्थः” ।

पञ्चवर्षातीतस्यनयाहता ततोक्ता यथा

“कालिकापुं दत्ताद्या अपि तनया निजगोत्रेण
संस्कृताः । आयाजि पुत्रतां सस्यगन्धीजसमुद्भवाः ।
पितृगोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते । आचू-
डानं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः । चूडाद्या
यादि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः । दत्ताद्या-
स्सनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते । ऊर्ध्वन्तु
पञ्चमादृषात् न दत्ताद्याः सुता नृप ! । गृहीत्वा पञ्च-
वर्षीयं पुत्रेष्टं प्रथमसुरेत् । पौनर्भवन्तु तनयं जात-
मात्रं समानयेत् । कृत्वा पौनर्भवष्टोमं जातमात्रस्य
तस्य वै । सर्वास्तु कुर्यात् संस्कारान् जातकर्मादि-
कान् नरः । कृते पौनर्भवष्टोमे ततः पौनर्भवः सुतः
इति” । अन्यबीजसमुद्भवा अपि दत्ताद्यास्सनया
निजगोत्रेण प्रतिग्रहीत्वा स्वगोत्रेण सस्यक् स्वस्त्रो-
क्ताविधिना जातकर्मादिभिः संस्कृताश्चेत् तदैव प्रति-
ग्रहीतः पुत्रतां प्राप्नुवन्ति नान्यथेत्यर्थः । तदाह
वशिष्ठः “अन्यशाखोद्भवा दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः ।
स्वगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स स्वशाखभागिति” दत्ताद्या
इत्यादिपदेन कृतिमादीनां ग्रहणम् । औरसः क्षेत्तृज-
स्यैव दत्तः कृतिम एव च । गृहीतोपस्रोऽपर्विद्ध
भागाहोस्तनया इमे । कानीनश्च सहोदृश् क्रीतः
पौनर्भवस्तथा । स्वयन्दत्तश्च दासश्च पङ्क्तिमे पुत्रपांशुलाः ।
अभावं पूर्वपूर्वपां परान् समभिषेचयेत् । पौनर्भव स्व-
न्दत्तं दासं राज्ये न योजयेदिति” पूर्वोपक्रमात्

योऽयं पौनर्भावादीनां राज्यनियोजनाभावः स सौरस-
त्यतिरिक्ताभाव एव “सभावे पूर्वपूर्वेषामित्यसौवानेनापवा-
दात् सौरसे त्वा राज्याभावस्य न क्षेत्रादीन्तनयान्
राजा राज्येऽभिषेचयेत् । पितृणां साधवेऽनित्यमौरसे तनये
सतीत्यनेन” प्रागेवाभिधानात् । सौरसे क्षेत्रादीन्
राज्ये नैवाभिषेचयेत् पितृणां मित्यं आह्वादि च
नैव साधवेत् न कारयेदित्यर्थः । गोत्रेणेति यद्यपि जात-
कर्मादीनां साक्षाद्गोत्रस्य करणता न श्रूयते तथापि
तदङ्गभूते वृद्ध्याहो तत्सम्बन्धावश्यम्भावात् प्रधानेऽपि
तत्सम्बन्ध इति । चूडादिषु साक्षादेव तत्सम्बन्धः ।
“शिव्या अपि च कर्त्तव्याः कुमारस्यार्पसङ्गुर्येति”
करणत् । संस्कारैः पुत्रत्वमित्युक्तम् तानेवाभ्यव्य-
तिरेक्यामाह पितृमोत्रेणेति । यः पुत्रः स्याच्चूडान्तं
चूडान्तैः संस्कारैः पितृजनकस्य गोत्रेण संस्कृतः
सोऽन्यतोऽन्यस्य पुत्रतां न याति । अयमत्राभिमुखः ।
कृतचूडस्य परिग्रहीतुः पुत्रताभावाप्रतिपादनम् असाधा-
रणपुत्रतां विषयीकरोतीत्यवश्यं वाच्यम् । अन्यथा गृ-
हीत्वा पञ्चवर्षीयमनेन कृतचूडस्यापि परिग्रहीतुपुत्र-
ताप्रतिपादनविरोधात् । गृहीत्येत्यस्य च कृतचूडविषय-
त्वावश्यम्भावः स्पष्टमिष्यते ततश्च चूडान्तसंस्कृतस्य परिग्रहे
ह्यसाम्प्रदायिकता भवति गोत्रद्वयेन संस्कृतत्वात् तस्य
च फलं गोत्रद्वयसम्बन्ध इत्यप्ये वक्ष्यते । अनेन जात-
कर्मादीनां चूडान्तानां संस्काराणां पुत्रताहेतुत्वमुक्तम् ।
आचूडमिति वक्तव्ये यदन्त्यग्रहणं तदकृतापेक्षमसङ्ग-
शिवस्य पुत्रीकरणाभ्यनुज्ञानार्थं प्रधानमिष्यत्या पुत्र-
ताहेत्वात् चूडाद्या इति वक्ष्यमाणत्वाच्च । अकृतजातक-
र्माद्यसम्भवे कथमित्यत आह चूडाद्या यदीति । यदि
चूडाद्याः संस्कारा निजगोत्रेण प्रतिग्रहीतृगोत्रेण
कृता वैशङ्कोऽवधारणे तदैव दत्ताद्यास्तनयाः स्युर-
न्यथा ते दासा उच्यन्ते इति । चूडा आद्या येषां
ते तथेति न तु चूडाया आद्या इति पूर्वेण पौन-
रुक्तप्रापातात् । अनेन जातकर्माद्यव्यपशमानानां
जनकगोत्रेणानुष्ठानेऽपि न विरोधः । तथा च अकृत-
जातकर्मादिर्बुद्धिः अकृतचूडोऽनुकल्प इति सिद्धयति ।
दत्ताद्या इत्यादिपदेन कृतिमादिष्वङ्गमित्युक्तमेव तथा-
पि संस्कारैरेव पुत्रत्वं न परिग्रहमात्रेण अन्यथा
दास उच्यत इति विपक्षबाधकात् । अन्यथा चूडाद्य-
करणे कृतचूडादिपरिग्रहे वा दासता भवति न तु

पुत्रत्वमित्यर्थः अस्य पुत्रत्वस्य यूपत्वादिवत् संस्का-
रजन्यत्वात् । असंस्कृतः पुत्रोक्त्यर्थ इति स्थितम्
तत्राध्यपेक्षायामाह ऊर्ध्वमिति । असंस्कृतोऽपि
पञ्चमाहूर्ध्वं न स्यात्तः कालाभावेन पुत्रत्वात्तुपपत्तेः ।
अनेन पञ्चैव वर्षाणि पुत्रपरिग्रहकाला इत्युक्तं
भवति तद्वृत्तिरेकेणाभिधानन्तु पञ्चमानन्तरं गौणोऽपि
कालो नास्तीति प्रतिपादनाय । अन्यथा “स्वका-
लादुत्तरः कालो गौणः सर्वः प्रकीर्त्तितः” इति न्यायेन
पञ्चमानन्तरस्य गौणकालत्वापत्तिः । ततश्च जनन-
भारभ्यातृतीयवर्षं, तत्रापि तृतीयवर्षस्य मुख्यकालता
ऊर्ध्वन्तु पञ्चमाहर्षादित्युपसंहारे वर्षत्रयस्याह अत्रापि
चूडागच्छस्य तृतीयवर्षपरतैवाभिप्रेतेति गम्यते । अन्यथा
उपनीतसहभावपक्षे अष्टमवर्षस्याकृतचूडस्य परिग्रहा-
पत्तिः । नचेष्टापत्तिः “ऊर्ध्वन्तु पञ्चमाहर्षादित्यनेन
विरोधात्” । तस्मादाचूडान्तमित्यत्र चूडागच्छस्य तृती-
यवर्षपर एव युक्तः तृतीयमानन्तरभापञ्चमं गौणः ऊर्ध्वन्तु
गौणोऽपि नेति स्थितम् ।

“यत्तु कात्यायनस्मरणम् । विक्रयञ्चैव दानञ्च न
नेयाः स्युरनिच्छवः” । दाराः पुत्राश्च” इत्यनिच्छूनां
दानादिनिषेधः सोऽपि पञ्चवर्षिकस्यैव नाधिकस्येति
व्याख्येयम् । यच्च “सदृशन्तु प्रकृत्यात् यमिति” वाक्ये
गुणदोषविचक्षणमिति पाठमभिप्रेत्य विचक्षणं न तु
बालमिति सर्वज्ञेन व्याख्यातम् तदपि पञ्चवर्षिकमेव ।
विचक्षणं चातुर्यविशेषेण न तु बालम् “बाल आ घोड-
शाहर्षात्” इति लक्षणविशिष्टं न कुर्यादित्यर्थ इति
व्याख्येयम् । तच्च संस्कृताभावे कथमिति आह
ग्रहीत्येति । पञ्चवर्षीयं चूडान्तसंस्कारसंस्कृतमित्यर्थः ।
ननु कथं तस्य ग्रहणं दासताभिधानादित्यत आह
पुत्रेष्टमिति । अयमत्राभिमुखः “अग्रज्ये पुत्रवते
पुरोडाशसटाकपालं निर्वपेदिन्द्राय पुत्रिणे पुरोडा-
शसकादशकपालं प्रजाकामोऽग्निरेवासौ प्रजां प्रजन-
यति वृद्धामिन्द्रः प्रयच्छतीति” वाक्ये प्रजाफलकत्वमिष्टेः
श्रूयते तत् यत्रातुत्यत्रा प्रजा तत् तदुत्पत्तिरेव
भाव्यः यत्र तत्पक्षा परिगृह्यते तत्रोत्पत्तेरभावात्तस्याः
प्रजात्वमेव भाव्यमिति कल्प्यते प्रकृतविध्यन्यथानुप-
पत्तेः । तच्च दासत्वापनोदनमृते न सम्भवतीति
तदपनोदोऽव्यवश्यमभ्युपेयः । अन्यथा प्रजात्वमात्रसम्भवा-
कत्वे पुत्रपरिग्रहमात्रे साह । यदि च संस्कारै-

रेव तत् पुत्रत्वोत्पत्तेर्न तदपेक्षेति तर्हि प्रकृतेऽपि
तत्त्वं प्रथमपदेनात् तत्सूचनात् । “सर्वान् कुर्व्यात्
संस्कारान् जातकन्यादिकाञ्चरः” इत्यन्तेऽभिधानाच्च ।
तस्मात् पुत्रेऽप्या पूर्वसंस्कारायुक्तदासत्वापनोदपूर्व-
कप्रजात्वसम्पादनात् संस्कृतोऽपि परिग्रहा इति
स्थितम् । यद्येवं तर्हि संस्कृतमित्येव वाच्यम् किं पञ्च-
वर्षीयपदोपादानेनेति चेन्नैवम् पञ्चवर्षीयस्यैवेति
नियमार्थत्वात् नियमसाक्षरपञ्चपूर्वकब्रह्मयज्ञसफ-
लकोपनयनप्राप्त्यर्थः । नचायक्षयमः पूर्ववाक्येनैव
सिद्ध इति वाच्यम् तस्याकृतसंस्कारावधिसमर्पकत्वेन
प्रकृतत्वाभावे परिगृहीतत्वात् । प्रथममिति संस्कारेभ्यः
प्रागित्यर्थः । ननु परिग्रहहोमादेव प्रागिति कुतो
नेष्टृते, गृहीत्वेति साक्षाद्या पञ्चवर्षावनायाः
क्लामत्येन पूर्वकालतावगमात् । पुत्रेऽप्या पूर्वसंस्का-
रापनोदेन संस्कारान्तरावगमप्राप्तेऽप्युच्यते ।
पुत्रत्वायावद्विहितस्यार्थज्ञानेनैवोक्तो यथा

“पुत्रत्वाया पुत्रसादृश्यं तच्च नियोगादिना स्वयसु-
त्पादनयोग्यत्वम् यथा आहसपिण्डसगोत्रादिपुत्रस्य,
नचासम्बन्धिनि नियोगासम्भवः “वीजार्थं ब्राह्मणः कश्चि-
द्वेनोपनिबन्ध्यतामिति” स्वरूपेन निमित्तणसम्भवात् ।
ततश्चाहसपितृव्यमातृलदौहित्यभागेनेयादीनां निरासः
पुत्रसादृश्याभावात् । एतदेवाभिप्रेत्योक्तमपि तेनैव “दौ-
हित्यो भागिनेयश्च शूद्राणां विहितः सुतः । ब्राह्मणादि-
त्वये भास्ति भागिनेयः सुतः कश्चिदिति” । अत्रापि
भागिनेयपदं पुत्रसादृश्यानां सर्वेषामुपलक्षणं विरुद्ध-
सम्बन्धस्य समानत्वात् । विरुद्धसम्बन्धस्य नियोगादिना
स्वयसुत्पादनयोग्यत्वम् । यथा विरुद्धसम्बन्धो विवाह-
गृह्यपरिणिष्टे च वर्जितः । “दम्पत्योर्मिथः पितृमातृ-
व्याख्ये विवाहो विरुद्धसम्बन्धो यथा भार्यास्वसुर्द्विजा
पितृव्यपत्नीस्वसा चेति” । अथार्थः यत् दम्पत्योर्बध्-
वरयोः पितृमातृसाख्यं बध्वा वरः पितृस्थानीयो भवति
वरस्य वा बध्ममातृस्थानीया भवति तादृशो विवाहो
विरुद्धसम्बन्धः तत्र यथाक्रमसुदाञ्चरणद्वयं भार्यास्वसु-
र्द्विजा श्यालिकापुत्री पितृव्यपत्नीस्वसा पितृव्यपत्न्या
भगिनी चेति । तथा प्रकृते विरुद्धसम्बन्धः पुत्रो बर्ज-
नीय इति यतो रतियोगः सम्भ्रमति तादृशः कार्य
इति यावत् ।

“परिग्रहविध्यभावे विशेषणाह ननुः । “अविधाय

विधानं यः परिगृह्णाति पुत्रकम् । विवाहविधिभाजं
तं कुर्याच्च धनभाजनमिति” । परिग्रहविधिं विना
परिगृहीतस्य विवाहभाजं कार्यं न धनदानमित्यर्थः
किन्तु तत्र पत्न्यादय एव धनभाजः विधिं विना तस्य
पुत्रत्वानुत्पादात् । अतएव वृद्धगौतमः “सगोत्रेषु
कृता ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः । विधिना गोत्रतां
यान्ति न सापिण्ड्यां विधीयते” इति विधिनैव गोत्रतां
यान्तीति नियमः दानादिविधीनां दत्तकादिलक्षणात्-
गर्तत्वेन स्वरूपनिर्वाहकत्वात् यथोक्तं “यमङ्गः पुत्र-
भापदि” । अत्राप्यहं सकलदानविधेरुपलक्षणं तेन च
प्रतिग्रहविधिरप्याक्षिप्तो भवान्” ।

“मेधातिथिरपि दत्तकादिषु संस्कारनिमित्तमेव पुत्रत्व-
माह “सत्यपि प्रयोगे इन्द्रादिगण्डवक्त्रोक्तोऽर्थातिशयात्
शास्त्रे चोत्पत्तिविधानात् भार्यादिव्यवहारवत् पुत्रत्व-
व्यवहारोऽवगन्तव्य इत्यादिग्रन्थसन्दर्भेण” । तस्मात्
दत्तकादिषु संस्कारनिमित्तमेव पुत्रत्वमिति सिद्धम् ।
दानप्रतिग्रहहोमादन्यतमाभावे तु पुत्रत्वाभाव एवेति ।

दत्तकस्य जनकग्रहीतोर्मध्ये सापिण्ड्यमस्ति न वेति संश-
निर्णयाय सापिण्ड्यविशेषस्य तयोरभावस्तत्र प्रतिपादितः
“ननु मनुवचनात् जनकमोत्रनिवृत्तावपि प्रतिग्रहीतृगोत्र-
प्राप्तौ किं भानमित्यत आह वृद्धगनुः । दत्तक्रीतादि-
पुत्राणां वीजयम्नः सपिण्डता । पञ्चमी सप्तमी तद्वत्
गोत्रं तत्पालकस्य चेति” । दत्तक्रीतादिपुत्राणां वीज-
यम्नर्जनकस्य सपिण्डतास्येव दानादिनापि सा न निव-
र्तते तस्या अवयवान्वयरूपतया यावच्छरीरं दुरपनेय-
त्वात् अनेनावयवान्वय एव सापिण्ड्यं न पिण्डान्वय
इत्युक्तं भवति पिण्डान्वयस्य “व्यपैति दत्तः क्लृपेति” व्य-
गमाश्रममात् । सा च सपिण्डता कियतीत्यपेक्षाया-
माह पञ्चमी सप्तमीति । पञ्चानां पूरणो पञ्चमी पञ्च-
पुरुषव्याप्तेत्यर्थः एवं सप्तमी । गोतमोऽपि “ऊर्ध्वं
सप्तमात् पितृवन्मुभ्यः वीजिनश्च मातृवन्मुभ्यः पञ्च-
मादिति” । अत्र वीजग्रहणं दत्तकाद्युत्पादकानां सर्व-
ेषामपि संग्रहार्थं न केवलं जेतृजोपादकस्यैव “य
एतेऽभिहिताः पुत्राः प्रसङ्गादन्यवीजजः । यस्य ते
वीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य त्विति” इत्युक्त्यात् ।
तस्य ते पुत्रा इति पुत्रत्वप्रतिपादनं सापिण्ड्य-
प्रतिपादनार्थं न तु पुत्रत्वोत्पादकस्यैव पुत्रान् दादय
यानाह” इत्यादिप्रतिग्रहीतृपुत्रत्वप्रतिपादनविरोधात्

नेतरस्य प्रतिग्रहीतरित्यर्थः । नन्वेवं कन्यावदुभयत्रापि सापिण्ड्यभाक्तां प्रतिग्रहेण गोतृवत् सापिण्ड्यासायुत्पत्तेरिति चेन्नैवम् “सगोत्रेषु कृता ये स्युर्देत-
क्रीतादयः सुताः । विधना गोतृतां यान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते” इति वृद्धगोतमस्मरणविरोधात् । ये दत्ता-
दयः सुताः सगोत्रेषु सगोत्रमध्ये कृतास्ते विधना गोतृतां अन्तर्गच्छन्ति यान्ति परन्तु तेः सह विधना सापिण्ड्यं न विधीयते नीत्यस्य इत्यर्थः । सगोत्रेष्वपि सापिण्ड्यानुत्पत्तौ परगोत्रे सुतरां सापिण्ड्यानुत्पत्ति-
रुक्ता । युक्तञ्चेत् पितृगण्यत्वेन भर्ता सदैकशरीरगण्य-
कत्वेन च यथा उभयत्रापि सापिण्ड्यं सिद्धमिति न तथा दत्तके पितृगण्यत्वेऽपि प्रतिग्रहीता सदैकशरीरगण्य-
कत्वाभावात् । तत्र चायमर्थः धर्माय स्वस्यालोकता-
परिहारकधर्मसम्पत्त्यर्थं तत्तद्गोत्रेण जनकापेक्षया भिन्न-
गोत्रेणापि प्रतिग्रहीता पुत्रवत् पुत्रप्रतिनिधितया परि-
वृष्टा ये पुत्रा वर्द्धिताः तेषु केवलं प्रतिग्रहीतृसापिण्ड्य-
विभागित्वमेव न सापिण्ड्यमिति तस्मात् व्युत्पत्तौ दत्तके न प्रतिग्रहीतृसापिण्ड्यं किन्तु जनककुल एव साप्रपौरु-
षिकं सापिण्ड्यमिति सिद्धम् ।

“नन्वेवं दत्तकस्य प्रतिग्रहीतृकुले सापिण्ड्याभावे कथं विवाहो न स्यादिति चेत् सत्यम् । सगोत्रत्वादिति ब्रूमः । तर्हि तद्विगन्यादिसन्ततो विवाहोऽस्तु स-
गोत्रत्वसापिण्ड्यत्वयोरभावात् न चात्र निषेधकं वचन-
सुपलभामहे प्रत्युत “सावित्रीं यस्य यो दद्यात् तत्कन्यां न विवाहयेत् । तद्गोत्रे तत्कुले वापि विवाहो नैव दोषकः” इत्याद्यानुकूलमेव वचनमस्ति । न चेष्टापत्तिः
अविच्छिन्नाविगीतसकलदेशीयशष्ठाचारविरोधात् तस्मात् किं तत्राविवाहनिषेधमिति । अत्र कैश्चिद्व्यते “अस-
पिण्डा च या मातृसगता च या पितुः । सा प्रगस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मेधुने” इति अनुवाक्ये स्वस्या-
सापिण्ड्येति वक्तव्ये यत् पितृसपिण्ड्यावचनं तद्वत्त-
कस्य प्रतिग्रहीतृसपिण्ड्याया विवाहो सा प्रसङ्गीदित्येव-
मर्थम् अन्यथा पितृदारके सापिण्ड्ये मूलपुरुषादष्टमस्य वरस्य, मातृदारके सापिण्ड्ये मूलपुरुषात् षष्ठ्याः कन्याया विवाहो न स्यात् पितुः सपिण्ड्यत्वेन असपिण्ड्यता-
भावात् न चेष्टापत्तिः “पञ्चमात् सप्रमादूर्ध्वं मातृतः पितृ-
तस्तथा” इत्यादिसकलवृत्तिनिवन्धशष्ठाचारविरोधात् । न चेदं दूषणं दत्तकेऽपि समानम् अष्टमस्य तस्य षष्ठ्याः

कन्यायाः पितुः सपिण्ड्यत्वेन अविवाहप्रत्ययसङ्गादिति वाच्यम् “सपिण्डता तु पुरुषे सप्रमे विनिवर्तते” इति वक्ष्यमाणवाक्येन सप्रमस्य दत्तकपितृमूलपुरुषासपिण्ड्य-
त्वेन षष्ठ्याः कन्यायास्तदसापिण्ड्यत्वेन षष्ठ्याः सप्रमस्य च पितुः सपिण्ड्यत्वाभावादित्युक्तमेव । तस्मात् दत्तकसापिण्ड्यनिर्णायकमित्येव वचनमिति कानुप-
पत्तिः ७ । तदतिश्रान्तमपि तं विकल्पासङ्गत्वात् तथा हि किमिदं दत्तकस्यैव सापिण्ड्यनिर्णायकम् एतं दत्तकौरस-
योरुभयोरिति । नाद्यः द्वेधा हि यस्य वचनस्य दत्त-
कविषयता सम्भवेत् दत्तकप्रक्रमाद्वा दत्तकसापिण्ड्य-
निर्णायकविषेधवचनैकवाक्यत्वाद्वा न चेहोभयमस्यस्ति अनुपलभ्यात् । निश्चयं दत्तकपरत्वे अत्रत्यं पितृपदं गौण्या प्रतिग्रहीतृपितृपरं स्यात् तच्च अनिष्टम् “न तौ परः शब्दार्थ” इति न्यायविरोधात् । नायन्यः पितृपदे युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् । न च गङ्गायां मीनवाधाधि-
त्यत्वेव वृत्त्यन्यतरात्पर्यायाहकं प्रमाणमस्ति । तस्मात् औरसविषयमेवेदं वचनं गर्भाधानादिप्रक्रमात् “पञ्चमात् सप्रमादूर्ध्वमिति” वचनान्तरेकवाक्यत्वाच्च । न चायोरस-
परत्वे कूटस्यात् अष्टमस्य वरस्य षष्ठीकन्यायाश्च अनु-
द्वाहत्वप्रसङ्गः पितृसपिण्ड्यत्वाभावादित्युक्तमेव दूषण-
मिति वाच्यम् तस्य पितृरिति पञ्चम्यां षष्ठीभ्रमनि-
वन्धनत्वेन अदूषणत्वात् । अतएव योगीश्वरेण “मातृतः पितृतस्तथा” इत्यत्र पञ्चमीत्यनिर्णायकशक्तिसिलप्रयोग आ-
दत्तः । तस्यापि साविधिक्रियत्वाद्वायास् “ऊर्ध्वं” सप्रमात् पितृवन्मुख्यो जीजिनश्च मातृवन्मुख्यः पञ्चमादिति गौतम-
वाक्ये पञ्चम्या निर्णय इति न किञ्चित् समाधान-
मिति समाधानान्तरं वक्तव्यम् । तथापरे आहुः “जेव-
जादीन् सुताजेतानेकादश यशोदितान् । पुत्रप्रतिनिधी-
नाहुः क्रियानोवाङ्मनीषिणः” इत्यत्र वाच्ये जेवजादीनां पुत्रप्रतिनिधित्वमिधानात् “प्रतिनिधिसङ्ख्यां स्यादिति” न्यायेन सकलौरससम्प्राप्ता प्रतिग्रहीतादिपितृस-
पिण्ड्यावर्जनं सेतव्यतीति । तत्र “न सापिण्ड्यं विधीयते” इत्यनेन निषिद्धस्य सापिण्ड्यस्य अतिदेशासम्भवेना-
प्राप्ता तदवर्जनासम्भवात् । एतेन पुत्रनाम्ना औरसधर्मा-
तिदेशात् प्रतिग्रहीतादिपितृसपिण्ड्यावर्जनसिद्धिरित्यपा-
स्तम् “न तौ यशौ करोतीति” वत् निषिद्धस्य सापिण्ड्यस्य अतिदेशासम्भवेन वर्जनासम्भवात् तस्मात् व्यनव्यगत्या वाचनिकमेव प्रतिग्रहीतृकुले सापिण्ड्यम् अस्युपगन्त-

अमिति । चेदुच्यते । द्विविधं हि सापिण्ड्यम् अवयवा-
न्वयेन पिण्डान्वयेन चेति तत्त्वाययवाव्यसापिण्ड्यस्य
दत्तके प्रत्यक्षवाधितत्वेन हेमाद्रिः पिण्डान्वयेनोपा-
दाय दत्तकादीनां प्रतिग्रहीतृकुले त्रिपुरुषमेव सापिण्ड्यं
व्यवातिष्ठेत् ।

“दत्तकानामेषा पिण्डान्वयरूपा अगौचाविवाहत्वा-
दिप्रयोजिका त्रिपौरुषमेव सापिण्डता, न ‘लेपभाजयतु-
याद्याः पिताम्याः पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां
सापिण्ड्यं साप्तपौरुषमिति’ मातृस्याभिहिता क्षाप्-
पौरुषी तस्याः सामान्यरूपतया विशेषेणापवादात्” ।
“एतदेवाभिप्रेत्योक्तं” संयज्ञकारेण “दत्तकानान्तु
पुत्राणां सापिण्ड्यं स्यात् त्रिपौरुषम् । जनकस्य
कुले तद्वत्परिग्रहीतृरिति धारणेति” । यदिदमुभयत्र त्रिपुरुष-
सापिण्ड्याभिधानं तत् द्वाप्तप्रायणाभिप्रायेण तस्य
तिरिक्तद्वयेन सह सापिण्ड्यीकरणाभिधानात् शुद्धदत्त-
कस्य तु प्रतिग्रहीतृकुले त्रिपुरुषं पिण्डान्वयरूपं
सापिण्ड्यं जनककुले साप्तपौरुषमवयवान्वयरूपमेवेति ।
तद्वत् सापिण्डतावत् गोत्रमपि धीजवमुर्जनकस्य न
केवलं जनकस्य अपि तु तत्पालकस्य च दत्तकादेर्यः
पालकस्तस्य च गोत्रं दत्तकादीनां भवतीति । अनेन
अपिण्डतावैलक्षण्यं गोत्रेऽभिहितं यथा सापिण्डता
जनकस्यैव न तथा गोत्रं किन्तु उभयोरेपि तदिति ।
न चेदमपि दत्तकमात्रे किन्तु द्वाप्तप्रायणे दत्तक-
विशेषे । तथा हि द्विविधा दत्तकादयो नित्यवद्-
द्वाप्तप्रायणा अनित्यवद्द्वाप्तप्रायणाश्चेति । तत्
नित्यवद्द्वाप्तप्रायणं नाम ये जनकप्रतिग्रहीतृभ्यामाव-
योग्यं पुत्रं दातुं संप्रतिपन्नाः अनित्यवद्द्वाप्तप्राय-
णास्तु ये चोद्दालोऽसंस्कारेर्जनकेन संस्कृताः उपनया-
दिभिश्च प्रतिग्रहीता, तेषां गोत्रद्वयेनापि संस्कृतत्वात्
द्वाप्तप्रायणत्वं परन्त्वनित्यं जातमात्रस्यैव परि-
ग्रहे गोत्रद्वयेन संस्काराभावात् तस्य प्रतिग्रहीतृ-
गोत्रमेव । तदिदं सर्वमभिप्रेत्याह सत्याषाढः “नित्यानां
द्वाप्तप्रायणानां द्वयोरिति” सूत्रेण नित्यद्वाप्तप्रा-
यणानां गोत्रद्वयप्रवरसम्बन्धमुक्त्वा तमेवानित्येष्वप्यति-
विशति “दत्तकादीनान्तु द्वाप्तप्रायणवदिति” सूत्रेण ।
व्याख्यातञ्चैतत् प्रवरस्वामिभिः द्वाप्तप्रायणप्रवृद्धे-
नानित्यानाह दत्तकिति । तावदेव नोत्तरसन्ततौ प्र-
मेनेव संस्काराः परिग्रहीता चेत् तदा उत्तरस्य

पूर्वत्वात्तेनैव उत्तरत्वं । तथा पितृव्येण भ्रातृव्येण
चैकार्षेण ये जातास्ते परिग्रहीतरेवेति” । अस्य भाष्य-
स्यायमर्थः यो गोत्रद्वयेन संस्कृतस्तस्यैव गोत्रद्वय-
सम्बन्धो नोत्तरसन्ततेः जनकगोत्रसम्बन्धे किं कारण-
मित्यत आह प्रथमेनेति प्रथमो जनकस्तेनैव संस्कृत-
त्वात् । संस्काराश्च चौद्दालाः । “पितृगोत्रेण यः
पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते ! । आचूडान् न पुत्रः
स पुत्रतां याति चान्यत्रः” इति कालिकापुराणात् ।
व्याख्यातञ्चैतत् प्रागेव अन्यस्यासाधारणीं पुत्रतां
न याति किन्तु द्वाप्तप्रायणो भवतीति । प्रथमेना-
संस्कारे कथमित्यत आह परिग्रहीत्वा चेदिति ।
परिग्रहीत्वैव जातकर्मादिसर्वसंस्कारकरणे चौद्दालि-
संस्कारकरणेऽपि वा उत्तरस्य परिग्रहीतरेव गोत्रम्
तत् हेतुः पूर्वत्वात् संस्कारकरणे प्रथमत्वात् । द्वाप्त-
प्रायणसन्ततौ दत्तकसन्ततौ चापेक्षितं गोत्रमाह
तेनैवेति । परिग्रहीतृगोत्रस्यैव उत्तरसन्ततेर्गोत्रसुभ-
यत्वापि । सगोत्रपरिग्रहमाह तथेति । जनकपरि-
ग्रहीतोरकगोत्रत्वेऽपि परिग्रहीतृवैव व्यपदेशः परि-
ग्रहसंस्कारकरणादिति । यत्तु “गोत्रिके जनयितु-
र्न भजेद्दत्तमः सुत इति तत्परिग्रहीतृवैव जातकर्मा-
दिसर्वसंस्कारकरणपक्षे वेदितव्यम् । ये तु नित्यवद्द्वाप्त-
प्रायणादत्तकादयस्तेषां गोत्रद्वयम् । “द्वाप्तप्रायणा-
ये स्युर्दत्तकक्रीतकादयः । गोत्रद्वयेऽप्यसहाहः शुक्रशै-
शिरयोऽर्थेति” पारिजातधृतश्रवणात् । गोत्रद्वयं जनक-
गोत्रं परिग्रहीतृगोत्रं च । दत्तकादीनाञ्च द्वाप्त-
प्रायणत्वे” इदं वचनं “नित्यानां द्वाप्तप्रायणाना-
मिति” सत्याषाढवचनं च प्रमाणम् । प्रवरसम्बन्धि-
सम्बन्धेनैवाभिप्रायेणोक्तं “दत्तक्रीतक्रीतमपुत्रिकापुत्रा-
दीनां यथासम्भवं गोत्रद्वयं सप्रवरमस्तीति” एतावता
द्विगोत्राणां गोत्रद्वयं सप्रवरं विवाहे वज्रमिति” ।

शाखायां विशेषस्तोक्तो यथा

‘शाखापि प्रतिग्रहीतरेवेत्याह वशिष्ठः “अन्यशाखी-
द्वयो दत्तः पुत्रस्यैवोपनायितः । स्वगोत्रेण स्वशा-
खीकृतिविधया स स्वशाखभागिति” । स्वस्य प्रतिग्र-
हीतृः शाखा यस्मिन् कर्मणि तत् स्वशाखं कर्म
तद्वज्रतीति स्वशाखभागिति प्रतिग्रहीतृशाखीयमेव कर्म
तेन कर्तव्यमित्यर्थः । दत्तकादीनां मातामहा अपि
प्रतिग्रहीती या माता तस्मिन् एव पितृव्यावस्य

मातामहेष्वपि समानत्वात्" दत्तकमीमांसाकृतम् ।

आङ्गीयद्रव्यग्रहणनिषेधे विशेषस्तत्त्वोक्तो यथा

"एवं प्रतिपत्तीतृकुलआङ्गीयद्रव्यं दत्तकाय प्रतिपत्ती-
तृजनककुलआङ्गीयद्रव्यञ्च द्वाभ्यामप्रावणाय न दातव्यं
"सपिण्डाय सगोत्राय आङ्गीयं नैव दापयेत् । न
भोजयेत् पितृआङ्गे समानप्रवरं तथेति" हेमाद्रि-
पारिजातधृतवचनात् । आङ्गीयं आङ्गे दत्तद्रव्यम् ।

दत्तदुहितारूपि यहीतुं शक्यते यद्योक्तं तत्त्वैव

"औरसपुत्रस्येव औरसपुत्रा अप्यपचारे स्वेव-
जायाः पुत्रः प्रतिनिधयो भवति । "सुख्यापचारे
प्रतिनिधिरिति" न्यायात् । सुख्यत्वञ्चास्या दामादि-
विधौ साधनत्वेन साधनत्वञ्च ऋतुगमनविधिना
साधिताया द्रव्याज्जनिविधिना अर्जितस्य त्रीन्नादेः
क्रतुसाधनत्ववत् । तथा हि रात्रिसत्त्वन्यायेन "अत्य-
यात् प्रजां विन्दामहे ऋत्ययात् प्रजां विन्दते"
इत्याद्यर्थवादीतीति "ऋताहुपेयात् तस्मिन् संविशेत्"
इत्यादौ नित्ये ऋतुगमनविधौ स्त्रीपुंससाधारण्याः
श्रुतिसिद्धायाः प्रजाया एव भाव्यत्वमवगम्यते ।
प्रजनयतीति प्रजेतिव्युत्पत्त्या प्रजननशक्तिमतः स्त्रीपुंस-
योरेव प्रजाशब्दवाच्यत्वात् न नपुंसकस्य, तस्य शुक्र-
शोणितमास्यजन्यत्वेन नालरीयकत्वात् । अतएव
"अनधीत्य द्विजो वेदमनुत्पाद्य च सन्ततिम् । अनिद्वा
विविधैर्यज्ञैश्चोत्तमिच्छन् पतत्यधः" इति तादृश्या
एव सन्ततेरनुत्पादे अधःपातः स्मर्यते । संतनात्य-
न्वयमिति सन्ततिः प्रजापर्याय एव । "प्रजा स्यात्
सन्ततौ जने" इति कोषात् । एवम् "अपत्यार्थं स्त्रियः
सुहृदाः स्त्री जैत्रं वीजिनो नराः । जैत्रं योजवते
देवं नावीजी जैत्रमर्हति" इत्यत्र अपत्यशब्दो
व्याख्यातः "अपत्यं कक्षादपतनं भवति नानेन
पततीति" यास्कशरणात् । "आत्मजस्तनयः सुतुः
सुतः पुत्रः स्त्रियान्वमी । आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं
ताकं तयोः समे" इति कोषाच्च । यद्यत्र "पुमान्
पुरुषना भवति पुंसतेर्वेति" यास्कोक्त्या पुं पदं बहु-
वचनं तदा पुंसतेर्वेति" तदुक्त्यैव प्रसवकर्तृमिथुन-
परमेव व्याख्यायताम् । अतएव यास्कः "मिथुनाः
पितृदायादा" इति । तदेतादृक्, स्त्रोकाभ्यामप्युक्तम् ।
"अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादधिजीवसे । आत्मा वै
पुत्रनामासि स जीव शरदां शतमिति" । "अविशेषेण

पुत्राणां दायो भवति धर्मतः । मिथुनानां विष-
गादौ मनुः स्त्रायन्मुधोऽश्वतो" इत्यत्र पुत्रपदं मिथु-
नपरं दर्शितवान् । नचात्र मिथुनपदं पुत्रञ्चुपा-
परमिति वाच्यम् । अङ्गादङ्गात् सम्भवसि इत्यस्या-
सङ्गतेः । "न दुहितर इत्येके पुमान् दायादोऽदा-
यादा स्त्रीति विज्ञायत" इत्येकीयमते दुहितृनिरा-
कारणासङ्गतेषु । यच्च "नापुत्रस्य लोकोऽस्तीत्यादौ
पुत्रपदं तदप्युभयपरमेव । "आतृपत्नौ स्वसृदुहितृ-
भ्यामिति" पाणिनिना पुत्रदुहितृपदयोरेकशेषशरणात् ।
एतेन "अपत्येणैव कर्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा" इत्यादा-
वपि पुत्रपदं व्याख्यातम् । तत्साधनञ्च पुत्रिकाकरण-
लिङ्गमग्रे वक्ष्यते । अतएवोक्तम् "तत्समः पुत्रिकासुत"
इति । "अङ्गादङ्गात्सम्भवति पुत्रवदुहिता नृभ्यामिति"
च । यदि च अदृष्टयैकत्वेन कन्यानुत्पादः तदा
कृष्णप्रतिपच्छाद्यादिना तत्सम्पादनं कार्यं कृष्णचतु-
र्थीश्राद्धादिना पुत्रादृष्ट्येव" । यत्तु गमनकरणिकाया-
मेव भावनायाम् "एवं गच्छन् पुत्रं जनयेदिति" पुत्र-
स्यैव भाव्यत्वं प्रतीयते तत्प्रजापदोपात्तयोः स्त्रीपुं-
सयोर्मध्ये पुत्रस्य तदाक्यविहितगुणफलतया अवष्ट-
त्यानुवादः पुत्रार्थिप्रवृत्त्यर्थः । गुण्यास युष्मनिशाशुक्रा-
धिक्यस्त्रीष्वाप्ततेन्दुसौम्यपुंसवनापूपादयो योगमन्वा-
दिभिरेव एवमित्यादिना स्पष्टीकृताः । आश्वलायने-
नापि पाणिन्यहमे पुत्रपुत्रोर्गुणफलत्वं प्रकटितम् ।
"गृह्णामि ते सौभगत्वाय हस्तमित्यङ्गुष्ठमेव गृह्णीष्व" इति
यदि कामयेत पुमांस एव स पुत्रा जायेरन्वित्य-
ङ्गुलीरेव, स्त्रीकामोरोमानो हस्तं साङ्गुष्ठमभयकाम
इति" । एतेन "स्त्रियोऽयुष्मासु रात्रिषु" इत्यपि व्याख्या-
तम् । तस्मात् पुत्रस्यैव आङ्गकर्तृत्वेन परलोकसा-
धनतया च पुत्रा अपि दानश्राद्धादिविधिसाधनत्वेन
सिद्धे मुख्यत्वे तदपचारे प्रतिनिधिर्युक्त एव ।
"दुहिता दुरहिता दूरे हिता दोग्धा" इति निरुक्ता
दुहितृद्वैहित्यद्वारापि पितृपकारकत्वं दर्शयति यास्कः
महुरपि "पौत्रदौहित्ययोर्द्वैविशेषो नोपपद्यते ।
दौहित्योऽपि अमत्वमैव सन्तारयति पौत्रवदिति" ।
महाभारते मात्रायुर्मुक्तिश्च "एका शताधिका बाला
भविष्यति मरीयसी । तेन दौहित्यजाज्ञो कान् प्राप्नु-
यामिति मे मतिः" । अन्यत्रापि "दुहितर एव माता-
पितरौ किमौरसाः पुत्राः । निपतन् दिशो यथा-

तिदौहित्रैरुद्धृतः यदेवमिति” । दौहित्रैरुद्धृतादिभिः कानोनेस्मांशधीपत्यैः । एतच्चौरसदुहितृत्वभावे दौहितृ-
कृतलोकप्राप्त्यर्थं जेष्ठजाददुहितृत्वाभावे प्रतिनिधि-
त्वेनोपादानं सिद्धमेव । न च त्रीहिप्रतिनिधित्व-
इव वचनमस्ति । यद्येवं तर्हि भर्तृपचारं देवस्थेय-
भार्यापचारं श्यालिकायाः प्रतिनिधित्वं स्यात् श्वशुरशरी-
रावययान्वयेन सौसादृश्यादिति चेन्मैवम् नहि श्वशुरशरी-
रावययान्वयेन भार्योपादानं किन्तु तस्याः संस्कृत-
स्त्रीत्वेन, न च तत् श्यालिकायामस्ति । यत् न च
कनिष्ठादौ तदस्ति तत्र भवत्येव तस्याः ज्येष्ठाप्रति-
निधित्वम् । यथाह व्यतिरेकसुखेन योगीश्वरः ।
“सत्यामन्यां सवर्णायां धर्म्मकार्यं न कारयेत् । सव-
र्णास्तु विधौ धर्म्मे ज्येष्ठया न विनेतरंति” । तस्मात्
सिद्धसासं न्यायत एव प्रतिनिधित्वम्” ।

“दुहितृप्रतिनिधौ पुराणेषु लिङ्गदर्शनानि उपल-
भ्यन्ते । तत्र दत्तकाया रामायणे बालकण्डे दशरथं
प्रति सुमन्त्रस्य अनृत्कुमारोक्तभविष्यानुवादो लिङ्गम् ।
“इक्ष्वाकूणां कुले जातो भविष्यति सुधार्मिकः । नाम्ना
दशरथो वीरः श्रीमान् सत्यपराक्रमः । सुख्यं तस्या-
ङ्गुराजेन भविष्यति महात्मना । कन्या चास्य महा-
भागा शान्ता नाम भविष्यति । अपुत्रस्त्वङ्गुराजो वै
लोमपाद इति श्रुतः । स राजानं दशरथं पार्थिव्यप्रति-
भूमिपः । अन्पत्योऽस्मि धर्मज्ञ ! कन्येयं मम दीय-
ताम् । शान्ता शान्तेन मनसा पुत्रार्थे वरवर्णिनी ।
ततो राजा दशरथो मनसाभिविचिन्त्य च । दास्यते
तां तदा कन्यां शान्तामङ्गाधिपाय सः । प्रतिगृह्य त-
तां कन्यां स राजा विगतज्वरः । नगरं यास्यति क्षिप्रं
प्रकृष्टेनान्तरात्मना । कन्यां तामृषप्रष्टकाय प्रदास्यति
स वीर्यवान्” इत्यादि” ।

“तत्रैव ऋषप्रष्टकं प्रति लोमपादवाक्यम् । “अयं
राजा दशरथः सुखा मे दयितः सुहृत् । अपत्यार्थं
ममानेन दत्तेयं वरवर्णिनी । याचमानस्य मे प्रह्वान् !
शान्ता प्रियतमा मम । सोऽयं ते श्वशुरो धीर ! यथै-
वाहं तथा नृपः” इत्यादि । अत्र दीयतां दास्यते प्रति-
गृह्य दत्ताशब्दैर्हैनविधिः स्पष्ट एव । तथा पुत्र इत्यु-
पक्रमस्य पुत्रार्थ इत्युपसंहारात् औरसपुत्रीवत् दत्तपुत्रप्रति-
पुत्रप्रतिनिधिर्भवतीति गम्यते” ।

अथ कलिमादिपुत्रीकरणसमि शकुन्तलादीतिहासादौ दृश्यम् ।

“दत्तकाशौचनिर्णयः । तच्च जनककुले परस्परं ना-
स्तेव । “गोत्रारिक्ये जनयितुर्न भजेद्वत्तमः सुतः ।
गोत्रारिक्यादुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा” इति
मनुस्मृत्यात् । अत्र च स्वधापिण्डशब्दौ अशौचादि-
सकलपितृकर्मोपलक्षणं पिण्डदानादिनिमित्तीभूतगोत्र-
रिक्त्ययोर्निवृत्तिव्यवस्थात् प्रेतपिण्डदानादेशाशौचपूर्वका-
न्यत्वनियमात् तदस्य पिण्डनिवृत्त्या अशौचनिवृत्तिरर्थ-
सिद्धैव । “असंगोत्रः संगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा
पुमान् । प्रथमेऽहनि योः दद्यात् स दगाहं समाप-
येत् । प्रप्राहिणान्तु नैव स्यात् कर्तुः स्मृतिं तथापि
च । यावदशौचमदकं पिण्डमेकञ्च दद्यात्” इत्यादिवाक्य-
पर्यालोचनत्वात् पिण्डाशौचयोः समव्याप्तिर्निश्चयेः तस्मात्
दत्तकतज्जनकादीनाञ्च परस्परं नाशौचादि । यत्तु
“वैजिकादपि सम्बन्धादनुस्मृतादर्थं त्वृहमिति” तदपि
“व्यपैति ददतः स्वधा” इत्यनेनापोदितम् दत्तकातिरिक्तस्य
तस्य सावकाशत्वात् । किञ्च अशौचोदकदानादौ गोत्र-
सापिण्डप्रयोर्निमित्तयोर्निमित्तत्वावगमात् अन्यतरापाते
न तद्विहितमशौचादि । तथा च शङ्खजिखितौ “म-
पिण्डता तु विज्ञेया गोत्रतः सांप्रपौरुषी । पिण्डशो-
कदानञ्च शौचाशौचं तदातुगमिति” ।

प्रतिपहीतृपितादीनान्तु दत्तकादिमरणे त्रिरात्रम-
शौचम् । तदाह दृष्टस्यतिः अन्याश्रितेषु तारेषु पर-
पत्नीसुतेषु च । स्मृतेष्वामृत्यु शुद्धप्रति त्रिरात्रेण
हिजोत्तमाः” । इदञ्च त्रिरात्राशौचविधानं यतः
प्रतियोगिकं भार्यात्वं पुत्रत्वञ्च तस्यैव । विपरुषा-
नन्तरवर्तिनां पितृसपिण्डानान्तु पृथगाह मरीचिः
“सूतके स्मृतके चैव त्रिरात्रं परपत्नीयोः । एकाहस्तु
सपिण्डानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुः” इति । यद्यपि
दत्तकादीनामप्यन्तर्गतामेव स्त्रीकारात् परिपहीतृस्त-
दुत्पत्त्याशौचं न घटते तथापि तदपत्योत्पत्त्याशौचं
घटत एवेति सूतकनिर्देशः । इदमपि समानजाती-
यानामेव पुत्राणाम् । तथा च ब्रह्मपुराणम् ।
“औरसं वर्ज्यं यित्वा तु सर्ववर्णेषु सर्वदा । जेष्ठजादिषु
पुत्रेषु जातेषु च स्मृतेषु च । अशौचन्तु त्रिरात्रं स्यात्
समान इति निश्चयः” इति । सर्वदा सर्वकाले उपमयना-
न्तरमपि । “अन्याश्रितेषु तारेषु परपत्नीसुतेषु च ।
गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युस्त्रिरात्रेणैव तत्त्वयितुं” इति ।
यद्यपि प्रतिपहीतृमरणे दत्तकस्य दशाहाशौचं न घटते

सपिण्डसगोत्रत्वयोर्भिन्नितयोरभावात् अशौचविशेषज्ञा-
जल्य नोपलभ्यते तथापि “गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्य पितृ-
सम्भवं समाचरन् । प्रेतहारैः समं तत्र दशरात्रेण
शुद्धयतीति” मरीचिवचनेन शिष्यस्य गुरुमेतत्कार्यं करण-
निमित्तदशाहाशौचसुक्तमर्थति । अत्र गुरुशब्द आचा-
र्यादिरूपः । गुरुत्वमत्राप्यस्ति उपनयनादिकर्तृत्वात् ।
ततश्च दत्तकस्य प्रतिग्रहीतृक्रियाकरण एव दशरात्रा-
शौचं सिद्धयति अन्यथा त्रिरात्रमेव पूर्वोक्तवचनात् ।
एवं दत्तकस्य प्रतिग्रहीतृस्तिपुरुषानन्तरयति सपिण्डभरणे
एकाहः “एकाहस्तु सपिण्डानाम्” इति पूर्वोक्तमरीचि-
वाक्यात् । सोदकसगोत्रयोर्भरणे स्नानमात्रम् । “अन्या-
न्त्रिंशु दारिद्र्यं परंपत्नीसुतं च” इति पूर्वोक्तप्रजापति-
वाक्यात् ।

अन्येऽपि भीमांसादौ विशेषाः सन्ति ते च तत
एवावगन्तव्या विस्तरभयात् न लिखिताः ।

दत्तकचन्द्रिकानुसारिव्यवस्था वज्रदेशे प्रचलिता मीमां-
सानुसारिव्यवस्था तु पाश्चात्यदेशप्रचलितेति भेदः ।

वीरभिक्षोदये अकृतानुत्ते भर्त्तरि ऋते स्त्रिया दत्तको
अर्हीतुं शक्यते इति व्यवस्थापितम् यथा

“न तु स्त्री एव” दद्यात्प्रतिग्रहणीयाद्वा न्यत्वानुज्ञाना-
द्भर्त्तरिति” । अत्र भर्त्तनुज्ञां विना स्त्रियाः एवमर्ति-
ग्रहनिषेधाददत्तानुत्ते भर्त्तरि ऋते विधवया कृतः
पुत्रो दत्तको न भवतीत्याहुस्तत्र अपुत्रस्य गत्यभावात्-
पुत्रकरणस्यावश्यकत्वव्यवस्थाच्छास्त्रमूलकतदनुज्ञायास्तत्वाप्य-
लतः । न चैवमनुज्ञानादन्यत्वेति व्यर्थम् व्यावर्त्या-
भावाच्छास्त्रियानुमतः सर्वत्रावश्यकत्वादिति वाच्यम् ।
समुच्चोः, पत्यन्तरे एववतो वासुज्ञाया व्यसम्भवाद्वाय्या
अदि स्वपुत्रार्थिनी तां प्रति निषेधात् । तथा हि “सर्वा
रामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत् । सर्वास्तास्तेन पु-
त्रेण प्राह पुत्रवतीर्भर्त्तरिति” । एवकार्यं आज्ञादेः सपत्नी-
पुत्रेण सिद्धेर्भर्त्तनुज्ञां विना तादृशप्राः पुत्रो न कार्यः ।
अभयोरपि तत्र कार्यस्य तेन निष्पत्तेः । भर्त्तुर्हि स
चौरस एव मुख्यः तस्या अपि दत्तवद्गौण इति तादृशप्रा
भर्त्तनुमतिसमन्तरेणेतरो न प्रतियाह्य इति तात्प-
र्यार्थः । वस्तुतस्तु “भ्रातृणामेकजातानामेकसेत् पुत्रयान्
भवेत् । सर्वास्तास्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरवतीदिति”
वचनवदेतस्यापि भ्रातृपुत्रस्य गौणदत्तकपुत्रत्वादिसम्भ-
वेऽन्यपुत्रप्रतिनिधिर्न कार्य इत्यर्थकतया मिताक्षरा-

सृतिचन्द्रिकादौ व्याख्यातत्वाद्भर्त्तरि जीरति भार्याया
स्वातन्त्र्येण तदननुमत्या न पुत्रीकरणेय इति भर्त्तरनु-
ज्ञानादन्यत्वेत्यस्यार्थः । ऋते तु तस्मिन् न पारतन्त्र्यम्
तस्या यत्पारतन्त्र्यं तदनुमतिरेवामेक्षिता । एवं कति
दृष्टार्थता भवति प्रतिषेधस्य । तस्माददत्तानुत्ते ऋतेऽपि
भर्त्तरि भार्याया दत्तकादिकरणमधिकुडम् । अनुवचनह-
यस्य पूर्वोक्तार्थकत्वे उपपत्तिरपि मिताक्षरादावेयोक्ता ।

इयमपि व्यवस्था पाश्चात्यकदेशे प्रचलिता ।

द्वैष्ट्यस्योपाधिभेदे “शर्मा देवस्य विप्रस्य वर्मा त्वाता च
भूभुजः । भर्त्तरि दत्तस्य वैश्वस्य दासः शूद्रस्य कारयेत्”
उद्वा० त० । [हरिवं० ३६ अ० दत्तशब्दे दृशप्रम् ।

दत्तशत्रु पु० अधिदेवन्टपपत्रभेदे दत्तशर्मापि तत्पुत्रभेदे
दत्तात्मन् पु० दादशपुत्रालङ्गते पत्रभेदे “दत्तात्मा तु स्वयं-
दत्तः” याज्ञ० । “मातापितृविहीनस्ताभ्यां सुक्तो वा तवाहं
पुत्रो भवामीति स्वयंदत्त उपनतः” मिता० । “स्वय-
मेव स्वात्मानमन्यस्मै दत्तवांस्तवाहं पुत्रो भवामीति स्वय-
सुपगतो मातापितृविहीनस्ताभ्यां त्यक्तो वा सवर्णो-
ऽपतितः स उच्यते तथा च मनुः “मातापितृविहीनो
यस्यक्तो वा स्यादकारणात् । आत्मानं स्पर्शयेद्यस्तु स्वय-
न्दस्तु स ऋतः” इति । अकारणान् पातित्यादिकार-
णमन्तरणैव दुर्भिक्षादौ पोषणायसामर्थ्यादिना मातापि-
त्रभ्यान्त्यक्तः स्वतन्त्र इत्यर्थः” वी० मि० ।

दत्ताविय पु० दत्तसंज्ञकः आत्मेयः । योगाचार्ये अनुसूया-
गर्भजे अतिपुत्रे पठे भगवदवतारभेदे । आत्मेयशब्दे
तस्योत्पत्तिकथा दृश्या “पठमलेखपत्यत्वं दत्तः प्राप्नो-
ऽनुसूयया । आत्मेयक्षीभनकांश्च प्रह्लादादिभ्यः स
जिह्वान्” भाग० १।१।१२। तेन च स्वर्गहितायां योगो-
ऽनुशिष्टः कार्त्तवीर्याय च तेन वरो दत्तः कार्त्तवीर्य-
शब्दे दृश्याः ।

दत्ताविवेश्वर पु० काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे “भीष्मकैश्वरना-
भासौ दत्ताविवेश्वराह्वयम् । दत्ताविवेश्वरात् पूर्वमेव द्या-
दिगदावरः” काशीख० ३३ अ० ।

दत्तानपकर्मन् न० दत्तस्य न अपकर्म यत् । दत्ताप्रदानि-
कास्थे व्यवहारविषयभेदे ।

दत्ताप्रदानिक न० दत्तस्य कस्यकृतया दत्तत्वात् पुन-
राप्रदानं यद्व्यवस्यत्यतः । अष्टादशविवादान्तर्गते व्यव-
हारविषयभेदे तत्स्वरूपपादिकं वी० मि० उक्तं यथा
नारदः “दत्त्वा द्रव्यमस्यग्यः पुनरादातुमिच्छति ।

दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपटं हि तदिति” । अस्म्यक अशास्त्रीयमार्गाश्रयणेनेत्यर्थः । दानप्रकारस्या-
 देयादिभेदैश्चतुर्विधत्वमाह स एव । “अदेयमथ देयञ्च
 दत्तं वाऽदत्तमेव च । व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्ग-
 चतुर्विधः” इति । तत्र तावददेयस्य स्वरूपभेदानाह
 वृहस्पतिः “सामान्यं पुत्रदाराधिसर्वस्वस्यासयाचि-
 तम् । प्रतिश्रुतमथान्यस्य न देयं त्वष्टा स्मृतमिति” ।
 सामान्यं साधारणं प्रतिश्रुतं वाचादत्तम् । नारदोऽपि
 “अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणञ्च यत् । निक्षेपः
 पुत्रदाराश्च सर्वस्वान्वये सति । आपत्स्वपि हि
 कष्टासु वर्त्तमानेन देहिना । अदेयान्याहुराचार्या
 यज्ञान्यस्मै प्रतिश्रुतमिति” । साधारणं वक्ष्स्वामिकं
 रिक्थादिकं न त्वविभक्तस्वामिकं सुवर्णादिकं तस्या
 सम्मतौ देयत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । अत्र पुत्रदानमेक
 पत्वपिषयं तद्दाने सन्ततिविच्छेदप्रसङ्गात् । अतएव
 विष्णुः “शुक्रशोणितसम्भवः पुरुषो मातापितृनिनि-
 क्षत्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतो
 नत्वेकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृणीयाद्वा स हि सन्तानाय
 पर्वेषामिति” । अतश्च “सुतस्य सुतदाराणां वंशित्वन्वत्तु
 शासने । विक्रये चैव दाने च वंशित्वं न सुते पितुः”
 इत्यादीनि स्मृत्यन्तरोक्तवचनानि सुतस्यादेयत्वप्रतिपा-
 दकानि एकपुत्रविषयाणीति ज्ञेयानि । अनेकपुत्रेष्वपि
 मातापितृविद्योगसंज्ञनक्षम एव देयः । अतएव कात्या-
 यनः “विक्रयञ्चैव दानञ्च न नेयाः स्युरनिच्छवः ।
 दाराः पुत्राश्चेति” यथा दारा विक्रयं दानं वा भर्त्रा
 न नेयास्तथा मातापितृभ्यां पुत्रा अपि पितृविद्योगा-
 निच्छवो न नेया इत्यर्थ उक्तः स्मृतिचन्द्रिकायाम् ।
 न नेयाः स्युरनिच्छव इत्येतदनापदिष्यम् । “आपत्काले
 तु कर्त्तव्यं दानं विक्रयमेव वा । अन्यथा न प्रवर्त्तते
 इति शास्त्रविनिश्चयः” इति तानेवाभिकल्प्य तेनैवाभि-
 धानात् । मात्रापि पत्यनुज्ञया देयमित्याह विष्णुः
 “न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृणीयाद्वा न्यत्वात्तुज्ञानाद्भूत-
 मिति” । अन्वाहितादिषु स्त्रीधनमप्यदेयम् । अतएव
 वृहः “सामान्यं याचितं न्यास आधिर्दाराश्च तज्जनम् ।
 अन्वाहितञ्च निक्षेपः सर्वस्वं चान्वये सति । आपत्स्वपि
 न देयानि न व वस्तूनि पण्डितैः । यो ददाति स
 मूलत्वा प्रायश्चित्तीयते नरः” इति । अदेयदाने प्रतिश्रुते
 च दण्डमाह मनुः । अदेयं यच्च गृह्णाति यथादेयं

प्रयच्छति । तावभौ चौरवच्छास्त्रौ दास्यौ चोत्तमसाहस-
 भिति” । अदेयग्रहणमदत्तस्याप्युपलक्षणार्थम् । अतएव
 नारदः । “गृह्णात्यदत्तं यो मोहाद्यथादेयं प्रयच्छति ।
 दण्डनीयायुभावेतौ धर्मज्ञेन महीक्षितेति” । अदत्तादेय
 यज्ञणाहृतीतस्य परावर्त्तनमपि कार्यमिति गम्यते ।
 अदत्तग्रहणे दाने च दानसिद्धिभावात्परस्वत्वानुत्पत्ते-
 रित्युक्तं स्मृतिचन्द्रिकायाम् । देयस्वरूपमाह स एव ।
 “कुटुम्बभरणादुद्भवं यत्किञ्चित्तरिच्यते । तद्देयमुप-
 चयान्यत्र तद्दोषमवाप्नुयादिति” । अन्यदुपचय भक्ष्य
 कुटुम्बमनवरूपेत्यर्थः । उपरोक्ष्य भोजनाच्छादनादि-
 राहित्यनिवन्धनतोऽज्ञाभिमतो न ताम्बूलादिभोगसाधन-
 वैकल्यनिवन्धनः । अतएव वृहस्पतिः । “कुटुम्ब भक्त-
 वसनादेयं यदतिरिच्यते इति” । भक्तं भोजनं वसनम्
 आच्छादनम् । भक्तवसनाद्यदतिरिच्यते इत्यन्वयः ।
 याज्ञवल्क्योऽपि “स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुता-
 दते” इति । कुटुम्बाविरोधेन कुटुम्बानुपरोधेन कुटुम्ब-
 रण्यावशिष्टं स्वन्देयमित्यर्थः । स्थावरविषये देयमाह
 प्रजापतिवृहस्पती “सप्रागमादृगृह्णन्त्वाद्यदत्तं देयं
 प्रदीयते । पितृं वा स्वयंप्राप्तं तद्दातव्यं विव-
 क्षितमिति” । सप्रागमादृगृह्णन्त्वादिभिरभिधानमनुज्ञात् ।
 जेतृग्रहणमुपलक्षणम् । पितृं वंशपरम्परायातम् ।
 स्वयंप्राप्तं स्वयमर्जितम् । पितृस्वयंप्राप्तयोरुपादानं
 क्रीतादीनामुपलक्षणार्थम् । पितृं वा स्वयंप्राप्तं वा
 यद्गृह्णन्त्वादिकं प्रदीयते तत्सप्रागमान्यतादृगृह्णन्त्वा
 दज्ञेयं दातव्यमिति विवक्षितमित्यर्थः । अत्र सप्रा-
 गमादृगृह्णन्त्वादित्यभिधानं गृह्णन्त्वादित्दानं कुटुम्ब-
 पथ्याग्ने मागमके गृहे जेत्याद्यन्तरे सत्येव नान्य-
 थेत्येवमर्थम् । यत्तु कात्यायनेनोक्तम् “सर्वस्वं गृह-
 वजं तु कुटुम्बभरणाधिकम् । यद्भूयं तत् स्वकन्देय-
 मदेयं स्वात्ततोऽन्यथेति” । तद्गृहादानराभावविषयम् ।
 स्वकं स्वकीयम् यथेष्टविनियोगाद्देयमिति यावत् ।
 स्वयंप्राप्तं त्वविभक्तधनैर्भ्रातृभिरननुज्ञातमपि देयम् ।
 “स्वेच्छादेयं स्वयंप्राप्तं बन्धाचारेण बन्धकम्” इति
 वृहस्पतिस्मरणात् । स्वेच्छादेयं भ्राताद्यनुज्ञातन्तरेणापि
 देयम् । बन्धकं बन्धाचारेणाधिकरूपेण देयमित्यर्थः ।
 यत्तु तेनैवोक्तम् “विभक्ता अविभक्ता वा दायादाः स्थावरे
 समाः । एकोऽप्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये” इति ।
 तत् समानाधिकाविभक्तस्थावरविषयम् । आधमनम-

धोकरणं विभक्ता अपि स्यादरे समाः क्लृप्ताविभक्ता ।
इति दण्डापपन्यायेन व्याख्येयम् । अन्यथा विभागो
निरर्थकः स्यात् । अतश्च यदुक्तं स्मृत्यन्तरे “एकोऽपि
स्यादरे कृत्यादानाधमनविक्रयम् । आपत्काले कुटुम्बार्थं
धर्मार्थं च विशेषतः” इति । तत्क्रमायातविभक्तस्याव-
रविषयं सप्तानधिकस्यावरविषयं वेति मन्तव्यम् । स्वा-
र्जितमपि किञ्चित्प्राप्तव्यवहारेषु पुत्रेषु सत्तु तदनुम-
त्यैव दातव्यमित्यभिप्रेत्याह भगवान् व्यासः । “स्यावरं
द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् । असम्भूय सुतान्
सर्वान्न दानञ्च च विक्रयः । ये जाता येऽप्यजाताश्च
त्रे च गर्भे व्यवस्थिताः । हस्तिं च तेऽभिकाङ्क्षन्ति
न दानञ्च च विक्रयः” इति । अत्रोत्तरपक्षे पूर्वपक्ष-
दर्शितवृत्तस्मृतिवचनार्थस्य दण्डापपन्यायप्रदर्शनेन वृद्धी
करणार्थम् । किञ्चिद्वर्ता पत्रपुनश्चातमेव देयम् ।
किञ्चिन्मुख्येनापि भ्रातादानुज्ञातमेव देयम् । तथा
च वृत्तस्मृतिः “सौदायिकं क्रमायातं शौर्यं प्राप्नोति
च यद्वैवत् । स्त्रीजातिस्वाभ्यनुज्ञातं दत्तं सिद्धिमवाप्नु-
यादिति” । सौदायिकं वैवाहिकं यस्याः परिणयने
लब्धं तस्याः अनुज्ञयैव दातव्यम् । क्रमायातस्मृत-
पितामहादिक्रमायातम् । स्त्रीजात्यनुमतं न सकलन्दे-
यम् । “वैवाहिके क्रमायाते सर्वदानञ्च विद्यते” इति
तेनैवोक्तत्वात् । देयोक्तिप्रसङ्गेन प्रतिग्रहे प्रकारविशेषं
दर्शयति याज्ञवल्क्यः “प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात् स्या-
वरस्य विशेषतः” इति । प्रकाशः प्रकटः सप्ताक्षिक इति
यावत् । एतत्प्रतिग्रहे प्रकारविशेष उक्तो वसिष्ठेन ।
“एवं परिग्रहीष्वन् बन्धूनाह्वय राजानि चाग्नेय निवे-
जनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्जुत्वाऽदूरवान्धनमसन्नकष्टमेव
वृत्तणीयादिति” । अदूरवान्धनं सन्नहितामातुलादिवाञ्छ-
वम् असन्नकष्टं सन्नकष्टभ्रातृभगिनीपत्न्यादिव्यतिरिक्तमेव
प्रतिगृह्णीयादित्यर्थः । प्रासङ्गिकसक्त्या प्रकृतमप्याह याज्ञ-
वल्क्यः “देयं प्रतिश्रुतं चैव दत्त्वा नापहरेत् पुनः” इति ।
इदन्ते दास्यामीति यत् प्रतिश्रुतन्दवशम् तस्मै दातव्यं
यदि धर्मप्रच्युतो न भवति । प्रच्युते पुनर्न दातव्यं
“प्रतिश्रुत्याधर्मसंयुक्ताय न दद्यादिति” गौतमस्मरणात् ।
“दत्त्वा नापहरेत् पुनः” । न्यायमार्गेण यत् दत्तं सप्त-
विधमपि पुनर्नापहर्त्तव्यम् किन्तु तथैवानुमन्तव्यमि-
त्यर्थः । यत् पुनः प्रतिश्रुतञ्च ददाति दत्तं वाऽपहरेति
तस्य दोषमाह हारीतः “प्रतिश्रुतार्थादानेन दत्तस्य जेद-

नेन च । विविधाश्चरकान् याति तिर्यग्योनौ च
जायते । वाचैव यत्प्रतिज्ञातं कर्माणा नोपपादितम् ।
करणं तद्धर्मसंयुक्तमिह लोके परत्वं च” इति । यद्वत्तं
धर्मसंयुक्तं प्रतिगृहीतः प्रवृत्तधर्मसम्पत्त्यर्थं वाचा
प्रतिज्ञातञ्च पश्चादप्येतत् तदिह परत्वं च कथञ्चाप्येती-
त्यर्थः । प्रतिश्रुतमददाज्ञा तद्वाप्यो दण्डश्रुत्याह का-
त्यायनः “स्वेच्छया यः प्रतिश्रुत्य ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम् ।
न दद्यादण्यवहायः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम्” इति । मत्स्य-
पुराणेऽपि “प्रतिश्रुत्याप्रदातारं सुवर्णं दण्डयेन्नृपः”
इति । अनयोर्दण्डयोरपराधानुसारेण व्यवस्था ।

दत्तं सप्तविधमदत्तं षोडशप्रकारमित्याह नारदः

“दत्तं सप्तविधं त्रयमदत्तं षोडशात्मकम्” इति । तत्
दत्तमेदानीह स एव । “पण्यमूल्यं भूतिस्तुष्ट्या स्नेहात्
प्रत्युपकारतः । स्त्रीशुलकाद्युपहार्यञ्च दत्तं दानविदो विदुः”
इति । पण्यमूल्यं क्रीतद्रव्यस्य मूल्यम् । भूतिस्तुष्ट्या कात्या-
यनेन दर्शितम् । “अभीपसितोपलब्धार्थं दानं यत् निरूपि-
तम् । उपलब्धिक्रियालब्धं सा भूतिः परिकीर्तिता” इति ।
प्रयोजनक्रियासम्पादनार्थं भूतिरिष्यत इत्यर्थः । तदप्रा-
परितोषेण वन्द्यभूतिभ्यो दत्तमिति शेषः । स्नेहात्
प्रीत्या दुहितृदिभ्यो दत्तम् । प्रत्युपकारतः कृतोपकाराय
प्रत्युपकारिणा दत्तम् । तत्प्रदर्शनार्थमाह । कात्यायनः
“भयताणोपरक्षायां तथार्थकार्यप्रसाधनात् । अनेन विधना
लब्धं भयताणादिकं धनम्” । उपकारकरणेन लब्ध-
मिति यावत् । स्त्रीशुलकं विवाहार्थं कन्याबन्धुभ्यो-
दत्तम् । अनुग्रहार्थं परोपकारः कर्तव्य इति विधिवला-
द्यत् कृताप्यनुग्रहार्थं दत्तमेतत् सकलं सफलं भवतीति
दर्शयितुं नारद आह “मातापित्रोर्गुरौ मित्रे विनीते
चोपकारिणि । दीनानाथविशिष्टेभ्यो दत्तं तु सफलम्-
वेदिति” । उपकारिणि परोपकारे सफलं फलानतिशयो-
मेतमित्यर्थः । तदेतत्पण्यादि सप्तविधं दत्तमेव दान
विदोपिदुः अपरावर्तनीयं विदुरित्यर्थः । वृत्तस्मृतिरपि
“भूतिस्तुष्ट्या पण्यमूल्यं स्त्रीशुलकसुपकारिणे । अद्धानुग्रह-
संप्रीत्या दत्तं सप्तविधं विदुरिति” अदत्तानि दर्श-
यति नारदः “अदत्तन्तु भयक्रोधशोकवैशङ्क्यैः ।
तथोक्तोचपरीक्षासव्यत्यासच्छलयोगतः । बालमूढा
स्वतन्त्रात्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम् । कर्त्ता ममायं कर्मेति
प्रतिजामेच्छया च यत् । अपात्रे पात्रमित्युक्ते काव्ये
वा धर्मसंहिते । यद्वत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति

तत्सृजति” । क्व उपतापः भयादिकृतीय उपताप-
स्तदन्वितैरित्यन्वयः । अपयर्जितं दत्तं बालादिभिरप-
यर्जितमित्यन्वयः । एतदुक्तं भवति भयोपतप्तेन वन्दि-
त्याह्लादिभ्यो दत्तं क्रोधोपतप्तेन क्रोधविषयीभूतानां
पुत्रभ्रातादीनां भयं कर्तुमितरेभ्यो दत्तम् । पुत्रादि-
वियोगजनितभीकवगादुपतप्तेन किं स्थितेन धनेनेति
तात्कालिक्या बुद्ध्या दत्तम् । उत्कोचेन राजकीया-
दिभ्यो दत्तम् । उपहासेन दत्तम् । व्यत्यासेन एकः
स्वद्वयमन्यस्मै ददाति अन्योऽपि स्वीयान्यस्मै ददातीति
दानव्यत्यासेन दत्तम् । क्लययोगतः गतदानमभिसम्वाय
सहस्रमिति परिभाष्य दत्तम् । बालेनाप्राप्तव्यवहारेण
दत्तं रूढेन लोकवेदानभिज्ञेन दत्तम् । अस्मत्तन्त्रेण
दासादिना दत्तम् । आर्त्तेन रोगोपहतेन दत्तम् ।
भस्तेन भुस्तूरादिभक्षणादिना भस्तेन दत्तम् उन्मत्तेन
वातपित्ताद्युद्वेकादिना चलितधिया दत्तम् । अयं मदीयं
कर्म करिष्यतीति प्रतिज्ञाभेच्छया प्रतिज्ञाभसङ्गोपाय
दत्तम् । अपात्वायायोग्याय योग्योऽहम् इत्युक्तिमात्रेण
दत्तम् । यज्ञादिं करिष्यामीत्युक्त्वा धनं गृहीत्वा दाता-
दिकर्मणि विनियुज्जानाय दत्तं इत्येवं षोडशप्रकार-
मपि दत्तं पुनः प्रत्याहरणीयत्वाददत्तमुच्यते इत्यर्थः ।
पुनःप्रत्याहरणीयत्वमेवंविधानाभाह् कात्यायनः “काम-
क्रोधास्तन्वार्त्तक्रीडोन्मत्तप्रमोहितैः । व्यत्यासपरि-
हाराय यहत्तन्तत्पुनर्हरेत् । या तु कार्यप्रसङ्गार्थ-
सत्कोषा स्यात्प्रतिक्रिया । तस्मिन्नपि प्रसङ्गेऽर्थे न देया
स्यात्कथञ्चन । अथ प्रागेव दत्ता स्यात्प्रतिदायस्ततो-
बलात् । दण्डं चैकादशगुणमाहुर्गागैर्यमानवाः”
उत्कोचस्वरूपमाह स एव । “स्तेयसाहसिकोद-
हत्तपारदारिकशंसनात् । दर्शनाद्वृत्तनष्टस्य तथाऽ-
सत्यप्रवर्त्तनात् । प्राप्तेनैस्तु यत्किञ्चिदुत्कोचाख्यं
तदुच्यते । न दाता तत्र दण्डाः स्यान्मध्यस्थश्चैव दोष-
भागिति” एतदुक्तं भवति यदि महां न प्रयच्छसि तदा
त्वत्कृतं स्तेयादि कथयामीति भीतिसुत्पाद्य स्तेयादि-
कर्तुः सकाशाद्जनभादत्ते । तथा त्वं यदि धनं महाञ्च
प्रयच्छसि तदा पलायमानं त्वां दर्शयामीति भीतिसुत्पाद्य
पलायिनः सकाशाद्यत्किञ्चिदादत्ते तथा तव सत्यमपि
स्वामिनिकटेऽसत्यं वदिष्यामीत्युक्त्वा यत्किञ्चिदादत्ते तद-
उत्कोचाख्यं तद्वाज्ञा दाता दायम् उत्कोचापादकमाहकौ
च दण्डनीयाविति पुनः प्रत्याहरणीयमिति दृष्टव्यमिति-

रथाह् प्रतिज्ञाभेच्छया दत्तमपात्रे पातशङ्कया । कार्यं
वाधर्म्यं संयुक्ते स्वामी तत्पुनराप्नुयादिति” । आर्त्तदत्त-
स्यादत्तत्वं धर्मकार्यव्यतिरिक्तविषयम् । तथा च कात्या-
यनः “स्वस्थेनार्त्तेन वा दत्तं श्रावितं धर्मकारणात् ।
अदत्त्वा तु मृते दायस्तत्सुतो नात्र संशयः” इति ।
मनुरपि सोपाधिकदानादेर्निवर्त्तनाह् “योगावमनविक्रीत
योगदानप्रतिग्रहम् । यस्य बाण्युपधिमस्थेऽन्तर्ध्वं विनि-
वर्त्तयेदिति” । योग उपार्धः येनागामिनोपाधिविगे-
हेणाधिविक्रयादानप्रतिग्रहाः कृतास्तदुपाधिविगमे ते
सर्वेऽपि निवर्त्तेरन्वित्यर्थः ।

दत्तामित्र पु० सौवीरे नृपभेदे । “दत्तामित्र इति ख्यातं
संयामे कृतनिश्चयम् । सुमित्रं नाम सौवीरमञ्जुं नोदम
यज्ञैः” भा० आ० १३६ अ० । [दत्तिभिः] रघुः

दत्ति स्त्री दा-क्तिन् ददादेशः । दाने “अनुगृह्णीष्व निषा-
दत्तिकं त्वि० अल्पो दत्तः टक् । अल्पदत्ते । दत्तान्तशब्दात्
मनुष्यनाम्नः धनु इत्यच् ट क था । देवदत्त+यज्ञदत्त+
स्वार्थाद्यर्थे पाठो पूर्वपदलोपे दत्तश्च, दत्तिञ्च दत्तिक
दत्तक देवदत्त यज्ञदत्त सोमदत्तादौ ।

दत्तैय पु० स्त्री दत्ताया अपत्यम् टक् । दत्ताया दत्तककन्याया
अपत्ये २६८ पु० हेमच० दत्तयेति वा तत्र पाठः ।

दत्तालि पु० पुलस्त्यसुनौ विष्णु पु० ।

दत्त न० दा-वा० कलन् । धने “इन्द्र ! यत्ते साहितं
दत्तम्” ऋ० १।३।६ । “दत्तं धनम्” भा० । “दत्तं
विद्या अधिद्या इन्द्र ! कृषीः” ऋ० ४।१।५ । “दत्तं
धने” भा० १२।४।१ गये निरु० १० यो दत्तव्यं उपभो न
प्रतीकम्” ऋ० ६।५।८ ।

दत्तिम त्वि० दानेन निर्वृत्तः दा-क्ति-क्तेर्मिप् च । दान-
निर्वृत्ते । “निष्ठां गते दत्तिमसम्यतोपे” भट्टिः ।
“माता पिता वा दद्यातां यमङ्गिः पुत्रमापदि । सदृशं
प्रोतिसंयुक्तं न देयो दत्तिमः सुतः” इत्युक्ते दत्तक-
पुत्रे पु० ।

दद् दाने धृतौ च स्वा० आ० सक० सेट् । ददते अटदिष्ट
ददते । “विटविटपमसु ददस्व तस्यै” भाष्यः । [तत्वाद्यं ।

दद् त्वि० दा-वा० श । दातरि । पक्षे आदलगात् णः दाय
ददन न० दद-भावे लुट् । दाने शब्दर० ।

ददि त्वि० दा-कि द्वित्वम् । दानकर्त्तरि । [विदारणशीले ।

ददत् त्वि० दीर्यति दृ-किप् ह्रस्वः द्वित्वं तुक्म् । दीर्यति ।

ददशान त्वि० दश-शानच् । दृष्टे “अस्य शुभासो ददशानपत्रे-

जै हमानस्य" ॥ १०॥ १॥ १॥ "ददशानपयेः दृश्यमानायुधस्य"

भा० अत्र दृश्यमानेति विवरणं कालाविवक्षयेति बोध्यम्

दधि(ग्धि) अयं याच्ञायाम् निषण्टुः । अयं धातुरित्यन्ये ।

ददृ पु० ददते कण्डू दद-रु । रोगभेदे । "सकण्डुरागपिडकं

ददृ मण्डलसुदृतम्" भावप्र० । उदृतं उच्छूनम्

कुशशब्दे २१५४ पु० दृश्यम् । स्वार्थे क । दृष्टुक तत्प्राये

शब्दर० । [अमरः २४३कुचेरत्तमा० ।

ददृष पु० ददृ हन्ति हन-टक् । १ चक्रमर्दके (दादमर्दन) ।

ददृण ति० ददृ+पाभा० अस्वर्थे न ह्रस्वश्च । ददृरोग-

युक्ते अमरः । [भेदे (दाद्) ।

ददृ स्त्री दरिद्रात्यनयाङ्गम् दरिद्रा-ज नि० । त्वग्रोग-

दध दाने धारणे च आ० भा० सक० सेट् । दधते अदधिष्ट ।

दधन्वत् ति० दधि-मत्प वेदे नि० दधन्वादेशे मस्य वः ।

दधिविशिष्टे । "अच्छिद्रस्य दधन्वतः सुपर्णस्य दधन्वतः"

ऋ० ६।४८।१८ । "दधन्वतः दधिमतः" भा० ।

दधि ति० धा-कि द्वित्वम् । १ धारणकर्त्तरि किप्रत्ययान्तत्वे न

तद्योगे न कर्म्मणि षष्ठी "सृष्ट्वा दधिं सारुकमेतदचकान्"

सुग्ध० । दध-इन् । २ दुग्धविकृतिभेदे, (ददृ) श्वस्ते

च न० हेमच० । दधिगुणभेदादिकं भावप्र० उक्तं यथा

"दध्युष्णं दीपनं क्षिग्धं कषायानुरसं गुरु ।

पाकेऽन्तं श्वासपित्तास्रशोथमेदः कफप्रदम् । मूलकच्छे

प्रतिश्याये पीनसे विषमज्वरे । अतीसारोऽरुचौ

काशश्च शस्यते बलशुक्रकृत् । अथ दधिभेदाः ।

"आदौ मन्दं ततः स्वादु स्वाद्वन्तश्च ततः

परम् । अन्तश्चतुर्थमत्यन्तं पञ्चमं दधि पञ्चधा ।

अथ मन्दादीनां लक्षणानि गुणाश्च । मन्दं दुग्धं

यदव्यक्तं किञ्चिद्वनं भवेत् । मन्दं स्यात् सृष्ट-

विण्मूलं दोषत्रयविदाहकृत् । यत्सुख्यं घनतां यातं

व्यक्तं स्वादुरसं भवेत् । अव्यक्तान्तरसं तत्तु स्वादु विज्ञै-

रुदाहृतम् । स्वादु स्यादत्यभिष्यन्दि दृष्यं मेदः कफा-

पहम् । वातघ्नं मधुरं पाके रक्तपित्तप्रसादनम् ।

स्वाद्वन्तशान्दं मधुरं कषायानुरसं भवेत् । स्वाद्वन्तस्य

गुणा ज्ञेया सामान्यदधिवर्जनैः । यत्तिरोहितमाधुर्यं

व्यक्तान्तत्वं तदन्तकम् । अन्तन्तु दीपनं पित्तरक्तघ्ने

विवर्द्धनम् । तदत्यन्तं दन्तरोमर्षकण्ठादिदाहकृत् ।

अत्यन्तं दीपनं रक्तवातपित्तकरं परम्" । भोदधिगुणाः

"गव्यं दधि विशेषेण स्वाद्वन्तश्च रुचिप्रदम् । पवित्रं दीपनं

हृद्यं शुष्टिकृ पवनापहम् । उक्तं दध्नामशेषाणां

मध्ये गव्यं गुणाधिकम् । माहिपदधिगुणाः ।

माहिषं दधि सुक्षिग्धं क्षौद्रं वातपित्तनुत् । स्वादु-

पाकमभिष्यन्दि दृष्यं गुर्वसदृशकम्" । लागीदधि

गुणाः "आजं दध्युत्तमं माहि लघु दोषत्रयापहम् ।

शस्यते श्वासकार्शः क्षयकाशश्च दीपनम्" । पक्कदुग्ध-

दधिगुणाः । पक्कदुग्धमव रूच्यं दधि क्षिग्धं गुणो-

त्तमम् । पित्तानिलापहं सर्वधात्वग्निबलवर्द्धनम् ।

निसरदुग्धदधिगुणाः । अक्षरं दधि संघ्राहि शीतलं

वातघ्नं लघु । विष्टम् दीपनं रूच्यं अहृन्शीरोग-

नाशनम् । गालितदधिगुणाः "गालितं दधि सुक्षिग्धं

वातघ्नं कफहृद्गुरु । बलप्रष्टिकरं रूच्यं मधुरं नाति-

पित्तकृत् । शर्करादिमिहितदधिगुणाः । शर्करं दधि

अहं तृणापित्ताहृदाहजित् । मधुदं वातबुद्धिप्र-

दृहणं तर्पणं गुरु ।" अथ रात्रौ दधिभोजननिषेधः ।

न नक्तं दधि भुञ्जीत नचाप्यतश्चर्करम् । नामसूत्रं

नाक्षौद्रं नोष्णं नामलकैर्विना । अयमर्थः । रात्रौ

दधि न भुञ्जीत भुञ्जीत चेत्तदा अहतशर्करमसूत्रं

क्षौद्रसुष्णं विनामलकैश्च दधि न भुञ्जीत । तेन हत-

शर्करादियुक्तं दधि रात्रावपि भुञ्जीतेत्यर्थः । तथा च ।

शस्यते दधि नो रात्रौ शस्तश्चाभ्युदयान्वितम् । रक्त-

पित्तकफोत्थेषु विकारेषु तु नैव तत् । तदभ्युदयान-

न्वितमपि । अथर्वविशेषेण विधिनिषेधौ । हेमन्ते

शिशिरे चापि वर्षासु दधि शस्यते । शरदृषीश्वसन्ते

प्रायश्चित्तद्विगृहीतम् । अथाविधिना दधिसेवने दोष-

माह ज्वरासृक्पित्तयीसर्पकुष्ठपाण्डुमयभ्रमान् ।

प्राश्रयात् कामलाक्षोपां विधिं हित्वा दधिप्रियः ।

अथ सरस्य मस्तुनश्च लक्षणं गुणाश्च । दध्नस्तूपरि यो

भागो घनः क्षौद्रसमन्वितः । स लोके सर इत्युक्तो

दध्नीमण्डस्तु मस्त्विति । सरः स्वादुगुरुदृष्यो वात-

वह्निप्रणाशनः । सान्धोर्वस्तिप्रशमनः पित्तक्षेप-

पिवर्द्धनः । मस्तु क्लमहरं बल्यं लघु भक्ताभिलाषकृत् ।

क्षोतोविशोधनं क्ष्लादि कफवृणानिलापहम् । अष्टदृष्यं

प्रीणनं शीघ्रं भिनत्ति मज्जसञ्चयम्" ।

"दधि सुक्तेषु भोक्तव्यम् सर्वेषु दधिसम्भवम्" मनुः ।

"विना लवणतोयाभ्यां दधि मासेन जीर्यति" "कफ-

पित्तकरं दधि" इति वैद्य० ।

दधिगन्धस्य दुग्धविकाररूपाथत्वे क्लीबत्वं न तदर्थं उक्त-

पुंस्त्वभावात् टादावचि न पुं वद्भावः । धारणकर्त्त-

रूपार्थपरत्वे तु प्रवृत्तिनिमित्तसाध्यात् उक्तपुंस्त्वत्वात्
क्तावत्वेऽपि या पुंवद्रूपं दधवे दधिने कुलाय इत्यादि ।
अस्य उरःप्रवृत्तिषु पाठात् वज्रमीहौ नित्यं कप् वज्र-
दधिको यज्ञ इत्यादि ।

दधिकूर्चिका स्त्री “दध्ना सह पयः पक्तं यत् स्यात् सा
दधिकूर्चिका” इत्युक्तलक्षणायां मासिणायां ।

दधिका पुं दधिः दधदन्यं धारयन् सन् क्रामति क्रम-विट्
अन्तस्यात् । १ अश्वरूपे अग्न्यात्मके देवभेदे “दधिकास्त
दक्षद्युर्विश्वकृष्टिम्” अ० ४।२८।२ । उक्ता व्युत्पत्तिभाष्ये
दर्शिता । “आ दधिकाः शवसा पञ्च कृटीः” १०।१।२ अश्वे
निष । तस्मान्निवृत्तिः २।२७ । तत्र दर्शिता यथा “तत्र
दधिका इत्येतद् दधत् क्रामतीति वा दधत् क्रन्दतीति
वा दधदाकारी भवतीति वा । तस्याश्ववद् देवतायस्य
निगमा भवति” । अतो देवार्थतापीति गम्यते” च चाग्नि-
रूपः दधिकावन् शब्दे साधयवाको दृश्यम् ।

दधिकावन् पुं दधिः दधत् क्रामति क्रम-वनिष् अन्तस्यात् ।
अश्वरूपे अग्न्यात्मके देवभेदे । “दधिकाव्णो अकारिपं
जिष्णोरश्वस्य वाजिनः । सुरभि नो सुखाकर्तृ प्राण
आयूषि तारिषत्” ताण्ड्य० ब्रा० १।६।१७ । “दधिः दध-
त् धारयन् क्रामतीति दधिकावा क्रमेर्वनिपि विष्णुनोरनु-
नासिकस्यादिति” मकरास्याकारः, तस्य दधिकाव्यः
एतत् संज्ञकस्याश्वरूपस्य देवस्य” भा० अत्र द्वाह्यायणः,
‘आग्नीध्रीयं गत्वा दधिभक्तं भक्षयेयुरससुपङ्क्त्य दधि-
क्राव्य इति । अत्र यद्यप्यग्निं सन्ने दधिकाव्य इति
अश्वरूपोऽग्निविशेष एव देवतात्वेनाभिधीयते, तथापि
दधिशब्दयोगात् सामान्येन दधिभक्षणे विनियोग इति
दृष्टव्यम्” भा० । एतदनुसारेण पञ्चगव्यादिशोधनेऽपि
दधिशोधनेऽयं सन्ने विनियुक्तः इति बोध्यम् ।

दधिवर्म्म पुं दधिसंस्कारके वैदिके कर्मभेदे । “दधिवर्म्मेण
चरन्ति प्रवर्ग्यवाञ्चेत्” आश्व० श्रौ० ५।१।१। दधिवर्म्मा
नाम कर्मविशेषः” नारा० । स च कात्या० श्रौ० उक्तो
यथा १०।१।२० । “सप्रवर्ग्ये दधिवर्म्मः” सू० दध्या-
हरेति प्रेषितो दधिवर्म्मार्थे दध्याहरेति तच्च यागार्थ-
त्वात् साक्षादध्वर्म्मेण वत्सापाकरणादिना संस्कार्यं
तत्र दध्ना दध्नासाध्यत्वात् पक्षिणश्च प्रातःसवनिक
दध्यर्धदोहानन्तरं दधिवर्म्मः दध्यर्धमपि रात्रौ दोह आत-
श्चनान्नः कर्त्तव्यः । तत्सम्बन्धिना वत्सापाकरणादयो-
ऽयमेवैव क्रमेण कर्त्तव्याः प्रवर्ग्यवत्सेवायं दधिवर्म्मः”

कर्कः । तत्करणप्रकारमपि तदुत्तरस्त्वैराह यथा “उप-
विश्य सदसः पुरस्तात् सपवित्रायामग्निहोत्रहवग्यां
यहणं यथोक्तम्” २। सू० । तत् प्रतिप्रस्थात्माहृतदधि
उत्तरवेदेः पश्चादासाद्यालभ्य ततः सदसः पश्चादुपविश्य
सपवित्रायामग्निहोत्रहवग्यां शाखापवित्रेणाग्निहो-
त्रहवग्याम् यथोक्तं यथा प्रवर्ग्याध्यायोक्तं तथा
यहणं करोति अतो यावतीति मन्त्रान् स्थालीमुखेनै-
वान्निहोत्रहवग्यां निनयनं कर्त्तव्यम् । आनयनञ्च नि-
नयनमेव” कर्कः विस्तरः तदुत्तरस्त्वेषु दर्शितः । तादृश-
कर्ममसुदायस्य दधिवर्म्मशब्दार्थः ।

दधिचार पुं दधि चारयति चालयति चर-णिच्-अण्
उप० सू० । मन्वानदण्डे हारा० । [२ दधिजातमात्रे त्रि० ।
दधिज न० दध्ना जायते जन-ङ । १ नवनीते राजनि०
दधित्य पुं दधोव तद्वर्णवत् द्रवे तिष्ठति स्थि-क प्रुषो० ।
कपित्थे अमरः तद्वर्णस्य दधिवर्णत्वात् तथात्वम् । “दधि-
त्यरससंयुक्तां पिप्पलीं माजिकान्विताम्” सुशु० ।

दधित्याव्य पुं दधिमाख्याति आ+ख्या-क । सरनद्रवे
(लोवान) रत्नमाला ।

दधिधेनु स्त्री दानार्थं कल्पितदधितुम्भनिर्मिते धेनुभेदे त-
द्विधानं हेमा० दा० स्कन्दपु० उक्तो यथा

“दधिधेनोर्महाराज ! विधानं शृणु साम्प्रतम् ।
अनुलिप्ते महीभागे गोमयेन नराधिप ! । गोचर्म-
मावन्त पुनः पुण्यप्रकरसंयुतम् । कुशैरास्तीर्य वसुधां
लक्ष्मिजिनकतास्तराम् । दधितुम्भञ्च संस्थाप्य सप्रधानस्य
चोपरि । अतुर्थीशेन वसन्तु सौवर्णसुखसंयुतम् ।
प्रशस्तपत्न्यवशां सुक्ताफलमयेक्षणाम् । चन्दनायुग्मद्वि-
च सुखं वै गन्धमालिकम् । जिह्वा शर्करया राजन् !
प्राणं श्रीखण्डकं तथा । फलमूलमया दन्ताः सित-
स्त्रवस्य कम्बलाः । ताम्रपृष्ठा दर्भरोमा पुच्छं सूत्रमयं
तथा । स्वर्णशृङ्गीं रौप्यसुरीं नवनीतमयस्तनीम् । इजु-
पादां सुसंस्कृत्य सर्वाभरणभूषिताम् । आच्छाद्य वस्त्र-
युक्तेन पुष्पगन्धैस्तु पूजिताम् । ब्राह्मणाय कुलीनाय
साधुवृत्ताय धीमते । सभाधियमयुक्ताय तादृशाय प्र-
दापयेत् । पुच्छदेशोपविष्टाय सुद्रिकाकर्णमालकैः ।
पादुकोपानहौ जलं दत्त्वा मन्त्रमनुसरेत् । दधि-
क्राव्येति मन्त्रेण दधिधेनुं प्रदापयेत् । एवं दधिवर्म्मा
धेनुं दत्त्वा राजर्षिस्तन । । एकाहरो दिनं तिष्ठेद्दध्ना
च नृपमन्दन ! । यजमानो वसेद्वाजन् ! त्रिदिनं च

द्विजोत्तमः ! दीयमानां प्रपश्यन्ति तेऽपि यान्ति परां गतिम् । दश पूर्वांश्च दश परानात्मानश्चैकविंशकम् । विष्णुलोकमवाप्नोति यावदाहृतसंज्ञवम् । दाता च दापकाश्चैव तेऽपि यान्ति परां गतिम् । यत्नं मधुवह्ना नदो यत्नं पायसकर्हनाः । ऋषयो मुनयं सिद्धास्तत्र गच्छन्ति धेनुदाः । य इदं शृणुयाद्भक्त्या आवयेद्वापि मानवः । सोऽश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोकं स गच्छति । एतधेनुविधिवत् सर्वमत्र कर्म ।

दधिपयस् न० हि० व० । दधि च पयस्य । “जातिरमाणिनाम् पा० अमाणिजातित्वात् समाहारइन्द्रे प्राप्ते” न दधिपय आटीनि” पा० तद्धिपेधः दधिपयसी ।

दधिपयत्रादि न० समाहारइन्द्रेनिधेधनिमित्ते शब्दद्वयगणभेदे । स च गणः पा० ग० सूत्रे उक्तो यथा “दधिपयसी सर्पिर्मधुनी मधुसर्पधी ब्रह्मप्रजापतो शिववैश्वण्यौ ऋन्दिशाखौ परिव्राट्कौशिकौ प्रवर्ग्योपसदौ गुल्लकण्यौ दध्मावर्हिणी दीक्षातपसी अज्ञातपसी मेधातपसी अध्ययनतपसी उलूखलसुसले आद्यावसाने अज्ञामेधे ऋकसामे वाङ्मनसे” ।

दधिपुष्पिका स्त्री दधीव शुभ्रं पुष्पमस्याः कप् अत इत्त्वम् । श्वेतापराजितायाम् राजनि० ।

दधिपुष्पी स्त्री दधीव शुभ्रं पुष्पमस्याः जातित्वात् ङीष् । कोलशिम्बरां राजनि० ।

दधिपूप पु० दधिपकः पूपः । अपूपभेदे । “शानिपिटं युतं दध्ना मदीयत्वा एते पचेत् । वेष्टयेत् पकश्चण्डेन सुहृत्तं दधिपूपकम् । दधिपूपो गुरुहृष्टो हृंहृष्टोऽग्निर्लपित्छा । हृद्योऽग्निजननश्चैव विशेषाद् दधिकारकः” पाकशास्त्रम् ।

दधिफल पु० दधीव द्रवः फलेऽस्य । कपित्थे अमरः तद्द्रवस्य दधितुल्यास्वरसत्वात् तथात्वम् । [रत्नमाला ।

दधिमण्ड पु० इत० । दध्नः मसुनि (मात) ख्याते पदार्थे ।

दधिमण्डोदक पु० दधिमण्ड इवोदकस्य उदकस्य वा उदादेशः । दधिमण्डतुल्यजले समुद्भेदे । “दधिमण्डोद एवात्र विज्ञेयो वारिजासनः” हेमा० ब्र० तद्भग्नम् । “उत्तरेषु च कौरव्य । द्वीपेषु च्युते कथा । एवं तत्र महाराज ! ब्रुवतश्च निबोध मे । एततोयः समुद्रोऽत्र दधिमण्डोदकः परः । सुरोटः सागरश्चैव तथान्यो जलसागरः” भा० भी० १२ अ० ।

दधिमुख पु० शरामसेनापतिवानरभेदे “त्रीमान् दधिमुखो

नाम हरिहृष्टोऽतिवीर्यवान्” भा० व० २८२ अ० । शरामभेदे “सुरामुखो दधिमुखस्तथा विमलपिण्डकः” भा० व्या० ३५ अ० सर्पनाभोक्तौ दधिपङ्गादयोऽप्यत्र ।

दधिवत् लि० दधि अक्षत्रात् मत्तप् वेदे मस्य वः । दधियुक्ते “अपूपवान् दधिवांसहरेण सीदतु” अथ० १८ । ४।१७। लोके तु न मस्य वः दधिमत् इत्येव स्त्रियां ङीप् दधिवामन न० शालग्राममूर्तिषु वामनमूर्तिभेदे ब्रह्म० प्रजातिख० तद्वत्तुल्यसङ्गं यथा । “अतिमुष्टं द्विचक्रञ्च । नवीनमीरदोपमम् । दधिवामनकं ज्ञेयं गृह्णिताञ्च सुखप्रदम् । दध्योदने ह्येतव्यः वामनः । श्दध्योदनेन हवनीये वामनभेदे पु० । “दध्योदनेन शुद्धेन कृत्वा सुध्येत दुर्गतः । कृत्वा त्रैविक्कमं रूपं जपेन्मन्त्रमनन्यधीः” तन्त्रसारे दधिवामनप्रयोगः ।

दधिवारि न० इत० । दधिमस्तुपदार्थे (दधिर मात) हेमच० । दधिवाहन पु० अङ्गनामकनृपपुत्रे “अङ्गपुत्रो महानाभो राजेन्द्रो दधिवाहनः । दधिवाहनपुत्रस्तु राजा दिविरथोऽभवत्” हरिवं० ११ अ० । दधिवामनपुत्रस्तु पुत्रो दिविरथस्तु” भा० शा० ४६ अ० ।

दधिशीर्ण पु० वानरे लिङ्गा० ।

दधिषाय्य पु० दधि स्यति सो-आय्य प्रत्यम् । श्रुते उल्लेखः । “दधिषाय्यः” उषा० सू० सि० कौ० वृत्तौ “दधातेराय्यः हित्वमित्त्वं सुक्च इत्युक्ता “मित्तावसो दधिषाय्य” इत्यु-दाजहार” ।

दधिसक्त पु० व० व० । “दध्युपसिक्ताः सक्तवः “सक्तेन व्यञ्जनम्” पा० समासः । दध्युपसिक्तेषु सक्तुषु । “कन्द-पक्वानि तैलेन पायसं दधिसक्तवः” ति० त० ब्रू० पु० ।

दधिसार पु० इत० । नवनीते हेमच० ।

दधिस्कन्द पु० तीर्थभेदे ।

दधिस्रेह पु० इत० । दधिसारे लिङ्गा० ।

दधिस्य(ध्यस्य) अतिगाद्रेन दधीच्छति क्यचिक् ऋक् सुक् वा । अतिगाद्रेन दधीच्छायायां प० अक० सेट् । दधिस्यति दध्यस्यति ।

दधिस्विद पु० दध्नः स्वेद इव । तस्मै (घोल) अटाधरः ।

दधी(च)चि पु० अथर्वसुनेरीरसे कर्हमप्रजापतिकन्यायां शान्तिनाम्नरां जाते मुनिभेदे । इन्द्रयाचितेन तेन च प्राचांस्यङ्गा स्नेहास्तीनि दक्षानि इन्द्रेण च तैर्वज्रं निर्माय दक्षासुरो निहतः तत्कथा

“अतेऽस्त्यमिर्दधीचस्य न हन्तुं लिदगद्विषः । तस्मा-

इत्वा ऋषिभ्यो यो याच्यतां सुरसत्तमाः” । दधीचास्थीनि
देहीति तैर्वधियामहे रिपुन् । स च तैर्यौचितोऽस्थीनि
यत्नाद्विपरस्तदा । प्राणत्यागं कुरुष्वेष्ट ! चकारैवा-
विचारयन् । सलोकानलयान् प्राप्नो देवप्रियकरस्तदा ।
तस्यास्थिमिरयो शक्रः संप्रहृष्टमनास्तदा । कारयामास
दिव्यानि नानाप्रहरणानि च । वज्राणि चक्राणि
गदा गुरुन् दण्डांश्च पुष्कलान्” भा० शल्य० ५२ अ० ।
“गते शतधृतौ क्षत्तः ! कर्हमस्तेन चोदितः । यथोचितं
सुदुहितः प्रादात् विश्वसृजां ततः” इत्युपक्रमे “अथ-
र्वणेऽददाच्छानिं यया यज्ञो वितन्यते” भाग० १।२।४।२४
अ० । “दध्यङ्ङाथर्वणस्त्वष्ट्रे यस्माभेदां मदात्मकम्”
भाग० ६।६।५१ । तस्याथर्वणकर्हमदुहितशान्तिजातत्वा-
दाथर्वणत्वविशेषणम् । “ददौ चास्थीनि देवेभ्यो दधीचिः
समनास्तदा” अग्निपु० दध्यन्चण्डे व्युत्पत्तिर्दृश्या ।
दधीचास्थि न० ६त० । तज्जातत्वात् १वज्रे २तन्नामनामके
हीरके च त्रिका० ।
दधृष् त्रि० दृष्-क्रिन् नि० १४८ क्लिप्तत्वात् अलि पदान्ते
च कृतम् । २धर्षके च । “वाजेषु दधृषं कवे” ऋ० १।४।६ ।
“दधृषम् शत्रूणां भिभावकम्” भा० ।
दधृषणि त्रि० दधृगिवाचरति दधृ+क्रिप् ततो वा०
वनि । धर्षके । “सासहिमष्ट” चिदु दधृषणिम्”
ऋ० ८।६।१३ । [लाय परमेष्ठिने यमतर्पणमन्त्रः ।
दध्नु पु० दध-बा० न । यमभेदे । “औडुम्बराय दध्नाय नी-
दध्यन्च् पु० दधिं धारकमञ्जति अन्त-क्रिप् । अथर्वणिपुत्रे
दधीचौ मुनिभेदे “दध्यङ्ङाथर्वणस्त्वष्ट्रे” भाग० ६।६।५१ ।
“स वा अधिगतो दध्यङ्ङाश्विभ्यां ब्रह्म निष्कलम्”
भाग० ६।६।५५ । “यामयर्वा मनुष्यिता दध्यङ्ङधियमत्त
इत्यृचमक्षित्य निरुक्ते तु १।२।२२ अन्त्या निरुक्तिरुक्ता
“दध्यङ्ङप्रत्यङ्गो ध्यानमिति वा प्रत्यङ्गमस्मिन् ध्यानमिति
वा” । “दध्यङ्ङ यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीष्णां प्र य-
दीसुवाच” ऋ० १।१।६।१२ । आथर्वणः अथर्वणः पुत्रो
दध्यङ्ङ एतत्संज्ञ ऋषिरश्वस्य शीष्णां युष्मत्सामर्थ्येन
प्रतिष्ठितेन शिरसा वा युवाभ्यामीमिमां मधुविद्यां यद्
यदा खलु प्रोवाच प्रोक्तवान् । तदानीमश्वस्य शिरसः
सन्धानलक्षणं पुनर्वातुषस्य शिरसः प्रतिस्न्धानलक्षणं
च यद्भवदीयं कर्म तदाविष्कणोभीत्यर्थः । अत्रेयमा-
ख्यायिका “इन्द्रो दधीचे प्रवर्ग्यविद्यां मधुविद्यां
ओषदिश्य यदीमामनकं यज्यसि शिरस्ते जेतुस्यामी-

त्युवाच । ततोऽश्विनावश्वस्य शिरस्कृत्वा दधीचः शिरः-
प्रच्छिदान्यत्र निधाय तत्ताश्च शिरः प्रत्यधत्तां तेन च
दध्यङ्ङ ऋचः सामानि यजूंषि च प्रवर्ग्यविषयाणि
मधुविद्याप्रतिपादकं ब्राह्मणं चाश्विनावध्यापयामास ।
तदिन्द्रो ज्ञात्वा यज्ञेण तच्छिरोऽच्छिनत् । अथाश्विनौ
तस्य स्वकीयं मानुषं शिरः प्रत्यधत्तामिति । शास्त्रायन-
वाजसनेययोः प्रपञ्चेनोक्तम् । तस्य टादायजादौ दधीचः
दधीचा इत्यादि । ततः स्वार्थे अण् इज् वा पृषो०
वृद्धभावे । दधीच दधीचि इति रूपमित्यवधेयम् ।
दध्यन्न न० दध्युपसिक्तमन्नम् “अन्नेन व्यञ्जनम्” पा० समासः ।
दध्युपसिक्ते अन्ने “दध्यन्नं पावसं चैव गुह्यपितं समो-
दकम्” याज्ञ० दध्योदनोऽप्यत्र पु० । दध्योदनं हविष्यूर्णम्”
याज्ञ० ग्रहवर्त्युक्तौ ।
दध्याकर पु० ६त० । दधिसमुद्रे शब्दार्थकलतरः ।
दध्यानी स्त्री दधि-दधिरममानयति आ-नी-क गौरा०
ढीप् । (सुदर्शनगुलञ्च) सुदर्शनायाम् रत्नमाला ।
दध्युत्तर न० ६त० । दधिक्षेपे शब्दच० । “पयसः सर्पिष-
श्चैव दध्नीदध्युत्तरस्य च” हरिवं० ७६२ अ० ।
दध्युत्तरग न० दध्नु उत्तरं गच्छति गम-ङ् । दधिक्षेपे
रत्नमाला । [जटाधरः ।
दध्युद(क) पु० दधि उदकमिवाश्रय वा उदादेशः । दधिसमुद्रे
दनायुस् पु० दक्षकन्याभेदे सा च कश्यपपत्नीभेदः दनुशब्दे
दृश्यम् । “दनुश्च दनायुश्च मातृव च पितृव च
परिजगृहस्तस्माद्दानव इत्याहुः” शत० ब्रा० १।६।१।६
“दनायुषः पुनः पुत्रास्तारोऽसुरपुङ्गवाः । विक्षरो
बलवीरौ च वृत्रश्रैव महाशूरः” भा० आ० ६।५० ।
दनु स्त्री दक्षकन्याभेदे सा च कश्यपपत्नी दानवमाता ।
“प्रजतिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश । अदिति-
र्हि तिर्हनुः काला दनायुः सिंहिका तथा । क्रोधा प्रधा
च विश्वा च विनता कपिला मुनिः । कद्रुश्च मनुजा-
व्याघ्र ! दक्षकन्यैव भारत । एतासां वीर्यसम्पन्नं
पुत्रपौत्रमनन्तकम् । “चत्वारिंशद्दहनोः पुत्राः ख्याताः
सर्वत्र भारत । तेषां प्रथमजो राजा विप्रचित्त-
महायशः । सम्बरो नमुचिश्चैव पुलोमा चेति विभुतः ।
असिलोमा च केशी च दुर्जयश्चैव दानवः । अयः
शिरा अश्वशिरा अश्वशुश्च वीर्यवान् । तथा
गगनमूर्द्धा च वेगवान् केतुमांश्च सः । स्वर्गानुरक्षो-
ऽश्वपतिर्हपवर्जकक्षत्रा । अश्वग्रीवश्च स्रक्क्षश्च वृद्ध-

कृच्छ्र महावनः । एकपादेकवक्रश्च विहृपाक्षमहो-
दरौ । निचन्द्रश्च निजुम्भश्च कुजटः कपटस्तथा ।
शरभः शलभश्चैव सूर्यचन्द्रमसौ तथा । एते ख्याता
दनोर्विशेषे दानवाः परिकीर्तिताः । अन्यौ ह्य खलु
देवानां सूर्यचन्द्रमसौ कृतौ । अन्यौ दानवसुखानां
सूर्यचन्द्रमसौ तथा । इमे च वंशाः प्रणिताः सत्त्व-
वन्तो महाबलाः । दनुपुत्रा महाराज ! दश दानव-
वंशजाः । एकाक्षोऽमृतपो वीरः प्रलम्बनरकावपि ।
यातापिः शक्रतपनः शठश्चैव महारुरः । शविष्ठश्च
वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः । असंख्येयाः कृता-
क्षोषां पुत्राः पौत्राश्च भारत ! भा० आ० ६५ अ० । दनो-
रपत्यम् अणु । दानव दनोरपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां डीप् ।
दनायु पु० दानवभेदे दानवशब्दे दशप्रभु । अयं शब्दः दना-
युश्च शब्दात् प्राक् पाठः ।
दनुज पु० दनोजायते जन-ड । दनोरपत्ये अक्षरे अमरः ।
दनुजद्विप् पु० दनुजान् द्वेष्टि द्विष-किप् । देवे हेम० ।
दनुजारिः भूतयोऽप्यल ।

दनुस्नु पु० ६त० । दानवे जटाधरः ।

दन्त पु० अन्तर्भावितगर्भे दन्त-तन् । १ सुखान्तःस्थचर्वण-
साधनेऽस्थिभेदे (दांत) २ कृष्णे, ३ पर्वतनिमित्ते ४ सान्नि-
५ द्वाविंशत्संख्यायाञ्च मेदि० । अत एव नैपथ्यं दन्तानां
द्विगुणितशोडशपदार्थरूपत्वेन भङ्ग्या द्वाविंशत्त्वं
वर्णितं यथा । “उद्देशपर्वण्यपि लक्षणेऽपि द्विधो-
दितैः शोडशभिः पदार्थैः । आन्वितिकीं यद्गणद्विभाज्यं
तां मुक्तिभावाकलितां प्रतीमः” । ६ शैलशृङ्गे त्रिका०
(१५५) रूपे ७ पञ्चमात्राप्रभेदे छन्दोग० सदन्ततया जन्तानि
जन्तोत्तरं मासभेदे च तज्जन्मफलं ज्यो० त० उक्तं यथा
“जातः सदन्तः पितृमातृहन्ता तातं विहृन्यात् प्रथमे तु
मासे । अस्मां द्वितीये सहजं तृतीये मासे चतुर्थे शुभका-
रकः स्यात् । मिष्टान्नभोजी सुभगः सुताख्ये ५ पक्षे सुखी
पण्डितकल्पनुद्धिः । ततोऽधिकः स्यात् बलवान् द्युनाख्ये ७
मासेऽष्टमे वित्तसुखैर्विहीनः । सुरप्रतापी नवमे कृत्युश्च
दशमे तथा । एकादशे द्वादशे च सुखी च सुभगो भवेत् ।
अष्टौ पुत्तलकान् कृत्वा सुगन्धैर्गन्धैस्तथा । स्त्रोतःसु
संक्रमे चापि स्नापयेत् शुक्लपुष्पकैः । स्नानं संक्र-
मणस्याधः शम्भोर्हर्शनमन्ततः । होमं विप्रार्चनञ्चैव-
मशुभे दन्तदर्शने” । “स्निग्धा घनाश्च दशमाः सुतीक्ष्ण-
दंष्ट्राः समाश्च शुभाः” इ० स० ६७ अ० । दन्तमूलप्रादुर्भावं

गर्भोपनिषदि गर्भे सप्तममासे जायते इति प्रतिपादितम् ।
दन्तका त्रि० दन्ते दन्तमाज्जने प्रसृतः कन् । १ दन्तमाज्जनप्र-
सिते । दन्त इव कन् । २ शैलशृङ्गे शिरेः प्रदेशाद्वर्हिनि-
र्गते ३ पाषाणभेदे च हेमच० । स्वार्थे क । ४ दन्तशब्दार्थे ए० ।
दन्तकर्षणं पु० दन्तान् कर्षति कर्ष-ल्यु । जम्बीरे शब्दर० ।
दन्तकाष्ठ न० दन्तधावनार्थं काष्ठम् । १ दन्तधावने काष्ठे ।
तत्काष्ठमस्तत्रैव साध्यतया अक्ष० । २ विककृतदन्ते पु० राजनि० ।
सफलतत्काष्ठभेदाः इ० स० ८५ अ० उक्ता यथा

“वृक्षोलतागुल्मतस्तत्प्रभेदैः स्युर्दन्तकाष्ठानि सहस्रशो
यैः । फलानि वाच्यान्यातितत्प्रसङ्गो मा भूदतो वक्ष्ये
कामिकानि । अज्ञातपूर्वाणि न दन्तकाष्ठान्याद्यान्
यत्नैश्च समान्यतामि । न युग्मपूर्वाणि न पाटितानि
न चोर्ध्वशुष्काणि विना त्वचा वा । वैककृतश्रीफल-
काश्मरीषु ग्राह्यौ द्युतिः क्षेमतरौ सुदाराः । वृद्धि-
वर्देऽर्के प्रचुरं च तेजः पुत्रा भूषके ककुभे
प्रियत्वम् । लक्ष्मीः शिरोधौ च तथा करञ्जे लक्ष्मेऽर्थ-
सिद्धिः समभीप्सिता स्यात् । मान्यत्वमायाति
जनस्य जात्यां प्राधान्यमश्वत्तरौ वदन्ति । आरो-
ग्यमायुर्वदरीवृहत्पौरैश्चर्यवृद्धिः खदिरे सवित्वे । इव्याणि
चेष्टान्यतिसृक्तके स्युः प्राप्नोति तान्येव पुनः कदम्बे ।
निम्बेऽर्थाग्निः करवीरेऽञ्जल्यभिर्भागुण्डोरे स्यादित्येव
प्रभृतम् । शस्यां शलूनपहन्त्यर्जुने च श्यामायां
च द्विपतामेव नागः । सांसेऽश्वकर्णे च वदन्ति
गौरवं समद्रदारावपि चाटकपके । वाक्त्रभ्यमायाति
जनस्य सर्वतः प्रियङ्ग्वपामागमज्ज्वदाङ्गिभैः । उदङ्-
मुखः प्राङ्मुख एव वावद् कामं यथेष्टं हृदये
निवेश्य । अद्यादनिन्द्यं च सुखोपविष्टः प्रज्ञात्य
जहाच्च शुचिप्रदेशे । अमिसुखपतितं प्रशान्तदिकस्य
शुभमतिशोभनमूर्ध्वसंस्थितं यत् । अशुभकरमतोऽ-
न्यथा प्रदिष्टं स्थितपतितं च करोति कृष्टमज्ञम्” ।

आ० त० नरसिंहपुराणे च “दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि
ससासेन प्रशस्तताम् । सर्वे कण्टकिनः पुण्याः
जीरिणश्च यशस्विनः” । महाभारते । “तित्तं
कपायं कटुकं सुगन्धि कण्टकान्वितम् । जीरिणो वृक्ष-
गुल्माद्यान् भक्षयेदन्तधावने” । निषिद्धकाष्ठानि यथा
“गुयाकतालङ्घित्वालास्तथा ताड्यौ च केतकी । खजूर-
नारिकेलौ च सप्तैते तण्डराजकाः । तण्डराजसिरा
पत्रैर्यैः कुर्यादन्तधावनम् । तावद्भवति चाण्डालो याव-

इडां न पश्यति । तस्य स्थौल्यं परिमाणञ्चाह विष्णुः
 “कनिष्ठायस्त्रयं स्थौल्यं सकूर्वं द्वादशाङ्गुलम् । प्रातर्भूत्वा
 च यतयाक् भक्षयेद्दन्तधावनम्” मरीचिः । द्वादशाङ्गु-
 लञ्च वैद्यानां श्रुत्यान्तं षडङ्गुलम् । चतुरङ्गुलमानेन
 नारीणां विधिरुच्यते । अन्तरप्रमशानासु षडङ्गुलस्य द-
 ष्टम् । दन्तधावनदन्तपवनशब्देऽधिकं दृश्यम् । [राजनि०
 दन्तकाष्ठक न० दन्तधावनोपयोगि काष्ठमस्मात् । आहृत्यष्टके
 दन्तकूर पु० दन्ताः कूरमस्मिन् चर्च्यत्वात् यत् । संयामे
 नीलकण्ठः “माद्रीपुत्रः सहदेवः कलिङ्गान् सभामतान-
 जयद्दन्तकूरे” भा० उ० २५ अ० । “अयं कपाटेन जवान
 पाण्डुरं तथा कलिङ्गान् दन्तकूरे ममर्द” ४७ अ० ।
 दन्तकूर पु० दन्ताः क्रूरा यत् ॥ देशभेदे रतचूमे च नीलक० ।
 “ब्रह्मद्विषायाय तस्मिन् सहस्राणि चतुर्दश । पुनर-
 न्यानि जयाह दन्तकूरं जवान ह” भा० द्रो० ७० अ० ।
 दन्तघर्ष पु० दन्त० । दन्तानां परस्परघर्षभेदे । “यस्य वै भुक्तमा-
 तस्य हृदयं बाधते क्षुधा । जायते दन्तघर्षश्च स गतायुः
 स्रुतो बुधैः” मार्क० पु० ।

दन्तचाल पु० दन्तानां चालचलनमत्र । सुशुतोक्ते आत-
 रोपद्रवभेदे (दांतनडा) । आतरोपद्रवोपक्रमे ‘नेत्रस्तम्भं’
 निमेषञ्च हृणां कासं प्रजागरम् । लभन्ते दन्तचालञ्च
 तांस्तानन्याहोपद्रवान्” ।

दन्तच्छद पु० दन्ताच्छाद्यलोऽनेन छद-णिच्-प्र चुक्षः ।
 ओष्ठे (ठोँट) हलायुधः । “मिस्ते दन्तच्छदं न वा”
 भट्टिः । “दन्तच्छदैः सन्नघनदन्तचिह्नैः” कृतसंहारः ।

दन्तच्छदीपमा स्त्री दन्तच्छद ओष्ठ उपमीयतेऽनया आङ् ।
 विम्बिलतायाम् (तेलाकुचा) राजनि० । तत्फलमेव हि
 ओष्ठसादृश्यं प्रसिद्धम् ।

दन्तजात लि० जातो दन्तोऽस्य निष्ठान्तत्वात् परिनिपातः ।
 जातदन्ते । “दन्तजातेऽनुजते वा कृतचूडे च संस्थिते”
 मनुः । दन्तजननं तत्पाननयोग्यकाष्ठयोभयमपि दन्तजात-
 शब्दे नोच्यते । गर्भोपनिषदि सुप्रमसासे दन्तजननकाल-
 योक्तत्वात् तत्र देवात् दन्ताहोत्पत्तावपि जातदन्तकाष्ठ-
 त्वात् दन्तजनन इवाशौचनिमित्तिता” शुद्धित० ।

दन्तजाह न० दन्तानां मूलं कर्णा० जाह । दन्तमूले ।

दन्तदर्शन न० दन्तानां दर्शनम् दृश्-णिच्-ल्युट् । युद्धस्यादौ
 योधानां प्रतिबोधं प्रति हृदयान् बहिष्कृत्य दर्शने
 (दांतखासुटि) “दन्तदर्शनमारावस्ततो युद्धं प्रवर्त्तते”
 भा० व० उ० ७१ अ० ।

दन्तधावन पु० दन्तान् धावयति शोधयति धाव-ल्यु ।

। खदिरहृत्ते, शुक्लकरञ्जे, राजनि० श्वकुले शब्दच० ।

एतेषां तत्तथाधनत्वात् तथात्वम् । भावे ल्युट् । ४ दन्त-

मार्जने तत्प्रकारो यथा “प्रातर्भुङ्क्ता च मृद्वप्यं कषायं

कटुतिक्तकम् । भक्षयेद्दन्तधावनं दन्तमांसान्यवाधयन् ।

तस्य काष्ठानि यथा “केऽप्यत्र करवीरास्त्रकरञ्जवकुलास-

नान् । दन्तकाष्ठार्थमन्ये तु सर्वाण् कण्टकिनोऽभ्यधुः ।

खदिरश्च कटम्बश्च करञ्जश्च वटस्तथा । तिलिङ्गो वैष्णु-

ष्टञ्च व्यास्मिन्मन्त्रौ तथैव च । अपामार्गश्च धित्वश्च

अर्कचोदुम्बरस्तथा । एतं प्रगल्भाः कथिता दन्तधावन-

कर्मणि” । तत्र निषिद्धकाष्ठानि यथा “शुभाकतालहि-

न्तालखजूरैः केतकीयुतैः । नारिकेलेन ताद्या च न

कुर्याद्दन्तधावनम्” । तस्य दिग्भेदसम्बन्धेदे शुभाशुभफलं

यथा “मृत्युः स्याद्विष्णास्येन पश्चिमास्येन चामयः ।

पूर्वास्येनोत्तरास्येन सम्पदो दन्तधावनात्” । तस्य तिथि-

विशेषे निषेधो यथा “प्रतिपद्वर्गपठौ नवम्येकादशीषु

च । दन्तानां काष्ठसंयोगो दृढत्वमप्रमं कुनम्” । दन्त-

घर्षणानन्तरं चक्षुःसेचनं यथा । दन्तानूर्द्ध्वमधो दृढः

प्रातः सिञ्चेच्च लोचने । तोयपूर्णसूक्ष्मेन दृष्टिरायु

प्रसीदति” । रोगविशेषे दन्तकाष्ठवर्जनं यथा “अर्दितः

कर्णशूलो च दन्तरोगी नवज्वरी । शोषी कासी च

मूर्च्छार्तो दन्तकाष्ठं विपर्यजेत्” । तस्य गुणा यथा

“निहन्ति वृक्षवैरस्यं जिह्वादन्ताश्रितं मज्जम् । आरोग्यं

रुचिमाधत्ते सद्यो दन्तविशोधनम्” इति राजवल्लभः ।

‘कृतशौचस्ततः प्राज्ञः कुर्याद्दन्तस्य धावनम् । जिह्वाया

मार्जनञ्चापि रसालच्छदनादिभिः । दक्षिणाभिमुखो

भूत्वा पश्चिमाभिमुखस्तथा । न दन्तधावनं कुर्यात्

कुर्याच्चेत्सारकी भवेत् । मध्यमानामिकाभ्याञ्च रुद्धाङ्गु

ष्ठेन च द्विजः । दन्तस्य धावनं कुर्यात् तर्जनीया न

कदाचन । व्यश्नत्यष्टयित्वानां धाव्याः काष्ठिकया बुधः ।

न दन्तधावनं कुर्यात्तन्मेन्द्रसुरसस्य च । नित्यक्रिया-

फलं प्रेष्टुं स्वयं दन्तधावनम् । प्रभाते कुरुते प्राज्ञः

सूर्योदयविवर्जिते । सूर्योदये द्विजश्चेत् । यः कुर्याद्दन्त-

धावनम् । नित्यक्रियाफलं तस्य सर्वमेव विनश्यति ।

यः स्नानसमये कुर्यात् जैमिने ! दन्तधावनम् ।

निराशाः पितरो यान्ति तस्य देवाः सुरर्षवः ।

दन्तस्य धावनं कुर्यादो मध्याह्नापराह्णयोः । तस्य

पुण्यं न मृच्छन्ति देवताः पितरो जहन् । स्नानकावे

पुष्करिण्यां यः कुर्याद्दन्तधावनम् । तावज्ज्ञेयः स चाण्डालो यावद् गङ्गां न पश्यति । भगवत्युदिते स्वर्ये यः कुर्याद्दन्तधावनम् । तद्दन्तार्थं पितरो भुक्ता मच्छन्ति दुःस्मिनः । उपवासादिने विप्र ! पितृ-
श्राद्धदिने तथा । न च तत्फलमाप्नोति दन्तधावन-
कक्षरः । प्रभाते सार्जयेद्दन्तान् वाससा रसनां तथा ।
कुर्याद्वादश विप्रेन्द्र ! कवलानि जलैर्बुधः । उपवासे
पितृश्राद्धे विधिनानेन जैमिने । दन्तधावनकर्मार्थः
संपूर्णं लभते फलम् पाप्मे क्रियायोगशरः ।
“जपःकाले तु सम्प्राप्ते शौचं कृत्वा यथार्थावत् ।
ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् । मुखे पयु-
षिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः । तस्मात् सर्वप्रय-
त्नेन भक्षयेद्दन्तधावनम् । कदम्बविल्वखदिरकर-
वीरवटार्जुनाः । तगरं हहती जातीरुद्राकाराति-
सक्तकाः । जम्बू मधूकापामार्गाशरीषोलुम्बरासनाः ।
चारिकण्टकवृक्षाद्याः प्रशस्ता दन्तधावने । कटुतिक्त-
कषायाश्च धनारोग्यसुखप्रदाः । प्रक्षाल्य भुक्त्वा च
शुचौ देशे त्यक्त्वा तदाचमेत् । अमावास्यां तथा पक्षां
नवम्यां प्रतिपद्यपि । वर्जयेद्दन्तकाष्ठान् तथैवार्कस्य
वासरे । अभावे दन्तकाष्ठस्य निपिड्यायां तथा तिथौ ।
अपां द्वादश गण्डपैः कुर्वीत मुखशोधनम्” इति
भारुहे २१४ अ० “मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्ज-
नम् । पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानाञ्च पूजनम्” मनुः ।

दन्तपत्र न० दन्त इव पत्रमिव । दन्ताकरपत्रयुक्ते कर्ण-
भूषणभेदे शब्दः । “विलासिनीविभ्रमदन्तपत्रम्” रघुः
“कर्णावसक्तमनदन्तपत्रम्” कृष्णः । दन्तः गजदन्तः तच्चि-
र्मितं पत्रम् । गजदन्तनिर्मिते पत्राकारे कर्णभूषणभेदे
च “अङ्गदये । षट्हाण्य निपतितं दन्तपत्रम्” काद० ।

दन्तपत्रक न० दन्त इव गुम्भं पत्रं दलं यस्य कप् । कुन्दपुष्पे
शब्दः । स्वल्पार्थे ङोपि अत इत्त्वम् । दन्तपत्रिका
स्वल्पे तत्कार्ये स्त्री विदग्धलोकोचितदन्तपत्रिका माघः

दन्तपवन न० दन्तं पुनाति अनेन प्रकरणे व्युत् । दन्त-
काष्ठे । भावे व्युत् । दन्तधावने च । तत्प्रकारो भावप्र०
उक्तो यथा

“तदादौ दन्तपवनं द्वादशाङ्गुलमायतम् । कनिष्ठिका-
परीणाङ्गुल्यप्ययतमवयम् । अयुष्मयन्त्रि यश्चापि
प्रलयं शक्तभूमिजम् । अवेक्ष्यन्तुश्च दोषश्च रसं
वीर्यं च योजयेत् । कषायं मधुरं तिक्तं कटुं प्रातः-

रहितः । निम्बञ्च तिक्तके त्रेष्टः कषाये खदिर-
सथा । मधूको मधुरे त्रेष्टः करञ्जः कटुके तथा ।
जौद्व्योषत्त्रिभर्माङ्गं सतैश्च सैन्धवेन च । चूर्णेन
तेजोवर्त्यां च दन्तास्त्रित्वं विशोधयेत् । एकैकं चर्षयेद्दन्तं
ष्टदना कूर्चकेन च । दन्तशोधनचूर्णेन दन्तमांसान्ध-
बाधयन् । तद्दुदौर्गन्ध्योपदेहौ तु लोद्याणं चापकर्षति ।
वैशद्यमस्त्राभिरुचिं सोमनस्यं करोति च । न खादेक-
लतालोष्ठजिह्वारोगसमुद्भवे । अथास्यापाके श्वासे च
कासहिक्कावमीषु च । दुर्बलोऽजीर्णभक्तश्च भूक्ष्णोऽर्त्तौ
मदपीडितः । गिरोरुगान्तस्त्रुषितः श्वान्तःपानकृमा-
न्वितः । अर्दितः कर्णशूलो च दन्तरोगी च वर्जयेत्”

दन्तपात पु० इत० । दन्तानां पतने । २ वर्षभेदे अश्वानां स्वतो
दन्तविशेषपतने च तत्कालस्य वृ० सं० ६६ अ० उक्तो यथा
“भक्षभिर्दन्तैः सिताभैर्भवति ह्यग्निशुक्लैः कषायैर्द्विवर्धः
सन्दर्भैर्मध्यमान्येः पतितसमुदितैस्त्र्यवदपक्षादिर्कोऽश्वः ।
सन्दर्शानुक्रमेण त्रिकपरिगताः कालिकापीतशुक्राः
काचा माक्षीकशङ्खावटचलनतो दन्तपातश्च विद्धि”

दन्तपाली स्त्री इत० । दन्तायै “तालोष्ठदन्तपाक्षीजिह्वा-
नेत्वान्पायुकरचरणैः । रक्तैस्तु रक्तसारा बद्धसुख-
वनितार्षपुत्रयुताः” वृ० सं० ६८ अ० ।

दन्तपुष्पटक पु० दन्तरोगभेदे दन्तरोगशब्दे सुश्रुतवाक्यम् ।
दन्तपुष्प न० दन्त इव गुम्भं पुष्पमस्य । कुन्दे, शकतकफले
च शब्दः ।

दन्तफल न० दन्त इव गुम्भं फलमस्य । शकतकफले शब्दः ।
दन्तवत् गुम्भं फलमस्य । शकपित्र्ये पु० शपिप्लव्याम्
राजनि० स्त्री टाप् ।

दन्तभाग पु० दन्तसम्बन्धी भागः । गजस्य सुखात् स्वल्प-
पर्यान्ते अयमभागे अमरः ।

दन्तमल न० इत० । दन्तलग्नकृदे हारा ।

दन्तमांस न० दन्तसंलग्नं मांसम् । दन्तसंलग्नमांसे (नेष्टे)
ख्याते मांसभेदे ।

दन्तमूल न० दन्तरोगभेदे दन्तरोगशब्दे दृश्यम् ।

दन्तमूलिका स्त्री दन्त इव गुम्भं मूलं यस्याः कप् । दन्ती-
वृक्षे राजनि० । [वृक्षम् ।

दन्तमूलीय पु० दन्तमूले भवः क । तदर्नादौ । दन्तशब्दे
दन्तरोग पु० इत० । सुखरोगान्तर्गते दन्तदन्तमूलगतौ रोग-
भेदे स च रोगः सुश्रुते उक्तो यथा ।

“कषातो सुखरोगाणां निदानं व्याख्यास्यामः । सुख-

रोगाः पञ्चपट्टिः सप्तस्वायतुनेषु तत्रायतनाभ्योऽपि
दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा तालुकण्ठः “सर्शाणि
चेति । तत्राष्टाधोऽधोः । पञ्चदश दन्तमूलेषु, अष्टौ
दन्तेषु, इति चोपक्रम्योक्तं यथा ।

“दन्तमूलगतास्तु शीतादोः दन्तपुष्पटकोऽदन्तवेष्टकः ३
शौषिरो ४ महाशौषिरो ५ परिदरः ६ उपकुशो ७ दन्तवैदर्भी-
वर्जनी ८ अधिमांसो ९ नाड्यः १५ पञ्चेति” इत्युद्दिश्या “शोणितं
दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकणात् प्रवर्तते । दुर्गन्धोनि सङ्गणानि
प्रकृतेदीनि मृदूनि च । दन्तमांसानि शीथ्यन्ते पचन्ति
च परस्परम् । शीतादो नाम स व्याधिः कफशो-
णितसम्भवः । दन्तयोश्चित्तु वा यस्य श्वयथुः स रुजो
महान् । दन्तपुष्पटको ज्ञेयः कफरक्तनिमित्तजः २ ।
ज्वयन्ति पूयरुधिरं चला दन्ता भवन्ति च । दन्तवेष्टः
स विज्ञेयो दृष्टशोणितसम्भवः । श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजा-
यान् कफरक्ततः । लालास्रावो स विज्ञेयः कण्डू-
मान् शौषिरो गदः ४ । दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्य-
पदीर्यते । दन्तमांसानि पचन्ते सुखञ्च परिपी-
यते । यस्मिन् स सर्वजो व्याधिमहाशौषिरसंज्ञकः ५ ।
दन्तमांसानि शीथ्यन्ते यस्मिन् जीवति चाप्यसृक् ।
पित्तासृक्कफजो व्याधिज्ञेयः परिदरो हि सः ६ । वेष्टेषु
दाहः चाकश्च तेभ्यो दन्ताश्चलन्ति च । आघटिताः
प्रक्षवन्ति शोणितं मन्दवेदनाः । आध्मायन्ते क्षुते
रक्ते सुखं पूति च जायते । यस्मिन्नुपकुशः स
स्यात्पित्तरक्तकतो गदः ७ । दृष्टेषु दन्तमूलेषु संरम्भो
जायते महान् । भवन्ति च चलादन्ताः स वैदर्भी-
ऽभिवातजः ८ । भारतेनाधिको दन्तो जायते तीव्र-
वेदनः । वर्जिनः स सतो व्याधिर्जाति रक्च प्रशा-
भ्यति ९ । हातव्ये पश्चिमे दन्ते महान् शोथो महा-
रुजः । लालास्रावो कफकतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः १० ।
दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यष्टेरिताः १५ । “दन्त-
गतास्तु दालनः १ क्रिमिदन्तको २ दन्तहर्षो ३ भञ्जनकः ४
दन्तशर्करा ५ कपालिका ६ श्यावदन्तो ७ हतुभोज ८ चेति ।
दाल्यन्ते बहुधा दन्ता यस्मिन् स्त्रीव्ररुगन्विताः ।
दालनः स इति ज्ञेयः सदागतिनिमित्तजः । कृष्ण-
श्चिह्नी चलाः स्रावी संरम्भो महारुजः १ । अग्नि-
मित्तरुजो वाताद्भिज्ञेयः क्रिमिदन्तकः २ । दशनाः शीत-
सुषणाश्च सहन्ते स्पर्शनं न च । यत्नं तं दन्तहर्षन्तु
व्याधिं विद्यात्समीरणान् ३ । वक्त्रं वक्त्रं भवेद्यस्मिन्

दन्तभङ्गश्च तीव्ररुक् । कफवातकतो व्याधिः स भञ्जन-
कसंज्ञितः ४ । शर्करेव स्थिरीभूतो मकोदन्तेषु यस्य
वै । सा दन्तानां गुणज्ञी तु विज्ञेया दन्तशर्करा ५ ।
दलन्ति दन्तवल्कानि यदा शर्करया सह । ज्ञेया
कपालिका सैव दशनानां विनाशिनी ६ । योऽसृग्म-
श्रेण पित्तेन दग्धो दन्तस्तद्विषतः । श्यावतां नीलतां
वापि गतः स श्यावदन्तकः ७ । यातेन तैस्तेभिर्विस्तु
हतुसन्निविष्टसंज्ञितः । हतुभोज इति ज्ञेयो व्याधिर-
दितलक्षणः ८ ।

दन्तलेखकं वि- दन्तान् लिखति जीविकार्थम् लिख-
“संज्ञायाम्” पा० श्वल् “नित्यं क्रीडाजीविकयोः”
पा० नित्यस० । दन्तलेखनरूपजीविकायुक्ते । “अक्रे-
जीविकार्थं” पा० पूर्वपदस्यादादात्तत्वम् ।

दन्तवक्रं पु० कर्कषाधिमे हापरयुगोद्भवे हिरण्यकशिपोरव-
ताररूपे नटभेदे “हिरण्यकशिपुर्थाऽसौ दैत्यराजोऽभवत्
पुरा । पृथुकीर्त्या तु संजज्ञे तनयो वृद्धशर्मणः । कर्क-
षाधिपतिर्गौ दन्तवक्रो महाबलः” हरिवं० ३५ अ० ।
“अधिराजाधिपश्चैव दन्तवक्रं महाबलम् । जिगाय कर-
दक्षैव कृत्वा राज्ये न्यवेशयत्” भा० सं० ३० अ० । सहदेव-
दक्षिणद्विजयोज्ञौ “हारवत्यां निवसता यदुर्मिहेन तेन
वै” इत्युपक्रमे “दन्तवक्रश्च कारुण्यो निहतो दक्षिणापथे”
हरिवं० १७१ अ० । हारकायासकाले क्षणो न वधो वर्णितः ।
“भाटवृक्षे धोवश्वैद्यो दन्तवक्रश्च पाण्डवः । पार्षदप्रवरौ
विष्णोर्विप्रशापात् पटच्चुतौ” भाग० ७, ११२ इत्युपक्रमे
हिरण्यकादिजन्मनाशोक्तप्रनन्तरम् “तावैव क्षत्रियौ
जातौ भाटवृक्षात्मजौ तव । अधुना शापनिर्मुक्तौ
क्षणचक्रहतां हसौ” ४४ “क्षणोऽपि तमहन् गुर्वी
कौमोदक्या स्तनान्तरे । गाढनिर्भिन्नहृदय उदमन् रुधिरं
स्रवात् । प्रसार्य केशान् बाह्वङ्गून् धरण्यां न्यपतद्वप्रसुः ।
ततः सूक्ष्मतरं ज्योतिः क्षणमाविशदद्भुतम्” भाग० १०, ७७ ।

दन्तवल्कं पु० दन्तस्य वल्कमिव । दन्तावरकचर्मालेकं मांस-
भेदे “दलन्ति दन्तवल्कानि यदा शर्करया सह” सुश्रुतः ।

दन्तवर्त्ति स्त्री दन्तनिर्मिता वर्त्तिः । “दन्तैर्हृत्तिवराहोद्भ-
गं शञ्जाजखरोद्भवैः सशङ्खमौक्तिकाभ्यो धिमेनैर्भरिच-
पादिकैः क्षतशुक्रमपि व्याधिं दन्तवर्त्तिर्निवर्त्तयेत्”
चक्रदत्तोक्ते वर्त्तिकामेदे । [अष्टो हेम० ।

दन्तवस्त्रं न० दन्तस्य वस्त्रमिव आदकत्वात् । दन्तवाससि
दन्तवासस् न० दन्तस्य वास इवाच्छादकत्वात् । अष्टो वि०

“तृणां यदारोहति दन्तवाससा” कृमा० । [राजनि० ।
दन्तवीज(क) पु० दन्त इव बीजमस्य वा कप् । दाहिमीष्टके
दन्तवेष्ट पु० सुश्रुतोक्ते दन्तारोगभेदे दन्तारोगशब्दे दृश्यम् ।
दन्तवैदर्भ पु० सुश्रुतोक्ते दन्तारोगभेदे दन्तारोगशब्दे दृश्यम् ।
दन्तशङ्ख पु० “वडिगो दन्तशङ्खं श्वानताये तीक्ष्णकण्टकप्रथम-
यवपत्रसखे” सुश्रुतोक्ते अस्त्वभेदे ।

दन्तशठ पु० दन्तान् शठति क्लेदयति शठ-अच् । १जम्बीरे
२कपिल्ये ३कर्भरङ्गे, ४नागरङ्गे च । ५चाङ्केय्यां
६चुक्रास्त्रिकायां स्त्री० मेदिनि० ७अस्त्रे हेमच० ८नुद्रा
स्त्रिकायाम् स्त्री राजनि० ।

दन्तशर्करा स्त्री दन्तस्य शर्करेव । दन्तारोगभेदे दन्तारोगशब्दे
दृश्यम् । [ख्याते चूर्णभेदे त्रिका० ।

दन्तशाण पु० दन्तस्य शाण इव चिकण्यताहेतुत्वात् (भिषि)
दन्तशूल न० दन्तस्य शूलमिव । दन्तवेदनायाम् । “शीर्ष-
रोगेऽक्षिरोगे च दन्तशूले गलपक्षे” भा० शा० १०५ अ० ।
दन्तशोफ पु० दन्तस्य शोफ इव । दन्तावुदे (दाँतर आब)
राजनि० । [भागे मांसपिण्डे शब्दच० ।

दन्तसिरा स्त्री दन्तस्य सिरा यत्न । (मेढ्रे) ख्याते दन्ताधो-
दन्तहर्ष पु० सुश्रुतोक्ते दन्तारोगभेदे दन्तारोगशब्दे दृश्यम् ।
दन्तहर्षक पु० दन्तान् हर्षयति हृष-णिच्-एवुल् । जम्बीरे
जटाधरः । [दन्ताग्रोय तद्गवादौ त्रि० ।

दन्ताग्र न० इत० । दन्तस्याग्रे ततः गच्छा० भवादौ छ ।
दन्ताघात पु० दन्तानाहनि व्या+हन-अण् उप० म० ।
१निम्बूके । भावे चञ् । २दन्तैराहने राजनि० ।
“दन्ताघातविदारितारिद्धिरैः सिन्दूरभोभाकरम्”
शणेशध्यानम् । रतौ तत्स्थानानि यथा “स्ननयो-
गंखडयोश्चैव ओष्ठे चैव तथाधरे । दन्ताघातः प्रकृत्यः
कामिनीनां सुखावहः” कामशास्त्रम् ।

दन्ताद् पु० “केशरीमनखाटाश्च दन्ताटाः चिकुशा-
स्तथा । कुष्ठजाश्च परोसर्पाज्ञेयाः शोणितसम्भवाः”
सुश्रुतोक्ते दन्तखादककृमिरोगभेदे । “दन्तादानां मसु-
हृष्टं विधानं मुखरोगिणाम्” सुश्रु० ।

दन्तादन्ति त्रि० दन्तैश्च दन्तैश्च प्रहृत्य प्रवृत्तं युद्धम्
इच् सभा० पूर्वाण्योदीर्घः । परस्परदन्तप्रहारेण
प्रवृत्ते युद्धे “कचाकचि युद्धभाषीदन्तादन्ति नखानखि”
भा० कर्ण० ४६ अ० । [जातित्वात् ङीप् ।

दन्तायुध पुं स्त्री० दन्ता युधमिवास्व । शूकरे त्रिका० स्त्रियां
दन्तार्बुद पु० दन्तस्यार्बुदमिव । दन्तारोगभेदे राजनि० ।

दन्तालिका स्त्री दन्तान् अलति भूषयति, तेभ्यो वा पर्या-

श्रोति अल+एवुल् । वल्गायाम् । (लागाम) त्रिका० ।

“दन्तालिकाधरणमिच्छलपाणिपुष्पम्” । (वज्ररपालम्)

भाषः । अण् गौ० ङीप् दन्ताली तत्त्वार्थे वैजय० । [अमरः ।

दन्तावल पु० दन्त+अस्तार्थे वल्च् पूर्वपदलोपः । हस्तिनि
दन्तिका स्त्री दन्त-तन्+गौरा० ङीप् स्वार्थे क ह्रस्वः ।
दन्तीष्टे अमरः ।

दन्तिजा स्त्री दन्तिकान् पृथो० । दन्त्योषधौ शब्दर० ।

दन्तिन् पु० दन्त+अस्तार्थे इनि । हस्तिनि अमरः “अनि-
र्वाणस्य दन्तिनः” रत्नः । “पिष्टादिपृष्टास्तरसा च
दन्तिनः” भाषः । [दन्तीष्टे राजनि० ।

दन्तिनी स्त्री दन्तभाटाकारोऽस्त्रास्याः मूले इनि ङीप् ।

दन्तिमद इत० । हस्तिमदे गन्धद्रव्यभेदे शब्दार्थचि० ।

दन्तिमूलिका स्त्री दन्ति गजदन्तयुक्तमिव मूलमस्याः
कप् कापि अत इत्यम् । दन्तीष्टे राजनि० ।

दन्ती स्त्री दन्त-तन् गौरा० ङीप् । १उदम्बरपत्राणां, प्रत्यक्
पत्रार्थभोषधौ अमरः । दन्तः गजदन्त इव मूलमस्याः
अच् गौरा० ङीप् । २खनामख्याते हस्ते भावप्र० “लघुदीर्घ-
प्रभेदेन प्रोक्तं दन्तीद्वयं बुधैः । दन्तीद्वयं सरं पाके रसे च
कटु दीपनम् । सुदाङ्गु राश्रमशूलान्नकण्डुकषिपिडाङ्गुत् ।
तीक्ष्णोष्णं हस्ति पिपासकफशोथोदरक्रभीन्” भावप्र०
तद्गुणा उक्ताः ।

दन्तीवीज न० दन्त्या इव बीजमस्य । जयपाले राजनि० ।

दन्तुर त्रि० उच्चताः दन्ताः सन्त्यस्य दन्त+उरच् । १उच्चत-
दन्तयुक्त, उच्चतानते विषमे स्थाने च शब्दार्थचि० ।
“शूकरे निहतं चैव दन्तुरो जायते नरः” शाता० तथा-
भयनसाधनं कर्मविशेष उक्तः । “कदाचिद्दन्तुरो मूय-
कदाचिक्लोमशः सुखी । कदाचित् तन्दिनो दुःखी कटा-
चिच्चञ्चला सर्तति” सासुद्रकम् । “अमलमणिशलाका
दन्तुराभिः किरोटकोटिभिः” काद० । “करयन्त्रणदन्तु-
रास्तरैः” नैष० ।

दन्तुरक पु० देशभेदे स च देशः इ० स० १४ अ० ब्रह्मवि-
भागे अथ पर्यव्याप्त्युपक्रमे “मिथिलसमभट्टोडाश्व-
वदनदन्तुरकाः” । पूर्वस्यासुक्तः । [राजनि० ।

दन्तुरच्छद पु० दन्तुर उच्चतानतः ऊढो यस्य । बीजप्र-
दन्तान्खलिक पु० दन्ता एव उलूखलः कण्डूनसाधनं

विद्यतेऽस्य उद् । मानप्रस्यभेदे स हि दन्तैरेव प्रीत्यादीनि
कण्डूनि खदाति । “दन्तोलूखलिकः काञ्चपक्षाभी

“असक्तकः” याज्ञ० । “असक्तकः भवेदापि दन्तलूख-
“कोऽपि वा” मनुः । इति । दन्तलूखलीत्ययत् ।
दन्तेष्ट न० दन्ताश्च कोष्ठौ च तेषां स्याद्धारः । दन्तोष्ठानां
समाहारः । ततः शरीरावयवत्वात् भयादौ यत् । दन्त्येष्ट
तदुच्चायै” दन्त्यवकारे “दन्तोष्ठोवः स्त्रतो बुधैः” शिञ्जा०
दन्त्य ५० दन्ते दन्तमूले वा भयः यत् । दन्तदन्तमूलयोर्जाते
भावगौदौ यर्थ । “दन्तलूखानां दन्ताः” शि० कौ० । “दन्त्या-
नतुलसाः स्त्रताः” पा० शि० । शेषरादौ दन्तशब्दस्य
दन्तमूलपरतोक्ता अन्यथा भग्नदन्तस्य तदनुच्चारणापत्तेः
दन्तेभ्यो हितः यत् । २ दन्तहितकारके त्रि० ।

दन्त्यरिष्ट न० दन्त्यम् अरिष्टं रिष्टाभावो यत्प्रौषधे । चक्रद-
त्ताक्ते अर्थोभे औषधभेदे ।

“दन्ती चित्तकमूलानि जलद्रोणे विपाचयेत् । त्रिपलं
त्रिफलायाश्च दन्तानां तत्र दापयेत् । तुलां गुडस्य
तत्तिष्ठेन्नासाङ्गं” हतभाजने । तस्मात्तया पिबेन्नित्य-
मर्थोभ्यो विप्रमुच्यते । ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं यातवर्जै-
ऽनुलोमनम् । दीपनञ्चारुचिह्नञ्च दन्त्यरिष्टमिदं विदुः” ।

दन्त्यशूक पुंस्त्री गर्हितं दशति दन्त्य-गर्हितं यङ्-ऊक ।
शराचसे, “दन्त्यशूकान् जिघांसौ” भट्टिः २ सरीसृपे,
२ सपे च सेदि० । “दन्त्यशूकः पतङ्गो वा भवेत् कीटो-
ऽथवा कृमिः” याज्ञ० ।

दन्त्यस्यमाण त्रि० दम्-यङ्-गानच् । कुटिलगतियुक्ते ।
दन्भ दम्भे स्वा० पर० अक० सेट् । दम्भोति अदम्भीत् ।
दम्भित्वा दम्भा । दम्भः । सनि त्रुट् इडभावपक्षे नलोमे
धीप्सति धिप्सति दिदम्भिधति ।

दन्भ संवाते चुरा० व्यात्म० अक० सेट् । दम्भयते अददम्भत ।
दन्श हिंसने रदकरणकव्यापारभेदे दंशने (कामडान)
स्वा० पर० सक० अनिट् । दशति अदाह्णीत् दंश । “कनौ
निरोद्धुर्दशति अ केवलम्” “कटुकीटान् दशतः सतः
कचित्” नैष० । दष्टः दंष्ट्रा ।

दम् प्रेरणे चु० उभ० सक० सेट् इडिद् । दम्भयति ते अदद-
म्भत ।

दम्भ न० दन्भ-रक् । १ अल्पे २ तद्वति त्रि० अमरः २ ससुद्रे
५० दम्भाः “अदम्भतममधिगम्य स व्यलीम्” शिञ्जा० ।
२ दम्भरस्यो दिश स्त्री निधयट् । “अ सिदम्भस्य चि-
दुधः” क० १ दम्भः ।

दन् दम्भ० दम्-भिच् । कलले शब्दार्थचि० ।

दम्भे दम्भे दम्भे च दिवा० यभा० अक० सेट् । दास्यति

अदम्भत्-अदम्भीत् ददाम देमत्तः । अिच् दमयति ते
अदिदम्भत् त टित् दमयुः दमितः दान्तः । अदिद्
दमित्वा दास्यत् । “यमो दास्यति राज्ञान्” “जातु-
भ्यामदमञ्जान्यान्” “दमित्वापरिसंवातान्” “अदानां
स्त्रिदशैरपि” भट्टिः । दमः दम्यः दमनः ।

दम् पु० दम्-भावे चञ् । १ दण्डे, २ बाह्येन्द्रियाणां स्वस्व-
विषयेभ्यो निवर्त्तने, “निग्रहो बाह्येन्द्रियाणां दम
इत्यभिधीयते” इत्युक्ते बाह्येन्द्रियव्यापाररोधे, विका-
रहेतुसन्निधानेऽपि श्मनसः स्थैर्ये, “कुक्षितात् कर्मणो
पिप ! यच्च चित्तनिवारणम् । स कर्त्तव्यो दमः”
इत्युक्ते ४ कुक्ष्येभ्यो मनसो निवारणे, एकर्दमे, मेदि०
इदमने च । इभीमन्टपुत्रभेदे दमयन्तीशब्दे दम्भम् ।
७ विष्णौ पु० दमयितृशब्दे दम्भम् ।

दमघोष पु० श्रुतस्त्रोऽपरनामके शिशुपालपितरि राजभेदे
“ततः संजनयामास सुप्रभे ह्ये च दारिके । कुलीञ्च
पाण्डोर्महिषी देयतामिव भूचराम् । भाय्याञ्च दमघोषस्य
चेदिराजस्य सुप्रभाम्” हरिवं० ८५ ७० ।

दमघोषज पु० दमघोषज् जायते जन-ड । शिशुपाले “सुदमो
दमघोषजः” भाषः ।

दमघोषसुत पु० इत० । शिशुपाले “दमघोषसुतो धीरः
शिशुपालो महाभक्तिः” भा० आ० १८७ अ० दमघोष-
तनयादयोऽप्ययत् । [क्लेशसङ्घने च ।

दमश्र पु० दम्-भावे चञ् । १ दण्डे २ तपः
दमश्र पु० दम्-भावे चञ् । १ दमे दमने अमरः ।

दमन न० दम्-भावे चञ् । १ दण्डे २ इन्द्रियादीनां बाह्यवृत्ति-
निरोधे । कर्त्तरि अच् । (दीना) ग्याते २ शृण्वचामरे पुष्प-
प्रधाने वज्रनेदे “दमनस्तु रसे तिलो हृद्यो दृष्यः सुग-
न्धिकः । यद्यप्येविकुशाक्षच्छेदकगुडूतिदोषजित्” भावप्र० ।
दमनारापणोत्पन्नं नि० सि० उक्तो यथा “चैवशुक्लदादश्यां
दमनोत्पत्ताः” “हादश्यां चैवमासस्य शुक्लायां दमनोत्पत्ताः
वैषाखमासिः प्रोक्तः कर्त्तव्यः प्रतिपत्तिसरमिति” रामा-
चिनचन्द्रिकातेः “ऊर्जे द्रुतं मधौ दीला आवण्णे तन्तु-
पूजनम् । चैत्रे च दमनारोपणकर्त्तव्यो व्रजलघ्वः” इति
तत्त्वैव पाण्डवसनाच्च । शिवभक्त्यादिभिस्तु चतुर्दश्यादौ
कार्यः “तत्र स्यात् स्त्रीवर्तिषु वज्रादेर्दमनारोपणम्”
इति तत्त्वैवोक्तेः । ज्योतिःप्रकाशेऽपि “स्वस्वदेवप्रतिपत्तयर्था
मन्त्रसंयज्ञे तथा । पवित्रदमनारोमे यान्ता तत्तत्तिथि-
वर्धे” । तिथयस्तु “वज्रिर्विरिञ्चिर्विराजा तथेशः

फणो विगाखो दमकमहेशः । दुर्गालको विश्वहरिः
 खरथ गर्वः शशी चेति तिथीषु पञ्चाः । इत्युक्ताः
 व्यागमोक्तटीक्षागतो दमनरोपणविधिः रामार्चनचन्द्रका-
 याम् । तद्विधस्तत्रैव दृश्यः । ४ उपशान्ते पृथगे शङ्करः ।
 इक्ष्वाकुत्ते राजनिम् । ७ ऋषिभेदे दमयन्तीशब्दे दृश्यम् ।
 “यद्वरात् भीमस्य नृपस्य दमयन्तीकन्यावरलाभः ।
 “दमनाटकानां प्रमेदुषस्तनयां तथ्यगिरस्तपोधनात् ।
 दरभापनैषम् । दमयति-दम-णिच्-ल्युट् । दशासनकर्त्तरि
 लिङ् । दुष्टदमनः सर्वदमन इत्यादि । एविदर्भाधिपभीम-
 नृपसुतभेदे च दमयन्तीशब्दे दृश्यम् । स्वाधिकारात्-
 पमायन्तीः प्रजाः दमयितुं ग्रीलमस्य युच् । १० परमेश्वरे ।
 “मराचिर्दमनो हंसः” विष्णुसु० । “वेवस्वतादिरूपेण दम-
 यित्वात् वा” भाष्योक्ते स्यात्त्वम् । भावे ल्युट् । ११ दमने
 न० “न्यस्य दुष्टदमनक्षमं हरिम्” माघः ।

दमनक पु० स्वार्थे क । १२ दमनशब्दे “द्विगुणनगणमिह वित-
 नुहि । दमनकमिति गदति युचि हि” इत्युक्ते २ पङ्-
 क्षरपादके कन्दोभेदे ११ कादशाक्षरपादके कन्दोभेदे च ।
 “द्विजवर ! युगलममलं तदनु कलय नक्तुगुरुकम् ।
 फणपतिवरपरिगतं दमनकमिदमतिललितम्” छ० २० टी०
 दमनी स्त्री दस्यतेऽग्निरनया-करणे ल्युट् ङीप् । अग्नि-
 मनीहरे राजनिम् ।

दमन्य दमन इवाचरति दमन-क्यच् वेदे अन्यलोपः
 दमनकर्तृत्व्याचारे पर० अक० सेट् । दमन्यति अदम-
 न्यति । “धृष्टं विशीर्षाय दमन्यत्” ऋ० १०।६६ ।

दमयन्ती स्त्री विदर्भाधिपभीमनृपस्य कन्याभेदे तत्कथा
 भा० व० ५५ अ० यथा

“तथैवासीद्दिदर्भेषु भीमो भीमपराक्रमः । गूरुः सर्वगुणै-
 र्युक्तः प्रजाकामः स चापजः । स प्रजार्थं परं यत्नमकरोत्
 सुसमाहितः । तमभ्यागच्छद्ब्रह्मविर्दमनो नाम भारत !
 तं स भीमं प्रजाकामस्तोषयामास धर्मयित् । महिष्या
 सह राजेन्द्र ! सत्कारेण सुवर्चसम् । तस्मै प्रसज्यो
 दमनः सभाय्याय परं ददौ । कन्यारत्नं कुमारं च त्रीनु-
 दारान् गहायशः । दमयन्तीं दमं दानं दमनश्च सुव-
 र्चसम् । उपपन्नान् गुणैः सर्वभीमान् भीमपराक्रमान् ।
 दमयन्ती तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया । सौभाग्येपु
 च लोकेषु यथा प्राप सुमध्यमा” । भा० व० ५५ त० अ० ।
 या च पु० लोकोक्तनरराजकलत्रम् यथोक्तं तत्रैव ५७ अ०

“स। समीक्ष्य तु तान् देवान् पुण्यलोकञ्च भारत ! ।

नैषधं वरयामास भैमी धर्मेण पाण्डव ! । विलज्जमाना
 यस्तान्ने जग्राहावतलोचना । स्वस्वदेशेऽसृजत्तस्य स्रजं
 परमशोभनाम् । वरयामास चैवैनं पतित्वे वरवर्धिनी”
 “पार्थिवास्तुभूयास्य विवाहं विन्यायान्विताः । दमय-
 न्याश्च सुदिताः प्रतिजग्मु र्यथागतम् । गतेषु पार्थिवे-
 न्द्रेषु भीमः प्रीतो महाभानाः । विवाहं कारयामास
 दमयन्त्या नलस्य च । उपरु तत्र यथाकमं नैषधो द्विपदां
 वरः । भीमेन समनुज्ञातो जगाम नगरं स्वकम्” ।
 “त्वयि वीर ! विराजते परं दमयन्तीकलकिञ्चितं
 किल” नैष० । [“दृष्टो दमयिता दमः” विष्णुसु० ।
 दमयित् लि० दम-णिच्-तृच् । ११ासनकर्त्तरि २ विष्णो पु०
 दमाय दमं दमनमिच्छति क्यच्-आत्मनोदमनेच्छायां पर०
 अक० सेट् । दमायति अदमायीत् “ऋषी वीर ! उग्र-
 स्रपं दमायन्नन्यमन्य मतिने नीयमानः” ऋ० ६।४७।
 १६ । “दमायन्तु ब्रह्मचारिणः” तै० उ० १।४।२ ।

दमित लि० दस्यते अ दम-णिच्-क्त वा दान्तेत्यादि
 इट् । कृतदमने वृषादौ ।

दमिन् लि० दम-गमा० ग्रीलार्थे चिणु । १२ दमनशीले स्त्रियां
 ङीप् । २ सागरमिभुनदीसङ्गमदक्षिणस्ये तीर्थभेदे न०
 शतप्रवर्त्तकर्षिभेदे पु० “सागरस्य च सिञ्जोश्च सङ्गमं प्राप्य
 भारत !” इत्युपक्रमे “प्रदक्षिणरुपावृत्य गच्छेत् भरत-
 र्थम् । तीर्थं कुरुवरश्चेष्ट ! त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 दभीति नाम्ना विख्यातं सर्वपापप्रणाशनम् । तत्र ब्रह्मा-
 दयो देवा उपामन्ते महेश्वरम् । तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा
 च रुद्रदेशगणैर्हृतम् । जन्मप्रभृति यत्पापं तत्स्नातश्च
 प्रणशति । दभी चात्र नरश्चेष्ट ! सर्वदेवैरभिष्टुतः ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र ! हयमेघमवाप्नुयात्” भा० व० ८२ अ० ।

दमु(मू)नस् पु० दम-जनसि एपो० वा सुखः । १३ मनी, अमरः
 २ युक्ताचार्य उणा० निरुक्ते ४।५ । “कुष्टो दमूना अति-
 थिर्दूरोणाः” काचमभिरुक्त्य अय्य अन्या निरुक्तिरुक्ता यथा
 “दमूना दममना वा दान्तमना वापि वा दम इति मृह-
 नाम तन्मनाः स्यान्मना मनोतेः” । १२ दमयितरि लि० ।
 “दमूना मृहपतिर्दम आ” ऋ० १।६०४ । “दमयति
 राजमादिकमिति दमूनाः” भा० ।

दम्ने अ० दम-का० के । मृष्टे निष्पटुः ।

दम्पती पु० द्वि० व० । जाया च पतिश्च इत्ये जाया-
 मृष्टस्य पक्षे दमादेशः । मिलितयोः जायापत्योः अमरः ।
 “तौ दम्पती वशिष्ठस्य गुरोर्जन्महराश्रमम्” रघुः ।

“भुञ्जीयातां ततः पश्चादयगिष्टं तु दम्पती” मनुः ।
“दम्पत्योर्मध्यगं धनम्” दायभा० । तयोरिदं पत्यन्तत्वात्
यक् । दाम्पत्य तत्त्वम्बन्धिनि त्रि० ।

दम्भ पु० दन्भ-घञ् । १कपटे २शास्त्रे अधार्मिकेणात्मनो
धार्मिकत्वस्य ख्यापने ४लोमवञ्चनाभ्यां विहितकर्मानुष्ठाने
५पूजाप्राप्त्यर्थं स्वधार्मिकत्वख्यापने । “द्वेषं दम्भं च मानं
च क्रोधं तैत्तरीयं च वर्जयेत्” मनुः । “सत्कारमान-
पजार्थं तपो दम्भेन चैव यत्” गीता । न्यायस्मृत्युक्तौ
तु दम्भस्य रागविशेषेच्छाभेदरूपत्वसुक्तं यथा
“तद् त्वैराग्यं रागद्वेषभोहान्तर्भावात्” गौ० सू० । “तत्र
रागपक्षः कामो मत्सरः स्मृहा तृष्णा लोभो माया दम्भः”
इत्युक्त्वा “कामो विरंसा रतिश्च विजातीयः संयोगः नारी-
गताभिलाष इति तु न युक्तं स्त्रियः कामेऽव्याप्तेः मत्सरः
स्वप्रयोजनप्रतिषन्धानं विना पराभिमतनिवारणेच्छा, यथा
राजकीयादुदपानाद्धोदकं पेयम् इत्यादि । एवं परशुण-
निवारणेच्छाऽपि । स्मृहा धर्माविरोधेन प्राप्तीच्छा तृष्णा
इदं मे न क्षियतामितीच्छा उचितव्यवकरणेनापि धन-
रणणेच्छारूपं कार्यगम्यमपि तृष्णाभेद एव । धर्माविरोधेन
परद्वयेच्छा लोभः, परवञ्चनेच्छा माया, कपटेन धार्मि-
कात्वादिना स्तोत्रकर्षणख्यापनेच्छा दम्भः” गौ० वृ० ४।३
कामादिकदम्भान्तानामिच्छाविशेषरूपत्वात् रागरूपे दोषे
अन्तर्भाव उक्तः अधिकं दोषगन्धे वक्ष्यते ।

दम्भक पु० दन्भ-खुल् । प्रतारके । “धर्माध्वजी सदानुव्य-
न्धाधिको लोकदम्भकः” मनुः ।

दम्भन पु० दन्भ-भावे ल्युट् । १दम्भे मोहने च । “व्रतेन
पापं प्रच्छाद्य कुर्वन् स्त्रीमृदुदम्भनम्” मनुः ।

दम्भिन् त्रि० दन्भ-णिनि । दम्भकर्त्तरि । “दम्भिहेतुक-
पाषण्डवकटसींश्च वर्जयेत्” याज्ञ० ।

दम्भोद्भव पु० १सर्वभौमे न्यपभेदे । “राजा दम्भोद्भवो नाम
सर्वभौमः पुराऽभवत्” भा० उ० ६१ क० । इत्युपक्रमे
तस्य नरनाम्ना ऋषिणा गर्भे निहतस्तत्कथा तत्रै-
वाध्याये दृश्यते । “दण्डको न्यपतिः कामात्, क्रोधाच्च जन-
मेजयः । लोभादैकस्य राजर्षिर्वातापिर्हर्षतोऽसुरः ।
पौत्रस्यो राजसो मानात् सदादुदम्भोद्भवो न्यपः प्रयाता
निधनं ह्येते शत्रुषु हर्षमाश्रिताः” काम० । दम्भ उद्भवो
यस्य । २दम्भसंस्थे कर्मादौ त्रि० । [२हीरके अमरः ।
दम्भोलि पु० दम्भोति खेदयति दन्भ-ओलि । १वज्र-ओलि ।
दस्य त्रि० दस-पवर्गान्तात् यत् । १प्राप्तभारवहनयोग्यावस्थे

वक्ष्यतरे २अनडुहि च अमरः । ३दसनीये ४दसनाहे
त्रि० । “अप्राप्तदस्यावस्थः” प्रा० त० । “धुर्येण दस्यः
सदृशं विभक्तिः” रघुः ।

दय गतौ बधे, दाने पालने च भा० आत्म० सक० सेट् ।
दयते अर्थाय अर्थायिदम् अर्थायिध्वम् अर्थायिह्वम् । दयाम्
बभूव आस चक्रे । “न या पलायाञ्चक्रे विदयाञ्चक्रे
न राजसः” भट्टिः दया दयितः । “व्रजन्ति तेषां दयसे न
कम्मात्” । “स चापि कथिरेभीर्नः स्वेपामथर्थाय न भट्टिः”

दया स्त्री दय-भिटा० भावे अङ् । १दुःखितेषु भूतष्वनुक-
म्पायाम् । २परदुःखाऽसहने करुणाशब्दे दृश्यम् । ३पर-
दुःखमहरणेच्छायाम् । “यत्नादपि परलोकं कर्तुं या
हृदि जायते । इच्छा भूमिसुरश्चैव ! सा
दया परिकीर्तितेति” । आत्मयत् सर्वभूतेषु यो
हिताय शुभाय च । वर्तते सततं हृष्टः क्रिया ह्येषा
दया स्मृता । प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानाम्
पि ते तथा । आत्मोपस्थेन सर्वत्र दयां कुर्वन्ति
साधवः” । इयं मोहपत्नी यथा । “मोहपत्नी दया
साध्वी पूजिता च जगत्प्रिया । सर्वलोकाश्च सर्वत्र
निष्कलाश्च यथा विना” देवीभागवते ६स्क० १७० । यत्र
मोहोक्ति तत्र दयायाः सत्त्वाद्या मोहपत्नीति “अहिंस-
परमो धर्मो विप्राणां नात्र संग्रहः । दया सर्वत्र कर्तव्या
ब्राह्मणेन विजानता । यज्ञादन्यत्र विप्रेन्द्र ! न हिंसा या-
ज्ञिकी मतेति” देवीभागवतम् । यज्ञादन्यत्र दया कर्तव्या
यज्ञे तु हिंसैव कर्तव्या न सा याज्ञिकी हिंसा हिंसा
भवति । “अहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः” इति श्रुतेः ।
“या वेदविहिता हिंसा नियतास्त्रिंशत्वारं । अहिंसा
मेव तां विद्याद् वेदाद् धर्मो हि निब्रह्माविति” मनु-
स्मृतेश्च । “तृणं वाय्विधानेन क्लेदयेन्न कदाप्यनेति”
कुलार्णवोक्तेश्च । ४दयकन्याजाते धर्मस्य पत्नीभेदे
तदपत्यम् अमयम् धर्माशब्दे दृश्यम् । “धर्मोऽतोऽप्यस्य
दयार्द्रभावम्” रघुः । “तत्र धर्मः सदयोदयोऽव्ययः”
नैष० सा च शान्तिरस्य व्यभिचारिभावः यथाह भा०
द० । शान्तरभोपक्रमे “रोमाञ्चाद्याः खलुभयास्तथा
सुर्व्यभिचारिणः निर्वेदहर्षहरणमतिभूतदयादयः” ।

दयाकूट पु० दयायाः कूट इव । बुद्धे हेम० ।

दयालु त्रि० दय-आलुच् । कृपायुक्ते । “दयालुगपि स
कृपाः” इत्युद्भटः । “यशःशरीरे भव मे दयालुः”
“निरीक्षमाणः सुतरां दयालुः” रघुः ।

दयावीर पु० दयया वीरः । १दयासहिते वीरे रसे शतयुक्ते
नायकभेदे च सा० द० वीररससङ्गच्छता “स च
दानधर्मायुद्धैर्देयया च समन्वितस्तुङ्गी स्यात्” स च
दानवीरो धर्मवीरो दयावीरो युद्धवीरश्चेति “तुर्विधः”
इति विभक्त्य “दयावीरो यथा जोषूतवाहनः ।
“शिरास्रस्रैः स्रन्दन एव रक्तमद्यापि देहे सम मांस
मल्लि । तृप्तिं न पश्यामि तवापि तावत् किं
भक्षयाम्य” विरतो गच्छन्” । एष्वपि विभावादयः
पूर्वोदाहरणवद्दृष्टाः” उदाजहार ।

दयित पु० दय-कृ० । १पत्नी अमरः । २प्रियमात्रे त्रि० ।
३भाय्यायां स्त्री । “दयिता दयिताननाम्बुजं दर-
शीलस्यना निरीक्षते” रसग० । “न गजा नगजा
दयिता दयिताः” भट्टिः ।

दयितु त्रि० दय-इत् । दयाशीले ।

दयू त्रि० देव-किप् उठ् । देवनकर्त्तरि ।

दर अय्य० दृ-भये अप् । १दृषदर्थे । २भये, शङ्कते च पुं० ।
अमरः “दरादराभ्यां दरकस्मिनी पथे” नैषधम्
“दरमोलस्यनानिरीक्षते” रसगङ्गा० । “न जात-
हर्देन न विद्विषादः” किरा० । ४कन्दरे पुंस्त्री०
स्त्रीत्वे ङीप् । “दरीढहोत्सङ्गनिषक्तभासः” । “दरीमुखो
त्यतेन समीरणेन” कुमा० । ५शङ्के शङ्कार्थचि० । “स
उच्चकाशे धवलो दरोदरोष्णुक्रमस्याधरशोणशोण-
मति” भाग० । [शङ्कार्थचि० ।

दरक त्रि० दर+भये “लजादिभ्यो वृन्” पा० वृन् । भीरौ
दरकगिटिका स्त्री दर ईप् कण्टो यस्याः कप् कापि अत
इत्त्वम् । शतावय्याम् राजनि० ।

दरणि पुंस्त्री दृ-अनि । नद्यादेः कूर्तभङ्गे (भाङ्गन)
शङ्कार्थचि० । स्त्रीत्वे वा ङीप् ।

दरथ पु० दृ-विदारे “दृगमिदमिथश्च” उज्ज्वलदत्तधृ-
त्वात् अथ । १दिषु प्रसरणे शङ्कते च उज्ज्वलदत्तः ।

दरद् स्त्री दृ-विदारणे “शृट्भस्वोऽदिः” चणा० आदि ।
१दृष्टे २कृते च उज्ज्वलद० । दृ-भये आदि । ३पर्वते
४प्रपाते ५भये च पु० मेदि० । ६च्छेदजातौ अमरटीका ।

दरद् त्रि० दरं भयं ददाति दा-क दर ईप् दायति शुध्यति
दैप-शोधे-क वा । १भयदायके २हिङ्गुले पु० न०
भावप्र० तङ्गेदादिकृत्तं यथा “हिङ्गुलं दरदं
च्छेदमिङ्गुलसूयपारदम् । दरदस्तिविधः प्रोक्त-
चमीरः शुक्लतण्डकः । हंसपादमृतीयः स्यादुष्ण-

वातुक्तरोत्तरम् । चमीरः शुक्लवर्णः स्यात् सपोतः शुक्-
लतण्डकः । जवाकुसुमसङ्कायो हंसपादो महोत्तमः ।
तिक्तं कषायं कटुहिङ्गुलं स्याच्छेत्तामयप्रद्वृत्तहारि ।
हृत्पातकुष्ठज्वरकामनांश्च म्लीहामवातो च गरस्त्रिहन्ति ।
जङ्घपातनयुक्ता तु उमस्यन्मपाचितम् । हिङ्गुलं तस्य
सूतन्तु शुद्धमेवं न शोषयेत् । १देशभेदे पुंश्च च देशः द०स०
१४ अ० । ऐगान्यासकः ऐगान्यामित्युपक्रमे अभिसार-
दरदतङ्गणकुलूतसौरभ्यवनराष्ट्राः” “मूत्राभीराश्च दरटाः
काश्मीराः पत्तिभिः सह” भा० भी० ८ अ० । प्राच्यो-
दीच्यदेशोक्तौ । सोऽभिजयोऽस्य तस्य राजा वा अथ ।
दारद पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि तद्धृमे च । बह्वु-
अणो लुक् । “गृहीत्वा तु बलं सारं फाल्गुनः पायु-
नगडनः । दरदान् सह काव्योजैरजयत् पाकशासनिः ।
प्रागुत्तरां दिशं ये च वसन्त्याश्रित्य दस्यवः । निवसन्ति
यते ये च तान् सवीनजयत् प्रभुः” भा० स० २६ अ० ।
व्याघ्रे कचिदेकत्वेऽपि अणो लुक् । “शाल्वराजश्च दरदो
विदेहाधिपतिस्तथा” हरिवं० ८१ अ० । ४च्छे-
जतिभेदे १५भये शङ्करत्ना० । ६शनैः क्रियानोपात् मूत्र-
त्वापन्ने जलियभेदे च । “शनैस्तु क्रियानोपादिमाः
जलियजातयः” इत्युपक्रमे “पारदापङ्कशास्त्रीनाः कि-
राता दरदाः स्वसाः” मनुः ।

दरवर पु० दरेषु शङ्केषु वरः । पाञ्चजन्ये भगवतः शङ्के
शोधरः । “दध्नी दरवरं तेषां विषाट् शमयन्निव” भाग०
११११२ ।

दरमान पु० दृ-विदारणे अमानच् । द्योते उज्ज्वलद० ।
दरि(री) स्त्री दृ-विदारे इन् वा ङीप् । १कन्दरे शङ्क-
रत्ना० । २तण्डककुलजे सप्रेभेदे पु० “पूर्णङ्गदः पूर्णमुखः
प्रहासः शकुनिर्दरिः” भा० आ० ५७ अ० ।

दरित त्रि० दरो जातोऽस्य तार० इतच् । जातभये हेमच० ।
दरिद्र त्रि० दरिद्रा-क । १दुर्गते २निःस्वे अमरः । “प्रणीय
दारिद्र्यदरिद्रतां नृपः” नैष० । “स्त्रीबालोन्मत्तहृद्धान्
दरिद्राणाञ्च रोगणाम्” मनुः । दरिद्रत्वे हेतुः
“अनुपोष्य त्विराताणि तीर्थान्यनभिगम्य च । अदत्त्वा
काञ्चनं गात्रं दरिद्रो नाश जायते” प्रा० त० । “दरिद्रो
यस्त्वसन्तुष्टः क्षपणो योऽजितेन्द्रियः” भाग० । “अथ
पटः स्रजदरिद्रतां गतः” ऋक् ।

दरिद्रा दुर्गतौ अदा० स्वपा० पर० अक० सेट् । दरि-
द्राति जया० दरिद्रति अदरिद्रोत्-अदरिद्राशीत् । दरि-

द्रासाम् सभवं चकार ददरिद्र ददरिद्रौ इत्येके ।
दरिद्रिता दरिद्रात् । दरिद्रयति । दरिद्राश्च ।
सनि । द्दिरिद्रिपति द्दिरिद्रिपति । [गीते च ।

दरिन् लि० दृ-भवे विदारे वा इति । भौरी श्विदारण-
दरोदर पु० दरोदर+प्रथो० । पाशके “आश्रित्य डमं
गिरिकन्दरोदरं क्रीडन्तुसुप्रिन्तु सततं दरोदरम्”

“यमकात् दरोदरो निरुकारः इति भोवर्द्धनः” उज्ज्वलद०
दत्तुं लि० दृ-विदारे वेदे इडभावः । दारयितरि “स
व्रजं दत्तां पार्थं अथ द्योः” अ० ६।६।६।८ । “दत्तां
दारयिता” भा० । लोके तु दरी(रि)ता इत्येव ।

दत्तुं पु० दृ-विदारे वा० तु इडभावश्चान्दसः । दारके ।
“यत् पुरां दत्तुमारत्” अ० ६।२०।१ “दत्तुं दारकम्” भा०
दर्दर पु० दृ-यङ् अच् प्रथो० । १ पर्वते । २ र्दपङ्गमभाजने
च मेदि० ।

दर्दरार्द्रं न० व्यञ्जनभेदे शब्दच० ।

दर्दरीक न० दृ-विदारे फर्फरीका० नि० । १ वाद्यभेदे ।

दर्दुर न० दृणाति कर्णौ शब्देन उरश्च नि० । १ भेके २ भेदे
श्वान्भेदे ३ पर्वतभेदे “शैलस्य दर्दुरपुटानिव वादयन्तः”
भाघः “कौपेयं तित्तिरिहृत्वा क्षीमं हृत्वा तु दर्दुरः”
मनुः “स्तनाविष दिशस्तस्याः शैलौ मलयदर्दुरौ” रघुः ।

“हिमवान् पारिपालय विष्णुर्कैलासमन्दराः । मलयो
दर्दुरश्चैव महेन्द्रो गन्धमादनः” भा० सू० १० अ० ।

“निर्याय तस्माद्विशत् पश्यामो लवणान्मसः । समीपे
सन्मलयो दर्दुरश्च महागिरिम्” भा० व० २८१ अ० ।

“मलयात् दर्दुराश्चैव चन्दनागुरुसञ्जयान्” ५१ अ० ।

दर्दुरः पर्वतः सञ्जिह्वतयास्त्यस्य अच् । ५ तत्सञ्जिह्वते
देशभेदे च । स च देशः “अथ दक्षिणेन लङ्का” इत्य-
पक्रमे “गिरिनगरवनादर्दुरसहेन्द्रमालिङ्गमरुकच्छाः”

ह० सं० १४० अ० दक्षिणस्यासक्तः । ६ राक्षसभेदे संजिह्व-
सारः । ७ चण्डिकायां स्त्री मेदि० ।

दर्दुरक पु० दर्दुराय कायति दर्दुर इव कायति शब्दायते वा
कै-क । १ वाद्यभेदे शब्देन मेघसूचके २ भेके । स्वार्ये
क । ३ दर्दुरशब्दार्थे । [रक्षरनिघण्टुः ।

दर्दुरच्छटा स्त्री दर्दुर इव छटो यस्याः । ब्राह्मणां पा-
दर्दु(दू) पु० दरिद्रा-दरिद्रातेयांलोपश्च “उणा० ज उवा इका-
गाकारयोर्लोप” उज्ज्वलदत्तः । १ दद्रुरोगे भोजदेवशब्दा-
नुशासने तु “दरिद्रातेयांलोपश्चेति तिपाणिर्देशात्
रिश्च आद्येति संज्ञितापाठेयांशब्दलोपे दद्रु(र)त्यपि

साधितम् । तथा रश्च इश्च आद्येत्यन्यसदेशद्वितीयरेफ-
लोपेन दर्दुरित्यपि साधितम् । एवञ्च रूपचतुष्टयमिति ।
सि० कौ० ।

दर्दु(दू) पु० दद्रु(दू) हलि हन-ठक् । चक्रमर्द्धके शब्दर० ।
दर्दु(दू)नाशिनी स्त्री दद्रु(दू)नाशयति नश-शिच् शिनि
ङीप् । तैलनीवृत्ते राजनि० ।

दर्प पु० दप-भावे घञ् कर्त्तरि अच् वा । १ अहङ्कारे पराव-
धीरणाहेतौ गुरुत्वादायितक्रामके श्चित्तवृत्तिभेदे । गर्व-
भेदे शहरजन्त्यगर्वं शृङ्गमदे मेदि० । ५ अङ्गप्रति लिङ्गा० ।
इउज्ज्वलत्वे ७ अर्म्ममय्यादातिक्रमे नीलकण्ठः दर्पलक्ष-
णविषयभेदादिकं ब्रह्मवैव० जन्मस्थ० उक्तं यथा

“अहङ्कारश्च सर्वेषां पापवीजममङ्गलम् । ब्रह्मा-
ण्डेषु च सर्वेषां मर्त्यपर्यान्तसङ्गतिः । येषां येषां भवेद्दोषो
ब्रह्माण्डेषु परात्यरे । विज्ञाय सर्वं सर्वात्मा तेषां
शान्ताहमेव च । कुट्टाणां महताश्चैव येषां मर्त्यो भवेत्
प्रिये । । एवंविधमहं तेषां चूर्णीभूतं करोमि च ।
चकार दर्पमङ्गलं महाविष्णोः पुरा विभुः । ब्रह्माण्ड
तथा विष्णोः शेषस्य च शिवस्य च । घनेस्य च यमस्यापि
शाम्बस्य चन्द्रस्ययोः । गरुडस्य च वज्रेश्वरुर्दुर्वासस-
स्तथा । दोषारिकस्य भक्तस्य जयस्य विजयस्य च ।
सुराणामसुराणाञ्च भवतः कामशक्रयोः । लक्ष्मणस्या-
र्जुनस्यापि वाणस्य च शृङ्गोस्तथा । कुमेरोश्च सप्तद्वाराणां
वायोश्च वरुणस्य च । सरस्वत्याश्च दुर्गायाः पद्मायाश्च
भुवस्तथा । सावित्र्याश्चैव मङ्गाया मनसायास्तथैव
च । प्राणाधिकादेव्याश्च प्रियायाः प्राणतोऽपि च ।
प्राणाधिकाया राधाया अन्येषामपि का कथा । हत्वा
दर्पञ्च सर्वेषां प्रसादञ्च चकार सः” ।

उत्साहे मञ्जिना “तेजो विहीनं विजहाति दर्पः”

किरा० “दर्प उत्साहः” मञ्जि० ।

दर्पक पु० दर्पयति दप-हर्षभोहनयोः शिच्-श्वल् । भोहका-
रके १ कन्दर्पे अमरः । २ अहङ्कारमोहयोः कारके लि० ।

दर्पण पु० च० दप-सन्दीपने ल्यु । १ आदर्शे (आयना) ।
सङ्करे अमरः २ नेत्रे न० जटा० ३ पर्वतभेदे ४ नदभेदे च ।

“ततः पूर्वं महाराज ! दर्पणो नाम पर्वतः । कुबेरो
यत्नं वसति धनपात्रैः समं सदेति । यस्मिन्नास्ते मध्य-
भागे रोहिण्यो रोहिताकृतिः । यस्मिन् रोहितादिकं
स्रष्टुं स्वर्णतप्तं याति तत्क्षणात् । तस्मात्तिदूरे ज्वरति
दर्पणो नाम वै नदः । हिमाद्रिप्रभवो नित्यं रोहिण्य

बहयः फले । ससुत्यज्ञं हि जौहित्यं सर्वदेवगणै-
र्हरिः । सर्वतीर्थोदकैः सम्यक् स्नापयामास तं सुतम् ।
तस्य स्नानसमुद्भूतः पापदर्पस्य पाटनः । तेनायं दर्पस्यो
नाम पुरा देवगणैः कृतः । अस्मिन् स्नात्वा नद्वरे
योऽस्तेदु दर्पणाचले । कुंदरं प्रतिपत्तिथ्यां कार्तिके
युक्तपक्षतः । स याति ब्रह्मसदनमिह भूतिशतैर्युतः”
इति काजि० पु० ८१ अ० । “दर्पणनिर्मलासु पतिते
घनतिमिरसुषि” माघः ।

“भूयो बभौ दर्पणमादधाना” कुमा० । “लोच-
नाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति” चाण० ।
दर्पणस्य विम्बस्य स्वगतत्वव्यत्यस्तसुखत्वादभोजनक-
त्वात् दर्पणत्वम् ।

दर्पद ति० दर्पं ददाति दा-क । १गर्वदायकपदार्थे । २विष्णौ
पु० “दर्पहा दर्पदः द्रुमः” विष्णुसूक्तं । “धर्मवर्तानि
वर्तमानानां दर्पं ददाति दर्पदः” भा० ।

दर्पहन् ति० दर्पं हन्ति हन-किप् । १गर्वहारके २विष्णौ
पु० दर्पदण्डे दृश्यम् । [१४१ पु० उक्तम् ।

दर्भ पु० दभ-वञ् अच् वा । कुशभेदे तल्लक्षणादिकं कुशगण्डे
दर्भट न० दभ-संदर्भे वा० अटन् । निभटगृहे तिका० ।

दर्भपत्र पु० दर्भस्येव पत्रमस्य । काशे राजनि० ।

दर्भपुष्प पु० सर्पभेदे अहिगण्डे सुसुतवाक्यं दृश्यम् ।

दर्भमय ति० दर्भात्मकः शरा०मयट् । कुशनिर्मिते ब्राह्मणादौ
दर्भमूला स्त्री दर्भस्येव मूलमस्याः पाककर्णेति डोप् ।
दूरदेशादौ ।

दर्भर ति० दर्भस्य सन्निकटदेशादि दर्भ+अश्ना० रः । दर्भा-
दर्भान्प पु० दर्भप्रचुरोऽनूपः संज्ञात्वेऽपि जुम्हादिपाठात्
पक्षे पूर्वपदात् न णत्वम् । दर्भप्रचुरोऽनूपे देशभेदे ।

दर्भाह्वय पु० दर्भनाह्वयते बाहग्रात् आ+ह्वे-श । सुञ्जे
तृणभेदे राजनि० । [भा० व० ८२ अ० ।

दर्भि पु० ऋषिभेदे अर्द्धकीलाख्यं तीर्थं तेन निर्मितं यथाह
“अर्द्धकीलस्य तलैव तीर्थं कुरुकुलोद्वह” । “विप्रा-
ग्रामनुकम्पार्थं दर्भिणा निर्मितं पुरा । व्रतोपनयनाभ्या-
श्चाप्युपवासेन चाप्युत । क्रियामन्त्रैश्च संयुक्तो ब्राह्मणः
स्यान्न संशयः । क्रियामन्त्रविहीनोऽपि तत्र स्नात्वा
नरर्धम । चीर्णव्रतो भवेद्ब्रह्मन् इत्येतत् पुरातनैः ।
समुद्राद्यापि चत्वारः समानीताश्च दर्भिणा । तेषु स्नात्वा
नरश्चैव न दुर्गतिमवाप्नुयात् । फलानि गोषहकाणां
चतुर्णां विन्दते त्व सः ।

दर्भ ति० दृ-विदारे वा० म । दारके । “पुरां दर्भो अपा-
मजः” ऋ० १।४५।२ । अग्नि दर्भान् तत्पार्थं “दर्भां
दर्भीष्ट विवृतः” ऋ० १।१२।६ ।

दर्भ ति० दरस्य हितम् गवा० यत् । दरहिते भयसाधने ।
दर्भ पु० स्त्री दृ-व । १राक्षसे उज्ज्वलद० । स्त्रियां डोप् ।
२उशीनरपत्नीभेदे स्त्री “उशीनरस्य पत्न्यास्तु पञ्च राजर्षि-
वंशजाः । सुगता कर्मिर्नवा दवा पञ्चमी च दशहती”
“नवायास्तु नवः पुत्रो दीयाः सुव्रतोऽभवत्” हरिवं०
११ अ० । १हंसो ति० । वञ् । ४हंसायां पु०

दर्भट पु० दर्भाय हिंसायै अटति अट-अच् शक० । दण्डवा-
दिनि हारा० । [श्वाद्यभेदे संक्षिप्तमा० ।

दर्भरीक पु० दृ-विदारे फर्फरीकादि० नि० । १इन्द्रे २वाते
दर्वि(वी) स्त्री दृ-विन् वा डोप् । व्यञ्जनदारके (हाता)
ख्याते पदार्थे खजाकायाम् ।

“इध्मजातीयमिध्मार्ज प्रमाणं मेक्षणं भवेत् । इत्तं
चाकुष्ठपृथ्व्यपमवदानक्रियाक्षमम् । एषैव दर्भी यत्काल
विशेषक्षमहं ब्रुवे । दर्भी इध्मपृथ्व्या तरीयोऽनसु
मेक्षणम्” कात्या० स० । “मासर्तदवीपरिचक्रनेन”
भा० व० यक्षप्रश्ने । २अहिफणायां शब्दरत्ना०
दर्भीकरः । [तत्पार्थे द्विरूपकोषः ।

दर्बिका स्त्री स्वार्थे क । दर्ब्यां रायसुकुटः । दर्बक पु०
दर्वि(वी)होम पु० इत० । दर्भीसाधने होमभेदे “दर्भीहोमात्
पादाय सर्वाङ्गं यः प्राप्नुते क्रतुः” भा० स० १२ अ० ।
दर्बिकर पु० दर्भी फणा कर इवास्य । सर्पे अहिगण्डे दृश्यम् ।
दर्बिसंक्रमण न० तीर्थभेदे । “दर्बिसंक्रमणं प्राप्य तीर्थं
तैलौक्यपूजितम् । अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकश्च
गच्छति” भा० व० ८४ अ० ।

दर्श पु० दृश्यते शास्त्रदृष्ट्या कुर्याच्चन्द्रौ एकत्र स्थितौ यत् ।
दृश-आधारे वञ् । १सूर्येन्दुसङ्गमकाले समावास्या-
तिथौ “एकत्रस्थौ चन्द्रसूर्यौ दर्शनात् दर्श उच्यते”
मत्स्यपु० ब्रह्मगण्डेऽस्य विवृतिः । स निमित्ततया-
ऽस्यस्य अच् । २दर्शकालकर्तव्ये यागभेदे । आग्नेया-
द्यापालेन्द्रदध्यैन्द्रपयोद्वययागत्यात्मकोदर्शयागः । काती-
यगण्डे तदतिकर्तव्यता दृश्यते । “सर्वेभ्यो दर्शपौर्ण-
मासौ” श्रुतिः भावे वञ् । दर्शने श्चाक्षुषज्ञाने ।

दर्शक ति० पश्यति दृश-अल् दर्शयति दृश-णिच् श्वल्
वा । १इष्टरि २प्रधाने शनिपुच्छे मेदि० । ४हारपात्रे
पु० अपरः स हि हारदेशे समागतान् निवेद्य राजानं

दर्शयतीति तस्य तद्यात्मम् ५ दर्शयितरि च । “कर्णधार
रवापारे भगवान् पारदर्शकः” भाग० १।११।१८ । तमर्थं
षष्ठम् । ३ इदुमित्यर्थः । अनिमित्ततो न गच्छते यच्च गच्छते
दर्शकः” भा० अहु० १०४ अ० । दर्शकः इदुमित्यर्थः
एतद्योगेन कर्माणि न गच्छीत्यतः यच्चमित्यत्र द्वितीया ।

दर्शत ए० दृश्यतेऽसौ दिवि दृश्य-कर्माणि अतश्च । १ छत्रं
२ चन्द्रे च सि० कौ० । ३ दर्शनीये दि० । “स दर्शतन्मीर-
तिथिर्दृष्टे गृहे” भा० १०।८।१२ । “दर्शतन्मीः दर्शनीयवि-
भूतिः” भा० ।

दर्शनं न० दृश्य-भावकरणादौ स्युट् । १ नेत्रे २ स्वप्ने ३ बुद्धौ
४ धर्मे ५ दर्पणे ६ शास्त्रे मेदिनि० ७ इन्द्रायाम् अजयपा०
८ चर्ये त्रिकाण्ड० ९ निभालने जटाध० । दृश्यते यथार्कतया
ज्ञायते पदार्थोऽनेन करणे स्युट् । आध्यात्मवेदके १० शास्त्र-
भेदे तानि च नास्तिकबौद्धजैनवैष्णवास्तिकादिमत-
भेदेन नानाविधानि । तानि च सर्वदर्शनसंघट्टे तत्तन्मत-
प्रदर्शनावसरे दर्शितानि । तत्तास्तिकदर्शनानि षट् तत्
गौतमेन न्यायदर्शनं, कणादेन वैशेषिकं, कपिलेन साङ्ख्यं,
पतञ्जलिना योगदर्शनं, जैमिनिना पूर्वमीमांसाध्यासेन वेदा-
न्तदर्शनम् प्रणीतम् । तच्च वेदान्तदर्शनं व्यासप्रणीतमेकमपि
बहुभिर्विद्वद्भिः । इतिहासविशिष्टाहैतुशुद्धाहैतुप्रभेदेन
नानाविधं यथा बुद्धलोकस्थोपदेशकत्वेऽपि विनेयानां बुद्धि-
वैचित्र्यात् स्वस्वबुद्ध्यानुसारिपदार्थकल्पनया योगाचारमा-
ध्यमिकादिभेदा उपज ताः । एवं वेदान्तस्यापि “षड्दर्श-
नानि मेऽङ्गानि पदौ कृतिः करौ शिरः । तेषु भेदन्त-
यः कुर्यान्मदङ्गच्छेदको हि सः । एतान्येव कुलस्यापि षड्
ङ्गानि भवन्ति हि । तस्मान्मादात्मकं कौलमहं कौलात्मकः
प्रिये !” तन्मशास्त्रम् । पदार्थभेददर्शने फलभेदो यथा
“नन्द उवाच । “येषाञ्च दर्शने ! पुण्यं पापञ्च यस्य दर्शने ।
तत्सर्वं वद सर्वेश ! श्रोतुं कौतूहलं हि मे । श्री भगवान्
उवाच । सुब्राह्मणानां तीर्थानां वैष्णवानाञ्च दर्शने ।
देवताप्रतिमादर्शात् तीर्थस्त्रायी भवेत्तरः । स्त्र्यस्य
दर्शने भक्त्या सतीनां दर्शने तथा । सङ्ग्राहिनां यती-
नाञ्च तथैव ब्रह्मचारिणाम् । भक्त्या गवाञ्च वज्रीनां
शुक्राञ्च विशेषतः । गजेन्द्राणाञ्च सिंहानां श्वेता-
श्वानां तथैव च । शूकानाञ्च पिकानाञ्च खड्गनानां
नद्ये च । हंसानाञ्च मयूराणां चासानां शङ्खपक्षिणाम् ।
वयसप्रयुक्तधेनूनामश्वत्थानां तथैव च । पतिपुत्रवती-
नाञ्च नराणां तीर्थयात्रिणाम् । प्रदीपानां सुवर्णानां

मणीनाञ्च विशेषतः । सुक्तानां हीरकाणाञ्च माण्डि-
क्यानां महाशय ! । तुलसीशुक्लपद्माणां दर्शने पाप-
माशनम् । फलानि शुक्लधान्यानि दत्तं दधि मधूनि च ।
पूर्णकुम्भाञ्च लाजाञ्च राजेन्द्रं दर्पणं जलम् । मा-
लाञ्च शुक्लपद्माणां दद्याद् पुण्यं लभेत्तरः । गोरो-
चनाञ्च कर्पूरं रजतञ्च सरोवरम् । पुष्पोद्यानं पुष्पि-
तञ्च दद्याद् पुण्यं लभेत्तरः । देवान्नितं देवघटं सुगन्धि-
पवनं तथा । शङ्खञ्च दुन्दुभिं दद्याद् सदाः पुण्यं लभेत्तरः ।
शुक्लपक्ष्यं चन्द्रस्य पीयूषं चन्दनं तथा । कस्तूरी
कुङ्कुमं दद्याद् नन्द ! पुण्यं लभेत्तरः । पताकामञ्जयवट
तत्र देवोत्थितं शुभम् । देशालयं देवस्थानं दद्याद् पुण्यं
लभेत्तरः । शुक्तिं प्रवालं रजतं स्फाटिकं कुशमूलकम् ।
गङ्गासूदं कुशं ताम्रं दद्याद् पुण्यं लभेत्तरः । पुराण
पुस्तकं शुद्धं स्वर्णं विष्णुयन्त्रकम् । क्षिप्रधूर्वाक्षतं
रत्नं दद्याद् पुण्यं लभेत्तरः । तपस्विनं सिद्धिनन्त्रं
ससङ्गं कण्ठसारकम् । यज्ञं महोत्सवं दद्याद् सुपुण्यं
लभते नरः । गोभूतं गोमयं दुग्धं गोधूलिं गोष्ठ
गोस्पदम् । पञ्चशस्यान्वितं जले दद्याद् पुण्यं लभेत्तरः ।
रुचिरां पद्मिनीं श्यामां न्यग्रोत्रपरिमण्डलाम् । सु-
वेशिकां सुवसनं दिव्यभूषणभूषिताम् । वेश्यां चैमङ्करीं
गन्धं सद्गुणैस्ततःपुञ्जलम् । सिद्धाक्षं परमाक्षञ्च
दद्याद् पुण्यं लभेदुभयम् । कार्तिक्यां पूर्णिमायाञ्च रा-
धिकाप्रतिमां शुभाम् । संपूज्य दद्याद् नत्वा च करोति
जन्मखण्डनम् । हिङ्गुलायां तथाऽस्याभिषे मासि सिते
शुभे । श्रीदुर्गाप्रतिमां दद्याद् करोति जन्मखण्डनम् ।
शिवरात्रौ च काश्याञ्च विश्वनाथस्य दर्शनम् । कृतो-
पवासं पूजाञ्च करोति जन्मखण्डनम् । जन्माष्टमी-
दिने भक्तो दद्याद् मां विन्यसाधयम् । प्रणम्य पूजां कृत्वा
च करोति जन्मखण्डनम् । उपोष्य ब्रजभूमौ च
भाण्डोरे मालतीवने । संपूज्य राधां मां चैव करोति
जन्मखण्डनम् । पौषे मासि शुक्लरात्रौ यत्नं तत्न स्यसे
नरः । पद्मायाः प्रतिमां दद्याद् करोति जन्मखण्डनम् ।
सप्तजन्म भवेत्तस्य पुत्रः पौत्रो धनेश्वरः । उपोष्यैकादशीं
स्नात्वा प्रभाते द्वादशीदिने । दद्याद् काश्यामक्षपूष्णीं
करोति जन्मखण्डनम् । दत्त्वा विष्णुपदे पिण्डं विष्णुं
यश्च विलोकयेत् । पितृणां स्वात्मनश्चैव करोति जन्म-
खण्डनम् । प्रयागे स्रण्डनं कृत्वा यश्च पितृन् प्रतर्पयेत् ।
उपोष्य नैमिशारण्ये करोति जन्मखण्डनम् । उपोष्य

पुष्करे स्नात्वा किं वा वदरिकाश्रमे । संपूज्य दृष्ट्वा
 मामेव करोति जन्मखण्डनम् । सिद्धां कृत्वा च वदरीं
 भुङ्क्ते वदरिकाश्रमे । दृष्ट्वा मत्प्रतिमां नन्द ! करोति
 जन्मखण्डनम् । दोषायमानं गोविन्दं दृष्ट्वा हृन्दावने
 च माम् । दृष्ट्वा संपूज्य नत्वा च करोति जन्मखण्डनम् ।
 भाद्रे दृष्ट्वा च मञ्जुस्यं मामेव मधुसूदनम् । संपूज्य
 नत्वा भक्त्युच करोति जन्मखण्डनम् । रघुस्यञ्च जग-
 ज्जायं यो हृष्यति कलौ नरः । संपूज्य भक्त्या नत्वा
 च करोति जन्मखण्डनम् । उत्तरायणसंकान्त्यां प्रयागे
 स्नानमाचरेत् । संपूज्य दृष्ट्वा मामेव करोति जन्म-
 खण्डनम् । कार्तिक्यां पूर्णिमायाञ्च दृष्ट्वा मत्प्रतिमां
 शुभाम् । उपोष्य पूजां कृत्वा च करोति जन्मखण्ड-
 नम् । चन्द्रभागासमीपे च माध्याह्ने मां नमेत् यज्ञैः ।
 राधया सह मां दृष्ट्वा करोति जन्मनः क्षयम् । रामे-
 न्दरं सिद्धवन्मे व्याघादपूर्णमादिने । उपोष्य दृष्ट्वा
 संपूज्य करोति जन्मनः क्षयम् । दीननाथं दिनकरं
 लोचार्कं चोत्तरायणे । उपोष्य दृष्ट्वा संपूज्य करोति
 जन्मनः क्षयम् । अष्विक्वोष्ठे सुवसने कलविद्धे सु-
 गङ्गरे । विष्णुन्दके राजकोष्ठे नन्दके पुष्पभद्रके ।
 पार्वतीप्रतिमां दृष्ट्वा कार्तिकेयं गणेश्वरम् । नन्दिनं
 शङ्करं दृष्ट्वा करोति जन्मनः क्षयम् । लिङ्गं मणि-
 भद्रे च पश्चिमोदधिसन्निधौ । सप्तोपपन्नं दधि प्राशय
 मां दृष्ट्वा सुक्तिमाप्नुयात्” ब्रह्म० वे० जन्म० ख० । गङ्ग-
 भेददर्शने फलभेदः गङ्गानयने दृश्यम् ।

दर्शनप्रतिभू पु० दर्शनाय प्रतिभूः । प्रतिभूभेदे “दर्शने प्राति-
 भाव्ये च विधिः स्नातुं पूर्वोक्तैः” यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेत्
 दर्शनायेह मानवः । अदर्शयन् स तं तस्य प्रयच्छेत् स्वध-
 नादणम्” मनुः । यीरवि० विसृजेत तद्विधिरुक्तो यथा
 “अथ प्रतिभूः तत्र प्रातिभावा” नाम विश्वासार्थं
 पुरुषान्तरेण सह समयः । तद्देवानाह दृष्टव्यः
 “दर्शने प्रत्यये दाने ऋषिद्रव्यार्पणे तथा । चतुःप्रकारः
 प्रतिभूः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः” । प्रथमो
 विश्वासः दानम् ऋणापाकरणार्थमर्थार्पणम् । ऋषिद्रव्या-
 र्पणम् ऋषिनो यदुद्भव्यं गृहोपकरणादि तदर्पणम् ।
 चतुःप्रकाराणां प्रतिभूनां प्रातिभाव्याङ्गीकारप्रकारं
 दर्शयति स एव “आहूतौ दर्शयामीति साधुरित्यपरो-
 ऽब्रवीत् । दाताहमेतदुद्भविष्यमर्पयाम्यपरोऽब्रवीत्” ।
 एको दर्शनप्रतिभूरुहमेनं पलायनप्रवृत्तं दर्शयि-

ग्राभीत्याह । अपरः प्रत्ययप्रतिभूरेषः साधुर्न त्वां प्रता-
 रयिष्यति यतोऽयं क्षोभियपुलोऽस्य सर्वशस्त्रसम्पन्नो
 पामोऽस्ति मत्प्रत्ययेनास्य द्रव्यं देहीति ब्रवीति ।
 दानप्रतिभूर्यद्यं न ददाति तदा सृष्टिकण्डणमहं
 दातेति । अपरः ऋषिद्रव्यार्पणप्रतिभूर्यद्यं न ददाति
 तदाहमेतदीयन्दोपकरणादिकमर्पयिष्यामीति कथय-
 तीत्यर्थः । दर्शनप्रतिभूवा यदा धनिकस्य धारणिकदर्शना-
 पेक्षा तदैव स दर्शनीयः इत्याह कात्यायनः “दर्शनप्रति-
 भूर्यस्तु देशे कावे च दर्शयेत्” । यस्मिन् देशे कावे
 च धनिकसहर्गनमपेक्षते तत्रैव दर्शयेत् अधमर्षमिति
 शेषः । दर्शिते च तस्मिन् धनिकेन प्रातिभावात् स मो-
 क्तव्य इत्युत्तराहूनाह स एव । “यद्यहो दर्शयेत्
 तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूभवेत्” । एवं प्रत्ययादिप्रतिभूवोऽपि
 तदविवर्वादे मोक्तव्याः, अन्यथा धारणिकन्देयं धनं
 दाया इत्याह तः कात्यायनहृत्सतो “यो यस्य प्रतिभू-
 स्तिष्ठेद्दर्शनायेह मानवः । अदर्शयन् स तन्मते प्रयच्छेत्
 स्वधनादणम् । आद्यौ तु वितथे दाया तत्कालानेदि-
 तं धनम् । उत्तरो तु विवर्वादे तौ विना तत्सुतौ
 तथा” । यत्तु योगीश्वरेण प्रतिभूवान्त्रैविध्यमेवोक्तम् ।
 “दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाव्यं विधीयते” तद्द्वानार्पण-
 योरनतिभेदाभिप्रायेण । “आद्यौ तु वितथे दाया
 वितरस्य सुता अपि” । वितथे दर्शनप्रत्यये वि-
 वर्वादे इतरस्य सुता न दायाः । सुता इत्यभिधानाच्च
 पीला इत्युक्तमस्ति दानं स्वधनार्पणं धनिकाय । अर्प-
 णन्तु धारणिकधनमानीय तस्य अर्पणं धनिकस्य स्व-
 धनभावे उभयतो न विशेषः अतएव सृष्ट्यभेदविषयया
 पञ्चप्रकारा अपि प्रतिभूवो हारीतेनोक्ताः । “अभये
 प्रत्यये दाने उपस्थाने प्रदर्शने । पञ्चस्वेषु प्रकारेषु
 याह्यो हि प्रतिभूवुधैः” अभयसप्तपञ्चवारणम् । उप-
 स्थानमत्र धारणिकधनस्य धनिकायानीयार्पणं न दर्शनं
 तस्य पृथङ्निर्देशात् पञ्चस्वित्यनन्वयाच्च । व्यासस्तु
 सप्तभिर्विषयैः सप्तप्रकारं प्रतिभूवमाह । “लेख्ये कृते
 च दिव्ये वा दानप्रत्ययदर्शने । गृहीतवन्मोपस्थाने
 ऋषिद्रव्यार्पणे तथा” । प्रतिभूपाह्य इत्यत्र प्रकृतम् ।
 कात्यायनोऽपि “दानोपस्थानवादेषु विश्वासवपचाय च ।
 लम्बकङ्कारयेदेवं यथाबोध्यं विपर्यये” । वादोविवादस्तत्र
 प्रतिभूवहणम् । “उभयोः प्रतिभूपाह्यः समर्थः कार्य-
 निर्वह्य” इति । योगीश्वरेणाप्युक्तं प्रागेव व्याख्या-

तम् । दर्शनप्रत्ययदानेषु यथायथं सदैवप्रामाण्यवसम्भवं
इति परमार्थः । दर्शनप्रतिभुवे नचधारणिकान्वेषणाय
कात्यायनिर्देश्य इत्याह । इहस्मतिः “नचस्थानेष्वेव
कार्त्तं दद्यात् प्रतिभुवे धनी । देशात्कृतपतः पक्षं मासं
हार्त्तमथापि वा” । हार्त्तमासमिति परमावधिः । तथा
च कात्यायनः “नचस्थानेष्वेवार्त्तन्तु देवं पक्षलव्यं परम् ।
यदसौ दर्शयेत्तत्त मोक्षव्यः प्रतिभूमेवेत् । काळे प्रतीते
प्रतिभूमेदि तं नैव दर्शयेत् । स तमर्चं प्रदाय्यः स्यात्
प्रते चैव विधिः स्मृतः” । परं परमावधिभूतम् ।
प्रतीतेऽन्वेषणाय परिकल्पिते, प्रते चैव विधिरिति
धारणिके स्मृते प्रतिभूस्तमर्चं प्रदाय्य इति विधिः का-
त्यायनिविधेस्तत्त्वान्वयवाचात् । एतदपि देवराज-
स्ततप्रतिबन्धाभावे बोध्यम् । अतएव कात्यायनः “दर्श-
नप्रतिभूयत्नं देवे काळे न दर्शयेत् । निबन्धमावहेत्तत्त्व
देवराजकृताहते” । निबन्धम्वयम् । देवकृतो दीर्घरोग-
मरणादिरूप कृष्णदानप्रतिबन्धः । राजकृतो बन्धनासिध-
दग्रादिरूपः । प्रतिभूमेदेन सप्तसाह नारदः “कृष्णि-
जप्रतिभूयत्तु प्रत्यये वाच्यं ह्यपि । प्रतिभूस्तद्वयं दद्या-
दनुपस्थापयन्त्येति” । कृष्णिप्रार्थनार्थे अत्रप्रतिभूयत्तु स्वसाध्येषु
निर्द्धनत्वादिना कृष्णमप्रत्ययत्तुस्मिति दानप्रतिभूविष-
यम् । प्रत्यये विश्वासे ह्यपि विस्वादिदे इति
प्रत्ययप्रतिभूविषयम् । अनुपस्थापयत्तु स्थानमदर्शयत्तु-
गिनः सुकाशादादिभूयत्तु पर्याप्तं तद्वयं बोत्तमर्षायान-
र्पयन्ति दर्शनकृत्यार्पणप्रतिभूविषयमिति विवेकः ।
दर्शनीयं लि० दृश्य-कर्मणि अर्हादौ वा अनोदरे । मनोहरे,
२दर्शनयोग्ये च धरणिः । “दर्शनीयतमो नृणांमिदं वच-
नमब्रवीत्” भा० स० ७५ क० ।
दर्शप ए० दर्शेन दर्शनेन पिबन्ति पा-क । दर्श-
मात्रेण पात्रेषु देवेषु “न वै देवा अन्नमिति पिबन्ति एत-
देवास्तं दद्यात् पिबन्ति” छा० स० दर्शनमात्रेण तेषां
तस्मिन्नेतुपानसम्भवाद्योक्तोक्तयात्वम् । “गृहाच्च नि-
र्माणरतास्त्वदेवाः सार्गाशना दर्शपा आञ्जपाश्च” भा०
अनु० १६ अ० । [रात्रौ हेमच० ।
दर्शयामिनी स्त्री दर्शयेव याभिनी । अन्वकारयुक्तायां
दर्शयित् लि० दृश्य-णिच्-लच् । दर्शनकारके दर्शके “पथः
श्रुतेर्दर्शयितारः ईश्वराः” रघुः २प्रतीहारे हारपाके ए०
दर्शविपद् ए० दर्शे अनावास्यायां विपद् नाथोऽदर्शनमस्य ।
अन्ते लि० । [दिने च हेमच० ।

दर्शितं लि० दृश्य-णिच्-लत् । प्रकटिते २प्रकाशिते ३प्रतिपा-
दर्शित् लि० दृश्य-णिच्-लत् । इति २यिनेचके ३सा-
क्षात्कारके च । “तद्दर्शिनस्तदाधीनं त्वामेव पुरुषं विदुः”
कुमा० । “तस्यै स्मिदौहदलिकुदगी” रघुः । मन्त्र-
दर्शभिरुच्यते” मनुः । स्त्रियां ङीप् । प्रतीपदर्शनी ।
दर्शिवन् लि० दृश्य-“अन्त्येऽपि दृश्यन्ते” इति पा० दृशनिप् ।
इति । “कुदृश्यां पाशकानां च भवान् प्रत्यक्षदर्शिवान्”
भा० आ० ६ अ० । “अन्त्यो न त्वास्मृते जेता विद्यते
सर्वदर्शिवम्” छू० षि० । “अत्र दर्शिवस्” इति
शब्दकल्पनमतीव प्रामादिकम् ।

दल भेदे आ-पर-सक० भेदेने सक० सेट् । दलति अदासीत्
णिच् वा चटा० दलयति दालयति । ददाल देहलः दलितः ।
दला “ददाल भर्त्तुभेत्तं गोप्सदम् वर्षे च” “ददाल
भूः पुपूरे द्यौः कपीनामपि निस्समैः” “अदालिषुः
शिवादेहे चर्यं भूवन् महाकुमाः” मट्टिः “दलति
शतधा यस्य हृदयम्” अमरः ।

दल भेदेने चुरा० उभ० सक० सेट् । दालयति-ते अदीदलत् त ।
“सुटिनाऽदालयत्तस्य” “दालयत्यटौ कुलच्छाभृतः”
अनघरा० । भेदेने हिधाकरणं विक्रमन्तु तत्त्विकसने
। “दरविदलितमङ्गीवलिचसुत्पराणे” गीतमो० ।

दल न० दल-द्यच् १चत्सेधे २खण्डे ३पत्ते अन्ते मेदि० । ४धने
गन्धरे० पुतमालपत्ते राजनि० इत्यर्त्ते लीलायतो
“प्राप्तापराधास्ताद्याः सूरज्वा वेणुदलेन वा” मनुः
“ताम्बूलीनां दलेस्तत्त्व रचितपापान्भूमयः” रघुः “वा-
पीळनलीभिमहानोलदलास” भागः । “यङ्किः स्वत्वं प्र-
युक्तः सनिजदलयुतः कीदृशः कीदृशोऽसौ” लीला० ।

दलकीष ए० दलान्येव कोषो यस्य । कुन्दपुष्पदले शब्दमा० ।
तस्य पुष्पे कोषान्तराभावात् तथात्वम्

दल्लट् लि० दल-वा अलन् । हिधाकारके । तेन निर्द्धत्तं
अरी० वुञ् । दाल्लट्क तर्द्धित्तादौ लि० ।

दलनिर्मीक ए० दलतीति दलं वल्कलं निर्मीक इव यस्य ।
भूर्जीपल्लवके शब्दशाला । तस्य हि वल्कलस्य निर्मीका-
कादत्तात्तत्त्वम् ।

दलन न० दल-करणे ल्युट् । १दलनकारणे (जेला) २लोड्दे
स्त्री० ङीप् रत्नावली । तथाभूतस्त्रियां स्त्री “प्रति-
पक्षपक्षदलनी” विद्वन्मनो० ।

दलप न० दल-कपन् । १प्रहरणे उज्ज्वलद० । २विदारक-
मात्रे लि० १स्त्रवे चणादि० । दलं पाति पा-क । ४दलपती

दनाधिपदलपत्वादयोऽप्यत्र पु० । [हि दनाकार पुष्पा]
 दलपुष्पा स्त्री दल रव पुष्पमस्याः । केतक्याम् राजनि० । सा
 दल (मा)शाली स्त्री दलेन मलति सम्प्रभाति मल--णिनि
 मलते शल--णिनि वा । कञ् कृताके पारस्वत्नि० । [रत्नमा०
 दलसावित्री स्त्री दले पत्ने सारोऽप्यस्या इति । केतके
 दलसूचि (ची) स्त्री दलस्य सूचिरपि । कण्टके हारा० ।
 दलस्रसा स्त्री दत्त० । पलमिरायाम् हेमच० ।
 दलाढक पु० दलेनाढक इव । १ खयंजाततिलहृत्ते, २ वृत्रग्राम्,
 ३ गेरिके ४ फेने, ५ खातके, ६ नागकेशरे, ७ मङ्कसरे, मेदि०
 दकन्दे, ८ करिकर्षे, ९ शरीरे, १० यात्यायाश्च हेमच० ।
 दलाढ्य पु० दलेन द्वैधेनाढ्यः । पङ्ककर्वटे (दलदलिया) कर्द-
 मभेदे लिङ्गा० । [३ दमनदले च पु० शब्दर० ।
 दलामल न० दलेनामलम् । १ मन्वके मेदि० । २ मदनदले
 दलाम्ब न० दलेनाम्बम् । चुक्रे (चक्रापालक) राजनि० ।
 दलि स्त्री दल-इत् । १ लोद्रे उज्ज्वल० तत्पार्थे पुंस्त्री
 रत्निदेवः । संज्ञायां कन् । दलिक शकाश्च हेमच० ।
 दलित लि० दल--क्त । १ विकसिते । २ खण्डिते ३ क्षीणिते ।
 “व्येका दलिता विभाजितेष्टेन” “दलिता बाधे तयोः
 स्थाताम्” लीला० । [लोप ।
 दलिन् लि० दल--सुप्ता० मत्वर्थे इति । दलयुक्ते स्त्रियां
 दलेगन्धि पु० दले गन्धो यस्याः इत् समा० सप्तम्या अलुक् ।
 सप्तम्यददये (कातिम म. क.) लिङ्गा० ।
 दलीद्वय लि० दलाद्वयति उद्+भू--अच् ५त० । दलजाते
 २ मधुभेदे न० । “कृद् मेहप्रशमनं मधु कृजं दलीद्वयम्”
 रुच० ।
 दलभ पु० दल--भ । १ कृपिभेदे २ चक्रे च उज्ज्वल० ततो गगौ०
 अथत्ये घञ् । दाल्भ्य तदपत्ये पुंस्त्री । “तेन तं ह वको
 दाल्भ्यो विदाञ्चकार” खान्दो० ।
 दल्लि पु० दल--भि । इन्द्रे २ वज्रे उज्ज्वलद० । ततो
 मत्वर्थे मत्पृ यथादि० भोपकत्येऽपि न मस्य यः । दल्लि-
 मत् वज्रयुक्ते इन्द्रे । [दलस्यादूरदेशादौ ।
 दल्य लि० दलस्यादूरदेशादि दल+चतुरर्थ्यां बला० य ।
 दय गतौ भ्या० पर० सक० सेट् इदित् । दयति व्यदम्बोम् ।
 ददम् । क्रिप् दत् ।
 दव पु० डनोति ड-अच् । १ वने, २ यनानले च अक्षरः । भावे
 अप् । ३ उपतापे । “कतिमात्रं दववहृत्सपि” माघः ।
 दवध् पु० ड-उपतापे भावे कथुच् । उपतापे । “व दवधु
 वधुर्वचोविषम्” माघः । “केचिद्देषुसावेदुरत्ये दवधु-

सुतमम्” भट्टिः । [रोहिषदण्डे राजनि० ।
 दवदग्धक न० दवेन दग्धं सत् कायति प्रकाशते कै--क ।
 दवदहन पु० दवजातो वनजातो दहनः । दावामले ।
 “वरःसव्येऽसव्ये दवदहनदाहव्यतिकरः” उद्भटः । “कि-
 न्नात्मजविज्ञेयस्वरदवदहनशिखाभिः” भाग० ५। ८। २७ लो०
 “दवान्निप्रभृतयोऽप्यत्र” दशम उच्छ्रापि विना दमानिः
 रघुः ।
 दवि दूरीकरोति दूर+णिच्-ल्युङ् दूरेत्यादिना दवादेशः
 नामधातुः दूरीकरणे सक० सेट् । दवयति व्यदो(द)दवत् ।
 “दवयदतिरयेच प्राप्नुयसीं विभागम्” भट्टिः ।
 दविष्ठ लि० इदमेवामतिशयेन दूरम् इवम् दवादेशः । दूर-
 तमे । दयसुम् दवीयम् तत्पार्थे लि० । “तेजस्विमध्यो
 तेजस्वी दवीयानपि गगयते” माघः स्त्रियां लोप् । “भैव
 सुक्षिरपि दवीयसी” किरा० । [शत-त ।
 दश दोषो चु० उभ० सक० सेट् इदित् । दंशयति-ते व्यददं-
 दश दंशने चुरा० आत्म० सक० सेट् इदित् । दंशयते व्यददंशत
 दशक न० दश परिमाणमस्य कन् । दशति, दशसङ्ग्राम् ।
 “धृतिः क्षमा दभोऽक्षयं शौचमिन्द्रियनियमः ।
 धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मसङ्गमम्” । “सुगया
 ऽक्षो दिवाक्षप्रः परीवादः स्त्रियो मदः । तौर्यत्तिकं
 वषाट्प्रा च कामजो दशको नयः” मनुः ।
 दशकण्ठ पु० दश कण्ठा यस्य । १ रावणे हेमच० ।
 दशकण्ठजित् पु० दशकण्ठं जयति जि--क्रिप् । १ रामे
 लिङ्गा० । दशकण्ठारिप्रभृतयोऽप्यत्र “दशकण्ठारिणः
 विदुर्बुधाः” रघुः ।
 दशकन्धर पु० दश कन्धरा यस्य । रावणे हेमच० । शुभो०
 रकोपे दशकन्धोऽप्यत्र “दशकन्धराजकन्धोक्तया युध
 मभून्महत्” भा० व० २८८ अ० । [लिङ्गा० ।
 दशकन्धरजित् पु० दशकन्धरं जयति जि--क्रिप् । रामे
 दशकन्धेन न० दशविधम् कर्म । गभीधानादिदशशानान्ते
 दशविधे संस्कारकर्माणि । दशकर्मापहत्यादौ तद्विदिति-
 र्दृश्या ।
 दशकुलवृक्ष पु० दशगुणितः कुलवृक्षः संज्ञात्वात् कर्मधा०
 वा व० व० । तन्मोक्षे कुलवृक्षदशके कुलवृक्षदशकं च
 तन्ममारोक्तं यथा “क्षेत्रातकः करञ्जश्च विष्णवावत्य-
 कदम्बकाः । निम्बो वटोदुम्बरो च धाली चिन्ता
 दश स्मृताः” “साधकः प्रातस्त्याज कुलवृक्षं प्रशस्य च” ।
 दशक्षीर न० दशविधं क्षीरम् । जगोगर्भीक्षीरसहिते

“गज्यमाजं तथा चौद्रमाविकं नाहिपञ्च यत् । अन्धा-
याश्चैव नाख्यां च करेणूनां तथैव च” इत्युक्ताहविध-
चोररूपे चोरदशके “इमः पञ्चेत् दशवीरं सित-
मधुकचन्द्रौ” सुसृतः ।

दशग्रामपति ५० दशानां ग्रामाणां पतिः उत्तरपदद्विगुः ।
दशग्रामाध्यक्षे । तन्निर्योगादि मनुभोक्तं यथा

“ग्रामस्याधिपतिं कुर्यात् दशग्रामपतिं तथा । विंश-
तीशं शतेशश्च सहस्रपतिमेव च । ग्रामे दोषान् ससृत्-
पञ्चान् ग्रामिकः शनकैः स्वयम् । शंसेदुग्रामदशेनाय
दशेशो विंशतीशिनम् । विंशतीशस्तु तत्सर्वं शतेशाय
निवेदयेत् । शंसेदुग्रामशतेशस्तु सहस्रपतये स्वयम् ।
यानि राजप्रदेशानि प्रत्यहं ग्रामवासिभिः । अक्षपाने-
ज्वनादीनि ग्रामिकस्तान्यवाप्नुयात् । दशी कुञ्जम् भुङ्गीत
विंशी पञ्चकुलानि च । ग्रामं ग्रामशताध्यक्षः सहस्रा-
धिपतिः पुरम् । तेषां ग्राम्याणि कार्याणि प्रयक् का-
र्याणि चैव हि । राज्ञोऽन्यः सचिवः क्षिप्रस्तानि
पश्येदतन्द्रितः” ।

दशग्रामिक लि० दश ग्रामा अधिभूतत्वेन सन्यस्य ठन् ।
तस्यादूरदेशादि कक्षां चतुर्थ्यां षष् वा । १ दशग्रामाधिपे
२ तस्यादूरदेशादौ । स्त्रियां ङीप् चतुर्थ्यान् काश्या-
ठञ् जिठो वा । दशग्रामिक तस्यादूरदेशादौ
लि० ठञ् स्त्रियां ङीप् जिठे टाप् इति भेदः ।

दशग्रामिन् ५० दश ग्रामा अधिभूतत्वेन सन्यस्य इनि ।
दशग्रामाधिपतौ । “स्वधीन्नि दद्यात् ग्रामस्तु पदं
वा यत् गच्छति । पञ्चग्रामी बहिः कोशात् दशग्राम्यथ
वा पुनः” याज्ञ० ।

दशग्रीव ५० दश ग्रीवा अस्य । १ रावणे ।

“एषोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राजसिन्धुरौ । कुम्भ-
कर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिभौ भुवि” । “दशग्रीवस्तु सर्वेषां
ओष्ठो राजसङ्गुलवः । महोत्साहो महावीर्यो महा-
सत्त्वपराक्रमः” भा० व० २७४ अ० । २ असुरविशेषे ‘दश-
ग्रीवश्च बाली च मेघवासा दशारवः । टिट्ठिभो विट-
भूतश्च संज्ञादशेन्द्रतापनः” भा० व० ६ अ० । ३ दमघोषस्य
पुत्रभेदे । “शिमुपासो दशग्रीवो रैभ्योऽथोपदिशो बली ।
सर्वोत्कृष्टगता वीरा वीर्यवान्नो महाबलाः” हरिवं० ११७
अ० । ४ एकादशमन्त्ररीयेन्द्रशुभेदे तदुपक्रमे गह०
५० ८७ अ० “एकैकं शक्यते प्रां गणायन्द्म वै इमः ।
दशग्रीवो रिपुक्षय्य क्षीरुपी घातयिष्यति” ।

दशज्योति(स्) ५० सुभाजः पुत्रभेदे । “सुभाजस्तु त्रयः पुत्राः
प्रजापन्नो बहुश्रुताः । दशज्योतिः शतज्योतिः सहस्र-
ज्योतिरेव च । दशपुत्रसहस्राणि दशज्योतिर्महात्मनः”
भा० आ० १ अ० ।

दशत् स्त्री दश परिमाणमस्य अति । दशानां पयो-दशके दश-
सङ्ख्यायाम् । “स वै दक्षिणा नयन् । । अन्यन्ना
दशतो नयेद्यक्षा एकां दास्यन् स्याद्दशभ्यस्तेभ्यो दशत-
सुपावर्त्तयेद्यक्षै इे दास्यन् स्यात् पञ्चभ्यस्तेभ्यो दशतसु-
पावर्त्तयेद्यक्षै तिस्रो दास्यन् स्यात्त्रिभ्यस्तेभ्यो दशतसु-
पावर्त्तयेद्यक्षै पञ्च दास्यन् स्याद्वाभ्यो तभ्यां दशतसुपावर्त्तये-
देवमा शतात्तयो ह्यस्यैषान्यन्ना विराडुर्धाम्न लोके काम-
दुष्वा भवति” शतब्रा० ४।५।८।१६ । “या प्रथमा दशदयं स
लोको या द्वितीयान्नरिचं तद्या तृतीया द्यौः सममेव
लोकं प्रथमया दशतारोहजन्नरिचं द्वितीयया दिवं
तृतीयया तथैवेतद्यजमान इममेव लोकं प्रथमया दशता
रोहजन्नरिचं द्वितीयया दिवं तृतीयया” ८।५।२।१५ ।
“एकादश दशत आलभते । एकादशाक्षरा वै धीर्य”
त्रिष्टुबिन्द्रियस्यैव धीर्यस्यावरुद्धा एकादश दशत आल-
भते दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादशः प्राणैरेव
पशुनृत्यमर्हयति” शत० ब्रा० ११।२।५।४ ।

दशतय लि० दशावयवा यस्य दशानामवयवा वा संख्यायाः
अवयवे तयप् । १ दशसंख्यायां २ तत्संख्यान्विते लि० स्त्रियां
ङीप् । “अथास्य संस्तविका देवा इन्द्रः सोमो वरुणः
पर्जन्य अतव आग्नावैष्णवं हविने त्वक् संस्तविका दश-
तयोषु विद्यते” निरु० ७।८ । “तदेकमेव जातवेदशं
गायत्रं त्वं दशतयोषु विद्यते” २० ।

दशति स्त्री दशाहत्ता दश नि० । दशाहत्तदशके शतसंख्यायां
“काशेन महता कङ्कुरणानां दशतीर्दश । जनया-
मास विम्रेन्द्र !” भा० आ० १६ अ० । यथा “दशाहत्ता
नव नवतिः तथा दशाहत्ता दश दशतिः शतमित्यर्थः ।
दश दशतीर्दशशतानीत्यर्थः नीलक० । तत्संख्यायाश्च
“कोट्टारस्याथ जायन्ते सृतयो दशतिर्दश” भा० उ० १०७ अ०

दशदशिन् लि० दशाहत्ता दश परिमाणमस्य द्विनि । शत-
गुणिते स्त्रियां ङीप् । [धर्मभेदे दशकशब्दे दृश्यम् ।

दशधर्म ५० दशविधो धर्मः । सर्ववर्णसाधारणे भनूक्ते
दशधा अथ० दशानां प्रकारः धाच् । दशप्रकारे “गायत्री
दशधा जप्ता ततः सन्ध्या समाचरेत्” मन्त्र० त० । “कृते
सर्वं रिक्तजातं दशधा परिकल्प्य च” मनुः ।

दशन् लि० दशुय बा०—कनिन् । संख्याविशेषे द्विगुणितपञ्चके
१ तत्संख्यान्विते च । तत्संख्यावाचकाश्च एकादिशब्दे
उक्ताः “दिशो दशोक्ताः पुरुषस्य श्लोके सहस्रमाहर्दशपुंर्यं
यतानि । दशैव मासान् विध्वति गर्भवत्यो दशैरेका
दश दाशा दशाङ्गाः” भा० प० १२४ अ० । आसमन्तादी
रयन्ति उपदिशन्ति एरका उपदेष्टारः दशोप-
निषदां प्राधान्येन दशत्वात् तत्प्रतिपादोपदेशकत्वेन
तेषां दशत्वम् ।

दशन् न० दशतेऽनेन वा दशुय—भावे करणादौ वा ल्युट् नि०
नञोपः । १ कवचे वर्षाणि २ शिखरे पु० मेदि० । ३ दन्ते पुंन०
अमरः । “बभौ स दशनञ्चोत्प्ला सा विभोर्वदनोद्भवा”
रत्नः । “तनुलोमकेशदशनानां सहस्रसहस्रेत् स्त्रियम्” मनुः ।
“ताम्बूलाक्तं दशनमसकत् दर्शयन्तीह चेटी” सा० द० ।

दशनच्छद् पु० दशनान् दन्तान् छादयति छादि-घञ् छलः ।
श्लोके “दशलो दशनच्छदान्” भा० आ० १०२ अ० ।

दशनपद् न० दशनस्य दशनक्षतस्य पदम् । दशनक्षतस्थाने तदङ्के
“दशनपदं भवदधरगतं मम जनयति चेतसि खेदम्” गीतगो०

दशनवासस् न० दशनस्य वास इवाच्छादकत्वात् । श्लोके
मात्रे अमरः ।

दशनवीज पु० दशन इव वीजमस्य । दाडिनीहचे पारस्करनि०
दशनाङ्ग पु० इत० । दशनक्षते । [(कुक्षापाण्ड) शब्दच० ।
दशनाग्रा स्त्री दशन आठरो यस्याः सेवनात् । कुक्षिकायां
दर्शनोच्छिष्ट न० दशनेनोच्छिष्टं यत् । अधरादिचुम्बने
“रेवतीदशनोच्छिष्टपरिपूतपुटे दशौ” माघः । २ निश्वसि
पु० इत० । ३ दन्तोच्छिष्टे लि० मेदि० ।

दशप पु० दश ग्रामान् पाति रक्षति पा-क । दशग्रामी
रक्षके राजनिबुक्ते पुरुषभेदे । तद्विद्योगादिकं भा० शा०
८७ अ० उक्तं यथा

“ग्रामस्याधिपतिः कार्यो दशग्राम्यास्तथाऽपरः । द्वि-
गुणायाः शतस्यैवं सहस्रस्य च कारयेत् । ग्रामेयान्
ग्रामदोषांश्च ग्रामिकः प्रतिभावयेत् । तान् ब्रूयाद्दशपा-
यासौ स तु विंशतिपाय वै । सोऽपि विंशत्यधिपतिर्हस्तं
जानपदे जने । ग्रामाणां शतपालाय सर्वमेव निवेदयेत् ।
यानि ग्राम्याणि भोज्यानि ग्रामिकस्तान्युपासीयात् ।
दशपक्षेन भर्त्तव्यस्तेनापि द्विगुणाधिपैः । ग्रामं ग्राम-
जताध्यक्षो भोक्तुमर्हति सत्कृतः । नृजालं भरतश्रेष्ठ !
सुस्तीर्तं जनसङ्कुलम् । तत्र ह्यनेकपायसं राक्षो भवति
भारत ! । शाखानगरमर्हस्य सहस्रपतिरक्षसः । भान्वं

हिरण्यं भोगेन भोक्तुं राष्ट्रीयसक्ततः । तेषां संपाम-
क्यं स्याद् ग्रामकल्यणं तेषु यत् । भर्त्तव्यः सचिवः कश्चित्
तत् प्रपश्येदतन्द्रितः” ।

दशपञ्चतपस् पु० दशसु इन्द्रियेषु पञ्चसु वज्रिषु च तपो
यस्य । इन्द्रियजयपूर्वकपञ्चाङ्गितपसारिणि । “अवभञ्जो
वायुभक्षश्च दन्तोन्मुखनिकक्षया । अष्टाङ्गुष्ठो निरशनः
दशपञ्चतपाश्च यः” हरिवं० ४५ अ० । [मुञ्जे । हेमच०

दशपारमिताध्वर पु० दशभिर्बन्धैः पारमितोऽध्वरो येन ।

दशपुर न० दश दिशः पिपत्ति पृ-क । १ कैवर्त्तीशुक्ले अमरः ।
दश पुरो यत् अच् सभा० । २ मासवदशैकक्षणे मेदि०
स च देशः इ० सं० १४ अ० अथ दक्षिणेन चङ्केत्युपक्रमे
“दशपुरगोनर्द्धकोलकाः” दक्षिणस्याशुक्तः । “पालोत्तुर्धद्
दशपुरवधूनेलकोत्तहलानाम्” माघः ।

दशपुरुष पु० दशगुणितः पुरुषः । स्वजनकावधिपुरुषदशके ।

“यो माहतः पिहतश्च दशपुरुषं समनुष्ठिता विद्यातपोध्यां
पुण्यैश्च कर्मभिर्विपासुभयतो नात्राङ्गण्यं निमयेयुः”

आश्व० श्रौ० ८।१।२० । “येषां माहतः पिहतश्चोभयतो ये

दशपूर्वाः पुरुषाः ते विद्याया तपसा पुण्यैः प्रति-
विद्धवर्जितैश्च युक्ताः सम्यगनुष्ठितवन्तो वैदिकं पन्था-

नम्, अपि च अत्राङ्गण्यं च निमयेयुः निश्चयेना
त्राङ्गण्यं न गमयेयुः । अत्राङ्गण्यगमनं नाम गृहाया-

मपत्योत्पादनमित्युच्यते । विद्या नाम षडङ्गो वेदः, तद-
र्थज्ञानश्च । तपो नाम श्रौतस्मार्त्तकर्मोत्तृप्तानम् । पुण्य-

कर्म नाम प्रतिविद्धवर्जनम् । तानेवंविधान् पुरुषाननुप्र-
पयेयुः, एतदुक्तं भवति माहतः पितृतत्त्वोभयतः पूर्वं

दश ये पुरुषाः ते षडङ्गवेदाध्ययनेन तदर्थज्ञानेन च
श्रौतस्मार्त्तकर्मोत्तृप्तानेन च प्रतिविद्धवर्जितेन च युक्ताः

गृहायामपत्योत्पादनं चाकृतवन्तो ये पुरुषा तानेवं-
विधान् पुरुषाननुप्रपयेयुः । दशपुरुषमिति दशपुरुषा

इत्यर्थः । नारा० । “मातापितोर्यश्च वयः श्रौतियो
दशपुरुषः” भा० अश्व० ८० अ० “दशपुरुषविख्यात-

श्रौतियाणां महाकुलम्” अतिः ।

दशपूर न० दश दिशः पूरयति पूर-अण् । कैवर्त्तीशुक्ले
अमरे पाठान्तरम् ।

दशपेय पु० दशभिः पुरुषैश्चमयं पेयमत्र । यागभेदे । “सङ्क्षे-
पेभिश्चरित्वा दशपेयेन यजेत” आश्व० श्रौ० ८।१।१७ ।

“सङ्क्षेपेथो नाम सप्तेष्टयः आग्नेयादयः, ताभिः
सप्ताहं चरित्वा दशपेयेन यजेत । दशपेयो नाम यज्ञ-

कृतः" नारा० । "तत्र दश दशैकं चमसं भक्षयेयुः"
॥८॥ "तत्र दशमेवे एकैकं चमसं दशपुरुषा भक्षयन्ति"
नारा० ।

दशबल पु० दश बलानि यस्य । बुद्धदेवे अमरः तानि च
बलानि "दानशीलत्वमायीर्य ध्यानप्रज्ञाबलानि च ।
उपायः प्रणिधिर्ज्ञानं दश बुद्धबलानि वै" । [बाहुयुक्ते त्रि०
दशबाहु स्त्री दश बाह्वोऽस्याः । दशभुजायां दुर्गायाम् । दश-
दशभुजा स्त्री दश भुजा अस्याः । दुर्गायां "रुतिवृत्तं पुरा
कल्पो मनोः स्थायस्मृतेऽन्तरे । आविर्भूता दशभुजा देवी
देवहिताय वै" कालिकापु० ५६ अ० ।

दशभूमिग पु० दशसु भूमिषु दानादिवलेषु गच्छति गम-ड ।
बुद्धे हेमच० । [त्रिका० ।

दशभूमिश्च पु० दशानां दानादीनां भूमिनामीशः । बुद्धे
दशम त्रि० दशानां पूरणे ङटि नालत्वात् भट् । दशसं-
ख्यायाः पूरणे "दशमस्तमसि" वेदान्तपरिभाषा । "नयमे
दशमे नाशि प्रबलैः कृतिमार्तैः" याज्ञ० । "अष्टदो-
ताय षड्भागं प्रनष्टाधिगतात्पृथः । दशसं द्वादशं वापि
सतां धर्ममनुसरन्" । यद्यापि स्यात् एतदुक्तोऽप्यपु-
नोऽपि वा भवेत् । नाधिकं दशमाद्दद्याच्छूद्रापुत्राय
धर्मतः" मनुः । स्त्रियां ङीप् । सा च "शतार्युर्वै पुरुषः"
इति श्रुतेः पुरुषस्यायुःकालस्य शतसंख्यकतया तस्य दश-
भिर्विभागे नयतेर्दृष्टं दशवर्षावच्छिन्ने २काले पुरुषाव-
स्यादौ स्त्री । "यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः न्यूत्रोऽपि
दशमीं गतः" । "चक्रिणो दशमीस्यस्य रोगिणो भारिणः
स्त्रियाः । स्नातकस्य च राज्ञश्च पत्न्या देवो वरस्य च" मनुः ।
चन्द्रस्य दशमकलाक्रियारूपे तदुपलक्षिते वा काकभेट-
रूपे इति धिमेदे स्त्री । सा च शुक्ला एकादश्या, कृष्णा तु
नवम्या युता स्याद्ग्रा । "सम्पूर्णं दशमी कायां पूर्वया
परयाथ वा । युक्ता न दूषिता यस्मादिति सा सर्वतो
सखी" । यथा सम्पूर्णं दोषरहिता तथा विद्यापीति
विकल्पे व्यवस्थापयति विष्णुधर्मोत्तरीयम् । "शुक्लपक्षे
तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितारविः । कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या
यस्यामस्तमितो रविः" । "आरभ्य तस्यां दशमीं च यावत्"
तिथितः । "कृष्णपक्षे दशम्यादि पर्जयित्वा चतुर्दशीम्" मनुः ।

दशमभाव पु० कर्म० जन्मवर्षादिकगणेशविशेषानीतेषु तन्वादि-
द्वादशभावेषु दशमे भावे । तदानयनप्रकारो यथा ।
"पूर्वं नतं स्नाहिनरात्रिचण्डं दिशानिशोरिष्टपीविही-
नम् । दिशानिशोरिष्टपीं शुद्धं शूरात्रिचण्डं त्व

परं नतं स्यात् । तत्काले शावनाकस्य भुक्तभोग्यांश-
गुणात् । स्नोदयात् क्षान्तिवत् यत् भुक्तं भोग्यं रवे-
क्ष्यजेत् । इदनाङ्गीपलेभ्यश्च गतगस्याञ्जिजोदयात् । शेषं
क्षत्रग्राह्यं भुक्तमशुद्धेन कवादिकम् । अशुद्धं शुद्धमे-
हीनबुक् तदुत्थयनांशकम् । "एवं लङ्कोदयेर्भुक्तभोग्यं
शोध्यं पक्षीकृतात् । पूर्वपक्षाक्षतादन्यत् प्राग्वत्तद्वशं
भवेत्" । जातकोपयोपयोगितङ्कावे शुभाशुभं सर्वार्थचि-
उक्तं यथा

"दशमात् प्रवृत्तिमाज्ञां कीर्त्तिं दृष्टिं प्रवासपूर्णादीन् ।
मार्गं कर्माजीवं जातुस्थानं च निर्दिशेद्भीमान् । कर्मा-
धिमे हीनबले सपापे कर्मोद्वेकल्यसृजन्ति तज्ज्ञाः ।
कर्मेववागीशशशाङ्कपुत्रावीर्यान्विता यत्नकरा भवन्ति ।
शुभमर्हद्वैदिसमन्वितास्ते वीर्यान्विता यत्नविशेषमाहुः ।
दुःस्थाः शशाङ्कात्मजजीवशुकाः पापेक्षिताः कर्मविनाश-
माहुः । नाशस्थितास्तत्र तदंशनाथास्तद्युक्तराशेरधिपाश
नाशम् । राहौ च माने यदि वा दिनेशे भागीरथी
ज्ञानसृजन्ति तज्ज्ञाः । माने च मीने यदि वा ससौम्ये
भौमान्विते वा भविता च सुक्तिः । जलर्क्षेण पूषेशशाङ्कजीवे
मानस्थिते गाङ्गजलादिपूतः । माने शुरौ शुक्रयुते च
केन्द्रे खोजस्थिते तादृशतोयपूतः । माने धने शुक्रयुते
सजीवे केन्द्रेऽङ्गे तादृशतोयपूतः । बुधे व्यथे वा यदि वा
तदीये खोजस्थिते तादृशपुष्पभाक् स्यात् । चन्द्रे तृतीये
जलराशि युक्ते सौम्यान्विते तादृशपुष्पभाक् स्यात् । शुभे-
श्वरे केन्द्रयुते जलर्क्षे सौम्येक्षिते तादृशतोयपूतः । बुधे
सजीवे यदि वा सभौमे प्राकारकलङ्गण्डपगोपुरादीन् ।
मानस्थिते तदृष्टहनाथयुक्ते करोति जीर्णोद्धारणादि
तत्र । करोति कूपादितटान्गभूमिं कर्मेश्वरे गोपुरभागयुक्ते ।
मृद्वंशके वा शुभदृष्टियुक्तभाग्येश्वरेणापि निरीक्षिते वा ।
चन्द्रात्मजे कर्मगते तदीये भाग्यस्थिते पापविवर्जिते-
ऽस्मिन् । सौम्येक्षिते शोभनभावयुक्ते यत्नस्य कर्त्ता स
भवेत् तदानीम् । कर्मोधिमेऽस्मिन् यदि सोमपूत्रे खोज-
स्थिते वा यदि धर्मराशौ । विवर्जितः स्याच्छिखराङ्क-
पापैर्यज्ञस्य कर्त्ता स भवेत्तदानीम् । कर्मोधिमे खोजगते
सपापे नीचांशगे नाशगतेऽपि तस्मिन् । विज्ञो भवत्येव
मखस्य तस्य कूरादिवंशगतेऽपि चैवम् । तद्वस्थिते
सोमसुते तदीये खोजस्थिते सोमसुतेन दृष्टे । शुभे-
क्षिते वा सवधे खराशौ यत्नस्य कर्त्ता स भवेत्तदानीम् ।
आत्तास्याकाधिमे सौम्ये शुभदृष्टियुतेऽपि वा । शोभनांश

गते वापि जातस्वाप्ताधिपो भवेत् । आप्तास्यामगते स्त्र्ये
भूमिपुत्रेऽथ वा युते । केन्द्रान्विते तदीयेऽपि क्रूराभाज्ञां
करोति सः । आप्ताधिपे मन्दयुते रन्ध्रनाथेन संयुते ।
क्रूरांशे केन्द्रराशौ वा क्रूराभाज्ञां करोति सः । आना-
धिपे केन्द्रयुते शुभयुक्तेऽपि वा । क्रूरपठांश-
संयुक्ते सौम्याभाज्ञां करोति सः । राक्षसमन्दयुते माने
रन्ध्रे राक्षौ भ्रजेऽपि वा । नीचस्थे धर्मभावेन क्रूरा-
भाज्ञां करोति सः । यथाङ्के कर्कसंयुक्ते शुक्रशुक्रनिरि-
क्षिते । पारावतादिभागस्थे सत्कीर्त्तिसंहितो भवेत् ।
तदीये शुभसंयुक्ते शुभमध्यगतेऽपि वा । शुभग्रहाणा-
मंशे वा सत्कीर्त्तिसंहितो भवेत् । कान्तिस्थानाधिपे
सौम्ये खोच्चमितलस्ववर्गे । सौम्यपठांशके वापि सत्-
कीर्त्तिसंहितो भवेत् । तदीये देवलोकस्थे सिंहांशे शुभ-
नायके । बलपूर्णे विलम्बे सत्कीर्त्तिसंहितो भवेत् ।
पापग्रहाणां सम्बन्धे माननाथे बलक्षये । क्रूरपठां-
शसंयुक्ते सत्कीर्त्तिसंहितो भवेत् । अपकीर्त्तियुतो जातः
कर्मस्थे च रवौ शनौ । पापांशके पापदृष्टे पापमध्य-
गतेऽपि तत् । शुभग्रहाणां सम्बन्धे मानतद्यायकेऽपि
या । खोच्चे वा स्वदृष्टे वापि जातो मानी दृढव्रतः ।
दृष्टितत्त्वोऽपि मानी स्थानान्ते जीवेऽथ वा शुभे । तदीये
शुभसम्बद्धे शुभमध्यगतेऽपि वा । पापे माने पापदृष्टे
तदीये नीचराशिने । पापराशुगणके वापि मानहीनो
भवेद्भरः । आनाधिपे चरांशस्थे सञ्चारसंहितो भवेत् ।
स्थिरांशस्थेऽपि संहृष्टे नृगयात् द्विदेहने । पष्ठे कर्म-
राशिस्थे कर्मणे मन्दसंयुते । केन्द्रत्रिकोणगे वापि दासी
दासान् विनिर्दिशेत् । कर्माधिपस्यांशगतौ शनिसम्बन्ध-
संयुते । प्रठाधिपस्य सम्बन्धे वज्रदासान् विनिर्दिशेत् ।
शुभग्रहेण संहृष्टे कर्मराशौ तदीश्वरे । भानुपुत्रेण वा
युक्ते वज्रदासान् विनिर्दिशेत् । कर्मनाथेन वा भुक्ति-
प्रप्तेः पतिं विनिर्दिशेत् । तत्र पापसमायोगे जानुदौर्व-
ल्यमादिशेत् ।

वर्षलग्नात् दशमभावफलादिकं नील० ता० उक्तं यथा

“सर्वलेऽवृत्तौ स्वस्थे राज्ञार्यसुखकीर्त्तयः । स्था-
नान्तराग्निरन्ध्रिणं देन्द्रे गृहसुखाग्रयः । इत्यं
बली रविः स्वस्थः पूर्वाऽर्जतपदाप्रकृत् । एकादशेऽङ्कान्
सस्यं स्याद्दृष्ट्वा मातृगुणोत्तमैः । रविस्थानेन्यहा लग्ने
के वा राज्याग्निर्बोध्यदा । नीचेऽङ्के पापसंयुक्ते भूपा-
द्वन्द्ववधं दिशेत् । सिंहे रविर्बोधी स्वस्थः स्थानसामन्तपा-

त्रयः । स्थानान्तराधिकाराग्निः रन्दुः सारपदे बली ।
खेशलग्ने श्वर्षेऽथेक्षणाक्षौ राज्ञदायकः । वर्षेऽथे राक्ष-
सहमेऽर्कस्थेऽथे महाक्षुपः । शनिस्थाने कुजः पश्यन्
सुयहां पापकृन्तकः । नृपभीतिं विसनाशं दद्याद्दशमगो
यदि । ईदृशे त्रिनयस्येऽङ्कान् दग्धे नष्टेऽथसञ्चयः ।
मन्दोऽवृत्तौऽधिकारी त्रिधर्मगे धर्मद्विदः । तस्मिन्
दग्धेऽपि नष्टे च पापकृन्तकमिन्दकः । ईदृशीदृक्फलं
स्त्र्ये गुरावित्थं नयार्थभाक् । तत्रस्था सुस्यहा पुण्या-
गमपापं खलाश्रयात् । स्त्र्यो खेगे रनौ स्वस्थे वर्षे-
सुयशिलं यदि । लग्नाधिपेन राज्याग्निरुक्ता वीर्यानुमा-
नतः । धर्मकर्माधिपौ दग्धौ धर्मराज्यव्यावहो ।

दशमहाविद्या स्त्री दशाष्टता महाविद्या । “काली तारा
महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी । भैरवी लिङ्गमसा च
विद्या धूमावती तथा । वगला सिद्धविद्या च मातङ्गी
कमलात्मिका । एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकी-
र्त्तिताः” इति तन्त्रोक्तेषु दशसु देवीमूर्त्तिर्भेदेषु ।

दशमालिका पु० देशभेदे शतदृष्टे शतहासिजने च व० व० ।
“तथैव रमणाक्षीनाक्षयैव दशमालिकाः” भा० भो० ८ अ० ।
दशमास्य पु० दश मासान् गर्भे स्थितः यत् । दशमासान्
व्याप्य गर्भे स्थिते बाले । तथाभूतस्य गर्भात् सुखनिर्गमाय
पाठ्यस्तृत्तयं च० दर्शितं यथा ।

“यथा वातः पुष्करिणीं समिङ्गयति सर्वतः । एवा
ते गर्भे एजतु निरैतु दशमास्यः” च० ५।७८।७ । “यथा
वातो यथा वनं यथा समुद्र एजति । एवा त्वं दशमास्यः
सहवैर्हि जरायुणा” ८ । “दश मासाश्च्यवानः
कुमारो अधिभातरि । निरैतु जीवो अक्षतो जीवो
जीवन्या अधि” ९ । “एतदावृत्तयं गर्भजाविण्युपनि-
षत् । एतदावृत्तयेणासौ सप्तवज्रिः स्वयोजितः । गर्भिण्याः
प्रसवायाशु स्तुतवानश्विनाष्टिः” । “यथा वातः पुष्करिणीं
सर आदिकं सर्वतः समिङ्गयति सस्यक् आलयति
एवैव तव गर्भे एजतु कम्पताम् । इतस्ततः सञ्चरतु ।
दशमास्यो दश मासान् गर्भे स्थितो निरैतु” । निर्गच्छतु
“वातो यथा कम्पमानो वनं कम्पयति स्वयम् । यथा
समुद्रसञ्चति चाल्यते वायु वायुना । स्थित्वा दशैव मासांस्व
गर्भोत्पन्ने सुवेष्टितः । निर्गच्छ जठरान्मातृगुरायुज-
स्ततः पतेत् । दशमासानुचित्वासौ जननीजठरे सुखम् ।
निर्गच्छतु सुखं जीवो जननी चापि जीवतु” भा० ।

दशमिन् त्रि० नयतेर्दृक् दशमी साऽवस्थाभेदोऽप्यस्य

पर्यायात् इति । नवत्युर्ध्वयस्ते अतिदृढे अमरः ।

दशमीस्थं त्रि० दशस्यामयस्यायां तिष्ठति स्या-क ।

१ अतिदृढे दशमशब्दे एदा० । २ अक्षरगतानां कामिनां

दशानां मध्ये नाशरूपं दशां प्राप्ते च दशाशब्दे दृश्यम् ।

दशमुख पु० दश रुखान्यस्य । १ रावणे "गत्वा चोर्ध्वं दश-
सुखभुजोक्तामितप्रस्यसन्धेः" मेघ० । २ महाकाशीरूपे-
देवीभेदे स्त्री "नीलाश्रुतादुतिमास्यपाटदशकां सेवे महा-
काशिकाम्" महाकाशीध्यानम् । तस्या दशासुवत्त्वा-
न्यायत्वम् । दशवदनादयोऽप्यत्र ।

दशमुखरिपु पु० इत० । रामे "सीतां हित्वा दशमुखरिपु-
नौपमेवे यदन्धाम्" रघुः ।

दशमूलक न० दशानां मूलाणां समाह्वारा । दशानां
प्राथिनां गोमहिषाजाविहयगजखरोड्रमातुषमातु-
षीणां मूले । प्राणिभेदे तद्गुणाः सुवृते उक्ता यथा

"गोमूलं कटुतीक्ष्णोष्णं सञ्चारत्वाच्च वातलम् । लघ्व-
न्मिदीपनं मेध्यं पित्तलं कफघ्नतजित् । मृज्जगुल्मोदरा-
नाह्विरेकास्त्रापनादिषु । मूलप्रयोगसाध्ये च । गव्यं मूलं
प्रयोजयेत् । दुर्गमोदरान्त्रेषु कुष्ठमेहविगुह्येषु । आ-
नाह्विशोफगुल्मेषु पाण्डुरोगे च माहिषम् । कासश्वासा-
यक्ष्णं शोषकाक्ष्मापाण्डुरोगमनुत् । कटुतिक्तान्वितं क्लान्तमी-
षम्लाघ्नतकोपनम् । कासप्लीहोदरश्वासशोषवर्चोपहे हि-
नम् । सञ्चारनिक्तकटुकसुष्णं वातघ्नमाधिकम् । दीपनं
कटुतीक्ष्णोष्णं वातघ्नोतिविकारनुत् । आश्व० कफहरं
मूलं क्षिप्रदृष्टुं शक्यते । सतिक्तं लघुणं भेदि वातघ्नं
पित्तकोपनम् । तीक्ष्णं क्षारे क्लिप्तासे च नागं मूलं
प्रयोजयेत् । गरचेतोविकारघ्नं तीक्ष्णं ग्रहणिरोगनुत् ।
दीपनं गर्दभं मूलं क्षिप्रवातकफापहम् । शोफकुष्ठो-
दरोन्मादमाघ्नतक्लिमिनाशनम् । अशौर्ध्वं कारभं मूलं
भातुषन्तु १० विषापहम्" ।

दशमूल न० दशसंख्यकानां मूलानां समाह्वारः पात्वा० न वा
कीत् । चक्रदत्तोक्ते पाचनभेदे "पित्तक्षोनाकनाम्नारी
पाटलागण्डिकारिकाः । दीपनं कफघ्नतज्जं पञ्चमूलमिदं
महत् । शाकपथीं पुन्निपथीं दृढतीक्ष्णगोक्षुरम् । वात-
पित्तहरं दृढं कनीयः पञ्चमूलकम् । उभयं दशमूलान्तु
सन्निपातज्वरापहम् । कासे शसे च तन्मूलायां पार्श्व-
गुणे च शक्यते । पित्तक्षीर्णसंशुक्तं कण्ठहृदयहनाश-
नम्" । अत्र वा कीप् । दशमूलीरसे सर्पिः" चक्रद० ।

दशमूलघृत न० चक्रदत्तोक्ते ज्वरघ्ने घृतभेदे ।

"दशमूलीरसे सर्पिः सञ्जीरे पञ्चकोलकैः । सञ्चारै-
र्हृत्नि तत्पूर्वं ज्वरकाशान्निभन्दताः । यातपित्तकफ-
व्याधीन् प्रोहानं चापि पाण्डुताम्" । २ तलोक्ते कास-
घ्ने घृतभेदे च । "दशमूलीकषायेण भार्गीकल्कं पचेत्
घृतम् । दशतिक्तिरिनिर्वृत्ते तत्परं वातकासनुत्" ।

दशमूलतैल न० चक्रदत्तोक्ते बाधिर्यानाशके तैलभेदे ।

"दशमूलीकषायेण तैलप्रस्यं विपाचयेत् । एतत्कल्कं
प्रदायेव बाधिर्ये परमौषधम्" ।

दशमूलषट्पलघृत न० चक्रदत्तोक्ते कासादिघ्ने घृतभेदे ।

"दशमूलीचतुःप्रस्ये रसे प्रस्थोन्मत्तं हविः । सञ्चारैः
पञ्चकोलैस्तु कल्कितं बाधु बाधितम् । कासकृत्पाशग-
ल्लं हिकान्नाशनिर्वहणम् । कल्कं षट्पलमेवात्र ग्राह-
यन्नि भिषग्वराः" ।

दशमूलाद्यघृत न० चक्रदत्तोक्ते कासनाशके घृतभेदे

"दशमूलादके प्रस्यं घृतस्याक्षसमैः पचेत् । पुष्कराक्ष-
शटीविल्वसुरसव्योषधिक्लृभिः । मेयातुपानं तत् देवं कासे
वातकफाधिके । श्वसरोगेषु सर्वेषु कफघ्नतात्पक्षे च" ।

दशयोग पु० दशानामङ्गानां योगः । विवाहादौ वर्ज्यं
दोषभेदे तत्स्वरूपप्रतिप्रसवादिषु उपयमशब्दे १२६८
पृ० दृश्यम् । अयं दशयोगमङ्ग इत्यप्ये । २ दशहराशब्दे
वक्ष्यमाणे ज्यैष्ठमासपुलकषादिदशके च ।

दशरथ पु० सूर्यवंश्ये अजन्मपातजे रामचन्द्रपितरि ऋषभेदे
भेदि । "अयोध्यायां महाराजो रघुरासीन् महाबलः ।
अजस्तु रघुतो जज्ञे अजादशरथोऽभवत्" हरिवं० १५ अ० ।

दशरथसुत पु० इत० । रामे दशरथात्मजादयोऽप्यत्र ।

दशरश्मिशत पु० दश रश्मिशतान्यस्य । सहस्रकिरणे सूर्ये
"दशरश्मिशतोपमद्युतिम् । यशसा दिक्षु दशस्वपि नृतम् ।
दशपूर्वरत्नं यमाख्यया दशकण्ठारिगुरुं विदुर्बुधाः" रघुः ।

दशरात्र पु० दशभिः रात्रिभिर्निर्दिष्टः ठञ् तस्य तुल्य
तद्वितार्थद्वि० अच् समा० । १ दशरात्रसाध्ये यागभेदे
स च यागः कात्या० २५।१।१७ औ० उक्तः । दशानां
रात्रीणां समाह्वारः । २ रात्रिदशके न० । अस्य रात्रान्त-
त्वेऽपि संख्यावाचकपूर्वकत्वात् क्लीबता । "प्रतिभेदेः
समं तत्र दशरात्रसमुध्यति । यच्छेनं दशरात्रस्य ताव-
देवायुश्चिर्भवेत्" मनुः । "अथ चेदंशरात्रं सन्निपतेत्
आद्य दशरात्रम्" शु० त० ।

दशरूपक न० दश रूपकाणि दृश्यकाव्यानि प्रतिपाद्य-
त्वेन सन्त्यक्त अच् । नाटकादित्यस्य प्रतिपादकप्रत्यभेदे ।

दशरूपभृत् पु० दश मत्स्यादीनि रूपाणि विभक्तिं भू-
क्रिप् । मत्स्यादिदशाकृतिधारके विष्णो यद्धारकं ।
दशावतारशब्दे तद्रूपाणि दृश्यानि ।

दशलक्षणक पु० दश लक्षणास्य कप् । धर्मो "दश लक्षण-
को धर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः" इत्युपक्रमे "धृतिः क्षमा
दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धीर्विद्या सत्यम-
क्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्" मनुः ।

दशवाजिन् पु० दश वाजिनो रथेऽस्य । १ चन्द्रे हेमच० ।
"दशाच्च श्वेतपद्मस्य विचिन्त्योमाधिदैवतम्" चन्द्रध्या० ।

दशवार्धिका लि० दशसु वर्षेषु भवः ठञ् उत्तरपदद्वयः ।
दशवर्षभवे स्त्रियं ङीप् । "पश्यतोऽब्रुवतो हानिभू-
मेर्विशतिवार्धिकी । परेषु भुज्यमानाया धनस्य दशवा-
र्धिकी" याज्ञ० ।

दशविध लि० दश विधा प्रकारा यस्य । दशप्रकारे "भेदस्त-
मसोऽष्टविधो दशविधो महाभोहः" सा० का० । दश-
विधसंस्कारः ।

दशवीर न० दश वीरा यत् । सत्वभेदे । "तदेतच्छाक्तानां
दशवीरमेवां दश वीरा जायन्ते य एतदुपयन्ति" ता० ब्रा०
२५।७।४ । "तदेतदुक्तं सत्तं यत्तानां दशवीरं वीरयन्त्य-
मित्रानिति वीराः पुत्रास्तेषां दशसंख्यानां साधकम् अतो
ये दीक्षिता एतदुपयन्ति तेषामपि दश वीराः पुत्रा
जायन्ते" भा० । [भविष्यं दशव्रजम्] ४०८।८।२०

दशव्रज पु० ऋषिभेदे । "यामिः कण्वं मेधातिथिं यज्ञं या-
दशव्रत न० दशगुणितं व्रतम् । १ सहस्रसंख्यायां २ तत्सं-
ख्ये च । "गयां दशव्रतं धनम्" भा० व० ६८ अ० ।

दशव्रतरस्मि पु० दशव्रतं सहस्रं रश्मयोऽस्य । सूर्यो हेमच० ।

दशव्रताङ्गि स्त्री दश व्रतमङ्गुयोऽस्य । १ शतमूल्यां २ शता-
वर्त्याम् पारस्करनि० ।

दशसप्ता स्त्री दश च सप्त चास्यां विष्टुतौ । सप्तो
विन्यासभेदेन विष्टुतिभेदे तत्प्रकारादिकं ता० ब्रा०
भाष्ये दर्शितं यथा ।

"अथ सप्तदशस्तोमस्य दशसप्तास्या विष्टुतिः । सा
द्विःप्रकारा । सप्तास्थित्यपरा सा च द्विःप्रकारा ।
ततः पञ्चभ्यास्तिष्ठभ्यो नवभ्यश्चेत्वेकः । तत उद्यती
ततो भस्तेति दशसप्तसप्तास्थितयोर्भेदेन सहेत्वैवं सप्त
विष्टुतयः । तद्याद्यां दशसप्तास्यां विष्टुतिं दर्शयति" भा० ।
"पञ्चभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकया स एकया,
पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स एकया,

सप्तभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभि-
देशसप्ता सप्तदशस्य विष्टुतिः" ता० ब्रा० २।७।१ । "सप्तार्धः ।
आदितो द्वाभ्यां पञ्चस्र्वाभ्यां हिङ्करोति पर्यायाभ्यां दश ।
उत्तरे सप्तेति दश च सप्त चास्यां विष्टुताविति दशसप्तेयं
सप्तदशस्तोमस्य विष्णुतिः" । तदुत्तरत्वं खण्डादौ
उद्यती सप्तास्थितामस्याणां प्रकारो वर्णितस्तत्रैव दृश्यः

दशसाहस्र न० दश गुणितं सहस्रं परिमाणस्य अथ
उत्तरपदद्वयः । १ दशगुणितसहस्रमिते अयुते २ तत्-
संख्ये च "भूतानां दशसाहस्रं परिचेष समाहृतम्"
हरिवं० २५२ अ० ।

दशसाहस्रिक लि० दश सहस्राणां प्रमाणमथ ठञ् उत्तरपद-
द्वयः । अयुतमितभागादौ । "दशसाहस्रिको भागश्चोषां
धात्रा प्रकल्पितः" हरिवं० ११२ अ० ।

दशस्य लि० दशं दानमिच्छति यक् छक् च नामधातुः दाने-
च्छायां प० क्क० सेट् दशस्यति अदशस्यीत् । "एवा नो
अन्ने विच्छा दशस्य" ऋ० ७।४।५ । "इरावती सेतुमती
हि भूतं "स्वयं वीर्येण मनुष्ये दशस्य" ७।६।१३ ।

दशहरा स्त्री दश पापानि हरति हृ-ट । गङ्गाजम्बुदिने
व्यैठगुक्तदशस्याम् ।

"ज्यैष्ठे मासि क्षितिस्तदिने गुक्तपक्षे दशस्यां हस्ते
शैलान्निरगमदियं जाङ्गयो मर्त्यलोकम्" । पापान्यस्यां
हरति च तिथौ सा दशेत्याङ्गरायाः पुण्यं दद्यादपि
शतगुणं वाजिमेषायुतस्येति" शङ्खः । अपि च "अदस्ता-
नासुपादानं हिंसा चैव विधानतः । परदारोपसेवा च
कायिकं त्रिविधं कृतम् । पाकव्यमन्दतं चैव पैगुन्य-
ञ्चापि सर्वशः । अस्वस्वप्रलापश्च वाङ्मयं स्यात् चतु-
र्विधम् । परद्रव्येज्जभिधानं समसानिष्टचिन्तनम् । वित-
थाभिनिवेशश्च मानसं त्रिविधं कृतम् । एतानि दश-
पापानि हर त्वं सम जाङ्गवि ! । दशपापहरा यस्मात्
तस्माद्दशहरा कृता । "ज्यैष्ठे मासि क्षिते पक्षे दशस्यां
बुधहस्तयोः । गरानन्दे व्यतीपाते कन्याचन्द्रो हृषे
रवौ । दशयोगे नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते" इति
स्कन्दपुराणे काशीखण्डे । अत्र बुधहस्तयोः कल्पभेदेन
व्यवस्था ज्ञेया । शैतुवन्धरामेश्वरयोः प्रतिष्ठादिने
यथोक्तं स्कान्दे सेतुमाहात्म्ये । "ज्यैष्ठे मासि क्षिते
पक्षे दशस्यां बुधहस्तयोः । गरानन्दे व्यतीपाते कन्या-
चन्द्रो हृषे रवौ । दशयोगे सेतुमध्ये किङ्करूपधरं हरम् ।
राभो वै स्थापयामास शिवलिङ्गमनुत्तमम् । अतो-

‘‘इत्यां तु विशेषेण पूजा कार्या हितार्थिभिः’’। अत्र
ज्ञानाहुसङ्ख्य उक्तः गच्छे २१५ अ० यथा । “अद्या
हमे” न चत्ते दशस्यां ऋषेके विते । दशपापहरा-
वाञ्च अदत्तादानकल्पम् । विद्वद्वाचरं हिंसा पर-
दारोपसेवनम् । पादव्याहृतपैशुन्यमवन्तव प्रभाषणम् ।
परद्व्याभिध्यानञ्च मननानिष्टचिन्तनम् । एतद्दशावषा-
ताञ्च गङ्गास्नानं करोम्यहमिति” ।

दशा स्त्री दनुष-अङ्ग नि० नखोपः । १श्वस्यायां २दीपव-
त्याम्, जेदि० “अपेक्षन्ते न च स्त्री हं न पात्रं न दशान्-
रम् । परोपकारनिरता मणिदीपा इवोत्तमाः” इत्युद्धटः ।
१चित्ते, अजयपालः । ४कालकृतविशेषरूपायां ५गर्भवास-
जन्मादिवाल्मीकिवनादिरूपायामवस्थायाञ्च । ताञ्च “गर्भ-
वासः १जन्म २वाल्मीकि ३ कौमार ४ योगयुग्म ५ यौवन ६ स्था-
विरता ७ जरा ८ प्राचरोधः ९ नाशः” भीलकण्ठे भोक्ताः
दश वेदाः । १५कामकृते विरहिण्यां नेत्ररागाद्यवस्थादशके,
ज्योतिषोक्ते नक्षत्राद्वारेण सूर्यादिग्रहाणां स्वाभित्वेन
६भोग्यकाळे च । तत्र अरकतदशौच “नयनप्रीतिः प्रथमं
चित्तावकृष्टतोऽप्य सङ्कल्पः । निन्द्राच्छेदस्तदुता विषयानि
वृत्तिस्वपानाशः । पुन्यादो मूर्च्छां वृत्तिरित्येताः अरद-
शाद्यैव स्युः” । ग्रहाणां स्वस्वस्वचितफलविपाककाल-
भेदरूपा दशा च नानाविधा तत्र “कसौ नाक्षत्रिकी
दशा” इत्युक्तेः नक्षत्रस्वचितैव दशा ग्राह्या साऽपि
नानाविधा षट्त्विंशद्वर्षीया मङ्गलादियोगिनीदशा, अष्टो-
त्तरीयवर्षात्मिका रव्याद्यष्टग्रहाणां दशा । विंशोत्तरी-
यवर्षात्मिका सूर्यादिनवग्रहैर्विपक्षमानफलात्मिका च तत्र
योगिनीदशा तु “गुणं संयोज्य जन्मर्षे वसुभिर्भागमाह-
रेत् । मङ्गलाद्याभिरावृता ह्यष्टौ ज्ञेया महादशाः” ।
“मङ्गला पिङ्गला धन्या आशरी भद्रिका तथा ।
उल्का सिद्धा सङ्कटा च एकोत्तरमिताः क्रमात्”
इत्युक्तप्रसारेण ज्ञेया । तदानयनञ्चान्त्र “आर्द्रां
दिभिस्त्रिरावृत्त्या ह्यष्टौ ज्ञेयाः क्रमादम् । मङ्गला
पिङ्गला धन्या आशरी भद्रिका तथा । उल्का
सिद्धा सङ्कटा च एकोत्तरवत्सरा । अश्विन्यादित्यं
तत्र आश्विन्यादित्येऽधिकम् । सिद्धायां रोहिणी येने
सङ्कटायां मृगः परः । मङ्गलायाः पतिसन्द्रः पिङ्ग-
लाया रविसुता । धन्यायास्तु बुधः स्वामी आश्विन्यां
भरणीसुतः । भद्रिकायाः पतिर्जीवि उल्कायां रवि-
नन्दनः । सिद्धायाः भार्गवः स्वामी सङ्कटायास्तु शनवः”

इत्येवं क्रमात् दशाज्ञेया । तासां सूत्रेण ज्ञानाय
योगिनीदशाचक्रम् ।

दशानाम्	अ	पि	ध	भा	म	उ	वि	सं०
तदीयाः	अ	र	बु	कु	जी	श	यु	रा
मानवर्षाः	१	२	३	४	५	६	७	८
जन्मनक्ष-	६	७	८	९	१०	११	१२	१३
लातुसारेण	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१
तासां प्रवेश-	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९
नक्षत्राणि ।	१	२	३					

तैराशिकेन नक्षत्रभुक्तकालमपचाय प्रकृतदशाका-
लात् गतभोग्यकालातुसारेण दशुकाळाः कल्प्याः एवं
सर्वत्र ।

विंशोत्तरीयदशा तु “रविसुन्दरस्था भौमो
बुधजीवौ शनैश्चरः । बुधः केतुः अशुखेति क्षत्तिकादौ
त्रिधा भवेत्” । दशावर्षाश्च “षट् सूर्याश्च दशा वर्षाः
दिङ्मिता रजनोपतेः । कुजस्य सप्त वर्षाः स्युः राहोरटा-
दशैव तु । गुरोः षोडश विज्ञेयाः शनैरेकोनविंशतिः ।
विदः सप्तदश ज्ञेया केतूनां सप्त कीर्तिताः । अश्विर्दिश-
तिरुद्दिष्टा सूर्यादीनां महादशाः” ।

विंशोत्तरीयदशाचक्रम् ।

दशेयाः	र	अ	म	रा	जी	श	बु	के	शु
वर्षमानम्	६	१०	७	१८	१६	१९	१७	७	२०
जन्मनक्षत्रा-	१	४	५	६	७	८	९	१०	११
तुसारेण	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
प्रवेशनक्षत्राणि	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९

तैराशिकेन प्राक्कृतभोग्यकालातुसारेण दशाकल्पनम् ।

एतद्दशफलानि सर्वार्थचिन्तामन्त्राण्युक्तानि यथा

“दशातुरोधेन फलं वदन्ति सुनीश्वरा जातशुभाशुभं
तत् । शरं ससृज्य तदेव वक्ष्ये भेदं यथा विस्तरतो
दशानाम् । दीप्तः १ स्वस्थस्तु रुदिनः २ शान्तो ३ हीनो ४-
ऽतिदुःखितः ५ विकलस्तु ६ खलः ७ कोपी ८ नवधा खेचरो
भवेत् । उच्चस्थः खचरो दीप्तः १ स्वस्थः २ खलस्तयो मतः ।
रुदितो १, मितभे ४ शान्तः समगोहीनको ५ धरः । शलभे
दुःखसंयुक्तो ६ विकलः ७ पापसंयुतः । खलः ८ पराजितो-
ज्ञेयः कोपी ९ स्वादूर्कसंयुतः । पृथक् पृथक् फलं तेषां दशा-
काळे विशेषतः । तत्र नामातुरोधेन परिपाके वदन्ति
हि । पाके प्रदीपस्तु शराधिपत्वसत्याह शौर्वा” अनवाह-
नञ्च । स्त्रीफलमात्रं सुखवन्पूजां श्रुतीश्वरान्मानयतेति

विद्याम् । सख्यस्य खेटस्य दशाविपाके सख्यो नृपा-
 क्षमधनादिसौख्यम् । विद्यायशःप्रतिभङ्गत्वताश्च
 दाराद्यैर्भयान्तरधर्ममेति । सुदान्वितस्यापि दशाविपाके
 वस्त्रादिभूगन्धसुताद्यैर्धर्मम् । पुराणधर्मश्रवणादिगान-
 दानादियानाम्बरभूषणाग्निम् । दशाविपाके सुखधैर्यमेति
 शान्तस्य भूप्रत्यक्षत्वयानम् । विद्याविनोदान्वितधर्म-
 शास्त्रं बह्वर्धदेशाधिपपूज्यताश्च । स्थानच्युतिर्बन्धुवि-
 रोधिता च हीनस्य खेटस्य दशाविपाके । जीवत्यसौ-
 कुत्सितहीनवृत्त्या त्यक्तोजने रोगनिपीडितः स्यात् ।
 दुष्कान्तितस्यापि दशाविपाके नानाविधं दुःखसुपैति
 नित्यम् । विदेशगो बन्धुजनैर्विहीनसौरादिभूषैर्भयमाप-
 पन्नः । वैकल्यखेटस्य दशाविपाके वैकल्यतां याति
 मनोविकारम् । पित्रादिकानां मरणं विशेषात् स्त्रीपु-
 त्रयानाम्बरचोरपीडाम् । दशाविपाके कलहं वियोगं
 खलस्य खेटस्य पितृवियोगम् । शत्रुहृन्नानाभ्यन्तर्भूमि-
 नाशसुपैति नित्यं स्वजनैश्च निन्द्यः । कोपान्वितस्यापि
 दशाविपाके पापं समायाति बहुप्रकारैः । विद्यायशः
 स्त्रीधनभूमिनाशं राजाश्च वित्तं हरतेऽप्य रोगी ।
 अथ परमोच्चादिगरविदशाफलानि भानोर्देशायां परमो-
 च्यस्य भयार्थदारात्मजकीर्त्तिशौर्यम् । संमाननं भूमिपतेः
 सकाशादुपैति सञ्चारविनोदगोडीम् । उच्चान्वितस्यापि रवे-
 र्देशायां गोहृदिधाम्यार्थपरिभ्रमश्च । संसारयुगबन्धुजनैर्वि-
 रोधं देशादिदेशश्च रतिप्रकोपात् । प्रचण्डवेश्यागमनं जि-
 तीशादुपैति वृत्तिं रतिकैलिमानम् । सुदृक्भेरीरवयुक्तया-
 नमन्योन्यवैरं लभते मनुष्यः । सारोहिणी वासरनाय-
 कस्य दशा मङ्गलं कुरुतेऽतिशौख्यम् । परोपकारं सुतदा-
 रभूमिगोवाजिमातङ्गकषिक्रियादीन् । दशावरोहा दिन-
 नायकस्य कषिक्रियावित्तवृष्टेनाशम् । चोराग्निपीडं
 कलहं विरोधं नरेशकोपं कुरुते विदेशम् । नीचस्थित-
 स्यापि रवेर्विपाके मानार्थनाशं क्षितिपात्रकोपात् ।
 स्वबन्धुनाशं सुतमित्रदारैः पित्रादिकानामपकीर्त्ति-
 मेति । अत्यन्तनीचान्वितसूर्यदाये विपत्तिमाप्नोति मृह-
 च्युतिश्च । विदेशयानं मरणं गुरुष्वं स्त्रीपुत्रगोभूमि-
 कषेर्विनाशम् । मूलत्रिकोणस्वरवेविपाके चेत्यार्थदारात्मज-
 बन्धुसौख्यम् । राजाश्रयं गोघ्नमित्रलाभं स्वस्थानया-
 नादिकमेति राज्यम् । सख्येत्वस्यापि रवेर्देशायां
 स्वबन्धुसौख्यं कषिवित्तकीर्त्तिम् । विद्यायशःप्रार्थित
 राजपूजां स्वभूमिनाशं सुपैति विद्याम् । दशाविपाके

आधिपत्यस्य रनेः प्रमदार्थकत्वप्रत्ययः । गोमित्रपिता-
 दिशरीरकटं शत्रुत्वमायाति जनैः समन्तात् । सपत्न-
 राशिस्थितसूर्यदाये दुःखी परिभ्रष्टसुतार्थदारः । नृपानि
 चोरेर्विपदं विषादं पितोर्विरोधश्च दशान्वितमेति । सखि-
 त्वराशिस्थितसूर्यदाये स्वभक्त्यमितात्मजराजपूजाम् । खगे-
 हवासं स्वजनस्य सङ्गाद् यानादिभूषाम्बरताम्रलाभम् ।
 अत्यन्तमित्रसंगतस्य भानोर्देशाविपाके क्षातिशौख्यमेति ।
 स्त्रीपुत्रधाम्यार्थमनोविलासतटागयानाम्बरभूषणानि । स-
 मर्गस्यापि रवेर्देशायां समञ्जनैः स्यात् कषिभूमिधाम्यम् ।
 गोवाजियानाम्बरदेहसौख्यं स्त्रीपुत्रदोषं रणपीडितः
 स्यात् । नीचान्वितस्यापि रवेर्देशायां नीचाहुहत्या कुन-
 खी कुशीलः । स्त्रीपुत्रधाम्यार्थपशुक्रियादिमनोविकारं
 संसुपैति हेयम् । उच्चान्वितस्यापि रवेर्देशायां मनोविलासं
 लभते स्ववृत्त्या । तीर्थाभिषेकं हरिकीर्त्तनञ्च प्राकार-
 कूपादिपुराणशास्त्रम् । पापान्वितस्य दुष्पथेर्विपाके नित्यं
 मनः क्लिष्टमिति हेयबुद्ध्या । कुभोजनं कुत्सितवस्त्रपानं
 कुशीलवृत्त्या त्वधनं क्षयत्वम् । दिनाधिनायस्य शुभान्वि-
 तस्य पाके सुखं भूमिधनादिवस्त्रम् । रटैर्विलासं
 स्वजनैः समाजं कल्याणवाग्जासविनोदगोडीम् ।
 पापेक्षितस्यापि सङ्कलभानोर्देशाविपाके परमन्तु
 दुःखम् । पितोर्विनाशं सुतदारकटं चोराग्निभूषाकृतं
 क्षयत्वम् । करोति भानुः शुभवीजितचैत् विद्यायशस्वी
 सुतवाग्विलासम् । कान्तिप्रतापं रतिकैलिशौख्यं
 • पितोः सुखं भूपतिमाननां च । केन्द्रान्वितस्यापि
 दिवाकरस्य दशाविपाके नृपदण्डदुःखम् । स्थानच्यु-
 तिवन्धुवियोगमेति भङ्गः कषेर्वित्तपरिभ्रमश्च । त्रिकोण-
 संयुक्तरवेर्विपाके बुद्धिभ्रमं राजविमाननञ्च । सौख्या-
 दिहानि निधनं पित्रश्च कर्मादिवैकल्यसुपैति कावे ।
 उच्चान्वितस्य च दशा विदधाति वृत्तिं नित्यं प्रतापजनितां
 मङ्गलीं श्रियञ्च । नानाविनोदलक्षितं रतिकैलिशौख्यं
 स्त्रीवस्त्रलाभमनियं पितृवर्गनाशम् । नीचांशयुक्तस्य
 रवेर्देशायां भार्याभूपुत्रविदेशयानम् । त्यक्तोजनैर्बन्धु-
 विजुक्तित्वस्तु मनोविकारं चरमेहयोगम् । आदौ सूर्य-
 दशायां दुःखं पितरोगकृतक्षयसाधिः । मध्ये पशुधन-
 हानिज्ञाने विद्यामङ्गलञ्च । दशाविपाके धनहानि-
 मेति प्रवृत्त्यभानोरतिदुःखजातम् । शुल्भकथोज्ञात-
 पवितरोगं मूलादिदृक्त्वं त्वयवा प्रमेहम् । रन्ध्रस्थभानो-
 रपि वा दशायां देहस्य कुटं त्वयवाग्निचिह्नम् ।

साहचरिकं नेत्रविकारकासं ज्वरातिसारं स्वपदच्यु-
तिश्च । भानोर्द्वादशस्य चेदादि दशा क्रोशार्थहानिं कथं
स्त्रीवन्मुक्तजभूमिनाशमथ वा पित्तोर्विनाशं कलिम् ।
स्थानात् स्थानपरिभ्रमं विपन्नं राशोभयं पादरुक्
विद्यावादविनोदगोष्ठिकलहं गोवाजिसंपीडनम् ।
पुत्रोत्पत्तिविपत्तिमत्तु कुरुते भानोर्धनस्यस्य वा क्रोश-
वन्मुक्तियोग दुःखकलहं वाग्दूषणं क्रोधनम् । स्त्री-
नाशं धननाशनं नृपभयं भूपुत्रयानाम्बरं सर्वं नाश-
सुपैति तत् शुभयुक्तं वाच्यं न चैतत्फलम् । भानोर्वि-
क्रमयुक्तस्य दशा धैर्यं महत् सुखम् । नृपमाननम-
र्षाग्निं भ्रातृभैरं विपत्तया । सुखस्थितस्यापि रवेर्देशायां
भोगार्थभूषणकलहानिम् । क्रोशादिनाशं स्वपदच्युतिं
वा यानच्युतं चोरविषाग्निशस्त्रैः । दारान्तिवस्थापि
रवेर्देशायां कलत्ररोगस्त्वथ वा नृतिर्वा । कुभोजनं कुत्-
सितपाकजातं क्षीरादिदध्याज्यविहीनमन्नम् । कर्मस्थि-
तस्यापि रवेर्देशायां राज्यार्थलाभं सुसुपैति धैर्यम् ।
उद्योगसिद्धिं यशसा समेतं जयं विधादे नृपमाननं च ।
स्थायस्थितस्यापि दशा विपाके भानोर्धनाग्निं शुभकर्म-
लाभम् । उद्योगसिद्धिं सुतदारसौख्यं यानादिभूषा-
म्बरदेहसौख्यम् । संज्ञाध्याये यस्य यद्द्रव्यसक्तं कर्मा
जीवे यस्य यक्षोपदिष्टम् । भावस्थानालोकयोगोद्भवं च
तत्तत्सर्वं तस्य योज्यं दशायाम् । सूर्ये स्थानबलाधिके
क्षत्रिधनं गोभूमियानाम्बरं सौख्यं राजसु माननं पर-
धनैः संयुज्यते कान्तिमान् । दत्तापके शयनाम्बरादि कैभते
सर्वोपकारं महाकीर्तिं भूषणमिष्टवन्मुसहितं तीर्थभि-
षिक्तं महत् । रविर्दश स्थानवलेन हीनस्तत्पाककाले
बलमर्थनाशम् । स्थानच्युतिं वन्मुविरोधतापं देशादिदेशं
सुसुपैति दुःखम् । दिग्वीथ्युक्ते दिग्देशे तद् दिगन्त-
राक्रान्तिधनादिसौख्यम् । तत्तद्दिशः प्राप्तयशोऽर्थभूमिर्नो
चेत्तथा तादृशमत्र नास्ति । तत्कालमानात्तनुते बलिष्ठे
रवौ विपाके क्षत्रिभूमिचित्ते । उद्योगसिद्धिं नृपमाननाञ्च
हीने रवौ कालबलेन नाशम् । निसर्गतः सर्वसुपैति
कालरवौ तु नैसर्गिकवीर्य युक्ते । यानार्थभूषाम्बरदेह-
सौख्यं हीने रवौ चोरनृपान्निभीतिम् । रवौ तु चेदा-
धिकवीर्ययुक्ते स्वचेष्टितार्थागममेति सौख्यम् । नृपस्य
मानं सुतदारसौख्यं जयादियानाम्बरमत्र हीने ।
रवौ स्वगानां बलवर्धयुक्ते त्वचिन्तयित्वा सकलं च
सौख्यम् । तज्जुयते तत्परिष्ठाककाले तेनैव हीने

सकलं यिनाशम् । क्रूरादिषड्वर्गपरिवर्देशायां स्थान-
च्युतिं वा नृपचारभीतिम् । कोपाधिकं तत् शिरोरुजं
च पितादिनाशं त्वथवा तदीयम् । नृदंशपठंगरवे-
र्देशायां नृदंशपानाम्बरभूषणाग्निम् । नामहयं राजसु
पुजितञ्च वेदान्तशास्त्रागमधर्मशास्त्रम् । पारावताद्यं ग-
युतस्य भानोर्देशाविपाके महतीञ्च कीर्तिम् । वन्मुर्थ-
देशाधिपमाननं च पुत्रादिसन्निवृत्तकलत्रलाभम् । स्त्रीञ्चा-
दिजन्यं फलमाहारादौ पश्चात् फलं खेचरवर्धयिष्यम् ।
मध्ये फलं स्थानभवं तथैव पापप्रहाणामिह योज-
यन्ति । भुजङ्गमत्प्रशयुतस्य भानोर्देशाविपाकेऽहिभयं
विपादा । नृपाग्निपातित्यमनेकदुःखं पाशादिभूतत्प्रश-
युतस्य चैवम् । स्त्रीञ्चस्थोऽपि हितेशो नीचांगे चैकलत्र-
धनहानिः । स्वकुलजवन्मुविरोधः पितादीनां तथैव
स्त्रियाक्यम् । उच्चांशकयुतो भानुनीचस्थोऽपि महत्-
सुखम् । करोति राज्यभारं च दशान्ते विपदं कथाम् ।

अथोच्चादिचन्द्रदशाफलानि । अथुच्चगस्यापि निशाक-
रस्य दशाविपाके कुतुभाम्बरञ्च । महत्त्वतामेति कलत्र-
लाभं धनार्थं पुत्रमनोविलासम् । उच्चस्थितस्यापि
निशाकरस्य प्राप्नो दशायां सुतदारवित्तम् । मिष्टाञ्च-
यानाम्बरभूषणाग्निं विदेशयानं स्वजनैर्विरोधम् । चारो-
हिणी चन्द्रदशा प्रपन्ना स्त्रीपुत्रवित्ताम्बरसौख्यकीर्तिम् ।
करोति राज्यं सुखभोजनञ्च देवार्चनं भूसुरतर्पणञ्च ।
निशाकरस्याप्यवरोहकाले स्त्रीपुत्रवित्ताम्बरसौख्यहा-
निम् । मनोविकारं स्वजनैर्विरोधं चोराग्निभूयैः पतनं
तटाके । नीचांशगस्यापि निशाकरस्य प्राप्नो दशायां
विविधार्थहानिम् । कुभोजनं कुत्सितराजसेवा मनोवि-
कारं सुसुपैति निद्राम् । मूलत्रिकोणस्थितचन्द्रदाये
नृपाङ्गनं भूमिसुतार्थदारान् । प्राप्नोति भूषाम्बरमान-
लाभं सुखं जनन्या रतिकेलिलोभम् । स्वचैवगस्यापि
निशाकरस्य नृपाङ्गनप्राप्तिमुपैति सौख्यम् । प्रचण्डवेशप्रा-
गमनं क्षितीयात् संमाननं स्त्रीसुतवन्मुसौख्यम् । निशा-
करस्याप्यतिशयतुरागं गतस्य दाये कलहोऽर्थनाशम् ।
कुवस्वतां कुत्सितभोजनञ्च क्षैत्रार्थदारात्मजतापयानम् ।
यानाम्बरालङ्कारणादिहानिं विदेशयानं परिचारकत्वम् ।
देशान्तरे आगति वन्मुहीनो दुःखी परिक्रियति शत्रु-
गेहे । मितर्षगस्यापि निशाकरस्य पाकेऽर्थलाभं क्षिति-
पालमेवम् । उद्योगसिद्धिं जलवस्तुलाभं पिताम्बरा-
भूषणवाग्विलासम् । सुधाकरस्याप्यतिमलराशिं गतस्य

दशे त्वत्तिसौख्यम् । विद्याविनोदोद्धतराजपञ्च
 ज्योत्स्नादारात्पञ्चममम । दशाविपाके समरागमल
 कलानिधेः काञ्चनममममम । विद्युत्सुखं बन्धुग
 पीडां विदेशयानं लोभमयः । नीचास्थितस्य हि दशा
 विपदं महार्तिं कोपायदुःखवनवाससुपैति काले
 कारागृहं निगडपाङ्कगात्रहीनचौराग्निभूपतिभयं
 सुतदारशेषम् । ज्ञानन्दुपाके सकलं विहीनं राज्ञार्थ
 भूपलकलविभक्तम् । ज्ञानादचितं स्वजनैर्विरोधमपि
 सायाति कुशीलवन्त्या । पश्येन्दुपाके परिपश्येति विद्या
 विनोदोद्धतराजपञ्चमम् । स्त्रीपुत्रभयार्थमनोविलसं
 विशेषतः शोभनकर्मलाभम् । केनापि स्त्रीपुत्रवियुक्तेषु
 युक्तस्य चन्द्रस्य दशाविपाके । मनःप्रसादं मदनाभिरामं
 स्त्रीपुत्रभयार्थविनोदगोपीम् । पापान्वितस्यापि नि-
 शाकरस्य पाकेऽग्निचोरक्षितपालकोपैः । दुःखं सुतस्त्री-
 सुतवन्धुहानिं विदेशयानं त्वगुभादिकर्म । चन्द्रस्य सौम्य
 पङ्कसंयुतस्य प्राप्नोति दशायां शुभकर्मलाभम् । गोभूहि-
 गयाम्बरभूषणानि तीर्थाभिषेकं परदारसौख्यम् । पापे-
 क्षितस्यापि निशाकरस्य दशाविपाके विफलं सुकर्म ।
 कोपाधिकं कुलितभोजनञ्च मातृवियोगं त्वगवा तदी-
 यम् । निशाकरस्यापि शुभेक्षितस्य परोपकारं महर्तौ
 च कीर्तिम् । दृष्टार्थवन्धुगमभूपमानं जलक्रियावस्त्रमनो
 विलासम् । मूलतिलकोपगेन्दोर्दशां प्रपन्नो नरः सुवक्तु-
 कोशः । बद्धपुत्रवान् विनीतो बन्धुविरोधं प्रधानतः
 याति । सुखस्थितस्यापि निशाकरस्य मातृवियोगं सुख-
 यानभूमिम् । लघ्वेर्नानाप्रिं गृहकर्मलाभकीर्तिं स्वना-
 माङ्कितपदजालम् । दारावित्तस्यापि निशाकरस्य पाके
 कलत्राग्निसदाहरन्ति । सुपुत्रसौख्यं शयनाम्बरञ्च प्रमे-
 हपत्रादिकञ्च मनोक्क । कर्मस्थितस्यापि दशा प्रपन्ना
 चन्द्रस्य कीर्तिं लभते सुविद्याम् । यज्ञादिकर्माग्निमनेक-
 सौख्यं भूपुत्रयानाम्बरबन्धुपूजाम् । नीचांशगस्यापि दशा
 ददाति रोगं महत्तरं चेन्दोः । पादाक्षिरोगपीडां युद्धेपु
 षराजयं गतोत्साहम् । उच्चान्शमस्यापि दशा ददाति
 सौख्यं महत्तरं चेन्दोः । नानाविधधनलाभं भूपति-
 सन्मानदेहपटिं च । चन्द्रदशायामादौ नरपतिसन्मान-
 कीर्तिसौख्यं च । मध्ये स्त्रीसुतनाथं गृहधनसौख्याम्बरं
 चान्ते । पश्य चन्द्रस्य दशा प्रपन्ना करोति दुःखं कलहं
 वियोगम् । चौराग्निभूपात्रभयं जनेन मूलादिकण्डं
 वननाशपाङ्कः । रज्जुस्थितस्यापि दशा प्रपन्ना देहस्य

काश्र्मिं जलभीतिदःखम् । विदेशयानं सख्यैर्विरोधं
 कुभोजनं मयजनेषु नाशम् । रिपुगचन्द्रदशायां प्राप्नो
 भूतिनाशनं कुरुते । राक्षोऽन्धतधनभाग्यं स्थानविनाशं
 महत्तरं दुःखम् चन्द्रस्य वित्तस्थितिपाककाष्ठे वित्तान्धज-
 स्त्रासुखभोगभाग्यम् । सिद्धाङ्गपानं रतिकेकिसौख्यं
 धनागमं पुण्यजलाभिषेकम् । तृतीयराशिस्थनिशाकरस्य
 दशा महत्सौख्यमनेकविदम् । मनो हर्षं आहजनादि-
 सौख्यं कृष्णयानाम्बरभूषणाग्रम् । लाभस्थितस्यापि
 निशाकरस्य प्राप्नोति दशायां विविधार्थलाभम् । महत्स-
 पानाम्बरकेलिलोभं स्त्रीपुत्रलाभं ह मनोविलासम् ।
 दिनेश्वरेणाहृतचन्द्राये प्राप्नोति दुःखं स्वजनैर्विरोधम् ।
 भायांलभ्यं भूपुत्रपान्निचोरेमातृवियोगं क्षत्रिधाम्यनाशम् ।
 चन्द्रे स्थानबलाधिके धनसुखं कीर्तिञ्च विद्यागमं देव-
 ग्राह्यवर्तपथं नृपधनान्याप्नोति भूमिं धनम् । स्त्रीरत्ना-
 म्बरभूषणं क्षत्रिधनं गोविक्रियाशेषं सिद्धाङ्गादिरसायनं
 फलसुतं दध्याज्यमास्याम्बरम् । निशाकरे स्थानबलैर्वि-
 हीने स्थानार्थनाथं स्वपदच्युतिञ्च । स्वबन्धुनाथं त्वय
 वा वियोगं लघ्वेर्विनाशं ससुपैति काले । निशाकरे दिग्-
 बलसंयुतेऽस्मिन् दिगन्तरादागतवस्तु चितम् । विद्यागमं
 भूपतिमिताञ्च स्वबन्धुपूजां मजवाजिभूमिम् ।
 चन्द्रे तथा कालबलान्वितेऽस्मिन् तरङ्गयानं क्षत्रिगो-
 महीश्व । विद्यादिघोषं नखकेशदन्तचमीम्बरालङ्कृतवा-
 हनञ्च । निरर्गवीर्यान्वितचन्द्राये निरर्गतस्यापि करोति
 सौख्यम् । अयत्नतो वाहनदेशलाभं नृपालपूजां वक्तु-
 वाहनञ्च । चन्द्रे यदा दिग्बलपीर्ययुक्ते क्षपाकटाक्षे
 नरेश्वरस्य । समस्तभाग्यं ससुपैति सौख्यं परोपकारं च
 मनोऽभिलाषम् । क्रूरादिघटांशसमन्वितस्य दशे
 गशाङ्कस्य बद्धत्वदुःखम् । स्त्रीपुत्रनाथं क्षितिपालकोपं
 विद्याविवादं कलहं जनेषु । महत्घटांशसमन्वितस्य
 चन्द्रस्य दशे बद्धपुत्रलाभम् । भृत्यार्थलाभं विजयं
 सुखं च कीर्तिञ्च विद्यां लभते विशेषात् । पारावताद-
 शसमन्वितस्य चन्द्रस्य दशे महर्तौ च कीर्तिम् । विद्या-
 विनोदं लभते च सौख्यं देवाचनं पुण्यजलाभिषेकम् ।
 क्रूरदृष्ट्यासंयुक्तचन्द्रो दिशति रोमिताम् । काश्र्मिं
 पापहनायुक्तं गोब्राह्मणनिपीडनम् । आदौ भाव-
 फलं प्रोक्तं स्थानजगन्ततः फलम् । अंशोद्भवं फलं
 पञ्चादृशजगतफलं तथा ।

अथोच्चादिमभौमदशाफलम् । “अनुभूतमन्त्रदाव-

काले क्षेत्तार्थलाभं समरे जयश्च । आधिक्यमन्वेति नरेश-
मानसहोदरस्त्रीसुतशान्तिनाम् । उच्चकृतस्य हि दशा
धरणीसुतस्य प्राप्तौ राज्यमथवा क्षितिपात्रं विभक्तम् ।
भूमध्यदारसुतस्य समभागं च यानादिरोहणविशेषविदे-
शयानम् । आरोहिणी भूमिसुतस्य सौख्यं दशा तनोत्यस्य
नरेन्द्रपूजाम् । प्रधानतान्त्र्यमनोभिलाषं भाग्योत्तरं
गोगजवाजिमङ्गलम् । धरासुतस्याप्यवरोहकाले स्थानार्थं
नामं कलिकोपदुःखम् । विशेषयामं स्वजनैर्विरोधं चो-
राग्निभूषैर्भयमेति कष्टम् । नीचस्थितस्यापि धरासुतस्य
दाये कुहक्या स्वजनादिरक्षाम् । कुभोजनं गोगजवाजि-
नाशं स्वबन्धुनाशं नृपवञ्चिचौरैः । मूलत्रिकोणस्थित-
भौमदाये भिक्षाक्षपानास्वरभूषणाग्निम् । पुराणधर्म-
प्रवणं मनोभं भ्रात्रादिसौख्यं कृष्णलाभमेति । स्वक्षेत्र-
गस्यापि धरासुतस्य दशाविपाके लभतेऽर्थभूमिम् । स्था-
नाधिपत्यं सुखवाहनञ्च नामद्वयं भ्रातृसुखं सुखा-
ग्निम् । धरासुतस्याप्यतिशतुराशं गतस्य दाये कलहा-
दिदुःखम् । नरेशकोपं स्वजनैर्विरोधं भूस्पर्धदारात्मज-
मित्ररोगम् । भून्न्दनस्याप्यरिराशिस्य दशाविपाके
समरे च पीडाम् । शोकाग्निभूषालविषैः प्रमादं पी-
डातिलच्छादिगुदाक्षिरोगम् । मित्रवर्गस्यापि कुजस्य
दाये मित्रत्वमायाति सपत्नरुद्धैः । चोराग्निमान्दार्ष्ट्य-
विषादभूमिं क्षेपेर्विनाशं कलिकोपदुःखम् । कुजस्य
दाये त्वत्तिमित्रराशं गतस्य भूपालकृतार्थभूमिम् ।
वस्त्रादियज्ञादिविवाहदीक्षासंप्रति देशान्तरलब्धभाग्यम् ।
धरासुतस्यापि समर्पणस्य नृहोपकार्यं स्वधनप्रमाणात् ।
स्त्रीपुत्रभत्यात्मगहोदराणां शत्रुत्वमाप्नोति नृपाग्नि-
पीडाम् । नीचपक्षेणापि समन्वितस्य धरासुतस्याति-
मनोविकारम् । प्रेक्ष्यत्वदृष्टिं परकीयमद्यं स्त्रीपुत्रनाशं
नृपवञ्चिचौरैः । किञ्चित् सुखं भोजनवस्त्रपानं लक्ष्णेण
दृष्टिं नृपपूजनञ्च । उच्चान्वितेनापि समन्वितस्य भौमस्य
दाये सुतदारपीडाम् । पापान्वितस्यापि कुजस्य दाये
पापानि कर्माणि करोति नित्यम् । देवद्विजाणां पशुदे-
यतानां सहोदराणाञ्च कुमार्गहत्या । शुभान्वितस्यापि
कुजस्य दाये केचित् सुखं देहजयाङ्गरोगम् । भूपैर्विवादं
समरे जयं च विद्याविवादं परदेशवासम् । शुभेक्षित-
धरासूनोदीये भूस्पर्धनाशनम् । तस्मिन् गोचरसंयुक्ते
त्वत्तन् शोभनं भवेत् । आरक्त पापपक्षवीक्षितस्य प्राप्तौ
दशायां मङ्गदुःखकष्टम् । जनैः परित्यक्तकलमिनो देशा-

नरस्यः क्षितिपालकोपात् । वेन्द्रगतभौमदाये चोरविषा-
भ्यामुपैति दुःखानि । कलहोवाकविरोधं लभते देशान्तरं
याति । चतुर्थराशिस्थितभौमदाये स्थानच्युतिं बन्धुविरोधि-
ताञ्च । चोराग्निपीडां नृपतः सकाशात् भीतिं परे दुर्गपदे
प्रयाति । कलत्रयुक्तस्य कुजस्य दाये कलत्रहानिर्गुदमूल-
कञ्चम् । अगोचरस्यस्य च तादृशं फलं तदन्यथा चेत्
फलमन्यथैव । कर्मस्थितस्यापि कुजस्य पाके कर्मादिवैक-
ल्यमुपैति दुःखम् । उद्योगभङ्गं त्वपकीर्त्तिमेति विद्या
सुतस्त्रीधनमानहानिः । व्यकंगभौमदशायां दधाति शोकं
स्त्रिया विरोधं च । राज्याक्षुत्तिं विपक्षाद्देशादेशान्तरं
याति । वित्तगभौमदशायां संप्राप्तौ तस्य दृष्टिमुपयाति ।
स्वज्जलादप्युत्पन्नं लभते नृपहृतवित्तं सुखाक्षिरोगञ्च । भ्रा-
तृस्थानगतस्य सौख्यफलदो भून्न्दनोऽरातिहा धैर्यं
विनिमुतार्थदारसहजैः सङ्गं नृपात् पूज्यताम् । पुत्रस्थान-
गतस्य पुत्रमरणं बुद्धिभ्रमं जायतां शत्रुक्षेत्रगतस्य भूमि-
सहजैर्दुःखं महारोगभाक् । पञ्चमस्यधरासूनोदीये
कीर्त्तिं विवेकिताम् । नेत्ररोगं त्वर्थनाशं दद्यात् कलहमेव
वा । मरणपदस्थो भौमः करोति दुःखं महद्भयं पाके ।
स्फोटकमन्यविरोधं स्थानविनाशं विदेशयानञ्च । नव-
मस्यधरासूनोर्दशापाके पदच्युतिम् । गुरुणां च
तथा कष्टं तपोविषं महद्भयम् । ध्यायस्यभौमदाये
करोति राज्यार्थभूषणमानम् । समरे जयप्रतापं वा-
गुपकारं मनोजवं कीर्त्तिम् । व्यग्रगतभौमदशायां प्राप्तौ
धनहृतिं नृपाङ्गीतिम् । स्थानसुतदारनाशं भ्रातृणां
विदेशयासञ्च । उच्चशंसंयुक्तधराजकाले मनोभिलाषं
विजयं सुखञ्च । मच्चण्डदासीगमनं नृपस्य प्रधानतः
याति सुगन्धपदम् । नीचांशभौमदाये नीचपुत्रेऽत्यन्त-
कर्मवैकल्यम् । धनहानिभूषदण्डः शिशुदरपरायणो-
ऽशीलः । भौमदशायामादौ लभते विविधार्थमान-
हानिं च । मध्येऽग्निभूषचौरैर्भीतिं तत्र विनि-
दिशेन्नतिमान् । अन्ते आहवियोगं सुतधनदाराग्नि-
गुल्ममूलादिम् । भौमेऽप्येवं न भवेद्गोचरपुत्रो विशेषतः
कथयेत् । भौमस्य संस्थानबलान्वितस्य दशविपाकेऽर्थ-
कलत्रसौख्यम् । स्थानादिलाभं सुखकीर्त्तिशौर्य-
सुद्योगसिद्धिं त्वनवाडुपैति । स्थानवीर्यविहीनस्तु कुर्वते
स्वपदच्युतिम् । कुजः कुसीदहत्या च जीवनं भवति
भ्रुवम् । दिग्वीर्ययुक्तस्य कुजस्य दाये नृपात् सुखवार्थ-
रणप्रतापम् । गोभूमिजप्यस्वरयानलाभं दिगन्तारा

कालयशःप्रतापम् । कालवीर्ययुतभौमदशायां काश्य-
न्निर्वारितं सौख्यमुपैति । पटुः स्वसन्निभौतिकलाभं
चित्तवस्तुक्षिणगेजलाभम् । निमर्गगीर्वाण्वतभौमदाये
क्षपाकटाक्षेण महीपतीनाम् । समस्तभाग्यात्मजमित्त-
वन्मुगोभूमिभूषास्वरदेहसौख्यम् । निमर्गतः स्थान-
धनाक्षिणाशं पित्तविकं कुत्सतभोजनञ्च । कुजस्य
दाये कुजखी पिशुनः सज्जोदराणामपि देहपीडा ।
वक्रान्वितस्य भौमस्य दशाकाले महज्जयम् । शीराग्नि-
सर्पपीडां च वनवासं पदच्युतिम् । दग्धीर्ययुक्तस्य
कुजस्य दाये क्षपाकटाक्षेण महीपतीनाम् । समस्त-
भाग्यात्मजमित्तवन्मुगोभूमिभूषास्वरदेहसौख्यम् । क्रूर-
महाशंसंयुक्तभौमदायेऽतिपीडनम् । कारागृहप्रवेशञ्च
समस्तविभवचयम् । सौम्यपराशंसंयुक्तभौमदाये शुभं
भवेत् । विवाहदीक्षायाश्च च संनिपासपकारकम् ।
पारायतादिसंयुक्तभौमदाये महत् सुखम् । भूस्यर्थदार-
सम्पत्तिधनवाहनभोजनम् । क्रूरद्रेक्षाणसंयुक्तकुज-
दाये मनोव्यथा । निगडं विपभीतिं च पाशवन्धनमेव
च । उच्चस्थोऽपि धरास्तुनीवांशकसमन्वितः । तत्-
पाके भ्रातृमरणं नृपवह्निपिपाद्वयम् । भूमिपतोऽपि
नीचस्यः स्वोच्चभागसमन्वितः । तत्पाके भूमिदारार्ध-
उलमित्तविवर्जनम् कुजदशा ।

अथ बुधदशा । “अत्युच्चसोमात्मजदायकाले धनान्वितः
स्वातिसुपैति सौख्यम् । ज्ञानञ्च कीर्त्तिं जननायकत्वं
स्त्रीपुत्रभूस्यर्थमहोत्सवञ्च । उच्चस्थितस्यापि शशाङ्क-
नोदेशा महत्त्वं कुरुतेऽर्थसौख्यम् । देहस्य पुष्टि-
धनधान्यपुत्र गोवाजिसत्तेभ्यस्तदङ्गनादम् । आरोहिणी
सौम्यदशा प्रपन्ना यज्ञोत्सवं गोदृषवाजिसङ्घम् । नृदक्ष-
भूषस्वरयानलाभं बाणियभूस्यर्थपरोपकारम् ।
शशाङ्कनोस्त्ववरोहिणी या दशा महत्कष्टतरञ्च ।
दुःखम् । विज्ञानहीनं परदारसङ्गं नृपान्निचोरैर्भय-
मल कष्टम् । नीचस्य चन्द्रात्मजदायकाले ज्ञानेन
हीनं खजनैर्वियुक्तम् । पदच्युतिं बन्धुविरोधितां च
विदेशयानं वनवासदुःखम् । मूलिकीर्णान्वितसौम्य
दाये राज्यं महत्सौख्यकरं च कीर्त्तिम् । विद्याविलासं
निगमार्थशीलं पुराणधर्मव्यादिपूतः । स्वस्तेज-
स्यापि शशाङ्कनोः प्राप्नो दशायां धनधान्यसम्पत् ।
बाणियगोभूमिस्तार्थदारनृदक्षपानास्वरभूषणाग्निः । श-
शाङ्कनोस्त्वराराशिरस्य शलोर्भवं भूपतिकोप-

जातम् । विद्याविहीनं कलहीनसेवां कुभोजनं दार-
मुतार्थनाशनम् । शशाङ्कनोरतिशतुराशिं गतस्य
पाके विपदं च दुःखम् । उद्योगभङ्गं खजनैर्विरोधं
यज्ञादिविघ्नं शुभकर्मनाशनम् । मित्तोत्सवदशायां शशाङ्क-
नोर्धनायतिः सौख्यम् । नामहयसंप्राप्तिः स्वनामा-
द्वितगद्यपद्यानि । अतिमिताराशिरस्य दशा प्रपन्ना
महत्त्वतां याति । भूपतिकैलं सौख्यं धनमुतदाराख
बन्धुसम्मानम् । समस्तं गस्यापि शशाङ्कनोर्दशा सुखं
धान्यसुतस्वराणि । करोति राज्यच्युतिमत्तविघ्नं
विज्ञानहीनं पिटकादिगोमम् । नीचखेचरसंयुक्त सौम्य-
दायेऽतिकष्टताम् । पदभ्रं सं बन्धुनाशं कर्मनाशं मनो-
रुजम् । उच्चखेचरसंयुक्तसौम्यदाये महत् सुखम् ।
भाग्योत्तरं सुविद्यां च बाणियं गोकर्षिकायाः ।
विदः पापान्वितस्यापि दाये पापमुपैति च । स्त्रोत्थार्थ-
दारपुत्रादिकक्षिणोभूमिनाशनम् । विदः सौम्ययुत-
स्यापि परिपाके महत् सुखम् । राज्ययोगं सुखं कीर्त्तिं
दारपुत्रपुत्रात् सुखम् । सौम्येक्षितस्यापि शशाङ्कनो-
र्दशाविपाके महतीं च कीर्त्तिम् । विद्याविलासोद्भव
राजपजां कान्तिप्रतापं यशसा समेतम् । पापेक्षित-
स्यापि शशाङ्कनोर्धन्यस्य बन्धुजनैर्वियुक्तम् । विदेश-
यानं स्वपदच्युतिं च प्रेष्यानुवृत्त्या कलहोऽतिशङ्कम् ।
केन्द्रोपगस्य हि दशा शशिनन्दनस्य भूपात्मितधन-
धान्यकलपतान् । यज्ञादि कर्मनृपमानयशःप्र-
लाभं नृदक्षपानशयनास्वरभूषणाग्निः । लज्जं गतस्य
हि दशा शशिनन्दनस्य भूपालमात्रं क्षिणस्वभाग्यम् ।
भेरीरवादि परिघोषितयानमार्गं तीर्थाभिषेकमथवा
जगति प्रसिद्धम् । वित्तगसौम्यदशायां विद्याप्राप्तिं
महत्त्वकीर्त्तिञ्च । भूपतिभाग्यसमानो राज्यस्थाने प्रधानतां
याति । तृतीयराशिस्थितचन्द्रनोर्दशाविपाके जडतां
समेति । उदुगानभाजीवनशुल्कमरोगमन्त्रादिगो नृप-
माननञ्च । शशाङ्कनोर्हितुकस्थितस्य दशा प्रपन्ना
नृदक्षधान्यनाशनम् । सौख्यादिहीनं हिदुकेशस्तु-
मुद्योगभङ्गं च पदच्युतिं वा । पञ्चमस्थशशिनन्दनस्य
या क्रूरबुद्धिरतिकष्टता भवेत् । हीनहस्तिरपि राज-
सेवया नृदक्षलब्धनमेति सम्पदम् । घटाष्टमान्यस्थित
सौम्यदाये त्वग्दोषजातं बहुरोगमेति । विदर्चिका
पैत्तिकपाण्डुरोगं नृपान्निचोरैर्भयं कथयम् ।
देहाङ्गवैकल्यकलत्रबन्धुविद्वेषणं भूपतिदत्तकोपम् । साक-

क्षितं सत्यभयं प्रसादं रिपुस्थित्यापि यथाह-
 स्त्रभोः । दारस्थित्यापि यथाहस्त्रभोर्दशा विपाके
 सुतदारवित्तम् । विद्याविनोदं विमलाम्बरं च नाम-
 हयं भूपतिमित्रताञ्च । भाग्यस्थित्यापि यथाह-
 स्त्रभोर्भग्योत्तरं दारसुतार्थलाभम् । तीर्थोभिषेकं जप-
 होमदानं यज्ञादिकर्माणि लभेत्सुतपुत्रः । कर्मस्थित्यापि
 यथाहस्त्रभोर्दशाविपाके जपतोत्थमेति । सौख्यं स्वना-
 माङ्कितगद्यपद्यं नामहयं दारसुतार्थलाभम् । प्रपूजनं
 देवमहोरुहाणां सान्निध्यलाभं जननायकत्वम् । कवित्व-
 भार्गवं ससुपैति काले यज्ञादिदोषां स्वजनैर्विधेयात् । उपा-
 न्वराशिस्थितसौम्यदाये त्वनेकधा वित्तसुपैति काले । दा-
 नेन वा भूपतिमाननाहा लभेत्सुतपुत्रं वाच्यं विचारतो वा ।
 उद्धाशसंयुक्तयथाहस्त्रभोर्दशाविपाके सुतपूजना प्रः । मनो-
 विलासं नवनानामिरामस्तुल्यार्थैश्च जलभिषेकम् । नी-
 चांशकयुतः सौम्यो नीचशक्त्यानुजीवनम् । प्रेषणं परि-
 हारं च दशायाञ्च करोति तत् । सौम्यदशायामादौ लभते
 धनधान्यसम्पदं पुरुषः । ज्यन्ते स्वजनविराधं मध्ये दावे
 नरेशसम्पदम् । अर्कगसौम्यदशायां लभते विविधापदं
 मनोदुःखम् । स्वकुलजन्मपरिवरोधं निन्दामयं वाञ्छिकार्थ-
 रोमञ्च । स्थानभीर्ययुते सौम्ये तत्पाके कीर्त्तिराज्य-
 दम् । मनोवैर्यं मनोव्याहं यज्ञदीक्षागुणप्रदम् ।
 तद्विहीनबुधे स्थानदारपुत्रमहङ्गयम् । विदेशवासं दुःखं
 च नानापरिभवक्रियाः । दिग्भीर्यसहिते सौम्ये
 दिग्मन्त्रान्निकः सुधीः । सामन्तराजमित्तत्वं गन्ध-
 मात्यस्य लेपनम् । कालभीर्ययुतसौम्यदशायां देहसौम्य
 कक्षहादिवियोगम् । दारपुत्रवृत्तमाननमेति गाङ्गातोय-
 परिपूततनुः स्नात् । निसर्गवीर्यान्वितसौम्यदाये निसर्गत-
 यापि शुभादि कर्म । विद्याविवादं स्वजनैर्विरोधं मातृ-
 विर्योगं त्वयवा तदीयम् । यक्रचेष्टान्विते सौम्ये भाग्य-
 दारसुतार्थभाक् । तथा पुराणदानादिसमुद्रस्नानमाचरेत् ।
 वग्वधेन युते सौम्ये सर्वभूतेषु सौम्यताम् । करोति रति
 केलिञ्च राजप्राभार्यसम्पत्तिम् । क्रूरवर्णशसौम्यस्य
 दशापाके महङ्गयम् । चोराग्निभूषैर्भीतः स्थाण्डुलहृ-
 योगवर्जिते । नृहंशादियुते सौम्ये राज्यलाभं महन्
 सुखम् । सादेवं सर्वभूतेषु लविपुलार्थसम्पदम् । सौम्ये
 वैशेषिकांगस्थे विशेषाङ्गपूज्यताम् । सुगन्धाम्बरमाख्यं
 च विद्यामोरीरुह्यताम् । क्रूरहृन्काशसंयुक्तचन्द्र-
 कसुन्दरा तदा । चोराग्निभूतिभयं स्थाननाशं मह-

ङ्गयम् । उद्धराशितः सौम्यो नीचभागमतो वदि ।
 राज्यं सुखं महत्कीर्त्तम् विनाशयति तत्क्षणात् ।
 चन्द्रावजोऽपि भीक्षुः स्वोक्तभागसम्पत्तिः । अशुभं
 फलमादौ तु शुभमन्ये प्रयच्छति ।

अथ गुरुदशा “गुरोर्दशायां परमोज्ज्वलस्य राज्यं
 महत्सौख्यसुपैति कीर्त्तिम् । मनोविलासं गजवाजिचक्रं
 नृपाभिषेकं स्वकुलाधिपत्यम् । कुलीरगस्यापि गुरोर्द-
 शायां भाग्यान्तरं भूपतिमाननाहा । विदेशयानं मह-
 ताधिपत्यं दुःखैः परिक्षिप्ततनुसुतपुत्रः । आरोहिणी
 देवगुर्भङ्गत्वं दशा प्रपन्ना कुरुत्सुर्धर्ममिम् । गानक्रिया
 स्वासुतराजपक्षां स्ववीर्यतः प्राप्नयथः प्रतापम् । जीवदशा-
 यामारोहिण्यामोशो मण्डलादिनाथो वा । द्विजभूपाल-
 लब्धधनो मेधाधो कान्तिमान् विनीतज्ञः । देवेन्द्रपूज्यस्य
 दशावरोहा करोति सौम्यं सज्जदेव नाथः । सज्जदशः
 कान्तिविशेषजालं नरेन्द्रत्वं सज्जदेव याति । अतिनीच-
 भागभाजो गुरोर्दशायां प्रमत्नमृदुपुञ्जः । अन्धोऽन्यदृष्ट-
 यवैरं लविनाथं याति परमदयः । मूलविकोणमित्यस्य
 गुरोर्दशायां राज्यार्थं भिसुतदारविशेषसौम्यम् । यामा-
 धिरोहृत्समपि स्वबलाप्रवित्तं यज्ञादिकर्मजनपूजितपाद-
 पीठम् । गुरोर्दशायां स्वमहं मतस्य राज्ञोऽर्थभूषाभ्य-
 सुखाम्बरम् । मिष्टान्नगोराजमनोविषासं काव्यादि-
 पुण्यागमवेदशास्त्रम् । गुरोर्दशायामतिशतुराशिं मतस्य
 दुःखं ससुपैति शोकम् । विषाटभूष्यार्थकलत्रनाशं नृपा-
 निचोरैर्बहुदुःखपीडम् । गुरोर्दशायामरिराशिमस्य
 क्षेत्वादिवित्तं शयनाम्बरम् । नरेशसम्पन्नसुपैति मित्यं
 स्त्रीपुत्रवत्यात्मसहोदरार्त्तिम् । प्राप्नो दशायामतिमित्र-
 राशिं मतस्य जीवस्य नरेन्द्रपूज्यम् । नृदङ्गमेरोरव-
 यामघोषं दिग्मन्तराजानसम्पत्तिभाग्यम् । मित्रार्थनस्यापि
 गुरोर्दशायां नरेशमैत्रीं ससुपैति कीर्त्तिम् । विद्याविवादे
 जयमस्यसौम्यसुगन्धस्नहस्तपरोपकारम् । समस्तमस्यापि
 गुरोर्दशायां सामान्यतो भूपतिदत्तभाग्यम् । लघुवर्गगे-
 भूमिमनोविलासं मित्राम्बरालङ्कृतिभूषणाग्निम् । नीच-
 खेचरसंयुक्तजीवदाये मनोरुजम् । परमेषुप्राशदक्ष
 पुत्रायाञ्च विरोधिताम् । उद्धखेचरसंयुक्तगुरुदेवे महत्-
 सुखम् । अनेकगोपुरादीनां निर्माणं नृपपूज्यताम् । पा-
 पान्वितस्यापि गुरोर्दशायां करोति पापं नृदशाम्बर-
 त्वम् । गूढं बहिः पुण्यफलं विशेषात् भूष्यार्थदार-
 षणसौम्यमेति । शुभाश्वितस्यापि गुरोर्दशायां नरेशवानं

ष्टद्विषास्वरं च । दानेन वित्तं नृपमाननाद्वा यज्ञादिसंभा-
गेविशेषलाभम् । पापेक्षितस्यापि गुरोर्देशायां प्राप्तं सुखं
किञ्चिदुपैति सौख्यम् । कचिद् यशः क्वचिदाप्रसौख्यं
क्वचिद्वनं नाशसुष्ठुति चान्ते । शुभेक्षितस्यापि गुरो-
र्देशायां देशान्तरे वित्तमुपैति भूपात् । देवाचनं भूसुर-
तर्पणञ्च तीर्थाभिषेकं गुरुपूज्यताञ्च । केन्द्रगतजीवदाये-
राज्यं भूटारराजमस्मानम् । विविधसुखानन्दकरं
बहुजनरक्षां प्रदानतां याति । लग्नकृतस्य हि दशा-
पुरुषं करोति जीवस्य सौख्यममलास्वरभूषणाग्निम् ।
यानाधिरोहणमृदङ्गगणारवैश्च सत्तेभवाजिभटसङ्कयुतं
करोति । चतुर्थकेन्द्रस्थितजीवदाये यानत्वयं भूपतिमत्व-
भावम् । भूपालयोगायादि भूपतित्वं नी चेत्तदा तत्सदृशं
करोति । कलत्रराशिस्थितजीवदाये दारार्थपुत्रार्थसुखं
प्रयाति । विदेशयानं समरे जयञ्च धान्यं परब्रह्मणि
पुण्यकर्म । कर्मस्थितस्यापि गुरोर्विपाके राज्याग्निमाहु-
स्तनयस्तदानीम् । भूपालयोगे त्वय वार्षपुत्रकलत्रसत्कर्मसु
राजयोगम् । पञ्चमस्यगुरोर्दाये मन्त्रोपास्तिर्भूतसुखम् ।
सुताग्निं राजपूजाञ्च वेदान्त्रवणादिकम् । त्रिकोणसं-
स्थस्य गुरोर्देशायां स्त्रीपुत्रधान्यार्थविवेकतुष्टिम् । मृदस-
पानास्वरपट्टवस्त्रयानादिलाभं नवमे तु सौख्यम् । उच्चां-
शसंयुक्तगुरोर्देशायां भाग्योत्तरं राजसमानमेति ।
प्रयाससुक्तामभिरत्नलाभं सर्वेषु सख्यं ससुपैति सौख्यम् ।
नीचांशसंयुक्तगुरोर्विपाके भूपाङ्गयं गुल्मविचर्चि-
कादीन् । स्थानच्युतिं बन्धुविरोधिताञ्च नृपाग्निधरोः
श्वकुलोद्भवैश्च । अर्कगलीयदशायां सहसा ऊवरोडितो
भवेत् क्षीणः । ऊर्ध्वाङ्गुरोगतप्तो दुःशीलत्वप्रभग्नसंसारः ।
आदौ गुरुदशाकाले नृपपूजां महत्सुखम् । मध्ये
स्त्रीपुत्रलाभादि चान्ते कष्टं यिनिर्दिशेत् । धनस्थित-
स्यापि गुरोर्विपाके धनार्थात् भूपतिमाननञ्च । विद्या
विवादाङ्कितराजगोष्ठीं सर्वोपकारं विजयं सुखञ्च ।
नृपकृतबहुमानं भ्रातृभिर्भूमिलाभं परयुतविजनैर्वा
दत्तगोभूमिवित्तम् । कश्चनवसनभूषणमाल्याम्बराणि
परकृतसुपकारं शुद्धतामेति शौर्यम् । तृतीयस्यगुरो-
र्दाये भ्रातृणां च सुखं धनम् । नृपदत्तं धनं
गन्धमाल्याम्बरादिकम् । नीरोगतां पुत्रकलत्रलाभं
लग्नादिपुण्यस्य गुरोर्देशायाम् । आदौ भवेदेवमथान्य
पाके दारार्थचोरादिभयं सारोगम् । जीवोभरण-
यदस्यः करोति सौख्यं स्वबन्धुजनहानिम् । स्थान-

च्युतिं विदेशं प्रान्ते स्त्रीराजपुत्रसम्मानम् । लाभ
गजीयदशायां संप्राप्तौ राज्यलाभसुपयाति । बहुर्थ-
दारपुत्राङ्गुपविरोधं स्वबन्धुपिद्वेषम् । व्ययगतजीव-
दशायां प्राप्तौ बाह्यादि ससुपयाति । लभते विदेशयानं
नानाक्षौशैश्च परिभूतः । पाके स्थानवलाभितस्य च
गुरोः क्षेत्तार्थदारात्मजान् संप्राप्नोति गलाश्ववस्त्रकनकं
चित्रास्वरं भूषणम् । दिग्धीर्यन्वितदेवनायकगुरो
लोके प्रसिद्धं तथा जीवे कालवलाभिके नृपबधूसम्भाभि-
तां याति सः । निसर्गधीर्यन्वितजीवदाये निसर्गत-
श्चातिसुखं महत्त्वम् । विद्याविलासं रतिकेलिसौख्यं
भागीरथीतोयकृताभिषेकम् । वक्रं गतस्यापि गुरोर्देशायां
महार्थतां याति सुतार्थदागान् । युद्धे जयं भूपति-
भित्तां च सुगन्धजाताम्बरवाग्धिलासम् । दिग्धीर्य-
युक्तस्य गुरोर्विपाके कृपाकटाक्षेण महीपतीनाम् ।
समस्तभाग्यं सरुपैति नित्यं देशान्तरे भ्रमयति किञ्चि-
देव । क्रूरपश्यांशसंयुक्तगुरोर्दायेऽतिकष्टताम् । राज-
कोपावमानादीन् लभते नात्र संशयः । सौख्यपश्यां-
संयुक्तगुरोर्दायेऽतिसौख्यताम् । बाह्वन् बन्धुसम्मानं
यज्ञवैवाहिकं शुभम् । पारावतांशयुक्तस्य गुरोः पाके
महत् सुखम् । मृदसपट्टवस्त्रञ्च हेमविक्रियभूषणम् ।
पापद्रेक्षाणयुक्तस्य गुरोर्दाये च बन्धनम् । काराष्ट-
प्रवेशञ्च निगडं दारविग्रहम् । उच्चस्थोऽपि गुरुनीच-
राश्यांशकसमन्वितः । महाभाग्यं तु संप्राप्तं तत्क्षणा-
देव नश्यति । नीचस्थो देवपूज्योऽपि स्त्रोक्षांशकसम-
न्वितः । भाग्यक्षये तु संप्राप्ते भाग्यं याति तदा नरः” ।

अथ शुक्रदशा । “अत्युच्चमृदुदशायां भक्तविलास-
प्रियार्थभोगी स्यात् । माल्याम्बरादनभोजनशयनस्त्री-
पुत्रधनयुक्तः । स्वोच्चस्थितस्यापि भृगोर्देशायां स्त्रीसङ्ग-
पार्थिवरुद्धधर्मम् । पित्रोर्विनाशं ससुपैति दुःखं शिरो-
रुजं भूपतिमाननञ्च । चारोहिणी शुक्रदशा प्रपञ्चा
धान्यं वरालङ्कृतिकान्तिपूजाम् । प्रवृत्तिविधिं स्वजनै-
र्विरोधं मालादिनाशं परदारसङ्गम् । भृगोः सुतस्याम्ब-
वरोहकाले प्रचण्डवेष्ट्यागमनं धनाग्निम् । स्त्रीपुत्रबन्धा-
र्त्तमनोविकारं कृष्णरोगं मदनार्त्तिमेति । उद्देगरो-
गतप्तः कर्मसु विफलेषु सर्वदाभिरतः । अतिनीचग-
तस्य दाये शुक्रस्यात्माधेदारपुत्रार्त्तिम् । मूलत्रिकोण-
भाजो भृगोर्देशायां महाधिपत्यं स्यात् । क्रयविक्रयकुश-
लधनवान् कीर्त्यन्तिनो विधिश्च । सर्वशुक्रदशायां

लभते स्त्रीपुत्रमित्थधनशौर्यम् । नित्योत्साहं द्वेषं परोप-
कारं महत्त्वञ्च । भृगोर्देशायामतिशयराशिं गतस्य
एतार्थकलत्रहानिम् । प्रभग्नसंसारविशीर्णदेहं शुल्मा-
क्षिरोगं यदृणीप्रकोपम् । शत्रुचेतदशायां भृगोरप-
त्यार्थदारहानिः स्यात् । भूपतिरोषं कुरुते मत्तविद्याशा-
स्त्रपापकर्माणि । मित्येते दशायां परोपकारो कलावि-
धत्तश्च । पृगारामजपिः स्यादेयमनुष्ये श्रोतृद्वैतार्थश्च
अतिमितशुक्रदाये भूपतिसम्मानसौख्यं च । गोधन-
वाजिसमेतं गजवरसङ्घेः निरस्तदोषैश्च । समर्पणस्यापि
भृगोर्विपाके पण्येहगुल्माक्षिरुद्वारोगः । किञ्चित् सुखं
भूपतिवर्जितचौरैः भयं स्वनामाङ्कितगद्यपद्यम् । नीचस्वे-
चरसंयुक्तभृगोर्दाये महद्भयम् । अपवादकृतं दोषं लभते
पापकर्माभिः । श्लोक्षस्थितेन सहितस्य भृगोर्विपाके
राज्यं महत्त्वसमाधिपतित्वमेव । हेमाखरादिमणि-
भूषणयानलाभं भेरीसदङ्गपण्यवानकवाद्यधोषैः । पापा-
न्वितस्यापि भृगोर्देशायां स्थानच्युतिं यन्मुजनेनिरोधम्
आचारहीनं कलहप्रियत्वं लघ्यर्थभूयात्मजदारानाशम्
शुभान्वितस्यापि भृगोर्देशायां सौभाग्यमितात्मजधान्य-
लाभम् । नरेशपूजां गजवाजिसङ्घं प्रवालसुक्तामणि-
यानलाभम् । पापेक्षितस्यापि भृगोर्देशायां मानार्थहानिं
यस्यपैति दुःखम् । स्त्रिया विरोधं स्वपदच्युतिं च वि-
देशवासं निजकर्महीनम् । शुभेक्षितस्यापि भृगोर्विपाके
धनाखरं भूपतिपूजनञ्च । जनाधिपत्यं स्वशरीरकान्तिं
कलत्रमितात्मजसौख्यमेतत् । केन्द्रं गतस्य हि दशा
भृगुनन्दनस्य यानाखरादिमणिभूषितदेहकान्तिम् । रा-
ज्याग्नेभूमिप्रवाहनवस्त्रशक्तभृगोर्देशानवनयासजलाभि-
षेकम् । लग्नशुक्रदशायां संप्राप्तं राजमाननं लभते
मणिगोधनकपिलाभं परापवादं सत्तोत्साहम् । चतुर्थ-
राशिस्थितशुक्रदाये राज्यं महत्त्वोत्प्रेरयति यानम् ।
कृषिक्रियावित्तपशुप्रजानां वृद्धिं प्रतापान्वितकीर्तिजालम् ।
कलत्रराशिस्थितशुक्रदाये कलत्रनाशं त्वयथा
विदेशम् । प्रमेहगुल्मादिशरीररोगं प्रभग्नवित्तात्मजवन्धु-
राज्यम् । कर्मस्यशुक्रस्य दशाविपाके विद्याधनप्राप्तिनरेश-
पूजे । भाग्योत्तरं पालितदेहकान्तिं दिगन्तरप्राप्तयशः
प्रतापम् । त्रिकोणसंयुक्तभृगोर्विपाके विद्याधनप्राप्ति-
नरेशपूजा । प्रवालसुक्तामणिशङ्खशुक्तिगोभूमियानाख-
रसंज्ञलाभम् । पञ्चमस्यभृगोर्दाये एतावन्निं विनिर्दिष्टेत् ।
कीर्तिं च राजपूजाञ्च सर्वप्राप्तपकारकम् । त्रिकोणस्थ-

गतः शुक्रः करोति नृपपूज्यताम् । यत्तन्कर्मादिनाभञ्च
शुद्धिपत्तोः सुखं यशः । वित्तशुक्रदशायां धनहानिमा-
हर्षनायति चापि । अश्वसुखं वाग्वित्तासं परोपकारं नरे-
शसम्मानम् । तृतीयराशिस्थितशुक्रदाये धैर्यं सत्तोत्साह-
मदीनसत्त्वम् । चित्राखरालङ्कृतिवाचनान्तिं सत्तोत्साह-
मङ्गभाग्यलाभम् । भृगोर्विपाकेऽरिगतस्य नाशं धान्या-
र्धबद्धात्मजसोदराणाम् । रोगं महाकार्यविनाशनं च
शत्रोर्भयं भूपतिवर्जितचौरैः । रन्ध्रस्थितस्यापि भृगोर्वि-
पाके शस्त्राग्निचौरगतमित्तविघ्नम् । क्वचित् सुखं
किञ्चिदुपैति वित्तं क्वचिच्छांशाप्रयशः प्रतापम् । लाभस्थित-
स्यापि भृगोर्विपाके सुगन्धमात्यः खरगच्छपजाम् ।
एतार्थसौख्यं कृषिविक्रयसुदानं स्वनामाङ्कितपद्यजालम् ।
व्ययगतशुक्रदशायां लभते धान्याधराजसम्मानम् । स्थान-
च्युतिं प्रवासं मातृवियोगं मनोविलासञ्च । जीवर्त्तनतस्य
भृगोः स्त्रीपुत्रसङ्कीर्णनाशनं कुरुते । कर्मसु निन्दो विघ्नो
जननीकेशान्वितो मनोदुःखी । अर्कशुक्रदशायां जी-
र्यगृहवासः शुभावरोधश्च । लभते दारावनाशं आत्म-
वियोगञ्च कलहञ्च । सिंहशुक्रदशायां लभते विविधा-
पदं मनोदुःखम् । उद्योगरोगतः कर्मसु विफले तु सर्व-
दाभिरितः । शुक्रे स्थानबलाधिके नरपतेः सम्माननं भूषणं
विद्यावादविवादगोष्ठिरसिकं नामद्वयं संभवम् । तस्मिन्
दिकप्रबलान्विते कष्टयशः एतार्थदाराखरं शुक्रे कालव-
लान्वितं सुखधनं कीर्तिः स्वनामाङ्कितम् । निसर्गवीर्य-
युक्तस्य भृगोर्दाये महत् सुखम् । कृषिगोभूमिवित्तादि-
भ्रातृमातृसुखं भवेत् । उक्तं गतस्यापि भृगोः सुतस्य
दशाविपाके त्वत्तिराजपजाम् । सदङ्गभेरीरवयुक्तशानं
विचित्रवस्त्राभरणानि राजपूजम् । दिग्भीर्य युक्तस्य भृगो-
र्विपाके यज्ञादिकर्माणि करोति काले । विद्याधनानां
शयनाखरञ्च नृपामिधेकं कलत्रं विरोधम् । क्रूरपशु-
शयुक्तस्य भृगोर्दाये विपद्भयम् । चोराग्निराजभोतिः
स्यात् कृषिगोभूमिनाशनम् । सौम्यपशुशयुक्तस्य भृगो-
र्दाये महत् सुखम् । क्रूराशक्ततामानां निर्माणां देव-
पूजनम् । वैशेषिकांशसंयुक्तभृगोर्दाये महत् सुखम् ।
वाहजं भूषणं आत्मस्वीधनसम्पदः । क्रूरद्रेष्काण-
संयुक्तभृगोर्दायेऽरिभीतिदम् । कारागृहमहत्कष्टमननं
चोरपीडनम् । उच्चैलेऽपि नीचांशयुक्तः शुक्रोऽति-
कष्टः । करोति राजपूनाशञ्च स्थाननाशमथापि वा ।
उच्चांशयुक्तशुक्रोऽपि नीचराशिसमन्वितः । कृषिगोभूमि-

बाणिज्यं धनधान्यविनिर्दानम् । शुक्रमहादशाफनम् ।

अथ शनिदेशः । मन्ददायुश्चदशायां यामसभा-
मण्डलाधिपत्यं स्यात् । लभते विनीदशीलं पितृनाशं
बन्धुकलहं च । स्वोद्वेगदशायां कुरुते देशभ्रंशं मनोरुजं
दुःखम् । बाणिज्यहानिसत्त्वं क्षीयमानं नृपविरोधश्च ।
आरोहिणी वासरनाशस्तुनोदशा विपत्तिं नृपलब्धभा-
गम् । बाणिज्यलाभं क्षीयभूमिनामं गोवाजियानं सुत-
दारलाभम् । दिनेशस्तुनोस्त्वरोदशाले राजपुत्र्युतिं
दारसुतार्थनाशम् । भागपुत्र्यं भूपतिरोपयुक्तं प्रेष्यत्व-
मायाति गुदाजिनेशम् । नीचस्थितस्यापि दिनेशस्तुनो-
दाये कलत्वात्मजसोदराणाम् । नाशं महाकष्टतरां क्षीयं
च नीचानुयत्या सुपैति छतिम् । मूलविकोणनिल-
यस्य शनेदशायां देशान्तराद्वनवाससुपैति काले । नाम-
द्वयं यदि सभानगराधिपत्यं विद्वेषणं सुतकलजनादि-
भिर्वा । स्वजन्मस्य च दशाः दिनेशस्तुनोदशेण करोति
वलपौरूपकीर्तिजालम् । राजाश्रयं कनकभूषणभूमि-
नामं धैर्यं स्वनामसदृशानुगुणं च भौख्यम् । शने-
दशायासतिशतगुणस्य स्थानच्युतिं बन्धुविरोधिताञ्च ।
चोरादिभूषेभ्यस्तत् विघ्नं भृत्यार्थदारात्मजकोपमेति ।
दिनेशस्तुनोस्त्वराराधितस्य वैश्याद्धनं प्राप्य तु भूमिना-
शम् । कथं विनाशं स्वपदच्युतिञ्च वैरं समायाति
गुरोरुच्छ्रम् । मित्तजोद्वेगदशायां मन्दस्य तु शित्यकर्म-
वना । ज्ञानवर्त्तं प्रतापं ददाति दुःखं महत्तयम् । अथि
मित्तमन्ददाये ददाति सौख्यं नरेशसम्मानम् । सुतजन-
शान्तिविशेषात् पशुकृषिमाहृषादिबाणिज्यम् । समर्त्त-
गस्यापि शनेदशायां समानवृद्धिः सुतदारमित्ते । भृत्या-
पटं बन्धुजनेषु वैरं देहस्य कष्टं क्षयवातपित्तैः । नीच-
स्वेचरसंयुक्तशनेदाये महद्भयम् । विप्रलम्भोपवासश्च
नीचदृष्ट्यानुजीवनम् । स्वोद्वेगचरसंयुक्तशनेदाये महत्
सुखम् । किञ्चिद्वाज्यं कृषेलाभं भृत्यवर्गार्थनाशनम् ।
पाषाणितस्यापि शनेदशायां पाषाणि गूढानि करोति
काले । नीचस्थित्या सङ्गमनं विशेषाच्चोरादिनीचैः कलहं
विदारम् । शुभान्वितस्यापि शनेदशायां विशेषतो ज्ञान-
सुपैति काले । परोपकारं नृपलब्धभागं कृष्णानि धा-
न्यान्वयसाञ्च लाभम् । पापेक्षितस्यापि शनेदशायां भृत्या-
र्धदारात्मजसोदराणाम् । नाशं समायाति परापवादं
कुभोजनं कुत्सिगम्यमाल्यम् । शुभेक्षितस्यापि शनेद-
शायां स्त्रीपुत्रभृत्यार्थ सुपैति काले । पशुदुपैत्यत्वं मह-

त्तकष्टं गोभूमिबाणिज्यप्रकृषेविनाशम् । केन्द्रान्वितशने-
दाये कलहायासपीडनम् । पुत्रमित्तार्थदारादिबन्धुनां
मरणं भ्रुवम् । लग्नगतशनेदाये देहकृच्छ्रसुपैति च ।
स्थानच्युतिं प्रथमञ्च राजकोपं शिरोरुजम् । चतुर्थस्य-
शनेदाये मातृतद्वर्गनाशनम् । षष्ठदाहं पदभ्रंशं चो-
रार्तिं नृपपीडनम् । दाराराशितस्यापि शनेदायेऽरि-
पीडनम् । मूलकृच्छ्रं महाद्वेषं स्त्रीहेतोर्मरणम् वा ।
दशमस्यशनेदाये कर्मनाशसुपैति च । देशान्तरं पदभ्रंशं
निगडं राजपीडनम् । द्वितीयस्यशनेदाये वित्तनाशमथाक्षि-
रुक् । राजकोपं मनस्तापमक्षयं मनोरुजम् । तृतीय-
स्यशनेदाये कृषिगोधनसम्पदः । मनोजाशमनुत्साहं
मातृतद्वर्गनाशनम् । पञ्चमस्यशनेदाये पुत्रनाशं मनो-
रुजम् । राजकोपं भृत्यनाशं बन्धुस्त्रीवित्तविभ्रमम् ।
षष्ठस्यरविस्तुनोस्तु दशाकालेऽरिपीडनम् । व्याधिचोर-
विषेर्बाधां महत्क्षेत्रविनाशनम् । मरणपदस्यो मन्दः
करोति नित्यं सुतार्थदाराणाम् । नाशं भृत्यजनानां गो-
महिषभूमिदारनाशं च । नवमगतमन्ददाये पितृनाशं
गुरोस्तथैवापि । लभते विदेशयानं स्वकुलजातैर्विनाश-
सुपैत्याति । लाभममन्ददशायां लभते विविधार्थसौख्य-
सम्मानम् । सुतदारभ्रप्रसौख्यं मनोविलासं कृष्य
लब्धधनम् । व्यथगतमन्ददशायां भीतिं चोराग्निभूष-
हृदयं । विविधपटं च दशमं विदेशयानं स्वबन्धुनाशञ्च ।
अरुणममन्ददशायां स्वजनद्वेषं परस्त्रियं लभते । भृत्या-
पत्यविराधं महोद्वेगं दोषपरिभूतम् । नीचांशिमन्ददाये
नीचाचारेण जीवनं लभते । सर्वेषां प्रेष्यत्वं धन-
सुतदारस्य विषहं दुःखम् । उज्ज्वांशिमन्ददाये विविध-
सुखानन्दभोगभागप्रादीन् । कुरुते विदेशयानं यामसभा-
मण्डलाधिपत्यं वा । आदौ मन्ददशायासतिदुःखं मातृ-
नाशनं कुरुते । मध्ये विदेशयानं पराद्वेगवासं पराक्षभुक्त
चान्ते । स्थानवीर्ययुतमन्ददशायां दारपुत्रधनकीर्तिह-
पैति । चोरशत्रुनृपकृष्णभयं वा बन्धुनाशमथवाक्षिगुदा-
त्तिम् । मन्दस्य दिग्वीर्ययुतस्य दायं दिगन्तरादाप्रस-
खार्थकीर्तिम् । मूर्खार्थदारात्मजसोदराणां विनाशनं बन्धु-
जनैर्विरोधम् । कालवीर्ययुतमन्ददशायां काकगूडविष-
भीतिसुपैति । दारपुत्रनृपचोरभयं वा धान्यभूमिक्षि-
वाहनलाभम् । वक्रचारयुतो मन्दः करोति विप्रल-
क्रियाम् । उद्योगमङ्गदुःखञ्च सोदराणाञ्च नाशनम् ।
क्रूरपशंशसंयुक्तशनिदाये महद्भयम् । नृपकोपं

पदभ्रंशं काराष्टहनिवेशनम् । सौम्यपठंशसंयुक्त-
शनिदाये सहृदयम् । दारपुत्रार्थसंपत्तिं लभते बन्धु-
विषयम् । वैप्रेयिकांशसंयुक्तः शनिःसौख्यं करोति
च । विशेषाद्वाजसम्मानं विचित्राश्वरभूषणम् । क्रूर-
कृष्णाणसंयुक्तशनिदाये सहृदयम् । उद्ध्वन्त्रं विषा-
द्वीतिं नृपचोराग्निजम्भयम् । नीचराशिगतो मन्दः
स्वोच्चांशकसमन्वितः । दशादौ दुःखमापाद्य दशान्ते
कष्टो भवेत् । उच्चराशिगतो मन्दो नीचांशकसम-
न्वितः । दशादौ सुखमापाद्य दशान्ते कष्टो भवेत् ।”

अथ राजदशा । “राहोर्दशोऽत्र केतोस्तु
दृष्टिकस्तुङ्गसंघ्नितः । मूलत्विकोणं कुम्भश्च क्रियो
मित्रमनुच्यते । एतत्प्रमराशितु केतोर्मूलत्विकोण-
भम् । प्रठाष्टरिपफगो राजस्तदाये कष्टो भवेत् ।
उच्चस्यः सैहिकेयस्तु तत्पाके सुखो भवेत् । राज्यं
करोति मित्राग्निं धनधान्याभिवर्धनम् । राजनीच-
स्थितोदाये चोराग्निनृपभीतदः । उद्ध्वन्त्रं विषा-
द्वीतिं कुरुते सिंहकास्तुतः । राहोर्दशायाः संप्राप्तौ
नृपचोराग्निपीडनम् । विदेशयानं दुःखार्तिं वनवासा-
ज्ज्यं भुवम् । लग्नगतराजदाये बुद्धिविहीनं विषाग्नि-
शस्त्रादौः । बन्धुविनाशं लभते दुःखार्तिञ्च पराजयं
समरे । राहोर्दशायां धनराशिगस्य राज्यञ्च चित्तं
हरते विशेषात् । कुभोजनं कुत्सितराजसेवा मनो
विकारं त्वन्दं प्रकोपम् । तृतीयराशिस्थितराजकाले
पुत्रार्थदारात्मजसोदराणाम् । सुखं लभेन्नमानमाधिपत्यं
विदेशयानं नरपालपूजाम् । चतुर्थराशिस्थितराजकाले
मातृविनाशश्चथवा तदीयम् । ज्ञेयार्थनाशं नृपतेः
प्रकोपं भार्यादिपातित्यमनेकदुःखम् । चोराग्निबन्धाति
मनोविकारं दारात्मजानामपि रोगपीडा । चतुर्थ-
राशिस्थितराजकाले प्रभग्नसंसारकलत्रपुत्रम् । बुद्धि-
भ्रमं भोजनसौख्यनाशं विद्याविवादं कलहञ्च दुःखम् ।
कोपं नरेन्द्रस्य सुतस्य नाशं राहोः सुतस्यस्य दशा-
विपाके । दशाविपाके त्वरिराशिगस्य चोराग्निभूयै-
भयमाप्ननाशम् । प्रमेहगुल्मक्षयपित्तरोगं त्वग्दोषरोगं
त्वथवा मृतिञ्च । कलत्रराशिस्थितराजदाये कलत्रनाशं
सद्यपैति शीघ्रम् । विदेशयानं क्षपिभागप्रहानिं सर्पा-
ज्ज्यं मृत्युसुतार्थनाशम् । राहोर्दशायां निधनस्थितस्य
यमाजयं याति सुतार्थनाशम् । चोराग्निभूयैः स्वकुलो-
द्भवैश्च भयं नृगैर्वी वनवासदुःखम् । राहोर्दशायां

नवमस्थितस्य पितृविनाशं लभते मनुष्यः । विदेशयानं
गुरुबन्धुनाशं ज्ञानं ससृष्टस्य सुतार्थनाशम् । मान-
स्थितस्यापि दशाविपाके राहोः प्रहृतिं लभते मनुष्यः ।
पुराणधर्मेश्वरणादिभिश्च गाङ्गेयतोयैरपि शुद्धदेहः ।
सौम्यर्क्षगशेत्फलमेयमेव पापक्षेपशेच तथा भवेद्भि ।
भोक्तं फलं यत्कलं तदेव सौम्यर्क्षगशेत्फलमन्यथान्यत् ।
पापक्षेपगतो राज्ञः कर्मणः पापसंयुतः । अभिगस्त-
स्तदाकाले पुत्रदाराग्निपीडनम् । आथराशिगतो राज्ञ-
स्तत्पाके नृपमाननम् । धनाग्निः दारलाभञ्च गृह-
क्षेत्रादिसम्पदः । व्ययगतराजदशायां देशभ्रंशं मनो-
कजं कुरुते । विच्छिन्नदारपत्नं क्षपिपुत्रधनं धान्य-
सम्पदां नाशम् । कुलीरगोमेषयुतस्य राहोर्दशाविपाके
धनलाभमेति । विद्याविनोदं नृपमाननञ्च कलत्रभ्रत्या-
त्मसुखं प्रयाति । पाथोजभीनाशयुतस्य राहोर्दशाविपाके
सुतदारलाभम् । देशाधिपत्यं नरवाहनञ्च दशावसाने
सकलं विनाशम् । पापक्षेपसंयुक्तफल्गुनृदाये देहस्य
कार्श्यं स्वकुलस्य नाशम् । भूपाङ्गयं वज्रनतोऽरिभीतिः
प्रमेहकासज्वरसूत्रकृच्छ्रम् । शुभदृष्टियुतो राज्ञः करोति
सफलक्रियाम् । राजमाननमर्थाग्निं बन्धूनां मरणं
भुवम् । पापदृष्टियुतो राज्ञः कर्मनाशं करोति च ।
उद्योगभङ्गं देहार्तिं चोराग्निनृपपीडनम् । उच्चगैह-
युतो राज्ञः राजपूजां करोति च । स्वोपुत्रधनसम्पत्तिं
वस्त्राभरणलेपनम् । नीचग्रहयुतो राज्ञः नीचदृष्ट्यानु-
जीवनम् । कुभोजनं कुदारञ्च कुपुत्रं लभते तदा ।
दशादौ दुःखमाप्नोति दशामध्ये सुखं यशः । दशान्ते
स्थाननाशञ्च गुरुपुत्रादिनाशनम् ।”

अथ केतुदशाफलम् । “भार्यापुत्रविनाशनं नरपते-
र्भान्निर्महाकष्टतां विद्याबन्धुधनाग्निमित्ररहितं रोगा-
ग्निमित्रभयम् । यानारोहणपातनं विषजलेः शस्त्रा-
दिभिर्वी भयं देशादेशविवासनं कलिरुचिं वज्रप्रादि-
भिर्वी भयम् । केतोर्दशायां संप्राप्तौ दारपुत्रविनाशनम् ।
राजकोपं मनस्तापं चोराग्निक्षपिनाशनम् । केन्द्रस्थस्य
दशा केतोः करोति विफलक्रियाम् । राजार्थसुत-
दाराणां नाशनं विपदं तथा । लग्नकेन्द्रगतस्यापि
केतोर्दशे सहृदयम् । ज्वरातिसारमेहञ्च स्यात्सकाटि
विषूचिकाः । धनराशिगतस्यापि केतोर्दशे धनक्षयम् ।
वाक्पादुष्यं मनोदुःखं कुत्सिताश्च मनोरुजम् । तृतीय-
राशिगस्यापि केतोर्दशे सहृदयम् । मनोवैकल्य-

भायाति भ्रातृभिर्होष्यं परम् । चतुर्थराशिगत्यापि
केतोदाये सुखक्षयम् । प्रभञ्जदारपुत्रादिगृहे धान्य
प्रहर्षितः । पञ्चमस्थस्य केतोस्तु दशाकाले सुतक्षयम् ।
बुद्धिभ्रमं विशेषेण राजकोपं धनक्षयम् । केतोस्वरि-
गतस्यापि दशाकाले महङ्गयम् । चौराग्निविषभीतिः
स्याद्देशाग्निं सस्रपैति च । कलत्रराशिसंयुक्तकेतोदाये
महङ्गयम् । दारपुत्रार्थनाशश्च मूलजघ्णं मनोरुजम् ।
केतोरष्टमयुक्तस्य दशाकाले महङ्गयम् । पितृमृत्युश्चास-
कासपहणप्रादिक्षयान्वितः । नवमस्थस्य केतोस्तु दशा-
पाके पितृविपत् । गुरोर्वी विपदं दुःखं शुभकर्म-
विनाशनम् । कर्मस्य केतोः संप्राप्तौ दशायां सुखमेति
च । मानहानिं मनोजाद्यमपकीर्तिं मनोरुजम् ।
लाभस्यकेतोः संप्राप्तौ दाये सौख्यं करोति च । भ्रातृ-
वर्गादिशौख्यञ्च यज्ञदारादिवर्धनम् । रिफस्यकेतोः
संप्राप्तौ दाये कष्टतरं भवेत् । स्थानच्युतिं प्रवासञ्च
राजपीडाक्षिणाशनम् । दशादौ सुखमाप्नोति दशमस्थे
महङ्गयम् । दशान्ते राजभीतिश्च देहजाद्यमयापि
वा । शुभवीक्षणसंयुक्तः केतुः सौख्यं करोति च ।
राजप्रार्थं गृहशान्तिश्च राजपूजां महत्तराम् । पापे-
क्षितयुतो वापि केतुर्दुःखं करोति च । ज्वरातिसारमे-
हांश्च त्वग्दोषं राजपीडनम् । इयं हरगौरीदशेत्युच्यते ।
अष्टोत्तरीयदशा ज्यो० त० उक्ता यथा ।

“मृत् सूर्यस्य दशा ज्ञेया शशिनोदश पञ्च च ।
अष्टावङ्कारके प्रोक्ता बुधे सप्तदश स्रुताः । शनैश्चरे दश
प्रोक्ता गुरोरेकोनविंशतिः । राहोर्द्वादश वर्षाणि भृगो-
रप्येकविंशतिः । टिकु त्वयं त्वयं ज्ञेयं विटिकु च
चतुष्टयम् । कृत्तिकादि प्रदातव्यं दिग्म्बरमता दशा ।
कृत्तिकादितये सूर्यः सोमो रौद्रचतुष्टये । मघादितितये
भीमोबुधोहस्तचतुष्टये । अशुराधातये सौरिगुरुः
पूर्वाचतुष्टये । धनिष्ठातितये राहुः श्रेष्ठे शुक्रः प्रकी-
र्तितः । सूर्योपज्ञवभोमार्कदशतिकष्टदा ऋणाम् ।
गुरुश्चन्द्रशुक्राणां ह्येप्सितफलप्रदा” । वराहः
“स्वशाकहीनशाकात्दात् प्रत्यब्दं पञ्च वासरान् ।
तिथींश्च चन्द्रशिखिनौ ज्ञागुणौ च कृताश्विनौ । दण्ड-
पक्षविपलान्भुपलानि च सावने । वर्द्धयित्वा ऋणशेष-
भोगप्राप्तुं नयनक्रमात्” । अन्नदेशाशनमाह । “स्व-
दशाभिर्देशां हत्वा नवभिर्भागमाहरेत् । लब्धा मासास्तु
तच्छेषं पूरयित्वा तु लिंशता । अङ्कैर्हत्वा दिनं

लब्धं तच्छेषे षट्पूरिते । नवभिश्च हृते लब्धा ज्ञेया
दण्डास्तदनरे । रवेः षड्वर्षमध्ये तु वेदा ४ मासा
रवेर्नजाः । चन्द्रस्य दश मासाश्च दिक्दिनं पञ्च मासकाः ।
कुजस्य, चस्य द्वादश मासा दिक्दिवसाः शनेः । अत-
मासाद्युविंशश्च गुरोर्वर्षा द्युविंशतिः । राहोर्मासाष्टका
ज्ञेया भृगोर्वर्षस्तु मासकौ । एवं पञ्चाणामन्येषामूह्या-
श्चैवान्तरोदयाः । यदुपहस्यान्तरे यस्तु यत्संख्यं काल-
माप्नुवान् । तत्संख्यं खान्तरे तस्मै स दद्यादिति
निश्चयाः । खान्तरेपहणे खांशं खांशेन पूरयेत् सदा” ।
दशाफलन्तु । “उद्दिग्मचितपरिखेदितवित्तनाशक्षेश-
प्रवासगदपीडितपक्षघातैः । संक्षोभितस्त्रजनबन्धु वि-
योगदुःखैर्भाभोर्दशा भवति कष्टकरी नराणाम्” । २ ।
“सौख्यं विभर्त्ति वरवाहनयानरत्नकीर्त्तिप्रतापबलवीर्य-
शुभान्वितञ्च । मिष्टान्नपानशयनासनभाजनानि चान्द्री
ददाति धनकाञ्चनभूमिशङ्कुम्” । ३ । “शस्त्राभिघात-
बधवन्धनरेन्द्रपीडाचिन्ताज्वरं विकलताञ्च गृहे करोति ।
चौराग्निदाहभयभङ्गविपत्तिरोमकीर्त्तिप्रतापधनह्रा च
दशा कुजस्य” । ४ । “दिव्याङ्गनावदनपङ्कजघटपदत्वं
लीलाविलासशयनासनभोजनञ्च । नानाप्रकारविभवा-
गमकोषद्विजः क्षिप्रं भवेद्बुधदशासु हितार्थसिद्धिः” ।
५ । “मिथ्यापवादबधवन्धनकार्यहानिर्मातृसूर्ययुक्-
प्रियसुखद्विषयैर्विहीनः । मिलेष्टु वैरमभिवाञ्छति
वैरयुक्तः कष्टासु पापददशासु शनैश्चरस्य” । ६ । “रव्यं
गृहं विनयसञ्चयमानद्विजं प्राप्नोति सौख्यधनधान्यवि-
भूतियोगम् । धर्मार्थकामसुखभोगवत्पुण्यं यावत्
दृश्यतिदशा पुरुषोहि तावत्” । ७ । “बुद्ध्या वि-
हीनमतिनाशवियोगदुःखं नष्टार्थसिद्धिभयभङ्गविभर्त्ति-
रोमम् । सन्तापशोकपरदेशगतिं करोति राहोर्दशा
भवति जीवनसंशयाय” । ८ । “मन्त्रप्रभावनिपुणः प्रम-
दाविलासः श्वेतातपस्वपूजितदेशलाभः । हस्त्यश्वा-
लाभधनपूर्णमनोरथः स्यात् शौक्रो दशा भवति निश्चल-
राजलक्ष्मीः” । ९ । अन्नदेशाफलं तु विस्तरभयाक्षोक्तम् ।
“सत्ये लग्नदशा प्रोक्ता ज्ञेयायां योगिनी मता ।
हापरे हरगौरी तु कलौ नाक्षत्रिकी दशा” अग्निपुराण-
नाम्ना षठित्वा गौडा अष्टोत्तरीयदशाभैव नाक्षत्रिकी
दशेत्याहुः । वराहेण तु नाक्षत्रिकी दशासनादत्यैव दृष्ट-
ज्जातके बलिष्ठलग्नकेन्द्रस्यादिदशा प्रतिपादिता यथा
“उदयरविशशाङ्कप्राणिकेन्द्रादिसंस्थाः प्रथमवयसि

मध्येऽन्त्ये च दद्युः फलानि । न हि न फलविपाकः
केन्द्रसंस्थाद्यभावे भवति हि फलपक्तिः पूर्वमापोक्तिमे-
ऽपि । आयुः कृतं येन हि यत्तदेव कल्प्या दशा सा
प्रबलस्य पूर्वम् । सास्ये बहूनां बलवर्धनस्य तेषां च
सास्ये प्रथमोदितस्य । एकलंगोऽङ्गमपहृत्य ददाति तु
स्वन्त्यंशं त्रिकोणगृहगः अरगः स्वरांशम् । पादं फलस्य
चतुरस्रगतः स होरास्त्वेवं परस्परगताः परिपाचयन्ति ।
स्यानान्यथैतानि सर्ववर्णयित्वा सर्वाण्यधश्चेह विवर्जि-
तानि । दशावदपिण्डे गुणका यथांशं छेदस्तदैकेन
दशाप्रभेदः” ४ सू० ।

“उदयो लग्नं रविरात्मा शशाङ्कचन्द्रो मनः एषा-
सुदयरविशशाङ्कानां मध्याह्नं यः प्राणी बलवान् तद्वलवशा-
त्तस्य सम्बन्धिनी प्रथमा दशा भवति प्राणिनां देहवताम् ।
तथा च यवनेश्वरः “निशाकरादित्यविलम्बमानां तत्काल-
योगादधिकं बलं यः। बिभर्ति तस्यादिदशेष्यते सा शेषा-
स्ततः शेषबलक्रमेणेति” उदयश्च रविश्च शशाङ्कसोदय-
रविशशाङ्काः सुदयरविशशाङ्कानां प्राणी उदयरवि-
शशाङ्कप्राणी च केन्द्रादिसंस्थासुदयरविशशाङ्कप्राणि-
केन्द्रादिसंस्थाः एवमेषां मध्याह्नेन प्रथमा दशा दत्ता
तस्यैव केन्द्रादिसंस्थाः केन्द्रपणफरापोक्तिमेषु स्थिता
ग्रहाः वीर्योपचयक्रमेण दशां दद्युः एवं लग्नार्कशशा-
ङ्कानां मध्याह्नस्य बलवतो दशा आदौ परिकल्प्या
ततस्तस्य ये केन्द्रस्थाः तेषां दशाः परिकल्प्याः तैः केन्द्रस्थैः
प्रथमे वयसि फलं दत्तं भवति ततः प्रथमदशापतेरेव
ये पणफरस्यास्तेषां दशाः परिकल्प्याः तैः मध्ये वयसि
फलं दत्तं भवति । ततः प्रथमदशापतेरेवापोक्तिम-
स्यानां दशाः परिकल्प्याः तैरन्त्ये वयसि फलं दत्तं
भवति यदुक्तम् प्रथमवयसि मध्येऽन्त्ये च दद्युः
फलानि तथा च यवनेश्वरः “पूर्वं तु केन्द्रोपगताः
फलानि मध्ये वयः पाणफरे निविष्टाः । आपोक्तिमस्याः
फलदावयोऽन्त्ये यथाबलं स्वं सप्तपैति पूर्वम्” । अथ
यदि केन्द्रस्थाः ग्रहाः न भवन्ति तदा कः प्रथमे वयसि
फलं प्रयच्छति इत्याह न हि न फलविपाक इत्यादि
केन्द्रस्याद्यभावे केन्द्रस्यानां ग्रहाणामभावे व्यसम्भवे
सति प्रथमे वयसि यः फलविपाकः स न हि न यतो
हौ नजौ प्रकृत्यर्थं गमयतः पणफरस्यानामप्यभावे
मध्ये वयसि फलविपाको न हि न एतदुक्तं भवति
सदा केन्द्रस्था ग्रहा न भवन्ति तदा पणफरस्थाः पूर्व

फलं प्रयच्छन्ति ततः आपोक्तिमस्याः अथ केन्द्रस्यान-
भवन्ति पणफरस्थाश्च न भवन्ति । तदा सर्वस्मिन्नेव
वयसि आपोक्तिमस्याः फलं प्रयच्छन्ति । यत उक्तं
भवति हि फलपक्तिः पूर्वमापोक्तिमेऽपि इति एवमापो-
क्तिमस्यानामभावे प्रथमं केन्द्रस्थाः फलं प्रयच्छन्ति ततः
पणफरस्थाः। आपोक्तिमस्या न भवन्ति न च पणफरस्था-
स्तदा सर्वस्मिन्नेव वयसि केन्द्रस्थाः फलं प्रयच्छन्ति ।
एतदुक्तं भवति । लग्नार्कशशाङ्कानां मध्ये यो बलवांस्तस्य
प्रथमां दशां कल्पयित्वा ततस्तत्केन्द्रगानां सर्वेषां
कल्पनीया तेषां परिकल्प्या पणफरस्यानां ततः परिक-
ल्पनीयास्ततः परमापोक्तिमस्यानाम् केन्द्रस्यानामभावे प्रथमं
दशापतेरनन्तरं पणफरस्यानां कल्पनीयास्ततः आपो-
क्तिमस्यानाम् केन्द्रस्यानामभावे पणफरस्यानामप्यभावे
आपोक्तिमस्यानामेव कल्पनीयाः । अथ केन्द्रस्थाः पण-
फरस्थाश्च भवन्ति । आपोक्तिमस्या न भवन्ति तदा केन्द्र-
स्थानां परिकल्प्या पणफरस्यानामेव परिकल्पनीयाः अथ
केन्द्रस्था भवन्ति पणफरस्था न भवन्ति आपोक्तिमस्याश्च
भवन्ति तदा केन्द्रस्थानां कल्पयित्वा आपोक्तिमस्याना-
मेव कल्पनीयाः । अथ केन्द्रगा एव केवलं भवन्ति तदा
तेषामेव कल्पनीयाः । अथ पणफरमा एव भवन्ति तदा
पणफरगानामेव कल्पनीयाः। अथाऽपोक्तिमगा एव भवन्ति
तदा तेषामेव कल्पनीयाः। तथा च स्वल्पजातके उक्तम् ।
लग्नार्कशशाङ्कानां यो बलवांस्तदशा भवेत् प्रथमा । तत्-
केन्द्रपणफरापोक्तिमोपगानां बलाच्छेषाः” १ ।

अथ दशाकालप्रमाणं केन्द्रगानामपि दशाक्रमज्ञानमि-
न्द्रजय्याह “आयुः कृतमिति शोध्यन्तेपविशुद्धमायुर्थाव-
हर्षप्रमाणं येन ग्रहेण दत्तं तस्य ग्रहस्य सम्बन्धिनी
दशा कल्प्या परिकल्पनीया तत्र “लग्नार्कशशाङ्कानां
यो बलवान् तदशा भवेत्प्रथमेति न्यायेन तदशां प्रथमं
कल्पयित्वा ततस्तत्केन्द्रगानां परिकल्पनीया यत्तैषां च
केन्द्रगानां मध्याह्नं सा च दशा प्रबलस्यातिबलस्य पूर्व
प्रथमं कल्प्या अनन्तरं तदुदयबलस्य एवं क्रमेण यथा
यथा जनवला भवन्ति तथा तथा पञ्चासदीयदशाः
कल्पनीयाः । एवं केन्द्रगानां दशाः परिकल्प्य ततः
पणफरगानाम् अनेनैव क्रमेण परिकल्प्याः ततः आपो-
क्तिमगानाम् अनेनैव क्रमेणेति । सास्ये बहूनामिति
केन्द्रगानां बहूनां ग्रहाणां बलसास्ये सति बलवर्धनस्य
बहूनि वर्षाणि येन दत्तानि तस्य प्रथमं दशा परि-

कल्प्या । नन्वत्र कथं ग्रहाणां बलसाध्यं भवति यदि
ह्यपि स्वसृष्टिकोणोद्भूतौ भवतस्तदा नैसर्गिकेण
बलेन योऽधिकः स एव बली स्यात् किन्तु स्थानदिक-
चेष्टाकालबलग्रहदर्शनादिबलानि यावद्गणितविधिनैकी-
क्रियन्ते तावद्बलसाध्यं भवति ग्रहाणां यथा सा-
मान्येनोदाहरणम् । यदि शनैश्चरो बलत्रयेण संयुक्तो
भवति भौमो बलद्वयेन तदा तत्र भौमस्य निसर्गबल-
वत्त्वाद्वलसाध्यं भवत्येवं सर्वेषामपि ज्ञेयम् । तेषाञ्च
साध्ये प्रथमोदितस्थितिं तेषां वर्णानां साध्येऽपि वर्धत-
व्यत्वेऽपि प्रथमोदितस्य दशा परिकल्प्या प्रथममादावर्कम-
ण्डलाद्य उदित उद्गतस्तस्य । यदा बलसाध्यं न भवति
तदा वृद्धवर्धेऽपि ग्रहे स्थिते तदा प्रथमोदितेऽपि स्थिते
बलाधिकस्यैव पूर्वं परिकल्प्येति तेषाञ्च बलसाध्ये
प्रथमोदितस्थित्यत्र द्विविध उदयः प्रत्यहं चक्रभ्रम-
वशादेकः, आदित्यविप्रकर्षेणापरः । तत्रोदादित्यविप्रक-
र्षेण उदयो गणितशून्योक्तकालांशकगणज्ञेयः अत्र
च भगवान् गार्गः “बली लग्नेन्दुसूर्याणां दशमाद्यां
प्रयच्छति । तस्मात्ततः प्रयच्छन्ति केन्द्रादिस्थाः क्रमेण तु ।
तत्रापि बलिनः पूर्वं तस्यास्ये वृद्धादायकाः । तस्यास्ये-
ऽपि प्रयच्छन्ति ये पूर्वं रविर्विविच्युताः” २ भट्टो० ।

“एवं दशाव्यवस्थायां जातायामन्तर्दशायाञ्च ग्रहज्ञानं
वसन्तिलकेनाह एकर्त्तगोऽर्द्धमिति दशापतिना सहैक-
र्त्तगोऽर्द्धः एकस्मिन् राशौ गतः दशापतिदत्ता-
न्तर्दशाकालस्य यदर्द्धं तदर्द्धमपहृत्य खैरात्म्यैः दशा-
गुणैः परिपाचयति । त्र्यंशं त्रिकोणग्रहः दशापतेस्त्रि-
कोणग्रहगो भयपक्षमे स्थाने स्थितो दशापतिदत्तान्तर्दशा-
कालात् त्र्यंशं तृतीयभागमपहृत्य खैरात्म्यैः दशागुणैः
परिपाचयति । चरगः चरगमिति दशापतेः चरगः
सप्तमस्थानगः दशापतिदत्तान्तर्दशाकालात् खैरांशं सप्त-
मभागमपहृत्य खैः दशागुणैः परिपाचयति । पादं फलस्य
चतुरस्रगतः दशापतेः चतुरस्रगोऽष्टमचतुर्थस्थानस्यो
दशापतिदत्तान्तर्दशाकालात्पादं चतुर्थभागमपहृत्य खै-
रेष्टागुणैः परिपाचयति । सहोराः होरा लग्नं तथा
ब्रह्मिताः परस्परमन्योन्यमनेकप्रकारेण व्यवस्थिताः खैः
खैः गुणैः परिपाचयति । एतद्भूतं भवति । यथा दशापतेः
सकाशादेकर्त्तादिगो ग्रहो यथास्व पठितमंशं परिपाचयति-
तथा लग्नमपि पाचयति । अथ दशापतेः प्रथममंशपरिक-
ल्पनां कृत्वा पञ्चादेकर्त्तादिगतानां कर्त्तव्याः यस्माद्दशापतेर्यो

भाग आगच्छति तदनुसारेणाङ्गद्वयो भागाः । परिशेषाणां
भवन्ति । अथैकस्मिन् स्थाने यदा बहुवो ग्रहा भवन्ति
तदा तेषां मध्याद् यो बलवान् स एवैकः परिपाचयति
नान्ये । कथमेतद्भवत्येते उच्यते । एकवचननिर्देशात् एकर्त्त-
गोऽर्द्धमपहृत्य ददाति तु स्वमित्याद्योक्तवचनात् न केवलं
मिहिराचार्येणैकवचननिर्देशः कृतो यावत् स्वल्प-
जातकेऽपि तथा चोक्तम् “एकर्त्तेऽर्द्धं त्र्यंशं त्रिको-
णयोः सप्तमे तु सप्तांशं चतुरस्रयोस्तु पादं पाचयति
मतो ग्रहः स्वगुणैरिति” गार्गादीनामप्येकवचननिर्देशो-
ऽस्ति तथा च भगवान् गार्गः “एकर्त्ते संगतस्त्रार्द्धं
त्रिभागान्तु त्रिकोणगः सप्तमस्यः खैरांशान्तु पादान्तु
चतुरस्रगः । लग्नेन सहिताः सर्वे हान्योन्यं फल-
दायकाः” यवनेश्चरस्याथैवम् “कालोऽर्द्धभागैकग्रहा-
श्रितस्य तदर्द्धभागं लभते चतुर्थे । त्रिभागभागी च त्रि-
कोणसंस्थात्तदर्द्धभाक् स्याच्च पृथक् त्रिकोणे । स्यात् सप्तमे
सप्तमभागभागी स्थितो ग्रहश्चारवशात् ग्रहस्य” । एवं सर्व-
त्रैकवचननिर्देशः । तस्मादेवं ज्ञायते यथैक एवांशहारो
भवति न सर्वे इति तथा च सत्यः “अर्द्धं तृतीयमर्द्धं
तथाऽर्द्धं खोऽसप्तमं भागम् । एकर्त्ते नवपक्षमचतुर्थनिध-
नास्तसंस्थानम् । ददुर्घट्टा ग्रहाणां स्वदशास्वन्तर्दशा-
ख्यानाम् । फलकालान्मिहविधिक्रमेण भेदाश्च तेऽप्ये-
वम् । एकर्त्तगो बलवान् भागहारो भित्तो रिपोर्वोपि
भित्तश्च” । एकलफलं तस्मिन् काले रिपोर्नैवं तथा च
मयः “एकर्त्तोपगतानां यो भवति बलाधिको विशेषेण ।
एकः स एव हर्त्ता नान्ये तत्र श्रिता विहगाः” । इति
लग्नेऽपि यत्वांशग्रहारित्वं प्राप्तत्वा च लग्ने यदा
ग्रहः स्थितो भवति तदा लग्नग्रहयोर्वो बलवान् स
एवैकः पठितमंशमपहरति अन्ये सर्वेषामेकादिराशिगा-
नामन्तर्दशाभागमिच्छन्ति । अन्ये पुनः एकमेव भागं
गृह्येत्वा तं भागमेककर्त्तगानां भागीकृत्य तद्भागांश-
मिच्छन्ति” १ भट्टो० ।

“अथ दशांशपरिकल्पनाज्ञानमिन्द्रियज्ञयाह स्थाना-
नीति अङ्गादिका भागाः स्थानशब्देनोच्यन्ते तेषां आ-
ङ्गादिकानां भागानां स्वर्णना कार्या स्वर्णना सदृशच्छे-
दता ततः स्वर्णयित्वा छेदसाहस्रस्यस्य दत्त ततस्तानि
सर्वाणि स्थानानि अथः खैः छेदैः विवर्जितानि कार्याणि
छेदा अपास्या इत्यर्थः । अपरिमिताराशयो यथांशं
प्रत्यंशं गुणना कार्या भवन्ति छेदः तदैक्येन संक्षेपेण

केदो भागहारो भवति । कश्चिन् गुणके को भागहार इत्याह दशावदपिच्छे दशावर्षसमूहे । तेनैतदुक्तं भवति दशावदान् पृथक् पृथक् संगुणकारैः संगुण्य केदेन वि- भज्यावाप्तं वर्षाद्यमन्तर्दशा भवन्ति” ४ भट्टो ।

“सम्यग्बलिनः स्वतुङ्गभागे संपूर्णं बलवर्जितस्य रिक्ता । नीचराशगतस्य शत्रुभागे ज्ञेयानिष्टफला दशा प्रसृतौ” ५ मू० ।

“एवं दशान्तर्दशाविभागे ज्ञाते कस्य सम्बन्धिनी दशान्तर्दशा वा शुभफला भवति कस्याशुभफलेत्येतन्न ज्ञायते तदर्थं दशासु फलानुरूपाः संज्ञा वैतालिकेनाह सम्यग्बलिन इति प्रसृतौ पुरुषस्य जन्मकाले यो ग्रहः सम्यग्बलवान् भवति पूर्वोक्तैः बलैः सर्वैः युक्तो भवति तत्सम्बन्धिनी संपूर्णनाम्नी दशा भवति न केवलं यावत् स्वतुङ्गभागेऽवस्थितस्य परमोच्चभागगतस्यैव संपूर्णं नाम्नी भवति सम्यग्बलिन इत्युक्ता पुनः स्वतुङ्गभाग इत्यने- नैतज्ज्ञापयति यदि परमोच्चगतो ग्रहोऽस्यैः बलकारणैः युक्तो न भवति तथापि तस्य सम्बन्धिनी संपूर्णैव संपूर्णयां दशायामन्तर्दशयाश्च काले शरीरारोग्यधनवृ- द्धिभिः पुरुषोऽभिवर्द्धते । अथ समस्तबलैः युक्तो न भवति किञ्चिद्वनबलस्य भागे यो ग्रहो गतः भवति यच्च शत्रुभागे शत्रुनवांशे च गतस्तस्य दशानिष्टफला ज्ञेया ज्ञातव्या । अथानिष्टफलदशान्तर्दशाकाले धन- ज्ञानिमनारोग्यञ्च प्राप्नोति अत्र च भगवान् मार्गिः “सर्वैर्बलैरुपेतस्य परमोच्चगतस्य च । संपूर्णस्या दशा ज्ञेया धनारोग्यविवर्द्धिनी । सर्वैर्बलैर्विहीनस्य नीच- राशितस्य वा । रिक्ता नाम दशा ज्ञेया धनारोग्यवि- नाशिनी । श्लोचराशितस्याथ किञ्चिद्वनगतस्य च । पूर्णा नाम दशा ज्ञेया धनवृद्धिकरी शुभा । यः स्यात् परमनीचस्यस्तथाचारिनवांशके । तस्यानिष्टफला नाम व्याध्यनर्थविवर्द्धिनी” ५ भट्टो ।

“अथ तत्काद्वरोहिःसंज्ञा मध्या भवेत् सा सुहृद्वृ- भागे । आरोहिणी निम्नपरिच्युतस्य नीचारिभागेऽध- मा भवेत् सा” ६ मू० ।

“अथ दशान्तर्दशासंज्ञाः पुनरपीन्द्रवज्रयाह अथस्येति तत्कात्परमोच्चादुभयस्य च्युतस्यारोहिःसंज्ञा दशा पर- मोच्चभागान्तादारभ्य यावत् परमनीचभागादि तत्त्वान्तरे यद्वाशिष्टकं तत्त्वावस्थितेन ग्रहेण या दत्ता दशान्तर्दशा- वा सारोहिणीसंज्ञा भवति यस्मात्परमोच्चादुभयः प्रत्य-

हमधोऽवतरतीति ग्रहः कल्प्यते यावत्परमनीचमिति अयरोहिःसंज्ञा दशाऽधमफला भवति । यस्माद्विध्यति “संज्ञातुल्यपाणि फलान्यथैषामिति” । मध्या भवेत् सा सुहृद्वृभाग इति सैवारोहिणी यत्र तत्र राशौ व्य- स्थितेन सुहृद्भागेन मित्रांशकस्येन दत्ता दशा मध्या- नाक्षत्रेय भवति एवं यत्र तत्र राशौ अर्थादेव स्वांशक- स्येन दशा मध्यैव । एवं यत्र तत्र राशौ श्लोचनवांशक- स्येन दशा मध्यैव । आरोहिणीति । निम्नाक्षीचात् परिच्युतस्य चलितस्य ग्रहस्यारोहिणीनाम्नी दशा भवति परमनीचान्तभागादारभ्य यावत् परमोच्चभागादि तत्त्वान्तरे यद्वाशिष्टकं तत्त्वावस्थितेन ग्रहेण या दत्ता दशान्तर्दशा वा सारोहिणीनाम्नी दशा भवति यस्मात् परमनीचादुभयः प्रत्यहं तावदारोहतीति ग्रहः परि- कल्प्यते यावत् परमोच्चमिति । आरोहिणी च अष्ट- फला भवति । नीचारिभागे इति सैवारोहिणी यत्र तत्र राशौ स्वनीचराश्यांशोपगतेन दत्ताऽधमानाम्नी दशा भवति एवं यत्र तत्र राशावरिभांशकस्येन शत्रुनवां- शकेन दत्ताऽधमैव दशा भवति । पूर्वं शत्रुनवांश- केन दत्तानिष्टफलेत्युक्तमधुना सैवाधमेति तत् कि- मेतदित्यलोच्यते अयरोहिणीशत्रुनवांशकस्येन दत्तापि अनिष्टफला ज्ञेया आरोहिण्यधमा अनयोः कः फल- भेदः अलोच्यते अनिष्टफलाफलमशुभं प्रयच्छति अध- माशुभमेवात्यमिति एवमारोहिणीसंज्ञा यदाधमसंज्ञा भवति तदा सैवानिष्टफलसंज्ञां लभते आरोहिणी यदा मध्यसंज्ञा भवति तदा सैव पूर्णेति संज्ञा ज्ञेया अत्राह, भगवान् मार्गिः “तच्चनीचान्तरस्यस्य दशा स्याद्वरो- हिणी । तस्यामत्यमवाप्नोति फलं क्लेशाच्चुभं नरः । मित्रोच्चस्वांशकस्यस्य मध्या मध्यफला तु सा । नीचोच्च- मध्यगस्योक्ता अष्टा चारोहिणी दशा । सैवाधमाख्या भवति नीचराश्यांशगतस्य तु । अयरोहिणी चेदधमा भवेत् कष्टफला तदा । आरोहिणी मध्यफला संपूर्णं परिकीर्त्तयेति” ६ भट्टो ।

“नीचारिभागे समवस्थितस्य शस्त्रे गृहे मित्रफला प्रदिष्टा । संज्ञातुल्यपाणि फलान्यथैषां दशासु वक्ष्यामि यथोपयोगम्” ७ मू० ।

“अथ दशान्तर्दशासंज्ञाः पुनरप्युपजातिकयाह नीचा- रीति शस्त्रानि गृह्णाणि श्लोचनूलिकोष्णात्मकोलमित- कोष्णाणि तेऽवस्थितेन नीचराश्यांशकेऽरिभांशे शत्रु-

नवांशके समवस्थितेन वा ग्रहेण दत्ता या दशान्तर्दशा वा-
सा मिश्रफलानाम्प्रैव मिश्रफला शुभमशुभञ्च फलं प्रय-
च्छति व्याधिसमेतमयांगममेयमादिशेत् अर्थादेवागस्त-
राशितेन, अथस्ताः शत्रुभीचराशयः तद्भेन खोश-
मित्त्वमूलतिकोणात्मवर्गीत्तमनवांशकगेनापि दत्ता मिश्र-
फलैव भवति संचाकृपाणि नामसदृशानि फलानि
दशास्त्रान्तर्दशास्तु च ज्ञेयानि । तद्यथा संपूर्णाऽत्यन्त-
श्रेष्ठफलप्रदा । पूर्णा श्रेष्ठफला । अधमाऽशुभफलदा
अल्पफलदा रिक्ता अर्थापहारिणी अनिष्टफलदात्यन्त-
मशुभफलकारी । मिश्रफला शुभमशुभञ्च फलं प्रय-
च्छति । अथैषां दशास्त्रिति अथशब्दः आनन्तर्ये
एषामादित्यपूर्वाणां ग्रहाणां दशास्तु यथोपयोगम्
उत्तरत्वं वक्ष्यामि यथा येन प्रकारेणैव युज्यते तथा
तत्कथयिष्यामि कस्यान्तर्दशायां किं फलमुपयुज्यते” ७भट्टो०

“उभयेऽधममध्यमपूजिता द्रेष्काणैश्चरभेषु चोत्-
क्रमात् । अशुभेष्टसमाः स्थिरे क्रमाद्धोरायाः परिकल्पिता
दशा” ८भू० ।

“अथ लग्नदशायां शुभाशुभज्ञानं वैताल्येनाह उभये
इति । उभये द्विस्त्रिभावे राशौ लग्नगते द्रेष्काणक्रमे-
णाधममध्यमपूजिता दशा ज्ञेयाः प्रथमद्रेष्काणे जात-
स्याधमाऽशोभनाऽनिष्टफला द्वितीये द्रेष्काणे मध्यमा-
मिश्रफला तृतीये द्रेष्काणे पूजिता श्रेष्ठफला । चरभेषु
चरराशिषु उत्क्रमेण वैपरीत्येन तेन प्रथमद्रेष्काणे
जातस्य पूजिता द्वितीये मध्यमा तृतीयेऽधमानिष्टफला
अशुभेष्टसमाः स्थिरे क्रमादिति स्थिरे स्थिरराशौ प्रथम-
द्रेष्काणेऽशुभा द्वितीये द्रेष्काणे दृष्टा श्रेष्ठा तृतीये
द्रेष्काणे समा मध्यफला एवं होरायाः लग्नस्य दशाः
परिकल्पिता उक्ता इति” ८भट्टो० ।

“एकं द्वौ नवविंशतिर्धृतिरुक्ती पञ्चाशदेषां क्रमाच्च-
न्द्रान्द्रजगुक्रजीवदिनकहैवाकरणीणां समाः । स्वैः
स्वैः पुष्टफला निसर्गजनितैः पक्षिर्दशायाः क्रमादन्ते
लग्नदशायुमेति यवनानेच्छन्ति केचित्तथा” ९भू० ।

“अथ नैसर्गिकदशाकालं ग्रहाणां शार्दूलविक्री-
डितेनाह एकमिति । एकाद्याः समाः एकादीनि
वर्षाणि चन्द्रादीनां यथाभिहितानि नैसर्गिकाणि तद्यथा
लग्नसमयादारभ्यैकं संवत्सरः एकचन्द्रस्य ततः
परं द्वावारस्याङ्कारकस्य एवं त्रयः ततः परं नवेन्दुजस्य
बुधस्य एवं द्वादश । ततः परं विंशतिः शुक्रस्य एवं द्वा-

विंशत् । ततः परं धृतयः अष्टादश जीयस्य गुरोः एवं
पञ्चाशत् ततः परं कृतिसंख्या विंशतिः दिनकृतः सूर्यस्य
एवं सप्ततिः । ततः परं पञ्चाशत् दैवाकरेः सौरेः, एवं
विंशत्यधिकं वर्षशतम् १२० । एतेषु निसर्गदशाधिषेपु ग्रहेषु
बलवत्पक्षपचयशब्दितेषु च तद्दशास्तु शोभनानि दशा-
फलानि भवन्ति हीनबलेष्वनुपचयस्येष्टशोभनानि । एतच्च
सर्वथा चिन्त्यम् । यतो निसर्गदशास्त्रविश्ववाद इति तथा
च यवनेश्वरः “स्तनोपभोगः शशिनी वयः खम् भौमस्य
विद्यादृशनानुजन्म । बौधन्तुः शिखापदकालमाहुरभैयुनेच्छा-
ललितप्रवृत्तिम् । शौक्रं युवत्यं विधुपूर्वदृष्टमामध्यमाहैव-
गुरोर्वेदन्ति । रवेर्वयोऽङ्गात्परमन्यमस्मात् सौरेर्जरा दुर्भग-
कालमाहुरिति” नैसर्गिकस्य दशाकालस्य प्रयोजनमाह
स्वैः स्वैरिति तत्र यस्य ग्रहस्य सम्बन्धिनी पूर्वविधिना
कृता दशान्तर्दशा वा सा यदि नैसर्गिकसमाभिः निसर्ग-
कथितवर्षैः स्वैः स्वैः आत्मोदयैः युज्यते स्वदशा-
कालेन समकालं भवति तदा यावत्कालं तस्य दशाद्वय-
स्यैक्यं भवति तावत्कालं तस्य दशान्तर्दशा वा यदि
भवति तस्याः पुष्टा परिपूर्णा फलपक्षिः पाको भवति
क्रमात् प्रतिपद्य यावद्भवति तावच्छुभफलेत्यर्थः । अत्र
केचिद्वदन्ति “यथा पूर्वविधिना ज्ञाता शुभा तदा शुभ-
फलमत्यर्थं प्रयच्छत्यथारुभा तदाऽशुभमत्यर्थमिति” एत-
न्नायुक्तम् अस्माद्यवनेश्वरः “स्वेष्टा दशा स्वे वयसि
ग्रहस्येति” तथा च सत्यः “एकावृत्तिकः शशी त्र्यवृत्तिकः
कुजो द्वादशावृत्तिकः सौम्यः द्वाविंशद्वृत्त्युपलो गुरुस्तु
कथितः शतस्याङ्कं ५० । सप्तत्यवृत्तः सूर्यो विंशत्यधिकः
शनेश्वरोऽवृत्तः । वयसोऽन्तराणि चैषां स्वदशा नैसर्गिकः
कालः । स्वं वयसः सदृशं ग्रहाः समासाद्या देहिनां कालम् ।
भक्षणपोषणचेष्टास्त्रिभावादः सूर्यथासंख्यम्” । अथ लग्न-
दशानैसर्गिककालं पुराणयवनमतेनाह अन्ते लग्नदशा इति
विंशत्यधिकाहर्षशतादूर्ध्वं यदि कस्यचिदायुषः कालो
भवति तदा स कालः सर्व एव लग्नस्य नैसर्गिकी दशा ।
कालो भवति तस्मिन् काले पुराणयवनानां मतेन
लग्नदशा शोभना भवति । विंशत्यधिकाहर्षशतादूर्ध्व-
मित्येतत् कुतोऽवगम्यते उच्यते तदवकाशस्याप्यपहपरि-
गृहीतत्वात् लग्नस्यानावकाशादेव । अथ वाच्यः कस्यिदाह
यथा ननु विंशत्यधिकात् शतादधिकं यस्यायुर्नास्ति
किं तस्य लग्ननैसर्गिकी दशाकालो नास्ति । उच्यते
नास्त्येव न केवलं यावद्दशमतेरभ्यधिकं नास्ति यस्यायु-

नास्ति तस्य शनैश्चरसम्बन्ध नैसर्गिको दशाकालो नास्ति यस्य प्रज्ञाशतोऽधिकं नास्ति तस्यादित्यस्यापि नास्ति यामन्येषामपि योज्यम् ननु विंशत्यधिकं वर्षगतं परमायुरत ऊर्ध्वं जीविताभावात्को लग्नस्य नैसर्गिको दशाकालः उच्यते पूर्वमेव व्याख्यातं यथा विंशत्यधिकं वर्षगतं परमायुः त्वैराशिकार्थमन्वादीनामायुर्ज्ञानार्थं प्रदर्शितं यतः तावत्प्रमाणादायुषः परं सम्भवतीति तथा च यदा मीनलग्ने बलवति मीनांशकाले च कश्चिज्जातो भवति सर्वे च ग्रहाः यत्र तत्र राशौ मीनांशकावस्थिता भवन्ति केचिदुच्चगताः केचिच्च यक्रितास्तदा मीनलग्नो द्वादशवर्षाणि ददाति स एव बलयुतस्तदाभ्यानि द्वादशवर्षाणि ग्रहस्यैको मीनांशकालं गत्वा द्वादशवर्षाणि ददाति तानि च यक्रोच्चगत्वा त्रिगुणानि षट्त्रिंशद्वन्ति आदित्यवर्जम् आदित्यस्य मेघ धन्वशके गतस्य सप्तविंशतिवर्षाणि भवन्ति एवं चन्द्रादीनां चक्षुः शतद्वयं षोडशाधिकं भवति आदित्यस्य सप्तविंशतिः लग्नस्य चतुर्विंशतिः। एयमेकीकृतं शतद्वयं सप्तषष्ट्यधिकं भवति। नन्वेतावत्, प्रमाणं कालं कश्चिज्जीवमानो न दृश्यते योगस्यातिदुर्लभत्वात् उच्यते कश्चित् दृश्यत एव जन्मादिकः नेच्छन्ति केचित्तथा तां लग्नदशान्ते केचिदाचार्याः श्रुतिकीर्त्तिप्रभृतयः तथा तेनैव प्रकारेण शुभेति नेच्छन्ति नो वाञ्छन्तीत्यर्थः यस्मादबलत्वे लग्नस्य वयोऽन्ते तद्दशा भवति सा शुभा। आचार्येण लग्नदशायां शुभाशुभत्वं बलवशाद्धोक्तं द्वेष्काण्यवशाद्धोक्तम् उभयेऽधमसध्वपूजिता इति यस्मादुबलहीनस्यापि लग्नस्य वयोऽन्ते दशाद्वेष्काण्यवशाद्धोभा भवति तस्माद्ये आचार्या अन्ते लग्नदशां नेच्छन्ति ते निष्कारणमेव नेच्छन्ति। ननु किमागमग्रन्थानां कारणेन उच्यते य एवाचार्याः अन्ते लग्नदशां नेच्छन्ति त एवागमान् त्यक्त्वा यथादर्शितकारणम् उपन्यस्य नेच्छन्ति तेन कारणेन दोष उक्तः तथा च श्रुतिकीर्त्तिः “अन्ते लग्नदशा शुभेति” यवमानैतद्वह्ननां मतं तस्मिन् हीनबले यतोऽन्यसमये साध्यादतो नेष्यते एतच्छ्रुतिकीर्त्तिना कारणमुपन्यस्तं तच्च दुष्टमते नैसर्गिके लग्नदशाकालेऽन्तर्दशा शुभेत्यवगन्तव्यम्” भट्टो।

“पाकस्वामिनि लग्नगे सुहृदि वा वर्गस्वसौख्येऽपि वा प्रारब्धा शुभदा दशा त्रिदशषड्भाभेषु वा पाकके। मित्रोच्चोपचयलिकोणमदने पाकेश्वरस्य स्थितश्चन्द्रः सत्-

फलबोधनानि कुरुते पांपानि चातोऽन्यथा” १००० ।

“अथ दशान्तर्दशाशुभाशुभज्ञानं शार्दूलविष्क्रीडितेनाह पाकस्वामिनीति। सौरसावनचान्द्रनाक्षत्राणि चत्वारि मानानि तत्र सौरमानं रविभगणभोगः। यावता काखेनाकौभमेकं भुङ्क्ते स सौरो मासदिनं यावता काखेन राशिद्वादशकं भुङ्क्ते तत्सौरवर्षं तच्च पञ्चषष्ट्यधिकैस्त्रिभिः शतैः दिनानां षट्ठिकापञ्चदशकेन सार्द्धेन भवति। सावनसुदयादुदयः। अर्कौदयात् पुनरेवाकौदयः सावनमहोरात्रं तच्च षट्षट्टिकमहोरात्रं अहोरात्रं त्रिंशन्मासः मासा द्वादश वर्षम्। एवं षष्ट्यधिकैस्त्रिभिः शतैः दिनानां सावनं वर्षम्। चान्द्रं तिथिभोगः तच्च स्वमानेन षष्ट्यधिकं शतत्रयं भवति सावनेनेदं मानं शतत्रयं चतुःपञ्चाशदधिकं दिनानां तच्चान्द्रं वर्षं भवति। एवं सौरसावनचान्द्राणि त्रीणि मानानि प्रत्येकं स्वस्वमानेन षष्ट्यधिकं शतत्रयं भवति। नाक्षत्रं चन्द्रनक्षत्रभोगः तच्च दिनानां सप्तविंशत्या मासो भवति तत्र शतत्रयेण चतुर्विंशत्यधिकेन दिनानां वर्षसप्तञ्च “रव्यं शनोऽहोरात्रः सौरचान्द्रमस्तुतिभिः। चन्द्रनक्षत्रभोगस्तु नाक्षत्रपरिकीर्त्तितः। स सावनो ग्रहर्षाण्यसुदयादुदयावधि। नाक्षत्रमाने मासः स्यात् सप्तविंशतिवासरः। शेषमानेषु निर्दिष्टो मासस्त्रिंशद्दिनात्मकः” इति तस्मात् सावनमानेनायुर्दायगणना कार्या यस्माच्छोध्येपविशुद्धमायुः कर्तव्यं तच्च सावनमानं सौरमानेन संक्रान्त्यवधिको मासः सावनस्त्रिंशत्मासः चान्द्रोऽमास्यात्मिकः, नाक्षत्रो रेवत्यत्मिकः। सौरमधिसासकयुतं चान्द्रं भवति चान्द्रमवमरात्रोर्न सावनं भवति चान्द्रं सावदनाक्षत्रम् उक्तञ्च “युगवर्षमासपिण्डं रविमानं साधिसासकं चान्द्रम्। अवमविहीनं सावनमैन्द्रवमवदान्वितं वर्षमिति। एवं शोध्येपविशुद्धं सावनमानेनायुर्दायविधिः तथा च मयूरचित्तक गगवान् गार्गिः “आयुर्दायविभागश्च प्रायश्चित्तक्रियास्तथा। सावनेनैव कर्त्तव्या सत्याणामप्युपासनम्”। नन्वर्कौदयादारभ्यार्कौदयावधिं यावदहोरात्रं तत् पुलिशतन्ते सौरमहोरात्रं पठ्यते। “अष्टादशविंशसप्तमरूपनवसुनिनगतिथयः शतगुणाश्च सौरेष्येति” एतच्च पुलिश एव जानाति यस्मात् पुलिशतन्तं वर्ज्ययित्वा सर्वसिद्धान्तेषु तन्त्रेषु सौरमानेन रविभगणभोगः सौरमानमधिसासकयुक्तं चान्द्रमवमरात्रोर्न सावनं भवति एवं शोध्येपविशुद्धं चान्द्रं भवति। सावनमानं सर्वसिद्धान्तसु

चाकोदयादारभ्यार्कोदयं यावदादहोरात्रं तत्सावनमहो-
रात्रमिति संज्ञा तथा च भगवान् पराशरः गार्गिष
“सावनेन श्रुतो मासस्त्रिंशदुष्णकरोदयः” तथा
श्रीभट्टप्रह्लादगुप्तः “सावनसुदयादुदयमिति” एवं पुरुषस्य
जन्मसमये सावनमहर्गणं कृत्वा तस्मात्तिथिनक्षत्रपरि-
च्छेदस्तात्कालिकाग्रहाः सलब्धा यथा कृतास्तथा
दशान्तर्द्वावसाने कर्तव्याः तत आगामिदशाफलं वक्त-
व्यम् । कथमुच्यते । प्रथमं जन्मनि अहोरात्रात् तात्का-
लिकं कृत्वा ततस्तत्तान्दर्शकाकालं वर्षादिकं दिनीकृत्य
योजयेद्दशांश्च द्वादशभिः संगुण्य तेषु मासान् संयोज्य
त्रिंशता पुनः संगुण्य तेषु दिनानि लिप्ते । एवं कृते
दशाकालो दिनरूपो भवति तच्च तात्कालिके जन्मा-
हर्गणे सविकले सविकलं संयोज्याहर्गणो भवति तत्तादो
यद्वटिकादिः कालो भवति तस्यातीताहोरात्रात्परतो
गणना कार्या तस्मादिष्टदिनमानमानयेदनेनाचार्यसूत्र्येण
द्युगण्योऽधोभवशुणितो द्विनवरसाम्रायधिकसान्द्रः चा-
न्द्रोऽधरत् वेदानागामः अधिमासदिनैर्हीनः इति अथ
वतुशुणित्विरात् शुनिशुणितः द्विनवरसाम्रायः पृथग्वस-
दिग्भिः लब्धं खरामशुणितं युजाप्रात् सेककोरविद्युगणः
एतत् खण्डनाद्यकरणेनैव भवति । कोऽसौ रविद्युगण
इत्याह शाकोऽगवसुशरोनोऽर्कशुणं चेत्तादिमासशुणः
त्रिंशदुष्णस्तिथियुत इति । अ- वष्ट्रधिकेन शतत्रयेण
भागमपहृत्यावाप्तं करणाव्दाः शेषास्त्रिंशदुष्णस्तिथि-
ताद्या मासाः शेषा वत्तमानमासे सिताद्यास्तिथयः कर-
णाव्देष्टव्यगवसुशरान् संयोज्यातीतशककालो भवति तस्मिन्
ज्ञाते तस्मिन्मासे तस्मिन् दिने सोऽहर्गण इति तत्रैव
दशाप्रवेशः पुनरप्यन्यमन्तर्द्वाकाकालं दिनीकृत्य तस्मिन्
योजयेत् एवं यावत्सोऽन्तर्द्वा भवन्ति तावत्सोऽनेनैव
प्रकारेण योजनीयाः । एवं ततो ग्रहान् लग्नञ्च गणयेत्
अथ वानेन प्रकारेण कालानयनम् “आदित्ये क्रियमाणे
यावन्तो गतभगव्या भवन्ति तावन्तः करणप्रारम्भादारभ्य
गताव्दाः । तेषु करणप्रणीतं शककालं संयोज्येष्टशक-
कालो भवति वत्तमाने वर्षे यावन्तो राशयः स्फुटाकारं
भवन्ति तावन्तो मासाः सूर्यभगवानीतात् शुक्र-
ग्रहं कृष्णपक्षं वा तिथिनक्षत्रं चन्द्राकार्यां ज्ञायते
एव । पाकस्त्राभिनीत्यादि यस्मिन् ग्रहस्थान्तर्द्वाप्रवेशः
तत्र पाकस्त्राभी तावन्नासौ पाकस्त्राभी यावत् तस्यान्त-
र्द्वामेव । स च पाकस्त्रात्मन्तर्द्वाप्रवेशे लग्नगो यदि

भवति तदा तस्य सम्बन्धिन्यन्तर्द्वा प्रारब्धा शुभदश
शोभनफलदा भवति अथ वा तात्कालिकं पाकस्त्रा-
भिनी यत् सङ्गृह्यन्ति तस्मिन्नापि दशा प्रवेशकाले लग्नगे
शोभना दशा वक्तव्या । अथ वास्तु दशापतेः पूर्वव्याख्यातो
यो वर्गः तस्मिन्नापि लग्नगे शोभना । अथवाग्न्यान्ति
सौम्ये शुभग्रहे तत्काललग्नगे दशा प्रारब्धा शोभनेव ।
अथवा पाकपे दशाधिपतो ग्रहे तात्कालिकलग्नान्तिदश-
प्रद्वलाभेषु तृतीयषट्दशमैकादशस्थानानामन्यतमस्थो शो-
भनेव दशा वक्तव्या । यद्यप्यत्र सामान्येनोक्तं प्रारब्धा
शुभदा दशा तथापि “अधिशतदशां शतोः प्राप्नो-
ऽनितफलप्रदः । अधिभित्तोऽपि भित्तस्य दशां प्राप्नो-
ऽतिशोभनः । समः समदशामेव यथोक्तफलदो हि सः” ।
एतदपि चिन्तनीयम् अनेन प्रकारेण यदि शुभफला-
न्तर्द्वा भवति तदा शुभैव अन्यथाऽशुभैव । अथ शुभ-
फलयाभन्तर्द्वायां किमप्यनवरतमेव सर्वकालं शुभ-
फलवाप्तिर्भवति किं वा कस्मिंश्चिद्विषये एवमशुभाया-
भन्तर्द्वायामशुभफलवाप्तिरित्युभयत्र सन्देहश्चुदासार्थ-
माह भित्तोजोपचयेत्यादि पाकेश्वरस्य दशापतेः प्रति-
राशौ सञ्चरतः तत्काले यो ग्रहो भित्तं तत्तत्स्थित-
चन्द्रमा यदा भवति तदा सत्फलबोधनानि कुरुते न
केवलं यावत् पाकपतेरुपचयस्थानगतोऽपि त्रिषष्टिका-
दशदशमस्थानानामन्यतमस्थानस्थस्त्रिषष्टिकोऽपि नवपञ्च-
मस्थानगतोऽपि तथा सदस्यः सप्ते च स्थितः एतेषु
निर्दिष्टस्थानेष्वन्यतमस्थानगश्चन्द्रमाः शुभफलदायां दशायां
सत्फलबोधनानि कुरुते । ज्ञायते तेषां फलानामित्य-
त्तोजोपचयत्रिकोणमदने यस्मिन् स्थाने पाकेश्वरस्य
चन्द्रमाः स्थितः स राशिः जन्मनि योभाव आसीत्तदु-
द्भूतं सत्फलं बोधयति विशेषेण तथा दशा पठित-
मिति अतोऽस्मादुक्तप्रकारादन्यथा पाकपतेस्तत्कालं शत्रु-
ष्टहे नीचराशौ वा दशापतिना सहैकराशौ द्वितीय-
चतुर्थीष्टमहादशस्थानानामन्यतमस्थानस्थो भवति तदा
शुभफलायां दशायां पापानि फलानि प्रकटीकरोति
स च राशिर्यो भाव आसीत्तदुद्भूतं फलं बोधयति विशे-
षेण दशापठितमपि अनितमप्यष्टकयौद्भूतं च भि-
• अदशायां भित्तोजोपचयादिषु सत्फलबोधनानि कुरुते
शत्रुनीचादिषु अशुभफलानामिति तथा च भगवान्
गार्गिः “यद्वाशिसंस्थः शीतार्शुः शुभकत् परिकीर्तितः ।
वराशिर्यन्तकाले तु यो भावस्तत्ततश्च तत्” । वरीरादि-

कृतं सौख्यं वक्तव्यं बलयोगतः अतिदराशिसंख्यं तु तद्भावानामशोभन इति” १० भट्टो० ।

“दशासु शक्तासु शुभानि कुर्वन्त्यनिष्टसंज्ञास्वशुभानि चैवम् । मित्रासु मित्राणि दशाफलानि होराफलं लग्नपतेः समानम्” १६ भू० ।

“अथैकस्मिन् दृष्टे दशासु शुभान्यशुभानि च फलान्युक्तानि तेषां विषयविभागं लग्नदशाफलं चोपजातिकयाह दशासु इति शुभाशुभं व्यामिश्रत्वं दशासु पूर्वमेवोक्तं तथा जन्मकाले उपचयराशिस्थानिर्मलमूर्त्यः सप्तगतयस्य ये ग्रहास्तेषामपि दशाः शुभाः ये चोपचयस्या हता हताः स्वल्पमूर्त्यस्तेषामपि दशा अशुभाः तथा च यवनेश्वरः “निशाकरादित्यविलम्बमानां तत्कालयोगादधिकं बलं यः । विभक्तिं तस्यादिदृश्यते सा शेषास्वतः शेषबलक्रमेण । वयोऽधिको यः प्रथमाङ्गतो वा ग्रहः स पूर्वं पठितो दशेशः । बलाधिक-योद्यदि केन्द्रसंख्यः पूर्वं स शेषासु यथा प्रदिष्टः । अथैषा दशा स्त्रे वयसि ग्रहस्य स्त्रेऽश्रितात्कालबलाश्रिताश्चेत् । मूलत्रिकोणात् स्वदृष्टाश्च मध्या मित्वाश्रिताः स्वदृष्टाश्च । नीचारिभांशोपगताञ्जिताहा गृह्यात् परिध्वस्तविवर्णहता । जन्मेशशतौर्निधनारिभेदाद् या वाप्यते सा बलदोषदा स्यात्” । एवं शक्तासु शोभनासु दशासु ग्रहाः शुभान्येव फलानि कुर्वन्ति दशाफलदृष्टे यानि शुभान्यभिहितानि तान्येव भवन्ति नेतराणि, अनिष्टसंज्ञास्वशुभदशासु अशुभान्यनिष्टानि एव भवन्ति । मित्रासु दशासु मित्राण्येव दशाफलानि भवन्ति एतच्च प्रतिस्मृतमस्माभिश्च व्याख्यातं तथा च सत्यः “जन्मन्युपचयभवनेषु संस्थिताः सव्यगाः सुमूर्तिधराः, अष्टं फलं विदधुर्ग्रहाः क्रमात् स्वां दर्शां प्राप्य अन्यैर्निहता हताल्पमूर्त्यो ह्युपचयवर्धसंख्याश्च स्वदशाभिहतं नेष्टं ग्रहाः प्रयच्छन्ति लोकेषु होराफलं लग्नपतेः समानमिति” होरायाः लग्नस्थानदर्शाफलं लग्नपतेः लग्नाधिपस्य समानं तल्लभ्यं वक्तव्यं यथा मेघलग्नजातस्य भौमदशाफलं हृषलग्नजातस्य शुक्रदशाफलं एवमन्येष्वपि वक्तव्यं किन्तु द्रव्याण्यवशाच्च भायां लग्नदशायां शुभफलमशुभायामशुभम् मित्रायासुभयमपि । अथ ये पूर्वं दशारिष्टा उक्तास्तेषामिमे भङ्गाः प्रोक्ताः तथा च सारावल्याम् “प्रवेशे बलवान् खेटः शुभैर्वा संनिरीक्षितः । सौम्याधि-

मित्रवर्गस्यो गृह्यकृतं न भवेत् तदा । अन्तर्दशाधिनाथस्य विबलस्य दशा यदा । बलिनः स्यात् तदा भङ्गो न बाध्या तस्य च ध्रुवम् । युद्धे च विजयी तस्मिन् ग्रहयोगे शुभो यदि । दशायां न भवेत् कष्टं स्त्रो-ज्ञादिषु च संश्रिते इति” १८ भट्टो० ।

“संज्ञाध्याये यस्य यदुद्रव्यसक्तं कर्माजीवो यस्य यस्योपदिष्टः । भावस्थानाभिकयोगोद्भवश्च तत्तत्सर्वं तस्य योज्यं दशायाम्” २० भू० ।

“अथान्येषामपि फलानां दशास्मृतिदेशं मालिन्याह संज्ञाध्याये इति । यस्य ग्रहस्य संज्ञाध्याये यदुद्रव्यम् तान् स्यान्मणिहेमेत्यादिना, ग्रन्थेनोक्तं कथितं तस्य तदुद्रव्यस्य शुभदशायां प्राप्तिः योज्या अशुभदशायां हानिः । यस्य कर्माजीवो यस्य ग्रहोपदिष्टो जातकेऽभिहितः “अर्थाग्निः पितृपत्नीत्यादि तस्य ग्रहदत्तस्य कर्माजीवस्य तदन्तर्दशायामेवाग्निर्भविष्यति । भावफलं वक्ष्यति “शूरस्तव्य” इत्यादि स्थानफलं राशिफलं “प्रथितस्तुरोऽन” इत्यादि तथा “मेघे सख्यस्तिमिरनयन” इत्यादि । व्याजोक्तफलं दृष्टिफलम् “चन्द्रे भूपवधौ” इत्यादि योगोद्भवं नाभसयोगानुक्ता “सर्वयोगेषु योगकर्तृभ्यो ग्रहेभ्यो मध्याद् यो बलीयान् स स्वदशायामेव फलं ददाति” नाभसयोगाः सकलदशास्वपि फलप्रदाः वक्ष्यन्ति च “इति निगटिता योगाः सार्द्धं फलैरिह नाभसाः नियतफलदायिन्या ह्येते समस्तदशास्वपीति” । एवमादि यद् यदुक्तं तत्सर्वं निरवशेषं तस्य ग्रहस्य दशायां योज्यमिति” २० भट्टो० ।

“कायां महाभूतकृताश्च सर्वेऽभिव्यञ्जयन्ति स्वदशामवाप्य । कम्बुग्निवाय्वम्बरजान् गुणांश्च नासास्यदक्त्वक्षवणानुभेयान्” २१ भू० ।

“अथ यस्य जातकमपि न गणितं तस्य शरीरस्थायां दृष्ट्वा ग्रहदशाज्ञानमिन्द्रजयाह कायां महाभूतकृतमिति पूर्वसक्तम् “शिखिभूषणयोमरुद्गणानां वशिष्ठो भूमिमुतादयः क्रमेणेति” तत्वादित्यचन्द्रो वज्ररम्बुप्रसिद्धावेव यः कश्चिदुग्रहः स्वदशामात्मीयदशामवाप्य महाभूतकृतां कायां अभिव्यञ्जयति प्रकटीकरोति कायाशब्देन शरीरशोभाभिधीयते शरीरकान्तिरित्यर्थः तथा च सञ्ज्ञायाऽयं विस्त्रायाऽयं वर्त्तत इत्यभिधीयते एवमात्मीयदशायां पृथिव्यादिमहाभूतकृतां शरीरस्थायां व्यञ्जयति प्रकटीकरोति सा च कम्बुग्निवाय्वम्बरजान् गुणान् कुः पृथिवी अम्बुर्दृष्टः अग्निः ऊताशनः

पायुः अनिलः अम्बरम् आकाशम् एभ्यो जातोत्पन्ना सा
 छाया तद्गुणान् करोति तांश्च यथासंख्यं नासास्य
 दृक्त्वक्स्वप्नानुमेयान् । पार्थिवी पार्थिवं गुणं गन्धमभि-
 व्यञ्जयति नासानुमेयं प्राणोपलभ्यते आप्या आप्यं गुणं
 रसमभिव्यञ्जयति तच्चासानुमेयम् आस्यशब्देनेह जिह्वा
 ज्ञेया तथा रसस्योपलब्धेः आस्यग्रहणं चात्र वृत्तानु-
 रोधात् कृतम्, आग्नेयी आग्नेयं गुणं रूपमभिव्यञ्जयति
 दृष्टानुमेयं, वायवी वायव्यं स्पर्शं गुणमभिव्यञ्जयति त्व-
 गनुमेयं स्पर्शोपलभ्यते नाभसी नाभसं गुणं शब्दमभि-
 व्यञ्जयति श्रवणानुमेयं कर्णोपलभ्यम् । एतदुक्तं भवति
 यदा शुभगन्धः पुरुषो भवति तदास्य बुधकृता पार्थिवी-
 च्छाया ज्ञेया । यदा मिष्टरसभोजी भवति तदास्य चन्द्रशु-
 क्रकृताया छाया ज्ञेया । यदातीव रूपवान् सुकान्तः पुरुषो
 भवति तदा सूर्यभौमकृता आग्नेयी छाया ज्ञेया । यदा
 स्पर्शनं शब्दमभिव्यञ्जयति तदा शनैश्चरकृता वायवी छाया ज्ञेया ।
 यदास्य वचनं कर्णयोः सुखकरं भवति तदा जीवकृता
 नाभसो छाया ज्ञेया । छायाविशेषलक्षणमाचार्येण सं-
 हितायामभिहितम् तथा च “छाया शुभाशुभफलानि
 निवेद्यन्ती लज्ज्या मनुप्रपशुपक्षिषु लक्षणज्ञैः । तेजो
 गुणान् बहिरपि प्रविकाशयन्ती दीपप्रभा स्फटिकरत्नचट-
 स्थितेव । स्निग्धद्विजत्वङ्मुखरोमकेशा छाया सुगन्धा च
 महीसस्रया । तदुत्पन्नलाभाभ्युदयान् करोति धर्मस्य
 चाहन्त्यहनि प्रवृत्तिम् । स्निग्धा सिता च हरिता नय-
 नाभिरामा सौभाग्यमादवसुखाभ्युदयान् करोति । सर्वा-
 र्थसिद्धिजननी जननीव चाप्या छायाफलं तनुभूतां शुभ-
 माददाति । चण्डा वृषा पद्महेमनिवर्णा युक्तं तेजो
 विक्रमैः सप्रतापैः । आग्नेयीति प्राणिनां स्याज्जया-
 य क्षिप्रं सिद्धिं वाञ्छन्तुष्ये धत्ते । मलिनपरुषकृता
 पापमन्त्रानिलोत्था जनयति बध्नन्त्यं व्याध्यनर्थार्थनाशम् ।
 स्फटिकसदृशरूपा भाग्ययुक्तात्युदारा निधिरिव गगनोत्था
 श्रेयसां स्वच्छवर्णा” २१भट्टो ।

“शुभफलददशायां तादृगेवान्तरात्मा(ख्या) बद्ध जनयति
 पुंसां सौख्यमर्थागमं च । कथितफलविपाकैर्कथयेद्वर्त्त-
 मानां परिणमति फलप्राप्तिः स्वप्नचिन्तास्वयी” २२भू०

“अत्र च वायवी छायां वर्जयित्वा सर्वास्त्रेव
 छायासु अशुभं शुभं च फलं तत्कथम् शुभफलेयमशुभ-
 फलेयमिति तद्दशा ज्ञायते तत्संज्ञानन्तरात्मानः स्व-
 रूपं मालिन्याह शुभफलदेति शुभं फलं ददाति यः

स शुभफलदः शुभफलदस्य पक्षस्य या दशा तस्याम्
 अन्तरात्मा स्वदेहस्यः प्रमात्मा चित्तस्वरूपः तादृगेव
 शुभो भवति । तस्य च पुरुषस्य छायादर्शितपक्षदशाकाले
 बद्धविधमनेकप्रकारं सौख्यं सुखभावमर्थागमं धनलाभं
 च जनयत्युत्पादयति अर्थादेवाशुभदशायां पुरुषस्यान्तरा-
 त्माप्यशुभो भवति तत्र दर्शितपक्षछाया सूचितता
 तादृगेव फलदा सा चासौख्यमनर्थागमस्य बद्धप्रकारं जन-
 यति मित्रायां मित्रा च । यात्रायाञ्च वक्ष्यति “निमि-
 त्तानुचरं सूक्ष्मं देहेन्द्रियमहत्तरम् । तेजो ह्येतच्छरीरस्य”
 त्रिकालफलवद्गुणम् । प्रीतये न मनो नार्थेनासिद्धा-
 यमिनन्दति । तस्मात् सर्वात्मना यातुरनुमेयं यथा मनः ।
 शुभाशुभानि सर्वाणि निमित्तानि स्युरेकतः । एकतश्च
 मनःशुद्धिस्तद्विगुणं विजयावहा” इति कथितफलविपाकै-
 रिति ग्रहाणां दशासु यानि फलानि शुभान्यशुभाणि
 कथितान्युक्तानि तानि यः पुरुषो भुङ्क्ते तस्य पुरुषस्य
 तद्व्यहदशा वर्त्तते इति ज्ञेयम् एतदुक्तं भवति यादृशं
 फलं शुभमशुभं वा पुरुषस्योपलभ्यते तच्च यस्य ग्रहस्य
 दशायां पठितं सा तस्य दशा नरस्य वर्त्तते इति ज्ञेयम् ।
 एवं वर्त्तमानां दशान्तर्कयेल्लक्षणैर्दित्यर्थः । एवं छायाव-
 शेनान्तरात्मवशेन फलप्राप्तियशेन वा गणितस्य ज्ञात-
 कस्य वर्त्तमानां दशां वदेत् । यथा सौरदशायामशुभायां
 व्यङ्ग्यत्वमुक्तं न च शुभायामथ नैकध्यं व्यङ्ग्यत्वं दृष्टम् ।
 शुक्रदशायां शुभायां निधिप्राप्तिरुक्ता न च सापि दृष्टा ।
 तदर्थमाह परिणमति फलप्राप्तिरिति अत्रोच्यैः बलहीनैः
 ग्रहेः फलानि यानि शुभान्यशुभानि वा दत्तानि तत्-
 फलप्राप्तिः फलप्राप्तिः स्वप्ने स्वप्नावस्थायां परिणमत्यनु-
 भूयते चिन्तायां मनोरथेन वेति । केचित्तु “शुभफल-
 ददशायां तादृगेवान्तराख्येति पठित्वैवं व्याचक्षते
 यथा शुभायां दशायामन्तराख्यानदर्शा शुभापि
 भवति तदा पुंसां बद्ध जनयति सौख्यमर्थागममिति
 अर्थादेवाशुभायां दशायामशुभान्दर्शा असौख्यमनर्थाग-
 मस्य बद्ध जनयतीति” अनेन व्याख्यानेन शुभायामशुभायाञ्च
 शुभाशुभानि भवन्ति मिश्रफलं प्रयच्छन्ति । न चैतदि-
 व्यतं यस्मादुक्तम् “एकैर्गणैर्द्वैर्मपहृत्य ददाति त्वं स्वमिति”
 अत्र दशापतेः फलमपहृत्यान्तर्दशापतिरेव स्वं फलं
 ददातीति ज्ञेयम् अन्यथापहृत्येति निरर्थकं स्यादिति
 तस्मात् पूर्वपाठः श्रेयान् द्वितीयः प्रमादपाठः । प्रमाद-
 पाठेन विना छायां दृष्टाया दशायाः शुभाशुभत्वमानेह

न शक्यत इति” २२ भट्टोत्पलमतं तद्व्याख्यानम् ।

“एकग्रहस्य सदृशे फलयोर्विरोधे नाशं वदेद् यदधिकं परिपच्यते तत् । नान्यो ग्रहः सदृशमन्यफलं हिनस्ति स्नां स्नां दशासुपगतः स्वफलप्रदाः स्युः” २३ भू० ।

“यैकग्रहदत्तयोः फलयोः सदृशयोर्नाशो भवति भिन्नदत्तानां बहुनामपि पक्षिरेव भवतीत्येतद्वसन्तति-
लकेनाह एकग्रहस्येति सर्वाग्येव फलानि नाभसवर्जं
स्वदशायां ग्रहः प्रयच्छतीत्युक्तम् तत्रैकेन ग्रहेण यदा
सदृशं विरुद्धं फलद्वयं दत्तं भवति तस्मिन् सदृशे तुल्ये
द्वयोः फलयोर्विरोधे सति नाशो भवतीति तस्य फलद्वयस्य
वदेद्भूयात् कीदृशं तद्विरुद्धमित्यलोच्यते यथा कश्चिद्-
ग्रहः कयापि युक्ता दशाफलादिना सुवर्णदो भवति
अथ एवान्यथा युक्ता असवर्णफलयोगफलदृष्टिफलभाव-
फलानामन्यतमेन सुवर्णपङ्करी भवति तदा फलद्वयेऽपि
सुवर्णसम्बन्धोऽस्ति इति सादृश्यं स्वर्णदानापङ्कारेणे-
ति विरोधः । एवमेकस्य ग्रहस्य सदृशे फलयोः विरो-
धे नाशं वदेत् न सुवर्णलाभो न चापहानिरिति यद-
धिकं परिपच्यते तत एकेनापि ग्रहेण फलद्वयं दत्तमन्य-
रूपं तयोः मध्याद्वयदधिकं तत्परिपच्यते । यथा क-
श्चिद्ग्रहो निर्दिष्टप्रकारद्वयेन सुवर्णदः स एव प्रकारेणैकेन
सुवर्णपङ्करी तदा द्वयोरधिकत्वात्तद्दानस्य सुवर्णं ददा-
त्येक नापहरति । अथ वा प्रकारद्वयेन सुवर्णपङ्करी-
प्रकारेणैकेन सुवर्णदस्तदापङ्करीणाधिकत्वादपङ्करी-
व । अथवा सुवर्णपङ्करी रूपद्वयं तथापि द्वे असदृशे अस-
दृशत्वादधिकं परिपच्यते सुवर्णपङ्करी रूपद्वयं भवति
इति कश्चित् नान्यो ग्रह इति अन्येन ग्रहेण दत्तं स-
दृशं विरोध्यपि फलं नान्यो ग्रहोऽपि हिनस्त्यपहरति
यथा कश्चिद्ग्रहः सुवर्णदो भवत्यन्यस्य सुवर्णपङ्करी
तदा तत्र सुवर्णदः स्वदशायां सुवर्णं ददाति स्वदशायां
सुवर्णपङ्करी चापहरति अन्येनैतदुक्तं भवति । यथैक-
ग्रहस्य सदृशफलयोः विरोधे समप्रजनान्तरेऽपि फल-
नाशं वदेत् अन्यत्र विरुद्धयोरपि फलयोः नाशं न वदेत्
यतः सुवर्णदो ग्रहः स्वासात्मीयां दशासुपगतः प्राप्नोति
सुवर्णलाभं करोति सुवर्णपङ्करी स्वदशासुपगतः प्राप्नोति
सुवर्णसपहरति एतदटकवर्गफलं विनाशयतस्तत्रैकस्य
ग्रहस्य फलसदृशयोरपि तुल्यसंख्ययोः फलयोर्नाशो
भविष्यति यथा च भविष्यति तथा तत्रैव प्रतिपादयि-
त्वाः इति” २३ भट्टो०

ताजकोक्तवर्षदशा, क्षीणांशदशाख्या तु नील० उक्ता यथा

अथ दशाक्रमः “स्वष्टान् सलग्नान् खचरान् वि-
धाय राशीन् विनाऽत्यल्पकं तु पूर्वम् । निवेश्य तस्मा-
दधिकाधिकांशं क्रमादयं स्यात् तु दशाक्रमोऽवदे । जन्मं
विशोभ्याधिकतः क्रमेणांशायां विगुणांशकशेषकैक्यम् ।
सर्वाधिकांशोन्मितमेव तत् स्यादनेन वर्षस्य मितिस्तु
भाष्या । गुणांशकांस्तान् गुणयेदनेन लब्धं भ्रुवाङ्केन
भवेद्दशायाः मानं दिनायां खलु तद्व्यग्रहस्य फलान्यथै-
षां निगदेत्तु शास्त्रात् । गुणांशकास्ये बलिनो दशाया
बलस्य सास्येऽल्पमतेऽस्तु पूर्वा । सास्ये विलग्नस्य बलेन
चिन्त्यं बलादिकं लग्नपतेर्विचिन्त्यम्” ।

तत्फलमादिकं ‘दशा रवेः पूर्णबलस्य दत्ते’ इत्यादिना
तत्कोक्तं दृश्यम् । पाश्चात्यैः वर्षकाले सदृदा
दशा व्यवस्थियते सा तु “वर्षोन्मितिर्जन्मभंयुताङ्कहृता
क्रमेण रयितो दिनानि । विशोत्तरीयानुसृतेस्तु वर्षाः
वर्षप्रवेशात् त्रिगुणा दशाः स्युः” यथा रवेः षड्वर्षाः
त्रिगुणिताः १८ दिनानि । एवं विधोः १० वर्षां वर्षे ३०
दिनानि । कुजस्य ७ वर्षां वर्षे २१ दिनानि । राहोः १८
वर्षां वर्षे ५४ दिनानि । गुरोः १६ वर्षां वर्षे ४८ दि-
नानि । शनेः १६ वर्षां वर्षे ५७ दिनानि । बुधस्य १७ वर्षां
वर्षे ५१ दिनानि । केतोः ७ वर्षां वर्षे २१ दिनानि ।
शुक्रस्य २० वर्षां वर्षे ६० दिनानि । एवं १६०
दिनानीति बोध्यम् । जातकरत्रे तु दशविधा दशा
उक्ता १ योगिनी २ वार्धिकी ३ शान्तिकी ४ साम्नीकी
५ सुहा ६ विशोत्तरा ७ विशोत्तरा द्वापताकी ८ हरगौरी
९ दैनिकीति । तत्रैव तद्विशेषो बोध्यो विस्तरभयादिह
तदानयनादिकं नोक्तम् ।

“सत्ये लग्नदशा चैव त्रेतायां हरगौरिका । ह्यपरे
योगिनी चैव कलौ नाक्षत्रिकी दशा” इति समयान्तम्
वराहस्तु वृहज्जातके एतदनादित्यैव कलौ नाक्षत्रिकी दशा
दर्शितेति बोध्यम् । अन्तर्दशाशब्दे विशोत्तरीयदशान्तर्दशा
नयने “स्वदशाभिर्दशां हत्वा दशभिर्भागसाहरेदित्येव
पाठः । तत्रैव वसुभिरित्यप पाठो बोध्यः ।

विंशोत्तरीयान्तर्देशाचक्रम् ।

महादशावर्षाः	२६	२७	२८
स्व०३१८	स्व०१००	स्व०४२७	
च०६१	म०७०	रा१०१८	
म०४१६	रा११६०	जी०१११६	
रा०१०१३४	जी०११४०	म०१११८	
जी०६११८	म०११३७	स्व०११३७	
म०१११२	बु०१५०	कै०४२७	
बु०१०१६	कै०७०	गु०१२	
कै०४१६	गु०१८०	र०४१६	
गु०१००	र०१६०	च०७०	
समष्टिवर्षाः	६	१०	७
महादशावर्षाः	रा १८	जी १६	म १८
स्व०२११२	स्व०२११८	स्व०१३	
जी०२१४३४	म०२११२	बु०२१८	
म०२१०१६	बु०२११६	कै०२१८	
बु०१०१८	कै०११६	गु०२१०	
कै०१०१८	गु०२१८	र०१११२	
गु०१००	र०१८१८	च०१००	
च०१००	च०११४	म०११८	
च०११६०	म०१११६	रा०११६	
म०१०१८	रा०११४३४	जी०११६१२	
समष्टिवर्षाः	१८	१६	१८
महादशावर्षाः	बु १७	कै ७	गु २०
स्व०२१४२७	स्व०१४२७	स्व०१४	
कै०११२७	गु०१२	रा०१००	
गु०११००	र०१४१६	च०१८	
र०१०१६	च०१५०	म०१२	
च०१५०	म०१४२७	रा०१००	
म०११२७	रा०१०१८	जी०१८०	
रा०१६१८	जी०११६	म०१२	
जी०११६	म०११८	बु०११००	
म०१८८	बु०१२७	कै०१२	
समष्टिवर्षाः	१७	७	२०

अष्टोत्तरीयान्तर्देशानां ज्योतिषज्ञेऽस्तीति नाम प्रदर्शितम् ।

पूर्वमनुक्तावु योगिव्यामन्तर्देशाचक्रमत्र प्रदर्शयते

योगिव्यामन्तर्देशाचक्रम् ।

महादशावर्षाः	म०१	पि०२	च०३	आ०४	म०५	उ०६	वि०७	स०८
खलर्देशावर्षाः	म०१	पि०२	च०३	आ०४	म०५	उ०६	वि०७	स०८
म०१०१८	पि०२०१८	च०३०१८	आ०४०१८	म०५०१८	उ०६०१८	वि०७०१८	स०८०१८	
पि०२०१८	च०३०१८	आ०४०१८	म०५०१८	उ०६०१८	वि०७०१८	स०८०१८		
च०३०१८	आ०४०१८	म०५०१८	उ०६०१८	वि०७०१८	स०८०१८			
आ०४०१८	म०५०१८	उ०६०१८	वि०७०१८	स०८०१८				
म०५०१८	उ०६०१८	वि०७०१८	स०८०१८					
उ०६०१८	वि०७०१८	स०८०१८						
वि०७०१८	स०८०१८							
स०८०१८								
समष्टिवर्षाः	११	२१	३१	४१	५१	६१	७१	८१

दशाकर्ष पु० दशया तैनादिकमाकर्षति आ+जप-अण् ।
 प्रदीपे २५स्त्राङ्गले पु० स्त्री० पुंस्त्रे व०व० । हारा० ।
 णिनि दशाकर्षिन् प्रदीपे हारा० ।

दशाक्षर न० दश अक्षराणि पादेऽत्र । १पङ्क्तिनामके
 कन्दोभेदे । “वरुणो दशाक्षरेण विराजसदजयत्” यजु०
 ६।१६ । २दशाक्षरयुक्ते मन्त्रभेदे त्रि० । स्त्रियां टाप् ।
 “दशाक्षरा वै विराट्” श० ब्रा० १।१।१२२ । इतन्त्रोक्ते
 स्त्रीदेयतामन्त्रे स्त्री तत्र अर्थ आद्यादि गौरा०ङीप् ।
 “यथा दशाक्षरी विद्या सर्वसम्पत्प्रदायिनी” तन्त्रसा० ।

दशाङ्गधूप पु० त्रिदोषघ्ने अथर्वहृपिशाचादिनाशके धूप-
 विशेषे यथा “वासयेद्वा दशाङ्गेन त्रिदोषघ्नेन चार्भकम् ।
 नश्यन्ति यस्य धूपेन अथर्वहृपिशाचकाः । पञ्चांशा
 गन्धपाषाणात् तावन्महृपगुणशुलुः । चतुरंशं चन्दनञ्च
 जटामांसी च तापयती । त्रिभागः सर्जकः सारस्ताव-
 देय हि रात्रकम् । उशीरन्तु द्विभागं स्यात् इते अष्ट
 नखं समम् । कर्पूरो मृगनाभिश्च एकभागौ प्रकीर्तितौ ।

यय दशाङ्गधूपस्तु कुरुष्यापि मनोहरं दिति" शब्दार्थचि०
 छतशक्यम् । पुष्पदानोत्तरं देवाय दीयमाने शूषपविशेषे यथा
 "मधु सुस्तं दत्तं गन्धो गुग्गुलुगुरुशैलजम् । सरलं सिद्ध-
 सिद्धार्थं दशाङ्गधूप उच्यते इति" । अन्यच्च । कर्पूरं
 कृष्णगुरु गुग्गुलुर्भक्षयोद्भवम् । केशरं वालकं पत्रं
 त्वं जातीकोपसुत्तमम् । सर्वमेतदुद्धतयुतं दशाङ्गधूप
 रंरितं" इति ।

दशाङ्गुल न० दश अङ्गुलय इय फलत्वगुपरि सन्त्यस्य अच् ।
 १ खबुजे फलभेदे भावप्र० तस्य फलोपरि अङ्गुलाकारदश-
 सिरासत्वात् तथात्वम् । तदगुणाः खबुजशब्दे २४६६
 ४० उक्ताः । दश अङ्गुलयः प्रमाणमस्य तद्वितार्थद्विगोः
 टञ् तस्य लुक् अच् समा० । २ दशाङ्गुलिप्रमाणयुक्ते
 त्रि० । "निःक्षेपोऽयोमयः शङ्खुर्ज्वलन्नासो दशाङ्गुलः"
 मनुः । सहस्रशोर्धत्वादि "अत्यतिष्ठदशाङ्गुलम्" ऋ०
 १०६० । १ "दशाङ्गुलं दशाङ्गुलिपरिमितं देशमत्यतिष्ठत्
 अतिक्रम्य व्यवस्थितः" भा० ।

दशाधिपति पु० इत० ज्योतिषोक्ते १ दशापतौ रव्यादिपदे
 दशानां पदातीनामधिपतिः । दशपदात्यधपक्षे राजनियुक्ते
 २ सैन्यभेदे च (जमादार) "समानाशनपानास्ते कार्या
 द्विगुणवेतनाः । दशाधिपतयः कार्याः शताधिपतयस्तथा ।
 ततः सहस्राधिपतिं कुर्याच्छूरमतन्द्रितम्" भा० शा० १०० अ० ।

दशानन पु० दश आननान्यस्य । रावणे शब्दर० । "दशानन
 किरौटेभ्यस्तत्क्षणं राजसन्निवः" रघुः । "ध्वंसितोद्धत
 दशाननाम्" (लङ्काम्) माघः । दशास्यादयोऽप्यत्र ।

दशानिक पु० आने जीवने हितः आनिकः दशाभेदे
 आनिकः । दन्तीहले शब्दच०

दशान्त पु० इत० । १ वाङ्मये २ वर्तकाले च । "निर्विष्ट-
 विषयस्ते हः स दशान्तमुपेयिषान् । आसीदासन्नान-
 वीणः प्रदीपार्चि रिवोषवि" रघुः ।

दशामय पु० दशामया यस्मात् । रुद्रे हेमच० ।

दशापवित्त न० दशा वस्त्राञ्चलं पवित्तमिव । आङ्गादिदेये
 वासः खण्डे । "दशापवित्तनामको यो वस्त्रखण्डस्तो नो-
 दतो द्रोणकलशमूलमध्ये विलभागान् मन्त्रगतैस्त्रिभिः
 शोधयेत्" "दशापवित्तस्य मध्ये शुक्ला पूर्णां स्रुवं सोम
 धारास्तावणार्थं यजमान आब्रह्माति, सा नाभिरित्युच्यते ।
 उदीचीनदशमवाचीननाभि च दशापवित्तं कृत्वा
 द्रोणकलशस्थोपरिष्ठादुक्तात्मादयस्ततो वित्तमुयुः । वित्तस्य
 च दशापवित्तस्य कोणान् धारयेयुः" ता० ब्रा० ११२ भा० ।

"अथ दशापवित्तमुपसृष्ट्वा हिङ्करोति" शत० ब्रा०
 ४।२।१।११

दशारुहा स्त्री दश दितु आरोहति आ+रुह-क ।
 कैवर्त्तीसुस्तको राजनि० ।

दशार्ण पु० दश ऋणानि दुर्गाणि भूमयो जलाधारा वा
 यत्र "प्रवत्सेत्यादिना" पा० वृद्धिः । १ देशभेदे स च
 देशः दृ० सं० कूर्मविभागे १४ अ० आग्नेय्यासुक्तो यथा
 "आग्नेयां दिशि कोसलाः" इत्युपक्रमे "निषादराष्ट्राणि
 एरिकदाशार्णाः" । स्वार्थे अण् । "तलाधरेऽवन्यपरान्य
 साधून् वणिगदशार्णान् भर्तुच्छपांश्च" ५ अ० । "सम्प्र-
 व्याधा दशार्णेषु" आङ्गे पाथपितृगथा । तद्वाकशब्दो
 यत्नानुवाकेऽध्याये अस्ति विसृक्ताऽअण् । दशार्णं दशाण्ये-
 शब्दयुक्ते अनुवाके अध्याये च । सोऽभिजनोऽस्य तस्य
 राजा वा अण् । दशार्णं पितादिक्रमेण तद्देशवासिनि
 तन्नृपे च "तत्र दशार्णको राजा सुधर्मा लोमहर्षणम् ।
 कतवान् भीमसेनेन महद्युद्धं निरायुधम्" भा० सं० २८ अ० ।
 भीमप्राचीजये । अत्र स्वार्थे क । वहुपु अणो लुक् ।
 "पूर्वभागस्त्वतो जित्वा दशार्णाः समरे जिताः" भा० आ०
 ११२ अ० । "विजित्यास्तेन कालेन दशार्णान्जयत् प्रभुः ।
 प्रतीचोऽस्योऽपि तन्नामा देशोऽस्ति "तान् दशार्णान्
 स जित्वा च प्रतस्ये पाण्डुनन्दनः" भा० सं० ११ अ० ।
 नकुलप्रतीचीजये । अतएव भा० भी० ६ अ० "अत ऊर्ध्वं
 जनपदास्त्रिबोध गदतोमम" इत्युपक्रमे "उत्तमाश्च दशा-
 र्णाश्च मेकलाशोत्कलैः सह" इत्यत्र उत्तमत्वेन पूर्व
 पूर्वदक्षिणस्याम् दशार्णानुक्ता "जठराः कुक्कुराश्चैव
 सदशार्णाश्च भारत ! । पुनरन्यो निर्विशेषणो दशार्णदेश
 उक्तः । परस्ताच्च "वातायना दशार्णाश्च रोमाणः कुशवि-
 न्दवः इत्यत्र वातायनत्वेन विशेषणात् तादृशोऽपि देशभे-
 दोऽस्तीति गम्यते । "सम्पत्स्यन्ते कतिपयादिगस्यायि
 हंसा दशार्णाः" मेघ० ।

दशार्ण्यु पु० पौरवरोद्वाच्यपस्य पुत्रभेदे "दशार्ण्युर्जले-
 युञ्ज स्यलेयुञ्ज महाबलः" हरिश्चं० ११ अ० ।

दशार्ड न० दशानामर्द्धम् । १ पञ्चसंख्यायां २ तत्संख्येये च
 "अखप्रोमात्रा विनाशिन्यो दशार्डानान्तु याः स्मृताः"
 मनुः । "क्षिप्रेण यन्त्रस्य समर्पयध्वं शरैः शितैर्व्योमच-
 रैर्दशार्डैः" भा० आ० १८५ अ० । दश बलानि ऋभोति
 ऋध-अण् । १ दशबले बुद्धे त्रिका० दशयलशब्दे दृश्यम् ।
 दशार्ह पु० क्रोष्टृष्यष्टपस्य पुत्रभेदे "ष्टपस्य जजिरे पुत्रावयः

परमधार्मिकाः । आवन्यस्य दशार्हस्य बली विषहरस्य यः”
हरिवं १७ अ० क्रोष्टु वंशोक्तौ । भाग० ६।२४।१ उक्ते
२४ विष्णुपौत्रे च । “कथस्य कुन्तिः पुत्रोऽभूत् वृष्णि
स्तस्याय निर्द्वितिः । ततो दशाहो नाम्नाभूत् तस्य व्योमः
सुतस्ततः” । उपचारात् १२ दशेशे नृपे ४ तदधिकृतदेशे च
“वैश्वस्य भीमस्य युधिष्ठिरस्य यमो च कृष्णाश्च दशार्ह
सिंहः । उवाच दिष्ट्या भवतां शिवेन प्राप्नः किरोटी
सुदतः कृतास्तः । प्रोवाच कृष्णामपि याज्ञसेनीं दशार्ह-
भर्ता सहितः सुहृद्भिः” भा० व० १८२ अ० । ५ विष्णो पु० “विज-
योजयः सत्यसन्धो दशार्हः स्वात्पतां पतिः” विष्णु० स० ।
गङ्गुरभाष्ये तु दशार्ह इति पठित्वा दशोदानं तमर्हति
दशार्हः दशार्हस्य कुले उत्पन्नत्वाद्वा व्याख्यातम् । दश-
र्हस्य गोत्रापत्यम् शिवा० अण् । दशार्ह यदुवंशप्रभावे
कृष्णादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् । दशार्हस्तद्वाचकशब्दोऽस्तत्र
अध्याये अनुवाके वा विमुक्ता० अण् । दशार्ह दशार्ह-
शब्दयुक्ते अनुवाके अध्याये च । इत्यायुधजीविसंवभेदे च ।
ततः स्वार्थे पश्चा० अण् । दशार्ह आयुधजीविसंवभेदे ।
प्रज्ञा० स्वार्थे अण् । दशार्ह यदुवंशे नृपभावे च ।

दशावतार पु० दश अवतारा अस्म । विष्णो दश अवताराश्च
अवतारशब्दे दृष्ट्या अन्येऽपि दशावताराः सत्यसु० उक्ता
यथा “धर्माद्वारायणस्यांशः संभूतश्चानुषेऽनरे । यज्ञश्च
वर्त्तयामासुर्देवा वैवस्वतेऽनरे । प्रादुर्भावे ततस्तस्य ब्रह्मा
ह्यासीत् पुरोहितः । युगाख्यायाश्चतुर्थ्यान्तु आपन्नोप
सुरेषु वै । संभूतः च ससृष्टान्ते हिरण्यकशिपोर्बधे ।
द्वितीये नरसिंहाख्ये रुद्रो ह्यासीत् पुरोहितः । वलि-
संस्थेषु लोकेषु ज्ञेतायां सप्रभं प्रति । तृतीये यामनस्यार्थे
धर्मेण तु पुरोधसा । एतास्त्रिस्तः स्मृतास्तस्य दिव्याः
संभूतयो द्विजाः । मानुष्याः सप्र येऽन्ये तु शापजा-
न्तास्त्रिबोधत । ज्ञेतायुगे तु प्रथमे दत्तात्रेयो बभूव च ।
नष्टे धर्मे चतुर्थींशे मार्कण्डेयपुरःसरः । पञ्चमः
पञ्चदश्यान्तु ज्ञेतायां सम्बभूव च । आन्त्राता चक्रवर्ती
तु तस्यौतथ्यपुरःसरः । एकौनविंश्यां ज्ञेतायां
सर्वज्ञत्वान्तर्गद्भिः । जामदग्न्यस्तथा षष्ठो विश्वामित्र
पुरःसरः । चतुर्विंशे युगे रामो वशिष्ठेन पुरोधसा ।
सप्तमो रावणस्यार्थे जज्ञे दशरथात्मजः । अष्टमे ह्यपरे
विष्णुरष्टाविंशे पराशरात् । नन्दव्यासस्तथा जज्ञे
जातुकर्णपुरःसरः । कर्तुं धर्मव्यवस्थानमसुराणां
प्रणाशनम् । त्रिंशे नवमके जज्ञे तपसा पुष्करेणः ।

देवक्यां वसुदेवेन द्वैपायनपुरःसरः । तस्मिन्नेव युगे
जीवो सन्वप्राशिते भविष्यति । कल्की विष्णु यज्ञा
नाम पाराशर्यपुरःसरः । दशमो भाव्यसंभूतो याज्ञ-
वल्क्यपुरःसरः ।”

दशाश्व पु० दश अश्वा रथेऽस्य । चन्द्रे शब्दरे० “रथ-
स्त्रिचक्रः सोमस्य कुन्दाभास्तस्य वाजिनः । वामदक्षिणतो
युक्ता दश तेन चरत्यसौ । वीथ्यान्ववाणि कर्णाणि
ध्रुवाधारेण वेगिना । ह्यासदृक्किमस्तस्य राशीनां
सवितुयेथा । अर्कस्येव स्थितस्याश्वाः सकदयुक्ता वरुणि
ते । कल्पमेकं सुनिश्चेष्ट ! वारिगर्भससृङ्गवाः” पुराण
सर्वस्वे विष्णु० पु० ।

दशाश्वमेध (धिक) न० काशीस्थतीर्थभेदे तन्महात्मना-
दिकथा काशी० ख० ५२ अ० उक्ता यथा

“साहाय्यं प्राप्य राजर्षेर्दिवोदासस्य पद्मभूः ।
इयाज दशभिः काश्यामश्वमेधैर्महामखैः । अद्यापि
होमधूमोघैर्यद्वाप्राप्तं गगनान्तरम् । तदा प्रभृति नै-
वेद्यं नीलिमानं जहात्यदः । तीर्थं दशान्वमेधाख्यं
प्रथितं जगतीतले । तदा प्रभृति तत्वासीदाराणस्यां
शुभपदम् । पुरा रुद्रसरो नाम तत्तीर्थं कलसोद्भवम् ।
दशान्वमेधिकं पञ्चाज्जातं विधिपरिग्रहात् । स्वर्गुन्मथ
ततः प्राप्ता भगीरथसमागमात् । अतीव पुण्यवज्जात
मतस्तीर्थमनुत्तमम् । विधिर्दशान्वमेधेशं लिङ्गं संस्थाप्य
तत्र वै । स्थितवान् न गतोऽद्यापि कापि कार्शी
यिहाय तु । राज्ञो धर्मरतेस्तस्य छिद्रं नाप च
किञ्चन । अतः पुरारेः पुरतो विदित्वा किं वदेद्भिधः ।
जैत्रप्रभावं विज्ञाय ध्यायन् विश्वेश्वरं विभुम् । ब्रह्मेश्वरं
च संस्थाप्य विधिस्तत्रैव संस्थितः । परा तनुरियं
काशीं विज्ञेयस्येति निश्चितम् । अस्याः संवेचना-
च्छब्दुर्न कथ्यति पुरा मयि । कः प्राप्य कार्शीं दुर्भेधाः
पुनस्तत्राक्तुमिच्छते । अनेकजन्मजनितकर्मनिर्मूल-
लक्षणात् । विश्वसन्नापसंहर्तुः स्थाने विश्वपतेस्तनुः ।
सन्नाप्यते यत् काश्याविज्ञेयजमहाग्निना । प्राप्य
कार्शीं त्यजेद्यस्य समस्ताद्यौषनाशनीम् । नृपशुः
स परिज्ञेयो महासौख्यपराङ्मुखः । निर्वर्णनक्षत्रि-
यः काङ्क्षेद्भञ्जन् संसारदुर्गतम् । तेन काशी न
सन्त्याज्या यद्यामैशादनुग्रहात् । यः कार्शीं संपरि-
त्यज्य गच्छेत्त्यत्र दुर्मतिः । तस्य हस्ततलाङ्गुष्ठेऽक्षत-
वर्गफलोदयः । निर्वहंषीमघौषस्य सुपुण्यपरिद्विह-

कोम् । कः प्राप्य कार्शीं दुर्मेधास्यजेन्मोक्षसुखप्रदाम् ।
 सत्यलोके कृतं सौख्यं क सौख्यं वैष्णवे पदे । यत्
 सौख्यं लभ्यते काश्यां निसेषार्द्धनिषेवणात् । वारा-
 णसीशुण्णगणाद्विषये द्रुहिणस्त्विति । व्यावृत्त्य
 मन्दरगिरिं न पुनः प्राप्यगन्तुने ! । स्कन्द उवाच ।
 सितारुणयोः पुत्र । सहिमानं ब्रवीमि ते । काश्यां
 दशान्वमेधस्य सर्वतीर्थशिरोमणेः । दशान्वमेधिकं प्राप्य
 सर्वतीर्थैस्तमोत्तमम् । यत् किञ्चित् क्रियते कर्म तद-
 क्तयमिच्छेरितम् । स्नानं दानं तपो होमः स्वाध्यायो
 देवतार्चनम् । सन्त्रोपास्तिसर्पणञ्च श्राद्धं पितृसम-
 र्जनम् । दशान्वमेधिकं तीर्थं सजत् स्नात्वा नरोत्तमः ।
 दृष्ट्वा दशान्वमेधेनं सर्वपापैः प्रसुच्यते । ज्यैष्ठ्ये मासि
 सिते पक्षे प्राप्य प्रतिपदं तिथिम् । दशान्वमेधिके
 स्नात्वा सुच्यते जन्मपातकात् । ज्यैष्ठ्यशुक्लद्वितीयायां
 स्नात्वा रुद्रसरोवरे । जन्मद्वयकृतं पापं तत्क्षणादेव
 सुच्यति । एवं सर्वान् तिथिषु क्रमात् स्नायाच्चरोत्तमः ।
 च्या शुक्लदशमीं यावद्दशजन्मावसुत्सृजेत् । तिथिं दश-
 हरां प्राप्य दशजन्मावहारिणीम् । दशान्वमेधिके
 स्नातोयामीं पश्येन्न यातनाम् । लिङ्गं दशान्वमेधेनं
 दृष्ट्वा दशहरातिथौ । दशजन्मार्जितैः पापैरुच्यते
 नात्र संग्रहः । स्नातो दशहरायां यः पूजयेत्किङ्क-
 रसूक्तम् । भक्त्या दशान्वमेधेनं न तं गर्भदशा स्पृशेत् ।
 ज्यैष्ठ्ये मासि सिते पक्षे पञ्च रुद्रसरे नरः । कुर्वन्
 वार्षिकीं यात्रां न विघ्नैरभ्युते । दशान्वमेधावभ्युदयैत्
 फलं सम्यगाप्यते । दशान्वमेधे तन्नूनं स्नात्वा दशहरा-
 तिथौ । खड्गन्याः पश्चिमे तीरे नत्वा दशहरेश्वरम् ।
 न दुर्दृशमवाप्नोति पुमान् पुण्यतमः कश्चित् । यत्
 काश्यां दक्षिणद्वारमन्तर्गहस्थ कीर्त्यते । तत्र ब्रह्मेष्टरं
 दृष्ट्वा ब्रह्मलोके सङ्गीयते । इति ब्राह्मणवेशेन वारा-
 णस्यां महाधिया । द्रुहिणेन स्थितं तावद्यावद्दिशेरा-
 गमः । द्विशोदासोऽपि राजेन्द्रो वृद्धब्राह्मणरूपिणे ।
 ब्रह्मणे कृतयज्ञाय ब्रह्मशालामकारयत् । ब्रह्मेश्वर
 यमापे तु ब्रह्मशाला मनोहरा । ब्रह्मा तत्तावदुत्तम
 यज्ञोपैर्निनादयत् ।”

दशहं पु० दशानामेकं समाहारः टच् समा० समाहारत्वात्
 नास्त्यदेशः “अहन्ताः पुंश्चि” पा० पुंस्त्वम् । दशदिन-
 सप्तदाये । “दशहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते”
 “सतिक्काले दशहं तु तिराव- मशुचिर्भवेत्” समुः ।

दशिन् लि० व० व० दश संख्याः सन्ति वेदाम् ङिनि ।
 १दशसंख्यायुक्ते । दशसंख्या यामाः अधिकृतत्वेन सन्त्यस्य
 ङिनि । श्राज्ञानियुक्ते दशग्रामाधिकृते च “दशौ कुलन्तु
 भुञ्जीत विंशौ पञ्च कुलानि च” मनुः । दश संख्याः
 प्रमाणं येषाम् ङिनि । १दशसंख्याप्रमाणके लि० । “तां
 दशभिः प्रायुङ्क्त” शत० ब्रा० ११।१४।२ । दशा वर्तिका
 वस्त्राञ्चलं वा अस्त्रास्य इति । ४दशायुक्ते दीमे ५सदशे
 वस्त्रे च लि०

दशौविदर्भ पु० दक्षिणस्थे देशभेदे “अथापरे जनपदा
 इत्युपक्रमे “दशौविदर्भाः कालीकास्तङ्गनाः परतङ्गनाः”
 भा० भी० ६ अ० ।

दशेभ्यन पु० दशा वर्तिकैव इभ्यनं यस्य । प्रदीपे त्रिका० ।

दशेर लि० दश-एरक् । हिंसे त्रिका० ।

दशेरक पु० दशेर+संज्ञायां कन् । १मध्यदेशे सोऽभिजयोऽस्य
 तस्य राजा वा अण् । दशेरक पित्रादिक्रमेण तद्देश-
 यासिनि तद्वृत्ते च । बहुषु अणो लुक् । २दशेरक
 तत्त्वार्थे व० व० । हेमचन्द्रे दशेरक इति पाठान्तरम् ।

दशेश पु० दशानामीशः । दशापतौ १रव्यादिपक्षे । दशानां
 यामाणामीशः । श्राज्ञानियुक्ते दशग्रामाधिकृते च “शं-
 सेद् यामो दशेशाय दशेशो विंशतीशिनम्” मनुः ।

दशैकाग्रिक लि० एकादशाधेत्वादेकादश वस्तुतो दश ये
 दत्ता दश एकादश भविष्यन्ति ते दशैकादशाः निपात-
 नात् समासान्तोऽकारः । “प्रयच्छति गर्हम्” पा०
 दशैकादशान् प्रयच्छतीत्यर्थे “कुषीददशैकादशात् वृत्तञ्चा
 विति पा० वच् । शतं प्रति दशककृपां वृद्धिं यजोतरि
 वाङ्मुषिकभेदे क्षियां पितृत्वात् ङीप् ।

दशोष्णि पु० दश बहवः उण्योऽस्य । दृढहविष्के “दशोष्णे
 कवये तर्कसातौ” ऋ० ६।२०।४ “दशोष्णे बृहद्विष्कात् कवये
 मेधाविनः पञ्चस्यर्थे चतुर्थी” भा० ।

दशौषधकाल पु० दशविध औषधकालः शा० क० । दशविधे
 औषधकाले स च सुच्यते उत्तरतन्त्रे उक्तो यथा
 “यत ऊर्ध्वं दशौषधकालान्वक्ष्यामः । तत्र “निर्भक्तं
 प्राग्भक्तमधोभक्तं मध्यभक्तमन्तराभक्तं समक्तं सा
 सक्तं रुद्धसंक्षयौषं यासान्तरञ्चेति दशौषधकालाः ।
 तत्र निर्भक्तं १केवलमेवौषधसुपयुज्यते । वीर्यनिर्धकं
 भवति भेषजमज्ञहीनं हन्यात्तथासमसंग्रहमाशु चैव ।
 तद्वत्तलवृद्धयुवतीमृद्वोऽथ पीत्वा ग्लानिं परां ससुप-
 यान्ति बलक्षयञ्च । प्राग्भक्तं २नाम वस्तु प्राग्भक्त-

स्योपयुज्यते । गोत्रं विपाकमुपयाति बलं न हिंसा
दद्यादतं न च सुकुर्वदनासिरेति । प्राग्भक्तसेवनमयो
बलमादधाति दद्याच्च उज्जुगिभीरुवराङ्गनाभ्यः । अधो
भक्तं श्नाम यङ्गुक्तान् पीयते । पीतं यदस्युपयुज्य
तद्वृत्तकाले हन्याद्गदान् वक्तुविधांश्च बलं दधाति ।
मध्ये भक्तं ४नाम यन्मध्ये भक्तस्य पीयते । मध्ये तु
पीतसुपहन्त्यविचारिभावाद्यो मध्येदेहमभिभूय भवन्ति
रोगाः । अन्तराभक्तं ६नाम यदन्तरा पीयते पूर्वापर-
योर्भक्तयोः । हृद्यं मनोबलकरन्वथ दीपनीयं पथ्यञ्च
सम्प्रति चान्तरभक्तमेतत् । सभक्तं ७नामौपघेषु यत्-
साध्यते भक्तम् । पथ्यं सभक्तमवलम्बयोरहिं नित्यं तद्वे-
प्रियामपि तथा गिरुद्वयोश्च । सासुक्तं ८नाम यङ्गुक्त-
स्यादावने च पीयते । दोषे द्विधा प्रसिद्धं तु ससुक्तं
संज्ञमाद्यन्तयोर्दशनस्य निरेष्यते तु । सुकुर्वदनामिदं
सभक्तमभक्तं वा यदौषधं सुकुर्वदरूपयुज्यते । श्वासे
सुकुर्वदरतिप्रसूतं च कासे हिक्कावभीषु च यदन्युप-
योज्यमेतत् । ग्रामं ९नामकवलनम् (फलमस्य सुद्रितपुस्तके
पतितम्) यासान्तरं १०नाम यत्पिण्डव्यामिश्रम् । यासा-
न्तरेषु वितरं हननीयधूमान् श्वासादिषु प्रथितदृष्टगुणंश्च
लेहान् । स्वमेते दशौषधकालाः” ।

दस उत्प्लेपे उपप्लेपे च उपप्लेपे अक्ष० दि० पर० सक० सेट् ।
दस्यति । इति अदसत् अदासीत्-अदसीत् । उदित् ।
दसित्वा दस्त्वा । “तेषां दिगोऽदस्यन्” तै० स० १।६।१
१।३ “त्वां त्वारी दसमानो भगमीष्टु तक्षणीये” अ० १।
१।४ ५। व्याप्तसङ्गं गणव्यत्ययश्च “मा ते प्राण उप-
दसन्” अथ० ५।१०।१५ “अब्रह्मताविदसाम” यजु० १०।२२
दस दर्शने दंशने च चु० आ० सक० सेट् इदित् । दंश-
यते अददंसत दंशगच्छे इश्यम् ।

दस पु० दस उपप्लेपे वेदे भावे अक्ष० । उपप्लेपे “मनुं चक्रु-
रुपरं दसाय” अ० ६।२।१२। दसाय शत्रूणां उपप्लेपाय”
भा० लोके तु चञ् दस इत्येव तत्कार्ये उत्प्लेपे च ।
दसेरक पु० दशेरकशब्दार्थे मरुदेशे “दसेरकाः केकयाः
सकैकेयाः ८० स० ४ अ० । सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा
वा अण् । दासेरक पित्रादिकमेण तत्र वासिनि तस्य मे
च बहुषु अणो लुक् । तत्कार्ये “आवन्त्यान् दाक्षिणा-
त्यांश्च पार्वतीयान् दसेरकान्” भा० द्रो० १।१ अ० । दासेरक
पृ० १०।२ गङ्गामे पुं स्त्री० । “यास्त्रिष्वन्यः प्रमेहन्ति दशैकोद्
दसेरकाः” भा० क० १० अ० । अयं तावद्व्यमध्यश्च त्रिका० ।

दस्त त्रि० दस उपप्लेपे मक् १ उपप्लेपके “पुरुषि दसो निरि-
णाति व्यञ्जकैः अ० १। १४८।४। “दस उपप्लपयिता” भा०
दस दर्शने कर्मणि मक् । २ दर्शनीये “राजोऽदस ! निष-
दोऽधिवर्हिषि” अ० १०। ४१।२। “हे दस ! दर्शनीयेन्द्र !”
भा० । “दसत् कृणोष्यध्वरम्” १।७४। ४ । दसत्
दस दंशनदर्शनयोः इति युधीन्वीत्यादिना मक् । “दस-
मित्यत्र सकारस्य वर्णव्यत्ययेन तकारः” भा० “एतेनास्य
तान्त्वकल्पनम् प्रासादिकम् । “जुजोषदिन्द्रोदस-
वर्चाः अ० १।१७।४ “दसवर्चाः दर्शनीयतेजाः” भा०
शयजमाने ४ चौरं पूज्यतामने च मेदि० । स्वार्थे यत्
दसत् दर्शनीये त्रि० । “हुताय दसं वचः” अ० ८।
२४। २० ।

दस्य पु० दस-युच् अनुनासिकत्वात् नानादेशः । १ मङ्गासाहसिके
(डाकाइत्) २ खले च गङ्गार्थिचि । “श्रमिहेतस्य यन्मांसं
शुचि तन्ननुरववीत् । क्रव्याद्विश्वं हतस्यान्यं खण्डालाद्यैश्च
दस्युभिः” मनुः । “सुखवाचुरपज्जानां या लोके
जातयो बहिः । क्तेच्छवाचचार्यवाचः सर्वे ते दस्यवः
स्रुताः” मनुक्ते ब्राह्मणादिचतुर्वर्णभिक्षे शजातिभेदे
च । “प्रसाधनोपचारस्तमदांसं दासजीवनम् । सैरिन्ध्रं
वागुराहतिं स्रुते दस्युरयोगये” मनुः । ४ कर्मवर्जिते च ।
“गङ्गते दस्युज्जाय स्तयान्” अ० १।६ । २४। ८ ।
“दस्युज्जाय कर्मवर्जितैः प्रेरिताय” भा० ५ उपप्ल-
पके त्रि० ६ अक्षरे पु० “चेतन्ते दस्युतर्हणा” अ० ६।४७।२
“दस्युनामसुराणां तर्हणा” भा० “स वज्रमृहस्यु
हा भीम उपः” अ० १।१००। १२ दस्युहा “दस्युनामुपप्ल-
यित्वा मसुराणां यच्छन्ता” भा० ।

दस्युसात् अव्य० दस्युनामधीनं भवति करोति सम्प्रदाते वा
स्मात् । तस्कराधीने भूतादौ “अन्ताशाकाल एव
स्युर्लोकोऽयं दस्युसाङ्गवेत् । पतेशुर्नरकं घोरं यदि
राजा न यास्येत्” भा० शा० ६ द अ० ।

दस्त पुं स्त्री० दस्यति पांछन् दस उत्प्लेपे रक् । १ गङ्गामे
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । दस्यति रोगान् क्षिपति दस
उपप्लेपे । २ अश्विनीकुमारयोर्द्वयोः द्वि० व० । तत्तुल्य-
संख्यत्वात् श्रित्वसंख्यायां ४ तत्संख्ये च तदधिष्ठान-
कत्वात् ५ अश्विनीनक्षत्रे च मेदि० । “अनुसक्त-
स्तमथ दस्योः सुतो” माघः । तयोर्मध्ये विशेष
वाचित्वे एकवचनान्तोऽयं “नासत्यश्चैव दसश्च कृतौ
द्वावश्विनामपि । मार्त्तं गङ्गासातजावेतावदसस्य मङ्गा-

तनः" भा०शा०१०८ । "देवो तस्यामजायेतामश्विनौ
भिषजां वरौ । नासत्यश्चैव दक्षश्च ऋतौ द्वावश्विनाविति"
हरिवं ६ अ० । नासत्यदक्षयोर्द्वेषारित्वात् द्विवच-
नान्ता इहिके त्रि० । अश्विनरे न० संक्षिप्तसारः ।

दक्षदेवता स्त्री० दक्षौ देवता अस्व । अश्विनीतारायां हेम० ।
अश्विनमदक्षनेत्यादिवाक्ये तस्या दक्षदेवत्वमनुसन्वेयम् ।
दक्षम् स्त्री० दक्षौ सूते सू-क्रिप् । सूर्यपत्न्यां त्वष्टृकन्यायां
संज्ञायाम् त्रिका० अश्विनीकुमारशब्दे दशप्रम्
दह दौप्रौ अक्ष० दाहे सक० चु० उभ० सेट् इदित् । दं हयति
ते अददं हत् त ।

दह दाहे भस्मीकरणे सक० भ्वा० प० अन्ट् । दहति अधाक्षीत्
ददाह देहत्तः । दग्धा दहात् धव्यति । दग्धः
दग्धिः दग्ध्वा दग्धव्यः दहनीयः दाह्यः । दाहः
दहनम् । दाहयति अददीहत् दिधक्षति
"उष्णो दहति चाङ्गारः शीतः क्षणायते करम्"
हितो० "ऋजुं कुलं धव्यति विप्रवज्रः" भट्टिः वृक्षान-
ङ्गारकारीव भैरान् धाक्षीः समूलकान्" भा०स० ६० अ०
"दशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दशैव याः" सा०द० "देहं
धारणयान्नेय्या दग्धा धामाविशत् स्वकम्" भाग०
"दग्धव्योऽसौ कटाग्निना" सतुः । "कर्मणि दहते
अदाहि देहे । "दहते च कुलं सर्वम्" चाणक्यः । "देहे
लङ्का मतेश्वरा" भट्टिः दंदहते । "दंदहमाना शोकेन"
भट्टिः ।

दहदहा स्त्री कुमारानुचरमात्रभेदे "ख्याता दहदहा चैव
तथा धमधमेति च" भा० श० ४७ अ० दह दहति वक्ति
मयूरव्य० कर्त्तारं चाभिदधातीति कर्त्तरि अयं साधुः
एवं धमधमेत्यत्रापि बोधप्रम् ।

दहन पु० दह० ल्यु । १ अग्नौ, "द्वदहनस्तुहिनदीधि-
तिलस्य" सा०द० "दह दहन ! तदैतत् पापमङ्गं मदीयम्"
सीतोक्तिः । २ चित्तकष्टे, ३ भस्मातके, ४ दुष्टचेतसि च ।
५ कपोते पुंस्त्री० राजनि० स्त्रियां जातित्वात् डीष् । इदा-
हकमाले त्रि० लोकदहन ! मनो दहन इत्यादि । ७ रुद्र-
भेदे पु० "एकादश सुताः स्थाणोः स्थाताः परमतेजसः ।
ऋगव्याधश्च सर्पश्च निर्वर्तितश्च महायशः । अजैकपा-
दहिर्बुध्नः पिनाकी च परन्तपः । दहनोऽप्येश्वरश्चैव
कपाली च महाद्युतिः, स्थाणुर्भगश्च भगवान् रुद्रा
एकादश सुताः" भा० आ० ६६ अ० । उपचारात्
पञ्चत्तकान्तत्वे "दहनविधिशताख्यामैवमं सौम्यवारं"

अश्वो० त० । भावे ल्युट् । ददाहे न० । "अपरो दहने
स्वकर्माणां वदते ज्ञानमयेन वज्रिना" रघुः ।

दहनकेतन पु० न० दहनस्य केतन इव । धूमे हेमच० ।
दहनप्लुष्ट त्रि० दहनादिव प्लुष्टं श्लोषणं यस्मात् । वैद्यकप्रसिद्धे
(वेलेक्षारा) पदार्थे अग्निप्लुष्टादयोऽप्यत्र । तत्पदाने
हि देहे वज्जेरिव श्लोषणं (फोस्का) भवतीति प्रसिद्धिः ।
दहनप्रिया स्त्री इत० । स्वाहायामग्निभाय्यायाम् त्रिका०
दहनर्त्त न० इत० । कत्तिकान्तत्वे "यदा विशाखासु महेन्द्र-
मन्त्री सुतश्च भानोर्दहनर्त्तयातः" वृ० स० १० अ० ।
दहनभादयोऽप्यत्र ।

दहनसारथि पु० इत० । यायौ । "दन्तिणदहनसारथिरयाह-
तचञ्चलधूतकलिके" दशकु० । दहनसहचरादयोऽप्यत्र ।
दहनागुरु न० दहनस्य दाहाय अगुरु । दाहागुरुणि राजनि०
दहनाराति पु० इत० । जले राजनि० । तस्य वह्निनाश-
कत्वात् तथात्वंम् दहनरिपुप्रभृतयोऽप्यत्र ।

दहनीपल पु० दहनाय वहुये हितः उपलः (खातसी)
सूर्यकान्तमणौ हेम० । सूर्यकिरणसम्पर्केण हि ततो
वज्जेः प्रादुर्भावात् तस्य तथात्वम् ।

दहनील्का ६० । विष्कुलिङ्गरूपायामुल्कायाम् त्रिका०
दहर पु० दह० चर । १ भूषिकायां स्वल्पे शब्दातरि ४ बालके
च मेदि० । ५ अतिसूक्ष्मे इदुर्वीधे च "अथ यदिदं दहरं
पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नराकाशस्तस्मिन् यदन्त-
रुदन्तेऽप्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्" छा० उ० ।

तत्र स्वल्पे "नेष्टा पत्नीमानेष्वनु कौशं वासः परिधाप-
यति चण्डातकं दहरं वा" कात्या० श्रौ० १४ । ५ । १
"परिधापयतीति कारितत्वादधेप्रवणात् भवति चण्डा-
तकं चलनक उच्यते एयं ह्यभिभुक्तोपदेशः अङ्गोक्तं
विलासिन्या वासश्चण्डातकं विदुः" दहरं तु कौपीनम्
दहरशब्दस्याल्पवाचकत्वात् कर्कः । २ नरके श्वरूपे च
लणादि० ।

दहराकाश पु० कर्म० । चिदाकाशे ईश्वरे ।

दह्र पु० दह० रक् । १ दावान्नौ शजठरे च । "सोऽन्यजन्मनि
दह्नाग्निर्विभ्रवाश्च महातपाः" भाग० ४ । ११० । "दह्नाग्निः
जठराग्निः" श्रीधरः स्वत्यार्थस्त्वैवात्त कर्मधारयः जठरस्य-
स्याग्नेः स्वत्वत्वात् इत्यन्ये ।

दा दाने भ्वा० पर० सक० सेट् ण इत् । यच्छति प्रणियच्छति
अदात् । ददौ ददत्तः । देयात् । दास्यति । देयम्
दानीयं दातव्यं दत्तः दातुम् दत्त्वा ।

दा दाने जुहो० उभ० सक० सेट् । ददाति दत्ते प्रणिददाति ।
 दद्यात् ददीत । ददातु ददतु देहि दत्ताम् दत्तम् ।
 अददात् अदत्त । अद्यात् अदित । ददौ ददिथ-ददाथ
 ददिथ । ददे ददिषे । दाता देयात् दासीष्ट । दास्यति ।
 कर्मणि दीयते अदायि अदायिषाताम्-अदिषाताम् ।
 दासीष्ट-दायिषीष्ट दास्यते-दायिष्यते । दापयति ।
 दित्सति देदीयते । दातव्यः दानीयः देयम् । दाता ।
 दानं दायः दत्तं प्रत्तम् । दातुं दत्तिः दत्त्वा प्रदाय ।
 ददत् ददानः । ददिवान् । “यो ददाति स कुक्कुदः”
 अमरः । “मूर्ध्नि मूर्ध्नाभिप्लव्य ददति अ विधानतः”
 रामा० अथो० २६ स० “दद्याच्चैवाशनं स्वकम्” “सोऽन्त-
 र्देशाहात् तद्वृत्त्यं दद्याच्चैवादीत वा” मनः । “देहि
 युद्धं नरपते ! समाद्या रणमूर्ध्नि” भा० अ० १६२ अ०
 “ददौ स दश धर्माय” मनः । “अवकाशं किलोदन्वान् रामा-
 याभ्यर्चिता ददौ” रत्नः । “पाण्डवानां सभामधेऽदुर्योऽधन
 उपागतः । तस्मै गाञ्च हिरण्यञ्च” विदग्धम् । “न दा-
 स्यामि समादातुं सोमं कक्षैश्चिदप्यहम्” भा० अ० २४ अ०
 “दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे” गीता “देयं
 दारस्तुतावते” याज्ञ० । “दत्तभुक्तफलं धनम्” दाय-
 भागधृतभारतम् “दत्तात्मा तु स्वयं दत्तः” मनः “सुता
 ददे तस्य सुताय मैथिली” भट्टिः । “आददानः परत्वेत्वात्”
 न टण्डुं दातुमर्हति” “स ज्ञेयः दत्तिमः सुतः” मनः
 “तेषां दत्त्वा तु तत्प्रेषु सपत्न्यं तिलोदकम्” स्मृतिः ।
 “अदिक्षन् दापयति प्रजानन्” यजु० ६।२४ । “दायादानपि
 दापयेत्” मनः । “तेषामश्नीतिं यानानि रत्नपूर्णानि
 दापय” रामा० अथो० १२ स० । “स दायः प्रथमं दमम्”
 याज्ञ० “अस्मभ्यमिदं दित्सि” ऋ० १।१७०।१ “दित्सन्
 भूयो यजमानश्चिकेत” ऋ० २। १४।१०।
 अति+अतिक्रम्य दाने अत्यन्तदाने च । “न जीवन्मति-
 ददाति” कात्या० ४।१।२७ । “अतिदाने बलिर्बद्धः” चाण०
 अनु+पश्चाद्दाने तुल्यरूपदाने प्रतिनिधित्वेन दाने च । “न
 दूढेऽनुददासि वामम्” ऋ० १।१८०।५ । “सूरश्चिदस्मा अनु
 दादपस्याम्” ७।४५।२ “यः शर्धते नानुददाति श्रेष्ठ्याम्” २।
 १२।२०
 कर्मि+आभिमुख्येन दाने “तथैव जैनसंज्ञा वामपार्श्वमभ्य-
 दात्” भा० व० १६७ अ० गद्याम् ।
 अव+अधोदाने अवत्तम् आदिकर्मणि तु वा तादेशः
 यथाह सि० कौ० “अवदत्तं विदत्तञ्च प्रदत्तञ्चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तञ्च निदत्तमिति वेष्यते” चण्डाद्यायाप्राप्तम् ।
 आ+यहणे “दद्याच्चैवाददीत वा” । “गुभं विद्या
 माददीतावरादपि” मनः । “स्वं चादास्यामि भूयोऽहं”
 पापमानं जरया सह” भा० अ० ८४ अ० । “शरीरमात्तं
 मृत्युना” का० उ० “आददानः परत्वेत्वात्” मनः ।
 अप+आ+अपेक्ष्य यहणे । “मृत्युपिण्डमपादाय महा-
 योरं करोति” शत० ब्रा० १४।१।२।१७
 उद्+आ+उदस्य यहणे “उदादाय पृथिवीं जीवदानम्”
 यजु० १। २८। [रघुः ।
 उप+आ+सामीप्येन यहणे “उपात्तविद्यो गुरुदक्षिणार्थी”
 परि+आ+परिवर्त्य यहणे “पर्याददानं चास्त्राणि भीम-
 धन्वानमर्जुनम्” भा० उ० ४८ अ० “तस्मिन्निधीनादधीत-
 प्रज्ञां पर्याददीत च” भा० अ० ८६ अ० ।
 प्रति+या+प्रतिग्रहणे दत्तस्य पुनर्ग्रहणे च । “गुभागुभं
 कर्मकृतं यदन्यत्तदेव प्रत्याददते स्वदेहे” भा० अ० २०२
 अ० “न चाहं शक्तः शपं प्रत्यादातुम्” भा० अ० २२ अ०
 वि+आ+यद्वादेः प्रसारणे आत्म० स्वाङ्गप्रसारणे तु पर० । “व्या-
 दायास्यं महारक्षसौ दृष्ट्वाऽप्य द्वाधावत” हरि० २१७
 अ० । “मत्तयत्येष मां रुद्रो व्यात्तास्यो दारुणाकृतिः”
 भा० व० ६४ अ० । “नभःसृष्टं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं
 दीप्तविशालनेत्रम्” गीता ।
 परि+उपरिस्थापने । “क्षिते दुःखप्रज्ञं सर्वमाप्ते परिदद्वसि”
 ऋ० ८।४७।१५ “परिदद्वसि उपरि दद्वः ययं क्षिताः
 परित्यजामः इत्यर्थः । अथवा क्षिते मयि यदुद्वजप्रज्ञं
 दद्वं तत् स्वर्णकाराय मालाकाराय वा परिदद्वसि
 अस्मात्तोऽपि निष्कृष्य तयोरुपरि स्थापयामः” भा०
 प्र+विधानादिना प्रकर्षेण च दाने । “प्रदानं स्वाभ्यकारणम्”
 मनः । “प्रत्तं जलं द्रुपञ्जलमन्तिकेऽपाम्” भट्टिः ।
 “नष्टं विनष्टं क्षमिभिः श्रुतं विषमे स्थितम् । हिनं
 पुरुषकारेण प्रदद्यात् पालयतु” मनः ।
 अनु+प्र+पश्चात् प्रदाने । “एते आसातुप्रदाना अघोषाश्च
 विवृण्वते । कण्ठम्” शिखा ।
 प्रति+प्र+प्रत्यर्पणे गृहीतस्य पुनर्पणे “राज्यं प्रतिप्रदा
 स्यामि” भा० उ० ५५२५ लो० ।
 सम्+प्र+सत्कारेण प्रदाने । “तदर्हमाशनं तस्मै सम्प्रदाय
 यथाविधि । मां चैव मधुपर्कं च सम्प्रदायाध्यक्षेन च” भा०
 स० ५ अ० । “अहन्यहनि चाप्येवं याचतां सम्प्रदीयते” भा०
 व० ८५११ लो० । अविच्छेदेन शिष्टानामाचारे च, सम्प्रदायः ।

प्रति+प्रतिरूपदाने प्रत्ययणे च । “सत्यद्वारकतं द्रव्यं
द्विगुणं प्रतिदापयेत्” याज्ञ० । “प्रतिदास्यामि भगवन् !
पुंलिङ्गं तव सुव्रत !” भा० उ० १६२ अ० ।
“शिव्यव्यतिक्रमं वीक्ष्य निवर्त्य गुरुरागतः । अशपत्
पततां देहो निमे ! पण्डितमानिनः । निमिः प्रति-
ददौ शपत् गुरवे धर्मवर्जिते । तवापि पततां देहो
लोभाद्धर्मभजानतः” भाग० ६।११।५

दा लघवे अदा० प० सक० अनिट् पित् तेन न पुसंज्ञा ।
दाति अदासीत् दयात् । “अग्निहे दाति रोमा ग्रथिव्याः”
अ० १०।६५।४ “दाति क्षिणत्ति दाप् लघवे अदादिवाक्छपो
लुक्” भा० “कुविदङ्क ययमन्तो यवं चिदाया दान्यनु-
पूर्वं वियूय” १०।११।२ “स हि भ्रा धन्वाक्षितं दाता न
दात्या पशुः” ५।७।७ “अहिंसन्तु ओषधीर्दान्तु पर्वन्”
अथ० १२।१।११ “वर्हिदेवसदनं संदामि” कात्या० श्रौ०
कर्कष्टतस्तुतिः । [उज्जलद० ।

दाक्ष पु० ददाति यज्ञे हविरादिकं दा-क न क्ति । यजमाने
दाक्ष त्वि० दक्षस्येदम् अण् । दक्षसम्बन्धिनि मन्त्रादौ “भागी-
यसां भागमादातुमिच्छन् मन्त्रो दाक्षो येन कृतोऽन्यथा-
वत्” हरिवं० १११ अ० दाक्षीणां सङ्कः अङ्को लक्षणं
वा इज्यतात् अण् । २दाक्षिससदाये शतद्वे च पु०
४तल्लक्षणे न० “परम्परासंवद्धोऽङ्कः साक्षात् लक्षणम्”
सि० कौ० दाक्षेः कात्याः “इजश्” पा० अण् । ५दाक्षेः कात्या
ब० व० । दाक्षेरागतः अण् । ६दाक्षेरागते त्वि० गोत्र-
चरणात् वुञि प्राप्ते “न दण्डमानयान्नेवासिषु” पा०
पर्युदासात् अण्वेव । ७दाक्षेः दण्डप्रधानमानवेसु दक्ष-
न्नेवासिषु च तेन तद्विज्ञेसु दाक्षकः । तेषु तु दाक्षा -
दण्डमानवाः शिष्या वा” सि० कौ० ।

दाक्षक पु० दाक्षेरिदम् गोत्रचरणात् वुञ् । १दण्डमान
वान्नेवासिभिन्ने तत्सम्बन्धिनि तेषु तु अण्वेव । दाक्ष-
शब्दे दशप्रम् । दाक्षीणां विषयो देशः राजन्या० वुञ् ।
२दाक्षे विषये पु० ।

दाक्षायण पुंस्त्री दक्षस्य गोत्रापत्यम् इज् “यजिजोश्” पा०
यूनि फक् “इजः प्राचामिति” पा० विशेषणात् न युव-
प्रत्ययस्य लुक् तस्य प्राग्देशस्थितत्वाभावादिति” सि० कौ०
१दक्षस्ययूनि गोत्रापत्ये । दाक्षायणस्य विषयो देशः ऐषु
काया० भक्तल् । दाक्षायणभक्त तदीये देशरूपे विषये पु० ।
दक्षस्येदम् दाक्षं तच्च तदयनञ्चेति । २सुवर्णादावसङ्कारे
श्च । “दाक्षायणं दक्षिणा” कात्या० श्रौ० ४।४।२८ ।

“दाक्षायणं सुवर्णसुव्यते” कर्कः । “यो विभर्त्ति दाक्षायणं
हिरण्यम्” यजु० २४।५१ । “दाक्षायणशब्दोऽलङ्कारार्थः”
वेददी० उक्तेः १भूषणे च । तत्र दक्षस्य यून्यपत्ये “यदावभ्रान्
दाक्षायणा हिङ्गयम्” यजु० २४।५२ । स्त्रियां ङीप् ।
“भोः कश्यपस्य एलोऽहं माता दाक्षायणी च मे”
भा० शा० १७० अ० “दाक्षायण्योऽग्निनीत्याद्याः” अमरः ।
दक्ष एव दाक्षः तस्यायनं तत्कृतो यज्ञभेदः संज्ञात्वात्
पूर्वपदास्तत्त्वम् । ४दक्षकृते यज्ञभेदे स च यज्ञः शत० ब्रा०
२।४।४।२ उक्तो यथा
“प्रजापतिर्ह वा पतेनाये यज्ञेनेजे प्रजाकामो बह्वः
प्रजया पशुभिः स्थां श्रियं गच्छेयं यशस्वे प्रवसन्नादः
स्यामिति । स वै दक्षो नाम । तदादनेन सोऽ-
यजत तस्माद्दाक्षायणयज्ञो नाम” तद्विधिर्यथा
“दाक्षायणयज्ञः प्राजापत्ययज्ञश्चामस्य” कात्या० श्रौ०
४।४।१ इत्यादिपु १० सूत्रेषूक्तः । “तत्रैवं प्रथमं पौर्यमास्यां
आह्वानारम्भणीयपूर्वकोऽग्नीषोमीययागः पुनरुद्धृत्य
शान्ताय्यवदुपक्रमः । प्रतिपदान्नेयेन पुरोडाशेनै-
न्द्रेण दध्ना पयसा च यागः, पक्षे वैश्वधः । मांसमैद्युन्
वर्जनसङ्कल्पः । पुनरुद्धृत्य तस्मिन् प्रतिपददिन एवेन्द्रा-
ग्नयागः पुनरुद्धृत्य मैत्रावरुणयाः पयस्याया उपक्रमः ।
प्रातर्होत्रायायामग्नेयेन मैत्रावरुणया च यागो यथोक्त
पक्षे आदित्यचक्रः तदानीमेव पुनरुद्धृत्याग्नीषोमीय
यागः । ततः पुनरुद्धरणादिदधियागप्रक्रमः । प्रातस्त-
तोयायामग्नेयसर्वाययागः पक्षे वैश्वधः । तदानीं
मेयोद्धृत्यैन्द्राग्नयागः । पुनरुद्धृत्य मैत्रावरुणया उपक्रमः
तदनन्तरमादित्यो वा इत्येवस्मकारेण संवत्सरं यावत्
प्रत्यहं कर्त्तव्यम्” कर्कः । तत्पश्चात्तत्र तत्र भाष्ये
दृष्ट्या । “क्वचो घ्रापयणञ्चैव चातस्मैस्थानि चाहरेत् ।
उत्तरायणञ्च क्रमशो दाक्षस्यायनमेव च” मनुः ।
सुवर्णे “दाक्षायणी ब्रह्मस्त्वती वेषुमान् सकमसङ्कलुः”
याज्ञ० “दाक्षायणं सुवर्णं तदस्माकीति इति । ३दाक्षा-
यणी” मिता० ।

दाक्षायणी स्त्री० दक्षस्य स्त्रपत्यम् इजि फक् ङीष् ।

१अग्निन्यादितारापु २सत्यां दुर्गायाम् मेदि० “सपि दक्षाय
सुन्नोषो गौरी दक्षा च ब्रह्मणा । दुहित्वे पुरा अहि
रुद्धेणोढा महात्मना । सा च दाक्षायणी देवी पुनर्भूत्वा
व्यपोतम !” वराह० पु० । श्रेवतीनक्षत्रे हेम० । ४दक्षीण्ये
रत्नमा० ५अदित्यां कश्यपपत्न्याम् “दक्षश्च तेषामारभ्य प्रजाः

स्यग्विवर्जिताः । तत्र दाक्षायणीपुत्राः सर्वे देवाः-
सवासवाः । यस्योऽष्टौ च रुद्राश्च आदित्यामरुतस्तथा ।

दाक्षायणीपति पु० इत० । शिवे २चन्द्रे च त्रिका० ।

दाक्षायण्य पु० दाक्षायण्यामरुतो भवः बा०यत् । आदित्ये
“प्रज्ञाभतस्तथा दक्षो भवितेह प्रजापतिः । दाक्षायण्य
स्तथादित्यो मनुश्चादित्यस्तथा” भा० अ० १४७३०

दाक्षि पुंस्त्री दक्षस्य गोत्रापत्यम् इज् । दक्षस्यापत्ये प्रोषादिषु
परेषु अस्य आद्युदात्तता दाक्षिषोषः दाक्षिकन्या दाक्षि-
क्षुद्र इत्यादि । संज्ञात्वे ऽपि एतत्पूर्वककन्यायास्तत्पुरुषे
“तत् पुरुषे शालाया नपुंसके” “कन्या च” पा० क्रीव-
त्वमात्रावपि “संज्ञायां कन्योऽशोभनेषु” पा० उशीनरत्याभावात्
न क्रीवता । उशीनरदेशकन्यायान्तु क्रीवत्वात् नाद्युदा-
त्तता । “कन्यापलननगरग्रामक्षुद्रोत्तरपदात्” पा० एतत्पूर्वक-
कन्यादिभ्यः भवादौ क् । दाक्षिकन्यीयं दाक्षिनगरीयमि-
त्यादि । “कूलक्षुद्रस्यलकर्षाः” पा० आद्युदात्तात् अस्मात्
भरस्यकूलादीनामादिश्रुतान्तः । दाक्षिकूलः दाक्षिकर्षः ।
एतौ च ग्रामविशेषवाचिनौ । अस्य वृद्धत्वात् प्रस्यशब्दे
परे नाद्युदात्तता । दाक्षिप्रस्यः ।

दाक्षिण त्रि० दक्षिणा प्रयोजनस्य अण् । अतुषडाङ्गहोम
भेदे स च “अथ प्रतिपरेत्य गाह्यपत्यम् दाक्षिणानि जुहोति”
शत० ब्रा० ४।१।४।६ इत्युपक्रमस्य दर्शितः “इडां भजयित्वा
शालाहाय्ये दाक्षिणहोमः” कात्या० श्रौ० १०।२।४ “ततः
शालाहाय्ये दाक्षिणहोमः कर्त्तव्यः दाक्षिणहोम इति
संज्ञा “अथ प्रतिपरेत्य गाह्यपत्यम् दाक्षिणानि जुहोतीति”
श्रुतत्वात् दाक्षिणानि दक्षिणा प्रयोजनानि येषाम्” कर्कः ।

दाक्षिणक पु० दक्षिणायां कर्मसमाप्तौ द्रव्यदानरूपायां क्रि-
यायां प्रसृतः दक्षिणमार्गेण चन्द्रलोकं गच्छति वा
वुज् । १दक्षिणातत्परे इष्टापूर्त्तेन २चन्द्रलोकगामिनि च
उपचारात् दक्षिणमार्गगामिनो शब्दश्चे च । “विप-
र्ययादतत्त्वज्ञानादप्यतं बन्धः स च त्रिविधः प्राकृति-
कोऽर्थकृतको दाक्षिणकश्चेति इत्युपक्रमे “इष्टापूर्त्तेन-
दाक्षिणकः पुरुषतत्त्वानभिज्ञो हि इष्टापूर्त्तकारी
कामोपहतमनावध्यत इति” सा०कौ० । [जायां भवे ।

दाक्षिणशाल त्रि० दक्षिणशालायां भवः अज् । दाक्षिणशा-

दाक्षिणाल्य त्रि० दाक्षिणा भवः “दाक्षिणापचात्पुरसस्यक्”
पा० त्यक् । १दक्षिणाभवे २नारिकेले पु० राजनि० ।

दाक्षिणापथक त्रि० दक्षिणापथे देशे भवः धूमा० वुज् ।
दक्षिणापथदेशभवे ।

दाक्षिण्य न० दक्षिणस्य अनुकूलस्य पटोर्वा भावः अज् ।
१आतुङ्गस्य २पटुतायाम् । “नारदो मत्प्रियं कुर्वन् सुनि-
रुक्तिरकर्मकत् । दाक्षिण्यदनुरोधाच्च दत्तवाचात्त संशयः”
हरिवं० १२६५० । “तस्य दाक्षिण्यरुद्धेन नाम्ना मगध-
वंशजा” रघुः । “दाक्षिण्यं चेष्टया वाचा परचि-
त्तानुवर्त्तनम्” सा०द०उक्ते २नाटककक्षणेभेदे च ।

दाक्षी स्त्री दक्षस्य स्त्र्यपत्यम् इज् । “इतो मनुष्यजातेः”
पा० ङीप् । १दक्षस्य स्त्र्यपत्ये २पाणिनिमुनेर्मातरि च

दाक्षीपुत्र पु० इत० । पाणिनिमुनौ हेमच० ।

दाक्षीय पु० दाक्ष्या अपत्यम् । पाणिनिमुनौ हेमच० ।

दाक्ष्य न० दक्षस्य भावः कर्म वा अज् । १कौशले सहसा-
प्रत्युत्पन्नकार्येषु अव्याभोहेन प्रवृत्तौ “शक्तिं चा-
वेक्ष्य दाक्ष्यं च भृत्यानाञ्च परिग्रहम्” मनुः । “दाक्ष्यं
सद्यःफलदं यदप्रतः” भाचः ।

दाघ पु० दह-भावे घञ् न्यङ्गा० कृः । दाहे गङ्गार्थचि० ।

दाडक पु० दल-खुल् लस्य डः । दले गङ्गार्थक० ।

दाडिम त्रि० दल-विशरणे भावे घञ् दालेन निर्दत्तः भावात्
इमप् लस्य डः । खनामख्याते फलप्रधाने वृक्षे मेदि०
“तत् फलं त्रिविधं स्वादु स्वादुश्च केषवाश्चकम् । तत्र
स्वादु १तिदोषघ्नं २हृद्दाहचरनागनम् । ३हृत्फण्डख-
रोगघ्नं तर्पणं शुक्रलं लघु । कषायानुरसं घ्राष्टिं क्षिण्व
मेधाबलावहम् । स्वादुश्च २दीपनं रुच्यं किञ्चित्
पित्तकरं लघु । अन्तर्गु २पित्तजनकघृणं वातकफापह-
मिति” भाव० प्र० । १एतायां मेदि० । अस्य स्त्रीत्वे गौरा०
ङीप् । “वियोगिनोऽमैक्षत दाडिममसौ” नैप्र० “रक्ता दला
भविष्यन्ति दाडिमोक्तुसुभोयमाः” देवी० । एतत् स्थिता
दुर्गा रक्तदली । अमरे पुंस्त्वोक्तिः प्रायिकी उदाहरण
इष्टा मेदिनिकरेण त्रिलिङ्गत्वोक्तेः ।

दाडिमपत्रक पु० दाडिमस्य पत्रमिव पत्रमस्य कप् ।
रोहितकवृक्षे २राजनि०

दाडिमपुष्प पु० दाडिमस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य । १रोहितक
वृक्षे इत० । २दाडिमस्य पुष्पे न० ।

दाडिमप्रिय पु० दाडिमं तत्फलं प्रियमस्य । १शुक्रखणे
२दाडिमप्रियमाले त्रि० गङ्गारत्ना०

दाडिमभक्षण पु० दाडिमं भक्षयितुं शीलमस्य ल्यु । १शुक्र-
खणे गङ्गच० । २दाडिमफलभक्षके त्रि० भक्ष-भावे
ल्युट् इत० । ३दाडिमफलस्य भक्षणे न०

दाडिमादिचूर्ण न० दाडिमफलत्वादिचूर्णविशेषे । “हं

पले दाडिमादष्टौ खण्डाद् व्योषं पलत्रयम् । त्रि
सुगन्धिपलत्रयै चूर्णमेकत्र कारयेत् । दसूर्णं मातया
भुक्तमरोचकहरं परम् । दीपनं पाचनं च स्यात्
पीमसञ्चरकासजित्” वैद्यः ।

दाडिमाष्टक पु० दाडिमस्य तत्त्वचः अष्टकं पलाष्टकं यत् ।
दाडिमफलत्रयगादियुक्ते चूर्णभेदे “कर्षोन्मिता तुगाक्षीरी
चातुर्जातं द्विकार्षिकम् । यमानी धान्यका जाटी
मन्थिव्योषं पाठांशकम् । पलानि दाडिमादष्टौ सितया
शैकतः कृतः । गुणैः कपित्थाष्टकयसूणोऽयं दाडिमा-
ष्टकः” अक्रदो कपित्थाष्टकश्च १६६० पु० उक्तम् तद्वत्गुण
युतोऽयमिति बोध्यम् ।

दाडिमीरस पु० “दाडिमं दृढसन्तप्तं तत्र पात्रे विनिः
क्षिपेत् । ततः पक्वः पटेषुत इति स्याद्दाडिमीरसः”
इत्युक्ते रसभेदे

दाडिमीसार पु० दाडिमीं तच्छब्दं सरति गच्छति अण् ।
दाडिमवृक्षे राजनि० । [वृक्षे शब्दार्थवि० ।

दाडिम्ब पु० दा-बा० ङिम्ब इत्यनेनत्वम् । (ङालिम्) । ख्याते
दाडि स्त्री दह्यते फलेऽसौ दह-कर्माणि घञ् गौरा-
ङीप् लस्य डः । दाडिमे पा० । तस्याः फलम् ।
अण् तस्य हरितक्या० लुपि “हरीतक्यादि चेति”
प्रकृतिलिङ्गत्वात् २तत्फलैर्जाप स्त्री ।

दाढा स्त्री दैप् शोषे दा-दाने सम्पदा०भावे क्तिप् दे शुद्धौ
दानाय वा ढौकते ढौक-बा०ङ । १दन्तभेदे दंढायाम्
हेम० । दानाय प्रेरणे २पार्थनायां ३समूहे च” शब्दा-
थेक्यम् । स्वार्थे क कापि अत इत्वम् । दाढिका
तत्त्वार्थे हेम० । दाढायै केशसमूहाय प्रभवति ठक् ।
दाढिका (दाढि) शस्युणि । “केशेषु गृह्णतो हस्तौ
छेदयेद्विचारयन् । पादयोर्दाढिकायां च” मनुः ।
“दाढिकायां शस्युणि” कुल्लू० ।

दाण्ड पु० स्त्री दण्डस्य इत्याकपुल्लभेदस्यापत्यम् शिवा० अण् ।
१दण्डस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् । दण्डस्य भावः पृथ्वा० ।
वा अण् । २दण्डभावे न० । ३आयुधजीविसङ्घभेदे ।
दण्डानां समूहः अण् । ४दण्डसमूहे न० ।

दाण्ड(ण्ड)कि त्रि० “आङ्गस्त्रिगन्तपठांश्च कौण्डोपर-
यदाण्ड(ण्ड)की । क्रोष्टु किर्जालमालिख्य ब्रह्मपुमोऽथ
जालकिः” सि० कौ० उक्ते त्रिगन्तपठे आयुधजीविसङ्घभेदे
ततः स्वार्थे ङ । दाण्ड(ण्ड)कीय तत्त्वार्थे ।

दाण्डपाता स्त्री दण्डस्य पातो वक्रां तिथौ “वासां क्रिया-

याम्” पा० सूत्रेण संज्ञायां जः । दण्डमात्रस्यतिथिभेदे ।
दाण्डाजिनिक त्रि० दण्डाजिनेन तद्धारणेनाधानान्वि-
ष्कति “अयःशूलदण्डाजिनाभ्याम्” पा० ठञ् । माया-
विनि कपटेनार्थलाभेच्छया दण्डाजिनधारिणि
दाण्डायन पु० दण्डस्य गोत्रापत्यम् नडा० फक् । दण्ड-
गोत्रापत्ये तस्य स्थलं दाण्डनायनस्थलम् । ग्रामभेदे
“कूनसूदस्थलकपीः संज्ञायाम्” पा० ततः उत्तरपदस्थस्य-
लशब्द आद्युदात्तः” सि० कौ० ।

दाण्डिक त्रि० दण्डेन तद्धारणेन जीवति देतना० ठञ् ।
दण्डधारणोपजीविनि । तस्य भावः पुरो० यक् । दा-
ण्डिक्य तद्भावे न० । [दण्डप्रोक्तकल्पसूत्राध्यायिषु
दाण्डिन् पु० व०व० । दण्डेन प्रोक्तमधीयते शौन० णिनि ।
दाण्डिनायन पु० स्त्री० दण्डिनो गोत्रापत्यं नडा० फक्
दाण्डिनायनेत्यादिना टिलोपाभावः । दण्डिनोगो-
त्रापत्ये ।

दात त्रि० दाप् लवने कर्मणि क्त । १लूने, २छिन्ने । दैप्-शोषे
कर्त्तरि क्त । ३शुद्धे च । दो-खण्डने इत्यस्य तु
दितः दा-दाने इत्यस्य दत्त इति भेदः ।

दाति स्त्री० दैप् शोषे दाप् लवने भावे क्तिच् । १शुद्धौ २छेदने
दा-दाने बा०ति । ३दाने ४दत्ते च “मरुतो दातिवारः”
ऋ० १।१६७, ८ । “दातिवारः प्रदेयजलः दत्तवरणीय-
हर्षिलक्षणधनो वा” भा०

दातु न० दा-भावे लृत् । १दाने “कतस्य दातु शवसो व्युष्टौ”
ऋ० १०।८८। १ “कद् दातु किं दानम्” भा० “सहस्र
दातु पशुमङ्गिरग्यवत्” ऋ० ८।७२। ८ । २दातरि त्रि० ।

दात त्रि० दा-दाने लच् । १दानकर्त्तरि २दानशीले च ३दाता
मे भूभूतां नाथः प्रमाणीक्रियतामिति” कुमा० “कामो
दाता कामः प्रतिप्रहीता कामैतत्ते” यजु० ७।४८ स्त्रियां
ङीप् । शीलार्थे लचि तु न कर्माणि पठो “स हि आ
धन्वाक्षितं दाता न दात्या पशुः” ऋ० ५।७। ७ । दात-
धर्मस्य दानशब्दे दृश्यः ।

दातृह पु० स्त्री० दाप्-लवने क्तिन् दातिमूहते जह-अण्
दो-खण्डने क्तिन् दितिं वहति वह-क जट् दितृहः
ततः स्वार्थे अण् देविकाशिशपेत्यादिना आप्त्यम् ।
१कालकण्ठके पक्षिभेदे अमरः । २जलकाके राजनि० ।
३चातके मेदि० ४मेघे पु० शब्दर० जातित्वे सर्वत्र स्त्रियां
ङीप् । “सारथं रज्जुबालं च दातृहं गुक्सारिके”
मनुः “क्रव्यादपक्षिदातृहशूकप्रतदट्टिमान्” याज्ञ० ।

दात्यीह षंस्त्री दात्यूह+ष्टपो०। दात्यूहे खगे शब्द०

दात्र न० दो-खण्डने दाप् लवने वा करणे णुन् । छेदन साधने बविले (दा) अखभेदे अमरः । “क्षुरैः क्षुरप्रैर्भ-
क्षैश्च दात्रैरञ्जलिकैस्तथा” हरिव० २१७ अ० “दात्रेण
धान्यं लुनाति” व्या०। दा-दाने कर्मणि ल । २दातव्ये ।
“दात्रं यत्रोपदस्यति” ऋ० ८। ४१। ११ “दात्रं दातव्यम्”
कर्त्तरि ल । ३दानकर्त्तरि “सोमस्य दात्रमसि”
यजु० १०। ६ “दात्रं दानकर्त्तृ” वेददी० दा दाने भावे ल ।
४दाने “तद्दां दात्रं महि कीर्त्तयिष्यम्” ऋ० १। ११। ६। ६
“दात्रं दानम्” भा० ।

दात्र षं दा-दाने लृन् । १दातरि २यज्ञकर्मणि च उज्ज्वल०।
दाद षं दद-भावे षज् । दाने “दत्त्वा च विविधान् दादान्
पजयित्वा च वै द्विजान्” भा० शं १७ अ० “तत्र दत्त्वा
बहून् दादान् विमान् संपूज्यमाधवः” ४० अ० ।

दाधिक त्रि० दद्मि दद्मा वा संस्कृतः दद्मा चरति दद्मा
संस्कृष्टं उपसिक्तं वा ठक् । १दद्मि संस्कृतद्रव्ये २दद्माचा-
रिणि ३दद्मा संस्कृष्टे ४दद्मोपसिक्ते च “बीजपूररसोपेतं
सर्पिर्दधि चतुर्गुणम् । साधितं दाधिकं नाम गुल्म-
हृत् प्रोहशूबजित्” सुश्रुतोक्ते गुल्मादिनाशके ५सौ-
प्रधमेदे न०।

दाधिय न० दाधित्यस्य विकारः अनुदात्तादित्वात् अञ् ।
दाधित्यस्य कपित्यस्य विकारे । तस्य परिमाणम् । तत्-
प्रत्ययात् पुनरञ् । २दाधित्यपरिमाणे न० ।

दाष्टवि स्त्री ष्वि-यङ् लुक् इन् । धरित्वां माधवः
“पुत्रा यांश्चो नु दाष्टविभरध्वै” ऋ० ६। ६। ३। “दाष्टविर्ध-
रित्री” भा० ।

दाष्टपि त्रि० ष्वि-यङ् लुक्-इन् । अत्यन्तधर्षके “ब्रह्मणा
यामि सयनेषु दाष्टपिः” ऋ० २। ७। ७ “दाष्टपिर्धर्षकः”
भा० “सत्वाह्वं दाष्टपिं त्वन्मिन्द्रम्” ऋ० ४। ११। ६। ८ “दाष्ट
पिमत्यन्तधर्षकम्” भा० ।

दान आर्जये ऋजूकरणे सक० उभ० भा० स्वार्थे सन् ।
छेदने तु न सन् । दीदांसति ते अदीदांसीत् अदीदां
मिष्ट छेदने तु दानति ते । अदानीत् अदाविष्ट दीदां-
शयाति दानयति । दीदांसति काष्ठं ऋजूकरोतीत्यर्थः
दानति काष्ठं क्षिन्तीत्यर्थः ।

दान न० दा-दाने दो-खण्डने दैप् शोधने वा भावादौ ल्युट् ।
१गजमदजले २दीयमाने त्रि० श्वने न० “दानं ददत्यपि
जलैः सहसाधिच्छेदे” माघः “सेनाचरोभयदिभाननदान-

वारिवासेन यस्य जनिता सुरभीरणन्त्रीः” नैष० “आसी-
दनाविष्कृतदानराजिः” रघुः । ४पाखने ५छेदने ६शुद्धौ
च स्वस्वत्वत्यागादृजूलव्यापारभेदे स्वत्वाभिषन्धाना
पूर्वकस्वत्वत्यागे दानपदार्थनिरूपणं तदङ्गादिकं च
शुद्धि० त० यथा

देवलः “अर्थानासृदिते पात्रे अङ्गया प्रतिपादनम् ।
दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानन्तस्य वक्ष्यते” अर्थो-
द्रव्यम् । उदिते शास्त्रकथिते अङ्गा देवकोक्ता यथा
“सत्कृतियानस्तथा च सदा अङ्गेति कीर्त्तिता” । अतएव
भगवद्गीतासु “अत्रङ्गया कृतं दत्तं तपस्तप्तं कतन्तु
यत् । असदित्युच्यते पार्थ ! न च तत् प्रेत्य नेह
च” । हरिवंशे वनिं प्रति भगवद्वाक्यम् “अश्रो-
त्रियं आङ्गमधीतमन्नं त्वदक्षिणं यज्ञमन्त्रविज्ञा कृतम् ।
अत्रङ्गया दत्तमसंस्कृतं हविर्भागाः पृष्ठेते तव दैत्य-
पुङ्गव !” । प्रतिपादनं स्वीकरणं पात्रायनीकरणमिति
यावत् । तेन शास्त्रोक्तसम्मानस्वत्वावच्छिन्नद्रव्यत्यागो
दानम् । ततश्च उद्देश्यपात्रविशेषो यदि न स्वीकरोति
तदा सोपाधित्यागविशेषस्यानिर्वाहस्त दातुः स्वत्वं
निपतते इति रत्नाकरप्रभृतयः । वस्तुतस्तु “प्रदानं
स्वाभ्यकारणमिति” मनूक्तेर्दानमात्रात् सम्मानस्य
तद्विषयज्ञानाभावादप्रायासपि स्वत्वसुप्त्यद्वये पितुः
स्वलोपत्मात्तद्वने गर्भस्थस्येव । तेन शास्त्रोक्तसम्मान-
दानस्वत्वापादकद्रव्यत्यागोदानम् । तथाच दत्तस्य
प्रतिग्रहो न तु प्रतिग्रहचटितं दानमिति । व्यक्तमाह
कात्यायनः “पित्वा दत्तमादाय गृहीत्वा निष्क्राम-
यति” आदाय प्रतिगृह्णा ततो हस्तं गृहीत्वा वक्ष्यमाण-
मन्त्रेण निष्क्रामयतीत्यर्थः । “दत्त्वान्ते स्वस्तिवाच-
येत्” इति वक्ष्यमाणवचनाच्चेति । अतएव मरीचिः
“वस्तुगोपु यथा नष्टं मातरं लभते सुतः । मनसा
यस्य यद्दत्तं तद्धि तस्योपतिष्ठते” । नचैतत्तर्पणमात्रपरं
बहुगोप्निति दृष्टान्ताभिधानेन च यस्य यदिति सामा-
न्याभिधानेन होलाधिकरणन्यायात् सामान्यपरं तेन
आज्ञादावपि तथा । “एकत्र निर्णीतः” इति न्यायाच्च ।
अतएव दत्तस्योद्देश्यपात्राभावेऽपि इतरधनवस्तुजन-
स्वाभिकृते प्रतिपत्तिमाह हेमाद्रिचूडतथैव्यः “परोक्षे
कल्पितं दानं पात्राभावे कथं भवेत् । गोतजेभ्यस्तथा
दद्यात् तदभावेऽस्य बन्धुषु” । दानकल्पतरौ नारदः
“प्राङ्मणस्य च यद्दत्तं सामान्यस्य न चास्ति वः ।

सकृत्ये तस्य निनयेत्तदभावेऽस्य वस्तुपु । यदा तु न सकृत्यः स्यान्न च सम्बन्धिवान्धवाः । दद्यात् सजाति-
शिष्येभ्यस्तदभावेऽप्यु निःक्षिपेत्” अतएव आर्जुना-
स्य पात्राभावे जले प्रक्षेपः । अतएव “मनसा पात्र-
सदृश्य भूमौ तोयं विनिःक्षिपेत् । विद्यते सागरस्थानो
दानस्थानो न विद्यते” इति नारदीयोक्तम् । दाना-
नन्तरमेव स्वीकारात् पूर्वं दक्षिणा क्रियते । यत्न तु
पात्रविशेषानुद्देश्यकदानं तत् दातुः प्रतिपत्त्युपदेशः
तदधीनसम्प्रदानविशेषनिर्दिष्टस्त्वत्वात्त्यागादेव जायते ।
तत् प्रतिपादनमाह मत्स्यपुराणम् “न चिरं
धारयेद्देहे हेम संप्रोक्षितं बुधाः । तिष्ठद्भयापहं यस्मात्
शोकव्याधिकरं नृणाम् । शीघ्रं परस्वीकरणाच्छ्रेयः
प्राप्नोति पुस्तकम्” । “संप्रोक्षितं पात्रसदृश्यं त्यक्तमिति”
हेमाद्रिः । अतएव विष्णुपुराणे “तस्मात् सर्वात्मना
पात्रे दद्यात् कनकसुतम् । अपात्रे पातयेद्दत्तं सुवर्णं
नरकारणम् । प्रसादतस्तु तद्वत् तापन्मात्रं नियोजयेत् ।
अन्यथा स्नेययुक्तः स्यान्नृपप्रदत्तो विनाशिनः” । तद्धेम
ब्राह्मणायोत्सृष्टं ब्राह्मणसादकतम् यदि चौरा-
दिनापह्नियते तदा तावदेव पुनरुत्सृज्य देयमिति
दानसागरः । “द्रव्यमर्जयन् ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयात्
याजयेद्दध्यापयेत्” इति श्रुतौ याजनाध्यापनसाह-
चर्यात् प्रतिग्रहस्य स्वत्वमजनयतोऽप्यर्जनरूपता न
विरुद्धा याजनाध्यापनादौ दक्षिणादानादेव स्वत्वादिति
दायभागः । नतु प्रतिग्रहात् स्वत्वं प्रागुक्तमनुधौस्य-
नारदीयवचनविरोधात् । सम्प्रदानस्वीकारात् पूर्वं
त्यक्तद्रव्यस्यान्येन ग्रहणे ब्रह्मस्नानपहारापत्तेश्च ।
एवञ्च दाने सम्प्रदानस्य कारणतोद्देश्यत्वात्, नत्वनु-
मतिद्वारा मानाभावात् मनसा पात्रमनुद्दिश्येत्यत्र
व्यभिचाराच्च । एवञ्च त्यागासिद्धत्तमपि दातुः स्वत्वं
संप्रदानाग्रहणादसम्बन्धत्वेन तस्यादानत्वश्रुतेर्दातुः पुनः
स्वत्वसुत्पद्यते । तथाच नारदः “दत्त्वा दानमसम्बन्धः
पुनरादातुमिच्छति । दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं
हि तत्” असम्बन्धत्वञ्च दानस्यादेयद्रव्यदानाद्वा अय-
यार्थदानाद्वा सम्प्रदानभ्रान्त्यादिना वा पित्राद्यवस्थत्या-
दिना वा दातुरेशशुद्ध्या व्यवस्थाभेदाद्वा इति वाच-
स्पतिमिश्राः । तथाच देवलः । “दाता प्रतिग्रहीता च
अज्ञा देयञ्च धर्मयुक् । देशकालौ च दानानामङ्गान्ये-
तानि प्रखण्डुः” । धर्मयुक् न्यायार्जितं द्रव्यं तथाच

विष्णुधर्मोत्तरम् “देशकाले तथा पात्रे धनं न्यायागतं
तथा । यद्दत्तं ब्राह्मणश्रेष्ठाः ! तदनन्तं प्रकीर्तितम्” ।
प्रतिग्रहाभावे प्रतिग्रहीतरूपाङ्गाभावादसम्बन्धत्वम् ।
दत्तस्याप्रदानं पुनर्हरणं यस्मिन् व्यवहारपदे तत्तथेति
विज्ञानेश्वरः । अतएव यच्चाद्यर्थं याचकाय धनं दत्त-
मपि तेन तदकरणे पुनस्तदग्रहणमाह मनुः “धर्मार्थं
येन दत्तं स्यात् कश्चिद्दद्याच्च ते धनम् । पश्चाच्च च तथा
यत् स्याच्च देयनस्य तद्भवेत्” । दत्तस्य गृहीतस्य भुक्त-
स्यापि पुनरादानश्रुतेः सुतरां पात्रस्योपेक्षायां तथेति ।
उपेक्षया स्वत्वज्ञानिमाह बृहस्पतिः “प्राप्तमात्रं
येन भुक्तं स्वीकृत्यापरिपन्थनम् । तस्य तत् सिद्धि-
माप्नोति हानिञ्चोपेक्षया तथा” । अतएव प्रतिग्रहीत-
स्यागात् फलं वक्ष्यते । अन्यत्र हारीतः “प्रति-
श्रुत्याः प्रदानेन दत्तस्य छेदेनेन च । विविधान् नरकान्
याति तिर्यग्मन्योनौ च जायते । वाचा यच्च प्रतिज्ञातं
कर्मणा नोपपादितम् । तद्धनं नृणसंयुक्तम् इह लोके
परत्र च” । दत्तस्योच्छेदनं स्वयन्दत्तस्य द्रव्यस्य प्रतिग्रहीत-
दीनविक्रयादिकं विना छेदं वलात् स्वीकरणं नतु
तद्विक्रीतादेर्यहणम् । तथा चाश्वमेधिके पर्वणि युधि-
ष्ठिरं प्रति व्यासवाक्यं “दत्तैषा भवता मत्तं ताञ्च भूमिं
ददास्यहम् । अरण्यं दीयतां मेऽद्य आसीत् पूर्वन्तु
ते यतः” इति कात्यायनः “सुस्थेनात्तेन वा दत्तं
आवितं धर्मकारणात् । अदत्त्वा तु मृते दायस्तु-
सुतोनात्वं संशयः” । आत्तेन जन्मप्रभृति महारोगि-
व्यतिरिक्तरोगिणेत्यर्थः । महारोगिणां दाने “तेषां
मध्ये तु यः कुपी गर्हितः सर्वकर्मसु” इति प्रागुक्त-
भविष्यपुराणीयनिषेधात् । एवञ्च सुर्मर्षुदत्तस्य यद्दानो-
पसर्गत्वाभिधानं तद्धर्मीर्थतरदानपरम् । अतः
“स्नात्वा शुद्धे समे देशे गोमयेनोपलेपिते । वसित्वा
यसनं शुद्धं दानं दद्यात् सदक्षिणम्” । अत्र आङ्ग-
वक्षेपितदेशाभिधानात् “यज्ञोदानं तपोजयं
आङ्गञ्च सुरपूजनम् । गङ्गायान्तु कृतं सर्वं कोटि-
कोटिगुणं भवेत्” इति स्कान्दे गङ्गायामिति गङ्गा-
तीरपरमिति गङ्गावाक्यावली । पाद्मे “शिवस्य
विष्णोरग्नेश सन्निधौ दत्तमश्रयम्” । लिङ्गपुराणे
“शालग्रामशिला यत्र तत्तीर्थं योजनद्वयम् । तत्र
दानञ्च होमश्च सर्वं कोटिगुणं भवेत्” । यत्र भूर्भोक् ।
भूर्भोक्माह विष्णुपुराणम् । “पादगण्यञ्च यत् किञ्चि-

इत्थं प्रथिवीमयम् । स भूकौकः समाख्यातो विस्तारोऽस्य भयोदितः” प्रथिवीमयं पार्थिवम् । ततश्च शालग्रामस्य पात्राद्यवस्थानेऽपि तीर्थत्वमतएव केवलभूमी शालग्रामावस्थानं तीर्थाय भैथिलानां दुराचरणमेव । गङ्गालिखितौ “आहारं भैथुनं निद्रां सम्प्राकाले विवर्जयेत् । कर्म चाध्यवस्यैव तथा दानप्रतिपद्यते” । स्मृतिः “गत्वा यदुदीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम् । सहस्रगुणमाह्वय याचते तु तदर्द्धकम्” । विष्णुधर्मोत्तरम् “सीदते हिंस्रसुख्याय योऽर्थिने न प्रयच्छति । सामर्थ्ये सति दुर्बुद्धिर्नरकायोपपद्यते” । यमः “आशां दत्त्वा ह्यदातारं दानकाले निषेधकम् । दत्त्वा सन्त्यते यस्तु तमाहुर्ब्रह्मातकम्” । मातृग्रे “अनित्यं जीवितं यस्मात् वसु चातीव चञ्चलम् । केशेष्विव गृहीतस्तु षट्पलना धर्ममाचरेत्” । भारते “एकां गां दशगुर्दद्याद्दश दद्याच्च गोशतम् । शतं सहस्रगुर्दद्यात् सहस्रं बहुगोधनः” । व्यासः “ग्रामादहमपि ग्राममर्थिभ्यः किञ्च दीयते । इच्छानुसृत्योपि भवः कदा कस्य भविष्यति” । तथा “भुक्त्वा दानं न शस्यते” । अतएवाग्निपुराणम् “वाससुष्टिं परगवे साक्षं दद्यात्तु यः सदा । अकृत्वा स्वयमाहारं स्वर्गलोकं न गच्छति” । देवलः “अपारोगी धर्मात्मा दित्सुरव्यसनः शुचिः । अनित्याजीवकर्म च षड्भिर्दाता प्रशस्यते” अनित्याजीवकर्म अग्रहितजीवनीपायः । तथा “अपरावाधमक्लेशं प्रयत्नेनाजितं धनम् । अल्पं वा विपुलं वापि देयमित्यभिधीयते” अपरावाधं परपीडारहितम् अक्लेशं पात्रकौशजनकम् । तथा “यत् यच्च दुर्लभं द्रव्यं यच्छिन्नु कालेऽपि वा पुनः । दानाच्चै देशकालौ तौ स्यातां श्रेष्ठौ न चान्यथा” देवलः “इष्टं दत्तमधीतं वा विनश्यत्यनुकीर्त्तनात् । स्नायानुशोचनाभ्याञ्च भग्नतंजो विभिद्यते । तस्मादात्मकतं पुण्यं वृथा न परिकीर्त्तयेत्” इष्टं यजनं अनुकीर्त्तनं कथनं स्नाया प्रशंसा अनुशोचनं धनव्ययेन पश्चात्तापः । भग्नतंजः फलजननशक्तिहीनं वृथा रक्षादिप्रयोजनं विना । देवलः “पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनयेष्ट्य प्रयोजनम् । केवलं धर्मबुद्ध्या यत् धर्मदानं प्रचक्ष्यते” । प्रयोजनमिह लौकिकमभिहितम् । याज्ञवल्क्यः “न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता । यत्र हृत्तमिमे शोभे तद्भि पात्रं प्रचक्ष्यते” । हृत्तमात्रारः । विष्णुधर्मोत्तरे

“पतन्नात् त्रायते यस्मात् पात्रं तस्मात् प्रचक्षते” । महाभारते “पात्राणामपि तत् पात्रं शूद्राक्षं यक्ष मोदरे” । अत्र साक्षाच्छूद्रतत्तद्वत्तत्तुलाद्यनुपयोगीति दानसागरः । शूद्रस्वत्याश्रयाज्ञाभोजीति रत्नाकरः । वस्तुतस्तु ह्रस्वपूर्वप्रकरणाभिहितशूद्राज्ञानुपयोग्येत्यर्थः । याज्ञवल्क्यः “दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः” । निमित्तेषु गङ्गातीरादिसंक्रान्त्यादिषु । हृद्भवतुः “सहस्रगुणितं दानं भवेद्दत्तं युगादिषु । कर्म आज्ञादिकञ्चैव तथा मन्त्रनिरादिषु” । विवादचिन्तामणौ वशिष्ठः “शुक्रशोणितसम्भवः पुत्रो मातापितृनिमित्तकः । तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागे तु मातापितरौ प्रभवतः नखेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयात् वा स हि सन्तानाय पूर्वेषामिति” । कात्यायनः “विक्रयञ्चैव दानञ्च न नेयाः स्युरनिच्छवः । दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्मन्येव तु योजयेत् । आपत्काले तु कर्त्तव्यं दानं विक्रय एव च । अन्यथा न प्रवर्त्तते इति शास्त्रार्थनिश्चयः” । एवं भरणसामर्थ्य एव परित्यागः । मनुः “सप्त वित्तगमाधर्म्यं दायोलाभः क्रयोजयः । प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिपद्य एव च” । दायोऽन्यथागतः लाभो निध्यादेः । जयः संप्रसादेः । प्रयोगः कुशीदं, कर्मयोगः अधिवापिष्यपुत्रकन्यादि । हृद्भवतिः “कुटुम्बभक्तवसनाद्देयं यदतिरिच्यते । मध्वास्वादो विषं पश्चाद्दार्ढ्यमोऽन्यथा भवेत्” । कीर्त्तिनरकाभ्यामित्यर्थः । अस्यापवादमाह स एव “कुटुम्बं पीडयित्वा तु ब्राह्मणाय महात्मने । दातव्यं भिक्षवे चाक्षमात्मनोभूतमिच्छता” । अतएव भविष्यपुराणे “स्वल्पे महति वा तुल्यं फलमाद्यदरिद्रयोः” । विष्णुधर्मोत्तरे “यस्योपयोगि यदुद्भूतं देयं तस्मै च तद्भवेत्” । चारोतः “तामसेन तु द्रव्येण कृत्विग्भिस्तामसैस्तथा । तामसं भावमास्थाय तामसो यज्ञ उच्यते । तामसेन तु यज्ञेन दानेन तपसा तथा । निरये जन्म चेदाहर्द्धां विद्याञ्च तामसोम्” । तामसो हृद्भिन्नेऽक्षाधिपत्यरूपा इति रत्नाकरः । “राजसेन तु द्रव्येण कृत्विग्भीराजसैस्तथा । राजसं भावमास्थाय राजसो यज्ञ उच्यते । राजसेन तु यज्ञेन दानेन तपसा तथा । निरयस्त्वर्थोर्जन्म क्रूरराज्यं श्रिया युतम् । सात्विकेन तु द्रव्येण कृत्विग्भिः सात्विकैस्तथा । सात्विकं भावमास्थाय सात्विको यज्ञ उच्यते । सात्विकेन तु यज्ञेन दानेन तपसा

तथा । देवलोके भुवं वासी देवसायुज्यमेव च ।
 मत्स्यपुराणञ्च “येषां पूर्वकृतं कर्म सात्त्विकं मनुजोत्तमम् ।
 पौरुषेण विना तेषां केषाञ्चिदुद्दृश्यते फलम् । कर्मणा
 प्राप्यते लोके राजसस्य तथा फलम् । लक्ष्णेण कर्मणा
 त्रिभिः तामसस्य तथा फलम्” इत्याद्यामपि तत्तद्देवमाह
 नारदः “पार्श्विकद्वयतत्त्वौर्ध्वीतिप्रतिरूपकसाहसैः ।
 व्याजेनोपार्जितं यदुत्तमं लक्ष्णं सप्तदाहृतम् ।
 पार्श्विकः पात्रतया योऽर्जयतीति प्रायश्चित्तविवेकः ।
 चान्त्यां परपीडया, प्रतिरूपकेण कृत्स्नरत्नादिना, साह-
 सेन सुसुहृदामगिर्यारोहणादिना, व्याजेन ब्राह्मणवेशेन
 ऋषादिना । लक्ष्णं तामसं इति रत्नाकरः । “कुशीद-
 क्षविषाण्युल्लङ्घनशालानुवृत्तिभिः । कृतोपकारादाप्रसू-
 राजसं सप्तदाहृतम्” अमुदृष्टिः सेवा । “श्रुतयौर्ध्व-
 तपःकन्याशिष्यायान्वयागतम् । घनं सप्तविधं शुद्धं
 सुनिभिः सप्तदाहृतम्” । श्रुतेनाध्ययनेन शौर्ध्वेण
 जयादिना तपसा उपहोमदेवार्चनादिना कन्यागतं
 कन्यया सहागतं श्वशुरादेर्लब्धं शिष्यागतं गुरुदक्षिणा-
 दिना, याज्यागतं पार्श्विकलब्धम् अन्वयागतं दाय्यादि-
 भ्योऽलब्धं शुद्धं सात्त्विकम् । अत्र स्वत्वहेतुभूतव्यापाररूपा-
 र्जनगणे चौर्यस्यापि निर्देशाच्चौर्योपात्तद्रव्येऽपि यथेष्ट-
 विनियोज्यत्वेन शास्त्रगम्यत्वरूपस्वत्वमस्तीति प्रतीयते
 भवदेवभट्टसम्मतोऽयं पक्षः । यत्तु “द्रव्यमस्त्वामिविक्रीतं
 पूर्वस्वामी समञ्जयात्” इति याज्ञवल्कीयेन चौर-
 विक्रीतस्यास्त्वामिविक्रीतत्वसूक्तं तस्मात्स्वामिपदमप्रशस्त-
 स्वामिपरं “अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञायाः षट् प्रकी-
 र्तिताः” इति प्रायुक्तत्वाच्च स्वामित्वाभावपरं प्रायुक्त-
 नारदयचनविरोधात् । “ब्राह्मणस्त्वं न हर्त्तव्यं क्षत्रियेण
 कदाचन । दस्युनिष्क्रिययोस्तु स्वमजीवन् हर्त्तुमर्हति”
 इत्यनेन चौरस्वत्वभिधानाच्च अतएव याज्ञवल्क्यः
 बुभुक्षितस्त्रुहं स्थित्वा धान्यमब्राह्मणाङ्गरेत्” । मनु-
 रपि “तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षड्विंशति । अश्व-
 स्तमविधानेन हर्त्तव्यं हीनकर्मणः” इत्याभ्यां तत्र हो-
 पवासषडुपवासानन्तरं धान्यचौर्येण जीवनाभिधाना-
 तदस्य बलिबन्धदेवार्हता प्रतीयत इति । (अहोरात्रे
 भोजनद्वयविधानात् क्षिरालोपवासे षड्भोजनस्य सम्भ-
 वेन वाक्ययोरेकवाक्यत्वया क्षिरालोपवास एव सिद्धयति ।
 अतः षड्भोजनस्य पार्श्विकत्वोक्तिश्चिन्त्यमला) । व्यक्तं हरि-
 वंशीयसप्तव्याजोपाख्याने “तं नियोगादुगुरोभस्य गां

दोग्ध्रीं समपावयन् । क्रूरा बुद्धिः समभवत्तां गां वै
 हिंसितुं तदा । पितृभ्यः कल्पयित्वैनामुपभुञ्जीत
 भारत ! । स्मृतिः प्रत्ययमर्षश्च तेषां जात्यन्तरेऽभवत्” ।
 अत्र गुरोर्गां हत्वा ब्राह्मेण चौराणामपि जातिस्मरत्व-
 दर्शनाच्चौर्येण स्वल्पं प्रतीयते । एतत्तु अत्यन्ता-
 शक्तानां शक्तानां तु मत्स्यपुराणे “गामग्निः ब्राह्मणं
 शास्त्रं काश्चनं सलिलं स्त्रियः । मातरं पितरञ्चैव ये
 निन्दन्ति नराधमाः । न तेषामूर्ध्वगमनमेवमाह
 प्रजापतिः । परस्त्वं हरते यस्तु पश्चाद्दानं प्रयच्छति ।
 न स गच्छति वै स्वर्गं दातारो यत्र भागिनः” इति
 सात्त्विकराजसिकयत् फलभावपरम् । अन्यथा प्रायुक्त-
 हारोतादिवचनविरोधापत्तेः । शातातपपराशरौ
 “वृद्धिदत्तमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत् । भोजने
 चैव दाने च दहत्यासप्तमं कुलम्” वशिष्ठव्यासपराशराः
 “यस्य चैकगृहे मुखे दूरे चैव बद्धश्रुतः । बद्धश्रुताय
 दातव्यं नास्ति मुखे व्यतिक्रमः” । शातातपः “मन्त्रपूर्णां
 यद्दानमपात्राय प्रदीयते । दातुर्निष्क्रिय हस्तं तद्धो-
 क्तुर्जिह्वां निजलति । न ददस्वैति यो ब्रूयात् देवाग्नी
 ब्राह्मणेभ्य च । तिर्यग्योनिशतं गत्वा चाण्डालेष्वाभि-
 जायते” । वशिष्ठः “परिभुक्तमवज्ञातमपय्याप्रमसं-
 कृतम् । यः प्रयच्छति विप्रेभ्यस्तद्भक्ष्यवतिष्ठते” । कप-
 र्याप्रं स्वकार्यान्तमम् । यमः “सुवर्णं रजतं ताम्रं
 यतिभ्यो यः प्रयच्छति । न स तत्फलमाप्नोति तत्रैव
 परिवर्त्तते” । अत्रैव दृष्टफल एवावतिष्ठते न स्वर्गादफल-
 माप्नोतीत्यर्थः । महाभारते “पङ्कजवधिरामकाव्याधि-
 नोपहृताश्च ये । भर्तव्यास्ते महाराज ! न तु देयः
 प्रतिग्रहः” । व्याधिना यच्छादिना । व्यासः “माता-
 पितृभ्यां यद्दत्तं यद्दत्तं भ्रातृबन्धुषु । आत्मजेषु च
 यद्दत्तं सोऽनन्तस्वर्गसंक्रमः । पितुः शतशुणं दानं
 सहस्रं मातरेव च । अनन्तं दुहितुर्दानं सोदये”
 दत्तमक्षयम्” । विशेषयति नारदः “सात्त्वित्वं प्राति-
 भाव्यञ्च दानं ग्रहणमेव च । विभक्ता भ्रातरः कुल्यु-
 नाविभक्ताः परस्परम् । योऽसङ्गः प्रतिगृह्णापि पुनः
 सङ्गः प्रयच्छति । आत्मानं संक्रमं कृत्वा परांस्तारयते
 हि सः” धनस्वामिनमात्मानं सत्तारयति दुस्तरमिति ।
 येषां स्तुतिः विशेषः । गोतमः “क्षन्तजानु करं कृत्वा
 सज्जयन्तु तिबोदकम् । फलांशमभिसन्धाय प्रदद्याच्छ्रद्धया-
 त्वितः” । उदकस्तुतिमभिधायाह हारीतः “तस्मादङ्गिर-

वीक्ष्यैतद्दद्यादाद्यथैव च” इति श्रुत्योक्तं प्रोक्ष्येति
रत्नाकरः । अत्र यद्यपि “उत्तानेन तु हस्तेन प्रोक्ष्यं
समुदाहृतम् । न्युज्जेनाभ्युक्ष्यं प्रोक्षं तिरश्चाभोक्ष्यं
कृतम्” इति वर्द्धमानधृतेन विरुद्धम् । अतएव कुसुमा-
ञ्जली प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिरिति भेदेनोक्तं तथापि
“यस्य यद्दीयते वस्त्रमलङ्कारादि काञ्चनम् । तेषां देव-
तसुञ्चार्यं कृत्वा प्रोक्षणपूजने । उत्सृज्य मूलमन्त्रेण
प्रतिनाम्ना प्रतर्पयेत्” इति कालिकापुराणाद्व्याख्याने-
ऽपि न शास्त्रविरोधः । वस्तुतस्तु उभयदर्शनाद्वैकल्पिकम् ।
अत्रापि पाणिना स्पृष्ट्वा । आपस्तम्बः “सर्वाण्युदक-
पूर्वाणि दानानि यथाश्रुति वीहारे” इति । अन्वाहार्य-
दामादौ यथाश्रुति यावदेव श्रूयते तावदेव कुर्यात् वीहारे
यज्ञे मोदकपूर्वतानियमः इति कल्पतरुरत्नाकरौ । अन्वा-
हार्यमभावस्याप्राज्ञं एवञ्चापस्तम्बसूत्रैकवाक्यत्वात् यथा-
श्रुति वीहारः इति जैमिनिस्त्वैऽपि श्रुतिरूपत्वात्वाक्यं
शास्त्री व्युत्पत्तिश्च तेनोत्पत्तिव्युत्पत्तिवाक्ययोरर्थः यथा-
श्रुतः स एव विनियोगवाक्ये ग्राह्य इति सूत्रार्थः । नतु
श्रुतेरेव शब्दैर्विकारचना कार्योत्तरार्थः मूलभूतश्रुत्यन्तर-
कल्पनापत्तेरदृष्टार्थतापत्तेः । ततश्च सङ्ख्यादिवाक्ये
सङ्ख्याविषयोभूतस्यार्थस्याभिलष्यमानत्वादभिलाषे तु तदा-
चकसर्वशब्दानां सामर्थ्यात् श्रुतशब्दस्य नियमो नास्ति
अन्यथा विश्वजिता यजेतेत्यादौ स्वर्गकाम इत्यभिलाषो
न स्यादश्रुतत्वात् तथा “कपिलाकोटिदानान्तु गङ्गाक्षानं
विशिष्यते इति ब्रह्माण्डपुराणात् कपिलाकोटिदान-
जन्यफलाधिकफलप्राप्तिकाम इति शिष्टानुभूताभिलाषो
न स्यात् । अतएव ग्रहादीनां नानाशुनिभिर्नानामान्यु-
क्तानि तेषां यत् किञ्चिन्नाम्नैवोक्तेष्वेव । तथाच मत्स्य-
पुराणम् “सूर्यः सोमस्तथा भौमो बुधजीवसितार्कजाः ।
राहुः केतुरिति प्रोक्ता ग्रहालोकहितावहाः” । याज्ञ-
वल्क्यः “सूर्यः सोमो महीपुलः सोमपुलः दह-
स्पतिः । शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति ग्रहाः स्मृताः”
यत्र त्वेकस्य देवस्य पूजादौ विशिष्य नानानामोपादनं
तत्र ततएव तान्येवाभिलष्यानि न तु नामान्तराणि
एवं यत्र बहुभिर्भुनिभिर्यज्ञाभिमधीयते तत्र तदेव
वक्तव्यं तथाभिधानेन श्रुतिसत्त्वैव तात्पर्यं प्रतीयते ।
एवञ्च विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यादिति न्यायेनापि
विधिशब्दस्य विधिवाक्यस्यदेवताप्रतिपादकमात्रस्य मन्त्र-
सम्पादकत्वं बोध्यम्, योगियाञ्चवल्क्येन “सितोधाता-

भगवत्पुत्रा पूषार्यमांशुरेव च । पर्यायनामभिश्चैव एक-
एव निगद्यते” तथा । “वाचकोऽपि च विज्ञाते वाच्यएव
प्रसीदति” इत्युक्तम् । अतएव मनुः “वाग्देवत्यैश्च चर-
भिर्यजेरंस्ते सरस्वतीम् । अन्ततस्त्यैनसस्तस्य कुर्याणा
निष्कृतिं पराम्” । अत्र वाग्देवता सरस्वतीति श्रुते-
र्वाक्सरस्वत्योरेकार्थत्वात् वाग्देवत्यचरणा सरस्वती
यजनं संगच्छते । अन्यथा नामभेदाद्देवताभेदे विरुद्धं
स्यात् । तेऽसत्यवचने सम्भाव्यमाने श्रुद्विविक्तस्त्रियविप्रबध-
विषयान्तादिस्त्रियः । स्मृतिः “नामगोत्रे समुञ्चार्यं
प्राङ्मुखो देवकीर्तनात् । उदङ्मुखाय विप्राय दत्त्वान्ने
स्वस्ति वाचयेत्” । देवकीर्तनादिति ल्यबन्तोमे पञ्चमी
देवकीर्तनं कर्तव्यार्थः । ततश्च दातामुक्तदेवतं विष्णुदेवतं
वा वक्तव्यमिति ।

देवद्वयदेवा विष्णुधनुः उक्ता यथा “अभयं सर्वदेवत्यं भूमिर्धे विष्णु-
देवता । कन्या दासस्तथा दासी प्राजापत्याः प्रकीर्त्ताः ;
प्राजापत्यो गजः प्रोक्तस्तुरगोयमदेवतः । तथा चैकशर्पं
सर्वं कथितं यमदेवतम् । महिषश्च तथा याम्य
उष्ट्रो वै नैर्दतो भवेत् । रौद्री धेनुर्विनिर्दिष्टा क्षाम
आग्नेय उच्यते । मेघन्तु वारुणं विद्याद्वाराहो वैष्णवः
स्मृतः । आरण्याः पशवः सर्वे कथिता वायुदेवताः ।
जलाशयानि सर्वाणि वारिधानीं कमण्डलुम् । कुम्भञ्च
करकञ्चैव वारुणानि विनिर्दिशेत् । समुद्रजानि रत्नानि
सासुद्राणि तथैव च । आग्नेयं कनकं प्रोक्तं सर्व-
लौहानि चाप्यथ । प्राजापत्यानि शस्यानि पक्षाक्षमपि
च द्विजाः । ज्ञेयानि सर्वगव्यानि गाव्यर्वाणि विश्वक्षणेः
वार्हेस्पत्यं स्मृतं वासः सौम्यानि रजतानि च । पक्षि-
णश्च तथा सर्वे वायव्याः परिकीर्त्ताः । विद्या ब्राह्मी
विनिर्दिष्टा विद्योपकरणानि च । सारस्वतानि ज्ञेयानि
पुस्तकाद्यानि पण्डितैः । सर्वेषां शिल्पभाग्यानां विश्व-
कर्मा तु देवतम् । द्रुमाणामथ पुष्पाणां शाकानां हरितैः
सह । फलानामपि सर्वेषां तथा ज्ञेयो वनस्पतिः ।
मत्स्यमांसं विनिर्दिष्टं प्राजापत्ये तथैव च । कृत्वं
क्षणाजिनं शय्यां रथभासममेव च । उपानहौ तथा
यानं तथा यत् प्राञ्चवर्जितम् । औत्तानाङ्गिरसं त्वे
तत् प्रतिगृह्णीत मानवः । पार्यन्त्यश्च तथोगीरं वर्म-
शस्त्रध्वजादिकम् । व्रतोपकरणं सर्वं कथितं सर्वदेवतम् ।
गृह्णन्तु सर्वदेवत्यं यदनुक्तं द्विजोत्तमाः । । तज्ज्ञेयं
विष्णुदेवत्यं सर्वं वा विष्णुदेवतम्” । देवकीर्तनादित्यत्र

देयकीर्त्तनादिति षट्त्रिंशन्तरे पाठः व्याख्यातश्च हेमा-
द्रिणा “देयकीर्त्तनोत्तरकालं दत्तव्यर्थः ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि “इत्यस्य नाम गृहीयाद्दानीति ततो वदेत् ।
तोयं दद्यात्तथा दाता दाने विधिरयं स्मृतः” । व्यासः
“नामगोत्रे ससुज्ञार्थं प्रदद्याच्छ्रद्धयान्वितः । परितुष्टेन
भावेन तुभ्यं सम्प्रदे” इति । सम्प्रदानवाक्येऽहं-
प्रयोगमाह कात्यायनः “अहमस्मै ददानीति एव-
माभाष्य दीयते” एवञ्च सम्प्रदे ददानीत्येतयोर्विकल्पः
स च व्यवस्थितः आत्मनामिफले सम्प्रदे प्ररणाभिफले
ददानीति उभयपदित्वात् दाधातोः फलवति कर्त्तर्या-
त्मने पदं दृश्यते अफलवति कर्त्तरि परस्मैपदमिति
पाणिनिस्वरसात् । अतएवात्मनेपदं परस्मैपदम् इत्येत-
योरात्मने परस्मै इत्याभ्यां समाख्या सङ्गच्छते । ददानीत्यस्य
दद इतिवत् वर्त्तमानार्थेति । अतएव “सकृदाह ददा-
नीति” मनुनाप्युक्तं सङ्गच्छते अनुमत्यर्थे तु सकृत्त्वाभि-
धानसंप्रयोजकमिति । आद्यादौ फलभागिनां गोत्रा-
द्युल्लेखदर्शनात् तदितरत्रापि तथोक्तेखाचारः ।
हारीतः “अथासदुद्भूयदानमस्त्वर्ग्यं यञ्च दत्त्वा परि-
तप्यते तद्दानमफलं यज्ञोपकारिणे ददाति तस्मात्
परिक्रिष्टं यञ्च सोपधं ददाति अन्यत्रावितमल्पं यज्ञा-
पात्राय ददाति अग्निददानं ज्ञवति यज्ञादत्त्वा प्रकी-
र्यते अयदानं यज्ञाच्चर्या ददाति क्रोधाद्वाक्षधं
यज्ञाक्रुष्य ददाति दत्त्वा वा क्रोशति असत्कृतं प्रेशाचं
यज्ञावज्ञातं ददाति दत्त्वा बावजानीते सुमूर्धोस्तामसं
यज्ञाप्रकृतो ददाति एते दानोपसर्गायैरुपसृष्टं दानमप्र-
सिद्धमस्त्वर्ग्यं मयशस्यस्रध्रुवफलं भवत्यल्पफलं येति” । तर्हि
त्यागानन्तरकाले, हस्तार्पणसम्प्रवेष्ट्यदानमसमर्पणम् ।
उपकारिणे व्यसनोपकारिणे तदितरोपकारिणे तु दक्षः ।
“मातापितृशुभो भित्ते विनीते चोपकारिणे । दीना-
नाथविशिष्टेभ्यो दत्तन्तु सफलं भवेत्” । तस्मात् यज्ञोक्तोप-
करणरहितम् । सोपधं सकृद्व्यन्यत्रावितं लोकसम्माय-
नार्थं प्रकाशितम् । अग्निददानं शत्रवे दानं, अयोमान-
भेदः अप्रकृतोभयादिमान् । तथाच नारदः “अदत्तन्तु
ययक्रोधकामशोककृगन्वितैः । बालमूढास्वतज्जार्त्तमत्तोन्म-
त्तापवर्जितम् । कर्त्ता ममेदं कर्म्म” इति प्रतिनाभेच्छया च
यत्” । “प्रतिनाभेच्छया सोपाधिदत्तसुपाध्यविद्धौ” इति विवाद-
चिन्तामणिः । एतत्परमेव हारीतेन सोपधमित्युक्तम् ।
हेमाद्रौ दान०ख० दानाङ्गादिकं विस्तरेणोक्तं यथा

“अथ दानाङ्गनिरूपणम् । तानि च प्रतिग्रहीत इव्य-
कालदेशत्रयासंज्ञकानि । तदुक्तं भविष्यपुराणे “प्रति-
ग्रहीता इव्यञ्च कालो देशश्च पावनः । त्रया च
सात्त्विको ज्ञेयं दानानामङ्गपञ्चकम्” ।

तत्र प्रतिग्रहीतपालनिरूपणम् । स्कन्दपुराणे देवीं
प्रति ईश्वरवचनम् “श्रुतीनामाकराज्ञेते रत्नाना-
मिव सागराः । विप्रा विप्राधिपसुखे ! पूजनीयाः प्रय-
त्नतः” । विप्राधिपः चन्द्रः तद्वन्मुखं यस्याः सा
तथा देवीसम्बोधनमेतत् । “यत्र वेदविदो विप्रा न
प्राप्नन्त्युत्तमं हविः । न तत्र देवा देवेशि ! हविरश्रान्ति
कर्हिचित्” । तथाच तैत्तिरीयश्रुतिः “यावतीञ्चै
देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्तीत्यादि” ।
“वियदित्युच्यते व्योम प्रकारः प्रापथे स्मृतः । दिवं
सम्प्रापयन्त्येते दातृन् विप्रास्ततः स्मृताः । अपि
नारायणोऽनलो ब्रह्मा स्कन्दोऽनिलः शिखी । तद-
दानं नाभिमन्दन्ति यत्र विप्रा न पूजिताः । येषां
प्रणादसुलभ-मायु-धर्मः सुखं धनम् । श्री-र्यशः-स्वर्ग-
वासश्च तान् विप्रांश्च वेदबुधः” । विष्णुधर्मोत्तरे श्रीभग-
वानुवाच “ब्राह्मणैः पूजितैर्नित्यं पूजितोऽहं न
संशयः । निर्भृतैश्चित्तैश्च निर्भृत्यै तैरहं सर्वकर्म्मसु ।
विप्राः परा गतिर्महां यस्तान् पूजयते नृप ! । तमहं
स्वेन रूपेण प्रपश्यामि युधिष्ठिर ! । कात्याः कुण्डाश्च
प्रण्डाश्च दरिद्रा व्याधिताश्च ये । एवंरूपाश्च ये विप्राः
पश्य रूपं ममैव ते” । एतत्तु ब्राह्मणजातिमात्रस्तुति-
परम् । याज्ञवल्क्यः “तपस्तप्त्वास्त्वज्जङ्गमा ब्राह्म-
णान् वेदगुण्ये । तत्रार्थं पितृदेवानां धर्मसंरक्षणाय
च” । अतः “नास्ति विप्रसमो देवो नास्ति विप्र-
समो गुरुः । नास्ति विप्रात् परः शत्रुर्नास्ति विप्रात् परो
विधिः” । वज्रपुराणम् “न जातिर्न कुलं राजन् !
न स्नाध्यायः श्रुतं न च । कारणाणि द्विजत्वस्य वृत्तमेव
तु कारणम् । किं कुलं वृत्तहीनस्य करिष्यति दुरात्मनः ।
क्रमयः किं न जायन्ते कुसुमेषु सुगन्धिषु । नैकमेकान्ततो
याज्ञं पठनं हि विशास्मते ! । वृत्तमज्जिह्वां तात !
रक्षोभिः किं न पठते । बहूना किमधीतेन गठस्येव
दुरात्मनः । तेनाधीतं श्रुतं वापि यः क्रियामनुतिष्ठति ।
कपालस्थं यथा तोयं स्वदते च यथा पयः । दूष्यं
स्यात् स्थानदोषेण, वृत्तहीनं तथा श्रुतम् । तस्मादिह
महाराज ! वृत्तं ब्राह्मणलक्षणम् । अतर्वेदोऽपि उद्धृतः

शूद्रादत्यन्तरः स्मृतः । सत्यं दम-सपोदानमहिंसेन्द्रिय-
निग्रहः । दृश्यन्ते यत्न राजेन्द्र ! स ब्राह्मण इति
स्मृतः । वशिष्ठः “यं न संनं न चासनं नाश्रुतं
न बद्धश्रुतम् । न सुदत्तं न दुर्दत्तं वेद कश्चित् स
ब्राह्मणः” । सन्, विधिष्टः असन्, तद्विपरीतः । अत्र
चात्कोत्कर्षप्रकाशनं यो न करोति स पात्रमिति तात्-
पर्यमिति । यमः “अहिंमानिरतो नित्यं जुह्वानो
जातवेदसम् । स्वदारनिरतो दाता स वै ब्राह्मण
उच्यते । श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा चैव श्रुतानुगा ।
असमिदायार्थमर्थ्यादः स वै ब्राह्मण उच्यते । आशिषोऽ-
र्थं-पूजाञ्च प्रसङ्गान्न करोति यः । निवृत्तो लोभ-
भोहाभ्यां तं देया ब्राह्मणं विदुः” । ‘आशिषः’
आशीर्वादान्, ‘अर्थार्थं’ धनलाभाय । प्रसङ्गः अत्या-
सक्तिः । “सत्यं दानं क्षमा शीलमान्दशस्यं दया दृणा ।
दृश्यन्ते यत्न लोकेऽस्मिन् देवा ब्राह्मणं विदुः” ।
अमशतातपौ “तपोधर्मो दया दानं सत्यं शौचं श्रुतं
दृणा । विद्याविज्ञानमास्तिक्य-मेतद्ब्राह्मणलक्षणम्” ।
बौधायनः “विद्या तपश्च योनिश्च एतद्ब्राह्मणलक्षणम् ।
विद्यातपोभ्यां योहीनो जातिब्राह्मण एव सः” ।
वशिष्ठः “ये ज्ञानदानाः श्रुतपूर्वकर्णं जितेन्द्रियाः
प्राणिबधे निवृत्ताः । प्रतिग्रहे सङ्कुचिताग्रहस्तास्ते
ब्राह्मणास्तारयितुं समर्थाः” । यमः “विद्यावन्तश्च ये
विप्राः सुव्रताश्च तपस्विनः । सत्यसंयम-संयुक्ता ध्यान-
युक्ता जितेन्द्रियाः । पुबन्नि दर्शनं प्राप्ताः किं पुनः
संगतिं गताः । तेषां दत्त्वा च संभोज्य प्राप्नुयुः
परमं गतिम् । दत्त्वा द्विजाय शुद्धाय दाता याति शुभां
गतिम् । विद्यातपःशीलयांश्च स च तारयते नरः” ।
कूर्मपुराणे “स्वाध्यायवन्तो ये विप्रा विद्यावन्तो-
जितेन्द्रियाः । सत्यसंयमयुक्ताश्च तेभ्यो दद्यात् द्विजो-
त्तमाः । । ओत्वियाय कुलीनाय विभीताय तपस्विने ।
व्रतस्थाय दरिद्राय प्रदेयं शक्तिपूर्वकम्” । संवर्त्तः
“ओत्वियाय दरिद्राय अर्थिने च विशेषतः । यद्दानं
दीयते तस्मै तद्दानं शुभकारकम्” । ओत्वियस्तु, यमे-
नोक्तः “आंकारपूर्विकास्तिस्रः सावित्रीर्यश्च विन्दति ।
चरितब्रह्मचर्यश्च स वै ओत्विय उच्यते” आंकारपूर्विका
महाव्याहृतीरिति शेषः” । याज्ञवल्क्यः “सर्वस्य
प्रभवोविप्रा श्रुताध्ययनशालिनः । तेभ्यः क्रियापराः
अष्टास्तेभ्योऽप्यध्यात्मवित्तमाः” । मद्भपुराणे “यथाहि

सर्वदेवानां ज्येष्ठः श्रेष्ठः पितामहः । तथा ज्ञानी
सदा पूज्यो निर्भर्मानिष्कारिणः” । मत्स्यपुराणे
“शीलं संवासतो ज्ञेयं शौचं संव्यवहारतः । प्रज्ञा
संकथनात् ज्ञेया त्रिभिः पात्रं परीक्ष्यते” । भविष्य-
पुराणे “क्षान्ति-सूहा-दया-सत्यं-दानं शीलं तपः
श्रुतम् । एतदष्टाङ्गसहितं परमं पात्रलक्षणम्” । वशिष्ठः
“स्वाध्यायादत्र योनिमनं प्रशान्तं वैतानस्य पापभीकं
बद्धम् । स्त्रीषु ज्ञानं धार्मिकं गोशरण्यं व्रतैः
ज्ञानं तादृशं पात्रमाहुः” । योनिमान् प्रशस्तकुलो-
द्भवः । वैतानस्यः अग्निहोत्रादिकर्मपरः । स्त्रीषु
ज्ञानः स्त्रीविषये ज्ञानः । गोशरण्यः गोशुश्रूषारतः” ।
यमः “विद्यायुक्तो धर्मशीलः प्रशान्तः ज्ञानोदानः
सत्यवादी कृतज्ञः । वृत्तिग्लानो गोहितो गोशरण्यो
दाता यज्वा ब्राह्मणः पात्रमाहुः । स्वाध्याययान्
नियमवांस्तपस्वी ध्यानविश्व यः । ज्ञानो दानः
सत्यवादी विप्रः पात्रमिहोच्यते” महाभारते
“साङ्गंस्तु चतुरो वेदान् योऽधीते वै द्विजर्षभः ।
षड्भ्योऽनिवृत्तः कर्मभ्यस्तं पात्रमष्टयोविदुः” । ‘पात्रं’
पात्रतममित्यर्थः । वशिष्ठः “किञ्चिद्देवमयं पात्रं
किञ्चित्पात्रं तपोमयम् । पात्राणामपि तत् पात्रं
शूद्राच्च यस्य नोदरे” । दृश्यस्यतः “किञ्चिद्देवमयं
पात्रं किञ्चित्पात्रं तपोमयम् । आगमिष्यति यत् पात्रं
तत्पात्रं तारयिष्यति । ब्रह्मचारी भवेत्पात्रं पात्रं
वेदस्य पारगः । पात्राणां सुत्तमं पात्रं शूद्राच्च यस्य
नोदरे” । व्यासः “किञ्चिद्देवमयं पात्रं किञ्चित्पात्रं
तपोमयम् । असङ्कीर्णं च यत्पात्रं तत्पात्रं तारयि-
ष्यति” । असङ्कीर्णं योन्यादिसङ्कररहितम् ।
मात्रवलक्यः “न विद्याया केवलकया तपसा वापि
पात्रता । यत्न वृत्तमिमे चोभे तद्वि पात्रं प्रकीर्त्ति-
तम्” । देवलः “मात्रश्च ब्राह्मणश्चैव ओत्वियश्च
ततः परः । अनूचानस्तथा भूष-वृद्धिकल्प षट्पि-
मुनिः । इत्येतेऽष्टौ सप्तद्विष्टा ब्राह्मणाः प्रथमं स्तुतौ ।
तेषां परः परः श्रेष्ठो विद्यावृत्तविशेषतः । ब्राह्मणानां
कुले जातो जातिमात्रो यदा भवेत् । अनुपेतः क्रिया-
हीनो सात्व इत्यभिधीयते” । अनुपेतः उपनयन-
रहितः । “एकदेशमतिक्रम्य वेदस्याचारवान्भुजः ।
स ब्राह्मण इति प्रोक्तो निवृत्तः सत्ययागवृणी” । एक-
देशातिक्रमः वेदस्य किञ्चिद्भूतस्याध्ययनम् । निवृत्तः

शान्तः । “एकां शाखां सकलां वा षड्भिरङ्गैरधीत्य वा । षट्कर्मनिरतो विप्रः श्रौतियो नाम चर्चयितु । वेद-वेदाङ्ग-तत्त्वज्ञः शुद्धात्मा पापवर्जितः । शेषं श्रौतिय-वत् प्राप्तः सोऽनूचान इति स्मृतः । अनूचानगुणोपेतो यज्ञस्वाध्यायमन्त्रितः । श्रूय इत्युच्यते शिष्टैः शेषभोजी जितेन्द्रियः । वैदिकं लौकिकञ्चैव सर्वं ज्ञान-मवाप्य यः । आश्रमस्थो वशी नित्यवृत्तिकृत्य इति स्मृतः । लौकिकम् अर्थार्जनादिज्ञानम् । “जड-रैतास्तपस्युषो नियताशो न संशयो । शापातृप्पहयोः शक्तः सत्यसन्धो भवेद्विप्रः । निवृत्तः सर्वतृप्पन्नः काम-क्रोधविवर्जितः । ध्यानस्थो निर्विक्रया दानस्तुल्यवृत्त-काञ्चनो मुनिः । निवृत्तः निषिद्धकाव्यकर्मभ्यः । नि-र्विक्रयः अर्थार्जनादिप्रयारहितः । “एवमन्वयविद्याभ्यां वृत्तेन च ससृष्टताः । त्रिशुक्रा नाम विप्रेन्द्राः पूज्यन्ते सवनादिषु । सवनादिषु यज्ञादिषु । “प्रतिपह-समर्थोऽपि कृत्वा विप्रो यथाविधि । निस्तारयति दाता-रमात्मानञ्च स्ततेजसा । समर्थोऽपि, समर्थएवेत्यर्थः । “न लोके ब्राह्मणेभ्योऽन्यत् पवित्रं पुण्यमेव वा । अश-क्यञ्च द्विजेन्द्राणां नास्ति वृत्तवतामिति । योक्तव्यो हव्यकव्येषु त्रिशुक्रो ब्राह्मणो द्विजैः । अभिभूतश्च पूर्वोक्तैर्दोषैः स्पृष्टञ्च नेष्यते । अभिभूतः अपहृतः । पूर्वोक्तैः कुलविद्याचारैः । दोषैः उपपातकादिभिः । मनुः “पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्धानस्तथैव च । अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्य प्राप्यते फलम्” । दत्तः “समं द्विगुणसाहस्रमनन्तञ्च यथाक्रमम् । दाने फल-विशेषः स्थावित्रायामेवमेव हि । शतमब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे । सहस्रगुणमाचार्ये अनन्तं वेद-सारगे” । “ब्राह्मणः, राजभृतादिः । यदाह शाता-तपः । “ब्राह्मणास्तु षट्प्रोक्ता ऋषिः शातातपोऽब्र-वीत् । आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी । तृतीयो बह्वयाज्यः स्यात् चतुर्थो ग्रामयाजकः” । बह्वी याज्या यस्य स बह्वयाज्यः । “पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य वा” । ग्रामस्य नगरस्य भृत इत्यन्वयः । “अना-गतान्तु यः पूर्वं सादित्याञ्चैव पश्चिमात् । नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षणो ब्राह्मणः स्मृतः” । “ब्राह्मणब्रुवस्तु, परस्तादपात्रेषु व्याख्यास्यते” । आचार्यस्तु महाभारते “अध्यापयेत्तु यः शिष्यं जतोपनयनं द्विजः । वरहस्पत्ये सकलं वेदं भरतसत्तम ! । तमाचार्यं महाबाहो ! प्रव-

दन्ति जनोषिणः । एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः । योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते । निवे-कादीनि कर्माणि यः करोति नृपोत्तम ! । सम्भावयति चाक्षेपेन स विप्रोगुरुश्चरते । आत्मप्राप्तये पाकयज्ञा नग्निहोमादिकं तथा । यः करोति वृत्तो नूनं स तु स्याद्विजो द्विजः” । यमः “सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे । प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे । ‘प्राधीतः, पारब्वाध्ययनः । “उत्पत्तिं प्रलयञ्चैव भूता-नामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स भवेद्वे-दपारगः” । वृहस्पतिः “शूद्रे समगुणं दानं वैश्ये तु द्विगुणं स्मृतम् । क्षत्रिये त्रिगुणं प्राक्तः षड्गुणं ब्राह्मणे स्मृतम् । श्रौतिये चैव साहस्रमाचार्ये” द्विगुणं ततः । आत्मज्ञे शतसाहस्रमनन्तं त्वग्निहोत्रिणि” । विष्णु-धर्मोत्तरे “अमातृप्रे समं दानं गोषु श्रेयं फलं तथा । द्विगुणञ्च तदेवोक्तं तथा त्रैवर्ण्यसङ्करे । शूद्रे चतुर्गुणं प्रोक्तं विंश चाष्टगुणं भवेत् । क्षत्रिये षोडशगुणं ब्रह्मवर्ण्ये तदेव तु ! दानं शूद्रं स्मृतं दानं वेदाध्ययनतत्परे । शतमं तद्विनिर्दिष्टं प्राधीते लक्ष-सन्निवृत्तम् । अनन्तञ्च तदेवोक्तं ब्राह्मणे वेदपारगे” । एतेषु, केपाश्चिद्ब्राह्मणब्राह्मणब्रुवादीनामपात्राणामपि पात्रत्वनिरूपणं मन्त्रवद्वादिदानव्यतिरिक्तदानविषयम् । “मन्त्रपूर्वञ्च यद्दानमपात्राय प्रदीयते । दातुर्निकृत्त हस्तं तद्भोक्तुर्जिह्वां निकृन्तति” शातातपवचनात् । “उपरुदन्ति दातारं गौरश्वः काञ्चनं क्षितिः । अश्रौतियस्य विप्रस्य हस्तं वृद्धा निराकृतेरिति” वशिष्ठवचनाच्च मन्त्रपूर्वं गवादिदानानामपात्रप्रतिपादननिषेधात् । शूद्रादीनान्तु पात्रत्वनिरूपणम् अक्षदानविषयम् । “कृताक्षमितरेभ्यः” इति गौतमवचनात् “अक्षं सर्वत्र दातव्यमिति” वक्ष्य-माणत्वाच्च । दत्तः “व्यसनापहणार्थञ्च कुकुम्भार्थञ्च याचते । एवमन्विष्य दातव्यं सर्वदानेष्वयं विधिः” । व्यसनं, राजसौराद्युपद्रवः । आपत् दुर्भिक्षादिपीडा । “आद्योऽर्थशब्दो, निवृत्तिवचनः । मनुः “सान्त्वानिकं यत्क्षमाणमध्वगं, सार्ववेदसम् । श्रुवर्थं पितृमातृर्ध-स्वाध्यायार्थं पतापिनः । नवेतान् स्नातकान् विद्याट-ब्राह्मणान् धर्मभिक्षुकान् । “सान्त्वानिकः, सन्तान-प्रयोजनविवाहार्थैर्त्यर्थः । ‘अध्वगः’ अथ धर्मार्थं प्रचक्षितः । सार्ववेदसः सर्वस्वदक्षिणयज्ञकत् । ‘उप-तापी, व्याधिपीडितः “निःस्त्रो व्योदेयमेतेभ्यो दानं

विद्याविशेषतः । एतेभ्यो हि द्विजायेभ्यो देयमक्षं
सर्वाङ्गम् । इतरेभ्यो बहिर्वेदि कृताञ्जन्तु प्रदीवते ।
विद्याविशेषत इति अन्तर्विद्याय अन्तं बह्विद्याय
बहिर्विद्याय । बोधायनः सुब्राह्मण-श्रौतिय-वेदपारगेभ्यो
सुर्वर्ध-निर्वैशेषधार्ध-वृत्तिशीण-यज्यमाणाध्ययनाध्यसंयोग
वैश्वजितेषु इत्यविभागो यथाशक्ति कार्यो बहिर्वेदि
भिन्नमायेषु कृताञ्जितरेषु । निर्वैशः, विवाहः ।
वैश्वजितः, सर्वस्वदक्षिणया कृतवैश्वजिद्यागः । बहि-
र्वेदिप्रहृष्टादेतेभ्यो बहिर्वेदपि धनमवश्यं देयम् । अन्ये-
भ्यस्तु अन्तर्वेदोऽयं धनदाननियमः । बहिर्वेदि तु कृताञ्ज-
स्यैव । आपस्तम्बः “भिन्नमायो निमित्त-माचार्यो
विवाहो यज्ञो मातापितरौर्बुभूषीर्हृतश्च नियमादिलोपः ।
तत्र, गुणान् समीक्ष्य यथा देयं, इन्द्रिय-प्रतीत्यर्थं तु
भिन्नमायमनिमित्तं न तथाद्वियेत” । “बुभूषी भरणेष्वा ।
अर्हत्तश्च नियमादिलोप इति, अधिकारिण्यवश्यक-
कर्मविधिलोपप्रसङ्गः । यमः “वेदेन्वनसृष्टेषु कृतं
विप्रसृष्टाग्निषु । सत्तारयति दातारं महतः कल्लिषा-
टपि” । पद्मपुराणे “एकं वेदान्तं विप्रं भोजयेत्
अज्ञयान्वितः । तस्य भुक्त्वा स वै कोटिविप्राणां नात्र
संशयः” । शातातपः “वेदपूर्णसुखं विप्रं सुभुक्तमपि-
भोजयेत् । न तु मूर्खं निराहारं षड्रात्रसुपवासिनम्” ।
व्यासः “यत् सिक्तं वेदविद्वुङ्क्ते षट्कर्मनिरतः
गुचिः । दातुः फलमसंख्येयं जन्म जन्म तदक्षयम् ।
वेदविद्याव्रतस्मात्ते श्रौतिये नृहमागते । क्रीडन्त्यौषधयः
सर्वां यास्यामः परमां गतिम्” । ‘औषधयः, अस्त्रानि ।
महाभारते “तद्वृक्षास्तद्वनाराजं सद्गृहास्तद्व्रपात्रयाः ।
अर्थिनश्च भवन्त्यर्थे तेषु दत्तं महाफलम्” । अत्र तच्छ-
ब्देन पूर्वोक्ताः पितरो देवताश्च परावृण्वन्ते । अथवा
तदेव दीयमानं भक्तमदनीयं येषां ते तथा एवं तद्वना-
दिशब्दा अपि । “तत्कारेभ्यः परेभ्यो वा ये भयात्तां
युधिष्ठिर ! । अर्थिनो भोक्तुमिच्छन्ति तेषु दत्तं महा-
फलम् । हृतस्मा हृतदाराश्च ये विप्रा देशसंज्ञवे ।
अर्थार्थमभिगच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् । चारित्र्य-
नियता राजन् ! ये कथाः कथयन्त्यः । अर्थिनश्चोपग-
च्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् । अव्युत्क्रान्ताः स्वधर्मेषु
पात्रवृद्धमयेषु च । कथप्राणाः कथाहाराक्षेपु दत्तं
महाफलम् । तपस्विनस्तपोनिष्ठास्तथा भैक्ष्यचराश्च ये !
अर्थिनः किञ्चिदिच्छन्ति तेषां दत्तं महाफलम्” ।

आदित्यपुराणम् “आक्रोधना चर्मपराः शान्ता दमदमे
रताः । तादृशाः साधवो विप्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ।
हृतसर्वस्वहरणानिहोषाः प्रभविष्णुभिः । अहयन्ति सुभ-
क्तानां तेषु दत्तं महाफलम्” । शातातपपराशरौ
“सन्निवृत्तमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत् । भोजने
चैव दाने च दहत्यासन्नं कुलम्” । भविष्यपुराणे
यस्यासन्नमतिक्रम्य ब्राह्मणं पतितावते । दूरस्थं
भोजयेन्मृदो गुणाढ्यं नरकं व्रजेत् । तस्मात्प्रातिक्रमेत्
प्राज्ञो ब्राह्मणान् प्रातिवेशिकान्” । प्रातिवेशिकान्
स्वगृहाददूरपर्यन्तं गृहान् । “सन्निवृत्तमधीयानं
सर्वां नु दौहित्यं विट्पतिं तथा । भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धु-
धराधिप ! । नातिक्रमेन्नरस्ते तान् सुमुखानपि गोपते ! ।
व्यतिक्रम्य महारौद्रं रौरवं नरकं व्रजेत्” । विट्पतिः
जामाता । सुमुखानपि नातिक्रमेदित्येतत्, अज्ञदान-
विषयम् । हिरण्यदिदाने तु, सन्निहितमूर्खव्यतिक्रमे
दोषाभावात् तदुक्तं व्यासवशिष्ठबोधायनशातातपपरा-
शरैः “यस्य चैव नृष्टे मुखो दूरे चापि बद्धस्तः ।
बद्धस्तुताय दातव्यं नास्ति मुखे व्यतिक्रमः । ब्राह्म-
णातिक्रमो नास्ति विप्रे वेदविजिते । ज्वलन्तमग्नि-
सत्सृष्टश्च न हि भस्मानि ह्रियते” । महाभारते “यदि
स्यादधिको पिप्रो दूरे वृत्तादिभिर्भुतः । तस्मै यत्नेन
दातव्यमतिक्रम्यापि सन्निधिम्” । विष्णुः “पुरोहित-
स्तातन एव पात्रं स्वगृहद्विदुल्लजामातरश्चेति” ।
‘यस्यैते पुरोहितादयः, तस्यैव ते अन्यगुणरहिता
अपि पुरोहितादित्वेनैव पात्राणि । व्यासः “माता-
पितृषु यद्वत् भ्रातृषु स्वसुतासु च । जायापत्योस्तु
यद्वत् सोऽग्निन्याः स्वस्तिशंक्रमः । पितुः शतगुणं दातुं
सहस्रं मातृवचप्रत । अन्नं दुहितृद्वानं शोदये”
दत्तमक्षयम्” । विष्णुधर्मोत्तरम् “आत्मनस्तु भवेत्
पात्रं नान्यस्य स्यात् पुरोहितः । पुरोहिते तु स्वे दत्तं
दानमक्षय्यसुच्यते । उपाध्यायत्वञ्चैव गुरावपि च
मानवैः । वस्त्रमिक्षा न कर्तव्या मातरं पितरं प्रति” ।
उपाध्यायादयस्तु, पूर्वमेव व्याख्याताः तथा ।
“मातृवृक्षा स्वसा चैव तथैव च पितृवृक्षा । मातामही
भागिनेयी भागिनेयस्तथैव च । दौहित्यो विट्पतिश्चैव
तेषु दत्तञ्च अक्षयम् । श्रीभटे यत्तथा दत्तं तदक्षय्य-
सुच्यते । मातापितरौर्गुरो मिते विनीते चोपकारिण ।
दीनानाञ्चविशिष्टेभ्यो दातव्यं भूतिमिच्छता । अदत्त-

दानाजायन्ते परमाभ्योपजीविनः” । उपकारिणि परोपकारपरे । विशिष्टाः गुणातिशयशालिनः । ब्रह्मपुराणे “यत् कन्यासु पिता कुर्व्यादानं पूजनमर्चनम् । यत्कृतं सुकृतं विद्यात्तासु दत्तं तदक्षयम् । यद्वत्तासु कन्यासु तद्दानं पुण्यमेव च” । कालिकापुराणम् “यदुदत्तं वेदविहिमे यदुदत्तं ब्रह्मचारिणि । तपोनिधेस्तु यदुदत्तं कारुण्येन च यत् सदा । तत् सर्वमक्षयं दानं वै मानेन विधाय यत्” । विष्णुधर्मोत्तरे “असदाने न कर्तव्यं पात्रापेक्षणमप्यपि । अन्नं सर्वत्र दातव्यं धर्मकामेण वै हिज । । सदोषेऽपि तु निर्दोषं सगुणोऽपि गुणवत्तम् । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन देयमन्नं सदैव तु । विद्याध्ययनसक्तानामन्नदानं भूतफलम्” । तथा “दत्त्वा नृपतिभीतानामृषिनाञ्च तथा धनम् । तस्मिन्नेभ्यश्च भीतानां फलमक्षयसुच्यते यियत्ततं तथा दत्तं व्यसनं तर्कुमिच्छताम् । दुःखान्वितानां दीनानामक्षयं परिकीर्तितम् । विवाहमेखला-नन्वप्रतिष्ठादिषु कर्मसु । आपत्तेषु तु यदुदत्तमक्षयं तदुदाहृतम्” । संवर्तः “दानान्येतानि देयानि तथान्यानि च सर्वशः । दीनान्मूलपणार्थिभ्यः श्रेयः-कामेण धीमता” । पद्मपुराणे “दीनान्मूलपणानाथ-वाग्विहीनेषु यत्तथा । विकलेषु तथान्येषु जडवासन-पङ्क्तुषु । रोगातेषु च यदुदत्तं तत्स्यात्तुल्यफलं धनम्” । अथ अपात्रनिरूपणम् । तत्र मनुः “घोररक्तान् बाणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान् । प्रेषत्रान् वाहुषि-कांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् । ये व्यपेताः स्वकर्मभ्यः परपिण्डोपजीविनः । हिजत्वमभिकाङ्क्षन्ति तांश्च शूद्र-वदाचरेत् । नाष्टगब्राह्मणो भवति न बणिग्ग कुशीलवः । न शूद्रप्रेषणं कुर्वन्न स्तोत्रं न चिकित्सकः । अन्नता-ज्ञानधीयाना यत्र भैक्ष्यचरा हिजाः । तं यामं दण्डये-द्भ्राजा चौरभक्तपदोहि सः” । वसिष्ठः “उदक्योऽन्वा-सते येषां ये च केचिदनग्नयः । कुलं वाऽश्रित्यं येषां खेवं ते शूद्रधर्मिणः” । अन्यासते कर्मकाले समीप एव तिष्ठन्ति । विष्णुः “न दानं यशसे दद्याच्च भयाक्षोप-कारिणि । न नृत्यगीतशीलेभ्यो धर्मार्थमिति निश्चयः” । उपकारिणि आलोपकारपदे प्रत्युपकारसमीहयेत्यर्थः । महाभारते “यस्तु प्रेषत्रान् हिजान् मूढो योजयेद्भय-कव्ययोः । न भवेत्तत्फलं तस्य वैदिकीयं तथा श्रुतिः” । यमः “अन्नतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।

नेषां प्रतिग्रहोदेयो न शिला तारवेच्छिलाम् । अपविद्धा-ग्निहोत्रस्य गुरोर्विप्रियकारिणः । इविषं नैव दातव्यं सततं पापकर्मणः । न प्रतिग्रहमर्हन्ति वृषकाध्यापका हिजाः । शूद्रस्याध्यापनाहिमः पतत्यत्र न संशयः” । तथा “राजधानी यथा शून्या यथा कूपश्च निर्जलः । यथा कुतमनग्नौ च तथा दत्तं हिजेऽनृचे” । वसिष्ठः “यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो नृगः । यश्च विप्रोऽनधीयानस्तयस्ते नामधारकाः । विद्वद्भोज्यान्य-विद्वांसो येषु राद्रेषु भुङ्क्षते । व्यथनादृष्टमिच्छन्ति महद्वा जायते भयम्” । व्यासशतातपौ “नष्टशौचे व्रतभ्रष्टे विप्रे वेदविवर्जिते । रोदित्वच्च दीयमानं किं मया दुष्कृतं कृतम् । शौचहीनास्तु ये विप्रा न च यज्ञोपवीतिनः । कुतं दत्तं तपस्तेषां नश्वत्यत्र न संशयः । जपरे नापितं वीजं यश्च भक्षान् श्रूयते । क्रियाहीनेषु यदुदत्तं त्रिषु नाशोविधीयते । प्रस्तरे पतितं वीजं भिक्षमाण्ये च दोहनम् । भक्ष्यमपि कुतं द्रव्यं तदुददानमसाधुषु” । पूर्वत्र पात्रगुणकथने कृतेऽपि पुनर्दोषवचनमेवंविधदोषभाज्यजनप्रतिषेधार्थम् । मनुः “पात्रभूतो हि यो विप्रः प्रतिगृह्य प्रतिग्रहम् । असत्सु विनियुज्जीत तस्य देयं न किञ्चन । सञ्चयं कुरुते यश्च प्रतिगृह्य सञ्चलतः । धर्मार्थं बोधयुङ्क्ते यो न तं तस्करमर्चयेत्” । असत्सु, निषिद्धेषु द्यूतादिषु । दक्षः “विधिहीने तथा पात्रे यो ददाति प्रतिग्रहम् । न केवलं हि तदाति शेषमप्यस्य नश्वति” । मनुः “अनर्हते यदुद-दाति न ददाति यदर्हते । अर्हानर्हापरिज्ञानाज्ञानाज्ञमांश्च हीयते” । यमः “यस्तु लिङ्गप्रचितां वृत्तिमलिङ्गिभ्यः प्रयच्छति । घोरायां ब्रह्महत्यायां पच्यते नात्र सं-शयः” । भविष्यपुराणे “नाब्रह्मणाय दातव्यं न देयं ब्राह्मणाक्रिये । न ब्राह्मणब्रुवे चैव न च दुर्ब्राह्मणे धनम्” । व्यासः “ब्रह्मजीवसत्सज्जो मन्त्र-संस्कारवर्जितः । जातिमात्रोपजीवी च भवेद्ब्राह्मणः स तु । गर्भाधा-नादिभिर्युक्तस्तथोपनयनेन च । न कर्मविज्ञाधीते स भवेद्ब्राह्मणाक्रियः” । वराहपुराणे “अन्नतो वैश्वरा-ज्यो शूद्राब्राह्मणास्तयः । वेदव्रतविहीनश्च ब्राह्मणो ब्राह्मणब्रुवः” । यमः “यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्योते त्रिषोरुषम् । स वै दुर्ब्राह्मणो नाम यश्चैव वृषकीपतिः” । जूर्मपुराणे “न वार्यपि प्रयच्छेत नास्तिके ह्येतेकेऽपि वा । न पापण्डितु सर्वेषु नावेदविदि धर्मवित् ।

मास्तिकः, परलोकवासनांशुः। हेतुकः हेतुभिः परलोकं निराकरिष्युः। मनुर्विष्णु च “न वार्यापि प्रयच्छेत् वैडालव्रतिके द्विजे। न वक्त्रव्रतिके पाप्मे नावेदविदि धर्म्मवित्। त्विष्येतेषु दत्तं हि विधिनोपाजितं धनम्। दातुर्भवत्यनर्थाय परत्वादातुरेव च”। अन्वर्थः प्रत्यवायः। “यथा ज्ञानोपलेन निमज्जत्युदके तरन्। दातृप्रतिग्रहीतारौ तथैवाज्ञौ निमज्जतः”। यमः “यः कारणं पुरस्कृत्य व्रतचर्यां निधेयते। पापं व्रतेन प्रच्छाद्या वैडालं नाम तद्व्रतम्। अर्थश्च विपुलं गृह्य दत्त्वा लिङ्गं विशर्जयेत्। आश्रमालरितं रक्षेद्दुर्गैडालं नाम तद्व्रतम्। यतीनामाश्रमं गत्वा प्रत्यवस्येत्तु यः पुनः। यतिधर्मविच्छेपेन वैडालं नाम तद्व्रतम्”। विष्णुः “धर्म्मध्वजो सदा लुब्धः शूद्रिको लोकेदम्भकः। वैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वभिसन्धकः। यस्य धर्म्मध्वजो नित्यं सुराध्वज इषोऽच्छ्रुतः। प्रच्छदानि च पापानि वैडालं नाम तद्व्रतम्। अधोदृष्टिर्नैकतिकः स्वार्थसाधनतत्परः। शठो मिथ्याविनीतश्च यकव्रतचरो द्विजः। ये वक्त्रव्रतिनो विप्रा ये च सर्जार्त्तलिङ्गमः। ते पतन्त्यस्मृताभिस्ते तेन पाप्मेन कर्मणा”। चतुर्विंशतिमत्तम् “रोदित्यन्नं दीयमानं किं मया दुष्कृतं कृतम्। व्यग्रो व्रियस्य विप्रस्य हस्तं दृष्ट्वा निराकृतः”। कात्यायनस्त्वन्यथाह “यः स्वाध्यायाग्निमालस्याद्देवादीन्मिरिचवान्। निराकर्त्तृमरादीनां स विज्ञेयो निराकृतिरिति”। शातातपः “नेष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठञ्च वार्जुषो। यञ्च वारिजके दत्तं न च तत् प्रेत्य नो दृष्टं दत्तः “धूत्ते” यन्दिनि मङ्गो च कुर्वेद्ये कितवे शठे। चाटचारणचौरेभ्यो दत्तं भवति निष्कलम्”। स्तान्दपुराणे “देवपितृविहीने यदीश्वरेभ्यश्च दीयते। दत्त्वा तु कीर्त्तितं यञ्च देवाग्नित्याग्निने तथा। अन्यायोपार्जितधनेर्दत्तमब्राह्मणे च यत्। गुरवेऽन्तवक्त्रो च स्तनाय पतिताय च। कृतज्ञाय च यदुदत्तं सर्वदा ब्रह्मविहिषे। याजकाय च सर्वस्य वृषत्याः पतये तथा। परिचाराय भृत्याय सर्वस्य पिशुनाय च। इत्येतानि च राजेन्द्र! वृथादानानि षोडश। गर्भस्थोऽज्ञानबाहोऽपि भुङ्क्ते वृद्धो न योषने। तदुदत्तस्येह नाप्नोति सर्वथा रिपुक्षदनं”। तदीयफलमिति शेषः। विष्णुधर्म्मात् “परस्याने वृथा दानं सदोषं परिकीर्त्तितम्। व्याकूटयति ते चैव व्यथायात्तैर्ज्ञैश्च यत्। व्यर्थं हि ब्राह्मणे

दानं पतिते तत्कारे तथा। गुरोश्चाप्रीतिजनके कृतज्ञे पामबाजके। वेदविक्तायके चैव यस्य चोपपतिर्दृष्टे। स्त्रीभिर्जितेषु यदुदत्तं व्याकृष्याहे तथैव च। ब्रह्मवन्धो च यदुदत्तं यदुत्तं वृषलीपतौ। परिचारे च यदुदत्तं वृथा दानानि षोडश” महाभारते “पञ्चान्वधिरा मूका व्याधिनोपहृताश्च ये। भर्म्हव्याक्ते महाराज! न तु देयः प्रतिग्रहः” इति प्रतिग्रहीतृनिष्पणम्।

अथ ब्रह्मार्थं दानाङ्गसंख्यते। तत्र देयनिष्पणम्। भविष्यपुराणे “यद्यदिष्टं विशिष्टञ्च न्यायप्राप्तञ्च यज्जवेत्। तत्तद्गुणवते देयमित्येतद्दानसंख्यणम्”। वज्रपुराणे “शुभोपात्तेन यत्किञ्चित् करोति लघुना नरः। अनन्तं फलमाप्नोति सुहृदोऽपि यथा पुरा”। शुभोपात्तेन न्यायोपार्जितेन। लघुना स्वल्पेन ब्रह्मैवेति शेषः। देवीपुराणे “न्यायतो यानि प्राप्ताणि शाकान्यपि नृपोत्तम!। तानि देयानि देव्यास्तु कन्यकायोषितां सदा। तद्भुक्तेषु च वित्तेषु क्षपरेषु च नित्यशः” विष्णुपुराणे “यद्यदिष्टतमं लोके यज्ञास्य दयितं गृह्ये। तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता”। महाभारते “विशेषतो महाराज! तस्य न्यायार्जितस्य च। अज्ञया विधिवत् पात्रे दत्तस्यान्नो न पितृते”। गौतमः “स्वामी ऋक्षकृष्यसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं, क्षत्रियस्य विजितं, निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति”। अप्रतिबन्धः दायएव ऋक्षकृष्यम्। संविभागः संप्रतिबन्धो दायः। परिग्रहः, जललणकाठादेरनन्यपूर्वस्य स्वीकारः। अधिगमः निध्यादेः प्राप्तिः। एषु निमित्तेषु स्वामी भवति। अधिकम् असाधारणम्। निर्विष्टम् कृष्यादिना द्विजशूद्रादिना च यत्कृष्यम्। “निर्विशो भूतिभोगयोरिति” अरण्यात्। मनुः “सप्त वित्ता गमा धर्म्मा दायो लाभः क्रयो जयः। प्रयोगः कर्म्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च”। प्रयोगः न्यायोपचयार्थं ब्रह्मप्रयोगः। कर्म्मयोगः आर्त्तिर्गृह्यम्। नारदः “धनमूलाः क्रियाः सर्वा यत्नस्तस्यार्जने मतः। रक्षणं वर्द्धनं भोग इति तस्य विधिः क्रमात्। तत्पुनर्निर्वापिधं ज्ञेयं शुक्तं शवलमेव च। कृष्णञ्च, तस्य वित्तेयो विभागः संप्रदा पुनः। एकैकस्य शुक्लादेः सप्त सप्त भेदा भवन्तीत्यर्थः। “श्रुतशौर्यतपःकन्यायाज्याशिशुप्राप्त्यागतम् धनं सप्तविधं शुक्लरुदयोऽप्यस्य तद्विधः”। आगतशब्दः श्रुतादिभिः प्रत्येकं संबध्यते। कन्यागतम् आर्षविवाहे

वराहृहीतं गोमिथुनादि । याज्यगतम् आर्त्विज्या-
दिलम्बम् । शिष्यगतम् । गुरुदक्षिणादि । अत्र च
यथाधिकारं गुणत्वमवधेयम् । उदयः फलं तदप्यस्य गु-
णमित्यर्थः “कुशीदक्षपिबाण्यथशिल्पगुल्कानुवृत्तिः ।
कतोपकारादापञ्च शबलं ससदाहृतम्” । न्यायोपचयार्थं
द्रव्यप्रयोगः कुशीदम् । शिल्पं कारुकादिकर्म । आक-
रादिभ्योऽप्युदयः गुल्कम् । अनुवृत्तिः सेवा । “पार्श्वक
दूतचौखीति प्रतिरूपकसाहचैः । व्याजोपाजितं
यत्तत् सर्वेषां कर्णसुव्यते” । पार्श्वकोपाजितं उत्कोचादि-
लम्बम् । आर्त्त्युपाजितं परपीडया लम्बम् । प्रतिरूपकं
मणिसुवर्णादेः प्रतिरूपकरणम् । साहचं स्वप्राणालयया-
ज्ञीकारेण पश्यतोऽरत्वादिकम् । व्याजः दम्भेन तपः
प्रभृति । “तेन क्रयो विक्रयश्च दानं गृह्यसमेव च ।
विविधाश्च प्रवर्तन्ते क्रियाः सम्भोग एव च । यथावि-
धेन द्रव्येण यत्किञ्चित् कुरुते नरः । तथाविधमवाप्नोति
च फलं प्रेत्य चेह च” । यथाविधेन गुणेन कर्णेन
शबलेन वा दानादि कुरुते तथाविधं फलमाप्नोतीति,
गुणेन गुणं दुःखरहितम्, शबलेन, मित्रम्, कर्णेन
असुखोदयम् । पद्मपुराणे “गुणेन विचेन कृतं
पुण्यं बहुफलं भवेत् । शबलं मध्यमफलं कर्णं हीन-
धनं फलम्” । ब्रह्मप्रोक्ते “गुणविचेन यो धर्मं
प्रकुर्यात् अद्वयान्वितः । तीर्थं पात्रं समासाद्य देवत्वे
तत् समश्नुते । राजसेन च भावेन विचेन शबलेन च ।
दद्याद्दानमतिथिभ्योभानुषत्वे तदश्नुते । तपोवृत्तस्तु यो
दद्यात् कर्णविचेन मानवः । तिर्यक्ते तत्फलं प्रेत्य
समश्नाति नराधमः” । नारदः “तत् पुनर्द्वादशविधं
प्रतिवर्णान्वयात् स्मृतम् । साधारणं स्थाप्यविधं शेषं
नवविधं स्मृतम्” । धर्मप्रमिति शेषः । प्रतिवर्णान्वयाद्य-
वविधं, साधारणं त्रिविधमित्येवं द्वादशविधमित्यर्थः ।
“क्रमगतं प्रीतिदायः प्रापञ्च सह भार्याया । अवि-
शेषेण सर्वेषां वर्णानां त्रिविधं धनम् । वैशेषिकं धनं
त्रेयं ब्राह्मणस्य त्रिलक्षणम् । प्रतिग्रहेण संलब्धं
याज्यतः शिष्यप्रत्यया । त्रिविधं त्रिविधस्यापि प्राङ्मुखे-
धिकं धनम् । युजोपलब्धं काराञ्च दण्डाञ्च व्यवहारतः” ।
कारः यत्यादिः । “वैशेषिकं धनं त्रेयं वैश्यस्यापि त्रि-
लक्षणम् । कर्मगोरक्षबाण्यज्यैः शूद्रैश्चैव स्वतुल्यहात्” ।
एभ्यः ब्राह्मणादिभ्यः । “सर्वेषामेव वस्त्रानामेव धर्म्यो-
धनागमः । विपर्यायादधर्मप्रः स्थास्य चेदापहरीयधो” ।

एवंधर्मसाधनं द्रव्यं निरूप्य तच्च कियद्देयं किं
देयमित्यपेक्षायां याज्ञवल्क्यः “स्वं कुटुम्बाविरो-
धेन देयं दारस्तुताहते । नान्ये कति सर्वस्वं यज्ञान्यस्यै
प्रतिश्रुतम्” । अन्ये सन्नाने । प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातम् ।
कुटुम्बाविरोधस्तु, व्याख्यातो दृष्टस्यातिना “कुटुम्बभक्त-
वसनाद्देयं यदतिरिच्यते । भ्रष्टास्वादो विधं पश्चाद्दा-
तुं श्रौतान्यथा भवेत्” । भक्तं अक्षम् । वसनं वस्त्रम् ।
(यायता द्रव्येण कुटुम्बस्य वस्त्रमक्षं संपद्यते तदतिरिक्तं
देयं, इतरस्तु न देयमित्यर्थः) । भर्तुः “शक्तः परजने
दाता स्वजने दुःखजीविनि । मत्प्राप्तो विधासादः स
धर्मप्रतिरूपकः” । कात्यायनः “सर्वस्वं गृह्यवर्ज्यं तु
कुटुम्बभरणाधिकम् । यच्च द्रव्यं स्वकं देयमदेयं स्यादतो-
न्यथा” । तथा “संप्रदात्ताद्गृह्येत्तात् यदात् जेतं
प्रचीयते । पित्रा वाथ स्वयं प्राप्तं तद्दातव्यं विवक्षितम्” ।
संप्रदात्तादिभ्यो यत्प्रचीयते, अधिकं भवति, तदुदात्त-
व्यमिति विवक्षितमित्यर्थः । शिवधर्मात् “तस्मान्नि-
भागं वित्तस्य जीवनाय प्रकल्पयेत् । भागद्वयन्तु धर्मार्थ-
मनित्यं जीवितं यतः” । अशेषवित्तस्य भागपञ्चकं
परिकल्प्य भागत्रयं जीवनाय संरक्ष्य भागद्वयं धर्मार्थं
कल्पयेदित्यर्थः । महाभारते “एकां गां दशगुर्दद्याद्-
दश दद्याच्च गोशती । शतं सहस्रगुर्दद्यात् सर्वं तुल्य-
फलाः श्रुताः” । नन्वेतद्वचनद्वयोपात्तयोर्वित्तगोशब्दयो-
रुपलक्षणार्थत्वेन देयमात्रपरत्वाद्विषयभागपरिकल्पनं
विरुद्धं यथाश्रुतगोवित्तपरत्वेनाविरोधे दशगुरेकां गां द-
द्यादिति वचनाद्दशशरगोर्द्वाविनोऽपि गोदानानधिकारः
स्यात् दशधेनुयोग्यधनपरत्वे तु उपलक्षणपक्षा-
द्वीकाराद्विरोधतादवस्थं तस्माच्चूनाधिककल्पयोः लक्षणो-
दाराधिकारविषयतयैव व्यवस्थेति सुस्पष्टम् । कुटुम्बा-
विरोधेन देयमित्युक्तम् तस्यापवादमाह व्यासः
“कुटुम्बं पीडयित्वापि ब्राह्मणाय महात्मने । दातव्यं
मिक्षवे चाक्षमात्मनो भूतिमिच्छता” । यत्प्रतिध्यादिवि-
षयमेतत् । कात्यायनः “स्वैच्छादेयं स्वयंप्राप्तं
वन्धाचारेण वन्धकम् । वैवाहिकक्रमायाते सर्वदानं न
विद्यते” । वन्धक आधिः तद्वन्धाचारेणाधिकरूपेणैव दे-
यम् । यद्विवाहलब्धं तत्तस्यां भार्यायां सत्यां सर्वमदेयम् ।
यच्च पितामहादिक्रमायातं तत्र पुत्रे सति न देयम् ।
“सौदायिकं क्रमावातं शौच्यंप्रापञ्च वज्रवेत् । स्त्रीप्राति
स्वाम्यनुज्ञातं दत्तं सिद्धिमवाप्नुयात्” । सौदायिकं

विवाहस्य तद्गार्हपत्यानुज्ञातम् । क्रमायातम् अविभक्त-
धनेर्ज्ञातिभिरनुज्ञातम् । अत्येन सता युद्धेन सत्त्वं स्वा-
मिनानुज्ञातमित्यर्थः । याजुर्वल्क्यः “देवं प्रतिश्रुत-
श्चैव दत्त्वा नापहरेत् पुनः” यमः “यश्च वाचा प्रति-
ज्ञातं कर्माणां नोपपादितम् । तद्गन्धर्वसंयुक्तमिह
लोके परतः चै” ऋष्यसंयुक्तम् ऋष्यासमर्पणजन्यदोषसं-
युक्तमित्यर्थः । “सम्राजाताक्षरो हन्याद्वर्तमानांस्तु सप्त
च । अतिक्रान्तान् सप्त हन्यादप्रयच्छन् प्रतिश्रुतम् ।
प्रतिश्रुताप्रदानेन दत्तस्य हरणेन च । जन्मप्रभृति यत्
पुण्यं तत्सर्वं सप्तयस्यति” । महाभारते “ब्राह्मणं
स्वयमाह्वय भिक्षार्थं क्षयवर्त्तिनम् । पश्चात्प्राप्तीति यो
ब्रूयात्तं विद्यादुद्यद्ब्रह्मातकम्” तथा “संश्रुत्य यो न
दित्येत याचिता यस्तु नेष्यति । उभावन्वृत्तिकावेतौ
वृषा पापमवाप्नुतः” तथा “यो न दद्यात् प्रतिश्रुत-
स्वत्वं वा यदि वा नञ् । आशास्तस्य हताः सर्वाः
क्षीयन्त्येव प्रजाफलम् । यं निरोक्षेत संक्रुद्धं व्याशया
पूर्वजातया । प्रदहेत हि तं राजन् ! कङ्कमचयभुग्यया ।
तस्माद्दातव्यमेवेह प्रतिश्रुतं युधिष्ठिर !” । नारदः “ब्रा-
ह्मणस्य च यद्देयं सान्त्वयस्तु न चास्ति सः । बहुल्ये तस्य
निनयेत्तदभावेऽस्य वस्तुषु । यदा तु न बहुल्यः स्याच्च
च सन्ध्वि-वात्सवाः । दद्यात् सजातिष्वेभ्यस्तद-
भावेऽप्यु नलिपेत्” । गौतमः “प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसं-
युक्ताय न दद्यात्” । कात्यायनः “प्राणसंशयमापन्नं
यो मासुत्तारयेदितः । सर्वस्वमेव प्रदास्यामीत्युक्तोऽपि
न तथा भवेत्”

अथ फडातिथयप्रतिपादनार्थं पालविशेषेण देयविशेषाः । भवि-
ष्यपुराणे “गोभूतिर्लहिरण्वादि दद्यान्नित्यमर्तन्द्रतः ।
तथा इव्यविशेषांश्च दद्यात् पालविशेषतः । आर्त्तानामन्न-
दानञ्च मोदानञ्च कुटुम्बिनाम् । तथा प्रतिष्ठाङ्गीनानां
क्षेत्रदानं प्रशस्यते । सुवर्णं याज्ञिकानाञ्च विद्याश्चैवोर्ध्व-
रेतवाम् । कन्याश्चैवानपत्यानां दत्तां नतिरुत्तमा” । विष्णु-
धर्मोत्तरात् “युद्धोपकरणं इव्यं क्षत्रिये द्विजपुङ्गवाः ।।
पण्योपयोगिन तद्देयं शूद्रे शिष्योपयोगिन च । यक्षोपयोगि
यदुद्दव्यं देवं तस्यैव तद्देवेत् । येन येन च भाण्येन
यस्य वृत्तिरुदाहृता । तत्तत्तस्यैव दातव्यं पुण्यकामेन
धीमता । दण्डं कन्याजिमश्चैव तथा विप्राः ! कमण्ड-
लुम् । धीरं पुण्यमवाप्नोति दत्त्वैतान् ब्रह्मचारिणो ।
वस्त्रं शय्यासनं धान्यं वेश्म मेघप्रपरिच्छदम् । नृह-

स्याय तु तद्दत्तं देयं बहुफलं सदा । नीयारं वस्त्रकलं
शकं फलं मूत्रञ्च गोरवम् । वानप्रस्थाय यदुदत्तम-
नन् परिशीर्षितम् । भिक्षाप्रदानं यतये पात्रदानं
तथा हितम् । गन्धमाह्वयताम्भू करत्तवस्त्रादिकं स्त्रियः ।
स्त्रीणां प्रदानं दातव्यं भर्तृहृत्ते तु नान्यथा । प्रोक्तं
संग्रहणं ह्येतद्गुप्तं भर्तुः प्रयच्छतः । अन्नं प्रतिश्रय-
श्चैव पान्ये दत्तं महाफलम् । विवाहादिक्रियाकाले
तत्क्रियासिद्धिकारणम् । यः प्रयच्छति धर्मज्ञः सोऽश्व-
मेधमवाप्नुयात् । आतुरेभ्यो धनं दत्त्वा दानं बहुफलं
भवेत् । बाले क्रीडनकं दत्त्वा भट्टमन्नं तथैव च । फलं
मनोहरं वापि अग्निष्टोमफलं लभेत् । भट्टान्नं
मानवो दत्त्वा भट्टान्नानि तु काङ्क्षताम् । अन्नयं
फलमाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति । श्रीविष्णुने तथा
दत्त्वा भोजनं द्विजसत्तम ! । वस्त्रं गुप्तं वा धर्मज्ञः
पुण्यं महदुपाप्नुते । कपास्थानं परं विप्रा विष्णुताः
पुरुषाः श्रिया । तेभ्योऽनुकम्पा कर्तव्या सतां वर्त्मनि
तिष्ठता । कार्यं सत्युद्यमं कृत्वा परेषां सत्तपस्यते ।
अन्नयं फलमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा । यवदानं
प्रदानेन धेनुमत्सु द्विजातिषु । लवणानाञ्च धर्मज्ञाः !
फलमश्नयन्नुते । प्रश्वेषु तु यद्दत्तं व्यसनार्त्तिभयेषु
च । तद्दानमन्नयं प्रोक्तं पुरुषस्य विपश्चितः । दत्त्वा
ब्राह्मणशार्दूल ! जलपालमघाधिने । फलमश्नयन्माप्नोति
नात्र कार्या विचारणा” । अङ्गिराः “देवतानां गुरुणाञ्च
मातापितृस्तथैव च । पुण्यं देयं प्रयत्नेन नापुण्यं
नोदितं कश्चित्” नन्दिपुराणे “पापदः पापमाप्नोति
नरो लक्षगुणं सदा । पुण्यदः पुण्यमाप्नोति शतशोऽथ
सहस्रम् । तथा पालविशेषेण दानं स्यादुत्तरोत्तरम् ।
पितृमाहगुरुब्रह्मवादिनां दीयते तु यत् । तल्लक्षगुणतं
विद्यात् पुण्यं वा पापमेव वा” वज्रपुराणे “हाविभौ
पुरुषौ लोके स्वयं नष्टलभेदिनौ । दातास्तस्य च दु-
र्भिक्षे सुभिक्षे हेमवस्त्रदः”

अथ कदेयनिरूपणम् । देवः “अन्यायाधिगतां दत्त्वा सकलं
वृत्तिमीमपि । अन्नायर्जमपालाय न काश्चिद्भूतिमाप्नु-
यात्” । वज्रपुराणात् “अन्यायोपागतं इव्यं नृहृत्वा
यो ह्यपिच्छतः । धर्माभिकाङ्क्षी यजते न धर्मफलमश्नुते ।
धर्मवैर्तसिको यस्तु पापात्मा पुरुषश्च । ददाति दानं
विप्रेभ्यो लोकविश्वासकारणम् । पापेन कर्मणा विप्रो
धनं लब्ध्वा निरंशकः । रागमोहात्तत्तत्तान्

कलुषं योनिमाप्नुयात् । अर्थसञ्चयकुडिर्हि लोभमोह
वशगतः । उद्वेजयति भूतानि हिंसया पापचेतनः ।
एवं लब्ध्वा धनं लोभात् यजते यो ददाति च ।
स पापकल्पात् तेन न विन्दति परं गतिम्” तथा ।
“एतैरन्यैश्च बहुभिरन्यायोपार्जितैर्धनैः । आरभ्यन्ते
क्रिया यास्तु पिशाचाश्च दैवतम्” । दृष्टयातातपः “द्रव्य-
णान्यायलब्धेन यः करोत्यौर्द्धदेहिणम् । न स तत्फलमा-
प्नोति तस्यार्थस्य दुरागमात्” स्कन्दपुराणे “देवद्रव्यं
गुरुद्रव्यं द्रव्यं चण्डेश्वरस्य च । त्रिविधं पतनं दृष्टं
दानलङ्घनभक्षणात्” । यमः “अपहृत्य परस्वार्थं
दानं यस्तु प्रयच्छति । स दाता नरकं याति यस्वार्थ-
कस्य तत्फलम्” तथा । “परिभुक्तमवज्ञातमपय्याप्त-
मसंस्कृतम् । यः प्रयच्छति विप्रैर्भुक्तं द्रव्यमवतिष्ठते ।
परिभुक्तं गृहीतोपयोगं वस्त्रादि । अपय्याप्तं स्वकाया-
क्षमं जरङ्गवादि । शातातपः “वेदविक्रयनिर्दिष्टं
स्त्रीषु यज्ञार्जितं धनम् । अर्धेयं पितृदेवेभ्यो यज्ञ स्त्री-
वादुपागतम्” वेदविक्रयो निर्दिष्टो व्यपदिष्टो यत्न
तत्तथा निर्दिष्टमिति पाठे वेदविक्रयाल्लब्धमित्यर्थः । स्त्रीषु
यज्ञार्जितमिति स्त्रीव्यापारोपजीयनेन यल्लब्धम् । स्त्रीषु
विक्रीतास्त्विति केचित्” दक्षः “सामान्यं याचितं न्यास
आधिदैवाराद्य तद्धनम् । अन्वाहितञ्च निक्षेपः सर्वस्वस्या-
न्ये सति । आपत्स्वपि न देयानि नव वस्तूनि प-
विष्टतैः । यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः” ।
सामान्यं अनेकस्वामिकम् । याचितं संव्यवहारात्
याचित्वानीतं यस्त्रालङ्कारादि । गृहस्वामिने अर्ध-
र्धयित्वा तत्परोक्षमेव गृहस्वामिने अर्पणीयमिति गृह-
जनहस्ते स्थापितं द्रव्यं न्यासः । आधिः प्रसिद्धः ।
दाराः कलत्रम् तद्धनं दारधनम् । तच्च व्याख्यातं
मनुना “अध्यग्न्यावाह्निकं दत्तञ्च प्रीतिकर्मणि ।
भ्रातृमातृपितृप्राप्तं मृदुधं स्त्रीधनं स्मृतम्” । अध्यग्नि
अग्निसमक्षं यत् स्त्रियै दत्तम् । अध्यावाह्निकं विवा-
हकाले पित्रादि दत्तम् । प्रीतिकर्मणि स्त्रीषु सम्बन्धेन
भर्तृपितम् । विवाहोत्तरकालेऽपि भ्रात्रादिभ्यः प्राप्तम् ।
याज्ञवल्क्योऽप्याह “भ्रातृमातृपितृपतिप्राप्तमध्यग्न्यु-
पागतम् । आधिवेदनिकञ्चैव स्त्रीधनं परिकीर्तितम्”
दानान्तरमिच्छता भर्तृ यदुदत्तं तदाधिवेदनिकम् । एवं-
प्रकारं स्त्रीधनं न देयमिति । अन्वाहितं यदेकस्य
हस्ते निहितं द्रव्यं तेनाप्यन्यं पश्चादन्यस्य हस्ते

स्वामिने देहीति निहितम् । गृहस्वामिसमक्षं स्था-
पितं द्रव्यं निक्षेपः । कात्यायनः “विक्रयञ्चैव दानञ्च
न नेयाः स्युरनिच्छवः । दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्म-
नैव तु योजयेत् । आपत्काले तु कर्तव्यं दानं विक्रय
एव वा । अन्यथा न प्रवर्त्तन्ते इति शास्त्रस्य निश्चयः” ।
“आपत्काले तु कर्तव्यं दानं विक्रय एव वेति” स्वकीय-
दानविक्रयेच्छु दारादिविषयम् । यत्तु दाराणाम् “आपत्-
स्वपि न देयमीति” दक्षेणादेयत्वसक्तं तत् स्वदानविक्रया-
निच्छु दारादिविषयम् । यशितः “शुक्रशोणितसम्भवः
पुत्रो मातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु
मातापितरौ प्रभवतः नत्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णी-
याद्वा स हि सन्तानाय पूर्वेषां न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्
प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्पानुज्ञानाङ्गुः” । दृष्टमिति
“कश्चैचिद्याचमानाय दत्तं धर्माय यज्जवेत् । पश्चाच्च
न तथा तत् स्यान्न देयं तस्य तद्ववेत्” । धर्मं कर्तुं याच-
मानाय यदुदत्तं तेन चेदसौ धर्मं न कुर्वीत तदा तत्तस्मै
न देयमित्यर्थः । अङ्गिराः “बहुभ्यो न प्रदेयानि
गौर्द्वयं शयनं स्त्रियः । विभक्तदक्षिणाद्धोता दातारं
तारयन्ति हि । एका एकस्य दातव्या न बहुभ्यः कथ-
ञ्चन । दातृविक्रयमापन्ना दहत्यासप्तमं कुलम्” । वि-
क्रोहरेवेतद्दोषप्रदर्शनं न प्रकृतस्य दातृरिति । औप-
कायनः “कन्याशय्यागृहञ्चैव देयं यज्ञोत्तरियादिकम् ।
तदेकस्मै प्रदातव्यं न बहुभ्यः कथञ्चन” व्यासः
“न व्यङ्गां रोगिणीं बन्धुगं न लशं मृतवत्त्विकाम् ।
न वामनां वेहतञ्च दद्याद्दिप्राय गां नरः । वेहत्
मर्षोपघातिनी । देवलः “विवक्षां रोगिणीं रुद्धां
स्वविरां शृङ्गभीषणाम् । क्षीणक्षीरशरीराङ्गां दत्त्वा
दोषमवाप्नुयात्” । कात्यायनः “न चोषरां न निर्दग्धां
मर्षीं दद्यात् कथञ्चन । न श्लेशानपरीताञ्च न च
पापनिषेविताम्” । पापाः हिंस्रप्राणिनो व्याघ्रमदयः ।
विष्णुधर्मोत्तरे “सोशीरां तस्कराकीर्णां तथा व्याल-
वतीं भुवम् । न दद्यात् द्विजश्रेष्ठो या च सन्धिषु
संस्थिता” । स्कन्दपुराणे “पापदः पापमाप्नोति नरो-
लक्षयुषं सदा । तस्माच्च दद्यान्मोधावी पातकं जात
कस्याचित्” । महाभारते “दुःखितेभ्यो हि भूतेभ्यो
मृत्युरोगजरादिभिः । भुवः को दुःखमपरं सृष्टयो
दातुमर्हति । दुःखं ददाति योऽन्यस्य भुवः दुःखं स
विन्दति । तस्याच्च कस्याचिद्दुःखं दातव्यं दुःखभीक्ष्णम्” ।

“अथ पात्रविशेषे अदेयमुच्यते । यमः “सुवर्णं रजतं ताम्रं यतिभ्यो यः प्रयच्छति । न तत्फलमवाप्नोति तत्रैव परिवर्त्तते” । परिवर्त्तः विपर्ययः एवमर्थः । तेन तत्र तस्मिन् दातव्यमपि परिवर्त्तते धर्मविपरीतं धर्मं जनयतीत्यर्थः । तथा चोक्तम् “यतये काञ्चनं दत्त्वा दातापि नरकं व्रजेदिति” । देवलः “पक्ष्ममन्त्रं गृहस्थस्य वातप्रस्थस्य गोरसः । वृत्तिश्च भिक्षु-वृत्तिभ्यो न देयं पुण्यमिच्छता” । वृत्तिः भिक्षातिरिक्तवर्त्तनम् । तथा “न गृह्यात् हविर्देयात् स्वस्ति क्षीरं तिलान् मधु । न गृह्यात् प्रतिगृह्णीयात्तेषामन्नस्रिवेदयेत् । गारसं काञ्चनं क्षेत्वं गाक्षिला मधुसर्पिणी । तथा सर्वान्नांश्चापि चण्डालेभ्यो ददेत न” । स्वस्ति न दद्यादिति प्रणाममन्त्रेण गृहस्य स्वस्तीति न ब्रूयादित्यर्थः । तेषामपि क्षीरादीनां क्रयार्थमन्यद्द्रव्यं निषेद्येदित्यर्थः । शङ्खलिखितौ “क्षरं पायसं यावदधिमधुक्षणाग्निना न गृहेभ्यो न दद्यान्नोपाकृतं किञ्चित्” । विष्णुधर्मोत्तरात् “भुवं धेतुमथाश्वश्च रत्नानि कनकनद्या । तिलांश्च कुङ्करं दद्यान्नाविज्ञातगुणगुणान्” अतः परं आद्याप्याद्याद्व्ये विस्तरेणोक्ते ते च आद्याप्याद्याद्व्ये प्रायेण दर्शिते ।

दानाङ्गकालेषु तिथिकालः प्रथममुक्तस्तत्रैव ।

भविष्यपुराणे “तिथीनां प्रवरा यस्माद्ब्रह्मणा ससदा-कृता । प्रतिपादिता षडे पूर्वं प्रतिपत्तेन चोच्यते । ज्ञानं दानं शतगुणं कार्तिके या तिथिर्भवेत्” । स्कन्दपुराणे “आश्विने मासि संप्राप्ते द्वितीया शुक्लपक्षणा । दानं प्रदत्तं यत्तस्यामनन्तफलमुच्यते” । पद्मपुराणे “वैशाखमासे या पुण्या तृतीया शुक्लपक्षणा । अनन्तफलदा दातुः ज्ञान-दानादिकर्मसु” । भविष्यपुराणे “शिवो शान्तो सुखा राज्ञश्चतुर्थी त्रिविधा कृता । मासि भाद्रपदे शुक्ला शिवो लोकेन पूजितः । तस्यां ज्ञानं तथा दानं उपवासो जपस्तथा । भवेत् सङ्कल्पगुणितं प्रसादाद्दन्तिनो नृपः । माघमासि तथा शुक्ला या चतुर्थी महीपते ! । सा शान्ता शान्तिदा नित्यं शान्तिं कुर्यात्सदैव हि । ज्ञानदानादिकं सर्वमस्यामन्तयमुच्यते । यदा शुक्लचतुर्थ्यान्तु वारो भौमस्य वै भवेत् । तदा सा सुखदा ज्ञेया सुखा नामेति कीर्तिता । ज्ञानदानादिकं सर्वमस्यामन्तयमुच्यते” । स्कन्दपुराणे “शुक्ला मार्गशीरे मासि श्रावणे या च पञ्चमी । ज्ञानदाने बद्धफला नाम-

लोकप्रदायिनी” । भविष्यपुराणे “यैवं भाद्रपदे मासि षष्ठी च भरतर्षभ ! । ज्ञानदानादिकं सर्वमस्यामन्तयमुच्यते” तथा “शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां सूर्यवारो भवेद्यादि । सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम् । शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां नक्षत्रं पञ्चतारकम् । यदा च स्यात्तदा ज्ञेया ज्ञेया नामेति सप्तमी । ज्ञानदानादिकं तस्यां भवेत् शतगुणं विभो ! । पञ्चतारकमितिः रोहिण्यत्र ज्ञेयमवाहस्तस्य । “या मार्गशीर्षमासस्य शुक्लपक्षे तु सप्तमी । नन्दा सा कथिता धीर ! सर्वानन्दकरी कृता । ज्ञानदानादिकं सर्वमस्यामन्तयमुच्यते” । आदिपुराणे “रेवती यत्र सप्तम्यामादित्यदिवसे भवेत् । तद्दानं शत-साहस्रमिति प्राह दिशकरः । भविष्यपुराणे “पौषे मासि यदा देवि ! शुक्लाष्टम्यां बुधो भवेत् । तदा तु सा महापुण्या महाकृतेति कीर्तिता । तस्यां ज्ञानं महादानं तर्पणं विप्रभोजनम् । मत्प्रोतये कृतं देवि ! शत-साहस्रिकं भवेत्” । महाभारते “अष्टकासु च यद्दत्तं तदनन्तमुदाहृतम्” । आश्वलायनः “हेमन्तशिरयोश्चतुर्थीमपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका” इति । तथा शतपथ-श्रुतिः “द्वादश पौर्णमास्यो द्वादशाष्टका द्वादशमावास्या” इति । द्वादशापि कक्षाष्टस्य इत्यर्थः । देवीपुराणे “आश्विनस्य तु मासस्य नवमी शुक्लपक्षगा । जायते कोटिगुणितं दानं तस्यां नराधिप !” । गरुडपुराणे “ज्येष्ठस्य शुक्लदशमी संवत्सरसुखी कृता । तस्यां ज्ञानं प्रकुर्वीत दानञ्चैव विशेषतः । “एकादश्यां सिते पक्षे पुष्यर्क्षे यत्र सत्तम ! । तिथौ भवति सा प्रोक्ता विष्णुना पापनाशिनी । दानं यद्दीयते किञ्चित् ससुदृढस्य जनार्दनम् । होमो वा क्रियते तस्यामन्तयं कथितं फलम् । मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी श्रवणान्विता । भङ्गती द्वादशी ज्ञेया उपवासो महाफला । फलं दत्त-कृतानाञ्च तस्यां लक्षगुणं भवेत्” । विष्णुधर्मोत्तरात् “भाग्यवर्त्तसंयुता सैत्रे द्वादशी स्थान्महाफला” । भाग्यवर्त्तं पूर्वफलगुनी । “हस्तयुक्ता तु वैशाखे ज्येष्ठे तु स्वात्मि-संयुता । ज्येष्ठया च तथापाठे मूलोपेता च वैष्णवे” संयुता । आश्विने द्वादशी पुण्या भवत्याजर्त्तसंयुता” । आजर्त्तः पूर्वभाद्रपदा । “कार्तिके रेवतीयुक्ता सौम्य-लक्षिकया तथा” । सौम्यः मार्गशीर्षः । “पौषे कृष्ण-शिरौपेता माघे चादित्यसंयुता” । आदित्यः पुनर्वसुः ।

“फाल्गुने पुनरुचिता हादशी पावनी परा । नक्षत्र-
युक्तास्तेतासु ज्ञानं दानसुपोषितम् । सत्कृतं बहुप्रा-
णामन्त्रयकलदायकम्” । स्कन्दपुराणे “यस्तु चैतन्यो-
दश्यां ज्ञानं दानं समाचरेत् । फलं यतयुषं तस्य
कर्मणो लभते नरः ।” ज्योतिःशास्त्रे “कृष्णपक्षे त्रयो-
दश्यां महास्निन्दुः करे रविः । यदा तदा गजच्छाया
आङ्गे पुण्यैरवाप्यते । चैत्रे चतुर्दशी शुक्ला आवण-
प्रोषपादयोः । माघस्य या कृष्णपक्षे दाने बहुफलदा
हि सा ।” विष्णुधर्मोत्तरात् “वैशाखो कार्तिकी माघी
पूर्णिमा तु महाफला । पौर्णमासीषु सर्वास्तु माघस्य-
सहितास्तु च । ज्ञानानामिह दानानां फलं दशयुषं
भवेत् । यस्यां पूर्वेन्दुना योगं याति जीवो महाबलः ।
पौर्णमासी तु सा ज्ञेया महापूर्वा द्विजोत्तमा ! । ज्ञानं
दानं तथा ज्ञानमन्त्रयं तत्तदा कृतम् । ब्रह्मपुराणे
“आग्नेयन्तु यदा ऋतं कार्तिक्यां भवति कश्चित् ।
महती सा तिथिर्ज्ञेया ज्ञानदानेषु चोत्तमा ।” आग्नेय-
ऋतं कृत्तिका । “यदा यावन्तु भवति ऋतं तस्यां तिथौ
कश्चित्” । तिथिः सापि महापुण्या ऋषिभिः परि-
कीर्तिता” । वायव्यऋतं भरणी । “प्राजापत्यं यदा ऋतं
तिथौ तस्यां नराधिप ! । सा महाकार्तिकी प्रोक्ता
देवानामपि दुर्लभा ।” प्राजापत्यम् ऋतं रोहिणी ।
ज्यासः “अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी । चतुर्थी
भौमवारेण विषुवत्सदृशं फलम् । शङ्खोऽपि “अमा-
वास्या तु सोमे तु सप्तमी भातुना सह । चतुर्थी
भूमिपुत्रेण सोमपुत्रेण चाष्टमी । चतुस्त्रिंशद्वयस्वेता
स्तुत्याः सूर्यहृणादिभिः । सर्वमन्त्रयमन्त्रोक्तं ज्ञान-
दानजपादिकम् । “महाभारते “अमा सोमे तथा
भौमे शुक्रवारे यदा भवेत् । तत् पर्व पुष्करं नाम सूर्य-
पर्वशताधिकम् । शातातपः “अमावस्या सोमवारे
सूर्यवारे च सुप्तमी । अङ्गारकदिने प्राप्ते चतुर्थी वा
चतुर्दशी । तत्र यः कुरुते कर्म शुभं वा यदि वा-
ऽशुभम् । पटिवर्षसहस्राणि कर्त्ता तत्फलसम्भुते” ।
विष्णुपुराणे “अमावस्या यदा चैत्र ! विशाखा-ऋतं
योगिनी । आङ्गे पितृगणस्तृप्तिं तदामोत्यत्पार्थिवीम् ।
अमावस्या यदा पुष्ये रौद्रर्क्षे वा पुनर्वसौ । हादशाव्दी-
नथा तृप्तिं प्रयान्ति पितरोऽर्जिताः” । रौद्रर्क्षम् आङ्ग ।
“वासवाजैकपादार्धे पितृणां तृप्तिमिच्छता । वाङ्मे
वाऽऽप्यदैवत्वे देवानामपि दुर्लभा” । वासवः शनिष्ठा । अजै-

कपादः पूर्वाभाद्रपदा । वाङ्मे यततारका । आप्यदैवत्वं
पूर्वाषाढा । “माघेऽविते पञ्चदशी कदाचिदुपैति योगं
यदि वाङ्मेन । ऋक्षेणं कालः सः परः पितृणां
नक्षत्रपुण्यैर्नैव ! लभ्यतेऽसौ” । वाङ्मे यततारा ।
अथ युगादिप्रवृत्तयः । तत्र स्कन्दपुराणे “नक्षत्रां शुक्ल-
पक्षस्य कार्तिके निरगात् कृतम् । त्वेता स्तितृतीयायां
वैशाखे सप्तपदात् । दर्शे तु माघमासस्य प्रवृत्तं द्वापरं
युगम् । कलिः कृष्णत्रयोदश्यां नभस्ये मासि निर्गतः ।
युगादयः कृता स्तोते दत्तस्याक्षयकारकाः ।” ब्रह्मपुराणे
“युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन कीर्तिताः । फलं
दत्तकृतानाञ्च तास्वनन्तं प्रकीर्त्तितम् ।” तथा एता-
स्तत्कृत्तिथयो युगाद्या दत्तं कृतस्याक्षयमाशु विन्द्यात् ।
युगे युगे वर्षशतेन यत्तपो युगादिकाद्ये दिवसेन तद्भवेत् ।
तथा “सूर्यस्य सिंहसंक्रान्त्यामन्तः कृतयुगस्य च । तथा
वृश्चिकसंक्रान्त्यामन्तस्तेतायुगस्य च । ज्येष्ठस्य वृष-
क्रान्त्यां द्वापरान्तस्य संख्यया । तथा च कुम्भसंक्रान्त्या-
मन्तः कल्बियुगस्य च ।” पद्मपुराणे “युगादिषु युगान्तेषु
ज्ञानदानजपादिकम् । यत्किञ्चित् क्रियते तस्य युगान्ताः
फलसाक्षिणः ।” आदित्यपुराणे “दिर्घं रेवती यत्र
गमनञ्चैव राशिषु । युगान्तदिवसं विद्धि तत्र दान-
मन्तकम् । ग्रहोपरान्ते विषुवे सोम्ये वा मिहिरोपदिः ।
सप्तमी शुक्ला कृष्णा वा युगान्तदिवसं विदुः ।” मिहि-
रोपदिः सूर्यपक्षः । महः “सहस्रगुणितं दानं
भवेत्तु युगादिषु । कर्म आङ्गादिकञ्चैतत्तथा मन्त्रनरा-
दिषु ।” मत्स्यपुराणे “अश्वकशुकनवमी हादशी कार्ति-
कस्य तु । चैत्रस्य तु तृतीया या तथा भाद्रपदस्य तु ।
फाल्गुनस्य त्वमावास्या पौषस्यैकादशी तथा । आवण-
स्याष्टमी कृष्णा तथाषाढस्य पूर्णिमा । आषाढस्य तु
दशमी माघमासस्य सप्तमी । कार्तिकी फाल्गुनी चैत्रो
ज्येष्ठे पञ्चदशी तथा । मन्त्रनरादयश्चैता दत्तस्याक्षय-
कारकाः । ज्ञानं दानं जपो होमः स्वाध्यायपितृ-
तर्पणम् । सर्वमेवाक्षयं विद्यात् कृतं मन्त्रनरादिषु ।
अमावास्यास्याष्टमिर्व्यतिरेकेण सर्वाः शुक्ला एव । पुरा-
णान्तरेण तु आवणस्यामावस्या भाद्रपदस्य कृष्णाष्टमी
मन्त्रनरादिरिति प्रतिपादितम् तद्यथा “आग्नेये शुक्ल-
नवमी हादशी कार्तिके तथा । तृतीया चैत्रमासस्य
तथा भाद्रपदस्य च । आवणस्यामावस्या पौषस्यैका-
दशी तथा । आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ।

भभस्यष्टमी कृष्ण तयाषाढी च पूर्णिमा । कार्तिकी
फाल्गुनी चैवी ज्येष्ठो पक्षदशमी तथा । मन्वन्तरादय-
सैता दत्तस्याशयकारकाः ।”

अथ व्यतीपातादिकाः । याज्ञवल्क्यः “यत्किन्दु-
क्षये दानं सहस्रान्तु दिनक्षये । विष्णवे शतसाहस्रं
व्यतीपाते त्वनन्तकम्” । वराहपुराणे “दशं शतगुणं
दानं तच्छतम्” । शतम् तस्य संक्रान्तौ शतम्
विषुवे ततः । युगादौ तच्छतगुणमयने तच्छताहतम् ।
सोमयज्ञे तच्छतम् तच्छतम् रविपक्षे । अश्विन्ये
व्यतीपाते दानं वेदविदो विदुः । शतम् शतगुणमित्यर्थः ।
तथा “इत्यतौ लक्षगुणं कोटिगुणं भ्रमणनाडिकायान्तु ।
अर्बुदगुणितं पतने जपदानाद्याश्च पतिते ।” उत्पत्त्यादि-
मानसुक्तं ज्योतिःशास्त्रे “विंशतिर्द्वियुतोत्पत्तौ भ्रमणे
चैकविंशतिः । पतने दश नाद्यास्तु पतिते सप्त नाडिकाः ।
व्यतीपातोऽथ विष्णुस्मृतिद्वयोः सप्तदशो योगः ।
हृदयमनुना तु प्रकारान्तरेण व्यतीपातो दर्शितः ।
“अथ यन्निधनिष्ठाङ्गनागदेवतमस्तके । यद्यमा रवि-
वारेण व्यतीपातः स उच्यते । नागदेवतम् अक्षेपा ।
सक्तकं प्रथमचरणः । सक्तक इति अथवादिभिः
प्रत्येकं सम्बध्यते । शास्त्रान्तरेऽन्योऽपि व्यतीपात
उक्तः । “पञ्चाननस्यौ गुरुभूमौ मेघे रविः
स्यादादि शुक्रपक्षे । पाशाभिधाना करभेण युक्ता
तिथिर्यतीपात इतीह योगः । अस्मिन् हि गोभूमि-
हिरण्यवस्तुदानेन सर्वं परिहाय पापम् । गूरत्व-
मिन्द्रत्वमामवत्वं सन्नाधिपत्यं लभते मनुष्यः” । पञ्चा-
ननः सिंहः गुरुभूमौ हृदयवस्तुहारकौ । पाशाभि-
धाना द्वादशी । करभम् हस्तनक्षत्रमिति । ज्योतिः-
शास्त्रे तु रविचन्द्रयोः क्रान्तिषां सूर्यौ वैद्यत-
व्यतीपातो दर्शितौ । तदाह गालवः “चन्द्रार्कयो-
र्भवनवोक्षजानामूर्तिः कालानलद्युतिनिभः पुरुषोऽस्ति
रौद्रः । अस्तोद्यतो भुवि पतञ्च निरीक्षमाणः कं घात-
येऽहमिति च व्यतीपातयोनः” । आह भट्टः “क्रान्ति-
षां सम्बन्धः समीरितः सूर्यपर्वसदृशो समीरितः ।
तत्र दत्तकृतजन्मपूजनं कोटिकोटिगुणमाह भार्गवः” ।
अथमर्थः सूर्याचन्द्रमणोः क्रान्तिषां पुण्यकालद्वयं
सम्भवति । एकः व्यतीपाताख्यः अपरः दैवताख्यः ।
तत्र क्रान्तिषां लक्षणं व्यतीपातस्य गण्डोत्तराङ्गी
दारभ्य क्रमशः सार्धं सप्तसु योगेषु सम्मोऽस्ति

वैद्यतसंज्ञस्य तु शुक्रयोगादारभ्य सार्धं त्रिषु योगेषु स-
म्मोऽस्ति “वैद्यते व्यतीपाते दत्तमक्षयकृत्वेत्” । भरद्वाजः
“व्यतीपाते वैद्यते च दत्तस्थानो न विद्यते । व्यतीपाते
विशेषेण स हि सूर्यः प्रकीर्तितः” । सूत्रप्रकारेण
प्रसिद्धस्तु सप्तविंशतितमो योगो वैद्यत इति ।

अथोपरागकालः । पद्मपुराणे “चन्द्रस्य यदि वा भासो
राक्षसा सह सङ्गमः । उपराग इति ख्यातस्तत्त्वानन्त-
फलं कृतम् । इन्द्रोर्लक्षगुणं पुण्यं रवेर्दशगुणं भवेत् ।
गङ्गातीरे तु सम्प्राप्ते इन्द्रोः कोटी रवेर्दश” । रवेर्दश-
गुणमिति लक्षगुणाद्दशगुणमित्यर्थः । एवमुत्तराङ्गापि
तथा । “रविवारे रवेर्पांसः सोमे सोमपक्षस्य । चूडा-
मणिरिति ख्यातस्तत्त्वानन्तं फलं कृतम्” । भरद्वाजः
“चन्द्रसूर्योपरागे च यत्कर्तव्यं तदुच्यते । सर्वं हेम-
मयं दानं सर्वं ब्रह्मसमा हिजाः । सर्वं गङ्गासमं तोयं
राक्षसो दद्याकरे” । अथपुनः “राक्षसो यदा
सूर्यो यस्तु ब्राह्मं समाचरेत् । तेनैव सकला पृथ्वी
दत्ता विप्रस्य वै करे” । शातातपः “अयनेषु सदा देवं
विशिष्टं स्मरन्नेषु यत् । षडशीतसुखे चैव विमोक्षे
चन्द्रसूर्ययोः । विमोक्षे वर्तमाने न तु विद्यतयो-
रित्यर्थः “उपरागे तु तत्कालमिति” अथवा ।

आह शातातपः “संक्रान्तौ यानि दत्तानि हव्यकव्यानि
दातृभिः । तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मानि जन्मानि ।
रविसंक्रमणे पुण्ये न ज्ञायाद्यो हि मानवः । सप्त-
जन्मान्तरं रोगी दुःखभागी सदा भवेत्” । हृदयविष्टः
“अयने द्वे च विष्वे चतस्रः षडशीतयः । चतस्रो
विष्णु पदश्च संक्रान्त्यो द्वादश कृताः । अथकर्कटसंक्रान्त्यो
द्वे तदगदक्षिणायने । विष्वे च तुलामेषे गोलमध्ये
तदोपराः” । अथः मकरः । गोलः राशिक्रमम् ।
“कन्यायां मिथुने मीने धनुष्यपि रवेर्गतिः । षडशीति
सुखा प्रोक्ता षडशीतिगुणा फलैः । हृदयविष्टस्य
सिंहे चैव यदा रविः । एतद्विष्णुपदं नाम विष्व-
दधिकं फले” । गालवः “मध्ये विष्वति दानं विष्णु-
पदे दक्षिणायने चादौ । षडशीतसुखेऽतीते तथोद-
गयने भूरि फलम्” । एतच्च फलाधिक्यप्रतिपादनार्थ-
मुक्तम् । फलमाह भरद्वाजः “षडशीत्यान्तु यद्दानं
यद्दानं विष्वद्वये । दद्याते सामरस्यान्तस्तत्त्वानो नैव
विद्यते” । विष्णुपदादिस्तत्त्वान्तमं पुण्यकालमाह
गालवः “स्थिरमे विष्णुपदं षडशीतिसुखं द्वितुल्ये तुल्य-

मेधे । विष्णुस्तुत्ये दद्यायणं सौम्यकं स्तुत्ये ।” पूर्व-
लोकेष्वपि ख्यातमेतत् । “अयनांशकृतत्वेन कालेनेतत्
स्फुटं भवेत् । सर्वविष्णुपदाद्युक्तभेदादि ह्ययनेऽन्यथा ।
मृगशर्कादिमे स्तुत्ये याव्योदशयने सति । तदा संक्रान्ति-
दाने स्युक्ता विष्णुपदादयः ।” अयमर्थः राशिं प्रति
त्रिंशदंशका भवन्ति स्तुत्येषु प्रतिदिनमेकैकमंशं भुङ्क्ते
तत् यावद्भिन्नैरयनच्युतिर्भवति तावता स्तुत्यस्य भोग्य-
कालेन भाविनां विष्णुपदादिकानां च्युतिर्भवतीति ततश्च
यदा द्वादशभिरयनच्युतिर्भवतीति तदा भाविन्याः संक्रा-
न्ते द्वादशभिरिदैनैरवर्षाक् पुण्यकालो भवति अस्मिंश्च तत्-
संक्रान्तिनिमित्तं दानादि कर्त्तव्यमिति । एवं न्यूनातिरि-
क्तेष्वपि बोद्धव्यम् । न केवलमादित्यस्यैव संक्रमसमये
पुण्यप्रकालः किन्तु सर्वेषामपि ग्रहाणां नक्षत्रराशिसंक्रमे
पुण्यप्रकालो भवतीति । तदुक्तं ज्योतिःशास्त्रे “नक्षत्र-
राश्योरविसंक्रमे सूर्यवर्षाक् परत्वापि रमेन्दुनाद्यः ।
पुण्यप्राप्तयेन्द्रोस्त्रिधरापलैर्युता एकैव नाडी मुनिभिः
शुभोक्ता । नाद्यस्ततः सपलाः कुजस्य बुधस्य तिस्रः
पलविश्वयुक्ताः । साङ्गोष्णिनाद्यः पलसप्तयुक्ताः शुरोस्तु
शुके सपलास्ततः । द्विनागनाद्यः पलसप्तयुक्ता शनैश्चर-
स्याभिहितः सुपुण्यः । आद्ये द्व मध्ये जपदानहोमं
कुर्वन्वाप्नोति सुरेन्द्रधाम ।” अस्यार्थः आदित्यस्य
राशिनक्षत्रगमने वर्षाक् परतश्च षोडश घटिकाः पुण्य-
प्रकालः । तथा चन्द्रस्यापि राशिनक्षत्रगमने घटिकैका-
पलानि त्रयोदश वर्षाक् परतश्च पुण्यप्रकालः । एवं
बुधस्य घटिकासप्ततः पलमेकश्च पुण्यप्रकालः । तथा
शुक्रस्य घटिकासप्ततः पलमेकश्च पुण्यप्रकालः । शनैश्च-
रस्यापि द्वादशघटिकाः सप्त पलानि पुण्यप्रकाल इति ।

अथ प्रकीर्णकालाः । आह विष्णुः “अमावस्या व्यतीपातो
पहणं चन्द्रस्तथोः । मन्वाद्यो युगादिश्च संक्रान्ति-
विष्टतिस्तथा । दिनक्षयं दिनच्छिद्रमयमञ्च तथा परम् ।
द्वयने विषुवद्वयम् षड्भ्योतिसुखनया । चतस्रो
विष्णुपराश्च पुत्रजन्मादि चापरम् । आदित्यादिपहा-
णाश्च नक्षत्रैः सह सङ्गमः । विज्ञेयः पुण्यप्रकाशोऽयं
ज्योतिर्विज्ञेयश्च । तत्र दानादिकं कुर्यादात्मनः
पुण्यप्रदये ।” अमावास्यादीनि प्रसिद्धानि । दिनक्षय
चतः पञ्चपुराण्ये “द्वौ तिथ्यन्तावेकवारे अस्मिन् स ह्य-

दिनक्षयः ।” वशिष्ठोऽप्याह “एकस्मिन् सायने त्वङ्ग-
तिथीनां त्रितयं यदा । तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साह-
स्रिकं फलम् ।” दिनच्छिद्रलक्षणमाह भृशुः “तिथ्यङ्गति-
थियोगलक्षणेदादी शशिपर्वणः । सदृशौ दिवसच्छिद्रसमाख्यौ
प्राह भागवतः । अयमर्थः तिथ्यङ्गं करणं करणतिथियो-
गनक्षत्राणामन्ते आदौ च पर्वकालः सोमपक्षस्तुत्यः स
च दिनच्छिद्रसंज्ञ इति । छेदकालमानमप्युक्तं तेनैव
“छेदादिकालः कथितस्तथिल्लक्ष्योर्घटीद्वयम् । मागवज्जि-
पलोपेतं तज्ज्ञे तत्त्वपलैर्युतम् । पलैः षोडशभिर्युक्तं
नाडिकाद्वितयं युतेः । छेदादिष्वमयः प्रोक्तो दानेऽनन्त-
फलप्रदः ।” कतिः करणम् । नागः कष्टौ । वज्रयः
त्रयः । भं नक्षत्रम् । तत्त्वं पञ्चविंशतिः । सुतिः
योगः । तदयमर्थः सिद्धो भवति । तिथिकरणयो-
राद्यन्ते घटिकाद्वयमष्टविंशत् पलानि पुण्यकालः । नक्ष-
त्रस्य तु पञ्चविंशतिपलैर्युक्तं घटिकाद्वयम् । योगस्यापि
षोडशभिः पलैर्युक्तं घटिकाद्वयमिति । अयमलक्षण-
माह विष्णुः “तिथिलयं स्पृशत्येको वारः स्यादवमं
हि तत् । त्रिवारस्पृक् तिथिर्यत् दिनस्पृक् च तदु-
च्यते ।” अत्र दिनक्षयावमयोरियान् भेदः । यत्र तिथि-
द्वयावसाने वारावसानं स दिनक्षयः । यत्र तिथिद्वयाव-
सानेऽपि वारानुवृत्तिः सोऽवम इति । ब्रह्मप्रोक्ते
“एकादश्यस्यमावस्या पूर्णिमा पुनर्जन्मा च । वैष्टितश्च व्यती-
पातो भद्रा चावमयासरः । युगमन्वाद्यस्ते स्युरिन्दु-
पर्वसमानकाः । क्रान्तिसास्यं दिनच्छिद्रं ग्रहाणां भग-
मस्तथा” । भगमः राशिनक्षत्रेषु गमनम् । देवो
पुराणे “व्यतीपातो विष्णुपदं षड्गीतिसुखलया ।
क्रान्तिसास्यममावस्या ग्रहणं वैष्टितश्च यः । संक्रा-
न्तिश्च दिनच्छिद्रं तिथिद्विदिनक्षयः । इत्यादिः पुण्य-
कालस्तु होमदानादिकर्मणः” । स्कन्दपुराणे “ग्रहणं
चन्द्रसूर्याभ्यामुत्तरायणसुतमम् । विषुवं सव्यतीपातं
षड्गीतिसुखलया । दिनच्छिद्राणि संक्रान्तिर्ज्ञेयं
विष्णुपदं पुनः । इति कालः समाख्यातः पुंसां पुण्य-
विवर्द्धनः । अस्मिन् दत्तानि दानानि ज्ञानहोमतपांसि
च । अमलफलदानि स्युः स्वर्गभोगप्रदान्यपि” । आह
अयनः “अमावास्यासंक्रान्तिव्यतीपातविषुवायनषड्-
गीतिसुखविष्णुपदादिवैष्टितग्रहणानां स एव पुण्य-
कालः । “अयने षड्गीतौ च चन्द्रसूर्यपक्षे तथा ।
युगादौ वैष्टितौ चैव दत्तं भवति चायनम्” । आह

शातातपः “अयनेषु तं यद्दत्तं पण्डुरीतिसुखेषु च ।
चन्द्रसूर्योपरागे च दत्तं भवति चाक्षयम्” । नारदः
“विशाखासु यदा भातुः कृत्तिकासु च चन्द्रमाः । स
योगः पद्मको नाम पुष्करेष्वतिदुर्लभः” ।

अथ निषिद्धकालाः तत्र शङ्खलिखितौ “आहारं भैक्षुनं निद्रां
सम्भ्राणकाले तु वञ्चयेत् । कर्म चाध्ययमश्चैव तथा
दानपतिप्रहौ” । स्कन्दपुराणे “रात्रौ दानं न
कर्त्तव्यं कदाचिदपि केनचित् । हरन्ति राक्षसा यस्मात्
तस्माद्वातुर्भयायुजम् । विशेषतो निशेधे तु न शुभं
कर्म शम्भवे । अतो विजयेत् प्राज्ञो दानादिषु महा-
निशाम् । तथा “स्नानञ्चैव महादानं स्वाध्यायान्तु न
तर्पणम् । प्रथमेऽव्दे न कुर्वीत महागुरुनिपातने” ।
आह ज्योतिःपराशरः “अग्न्याधेयं प्रतिष्ठाञ्च यज्ञदानाद्य
भियहान् । साङ्ख्यमभिषेकञ्च मलमासे विवर्जयेत् ।
वापीकूपतडागादिप्रतिष्ठोदङ्मुखे रथौ । दक्षिणाशा-
सुखे कुर्वन् न तत्फलमवाप्नुयात् । बाले वा यदि वा
वृद्धे शुक्ले वास्तुसुपागते । मलमासद्वैतानि वर्जये
द्यौतः सदा” ।

अथ निषिद्धस्यापि० धर्मविशेषेण पुण्यकालत्वमभिधीयते ।
देवलः “राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहाद्ययष्टिषु । स्नान-
दानादिकं कुर्यान्निशि काश्यपव्रतेषु च” । वृद्धवसिष्ठः
“पङ्कणोद्वाहसंक्रान्तियात्रादिप्रसवेषु च । दानं नैमि-
त्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिदम्” । विष्णुधर्मोत्तरे
“पूजनन्वतिथीनाञ्च पान्थानामपि पूजनम् । तच्च रात्रौ
तथा ज्ञेयं गयामुक्तञ्च पूजनम्” । महाभारते “रात्रौ
दानं न शंसन्ति विना त्वमथेदक्षिणाम् । विद्यां कन्यां
द्विजत्रेष्टा ! दीपमञ्चं प्रतिश्रयम्” । श्रीमार्कण्डेय-
पुराणे “महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्यं प्रहरद्वयम् ।
स्नानं तत्र न कुर्वीत काश्यपैमित्तिकाहते” । विश्वामित्रः
“महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोः । नैमि-
त्तिकतया कुर्याच्चित्यन्तु न मनागपि” ।

अथ निमित्तानुरोधेन सदा पुण्यकालाः । विष्णुधर्मोत्तरे
“कालः सर्वोऽपि निर्दिष्टः पातं सर्वशुद्धाहृतम् । अभयस्य
प्रदाने तु नात्र कायां विचारणा । तदेव दानकालस्तु
यदा भयमुपस्थितम्” । तथा “न कालनियमो दृष्टो दीय-
माने प्रतिश्रये । तदेव दानमस्योक्तं यदा पान्थसमागमः ।
न हि कालं प्रनीक्षेत जलं दातुं तृणान्विते । अक्षौद्रकं
सदा देयमित्याह भगवान्भटः” । स्कन्दपुराणे “अर्द्ध-

प्रसूतां गां दद्यात् कालादोनविचारयन् । कालः स
एव पङ्कणे यदा सा द्विसंखी तु गौः” । व्यासः
“आसन्नमृत्युना देवा गौः सवत्सा तु पूर्ववत् । तदभावे
तु गौरेव नरकोद्धारणाय वै । तदा यदि न शक्नोति
दातुं पैतरणीन्तु गाम् । शक्नोऽन्योऽरुक् तदा दत्त्वा भेद्यो
दद्यान्मृतस्य च” । वराहपुराणे “व्यतीपातोऽय
संक्रान्तिस्तथैव ग्रहणं रवेः । पुण्यकालास्तदा सर्वे यदा
मृत्युरुपस्थितः । तदा गोभूहिरण्यग्रादि दत्तमक्षयता-
मियात्” । तथा “यावत् कालं सुते जाते न नाड्यो
ल्लिखते नृप ! । चन्द्रसूर्योपरागेण तमाहुः समयं
समम्” । विष्णुधर्मोत्तरे “अक्षिज्जनाद्यां यद्दत्तं पुत्रे
जाते द्विजोत्तमाः ! । संस्कारेषु च पुत्रस्य तदक्षयं
प्रकीर्त्तितम्” । मत्स्यपुराणे “यदा वा जायते विसं
चित्तं अङ्गासमन्वितम् । तदैव दानकालः स्याद्यतोऽ
नित्यं हि जीवितम्” । इति कालनिरूपणम् ।

अथ देशाख्यं दानाङ्गसुपवर्णयते । तत्र देवीपुराणे “सर्वं
शिवान्नमाः पुण्याः सर्वा नद्याः शुभप्रदाः । दानस्नानो-
पयासादिफलदाः सततं नृणाम्” । आह विष्णुः
“चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते । स
क्षेत्रदेशो विज्ञेय आर्यदेशस्ततः परः” । भविष्यपुराणे
“न हीयते यत्र धर्मस्तत्प्राप्तुं सकलो द्विज ! । स देशः
परमो नित्यं सर्वपुण्यप्रदो मतः । विद्वद्भिः सेवितो
यत्र यस्मिन् देशे प्रवर्त्तते । शास्त्रोक्तस्यापि विभेद ! स
देशः परमोमतः” । याज्ञवल्क्यः “यस्मिन् देशे मृगः
लक्षस्तस्मिन् धर्मोन्निबोधत” । श्रीमार्कण्डेयपुराणे
“सप्तस्य चोत्तरो यस्तु यत्र गोदावरी नदी । पृथिव्या-
मपि कृत्स्नायां स प्रदेशोऽतिपावनः” । व्यासः “गङ्गा-
हारे प्रयागे च अविमुक्ते च पुष्करे । नगरे चावृहासे
च गङ्गासागरसङ्गमे । कुक्षेत्रे गयायाञ्च तीर्थे वाऽनर-
कशृङ्गे । एवमादिषु तीर्थेषु दत्तमक्षयतामियात् ।
सर्वतीर्थमयी गङ्गा तत्र दत्तं महाफलम्” । स्कन्द-
पुराणे “वाराणसी कुक्षेत्रं प्रयागः पुष्कराणि च ।
गङ्गा सप्ततीरञ्च नैमिषागरकशृङ्गम् । ओपर्वतमहा-
कालं गोकर्णं वेदपर्वतम् । इत्याद्याः कीर्त्तिता देशाः
सुरसिद्धनिषेविताः । सर्वे शिखोच्चयाः पुण्याः सर्वा नद्याः
समागराः । गोसिद्धसुनियासाञ्च देशाः पुण्याः प्रकी-
र्त्तिताः । एषु तीर्थेषु यद्दत्तं फलस्थानन्त्यङ्गवृत्” ।
पद्मपुराणे “गङ्गा चोदङ्मुखी यत्र यत्र प्राची सर-

स्वामी । तत्र कृतवन्तं पुण्यं ज्ञानदानेषु सुप्रथमम् ।
 भिक्षुं वा प्रतिष्ठा वापि दृश्यते यत्र कुलचित् । तत्
 सर्वं पुण्यप्रदायाति दानेषु च महाफलम् । अन्नप्रोक्ते
 “नदीतीरे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानाञ्च वेश्मनि । दत्तं
 यतपुण्यं प्राकृत्यमादित्यसन्निधौ । शिवस्य विष्णोर्वक्त्रे च
 सन्निधौ दत्तमक्षयम् । तथा “अग्निहोत्रे गवां गोष्ठे
 वेदेष्वपविहिते । शिवायतनसंस्थाने यदक्षयमपि दीयते ।
 तदनन्तफलं श्रेयं शिवलोलातुभावतः ।” मत्स्यपुराणे
 “बालप्रामससङ्गता शिला चक्राङ्गमण्डिता । यत्र
 तिष्ठति वसुधे । तत्क्षेत्रं योजनत्रयम् । द्वारवत्याः शिला
 देवि ! छद्मिता बभूवुः स्रया । यत्रापि नीयते तत्प्रा-
 तीर्थं द्वादशयोजनम् । तथा “प्रयागादिषु तीर्थेषु
 पुण्यप्रदायतनेषु च । दत्त्वा चाक्षयमाप्नोति नदीपुष्पा-
 वनेषु च । आगतने शङ्करादिक्षेत्रे तदुक्तं भविष्य-
 पुराणे “क्षोषमात्रं भवेत् क्षेत्रं शिवस्य परमात्मनः ।
 प्राणिकानाञ्च पञ्चत्वं शिवसायुज्यकारणम् । फलं दत्त-
 कृतानाञ्च अनन्तं परिकीर्तितम् । मनुजैः स्थापिते
 भिक्षुं क्षेत्रे मानमिदं कृतम् । स्वयम्भुवि सङ्घर्षं
 स्यादार्धं चैव तदर्थकम् ।”

अथ अज्ञातानां दानाङ्गसम्पत्तेः । स्कन्दपुराणे “दानं दद्यात्
 प्रयत्नेन अज्ञातमनसिन्द्रितः । अज्ञातं स्वल्पमपि
 दानमानन्त्यमनुते । अज्ञायामपि यदत्तं सर्वस्वमपि
 सत्तमम् । न तत् फलदा भवति तस्माच्छ्रद्धां समाश्रयेत् ।
 देवतः “प्रदाय शाकसृष्टिं वा अज्ञाभक्तिसमुद्यताम् ।
 मङ्गते पालभूताय सर्वास्तुदयमाप्नुयात् ।” महाभारते
 “अज्ञया साध्यते धर्मो मङ्गलिनोऽर्थराशिभिः । निष्कि-
 ञ्चानास्तु सुनयः अज्ञावन्तो दिवं गताः । धर्मार्थकाम-
 मोक्षाणां अज्ञा परमकारणम् । पुंसामअज्ञानानां
 न धर्मो नापि तत्फलम् ।” वज्रपुराणात् “अज्ञापूर्वाः
 सर्वधर्माः अज्ञानध्यानसंस्थिताः । अज्ञानिष्ठाप्रतिष्ठाश्च
 धर्माः अज्ञैव कीर्तिताः । श्रुतिमात्ररसाः स्मृत्याः
 प्रधानपुरुषेश्वराः । अज्ञामालेण गृह्यन्ते न याक्येन न
 चक्षुषा । कायक्षेत्रेन वज्रभिर्न चैवार्थस्य राशिभिः ।
 धर्मः सम्पाद्यते कृष्णः अज्ञाहीनैः सुरैरपि । अज्ञा
 धर्मः परः कृष्णः अज्ञा ज्ञानं कृतान्तः । अज्ञा स्वर्गश्च
 मोक्षश्च अज्ञा सर्वमिदं जगत् । सर्वस्य जीवितञ्चापि
 दद्यादअज्ञया यदि । नाप्नुयात् स फलं किञ्चित् अज्ञा-
 नजतो भवेत् । वेदव्यासः “अज्ञा वै सात्विकी देवी

स्वर्गस्य दुहिता ऋषे !” सपत्नी प्रसपत्नी च कीदृ-
 विश्वासिनी तथा । वाग्दृष्टं ज्ञायते अज्ञा मनोदृष्टञ्च
 भारतम् । महाभारते “क्रियावान् अदधानश्च दाता
 प्राप्नोऽनस्रयकः । धर्मार्थकामविशेषज्ञः सर्वं तरति दुस्त-
 रम् ।” स्कन्दपुराणे “अज्ञा मातृव जननी ज्ञानस्य
 सुकृतस्य च । तस्माच्छ्रद्धां ससत्पादा ज्ञानं सुकृतमर्जयेत्”
 मनुः “अज्ञयेत्पुण्यं पूर्णञ्च निव्यं कुर्यात् प्रयत्नतः । अज्ञा-
 कृते क्षत्रये ते भवतः स्वागतैर्जनैः ।” याज्ञवल्क्यः
 “दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः । याचि-
 तेनापि दातव्यं अज्ञातान्नु शक्तिः ।” उहस्पतिः “मन्वा
 च्छदोषाङ्गोमे तु तपसोऽन्द्रियदोषतः । न्यूनता स्यात्त-
 दाने तु अज्ञायुक्ते भवेत् कश्चित्” ।

“देशनिरूपणञ्च पूर्वं व्रतखण्डादावेव प्रपञ्चितम् । इह तु
 पात्रादिदानाङ्गनिरूपणप्रतिज्ञानिकाहाये” दिङ्मात्रमेव
 प्रदर्शितम् । न चाल् भविष्यपुराणमतेन दानाङ्गपञ्चके
 निरूपणमात्रे दानाङ्गभूतस्यापि दातुः कथं प्रथममुपादन-
 मिति शङ्कनीयं दानस्य दातव्यतिरेकेणानुपपत्तेरनेनैव
 तदाक्षेपात् । एवं तर्हि देशकालादेरप्यनुपादानं स्यात् ।
 “अथ सामान्येनैव तदाक्षेपेऽपि ब्रह्मायुर्त्वादिविशेषज्ञाभार्थं
 तन्निरूपणमिति चेत् दातापि तर्हि शुचित्वादिविशेषज्ञा-
 भार्थनिरूपणीयः स्यात् । उच्यते तत्तद्विधायकवाक्यगता-
 ख्यातप्रत्ययोपात्तत्वादेव तदनिरूपणं नत्याक्षेपात्, शुचि-
 त्वादिविशेषज्ञाभस्तु वाक्यान्तरादिति कर्त्तव्यमभिधानपक्षे
 तु प्रत्ययोपात्तभावनयैवासाधारण्येन तदाक्षेपाद् देश-
 दिसास्यम् । एवमादिक्लेशपर्यालोचनया षडङ्गं दान-
 मिति वदता देवलेन तु निरूप्यतश्च तथा हि
 “दाता प्रतिपद्यता च अज्ञा देयञ्च धर्मयुक् । देशकालौ
 च दानानामङ्गान्येतानि षड्विदुरिति ।” तल्लक्षणं
 प्रागभिहितमिति तु न पुनराश्रयामहे । न तु अज्ञा-
 दिवदितिकर्त्तव्यतापि दानाङ्गमित्यतः प्रतिपादनीयेव
 यदाह याज्ञवल्क्यः “देशकाल उपायेन द्रव्यं अज्ञास-
 मन्वितम् । पात्रे प्रदीयते यत्तत् सकलं धर्मलक्षणम् ।
 इति उपायः इतिकर्त्तव्यता ।

अथ दानसाधनविधिरुच्यते । तत्र दातृधर्माः । भविष्य-
 पुराणे “सव्यक् संसाधनं कर्म कर्त्तव्यमधिकारिणा ।
 निष्कामेण महावीरः ! काम्यं कामान्वितेन च । आचार
 युक्तः अज्ञावान् प्राप्नोत्योऽध्यात्मवित्तमः । कर्मणां
 फलमाप्नोति न्यायार्जितधनस्य यः” । सम्यक् प्रथम

कल्यादिना । संसाधनं यथाविहितसाधनम् । अधि-
कारिणा अर्थिना समर्थेन विदुषा च । अध्यात्म-
विषयः परलोकफलभागिन्यात्मनि इदमव्ययवान् ।
न्यायार्जितधनः स्वहृत्प्राप्तधनः । आपक्षधनः
“प्रयोजयितानुमन्ना कर्त्तुंति स्वर्गनरकफलेषु भागि-
नः यो भूय आरभते तस्मिन् फलविशेषः” । याज्ञवल्क्यः
“विधिदिष्टं यत् कर्म करोत्यविधिना तु यः । फलं
न किञ्चिदाप्नोति कुशलात् हि तस्य यत्” । मनुः “प्रभुः
प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते । न साम्प्रदायिकं
तस्य दुर्भेदविद्यते फलम्” । साम्प्रदायिकं पारलौकि-
कम् । योगियाज्ञवल्क्यः “अज्ञाविधिसमायुक्तं कर्म यत्
क्रियते नृभिः । सुविगुह्येन भावेन तदानन्त्याय कल्पते ।
विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रुत्या च यत् । तद्वरन्त-
सुरासस्य मूढस्य ह्यज्ञतात्मनः” । भविष्योत्तरे “काव्यो-
दानविधिः पार्थ ! क्रियमाणो यथातथम् । फलाय
मुनिभिः प्रोक्तो विपरीतो भवावहः” । गारुडपुराणे
“प्रयत्नदेशकाले च पाले दत्तं तदक्षयम् । कोटिजन्मा-
र्जितं पापं दत्तस्य नश्यति । सकलाङ्गोऽपि सम्भारो
यस्य दानक्रियाविधौ । सम्भवेदपि पापीयान् स सद्यो
सुक्तिमेव प्रति” । देशीपुराणे “सुचिना भावपूतेन
ज्ञानिसत्यव्रतादिना । अपि सर्वपमात्रोऽपि दातारं
नारयेदिक” । दण्डः “दानञ्च विधिवद्देयं काले पाले
गुणान्विते” । यमः “सर्वत्र गुणवद्दानं श्रुपाकादिष्वपि
कृतम् । देशे काले विधानेन पाले दत्तं विशेषतः” ।
गुणवत् उत्तमफलम् । तथा “दानं हि बहुमानाद्यो
गुणवद्भूतः प्रयच्छति । स तु प्रेत्य धनं लब्ध्वा पुत्रपौत्रैः
सहानुते । परश्चादुपहृत्ते ह दानं दत्त्वा विचक्षणः ।
सुखोदयं सुखोदकं प्रेत्य वै लभते धनम्” । अतुल्य
योऽहमनुत्पाद्य, सुखोदकं सुखोत्तरफलम् । रामायणे
“नावज्ञया प्रदातव्यं किञ्चिद्वा केनचित् कचित् । अवज्ञया
हि यद्दत्तं दातुस्तदुदोषभावहेतु” । शातातपः “अभि-
गम्य तु यद्दानं यच्च दानमयाचितम् । विद्यते सागर-
स्थानस्तस्थानी नैव विद्यते । प्रच्छन्नानि च दानानि
ज्ञानञ्च निरहंजतम् । तपांसि च सुगुप्तानि तेषां फल-
मनन्तकम्” । ब्रह्मप्रोक्ते “गुप्ताधरायी गुप्तदाता
गुप्तपूजाभिषत्क्रियः । पूज्यते सर्वलोकैः सर्वदैवैः शत-
क्रतुः” । व्यासः “स्वयं नीत्वा तु यद्दानं भक्ष्या वात्माय
दीयते । तत् बहुशुण्यं भूत्वा दातारसुपतिष्ठति” ।

हृदयतिः “कृते प्रदीयते गत्वा त्वेतायां दीयते गच्छे ।
हापरे च प्रार्थयति कलौ चाहुगमान्विते” । प्रतिपक्षी-
तृण्डं गत्वा यद्दीयते तत् कृते युगे दत्तं भवति पुति-
पक्षीतारं स्वहृत्माह्वय यद्दीयते तत् त्वेतायुगे दत्तं
भवतीत्यर्थः एवमुत्तरमापि । ब्रह्मपुराणे “तस्मा-
दतस्तु यो दद्याद्भयात् क्रोधात् तथैव च । नृप ! दानन्तु
तत्सर्वं भुङ्क्ते गर्भस्य एव च । ईर्ष्यामन्युमनाश्चैव
दम्भार्थं चार्थकारणात् । यो ददाति द्विजातिभ्यः
स वाक्ये तदश्रुते । देशे काले च पाले च
योददाति द्विजातिषु । परितुष्टेन मनसा यौवने तु
तदश्रुते । वैश्वदेवविहीनं च सम्प्रोपासनवर्जितम् ।
यद्दानं दीयते तत्तु हृदकाले समश्रुते” । व्यासः मनुः
“न विषयेन तपसा, वदेदिच्छां न चान्यतम् । नास्ती-
विप्रवदेद्विप्रान् न दत्त्वा परिकीर्त्तयेत् । यदोऽन्येन
क्षरति तपः क्षरति विषयात् । आशुर्विप्रापवादेन
दानन्तु परिकीर्त्तनात्” । यमः “आशां दत्त्वा हृदा-
तारं दानकाले निषेधकम् । दत्त्वा सन्त्यते यस्तु
तमाहुर्ब्रह्मघातकम्” । हारीतः “दानं ज्ञानं तप-
स्यागोमन्त्रकर्मविधिक्रियाः । मङ्गलाचारनियमाः
शौचभक्ष्य निष्कलाः” । आङ्गप्रचेताः “ज्ञानोऽधि-
कारी भवति देवे पित्रे च कर्मणि । पवित्राणां
तथा ज्ञाने दाने च विधिचोदिते” । याज्ञपुराणे
“क्रियां यः कुरुते भोऽहनाचम्येह नास्ति हः ।
भवति न तथा तस्य क्रियाः सर्वाः न संशयः” । शास्त्रा-
यनः “दानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्जनम् ।
प्रोदपादोऽनं कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् । आसना-
रूपादस्तु ज्ञानोवां जङ्घयोस्तथा । कृतावसकथि-
कोयश्च प्रोदपादः स उच्यते” । वशिष्ठः “यज्जले शुष्क-
वस्त्रेण स्थले चैराश्रवाश्रया । जपोहोमस्तथा दानं तत्-
सर्वं निष्फलं भवेत्” । विष्णुपुराणे “होमदेवाश्च नाद्यास्तु
क्रियास्वाचमने तथा । नैकवस्त्रः प्रवर्त्तते द्विजवाचनके
जपे” । द्विजवाचनके द्विजस्तिवाचनादौ । शातातपः
“सव्यादंघात् परिभ्रष्टकटिदेशभृताम्बरः । एकवस्त्रन्तु तं
विद्यात् देवे पित्रे च वर्जयेत्” । लोकोत्तमः “ज्ञाने
दाने जपे होमे देवे पित्रे च कर्मणि । बभ्रुयाश्चासुरीं
कक्षां शेषकाले यथावधि । याज्ञवल्क्यः “परिधानाद्बहिः
कक्षा निवृत्ता ह्यासुरी भवेत् । धर्मकर्मणि विद्वद्भिर्वर्ज-
नीया प्रयत्नतः । बहिःकक्षा बहिर्निर्गता कक्षेत्यर्थः” ।

मनुः “न कुर्व्यात् कस्यचित् पीडां कर्मणा मनसा गिरा । आचरन्निभेकन्तु कर्मागल्यन्वया चरन् । सन्ध्योर्भयोज्ये भोजने दत्तधावने । पितृकार्ये च टेवे च तथा मूलपुरोषयोः । गृह्णां सन्निधौ दाने यागे चैव विशेषतः । एषु मौनं समातिष्ठन् स्वर्गं प्राप्नोति मानवः” । पराशरः “ज्ञाने दाने जपे होमे टेवे पित्रे च कर्मणि । सव्यापसव्यौ कर्तव्यौ सपत्नौ करौ द्विजैः” । लघुहारीतः “जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे । सन्त्यन्तु करं कुर्व्यात् सुवर्ण-रजतैः कुशैः । दर्महीना तु या सन्ध्या यच्च दानं विनोदकम् । असंख्यातञ्च यच्चम्रं तत्सर्वं निष्प्रयोजनम्” । हारीतः “देवाश्च पितरश्चैव तपोयज्ञदानाभाभीयते मन्तारः सर्वकार्यसाधनानामान्तिभयोपशमोभ्योरक्षितारो भवन्ति मन्त्रा देवतास्तदा एवंसिद्धमन्त्रवत् करोति देववत् करोति यद्वाति देवताभिरेव तद्वाति यत् प्रतिगृह्णाति देवताभिरेव तत् प्रतिगृह्णाति तस्मान्मन्त्रवत् प्रतिगृह्णीयात् यत्नमन्त्रतः प्रतिपादिता हि देवतास्तुष्णीं प्रतिगृह्णीतुर्हि शठा भवन्ति तस्मान्मन्त्रवद्भिरवोष्य दद्यादात्म्य वा” । अवोष्य प्रोक्षणं कृत्वा । आलभ्य सोदकेन पाणिञ्च स्मृदा । आपस्तम्बः “सर्वाण्युदकपूर्वाणि दानानि यथान्ति वीहारे” वीहारे यत्ने कन्माहार्यदानादौ यथान्ति यावदेव न्तं तावदेव कुर्व्यासोदकपूर्वताङ्गिनियम इत्यर्थः । बराहपुराणे “तोयं दद्यात् द्विजकरे दाने विधिरयं न्यतः । सकृद्योदकहस्तश्च दद्यामीति तस्मा वदेत्” । गौतमः “अन्तर्जातुकरं कृत्वा सकृद्यन्तु तिस्रोदकम् । फुलानि चाभिसन्ध्याय प्रदद्यात् नृद्वयान्वितः” पात्वासन्निधाने तु नारदीयपुराणे विशेष उक्तः । “मनसा पात्रसहित्य जलं भूमौ विनिःक्षिपेत् । विद्यते सागरस्यान्तो दानस्यान्तो न विद्यते” । धौस्यः “दानकाले तु सन्ध्याप्रे पात्रस्यासन्निधौ जलम् । अन्यविप्रकरे दत्त्वा दानं पात्रे निधीयते” । षट्त्विंशन्मतात् “पात्रं मनसि सञ्चिन्त्य क्रियावलं गुणान्वितम् । देशे काले च संप्राप्ते देयमप्यु पिनिःक्षिपेत्” । उभयासन्निधाने तु विशेषस्तत्रैवोक्तः “दध्यपात्रविकर्षयेत् परोक्षं दातुमुद्यतः । तत् ध्यायेद्भुवं पात्रं ब्रह्ममादित्यदेवतम्” । धौस्यः “परोक्षेऽपि तु यद्वत् तीर्थे ज्ञातेन सोदकम् । तद्दानं सोदकं प्राकुरन्तफसदायकम् । परोक्षे कस्यितं दानं पात्रा-

भावे कथं भवेत् । गोत्रजैश्चक्षया दद्यात् तदभावेऽस्य नन्मुषु । परोक्षेऽपि च यद्वत्तं भावपूर्वेण चेतसा । शुद्धमिन्द्रिजातिभ्यस्तु दानमनन्तकम् । परोक्षे खलु यद्वत्तं स्वस्वचरविवर्जितम् । दृश्यते सागरस्यान्तस्यान्तो नैव दृश्यते” । आपस्तम्बः “तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्त्तन्ते विधाभोक्ताः सततं ब्रह्मादिनः । लिमात्रस्तु प्रयोक्तव्यः कर्माग्नेषु सर्वशः । तिस्रः साङ्गिस्तु कर्तव्या मातास्तत्पार्थिवनकैः । देवताध्यानकाले न म्रुतं कुर्व्यात् न संशयः” । उद्भवशिवः “नामगोत्रे सत्सुचार्यं सस्यदानस्य चात्मनः । सस्यदेयं प्रयच्छन्ति कन्यादाने तु पुंस्त्वयम् । पुंस्त्वयमिति प्रपितामहादिपुरुषमत्ययमित्यर्थः । तदुक्तं “नान्दी-सुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् । नाम सङ्कीर्तयन् विद्वानन्यत्र पितृपूर्वकम् । तथा दानहोमजपान् कुर्वन्नासीनः कुशसंस्तरे । एषां फलमनन्तं लभते प्राङ्मुखो नरः” । स्वत्यन्तरात् “नामगोत्रे सत्सुचार्यं सस्यकृत्त्वान्वितो वदेत् । सङ्कीर्त्य देशकालादि तथ्यं सस्यददे इति । न समेति स्वस्वस्य निवृत्तिमपि कीर्त्तयेत्” षट्त्विंशन्मतात् “प्रणीते तु समिद्धेऽग्नौ जुष्टयाद्वाहृतितयम् । उदगग्रेषु दर्भेषु पात्रं तेषूपपादेयत् । प्रागग्रेषु स्वयंस्थित्वा दाता च परमेस्वरम् । ध्यात्वा स्वपुण्यसङ्घिष्य दक्षिणं प्रतिपादेयत् । समस्ता व्याहृतीकृत्वा तत्रोपरि समापयेत् । ब्राह्मणं प्रणिपत्वाथ ततः पात्रं विसर्जयेत् । अनेन विधिना दानं दातव्यं होमपूर्वकम् । तत् कर्म दक्षिणावर्जं होमवर्जञ्च नार्हति” । एतच्च विहिताङ्गभूतहोमकेषु होमानुवादपुरःसरसुपदर्शितं तत्तदगुणविधिपरम् । अन्यथा ह्यतथा-दृष्टशिष्टाचारेषु ताम्बूलादिदानेष्वपि प्रसङ्गः स्यात् । ततः परं प्रतिपहीदधर्मास्ततोक्तास्तु च प्रतिपहीतशब्दे दृष्ट्याः ।

दाहप्रतिपहीतुमधर्मास्ततोक्ता यथा बराहपुराणे “दैवं वा कर्म पित्रं वा नाशुचिः कर्तुमर्हसि । ज्ञानमेव द्विजातीनां परं शुद्धिकरं न्यतम् । अतः ज्ञातोर्हतामेति दाने चैव प्रतिपद्ये । कृतमज्जायिना कर्म राक्षसत्वाय कल्पते । प्रजापतिः कर्मगुप्तः पथितमज्जत्युरा । रक्षोघ्नमेतत् परमं क्षनिभिः कल्पितं सवे । तस्मात्कर्तव्योद्द्वयं दत्ता प्रतिगृह्णाता । ज्ञानहोमजपादीनि कुर्वता च विशेषतः । संत्यज्य

वैष्णवं मार्गं ब्रह्ममार्गविनिर्मेतम् । सहीत् प्रदक्षिणी-
कृत्य पवित्रमभिधीयते । वायुपुराणे “दानं प्रतिपद्यो-
होमो भोजनं बलिदेव च । साङ्गुणेन सदा कार्यम-
सुरेभ्योऽन्यथा भवेत्” । साङ्गुणेन साङ्गुलीसङ्गताङ्गु-
लेन । “एतान्येव च कार्याणि दानादीनि विशेषतः ।
अन्तर्जानु विधेयानि तद्दद्याचमनं नृप !” । बोधायनः
“भोजनं हवनं दानमुपहारः प्रतिपद्यः । बहि-
र्जानु न कार्याणि तद्दद्याचमनं नृपतम्” । ब्रह्माण्डपुराणे
“नाधिकारी सुक्तकण्ठो सुक्तचूडस्तथैव च । दाने प्रति-
पद्ये यज्ञे ब्रह्मयज्ञादिकर्मसु । देवाः समेत्य वस्त्रं
हि तच्च पुंशमकल्पयन् । ततश्च वाससा ह्रीनमसंपूर्णं
प्रचक्षते । सोत्तरीयस्ततः कुर्यात् सर्वकर्माणि भावतः ।
अधौतं कारुधौतञ्च परिदध्यान्न वाससी । ददानः प्रति-
गृह्णन् दध्यादहृतमेव च” । वराहपुराणे “सुध्मातः
अव्यगाचान्नः कृतसंध्यादिकक्रियः । कामक्रोधविहो नश्च
पापं गण्डस्य गर्भजितः । जितेन्द्रियः सत्यवादी पात्रं दाता
च शस्यते” तथा “प्रसीते गोत्रपुरुषे सूतके वा समा-
गमे । दशरात्रमनर्हः स्यात् कर्तुं दानप्रतिपद्यै ।
पिण्डोदकादि सूतके दातुं प्रेताय युज्यते । अस्त्रि-
ज्जायां तथा नाद्यां दानाहो सूतसूतके” । विष्णुधर्मोत्तरे
“शुचिवैद्यशुचिर्वापि दद्यादभयदक्षिणाम् । शुचिनाऽ-
शुचिना वापि ग्राह्या भय उपस्थिते” । कन्दोगपरिशिष्टे
कात्यायनः “कुशोपरिनिविष्टेन तथा यक्षोपवी-
तिना । देयं प्रतिपद्योतव्यमन्यथा विफलं हि तत्” ।
व्याह जातुकर्णप्रः “शोकारेण दद्यात् प्रतिगृह्णीयाच्च” ।
स्कन्दपुराणे “प्रणवो जनतां वीजं वेदानामादिरेव च ।
एव एव परं ब्रह्म पवित्रमयमुत्तमम् । तस्मात् प्रणव-
सुज्ञार्थं कार्यं दानप्रतिपद्यै” यमः “योऽर्चितं प्रतिगृ-
ह्णाति योऽर्चेयित्वा प्रयच्छति । तावुभौ गच्छतः स्वर्गं
विपरीते विपर्ययः” । लिङ्गपुराणे “दद्यादुदानं यथा
शक्त्या सदाभ्यर्चनपूर्वकम् । ब्राह्मणश्चापि गृह्णीया-
द्भक्त्या दत्तं प्रतिपद्यन्” । शातातपः “प्रश्नपूर्वन्तु
यो दद्यात् ब्राह्मणाय प्रतिपद्यन् । स पूर्वं नरकं याति
ब्राह्मणस्तदनन्तरम्” । प्रश्नपूर्वमिति एतमध्यायम् एत-
मनुवाकं वा यदि त्वमस्वलितं पठसि तदा तपतावदुद-
टामीत्युक्ता तथा कृते यद्दीयते तत् प्रश्नपूर्वकम् ।
आसः “अवमानेन यो दद्याद्गृह्णीयाद्यः प्रतिपद्यन् ।
तावुभौ नरके भव्यौ वसेतां शरदां शतम्” । शातातपः

“कार्यकोभेन यो दद्याद्गृह्णीयाद्यः प्रतिपद्यन् ।
दातायै नरकं याति ब्राह्मणस्तदनन्तरम्” । विष्णु-
धर्मोत्तरे “प्रतिपद्योयोविधिना प्रदत्तः प्रतिपद्यो
योविधिना गृहीतः । द्वयोः प्रयोगश्चरमन्तु कार्यः
श्रेयस्तथाप्नोति न संशयोऽल” । •

अथ मिश्रधर्माः । मन्दिपुराणे “दाने विधिमविज्ञाय न हि
तद्दातुमर्हति । प्रतिपद्यानभिज्ञश्च गृह्णाच्चिरयमश्नुते ।
सावज्ञं प्रतिगृह्णानो गृहीतापि पतत्यधः । किन्त्व-
नेह्येति वक्तव्यो न दाता ब्राह्मणः कश्चित् । सोऽपि दृष्टः
स्वयं तेन दानार्थं तं न कीर्त्तयेत्” । यदि त्वमेतत्
पठसि तदा त्वमेतद्ददामीति साक्षात् परीक्षणमत्र
निधिष्यते, पात्रत्वबोधार्थमुपायान्तरेण परीक्षणं त्वनु-
मतमेव । तदुक्तं यमेन “शीलं संवसनाज्ज्ञेयं शौचं
संव्यवहारतः । प्रज्ञा संकथनात् ज्ञेया त्रिभिः पात्रं
परीक्ष्यते” । संकथनं गृह्णमावेन विद्याकथा । वराह-
पुराणे “अपि सर्पपमात्रं हि न देकं विचिकित्सता ।
मनसा ह्रीननुज्ञातः प्रतिगृह्णीत नैव हि । ददानः
प्रतिगृह्णन् यतो लोभमयादिना । नाप्नोति श्रेयसा
योगं निरयं चैव गच्छति” । नारदीयपुराणे “देश-
कालविधानाद्यैर्हीनं दानं भयावहम् । दातुः प्रतिपद्यो-
तुश्च गृहीतममतः सदा ।” षट्त्विंशत्युक्तात् नामगोत्रे
समुज्ञार्थं प्राङ्मुखो देयकीर्त्तनात् । उदङ्मुखाय विप्राय
दत्त्वान्ते स्वस्ति वाचयेत् । देयकीर्त्तनादिति देयकीर्त्त-
नोत्तरकालं दत्त्वोत्तरार्थः । “प्राङ्मुखग्राह्या बोहाहे दातृ-
प्राङ्मुखयोः स्थितिः । दद्यात् पूर्वमुखो ब्रह्ममेव एव
विधिः सदा” । यत्तु कीर्त्तयन्ति “प्राङ्मुखः प्रतिगृह्णी-
हिवाहे तु विपर्ययः” इति तस्य समूलत्वे सिद्धे अनुष्ठान-
विकल्पः, तत्रायुदङ्मुखसंप्रदानवैशिष्ट्यकृतेस्तदेवावु-
च्येयम् । तदुक्तं अत्रत्यन्तरे “दद्यात् पूर्वमुखो दानं
गृह्णीयादुत्तरासुखः । आयुर्विवर्धते दातृर्गृहीतः
क्षीयते तु तत्” ।

देयद्वयाणां दानमन्त्राः हेमाद्रः ख० दर्शिता यथा तत्र
कपिलायाः मातृस्यो “कपिले ! सर्वभूतानां पूजनीयासि
रोहिणि ! । सर्वतोर्धमयी यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे”
शङ्खस्य “पुण्यस्थं शङ्ख ! पुण्यानां मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ।
विष्णुना पिष्टोः नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
हृष्यस्य “धर्मस्थं हृष्यरूपेण जगदानन्दकारकः । अष्टमूर्तेरधि-
ष्ठानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

हेमः “हिरण्यगर्भगर्भस्य हेम बीजं विभायसोः । अनन्त-
‘पुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

पीतवस्त्रस्य “पीतवस्त्रयुगं यस्मादासुरेवस्य वस्त्रभम् । प्रदाना-
‘नस्य मे विष्णुरतः शान्तिं प्रयच्छतु” ।

श्वेताश्वस्य “यस्माद्विष्णुस्वरूपेण यस्मादमृतसम्भवः । चन्द्रार्क-
वाहनं नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

धेनोः “यस्मात्त्वं पृथिवी सर्वा धेतुः केशवसंनिभा । सर्व-
पापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

मोक्षस्य “यस्मादायसकर्माणि त्वदधीनानि सर्वदा । लाङ्ग-
लाद्याबुधादीनि ततः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

कागस्य “यस्मात्त्वं काग ! यस्मानामहृत्वेन व्यवस्थितः ।
‘यानं विभावसोर्नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

श्वेतवस्त्रस्य “शरणं सर्वलोकानां लज्जाया रक्षणं परम् ।
‘सुवेषधारि त्वं यस्मादासः ! शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

रक्तवस्त्रयुगस्य “रक्तवस्त्रयुगं यस्मादादित्यस्य प्रियं सदा ।
‘प्रदानादस्य मे ह्यसौ हतः शान्तिं प्रयच्छतु” ।

कृष्णवस्त्रस्य “धर्मराजेन विदितं कृष्णवस्त्रं सुशीमनम् ।
‘सर्वलोचविनाशाय कृष्णवस्त्रं ददाम्यहम्” ।

अक्षस्य “अक्षमेव यतो लक्ष्मीरक्षमेव जनार्दनः । अक्षं ब्रह्मा-
‘खिललक्षणमस्तु मे जन्मजकानि” ।

शोपदंशदध्यक्षस्य “चन्द्रमण्डलमध्यस्थं चन्द्रान्बुजसमप्रभम् ।
‘दध्यक्षं तस्य दानेन प्रीयतां वामनो मम । दध्प्रक्षं
‘शोपदंशञ्च ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् । प्रीयतां धर्मराजो
‘हि तद्दानान्मम सर्वदा” ।

शपानीयदध्यक्षस्य “पानीयसहितञ्चैतत् सदध्योदनपालकम् ।
‘अमर्चितं तत् सफलं सदक्षिणं गृहाण दध्योदनपालकं
‘मम” ।

कसरारक्षस्य “सर्वात्मा सर्वलोकेशः सर्वव्यापी सनातनः ।
‘नारायणः प्रसन्नः स्यात् कसरारक्षप्रदानतः” ।

पायसाक्षस्य “पायसं परमाक्षञ्च सर्वदानोत्तमोत्तमम् ।
‘सर्वदेवतयोग्यञ्च श्रेयःपुष्टिं प्रयच्छतु” ।

कम्पपाक्षस्य “आदित्यतेजसा भक्तं जातिश्रेष्ठकरं परम् ।
‘तदक्षं मम विप्र ! त्वं प्रतीक्षापूषत्तमम्” ।

सक्तूनाम् “प्राजापत्या यतः प्रोक्ताः सक्तूवो यज्ञकर्मणि ।
‘तस्मात् सक्तून् प्रयच्छामि प्रीयतां मे प्रजापतिः” ।

रजतस्य “अक्षरेण सचङ्कृतं रजतं प्रितवस्त्रभम् । तस्मादस्य
‘प्रदानेन रुद्रः सम्प्रीयतां मम” ।

तान्त्रपालस्य “परापवादपैशून्त्यादभक्षस्य च भक्षणात् ।

‘तत्प्रजानिहन्तु यत् पापं तान्त्रपालं प्रशस्यतु” ।

कांक्षपालस्य “यानि पापानि कास्यानि कामोत्थानि
‘कृतानि च । कांक्षपालप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा” ।

स्वर्णगर्भतिलपालस्य “देवदेव ! जगन्नाथ ! वाञ्छिताधिफल-
‘प्रद ! । तिलपालं प्रदास्यामि तवाङ्के संस्थितेरहम्” ।

दर्पणस्य “दर्पणेन त्वमादर्श ! नृपणं मङ्गलदायकः । शौच्य-
‘सौभाग्यसत्कीर्त्तिनिर्भलज्ञानदो भव” ।

सुक्तानाम् “तान्नपण्यं ण्वीत्यस्मा वणाद्याकल्पवर्णितम् । सुक्ताः
‘युक्तुर्गवाः सन्तु भुक्तिमुक्तिपदा मम” ।

सुवर्णपद्मस्य “त्वदङ्गवो जगत्सुखदुर्वेधसो हेमपङ्कजः । पद्मा-
‘वासहरेर्नीभिजातो मां पाहि सर्वदा” ।

सिंहस्य “कान्तारवनङ्गेषु चौरव्यालाकुले पथि । सिंहकास्तु
‘न हिंसन्तु सिंहदानप्रभावतः” ।

अफुलीयकस्य “हिरण्यगर्भसम्भूतं सौवर्णमफुलीयकम् ।
‘धर्मप्रदं प्रयच्छामि प्रीयतां कमलापतिः” ।

वलयस्य “काञ्चनं हस्तवलयं रूपकान्तिसुखप्रदम् । विभूषणं
‘प्रदास्यामि विभूषयतु मां सदा” ।

कुण्डलहयस्य “क्षीरोदमथने पूर्वसङ्कृतं कुण्डलहयम् । श्रिया
‘सह यदङ्कृतं ददे श्रीः प्रीयतां मम” ।

तुलस्याः “मणिकाञ्चनपुष्पाणि मणिमुक्तामयानि च । तुल-
‘सीपलदानस्य कलां नार्हन्ति भोज्यशीम् । तुलसीपल-
‘दानाद्वा ब्रह्मणः कायसम्भवम् । पापप्रशमनं यातु
‘सर्वे सन्तु मनोरथाः” ।

दुग्धस्य “अलक्ष्मीहरणं नित्यं नित्यं सौभाग्यवर्द्धनम् ।
‘क्षीरं मङ्गलमायुष्यं ततः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

नवनीतस्य “कामधेनोः सचङ्कृतं विष्णोस्तुष्टिकरं परम् । नव-
‘नीतं प्रदास्यामि नवं पुष्टिञ्च देहि मे” ।

आयुर्वि-
‘वर्द्धनं दातुराज्यं पातु सदैव माम्” ।

तैलस्य “तैलं पुष्टिकरं नित्यमायुष्यं पापनाशनम् । अमा-
‘कृत्यहरं पुण्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

पादुकायाः “कण्टकोष्कटपाषाणहस्तिकादिनिवारणम् । पादुकां
‘सम्पदास्यामि विप्र ! प्रीत्या मन्दहृताम्” ।

चामरस्य “शशाङ्ककरसङ्काश ! हिमडिण्डीरपाण्डुर ।
‘प्रोक्षारयाशु दुरितं चामरामरवस्त्रभम्” ।

चन्दनखण्डस्य “चन्दनावासमन्दारसखे ! बृन्दारकाञ्चित ! ।
‘चन्दन ! त्वत्प्रसादात्ते सान्द्रानन्दप्रदो भव” ।

चन्दनाद्यतुलेपनस्य “श्रीखण्डकाण्डकपूरकसूरीकुङ्कुमा-

नितम् । विलेपनं प्रयच्छामि सौख्यमस्तु सदा मम" ।
 कस्तूर्याः "समस्तोभ्योऽपि यस्तुभ्यः संस्तुताः सुरासुरैः ।
 विन्यस्ताऽङ्गेषु कस्तूरी सुखदाऽस्तु सदा मम" ।
 कर्पूरस्य "कन्दर्पदर्पदो यस्मात् कर्पूर ! ब्राह्मणतर्पण ! । अम-
 नात्रभवत्तापस्वहानादपसर्पत" ।
 गोपीचन्दनस्य "यदभूदङ्गसंलग्नं कुङ्कुमादिविलेपनम् । जल-
 क्रोडासु गोपीनां हारवत्यां जलार्पितम् । गोपीचन्द-
 नमित्युक्तं सुनीन्द्रैः किल्लिपापहम् । तस्मादस्य प्रदानेन
 विष्णुर्दिशत वाञ्छितम्" ।
 शिवप्रतिमायाः "त्वया सुराणामकृतं पिपाय जालाहलं
 संवृतमेव यस्मात् । तथाऽसुराणां, त्रिपुरस्य दग्ध
 भेकेषुणा लोकहितार्थमीश ! । तव प्रदानादहमप्यदोषी
 दोषैर्विमुक्तस्तु गुणान् प्रपद्ये । तथा कुरु त्वं शरणं
 प्रपद्ये मयि प्रभो ! देववर ! प्रसीद" ।
 उमामहेश्वरयोः "प्रसीदतु भवोनित्यं कृत्तिवासा महेश्वरः ।
 पार्वत्या सहितो देवोजगदुत्पत्तिकारकः" ।
 शिवलिङ्गस्य "शिवशक्त्यात्मकं यस्मात् जगदेतच्चराचरम् ।
 तस्मादनेन सर्वं मे करोतु भगवान् शिवम् । कैलासवासी
 गौरीशो भगवान् भगनेत्रभित् । चराचरात्मको लिङ्गरूपी
 दिशत वाञ्छितम्" ।
 मरकतलिङ्गस्य "इदं मरकतं लिङ्गं रौप्यपोठसमन्वितम् ।
 धान्ये द्वादशभिर्युक्ते मेकादशफलान्वितम् । सम्प्रदद्यां वि-
 धानेन यथोक्तं फलमस्तु मे" ।
 काष्ठीरलिङ्गस्य "काष्ठीरलिङ्गपक्षे तु इदं काष्ठीरजं वदेत्" ।
 ससलभूमेः "सर्वभूतान्त्रया भूमिर्वराहेण ससज्जता । अन-
 लसलफलदा अतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।
 जर्णयाः "जर्णं मेघससुप्तज्ञा शीतपातभयापहा । यस्मानु-
 पारहारी स्यादतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।
 कर्णपदस्य "कर्णपदमनुभूयैः स्वर्णवीजं तव प्रभो ! । दत्तं
 गृह्णाण हेवेश ! पापं संहर सत्वरम्" ।
 धान्यस्य "धन्यं करोषि दातारमिह लोके परत्र च ।
 तस्मात् प्रदीयते धान्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।
 गोधूमनाम् "यस्मादन्नमयोजम्बू द्वीपे गोधूमसम्भवः । गान्धर्व-
 सौख्यधनदः अतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।
 सुहानाम् "सुहृद्वीजानि वै यस्मात् प्रियाणि परमेष्ठिनः ।
 तस्मादेषां प्रदानेन प्रीतिः सिद्धात मे सदा" ।
 अणकस्य "पुरा गोवर्जं नोद्धारसमये हरिभक्षिताः । अणकाः
 सर्वपापघ्ना अतः शान्तिं ददत्वमी" ।

खण्डस्य "रसानामयजं श्रेष्ठं जवणं वतवर्जं नम् । ब्रह्मणा
 निर्मितं साक्षादतः शान्तिं प्रयच्छत" ।
 यवानाम् "धान्यराजाश्च भाङ्गल्या द्विजप्रीतिकरा यवाः ।
 तस्मादेषां प्रदानेन समास्वभिसतं फलम्" ।
 तिलानाम् "तिलाः पापहरा नित्यं विष्णोर्देहससुज्जवाः ।
 तिलदानेन सर्वं मे पापं नाशय केशव !" ।
 शर्करायाः "अमृतस्य कलोत्पन्नाः इक्षुधाराजशर्करा । सूर्य-
 प्रीतिहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।
 खण्डस्य "मनोभवधनुर्मध्याङ्गूतः शर्कराजनिः । तस्मादस्य
 प्रदानेन मम सन्तु मनोरथाः" ।
 गुडस्य "प्रणवः सर्वमन्त्राणां नारीणां पार्वती यथा । तथा
 रसानां प्रवरः सदैवक्षरसोमतः । मम तस्मात् परां
 लक्ष्मीं ददस्व गुड ! सर्वदा" ।
 मधुनः "यस्मात्पितृणां आङ्गे त्वं पीतं मध्वसृतोद्भवम् ।
 तस्मात्तव प्रदानेन रत्न मां दुःखसागरात्" ।
 उदङ्गुलस्य "वारिपूर्णवटोपेतं देवलयमयं यतः । प्रीयतां-
 धर्मराजोऽस्तु दानेनानेन पुण्यदः" ।
 उपानहोः "उपानहो प्रदास्यामि कष्टकादिनिवारणे ।
 सर्वस्थानेषु सुखदे अतः शान्तिं प्रयच्छतम्" ।
 व्यजनस्य "भुविता सर्वजनूनां शैत्यानन्दकरी शुभा । पि-
 तृणां तृप्तिदा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।
 शालग्रामस्य "महाकोषनिवासेन चक्राद्यैरुपशोभितम् । अस्य
 देव ! प्रदानात्तु मम सन्तु मनोरथाः" ।
 शिवनाभस्य "महाकोषनिवासी ते महादेवो महेश्वरः ।
 प्रीयतां तव दानेन अतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।
 वैतरण्याः "यमहारे महाघोरे या सा वैतरणी नदी ।
 तान्तुर्लोकोयच्छामि उत्तारय सुखेन माम्" ।
 धेनोः "यस्मात्त्वं पृथिवी सर्वा धेतुर्वैष्णवसज्जिभा । सर्वपापहरा
 नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।
 उत्क्रान्तिधेनोः "सृष्ट्युक्रान्तौ प्रवृत्तस्य सुखकान्तिविहङ्गये ।
 त्वभ्यं सम्प्रदे नाम्ना गां ससृत्क्रान्तिसंज्ञिताम्" ।
 मेष्वाः "वाङ्मनःकायजनितं यत्किञ्चिन्नम उपज्जतम् । तत्
 सर्वं विलयं यातु त्वद्दानेनोपसेविनाम्" ।
 शूलस्य "भगवन् ! शूलहृत्तेश ! दक्षाध्वरविनाशन ! । तवा-
 सुधप्रदानेन शूलं नश्यत मे सदा" ।
 लोहपात्रस्य "यानि पापान्यङ्गेकानि मया कामकृतानि च ।
 लोहपात्रप्रदानेन शान्तिं नश्यन्तु सर्वदा" ।
 रौप्यपात्रस्य "अगम्यागमनं चैव परदाराभिर्धनम् । रौप्य-

पात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा ।

सहिरण्यतिलानाम् "तिलाः स्वर्णसमायुक्ता इरितच्यका-
रकाः । विष्णुप्रीतिकरा नित्यमतः शान्तिं ददत्वमी" ।

सहिरण्यतिलपात्रस्य "तिलाः पुष्पाः पवित्राश्च सर्वकाम-
कराः शुभाः । गुल्फाश्चैव तथा कृष्णा विष्णुगात्रस-
मुद्भवाः । यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासप्तानि च ।
तिलपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा" ।

कृष्णाण्डस्य "ब्रह्महत्यादिपापघ्नं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।
कृष्णाण्ड ! बल्लवीजालस्रतः शान्तिं प्रयच्छ मे"
फलस्य "इदं फलं मया विप्र ! प्रभूतं पुरतस्तव । तेन मे
सफलावाप्तिर्भवेज्जन्मनिजन्मनि" ।

मण्डकानाम् "स्यादित्यतेजसोत्पन्नाः सर्वमङ्गलकारकाः ।
मण्डकाः सर्वपापघ्ना अतः शान्तिं ददत्वमी" ।
स्वर्णपात्रस्य "जन्मान्तरसहस्रेषु यत् कृतं इरितं मया ।
स्वर्णपात्रप्रदानेन तस्य शान्तिरिहास्तु मे" ।

आरोग्यार्थीकस्य "या याऽलक्ष्मीर्यदङ्गेषु सर्वगात्रे व्यवस्थिता ।
तत् सर्वं शनयाद्यं त्वं लक्ष्मीं पुष्टिं च वर्धय" ।
पापक्षयार्थीकस्य "आज्यं तेजः सहृद्दिष्टमाज्यं पाप-
हरं स्रुतम् । आज्यं सुराणामाहार आज्ये देवाः
प्रतिष्ठिताः" ।

आयुधस्य "त्वं देवानां मनुष्याणां रक्षकमायुधो ह्यसि । तस्मात्
संप्रदत्तेन शान्तिर्भवतु सर्वदा" ।

भक्ष्याणाम् "केशवप्रीतिदा भक्ष्याः शम्भुब्रह्मार्कतुष्टिदाः ।
प्रथिविधापपकाद्याः यच्छन्तु बलमौरसम्" ।

कजानाम् "सोमोद्भवानि दाक्षिणि जातवेदःप्रियाणि च ।
तस्मादेष्टां प्रदानेन त्रियं देहि विभावसो !" ।

कुलस्य "अग्निवर्णाङ्गवो नाम बलकीर्तिप्रवर्द्धनः । कु-
लस्यः सर्वपापघ्नः अतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।

कष्टनेत्रस्य "सदा रोजन्ति वीजानि काष्ठे लष्टे महीतले ।
तव प्रदानात्सफला मम सन्तु मनोरथाः" ।

क्रान्तिशूलस्य "सर्वग्रहकर्तारेश ! सर्वेश ! त्वं हि भा-
स्कर ! । संक्रान्तिशूलदोषं मे निवारय दिवाकर !" ।

पुस्तकस्य "सर्वविद्याश्रयं ज्ञानकरणं ललिताक्षरम् ।
पुस्तकं सख्यवच्छामि प्रिया भवतु भारती" ।

तण्डुलानाम् "अक्षेण जायते विश्वप्राणिनां प्राणरक्षणम् ।
तण्डुला वैश्वदेवताः प्राक्केनाजं भवन्ति ये । पावनाः
सर्वयज्ञेषु प्रशस्ता होमकर्मणि । तस्मात्तण्डुलदानेन
प्रीयतां विश्वदेवताः" ।

पुष्पाणाम् "आश्वयन्ति ममी यस्मात् तस्मात् सुमनसः
कृताः । दत्ता ददतु मे नित्यमन्याङ्गादयुतां त्रियम्" ।

जीरकस्य "जीरको जायते यस्मान्मङ्गलं शुभकर्मसु । त-
स्मात्जीरकदानेन प्रीयतां गिरिका मम" ।

ताम्बूलस्य "ताम्बूलं श्रीकरं भद्रं ब्रह्मविष्णुशिवार्कम् ।
अस्य प्रदानात् ब्रह्माद्याः शिवं ददतु पुष्कलम्" ।

ताम्बूलकरङ्गस्य "पूरितं पूगपूरेण नागवल्लीदलान्वितम् । पूर्णेन
पूर्णपात्रेण कर्पूरपूरकेण च । सपूगखण्डनं दिव्यं
गन्धर्वपसरसं प्रियम् । करङ्ग ! त्वं गुणाधारन्वत्
प्रदानात् कुरुष्व माम्" ।

हरिद्रायाः "लक्ष्मीप्रिया या लक्ष्मीदा लक्ष्मीवद्वसनप्रिया ।
सौभाग्यकहरस्त्रीणां हरिद्रा श्रीप्रदाऽस्तु मे" ।

सौभाग्यवस्तुयुक्तस्य "कस्तुरीवस्तुयुक्तैश्च तथाकथीवतंसकैः ।
कण्ठस्रुतैश्च भूषाभिः प्रीयतां निमिनन्दिनी" (सीता) ।

शूर्पस्य "रामपत्नि ! महाभागे ! पुष्पमूले ! निरामये ! ।
गृहाणेमहि शूर्पाणि मया दत्तानि जानकि !" ।

कमण्डलुस्य "कमण्डलुर्जलैः पूर्यः स्वर्णधर्मः सुवर्णयः ।
अर्पितस्ते महासेन ! प्रसन्नश्च सदा भव" ।

यज्ञोपवीतस्य "ब्रह्मस्त्रं महादिव्यं मया यत्नेन निर्मितम् ।
ब्राह्मं जन्मास्तु मे देव ! ब्रह्मस्त्रत्वसमर्पणात्" ।

अक्षमालायाः "अष्टाविंशतिसंख्याकैरुद्राक्षैर्योजिता मया ।
अर्पिता तव हस्ते च गृहाण सुरसैन्यक !" ।

स्वर्णनागस्य "विधुन्तुद ! नमस्तुभ्यं सिंहकामन्दनाख्य ! ।
दानेनानेन नागस्य रत्न मां वेधजात्यायात्" ।

इन्दुदण्डस्य "इन्दुदण्डं सहायुष्मिन् रसालं सर्वकामदम् ।
तुभ्यं दास्यामि तेनाशु प्रीयतां परमेश्वरः" ।

गन्धद्रव्यस्य "कर्पूरः कदलीभूतो देवदेवप्रियः सदा । भाग्योत्तमो
नृपाणाञ्च तददानात् सुखमश्नुते । जटासां सुद्ध्यं
देवीमणिनामिसमुद्भवम् । भक्तप्राप्तं संप्रदास्यामि मम
सन्तु मनोरथाः" ।

सूर्यमूर्तेः "ददाति मातुर्भवनं सर्वोपस्करभंयुतम् । मनोऽभि-
लपितावाप्तिं करोतु मम भास्करः" ।

गणेशप्रतिमायाः "यसामनन्ति विश्वेशं विश्वनाथसुपासितम् ।
विज्ञेशं तं विप्रवर ! तुभ्यं दास्याम्यभीष्टदम्" ।

गोमात्रस्य "गवामङ्गेषु त्रिहन्ति सुवमानि चतुर्दश । यस्मात्
तस्माच्छिवं मे स्थादिह लोके परमं च" ।

शय्यायाः "यस्मादग्न्यं शयनं केशवस्य शिवस्य च । शय्या
महापद्मगुण्यास्तु तस्माच्छान्तिजन्मनि" ।

रत्नस्य “यथा रत्नेषु सर्वेषु सर्वे देवा व्यवस्थिताः । तथा
शान्तिं प्रयच्छन्तु रत्नदानेन मे सुराः” ।

भूमे: “यथा भूमिप्रदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
दानान्यन्यानि मे शान्तिर्भूमिदानाङ्गवत्यह” ।

दास्याः “इयं दासी मया त्वभ्यं श्रियत्वा ! प्रतिपादिता ।
तव कर्मकरी भोग्या यथेष्टं भूम्नस्तु मे” ।

रथस्य “रथाय रथनाथाय नमस्ते विश्वकर्मायै । विश्वभूताय
नाथाय अरुणाय नमोनमः” ।

ऊर्ध्वस्य “इहासुतोभयत्वायं कुरु केशव ! मे प्रभो ! । ऊर्ध्वस्य-
प्रोतये दत्तं ब्राह्मणाय मया शुभम्” ।

शिविकायाः “देवदेव ! जगन्नाथ ! विश्वात्मन् ! दत्तयानया ।
प्रभो ! शिविकाया देव ! प्रोतो भव जनार्दन ! ।

गृहस्य “गृहं गृहं गृहाण त्वं सर्वोपस्करसंयुतम् । तप
विप्र ! प्रसादेन ममास्त्वभिसतं फलम्” ।

आश्रयस्य “समाश्रयं प्रयच्छामि प्रीत्यर्थं ते जगद्भिधे !” ।
तव विप्र ! प्रसादेन ममास्त्वभिसतं फलम्” ।

कन्यायाः “गौरीकन्यामिमां विप्र ! यथाशक्ति विभूषिताम् ।
गोत्राय शर्मणे त्वभ्यं विप्र ! त्वं तां समाश्रय” ।

महिष्याः “चन्द्रादिलोकपालानां या राजमहिषी शुभा ।
महिषीदानमाहात्म्यादस्तु मे सर्वकामदम् । धर्म्मराजस्य
साहाय्ये यस्याः पुत्रः प्रतिष्ठितः । महिषासुरस्य
जननी साऽस्तु मे सर्वकामदा” ।

मृत्युमहिषप्राः “महिषीं वत्ससंयुक्तां सुगीताञ्च पयसिनीम् ।
रत्नवस्त्रेण पुष्पेण दत्त्वा मृत्युञ्जयेच्चरः” ।

मेघस्य “रोमत्वड्मांसमज्जादौः सर्वोपकरणैः शुभः । जगतः,
सम्प्रदत्तोऽसि त्वामतः प्रार्थये शिवम्” ।

अजायाः “देवानां योसुखं हव्यवाहनः सर्वपूजितः । तस्य
त्वं वाहनं पूज्यं देवैः सेन्द्रैर्महर्षिभिः । अग्निमान्द्यं
पूर्वकर्मविपाकीत्यन्तु यन्मम । तत्सर्वं नाशय क्षिप्रं जठ-
राग्निं विवर्जय । त्वं पूर्वं ब्रह्मणा सृष्टा पवित्रा भवती
परा । त्वत्प्रसूत्युत्थिता यज्ञाः तस्माच्छान्तिकरी भव” ।
तुनापुरुषादीनां देयद्रव्याणां मन्त्रास्तु तनक्कञ्चे दृष्ट्याः ।
अन्यद्रव्यदानमन्त्रा अपि केचित् कचिदुक्ता अनुसन्धेयाः ।

दानक न० कृत्स्नं दानम् ‘दान कृत्स्निते’ पा० ग० सू० यावा०
कन् । कृत्स्निते दाने ।

दानकाम त्रि० दानं कामयते कस-स्वार्थे णिङ् अच् ।

दानशोने “गौतमसुतोमेन यदीच्छेद्दानकामा मे प्रजा
स्यादिति” आश्र० श्रौ० ६।१।१४ ।

दानयुत उ० स्त्री गोलप्रवरर्धभेदे कार्तिकौ० वाभ्र१३३०नास्य
इत्ये पूर्वपदे प्रकृतिसंखरः वाभ्रवदानयुताः ।

दानधर्म उ० दानरूपो धर्मः । दानात्मके धर्मे स च भारते
आनुशासनपर्वणि ५७ अध्यायावधिषु ६६ अध्यायान्तेषु
विस्तरेणोक्तः । अन्यस्य “अथातः संप्रवक्ष्यामि दानधर्म-
मनुत्तमम् । अर्थांनासृजते पात्रे अङ्गया प्रति-
पादनम् । दानन्तु कथितं तज्ज्ञैर्भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ।
न्यायेनोपार्जयेद्वित्तं दानभोगफलञ्च तत् । अध्यापनं याज-
नञ्च वृत्तिर्विधे प्रतिग्रहः । रक्षणं विजयश्चैव क्षातवृत्ति-
रुदाहृता । कुसीदं क्षत्रियाण्यज्यं वैश्यवृत्तिः सुभावजा ।
यद्दीयते च पात्रेभ्यस्तद्दानं परिकीर्तितम् । नित्यं
नैमित्तिकं च काश्यं विमलं दानमीरितम् । अह्न्यहनि
यत् किञ्चिदीयतेऽनुपकारिणे । अनुद्विष्ट्य फलं तत् स्यात्
ब्राह्मणाय तु नित्यकम् । यत्तु पापीपणान्ये च दीयते
विदुषां करे । नैमित्तिकं तदुद्दिष्टं दानं सङ्गिरतुवि-
तम् । अपत्यविजयैश्चार्थस्वर्गाय यत् प्रदीयते । दानं
तत् काश्य(२)माख्यातवृत्तिर्धर्मचिन्तकैः । ईश्वरप्रीण-
नार्थाय ब्रह्मवित्तं प्रदीयते । चेतसा सत्ययुक्तेन दानं
तत् विमलं सृजतम्” इत्युपक्रमस्य गारुडे ५।१३० उक्तः ।

दानपति उ० इत० । १ अक्रूरे यादधभेदे । “गच्छत्ययं
दानपतिः क्षिप्रमानयितुं ब्रजात् । नन्दगोपञ्च गो-
पांश्च करदानं मम शासनात्” हरिवं० ७६ अ० ।
“शंसङ्गः स्रन्दनेनाशु प्राप्नो दानपतिर्ब्रजम्” ८२
अ० । २ वक्रपदे, त्रि० “यज्वा दानपतिर्धीमान् यथा ना-
न्योऽस्ति कश्चन” भा० आ० २२३ अ० । ३ असुरभेदे उ० ।
“रणोत्कटो दानपतिः शैलध्वंसी कुलाकुलः” हरिवं० २४०
अ० असुरोक्तौ ।

दानपात्र न० इत० । दानयोग्ये ब्राह्मणभेदे दानशब्दे दृश्यम्
दानफल न० इत० । दानजन्ये फलभेदे तत्र दानभेदे कति-
चित् फलभेदा वङ्गोप० उक्ता यथा

“गत्वा यद्दीयते दानं भक्त्या पात्रे विधानतः । तद-
नन्तफलं विद्धि अवस्थावित्तये नृप ! । तसोदितस्तु यो
दद्यात् मयात् क्रोधात्तथैव च । नृप ! दानन्तु तत् सर्वं
भुङ्क्ते गर्भस्य एव तु । ईष्यामस्यु मयाचैव दम्भार्थं
चाथकारणात् । यो हृदाति द्विजातिभ्यः स वाक्ये तु
तदनुते । वैश्वदेवविहीनञ्च सव्योपासनपार्जितम् ।
यद्दानं दीयते तस्मै दृढकाये तदनुते । दयाजन्मानि

सत्वारि दद्या दानानि भोडश । तान्यहं संप्रवक्ष्यामि
यथावदनुपूर्वशः । अथ तस्य । दद्याजन्तु धर्मवाङ्मा नराः २
सदा । परपाकं सदान्निशं परतापरताच ४ ये । देव
पितृविहीनः । यत् ईश्वरेभ्यः स्वदोषतः २ । दत्त्वातुकीर्त-
नाश्चैव २ वेदाग्निव्रतत्यागिने ४ । अन्यायोपार्जितं दानं ५
व्यर्थं ब्रह्महणे ६ तथा । गुरुवेऽन्तवक्त्रे ७ यत् स्नेनाय-
यतिताय ६ च । कृतघ्नाय १० च यदुदत्तं सर्वदा ब्रह्मवि-
हिमे ११ । याचकाय १२ च सर्वस्य वृषत्याः पतये १३ तथा ।
परिचारकाय १४ श्रद्धाय १५ सर्वत्र पिशुनाय १६ च ।
इत्येतानि तु राजेन्द्र ! दद्या दानानि भोडश ।

दानव पु० दनोरपत्यम् अथ । कथ्यपपत्त्याः दक्षकन्याभेटस्य
दनोरपत्ये । १ दानवाश्च भा० आ० ६५ अ० उक्ता यथा "चत्वा-
रिंशद्दनोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत ! । तेषां प्रथमतो
राजा विप्रचित्तिर्षहायशः । शंभरो नक्षत्रश्चैव पुलोमा
चेति विश्रुतः । असिलोमा च केशी च दुर्जयश्चैव दानवः ।
अयःशिरा अश्वशिरा अश्वशङ्खश्च वीर्यवान् । तथा
गगनमूढी च वेगवान् केतुमांश्च सः । स्वर्भादुराशोऽश्व-
पतिर्दृगपर्वजकक्षया । अश्वपीवश्च स्रक्स्थश्च तड्डण्डश्च
महाबलः । एकपादेकवक्त्रश्च विरूपाक्षमहोदरो ।
निचन्द्रश्च निशुम्भश्च कुपटः कपटस्तथा । शरभः शल-
भश्चैत स्वर्यचन्द्रमसौ तथा । एते ख्याता दनोर्विश्वे दा-
नवाः परिकीर्तिताः । "दानवांश्च विबुधा विजिग्यरे"
माघः । दानवस्तेदम् अथ । २ दानयसम्बन्धिनि लि०
स्त्रियां ऊोप् । "मायासाक्षौ ददौ सर्वाः दानवीः काम-
मोहिता" हरिवं० १६१ अ० ।

दानवगुरु पु० ६त० गृह्णाचार्ये

दानवज पु० देवै गान्धर्वै च वैश्यजातिके अश्वभेदे । "देव-
गन्धर्ववाङ्मास्ते दिव्यवर्णा मनोजवाः । क्षीणाक्षीणा
भवन्त्येते न हीयन्ते च रंहसः । पुरा कृतं महेन्द्रस्य
वज्रं वृत्तनिषर्हणम् । दशधा शतधा चैव तच्छीर्णं वृत्त-
मूर्धनि । ततो भागीकृतो देवैर्वज्रभाग उपस्थिते ।
लोके यशोधनं किञ्चित् सा वै वज्रतनुः स्रता । वज-
पाणिर्वाङ्माश्च स्यात् क्षत्रं वज्ररथं स्रतम् । वैश्या वै
दानवज्राश्च कर्मवज्रा यवीयशः । क्षत्रं यजृश्च भागेन
अवध्या वाजिनः स्रताः । रथाङ्गं वडश स्रते मुरा-
साश्चैषु ये सताः । कामवर्णाः कामजवाः कामतः सस-
पस्थिताः । इति गन्धर्वजा कामं पूरयिष्यन्ति ते हयाः"
भा० आ० १७० अ० ।

दानवारि पु० ६त० । "देवे श्विष्णौ च । दानं गजमदरूपं
वारि । श्वजमदजले न० । "सेनाचरीभवदिभाननदान
वारिवासेन यस्य जनिताऽसुरभी रणश्रीः" नैष० "कटस्थञ्च
प्रोषितदानवारिभिः" माघः ।

दानवीर पु० शीररसभेदे तदप्रये श्मायकभेदे च । "स च
दानधर्मयुद्धे देयया च समन्वितस्तुर्द्धा स्यात्" । स च वीरः
दानवीरो धर्मवीरो दयावीरो युद्धवीरश्चेति चतुर्विधः
तत्र दानवीरो यथा परशुरामः । "त्यागः सप्रसङ्ग-
सहितमहीनिर्व्याजदानावधिरिति" अत्र परशुरामस्य
त्यागे उक्ताहः स्यायी भावः । सम्प्रदानवाङ्माश्वैरा-
क्षान्वितविभावैः सत्वाध्यवसायादिभिश्चोद्दीपनविभावैः
विभावितः सर्वस्वत्यागादिभिरनुभावितो हर्षवृत्त्यादिभिः
सञ्चारिभिः पुष्टिं नीतो दानवीरतां भजते" सा० द० ।

दानवेय पु० दन्वाः अपत्यं दनु-स्त्रियां मनुष्यजातित्वात् ऊङ् ।
ततः "स्त्रीस्यो ङक्" पा० ङक् । दनुनाम्ना दक्षकन्याया
अपत्ये "दैतेया दानवेयाश्च किमिच्छन्ति पराक्रमात्"
हरिवं० २२१ अ० "विष्णुना निहतं चैव दानवेयेषु ते हताः"
भा० क० ७१ अ० ।

दानशील लि० दानं शीलं सततमनुष्ठानं यस्य । वज्रदातरि
"यत् फलं दानशीलस्य क्षमाशीलस्य यत् फलम्" भा०
भी० १२० अ० ।

दानशील लि० दाने शौण्डः दक्षः । वज्रप्रदे क्षमरः
"निर्युष्णोऽपि विमुक्तो न भूपतेर्दानशौण्डमनसः पुरो-
ऽभवत्" माघः ।

दानसागर पु० गौडदेशप्रसिद्धे भूम्यासनानादीनां भोड-
शानां पदार्थानां प्रत्येकं भोडशसंख्यान्विते देयद्रव्यभेदे ।
"यः कश्चित् कुरुते देवि ! यद्वये दानसागरम् । दपोत्-
सर्गं महादानं यत् किञ्चित् पृथिवीतले" कामधेनुत०
२५ पटले । दानानां सागर इव प्रतिपादकतया आधार
इव । शतलापुरुषादिमहादानानां विधानज्ञापके स्र-
तिनिबन्धभेदे ।

दानयोग्य लि० ६त० । दानशब्दोक्ते दानस्य पात्रे ।

दानीय लि० दीयतेऽस्मै दा-बा० सम्प्रदाने अनीयर् । १ सम्प्र-
दाने । "दानीयः प्रभवो लयः" सुग्व० । दानमर्हति यत् ।
२ दानयोग्ये दानपात्रे च ।

दानु लि० दा-दाने दो-खण्डने वा कर्त्तरि लु । १ दातरि
श्विक्रान्ते मेदि० । श्वायौ ४ सुखे च संक्षिप्तसा० उष्णान्
५ दानवे च । "दानुं शयानं स जनास इन्द्रः" ऋ०

३।१२।१। “दानं दानवम्” भाष्यः भावे तु । इदानीं
७वर्षेण न० “ययं न हृदिद्विष्येन दानुना” ऋ० १०।
४२।७ “दानुना दानेन वर्षेण वा” भा० “आदित्या दानु-
नस्यतो” ऋ० १।१२६।१। “दानुनः दानस्य” भा० क-
र्मणि तु । ८देये धने च । “करत्तिलोमघवा दानुचिताः”
ऋ० १।१७४।७ “दानुभिर्देयैर्धनैश्चिताः” भा०

दान्त लि० दम-कर्त्तरि क्त । १ बहिरिन्द्रियनिष्ककर्त्तरि
“शान्तो दान्त उपरतस्तित्तुः अज्ञायान् समाहितो भूत्वा-
त्मन्यात्मनमवलोकयेत्” वेदान्तसारचूटा श्रुतिः । दम-
णिच्-क्त नि० २ दमिते ३ धिक्चिते वलीवदीदौ लि०
४ दमनकृष्टयो पु० राजनि० । [न्द्रियनिष्कृष्टे च ।

दान्ति स्त्री दम-क्तिन् । १ तपःक्रोशादिमहिषण्युतायां २ बाह्यो-
दापित लि० दा-णिच्-कर्मणि क्त । २ साधिते ३ दण्डिते
दापितघनके २ प्रतिवाद्यादौ च ।

दाप्य लि० दा-णिच्-कर्मणि यत् । १ दण्ड्ये २ टापनीये च ।
दाम न० दो-खण्डने बा० करणे मन् । १ पश्चादिवन्धनरज्ज्वो
“स्रग्दामैरिव चित्तिता” भा० भी० ५७ अ० । “सन्तानमा-
त्यदामं च तैरेव कुसुमैः कृतम्” हरिवं० १४५ अ० ।
भावे मन् २ सञ्चाने । दस्यते अयुधिप्रपृते दम-कर्मणि
चञ् बा० दीर्घः । लोके विश्वसंगारे दामोदरशब्दे दशग्रम् ।

दामकण्ठ पु० गोत्रप्रवर्त्तकधिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् इज् ।
दामकण्ठ तदीये यूयपत्ये ततः उपका० इन्धे अइन्धे
च बहुषु युवप्रत्ययस्य लुक् । कलसीकण्ठदामकण्ठाः
दामकण्ठा वा इत्येवम् ।

दामग्रन्थि पु० मत्स्यराजविराटस्य सेनापतिभेदे “अथ मत्-
स्योऽग्रणीराजा गतानीकं जवन्यजम् । कङ्कवक्त्रभगोपा-
लादामग्रन्थिषु वीर्यवान् । युध्योयुरिति मे बुद्धिर्व-
र्त्तते नात्वं संशयः” भा० वि० २१ अ०

दामचन्द्र पु० द्रुपदक्षपस्य पुत्रभेदे “ष्टुष्टुक्षः शिखण्डो
च दौर्ध्रश्चिर्जनमेजयः । चन्द्रसेनो रुद्रसेनः कीर्त्तिवर्मा
ध्रुवो धरः । वसुचन्द्रो दामचन्द्रः सिंहचन्द्रः सुते-
जनः । द्रुपदस्य तथा पुत्रा द्रुपदश्च महाश्रुविद्” भा०
द्रो० १५८ अ०

दामन् न० स्त्री दो-खण्डने करणभावादौ मनिन् । दोहन
काले पश्चादिपादवन्धनरज्ज्वौ (कादनदण्डि) २ मात्त्रायां
२ रज्ज्वमात्रे अमरः बहुप्रयुज्युक्तौ एकस्मिन् यत् पयसो
बध्यन्ते (दोका) स्याते ४ पदार्थे च “भाति च दामाप्रमदी-
नस्य” भाष्यः क्षिप्रां नान्तत्वेऽपि मन्तत्वात् न डीप् ।

दामानौ दामानः किन्तु वा डाप् । दामे दामा इत्यादि
दामनपर्वन् न० दमनस्येदमण् दामनं पर्व यत् । दमन-
भञ्जनतिथौ १ जैत्रशुक्लचतुर्दश्याम् २ तन्मासीयद्वादश्या-
दिषु च दमनशब्दे मूलं दृश्यम् । “सत्तीर्थेऽर्कविपुत्रास्ये
तन्तुदामनपर्वणोः” नरसिंहपु० तन्तुपर्वशब्दे दृश्यम्

दामनि पु० दमनस्यापत्यम् इज् । १ दमनस्यापत्ये २ आयुध-
जीविसंघभेदे च ततः स्वार्थे दामन्यादि० क् । दामनीय
तत्त्वार्थे बहुषु तु तद्भाजत्वात्तस्य लुक् । दामनय इत्येव
दामनी स्त्री दामैव प्रश्ना० स्वार्थे अण् अणि न नलोपः
डोप् । पशुवन्धनरज्ज्वौ अमरः “दामनीदामभारैश्च
केचित् कायावलम्बिभिः । कीलैरारोप्यमाणैश्च दाम-
नीपाशपाशितैः” हरिवं० ६६ अ०

दामन्यादि पु० “दामन्यादित्तिगर्तप्रवादेः” पा० ऊप्रत्यय-
निमित्ते पा० ग० स्त्रीलोक्ते शब्दगणे स च गणः
“दामनि औलपि वैजयापि औदकि औदङ्गि व्याच्यु-
तन्ति व्याच्युतदन्ति शाकुन्तकि व्याकिदन्ति औडपि काक-
दन्ति शाकुन्तपि सार्धसेनि विन्दुवैन्दवि तुलभ मौड्या-
यन काकान्द सायिलीपुत्र” ।

दामलिप्त न० तमोलिप्तनगरे (तमलुक्) हेम०

दामलिह पु० दाम-लेटि लिह-किप् । १ दामलेहके । तमा-
त्मन इच्छति क्यच् दामलिहति ततः किप् । २ आत्मनो
दामलेहकेऽस्त्री “दादेर्धातोर्घः” पा० उपदेशे दादेरिति
विशेषणत्वात् अस्य उपदेशे दादित्वाभावात् न चः सि० कौ० ।

दामाञ्जन न० दान्नः अञ्जनम् । अन्नादेः पादवन्धन-
रज्ज्वौ (पिकाडि) हेमच० दामाञ्जनमप्यत्रार्थे हारावली
“दामाञ्जलस्त्रलितकोलपदं तरङ्गाः” भाष्यः ।

दामिनी स्त्री भीमो भीमसेनेनवत् दामा सुदामा नगः स
एकदेशत्वेनाप्यस्य “संज्ञायां मन्माभ्याम्” पा० इति
डोप् । सौदामन्यां विद्युति ।

दामोदर पु० दाम वन्धनसाधनं उदरे यस्य । यशोदा-
नन्दने कण्ठे तत्कथा “ततो यशोदा संक्रुद्धा कृष्णं
कमलकोचनम् । आनाय्य शकटीमूले भर्त्सयन्ती पुनः-
पुनः । दान्ता चैवोदरे बद्धा प्रत्यबभ्राड्दृक्कले । यदि
शक्नोषि गच्छेति तच्छक्ता कर्म साऽकरोत्” इत्युपक्रमे
“स च तेनैव नाम्ना तु कृष्णो वै दामवन्धनात् । घोषे
दामोदर इति गोपिभिः परिगोयते” हरिवं० ६४ अ०
“विदारो रोहितोमार्गे हेतुर्दामोदरः सहः” विष्णु० च० ।
शाङ्करभाष्ये तु अस्यान्यापि व्युत्पत्तिर्दर्शिता यथा

“दमादिषाधनेनोदरा उत्कृष्टा गतिर्या तथा गम्यत इति दामोदरः । “दमाहामोदरं विदुरिति” महाभारते य-
शोदया दान्नादरे बद्ध इति वा “दामानि लोकनामानि-
नानि यस्योदरानरे । तेन दामोदरस्त्वेषः ओधरस्त्वित्-
माश्रितः” इति व्यासवचनात् वा दामोदरः । “दमो ब-
हिरिन्द्रियग्रहः तज्जन्यो दामः तस्येदमित्यण् क-
गताविति धातोर्भावे “कदोरप्” पा० अपि गुणे रपरत्वे
च अरः अवगतिः गत्यर्थानां ज्ञानार्थकत्वात्तस्य विशेषण-
मुदिति उत्कृष्ट इत्यर्थः तथा च दामो दमसाधकः उत्
उत्कृष्टः अरः अवगतिः साक्षात्काररूपास्येति दामोदरः ।
उत्कृष्टा च गतिः धूमादिगतिसमेष्वर्चारादिः दमादिषा-
धना अस्य सगुणस्येति दामोदरनामनिरुक्तिः । “तर्वेमि-
ध्यगतं बद्ध दान्ना गाढं तथोदरम् । ततश्च दामोदरतां स
ययो दामबन्धनादिति” ब्रह्मपुराणम् इति व्यानन्दगिरिः ।
अतीते अर्द्धेदे हेमच० । वर्जमानपुरसञ्चिकटे शनदभेदे
च । ४ शाकपाममूर्त्तिभेदे तल्लक्षणं पद्मपुराणे यथा
“स्यूतो दामोदरो ज्ञेयः स्रज्ज्वलको भवेत्तु सः । चक्रे
तु मध्यदेशेऽस्य पूजितः सुखदः सदा” । ब्रह्माण्डपुराणे
“दामोदरस्तथा स्यूतो मध्यचक्रः प्रतिष्ठितः” प्रतिष्ठित
इत्यत्र प्रकीर्तित इति कचित् पाठः । “द्वौभं
हारसङ्कीर्णं पीतरेखायुतं शुभम्” । “पीतरेखा तथैव
चेति” ब्रह्मपुराणे पाठः । ब्रह्मपुराणे “उपर्यधश्च चक्रे
द्वे नातिदीर्घं सुखे विवस्वत् । मध्ये च रेखा लम्बिका
स च दामोदरः स्मृतः” । अन्यत्र “स्यूतो दामोदरो
ज्ञेयः स्रज्ज्वलको भवेत्तु यः । चक्रे तन्मध्यदेशस्य
पूजितः शुभदः सदा” । ब्रह्मवैवर्तसंहिता “द्विचक्रं
स्फुटमख्यं ज्ञेयं दामोदराभिधम्” । मत्स्यस्रक्ते
“विश्वक्सेनमतिस्खलं लघु दामोदरं स्मृतम्”

दामोणीष पु० गोत्रव्यावर्तकप्रवरभिभेदे “दामोणीषस्त्रै-
बलिश्च पणीदो वरजानुकः” भा० स० ४ अ० । युधिष्ठिर-
सभासभ्योक्तौ । तस्यापत्यं कुर्वीं गव । दामोणीष
तदपत्ये पुंस्त्री

दाम्पत्य न० दम्पत्योरिदं पत्यन्तत्वात् यक् । १ दम्पति
सम्बन्धिनि अग्निहोत्रादौ २ दम्पत्योरन्योन्यप्रीतौ च
“ब्रह्मार्चसकामस्तु यजेत ब्रह्मण्यस्यतिम्” इत्युपक्रमे “वि-
द्याकामस्तु गिरिशं दम्पत्यार्थसुभां सतीम्” भाग० २।१।८।
दम्भिक लि० दम्भेन चरति धर्मं ठक् । लोकेषु क्रीड्यादि
स्त्राः पनाथं धर्मचारिणि १ वैद्याद्व्रतिनि, २ दम्भयुक्ते

च । “पापरोम्यभिर्गन्तव्य दान्भिको रसविकयी”
मनुना रसविक्रयकर्मविपाकः दान्भिकत्वमित्युक्तम् ।
“दान्भिको दुष्करः प्राप्तः शूद्रेण सहशो भवेत्” भा० व०
२।५ अ० । श्वकर्पाक्षिण पुंस्त्री० राजनि० ।

दाय दाने भा० आ० स० स० सेट् । दायते कदायिष्ट अदा-
यिदम् अदायिध्वम् । क्वदित् णिच् कददायत-त ।

दाय पु० दा-दाने भावे घञ् । १ दाने “मिथोदायः कृतो
येन गृहीतो मिथ एव वा । मिथ एव प्रदातव्यो यथा
दायस्तथा गृहः । अस्माभिना कृतो यस्तु दायो विक्रय
एव वा” मनुः । दीङ्क्षये भावे घञ् । २ लये कजयपालः
इस्थाने मेदि० । दो-खण्डने भावे घञ् । ३ खण्डने गङ्-
रत्ना० सोल्लुगठनभाषणे मेदि० । तस्य परोक्तस्य खण्ड-
नरूपत्वात् तथात्वम् । दा-दाने कर्मणि घञ् । ६ देये
धनादौ “ते तत्र विविधान् दायान् विजयार्थं नरेन्द्राः”
भा० आ० १८४ अ० । “संस्थाः स्युश्चारसंस्थित्यै दत्त-
दायाः शुभाशयाः” काम० नीति० । “दायन्तु विविधं तस्मै
शृणु मे गदतोऽनघ ! यज्ञार्थं राजभिर्दत्तं महान्तं धन
सञ्जयम्” भा० स० १५ अ० । अविवाहकाले कन्यायै दीय-
माने यौतकादिधने कन्यादानकाले जामात्यादिभ्यो ददेये
धने व्रतान्तिभिश्चादौ समावृत्तब्रह्मचारिभ्यो हवीयमाने
धने च १० विभागार्हपत्नादिधने च दायभागशब्दे
दृश्यम् ।

दायक ति० दा-दाने ण्वल् । १ दातरि “तावतां गोसहस्राणां
फलं प्राप्नोति दायकः” भा० व० १८१ अ० । “चौराणां भक्त-
दायकाः” मनुः । दो-खण्डने ण्वल् । २ खण्डके च ।
दायेन धनेन कायति कै-क । ३ दायदे “गृह्णा इति
समाख्याता यजमानस्य दायकाः” गृह्यम् दायका दायदा
इत्यर्थः ।

दायबन्धु पु० दाये बन्धुः । आतरि शब्दरत्ना०

दायभाग पु० दायस्य सम्बन्धिभिर्भागो यत्र । अष्टादशविवादा-
न्तर्गते विवादपदभेदे तन्निष्पन्नं जीमूतवाहनकृते दायभागे
यथा “अथ दायभागो निरूप्यते तत्र नारदः “विभागो-
ऽर्थस्य पितृस्य पुत्रैर्वैयं प्रकल्प्यते । दायभाग इति प्रोक्तं
तद्विवादपदं बुधैः” । पितृत आगतं पितृं तत्र पितृ
मरणोपजातस्वतन्त्रव्यते । पितृस्येति पुत्रैरिति च
इयमपि सम्बन्धिमात्रोपलक्षणं सम्बन्धिमात्रेण सम्ब-
न्धिमात्रधनविभागेऽपि दायभागपदप्रयोगात् अतएव
दायभागां विवादपदद्वयप्रकृत्य नारदोऽपि साक्षादिधन-

विभागमप्युपदर्शितवान् तथा मनुवरपि पित्रादिपद-
मदत्तैव “एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रतिसंहितः ।
आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायभागं निबोधत” इत्युपक्रमस्य
यावत्सम्बन्धविधानविभागसुक्तवान् । दीयत इति
व्युत्पत्त्या दायशब्दो ददातिप्रयोगश्च गौणः स-
तप्रव्रजितादिस्वत्विनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्तिफलसाभ्यात्
न तु सृतादीनां तत्र त्यागोऽस्ति । ततश्च पूर्वस्वामि-
सम्बन्धाधीनं तत्स्वाभ्योपरमे यत्र द्रव्यं स्वत्वं तत्र
निवृत्तौ दायशब्दः । ननु किं दायस्य विभागो विभक्ता
वयवत्वं ? यद्वा दायेन सह विभागोऽसंयुक्तत्वं ? न तावत्
पूर्वः दायविनाशापत्तेः नापि द्वितीयः संयुक्तोऽपि न
समेदं विभक्तं स्वं भ्रातुरिदमिति प्रयोगात् । न च
सम्बन्धविशेषात् सर्वेषां सर्वधनोत्पत्तस्य स्वत्वस्य द्रव्य-
विशेषे व्यवस्थापनं विभाग इति वाच्यं सम्बन्धान्तर
सद्भावप्रतिपत्तस्य सम्बन्धस्यावयवेष्वेव विभागव्यङ्ग्य-
स्वत्वापादकत्वात् कृत्यपितृधनगतस्वत्वोत्पादविनाश
कल्पनागौरवात् यथेष्टविनियोगफलाभावेनानुपयो-
गाच्च । उच्यते एकदेशोपात्तस्यैव भूहिरण्यदावुत्प-
न्नस्य विनिगमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यवहारा
नङ्गेत्या अव्यवस्थितस्य गुटिकापातादिना व्यञ्जनं वि-
भागः । विशेषेण भजनं स्वत्वज्ञापनं वा विभागः ।
यत्रापि चैकं दासीगवादिक् वस्तुसाधारणं तत्रापि
तत्सत्कालविशेषे यद्गहनदोहनफलेन स्वत्वं व्यज्यते ।
तदाह वृहस्पतिः “एकं स्त्रीं कारयेत् कर्म यथां-
शेन गृहे गृहे । उद्धृत्य कूपवायुस्रवसुसारेण गृह्यते ।
युक्त्या विभजनीयं तद्व्ययानर्थकं भवेत्” । इदं श्लोका-
द्धृत्यं नानास्थानस्य न तु क्रमिकम् । ननु “पित-
र्युर्जनं गते पुत्रा विभजेयुर्जनं पितुरिति” नारदवच-
नात् पितृजनं विभजेयुरित्यन्वयात् विभागात् पूर्वं
न तत्र पुत्राणां स्वत्वं न च विभागस्य स्वत्वकारणता
असम्बन्धितोऽप्यतिप्रसङ्गात् । उच्यते पित्रादिनिध-
नानन्तरमेवास्मादीयं धनमिति प्रयोगात् एकपक्षे च
विभागं विनैव स्वत्वस्वीकाराच्च सम्बन्धनिधनमेव स्वत्व
कारणमतो नातिप्रसङ्गः । नन्वर्जयितव्यापारोऽर्जनम्
अर्जनाधीनस्वामिभावस्वार्जयिता तेन पुत्रव्यापारो-
जन्मैवार्जनं युक्तम् अतो जीवत्येव पितरि पुत्राणां
तत्र स्वत्वं न तु तद्विधनात् अतएवोक्तं “क्वचिज्जन्मनैव
यथा पित्रे धने” । नैतत् सम्पादिविरोधात् । यथा

मनुः “ऊर्जं पितृषु मातृषु समेत्य भ्रातरः समम् । भजे-
रन् पैत्रिकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः” जीवतोरपि
पित्रोः पुत्राणां कृतो न विभाग इत्याशङ्क्यामिदमुत्तरं
तदानीमस्वामित्वादिति । न च भार्या पुत्रस्येत्यादिवत्
अस्वातन्त्र्याभिप्रायमिति वाच्यं तदानीं स्वत्वे प्रमाणी-
भावात् भार्यादिषु तु यत्ने समधिगच्छन्ति अर्जयन्तीति
स्वत्वे सिद्धे युक्तमस्वातन्त्र्यवर्णनम् । किञ्च स्त्रीपात्ते-
ऽपि तेषामस्वामित्वे स्वधनसाध्यवैदिककर्मोक्तेर्दात् नृति
विरोधः स्यात् । देवत्वश्च पितृधने अस्वाम्यमेव स्पष्ट-
यति यथा “पितर्युपरते पुत्रा विभजेयुर्जनं पितुः ।
अस्वाम्यं हि भवेद्देवां निर्दोषे पितरि स्थिते” । किञ्च
जीवत्यपि पितरि पितृधने पुत्राणां स्वामित्वे पितु-
रनिच्छयापि विभागः स्यात् जन्मनैव स्वत्वमित्यत्र प्र-
माणाभावाच्च अर्जनरूपतया जन्मनः सृतावनधि-
गमात् । क्वचिज्जन्मनैवेति च जन्मनिवन्धनत्वात् पिता
पुत्रसम्बन्धस्य पितृमरणस्य च स्वत्वकारणत्वात् परम्प-
रया वर्णनम्” ।

अस्य मते च पुत्राणां पित्राद्युपरमादावेव तद्वने स्वत्वं
तच्चैकदेशनिष्ठम् ।

मिताक्षरादिप्राचीनमते जन्मनैव पुत्राणां पितृधने
स्वत्वं तच्च समुदितद्रव्यनिष्ठमिति भेदः ।

तदेतत् प्राचीनमतं यीरमित्रोदये जीमूतयाह्नमत-
निराकरणेन परिष्कृत्य समर्थितं यथा

“यत्र सम्पादिवचनव्याख्यासु बहुधा बुधाः । विपदन्ते
दायभागः स प्रवञ्चेन वर्णयते” । तल्लक्षणमाह नारदः
“विभागोऽर्थस्य पितृस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्पयते । दायभाग
इति प्रोक्तं तद्विवादपदं बुधैरिति” । पितोरर्थं पितृम्
इति कृतैकशेषार्थत्वशब्दादात् अथ मातृधनस्यापि
विभागकथनात् । पितृस्य पुत्रैरिति च इयमपि
सम्बन्धितालोपलक्षणम् पत्नीत्यादिनान्येषामपि भर्ता-
दिधने तद्विरूपणात् । अतएवोपक्रमे मनुना पित्रादि
पदज्ञोपात्तम् । “एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रति
संहितः । आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायधर्मं निबोधतेति” ।
“दायधर्मोऽप्यत्र विभागरूपोऽभिप्रेतस्तस्मैवाप्ये लक्षण
कथनपूर्वकविरूपणात् उद्देशावसरेऽपि “स्त्रीपुंसयो-
र्विभागश्चेति” तस्यैव विवादपदत्वेनोद्देशात् । अतए-
वाप्ये यावत्सम्बन्धविभागमेव प्रदर्शितवान्मनुः । दाय-
शब्दश्चायं स्वामिसम्बन्धमात्रं लक्ष्यस्वत्ववद् द्रव्यं वदति ।

तथा च निघण्टुकारः “विभक्तव्यं पितृद्वयं दाय-
माहर्षनीषिणः” इत्याह । यत्रापि पितृपदं सम्बन्धि-
मात्रोपलक्षणमन्यत्रापि दायशब्दप्रयोगात् । विभक्तव्यं
विभागार्हमित्यर्थः अन्यथैकपुत्रादिस्वामिके विभा-
गाभावाद्दायशब्दवाच्यता न स्यात् । यत्तु जीमूत-
वाहनेन (दीयत इति व्युत्पत्त्या दायशब्दो ददातिप्रयो-
गश्च गौणः स्मृतप्रजितादिसत्त्वनिष्ठचित्तपूर्वकपरस्वत्वो-
त्पत्तिफलसाध्यात् । न तु स्मृतादीनां तत् त्वयागोऽस्ति ।
तच्च पूर्वस्वामिसम्बन्धाधीनं तत्स्वाम्योपरमे यत्तु द्वय-
ऽन्यस्य स्वत्वं तत्तु निरुद्धोदायशब्दो इत्युक्तं, तच्च सुन्द-
रम् निरुद्धत्वाङ्गीकारे दायददातिशब्दयोगौपन्यतो-
पस्थापनार्थक्यात् । सर्वथाऽवयवार्थराहित्ये हि निरु-
द्धत्वम् । न च योगरूढत्वम् अवयवार्थबाधस्य स्वयमेवो-
पस्थापनात् गौणमवयवार्थं परिकल्प्य तदङ्गीकारस्य
निष्प्रयोजनत्वं मन्योन्यान्वयत्वमनुभवविरोधो व्याघातश्च ।
तत्स्वाम्योपरम इति च । जन्मनापि स्वत्वहोपपादयिष्य-
माणत्वादव्यापकम् । विभागशब्दस्त्वेकस्वाम्यानां
द्रव्यसमुदायविषयाणां तत्तदेकदेशे व्यवस्थापने शक्तः ।
अतएवैकपुत्रादीनां पित्रादिधनस्वाम्ये विभागशब्दा-
प्रयोगो दायोऽनेन लब्ध इत्येव च प्रयोगः । यत्रापि
चैकं दासीगवादि बहुसाधारणं तत्रापि तत्तत्काल विशेष-
नियतदास्यदोहनादिना तस्य तस्य सृत्वव्यञ्जनादस्त्वेक-
देशस्वाम्यव्यवस्थापनरूपो विभागशब्दार्थः । अत-
एव “एकां स्त्रीं कारयेत्कर्म यथांशेन गृहे गृहे” इति
“उक्तं कूपवायम्भस्वतुसारेण गृह्यते” । “युक्ता विभ-
जनीयं तदन्वयानर्थकम्भवेदिति” च वृहस्पत्यादिवचनेषु
वक्ष्यमाणरीत्या तदुपपादयिष्यते । स च दायोद्विषयोऽ-
प्रतिबन्धः सप्रतिबन्धश्च । पुत्रादीनां पित्रादिधने पुत्र-
त्वादिनैव सत्यपि स्वामिनि पित्रादौ जन्मनैव स्वत्वो-
त्पत्तेः स तेभ्यः प्रतिबन्धोदायः स्वामिसङ्गावस्थाप्रति-
बन्धकत्वात् । यस्तु विभक्तस्यासंख्येतिनोऽपुत्रस्य स्मृतस्य
भ्रात्रादीनां तद्वन्नरूपोदायः स सप्रतिबन्धः स्वामि-
सङ्गावस्था प्रतिबन्धकस्यापगम एव तत्तु स्वत्वोत्पत्तेः । ननु
सर्वोऽपि सप्रतिबन्ध एव दायः । स्वामिसङ्गावस्था पुत्रा-
दीनामपि जन्ममात्रेण स्वत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् ।
तथाहि । यदि जन्मनैव पुत्रादीनां पित्रादिधने स्वत्वं
स्यात्तद्युत्पन्नमात्रस्य पुत्रादेस्तत् साधारणमिति तदनु-
मतिं विना द्रव्यसाध्येष्वाधानादिषु पित्रादीनामनुधि-

कारापत्तौ “जातपुत्रः कर्णकेशोऽग्नीनादधीतेति” श्रुति-
विरोधः । किञ्च विभागात् प्राक्पित्रादिप्रसाद-
लब्धस्याविभाज्यत्ववचनं व्यर्थं स्यात् । तच्च पित्रा
पुत्रान्तरानुमत्या यदि दत्तं सर्वैरेव दत्तमिति विभाग
प्राप्तिप्रभावादेव प्रतिषेधोऽनर्थकः । अमनुमत्या तु
साधारणद्रव्यस्य दानमेव न सम्भवतीति पित्रादि
प्रीतिदत्तत्वादिवचने युक्तिरयुक्ता । एवं पुत्राद्यनुमति
मन्तरेण स्यादीनामपि भर्त्रादिभिः प्रीतिदानस्यासम्भ-
वात्तदनुमतौ तु तैरपि दत्तत्वात् । “भर्ता प्रीतेन यद्वत्तं
स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत् । सा यथाकाममन्नीयाह-
द्याहा स्यावराहते इति” वचने यथाकाममन्नी-
याह्याह्वेत्यनेनाविभाज्यत्वं भर्तृप्रीतिलब्धस्य यदभिहितं
तदपि व्यर्थम् । न चेदमविभागावस्थायां प्रीतिदानं
तस्य चाविभाज्यत्वञ्च प्रतिपादयति किन्तु स्यावराहते
यद्वत्तमित्यन्वयाद्विभागोत्तरमपि भर्ता स्त्रियै स्यावरञ्च
प्रीत्या देयमज्ञानाद्वत्तमपि तेन पुत्रादिभिरपहृत्य विभ-
जनीयमस्यावरन्तु न प्रत्याहर्क्यमित्यनुवादमात्रम्
स्यावरस्य स्त्रियै प्रीतिदानप्रतिषेधमात्रं तात्पर्येण बोध-
यतीति शङ्कनीयम् । तथान्वयस्य व्यवहितयोजनाप्र-
सङ्गेनायुक्तत्वात् । स्यावरप्रीतिदानप्रतिषेधमात्रता समर्प-
कत्वेऽन्यांशस्यानुवादमात्रं व्यर्थत्वापरपर्यायस्थापयते ।

अथ “मणिसुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः ।
स्यावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः” । तथा
“पितृप्रसादाद् भुज्यन्ते वस्त्राण्यभरणानि च । स्याव-
रन्तु न भुज्येत प्रसादे सति मेहक इति” वचन-
मवश्यं विभागप्राक्कालीनस्यावरप्रसाददानप्रतिषेध-
परं वाच्यं मणिसुक्तादिप्रसाददानानुमतिपुरःसरं
तत्प्रतिषेधाभिधानात् । अन्यथा तस्यानुवादमात्रत्वेन
वैयर्थ्योपत्तेः । तथा च जन्मना पुत्रादीनां स्वत्वान्नि-
सुक्तादिषु तदनुमतिमन्तरेणापि दाने पितुः स्वातन्त्र्यम् ।
स्यावरे तु तदनुमत्यैवेति विशेष इति वचनद्वयार्थस्य
वाच्यत्वाज्जन्मना स्वत्वमायातीति, सैवम् तस्य पितामहो-
पात्तस्यावरविषयत्वात् । कतीति पितामहे तत्स्वाम्य-
नाशान्वितापुत्रयोः साधारणे तदीयद्रव्यस्वत्वेऽपि
स्यावर एव पुत्रानुमत्यपेक्षा मणिसुक्तादौ तु नेति तदर्थम् ।
यत्तु गौतमवचनम् “उत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वं समते इत्या-
चार्याः” इति । जन्मनः स्वत्वहेतुत्वे मिताश्वराजता
प्रमाणत्वेनीपन्यस्तद्दायभागदायतत्त्वज्ञता व्याख्यातमेव ।

पितृस्त्वोपरमे तज्जन्यत्वस्य हेतुभूतेनोत्पत्तिमात्रसम्बन्धे-
नान्यसम्बन्धाधिकेन जनकधने पुत्राणां स्वामित्वात्तद्वनं
पुत्रोत्पत्तेरनान्यः सम्बन्धीत्यायां मन्यन्त इति । न
तु पितृस्त्वो विद्यमानेऽपि तत्र पुत्रस्त्वमिति न दर्शयः ।
नारददेववचनविरोधात् । “पितर्युध्वं गते पुत्रा
विभजेयुर्जनमित्युक्तिरिति” नारदः पितृजनमित्याह ।
अन्यथा धनं विभजेयुरित्येवावश्यम् । “पितर्युपरते
पुत्रा विभजेयुर्धनमित्युक्तिः । अस्मास्यं हि भवेदेषां
निर्दोषे पितरि स्थिते इति” । देवलोऽपि पितृजन-
मित्युक्तोत्तराद्धेनास्मास्यं हीति स्वप्तेव तेषामस्त्व-
न्तत्वे हेतुत्वोक्तवान् । निर्दोषे पातित्यादिस्त्वत्वापग-
मकदोषरहिते । मनुरपि “जघ्ने” पितृस्य मातृस्य समेत्य
भ्रातरः समम् । भजेरन् पैतृकं रिक्तमनीयास्तु हि
जीवतोरिति” जीवतोन्मीतापितृस्तद्वनं पुत्राणाम-
स्मास्यं व्यक्तमेवाह । यत्तु गङ्गाक्षितावाहृतः “न
जीवति पितरि पुत्रा रिक्तमभजेरन् । यद्यपि स्मास्य-
म्यसादधिगतनैरनर्हा एव पुत्रा अर्थधर्मयोरस्मातन्वगा-
दिति” स्मृतिचन्द्रिकाकारेण च व्याख्यातम् । यद्यपि
“तैः पुत्रैः स्त्रीयजन्मनः पश्चादनन्तरमेव पितृधने स्त्रा-
म्यमधिगतं प्राप्तमपि जीवति पितरि तद्वनं तद्विष्णं
विना न विभजेरन् अर्थधर्मयोरस्मातन्वगातिरुपरतन्वगा-
दिभागकरणेऽनर्हाः पुत्रा” इति । तेनानेन यच्चेन
जन्मना पुत्रादीनां पित्रादिस्वामिकधने स्त्वमिति” तदपि
न मन्वादिवचनानां बहूनामस्मास्यप्रतिपादकानामनु-
रोधेनास्यान्यथार्थस्य वर्णनीयत्वात् । वर्णितस्तु कल्पतरौ
“यद्यपि पश्चादधिते पितृधनव्यापारनिरपेक्षैः पुत्रैर्विद्या-
दिभिरुपात्ते धने स्मास्यन्तथापि तत्राप्यस्मास्यङ्गीवति
पितरि, किञ्च पितृधने अर्थधर्मयोस्तेषां पितरि जीव-
त्यस्मातन्वगादिति । किञ्च स्त्वत्वं शास्त्रैकधमधिगत्यं तत्र
च रिक्त्यक्रयादिवज्जन्मनः स्त्वहेतुत्वेनानुक्तेर्जन्मना
स्त्वमप्रमाणकमेव । अतएव यथा भाष्योदिवचनम्
“भाष्यं पुत्रस्य दासस्य त्वय एवाधनाः स्मृताः । यच्च
समधिगच्छन्ति यस्तैः तस्य तद्वनमिति” । पारतन्वगा-
मात्रप्रतिपादनपरन्तथाऽस्मास्यवचनान्यथोक्त्यापत्तम् । भा-
ष्योदिवचनान्नादिवचनैः कर्त्तृनादिमाधनकत्वेन स्त्रा-
मित्ये सिद्धे युक्तमस्मातन्वगात्पारतन्वगमन्यथा श्रीतादिषु
धनसाध्नेषु पुराणादिश्रुतलेषामधिकारित्वमपि विरु-
द्धेति । अत्र तु प्रत्युत जन्मनः स्त्वहेतुत्वं प्रमाणा-

भाषाद्व्यर्थमेवावधानेकवचनवर्णनम् । किञ्च यदि स्त्वत्वं
लौकिकं स्यात्तर्हि तदुपायानामपि लौकिकत्वात् “स्वामी
रिक्त्यक्रयसंविभागपरिग्रहाधिसिद्धे ब्राह्मणस्याधिकं
लब्धं, क्षत्रियस्य विजितम् निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति”
गीतमवचनं व्यर्थमेव स्यादनुवादमात्रत्वाच्च हि पाकादी-
दनो भवतीत्यादि शास्त्रे निष्प्रयोजनमनुवादमात्र
मुच्यते । तस्य हि वचनस्यायमर्थः । रिक्त्यं दायः
क्रयः प्रसिद्धः । संविभागो दायस्यैकदेशनिष्ठस्वामित्व-
व्यङ्गकोविभागः । परिग्रहः पूर्वमपरेणास्वीकृतस्थारयत्वादि
साधारणप्रदेशसम्बन्धिनस्तृणजलकाठादेः स्वीकारः ।
अधिगमोऽज्ञातस्वामिकस्य निध्यादेः प्राप्तिः । एतेषु
स्त्वहेतुषु सत्त्वं स्वामी भवति । ज्ञानेषु च जायते ।
ब्राह्मणस्य लब्धं प्रतियुक्तादिप्राप्तनधिकमसाधारण-
रिक्त्यादयस्तु सर्वसाधारणाः । अधिकमित्युत्तरत्वं सर्वत्र
सम्बध्यते । क्षत्रियस्य विजितं युद्धविजयदण्डादिप्राप्त-
मसाधारणम् । वैश्यस्य निर्विष्टं क्षपिगोरक्षणादिभूति-
लब्धम् । शूद्रस्य द्विजशूद्रादिभूतिलब्धम् । निर्विष्टस्य
विशेषेति वाचकत्वम् । “निर्विष्टोभूतिभोगयोरिति”
त्रिकाण्डाभिधानात् । वैश्यशूद्रपक्षयोपलक्षणत्वा-
दन्येषामप्यनुलोमजप्रतिषेधोभजातानां “स्मृतानामन्व-
सारथ्यम्” इत्याद्यौशनसादिप्रतिपादितं वृत्तिजातं निर्वि-
ष्टशब्देन संगृह्यते सर्वस्य भूतिरूपत्वात् । किञ्च
“योऽदत्तादायिनो हस्ताक्षिपसेत ब्राह्मणो धनम् ।
याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः” । इत्यदत्ता-
दायिनशौरस्य हस्ताद्याजनादिसदृश्यापि धनमर्ज-
यतो दण्डविधानमनुपपन्नं स्त्वस्य लौकिकत्वे ।
सदृश्यार्जयतो निरपराधत्वात् मन्मते तु शास्त्रैक-
समधिगम्यत्वात् स्त्वस्य शौरदाहकयाजनादावेतद्वचनादेव
स्त्वानुत्पादकत्वात्तद्विधानमुपपन्नतरम् । अपि च मम स्व-
मनेनापकृतमिति व्यपदेशो न स्यात् स्त्वस्य लौकिकत्वे
अपहर्तुरेव तत्र स्त्वात् । मन्मते त्वपहारस्य निर्विष्ट-
त्वेन स्त्वानुत्पादकत्वादुपपन्नोऽयं व्यपदेशः । यदि च
सुवर्णत्वादिकमिव तत्र स्त्वमपि प्रत्यक्षप्रमाणकान्ति
सुवर्णत्वादौ यथा न सन्देहस्तथास्य स्वमित्यस्य नेत्यपि
सन्देहो न स्यात्तिष्णीतत्वात् । इदमेतत्तं संप्रहकारेण ।
“वर्त्तते यस्य यद्वस्ते तस्य स्वामी स एव न । अन्य
स्वमन्यहङ्केषु चौर्यादौः किञ्च इम्यते । तस्मात्स्वस्त
एव स्यात् स्मास्यं नानुभवादपि । अस्यापकृतसत्तेन न

युक्तं वक्तुमन्यथा । विदितोऽर्थांगमः शास्त्रे तथाऽवधि-
पृथक् पृथगिति । शास्त्रे “स्वामी रिक्थकृतेत्यादौ” साधा-
रणासाधारणरूपोऽर्थांगमः स्वतोपायः पृथक् पृथक्स्थि-
तस्तथा विदितो’ लौकिकत्वे तच्छास्त्रानर्थक्यं स्यान्नो-
क्तविदितत्वादित्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् यथावर्णमिति सूति
चन्द्रिकायां पाठः । पूर्वपाठस्तु मदनरत्नलिखितः । अथ
यदयस्य यद्येष्टं विनियोज्यं तत्तस्य स्वमिति लोकप्रसिद्धेय-
द्येष्टविनियोज्यत्वं स्वत्वमिति चौर्याद्वर्जितेनातिप्रसङ्गस्तत्र
चौरादेर्येष्टविनियोज्यत्वानायाहिनियोगकाले त्वासादि-
दर्शनात् । अतएव सन्देहोऽप्युपपन्नः सुवर्णत्वादित्य-
त्वाभावात् स्वत्वस्य । नैवम् असम्भवात् । शास्त्रेण सर्वस्य
कुटुम्बभरणादौ विनियोगविशेषनियमादेष्किकविनियोग-
विषयत्वस्य कुत्वाप्रसिद्धेः । तदप्याह संप्रहकारः श-
ङ्कोपन्यासपुरःसरम् “न च स्वसृज्यते तदात् स्वच्छया
विनिबुध्यते । विनियोगोऽस्य सर्वस्य शास्त्रेणैव निय-
म्यते इति” । अत्र पूर्वार्हे शङ्कोपन्यास उत्तरार्हे
तत्परिहारः । न च रिक्थादिवदुत्पत्त्यैवार्थस्वामित्व-
मिति गौतमवचने उत्पत्तेरपि जन्मापरपर्यायायाः स्वत्व-
हेतुत्वोक्तेः सत्यपि स्वत्वस्य तदुपायानाञ्च शास्त्रैकसम-
धिगम्यत्वे जन्मना पुत्रादेः पित्रादिधने स्वत्वमक्षतमेवेति
वाच्यम् तस्यानेकदूषणैरन्यथा व्याख्यानस्य प्रागेवोक्त-
त्वात् । इदमेवाभिसन्धाय धारेन्द्रेणापि शास्त्रैक-
समधिगम्यमेव स्वत्वमिति सिद्धान्तितम् । अपि च । जीव-
त्यपि पित्रादौ पुत्रादेस्तद्वने जन्मना स्वत्वे तदनिच्छाया-
मपि पुत्रादीन्क्यैव विभागः स्यात् । अस्वातन्त्र्यवचना-
न्यैवमिति चेत् न तथा सति दृष्टादृष्टविरोधमात्रं
भवेद्व्यवहारस्तु सिद्धेदेव । यथा पित्रादिभिः सह
पुत्रादिभिश्चतुष्पाद्व्यवहारं प्रवर्त्यमाने तेषां दृष्टादृष्टयोः
अयोविघातमात्रं शिष्ये पितुः पुत्र इत्यादि वचनार्थं
इति प्राक्प्रपञ्चितं तथात्वापि स्यात् । अस्त्विति चेन्न
सकलनिवन्धविरोधात् । कचिज्जन्मनैवेति प्राचीनयन्य-
लिखनमपि जन्मनिवन्धनत्वात्पुत्रादिसम्बन्धस्य पितृ-
भरणस्य च तत्स्वत्वावगमहेतुत्वेन परम्परया वर्णनीयम् ।
किञ्च । ऊर्द्धं पितृश्रेण्यादि मनुवचनं जन्मना पुत्राणां
स्वत्वरूपं जीवति पितरि सत्यपि पुत्राणां स्वास्ये तदि-
च्छया विना न विभागः जघ्नन्तु स्वेच्छयेति विभागनिषे-
धार्थं तदिति वाच्यं तद्वान्याय्यम् अस्वास्यपरत्वापत्तेः ।
न च पितृरूपरमकाविविधानार्थमिति युक्तम् दृष्टार्थ-

त्वादिभागस्योन्यस्याप्यनुपपत्तेः । नापि नियमविधि-
विभागस्य “एवं सह वसेयुर्वा पृथग् वा धर्मकाव्यया” इति
अनुना विकल्पाभिधानात् । कालविधौ च पितु पर-
मानन्तरकाल एव विभागो नैमित्तिकस्य निमित्तानन्तर्य-
बाधोऽयं स्यात् । जातेष्टिवज्जातप्राणविभोगापत्तिस्वरूप
विशेषविरोधस्यात्माभावात् । अतो जीवतोः पितृस्त-
द्वने स्वास्यं नास्ति किन्तु परतयोक्तयोरिति तत्काचीना-
स्वत्वज्ञापनार्थं मन्वादिवचनं विभागस्तु स्वातन्त्र्यप्राप्त-
त्वालोचन इच्छाप्राप्तेऽनूद्यते । तथा चैतद्वचनविरोधादपि
न जन्मना स्वत्वं वक्तुं शक्यम् । उपरमयत्यतितत्वादि-
कमपि पित्रादिस्वत्वनाशकारणं नश्यते । तस्मात्
पित्रादिस्वत्वनाश एव तद्वने पुत्रादीनां स्वास्यं न तत्-
स्वत्वसमकाचीनमिति स्वास्यादिस्ङ्गावस्य सर्वत्र प्रति-
नश्यत्वात् सर्वोऽपि सप्रतिबन्ध एव दाय इति द्वैविध्य-
मनुपपन्नमिति । अत्रोच्यते । यदि स्वत्वावगम एव
पुत्रादीनां तद्वने स्वत्वं तर्हि निर्दोषे पित्रादौ जीवति
तेषां धर्मसाध्यवैदिककर्मस्वनाधिकारप्रसङ्गे “जातपुत्रः
क्षणकेशोऽग्नीनादधीतेत्यादि श्रुतिविरोधस्तुल्यः स्व-
कपोलकल्पितहेत्वाभाससमर्थितस्तुत्यर्थानुरोधेन श्रुति
सङ्कोचोऽयुक्तः । आह्विताग्नाविष्टप्रथमयज्ञे पित्रादौ
जीवत्यपि पुत्रादीन् प्रति तत्प्रवृत्त्यविशेषात् । सकल-
याज्ञिकशिटानां तदनुष्ठानदर्शनाच्च । जातपुत्रक्षण
केशपदाभ्यां वयोवृद्धानतिक्रमस्यैव विवेक्षा न तु तयोर-
व्यवस्थितयोः स्वरूपेणोति विरोधाधिकरण्ये भाष्यवार्त्ति-
कादौ स्थितत्वात् । न च यथा पुत्रानुमत्या पितृर्भव-
न्मते तदधिकारस्तथा मन्मतेऽपि पुत्रादीनामपि पित्रा-
द्यनुमत्येति वाच्यम् । यतो द्वयोरपि मते पितुः
स्वत्वस्य धने विद्यमानत्वात् स्वत्वत्यागरूपप्रधाननिष्प-
त्तिरविहता भवन्मते तु पुत्रादीनां स्वत्वस्यैवाभावादनु-
मतेषु स्वत्वजनकत्वाद्यागादिप्रधाननिष्पत्तिरेव कथम् ।
वस्तुतस्तु पितुः पुत्रानुमतिरपि नापेक्षिता स्वात-
न्त्र्यात् । पित्राद्यनुमतिस्तु पुत्रादेरपेक्षिता पारतन्त्र्या-
दित्येतावान् विशेषो यथा स्त्रियाः स्वधनेनापीष्टा
पूत्तीदिप्रतादौ भर्तादेरनुमतिकत्पारतन्त्र्यवचनात् ।
अननुमतौ तु स्वतन्त्रः प्रत्यवायो वैशुग्यं वा कर्मणि न
तु प्रधानस्वरूपानिष्पत्तिः । पित्राद्यनुमतेः स्वतोत्पाद-
कत्वञ्चैतद्विरोधात्कल्पमानमलौकिकमशास्त्रीयञ्च । त-
च्छास्त्रास्त्रैकसमधिगम्येऽपि स्वत्वे कथञ्चिज्जन्मनोऽपि

रिक्थादिवचनादधिगमादिपदेन संयुक्त आवश्यकः श्रुति
स्मृतिपुराणशिष्टाचारसिद्धस्य निर्देष्टे जीवत्यपि पितादौ
पुत्रादिवक्ताद्यनुष्ठानाधिकारस्यानुरोधात् । वस्तुतस्तु
लौकिकमेव स्वत्वं लोके च जातमात्मानामेव पुत्रादीनां
पितादिधने स्वाभ्यव्यवहारोऽन्येषामपीति साधयि-
ष्यामः । यच्च पितादीनामनुमत्ययोग्यपुत्रादिसाधारण-
स्वत्वे कथमनुमतिमन्तरेणाधानादिकं स्यादित्युक्तान्तदनु-
मतियोग्येष्वपि पुत्रादिषु स्वातन्त्र्यात्मिकादीनां न
तदनुमत्यपेक्षा किमुतानुमत्ययोग्येऽपि परिहृतप्रायमेव
तद्विधिवलादेवाधिकारोऽवगम्यत इति तु विज्ञानेश्वरा-
चार्यः । अतस्तत्पक्षे वायव्यात्मित्वमिति गौतमवचनस्य
यज्जीमूतवाहनरघुनन्दनाभ्याम्परस्परिकोत्यतिस्वत्वेतु-
त्वेन व्याख्यानं कृतान्तदपि व्यथेमेव । यत्तु शङ्खवचन-
नस्यापि स्मृतिचन्द्रिकोक्तव्याख्यैव साधीयसी । कल्प-
तरुक्तव्याख्यायान्तु विद्यादुपात्ताध्याहारोऽनुपस्थितभूयः-
पटाध्याहारः प्रसज्येत । जन्मपटाध्याहारस्तु पुत्रत्वा-
द्याक्षेपस्थितेरत्याध्याहाराच्च नायुक्तः । तेन श्रुत्युप-
पन्नं तुरोधास्तुनारददेवलादिवचनानामेवास्वातन्त्र्य-
परत्ववर्णनमुचिततरम् । यदप्युक्तं प्रीतिदत्तस्यावि-
भाज्यत्ववचनानि जन्मना स्वत्वाभ्युपगमेऽनुपपन्ना-
नीति । तदपि न अनुमत्यभिप्रायेण स्यावरप्रीति-
दानाभावास्मिरीकरणार्थतयोपपत्तेः । स्वातन्त्र्याद्वा पि-
तुरनुमतिमन्तरेणापि तेन दत्ते स्यावरव्यतिरिक्ते
पुत्राणामविभाज्यत्वमुच्यते । अतएव स्यावरे विशेष-
वचनम् “स्यावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।
असम्भूय सुतान् सर्वाङ्ग दानञ्च च विक्रयः” इति ।
मणिसुक्ताप्रवाजानामित्यादिबचनान्तु जन्मना स्वत्व-
पक्ष एवोपपद्यतम् । न च पितामहोपात्तस्यावर-
मात्रविषयत्वमिति युक्तम् । न पिता न पितामह
इति द्वयपक्षेणात् । पितामहस्य हि स्वार्जितमपि पुत्रो
पौत्रे च सत्यपि न देयमिति वचनं जन्मना स्वत्वक-
मयति । यथा परमते मणिसुक्ताप्रवाजादीनां पैता-
महानामपि पितुरेव स्वत्वन्तुकारणास्तथास्मिन् मते-
ऽपि पुत्रादीनान्तत्वं जन्मना स्वत्वे साधारणेऽपि पितु-
दीनाधिकार इत्यविशेषः । तस्मात्पैत्रके पैतामहे च
द्रव्ये पुत्रादीनां यद्यपि जन्मनैव स्वत्वं तथापि पितु-
रावश्यकेषु धर्मकृत्येषु वाचनिकेषु च प्रसाददानकुटुम्ब-
भरणापदिमोक्षादिषु च स्यावरव्यतिरिक्तद्रव्यविनियोगे

स्वातन्त्र्यमिति ध्येयम् । स्यावरादौ तु स्वार्जितेऽपि
पितादिपरम्पराप्राप्ते च पुत्रादिवारतन्त्र्यं तुल्यमेव ।
“स्यावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् । असम्भूय
सुतान् सर्वाङ्ग दानञ्च च विक्रयः । ये जाता येऽप्य-
जाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः । इतिश्च तेऽभिका-
ङ्क्षन्ति न दानञ्च च विक्रयः” इत्यादि वचनात् । अस्या-
व्यपवादो वक्ष्यते यच्च स्वत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वा-
त्प्राप्ते च जन्मनः कापि स्वत्वेतुतानभिधानात्
कथञ्जन्मना पुत्रादीनामित्यादिधने स्वत्वस्वीकार इत्यु-
क्तम् । तत्तु शास्त्रैकसमधिगम्यत्वमभ्युपेक्षापि गौतमा-
दिबचन उत्पत्तेरपि स्वत्वोक्तेः परिहृतमेव प्राक् । वस्तु-
तस्तु न स्वत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वं युक्तियुक्तम् ।
सर्वथा शास्त्रज्ञानगम्यरहितानां प्रत्यक्षवाचिनां स्वेच्छा-
दीनामपि मम स्वमिदं नान्यस्य स्वमिति व्यवपदेशस्तत्-
कृतञ्च क्रयविक्रयादिव्यवहारो दृश्यते । तेनान्वयव्यति-
रेकाभ्यां क्रयादुपायकं स्वामित्वमपि तैर्यथेष्टविनि-
योगार्हत्वरूपं पदार्थान्तररूपं वा प्रत्यक्षादिप्रमाणा-
देवावगतमित्यवश्यं वाच्यम् । एतत्तर्कौपट्योऽतमान-
वाक्यप्रयोगोऽपि विज्ञानयोगिनोक्तः “स्वत्वं लौकिकं
लौकिकार्थक्रियासाधनत्वाद्ब्रीह्यादिवम् इत्यन्वयदृष्टान्तः ।
आहवनीयादीनां हि शास्त्रैकसमधिगम्यानां न लौकि-
कार्थक्रियासाधनत्वमस्तीति व्यतिरेकदृष्टान्तः । तेना-
न्वयव्यतिरेकौ हेतुः । यद्यप्याहवनीयादीनामपि यागा-
दिलौकिकक्रियासाधनत्वमप्यस्ति । तथापि तस्योक्त-
प्रमाणकाम्नादिरूपेण नालौकिकाहवनीयादिरूपे-
णेति न व्यभिचारः । इह तु सुवर्णादिरूपेण न
क्रयादिसाधनत्वमपि तु स्वत्वेनैवेति सुवर्णत्वादिना
भरणाद्यर्थक्रियासाधनत्वात्तद्यथा लौकिकं रूपमेव स्वत्व-
मपि सर्वानुगतं लौकिकमेव नह्यस्वत्वेन क्रयादि
क्रियानिर्वाहो लोके । न चैवं स्वामी रिक्थेत्यादि
स्मृतीनां लोकसिद्धार्थानुवादकत्वेनानर्थक्यापत्तिरिति
वाच्यम् । धर्माधर्मोपयोगितया व्याकरणस्मृतावना-
दिवाचकत्वतदभावकूपसाधुत्वासाधुत्वविवेकस्यैव तस्यो-
पपत्तेः । साधुगृहाधिकरणे स्तोतव्यस्थितं अत्यङ्गीर्ष-
व्यवहारिणां लोकानामविविक्तं लौकिकमेव साधुत्वं
शास्त्रेण विविच्यते । नत्वलौकिकसाधुत्वं साधुभि-
र्भाषेत्त्यादिविधाबन्धोन्मान्यप्रसङ्गादित्यादि । एवमत्रापि
तथा च नधविवेके भवनायः “लौकिसिद्धार्थजञ्ज-

आदि अतएवानिन्धुं प्रथमलोकधीविषयव्यवस्थितं
तस्मिन्मन्त्रायां अतिव्याकरणादिकृतिवदिति । जन्मा-
दीत्यादिपदेन क्रयादिग्रहणम् । व्याकरणादित्यादि-
पदेन सङ्गीतरत्नपरीक्षासासङ्गिकाणां ग्रहणम् ।
रागादीनामपि हि लोकसिद्धानामेवानभियुक्तान् प्रति
विवेकार्थमेव तद्व्यवस्थयन्मन्त्रं अतिव्याकरणे
आचार्यचरणैः । स्वामी रिक्थेत्यादिवचनन्तु प्रागेव
व्याख्यातम् । रिक्थशब्दस्तु निष्प्रतिबन्धदायपरः संवि-
भागशब्दश्च सप्रतिबन्धदायपर इति भिताक्षरायां
विज्ञानेश्वरेण व्याख्यातम् । अतिचन्द्रिकाकृता तु
रिक्थं पित्रादिबन्धे पुत्रादीनां स्वामित्वापादकं जन्मनै-
वेति व्याख्याय संविभागः पित्रादिबन्धे विशेषनिष्ठ-
स्वामित्वसम्पादको विभाग इति संविभागशब्दे व्याख्या-
तस्तत्र स्वस्य सतो विभागात् स्वत्वहेतुत्वेन तत्प्रति-
पादनानौचित्यात् । एकदेशव्यवस्थापनमात्रं हि स्वत्वस्य
विभागेन क्रियते । सुख्यासुख्यहेतुत्वग्रहणे स्वामिपदे
वैकल्यापत्तेः । अतएवाह भिताक्षरायां विज्ञानेश्वरा-
चार्यः 'विभागशब्दज्ञानेकस्वामिकथनविषयः प्रसिद्धो-
नान्यदीयविषयो न ग्रहीणविषय इति' । लोके पुत्रा-
दीनां जन्मनैव स्वत्वं प्रसिद्धतरमेव । यदपि पत्नी
दुहितरश्चेत्यादिवचनं तदपि स्वामिसम्बन्धनिबन्धना-
नेकदायहरमाप्तौ लोकप्रसिद्धेऽपि स्वत्वे व्यामोह-
निरासार्थम् । प्रायेण व्यवहारस्मृतीनां लोकसिद्धा-
र्थातुवादकत्वमिति सकलनिबन्धभिरभिधानात् । नियतौ-
पायिकं स्वत्वं लोकसिद्धमेवेति भगवतोशूरोरपि संम-
तम् । लिप्सानये हि तृतीये वर्णके इव्यार्जननियमानां
क्रत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न स्यात् स्वत्वस्यालौकिकत्वादिति
पूर्वपक्षासम्बन्धमाशङ्क्य इव्यार्जनप्रतिग्रहादीनां स्वत्वसाध-
नत्वं लोकसिद्धमेवेति पूर्वपक्षः समर्थितस्तेन । न च
इव्यार्जनस्य क्रत्वर्थत्वे स्वमेव न भवतीति याग एव न
संवेत्त । प्रकृतिप्रतिबन्धेनापि । अर्जनं स्वत्वं नापा-
दयतीति विप्रतिषिद्धमिति' अन्येन । अस्यार्थटीका
कृता विहृत एवम् । यदा इव्यार्जननियमानां क्रत्व-
र्थत्वन्ता नियमानां स्वतोपायतामिदं शास्त्रं न बोध-
यति क्रत्वर्थताबोधने व्याघृतत्वात् । तथा सति प्रति-
ग्रहादिप्राप्तस्य स्वत्वमित्यत्र प्रमाणाभावादस्तेन च
स्वत्वत्यागात्कस्यागासम्भवात् कस्येह इव्यार्जननियमा
भवेयुरिति पूर्वपक्षासम्भवा इति शङ्कार्थः । प्रकृति-

मित्याद्युत्तरस्तस्यार्थः । अर्जनप्रतिग्रहादेः स्वत्वहेतुताया
लोकसिद्धत्वेन शास्त्रस्य तत्ताव्यापाराजियमानां क्रत्वर्थ-
तैव तेन गम्यत इति न यागासम्भयो नियमानर्थक्य-
श्चेति । सिद्धान्तेऽपि तेन स्वत्वस्य लौकिकत्वाभ्युपगमे-
नैव विचारप्रयोजनमुक्तम् 'अतो नियमातिक्रमः
पुरुषस्य न क्रतोरिति' । अस्यार्थ एव विहृतः । यदा
इव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वन्ता नियमार्जितेनैव क्रत्वर्थ-
नियमातिक्रमार्जितेन इव्येण । न तु पुरुषस्य निय-
मातिक्रमदोषः पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते अर्जननियमस्य क्रत्वर्थ-
त्वाभावात्केवलपुरुषार्थत्वात्नियमातिक्रमार्जितेनापि इ-
व्येण क्रतुसिद्धिरप्युक्ता पुरुषस्यैव तु नियमातिक्रमदोष
इति अनेन नियमातिक्रमार्जितस्यापि स्वत्वमभ्युपगत-
मन्यथा क्रतुसिद्धिप्रतिषेधनिरोधात् । तत्रैवाधिकरणे
कुमारीस्वामिनोऽप्यत्रभवतः स्वत्वं लौकिकमित्येवाभिमत-
मिति । तत्रत्यवार्त्तिकतन्त्ररत्नाभियोगभाजां सुलभमेव ।
अतएवाह शास्त्रदीपिकायां, पार्थसारथिः राग-
प्राप्तं तावदर्जनञ्च शास्त्रीयम् । रागतञ्च पुरुषार्थतया
प्राप्तेः प्रत्यक्षेणैवार्जितं इव्यं पुरुषस्वीययत् पुरुषार्थं
विज्ञायते न तदनुमाने क्रत्वक्षेपतया शक्यं विज्ञा-
तम् । तस्मात् पुरुषार्थं इव्यं क्रतुरपि पुरुषकार्या-
णामन्यतम इति कार्यान्तरवत् क्रतावप्युपयुज्यत इत्ये-
तावान् विशेषः । नतु तस्यैवाङ्गं तथा सति जीवनलो-
पात् क्रतुरेव न प्रवर्त्ततेति प्रधट्टकेन । अत्रार्जनस्य
शास्त्रीयत्वनिरेक्ष्यता स्वत्वस्य तदुपायानाञ्च लोकसिद्धत्वं
स्मरतरमेवोक्तम् । अन्यदपि तेनैवोक्तम् । तस्मात् पुरु-
षार्थेन्द्रव्यार्जनमेवञ्च दृष्टार्थमभवति । नियमस्तु दृष्टा-
भावात्कामदृष्टार्थः स्यात् । अदृष्टमपि पुरुषार्थार्जन-
विषयत्वात् । नियमस्य पुरुषगतत्वमेव कल्प्यते । तेना-
साधुपायान्तरेणार्जयन् प्रत्यवेतीति गम्यत इति । ततश्च
स्वामी रिक्थेत्यादिवचनं लौकिकमेव रिक्थादीनां
स्वतोपायत्वमनूय तदतिरिक्तोपायनिवृत्तौ तात्पर्यं क्षिय-
मविधयेति नानर्थक्यशङ्कापि तृप्तिसाधनभोजनान्वित-
दिङ्क्षियमवत् । इव्यार्जनमेव क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वविचारो
दाहरणक्षियमस्तु पूर्वपक्षयुक्तियोग्यस्तः । स एव
ततोदाहरणमित्येव भट्टशूकमतयोर्भेदः स्वत्वस्य लौकि-
कत्वं तृभयसम्मतमिति निष्कर्षः । तत्तद्दूषणभूषणादि
तु तन्त्राभियोगवतामाकरे एव व्यक्तं प्रस्तुतानुपयोगा-
दिह नोच्यते । एतेन चोर्थादिप्राप्तस्यापि स्वत्वं

स्वादिति यत्संप्रहकारधारेभ्यां स्वत्वस्य लौकिकत्वे
दूषणमभिहितं तदपि परास्वम् । चौथ्यादिषु स्वत्वो-
पायत्वस्य लोकणमप्रतिषेधस्य स्वमिदं स्वत्वस्यैवं व्य-
हारात् । क्रयाद्युपायसन्देहादेव स्वत्वसन्देहोऽपीदमस्य
वाच्यस्य वेत्याकारो नातुपपन्नः । मम स्वमनेनापहृतमिति
न ब्रूयादपहर्तरेव स्वत्वादिति च यत्स्वत्वस्य लौकिकत्वे
दूषणमभिहितं तदप्येतैनामूलविशीर्णम् । यच्चोक्तं
संप्रहृता “शास्त्रेण सर्वस्य तत्त्व विनियोगनियन्त्रणा-
दुपयेष्टविनियोगार्हत्वरूपस्वत्वासम्भयः इच्छया कापि
नियोगासम्भवादिति । तदप्यापाततः न हि ययमे-
च्छिकविनियोगोपहितत्वं ब्रूमीऽपि तु तदर्थत्वमात्रम् ।
अन्यथा राजादिभ्यादिच्छाप्रतीक्षातेऽपि तत्त्व विनि-
योगेच्छानिष्कादशयोश्च स्वत्वतदभावौ विरुद्धौ प्रसज्ये-
याताम् राजादिनियन्त्रणादिव शास्त्रनियन्त्रणादन्य-
त्वेच्छिकविनियोगाभावेऽपि तदर्थत्वस्यानपायात् । अतएव
दुर्दृष्टेनाशास्त्रीयविनियोगे स्वव्यवहारो नास्ति ।
प्रत्यवायमात्रपरं शास्त्रातिश्रमात् । तदर्थत्वं च तद-
र्जितत्वप्रयुक्तमस्यैव । तथा च “नयविवेकेऽप्युक्तम् ।
“तच्च तस्य तदर्थं यद्येनार्जितमिति” । तदर्थं यद्येष्टवि-
नियोगार्हमित्यर्थः प्रतिबन्धादङ्कुरमजनयतोऽपि कुमू-
लस्य वीजस्य वीजत्वप्रयुक्तमङ्कुरोत्पादनाहंत्वमिव । वस्तु
तस्तु वीजत्वाङ्कुरार्हत्वयोरिव स्वत्वत्वयद्येष्टविनियोगार्ह-
त्वयोरपि भेद एव । अन्यथाहंतावच्छेदकाऽपरिचयेऽर्ह-
ताया दुर्निरूपत्वात् । तेन ब्राह्मण्यमिव स्वत्वमपि
तदुपायज्ञानव्यङ्ग्यं पदार्थान्तरमेवेत्यस्ति विनाशशालि ।
ब्राह्मण्यन्तु जातिरूपं नित्यमित्येतावान् परं भेदः ।
इदञ्चाकरे व्यक्तं लीलावत्यादौ च । अत्र मितान्तरायां
स्वत्वलौकिकालौकिकत्वविचारप्रयोजनसक्तं शास्त्रैक-
समधिगम्ये स्वत्वे । मनुः “यद्वर्जितेनार्जयन्ति कर्मणा
ब्राह्मणा धनम् । तस्योत्कर्षेण शुद्धानि दानेन तपसैव
च” इत्यादिस्मरणसत्प्रतिग्रहादि यस्य यदर्जनो-
पायत्वेन निषिद्धन्तर्दृष्टे तस्य स्वत्वाभावाच्चौथ्यादिर्जित-
वत्तत्पुत्राणामपि तदविभाज्यमेव । लौकिकत्वे तु
स्वत्वस्य तदर्जितेऽपि पितुः स्वत्वात्तत्पुत्राणां पितृधन-
त्वेन तद्विभाज्यम् । अर्जयितुरेव प्रतिषेधातिश्रममभि-
क्षप्रत्यवायात् प्रायश्चित्तम् । तत्पुत्रादीनान्तु दायरूपधर्मो-
पायतत्त्वस्वमिति न प्रायश्चित्तमपि “सप्त वित्तागमा
धर्म्या दायो वामः क्रयो जयः । प्रयोगः कर्मयोगश्च

सत्प्रतिग्रह एव चेति” मनुस्मरणात् । प्रयोगो
हृत्पुत्र्यन्वयप्रयोगः कर्मयोग आर्त्विज्यादिकरणम् ।
तत्र दायोदीनां त्रयाणां धर्म्यसत्त्वयसाधारण्येन जयस्य
चित्त्रियं प्रति, योगस्य स्वयं कृतस्य वैश्यं शूद्रं च प्रति धर्म्य-
त्वम् अस्वयंकृतस्यापि च स्वयंकृतस्यापि सर्वाणु
प्रति । कर्मयोगस्य तु विप्रं प्रत्येवेति विशेष इति ।
अत्र मदनरत्नकरो दूषणमाह “स्वत्वस्य शास्त्रैकसम-
धिगम्यत्वेऽप्यसत्प्रतिग्रहादिनिषेधो न स्वत्वानुत्पादकता-
न्नेषां वदति किन्तु प्रत्यवायमात्रहेतुताम् । इत-
रथा “व्यापकतः सम्प्रगच्छन् भुञ्जानो वा यतस्ततः ।
न लिप्येतैनसा विप्रो ज्वलनार्कसमो हि सः । कुसोटं
क्षपिषाणिज्यं प्रकृतीतास्वयङ्कृतम् । व्यापत्काले स्वयं
कुर्यान्नेनसा युज्यते हिजः” इति वचनैरेनसा न युज्यत
इत्यभिधानेनापि प्रत्यवायाभावावगमेनानापदिप्रत्यवाय-
स्यैवावगमात् प्रतिषेधप्रतिप्रसङ्गयोः समानविषयत्वौ-
चित्यात् । अतएवैनापि तत्र द्रव्यपरित्यागपूर्वकं अप-
तपोरूपं प्रायश्चित्तमेव यिदधाति । न चौथ्यादिग्रहाज-
दण्डमपि किञ्चिद्वचनमसत्प्रतिग्रहादौ । तेनासत्प्रति-
ग्रहादेः पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्द्वयोरपि तेषां स्वत्वोत्पाद-
कत्वाविशेषात्तदर्थित्वस्य पुत्रादिविभाज्यत्वमपि तुल्यमिति
नेतृप्रयोजनं विचारस्यास्य युक्तमिति । अत्र वदामः ।
शास्त्रैकसमधिगम्यस्वत्ववादिनो मते यथा चौथ्यादि-
निषेधस्य स्वत्वानुत्पादकत्वदण्डप्रयोजनं विचारस्यास्य
युक्तमिति अत्र कर्तुः प्रायश्चित्तार्हताप्रयोजकत्वप-
रता । तथाऽसत्प्रतिग्रहादिनिषेधस्याप्यस्तु यथा चाप-
दुपाधिना “तथैव सप्रमे भक्ते भक्तानि षडनश्रता ।
अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं ह्रीनकर्मणः । आख्यातव्यश्च
तत्तस्यै गृच्छते यदि दृष्टतीत्यादि” प्रतिप्रसवनाच्चौथ्ये
तत्त्रितयाभावस्तथाऽसत्प्रतिग्रहादेरप्यस्तु । अन्यथोभय-
त्वापि ततः पञ्चमहायज्ञादानिष्पत्तिप्रसङ्गः । शास्त्रीयत्वे
स्वत्वस्याप्रसक्तचौथ्योपायकत्वनिषेधः कथमिति चेत् ।
अधिगमान्नाभावेन कथञ्चित्सत्प्रसक्तेशेनावश्यकत्वव्य-
त्वात् अपरथा प्रतिषेधानुपपत्तेः । शास्त्रप्राप्तप्रतिषेधे
च विकल्पापत्तिभिरा “दीक्षितो न जुहोतीत्यादि-
ज्ञाप्रकारमतेन पर्युदासत्वं सामान्यविशेषभावेन विशेष-
निषेधसामान्यविध्योर्बाध्यबाधकभावोऽपि वा मतान्ते-
रेत्यपि स्वीकार्यमेवागत्या । प्रतिग्रहादेस्तु प्रसक्ति-
र्ज्ञायादेरस्यैवेत्यापत्तदभावोपाधिकौ प्रतिप्रसवप्रति-

वेधाव्युपपन्नतरो । तच्च सत्प्रतिपक्षस्वयंकृतवाणिज्या-
दायनापदि ब्राह्मणस्य राजदण्डोऽपि स्यादिति चेन्न
इहापत्तेः । न हि स्वधर्मत्यागिनो राजदण्डाभावः
कस्यापि सम्मतः । स च कश्चित् सामान्यरूपेणोक्त एव
वृत्तते कश्चित्शेषादाज्ञात इत्यन्यदेतत् । अतएवालो-
किकस्वत्वशदिन इदमप्यपरदूषणम् । चौर्यादिनिषेधस्य
त्रितयप्रयोजकतागौरवम् । पर्युदासादिस्वीकारागौर-
वञ्च लौकिकस्वत्वशदिनस्तु दण्डप्रत्यवायमात्रपरत्वम् ।
तेषां स्वत्वानुपायत्वस्य लोकसिद्धत्वादिति रागप्राप्तिनिषेधे
पर्युदासादिस्वीकारानापत्तिश्चेति लाघवमिति । तस्मा-
च्छास्त्रैकसमधिगम्ये स्वत्वेऽसत्प्रतिपक्षहादेस्तदनुपायत्वात्त-
दर्जिते पितुः स्वत्वाभावः स्यादेवेति चौर्याद्वर्जितपि-
तृधनविभागवदसत्प्रतिपक्षहाद्वर्जितस्याप्यविभाज्यत्वम् ।
लौकिके तु तस्मिन् लोके तेषामपि तदुपायत्वात्
सिद्धं तद्विभाज्यमिति मितानुरोक्तं साध्वेव प्रयो-
जनम् । इदञ्चोपलक्षणम् । पूर्वपक्षे चौर्याद्वर्जित-
पितृधनस्वीकारे यथा पुत्रादीनामपि दण्डमावृत्तं
भवत्येव तथाऽसत्प्रतिपक्षहाद्वर्जिततदुपहृणोऽपीत्यपि
प्रयोजनमवश्यम् अर्जयितुरेव प्रावृत्तमित्यभिधानेनो-
चितत्वात् । इदन्विह विचार्यम् । स्वत्वस्य लौकिकत्वे
चौर्यस्य लोके तदनुपायत्वे सिद्धे षड्भक्तानशनाद्या-
पदि यच्चौर्यमनुमतनेन चोरिते स्वत्वस्यत्यते न वा ।
नाद्यः लोकेऽनुपायत्वे नावधारितत्वात्तदुत्पत्तेरभ्युपगन्तु-
मशक्यत्वात् । न हि प्रत्यक्षविरुद्धं शास्त्रसङ्गच्छेणापि
जलादेर्देधिजनकत्वादि बोध्यते । न द्वितीयः अस्त्रेन
पञ्चमहायज्ञादिप्रधानानिष्यत्तेः । न च क्षुत्प्रतिवात-
भावात्मेव तेन क्रियतां नान्यदलौकिकमिति वाच्यम् ।
शिष्टाचारविरोधात् न हि “शिष्टाः पञ्चमहायज्ञाद्य-
कत्वा तदुपयुज्यते “यद्वज्रः पुरुषो लोके तद्वज्रास्य
देवताः” इति स्मरणाच्च । अतएव विश्वामित्रः श्व-
जावनीं श्वपचष्टहात् हृत्वेन्द्रादिदेवोद्देशेन त्यक्त्वा
भोज्यामीति मनसिक्त्व यदा यथादैवतलङ्घागंस्वयत्कृतं
प्रव्रत्तस्तदा तुष्टैरिन्द्रादिभिर्दृष्टिः कृष्टा शस्यञ्च तत्-
क्षणमेव प्रभूतमभूदित्याख्यायिका पुराणेषु स्मर्यते ।
शास्त्रैकसमधिगम्ये तु स्वत्वे यथाशास्त्रज्ञायादेरपि
स्वत्वोत्पादकत्वतदभावो न विरुद्धो । लौकिकस्वत्वतद-
पायवादिनस्तुभयतः पाशादञ्जुरित्यमिति । अत्र प्रति-
विदम्भः । यद्यपि चौर्यस्य स्वत्वोत्पादकत्वञ्च लोकसिद्धं

तथाप्यनेनैव सशमक्ताशनकाळे षड्भक्तानशिनो
विधानाद् गम्यते । स्वत्वमात्रस्य हि शास्त्रीयत्वे विरु-
द्धत्वमतज्ज्ञानानां क्रयादिस्वत्वसाध्यव्यवहारानुप-
पत्तेः । अतश्चौर्यनिषेधोदण्डपापमात्रबोधक एव ।
चौर्यस्य स्वत्वोत्पादकत्वाप्रसङ्गे न तदभावपरः । यथा
ब्राह्मणस्य सर्वत्र प्रत्यक्षत्वेऽपि जात्युत्कर्षस्थले शास्त्री-
यत्वमेव । पुरुषेयत्तानियमस्य शास्त्रैकगम्यत्वात् ।
यथाक्षुराचार्याः “एतावन्मात्रमिहागमिकं प्रत्ये-
तव्यम् न ह्ययं पुरुषेयत्तानियमोलोकप्रमाणगम्य
इति” । तत्रापि तावत् पुरुषपरम्परारज्यव्यक्तौ ब्राह्मण्य-
मभिव्यज्यत इति व्यङ्ग्यव्यञ्जकभाव एव परं शास्त्रीय
व्यञ्जके ज्ञानवत्तादृश्यव्यक्तौ ब्राह्मण्यं प्रत्यक्षमेव
व्यक्तिप्रत्यक्षप्रसङ्गजातिप्रत्यक्षसामर्थ्यस्मरारादित्यपि व-
दन्ति । इह तु चौर्यमात्रस्यैव स्वत्वानुत्पादकत्व-
प्रहात्तादृश्यस्य तस्य स्वत्वोत्पादकत्वेव शास्त्रेण बोध्यते ।
न च प्रत्यक्षविरोधः । नहि प्रत्यक्षविरुद्धं शास्त्रसङ्गच्छे-
णापि बोधयितुं शक्यमिति वाच्यम् न ह्यनुत्पादकत्व-
मपि लोकात् । तादृगेन व्यवहाराभावादन्वयव्यतिरेक-
गम्या स्वत्वस्य चौर्योपायकता नावगम्यत इत्येतावत् ।
तथा च एतेच्छादीनां लोकानवगतपुत्रादिजनकता
यथा शास्त्रादपगम्यते तेषां दृष्टोपायान्तरजन्यतायामपि,
तथेहाप्यस्तु । स्वर्गाहवनीयादीनामलौकिकमात्ररूपाणां
दृष्टोपायाभावोऽप्यधिक इत्यन्यदेतत् । प्रतिबन्धकप्र-
तिबन्धदाहादिजनकता यथोक्ते जकमन्त्राणामथर्वादि
शास्त्रगम्या लोकप्रमाणगम्यत्वात् उक्ते जनकतायाश्च प्रति-
बन्धकप्रतिबन्धकार्यजनकतानिरिक्ताया अतिर्वाच्यत्वात् ।
शक्तिनाशतदुत्पत्तिकल्पनायामतिगौरवात् । यस्तु जन्मना
स्वत्वक्षिराकुर्वता जीमूतवाहनेन “क्वचिज्जन्मनैवेति
जन्मनिबन्धनत्वात्पितापुत्रस्य सम्बन्धस्य पितृमरणस्य
च कारणत्वात्परस्परया वर्णनमिति” प्राचीनलिखनाभि-
प्रायसङ्गा कथमुत्पादनरूपेण पितृगतव्यापारेण एते स्व-
त्वोत्पत्तिरित्याशङ्कोक्तं “अन्यव्यापारेणाप्यन्यस्य स्वत्वम-
विरुद्धं शास्त्रमूलकत्वादस्य । दृष्टञ्च लोकेऽपि दाने हि
चेतनोद्देशकत्यागादेव दाढव्यापारात् सम्प्रदानस्य द्रव्ये
स्वामित्वम् । न च स्वीकारणात् स्वत्वं स्वीकर्तुरेव
दानृत्वापत्तेः । परस्वत्वापत्तिफलेन हि दानरूपता तच्च
फलं सम्प्रदानाधीनम् । यथा हि देवतोद्देशेन त्यागं
कुर्वन्नपि यजमानो न होता किन्तु तस्यैव भागस्य

होमाभिधाननिमित्तभूतस्यैव कुर्वन्नुत्तिगेव होतेत्यु-
च्यते तद्वदत्रापि स्यात् । किञ्च । मनसा पात्रसहि-
स्योत्पादिषास्ते स्वीकारात् प्रागेव दानपदं दृष्टम् ।
ननु ग्रहणं स्वीकारः अभूततद्भावे चिप्रयोगादस्त्वं स्वं
कुर्वन् व्यापारः स्वीकारो भवति कथन्ततः प्रागेव कृतम् ।
उच्यते । अत्यन्तमपि स्वत्वं सम्प्रदानव्यापारेण भवेद-
मिति ज्ञानेन यथेष्टव्यवहारार्हं क्रियते इति स्वीकार-
शब्दार्थः याजनाध्यापनसाहचर्याच्च प्रतिग्रहस्य स्वत्वमज-
नयतोऽप्यर्जनरूपता न विरुद्धा याजनादौ दक्षिणा-
दानादेव स्वत्वात् । पितृनिधनकालीनस्त्रीयनमेव वा
पुत्रस्यार्जनस्य विध्यति । किञ्च । आत्रादिधने तन्मर-
णात्तन्मरणकालीनजीवनाद्वा भ्रातृन्तरादेः स्वत्वम-
कामेनापि वाच्यन्तद्विहायस्त्विति । तदेतदुत्तानमिति
विलसितम् । तथा हि शास्त्रमूलत्वादस्येति तावत्
स्वत्वस्य लौकिकत्वसाधनादेव निराकृतम् । यदपि दृष्टस्य
लोकोऽपीत्यादि तदव्यापारसुन्दरम् । न हि प्रतिग्रही-
त्यस्वीकुर्वत्यपि तस्य स्वत्वमप्युच्यते । पात्रविशेषोद्देशेन
त्यागे तेनास्वीकृतेऽपि तत्स्वत्वोत्पत्तौ परस्मै तस्य प्रति-
पादनासम्भवप्रसङ्गात् । यदपि स्वीकर्तुंरेव दातृत्वापत्ते-
रिति तदप्युक्तम् । परस्वत्वापत्तिफलकव्यापारस्य दान-
त्वात्सम्प्रदानस्वीकारानुक्तानुमानादिव्यापारस्य दान-
पदार्थत्वात्तत्फलोपहितता तु तस्य सम्प्रदानस्वीकार-
मन्तरं न सम्भवतीति सम्प्रदानव्यापारसङ्गतकः । न तु
स एव दानशब्दार्थः । यदपि यथा हीत्यादि तदपि
न यजमानकर्तृकाग्निहोत्रहोमादौ तद्विरोधात् ।
यत्रापि दर्शपूर्णमासादौ त्यागमात्रं यजमानेन क्रियते ।
चरुवत्तस्य प्रक्षेपोऽर्घ्यादिभिक्षात्रापि विविक्तकर्तृक-
त्वाद्यथास्वन्तद्व्यवहारविरोधात् । अन्यक्तस्य प्रक्षेपपर-
होमशब्दवाच्यता नास्ति । स तु त्यागः सुकर्तृकोऽ-
न्यकर्तृको वाऽवच्छेदकोऽस्तु न तावता कश्चिदोषः ।
अतएव यागस्य न प्रक्षेपामेव चास्मात्प्रोक्तं होमस्य तु
नदमेव । दानस्य तु प्रतिग्रहीतव्यापारसामेक्ष्यतेव
तदभावे दानपदार्थानिष्यत्तेः । यच्च किञ्चेत्यादि ।
तदपि यत्किञ्चित् उक्तमेव तत्र विधानात् न तु
दानस्य । अतएव दाता तत् फलमाप्नोतीत्युक्तमन्यथा
नस्यानुवादत्वापत्तेः । दानत्ये हि तस्य तत्फलभावा-
प्रमत्तेस्तु तत् फलमाप्नोतीति व्यर्थमेव स्यात् । अत-
स्तत्र जलप्राप्तेरूपः पात्रोद्देशक उद्देश्येव ददातिना

विवक्षितोदानत्वनिष्पत्तिस्तु तस्य सम्प्रदानकर्तृकस्वीकारे
सत्येवेति परमार्थः । अतएवोत्सृजे इत्येव तत्र सङ्कल्प-
वाक्यं शिष्टानामुक्तं दास्ये इति सम्प्रदादे इति वा । अतः
प्रतिग्रहादेव दानस्य फलेऽपि सम्प्रदानस्य स्वत्वमिति
प्रतिग्रहस्यार्जनरूपत्वमविरुद्धम् । स्वत्वजनकोहि
व्यापारोऽर्जनशब्दार्थः । अतएवाह प्रभाकरः 'प्रल-
पितमिदं केनापि अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति विप्र-
तिषिद्धमिति' । अथ अन्यः प्रागेव विवृतः । किञ्च ।
प्रतिग्रहस्य भवेदमिति ज्ञानरूपस्य दातृव्यापारमा-
त्रोत्पन्नस्वत्वव्यवहारार्थतामात्रसम्प्रदादकतायामर्जनशब्दस्य
तत्र गौणता स्यात् । अन्यस्मै तत्प्रतिपादनानुपपत्तिश्च
पूर्वसक्ता । तदस्वीकारे प्राशुत्यस्यतत्स्वत्वनाशश्च कल्प्यः
स्यात् । न च दातृव्यापारात्तत्स्वत्वनाशाधाराण्य
सम्प्रदानस्त्वोत्पत्तिरवश्याभ्युपेया त्वयापि । अपरथे-
तत्स्वत्वनाशेऽन्यस्य च स्वत्वानुत्पत्तेर्भेदस्यस्य तस्य परि-
ग्रहादिनाऽन्यस्य यस्य कस्यापि वनगतास्त्रात्मिकतृण
काटादायिव तत्र स्वत्वं स्यात्परिपालनाप्रसङ्गश्च । तथा
मन्त्रेऽपि पात्रविशेषोद्देश्यककथागे पात्रविशेषो-
त्पन्नमपि स्वत्वान्तदस्वीकारे नश्रत्वन्यस्य स्वीकारात्तस्त्वो-
त्पद्यत इति न कोऽपि विरोधः साधारणस्वत्वविनाशासा-
धारणस्त्वोत्पत्तिरिति वाच्यम् । यतस्तत्र साधारण
स्वत्वव्यवहाराभावेन तदुत्पत्तिरप्रमाणिकी नैव स्वीक्रियते
गौरवाच्च । किन्तु दातृरेव यथेष्टविनियोगार्हस्वत्वाप-
गमेऽपि परस्वत्वापत्तिफलभावे दानशब्दार्थानिष्यत्ते-
र्विधिशिरस्कफनार्थिनः प्रतिपादनावधिपरिपालनीयत्-
रूपं स्वत्वमस्येव । यथा कृते हविषि भक्षसाङ्गावा-
यधि अस्मृशृशृशृशृदिनिषेधान्नयणनिमित्तदोषप्रवणानु-
रोधेन, तथा चान्यस्त्वानुत्पत्तायपि न मध्यस्थपरि-
ग्रहाद्यनिवारणादिदोषः । शिष्टाचारोऽप्युभयत्र परि-
पालनरूपस्तन्मूलकस्य । न चोद्देश्यमात्रस्य तत्र त्वया
वक्ष्याभ्युपगमात्परस्वत्वापादनादरण्यं न स्यादिति वाच्यम् ।
तादृशोद्देश्यस्यैव विधितात्यर्थविषयत्वात् । होमस्यलेश-
व्यन्यथा भक्षसाङ्गावानादरापत्तेः । यच्च याजनाध्यापन
साहचर्यात् प्रतिग्रहस्यापि स्वत्वाजनकत्वेऽपि गौणमे-
वार्जनत्वमिति । तदप्यनोधात् । तत्र हि ये ये हिज
प्रभृतीनाम्नागास्तेषामन्तेषामन्तेभ्यो भर्तृरूपेणैव दक्षिणा-
काले प्रतिपादनम् । परिक्रयव्यवहारोऽप्यतएव
"स्वामिकर्म परिक्रयः" इति जैमिनिस्मृतादौ विस्तरेण

निर्णीतएव विस्तरस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः । कर्मकारानतिज-
निका भूतिरेव हि परिश्रयः । एवमध्यापनेऽपि शिष्योऽ-
ध्यापकायाध्यापनभूतिमेव तत्सन्तोषजननोन्मध्ययनान्तेऽ-
र्पयन्ति । नियतभूतिकरणे तु भूतकाध्यापनसुपपातकम् ।
अतएव याजनाध्यापनयोः प्रतिपक्षान्नुतिशब्दवाच्यनिर्व-
णान् पृथगभिधानसुभयमिच्छितत्वात् । तेन तयोरपि
मुख्यमेवार्जनत्वम् । दक्षिणात्वाव्यवहारोऽप्यतएव अति-
गध्यापकदेवे । यदपि भ्रात्रादिधने भ्रात्रन्तरादि स्वत्वो-
त्पादकत्वन्निधनस्य तत्कालीनभ्रात्रन्तरादिजीवनस्य वा
कृत्रिमिति पुत्रादावपि पित्रादिनिधनन्तत्कालीनजीवनं
वा स्वत्वोत्पादकमस्तु नत्वकृत्रिमं पुत्रादिजन्मनैवेत्युक्तम् ।
तदपि जन्मभोऽपि स्वत्वोत्पादकत्वावशप्रकत्वोपपादनदेव
परिहृतम् । यज्ञोक्तं जहुंस्मिदुत्पत्त्यादि मनुवचनमपि
जन्मनः स्वत्वापादकत्वे न घटते प्राग्विभागनिषेधार्थत्वे
तस्यास्वार्थपरत्वापत्तेः विभागस्य दृष्टार्थत्वेन तद्विधान-
कालविधानयोरसम्भवात् । विभागस्य पक्षप्राप्तस्य निय-
मार्थत्वे सहवासविधिनिषेधाद्यापत्तेः । तस्मात्तदति-
रिच्यति मातरि च सत्यान्तर्जनस्वाभ्याभाव उपरतयो-
रेव तयोः पुत्रादेस्तर्जनस्वाभ्यामिति प्रतिपादनार्थमेव
तद्वाच्यमिति । तदत्युक्तानाभिधानम् व्यस्वार्थविधाना-
पत्तेस्तुल्यत्वात् । प्रागस्वातन्त्र्येण कालविधिपरत्वे-
बाधकाभावात् । इच्छाप्राप्तकालानुवादेऽपि व्यवहार-
शास्त्रत्वेनाविरोधात् । एतेन जातेष्टवच्छेषविरोधादि
निमित्तानन्तर्यबाधकाभावात्पितृपरमानन्तरणएव विभागः
प्रसज्यतेत्यप्यपास्तम् । कालविधानेन पितृपरमस्य
निमित्तत्वाबोधनाच्च । अन्यथा निमित्ते सति नैमित्तिक-
त्वावशप्रकत्वात्पितृहोर्द्धं विभागाकरणे प्रत्यवायोऽपि
प्रसज्येत । पतितत्वपारिप्राज्ययोः पितृस्वत्वनाशोऽप्य-
धिकः जन्मना स्वत्वन्तुल्यमेव । पातित्ये तु प्रायश्चित्ताना-
चरण एव स्वत्वनाशो विभागानर्हता च । अन्यथा द्रव्य-
साध्यं प्रायश्चित्तमपि पितोः सद्रव्येण न स्यात् । अत-
एव मातृनिष्ठत्वे रजसोत्याद्यपि कालविधिपरमेव । न
तु पातित्यादिवक्तव्यं स्वत्वाभावः । स तु लोकेत एव
विभागनिषेधाच्च भ्रात्रादाविवेत्यादि वक्ष्यते । किञ्च ।
तदेवं पितृस्वत्वापगमएकः कालः अपरश्चानपगत एव
पितृस्वाभ्यां पितृरिच्छेति कालद्वयमित्युक्ता मध्ये मित-
तरोक्तं विभागकालद्वयं दूषयित्वा तस्मात्पतितत्वनि-
च्छृत्त्वोपरमेः पितृस्वत्वापगम एकः कालः अपरश्च

सति स्वत्वे तदिच्छात इति कालद्वयमेव युक्तमित्युपसंहर-
ता जीमूतवाहनेनैव पितृस्वत्वानपगमेऽपि पुत्राणां
विभागो स्वीकृतस्तत्र पुत्राणांस्मृतधने स्वत्वोत्पादः
कथम् । कथञ्च जीवतोः प्रहोरास्वाभ्यामपिपादकवचनैः
सह न विरोधः । अस्वस्य विभागसम्भवात्कथन्तेषां
विभागः । पितृस्वत्वापगमएवोर्द्धं पितृस्वत्वमेव विव-
क्षितोऽतएव अतपदम्परित्यज्योर्द्धमित्युक्तम् । पितृ-
स्वत्वापगमोर्द्धमित्यर्थः पितृस्वत्वापगमस्य तन्निधनादि-
वत्स्य पतितत्वनिष्पृहत्वाभ्यामपीत्यादि स्वपत्ये पूर्वोपर-
विरोधश्च न कथम् । अत्राप्युपरतस्य हत्वादिना पुत्राणां
स्वत्वस्मृतधने भवतीति ज्ञापनादयमेकः काल इति उक्तम्
तत्राप्युपरतस्य हत्वादिनेत्यनेन पितृस्वत्वापगमएव यदि
विवक्षितस्तर्ह्यनपगते पितृस्वत्वे तदिच्छाऽपरः काल इत्य-
भिधानं विरुद्धम् । पितृस्वत्वापगमकालीनपुत्रादिजीवन-
स्यैवार्जनस्य तदीयस्य स्वीकारात्पितृस्वत्वे सति पुत्राणां-
न्तर्जने स्वत्वस्वीकारः कथम् । नह्यनाशमित्त्वमातृरजोनि-
ष्ठमित्वात्वेण पितुः स्वत्वापगमे पूर्वद्रव्यस्वामिसम्बन्धाधीन-
न्तस्वाभ्योपरमे यत् द्रव्ये स्वत्वन्तत्र निरुद्धोदायशब्द-
इति स्वीकृतायशब्दार्थाभावात्पितृस्वत्वानपगमे यत् विभाग-
स्तत्र दायशब्दप्रयोगोऽपि दुस्त्य इत्यादि वक्तव्यं व्याकुली-
स्यात् । जन्मना स्वत्वस्वीकारे तु सर्वमनाकुलमित्यादि-
सुधीभिरुच्येयम् । अतएव मितान्तरादौ पूर्वस्वामि-
सम्बन्धाधीनं स्वत्वमन्यस्य यत् धने तदेव दायशब्दवाच्य-
मित्युक्तञ्च तु पूर्वस्वाभ्योपरमेऽपि तत् प्रवेशितः । तस्मिन्
द्विविधो दाय इति ।

यच्च जीमूतवाहनेनैव मितान्तरादौ विभागो-
नाम द्रव्यसमुदायविषयाणामनेकस्वाभ्यान्तर्देकदेशेषु
व्यवस्थापनमिति विभागशब्दाद्येः । न च सम्बन्धावि-
शेषात् सर्वेषां सर्वधनोत्पन्नस्य स्वत्वस्य द्रव्यविशेषे व्यवस्था-
पनं विभाग इति वाच्यमित्याशङ्क्य सम्बन्धान्तरसङ्काव-
प्रतिपक्षस्य सम्बन्धस्यावयवेवैव विभागव्यङ्ग्यस्वत्वा-
पादकत्वात् । कृत्स्नपितृधनगतस्वत्वोत्पादविनाशकत्वना-
गौरवात् । यथेष्टविनियोगफलाभावेनानुपयोगाच्चेति
दूषयित्वा उच्यते । “एकदेशोपास्तस्यैव भूहिरण्य-
दावुत्पन्नस्य स्वत्वस्य विनिगमनाप्रसादाभावेन देशेष्टिक-
व्यवहारानर्हताया अव्यवस्थितस्य शुटिकाशातादिना
व्यञ्जनं विभागः । विशेषेण भजनं स्वत्वज्ञापनं वा
विभाग इति व्युत्पत्त्येत्युक्तम्” । तद्वायतत्वज्ञतोपन्यस्य

दूषितम् “यत्नास्य स्वत्वन्तर्लभैव गुटिकापात इति कथं
वचनाभावाच्चित्तयेत्यम् । यत्न हि पितृनिधनानन्तर-
दीयाश्वयोरेकमादाय भ्राता यदर्जिततत्त्वार्जकस्य द्वौ
भागवपरस्यैकः सर्वसम्पत्तः । तत्र यदि प्राचीनधनवि-
भागकाले गुटिकापातादर्जकेन स एवाश्वः पश्चात्तत्त्वस्तदा-
प्रादेशिकस्वत्वादिभते प्रागर्जकस्यैव सोऽश्व इति
तेनार्जितधने कथं भ्रातृनरस्य विभागः । तत्रैवा-
स्वत्वेन तदुत्पन्ने सुतरां स्वत्वाभावादश्वस्य चाविभाज्य-
त्वात् । यदि वार्जकेतरेण सोऽश्वोत्पन्नस्तदा तेनार्जित-
धनस्य समभाग एव युक्तः । एकस्य स्त्रियासेनापरस्या-
श्रयासेनार्जकत्वादिति । वस्तुतस्तु सम्बन्धाविशेषात्
सर्वसम्बन्धिनां सर्वधनोत्पन्नस्य स्वस्य गुटिकापाता-
दिना प्रादेशिकव्यवस्थापनं विभागः । कृत्स्नधनगतस्व-
त्वात्पादविनाशव्यगत्या कल्पेते । संकष्टतायां प्रादेशि-
कस्वत्वात्पादकृत्स्नधनस्वत्वात्पादविनाशविव । तच्च “वि-
भक्तो यः पुनः श्रिता भ्राता वैकल्य संस्थितः । पितृव्ये-
ण्याय वा प्रीत्या स तु संकष्ट उच्यते” इतिट्टकस्मृति-
वचने येषामेव हि पितृभ्रातृपितृव्यादीनां पितृपिता-
महोपाजितद्रव्येणाविभक्तं स्वमुत्पत्तितः सम्पत्तिः ।
तएव विभक्ताः सन्तः पुनः परस्परप्रीत्या पूर्वकृतविभागः
एव यत्तत्र धनं तन्ममापि यन्मम धनलक्षणाधीत्येकस्मिन्
कार्ये एकरूपतया स्थितास्ते संकष्टाः नत्वेवंरूपाणा-
म्धनसंसर्गमालेण सम्भूयकारिणां बन्धिजामपि संसर्ग-
त्वम् । नापि विभक्तानां द्रव्यसंसर्गमालेण । प्रीति
पूर्वकतादृगभिसन्धिं विनेत्यभिदधता दायभागकृतापि
स्वहस्तितम् । साधारणस्वत्वादेव हि “वन्धूनामविभ-
क्तानाम्भोगस्यैव प्रदापयेत्” इति कात्यायनवचनं यथा
श्रुतमेव सङ्गच्छते । यावद्भुक्तधनमाले स्वस्वत्वापि
सत्त्वात् । अतएवात्र धने परस्परस्य चौर्यमपि नास्ति ।
एवञ्च ।

“शान्तिव्यस्मातिभाव्यञ्च दानं ग्रहणमेव च । विभ-
क्ताभ्रातरः कुर्युर्ज्ञाविभक्ताः परस्परम्” इति नारद-
वचने परस्परनिरूपितदानादिनिषेधोऽपि न्यायमूलक-
एव । दानादेःपूर्वमपि देयादौ प्रतिग्रहीतादेः स्वत्व-
सत्त्वाद्दानप्रतिग्रहादेरसम्भवात् । अविभक्तत्वादेव चावि-
भक्तद्रव्येण यत्कृतं दृष्टादृष्टार्थं कर्म तत्र सर्वेषां फल-
भागित्वम् । तथा च नारदः “भ्रातृणामविभक्तानामेको
वर्गः प्रवर्त्तते । विभागे सति धनोऽपि भवेत्तेषां पृथक्

पृथक्” । व्यासोऽपि “स्यावरस्य समस्तस्य गोत्वसाधार-
णस्य च । नैकः कुर्व्यात्क्रयन्दानं परस्परमतं विना” ।
कल्य समस्तस्येति विशेषणोपादानात् कृत्स्नधनगतमेव
प्रत्येकं स्वत्वं स्वीक्रियते । तस्मात्तु स्वधनसम्बन्धान्तरसत्त्वेन
सम्बन्धिसकाशात् संक्रान्त्यन्यं यत्तत्र ममापीति स-
म्बन्धिनां प्रतीयते तद्विभक्तौ दानादिकं प्रतिषिद्धं
स्वार्थम् । अतो नैकदेशगतं स्वत्वमिति । इदञ्च द्रव्य-
समुदायविषयाणामनेकस्वाभ्यानामेकदेशे व्यवस्थापनं
विभाग इति यदतो मितान्तराकृतोऽयमिदमिति ल-
क्ष्यते । इदन्विह विचार्यम् । द्रव्यसमुदायनिरूपितं
स्वाभिगतं स्वाम्यम् स्वामिनिरूपितञ्च द्रव्यसमुदाये
स्वत्वं व्यासज्यवृत्तिं प्रत्येकवृत्तिं वा । नाट्यः एकेक-
स्वाभित्वस्वत्वाश्रयनाशे तद्भागस्यावगिष्टसमुदायगततदु-
त्पत्तेश्च कल्पनायामतिगौरवापत्तेः प्रत्येकस्य प्रत्येक-
द्रव्ये दानक्रयादियथेष्टविनियोगानर्हत्वापत्तौ व्यवहा-
रविसंवादापत्तेश्च । न द्वितीयः विभागे सति तावता-
द्वाशोत्पादकल्पनापत्तेः । स्वस्य सतोविभागो न तु वि-
भागात् स्वत्वमिति अन्यविरोधाच्च । अत्र ब्रूमः ।
प्रत्येकवृत्तीनि सम्बन्धाविशेषात् स्वाभ्यानि च सन्त्येव ।
परस्परविभागगते परस्परस्यान्यन्यदीयद्रव्ये तानि
नश्यन्ति परमते मरणपारिव्रज्यादिनेवेति न काप्यनु-
पपत्तिः । व्यवस्थापनमपोदमेव अन्यथैकदेशे उत्पादन-
मित्येव वदेत् । अतएव विनाशभावात्कल्पना न तु स्व-
त्वान्तरोत्पादकल्पना । जीभूतवाहनमते च कुल
वास्तवं सम स्वत्वमिति विभागात् प्रागनिरूपणात्तदधी-
नश्रौतस्मात्तौल्यकिककर्मोच्छेदः । अनुमत्या विभागोत्तर
कृतया परस्परद्रव्ये परस्परस्वत्वान्तरोत्पत्तिस्वीकारे तदु-
त्पादविनाशकल्पनागौरवं यत्तथा मितान्तरागतं प्र-
त्यापादितं ततोऽपि तवाधिकमापन्नम् । व्यवहारा-
नुपयोगेन समुदायस्वत्वस्य निष्प्रयोजनता च योपन्यस्ता
सांयिकदेशगत स्वत्वाभ्युपगमे तुल्यैवेति कृतमतिदूरगत्या” ।
अनयोश्च मतयोर्युक्तायुक्तत्वं सुधीभिर्भाव्यम्
“देशानां जातिसंघस्य धर्मो यामस्य यो भृगुः । उदितः
स्यात् स तेनैव दायभागं प्रकल्पयेत्” अथुवचनम् अथु-
राहेति शेषः । दायस्य भागः प्रतिपाद्यतयाऽस्मत्प्रत्येकम् ।
२जीभूतवाहनादिकते दायस्य विभागज्ञापके अन्ये ५०।
दायभागप्राहिकमञ्च उत्तराधिकारिशब्दे १०६६ पृ०
उक्तः ।

दायाद पु० दायं विभक्तनीयघनमादत्ते आ+दा-क । दाय-
मन्ति अद-अण् उपपदसमासो वा । १षपिण्डे २पुत्रे च
अमरः । “न तं भजेन् दयादाः” मनुः । “सङ्गीता-
मरणात् ज्ञाना दयादा जङ्गमाश्रयुः” कात्या० । ३दाया-
धिकारिणि त्रि० “तेषां षट् वन्मुदायादाः” मनुः स्त्रियां
टाप् “पुमान् दयादोऽदायादा स्त्री” निरु० कप्रत्य-
तान्त्ववेदं रूपम् सुगवो धमते षण्णानात् ङीप् स्यात्
दायादीति भेटः । सा च ४कन्यायाम् शब्दार्थकल्प० पुत्रे
“त्वया दयादावनञ्च त्वं मे वंशकरः सुतः” भा० आ०
७५ अ० ।

दायाद्य न० दयादस्य भावः ब्राह्मणा० छज् । १षपिण्डे
दायरूपमाद्यम् । २षपिण्डे निबन्धने धने च “दा-
यादस्य प्रदानञ्च” मनुः “स एष पाण्डोर्दायाद्यं यदि
प्राप्नोति पाण्डवः” भा० आ० १४१ अ० । “स्त्रीणां स्वपनि
दायाद्यस्य भोगफलं स्युतम्” भा० अनु० ४७ अ०

दायित त्रि० दायं दानं करोति दायि-कर्माणि-क्त ।
कृतदाने दायिते भरतः एतन्मूलं सूत्रम् ।

दार पु० व० व० दारयति भ्रातृन् दृ-णिच् दारि-कर्त्तरि
अच् । भार्यायां “दारांश्च कुरु धर्मेण सा निमज्जीः
पितामहान्” भा० आ० १०३ अ० “दाराणां सरवैरिणो
रतिपतेर्मातृस्त्रिलोकजितः” धनञ्जयवि० । “पाणिग्रह-
णिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम्” मनुः । “सदृशा-
नाहरेत् दारान्” वमः । करणे छज् । २औषधभेदे । भावे
छज् । ३विदारणे पु० ।

दारक त्रि० दृ-ण्युल् । १विदारके शालके “चाण्डालदारके-
यानुगम्यमानम्” काद० “एकैव त्वमिहागच्छ तिष्ठन्त्य-
त्वेव दारकाः । तच्छ्रुत्वा वचनं तस्यास्तत्त्वाधाय दार-
कान्” भा० आ० १२६ अ० । “सदृगरांश्च महाबोरान्
अमरं शत्रुदारकान्” भा० द्रो० १५६ अ० २पुत्रे “कुमारो
भर्तृदारकः” अमरः । ४कन्यायां स्त्री “सन्तानसन्निवि-
ज्ञेयः दारिकादानपूर्वकः” कामन्दकी० “पूतनां दैत्य-
दारिकाम्” हरिवं० ४२ अ० ५पामन्युकरे पु० स्त्री राजनि० ।
तस्य भूमिविदारकत्वात् तद्यात्वम् ।

दारकर्मन् न० दाराणां तद्भावस्य प्रतिपादकं कर्म । भार्यात्व
सम्पादके ज्ञानविशेषरूपे विवाहे त्रिका० “सा प्रयत्ना
द्विजातीनां दारकर्मणि भैरुने” । “सवर्णांश्च द्विजातीनां
प्रयत्ना दारदर्शिनः” मनुः । दारक्रियाऽप्यत्र स्त्री “पुन-
र्दारक्रियां कुर्यात् पुनराधानमेव च” मनुः “दारक्रिया

योग्यदशञ्च पुत्रम्” रघुः । “क्षीने दारक्रिया यावत्क-
भा० व० १६ अ० ।

दारग्रहण न० दाराणां दारत्वस्य सम्पादकं ग्रहणं ज्ञानम् ।
दारत्वसम्पादके ज्ञानरूपे विवाहे “तेन भार्यात्वसम्पा-
दकं ग्रहणं विवाहः । तस्य स्वीकाररूपज्ञानविशे-
षस्य समवायविषयतयोर्भेदात् वरकन्ययोर्विवाहकर्तृत्व
कर्मत्वे अतएव “कन्यापुत्रविवाहेति” विष्णुपुराणोक्तं
संगच्छते । भार्यात्वस्य स्वरूपसहितविशेषणत्वेन नेतरे-
तरान्नयदोष इति उद्भा० रघु० “तद्दारग्रहणे यत्नं
सन्तत्यां च मनः कुरु” भा० आ० ११३ अ० दारपरिग्रहा
दयोऽप्यत्र “अतः परं समावृत्तः कुर्याद्दारपरिग्रहम्” मनुः

दारण न० दारयति जनमकम् दृ-णिच् युच् । १कतकफले
शब्दर० । तस्य जनकालप्य दारणात्तथ त्वम् २दारकमात्रे
त्रि० “समाधत्त शितं वाणं गिरीणामपि दारणम्” भा०
क० ४८ अ० करणे ल्युट् । ३विदारणसाधने अस्त्रादौ त्रि०
स्त्रियां ङीष् “नैषस्ये शुम्भहननीं निशुम्भं हृदि दार-
णीम्” हरिवं० १६६ अ० भावे ल्युट् । ४विदारणे भेटने
“दारुदारणपथैः समावृतम्” “तद्दारुदारणपथेषु
चतुर्षु किं स्यात्” लीला० । द्वैधीकरणे व्रणादिस्कोटन-
साधके ५औषधभेदे तच्च सुश्रुतेनोक्तं यथा
“चिरविल्लोऽम्बिको दन्तो चित्तको हयमारकः । कपोत
शङ्खकङ्कानां पुरीषाणि च दारणम् । क्षारद्रव्याणि
वा यानि क्षारो वा दारणं परम्”

दारद न० दारदि देशभेदे भवः क्षिप्र्या० अण् । १विषभेदे अमरः
२पारदे ३हिङ्गुले च भेटि० । दरदो देशस्य सन्निकटः
अण् । ४समुद्रे चारा० ।

दारवलिभुज् पु० दारं च चक्रपुटेन विदारणेन बलिं भुङ्क्ते
भुज-किप् । वकपत्तिणि त्रिका० ।

दारव त्रि० दारुणः विकारः रजता० अज् । दारुविकारे
काष्ठमये पदार्थे “दारवाणां च तक्षणम्” मनुः ।
“अभीष्टं पृथिवीगोलं कारयित्वा तु दारवम्” सू० सि०
दारि त्रि० दृ-णिच्-इन् । १दारके स्त्रियां वा ङीप् ।

दारिका स्त्री दारक+टाप् कापि अत इत्त्वम् । कन्यायाम्
जटाध० दारकशब्दे उद्भा० ।

दारिद्र्य न० दरिद्रस्य भावः छज् । दरिद्रतायां दुर्गती
धनादिराहित्ये “प्रणीय दारिद्र्यदरिद्रतां नृपः” नैष०
दारिद्र्यवर्धनं नृपकटिकायां यथा

“सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते वनात्कारेणिव दीप-

दर्शनम् । सुखास्तु यो याति नरो दरिद्रतां धृतः शरी-
रेण मृतः स जीवति । दारिद्र्यमनन्तकं दुःखम् ।
वयस्य ! न समर्थान् प्रति दैन्यम् । पश्य “एतत्तु मां
दहति यदुष्टहमन्मदीयं क्षीणार्थमित्यतिथयः परिवर्ज-
यन्ति । संयुक्तसाम्प्रदलेखमिव भ्रमन्तः कालात्यये
मधुकराः करिणः कपोलम्” । सत्यं न मे विभवनाश-
कृतास्ति चिन्ता, भाग्यक्रमेण हि धनानि भवन्ति
यान्ति । एतत्तु मां दहति नष्टधनान्नयस्य यत् सौहृ-
दादपि जनाः शिथिलीभवन्ति । दारिद्र्याद्ध्रियमेति
ह्यीपरिगतः प्रभग्नते तेजसो, निस्तेजाः परिभू-
यते, परिभवास्त्रिवेदमापद्यते । निर्विस्त्रः शुचमेति,
शोकपिहितो बुद्ध्या परित्यज्यते, निर्वुद्धिः क्षयमेत्यहो
निधनता सर्वोपद्रमास्तदम् । दारिद्र्यं हि पुरुषस्य ।
निवासचिन्तायाः परपरिभयो वैरमपरं, जुगुप्सा
मित्राणां स्वजनजनविद्वेषकरणम् । वनं गन्तुं बुद्धि-
भवति च कलत्वात् परिभयो, हृदिस्थः शोकाग्निर्न च
दहति सन्तुप्रयति च” । तत्रैव अन्यत्र स्थाने “दारि-
द्र्यात् पुरुषस्य बान्धवजनो वाक्ये न सन्निष्ठते, सुस्निग्धा
विस्मयीभवन्ति सुहृदः स्फारीभवन्त्यापदः । सत्वं
ह्यसमुपैति शीलशशिनः कान्तिः परिच्छाद्यते, पापं
कर्म च यत्परैरपि कृतं तत्तस्य सम्भाव्यते । सङ्गं नैव
हि कश्चिदस्य कुरुते सम्भाव्यते नादरात् सम्प्राप्तो गृह-
सुखेषु धनिनां सावत्तमालोक्यते । दूरादेव महाज-
नस्य विश्वरत्यत्यच्छदो लज्जया मन्ये निर्धनता प्रकाम-
मपरं घटं महापातकम् । दारिद्र्य ! शोचामि भव-
न्मेवमप्यच्छरीरे सुहृदित्युश्रित्वा । विपन्नदेहे मयि
मन्दभाग्ये, समेति चिन्ता क गमिष्यसि त्वम्” ।
तत्सूचकयोगभेदा जातकपद्धतावुक्ता यथा “समस्तपाप-
क्षेत्रैर्युतेजितं धनाभिधम् दरिद्रताविधायकं वि-
शेषतः कुशानुना” । “बुधगुरुकवयचेदित्तिगा वित्तनाशं
विटधति यटि दृष्टाः सोमसौम्येन्दुपुत्रैः” “क्षीणः शशी
ज्ञेन विलोकितोऽर्थे पूर्वोजितार्थस्य विनाशदः स्यात्” ।
“नवीनवित्तागमरोधकोभवेत् रविधनेऽत्यष्टिमिते कुजोऽङ्के
घातुं शके स्ते धननाशदः स्यात्” । नाभनयोगशब्दे वक्तव्य-
लक्षणमूलयुगमूलकयोगैर्दरिद्रताभिः दृष्टव्याऽपक्ता यथा
“विधनश्च गूले” “धनविरहितः पाषण्डी वा युगे त्वथ गो-
लके विधनमलिन” इत्यादि “पुष्पवल्गार्कियोगे स्थान्मुखौ
धूर्त्वा धनोऽज्जितः” । “तपनारार्कपुत्राणां योगे निःस्त्रोऽति

दुःस्थितः” । “मृपतेर्वंशजातोऽपि केमङ्गमभवो नरः ।
मलिनो दुःस्थितो नीचो निःस्त्रोदासः खलो भवेत्” ।
अस्य अपवादः “लम्बाद्विधोर्वा दृष्टिस्थैः शुभैः सर्वैः शुभं
फलम् । द्वाभ्यां मध्यं तथैकेनाल्पं चेद्भास्ति दरिद्रता” ।
जातकपद्धतिः ।

दारित्तिं दृ-णिच्-क्त । विदारिते अमरः ।

दारौ स्त्री दारयति दृ-णिच्-इन् ङीप् । जुहुरोगभेदे ।
तत्त्वक्षणं सुसुते उक्तं यथा “परिक्रमणशीलस्य वायु-
रत्यर्थरुचयोः । पादयोः कुरुते दारौं सरजां तल
सन्निताम्” ।

दारु पुंन० दीर्यते दृ-जण् । काठे अमरः “प्रतिगृह्यन्
विद्वांसु भस्मीभवति दारुवत्” । “वानस्पत्यं मूलफलं
दारुगन्धं तथैव च” मनुः “शैक्यं कमण्डलुश्चैव द्विदलं
दारुमेव च” हरिवं० २०१अ० । १पित्तले २देवदारुणि
मेदि० । १शिल्पिनि ४दारुके त्रि० धरणिः । दा-दाने
दो-खण्डने वा क । ५दानशीले ६खण्डनशीले च त्रि० ।
दारुक न० दारु+कार्ये क । १देवदारुणि राजनिः । दारु+
संज्ञाया कन् । २कण्यस्य सारथौ पु० । “रथेऽतिरथो
यत्ना दारुकः केशवस्य वै” हरिवं० ११६अ० । “रेवतश्च
गिरिं देवो गत्वा दारुकमब्रवीत् । मदीयं रथमेतं त्वं
ग्रहायेकैव दारुक !” ११२अ० । “उत्कम्बरं दारुक
इत्युवाच” माघः तस्यापत्यं फिज् । दारुकि तदपत्ये
“शिक्षितो दारुकिस्तदा” भा०व०१८अ०

दारुकच्छ पु० देशभेदे तत्र भवः कच्छानादेशवाचित्वात् वुज् ।
दारुकच्छक तद्भवे त्रि० । [वनकदल्यां च राजनिः ।
दारुकदली स्त्री दारु इव कठिना कदली । १काठकदल्यां
दारुका स्त्री दारुका कायति कै-क । दारुणः प्रतिक्रितिवं
इवार्थे क । काठमयपुत्तिकायाम् शब्दरत्ना०

दारुकावन न०वनभेदरूपे तीर्थभेदे शिवपु०
दारुकेश्वर पु० शिवलिङ्गभेदे शिवपु० । [भेदे राजनि० ।
दारुगन्धा स्त्री दारुणि गन्धो यस्याः । (चोड़) गन्धद्रव्य-
दारुगर्भा स्त्री दारु तन्मयो गर्भोऽस्याः । काठकदल्यां हारा०
दारुचिनी स्त्री खनामख्यातायां गुडत्वचि शब्दार्थचि० ।
दारुचीर्णक न० गुडत्वचि शब्दार्थचि० ।

दारुज त्रि० दारुणो जायते जन-ड । १काठजाते २मर्दने
वाद्यभेदे पु० शब्दरत्न० ।

दारुण पु० दारयति भीषयते चित्तं दृ-भवे णिच् “कतूदा
रिभ्य उगन्” उणा०उगन् । १चित्तवृत्ते २भयानकरणे

अमरः । शतवृत्तिभयानके दुःखे भीषणे भयहेतौ लि०
“हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः” सा०द०। उल्लव
दसस्तु दु-विदार इत्यस्यैव शिजलस्य रूपमिदमित्याह ।
प्रोक्तसंज्ञकनक्षत्रगणे ज्यो०। “उपेन्द्र ! बलादपि दारु-
णोऽसि” गीत०। “दारुणा कण्ठुरा कृष्णा केशभूमिः
प्रजायते” सुश्रुतः । “वाचा दारुणया क्षिपन्” मनुः ।
द्विदारके लि०। ततः शृणोः अभूततद्भावेऽर्थे कण्ठ् दारु-
णायते “वियोगिहृद्दारुणि दारुणायसे” मैत्र० ७ विष्णौ
पु० “सुधन्वाखण्डपरशुरुराणोद्विग्नप्रदः” विष्णुसं० ।
“सन्मार्गविरोधिनां दारुणत्वात् (खण्डकत्वात्) दारुणः”
भा० ।

दारुणक पु० सुश्रुतोक्ते क्षुरोगभेदे क्षुरोगशब्दे २१२२८०
दृश्यम् । “सिरां दारुणके विद्धा स्निग्धसिद्धस्य मूर्ध्नि”
सुश्रु० ।

दारुणा स्त्री तृतीयाऽक्षयंज्ञा या दारुणा सा प्रकीर्तिता”
इत्युक्ते श्रुतिभेदे । २ नर्मदाखण्डाधिष्ठातृदेवीभेदे च
शब्दार्थचि०।

दारुतीर्थं न० दारुणभेदरूपे तीर्थभेदे शिवपु०।

दारुनिशा स्त्री दारुप्रधाना निशा हरिद्रा । दारुहरिद्रा-
याम् रत्नमा० । [हिङ्गुपत्रग्राम् राजनि०।

दारुपत्नी स्त्री दारुणः देवदारुणः पत्निसिव पत्नमस्याः ज्यो०।
दारुपात्र न० दारुणः पात्रम् । काष्ठमये जलाधारादिपात्रे
“अलावुं दारुपात्रञ्च ऋणमयं वैदलं तथा । एनानि
यतिपात्राणि मनुः स्थायम्बुवोऽब्रवीत्” मनुः ।

दारुपीता स्त्री दारुणा काष्ठेन पीता । दारुहरिद्रायां
राजनि० । [हारा०।

दारुपुत्रिका स्त्री दारुमयी पुत्रिका । काष्ठपुत्तलिकायाम् ।

दारुमुखाङ्गया स्त्री दारुसंख्याङ्गयते आ+ङ्ङे-य । गो-
धायां राजनि० । आ+ङ्ङे-क । दारुसंख्याङ्गाऽप्यत्र
शब्दार्थ० । [शेषभिभेदे शब्दार्थचि० ।

दारुमूषा स्त्री दारुप्रधाना मूषा । (दारुमूषीति) ख्याते
दारुयन्त्रे दारुमयं यन्त्रम् । काष्ठनिर्मितयन्त्रभेदे “अखतन्त्रो
हि पुरुषः कार्यते दारुयन्त्रवत् । केचिदीश्वरनिर्दिष्टाः
केचिदेव यदृच्छ्या” भा० उ० १५८ अ० ।

दारुवधू स्त्री दारुमयी वधूः वधूप्रतिमा दारुमयी वधूरिव वा ।
१ काष्ठपुत्तलिकायां २ काष्ठमयीस्त्रीप्रतिमायाञ्च । “अल-
विन्दुविन्दुमणिदारुवधूम्” भावः । “इन्दुमणिः चन्द्र-
कान्तशिखा सैव दारुवधूस्तन्मयी वधूः स्त्रीप्रतिमा”

मङ्गि० दारुस्त्रीदारुपत्नीदारुपुत्तलिकादयोऽप्यत्र ।

दारुवह न० दारु वहति वह-अच् “इको वहेऽपीत्यादिभ्यः”
पा०पील्वा०न पूर्वपददीर्घः । दारुवाहको जलादौ ।

दारुसार पु० दारुषु सारः अष्टः । चन्द्रेण शब्दार्थचि० ।

दारुसिता स्त्री दारुणि सितेव (दारुचिनीति) ख्यातायां
गुडत्वचि । “सोया दारुसिता स्वाही तिक्ता चानिर्लपित
हृत् । सुरभिः शुक्रलावण्यसुखशोषतृषापहा” भावप्र०
तद्गुणा उक्ताः । [हरिद्रायां रत्नमाला ।

दारुहरिद्रा स्त्री दारुमयी हरिद्रा । खनामख्यातायाम्
दारुहस्तकी पु० दारुणोहस्त इव “इवे प्रतिष्ठितौ” पा०
कन् । काष्ठमयदर्वीभेदे अमरः ।

दार्घसत्र लि० दीर्घसत्रे भवः अण् “देविकाशिशपेत्वा” पा०
आद्याच आत् । दीर्घसत्रे भवे ।

दार्घ्यं न० दृश्य भावः अण् । दृश्ये “उत्साहो वाग्मिता
दार्घ्यमापत्केशसहिष्णुता” कामन्दकी० ।

दार्तिय लि० दतो भृशदि दृञ् । श्रुतिभवे श्रुतत्वस्ये च ।

दार्दुर पु० दर्दुरः ऋत्पात्रभेदस्तदाकाष्ठेऽस्यस्य प्रज्ञा-
ण । श्रुतिपात्रवर्तनशब्दभेदे शब्दार्थचि० । दर्दुर
स्येदम् अण् । २ दर्दुरसम्बन्धिनि लि० स्त्रियां
ज्यो० । “चालितो गुरुपत्रेण भार्गवोऽङ्कुरसेन वै ।
प्रविष्टो दार्दुरीं सायामनादष्टं चकार ह” हरिवं०
४१६१ अ० । दर्दुरश्च राजसः तेन दार्दुरी राजसी

दार्दुरिक लि० दर्दुरः ऋत्पात्रभेदः शिल्पमस्य ठञ् । ऋत्पात्र
भेदकारके (कुमार) कुलात्वे ।

दार्भं लि० दर्भस्येदम् अण् । कुशसम्बन्धिनि ।

दार्भि पुंस्त्री दर्भस्य गोत्रापत्यम् इञ् । दर्भर्षिगोत्रापत्ये
आपायणे तु तस्मिन् ऋक् । दर्भायण इत्येव ।

दार्भ्यं लि० दर्भे भवः कुर्वी० ण्य । दर्भभवे ।

दार्वं पु० देशभेदे स च देशः वृ०सं० कूर्मविभागे १४ अ०
ऐशान्यासक्तः “ऐशान्यां मेरुकनहराज्येत्पुत्रक्रमे ब्रह्म-
पुरदार्वडाभरवनराज्यकिरातचीनकौशियन्दाः” । “कोलि-
सर्पाः समहिषा दार्वाखोलाः सक्तेरलाः” हरिवं० १४
अ० । शतत्वस्ये २ नदीभेदे च तस्या इदम् नद्यादिठक् ।
दार्वेय तदीयजलादौ लि० दार्वेषु भवः वञ्चवचनार्थे
वुञ् । दार्वेक दार्वजनपदेषु भवे लि० ।

दर्वीट न० दारु इव निक्षलतया निक्षपणीयविषजनिचवार्ध-
मटन्त्यत्र अट-वजर्थे क । श्विन्ताष्टहे, २ मन्त्रष्टहे च ।
हारा० ।

दार्ष्टण्ड पुंस्त्री दाव-इव कठिनोऽण्डोऽस्य । मयूरे शब्दार्थ-
कस्य० । स्त्रियां जातिवात् ङीष् ।

दार्ष्टाघाट पुंस्त्री दाव आहन्ति आ+हन्-अण् “दारावा
हन्तोऽण् अलस्य च टः संज्ञायाम्” वार्त्ति० अण् नस्याने
टः । (काटोकरा) पक्षिभेदे अमरः स्त्रियां जातिवात्
ङीष् । “प्रुषण्डगन्धनसो गोधा-कालका-दार्ष्टा
घाटास्तो वनस्पतीनाम्” यजु० २४।१५ । असंज्ञायां तु
न टान्तादेशः । दार्ष्टाघात काष्ठाघातमात्रे लि० । स च
दार्ष्टाघातश्चने शब्दरत्ना० अत्रार्थे टान्तत्वमेव युक्तं
वार्त्तिके संज्ञायां टान्तत्वस्यैव साधनात् ।

दार्ष्टिका स्त्री दारयति दृ+उल्तादित्वात् साधुः ङीष् दार्ष्टी
दारुहरिद्रा तद्विकारोऽपि दार्ष्टी अमेदोपचारात् स्वार्थे
क । १ दारुहरिद्राकाषोद्धवे तुल्ये अमरः २ गोजि-
ह्वोषधौ शब्दार्थचि० ।

दार्ष्टिपत्रिका स्त्री दाव्यां दारुहरिद्रायाः पत्रमिव पत्रम-
न्यस्याः ङन् संज्ञायां ऋस्यः तत् तदाकारः पत्रेऽन्यस्या
वा ङन् । गोजिह्वायां रत्नमात्रा ।

दार्ष्टी स्त्री दारयति दृ-णिच् ङन् स्त्रियां दारणस्य संययव-
विभानरूपत्वेन युष्मच्चनत्वात् वा ङीष् दृ+उल्ता० नि०
ङीष् वा । दारुहरिद्रायाम् ।

दार्ष्टिकाथोद्भव न० दाव्यां दारुहरिद्रायाः काथाडुद्भवति उद्+
भू-अच् । १ रसाञ्जने राजनि० २ कृत्तिसरसाञ्जने रत्नमा०

दार्ष्ट लि० दर्शे भवम् आर्षे ठञ् बाधित्वा अण् । १ दर्शभवे
“दार्ष्टमस्तुन्यनर्पवर्षोर्षमासश्च योगतः” मनुः । लोके तु
कात्वात् ठञ् । दार्ष्टिक इत्येव । इति नेत्रे भवः अण् ।
२ नेत्रभवे लि० ।

दार्ष्टपोर्षमासिक लि० दर्शे पोर्षमासां च भवः ठञ् ।
दर्शपोर्षमासोभवे । “दार्ष्टपोर्षमासिकेति कर्त्तव्यता”
कात्या० श्रौ० ५।६।११ स्त्रुते कर्कः ।

दार्ष्टि लि० इषदि पिष्टः शैषिकः अण् । इषदि प्रसरे
पिष्टे शक्तुप्रभृतौ

दार्ष्टिहत न० इषडुल्या नद्यास्तीरे कर्त्तव्यम् अण् । सत्वभेदे
तद्विधानादि यथा “दार्ष्टिहतस्त्विगाचार्ययोरन्यतरस्य
मा रक्षेत् संवत्सरम्” कात्या० श्रौ० २४।६।१२ इत्या-
दिभिः “एव च इषद्वतीतीरेण” इत्यन्तैः स्त्रुते कर्कः तस्याव
अथविशेषस्त उत्तरस्तुल्येषु इत्युः । “दार्ष्टिहतेतत्संज्ञं
सत्वमभिधीयते” कर्कः ।

दार्ष्टान्तिक लि० इष्टान्तेन युतः ठञ् । इष्टान्तयुक्ते उपमेने

“स्वापस्य दार्ष्टान्तिकत्वेन विवक्षितम्” उ० उ० शङ्करभाष्यम्

दाल न० दले सञ्चितम् अण् । प्रप्यात् पतिते दलसञ्चिते
१ मधुभेदे भावप्र० उक्तकक्षणादि मधुशब्दे दृश्यम् इन्मी-
लदलाकारस्तृष्णमलिकोत्पन्ने २ दलकोठरान्भवे मधुभि
च राजनि० । ३ कोष्ठवे धान्यभेदे पु० हेमच० ।

दालन पु० दाजयति दल-णिच्-ल्यु । दन्तगते रोगभेदे रोग-
शब्दे ३४६६ ट० इत्यम् । [विषभेदे हेमच० ।

दालव पु० दलति दल-उन् तस्यायम् अण् । स्वावग-
दाला स्त्री दलति दल-कर्मणि-अञ् । मञ्जाकाले किमुपाजे
दले भावप्र० स्वार्थे क । दालिका तत्पार्थे

दालि स्त्री दल-इन् । (दाल) इति ख्याते दलिते १ यमीधान्ये
शब्दार्थचि० । दाडि डल्य लः । २ दाडिम्बशब्दार्थे च स्त्री
त्वात् वा ङीप् तत्पार्थे वा च ३ देवदालीकतायां राजनि० ।

दालिम पु० दाडिम+डल्य लः । दाडिमदले भरतः

दालभ पु० व० व० । दाल्भ्यस्य दलभगोत्रजस्य कात्याः अण्
यकोपः । दाल्भ्यस्य कात्वे घु

दाल्भ्य पुंस्त्री दलभस्य गोत्रापत्यम् गगो० यञ् । दलभर्षि-
गोत्रापत्ये वक्ते छनिभेदे । “वकोदाभ्यः स्मृतशिराः
कृष्णहैपायनः शुक्रः” भा० व० ४४० दलभशब्दे कान्दो०
वाक्यम् इत्यम् । तस्य युवापत्यम् यूनि फिञ् । दाल्-
भ्ययनि दलभ्यस्य यून्यपत्ये । २ पुण्याश्रमरूपे तीर्थभेदे ।
“दाल्भ्यघोषश्च दाल्भ्यश्च धरणीस्थो महात्मनः । कौ-
न्तेयानन्तयशसः सुव्रतस्याजितौजसः । आश्रमः ख्या-
यते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विस्तृतः” भा० व० ६००

दालि पु० दल-णिच् वा० मि । इन्द्रे लिङ्का० ।

दाव पु० दुनाति दु-कर्त्तरि च । १ वने २ वनभवेऽनले च
अमरः । “ददर्श दावं दक्षन्तं कक्षानं गङ्गे वने”
भा० व० २६० श्लो० “वनमिव दावपरीतम्” उ० व० २४० ।
“इदमिन्द्रः सदा दावं खाण्डव” हरिरक्षति” भा० व०
२२६० “दावं दग्ध्वा यथा शालं प्रावकं शिथिरा-
त्यवे” भा० श्रौ० २६४२ श्लो० “अधिष्ठाप्यन्वा विचचार
दावम्” रघुः । भावे चञ् । ३ उपतामे च ।

दावन् पु० दा-कर्मभाव लौ उणा० वनि । १ देवे २ दाने च
“नियुतता रघेनायाहि दावने वायो मसस्य दावने”
अ० १।१२४। “दावने दातव्याः इविषे तत्स्वीकाराय
पुनः किमर्थं दावने अस्वभ्यमभिमतदानाय । अभयं त्व
ददातेः कर्मणि भावे च क्रमेणौचादिको वनिः ।
कान्दवः नोपप्राकोपः” साधवः । लोके तु दाव्ने इत्यादि ।

“अतो मनिनूकनिनपच” पा० सुप्यपसर्ग उप-
पदे च वनिप् । भूरिदावा इत्यादि बहुधातरि । अयं
कन्दस्त्रेव लोके तु न पाणिनिः सुगन्धोपे तु लोके-
ऽपीत्युक्तम् ।

दावप पु० दाघं वनवर्जि पाति पा-क । पुरुषभेदे “अर-
वयाय दावपम्” यजु० १०।१६ पुरुषभेदे एकादशयुगे
आलम्ब्यपुरुषभेदोक्तौ ।

दावसु पु० अक्षिरघो सुनौ पञ्चभाष्यज्जा०

दावाग्नि पु० इत० । वनानले दावानलादयोऽप्यत्र । “दा-
वाग्निसदृशो मेऽद्या दन्दहीति शुभां तनुम्” हरिवं०
१५१२० “जज्वाल चाग्निमदनो दावाग्निरिव निर्देयः”
भा० वि० १४०० ।

दाविक लि० देविकायां नदीभेदे भवः अण् “दाविकाशिशपे-
त्यादिना” आदाच आत् । देविकानद्यां भवे । एवं
देविकाकूचे भवः अण् । दाविककूच तत्कूलभवे
शाखादौ ।

दाश(स) हिंसने स्वा० पर० सक० सेट् । दाशो(स्त्रो)ति
अदाशी(सी)तु अयं वैदिकः । “यस्ते दाशोति नम
उक्तिभिः” ऋ० ८।४।६ “दाशहाशुषे हन्ति इलम्”
ऋ० २।१।६४ “यस्मै त्वं सुद्विषो ददाशो अनागास्त-
वदिते !” ऋ० १।६४।१५

दाश दाने चु० उभ० सक० सेट् । दाशति-ते अदित् अदिदा-
शत्-त । “स वा एतेभ्यस्तत् पुरोऽदाशयत् तस्मात् पुरो-
डाशः” शत० ब्रा० १।६।२।५

दाश दाने स्वा० उभ० सक० सेट् । दाशति-ते अदाशीत् अदा-
शित् अदित् शिच् अदिदाशत्-त । “यस्तुभ्यं दाशास्त तमं
हो अश्ववत्” ऋ० २।२।१४ “तुभ्यं दाशनः स्यामः” ७।१४।२

दाश(स) पुं स्त्री दाशो(स्त्रो)ति मत्स्यान् दश(श)ति मत्स्यान्
वा चञ् नि० नलोपः दाश(स्यं)ते दीयते मत्स्यास्य मूल्यमशौ
घञ् वा । १ मत्स्योपजीविनि धीवरे स्त्रियां जातित्वात्
ङीप् । “दाशनानां भुजगेन नद्याः स्त्रोतो जेनेन च । वायुना
चानुकूलेन तूष्णं पारमवाप्तुयात्” भा० आ० ५८७५ स्त्रो०
“स्नेहात् संशोहसापन्नो नास्ति दाशो यथा तथा”
भा० आ० १३६५ स्त्रो० “एष नौयायिनासक्तो व्यव-
हारस्य निर्णयः । दाशापराधतक्तोये दैविके नास्ति
निगृहः । यस्मादि किञ्चिद्दाशनानां विमोक्षेतापराधतः ।
तद्दाशैरेव दातव्यं समानस्य स्वतोऽंशतः” । “निषादो
भार्गवो हन्ते दा(श)सं नौकमैजीविनम् । कैवर्त्तमिति यं

माङ्गरायोवर्तनिवासिनः” इति च मनुः स्वार्थे क ।
तत्तार्थे । ततः परं पुलगञ्च् आद्युदात्तसत्पुरुषे दाशक-
पुलः । दाशते अतिरक्षे । २ अन्त्ये (चाकर) पु० रमानाथः ।

दाशग्राम पु० दाशप्रधानो ग्रामः । धीवरप्रधाने ग्रामे ततः
चतुरार्यां कुसुदादि० ठञ् काशगादि० ठञ्जिठौ वा दाश-
ग्रामिक तस्य सञ्ज्ञकदेशादौ लि० स्त्रियां ठञ्जि ङीप्
जीठि टाप् इति भेदः ।

दाशतयी लि० दश अथवा यस्य तयप् दशतयः ततः
स्वार्थे प्रज्ञा० ण । दशावयवके ऋग्भेदसंहितायां स्त्री
तस्याः दशमण्डलात्कत्वात्तथात्वम् ।

दाश(स)नदिनी स्त्री इत० । व्यासंभारि सत्यवत्यां धीवर
कन्यायाम् । कालीगण्डे २०२१ पु० दशग्रम् ।

दाश(स)पु(पू)र न० दागा(सा)त् कैवर्त्तान्ति पिपुर्त्ति पाल
यति पू-क । पूरयति पूर-अण् वा । कैवर्त्तान्तुक्ते
चौरस्वामी [धभेदे शब्दार्थच० ।

दाश(स)फली स्त्री दाग(स)प्रियं फलमस्याः ङीप् । औष-

दाश(स)मेय पु० देशभेदे स च देशः इ० ष० १४० उत्तरतः
कैलास इत्युपक्रमे “योषेय दाश(स)मेय शत्रासाकाः चो
मघृत्तौ च” उत्तरस्यासुक्तः ।

दाशरथ पु० दशरथस्येदम् अण् । १ श्रीरामे “प्रदीयतां दाश-
रथाय मेघलीति” मङ्गानाटकम् । दाशरथेः श्रीरामस्ये-
दम् अण् । २ दाशरथियस्त्वन्नि लि० “अजीगणदाशरथं
न वाक्यम्” भट्टिः ।

दाशरथि पु० दशरथस्यापत्यम् अन्त इज् । दशरथस्यापत्येषु
श्रीरामादिषु चतुर्षु । “जलधिं विलङ्घ्यु शशिदाशरथिः”
“एष दाशरथिभूयमेत्य च” “अरस्यदोदाशरथि-
र्भवन् भवान्” माचः । “सोऽहं दाशरथिभूत्वा रणभू-
सर्वविजयम्” रघुः ।

दाशराज लि० दशानां राजासिदं तद्वितार्थद्विगोः अण् ।
उपधालोपः । दशानां राज्ञां सम्बन्धिनि ।

दाशरातिक लि० दशरात्रिणं निर्दिष्टः ठञ् । दशरात्र-
साम्ये ऽसलभेदे २ दशरात्रस्येदम् ठञ् । दशरात्रसम्बन्धिनि
“दाशरात्रिकागलाहनि ह्यहादिनेकोद्धेन” कात्या० श्रौ०
२१।१।५ देवभ्यो दशरात्रं दिग्भ्यो दाशरात्रिकं षष्ठ्यम्
शत० ब्रा० १२।१।२।२

दाशु लि० दाश-दाने णु । १ दातरि २ दसे च “वं युवं
दाशध्वराय देवाः” ऋ० ६।६।६ “दाशध्वराय दशर्षि-
काय” भा० ।

दाशरि लि० दाश हिंसने उरिन् । हिंसके । “स्वयं चित्त
मन्यते दाशुरिः” ऋ० ८।४।१२। “दाशुरिर्दाशान्” भा०
दाशेय पुंस्त्री दाश्या धीवर्था अपत्यम् ढक् । धीवर्था
अपत्ये । स्त्रियां ङीप् । सा च व्यासमातरि सत्य-
वत्यां शब्दर० “अभिगम्योपसंगृह्य दाशेयीमिदमब्रुवन्”
भा० ७० १७२ अ० । [स्त्रियां टाप् ।

दाशेर पुंस्त्री दाश्या अपत्यम् लुङ्।ढक् । धीवर्था अपत्ये
दाशेरक पु० दाशेरप्रधानः देशः संज्ञायां कन् । श्माख्यदेशे
रतदधिमे ऋषे पित्रादिक्रमेण शतदेशवासिषु व०य० ।
“दाशेरकगणैः सह” भा०भो०५०अ० ।

दाशोदनिक पु० दश कोटना यत् यज्ञे तस्य व्याख्यानो
यन्त्रः ङज । दशोदनयज्ञव्याख्याने यन्त्रे । दशोदन-
यज्ञस्य दक्षिणा यज्ञाख्यत्वात् ङज । रतदाख्ययज्ञ-
दक्षिणायां स्त्री ङीप् ।

दाशय लि० दश-क दशस्य दंशकस्यादूरदेशादि बहुधायां
चतुरर्थ्यां गय । दंशकादूरदेशादौ ।

दाश्व लि० दाश-वनं वा० इडभायः । दातरि जटाध० ।
तत्त दाश्व इत्येव पाठो न्यायः ।

दाश्वस् लि०दाश-दाने कसु“दाशान् साहजानित्यादिना”पा०नि०
इदन्वति । दाश-हिंसने कसु । हिंसितवति । दाश
घातौ(दाशुषे)इत्युदाहरणम् । “घोपरो दाशंसम्”ऋ०४।
२।८“दाशंसं हविर्दत्तवन्तम्” भा० “तस्मै सुनिर्दोरद-
न्विज्जदशीं दाशान् सुपुत्राशिषमित्युवाच” रघुः । “प्रसां
पुनः पारमहंस्यं क्षात्रमे व्यवस्थितानामनुसृत्य दाशुषे”
भाग००।४।१२

दास-दाने भ्वा०उभ०सक०सेट् । दासति ते अदासीत् अदा-
सिष्ट । अदित् णिच् अददासत् त । हनने च “यो नः
कदाचिदपि दासति द्रुहः”ऋ०७।१०४।७। दासति हन्ति”
भा० “स्वादिगणीयोऽप्येष दाशघातौ दशप्रः ।

दास लि० दन्स-दशने “दंसेट्टनो नस्य आत्” उणा०
ज्ञातात्मनि रन्ध्रे श्धीवरे च पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ।
दास्यते भूतिरक्षौ दासति ददात्यङ्गं स्वाभिने उपचा-
राय वा दास अच् वा । भृत्त्ये (चाकरं) । दास-दाने
सम्पदाने यज् पदान्पाले सम्पदाने इगूहाणां नामान्त
प्रयोज्योपाधिभेदे “यस्मान्” ब्राह्मणस्य स्यात् यस्मान्
लुजियस्य तु । शुभ्रदासानकं नाम प्रगल् वैश्यगृह्योः”
उद्गाह०त० । दासशब्दनिवृत्तिभेदादिकं वीरभक्त्योदये
दर्शितं यथा

“शिवग्रान्तेवासिभृतकाधिकर्मकरेभ्यो दासानाम्भेद-
न्दासशब्दव्युत्पत्तिप्रदर्शनसूत्रेनाह कात्यायनः “स्वतन्त्र
स्यात्मनोदानादासत्वं दारवङ्गशुरिति” । “यथा भर्तुः
समीगार्थं स्वशरीरदानाद्वारत्वम् । तथास्वतन्त्रस्यात्मनः
परार्थत्वेन दानादासत्वमिति भृगुराचार्योभन्यत इत्यर्थः ।
“अनेनात्यन्तपारार्थ्यमासाद्य शुच्रप्रका दासाः । पारा-
र्थ्यमात्रमासाद्य शुच्रप्रकास्तु कर्मकरा इति भेदोऽप्युक्त
इत्यवगन्तव्यम् । अत्यन्तपारार्थ्यं तु तेषाम्भवति यैः
स्वपुरुषार्थवृत्तिनिरोधेन परार्थत्वमाश्रितमिति अस्ति
चन्द्रिका । दासत्वं ब्राह्मणव्यतिरिक्तेष्वेव “विषु
वर्षेषु विज्ञेयं दास्यं विप्रस्य न कश्चिदिति” तेनैवाभिधा-
नात् । अनेन दासानां जातितो भेद उक्तः । विप्रतरे-
ष्वपि दास्यमातृकोस्येनैव भवति “वर्णानामातृ-
कोस्येन दास्यस्य प्रतिसोमतः । राजन्यवैश्यश्च द्राव्यान्य-
जताश्च स्वतन्त्रतामिति” तेनैवोक्तत्वात् । स्वतन्त्रतां त्यज-
ताम् अत्यन्तपारार्थ्यमज्ञतामित्यर्थः । न प्रतिसोमत
इति स्वधर्मपरित्यागिभ्योयतिभ्योऽप्यन्यत् इत्यस्य । अ-
तएव नारदः “वर्णानां प्रातिभोस्येन दासत्वञ्च विधी-
यते । स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत् दारवहासता मतेति” ।
“यद्योत्तमवर्णं प्रति हीनवर्णां सवर्णां वा भायां भवति न
पुनर्हीनवर्णं” प्रत्युत्तमवर्णां तथैव दासोऽपि भवेदित्यर्थः ।
एतच्च प्रव्रज्यावसितो हीनवर्णस्यापि दासोभवतीत्य-
भिधानं क्षत्रियवैश्यप्रव्रज्यावसितविषयश्च तु ब्राह्मण
प्रव्रज्यावसितविषयम् तस्य निर्वास्यत्वाभिधानेन दासत्वा-
भावात् । तस्य निर्वास्यत्वं दर्शितं कात्यायनेन “प्रव-
ज्यावसितो यत् त्वथो वर्णो हिजातयः । निर्वासं कारये-
द्दिप्रं दासत्वं क्षत्रविट् भृगुरिति” । “कारयेद्वाजति शेषः
क्षत्रश्च विट् च क्षत्रविट् सङ्गोहोविभाजैकवृत्तनीति वचन-
देकवृत्तायः । निर्वासनञ्च अपदेनाङ्गित्वा कर्तव्यमित्या-
ह तदेकनारदो “पारिव्रज्यं गृहीत्वा तु यः स्वध-
र्मे न तिष्ठति । अपदेनाङ्गित्वा तु राजा शीघ्रं प्रवा-
सवदिति” । न चैवं सति “राज एव तु दासः स्यात्
प्रव्रज्यावसितो नरः । न तस्य प्रतिसोकोऽस्ति न विपुद्गः
कथञ्चनेति” नारदस्य प्रव्रज्यावसितोराज एव दासो नान्य-
स्येत्यभिधानात् स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्वेति यत्तेनैवोक्तं
तच्च विषयमिति वाच्यम् । यतोऽनेनैवधिकरणन्यायेन
क्षत्रियमात्रवचनेनापि राजगण्डेनात्र लक्ष्यया प्रजापा-
लस्य महत्वात् प्रजापाककृतञ्च राज्याधिकते वैशादावपि

सम्भवाद् यः क्षत्रियः प्रव्रज्यावसितः स हीनवर्णस्यापि प्रजापातस्य वैश्यस्य दासो भवतीति प्रतिपादनायैवात् । केचित्तु प्रव्रज्यावसितस्य ब्राह्मणस्य दासत्वनिर्वासनयोर्विकल्पमाहुः तत्र पूर्वोक्तप्रकारेण सम्भवन्त्याहुतौ अट-टोषदुष्टविकल्पाङ्गीकरणस्यान्याय्यत्वात् । “दास्यं विप्रस्य न कश्चिदिति” निषेधाच्च । दारवहासतेति वचनाद्ब्राह्मणस्य सर्वणं प्रति दासत्वं प्राप्तं तन्निषेधार्थमाह कात्यायनः । “सर्वर्णोऽपि हि विप्रं तु दासत्वस्यैव कारयेदिति” यदि ब्राह्मणः स्वेच्छया दास्यन्मजते तदाऽसावशुभकर्म न कुर्यादित्याह स एव “शीलाध्ययनमप्ये तदुक्तं कर्मकामतः । तत्रापि नाशुभं कर्म प्रकुर्यात् द्विजोत्तमः” इति । “यश्चात्परोपकारः कर्तव्य इति विधिः तत्तच्छादूक्तं कर्म मध्यमोत्तमव्यतिरिक्तमपि कर्म कामतो वेतनमन्तरेण स्वेच्छया परोपकारार्थं कुर्यादित्यर्थः पूर्वाहुः । तत्रापि तेजपि हीनकर्मेण यदशुभकर्म गृहहारशोधनादिकं तत्र कुर्यादित्युत्तराहार्थः । क्षत्रियवैश्यविषये स्वामिनः कर्तव्यमाह मनुः । “क्षत्रियश्चैव वैश्यश्च ब्राह्मणो हस्तिकर्षितौ । विभयादान्दशंस्तेन स्वामी कर्माणि कारयति” । आन्धशंस्तेन अक्रौर्येण । अयमर्थः । हस्तिकर्षितं क्षत्रियं वैश्यश्च दासीभूतमक्रौर्येण स्वानि कर्माणि कारयन् स्वामी पोषयेदिति । अत्र स्वामीत्यनेन न सम्बन्धिजनककर्माणि कारयेदित्याह कर्माणीति स्वाम्याभिधानेन अचन्यकर्माण्येव कारयितव्यानीति निर्विको नास्तीति सूचयति । हस्तिकर्षितावित्यनेन, गत्यन्तराभावे एव क्षत्रियवैश्ययोर्दासत्वाङ्गीकारः कार्यो न तु गत्यन्तरसम्भवे इति दर्शयति । बलाहासीकरणे दण्डमाह मनुः । “दास्यन्तु कारयन्कोभाद् ब्राह्मणः संज्ञतान् द्विजान् । अनिच्छतः प्रभावत्वाद्वात्ता दास्यः शतानि षडिति” । “प्रभोः भावः प्रभावस्तस्मात् प्रभुत्वादित्यर्थः । साधारणादिभ्यः स्वार्थे अज-वक्तव्य इति वार्त्तिकादञ् । द्विजातिपदाच्च दण्डः मूह-विषय इति दर्शयति । अत एवाह “मूहन्तु कारये-दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा । दास्यायैव हि ष्टोऽसौ-ब्राह्मणस्य स्वयम्भवेति” । स च दासः पञ्चदशप्रकार इत्याह नारदः । “गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धोदाया-दुपागतः । अनाकालभृतश्चैव आहितः स्वामिना च यः । भोजितो मक्तवर्णात् युद्धप्राप्तः पण्ये जितः । तवाह-मित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः । भक्तदासश्च विप्रेय-

स्यथैव बड्वाकृतः । विक्रीता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश सृताः” इति । गृहजातः स्वगृहे दास्या-ज्जातः । क्रीतो मूल्येन स्वाभ्यन्तरात् प्राप्तः । लब्धः तत एव प्रतिग्रहादिना । दायादुपागतः रिक्तग्रहाहित्वेन लब्धः । अनाकालभृतोदुर्भिक्षे यो भरणहासत्वाय रक्षितः । आहितः स्वामिना अण्यदातयैधितां नीतः । अण्यभोचनेन दासत्वमभ्युपगतः कृत्यदासः । युद्धप्राप्तः समरे विजित्य गृहीतः । पण्ये जितः दासत्वपण्ये दातादौ जितः । तवाहमित्युपगतः तवाहन्दासोऽस्मीति स्वयमेयोपगतः । प्रव्रज्यावसितः प्रव्रज्यातस्तुतः । कृतः एतावन् तव दासीभवाभीत्यभ्युपगतः । भक्तदासः सर्वकालमभ्युपगतमेव दासत्वमभ्युपगतस्य यः प्रविष्टः । भक्षितं यावत्ते मूल्यद्वारेण ददामि तावदाह इत्यभ्युपगत इति सृतिचन्द्रिका । बड्वाकृतः बड्वा गृह-दासी तथा कृतस्तुलोभेन तासुहृद्दासत्वेन प्रविष्टः । यश्चात्मानं विक्रीणीति असावात्मविक्रमेत्येवं धर्मशास्त्रे दासभेदाः पञ्चदशप्रकाराः सृता इत्यर्थः । अत्राद्यानां गृहजातक्रीतलब्धदायागतानाञ्चतुर्णां दासत्वापगमः स्वामिप्रसादादेव नान्यथेत्याह स एव । “तत्र पूर्वसुतवर्गे दासत्वाच्च विमुच्यते । प्रसादात् स्वामिनोऽन्यत्र दास्य भेषां क्रमागतमिति” । आत्मविक्रेतरपि दासत्वं स्वामि-प्रसादादन्यतो नापैतीत्याह स एव । “विक्रीणीति स्वतन्त्रः सन् य आत्मानम्वराधमः । सजघन्यतमस्तेषां सोऽपि दा-स्याच्च मुच्यत इति” अत्र प्रसादात् स्वामिनोऽन्यत्र इत्यनुपपद्यते । ततश्चायमर्थः । आत्मविक्रेतापि गृह-जातादिवत् स्वमिप्रसादं विना दास्याच्च विमुच्यत इति एवञ्च गृहदासादयोऽप्यात्मविक्रेतपञ्चमाः स्वामिप्रसा-दादकालभृता इव दास्यान्मुच्यन्ते इति वक्षीमङ्गु-दर्शितमिति मन्त्रव्यम् । स्वामिप्राणरक्षणाद्गृहजाताट-योऽकाशभृताश्च सर्वेऽपि दास्यान् मुच्यन्ते इत्याह स एव । “यश्चैषां स्वामिनं कश्चिन्नोचयेत् प्राणसंशयात् । दासत्वात् स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत चेति” । एषा-मिति निर्द्धारणे षष्ठी पञ्चदशानां मध्ये अन्यतम इत्यर्थः । यत्तु “ध्वजाकृतोभक्तदासीगृहजातः क्रीतदक्षिणौ । पैठको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः इति मनुवचने सप्त विधत्सुक्ततेषां दासत्वप्रतिपादनाय न परिसंख्यायम् । ध्वजा गृहदासी । एतच्च स्वामिप्रसादात् प्राणरक्षणात् वा दास्यापगमः प्रव्रज्यावसितभिन्नदासीषु द्रष्टव्यम् ।

तस्य दासत्वोक्तोक्तभावात् । अतएव याज्ञवल्क्यः
 “मन्त्रव्यावसितोराक्षोदास आभरणान्तिकम्” इति । राक्षो-
 दासः पार्श्ववक्षैव दासो नाम्यस्येत्यर्थः । अनाकाल
 भ्रतादीनां मन्त्रव्यावसिताकाविक्रमेऽव्यतिरिक्तानाश्रया-
 नान्दास्यापनयनप्रकारमाह नारदः “अनाकाल
 भ्रतोदास्यानुच्यते गोदुग्गन्ददत् । आहितोऽपि धनं
 दत्त्वा स्नामी यद्येनसुहरेत् । अथं तु सोदयं दत्त्वा ऋणी
 दास्यात् प्रसुच्यते । तवाहमित्युपगतो युद्धप्राप्तः रणे-
 जितः । प्रतिशोधप्रदानेन सुचेरस्तुत्यमर्पणा ।
 कृतकालव्यपगमात् कृतदासो विमुच्यते । भक्तस्योत्-
 क्षेपणात् सद्यो भक्तदासः प्रमुच्यते । निपहाङ्गुवायास्तु
 मुच्यते बद्धवाभृतः” इति । एतदुक्तं भवति दुर्भिक्षे पोष-
 येन कारितो दासो गोयुष्मार्पणानुमुच्यते । आहित
 दासस्तु स्नामिना गृहीते ऋणे प्रत्यर्पिते सति उत्तमर्ण-
 दास्याद्विमुच्यते । अथदासस्तु स्वकृतमृणं येनोत्तमर्णाय
 यावद्भनन्दत्वापाकृतं तस्मै तावद्भनं सहायिकं दत्त्वा
 विमुच्यते । तवाहमित्युपगतादयस्त्रयोदासाः स्व-
 निर्वर्त्यस्त्रीव्यापारनिर्वर्तकदासान्तरप्रदानाद्विमुच्यन्ते ।
 कृतकालस्तु दासो दास्यावधित्वेन परिभाषितका-
 लस्यातिक्रमणाद्विमुच्यते । भक्तदासस्तु भक्तस्योत्-
 क्षेपणाङ्गुचितभक्तमूल्यसमर्पणाद्विमुच्यते । गृहदासीनो-
 भेन दासत्वं प्राप्तस्तुसम्भोगत्यागाद्विमुच्यते इति । व-
 ल्क्यदासीकृतानान्यागमाह याज्ञवल्क्यः “बलाहासी-
 कृतचौरैर्विक्रीतस्यापि मुच्यते” इति । अपिचन्देन
 दत्ताहितौ गृह्यते । ततश्चायमर्थः । बलात्कारेण यो
 दासीकृतः यस्य चौरैरपहृत्य दासत्वेन विक्रीत आहितो
 दत्तो वा स यस्तु पार्श्वे दासभावेन तिष्ठति तेन प्रायुक्त
 मोचनहेतुमन्तरेणैव शीघ्रं मोचनीय इत्यर्थः । यदि
 तेन लोभादिवशादसी न मुक्तस्तदा राज्ञा मोचयितव्य
 इत्याह नारदः “चौरापहृतविक्रीता ये च दासीकृता
 बलात् । राज्ञा मोचयितव्यास्ते दास्यन्तेषु हि नेष्यन्ते”
 इति । चौरैरपहृताश्च ते विक्रीताश्चेति कर्मधारयः ।
 यस्त्वैकदा दास्यं पूर्वमङ्गीकृत्यापरस्यापि दासत्वमङ्गीक-
 रोति अत्रापरेणापि विवर्जनीय इति स एवाह ।
 “तवाहमिति चात्मानं बोद्धव्यतन्त्रः प्रयच्छति । न स
 तं प्राप्नुयात्कामं पूर्वस्नामी ज्ञेते तमिति” । अस्वतन्त्रः
 परदासत्वेनास्वतन्त्रः कामं नूतनस्नामिदास्यं काव्यमानम्
 इतरदासीभक्तं दासं पूर्वस्नामी गृह्णीयादित्यर्थः ।

एवं यदेतदासमधिकृतोक्तमस्त्वर्थं दास्यामपि समानम्याय-
 त्वादु योजनीयम् । दासीस्नामिनमधिकृत्य विशेषमाह
 कात्यायनः “स्नां दासीं यस्तु बद्धाश्चेत् प्रसूता च भवे-
 सतः । अनेच्छ योजं काव्यं स्नाददासीं सान्वया तु
 सेति” । स्वकृतगभीषानमनुसन्धाय सा दासी सन्तान
 संहिता दासत्वविमोक्षविधिना स्वकृतगभीर्देदीप्तत्परि-
 हारार्थं अदासीत्वेन काव्यं स्नादित्यर्थः । कः पुन-
 र्दासत्वविमोक्षकोविधिरित्याकाङ्क्षायामाह नारदः
 “स्नन्दासमिच्छेदु यः कर्तुं मदासं प्रीतमानसः । स्वन्वा-
 दादाय तस्यासौ भिन्यात्कुम्भं सहाम्भसा । साक्षताभिः
 सपुण्याभिर्भूर्जन्यद्विरवाकिरेत् । अदास इति शीघ्रा
 निः प्राकृष्टखन्तमयोत्सृजेदिति” । अत्रापि दासचन्देन
 दास्या अपि सहसम् निष्कृष्टोद्देशप्रविशेषणत्वेन
 यहाधिकरणन्यायेनाविवक्षितत्वात् । एवमुक्त्यर्थे सति
 यद्व्रति तदाह स एव “ततः प्रभृति वक्तव्यः स्ना-
 स्यनुग्रहपात्रितः । भोज्यान्तोऽप्यप्रतिपाद्यो भवत्यभि-
 मतः सतामिति” । स्नास्यनुग्रहेण दास्यापाकरणरूपेण
 वक्तव्यः सम्भाषणार्हः । अदास्या अपि दासेन परि-
 णीताया दासीत्वमेव भवतीत्याह कात्यायनः
 “दासेनोढा त्वदासी या सापि दासीत्वमाप्नुयात् ।
 यस्माद्भर्ता प्रभुस्तस्याः स्नास्यधीनः प्रभुर्यतः” इति ।
 दासधनस्यापि तत्स्नामिधनत्वमित्याह स एव “दासश्च
 तु धनं यत्प्राप्तं स्नामी तस्य प्रभुः स्रतः” इति । ब्राह्म-
 ग्यादिषु दासीकरणे दण्डमाह कात्यायनः “स्नादद्याद्
 ब्रह्मार्थी यस्तु विक्रीणीत तथैव च । राज्ञा तदकृतं
 कार्यं दण्ड्याः स्युः सर्व एव ते । कामास्तु संश्रितां
 यस्तु कुप्याहासीं कुक्षिजवम् । संक्रामयन् तथान्यत्र
 दण्ड्यास्तज्ञातमन्वेत् । बाधधात्रीमदासीञ्च दासीमिव
 भुनक्ति यः । परिचारकपत्नीं वा प्राप्नुयात्पूर्वसाहस-
 मिति” । तत्कारणं अकृतं निवर्तनीयमित्यर्थः । तेन
 राज्ञा दण्ड्याः स्युः रित्यर्थः । विष्णु रपि “यस्तुत्तमवर्णं
 दास्ये नियोजयति तस्योत्तमसाहसोदण्ड” इति । कश्चि-
 हासीविक्रयणे दण्डमाह कात्यायनः “मिक्रोयमानां
 यो भक्तां दासीं विक्रेतुमिच्छति । अनापदित्यः शक्तः
 सन् प्राप्नुयात् द्विगतं दममिति” । द्विगतं पणानामिति
 शेषः । भक्तमित्यनेन दुष्टाया विक्रयणे दण्डाभाव
 इति दर्शितमिति” ।

“मुञ्चाद्या यदि संस्कारा-निजगोत्रेण वै कृताः । दत्ता-

दास्यनयास्ये स्युरन्यथा दास उच्यते" काविकापुरा-
नोक्तो निजगोत्रेण संस्कारं विना गृहीते उदत्तकादौ
च तेषां च दासवद्भरणायतया तथात्वम् दत्तकशब्दे मूलं
दृश्यम् । स्त्रियां ङीप् । दास-उपप्लेभे अच् । उप-
प्लेभे लिङ् । उडलासुरे प्र० दासपत्नीशब्दे दृश्यम् । १० दस्यौ
च दासनेशब्दे दृश्यम् । दासस्वापत्यं नङ् । फक् ।
दासायन दासापत्ये पुंस्त्री० । दास+भृशः अभूततद्भावे
क्वङ् । दासायते अदासो दासो भवतीत्यर्थः । अदासं
दासं करोत्यर्थे चि कजादातु प्रयोगः अदासो दासो
भवति दासीभवति अदासं दासं करोति दासो करोती-
त्यादि संज्ञायां कन् । दासक गोत्रप्रवर्त्तकप्रभेदे तस्य गो-
त्रापत्यम् अद्या० फक् । दासकायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री ।

दासपत्नी स्त्री व० व० । दासयति दास-उपप्लेभे अच् दासो-
त्तासुरः पतिर्यासाम् । १ अपठ् । "दासपत्नीरहिगोपा
अतिष्ठन्" अ० १।१२।११ "दासो विश्वोपपन्नश्चेतुर्दलः
पतिः स्वामी यासामपां ता दासपत्नीः । दासपत्नीः
दत्त उपप्लेभे दासयतीति दासीदलः पचाद्यच् ।
चित् इत्यन्योदात्तत्वम् । दासः पतिर्यासं "विभाषा स-
पर्वस्य" पा० ङीप् तत्संनियोगेनेकारस्वनकारः बद्धमीहौ
पर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्" भा० "अग्निनाविन्दुसंस्तं दत्तभूयो
तिरोधत्तामग्निनौ दासपत्नीः" भा० आ० १५० । इत०
दासस्य पत्नीव दासस्त्रियाश्च सर्ववचनम् ।

दासमित्र न० इत० । दासस्य मित्रे ततः अदूरदेशादौ
काव्या० ठञ् जिठौ । दासमित्रिक तददूरदेशादौ लि० ।
स्त्रियां ठञ् ङीप् जिठि टाप् । दासमित्रस्यापत्यम्
इज् । दासमित्रि तदपत्ये पुंस्त्री० । ततः ऐषुक्ता० विषये
देशे भक्तम् । दासमित्रिभक्त तदीये विषये देशे न० ।

दासमीय लि० दशमे देशभेदे भवः, दासं शूद्रं मिमते मान-
यन्ति मैथुनार्थिन्यस्तादासस्यस्तासु भवोवा ऋ । १ दशमदे-
शभवे २ गृहस्थशूद्राभिरतस्त्रीजाते च । "द्यात्यानां
दासमीयानां वाही कानामयज्वनाम्" भा० क० ४४ अ० ।
नीलकण्ठे नोक्तं च व्युत्पत्तिर्दर्शिता ।

दासवेश ५० दासस्य दस्योर्विशः । दस्युनाथे "प्रचये च
दासवेशाय आवहः" अ० २।१।१८ "दासवेशाय दासानां
दस्यूनां वेशाय नाशाय" भा०

दासी स्त्री दास+गौरा० ङीप् दासस्य पत्नीव, तज्जातिस्त्री वा
ङीप् । १ परिचारिकायां कर्मकर्त्री दासशब्दे दृश्यम् ।
"जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कासुतोऽगृहरो भवेत् । गृहे

पितरि कृत्यं स्यात् भ्रातरं स्पर्द्धा भागिकम्" वाचप्र० शूद्रकैवर्त्त-
योर्भा० र्यायां शतज्जातिस्त्रियाम् । ४ काकजङ्घायां
५ भौलाश्वाने ६ भौलभिक्षुप्राश्च राजनि० । ७ पीतभिक्षुप्रां
रत्नभा० । दवेद्यां विश्वः । दास्याः पाद इव पादोऽस्य ह-
स्यादित्वाच्चात्यकोपः । दासीपाद दासतस्य पादयुक्ते लि० ।
स्त्रियां कृष्णपद्या० ङीप् पादस्य पङ्कावच । दासीपदीत्येव
"पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डैर्वाभवा बहिः । निन्दि-
तेऽहनि सायाङ्गे स्नात्युत्पिण्डगुरुसंज्ञिधौ । दासी
घटमपां पूर्णं पर्यस्येत् प्रेतवत् पदा" मतुः । अत्र शब्द-
कलङ्कमे दासीघटेत्येकपदकलङ्कनं प्रामादिकं तत्र दास्याः
कर्तृत्वेन घटस्य च कार्यत्वेन भिक्षुपदार्थत्वेन पदद्वयम्

दासीभारादि ५० पूर्वपदे प्रकृतिस्वरनिमित्ते शब्दगणे
स च पा० ग० स्फ० उक्तो यथा "दासीभारः देवहूतिः ।
देवभीतिः देवलातिः वसुभीतिः कोषधिक्षन्द्भाः ।

दासीसभ न० दासीनां सभा संघातः "सभाऽराजमनुष्यं पूर्वा"
"अथाला च" पा० क्लीवता । दासीसंघाते अमरः दास्या
मनुष्यत्वात् संघातार्थकत्वे एव अथालापरत्वे क्लीवता य-
द्भक्त्यद्रुमे विग्रहे दास्याः समेत्येकवचनोक्तिः प्रामादिकी
एकस्याः संघाताग्रसंघात् शालार्थत्वे च क्लीवत्वाप्रयुक्तिः ।

दासेर पुंस्त्री दास्याः अपत्यम् कुटुम्बात् ढक् । दास्या
अपत्ये शूद्रे शकैवर्त्तं च । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
दास्यां भवे लि० । दास-भा० एरच् । शउद्रे पुंस्त्री
जेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । स्वार्थे क । दासेरक
उद्रे राजनि० । दासीपुत्रादौ च हारा० ।

दास्य न० दासस्य भावः कर्म वा प्रज्ज् । दासस्य १ कर्मणि
शतस्य भावे च । "निवेदनं स्वस्य दास्यं नवधा भक्तिमल-
यम्" ब्रह्मवै० प्रक० "पशूनां रक्षयं चैव दास्यं शूद्रे
द्विजन्मनाम्" मतुः । दासशब्दे उदा० दृश्यम् ।

दास्य न० दस्यौ देयते अस्मि अण् । अग्निनीलकण्ठे ।

दाह ५० दह-भावे प्रज्ज् । १ भस्मीकरणे "दाहशक्तिरिव
क्षयवर्त्मनि" रघुः "दाहादृष्टं भूयो च स्यात् यस्य वैतानिको
विधिः" शु० त० सूतिः । "पांशुवर्षे निशां दाहे" मतुः ।
शवदाहप्रकारः कन्दोगपरिशिष्टे उक्तो यथा

"दुर्बलं स्नापयित्वा तं शुद्धचेलाभिसंस्तम् । दक्षिणा-
शिरसं भूमौ बहिर्धृत्वा निवेशयेत् । हतेनाभ्यक्तमा-
भायं सुवस्त्रमुपवीतनम् । चन्दनोक्षितसर्वाङ्गं स-
मनोभिर्विभूषयेत् । हिरण्यशकलान्यस्य जिह्वा क्षिप्रेषु
समस्त । मुखेऽपि पिघावैर्न निहरेयुः सुतादयः ।

आमपात्रेऽक्षुबादाय प्रेतमन्त्रिपुरःसरम् । एकोऽनु-
गच्छेन्नसाईमईं पय्युत्सृजेद्भुवि । अर्द्धमादहनं
प्राप्तं आसीनोदक्षिणामुखः । सव्यं जान्वाचपु यनकैः
सितिकं पिण्डदानवत् । “अथ पुञ्जादिराहृत्य कु-
र्याद्दाहचयं सहत् । भूप्रदेशे शुचौ देशे पश्चाच्चित्वादि
लक्षणम् । तत्रोत्तानं निपात्यैनं दक्षिणागिरसं सुखे ।
आज्यपूर्णं क्षुचं दद्याद्दक्षिणायाम् नसि क्षुचम् । द-
त्ताक्ष्याख्यावने विशेषमाह वराहपुराणम् “दक्षिणा-
गिरसं कृत्वा सचेन्ननु भवं तथा । तीर्थस्थावाहनं
कृत्वा क्षपनं तत्र कारयेत् । गयादीनि च तीर्थानि
ये च पुण्याः शिक्तोच्चेयाः । कुरुक्षेत्रञ्च गङ्गाञ्च यक्षनाञ्च
सरिद्वरम् । कौशिकीं चन्द्रभागाञ्च सर्वपापप्रणा-
शिनीम् । भद्रावकाशं सरयू गण्डकीं पनरुं तथा ।
बैणवञ्च वराहञ्च तीर्थं पिण्डारकं तथा । पृथिव्यां
यानि तीर्थानि सरितः सागरास्तथा । ध्यात्वा तु मनसा
सर्वे कृतज्ञानं गतायुषम् । देवाद्याग्निमुखाः सर्वे
गृहीत्वा तु कृताशनम् । गृहीत्वा पाणिना चैव
मन्त्रमेतमुदीरयेत्” । ओम् “कृत्वा तु दुष्कृतं कर्म
जानता वायजानता । कृत्यकालवशं प्राप्य नरं पञ्च-
त्वमागतम् । धर्माधर्मसमायुक्तं लोभमोहसमादृतम् ।
दहेयं सर्वगात्राणि दिव्यान् लोकान् स गच्छतु । एव-
मुक्त्वा ततः शीघ्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् । ज्वलमानं
तथा वह्निं शिरःस्थाने प्रदापयेत् । चातुर्वर्ग्येषु संस्थान-
भवं भवति पुच्छिके !” । साम्प्रदाहप्रकारस्तु नारायण
भट्टकृतान्त्येष्टपद्धतौ दृश्यः ।

“कपित्पित्तेजदेहसन्नापभेदे यथाह पित्तकोपकारणमुक्त्वा
विदाहिलक्षणे भावप्र० “विदाहं ब्रूव्यसङ्कारमस्तं
कुर्यात्तथा त्वमां । हृदि दाहञ्च जनयेत् पाककृच्छ्रं
यच्चिरात्” । “असिद्धिमस्तु चैतेषु दाहः परम इष्यते” ।
“अतिदग्धे दाहपाकरामसावाङ्गमर्द्धक्षमपिपासामूक्षाः
स्युर्मरणं वा । पाकान्ते च गच्छतालोष्ठयोऽदाह-
सन्नापान् जनयति” इति च सुशु०

दाहक त्रि० दहति दह-शब्द । दाहकर्तारं “जैववेग-
वनस्पतिविषीतखलदाहकः” याज्ञ० स्त्रियां लीपि अत
इत्यम् । दाहिका “शक्तिर्यथाग्नौ खलु दाहिका स्थिता”
ब्रह्म० वे० पु० २५ ब्रह्मो पु० शक्तिर्यथाग्नौ खलु दाहिका स्थिता”
पु० राजनि० वज्रौ च दाहिका शक्तिरतिरिक्तेति लोभा-
सकाः । तस्मात् च अतुल्यमचिन्तामयौ अतिरिक्तशक्तिवाद्-

निरासे उत्थाय दूषितं प्रसङ्गादत्र दिङ्मात्रं दर्शयते यथा

“स्यादेतत् ईश्वरवत् कार्येणैव शक्तिरप्यनुमीयते तथा
हि यादृशादेव करानलसंयोगाद्दाहो जायते तादृशा-
देव सति प्रतिबन्धके न जायते अतो यदभावात् कार्या-
भावस्तद्वत्प्रादावप्युपेयं तेन विना तदभावात् यत्तद्भा-
वात्तुपपत्तेर्व्यतिरेकसुखेन शक्तिसिद्धिः । न चादृष्टवैयर्थ्य-
दृष्टसाङ्ग्ये तदभावात् तस्य तदर्थत्वात् अन्यथा दृढदण्ड-
दण्डमपि चक्रं न भ्राम्येत । अथादृष्टविलम्बादपि विलम्बो
यथा बन्ध्यास्त्रीप्रयोगे, परमाणुकर्मणि, अध्ययनतुल्यत्वे
एकत्र फलनारतम्यमिति चेन्न अदृष्टविलम्बो हि न तद्भा-
वानुत्पादौ मग्नपसारणात्तुपदं दाहाभावप्रसङ्गात् ।
किञ्च नियमतो मणिसङ्गावे कार्याभावस्तदभावे कार्य-
मिति दृष्टत्वात् मग्न्याद्यभाव एव कारणम् अन्यथा क-
दाचित् मग्न्याद्यभावेऽपि तदभावान्न कार्यं स्यात् बन्ध्या
संप्रयोगे तु दृष्टव्यभिचाराददृष्टविलम्बादेव विलम्बः ।
अदृष्टञ्च कश्चित् साक्षाज्जनकम् अन्यथा परम्परया हेतु
रपि न स्यात् । न च समप्रत्ययोः समञ्च निरपवादमभ्य-
स्यतोरेकप्रगल्भते नापर इति दृश्यते । न च सर्वोत्पत्ति-
मतादृष्टं निमित्तं कारणम् अगम्यागमनसाध्ये सुखे
तदभावात् तद्विनाऽधर्मात् सुखं स्यात् न धर्मात् । एतेन
अगम्यागमनादुत्पाद्यं सुखमप्युक्तं तथा चागम्यागमन-
कारणत्वे न न स धर्मः यद्वेनापूर्ववच्चिद्विषयफलकत्वे नान-
र्थत्वात् । दाहप्रतिकृतादृष्टादेव तदभाव इति चेन्न
तस्योत्तेजकाभावसहितमग्न्यजन्यत्वे तत्र दाहार्थिनोऽ-
प्रवृत्तिप्रसङ्गात् तज्जन्यत्वे ततश्चादुत्पादकादेव दाहाभाव
इति नियमस्यादृष्टेन प्रथमोपस्थितोपजीव्यत्वाच्च । प्रति-
बन्धकाभावहेतुत्वस्य तेनाभ्युपगमात् अदृष्टात् शौचाचम-
नादेव साधारणस्यात्माप्यन्यः स्यात् । अशुचरेव तदुत्-
पत्तौ, शौचे सति तदभावापत्तेः प्रतिपक्षसन्निधापकस्य
तत्त्वे, अदृष्टे सति मग्नप्रयोगेऽपि दाहानापत्तिः अपि-
मकाल एव सन्निधिदर्शनेन तदसिद्धाभावात् । अस्तु
तद्भुक्तेजकाभावसहितप्रतिबन्धकाभावस्यान्यव्यतिरेका-
भ्यां हेतुत्वम् एवं च जैवलोत्तेजकसङ्गावे उभयसत्त्वे उ-
भयभावे च विशिष्टाभावोऽनुमितोहेतुः प्रतिबन्धकत्वञ्च
कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं तच्च मग्न्याद्यभावत्वेन, न
तु प्रतिबन्धकाभावत्वेनेति नान्योन्यामन्यः । एवं प्रति-
बन्धकत्वाभिमतमण्पादीनामभावाच्च एव कारणं तेन
मणिसङ्गावे मण्पाद्यभावेऽपि न कार्यम् । अनतिरि-

ज्ञाभाववादिमते च व्यवहारार्थं तत्स्थानाभिहितस्य हेतुत्वम् । न चाभावो न कारणं, भाववद्व्याहकतौल्यात् । दृष्टञ्च कदाचनयोगाभावस्य गतो, अतुल्यत्वस्याभावविज्ञाने, विहितकारणस्य प्रत्ययाये, निर्दोषत्वस्य वेदप्रामाण्ये जनकत्वमिति प्राञ्चः । मैवं विशिष्टं हि नाद्योत्तरं येन तदभावोऽनुगतः स्यात् किन्तु विशेषणविशेष्यसम्बन्धा इति तेषां प्रत्येकाभावस्य हेतुत्वे कश्चित् विशेषणस्याभावः कश्चित् मण्यभावः कश्चिदुभयं कारणमिति व्यवभारस्यैकमपि हेतुः स्यात् । स्यादेतत् प्रतियोगिभेदादिव प्रतियोगितावच्छेदकविशेषणभेदेऽप्यभावो भिद्यते अन्यथा पृथिव्यां प्रत्येकरूपाभावेऽनुगतेऽपि वायौ रूपसंशयो न स्यात् । एवञ्च यथा केवलदण्डसङ्गावे, दण्डपुरुषसङ्गावे, इत्याभावे च विशेषणविशेष्योभयाभावप्रयुक्तः केवलपुरुषाभावोऽबाधितानुगतव्यवहारबलात् प्रतीतिसिद्धः तथा विशेष्यस्य प्रतिबन्धकस्याभावे विशेषणोत्तेजकाभावस्याभावे इत्याभावे च केवलप्रतिबन्धकाभावो विशेष्यविशेष्योभयाभावव्यापकोऽनुगत एव दाहकारणमस्तु । अथ विशेषणाद्यभावादेव केवलपुरुषाभावव्यवहार एकशक्तिमत्त्वादिति चेन्न अतुगतव्यवहारस्यानुगतज्ञानसाध्यत्वात् शक्तेः सातीन्द्रियत्वात् । अद्योत्तेजकप्रयोनकाळे मण्योः कोऽभावः ? न तावत् प्राग्ध्वंसाभावो तयोः प्रतियोगिसमानकावत्वात् न च श्रृंगोऽवनासीदित्वत्वात् यथा श्रृंगध्वंसप्रयुक्तश्रृंगचटत्वेन पक्षचटस्य ध्वंसएव, तद्योत्तेजकाभावध्वंसप्रयुक्त उत्तेजकाभावत्वेन कश्चिध्वंस एवेति वाच्यं ध्वंसस्यानन्तत्वे उत्तेजकापनयेऽपि दाहप्रसङ्गाभावात् । नाप्यत्यन्ताभावः, तस्य कादाचित्कत्वाभावादिति चेत् यथा दण्डोपनयनयदशायां केवलपुरुषाभाव उत्पादविनाशवान् अबाधितकेवलपुरुषाभावतदभावव्यवहारयोः रूपपादवित्तुसम्बन्धाऽशक्यत्वात् तद्योत्तेजकोपनयनयदण्डायां प्रतिबन्धकाभावोऽपि तथैव स्वीकरणीयः सत्यन्यायत्वात् । यदि च संसर्गाभावत्वयवैधर्म्यसत्त्वानानर्भवति तदा तुरीय एव संसर्गाभावोऽस्तु न हि कृत्रिमविशेषवाचे सामान्यवाचो, विशेषान्तरमादायापि तस्य सम्भवात् अन्यथा कृत्मानादिसंसर्गाभाववैधर्म्येण ध्वंसोऽपि न विद्यते व्यवहारानुपपत्तिश्च तस्यैव सोऽयमन्वयः सगोलककहो न तु शक्तिवादः । अस्तु वा ध्वंसएवासौ संसर्गाभावविभागे जन्माभावत्वेन ध्वंसस्य

विभजनात् न चैवं विनाशवत्त्वेन प्रागभाव एव सः परिभाषाया अपर्यन्तुयोज्यत्वात् । यद्वाऽत्यन्ताभाव एवासौ तस्य नित्यत्वेऽपि कादाचित्कप्रतीतिकाव्योदयो प्रत्यासत्तिकादाचित्कत्वात् प्रत्यासत्तिश्च विशेषणाभावो विशेष्याभाव उभयाभावश्च तथैव विशिष्टात्यन्ताभावसत्त्वादिति तच्च यदि प्रतीतविशेषणवच्छेदेन विद्यमानस्यैव विशेषस्य ध्वंसः स्यात् तदा क्षणरूपातीतविशेषणावच्छिन्नत्वेन प्रतिक्षणं चटस्य विनाशः स्यात् इति क्षणभङ्गापत्तिः विद्यमानस्य विनष्टत्वे चाप्रतीतिः शिखा विनष्टा पुरुषो न विनष्ट इति विपरीताबाधितप्रत्ययाच्च न विशेषणाभावेऽपि विशेष्यध्वंसः श्रृंगोऽयमासीत् पुरुष इत्यादौ विशेषणत्वे इति न्यायेन विशेष्यवति श्रृंगमकेवलध्वंस एव प्रतीयते ध्वंसस्य ध्वंसानुपपत्तेः न विद्यमानस्य ध्वंसः । एतेनोत्तेजकसङ्गावे सत्युत्तेजकाभावविशिष्टमच्छेदपक्षध्वंसस्य उत्तेजकापनयसमये ध्वंसो जातोऽध्वंसश्च हः कारणमिति न विफल उत्तेजकापनय इत्यपास्यं, विद्यमानध्वंसस्य ध्वंसभावात् । न च ध्वंसान्यः संसर्गाभावो विशिष्टाभाव इति वाच्यम् उत्पन्नाभावस्य विशिष्टप्रत्ययहेतुतया ततोऽपि विद्यमानस्य विनष्टत्वप्रत्ययापत्तेः । नापि विशिष्टाभावोऽत्यन्ताभावः । तथा हि स एव कश्चित् विशेषणाभावसहितः कश्चिद्विशेषणाभावसहितो दाहकारणमिति अननुगमस्तदस्य एव विशेषणविशेषणाभावयोः प्रत्यासत्तिव्यवच्छेदकानुगतधर्माभावात् । अथ विशिष्टविरोधित्वं विशेषणविशेषणाभावयोरनुगतं तदवच्छेदकमस्ति तयोश्च सत्य एव विशिष्टात्यन्ताभावसत्त्वादिति चेत्तर्हि विशिष्टविरोधित्वेनानुगतेन तयोरेव विशिष्टाभावत्वेन दाहव्यवहारादौ जनकत्वमस्तु कृतं तदुपजीविनातिरिक्तविशिष्टाभावेन । अद्योत्तेजककाळे विद्यमानात्यन्ताभावानुत्सावप्युत्तेजकापनये उत्तेजकाभावव्यक्तियौ जाता तदवच्छिन्नमण्येरभावो न तत्वेति तदा न कार्योदयः तत्तदुत्तेजकाभावविशिष्टमण्येरभावकूटस्य जनकत्वादिति चेन्न तत्तदुत्तेजकाभावानामनुगतत्वेनानुगतविशिष्टाभावव्यवहारानुपपत्तेः उत्तेजकाभावत्वेनानुगमेऽतिप्रसङ्गः । अथ विशेषणविशेषणाभावयोर्विशिष्टविरोधित्वमनुगतं कारणतावच्छेदकं यत् तदन्यतराभावस्तत् न विशिष्टं यत् विशिष्टं तत् न तयोरेव इति सहानवस्थानविरोधस्य विरोधस्यानुभवसिद्ध-

त्वादिति चेन्न सहानवस्थाननियमो न परस्परविरह-
रूपतया विशेषणविशेषग्राभावस्य प्रत्येकं विशिष्टाभाव-
तया तत्प्रत्येकाभावाभावस्य विशिष्टत्वापत्तेः तथा च
विशेषग्राविशेषणयोः प्रत्येकं विशिष्टत्वापत्तेः तदभावस्य
तत्त्वात् न बोधयाभाव उभयविशिष्ट एवं ह्यभावद्वयं
विशिष्टाभावो न तु प्रत्येकभावरूप इति प्रत्येकाभावा-
द्विशिष्टव्यवहारो न स्यात् । नापि परस्परविरहव्या-
प्यत्वं तदाक्षेपकत्वं वा विशेषणविशेषग्राभावस्य विशिष्टा-
भावत्वेन तदव्याप्यत्वात् तदनाक्षेपकत्वाच्च अन्नेदे तयो-
रभावात् । एतेनान्यदपि विशिष्टव्यवहारविरोधित्वा-
दिनानुगतत्वमपास्तं केनाप्यनुगतेन विशेषणविशेषग्रा-
भावस्य विशिष्टाभावत्वे प्रत्येकाभावस्य विशिष्टाभावत्वे न
तदव्याप्यत्वात् तदनाक्षेपकत्वाच्च अन्नेदे तयोरभावात् ।
विशेषणविशेषग्रान्यतरमात्रस्य विशिष्टत्वापत्तेः तदभावा-
भावस्य तत्त्वादित्युक्तत्वात् तस्याद्विशेषणविशेषग्राभावो
विशेषणव्याप्यविशेषग्राभावो न विशिष्टाभाव इति ।

“अतोऽप्युक्ते विशेषणविशेषग्रायोः सम्बन्धाद्विशिष्ट-
व्यवहार इति तयोः सम्बन्धाभावाद्विशिष्टाभावव्यवहार
इति घटतदभावव्यवहाराविव घटसत्त्वासत्त्वाभ्याम् । न
हि तयोरसम्बन्धे विशिष्टव्यवहारः । न च तदभावे
सति न विशिष्टाभावव्यवहारः । यस्य च यत् सम्बन्धः
स एव तत्र तस्य वैशिष्ट्यम् स च सम्बन्धाभावोविशेषणा-
भावाद्विशेषग्राभावादुभयाभावात् सर्वत्राविशिष्ट एकस्तेषां
व्यापकोऽनुगतविशिष्टाभावव्यवहारकारणम् इह दण्डो
पुरुषो नास्तीत्यत्र तथा दर्शनात् । अतएव दण्डमात्र-
सङ्गावे दण्डपुरुषसङ्गावे च केवल्यपुरुषयोः सम्बन्धाभावः
सर्वत्रास्तीत्यनुगतः केवलपुरुषतो व्यवहारः । एवञ्च प्रति-
बन्धकोत्तेजकाभावयोः सम्बन्धाभावो दाहकारणं स च
प्रतिबन्धकाभावे प्रतिबन्धकोत्तेजकसङ्गावे उभयाभावे
चास्ति सर्वत्र प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोः सम्बन्धो ना-
स्तीति प्रतीतिः । नन्वेवं यत् प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावौ
तत्रापि दाहः स्यात् अधिकरणाभावयोरतिरिक्तसम्बन्धा-
भावादिति चेन्न तदभावेऽपि स्वरूपसम्बन्धास्याभावात् सर्वत्र
स्वरूपसम्बन्धादेवाधिकरणाभावयोर्वैशिष्ट्यप्रतीतिः तथापि
प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावावेव स्वरूपसम्बन्धः तयोरभावश्च
प्रतिबन्धकाभावे उत्तेजकसङ्गा दाहकारणं तथाचोभया-
भावे उत्तेजकसत्त्वे परं दाहः स्यात् उत्तेजकवति च
प्रतिबन्धको दाहो न स्यादिति चेन्न अधिकरणाभावावेव

स्वरूपसम्बन्धस्तयोर्घटवङ्गू तत्र चत्तरीयतदभावयोर्विशिष्टप्र-
त्ययजननयोग्यत्वमस्ति घटवति कदापि घटाभावप्रत्यया-
नुदयात् तदिहापि प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोर्विशिष्ट-
प्रत्ययजननयोग्यत्वं स्वरूपसम्बन्धः, अन्ययोत्तेजकवति
प्रतिबन्धके चत्तरीयोत्तेजकाभावविशिष्टप्रत्ययापत्तेः ।
तादृशस्वरूपसम्बन्धाभावश्च प्रतिबन्धकाभावे प्रतिबन्धको-
त्तेजकसङ्गावे उभयाभावे चाविशिष्ट एव । यद्वा अदण्ड-
पुरुषस्याभावे दण्डो पुरुषो न प्रतियोगी तस्य दण्डित्वा-
भावात् किन्तु तदन्यः, तस्य चाभावे दण्डसङ्गावेऽपि
दण्डमात्रसत्त्वे उभयासत्त्वे चाविशिष्ट इति । तस्मात्
केवलपुरुषाभावव्यवहारोऽनुगतः तदुक्तं न हि दण्डिनि-
सति अदण्डानामन्येषां नाभावः किन्तु दण्डाभावस्यैवेति
युक्तम् अन्यथा तत्रान्येषामिति पदस्य व्यर्थत्वापत्तेः । तथा
केवलप्रतिबन्धकाभावे उत्तेजकसङ्गातः प्रतिबन्धको न
तु प्रतियोगी तस्य केवलत्वाभावात् किन्तु तदन्यः, तद-
न्यस्य च प्रतिबन्धकस्याभावे उत्तेजकसङ्गातप्रतिबन्धक-
सत्त्वे उत्तेजकमात्रसत्त्वे उभयासत्त्वे विशिष्ट इति
नाननुगमः उत्तेजकापनये केवलप्रतिबन्धकोऽस्तीति न
तदभाव इति दाहो न भवति । ननु न प्रतिबन्धका-
भावः कारणम् एकदण्डान्त्ये घटोत्पत्तिवत् प्रतिप्रति-
बन्धकसत्त्वेऽपि तदन्यप्रतिबन्धकाभावेऽपि कार्यानुदयात्
न हि यावत्कारणतावच्छेदकावच्छिन्नं तावदन्येऽपि
कार्यमिति चेन्न प्रतिबन्धकाभावत्वेन न हेतुत्वं अन्यो-
न्याश्रयात् किन्तु तत्तन्मण्याद्यभावत्वेनेत्युक्तत्वात् तत्त्वे-
ऽपि वा घटे दण्डसन्निधादिकप्रतिबन्धकाभावकूटहेतु-
त्वात् । यद्वा प्रतिबन्धकतावच्छिन्नप्रतियोगिक एक एवा-
भावः कारणं स च यावद्विशेषाभावनियत इति न
प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपरप्रतिबन्धकाभावेऽपि कार्योदयः प्रति-
बन्धकस्य च संसर्गाभावो हेतुः तेन तत्सत्त्वे तदन्योन्या-
भावेऽपि न कार्यम् अन्यव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिकारण-
त्वयोपेक्षे संसर्गाभावस्य त्वयाऽपि हेतुत्वाङ्गीकारात्
अन्यथा सामर्थ्यव्यापकयोः सत्त्वे तदन्योन्याभावे च
कार्यव्याप्याभावापत्तौ कार्यकारणयोर्व्याप्यव्यापकभावा-
भावे व्याप्यतात् । किञ्च तत्रापि प्रतिबन्धकाभावे शक्ति-
रस्तीति तत्सत्त्वे तदन्योभावसादाय शक्तिसत्त्वप्रसङ्गः ।
न च स दुर्वचः न वा प्रागभावत्वादिनानुगतमव्यभिचारौ ।
प्रतियोग्यधिकरणयोः संसर्गमारोप्य यो निषेधः स
संसर्गाभावः भूतत्वं घटसंसर्गो नैत्यत्र भूतत्वे घटसंसर्गस्य

संसर्गो नारोप्यते किन्तु तादात्म्यम् । वयन्तु ब्रूमः यत्
प्रतियोगिनश्चाधिकरणे समारोप्य निषेधानमः स संसर्गा-
भावः यत् चाधिकरणे प्रतियोगितावच्छेदकमारोप्य
निषेधावगमः सोऽन्योन्याभावः भूतत्वं न घट इत्यत्र
भूतत्वस्य घटत्वावगमात् घटत्वमेव च घटतादात्म्यम् ।
आरोपस्य हेतुत्वे किं मानमिति चेत् सा भूतावदन्यथा,
नदमिह, नेदमित्यबाधितविलक्षणव्यवहारस्यैव तत्र
मानत्वादिति । ननु प्रतिबन्धकत्वान्ताभावो न हेतुः
नखिन् सत्यपि संसर्गाभावात् न हि करादौ मण्य-
त्यन्ताभावः तत्संयोगात्यन्ताभावो वा मण्यः स्वावयव-
वृत्तित्वात् संयोगस्य चाव्याप्यवृत्तित्वात् अतएव न तत्-
प्रध्वंसप्रागभावौ हेतु तयोः करादावृत्तेः गुणकर्म-
देश प्रतिबन्धकत्वानापत्तेः तस्य जन्यधर्मानामयत्वेन तत्र
तयोरभावात् न चान्यः संसर्गाभावोऽस्तीति चेन्न संसर्गा-
वच्छिन्नप्रतियोगिकस्याभावविशेषस्य प्रतिबन्धकेऽन्तर्भावात्
न च समयावच्छेदेन संसर्गितया अत्यन्ताभाव एव तथै-
वान्वयव्यतिरेकाधारणात् । अद्यैवं प्रागभावप्रध्वंस-
स्थले समयविशेषावच्छिन्नात्यन्ताभावेनैवोपपत्तौ न तयोः
सिद्धिः अत्यन्ताभावोऽव्याप्यवृत्तिः तस्य चैकत्व भावाभावे
कचिद्देशोऽवच्छेदकः कचित्काल इति चेन्न तत्र विद्य-
मानताविरोधित्वेनैव कपाले न घट इति प्रतीतिवैल-
क्षण्यत्वात् नत्वेवं भूतले घटाभावप्रतीतिः । अन्ये तु
भविष्यति घटो घटो नष्ट इति विलक्षणप्रतीत्या अत्य-
न्ताभावेनैकेन समयवित्तमशक्यत्वात् अन्य एवायं संसर्गा-
भाव इत्यप्याहुः । एतेन विशेषणाभावविशेषप्रभावतद-
भयाभावघटितसामग्रीत्वमेवास्तु हेतुः दाहे च जाति-
त्ययकल्पनमिति प्रत्युक्तं अनुगतहेतुसत्त्वात् दाहवैजा-
त्यस्य योग्यानुपलब्धिबाधितत्वात् व्यक्तियोग्यतैव जाति-
योग्यत्वे मानं योग्योऽयोग्यजात्यभावात् । ननु प्रहरं
मा दहेत्यादौ हावधिमन्त्रपाठे मन्त्रविनाशे दाहः स्यात्
न च संकल्पविषयकालविशेष एव तत्र प्रतिबन्धकः
संकल्पनाशसमयस्य स्वतोऽविशेषात् । न च मन्त्रपाठजनि-
तमहसमेव तत्र प्रतिबन्धकं तत्कालदाहाप्राप्तिकफल
नाशत्वेनाप्ये दाहाप्रतिबन्धादिति वाच्यं प्रतिबन्धक-
स्याविहितत्वेनानिषिद्धत्वेनाहृष्टजनकत्वात् । तदाचार-
स्याविगतत्वेन सुत्याद्यनुभावकत्वादिति चेत् भैवम् अदे-
शप्रदानाहितसंस्कारविषयकालस्य प्रतिबन्धकत्वात् प्रति-
बन्धनकुर्वतामप्रतिबन्धकत्वात् न शक्तिमनपकुर्वतां मन्त्रा-

दीनां प्रतिबन्धकत्वमतः शक्तिसिद्धिः । न च कार्यानु-
त्पाद एव प्रतिबन्धः तज्जनकमेव प्रतिबन्धकमिति वाच्यं
कार्यानुत्पादो हि तत्र न प्रागभावो न वा तदुत्तरकाल
संसर्गः तस्य मन्त्राद्यजन्यत्वात् इति चेन्न मन्त्रदीक्षाप्र-
तिबन्धकत्वात् तत्प्रयोक्तारस्तु प्रतिबन्धकाः ते च किञ्चि-
त्करा एव मन्त्रादौ कार्यकारणोपचारात् स्वार्थिकफल-
प्रत्ययात् वा नथाव्यपदेशः । प्रतिबन्धकस्य सामग्रीविरहः
मन्त्राद्यभावघटितसामग्रीविरहः स च मन्त्रादिवैव तदभा-
वाभावस्य तत्त्वात् । नव्यास्तु प्रतिबन्धकाभावो न कारणं
न वा शक्तिः, किन्तु तत्तत्कालीनदाहविशेषं प्रति
तत्तत्कालप्रतिबन्धोत्तरवृत्तेः कारणत्वमिति प्रतिबन्धका-
भावः कारणतावच्छेदको न तु कारणं दण्डत्ववत्
व्याकाशाद्येकव्यक्तिकेन यथा कारणत्वं क्वचित् प्रतिबन्धे-
ऽप्यन्यत्र शब्दोत्पत्तेः किन्तु भेदादिदृष्ट्या कारणत्वमिति
तत्प्रतिबन्धे शब्दोत्पत्तिर्नैत्याहुः । तत्र वज्रप्रति-
बन्धकाभावयोरन्वयव्यतिरेकतोऽप्येवोभयस्यापि कारण-
त्वात् नत्वेकमवच्छेदकं विनिगमकाभावात् । किञ्च
यखिन् सत्यपि यदभावात् कार्याभावस्तस्य कारणत्व-
मायाति न तु तदवच्छेदकत्वं न हि कार्योऽयोगव्यव-
च्छेदः कारणत्वं किन्तु नियतपूर्वसत्त्वं दण्ड सहकार-
विरहप्रयुक्तकार्याभावेऽप्यक्षतम् । अन्यथा चक्रसहित-
दण्डत्वेन कारणत्वे सहकार्युच्छेदः । यस्य यन्मर्-
मवगत्यैव नियतपूर्ववर्तित्वमवगम्यते तदवच्छेदकं दण्डत्व-
मिव । सहकारो तु न तथा । ननु सा भूत् अर्थापत्तिः
शक्तौ मानमनुमानन्तु स्यात् । तथाहि स्थिरोऽवयवी
जनकदशाविशिष्टवज्रजनकदशाव्यावृत्तभावभूतधर्मवान्
जनकत्वात् कुण्डकुठारात्तीक्ष्णकुठारवत् दाहसंयुक्तवृद्धे-
र्दाहसंयुक्तवृद्धत्वादेः प्रतिबन्धकसत्त्वे संयोगादेरजनकदशा-
व्यावृत्तत्वेन तदतिरिक्तातीन्द्रियभावभूतधर्मसिद्धिः । यद्यपि
शक्तेर्भावेहेतुत्वेन नाजनकदशाव्यावृत्तत्वं तथाप्युक्त-
विशिष्टाया मुख्यत्वम् यदा धर्मोऽतीन्द्रियत्वं विशेषणं न
च दृष्टान्तासिद्धिः तुल्यधारत्वेऽपि औद्देश्यविशेषघटित-
कुठारे विलक्षणच्छिदाक्रियारूपकार्यवशादतीन्द्रियत्व-
सिद्धेः । अथ वा तथाभूत एव वज्रः कार्यानुकूल-
विशिष्टातीन्द्रियधर्मसमवायी जनकत्वात् स्वात्मवत् । अती-
न्द्रियत्वञ्च यद्यपि न साक्षात्काराविषयत्वं अनित्य-
साक्षात्काराविषयत्वं योगजधर्मजन्यसाक्षात्कारविषयत्वं
वा परं स वा प्रत्यक्षि

विषयत्वमैन्द्रियकाणामपि । तथापि संयोगाद्यन्तर-
प्रत्यासत्तिजन्यसाक्षात्कारविषयत्वसमयवादिषिद्धम्-अन्य-
तरञ्च तदन्यान्यत्वं न चाभावातीन्द्रियत्वं तस्यासिद्धेः ।
न च वज्रो स्थितिस्थापकेनाधीनं तत् तदभावात्
क्रियाया वेगेनादृष्टवादसंयोगे वा उत्पत्तेः, न चात्मत्वं
नित्यत्वं बोधाधिः स्वर्गैकत्वादिति ह्यणुके साध्या-
व्यापकत्वात् यदा पिण्डीभूतोवज्रः दाहानुकूलनाती-
न्द्रियभावभूतधर्मवान् दाहजनकत्वात् आत्मवत् । न चा-
द्यत्वसुपाधिः अदृष्टस्य दाहानुकूलत्वेनादृष्टसाध्याव्यापक-
त्वात् । अथ या करवज्रसंयोगः कार्यानुकूलनातीन्द्रिय-
धर्मसमवायी जनकत्वात् आत्मवत् ह्यणुकवञ्च । न
चात्मत्वं द्रव्यत्वं बोधाधिः ह्यणुकैकत्वस्पर्शादौ साध्या-
व्यापकत्वात् । यदा प्रतिबन्धकदशायां प्रत्यक्षसकल-
दाहहेतुसमवहितोदाहजनकोवज्रजनकदशादृष्टिकायां-
तकूलभावभूतधर्मन्यः अजनकत्वात् तीक्ष्णात् कुण्ठवत्
यदा तथाभूतोवज्रः दाहजनकदशादृष्टिदाहानुकूल-
भावभूतधर्मन्यः दाहजनकत्वात् दाहासंयुक्तवज्र-
वत् अनुकूलत्वञ्च कार्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्व
कारणतदवच्छेदकसाधारणं दृढदण्डत्वेन कारणत्वदृ-
ष्ट्याभावादपि कार्याभावदर्शनादिति । उच्यते । साध्यं
विनाप्युभयसिद्धप्रतिबन्धकाभावादेव जनकत्वादिहेतुसम्भ-
वात् विपक्षबाधकाभावेनानुमानानामप्रयोजकत्वं यदि च
सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनीपाध्यनुपलक्ष्यमात्रादेव व्या-
प्तिप्रवृत्तता शक्तिसिद्धानन्तरं तेनैव हेतुना शक्नोति-
रिक्तत्वक्षेपेण शक्नोतिरिक्तदाहानुकूलनातीन्द्रियधर्म-
सिद्धिः एवं तत्तदतिरिक्तत्वस्य प्रक्षेपात्तेनैव हेतुनाऽनन्त-
तादृशधर्मसिद्धिप्रसङ्गः । द्वितीयादितादृशधर्मं वि-
नापि प्रथमानुमितशक्तेरैव जनकत्वाद्युपपत्तेः न तादृशा-
नन्तसिद्धिरिति चेत् हन्तैवं शक्तिं विनापि तदर्थसिद्धेः
किं शक्नोति । यत्प्रीतिरानन्त्यवञ्च शक्नोतिनान्यमित्युक्तं
तदबोधात् कार्यमात्रे हि कर्तृत्वेन कारणत्वं नत्वी-
श्वरत्वेन द्विकर्तृकत्वादिना वा गौरवात् घटे त्वार्थः
समाजः । एवञ्च जनकदशाव्यावृत्त्येनैव प्रयोजकत्वं
न तु भावभूतत्वेनेति गौरवात् । अपि च भावकार्य-
मात्रस्य समवायिकारणजन्यत्वेन शक्तेरपि तथात्वात्
शक्तानुकूलता शक्तिरपरा समवायिकारणे सन्ध्या एवं
स्यापि समवायिकारणजन्येऽपि तदनुकूलशक्तिस्वीकारे
शक्तावनवस्था । किञ्च मानुषाने जनकत्वं न स्वरूप-

योग्यत्वं वज्रो कुठारे च तदभावात् किन्तु कार्यानुप-
धानं तथा च तदुपधानदशायामपि वज्रो शक्तिः कुठारे
तैष्ण्यमिति बाधोदष्टान्तासिद्धिश्च । लौक्यविशेषाणामेव
सातिशयच्छिदाजनकत्वमतोनातीन्द्रियतैष्ण्यसिद्धिः । अ-
ग्निमचतुर्षु बहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वसुपाधिः तुल्ययोगक्षेप-
त्वेऽपि सन्दिग्धोपाधित्वेन दूषकत्वात् । अपि च जनक-
त्वस्य केवलान्वयित्वेन व्यतिरेकाप्रसिद्ध्या नान्वयव्यतिरेकी
न च जनकत्वाभावस्य शक्तावेव प्रसिद्धिः अन्योन्याश्रयात्
न च गुरुवचनपरम्परातएव वाक्यार्थतया तत्सिद्धिः
अन्ये सिद्धार्थस्याप्रमाणत्वात् । न च परार्थसंख्यायां
साध्यजनकत्वव्यतिरेकयोः प्रसिद्धिः अप्रत्यक्षायाः शब्दैक-
वेदायास्तस्याः प्रत्यक्षेण साध्यहेतुव्यतिरेकयोर्पक्षीत-
मशक्यत्वात् । एतेन पण्डापूत्रेऽपि तत्प्रसिद्धिरपक्ता ।
ह्यादेतत् तृणारणिमण्डीनां वज्रो कारणत्वादेकशक्तिमत्त्व-
सुखेयमेकता एकजातीयकार्ये एकजातीयकारणत्वनिय-
मात् । वज्रवान्तरजातीये तेषां प्रत्येकं कारणत्वमिति
चेन्न वज्रजातीयत्वस्याकस्मिकतापत्तेः कारणगतैकरूप-
मपहाय कार्यगतवज्रतररूपकल्पने गौरवात् तृणा-
रणिमणिप्रभववज्रित्वावान्तरजातेरुपकस्मिन्नाधितत्वाच्च ।
यत्तच्च तत्तदिदम्नप्रयोज्यं प्रदीपदारुदहनादौ वैजात्य-
मनुभूयते तत् कारणे त्वेकशक्तिमत्त्वमपि नास्ति, किञ्च
गोमयदृष्टिकप्रभवदृष्टिकादिषु वैजात्यकल्पने तत्प्रभव-
दृष्टिकेऽपि वैजात्यं कल्प्यम् एवं तत्प्रभवत्वं तत्प्रभवे-
क्षणीति वैजात्यानन्त्यं विजातीयकारणानां विजातीय-
कार्यजनकत्वनियमात् । न च तयोर्नैको दृष्टिको
बुद्धिव्यपदेशयोरविशेषात् । यदि विजातीयेष्वेककार्या
शक्तिः समवेयात् न कार्यविशेषात् कारणविशेषः तद-
भावात्तदभावः काप्यनुमीयेत तदभावेऽपि तज्जातिशक्ति-
मतोऽन्यस्यादपि तत्त्वापत्तिसम्भवादिति चेत् वज्रदृष्टि-
कादेवेवमेतन्निरूपितनियतवज्रादिकारणत्वे धूमादौ
कुतो न तदनुमानम् अन्यथा कार्यवैजात्येऽपि तृणस्य
वज्रविशेष इव वज्रत्वेन धूमविशेष एव कारणत्वं न
तु धूममात्रे तृणादिप्रभवत्वपहानन्तरं वज्रवान्तर-
जातिपहवत् वज्रितदन्त्यजन्यत्वज्ञानानन्तरं धूमावान्तर-
जातिपहो भविष्यतीत्यप्याशङ्कते । बाधकं विना
धूमत्वेन वज्रकार्यतेति चेत्तर्हि बाधकं विना धूमं प्रति
वज्रत्वेन कारणतेत्यपि तुल्यम् । यत्तु तृणत्वेन कार-
णत्वप्रहस्योपजीव्यत्वात्तद्व्याप्यं वज्रो जातिविशेष एव

कल्पते इति तत्र वक्ष्यते कार्यत्वमहात्तद्व्याधिं
तृणादौ शक्तिकल्पनोच्यते । यथा चान्यव्यतिरेकाभ्यां
तृणफुत्कारयोः परस्परसहकारित्वं तथैव तत्क्षत्तोरपि
परस्परसहकारित्वेन वक्ष्यतुक्तत्वं तथैव कार्यदर्शनात्
यत् तृणारणिमणिफुत्कारनिर्मन्व्यनतराधिकारिणानां
वक्ष्यतुक्तनशक्तिमत्त्वेन कारणत्वेऽपि फुत्कारेण तृणा-
देव, निर्मन्व्येनारणेरेव प्रतिफलिततराधिकारिणैर्मन्वे-
रेवान्यत्पत्तिः न तु मणिफुत्कारादिभ्यो, मणिफुत्कार-
शक्त्योः परस्परसहकारित्वविरहात् । यस्तु तृणफुत्-
कारादिस्तोमत्वे विशिष्टे शक्तिरिति तत्र तृणत्वेन
पक्षीतकारणताभङ्गप्रसङ्गादिति । उच्यते । तृणारणि
मणिफुत्कारादिव्यक्तीनामान्येन प्रतिव्यक्ति भावहेतु-
जानन्तशक्तिसोकारे गौरवं तावदनन्तव्यक्तिजन्यावान्तर-
वक्ष्यव्यक्तिषु जातिव्यक्त्यने जायमानिति तदेव कल्पते
न च जातो योग्यानुपलब्धबाधः गोमयप्रभववृक्षक-
प्रभववृक्षिकयोर्वा पाटलत्वकपिलत्वव्यङ्ग्यवैजात्यस्य प्रत्य-
क्षसिद्धत्वात् तृणजन्यनानावक्ष्येषु तृणजन्यत्वज्ञानान-
न्तरं मणिजन्यव्याहृत्याऽनुगतबुद्धिरिति । जातिविषया
तृणजन्यत्वेनोपाधिनाऽसाविति चेन्न बाधकं विनानुगत-
बुद्धेस्तद्व्यङ्ग्यजातिविषयत्वनियमात् न च । गोमयवृक्षक-
प्रभववृक्षिकजातिपरम्परायामनुगतजात्यापत्तिः गोमय-
जन्यवृक्षिक-प्रभवत्वजातेः सत्त्वात् वक्ष्यमात्रे च दाह-
व्यशवानवयवः तत्संयोगः सेवनादिषु कारणाणि न तु
तृणादिकं विनापि, तद्व्यतिरिक्तप्रसङ्गः विशेषसाम्योपादा-
येव सा, साध्यसाम्यप्राजनकत्वात् । ननु तृणारणि-
मणीनां वक्ष्यौ कारणत्वपक्षे शक्तिवैजात्ययोरन्यतरकल्पनं
तद्व्यङ्ग्यस्य नान्यव्यतिरेकाभ्यां व्यभिचारात् । अथारणि-
मण्यभाववति स्तोमविशेषे तृणं विना वक्ष्यव्यतिरेकः
तृणान्यवक्ष्यव्यतिरेकत्वव्यतिरेकाभ्यां तत्रैव स्तोमे तटि-
तरहेतुसकलसमवधाने तृणान्येऽवश्यं वक्ष्यरिति नियता-
न्येन रासभादिव्याहृतेन तृणादिकारणत्वपक्ष इति
चेन्न तृणं विनापि वक्ष्यरिति ज्ञाने इति नियतपूर्ववर्ति-
त्वस्य कारणस्य पक्षीतमशक्यत्वात् । तृणजन्यवक्ष्यौ मण्योः
कारणत्वपक्ष इति चेत् व्यभिचारेण वक्ष्यौ तृणजन्यत्वापक्षे
तदजन्यत्वस्याप्यपहत् वक्ष्यमात्रस्यैव उपजन्यत्वाच्च । न च
मण्यजन्यत्वेन तृणजन्यत्वपक्ष इति, अन्योऽन्याश्रयात् ।
यस्तु यत्र कारणतापहकं नास्ति तत्र व्यभिचारसह-
पक्षपरिपन्नीति तत्र अबाधितनिवृत्तपूर्ववर्तिताभावपक्षे

तद्व्यङ्ग्यस्यासम्भवात् अभावप्रमायां भावज्ञानानुदयादिति
उच्यते उक्त्याहकैरेव निवृत्तकार्यतानिर्हृतकारणताव-
च्छेदकरूपवत्त्वं तृणस्य तृणनिवृत्तिरूपितकार्यताव-
च्छेदकरूपवत्त्वं वक्ष्यवैकार्यकारणव्याहृतं परिच्छि-
द्यते । न तु तृणत्वेन कारणत्वं वक्ष्यत्वेन वा कार्यत्वं
तद्वैभयथापि सम्भवति वक्ष्यत्वेन कार्यतया तदनु-
क्तशक्तिमत्त्वेन तृणादीनां कारणतया वक्ष्यत्वावान्तर-
जातिविशेषेण कार्यतया वा अत्र च विनिगमकसुक्तमेव ।
अथ तृणारणिमणीनामभावत्वयेण कार्यमित्यन्यव्यति-
रेकाभ्याम् अभावत्वयाभावत्वेन तृणादीनां कारणत्वमिति
न व्यभिचारः अभावाभावत्वस्य भावपक्षवैसङ्ग्यादिति
चेत् अभावत्वयाणांभावः किं तृणादिप्रत्येकव्यापकेऽप्येक-
एव एत तृणादि प्रत्येकमेव । आदौऽभावस्य कारणत्व-
मिति किमायातं तृणादिकारणत्वे, द्वितीये तृणस्य
नारणिमण्यभावभावत्वं भावाभावत्वतदुभयापत्तिः ।
एतेनाभावत्वये कार्यं न तदभावे कार्यमित्यन्यव्यति-
रेकाभ्यां तृणादिप्रत्येकस्य कारणत्वपक्ष इति परास्तम् ।

दाहकाष्ठ न० दाहस्य दाहार्थं काष्ठमस्य । दाहागुरुणि
गन्धद्रव्यभेदे राजनिः ।

दाहघ्न न० दाहं हन्ति हन-टक् । देहदाहनाशके
औषधादिभेदे तत्र चक्रद० उक्तं यथा ।

“यतधौतहताभ्यक्तं दिष्टाहा यवसक्तुभिः । कोला-
मसकयुक्तैर्वा धान्याम्लैरपि बुद्धिमान् । आदेयेत् तस्य
सर्वाङ्गमारानाहार्वाशका । आमज्जेनाथ युक्तेन
चन्दनेनानुलेपयेत् । चन्दनाम्बु कणाक्षन्दितालवृत्तोपधी-
जितः । सुषाह्वाहार्दितोऽम्बोजकदलीदृशसंस्तरः । परि-
मेकावगाहेषु व्यजनानाञ्च सेवने । शस्यते शिशिरं तोयं
तृणादाहोपशान्तये । क्षीरैः क्षीरिकाषायेश्च सुशोते-
चन्दनाम्वितैः । अन्तर्दाहं प्रथमयेदेतैश्चान्यैश्च शीतलैः ।
कुशादिशासपष्णीभिर्जीकाद्येन साधितम् । तैलं हृतं
वा दाहघ्नं वातपित्तविनाशनम् । फलिनीलोभ्रसेव्याम्बु-
हेमपत्रं कुटस्रटम् । कालीयकरुषोपतं दाहे शस्तं
प्रलेपनम् । ह्रीरेरपञ्चकोशीरचन्दनचोदवारिणा । सं-
पूर्णमवगाहेत द्रोणीं दाहार्दितो नरः” ।

दाहज्वर पु० दाहप्रधानो ज्वरः । देहज्वालाविशेष-
रूपदाहकारके ज्वरभेदे “पीतं वृक्षिकमूलान् पथ्युषित
जलेन वै । सार्द्रं विनाशयेद्दाहज्वरस्य परमेष्ठिनः”
भारुदे १६१ अ० ।

दाहनागुरु नं दाहस्य दाहनाय अगुरु । दाहागुरुणि
गन्धद्रव्यभेदे राजनि० ।

दाहमय त्रिंदाहेन प्रचुरः । दाहप्रधाने ज्वरादौ । “तत्र
दाहमयत्वे भूमोष्णः दयः” वा० द० । [त्रिका० ।

दाहसरं पु० दाहार्थं स्त्रियतेऽसौ स्त्र-धाधारे अप् । प्रसंगेन
दाहहरणं नं दाहो ह्रियतेऽनेन ह-ल्युट् णिच्-कर्त्तरि ल्यु
वा । शीरणमूले (वेणारमूले) शब्दच० । दाहनाशके त्रिं
दाहागुरु नं दाहस्य दाहार्थमगुरु । खनामख्याते गन्ध-
द्रव्यभेदे राजनि० । तत्काष्ठस्य दाहेनैव गन्धोत्पादनात्
तस्य तथात्वम् । [गरदः” मनुः । स्त्रियां ङीप् ।

दाहिनं त्रिं दहति दह-णिनि । दाहके “अगारदाहो
दाहक त्रिं दह-वा० उकञ् । दाहके “नास्याग्निदोहको ।
भवतीति विज्ञायते” आश्व० ग्ट० २।८।१० ।

दाह्य त्रिं दह-कर्मणि गत्यत् । दहनीये दग्धव्ये ददाह्ये
च । “अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमक्तेद्योऽशोष्य एव च” भीता
दिक् पु० दिक्षु कायते कै-क । विंशतिवर्षवयस्के करिषावके
करभे शब्दर० ।

दिक्कन्या स्त्री दिग् एव कन्याः । श्दिप्पुक्कन्यायाम् । “दि-
क्कन्याभिः पवनचमरेर्नीज्यमानः” भारतरत्नम् । दिग्
एव कन्याः ब्रह्मकन्याः । ब्रह्माणः कन्यारूपायां दिशि
तासां ब्रह्मकन्यात्वेनोत्पत्तिकथा वराहपु० यथा
“शृणु राजसूतहितः प्रजापाल ! कथामिदम् । यथा
दिशः ससुत्यक्षाः प्रोक्तव्यः पृथिवीपते ! । ब्रह्माणः
सृजतः सृष्टिमादिशर्गे ससुत्यते । चिन्नाभूम्भहती
को मे प्रजाः सृष्टिं करिष्यति । एवं चिन्त्यतस्तस्य
अपकाशं व्रजत्यह । प्रादुर्बभूवः प्रोक्तव्यो दश कन्या
महाप्रभाः । पूर्वा च दक्षिणा चैव प्रतीची चोत्तरा
तथा । ऊर्ध्वं एव षण्मुख्याः कन्या आसंस्तदा
अप ! । तासां मध्ये चतसस्तु कन्याः परमशोभनाः ।
याः पश्यन्त्यो महाभागा गाम्भीर्येण समन्विताः ।
ता अक्षुः प्रणयाद्देवं प्रजापतिसकलमपम् । अव-
काशस्तु भो देहि देवदेव ! प्रजापते ! । यत्र तिष्ठामहे
सर्वो भर्तृभिः सहिताः सुखम् । पतयस्व महाभाग !
देहि नोऽप्यक्रमम् । ब्रह्मोवाच ब्रह्माणभेदेत्
सुप्रोक्तः ! शतकोटिप्रवृत्तरम् । वक्ष्यान्ते स्वेच्छया
तदा उच्यतां सा विजम्बथ । भर्तृषु वः प्रयच्छामि
वृद्धा रूपस्त्रिनोऽनघाः ! । यथेष्टं गम्यतां देशो यस्या यो
रोचतेऽधुना । एवमुक्त्वा ताः सर्वो यथेष्टं प्रययुस्तदा ।

ब्रह्मा सर्वज्ञं तृणं तान् लोकपालान् महावनान् । वृद्धा
तु लोकपालांस्तु ताः कन्याः पुनराह्वयन् । विवाहं
कारयामास ब्रह्मा लोकपितामहः । एकामिन्द्राय स
प्रादादग्नयेऽन्यां यमाय च । निर्वर्ताय च देवाय
वरुणाय महाताने । वायवे धनदेशाय ईशानाय च
सुव्रतः । ऊर्ध्वं स्वयमधिषाय श्रेयोवाधो व्यपस्थि-
ताम् । एवं दत्त्वा पुनर्ब्रह्मा तिथिं प्रादात् दिशां
पुनः । दशर्षो भर्तृनाम्नस्तु अर्धनाम्नोद्धरन् प्रभुः ।
ततः प्रभृति ता देव्यः सेन्द्राद्याः परिकीर्तिताः ।

दिक्कर पु० । दिग् स्त्रोस्त्वदंशनं करोति ल-टच् । श्युनि
त्रिका० शिबे च दिक्करवासिनीशब्दे दृश्यम् ।

दिक्करवासिनी स्त्री दिक्करे शिबे वासिनी । देवीभेदे

“एवं दिक्करवासिन्याः कथितः प्रवेवत् क्रमः । यं श्रुत्वा
नारुभं किञ्चिदाप्नोति अथग्रे रतः । दिक्करस्तकणः
प्रोक्तस्तथा शम्भुश्च दिक्करः । तस्मिन्नध्युषिता दधी
तस्मादिक्करवासिनी” कालिका० पु० ८२ अ० ।

दिक्करिका स्त्री शनदीविशेषे । तत् वा “अस्ति नाटकशैले तु
सरो मानससन्निभम् । यत्र सार्द्धं शैलपुत्रा जल-
क्रीडां सदा हरः । कुरुते नरशाहून् ! स्वर्णपङ्कज-
शोभिते । तस्य पश्चान्मध्यपूर्वभागैश्च सरित्त्रयम् ।
अवतीर्णं प्रयात्येव दक्षिणं सागरं प्रति । तस्य पश्चिम
भागे तु नदी दिक्करिकाह्वया । दिग्गजलोचसंजाता
तेन दिक्करिका सृता” कालि० पु० ८२ अ० । दिक्
दन्तदंशनं करिका नखक्षतरेखा च यस्याः । श्युवत्यां
स्त्री दिक्करिन्शब्दे उदा० ।

दिक्करिन् पु० दिक्षु स्थितः करो । शैरावतादौ दिग्गजे
“परिणतदिक्करिकास्तटीर्बिभर्ति” भाटः । ते च पूर्वा-
दिक्रमेण स्थिताः अमरे दर्शिताः यथा “शैरावतः
पुण्डरीको वामनः कुक्षोऽङ्गुनः । पुण्ड्रसः सार्वभौमः
सुप्रतीकश्च दिग्गजाः” । दिक्षु स्थिताः गजाः दिग्गजाः
इत्यर्थः । तत्स्त्रियां स्त्री ङीप् । तेषां क्रमेण स्थितश्च
“करिगयोऽम्भसकपिलापिङ्गलानुपमाः क्रमात् । ताव-
कर्णौ युभदन्तौ चाङ्गना चाङ्गनावती” अमरोक्ताः ।

दिक्करी स्त्री “दिग् दष्टे वक्तुं जाकारे करिका नखरेखिका”
वैजयन्त्युक्तेः दिशः वक्तुं जाकारा दन्तक्षतभेदा करो च
नखक्षतभेदा यस्याः संज्ञात्वात् न कप्, दिक्करः युवा
ततः “वयसि अचरमे” वा० तरुणवयोवाचित्वात् स्त्रियां
ङीष् वा । श्युवत्यां स्त्रियाम् ऐषच् ।

दिक्पति ५० इतः । * दिशं पत्यो इन्द्रादौ दिक्पत्या
 गन्ते इत्यम् । “पवनोदिक्पतिर्भौम आकाशः खचरा-
 बराः” संक्षयप्रारम्भमन्त्रः “वितरसि दिक्षु रणे दिक्-
 पतिकमनोयम्” गीतगो० । “सूर्यः सोमः क्षमापुत्रः
 सैङ्गिकेयः शनिः शशी सोम्यस्त्रिदशमन्त्रो च पूर्वादिदि-
 गधीश्वराः” इत्युक्तेषु २ सूर्यादिपक्षेषु ।

दिक्पाल ५० दिशं पालयति पालि-अण् उप० सं० । दिक्-
 पतो इन्द्रादौ “यत्तार्क्ष्यन्ति विधिना दिक्पालांश्चैव
 कर्मिणः” पद्मपु० । कलसशब्दे १७८१ पु० उदा० ।

दिक्शब्द ५० दिशि दृष्टः शब्दः । दिग्वाचकशब्दे पूर्वाप-
 रादौ तस्य देशकालादिपरत्वेऽपि भूतपूर्वं गत्या दिग्वा-
 चकत्वात्प्राप्तम् “अन्यारादितरतोदिक्शब्दास्तु उत्तरपटा-
 जाह्नियुक्ते” पा० “दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः तेन
 सम्प्रति देशकालवृत्तिना योगेऽपि भवति” सि० कौ० ।

दिक्शूल न० दिशि दिग्भेदे गतो मूलमिव । प्राच्यादिदिक्षु
 गमने निमित्तवारभेदे । “शुक्रादित्यदिने न वारुणदिशं
 न चो कुजे चोत्तरां मन्देक्षोच दिने न शक्रकुम्भं
 वाभ्यां गुरौ न व्रजेत् । मृगशीर्षेति विवक्षा यानि
 मनुजा ये विललाभाशया भ्रष्टाशाः पुनरापतन्ति यदि
 ते शक्रेण तुल्या अपि” ज्योतिःसारसंग्रहः ।
 केशाञ्जलिः “वाधे गुरौ दक्षिणाम् । देशाने ज्वलने
 केन नैर्हते मारुते तथा । न गन्तव्यं सुराचार्ये प्र-
 ताभ्यां रविशुक्रयोः” इति

दिक्साधन न० दिशः साध्यन्ते ज्ञानार्थम् अनेन । दिग्ज्ञान
 साधने उपायभेदे तच्च कुण्डलार्के दर्शितं यथा
 “नृपाङ्गुलैः संमितकर्कटेन स्त्रलेष वा दृष्टवरं वि-
 निश्चयः । रव्यङ्गुलं शङ्खमनुष्य मध्ये निवेशयेत् खात्ति
 मितार्कलुकीभिः । चतुर्मिताभिश्च ऋजुतमाभिः संस्पृष्ट-
 शीर्षं तु शलाकिकाभिः । तच्छङ्खुभा यत् विशेषयेदादु-
 दत्ते क्रमात् सो वरुणोन्मुकाश्च” नृपाङ्गुलैः परिमितेन
 कर्कटेन स्त्रलेष वा दृष्टं विलिख्य तन्मध्ये द्वादशाङ्गुलं
 दृष्टव्यम् स्थापयेत् कीदृशं विंशत्यङ्गुलमिताभिस्तत्तुभिः
 ऋजुभिः समानाभिः शलाकाभिः कल्पितचतुर्दिग्गत-
 तत्तत्तुभिः संस्पृष्टमसकम् एवं शङ्खसमत्वं साधयित्वा
 मादृशस्य शङ्खोन्मुकाया पूर्वाङ्गे यत् यस्मिन् प्रदेशे
 दृष्टे प्रविशति यत् वापराङ्गे दृष्टाद्वाहिरपैति तत्त
 चिह्नयोः क्रमात् प्रतीचो प्राची च भवत इति
 अत्र दिग्ज्ञानशब्दे वक्ष्यमाणम् “दृष्टेऽक्षः सुसमी-

कतचित्तिगते इत्यादि सि० शि० वाक्यं प्रमाणम् । तत्र
 अर्थाङ्गोन्मुखोपपत्तिः यमि० उक्ता यथा “दोःकोकोनोम
 भेदो न स्वरूपभेद इति दोःकोटिवर्गयोगपदं कर्षः ।
 दृष्टपरिधिस्पृष्टदिगन्ताच्छङ्खं यावन्मोयमानावतस्तः
 शलाकाः कर्षा भवन्ति समे देशे शङ्खुं निष्ठांय शङ्खुं
 समितया रज्ज्वा मण्डलं परिलिख्य यत्त शङ्खुपक्षाया
 एतति वा प्राचीति” अत्र शङ्खुसंमितयेत्युप-
 लब्धं तेनाधिकयापि रज्ज्वा दृष्टं कार्यम् । अ-
 न्यथा यत्तान्त्रा मण्डलान् तत्र धनुःसंक्रान्तौ द्वादशा-
 ङ्गुलशङ्खोन्मुकायाप्रवेशस्तादृशे दृष्टे न स्यादेव तस्माद-
 न्याभिः षोडशाङ्गुलस्त्रलेषेण दृष्टं कारितं तथा दृष्टे
 क्रमे लाघवं चैकेनैव दृष्टेन शङ्खुसमत्वसाधनं दिक्साधनं
 च सिध्यति । अतएव रामराजप्रये “शङ्खुमानाधिके
 व्यासदले दृष्टे विशेषादि” इत्याह एवं स्त्रलप्राचीसाधनं
 क्त्वा स्त्रलमपि शालिन्याह । “कर्के कीटे गोमृगे यूकया
 वा हाभ्यां चाल्या सिंहकुम्भात्तिकेऽपि । यां वै काशं
 भानुमान् वाति तस्यां चाल्या इन्दु कर्षके चालनं न ।”
 वा प्राची कर्के कर्कसंक्रान्तौ कीटे दृष्टिकसंक्रान्तौ वृषभ-
 मकरसंक्रान्तौ एकया यूकया चाल्या सूर्यस्यायनवशात्
 उत्तरायणे उत्तरतः दक्षिणायने दक्षिणतः एवं सिंह-
 कुम्भात्तिके सिंहकन्यातुलासंक्रान्तौ कुम्भमीनमेघसंक्रान्तौ
 च हाभ्यां यूकाभ्यां चालनीया अयनवशात् मिथुनधनुः-
 संक्रान्तौ चालनं मास्तीति एवं प्राचीसाधनं क्त्वाथो-
 त्तरदक्षिणयोः साधनं शालिन्याह “रज्ज्वं द्विग्रां
 मध्यचिह्नं सपाशां प्राचीं शङ्खौ पश्चिमे चापि दत्त्वा ।
 कर्पेऽमीमान् दक्षिणे चोत्तरे च तस्मिन्ने स्यादक्षिणा-
 चोत्तरा दिक्” । कुण्डमण्डपयोर्वावान् विस्तारस्तद्वि-
 गुणकतमध्याङ्कादुभयतः पाशवती रज्ज्वर्यस्या तां प्राचीं
 प्राचीचोर्दत्तशङ्खोर्विन्ध्यसेत् ततो मध्याङ्के दृष्ट्वा
 रज्ज्वं दक्षिणे उत्तरे चाकर्षेत् विद्वान्, कर्षाङ्के दक्षिणा
 उत्तरा च स्यादिति अत्र स्पष्टेव युक्तिरिति । अथ
 रात्रौ दिक्साधनोपायं वक्ष्यमाणमिति वाह । “निशि
 वा अवणोदये दिगेन्द्रीं गुरुमस्योदयनेऽथ वज्रिमस्य ।
 शरवर्जं किवायुभान्तरालेऽप्युक्तः साधय पूर्ववत् याव्याम्”
 अथवा रात्रौ अवणोदये प्राची अथ वा उषस्योदये
 प्राची अथवा कृत्तिकोदये प्राची अथ शरवर्जं किञ्चिद-
 वायुस्तयोर्भे चित्वास्त्राल्यौ तयोर्नन्तराले प्राची । असुतः
 प्राचीतः पूर्ववत् पूर्वोक्तेन तथा वाभ्यां दक्षिणादिशं

साधयेदिति "क्षत्तिका श्रवणः पुष्पशिलास्त्रात्यो-
र्यदनरम् । एतत् प्राचया दिशो रूपं युगमात्रोदितं
पुरः" इति । अथ चित्तास्त्रात्योर्यदनरे प्राचोत्पुक्तं
तन्मध्यस्थं दुर्विज्ञेयत्वात्तदुपायमनष्टभाजं "चित्रां विज्ञे-
कथा स्त्रातीमन्ययापि शलाकया । तिर्यक्स्थानरचिज्ञात्
तु द्विभूलेऽन्या स्फुटेन्द्रदिक् । एकया कञ्ज्या शलाकया
चित्रां विज्ञा अन्यया तादृशैव शलाकया स्त्रातीं विज्ञा-
तयोः शलाकयोर्भाष्यं दक्षिणोत्तरा मध्याह्नात् द्वितीयां
शलाकां समतया दद्यात् प्रथमद्वितीययोः शलाकयोर्मूलम्
प्रकील्य तृतीयां मध्याह्नादभयसंपातं यावच्चतुर्थीं
शलाकां प्रालो रज्जुप्रोतलम्बद्वयवतीं पूर्वापरायतां
दद्यात् यत्र लम्बको भूष्यां पतितो तत्राङ्गयोः पूर्वापर-
स्त्वदानात् स्पष्टा प्राचीत्यत्र स्पष्टा युक्तिरिति ।
अथ प्रकारान्तरेण चूपायेनोदीचीसाधनमाह, दिन-
मानदले सप्ताङ्गुलच्छायायतो हि यत् । शङ्खमुले नीय-
मानं स्तब्धं स्यादुत्तरा दिशः । तिथिपलादुगणिताद्वा
दिनमानमेतावदिति ज्ञात्वा ततो घटिकादिना ज्ञाते
दिनाह्नं मध्याह्ने सप्ताङ्गुलशङ्खोत्थं छायापं लगति
तस्याच्छङ्खमुलं यावन्नीयमानं स्तब्धं दक्षिणोत्तरस्तब्ध-
मिति अथ वा सप्ताङ्गुलशङ्खोर्गणितागतमाध्याह्निक-
छायातुल्या तस्यैव छाया यदा स्यात्तदप्याच्छङ्खमुले
नीयमानं स्तब्धं दक्षिणोत्तरमिति । अत्र युक्तिकास्मिन्
समये रविर्दक्षिणोत्तरवृत्ते भवतीति ततः पूर्ववत् पूर्वा-
परं साध्ये एवं दिक्साधनं विधाय मण्डपस्य चतुष्को-
णत्वाच्चतुष्कोणसाधनं विधरीताख्यानकयाह "दिगन्तशङ्ख-
द्वयमं द्विपाशं विस्तारतुल्यं तु गुणं दत्वाह्ने । कोणे प्रकर्षं
दिति वेदकोणेखेवं चतुःकोणमतीव साधु" । दिगन्तयोः
पूर्वदक्षिणयोः दक्षिणापरयोः अपरोत्तरयोः उत्तरपूर्वयोः
शङ्खद्वयमं द्वौ पाशौ यस्य तं विस्तारेण तुल्यगुणं
स्तब्धं चर्च्चिज्ञे छत्वा कोणे आकर्षयेत् । एवं चतु-
र्ध्वपि कोणेष्विति कृते साधु उत्तरम् स्यादिति" तदु-
प्याख्या । अधिकं दिग्ज्ञानशब्दे दृश्यम् ।

दिक्स्त्रुति न० दिक्कोणे । "दिक्स्त्रुति पुष्पमात्रं सीयते"
कात्या० श्रौ० २०।१।२।३८। "दिक्स्त्रुति दिक्कोणम्"
संयह व्याख्या ।

दिग्गंश पु० ७त० । मि०शि० उक्ते दिक्स्थे व्यंभेदे यथा
"चक्रांशकाह्ने क्षितिजाख्यवृत्ते प्राक्स्त्रुतिजाभीष्ट-
दिशस्तु मध्ये । येऽंशाः स्थितास्तेऽत्र दिग्गंशकाख्यास्त-

व्याख्या दिग्स्थेत्यपरे विभागे" मि०शि० "कदाचिदप्य-
भीष्टदिने यस्मिन् काले प्रच्छन्नः पृच्छति तत्र कालेऽर्को-
परि न्यस्तस्य दिग्गण्डस्य क्षितिजस्य च सम्पाते या-
भीष्टा दिक् तस्याः प्राक् स्त्रुतिकस्य चान्तरे क्षितिज-
वृत्ते येऽंशास्तेऽत्र दिग्गंशका स्याः । तेषां च्या दिग्-
ज्योति एव पश्चिमभागेऽपि" प्र०मि०

दिगन्त पु० इत० । १दिगामन्ते । दिगन्तविज्ञानरथोहि
तत्सुतः "भुजार्जितानां च दिगन्तसम्पदाम्" रघुः ।
"शास्त्रीयज्ञानकर्मयुतजनाधिष्ठितमध्यदेशादतिरिक्ते देशे च
दिगन्तरं न० दिगामन्तरमवकाशः । १दिगामवकाशे "सञ्च-
रप्राप्तानि दिगन्तराणि" रघुः । अन्त्या दिक् मयूर० ।
"प्रकृतदिशोऽन्यस्यां दिशि च न० ।

दिग्गम्बर पु० दिक्गन्धर्वगम्बरं यस्य । १शिवे २जैनभेदे पु०
तन्मतमर्हच्छब्दे उक्तप्रायं किञ्चिदत्राधिकस्तत्प्रते । "दि-
ग्गम्बरा मध्यमत्वमाह्वरापादमस्तकम् । चैतन्यव्यापिब्रह्मे-
रान्ध्याप्यश्रुतेरपि" । अस्य भाषा प्राक्तान्तरभेदमिच्छा
मागधी । अस्य स्वरूपस्तु गलत्कल्पकेन पिच्छिलबो-
भक्त्युपप्रेक्ष्यदेहच्छविलुक्षितचिकुरो सुकृत्वसनो वेश-
दुर्दर्शनः शिखिशिखण्डपिच्छिकाहस्तः इति । एतन्मत-
सिद्धं जीवस्य मध्यमपरिमाणत्वं शा०सू० भाष्ययोर्नि-
राकृतं यथा

"एवञ्चात्माऽकात्स्न्यम्" सू० । "शरीरपरिमाणो
हि जीव इत्याहंता मन्यन्ते । शरीरपरिमाणतायां
च सत्यामकत्वात्सर्वगतः परिच्छिन्न आत्मैक्यतो घटादि-
वदन्त्यत्वमात्मनः प्रसज्येत । शरीराणाञ्चानवस्थित-
परिमाणत्वान्मनुष्यजीवो मनुष्यशरीरपरिमाणो भूत्वा
पुनः केनचित् कर्मविपाकेण हस्तिजन्म प्राप्नुवन्न कृत्स्नं
हस्तिशरीरं व्याप्नुयात् । पुत्तिकाजन्म च प्राप्नुवन्न कृत्स्नं
पुत्तिकाशरीरे सम्पीयेत । समान एव एकस्मिन्नापि
जन्मनि कौमारयौवनस्याविरुध्दोपः । स्यादेतत्, अन्त-
र्भावयवो जीवस्तस्य न एवावयवा अल्पे शरीरे सङ्कु-
चेयुर्भूदिति च विकानेयुरिति । तेषां पुनरनन्तानां
जीवावयवानां समानदेशत्वं प्रतिहृष्येत वा न वेति
वक्तव्यम् । प्रतिपाते तावच्चानन्तावयवाः परिच्छिन्ने
देशे सम्पीयेरन् । अप्रतिपातेऽप्येकावयवदेशतोऽप्यपक्षेः
सर्वेषामवयवानां प्रथिमावयवपक्षेः जीवस्यावयवात्मत्वप्रसङ्गः
स्यात् । अपि च शरीरमात्रपरिच्छिन्नानां जीवावयवा-
वामानन्त्यं नोत्प्रेक्षितमपि शक्यम् । अथ पक्षाविरुध्द

दृष्टशरीरप्रतिपक्षौ च केचिज्जीवावयवा उपगच्छन्ति
तत्तुशरीरप्रतिपक्षौ च केचिदपगच्छन्ति इत्युच्येत तत्रा-
प्युच्यते” भा० । “न च पर्यायादव्यवरोधो विकारा-
दिभ्यः” सू० । “न च पर्यायेणाव्यवयवोपगमापगमा-
भ्यामेतद्द्वपरिमाणत्वं जीवस्याविरोधेनोपपादयितुं
शक्यते कृतः विकारादिदोषप्रसङ्गात् । अयवोपगमा-
पगमाभ्यां ह्यनिगमापूर्वमाणस्यापक्षीयमाणस्य च जीवस्य
विक्रियावत्त्वं तावदपरिहार्यं, विक्रियावत्त्वे च चर्मा-
दिवदनित्यत्वं प्रसज्येत, ततश्च बन्धमोक्षाभ्युपगमो
बाध्येत, कर्मादकपरिवर्तितस्य जीवस्यालान्वत्त्वं संसार-
सागरे निमग्नस्य बन्धमोक्षेदादृष्टं गमित्वं भवतीति ।
किञ्चान्यदागच्छतामपगच्छताञ्चावयवानामागमोपाधिधर्म-
वत्त्वादेवानात्मत्वं शरीरादिवत् । ततश्चाव्यवस्थितः कश्चि-
दवयवो आत्मेति स्यात्, न च स निरूपयितुं शक्यते
अयमसाविति । किञ्चान्यदागच्छन्त्यस्यैते जीवावयवाः
कृतः प्रादुर्भावनि उपगच्छन्त्यश्च क्व वा लीयन् इति
वक्तव्यम् । न हि भूतेभ्यः प्रादुर्भवेयुः भूतेषु च लीये-
रन् अधभौतिकत्वाज्जीवस्य । नापि कश्चिदन्यः साधारणो-
ऽसाधारणो वा जीवानामवयवाधारो निरूप्यते प्रमाणा-
भावात् । किञ्चान्यदनवधृतस्वरूपस्यैव सत्यात्मा स्यात्
आगच्छतामपगच्छताञ्चावयवानामनियतपरिमाणत्वात्,
अत एवमादिदोषप्रसङ्गात् न पर्यायेणाव्यवयवोपगमाप-
गमावात्मन आश्रयितुं शक्यते । अथ वा पूर्वेण सूत्रेण
शरीरपरिमाणस्यात्मन उपचितापचितशरीरान्तरप्रतिप-
क्षावकात्स्न्यं प्रसङ्गनद्वारेणानित्यतायां चोदितायां एनः
पर्यायेण परिमाणानवस्थानेऽपि स्रोतःसन्ताननित्यता
व्यायेनात्मनो नित्यता स्यात्, यथा रक्तपटादीनां विज्ञानान-
वस्थानेऽपि तत्सन्ताननित्यता तद्वद्विज्ञानां (विवसनानाम्)
अपीत्याशङ्क्यानेन सूत्रेणोत्तरमुच्यते । सन्तानस्य ताव-
दवस्तुत्वे नैरात्मवादप्रसङ्गः, यस्तुत्वेऽप्यात्मनो विका-
रादिदोषप्रसङ्गादस्य पक्षस्यानुपपत्तिरिति” ।

शङ्कने लि० “दिग्गम्बरत्वेन निवेदितं वस्तु” । कुमा०
स्त्रियां गौरा० स्त्रीषु । “तथा चैव दिग्गम्बरी” काली-
भ्यान्म् “सूत्रोपाऽपि दिग्गम्बरी लिजगतां माताऽपि
सद्योवना” कालीसप्तः । दिगेवाम्बरम् । इदम्पूमे अम्बरे
दिक् च अम्बरञ्च समा० ह० । इदिगाकाशसमहारे च
न० “आकाशदितायतदिग्गम्बरसङ्केताम् माघः । इतमपि
न० मेदि० स्त्रियै क । दिग्गम्बरक उपपत्तौ हारा० ।

दिगादि ५० “दिगादिभ्योयत्” पा० विहितयन्त्ययनिमित्ते
शब्दगणभेदे स च गणः पा० ग० सू० उक्तो यथा “दिक् ५३
पूग गण पक्ष धाव्य भित्त मेधा अन्तर पथिन् रक्षन्
अलीक उक्ता साक्षिन् देश आदि अन्त सुख जघन मेघ
यूथ (उदकात्तञ्चायाम्) न्याय वंश वेश काल आकाश ।
दिगीम्बर ५० इत० । इन्द्रादौ दिक्पात्रे स्त्रियोदिगच्छे च
“दिगीम्बरा भास्करशुक्रभौमा राहार्कचन्द्रसुरारचितः
स्युः” ज्यो० त० दिगीशादयोऽप्यत्र “दिगीशवृन्दं शविभूति
रीशिता” नैष० [उदयाचलादौ ।

दिगुपाधि ५० इत० । दिशां प्राच्यादिव्यवहारोपाधौ
दिग्गज ५० दिशि स्थितो गजः । दिक्षु स्थिते शिरावतादौ
गजे दिक्करिन्शब्दे दृश्यम् । “नद्याकाशगङ्गायाः
स्रोतस्युद्गमदिग्गजे” रघुः । “चिरस्य याथार्थ्यमनन्ति
दिग्गजैः” माघः ।

दिग्गजय ५० दिशां तत्स्थलोकमृपाणां जयः । जिगी-
युक्ते युद्धेन इदिक्स्थितमृपजये विद्यया इदिक्स्थ-
लोकादिजये च । दिग्गजयादयोऽप्यत्र

दिग्गज्ञान न० इत० सि० शि० उक्ते दिशां प्राचीत्वादिज्ञान
साधने प्रकारभेदे स च तत्त्वोक्तो यथा

“वृत्तेऽम्भःसुसमीकृतचित्तिगते केन्द्रस्थशङ्कोः क्रमा-
ज्ञायं यत्न विशत्यपैति च यतस्तत्त्वापरैन्द्रौ दिशौ ।
तत्कालापमजीवयोस्तु विवराङ्गाकर्षमित्या हताङ्गस्त्वज्याप्र-
मिताङ्गुलेरयनदिग्गन्द्री स्फुटा चालिता । तन्मत्प्रादृष्ट
यास्यसोम्यक्रुभौ सौम्या भुवे वा भवेदेककादपि भायतां
भुजमिनां कोटीमिमां गङ्गुतः । न्यस्येद्वयस्फुजं तथा
भुवि यथा यच्छपयोः संयुतिः कोटिः प्राच्यपरा भवेदिति
कृत बाहुश्च यास्यात्तरा” सू० “उदकेन समीकृतायां भूमा-
विष्टप्रमाणं वृत्तं मिलिष्य तस्य केन्द्रे द्वादशाङ्गुलमङ्गु-
निवन्ध्य तस्य छाया तस्मिन् वृत्ते यत्न प्रविशति पूर्वाङ्गे वा
अपराङ्गे यतो निर्गच्छति तत्र पश्चिमपूर्वदिशौ किञ्च
भवतः । परन्तु यस्मिन् काले छायाप्रवेशो जातो यस्मिन्
काले च निर्गमस्तात्कालिकयोरर्कयोः क्रान्तिज्ये साध्ये ।
तयोरन्तरात् तस्याऽच्छायायाः कर्णेन गुणिताङ्गुलवृज्या
भक्ताद्वयङ्गुलमङ्गुलादि फलं तेनैन्द्रो दिगुत्तरतश्चालिता
स्फुटा भवति यद्युत्तरेऽयने रविर्वर्त्तते तदा उत्तरतः यदि
दक्षिणे तदा दक्षिणतः । एवं स्फुटा प्राची । अन्यथा
स्यूतेत्यर्थः । तन्मत्प्रादृष्टास्यसोम्यो दिशौ । अथ प्रकारा-
न्तरेणाह । भ्रुवमववृत्तसूत्रेण विज्ञा भ्रुवाभिमुखको-

प्रागट्टिङ्गसुखास्त्वमी" तथा च मेघः प्राग्दन्तः, हयोः
यामीवदन्तः, मिथुनः पश्चिमासुखाः, कर्क उत्तरासुखाः एतं
सिंहादयः धनुरादयश्च । दिङ्मूढादयोऽप्यत्र ।

दिग्मूल पु० दिग्मूढं वक्ष्यमस्य । शिष्ये २ जैनभेदे च
३ मन्त्रे लि० "दिग्मूढायङ्कास्त्रीमणिमयसुकटाद्यैर्युता-
टीप्रजिह्वा" रत्नाकाशीध्यानम् । दिग्मूढादयोऽप्यत्र ।
दिग्धारण पु० दिग् स्थितो वारणः । दिग्गजे रेरावतादौ ।
दिग्धारणमदाबिम्बम् "प्रभिक्षदिग्धारणवाहनो ह्यप्रा-
कृषा० ।

दिग्विजय पु० दिशां तत्स्यन्तपञ्चोक्तानां विजयः ।
विद्यायायुक्तेन वा दिक्स्थान्तपञ्चोक्तजये "पाण्डुवदिग्-
जयः भीमदिग्जयः शङ्करदिग्जयः" इत्यादि ।

दिङ् पु० दिङ् इति कार्यात् शब्दायते कै-क । उत्कृष्टदिङ्मे
शब्दकल्पः । तत्स्योदने हि दिङ् इति शब्दे जायते
इति तस्य तथात्वम् ।

दिङ्मन्त्र न० दिग् दिग्भेदेन स्थितं नक्षत्रम् । "कृत्ति-
काद्यास्तु पूर्वोदो सप्त सप्तोदिताः क्रमात् । बहिष्प-
यस्य नक्षत्रं तत् तस्य युग्मं गृहम्" ज्यो० त० उक्ते कक्षभेदे
दिङ्नाम पु० दिग् स्थितो नागः । दिग्गजे "दिङ्नागानां
पथि परिहरन् स्थूलहस्तावशेषान्" मेघदू० दिङ्नाग
मृगश्विषु कुमा० ।

दिङ्मण्डल लि० इति । दिशां मण्डले २ मण्डलाकारे तत्समूहे
च । "उत्सादास्त्वद्वर्षिताम्यतमसप्रभरदिङ्मण्डले"
उद्भटः ।

दिङ्मात्र न० दिग्मे मातृच् । एकदेशे शब्दार्थचिन्ता ।

दिङ्मूढ लि० दिशि मूढः । दिग्भ्रान्तियुक्ते पूर्वोदिदिशां
यथार्थतोऽपरिज्ञानम् दिग्ममः तद्युक्ते दिशामयथार्थ-
ज्ञानयुक्ते ।

दिण्डि पु० डिण्डि+प्रभो० वाद्यभेदे ।

दिण्डिर पु० दिण्डिर+प्रभो० । वाद्यभेदे अमरः ।

दित लि० दो-खण्डने क्त इत्यम् । रिक्ते द्वैधीकृते अमरः ।

दिति(ती) स्त्री दो-खण्डने क्तिच् वा डीप् । दैत्य-
मातरिकथ्यपत्त्याम् । "प्रजिह्वरे महाभागा दक्षकन्या-
स्त्रयोदश । अदितिर्दितिः दनुःकाका" भा० व्या० ६५५० ।
ताश्च कथ्यपत्य पत्न्यः "ददौ स दश धर्मोय कथ्यपत्न्य
त्रयोदश" हरिवं० ६५० । भावे क्तिन् न डीप् ।
२ खण्डने च ।

दितिज पु० दितेर्जायते जन-ङ । असुरे "इत्येव दितिज

संयानाम्" भा० अनु० १४५० । "दितिजसहस्रगणैर्निर्देव्य-
माणम्" हरिवं० २२५० "एकएव दितेः पुत्रो हिरण्यक-
शिपुः कृतः" भा० व्या० ६५५० । उक्तेरेकस्यैव तत्सुतत्वे ऽपि
तद्वंशजानानामप्युपचारात् तज्जन्यत्वं द्रष्टव्यम् ।

दितितनय पु० इति । दैत्ये दितिनन्दनदितिसुतादयोऽ-
प्यत्र । "नखे दितिसुताधीशः पदे रोदसी" सा० द० ।

दित्य पु० दितौ भवः यत् । असुरे शब्दार्थकल्पः । दितिं
खण्डनमर्हति यत् । २ खेदनाहं-धान्यादौ लि० ।

दित्यवाट पु० दित्यं खेदनाहं धान्यादिकं वहति वह-शिव ।
द्विर्षवयस्के पथौ । "दित्यवाट्यो विराट् कन्दः" यजु० १४
१४० । "दो यवखण्डने क्तिन् प्रत्ययः दितिं खण्डनमर्हति
दित्यं धान्यं वहति दित्यवाट् यद्वा द्विर्षः पशुर्दित्यवाट्
विराट् कन्दा भूत्योत्क्रान्तं दित्यवाहं पशुं वयसः
मर्हति "दित्यवाहं वयसाप्रो विराट् कन्दः विराड-
भूत्वा दित्यवाह उच्यते" शत० ब्रा० ८. २. ४। १२ । श्रुतेः
वेददी० स्त्रियां डीपि बाह्व्यौः । दित्यौ हीत्येव । "दित्यवाट्
च मे दित्यौ ही च मे" यजु० १८. २६ । "द्विसंवत्सरो
ह्यो दित्यवाट् तादृशी गौर्दित्यौ ही" वेददी० ।

दित्वा स्त्री दातृमिच्छा दा-सन् इत् अभ्यासलोपः भावे क
दानेच्छायाम् ।

दित्सु लि० दातृमिच्छुः दा-सन्-उ । दानेच्छावति "दित्सुः
सुतां योधहरैस्तुरङ्गैः" भट्टिः कश्चित् आर्षे त्व नाभ्या-
सलोपः "संप्रहृष्टो यदा शल्यो दिदित्सुरपि जीवितम्"
भा० उ० ७५० ।

दिदृक्षा स्त्री द्रष्टुमिच्छा दृश-सन्-भावे क्य । दर्शनेच्छा-
याम् । "द्रौपदीं प्रार्थयन्तस्ते स्वयं परदिदृक्षया" भा० व्या०
१५० । "एकस्यसौदर्यदिदृक्षयेव" कुमा० ।

दिदृक्षु लि० द्रष्टुमिच्छुः दृश-सन्-उ । द्रष्टुमिच्छौ "को-
पितो ह्यसि मया दिदृक्षुणा" रघुः । "व्यवहारान्
दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः" मनुः ।

दिदृक्षेय लि० द्रष्टुमेष्टव्यः दृश-सन् केन्य । "द्रष्टुमे-
ष्टव्ये । "दिदृक्षेयः परि काष्ठस्य जेन्यः" ऋ० १। १४। ५ ।

दिदृक्षेय लि० दिदृक्षामर्हति बा० ङक् । दर्शनीये "दिद-
क्षेयः स्मरने भाक्कृजोक्तः" ऋ० १। १। १२ । "दिदृक्षेयः
सर्वैर्दर्शनीयः" भा० ।

दित्यु पु० दित्युत्+प्रभो० । श्वजे निघण्टुः "रुजदस्ता ध-
प्रता दित्युमसौ" ऋ० १। ७। १५ । "पाहि मा दित्यो" यजु०
२। २० । २ वाणे च "क्षत्राणां क्षत्रपतिरेष्यति दित्युन्

पाहि" यजु० १०।१७। टो अखखण्डने दानि खखण्डयनि
दिद्यो वाणाः "इषवो वै दिद्यव इण्वधमेवैनमेतदति
नयतीति" शत० ब्रा० १।४।२।३।

दिद्युत् ति० द्युत-किप् नि०। १दीप्रिगीले २यजु० पु० नि०।
दिधिषाय्य न० दवायाह दम् धा-आय्य नि० हित्व पुक्
च । १मये २आरोपितवन्नुभावे ३धारके ति०। "मित
इव यो दिधिषाय्यो भूदेव" ऋ० २।४।१। "दिधिषाय्यो
धारयिता" भा० उज्ज्वलदत्तस्तु दिधिषाय्य इति सूत्रं
पठत्या दिधिषाकादस्येतरायाः इति व्याचख्यौ ।

दिधिषु पु० दिधी धैर्यम् इच्छति इष-किप् शकृन्वा०।
द्विकृतायाः स्त्रियाः पत्यौ पुनर्भूतौ व्यमरः

दिधिषू स्त्री दधाति पापं धिषण्ते वा धा-धिष-वा ऊ अ-
न्द्नुम् इत्यादिना नि०। वारहयविवाहितायां स्त्रियाम् ।
"ज्येष्ठायां यद्यनूदायां कन्यायासुहृतेऽनुजा । सा चा-
यो दिधिषूर्ज्या पूर्वा त दिधिषूः सुता" देवकीक्यायां
ज्येष्ठाविवाहप्रागभावकालीनविवाहयुक्तायां २कनिष्ठायां
अगिन्याञ्च ।

दिधिषूपति पु० इत०। "आतुर्नस्य भाष्यायां योऽतुरज्येत
कामतः । धर्मणापि नियुक्तायां स ज्यो दिधिषूपतिः"
मनुक्ते विधयायां भ्रातृभाष्यायां रते भ्रान्तरे ।

दिधिषू स्त्री दिधिषू-पृथो० । दिधिषूशब्दार्थे शब्दरत्ना० ।

दिन पु० न० द्यति तमः द-खण्डने दी-ज्ये वानक् ह्रस्वः ।
सूर्यकिरणवच्छिन्ने काले तद्देहादिकं अहन् शब्दे ५७६
पृ० दृग्। २पष्टिदण्डात्मके मातुषे अहोरात्रे चान्दे
इतिषिरूपे काले ४चान्द्रमासात्मके पैतृके कालभेदे सौ-
रवरेरूपे ५देवे कालभेदे ब्राह्मणे इत्येकल्लरूपे काले च
"यजगोपतियुग्मञ्च ककिधन्विमृगास्तथा । निशासंज्ञाः
सृताश्चैव शेषाश्चान्ये दिनारख्यकाः" इति ज्योतिषतत्त्वोक्ते
७राशिभेदे । "दिने दिने त्वं तनुरेधि रेऽधिकम्" नैप०
"दिनानि दीनोद्धारणोचितस्य" "दिनेषु गच्छतुश्च निता-
न्तपीवरम्" रघुः । "प्रौढध्वान् दिनमिह जलदाः"
माघः जीमूतवाहनस्तु सूर्यकिरणवच्छिन्नं चतुर्यां
सात्त्विकं दिनमित्याह "दिनं दिनेशस्य यतोऽस्य दर्शने
तमो तमोहस्तुरदर्शने सति । कष्टमनानां द्युनिगं यथा
तथा पितृणां शशिपृष्ठवासिनाम्" सि० शि० दिनमानशब्दे
दृग्। "तिथिश्चान्द्रमसं दिनम्" सू० सि०।

दिनकर पु० दिनं करोति क-ट, दिने करः किरणोवाय ।

सूर्ये २अर्कदृष्टे च "दिनकराभिमुखा बहरेखवः"

रघुः । "ब्रह्माण्डसम्पुटपरिभ्रमणं समन्तादभ्यन्तरे दिन-
करस्य करप्रसारः" सू० सि० ।

दिनकरतनय पु० इत० । अर्कनन्दने १शनी २यमे च
"चारवशात् द्वितीयमृद्धगे दिनतनये" पृ० ४०१०४अ० ।

दिनकरसुतादयोऽप्यत्र १कर्णे ४सुप्तोमे ५तपत्यां इयस-
नायां च स्त्री । ["दिनकर्ता न दृग्ग्रते" हरिवं० १६३अ०।

दिनकर्तृ पु० दिनं करोति क-टच् । सूर्ये २अर्कदृष्टे च
दिनकर्तृ पु० दिनं करोति क-किप् । सूर्ये हेमच०।

"शुक्लाः करा दिनकरोते दिवादिमध्याह्नगाभिः स्निग्धाः"
पृ० ४०१०४अ० । २अर्कदृष्टे च [शब्दर० ।

दिनकेशव पु० दिनस्य केशव इवान्तकस्यात् । व्यन्वकारे

दिनक्षय पु० दिनस्य तिथेः क्षयः । तिथिक्षये । "एकस्मिन्
साधने त्वाङ्गि तिथीनां क्षितयं यदा । तदा दिनक्षयः
प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम्" मलमा० त० वशिष्ठः । तिथि-
क्षयशब्दे दृग्ग्रम् ।

दिनचर्या ७त० । भावप्र० उक्ते दिने कर्तव्यभेदे यथा

"मानवो येन विविना स्वस्यस्तिष्ठति सर्वदा । तमेव

कारयेद्देवो यतः स्वास्थ्यं सदैव पशितम् । दिनचर्यां
निशाचर्यां सृष्टचर्यां यथोदिताम् । आचरन् पुनरः

स्वस्यः सदा तिष्ठति नान्यथा" । तत्र स्वस्यस्य लक्षण-
माह सुश्रुतः "समदोषः समाम्निश्च समधातुमल-
क्रियः । प्रसन्नात्मो न्द्रियमनाः स्वस्य इत्यनिधीयते" ।

क्रियात्वं कर्म तेन समक्रियः शरीरातुल्यकर्म । तत्र
दिनचर्यामाह ब्राह्मे सृष्टते बुद्धयेत स्वस्यो

रक्षार्थमायुषः । तत्र दुःखप्रशान्त्यर्थं करोति मधुसू-
दनम् । दध्यक्षदर्शसिद्धार्थवित्त्वगोरोचनाकृत् ।

दर्शनं स्पर्शनं कार्यं प्रबुद्धेन शुभायहम् । स्वमाननं
हन्ते पश्येत् यदीच्छेत् चिरजीवितम् । आयुषप्रसर्पसि

प्रोक्तं मलादीनां विचर्जनम् । तदत्र कृजनाध्यागोदर-
गौरवधारणम् । आदिशब्देन वातमूलादीनां पक्षणम् ।

आटोपशूलौ परिकर्त्तिका च सङ्काः पुरीषस्य तथोद्-
वातः । पुरीषमास्यादधवा निरेति पुरीषवेगेऽभिहिते

नरस्य । परिकर्त्तिका शुदे परिकर्त्तनवत्पीडा ।
पुरीषस्य सङ्को निरोधः । ऊर्ध्ववातः उद्वाहवाह्यल्लम् ।

वातमूलपुरीषाणां सङ्काध्याने कृमो रजा । ऊठरे
वातजायाम्ये रोगाः स्युः वातनिपद्यात् । वस्त्रमेहनयोः

शूलं मूलकच्छं शिरोरजाः । विनासो वङ्कणानाहः
स्यात्सङ्का मूलनिपद्ये । विनासः शरीरस्य न्यस्ता वङ्क-

यामाहः वज्रपञ्चाकर्षणयत्नीडा । न वेगितोऽन्ध-
कार्यः स्यान्न वेगान् धारयेद् वलात् । कामशोकभ-
यक्रोधान् मनोवेगान् धारयेत् । गुदादिमलमागीणां
शौचं कान्तिवन्धनम् । पवित्रकर्माख्यातमलच्छीकलि
पापहृत् । प्रक्षालणं मतं पाण्ड्योः पादयोः शुद्धिकार-
णम् । मलम्रमहरं हृष्टं चक्षुष्यं राजसापहम् ।
दन्तकाष्ठविधः भक्षयेद्दन्तपवनं द्वादशाङ्गुलमायतम् ।
कमिष्ठिकाग्रवत् स्थूलसृज्ज्वल्यं तथाऽऽत्रणम् । एकैकं
धमयेद्दन्तं मृदुना कूर्चकेन तु । दन्तशोधनचूर्णेन दन्त-
मांसान्यबाधयन् । शौद्रलिकटुकाक्तेन तैलसिन्धुभवेन
वा । चूर्णेन तेजोवत्याश्च दन्ताज्जित्यं विधोषयेत् । तेजो-
यती (तेजवल्कल) इति लोके प्रसिद्धा । मधूको मधुरे
श्रेष्ठः करञ्जः कटुके तथा । निम्बं स्यात्तिक्तके श्रेष्ठः
कषाये खदिरस्तथा । समयन्तु समाहोक्त्य दोषश्च प्रकृतिं
तथा । यद्योचितैरसैर्वीर्यैर्बुध्निं द्रव्यं प्रयोजयेत् ।
तेनास्य सुखवैरस्यदन्तजिह्वास्यजा गदाः । रुचिर्वैशद्य
लघुता न भवन्ति भवन्ति च । अर्के दीर्यं वटे दीप्तिः
करञ्जे विजयो भवेत् । लघु चेवार्धसम्पत्तिर्वदर्थी
मधुराशनम् । खदिरे सुखसौगन्ध्यं बिल्वे तु
विपुलं धनम् । उदम्बरे तु वाक्सिद्धिरास्ते त्वारोग्यमेव
च । कदम्बे तु धृतिर्मेधा चम्पके दृढशक्त्युतिः ।
शिरीषे कीर्त्तिसौभाग्यमायुरारोग्यमेव च । अपामार्गे
धृतिर्मेधा प्रज्ञाशक्तिस्तथाशने । दाडिम्यं सुन्दराकारः
ककुभे कुटजे तथा । जातोतगरमन्दारैर्दुःखप्रसन्नं विन-
श्रति । गुडकातालहिन्तालं केतकश्च दृढहृष्टः ।
अजूरं मारिकेलश्च सम्रते तण्डराजकाः । तण्डराज
सहस्रपत्रं यः कुर्याद् दन्तधावनम् । नरचाण्डालयोनिः
स्याद्यावत्तन्नाशं पश्रति । न खादेद् गलतास्त्वोष्ठजिह्वा
दन्तगणेषु तत् । सुखस्य पाके शोथे च खाद्यकास
वशीषु च । दुर्बलो जीर्णभुक्तश्च हिक्कामूच्छामदा-
न्वितः । शिरोरुजात्तस्त्रुषितः आलः पानक्लमान्वितः ।
सर्दितः कर्णशूलो च नेत्ररोगी नवज्वरी । वर्ज्यवेह्ल-
कारन्तु हृदामययुतोऽपि च । अजीर्णभुक्तः न जीर्णं
भुक्तं यक्ष्ये सः । जिह्वानिर्वन्धनं हेमं राजतं तापजं
तथा । पाटितं मृदु तत् काष्ठं मृदुपलमयं तथा । तत्
काष्ठं दन्तशोधनयोग्यं काष्ठम् । दयाकृष्टं मृदु स्निग्धं
तेन जिह्वां लिखेत् सुखम् । तप्लिङ्गामलवैरस्यदुर्गन्ध
जड़ताहरम् । गण्डूषमपि कुर्वीत शीतेन पदसा

सुष्ठुः । कफहृष्ट्यामलहरं सुखान्तःशुद्धिकारकम् ।
सुखोष्णोदकगण्डूषः । कफार्चिसमहापहः । दन्त-
जाहृहरश्चापि सुखसाधनकारकः । विषमूच्छांगदा-
न्तानां शोषिण्यां रक्तपित्तिनाम् । कुपित्ताक्षिभनलीण
रुक्षाणां च न शस्यते । सुखोष्णोदकगण्डूषो यथा
“सुखप्रक्षालणं शीतपयसा रक्तपित्तजित् । सुखस्य पीडि-
काशोभनीलिकाव्यङ्गनाशनम् । कुर्याद्वापि कटूष्णेन
पयसास्यविशोधनम् । कफघातहरं स्निग्धं सुख-
शोषविनाशनम् । कटुतैलादि न स्यात्ते नित्याभ्यासेन
योजयेत् । मातः स्नेहप्रति मध्याह्ने पित्ते सायं समी-
रणे । सुगन्धवदनाः स्निग्धनिःस्विना धिमन्त्रेन्द्रियाः ।
निर्वलीपलितव्यङ्गा भवेयुर्नस्यशीलिनः । सौवीरमञ्जनं
नित्यं हितमच्छोक्ततो भजेत् । लोचने भवतस्ते न
मनोत्ते स्फुट्यदर्शने । सौवीरं (श्वेतसुरमा) इति लोके
प्रसिद्धम् । क्षोतोऽञ्जनं मतं श्रेष्ठं विशुद्धं सिन्धुसम्भव-
म् । दृष्टेः कण्डूयनहरं दाहक्रेटरजापहम् ।
अक्षणीरूपावहञ्चैव सहते सारतातपौ । नेत्रे रोगा न
जायन्ते तस्माद्दञ्जनमाचरेत् । क्षोतोऽञ्जनं (लणसुरमा)
इति लोके । विशुद्धं शोधनं विनापि । सिन्धुसम्भवम्
सिन्धुनीम पर्वतः तत् सम्भवम् । रात्रौ जागरितः
आलः र्द्धितो भुक्त्यास्तथा । ज्वरातुरः शिरःक्षोतो
नास्त्वोदञ्जनमाचरेत् । पञ्चरात्रासुखश्चक्षुःशेरोमास्थि
कर्त्तयेत् । केशप्रसाधनखादीनां कर्त्तनं सम्प्रसाधनम् ।
पौष्टिकं धनमायुष्यं शौचकान्तिकरं परम् । सम्प्र-
साधनम् शोभाजनकम् । उत्पादयेत् लोमानि
नासायाः न कदाचन । तदुत्पादनतो दृष्टेर्दीर्घत्वं
स्वरया भवेत् । केशपाशे प्रकुर्वीत प्रसाधन्या प्रसाधनम् ।
केशप्रसाधनं केश्यं रजोजन्तुमहापहम् । खादशी-
लोकनं प्रोक्तं माङ्गल्यं कान्तिकारकम् । पौष्टिकं
बल्यमायुष्यं पापालक्ष्मीविनाशनम् । लाघवं कर्म-
सामर्थ्यं विभक्तधनगात्रता । दोषद्वयोऽग्निद्विज
व्यायमादुषजायते । व्यायामे दृढमात्रं व्याधिर्भास्ति
कदाचन । विरुद्धं वा विदग्धं वा भुक्तं शीघ्रं विप-
च्यते । भवन्ति शीघ्रं नेत्रस्य देहे शिथिलतादयः । नखैर्न
सहस्राक्रम्य जरा समधिरोहति । न चास्ति सदृशत्वेन
किञ्चित् स्थौल्यपार्श्वकम् । स सदृशं गणमाधत्ते बलिनां
स्निग्धभोजनाम् । वसन्ते शीतमपि सुतरां स हिता
मतः । अन्यदापि च कर्त्तव्यो वसन्ति यथावत् ।

यामाहः वज्रपञ्चाकर्षणयत्नीडा । न वेगितोऽन्ध-
कार्यः स्यान्न वेगान् धारयेद् वलात् । कामशोकभ-
यक्रोधान् मनोवेगान् धारयेत् । गुदादिमलमाग्रीणां
शौचं कान्तिवन्धनम् । पवित्रकर्माख्यातमलच्छीकलि
पापहृत् । प्रक्षालणं मतं पाण्ड्योः पादयोः शुद्धिकार-
णम् । मलम्रमहरं हृष्टं चक्षुष्यं राजसापहम् ।
दन्तकाष्ठविधः भक्षयेद्दन्तपवनं द्वादशाङ्गुलमायतम् ।
कमिष्ठिकाग्रवत् स्थूलसृज्वर्यान्व तथाऽऽत्रणम् । एकैकं
धर्मयेद्दन्तं मृदुना कूर्चकेन तु । दन्तशोधनचूर्णेन दन्त-
मांसान्यबाधयन् । शौद्रलिकटुकाक्तेन तैलसिन्धुभवन-
वा । चूर्णेन तेजोवत्याश्च दन्ताज्जित्यं विधोषयेत् । तेजो-
यती (तेजवल्कल) इति लोके प्रसिद्धा । मधूको मधुरे
श्रेष्ठः करञ्जः कटुके तथा । निम्बं स्यात्सिक्तके श्रेष्ठः
कषाये खदिरस्तथा । समयन्तु समाहोक्त्य दोषश्च प्रकृतिं
तथा । यद्योचितैरसैर्वीर्यैर्बुध्निं द्रव्यं प्रयोजयेत् ।
तेनास्य सुखवैरस्यदन्तजिह्वास्यजा गदाः । रुचिवैशद्य-
लघुता न भवन्ति भवन्ति च । अर्के दीर्यं वटे दीप्तिः
करञ्जे विजयो भवेत् । मूले चैवार्थसम्पत्तिर्वदर्थी
मधुराशनम् । खदरे सुखसौगन्ध्यं बिल्वे तु
विपुलं धनम् । उदम्बरे तु वाक्सिद्धिरास्ते त्वारोग्यमेव
च । कदम्बे तु धृतिर्मेधा चम्पके दृढशक्त्युतिः ।
शिरीषे कीर्त्तिर्शौभाग्यमायुरारोग्यमेव च । अपामार्गे
धृतिर्मेधा प्रज्ञाशक्तिस्तथाशने । दाडिम्यं सुन्दराकारः
ककुभे कुटजे तथा । जातोतगरमन्दारैर्दुःखप्रसन्न विन-
श्रुतिः । गुड्ढाकातालहिन्तालं केतकश्च दृढहृष्टः ।
अजूरं मारिकेलश्च सम्रैते त्वराजकाः । त्वराज-
सुखस्य यः कुर्याद् दन्तधावनम् । नरचाण्डालयोनिः
स्याद्यावत्तन्नाश पश्रुति । न खादेद् गलतास्त्वोष्ठजिह्वा
दन्तगणेषु तत् । सुखस्य पाके शोथे च खाद्यकास-
वशीषु च । दुर्बलो जीर्णभुक्तश्च हिक्कामूत्रमदा-
न्वितः । शिरोरुजात्सृजितः आलः पानकमान्वितः ।
सहितः कर्णशूली च नेत्ररोगी नवज्वरी । वर्ज्यवेह्ल-
कारन्तु हृदामययुतोऽपि च । अजीर्णभुक्तः न जीर्ण-
भुक्तं यक्ष्ये सः । जिह्वाभिर्लेखनं श्रेष्ठं राजतं ताज्ज-
तथा । पाटितं मृदु तत् काष्ठं मृदुपलमयं तथा । तत्
काष्ठं दन्तशोधनयोग्यं काष्ठम् । दयाकृष्टं मृदु स्निग्धं
तेन जिह्वां लिखेत् सुखम् । तप्लिङ्गामलवैरस्यदुर्गन्ध-
जड़ताहरम् । गण्डूषमपि कुर्वीत शीतेन पदसा

सुष्ठुः । कफहृष्ट्यामलहरं सुखान्तःशुद्धिकारकम् ।
सुखोष्णोदकगण्डूषः । कफार्चिसमहापहः । दन्त-
जाह्नहरश्चापि सुखसाधवकारकः । विषमूत्राङ्गदा-
त्तानां शोषिण्यां रक्तपित्तिनाम् । कुपित्ताक्षिभनलीण-
रुक्षाणां च न शस्यते । सुखोष्णोदकगण्डूषो यथा
“सुखप्रक्षालणं शीतपयसा रक्तपित्तजित् । सुखस्य पीडि-
काशोभनीलिकाव्यङ्गनाशनम् । कुर्याद्वापि कटूष्णेन
पयसास्यविशोधनम् । कफघातहरं स्निग्धं सुख-
शोषविनाशनम् । कटुतैलादि न स्यात्ते नित्याभ्यासेन
योजयेत् । मातः स्नेहप्रिण मध्याह्ने पित्ते सायं समी-
रणे । सुगन्धवदनाः स्निग्धनिःस्विना धिमन्नेन्द्रियाः ।
निर्वलीपलितव्यङ्गा भवेयुर्नस्यशीलिनः । सौवीरमञ्जनं
नित्यं हितमच्छोक्ततो भजेत् । लोचने भवतस्ते न
मनोत्ते स्तृष्णदर्शने । सौवीरं (श्वेतसुरमा) इति लोके
प्रसिद्धम् । स्त्रोतोऽञ्जनं मतं श्रेष्ठं विशुद्धं सिन्धुसम्भव-
म् । दृष्टेः कण्डूयनहरं दाहक्रेटरजापहम् ।
अक्षणीरूपावहञ्चैव सहते सारतातपौ । नेत्रे रोगा न
जायन्ते तस्माद्दञ्जनमाचरेत् । स्त्रोतोऽञ्जनं (लणसुरमा)
इति लोके । विशुद्धं शोधनं विनापि । सिन्धुसम्भवम्
सिन्धुनीम पर्वतः तत् सम्भवम् । रात्रौ जागरितः
आलः रूढितो भुक्त्यास्तथा । ज्वरातरः शिरःस्त्रोतो
नास्त्वोदञ्जनमाचरेत् । पञ्चरात्रासुखश्च सुखेगरोमाणि
कर्त्तयेत् । केशशस्त्रुनखादीनां कर्त्तनं सम्प्रसाधनम् ।
पौष्टिकं धनमायुष्यं शौचकान्तिकरं परम् । सम्प्र-
साधनम् शोभाजनकम् । उत्पादयेत् लोमानि
नासायाः न कदाचन । तदुत्पादनतो दृष्टेर्दीर्घत्वं
स्वरया भवेत् । केशपाशे प्रकुर्वीत प्रसाधन्या प्रसाधनम् ।
केशप्रसाधनं केश्यं रजोजन्तुमहापहम् । खादशी-
लोकनं प्रोक्तं माङ्गल्यं कान्तिकारकम् । पौष्टिकं
बल्यमायुष्यं पापालक्ष्मीविनाशनम् । लाघवं कर्म-
सामर्थ्यं विभक्तधनगात्रता । दोषद्वयोऽग्निद्विज-
व्यायमादुषजायते । व्यायामे दृढमात्रं व्याधिर्भास्ति
कदाचन । विरुद्धं वा विदग्धं वा भुक्तं शीघ्रं विप-
च्यते । भवन्ति शीघ्रं नेत्रस्य देहे शिथिलतादयः । नखैर्न
सहसाक्रम्य जरा समधिरोहति । न चास्ति सदृशलेन
किञ्चित् स्थौल्यपार्श्वकम् । स सदृश गणमाधत्ते बलिनां
स्निग्धभोजनाम् । वसन्ते शीतमपि सुतरां स हिता
मतः । अन्यदापि च कर्त्तव्यो वसन्ति यथावत् ।

हृदयस्यो यदा वायुर्वृत्तं शीघ्रं प्रपद्यते । सुखञ्च शीघ्रं
लभते तद् बलाईस्य लक्षणम् । किं वा बलाटे नासायां
गात्रसन्धिषु कक्षयोः । यदा सञ्जायते खेदो बलाङ्गितु
तदादिशेत । भुक्तयान् कृतसम्भोगः कासो श्वासी कण-
क्षी । रक्तपित्ती क्षती शोषी न तं कुर्यात् कटाचन ।
श्रुतिव्यायामतः कासो ज्वरः ऊर्ध्वः श्रमः क्रमः । तृष्णा-
क्षयः प्रतमको रक्तपित्तञ्च जायते । व्यथङ्गं कौरवे-
क्ष्यं सर्वेष्वङ्गेषु पुष्टिदम् । शिरःश्वणपादेषु तं
विशेषेण शीलयेत् । मार्षणं गन्धतैलञ्च यत्नैलं पुष्प-
शसितम् । अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दधति कटाचन ।
गन्धतैलम् गन्धद्रव्याणामगुणीदीनामग्नियोगेन निष्का-
शितः स्नेहः । व्यथङ्गो वातकफहृच्छमशान्तिवर्ध-
कम् । निद्रावर्णमृदुत्वायुः कुरुते दृढपुष्टिदम् ।
अभ्यङ्गः शीलितो मूर्ध्नि सकलेन्द्रियतर्पकः । दृष्टिपुष्टि-
करो हन्ति शिरोभूमिगतान् गदान् । केशानां बहुतां
दादौ मृदुतां दीघतां तथा । कृष्णतां कुरुते त्र्या-
म्बिकरसः पूर्णतामपि । न कर्णरोगाच्च मलं न च मन्वा-
हनुपहः । नोच्चैःश्रुतिर्न व्याधिर्यं खालित्यं कर्ण-
प्रशयात् । रसाद्यैः प्ररणं कर्णे भोजनात् प्राक् प्रश-
स्यते । तैलाद्यैः प्ररणं कर्णे भास्करेऽस्तसुपागते ।
पादाभ्यङ्गश्च तन्मुख्यं निद्रादृष्टिप्रसादकम् । पादसुप्ति
श्रमस्तन्मसङ्कोचस्कृष्टनप्रणत् । व्यायामलुप्तपुष्पं पङ्कजं
संसर्तितं तथा । व्याधयो नोपसर्पन्ति वैनतेयमिदयोगाः ।
लोमकूपं शिराजालं धमनीभिः कलेवरैः । तर्पयेद्बल-
माधत्ते स्नेहयुक्तावगाहने । व्यङ्गः संसिक्तमूलानां
तरुणाभ्यङ्गपादयः । वर्जिते हि तथा नृणां स्नेह-
संस्तिक्तधातवः । नवज्वरो वृजोर्णी च नाभ्यङ्गेत कथ-
ञ्चन । तथा विरिक्तो वान्तश्च निरुद्धो यश्च मानवः ।
निरुद्धः दत्तो निरुद्धवस्तिः यश्चै सः । पूर्वयोः कृच्छ्रता
व्याधेरसाध्यत्वमथापि वा । शोषाणां नत्विह प्रोक्ता
वज्रिषादादयो गदाः । पूर्वयोः तरुणज्वरिणोऽजीर्णि-
नश्च । उद्वर्तनङ्गफहरं मेदोघ्नं शुक्रदम्परम् । बल्यं
शोणितकृशापि त्वक्प्रसादमृदुत्वकम् । सुखलेपात् दृढं
चक्षुः पीनोगण्डस्तथाननम् । कान्तमव्यङ्गपिङ्गं भवे-
त्कमलसङ्गिभम् । दीपनं दृष्यमायुष्यं ज्ञानभोजो
बलप्रदम् । कण्डूमलश्रमखेदतन्द्रादृष्टादृष्टपाकतुत् ।
वाह्यैश्च सेकैः शीताद्यैरुष्णान्याति पीडितः । नरस्य
ज्ञातमात्रस्य दीप्यते तेन पावकः । शीतेन पयसा ज्ञानं

रक्तपित्तप्रशान्तिकम् । तदेवोष्णेन तोदेन बल्यं वात-
कफापहम् । शिरःज्ञानमचक्षुष्यमलुप्तेनाभ्यङ्गा
गदा । मातृक्षेष्टप्रकोपे तु हिततन्त्रं प्रकीर्तितम् ।
“अशीतेनाश्रमा ज्ञानं पयःपानस्रवाः स्त्रियः । एतद्गो
मानवा ! पय्यं स्निग्धमल्पञ्च भोजनम् ।” हरिश्चन्द्र-
स्यैतत् । यः सदाभलकैः ज्ञानं करोति स धिनिश्चितम् ।
बलापलितनिर्मुक्तो जीवेदुर्वर्षतत्परः । ज्ञानं ज्वरेऽ-
तिसरे च नेत्रकर्णानिलात्तिष्ठेत् । आध्मानपीनसाजीर्ण-
शुक्रवतस्तु च गर्हितम् । ज्ञानस्यानन्तरं सत्यवस्थेणा-
ङ्गस्य मार्जनम् । कान्तप्रदं शरीरस्य कण्डूत्वगदोष-
नाशनम् । कौशेयौर्गिकस्त्वञ्च रक्तवस्त्वन्तश्चैव च ।
वातक्षेष्टहरन्तु शीतकाले विधारयेत् । कौशेयं
पट्टास्वरम् तसरवस्त्वञ्च । मध्यं शुशीतस्मितञ्च कपायं
वस्त्वसृष्टे । तद्भारयेदुष्णकाले गत्वापि लघु शमते ।
कपायं (कोसुकी) इति लोके कपायरागरक्तं वा । शुक्रतु
शुभदं वस्त्वं शीतातपनिवारणम् । नचोष्णञ्च च वा
शीततन्तु वर्षासु धारयेत् । यगस्थङ्गास्यमायुष्यं श्रीम-
दानन्दवर्द्धनम् । त्वच्यं वशीकरं रुच्यं नवं निर्मल-
मम्बरम् । काम्यं कामोद्दीपकम् । कटापि न जनैः
सङ्गर्धार्थमलिनमम्बरम् । तत्तु कण्डूकमिकरं ग्लान्य-
लक्ष्मीकरम्बरम् । अलक्ष्मीः अशोभा हरिद्रश्च ।
कुङ्कुमचन्दनञ्चापि कृष्णागुरु च मिश्रितम् । तृष्णं
वातकफध्वंसि शीतकाले तदिष्यते । चन्दनं घनसारण्य
बालकैश्च मिश्रितम् । सुगन्धि परमं शीतसुष्णकाले
प्रशस्यते । घनसारः कर्पूरः बालकं स्त्रीवरम् । चन्दनं
घुस्त्रुणोपेतं मृगनाभिसमायुतम् । न चोष्णं नच वा
शीतं वर्षाकाले तदिष्यते । घुस्त्रुणं कुङ्कुमम् । मृग-
नाभिः कस्तूरी । अनुलेपस्तृषामूर्च्छादुर्गन्धखेद-
दाहजित् । सौभाग्यतेजस्ववर्णपीत्योजोबलवर्द्धनः ।
स ज्ञानानर्हलोकानामनुलेपोऽपि नो हितः । सुगन्धि-
पुष्पपत्राणां धारणञ्चान्तिकारकम् । पापप्रकोपहृहरं
कामदं श्रीविवर्द्धनम् । भूषणैर्भूषयेदङ्गं यथायोग्यं
विधानतः । शुचिसौभाग्यसन्तोषदायकं काञ्चनं स्मृतम् ।
महरिद्रिहरं पुष्टिकरं दुःसप्राशनम् । पापदोर्भाग्य-
शमनं रत्नाभरणधारणम् । माणिक्यनख्यैः सुजात्य-
ममलं सक्ताफलम् शीतगोमांश्वस्य च विद्रुमो निगदितः
सौम्यस्य गारुडतम् । देवैश्चैव च पुष्पागमसुरा-
चार्यस्य वज्रं शनेः नीलसुवर्णमन्ययोश्च गदिते गोमेद-

वेदार्थके । वासः प्रहृष्टाररत्नानां धारणं प्रीतिवर्द्ध-
नम् । रक्तोद्गमय्यभोज्यं सौभाग्यकरमुत्तमम् । सततं
विद्वन्मन्त्रस्य सहोऽध्यास्तथैव च । दोचनासर्पदादीनां
माङ्गल्यानाञ्च धारणम् । आयुर्लक्ष्मीकरं रक्तोद्ग-
मङ्गलदं शुभम् । हिंसादिभयविध्वंसि वशीकरणकार-
णम् । ततो भोजनवेलायां कुर्यान्माङ्गल्यदर्शनम् ।
तस्य प्रदर्शनं क्षित्यमायुर्धर्मविशुद्धनम् । लोकेऽस्मिन्माङ्ग-
लान्यष्टौ ब्राह्मणा गोर्द्धताशनः । पुष्पस्रक्कमपिरादित्य
आपो राजा तथाष्टमः । पादुकारोऽङ्गणङ्गुर्यात् पूर्वं
भोजनतः परम् । पादरोगहरं हृष्यं चक्षुष्यञ्चायुषो
हितम् । शरीरे जायते नित्यं वाङ्मूत्रा नृणाञ्चतुर्विधा ।
धुक्नुसा च पिपासा च सुषुप्सा च रतिस्पृहा । भोजने-
च्छाविघातात् स्यादङ्गमर्दोऽरुचिः श्मः । तन्द्रालोचन-
दोर्बल्यं धातुदाहो बलक्षयः । विधातेन पिपासायाः
शोषः कण्ठास्थयोर्भवत् । श्वश्रुणस्यावरोधश्च रक्तशोषो
हृत् अथवा । निद्राविघाततो जृम्भा शिरोलोचनगौरवम् ।
अङ्गमर्दस्तथा तन्द्रा स्यादन्नापाक एव च । बुभुक्षितो न
शोऽश्नाति तस्याहारश्च न चयात् । मन्दीभवति कायाग्नि-
द्वया चाग्निर्निरिख्यनः । आहारं पचति शिखी दोषा-
नाहारवर्जितः । पचति दोषक्षये च धातुन् धातुक्षये
च प्राणान् । आहारः प्रीणनः सद्यो बलक्षद्देहधारणः ।
अध्यायुःशक्तिवर्णैजःसत्वशोभाविबर्द्धनः । यथोक्त-
पुण्यसम्पन्नं नरः सर्वतः भोजनम् । विचार्य दोषकाला-
दीन् कालयोरुभयोरपि । उभयोः कालयोः प्रातः-
कायश्च । तथा च । सायं प्रातर्भुत्प्राणामशनं श्रुतिबो-
धितम् । नालला भोजनङ्गुर्यादग्निहोत्रसमोविधिः ।
प्रातः प्रथमयामादुपरि द्वितीययामादुर्धक् । तथा च ।
“याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुग्मं न लङ्घयेत् । याममध्ये
रसोत्पत्तिर्यामयुग्माद् बलक्षयः” । अन्यश्च । “लुत् सन्म-
वति पक्षे रसदोषमलेषु च । काले वा यदि वाऽकाले
सोऽक्षकाल उदाहृतः” । रसादीनां पाकज्ञानमाह
उद्धारशुद्धिस्तदाहो वेगोत्सर्गो यथोचितः । लघुता क्षुत्ति-
मात्रा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् । स्थानमाह आहारन्तु
नरः कुर्याद्विह्वारमपि सर्वदा । उभाभ्यां लक्ष्म्युपेतः
स्यात् प्रकाशे हीयते श्रियाः । निह्वारो मलमूलोत्सर्गः ।
आहारनिर्हारविहारयोगाः स देव सद्भिर्विजने विधेयाः ।
अतः परम् आहारविधिः स च आहारशब्दे सुश्रुतोक्तः
उक्तमायः ।

आहारानन्तरं कृत्यजातञ्च भावप्रकाशे दर्शितं यथा
“एवं भुक्त्वा समाचामेद्रूपहणपूर्वकम् । भोजने दन्त-
लग्नानि निर्हृत्याचमनं चरेत् । दन्तान्तरगतं चान्नं
शोधनेनाहरेत् शनैः । कुर्यादनिर्हृतं तद्वि सुखस्यानिष्ट-
गन्धताम् । दन्तलग्नमनिर्हृत्य लेपं मन्थेत दन्तवत् ।
न तत्र बल्लभः कुर्यात् यत् निर्हरणं प्रति । आचम्य
जलपुष्पाभ्यां पाणिभ्यां चक्षुषी स्पृशेत् । भुक्त्वा च
संस्मरेद्विषमगन्धादीन् सुखावहान् । विष्णुरात्रा
तथैवाक्षं परिणामश्च वै यथा । सन्धेन तेन मदुभुक्तं
जीर्यत्वमिदमथा । अगस्तिरग्निर्विद्वानलश्च भुक्तं
ममाक्षं ज्वरयत्वशेषम् । सुखञ्च मे तत्परिणाममस्मै
यच्छस्वरोगं मम चास्तु देहम् । अङ्गारकमगस्तिञ्च
पावकं सूर्यमग्निनी । पञ्चैतान् संस्मरेद्विष्यं भुक्तं
क्षयाशु जीर्यति । इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमार्ज्यं
तथोदरम् । अनायासप्रदायीनि कुर्यात् कर्माग्नय-
तन्द्रितः । अतन्द्रितः निरन्तरं जाग्रत तिष्ठेन्नतु स्वप्नात् ।
“भुक्तमात्रस्य तु रूपान्द्रव्यमग्निं कृपितः कफः” इति वच-
नात् । जीर्णोऽन्ने वर्द्धते वायुर्विदग्धो पित्तमेघते ।
भुक्तमात्रे कफश्चापि क्रमोऽयं भोजनोपरि । विदग्धं
किञ्चित् पक्वं किञ्चित्पक्वम् । ततः परं भुक्तमात्रे पुष्पा-
तस्य कफस्य प्रतीकारोपायः ताम्बूलादिभक्ष्यम् तत्रोक्तं
तच्च ताम्बूलशब्दे ३२०७ पृ० उक्तम् । खटिरगुणादि च
तत्रोक्तं खटिरशब्दे २४६४ पृ० उक्तम् । ततः क्रय-
शेषाश्चलोक्ता यथा

“भुक्त्वा शतपदं गच्छेच्छनैस्तेन तु ज्ञायते । अङ्ग-
रङ्गातथैथिल्यं श्रीवाजालुकटीसुखम् । भुक्तोपविशन-
स्तन्द्रा शयानस्य तु पुष्टता । आयुश्चङ्क्रममाणस्य मृत्यु-
धोर्वति धावतः । चङ्क्रममाणस्य पटशतं शनैर्गच्छतः ।
श्वसानदौ समुत्तानस्तान् द्विः पार्श्वे तु दक्षिणे ।
ततस्तद्विगुणान् वामे पश्चात् स्वप्याद् यथासुखम् ।
वामदिशायामनलो नाभेरुद्धोऽस्ति जलूनाम् । तस्मान्तु
वामपार्श्वे शयीत भुक्तः प्रपाकार्थम् । त्रिदोषशमनो
खट्वा तृती वातकफापहा । भूशय्या वृंहणी हृष्या
काष्ठप्रट्टी तु वातला । अन्यः पुनराह “भूशय्या
वातलातीव कृत्वा पित्तास्रनाशिनी । सुशय्या शयनं
प्लव्यं पुष्टिनिद्राप्रतिप्रदम् । अमानिलहरं हृष्यं विप-
रीतमतोन्यथा” । संवाहनं मांशरक्तत्वकम्पादकरं
परम् । प्रीतिनिद्राकरं हृष्यं कफघातश्चापहम् ।

प्रवातरौक्ष्यवैवर्ण्यस्तम्भकदाहपित्ततृत् । स्वेदमूर्च्छा-
पिपासान्नमप्रवातमतोऽन्यथा । सुखं प्रवातं सेवेत
प्रीतिं शरदि चान्तरा । निर्वर्तमायुधे सेव्यमारोग्याय
च सर्वदा । पूर्वोऽनिलो गुरुः सोष्णः स्निग्धः
पित्तासृद्धप्रकः । विदाही वातलः श्वान्तिकफशोप्रवतां
हितः । स्वादुः पटुरभिषण्दी त्वग्दोषाशौविप-
क्रमीन् । सक्षिपातं ज्वरं श्वाशमासवातञ्च कोपयेत् ।
स्वादुर्मल्लक्ष्येषु बाहुल्येन मधुररसजनकः । दक्षिणः
पवनः स्वादुः पित्तरक्तहरो लघुः । वीर्येण शीतलो
बल्यश्चक्षुषो न तु वातलः । पश्चिमः पवनस्तीक्ष्णः
शोषणो बलहृत्क्षुः । मेटःपित्तकफध्वंसो प्रमञ्जन-
विवर्द्धनः । उत्तरो मारुतः शीतः स्निग्धो दोषप्रकोप-
कृत् । क्लेदनः प्रक्षतिस्थानां बलदो मधुरो रुदुः ।
दोषप्रकोपकृत् आतराणाम् । आग्नेयो दाहकद्रूषो
नेर्द्धतो न विदाहकृत् । वायव्यस्तु भवेत्तक्त येशानः
कटुकः स्रुतः । विष्वग्वायुरनायुधः प्राणिनां बहुरोग-
कृत् । अतस्त्वं नैव सेवेत सेवितः स्वादुः शर्मणे । व्यजन-
स्वानिलो दाहस्वेदमूर्च्छाश्रमापहः । तालवन्तभवो
वातस्त्रिदोषशमको मतः । वंशव्यजनजस्तूष्णो रक्त-
पित्तप्रकोपणः । चामरो वस्त्रसम्भूतो मायूरो वेदज-
स्तथा । एते दोषजिता वाताः स्निग्धाः हृद्याः सुप-
जिताः । दिवास्वापं न करोति यतोऽसौ स्वात् कफा-
पहः । योष्णवर्ज्ये कालेऽपि दिवास्वप्नो निषिध्यते ।
उचितो हि दिवास्वप्नो नित्यं येषां शरीरिणाम् ।
वातादयः प्रकृष्यन्ति तेषामस्वपतां दिवा । व्यायाम-
प्रमटाध्ववाहनगतान् क्लान्तानतीसारिणः शूलश्वास-
वतस्तृषापरिगतान् हिक्कामरुक्षीकृतान् । क्षीणान्
जीर्णकफान् शिशून् सदहतान् वृद्धान् रसाजीर्णिनो
रात्रौजागरिताक्षराक्षिराशानान् कामं दिवा स्वापयेत् ।
दिवा वा यदि वा रात्रौ निद्रा सामीकृता तु यैः ।
न तेषां स्वपतां दोषो जाग्रतां चोपजायते । स्वपतां
दिवा । जाग्रतां रात्रौ । भोजनानन्तरं निद्रा वातं
हरति पित्तहृत् । कफं करोति वपुषः पुष्टिसौख्यन्तरोति
हि । शयनं पित्तनाशाय वातनाशाय सर्व्वनम् । वसनं
कफनाशाय ज्वरनाशाय लङ्घनम् । आसीनं चूर्णितं
यत्तु नाभिषण्दी न हृत्क्षयम् । अपरानप्युदरेऽस्य
संस्थापनहेतुनाह गच्छान् स्पर्शाश्च रूपाणि रसान्
गन्धान् मनःप्रधान् । भुक्तवानपि सेवेत तेनाह

साधु तिष्ठति । उदरे इति विशेषः । अक्षयोदरे-
ऽस्थितिहेतुनाह गच्छः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धो
जुगुप्सितः । भुक्तमप्रयतञ्चाक्षमतिहासश्च यामयेत् ।
अप्रयतमपवित्तम् । अन्यदपि वर्जनीयमाह शयनं
चाक्षनञ्चाति न भजेत्तु इवाधिकम् । नाग्न्यातपो न
प्रवनं न यानं नापि वाहनम् । प्रवनं बाहुभ्यां जल-
प्रतरणं यानं मार्गे चलनं, वाहनमश्वादि । व्यायामश्च
व्ययश्च धावनं यानमेव च । युद्धं गीतञ्च पाठञ्च
सङ्गर्भं भुक्तवांस्त्यजेत् । परिवर्जनार्थमजीर्णस्य हेतु-
नाह अत्यम्बुपानादिप्रमाशनाञ्च सम्भारणात् स्वप्र-
विषय्याञ्च । कालेऽपि सात्यं लघु चापि भुक्तमन्नं
न पाकं भजत नरस्य । रीर्याभयक्रोधसमन्वितेन लुब्धेन
रुग्दैत्यनिपीडितेन । विदेष्युक्तेन च सेव्यमानमन्नं
न सम्यक् पारिपाकमेति । सम्भारणात् अधोवात-
मन्नमूत्रादीनाम् । अध्यशनलक्षणमाह अजीर्णं
भुज्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते । तद्विषयारथ्याह
प्राग्भुक्ते आनले मन्दे हिरङ्गो न समाचरेत् । अस्याय-
मर्थः प्रातर्भुक्तेऽजीर्णं सति अह्नयेव पुनर्न भुञ्जीत
इत्यर्थः । रात्रौ पुनस्तथापि सति भुञ्जीतेव । यत
आह सुश्रुत एव “प्रातराग्रे त्वजीर्णं तु सायमाग्रे तु
उपप्रति । पूर्वभुक्ते विदग्धेऽन्ने भुञ्जानो हन्ति
पावकम्” । अस्य त्वयमर्थः । पूर्वभुक्ते रात्रिभुक्ते
अन्ने विदग्धे किञ्चित् पक्वे प्रातर्भुञ्जानः पावकं हन्ती-
त्यर्थः । यत आह “सायमाग्रे त्वजीर्णं तु प्रातर्भुक्तं
विधोषममिति” । सायमाग्रे अजीर्णं भोजनोपायमाह
भवेद्यदि प्रातरजीर्णशङ्का तदाऽभ्यां नागरसैन्धवाभ्याम् ।
विचूर्णितं शीतजलेन युक्तं भुञ्जीत चाक्षं मितमन्नकाले ।
आयुःक्षयभयादिद्विधाक्षाङ्गं सेवेत कामिनीम् । अवशो
यदि सेवेत तदा योष्णवसन्तयोः । अवशः अजितेन्द्रियः ।
आस्था(स्थितिः)वर्णकफस्थौल्यसौकुमार्यसुखप्रदौ । अ-
ध्वा(गतिः)वर्णकफस्थौल्यसौकुमार्यविनाशनः । यत्तु
चङ्क्रमणं नातिदेहपीडाकरं भवेत् । तदायुर्वलमेधाग्नि-
प्रदमिन्द्रियरोधनम् । उष्णीषं कान्तिकृत् केश्यं रजोवात
कफापहम् । लघु तच्छस्यते यस्माद्गुरु पित्ताक्षि-
रोगकृत् । उपानक्षारणं नेत्रप्रमायुधं पादरोगकृत् ।
सुखमचारभोजस्य वृषश्च परिकीर्तितम् । पादाभ्या-
मनुपानङ्ग्रां सदा चङ्क्रमणं नृणाम् । अनारोग्य
मनायुषनिन्द्रियप्रमदपिदम् । क्लेशधारणं वर्षातप-

वातरजोऽपचम् । हिमन्नं हितमज्जोय माङ्गल्यमपि कीर्तितम् । सत्वोत्पाहवनस्यैय धैर्यं तेजोविवर्द्धनम् । अष्टभुकरश्चापि भयन्नं दण्डधारणम् । कर्षाच्छादन संयुक्ता शिविका सर्ववक्त्रभा । तस्यामारोहणं नृणां त्रिदोषशमकं मतम् । वातस्त्रेष्णगटात्तानामाहितं भ्रमकत्तरिः । पित्तानिबलकरो हृस्ती लक्ष्म्यायुःपटि-वर्द्धनः । घोटकारोहणं वातपित्ताग्निश्रमकन्यतम् । मेदोवर्णकफघ्नञ्च हितं तद्धलिनं परम् । * आतप स्वेदमूर्च्छाक्षपित्तहृणाक्षमश्रमान् । टाहं विवर्णतां कुर्यादेतान् छाया व्यपोहति । दृष्टिर्दृष्ट्या हिमावस्था निद्रालस्यविधायिनी ।”

दिनज्योतिम् न० ६त० । आतपे राजनि० ।

दिनदुःखित उ० स्त्री० । दिनसृष्टिश्च दुःखितः उत्कण्ठितः । चक्रवाके शब्दर० । स्त्रियां ङीष् । रात्रौ हि स्त्रीविर-हेण दिनार्थसुत्कण्ठायुक्तत्वात् तस्य तथात्वम् ।

दिनप उ० दिनं पाति पा-क । १सूर्ये हारा० २चर्कहृत्ते ३सूर्यादिषु वारेषु च “दिनावद्भासहोराणामधिपा न सभाः कुतः” इति मयस्य प्रश्ने “मन्दादधः क्रमेण स्युः इति दियसाधिपाः । वर्षाधिपतयस्तद्वत् तृतीयाय प्रकीर्तिताः” सू० सि० । “शनेः सकाशादधः क्रमेण चतुर्थसङ्ख्याका ग्रहा दिनाधिपतयो वारेभ्यो भवन्ति यथा शनिरविचन्द्रभौमबुधशुक्रशुक्रा इति तत्क्रमः” रङ्ग-“सूतकानां परिच्छेदो दिनमासावद्पास्तथा । मध्यम-ग्रहभुक्तिस्तु साधनेनैव गृह्यते” सू० सि० ।

दिनपति उ० ६त० । १सूर्ये २चर्कहृत्ते च ३वारेषु सूर्यादौ च दिनपशब्दे दृश्यम् दिननाथदिनेशादयोऽप्यत्र । ४दिनप्रवेशलग्नेषु दिनप्रवेशलग्नेष्वरादिषु मध्ये तत्तन् दर्शयिष्ये अधिकबलयुक्ते एव हर्भेदे च दिनप्रवेशशब्दे दृश्यम् । “दिननाथपूर्णशशिभोरसम्भवात्” भाषः ।

दिनपाति उ० दिनस्य चान्द्रदिनस्य तिथेः पातः क्षयः । दिनक्षये “अधिवासे दिनपाते धनुषि रवौ भातुलङ्घिते मासि । चक्रिणि सुप्ते कुर्यान्न माङ्गल्यं विवाहञ्च” भीमपराक्रमः ।

दिनपिण्ड उ० ६त० । ज्योतिषोक्ते अहर्गणे ।

दिनप्रणी उ० दिनं प्रणयति करोति प्र+णी-क्रिप् । १सूर्ये २चर्कहृत्ते च ।

दिनप्रवेश उ० ताजकोक्ते मासप्रवेशवत् वर्षमाससम्बन्धि-दिनानां प्रवेशे तत्प्रवेशकालाद्यानयनं नील० ता० उक्तं

यथा “मासाकेस्य तदासन्नपङ्क्तिर्केण सञ्चाल्यम् । कलीकयार्कगत्याप्रदिनाद्येन युतो नितम् । तत् पङ्क्तिस्थं वारपूर्वं मासाकेऽधिकहीनके । तद्वा-राद्ये मासवेशे दिवसेऽप्येव मेव तु” । अयमर्थः मासाकेः वर्षप्रवेशकालीन एव राश्यां शकलाविकलादि-युक्तः सूर्यः प्रथममासाकेः द्वितीयमासाकेःस्तु तथा-भूतार्क एकैकराशिभाजयुक्तः । तस्य तदासन्नपङ्क्तिर्केण पाथात्यदंशप्रचलितमकरन्दानुसारितिप्रपत्तिकास्यस्य-ग्रहज्ञापकपङ्क्तिस्थेन स्फुटाकेण यदनरं तत् कलात्मकं कृत्वा तद्विषयीयारविगत्या तद्विषयीयस्फुट सूर्यगत्या हरणेन लब्धदिनाद्येन तत्पङ्क्तिस्थार्कः । वारादिना युतमूनितां वा कार्यं तथा सति यदि मा-साकेस्ततोऽधिको भवति तदा पूर्वोत्तरीत्या युते वारादौ मासप्रवेशे वारादिर्भवति यदि मासाकेस्ततो हीनो भवति तदा ऊनितं कार्यम् एव कृते तथाभूते वारादिके मासप्रवेशो भवति । दिनप्रवेशे त्वयं भेदः । वर्षप्रवेशप्रथममासप्रवेश-कालयोरैक्यमिव प्रथमदिनप्रवेशस्यापि तत्कालैक्यम् । द्वितीयादिदिनप्रवेशकालस्तु इत्यम् मासाकेस्थाने दिनार्क इति विपरिणमनीयम् तथा च मासाके एकैकाराशिभाजे द्वितीयादिदिनार्कौ भवति तस्य पूर्ववत् आसन्नपङ्क्तिस्थ स्फुटाकेण यदनरं तत्कलात्मकं कृत्वा तद्विषयीया-र्थगत्या कृते लब्धेन दिनाद्येन पङ्क्तिस्थार्ककालवा-रादिकं युतमूनितां वा कार्यं तथा सति यद् अंशादिकं भवति तत्पङ्क्तिस्थार्ककालीनवारादिषु हीनमधिकं कार्यं तथा कृते यद्व्यतिष्ठति तत् द्वितीयादिदिनप्रवेशे वारादि ज्ञेयम् तथा च तादृक्समये यस्य राशेरुदयः तत् अंशादिसंहितं दिनप्रवेशलग्नम् इति । दिनशायनं च तत्रैवोक्तं यथा

“तत् मासतनोर्नाथो सूर्यो शोजन्मपस्तथा । त्रिराशिषो दिननिशोरधीन्दुभपतिस्तथा । अष्टप्रवेशलग्नेषु एषु वीर्याधिकस्तनुम् । पशन् मासपतिर्ज्ञेयस्ततो वाच्यं शुभाशुभम् । अपरे दिनलग्नेषु तथा पाचुर्विचक्षणः । मासघट्टे शयोर्वाच्यं फलं वर्षेशवद्बुधैः” नील० क० इत्युप-क्रमे दिनपतिनिर्णयस्तत्फलं च तत्रोक्तं यथा

“दिनप्रवेशकालेऽपि खेटान् भावांश्च साधयेत् । चन्द्रलग्नां-शकाभ्यां तु फलं तत्र वदेद्बुधः । चतुष्कनिम्बहेणादि दिनमासावदलग्नपाः । एषां बली तनुं पश्यन् दिनेशः परिकीर्तितः” । इन्विहेणादिचतुष्कम् दिनसूर्येशः जन्म-

सन्नेशः, दिनरात्रिभेदेन दिने दिनप्रवेशे सूर्यः, रात्रौ दिनप्रवेशे चन्द्रः, एतच्चतुष्कं, दिनमासावदपाः दिन-
प्रवेशमासप्रवेशवर्षप्रवेशलग्ने शास्त्रयः इति सप्तानां मध्ये
योऽधिकबलयान् दिनप्रवेशलग्नदशी च स दिनपतिरिति
बोध्यम् । इदम्वयधेयं सन्धा हि राश्यादिभ्यः
जन्मलग्नमेव सा च एकैकवर्षे एकैकराशिमतिक्रम्य
राश्यान्तरे गच्छति तेन तस्या मासे त्वैराशिकेन सा-
र्वद्व्यंशभोगः दिने च पञ्चकलाभोगः तदनुसारेणैव स-
न्धायाः राश्यादिकल्पनया तदधीश्वररूपणम् । “त्रिको-
णकेन्द्रायगताः शुभाश्चेन्द्रोत्तमोर्वा बलिनः खलास्तु ।
षडन्त्यगास्तत्र दिने सुखानि विनाशमानार्थयशोयुतानि ।
षड्हरिपक्षापगता दिनान्दमासेन्येष्टेगाः खलखेट-
युक्ताः । गदपटा मानयशोहराश्च केन्द्रत्रिकोणायगताः
सुखाप्रप्रा । लग्नांगपः सौम्यखगैः समेतो दृष्टोऽपि वा
मितदृष्टोऽनुतापि । नैरुज्यराज्यादिगरीरपट्टिमासाक्त-
वद्दुःखमतोन्यथात्वे । यदंशपः सूर्ययुगीक्षितो वा
स्त्रिंशे क्षणाद्भावजसौख्यकृत् सः । दुःखपदः प्रोक्तपदन्य-
थात्वे सर्वेषु भावेऽप्ययमेव रीतिः । षष्ठांशकः सौम्ययुतो
रोगदः पापयुक्तः शुभः । व्यथांशः शुभयुगदृष्टः सद्व्ययः
पापतत्त्ववन् । जायांगः सौम्ययुगदृष्टः स्वस्वीसौख्य-
विनाशकृत् । पापैर्यज्ञैः कनिर्दोःखं पापान्तःस्थे मृतिं
वदेत् । शुभमध्यस्थिते स्त्र्यंशे बल्लं कामिनीसुखम् ।
स्त्र्या रतिगुरावन्त्यखगेऽन्यास्तु रति वदेत् । मृत्युंशे
मृत्युगैः सौम्यैर्युगदृष्टे मरणं रण्ये । मिश्रैर्मिश्रं
खलैः सौम्यं वर्षलग्नानुसारतः । द्विहादशे खला हानिं
व्यये सौम्याः शुभव्ययम् । कर्त्तरी पापजा रोगं
करोति शुभजा शुभम् । लग्नेऽष्टमे वा क्षीणेन्दुमृत्युदः
पापदृग्युतः । रोगो वा यदृष्टं वापि रिपुतः, शस्त्रभी-
रपि । चन्द्रे सभौमे निधनारिस्तस्ये नृणां भयं शस्त्र-
हतं पशोर्वा । पापैः सुखस्यैः पतनं गजान्धयानात्ततः
स्याद्बल्लं च पीडा । शुभा द्यूने विजयदा दूनादर्धे
सुखावहाः । नवमे धर्मभाग्याधराजगौरवकीर्तिदाः ।
दिनप्रवेशेऽस्ति विधुरवस्थायां तु यादृशि । तदयस्या
तत्त्वमसौ फलं दत्ते न संशयः । विहाय राशिं चन्द्रस्य
भागा द्विधाः शरोद्भूताः । लब्धं गता व्यवस्थाः स्युर्भौ-
ग्यायाः फलमादिशेत् । प्रवासं प्रवासोपगते रात्रिना-
येऽर्चनाशस्तु नष्टोपगते मृत्युभीतिः । मृतावस्थिते स्था-
व्ययायां जयस्तु विनाशस्तु हास्योपगते कामिनीभिः ।

रात्रौ स्याद्वृत्तिः क्रीडिता सौख्यदात्री मद्यप्रा च निर्दां
कलिर्देहपीडाम् । भयं तापराशिः सुखं स्यात् भुक्ता
ज्वराकम्पितास्तु स्थितास्तु क्रमेण ।

दिनमयुः पु० इत० । १२वर्षे हेमन्त० । २२वर्षे दृष्टे च
दिनवल पु० दिने बलं यस्य । १२दिपदराशिषु । ते च राशयः
दृष्ट्वा० भट्टोत्पद्योक्तं यथा

“होरा स्वामिश्रुत्तधीक्षितयुता मान्यैश्च वीर्योत्कटाः
केन्द्रस्या द्विपदादयोऽङ्गि, निशि च प्राप्ते च सन्धादये”
मू० “वीर्योत्कटाः इत्यनुवर्त्तते द्विपदादयो द्विपदचतुष्पद-
कीटाः यथाक्रममङ्गि, निशि, प्राप्ते च सन्धादये वीर्यो-
त्कटाः भवन्ति अङ्गि दिने द्विपदा बलिनः, निशि रात्रौ
चतुष्पदाः, सन्धादये कीटाः । यत् न केवलं दृष्टिकं
कीटः यावदाप्याः कीटग्रहणेष्वेव ज्ञेयाः । तत्र च श्री-
देवकीर्तिः “मिथुनतुलाकम्भकन्या दिवावला धन्यनश्च
पूर्वाङ्गम् । अजदृष्टमिहा रात्रौ मृगश्रवणयोः पूर्वपक्षाङ्गम् ।
दृष्टिकमीनकुलोरा मकरान्याङ्गं च सन्ध्यायामिति”
भट्टो० । एवं स्थिते शङ्कः पञ्चपटादिराशोनां यद्दिन
वल्लुक्तं तन्मूलं चिन्त्यम् । दिने बलं यस्य । २२वर्षयुक्त-
शुकेषु ग्रहेषु यथाह दृष्ट्वा० “निशि शशिकुजशौराः
सर्वदा क्षोऽङ्गि, चान्ये, बल्लसितगताः स्युः क्रूर-
सौम्याः क्रमेण” “शशिकुजशौराश्चन्द्रभौमशनयः निशि
रात्रौ वीर्यवन्तो बलिनः, बुधः सर्वदा सर्वेभ्यन् काले
निशि दिने च बली, अन्ये परे रविशुक्रसिता अङ्गि दिने
बलिनः” भट्टो० ।

दिनमणि पु० दिने मणिरिव प्रकाशकत्वात् । १२वर्षे हारा०
२२वर्षे दृष्टे च “दिनमणिसखलमण्डन ! भवत्यखल !”
गीतगो० । “महदहः किमहो रजनी तनुर्दिनमणौ
गणकोत्तरगोलगे । ननु तनुर्दिवसो महती निशा वद
विचक्षण ! दक्षिणदिग्गते” सि० शि०

दिनमयुः पु० दिने मयुखोऽस्य । १२वर्षे २२वर्षे दृष्टे च दिन-
किरणादयोऽप्यत्र ।

दिनमान न० दिनस्य मानम् । सूर्यदर्शनकालस्य मानभेदे
तन्मानभेदे कारणं सि० शि० उक्तं यथा

“यतश्च सौम्ये दिवसो महान् स्यात् रात्रिर्लघुव्यस्त-
मतश्च याम्ये । दुरातवदन्ति क्षितिजादधःस्थे रात्रिर्यतः
स्याद्दिनमानमूले” । सदा समत्वं द्युनिशोर्निरक्षो नोन्मयवत्
तत्र कुजादयतोऽन्यत् । षट्पट्टिभागाध्यधिकाः पलांशा
अत्राय तत्तात्पर्यपरो विशेषः । सम्वाधिका क्रान्तिवृद्धः

च यावत् तावद्दिनं हनतमेव तत् । यावच्च यास्यां
सततं तमिच्छा ततश्च मेरो सततं समाईम् । विष्वद्वृत्तं
दुषदां क्षितिजत्वमितं तथा च देव्यानाम् । उत्तरयास्यौ
क्रमशो मूर्धोर्ध्वगतौ भ्रुवौ बतकोणम् । उत्तरगोले क्षिति-
जाद्वृत्तं परितो भ्रमन्तमादित्यम् । सव्यं त्रिदशः सततं
पश्यन्त्यसुरा असव्यं यास्ये । दिनं दिनेशस्य यतोऽहं
दर्शने तमी तमोहन्तुर्दर्शने सति । कुपुष्टगानां दानिगं
यथा नृणां तथा पितृणां शशिपुष्टवासिनाम् । दिनं
सुराणां भवनं यदुत्तरं निशेतरत् सांस्कृतिकैः प्रकीर्तितम् ।
दिनोन्मुखेऽर्के दिनमेव तन्मतं निशा तथा तत्फलकीर्त-
नाय तत् । इत्यान्तमारोहति यैः क्रमेण तेरेव हस्तैरव-
रोहतीनः । यत्नैव दृष्टः प्रथमं स देवैस्तत्नैव तिष्ठन् न
विलोक्यते किम् ? । विधूर्ध्वभागे पितरो वधन्तः स्वाधः
कुधादोधितमात्मनि । पश्यन्ति तेऽर्कं निजमस्त-
कोर्ध्वं दर्शं यतोऽस्माद् द्युदलं तदैषम् । भाषांतरत्वाच्च
विधोरधःस्थं तस्माद्विशीचः खलु पौरुषमास्याम् । कण्ठे
रविः पञ्चदशेऽभ्युदेति शुक्लेऽस्तमेत्येतत् एव सिद्धम् ।
यदतिदूरगतो दृष्टिणः क्षितेः सततमाप्रलयं रविमोक्षते ।
भवति तावदयं शयितश्च तदुगमसहस्रयुग्मं द्युनिशं विधेः ।
यो हि प्रदेशोऽपसमगुलस्य तिर्यक्स्थितो यात्यदयं
तथाक्षम् । सोऽत्येन कालेन य ऊर्ध्वं संस्थोऽनत्येन
सोऽस्मादुदया न तुल्याः । य उक्त्वे यास्यनता नृ
भाद्याः स्वस्वापमेनापि निरक्षदेगे । यास्यास्ततोऽति-
नतत्वमाप्ता उद्यन्ति कालेन नतोऽत्येन । कक्षादयः
क्षीयन्ता हि येऽहं ते यानि यास्यास्तवशादजुलम् ।
कालेन तस्मादुवज्जुनोदयन्ते तदनरे स्वं चरखण्डमेव ।
भक्षकपादाक्षिपिनाहिकाभिः पृथक् सस्यन्ति निरक्ष-
देगे । चक्रार्धमाद्यं च तथा द्वितीयं सर्वत्र पूर्वाग्नि-
शंभिताभिरेव । मेघादेभिधुनान्तो नाड्योभिक्षिर्धामिता-
भिरुदृष्टे । जगति कुजे तदधःस्थे प्रथमं तामिचरो-
नाभिः । कन्यान्ताद्वृत्तौऽन्तिक्षिपिमतनाड्योभिरुदृष्टये ।
जगति कुजे चोर्ध्वस्थे पश्चात् तामिचरादप्राभिः ।
तद्विहितलिङ्गिङ्गः कन्यान्तो वा भ्रमन्तो वा । चर-
ण्यण्डैरुनादप्राप्तेन निरक्षोदयाः स्वदेशे स्युः । क्षितिज-
ऽजादि कृत्वा गोलं भ्रमयन् प्रदर्शयेत् सर्वम् । उक्त-
मनुक्तं चान्यच्छिप्राणां बोधजननार्थम् । योऽभ्युदेति
समयं येन तत्प्रकोऽस्तस्ययाति तेन च । राशि-
कुञ्जमपसमगुलं कुजादधमेव सततं यतः स्थितम् ।

यत्नं सव्यजसवा २४जिनोनाकास्तत् नोदयचराद्यस्तवत् ।
नान्यसंस्थिततयान्यथोदितं येन नैव विषयो नृगोचरः ।
यत्नं सव्यमपसमगुलं कुजे तद्वृत्तहादायिह सव्यसंस्थितं ।
प्राचि पश्चिमकुजेऽस्तस्यनक्तं मध्यलग्नमिति दक्षिणोत्तरं ।

दिनमुख न० ६० । अहर्चखे प्रभाते । [त्रिका० ।
दिनमूर्ध्वं पु० दिनस्य मूर्ध्वेपाद्यस्यानत्वात् । उदयाचखे
दिनयौवन न० दिनस्य यौवनमिव । मध्याह्ने शब्दार्थच०
दिनरत्न न० दिनस्य रत्नमिव प्रकाशकत्वात् । १४४० हेमच०
२४४० हखे च ।

दिनराशि पु० ६० । ज्योतिषोक्ते । अहर्चखे "यथासमगुल-
म्यस्यो दिनराशिः कुवासरेः । विभाजितो मध्यगत्या
भगणादिर्षहो भवेत्" सू० सि० । २दिनसंज्ञके वृषादौ
राशौ च राशिगच्छे दृश्यम् ।

दिनव्यास पु० दिनस्य अहोरात्रात्मककालशापकवृत्तस्य व्यासः ।
सू० सि० उक्ते अहोरात्रवृत्तव्यासे "क्रान्तौ क्रमोत्-
क्रमज्ये द्वे कृत्वा ततोत्क्रमज्यया । हीनातिष्ठा दिन-
व्यासदलं तद्विज्ञोत्तरम्" सू० "दिनव्यासदलमहोरात्र-
वृत्तस्य व्यासार्धम्" रङ्ग० ।

दिनांश पु० ६० । त्रिधा विभक्तस्य दिनस्य । प्रातर्मध्याह्नसा-
याह्नेषु भागेषु राजनि० । पञ्चधाविभक्तस्य दिनस्य २प्रा-
तःसङ्ख्यादौ च "प्रातःकालो सुपूर्तोऽस्तीन् सङ्ख्यास्तावदेव
तु । मध्याह्नस्त्रिचूर्तः स्यादपराह्णस्ततः परम् । साया-
ह्नास्त्रिचूर्तः स्यात् चाह्णं यत्न न कारयेत्" तिथिन० ।

दिनागम पु० ६० । प्रभाते "ज्येष्ठातुगमकुञ्जः स कदा-
चिद्दिनावगमे" हरिवं० ८१ख० ।

दिनादि पु० ६० । प्रभातकाले राजनि० ।

दिनान्त पु० ६० । सायाह्ने "कृत्वा दिनान्ते निचयाय
गन्तुम्" रघुः । दिनावसानादयोऽप्यत्र । "दिनापसानो-
त्सु कबालवत्सा" रघुः [त्रिका० ।

दिनान्तक पु० दिनमन्तयति अन्त-+विच-+एवुल् । सव्यकारे
दिनारम्भ ६० । प्रभाते

दिनार्ध पु० दिनस्य सूर्यकिरणप्रकाशात्मककालस्यार्धम् । दिवा-
भागस्याह्ने "एवं विधुवति जाया स्वदेशे या दिना-
र्धजा" सू० सि० ।

दिनिका स्त्री दिनं तत्कृतं कर्महेतुतया व्यस्तत्वं भूतो
ठन् । दिने कर्मकरणभूतो (एकदिनेरमजुरि) रत्नमात्रा ।

दिनेश पु० ६० । १४४० हेमच० । २४४० हखे दिनप्रवेश-
नोक्ते दिनप्रवेशलग्ने शादिषु मध्येऽधिकवचनं तत्त-

दर्शिन १२२६ ४८४४०० वारेणे च दिनेश्वरादयोऽप्यत्र ।
दिनेश्वरामज ५० इतः । १२२० २२२० ३३३० ४४४० च
५५५० इत्युच्यते च स्त्री ।

दिग्भ सवाते चु० आत्म० सक० सेट् । दिग्भयते अदिग्भत
दिप्सु लि० दन्त-सन् उ-कान्दः न भव् । दन्तेच्छौ ।
“न यं दिप्सन्ति दिप्सवः” अ० १२५।१४। “लोकं तु
धिप्सन्ति धिप्सः” इति भेदः । [दिग्भत-त ।

दिग्भ भोदने चु० उभ० सक० सेट् इति । दिग्भयति ते अदि-
दिम्भ सवाते चु० उभ० सक० सेट् । दिग्भयति ते अदिदि-
म्भत-त । [दि० १६।१७।

द्विज लि० देव-पुत्रो० । द्वे “भुवहर्षिदियानां पतिः” अ०
द्विरपक ५० कन्दकं लि० ।

द्विलोप ५० स्वर्यवन्धे १२२० भेदे । स्वर्यवन्धे द्विलोपो च दो
जातो एकः अणुपतः पुत्रः खट्वाङ्गापरनामः । अपरोद-
दिङ्गस्य पुत्रः रासट्टप्रपितामहः यथोक्तं हरिवंशे
१५५० “सुतः पञ्चजान्यासोदगुमाद्याम वीर्यवान् ।
द्विलोपस्तनयस्तस्य खट्वाङ्ग इति विवृतः । येन स्वर्गादि-
हामस्य सुहृत् प्राप्य जीवितम् । तयोऽनुसन्धिता लोका
बुद्ध्या सत्येन चानघ ! । द्विलोपस्य तु दायादो महा-
राजो भगीरथः” । “अनमित्रसुतो राजा विद्वान् दुर्ल-
भोऽभवत् । द्विलोपस्तनयस्तस्य रामस्य प्रपितामहः ।
दीर्घबाहुर्द्विलोपस्य रघुर्नाम्नाऽभवत्सुतः । अयोध्यायां
महाराजो रघुरासीन्महाबलः । अजस्तु रघुर्भोजने
अजाह्वरथोऽभवत् । रामो दशरथाज्जज्ञे धर्मात्मा
समहायकाः” हरिवं० १५५०-रामस्य प्रपितामहः तस्य
उद्भप्रपितामहः इत्यर्थः । तत्र रघुपतिरि “द्विलोप इति
राजन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव” रघुः । [लि० ।

द्विलोपराज ५० द्विलोप एव राट् राजा । द्विलोपन्धे
द्विलोप मन्दन-वारर पुत्रो० । शिलीम्बे हाराण् [स्त्रीत् ।
द्विव प्रीतो भ्वा० पर० सक० सेट् इति । दिव्यति अदि-
दिव जिगोषायां क्रीडायां च सक० पण्ये व्यवहारे इच्छायां
स्तुतो च सक० दिवा० पर० सक० सेट् । अस्य करणस्य वा कर्म-
संज्ञा । अक्षरान् वा दीव्यति अदेवीत् दिदेव् । देवित्वा
कृत्वा देवं दिदिवान् उद्युवान् “अदीव्यद्वीहमनुपमम्”
भट्टिः । “उवाच दीव्याव पुनर्वह्निवित्तं मयाऽर्जितम्”
भा० व० ७८८० “दिव्यामि शकुने ! त्वया” भा० व० ७८४०
“ततस्तु यातं वाप्येये पुण्यलोकस्य दीव्यतः” भा० व० ६९४० ।
“तदाऽदेवीत् पाण्डवोऽजातशत्रुः” भा० व० ६५४० । अर्जुनं

तु कश्चित् तच्छ । “मन्त्रज्ज्ञायेव दीव्येत विना दुर्गातदे-
विनम्” भा० वि० १८४० “अक्षानुत्वा पुनर्द्युतमेव
दीव्यस्य भारत !” भा० व० ७८४० । “के तन्मान्ये कितया
दीव्यमाना विना रात्रौ धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः” ५६० श्लो०
“दिवस्तदर्थस्य” पा० व्यवहारक्रीडार्थत्वेऽस्य कर्मणि
प्रणी यतस्य दीव्यति । तदर्थस्य किं ग्राह्यं दीव्यति कौतो
त्यर्थः सि० कौ० । द्यूतं जिगोषायामन्यत्र आद्यनः
जिगोषान्यत्र इत्यर्थः । दिदेविषति उद्युपति देवयति ते
अदिदिवत् त । “तेनादुद्युपयद्रामं अनेन अगलोच-
ना” भट्टिः । दिदेवीति देवोति
उपसर्गपूर्वस्य तत्तदुपसर्गयोत्याद्यर्थुक्ते तदर्थे ।

द्विव कूजने चु० आत्म० सक० सेट् । देवयति अदिदेवत् त ।
द्विव अर्हे चु० उभ० सक० सेट् । देवयति ते अदीदिवत् त ।
द्वि स्त्री दीव्यत्यत्र दिव-वा० आधारे डिबि । १२२०
२२२० च अक्षरः । द्यौः दिवौ दिवः द्युम्याम्
द्युम् । इतिने “सौरेण द्युनिशोर्वासम्” अ० वि० “मनीषितं
द्यौरपि येन दुग्दा” रघुः “य इत्यमखास्यमहर्दिशं
दिवः” “दिवीव चक्षुराततम्” अ० १२२।५

द्विव न० दीव्यत्यत्र प्रथमे आधारे क । १२२० । द्विद्विकसः
त्रिदिवः । २२२० अक्षरे भेदि० इतिने ४४० च हेमच० ।
तत्र स्वर्गं “लोकपालैर्महाभागैर्दिवं देववरैरिव” भा० व०
१६१० इतिने “सुगुमेऽभ्यधिकं राजन् ! दिवं ज्योति-
र्गणैरिव” हरिवं० ६२० ।

द्विवङ्गम लि० दिवमाकाशं स्वर्गं वा गच्छति दिव-वा० खच्
सुप् । १२२० अक्षरगामिनि । “दिशं प्रतिष्ठमानानामस्तु
शब्दो दिवङ्गमः” भा० व० ४८४० । २२२० गामिनि च
“दिवङ्गमं करोषाथ मार्गं भीमस्य कारणात्” भा० व०
१४६० ।

द्विवन् न० दिव-वा० अप्रतिपूर्वादि कनिन् उज्ज्वल० ।
स्वर्गे त्रिद्विकसः । अस्य भवे उपधाऽङ्गोपस्य दीर्घ-
विधौ स्यानिवक्त्याभावात् दीर्घः दीर्घा दीर्घे इत्यादि
द्विवस ५० दीव्यत्यत्र दिव-असच् किञ्च । “नाडीषण्डितम-
स्तत्र सावनो दिवसः स्मृतः । त्रिंशभागोऽंकराशेस्तु
दिवसः सौर उच्यते । चान्द्रस्तु तिथ्यवच्छिन्नो भीमो
भूपरिधेयतः” इत्युक्तेषु सावनादिषु दिनेषु । “दिवसाः
परिणामरमणीयाः” शकु० । “अयोजयत् स धर्मात्मा
दिवसे दिवसेऽत्र च” भा० व० १८२० ।

द्विवसकर ५० दिवसे करोष्य दिवसं करोति क-अच्

वा । १सूर्ये हेमच० २चक्रवर्त्तये च । “दिवसकरकोऽस्तं
ध्वान्तमन्तर्द्वेषु” भाष्यः । क-किप् दिवसकदयत्न ५० ।

दिवस्मति ५० दिवः पतिः अलुक्च० रोःसत्वम् । १५न्द्रे
अमरः । “इन्द्राणोमानयिष्यामो यजेच्छसि दिवस्यते !”
भा० उ० ११ अ० ।

दिवस्सुत ५० दिवः आकाशस्य पुत्रवत् प्रियः दिवः एक
जायते त्वै-क प्रयो० वा । १दुलोकप्रिये २दुलोकपालके
वा सूर्ये । “दिवस्सुताय सूर्याय शंसते” यजु० ४।३५
“दिवस्सुताय दुलोकस्य पुत्रवत् प्रियाय दुलोकादि सूर्यो
जायते दिवः एक जायते स इति दिवस्सुताय दिवःपाल-
कायेति” वा वेददी० ।

दिवस्पृथिवी स्त्री द्वि० य० द्यौश्च पृथिवी च “दिवसश्च पृथि-
व्याम्” पा० दिव इत्येव चात् द्यावा च आदेशे अकार-
रोच्चारणं सकारस्य कत्वं (कार्पि) मा भूदित्येतदर्थम्”
सि० कौ० । रोदस्योः द्यावाभ्योः हेमच० “तं देवा
बुधे रजसः सुदंशमं दिवस्पृथिव्योररतिम्” ऋ० २।२।१

दिवस्पृश ५० स्पृशति स्पृश-किन् ६त० । पादेन स्वर्ग
स्पर्शनि १परमेष्ठरे “दिवस्पृक् सर्वदृग्व्यासः” विष्णुसु० ।
“दिवःस्पर्शनादिवस्पृक्” भा० “पादोऽस्य सूर्याभूतानि
त्रिपादस्यान्तं दिवि” ऋ० उ० तस्य पादस्य दिविस्थत्वात्
त्रिविक्रमावतारे वा तथात्वात् तत्त्वम् । २व्याकाशस्पर्शनि
शब्दादौ च ।

दिवा अय्य० दिव-का । दिवसे अमरः “दिवा मातयुष्म-
श्चरणयुगलध्याननिरतः” कर्पूरस्तवः “पश्चिमान्तु समा-
सीमो मलं हन्ति दिवाकृतम्” मनुः ।

दिवाकर ५० दिवा करोति क-ट । १सूर्ये २चक्रवर्त्तये च “दि-
वाकरकरैः पूतं दिवाक्षानं प्रगस्यते” ति० त० “दिवा-
कराद्भवति यो गुहाश्च” “दिवाकराद्भुविभूषणास्य
दाम्” कुमा० ।

दिवाकरसुत ५० ६त० । १शनौ २यमे शकर्णे ३सुप्तीने च
प्रयसुनायां तपत्यां च स्त्री । अरुणात्मजशब्दे दृश्यम् ।
“गङ्गादिवाकरसुताजलचारुहाराम्” वृ० सं० ४३ अ०

दिवाकीर्त्ति ५० दिवेव कीर्त्तिः कृत्यं यस्य रालौ सुर-
कर्मनिप्रेक्षात् । १नापिते अमरः । २चण्डाले हेमच० ।
तस्य दिवाचरत्वात्तथात्वं दिवाचरशब्दे दृश्यम् । “दिवा-
कीर्त्तिमुदक्याञ्च पतितं सूतिकां तथा । शवं तत्सू-
एनं स्यूहा स्नानेनैव विशुध्यति” मनुना तस्यास्य दृष्टव्य-
वृत्तम् । दिवाऽकीर्त्तिर्बस्य । उलूके मेचके हेमच०

दिवा तस्य नामोच्चारणे हि तस्य भव्यशब्दे तिलकता जायते
इति लोकसिद्धत्वात् तस्मान्नो न दिवाकीर्त्तनीयता ।

दिवाकीर्त्त्ये न० दिवा दिवसे कीर्त्त्यै कीर्त्तनीयम् । वर्षसाध्ये
गवामयने सत्वे ह्ययोमौसष्टकयोर्मध्ये विषुवज्ज्ञानके
एकसिद्धहनि गेये शामभेदे तस्य ता० ब्रा० ४।६।१ दर्शितं
यथा “विषुवानेष भवति” पूर्वोत्तरयोः पक्षसोर्मध्ये ऽनुष्ठेयं
गवायनस्य प्रधानभूतं विषुवदाख्यमहः प्रदर्शयति एष
विषुवान् संवत्सरस्य मध्यतो भवतीत्युपक्रमे अक्षिज-
हनि सामानि विधत्ते” भा० । “दिवाकीर्त्त्यै सामा भवति”
ता० ब्रा० ४।६।१२ “दिवाकीर्त्यानि शुक्रियाणि सा-
मानि तस्मिन् प्रयुज्यन्ते इति दिवाकीर्त्यै सामा अयं
विषुवान् दिवाकीर्त्यै सामा कार्यः” भा० । तस्य प्रशंसापूर्वकं
तत्र गेयचः प्रतीकञ्च दर्शितं यथा

“स्वर्भातुर्वा आसुर आदित्यलमसाविध्यत्तस्य देवा दिवा-
कीर्त्यै क्षमोऽपाप्मन् यद्विवाकीर्त्यानि भवन्ति तम एवास्मा-
दपन्नानि रश्मयो वा एत आदित्यस्य यद्विवाकीर्त्यानि
रश्मिभिरिव तदादित्यं साक्षादारभन्ते” ता० ब्रा० ४।
६।१२ “आसुरेण स्वर्भातुना तमसाविद्वस्यादित्यस्य वा-
चकं तमोऽन्वकारं देवा दिवाकीर्त्यैः सामभिरपाप्मन्
व्यनाशयन् अतो यद्विवाकीर्त्यान्यानि भवन्ति तेन
तम एवास्मादादित्यादपन्नानि । कथमेवं सान्नां तमसो-
हननसामर्थ्यमिति चेत् उच्यते दिवाकीर्त्यै सामानीति
यत् एते आदित्यस्य रश्मयो वै रश्मिरूपा एव अत
एषां युक्तमेव तमसो नाशकत्वं तत्तथासति रश्मिभि-
रेवादित्यं साक्षात् प्रत्यक्षमारभन्ते ये सत्त्विणो विषु-
वति दिवाकीर्त्यानि प्रयुज्यन्त इत्यर्थः । दिवाकीर्त्यै
सामभिरुत्तमसोऽपहननं सामान्येनोक्तं तदेव विद्वद्व्योति”
भा० “भ्राजाभ्राजे पयमानसुखे भवतो सुखत एवास्य
तमोऽपन्नानि” ता० ब्रा० ४।६।१४। “पयमानसुखे माध्य-
न्दिनाभवयोः पयमानयोर्दुःखे प्रसुखे भ्राजाभ्राजे
सामनी भवतः गायत्रस्य नित्यत्वात् ततः परस्तात् क्रमेण
भवत इत्यर्थः । अस्य प्रज्ञामनुद्यूतमिति त्वचे गतव्यं साम
भ्राजं, तन्माध्यन्दिने पयमानसुखे, “परिस्नानो गिरिष्ठा
इत्यस्मिन् गेयं साम आभ्राजे तदाभं पयमानसुखे” भा०

दिवाचर लि० दिवा दिवसे चरति भवार्थम् चर-ट ।
पक्षभेदे स्त्रियां ङीप् । “दिवाचरो न शर्यां न च
नक्तञ्चरो दिवा” वृ० सं० दस० २चण्डाले तस्य रालौ
यामनगरे चारनिप्रेषेन दिवसे एव चारस्य मनुनावि-

हितत्वात् तथात् यथा "रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च । दिवा चरेयुः कार्यार्थं चिह्नितः । राजशासनेः" श्यामाखगादौ च दिवासञ्चरणञ्च दृश्यम् ।

दिवाचारिन् लि० दिवा चरति चर-णिनि । दिवससञ्चारिणि भूते । "स्वाहेत्यथ बलिहरणम्" इत्युपक्रमे "सर्वेभ्यो भूतेभ्यो दिवाचारिभ्य इति दिवा" आशङ्क्य १।२।६६० ।

दिवाटन पुंस्त्री० दिवाऽटति षट-ल्यु । काके गजार्थकल्पे स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २ दिवागतयुक्ते लि० ।

दिवातन लि० दिवा भवः ट् ट् च । दिवाभवे । "गशिन इव दिवातनस्य लेखा" कुमा० । स्त्रियां ङीप् । "पञ्जानां दिवातनीम्" भट्टिः ।

दिवातर न० अतिगयेन दिवा प्रकाशकम् तरप् । अत्यल्पकाशके दिवसे । "यः सुदृढतरो दिवातरात् प्रायुमे दिवातरात्" ऋ० १।१२७५ ।

दिवाभ्य पुंस्त्री० दिवा दिवसे अभ्यः । १ मेचके लि० २ दिवसान्वप्राणिमाले च । "दिवाभ्याः प्राणिनः केचित् रात्राभ्यास्तथाऽपरे" देवीभा० २ बल्गुनाखगे स्त्री राजनि० ।

दिवाभ्यस्त्री स्त्री दिवाभ्य-स्वार्थे क गोरा० ङीप् । कुकुन्द्याम् पुराणम् ।

दिवाभीत पुंस्त्री० दिवा दिवसे भीतः । १ मेचके लीनं दिवाभीतमिवान्वकारम्" कुमा० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २ कुसुदाकरे श्चोरे च पु० मेदि० ।

दिवाभीति पु० दिवा भीतिरस्य । १ मेचके गज्जर० ।

२ दिवसभीतियुक्ते लि० । [इजे च ।

दिवामणि पु० दिवा मणिरिव । १ स्त्र्यं गज्जर० २ अर्कदिवामध्य न० इत० । मध्याह्ने हेमच० ।

दिवावसु पु० दिवा वसुः किरणोऽस्य । १ स्त्र्यं २ अर्कद्वये च दाव्यति दिव-किप् द्योः आवसुः हविरस्य दिवसावसति आ+वस-उन् वा । १ दीप्रहविष्के २ दुलोकवासिनि वा इन्द्रे । "दिवं यय दिवावसो !" ऋ० ८. २४।१ ।

दिवाशय पु० दिवा दिवसे शेते-शी-अच् ७त० । १ दिवास्वापयुक्ते २ दिवसेऽप्रकाशयुक्ते च "न मे दिवाशयाः एवा न रात्रौ दधिभोजिनः । सुर्विणी नाहुगच्छति न सृष्टिनि रजस्रलाम्" जैमि० भारतम् । "आहरोह कुसुदाकरोपमां रात्रिजागरपरोदिवाशयः" रघुः ।

दिवासञ्चर लि० दिवा दिवसे सञ्चरति सम्-चर-ट । दिवसञ्चारिणि प्राणिभेदे तथाभूताः इ० सं० ८८५० कति-

चिदुक्ता यथा "ग्रामाग्रेषु मशगन्धवसु नशिखिस्त्रीकर्णचक्राङ्कयाशंषाखीरकखञ्जरीटकशुकध्वाङ्क्याः कपोतास्तयः । भारद्वाजकुलालकुटुम्बरा हारोतगन्धौ कपिः फेयटः कुकुटुर्णकुटचटकासोक्ता दिवासञ्चराः" ।

दिवास्वप्न पु० दिवा दिवसे स्वप्नः । दिवानिद्रायाम् । तद्दोषादिकं दिनचर्यागन्धे भावप्र० उक्तसक्तम् । सुषुते च "सर्वर्षेण दिवास्वापः प्रतिषिद्धोऽन्यत्र प्रीत्यात् । प्रतिषिद्धोऽपि तु बानहृदस्त्रीकर्मितस्तृतीयमद्यनित्ययानवाहनाभ्येकर्मपरिचयान्नामभुक्तयतां मेदःस्वेदकफरसरक्तक्षोणानामजीर्णनाञ्च सञ्ज्ञं दिवास्वप्नप्रतिषिद्धं रात्रौ वपि जागरितवतां जागरितकालादर्हमिष्यते दिवास्वप्नः । विजतिर्हि दिवास्वप्नो नाम तत्र स्वपनात्मनः सर्वदोषप्रकोपश्च तत्प्रकोपाच्च कासश्वासप्रातश्प्रायासिरागौरवाङ्गमर्द्दीरोचकज्वरानिदीर्घत्यानि भवन्ति" ।

"मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परीगादः स्त्रियोमदः । तौयं लिङ् दृष्टाट्वा च कामजो दशको गणः" व्यसनोक्तौ मतुः "रसाभियुक्तमन्नं वा दिवास्वप्नश्च सेवते । व्यपकाचगते काले स्वयं दोषान् प्रकोपयेत्" भा० आश्व० १७५० ।

दिवास्वाप पु० ७त० । १ दिवसनिद्रायाम् । दिवास्वप्नगन्धे दृश्यम् । दिवास्वापोयस्य । २ टलूकादौ च तेषां रात्रिचारित्वेन दिवास्वापवत्त्वात् तथात्वम् यथोक्तं इ० सं० ८८५० । लोभाशिकापिङ्गलाक्षिपिकास्थौ बल्गुल्युल्लूकौ गणकश्च रात्रौ । २ बल्गुलीखगे स्त्री राजनि० ।

दिवि पु० दीव्यति दिव-वा० कि । चापखगे गज्जर० ।

दिविचित् लि० दिवि क्षयति वसति लि-किप् अलुकसं खगेवासिनि । "क्षयिमासाविचरन्ता दिविक्षिता" ऋ० १०।८२।१२ । "दिविक्षिता दिविवसन्तो" भा० श्वो-स्यान्वे वेदे आच् । "नम आदित्येभ्यश्च विश्वेभ्यश्च देवेभ्यो दिविक्षिद्भ्यो लोकक्षिद्भ्यः" आ० उ० ।

दिविज पु० दिवि जायते जन-उ अलुकसं । दुलोकजाते "तामेवातिदूरे मधूकरोमिव सुमनस उपजिघ्रते" दिविजमनुजमनोनयनाङ्गाददुर्वैर्गतिविचारविनयावसोक्तुञ्जरा-जरावयवैः भाग० ५।२।७ । व्युषा व्याधौ दिविजा शब्दे नाविषकृष्णानां" ऋ० ७।७५।१ । "जे विभीषा" पा० पले लुक् दुजोऽप्यत्र ।

दिविक्तत् दीप्तिमत्+पृथो० । दीप्तियुक्ते "महारावे दिविक्तं" ऋ० ४।११।११ । "दिविक्तते दीप्तिमते" भा० ।

दिविता स्त्री दीप-वा० इतच् पृथो० । दीप्तौ "यावायो

वाचा दिविता दिविता" अ० १०१७६।३ "दिवितायां दीप्तिमत्तायाम्" भा० ।

दिवियज् ५० दिवि द्युनोकेस्वितामीन्द्रादीन् यजते यज-
किप् अलुक् ० । द्युनोकेस्वितदेवयाजिनि "हेतारो
न दिवियजो मन्दतमाः" अ० ६।६७२६ "देवानिन्द्रा-
दीन्स्तुवन्त्येवं दिवियजो दिवि द्युनोकेस्वितामिन्द्रा-
दीन् देवान् यजन्तः" भा० ।

दिविरथ ५० पौरवे भूमन्तु नृते नृपभेदे "ततो दिविथो-
नाम भूमन्त्योरभवत् नृतेः" भा० अ० ६४७०० अङ्गाजपत्न
दधियाहनपत्ने नृपभेदे च "यङ्गपत्नो महानामीद्
राजैन्द्रो दधियाहनः । दधियाहनपत्नस्तु राजा दिवि-
रथोऽभवत् । पुत्रो दिविरथस्यासीच्छक्रतुल्य पराक्रमः"
हरिवं० ११७० ।

दिविष(स)द् ५० दिवि सीदति सद-किप् अलुक् ० वा
पत्वम् । देवे अवरः । "पृथिवीषटं त्वान्निचसदं दि-
विषदं देवमदं नाकसदम्" यजु० ६।२ "बान्द्रानन्द
पुरन्दरादिदिविषद्वन्दैरमन्दादराद्" "द्वयद्वातद्वयमा-
नदिविषद्वद्वर्गद्वयपदम्" गीतगो० ।

दिविष्टि त्रि० दिविमिच्छति दध-कर्त्तरि त्रिष । द्युनोके-
स्यायुक्ते "इमा उ वां दिविष्टयः" अ० ७।७४।१ "दिवि-
ष्टो दिविमिच्छन्त्यः" भा० ।

दिविष्ठ त्रि० दिवि तिष्ठति स्या-क अलुक् ० पत्वम् । पत्न
रीज्ये स्वर्गस्थिते च "दिविष्ठ भुविष्ठं सखीभूतो
मम प्रियः" भा० अ० ६५० ।

दिविस्पृश् त्रि० दिवि स्पृशति किन् "न रपरेति" पा० पर्युदासात्
न पत्वम् । द्युनोकेस्पृशिति "आ हि स्याथो दिविस्पृ-
शम्" अ० ७।४६।४ किञ्चलत्वात् भलि पदान्ते च कः ।

दिवी स्त्री दिव बा० ई । उपजिह्विकापीटे चारा० ।

दिवेदिवे अय्य० दिव-बा० के हित्पञ्च । दिवसे निरु० ।

दिवोकस् ५० द्यौः स्वर्ग आकाशो वा ओकोयस्य । देवे
चातकखगे च मेदि० ।

दिवीजा त्रि० दिवो जायते जन-ङ । बा० अलुक् ० । द्युनो-
काज्जाते "एषा स्या नो दुहिता दिवोजा" अ० ६।६५।१ ।

दिवोदास ५० दिवः स्वर्गात् दासो दानं यज् । वध्रस्य पुत्रभेदे
"वध्रान्मिथुनं यजे मेमकायामिति श्रुतिः । दिवोदासश्च
राजपिरहत्या च यगस्त्रिनी" हरिवं० १०७० । मनु-
वंशे रिपुञ्जयाख्ये नृपभेदे च तत्कथा काशीख० ४७० ।

"ततश्चिन्तयता सद्वा इतो राजर्षिसत्तमः । अवि-

कृते सत्तामेवे तपस्यश्चिन्तयेन्द्रियः । मनोरन्ध्रजो धीरः
कलोधर्मोदितः । रिपुञ्जयेति विख्यातो राजा परपर-
ञ्जयः । अथ ब्रह्मा तमासाद्य बहुरोरावपूर्वकम् । उवाच
वचनं राजन् ! रिपुञ्जय ! महामते ! । इमां पालय
भूपाल ! ससमुद्राद्रिकाननाम् । नागकन्यां नागराजः
पथ्यर्थने प्रदास्यति । अनङ्गमोहिनीञ्चास्या यासुक्तिः
शीलभूषणम् । दिवोऽपि देवादास्यन्ति रत्नानि कसु-
मानि च । प्रजापालनसन्तुष्टा महाराज ! प्रतिलयम् ।
दिवोदास इति ख्यातमतो नाम त्वमाणस्यसि । मत्-
प्रसादाच्च नृपते ! दिव्यं सामर्थ्यमस्तु ते । परमेष्ठिवचः
श्रुत्वा ततोऽसौ राजसत्तमः । वेधसं बहुराः सुत्वा
वाक्यञ्चेदमुवाच ह । राजोवाच । पितामह ! महा-
मान्य ! त्रिलोकीकरणजम् । कथञ्चान्ये च राजानो
मे कथं कथ्यते त्वया । मद्भोजाय त्वयि राज्यं
प्रकर्षणे देवोदृष्टिं विधास्यति । पापनिष्ठे च वै रात्रि
न देवो वर्धते पुनः । रङ्गोवाच यद्यहं पृथिवी-
नाथः सर्वलोकिपितामह । तदा दिविमतो देवा दिवि-
तिष्ठन्तु मा भुवि । देवेषु दिवि तिष्ठत्सु मयि तिष्ठति भू-
तले । अथगत्वेन राज्येन प्रजा सौख्यमवाप्स्यति ।
तमेति पित्रभृत्कपोतो दिवोदासो नरेन्दुरः । पटङ्गं
नोप्रयाहृको दिवः देवा व्रजन्त्यति । मयि प्रशस्तं
सौख्यं सुराः खस्था भवन्त्यति । नागच्छन्त्यह वै नागा
नराः सुस्था भवन्त्यति" इत्युपक्रमे
दिवोदासस्य काशीतो द्विर्वाचनान्तकथं तत उत्तरेषु
अध्यायेषु दृश्यते । अध्वन्यरवरवतरे काशीराजभेदे
आयुर्वेदज्ञे तत्कथा ७८६५० । सुश्रुतपादुभिरे भाव० ५०
उक्ता दृश्यते ।

दिवीश्व त्रि० दिवे श्वे चङ्गवति उदु-भू कश्च । आकाश
स्वर्गयोजति । एलायां स्त्री शब्दार्थकत्वं ।

दिवोल्का स्त्री दिवा जाता उल्का । दिवसजातायां नभ-
सश्च तायासुलकायाम् । "सधूमा नृपतत् शार्चिर्दिवोल्का
नभसश्च ता" भा० उ० १०७० ।

दिवीकस् ५० दिवं स्वर्ग ओकोयस्य दिवा ओकोयस्येति दि-
वन्शब्दे सज्जन्तदत्तः । देवे "पथि व्यजृम्भन्त दिवौक-
शामपि" । "बन्धोनिशस्याधिपतेर्दिवौकशाम्" रत्नः ।
"कीर्त्तयन्निव दिवौकसां प्रियम्" भाषः "तारकेण दिवौ-
कसः" कुमा० ।

दिवीकस् ५० (कोकस्) शब्दोऽद्वयोऽप्यसीत्कुञ्जदयोक्तैः

दिव्योक्तोऽयम् । देवे “सुधाभिह संप्राप्तेः सर्वदेव दिव्यो
कथैः” हरिवं० २१२ अ० ।

दिव्य त्वं दिवि भवः यत् । १ स्वर्गभवे २ आकाशभवे ३ उत
पातभेदे पु० “संस्तुचयन्ति दिव्यान्तरीक्षभौमास्तदुत्पाताः”
इ० सं० उक्तम् उतपातशब्दे ११० २४० २४१ प्र० । ४ यमे ५ गुग-
गुली च पु० राजनि० कालीविलासतन्त्रोक्ते ६ भावभेदे
“शृणु भावत्ययं देवि ! दिव्यवीरपयुक्तमात् । दिव्यस्तु
देववत्प्राप्तो वीरशोद्धतमानसः । सत्यत्वेतार्जुपथेन
दिव्यभावविनिर्णयः । त्वेतादापरपर्यन्तं वीरभाव
इतीरितम् । सत्यं सत्यं तथा मांसं सद्रां मैथुनमेव
च । प्रसृजानसाधनं भद्रं ! चित्तासाधनमेव च । एतन्ने
कथितं सर्वं दिव्यवीरमतं प्रिये । दिव्यवीरमतं नास्ति
कलिकाले सुनोचने !” ७ नायकभेदे रसमञ्जरी इन्द्रादयो
दिव्यनायकाः । ८ लघुश्लो न० मेदि० ९ हरिचन्दने न० राज-
नि० । १० गङ्गाजलादिस्पर्शपूर्वकशयभेदे “ब्राह्मणो
पचनं श्रुत्वा ज्ञानेयं ज्ञानिनां वरः । गङ्गातोयं फले लब्ध्वा
स्त्रीकारश्च चकार सः । गङ्गातोयमपमृश्य मिथ्या यदि
वरेज्जमः । स याति कालखलत्रुदावहं ब्रह्मणो वरः” ।
ब्रह्म० वै० प्र० ११ “तथा गङ्गाटकं तावत् गोमयं गोज-
ज्ञाया । सत्यं वा यदि वा सम्यक् यदि दिव्यं करोति यः ।
कर्ता च रीरवं याति तथा कारयिता प्रिये ! । उभयोः
पुनरावृत्तिर्नगयोनिषु नास्ति वै । तस्यास्ति पुनरावृत्ति-
व्यावृत्त्युत्पत्त्योनिषु । दिव्यं कर्तुः कारयितुर्जपत्ता वद्या
तथा । गायत्रीरचितस्यापि नरकश्चोत्तरोत्तरम्” इति
गायत्रीतन्त्रे ५ पट० । व्यवहारे प्रतिज्ञाताथेसाधनाय
वादिप्रतिवादिनोरन्यतराभ्यां कर्त्तव्ये ११ लौकिकसाध्या-
दिप्रमाणसङ्गावे तुलादिपरीक्षाभेदे । तज्ज्ञेदादिः तत्र
त्वसामान्यविशेष वीरमि० दिव्यमातृकायां दर्शितो यथा
“तत्र दिव्यज्ञानं मानुषप्रमाणाभावे यच्चिन्तयिकं
यत् तदुच्यते । यच्च स्मृतितत्त्वे एवकारस्यैव अपिशब्दं
दत्त्वा मानुषप्रमाणसत्त्वेऽपि यत् दिव्याङ्गीकारस्तत्वापि
तद्भवतीति प्रयोजनसक्तं तदयुक्तम् “प्रमाणान्यतमाभावे
दिव्यान्यतममिति” वदता याज्ञवल्क्येन “प्रमाणक्षीने वादे
तु निर्दिष्टा दैविकी क्रियेति” वदता बृहस्पतिना च “यु-
क्तिव्यसमर्थान् शपथैरेनमर्देयेति” नारदेनापि मानुष-
प्रमाणासत्त्वे एव दिव्यस्य विधानात् । तत्र बृहस्पतिः
दिव्यभेदानाह “घटोऽग्निरुदकश्चैव विषं कोशस्तु
पञ्चमः । घटस्तु तण्डुलाः प्रोक्ताः सप्तमन्त्रप्रमाणकम् ।

अष्टमं फालगिस्तुक्तं नवमन्त्रमजलया । दिव्यान्तेतानि
सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवेति” । नारदः “युक्ति-
व्यसमर्थान् शपथैरेनमर्देयेत् । स्वर्गकालवलापेख
मन्यन्तु सुकृतादिभिः । घटोऽग्निरुदकं चैव विषं कोशस्तु
पञ्चमः । उक्तान्तेतानि दिव्यानि विमुञ्चार्थं महा-
त्मभिः । सन्दिग्धेऽर्थेऽभियुक्तानां परीक्षार्थं महात्म-
नाम् । प्रोक्तानि नारदेनेह सत्यान्तविमुञ्चये” इति ।
अर्देयेत्युच्येत् । अर्थोपेक्षत्वं सिद्धायपिपितार्थस्यात्य-
महत्त्वानुरूपमित्यर्थः । नन्वेवमपि शपथानां मानुष-
प्रमाणाभाव एव निर्णायकत्वेन दिव्यत्वात् कथं दिव्यानि
नवेत्यभिधानम् । तथा च शङ्खः “तत्र दिव्यं नाम
तुलाधारणं विषाशनमपस्तु प्रवेशो लोहधारणमिष्टापूर्त-
प्रदानमन्यांश्च शपथान् कारयेति” । तांश्च शपथानाह
बृहस्पतिः “सत्याह्ननशस्त्राणि गोवीजकनकानि च ।
देववाह्मणपादांश्च पुनर्दारशिरांसि च । एते च शपथाः
प्रोक्ताः स्वत्यर्थं सुकराः सदेति” । नारदोऽपि “सत्य-
वाह्ननशस्त्राणि गोवीजकनकानि च । देवतापितृ-
पादांश्च दन्तानि सुकृतानि च । स्यूतेच्छिरांसि पुत्राणां
दाराणां तुह्यदानया । अभियोगेषु सर्वेषु कोशपान-
मथापि वा । इत्येते शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वस्व-
कारणे” इति । सत्यम् । अत्र समनन्तरभाविनिर्णय-
निमित्तस्य दिव्यत्वेन विपक्षितत्वात् । तादृशत्वञ्च घटा-
दीनामेव न तु शपथानान्तेषां कालान्तरभाविनिर्णय-
निमित्तत्वात् । नन्वेव कोशस्य कथनेषु पक्षणमिति
चेत् सत्यम् । तस्य तेषु पाठोमहाभियोगविषयकत्व-
साध्यात् सावष्टम्भाभियोगविषयत्वसाध्याच्च । वस्तुतस्तु
शपथानामपि नारदादिवचनानुसाराद्गोबलीवर्देव्यायेन
दिव्यत्वाभ्युपगमेन नवमन्त्रस्योपलक्षणत्वात् । तथाच
नारदः “युक्तिव्यसमर्थान् शपथैरेनमर्देयेत् । स्वर्ग-
कालवलापेखमन्यन्तु सुकृतादिभिः । घटोऽग्निरुदक-
श्चैव विषं कोशस्तु पञ्चमः । उक्तान्तेतानि दिव्यानि
विमुञ्चार्थं महात्मभिः” । दिव्यं नाम तुलारोहणम् ।
विषाशनमपस्तु प्रवेशो लोहधारणमिष्टापूर्तप्रदानमन्यांश्च
शपथान् कारयेत् । मनुः “असाक्षिकेषु त्वर्थेषु मिथो
विवदमानयोः । अविदंस्तत्ततः सत्यं शपथेनापि लब्ध-
येत् । अग्निं दाहारयेदनमपस्तु जैनक्षिमच्छयेत् ।
पुनर्दारस्य वाक्येन शिरांसि स्पर्धयेत् पृथक् । यथा-
देवैः प्रयुक्तानि पुष्करार्थं महात्मभिः । परस्परविमुञ्चार्थं

तस्माद्दिव्यानि नामतः । असात्त्विकेति सातुप्रमाण-
रहितेतित्यर्थः । उद्दिष्टानां दिव्यानां मध्ये तुलादीनि
महाभियोगे प्रयोक्तव्यानि तथा च याज्ञवल्क्यः
“तुलाग्न्यापो विषं क्रौंनो दिव्यानोह विगुडये ।
महाभियोगेज्जतानि शीर्षकस्येऽभियोक्तारि । कृत्वा
वान्यतरः कृत्यादितरो वर्त्तयेच्छिरः” । अत्राग्निशब्देन
तन्मायःपिण्डादयो गृह्यन्ते । शीर्षके लक्षणया जय-
पराजयनिमित्तो दण्डः तत्प्रयुक्तदण्डभागित्वं या कृत्वा
दृश्यते । इतरः अभियुक्ताभियोक्तोरन्यतरः । इतरः
शिरोवर्त्तयेत् दण्डं स्वीकुर्यादित्यर्थः । ननु “कोश-
मल्पेऽपि दापयेत्” इति स्वल्पाभियोगेऽपि कोशस्य
विधानात् कथं महाभियोगेज्जतानीति चेन्न तस्य तुला-
दिषु घाटोऽवस्थाभियोगेऽपि प्राप्त्यर्थः । न तु
महाभियोगेज्जवेति नियमार्थः । “अन्यथा कोशस्य शङ्का-
भियोग एव प्राप्तिः स्यात् । “अवस्थाभियुक्तानां
घटादीनि विनिर्दिशेत् । तण्डुलाश्चैव कोशश्च शङ्का-
स्वेतो नियम्य चेति पितामहस्मरणेन । अवस्था-
शीर्षकस्यः । अवस्थाभियुक्तं निश्चय इति स्मृतितत्त्वे ।
यदा शीर्षकस्योऽभियोक्ता न स्यात्तदा एतानि दिव्यानि
न स्यादिति तथा च नारदः “शिरोवर्त्ती यदा न
स्यात्तदा दिव्यं न दीयते” इति । दिव्यदाने
नियममाह पितामहः “अभियोक्ता शिरःस्थाने
दिव्येषु परिकीर्त्यते । अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं
श्रुतिनिर्देशनात्” । कात्यायनोऽपि “न कश्चि-
दभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेदिति” । अभियुक्ताय
दातव्यमित्यस्यापवादं कृत्वावान्यतर इत्यनेनाह याज्ञ-
वल्क्यः । नारदोऽपि “पारयोक्ता शिरःस्थाने सवे-
लैकः प्रकल्पितः । इच्छया त्वितरः कृत्यादितरो वर्त्तये-
च्छिरः” इति । कश्चिद्विषयविशेषे शिरोविनापि दिव्यं
देयमित्याह याज्ञवल्क्यः “विनापि शीर्षकात् कृत्या-
न्पद्मेऽपि पातके” इति । शीर्षकादिनापि पराजय-
प्रयुक्तदण्डभागिनोऽभियोक्तुरभावेऽपि । पातके ब्रह्म-
हत्यादौ । कात्यायनोऽपि “पार्थिवैः शङ्कितानाञ्च
निर्दिष्टानाञ्च दस्युभिः । आत्मगुह्यपराणाञ्च दिव्यं
देवं शिरो विनेति” । कात्तिकापुराणेऽपि “परदाराभि-
शप्ते च चौर्याग्न्यागमेषु च । महापातकशस्ते च
आदिव्यं नृपसाहसे । विप्रतिपत्तौ विवादेऽवर्णस्य
स्थापने कृते । तत्रैव स्थापयेदिव्यं शिरःपूर्वं मही-

पतिः । परदाराभिषमं च बहवो यत्न वादिनः ।
शिरोहीनश्चैव दिव्यमात्मनः शुद्धिकारणादिति” । विप्रति-
पत्तौ परदारगमनाद्यभियोगरूपायां, विवादे कणा-
दानादिविषये अवर्णोऽपवादः । परदाराभिषमं चेति
चौर्यादीनामप्युपलक्षणम् । विष्णुः “राजद्रोहे साहसे
च विना शीर्षप्रवर्त्तनादिति” । विषयविशेषेषु दिव्य-
विशेषानाह संप्रहकारः “घटादीनि विधानानि गुरु-
वर्धेषु दापयेत्” । पितामहोऽपि “अवस्थाभियु-
क्तानां घटादीनि विनिर्दिशेत् । तण्डुलाश्चैव कोशश्च
शङ्कास्वेतो नियोजयेत् इति” । कात्यायनः “शङ्का-
विश्वाससम्माने विभागे रिकथिनां सदा । क्रियासम्-
हकृत्वे घटादीनि विनिर्दिशेत्” । क्रियासम्बन्ध-
कर्तृत्वे सम्भूयैकक्रियाकारित्वे । पितामहोऽपि
“विश्वम्भो सर्वशङ्कासु सन्धिकार्ये” तथैव च । एषु
कोशः प्रदातव्यो नित्यं चित्तविगुडये । शिरःस्थाने
विहीनानि दिव्यादीनि विवर्द्धयेत् । घटादीनि विधा-
नानि कोश एकः शिरः अद्वयः” इति । तण्डुलानां
विषयं स एवाह “चौर्ये तु तण्डुला देवा नान्य-
त्वेति विनिश्चयः” इति । अन्यत्र स्त्रीसंघादौ न तु
दत्तापङ्गवे “तदद्वैतस्य तण्डुला” इति वक्ष्यमाण-
कात्यायन्यचनेन तण्डुलदिव्यस्य विधानात् । एतदस्य
चौर्यं शङ्कायां वेदितव्यम् । “चौर्येऽभिगुह्यायुक्तानां
तन्मापो विधीयते” इति महाचौर्यं शङ्कायां तन्मा-
पस्य तन्मैव विधानात् । इत्यसंख्यया दिव्यविशेषा-
नाह विष्णुः “अथ शपथक्रिया राजद्रोहादिषु कथं
कामनिक्षेपवर्णसंश्लेषप्रमाणादिति” । शपथो दिव्यम् ।
राजद्रोहादिषु यथाकामं राजेष्कानुरोधादिव्यं निक्षे-
पादिषु धनतारतम्यादित्यर्थः । वस्त्रादिविषयविवादे तु
तन्मात्रव्यवहारपरिमाणं याज्ञम् । बृहस्पतिरपि “विषं
सहस्रेऽप्यहते पादोने च कृताशनः । विभागोने च
सलिलमङ्गं देयो घटः सदा । धनुःशताभियोगे तु
दातव्यस्तन्मापकः । लिशते तण्डुला देवाः कोशश्चैव
तदद्वैके । शतहतेऽप्यहते च दातव्यं धर्मशोधनम् ।
गोचरस्य प्रदातव्यं सदाः कात्यायनेऽहनेनम् । एषा सङ्ख्या
निकटानां मध्यानां द्विगुणा अद्वयता । चतुर्थ्योक्तमा-
नाञ्च कल्पनीया परीक्षकैरिति” । धर्मशोधनम् । धर्मज
दिव्येन शोधनम् । निकटानां जातिगुणवर्णैः मध्य-
मस्यसुत्तमत्वञ्च तैरेव । यत्तु “नाहंजाड्वरेव काचस्य

विषं न तुल्यं तथेति" याज्ञवल्क्यवचनं तन्मध्यमोत्तम-
पुरुषविषयम् । यत् "सहस्रे तु घटं दद्यात् सहस्राङ्गं
तथायसम् । अङ्गस्याङ्गे तु सत्त्वं तस्याङ्गे तु विषं
अतमिति" पितृमहवचनं तद्व्याख्याय्यापह्ने-
पातित्वं भवति तद्विषयम् । एतत्तु यथाहसविषयम्
तत्तापह्ने तु कात्यायनः "दत्तस्यापह्ने यत् प्रमाणं तत्
कल्पयेत् । सो यथाहसयोर्दिव्यं स्वल्पेऽप्यर्थे प्रदापयेत् ।
सर्वद्रव्यप्रमाणन्तु ज्ञात्वा हेम प्रकल्पयेत् । हेमप्रमाण-
युक्तन्तु तदा दिव्यं प्रयोजयेत् । ज्ञात्वा सङ्ख्यां सुव-
र्णानां शतनाभे विषं अतमम् । अशोतेस्तु विनाशेऽप्य-
दद्याच्चैव कुताशनम् । पञ्चाभागे जलं देयं चत्वार-
विंशति वै घटम् । विंशद्दशविनाशे तु कोशपानं विधी-
यते । पञ्चाधिकस्य वा भागे तदङ्गिदस्य तण्डुलाः ।
ततोऽङ्गिद्विनाशे हि स्मृतेष्वपवादमस्तकान् । ततो-
ऽङ्गिद्विनाशे तु लौकिकस्य क्रिया अतमता । एवं
विचारयन् राजा चमोर्ध्वं न हीयते" इति । अत्र
सुवर्णशब्दः षोडशभागात्मकः । नाशोऽपह्नेः । विंश-
द्विंशद्विनाशे विंशद्विनाशन इति स्मृतिचन्द्रिका ।
पञ्चाधिकस्य पञ्चम्योऽधिकस्य षट्प्रभृतेरिति यावत् ।
तदङ्गिदस्य सुवर्णप्रभृतेः । ततोऽङ्गिदस्य अष्टमाधोन
सुवर्णाङ्गप्रभृतेः । ततोऽङ्गिदस्य विनाशे साङ्गिदप्रभाधो
नसुवर्णाङ्गप्रभृतेर्विनाशे । लौकिकस्य क्रियाः ।
अपह्ने तथ दशगुणो द्रव्यभाशो भविष्यतीत्यादिकाः ।
चगच्छः आर्त्तं शपथसंघाद्यः । अतएवाह विष्णुः
"सर्वेष्वैवार्थजातेषु सूर्यं कनकं कल्पयेत् । तत्र च क-
ण्णोने अङ्गं दूर्वाकरं शापयेत्, द्विकण्णोने तिल-
करम्, त्रिकण्णोने जलकरं चतुःकण्णोने सुवर्णकरम्,
पञ्चकण्णोने शीरोद्धृतमहीकरम्, तत्र सुवर्णाङ्गेने
कीशो देयः अङ्गस्य ततः परं यथाहं घटान्युदकविषा-
णामन्यतमं द्विगुणार्थं यथाभिहितं समयक्रिया ।
वैशम्पत्य त्रिगुणेऽर्थे, राजन्यस्य कोशवर्जितगुणेऽर्थे ब्रा-
ह्मणस्य कोशन्दद्यात् अन्यतागाभिकालसमयनिवन्धन-
क्रियातः कोशस्थाने ब्राह्मणं शीरोद्धृतमहीकरमेव शा-
पयेत् । प्राग्दृष्टदोषं स्वल्पेऽप्यर्थे दिव्यानामन्यतम-
मेव कारयेत् । सत्सु प्रथितं सञ्चितं न महत्यर्थेऽ-
पीति" । शीरोद्धृतमहीकरं लाङ्गोद्धृतलोष्टहस्तमि-
त्यर्थः । जनप्रहणमधिकं शापनिष्ठत्यर्थं शापे तु विशेष-
प्रमाह मनुः "सत्येन शापयेद्दम् चत्विषं याहनायुधैः ।

गोभीजकाञ्चनैर्वैश्वं अङ्गं सर्वेस्तु पातकैरिति" यद्यह-
मर्थापह्ने स्यात् तदा सत्याभिधानधर्मो मम निष्कलः
स्यादिति शपथकारिणं ब्राह्मणं वाचयेत् । एवं चत्विषा-
दीनां वाहनादीनि निष्कलानि स्युरित्यादीत्यर्थः ।
पादस्यर्थादीनां विशेषः अत्यन्तरे दशितः "निष्को ल-
पयवचनं द्विनिष्के पादनम्भनम् । जननिके तु पुष्पं
स्यात् कोशपानमतः परम्" इति । अत्र निष्काशब्देन क-
श्चित्तुर्थांशो सङ्ग्रासङ्कितः प्रतिपाद्यते कश्चिद्देशे तत्तापि
निष्कव्यवहारात् न तु मनुक्तो निष्कः तस्य राज-
तपलात्मकत्वेन मूलकाञ्चनकर्षादधिकत्वात् तत्र सत्यव-
चनविधौ चतुर्गुणेऽर्थे ब्राह्मणस्येति विरोधः स्यात् ।
दिव्ये दण्डे च मनुक्तं परिमाणम् याज्ञमिति
दृष्टस्मृतिराह "सङ्ख्या रश्मिरजोमूला मनुना समुदा-
हृता । कार्पाणान्ता सा दिव्ये नियोज्या विमये तथेति" ।
संख्या परिमाणं रश्मिरजोमूला त्वसरेणादिका । विमये
दण्डे । तत्र परिमाणं प्रतिज्ञापूर्वकं मनुराह "लोकमं
व्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि । ताम्बह्वसु-
वर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः । जानान्तरगते भानी
यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः । प्रथमं तत्प्रमाणात्तान्तरसरे-
णुस्मरचते । तत्प्रसरेणोऽष्टो विज्ञेया निष्को परि-
माणतः । ता राजसर्पपक्षिस्तु त्वयो गौरसर्पः ।
सर्पपाः षडयसो मध्यस्थियन्त्वे कल्याणम् । पञ्चकल्याणको
आपस्तो सुवर्णस्तु षोडश । पञ्चं सुवर्णाक्षरारः पञ्चानि
धरणन्दश । द्वे कल्याणे समष्टे विज्ञेयो रौप्यमापकः ।
ते षोडश स्याद्वरणं पुराण्यथैव राजतः । धरणानि
दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः । कार्पाणस्तु विज्ञेयः
कापिकस्तान्त्रिकः पणः । चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञे-
यस्तु प्रमाणतः" इति । अत्र ताम्बह्वसुवर्णानामिति
ताम्बह्वयोरल्पत्वात् प्राक्प्रयोगो न तु क्रमप्रदर्शनार्थः ।
पञ्चानि धरणन्दशेत्यनं सुवर्णपरिमाणाभिधानात् ।
चतुःसौवर्णिको निष्क इत्युक्तं कल्पपरिमा-
णाभिधानम् । व्यवशेदेन तान्त्रपरिमाणाभिधानम् ।
जानान्तरप्रविष्टे सूक्ष्मरश्मौ यत् सूक्ष्मं रजो दृश्यते तत्
तत्प्रसरेणुसंज्ञकम् अष्टौ तत्प्रसरेणो विज्ञेया तान्त्रिकः
राजसर्पः । त्वयो राजसर्पपाः गौरसर्पः । षड्गौर-
सर्पपा मध्यमो यवो न सूक्ष्मो न स्थूल इति । मध्यम-
यवस्य परिमाणसंज्ञं मितालगायाम् मध्यमद्वयः पाद-
पूरणादः । तथा च संपूर्णयवपरिमाणसंज्ञमिति मनु-

भाषेत् । तयो यवाः कृष्णलम् । माषः पञ्च कृष्णलानि
सुवर्णः षोडश माषाः । पलं सुवर्णशतवारः । धरणन्दग
पलानि । कृष्णमाषो द्वे कृष्णले । राजतस्य धरणं
षोडश कृष्णमाषाः । अस्य च पुराण इति संज्ञानरम् ।
राजतः शतमानः राजतदशधरणानि राजतपलभञ्जा-
यस्य भवति । “शतमानन्तु दशभिर्धरणैः पलमेव त्विति”
याज्ञवल्क्यस्मरणम् । पूर्वोक्तसुवर्णचतुष्टयपरिमित एकी
राजतनिष्कः । कार्ष्णिकः कर्पसंमितः तात्त्विकस्ताम्ब-
विकारः कार्ष्णपणो विज्ञेयः । पण इति च संज्ञा अ-
स्यैव विज्ञेयेत्यर्थः । चण्डोऽध्याहार्यः । अतएव वृह-
स्पतिः “निष्कं सुवर्णशतवारः कार्ष्णिकस्ताम्बिकः पणः” ।
ताम्बिकर्पजता सुष्टा विज्ञेयः कार्ष्णिकः पणः । स एव
चन्द्रिका प्रोक्ता तावत्तत्त्वस्तु धानकाः । ता द्वादश सुव-
र्णस्तु दीनाराख्यः स एव तु” । इति कर्पः पलचतु-
र्भांगः । “तं षोडशाक्षः कर्पोऽस्ती पलद्वयचतुष्टयम्
इत्यमरसिञ्चेनाभिधानात् । ते माषाः षोडशाक्षः कर्प इति
च संज्ञेयधः । तेनाक्षकर्पशब्दयोः सुवर्णपरिमाणवचन-
त्वमित्यवगम्यते । याज्ञवल्क्यः पले विकल्पमाह
“पलं सुवर्णशतवारः पञ्च यापि प्रकीर्तितम्” । इति
तस्य चतुर्थोऽंशो विंशतिर्माषा तत्परिमितः कार्ष्ण-
पणः । अतएव कात्यायनः “माषो विंशतिभागस्तु ज्ञेयः
कार्ष्णपणस्य तु । कार्ष्णी तु चतुर्भागा माषकस्य पणस्य
चेति” । राजतोऽपि कार्ष्णपणोऽस्तीत्याह नारदः “का-
र्ष्णपणो दक्षिणस्यान्दशि रौप्यः प्रवर्त्तित” इति । व्यासस्तु
निष्कस्य प्रमाणमाह “पलान्यष्टौ सुवर्णस्तु ते सुवर्णाय-
तुर्दश । एतत् निष्कप्रमाणन्तु व्यासेन परिकीर्तितम्”
वर्णभेदेन दिव्यव्यवस्थामाह नारदः “ब्राह्मणस्य
धटो देयः क्षत्रियस्य ऋताशनः । वैश्यस्य सलिलं देयं
शूद्रस्य विषमेव तु । साधारणः समस्तानां कोशः प्रोक्तो
मनीषिभिः । विषं विना ब्राह्मणस्य सर्वेषां वा तन्वा
स्यता” इति । अनित्या चेयं व्यवस्था “राजन्येऽग्नि-
जटं विप्रे वैश्वे तोयं नियोजयेत् । सर्वेषु सर्वदिव्यं
वा विषवर्जं द्विजोत्तमे” इति कात्यायनस्मरणम् । व्य-
वस्थापले षयोविशेषादिना व्यवस्थापनीयम् तदाह
नारदः “क्षीवातुरान् सत्वहीनान् परितश्चादिताक्ष-
रान् । बालवृद्धातुरांस्त्रीषु परीक्षेत सटं सदा । स्त्री-
षान्तु न विषं प्रोक्तं न चापि सलिलं स्यतम् । धट-
कोशादिभिस्तासामन्तस्तत्त्वं विचारयेत् । नात्तिनाम्बोय

शुद्धिः स्यात् न विषं पित्तरोगिणाम् । श्वित्प्रभृत्कन-
खादीनां नाग्निकर्म विधीयते । न मल्लवीयाः स्त्री-
बाला धर्मशास्त्रविचक्षणैः । रोगिणो ये च वृद्धाः स्युः
पुमांसो ये च दुर्बलाः । निरुत्साहान् व्याधिक्षिप-
त्वातीक्ष्ण्ये निमज्जयेत् । सद्योऽपि स्थले सज्जन्तः
स्वल्पप्राणा हि ते स्युताः । साहस्येऽध्यागतनेताक्षै-
तोये निमज्जयेत् । न चापि हारयेदग्निं च विषेण विशो-
धयेत्” याज्ञवल्क्यः “तन्वा स्त्रीबालवृद्धाश्च पञ्चब्राह्म-
णरोगिणाम् । अग्निर्जलं वा शूद्रस्य यवाः सप्त विषस्य
चेत” । स्त्रीभालजातिवयाऽवस्थाविशेषानादरेण ।
बाल आपोऽग्निगार्वाङ्मातिविशेषानादरेण । वृद्धोऽ-
ग्नीतिकावरः । अन्धो नेत्रविकलः । पङ्गुः पादवि-
कृतः । ब्राह्मणो जातिमात्रम् । रोगी व्याधितः ।
एतेषां शोधनार्थं साहस्यमधारणेषु मार्गशीर्षचैत्रवै-
शाखेषु स्त्रियादीनां सर्वदिव्यप्रसक्तौ तुल्यैवेति नियम्यते न तु
सर्वकालं स्त्रीणां तुलानियमः कोशादिविधानात् । अग्नि-
फलस्तपसापच्य चक्षियस्य । जनमेव वैश्वस्य । यवा
दशार्धे शूद्रस्य विषस्य सप्तेव यवा चतुर्मासलक्षण-
स्यन्तीत्यर्थः । ब्राह्मणस्य तुलनाविधानात् अग्निर्जलं
वेति क्षत्रियवैश्यविषयमित्यवगम्यते । अतएव पिताम-
हः “ब्राह्मणस्य धटो देयः क्षत्रियस्य ऋताशनः ।
वैश्यस्य सलिलं प्रोक्तं विषं शूद्रस्य दापयेत्” इति ।
कात्यायनोऽपि “न लोहशिल्पिनामग्निः सलिलं नाश्व-
सेविनाम् । मन्त्रयोगविदाश्चैव विषं दद्यात्तु न क्वचित् ।
तण्डुलैर्न नियुक्तां व्रतिनं सुखरोगिणाम्” इति ।
व्रतिनं पयोव्रतादिनियमस्थम् । हारीतोऽपि “कुण्डनां
वर्जयेदग्निं सलिलं श्वासकासिनाम् । पित्तक्षेपदतां
नित्यं विषं च परिपजयेत्” इति ।
विष्णुरपि “न लोहकारिणां व्याधितानां भीरूणां
श्वासकासिकानामन्तुसेविनासुदृक् हेमन्तशिशिरयोश्चेति”
पितामहोऽपि “कुण्डिनां वर्जयेदग्निं सलिलं श्वास-
कासिनाम् । पित्तक्षेपदतां नित्यं विषन्तु परिवर्जयेत् ।
मद्यप्रस्तीव्यसनिनां कितवानां तृणैश्च । कोशः प्राज्ञे
न दातव्यो ये च नास्ति कष्टतयः” इति । अन्तु पिताम-
हेनोक्तम् “सत्रतानां शृगार्त्तानां व्याधितानां तपस्वि-
नाम् । स्त्रीणाञ्च न भवेद्विषं यदि धर्मस्त्वव्ययते”
इति तुल्येतरविषयं तदिति केचित् तदयुक्तम् । “धट-
कोशादिभिस्तासामन्तस्तत्त्वं विचारयेदिति पूर्वोदाहृत-

नारदवचनेन स्त्रीणां कोशादेर्विधानात् । तदन्यन्तु-
विप्रयमित्युक्तं विद्यारण्यमीपादैः । विज्ञानेश्वराचार्यास्तु
पुंस्त्रियोर्विधादे रूपा नाम्यतरः कुर्यादित्यनेन पक्षे
स्त्रीणामपि दिव्यप्रसक्तौ पुरुषस्यैव दिव्यं न स्त्रीणां
मित्येतत्परमिदम् । अन्यथा सर्वथा तासां दिव्यनिषेधे
घटकोशादिभिस्तासामनस्तत्त्वं विचारयेदित्यनेन विरोधः ।
स्यादिति प्राहुः । कात्यायनः “गोरक्षकान् बाणिकजा-
स्तथा कारकशीलवान् । प्रेष्यान् बाहुषिकांश्चैव ग्राहये-
च्छुद्धवद्विजान्” । कालिकापुराणेऽपि “वर्णान्यस्य सदा
देयं साधकं तन्महेभजमिति” । वर्णानामन्यः प्रत्यन्तः
तस्येत्यर्थः । नारदोऽपि “सहापराधे निर्जमे कृतज्ञे
क्लिवकृतिते । नास्तिके दृष्टदोषे च गप्मानां तु विव-
र्जयेत्” इति । कात्यायनोऽपि “मातापिष्टद्विज-
शुद्धस्त्रीबालघातिनाम् । सहापातकयुक्तानां नास्ति-
कानां विशेषतः । लिङ्गिनं प्रसदानाञ्च मन्त्रयोग-
क्रियाविदाम् । वर्णसङ्गरजातानां पापाभ्यासप्रवर्ति-
नाम् । एतेष्वेवाभियोगेषु निन्द्येष्वेवं प्रवर्तितः ।
दिव्यं प्रकल्पयेच्चैव राजा धर्मपरायणः । एतैरेव नि-
युक्तानां साधूनां दिव्यमर्हति । न सन्ति साधनो यत्
सत्त्व शोभ्याः स्वकेनैरिति” । साधूनां दिव्यमर्हति
राजा कल्पयितुमिति शेषः । प्रतिनिधिद्वारा एतैर्दिव्यं
कारणीयमिति दृष्टयितुमाह स एव “सहापातक-
युक्तेषु नास्तिकेषु विशेषतः । न देयं तेषु दिव्यन्तु
पापाभ्यासरते ऋतुः । येषु पापेषु दिव्यानि कर्त्त-
व्यानि प्रयत्नतः । तारयेत्सक्लमैस्तानि नाभिगस्तं
त्यजेत्तर इति” । तारयेत् शोधयेत् । अग्निशोधनं
प्रतिनिधिद्वारा शोधनमकारयित्वा न त्यजेदित्यर्थः ।
यत्तु तेनैवोक्तम् “अस्य ग्राधसदासानां स्त्रीच्छानां
पापकारिणाम् । प्रातिन्योस्यप्रसूतानां निषधी न तु
राजनि । तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि संशते तेषु निर्दिशे-
दिति” । तत्तैर्नियुक्तानां साधूनामभावे विज्ञेयम् । तत्-
प्रसिद्धानि घटादीनि इति स्मृतितत्त्वे । साधूनामभ-
वास्ये प्रतिनिधिसम्पुजानाति स एव “काल-
देशाविरोधे तु यथायुक्तं प्रकल्पयेत् । अन्येन चारये-
दित्यं विधिरेव विपर्ययः” । सामर्थ्याभावे सर्ववर्णविषये
विशेषमाह चारीतः, “राजस्योऽग्निं घटं विधे वेशे
तोयद्वियोजयेत् । न विषं ब्राह्मणे दद्याद्विषं वर्णान्तरे
स्मृतम् । कोशतण्डुलवर्णस्तु धर्मसम्भवमेव च ।

पुलदारादिशपथान् सर्ववर्णे प्रयोजयेत्” इति ।
अथ दिव्यकालः तत्र पितामहः “यो यस्य विहितः कालो
विधियस्य च यो यथा । तं प्रवक्ष्यामि तस्येन वाटि-
नश्च बलावलम् । चैत्रो मार्गशिराश्चैव वैशाखश्च तथैव
च । एते साधारणा मासा दिव्यानामभिरोधिनः ।
घटः सर्वर्तुकः प्रोक्तो वाते वाति विवर्जयेत् । अग्निः
शिशिरहेमन्तवर्षासु परिकीर्तितः । शरद्वर्षोऽपि च
सलिलं हेमन्ते शिशिरे विषमिति” । विष्णुरपि स्त्री-
ब्राह्मणविकलाऽसमर्थरोगणां न तुला देया न वाति
वाथी न कृष्णमर्मलोहकाराणामग्निर्देयः शरद्वर्षोऽप्यथ
न कृषिपैत्तिकब्राह्मणानां विषं देयं प्राहपि च । न
श्लेषिकाणां व्याध्यार्दितानां भीरूणां श्वासकासिना-
मम्बुजीविनामुदकं हेमन्तशिशिरयोश्चेति । हेमन्त-
निषेधोऽत्र पौषमासविषय एव न तु मार्गशीर्षविषयो-
ऽपि । मार्गशीर्षस्य “चैत्रो मार्गशिरा इति पूर्वोदाहृत
पितामहवचनेन सकलदिव्यसाधारणत्वाभिधानात् ।
नारदोऽपि “विचार्ये धर्मेनपुण्येधर्मशास्त्रविशारदैः ।
धर्मं सर्वर्तुकं प्रोक्तं पण्डितैर्घटपारणम् । वर्षासु
समये वज्रिर्हेमन्तशिशिरे तथा । शीघ्रो सलिलमित्युक्तं
विषं काले तु शीतले । न शीते तोयशुद्धिः स्वाक्षीप-
कालेऽग्निशोधनम् । न प्राहपि विषं दद्यात् प्रयाते न
तुला तथा । नापराह्णे न सख्यायां न मध्याह्ने कदा-
चनेति” । मध्याह्ने दिव्यनिषेधो जलव्यतिरिक्तविषयः ।
अतएव पितामहः “वर्षाह्णेऽग्निपरीक्षा स्यात् पूर्वाह्णे
च घटी भवेत् । मध्याह्णे तु जलं देयं धर्मतत्त्वमभी-
यमता । दिवसस्य तु पूर्वाह्णे कोशशुद्धिविधीयते ।
रात्रौ तु पश्चिमे भागे विषं देयं सुशीतमिति” । अत्र
विषस्य वर्षासु निषेधात् सिंहरवादेव परीक्षाभाव
निषेधाच्च दिव्यान्तरं सिंहैरयथावपि कुर्वन्ति । अतः
“यान्यायने हरौ शुभे सर्वकर्मणि वज्रयेदित्यस्य न विष-
यः । तथा च ज्योतिषे “सिंहस्थे सकरस्थे च जीवे
चास्तमिते ऋतौ । मन्त्रमामे न कर्त्तव्या परीक्षा जय-
काङ्क्षिणा” । तथा “रविशुद्धौ गुरौ चैव न शुक्ले-
ऽस्मिन्ते पुनः । सिंहस्थे च रथौ नैव परीक्षा शस्यते
बुधेः । नाष्टम्यां न चतुर्दश्यां प्रायश्चित्तपरीक्षणे ।
न परीक्षाधिवासस्य शनिभौमदिने भवेत्” । रविशुद्धौ
गुरौ चेदित्यत्र शस्यत इति शेषः तथा च दीपिकायाम्
“न शुक्लास्तेऽस्मिन्ते गुरुसहितरथौ जन्ममासेऽस्मिन्ते

विष्टौ मासे मन्वाख्ये कुजगनिदिवसे जन्मतारासु
 जाय । नाडीमन्त्राङ्गीने गुरुविरजनीनाथताराविशुद्धौ
 प्रातः कात्या परीक्षा द्विगुचरणहंशोदये शस्तवर्त्तने ।
 इति । यद्यपि दिव्ये वारविशेषविधानाभावस्तथापि
 शिष्टाचारादादिव्यवारे दिव्यानि दातव्यानीति मितान्त-
 रायाम् । अथ दिव्यदेशः तत्र पितामहः । “प्राङ्मुखो
 निश्चलः कार्यः शुचौ देशे धटः सदा । इन्द्रस्थाने
 सभायां वा राजद्वारे चतुष्पथे” इति । धटग्रहणं
 दिव्यान्तरस्थाप्यपञ्चक्षणम् । इन्द्रस्थानग्रहणञ्च प्रसिद्ध-
 देवतायतनान्तरस्थाप्यपञ्चक्षणम् । अतएव दिव्यमात-
 रूपक्रमस्य नारदः “सभाराजकुलद्वारे देवायतनचत्तरे” ।
 विधयविशेषे इन्द्रस्थानादीनां व्यवस्थामाह । कात्यायनः
 “इन्द्रस्थानेऽभिगस्तानां महापातकिनां नृणाम् । नृप-
 द्रोहप्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् । प्रातिलोस्यपस्त-
 तानां दिव्यं देयस्तुष्यथे । यतोऽन्येषु तु कार्येषु
 सभासंध्ये विदुर्बुधा” इति । इन्द्रस्थाने इन्द्रध्वजपर्व-
 स्थाने । दिव्यदेशानादरे दिव्यं विसंवदतीत्याह, नारदः
 “अदेशकालदत्तानि बह्वींस्कृतानि च । व्यभिचारं
 रुदर्थेषु कुर्वन्तीह न संशयः” । यासौ जननिवासस्तस्मा-
 द्बहिष्कृतानि निर्जनप्रदेशकृतानीति यावत् । अतएव
 पितामहः “प्रत्यक्षं दापयेद्दिव्यं राजा बाधितोऽपि
 वा । ब्राह्मणानां न्यतवतां प्रकृतीनां तथैव चेति” ।
 ब्राह्मणानां प्रकृतयोऽमात्यास्तथाष्टेत्यन्वयः ।
 अथ दिनव्यसाधारणविधिस्तत्र दृष्टमिति : “ज्ञेहात्
 क्रोधाक्षोभतो वा भेदमायाति साक्षिणः । विधिदत्तस्य
 दिव्यस्य न भेदो जायते कश्चिदिति” । विधिस्य पितामहेन
 दर्शितः “दिव्येषु सर्वकार्याणि प्राड्विवाकः समा-
 चरेत् । अध्वरेषु यथाध्वर्युः शोपयासो नृपाज्ञया ।
 तत आवाहयेद्देवान् विधिनानेन धर्मयित् । यादित
 तृयचोपैश गन्धमात्यानुलेपनैः । प्राङ्मुखः प्राञ्जलि-
 भूत्वा प्राड्विवाकस्ततो वरेत् । एहोहि भगवन्धर्म !
 अस्मिन्दिव्ये समाविश । सहितो लोकपालैश्च वस्त्रा-
 दित्यमरुक्कणैः । आवाह्य तु धटे धर्मं पश्चादङ्गानि
 विन्यसेत्” । सर्वकार्याणि साधारणानि असाधारणानि
 च ततस्तदुपयोगिसामग्रीसम्पादनान्तरमित्यर्थः । धट-
 ग्रहणमत दिव्यमात्रोपलक्षणम् । अस्मिन्दिव्य इति
 भन्वत्किङ्कारेतेषां धर्माणां दिव्यमात्रसाध्यस्य । “इमं
 भन्वविधिं कृत्वा सर्वदिव्येषु योजयेत् । आवाहनञ्च

देवानां तथैव परिकल्पयेत्” इत्युपमंहरता तेनैवोक्त-
 त्वञ्च । अङ्गानि कामीयाकाङ्क्षायां स एवाह, “इन्द्र-
 पूर्वे तु त्रिन्ध्रस्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा । वरुणं पश्चिम-
 भागे कुबेरं चोत्तरे तथा । अग्न्यादिनोक्तपालाञ्च
 कोणभागेषु विन्यसेत् । इन्द्रः पीतो यमः श्यामो
 वरुणः स्फटिकप्रभः । कुबेरस्तु सुवर्णाभः अग्निश्चैव
 सुवर्णभः । तथैव निर्वर्त्तितः श्यामो वायुधूम्रः प्रश-
 स्यते । ईशानस्तु भवेद्भक्त एवं ध्यायेत्क्रमादिमान् ।
 इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसूनाम्बापदेदुबुधः । धरोध्रुव-
 स्तथा सोम आपश्चैवानलोऽग्निनाः । प्रत्युषश्च प्रभा-
 तञ्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः । देवेशेयानयोर्मध्ये आदि-
 त्यानां तथाऽयनम् । धातार्यमा च मितश्च वरुणांगो
 भगस्तथा । इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमः
 ऋतः । ततस्त्वष्टा ततो विष्णुर्गजघन्यो जवन्त्यजः ।
 इत्येते द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्त्तिताः । अग्नेः
 पश्चिमभागे तु रुद्रा एकादश ऋताः । धीरभद्रश्च
 शम्भुश्च गिरिशश्च महायशः । अजैकपादहर्षुर्भृगुः
 पिनाकी चापराजितः । भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च
 विश्वाम्पतिः । स्यात्तुर्भवश्च भगवान् रुद्रास्त्रेकादश
 ऋताः । प्रेतेशरक्षोमध्ये च मातृस्थानं प्रकल्पयेत् ।
 ब्रह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा । वाराहो
 चैव माहेन्द्री चासृगङ्गा गणसंयुता । निर्वर्त्तेरुक्ते
 भागे गणेशायतनं विदुः । वरुणस्योत्तरे भागे मरुता
 स्थानमुच्यते । यवनः स्पर्शनो वायुरग्निश्चो मरुतस्तथा ।
 प्राणाः प्राणेशजीवौ च मरुतोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः । धट-
 स्योत्तरभागे तु दुर्गाभावाहयेदुबुधः । एतासां देवता-
 नान्तु स्नानान्ता पूजनं विदुः । भूपावसानं धर्माय दत्त्वा-
 चार्चादिकं क्रमात् । अर्चादि पश्चादङ्गानां भूषान्तुषप-
 कल्पयेत् । गन्धादिकां निवेद्यान्तां परिचर्यां प्रकल्पयेत् ।
 चतुर्दिक्षु तथा होमः कर्षव्यो वेदपारगैः । आज्येभ
 हविषा चैव समिद्धिहौमसाधनैः । सावित्रा प्रणवे-
 नाथ स्वाहान्तो नैव होमयेत्” । अङ्गानाम् इन्द्रादि-
 दुर्गानाम् अर्चादुपकल्पनञ्च न काण्डानुसमयेन ।
 तथात्वे प्रयोगवचनावगताङ्गसहभाववाधापत्तेः । किन्तु
 पदार्थानुसमयेन तथा च दुर्गायै भूषणं दत्त्वा धर्मस्येन्द्रा-
 दिदुर्गानानाञ्च गन्धादिपरिचर्यं विप्रकल्पयेदिति । गायत्रीं
 प्रणवादिक्तास्तत्रार्थं पुनः प्रणवं स्वाहाकारान्तस्तत्रार्थं
 समिदाज्यचरभिः प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयात् ।

“अनुक्तसङ्ख्या यत्न स्यात् शतमष्टोत्तरं कृतमिति” आर-
णादित्यर्थः । होमानन्तरकर्त्तव्यं स एवाह “यमर्थम-
भियुक्तः स्याद्विहित्वा तन्तु पत्रके । मन्त्रेणानेन सहि-
तन्तु कार्यञ्च शिरः क्रमात्” । मन्त्रश्च, “आदित्यचन्द्रा-
वनिलानलौ च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च । अहश्च
रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तमिति”
एतत् सर्वे पूर्वाह्णे कर्त्तव्यम् तस्य प्रधानकालत्वात्
तथा च नारदः “अहोरात्रोपिते स्नाते आर्द्रवाससि
मानवे । पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्त्तितमिति” ।
एतत् प्राङ्धिविकेनोपयासादिनियमपूर्वकं कर्त्तव्यम् तथा
च नारदः “प्राङ्धिविकस्ततो विप्रो घटवेदाङ्गपारगः ।
श्रुतवृत्तोपसम्पन्नः शान्तचित्तो विमत्सरः । सत्यसन्धः
शुचिर्दक्षः सर्वप्राणिहिते रतः । उपोषितश्चार्द्रवासाः
कृतदन्तानुधावनः । सर्वासां देवतानाञ्च पूजां कृत्वा
यथाविधि” । कर्तृरुपवासादिकभाह “विरात्रो-
पोषितोयः स्यादेकरात्रोपोषितस्तु वा । नित्यं देयानि
दिव्यानि शुचये सार्द्रवाससे” इति । याज्ञवल्क्योऽपि
“सचेलं स्नातमाह्वय सूर्योदय उपोषितम् । कारयेत्-
सर्वदिव्यानि नृपब्राह्मणसन्निधावित” । अत्र सूर्योदय-
पदेन पूर्वाह्ण एव आह्वयः “पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां
प्रदानमनुकीर्त्तितमिति” नारदवचनानुरोधान् । विरा-
त्रोपोषितोपयासयोः शक्तागन्तविषयत्वेन वप्रवस्था ज्ञेया ।
दिव्यप्रयोगानन्तरं दक्षिणादानम् उक्तेन विधिना दिव्य-
प्रयोगं कारयितुः राज्ञः फलञ्चाह पितामहः “सर्जः
परिहृतो राजा शुद्धिमेतं प्रपूजयेत् । ऋत्विक्पुरो-
हिताचार्यान् दक्षिणाभिस्तु तोषयेत् । एवं कारयिता
राजा भुक्त्वा भोगान्मनोरमान् । महर्तो कीर्त्तिमाप्नोति
ब्रह्मभूयाय कल्पते” इति । अथञ्च विधिः सर्वदिव्य-
साधारण इत्याह स एव “इमं मन्त्रविधिं कृत्वा सर्व-
दिव्येषु योजयेत् । आवाहनञ्च देवानां तथैव परि-
कीर्त्तितमिति” । सर्वदेवावाहनादि संशोध्यशिरसि पत्रा-
रोपणान्तं सर्वदिव्यसाधारणमित्यर्थः । दिव्यप्रसादका ।
१२जलभेदे । “दिव्यं चतुर्विधं प्रोक्तं धाराजं करकाभवम् ।
तौषारञ्च तथा ह्येनं तेषु धारं गुणाधिकम्” भाव०प्र० ।
१३ज्ञानभेदे न० “असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्यापे-
क्षया । मन्त्रज्ञानादितः सप्त केचिद्विच्छन्ति स्वरयः ।
मान्त्रं भौमं तथाग्नयेयं वायव्यं दिव्यमेव च । वारुणं
साग्नञ्चैव सप्तज्ञानं प्रकीर्त्तितम् । “आपोहिष्ठेति” वै

मान्त्रं, ऋदासम्भन्तु पार्थिवम् । आग्नेयं भस्मना ज्ञानं,
वायव्यं गोरजः स्मृतम् । यत्तु सात पथर्षेण ज्ञानं
तद्व्यसृज्यते । वारुणञ्चावगाह्यञ्च, मानसं विष्णुचि-
न्तनम् । ममज्ञं ज्ञानसुहृदिष्टं मन्त्रज्ञानक्रमेण तु ।
कालदोषाटसामर्थ्यात् सर्वं तस्य फलं स्मृतम्” योगि-
याज्ञवल्क्यः । दिवि द्योतात्मके आदित्ये परमव्योम्नि धा-
त्रज्ञाणि स्वस्वरूपे भवः यत् । “दिव्यश्च देवताप्रायः
शुद्धान्तःकरणः सदा । हृन्नातीतो वीतरागः सर्वभूत-
समः क्षमी” इत्युक्ते १४तत्त्ववेत्तरी पु० १५आमलक्या
स्त्री मेदि० । १६बन्ध्याकर्कोटक्याम् १७शतावर््याम्
१८महामेदायाम् १९ब्राह्म्याम् २०स्थूलजीरके २१श्वेत
दूर्वायाम् २२हरीतक्याम् २३पुरायाम् २४गन्धवत्याञ्च
स्त्री राजनि० । २५देवे दिने २६तदीये माने च न०
दिव्यदिनदिव्यमानशब्दयोर्दृश्यम् । २७द्युलोकोऽज्ज्ञाने
२८मनोज्ञे २९लोकान्तीते दिव्यदर्शी दिव्यचक्षुः त्रि० ।

दिव्यकट न० प्रतीचीस्थे पुरभेदे “कृत्वा पञ्चनदञ्चैव तथैवा-
सरपर्वतम् । उत्तरज्योतिषञ्चैव तथा दिव्यकटं प-
रम्” भा० स० ११ख० नकुलप्रतीचीजये ।

दिव्यकुण्ड न० कामरूपपीठस्थज्योतिर्महाशैले पूर्वभागस्थे कुण्ड-
विशेषे । “यथा तद्दक्षिणे महाशैलेः क्षोभकोनामना-
मतः । तस्मिन् गिरी शिखीष्टवक्त्रो देवी व्यवस्थिता ।
पञ्चपुष्करिणी नाम्ना पञ्चयोनिरुक्ष्मणि । एकत्र
पञ्चभिर्दुर्गा योनिभिः पञ्चवक्त्रकम् । स्थिता रमयितुं
तत्र नित्यमेव हिमाद्रिजा । तच्छैलपूर्वभागात्तु कान्ता
नाम महानदी । दक्षिणं सागरं याति प्रथमां चोत्तर-
स्त्रवा । दिव्यकुण्डं महाकुण्डं तच्छैलोपत्यकागतम् ।
संस्थितस्तत्र स्नात्वा तु तां देवीं परिपूजयेत् । दिव्य-
कुण्डे नरः स्नात्वा पञ्चपुष्करिणीं शिवाम् । यः पूजये-
न्महाभागः स योनौ न हि जायते” । कालि०पु० ८८अ०
दिव्यगन्ध पु० कर्म० । १मनोज्ञे गन्धे । दिव्यगन्धोऽस्य ।
२गन्धके श्लवङ्गे च न० ४स्थूलैवायां महाचञ्चुशाके
च स्त्री राजनि० ।

दिव्यगायन पु० कर्म० । गन्धर्वे अमरः ।

दिव्यचक्षुस् पु० दिव्यं चक्षुर्लक्षात् ५८० । १मर्कटे शब्दमाला ।
(चक्षुः) स्थाते २पदार्थे च ३सुगन्धभेदे ४सुलोचने च ।
दिव्यमन्त्रीक्षभूतं चक्षुरस्य । ५अथे लि०मेदि० । कर्मधा० ।
५अलौकिकपदार्थदर्शनयोग्ये नेत्रे न० “न च सां शक्यसे
द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा । दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे

योगमैश्वरम्" गीता । दिव्यमशौलिकार्थदर्शनसाधनं चक्षुरस्य । ७ तथाभूतनेत्रयुक्ते त्रि० "त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा" रघुः "नमस्तुभ्यं विष्णुपात्र ! नमस्ते दिव्यचक्षुषे" नीलकण्ठस्तवः ।

दिव्यतेजस् स्त्री दिव्यं तेजो यस्याः ५३० । १ ब्राह्मीकृत-
याम् । २ अद्भूततेजस्को त्रि० ।

दिव्यदर्शिन् त्रि० दिव्यमशौलिकपदार्थं पश्यति दृश-णिनि ।
अतोन्द्रियार्थदर्शके । "व्याजहार सभासध्ये दिव्य-
दर्शी महातपाः" भा० आश्र० २० अ० । दृश-किप् ।
दिव्यदृग्गम्यत्वम् ।

दिव्यदिनं न० दिवि भवम् यत् कर्म० । देवे दिने "मासैर्द्वा-
दशभिर्वर्षे दिव्यं तदहर्ब्रूयते" सह० सि० तन्मानसुक्तम् ।

दिव्यदीहदं न० "यत् दीयते तु देवेभ्यो मनोराज्यस्य सि-
द्धये । उपयाचितं दिव्यदीहदं तद्विदुर्धृषाः" हारा०
उक्ते अथीरसिद्धये देवेभ्यो देये द्रव्ये ।

दिव्यनदी स्त्री कर्म० । व्याकाशगङ्गायाम् ।

दिव्यनारी स्त्री अप्सरःसु सर्वे गायाम् दिव्यस्त्री प्रभृतयो-
ऽप्यत्र । "दिव्यस्त्रीकरचारुचामरवरैः संवीज्यमानः
कटांगङ्गास्तवः ।

दिव्यपञ्चामृतम् न० पञ्चानाममृतानां तत्तुल्यस्वादूनां सभा-
हारः कर्म० । भित्तितगव्याज्यदधिकीरसधुसितालके
पटाद्यै राजनि० ।

दिव्यपुष्पं पु० दिव्यं मनोज्ञं पुष्पमस्य । १ करवीरे २ महाद्रोण्यायां
राजनि० संज्ञायां कन् कापि अतएवम् । दिव्यपु-
ष्पका रक्तपुष्पकार्कण्ये स्त्री रत्नमाला ।

दिव्यप्रश्नं पु० कर्म० । अनागतज्ञापके प्रश्ने । "उज्ज्वलचं देव-
युक्तं रहस्यं दिव्यप्रश्नाः मृगचक्रासुहृताः । जयं महानं
करुण्यज्ञानां निवेदयन्ते पाण्डुवानां जयञ्च" भा० उ०
४७ अ० ।

दिव्यमानं न० कर्म० । देवे माने "सुरासुराणामन्योन्य-
संक्षोभात्" विपर्ययात् । यत् प्रोक्तं तद्भवेद्दिव्यं भानो
भगवत्पूरणात् । "युगानां त्रिचनं यातं तथा कृतयुगं
विवटम् । प्रोक्तम् सृष्टेस्ततः कालं पूर्वोक्तं दिव्यमं-
स्यथा" । "ब्राह्मं दिव्यं तथा पित्र्यं प्राजापत्यं गुरो-
स्तथा । सौरं च साधनं चान्द्रमार्तं मानानि वै नव"
सह० सि० ।

दिव्ययमुना स्त्री नित्यकर्म० । कामरूपपीठस्य दमनिकाया
नद्याः पूर्वभागस्ये नदीभेदे यथा "तस्या नद्याः पूर्वभागे

गङ्गैव फलदायिनी । माधन्तु सकलं मासं तस्यां
स्नात्वा नरोत्तमः । तथा दमनिकावाञ्च परं निवांण
माप्नुयात् । ततः पूर्वं परा देवी नाम्ना सा सरिदु-
त्तमा । महती दिव्ययमुना यमुनावतुफलप्रदा ।
दक्षिणाद्रिषसद्भूता दक्षिणोदधिगामिनी । तस्यान्तु
कार्तिकं मासं स्नात्वा मोक्षमवाप्नुयात्" कालि० पु० ८१ अ० ।

दिव्यरत्नं न० कर्म० । चिन्तामणौ मणौ शब्दार्थकम् ।

दिव्यरथं पु० कर्म० । व्योमयाने विमाने शब्दरत्ना० ।

दिव्यरसं पु० नित्यकर्म० । १ पारदे राजनि० । २ मनोज्ञे
रसे पु० दिव्योरसोऽस्य । ३ रुचिररसयुक्ते त्रि० ।

दिव्यलता स्त्री कर्म० । १ मूर्धनतायाम् राजनि० २ मनोज्ञे
लतामात्रे च ।

दिव्यवस्त्रं पु० दिव्यं वस्त्रं यस्मात् । १ सूर्यप्रकाशे शब्दरत्ना०
इतः २ आस्त्रवस्त्रयुक्ते त्रि० कर्म० । ३ मनोज्ञे वस्त्रे न०
दिव्यसार्त्तं स्त्री कर्म० । व्याकाशगङ्गायाम् "व्याञ्च दिव्यस-
र्गितम्बपद्धतिः" भाषः ।

दिव्यसानुं पु० विश्वदेवभेदे "विश्वे चाग्निमुखा देवाः" इत्यु-
पक्रमे "पाणिन्ते मासमूहश्च दिव्यसानुसर्धैव च"
भा० आश्र० ८१ अ० विश्वदेवोक्तौ । २ दिव्यसानुके गिरौ च ।

दिव्यसारं पु० दिव्यः सारोऽस्य । शालवृक्षे राजनि० ।

दिव्यादिव्यं पु० दिव्यश्चादिव्यश्च कर्म० । नायकभेदे रसम-
ञ्जरी यथा कर्जुनादयः । २ नायिकाभेदे स्त्री यथा द्रौ-
पद्यादयः । ३ उपदेवीभेदे स्त्री शब्दार्थचि० ।

दिव्यासनं न० "अथ दिव्यासनं वक्ष्ये पृष्ठं हस्तोभयव-
येत् । एकहस्तमध्यदेशं भूमिहस्तश्च नासया" रुद्रजा०
उक्ते आसनभेदे ।

दिव्येलकं पु० सर्पभेदे "त्रयाणां वैकरञ्जानां पुनर्दिव्येलक-
लोभपुष्पकराजचिह्निकाः पोदगलः पुष्पाभिकीर्णौ
दर्भपुष्पोर्वेक्षितकः समं तेषामाद्ययोरानिलवत् शेषा मण्ड-
लितवत्" सुश्रु० ।

दिव्यादकं न० कर्म० । १ अन्तरीक्षभवे जले दिव्यशब्दे भावः
प्र० वाक्ये तद्भेदादि दृष्टम् । अम्बुशब्दे विहितः ।

दिव्यापपादुकं पु० उपपद्यते साहचर्यादिदृष्टकारणमनये-
त्येव अदृष्टसङ्कलताणुस्य एव उत्पद्यते उप+पद-उक्तज्
कर्म० पिशाचादिव्यादृष्टत्वे दिव्य इति विशेषणं तेषाञ्च
साहचर्यादिदृष्टकारणमेवाभावापि दिव्यत्वाभावात्
तथात्वम् । देवे अमरः ।

दिव्योन्नं पु० तन्त्रोक्ते गुरभेदे । "महादेवो मन्त्रोन्नोन्न-

पुरश्चैव भैरवः । दिव्योवा गुरुः । पोक्ताः सिद्धोवान्
कथयामि ते” । इति शक्तिरत्नाकरतन्त्रम् । “अथ तारा-
गुरुन् वक्ष्ये दृष्टादृष्टफलप्रदान् । ऊर्ध्वकेशो व्योमकेशो
बीजकण्ठोऽपध्वजः । दिव्योवान् सिद्धिदान् वत्स !
शृष्टुष्यावहितो सदा” । “शृष्टु वत्स ! महादेव !
गुरुन् दुर्गामनूज्वान् । परमात्मा परानन्दः परमेष्ठी
गुप्फोदयः । उष्णकाल ! कालनाथो दिव्योवा भैरवादि-
काः” तन्त्रसारे देवताभेदानुसङ्गेता उक्ता ० रुचिरौषधौ च
दिव्यौषधि स्त्री नित्यकर्म० । इमनःशिलायाम् शब्दार्थचि० ।
दिग्ग टाने आज्ञापने कथने च तु० उभ० सक० अष्टि० । दिशति
ते आदिस्तत् त दिदेश देश टिष्टः टिष्टिः । दिष्टा आदिश्या
“साकिणः सन्ति मेत्युक्ता दिशेत्युक्ता दिशेच्च यः”
भक्तः । टाने “दृष्टं गतिं तस्य सुरा दिशन्ति” भा०
आनु० १८३१ स्त्री० । आज्ञापने “महादेवेन टिष्टं ते पत्रजन्म
नराधिप !” भा० व० १०६३० । “दिदेश तस्मै प्रयतां
तनूजाम्” कुमा० ।

ऊर्ध्व+स्वविषयसुल्लङ्घनान्यविषये उपदेशे सक० अतिदेशशब्दे
१००४० दृश्यम् । “यथाकालोपपत्तिं तद्देवते तद्देवतं
कृत्वा तद्वातिदिशप्रानेन जुहुयात्” कात्या० श्रौ० २५ ।
२१४ उपदेशे च । “इत्यर्चितः स भगवानतिदिशप्रानेनः
पटम्” भाग० ४।६।२८ ।

अनुपशान्तकथने । “यज्ञं देवेभ्योऽनुदिशति” तैत्ति० स०
१५।१८।३ “रामसायनदिशप्रानम्” रामा० लङ्का० ८६ स०
अप+कृत्तने यथार्थाङ्गवे अपदेशशब्दे दृश्यम् । “पश्चिम-
कृतविदा पुरोधसा रोगशान्तिमपदिशत् सन्तिष्ठः ।
सम्पत्तिं शिखिनि गूढमादतुः” तस्य निर्दयरतिप्रभा-
लसाः सितकल्यभपदिशत् पार्श्वगाः” रघुः ।

वि+अप+संज्ञाभेदे “भ्रातरं राजराजानं महेश्वरमुखं
प्रभम् । धनेश्वरं व्यपदिशन्” भा० व० २८० अ० । “मित्रं च
सां व्यपदिशत्यपरं च यासि” ऋत्विक् ० “द्वेषार इति
व्यपदिशते” वेदा० सा० । “निमित्तकङ्गावाहिनिष्टोऽपदे-
शोऽसुखव्यवहारोऽव्यपदेशः” परिभाषेन्दुशेखरोक्तेऽर्थे ।
अभि+अभिमुखीकृत्योपदेशे । “यां यामव्यदिशत् सैनमकाम-
यत” पञ्चमीश्रुता० १२।११ ।

आ+आज्ञायाम् उपदेशे “अथात आदेशो नेति” ठ० उ०
“आदिस्तदादीप्रकगानुकल्पम्” भट्टिः । आदेशशब्दे
२१६ ४० उक्ते अर्थे च “घातोः स्थाने इवादेशम्”
रघुः ।

अतु+आ+पश्चादादेशे उपदेशे च अन्वादेशशब्दे २१६ ४०
उक्ते अर्थे च ।

प्रति+आ+निराकरणे “प्रत्यादेशो निराकृतिः” अमरः “अज्ञं
प्रणामक्रिययैव तन्वी प्रत्यादिदेशेन सभाषमाणा” “अन्तः
शरीरेष्वपि यः प्रजानां प्रत्यादिदेशाविनयं विनेता”
रघुः “किमहमेतं जलधरसमयं न प्रत्यादिशामि” विक्र०
वि+आ+विशेषेणादेशे । “समीरणः प्रेरयिता भवेति
व्यादिशते केन कुताशनस्य” कुमा०

सम्+आ+सम्यगादेशे । “समादिदेशैकवधूर्भवित्वा” कुमा० ।
उद्+स्वरूपकथने “उद्देशोल्लेखं विभागः परीक्षा चेति”
न्यायसमयः । उद्देशशब्दे ११७० उक्तेऽर्थे च । तच्छब्दे
उदा० प्रश्ने उद्देशकशब्दे दृश्यम् ।

उप+अनुशासने उपदेशशब्दे १२१० ४० उक्तेऽर्थे च । “उप-
दिशति कामिनीनां यौवनमद एव जलितानि” मा० ट०
“उपदिष्टमिहेष्कामि तापस्यं वीतकल्मषाः” भा० उ० १७४ अ०
प्रति-उप+उपदेशस्य प्रतिरूपोपदेशे “व्याधिं प्रति प्रत्युपदे-
क्ष्यामः” सुश्रु० “यद्यत्प्रयोगविषये भाविकसुपदिशते
यथा तस्यै । तत्तद्विषये प्रकरणात् प्रत्युपदिशतीव मे
वाला” माल० मि

निर्+निर्णयेन देशने कथने च “अतुषत् पीठमाशुने निर-
दिक्षच्च काञ्चनम्” भट्टिः उच्चारणे च “निर्दिशप्राम-
स्यादेशा भवन्ति” व्या० परिभाषा “पञ्चान् निर्दिशप्रामा-
नसुद्धार्यमाणम्” नागेशभट्टः ।

प्रति+निध्+प्रकृतानुरूपनिर्देशे । “तदिति प्रकृतं भावसूचकं
प्रतिनिर्दिशते” । येन पदेन उद्देशको नैव पदेन पुनः-
कथने । उद्देशप्रतिनिर्देश्योरेकपदप्रतिपाद्यत्वेऽपि न
कथितपदत्वदोषः अन्यपदेन निर्देशे तु प्रत्युत भङ्गाप्रकृत-
तादोषः यथाह सा० ट० “एवमुक्तो सन्निमुखैरापश्यः
प्रत्यभाषत” अत्र वचधातुना प्रकृतं प्रतिवचनमपि तेनैव
वक्तुमुचितं तेन रायणः प्रत्यवोचतेति पाठो युक्तः ।
एवञ्च सति न कथितपदत्वदोषः तस्योद्देशप्रति-
निर्देशप्रत्यतिरिक्तविषयत्वात् । इह हि वचनप्रति-
वचनयोरेव प्रत्युपदिशप्रतिनिर्देशप्रत्युत्वं यथा

“उदेति सविता तावन्ताव चैवाप्तमिति च” इत्यत्र ।

यदि पदान्तरेण स एवार्थः प्रतिपाद्यते तदाव्योऽर्थ इव
प्रतिभाषमानः प्रतीतिं स्यगयति । यथा वा

“ते हि सान्त्वयमानन्त्रं पुनः प्रेक्ष्य च नृचिन्तम् । विह-
स्राम् निवेदार्थं तद्विष्टाः खसद्युः” अत्र अस्मै

इति इदमा प्रकालस्य तेनेय तत्प्रमानाभ्यामेतददश-
ज्जाभ्यां वा परामर्शो युक्तो न तच्छब्देन । यथा वा
“उद्भवश्चित्रा भूः स च पतिरपां योजनगतम्” अत्र
“मिता भूः पत्यापां स च पतिरपामिति” युक्तः पाठः ।
प्रति+प्रतिरूपदेशने । “भुजगगतिप्रतिदेशितात्मकत्वः” भा०
शा० ३६७ अ०

सम्+सम्बन्धकथने सम्बन्धकथादेशे वाचा कथने च “अभिदूति
काचित्ति संदिदिशे” माघः “ननु सन्दिशेति सुहृ-
दितया त्वपया न किञ्चन किलाभिदधे” माघः “ददौ
स दयितां आत्मे मालाञ्चाप्यां हिरण्मयीम् । राज्यं
सन्दिशश्च भोगांश्च समार प्रणपीडितः” भट्टिः “अथ
विश्वात्मने गौरी सन्दिदेश मिथः सखीम्” कुमा०

दिश स्त्री दिशति ददात्यवकाशं दिश-किन् । आशायाम्
प्राच्यादिव्यवहारहेतौ काशायाम् । “तत्त्वैकमर्थं
तस्मादिदं पूर्वञ्च पश्चिमम् । इति निर्दिशते देशो
यथा सा दिशति स्मृतेति” उक्तस्तस्या देशकपरत्वाप-
रत्वा समवायिकारणत्वम् । सा चैका नित्या विभ्वी चेति
“कालखात्मादिशं सर्वगतत्वं परमं महत्” भाषा० ।
दिक्परीक्षा च कलाद स्तुतोपस्कारयोर्यथा

“इत इदमिति यतस्तदिशं लिङ्गम्” सू० । “काल-
लिङ्गप्रकरणं समाप्य इदानीं दिग्लिङ्गप्रकरणमारभ-
माण आह । दिश इदं दिशश्च दिगनुमापकम् इतो-
ऽल्पतरसंयुक्तसंयोगाश्रयादिदं बहुतरसंयुक्तसंयोगाधि-
करणं परम् इतश्च संयुक्तसंयोगभूयस्त्वाधिकरणादिदं
संयुक्तसंयोगात्मीयस्त्वाधिकरणमपरमिति नियतदिग्दे-
शयोः समानकालयोः पिण्डयोर्यतो द्रव्याद्भवति सा
दिगित्यर्थः । न हि तादृशं द्रव्यभन्तरेण भूयसां संयुक्त-
संयोगानामत्मीयसां वा पिण्डयोरुपनयनायकमन्यदस्ति
न च तदुपनयनभन्तरेण तत्तद्विशिष्टबुद्धिः न च तामन्त-
रेण परत्वापरत्वयोरुत्पत्तिः न च तदुत्पत्तिं विना तदि-
शिष्टप्रत्ययव्यवहारो । न च काल एव संयोगोपनाय-
कोऽस्तु किं द्रव्यान्तरेणेति वाच्यं कालस्य नियतक्रियोप-
नायकत्वेनैव सिद्धेः, अनियतपरधर्मोपनायकत्वकल्पना-
यान्तु काश्वीरकुम्भपङ्कुरागं काष्ठाटकाभिनीकुचकलसं-
प्रत्युपनयेत् आकाशात्मनोरपि तथा परधर्मोपसंक्रा-
मकत्वे स एव प्रसङ्गः, दिशस्तु अनियतपरधर्मोपसंक्रा-
मकतयैव सिद्धत्वाच्चातिप्रसङ्गः एवञ्च क्रियोपनायकात्
अन्तात् संयोगोपनायिका दिक् पृथगेव । किञ्चाणात्

पूर्वमिदम् अक्षादक्षिणमिदम् अक्षात्पश्चिममिदम् अक्षा-
दुत्तरमिदम् अक्षादक्षिणपूर्वमिदम् अक्षादुदक्षिणपश्चिम-
मिदम् अक्षात्पश्चिमोत्तरमिदम् अक्षादुत्तरपूर्वमिदम्
अक्षादधस्तादिदम् अक्षादुपरिष्ठादिदम् इत्येते प्रत्यया
इत इदमित्यनेन संगृहीताः एतेषां प्रत्ययानां निर्दि-
शान्तरासम्भवात् । किञ्च नियतोपाध्युक्तायकः कालः
अनियतोपाध्युक्तायिका दिक् भवति हि यदपेक्षया यो
वर्त्तमानः स तदपेक्षया वर्त्तमान एव, दिशुपाधौ तु नैवं
नियमः यं प्रति या प्राची तं प्रत्येव कदाचित्तस्याः
प्रतीचीत्यात् एवमुदीच्यादिष्वपि वाच्यम्, यदपेक्षया
सूर्योदयाचलसन्निहिता या दिक् सा तदपेक्षया प्राची
यदपेक्षया सूर्यास्ताचलसन्निहिता या दिक् सा तद-
पेक्षया प्रतीची, सन्निधानन्तु संयुक्तसंयोगात्मीयत्वं ते
च सूर्यसंयोगात्मीयांशो भूयांसो वा दिगुपनेयाः ।
एवं प्राच्यभिमुखपुरुषवासप्रदेशावच्छिन्ना दिग्दीची, ता-
वशपुरुषदक्षिणभागावच्छिन्ना दिक् दक्षिणा, वामन्त-
दक्षिणत्वे तु शरीरावयववृत्तिजातिविशेषौ । गुरुत्या-
समवायिकारणक्रियाजन्यसंयोगाश्रयोदिक् अथः ।
अष्टवदात्मसंयोगजन्याग्निक्रियाजन्यसंयोगाश्रयोदिगूर्हा ।
एवञ्चेन्द्राग्नियमनिर्णयतिवरुणवायुसोमेशाननागवज्रह्वाधि-
ष्ठानोपलक्षिता दश दिश इति व्यपदेशान्तरं प्राच्यादि-
व्यपदेशात्” उप० ८० । “द्रव्यत्वमित्यत्वे वायुना व्याख्यातं”
सू० । दिशो द्रव्यत्वं नित्यत्वञ्च वायुपरमाणुवादस्याह ।
“गुणवत्त्वादद्रव्यत्वम् अनाश्रितत्वाच्च नित्यत्वमित्यर्थः” ह० ।
एकत्वमतिदिशञ्चाह । “तत्त्वभावेन” सू० । “दिग-
लिङ्गाविशेषादिशेषलिङ्गाभावाच्च सत्त्वावदेकत्वं तदनुवि-
धानादेकपृथक्त्वम्” ह० । ननु यदोक्तैव दिक् कथं तर्हि
दश दिश इति प्रतीतिव्यवहारावित्यत आह । “कार्य-
विशेषेण नानात्वम्” सू० । “कार्यविशेषः कार्यभेदस्तेन
नानात्वोपचार इत्यर्थः” ह० । तमेव कार्यभेदं दर्शय-
ञ्चाह । “आदित्यसंयोगाद्भूतपूर्वोद्भवित्यतो भूताच्च प्राची”
सू० । “प्राक् अस्यां सविता अहतीति प्राची तथाच
यस्यां दिशि मेरुदक्षिणक्रमेण भ्रमत आदित्यस्य प्रथमं
संयोगो भूतपूर्वो भविष्यन् वा सा दिक् प्राची अत्र पुरु-
षाभिसन्निभेदमाश्रित्य कालतयोपवर्णनम्, भवति हि
कस्याचित्पूर्वेद्युः प्रातरस्यां दिशि आदित्यसंयोगः प्रथमं
वृत्त इतीयं प्राचीति प्राचीव्यवहारः कस्याचिदपरेद्युरस्यां
आदित्यसंयोगः प्रथमं भावीत्वमिदमाश्रित्य प्राचीव्यवहारः

कस्यचिदिदानीं व्याख्याम् आदित्यसंयोगो भवन्नस्तीत्यभि-
 श्रव्याय प्राचीव्यवहारः, भूतादिति आदिकर्म्मणि क्तप्र-
 न्ययः तेषामभिसम्भेरनियमात् यदाप्यादित्यसंयोगो नास्ति
 रात्रौ मध्याह्नादौ तत्रापि प्राचीव्यवहारानुगमः सिद्ध-
 तीति भावः” उप० वृ० । दिगन्तरव्यवहारेऽपीममेव प्रकार-
 मतिदिशच्चाह “तथा दक्षिणा प्रतीची उदची च” वृ० ।
 “तद्वदेव दक्षिणदिग्वर्त्तिनगादिना सहादित्यसंयोगाद्भूत-
 पूर्वाद्भविष्यतो भूताहा दक्षिणव्यवहारः एवं प्रतीच्युदि-
 च्यारपि व्यवहार उच्येयः । वास्तवदक्षिणत्वे भिक्ते
 एव” उप० वृ० । दिगन्तरानव्यवहारेऽपीममेव प्रकार-
 मतिदिशच्चाह “एतेन दिगन्तरालानि व्याख्यातानि” सू० ।
 “प्राचीदक्षिणयोर्दिशोर्लक्षणासाङ्ख्येयं दक्षिणपूर्वा दिशति
 व्यवहारः एवं दक्षिणपश्चिमा पश्चिमोत्तरोत्तरपूर्वत्युक्तम्
 एते चादित्यसंयोगा येन विभुना दृश्येणोपनीयन्ते सा
 दिशति कणादरहस्ये व्युत्पादितं विस्तरतः” उप० वृ० ।
 अत्रि पदान्ते च क्तः । दिक् । “दिग्दक्षिणा गन्धर्हं सुखेन” ।
 “प्रसन्नदिक् पांशुविविक्तवातम्” कुमा० । सा चोपाधिभेदात्
 दशधा “पूर्वाग्नेयी दक्षिणा च नैर्ऋती पश्चिमा तथा ।
 वायवी चोत्तरैशानी ऊर्द्धा चाधोदिशोदग्नेति” वराह-
 पुराणम् । आशाशब्दे तत्त्वत्वे प्रमाणं प्राच्यादिभेदे उपा-
 धिस्वरूपञ्च ८३५४०८३५४ । “यथा दिशा धावति वेधसः
 स्मृहा” नैष० “परस्परालापमिवामला दिशः” किरा०
 भागुरिमते वा टाप दिशाप्यत्व । दिशागज दिशापाल-
 शब्दे दृश्यम् दिशाञ्च यात्राद्युपयोगिसंज्ञाभेदः उच्यो० तं
 उक्तो यथा “अङ्गारिणी दिग्गर्विविप्रयुक्ता यस्यां
 न विस्तिष्ठति सा प्रदीप्ता । प्रधूमिता यास्यति यां
 दिनेशः शेषाः प्रशस्ताः शुभदाश्च ताः स्युः” । “यत्र
 पूर्वादिकाशायां वृषराश्यादिगोरविः । सा दिगस्तमिता
 ज्ञेया शेषास्तिलः सदोदिताः । यात्रा युद्धं विगादश्च द्वारं
 प्रासादहर्षयोः । न कर्तव्यं शुभं चान्यदस्ताशाभिमुखं
 नरैः” । “व्यस्ताशायां स्थितं यस्य नाम्नः प्रथममक्षरम् ।
 स आर्त्तः सर्वकार्येषु सो योदैवज्ञतो नरः” उच्योति० तं
 दिक्करगब्धोक्ते २दन्तयते च वैजयन्ती ३दशसंख्यायाम्
 ४तत्संख्यानिते च । “दिग्भिर्गुणैरष्टयमैः शरैर्वै” नील०
 ता० । ५ अत्रोत्पाधिषाढदेवताभेदे “दिग्गतातर्कप्रचेतोऽग्नि
 ब्रह्मेन्द्रोमेन्द्रमृत्युकाः” शारदातिलकम् । कः प्रजापतिः
 दिशि भवं दिगां यत् । दिश्य दिग्भवे त्रि० दिशा निर्दि-
 तम् ठञ् । दैशिक दिक्कते त्रि० दैशिकपरत्वापरत्वे ।

दिश त्रि० दिशति दिश-क । १ देशके । २ विष्णो ३० । “चक्षुरक्षो
 गभीरात्मा विदिशो व्यादिशो दिशः” विष्णुसं० ।

दिशस् स्त्री दिश-वा० कश्चुत् । दिशि रमानाथः ।

दिशागज पु० दिशायां स्थितो गजः । दिग्गजे “नागान्
 दिशागजसुतान् दिशानपि च भारत !” हरिवं० १४५५०

दिशाचक्षुस् पु० गरुडात्मजभेदे । “वातवेगो दिशाचक्षु-
 र्निभिर्गोऽनिमिषस्तथा” भा० उ० १०० गरुडप्रलोत्तो ।

दिशापाल पु० दिशां पालयति पालि-अण् उप० सं० । इन्द्रादौ
 १दिक्पाले २ब्रह्मनियोजिते वैराजादिप्रजापतिसुते दिशां
 पालकभेदे च । दिग्भेदेन तेषां नियोजनकथा हरिवं० ४
 अ० यथा “एवं विभज्य राज्यानि क्रमेण स पितामहः ।
 दिशापालानाथ ततः स्थापयामास भारत ! । पूर्वस्यां दिशि
 पुत्रस्तु वैराजस्य प्रजापतेः । दिशापालं सुधन्वानं
 राजानं सोऽभ्यषेचयेत् । दक्षिणस्यां महात्मानं कर्दमस्य
 प्रजापतेः । पुत्रं शङ्खपदे नाम राजानं सोऽभ्यषेचयेत् ।
 पश्चिमायां दिशि तथा रजसः पुत्रमक्षुतम् । केशुमन्तं
 महात्मानं राजानं सोऽभ्यषेचयेत् । तथा हिरण्य-
 रोमाणं पर्जन्यस्य प्रजापतेः । उदीच्यां दिशि दुर्धर्षं
 राजानं सोऽभ्यषेचयेत् । तैरियं पृथिवी सप्तं सप्तर्षीषा
 सपत्न्या । यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेण परिपाल्यते” ।

दिशोदण्ड पु० दिशमनादृत्य दण्डः अलुक् सं० । दिशो-
 ऽनादरेण दण्डे हि० कौ० ।

दिश्य त्रि० दिशि भवः दिगां यत् । दिश भवे । “ये
 सपीः पार्थिवा य आन्तरिक्षा ये दिव्या ये दिव्यास्तोभ्य
 दमं बलिमहर्षिम्” व्याख० गृ० २।१।८ ।

दिष्टि त्रि० दिश-कर्म्मणि क्त । १ उपदिष्टे २ कथिते । संज्ञायां
 कर्त्तरि क्त । ३ भाग्ये न० अमरः । “न दिष्टिपटं कुरुते
 न तिष्ठति तु पौरुषे” विष्णुपु० । ४ कावे पु० अमरः ।
 ५ वैवस्वतमनोः पुत्रभेदे । “नरिष्यन्तोऽयनाभागः सप्तमो
 दिष्ट उच्यते” भाग० ८।१।१२ वैवस्वतमनुपुत्रकथने ।
 ६ दारुहरिद्रायां शब्दमाला

दिष्टान्त पु० इत० । १ भाग्यसमाप्नो तदुपलक्षिते २ मरणे च ।
 “ततो दिष्टान्तमापन्नः सर्वेण दुःखमावहत्” भा० व्या०

४८ अ० “दिष्टान्तमापस्यति भवानपि पुत्रयोक्तात्” रघुः

दिष्टि स्त्री दिश-भावे क्तित् संज्ञायां कर्त्तरि क्तिच् वा ।

१ हर्षे २ परिभाषे च भेदि० । ३ कथने उपदेशे
 ४ उत्सवे “तथाचास्य दिष्टिद्विभिव शुभ्राव” काद० ।

५ भाग्ये च “राजकुले दिष्टिद्विसप्तमो बह्वानभूत्” काद० ।

दिष्ट्या चक्षुः दिव-सम्पदाभावे किप् दिष्टं देशं स्थायति
स्यै-च्यै-वा किप्, क्षत्रादिनिष्ठा । १४३२ मङ्गले
भास्वार्थकदिष्टशब्दस्य तृतीयान्तस्य रूपमिदम् तेन
श्रमोत्प्रेतत्वं । “अन्योऽन्यतसोऽहोर्दिष्टादिष्टेति
चाटुवत्” भा० व्या० १२८७०

दिष्ट्या लि० दा-गिष्ठा । दातरि उच्चादि ।

दिष्टं लेपने कदा० उभ० सक० अनिट् । दिग्धि दिग्धे अधि-
क्षत् अधिक्षत-अदिग्ध अधिक्षन्त अदिक्षत । । दिदेह
दिदिहे । दिग्धा धेय्यति दिग्धः । “अदिहंश्चन्दनेः
शुभैः” भट्टिः । “स चन्दनोशीरश्म्यालदिग्धः” भट्टिः ।
उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गयोर्त्यार्थयुक्तलेपने । प्रक्षिदिग्धि
“दन्तास्तपसाभिदिग्धाः” अथ० ५।१८।८ “दन्तरक्षसाव-
दिग्धि” को० त० ब्रा० २१ “कवचैः शोचितादिग्धैः” भा० भी०
११८४ स्तो० “जर्जं वा एतं रवं” पृथिव्या उपदीक्षा
सदिहंश्चिन्ति यक्षल्लोकम्” तै० ब्रा० ५।१८ “लोहानां च
मन्थीनां च अनपहोपदिग्धता” काम० नी० “शिरोगलं
कफोपदिग्धम्” सुश्रु० “यथाधो भूमौ निदिग्धं तदस्यया
स्यादेवं तत्” शत० ब्रा० १।७।१।१२

दी क्षये टि० आत्म० अक० अनिट् । दीयते कदासु । दिव्ये
कोदित् दोमः । उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गयोर्त्यार्थयुक्तये
“अथ श्येनो जवसा निरदीयस्” अ० ४।२७।१ “आपो
नम्र एतमक्षं बहुलीः स्वयमक्षैः परिदीयन्ति बह्वीः”
अ० २। १५।१४

दीक्ष मौण्डेय यागे उपनयने नियमज्ञतयोरारोपे च व्या०
आ० सक० सेट् । दीक्षते अदीक्षत् । दिदीक्षे दीक्षि-
भूते । “दीक्षस्व नह रामेभ्य स्मरितं तरगाध्वरे” भट्टिः
“यज्ञादुह वा एष पुनर्जायते सो दीक्षते” ऐत० ब्रा० २।२२
“कथं नोमध्योऽदीक्षत्” ऐत० ब्रा० २।१६ “ब्रह्मसत्तेषु
दीक्षिष्यमाणाः” भाग० २।१।६ कश्चित् वेदे पदव्ययः
“ते ह देवयजनं दिदीक्षुः पञ्चभी० ब्रा० २४।१८ णिच् ।
दीक्षयति “राजानं दीक्षयामासुः सर्वसत्ताख्ये तदा” भा०
आ० २०।७ स्तो० ।

दीक्षणा न० दीक्ष-भावे क्कुट् । यज्ञाद्यर्चनसमभेदे । “वन्ध
भोजनस्य दीक्षणेजपि” राजानार्कण्डः ।

दीक्षणीय न० दीक्षया हितादिक् । दीक्षाधने हवि-
र्भेदे । “यो दीक्षते आग्नावैष्णवं हृदो दीक्षणीयं हवि-
र्भवति” शत० ब्रा० १।१।४।२१ १ इतिभेदे स्त्री “दीक्षणी-
याप्रायणीयातिथ्यदेवता” कात्या० श्रौ० ५।४।१० “दीक्षणी-

यादीनां सकलानामिष्टीनां सदेवताकानाहुतांशस्य”
कर्कः “वागन्तेन वा दीक्षणीयां, नीचैस्तरां नीचैस्तरा-
मितरे” कात्या० श्रौ० ७।२।११ “अथ वा वागन्तेन उत्त-
मया वाचा उच्चैर्दीक्षणीयां कुर्याः इतरे हे इष्टी प्राय-
णीयातिथ्यो नीचैस्तरां कर्तव्ये, दीक्षणीया उच्चैस्तरां,
प्रायणीया तदपेक्षया नीचैस्तरां, तदपेक्षया नीचैस्तरा-
यातिथ्येति” कर्कः । १ श्रौमिके इतिभेदे हेम० । ४ वाज०
मेयाङ्गभूते इतिभेदे । “वाजमेयाङ्गभूतानां यजतीनां
दीक्षणीयाप्रायणीयादीनामादिषु सकलदुन्द्वीतभाज्यं
जुहोति” यजु० ६।५। वेददी० ।

दीक्षा स्त्री दीक्ष-भावे क् । १ नियमे २ उपनयनसंस्कारे
“दीयते विमलं ज्ञानं क्षीयते कर्मवासना । तेन दीक्षेति
सा प्रोक्ता मुनिभिस्तन्त्रवेदिभिः” इति तन्त्रोक्ते १ स्वमीष्ट-
देवमन्त्रग्रहणे ४ तदुपदेशे । यागाङ्गदीक्षा च द्वादशसंख्या
अपरिमिता वा यथाह कात्या० श्रौ० ७।१।२६ स्तु० “द्वादश
दीक्षाः” “अत्राग्निष्टोमे भवन्ति” कर्कः । “अपरिमिता
या” द्वादशसंख्यातोऽतिशयेनाधिकसंख्या वा दीक्षा
भवन्ति “अपरिमितं प्रमाणादुभय इति” परिशिष्टकारः
अतश्चत्वारो दीक्षापक्षाः, “एका दीक्षा, तिस्रो दीक्षा,
द्वादशदीक्षा अपरिमिता वा दीक्षेति” शास्त्रान्तरादेते
दीक्षापक्षाः । आपस्तम्बः “द्वाहाहमवराध्यं दीक्षितो
भवति मासं संवत्सरं वा यदा कथं स्यादित्यपरं विज्ञा-
यते च यदा वै दीक्षितः क्रोधो भवत्यथ मेध्यो भवति
यदा क्षिन्नलर्न किं चन भवत्यथ मेध्यो भवति यदास्य
क्षणं चक्षुर्गोर्भक्ष्यत्यथ मेध्यो भवति यदास्य त्वचास्थि
संधीयतेऽथ मेध्यो भवति पीया दीक्षिते कथो यजेत यद-
स्याङ्गानां हीयते जुहोत्येव तदिति विज्ञायते” इति ।
कर्कः “पुण्याहे दीक्षा क्रयः प्रसव उत्थानम्” ११ स्तु०
“तान्यत्र दीक्षा सोमक्रयः प्रसवः सुत्या उत्थानं समाप्तिः
पुण्याहे विष्टिव्यतीपातादिक्रयः शास्त्रनिषेधयर्जिते
सुदिने भवन्ति यतएवं स्मरन्ति “आभ्युदयिकः पदार्थः
पुण्येऽहनि कर्तव्यः एताभि चाभ्युदयिकानीति” कर्कः ।
तान्त्रिकमन्त्रदीक्षाकाण्डादि मन्त्र० त० उक्तं यथा

“अथ दीक्षाकालः सा च मन्त्रादि न कार्या यथा-
ऽगस्त्यसंहितायाम् “यदा ददाति सन्धेः प्रसन्नवदनो
मत्तम् । अयमेव तथा चैवमिति कर्तव्यताक्रमः । वि-
शुद्धदेशकालेषु शुद्धाला नियतो गुरुः । सकल्यो
प्रोप्नु कर्तव्यमङ्गुरारोपणं स्नानं । कुर्यान्मन्त्रोक्तं

आइमादौ च स्वस्तिवाचनम् । स्वस्त्योक्तप्रकारेण
नदेतद्विधीत वै । अधुमासे भवेदुदुःखं साधने रत्न-
सञ्चयः । मरणं भवति ज्येष्ठे आषाढे बन्धुनाशनम् ।
सन्तुष्टिः आश्विने नूनं भवेदुभाद्रपदे क्षयः । प्रजानासा-
न्विने मामि सर्वतः शुभमेव हि । ज्ञानं स्यात् कार्तिके
सौख्यं मार्गशीर्षे भवत्यपि । पौषे ज्ञानक्षयो साधे
भवेन्मोघाविवर्जनम् । फाल्गुनेऽपि विहङ्गिः स्यान्मलमासं
विवर्जयेत् । गुरौ रथौ दिने शुक्ले कर्त्तव्यं बुधसो-
मयोः । अश्विनी भरणी स्वातिविशाखाहकभेषु च ।
ज्येष्ठोत्तराश्वेऽप्येवं कुर्यान्मन्त्राभिषेचनम् । शुक्लपक्षे च
ज्येष्ठे वा दीक्षा सर्वसुखावहा । पूर्णिमा पञ्चमी चैव
द्वितीया सप्तमी तथा । त्रयोदशी च दशमी प्रशस्ता
सर्वकामदा । पञ्चाङ्गशुद्धदिने सोदये शशितारयोः ।
गुरुशुक्रोदये शुद्धे लग्ने द्वादशशोधिते । चन्द्रतारात-
क्तौ च शस्यते सर्वकर्मसु । सूर्याग्रहणकालेन समानो
नास्ति कश्चन । तत्र यद्व्युत्कृतं सर्वमनन्तफलदं भवेत् ।
न सासतिष्वारादिशोधनं सूर्यपर्वणि । ददातीष्टं
मृच्छीतं यत्किञ्चन काले गुरोर्नष्टम् । सिद्धिर्भवति मन्त्रस्य
विनाश्यामेतं सेव्यतः । मनुः मन्त्रम् । अङ्गुरारोपणमा-
गमप्रसिद्धम् । शुद्धकालत्वं दर्शयति अधुमासे इत्यादि ।
पञ्चाङ्गशुद्धदिने तिथिवारनक्षत्रकरणयोगशुद्धदिने ।
तथाच महाकपिलपञ्चरात्रम् “एवं नक्षत्रतिथ्यादौ
करणे योगवासरे । मन्त्रोपदेशे गुरुणा साधकस्य शुभा-
वहः” । सोदये शशितारयोरिति जन्मचन्द्राद्यतारयोरानु-
कूल्यसहिते गुरुशुक्रोदये गुरुशुक्रामस्तमये । एतच्च
समयशुद्धान्तरोपलक्षणम् । (यत्कालशब्दोक्ते “गुरोर्-
गोरस्तत्राल्ये” इत्यादिके वचने “परीक्षारामकृपांश्च पुर-
स्कारपटोक्षणम्” इत्यादिना अशुद्धकाले तस्यावर्ज्यत्व-
सक्तम्) । द्वादशशोधिते द्वादशशोधिते । ज्ञानसा-
क्षायां “रविसंक्रमणे चैव सूर्यस्य ग्रहणे तथा” ।
तथा “तत्र लग्नादिकं किञ्चित् विचार्य” कथञ्चन ।
दीक्षातत्त्वे “यदैवेका तदा दीक्षा गुरोराज्ञानुरूपतः ।
न तिथिर्न व्रतं होमो न स्नानं न जपः क्रिया ।
दीक्षायाः कारणं किञ्चित् स्वेच्छयाप्रे तं सद्गुरौ” ।
सद्गुरौ सिद्धमन्त्रगुरौ ! दीपिकायाम् “भृगुशुद्ध-
नक्षत्रमणे रविशुभवासरेषु सत्तियो सद्गुरौ दीक्षा ।
स्थिरलम्बे शुभचन्द्रे केन्द्रे कोणे शुभे गुरौ घने” ।
अवाणि त्रीण्युत्तराणि रोहिणी च । ऋतूनि चित्वा-

सुराधान्मन्त्रिरोरेवम् । केन्द्रं सम्मचतुर्थसप्तदशकम् ।
कोणं नवपञ्चकम् । धर्मो नवमः । वीरतन्त्रे “रोहिणी
ज्येष्ठाङ्गौ च धनिष्ठा चोत्तराश्विनम् । पुष्यः शत-
भिषगर्को च दीक्षानक्षत्रमिष्यते” । अर्को हस्तः ।
रत्नावल्याम् “योगाश्च प्रीतिरायुष्मान् सौभाग्यः शोभनो-
ष्टतिः । हृदिर्भुवः सुकर्मौ च साध्यः शुक्लश्च हर्षणः ।
परीक्षांश्च शिवः सिद्धो तज्ज्ञा इन्द्रश्च षोडश” । तथा ।
शुभानि करणानि स्युर्दीक्षायाञ्च विशेषतः । शकुन्यादीनि
विष्टिश्च विशेषेण विवर्जयेत्” । शकुन्यादीनि शकुनिना-
गचतुष्टयदक्षिणानि । कण्ठेऽस्यां चतुर्दश्यां पूर्वप-
ञ्चदिने तथा । कण्ठे कण्ठपक्षे । कान्तोत्तरे “भूतिकामैः
सिते सदा” मन्त्र- दीक्षायां प्रतिप्रसवः “राचवभट्टहृतसा-
रसंग्रहे शिष्यस्तुतिजन्मादिवसे संक्रान्तौ विधुवायने ।
सत्तीर्थेऽर्कविधुष्यासे तन्तुदासनपर्वणोः । मन्त्रदीक्षां प्रकु-
र्वीषो मासकादीन् न शोधयेत्” । तन्तुपर्व परमेश्वरोपवीत
दानतिथिः आश्विनी पूर्णिमा । दासनपर्व दसनभङ्गनति-
थिश्चैवशुक्लचतुर्दशी । कूर्मपुराणे हिमालयं प्रति देवी-
वाक्यम् “यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विवि-
धानि च । स्तुतिस्तुतिविरुद्धानि निष्ठा तेषां हि तामसी ।
करालभैरवश्चापि यामसं वाममाश्रितम् । एवंविधानि
चान्यानि मोहनार्थानि तानि तु । मया स्मृतानि चा-
न्यानि मोहायैषां भवार्थिणः” । तस्मात् सङ्गः स्तुतिस्तुति-
विरुद्धे वर्तमानं न कदाचित् पदं न्यस्तव्यम् । अथोदि-
दृष्टमन्त्रप्रतीकारस्तु “एषु दोषेषु सर्वत्र जायां काम-
स्यापि वा । जित्वा चादौ श्रियं दद्यात् तद्दूषण-
विशक्तवे । तारसंप्रदितो वापि दृष्टमन्त्रो विशुध्यति ।
यस्य यत्र भवेद्वक्तिः सोऽपि मन्त्रोऽस्य सिद्धयति । भुवने-
श्वरोपारिज्जातेऽपि “मायावीजसमायुक्तः क्षिप्तं सिद्धि-
प्रदो भवेत् । पिण्डस्तु केवलो मन्त्रो मायावीजोऽल्पसी-
कतः । मायावीजात् भवेत् प्राणोवीजश्चैतन्यवीर्यवत्” ।
नारदीये “यद्वक्ष्यामि श्रुतं मन्त्रं कृद्गनापि हृष्टेन वा ।
एतेक्षितं वा गाथाञ्च तस्येत्य त्वनर्थकम् । प्रविश्य
विधिवद्दीक्षामभिषेकावसानिकाम्” । अधिकं तन्त्रसा-
रोक्तं देयाद्यनुपदं वक्ष्यते
तन्त्रसारे दीक्षाशब्दस्य व्युत्पत्तिप्रदर्शनपूर्वं कक्षावाच्य-
कता दर्शिता यथा

“दीक्षां विना जपस्य दृष्टत्वात् प्रथमं सा निरु-
प्यते “दिव्यं ज्ञानं यतो दद्यात् कुर्यात् पापक्ष संक्ष-

यम् । तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता सुनिमित्तान्वयेदिभिः । दीयते ज्ञानसंभारः स्वात्मनात् पापसन्ततेः । ततो दीक्षेति सा प्रोक्ता सुनिमित्तान्वयेदिभिः । सर्वान्त्रयेषु दीक्षाया आवश्यकत्वम् तथा च “दीक्षामूलं जपं सर्वं दीक्षामूलं परत्नम् । दीक्षामाश्रित्य निषसेत् यत्नं कृत्वा नमो वसन्” । गुरुस्य निषेधमाह तन्मान्तरे “प्रणवाद्यं न दातव्यं मन्त्रं गूढाय सर्वथा । आत्ममन्त्रं गुरोर्मन्त्रं मन्त्रज्ञाजपसंज्ञकम् । स्वाहाप्रणयसंयुक्तं गूढं मन्त्रं ददद्द्विजः । गूढो निरयमाप्नोति ब्राह्मणो यात्यधोगतिम्” । अर्चिहतापनीये “सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीं गूढो यद्विजानीयात् स स्मृतोऽधोगच्छति” । लक्ष्मीं लक्ष्मीमन्त्रम् । विशेषमाह वाराहीतन्त्रे “गोपालस्य मनु-देवो महेशस्यापि पादजे । तत् पत्न्याद्यापि स्त्र्यस्य गणेशस्य मनुस्तथा” ।

अदीक्षितस्य निन्दाभाह तन्त्रसारे “अदीक्षिताये कुर्वन्ति जपपूजादिकाः क्रियाः । न भवन्ति प्रिये तेषां शिलायासुपवीजवत् । देवि ! दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सद्गतिः । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत् । अदीक्षितोऽपि मरणे रौरवं नरकं व्रजेत् । तस्माद्दीक्षां प्रयत्नेन सदा कुर्याच्च तान्त्रिकात् । कल्पे दृष्टा तु मन्त्रं वै यो गृह्णाति नराधमः । मन्त्रनर सहस्रेषु निष्कृतिर्नैव जायते । नादीक्षितस्य कार्यं स्यात् तपोभिर्नियमव्रतैः । न तीर्थगमनेनापि न च शारीरयन्त्रणैः” । अतः सद्गुरोराहृतदीक्षः सर्वकर्माणि साधयेत् । गोविन्दइन्द्रावने “अदीक्षितस्य मरणे प्रेतत्वं न विमुच्यते” । नवरत्नेश्वरः “सर्वासामपि दीक्षायां सुक्तिः फलमखण्डितम् । आविरोधाङ्गयन्त्रेव पाशकृत्वास्तु भुक्तयः” । दीक्षा काव्या च यथा कुलाचारैः “उपपातकलक्षाणि महापातककोटयः । क्षणाद्दृष्टिं देवेशि ! दीक्षा हि विधिना कृता । दीक्षाद्यागमोक्ता-गमपदार्थमाह गामले “आगतः शिवशक्तौभ्यो गतस्य गिरिजामने । मन्त्रज्ञस्या हृदयो ज्ञे तस्मादागम उच्यते । आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः । न हि देवाः प्रसीदन्ति कलौ आन्यविधानतः । पञ्चवर्षेर्भवेद्दीक्षा ज्ञानमोक्तैः शृणु प्रिये ! । यां कृत्वा कनिकाळे च सर्वाभीष्टं नभेस्वरः” तन्त्रसां

दीक्षाप्रकारश्च कलावतीशब्दे १७६२ पृ० दृश्यः ।

अन्यत्र च दीक्षाशब्दस्य व्यापकत्वं यथा

रुद्रजामले “ददाति शिवतादात्म्यं क्षिणोनि च मलययम् । अतो दीक्षेति संप्रोक्ता दीक्षातन्त्रार्थवेदिभिः” । लघुकल्पसूत्रे च “दीयते परमं ज्ञानं क्षीयते पापपद्धतिः । तेन दीक्षोच्यते तन्त्रे स्वागमार्थबलात्” । योगीनीतन्त्रे तृतीयभागे षष्ठपटलेऽपि “दीयते ज्ञानमत्यर्थं क्षीयते पाशवन्धनम्” । अतो दीक्षेति देवेशि ! कथिता तत्त्वचिन्तकैः । मनसा कर्मणा वाचा यत् पापं ससुपाजितम् । तेषां विज्ञेयकरणी परमज्ञानदा यतः । तस्माद्दीक्षेति कोक्तेऽस्मिन् गीयते शास्त्रवेदकैः । विज्ञानफलदा सैव द्वितीया लयकारिणी । तृतीया सुक्तिदा चैव तस्माद्दीक्षेति गीयते” । विश्वसारतन्त्रे द्वितीयपटले च “अथ दीक्षां प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कर्मज्ञानने । यस्य विज्ञानमात्रेण देवत्वं लभते नरः । दिव्यज्ञानं यतो दद्यात् कुर्यात्पापक्षयं यतः । तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता सर्वतन्त्रस्य सम्मता” । अथ दीक्षामाहात्म्यम् रुद्रजामले पूर्वखण्डे तृतीयपटले “देवि ! दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सद्गतिः । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत् । अदीक्षितोऽपि मरणे रौरवं नरकं व्रजेत् । तस्माद्दीक्षां प्रयत्नेन सदा कुर्याच्च तान्त्रिकीम्” पञ्चदशपटले “अदीक्षिता ये कुर्वन्ति जपपूजादिकाः क्रियाः । न भवन्ति प्रिये ! तेषां शिलायासुपवीजवत्” कल्पसूत्रटीकाधृतकुलाचारतन्त्रे “रसेन्द्रेण यथा विज्ञमयः सुवर्णतां व्रजेत् । दीक्षाविज्ञस्तथैवात्मा शिवत्वं लभते प्रिये ! दीक्षाग्निदग्धकर्मासौ पाशाद्विच्छिन्नबन्धनः । गतस्तस्य कर्मबन्धो निर्जीवश्च शिवो भवेत् । गतं गूढस्य गूढत्वं विप्रस्यापि च विप्रता । दीक्षासंस्कारसंभिन्नं जातिभेदो न विद्यते । शिवलिङ्गे शिलावृद्धिं कुर्वन् यत् पापमाप्नुयात् । दीक्षितस्यापि पूर्वत्वं स्मरन् तत् पापमाप्नुयात् । दार्वशक्तौ हस्तद्वयजातिविद्धं प्रतिष्ठितम् । यथोच्यते तथा शुद्धाः सर्वे वर्णाश्च दीक्षिताः । येन पूजितमात्रेण चाब्रह्मभुवनान्तकम् । पूजितं तेन सर्वं स्याद्दीक्षितेन न संशयः । नादीक्षितस्य कार्यं स्यात्तपोभिर्नियमव्रतैः । न तीर्थगमनेनापि न च शारीरयन्त्रणैः” । पञ्चमखण्डे षष्ठोक्ताऽपि “गवां सर्पिः शरीरस्थं न करोत्यात्मपोषणम् । स्वकर्म चरितं दत्तं पुनस्तानेव पोषयेत् । एवं सर्वशरीरस्थं सर्पिर्वत् परमेश्वरी । विना चोपासनाद्देवि ! न ददाति फलं त्वभ्याम्” । पुराणरत्नसोक्तस्य प्रथमपटले “न च दीक्षा-

